De Gids. Jaargang 82

bron
De Gids. Jaargang 82. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1918

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001191801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

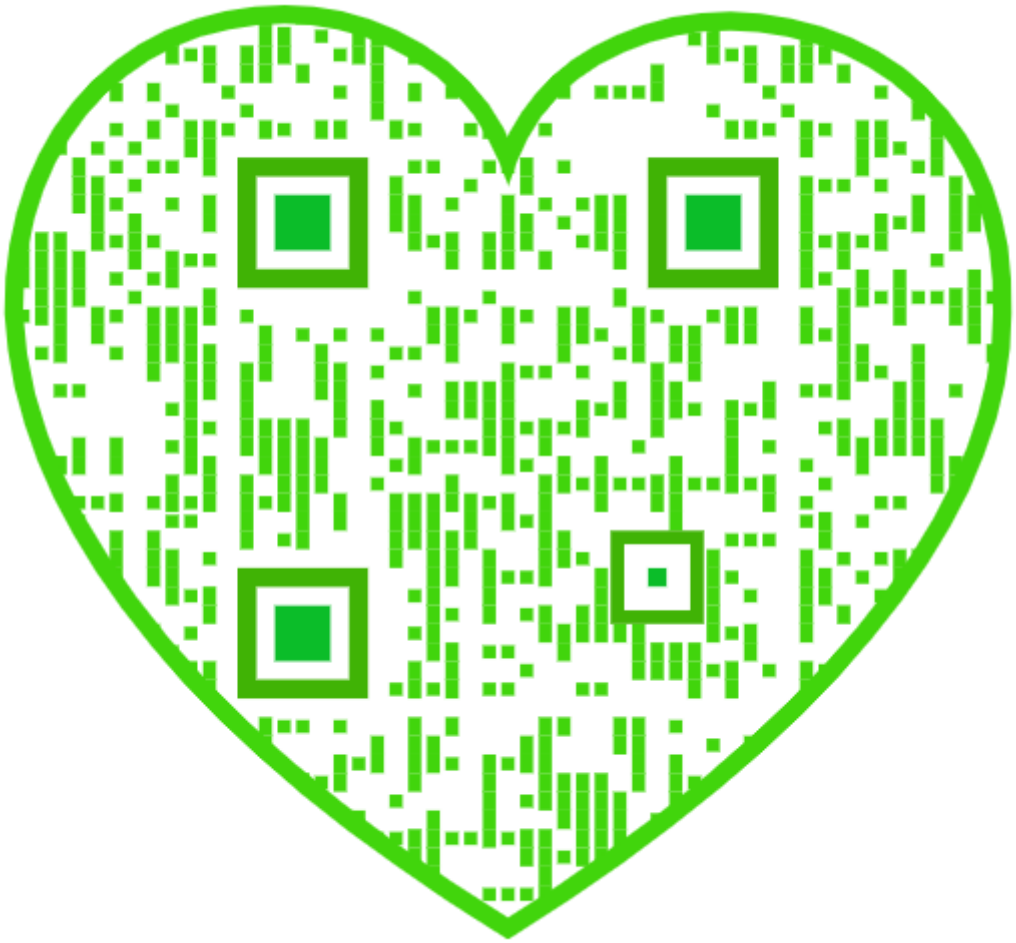

[Eerste deel]

De wake bij de brug.

> Voor den Bouwer eener andere, onzienlijke Brug, waarover dag aan dag vele verlangenden aan de eenzaamheid ontkomen en de landen bereiken van het broederlijk geluk.

Daar waar de Tjikidoel, de breed bruisende rivier, die in het hart van het hooggebergte haar honderden bronnen heeft, het steile binnenland en de kust onoverkomelijk scheidt, daar staat de Groote Brug.

Haar zuidelijk landhoofd is ingewrikt in den steen van den rotsigen oever, die recht omhoog uit de diepte stijgt, groen van woud.

Haar noordelijk landhoofd is ver over den drassen zoom van de groote vlakte heen gebouwd, waar moeras is in de kentering, en snel-stroomend meer in de regenmaanden.

Midden in de sleurende werveling der rivier staat haar geweldige stroompijler, als een rots breed-gegrond en onwrikbaar.

Zij heeft een dubbelen trits van bogen, stout gezwaaid, die boven de omdringende volte van dichte boomkruinen uit hoog hun ijle, strakke, zuivere lijnen heffen.

Zoo hoog als zij daar staat en zoo groot en zoo breed, hoog en breed en groot alléén in het wijde landschap, is de brug van mijlenverre verten uit te zien.

Op de dage-lange reis naar de vlakte, de hellingen af en op, en door de kronkelende passen van het bergland, van het zuiden uit doorschijnend-blauw overblonken door de tintelingen der verre spitsen, verheugt telkens bij de plotselinge wendingen van het pad die dubbele ijle bogenrij boven het geboomte uit, de oogen van het bergvolk. Over al de

stippel-glorige groene breedten der groote vlakte heen, onafzienbaar effen als de zee-zelve uitgegoten langs de zee, veeltintig groen langs veel-tintig blauw, ziet het volk van de honderden donker in ooft-geboomte en bamboebosch neergedoken dorpen de brug hoog tegen verre hellingen aan. Het scheepsvolk op de vele schepen uit West en Noord en Oost op weg naar de groote handelsstad aan de kust, wijst haar van verre aan elkander, als het kenteeken der streek. Zij is de aaneenbinding van hoogland en vlakte over de breed-blinkende scheiding der Tjikidoel heen.

Als alle rivieren van deze eilanden-wereld onder den altijd-steilen stralenstroom der zon is de Tjikidoel een ding van getijden, dat ebt en vloedt met de hemel-zee, den regen, mede.

In het eb-getij van den regen, in de zonnemaanden, lijkt zij een beek, zoo een kalm-wandelende klare kabbel-koelte, waar de kwikstaartjes uit drinken van de eene kiezelbank naar de andere trippend. Vele voorden heeft zij. Het pasarvolk waadt er doorheen; nauwelijks schorten de vrouwen hun sarong op. De kinders, weggeglipt uit de kar, waarvoor het buffelspan is blijven stilstaan om te drinken, zoeken de diepere plekken voor een bad; zij roepen elkander met gejuich naar de doorzichtige poeltjes tusschen rotsblokken waar in éven bruisenden val het water over heen tuimelt, de schaduw in en uit van het druipende varenkruid dat afhangt over de steenen.

Maar als de groote vloeden komen opzetten van den West-moesson, dan wordt de beek een wervelende stroom, bruin-bruisend van de watervallen onder den Batoe-Helang af, waar met een daverenden schreeuw losgebroken uit de engte van het zwarte ravijn, hij de ruimten in stort der vlakte, tot aan het groote meer van Telaga Sarodja toe, de eindelijke verstilling, waaruit langs vijf langzame rivieren hij henenvloeit naar zee.

Voor het volk van het stroomgebied is dan geen andere weg naar de vlakte dan de brug.

Van het begin der eene kentering daarom, tot aan het eind der andere, gaat over de brug, de dagen door en de nachten, de koele nachten waarin gaarne de Oosterling reist, een onafgebroken stroom van volk, over de rivier van golven

heen een dwarse rivier van menschen. Alijd maar door kabbelt die en stroomt, met een gelijkmatig gerucht van stemmen, een zacht diep geluid, vol van dien aldoor terugkomenden ô-klank, die de taal van zoovele bergvolken de wereld over doordreunt, als een echo van den borrelenden, klokkenden toon onder watervallen vandaan en uit donkere kloven komend. Regelmatig, in korte hevige dreuning, breekt daar het enkel-daggerucht doorheen van de treinen, die van de wit tegen zeeblauw blinkende handelsstad in het Noorden rennen naar de nieuwe ondernemingen in de bergstreek, de mijnen, de djati-wouden, de koffie en kinatuinen. Denderend draven de lange wagenrijen over het midden van de brug, in een wolk van stof en rook, die ver-heen de spiegelende rivier verdonkert, en de weerkaatsing van de bruine huisjes, langs den oever bijeengedoken, laag en klein als baders, babbelend in vriendschappelijke groepen bijeen. En aan weerszijden van den blinkenden weg van spoorstaven gaat gelijkmatig, door die felle haast en hitte niet gestoord, het verkeer van het landvolk zijn rustigen gang, in lang achter elkander aan wandelende rijen, die op zijn best even terzijde wijken als een getinkel van bronzen bellen waarschuwt voor de nadering der breed-bespannen buffelkar, met kraken en gepiep langzaam voortschokkend op wielen die rond-bekapte schijven boomstam zijn. Lange rissen pakpaardjes, breed beladen met bosch-product, komen langs de lange rissen menschen heen gesukkeldraafd, met een trommelend hoevengetikkel over de planken; kleine ruige beesten aan een keep in het oor soms te kennen voor afkomstig uit de kudden van een of anderen radja van paarden-herders op de half-wilde Ooster-eilanden. Als de drijver, verlangend naar de warong aan de overzijde, en het gepraat met uitrustend markt-volk bij een maal van rijst op een stuk pisangblad en een kom dampende bladeren-koffie, hen aandrijft met zijn schorren kreet, diep op uit droog geworden keel, beginnen zij even te draven, en van het eene eind tot het andere ratelt dan het lange plankier van de brug.

's Ochtends in de vroegte komen en met den middag keeren weer menigten van kinders naar en van de groote school, die is opgericht sedert het bouwen van de brug.

De ruigkoppige jongens, half in half uit het bonte baadje, laten mekaar hun tol kijken of, secuur opgesloten in een kokertje van bamboe, een krekel 's nachts met een lichtje tusschen een hoop steenen gevangen, dien zij prikkelen met grassprietjes om hem op vechten af te richten. De kleine meisjes spiegelglad gekamd en met een bloemetje in den koddig-kleinen haarwrong, loopen met zedig-neergehouden oogen, en houden de lei en het leesboekje op de heup, zooals zij het moeder met het kleine broertje zien doen.

Schoorvoetend, op zijde uitgeweken uit den stroom der jongen en krachtig-gaanden, bewegen - geen dag dat er niet vele komen - de verlangenden naar het nieuwe ziekenhuis, velen die de hand over de oogen houden tegen het felle geflikker van hemel en rivier romdom de brug, en anderen die strompelen en tegen de balustrade leunend blijven staan om den omzwachtelden voet te laten rusten; bij menigten ook, moeders met een bleek-slapend kindje in de draagsjerp.

De paden, die al dat volkje gemaakt heeft naar de brug, met wielen en hoeven en naakte voeten den grond het spoor indrukkend van hun verlangen naar de rijke vlakte, komen uit al de verten van het landschap bezuiden de groote rivier er aan.

Er zijn er die langs den oever loopen van de groote watervallen af, waar de grond altijd lichtelijk beeft, medegevend met den slag der nederdreunenden vloeden en de lucht vochtig is en zelfs onder middagzon koel van opstijgenden wadem; het struweel van de helling en de duizenden paarse, oranje en lichtroode bloesemschijfjes der lantana die zoo vroolijk te voorschijn blinken uit het doffe ruige gebladerte staan altijd wazig bedauwd. Die paadjes glijden bochtig en glad als kleine speelsche slangen door het koele gras.

Andere komen de hellingen af, langs plotselinge rotsblokken heen en afschietende steilten, waar de slanke jonge boomen als steigerend staan, zij blinken op, grauw uit groen, en schemeren weer weg, als een in sprongen de heuvels afrennend ree.

Door den grauw-gelen alang-alang die de zonnehitte opzuigt en vasthoudt dat de wildernis wordt tot een meer van gloed, sluipt het smalle pad onzichtbaar als een tijger op

jacht; enkel aan een haast onmerkbare beving van de hooge wittige bloesempluimen is het te raden, als reizigers daarlangs gaan, tastelings, met opgehouden armen het gezicht beschermend tegen de vlijmend-gerande bladeren.

De bergpaden komen, kronkelig en steil, omlaag langs den zoom van het donkere woud, van de hooge verten af waar het zwartig-blauw van damp staat, als een donder-wolk langs de bergflank neergezegen, al de al lichter groene hellingen langs, tot aan die laatste die neerglijdt in de rivier, met haar weligheid van dringende kruinen en jongen opslag duizenderlei in tint; bedachtzaam als de zwaar beladen pak-paardjes die de kolenbranders er langs drijven gaan die paadjes.

En er zijn er ook die de heuvels afkomen daar waar zij uitgehakt en opgehoogd zijn tot terras-veldjes; als plantende vrouwen zoo sierlijk en zorgvuldig loopen die over de smalle dijkjes en langs de kleine glinsterige valletjes van het bevloeiingswater heen.

Maar de groote weg van de Zuidkust af die recht door het bosch, breed en statig aankomt op de brug en waar de spoorbaan langs loopt, die gaat voor zich uit als een vorstelijke ruiter van een ruiterstoet omstuwd.

Zoo vele en velerlei zijn de wegen, zoo vele en velerlei de verlangens van het volk naar de brug. En de brug, die rijst hen allen tegemoet, breed om op te nemen, sterk om te dragen als een goedige reus, die, de voeten schrap zettend tegen zijde en overzijde van den bruisenden afgrond zoo een heel gewemel van kleine menschen tegelijk op zijn geweldigen schoft neemt en, zachtkens, neerzet waar het wezen wil, in de rijke vlakte waar zijn behoef is en telkens naar meer gaand begeeren.

Als in het landschap groot, boven het nabije en het verre uit, staat daarom in het dagelijksche leven en in de dagelijksche gedachte van het bergvolk de brug. Zij hebben spreekwoorden in menigte omtrent haar; zij maken haar tot beeld van allerlei zin.

Bij de brug vergelijken zij betrouwbare vriendschap, hulp die den smeekenden nood voorkomt, geduld dat onder nog zoo zware lasten zich niet begeeft, ver vooruitziend overleg dat bewaart voor toeval en tegenheid. In de korte verzen, die zij op feestavonden elkander toeroepen in beurtgezang, spelen zij een spel van vinden en verbeelden daarmee.

De bouw van de brug maakt een scheiding in hun herinneringen, een her en een der. ‘Dat is een zaak van vóór het bouwen van de brug’, zeggen zij van wat verleden is en voorbij, van dingen uit den ouden tijd. Ouders zeggen tot jonkvolk hoeveel beter leven het is nu, in den tijd van nà de Brug, dan vroeger het was; hoeveel gelukkiger de zoons en dochters zijn dan de vaders waren en de moeders in hun jongen tijd. En dikwijls zeggen zij dan er bij: ‘Gezegend zij de bouwer van de brug en gezegend zijn voorouders tot ons aller vader Adam en ons aller moeder Eva toe.’

In hun spreken over hem laten zij nooit den naam luiden dien hij van zijn vader erfde; te hard is die op hun aan zacht vloeienden klank gewende lippen; noch zijn ambtelijken titel als zij plegen te doen voor wie zij ook niet anders kennen dan als dragers van het vreemde gezag over hen: altijd hetzelfde dat gezag, dat blijvende groote: klein daaronder en kort van leven de man die het draagt.

Maar voor hem, of hij een der hunnen ware, volgen zij hun eigen voorvaderlijke zede, die met den naam duidelijk den mensch aanwijst, naar kenmerk van lijf en leden of van geest; zoodat een kind éénen naam draagt, maar een anderen naam draagt de volwassene en wordt daarmee geprezen als de sterke of de kundige of de harten-verheugende schoone. Zoo noemen zij hem dan als hoedanig zij hem kenden, den Bouwer van de Brug; of ook wel vaak zeggen zij: ‘Onze Vriend.’

Bij het noordelijke landhoofd van de brug - daar waar de drasse lage grond die iederen Westmoesson rivier wordt en moeras blijft maanden lang, opglooit naar het vaste en den veel-beganen landweg, staat een oude wringin, een gewas van honderd stammen, van duizend zwevende luchtwortels, op zichzelf een bosch; in de schaduw daarvan placht de bouwer te staan, terwijl hij waakzaam den voortgang beschouwde van zijn werk. Van de aaneengebonden schuiten af waarop de hei-stelling dreef, zagen hem de mannen die de palen inheiden voor het pijler-eiland; en als hij opklom uit de zwalpende modder van den gezonken put, die de grondslag zou worden in het glijdende wijkende oeverslib, zag allereerst hèm de adem-scheppende duiker. Van het begin af hadden de houthakkers in het bergwoud, en de

kalkbranders op de heiling en de mandoer bij de decauvillebaan, die van de hoogten af naar de rivier rent met haar zwaar beladen wagens, elkaar die blinkend-witte stip gewezen onder aan den zwartig-groenen wringin-heuvel. De Chinees, die heimelijk cement wegkocht van de mengbakken, bleef weg nadat hij eens op een donkeren nacht - te eenenmale veilig had die hem geleken - de witte gedaante uit den wringinduister op zich en zijn zwaar geladen schuit toe had zien komen.

In den geweldigen vader-stam van den honderdvuldigen boom, een grauw rotsblok om te zien, gescheurd, gekloofd en uitgehold tot diepe spelonken, heeft de bouwer zijn naam gekorven; half in peinzend spel misschien, half misschien in een ernst die vertrouwd was met de wonderlijke gangen der gedachte van het bergvolk.

Als den eersten die de onbegrepen teekens zagen, zoo schijnen zij den aandachtig beschouwenden tot op dezen dag een tooverspreuk, krachtig om al wat boos is af te weren van de brug. De diepe wetenschap en de deugd van den bouwer der brug gelooven zij daarin besloten, heilbrengend. Zij hangen melatih-kransjes aan den boom, gevlochten zakjes met offer-rijst en snuisterijen van bont en verguld papier om een deel te verwerven van die nooit-minderende nalatenschap van geluk. Een man die een verre reis onderneemt, een vrouwtje op weg naar den passar zal niet licht den wringin voorbijgaan zonder zulk een offer. Er wordt wel verhaald van moeders die een ziek kind hierheen brachten, en het weer huiswaarts droegen genezen en glimlachend. Zulke kracht heeft het teeken van den bouwer der brug!

Van hem en van het bouwen van de brug, en van de vermetele daad waardoor hij haar redde voor den verbrijzelenden bandjir toen, kort voor de volmaking tot standvastige sterkte, broos zij nog stond, doen zij elkander verhalen die weelderen als legenden en gaan luiden als klinkklaar gezang. De bergstreek doorwandelen die, naar avondlijke feesten vol glans en gamelan-muziek en licht-wiegelende dansen; over het rijstveld waar meisjes met bloemen in het haar de aren plukken die de knapen wegdragen in volle schoof; naar de badplaats koel van frisch ruikend water dat stuivend

ter neder plast; naar het beschaduwde plekje onder het afdak waar een batikster zit voor haar met kleuren vol schietend weefsel, behoedzaam vastgehouden tegen den lichten wind waarop boven haar hoofd de bamboeschalm schommelt, de korf der haast onzichtbaar kleine, onhoorbaar arbeidende bijtjes, die hun zwartige was haar geven voor haar schilderwerk.

Niet de talrijkste zijn het die verhalen, hoe hij met zijn verstand dat wondere bedacht, dien weg die van den grond waarop wegen liggen, op zich heft, en doorzichtig tegen het licht door de lucht daar henengaat, over een diepte die bruist en wervelt weg, een betrouwbare vastigheid.

Geen zoo groot wonder dunkt hun dat van de Westerlingen, die zij immers door veelheid van kennis wonderdadig wel weten. Toean Allah schiep hen zóo, zooals hij hen blank schiep, en machtig over donker volk!

Maar als de zonnefonkelingen op de stroomende rivier zoo ontelbaar en verscheiden zijn de verhalen en de liedjes van de daad, die met zijn naakt, van moed en kracht blinkend lijf de Bouwer deed ter redding van de brug, toen de bandjir, vreeselijk, er op aan kwam. Als de daden der helden van de aloude volksgedichten verheugt hen die. Zij roemen haar zooals in de lange nachten dat naar den dalang zij luisteren, zing-sprekende voor zijn belicht schimmen-tooneel, of naar den toekang pantoen die in den donker neuriet bij zijn speeltuig, zij de wapenfeiten hooren roemen der koningszonen uit den grooten tijd; tegen monsters met roofdier-muil en tegen rauwe reuzen waren die de verkoren en altijd zegevierende strijders van de goden in hun hemel-burcht en de gunstelingen der glimlachende en geurige godinnen.

Wonderlijk schel steekt dus omgloried den westerling een landgenoot in de oogen dien hij niet anders - ook om die eene felle daad niet - ziet dan alle de anderen, grauw overtogen van alledags-stof bij den gemelijken arbeid dien westerlingen te volbrengen hebben in het ooster-land, overheerschten van hun eigen heerschappij, den arbeid die uit aarde, water, lucht en vuur, gewas en gedierte en menschdom van de zonnestreek levensbehoef voor hen maakt naar den eisch van het verre vaderland waarheen altijd te laat de dag van terugkeer is. Met een schouderophalen zeggen zij, dat niet te herkennen

is onder zulken schijn de ingenieur van den waterstaat die bij den aanleg van de lijn naar de kust den bouw doordreef van een brug naar de ongebaande bergstreek, - een overoud plan al, opgegeven tegenover dringender eisch van oorlog-voering en bevestiging van het rechtmatige gezag op de buitenbezittingen.

Maar het inlander-volk ziet zóó zijn vriend, niet anders niet minder. Dit verheerlijkte beeld van hem is voor hen het ware, wáár volgens de waarheid naar het hart, die in vergelijk met de waarheid naar de zinnen is als het zoete binnenste van de rijstkorrel vergeleken met de harde en blinkende pel. Als het kaf uit de wan der vrouwen naast het rijstblok staande in den wind, waait weg uit de ervaring der beproevende dagen alle uiterlijk en omstandigheid; doch wat in het hart was is levens-voedsel geworden en begin van wat in aldoor durende vernieuwing blijft. Zoo zingen zij dan, onbekommerd, hun liedjes en spreuken en rijmen van den Bouwer van de Brug en zijn zingende gelukkig, en voelen soms iets als een verlangen om te zijn zóó als die veel-bezongene was: sterk en goed. Kan het al, kan het al? Geweldig als de bandjir zijn veel tegenheden; maar open voor lichtste wenschen ligt liefelijk het droomenland. Als de verre, verre voorouders die in het harde en donkere en nauwe der aarde geen leefruimte vonden voor hun hartebegeer, en daarom zagen naar den hemel zij op, en her-bouwden met sterren hun tegen rukwind en regenvlaag scheefgezakt huisje, zóó, dat het nú nog staat te stralen als het beeld bij den vreemdeling het Zuiderkruis genoemd; en gingen in sterren-gestalte, met een gordel van sterren om de leest, als de eeuwig-onvermoeide akkerman Orion een vanzelf bewegende sterren-ploeg door azuren schol en plas van wolken sturen; zoo heffen zij, die in de harde donkere nauwe werkelijkheid van nu geen leefruimte vinden voor hun begeerte naar macht over de natuur en geluk van broederlijk samenleven, ten hemel der poëzie het vergeefsche verlangen, en in dien heerlijke die de wervelende overstrooming verwon en voor de eenzamen van het bergwoud een weg bouwde naar het volk der wijde vlakte beelden zij dichtend hun gehoopte zelf uit.

Een uur brak aan en een plaats deed zich op daar kwamen al die vele verbeeldingen, herinneringen, zeggingen te saam;

in den nacht was het, een kenteringsnacht; aan den opgang der brug. Als zij plegen te doen bij gevaar van bandjir hielden de mannen der rivierdorpen daar een wake. Zoo waren velen bijéen die anders ver van elkander leefden.

Hadji Moesa de oude, die de vriend geweest was van den Bouwer van de Brug zat in den kring rondom het hoogopvlammende wachtvuur; en het dorpshoofd van Gandasoli zat daar, Soetan Arab, die als mandoer over de houthakkers had mede-gebouwd aan de brug, een man afkomstig van de Zuidkust uit een dorp van zee-roovers. En met de menigte die in het voorbijgaan stil bleef staan en zich neerzette langs den berm van den weg door het schijnsel van het vuur aangelokt uit de vochtig-kille donkerte en meer nog door een licht getinkel van gamelan-muziek dat bij wijlen opklonk, was Soemarti uit Kebonan Baroe meegekomen, de aanstaande student, dien zijn dorpsgenooten nog wel Moedjaddi noemden als in den tijd toen hij zijns vaders éénen buffel hoedde, en zich verstopte tusschen de struiken om in de boeken te lezen waarvan de onderwijzer aan de Hollandsche School hem maar altijd meer leende.

Daar waar het schijnsel van het vuur verstierf, maar nog de donkerte niet dicht was die uit den grooten wringin en zijn hangsel van luchtwortels viel, tusschen schemer en schauw, zat met zijn speelvolk en velerlei speeltuig de dichtermuzikant, Si-Bagoes. En de dochter van den Regent was er, Roekmini, van wie verhaald werd hoe zij, in haar vaders statig huis, de eerbewijzen aan een oudste verschuldigd niet had gewild van haar jongere zusters maar haar gelijke had willen zijn in alles. En nu leerde zij zulke nieuwe zede aan de meisjes die bij haar ter school kwamen, in het groote huis dat haar vader haar had afgestaan: dochters van den adel kwamen daar en kinderen uit dessahuizen. Zij wilde dat allen als zusters zouden zijn en zijzelve een moeders zuster tusschen haar. Zij was niet tusschen het marktvolk op den weg, maar onder den wringin waar de vele melatih en tjampaka geurde; bij het teeken van den Bouwer van de Brug zat zij te midden van een al-aangroeienden kring van vrouwen en jonge meisjes. De geschoren wringin-wortels die afhingen tot op weinige voeten boven den grond, waren een half doorschijnend gordijn tusschen haar en de mannen

rondom het vuur: donker was voor haar het hangsel als regen-gerafel tegen avondgloed; rood-beglansd zagen de mannen het, steile stralen morgenrood door het zwerk van nachtelijke wolken.

Zoo vele menschen, volwassenen, jonkvolk en kinderen als anders enkel op een pasar samenkomen of bij een groot feest zooals een edelman het geeft aan een geheele landstreek waren in dien nacht bijeen rondom het landhoofd van de brug en langs den donkeren weg.

Aan den bewolkten kenterings-hemel dreef de maan als tusschen grauwe golven een boot, dobberend, op en onder: in het wisselvallige licht verschenen glanzig en dan verdwenen weer duisterend de steile Zuidoever der rivier, de brug, en soms, bij glimpen, de verre vlakte en een even-stijgende baan blank-beschenen zee. De Tjikidoel druischte tegen de landhoofden en om den stroompijler; de waterstemmen verhaalden mee in het verhaal dat toen ontstond, en sedert hoevele malen! herhaald is op hoevele plekken van het land in hoevele dagen en nachten; een wonderlijk verhaal, een verhaal van groote dingen en van allerkleinste, bont dooréén. Het gezang van Si-Bagoes was er in en de onderwijzing van Hadji-Moesa, en de klacht van de ouden wien de tijd der bange eenzaamheid nog heugde, en het babbelend vertellen van de mannen die wisten van het hout-vellen en het graven en het bouwen aan de brug, en van het helen en stelen met opkoopers en het gekrakeel van bergvolk en menschen uit de vlakte. Zoo bont was het verhaal als een sarong dien de kundige batikster beschilderd heeft met draken, vlinders en bloemen, rood blauw en bruin op wasgelen grond. Zoo velerlei was het als het water der rivier, uit den donker er aankomend, zwaar van drijfsel, en in de eigen golf klaarte uit het bergmeer, koel nog van het licht der sterren, en vuilnis uit de dorps-sloot. Een ding der kentering was in dien nacht de rivier; een ding der kentering was het verhaal. En de brug half ontwaard, bij maneglimp en vlammengeflikker was als een waker er over: de voltooide daad die de herinnering beschermt van de wordende, en op een toekomstige de hoop.

In den nacht was een wolkbreuk neergekomen over het hoog land. Nu bruisten alle bergen. En de groote rivier die zwol.

Uit al de honderden bronnen die zij heeft op hellingen van wolken omdobberd en in kloven donker van dampig woud; uit haar bergmeeren, roerloos-klaar die enkel den hemel spiegelen en den hangwiekenden arend; uit de borrelende wellen van de heuvels, de sprongen, de aders, de beken, de steile vallen van het ravijn die de toppen overregenen van het rankstammig uit donkerten omhoog geschoten bosch; uit de plassen, paars van water-hyacinth, en het meer waar vèr-heen lichtend, wit en rood, hooggesteelde lotusbloemen blinken op den wind; uit het goor-groene moeras van muggewolken omneveld, afzichtelijk krinkelend van bleekbuikige slangen, dat koortslucht uitademt over de dorpen; uit de terrasvelden van de heuvelkling en de sawah's der vlakte; uit al zijn millioenen vergaderplaatsen vloot het water der Tjikidoel toe.

Het regende in het hooggebergte, het regende. Enkel regen was boven de omwolkte toppen de lucht

De zenith was een zwarte wel, waar wolken de golven in waren. Daaruit stortte, doorschijnend-donker, stralenval omlaag, daaruit kwam in stralen steil tusschen lucht en bergtop de Tjikidoel. Hij stortte neer op de glinsterende bergtoppen dat zij stomp werden en dof als het rondgespoelde gesteente van zijn dal-bedding. Het bergwoud boog onder hem, bleek-zwichtend watergewas dat aan zijn wortels rukt om onstuimige golving te volgen. De jonge opslag langs den zoom brak los en schoot de helling af, die, bruin-schuimend, een waterval was geworden. Het diepe ravijn was opgesprongen kolkend vol. Het rukte aan zijn wanden, dat struiken, boomen, aard en gesteente wankelden en afstortten, de druischende diepte in. De watervallen bij den Steen der Sperwers waar met een donderenden slag de Tjikidoel uitbreekt uit de zwarte engten van het ravijn en de diepte in springt, naar de ruimte en den glans der groote vlakte, sloegen pletterend omlaag onder den last van rollende rotsbrokken en geboomte medegesleurd met wortel en tak.

In de dorpen benedenstrooms zaten de menschen waakzaam. Meer dan een dacht, bekommerd, aan zijn aanplant op de hellingen. De koffiestruiken hadden zoo rijk gebloeid!

De rijst schoot zoo welig op! Ach, zeker lagen de jonge boomen nu geknakt en verscheurd onder het slijkerige gruis, zeker dreef met schol en halmen het rijstveld op den stroom! En de dorpeling verwenschte overnieuw de zwervende roofbouwers van de heuvels in het Westen, de roekelooze in-brand-stekers van het bosch, dat met zijn grijpende wortels de helling vasthoudt en den regen vangt en zachtkens zeeft met zijn spreidsels van gebladerte. En te wreveliger ergerde hij zich over het luchthartige jonkvolk dat als voor een feest, een vroolijke jacht, de heuvels was ingegaan, op het geluid af van de rommelende aardstorting. Woudgedierte, dat wisten zij, had de bandjir, de woeste jager, doodgeslagen en neergeworpen daar op den bruin-overschuimden steenhoop. Zij gingen het halen eer al de vele kleine roofbeesten er om kwamen, en in den avond, met zijn groenlichtende oogen, de tijger.

Het avondrood brak troebel door rookerig bruin van wolken toen begon de rivier beoosten Batoe Helang te wassen. Loom en donker steeg de vloed. In Tanah Abang, het eerste dorp benedenstrooms den val, stond de waker in de poort, luisterend; en toen hij het sein ving waarnaar hij wachtte, boven het donderende gedreun van den waterval uit een langen, zwaren, zacht-helderen klank, greep hij den houten hamer en sloeg hem met een zwaai tegen het hangende houten blok, dat het schalde. Over het dorp, over de rivier, over de heuvels klonk het bandjir-sein, antwoordend op tegen den waterval, waarschuwend weg naar de meren. De schommelende holle tronk, de klok-geworden boom, roeper in de Inlandsche dorpen, geweldig riep hij, riep de andere klokken stroomop en stroomaf, riep al de dorpen langs de rivier.

Zij hoorden het, het een na het andere. En het een na andere herhaalde de tijding en de vermaning:

‘Weest op uw hoede! het water wast!’

Het werd een koor. De dorpen op de heuvels vielen in, de dorpen van de vlakte. Er riepen er hier, en riepen er daar, luid riepen zij door den donker. Aan den oever, in het rijstveld, op de helling en den heuveltop, in de dalkommen, in het bosch riepen zij elkander om te komen waken bij de brug, dat niet de bandjir, de vooroverstortende berg van wateren en woud, met rammeiende stammen de pijlers brak en de hoofden van de Brug.

De dorpen riepen door den nacht. Met een anderen klank riep de stem van een elk. Helder waren de stemmen van de dorpen langs de rivier, het water droeg die zoo zuiverlijk voort! Maar de gehuchten in het woud gaven een gedempten toon, daar lag de last op van veel zacht, vochtig-zwaar gebladerte. Van de hellingen en hoogten kwamen de lèsong-stemmen fijn en ijl, bevend-strak waren zij als de vlucht der neer-schietende zwaluw. En die in de nauwe dal-kommen mompelden binnensmonds. En vrij-uit schalden die van de vlakte, met een ruim geluid. Een mensch die met zuiver oor luisterde had de ligging en gedaante van het dorpen-dragende landschap kunnen waarnemen aan die klanken even duidelijk of hij het met oogen in den zonneschijn zag, zoo klaar stond het, in geluid verbeeld, in de luchten.

Eerst nu hadden met gelijken roep de klokken geroepen, eenparig in de maat. Maar na een wijle kwam verandering: want elke had nu haar eigen woord en antwoord te geven.

Sommige riepen: 'Het water wast, wast!'

En andere 'Het water wast, bewaakt de Brug!'

Daarop antwoordden allen tegelijk: 'Wij gaan, wij gaan, met ons allen gaan wij'. En eenigen: 'Wij waken'!'

Maar plotseling - en toen zwegen alle de anderen - klonk een nieuwe, de grootste van allen, de diepste, waarin het meeste was van ernst en gezag. Dat was de groote klok bij de brug.

Zij riep over het donkere landschap heen:

'Komt! komt allen! Zonen, komt!'

In de donkere huizen stonden de mannen op: de vrouwen reikten den heengaanden het ontstoken licht dat hun weg beschijnen zou.

Overal toen begon het te flikkeren.

En daar waar de groote klokke-stem vandaan kwam daar ging een groot schijnsel op. Zooals die klokkeklank zwaarder en sterker was dan al de andere klanken, zoo was het schijnsel hooger en helderder dan al de andere schijnsels. Wijd straalde het uit, rood, en vol flikkeringen als de ster die in het beeld van den Ploeger de bloedende wonde is aan den voet door een sawah-slangetje gebeten. Standvastig stond het, het ééne onbewegelijke, als de ster zoo vast. Eendrachtig hielden naast elkander stand de groote klokke-stem en het groote wacht-vuur, de tweeling-teekens van de Brug.

Daarheen bewogen nu al de kleine flikkeringen, de haastige, schommelende, zwevende, waaiende.

Zoo als de roepende klokken de dorpen openbaarden, zoo openbaarden de wandelende lichten de wegen van het landschap, alle de wegen die loopen naar de brug, de wegen uit de vlakte omhoog, de wegen van de heuvels omlaag, de wegen langs de rivier stroomop en stroomaf, de wegen aan den zoom van het woud. Bewegelijk teekenden zij door den donker de mazen van het wegennet, een onmetelijk net, dat een reus van een visscher optrok uit de wateren van den nacht.

Al meer en helderder stralen-strengen en stralen-mazen trok hij al dichter naar zich toe, terwijl al maar door die groote stem van de brug af riep:

'Komt zonen, komt!'

En al door het antwoordende geroep weerklonk:

'Alle onze mannen zijn gegaan!'

'Wij zijn onderweegs!'

'Wij maken ons op!'

Het schitterende net kromp inéén, werd een golvige kring van licht rondom het groote vuur aan de brug, brandde weg er in.

De klokken zwegen.

In de donkere dorpen wisten daaraan de vrouwen, en zij zeiden het tegen de kinders, die, onrustig, keken en vroegen, dat de wacht bijéén was op de brug. Bij dat groote vuur daar in de verte, daar zat vader nu, en hij waakte voor hen, dat de bandjir geen scha deed aan de brug waar zij zoo dikwijls over gingen.

De mannen van de vier buur-dorpen van Gandasoli waren het eerst aan de beurt met de mannen van Gandasoli te zamen. Het dorpshoofd, Soetan Arab, die mandoer was geweest van de houthakkers bij het bouwen van de brug riep hen bij name, ieder naar zijn plaats en plicht, naar de oevers van de rivier om met haken en lussen het aandrijvende hout te vangen en vast te leggen aan de boomen op den wal; naar de landhoofden en het midden van de brug om met lange staken het af te weren van hoofden en stroompijler en onder de bogen door het te sturen dat het wegdreef naar de zee.

De groote magere man aan de breede borst en schouders

te kennen voor een roeier van jongen af op de zee, en die ook een zee-gezicht had, stout, fel en scherp kijkend, riep met een schallende stem. Op de eilanden langs de kust van Nieuw-Guinea waar wild Alfoeren-volk op Triton-horens blaast, over bergen heen en flikkerende zee-straten van eiland tot eiland elkander roepend met die prachtige trompet die zij geweldig steken, daar klinken zulke doordringend dreunende tonen. Zij bereikten de mannen aan de oevers her en der, tot zoover als hun fakkels woeien.

Hadji Moesa, de oude, die de vriend was geweest van den Bouwer van de Brug, zat dicht bij het vuur met de handen om de opgetrokken knieën gevouwen en het rimpelige gezicht naar de koestering geheven der vlam. Wonderlijk bewoog en veranderde het in het veranderlijke schijnsel. In gepeinzen zat de oude priester, zoo diep dat die dreunende bevelhebbers-stem hem niet aanraakte, en de gezichten niet van de velen rondom het vuur, en van de aldoor voortbewegende rijen volk over de donkere brug, gezichten die aanschemerden en duidelijk werden in het schijnsel, en weer wegschemerden terwijl andere gezichten helder werden.

Er was veel volk onderweg naar de vlakte, om den grooten pasar van Djalang Tiga, en om het feest ter wijding van de nieuwe suikerfabriek die een Chinees gebouwd had en om de verwachte aankomst op de reede der handelstad van een schip dat pelgrims terugbracht uit Mekka. Donker en diep-murmelend als in de diepte der rivier, stroomde het voorbij. En als in de rivier van golven kwamen in die rivier van menschen stuwingen en wielingen nu en dan, terwijl een groep stilhield, die tijding vroeg of tijding bracht van de rivier, en komenden bleven staan en al verder geganen terugkeerden om te luisteren.

Zooals de gestadig stijgende rivier hier en ginder een kleinen inham maakte langs den oever waar het voortstrevende water wielde en dan stil werd, zoo zette de stroom pasargangers, hier en ginder, langs de bermen van den weg, groepjes volk af, die zich schikten tot blijven den nacht door. Er was veel jonkvolk onder, dat, van verre al, een glimp had gevangen van koperen gamelan speeltuig aan den rand van den vlammen-lichtkring, en elkander had toegeroepen dat zeker de dalang van Soemoertinggi daar rust

hield op weg naar het wijdingsfeest in de vlakte: Si Bagoes stellig was het! Dat was nog eens een lichtje dat lokte, dat geglim van wachtende muziek! Zij kwamen er op af als de krekels op het uit een steenhoop glorende lampje van den krekel-vanger.

Dan ontwaarden zij in den donker van den wringin waar voor de muzikanten bijéén zaten, onduidelijk vrouwenfiguren. De vrouwen die daarheen gingen met een bloemen-offer voor het teeken van den Bouwer van de Brug keerden niet terug. Om Roekmini was dat, zei de een tegen den ander.

Schroomvallig wel, maar verlangend naderden de vrouwen de Regentsdochter, en schepten moed als zij de ernstig zachte stem hoorden, in antwoord op hun gemurmelden groet; als het diepe roekoeën was dat van de tortel-duif, het geluk-voorspellende. Zij zetten zich rondom Roekmini neer in de wringin-duisternis. Zooals om het wachtvuur de lichte kring van mannen groeide, zoo groeide om haar de donkere kring van vrouwen. Het hangsel van de geschoren wringinwortels, was tusschen de twee, donker, doorspeeld van schijnsels.

Zóó licht, dat niet aan eenige beweging der lucht het te bespeuren viel, maar enkel aan het sterker worden van den geur der bloemen-offranden op het graf, streek een koelte aan, de ademtocht van den nacht.

Tegelijk, of met den bloemengeur zij omhoog werd gedragen op dien lichten tocht, steeg een fijne muziek omhoog uit den gamelan, teedere klanken, die vloeiden op een maatslag, zóó rustig, dat de luisterenden het geluid tegen zich aan voelden kabbelen als de hoorbaar geworden beweging van het eigen hart.

En nu rees de stem van Si-Bagoes daar boven uit in een half zingend spreken. Zooals op het kalm vlietende water bloesems drijven, neergefladderd uit overhangend loof, en een roosje drijft daar misschien tusschen of een purperen oleanderkelk die losgeraakt is uit den haar-wrong van een badend meisje, of uit het offerkorfje op de golving geplaatst door de bloedverwanten van een pas-geborene een handvol melatih; zoo dreven op de gamelan-muziek de woorden van den dichter-muzikant.

‘Als de geur der melatih die vrouwen vromelijk brengen op de rustplaats van onzen vriend, van waar hij het werk zag groeien zijner gedachte, werk begonnen en volbracht

om onzentwil, zoo is in ons hart geur van dankbaarheid jegens hem. Als de glans van de blanke tjempaka-bloem in ochtendzon uit het dichtst van het gebladerte is in onze herinnering de gedachte aan zijn daad. Hoe de brug hij bouwde, een weg over den onoverkomelijken stroom; hoe de brug hij redde in den bandjir, strijdend tegen den stroom en het woud, tegen de donkere machten, als Ardjoena tegen den Reus; daarvan willen wij zingen en verhalen. Laat ons vieren broeders! den moed die niet in heerschzucht, neen, die in broederzin zijn oorsprongen had.'

Hij zweeg.

Met een lichte verschikking gleed de gamelan-muziek over in een andere maat. En nu werd zij de wijs die gasten uitnoodigend tegemoet klinkt bij het begin van het feest.

In welbehagelijk wachten op komende vreugd luisterden de velen, de vrouwen in den wringin-schemer, de mannen in den vlammenschijn, de menigten der pasargangers in het donker van den weg. Wie pas nog zonder omzien voortgingen, draalden, bleven staan. Al menigvuldiger werden de groepen langs den berm.

De wijze-van-welkomst eindigde. Als vuurvliegjes in den donker bleven de laatste teedere tonen een wijle hangen, een zwevende trilling; toen streken zij weg, de verte in.

En na een pooze van stilte begon een nieuwe wijs, die was langzaam en ernstig; wèl stemde zij overeen met de donkerte en met het diepe druischen der rivier; wèl droeg zij de woorden van den zanger.

'Zooals de reiziger dien uit wild en gevaarlijk ravijn een wijs gids den weg omhoog heeft geleid naar het veilige, waar aangename rust in koelte hem wacht, een maaltijd door gulle hand gereikt bij woorden van welkom; zooals de reiziger van gewonnen hoogte nog eenmaal omziet, het zwarte peilend met de oogen, en met het hart het lange dwalen, de vermoeidheid en den angst; te meer verheugt hem dan het dak van zijn vriend, vriendelijk hem tegen blinkend; zóó willen wij, gelukkig levenden in den dag van vandaag, terugzien naar den tijd van vroeger, den tijd die was vóór het bouwen van de brug; te meer zal ons dan verheugen de dag van nu.

Ver zijn de jaren en donker als de diepte van het zwarte ravijn; toen was heerscher over het volk van de bergen

de Woud-vorst, de Heer der Groote Eenzaamheid. Vele waren zijn zonen, vele zijn dienaren, zijn bondgenooten vele en zeer machtige. De geesten dienden hem die rond sluipen door de duisternis, en die lokken over den rand van het ravijn. De koorts is zijn kind die op slijk en rottend gebladerte zich wentelt als op de slaapmat. De groote trotsche dieren dienen hem: de tijger met de vreeselijke oogen die vlammen door den nacht, de wilde buffelstier tusschen wiens horens de dood rijdt, de neushoorn, de vervaarlijke berenner van wie hem jaagt, de wilde zwijnenkudde die wroetend den vruchtbaren aanplant oprijt, de schuifelende slang van gif gezwollen. De berg is zijn bondgenoot, en de wind die van de bergen komt, de wolken die de drijvende bronnen zijn en rivieren van de lucht. De alang-alang is zijn leger: tienduizend maal tienduizend is het getal van hen wier banieren, wit-waaiend op den wind tot nieuwe duizenden van duizenden worden, overweldigers van alle ledige plaatsen. Geen voedsel groeit daar voor menschen meer.

Hoe zou het volk van de bergen gestreden hebben tegen den Woudvorst, den donkeren koning der geesten en zijn ongetelde legerscharen?

Hoe zou het aan zijn macht zijn ontkomen door de vlucht? De Tjikidoel die zijn bondgenoot was waakte aan de kratonpoort. Onoverkomelijk was de stroom. Van verre ook schrikte hij af wie wilde naderen uit de vlakte. Hij verschrikte den ruiter en het paard: beklemd werd het hart van den ruiter, met wittige oogen steigerde het paard. Hij verschrikte den karrevoerder en het buffelspan voor de kar. Tevergeefs murmelde de voerman bezweringen; als de steenen stier, die in den grooten tempel is, stonden onbewegelijk de buffels. Geenerlei goed ding, geenerlei hulp noch vriendschap noch verheugenis uit de vlakte liet tot het volk der bergen komen de onoverkomelijke stroom. Maar kwaden en rampen was hij een weg. Den honger droeg hij tot hen. Hij droeg naar de bergen het leger der ratten, toen het vervolgde uit de vlakte vluchtte, hij droeg naar de weinigbezittenden de verslinders van alle vrucht, de pest droeg hij tot hen en den dood.’

Door de menigte der luisterenden was een beweging gegaan van afwenden en omzien toen de dichter-muzikant begon te

zingen van het jaar der groote rattenplaag. Van hem weg zagen zij daarheen waar tusschen de menigten van donkere hoofden enkele witte schemerden. Die alleroudsten alleen waren het die wisten van die verre dagen. Zouden zij niet spreken nu? Want al zou ook niemand ooit den Dalang in de rede vallen als hij aan bonte figuurtjes voor het witte doek zijn stem leent voor het verhaal van wapenfeiten en lotgevallen, of den toekang pantoen die alleen in den donker met zijn muziek de lange verzen zingt van een sprookjes verhaal, dit was geen sprookje noch verhaal van verren godenstrijd, waarvan nu Si Bagoes zong op die treurige gamelanwijze. En het leek wel of Si Bagoes zelf uitzag naar een tegen-zang op zijn gezang van het groote onheil, want toen die woorden over de komst van het noodjaar hadden uitgeklonken zat hij, als wachtende, in zwijgen, en, als van de anderen, was zijn gezicht daarheen gewend, waar witte hoofden schemerden uit het dicht aaneengedrongen zwart.

Zooals in een bosch, waar aan de takken vleermuizen in dagslaap hangen, groot en zwart en roerloos, niet dieren lijken het, maar wanstaltige vruchten aan den bladerloozen boom; zooals in het vleermuizen-woud het schot van een jager al die slapers wakker schrikt, dat zij de dunne vlerken uit de vouwen rekken en omhoog zeilen met een kermend gepiep, vol donkerte en gerucht wordt het dan, waar pas blauwe lucht was en zacht gesuis van loover; zoo werden op het lied van den zanger die van het jaar der rampen zong, de herinneringen wakker die sliepen in de oude harten, en uit wie zwijgende hadden gezeten, stegen zij op met een diep geklaag.

Een langzame zwakke stem begon.

‘Ik was het, ik, die het teeken van het onheil zag, ik die een jonge knaap was toen. Ik hielp mijn vader bij de vischvangst. In den avond hadden wij de fuik uitgezet in de rivier; ik ging voor daglicht om haar op te halen. Eh! hoe zwaar was zij toen ik haar op den oever trok! Zulke vangst, dacht ik, vingen wij nog nooit! Ik schudde de fuik uit op het gras. O kinderen! Terwijl ik het zeg voel ik mijn haar te berge rijzen zoo als toen, toen mijn oogen het zagen, geen visch, geen visch! maar, afzichtelijk een klomp doode ratten! Tegen elkander opgeperst en in elkander vast-

gebeten en geklauwd zaten zij in de fuik, aller afschuwelijkst. Als een steen stond ik, het ziende. De baders kwamen aan de rivier. Zij zagen de verslinders in de visch-fuik, den honger voor voedsel gevangen. O! Welk klagen begon toen!'

Een tweede bange stem ging zuchtende op.

'Ik had een rijstveld aan de rivier; ik zag het verwelken. Welk werden de velden tegen de helling aan alle, welk alle velden rondom het dorp, geel lagen op de aarde de halmen, geel de onrijpe aar. De grond bewoog en wemelde, onzichtbaar leven woelde er in, leven dat leven verslond, leven dat de dood was.'

Een vrouwestem begon:

'Onze moeder sprak tot ons: Dochters! de tijd is op handen wanneer het dorpshoofd aan de huisgezinnen vroolijke boodschap zendt, dat zij komen voor den oogst, en de meisjes schikken zorgvuldig de gladde kleedij en steken een bloem in den haarwrong naast het houten oogstmesje, aan de jonge mannen denkend die tegemoet hen zullen komen op het veld, aan feesten denkend en blijde bruiloft. De tijd komt wel maar de tijding niet. Geen minnaars wachten in den oogst. De ratten hebben uw bruiloft verslonden, dochters!'

En een tweede sprak:

'Mijn man ging naar zijn vader, rijst wilde hij ter leen. Zijn vader vroeg: Hoe zal uitleenen wie zelf niet heeft?

Ik ging naar mijner moeder broeder. Mijn moeders broeder sprak:

"Uit het stof in de hoeken der rijstschuur lazen de laatste korrels wij op."

Toen ging mijn man het woud in om wortels te zoeken. Ach, hoe bang waren de dagen, hoe bang, die ik wachtte op hem! Mijn kleine kind schreide op mijn schoot, geen melk had ik in mij voor zijn honger. Het wilde drinken, het beet in de tepel dat bloed kwam voor melk. En ik schreide, maar niet om de pijn aan mijn borst, ik schreide om den honger van mijn kind. Ik weende, maar niet om mijn eenzaamheid, om het dwalen van mijn man in het woud weende ik. Waar dacht ik, is hij, waar is nu mijn man? Misschien is hij in het ravijn afgestort, en niemand hoort zijn kermen. Misschien heeft een wild zwijn hem aangevallen, of de buffelstier die bij zijn kudde de wacht houdt is op hem aangerend toen

hij de open plek betrad in het bosch. Misschien heeft de tijger hem weggedragen, de tijgermoeder die Djojo weggedragen heeft, hem rukkende uit den kring der mannen waar hij zat in eigen huis, in het dorp dat in de alang alang staat! Als een doode was ik van vrees tot hij terugkwam. Weinig bracht hij die zoozeer had gezocht, weinig! Ach, mijn kleine kind, het stierf!'

Zij zweeg op een snik. Langs het rimpelige gezicht liepen langzaam tranen.

Een zwakke stem rees op uit de menigte langs den weg. 'Moeder-van-Sidin! hoevele moeders hebben toen niet geweend als gij weendet, om haar lieve kind! O hoevele kinderen zijn toen gestorven in de dorpen van de bergstreek! Hun kleine lijfjes waren zoo mager, als het gezicht van oude menschen waren de gezichtjes der kinderen.'

Een doffe mannenstem sprak:

'Eerst stierven de kleine kinderen en de oude menschen, zij die nog niet veel kracht en zij die geen kracht meer hadden. Toen stierven de mannen en de vrouwen, de volkrachtigen. De muizen hadden hun kracht opgegeten die nog te veld stond. Als de muizen den akker verslonden, zoo verslond de honger hen, etend van binnen uit. Hij at hun ingewand en hun vleesch, hij at zich naar buiten door hun huid. Zij waren niets meer dan honger. En toen kwam de ziekte!'

Hij zweeg een langen tijd en her-begon:

'Een groot kwaad was de honger geweest; grooter kwaad was de ziekte, die na hem kwam. Onmachtig was de kunst van den doekoen, al zijn bekwaamheid die uit tooverboeken bijeen hij las was onbekwaam. Hebben wij niet in alles gedaan zooals hij het beval? Wij brachten al de offers, ook die het moeilijkst te brengen waren, ook de allerkostbaarste, wij verrichtten al de heilige handelingen, al de bezweringen en tooverspreuken zegden wij op. Wij bonden bundels van stekelig aloë-blad aan de stijlen der dessa-poort dat de ziekte het niet zou wagen binnen te gaan. Iederen avond voor zonsondergang brachten wij een kom vol gele rijst en een kom vol water, en spraken de spreuk der uitnoodiging, dat de ziekte eten en drinken zoude en verkwikt verder zoude gaan, welgezind jegens ons dorp, ons verschoonende.

Maar zij kwam nochtans binnen! Al de huizen van ons dorp trad zij binnen en doodde den vader en de moeder en de oude grootouders, al de kinderen, de volwassene en de kleine. Weinig levenden slechts bleven om de dooden te begraven. Haastig begroeven zij zonder inwikkeling in witte doeken, zonder dooden-gebeden. Met afgewend gezicht, vreezend dat dood uit den doode komen zou, wierpen zij een weinig aarde slechts over hem. In den nacht kwamen de honden hongerig. Zij vochten bij de versche graven. Niemand ging hen verjagen van wat zij daar elkander ontrukten om het te verslinden.'

De zwakke oude stem sprak bang:

'Niet allen waren dooden die de begravers begroeven. Een man kwam in ons dorp, naakt en mager, hij zwaaide in het gaan, wankel als een glagah-halm in den wind. Met gebaren vroeg hij water en dronk, liggende waar hij was neergevallen. Na vele uren eerst sprak hij: hij zeide, begraven was hij geworden, schijndood zijnde. En toonde de bloedende beten van de honden in zijn lijf.'

Toen de stem ophield was het zeer stil. Het heél lichte geruisch werd hoorbaar dat de nachtwind maakte in het dicht van het hangende wringin-gebladerte; langs de landhoofden en den grooten pijler der brug schuurde de rivier. Een wolk, die het donker gemaakt had lang, dreef weg van de maan, en haar mistig-blank schijnsel vloot uit door de lucht en over het landschap, zoodat twijfellicht tusschen onduidelijke duisternissen van dobberend gewas de rivier opglom, en de steile Zuiderhelling, het in ronde dichtheden omhoogdringende bosch, zilverig begon te schemeren. Onder die dunne blankheid der kruinen lag in scheuren en holen bezonken ondoordringbare duisternis, een wreed geheim.

Maar de zachte tokkel-muziek, die, heel stil, al door was gegaan, werd lichtelijk luider en helderder, hoewel nog zoo zacht zij bleef. En nu ging een meisjes-stem daarop varen en een tweede volgde haar; teeder en schroomvallig waren zij beide:

'De moeder weent op het graf van haar lieve kind, offerspijzen brengende op den dag der dooden-herdenking: nochtans glimlacht zij als in het huis de andere kinderen haar tegemoet geloopen komen; temeer om den wille van wie stierf heeft zij de levenden lief.'

‘De herdenkende zucht om het leed van verre dagen, nochtans verheugt hij zich in het geluk van den dag van vandaag; te meer om het verlorene is wat nieuw werd gewonnen hem lief.’

De troostende stemmetjes zwegen weder. En op een luchtiger melodie verhief vannieuws zich de stem van Si Bagoes de komst vierend van den wegen-bouwer naar het bergland.

‘Zooals aan den hemel de zon opkomt over zee, een gouden weg maakt hij naar het land, gouden over alle golven, zoo kwam in de vlakte op de Bouwer van de Brug, de bouwer van vele wegen, de sterke door kennis, in een land van overzee geboren; een blinkenden weg maakte hij naar de bergstreek, blinkend over alle velden. Van de zee tot aan de Tjikidoel ging een weg van blanke stralen voor zijn voeten uit. Niet verschrikken kon hem de rivier! Als de hemel-held den reus, zoo zag de Tjikidoel hij aan, ter overwinning.’

Een roep ten strijd was de muziek die het lied droeg: moedig schalde zij door den nacht. Opgeheven stonden alle gezichten. Soetan Arab met zijn stormvogel-kop zat diep ademend; hij begon, half binnensmonds nog, mee te zingen; dat klonk als een gong door dempende hand bedekt. De priester, Hadji Moesa zag op uit lang gepeins. Schoon was zijn mager stil gezicht toen hij het ophief uit het schijnsel der vlammen. Een teedere trots glansde daarop over treurnis heen, zooals over het doode gebladerte bros en dor, dat dof den grond overstrooide de vreugdige schijn glansde van het vuur. Van teedere vreugde beefde zijn stem toen hij den lof begon van zijn vriend.

‘Zooals de opgaande zon mild is, de bloemen aan den kilbedauwden struik doet zij opengaan en het hart van menschen die geweend hebben in den nacht, zoo was onze vriend mild en vol verheugelijke kracht. Sterk zijnde door kennis bracht hij kracht aan de onkundigen, de kracht-loozen. Over de Tjikidoel, den onoverkoomlijken stroom, een weg te bouwen voor het volk van de bergen, een wèl-betrouwbare brug, dit ding was in zijn hart; geen ander. Winnen van eer niet, noch winnen van macht, noch winnen van rijkdom. Geen heerscher wilde hij zijn die de sterkste was;

neen! maar van zwakken een helper. Wèl heb ik het ervaren, ik, dien vriend hij noemde. Verschil van blanke huid en donkere huid, verschil van volk dat heerschte en volk dat gehoorzaam was liet hij niet gelden. Hij zeide als hij zag dat een gering mensch nadacht en niet begreep: “kom tot mij in mijn huis, in den avond, als het werk van den dag gedaan is, ik zal het u verklaren.” Daar waar de spoorweg door de tuinen van Kalimas loopt, daar stond toen zijn woning. Velen kenden den weg daarheen! In den donker zittend zag ik uit naar zijn venster; het licht scheen op; ik wist, nu wacht mij mijn vriend! Ik liep als ware het licht een hand, die mijn hand vasthield. Hij zat te midden van vele boeken. Aan de muren van de kamer waren kaarten, daarop was het land geteekend en de rivier, niet zooals zij met de oogen worden gezien, maar naar hun ware gedaante, die alleen de gedachte onderkent. Van welken aard de grond is van de vlakte en het gesteente van de bergen, hoedanig de beweging is en de kracht der rivier, vanwaar het water af komt gevloten, dat was te zien op deze kaarten. En onze vriend verklaarde het ons zóó, dat er geen was die het niet goed begreep, en goed begreep ook, waarom hij al deze dingen weten moest die een brug wilde bouwen over de Tjikidoel... Want toen al wilde hij dat, onze vriend, toen niemand anders nog het wilde. Toen niemand aan ons dacht, toen dacht hij aan ons, hij met het milde hart, de waarlijk goede! Uit het venster van zijn kamer, dat naar het Zuiden was, zag hij de rivier; de voorde was daar in den drogen tijd: In de kentering, hoe dikwijls zaten daar de menschen wachtend! wachtend den nacht door, of de rivier niet zoo veel gedaald zou zijn in den morgen dat, tot aan de lippen toe door het water gaande een man het wagen mocht over te steken. Maar dikwijls daalde het water niet, neen, het wies nog, en daalde ook den volgenden dag nog niet, en wie zoo lang vergeefs hadden gewacht, wierpen in arren moede hun last ter neer, en keerden terug naar huis, armer dan toen zij gingen, en hun voeten werden zwaar als zij dachten aan hun kinderen die hun tegemoet zouden loopen, en aan hun vrouw, en de oogen waarmee zij zou zien naar de onbeladen schouders en den gordel zonder geld. Hoevele wachtvuren brandden tevergeefs aan de rivier in die dagen!

Hij zag er naar, als hij opzag van zijn arbeid. Hij wist het wel: niet de vuren waren dat van een man uit Hoetan Roesa, of een man uit Soemoer Tinggi of uit Boekitberdoeri, neen, het geheele volk van de bergen zat daar wachtende aan den oever van den onoverkomelijken stroom! Lang zag hij daarnaar, in zwijgen. De vuren der wachtenden in den nacht zij brandden op zijn hart.'

De stem van den oude brak.

Een pooze lang was alleen het druischen van den stroom te hooren, luider al, zwaarder schurend langs den pijler van de brug. Iemand wierp rijs op het wachtvuur: het vlamde hoog op. Ernstig stonden in den kring de gezichten, naar den priester alle gekeerd. Uit het donker van den berm schenen de oogen van Soemarti op; die waren op Hadji Moesa als de oogen van den hongerige op spijs.

De vriend van den Bouwer der Brug begon overnieuw:

'Ik had hem gezegd dat ik een man uit de bergstreek was; hij vroeg mij hoe wij daar leefden? Niet licht, zeker! zal een man van dit land een Hollander naar waarheid antwoorden als hij onderzoekende vraagt. Zal de geringe niet denken, dat de machtige vraagt om nog machtiger te worden door wetenschap? en nog geringer en armer wordt hij zelf daarvan. Daarom zegt hij niet de dingen die zijn, maar hij zoekt naar woorden die de waarheid verbergen onder een schijn aangenaam voor den machtige. Onze vriend echter, van hem wist ik dat hij in waarheid een vriend was, zijn vraag was de vraag van een broeder, die zijn broeder vraagt opdat hij hem bijsta. Als eens broeders antwoord daarom was mijn antwoord, oprecht, waarachtig.

Het gelukkige toonde ik hem van ons leven en het ongelukkige. Wij spraken, hij en ik, van hart tot hart.

Ach, ach! hoe arm ben ik geworden die zoo rijk was toen! Nooit weer zal mij dat gebeuren te zitten met mijn vriend, den waarachtig-goede, den rijke van hart, wiens lach was als de zonneschijn. Ik ben oud. Hij is vèr van hier. Ik heb het wachten opgegeven, ik afgeleefd mensch.'

De oude liet het hoofd zinken; geheel ineengevallen zat hij. De gloed was weg van zijn gezicht, donker en hol stond het tegen den vlammenschijn. Moeilijk opgekomen, moeilijk tegengehouden tranen liepen langs de bevende kaken.

Si-Bagoes wendde zich om en raakte licht het gamelanspeeltuig aan: zacht begon het te klinken.

En uit den wringin-donker kwam zacht gezang.

‘Als de geurige akar-wangi plant sterft is ook haar wortel nog geurig; wij leggen bij zijden kleederen haar, al de kleederen geuren.’

‘Als dagen des geluks voorbij zijn gegaan is ook de herinnering geluk nog. Wij bewaren haar in onze gedachte: al onze gedachten worden gedachten van geluk.’

De stem was zoo jong die de gelaten woorden zong, niet uit hetzelfde hart konden stem en woorden komen; maar het klonk liefelijk toch. En vol vertroosting van zacht welgeluid was de wijze die uit Si-Bagoes even-aanrakende vingers op het koper de gamelanspeler overnam en licht verder voerde op een glijdenden huppelgang.

Hadji Moesa had het hoofd weer opgericht; hij zat stil, in de vlammen ziende, als zag hij daar voor zich uit in een schoone verte. Als een purperen gordijn was voor hem de vlam, een voorhang licht ter zijde waaiend aan den ingang tot een tempel; aan de opschemering van het binnenste heilige gaat de zelf-vergeten blik verloren. Hij zag niet hoe vele oogen op hem waren, en het gezicht van Soemarti niet, noch Roekmini, hoe die naar hem zag uit den wringinduister, toen hij weer begon.

‘Eén ding was in het hart van onzen vriend, één ding. Zooals de vlam van dit wachtvuur de fakkels overstraalt van de wakers, zooals het de takken verteert die zij er inwerpen, het groene met het dorre hout; zoo overstraalde alle andere verlangens, zoo verteerde allen anderen wil in zijn hart dit eene: wegen te bouwen door het ongebaande, dat geen wildernis noch berg noch diep ravijn noch stroom in bandjirtijd menschen meer scheidde van menschen, dat geen eenzaamheid noch hulpbehoef meer was ergens, maar overal gemeenschap en broederlijkheid. Hoedanig een werk het bouwen van bruggen was, dat toonde hij ons: hoe edel werk! Ook hebben de besten het voor edel geëerd, van verre tijden af. Zóó verhaalde onze vriend, ik zeg zijn woorden waarvan ik er géén vergeten heb:

In een tijd zoo ver als de tijd toen de Vorst aller Wijzen leefde, koning Salomo, waren de landen van overzee, waar

nu de groote steden zijn en paleizen van machtige heerschers, wildernis en woud en moeras, en de menschen leefden daar zooals in de rimboe van dit ons eigen land de menschen, doch veel minder gelukkig nog, omdat daarginder weinig vrucht maar is in de aarde en weinig zon maar in de lucht, - arm is daar de wereld! In de donkere maanden van het jaar wanneer daar alle planten sterven stierven ook vele menschen; van koude stierven zij, en van honger en in den strijd met wreede en sterke wilde dieren. Eén volk echter leefde ànders. Het had kennis verworven vroeger dan al die anderen omtrent de aarde en het gewas, en de dieren, zoodat het velden bebouwde en vrucht won in overvloed, en woonde in wèl-gebouwde huizen en kleederen droeg koel in de zonnemaanden en warm in den donkeren tijd; dit volk zwierf niet, noch dwaalde het door de wildernis, maar het bouwde steden, voor zijn woon, en van stad naar stad had het rechte wegen en over alle breede rivier een brug, zoodat elke stad wat zij behoefde verkreeg uit een andere die het had, en niet marktwaar alleen was het die zij droegen en ruilden langs hun wegen en over de groote bruggen die een weg maakten waar eerst wervelende rivier was geweest; maar kennis. Zoo werd aldoor meerder hun kennis en zij, de door kennis sterken, de machtigsten in de wereld, en over alle andere volken heerschers. In de overwonnen landen waar de menschen nog als de dieren leefden, deden zij toen als zij in hun eigen land hadden gedaan, zij bouwden wegen en bruggen, die staan nog op dezen dag, op dit uur terwijl wij er van spreken. De legers van dat machtige volk gingen er over, die al de andere volken in knechtschap hielden; maar met hen ging kennis. Niet beletten konden de legers dat! Niet beletten konden de sterken door kennis dat de onkundigen die zwak waren door hun onkunde de kennis verwierven die zelven zij mede hadden gebracht over hun wegen en groote bruggen. De zwakken werden sterk daarvan! Zij werden zoo sterk dat zij de heerschers verjoegen en weder heeren werden over hun eigen land. Nu leefden zij weder volgens hun eigen wil. Maar die was niet meer zooals hij vroeger was geweest, vóór de vreemden kwamen, de bouwers van bruggen; want door kennis waren zij nu anders geworden. Na langen tijd werden zij zelven

veroveraars van volken en landen, en bouwden in de overwonnen landen, wegen en bruggen, daar gingen hun machtige legers over om de vreemde volken in knechtschap te houden. En wederom met hen ging kennis! Kennis kwam over wegen en bruggen tot volken waar nog geen kennis was. Waar eerst het woud heerscher over hen was geweest en de sterke dieren, de tijger, de wilde buffel en de neushoorn, de kudden van wilde zwijnen, waar de alang-alang heerscher was geweest en de onoverkomelijke stroom, daar kwam kennis, die den mensch zelven tot heerscher maakt. Nu worden in al die landen de menschen anders! Zij willen niet meer leven zooals hun voorvaderen leefden in vrees voor het vele dat sterker was; want nu gaan zij zelven sterker worden! Hoe zij echter wèl leven willen, dat weten zij nog niet. De veroveraars, die de bruggen voor de kennis hebben gebouwd, leven in hun eigen landen niet gelukkig. Ook niet zóó als zij willen déze menschen leven. Hoe dan - hoe dan? Zij zullen het weten wanneer zij nog meer kennis verworven hebben. Wanneer nog meer menschen tot elkaar kunnen komen, ieder zijn kennis, die hij gewonnen heeft, gevende om andere kennis die anderen gewonnen hebben. Daarom moeten zij wegen maken door de wildernis, dat menschen tot menschen kunnen komen, daarom moeten zij een brug bouwen over onoverkoomlijken stroom; opdat kennis er over kome, en menschen eindelijk ervaren hoe zij in waarheid gelukkig kunnen leven, allen met elkander in broederschap.'

Een verrukte klank was in de stem van den ouden priester gekomen, zijn gelaat glansde, het was jong van vreugde en hoop. En naar het zijne glansden van overal andere gezichten, meest héél-jonge, schroomvallig, half-schuw nog, met een glimlach die enkel in de oogen maar was, een pas weifelig-beginnende schijn. Heel stil was het geworden, over het druischen van de rivier heen rustig.

Het heuvelbosch dommelde in een flauwen manegloor, de donsgrauwe wolken lagen als broeiende wieken zoo zacht en roerloos op de lucht. Het gedijen van veel nieuw leven dat de regen verwekt had, overal, was als een heimelijkste zoetheid te voelen in de ademende luwte.

De dalang, die den gamelanbespeler de omwonden klepels

uit de hand had genomen, raakte licht het wachtende koper aan. Een wijze was het die nu begon als niemand nog vernomen had. De luisterenden dachten verwonderd: 'Wat is die wijze die Si Bagoes speelt? Hoe schoon! Hoe zeer schoon!'

Een sterke stille gang was in de wijze als van een groote menigte die eendrachtig gaat in blijdschap. Vele stemmen waren er in, van mannen en van vrouwen, stemmen als van zoekenden die roepen, en stemmen als van wie gevonden hebben en antwoorden, gezang van knapen en meisjes, dartel tusschen kinderspel en werk van menschen in, het lachen van vele kleintjes en roep van behoedende moeders. Maar woorden waren niet bij die muziek.

Soemarti die uit de donkerte al dichter genaderd was tot de muziek en het licht van het vuur, murmelde in zich zelven sprekend, 'Hoe dan! hoe dan?' Hij dacht niet dat iemand het hoorde, het waren woorden die van zelf kwamen zonder zijn wil. Maar de dalang die het verstaan had, zag hem aan over de muziek heen en schudde toen het hoofd, ernstig. Allen begrepen die het zagen, wat hij meende: 'De woorden voor deze muziek, die zijn er nog niet.'

De oudere menschen zaten nadenkelijk. Maar het jonkvolk dat glansde, popelend als, in het loover boven hun hoofd de jonge vogels die de dageraad-roode klaarte van het wachtvuur wakker had geschenen. Zij gingen op den rand van het nest zitten, zij keken den glans in, zij liepen vol licht de kleine wezentjes, en hun korte bedonsde vlerkjes begonnen te beven van verlangen om te vliegen; zoo in bevend verlangen hunkerden daar al die kinderen, de jongens en de meisjes. Van waar zij zat tusschen de vrouwen die fluisterden in het bergende donker van den wringin zag Roekmini naar hen, glimlachende, gelukkig.

Toen de muziek ophield met zingen, en weer laag werd en klein van beweging, een stem wachtend die zich op haar liet dragen, begon Hadji Moessa overnieuw:

'Vele rijmen worden gezongen omtrent de brug, schoone rijmen; maar één heeft nog niet geklonken; dat het toch gevonden werde, nu! Dat pantoenzangers nu toch een beurt-rijm zongen omtrent het begin van de brug! Luistert, klein-kinderen; hoort wat het was!

Bevel kwam van den Grooten Heer in Buitenzorg: Een

brug worde gebouwd over de Tjikidoel! En de Regenten en de Wedanas en de Hoofden en allen die gezag hebben bevalen aan het volk: gaat heen en bouwt! Maar niet dat was het begin van de brug.

Kundigen hadden het wezen der rivier doorgrond, zij hadden haar uitgebeeld volgens haar ware gedaante. Door de bergstreek reizende hadden zij onderzocht en gevraagd, zij vonden de bronnen, zij maten den regen, zij beproefden den grond: maar ook dit was niet het begin van de brug.

Onze vriend zag hoe wij leefden. Hij zag de vuren der wachtenden in den nacht. Zijn hart werd heet om onzen nood. Dit was het begin van de brug!'

Het bleef een tijd lang stil nadat hij uitgesproken had. Toen kwam uit de wringin-schaduw een stem; niet die jonge lichte die eerst gezongen had; veel voller klonk deze, en zachter tegelijk. En zij zong woorden nieuw gevonden, woorden pas opengegaan, als de sedap-malem bloem, die opengaat in den nacht; wel paste bij de milde stem de wijze van den muzikant, de ernstige, milde.

> 'In het verborgene is het begin van de rijstplant, in de donkere korrel verborgen,
> In het verborgene is het begin van den vogel, in het donkere ei verborgen.'

En nu kwam een stem uit de duistere menigte langs den weg, de klare stem van een knaap was dat:

> 'In het verborgene is het begin van den mensch, in de donkere moeder verborgen.
> In het verborgene is het begin van de daad, in het donkere hart verborgen.'

In zuivere oprijzingen, wèl geëvenredigd, was de klankenreeks geklommen: de diepe stem van Hadji Moesa, de zachte stem van Roekmini, de klare stem van den knaap: die moest komen, het kon niet anders! Wèl-te-vreden vernamen de wachtenden dat laatste hooge geluid.

Maar zij zeiden toch, met een lichte verwondering, toen zij zagen wie het was die daar zong: 'Eh! het is Soemarti! Het is Moedjaddi van Kebonan Baroe die Roekmini een

antwoord toezingt! Stoutmoedig waarlijk is hij dat hij het spreken waagt, een jongen tusschen zoo vele oudere menschen!'

Een gerucht van stemmen kwam er aan en licht van flambouwen. De wakers, wier beurt verstreken was, zetten zich weer aan het vuur. Zij zeiden, nog wies het water en nog kwam veel hout aangedreven, maar enkel jonge opslag was het, licht geworteld en onvast struikgewas. Geen boomen meer als nog in het vorige jaar, geen gevaar meer voor de brug.

De wakers, wier beurt nu begon, stonden op om naar de oevers te gaan en naar het midden van de brug. En een, wien een nederzittende zijn fakkel had gereikt, wendde in het heengaan zich om, en stond een oogenblik lang glorend in licht, terwijl hij zeide dat in waarheid wèl-gelukkig de dag was geweest toen de Bouwer van de Brug den aanplant begon van het bosch op den Goenoeng-Hitam. Hoe krachtig hield het forsch opgegroeide nu het geweld van den regen tegen op de helling! Geen sawah zeker zou meer verwoest worden van de vele sedert aangelegd aan den voet, en geen huis meer afgesleurd op de helling als vroeger zoo vaak gebeurde. Hij ging: de vlam en de rook van zijn fakkel waren als een banier boven hem.

Het gamelanspel begon overnieuw: vroolijk was de wijze. Zij klonk als een antwoord, een verheugd ja-zeggen, een stille blijde zekerheid omtrent veel gelukkigs.

Soetan Arab hief zijn arends-gezicht fonkelende op: door de zoete muziek heen brak die schallende stem van hem die geleek op den roep uit een Triton-hoorn.

'Een hoofdman voor dapperen was de Bouwer van de Brug, een aanvoerder dien het goed was te volgen! Wij hebben het niet berouwd, mijn makkers en ik, mannen van de Zuidkust, die niemand volgden ooit, dat wij hem gevolgd zijn. Hij was als geen ander, Hollander of Maleier.

Toen wij van dien laatsten tocht terugkwamen, toen hoorden wij van hem. Broeders, wat een schade, die laatste tocht om paardjes van Timor, wat een al te erge schade! Vier geraakten er over boord in het gevecht met den Arabier en zijn volk! en pas waren wij weer onderzeil met de anderen, daar zagen wij den rook van een opiumjager. Ook al is de wind gunstig, hoe te ontkomen, met zeilen en riemen aan

een vuurschip? Ik zeide: “Broeders, beter veilig met weinige paarden dan gevangen met vele!” Zes paarden namen wij in onze prauw, de prauw van den Arabier met de andere lieten wij drijven. Wij dachten ook, misschien vervolgen de Hollanders de paardenprauw, en terwijl zij doende zijn met de paarden ontkomen wij. Er was een gunstige wind, wij roeiden uit alle macht, wij waren dicht bij de klippen al, broeders, weinig, weinig nog maar scheelde aan de veiligheid, daar haalde de opiumjager ons in! Hoe te ontkomen aan een vuur-schip met enkel riemen en een zeil?

Een kogel sloeg voor onze prauw in 't water. Wij sprongen over boord. Zij hebben ons niet gevonden op de eilandjes, zoo lang zij zochten. Wij waren al aan den wal, toen zagen wij nog hun sloep heen en weer schieten, her en der, overal tusschen de klippen.

En wij zagen onze paarden op het dek van het schip, alle, alle, zoowel diegene die wij in de prauw van den Arabier hadden gelaten als die wij tot het laatste toe bij ons gehouden hadden. Alle twintig paarden! Ah, de schade, de schade! Alles te vergeefs, al de moeite, en het vechten en het roeien, alles om niet! Een weet-niet was de doekoen die het offer bracht voor wij uitzeilden! Wij zeiden tot elkander: “Is dit een leven, broeders? Beter ware het waarlijk een koelie te zijn, een man die werkt met zijn handen, en gehoorzaamt wanneer iemand beveelt, een slaaf!” Wij hoorden van het bouwen van de brug, wij zagen het dorp van de koelies aan de rivier. Een zeer groot dorp, zeer groot! De rook van de middagvuren was als een wolk in de zon. Wij hadden het aan den zoom van de vlakte gezien niet ver van de kuststad eerst. Toen hadden wij het gezien midden in de vlakte, tusschen de suikerfabrieken. Nu zagen wij het aan de rivier: een reizend dorp, een dorp als een buffelkar dat gaat waar de karrevoerder het heen stuurt; en de ijzeren weg blonk er achter aan, daar liepen al de vuurwagens. Wij gingen het dorp binnen, het was vol eten. Niemand gaf ons. De menschen zeiden: “Werkt! wij werken ook”. Wij hadden allerergsten honger; wij dachten, het is niet anders! Wij zeiden: “Wij willen werken!” De mandoer nam ons aan, want pas was volk weggeloopen, houthakkers, zoodat zij mannen noodig hadden. De Bouwer van de Brug kwam en

zag ons aan; hij zeide: het is goed! en wij zagen hem aan, en tegen elkander zeiden wij ook: het is goed! Hij was een hoofdman voor mannen als wij, dat wisten wij hem ziende. Koewat en Si Badil en ik, wij gingen de heuvels in om hout te vellen. Het was mannenwerk. Die anderen waren weggeloopen uit vrees. Zij waren bang voor het volk van Hoetan Berdoeri, dat den mandoer met een bijl over het hoofd had geslagen, nadat zij lang geloerd hadden op hem'.

Uit de menigte langs den berm kwam een zwakke, schorre stem, krakerig als dor gebladerte, dat breekt onder den tred.

'Een menschenhoofd willen bouwers van bruggen dat zij het leggen onder het metselwerk, opdat de brug krachtig zij tegen het water en tegen alle lasten. Daarom was de vijandschap tegen den mandoer en de houthakkers. Geene moeder durfde haar kind buiten de dorpspoort laten, neen, uit haar oogen niet liet zij het, zoolang de bouwers in de heuvels waren.

En om den heiligen boom was de vijandschap, om den Rasamala op de begraafplaats van Hoetan Roesah. De houthakkers hadden daar boomen geveld - menschen zonder alle schaamte, menschen niet uit onze streek! Niemand uit onze streek zoude het bosch om den Rasamala heen geschonden hebben. Ieder volwassen mensch en ieder kind immers wist hoe groot ongeluk dat moest brengen over het land. En ook zij, die vreemden waren hadden het wel kunnen weten. Gemakkelijk was het te zien dat de Rasamala geen boom was als een andere boom, dat de woning hij was van een geest. Als een berg op den berg stond hij, hij was als een woud in het woud. Een rots geleek zijn voet. Vijf mannen elkander bij de handen houdend omvademden dien niet. Waar de eerste tak uit den stam kwam, daar was het honderd voet boven den grond, en honderd voet boven de eerste takken was de kruin. De zee-arend, die van de Zuidkust kwam gevlogen, streek daarop neer: tot waar de branding wit is op het Noorderstrand zag hij het land liggen. Zelfs het volk van de Zuidkust, dat de zwaluwnesten plukt aan de steile rots zou in den Rasamala niet geklommen zijn om de bijen-nesten die daar hingen. Zij wisten wel, de dood greep den vermetele eer hij de zoetigheid greep!'

Een tweede stem viel in, die ook naar het bergwoud klonk.

'In Goenoeng Hitam wordt gezegd dat een groot dorp

eens gestaan heeft daar, vóór het Jaar van de Ratten. Kasiman uit Goenoeng Hitam was in het Rasamala-bosch gekomen eens, verdwaald zijnde. De groote bandjir was pas geweest en de aardschuiving die het ravijn gedempt heeft onder aan den berg. Groote scheuren waren in de helling, vele boomen lagen ontworteld in het Rasamala-bosch. En in een kloof tusschen de opgerukte wortels zag Kasiman iets wits. Hij dacht, wat is toch dat witte daar, dat witte in den zwarten grond? Hij ging, behoedzaam loopende, tot aan den rand van de scheur, toen zag hij dat het geraamten waren, vele geraamten, als op een begraafplaats van een groot dorp. Op de borst en de opgetrokken knieën lagen sommigen, gekromd voorover, en sommige op zijde en geheel verwrongen. De wortels waren door hen heen gegroeid, een zwart vlechtwerk zat gevlochten tusschen de witte ribben. Toen wist Kasiman dat hier de vele begravingen waren geweest in het jaar van de groote ziekte, en die levend begraven waren hadden niet kunnnen ontkomen, worstelend tegen aarde al te zwaar.'

De schorre, zwakke stem herhaalde.

'Een bosch van geesten was het bosch van den Rasamala. Ongeluk moest komen als daar werd gekapt, groot ongeluk, ongeluk over de bergstreek!'

De schorre, zwakke stem eindigde op een kreet als ravengekras. En opeens kwam weerklank van allen kant. Door het donker vlijmden bange booze stemmen scherp als het vlijmende wildernisgras, dat den zwerver borst en gezicht en voorgehouden handen openrijt en zijn zolen doorsteekt met splinterig gebroken halmen. Namen van booze geesten werden mompelend genoemd. Een toornige stem riep:

'Groot ongeluk kwam daarvan over de brug! De koorts kwam daarvan waaraan zoo velen stierven, en de scheuren in het metselwerk van de gezonken putten onder het landhoofd, en de ontgronding toen pas de hulpbrug stond! Eh! en is niet de Rasamala zelf gekomen in den bandjir, drijvende tegen de brug?'

Een vrouwestem kreet schril:

'De vrouwen van Goenoeng Hitam deden wèl daaraan dat zij hun kinderen bewaakten voor den mandoer van het brug-bouwers-volk, den loerenden jager op een menschenleven! Maar de geesten hebben zelven het offer genomen dat de

Bouwer hem niet bracht! Toen zijn mannen de rots lieten springen voor het landhoofd van het Zuiden toen rukte een rotsblok, vliegende, den mandoer het hoofd af. Daarna eerst gedijdde het bouwen van de brug.'

Rondom mompelde het donkere volk. Daar was niets meer van de teederheid noch van de vreugde noch van de kracht die pas zoo schoon geklonken hadden; verwarring werd alles en angst en haat. Als op de nog aldoor wassende rivier het uitgerukte en verscheurde gewas van de bergen, zoo dreef op een plotseling losgebroken en al wassenden vloed van donker gevoel vreemd, van verre gekomen gedachtewarsel, vormloos, angst-wekkend. De aloude schrik van het woud, het zwarte, eenzame, omving opnieuw de pas ontkomenen, schroomvallig bijeengedoken rondom die geringe helderheid van het wachtvuur, het vage schijnsel, laag tegen den voet van de berghooge duisternis aan, en waarlangs, geweldig, de rivier heenstroomde. Klein zaten daar de bruine half-naakte menschen, zoo weinigen, zoo tenger, en in hun oogen, vreemd beschenen door de ongestadige vlam, was maar pas ontloken nog de klaarte van die laatstgeborene en teederste onder alle krachten der natuur, de onderzoekende gedachte. Was het niet angst veeleer dan de flikkeringen van het vuur die zoo zonderling en wrang de gezichten vertrok? Zoo schichtig het wit deed glinsteren van de oogen? Donker gingen mompelende monden open; oude vrees had de tanden daaruit weg gebroken en de brokstukken zwart gemaakt, de vrees voor de dooden, de geesten, de lichaamloozen, die afgunstig zijn op dat éene geluk in de wereld het warme lichaamsbestaan, en die de levenden belagen om hen te verderven, en verbeden moeten worden en verzoend met heilige spreuken en het offer van een weinigje van dat benijde lichaam, en bedrogen moeten worden met onzichtbaarmaking van wat den offeraar overblijft. En uit de donkere verminkte monden kwamen donkere woorden, uitzeggingen van verminkte gedachte, van vrees, afgunst, wantrouwen, wreedheid, haat. De oude woud-gedrochten waarden afzichtelijk om. Zij droegen de oude namen nog die uit het vormlooze tot wezens hen hadden geschapen, kenbaar, wezens als apen lenig en grijnzend met kille grijphanden, wezens met oogen groen glorend als tijgerloeren en een van bloed

druipenden muil, wezens als geschubde slangen, snel en doodelijk omkronkelend.

Uit het donkere heuvelbosch klonk het diep-ingehouden lach-geluid van een uiltje. Een bevende stem riep dat het de Pontianak was, de lachende met de lange lokken, wier omhelzing dood is. En toen begonnen vrouwen te klagen in angst voor het ongure monster, den schrik van moeders, het zwevende menschenhoofd van ingewand omkronkeld, dat komt om pas-geborenen te verslinden. En van Njai Loro Kidoel fluisterde een, die aan de steilte der Zuidkust woont in een paleis van menschenschedels en macht heeft van de eene zee tot de andere.

Naar Hadji Moesa, die vermaande en bestrafte, luisterde geen. En iemand riep hoonend door het al banger morren en mompelen heen, dat, zoo de Bouwer van de Brug den woudgeest niet vreesde, het was, omdat hij een toover-kris bezat, een wapen dat zege verschafte zonder strijd; sterker dan de woud-geest zelf was de spreuk die daarover was gesproken en de macht in de pamor versiering van het lemmer!

Uit de donkerte van den wringin kwam biddend Roekmini's diep-zachte stem:

‘Broeders! broeders!’

Als een duif door doornig struikgewas brak zij door het morren van vrees en haat heen.

‘Broeders! heeft niet de Bouwer van de Brug ons geleerd hoe wij het dreigende overwinnen? Staat niet vast de brug? Is zij niet een weg tot dezen dag toe voor het geluk, maar de rivier in de dagen vóór de brug was een weg voor het ongeluk alleen! Ach, waarom toch te spreken van de Boozen? Kwaad genoeg waarlijk, heeft de vrees voor hen ons gedaan! Zij hebben geen macht meer over ons die ontkomen zijn uit het woud, die een weg hebben over de rivier, die wonen onder de velen. Over broederlijk samenwonenden, wij weten het immers wèl, hebben de Geesten van het Woud geen macht meer.’

Dat gelukkige woord ‘broeders’ kreeg al macht over den angst en den toorn, gefronste gezichten werden effen. Maar opnieuw brak stoornis uit. Een man uit de vlakte riep schamper:

‘Niet de toorn van de geesten uit het Rasamala-bosch was oorzaak dat het metselwerk scheurde van den gezonken put,

maar oorzaak was het bedrog van den mandoer der betonmengers! Voor cement deed hij zand storten in den mengbak. Zijn riem werd zwaar van de rijksdaalders van den Chinees, het metselwerk echter scheurde!'

Spottend gelach sloeg op.

Een andere stem uit het laagland riep:

'Machtig zijn de geesten van het woud, die in hun toorn den damwand sloegen van het pijler-eiland, dat de rivier de palen wegspoelde. Vraagt het toch aan hen die de palen indreven! Niemand heeft ooit geraden, dat zij de palen lichtelijk maar indreven en wat te hoog opstak zaagden zij af, dat het schijnen zou als ware tot den kop toe de paal ingeslagen in den grond!'

En het luide gelach werd nog luider, terwijl een man uit de bergstreek toornig een scheldwoord naar de lachers wierp, en een man van de kust tastte naar zijn kris. Van her en der vielen de driftige stemmen over elkander heen, stemmen van de bergstreek, stemmen van de vlakte, stemmen van het strand en stemmen van de eilanden, en vochten nog eens uit die nooit uitgevochten veete van kust-volk en volk van het binnenland. Want het volk van de kust, zeevaarders, handelaars, roovers, stout slag, dat de wegen afloopt van de zee en nieuwe dingen vindt, ziet immers laag neer op de menschen van het binnenland, stille bebouwers van velden, als het gewas van hun akker aan den eigen grond gehecht en onveranderlijk in alle dingen; om hun zachtheid smaden hen die stoutmoedigen. En zij die den smaad niet wagen te wreken wrokken heimelijk, als zij dat woord hooren uit den mond van een man van de kust: 'Bergvolk, menschen als wilde buffels, lomp en dom!'

Het volk van de bergstreek begon te roemen op het werk dat de zijnen hadden gedaan aan de brug, de mannen van de kust prezen het voor het hunne alleen. Door elkander riepen de houthakkers, de kalkbranders, de steenkloppers uit de heuvels, de werkers in de roode klei langs de rivier die de steenen hadden gebakken voor het metselwerk, en zij die de planken hadden gezaagd en gegroefd en afgeschuind voor den damwand, waarbinnen het pijler-eiland werd gebouwd, en zij die uit de rivier-bedding het zand hadden opgedolven, dat zij binnen dien houten muur stortten tot een

vasten grond voor den gezonken put, drager van den stroompijler. Zij riepen door elkaar en over elkaar heen, mannen van de heuvels en mannen van de kust, van de noordkust en van de zuidkust, door het roemen klonken smaad en scheldwoord, het was een gewar van kreten, zoo driftig als het sleurende rukkende druischen van de rivier onder de brug door en Hadji Moesa hield vergeefs de handen op, terwijl al luider de gamelan-bespeler zijn koperen bekkens deed klinken, dat toch muziek dat wangeluid zou overstemmen. Het scheen wel niet mogelijk eerst, en Soetan Arab was al opgesprongen om dreigend een eind te maken aan den twist; maar die al luidere en vollere en schoonere muziek waar gebiedend de doffe trom doorheen bomde, - een strenge maatslag, geen ontkomen was daaraan, - en nu viel het klokkende water-geluidje van de angkloeng in, het allerliefelijkste en schikte zich heel gewillig daarnaar in zijn golf-lichten huppelgang; - die eendrachtig-schoone stroom van menigvuldige muziek overvloeide de harten tot de strubbeling van eigenwil en misverstand vereffende, en gezamenlijk blijdschap opkwam om het gezamenlijk volbrachte. Ieder was tevreden toen Soetan Arab sprak; (de mannen van de kust weliswaar dachten: een man van de kust een der onzen! en de mannen van de heuvels: het dorpshoofd van Gandasoli, een der onzen.) Ieder was tevreden toen hij, die mandoer was geweest aan de brug, riep dat allen wèl gedaan hadden, en over aller werk was de Bouwer van de Brug wèl voldaan geweest.

Allen riepen in antwoord: ‘Zoo is het!’

Toen begon de roover van voorheen den lof van den Bouwer der Brug.

‘Een hoofdman in waarheid was hij! Hij was mild in het prijzen, rechtvaardig in het beloonen, hij vond den schuldige en strafte zonder vrees.

Hij ontdekte het bedrog van het cement en het bedrog van de palen, en hoe de opzichter die leefde als een Hollander in een steenen huis hoewel hij een zwart gezicht had als een van ons, hoe hij het djatihout voor het bruggedek stal, en hoe hij de loonstaten vervalschte en loon uitbetaalde aan kampong-volk, dat niet werkte, maar op betaaldag hurkten zij neer voor zijn huis, tusschen de werkelijke arbeiders, in

den nacht echter brachten zij den opzichter het geld weerom, een weinig voor zich zelven behoudend ter belooning: dat alles ontdekte hij en bestrafte het. Zijn handen waren vele! En hij vreesde niet. Ik zelf waarschuwde hem dat de opzichter wachtte in den donker om hem te dooden. Hij lachte. Geen wapen wilde hij tot zijn verdediging. Hij ging waar hij wilde, ook in den nacht. Een dappere was hij, een hoofdman voor moedigen!'

Hij zweeg, met fonkelend aangezicht.

Maar een zachte stem begon schroomvallig.

'Moedig waarlijk was hij, en jegens boozen gestreng: maar geduld met vreesachtigen had onze vriend en een milde hand voor wie behoefde. Hij weigerde ons het offer aan de geesten niet toen wij waagden hem te vragen. Gij zelf, Grootvader Hadji, hebt den offermaaltijd gewijd dien hij deed aanrichten. Zoover als een man zijn handen vanéén houdt aan uitgestrekte armen, zoo ver vanéén waren de horenspitsen van den buffel dien hij ten geschenke gaf!'

De priester antwoordde:

'Ik wijdde den maaltijd aan het landhoofd, ik sprak de gebeden. En hij zeide, onze vriend: 'Vriend Hadji, wat is het dat gij wijdt? is het het landhoofd van de brug? zie wel toe!' Hij glimlachte, en ik wist wat hij dacht zoodat ik zeide: 'In schijn wel een landhoofd misschien, maar in waarheid een nieuw leven voor het volk van de bergen!' En hij zeide: 'Moge het gedijen, vriend Hadji!'

Een koor van stemmen antwoordde uit den donker.

'Moge het gedijen!'

De dichter-muzikant hernam de leiding.

'Van de stammen in het bergwoud, van het binnenste van de helling, van de rots, van het moeras dat wijkt en glijdt, van het zand der rivierbochten maakte de Bouwer de grondslagen van de brug. Het land maakte tot een weg hij over het water.'

En op de maat van de muziek, die voortging toen hij eindigde, vielen de bouwers in en de kinderen van wie bouwers geweest waren aan de brug, elk ziende naar den ander, om in gezamenlijke viering de heugenis te bouwen als eens in gezamenlijke inspanning het werk. De een liet den ander zijn beurt, wachtte, viel in, gaf over. En nu begon kleiner

en lichter wel, maar haast schooner nog, zulk een spel van stemmen rondom het wachtvuur van de brug als in het begin van dien nacht het een spel van klokken geweest was de wassende rivier langs, stroomafwaarts en stroomop. Als de klokken riepen de mannen elk voor zijn eigen dorp, voor wat vader, bloedverwant, dorpsgenoot gedaan had voor de brug, zoodat, als de klokken het onzichtbare landschap hadden verbeeld, nu de stemmen het verleden gebeuren verbeeldden, en werkelijk en waarneembaar werd opnieuw het bouwen van de brug.

De donkere menigte en de vrouwen onder den wringin, zij hóórden de wording.

Hoe van de slanke stammen geveld in het heuvelbosch, damar laoet, rasamala, marbau, meranti de hulpbrug werd gebouwd, de hooggepijlerde, breede, waarlangs loopkraan en Decauville-spoor lasten aandroegen voor menschenkrachten ondragelijk, en waarop het werkvolk dooreenwemelde als een mierennest in schijnbare verwarring en verborgen orde. Hoe de ontgraving begon voor het Noorderlandhoofd en hoe in den veranderlijken grond, die in de zonnemaanden hard en donker en gescheurd is als de schalen en kannen uit het al te felle vuur van den pottebakker, maar in den regentijd is hij diep moeras, en meer, en wederom diep moeras, hoe daar betrouwbare vastheid in werd gemaakt met twee gezonken putten, twee holle pijlers van metselwerk, die met scherpen voet het wijkende en naar binnen opgulpende slib in boorden, gedreven door de eigen zwaarte, zwaarder al naarmate de ronde wand hooger op groeide onder de handen der metselaars; dat hoorden zij nu van houthakkers en grondwerkers en metselaars.

Van den duiker hoorden zij die in den scheef zakkenden put was afgedaald om den verborgen tegenstand in de diepte te zoeken en zij slaakten kreten bij de voorstelling van hoe hij er uitzag in zijn duikerspak, als een monster, eh! als een boetah bij een Chineesche begrafenis of in den wayang-orang die den roof van Sita voorstelt, zwart, met een reuzen-kop en bolle oogen van glas, oogen zonder blik, en handen als de vreeselijkste klauwen; en hoe hij zoo lang beneden was gebleven, in donker, onder water en slib, dat het wel scheen of hij de natuur had van

de rivier-krab, die onder den hollen oever woont, en zijn wezen en bewegen heeft in lichtloos nat, maar hij kwam weder op uit den put, en de vrouwen liepen krijschend weg voor dien onguren kop over den putrand heen en den zwarten van slib druipenden boomstronk dien het gedrocht losgewroet had uit de diepte.

Zij hoorden van de machines - 'ijzeren buffels en ijzeren olifanten waren het met een hart van vuur!' riepen de verhalers, die palen hadden ingeheid, water en slib opgeslorpt, beton neergeplompt, lasten getrokken, vrachten zoo geweldig als in zijn diepste droomerij de maker van de tooverspreuk der duizend karbouwen, bezwering van onverzetbare zwaarte, niet had aanschouwd.

Zij hoorden van de koorts, die giftig opsloeg uit den opgewoelden grond, een siddering van kilte en van hitte, een brand in het gebeente, een bederf in het bloed.

En van het wachten hoorden zij, toen, op de houten hulpbrug boven de voltooide grondslagen, boven de landhoofden met hun geweldige draagsteenen en den pijler sterk in den stroom, de mannen van de veldsmidse beginnen zouden met het ineenschroeven, deel voor deel, van het ijzerwerk dat de blijvende brug zou worden; hoe de Bouwer van de Brug wachtende op de heldere luchten van den Oostmoesson uitzag naar het Westen, naar de diepe hemel-baai tusschen wijkende hellingen, waar, hoog en alleen, de Rasamala-boom oprees - 'Menigvuldiger dan de bijen om den boom vol zwarte nesten waren toen om den Rasamala de gedachten van onzen vriend!' zeide Hadji Moesa. De mandoer bij het bouwen, Sitoe Arab, verklaarde het hun, hoe zóó als een kind dat later een krachtig man zal zijn, teeder is op den arm der teedere moeder en licht gedeerd tegelijk met haar die licht is te deren, zoo ook de ijzeren brug, sterk als zij eens zal staan, zwak is zoo lang zij groeiende nog gedragen ligt op de hulpbrug, en met de wankele palen kan het plotse zwellen der rivier en de schok van het drijvende hout haar ter neer slaan. En een man, die bij de veldsmidse was geweest, riep hoe, toen eindelijk die laatste arbeid beginnen zou, de smeden zich gespoed hadden, dat zoo kort mogelijk toch de tijd zou zijn van het gevaar voor de brug. In al grooter kringen, met al menig-

vuldiger stemmen spreidde om den beginner, den dichtermuzikant, het koor-verhaal zich uit, en zoo levend en tegenwoordig werd voor de luisterenden het verre gebeuren dat als aan een ding van dat uur en die plek zij er deel aan gingen nemen, en, zoo stil als zij daar eerst gezeten hadden onder den overdonkerenden en rondom hangenden wringin, de vrouwen mede begonnen te zingen in het zangerig gesproken verhaal.

Zoo als de mannen hun daden verhaalden, verhaalden zij hun wachten en hun vreugd.

Beschroomd en heel zacht zongen zij in het eerst, aarzelende volgsters van Roekmini's gezang dat, bemoedigend, leidde. Maar van lieverlede werden zij vrijmoediger, vertrouwd met het ongewone in dezen nacht waarin immers alles ongewoon was. En toen forsch de stemmen van alle de mannen samenklonken in het eindelijke koor dat zong:

'Allen te zamen, mannen van de heuvels, mannen van de kust, mannen die leven op de rivier, mannen die wonen in het rijstveld, allen te samen bouwden wij de brug!'

Toen kwam helder het gezang van vrouwen in antwoord:

'Wij hoorden de bijlslagen op de helling en den val der donker-zwaaiende boomen hebben wij gezien van ver. Wij hoorden als rollend onweer het springen van de rots. Vroolijk riepen elkander wij toe: Van den berg en het bergwoud maken onze mannen een brug! Vroolijk gaven de stampsters aan het rijstblok antwoord met tokkelenden stamperslag, als tot ons opklonk het arbeidsgerucht.'

Toen poosden het diepe en het hooge beurtgezang.

Maar als na het geroep van de vele klokken langs de rivier bleef een wijle nog de lucht zacht bewogen van nàgolvend wèl-geluid.

De wakers van de tweede wake kwamen terug van de oevers en van de brug; zij zeiden, het water wies niet meer. En de wakers van de laatste beurt gingen.

Overnieuw begon de gamelan. Uit de wijze die het koor had begeleid ging het samenspel van instrumenten over tot een ànders klinkenden toon, en de menigte zag naar den dichter-muzikant met een luisterend vooroverneigen en een heffen van aangezichten, want nu kwam dat wat het meest van alles zij verlangden te hooren: de strijd van den Bou-

wer der Brug met den Bandjir. Zóó stil zitten de honderden op een feest niet voor het lichte scherm waar de dalang den strijd vertoont van Krisjna, den hemelschen held, tegen den boozen Reus.

Si-Bagoes begon met een sterke stem:

'De Tjikidoel vernam de stem van den Bouwer der Brug Toen richtte hij zich toornig op. Van zijn voeten, waarover de branding spoelt, tot aan zijn hoofd dat ligt op den Berg der Stormen, was hij bruisend van toorn. Hij dronk het zwarte van den hemel om kracht tot den strijd. Hij at aarde, een eed zwerend, dat hij de brug zou vernielen, dat hij den Bouwer van de Brug zou verslaan. Tot den Woud-Koning, den donkeren vorst, sprak hij: Als de Gandaroewa Shiva droeg, zoo Heer van de Groote Eenzaamheid, draag ik U. Gezamenlijk gaan wij ten strijde.' Op den waterval reed het woud tegen de brug en den bouwer.

Sitoe Arab was opgesprongen.

'De ijzeren brug was voltooid, wij dachten morgen laten wij haar neder op de draagsteenen, weldra vieren wij het groote feest der voltooiing: toen kwam de bandjir!'

Of zij zelven mede gehaast hadden bij het driftige nauwlettende werk, of zelven zij zich verheugd hadden in de nabije voltooiing, of zelven zij geslagen zaten door den plotselingen schrik, herhaalde eenstemmig de menigte.

'Toen kwam de bandjir!'

En die eene bange stem, die laat naklinkende weergalm van oude angsten riep alléén, bevend:

'Toen kwam de bandjir!'

Een nieuwe stem begon, die had nog niet gesproken: zij had een klank zoo sterk en diep, en zoo vol hoogten en plotselinge dreunende laagten als water in een rotsig ravijn.

'De dagen door en de nachten viel de regen. Als een muur stond regen om ons heen. Geen bergen waren in de verte meer. Geen helling was meer dichtbij en geen groen van bosch, maar alleen schemering was van water, regen alleen en regenwolk. Uit de wortels van het woud vloot regen, uit het gesteente der bergen vloot regen, in regen verkeerde de vaste grond. Onze akkers aan de helling, groen van nieuw geplante rijst, zij smolten in den regen. Het jonge gewas hief zich op, den regen tegemoet, het

sprong met den regen de berghelling af. Veld en veldgewas ten waterval werden zij, stortend in het ravijn!'

Een tweede begon:

'Van de hellingen af viel het water neder op ons dorp in het dal. Uit de rivier klom het water naar ons op. Onze paden werden beken, onze aloon-aloon werd een meer. De vrouwen dwaalden weenende: zij zagen het huisraad wegdrijven, zij zagen hoe de wanden schudden van het huis. Met hun kleine kind in den slendang stonden zij in den regen, zij wisten niet waar zich te bergen.

Het werd waarheid wat de dorschers zingen in hun lied als zij de eerste rijst uit de rijstschuur dragen, zingend dat het dorschen een spelevaart is voor het Bruidspaar van de Rijst, het rijstblok zal hun prauw zijn en de stamper de riemen. Als een prauw waarlijk dreef het rijstblok! De stamper dreef als een riem wanneer de roeier verdronken is.'

De diepe stem, die als de stem van het water zelf was, begon weer op dien dof dreunenden toon:

'De noorder-helling van den Goenoeng Hitam stortte in. Toen viel de Rasamala-boom! Als een onweersbui viel hij, als donder en slagregen! Wij zagen het van verre, wij volk van Djalang Tiga. Zwart als een donderwolk stortte hij in het ravijn. Er vloog als een bui van aarde en steenen.'

Sitoe Arab riep:

'Wij hoorden den donder van de aardschuiving hier. Van het eerste licht al waren wij bijeen, allen. Langs beide oevers van de rivier stonden de mannen, van de landhoofden aftot voorbij de groote bocht, en op den steiger, zoovelen als ruimte hadden om te staan. De boomen kwamen aangedreven om de bocht.

Van den steiger af zagen wij de rivier donker ervan. Het was als een bosch dat dreef! Van de oevers af grepen de mannen met haken naar de stammen. Die zij vingen en aan wal trokken legden zij vast aan de boomen. Wat midden in den stroom dreef konden zij niet bereiken, van den lagen oever in het Noorden niet, en niet van den steilen oever in het Zuiden. Het dreef stroomaf. Wij zagen het op ons afkomen, wij die op den steiger stonden. Wij wachtten: wij stonden gereed om het op te vangen op onze lange haken.

Dan stietten wij het weg, tusschen de palen van den steiger

door. De stammen schokten er tegen aan dat de steiger wankelde. Of hij instorten zou was het elke maal, zoo kraakten paal en planken.

Maar wij zagen naar den Bouwer van de brug, midden op den steiger, hij week niet. En geen van ons was er die week: Hij zeide: ‘Mannen staat pal! Allen te zamen redden wij de brug!’ En wij antwoorden: ‘Wij staan pal. De brug blijft ons!’

De menigte riep:

‘De brug blijft ons!’

‘Er kwam veel hout, véél! De mannen op den oever van het Zuiden grepen en legden vast, de mannen op den oever van het Noorden grepen en legden vast, wij, die op de brug stonden, stuurden tusschen de palen door. En wij dachten al, het is gewonnen! toen het middag werd en minder al het hout, en minder het wankelen en het kraken van de hulpbrug. Maar toen kwam de Rasamala! Wij zagen hem aankomen om de bocht van de rivier, zwart. Ah! als een zwarte rots was zijn wortelklomp! als een heuvel waaronder een diepe grot is, zoo rees hij op boven de rivier. De mannen langs de oevers van de bocht tot de brug, één kreet gaven zij allen tegelijk. O, hoe groot was hij, hoe boven alle mate geweldig groot! Al de jaren dat wij hem op den berg hadden gezien, de grootste van alle boomen, hoog boven alle de andere, de allerhoogste, en hadden gedacht, als een berg op den berg is de Rasamala! al die jaren hadden wij niet geweten hoe groot hij in waarheid was. Nu zagen wij het! want nog ver weg aan gene zijde van de bocht was de kruin, toen halverwege de brug al de wortelklomp dreef. En toen de kruin kwam, toen was het of de helling van den Zuideroever vooruit schoof, en een berg stond daar waar de rivier was geweest. Ah! de takken maakten het donker tegen de lucht! Wij zagen naar den Bouwer van de Brug. Geen woord sprak hij, zijn aangezicht was wit. Toen, met de hand, gaf hij een teeken dat allen weg zouden gaan van den steiger. En toen de laatste van ons gegaan was, toen ging hij ook, langzaam. Bij het landhoofd bleef hij staan; hij stond, ziende naar de rivier en naar den Rasamala, zonder te spreken of te bewegen, als een beeld van steen.

Het water wies, het water wies! Ver over het lage land heen spoelde het. Als een eiland in het riet stond de Ketapanheuvel, waar de mannen nog stand hielden met haken, grijpende naar de drijvende stammen. Het was als een vloot van visschersprauwen, die visschers vastgelegd hebben aan het strand van een eiland, die vele dobberende boomen en al het drijfsel van de rivier dat vast raakte daartegen. Daar kwam de Rasamala aan, die zwarte heuvel van een wortelklomp! langzaam dreef hij tegen de vastgelegde boomen, en dreef nog een weinig en lag stil. Ah! wij zuchtten van verlichting!

In den donker mompelde de menigte:

"Ah! hij lag stil!"

Sitoe Arab wierp het hoofd op als een tegen den teugel steigerend paard.

"De stroom steeg, de stroom steeg! Hij stuwde den Rasamala voort".

Langzaam dreef hij los uit de boomen, langzaam. De mannen op den Ketapanheuvel wierpen naar hem met haken aan lange touwen zooals de walvischvaarders voorbij de Zuid-Ooster eilanden de harpoen werpen naar een walvisch. De haken grepen en gleden af, de Rasamala dreef verder. Vastgebonden, mompelden de mannen, moesten trossen worden om de zware takken heen, dan met ons zeer velen, konden wij den boom wel uit den stroom trekken. Wie echter had het gewaagd, tusschen alles door wat daar dreef en schokte, naar den Rasamala te zwemmen! Ik hield de lijn gereed voor toewerpen, vastgemaakt aan den tros, zooals voor een redding, wanneer een schip gestrand is op de rotsen. Maar ik wist wel: géén waagt het! geen! En de Rasamala, een zwarte heuvel, een berg en een woud op een berg, dreef verder. Hij bedekte de halve rivier! Langzaam dreef hij, langzaam. Hij raakte telkens vast met zijn wortels en met zijn takken, op de vele zandbanken in de rivier, en lag een poos stil, een weinig dobberend op het stuwen van den stroom, die al maar steeg, al maar steeg, en dan raakte hij vlot, en dreef weer voort, langzaam, op de brug aan.

De Kandjang Regent was gekomen met den Wedana en al de hoofden en ook vele Hollanders kwamen. Het geheele land vreesde voor de brug. De Toean Resident was er en

de Toean Assistent Resident, en de Toean Controleur van Soemoer Tinggi en van Kali Redjo en van Blora, en van de suikerfabrieken in de vlakte kwamen de Toean Besar en de andere Hollanders. Tot over de as van de wielen stonden de rijtuigen in het water. En zij riepen elkander toe, over het water heen: “Het is gedaan, het is gedaan met de brug!”

De Toean Besar van Wonoredjo stond overeind in zijn rijtuig en riep dat hij een kar en een span buffels gaf aan wie het waagde naar den Rasamala te zwemmen. Maar niemand waagde het. Allan Si Badil van Batoe Helang waadde een eindweegs den stroom in.’

De menigte riep:

‘Si Badil van Batoe Helang, de dappere!’

‘Si Badil, de Roover!’

‘De Hoofdman van de Mannen van het Zwarte Aangezicht!

Niet om de kar en de buffels waarlijk waagde hij het. Hij waagde uit moed, de vermetele!’

Van rondom kwamen de kreten die den stoutmoedigen aanvoerder van een inbrekers-bende vierden, sedert lange jaren al een dwangarbeider in den ketting, ergens ver in een mijn, en zwart van kolenstof van het hoofd tot de voeten als hij zwart van roet was geweest in het aangezicht vroeger, onkenbaar gemaakt voor een rooftocht bij nacht.

Sitoe Arab riep:

‘Hij waadde den stroom een eindweegs in, Si Badil. Maar hij zag op het drijvende hout, hoe het schokte en perste, en op den Rasamala, zoo ver, midden in den stroom. Hij stond een poos stil en zag weer naar den oever en keerde weerom. De Kandjeng Regent zeide overluid, allen hoorden het: ‘Een vermetel man waarlijk is Si Badil! Dit te doen echter, bij Allah! niet moed ware het, doch dwaasheid. De dood-zelf is het die daar drijft midden in de rivier!’

Het donkere koor herhaalde het.

‘De dood-zelf was het die daar dreef op de rivier!’

Sitoe Arab wierp de armen op.

‘Toen, plotseling, stond hij midden onder ons, hij! de Bouwer van de Brug! Als een witte lamp was zijn gezicht, geheel bleek, geheel licht. Hij wierp zijn kleederen af en stond

glanzende. Licht was alles aan hem, hij blonk. Hij ging het water in, tot de knieën, tot de heupen, tot de schouders. Ademloos stonden wij, hem naziende waar hij zwom. Wij zagen zijn goudgele hoofd tusschen het drijfsel als de zon is tusschen wolken, in de kentering. Het glansde en het werd verdonkerd. Telkens als het weer verdween vreesden wij, hij is verdronken, die al te vermetele! En hij dook weder omhoog, en wij vreesden, tusschen de boomen raakt hij bekneld! Eenmaal zagen wij hem, drijvende, ten halven lijve boven het water uit. Hij hield zich vastgegrepen, onbewegelijk hangende, en wij zagen hoe zijn schouder en zijn rug rood werden van bloed. En toen hij weder zonk, toen bleef, lang, hij verdwenen, en, voortdrijvend, maakte de Rasamala het donker met zijn groote takken, daar waar hij geweest was. Nu zeker, dachten wij, nu zeker is hij omgekomen, gewond zijnde en uitgeput, en de berg over hem van den Rasamala! En vrouwen begonnen te klagen, overluid weenend. Maar, opeens, schreeuwde het volk aan de overzij, een schreeuw dat de heuvel galmde, en daar zagen wij hem, ver weg, zijn gezicht boven de kruin-takken van den Rasamala! Hij dreef staande, zijn voeten waren op het ondergedompelde, hij hield zich vast aan een grooten en hoogopstaanden tak als aan den scheepsmast een man op zee. En het volk schreeuwde of het waanzinnig was geworden van vreugd. Zij riepen, zij sprongen in de hoogte. Het water in wilden zij om bij hem te komen. Hij hief zijn arm omhoog, ik wierp de lijn. Met ons honderden trokken wij den Rasamala aan wal. Gered, gered was de brug!'

Sitoe Arab schreeuwde als in dat oogenblik van eindelijken triomf hij geschreeuwd had. En of zij zelven daar aan den oever stonden tusschen de drommen die aangerend kwamen om den vervaarlijken boom en den naakten man, die schrijlings op den stam met een opgegrepen huis-paal wrikte, zoo juichte de geheele menigte mee. Zelfs Hadji Moesa riep, zelfs de vrouwen onder den wringin.

De dalang hief de hand op, een statige muziek begonnen allen te zamen de spelers van den gamelan. En hij zelf, de dichter-muzikant, zong uit volle borst zijn gezang van de zege. Het klonk over de donkere rivier.

‘Vervaarlijk kwam aangerend de Donkere Vorst rijdend op het vervaarlijke rijdier. Zijn hoofd was als een zonsverduistering over het land. Van de hoeven van zijn strijd ros en het luide gebriesch schokte de vlakte. Hij hield zijn knods geheven tegen den Bouwer en de Brug. Vreeselijk schreeuwend daagde hij zijn vijand uit ten strijde.

De Bouwer van de Brug trad hem tegen. Hij stond alleen. Hij had geen wapen. Met zijn handen greep hij den ongenaakbare aan. Hij rukte hem van het stijgerende strijdbeest, hij wierp hem ter aarde, hij zette hem den voet op de borst, hij bond hem met boeien niet te verbreken. Laag lag zijn hooge hoofd, het zinneloos makende door verschrikking, krachteloos lagen zijne honderd armen, de nacht-uitbreidenden. Als de zon boven de zwarte wolken blonk boven den Woudvorst de Bouwer. Als in donkere luchten de regenboog stond blinkende de Brug.’

Op een breede maat, rustig en vol vloeide het gezang. Het druischen van de rivier, minder onstuimig en gelijkmatiger al gaandeweg geworden, was als een stem te meer onder de vele stemmen, die met die ééne menschenstem mede zongen, heldere stemmen en diepe. Onder den dreunenden maatslag van de lange trom was de rivier een effen-vol gebruis.

Het eindigende gezang besloot de wake als het beginnende haar geòpend had.

Als een optocht door den nacht, een lange stoet van stemmen was het vierende verhaal voorbijgegaan van het bouwen van de brug, en de redders-daad van den Bouwer. Als in een optocht prachtige ruiters rijden, als priesters met ernstige oogen gaan, en trotsch de stoutmoedíge mannen in wapendos, als de dragers der vorstelijke erfschatten en kleinoodiën, en van symbolen van rijkdom lang leven en macht volgen in wél-geòrdende reeks, en twee aan twee bij de hand elkaar houdend vrouwen die bloemen-offers omhoog houden en jonge meisjes ten dans versierd, en van hoogopgeheven staken wapperend kabbelt over de lachend mede geloopen menigte een geschitter van vele wimpels heen; zoo waren de verzen voorbijgegaan van den dichter-muzikant en de herinneringen die Hadji Moesa verhaalde en de rouw dier Ouden van het Woud, zoo Sitoe Arab's roemen en pralen, en tusschen het roepen en lachen van de velen, de

drift en het verweer, de woelige stemmen, in schoone paren de pantoens. Van het begin af van den langen weg stond in luchtige bogen, en in hooge eerepoort aan het eind, muziek.

De nacht was voorbij. Met gedoofde fakkels keerden van de oevers en van de brug de wakers der laatste wake terug. Zij zeiden, het water viel.

De dunne kilte, die aan den dageraad voorafgaat, was in de lucht; huiverig trokken mannen en vrouwen in het opstaan van den nog donkeren grond hun kleederen vaster om zich heen. In de bleeke schemering, die al haast klaarte werd, herkenden dorpsgenooten elkander, gezichten schenen op waar eerst stemmen waren geweest. Nu eerst wisten de velen met hun, hoe velen zij daar bijeen waren bij de brug!

De vrouwen maakten hun kinders wakker, die zacht en zwaar en warm tegen hen aan lagen diep in slaap, en half in den droom nog een wijle bleven liggen met ronde open oogen voor zij opstonden en, de hand aan moeders slendang, achter haar aan drentelden naar de rivier, om het morgenbad.

Pasar-volk kwam er aan uit de heuvels, de smallere reizigersstroom van den vroegen ochtend na de breede stroomen van den nacht. Op den grooten weg midden door het bergwoud was het, in het beginnende zonnelicht, een tintelend kleuren-bewegen, bloemen-bont. Uit de vlakte kwam de eerste trein: de vliegende ratel-ren over de brug schudde alle dagbestaan wakker.

Het was schoon geweest in den nacht; het was voorbij. Nu begonnen weder de gewone dingen.

Op den grooten landweg de vlakte in spraken de in een rij achter elkander voort-wandelenden over den pasar, en het feest waar de dalang het wayangspel zou vertoonen, en de aankomst van de pelgrims uit Mekka.

Maar meer dan één zag nog eens om naar de brug. Als een spel van roode stralen, rechte, en zuiver-gebogene, stond zij in het morgenlicht boven den geligen van drijfsel donkeren stroom. Anders leek zij hun dan zij haar gekend hadden tot nu toe; schooner.

Soemarti, die in een drom van jongens en meisjes medeliep

met den dalang en zijn speeltuigdragende muzikanten, zong op de nieuwe wijs van dien nacht, de tot nog toe woordelooze, een nieuwen pantoen, dien zong al het jonkvolk mede.

‘Voor de voeten van marktvolk zijn vele bruggen, zij gaan van zijde naar overzij.
Voor de harten van broeders is onze brug, zij gaat van gister naar morgen.’

AUGUSTA DE WIT.

Een vogel.

Opgetogen vóór den morgen,
Van hemel en aarde vrij,
Zingt een vogel zonder zorgen
Als een zomer blij.

Waar het hart naar luistert,
En wiekt den vogel tegen,
De ziel hoort er zijn zegen,
En het hartlied fluistert:

O, vogel, vogel, vogel, vrij
Van wat een dwaler bant en bindt
Kon ik, als vogel arm en blij,
Uitwieken op den wijden wind.

Kon ik, als vogel arm en blij,
De zon drinken als zonnewijn
Van al mijn hoop en wanhoop vrij
Met zon en wind en lied gelukkig zijn.

De boer zaait zorg; de vogel oogst
Zijn deel van 't deugdzaam tarwegraan,
Hij zingt het hoogst, het hoogst, het hoogst.
Waar de zon en de sterren staan.

Den menschen wordt gemeten,
Hun smalle maat van 't aardsche land,
Geen vogel heeft ooit geweten
Van wat hemelen bindt en bant.

Hij wiekt zijn wegen, die vergaan
In de zon, in den wind, in 't wolkenschuim.
Wat bindt een vogel aan zijn baan
Tusschen hemel en aarde in 't ruim?

O, mensch, bouw met uw moede handen,
De zware wegen voor uw tragen voet,
Een vogel vliegt van land tot landen
Door den blauwen hemelgloed.

Bouwt schepen, spant uw zeilen
Open voor 't beschot van den wind,
Een vogel vermeet zijn maatlooze mijlen
Sneller dan een schipper bezint.

Hij is het zeil, hij is het schip,
Hij is de schipper, de matroos,
Zijn heemlenzee schuimt zonder klip,
Eindeloos, eindeloos.

O, Vogel, wie was uw Meester
In 't lied zoo mild en zoetgezind?
‘Die zingt door woud en heester,
Door 't ruischend riet: de Wind.

En de zon, die zijn gouden inslag spint
Door de schering der woudschaduw teer,
De regen, die droef-ruischend rint
Uit stille wolken neer,

Van den regen, de zon, den wind in 't riet
Heb ik in 't lied
De pracht
Gebracht.'

O, vogel, vogel, vogel, vrij
Van wat een dwaler bant en bindt,
Kon ik als vogel arm en blij
Uitwieken op den wijden wind
En drinken van de zon als wijn
En met een lied gelukkig zijn.

JACOB ISRAËL DE HAAN.

De leemen torens
Kronijk van twee steden
Door
Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne.

Eerste boek.
IX. Herman Teirlinck aan Karel van de Woestijne.
Brussel, den 25 Maart 1914.

Mijn beste Karel,

Ik had zoo juist - en even na de terugkomst van Paul uit Gent - een aanvullende nota betreffende Mireille opgesteld, toen de post mij uwe verlangde brieven bracht. Ik heb ze met drift gelezen en nu, eer ik zelf u schrijven ga, voel ik dat gij op vele menschen, die hier rond mij gebeurende zijn, een licht - een licht dat straks deemstert en dan weer opklaart - geworpen hebt. Misschien voel ik dat licht niet geheel en al, en dan moet gij mij vergeven, want aan u is het zeker niet te wijten: maar, hoe groote zorgen ik ook besteed om in mijne brieven objectief te blijven, ik weet wel dat ik meedraai in den warboel en een onvrijwillig element ben van den chaos. Hoe benijd ik u! Hoe bewonder ik uwe teleurstelling, wanneer ik lees dat gij ‘niet fuiven kunt’! Het is de gave van een die zich boven velen heeft verheven en ginder hooge zijne prachtige eenzaamheid ontdekt...

En toch blijft mij daarentegen de wijsheid van een Reaal, bijvoorbeeld, sympathiek. Die kan wel fuiven, ‘want’, zegt hij, ‘fuiven is een der vormen van het menschelijk lijden, en

het leed is leerrijker dan de wetenschap'. Onlangs hoorde ik hem in een bierkroeg, waar hij zeer laat aanzat met jeugdige vrienden, hieromtrent een kurieuze les lezen. Het was, geloof ik, een antwoord op den lof, dien Constant Hoeck had uitgesproken over een merkwaardig en vernuftig werk van professor A...

- 'Het is', zei hij, 'alleszins loffelijk, dat zulke werken geschreven worden, maar men begrijpt te weinig het nut welke zij ons kunnen geven. Men bestudeert te veel de wetenschap, die alzoo een naakt gebied wordt voor bovenzinnelijke speculatiën. Maar de wetenschap is voor den schrandersten harer beoefenaars niet veel meer dan een cerebraal speelgoed, wanneer men haar niet verwerken kan tot levende ervaring. Want wetenschap is de waargenomen en tot algemeene waarheid geformuleerde ervaring van de besten onder ons. Zij vervangt en voorkomt daardoor het leed, dat toch nog de zekerste zanter van onze levensexperimenten blijft. Iemand die veel geleden heeft kent dieper het leven dan iemand die veel heeft gestudeerd. Maar de wetenschap kan dat leed vervangen, zeg ik, indien zij meer doet dan passief bezeten te worden: indien zij zelf, als een altijd vloeiend bloed, den geest van den geleerde bezit'.

Reaal zei het eigenlijk beter dan ik het thans weergeven kan, en toen ik de laatste woorden van uwen brief gelezen had, klonk mij zijn vertoog onwillekeurig in de ooren terug. Ik weet wel dat ik u niet moet leeren lijden. Wie, beter dan ik, weet *den mensch*, die ge zijt? Maar klaagt niet dat ge gefuifd hebt: ge deugt er immers voor, vermits ge met zekerheid de bittere kristallizeering ervan gesmaakt hebt op uwe lippen.

Was de door mij genoteerde lijdensgang van Paul Mornar iets meer dan een dergelijk fuifpartijtje? Ik wil met deze vergelijking onzen duurbaren vriend niet vernederen. Doch was het zelfs iets meer, het is dan nog iets minder gebleven, want Paul heeft, naar ik vrees, den troebelen beker in zijne handen niet zien klaar worden en de bittere zekerheid heeft hij nog niet geproefd. Wat gij, de fijnbesnaarde, van Paul 's bezoek in Gent vertelt, bevestigt mijne teleurstelling. De jongen heeft geleden - meer niet. Ik heb medelijden met

hem - meer niet. Maar ik zeg u: hij heeft nog veel te verduren, eer uit hem de man groeit, dien ik hoop met gansch mijn hart.

Mireille lag dus te bed, omringd met geneesheeren. Het was den derden dag na dien afschuwelijken nacht van het Carltonhotel. Mireille was nog niet bijgekomen. Ze herkende niemand. Ze lag wit en mager, langer geworden, docht mij, en doorzichtig. Een zwakke adem schokte onregelmatig over hare koortsige lippen. Haar aangezicht was droog en mat.

Onder die lange consultatie van gewichtige doctors, zaten wij in de nevenkamer, ik en Paul en Constant. Het was een akelig zitten en wachten. Ik keek bekommerd naar Paul, die het onuitsprekelijk voorkomen had van den geestelijkverdwaalde; soms scheen hij rustig als een blinde, andermaal weer opgejaagd en angstig, met een blauw-rood blosje op elke bleeke wang en oogen als zwarte vuren. Musschen kwetterden, daarbuiten, het zonnige vensterraam om en rond. Men hoorde de stemmen van de geneesheeren dooreen brommen, éene stem echter luider dan de andere, en beslister.

- ‘Dat is doctor Mattens’, zei Paul sufferig.

Dan, heelemaal benauwd en laag:

- ‘Constant, wat moet er nu gebeuren?’

Constant zweeg. Zijne blikken waren vast op de blikkering der ruiten gericht. Misschien had hij de vraag van Paul niet eens gehoord. Ik sprak:

- ‘Doctor Mattens heeft mij gisteren verzekerd dat het gevaar nu geweken is’.

Maar ik loog. Constant keek me plots aan, en 't was of zijne oogen zeiden:

- ‘Denkt gij dat waarlijk?... Het zou spijtig zijn.’

Ik begreep hem en bracht met een zucht mijne handen over mijn gelaat. In hetzelfde moment zag ik de wreedheid van Constant's bedoeling en hare consequente noodwendigheid. Er zijn vraagstukken die men stelt met zijn hart, en met zijn geest moet oplossen. Ik wist dat ik Constant gelijk zou geven en dat, inderdaad, eene levende Mireille nooit meer gelukkig kon zijn. Maar ik huiverde bij de gevolgtrekking. Mijne handen, op mijn aangezicht, waren marmerkoud.

- ‘Ja’, mummelde Paul zielloos, ‘als hij dat gezegd heeft... hij heeft mij ook iets gezegd... zoo iets...’

Zijn hoofd zeeg achterover en rustte nu met gesloten oogen in het hooge kussen van den leunstoel. Hij was ineens zoo kalm als een doode.

Achter ons werd de vestibule-deur onhoorbaar opengeschoven en eene hooge schaduw kwam in de kamer. Zij gleed zijlings langs de muren en scheen in een hoek, tusschen den schoorsteen en het eikenhouten buffet, te vergaan. Het was Kristoffel Conscience. Hij groette ons van uit zijne bescheiden onbestaanbaarheid. Zijn lange zwarte rok, breed en hoog geschouderd, droeg het ronde witte hoofd, dat langzaam knikte. Tegelijkertijd roerde plots de deurklink van de ziekekamer. Wij schrokken. Paul, als door een veer omhoog gesmeten, stond een oogenblik overeind, wankelde en viel op zijne knieën. Een eenig gebed bezat hem geheel en schokte door zijn lichaam. De klink werd opengedraaid. Alsof in het gapende deurgat de dood zelf moest verschijnen, zoo stonden wij en wachtten. Paul, over zijn zetel gestort, snikte dof. Constant ging hem opbeuren en Conscience was seffens achter hem en hielp zijn jongen meester recht.

- ‘Wees toch man’, zei Constant, eenigszins ruw.

De vier oude geneesheeren traden voor. Ik weet niet waarom, nu ik ze werkelijk zag, ze mij zoo potsierlijk, zoo operetteachtig toeschenen. De kleinste, slap-dik en rozekleurig, glimlachte nog een gesprek toe, dat juist geëindigd was en waar hij blijkbaar het hooge woord had gevoerd. Zijn gelaat werd ernstig als hij ons zag.

- ‘Mijnheer Mornar’, sprak hij met afschuwelijke plechtigheid, ‘gij verwacht van ons niet dat wij u de waarheid zullen verbergen. Het geval dat doctor Mattens ons heeft onderworpen kan niet dan met de grootste omzichtigheid behandeld worden. Ik moet u namens mijne collega's verklaren, dat het ons op dees oogenblik teenemaal onmogelijk is een beslist oordeel te vellen. De patiënte is normaal - ik bedoel dat het gevaar, waarin thans nog de patiënte verkeert, normaal is. Dat gevaar kan dus geweerd worden. Maar dan mag het niet toenemen, en dat kan het, wanneer de patiënte met de minste emotie wordt bedreigd. Ik kan hieraan toe-

voegen dat ons doctor Mattens' diagnostic volkomen gegrond is gebleken en dat zijne verdere medicale bemoeiingen in deze met het grootste vertrouwen mogen worden verwacht.'

Hij groette buigend en de drie andere heeren groetten eveneens. En ze gingen, gelijk aan het einde van een revue-koeplet.

Doctor Mattens, die ondertusschen bij de zieke was gebleven, kwam nu ook op ons af. Het was een aardig mager ventje met een blij-gulzig gezichtje vol geschitter van oogen. Hij drukte Paul's hand.

- 'Het gaat goed', fluisterde hij, 'maar we moeten opletten als ze uit hare bedwelming ontwaakt. Kijk! het is best dat ze niet u de eerste herkent... ja, dat zal best zijn. Laat haar bijvoorbeeld mijnheer Conscience herkennen, en dan mijnheer Teirlinck, of zoo... begrijpt ge? Ik wil zeggen: trapsgewijze. Hi! Hi! dat lijkt wel gek, hee? Bekommer u daar niet om. Wat zegt ge? Neen, er is geen gevaar. Wat zou d'r? Wat die heeren hebben gezegd? Hi! Hi! laat ze praten. Ik zeg u: alles komt in orde, maar de boel niet in de war brengen, hoor? Eerst mijnheer Conscience, dan mijnheer Teirlinck, dan, misschien, u.'

Ik geloof dat ik, in al mijne wezenlijke droefheid, zacht te glimlachen stond. Dien doctor Mattens, Karel, zoudt ge zoenen. Paul bloosde hard. Hij begreep niet alles goed, dat zag ik wel. Ook doctor Mattens zag het. Hij zei kort, gebiedend:

- 'En ge moet rusten, anders niet.'

Hij schudde de hand van Paul en verdween trippelend langs de vestibule.

Laat ik u gauw zeggen, Karel, dat alles geschied is zooals doctor Mattens bevolen had en voorspeld. Kristoffel Conscience - gij raadt het, natuurlijk - waakte dag en nacht aan de sponde van Mireille, met de vastberadenheid van iemand die vreesde dat zij, tegen alle medicale verordeningen in, het porseleinen markiesje van den schoorsteen het eerst herkennen mocht, hetgeen dan, in zijn vroom gedacht, de fataalste gevolgen kon naslepen. Daar ze waarlijk geen de minste gelegenheid had om anders te doen, moest dus Mireille, den zevenden morgen, toen ze uit hare zinnelooze prostratie opstond, den dankbaren Kristoffel het

eerst herkennen. Hij zweette van blijde aandoening toen ze, juist op klokslag negen ure, hem kalm ging aankijken en dan, de oogen sluitend, zei:

- ‘Ach God! mijnheer Conscience, wat ben ik moe!’

Bij 't naderen van den avond verviel ze echter weer in koortsen, maar 's anderendaags rond den middag, werd ik bij haar binnengebracht en ze herkende mij volkomen. Ze glimlachte heel zoet en reikte mij hare broze hand. Ik zag dat ze geweld deed om te spreken en dat een teer gevoel over hare oogen kwam. Ik klopte zachtjes op hare hand. Ik kan u niet zeggen, Karel, hoe op dat oogenblik mijn hart volschoot en ophamerde tot in mijne keel. Ik heb nooit sterker en inniger de solidariteit gevoeld die menschen maakt tot zusters en broeders. Daar lag een wezen Gods, als ik zelf uit het leem van lijden geschapen, en van onzeggelijke liefde beefde ik gansch.

- ‘Ik dank u,’ sprak eindelijk Mireille, ‘om alles... en om...’

Maar ze kon weer niet verder. Eene streelende drukking van hare vingeren voltrok den zin. Ik vermocht dan ook mijne aandoening te beheerschen en ik zei luchtig en zacht:

- ‘Praat niet, praat vooral niet... alles gaat nu goed.’

Ze wilde niet. Haar geest was vol met vragen.

- ‘En... Paul?’

- ‘Paul is geheel zooals gij hem wenschen kunt.’

Hare oogen staarden lang en sterk in de mijne. Maar ik verdroeg dien blik en vervolgde stil:

- ‘Beste vriendin, ik zou u niet kunnen bedriegen.’

Zulke verzekering maakte haar veel gelukkiger dan ik gehoopt had dat zij haar maken kon.

- ‘Waar is hij nu?’ vroeg zij vertrouwend.

- ‘Hij woont bij me thuis... hij zou hier zijn, als de dokter hem in dees huis had toegelaten.’

O Karel, hoe heb ik de tranen kunnen neerdwingen die plots als vlammen over mijne oogen opschoten, toen ze, met beide handen de mijne vastgrijpende, er hare heete lippen op drukken ging. Ik kon 't niet beletten. Het was gedaan. Ze keek me aan en weende. Ze wilde nog zeggen:

- ‘Ik dank u... ik zegen u...’

Zonder het te hooren, zag ik dat ze 't zei.

In den avond, daar ze zeer rustig bleef, liet mijnheer Mattens Paul bij haar binnen, maar we moesten, Conscience en ik, in de kamer zijn. Het gebeurde zóo: de doctor trad luchtig naar voren, groette ons even, begon Mireille vroolijk aan te spreken, en vroeg dan opeens, zich wendende naar mij:

- 'Om den duivel! waar blijft die Mornar zoo lang?'

Mireille huiverde zichtbaar. De doctor glimlachte in haar aangezicht.

- 'Hi! Hi! zoudt ge hem, buiten mijn weten, al hebben ontvangen?'

Mireille had hare beide handen op haar hart gelegd, en deed hare oogen dicht en fluisterde:

- 'O God! hij is hier!....'

Bij den eersten stap, dien Paul in de kamer deed en schoon niemand hem had aangekondigd, sprong ze half overeind en opende in wilde begeerte hare armen. Hij viel er letterlijk in en zij sloot ze op hem, als een dier dat zijn kroost verdedigt. Toen zakte ze slapjes ineen en hij legde haar op het kussen neder. Ze snikten hoofd aan hoofd. Dat duurde een langen tijd. Soms wilde ze hem aanblikken, maar niet zoo gauw peilden hare oogen in de zijne, of ze wendde ze gauw weer af in hartstochtelijke zaligheid en liet ze vergaan in tranen.

Doctor Mattens wreef vergenoegd in zijne handen en was blijkbaar van oordeel dat de proef een uitstekend verloop had.

De dagen die nu volgden waren voor Paul en voor Mireille zoo goed als wenschelijk. Ze bleven saam, konden malkander geen oogenblik missen, hadden zich zelf in nieuwe vormen terug ontdekt. Het was op aandringen van den geneesheer dat ik Paul naar Gent stuurde. Ik heb gemerkt uit uw schrijven dat de reis in hem de bedwelmende bekoring niet gebroken heeft. Hij is dan ook gauw weergekomen. Maar, gedurende deze korte scheiding, welk verschil tusschen de houding van Paul te Gent en de houding van Mireille te Brussel! Hoe mat en onzeker lijkt mij de eene, die zijne moeder schuwt en schijnt naar versche theorieën te hunkeren, tegenover de heldere, opstralende levensgebaren van de andere die, als met een goddelijke zekerheid, in het schoon geluk van den komenden dag vertrouwt!...

Ik was, gedurende die paar dagen, natuurlijk heel veel bij haar, vooral omdat Mornar, de vader, die vernomen had dat het meisje aan de beterhand was, nu Conscience's aanwezigheid voor zijn eigen diensten had opgeëischt.

- 'Maar ik zal elken avond en elken nacht op post zijn', had de trouwe Kristoffel mij schuchter toegefluisterd.

Dat deed hij dan ook, en ik bezocht haar in den middag. Bij mijn tweede bezoek moet ik zeggen dat ik haar minder levenslustig vond. Ik had haar een tuil met tulpen gezonden. De bloemen stonden in een Delftsche vaas op een desserttafeltje, vlak naast het bed. Ze keek ze glimlachend aan, terwijl ze mij hare hand reikte.

- 'Vous me gâtez', sprak ze, 'ik heb nooit mooiere tulpen gezien.'

En nu zei ze iets dat mij zoo plots in eene peillooze droefheid dompelde en dat haar, het volgende moment, haas even treurig stemde als mezelf:

- 'Maar gij, beste vriend, die zoo vol zijt met gevoelige en uitstekende attenties, wat moet ze hoog staan en gezegend met milde gaven, de vrouw, die ge bemint!'

Ik stond geweldig te blozen als iemand die betrapt wordt in het secreet van zijne ziel. Het was geen blos van schaamte, het was een roode gloed die uit het diepste van mijn wezen rees, waar plots een pijnlijke snaar, te midden van de akeligste eenzaamheid, aan het klagen was gegaan.

- 'Och kom!' lachte ik gedwongen, wie zou me ooit liefhebben? Ik ben een arme sceptische hond.'

Maar de klank van mijne stem verried mijne aandoening.

En Mireille zei:

- 'Ik begrijp niet eens wat ge zeggen wilt. Heb ik u pijn gedaan? Helaas! waarom mogen de menschen niet kiezen wat ze gaarne zouden zijn? Hoe gaarne zou ik de keuze, wat mij betreft, aan Paul overlaten!... Ik zou maar willen wezen wat hij begeert - en God! wat is dat moeilijk! Ik heb nochtans geheel opgehouden te zijn wat ik was!'

Ik kon niet antwoorden. Begreep dat meisje dan de tragiek van haar leven? En als zij die niet begreep, hoe moest ik dan die hopeloze drang naar 'onzelfstandigheid' uitleggen? *Ik heb nochtans geheel opgehouden te zijn wat ik was*... verschrikkelijke uitslag, waarmede ze naakt en offervaardig

op den weg ging bedelen, de hand reikend naar de aalmoes der liefde!

- 'Wanneer ik gansch genezen ben,' vervolgde ze, 'hoop ik, met Paul's verlof, in een klein boerenhuisje te mogen wonen. Ik zal er een klein hofje hebben met aardappelen, erwten en suikerboonen. Ik zal gespikkelde hennen kweeken en een klein vee zal staan op stal. Voor het raam, waar ik stil te naaien wil zitten, moeten roode geraniums in glanzende gareelpotten bloeien. Denkt ge dat het mag?'

Ze was het antwoord voor, dat ik haar toch niet dorst te geven.

- 'Neen', zuchtte ze bedrukt, 'het mag niet. Ge denkt precies zooals ik. Ik mag geen droomen hebben. Maar ik mag berusten in de genade van mijn meester.'

Terwijl ik die woorden hier nederschrijf, Karel, denk ik, bijna met toorn, aan wat, misschien op hetzelfde oogenblik, Paul u in Gent meedeelde:

- 'Ik wil niet dat ik in iets verminderd ben.'

En ik vraag u: wat wil hij dan, die zoeker naar rustpunten, die bij elk rustpunt een wonde slaat?

En aan Mireille zei ik:

- 'Ge moet hem veel vergeven, want zooals geschreven staat: hij heeft veel geleden.'

In hare zelfverloochening verstond ze mij zelfs niet, want ze antwoordde:

- 'Ja, hij heeft veel geleden, dat is het juist... En hoe zal ik dat ooit kunnen vergelden?'

Van die droefgeestigheid was 's anderendaags schier niets meer te merken. Ze was weer vol vertrouwen en hare gedachten weefden in de toekomst aan een gouden gewaad.

Ik vond haar in gezelschap van Reaal. De oude muziekmeester was bezig met op haar bed de kaarten te leggen. Hij deed het met diepen ernst.

- 'Haast u toch, mijnheer Teirlinck,' riep Mireille mij bij mijn intrede toe, 'nous sommes terriblement en veine!'

Reaal keek niet eens naar mij om. Het mysterie der kaarten had hem geheel in beslag genomen. Hij ging zonder meer voort met orakelen.

- 'As de carreau! Et le sept! Et le huit! C'est inoui comme il y a de l'or dans cette affaire-là!... Le dix de

carreau! Le valet!... En vérité, Madame, vous serez riche à millions!'

Mireille zat in hare kanten kussens en reikte haar bleek en blond hoofdje over de kaarten, gretig en verrukt. En ze vroeg:

- 'Et puis?... Et puis?... Il faut tout dire.'

Ik keek die twee wondere kinderen aan. Een schuine lentezon was langs het venster binnengekomen. De Valenciennes-gordijnen druppelden van zilverig licht. Daar stak ineens, met comische plechtigheid, Reaal zijn vinger op.

- 'Aïe,' deed hij, 'la dame de pique!'

Er viel een stilte.

- 'Elle tombe mal, c'est fâcheux évidemment...'

Hij wierp een tweede kaart over die akelige schuppenvrouw, en schoot uit in vervoering:

- 'Le roi de trèfle!'

Hij gloeide van pleizier. Hij begon blijkbaar zelf aan de onfeilbaarheid van zijn vertoog te gelooven. Hij keek mij triomfelijk aan, als om ook mijne getuigenis in te roepen.

- 'A-t-on jamais vu rien de pareil?'

En tot Mireille:

- 'Madame, voilà bien l'horoscope le plus parfait qui soit. Vous n'avez plus rien à souhaiter, et vos voeux seront comblés au delà de votre attente.'

Het meisje blikte op naar mij. Ik zei hartelijk:

- 'Vous m'en voyez ravi.'

En hare oogen die over den kleinen blos van hare kaken nattig geworden waren, bedankten mij...

In den avond werd Mireille zeer zwak. Ik merkte dat ze koorts had. Ze ijlde weer zoo, en ik deed een teeken aan Reaal, die met rondborstige roekeloosheid aan het verhalen was, dat hij zwijgen zou. Hij zweeg als door den bliksem getroffen. Hij had geheel vergeten dat hij aan een ziekbed zat.

Mireille was nu in slaap gevallen. Ik schelde voor de oude oppaster die met stil geduld aan het voeteinde ging plaats nemen. Kort daarop verscheen Kristoffel Conscience, en ik vertrok met mijn goeden vriend Reaal.

Wij wandelden een heelen tijd sprakeloos. Dan nam de oude muziekmeester mij onder den arm en sprak tot mijne groote verbazing:

- ‘Luister eens, jongen, dat gaat heel slecht met die meid.’

Maar Reaal had toch volkomen bewezen dat hij blind was gebleven voor haar toestand?

- ‘Ta! ta!’ schuddebolde hij en trok daarbinst zonder de minste omzichtigheid met mijne mouw, alsof het een klokzeel was, ‘ik weet wat ik zeg, al laat ik niet altijd blijken dat ik oogen in mijn kop heb - die meid is naar den donder, kameraad, en het beste wat gij doen kunt is Paul Mornar er op voorbereiden. Er is daarbinnen bij haar iets kapot, dat geen doctor uit de hel weer goed kan maken.’

En daar ik zweeg, voegde hij er aan toe:

- ‘Bovendien is het maar best voor haar en voor iedereen, als ze d'r niet doorgeraakt. Het zou verschrikkelijk zijn.’

- ‘Wat zou verschrikkelijk zijn, Reaal?’, vroeg ik ernstig, bijna streng.

Hij liet mijn arm los en ging aan den anderen kant van het trottoir staan, van waar hij mij, al boven zijn brilglazen, in oogenschouw nam. Hij zei:

- ‘Gij, jongmensch, zult nooit iets aan vrouwen begrijpen. Maar sapristi! waar zoudt gij het ook geleerd hebben?’

Zijn medelijden met mij was bijna minachting geworden. Hij had ineens zijn familiair handgebaar, waarmede hij scheen het verrijzend drievrouwschap van tante Prudence, tante Sophie en tante Valentine weer in den kolk der vergetelheid te zwieren.

- ‘Daar is op de wereld,’ vervolgde hij, ‘geen schepsel dat zich voor elk uiterlijk betoog meer in acht neemt, dan de vrouw. De vrouw veinst niet met haar geest, ze veinst met haar instinct. Ze geraakt in de meeste gevallen zelf niet wijs uit haar gekonkelfoes. Maar haar instinct is onfeilbaar. Wat zijn wij grof en dikhuidig nevens haar! Wat is Paul Mornar een lomperik, hij die Mireille wil verfijnen! Kan het heft het lemmer wetten? Kom, ik lach met u allen!’

Hij kwam op mij toe en vatte mij opnieuw bij den arm. Hij sprak nu zachter:

- ‘Ik ben niet zoo brutaal, als ik u soms voorkom, mijn vriend. Ik mag u zeggen dat ik nooit een meisje zoo lief

heb gekregen als Mireille. Er zijn twee lieve kinderen door mijn leven gegaan: Henriette de Pessemier en Mireille. De eene is even rampzalig als de andere. Denkt gij dat ik het aanzie met een koud hart?'

- 'Maar hoe kan dat hart durven wenschen...'

- 'Het wenscht geen kwaad, de Hemel zij mij getuige, en de dood is zachter en schooner dan gij in uwe goddeloosheid denkt. Durft gij het aanschouwen wat er met Mireille gebeurt, als ze leven blijft?'

- 'Ik wou u beter begrijpen.'

- 'Zij is het, die ge niet begrijpt. Ik herhaal het u: men heeft haar totaal verwoest. Hoe zij ook, door de automatische ingevingen van hare sluwe vrouwelijkheid, hare ruïnen poogt te verbergen, zij kan zich met niets ter wereld meer redden. Luister, jongen: die vrouw heeft het vertrouwen verloren in de eenige liefde, welke ooit haar leven bestralen zal. Begrijpt ge mij nu? En kan Mornar dat vertrouwen doen herrijzen?'

Hij begon zenuwachtig te lachen en trok mij in eene biertaverne mee, waar we een paar pinten dronken zonder verder nog over het geval te praten.

Wanneer ik weer thuis was en tot diep in den nacht, bleef me dat gesprek door de hersens hangen. Ik wist dat, om andere beweegredenen, Constant Hoeck dezelfde oplossing wenschte, en ik zelf voelde dat ik met een schreiend hart ook zulke oplossing naderkwam. Lieve Mireille, dacht ik, waar zijn de vredige dagen die ge in het Bundelke-Wissen sleet? Waar is de luchtige schoonheid die gansch uw gulden hoofd omstraalde? En de verlangens van uwe blijde jeugd? En wat is er gebeurd dat ik thans voor u niets beters dan eene uitkomst hoop, waarbij ik huiverend mijn aangezicht moet verbergen?

Ik kon nauwelijks slapen. Ik lag onweerbaar in ziekelijke gevoelerigheid. Ik hoorde waaiende boomen huilen, en zonderlinge deuren piepen, en mijne eigen beenderen kraken in mijn lijf. Ik stond heel vroeg in den morgen op en ging voor 't venster zitten en hoorde de eerste uchtendgeluiden groeien. Een frissche mist omdoezelde de stad. Dan brak de zon los, en ik bedaarde.

Brussel, den 23 April 1914.

Ik heb eenige weken gewacht, geluisterd en toegekeken. De tijd heeft een licht geworpen op wat er in Paul omgaat en ik begin, geloof ik, nu klaar te zien.

Paul's opwinding na zijn terugreis uit Gent was, zoo mogelijk, nog grooter dan na den slag dien hij Mireille in Carltonhotel had toegebracht: Zij was grooter omdat zij hem niet zoo verbijsterde en niet zoo wanhopig meer maakte. Zij nam hem geheel in beslag en hij begon in een verjongde liefde op te gaan, die al de stonden van zijn leven vervulde. Dikwijls zei hij me:

- 'Ik vind geen woorden om mijne zaligheid uit te spreken. Ik geloof waarlijk dat ik krankzinnig ben geweest, want het was geen eenvoudige dwaling. Maar ik wil weer gezond worden, en ik zal het, tenzij...'

Hij wendde dan zijne oogen af, bang voor een beeld dat hij wekte, en telkens voegde hij er aan toe, met een weifelenden glimlach:

- 'Hoe gek, niet waar? Ik ben toch zeker dat ze nu genezen zal?'

Hij voelde al meer en meer de behoefte om over Mireille te spreken. Hij sprak echter, bij zulke gelegenheden, meer over zich zelf. Het was duidelijk dat hij iets zocht te formuleeren, dat iedermaal voor hem onvatbaar bleef. Bij voorkeur ontwikkelde hij dan het thema van wat hij 'de drijverijen van zijn dubbelganger' noemde. Ik bemerkte gauw dat hij evenmin lijden kon dat ik hem goedkeurde als tegensprak. Zijn gemoed ging aan het zieden en kookte in zijne woorden. Het was nooit een conversatie. Hij beweerde voor zichzelf.

- 'Als mijn dubbelganger losloopt', zei hij, 'is er niets op de wereld, waarvoor ik mij meer hoeden moest. Maar hij is al een heelen tijd aan den gang, eer ik het gewaar word. Dat is mijn ongeluk geweest. Het wèrd tegelijk het ongeluk van Mireille. Gij weet nochtans hoe diep ik haar bemin. Ik heb haar nooit het minste leed toegedacht - is dat niet verschrikkelijk? Mijn dubbelganger is, moet ge weten, een onwerkelijke dweeper. Hij machineert gedurig. Hij is de tegenvoeter van die oude toovenaars, die het leven in houten

poppen bliezen. Hij wil, dunkt me, de levende menschen tot poppen maken. Hij blaast den dood in de zielen. Hij cijfert en rangschikt en theoretiseert en waant zichzelf de almachtige spil van een systeem, dat zich naar zijne regelen bewegen moet. Mijn dubbelganger heeft de hersens van Mireille in zijne handen genomen en haar hart onder zijne voeten getrapt. Helaas, helaas! ik heb het niet vroeger dan gisteren bemerkt!'

Zulke uitlatingen verlichten veel van Paul's handelwijzen. Zij wijzen in de eerste plaats op de hevigheid van zijne wroeging, maar verraden tegelijk zijn zorg om de schuld gedeeltelijk van zich af te werpen. Hij pleit de onverantwoordelijkheid. Wil hij zijn eigen bedriegen? Dezelfde formules komen hem over de lippen: 'Ik was ziek - ik was krankzinnig - ik had een akeligen dubbelganger.' Hij denkt er niet aan te bekennen dat hij eenvoudig misdadig is geweest. Soms vraag ik hem:

- 'Zijt ge wel overtuigd, dat het uw dubbelganger niet is, die Mireille bemint?'

Ik zie dat ik hem pijn doe. Ik zie dat er een vuur losbreekt in hem wanneer hij antwoordt:

- '*Ik* heb haar lief, dat weet God.'

Ik geloof hem.

Gisteren kwam hij zeer laat in den nacht thuis. Heb ik u gezeid dat hij nog steeds bij me woont? Hij spreekt nooit over zijn vader, die ook nooit naar hem informeert. Mornar kan wachten.. Ik zat in mijne studeerkamer te lezen en er werd zachtjes geklopt. Paul kwam binnen. Ik schrikte als ik hem zag en mijn boek gleed over mijne knieën in het tapijt. Paul was uitermate bleek. Hij stond in feestgewaad - den zwarten frak, de witzijden ondervest en een trossel tubereuzen in het knoopsgat. Hij wilde glimlachen. Zijn roode mond stak als een gloeiende bloem op zijn mat aangezicht.

- 'Zijt ge ziek, jongen?' vroeg ik zacht.

Ik meende eigenlijk dat hij dronken was, maar ik bedroog mij. Hij had geleden.

- 'Neen', zei hij verwonderd, 'hoe komt ge aan zoo iets? Ik heb een zeer schoonen avond gehad.. en dan nog wat, ik weet niet hoe ik erover moet denken. Zijt ge niet moe en mag ik u dat vertellen?'

Hij ging zitten en stak een sigaret aan. Ik bekeek hem scherp, bijna wantrouwig.

- 'Vandaag,' zei hij rustig, 'had doctor Mattens toegelaten dat Mireille zou opstaan en een kort toertje doen in een auto. Ik heb die gebeurtenis met haar plechtig gevierd en ge moet ons excuseeren als wij er u buiten gelaten hebben. We wilden het onder ons beidjes houden. Ik had aan Conscience opdracht gegeven om alles te schikken zooals het behoort en ik hoef u niet te zeggen dat hij mijne bevelen in de puntjes heeft uitgevoerd. Die aardige vent heeft zich bij deze gelegenheid overtroffen en ik zal hem daarom, eens, op een anderen dag, duchtig de hand schudden. Het huis was vol met bloemen. Een hemelsche rozengeur walmde mij in de vestibule tegen en, midden in de eetkamer, die niet te herkennen was, stond Mireille in de falbalas van een verrukkelijk Pompadourkleed. Zij leek eene achtttiendeeuwsche bruid, wit en blozend en gepoeierd en gracelijk. Zij was schooner dan ze me ooit had toegeschenen. Ze viel in mijne armen en weende van geluk. De auto ronkte vóór de deur. Ik leidde haar naar buiten, maar ze was nog heel zwak en ik moest haar steunen, en ze lachte in haar tranen, omdat ze zoo moeilijk liep. "Ik geraak nooit over de baan met al die plooien", zei ze en ze wees naar het ruischend japon dat geheel met zijden madeliefjes was omrankt. Nu ineens zag ik hoe veranderd ze was en wat er van haar, na de crisis, is overgebleven. Ik geloof waarlijk dat ze nooit schooner is geweest. Het is de ziekte die haar versiert. Hare handen zijn mat en blauwig, doorzinderd met een opalen adernet. Hare fijne nagels hangen gelijk agathen cameeën aan de tipjes van hare vingeren. Haar hoofdje is een levend Sèvreswerk waar een traag bloed door 't brooze porselein komt beven. Zelfs heur stralend haar heeft die geweldige aureool verloren, welke haar tot een goddelijke verschijning maakte. Het is delicater geworden, als geweven uit een gouden najaarstwijn, en ik weet niet te zeggen hoe wonderzoet daar een zon van late melancholie het trillend poeier van haar glanzen toovert. Maar meermaals onder de wandeling heb ik me afgevraagd: "Is ze niet verouderd ook?" want Mireille is omdaan met een onzeggelijken wazem, die me denken doet aan de mirakuleuze patine, welke de tijd over een polychroombeeldje heeft

gesponnen - ge kent dat beeld: het staat in een ivoren nis boven de kamerdeur van mijn oom Marcus, den bisschop... We kwamen vóor de auto. Toen ze den chauffeur herkende, die met opgeheven pet, zooals naar gewoonte, de portière openhield, voelde ik dat haar arm beefde op den mijne. Ze lachte den man toe. Hij boog. Ze had een kort gilletje: “Ah! mon Dieu!” gelijk iemand die al spelend een ring in den vijver laat vallen. Ik hielp haar in het rijtuig, dat door Conscience overdadig met kussens was bekleed. Ze zakte haast weg in de donzigheid. “Wat is er?” vroeg ik bekommerd. Ze fluisterde: “Je suis heureuse!” en haar hoofd zonk naar mijnen schouder, te ruste. De auto stampte een korten tijd en ging weldra lang-uit wiegen over zijne veeren. We zwegen. De Louizalaan gleed voorbij en we keken naar 't jonge loof van de kastanjelaars, waar reeds de eerste bloemen op haar kandelaarstengels als witte vlammetjes schoten. Kwetterende musschenbenden stoven langs onze wielen uiteen. We reden door het bosch. De zonne danste er met duizenden teentjes over de boomen. De auto begon al sneller en sneller te ronken. We hadden deugd aan de lucht die met zoete vlagen over ons aangezicht woei. Te Groenendael bemerkte ik dat Mireille nog bleeker was geworden. Een diepe ring blauwde om hare oogen. Ik wendde mij gauw over haar. “Mijn Hemel! gij zijt niet wel?” Haar lieve gelaat ontplooide een glimlach, die niet van deze wereld was. Ze zei: “Tout est bon, tout est doux, je suis heureuse.” Maar ik zag wel dat die jagende lucht haar kwaad deed en ik beval dat men trager zou rijden. Ze schudde haastig haar kopje. “Ik bid u, laat begaan, vindt ge niet dat het heerlijk is? Het is mij of we de aarde verlaten...” en ze rilde terwijl ze zoo sprak. In de dreven van Roo-klooster, waar de weg langs de bochtige vijveroevers slentert, liet ze toe dat we stopten. Hare handen waren ijskoud. Ik voelde het onder de damherten handschoenen. “Hier”, zei ze, “zijn we dikwijls geweest, niet waar, lieve Paul?” Ik keek haar verwonderd aan omdat het me docht dat haar laatste woord op een snik stokte. Ik bedroog me echter. Ze blikte rustig langs het water heen, tot ginder aan den overkant waar een zilveren mist de lichte zonne teemste. “Het was

uwe liefste wandeling," antwoordde ik. En zij: "Ik ben heel blij dat gij het niet vergeten hebt." Waarom dacht zij zoo? Het hinderde mij een beetje, moet ik bekennen. Ik wist toch dat ik geen het minste geweld had moeten doen, om mij die wandeling te herinneren. En ze voelde mijne gepeinzen, zeggende: "Stoor u niet aan wat ik zeg. Ik ben u om alles dankbaar, o zoo dankbaar!" Ik hief haar handje tot aan mijne lippen waar ik het warmde met mijn adem. Boven ons hoofd wipte een eekhoorntje van twijg tot twijg. Zij was de eerste die het zag en een blijde krèet ontviel haar - maar ze leek niet meer het gretige kind van vroeger, Herman. De vreugd lag als een bleeke bloem in hare oogen en zij was gelijk de teringlijder die van uit zijn venster een kermisdans aanschouwt...'

Hij zweeg. Het sigaretje stak dood tusschen zijne vingeren. Hij bekeek het lang.

- 'Paul', zei ik, 'ge zijt moe... we deden beter, als we naar bed gingen.'

Hij bloosde. Hij vertoonde die schrandere verlegenheid, die een van de voornaamste teekens van zijne beleefdheid is. Hij stond recht en antwoordde:

- 'Ik wil wel. Het is al heel laat, vrees ik. Maar ik zal toch niet slapen.'

Ik stak nu zelf een sigaar aan.

- 'Kom, Paul, zet u en vertel verder. Ik ben alleen bang dat ge u vermoeit.'

- 'Ik dank u, sprak hij ernstig, 'gij voelt hoezeer ik u noodig heb. Ik dank u daarvoor.'

Hij bracht zijn zakdoek over zijn voorhoofd, als iemand dien 't zweet uitbreekt. Zijn gelaat was nochtans eerder koud en droog. Hij zette zich neer en vervolgde:

- 'We reden over Auderghem en schoon het weer al mooier werd, vond ik het toch geraadzamer naar huis te keeren. Bij den terugtocht liet Mireille blijken dat het ook zoo best was. Ze huiverde soms en daar ze die opeenvolgende rillingen niet langer verbergen kon, meende ze dat ze zich moest verschoonen: "Lievert, ik wilde wel dat het nog lang, lang mocht blijven duren... mais j'ai comme un petit glaçon dans le coeur - excuse-moi." Ik schikte de vacht tot over hare borst, en zoo bleef ze dan, sprakeloos en mijmerend.

Ik brak die mijmering niet. Het scheen me dat ze tusschen ons beide de duurbaarste schakel was. Mireille stapte uit al bevend. Ze lachte met hare zwakheid en woog aan mijnen arm. Het was Conscience die op den drempel stond. Hij reikte haar een trosseltje violen en ze bracht het aan mijne lippen, waarna zij het lichtelijk op haren boezem stak. In de eetkamer was de tafel gezet. De tafel leek wel een outer. Conscience's vernuft was overal werkzaam geweest. Terwijl we het prachtige apparaat bewonderden, lag de goede man voor den kachel op zijne knieën en pookte duchtig in het vuur. Er zijn twee soort menschen, die met hunne onzichtbare voelhorens alles raden kunnen, Herman: eene moeder en Conscience. Conscience schoof geluideloos heen en de deur gleed als van zelf dicht op zijnen hoogen rug. Mireille lag in mijne armen. Haar borstje ging op en neer. Haar hoofdje geurde. En in mijn hals zuchtte ze: “Je suis heureuse! Je suis divinement heureuse!” We gingen aanzitten. Het was een koud souper, en er lag alles wat maar denkbaar is. Vooral de vruchten waren heerlijk. Ik schonk den wijn. “Wat verkiest ge?” vroeg ik. Ze lachte mij toe. “Alles! alles!” jubelde ze. Ik lei wat op haar bord en begon zelf te eten. Hare blikken rustten liefderijk op mijne handen, maar ze at niet. Ik reikte haar den beker. Ze hief hem tot onder hare kin, en daar hing hij tusschen hare vingeren te glanzen. Ik zei: “Drinkt ge niet?” De lach verging niet op haar klein gelaat. Er vielen tranen in den roemer. “Mireille!” riep ik uit, “wat is er met u gebeurd?” Ik vatte het glas, dat wankte en druppelde. Ze sloot hare oogen. Ik knielde vóor haar neer. “Mireille, wat is het leed dat ge mij verbergt? Ziet ge niet dat ge mijn hart verbrijzelt?” Ik bracht hare twee handjes saam in mijne handen. Ik zag hare lippen trillen. Ook die trilling stierf uit en daar ik, verschrikt, mijne vingeren ontsloot, vielen de hare eruit gelijk verslenste dingetjes. Toen sprong ik recht en meende dat ze dood was. Een angst, die ik nooit vergeten zal, viel als een donkere kelder over mij. De dag woei uit. Ik schreeuwde en zag niets meer. Ik zag niet inderdaad hoe Conscience was binnengekomen, hoe hij Mireille opgenomen had en, in de kamer daarnaast, op het bed geleid. Ik zat op een stoel, in volkomen nacht.’

Paul zweeg lang. Ik liet de stilte uitgroeien en ze bedaarde hem.

- 'Het was', hernam hij aarzelend, 'het was Conscience die mij uit die vreeslijke duisternis hielp. Hij baadde mijne slapen met water toen ik ontwaakte. Niet zoo gauw herkende ik hem, of ik greep hem ruw bij den arm en riep naar Mireille. Hij legde een vinger op zijnen mond. "Ze slaapt" fluisterde hij en hij leidde mij aan haar bed... Daar lag ze. Ze was zoo wit dat ik het niet zeggen kan. Ik had het gevoel dat ze niet meer van vleesch was, ook niet van eenige stof die op aarde bestaat. Hare gesloten oogen rustten in blauwige schaduwkoepels. Op hare lippen scheen nooit een zoen te hebben gebloeid...Herman, hij die niet bemind heeft, zal mij niet begrijpen. Ik dacht dat ze dood was. Maar, docht mij, het verschrikkelijke was niet de onherstelbare dood - wel de dood die mijne schuld onherstelbaar maakte. Want was ik ooit, over al mijne afgrijselijke daden, was ik ooit, op een enkel moment, mij van mijne schuld bewust geweest? Had ik ooit laten blijken dat ik mij schuldig voelde? Had Mireille ooit in mij mogen aanschouwen het eenige wat wezenlijk hare smart kon verzachten: mijn wezenlijk berouw? Dat ze in den dood niet had mogen meedragen die hoogste bevestiging van mijne liefde, was mij eene straf die ik niet overleven zou. Ik werd ineens ontbloot van mijne ijdele fierheid. Ik was een rampzalige worm, ik die mij in niets verminderd waande, en wat bleef er mij nu over?...Ik stortte neer voor haar, ik drukte mijn voorhoofd op hare hand, en ik barstte los in jammer en in tranen. "Mireille!" riep ik uit, "vergeef mij - vergeef mij - gij waart mij te groot, ge hebt mij verblind door uwe goedheid...ik kan het niet beleven dat gij mij niet meer vergeven kunt!" Toen klopte Conscience mij zachtjes op mijn schouder. De hand van Mireille beefde lichtelijk over mijne lippen. Ik keek op en zag hoe ze glimlachte. Ze glimlachte in verrukking. Er kleurde een blosje op hare wang. Mijn geluk verschrikte mij almeteen en een pijnlijke gloed vlamde met schokken door mijne slapen. "Mireille"! riep ik, "hoort gij mij?" Ze nam mijn hoofd in hare handen, omarmde mij dan geheel en kuste mij lang op den mond... Enkele minuten later zaten we weer saam aan tafel. Mireille was zoo vroolijk,

als ik haar in lange maanden niet meer had gezien. Ze lachte niet luid maar gedurig. Hare vingeren zweefden ijverig en gedienstig over borden en bekers. De glans van haren blik bestraalde mij. En tienmaal herhaalde ze: “We moeten voorzichtig zijn..J'ai peur de mon bonheur!” Tien maal stond ze recht om mij een zoen te geven. Wat ze deed, hoe ze sprak en gebaarde - ze was geheel van goud. Dan heb ik haar, als een bevende bruid, in de slaapkamer gebracht, ik heb haar ontkleed en knielend hare voetjes gekust, ik heb haar te ruste geleid en de lichte gordijnen over de alkoof gesloten. Ze hief zich nog eens op, kwam even glimlachen tusschen de kanten plooien, verzocht zwijgend een laatste liefkoozing. En als ik, dankbaar, weer hare lippen had geraakt, ontviel haar het goddelijk woord, dat ik sinds hare ziekte nog niet had mogen hooren: “Mon petit...”. Ze zei het drie keer, zachter en stiller, en ik vluchtte heen met die belooning in mijn hart.’

Ik keek Paul niet aan. Mijne oogen volgden de dampringen die ik uitblies naar den koperen kroonluchter.

- ‘Nu,’ sprak ik, ‘laat ik u feliciteeren, mijn vriend.’

Hij leek me een beetje onthutst. Wat ik zei klonk nog al nuchter. Misschien ook dacht hij dat het ironisch klonk.

- ‘Wat meent ge?’ vroeg hij flauw.

Maar ik deed nu zoo vriendelijk als ik kon, en stond recht, hem de hand reikende.

- ‘Ge begint klaar te zien in uw eigen en ge hebt, hoop ik, den weg ontdekt dien ge nemen moet. Veel menschen omringen u, Paul, die u met liefderijke blikken gadeslaan. Ge staat thans op vasten grond. Stel ons niet meer teleur.’

Hij bloosde. Het speet me zeer dat ik hem, met zoo te spreken, in verlegenheid bracht. Wat schold er weer?

- ‘Ik begrijp u niet precies,’ deed hij ongemakkelijk.

Ik was meer verwonderd dan hij. Maar ik naderde hem, nam hem onder den arm, zag te goed hoe afgemat hij was. Ik vroeg hartelijk:

- ‘Willen we nu eens niet *discuteeren?* We verwikkelen steeds de eenvoudigste zaken. Het heeft ons al veel leed gekost, en leed van het onvruchtbaarste soort. Kom, beste jongen, laat elk levend ding zijn groei en zijn duur

hebben. Maar vooral: laat ons daarbij nauwgezet en aandachtig zijn.'

Hij boog het hoofd, in gepeinzen. Hij scheen bedreigd door een van die onzekerheden, welke gauw wanhopig worden. Ik wist waarlijk niet waaraan ik dat wijten moest. Hij zuchtte:

- 'Ik ben nochtans zoo gelukkig, als ik hopen mag...?'

Ik lachte luid. Wat een rare jongen toch! Hoe had ik het tegengesproken dat hij gelukkig was? Het best was dat we dadelijk gingen slapen.

Op den drempel van zijne slaapkamer wilde hij spreken. We hoorden Sonia hoesten aan den overkant. Hij zweeg, knikte en sloot zachtjes zijne deur.

(Wordt vervolgd).

Arthur Schnitzler's ‘Der einsame Weg.’

Der Einsame Weg is al meer dan een tiental jaren oud, bij een overzicht van Schnitzler's werken zal men dien titel daar ongeveer in 't midden vinden staan. Het behoort dus niet tot de nieuwste, en stellig niet tot de meest populaire van zijn stukken. Toch heeft het er iets van alsof in dit tooneelspel, naast zijn veel gelezen roman *Der Weg ins Freie*, tastbaarder dan ergens anders de kern openligt der levensaanvoeling van een schrijver, die meestal aan het oppervlak zoo weinig doorzichtigheid biedt.

Want een anderen kant draait hij ons toe in die moderne zedespelen, waarvan deze Einsame Weg er één is, dan in zijn wonderlijk lang-ademig historisch heldendrama *Der Junge Medardus*, vele zijner paradox-perverse kleine vertellingen kijken het leven aan met een spottend-koele verafheid die weinig voorbereidt op de verinnigde warmte van de beste fragmenten uit *Der Weg ins Freie*, terwijl haast in elk werk onderling contrasteerende stroomingen van denken en voelen zijn waar te nemen. Dit kameleonachtige berust voor een goed deel op willekeur: een spelletje, in gang gezet ter overbluffing van den lezer, en het kan nuttig wezen ter bevordering van een recht begrip zulk spel als zoodanig te zien, zonder er zich door te laten ontstemmen. Schnitzler is nu eenmaal gegroeid in een geestes-sfeer, die meebracht het lichtbegrepen worden als een soort van vulgariseering te beschouwen, waartegen elk zichzelf eerbiedigend kunstenaar angstig te waken had, die gevoelsvertroebeling verward heeft met diep-

zinnigheid, en alle klaarheid leerde schuwen als onvergeeflijke zonde tegen den goeden smaak. Hij spreekt ergens over tijdperken, die ook den verstandigsten mensch soms in hun ‘Phrasentaumel’ meesleepen, - hemzelf heeft vele malen de duizeling der gedurfde phrase, der haast onhoudbaar hachelijke situatie geducht te pakken, al mag hij verstandig heeten op het slimme af. Het is de keur van zijn tijd en omgeving, waarmee zijn werk gestempeld werd, en die op menige plek wat heel diep indrong.

Dus dunkt het mij geoorloofd, aan de ge-outreerde verdorvenheid van zijn hartelooze intellectualistentypen geen overdreven belang te hechten, daar wèl het uiterlijk karakter van zijn werk er den invloed van onderging, maar de vaste wezenskern van deze menschen er weinig door wordt geraakt, en nog minder Schnitzler's eigen schatting hunner waarde als levensmateriaal. Om bij *Der Einsame Weg* te blijven: ook in veel minder stuitend schril conflict met alle elementaire rechtschapenheid, zou de harde zelfzucht van von Sala en Julian Fichtner vernielend op hun omgeving werken, - Sir Willoughby Patterne, Meredith's onvergankelijk beeld van den Engelschen Egoïst, is nòch verdorven, nòch intellectueel, niettemin zou hij met de beide Weeners het klaverblad elegant completeeren. En indien ook al grooter ingetogenheid Johanna Wegrath tot een beminnelijker meisjesverschijning mocht maken, - haar deerniswaarde onmacht om te leven zou er niet door zijn verholpen.

Daarbij... in ieder kunstwerk leeft naast datgene wat de maker bewust wou geven, ook een vervloeiend element, het ontastbare dat, hemzelf vaak onbewust, door zijn geest heen zich een baan naar buiten brak, uitteraard altijd waarachtìg en dikwijls het ontroerendst, maar tevens blijvend het vervloeiende, moeilijk grijpbare en dus door elken beschouwer allicht te veel naar eigen voelen geduide.

Waarschijnlijk zal *Der Einsame Weg* in Oostenrijk wel meermalen op het tooneel zijn gebracht, maar even zeker zal dit tot teleurstelling hebben geleid, en moet er tusschen voetlicht en publiek veel van het subtielste vervluchtigd zijn. Want wat hierin gebeurt is een spel van heimelijkheden en verschietende tinten, dat alleen bij rustige lezing in al

zijn zonderlinge schakeeringen kan worden waargenomen.

Binnen een kleinen, door de opdringende huizen eng ingesloten grootestadstuin, verstoken van alle uitzicht, voert Schnitzler ons bij den aanvang al zes van de zeven personen voor oogen, tusschen wie de draden van een vreemd web van schuld en noodlot gespannen zijn, bestemd om te worden uiteengerukt. Zeven menschen, - Wegrath en zijne vrouw Gabriele, hun kinderen Felix en Johanna, en drie alleenstaande vrienden van den huize: een dichter, Stephan von Sala, een schilder, Julian Fichtner, en een geneesheer, Dr. Reumann, de laatste verweg de jongste dezer drie, maar onder het geheele gezelschap de scherpste kenner van zichzelf en anderen, de diepst doorgedrongene in levensinzicht. Over Julian Fichtner, den afwezige, wordt in dat eerste bedrijf zooveel en zoo beoordeelend gepraat, dat hij aan het eind er van ons het best bekend lijkt van allen. Eigenlijk is er ook nog een achtste figuur, de voormalige actrice Irene Herms, vriendin en vroegere geliefde van Julian, maar men mag haar gerust verwaarloozen, daar zij eigenlijk terzijde van het onoplosbaar dooreenwarrend levensgebeuren der anderen haar weg gaat, en alleen er bij gebracht schijnt om met haar aanklagend ophalen van een stuk verleden, nog wat scheller licht te laten vallen over Julian's zelfzoekend wezen.

Van dit zevental zijn er drie, die men in den ruimsten zin deugdzaam zou willen noemen: zij deugen tot het leven en er gaat kracht van hen uit voor al wie met hen in aanraking komt. De andere vier zien wij, naar hun onderscheiden aard, duurzaam of vluchtig, bevangen in hartstocht en lichtzinnigheid of mateloos egoïsme. Maar een menschelijken kant, iets dat ook ondanks veel vreemd afstootends, meevoelen tot hen trekt, hielden zij allen, zelfs zij die den muur van leugens bouwden, waarbinnen het leven van onschuldigen zal worden omschaduwd en beklemd. Want heel dit familieleven, zoo vredig-harmonisch voor den toeschouwer opengaand, schijnbaar zoo hecht saamgegroeid, staat op een bodem van bedrog. Geen enkele verhouding tusschen deze menschen onderling rust op waarheid, voos en onwezenlijk is welhaast al wat hen uiterlijk saambindt, - en aan het eind zullen wij hen allen den ‘eenzamen weg’ zien gaan,

drie van hen in den dood, de overigen door de schemering van een innerlijk ontluisterd leven. Terwijl de titel waarschijnlijk alleen doelt op de zelfgekozen eenzaamheid der geestelijk uit-stekende enkelingen, treft in het werk zelf niets zoo sterk als de eenzaamheid van allen.

Wegrath en Julian Fichtner zijn beide schilders en jeugdvrienden. Iets van hun vriendschap bleef altijd voortbestaan, al verliepen er soms lange jaren waarin zij elkaar niet zagen, al werd de een directeur eener kunstacademie, talentvol, bestendig werker en bedachtzaam zorger voor vrouw en kinderen, de ander een zwerver en roekeloos levensgenieter, die geen enkele der beloften van zijn geniale jeugd vervulde. Toch, oude vriendschap alleen zou op den duur wel geen voldoende lokking geweest zijn voor den onverschilligen Julian, - wat hem telkens weer terugtrekt naar het gelukkige gezin van zijn vriend, is een band van bedrog en onrecht, geweven in een zoo verneveld ver weleer, dat de werkelijkheid van het heden er voorgoed van vrijgemaakt schijnt.

In een zomer van dat schemerig verleden, enkele weken voor hun huwelijk, bracht Wegrath voor het eerst zijn vriend bij zijn achttienjarige bruid, in het eenzame bergdorp dat tot dusver de wereld voor haar omsloten had. Voor korte dagen moet hij dan nog naar Weenen terugkeeren om zaken te regelen, en in dien tijd zal Julian een portret maken van Gabriele. Dit voert tot uren van ongestoord samenzijn en schielijk ontloken vertrouwelijkheid van deze twee, waarin heimelijk verwante begeerten opgloeien en tot elkaar neigen. Gabriele ziet in Julian den man, gekomen uit een vreemde, rijke wereld, die haar vervult met verlangen en angst tegelijk, en Julian's aard, zoowel als zijn levensleer, is het om onbelemmerd door eenige scrupule en onbekommerd voor het geluk van anderen, alles te nemen wat hem lokt. Elk ander voelen wordt vernield in die stormvlaag van hartstocht, afbreken willen beiden al wat hen vasthoudt aan hun vroeger leven en samen heengaan... wanneer zij den laatsten avond afscheidnemen, hebben zij hun vlucht afgesproken voor den volgenden morgen.

Maar een nacht ligt nog daartusschen, en deze door Julian Fichtner koel-bezonnen doorwaakte nacht spiegelt

hem in vizionaire beloften de heerlijkheid voor der levenslanden, die hij wijd ziet openliggen, - en die hij enkel in vrijheid en alleen zal mogen doorreizen. Onverdraaglijk benauwt hem bij hun lokking meer en meer de dwang, waardoor hij bijna zijn leven liet vastknellen aan dat van een ander. Dien nacht nog vlucht hij, maar alléén.

En Gabriele trouwt met den argeloozen Wegrath, - het oudste kind uit dit huwelijk is in werkelijkheid Julian Fichtner's zoon. De moeder zwijgt, blijft zwijgen tot haar dood. Na tien jaren, bij Julians eersten terugkeer, was er tusschen de twee gelieven van enkele dagen een volkomen vreemdvoelen, later verzachtend tot een koelen vriendschaps-schijn, maar geen van beiden voelt zich bewogen door den drang om met woorden iets te willen uitzeggen. Eerst in haar allerlaatsten levenstijd werpt Gabriele den onnatuurlijken last van het stroef alleengedragen geheim van zich af, en geeft haar vol vertrouwen aan haar jongen huisdoctor, Dr. Reumann. Dan biecht zij ook den twijfel, die haar allengs is gaan kwellen: of het geen onrecht is dat zij bedrijft aan haar zoon, hem te laten voortleven in den valschen schijn waarmee het bestaan voor hem aanving, of hij voor alles niet moet weten wie zijn vader is, hoeveel onwaar geluk ook door die wrange kennis in hemzelf en rondom hem moge uiteenvallen. Gabriele weet - ook dit geheim deelt zij met Dr. Reumann alleen - hoe haar dood heel nabij is, en onder zijn vooruitzinkende schaduwen gaat zij de dingen van het leven anders aanzien. Oogenschijnlijk hooghartig legt zij er nadruk op, dat zij met haar vertrouwelijkheid niet bedoelde een zacht oordeel over eenige schuld in ruil te vragen, dat berouw haar even vreemd blijft als te voren. Als een vlek op het wezen van haar kind vreest zij enkel de leugen, die hem aldoor omvangen houden zal.

Maar Reumann neemt het rustig op voor de onwaarheid: een leugen die zoo sterk bleek, dat zij den vrede van een huis kan dragen, verdient minstens evenveel eerbied als een waarheid die alleen maar macht zou hebben om de beelden van het verledene te bevlekken, over heden en toekomst hopelooze verwarring te brengen. En om de onrust te stillen, die hij voelt beven achter haar braveerend verwerpen van alle schuldbewustzijn, herinnert hij aan het geluk, dat zij

haar man en kinderen gaf, en vindt die vreemde troostwoorden, waarin de grondgedachte van het heele stuk schijnt saamgevat: ‘Glücklich machen ist besser als schuldlos sein.’

Een hachelijk ondernemen zou het wel geworden zijn, den toeschouwer wáár te maken hoe een vrouw dag na dag in haar hart het al te schrille licht verdroeg van zulk geheim herinneren, en tevens in de leugenschemering daarbuiten geluk voor anderen verspreiden kon. Schnitzler onttrok zich aan dat waagstuk: van het geluk, dat Gabriele Wegrath bracht aan haar gezin, zien wij slechts den weerglans in de zorgzame liefde waarmee haar man en zoon haar omringen, hooren er van door het praten der anderen, en mogen het afmeten naar de leegte die zij achterlaat. Zij wordt ten tooneele gevoerd, niet meer als een levende, maar als een reeds ten halve gestorvene, die evenwel met haar verborgen willen veel van het na haar heengaan gebeurende beheerscht. Want de laatste maal dat zij en Felix samen alleen zijn, spreekt zij lang met hem over haar verren meisjestijd, vertelt hem ook hoe Julian Fichtner zeker nog een kleine aquarel bezitten zal, haar portret, dat hij dien langgeleden zomer maakte. Meer zegt zij niet, maar met al wat haar rest aan wilskracht bedoelt zij, dat Felix na haar dood Julian zal opzoeken om naar dat portretje te vragen, en van te voren weet zij, met de klaarziendheid der stervenden, hoe door die vraag tusschen haar zoon en zijn echten vader een verklaring zal zijn ingeluid, die niet anders dan in volle openheid kan eindigen.

Is er niet iets in dit gegeven dat onweerstaanbaar een herinnering wekt aan Ibsen's *Vildanden?* En die aanraking is geen los-toevallige, vele malen doet Schnitzler aan Ibsen denken, al zijn de redenen voor elke zich opdringende vergelijking niet altijd zoo makkelijk na te speuren. Want wel heeft de jongere dichter hier en daar een invloed van den ouderen ondergaan, maar van navolging kan toch nergens gesproken worden, daarvoor is trouwens het rasverschil tusschen den heftigen Noor en den vermoeiden Oostenrijker te insnijdend. Maar telkens weer in beider werken treft men een punt, dat prikkelt om ze naast elkaar te leggen, en zonder twijfel valt er dan een zekere verwantschap van geest aan te wijzen. Beiden staan in eender onrustigen

twijfelzin voor het leven, voor elke samenleving van menschen in de eerste plaats, zij stooten soms het hoofd tegen dezelfde harde problemen, alleen de weerklank wordt wel heel verschillend. Voor den een als voor den ander vertegenwoordigt de traditioneele moraal geen levende waarde meer, maar hoe ver loopen de wijzen uiteen waarop zij haar behandelen. Ibsen haalt haar met mokerslagen naar omlaag, en aan het eind zien wij hem, niet zonder zenuwachtigheid over zijn eigen bedrijf, rondtrappelen op de puinhoopen. Bij Schnitzler - het zou onbillijk zijn er hier niet aan te herinneren, dat hij een kwart eeuw later kwam - gelijkt zij een grootsche ruïne, door haar verval vermooid, met al den weemoed van het ver-affe en voorgoed-voorbije, waarbinnen nog misschien in een paar lage kamertjes een veldarbeider huizen mag met zijn gezin, maar wier daklooze zalen door geen edelman meer te bewonen zijn. Alleen de zware muren staan nog, en werpen breede schaduwen over de bloemtuinen van wie haar verlieten. Aan scherven gevallen zien dus beiden veel oude vormen van het uiterlijk verband van plicht en recht en vertrouwen, dat menschen samenhoudt, en voelen toch hoe dit verband in wezen niet vernietigd worden kan: menschen liggen niet als rotsblokken in een steenwoestijn bijeengegooid, los van elkaars doen en begeeren, zij leven en zoeken of ontwijken elkander, terwijl al hun wisselende groei zich dooreenrankt. Wanneer nu de strakke grenslijnen, eenmaal getrokken om veiligheid te brengen in al dat elkaar vaak bedreigend bewegen, uitgewischt raakten, of ruw zijn weggerukt, waaraan moeten zij zich dan vastklampen om niet te vergaan? Bleef misschien iets van het innerlijk hechte onverwoestbaar bestaan? Of welke nieuwe vastheid zullen zij oprichten in de plaats van wat vernield werd?

De meest saillante geestelijke trek, aan Ibsen en Schnitzler samen eigen, is het analytische in hun aanleg, de onweerhoudbare neiging om alle levenskrachten, waardoor menschen worden gedreven, oordeelend tegen elkaar te wegen. Zoo moet elk van hen er onvermijdelijk eens aan toe komen, om ook waarheid en goedheid van elkaar te isoleeren en daarna in conflict te brengen. En wanneer zij die verhouding eenmaal aldus gesteld hebben - op vrijwel analoge wijze in *Vildanden* en in *Der Einsame Weg* - wacht voor

beiden de vraag: welke van de twee machten behoort te overheerschen? Eerst dan begint de scheiding hunner wegen.

Beider geest is veel te scherp om niet in te zien hoe het vinden van een volmaakte oplossing voor geen mensch kan zijn weggelegd, maar hun eerste zoeken gaat al in uiteenloopende richting. Zonder veel aarzeling veegt Ibsen den bodem leeg en schoon van al het vroegere, en wijst de kale plek aan voor nieuwe grondvesten. Want het oude was doortrokken van leugen, en indien eenige macht zal overwinnen, dan is het bij hem de Waarheid - hoog over de kleine levens van zijn figuren schrijdt zij heen met fier opgeheven hoofd en zwaren voet, niet achtend wat er onder haar stappen kneust of knakt. In deze stelligheid ligt voor Ibsen wel de kant waar zijn tooneelspelen het eerst verouderd lijken, en vastgeklemd in een bepaalde denkperiode. Zedelijke waarheden wijzigen zich onmerkbaar met tijden en toestanden mee, iets van de waardeering die zij wekken berust ook op het meer of minder glanzig nieuwe van het kleed waarin zij steken, en haar onwillekeurige zekerheid van optreden zelve bergt een kiem van verstarring.

Terwijl Schnitzler's tijdsmerk van geestelijke modieusheid van veel perverser aard is - het glimlachend spelen met èlke waarheid, het schouderophalend weggooien dan - wordt hij innerlijk getrokken naar de andere macht: de menschelijke goedheid, weeker en schuchterder in haar bewegen, veel vaker haar verschijningen wisselend, maar oneindig constanter van wezen dan eenige menschenwaarheid. Tot haar voelt Schnitzler zich als zijns ondanks gekeerd, al blijft hij veel weifelender in zijn antwoord, dat niet veel luider klinkt dan een zacht ‘misschien’... Die macht, zooals zij hem verschijnt, is goedheid zonder groote gebaren, en wellicht niet in haar meest verheven vorm, de simpele goedheid die van hart tot hart gaat, voor zichzelf het leven aanvaardt zonder veel eischen of redeneeringen, voor anderen lijden wegneemt waar zij kan en overal om zich heen het lot een beetje wil verzachten. Zoo nuchter omschreven lijkt zij wel onaanzienlijk, maar doet dit iets af aan haar zeldzaamheid? Wie ontmoette haar vaak op zijn pad?

Vanzelf zal met dit grondverschil wel samenhangen dat Schnitzler's menschen ons bijna altijd aandoen als zooveel

beminnelijker, ook waar ze geen haar beter zijn dan die van Ibsen, eer slechter. Zij leven in een zoeler atmosfeer, zelden zijn zij echt boosaardig, zij kunnen elkaar ten doode toe verwonden, maar nooit met nuttelooze speldenprikken plagen. En er ligt iets bijna moederlijks in de warme genegenheid waarmee hun maker zelf hen omkoestert, - halfbewust neigen wij er toe, zijn voelen te volgen. Het uitteraard afwerend stroeve der deugd weet hij zoo teêr te temperen, - door kinderlijke onbevangenheid bij den ouden Wegrath, door trouwhartigen spot over zichzelf bij Dr. Reumann, door het tragisch noodlot, dat zijn geboorte omduistert, in Felix Wegrath. Voor de boozen is zijn deernis zoo mogelijk nog zachter. Ibsen laat over sommige van zijn schepselen (in *Vildanden* de oude Werle en Hjalmar Ekdal, de ware en de wettelijke vader der arme Hedvig) vlijmend zijn oordeel voelen: deze menschen zijn verkankerd van zelfzucht en eigenwaan, hun leven is één doorgaande beleediging der waarheid, dus verdienen ze liefde noch medelijden. Schnitzler fluistert: deze menschen dwalen door een land van schijn, waar al hun daden slecht worden, zij zaaien lijden langs hun weg zooals de zomerstorm onkruid, - maar zie hen aan, hoe vol begeerten nog en hoe arm... Indien zij geen liefde in zich hebben, verarmden zij misschien niet zelf het ergst door dat gemis? En deerniswaard blijven bij hem ook zij die het kwade doen, het meest wel door hun broosheid nadat zij zich eerst de sterkeren waanden... het leven breekt hen als dorre takjes, hoe zou hun ondergang niet tot verteedering stemmen?

Deze indruk zou nog machtiger en onvermengder zijn, viel er niet achter hun al te bruute onontvankelijkheid voor gewoonmenschelijke gevoelens vaak een verwrongen geestes-pose van Schnitzler zelf waar te nemen. Als geloofwaardiger slechtaards zien wij menschen, die, hoe ook hun daden ten slotte uitvallen, daaronder innerlijk iets hadden uit te vechten, of wel een schoonen schijn zochten waar ze hun eigen oordeel mee bedrogen, die minder strakke automaten van het gewetenlooze voorstellen, demonstraties van Nietzsche's ‘nothwendig vergessliche Thier, an dem das Vergessen eine Kraft, eine Form der *starken* Gesundheit darstellt.’ Maar ondanks dit bezwaar, welk een sfeer van warmte weet Schnitzler

nog om hen heen te spreiden... Neem Julian Fichtner, de hardste figuur uit *Der Einsame Weg*, en die het minst van allen menschelijk meevoelen schijnt te vragen of te verdienen. Door wreedheid en leugen heen volgde hij ten allen tijde den roep van de kilste zelfzucht, zonder berouw, en geholpen door een raadselachtig vermogen tot snel en herinneringloos vergeten. Achter elke menschelijke innigheid dreigde voor hem de hoonende waan, dat volmaakte ontplooiing van zijn geestelijke krachten en door niets beperkt genot alleen bereikbaar zijn voor wie zijn wezen vrij wist te houden van alle hartebanden. Hij ziet het spookbeeld van zijn eigen toekomstige verschrompeling als hij zich overgaf aan hun omklemming... Vrij zijn van anderen werd zijn eenige levensleus. En in een niets ontzienden strijd om zelfbehoud scheurt hij zich altijd weer los: geen vrouw zal duurzaam in zijn leven zijn, - en later, vóór alles: geen kind. Hij zou bang zijn om eens met Buddha te moeten uitroepen: een kind is mij geboren, een keten werd mij gesmeed, - en hij wìl geen ketenen. Alleen om ook die laatste vrees van zijne egoïsme in povere naaktheid te toonen, verschijnt de overigens door den schrijver achteloos behandelde en weinig levenswaar gemaakte figuur van Irene Herms.

Julian bedacht alleen niet hoe in den schralen bodem van die zoo fel-begeerde onafhankelijkheid voor velen de wortels hunner beste kracht afsterven, tot al hun voelen en doen vergaat in een vreemde verdorring - hij vermoedde nog veel minder hoe hijzelf eens onder die wet kon vallen, die hij hoogstens voor de zwakken zou hebben erkend. Dat hij toch tot die zwakken bleek te behooren, volgens de onwraakbare getuigenis van zijn levensgang zelf, dit onuitgesprokene is het waardoor hij menschelijk wordt en ons meevoelen waard. Menschen kunnen niet buiten onderlinge aanhankelijkheid, ook al belemmert zonder rust of deernis de een den ander in zijn groei, - geheime tweespalt van zoovele levens, voor wier positieve dreiging Julian terugdeinsde, en die nu haar negatieve macht over hem liet gelden. Want in zijn bestaan van teugellooze vrijheid, onder de afgoderij die hij bedrijft met eigen geestelijk wezen, verkwijnt onnaspeurlijk zijn scheppend vermogen: niets van wat hij later nog voortbracht haalt bij het werk van zijn eerste jeugd, -

zooals hij heimelijk heel goed weet. En wat naar den gevoelskant voor hem rest van zijn leven, lang eer de ouderdom nadert, is niet meer dan: ‘eine Art törichter Grimm dass es vorbei sein muss...’ Naar alle kanten grijpt hij in het ledige, en op de grens dier grauwe verlatenheid bevangt hem een redeloos terugverlangen naar wat hem vroeger gevaarlijke levensballast leek: menschelijke liefde en trouw. En zijn laatste hoop keert zich tot Felix, die toch zijn zoon is, zijn eigen bloed...

Al wat ons bekend werd over het jeugd-liefdeleven van Julian en Gabriele, weten wij enkel door Julian zelf, uit die genadelooze biecht aan zijn zoon, die, in het tweede bedrijf even aangeraakt, in het derde pijnlijk precies heel het verledene ontrafelt. Hard, van een koele, stroeve hardheid, toont Julian zich daar ook in het richten over zichzelf, zóo hard dat wij geneigd zijn met Felix in te stemmen: ‘Neen, het is niet waar... zoo gauw was zij niet vergeten... dit is een soort boetedoening...’ - Maar Julian sprak noch tot zelfaanklacht, noch tot zelfverweer, - het is de waarheid van zijn jeugd zelve die ongewild en ongezocht door zijn mond zich openbaarde en die hijzelf niet langer begrijpt. Want zijn jeugd ging voorbij, zijn sterkte viel van hem af, zwak en onbeschermd en alleen lieten zij hem staan, met enkel nog het verlangen in zich naar een andere menschenziel die hem zal liefhebben zonder te oordeelen. Is niet de eenige, bij wien hij dit vervuld kan vinden, zijn zoon? Bemoedigend wordt hem de gedachte, hoe Felix altijd begrip getoond heeft voor het wezen der dingen, voor wat dieper ligt dan hun oppervlak, - zal hij ook hier niet àlles begrijpen? En dan: ‘Wenn es einen auf der Welt gibt, der uns die Fehler unsres Lebens nicht dürfte entgelten lassen, so ist es gewiss der, der uns selbst das Dasein verdankt.’

O vriendelijke, troostbelovende gemeenplaats... Hoe bleef hier Julian, de mensch der nieuwe moraal, de voorvechter der bandelooze vrijheid voor den enkele, tot boven zijn oogen ommuurd binnen almee den meest wezenloozen conventioneelen waan dien vorige geslachten hooghielden: de Stem des Bloeds, met haar geheimzinnige macht en haar onverklaarde rechten. Felix bezit inderdaad ‘den Sinn für das Wesentliche’, voor de kern der dingen... en aan Julian,

die nooit de volheid van zijn eigen bestaan inzette voor een ander, die zijn levensspel verkoos te spelen met gesnoeide muntstukken, voor wien liefde enkel wellust en goede trouw een zinledig woord beteekende, aan dien Julian kan hij met den besten wil ter wereld nergens houvast vinden. Het wezen van zijn vader? voor hem ligt het onaantastbaar in den man, wiens zorg en liefde zijn jeugd omveiligden en vol vreugde maakten. Geen recht tot oordeelen matigt hij zich aan, en aan de waarheid van wat hem verteld werd, twijfelt hij geen oogenblik, het lijkt hem alleen een waarheid zonder kracht, - een levendige droom zou nog sterker greep over hem hebben dan deze opgegraven werkelijkheid. Zij is machteloos om iets van het aandenken zijner moeder te verduisteren, machteloozer nog om hem nader te trekken tot den man die zijn vader is. Integendeel, deze schijnt nu veel verder van hem af te staan dan voorheen: een vreemdeling, door zijn jongensfantasie lang liefdevol geïdealiseerd en die nu, vrijwillig en voorgoed, van zijn voetstuk afdaalde.

Schnitzler's menschen bewegen zich door hun leven als bij uitstek bewuste schepselen, - bijna allen toonen zich in staat tot een zonderling van zijn oorsprong losgemaakt oordeel over zichzelf. Waar ooit bij Ibsen een der handelende personen een soortgelijk oordeel uitspreekt, moet men er meestal heel wat van aftrekken om een juiste schatting te benaderen, zij dringen gewoonlijk op naar den kant der edelaardigheid, en altijd vinden zij zich hoogst gewichtig. Schnitzler's zelfbespiegelende zielen daarentegen duwen hun eigen wezen naar omlaag, zoodat men er eer iets mag bijdoen. Julian Fichtner, in zijn biecht aan Felix, zoekt niet naar verontschuldiging voor wat hij misdreef, maar spreekt kalm de ergste dingen uit die een ander hem zou kunnen verwijten. En wanneer later von Sala vertelt hoe hij Johanna Wegrath had gevraagd zijn vrouw te worden, en dit louter ‘een gril’ noemt, voelen wij toch daaronder iets warmers ongezegd.

Terwijl het fijngescherpte zelfbewustzijn, dat zij allen op hun tijd bezitten, in velen van hen uit hun eigensten aard gegroeid mag schijnen, verbaast het bij anderen als een vreemde plant, door den dichter kwistig uitgezaaid ook daar

waar zij in den bodem niet thuishoort. En hier komt Ibsen stellig weer in het voordeel, gelijk hij doorgaand een zichtbaarder verband weet te bewaren met het oppervlak der werkelijkheid, - nauwlettende en deernislooze kenner van de kleine kanten der menschen als hij is.

Gina Ekdal uit *Vildanden* en Gabriele Wegrath uit *Der Einsame Weg* gaan gebogen onder den druk van een in grove omtrekken eender geheim, geen verbleekte schim van het verledene, maar een geheim, dat zich levend door al de dagen van haar heden heenweeft. Uiterlijk doen deze twee vrouwen het op dezelfde wijze, maar hoe verschillend is daaronder haar innerlijk bewegen. Gina Ekdal, de onbeschaafde, halfbewuste, voor wie dit verleden met zijn leugens en leelijkheid verdoezelde tot de benauwings-heugenis van een boozen droom, die ver buiten den vrede van haar later bedrijvig bestaan ligt, - deze Gina leeft voor ons, meedoogenloos wàar van beelding. Hoe dikwijls zien wij niet op dergelijke wijze zwakke naturen zich vrijmaken van het kwaad dat zij aanrichtten: allengs vernevelend, verzinkt het meer en meer uit hun gezichtskring, tot zij er zoo los van staan als van ieder ander buiten hen vergaand gebeuren. Kan men dan eigenlijk nog spreken van kwaad?

Gabriele Wegrath's voelen wordt door geen nevel van onbewustheid verzacht, - tot op den bodem doorzoekt zij al wat haar dreef en dwong, en zonder weifeling spreekt zij zichzelve vrij. Niet uit zwakheid of schuldbesef gelooft zij de tragedie van haar jeugd aan Dr. Reumann te hebben toevertrouwd, maar om tenminste met één goed, verstandig mensch een enkele maal te kunnen praten zonder leugen als ondergrond. Dit verstandelijk, beredeneerd losvoelen van haar vroegere daden geeft haar iets onwaarschijnlijks. Met geen woord wordt aangeduid hoe uit het hartstochtelijke, haast willooze natuurkind langzaam, door de jaren heen, deze overbewuste, bijna afstootend geestkrachtige vrouw zich vormde. Om de figuur van Gabriele Wegrath alleen is men geneigd te betreuren dat *Der Einsame Weg* niet tot een roman werd, - in den zooveel soepeler en fijner uit te spinnen romanvorm had Schnitzler er zich niet aan kunnen onttrekken ook de overgangen van Gabriele's inwendig leven te toonen, en klaarder licht er over te laten schijnen, hoe zoowel haar zelf-

verzekerdheid als haar verlangen om voor Felix de ongeweten leugen die hem omvangt te breken, eerst ontloken in de schaduwsfeer van den nabijen dood, die een anderen zielebloei wekt dan de warme middagzon van het leven. Nu schuift zij als een schim langs ons, een nachtwandelaarster die door de dagelijksche dingen dwaalt zonder ze aan te raken. De verwrongen vormen, waarin de leugen haar bestaan vastzette, hebben haar voorgoed tot een stille vrouw gemaakt, - maar uit haar stilte huivert bijwijlen iets zoo geheimzinnigs..... ligt er leegte achter of een verkropt sterk leven? Welk voelen leeft verzwegen in deze bij open bewustzijn stervende, te midden van haar deels verblinde, deels onontroerde omgeving? De dood kan haar niet beangstigen - zoovele jaren al ging zij levend haar eenzamen weg, en door enkele van haar woorden fluistert een zoo verre klank als kwamen zij reeds uit een andere wereld.

Dan had ook Gabriele's macht om geluk te geven aan haar gezin tot zichtbaar gebeelde waarheid moeten worden, zoodat we om haar wezenzelf Reumann's woord konden meevoelen: ‘Glücklich machen ist besser als schuldlos sein.’ Nu staat het er los van elke ervaring, maar die leemte neemt niets weg van de waarde der gedachte zelve: waar zij den levensvrede van onschuldigen tracht te behouden, kan leugen zeer na verwant zijn aan goedheid, en dus aan het opperste recht. Niet met eenvoudige, uit het hart gewelde overtuiging spreekt Schnitzler hier, eenvoud is hem nu eenmaal vreemd, - hij nadert aarzelend en langs slingerpaden tot de erkenning van goedheid, boven waarheid, als hoogste heerscheres tusschen menschen. De waarheid moet dan maar zien hoe zij zich redt, al zal zij uit den aard der zaak zelf dikwijls in het gedrang komen. Want welk mensch is zonder schuld? En indien voor al die gevallen waar een geluk van anderen door het medeweten dier schuld zou worden gedeerd, zwijgen als deugd geldt, dan moet de macht der waarheid over het menschenleven bedenkelijk verslappen. Welig zal ook op zulk een losgewoelden bodem de huichelarij kunnen woekeren... Maar de dwang tot een keuze tusschen de twee sterkste zedelijke machten, aan het punt waar zij scheiden, was bij voorbaat gesteld. Ibsen liet de besten grijpen naar de waarheid, en vonden zij grooter vastheid? Het slot

van *Vildanden* klinkt als hoorden wij een luik toevallen boven den kelder, die zich over dooden en levenden samen voor goed sluit, aan het eind van *Der Einsame Weg* gaat even een deur open naar een vaag-schemerenden nieuwen dag.

Dat Ibsen, naast al zijn symbolisme, scherper realiteit van beelding weet te bereiken, zal wel niemand tegenspreken. Het dagelijksch leven van de menschen, die wij in *Vildanden* zien bewegen, ook de maatschappelijke, zelfs de financieele zijde er van, legt hij met minutieuse duidelijkheid open. Ibsen's figuren, wier hartstochtenstrooming haast overal doorvloeid is van het spel hunner belangen, ontleenen mede daaraan een groote oppervlakkige levensgelijkenis, omdat elk leven zich naar buiten meestal in dien samengestelden schijn vertoont. Doch de diepere levensechtheid wint noch verliest iets door zulk een gelijkenis, en het zou onrechtvaardig zijn, om het gemis van vele uiterlijkheden te meenen dat Schnitzler haar minder sterk wist weer te geven. Want die dooreenvloeiing kan nooit tot wezenlijke vermenging worden, en dus blijft zij vreemd aan de inwerking van menschenzielen op elkaar of de geheime wisselingen in elke ziel voor zich, die het eenige zijn wat Schnitzler in *Der Einsame Weg* wou laten zien. Vrijwillig heeft hij zich hier in zijn levensvisie streng beperkt. Alle wereldsche belangen, met alle botsingen waarvan zij oorzaak kunnen zijn, schoof hij terzijde. Als het eenig waarachtige toont hij die ondoorgronde krachten, waardoor zielen elkaar lokken en binden, en dat verborgen vuur van zelfzucht in elk dat aldoor heimelijk iets van die krachten verteert, tot vele verbindingen weer te nietgaan. Maar lokkingen van belangzucht spelen geen rol bij dat samenkomen en weer uiteenvallen, zooals wij het te aanschouwen krijgen in deze menschen. Niet dan met tegenzin raken zij zelfs aan de gewone vormen van het leven, alsof de broosheid van hun inwendig wezen zich daaraan bezeeren kon. In een intiem gesprek tusschen von Sala en Julian vertelt de laatste vluchtig hoe hij zijn woning wil opgeven, omdat hij een paar jaar lang te duur leefde, maar zoo vreemd aan den toon van het stuk klinken zulke overwegingen dat wij er even verbaasd van opkijken. Wanneer von Sala aan Johanna Wegrath - het heel jonge, pas moederloos geworden meisje, de eenige dochter van zijn

vriend, die hij zonder weifeling of zelfverwijt tot zijn minnares maakte - het voorstel doet hem op een lange reis te vergezellen, voegt hij er achteloos bij: ‘als meine Frau natürlich, um auch von diesen äusserlichen Dingen zu reden.’ En Johanna zelve ontweek met angstigen tegenzin von Sala's vragen over het hoe en waarheen, na haar vage verklaring dat zij ‘weg’ wil gaan, - de wereld is wijd, en ergens zal zij wel een plekje vinden. Ook Julian, als hij verzucht dat hij met zijn werk in de laatste jaren niet gelukkig meer was, bedoelt die klacht niet ‘uiterlijk’. Het streelt hem weinig zijn werk tentoongesteld te zien of er waardeering voor te vinden, zelfs laat het hem vrij koel òf hij kan werken, de kracht, die hij eenmaal in zich voelde, tot uiting brengen, - wat hem wanhopig stemt is enkel de dorre leegte, die hem aangrimt zoodra hij met zichzelf alleen is.

Men kan zeggen: zoo leeft geen mensch, elk leven is doortrokken van het element der menschengemeenschap waarin het zich beweegt. Men kan ook meenen: zoo leeft ieder mensch van binnen, al staat er naar den buitenkant een andere sfeer omheen, - de beide sferen doordringen elkaar in wezen nooit. Wel valt het niet te loochenen, dat Schnitzler's figuren aldus door een vaak voor den toeschouwer wat nevelige wereld gaan, maar zij boeten daarmee niets in van hun menschelijkheid. Eer schijnt het soms alsof we hen dichter tot elkaars wezen zien naderen, alsof er tusschen hen schotjes wegvielen die meestal menschen gescheiden houden, en elk er in naakter voelen staat tegenover de anderen - allen kwetsbaarder, maar tevens opener voor elkaar te kennen. Al het bijkomstige werd van hen afgerukt... wat overbleef zijn menschen, levende, lijdende menschen, die allen uit hun eenzaamheid de armen uitstrekken en roepen, maar nooit een ander hart bereiken of verstaan, aldoor elkander wondend en de een de kracht van den ander brekend, en die toch in eeuwige onderlinge afhankelijkheid hun weg moeten zoeken. En de vragen, die Schnitzler door hen stelt, zijn ten slotte deze: welke houding tegenover anderen brengt aan het eind - niet geluk, over het geloof daaraan zijn zij heen - maar den zuiversten schijn van vrede en de zachtste herinneringen op den eenzamen weg die voor allen wacht? En van wie onder hen zal de

meeste verwachting zijn voor een toekomstige menschheid?

Schnitzler begon met de negatie van veel, - één ding liet hij ongerept, omdat hij het zag als in wezen onaantastbaar: de menschelijke goedheid. Haar zichtbaarst kenmerk is bij hem, dat zij vóór alles lijden wil besparen. Ibsen rukte haar onverbiddelijk uit, als een woekerplant die den vrijen opwas der waarheid belet. Schnitzler voelt haar aan als het eenige wat in den mensch standhoudt en waarde heeft, ook voor den groei der menschheid. Wil zij die hooge waardeering verdienen intusschen, dan moet zij toch nog iets wezenlijkers voortbrengen dan slechts verzachting van lijden of verzoening van vroegere schuld, - een levende stuwkracht van binnenuit zal zij moeten blijken; dwingend tot daden, en niet minder tot onthouding van daden.

Deze daadwerkelijke kracht, alleen de mannen bezitten of kennen haar: zij alleen zijn voor Schnitzler ten volle menschen, de eenigen die bewust de 'toekomst der wereld helpen maken. Niet heelemaal juist was het zeker, die menschen te willen verdeelen in deugdzamen en boozen, - de scheidingslijn valt hier zuiverder tusschen fel-begeerenden, weerstandloos door de zucht naar eigen macht en genot gedrevenen, en anderen die elk begeeren bij het opkomen al door iets in hun eigen aard pijnlijk voelen geremd. Minder levend en bloedeloozer mogen zij schijnen op het eerste gezicht, - in den langen strijd blijken zij de sterkeren, de tot dragen en weten voorbestemden.

Dat de roekelooze zelfzoekers nergens worden getoond, bezeten door eerzucht of wensch naar eenig wereldsch welvaren, leent hun een zekere voornaamheid van optreden, een schijn van vergeestelijking. Daarachter evenwel brandt een begeerte die maat noch grenzen kent. Het sterkst en instinctief gaat zij bij deze levensgenieters uit naar een door niets belemmerende ontbloeiing van hun geestelijk wezen, en de geweldige opstand hunner zelfzucht barst eerst los, zoodra zij in eenigen band met anderen een bedreiging ducht voor dien bloei. Zoo leeft zijn leven, brutaal en zonder voorwendsel of masker, Julian Fichtner. Zoo, haast afschrikkender nog, omdat de vorm bij hem veel zachter, schijnbaar gevoeliger werd, Stephan von Sala, de verfijnde levensdoorproever, die naar den dood van zijn vrouw en dochtertje wel

niet verlangd had, maar toch van deze smart, waardoor hij zijn wezen verrijkt waant, weet te genieten, - die de willige overgave van Johanna Wegrath zonder aarzeling aanneemt, omdat hij in haar liefde een laatste opluiking van zijn eigen verwelkende jeugd doorleeft. Hun ergste menschelijk gebrek - von Sala spreekt het uit - is dat zij het vermogen missen om iemand buiten zichzelf lief te hebben. Elke ontwakende teederheid verdort onder den scherpen adem van hun intellectualisme, hun beredeneerde bangheid om iets van eigen wezen te moeten prijsgeven.

In heel anderen zin dan deze blind zichzelf najagende mannen zijn ook de vrouwen bij Schnitzler machteloos tot liefhebben. Niet omdat haar ikheid alles opeischte blijven zij liefdeloos, maar omdat zij tot niets de kracht in zich dragen, zelfs niet tot eenig doelbewust eigen willen. Wat zij kunnen is zich zonder voorbehoud of bijgedachte geven, minder door den drang van eigen zinnen dan uit weekheid onder het begeerend willen van een ander. Maar waarlijk liefhebben, het geluk van den geliefde als het eigene voelen, daartoe ontbreekt haar de warmte, zooals zij tot verzet de kracht missen. Het duidelijkst openbaart zich deze mengeling van harte-armoe en wezenlijke willoosheid in Irene Herms. Haar verschijning is vaag en onzeker geschetst, met allerlei kleine conventioneele trucs, - maar Schnitzler wil dan toch in haar verbeelden de vrouw die van het leven vóór alles een kind vraagt, daarbij door geen enkele macht van innerlijk voelen of wereldsche zedeleer beteugeld. Toch laat zij zich weerstandloos het geluk, dat haar het hoogste schijnt, ontnemen door den forscher wil van een man voor wien haar liefde ook al weer zoo diep niet gaat. Want in hun jeugd bedriegt zij hem en zonder deernis, met woede zelfs, keert zij zich af van zijn latere vereenzaming als zij ontdekt dat hij een zoon heeft, - de zoon eener andere, terwijl eens zijn levensvrees haar de verlangde moedervreugde onthield.

De sterkste der drie vrouwen uit *Der Einsame Weg* is stellig nog Gabriele. Maar was dit liefde, haar verblinde opvlamming voor Julian Fichtner, den man, dien zij later zoo volstrekt onbewogen weerziet, vervreemd en koel van hart? En de kracht, die in haar leeft, werd een passieve kracht tot zwijgen, en tot het doen spreken door anderen, wanneer

zij zelve onbereikbaar voor de gevolgen zal zijn. Haar zielenalatenschap: het alles openscheurend en aan 't licht halend gesprek tusschen Julian en Felix, was de laatste wilsdaad eener zwakke, en getuigde zeker niet van liefde.

Neen, eenige drijvende kracht ten goede of ten kwade in het leven verwacht Schnitzler nergens van de vrouw, in geen van zijn tooneelspelen, ook niet in zijn roman *Der Weg ins Freie*, al is Anna Rosner daaruit verweg de levendste en sterkste vrouwenfiguur die hij schiep. Wat zij altijd bij hem bezit, is een ontroerend vermogen tot lijden, somtijds een zachte, wijde moederlijkheid, een allersubtielst begrip voor het wezen van anderen, maar een begrip dat nooit opleeft tot daden. De vrijmaking der vrouw, haar geestelijke opheffing, tijdsvragen waarin Ibsen zoo zwaar bevangen was, ze bestaan voor Schnitzler eenvoudig niet, - hoe wil men vrijmaking of opheffing gaan zoeken voor wie door de natuur zelve tot dienen en lijden is aangelegd? - Om hem zoo eenzijdig dien kant te doen uitgaan, mag zeker hebben meegewerkt dat hij een Oostenrijker, tevens een Jood is, die daarbij een poos van zijn leven als practiseerend geneesheer werkte. Elk geneesheer vindt maar al te veelvuldig aanraking met de zwakste en minst evenwichtige kanten der vrouwennatuur. En de Joodsche Oostenrijker kreeg onbewust en ondanks al zijn modernisme een dubbel erfdeel mee van feodaalpatriarchalen zin. In zijn bloed bleef het boek Genesis een levend woord, de schrift waarin God tot de vrouw spreekt: ‘Ik zal zeer vermenigvuldigen uwe smart’ en: ‘tot den man zal uwe begeerte zijn en hij zal over u heerschappij hebben.’

Men moge het afkeuren, betreuren of trachten te verklaren: begeerte, smart en dienstbaarheid, binnen dezen oud-testamentischen driehoek houdt ook Schnitzler het leven van elke vrouw begrensd, - en uit de dienstbaarheid van smart en begeerte zal zij zich alleen bevrijden door een vlucht naar den dood, of naar de onwezenlijkheid van een gloedloos halfbestaan, meedrijvend op het vollere leven van anderen zooals Irene Herms, de genoeglijke tante in het aangroeiend gezin van haar zuster.

Maar Johanna Wegrath ontwijkt in den dood. Meer dan een der anderen is zij het onredbare noodlots-schepsel. Als Felix haar de belofte afsmeekt hun vader geen verdriet te doen,

antwoordt zij met de treurige wedervraag: ‘steht das bei mir allein?’ die op haar heele zijn past. Hoe lijdt zij heimelijk aan het leven, als aan een vreemde, al haar hartevreugd opterende ziekte. Het is niet eenig gebeuren, waardoor zij ondergaat, maar haar wezensdrang zelf.

Johanna keert zich tot den dood, omdat zij voelt dat het leven nooit zoo rustig mooi kan worden als zij het in vaag verwachten zag. Rijst ook hier niet weer een herinnering op aan Ibsen: Hedda Gabler? De verwantschap is licht aanwijsbaar: bij beiden het koele losvoelen van haar omgeving, het oproerig verweer van haar wijduitzwermende verlangens tegen de altijd eendere engheid van elken vasten levensvorm, bovenal, onontkoombare keerzij van haar passieve begeerte naar schoonheid, eenzelfde hulpeloos-wreede afkeer van lijden en medelijden, een gelijke levensonmacht, en beider eind een zelfgezochte dood. Toch is die gelijkenis bedrieglijk, want wat de tragische wezenskern van Hedda Gabler vormt: de lust om zich te wreken op het leven, om zelf te dòen lijden, Johanna Wegrath kent haar niet, al klaagt ook zij: ‘Wie eine Feindschaft regt es sich in mir gegen Menschen, die auf mein Mitleid angewiesen sind.’ Veel jonger en met oneindig minder ervaring dan Hedda, doorschouwt Johanna trots al haar vaagheid, scherper enkele grondwaarheden van het leven. Hedda's wrevelig verzet: ‘ik wil geen ziekte of dood zien, laat mij vrij blijven van al wat leelijk is,’ gelijkt het grijpen van een kind naar sterren in den stroom zonder zijn vingers te willen natmaken, en uit een sfeer van killer weten fluistert Johanna's doffe stem: ‘Denkst du, ich weiss nicht, dass es mir nicht bestimmt sein kann, nur schönes zu erleben? Auch Hässliches, auch Gemeines steht mir bevor.’

En zij werd niet bezwaard met theorieën. Had Hedda Gabler niet die zwaarwichtige gemeenplaats mee te dragen gekregen van ‘in schoonheid leven en sterven,’ hoeveel menschelijker zou zij ons verschijnen, - die formule, zoo luid voor haar uitgalmend, leeft zoo weinig in haar daden. Dat is een wonderlijke, slecht betrouwbare schoonheidsliefde, die de mooie blonde haren van een schoolvriendinnetje wil afschroeien, omdat ze niet haar eigen hoofd kronen, die later met boosaardigen triomf het levenswerk van een vriend in 't vuur gooit, wijl de bezieling er toe van een andere vrouw uitging. Zulke daden kunnen menschelijk

genoeg zijn, ze staan alleen maar in onverzoenlijken strijd met Hedda's opzichtige levensspreuk. Johanna Wegrath's schoonheidsverlangen is ijl en vormloos, maar een eerlijk bestanddeel van haar eigen aard. Zelve niet veel meer dan een schaduw, ging zij altijd door schaduwen omringd, die zich tusschen haar en elke werkelijkheid schoven. De woorden, die zij hoorde tot aanduiding der groote nog ongekende dingen, werden zichtbare beelden voor haar kinderoog, - 'de dood' verscheen haar als een schoone, zwartgevleugelde jongelingsgestalte met een zwaard in de hand... maar in de nabije werkelijkheid verstrakt het wazig zachte beeld en krijgt een achtergrond van verschrikking: niet alléén komt hij maar met lijden en duizenderlei grijnzende vormen van ontaarding. En zij voèlt hem de menschen oversluipen als een langzame uitwisscching van hun wezen, - vale sluiers die over hun aangezichten heenzinken en ze onherkenbaar verdonkeren. Nog levend, zijn zij al van haar gescheiden, en Johanna dwaalt hulpeloos eenzaam door een duister vol angst. Wanneer Felix naar hun moeder vraagt, breekt de geheime leegte van haar hart open in de bekentenis: 'Ich habe sie nicht mehr so lieb seit sie krank ist.'

Zoo is ook in haar deze armelijke onmacht tot liefdegeven, al zegt zij aan von Sala dat zij het eenmaal in haar leven moet uitspreken hoe zij hem liefheeft. Want welke kracht had een liefde die terugdeinsde voor het donker van lijden, leelijkheid en dood? En terwijl aldoor de schimmige gestalten rondom haar veranderen, verliezen ook de woorden hun zin, - 'Nein, jetzt bedeuten die Worte nicht mehr dasselbe wie früher...' weert zij Felix af, die de oude kindervertrouwelijkheid van broer en zuster weer wil oproepen. In de innerlijke koude, die haar doordringt, verstart zelfs haar gevoel voor von Sala en bezwijkt voor de vrees dat zij weldra ook over hem de kille doodssluiers zal zien dalen. Er ligt geen andere weg meer voor haar open dan om zelve, stil en alleen, weg te slippen uit het leven.

Als een zielszieke mag men haar zien, zeker: er is in haar een tekort en een teveel. Haar volslagen gebrek aan moederlijk voelen sneed haar los van alle natuurlijk verlangen naar levensvervulling, daarentegen is zij ten prooi aan een overprikkelde, door een verward zielsverhuizing-

geloof gevoede sensualiteit, die toch niet onbevredigd uit het leven scheiden wil. Maar daarnaast en daarboven is toch ook in haar de huiverende afkeer van alles wat leelijk en hard is in het leven, zoo sterk geworden dat het leven zelf zijn lokking verliest, al de heerlijkheid der wereld uitdooft. En Johanna Wegrath is ontroerend, omdat alle boosheid van hart haar vreemd blijft. Nog dien laatsten avond bij von Sala, terwijl zij al zeker is van haar besluit om uit het oude leven, hòe ook, voorgoed heen te gaan, verhaast zij heur afscheid, omdat zij haar vader niet te vergeefs wil laten wachten. Morgen, en al de dagen daarna, zal hij zonder haar moeten voortbestaan, maar dan is het onvermijdelijke ingetreden, het noodlot dat haar wegdrijft, - dan zal er geen onrust van wàchten meer voor hem zijn...

Om het leven met zijn lusten en wreedheden te doorgronden en te beheerschen, daartoe zal toch eerst een sterker, bewuster menschvoelen in staat zijn. Dat kan alleen de wetende mensch, die, hoe ook zelf van begeerten doorvlamd, machtiger dan deze den verborgen samengroei van alle levenswillen erkent en daarin de liefde vindt die boven alle vrees uitgaat. In *Der Einsame Weg* is een dier overwinnaars van het leven, de oude Wegrath, al behoort hij stellig niet tot de bewusten. Want van hem kan men niet eigenlijk zeggen dat hij deze liefde, veeleer dat zij hèm vond, - zij doorgloeit hem geheel, door hemzelf te nauwernood bemerkt, gelijk hij overal zich de minst met eigen wezen vervulde uit deze kleine wereld toont. Julian Fichtner, die anders niet precies een levenskenner mag heeten, spreekt over het menschenslag, waartoe hij zijn vroegeren vriend telt, toch wel een halve waarheid uit: ‘Sie sind da, um sich unbewuszt auf zu opfern, und in diesen Opfern ein Glück zu finden, das Andern vielleicht recht armselig vorkäme’.

Armzalig zeker moet hun loon schijnen aan Julian en de hem verwanten, die tegenover het leven een persoonlijk kasboek van uitgaven en ontvangsten bijhouden, - met volle recht zouden zij zich daarmeê bekocht rekenen. Geluk blijft het evenwel, en onjuist wordt Julian's kenschetsing eerst, wanneer hij het laat vinden in de zelfopoffering die immers van zichzelf niets weet. Zulke vreugden worden in eigen daden gezocht

noch gevonden, zij zijn alleen de weerschijn van het geluk van geliefde wezens.

Het scherpstomlijnde type der volbewust den last van anderen meedragenden levert Dr. Reumann, hij is het ook die voor hun levenshouding min of meer een formuleering opstelt. In verband waarschijnlijk met die ondankbare taak, hem door den schrijver opgelegd, hield hij af en toe iets onpersoonlijk hoekigs, het schema steekt dan te veel door den levenden mensch heen naar buiten. Maar op andere oogenblikken wordt hij wel weer heel menschelijk, zooals in zijn zachtheid met Gabriele en zijn spot tegen von Sala. Hij is dè geneesheer, tevens de bezitter der verzoenende wijsheid, dien men in vele van Schnitzler's werken weer herkent, in *Das weite Land* zoowel als in *Der Ruf des Lebens* en *Der Weg ins Freie*. 'Glücklich machen ist besser als schuldlos sein, -' zoo luidde zijn oplossing van het levensraadsel voor anderen. De schuld is het onontkoombare en moet dus worden aanvaard, met haar bleeke volgelinge het lijden, - maar hun heerschappij behoeft geen blijvende te zijn, verdrongen kan zij worden door een andere macht, die langzaam haar gebied overstroomt en geluk om zich heen straalt.

Voor hemzelf staat het geval heel wat minder eenvoudig, - zij die deze vreugdebrengende macht met hun ziel kennen en door hun daden trachten te verwezenlijken, gaan een zwaren levensgang. Niet zoo licht als de onbewust beginnenden zal de schuld hen meêsleepen, daarentegen zullen zij smartelijk beklemd blijven in onmacht om eigen geluk te grijpen, en een vreemde wisselwerking zal hun vaak beletten aan wie zij liefhebben het geluk te geven waarvoor zij zichzelf zouden willen offeren. Zachtheid en troost mogen van hen uitgaan tot de verslagenen van hart, maar geluk... wie kan wegschenken wat hijzelf nooit bezat? - En onder hun rustiger schijn zijn zij niet bloedeloozer of matter van wil dan de anderen, geen enkele begeerte is in hen gestorven of verdoofd. Maar zij voelen zich te weinig éénling, om eigen begeerten te kunnen uitvieren ten koste van vreemd leven. Daarbij laat hun ingeboren altruïsme zich nooit tot abstractie neerleggen, zoomin als het de veilige wijkplaats kent van antipoden of achterbuurten, geen vage rhetoriek

van liefde voor de menschheid verzacht hun donker instinctief besef van verantwoordelijkzijn, neen, voor den mensch die vlak naast hen staat in het leven, daarvoor voelen zij geluk en vrede als een hun toevertrouwd goed, ja sterker: als een stuk van hun eigen wezen. Door een onverklaarde kracht weerhouden om anderen leed te bereiden, ondergaan zij met niet minder wreede pijn in hun hart het trekken van alle booze neigingen. Even hevig is hun bruute levenswil, maar hij botst tegen een muur van onverzettelijker sterkte, een strijd die hen levenslang zal kwellen. Zwaar torschen zij aan hun zelf-overwinning en een enkele maal, alweer bij monde van Dr. Reumann, klagen zij het uit: hoe zij eigenlijk rampzaligen zijn, door hun aanleg redeloos gedwongen ten allen tijde een paar graden edeler te handelen, dan hun omgeving niet alleen, maar ook dan hun eigen verstandelijk oordeel goedkeurt. En zij ergeren zich daaraan, als een ongeneeslijke fout in hun wezensopzet. Een weerbarstig voortgedreven deugd bezielt hen, die met haar eigen eischen spot en niettemin ze als dwingend voelt en volgt. En waar zij liefhebben, zal hun hart vanzelf zich neigen tot de morrend zwakken, de hun in voelen en verlangens volkomen onverwanten, bij wie zij liefde noch begrip ooit kunnen terugvinden. Menschen als Reumann blijven eenzaam, door hun diepsten wezensaard al daartoe voorbestemd.

Maar ook Felix Wegrath heeft dit besef van verantwoordelijkheid, en bij hem ontstond een veel inniger mengeling van onbewusten aanleg en redelijk willen, omdat de eerste er minder bij voortduring onder de voogdij leeft van het laatste. Van hem vertrouwt men onwillekeurig dat zijn begrijpende deernis eens met zijn onbedorven levensmoed zal kunnen saamsmelten tot een harmonische macht, al ontkomt ook hij niet geheel aan het noodlot, waarmeê deze eigenlijk goeden en wijzen bij Schnitzler werden belast: jong aan jaren, schijnen zij oud-geboren, vervreemd van alle vrije vreugde, die het goed recht is der jeugd, een spookachtige voorwetenschap dragen zij in zich van alle naderend leed. Felix voelt in een stevigen handdruk, zonder nadere verklaring, hoe daarmee een afscheid voor goed genomen werd, aan een toevallig opgevangen blik van den doctor naar von Sala weet hij onmiddellijk

de somberste 'beteekenis te hechten, en nauwelijks heeft hij verder met Reumann een paar woorden gewisseld, waaruit hij meent te verstaan dat deze Johanna liefheeft, of hij zucht: ‘es hat sich wieder einmal ein Andrer den Hals gebrochen’.

Zulk soort gevoels-subtiliteiten schijnen niet heel natuurlijk in een jongen, gezonden man, zooals Felix ons eerst werd getoond, zij naderen daarom bij hem de grens van het irritante. Misschien was het Schnitzler's bedoeling, er mee in beeld te brengen hoezeer al zijn gevoeligheden door Julian's bekentenis werden overprikkeld, maar duidelijk blijkt dit niet, en de figuur van Felix verschijnt even vertroebeld door dit haar vreemde element. Waarlijk belangwekkend wordt hij dan ook eerst, wanneer hij voor zichzelf en anderen aan het opbouwen moet gaan, nadat alle vastheden, waarop zijn leven steunde, zoo ruw aan het wankelen zijn gebracht.

Merkwaardig kalm doorstaat hij uiterlijk dien schok. In werkelijkheid is er niets voor mij veranderd, - roept hij uit, gerust in de zekerheid van eigen zuiver voelen. Nochtans had Julian Fichtner gelijk, toen hij zijn zoon voorspelde: ‘Er bestaat nu geen mogelijkheid meer voor je om te vergeten dat je mijn zoon bent’.

Neen, vergeten kan Felix nooit meer, - ook niet dat er voor de leugen, die hij nu mee verheimelijken zal, vergiffenis noch oplossing zal zijn, omdat zij werd overgedragen in de eeuwigheid... En zij die dit deed, was zijn moeder, en die er haar toe bracht was zijn vader... Wel waarlijk is er iets voor hem veranderd, al zal het alleen hemzelf deren. Over de zachtste gronden van het leven zal hij gaan, en ze overtogen vinden met een dun maar onbreekbaar vlies van ijzige hardheid. Alle bewogenheden van menschen verstrakten voor hem tot een poppenspel, elken schijn van eenvoudig geluk zal hij voortaan omhuld zien door een mist van wantrouwen en ongeloof, - hij kan alleen maar trachten het onreine weten dat hem werd opgedrongen tot stiller klaarheid te brengen in zijn eigen wezen, opdat het zoo weinig mogelijk zal schenden van wat hij altijd heeft liefgehad. Maar met geen mensch ter wereld zal hij het onedele geheim ooit kunnen deelen, - wat ooit nog door het leven zich voor hem vervullen moge, iets in hem moet onverbiddelijk eenzaam blijven.

Toch, welk een kracht gaat er uit van zijn eenzaamheid, hoeveel beloften raden wij er in voor later. Hoe maakt zij hem, door zijn allesmeêvoelend vergeven, tegenover Julian en von Sala ondanks zijn jeugd tot den meerdere. Het is waar: al de harteteêrheid van broederliefde en jeugdherdenken, waarmee hij Johanna omgeeft, is niet bij machte haar te redden, maar voor één mensch toch, voor den man die levenslang in waarheid zijn vader was, hield hij een restje levensvreugd in zijn handen, en met oneindige zachtheid waakt hij daarover.

Eigenaardig is het, hoe bij een terugblik de allermeest tot menschelijke waarachtigheid opgeleefde figuur uit *Der Einsame Weg* de oude Wegrath wordt, de minst-begrijpende en zwakstwillende van allen. De oude Wegrath, - vanzelf noemt men hem zoo, en ziet hem gebogen, en tot het einde van zijn dagen naderend. Toch heeft dat beeld iets bedriegelijks: oud aan jaren is eigenlijk geen enkele van deze menschen, de oudste onder hen haalt geen halve eeuw. Maar in deze wereld van gevoelswaarden alleen, speelt alle wezenlijk gebeuren zich af vóór de middaghoogte van het leven. Dan komen korter of langer jaren van ontwarring der door eigen en vreemde handen geknoopte verstrikkingen, al wat daarna nog volgen kan, is voor de bestbedeelden eenigerlei arbeid, en verder het afdalen van den eenzamen weg... ‘Alt werden ist nun einmal eine einsame Beschäftigung...’

Een afgemeten man uiterlijk werd deze oude Wegrath, vast en bedaard zijn weg gaand, niet zonder een geestelijke stijfheid die wel eens grenst aan het schoolmeesterachtige. Wanneer enkele dagen na Gabriele's sterven Julian hem komt bezoeken, heeft zijn dagelijksch werk hem alweer in den tredmolen meegenomen, en al blijft hij een half uur langer thuis voor den vriend die met heel zijn leven en verleden verbonden was, - hij verzuimt niet om, eer zij aan het praten raken, het rijtuig te bestellen, dat hem op tijd weer zal afleveren aan zijn dagtaak. Minder dan een der anderen geneigd tot zelfontleding, leeft toch ook hij in rustige bewustheid van wat zijn grootste geestelijke kracht uitmaakt. Terwijl hij voelt hoever hijzelf van het geniale afstaat, bezielt hem voor het genie een bijna vrome eerbied, - maar daarvan afgezien lijkt hem de mensch, die het eerlijkst zijn eigen beper-

kingen waarneemt, ook de meest volmaakte, en met kalm oordeel erkent hij hoezeer hij in dezen zin het recht heeft zichzelf hoog te stellen. Warmer dan eenig ander voelen beweegt in hem de aandrift om geluk te geven aan de menschen, die hij liefheeft, maar hun innerlijk wezen blijft hem een gesloten boek, en de ondergronden van het leven peilt hij nergens.

Ibsen zou hem onvermijdelijk tot een poseur of tot een onuitstaanbaren sukkel hebben gestempeld, voor beiden draagt hij elementen genoeg in zich. Wat hem van het eene als van het andere gevaar redt, is de kinderlijkheid van zijn hart. Wanneer het lijden over hem losbreekt, staat hij onder de ruwheid van het lot als een kind in den storm, die een voor een al zijn dierbare stukjes speelgoed uit zijn handen rukt, - en hij begrijpt het niet... Alles verlaat hem, fladdert van hem weg, onvrijwillig of opzettelijk, hoe zou hij het kùnnen begrijpen?

Zijn vrouw stierf... toen hij jong was, heeft zij rondom zijn leven een enge begrenzing gezet, maar daarbinnen werd toch alles groot genoeg en mooi genoeg voor hem. Nu liet zij hem alleen, - en heel zijn langverzonken jeugd glanst plotseling weer vol kleur en gloed omhoog uit zijn herinneren. Aldoor moet hij nu over al deze dingen denken... en waartoe dient het, waartoe? En zijn dochter... hoe kan dit zoo gebeuren in het leven, dat men een kind ziet opgroeien tot meisje, tot een jonge vrouw, en honderdduizenden woorden van liefde en vertrouwen zijn over en weer gezegd, - en dat ze dan op een goeden dag van tafel opstaat, hoed en mantel neemt en heengaat, niemand weet waarheen... Maar bitterheid noch beschuldiging benevelen zijn voelen, hij vindt enkel de klagende vraag die, als ze een aanklacht is, hemzelf alleen wondt: Waarom heb ik zoo weinig van haar geweten? Waarom ben ik zoo ver van haar gebleven? Een kind blijft hij, door onbekende wreede machten geslagen, maar ondanks alles vertrouwend. En welhaast geniaal wordt hij van onbewuste zelfverloochening. Want vreemdst onder al de ervaringen, waarmee het leven na lange jaren van onbewogenheid hem eensklaps overstroomde, doet het hem aan als Felix, de eenige die hem nog gebleven is, om zijnentwil de verre reis wil opgeven, waartoe alles al werd voorbereid.

Het schijnt hem ongehoord, dat een ander mensch voor hèm iets ten offer zou brengen. Hij neemt dat offer dan ook niet aan, kàn het niet aannemen. En voor zijn weigering geeft hij een reden, haast te diepzinnig klinkend uit den mond van dezen eenvoudige, en waarvan we toch voelen hoe hij ze alleen in zichzelf kon en mòest vinden: ‘de mensch komt ten slotte elk ongeluk, ook het vreeselijkste, te boven. Alleen wat ooit eenig lijden hem tegen het diepst van zijn eigen wezen deed zondigen, dàt is nooit meer goed te maken...’

Het eenige weten dat hij zich won, is hòe weinig menschen van elkaar weten, en hij voelt zich moe... Een afgeleefd, vereenzaamd man, middelmatig kunstenaar en traag denker, die nooit heel veel van het om hem heen woelende leven heeft verstaan, - toch is het door zijn stem dat Schnitzler den slotklank van *Der Einsame Weg* laat hooren.

Wanneer Julian in het huis vol onrust om de gevluchte dochter de tijding heeft gebracht van Johanna's vrijwilligen dood, en Felix haar vader ziet komen, van wien hij die smart niet zal kunnen afwenden, vindt hij geen ander troostwoord dan dit ééne: Vader... Bevangen door een vage ontroering, luistert de oude man en hij verwondert zich, hoe er zooveel verscheuringen in zijn leven noodig waren om aan dat woord voor hem een klank te geven als had hij het nooit tevoren gehoord. En terwijl aldus langzaam, laatste van al die eenzamen, de oude Wegrath uit ons gezicht verdwijnt, ondanks zijn overstelpend leed zalig door een schijnbaar leugenachtig en toch diep wezenlijk geluk, waart om hem heen de zaligspreking der armen van geest.

Zoo brengt het einde van dit voor een goed deel in duister en verwarring doodloopende levensspel ook een plek van zachtheid en vrede. Van zwaarder beteekenis nog schijnt het, dat over zooveel vernieling de weifelende glans valt van een lichter toekomst, geboren uit die onverwoestbare levensmacht, de menschelijke goedheid.

In Ibsen's *Vildanden* gaat de jeugd, die de toekomst is, reddeloos te gronde, een zoenoffer voor de zonden der generatie die haar verwekte, - maar een offer waardoor niets verzoend wordt, dat aan geen mensch heil schenkt. Als de practische Relling voorspelt, dat Hedwig's dood binnen minder dan een jaar voor den wanhopigen Hjalmar

niet meer zal wezen dan een welkome aanleiding tot rhetorische ontboezemingen, dan voelen we zijn hoon als kille waarheid. Ook Felix Wegrath kreeg zijn drukkend erfdeel te dragen van lijden door vroegere vreemde schuld, maar hij bezwijkt daar niet onder, integendeel, breed en recht zet hij zijn schouders uit, en groeit geestelijk van den last.

Zoowel Felix als de oude Wegrath laten een indruk na, alsof ze af en toe ontglipt zijn aan de hand die hen schiep, en zich een eigen leven en persoonlijkheid wonnen, sterker dan de dichter hun oorspronkelijk had toegedacht. Maar zeker was het niet zonder stellige bedoeling, dat Schnitzler juist de jeugd koos tot draagster van zijn goedheidsgeloof, - de menschelijke goedheid openbaarde zich aan hem als een vaster zelfstandige levenswaarde dan menschenwaarheid of macht. Het hoog opgedreven, topzware individualisme begint bij Schnitzler te wankelen. Door het geheele stuk heen was het Stephan von Sala, de dichter, die klaarder dan een der anderen hier en daar den geest van den schrijver zelf liet doorschijnen. Eer nu von Sala heengaat om zijn eenzamen weg naar den dood te volgen, geeft hij in een laatste vertrouwelijk praten met Julian een zeer bijzonder oordeel, over Felix niet alleen, maar over heel de opdringende generatie, bestemd hem en zijn vriend van hun plaats weg te schuiven, en die weer op haar eigen wijze een oplossing zal moeten gaan zoeken voor het leven. Van deze jeugd meent hij dat zij de belofte in zich draagt om te groeien tot een sterker geslacht, niet in physieken, veel minder nog in intellectueelen zin, geen brug tot den Uebermensch voorziet hij door haar, maar een geslacht van beter menschen, ‘mit mehr Haltung, und *weniger* Geist.’

In de twee mannen van middelbaren leeftijd brak en versplinterde het koud onvruchtbare, egocentrische levensbegeeren. Uit een warmer geestelijke strooming opgekomen, verschijnen de beide jongeren: Dr. Reumann en Felix.

Te weinig verwachten zij van de wereld en van zichzelf om hen idealisten te mogen noemen, en graag zou men hun een beetje meer blijheid van zinnen toewenschen. Maar zij hebben ‘den Sinn für das Wesentliche’, het gevoel voor den ondoorgronden samenhang van menschenlevens en zij wegen de beteekenis hunner daden in dat groote verband.

Zij bezitten ook nog iets eigeners en teêrders: de zelfvergeten goedheid, die zachte wonderbloei tusschen menschen, altijd weer nieuw kiemend uit elk leed en elke zonde, het zuivere begrip des harten, dat hun somtijds het eenig troostbrengende woord op de lippen dringt, waar een andere ziel innerlijk naar schreide.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

Dam en Kogge.

C.G. 't Hooft, Het ontstaan van Amsterdam. P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam (1917).

> ‘Gelijck Heer Gijsbrechts stadt van visschers is begonnen,
> Door haer gelegentheit, en na heeft aengewonnen,
> Zoo wert haer Raethuis oock tot driewerf weêr verzet.
> Het eerste stont, daer 't Y zich uitstreckt in zijn bedt,
> Met biezen, riet en helm geboort van wederzijde;
> Daer d'Aemstelheer, van outs, de zeekapelle wijdde,
> Ter eere van Godts helt, Sint Olof, die zijn' troon
> In 't Noorden had gebout....’

Zoo zag Vondel het.[1)] Vlak aan het IJ was Amsterdam ontstaan. De Sint Olofs- of Oude Zijdskapel aan het begin van den Zeedijk was de oudste kerk geweest; dicht daarbij had het oudste stadhuis gestaan. Het onderzoek van den lateren tijd heeft deze in Vondel's tijd gangbare overlevering uit het oog verloren. Sedert Ter Gouw kon als heerschende meening gelden de voorstelling, dat een visschersbuurt aan de Warmoesstraat ten zuiden van de Oude kerk het eerste beginsel der stad was geweest.

De heer 't Hooft, al zijn hem blijkbaar Vondel's regelen ontgaan, komt op diens voorstelling terug. Er is aan zijn boekje iets als de teerlucht, die men opsnuift op de wandeling langs een havenkant. Hij gaat met u aan den wandel

1) Inwijdinge van 't Stadthuis t' Amsterdam, ed. Van Lennep VI. 664. De verwarring van Sint Odulf, prediker in Friesland, en den heiligen Olav, koning van Noorwegen, was algemeen.

door en om het oude Amsterdam, over sluizen, bruggen, dijken, door oude straatjes, in oude kerkjes, hij laat u de scheepjes zien op het IJ. 't Heeft de sappige gezelligheid van Kackerlack's onsterfelijke wandeling, al is het veel ernstiger, wat hij u te vertellen heeft. Het is niet de wetenschappelijke excursie van een beroeps-historicus. Daarvoor is menige conclusie al te stout. De schrijver spreekt gemoedelijk triomfeerend over Fruin op een toon, dien wij niet gewoon zijn en ook niet gewoon willen worden. Hij daagt aan 't slot ons uit met frisschen moed, om maar op te komen en hem eens te bewijzen, dat hij geen gelijk heeft.

Het zijn twee stellingen, die de heer 't Hooft omtrent het ontstaan van Amsterdam opwerpt en verdedigt. Hij zoekt dat ontstaan op een andere *plaats* dan de heerschende meening, en hij zoekt Amsterdam's opkomst als zeevarende stad in een ouderen *tijd*, dan men gewoonlijk doet. Met de eerste stelling staat hij mijns inziens vrij sterk, met de tweede echter zwak.

De schrijver is niet de eenige, wien de stad, die hem aan 't hart ligt, niet oud genoeg is. Zulk een stad, en geen stellige getuigenissen omtrent haar bestaan vóór 1275! Maar zijn er dan geen conclusies voor een ouder verleden te putten uit ongeschreven bronnen of uit de combinatie van indirecte gegevens? De schrijver vindt ze in de bouwgeschiedenis, in de geschiedenis van waterstaat en scheepsbouw, en combineert ze met geestdrift en vernuft.

Laat mij van de voornaamste punten van zijn betoog het een en ander vertellen: het zal de gelegenheid bieden, terloops ook op enkele andere geschriften uit den jongsten tijd te wijzen, die het onderwerp van verre of van nabij raken.

Het oudste directe getuigenis van het bestaan der plaats Amsterdam is het privilege van 1275, waarbij Floris V aan de bewoners van die plaats tolvrijheid verleent door zijn geheele gebied. Toen bestond dus de dam in den Amstel en daarbij een vestiging van eenige beteekenis. Doch hoe lang, eer zij het eerst worden vermeld, kunnen dam en plaats reeds bestaan hebben? In den strijd van Ada van Holland en haar gemaal Lodewijk van Loon tegen graaf Willem I, waarvan de Egmondsche annalen een vrij uitvoerig verhaal

hebben overgeleverd, is sprake van een strooptocht der Kennemers in het jaar 1204. Hun aanvoerders Wouter van Egmond en Albrecht Banjaert zeggen den Kennemers een dag aan, waarop zij met vereende krachten den dijk van Amstel (aggerem Amestel) moeten doorsteken, opdat het omliggende land onderloope. Het geschiedt; het gebied van Gijsbrecht van Amstel wordt deerlijk geteisterd en zijn kasteel te Ouderkerk verbrand. Waar is nu die 'agger Amestel' te zoeken? Misschien zou iemand terstond willen vertalen: den dam in den Amstel. Maar dit zou te haastig zijn. Amestelle is in dien tijd de naam van een land, niet van een rivier[1]. De veiligste vertaling is: den dijk van Amstelland. Die dijk kan moeilijk een andere geweest zijn dan die welke Amstelland tegen het IJ beschermde: aan die zijde toch is zoowel de inbraak van het water als de aanval der Kennemers te verwachten. Heeft de zeedijk langs het IJ in 1204 bestaan, redeneert de heer 't Hooft verder, dan moet voor dien tijd ook een afdamming van den Amstel, het onmisbaar complement van dat werk, als reeds bestaande worden aangenomen.

Om nu het bestaan van den IJdijk lang vóór 1275 nog meer buiten twijfel te stellen, betoogt de heer 't Hooft, terugkomende op een oudere meening reeds door Wagenaar geuit, dat hij dezelfde is als de Wendeldijk, die als noordelijke waterkeering van Rijnland in 1226 wordt genoemd. Hij komt daarmee in tegenspraak met Fruin, die in zijn meesterlijke verhandeling *Over de opkomst van het hoogheemraadschap van Rijnland*[2] den Wendeldijk gelocaliseerd had ten zuiden van de Leidsche meer, welke voorstelling door de latere onderzoekers, o.a. door dr. A.A. Beekman, is aangenomen. Zonder twijfel maakt de heer 't Hooft zich van 'Fruin's dijk', zooals hij bijna smalend zegt, al te gemakkelijk af. Fruin heeft deugdelijk bewezen, dat reeds in de 13e eeuw een dijk omtrent Warmond den naam Wendeldijk droeg[3]. Wanneer 't Hooft daartegenover in een kennelijke verschrijving 'Nyenwendijck' voor 'Nyeuwendijck' te Amsterdam

1) H. Brugmans, Een en ander over de oudste geschiedenis van Amsterdam, Achtste Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum blz. 88.
2) Verspreide Geschriften VI blz. 176.
3) T.a.p. blz. 185 vg.

een Nyen Wen(del)dijck' ontdekt[1)], toont hij een gemis aan kritiek, dat hem voorzichtiger in zijn afkeuring behoorde te maken. Niettemin blijft zijn vraag gewettigd: is die wendeldijk bij Warmond *de* Wendeldijk van 1226 met zijn zeven sluizen, die Rijnland naar het noorden afsloot? Wendeldijk beteekent een dijk, die zich wendt of slingert langs een onregelmatige oeverlijn, daar is men het wel over eens. Uitteraard dus een dijk van eenige lengte. De naam was evenals Sydewende nauwelijks een eigennaam: hij kon en moest op verschillende plaatsen in gebruik zijn. Is het nu niet vreemd, dat van Fruin's Wendeldijk, en van de zeven sluizen, die daarin lagen, in lateren tijd niets is terug te vinden? Gewoonlijk, zegt de heer 't Hooft zeer terecht[2)], zetten deze (nl. de sluizen, dammen, dijken, walen, braken) zich toch wel in een plaatsnaam vast. En evengoed, zou ik er bij willen voegen, in het landschap zelf. Ondanks de afwijzing, die 't Hooft's meening bij anderen heeft gevonden[3)], komt het mij voor, dat hij sterk staat met zijn these: een zoo belangrijke waterkeering als de Wendeldijk van 1226 kan niet zoo maar uit de kaart verdwijnen. Is hij niet terug te vinden, waar Fruin hem zocht, waar kan dan de noordelijke afwering van Rijnland anders hebben gelegen dan ter plaatse, waar zij later inderdaad gevonden wordt: langs het IJ? Het feit, dat de heemraden van Spaarndam reeds in 1310 betrokken zijn bij de visscherij van den Wendeldijk, wordt, hoe scherpzinnig het ook door Fruin ten gunste van zijn stelling moge zijn uitgelegd, op goeden grond door 't Hooft gebruikt tot staving van de zijne, dat de IJdijk zelf de Wendeldijk van 1226 is geweest.

Het is een mooi werk, dat opsporen van oude dijken en waterloopen. Reeds het aandachtig zwerven over een hedendaagsche stafkaart geeft dikwijls de verrassendste aanwijzingen. En als oude en nieuwe documenten in den steek laten, kan men de fiets bestijgen en aan den bodem zelf het antwoord vragen. Wie van zulk gezond historisch-geographisch onderzoek een treffend staaltje wil leeren kennen, leze dr. A.A.

1) Blz. 31.
2) Blz. 29.
3) Ook in de onlangs gehouden vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap bij de heeren Beekman, Ramaer en Te Lintum.

Beekman's verhandeling: *De Fossa Corbulonis*.[1] Niet iedereen gaat evenwel zoo bedachtzaam te werk als deze meester op het gebied van onze waterstaatsgeschiedenis. Bouwt men op een enkel gegeven, dan komen er licht vergissingen: papieren dijken, zegt de heer 't Hooft. Het kan den beste gebeuren.

In een opstel vol aardige opmerkingen over *De natuurlijke voordeelen der ligging van Amsterdam*[2] heeft dr. Te Lintum onlangs 't Hooft's hypothesen aan kritiek onderworpen, daaronder ook het punt van den Wendeldijk. Sprekende over den dijk langs het IJ verbaast dr. Te Lintum zich, dat geen der onderzoekers, die over Haarlem's. oudste geschiedenis handelden, hebben opgemerkt, dat er, vóor de dam te Spaarndam werd aangelegd, reeds te Haarlem zelf een dam in het Spaarne moet hebben gelegen. Men heeft er immers een Damstraat! En de heer Te Lintum wandelt aanstonds over zijn dam het Spaarne over, den weg naar Spaarnwoû op, om niet ver vandaar den IJdijk te bereiken, en brengt zijn vondst van dam en dijk met forsche lijn in kaart. Maar wat vergeet hij? Dat op de plek, waar hij een dam over 't Spaarne zoekt, oudtijds de Beek, die van den duinkant kwam, langs de Zuidzijde der kerk en door de Damstraat het Spaarne bereikte.[3] De dam dien hij *in* 't Spaarne zoekt, ligt er nog, maar *naast* het Spaarne, over de Beek. Was dit niet zonneklaar, dan zou ten overvloede de naam Veerstraat vlak bij den gewaanden dam over 't Spaarne het bestaan daarvan buiten mogelijkheid stellen. Want men zal toch wel niet aannemen, dat vlak naast een dam een veer over 't Spaarne kan hebben bestaan.

Het betoog omtrent den dijk langs het IJ is evenwel voor de stelling van den heer 't Hooft tenslotte bijzaak: het dient slechts, om door een a fortiori het bestaan van den Amsteldam in het begin der 13^{e} eeuw aannemelijk te maken. Al

1) Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap 1916 blz. 813. Het is geen latijn, zooals de titel soms mocht doen denken!
2) T.a.p. 1917 blz. 616.
3) Van Oosten de Bruyn, De stad Haarlem en haare geschiedenissen, blz. 66.

kan men dit niet bewezen achten, onwaarschijnlijk is het niet, hetzij men den IJdijk gelijkstelt met den Wendeldijk of niet. Maar al bestond de dam, daarmede is nog niets gezegd omtrent het bestaan van een plaats van eenig belang.

Nu komt de schrijver met een reeks van vernuftige gevolgtrekkingen uit een tot nu toe in dit verband niet gebruikt gegeven, om daarmede een zeer vroegtijdige opkomst van Amsterdam als zeevarende plaats te bewijzen. Hij vergelijkt namelijk het oudste zegel van Amsterdam met de zegels van een aantal andere handelssteden, en komt daarmede tot de volgende slotsom.

Het oudste zegel van Amsterdam vertoont het oudste en grootste type van een handelszeeschip, namelijk de kogge, met hoogen voor- en achtersteven, zijroer en razeil, geheel gelijkende op het type, dat in de zegels van verschillende engelsche steden voorkomt, terwijl de Zuiderzeesteden als Stavoren en Harderwijk, en ook een Oostzeestad als Wismar een scheepstype van kleiner afmetingen vertoonen, met rechten achtersteven, achterroer en spriettuig.

> ‘Maer d' Amsterdamsche kogh gewis
> Veel grooter koovaerdijschip is,’

zou de schrijver alweer met Vondel[1)] kunnen zeggen, al had deze bij de vergelijking een heel ander schip, namelijk de Argo, op het oog. Dit verschil wijst er op, meent de schrijver, dat het Amsterdamsche zegel reeds ontstond in de 13^{e} eeuw, vóór het achterroer het zijroer verdrong, en bij gevolg, dat Amsterdam reeds ten tijde dat dit zegel werd aangenomen, zeehandel dreef met schepen van het toen maals grootste charter, waarschijnlijk op Engeland.

Een aantrekkelijke conclusie, maar staat zij sterk? Allereerst is het gewaande oudste zegel, dat slechts uit een 17^{e}-eeuwsche afbeelding bij Van Domselaer bekend is, zeker niet van Amsterdam geweest. Van het randschrift zijn aan het slot, waar de stadsnaam te verwachten is, de letters

1) Maghtige neering. Op den Amsterdamsen gedenckpenning, ed. Van Lennep VI. 708.

Gewaand oudste zegel van Amsterdam.

Amsterdam (1317).

Winchelsea.

Stavoren (1246).

Wismar (1256).

Harderwijk (1280).
STADSZEGELS MET SCHEEPSTYPEN, NAAR 'T HOOFT, HET ONTSTAAN VAN AMSTERDAM. PL. VII EN VIII.

ZEGEL VAN DAMME, NAAR JAL. GLOSSAIRE NAUTIQUE.

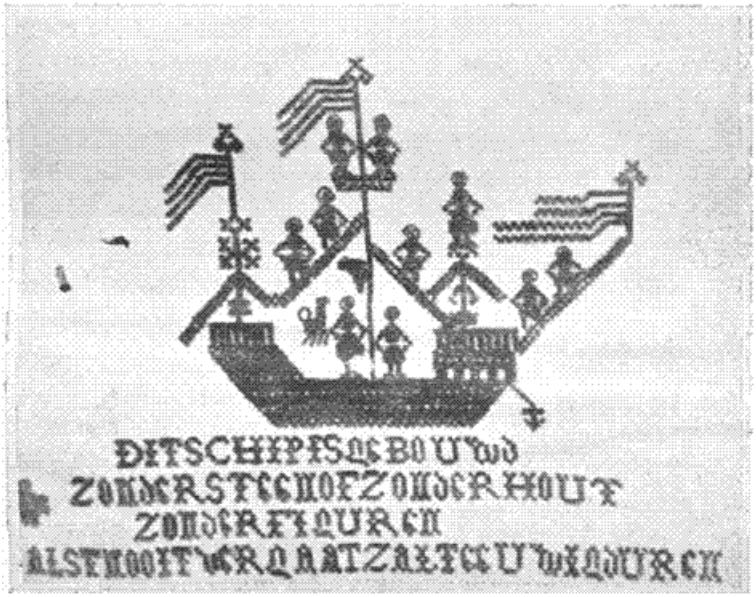

BORDUURSEL VAN HET EILAND MARKEN, NAAR ONZE KUNST VI, 1907 BLZ. 39.

EKE duidelijk te lezen, en die wijzen met vrij groote waarschijnlijkheid op Medemblik, in een ouderen vorm Medemeleke. - Goed, zegt de heer 't Hooft, die twijfel op dit punt als gegrond laat gelden, dan heb ik nog het zegel van 1317, dat zeker van Amsterdam is, en dat op een ouder zegel moet berusten, daar het een scheepstype uit de 13e eeuw vertoont. Hier evenwel verliest hij geheel uit het oog, wat de algemeene voorwaarden zijn, waaraan de afbeelding van schepen op middeleeuwsche monumenten gebonden is, In de eerste plaats is die voorstelling bijna altijd schematisch. De kunstenaar geeft een vereenvoudigd algemeen aspect van het schip, zooals een kind dat doet. Het is waar, de heer 't Hooft kan in bouw en tuigage van de schepen op de zegels van Stavoren, Wismar en Harderwijk technische détails van beteekenis aanwijzen. Doch in gevallen waar deze ontbreken, en de voorstelling, om zoo te zeggen, enkel het begrip schip verbeeldt, blijft het maken van gevolgtrekkingen gevaarlijk. Te meer daar een sterke neiging om traditioneele, lang verouderde scheepsvormen af te beelden, door de geheele navale iconografie onmiskenbaar is. Het hier afgebeelde borduursel van het eiland Marken, een versiering van de lakens van het pronkbed[1)], is blijkens taal en spelling niet ouder dan de 18e eeuw. Het voorgestelde schip evenwel vertoont duidelijk een model uit de 16e eeuw met voor- en achterkasteel. Een houtsnee van het beleg van Cadiz in 1823, te Amsterdam uitgegeven[2)], behelpt zich met 16e-eeuwsche scheepjes van wie weet welke oude prent gecopieerd. Wat valt er dan te bouwen op het feit, dat het Amsterdamsche zegel den ouden vorm met de hooge stevens weergeeft?

Is het verder wel zoo zeker, dat de zegels van Stavoren en Harderwijk een waddenvaarder, een kleiner scheepstype in ieder geval, bedoelen voor te stellen, in tegenstelling met de kogge van Amsterdam en de engelsche steden?[3)] In het

1) Onze Kunst VI 1907 blz. 39.
2) Van Heurck en Boekenoogen L'imagerie populaire etc. p. 158.
3) Op blz. 43 en de platen IX en X stelt de heer 't Hooft de benaming *smakzeil* als beteekenend het staande gaffelzeil tegenover *sprietzeil* en verwijt B. Hagedorn, in zijn werk Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen, spriet- en smakzeil te hebben verward. Dit is echter onjuist. Smakzeil beteekent in het oudere nederlandsch inderdaad juist het sprietzeil. Bij een aanteekening van die strekking, welke ik maakte lang voor Hagedorn's boek verscheen, verzuimde ik helaas de plaats van herkomst te vermelden. Het blijkt echter ook uit Van Yk, De Nederlandsche scheepsbouwkunst 1697 blz. 83, die smakzeilen noemt als soortnaam voor boeiers, wijd- en smalschepen, damloopers en kaagen, van welke de meeste toch zeker spriettuig voerden. Op een vraag naar die termen was dr. R. van der Meulen zoo vriendelijk, een rijk materiaal, zoo uit zijn eigen aanteekeningen als uit het apparaat van het Nederlandsch Woordenboek, tot mijn beschikking te stellen. Daaruit noteer ik de verklaring van de hand van den kapitein-luitenant ter zee J. Modera, een zeer betrouwbare autoriteit: Smakzeil. 'Het groote of voorname zeil van een smak. Hier wordt bepaaldelijk bedoeld het sprietzeil van een Nederlandsche smak'. Dezelfde kenner van zee- en scheepstermen onderscheidt namelijk, en hier ligt de oorzaak van 't Hooft's dwaling, de Noordzee-smak met 'gaffelzeil, stagfok, kluiver, breefok en topzeil' van de Nederlandsche smak voor de binnenvaart met sprietzeil en stagfok. Ligt het nu niet voor de hand, om, zooals Hagedorn meende en 't Hooft verwerpt, aan te nemen, dat de zeesmak aanvankelijk ook het sprietzeil heeft gevoerd en dus inderdaad het baanbreken van de Friesche kleine scheepvaart in het groote zeeverkeer beteekent?

zegel van Damme ziet men een schip, dat geheel overeenkomt met dat van Stavoren en Harderwijk. Damme nu, de voorhaven van Brugge, had zeker geen reden, bescheidenlijk een schip voor de binnenvaart in zijn zegel te plaatsen. Bovendien ziet men op het schip van Damme de beide kasteelen opgericht, die er een oorlogschip van maken, wat toch ook niet bij een binnenvaarder hoort. De vreemde wijze, waarop hier de kasteelen zoo maar op het schip staan zonder vast verband met den scheepsvorm, is niet geheel aan de onbeholpenheid van de afbeelding toe te schrijven. Inderdaad werden aanvankelijk de kasteelen eerst voor het gevecht opgericht, en eerst later over de stevens uitgebouwd als deelen van het schip zelf. Men kan die ontwikkeling op de zegels van Dunwich, Winchelsea, Sandwich, Yarmouth, Dover duidelijk vervolgen.

Al deze afbeeldingen zijn echter niet in staat, ons van de schepen der dertiende en veertiende eeuw een eenigszins duidelijke voorstelling te geven. Elk zegel heraldiseert den scheepsvorm. Zelfs daar waar niet als bij de zegels een rond vak tot een sterke verkorting der afmetingen dwingt, geven de afbeeldingen van middeleeuwsche schepen bijna

altijd veel te korte maten. Dit kan bijvoorbeeld blijken, wanneer men de schepen op het beroemde tapijt van Bayeux, dat den tocht van Willem den Veroveraar afbeeldt, en nog het vroeg-middeleeuwsche Viking-model vertoont, vergelijkt met de vrij talrijk bewaarde overblijfselen van oud-noordsche schepen zelf. Eerst de beheersching der perspectief opent de mogelijkheid van natuurgetrouwe scheepsafbeeldingen; omstreeks 1470 opent de nederlandsche graveur, die naar zijn monogram de meester W♠ heet, de reeks van schepenteekenaars, waarin Breughel, Zeeman en zooveel anderen volgen.

Het geheele betoog van den heer 't Hooft op grond van de zegels moet, hoe oorspronkelijk en scherpzinnig, als mislukt worden beschouwd. Dit is voor de stelling, die hij verdedigt, dubbel jammer, omdat hij op zijn bewijs uit de zegels weer andere gevolgtrekkingen doet steunen. Het volgende hoofdstuk is gewijd aan Amsterdam's oudsten handel en verkeer. Daar komt allereerst in het geding de brief van 6 Februari 1248[1)], waarin Gijsbrecht van Amstel den raad van Lubeck verzoekt, om aan zijne lieden hun kogge, die te Lubeck was opgebracht, terug te geven. De uitdrukkingen van het stuk zijn zoo kort en onbepaald, dat er ruimte blijft voor allerlei twijfel. Moeten die lieden van den heer van Amstel juist Amsterdammers zijn geweest? Kan de kogge niet te Muiden hebben thuisgehoord, dat ook aan Gijsbrecht behoorde? Waar hebben de Lubeckers het schip prijsgemaakt: op de Zuiderzee, op de Oostzee, of wáár tusschen die beide? Voor den heer 't Hooft bestaat hier geen twijfel: het is een Amsterdamsche kogge geweest, die om kaap Skagen heen naar de Oostzee gevaren was. ‘Want dat Amsterdam reeds in de dertiende eeuw een aanzienlijke zeehaven was,’ zegt de heer 't Hooft, ‘heb ik reeds met het oudste zegel aangetoond,’ terwijl het van Muiden nog te bewijzen zou zijn. Inderdaad pleit voor Muiden's zeevaart in de dertiende eeuw meer dan de heer 't Hooft wil toegeven. In 1251 liet de stad Utrecht zich een afschrift geven van het juist verleende privilege

1) Van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland I, no. 434 (met het jaartal 1247); Hansisches Urkundenbuch I, 360.

van koning Abel van Denemarken voor de Ommelandvaarders[1], dat zijn de handelaars, die in plaats van den ouden binnenweg over Hamburg met overlading naar Lubeck, rondom kaap Skagen naar de Oostzee voeren. De belangstelling, door Utrecht voor die vaart betoond, is moeilijk anders te verklaren, dan door aan Muiden als Utrecht's voorhaven te denken. Vandaar zullen de Utrechters, die in denzelfden tijd op Gotland worden aangetroffen, zijn uitgevaren. In 1285 roept Wismar tegen Noorwegen onder de Zuiderzeesteden ook Muiden mede op[2]. Er is dus nog wel het een en ander tegenover de verzekerdheid te stellen, waarmee de heer 't Hooft de kogge voor Amsterdam opvordert.

Even zwak staat de meening, dat uit een stuk van 1495, waarin Amsterdam zich beroept op een privilege van 1277 van den bisschop van Riga voor de kooplieden, die op Lijfland handelen, zou volgen, dat daaronder reeds tijdens de schenking van dat privilege ook Amsterdam zou hebben behoord. Daarentegen valt te bewijzen, dat juist Harderwijk, waaraan 't Hooft slechts een schip voor de binnenvaart gunnen wil, in het einde der 13e eeuw zoowel op Engeland als op de Oostzee voer[3].

Om de opkomst van Amsterdam te verklaren, is de oude binnenweg, welken de handel van Noord-Duitschland naar Vlaanderen nam, van veel meer gewicht dan de twijfelachtige gegevens voor een Amsterdamsche zeevaart op Noorden Oostzee. De heer 't Hooft zegt, dat het belang van dien binnenweg (of althans van het stuk, dat door Holland loopt) voor de middeleeuwsche verkeersgeschiedenis steeds is onderschat. Ik meen, dat sedert dr. Beekman het eerst dien weg duidelijk heeft beschreven[4], zoowel de nederlandsche geschiedkundigen als de duitsche onderzoekers der Hanze-geschiedenis daarmee naar behooren rekening hebben

1) Hansisches Urkundenbuch I, 412.
2) T.a.p. I. 521, 996.
3) T.a.p. I. 960, 1331.
4) A.A. Beekman, Waterwegen in Oud-Holland. Tijdschr. Ned. Aardr. Gen. 1897, blz, 14, 365; W. Vogel, Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht. Hansische Geschichtsblätter 36.

gehouden. Het verkeer dan van het Noorden naar Vlaanderen en naar den Rijn volgde een weg, die, 'tzij door de Wadden of door Friesland heen[1)], langs Stavoren over de Zuiderzee (of beter gezegd, als men aan den ouderen tijd denkt: het Aelmere) gesplitst naar Muiden en naar den mond van het IJ leidde. Van Muiden over Utrecht lag de weg naar den Rijn, over het IJ voorbij Haarlem en Gouda die naar Vlaanderen. De weg over Utrecht raakte reeds in de dertiende eeuw meer en meer belemmerd[2)], die door Holland heen behield nog lang zijn beteekenis, al was het later meer als binnenlandsche verkeersweg.

Dien weg van de Zuiderzee over het IJ, het Spaarne en de Heimanswetering naar de Gouwsluis bij Alphen en zoo verder naar Gouda en Dordrecht beschouwt de heer 't Hooft als de verbinding van een zeehaven Amsterdam, die reeds in de dertiende eeuw regelrecht op Engeland, het Noorden en de Oostzee voer, met haar achterland. Wij weten echter zeer goed, dat die weg door Holland slechts een stuk was van den handelsweg van Hamburg naar Vlaanderen. Niet als zeehaven aan het begin, maar als plaats van overlading aan het midden van een verkeersweg is Amsterdam opgekomen. Dit heeft dr. Te Lintum in de zooeven reeds vermelde verhandeling overtuigend tegenover 't Hooft aangetoond. Hij beschouwt die opkomst in verband met de veranderingen in den waterstaat, die in de dertiende eeuw aan de Zuiderzee haar tegenwoordig aanzien gaven, en is juist daardoor in staat, den laten, maar dan ook snellen opbloei der stad te verklaren.

De wording der Zuiderzee is in de laatste jaren opnieuw onderzocht door den Zweed Arnold Norlind en den nederlandschen ingenieur-historicus J.C. Ramaer[3)]. Het zuidelijke bekken, het oude Aelmere of meer Flevo der Romeinen, moet reeds in de vroege middeleeuwen vrijwel zijn tegenwoordigen omvang hebben gehad. Het groote landverlies

1) P.A. Meilink, De nederlandsche Hanzesteden 1912, blz. 68-70.
2) H.J. Smit, De opkomst van den handel van Amsterdam 1914, blz. 3.
3) A. Norlind, Die geographische Entwicklung des Rheindeltas bis um das Jahr 1500. Lund - Amsterdam 1912. J.C. Ramaer, Het hart van Nederland in vroeger eeuwen. Tijdschr. v.h. Ned. Aardr. Genootsch. 1913.

heeft plaatsgehad in het Noorden, en wel langzamerhand. Als men het merkwaardige getuigenis mag vertrouwen, dat nog omstreeks 1240 van het eiland Marken spreekt als omspoeld door ‘zoet zeewater’[1], dan kan eerst vrij laat de doorstrooming van het Noordzeewater en de werking van eb en vloed in het zuidelijke bekken tot stand zijn gekomen. De heer Ramaer stelt de vereeniging van het Marsdiep met het Oude Vlie eerst omstreeks 1300.

Is dit zoo, dan moet het IJ in de eerste helft der dertiende eeuw nog een stil water zijn geweest. De late overlevering, dat men eertijds met een polsstok van Diemen in Waterland kon komen[2], schijnt op een aanvankelijk nauwen of in vele kreeken verdeelden ingang van het IJ te wijzen. Naarmate nu de Zuiderzee opener werd, werd ook de toegang tot het IJ dieper en de ligging van Amsterdam gunstiger. Want terwijl de weg Muiden-Utrecht versperd raakte, veroorzaakten het getij en de winden een sterke heen- en weerstrooming tusschen IJ en Zuiderzee, die door de uitspringende landtong de Volewijk juist tegenover den Amstelmond een uitschuring meebracht, die daar het water diep hield. Amsterdam werd de plaats bij uitnemendheid, waar de duitsche koopwaar uit de schepen van Hamburg en Lubeck moest worden overgeladen, om verder den nauwen weg door Holland heen te volgen. Op welk tijdstip nu al deze voorwaarden vervuld raakten, is niet op een tiental jaren nauwkeurig te zeggen. Maar het geheel der hydrografische omstandigheden strookt beter met een late dan met een vroege opkomst van Amsterdam als handelsstad. Met die late opkomst klopt wonderwel de opmerkelijk late vermelding van den naam Amsterdam, het eerst in 1275, gelijk reeds gezegd, en de nog latere aanvang van de kerkelijke zelfstandigheid der stad. Zou men dan waarlijk gelooven, dat een plaats, die eerst in 1306 als zelfstandige parochie werd losgemaakt van Ouder- en Nieuwer-

1) Gesta abbatum orti S. Mariae, ed. Wijbrands, blz. 200.
2) 't Hooft, blz. 19. Dr. M.G. de Boer, Iets over de oudste ligging van Amsterdam enz., Maandblad Amstelodamum, Dec. 1917, blz. 92 wijst er op, dat oudtijds de kapel bij Diemerdam bediend werd door den pastoor van Durgerdam.

Amstel,[1] reeds in de eerste helft der dertiende eeuw een handelsstad is geweest, die op Engeland voer?

Neen, alles wat de heer 't Hooft in het geding brengt, om den *tijd* van den opbloei der stad hooger op te schuiven, kan niet overtuigend heeten. Veel sterker staat mijns inziens zijn betoog aangaande de *plaats*, vanwaar de stad en haar naam het uitgangspunt nam, met andere woorden aangaande de ligging van den dam in den Amstel. De heerschende meening is, dat de afdamming van den Amstel van den aanvang af heeft plaatsgehad op de plek, die nu nog Dam heet, of liever daar, waar de voormalige Vijgendam was. Het benedenste gedeelte der rivier, het Damrak (rak beteekent eenvoudig een stuk van een stroom of ander water), werd daardoor een ruime buitenhaven, en aan die haven zou zich bij de Oude Kerk het oudste stadsgedeelte ontwikkeld hebben.

De bezwaren, die de heer 't Hooft tegen deze voorstelling in het midden brengt, schijnen mij van zeer veel gewicht. Allereerst rijst de vraag: waartoe zulk een afdamming bijna een kilometer boven den Amstelmond? Is er eenige waterstaatkundige grond, voor die tijden geldig, aan te voeren voor de keuze van zulk een plek? Zij maakte den aanleg noodig van een zwaren zeedijk ter weerszijden van het open Damrak, terwijl anders, namelijk indien de dam vlak aan het IJ den Amstel afsloot, de zeedijk recht door langs het IJ had kunnen loopen. Overal elders koos men voor de afdamming de plaats het dichtst bij het IJ, den sterksten en minst kostbaren aanleg: te Zaandam, Nieuwendam, Diemerdam, Spaarndam. Nu heeft weliswaar dr. Te Lintum betoogd, dat de toestand te Haarlem oorspronkelijk ook zoo moet zijn geweest, als men hem gewoonlijk voor Amsterdam aanneemt. Wanneer ook in het Spaarne de afdamming eerst hoogerop, te Haarlem, en pas later bij den mond, te Spaarndam, heeft plaatsgehad, waarom dan niet voor den Amstel een soortgelijken toestand aan te nemen? Ik meen echter hierboven te hebben aangetoond, dat die Spaarnedam te Haarlem op een vergissing berust. De verklaring, dat het Damrak opzettelijk als buitenhaven zou zijn aangelegd,

1) Joosting en Muller, Bronnen voor de gesch. der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht, II 338.

dus met het doel om schepen te bergen, wordt terecht door den heer 't Hooft als verwerpelijk beschouwd: zulk een grootsche verkeerspolitiek is in de dertiende eeuw niet te zoeken.

Tot zoover zijn het negatieve argumenten, die twijfel wekken aan de aannemelijkheid eener oorspronkelijke afdamming ter hoogte van den Vijgendam. Wat zijn nu de positieve argumenten, die het waarschijnlijk maken, dat de oudste dam verder benedenwaarts, ter hoogte van de Nieuwe brug gelegen heeft? Vooreerst de traditie, door Van Domselaer meegedeeld, die nog in 1665 ervan gewaagde, dat eertijds de dam noordelijker zou hebben gelegen. Ik zou aan die overlevering, van hoe laten datum ook, vrij wat gewicht willen hechten, indien zij door andere argumenten kan worden gesteund. Nu, daar is dan het feit, dat de Vijgendam, êer die naam opkwam, in 1387 de Middeldam wordt genoemd. Die naam heeft enkel zin, als er ter weerszijden nog een andere dam heeft bestaan. Weliswaar is nu de derde dam, dien men uit dien naam zou willen afleiden, geheel zoek, maar niettemin wordt het bestaan van een noordelijker, en dan wel ouder dam vlak aan het IJ er waarschijnlijker door. In dezelfde richting wijst de naam Nieuwendijk. Neemt men met den heer 't Hooft aan, dat wegens de verplaatsing van den dam zuidwaarts de zeedijk later moest worden uitgelegd om het Damrak heen, dan heeft de naam Nieuwendijk een uitstekende verklaring.

Thans komen wij terug op de traditie, in den aanhef van dit opstel in Vondel's woorden medegedeeld, dat het oudste bewoonde terrein niet bij de Oude kerk te zoeken zou zijn, maar noordelijker bij de Sint Olofskapel, dat deze de oudste kerk zou zijn geweest, en dat daartegenover het oudste raadhuis zou hebben gestaan. Vondel is niet de eenige, die daarvan gewaagt; het was blijkens Van Domselaer en Melchior Fokkens in de zeventiende eeuw de heerschende opvatting. Ter bevestiging van die overlevering wijst 't Hooft op het feit, dat in die buurt tegenover de kapel in 1345 ‘tvanghenhuus’ was, waarvan Fokkens nog in 1663 de overblijfselen zag, die hij waarschijnlijk wel terecht voor een deel van het oude raadhuis hield.

In twee teekeningen uit de zeventiende eeuw, die de overblijfselen van een kerkelijken bouw vertoonen, die aansloot

aan de oostzijde der Sint Olofskapel, heeft de heer 't Hooft een merkwaardig document gevonden. Al moge het romaansch karakter, dat hij voor dien bouwval vindiceert, niet vast staan, het feit op zich zelf, dat naast de latere kapel, die wij kennen uit 1451, reeds een ouder kerkelijk gebouw geheel vervallen was, is wel geschikt, om de meening, dat dáár Amsterdam's oudste kerkbouw had gestaan, te versterken.

Tenslotte de dam zelf. Is daarvan eenige rest te vinden? Heel waarschijnlijk lijkt het niet. Want ook 't Hooft neemt aan, dat hij reeds omstreeks 1300, toen de nieuwe dam hoogerop hem had vervangen, moet zijn weggeruimd. Reeds in 1306 werden de Amstelsluizen in den Middeldam door den baljuw van den bisschop van Utrecht geschouwd. De eerste, hypothetische dam zal dus wel spoorloos zijn verdwenen. En toch heeft de heer 't Hooft, even verrassend als scherpzinnig, dam en sluis teruggevonden, zoo niet in aarde en steen, dan toch in prent en oorkonde. In 1308 vermeldt de rekening van Amstelland te Amsterdam ‘een hofstede, dar de sluse lach’. Er was dus toentertijd *een voormalige sluis* en op die sluis een huis, evenals er huizen stonden op de sluisbogen van den Middeldam, de Oudezijdskolksluis en de Haarlemmersluis. Welnu, de voormalige sluis met het huis erop wijst de schrijver op de kaart van 1544 duidelijk aan, en wel juist waar hij te verwachten was: aan het begin van de Nieuwe brug, vlak bij de Sint Olofskapel, daar waar de Amstel in het IJ mondde, en waar de overlevering der zeventiende eeuw de oudste kern der stad zocht. Het moge niet te bewijzen zijn, dat die boog de oude sluis en daarmee een rest van den eersten dam representeert, een strikt bewijs is in historische dingen zelden mogelijk; doch met deze laatste vondst is toch voor de stelling van den heer 't Hooft zoo goed als een evidentie bereikt. Mij althans heeft hij, wat de *plaats* van Amsterdam's opkomst betreft, overtuigd.

En wat den *tijd* van die opkomst betreft? Laat de dam daar vlak aan het IJ reeds in 1204 bestaan hebben: ik acht het niet onwaarschijnlijk. Doch aan een bloeiende zeevaart van Amsterdam in de eerste helft der dertiende eeuw valt mijns inziens niet te gelooven. Juist bij de topografische conclusiën van 't Hooft zelf en van Te Lintum past veel beter

die late opkomst uit nederige beginselen, welke het bijzondere uitmaakt van de geschiedenis van Nederland's hoofdstad. Het blijft bij wat de Voorredenaer der Leeuwendalers toeroept aan de Heeren- en Keizersgracht, die van boeren en herders niet meer weten wilden:

> ‘Zacht, Mejoffer, niet te prat:
> Amsterdam is tot een stadt
> Uit de groene zo gewassen,
> Uit haer veen en visschersplassen.’

J. HUIZINGA.

Francis Thompson.

> But thou, who knowest the hidden thing
> Thou hast instructed me to sing,
> Teach Love the way to be
> A new Virginity!
>
> THOMPSON, *Ad Castitatem*.

Wie God opneemt in zijn leven, moet afstand doen van de gansche wereld en al haar schatten. Wie dan zou Hem durven aanvaarden, wetend, dat hij àl 't andere opgeven moet? Wie wil de liefde aannemen van ‘dien geweldigen Minnaar,’ die liefde, die is als een onkruid, dat alle andere bloemen der ziel verstikt? De mensch ontvlucht de liefde van dien Vervolger, die hem jaagt met steeds gelijken stap, zonder haast, zonder respijt. Bij de natuur zoekt hij schuilplaats - hij is blij met den morgen, droef met den avond, deelt in alle vreugde en smart van 't heelal - tot plots de waan breekt, daar zijn menschlijke smart geen troost vindt in de onbewogenheid der natuur, en zijn menschlijke stem geen antwoord krijgt in de stilte, die háár spraak is. En vol ontzetting gevoelt de mensch: niets schenkt ù schuilplaats, die God niet herbergen wil. Geen mensch ook kan hem vrede schenken; soms schijnt 't, of in een kinderoog een antwoord ligt op de kwellende vragen van 't gemoed, een vervulling van de schrijnende leegte, maar bedrog ook in deze hoop. Vrees voor de àleischende, àlgevende liefde doet den mensch vluchten tot den uitersten horizon - maar de liefde, die volgt, is sterker, dan de vrees, die vlucht. De vluchteling leert het verstaan, dat de Goddelijke teekenaar het hout moet verkolen, eer hij er mee teekenen kan; hij leert inzien, dat God hem van al zijn kostbaarheden beroofd

heeft, opdat hij ze zoeken zou in zijn armen, en eindelijk grijpt hij als een kind Vaders hand, en volgt Hem naar huis.

Dit zijn gedachten uit ‘The Hound of Heaven,’ een der schoonste en aangrijpendste gedichten van Francis Thompson. Al zijn verzen, zijn gansche leven is vervuld van de liefde Gods, die verbrijzelend is, en tevens zoo genaderijk, dat zij zich overbuigt, waar menschelijke armen te kort schieten tot haar te reiken.

Francis Thompson was buiten 't leven, hij liep langs 't leven, het leven vloeide langs hem heen. En toch leefde hij niet als een kloosterling in een kamertje - hij was kloosterling met ‘de gansche wereld tot cel.’ Hij is oververzadigd door werkelijkheid, de omstandigheden hebben hem gebracht in een omgeving, waar enkel 't materieele stem heeft, waar de materie op iemand áándringt. Maar hem bereikte ze niet - in Londen's grauwe straten, met de overweldigende huizenmassa om hem, bleef hij de droomer, voor wien alleen de realiteit der gedachte bestond. En waar hij dreigde te verzinken in het maatschappelijk moeras, bleef hij het geloof behouden aan ‘den Hemel op de aarde, en God in den mensch.’

In het leven der Thompsons is veel streven, ook veel mislukking geweest. Enkele van Francis' ooms hebben zich zonder eenig succes op de dichtkunst toegelegd, andere wenschten geestelijke te worden, en zagen hun wensch niet vervuld. Van een dezer ooms is zelfs, door een familielid, gezegd, dat hij een volkomen mislukking in leven en poëzie was.

Francis' ouders waren katholiek; zijn moeder wilde vóór haar huwelijk den sluier aannemen, nadat ze tegen den zin harer ouders katholiek geworden was, maar evenmin als hij later, bereikte ze haar bestemming. 't Was 't plan, dat Francis geestelijke zou worden, maar tijdens zijn studie werd hij er ongeschikt voor geacht wegens zijn verstrooidheid, en sindsdien dwaalde hij droomerig door de wereld, een verloorne voor de maatschappij. 't Materieele had geen waarde voor hem, en evenals zijn verwanten na hun mislukking leefde hij in Londen, onbekend, onverzorgd. Er was geen band tusschen hen - niet uit onhartelijkheid, maar mogelijk uit in-zich-zelf-verlorenheid, uit apathie, waren ze niet op de

hoogte van elkaars bestaan, en Francis leed gebrek in Londen's straten, niet wetend, dat hij aan de deur van een famielid kon aankloppen - mogelijk 't ook wel wetend, maar den lust missend het te doen.

Francis bracht zijn jeugd door in Ashton under Lyne, waar zijn vader dokter was. In een opstel over Shelley schreef hij later: ‘now Shelley never could have been a man, for he never was a boy.’ Deze woorden zijn op Francis zelf van toepassing: een echte jongen is hij nooit geweest.

Dit opstel over Shelley heeft een sterk autobiografisch karakter. We weten niet veel bijzonderheden over Francis' jeugd, maar begrijpen we niet, wat hij als kind moet geleden hebben, dat hij als man zóó over kinderlijk verdriet schrijven kon?

> Most people, we suppose, must forget what they were like when they were children: otherwise they would know that the griefs of their childhood were passionate abandonment, *déchirants* (to use a characteristically favourite phrase of modern French literature) as the griefs of their maturity. Children's griefs are little, certainly; but so is the child, so is its endurance, so is its field of vision, while its nervous impressionability is keener than ours. Grief is a matter of relativity, the sorrow should be estimated by its proportion to the sorrower; a gash is as painful to one as an amputation to another. Pour a puddle into a thimble, or an Atlantic into Etna; both thimble and mountain overflow. Adult fools! would not the angels smile at *our* griefs, were not angels too wise to smile at them?

Maar Thompson heeft ook de vreugden van 't kindzijn gekend in zijn spelen met een zelfgemaakt theater, in zijn jongensachtige belangstelling voor gevechten, en in zijn fantastische droomen, waarvan we in dit opstel over Shelley den naklank vinden:

> Know you what it is to be a child? It is to be something very different from the man of to-day. It is to have a spirit yet streaming from the waters of baptism; it is to believe in love, to believe in loveliness, to believe in belief; it is to be so little that the elves can reach to whisper in your ear; it is to turn pumpkins into coaches, and mice into horses, lowness into loftiness, and nothing into everything, for each child has its airy godmother in its own soul; it is to live in a nutshell, and to count yourself the king of infinite space; it is:
>
> To see a world in a grain of sand,
> And a heaven in a wild flower;
> Hold infinity in the palm of your hand,
> And eternity in an hour,

> it is to know not as yet that you are under sentence of life, nor petition that it be commuted into death. When we become conscious in dreaming. that we dream, the dream is on the point of breaking; when we become conscious in living that we live, the ill dream is but just beginning.

En zijn ‘fairy godmother’ heeft hem nooit verlaten: volwassen geworden, had hij, de dichter, 't gansche universum tot speelgoed:

> A poet must to some extent be a chameleon, and feed on air... His singing is the child's faculty of make-believe raised to the nth power. He is still at play, save only that his play is such as manhood stops to watch, and his playthings are those which the gods give their children. The universe is his box of toys. He dabbles his fingers in the day-fall. He is gold-dusty with tumbling amidst the stars. He makes bright mischief with the moon. The meteors muzzle their noses in his hand. He teases into growling the kennelled thunder, and laughs at the shaking of its fiery chain. He dances in and out of the gates of heaven: its floor is littered with his broken fancies. He runs wild over the fields of ether. He chases the rolling world. He gets between the feet of the horses of the sun. He stands in the lap of patient Nature, and twines her loosened tresses after a hundred wilful fashions, to see, how she will look nicest in his song.

In 1870 ging Francis als 11-jarige jongen naar Ushaw College, waar hij zijn opleiding tot katholiek geestelijke zou ontvangen. Hij was daar onder de drukke kameraden een verlegen, rustige jongen, die groote liefde voor boeken had, en zich 't liefst in strijd-verhalen uit de geschiedenis verdiepte.

Nadat Francis zeven jaar op de school had doorgebracht, zag de president zich genoodzaakt zijn ouders de onmogelijkheid van zijn priester-worden te berichten. Een zenuwachtige verlegenheid en een onverwinlijke indolentie kwamen zijn leermeesters een overwegend bezwaar voor.

Er werd nu besloten, dat Francis 't vak van zijn vader zou leeren, en daarvoor ging hij naar Manchester. Hij werd er student, zonder te studeeren, en steeds werd zijn afkeer van de studie der medicijnen grooter. Meer en meer zonderde hij zich af van zijn collega's, meest zag men hem eenzaam, droomend door de straten zwerven, met een ongewissen, vaak afgebroken stap, die den spotlust der straatjongens trok.

In 1879 werd Thompson ernstig ziek, en 't is waarschijnlijk, dat de hevige pijnen, die hij leed, hem er toen voor 't eerst toe gebracht hebben laudanum in te nemen. 't Is

merkwaardig, dat in dezen tijd Francis' moeder hem ‘The Confessions of an Opiumeater’ gegeven heeft - haar laatste geschenk aan hem vóór haar sterven.

Weinig vermoedde ze, dat 't leven van haar zoon tot in détails een treffende gelijkenis zou vertoonen met dat van den ongelukkigen De Quincey.

Tien jaar lang heeft Thompson opium gebruikt; tien jaar lang heeft zijn hooge geest zich slaaf gemaakt van een bedriegelijke stof. Dat hij 't zelf als een schande gevoeld heeft, daarvan moge zijn diep stilzwijgen getuigen over alles wat de zaak betrof, zelfs tegenover zijn beste vrienden en redders.

De voorgewende studie in Manchester duurde zes jaren, in welken tijd hij driemaal examen deed en driemaal afgewezen werd. Nooit heeft hij zijn roeping aan zijn vader bekend, maar zich een kostbare studie laten aanleunen, die hem tegenstond en die hij wist nooit te zullen volbrengen. Zijn gesloten natuur kon niet spreken over het dichterschap, dat hij diep in zijn ziel zag opbloeien, schuchter als een bloem.

De vader heeft, toen de tijd van roem voor zijn zoon gekomen was, nimmer zijn poëzie begrepen, en zijn zusters waren afkeerig van kunst.

Toen Francis voor de derde maal flegmatisch meedeelde, niet geslaagd te zijn, was vaders verbittering groot. Zijn eenige zoon! Wat moest er van zijn carrière worden? Een andere werkkring werd opgezocht, en gedwee volgde Francis vaders keus. Eerst kwam hij in een zaak van medische instrumenten, later was hij medewerker aan een encyclopaedie - echter slechts voor eenige maanden.... Daarna gaf zijn vader hem in overweging in dienst te gaan, en zonder tegenspraak werd hij soldaat, evenals hij zonder tegenspraak jaren geleden naar Manchester was gegaan. En hij keerde uit den dienst terug in de ouderlijke woning, even zwijgend en kalm als hij eenmaal van de examens thuisgekomen was.

Een heftig gesprek met zijn vader volgde. Scheen 't niet of deze jonge man te lui was om te werken, en deden zijn uitzicht en onzekere houding ook niet vermoeden, dat hij aan den drank was? Zijn vader spaarde hem niet in zijn ergernis, en 't

gevolg was, dat Francis uit huis liep en naar Manchester ging, om zijn boeken te verkoopen. Een week lang zwierf hij ellendig rond; daarna schreef hij naar huis om reisgeld, om naar Londen te kunnen gaan. 't Werd hem gestuurd en hij bereikte de groote stad, met enkele boeken als eenig bezit: een Aeschylus en de werken van Blake. In Londen nam hij het eerste baantje dat hij krijgen kon; hij haalde boeken op voor een tweedehands boekhandelaar. Veel ijver betoonde hij niet; de boeken, die hij in een zak op den rug torste, interesseerden hem minder, dan de eigen lievelingsauteurs die hij bij zich droeg. 't Was er hem maar om te doen, juist zijn levensonderhoud op te halen, en zelfs de noodzakelijkheid hiervan woog hem niet zwaar genoeg, om ook dézen band niet te verbreken. Hij wierp zijn dienst zorgeloos van zich, en al gauw was hij niet meer in een toestand, een nieuwen te kunnen vinden: vuil en versleten waren zijn kleeren, armzalig zijn uiterlijk. De afstand tusschen hem en de gewone straatslijpers werd kleiner, zijn voorkomen geleek op 't hunne; hun gewoonten werden de zijne. 't Meest leed hij onder de grofheid en vuilheid van hun taal, die een marteling bleef voor zijn gevoelige ziel. Maar hij leerde onder den ruwen bast een goede kern zien; hij kreeg vrienden onder hen; hij merkte op, hoeveel mededeelzaamheid en hulpvaardigheid onder hen bestaan. En Thompson, de teruggetrokkene, de ongenaakbare, leerde dat individualisme nooit mag beteekenen afgestorvenheid van de gemeenschap, die broederschap beduidt.

Evenals zijn lotgenooten zocht Francis rust op stoepen en schuilplaats onder portieken. Hij deelde hun bedrijven; trachtte lucifers te verkoopen, rijtuigen aan te roepen, en schoenen te poetsen. Hij zocht hun logementen op, als hij een weinig geld had om een nachtverblijf te bekostigen, en als dit ontbrak, wachtte hij op ‘The Embankment’ den grauwen morgen af. Er kwam een tijd, dat hij geen penning meer had. Zijn vader stuurde hem wekelijks zeven shilling naar een leeskamer, maar door Francis' nalatigheid in 't afhalen nam dit een einde. 't Kostte hem elke week ongelooflijken strijd zich naar 't adres te begeven; verlegenheid weerhield hem, en angst teruggestuurd te worden wegens zijn verloopen uiterlijk, en bezorgdheid, dat 't geld door

een of andere oorzaak niet aanwezig zou zijn. Toen eindelijk de som niet meer gestuurd werd, volgde een tijd van algeheele uitputting. Opium en honger brachten Thompson in een staat van lichamelijke en geestelijke verzwakking. Van afmetingen in tijd en ruimte had hij geen juist begrip meer. Vijf minuten kwamen hem soms voor als een halve dag; dagen vlogen soms voorbij als kwartieren. Breede straten leken hem beklemmend nauw, smalle stegen schenen breede wegen. De zintuigen reageerden niet juist meer op de indrukken der buitenwereld. Soms drong geen enkel geluid tot hem door; dan weer hoorde hij met pijnlijke óverduidelijkheid. De straten met haar menigte menschen draaiden om hem heen - wat hij pas vóór zich zag, leek 't volgend oogenblik achter hem. Na uren van doodelijke vermoeidheid was 't of plots een zware last van hem afviel, en kon hij langen tijd achtereen met veerkrachtigen tred en haast angstige lichtheid de eindelooze straten doorloopen.

In dezen tijd drong eensklaps een stem uit de werkelijkheid tot hem door, die een keer wilde brengen in zijn leven.

Een vroom man, Mr. Mc. Master, een ‘Churchwarden’ van de ‘Church of England,’ die zocht te redden, waar redding noodig scheen, hield Thompson een dag staande op straat. ‘Is uw ziel gered?’ klonk het hem tegen. - ‘Welk rècht hebt ge, me dit te vragen?’

Met welbehagen vertelde hij later aan zijn vrienden van zijn trotsche, afwijzende houding. De vreemdeling hield aan: ‘indien ge niet uw ziel wilt laten redden, laat me dan uw lichaam redden.’ Zonder teeken van dankbaarheid liet Thompson zich meevoeren naar 't huis van zijn beschermer.

Mr. Mc. Master was een schoenmaker, en bracht Francis in de zaak, in de hoop een goed handwerksman van hem te maken. Maar al gauw werd hij ontgoocheld. Hij zat bij de knechts, pratend over onderwerpen die hem interesseerden, of gebogen over zijn papieren. Van 't werk bracht hij niet veel terecht, of 't tot de schoenlapperij behoorde, dan wel uit eenvoudig boodschaploopen bestond. Nadat hij drie maanden bij Mr. Mc. Master gewerkt had, ging hij met Kerstmis naar huis. Er werd thuis weinig gesproken over zijn heengaan en zijn leven in Londen. 't Karakter van de Thompsons

was gesloten, evenals dat van Francis, en zij uitten zich niet over wat hen 't diepst trof. Men wist, dat hij geleden had - hoe zichtbaar was het! - en men kwelde hem niet met vragen of verwijten.

Toen hij in Londen teruggekomen was, bleek hij meer dan ooit ongeschikt voor de samenleving. Zijn stemming wisselde tusschen volslagen apathie en opgewondenheid, en deze verschijnselen, een gevolg van de opium, werden ten onrechte door zijn vriend, evenals vroeger door zijn vader, aan drankmisbruik toegeschreven. Botsingen bleven niet uit, en na eenige onaangename voorvallen verklaarde Mr. Mc Master 't voor onmogelijk, Thompson langer in huis te houden. Spijtig verklaarde hij later, dat Thompson de eenige mislukking was in zijn reddingswerk. Mr. Mc Master meende het goed; - maar hoe kan de eene mensch den ander redden, zoo hij zijn hart niet gevonden heeft?

Thompson's hart zou door anderen veroverd worden.

Verdreven uit de schoenmakerszaak zag hij opnieuw de donkere straten van Londen voor zich; den strijd om 't bestaan, die daar opnieuw gevoerd moest worden, en waartoe hij kracht noch lust bezat. De ellenden van 't straatleven van een uitgeworpene wachtten hem opnieuw; de honger martelde hem. Weer verkeerde hij onder die mannen met hun magere, grauwe gezichten, gestempeld door misdaad en jammer; onder die vrouwen, wier leven zonder eer of schaamte is; onder die kinderen, die 't kwade vóór het goede kennen, wier tranen zijn medelijden wekken konden, maar wier lach zijn hart doorsneed in scherpe pijn.

Gansch Londen is donker, maar één deel het donkerst, ‘waar de wanhoop schreit van de gevels der huizen, van de steenen der straten’, en daar leefde de dichter zijn troosteloos bestaan. Zooals Thompson ergens zegt: verdriet is iets betrekkelijks, men lijdt er meer of minder door, naarmate men mindere of meerdere kracht heeft het te dragen. Overgevoelig, zal hij in de armelijke, smerige, ruwe omgeving meer geleden hebben dan een ander - maar hij bleef tegelijk toegankelijk voor de hoogste zielsverrukking. In de buitenste duisternis zag hij den hemel geopend, en Gods Heerlijkheid daarin:

O World invisible, we view thee,
O World intangible, we touch thee,
O World unknowable, we know thee,
Inapprehensible, we clutch thee!

Does the fish soar to find the ocean,
The eagle plunge to find the air -
That we ask of the stars in motion
If they have rumour of thee there?

Not where the wheeling systems darken,
And our benumbed conceiving soars! -
The drift of pinions, would we hearken,
Beats at our own clay-shuttered doors.

The angels keep their ancient places; -
Turn but a stone, and start a wing!
'Tis ye, 'tis your estrangèd faces,
That miss the many-splendoured thing.

But (when so sad, thou canst not sadder)
Cry; - and upon thy so sore loss
Shall shine the traffic of Jacob's ladder
Pitched betwixt Heaven and Charing Cross.

Yea, in the night, my Soul, my daughter,
Cry, - clinging Heaven by the hems;
And lo, Christ walking on the water,
Not of Gennesareth, but Thames!

Misschien heeft Thompson niet zoo veel geleden toen hij de werkelijkheid onderging, als later toen 't verleden hem als een schrikkelijke droom vervolgde. In enkele zijner prozastukken en gedichten vinden we toespelingen op dien tijd. In een opstel ‘In darkest England’, waarin hij Generaal Booth's sociale hervormingspogingen toejuicht, toont hij zijn kennis van dat ‘life which is not a life’. De Droefheid was zijn metgezel in zijn zwerversleven; op helle zonnedagen, en in trage, spokige nachten.

Zijn ‘Moestitiae Encomium’ eindigt met een visie van ‘The Angel of Life:’

> It is a mighty, grey-winged Angel, with bowed and hidden face, looking into the river of life. And sometimes a waver of sunshine rests upon its grey wings and folded veil, so that I seem to see its face, and to see it exceeding beautiful; and then again the sunlight fades, and I dare not attempt to penetrate that veil, for I imagine the countenance exceeding awful. And I see that within its sad drapery the

Angel weeps, and its tears fall into the water of life: but whether they be tears of joy or sorrow, only its Creator knows, not I. I have tasted the water of life where the tears of the Angel fell; and the taste was bitter as brine.

Then, you say, they were tears of sorrow? The tears of joy are salt, as well as the tears of sorrow.

Ook in enkele gedichten herleeft het verleden:

Once - in that nightmare-time which still does haunt
My dreams, a grim, unbidden visitant -
  Forlorn, and faint, and stark,
I had endured through watches of the dark
  The abashless inquisition of each star,
Yea, was the outcast mark
  Of all those heavenly passers scrutiny;
  Stood bound and helplessly
For Time to shoot his barbèd minutes at me;
Suffered the trampling hoof of every hour
  In night's slow-wheelèd car;
Until the tardy dawn dragged me at length
From under those dread wheels; and, bled of strength
  I waited the inevitable last.

En daar ook vinden de vluchtige aanduiding van 't meisje, dat als een lichtstraal is vergleden uit zijn leven - sporeloos, enkel de herinnering nalatend aan haar goeden glans:

    Then there came past
A child; like thee a Spring-flower; but a flower
Fallen from the budded coronal of Spring,
And through the city-street blown withering.
She passed, - O brave, sad, lovingest, tender thing! -
And of her own scant pittance did she give,
  That I might eat and live:
Then fled, a swift and trackless fugitive...

Zoo verscheen Ann in 't leven van De Quincey, zoo verzorgde ze hem uit haar armoede, en - zóó verloor hij haar.

Thompson wist 't - ‘fairest things have fleetest end:’

    Their scent survives their close
But the rose's scent is bitterness
  To him that loved the rose.

Zwaarder wogen eenzaamheid en ellende, toen ze hem verlaten had.

In 1887 kreeg Thompson een kleine som in handen, vermoedelijk een gift uit Manchester, en was hierdoor in staat een oud manuscript over ‘Paganism Old and New’ over te schrijven, en, met enkele gedichten er bij, aan den letterkundige Wilfrid Meynell te zenden, redacteur der revue ‘Merry England.’

't Manuscript zag er niet aanlokkelijk uit, het droeg de sporen der omgeving waarin het geschreven was. Eerst zes maanden later vond de redacteur tijd en lust, het opstel door te lezen.

Thompson zegt er in, dat de moderne mensch, die terug verlangt naar de schoonheid van 't heidendom, de schoonheid van 't uiterlijke leven bij de Grieken en Romeinen, vergeet dat de tegenwoordige toestanden geheel anders zijn: ‘Heathenism is lovely, *because* it is dead.’ We houden van 't moderne heidendom van een Keats en Shelley, maar we vergeten dat de poëzie daarin van Keats en Shelley zelf is: ‘Pagan Paganism was not poetical’; het Christelijke element der onzinnelijke liefde ontbrak er aan. Ook moderne paganisten, Wordsworth, Shelley, Keats, zongen uit die liefde. Vandaar 't groote verschil tusschen de natuurpoëzie der modernen en die der Romeinen, en bovenal tusschen 't minnelied van dezen en van genen. Thompson merkt op, dat voor de Ouden de schoonheid der vrouw in edelen lichaamsvorm en regelmatigheid van trekken scheen te bestaan, maar dat ze niet gevoelig waren voor de schoonheid der ziel. Geen der oude minnedichters: Tibullus, Ovidius, Propertius, spreekt van *de oogen* zijner geliefde.

Meynell besloot, het opstel en enkele der bijgaande gedichten: o.a. ‘The Passion of Mary’ en ‘Dream Tryst’, in zijn tijdschrift op te nemen. Hij schreef een brief aan 't indertijd door Thompson opgegeven adres, waarop geen antwoord volgde. Zes maanden van lijden, hongeren en wachten waren voor Thompson voorbijgegaan. De publicatie werd uitgesteld, maar eindelijk, een jáár na de inzending, werd ‘The Passion of Mary’ gedrukt, daar Meynell oordeelde dat dit de zekerste weg was om met den schrijver in betrekking te komen. Inderdaad schreef Thompson toen andermaal, met opgave van een nieuw adres. Nu wendde de redacteur opnieuw pogingen aan, Thompson te spreken, en zoo gebeurde het, dat hij op zekeren dag den dichter ontvangen

kon. Meynell zag verwonderd op, toen hij een uitgeteerden man aarzelend zag binnenkomen; zijn hart werd tot deernis bewogen. Maar er was in Thompson niet de blijdschap van een, die uitkomst voor zich ziet, niet de overgegevenheid van een, die haakt naar redding. Zijn houding was gereserveerd, ze scheen te vragen: ‘Welk rècht hebt ge, u met mij te bemoeien?’, evenals vroeger zijn stem dit gevraagd had. Dit eerste onderhoud, waarin hoofdzakelijk over boeken gesproken werd, deed de beide menschen niet vermoeden, welke hechte band eenmaal tusschen hen zou worden gelegd. Geen woorden konden later de liefde uitdrukken, die Thompson den man toedroeg, dien hij ‘vader, broeder, vriend’ noemde, en Meynell zou eenmaal getuigen: ‘'t leven is minder schoon, waardevol en gelukkig voor mij, nu Francis dood is.’ Op 't eerste bezoek volgde een tweede en vele erna - Thompson werd de vriend van 't gezin: van Meynell's begaafde en begrijpende vrouw, de dichteres Alice Meynell; van den zoon Everard, die zijn biograaf zou worden; van vier spelende ‘bloemekinderen.’ Het is zijn behoud geweest.

Nooit heeft een dichter een vrouw schooner krans gewonden, dan Francis deed in den cyclus ‘Love in Dian's Lap’, aan Alice Meynell gewijd. 't Zijn liederen van verre aanbidding voor de vrouw ‘the man in (him) called Love, the child called Mother.’ Hij heeft haar lief, ‘with purging thoughts laved from all mortality.’ Haar bijzijn geeft hem visioenen van hemelsche vreugd, haar afwezigheid doet zijn lied verstommen. Met al zijn bewondering voor haar gracelijk wezen, is zij hem toch bovenal de door God gezonden dichteres, wier stem slechts echo is van een bovenaardsche muziek:

> The loom which mortal verse affords,
> Out of weak and mortal words,
> Wovest thou thy singing-weed in,
> To a rune of thy far Eden.
> Vain are all disguises! Ah,
> Heavenly *incognita!*
> Thy mien bewrayeth through that wrong
> The great Uranian House of Song!
> As the vintages of earth
> Taste of the Sun that riped their birth,
> We know what never-cadent Sun
> Thy lampèd clusters throbbed upon,

What plumed feet the winepress trod:
Thy wine is flavorous of God.
Whatever singing-robe thou wear
Has the Paradisal air;
And some gold feather it has kept
Shows what Floor it lately swept.

Ook voor de kinderen zong Thompson verzen: ‘Sister Songs’ en kleinere gedichten. Was 't niet een van deze kleinen die hem binnentreden deed in 't land van behoudenis, toen hij nog aarzelend aan de poort stond?

One unforgotten day,
As a sick child waking sees
Wide-eyed daisies
Gazing on it from its hand,
Slipped there for its dear amazes;
So between thy father's knees
I saw *thee* stand,
And through my hazes
Of pain and fear thine eyes' young wonder shone.
Then, as flies scatter from a carrion,
Or rooks in spreading gyres like broken smoke
Wheel, when some sound their quietude has broke,
Fled, at thy countenance, all that doubting spawn:
The heart which I had questioned spoke,
A cry impetuous from its depths was drawn, -
‘I take the omen of this face of dawn!’
And with the omen to my heart cam'st thou.

Zijn Daisy, Violet, Rose, Monica, hoe lief heeft hij ze gehad! Vroolijk was hij in den omgang met hen - vol toewijding, vol bezorgdheid. Soms voelt hij zijn eenzaamheid nog zoo diep, dat hij op 't lentefeest der natuur, hoogtij van vreugde en weelde, verzoekt:

Suffer me at your leafy feast
To sit apart, a somewhat alien guest,
And watch your mirth
Unsharing in the liberal laugh of earth,

ja, de klacht welt hem naar de lippen:

... so long myself had strayed afar
From child, and woman, and the boon earth's green,
And all wherewith life's face is fair beseen,

maar de vlugge voeten der kinderen blijven naast hem trippelen, hij ziet hun jonge blijheid en puurheid; hun lichte

stemmetjes zeggen zoete, dwaze en wijze woorden. Naast vreugde brengen zij hem ach, hoe veel smart! Hij voelt hevig, dat 't leven voor hem voorbij is, hij, een man van even dertig jaar! Eens op een dag wandelt hij met Daisy, en zij is lieflijker dan alle bloemen des velds. Ze plukt hem roode bessen, en huppelt zorgeloos van zijn zijde weg:

She went her unremembering way,
  She went and left in me
The pang of all the partings gone,
  And partings yet to be.

She left me marvelling why my soul
  Was sad that she was glad;
At all the sadness in the sweet,
  The sweetness in the sad.

Still, still I seemed to see her, still
  Look up with soft replies,
And take the berries with her hand,
  And the love with her lovely eyes.

Nothing begins, and nothing ends,
  That is not paid with moan;
For we are born in other's pain,
  And perish in our own.

't Is zomer, brandende zomer:

Summer set lip to earth's bosom bare,
And left the flushed print in a poppy there:
Like a jawn of fire from the grass it came,
And the fanning wind puffed it to flapping flame.

Een man en een kind loopen langs de bloem, hand in hand,

But between the clasp of his hand and hers
Lay, felt not, twenty withered years.

Dan ziet 't kind de bloem, springt terzijde, plukt haar, en zegt: ‘Bewaar ze, uw leven lang.’ Het hart van den man wordt droef:

For *he* saw what she did not see,
That - as kindled by its own fervency -
The verge shrivelled inward smoulderingly:
And suddenly 'twixt his hand and hers
He knew the twenty withered years -
No flower, but twenty shrivelled years.

‘Was never such thing until this hour’,
Low to his heart he said; ‘the flower
Of sleeps brings wakening to me,
And of oblivion memory.’

In ‘Sister Songs’ worstelen de gevoelens om uiting, die de mogelijkheid van redding in hem doen ontstaan:

Upon the ending of my deadly night
(Whereof thou hast not the surmise, and slight
Is all that any mortal knows thereof),
Thou wert to me that earnest of day's light,
When, like the back of a gold-mailèd saurian
Heaving its slow length from Nilotic slime,
The first long gleaming fissure runs Aurorian
Athwart the yet dun firmament of prime.
Stretched on the margin of the cruel sea
Whence they had rescued me,
With faint and painful pulses was I lying;
Not yet discerning well
If I had 'scaped, or were an icicle,
Whose thawing is its dying.
Like one who sweats before a despot's gate,
Summoned by some presaging scroll of fate,
And knows not whether kiss or dagger wait;
And all so sickened is his countenance,
The courtiers buzz, ‘Lo, doomed!’ and look at him askance: -
At Fate's dread portal then
Even so stood I, I ken,
Even so stood I, between a joy and fear,
And said to mine own heart, ‘Now if the end be here!’

Maar het eind was er nog niet, voelden Meynell en zijn vrouw; het mòcht er niet zijn. Zij spaarden geen moeite Thompson te overtuigen, dat zijn behoud in geregelden arbeid lag. Eerst langzaam aan vonden hun woorden geloof. Niet dat Thompson aan de waarde van zijn dichterschap ooit twijfelde:

The sleep-flower sways in the wheat its head,
Heavy with dreams as that with bread:
The goodly grain and the sun-flushed sleeper
The reaper reaps, and Time the reaper.

I hang 'mid men my needless head,
And my fruit is dreams, as theirs is bread:
The goodly men and the sun-hazed sleeper
Time shall reap; but after the reaper
The world shall glean of me, me the sleeper!

Love *I* fall into the claws of Time:
But lasts within a leavèd rhyme
All that the world of me esteems -
My withered dreams, my withered dreams;

maar die dit van zichzelven zeggen kon, hoe moest hij niet allen dwang schuwen?

Eindelijk kreeg Meynell Thompson zóó ver, dat hij op zijn bureau, met andere journalisten, kwam werken. Onder zijn prozageschriften komen een aantal letterkundige critieken voor, die voor 'Merry England' geschreven zijn, en 't spontane missen van stukken waarin hij zijn verbeelding den loop liet, als: 'Finis coronat opus', The fourth Order of Humanity', Moestitiae Encomium', e.a. Maar zijn vriend ook buiten die enkele werk-uren de straat te doen verlaten, mocht Meynell niet gelukken. Wilde hij zooals zijn vrienden naderhand gedacht hebben[1)], onder de duizenden voorbijgangers in Londen's doolhof die ééne terugvinden - 'O brave, sad, lovingest, tender thing!' - die hem, hulpelooze, eens gespijzigd had en gelaafd? Zij had het grootste offer gebracht, dat ze brengen kòn. Ze was weggegaan, toen ze zag, dat hij in een kring stond opgenomen te worden waarin ze zelf niet hoorde. Nimmer heeft Francis eenig teeken van dankbaarheid gegeven aan Mr. Mc Master; nimmer heeft hij hem bezocht na zijn vertrek, en toch had hij trouw in zich - misschen een trouw, die niet door zijn inactiviteit heenbreken kon, maar niettemin een onvergankelijke trouw. Zij deed hem volharden in zijn oude levenswijze, toen vrienden de noodende hand uitstreken. - Zóó zocht De Quincey zijn Ann.

Doch eindelijk werd Thompson's physieke toestand zóó slecht, dat men hem dwingen kon een dokter te raadplegen. Hij werd opgenomen in een hospitaal, en er genoodzaakt den strijd tegen den opium aan te binden. Het breken van 'die vervloekte keten' werd hem een geestelijke herleving; - hij had de gewaarwording van De Quincey: in één uur had

1) Het is Everard Meynell, die deze onderstelling uitspreekt in zijne biografie.

hij meer gedachten nu, dan in een jaar onder invloed van het vergif.

Hij had, in zichzelf, zijn Muze bevrijd.

Zij blijkt vóór alles katholieke Muze te zijn. Mr. Mc Master getuigt dat Thompson niet kerkging, waaruit hij afleidt, dat hij niet op goeden voet kan hebben gestaan met zijn geestelijkheid; - hoe dit zij (later hield hij wel degelijk vriendschap met priesters), zijn geheele gevoelsleven was katholiek. Warm is zijn vereering van Franciscus en zijn orde, en in zijn stuk 'In darkest England' prijst hij het, dat Generaal Booth zijn heilsleger op de wijze van de Franciskaner broederschap ingericht heeft.

Hij wil geen poëzie erkennen, die niet uit religie ontsproten is:

> From Moses and the Muses draw
> The Tables of thy double Law,

en aan zijn vereerde vriendin, Alice Meynell, dicht hij de taak toe:

> Teach how the crucifix may be
> Carven from the laurel-tree,
> Fruit of the Hesperides
> Burnish take on Eden-trees,
> The Muses' sacred grove be wet
> With the red dew of Olivet,
> And Sappho lay her burning brows
> In white Cecilia's lap of snows!

'Saint or singer', hij noemt ze in één adem:

> ... from spear and thorn alone
> May be grown
> For the front of saint or singer any divinizing twine,

en al zijn werken dragen op het titelbad: des dichters lauwerkrans en des martelaars lijdenskroon dooreen gewonden.

In alle stormen, bij alle verzinking heeft hij zijn geloof behouden. Hij heeft onder de menschen gegolden als traag en zwak van wil, en trouweloos; maar hij is nimmer te kort geschoten in verheerlijking van God. Hij wist (in de woorden van zijn vriend Whitten) 'that above the grey London tumult, in wich he fared so ill, he had hung a gol-

den bell whose tones would one day possess men's ears.'

Onmachtig te werken in den dagelijkschen zin des woords, zich zijn brood te verdienen op een wijze overeenkomstig den stand zijner geboorte, heeft hij getracht een zuiver instrument te blijven dat God bespelen kon:

> We speak a lesson, taught we know not how,
> And what it is that from us flows,
> The hearer better than the utterer knows.

Alle aandoeningen van zijn onrustig hart trachtte hij te stillen, dat God's stem zuiver klinken zou, en toen de wereld hem loven ging om de echo daarvan, bad hij zijn God ootmoedig:

> Remember me, poor Thief of Song.

In dezen naamgenoot van Franciscus van Assisi en van Petrarca zijn heiligheid en dichterschap vereenigd. Hij is nimmer geestelijke geworden, maar zijn leven was priesterlijk. Naar bezit streefde hij niet, en waar hij liefgehad heeft, was het 'in Dian's lap'. Hij wist, dat voor hem geen huwelijksgeluk was weggelegd, maar bad elken dag voor 'the unknown She, whom he was destined to love'. In de witte reinheid van die liefde, welk een brandende gloed:

> And if they say that snow is cold,
> O Chastity, must they be told
> The hand that's chafed with snow
> Takes a redoubled glow?

Den dichter ontzinkt de wereld, als hij in verrukking het stralende visioen aanschouwt:

> For he, that conduit running wine of song,
> Then to himself does most belong
> When he his mortal house unbars
> To the importunate and thronging feet
> That round our corporal walls unheeded beat;
> Till, all containing, he exalt
> His stature to the stars, or stars
> Narrow their heaven to this fleshly vault:
> When, like a city under ocean,
> To human things he grows a desolation,
> And is made a habitation
> For the fluctuous universe
> To lave with unimpeded motion.

He scarcely frets the atmosphere
With breathing, and his body shares
The immobility of rocks;
His mind more still is than the limbs of fear
And yet its unperturbed velocity
The spirit of the simoom mocks.
He round the solemn centre of his soul
Wheels like a dervish, while his being is
Streamed with the set of the world's harmonies,
In the long draft of whatsoever sphere
He lists the sweet and clear
Clangour of his high orbit on, to roll,
So gracious is his heavenly grace;
And the bold stars does hear,
Every one in his airy soar,
For evermore
Shout to each other from the peaks of space,
As 'thwart ravines of azure shouts the mountaineer

Thompson's ‘Mistress of Vision’ verleent geen toegang tot haar heiligdom, eer de ziel des dichters gelouterd is:

‘Pierce thy heart to find the key;
With thee take
Only what none else would keep;
Learn to dream, when thou dost wake,
Learn to wake when thou dost sleep.
Learn to water joy with tears,
Learn from fears to vanquish fears;
To hope, for thou dar'st not despair,
Exult, for that thou dar'st not grieve;
Plough thou the rock until it bear;
Know, for thou else couldst not believe;
Lose, that the lost thou may'st receive;
Die, for none other way canst live.
When earth and heaven lay down their veil,
And that apocalypse turns thee pale;
When thy seeing blindeth thee
To what thy fellow-mortals see;
When their sight to thee is sightless;
Their living, death; their light, most lightless;
Search no more -
Pass the gates of Luthany, tread the region Elenore.’

‘Alles Vergängliche ist nur ein Gleichniss’, weinigen hebben de waarheid dezer woorden gevoeld als Thompson. Alle verschijningen des levens vat hij op als belichaming eener eeuwige waarheid. Thompson ziet de natuur niet in

detail, hij heeft geen minitieuse studie gemaakt van de verscheidenheid van planten en dieren; hij ziet slechts grootheid in 't kleine:

> Nature is whole in her least things exprest
> Nor know we with what scope God builds the worm.

De hemellichamen grijpt hij in hun vlucht door 't onmetelijk heelal:

> Thou as a Lion roar'st, o Sun,
> Upon thy satellites' vexèd heels;
> Before thy terrible hunt thy planets run;
> Each in his frighted orbid wheels,
> Each flies through inassuageable chase,
> Since the hunt o'the world begun,
> The puissant approaches of thy face,
> And yet thy radiant leash he feels.
> Since the hunt o'the world begun,
> Lashed with terror, leashed with longing,
> Thy rein they love, and thy rebuke they shun.
> Since the hunt o'the world began,
> With love that trembleth, fear that loveth,
> Thou joinest woman to the man;
> And Life with Death
> In obscure nuptials moveth,
> Commingling alien yet affinèd breath.

Der zonne opgang en sterven komt Thompson 't belangrijkste voor van alle gebeurtenissen, en schoone beelden heeft hij er voor gevonden:

> Lo, in the sanctuaried East,
> Day, a dedicated priest
> In all his robes pontifical exprest,
> Lifteth slowly, lifteth sweetly,
> From out its Orient tabernacle drawn,
> Yon orbèd sacrament confest
> Which sprinkles benediction through the dawn;
> And when the grave procession 's ceased,
> The earth with due illustrious rite
> Blessed, - ere the frail fingers featly
> Of twilight, violet-cassocked acolyte,
> His sacerdotal stoles unvest -
> Sets, for high close of the mysterious feast,
> The sun in august exposition meetly
> Within the flaming monstrance of the West.

Thompson vereert de zon als verwekker en onderhouder, als vervormer, als gever van licht en schoonheid:

Thou twi-form deity, nurse at once and sire!
  Thou genitor that all things nourishest!
  The earth was suckled at thy shining breast,
And in her veins is quick thy milky fire.
Who scarfed her with the morning? and who set
Upon her brow the day-fall's carcanet?
  Who queened her front with the enrondured moon?...
    Who made the splendid rose
    Saturate with purple glows;
Cupped to the marge with beauty; a perfume-press
    Whence the wind vintages
Gushes of warmèd fragrance richer far
Than all the flavorous ooze of Cyprus' vats?
Lo, in yon gale which waves her green cymar,
    With dusky cheeks burnt red
    She sways her heavy head,
Drunk with the must of her own odorousness;
  While in a moted trouble the vexed gnats
Maze, and vibrate, and tease the noontide hush.
  Who girt dissolvèd lightnings in the grape?
Summered the opal with an Irised flush?
  Is it not thou that dost the tulip drape,
    And huest the daffodilly,
    Yet who hast snowed the lily;
And her frail sister, whom the waters name,
  Dost vestal-vesture 'mid the blaze of June,
  Cold as the new-sprung girlhood of the moon
Ere Autumn's kiss sultry her cheek with flame?
    Thou sway'st thy sceptred beam
    O'er all delight and dream;
Beauty is beautiful but in thy glance:
    And, like a jocund maid
    In garland-flowers arrayed,
Before thy ark Earth keeps her sacred dance.

Als hij alles van de zon gezegd heeft, dan eindelijk zegt hij: ‘Thou art of Him a type memorial’. De gansche werkzaamheid der zon en haar ondergang zijn afschaduwing van de voor den Christen eenig-belangrijke gebeurtenis: Christus leven en ondergang op aarde, en zijn herrijzenis in den hemel. Ondergang, die verheerlijking spelt; dood, die geboorte is:

Thus hath He unto death His beauty given:
And so of all which form inheriteth
  The fall doth pass the rise in worth;

For birth hath in itself the germ of death,
   But death hath in itself the germ of birth.
It is the falling acorn buds the tree,
The falling rain that bears the greenery,
   The fern-plants moulder when the ferns arise.
   For there is nothing lives but something dies,
And there is nothing dies but something lives.
      Till skies be fugitives,
Till Time, the hidden root of change, updries,
Are Birth and Death unseparable on earth;
For they are twain yet one, and Death is Birth.

En in de ‘After-strain’ van deze ‘Ode to the setting Sun’ zei hij:

Now with wan ray that other sun of Song
   Sets in the bleakening waters of my soul:
One step, and lo! the Cross stands gaunt and long
   'Twixt me and yet bright skies, a presage dole.

Even so, O Cross! thine is the victory.
   Thy roots are fast within our fairest fields;
Brightness may emanate in Heaven from thee,
   Here thy dread symbol only shadow yields.

Of reapèd joys thou art the heavy sheaf
   Which must be lifted, though the reaper groan;
Yea, we may cry till Heaven's great ear be deaf,
   But we must bear thee, and must bear alone.

Zijn eersten bundel gedichten stuurt hij de wereld in met 't volgende ‘Envoy’:

Go, songs, for ended is our brief, sweet play;
   Go, children of swift joy and tardy sorrow:
And some are sung, and that was yesterday,
   And some unsung, and that may be to-morrow.

Go forth; and if it be o'er stony way,
   Old joy can lend what newer grief must borrow:
And it was sweet, and that was yesterday,
   And sweet is sweet, though purchasèd with sorrow.

Go, songs, and come not back from your far way:
   And if men ask you why ye smile and sorrow,
Tell them ye grieve, for your hearts know To-day,
   Tell them ye smile, for your eyes know To-morrow.

‘Native in your Heaven is smile’, zingt hij een kind toe, dan vragend:

Whence your smiles, we know, but ah!
Whence your weeping, Viola? -
Our first gift to you is a
Gift of tears, my Viola!

Hij weet 't leven der menschen armzalig. Waar is de schoonheid der schepping gebleven? Welk een onvolkomenheid, welk een bederf, welk een wanvorming! Hoe stiefmoederlijk behandelt de aarde haar kinderen - hoe slecht rust zij ze uit voor den levensstrijd! Arme aarde: ‘sick with death, and sick with birth, Aeon to aeon; in secular fever twirled’... De aarde is onbegrijpelijk oud, en zóó krank en zóó moe, dat niemand 't zou kunnen uitspreken; hoe zwak zijn ze, de latere loten van den ouden levensboom:

...these weeds,
These corporal leavings, thou not cast'st us new,
Fresh from thy craftship, like the lilies' coats
But foist'st us off
With hasty tarnished piecings negligent,
Snippets and waste
From old ancestral wearings,
That have seen sorrier usage; remainder-flesh
After our father's surfeits; nay with chinks,
Some of us, that if speech may have free leave,
Our souls go out at elbows. We are sad
With more than our sires' heaviness, and with
More than their weakness weak; we shall not be
Mighty with all their mightiness, nor shall not
Rejoice with all their yoy. Ay Mother! Mother!...

Zwak was ook Thompson; zijn vrienden hebben gemeend, dat de opium lang de kwaal bestreden heeft die hem ondermijnde: de tering, die hem ten slotte ten grave gesleept heeft. Was zijn karakter ook zwak? Zijn biografie is geschreven door vriendenhand; hoe zouden we er anders dan bewondering en liefde in aantreffen! Thompson maakt niet den indruk een sterk karakter te zijn geweest, maar de zwakheden, die we bij hem opmerken: verstrooidheid, onmacht om ooit of ergens op tijd te komen, passiviteit, zijn klein en beminlijk; geheel verklaarbaar uit zijn gestel en aanleg. Er ligt humor in zijn strijd tegen zijn inactiviteit, te bed liggend, kon hij er niet toe besluiten op te staan, en om zijn lusteloosheid te hulp te komen, bedacht hij aansporende aforismen. Maar 't hielp weinig en soms had hij

door zijn droomen zoo zeer alle begrip van tijd verloren, dat hij meende in huis toebereidselen voor het ontbijt te hooren, als men inderdaad toe was aan 't middagmaal.

't Is moeilijk Francis' persoonlijkheid te benaderen. We kunnen trachten zijn eigenschappen na te gaan en tot de overtuiging komen, dat hij een welwillend man was, vroolijk en geestig soms bij al zijn heimwee naar 't Vaderhuis - maar al meenen we van zijn wezen de buitenzijde te onderkennen, blijft ons niet altijd te zeggen over, wat hij van Alice gezegd heeft:

> If I would praise her soul (temerarious if!)
> All must be mystery and hieroglyph -

moeten we niet denken aan wat hijzelf ervoer:

> Now all is said, and all being said, - aye me!
> There yet remains unsaid the very She.

Voor ons is de mensch Thompson minder belangrijk, dan wat van hem overbleef toen de mensch verdween.

Onder zijn proza zijn een drie of vier stukken, buiten pressie tot stand gekomen, die den vollen gloed hebben zijner poëzie. Zijn opstel over Shelley werd eerst afgewezen door de redactie van de ‘Dublin Review’, om de ongekende weelderigheid van uitdrukking. Toen het na zijn dood in dit tijdschrift verscheen, beleefde dit nummer een herdruk; het eerste nummer waarmede dit gebeurde in de 75 jaar dat de ‘Dublin Review’ bestond.

Er zijn drie bundels poëzie van Thompson verschenen, ‘Poems’, ‘Sister Songs’ en ‘New Poems’, in de jaren 1893, '95 en '97. Een deel van 't publiek en van de critici verbijsterde de rijkdom en stoutheid van taal. Anderen verhieven den dichter ineens tot de hoogte van een Shelley. Toen in 1893 ‘The Hound of Heaven’ verscheen, noemde de dichter Coventry Patmore dit vers ‘one of the very few *great* odes of which the language can boast.’ Het bracht ontroering in de laatste levensdagen van den ouden Burne Jones, die er van zei: ‘Since Gabriël (Rossetti's) “Blessed Damozel” no mystical words have so touched me’.

Het gedicht blijft Thompsons meesterwerk. Onstuimig stormt het rhythme, dat de vertwijfeling van den vluchteling, de onafwendbaarheid van den vervolger laat voelen:

I fled Him, down the nights and down the days;
I fled Him, down the arches of the years;
I fled Him, down the labyrinthine ways
Of my own mind; and in the mist of tears
I hid from Him, and under running laughter.
Up vistaed hopes I sped;
And shot, precipitated
Adown Titanic glooms of chasmèd fears,
From those strong Feet that followed, followed after.
But with unhurrying chase,
And unperturbèd pace,
Deliberate speed, majestic instancy,
They beat - and a Voice beat
More instant than the Feet -
'All things betray thee, who betrayest Me.'

Hoogmoed en verzet hijgen naar adem, tot in de ontstellende schoonheid van den volgenden regel de breking komt:

Naked I wait Thy love's uplifted stroke!
My harness piece by piece Thou hast hewn from me,
And smitten me to my knee;
I am defenceless utterly.

En dan de sterke rust in de stem van den Vader, die met oneindige teerheid neerziet op het kind, dat zich tot hem keert:

Now of that long pursuit
Comes on at hand the bruit;
That Voice is round me like a bursting sea:
'And is thy earth so marred,
Shattered in shard on shard?
Lo! all things fly thee, for thou fliest Me!
Strange, piteous, futile thing,
Wherefore should any set thee love apart?
Seeing none but I makes much of naught' (He said),
'And human love needs human meriting:
How hast thou merited -
Of all man's clotted clay the dingiest clot?
Alack, thou knowest not
How little worthy of any love thou art!
Whom wilt thou find to love ignoble thee,
Save Me, save only Me?
All which I took from thee I did but take,
Not for thy harms,
But just that thou might'st seek it in My arms.
All which thy child's mistake
Fancies as lost, I have stored for thee at home:
Rise, clasp my hand, and come!'

Halts by me that footfall:
Is my gloom, after all,
Shade of His hand, outstretched carressingly?
'Ah, fondest, blindest, weakest,
I am He Whom thou seekest!
Thou dravest love from thee, who dravest Me.'

De laatste jaren van Thompsons bestaan kenmerkten zich niet door bijzondere omstandigheden. Hij was langen tijd in Storrington, in Pantasaph, ten slotte opnieuw in Londen, waar hij eenvoudig en eenzaam leefde, niet zonder verkeer met eenige vrienden.

Hij wist zijn kracht in 't hopen op den nieuwen morgen, in 't wachten, tot de tijden vervuld zouden zijn:

... Power is man's
With that great word of 'wait',
To still the sea of tears
And shake the iron heart of Fate.

De winteraarde, die vol vertrouwen de lente beidt, verbeeldt nu zijn leven:

O earth, unchilded, widowed Earth, so long
Lifting in patient pine and ivy-tree
Mournful belief and steadfast prophecy.

Die hem toen hebben gekend zijn geroerd geweest door de kinderlijkheid en zachtheid van zijn gemoed, dat niet verbitterd of onzuiver is geworden door aardsche ellende. En wij, die zijn wezen alleen kennen uit zijn geschriften, wij zijn beschaamd door zóó groot geloof, door zóó groote liefde tot God.

Schoonst van al is dit gevoel van kleinheid naast dezen eenvoudige uitgedrukt door Whitten, na Thompson's dood in 1907:

> I cannot follow, far less expound, the faith which Thompson held so humbly, and embellished so royally. But I am very certain, that if these things are, and if God loves that man who for a wage of tears refines fine gold for His Ark, and with bleeding hands digs the rock for its adorning, then indeed the morass is become firm ground, and my old friend sees, through some thinner veil, the immutable crocean dawn effusing from the Father's Throne.

J. DE MAREES VAN SWINDEREN.
Hoenderloo 1917.

De staatsbegrooting voor 1918 en de beeldende kunsten.

In een zijner benijdenswaardig frissche studies heeft R.P.J. Tutein Nolthenius den schrik en ontzetting in herinnering gebracht, waarmede onze Volksvertegenwoordiging een nieuwen invloed op de jaarlijksche begrooting naging: dien van Jhr. Victor de Stuers! En toch waren onze afgevaardigden (hoe ook in bijzonderheden de manieren van den energischen referendaris waren) niet voor een verrassing gesteld, noch overrompeld. In zijn 'Holland op zijn smalst' had de Stuers niet alléén een kritiek geleverd op toestanden, die waarlijk kritiek ten zeerste noodig hadden, maar hij had er ook (het is door Dr. Jan Veth reeds opgemerkt) een programma in gegeven, waarnaar gewerkt kon worden. Er stond duidelijk in te lezen wat men van den nieuwen bewindsman te wachten had, uit welke overtuigingen de nieuwe bestuursmaatregelen zouden voortkomen en zelfs hoe ze met elkander in verband zouden staan als deelen van een doordacht geheel.

Zoowel kunsten als ambachten oordeelde de Stuers, in zijn tijd, achterlijk en onvoldoende. Hij wilde dus werken aan een herleving en versterking der nationale kunst, die hij niet zocht als een autocratische weelde, maar als een in den grond democratische, algemeene en harmonische levensuiting des volks. Hij achtte dit slechts te bereiken door de liefde en de studie der oude kunst, waarin hij zijn hoogste idealen verwezenlijkt zag, en bouwde dus al zijn

plannen (en er waren er vele) in de gedachte, dat de grootheid der oude kunsten in den modernen tijd een logische en harmonische voortzetting vinden zou.

Hij stond in zulke verlangens waarlijk niet alleen. De vereering voor vroeger tijden werd ook in breeder kringen met zorg gevoed, en zelfs de zoo revolutionnair gezinde groote schilders uit het midden der 19de eeuw, ze waren allen romantici in dien zin, dat ze de grootste hoogten hunner kunst in vroegere perioden onovertroffen bereikt geloofden.

Tot die romantici behoorde ook de Stuers, en zoo gaf hij zijn programma passend voor zijn tijd en even compleet en al-omvattend als de groote Europeesche beweging waartoe hij behoorde. Hij verlangde in de eerste plaats een nieuwe kunst, niet van salonstukken alléén, maar van groote monumentale werken, vóór en door een kunstzinnig volk gesticht. En daarvoor was noodzakelijk het behoud en de studie der oude kunstwerken.

Er kwamen maatregelen voor onze historische monumenten, die, opnieuw in het leven opgenomen, een achtbaar getuigenis voor schoonen arbeid zijn zouden; musea, die de z.g. vrije kunstwerken zouden bewaren en tentoonstellen; en organisatie van het kunstonderwijs, dat de openbare lessen der oude kunstperioden zou populariseeren en dienstbaar maken aan nieuwe werken.

Men kan over de maatregelen, die op dat werkplan volgden en er uit voorkwamen, verschillend oordeelen; het plan zelve was echter logisch en animeerend en heeft dan ook de kracht uitgemaakt van een langdurigen bestuursarbeid, die door de volksvertegenwoordiging wel steeds met eenigen angst en ontsteltenis werd gevolgd, maar die toch ook menigmaal een schoone overwinning als eerlijk verkregen goed thuis bracht.

En thans?

Er is sedert het optreden van de Stuers - hoe kan het anders - veel gewijzigd, veel ouds verdwenen, veel nieuws opgekomen. En zoo iets daardoor aan invloed en beteekenis voor den algemeenen volksarbeid verloren heeft, dan is het wel de illusie dat de oude kunst herleven kan. Werd niet voor eenige jaren op een behoorlijk kunstcongres beweerd, dat de studie der kunsthistorie de groote vijand was van alle nieuwe kunst?

Er is onder de jongere architecten maar één leus, en die is: weg met de navolging der oude stijlen! De schilders en beeldhouwers van gelijke intenties hebben ons op menige tentoonstelling doen zien hoe zij door eenzelfde verlangen gedreven worden.

Het is alweer niet de vraag of men het daarmede geheel eens is. Maar er moet uit de algemeene gegevens besloten worden, dat aan de historische illusies, voor een groot deel althans, de vroegere kracht ontnomen is.

Maar daarmede werd ook het complete systeem, dat op de studie en de vereering der oude kunsten berustte, minder klemmend. Oude monumenten, musea, kunstonderwijs, ze zijn niet meer voor onzen tijd, wat ze vóór 50 jaren waren. Een nieuw werkplan zal moeten worden overwogen en ineengezet, opdat de vroegere maatregelen kunnen worden gecorrigeerd en niewe ingeleid.

De Stuers ging heen en heeft reeds zijn tweeden opvolger. Een klare en opene uiteenzetting van de beginselen, die bij de zoo veranderde tijden leiding zullen geven, hebben we echter niet ontvangen.

Jammer is dit zeker, maar verklaarbaar evenzeer.

Wel zou het, als bij wisseling van Ministers, een schoone traditie kunnen worden, indien ook de ministers zonder portefeuille of verantwoordelijkheid, die in deze Afdeelingshoofden wel eens aangewezen zijn, een algemeene uiteenzetting van hun overtuigingen gaven naar den trant van ‘Holland op zijn smalst!’ Maar men moet erkennen, dat de taak in den loop der jaren niet gemakkelijker geworden is. De oude eensgezindheid bestaat niet meer, en tal van meeningen met onopgeloste moeilijkheden zijn er voor in de plaats gekomen. Bovendien - aan dàden is vooral behoefte.

Welnu, daaraan ontbreekt het niet den laatsten tijd! en al ontvingen we geen beginselverklaring vooraf, we mogen ons niettemin van harte verheugen, dat de Afdeeling K.W. inderdaad het vertrouwen heeft weten te veroveren en, gegesteund door dit vertrouwen, een waarlijk buitengewone activiteit vermocht te ontwikkelen.

Als in de beste dagen van de Stuers gevoelden ook bij de begrooting voor 1918 eenige kamerleden zich verontrust door de stijging der voor de Afd. K.W. voorgestelde uitgaven. En anderen volgden met belangstelling de verschillende

maatregelen, waarvan het voor en het tegen met zorg in het voorloopig verslag besproken wordt.

Mag men nu van harte hopen, dat de begrooting althans in de voornaamste der geraamde uitgaven voor de Afd. K.W. de volle sympathie der Kamer blijve vinden, opdat de verblijdend milde gevoelens der Regeering worden erkend en aangemoedigd - het blijft niettemin de taak der kunstenaars en van allen, die eenigszins mede de verantwoordelijkheid voor de te nemen maatregelen hebben zullen, om met aandacht de beginselen na te speuren, die in de voorstellen liggen opgesloten. Zijn die gevonden en getoetst, dan kan men met te grooter zekerheid de gevolgen verwachten, waarop men bij elke actie van te voren rekenen moet.

Dit onderzoek wordt gemakkelijker, doordat men bij de verschillende posten herinnerd wordt aan publicaties en meeningen buiten de ministerieele stukken; en aangezien de minister verklaart zich geen partij te willen stellen bij gevoerde disputen, is het ons een te gereeder aanleiding om in deze publicaties en meeningen den ondergrond der voorstellen op te zoeken.

Wat de monumentenzorg betreft, vinden wij die wel op de meest sympathieke wijze neergelegd in de ‘Inleiding’, die Dr. Jan Kalf onlangs schreef bij een uitgave van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Gevoelig en zakelijk wordt daar waardig een pleidooi gehouden voor de bekende restauratie-regelen. Dankbaar kan men er zeker voor zijn. Geheel voldaan?

Neen. Daarvoor bevat de geheele beschouwing, naast het vele wat werkelijk ter zake dienende en van groote waarde is, tè weinig belichting van de werkelijk reëele tijdsomstandigheden.

Het is verklaarbaar dat in de uiteenzetting een voller waardeering gemist wordt van het verdienstelijke dat de arbeid der vroegere restaurateurs, zelfs bij hun dwalingen, voor de ontwikkeling des volks gehad heeft. Maar bevreemdend is het, dat de geachte schrijver niet inziet, hoe de fout zijner voorgangers, niettegenstaande de verdiensten die hij zich ongetwijfeld reeds verworven heeft, ook de zijne dreigt te worden.

Dr. Kalf vreest niet genoegzaam het gevaar van ‘wetenschappelijke oogen’ (pag. 11). De oude monumenten doen

een beroep op het volle leven, op alle krachten van den maatschappelijken arbeid, en mogen, naar het mij voorkomt, niet ten dienste der wetenschap geïsoleerd worden.

Hoe juist merkt Dr. Kalf op, dat de eerste restauratiedenkbeelden gedragen werden door 'schrijvers en architecten' - waarlijk niet de éérst geroepenen voor het schoonheidsbehoud onzer oude monumenten! Zelfs de architecten niet. Welk een verschil immers is er tusschen de bouwmeesters, die den bouw der oude monumenten leidden, en die, welke de restauratie ervan bewaken zullen! Alberdingk Thijm beweerde wel, dat de breuk tusschen Renaissance en Gothiek grooter was dan die tusschen de Gothiek en de Klassieke Kunsten. Maar grooter is, in situatie en middelen, die tusschen den modernen bouwmeester en ál zijn voorgangers.

De aanwijsbare fout der vroegere restauratie-leiders is daarom deze geworden, dat ze, in het resultaat der samenwerking van geleerden en architecten, de kunst, den vormenden beeldenden arbeid zelve, te kort deden. Zij zagen in het schoone handenwerk van vroeger tijden, gegroeid uit het volk in al zijn geledingen en staande midden in het volle leven, slechts het interessante archeologisch wetenschappelijk probleem dat zonder de bezielende medewerking der beeldende kunstenaars onoplosbaar blijven *moest*.

Zonder eenige erkenning van dit gevaar worden ons thans de nieuwe regelen voor restauratie van monumenten alweer aangeboden door (pag. 16) 'kunstenaars en geleerden - architecten en oudheidkundigen.'

De fout der geheele beweging is geweest vroeger, en nu, dat men nooit overtuigd de medewerking gezocht heeft van hen, die nog de kern der oude arbeidstradities erkennen en bewaren, en wier hulp toch in de eerste plaats onmisbaar geacht moest worden.

Het is zeer gemakkelijk te bewijzen, dat het zoo gegaan is en - dat men het tenslotte ook heeft gevoeld. Immers, de studie van het restauratievraagstuk werd door den Oudheidkundigen Bond oorspronkelijk uitsluitend aan architecten en oudheidkundigen opgedragen. Toen echter een resultaat bereikt was, heeft men blijkbaar ingezien dat het toch al te dwaas was 'in het land van Rembrandt' en.... Bosboom, bij den minister te komen met voorstellen, waarbij de beeldende

kunsten zoozeer betrokken zijn en waarbij de kunstenaars nimmer waren gehoord. Men heeft toen alsnog de federatie van Beeldende Kunstenaars bereid gevonden tot een bewijs van instemming. Maar zoo lost men zulke moeilijkheden toch niet op!

Gelukkig is de verklaring van den minister, dat in dezen door hem geen partij gekozen wordt, voor ons tevens de verzekering dat het behoud onzer monumenten niet gemaakt zal worden tot een architecten- en geleerdengeschil! Door een 'Rijks-Commissie voor Monumenten-zorg', zooals thans wordt voorgesteld, kàn een goed werk gedaan worden. Is de samenstelling goed - dan moet inderdaad de instelling dezer Commissie, ter voortzetting van het goede dat onder het regiem de Stuers bedoeld werd, en ter voorkoming der soms zeer te betreuren fouten, als een verblijdend feit begroet worden.

De samenstelling van zoo'n Commissie - dat blijft niettemin een raadsel. De minister verzekert, dat niet aan één persoon de geheele leiding der zaak zal worden toevertrouwd, en men verlangt, dat hij zooveel mogelijk zal zorg dragen dat verschillende meeningen in de Commissie vertegenwoordigd worden. Zou de ronde vraag niet geoorloofd zijn: 'Hoe zal de minister daarvoor zorgen?' Omdat er onzekerheid voor hem is ten opzichte der beginselen en feiten wil hij een Commissie. Maar zal die zelfde onzekerheid dan niet bestaan omtrent samenstelling en leiding dier commissie?

Ongetwijfeld zal die bestaan, en men is gelukkig te kunnen verwijzen naar een uiting van den minister zelven, die het in zijn memorie van toelichting betreurt, dat hem geen college ter beschikking staat om hem voor te lichten. Zoo is het, en de klacht doet denken aan het Instituut voor Schoone Kunsten, dat zoo ten onrechte in geen der stukken besproken of zelfs maar genoemd wordt. Dit zou het officieele lichaam kunnen zijn om den minister in zulke zaken voor te lichten; en de zichtbare moeilijkheden, die aan de stichting van een Instituut verbonden zijn, mogen toch niet een blijvende verhindering worden dat het Instituut er komt!

Behalve de gevaren der samenstelling is nu het eenige bezwaar tegen de instelling der Commissie, dat hieruit nieuwe moeilijkheden rijzen kunnen voor de stichting van het door velen zoo noodzakelijk geachte Instituut, dat niet onder

den overwegenden invloed van geleerden en architecten behoort te werken.

Worden we aldus, wat de monumenten betreft, door de buiten de ministerieele stukken gevoerde gedachtenwisseling en publicaties ingelicht omtrent de bedoelingen en mogelijkheden, die in de begrooting liggen opgesloten, niet alzoo is het met de musea, waarvoor opnieuw, als vóór den oorlog, de noodige gelden worden aangevraagd.

Er is echter een feit. Dezelfde federatie n.l., die zoo gewillig oudheidkundigen en architecten ten opzichte der oude monumenten van dienst was, heeft hier, zonderling genoeg, getracht roet in het eten te gooien. Zij wenscht (naar de bladen bericht hebben), dat al de voor Museumaankoop gevraagde gelden zullen worden bestemd voor aankoop van kunstwerken op de werkplaatsen der kunstenaars.

Ik kan niet ontkennen, dat de onderneming iets roekeloos' heeft en zelfs de bekoring van een groot en ruim idee mist. En toch zou ik wel iets willen zeggen - niet om het aan te bevelen, maar als een bijdrage tot het onderzoek of hier wellicht een belangstelling spreekt die in de toekomst van goede beteekenis worden kan.

Want herhaaldelijk immers dringt zich de gedachte op of er niet nderdaad een rivaliteit tusschen het museum-wezen en de levende kunst gevreesd moet worden. Men behoeft daarvoor niet de scherpe conflicten in herinnering te brengen, ontbrand naar aanleiding van het bezetten van museumambten, of bij kunsthistorische disputen! Het is voldoende terug te denken aan de zooveel grooter en schooner plaats, die de kunst in het leven innam, toen musea geheel onbekend waren en de levensvolle monumenten het volk de schoonste deelneming aan kunst en kunstgenot openden. Gerust mag het worden gezegd, dat we er niet op vooruitgaan, indien we in de plaats van lastgevers, in de plaats van de begeerte naar de kunst in de maatschappij, museumambtenaren en de knekelhuizen der openbare verzamelingen krijgen.

Er is niemand, die niet liever een kunstwerk in de intimiteit eener woonkamer of in de plechtige openbaarheid van Kerk of Raadhuis ziet, dan in de zielloze museumzalen.

Zoo is er wel ter dege een tegenstelling tusschen museum-

ijver en kunst-behoefte, zelfs voor wie ten volle zoowel het rijke museum als den meermalen voortreffelijken museumambtenaar waardeert. En mocht er een belangenstrijd ontbranden tusschen de kunst van onzen tijd en die der musea - dan gevoelen de kunstenaars niet ten onrechte, dat zij zwak staan tegenover de geschoolde ambtenaars-wereld, die aan de beoefening en bewaring der oude kunst verbonden is. Nu moge men in de actie der federatie afkeuren, dat ze ten slotte het museum een overdaad van werken zou toevoegen, voor zulke 'bijzetting' noch bestemd noch begeerd, - het schijnt mij redelijker zich er over te verwonderen dat de tegenstelling van museum en kunst niet vroeger en niet op grond van een vaster plan is aangewezen, en er zich over te verheugen, dat zelfs in deze niet zeer gelukkige poging een neiging te bespeuren valt bij de kunstenaars zelf om zich van de situatie rekenschap te geven.

Wellicht zien we het nu in de toekomst nog eens gebeuren dat de Bouwkundige Vereenigingen, die een verzameling van teekeningen, modellen en maquettes wenschen (het Architectuur-museum), in het volle bewustzijn, dat straat en plein hun ware museum is, de leerzame collectie, die hier bijeengebracht kan worden, juist wenschen te zien opgenomen in de groote Rijks onderwijs-instellingen: het industrieel-technische gedeelte aan de Technische Hoogeschool, het artistiektechnische gedeelte aan de Rijks Academie, opdat het kille van een museum-verband zoo min mogelijk drukke op een verzameling, die zoozeer het verwarmende van het volle leven behoeft.

Het noemen dezer instellingen echter voert ons naar dat andere belangrijke deel der begrooting voor de Afd. K.W.: het Kunstonderwijs.

Hier ontbreekt het ons weer allerminst aan officieele literatuur buiten de begrootingsstukken. Van de belangrijkste en oudste instelling: de Rijks Academie van Beeldende Kunsten, verschijnt jaarlijks in de Staatscourant een verslag, dat door de Commissie van Toezicht aan H.M. de Koningin wordt uitgebracht. Het is ongetwijfeld door deze reeks van mededeelingen en beschouwingen, dat het schoone resultaat verkregen werd, dat ook bij deze begrooting wordt genoemd: de openbare wedstrijd voor een nieuw Academiegebouw.

Maar bovendien is er eenige jaren geleden een ministerieele Commissie ingesteld om de Regeering van voorlichting te dienen in zake het kunst- en teekenonderwijs. Deze Commissie heeft een omvangrijk en, voor zoo ver mij bekend is, door niemand weersproken rapport uitgebracht, dat gepubliceerd is en de Volksvertegenwoordiging niet onbekend behoeft te zijn.

Het is waarlijk eenigszins een teleurstelling, dat dit toch het geval schijnt te wezen, en het gevolg daarvan is een initiatief van de zijde der Kamer, waarvan het voordeel zeker twijfelachtig genoemd mag worden.

Ook voor het kunst-onderwijs in zijn ruimste opvatting had de Stuers een zeer warme belangstelling die hem, in overeenstemmieg met zijn algemeene inzichten, tot maatregelen en en organisatie-plannen voerde, waarvan de waarde, hoe groot die eertijds geweest moge zijn, thans echter reeds sedert jaren op goede gronden betwijfeld wordt.

Van dat veranderde inzicht getuigen zoowel de jaarverslagen der Commissie van Toezicht op de Rijks Academie als het rapport der ministrieele commissie in zake kunst- en teekenonderwijs. De begrippen over kunst, kunstnijverheid en industrie zijn juist door de werkzaamheid der laatste vijftig jaren gezuiverd en scherper omlijnd. De anarchie, die in deze materie dreigt en die aanleiding gaf tot instellen der bovengenoemde commissie, is meermalen aangewezen. Er ressorteert kunstonderwijs onder de afd. K.W., maar ook onder de afdeeling Onderwijs (bij Middelbaar en Hooger onderwijs). Eenig verband, eenige algemeene leiding is er voor de verschillende regeeringsmaatregelen niet, en in de Kamer is terecht door de aanbrengers van het nieuwe idee eener Inspectie de overtuiging uitgesproken, ‘dat het vraagstuk der teekenscholen tot oplossing moet worden gebracht.’

Meent men nu inderdaad, dat deze oplossing redelijk zal worden bevorderd door, met voorbijzien van de studie en den arbeid der ministerieele commissie, een nieuwen inspecteur te benoemen, wiens eerste streven zal kunnen zijn, de aan zijn zorg toevertrouwde scholen buiten eenig verband met het groote geheel uit te breiden en te pousseeren?

Met allen eerbied, schijnt mij het hier door eenige kamer-

leden genomen initiatief bedenkelijk. De minister was, naar het mij voorkomt, meer in de gelegenheid de verschillende meeningen te kennen dan de kamerleden, die hun leiding voor de zijne in de plaats stelden. Intusschen, een wijs beleid kan hier veel kwaad voorkomen. Indien de nieuwe inspecteur een man is van bijzondere bekwaamhaid, indien de Regeering zorgt, dat het rapport der ministerieele commissie en de jaarverslagen der Academie, voor zoo ver die de algemeene organisatie van het kunstonderwijs betreffen, niet ondergeschikt gemaakt worden aan een persoonlijk regiem, dan kan de sprong gewaagd worden.

Een al te voornaam punt zou ik verwaarloozen, indien ik niet een dankbaar woord wijdde aan de voorstellen der Regeering omtrent de Rijks-Academie von Beeldende Kunsten. De noodzakelijkheid dezer voorstellen is in de memorie van antwoord zóó uitnemend aangetoond, dat men alleen nog zou willen herinneren aan een gedeelte van het Jaarverslag over 1872. De Commissie van Toezicht zegt daarin:

'Al wordt ook het zoogenaamde industrieele kunstonderwijs niet tot het gebied (der Academie) getrokken, niets belet haar de zuivere, reine kunst ook te onderwijzen aan toekomstige industrieelen en handwerkslieden zonder concessiën te doen aan het utiliteitsbegrip. Het ligt daarbij geheel op haren weg om voor het middelbaar onderwijs bekwame en met waarachtige kunstbegrippen doortrokken leeraars te vormen. Niet alleen kunstenaars in den engeren zin des woords moet zij trachten op te leiden en te steunen, maar zij moet haar invloed trachten uit te breiden tot de geheele maatschappij, opdat de begrippen van schoonheid en kunst meer en meer tot gemeen goed kunnen worden, ten bate der algemeene beschaving en veredeling van nijverheid en ambachten'.

Van hoe ruim begrip getuigen deze woorden en hoe bemoedigend is het, dat de Regeering, daartoe reeds voor eenige jaren door een uitmuntende rede van Mr. Dr. van Leeuwen in de Eerste Kamer aangezet, de voorstellen doet om de Academie langzamerhand te doen beantwoorden aan het voorschrift en de bedoeling der wet.

Ontmoedigend zou het daarbij mogen heeten, dat thans nog bezwaren vernomen worden naar aanleiding der eerste kleine som, die wordt voorgesteld om een begin van actie mogelijk te maken. Voor enkele jaren werd in een adres door de Maatschappij Arti et Amicitiae aan de Tweede Kamer, gewezen op de wanverhouding tusschen de uitgaven voor het Wetenschappelijk Hooger Onderwijs en dat der Beeldende Kunsten. Het is geen overdrijving indien men de onkosten voor onze hoogescholen (Amsterdam medegerekend) op 5 milloen schat. Welnu, de eenige instelling voor Hooger Kunst-onderwijs kost, zelfs met de thans voorgestelde verhooging, van dit bedrag.... 1%. Het zou toch waarlijk nog geen overdaad zijn indien van die 1% eens 2% groeiden.

Mogen in dien zin ook de ministerieele verzekeringen in de memorie van antwoord gelezen worden.

Want op grond der wet, waarbij de Rijks Academie gesticht werd, en voor de goede regeling van het schoonheidsonderwijs in het algemeen, moet men voor deze zoo langen tijd stiefmoederlijk behandelde instelling een ruime ontwikkeling noodzakelijk achten. En wellicht - ik ben althans geneigd dit aan te nemen - wordt door een krachtige en veelzijdige Academie een waardevolle bijdrage geleverd voor de constructie van een nieuw programma voor kunstverzorging, nu het complete doch verouderde stelsel van de Stuers ons niet meer in zijn volle kracht dienen kan.

A.J. DER KINDEREN.

Jaapje.

Het is alweer een jaar of wat geleden, dat in Haarlem het nieuwe Frans-Hals-Museum werd ingewijd. Een groot aantal genoodigden uit het gansche land was er eerst op het Stadhuis ontvangen en door de autoriteiten toegesproken. Vandaar trok de stoet naar de nieuwe kunsthal. Ook Jacobus van Looy, dien men anders bij zulke plechtigheden niet pleegt te ontmoeten, was van de partij, en mee trad hij nu uit het Grootheiligland de poort binnen van het nieuwe museumgebouw, dat ons deftiglijk vertoond stond te worden. Een van zijn vroegere kameraads plaagde Kobus in het oor, dat deze in zijn oude weeshuis toch nog wel beter den weg zou weten dan de gelegenheids-gidsen van dien dag. Maar met dat, tegelijkertijd afwerende en vergoelijkende gezicht, dat hij trekken kan, ongeveer alsof hij zeggen wou: ‘Je hoeft er me niks van te vertellen, hoor!’, stapte van Looy zwijgend verder, links en rechts alles rustig opnemend... om echter opeens te verdwijnen. De bezichtigers van de tot schilderijenzalen gemetamorfoseerde weeshuislocaliteiten had hij aan hun lot overgelaten. En door de ramen heen konden wij hem nu bij den zonnewijzer op de binnenplaats alleen zien staan mijmeren, gelijk Zebedeus: ‘in het priëel zijner herinnering.’ Op diezelfde plek toch was het, dat de thans nog zoo jonge grijsaard, een halve eeuw geleden, dagelijks had gespeeld. Maar in zijn zienden geest moet het daar, op dien openingsdag, gebeurd zijn, dat zijn kindsheid, - dat Jaapje herleefde.

Wanneer in het drachtige geheugen van dezen duivekaterschen kerel een brok verleden opdoemt, dan is het

in waarheid, alsof hij dit opnieuw doorleeft. Hij ziet alles weer zoo brandend voor zich, als ware het juist bezig te gebeuren. Geen weemoed van herinneren of kleuring van illusie, die het met gebroken tinten verft. Het staat in al zijn bonte wemeling voor zijn schildersoog, zoo sprankelend van licht en kleur en zoo warm van levensadem als het heden zich nauwelijks aan hem zou hebben geopenbaard.

In den geest van een kind vallen de waarnemingen en aandoeningen daarom zoo duidelijk naar binnen, omdat die geest nog niet door te veel indrukken vertroebeld is en om zoo te zeggen nog blank ontvangt. Maar nu is het wonderbaarlijke bij van Looy, dat hij, die sedert toch door zoovele straten des levens is gegaan, in *Jaapje* de prilheid van het kinderzien en het kindervoelen zoo onvermengd heeft weten te bewaren. Want terwijl de verhaler zich naar den vorm buiten zijn kleinen hoofdpersoon stelt, brengt hij, al vertellend, metterdaad voortdurend de dadelijke indrukken van Jaapje zelf, en Jaapje's eigen terugslag op die indrukken ongerept naar voren.

Voor Jaapje's gretige oogen is de buitenwereld een aldoor wisselend en boeiend schouwtooneel. En dit bijna zonder dat hij het zelf beseft. Want hij bekijkt haar niet, hij ziet haar. Hij ziet zeer doordringend, maar zonder iets van bedoeling of opzet, volkomen argeloos. Hij ziet van binnen uit, effen, vol en onbewimpeld. De auteur laat Jaapje als een alleenig kereltje tusschen al die, door menschengedoe rondom hem opgestelde, dingen heenstappen, alle gebeuren gedwee ondergaand en aanvaardend, evenals hij zich den wind langs de slapen laat strijken en bijna zooals een somnambule door het leven wandelt. Jaapje is een klaar-ziende soezebol, die zijn oogen goed den kost geeft, maar zich ook door niemand uit zijn droomen laat lokken. Zijn mijmeren legt niets aan zijn zien, zijn zien niets aan zijn droomen in den weg. De twee gaan hand in hand. Het scherp aanschouwde slaat bij Jaapje dadelijk naar binnen en de snel opduikende gedachte volgt voetstoots de voorstelling, die het geziene heeft opgewekt. Wij hooren Jaapje dan kunsteloos inventariseeren wat aan zijn oog voorbij gaat, en hem in één adem, hardop denkend, de onnoozele opwellingen, de haperende overwegingen, de kluchtige bedenksels en het vage gepieker ten beste geven, die

door het geziene in zijn halfbewustzijn van den hak op den tak komen te springen. Een heel kleur-rijk staaltje van dit zich stilletjes binnenste-buiten keeren, wat de jongen pleegt te doen, vindt men op die bladzijde, waar hij, in Amsterdam bij een oom te gast, aan den IJkant staat te prakkezeeren. En nog haast mooier is zijn accompagneeren van de direkte waarneming met mijmerijen, op dien Zondag, als hij bij grootmoeder met Door op het hofje doorbrengt, - dat hofje, waaraan dan al eer een zoo rijk suggestief hoofdstuk gewijd is. De denklijn is bij dat reflecties-spinnen schemerig en opeens toch ook weer duidelijk getrokken, zooals plotselinge impulsies zich boven onbewust voortdoezelen kunnen uitreppen.

Zoo slaagt de auteur er in, ons een helder aanschouwelijk beeld van Jaapje's omgeving voor te zetten en tegelijkertijd, door het doen aanhooren van zijn ideeën-associaties, ons zijn innerlijk bestaan te onthullen. Het welt alles zoo welig uit den schrijver op, dat hij zich om een bepaalde kunstformule eigenlijk wel niet zal hebben bekommerd. Maar wanneer men het boek *Jaapje* op de gebruikelijke wijze een richtingsetiket had te geven, dan zou men moeten zeggen, dat van Looy er zich, in volkomen samengaan, een fijn peilend psycholoog en een onvervaard realiteitsbeschrijver in toont te zijn. Een realiteitsbeschrijver, - of nog liever een schilder der zichtbare wereld met die innige liefde voor het minutieuze, die den ouden Hollanders eigen was, maar daarbij dan met dien breeden vollen streek, die speciaal aan de goede Haarlemsche school zulk een staatsie bijzette.

Door Jaapje's indrukken geleid, leven wij in het weeshuis mêe, in de poorthal, op het binnenplein, bij winter en zomer, en in de zalen en de gangen en op de trappen en de portalen en in de kleinere vertrekken, bij dag en bij avond en bij nacht, - in kleuren en in geuren. Wij volgen dat weeshuisleven in zijn pleziertjes en zijn kleine veeten, in zijn vriendschapsbanden, zijn nietige avonturen en zijn poovere festiviteiten, in zijn naijverigheden, in zijn stille vrijerijtjes en in zijn soms ook wel wat rauwer praktijken. Maar wij volgen vooral het nadenkende broekemannetje zelf in zijn kleine verrukkingen, zijn kleine schelmstukken en zijn kleine heldendaden, in zijn vleugen van edelmoedigheid en

van angst, van vroomheid en van wraakzucht, van parmantigheid en van sikkeneurig-zijn. Want middenin de wisselende tafereelen van het boek staat altijd de schijnende lamp van Jaapjes bevende binnenste.

En het palet, waarvan van Looy ons deze gedurfde, naakte, maar daarbij dikwijls o, zoo teere tafereelen schildert, is dat van de open kleuren der smijdige volkstaal, die hij kent, zooals geen ander dat doet. Hij schrijft in dit boek, afgezien van zekere wendingen, die meer in de Engelsche dan in de Hollandsche syntaxis thuishooren, en waar van Looy misschien door zijn Shakespeare-vertalen toe gekomen is, bijna voortdurend in dat rijke idioom, waarvan de uitdrukkingen zoo vlak achter onze gewaarwording liggen, en dat zoo oningewikkeld, zoo recht op den man af, en zoo verrassend eenvoudig, veel meer dan ons weidscher maar ook stijver hoog-Hollandsch den spijker op den kop weet te slaan. Het is ook daarom, omdat hij die prachtig beeldende volkstaal, omdat hij dat schuimende, sappige, schilderachtige parlando, dat de litteratoren vergeten hebben en waarvan de kneedbaarheid zelfs het uitdrukken van zeer fijne sensaties toelaat, zoo volledig in de hand heeft, - het is daarom, dat de hartstochtelijke alleenspraak van de aldoor prachtige grootmoeder zoo onvergelijkelijk echt werd, en dat de gesprekken in dit boek altemaal dermate kostelijk zijn. Want of Jaapje praat met den wijsgeerigen Rijs, den kleeremaker, boven in zijn laag kamertje, of dat hij het op zijn verjaardag met den grooten Rudolf aanlegt, of dat hij met Leentje zit te koeteren op de rollaag, of met Dolf snauwt, of genoegelijk met meester Schoo keuvelt, als zij samen uit visschen zijn, of met zijn zusje kizzebist, of op den begrafenisdag met den loodgieter in een gesprek raakt, of zich in Amsterdam door den schoenmakersjongen naar het huis van de Ruyter laat meetronen, het is al den drommel van een voortreffelijkheid van dialoog, die niet gemaakt schijnt, maar gegroeid, en die, kunsteloos als zij lijkt te zijn, alle kunst beschaamt.

Het bestaan van Jaapje is, op de keper gezien, eentonig genoeg, maar ook het nietige doorleeft hij met groote felheid. Als hij de Sinterklaastafel zal gaan kijken, loopt hij 's avonds naast zijn zusje door de donkere straten in een buitensporige verwachting. In zijn hoofd bloost het heel hoog. En als hij,

volledig beduusd door de bedilzucht van zijn zusje, na voor zijn twaalf eigen centen zoetigheid te hebben gekregen, van de blinkende uitstalling afscheid heeft genomen, gaat hij weer door de duistere straat, en het huilen staat den niet-begrijpenden dreumes nader dan het lachen. Bij een lateren tocht gloeit er in zijn oogjes iets heel gulzigs. Jaapje verlangde erg een sprinkhaan te bezitten. En terwijl zijn grootvader dood in de bedstee ligt, sluipt hij in diens verlaten schoenmakerskamertje, dat ons met een paar trekken zoo onverbeterlijk geschilderd wordt, en gapt er een stukje pik. Nu kon Jaapje zich een sprinkhaan maken, die hooger springen zou dan Bertus Bolderdijk's sprinkhaan! Een volgend tafereel vertelt van een onweer 's nachts boven het huis. In de slaapzaal zijn de kinderen te hoop gescholen op een bank bij de tafel onder het flakkerend gas, de meisjes in hun nachtjurk, de jongens in hansop, bibberig langs hun rug, de bloote beenen door de vrees verkrompen. Dan leest de moeder met dorre stem uit den Bijbel voor. En als het onweer voorbij is, weet Jaapje dat Onze Lieve Heer nou niet erg boos meer is. Kleuriger is De Feestdag, als er beneden gedanst wordt en gezongen door de grooten, terwijl de kleinen boven op de zaal uit hun bed komen om het gehobbel te begluren en Jaapje er bijna geen oog op houden kan. Dan komt De nieuwe Regentes, die Jaapje als een schier bovenaardsche verschijning beschouwt. En daarna het prachtige hoofdstuk van De Bril, als hij, met drie door elkaar geregen ‘paardepooten’ op zijn neus, de wereld gaat ontdekken. Nijpender is de historie van Het Konijntje, dat de ondermeester hem beloofd heeft, dat hij aldoor als een reeds verworven zekerheid in gedachte had gekoesterd, maar dat hij niet krijgt. Een donkere kuil was plotseling in hem gevallen, waar alles in was weg gezakt. En zoo gaat het door, negentien nooit een oogenblik tot lager peil zakkende kapittels lang; terwijl bladzij na bladzij vol is van teekenende aanduidingen, wonderlijk gedetailleerd en toch zoo groot gehouden, en die altoos aan fijner roerselen raken.

Men meene niet, dat dit boek van geringer menschelijkheid zou zijn, omdat er alleen als bijpersonen groote menschen doorheen gaan. Dit wereldje van enger belangen, deze sfeer

van benarde geneuchten, snelle bevliegingen en stille verdrieten treft en trekt ons niet minder, omdat zij vooral met kindergevoelens vervuld is. Want zoo ergens, dan beseffen wij hier, dat het verschil tusschen de ziele-rimpelingen van kleine en van groote menschen toch eigenlijk alleen daarin gelegen is, dat de kleine het leven dadelijker en weerloozer ondergaan, zoodat wij in hun gewaarwordingen slechts onze eigene, verborgene in scherper spiegeling wedervinden.

En is niet, bij grooten zoowel als bij kleinen, het leven toch door alles heen maar een bonte droomwereld, waarin wij machteloos rondtasten, een droomwereld, waarvan de afspiegeling misschien juist dàn des te meer ontroert, wanneer zij, door beperkter proporties, uit minder verwarring, de grondtrekken van onze armzaligheid slechts te naakter doet uitkomen?

Hoe wonderlijk zijn toch de zienersgave van den kunstenaar en de macht der kunst! Daar stond dan, een halve eeuw geleden, in Haarlem een weeshuis, en er was een heel personeel en er waren vele weezen, maar in de gansche instelling was er niets dat bizonder de aandacht waard scheen. Het huis is intusschen verbouwd en kreeg een andere bestemming, van het personeel zullen er weinig meer onder de levenden zijn, en bij de weezen van toen, die nog verspreid op deze aarde rondwandelen, zal de heugenis aan het milieu wel zeer vergrauwd zijn en verflauwd. Niets scheen er overgebleven dan wat vale geschiedenis.

Maar een van de jongens van toen had de herinnering aan dat alles ongerept in zijn clairvoyant brein opgeborgen. Hij legde nu het vlottende vast, liet daarbij allerlei bijkomstigs glippen, smolt veel samen en concentreerde met sterk-teere hand zijn kleurig gedachtenbeeld. Hij schikte naar eigen, innig welbehagen het licht en donker en zorgde dat het licht gebonden bleef en de schaduw nog een fijnen gloed hield. En aldus, in vollen levenseerbied, datgene blootleggend, wat zoo vlak achter het alledaagsche verborgen is, maakte hij er een boek van, sober en vol en levenswarm: rijk, bondig, wijd en gaaf, - een hecht kunstwerk en dat men een blijvend leven voorspellen mag, zoolang als de Nederlandsche taal nog niet ten eenenmale in den chaos zal zijn ondergegaan.

JAN VETH.

Aanteekeningen en opmerkingen.

De openbaarheid in koloniale aangelegenheden.

- Het opschrift dezer aanteekening is gestolen: zeventig jaar geleden gebruikte P.J. Veth het in deze zelfde Gids. Toen was het de grondwetsherziening van 1848, die de aanleiding gaf; nu is het de aanstaande bijeenkomst van een Indischen volksraad.

Tot dusver kwamen van de drieërlei regelingen voor Indië - wet, algemeene maatregel van bestuur, ordonnantie - alleen de schaarsche wetten tot stand in het openbaar; van de talrijke ordonnanties der Indische regeering werd het ontwerp niet dan bij zeer hooge uitzondering bekendgemaakt in de Javasche Courant, bijna altijd was en is een ordonnantie verrassing. De instelling van den volksraad zal dit anders doen worden. Zeggenschap heeft die volksraad weinig: zijn beteekenis ligt voorshands geheel in de publiciteit, die hij meebrengt, en in de gelegenheid, die de Indonesische volksstem krijgt om zich op constitutioneele wijze te doen hooren. De wet zelf noemt als ontwerpordonnanties, die om advies bij den volksraad moeten komen, wel is waar alleen die nopens militaire lasten; maar het is buiten twijfel, dat van stonde aan op royale uitbreiding van de reeks dier ontwerpen zal worden aangedrongen, indien de regeering dien wensch al niet voorkomt door tijdig de reeks aan te vullen uit eigen beweging.

Tusschen de in openbaarheid geboren wet en de alsdan in openbaarheid geboren Indische ordonnantie blijft ingeklemd zitten de verordening des konings, genomen na geheim overleg

met den raad van state. Deze algemeene maatregel van bestuur is nog altijd, gelijk vóór zestig jaar, een ‘gewrocht der duisternis’. In Indië zelf leert men den algemeenen maatregel pas kennen een maand of twee na zijn vaststelling, wanneer hij onverwacht in het Indisch Staatsblad opduikt; in Holland gewoonlijk pas een maand of drie na de vaststelling, wanneer dat staatsbladnummer (of de Javasche Courant, die het overneemt) hier belandt. Tot nog toe paste zulks in de Indische regeerwijze, die buiten statengeneraal en locale raden geen openbaarheid kende. Door de hervorming van 1918, den volksraad, wordt het een anomalie.

Nu moge er al dadelijk de aandacht op vallen, dat nooit iemand - zoover ik kan nagaan - in *het geheime* van de wording der algemeene maatregels een voordeel voor Indië heeft gezien. Hoog heeft in 1848, in 1854, in 1865 en 1866 de strijd geloopen over wat van beide voor Indië verkieslijk ware: regeling door den koning, óf regeling door de wet. Alle argumenten ten gunste van regeling door den koning zijn bij herhaling in het vuur gebracht; een beroep op het geheime der totstandkoming heb ik daarbij nooit aangetroffen. Men aanvaardde wel is waar die geheimheid, omdat zij nu eenmaal bij den algemeenen maatregel bestond, voor Holland geen kwaad kon, en voor de west weinig beteekenis hebben zou bij de uiterst secundaire plaats, die de regeeringsreglementen van Suriname en Curaçao (1865) aan 's konings verordeningen toekenden; maar dat men de geheime wording van den algemeenen maatregel als essentieel, of als een profijt, beschouwd heeft, blijkt uit niets.

Waarom schaadde die geheime totstandkoming niet voor Holland zelf, waar publiciteit toch zoo hoog in eer is? Omdat van de vijftig algemeene maatregels voor het moederland er negenenveertig uitvloeisel zijn van een in openbaarheid geboren wet, uitwerking geven aan zulk een wet, niet anders behelzen dan wat de wetgever welbewust aan de kroon ter regeling heeft overgelaten. Bovendien wordt bij algemeene maatregels voor het moederland meermalen gebruik gemaakt van de gelegenheid om op hun ontwerp hetzij kamers van koophandel, hetzij andere zaakkundigen en belanghebbenden te hooren. Voor Indische algemeene maatregels geldt het omgekeerde: haast nooit bepaalt hier

de wetgevende macht ‘onderwerp en gebied’ van een regeling der kroon; en het departement van koloniën stelt de Indische rechterlijke organisatie, de Indische wetboeken, de hoofdzaken van agrarisch administratiefrecht, enzoovoort enzoovoort vast op geen andere basis dan die van Indische bureauadviezen, het advies van den raad van state, en de toevallige eigen wetenschap zijner ambtenaren.

Zou publieke voorbereiding van den Indischen algemeenen maatregel van bestuur een omwenteling geven? Over de vijf jaren 1912-1916 bevat het Indisch Staatsblad 157 Indische algemeene maatregels, dus gemiddeld 31 per jaar, waaronder veel klein grut. Toen in Augustus 1915 de minister van koloniën aan de tweede kamer zijn oordeel gaf over de vraag, of ontwerpen van koninklijke verordeningen nopens de Indische wetboeken niet publiek behooren te zijn (bijlagen 1914-1915 n°. 31), vond hij geen reden aanwezig om verordeningen, die de wetboeken raken, anders te behandelen dan de overige. Inderdaad kan men den nieuwen regel gerust algemeen stellen. Van de genoemde 157 algemeene maatregels uit 1912-1916 betroffen er 57, of meer dan een derde van het geheel, de Indische wetboeken. Gaat men voor deze, die de belangrijkste zijn, openbaarheid vergen, dan kan men haar gevoeglijk vergen voor *al* 's konings Indische verordeningen.

Zijn daartegen bezwaren, van strekking of van vorm?

Bezwaren van strekking kunnen zijn gelegen in nadeel voor het aanzien der kroon, in neuswijsheid van onbevoegden, en in ongewenscht vertraag. Nadeel voor het aanzien der kroon zou inderdaad geducht kunnen worden, als de verordening, *na vastgesteld te zijn*, een tijdlang om zoo te zeggen ter visie moest liggen alvorens te kunnen worden afgekondigd; doch indien publicatie plaats heeft van 's ministers ontwerp en deze voorafgaat aan het hooren van den raad van state (wiens advies geheim kan blijven), zal in wijziging of in terugneming van het ontwerp bij 's ministers nader rapport nooit iets voor zijn gezag nadeeligs worden gezien, daar niemand immers kan controleeren, in hoever het al dan niet 's raads advies was, dat tot die wijziging of intrekking aanleiding gaf. Neuswijsheid van onbevoegden, in de pers of in schrifturen, deert weinig: het departement en de raad van state zullen

zoo verstandig zijn, alleen van zaakkundige opmerkingen nota te nemen; en indien men zich beperkt tot publicatie van de ontwerp-verordening zonder publicatie van 's ministers begeleidende voordracht (die dikwijls immers zelve weer naar vertrouwelijke Indische rapporten verwijst), hebben goede verstaanders ruimschoots genoeg voor wat zij behoeven: niet beoordeeling van de juistheid van ieder punt van redactie, maar kennis van de strekking der verordening en van haar hoofdlijn. Ongewenscht vertraag eindelijk wordt voorkomen, als men maar bepaalt, dat het ontwerp mag worden vastgesteld door de kroon, zoodra na zijn publicatie een kleine maand verloopen is; bij gewichtige stoffen zal dan de indiening bij den raad van state de ommekomst van die maand hebben af te wachten, bij onbelangrijke voorzieningen daarentegen (waarover zich geen geschrijf verwachten laat) kan de minister gerust reeds binnen die maand zijn voordracht bij den raad inzenden. Dat door plaatsing van de hierbedoelde ontwerpen in de Staatscourant dit nieuwsblad te dik zal worden, behoeft bij het klein getal niet te worden gevreesd; te minder omdat bij lijvige ontwerpen (zooals bij dat van een Indisch strafwetboek van 1915) veelal gedrukte voorloopige concepten zijn voorafgegaan en dus volstaan kan worden met aan te geven, in hoever van het reeds bekende concept de voordracht der regeering afwijkt.

En bezwaren van vorm? Zij zouden rijzen, indien men de voorziening wilde vasthaken aan onze wet van 1852 op de moederlandsche algemeene maatregels van bestuur, die ook wel eenige technische verbetering kan gebruiken. Maar er is niets tegen, de hier beoogde voorziening aan te brengen in een aparte wet van één artikel, uitsluitend gecontrasigneerd door den minister van koloniën, en bepalende, dat van algemeene maatregels van bestuur betreffende Nederlandsch-Indië (of: betreffende een of meer der drie koloniën) het ontwerp des ministers - zonder de toelichting - moet worden gepubliceerd in de Nederlandsche Staatscourant, alvorens dit ontwerp naar den raad van state mag, en dat dan de algemeene maatregel zelf eerst mag worden vastgesteld, wanneer sinds de dagteekening van die Staatscourant vier weken zijn verloopen. Voor het geval, dat de regeering weer mocht aanvoeren (als op 3 October 1916), dat het Indische regeerings-

reglement den term ‘algemeene maatregel van bestuur’ niet kent, zij bij voorbaat gewezen op artikel 75 der grondwet, dat den term ook voor Indië erkent met zooveel woorden.

Door den nieuwen weg, dien met den volksraad de openbaarheid in Indische aangelegenheden opgaat, schijnt de bepleite voorziening urgent. Het regeeringsreglement immers stelt, voor schier alle materies, naast elkaar drie mogelijkheden open van nadere regeling: regeling bij de wet (zeldzaam), door de kroon, of in Indië. Wordt het aantal materies van verplichte behandeling in den volksraad, en derhalve van verplichte openbaarheid, aanmerkelijk vermeerderd, dan laat zich denken, dat men in een concreet geval aan regeling van zekere stof bij algemeenen maatregel (in Holland) de voorkeur zou geven boven regeling bij ordonnantie (in Indië), juist teneinde haar aldus aan openbaarheid te onttrekken. Het beleid van het opperbestuur in deze twintigste eeuw jegens Suriname en Curaçao, al had dit een geheel ander motief, toont zoodanig gevaar als allesbehalve denkbeeldig; wil alle wantrouwen aan den volksraad vreemd kunnen blijven, dan dient zelfs de kans op zulk een ontduiking van publiciteit te worden voorkomen. Ook ingeval het advies van den volksraad mocht leiden tot diepgaand verschil tusschen landvoogd en raad van Indië, waardoor 's konings uitspraak noodig wordt, lijkt het ongewenscht, dat de koning een regeling te dier zake zou kunnen treffen in het geheim.

C. VAN VOLLENHOVEN.

Het tooneel.

In de stad, waar Nurks eenmaal een poetje van een gratietje *Fleuve du Tage* mocht hooren zingen; ettelijke jaren na dien zomerschen Zondag; nochtans lang genoeg geleden, om het hier niet te verzwijgen; hebben roomsche *Toonkunst*-leden tegen het bestuur hunner afdeeling, dat Berlioz' *Damnation de Faust* wou geven, steun gezocht bij den burgemeester, die dit werk huns erachtens als godslasterlijk moest verbieden. De uitvoering is toen vertraagd.

Vollediger uitslag heeft roomsche ijver pas te Nijmegen verkregen, tegen een kunstwerk van weliswaar luttel belang en dat niet in besloten kring zou ‘ergeren’: het Fransche tooneelstuk *Micheline*. Het Hofstad-Tooneel wou daarmee naar de Waalstad komen; de burgemeester verbood; een Haagsch dagblad dorst dezen maatregel ergerlijk achten; en een raadslid, Smits genaamd, zette een fiere betooging ineen, door aan het eind van een vroedschaps-bijeenkomst alle heeren te verzoeken op te staan om den burgemeester hulde te brengen. Slechts één raadslid is blijven zitten. Roomsche zedelijkheid triomfeerde!

Voor de zooveelste maal is hierbij een journalist een anonymus genoemd, omdat hij, naar Hollandsche dagbladzede, een redactioneel stuk als uiting der courant had aangeboden. En gescholden is hij... een individu.

De niet-anonieme vroede heer Smits heeft blijkbaar niet beseft, dat ook bij deze kleine *Hetze* het individualisme juist de inzet van het spel is geweest. ‘De groote meerderheid van Nijmegen’ had, naar hij zeide zeker te weten, den

burgemeester gelijk gegeven. Rest dan toch een minderheid; rest háár recht en dat van ‘de kunst,’ vertegenwoordigd door ‘Hofstad’-spelers en Fransche schrijvers; doch veel belangrijker en onuitroeibaar voortbestaand in het beginsel. Als nieuwe aanranding van dit laatste, is het verbod om met het onbelangrijke *Micheline* een aantal poorters van Nijmegen een genoeglijken avond te verschaffen, wel degelijk van beteekenis, vooral bij de ‘bijzondere hulde’ door 33-1 dociele uitverkorenen als extra-munt-voor-de-kerk er uit geslagen. Want zekerheid, dat dergelijke inbreuken op aller gewetensvrijheid in de naaste toekomst tot de zeldzaamheden zullen hooren, heeft Nederland allerminst.

Dies kan het goed doen aan onze geestkracht, over een geestesuiting van elders te hooren, verbazingwekkend, nu, tijdens den oorlog. Men vindt haar in een bij Oesterheld & Co. te Berlijn verschenen, door het Schutzverband deutscher Schriftsteller, samen met den Goethe-Bund, het Verband deutscher Bühnenschriftsteller en nog twee andere vereenigingen uitgegeven boek van 165 bladzijden, dat, na een voorrede, den tekst van zes toespraken en twee-en-negentig antwoorden op een rondvraag bevat. Aan het stellen van deze is den 10^{en} Mei van dit jaar een openbare vergadering voorafgegaan, als verzet tegen ‘Bestrebungen, die geeignet sind, die schöpferische Freiheit der deutschen Schriftsteller zu beeinträchtigen.’ Daar werd de volgende motie aangenomen. ‘De toekomst van het Duitsch tooneel mag en kan niet afhankelijk gemaakt worden van voogdij der overheid, noch van de gezindheid of den gebleken wil van enkele groepen of georganiseerde menigten; slechts bij vrije geestelijke ontwikkeling kan het tooneel het volk kracht en verheffing bijzetten. Deze vrijheid verlangt, dat de Duitsche schouwburgen meer dan tot nu zich openen voor jonge scheppende begaafdheid en wat in Duitschland zelf als een dramatisch werk ontstaat niet wegdringen ten bate van buitenlandsche tooneelschrijvers. Zoo de beoefening van de wereld-literatuur naar den geest van Goethe een fier erfdeel van het Duitsch tooneel moet blijven, geen kracht van eigen grond mag lijden onder de onverschilligheid van hen, die op het tooneel de macht in handen hebben.’

Welk leed deze laatste onbillijkheid berokkent, blijkt

uit meer dan één antwoord. De tooneelschrijver Paul Apel, die waarschijnlijk niet zonder dringende reden te Davos vertoeft, bewijst met sobere citaten op waardigen toon, dat zijn treurspel *Gertrud* drie jaren geleden in den schouwburg te München goed is ontvangen. Ik houd, schrijft hij, dit stuk voor geen meesterwerk, doch de kritiek is buitengewoon gunstig geweest, de bijval bij het publiek sterk. Toen het in druk was verschenen, kreeg ik den grooten prijs van de Schillerstiftung en den Fastenrathprijs; nochtans is het stuk nergens elders, met name noch te Berlijn noch te Weenen vertoond. Een later werk, tusschen 1913-15 verschenen, vond geen enkelen schouwburg... en zoo heb ik om stoffelijke redenen, in den tijd dat ik ernstigen arbeid had kunnen doen, mij moeten zetten tot het schrijven van 'etwas Lustiges.' Een tweede zieke, Carl Sternheim, die te La Hulpe buiten Brussel verblijft, bericht: 'Sedert het begin van den oorlog is al mijn tooneelwerk voor het koninkrijk Pruisen verboden; daaronder stukken als *Die Hose, Die Kassette* en *Der Snob,* welke vóór den oorlog overal werden gespeeld. Bewerkingen van klassieke schrijvers zijn, zoolang mijn gezondheid arbeid toestond, de eenige mogelijkheid geweest, om voor het tooneel in touw te blijven.'

Met een grief tegen algemeen verbod, censuur avant la lettre, komen wij den Nijmeegschen kant uit. Jakob Scherek te Berlijn schrijft: 'Dat de tooneelkunst onder officieelen en niet-officieelen druk slecht gedijt, is een der weinige waarheden, welke niet betrekkelijk zijn. Het verbod, tooneelstukken, waarin een Hohenzollern optreedt, zonder vergunning des konings te vertoonen, heeft ten gevolge, dat de tooneelschrijvers de vóór de hand liggende geschiedenis van het Pruisische vorstenhuis mijden. Kleist, die zich niet daaraan stoorde, heeft zijn *Prinz von Homburg* nooit op de planken gezien; zelfs Wildenbruch heeft onplezierige ervaringen gehad. Dezelfde oorzaak heeft ten gevolge, dat er geen tooneelstukken worden geschreven met Jezus erin'.

De schrijver van dit antwoord is met een vlugschritt *Kampf um die Bühne* (Berlin, Verlag für Kriegsliteratur) een der mannen geweest, die geleid hebben tot het verzet, waarvan het vóór mij liggend boek een uiting is. De onder-voorzitter van het Schutzverband deutscher Schriftsteller, Hermann

Kienzl, die de vergadering van Mei heeft bestuurd en daar begon met te zeggen, dat al de oorlogsellende niet vermag de geestelijke behoeften, ‘waarop wij trotsch zijn’, te doen vergeten; bracht Scherek en nog eenigen anderen hulde. Hij zag hier een ‘Vielfältigkeit zur Einheit werden im Widerstand gegen jeden äusseren Zwang, der von oben oder unten auf die Kunst auszuüben versucht würde’. Prof. Walzel, uit Dresden, die na hem het woord kreeg, verklaarde: ‘Als kunst tot middel wordt gemaakt, blijkt zij op een gegeven oogenblik iets onnoodigs, namelijk zoodra het verlangde verkregen, het doel bereikt is. Dit staat letterlijk zoo in Hegel's *Ausführingen über Dichtkunst*. Hegel, de wijsgeer, zag het hoogste doel in wijsgeerig besef; het kunstwerk was hem slechts voorbereiding daartoe. Gij weet, hoezeer Hebbel zich geërgerd heeft aan deze uitlating, welke hem een geringschatting van eigen wrochten was. Ik zou over het doel der tooneelkunst liever zwijgen. Echter niet om mij op het standpunt te stellen van: de kunst om de kunst. Want ik zou het tooneel groote menschelijke invloeden, naast de zuiver artistieke, meer of minder formeele, willen toekennen. Wij menschen lijden in onze betrekking tot onszelf aan een zekere moreele hypochondrie. In de betrekking tot onze omgeving zijn we geneigd tot eigengerechtigheid. De literatuur kan ons van beide bevrijden, vooral het tooneel met zijn sterke middelen... Wat heb ik niet aan Gerhart Hauptmann te danken! Hoe lichtte zijn *Einsame Menschen* door in ons gemoed! Een kunstenaar had het de moeite waard gevonden, aan wat ons allen als meer of minder verzwegen smart in de ziel zat, beeldenden vorm te geven en het op de planken te brengen... Wie dergelijke dingen uit de kunst ervaart, van de kunst aanvaardt, moet natuurlijk zeggen: ruim baan voor de jongen, ruim baan voor al wat echte kunst is. Want indien men op eenige wijze beperkt, indien men, hoe dan ook, een zekeren weg voorschrijft, als men credo's stelt of consigne's, gaat de groote bevrijdende invloed verloren. Ik betreur het dan ook ten zeerste, dat kort geleden van een plaats, waar men gaarne beluisterd wordt en ook wel gehoor verdient, zulk een beperkend program is gesteld. Het is u bekend, dat enkele weken geleden een der eerste Duitsche schouwburgen een nieuwen leider heeft gekregen. Deze heeft

uitvoerig verklaard, wat hij van plan was; iets, dat te noodiger schijnen kon, daar men van te voren volstrekt niet kon weten, welke voornemens de weinig bekende, althans in tooneelkringen onbekende, man had. En zie, uit de bestoven portefeuille der politieke leuzen van vóór den oorlog werd zulk een leus voor den dag gehaald: Christelijk-Germaansch, zoo luidde het, zou het tooneel voortaan geleid worden. Alle eerbied voor het Christendom, alle eerbied voor het Germanendom! Maar is het iets anders dan den schouwburg berooven, indien men de vele mogelijkheden van het tooneel tot een engen weg beperkt? Is dit "program" misschien niets dan de uiting van een zekere verlegenheid (er moest bij deze gelegenheid toch iets worden gezegd), nog veel bedenkelijker lijkt, wat zich de laatste maanden in Duitschland heeft geopenbaard. Men meent de ontwikkeling van het tooneel te kunnen bevorderen, door weliswaar geen Christelijk-Germaansch, doch een zedelijk-christelijk program te stellen. Van zedelijk standpunt zou men de keus willen doen, beslissen: dat is geoorloofd en dat is niet geoorloofd. Hoe gevaarlijk! Ga maar eens na, wat de wereld gewoonlijk onder zedelijk verstaat. Immers niets anders dan wat wij zede noemen, dus, wat gewoonte, wat gebruik is. Wat met zoo'n gebruik in strijd is, zou niet op het tooneel mogen komen? Dit i s een doodvonnis uitspreken over de jeugd, die immers het zedelijke hooger voeren wil door boven wat gewoonte is uit te gaan'.

Professor Walzel verklaarde nadrukkelijk de klassieken geenszins uit te schakelen - die ook eens zijn 'jong' geweest: het 'verlossende woord' op hùn oogenblik. Het buitenland sloot hij evenmin uit, mits slechts eigen land en eigen tijd onder zulke belangstelling niet leden: - 'die Jüngsten, die in so reicher Zahl dastehen.' Was niet onlangs uit Weimar bericht gekomen, dat één enkele schouwburg in één enkel jaar 4000 manuscripten had ontvangen? Hoe gering blijft de kans, te worden gespeeld! En toch - wat ware van Schiller geworden, zoo niet de veel gescholden, ook door Schiller veel gescholden intendant von Dalberg te Mannheim de *Räuber* t e r s t o n d op de planken gebracht had? 'Der Dichter will im rechten Augenblick zu Wort kommen. Das erlösende Wort muss im rechten Augenblick gesprochen werden, sonst erlöst es nicht'...

Na Prof. Walzel heeft een Heine het woord gevoerd: Wolfgang Heine, socialistisch lid van den rijksdag; en de scheppingskracht van den kunstenaar de hoogste emanatie van den geest genoemd. Een woord, dat elke billijke niet-Duitscher beaamt, waarin onze afschuw van het Pruisische militairisme en ons aller hoogachting voor den Duitschen geest voldoening vindt: 'So rückständig es mit der Freiheit auf manchen Gebieten bei uns stehen mag, die Freiheit persönlichen Geisteslebens ist unseres Volkes Sehnsucht und Eigenart'. Heine noemde a l l e censuur 'schlechthin unsittlich'! Domheden van de censuur zijn zoo oud als de censuur zelf; doch sedert den oorlog zijn de domheden 'in geometrischer Procession' toegenomen. Herbert Eulenberg, de volgende spreker, stelde tegenover alle pogingen om het schouwtooneel, dien met den tijd wisselenden spiegel des tijds, te verstarren, de kabinetsorder van Frederik den Groote: 'Gazetten und Theater dürfen nicht geniert werden.' 'De prachtige jonge menschen - ging hij voort - die zoo vroeg in het veld moesten leeren, zwijgend hunnen plicht te doen, hebben zich het recht bevochten, de waarheid, zooals die aan hen en in hen vervuld is, *uit te schreeuwen*.' Men kon in dit woord een echo hooren van wat de eerste spreker, Prof. Walzel, betoogd had: 'Wij gaan een verandering in de wereldaanschouwing te gemoet. Wij *willen* een nieuwe levensbeschouwing: het laatste overblijfsel van het materialisme, dat ons uit de tweede helft der 19e eeuw nog gebleven is, willen wij van ons afwerpen.'[1)]

Gaarne zou ik nog veel meer uit deze frissche gedachtenwisseling aanhalen, vooral ook uit de antwoorden op de rondvraag. Doch ik moet u naar het boek verwijzen. Franz Servaes vond het isolement, waarin het strijdende land verkeert, in den schouwburg terug, en waarschuwde tegen 'dilettantische bewerking van vaderlandsche stof', als

1) Pijnlijk voor den vriend van Frankrijk hiermee in tegenspraak is een artikel van Capus, den tooneelschrijver en hoofdredacteur der *Figaro*, in de *Revue Hebdomadaire*, betoogend, dat de tooneelliteratuur na den oorlog stellig 'vroolijk' zal zijn, omdat het publiek blijgeestigheid zal vorderen, het publiek betaalt en de schouwburgen hoe langer hoe meer geldelijke ondernemingen moeten en zullen worden.

een Hohenstaufen-drama in verzen, dat nationaler is geprezen dan een pakkende maatschappelijke satire in scherp-geslepen proza. ‘Niemals darf nationale Gesinnung ein Freibrief für künstlerische Belanglosigkeit werden’. Leopold Jessner hoopte op ‘een samengaan der fijngevormde tooneel-aristocraten met de arbeiders’. ‘Persönlichkeiten, nicht Verbände, sollen der deutschen Bühne das Heil brengen’. De moeilijkheid van het pas vermelde ‘samengaan’ blijkt uit Julius Bab's enquête-antwoord: ‘Het tooneel is altijd een mikrokosmos van heel het leven: hoe legt men het aan, voor een demokratisch fundament een aristokratisch dak te krijgen?’ Dr. Franz Dülberg uit Den Haag wil in alle groote steden een commissie van pairs, die in laatste instantie over een tooneelstuk beslist. Egon Friedell sluit hierbij zonder ruggespraak aan: de censuur vertegenwoordigt de openbare meening, *moet* zich dus richten tegen al wat nieuw is, ongewoon en geniaal. Max Grube beroept zich op Hamburg, waar men geen censuur kent en stukken vertoond worden, elders verboden; wat nog niemand heeft doen klagen over nadeel voor de zeden. Onze oude vriend Dr. Carl Heine, die indertijd de nieuwe Duitsche tooneelkunst het eerst naar Nederland gebracht heeft, verklaart de censuur als een overblijfsel der voogdij uit den tijd, toen het tooneel een door hof en adel betaalde liefhebberij van en v o o r de aanzienlijken was.

Over haar gevaar zijn allen het eens; en oneenigheid over de houding, tegenover buitenlandsche kunst aan te nemen, blijkt nergens wezenlijk, mits slechts het eigen jonge werk niet onder de belangstelling voor Strindberg of Ibsen of wien ook lijdt.

Zoo is dit boek in zijn geheel een uiting van eerbiedwaardige gezindheid, waaruit men ten onzent veel kan leeren.

J. DE MEESTER.

Binnenlandsch overzicht.

26 December 1917.

Met het tot stand brengen der Grondwetsherziening schijnen èn Regeering èn Volksvertegenwoordiging haar krachten te hebben uitgeput. Geen van beide schijnt hetzij kans te zien, hetzij zich veel inspanning te willen getroosten om aan hetgeen (naar wij steeds dankbaar erkennen zullen) reeds op beider creditzijde geschreven staat, nog iets van belang toe te voegen. Men heeft zich soms gevleid, en vroegere uitlatingen gaven eenige hoop tot de verwachting, dat de heer Cort van der Linden de poging wagen zou tusschen rechter- en linkerzijde nog een compromis tot stand te brengen op het gebied der volksverzekering. Hij liet zich thans over deze zaak uit in raadselachtige bewoordingen die hemzelven niet binden en ook niemand anders aanleiding kunnen geven het zich te doen. Bedriegen niet alle voorteekenen, dan zal de periode 1913-1918 op het stuk van een der gewichtigste volksbelangen, een dat sinds jaren aan de orde was en na 1918 aan de orde zal moeten blijven, blijken te zijn verloopen in onvruchtbaarheid. Talma's wetgeving onuitgevoerd, en de gelegenheid veronachtzaamd, in gemeen overleg haar door iets beters te vervangen. De zaak der volksverzekering gaat alle ongewisheden van den uitslag der eerste verkiezing onder vigeur der grondwet-1917 te gemoet, en zij is er onderwijl door het gepleegd verzuim niet frisscher of eenvoudiger op geworden. Het afstervend wetgevend orgaan laat er zijn opvolger een erfenis mede na waaraan die groote onbekende vermoedelijk zwaar zal tillen.

Men zal dan, naar het schijnt, niet beproeven de maand of wat die nog resten aan de oplossing der verzekeringsmoeilijkheid ten goede te doen komen. Wat men dan wèl in die maanden zal afdoen? De verwachting is niet hoog gespannen meer; indien zij nog ergens bestond, kan zij uit de in November en December gevoerde debatten onmogelijk nieuwe kracht hebben geput. Het zal mooi zijn, als het Zuiderzee-ontwerp het nog halen mag. Voor de rest schijnen èn Regeering èn Kamer het er thans op te hebben toegelegd, ons den wensch te doen vormen dat hare opvolgers zich van haar onderscheiden zullen.

De Kamer. Welke verontschuldiging heeft zij eigenlijk om in omstandigheden als de tegenwoordige nog eens het jammerlijk voorbeeld te geven van het niet op tijd gereed komen met de begrooting? De Indische ging niet eens vooraf; - desniettemin blijft men steken in de moederlandsche. Zeker, er zijn buitengewone zaken die op een deel van de aandacht en werkkracht der Kamerleden beslag leggen. Maar stelt men zich goed voor *dat die toestand jaren duren zal*? Op den vrede zal een tijdperk volgen waarin economische noodmaatregelen zeker evenzeer aan de orde van den dag zullen blijven als zij het thans zijn; waarin tijd zal moeten worden gevonden tot het overdenken en bespreken van buitenlandsche verhoudingen even goed als thans; waarin de versterking der nationale productie, de regeling van den nationalen uitvoer, talrijke andere volksbelangen die het vóór 1914 in den regel stellen konden, of althans stellen moesten, zonder bespreking in het parlement, op een gedeelte van het parlementaire werkjaar beslag zullen blijven leggen. Mag daarvoor het werk verachterd worden waarmede ook vroeger reeds de Kamer zich belast heeft gezien? Men gevoelt, dat het parlement der naaste toekomst zich onmiddellijk voor de taak zal zien gesteld, eene werkwijze in te voeren waarbij het zijne in omvang toegenomen verplichtingen met regelmaat zal kunnen vervullen.

De Regeering. Niet ten onrechte is er over geklaagd, dat er scharnieren beginnen los te raken. Het tooneel Treub-Posthuma had *moeten* worden voorkomen, en als er geen gezag bestaat dat dit had *kunnen* doen, behoort zulk een gezag in onze staatsinrichting te worden gevormd. Het maakte

ditmaal niet den indruk, of de heer Cort van der Linden ten volle gebruik heeft willen maken van den invloed die zijne positie als voorzitter van den ministerraad reeds thans kan geacht worden mede te brengen. Doch is deze positie zelve niet bevestigd genoeg, men zal ze hebben te versterken. Het is niet minder dan een paskwil, een sterk en droevig bewijs van onze traagheid om de letter in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid, dat wij berusten in het onafgewerkt-blijven eener in ons staatsleven zoo broodnoodige positie als die van den minister-president. In geen ander orgaan dan in het tijdelijk mede-koningschap van één man kan de regeering vóór en dóór het volk tot uitdrukking komen. Die man behoorde niet tegelijk ressort-minister te zijn; - maar zoolang hij het is, behoort hij althans met de meerderheid boven zijne mede-ressort-ministers die volksverbeelding in hem erkent omdat de volksbehoefte haar vereischt, te kunnen en te willen manoevreeren ter handhaving der eenheid van het regeeringsgezag. Het te loor raken dier eenheid behoort gebeterd te worden buiten de vergaderzaal der Tweede Kamer. Ministers *tegenover elkander* een beroep doende op de Kamer - wij waren er niet aan gewend en willen er niet aan gewend raken.

Is het heden dus niet vrij van bedenkelijke verschijnselen, wat is er van de toekomst te wachten? Welke politieke vooruitzichten opent het in November en December gehouden debat?

De heer Nolens zinspeelde op een aanblijven van het kabinet na de verkiezingen van 1918 als niet onmogelijke, vooral niet onwenschelijke uitkomst. De heer Cort van der Linden heeft aan dergelijke verwachting zoo weinig mogelijk voet willen geven. Of een parlementair kabinet na de verkiezingen zal mogelijk blijken is lang niet zeker, maar thans reeds te kennen te geven dat hij zich beschikbaar stelt om opnieuw in te springen is meer dan waartoe de premier zich geroepen gevoelt. Deze terughouding is volmaakt begrijpelijk en volkomen correct. Niemand heeft aanleiding gehad een andere houding van den heer van der Linden te verwachten. Zichzelven en zijn gezag tot inzet te laten maken van den eersten verkiezingsstrijd onder de nieuwe grond-

wet zou een einde zijn, dat bij de groote verworven verdienste van dezen staatsman volstrekt niet paste. Of er, zomer '18, termen kunnen bestaan op den heer Cort van der Linden nogmaals een beroep te doen, zal de Koningin hebben te beslissen; of een allesoverwegend landsbelang hem nopen kan het offer eener verdiende rust te brengen, hijzelve. Het geheele nut echter dat een tweede Cort van der Linden-bewind zou kunnen opleveren wordt op het spel gezet door het zittende bewind thans van karakter te doen veranderen. Hetgeen geschieden moet, indien het zich van zijne plaats boven de partijen ook maar een oogenblik neerhalen laat.

Intusschen blijft de zinspeling van den heer Nolens opmerkelijk. In het openbaar verluidde er niets van, dat het cement der coalitie in coalitiekringen niet langer wordt vertrouwd; - in hare binnenkameren kan echter dunkt mij moeilijk worden betwijfeld, dat haar stevigheid noodzakelijk eenig verband houdt met de stevigheid van het blok dat zij tegenover zich placht te zien. En daar heeft de lijm losgelaten: de noodiging der Liberale Unie, om de concentratie-affaire op den voet van 1913 voort te zetten, is door de vrijzinnig-democraten verworpen, en de Unie toont geen lust, met de vrij-liberalen een bijzondere overeenkomst aan te gaan: immers een linkervleugel zou dan onmiddellijk uit hare rijen naar die der vrijzinnig-democraten overloopen. Van het concentratie-denkbeeld blijft nog het meest in stand, wanneer de Unie zich als middenpartij zoekt te handhaven, waartoe zij dan ook stellig besloten is. De heer Marchant heeft de rede gehouden, die in deze omstandigheden te verwachten was; - de heer Dresselhuys heeft getracht, een veldteeken te planten waaronder de vrijzinnigen zich kunnen scharen die aan de zuiging naar links weerstand willen blijven bieden. Tot een korte, klare beginselformuleering van winnende kracht heeft noch de een, noch de ander het gebracht. In hoofdzaak komt hun verschil in de houding uit die zij denken te kunnen aannemen tegenover de macht zonder welker hulp geen regeering, uit de partijen der linkerzijde gevormd, meer mogelijk is: die der sociaal-democratie. De heer Dresselhuys meet den afstand die liberalen van sociaal-democraten scheidt,

breed uit. Hij ziet niet ongaarne in de macht der arbeiderspartij iets aan alle idealen van liberaal staatsbewind onveranderlijk vijandigs; hoe ontzagwekkender die macht, zoo sterker de behoefte aan een centrum van principieelen weerstand. De heer Marchant heeft meer oog voor de evolutie die bezig is de sociaal-democratie tot een radicale hervormingspartij te doen worden, tot een partij die, of zij wil of niet, zich gedrongen zal zien betrekkelijke oplossingen te aanvaarden naarmate die onder haar bereik vallen; en dit zullen zij doen naarmate de partij zich occasioneele accoorden met die burgelijke elementen welke haar het naast staan laat welgevallen.

Hoe denkt, hoe spreekt over dit alles de heer Troelstra zelf? De langste rede bij de algemeene beschouwingen werd door hem gehouden, maar zijn beste was het voorzeker niet. Eerst bij de repliek kwam er wat teekening in zijn voorstellingen. Den grooten vijand ziet hij in den hoek-Dresselhuys; de daar aangeheven vrijheidsleus dekt de bedoelingen van het privaatkapitalistische monopolie, waartegen de sociaal-democratie den strijd aanbinden wil in verbond ‘met verschillende burgerlijke groepen’, die de heer Troelstra liefst niet uitsluitend zoeken zou ter linkerzijde. De gemeenschappelijke strijd kan licht ten gevolge hebben dat sociaaldemocraten een of meer ministerszetels zullen moeten bezetten; den heer Troelstra schrikt dit vooruitzicht niet te zeer af. In 1913 deed dit wèl de verplichting, aan de regeering deel te moeten nemen naast vertegenwoordigers der vrij-liberale partij; doch wordt hem thans eene vraag gesteld, zij moge niet luiden: ‘zijt gij bereid met vrij-liberalen in de regeering zitting te nemen?’, doch: ‘zijt gij bereid een regeering te vormen met democratische groepen uit de Kamer?’ - ‘Op die vraag zou ons antwoord bevestigend kunnen zijn.’ Die democratische groepen zouden dan op het werkpogram van het kabinet plaats moeten inruimen voor de wenschen eener partij die, in of buiten de regeering, aansturen zal op internationale ontwapening, vrouwenkiesrecht, staatsmonopoliën en staatspensioen.

Of deze leuzen trekkracht genoeg zullen blijken te bezitten om uit het thans nog bestaande coalitie-verband de ‘democratische’ bestanddeelen los te scheuren? De heer Troelstra

moge het wenschen, zeker er van is hij allerminst. De rechterzijde als geheel, merkt hij op, deinst er voor terug, met den heer Dresselhuys in één vaarwater te komen; maar voor een compromis met de S.D.A.P. op het stuk van het staatspensioen huivert zij evenzeer. Blijft zij dit doen ook nà de verkiezingen, dan is de kans op vruchtbare samenwerking met haar voor den heer Troelstra verkeken.

De rechterzijde is vooralsnog onbewegelijk gebleven. Moet men conclusiën trekken uit het thans gevoerde debat alleen, dan zal de sociaal-democratie het moeten doen met het bondgenootschap der groep van den heer Marchant. Of sociaal- en vrijzinnig-democraten te zamen talrijk genoeg in de nieuwe kamer vertegenwoordigd zullen zijn om de kabinetsvorming te beheerschen, zal de toekomst leeren. Dat in het bijzonder de sociaal-democraten eenige electorale winst zullen behalen wordt vrij algemeen verwacht; maar zij kunnen ook een versterkte katholieke groep tegenover zich zien.

Hetgeen de heer Troelstra den heer Dresselhuys te gemoet voerde, was voor geen gering deel over diens hoofd heen, en op een tegenstander gemikt die niet in de Kamer zitting heeft: op den heer Treub, vader van den Economischen Bond. De denkbeelden, door dien Bond voorgestaan, vinden, in de schatting van den heer Troelstra, in de Kamer vooral onder de vrij-liberalen steun; hij heeft dezen althans laten ontgelden al wat de Economische Bond hem toeschijnt tegen de sociaal-democratie te willen ondernemen.

De heer Treub heeft, in een 15 December te Amsterdam gehouden dooprede, ten krachtigste tegen de voorstelling geprotesteerd, als zou de Economische Bond het staatsgezag in dienst willen stellen der belangen van het groot-kapitaal. Middenstanders en arbeiders zijn in den Bond even welkom als groot-kapitalisten; alleen géén arbeiders die het eenig middel tot vooruitgang zien in den klassenstrijd. M.a.w. zoolang de sociaal-democratie zich door het klassenstrijdleerstuk binden laat, maar ook zoolang alléén, zal zij in den Economischen Bond een principieelen vijand hebben.

Welk gezag oefent het leerstuk van den klassenstrijd inderdaad nog uit? In hoeverre laat nog, in Nederland en

elders, de sociaal-democratie *haar politieke gedragingen* door dit leerstuk beheerschen? Haar deze vraag te stellen, is een volkomen natuurlijk gevolg van haar eigen politieke daden. Zij tracht 'democratische' burgerlijke groepen te verlokken tot politieke compromissen. Zal zij, met die burgerlijke groepen in politiek verbond, tegelijk den klassenstrijd tegen haar voortzetten? Zij zal het misschien willen, maar niet kunnen, of de politieke winst, met het verbond beoogd, loopt oogenblikkelijk gevaar. Die bondgenooten werft, zij het voor een begrensd doel, is niet vrij meer in zijn principieele actie van één tegen allen.

Of de Bond er in slagen zal, ook onder de Nederlandsche arbeiders aanhang van beteekenis te vinden? De heer Treub heeft als minister getoond, de vakvereeniging een goed hart toe te dragen, en de Bond die zijne denkbeelden belichaamt, wenscht in dit opzicht niet minder te zijn dan hij. Het medezeggenschap der vakvereeniging, 'niet alleen over de arbeidsvoorwaarden, maar ook in de bedrijfsleiding', wordt door den Bond erkend en zelfs ingeroepen.

'Democratie', aldus de heer Treub, 'verstaan wij als een recht der arbeidende klasse om mede op de oplossing van de maatschappelijke vraagstukken invloed uit te oefenen; onder democratie verstaan wij niet het wennen van de arbeidersklasse aan steun en uitkeeringen van staatswege. Dat is volksontzenuwing; na den oorlog zal men er van moeten terugkomen. De loonen zullen dan zoo hoog moeten zijn gestegen, dat de arbeiders niet alleen de lasten dragen van het maatschappelijk leven, maar ook de lusten er van in vollen omvang ondervinden'.

De Bond, zegt vol vertrouwen de heer Treub, put zijn kracht uit zijn actualiteit. 'In de programma's der bestaande partijen staan de groote economische eischen te roesten op een dood zijspoor; wij willen ze op het hoofdspoor aan het rijden brengen. Van het parlement eischen wij een grootere voortvarendheid. Dat is een kwestie van personen, zeker; *maar ook de kwestie van het streven naar een werkwijze*, *welke niet alle voortvarendheid doodt*'.

Dit is een groot aantal invloedrijke Nederlanders uit het hart gesproken, en als dat hart beklemd mocht blijven, zal het zich in eene electorale actie lucht zoeken

te verschaffen. Het middel voor de bestaande partijen om inbraak van een ongenooden gast op het Binnenhof te voorkomen, is enkel nog, zichzelf te herzien. Zullen zij er de kracht toe vinden? Het algemeen begrootingsdebat gaf niet veel hoop. Nog schieten er eenige maanden over; laten onze staatslieden er in toonen dat zij het zaken-doen verstaan, of zij loopen gevaar dat het opgroeiend geslacht zich van hen af zal keeren.

C.

Buitenlandsch overzicht.

26 Dec. 1917

De vredesonderhandeling begonnen, van Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Bulgarije en Turkije met de maximalistische regeering van Rusland.

Het vermoeden, in mijn vorig overzicht uitgesproken, dat Duitschland wel eens huiverig zou kunnen blijken zich met Lenin en Trotzky te zeer in te laten, uit vrees daardoor hunne politieke tegenstanders in de armen der Entente terug te drijven, is niet bewaarheid.

De Entente blijkt in Rusland te hebben afgedaan, niet bij de maximalisten alleen. De Entente wil oorlog, en Rusland *kan* niet meer oorlogen. Het is eigenlijk de vraag, in hoeverre Rusland als eenheid nog bestaat. De maximalisten zijn meester te St. Petersburg en te Moskou, maar Siberië gaat zijn eigen weg, in het Dongebied heerscht Kaledin, en in de Oekraine een locaal gezag dat over aanmerkelijke middelen schijnt te beschikken om zijn zelfstandigheid tegenover de gebieders van Groot-Rusland te kunnen handhaven. In één opzicht schijnen alle gewezen onderdanen van den Tsaar overeen te komen: van den oorlog hebben zij genoeg.

De Centralen kunnen ongetwijfeld den vrede op het Oostelijk front verkrijgen, indien zij zich eenigermate weten in te toomen. Slechts groote politieke misslagen kunnen alsnog de gezamenlijke Russen tegen hen op een hoop drijven; en

Czernin en Kühlmann schijnen te bezonnen, om die misslagen te begaan.

Wat hen bovenal leiden zal, is de overweging dat bij wat zij in het Oosten tot stand brengen, eenmaal ook de Entente zich zal moeten kunnen nederleggen. Van Ruslands oogenblikkelijken toestand gebruik te maken om eene kwestie als de Poolsche b.v. te regelen uitsluitend in het Duitsche en Oostenrijksche belang, zal een Ponsonby in Engeland, een Renaudel in Frankrijk, onmiddellijk doen verstommen, en eventueele vijanden van Duitschland voor lange jaren de kans openen in Oost-Europa bondgenooten te vinden.

Maakt Rusland vrede, dan zal Roemenië dit voorbeeld zeker moeten volgen. Bulgarije zal dan gelegenheid hebben zich tegen Guillaumat, Turkije, zich tegen Allenby te keeren. Met Saloniki, Jeruzalem en Bagdad in de hand, zal de Entente de zekerheid behouden in de regeling der Balkanen Voor-Aziatische zaken een gewichtig woord te kunnen medespreken, en zij zal die drie punten zeker tot het uiterste verdedigen. Zoolang zij alleen Bulgaren en Turken tegenover zich vindt, heeft die verdediging goede kans. Zal Duitschland belangrijke strijdkrachten voor den oorlog op die afgelegen fronten kunnen afzonderen, en tegelijk een groote onderneming is het Westen wagen?

Waarschijnlijk zal het nog meer belang hechten aan een overwinning op het Westelijke, dan aan versterking der Balkan- en Turksche fronten. Het zal laatstgenoemde versterking wellicht niet geheel nalaten, maar het gros der vrijgekomen legers naar Frankrijk zenden en daar een beslissing zoeken te verkrijgen eer Amerika ter plaatse is, dat nog altijd slechts met beloften strijdt.

Wilson heeft een groote rede gehouden die geen enkel nieuw gezichtspunt geopend heeft, want dat hij ‘geaccrediteerde vertegenwoordigers van het Duitsche volk’, niet van de Duitsche ‘autocratie’ ontvangen wil, is slechts een herhaling.

Evenmin heeft Hertling's inaugureele oratie nieuws geleerd, dan dit, dat een *door* den Rijksdag opgedrongen kanselier niet *per se* in vredelievender zin spreken zal dan een *aan* den Rijks-

dag opgedrongene. Of er al of niet overwinningen in Italië en vredesaanbiedingen van Rusland aan eene kanseliersrede onmiddellijk zijn voorafgegaan, behoudt op den toon daarvan onder alle omstandigheden zijn vollen invloed.

Het nieuwe geluid kwam van Lansdowne; ook een beetje van Caillaux; - maar men houdt zich liever met dien der beide staatslieden bezig, van wiens respectabiliteit men ten volle overtuigd is. Het is niet de eerste maal in zijn leven dat de heer Joseph Caillaux opmerkelijke dingen zegt over de verhouding van Frankrijk tot Duitschland en tot Engeland; doch het is zijn ongeluk dat het schandaal zijner betrekkingen altijd nog iets grooter lijkt dan de verstandigheid zijner woorden. Maar Lansdowne - dien te lezen was een verademing. Een goed Engelschman die tegelijk nog een goed Europeeër is. Hij voelt hoever het verlangen naar ‘veiligheid’ boven het doel is uitgegaan:

Security will be invaluable to a world which has the vitality to profit by it. But what will be the value of the blessings of peace to nations so exhausted that they can scarcely stretch out a hand with which to grasp them?

De Lobby was overstuur, en sprak van een ‘unfortunate incident’. - ‘The question that is most persistently asked is: “What is behind Lord Landsdowne's letter?”’ *(Westminster Gazette,* 30 Nov. 1917).

Niets hoegenaamd, bleek weldra, dan het geweten van een ervaren patriot, en de ‘politiek’ desinteresseerde zich van het niet langer raadselachtig geval. Maar de tijd zal komen, dat Engeland dit ‘monumentje van bedaarde sentimenten’ (om met van den Spiegel te spreken) weder zal aanzien; moge het niet zijn ‘met schreiende oogen.’

C.

De leemen torens
Kronijk van twee steden
Door
Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne.

Eerste boek.
IX. Herman Teirlinck aan Karel van de Woestijne.
Brussel, den 30 April 1914.

Ik werd gisteren bij Polydore Mornar ontboden. Ik verwachtte allang zijne uitnoodiging. Kristoffel Conscience bracht ze mij in den morgen en ik aanvaardde haar zonder Paul te verwittigen. Ik nam onmiddelijk mijn hoed en liep met Conscience mee.

- 'Ik hoop dat mijnheer Mornar welvarend is', zei ik onderwege.
- 'Dat is ook zoo, mijnheer', antwoordde deze voorbeeldige dienaar.
- 'En vertrouwd, als ge nu zijt, met al zijne familiale aangelegenheden, kunt ge, beter dan ik nog, gissen wat hij mij te vertellen heeft.'
- 'Ik zou u niets verzwijgen, mijnheer, maar gij doet mij veel te veel eer aan, want ik weet niets, en gissen doe ik niet gaarne.'

Hij knoopte zijn zwarte jas dicht over zijn enorme lichaam en 't leek wel of hij zich tegelijk in een donkere bedeesdheid opsloot.

- ‘Misschien wil hij zijn zoon terug thuis hebben,’ hernam ik onmeedoogend, ‘misschien ook is het nu stilaan wenschelijk geworden. Als ik vooraf omtrent de inzichten van mijnheer Mornar ingelicht ben, kan ik met grootere beslistheid optreden. Dat is dan natuurlijk in 't belang van beide partijen.’

- ‘Ik heb nooit anders gedacht, mijnheer, en mijn vurigste wensch zou zijn u hierin te helpen. Ik kan u wel zeggen dat mijn meester eene oplossing verlangt, die hij alleen wellicht niet bewerken kan. Mevrouw Mornar zit hem op dat punt zeer in den rug, en de toestand wordt er niet klaarder door. Mevrouw Mornar is nog jong en heeft oogmerken - ik wil haar geen onrecht doen, mijnheer! - oogmerken die uit haar standpunt zeer begrijpelijk zijn. Het mag haar ook niet kwalijk genomen worden, dat zij zich interesseert aan wat er, volgens haar, met juffrouw Theunis gebeuren moet. Natuurlijk is zij niet volledig ingelicht. Ik vrees dat zij zelfs verkeerd ingelicht is. Hare opvattingen namelijk strekken juffrouw Theunis niet tot eer. Geloof mij, mijnheer, ik heb er geen schuld aan...’

- ‘Zeg mij, wat is juffrouw Theunis in hare oogen?’

- ‘Eene indringster, mijnheer.’

Het kostte Conscience blijkbaar veel moed, zoo'n woord uit te spreken. Ik zei:

- ‘Dat is geheel onbillijk. Ik moet nochtans toegeven dat mevrouw Mornar bezwaarlijk anders denken kan, of, ten minste, bezwaarlijk anders mag doen dan haar als eene indringster te behandelen. Denk aan het prestige van de familie, Kristoffel.’

Conscience keek me aan gelijk iemand die van kindsbeen af en tot op het merg is doordrongen van zulk prestige, en daar ik vroeg wat er bijgevolg voor juffrouw Theunis te duchten was, deed hij een vaag gebaar.

- ‘Ik kan er niets van zeggen,’ sprak hij, ‘ik vrees het ergste, vergeef het mij’.

Voor Mornar's deur aangekomen, drukte ik hem warm de hand. Hij drukte de mijne.

- ‘Ik dank u,’ zei hij stil.

Polydoor Mornar ontving mij in zijne ruime werkkamer. Bij de eerste woorden die hij sprak, docht mij dat hij mijne blikken vermeed. Het verontrustte mij eenigszins, want ik

weet bij ondervinding dat elke verlegenheid bij dezen man eene geweldige reactie wekt. Hij begon zich te verontschuldigen - de omstandigheden hadden niet toegelaten dat hij zelf bij me zou komen en hij hoopte dat ik het begrijpen kon. Niet zoo gauw had ik gebogen, of zijne oogen staken plots gelijk twee stalen priemen in de mijne.

- 'Mijnheer Teirlinck', sprak hij, 'gij zijt niet de man, die zijne hulp ontzeggen zal aan een vader wiens kinderen hem dreigen te ontvallen. Van Cornelie krijg ik brieven, die mij uitermate bezorgd maken, en niet minder ben ik bekommerd om Paul. Ik kan niet goed klagen. Ik ben een werkman zonder welsprekendheid. Mijn hart is ruig zooals mijne handen. Ik zou willen dat ge begrijpt dat ik trots alles sterk zal blijven. Ik wil vechten met wat de menschen het noodlot noemen. Ik zal maar buigen als ik overwonnen ben.'

Voor mij zat nu de echte Mornar, de vastberaden kerel, die besloten was direkt op zijn doel af te gaan en die desnoods alle hoffelijkheid zou afschudden.

- 'Paul', hernam hij, 'woont bij u, waar hij eene onverdiende gastvrijheid geniet. Hij kan natuurlijk nergens beter zijn, maar neem me niet kwalijk - zijne plaats is hier, onder mijn dak. Ik weet wat ge zeggen wilt. Ik ben verplicht een beroep te doen op uwe welwillendheid, en u te verzoeken mij te laten uitspreken. Uw raad kan een groot licht werpen op de besluiten die ik nemen moet. Ik wensch daarom dat ge mij aanhoort zonder mij te onderbreken. De moeilijkheden die zich voordoen zijn niet onoverkomelijk. Wij hechten vaak te veel belang aan tijdelijke stoornissen. Ik, voor mijn part, heb nooit een hinderpaal gemeten aan zijn onmiddellijk uitzicht: zulke dingen nemen, tegenover onze aandoenlijkheid, proporties aan, die ons zwak maken. Hoe komt het dat ik, waar 't mijne kinderen geldt, aarzelend en vreesachtig ben geworden? Waarom toch heb ik, in den laatsten tijd, ten hunnen opzichte, alle vertrouwen verloren in de onfeilbaarheid van mijne kracht? Ben ik waarlijk zoo oud geworden? Ik kan het niet gelooven. Ik heb mijn eigen eens duchtig gepolsd. Neen, mijnheer Teirlinck, ik ben nog niet de man, die het huis laat verwoesten, dat hij steen aan steen heeft opgebouwd. Het geval met Cornelie hoop ik in korten tijd te beheerschen. Het lijkt op slot van rekening eene

kleinigheid. En is waarlijk het geval met Paul iets meer?'

Hij beet zijn eigen overtuiging vast met een kort, afdoend:

- 'Geenszins!'

En scheen toen een tijdje te willen nadenken. Ik was geheel op mijn gemak. Een brutale Mornar, moet ge weten, is in mijne oogen niet zoo vreeslijk als eene sluwe. Het docht me zelfs dat hij er vrij schadeloos begon uit te zien - ik zou haast zeggen: een vogelschrik.. En ik luisterde gelaten.

- 'Daarom', vervolgde hij, 'heb ik besloten de kat zonder handschoenen aan te pakken, tenzij gij op besliste wijze mijn plan tegenspreken kunt. Gij houdt veel van Paul. Het zal hem, van uwentwege, aan raad niet ontbroken hebben. Ik weet het - hij heeft naar niemand geluisterd, ook niet naar u. Thans moet hij tegen wil en dank gered worden. Ik kan het niet langer meer aanzien.'

Ik voelde dat hij aan 't weifelen geraakte, naarmate hij een paar harde woorden naderkwam, die hij toch verplicht was uit te spreken. Om het kort te trekken, vroeg ik:

- 'En wat hebt gij dan besloten?'

Hij fronste zijne wenkbrauwen. Zijne vuisten lagen op de tafel voor hem, gelijk twee voorhamers.

- 'Die meid moet van hem af.'

Ik zweeg. Ik was niet verwonderd over zijne uitspraak. Zij leek me overigens een vrome wensch. Ik glimlachte droevig.

- 'Gij gelooft niet dat het mogelijk is,' hernam hij met zachtere stem, 'en hoe zoudt gij het kunnen gelooven, gij jongelui, die door overbeschaving zijt bedorven? Gij kunt wel twisten - maar handelen kunt gij niet meer... Luister, mijnheer Teirlinck, ik kom u niet vragen naar de middelen, die de eene of andere uitkomst moeten brengen. Ik vraag u alleen: welk is de wenschelijke uitkomst?'

Ik zag den valstrik. Als ik nu wenschen ging - wat ik in mijn gemoed had kunnen doen - dat Paul en Mireille zouden kunnen scheiden, dan was, in Mornar's oogen, mede daaronder begrepen dat ik alle middelen goedkeuren moest, welke hij daartoe zou aanwenden. Daarom antwoordde ik eenvoudig:

- 'De uitkomst is niet buiten hare middelen te beschouwen. Ik kan wel iets hopen en tegelijk van die hoop moeten afzien, juist wegens de verwezenlijkingsvormen. Ik wensch wel dat iemand gelukkig worde, maar het mag hem geen

moord kosten. Ik vrees dat ge de verhouding van Paul tot... die meid met onnauwkeurigheid hebt bepaald.'

Mornar had een valschen, metalen lach.

- 'Hoort ge alweer? Zoo spreken onze vernuftige jongens. Ha! ha! Het zijn behendige debaters en het is maar best dat ik mij om hen niet te veel gelegen laat. Ach kom, mijn waarde vriend, uwe angstvalligheid is het teeken van een gevoelig geweten, ik geef het gaarne toe - toets toch uw oordeel, bid ik u, aan de tastbare werkelijkheid!... Ik zal geen moord begaan, geloof me. Daartegenover moet ik bekennen dat eene scheiding niet kan bewerkt worden, zonder dat aan beide partijen eene lichte wonde wordt gebracht. Maar ik wil de vraag anders stellen: van een of meer uitkomsten die alle blijken slecht te zullen zijn, is daar de minst slechte de beste niet?'

- 'Inderdaad, er is geen betere, waar ge alzoo de keus beperkt.'

- 'Laat ons saam onderzoeken hoe de keus zich voordoet: Paul kan met juffrouw Theunis trouwen, of hij kan haar als maîtresse bewaren, of hij kan scheiden van haar. Ziet gij eene andere gebeurlijkheid? Wij gaan dus akkoord. Nu kent gij Paul. Ik ook meen hem te kennen. Met al zijne hoedanigheden, deugt hij maar weinig. Van de d'Onghena's heeft hij de fantastische dweepzucht geërfd, en van mij - 'k verbloem het niet - de onbewuste wreedheid. Is hij, met zulke gaven, de man die aan zijn leven constructief kan werken? Hij vliegt in romantische sferen op met wat hij ontmoet heeft en lief gekregen - of hij verbrijzelt het onwillens. Laten wij hem nu nagaan. Als hij zijne maîtresse bewaart, dan is voor haar van geen baat de wroeging die hij gedurende hare ziekte heeft aan den dag gelegd - hij heeft haar bezeten ganschelijk, en hoe hij nu keert of wendt, er is voor hem geen nieuw genot aan haar meer te ontdekken; hij zal voortgaan met haar te folteren, en hij zal geen rust hebben eer ze dood gaat, *omdat hij een Mornar is*. Straalt u die waarheid niet van verre tegen?... Maar neem aan dat hij haar huwt, wat dan? Hij leeft met haar, dag aan dag, hij brengt haar in zijn eigen wereld, in zijn eigen werkkring, aan zijn eigen haard. Ze is mooi, en dat valt in den beginne waarlijk mee. Ze is ook vulgair, en dat zal op den duur

heel erg gaan worden. Hij zal haar lessen doen geven. Heeft hij dat reeds niet gedaan? En wat heeft het geholpen? Eindelijk zal hij voor goed moeten voelen dat ze onherroepelijk zijne mindere is en dat ze hem kleineert. Begrijpt mij goed: dat ze hem kleineert. Van dien dag af is hij tot 't diepste leed gedoemd, *omdat hij een d'Onghena is*....'

Zijne handen lagen nu open op het gladde tafelbord. De zwarte haartjes stoppelden er, dicht en hard. Ik keek naar hem op en hij lachte mij gewillig tegen. Nooit zag ik rooder uitbloemen in zijn donkeren baard de twee karmijnen lippen en blanker blikkeren daartusschen de dierlijke tandenglans. Ik kon nochtans niet toegeven dat hij wreed was, schoon hij zelf zich een dergelijke eigenschap had toegekend. Hij leek mij eerder leelijk - van eene absolute, prachtige leelijkheid.

Hij hief zijne armen op en scheen het gansche problema er tusschen te willen opsluiten. Hij vroeg:

- 'Wat blijft er over? De scheiding. De scheiding zal niet zonder bezwaren gaan, maar wat zij ook meebrengt en hoe diep zij ook grieven zal, beken toch dat beiden van hunne kwetsuren kunnen genezen. Beken dat zij, na het noodzakelijk offer te hebben gebracht, nog jong zijn - nog jong zijn, mijnheer Teirlinck... en is er een beter trooster dan de jeugd? Mogen wij toelaten dat deze twee levens zich, in wederkeerig bedrijf, vernietigen? Hij is haar een kwalijk minnaar, en zij is hem eene onmogelijke vrouw. Laat ons samen werken en hen redden.'

Hij was bij zijne laatste woorden gaan rechtstaan, en het trof mij weer hoe klein hij daarbij werd. Hij wandelde over en weder in de kamer. Ik dacht een oogenblik na en hij wachtte zonder opzien, in den waan dat zijne uiteenzettingen 'à l'emporte pièce' voor mijne overtuigingen doorslaande waren geweest. Ik zal overigens niet ontveinzen dat zij dat gedeeltelijk waren, of liever: zij kwamen in zekeren zin overeen met opvattingen welke ik mijn eigen meer dan eens had voorgehouden. Kortom ik was, buiten elke beschouwing van mogelijke drijfveeren en uitvoeringsmiddelen, geneigd Mornar's conclusie voorwaardelijk te aanvaarden. Ik zei het hem zonder omwegen. Alleen drukte ik op den principieelen aard van mijne toetreding en hield

daarbij voor oogen wat Paul mij omtrent zijn jongsten gemoedstoestand had geopenbaard.

Ik besloot op een vergelijk:

- 'Ik wensch Paul het beste toe, dat weet-gij, maar ik wil niet meehelpen aan de algeheele verwoesting van juffrouw Theunis' leven. Trouwens, ik weet dat Paul met zulke oplossingen nooit vrede kan hebben. Ik zal naast u staan waar ge eerlijk beider welzijn nastreeft. Ge zegt dat gij het doen wilt. Voorloopig schijnt de scheiding zich van zelf op te dringen. Ik heb er niets tegen - om bestwil. Eén voorwaarde ben ik echter verplicht u te stellen: laat Paul nog een paar weken bij me en doe, gedurende dien korten tijd, niets. Eene kentering is, dunkt mij, op handen, waaruit, in den eenen of anderen zin, een besliste uitslag is te verwachten...'

Hij zag mij wantrouwig aan en bromde:

- 'Wat meent ge?

- Niets wat onze afspraak in den weg kan staan. Ge moogt gerust zijn.'

Hij vatte mijne hand en schudde ze krachtig.

We verlieten de studeerkamer en gingen Mevrouw Mornar in hare appartementen opzoeken, waar ze ons met uitbundige vreugde ontving.

Brussel, den 20 Juni 1914.

Zeven weken zijn voorbij. Paul is nog steeds bij me...

Ach, beste Karel, waarlijk, ik heb u geen goed nieuws mede te deelen. Ik had het beter verwacht - maar wie kent het aangezicht der uren die komen moeten?

Laat mij de gebeurtenissen rangschikken.

De dagen die volgden op het souper dat een zoo kurieuzen afloop had, bracht Paul in betooverde stemming om. Hij was gedurig bij Mireille en als hij er niet was, slenterde hij door de stad, steeds op zoek naar een nieuw geschenk om haar aan te bieden. Thuis aan tafel zag ik hem schier nooit. Sonia's kookkunst, die zij in den laatsten tijd met verbluffende virtuositeit beoefende, werd tot mijn uitsluitelijk believen besteed. Sonia zal er een nieuwe ziekte bij opdoen, dat is zeker... Beklaag mij.

De verrukking van Paul was echt. Hij had iets te vergoeden, nu hij zich zijne schuld zoo diep bewust was

geworden. Het maakte hem zalig en wrevelig tegelijk. Soms zat hij uren lang voor 't raam, met Mireille als een kindje op zijne knieën. Hij keek naar de toekomst. Hij zag een prachtig landschap onder de zon. Hij zag er zichzelf in wandelen, met een herboren en heerlijk liefje aan zijn zij. Het was heel zoet... Mireille, ondertusschen, scheen naar zijne droomen te luisteren. Ze maakte zijn schouder zacht en warm, waar ze haar hoofdje lei. En ze zwegen. Dan kuste hij haar op de oogen tot een stil genot over hare lippen kwam glimlachen. Hij vroeg haar:

- 'Wat zoudt ge willen?... Wenscht ge niets?... niets?...'

Haast onhoorbaar fluisterde ze, in zijn hals:

- 'Oh! non... rien... tu es bon.'

Hij had gewenscht dat ze den hemel mocht verlangen. Haar rust maakte hem onrustig, en hij folterde zichzelf met zijne vragen. Hij had behoefte aan steeds weer opgewekte vrijgevigheid. Hij had iets te vergoeden...

Op een avond zaten ze bij 't vuur. Het had geregend. De lucht was klam. Mireille huiverde soms en stak hare voetjes uit naar den laaien kachelschoot.

- 'Kom dicht bij me, liefste,' fluisterde ze.

Hij schoof zijn stoel naast haar en legde zijn arm om haar heen. Nu zat ook hij in de vlammende kolen te staren. Plots zei Mireille:

- 'Kijk toch! Mijne voeten zijn zoo mager, zoo mager... ik kan er door heen zien!'

Hij lachte. Ze deed onder de heel lichte kous hare teentjes overeen schuiven. Ze zei nog:

- 'Mijn hielen zijn zoo koud als ijs. Dat is een raar gevoel.'
- 'Dat is omdat ze achteraan staan: ze kunnen 't vuur niet naderen.'
- 'Ho ja!...'

Ze was op hetzelfde oogenblik droevig geworden, en hij merkte het. Hij vroeg:

- 'Waar denkt ge aan, Mireille?'

Ze vatte zijne hand die op hare heup lag en drukte ze teeder. Ze kreeg een lichte blos.

- 'Ge vraagt zoo dikwijls naar mijne wenschen', zei ze, 'en nu...'

- ‘Is het zeker?’ deed hij gretig, ‘hebt ge waarlijk een wensch?... Ik kan u niet zeggen hoe gelukkig ge mij maakt.’

Ze blikte niet op naar hem en zag hoe hare teentjes roerden onder de zijden kous.

- ‘Terwijl ik zoo mijne voeten houd naar 't vuur, denk ik... denk ik...’

Ze haperde. Hare wimpers beefden. Hij werd bang dat ze zou huilen, en kuste haar vlug. Ze zei onhoorbaar:

- ‘Vroeger... thuis... zat ik dikwijls op dezelfde manier... en die koude hielen ook voelde ik... Ach, lieve Paul noem mij - noem mij -’

Ze kon niet uitspreken. Hij streelde met zijne vingeren over haar voorhoofd.

- ‘Lieve Mireille, is er iets en kan ik u niet helpen?’

- ‘Ge weet niet wat ik verlang...’

- ‘Ik hoop maar dat ik u iets kan geven.’

Ze raakte nu zijn mond met haar mond. Hare woorden geurden zonder geluid.

- ‘Mon petit, noem mij niet meer Mireille...’

Daar gaapte ineens de afstand dien Paul tusschen beiden gesticht had. Het leek hem wel een afgrond. Hij was beschaamd geworden. Hij voelde zich eer gekwetst dan aangedaan.

- ‘Wilt ge?’ vroeg ze angstig.

Hij omarmde haar en had medelijden. Hij antwoordde in een snik:

- ‘O ja, mijn zoete Germaine!’

En hij noemde haar voortaan niet anders meer.

Op een anderen dag, betrekkelijk vroeg in den morgen, vond Paul, tot zijne groote verbazing, Germaine in zeer geanimeerd gezelschap van Conscience en een jong volksmeisje. Ze waren gedrieën in de slaapkamer. Germaine, in wuivend ochtendkleed, had al hare japonnen uit hare kasten gehaald en met behulp van Conscience - van Conscience! - hing ze een voor een om de tengere taille van het beteuterd boerinnetje.

Een korte gil ontviel haar, als Paul binnenkwam. Conscience stond te zweeten. Het kind was doodelijk bleek geworden. Het schouwspel was op zich zelf zoo potsierlijk, dat Paul nauwelijks zijn lachlust bedwingen kon. Kristoffel kwam de

eerste bij. Hij naderde en wilde spreken, blijkbaar met het inzicht om elke mogelijke schuld voor zich op te eischen. Hierin echter was Germaine hem voor.

- 'Paul', riep ze, 'ne laisse pas parler monsieur Conscience. Pardonne-moi!'

Ze was seffens in zijne armen en praatte nu in koortsige opgewondenheid. Het meisje daar was Lieveken, hare zuster. Al zoo langen tijd had ze Conscience gesmeekt om haar bij zich te roepen, maar hij had nooit gedurfd. En wat moest hij vreezen? Eindelijk had hij het toch gedaan...'

Ze liep naar Lieveke en kuste haar.

- 'Mijn arm, lief zusterken... Hoe vindt ge haar, Paul? Je l'aime tant. Elle a vieilli, vois-tu. Je comptais lui donner quelque robe.'

Paul stond verlegen rond te kijken. Hij kon het meisje best lijden, maar het hinderde hem niettemin dat ze hier werd gebracht.

- 'Tu m'en veux?' vroeg Germaine.

Hij lachte haar toe. Hij groette Lieveken minzaam. Hij knikte Conscience tegen. Boven zijn wrevel kwam bij hem de voldoening op, dat hij met dat alles iets vergoeden kon en vergoedde...

Maar Lieveken moest nu geregeld komen en zij deed het buiten weten van haar vader en steeds met de vlijtige medeplichtigheid van Conscience. Paul was haar verfrommeld gezichtje gewoon. Hij bewonderde hare zachtheid en gelijkmoedigheid. Hij zag niet eens meer hoe leelijk haar neergedrukt oog daar onder de buil van het inzakkend voorhoofd hing. Hij belaadde haar met kleine geschenken en hij loerde onderwijl, op het gelaat van Germaine, naar sporen van dankbaarheid.

Eens verscheen Kristoffel Conscience in het deurgat met een paar oogen zoo stralend van blijdschap, dat Paul en Germaine als van zelf en sprakeloos gingen meelachen. Germaine's voorgevoel overstelpte haar. Ze bracht hare handen aan haar boezem. Dan riep Paul:

- 'Wel, feestelijke snaak, wat is uw kermisgoed?'

- 'Ze komt', zei Conscience stil en keek meteen naar Germaine.

Ze zuchtte en sloot hare oogen. Ze beheerschte zich echter gauw en naderde Paul blozend.

- ‘Mijne moeder’, sprak ze.

Het geluk omdeed haar als een aureool. Maar zij had het aan Conscience te danken en dat prikkelde Paul alweer. Hij wilde nu alleen alles inrichten om de moeder te ontvangen. Hij deed koortsig en ongeduldig, overdreef blijkbaar het belang dat het geval in zijne oogen had. Conscience moest het verduren. Wanneer kwam moeder Theunis? Zondag in den morgen. Ze zou dus blijven noenmalen. Ja, dat moest ze. Hij deed Conscience een verschrikkelijk menu opschrijven. Er konden ook nooit genoeg bloemen zijn. Kwam ze alleen? Bijna: met Conscience. Anders zou ze nooit durven. Ze had geweend toen ze ja had gezegd. Het was de eerste maal dat ze Theunis in iets bedroog.

- ‘Lieve jongen’, zei Germaine en dankbare tranen stonden in hare oogen, ‘ge zijt zoo goed, en ik verdien het niet, vrees ik... Maar moeder zal waarlijk niet hier kunnen dineeren. En.. het is ook op zulke manier niet dat zij onthaald moet worden. Bedenk: sinds ik naar Gent vertrok, heb ik haar niet weergezien...’

Hij voelde de onnoozelheid van zijne opgeschroefde bemoeiingen en schaamde zich dat hij zichzelf erdoor had vernederd. Hij kuste Germaine om de hooge kleur te bergen, die gloeide op zijne wang. Hij zei:

- ‘Fais donc à ta guise. Je regrette de ne pouvoir vraiment t'être utile en rien.’

- ‘Tu m'es plus qu'utile, mon petit: tu m'es, en tout, indispensable.’

Ze scheen hem te troosten. Hij was er niet ver van af te denken dat het eene beleediging was. Hij wendde zich om en beet op zijne lippen.

Er werd dus besloten dat moeder Theunis, den Zondag morgen en onder Conscience's geleide, het lang verwachte bezoek brengen zou. Germaine moest met haar alleen zijn. En zoo kwam ze.

Germaine zat in de kleine eetkamer. Ze hoorde moeder's langzamen stap in de vestibule. Ze hoorde hoe Conscience haar met luchtige stem aansprak. Ze voelde precies hoe zijne ongewoon-luide woorden de aandoening van moeder verrieden, en de eigen aandoening stokte in hare keel. De deur werd met aarzelende hand geopend.

- ‘Langs hier, langs hier, moeder Theunis...’

De deur was open. Germaine stond recht. Het hooge lichaam van Conscience trad voor, en er achter gaapte het donkere voorhuis.

- ‘Langs hier...’

Toen verscheen het oude vrouwtje in haar zwarte Zondagsche kleed. Ze had zich mooi gemaakt, waarachtig. Over haar brabantsche kap met peerlen plooide zorgzaam de bebloemde hoofddoek omlaag. Ze was echter zoo wit, zoo wit..

Nu kon Conscience niet meer spreken. Hij zag hoe Germaine, in uiterste inspanning, naderen wilde, hoe ze wankelde en struikelde over de tapijt, hoe ze vreesachtig hare armen reikte. Hij wilde toesnellen om haar te steunen, maar hij moest tegelijk moeder Theunis oprichten, die stillekens in haren zijden rok was neergezakt. Germaine lag voor haar, op hare knieën...

Toen werd moeder Theunis sterk. Ze boog zich en raakte met hare bevende hand het gulden hoofd van hare dochter. En ze zei:

- ‘Sta op... sta op... ik kan het niet zien, mijn kind.’

En daar Germaine niet roerde, vervolgde ze, zachter nog:

- ‘Sta op... ge zijt al lang vergeven.’

Het oogenblik daarna lagen ze schreiend in malkander's armen.

Wie was de blijdste van de drie? Kristoffel Conscience. Gelijk hij met kinderen zou doen, had hij, in twee zetels, Germaine geplaatst aan den eenen kant van den haard en moeder Theunis aan den anderen. Hij zelf, op een laag stoeltje, had zich even van haar afgezonderd en keek toe, beladen met zijn eigen zalige goedheid. Hij voedde een gesprek dat, elk moment, in gaten van stilte weer dood viel. En als hij eindelijk gewaar werd dat haar geest vol was met woorden die zijne aanwezigheid op hare lippen weerhield, was hij schijnheilig genoeg om te beweren dat moeder Theunis gaarne in den morgen een glaasje port gebruikte. Hij verdween derhalve al zich te verontschuldigen.

- ‘Moeder,’ vroeg dan Germaine moedig, ‘mag ik weten wat vader?...’

- ‘Vader... vader, mijn kind... ik hoop dat het hem eens goed mag gaan. Hij is zeer ongelukkig.’

Germaine verborg haar aangezicht.

- ‘Hij heeft u zeer liefgehad’, vervolgde moeder Theunis.

Ze zwegen. Germaine droogde hare oogen in haar zakdoekje en hernam:

- ‘Spreekt hij nooit meer over mij, moeder?’

- ‘Neen... hij spreekt ook zoo weinig, niet waar?’

- ‘En met u? Heeft hij nooit meer mijn naam genoemd?’

- ‘Vroeger wel... toen ge in Gent waart... dan was hij toornig, en hij verwenschte u gaarne. Ik weet wat dat bij hem beteekent... en hij is harder van buiten dan van binnen... Maar sinds ge in Brussel woont en sinds hij weet hoe en... en met wien...’

De oude vrouw kon zelf het denkbeeld niet verdragen, dat ze wekte. Ze hief hare bevende handen op, als iemand die eene onherstelbare verwoesting aanschouwt:

- ‘Ach! kindje, kindje! Hoe hebt ge dat alles kunnen doen!...’

Germaine werd niet week. Ze had, al langen tijd, alle vooroordeelen afgeschud. Ze leefde in die onafhankelijke stemming, die elke poging tot zelfvergoêlijking gemakkelijk maakt. Ze was zeker dat ze in *het Bundelke Wissen* verkeerd werd beoordeeld, en ze had, tegenover zoo veel onrecht, behoefte aan rehabilitatie.

- ‘Lieve moeder,’ sprak ze streelend, ‘heb ik waarlijk onherroepelijke daden gedaan? Als ik u alles moest opbiechten, wat ik verduurd heb en geleden, weet ik dat ge niet langer mijn geluk voor onverdiend zoudt houden. Maar gij allen struikelt over dezen éénen blok: mijne liefde is zondig. Dat kan met niets worden uitgewischt. Gij zegt dat ge mij hebt vergeven. Ik dank u, goede moeder. Maar ook deze vergiffenis zal mijne zonde niet uitwisschen. Waarom toch maken wij zelf ons het eigen leven zoo zwaar?’

Ze zag wel dat moeder Theunis haar niet begreep. Ze stond recht en ging haar teederlijk omarmen. Ze keek liefderijk in hare oude oogen. Ze vroeg:

- ‘Moeder, is er dan niets, hoegenaamd niets, dat alles goed kan maken?’

De mond van moeder Theunis viel bevend open. Ze stamelde verschrikt. Ze voelde een geweldig ding met wuivende vleugelen komen over haar.

- ‘Wat... wat wilt ge zeggen?’

- ‘En als ik trouw?’

- ‘Trouwen!... maar kindje, mijn arm kindje!...’

- ‘Wees niet bang, moedertje. Kus mij. Meent ge dat vader verzoenen wil met me, als ik de echtgenoote van mijnheer Mornar ben geworden?’

Moeder Theunis was doodelijk bleek. Ze zuchtte:

- ‘Ge doet mij zeer, Germaine. Ach! wat zou vader nog meer kunnen doen, de goede stumperd, dan huilen van geluk?... Maar dat is niet mogelijk.’

- ‘Ik weet het beter. Waarom kijkt ge zoo verschrikt?... Binnen enkelen tijd moet ge nog eens komen, en dan hoop ik dat Paul hier zal zijn om u mijne hand te vragen.’

Ze zag hare lieve moeder aan die glimlachte door hare tranen, en weende zelf.

- ‘Ik zal er voor bidden... ik zal er dag en nacht voor bidden...’, fluisterde het oudje. ‘God aanhoore u!’

Kristoffel Conscience kwam juist van pas te voorschijn. Hij zette triomfelijk de flesch port op de tafel. Met gewichtige voorzichtigheid plaatste hij drie kristallen roemers er naast. En terwijl hij inschonk, was hij, als voor zijn eigen, zoetjes aan het pruttelen:

- ‘Zie zoo... zie zoo... hier hebben wij de morgenport van moeder Theunis... en die moet zij nu gauw gebruiken, want de tijd... het spijt me waarlijk dat ik het zeggen moet, en ik zou het inderdaad nooit zeggen, als ik niet dacht aan den ouden brompot, die thuis op ons wacht... en kijk! ik heb mezelf per abuus ook een glas ingeschonken!’

Hij reikte de stralende bekers.

- ‘Ai mij! ‘deed moeder Theunis, ‘ik zal het nooit leeg krijgen!’

- ‘Santé!’ riep Kristoffel vroolijk.

Moeder Theunis had in hare ziel een innigen wensch en, om hem te bezegelen, deed ze met aarzelende hand het teeken des kruis. Ze dronk dan met een toetermondje.

- ‘Dat is wijwater voor de ribben!’ sprak Conscience smakkend.

Ze lachte. Ze gewende hare tong aan den bijtenden suikersmaak, tot ze eindelijk zei, van binnen geheel warm wordend:

- ‘Hij is goed... hij is goed, mijnheer Conscience.’

- ‘Dat zou ik gelooven!’

De klok sloeg elf. Moeder Theunis stond recht en schikte hare kleeren. Dan keek ze even rond en zag voor de eerste maal de gulden lijsten aan de wanden, het groote schilderij van den schoorsteen, de glazen kast met zilverwerk, den glanzenden kroonluchter, de mooie kanten gordijnen. Blozend bracht ze hare handen saam.

- ‘Wat is hier alles schoon!’

Ze was fier op hare dochter en ze verliet het huis, als in een droom.

... Was het dienzelfden ochtend niet dat Paul met me door de straten van de Lage Stad liep? Hij kon het noch binnen, noch in den tuin uithouden. Hij was ongemeen zenuwachtig en vermeed, zag ik wel, elke aanraking met mijne goede zuster Sonia. Maar ge weet het: als iemand Sonia vermijdt, dan wil tegelijk het noodlot dat zoo iemand hardnekkig door Sonia wordt opgezocht. Eindelijk had Paul gevraagd of ik geen lust had in een wandeling, en ik aanvaardde.

Hij bedaarde zichtbaar, onder wege; we geraakten losjes aan de praat.

- ‘Ik heb onlangs Damloup gezien’, zei hij, ‘op een concert van het Zimmer-kwartet.’

- ‘Met mevrouw Bourdeaud'hui?’

- ‘Ja. Hij presteerde niet veel. De heele wereld verveelde hem blijkbaar, en de markiezin niet het minst. Is dat ook een bellâtre in den aard van Druce?’

- ‘Ik geloof het niet.’

- ‘Ze lijken anders vrij goed op elkaar. Druce is, dunkt me, hartelijker.’

- ‘Zwakker, wilt ge zeggen. Damloup is zeer sterk.’

- ‘Ik houd niet van zijn kracht. Houdt Simone veel van hem?’

- ‘Ik weet het niet. Ik denk ja.’

Na een stilte, en alsof in zijn geest de eene naam den anderen nasleepte, vroeg hij:

- ‘Maar wat doet Constant?’

- ‘Hij werkt veel, naar ik hoor.’

- ‘En zijn dagblad?’

- ‘Het staat er haast. Bontemps heeft het noodige geld verschoten...’

- ‘Weet ge dat Bontemps in den laatsten tijd Cora d'Issy gereceptionneerd heeft? Hij heeft een mooi hotel voor haar ingericht, heel royaal. Maar die telt zijn geld met een schepel, juist zooals de schoonpapa van mijn vader doet. Apropos, Druce heeft me, overlang, eene aardige mop verteld. Hij verzekerde mij, dat het eigenlijk geen mop was... Die Druce verzekert zoo vele dingen.’

- ‘Dat mag hij gerust. Men weet toch waaraan men zich moet houden.’

- ‘De vader van Van Rompaye was een mulder en tevens een zeer godvruchtig man. Om de maand ging hij te biechten. Zijn biechtvader, die maandelijks dezelfde zonde absolveerde, ergerde zich na een tijd daarover. ‘Ik kan er niet aan doen’, antwoorde de oude mulder, ‘wanneer ik het koren weeg, steel ik zonder het te weten.’ ‘Wel’, sprak de pastoor, ‘hang een kristbeeld in den molen en wanneer ge een zak in de weegschaal legt, bezie telkens uwen goddelijken Zaligmaker.’ En Van Rompaye hing een kristbeeld in den molen en stal niet meer. Maar de volgende maand bracht Van Rompaye het kruis mee in den biechtstoel. ‘Hewel?’ vroeg de pastoor, ‘wat moet dat beteekenen?’ En de mulder schoot uit: ‘Mijnheer de pastoor, dat kan niet blijven duren: als gij uwen Lieven-Heer niet uit mijn molen houdt, dan moet ikzelf er af. Met ons tweeën is er geen huishouden mogelijk!’

Hij lachte even. De mop beviel hem niet. Hij had er meer van verwacht en sprak seffens van wat anders. Dan liepen we een heelen tijd al zwijgend. Ik verwachtte natuurlijk dat hij verlangen zou om Germaine te zien. Ik zag dat hij aan haar dacht.

- ‘Hoe is het met Germaine, Paul?’

Hij bleef staan, antwoordde niet. Hij was weer droef en zenuwachtig geworden.

- ‘Weet ge’, vroeg hij, ‘wie ze op 't oogenblik bij haar ontvangt? Hare moeder.’

Ik liet geen de minste verwondering blijken. Ik vond het eigenlijk goed. Hij vatte mijn arm en stapte zoo verder, de blikken naar den grond. Ik had niets te zeggen.

- ‘Herman’, zei hij eindelijk, ‘er gebeuren in mij zonderlinge dingen...’

- ‘Ja’, schertste ik zachtjes, ‘de dubbelganger?’

- ‘Neen. Ik ben verliefd - hoe zou ik dat zeggen? Wees niet ondeugend. Luister. Het is me een heilige ernst. Ik ben, geloof ik, verliefd op...mijne liefde.’

Dat woord bracht me van streek. Het was hem natuurlijk duidelijk dat hij me ermee van streek had gebracht. Hij werd er des te droever om.

- ‘Waarom’, vroeg hij, ‘moet gij geweld doen om mij te begrijpen? Ik wil eenvoudig zeggen dat het gevoel, dat in mij leeft, door Germaine zelf niet meer kan verhoogd of verminderd worden. Met haar heb ik medelijden, maar in mij brandt eene hartstochtelijke vereering voor mijne liefde. Die is boven mij en haar verheven. Is dat zoo nonsensikaal?’

- ‘Het is niet frisch,’ zei ik.

- ‘Kom, laten wij er over zwijgen.’

En we kwamen thuis, met een schaduw tusschen ons beiden.

's Anderendaags vertrok hij vroeg in den morgen en keerde laat in den nacht. De volgende dagen evenzoo. Hij scheen mij te willen vluchten. Gisteren kwam hij kloppen op mijne kamer. Ik leidde hem binnen en drukte zijne hand.

- ‘Herman,’ riep hij dadelijk, ‘wat moet ik doen? wat moet ik doen?’

Hij stond te hijgen. 't Zweet brak hem op de slapen uit. Hij leed verschrikkelijk. Ik meende - de Hemel vergeve me! - dat eindelijk nu de gelegenheid zich voordeed en dat ik ze moest waarnemen. Zijn hart lag bloot op zijne borst. Ik zag het bloeden.

- ‘Mijn beste jongen,’ sprak ik, ‘beul u niet langer af: ge moet trouwen.’

Hij viel op een stoel en snikte het uit. Was hij reeds het wrak, dat door de wilde levenszee wordt meegesleurd? En wat kon dan nog van hem gered worden? Onwillekeurig dacht ik aan wat zijn vader mij onlangs had gezeid. Was in Paul de d'Onghena met den Mornar aan het strijden?

Hij weende. Hij lag ontzenuwd. Had ik verkeerd gedaan?

Hij stond moeilijk recht, legde zijne twee handen op mijne schouders en met eene smartelijke gedweeheid - als een, die, moe van vechten en lijden, het uiterste aanvaardt - verklaarde hij:

- ‘'t Is goed. Ik dank u. Ik zal trouwen.’

Boven de plechtigheid van zijne woorden ruischte door tranen het vleugelend vaarwel van eenen verren droom.

Brussel, den 27 Juni 1914.

De Brusselaars zijn in hun schik: er is hier een schandaal losgebroken. En geen alledaagsch goedje, ik verzeker u. De stad zindert en davert ervan. De voerlui in de kroegen, de vischwijven aan den toonbank, de kruideniers in hun winkel, de boodschaploopers op de trams, de beambten achter hun winkel, de kindermeiden in de waranda, de renteniers op de wandeling, de biljartspelers in het koffiehuis, de sportmen in de club - al wat bek en klauwen heeft, 't klapt en 't vreet en 't lastert al dooreen. Maar nergens luiden de tongen zoo hoog als in de salons van de hooge stad en in de bars van het Centrum. Weet dan: de bankier Bontemps is bankroet!

- 'Bontemps! Bontemps! Bontemps!'

Waar ge uw neus steekt, 't klabettert rond uwe ooren. Men vergeet er het eten en drinken bij. De Brusselsche ketjes schreeuwen u den beroemden naam achterna. Er wordt met miljoenen gegoocheld. Men houdt den bankier voor een geniaal man.

En wie is al niet in die treurige zaak betrokken! Een tiental groote nijverheidszaken liggen te gronde. Beklaag Renier: hij is geruïneerd.

Horace Druce bracht mij die leelijke boodschap. Hij scheen niet te merken hoe pijnlijk ze mij trof. Hij trad daarbij in de gekste bijzonderheden.

- 'Ik had het geraden dat die gulden boemelaar met gebarste klokken luidde. Toen hij Cora d'Issy overnam, heb ik haar dan ook verwittigd: "attention, bébé, exige des quittances!" Ik hoop voor haar dat zij het gedaan heeft. En wil ik u iets zeggen, dat ten minste kurieus is? Van Rompaye, die oude vrek, heeft twee dagen voor den krach zijne waarden ingetrokken en gerealiseerd. En voilà un qui a du flair! Als ik niet wist wat hij daarmee bedoeld heeft, zou ik aan een combinatie denken...'
- 'Wat meent gij dan dat hij ermee heeft bedoeld?'
- 'Ik gis maar. Didon Machin weet er natuurlijk meer

van. Zoo gauw zij den grijzen jakhals in hare netten had gevangen en beproefd heeft hoe vast hij er zat, kon zij niet anders dan eischen dat hij zijne papieren tegen klinkende munt zou ruilen. En hij heeft het gedaan, de genickleerde gelukzak. Ce que c'est qu'une femme prévoyante!'

- 'Ik wist niet dat Van Rompaye definitief met haar ingescheept was?'

- 'Waar zit ge ook? Wat ziet ge? Wat hoort ge? Ik wed dat ge verzen maakt. Men treft u nergens meer. Maar pardon, ik vergat dat ge verliefd zijt...'

- 'Ik? Maak het niet te bont, Horace.'

- 'Mij goed. Als ge niet wilt verliefd zijn, zal ik er u niet toe dwingen. Mais on jase à ton endroit. Ik kan het niet helpen als mijn onbevooroordeeld oor zulke geruchten opvangt. Enfin, c'est assez. Ge brengt mij van het spoor. Didon is de officieele aanwinst van Mornar's schoonpapa, en meer wou ik niet zeggen. Dat zal wel een doorn in Mornar's oog zijn, want de lieve meid weet hoe ze een rammelenden geldbalg moet hanteeren.'

- 'Wat uit Bontemps' klauwen gered werd, zal dus wel langs een anderen weg verloren geraken?'

- 'Juste retour... Weet ge ook wat er met Renier is gebeurd?'

- 'Ja. Het is zeer treurig. Heeft hij in die schurkerij alles verloren?'

- 'Alles of bijna. Maar ge schijnt waarlijk maar te nauwernood op de hoogte te zijn? Het is verbazend!'

Hij scheen zich inderdaad met de grootste oprechtheid over mijne onwetendheid te verwonderen.

- 'Misschien hebt ge ook niet gehoord wat Renier...'

- 'Neen, waarlijk, ik weet niets.'

- 'C'est renversant. En die zelfmoord?...'

- 'Wat zegt ge daar?' riep ik verschrikt. 'Mijn hemel, dat ware al te erg!'

Ik dacht aan Simone en mijn hart sloeg te barstens.

- 'Het was maar een poging, Herman, en het is er bij gebleven. De oude heer had zich in zijn bureel opgesloten en voor hij zijn revolver gebruiken kon, vloog de deur aan spaanderen. Toch schoot hij, verbrandde nauwelijks zijn rechtsche bakkebaard en viel in Damloup's armen. Die

Damloup is een wonderbaar man. Ik begin hem al goed te verdragen...'

Hij voegde er luchtig aan toe:

- 'Vooral sinds ik weet dat hij de markiezin niet meer ruiken kan. Juste retour...'

- 'Renier ligt te bed?... Ik moet er dadelijk heen. Hier gelden geen wereldsche scrupels.'

- 'C'est délicat', zei Druce en hij meesmuilde lichtjes.

Ik vroeg nog of hij niet wist hoe mevrouw Renier de ramp had aanvaard.

- 'Celle-là, c'est une sainte. De dochter ook. Waar loopt ge?'

Ik had mijn overjas aangetrokken.

- 'Ik ben zeker', sprak ik, 'dat ik niet verkeerd doe met er heen te gaan. Ik ben nooit een voortreffelijk saletjonker geweest en men is bij Renier gewoon mij aan mijne beste zijde te beoordeelen. Als ik hen deesmaal kwets, zal ik het wel merken. Maar ik ben gerust.'

- 'Ik zou 't nooit durven. Ik ben ook niet zoo... vermetel als gij. En gij weet misschien wat uwe roekeloosheid u kan opbrengen. Bonne chance!'

Ik bloosde. Ik keek hem aan. Hij stond mij met prachtige bedaardheid toe te lachen. Hij was zoo gezond, zoo eerlijk als de dag. Ik hief mijne schouders op en ging de deur openen.

- 'Wacht', riep hij, 'ik loop een eindje mee, neem me niet kwalijk.'

Al gaande had hij me nog een boel te vertellen en waar ik hem, op den Treurenberg, de hand tot afscheid reikte, hield hij die een oogenblik in de zijne.

- 'Kerel', zei hij, 'gij zijt zoo haastig en opgewonden als mogelijk. Ik begrijp u best en ik zal u niet storen. Maar ik had u hoofdzakelijk opgezocht met een bepaald inzicht; ik had u namelijk een dienst te vragen. Ik weet natuurlijk dat ge mij dien niet zult weigeren. Wanneer zie ik u weer?'

- 'Morgen?'

- 'Ja, kom bij me soepeeren.'

Ik knikte en liep heen. Hij wuifde me hartelijk na met zijne bleeke handschoenen.

- 'Adieu!'

Ik bereikte gauw, in de Wetstraat, het voorname huis van

Renier en schelde. In de eetzaal, waar de oude portier mij onmiddellijk binnenliet, ontving mij doctor Damloup. Hij kwam naar mij toe, en seffens vroeg ik:

- 'Mocht ik komen? Er zijn gevallen, waar de wereld, in mijne oogen, geen wetten meer stellen kan. Ik heb in mijn instinct vertrouwd.'

- 'Ge mocht komen voor mijn part', zei hij nuchter, 'en ik waardeer uw instinct. Overigens zijt ge hier nu toch. En daar zal geen woord iets aan veranderen.'

- 'Ik wilde weten wat mijnheer Renier...'

Hij onderbrak me ruw, echter niet onvriendelijk.

- 'Ja, de stad is aan het ronken, en 't schandaal kleppert uit alle tongen. Mij persoonlijk mag die razende biekorf niet schelen: ik kan hem met één stamp onderst boven zetten. Maar de vrouwen, mijne zuster vooral... Luister: met Renier is er meer gebeurd dan ik heb laten uitstrooien. Ik was er, Goddank, in tijds bij. De ongelukkige is erg gekwetst...'

- 'Doodelijk?...'

- 'Ja, doodelijk. Ik hoop nog dat ik hem redden kan, en zoolang ik hoop, is het best dat onze fameuze wereld er buiten blijft. Het spijt mij dat ik u bij de vrouwen niet kan brengen. Die zijn trouwens geheel down.'

Ik stond in een aandraaiende duizeling. Ik had woorden van doen.

- 'Mijnheer Damloup, ik begin in te zien hoe delicaat mijn bezoek inderdaad is, nu ik voel hoe moeilijk ik uitdrukken kan wat ik..'

Hij viel me met een droeven glimlach in de rede.

- 'Ach kom, mijn vriend, niet condoleeren..'

Ik boog. Ik had willen wegloopen zonder meer. Zou Damloup gaan denken, dat ik ook nieuwsgierig was en snuffelde naar den finantieelen toestand? Bij dat denkbeeld sloeg de schrtk mij door de leden. Hij stak zijne hand uit ik greep er naar, dankbaar en verlost.

Maar de salondeur piepte achter mij en, mij omwendend, zag ik Simone.

Beste Karel, wat zal ik u zeggen? Hoe kan ik voor uwe oogen wekken de verschijning van dees rouwende kind? Maar ik zelf was niet in staat om haar ordentelijk in mij op te nemen.

Ik groette haar laag en eerbiedig. Ze sprak niet. Ik vertrok.

Toen ik thuis kwam, zat daar Constant Hoeck op mij te wachten.

- 'Jongen, jongen', zei ik moedeloos, 'er gebeuren verschrikkelijke dingen!'

- 'Ja', zuchtte hij.

Hij scheen echter niet zoo innig, als ik aanvankelijk vermoedde, mijn teleurstelling te deelen. Hij zag er bedeesd uit, zelfs vreesachtig. Hij sprak:

- 'Sonia heeft me laten onderstellen, dat ge bij Renier waart. Ze zal u slecht hebben begrepen.'

- 'Neen, ik was er inderdaad.'

- 'Maar men ontvangt daar niemand!'

Die toon was zoo weinig ingetogen, dat ik verwonderd opkeek. Ik kon gemakkelijk in zijne oogen lezen: hij was bang, en ik begreep hem. Had hij, vóór mij, in de Wetstraat aangebeld en had men hem heengezonden? Ik had geen reden om hem iets te verbergen.

- 'Ik weet niet of men er iemand heeft geweigerd, Constant - ik werd er ontvangen.'

- 'Zoo!...'

Het was duidelijk dat hij me iets verzweeg. Hij stuurde het gesprek in eene andere richting.

- 'Waar is Paul?' vroeg hij. 'Weet gij ook dat hij in Gent zijn huwelijk met juffrouw Theunis heeft aangekondigd? Ik was verleden week bij Van de Woestijne, die 't me zei?'

- 'Ik weet dat hij wil trouwen. Wat zeggen zijne ooms ginder? En zijne moeder?'

- 'Zij zijn met het besluit blijkbaar zeer ingenomen, behalve, misschien, Benedictus...'

- 'En wat is uw oordeel?'

- 'Ik kan er geen hebben, dat op sekure gronden rust. Ik ken Germaine te weinig en ik begin thans in te zien dat ik Paul nog minder ken. Ik zal maar ronduit verklaren dat ik nooit aan de mogelijkheid van zulk een huwelijk heb geloofd. Wat Paul tot nog toe heeft uitgericht, is alles, dunkt me, zoo onprecies, zoo weifelend. Ik heb van hem geen besliste daad verwacht, en ik ben blij - of hoop het althans - dat ik hem deesmaal kan feliciteeren. Het was ook hoog tijd dat er eene oplossing kwam...'

- ‘Weet men bij Renier dat hij deze oplossing heeft gekozen?’

- ‘Ja...’

Er kwam eene kleine stilte, waarbinst ik Constant's ongemak voelde aangroeien. Ik brak ze met het inzicht hem genegen te zijn.

- ‘Gij hebt niet verkeerd gedaan met Simone in te lichten. Dat was ook het eenige wat ge haar omtrent Paul mocht mededeelen, en de eerste maal dat het u toegelaten was. Ik heb geen reden om te vermoeden dat het u reeds vroeger zou gebeurd zijn. Nu is Paul verloofd. Iedereen mag gerust weten dat Paul verloofd is.’

Hij bloosde. Hij ging voor het venster staan en keek naar buiten.

- ‘Weet ge nog, Herman, wat ge me dezen winter in den Muntschouwburg dacht te moeten herhalen? Ge hebt me tot de orde geroepen, en dat was zeker geen aanmatiging die uwe groote vriendschap zich abusievelijk veroorloofde. Ik waardeer u ook daar, waar ge mij onwillens te kort komt. Ik weet trouwens te goed hoe eerlijk uwe bedoelingen zijn...’

- ‘Ik heb u gezegd dat ge verkeerd zoudt handelen met naar eene plaats te dingen, waarop Paul, trots alles, nog recht had. Ik heb u dat gezegd, omdat ik Simone goed ken. Simone kan eene maîtresse vergeten.’

- ‘Ik heb u geloofd. Denkt ge dat mijne assiduiteiten bij Simone ooit een karakter hebben aangenomen, welke gij zoudt moeten afkeuren? Zie, ik kan ronduit met u spreken, want ik hecht geen geloof aan de praatjes die ook tot bij mij hun weg hebben gevonden...’

- ‘Als ge zoo vriendelijk wilt zijn, Constant... Ik begrijp u geenszins.’

- ‘Dat verwondert mij niet. Men zegt dat ge verliefd zijt op Simone.’

Waarom zou dat zoo dwaas zijn? En waarom lachte ik, gelijk een gek? En waarom werd ik opeens bang, onzeggelijk bang, en stond ik, met die onverklare benauwdheid Constant Hoeck, *mijn mededinger*, aan te gapen?

- ‘Om den Hemel! mijn vriend’, riep ik, ‘dat praatje heeft toch Simone niet bereikt?’

- ‘Ik geloof het niet. Damloup heeft er niets van gehoord...’

- ‘Sapristi... Ik schaam mij.’

Hij kon het wel zien, dat ik mij schaamde, want mijne wangen gloeiden als had men een kachel in mijn hoofd aangestoken. Ik nam eene sigaar om mij tijd te gunnen, dien ik dan tot gedeeltelijke zelfbeheersching gebruiken kon. Ik slaagde daarin beter dan ik vermoedde.

- ‘Constant’, zei ik, ‘als ik niet sinds lang bemerkt had hoe lief u Simone is geworden, dan kon ik u de verklaring schuldig blijven, welke ik thans afleggen wil. Ik doe het met eene plechtigheid, die uit uwen geest alle achterdocht moet verwijderen. Ik draag Simone geen andere dan vriendschappelijke gevoelens toe.’

Mijne eigene woorden bleven een tijdje in mijn hoofd, als in een hollen kelder, naronken. Ik was eigenlijk verbluft dat ik ze uitgesproken had. Constant bemerkte het niet.

- ‘Ik had’, sprak hij, ‘die verklaring niet noodig. Ze bevestigt alleen wat ik niet opgehouden heb te denken. Maar nu is Paul verloofd. Simone weet het. Moet ik langer eene bekentenis weerhouden, die ik zoo vele maanden in mijn eenzamen geest had bewaard?’

- ‘In het geheel niet. Gij moogt spreken.’

- ‘Ik heb gesproken, Herman.’

Wel! wel! die oolijkaard! In de veronderstelling dat ik wel een medeminaar kon zijn - en waarom zou ik dat niet kunnen? - was hij mij in het..laat ik zeggen: beschikbaar geworden hart van Simone voorgesprongen. Het kwelde mijne eigenliefde. Dat was flauw.

- ‘Ge maakt mij nieuwsgierig, Constant, en misschien onbescheiden...’

- ‘Waarom? Ik ben immers gekomen om u te raadplegen.’

Maar ik riep hem instinctmatig tegen:

- ‘Nee, hoor! dat niet!’

Het was een potsierlijke sprong van die gekwelde eigenliefde. Ik lachte er seffens zelf mee.

- ‘Ga uw gang,’ mompelde ik vergoêlijkend, ‘ge hebt gelijk: beschik gerust over mij.’

- ‘Het gebeurde bij haar thuis, in het kleine salon, ver-

leden Vrijdag. We hadden aan tafel te saam over Paul's ontworpen huwelijk gesproken, en, tegen alle verwachting, was het een gemakkelijk, ongegeneerd, haast luchtig gesprek geweest. Dat, vooral, was aan Damloup te danken die een van zijne allerbeste dagen had. Zelfs mevrouw Renier, die onderwijl hare dochter met een zorgzaam oog bespiedde, liet geen de minste droefheid blijken. Simone - en ik kon mij overtuigen dat zij er geen geweld bij aanwendde - was vroolijk gestemd. De toon, welke bij deze woordenwisseling aangeslagen werd, was Paul zeer gunstig. Men legde zijne daden - ook de onbegrijpelijke - met tendentieuze genegenheid uit. Na het souper waren we pratend uiteen gegaan. Ik zat, op een zeker moment, met Simone in het kleine salon alleen... Dan zei ik haar wat ik te zeggen had, en het zou mij moeilijk vallen het te herhalen. Mijne woorden waren nog al impulsief geweest. Simone hoorde mij aan zonder roeren. Hare blikken waren strak gevestigd op mijn aangezicht, zoodanig dat het me zelf verlegen maakte. Als ik gesproken had vatte ik hare hand. Ze was ijskoud. Ze trok ze dadelijk uit de mijne. Ze stond mekanisch recht. Nu pas merkte ik hoe bleek ze was geworden en hoe hard haar blikken stonden. Het leek wel alsof ik haar doodelijk beleedigd had. Toen sprak ze, letterlijk: “Ik houd zeer veel van u, daarom is het mij zoo leed dat ik u geen hoop mag geven.” Ze vertrok onmiddellijk en we zagen haar dien avond niet meer.’

- ‘En naderhand?’

- ‘Een enkele maal, ja, 's anderendaags, bij de opening van het Woudtooneel te Boschvoorde. Ik kon haar niet apart spreken, maar ze was heel ingenomen met mij en zag er ongemeen opgeruimd uit. Ik had ondertusschen den indruk dat ze mij liefst “broederlijk” wilde behandelen, en ik vrees dat ik mij niet bedrogen heb. Hoe heb ik mij ook ooit kunnen inbeelden dat mijn rampzalig voorkomen bij haar iets meer dan vriendschappelijk medelijden kon wekken? En hoe heb ik kunnen hopen dat ze mij dezen morgen ontvangen zou?’

Hij vertoonde nu weer die waardige droefheid, welke zoo vaak over zijn wezen komt. Hij kloeg niet. Hij had zich sinds lang, met kalme zelfverschooning, bij zijn lot neergeleid.

- ‘Maar’, vroeg ik, ‘hebt ge niet te vroeg gesproken? Had ze zich geheel aan het denkbeeld van Paul's huwelijk gewend? Ge weet, men doorgrondt niet zoo ineens het hart van een meisje...’

- ‘Te vroeg? Ach, hoe dikwijls is het me toegeschenen dat ze alles deed om een bekentenis uit te lokken? Hoe dikwijls heeft ze mij er toe verleid!... Neen, Herman, ik heb misschien te laat gesproken, want het komt me thans duidelijk voor dat ze mij juist afwijst omdat Paul trouwt.’

- ‘Ik hoop dat niet. Ze is al ongelukkig genoeg.’

- ‘Ja, dat is ze... Wil ik u iets toevertrouwen? Ik heb dezen nacht dat ongeluk gezegend. Ik heb gedacht dat ze mij, door hare ruïne, naderkwam. Het is gruwelijk. Maar ik heb in mij die liefde te groot laten worden.’

Ik bekloeg hem hartelijk, en daar hij me vroeg wat hij nu doen moest en ik hem toch geen moed kon geven, zei ik:

- ‘Ge moet werken. Daar hebt ge nu eene eenige, prachtige gelegenheid. Realiseer een deel van uwe droomen. Werp u met lijf en ziel in het heerlijke fornuis. Uw volk wacht naar u.’

Hij aanvaardde mijn raad met een triestigen glimlach, gelijk van een oud man die droomend voor een speelgoedwinkel staat - en hij verliet me in gepeizen. Ik had hem niet gezeid dat Renier stervende lag.

***Brussel*, den 30 Juni 1914.**

- ‘Je dois casser la gueule à quelqu'un.’

Zoo ving Horace Druce de rede aan, waarbij hij zich voorstelde den aard te bepalen van den dienst, dien ik hem bewijzen moest. Hij beweerde namelijk dat Reaal en Arthur de Pessemier, de brouwer, hem op onuitstaanbare wijze belasterden. Reaal had aan Arthur gezegd - die het over geheel Brabant voortvertelde - dat Mevrouw de Pessemier, de moeder van Henriette, zich openlijk met Druce compromitteerde. Het speet hem voor Reaal, die hem tot nog toe leek een omzichtig en fair man te zijn, maar den praatzieken Arthur - die zijne hartstochtelijke schoonzuster niet in zijn hart droeg - kon hij niet vergeven.

- ‘Je viderai donc ma querelle avec celui-là.’

Waarom ging zich Horace Druce zoo plots ergeren aan een gerucht, dat maanden lang reeds op alle lippen liep? Hij zei het zelf:

- ‘In den grond kan mij niet schelen wat over mij wordt geraasd. En het is ook niet om de eer van mevrouw de Pessemier te dekken. Daar had zij zelf maar zorg voor te dragen. Ik kan echter niet dulden dat iemand den notaris zou inlichten, en dat heeft zijn eigen broeder gedaan. Ergo...’

- ‘Maar Reaal?’

- ‘De brouwer houdt staan dat men bij Reaal de bewijzen kan halen. Met één woord: het schandaaltje heeft een definitieven vorm aangenomen. Nu moet ik handelen. Ik doe het met tegenzin, geloof me vrij. Ik kan Arthur de Pessemier zoo goed verdragen als welk anderen bierstoker ook, en Reaal waardeer ik. Ik weet bovendien dat de zoogenaamde “gekwetste echtgenoot” niet dan uit mondaine uitwendigheid belang hecht aan de wraking van zijne kwetsuren. Als we al te saam een hoopje philosofen waren, zouden we de kwestie natuurlijk als een doode plas in het midden laten. Maar ik zeg: zij is een officieel karakter gaan dragen en zij moet dus worden behandeld. Ik ben verplicht met iemand te vechten en ik heb de keus tusschen mijn slachtoffer en mijn aanklager. Dat wil zeggen: ik kan bekennen (dan neem ik den echtgenoot) of ontkennen (dan neem ik den verklikker). Ik ontken.’

Gij weet dat Horace Druce een oorspronkelijken kijk op de dingen heeft. Ik kon toegeven dat ook hier zijne beschouwingen de sporen droegen van zijn zeldzaam vernuft. Maar, als het schandaal toch gepleegd was, moest hij het nog aandikken?

- ‘Ongetwijfeld,’ zei Horace, ‘en ge weet het zoo goed als ik. De wereld eischt dat men het aandikt. Ces sortes d'affaires, en gonflant, perdent de leur poids. Wilt gij dus den baron de Beauffort bij den brouwer vergezellen, en hem vragen welke wapenen hij verkiest?’

- ‘Neen’, antwoordde ik, ‘dat doe ik beslist niet. Arthur is mij even goed een vriend als gij zelf. En bovendien wil ik niet meespelen in eene klucht, die, door eene mogelijke onvoorzichtigheid van den brouwer, tragisch kan worden.

Maar ik zal hem opzoeken en beproeven te verkrijgen dat hij u openbare verontschuldigingen biedt. Daar kan de notaris ook vrede mee hebben, hoe prikkelbaar zijn eergevoel zij.'

Horace schudde lachend zijn prachtigen kop.

- 'Excuses!' riep hij vroolijk, 'wat zijt ge toch naïef! En hoe kent ge de Pessemiersfamilie weinig! Ik schaam mij over u.'

- 'Laat mij probeeren.'

En ik heb geprobeerd. En te vergeefs ook, want geen mensch op aarde is zoo koppig als Arthur, tenzij Domien, de beroemde questor onzer Tweede Kamer.

Ik kwam in den middag te St. Pieters-Leeuw aan. Ik had Reaal meegenomen. De brouwer ontving ons in zijn bruin pakje en op zijn oude sloffen. Hij straalde van geluk, zooals altijd. Hij was rost gelijk een gouden Octoberavond. Hij schreeuwde ons toe:

- 'A la bonne heure! Hoe-z-is't?'

Hij kwam dan onze handen schudden en scheen geen einde te willen maken aan die hartelijke bezigheid, eer hij ons den arm uit den schouder had gerukt. Aan het bedremmeld gezicht van Reaal zag hij dat wij met eene onaangename boodschap waren gelast. Dat scheen niet het minst zijn vroolijk humeur te storen. Hij leidde ons binnen en duldde niet dat we spraken vóór hij een paar omwebde bourgogneflesschen had opgehaald.

Ik nam het woord en hij liet me, steeds toelachende, rustig uitpraten.

- 'Drink nu eens', sprak hij, 'ge hebt het wel verdiend'.

Hij dronk zelf, zette met een klop zijn glas neder, stak zijne vuisten in de heupen en keek ons lang en veelbelovend aan. Hij had blijkbaar een hoop te zeggen, maar hij wist niet hoe er mee te beginnen. Daar hij niets vond:

- 'Millidju!' vloekte hij en hij speekte zijwaarts, in de approximatieve richting van den koolbak.

Alsof waarlijk die vloek een stopsel was dat zijn gedachten hield opgesloten en eruit moest eer hij denken kon, liepen nu in dichte geluiden zijne woorden van stapel.

- 'Heb ik van mijn leven', schreeuwde hij, 'zoo iets gehoord? En hebt ge één oogenblik kunnen denken dat ik me op mijn buik zou leggen voor Druce of 't zij eender

wie? Halt, mannekens, ge zijt aan een verkeerd adres. Heb ik de waarheid gezegd, ja of neen? Is Henri een hoorndrager, ja of neen? Heeft Reaal de vrijers in het Hotel de l'Europe betrapt, ja of neen?....'

- 'Ja maar... ja maar...', zuchtte Reaal.

- 'Ja of neen?' bulderde de ontstoken Leeuwenaar, 'en veeg ik, potverdekke, ronduit mijn broek aan mijn broers, ja of neen?'

Hij scheen niet te kunnen afstappen van het oratorisch thema, dat hij, bij gebrek aan eenig ander, aangewend had. Hij wachtte daarom een poosje tot het hem van zelf ontviel, en sloeg dan een hoogeren toon aan.

- 'Ik wil met Druce een kogel of twee wisselen, als dat de eer van onze familie kan redden. En ge moogt hem gerust stellen: ik zal naar de zonne schieten, want mijn schoonzuster heeft hem misschien nog van doen. Wel! wel! wel! ik zou moeten pardon vragen! Heeft Henri u misschien opgezonden? De sukkelaar! Zeg hem dat een pistool meer lawaai maakt en dat ik hem, met vrouw en Druce en al, aan mijn hielen lap!'

Hij stikte. De aders zwollen op zijn hals, maar hij was 'gelanceerd' en niet meer te weerhouden.

- 'Zal ik misschien vergeten hoe Henri mij verleden jaar in de doekjes heeft gewonden? Heb ik mij niet laten beetnemen door zijn fijne notarisstreken, en heeft mij dat zaakje van den molen te Brucom geen tachtigduizend patatjes gekost? Het is waar ook dat Domien hem duchtig heeft geholpen. Ook een Jesuiet, mijnheer de questor! Maar dien zal ik wel anders te pakken krijgen, en vroeger dan hij denkt!.. Drink leeg, Reaal.'

Hij was onderwijl aan het schinken, en het bedaarde hem. Hij zette zich eindelijk neer, begon hartelijk te lachen en wreef met beide handen zijn rood haar in de war.

Toen vertelde hij, in vlagen van hoog en laag humeur, hoe 't met de gemeentelijke politiek was gesteld. Dat is daar, Karel, eene koddige geschiedenis en wat ge zoudt kunnen noemen: een typisch geval van specifiek-belgische staatkunde.

Herinnert gij u nog den strijd der Mollen en der Mieren? Dan hebt ge niet vergeten dat na eene door Bombardon geleide campagne, de Leeuwsche brouwer over den toenmaligen

burgemeester zegevierde. De uitslag der verkiezing had namelijk de samenstelling van den gemeenteraad in zooverre gewijzigd dat de Molsche partij, die tot nog toe het gezag onverdeeld in handen had, nu meteen in de minderheid was geraakt. Er zetelden daar thans vier Mieren en drie Mollen. Wie zou dan in vervanging van den afgeworpen burgemeester tot vader der parochie worden benoemd? Wie kon er aan twijfelen of men zou Arthur, het hoofd der nieuwe meerderheid, met den driekleurigen sluier vereeren? Was overigens niet zoo de wil van het volk? Was die niet klaar uitgesproken?... Arthur, in afwachting dat die wil door de hooge Overheid bevestigd werd, liet zich door de dorpelingen officieus als burgemeester groeten. Maar hij rekende zonder den waard. Drie weken na de verkiezing bleek het dat de stoker Demol geen politieker was van de eerste broek. Onder de nieuwgekozen Mieren-raadsleden was een dikke pachter, wiens spreekwoordelijke hoogmoed alleen aan zijn minder beruchte domheid kon gemeten worden. Men noemde hem de Rijke. Mijnheer Demol ging dezen Rijke op zijn pachthof bezoeken, prees zijne merriën, zijn koeien, zijn varkens en zijne kinderen, en vroeg hem eindelijk of hij geen burgemeester wilde zijn. De Rijke zette een wantrouwigen lach.

- 't En is maar te knikken', sprak de stoker, 'de Minister wil in geen geval den brouwer aanstellen. Hij moet een gezet en ervaren man hebben, beweert hij, en ik kan hem geen ongelijk geven. Ik heb natuurlijk aan u gedacht en ik heb bij mezelf gezeid: de pachter kan even goed als wie ook in den raad over eene meerderheid beschikken - als hij Pessemier en zijne vrienden laat varen, zullen de drie leden der Mollenpartij in zijn schuitje springen. Wie zou 't niet doen?'

- 'Dan word ik een kazakdraaier?' zei de Rijke.

- 'Neen, dan wordt ge burgemeester', zei Demol.

Het is ongelooflijk, Karel: onze Minister van Binnenlandsche zaken, heimelijk door Domien gepistonneerd, heeft het standpunt van den stoker kunnen aanvaarden en den glorieuzen overlooper tot hoogsten magistraat der gemeente verheven!

Maar denk aan Arthur's verontwaardiging, denk aan den haat, dien hij den questor toedraagt! Ik beproef het niet u te

beschrijven hoe hij ons die onverkwikkelijke historie heeft verteld. Hij zwaaide met zijne armen, hij schoot op bij elken vloek, hij vuistte over de tafel en wierp de glazen om.

- 'Maar', tierde hij, 'de pachter mag geen voet in 't Gemeentehuis zetten. Dat verbied ik hem. Dat verbiedt het geheele dorp. De kinderen zullen hem steenigen. De vrouwen zullen hem met al haar nagels varen in het aangezicht. Ha! ha! mijnheer de Minister! we zijn wel goede katholieken, maar de perentijd is voorbij!'

Hij wilde daarop eene vierde flesch ontstoppen en we moesten haast worstelen met hem om het te beletten. Hij wilde eindelijk toegeven dat ik eene zending had en dat ik er mij geheel van moest kwijten. Hij liet ons gaan.

- 'Groet Druce van mij zoo vriendelijk als ge kunt!' riep hij ons na.

In den grond meende hij wat hij zei: hij zou geen haartje van Druce's hoofd willen krenken, maar hij was nochtans van zin naar hem te schieten, in de hoop dat hij daarmee een van zijn broers 'koejonneeren' kon.

Nikolaas Reaal was zeer spraakgierig gebleven. Hij liep nu nevens mij, omhangen met drukkende gepeinzen. Hij keek niet naar het landschap, dat mooi was en frisch. Ik trok hem uit zijne mijmeringen niet. Ik weet dat men hem in zulke momenten met rust moet laten, en zwijgend bereikten wij, langs een vallei vol watergeluid en lichte bosschages, het lieve gehucht Zuen.

- 'Herman', sprak toen Reaal, 'er is iets dat mij in deze dwaze zaak verveelt... ja, en ik mag u zelfs zeggen dat ik er wezenlijk onder lijd.'

Hij bezag mij niet. Hij wist niet eens waar hij ging. Hij stapte binnen een dikken mist van gedachten.

- 'Ik vraag mij af,' hernam hij dubbend, 'wat er, in al dat geploeter, met Henriette gebeuren moet. Ik geloof niet dat ik u alles heb verteld, wat ik ondervonden heb. Ik deed het niet gaarne. Ik achtte het niet noodig ook. Ge weet hoezeer ik dat kind lief heb gekregen. Maar nu moet ge vernemen dat Druce met haar, naar alle waarschijnlijkheid, te ver is gegaan, veel te ver... Ik kan moeilijk uiteendoen waarop ik steun en wat mij toelaat te spreken, gelijk

ik nu spreek. Ik ben altijd zeer aandachtig geweest, dat mag ik zeggen. Ik sta nu voor eene vraag, die akeliger wordt, naarmate ik ze beschouw. Henriette's hartstocht is geweldiger dan ge denkt, en mag zij vernemen dat hare moeder de maîtresse van haar eigen minnaar werd? En als zij het verneemt, wat zullen de gevolgen zijn? Ik huiver bij die gedachte. Hoe zwaar ook is mijne schuld! Hoe is mij, in Arthur's aanwezigheid, dat ongelukkig woord kunnen ontsnappen! Het was een misdaad...'

- 'Overdrijf niet, Nikolaas - maar wat bedoelt ge, als ge zegt dat Druce "te ver is gegaan?" Ik heb indertijd Druce eens aangesproken over zijne betrekkingen met Henriette. Hij heeft me toen verzekerd dat hij die tot te nauwernood een lichte flirt had beperkt. Als dat waar is, kan ik het alleen goed vinden dat juffrouw de Pessemier te weten komt hoe weinig vertrouwen zij in een amoreelen kerel als Druce mag stellen.'

- 'Ja... ja... God geve dat alles zoo kon gaan! Maar het is geen flirt, het is een afschuwelijk avontuur, waar Henriette reeds haar eer... en misschien haar leven zal laten. Zij is zwanger, Herman.'

Ik hoorde hem aan met verbazing. Hij vertelde dan hoe hij, na enkele dagen bij Paul Mornar te hebben gewoond, zijn intrek op de Groote Markt, in het Broodhuis, had genomen. Hij was daar de gast van zijn zwager Cyriel Biebuyck, bijgenaamd Bombardon, poortier en bewaker van het stedelijk museum, dat op de bovenste verdieping van het Broodhuis is ingericht. Ge weet hoe weinig dat Museum wordt bezocht. De schuchtere aanbeveling, waarmede Baedeker's reisgids deze verzameling van Brusselsche curiositeiten vereert, wekt over het geheele jaar de belangstelling van slechts enkele slenterende vreemdelingen, maar Brusselaars komen er nooit. Er is ergens in de half-donker gothische zaal een oude clavecimbel, waar Reaal vaak aan zitten ging. Daar vond hij, op een middag, Horace Druce in gezelschap van Henriette de Pessemier. Daar hadden zij, nadien, hunne geheime bijeenkomsten. Daar hoorde Nikolaas, ongezien, de klachten en smeekbeden van het verliefde meisje, de geruststellende verzekeringen van haar luchtigen minnaar... en daar vernam hij onlangs hoe het eindlijk met haar was gesteld.

- ‘Ik weet’, jammerde hij, ‘dat Druce een gewetenlooze rekel is, een prachttype van onze ontzenuwde burgerwereld - maar hoe wil hij Henriette blootstellen aan eene openbaring, die ondenkbare consequentiën kan nasleepen? Het is gewoon onbegrijpelijk.’

Ik dacht er echter anders over. Henriette's toestand verklaarde in mijne oogen het besluit dat Druce ten opzichte van Arthur genomen had. Het was voor mij duidelijk dat, naar Druce's berekening, Henriette omtrent de aangroeiende geruchten over hare moeder zou worden ingelicht, en hij wilde met klem ertegen protesteeren. Ik deelde Reaal deze gissingen mede zoo goed als ik kon.

- ‘Ik ken Druce’, zei ik, ‘hij is fijn en behendig. Zoo'n man heeft ook door vele waters gevaren en wij behoeven hem het schipperen niet te leeren. Als hij een briljante wraakneming op den brouwer wil nemen, doet hij dat met sekure inzichten, en hij weet beter dan wij hoe hij Henriette sparen moet. Mijne overtuiging is dat wij verplicht zijn hem te laten begaan. Zoolang Henriette hem liefheeft zal ze in hem gelooven.’

- ‘Misschien hebt gij gelijk...’

En somber voegde hij er aan toe:

- ‘Toch houd ik hem verantwoordelijk voor alles wat met haar gebeuren zal.’

- ‘Wat kunt ge doen? Het is het droeve leven, Nikolaas, en gij zijt haar vader niet...’

- ‘Neen, maar ik voel soms dat zij meer is dan mijne dochter.’

De tram wachtte ons. De wattman belde nijdig. Wij stegen in en gingen sprakeloos op het bankje zitten, nevens een.

Ziehier, Karel, wat het high-life-weekblad *L'Eventail* twee dagen later in zijne *echos mondains* berichtte:

‘Un incident d'ordre privé a provoqué un duel au pistolet entre M. Horace Druce, le horse-rider bien connu et M. Arthur de Pessemier, frère du premier questeur de la Chambre. Les adversaires, respectivement soutenus par MM. le baron de Beauffort et le capitaine d'artillerie Zondervan d'une part et MM. Wansart, président du Syndicat des Brasseurs et le greffier provincial Peterselie de l'autre, se sont rencontrés dans une propriété particulière de l'Avenue

de Tervueren. Le combat était dirigé par le baron de Beauffort dont la délicatesse de doigté en matière d'honneur est universellement réputée. Deux balles ont été échangées sans résultat. MM. Druce et de Pessemier se sont réconciliés sur le terrain.'

(Wordt vervolgd).

Tusschen waken en droomen.

I.

Onder 't helder koele laken,
Waar ik op den sluimer wacht,
Lig ik tusschen droom en waken
Voor den drempel van den nacht,

Turend hoe de beide schalen
Van het duister en het licht
Beurtlings rijzen en weer dalen
In een aarzlend evenwicht.

Als een lelie op het water
Heeft mijn ziel zich uitgespreid
Tot een nù-zijn zonder later,
Bij het stilstaan van den tijd.

Onder 't helder koele laken
Waar ik op den sluimer wacht,
Lig ik tusschen droom en waken
Voor den drempel van den nacht.

II.

In den wand van mijn scheemrige kamer
Ontsloot zich zacht een deur;
Ik hoorde toen vooglengestamer,
En rook een zoeten geur.

Tezaam met dien geur en dat zingen,
Trad bij mij in een knaap. -
Ik toefde aan de grenzen der dingen,
Aan de oever van den slaap. -

Hij docht mij een broeder der wouden,
Door 't mosgroen van zijn dos,
Vol loovertjes, zilvren en gouden,
Rankend om knop en tros.

Waar hij stond, scheen een bloeiende stengel
Te ontluiken in den nacht;
Het duister werd licht, als toen de engel
Maria boodschap bracht.

Hij knielde en hij reikte mij tusschen
Der vingren teedren schroom,
Juweel op het roodzijden kussen,
Den sleutel van den droom.

III.

Toen werd mijn bed een bloemenperk,
Waar rond een tuin zich zonnig spreidde,
Langs wand en zoldring welfde een zwerk,
Waar kleine witte wolken weidden...

Vaak, als ik wakend in den dag,
Het hoofd hief naar den zomerhemel,
Voelde ik iets schooners dan ik zag,
En 't stralend blauw werd zielsgewemel.

Ook wekte 't landschap soms een beeld,
Gewijder dan zijn werklijk wezen,
En in mijn geest stond halfverheeld
De zin van dit geheim te lezen...

Zóó bracht het dierbaar droomgezicht
Mij boodschap in een heilig teeken,
Omsluierd als een nieuw gedicht,
Nog huivrig om zich uit te spreken.

IV.

Kust mij de geurbeladen wind
Op wang en haren,
Dat ik weer jong word als het kind
Der prilste jaren?

Laat daàrom slechts die lenteboom
Zijn bloesems hangen,
Om mij in langvervlogen droom
Opnieuw te vangen?

Heeft soms die sprookjeszwaan: de vaak,
Mijn boot getrokken
Naar 't land, waar ik als knaap ontwaak
Met blonde lokken?

Dan mag ik nu een tooverkring
Rond mij beschrijven,
Om eeuwig met herinnering
Alleen te blijven?

Doch plotsling wijkt de meidoornhaag,
Van dauw omdropen,
Als eindloos antwoord op mijn vraag,
Naar 't Oosten open.

V.

Toen, in dien toovertuin,
Zweefde uit een looverkruin
Vogel, gezwind van pluim,
Lichter dan schuim.

Zon had hem bont getooid,
Veder en dons bestrooid,
Tot in juweelgevonk
Rondom hij blonk.

Koen steeg hij recht omhoog,
Zoò, als een pijl den boog
Snorrend van spoed ontschiet,
Zong hij zijn lied.

Ik was die vogel fier,
Luchtgeest en fabeldier;
Ik liet mijn bloesemgouw
Achter voor 't blauw;

Waar ik, versmacht van ziel,
Eindlijk gebroken, viel,
Hulploos en uitgebrand,
God in de hand.

VI.

God in de hand, die goede, koestrend sterke,
Waar 't kloppen van mijn hart zich vond gestild.
Gelijk een zware smidshand, ruig van 't werken,
't Gevallen vogeltje het nest in tilt,
Zoo legde hij mij, den voor zijn kracht vervaarde,
Terug weer aan de borst der bloeiende aarde.

Ze ontving mij gul: toch gaf het vaag geklater,
Verweg, van een verborgen springfontein,
Mij, door zijn samenspraak van wind en water,
Een stillen weemoed om mijn eenzaamzijn;
Want, als vervulling der geheimste wenschen,
Herkende ik in 't geruisch de stem des menschen.

VII.

Dan, tusschen wake en droomen,
Dat rijk van maneschijn,
Ben ik tot haar gekomen,
Het meisje aan de fontein.

- Mogen mijn vingers stoeien
Met uw ontvlochten haar?
Immers de rozen bloeien,
Of 't eeuwig zomer waar'.

Ik ging zoo graag verloren,
Mijn kind, in uwen schoot;
Want uit een kus geboren,
Reik' mij een kus den dood.

De zwerver, moe van 't dwalen,
Een langen winternacht,
Terwijl de vlokken dalen,
En dwarlen op hun jacht,

Legt loom zich neer - een wade
Houdt wit hem toegedekt;
Nooit fluit meer, vroeg noch spade,
De vogel die hem wekt.

Wilt gij u zóo erbarmen
Over mijn levensdorst,
In uw omklemmende armen,
Aan 't sneeuwbed van uw borst?

VIII.

Doch in droomen, als in sproken
Heerscht het spel der wisseling,
En mijn lust lag al gebroken,
Eer ik nog haar leest omving.

Samen zaten wij verborgen
In een sluier van geruisch;
Menig heden werd tot morgen,
In dien tempel van ons huis.

Want wij smaakten wat de jaren,
Anders onder strenge tucht,
Moeizaam zwoegend op doen garen,
In de zoetheid van één vrucht;

En ons leven leek een spelen
Met elkaars verscheidenheid,
Mengeling van tegendeelen,
Tweekamp na beslechten strijd,

Tòt mij stegen, in één wezen
Mildelijk tot rust gebracht,
Op de veedren van ons vreezen,
Naar de lichtbron onzer kracht.

IX.

Donkre gedaante bij mijn bed,
Zuster en zachte zorgverzoetster,
Ik hoorde aan uw gedempten tred,
Dat gij het waart, sluimer, mijn voedster.

Nu voor uw tooverstaf verdween
Fontein en tuin, 't verliefd gefluister,
Wikkelt gij om mijn blootheid heen
De windeldoeken van uw duister.

Daar lig ik, een geduldig kind,
Stil op uw gulle gaaf te wachten;
Eerst kust ge bei mijn oogen blind,
Ontneemt den vorm aan mijn gedachten;

Maar dan, o lessching van mijn dorst,
Grijp ik den beker van uw weelde,
En druk de lippen aan uw borst,
En drink geluk, het onverdeelde.

X.

Hoor, voor de open hemelpoorten
Welk gezang, geklep van wieken;
's Werelds heuglijkste geboorte
Viert het lied der leeuweriken.

't Liggen met gekruiste handen,
Roerloos, wijl in stille wijding
Sterren 't hoofdeneinde ombranden,
Blijkt slechts rust ter voorbereiding

Tot het feest, waarop Ontwaken,
Als de wachter van den toren,
Donker, dat ons bond, komt slaken
Met de tonen van zijn horen.

Zie dan, hoe mijn droomvisioenen,
Door den heldren dag ontvangen,
Als gevlochten bloemfestoenen,
Rond het vensterlatwerk hangen,

Waar ze in enkel kleur en geuren
Hun verborgen zin vertalen,
Dezen: zich uit het bed te beuren
Naar het licht der zonnestralen.

Hoor, voor de open hemelpoorten
Welk gezang, geklep van wieken;
's Werelds heuglijkste geboorte
Wordt gevierd, het uchtendkrieken.

AART VAN DER LEEUW.

In de lente.

Dat er na zóó'n winter zóó'n lente volgen kon, zoo'n lente om met beide handen je hart vast te houden, en al maar met je oogen den blauwen hemel in te staren, omdat je bang was voor de vonken, die er uit schieten, en die andere oogen zouden kunnen treffen, die ook lichtend en stralend zijn. Zoo'n lente, dat je weer vreugde beleeft aan je eigen losse haar en je eigen sterke handen; dat je vreugde beleeft aan alles, alles, wat jong is. En de winter was toch zoo eindeloos van ernst en plicht en goeden wil geweest. Als een kleurloos wezen, altijd een beetje moe, maar altijd heel wijs, vast van overtuiging, en ‘overal-inzittend’, overal-een-meening-over-hebbend, overal-voor-voelend, was ze de donkere maanden doorgehaast; al die dagen, dat 't eigenlijk niet licht werd, voortdurend levend boven haar kracht, zelf geroerd over haar doorzettingsvermogen, - ze werd toch nog een flinke vrouw; - soms heelemaal, maar steeds bijna, ziek, met een eindelooze lijst op haar agenda van allerlei nuttige dingen, die ze iederen dag moest doen, en aldoor meer achterop rakend met haar vele plichten....

En dat er dan toch weer een ochtend komen kon, dat je dat alles van je af liet vallen, dat je niet meer oud en ernstig en nuttig, maar jong en stralend en van uittartende overbodigheid was, en niets diepers dacht, dan dat je grijze zijden schoentjes telkens zoo genoegelijk wentelden, bij het snelle neertrappen der pedalen, en dat het een zaligheid was, na al die maanden van zware kleeren, den wind weer te voelen streelen over je schouders en je recht-gestrekten rug. Zoo

net hoog genoeg boven de wereld uit te zitten, om je triomfantelijk te voelen; en toch er heelemaal bij te behooren, bloeiend tusschen den bloei van alle dingen.

'Vind je me stil?' vroeg ze, opeens zich herinnerend, dat ze, nadat ze weggereden waren, eigenlijk nog geen woord had gezegd. 'Het is zoo heerlijk, zoo maar te genieten, als een bloem, als een boom, die ook niets vinden óver de dingen...'

Hij glimlachte rustig, zoodat ze onmiddellijk wist, dat haar apologie overbodig was geweest. 'Vandaag kun je niets origineelers zeggen, dan dat de lente het liefste jaargetijde is, en dat de herlevende natuur altijd een wonder is, dat toch altijd weer terugkomt; en met al die afgesleten dooddoeners zeg je dan toch stuk voor stuk diepe wijsheden'.

'Dat kan me soms zoo deprimeeren, als ik buiten ben met m'n club van 't volkshuis', zei ze vaag, op haar eigen gedachten doorgaand, 'dat ik dan altijd iets nieuws, iets boeiends, iets bijzonders voor de kinderen moet bedenken. Dat ik leiding moet geven, hun leeren het mooie te voelen. En de angst vooruit, òf ik 't wel goed zal doen, maakt, dat ik eigenlijk niets van de heerlijkheid onderga als ik erin ben. En dan praat ik erover van buitenaf, verkeerd en oneerbiedig; terwijl de anderen, de harmonischen, die 't toch heusch niet dieper voelen dan ik, zelf een prettigen dag hebben en 't voor de jongens ook een feest maken.'

'Je houdt toch van je werk?' vroeg hij nuchter er tegenin; maar toen dadelijk warmer, (want hij had even opzij gekeken en gezien, hoe ze als een fel, jong raspaardje, rechtop en kordaat, naast hem zat, de ronde, kinderlijke mond los en de oogen zwaar en donker in de verte,): 'Om je de waarheid te zeggen kan ik me jou nog niet goed voorstellen tusschen al dat ethisch gedoe. En me dunkt: je moet er ook leelijk afsteken bij de anderen. Pikt niet iedereen je er dadelijk uit, en zeggen ze niet: 'Jij bent geen echte! Jij hebt geen ethisch haar, en geen ethische bewegingen; je hoort nog eer thuis in de prairieën, dan op een zondagsschool.'

'Ik stéék af,' zei ze strak, 'maar door innerlijke, niet door uiterlijke afwijkingen. Ik ben veel meer egocentrisch, veel onrustiger dan de anderen. 't Is voor mij dikwijls opoffering, zelfverloochening, als ik me met onze menschen bezig houd; ik doe 't voor hún plezier, en om eens iets erg nobels en

moeilijks te doen; en als je 't zoo voelt, is 't natuurlijk eigenlijk al mis... Ja, dat verbaast je, je denkt, dat die "ethische juffrouwen", zooals jij ze noemt, zich juist al maar loopen op te offeren, en stoffen op die deugd, met een lijdzaam gezicht, en veel berustende zuchten. Maar ik verzeker je, dat het de blijmoedigste schepsels van de wereld zijn die goed doen, omdat hun hart 't hun ingeeft... Zij zijn de incarnatie van de moderne leer, dat de mensch "van nature goed" is, en dan ben ik er tusschen als een oud-testamentisch anachronisme: geneigd tot àlle kwaad, en al maar in strubbeling met mezelf".

'Maar dat is natuurlijk, omdat je iets wilt, waarvoor je niet bent aangelegd. Dat is, omdat je voortdurend je wezen geweld aandoet. Jij bent van de menschen, die eenvoudig maar hebben te *zijn*, om zich gelukkig te voelen en gelukkig te maken. En nu verbeeld je je dat je trachten moet een *werk*heilige van jezelf te maken, terwijl je voor artiste in de wieg gelegd bent. - Nee, ik meen nu nog niet eens je versjes... Ik meen: 'levensartiste'.

'Jawel,' zei ze bitter, 'wat jullie dááronder verstaat, ken ik. Emotie op emotie; bevlieging op bevlieging, een toomeloos grijpen en mistasten, - en onmiddellijk weer grijpen, - en mistasten; - tot je uit wanhoop je eigen hart grijpt en wegwerpt.'

De stilte viel als een slag tusschen hen in; beiden wisten waarop ze gedoeld had. En met weerzin moest nu ook hij aan iets oud-testamentisch' denken, de vervloeking van de zonden der vaderen, die aan de kinderen wordt bezocht... Hoe anders had hij haar gekend, als jong, emotioneel, fel en spontaan kind, in het bohème-huishouden van haar ouders, waar ze bij behoorde, als een teerder, fijner uitloopertje bij een uitbundig-bloeienden boom. Vrijheid was er het eenig parool geweest, vrijheid voor de ouders; vrijheid voor 't eenige kind, dat geliefd, en verliefd, door haar jonge vrienden werd aangehaald en verwend; een mengsel van zachtheid en heftigheid, schuchtere aanhankelijkheid en grillig verweer, altijd eindeloos bekoorlijk en levend en onberekenbaar... En opeens herinnerde hij zich dien avond, dat ze hem haar verzen had voorgelezen; - een avond, waaraan hij in jaren niet had gedacht; hij herinnerde zich het felkleurig japonnetje, dat ze droeg, en de kralenband door haar haren, (hoeveel

soberder waren nu haar kapsel en haar kleedij,) en hoe ze een klein beetje theatraal, en toch eigenlijk zoo innig naïef, op haar divan had gezeten, met een Oostersche lamp boven haar hoofd, en hem al die wilde wanhoops- en geluksliederen had voorgelezen, zooals een kind ze schrijft, dat alles meent te weten, en eigenlijk nog niets begrijpt... Met trouwhartige eerlijkheid had ze 'm ook verteld, voor wie de verzen waren, voor enkele van de huisvrienden, - voor een meneer, dien ze eens op straat had gezien, - voor een ontmoeting op een boot, - en bij een paar had ze lang geweifeld en verlegen geglimlacht, tot ze tenslotte had bekend: ‘Ze wáren voor jou, Johnny; maar nu is 't heusch weer over; het is al een heele tijd geleden; vóórdat ik Herman kende...’ En toen had hij, beer van een kerel, met zijn stomme verstandigheid, haar gezegd, dat de verzen hem heel goed leken, maar dat hij het jammer vond, dat er in ontbrak, het vluchtige van het sentiment, de lichtheid van het snel-veranderen; van de ‘kurzer Stunden Lust’ zonder meer.... Toen waren haar oogen, die wonderlijke, donkerlichtende oogen naar hem toegekomen in zóó'n hoogmoedige verbazing, dat hij zijn misslag al voelde, voordat ze nog iéts had gezegd. ‘Maar zoolang 't er is, dènk je toch altijd dat 't “voor eeuwig” is; anders zou je 't toch nooit beginnen; anders zou je toch nóoit gelukkig kunnen zijn.’ Een wonderlijk kind was ze geweest, van het begin af aan; met dieper afkeer van het bewust frivole dan de meest puriteinsche kwaker; en toch in dien eersten, ondoordachten tijd, zoo snel wisselend van affecties, zoo zonder schijn van trouw of bezonkenheid, dat zelfs in hun loslevend en weinig veroordeelend groepje dat gefladder nauwelijks meer au sérieux werd genomen. En toch - een enkelen keer, als ze pas weer gebroken en pas weer nieuw gebonden had; als ze, met dat kinderlijke, dat haar ondanks alle groote woorden bij haar liefdesuitingen bijbleef, haar sterke, dunne handen, fanatiek om een mannehand gekneld hield, omdat ze hier alle heil verwachtte, en met haar diepe oogen in de verte staarde, zoo vertwijfeld verlangend, of ze maar liever sterven wilde, als dit niet de vervulling van al haar wenschen was, - dan had hij even vermoed, dat deze meisjesgrilligheid tenslotte niets anders was dan een verwoede jacht naar

een onbereikbaar, onbegrepen geluk, en dat zij, in schijn behoorend bij haar beminnelijk-goedmoedig en beminnelijkoppervlakkig milieu, verborgen krachten in zich droeg, die haar apart zetten van alles wat vlot en pleizierig en onbezorgd was.

In hoeverre ze ooit iets begrepen had van de levensopvattingen van haar ouders; in hoeverre ze, terwijl ze er tusschen in was, had gezien, wat de jonge vrouwen, die successievelijk veel bij hen kwamen, in het leven van haar vader beteekenden, - haar vader, die op zijn gemakkelijke, lieve manier bezorgd en teeder voor haar was geweest, - en waarom de man, die met haar moeder samen was, haar altijd met voorzichtige égards bejegende, wist hij niet; maar te rekenen naar den geweldigen omkeer in haar heele wezen, toen de débâcle kwam, geloofde hij niet, dat ze er zich ooit te voren mee had bezig gehouden. Het scheen vanzelfsprekend, dat ieder zijn eigen weg ging; er was nooit twist, er waren geen verwijten. Ieder had zijn eigen kring; en ieder scheen voldaan over zichzelf en de anderen; - tot dien gruwelijken avond, toen haar zwakke vader, in een aanval van nerveuse overprikkeling en melancholie, een aanslag pleegde op de vrouw, die zijn vriendin was, en zich zelve. Het laatste schot was niet doodelijk geweest; de zaak had niet gesust kunnen worden, - en al de modder, die toen omhoog gewoeld was, in de lange getuigenverhooren, in de verklaringen van den beschuldigde, in de commentaren van vrienden... Het verbijsterde kind, - ze was toen negentien jaar, - was als een aangeschoten beest weggevlucht naar een oude tante, ergens in een afgelegen dorp; en toen de ouders kort na elkaar stierven, had een van den ouden vriendenkring haar ontdekt, bij een soort zondagsschooljuffrouw, voor wie ze de boeken bijhield, en statistiekjes moest maken over den invloed van alcoholisme, krankzinnigheid, epilepsie op het nageslacht, enz., met de familiestamboomen van haar discipelen als materiaal. Een droeviggekortwiekt, hulpeloos vogeltje was ze geweest, met oogen, hol van verwijt, en een klank van onwil in haar stem... En hij herinnerde zich, dat hij haar gevraagd had, of ze niets had geschreven in den laatsten tijd; dat ze dat talent toch vooral niet moest verwaarloozen, omdat het voor

anderen en haarzelf zoo'n genot zou kunnen zijn... Hij had het eigenlijk alleen geopperd, omdat 't hem noodzakelijk toescheen, dat ze een uitingsmogelijkheid had in haar verlaten ellende, een manier om met zichzelf tot klaarheid te komen, zij gesloten voor iedereen, en inzichzelf teruggehuiverd, als een nachtbeest... Maar ze had hem geantwoord, dat ze niet schrijven wilde, vóórdat ze het ànders kon; dat ze nóóit meer zou willen schrijven, zooals ze vroeger gedaan had... En hij had niets meer van haar werk te zien gekregen, ook niet in de jaren, die volgden, toen ze weer sterker en blijer scheen te worden, al hield ze zich halsstarrig in den kring van philanthropische, vanzelfsprekend-brave, en zonder-strijdblijmoedige lieden, die, door generaties lang het bittere conflict tusschen neiging en wil te verdoezelen; tenslotte een oppervlakkig optimisme hadden bereikt, dat als een koel licht over hun overgeving uitstraalde. En *zij* daarnaar strevende, *zij* dat zoekende, die de donkerste gloeden en de rijkste verrukkingen droeg in haar eigen hart...

Ze waren een laantje ingereden, dat zilverig schemerde van de jonge berkestammetjes, en, terwijl haar onrustige neusvleugels trilden, ontviel haar een verrukt: ‘wat ruikt 't hier zalig;’ en ze rekte even de armen van genot.

‘Zóó moest je de jongens van je volkshuis de natuur laten zien. Alleen tegen hun zeggen: ‘ruik je wel? zie je wel? zalig hè!’ - dan zouden ze 't allicht beter begrijpen dan door een diepzinnig college over: ‘dit zijn berken, en gindsch begint eikenhakhout, en de zon staat in het zuiden, in het teeken van...’

Ze lachte, en die lach streek de harde lijnen weg van haar gezicht. ‘O, zoo'n geur-maniak als ik moet er nog geboren worden. Ik herinner me van toen ik nog heel klein was af, dat ik altijd moeder's juchtleeren portemonnaie wilde hebben, omdat die zoo lekker rook; en op school, toen we eens 4 kenmerkende eigenschappen van bloemen moesten opnoemen, zette ik dadelijk “den geur” als no. 1. “Maar hoe zou je dien nu willen omschrijven, dat je er wezenlijk een bloem aan herkennen kon?” vroeg de juffrouw... Mijn hemel, ik zou er heele romans over kunnen schrijven. Elke geur suggereert je iets volkomen verschillends; elke geur is een herinnering, God, na jaren soms nog zoo fel...’

‘En vinden de kinders het mooi, als je hun daarover vertelt?’ begon hij opnieuw, om de somberheid, die in haar oogen opkwam, te verdrijven.

‘Maar daar kan ik immers nooit in die omgeving over spreken. Daar zijn 't allemaal menschen zonder zintuigen.’

‘En je sneedt er daar net nog van op, dat ze zoo aardig zijn?’

‘Ja natuurlijk; en juist daaròm. Wat zijn onze zintuigen anders, dan naar geen rede luisterende kwajongens, die als we juist meenen alles ten beste geschikt te hebben, ons op het alleronverwachtst de heele regeling in de war sturen? Als we onberekenbaar, ongelijkmatig, onmogelijk zijn, komt 't toch juist dóór onze zintuigen. - God, die beschamende nederlagen vroeger, als ik meende mijn geluk-voor-het-leven, mijn wonder-droom gevonden te hebben; en hij boog zich over me heen, en zei: “hou je van me?”... en als ik dan inplaats van den verwachten drang tot overgave te voelen, mijn hoofd afwenden moest; en ik “o nee” zuchtte, al klemde ik m'n tanden op elkaar, al zei ik tegen mezelf, dat ik toch niet, om een luchtje... dan wàs het al mis; en ik schaamde me zoo, dat m'n groote liefde zoo waardeloos bleek, dat ik niet eens,... dat m'n heele zielsspanning afhing van een fleschje parfum.’

‘Ja, nu moet je niet lachen...’, verweerde ze zich, omdat hij op z'n snor knabbelde, om niet uit te barsten. ‘Menschen, die dat niet kennen, vermoeden niet, hoe 'n tragedie er wezenlijk achter steekt. Het lijkt onbelangrijk, maar 't ìs moordend... En nu nog - na al de jaren, dat ik me als 't ware heb getraind, vieze luchtjes te verdragen, - ben ik zóó eindeloos gevoelig voor 't tegenovergestelde, dat een zoete geur opeens al m'n goede plannen kan verlammen. God, als alles rustig en vlot loopt; als m'n werk lukt en ik voel me sterk; ik lijk wel vergeten te zijn, dat er nog iets anders bestaat, dan deze vrede, - dan kan, als ik een tram binnenkom, een bedwelmend parfum opeens de afgesloten wereld weer voor me openrukken; dan weet ik weer, dat naast mijn vlakke ernst heel dat andere, genuanceerde leven al maar doorgaat van genieten en gestreeld worden, en schoonheid, en zooveel, zooveel onbereikbaars...’

‘Alleen onbereikbaar, omdat je het andere hebt willen

kiezen,' wierp hij verwijtend tegen, 'omdat je als een middeleeuwsche non je allerlei onnoodige verstervingen oplegt; de ascese verheerlijkt, en het gezonde, volle leven den rug toedraait... Als je dat nu 's overliet aan je lieve dames zonder zintuigen, en jij leefde, zooals je aanleg eischt, verre van 't gemoraliseer, in geuren, in jeugd en geluk.'

'Nu geloof ik toch heusch, dat jij, net als zoovele kortzinnige wezens, meent, dat de ethiek, of hoe je 't noemen wilt, voor de van-nature-braven is, en dat de anderen haar maar moeten negeeren. Maar de braven hebben haar juist niet noodig, die zijn deugdzaam tegen alle Unmoral in. Is 't je nooit eens opgevallen, dat juist de braafste menschen soms de loszinnigste theorieën verkondigen, omdat ze er eenvoudig geen notie van hebben, waarop hun woorden doelen? Maar de fel-levenden, de onharmonischen, de onrustigen, - nou ja, menschen, zooals ik, die hebben een heel stevige "theorie", een sterke "moraal" noodig. Die beleven de beteekenis van goed en kwaad aan den lijve.'

Hij keek even opzij, hoe ze sneller en sneller trapte, en zich opwond, zoodat haar fijn, heftig gezicht met een rood waas was overdekt; de levenslust was pralend in al haar bewegingen.

'Nou,' zei hij bijna grof, 'een ethiek, die je je alleen aanschaft uit angst, uit noodweer, om jezelf te beveiligen, dat lijkt me vrij matig.'

'Maar je zei immers zelf daarstraks, dat ik dezen kant van het leven heb willen kiezen. Uit vrijen wil heb ik den soberen ernst, het zuivere, constante gekozen, als iets eindeloos waardevollers dan het snel wisselende, dan de bevlieging; de eeuwige bewogenheid, zooals ik die ken van vroeger en soms nog verlang....'

'Maar ben je nu wel heelemaal redelijk tegenover de menschen van de "bevlieging," zooals jij dat noemt? Is er werkelijk niets mooiers in hun levenshouding, dan...'

'Neen, ik bèn hierin niet redelijk,' viel ze snel in; 'en dat weet ik heel goed, m'n afkeer voor die dingen drijf ik op; ik overbied in strengheid en starheid, juist omdat ik de charme van de wisselende emoties zoo goed voel, en toch niet eraan wil toegeven, omdat ik het andere mooier vind.'

'Ach, al naar je 't neemt of niet neemt,' bespiegelde hij

wijsgeerig, ‘de menschen, die steeds veranderen, willen telkens de spanning van onzekerheid, het bedwelmende van de verovering; ze willen het als 't ware forceeren, weer en weer, in steeds sneller tempo hoogtepunten te bereiken...’

‘De wezenlijke hoogtepunten bereik je alleen langs de lange, steile hellingen,’ zei ze dof; ‘die hellingen, die je op moet *kruipen*, waarop je denkt terug te zakken, zóó langzaam vordert het... Je kunt niet stappen van top tot top... En je zoudt er niet eens van genieten als 't kon... Ik kom nu nog al eens bij een meisje aan huis, dat met mij samen werkt; uit een christelijke familie; iederen dag bij 't ontbijt wordt daar in den bijbel gelezen; en toen ik er den eersten keer was, had ik soms neiging op den vloer te stampen of te vloeken, of iets anders ergs te doen, omdat alles er zoo moordend regelmatig terugkeerde, en ik dat niet uithouden kon; maar langzamerhand ging ik er het mooie van zien, de eenheid van leven, den vrede; dat daar jaar in jaar uit de dag wordt begonnen en geëindigd met bidden, terwijl wij elken dag iets nieuws zoeken; dat daar voortdurend op hetzelfde punt dieper wordt doorgegraven, terwijl wij over 't heele oppervlak ons zieleleven maar zoo'n beetje omschoffelen... En alleen bij diep-graven kun je schatten vinden... Toen ik er verleden week kwam, waren haar ouders juist veertig jaar getrouwd. Als je ze toen had gezien; ik vind meneer eigenlijk nogal vervelend en suf; maar zooals mevrouw dien ochtend verheerlijkt tusschen de bloemen zat, en op m'n gelukwensch antwoordde: “Hij is goed voor me geweest, elken dag, al die veertig jaren lang. Zóó'n man is er in de wereld niet meer.” Toen voelde ik 't zoo echt: als je het maar uithoudt, al de strubbelingen en zorgen en narigheden veertig jaar lang, al de inzinkingen en hinderlijkheden, dan komt er een dag, dat je daar zóó innig, innig dankbaar voor bent.’

‘Je bent onbetaalbaar met je ‘uithouden,’ lachte hij. ‘Ik zou je toch aanraden, als jij die “kuur” begint, een minder vervelenden snijder als maat uit te kiezen... om 't mee uit te houden... Maar vertel me nu 's eerlijk: wat ben je toch eigenlijk met je leven van plan? Ik zie wel, dat er methode in je waanzin is; maar wat wil je via het Volkshuis bereiken? Denk je daar den volmaakt-deugdzamen held te vinden, met

wien jij vol moed de gouden bruiloft tegemoet gaat tobben?'

'Ik weet niet, wat ik nog op m'n weg vinden zal,' zei ze peinzend, 'maar ik wil werken en ernstig zijn. En dit staat bij mij vast, dat ik daar in die wereld van eerlijkheid en werkelijkheid wil trachten me ándere idealen te vormen. Van toen ik kind was, heb ik geweten: niet sjacheren, niet transigeeren met je gevoel. Maar die eisch heeft toch alleen waarde, als je er aan laat voorafgaan: verlang mogelijke dingen; hecht aan het belangrijke. *Alles* vindt niemand in één mensch; maar zorg, dat je gevoel gezond en sterk is, zoodat je gelukkig kunt zijn, als je het essentieele gevonden hebt. Val niet flauw, als een sentimenteele backfisch, als je merkt, dat de boven alles geliefde van stokvisch houdt...'

'God, God, wat wijs en wat braaf,' zuchtte hij, 'als je dat allemaal wezenlijk eens bereikt, ben ik bang, dat je tegen dien tijd zelf...'

'Een stokvisch gelijk bent,' lachte ze frisch uit, en wierp haar hoofd jongensachtig achterover. 'O Johnny ik ook, want ik ben er nog zoo mijlen ver van verwijderd. Ik ben nog zoo gevoelig voor alle oppervlakkig prettige en lieve dingen, goeie manieren, den geur van sigaretten, een attentie, een blik... o goden, als ik moest opbiechten' ... en ze hief met een afwerend gebaar de hand op... ''t is soms nog heelemaal 'neiging' en niets geen 'wil.'

'En als er dan eens een man kwam, die op die neigingen speculeerde?' vroeg hij zacht, terwijl hij even zijn hand op haar schouder legde. Door de dunne zijden blouse voelde hij de warme huid, en hij zag haar rillen bij zijn aanraking, en bleek worden, maar dadelijk wendde ze haar hoofd naar hem toe, en zei zacht en zoo innig meisjesachtig, dat de ontroering hem naar de keel drong, 'Je weet, dat je 't zoudt kunnen, Johnny, en daarom ben ik je juist zoo dankbaar, dat ik me volkomen veilig bij je voel. Dat je zoo iets nooit zoudt willen, omdat het een schijn-overwinning zou zijn... Ik ben je er zoo dankbaar voor...'

Hij trok zijn hand terug, en had bijna gevloekt. Er was toch op de wereld geen wanhopiger strijd te bedenken dan met een moderne vrouw, die eerlijk wil zijn. Vroeger, als een vrouwtje zich met trucjes te weer stelde; als ze zich hield, alsof ze een passielooze lelie was, dan had hij er zich

nooit voor geschaamd, eerst wat op haar zinnelijkheid te spelen, en haar daarna te overrompelen. 't Was verraad van twee kanten, en als echte sexen-strijd zeker geoorloofd, maar als een vrouw er naar streefde, als een redelijk schepsel met je om te gaan, zooals dit kind, dat er met verbijsterende openheid voor uitkwam, dat hij haar aantrok en verontrustte; dat, àls hij wilde, hij het strenge puriteintje in zijn armen zou kunnen trekken, en op zijn liefkoozingen een antwoord zou vinden; maar dat er dan onmiddellijk zoo kinderlijk schuchter op volgen liet: ‘Jij zoudt het nooit willen en daar ben ik je zoo dankbaar voor...’ Wat kon je daarna nog beginnen, zonder jezelf een ploert te voelen? Hoe weerloos stond je tegenover een vrouw, die haar weerloosheid bekende!

‘Zullen we hier dan maar omkeeren,’ vroeg hij, voor 't eerst moedeloos. ‘Het pad loopt dood; en daar aan den kant liggen zooveel soldaten... Die roepen je zeker iets na, als we in hun buurt komen.’

‘Soms zeggen ze wel grappige dingen,’ nam ze opgelucht het lichter thema over. ‘Laatst heeft er één een heel vers voor me gedeclameerd, van “O schoone maagd, ik moet u wel beminnen,” - ik had zóó graag willen afstappen om verder te luisteren; maar ik was bang, dat hij m'n belangstelling verkeerd begrijpen zou...’

‘Ja, allicht,’ zei hij nonchalant, (neen, hij woù de stemming niet laten zakken, niet boudeeren, als 'n kind dat z'n zin niet krijgt.) ‘Als een meisje op straat een man wil veroveren, dan doet ze juist andersom als de soldaat, en roept: ‘Engerd.’ En dan meent ze: ‘o, schoone knaap, ik moet u wel beminnen.’

‘Hoe merkwaardig,’ trachtte ze zich objectief te interesseeren, ‘wat een voorbeeld van vrouwelijke leugenachtigheid; - en hoe mannelijk overmoedig, om dadelijk de waarheid er onder uit te vinden.’

‘Ach, leugenachtig is zoo'n onvriendelijk woord. 't Is gecompliceerdheid. Als 't ernst wordt, zegt een vrouw altijd neen, als ze ‘ja’ meent.

‘Er komt een leeftijd,’ verzwaarde ze weer, ‘dat ze wel 's “ja” zegt, als 't “neen” moest wezen.’

‘God, het lijkt wel, of we uitgegaan zijn om samen mooie

aphorismen te bedenken,' zei hij geprikkeld; maar 'zalig;' verzuchtte ze al weer, terwijl ze langs 't water freewheelden, en in haar oogen lag de vreugde van de lente als vonkend goud.

'Vertel nu eigenlijk eens,' begon ze na een poosje op gewonen toon, 'hoe je 't tegenwoordig met je kamer hebt getroffen; en waar eet je?'

'O goed, en overal zoo 's,' antwoorde hij verveeld. Verdraaid, het was of de bitterheid van zijn hart zich niet 't zwijgen wilde laten opleggen, alsof de teleurstelling over dit gesprek hem toch tè dwars zat, om over onverschillige dingen te kunnen doorpraten.

'Ja maar, is 't nu nogal een geschikte juffrouw, en zorgt ze goed voor je?' hield ze aan.

'Verrek,' dacht hij onparlementair. 'Zoo zijn nu de vrouwen. Ze zijn vol meegevoel, of je wel op tijd je boterhammetjes krijgt, en of je niet loopt met gaten in je sokken; ze zouden 'n tocht door de heele stad ondernemen, om je je lievelingssigaretten te bezorgen; maar als je hart sterft van verlangen naar een liefkoozing, dan zeggen ze: 'ik reken op je betamelijkheid,' en houden daarmee de kwestie voor afgedaan. Ze zijn zoo vervloekt wreed, als het gaat, om het eenige, dat ze eigenlijk te geven hebben: haar zachte armen, haar zachten mond. Wetenschappelijk inzicht, artisticiteit, - larie. Als de vrouwen er zelf eenige waarde aan hechtten, zouden ze die dingen niet zoo voor iedereen te kijk dragen. Want alles, wat ze de moeite waard vindt, bewaart ze voor den eenigen, dien ze lief heeft, of voor zichzelf alleen... Het moest toch - het moest toch verboden kunnen worden, dat iets zoo bloeiends, zoo stralends, zich eenvoudig isoleerde, alle leven afknapte, uit willekeur.

'Jawel', zei hij ongeduldig, 'ik heb een voortreffelijke juffrouw, zoo één die aan 't stokvisch-stadium toe is, en dan ook alle daarbij behoorende deugden in pacht heeft, ook geen zintuigen denk ik, en...'

'Maar Johnny, je doet alsof je boos bent!' wierp ze tegen.

'Herinner je je Heinrich Schön', vroeg hij zachter, terwijl hij naast haar kwam rijden. 'Herinner je je dat dat lieve vrouwtje zegt, dat een man en een vrouw maar één onderwerp hebben, waarover zij prettig samen kunnen praten?'

'Maar wij toch niet', verzette ze zich onmiddellijk, 'wij

hebben vanochtend toch juist over allerlei uiteenloopende dingen...'

'Jawel, jawel,' zei hij glimlachend, 'wij zijn intelligente menschen met geest, en daarom drukken we ons gevoel uit in zeer verschillende beelden; we hebben over van alles geredeneerd, maar eigenlijk is de ondergrond toch niets anders geweest, dan dat ik je heb gevraagd: mooi, lief, spontaan meisje, dat zoo bloeiend als de lente bent, zou je nu niet eens willen ophouden jezelf geweld aan te doen! Zou je niet een onwaardigen man heel gelukkig willen maken?' En daarop heb jij gezegd: 'Wat jij geluk noemt, is zinnenbegoocheling, dat hoort bij de dingen die voorbij gaan, en ik zoek het onveranderlijke, het wezenlijke; dat zonder wankelen zich zelf gelijk blijft.' En dan ik weer: 'Ik wil alles doen, wat je prettig vindt, je heele volkshuiskolonie mag in onzen tuin komen ravotten; maar ik kan je niet beloven, dat ik je deugd en je wijsheid versterken zal; dat ik het er niet een beetje op toe zal leggen, weer dat heftige, wilde, spontane kind in je wakker te maken, dat zoo toomeloos gelukkig en zoo toomeloos wanhopig kon zijn...' En dan jij tot slot, heel streng: 'Ja dat weet ik. Je hebt het verkeerde in mij lief. En wat er in mij verkeerds is, ondergaat jouw charme. Maar ik wil me alleen binden aan een man, die mijn braafheid erkent en aanmoedigt; ik wacht op 'n zendeling met een stalen bril en grijze wollen sokken, of...'

'Johnny, nu ben je evenmin redelijk als ik...' verweet ze zacht.

'Lieve schat; ík pretenteer niet redelijk te zijn; ik ben maar een mensch van bevliegingen; ik leef maar volgens m'n neigingen, van emotie naar emotie. Jíj geeft voor redelijk te zijn, jij alleen... En je bent zoo dom in al je wijsheid, dat ik me waarachtig afvraag, of het niet mijn eenvoudige, mannelijke plicht zou zijn geweest, je bij je eerste uiteenzetting kortaf van je fiets te lichten en met je in 't gras te gaan zitten, en te zeggen: nu is het lente, we redeneeren niet'. Hij kwam dichter naast haar rijden, en stak zijn arm door den hare; hij boog zich half naar haar over, en zag, hoe in haar bleek gezichtje, de oogen stralend en angstig voor zich uitkeken, 'En dan kun je 't hebben over fairness zooveel als je wil; - ik zou je toch hebben gekust, en gekust, en

gekust, tot je vergeten was, dat je ooit iets anders op de wereld belangrijk hadt gevonden. En dan zou ik je eerlijk hebben vrijgelaten. Dan zou ik hebben gezegd: nu moet je 't zelf maar weten... En dan zou je... dan zou je zéker, geloof je zelf niet?'

Hij zag, hoe ze loom en lusteloos trapte en half naar hem overleunde, geheel onder z'n ban; willoosheid verslapte haar mond, maar er was geen vreugde in haar blik.

'Nou ja', brak hij ruw af, terwijl hij haar weer losliet. 'Ik heb 't niet gedaan. Ik heb je vertrouwen niet misbruikt, zooals dat heet; ik ben netjes naast je blijven rijden, en ik zal je even intact afleveren, als ik je meegekregen heb, zonder een kantje van je halskraag gekreukeld te hebben. Dan kun jij weer lustig doorgaan met de afstomping van je reukzenuwen en de verheldering van je inzicht in het wezen der dingen... Immer weiter.'

Ze bleef een tijdje zwijgend-broedend naast hem. 'Eén ding heb je uit alles, wat we in beelden besproken hebben, niet in voor mij begrijpelijke taal overgebracht,' zei ze toen kleintjes. 'Is je slot-conclusie: "laat die bonk onwijze wijsheid verstarren als de vrouw van Loth; ik trek mijn handen van haar af"... of wil je toch nog wel 's...?'

'Neen, neen; ik ben niet meer als die ouderwetsche ridders "sans peur et sans reproche", voor wie het "alles of niets" gold. Trouwens, als 't bij de vrouwtjes van vroeger niet "alles" was, bleef er eigenlijk vanzelf "niets" over; maar tegenwoordig - ik ben wel een brute kerel, en ik voel niet veel voor ethiek; maar ik ben je toch wel dankbaar, dat je me genoeg vertrouwt, om over dit alles met mij te spreken. Ondanks al het bittere ben ik je toch dankbaar voor dezen ochtend. En het is toch heel mooi, het is me toch heel veel waard, dat ik je vriendschap heb...'

'O ja, natuurlijk,' zei ze met een zucht, en opeens zoo innig vrouwelijk teleurgesteld en verongelijkt over z'n redelijkheid, dat hij bijna dreigend haar naam riep. 'Betty, God; doe je nu zoo tegen beter weten in; speel je nu niet alleen met mijn, maar ook met je eigen hart? Kun je 't wèl willen?'

Maar ze had zich al weer hersteld. 'O nee, je vergist je,' weerde ze snel af. 'Dit was nièt mijn manier van

“engerd” te zeggen. Je vergist je.’ En een strakheid trok opnieuw over haar bewogen gezicht.

Zwijgend trapte hij naast haar voort, in sneller en sneller tempo. Bij de vrouwen-van-vroeger was 't nog eenigszins mogelijk geweest om den weg te vinden in haar uitingen; die logen, verstopten zich, impulsief. Je hadt haar woorden maar eenvoudig om te draaien en je hadt de waarheid. Maar de vrouwen van tegenwoordig, die soms verbijsterend eerlijk en ernstig waren, als een vertrouwde kameraad, en die dan opeens weer terugvielen, tot het primitieve stadium, - wie dáár nog ‘mensch’ en ‘ontoerekenbaar, lief diertje’ onderscheiden kon...

> ‘Een vrouw, die denkt bij wat ze zegt,
> Zegt nimmer wat ze denkt,’,

neuriede hij tusschen de tanden. Eigenlijk háátte hij de soort, die de klare intuïtie had vertroebeld, die over alles redeneeren kon, en daardoor alles verkeerd deed... Het was onzuiver, pretentieus; 't was ingebeeld en verworden. En toch, - toen hij opeens merkte, dat hij haar voorgekomen was, en dat ze met moeite hem op een afstand volgde, hield hij onmiddellijk in, en, zachtzinnig als een lam bij haar terug keerend, zei hij deemoedig: ‘O wees niet boos; ik reed veel te hard, zal ik je duwen of rijd je liever alleen?’ - en toen ze daarop verward, niet erg ter zake dienende, maar allerliefst-hulpeloos: ‘Ach, ik weet het zelf niet;’ antwoordde; - voelde hij, tot zijn eigen verbaasde verrassing, zich eigenlijk weer met het heele leven verzoend.

ADA GERLO.

Het eeuwige oogen-blik.
(Een beschouwing over het geluk).

I.
De teleurgestelden.

'De overweldigers nemen het met geweld,' maar wat baat geweld? Wie kan met geweld iets anders bereiken dan zijn eigen uitputting? Ik bedoel, dat zij met het geweld van hun ziel, met drift en drang, jagen naar het geluk. Zij forceeren de grendels der poort, waarachter het geluk hun schijnt gelegerd. Zij drukken de deuren door; zij roepen en dreigen, dat zij de deuren zúllen verbrijzelen. Zij eischen het geluk op en dwingen het met kreten. Maar de kracht van hun aandrift mindert al doende. Laat nu toch het geluk zelf verkondigen waar het zich verbergt. Zij zijn bereid daarvoor de wereld om te draven; alles zullen zij doen, niet overmorgen, doch heden; er is haast bij, want wat morgen niet komt komt daarna evenmin. Zij begrijpen niet, waarom toch op al hun gesmeek, gedreig en gedring het geluk niet, neen nog niet verschenen is. Waarvoor is het leven dan, zoo het al is voor iets! Is er wel levensdoel en heeft het zin dat wij leven?

Dezen, die het geluk met geweld najagen, zijn niet arbeiders, afgaand op een doel en wier geestkracht zich daarheen richt met overwinning der beletselen. Zij zijn niet in staat der aktiviteit, maar der passiën; al hun geweld is van gelijken aard als de volkskreet om brood en om spelen. Ook zij roepen: panem et circenses. Verwerven willen zij niet, maar

ontvangen. Alle geweld is niets dan de drang der begeerte, die krachtens de onrust vertoon maakt. De hevige klachten der misdeelde ziel zijn de vertooning van een bruisende kolk, maar die nergens heenstroomt en voor niets kan worden aangewend, schuimende uit een nog ongeregelde aandrift. Wanneer al onze berekeningen falen en alle ontvangsten, die wij tot nu toe opstreken, tot schuim vergaan, gelijk bij Hiob en bij Croesus, en nog slechts de verbijstering overblijft - dan ontstaat òf de verslagenheid òf het geweld dat uit de klachten roept. Is het geluk dan geen nijpende behoefte onzer menschelijkheid?

Zij, die het geluk willen overweldigen, zijn altijd geneigd het leven te verwenschen, omdat zij in waarheid niet gelooven aan het geluk, waarheen zij zoo driftig verlangen. Een verborgen vermoeden pijnigt ze, dat het begeerde niet bestaat, zelfs niet achter de gegrendelde deuren. Ja erger: dat, indien ze vonden wat gezocht werd, dit niet eens het geluk zou zijn. Wat ze met geweld dwingen is een fantoom, waarvoor zij zelf bang zijn. Hoe groot ware hun schrik, indien het gezochte zich eensklaps aanbood en sprak: hier ben ik, het Geluk; doe met mij wat gij verlangd hebt en wees verzadigd.

Eerst dan werd hun klaar wat zij met huns harten geweld begeerden: zij begeeren niet te doen, te geven, te scheppen, maar te ontvangen. En als het op ontvangen aankomt, staan ze verlegen en machteloos, tenzij ze het ontvangene omzetten in innerlijke daad. Maar daartoe strekt hun geestesgesteldheid niet: Het kind werpt teleurgesteld zijn prachtig en duur speelgoed, waarmee het niets *doen* kan, in een hoek en verkiest een hoop blokken, ongelijk geschaafd door een ondeskundigen timmerman uit het overschot van het slechtste hout, en het bouwt daarmee een heerlijken toren, of een muur waarachter het zijn poppen verschanst. Het doen bevredigt, het ontvangen bevredigt niet. Op zichzelf is het ontvangen een lui en nutteloos bedrijf en maakt ons naargeestig, indien we daarop al onze hoop hadden gevestigd. Zoo hebben dan ook wie zich zoo geweldig op het geluk forceerden, zoodra het zich scheen aan te bieden, met rechte bejammering erkend, dat zij niets ontvingen dan een hersenschim.

Somtijds nu worden deze geweldenaars voorzichtig. Ook

zij kunnen niet altijd hun vurige begeerte volhouden. Dan gaan zij voor de poort onderhandelen over de bruid, die, naar zij meenen, in de burcht gevangen staat, en op de verlossing door haar bevrijders wacht. Zij beraadslagen voor welken losprijs zij zou kunnen vrijkomen. Wanneer wij iets van het onze opofferden, dan misschien ware het gewenschte doel bereikbaar? En onderwijl beraadslagen ze hoe de verlangde zijn zou en of ze aan alle verwachtingen zal beantwoorden en hoelang zij haren verwervers zal getrouw blijven. Maar onderwijl stijgt hun ongeduld; en het Geluk, indien het een wachtende bruid ware, zou zelf ongeduldig worden van hun weifeling - totdat ze opnieuw opstaan, en thans met wanhoop. Zij willen tot een slotsom geraken en in bezit nemen wat huns bedunkens zoo lang reeds was toegezegd.

Eindelijk heeft uit de vele geweldenaars zich onderscheiden de zielkundige. Deze zal uitleggen wat aan de overigen is ontgaan, maar wat hem bij zijn wachten is opgehelderd: het geluk is niet een geluksgoed, noch som der geluksgoederen, maar het is de *gelukservaring*. Dat is: het bestaat niet in eenigen schat, dien ik zocht, of in de bruid, naar welke ik dong, en evenmin in het eindeloos verlengd mooie weer van het paradijs, waar de engelen zingen als vogels en de vogels als engelen. Het bestaat niet en bestaat in niets bestaands, dat hier of daar bestaat en waarvan verslag kon worden gegeven. Maar het bestaat in ervaringen, lustervaringen. Deze psycholoog betoogt - en in den trant van zijn betoog klinkt de overtuiging zijner onweerlegbaarheid door - dat het geluk een toestand is van het zielsbestaan; een duurzame toestand; een zoo duurzaam mogelijke som van zoo sterk mogelijke lustervaringen. Maar of deze mogelijkheden mogelijk zijn, in dien zin dat ze kunnen worden verwerkelijkt, dat is een vraag, waarover de psycholoog geen antwoord heeft. Ieder blijve op eigen gebied, gaf hij te verstaan aan wie, verheugd dat het geluksvraagstuk althans ten deele werd opgelost, hem om verdere uitkomst vroeg. Vraag het den geschiedvorscher, want deze heeft de uitkomsten bestudeerd, waarvan ik de mogelijkheden inzie. Ik zeg hoe het in de ziel gesteld moet zijn, zal het geluk verworven worden; hij zal u zeggen of in de wereld verwerkelijkt is wat ik in de ziel heb ontleed.

De geschiedkundige, door den psycholoog tot nadenken gebracht, kenner aller menschelijke situaties, ontkent dat het geluk bestaat. Maar niet elke geschiedkundige is even vrijmoedig in deze ontkenning als hij dien wij eerst ondervroegen. Sommigen zeggen: er is wet in de geschiedenis; men moet niet slechts de feiten raadplegen gelijk de eerstgenoemde, maar boven de feiten uitzien, en zou het dan niet mogelijk zijn dat de feiten zich wijzigen naar de wet? En kan de wet der geschiedenis niet zijn - het is slechts een veronderstelling en tot hare bevestiging leveren de feiten geen voldoenden grond; maar het menschelijk gemoed, intuïtief en vooruitziend, zóu toch (let wel: zou toch) zulke veronderstelling kunnen wagen (bijvoorbeeld als werk-hypothese) - in 't kort: zou de wet der geschiedenis niet kunnen zijn: de wet der ontwikkeling van het menschdom naar het geluk? De geschiedkundige, deze woorden sprekend, sprak aarzelend. Hij wist dat hij de grenzen der wetenschap overschreed, maar verdedigde zich aanstonds ten opzichte dezer vermoedelijke tegenwerping met de ongevraagde uitspraak, dat de geschiedenis geen wetenschap was als de andere, dat zij niet exakt was en geen proefondervindelijke bewijzen toeliet gelijk de chemie, en dat op haar gebied veel meer afhing van het persoonlijk inzicht en de waardeering.

Onder dit alles waren de overweldigers, die het geluk wilden grijpen, ongeduldig geworden en even bruusk als zij tot zichzelf hadden geroepen: tast nu toe! even verslagen en mistroostig kwamen zij uit bij het einde. Neen, deze toestand van duurzame bevrediging, deze duurzame opvolging van lustervaringen is een pure wensch, niet bestaand en onbestaanbaar. Wij daarop wachtende, wachten op niets.

II.
De ‘zedelijke volmaking.’

De steeds herhaalde ervaring van de onbestaanbaarheid van het geluk als lustgoed heeft de menschen op een anderen weg gebracht: den weg der zedelijke volmaking.

Hun is deze gedachte ingevallen: wij zijn het geluk niet waard! daarom verwerven wij het niet. Deze teleurgestelden

in hun geluksdrang hebben hun gemis begrepen, en begrepen dat het onvermijdelijk was - omdat ze zondig waren. Met vreugde bijna hebben ze deze ontdekking gedaan en geëxploiteerd; in waarheid: geëxploiteerd. Geen begrip heeft zoo groote voldoening (men zou bijna zeggen vertroosting) gegeven aan het menschdom als het begrip der zondigheid. Daarin bevonden de lijdenden een al te verstaanbaren grondslag voor hun levensfilosofie: duizend jaren, ja eeuwen langer, heeft dit begrip aan millioenen eenvoudigen een gemakkelijke oplossing aangeboden voor alle levensvraagstukken; door de populaire welsprekendheid wordt het telken male opnieuw voorgedragen, opgedrongen en aannemelijk gemaakt. Zulke vondst heeft de macht eener misverstane waarheid; schijnbaar hebben daarmee de teleurgestelden hun teleurstelling begrepen: zij bezitten het geluk niet, omdat zij..zondig zijn.

Deze verklaring, die hen voldoet, is een inzicht ondersteboven gekeerd, want het zondig zijn ligt in een gevoel van onbevredigdheid, dat is in het geluksgemis, dat, eenmaal gekonstateerd zijnde, nu op ethische wijze werd vertolkt. De mensch heeft het besef der zondigheid slechts in zooverre hij zich ongelukkig gevoelt, en zoodra dit gevoel zich opklaart, blijft van de zondigheid slechts het dogma over, dat hij voldoende in zijn verstand heeft ingeprent om het nooit meer te vergeten en dat nog gereed ligt zoo het leven op een voor-de-hand-liggende wijze moet worden ‘verklaard’. Men zou echter veeleer andersom moeten zeggen: wij zijn zondig doordat wij ongelukkig zijn. Het begrip der zondigheid, inplaats van een enkelvoudig grondbegrip te zijn waaruit eenig ander, dat meer samengesteld is, kan worden afgeleid, is juist een zeer samengesteld en onduidelijk begrip; het vereischt geheel een theologie om staande te blijven; want het houdt in dat de mensch (niet slechts elke mensch afzonderlijk, maar de mensch in het algemeen) anders behoorde te zijn dan hij is, en om die uitspraak vol te houden, daartoe moet men minstens met het begrip der wereldschepping beginnen en een menigte van steunbegrippen er rondom plaatsen. Iedere mensch afzonderlijk behoort anders te zijn dan hij is, zeker, en voor ieder is een hoogere openbaring en ontwikkeling zijns wezens mogelijk; maar dit is juist krachtens de gesteldheid en het wezen der menschelijkheid (den mensch

in het algemeen) en zoo behoort de mensch, d.i. de menschelijkheid, juist zoo te zijn als zij is, en datgene wat men de zondigheid noemt, is een noodzakelijkheid, die in der menschen aanleg als drijfveer en prikkel niet kan gemist worden. Wie de zondigheid als grondgesteldheid van den mensch denken (in dien zin, dat deze grondgesteldheid verkeerd is, en ontstaan door een zondeval of misrekening, een onverklaarbaren misgreep) zij maken de onrede tot wereldgrond en houden aarzelend vol, dat de Schepper deze zondigheid niet kon voorzien, want indien wel, dan lag zij in het wereldplan en ware dus geen zondigheid, maar met het wezen der schepping in overeenstemming, - evenzeer als het in den aard der natuur ligt, dat een veld van schitterende zonnebloemen gekweekt wordt uit een handvol onoogelijke pitten. Maar deze gedachte dat de geheele gesteldheid van mensch en menschheid anders is uitgevallen dan in het wereldplan was bevat, is zóó onredelijk, dat zij slechts voor ras-theologen aannemelijk is - die ook daarmede de leer des geluks hebben in de war gebracht. Zij hebben de verklaring uitgevonden, dat wij het geluk missen, omdat wij zondig zijn - waarbij zij uitgingen van de gedachte van loon en straf. De wereldorde is huns bedunkens een orde van loon en straf en wij, daar wij zondig zijn (immers wat wij meer en anders zijn dan zondig n.l. geniaal of kunstrijk of verlangend of dichterlijk of heldhaftig of bezield, dat komt bij hen niet in aanmerking en daarmede heeft hun theologie niets te maken) - wij, zondaars, hebben straf verdiend en het geluk verbeurd.

Dat de geweldigen bij hun inspanning om het geluk te bemachtigen geen baat vinden dan uitputting - deze ervaring kon door het zonde-dogma al te gemakkelijk ten zijnen voordeele worden uitgelegd. Maar de weg tot herstel was dra aangewezen: indien door de zondigheid het geluk onbereikbaar is (‘verloren’ zei men, gedachtig aan den schoonen tuin, alwaar het primitieve menschdom zijn ledige uren sleet), dan moet het bereikbaar zijn door de *zedelijke volmaking*. Deze zal aanbrengen de *gelukservaring*, zooals de psycholoog het noemde, toen hij het geluksfeit scherper aanduidde dan de menigte.

Wij zullen dan het geluk bereiken, zoodra wij zedelijk

volmaakt zijn, evenals aan de kinderen het geschenk beloofd wordt wanneer ze uitermate gehoorzaam zijn geweest. Voor deze gehoorzaamheid moeten zij zelf zorgen, en evenzoo de menschen voor de zedelijk-volmaaktheid. Zij moeten het *doen*. Er is hier niet meer een ontvangen, maar een verwerkelijken, want aan den mensch wordt de volmaaktheid voorgehouden als gebod en hij wete, dat hij zich op zijne zedelijke volmaking heeft toe te leggen, onverschillig of de bereiking mogelijk is of niet; het moet.

Dus niet meer de waan, dat het geluk bestaat, hier of daar, en door onze geweldige begeerte kan worden aangesmeekt; maar het betere inzicht dat het uit ons zelven volgt.

Maar nu moet dan ook de zedelijke volmaaktheid, waaraan zij het geluk gekoppeld hebben, iets denkbaars zijn, en niet maar een puur fantoom, geen verzinsel of verward begrip. Is de zedelijke volmaaktheid denkbaar, ja, is het mogelijk bij dezen term iets te denken, dat houdbaar is, hoe dan ook? Ik bedoel niet of zij ooit is werkelijk geworden, maar of zij zelfs als denk-inhoud aannemelijk is? Wanneer een mensch blijkt op reis te zijn naar den volstrekten horizont, d.i. naar dien die niet vooruitschiet met den reiziger mee, richt hij zich op het wanbegrip - is het misschien evenzoo wanneer hij zich de zedelijke volmaaktheid... fantaseert als ideaal en... is dan niet opnieuw het zoo wenschelijke geluk in nevelen opgelost?

Wat denken wij, zoo wij de zedelijke volmaaktheid willen denken? Wij denken alsdan de (in een persoon) gerealiseerde zedewet; d.i. wij denken de zedewet en denken erbij, dat zij in een persoon gerealiseerd is, en dien staat van realiseering achten wij de zedelijke volmaaktheid. Toch is deze term ‘de zedewet’ nog niet in onze gedachte tot helderheid gekomen, zoo zij niet opnieuw overdacht wordt. De zedewet n.l. is niet iemands zedelijkheid, maar is de zedelijkheid op zichzelf, als wet voor elken ‘iemand’ verkondigd. Niet mijn mij eigene eerlijkheid, kuischheid of gematigdheid is de zedewet, noch de aan u of hem eigene - want al deze eigenheden zijn bij nadere beschouwing het volmaakte niet, doch laten te wenschen over. Veeleer de eerlijkheid zelve en de kuischheid of de gematigdheid zelve; de zedelijkheid *op zich zelve* is de zedewet. Van zedewet spreken wij, zoo wij de zedelijk-

heid ‘op zichzelve’ onderscheiden van alle individueele zedelijke praestaties, en indien wij dus haar denken in haar zuivere algemeenheid. En als nu een mensch aan deze zedewet beantwoordde, niet meer daaraan een eigen-individueele uiting gaf, naar den feitelijken aard van zijn bepaalde eigenwezen (d.i. in de betrekkelijkheid van zijn streven) - dan zou hij bezitten zedelijke volmaaktheid.

Maar op die wijze schijnt nu het heele begrip der zedelijke volmaaktheid met zich zelf in strijd, want de zedewet zelve is nog de volmaaktheid niet, doch eerst haar realiseering in een bepaalden persoon is de volmaaktheid; maar in deze realiseering is tegelijk mee verondersteld het individueele eigen wezen zonder hetwelk wij geen bepaalde persoon kúnnen zijn. De in een persoon verpersoonlijkte zedewet is niet mensch, maar schablone. Beklagelijk ware deze figuur, die zich nooit vergist, deze voorbeeldigheid aan alle zijden.

Deze uitkomst roept den twijfel op of het geluk, waarover wij nadachten, wel winbaar kan zijn, zoo het winbaar ware langs den weg der zedelijke volmaking. En nog meer stijgt onze twijfel, zoo wij, van 't vorige afziend, nu maar kloekweg verklaren: volmaakte zedelijkheid is het bezit aller deugden in volstrekten vorm. Volstrekte oprechtheid en volstrekte kuischheid en volstrekte gematigdheid en toewijding en betrouwbaarheid en al wat wij nog meer kunnen bedenken. Want deze volstrektheden heffen alle deugd op en herleiden haar tot het leege niets. De volstrekte matigheid is de verhongering en de volstrekte kuischheid is de verkilling en de volstrekte oprechtheid is een ongevraagde meedeeling omtrent al onze beweegredenen aan alle menschen, ook over die beweegredenen, waarvan wij zelf niet eenmaal weten, dat wij ze hebben; daarvoor is zelfs de menschelijke taal, die zoovele misverstanden wekt, niet voldoende en de scherpzinnigste zelfontleding, die altijd nog leemten overlaat is niet genoeg. Doch integendeel! Al dit volstrekte is niet eens deugd; want deugd is *aktie*, streven, geestelijke spanning, waarin dus het tegendeel is medevervat. Een kuischheid, die het moment der onkuischheid niet in zich mee bevat, is niet eens kuisch; zij is niets dan het levenlooze en evenzoo gematigdheid en oprechtheid. De zedelijkheid is een heerschappij voeren over zichzelf. Zoodra zij het volstrekte zou bereiken

ware zij overbodig en bleef niets over. In het volmaakte is geen zedelijkheid; de deugd is daarin evenmin als het kwaad.

Wij moesten wat uitvoerig stilstaan bij deze bestrijding, om de leeraars der zedelijkheid af te wijzen, die het geluk beloven als wij niet meer zondig zijn. Zij zijn rastheologen en begripsfantasten; zij zijn geen denkers noch ware idealisten, maar idealisten van den schijn. Niet op hun weg van de zedelijksheidsmythologie is het geluk te vinden. Toch hebben zij, door te wijzen op de aktiviteit en de innerlijke gesteldheid, de menschen genezen van de eerste dwaling, de dwaling der geweldenaars, die met zelfforceering het verwachte geluksgoed afsmeeken.

III
De ontmoeting der vrouw met den dichter.

Wie tot tweemalen toe verdwaald zijn worden voorzichtig; zij schorten voorloopig hun oordeel op en luisteren naar de ondervinding der anderen, of hier misschien eenige aanwijzing voor hen schuilt. Zoo geef ik hun een gelegenheid tot luisteren, terwijl ik een voorval beschrijf, dat zich in geen bepaald tijdstip, maar in alle tijden voordeed, en dat niet meer inhoudt dan een zielsgeschiedenis, een voorval nooit gebeurd en steeds gebeurend. Deze beschrijving betreft de zelfherkenning des menschen, die in het vernomen levende Woord den spiegel ontvangt van zijne ware en goddelijk wezen. Door het woord de zelfkennis; het woord is de Geest die spreekt. Wie zich herkent, het woord vernemende, herkent in zich den Geest en is zich zijner eeuwigheid bewust. De mensch, die door het woord tot zichzelven komt, is in dit opzicht de ontvankelijke en hem noem ik ‘vrouw’ en het woord, dat openbaart, noem ik ‘dichter’. Zoo zal ik dit verdichtsel inkleeden, als ware het de gebeurtenis van een dag en de bepaalde ontmoeting van een mensch met een mensch. Zoo betreft dit voorval de zelferkenning eener vrouw die onverwacht een dichter ontmoette. En hierin kunnen wie zoeken naar het geluk hun aanwijzing vinden. Om het voorval te teekenen en zielkundig te doorzien is noodig, dat wij bij de *innerlijke voorbereiding* daarvan ver-

wijlen. Immers is een voorval in geestelijken zin des woords niet anders dan het zich afsluiten van een innerlijk proces, de kroning daarvan op een onverwachts al het voorafgaande overtreffende wijze. Wij zouden het voorval zielkundig kunnen teekenen bijna zonder het te vermelden, en slechts door zoo scherpzinnig de voorbereiding te ontleden, dat iedere overweger zonder dat twijfel overbleef inzag hoe dit proces moest eindigen en niet anders kon.

Deze 'vrouw' dan had herhaaldelijk met zichzelf gesproken en niet zelden van het hare medegedeeld aan sommigen, hoewel zij niet vooral meedeelzaam en spraakzaam was. Zij was zelfs gewoon lange poozen te zwijgen en had de neiging, om tot zichzelf in te gaan eer en meer dan de behoefte om zich aan velen te uiten. Ja, datgene waarin zij zich uitte en wat van haar naar buiten sprak, gaf aan velen juist een ander begrip van haar wezen dan het ware begrip, zoodat men haar veeleer hield voor een vroolijke genietster van 's levens gaven dan voor wat zij meer was dan dit: een bepeinzeres over des levens waarde.

In zulke menschen nu is een sterk vermogen tot innerlijk lijden neergelegd. Toen zij nog veel jonger was dan nu het 'voorval' geschieden zou, scheen het of zij daarvan reeds een voorgevoel bij zich omdroeg. Vroolijk en luchthartig als zij toen scheen, had zij toch meer dan eens tot anderen gezegd, dat zij hoopte een vol leven te zullen lijden, niet een leven waarin voorspoed en vreugde de eenige inhoud waren; maar een leven waaraan ook de smart zou deelhebben. Deze uitspraak wekte verwondering en eenig verzet bij die haar aanhoorden, en men vond het een gewaagde en onnatuurlijke wensch om het leed te wenschen, dat ongewenscht toch ook wel komen zou. Toch was deze uitspraak haar ten volle ernst en liet zij zich niet ontvreemden de diep innerlijke behoefte aan levensvolheid die daarin sprak. Want inderdaad openbaarde zich in dat woord de behoefte aan *levensvolheid*. Zij wilde waarlijk léven en niet maar het leven genieten. Zij wilde deel hebben aan den aarde-tijd en het mensch-zijn en den wereld-geest. Zij wilde waarheid in leven en handelen. Daarom zou zij niet tevreden zijn met een voorspoedig bestaan, zooals dit voor de meesten het

eenige ideaal is, en gelijk men elkander bij alle gelegenheden toewenscht. Wat in die uitspraak lag opgesloten, dat zij bij vreugde ook naar leed verlangde, ik vermoed niet dat zij deze gedachte voor zichzelf tot in alle gevolgtrekkingen uitspon, maar weet wel, dat zij daarmede de ware richting van haar leven (het menschenleven) besefte met zoo sterk intuïtief inzicht en met zoo zeker richtingsgevoel als waartoe slechts een vrouwelijk hart in staat is. Haar helder verstand, dat tegen alle zelfmisleiding waarborgt, was bewijs, dat in haar uitspraak geen verdwaalde dweperij en jeugdig misverstand sprak, maar het scherpe besef van de ware richting, een bewuste behoefte aan een vol leven.

Maar wie uitdrukkelijk den wensch uitspreekt, om in het leven ook zijn lijdenstijden te mogen ontvangen, zal zijn wensch zekerlijk vervuld krijgen - maar hoeveel dieper zin en waarde zal voor hem het lijden hebben dan voor een ander, die deze tijden alleen maar als onaangenaam en noodlottig beschouwt en zich daartegen als iets ongehoords verzet. Voor deze anderen is de zelfbeklaging de eenige uitweg, en hun leed wordt te scherper, wanneer zij bemerken, dat deze niet anders wekt dan den tegenzin der vernemers.

De vrouw, die haar aandeel in het leed gewenscht had beklaagde zich niet, al was de smart grooter dan zij had gewenscht. Niemand deed haar leed aan moedwillig. Niemand haatte haar of trachtte haar te verderven; niemand belaagde haar heil; en het lot evenmin gaf blijkbare teekenen van ongunst. Naar den schijn was er geen oorzaak tot smart. En toch kwam het leed; maar het was in de ziel; het was de groote ontbering: de *onbevredigdheid;* het gevoel eener diepe ongelukkigheid.

De onbevredigdheid is het *niet*. Zij leed van het niet. Terwijl uiterlijk genoeg daar was wat aan een leven vreugde geeft, had zich tot in haar ziel deze schaduw neergelegd en erger dan schaduw: duisternis, en erger dan duisternis: leegte. De ziel kromp ineen van een gevoel der leegte. En waarom? Wanneer zij haar vorig leven gesleten had in laf genot, dan zou dit gevoel van het ledig verklaarbaar zijn; maar nooit had zij een leven van genot verkozen, daar zij arbeidzaam en vlug van geest en van hand steeds geweest

was. Zij die haar tijd goed had besteed en voor menschen goed geweest was, zij die ernst en humor bezat en toegerust was met gaven van verstand en schoonheidszin en met echte deugden - zij ervoer in zich een ledig; het ‘niet’ ervoer zij.

Zoo is het met diepe naturen. Deze voelen een niet, een ledig in zich, al zijn zij voller dan duizenden; ja, omdat zij voller zijn, meer aanleg en dieper aard hebben, daarom beseffen zij wat voor anderen slechts als vaag vermoeden beneden den drempel der zielservaring blijft en niet komt tot innerlijke wetenschap. Bij haar kwam het wel tot innerlijke wetenschap. Haar gemis was een honger en een dorst.

Wie kan den honger beschrijven? dezen honger. Hij is een gemis, in de zenuwen ervaren; een onrust die het bloed zweept dat het klopt in de slapen, wanneer eenzaam het hoofd neergeworpen is op het kussen, totdat men weenend op zijn leger neerzit als Mignon's harpenaar, om een uitweg te geven aan zijn tranen. Hij wringt de handpalmen op elkaar. Wie kan den dorst beschrijven? Hij wil zich verzaden aan de eeuwige stroomen, die lavend, lavend, lavend door onze ziel zullen heen spoelen als wij tot de stroomen gekomen zijn.

Zij leed van het niet: de onbevredigdheid dezer diepe en waar-menschlijke verlangens; ervarend het levend tekort aan inwendige zegening. Het was haar echte menschelijkheid, waarmee zij deze leegte ervoer, en het was om volle en vervulde menschelijkheid dat zij weende.

Zoo was haar lijden.

Het lijden is voorbereiding, innerlijke voorbereiding. Het bracht slechts tijdelijke verstoring, waarin zij uitwendig zichzelf meester bleef; het bracht perioden van vertwijfeling, die zij na doorstane leed te boven kwam; niet een ziekte harer ziel bracht deze verstoringen aan, maar veeleer de diepere gezondheid van haar volmenschelijke natuur deed haar de leegten beseffen en als smarten doorlijden om in haar de ware menschelijkheid bewust te maken en de innerlijke kracht dreigde niet te breken. Het lijden was innerlijke voorbereiding, waaruit een grooter heil dan van voorspoed of alledaagsche vreugde verrijzen zou. Zij werd voor het geluk geschoold.

En menigmalen als zij uit haar woning week in de opene

natuur, waarin het hart tot zichzelf spreekt, de maneschijn zag lichten langs de berkestammen en de heide in den avond als de zon onderging in gouden pracht - voorbesefte zij met juiching, dat het groote heil niet zou wijken, maar op het oogenblik der openbaring wachtte.

Deze vrouw dan was door haar leed uitermate *ontvankelijk* geworden voor de zegening. Ontvankelijkheid is de grootste helft van het werk, en zij is geen passieve gelatenheid of berusting, maar een spanning en aktieve afwachting, gelijk ook de kunstenaar wanneer zijn ziel in beweging is, het oogenblik der inspiratie afwacht, ontvankelijk voor zijn nadering. Deze nadert niet van buiten af, maar door de innerlijke toebereiding. Het oogenblik bereidt zich voor in de ziel. De vogels voorgevoelen den weldadigen regenbui en zoo gevoelde ook zij na een tijdperk van levensverdriet het verlossend oogenblik naderen, en wist bijkans zeker dat iets schoons, hoe dan ook, gebeuren zou. Zij zelve riep het gebeurende nabij doordat hare ontvankelijkheid zich in de richting van het eeuwige oogenblik toespitste.

In diezelfde woonstreek vertoefde een man die als dichter zich in de wereld een geestelijk rijk had gesticht, waarin hij wel allen nooden wou wier verlangend en alsnog gesluierde bewustzijn op een laatste wekstem wachtte; een zeldzame *glans* straalde in zijn schoonste werk, alsof hij alle verschijningen in de eenheid des geestes doorzien had, en als ware de wereld, die de meesten verbijstert, voor hem een gekleurde vaas als draagster van één en hetzelfde doorschijnend licht. Hij moest wel in zich verworven hebben wat de mensch met wereld, leven en menschheid verzoent en waarin voor hem de dissonanten der werkelijkheid zich oplosten. Terwijl hij het leed kende vond hij het natuurlijk en overwon het in de dichterlijke gedachte. Er was iets in zijn lied en in zijn persoon, dat de genieters van zijn werk in een grootsche stemming bracht; er was ruimte en hoogte; er was oneindigheid in, en telkenmale blonk dit weten der oneindigheid in zijn woord en rythme uit. Hij kende de bron waaruit de dorst gestild wordt. Ja, ook was hij somtijds verbaasd over zichzelf, want hoewel hij als gewoon mensch leefde en omging en voor velen niets opmerkelijks had en voor zich-

zelf in zijn dagelijksch doen evenmin - toch genoot hij telkenmale in zich een stralende lichtopwelling en steeg zijn bewustzijn op de onverwachtste oogenblikken boven de hoogste bergen. Deze lichtopwellingen en deze opstijgingen gaven den glans ook aan zijn schoonste werken. Het was de oneindigheid die zich in hem kond deed.

En nu weer doorleefde hij een staat van bezieling, terwijl hij over een dichterlijke konceptie tot klaarheid kwam. Het werk gloeide zoozeer in hem, dat hij zijn huis verliet en, het hoofd achterover gehouden, in de vrije natuur den zegen indronk van licht en koelte.

Zoo kwam hij voorbij het huis, waar aan het open venster de vrouw zat in gedachte, terwijl zij uitzag over de velden aan de overzijde van den landweg. Toen volgde het gesprek, slechts een kortstondige wisseling van vraag en antwoord, en dat als vanzelf voortkwam uit haar verheugd-verwonderden uitroep: die is het dien ik zag!

Want zij werd door hem genood den uitroep, die haar ontviel, te verklaren en zeide dat zij zich een beeld gevormd had van den wetende en dat dit beeld bij zijn nadering haar plotseling verwerkelijkt scheen. Zij had in de groote innerlijke spanning der ziel zich ingedacht den vervulde die den geest verstaat, en wiens dorst gelescht is door te drinken uit den levenden stroom; zij had hem gezien in haar gedachte en voorbeseft dat dit beeld haar eens in vervoering en tot de innerlijke vreugd zou brengen.

Niet lang duurde het gesprek. Hij zeide dat zij wèl had gezien; inderdaad besefte hij juist nu den vlekkeloozen glans der schoonheid over de wereld en verkeerde in de verrukking van het hooger weten; hij had God gezien en in de wereld den goddelijken weg. Daarvan was zijn oog verlicht.

Toen ontmoette haar oog het zijne: één oogen-blik. En bij zichzelven sprak zij: ook ik zie hem; de tijd is heden getroffen door de eeuwigheid. Dit is het oogenblik. De geest spreekt tot den geest, de eene ziel doorklieft de andere en slechts het Eene blijft over. En in hare gedachte was zij *tot den grond toe verblijd*.

De blijdschap, die eens in volle volheid aanwezig was, gaat nooit geheel te gronde. Zij is als de zon, die wel ondergaat, maar om op te gaan. Wie haar genoten heeft behoudt de

herinnering en heeft het voorgevoel. Hij is in de schatkamer van zijn innerlijk wezen een gelukkige.

IV.
De geluks-bevinding.

Het geluk ligt in de ervaring; het is niets op zichzelf bestaands, maar een toestand onzer ziel, een zielsgesteldheid. Zoo spreekt de psycholoog en daar hij zich toelegt op nauwkeurige uitdrukking en voor misverstand vreest, spreekt hij van de gelukservaring, daarmee uitdrukkend de subjektiviteit, en zoodra wij den term geluk gebruiken, valt hij ons in de rede met zijn verstandige opmerking: gelukserváring is bedoeld.

Hij heeft eenigermate gelijk en voorzoover hij gelijk heeft, geven wij hem gereedelijk toe. Het geluk is niets buiten de ziel bestaands en dat bij wijze eener godin Fortuna over de aarde zweeft om zich hier of daar neer te zetten, waar al of niet een mensch woont, die dan, door Fortuna bezocht, van geluk mocht spreken. Niets uitwendigs, buiten ons bestaands of van-buitenaf komends is het geluk, maar het is innerlijk, een toestand uit ons zielewezen geboren en daarin verwekt.

Toch willen wij den psycholoog, met zijn begrip van geluk als gelukservaring, niet verder gelijk geven dan hij gelijk heeft. Ook zijn psychologie heeft grenzen, en ik meen dat hij zijn weten overschat, wanneer hij het geluk voor niet meer dan een zielstoestand verklaart. Hij vergeet dat het innerlijk bestaan samenhangt met het Al; hij vergeet de gronden; de ziel is niet een subjektief bestaande werkelijkheid op zichzelf, welker toestanden op zichzelf te nemen zijn, maar het kan zijn, dat daarin de Algemeenheid, het ware-zelf, zich kond doet. Het genoegen en het verdriet zijn subjektieve toestanden en zij zijn genoegen of verdriet in zooverre ze subjektief zijn en persoonlijke ervaring. Evenmin als er hoofdpijn is in het algemeen, maar slecht in het bijzonder en alleen voorzoover een bepaald iemand in den toestand van hoofdpijn verkeert, evenzoo zijn er genoegen en verdriet, lust en onlust. Bij deze begrippen denken wij niet verder dan

het gebied der eigen ervaringen. Maar het begrip des geluks heeft een grootscher inhoud, en terwijl het geluk zeker niet bestaat zonder dat het ervaren wordt, is het toch nog iets anders en meerders dan een subjektieve ervaring, meerder dan een lustgevoel of aangename aandoening.

De subjektiviteit, het zielstoestand-zijn van het geluk toegevende, zoeken wij een dieper rakenden term dan het woord 'ervaring' en besluiten dat het geluk een *bevinding* is.

Ik heb het geluk bevonden dacht de vrouw, waarbij zij wel wist het in zich bevonden te hebben als zieletoestand, maar tevens wist, dat het opwelde uit een diepte die ten grond ligt en waarin wereld, ziel en menschheid één zijn. De bevinding is de inslag van het Oneindige in het persoonlijke bewustzijn. Niets geestelijks kan komen van buiten af, maar men bedenke dat het innerlijke, waarin de geest bestaat, een wereld van kontakten is waarin de enkele aanraking heeft met het Geheel.

Bevinding is een bevinding van het Eeuwige Rijk in het menschelijk bewustzijn. Reeds wanneer wij het woord 'ondervinding' bezigen, bedoelen wij een ruimeren inhoud dan welke in den term 'ervaring' is neergelegd. Er is ervaring ook wanneer de mensch niets daaruit heeft geleerd; een ziel, die nog even onwijs, kortzichtig en eigenzinnig is als toen haar levensreis aanving, kan vele ervaringen hebben opgedaan. De gierigaard van Molière heeft wel zeker zijn ervaringen, maar hij heeft er niets uit gewonnen; de minst wijze heeft ook ervaren dat lust en leed afwisselen en dat de hoop bedrogen wordt of vervuld; maar ondervinding heeft hij niet. De ondervinding is een aangewende en omgezette, een verdiepte ervaring; eene, waarmede wij ons innerlijk leven gebouwd hebben. Een man van levensondervinding is iemand die vermoogd heeft zijn ervaringen tot begrip van het leven aan te wenden; hij weet een weg, heeft een inzicht en beseft een doel. Door de ervaringen kan men verbijsterd zijn en uit zijn baan gedrongen, door ondervinding heeft een mensch wijsheid geleerd. Op onzen leidsman vertrouwen wij, omdat wij hem ondervinding toekennen.

Meerder dan ondervinding is bevinding. Zij is inzicht van het eeuwige dat in den tijd inwoont. Dat het leven dieperen zin heeft en door een hooger licht beschenen wordt bevinden

wij, niet door ervaringen maar door bezinning. Ondervinding is een verdiepte ervaring van het leven, maar bevinding gaat alle ervaring te boven: de wijsheid der menschen bij zichzelf, het weten dat gronden ziet en een ontsluiering des geheims deelachtig is, is een bevindend weten. In de bevinding beleeft de mensch het eeuwige in eigen ziel.

Het geluk is bevinding van het Oneindige in het bewustzijn en de vrouw, die met den dichter sprak, bevond het Eeuwige dat zich openbaart. De subjektiviteit, het zielstoestandelijke en binnen ons voorvallende van het geluk is daarmee uitgedrukt, en tevens is uitgedrukt in den term 'bevinding', dat deze zielstoestand niet louter subjektief is, maar onze aanraking met het Eeuwige Rijk: het ware der wereld, in een bewustzijn zich onthullende.

Het Eeuwige is niet buiten de wereld en het is niet de andere wereld. Wat men de andere wereld noemt is déze wereld en deze zelfde, waarop zich ook onze ervaringen betrekken, maar het is deze wereld op andere wijze. De andere wereld is dezelfde wereld anders. Deze overtuiging is van belang voor het geluksbegrip! Zoo het eeuwige Rijk een andere wereld ware, zouden wij door ik weet niet welke krachtsinspanning ons daarheen moeten opwerken. Dan ware het geweld noodig, waarvan wij schreven dat vele menschen zich forceeren als geweldenaars om het geluk te bemachtigen; of dan ware noodig die reis der zedelijke volmaking, die nooit aan het einde is en nooit haar doel bereikt. Is het Eeuwige Rijk de andere wereld, waarheen wij eens verhopen te komen - indien wij waardig bevonden zijn en indien onze schuchtere verlangens ons niet bedriegen - dan is ook de geluksbevinding nergens en nooit.

Het Eeuwige Rijk is deze wereld zelf naar hare innerlijke zijde. De wereld waarin wij leven heeft een uiterlijke en innerlijke zijde; maar in wezen is zij een en dezelfde wereld. Op de uiterlijke zijde betrekken zich onze zinnelijke ervaringen. Wat wij waarnemen en waarin wij lust hebben of waarvan wij afkeer gevoelen, heel dit ervarings- en begeeringsspel betreft de uiterlijke zijde der wereld. Hongerend hongeren wij naar een zinnelijke voldoening, die nooit meer

dan ten deele mogelijk is. De wereld is naar haar buitenzijde gevangen in de vormen van ruimte en tijd; zij bestaat uit ruimtelijke gestalten in een tijdsverloop van ontstaan en vergaan.

Maar dit alles is niet de wereld in hare waarheid. In hare waarheid is de wereld idee, Geest, eeuwige Orde, Kosmos. En deze is haar innerlijke zijde. Onze zinnelijke ervaring weet dienaangaande niets mee te deelen, maar blijft gekeerd tot de voorwerpen in hun ruimtelijke veelheid en tijdelijke afwisseling. Zij juist houdt ons het bestaande als ordelooze veelheid voor oogen en weet niet dat de ware werkelijkheid geest is. Zij voedt onze begeerten en stookt het vuur van ons lijden aan. In haar ligt onze levensaanvang en dagtaak - totdat opeens de ervaring zwijgt en de bezinning haar geestelijk vergezicht opent. Opeens ontkomen wij aan de begoocheling van tijd en ruimte en schouwen het eeuwig verband, de idee die in de ervaarbare wereld geheimelijk zich omhult als de verborgen harmonie aller dingen. Door zelfbezinning weten wij wat geen ervaring leert en wat alle ervaring te boven gaat. Dit is een opening der oogen, en wat wij in de zelfbezinning inzien, wordt tot levend eigendom in de bevinding.

Het geluk is een bevinding van het eeuwige Rijk in ons bewustzijn.

V.
De overschrijding van het persoonschap.

En zoo wij dan, gelijk de vrouw die den dichter ontmoette, een bevinding hebben van het eeuwige Rijk, en uitroepen ‘de tijd is getroffen door de Eeuwigheid’ waarom is deze bevinding *geluk?* Zij zou ook een ongevoeld weten kunnen zijn, maar zij is het geluk zelf. Wat is dan daaraan het gelukkige, gelukgevende en gelukzalige? Immers dit is het gelukzalige, dat wij *ons eigen persoonschap overschrijden*.

Alle lijden is persoonslijden; lijden van wege onze begrensdheid. Lijden is ontbering; de lijdende mensch beseft aan zijn persoonswezen *het niet*. Want ons eigen persoonschap kenmerkt zich door beperking en begrenzing en de begrenzing

versmacht naar haar supplement. Wegens de beperking behoeven wij de aanvulling. Wij staan in het neen en versmachten naar het ja, dat bevestiging geven zal aan onze ware wezenheid. Iedere mensch in zijn aard van persoonswezen lijdt de groote ontbering. De groote ontbering is Godontberen; want onze begrensdheid is een vervreemding, waarmee wij uit het goddelijk verband zijn vervallen. En daarmee breken alle smarten in onze ziel los en wij gevoelen ons vereenzaamd. De smarten zijn de begeerten, en ongeweten begeeren zij naar wat geen begeerte bereikt: de eeuwige gemeenschap, ingang in het eeuwige Rijk, boven alle eigen persoonschap uit.

Het persoonschap nu is deze vervreemding en eenzaamheid. Zoo wij de eenzaamheid ontkwamen en de tweezaamheid vonden, of de veelzaamheid; zoo wij ons begrensde eigen-persoonschap konden ontvluchten en ons in de gemeenschap inleven, dat zou de ontbering eindigen en het geluk geven. Maar wij blijven ook in de tweezaamheid en in de veelzaamheid eenzaam. Want met twee of drie of meer gaat men om en vindt afleiding, maar niet inleiding. De afleiding is niet meer dan een tijdelijke bemanteling van de eenzaamheid, en terwijl men met twee of drie of meer omgaat, ontdekt de ontberende, dat hij alleen is gebleven, alleen zal henengaan, alleen met zijn eigen-persoonschap en zonder de vervulling.

Eerst als het persoonschap overschreden is, zijn wij de eenzaamheid te boven.

Het persoonschap wordt overschreden door zijn begrensdheid te overschrijden; en deze overschrijding voltrekt zich niet, doordat wij met andere persoonschappen een uiterlijke aanraking vinden en daarvan troost en afleiding genieten, maar doordat wij op een oogenblik elkaar en ons zelven in het wezen zien en ons bevinden in het Eeuwige Rijk - *aan de innerlijke zijde* van ons wezen. Deze is de idee, de kosmos, waarin alle wezens één-zijn, en waarin de eene ziel de andere doorklieft en slechts het Eene overblijft.

De overschrijding van het persoonschap is de Liefde. Deze liefde is niet liefde voor een ander, maar door een anderen heen. Wel wordt zij aan een ander uitgeoefend,

maar is niet op dezen gericht, maar door hem heen. Zooals ook de ontmoeting van de Vrouw en den Dichter een liefdesontmoeting is, maar waar het den een niet om den ander te doen is, maar om het Eeuwige Rijk; de tijd wordt getroffen door de Eeuwigheid, en de geest spreekt tot den geest. Elk bevindt in den ander het Wezen, waarin de bijzonderheid van het persoonschap zich loutert en de individu tot Algemeenheid wordt, de mensch tot Kosmos.

De overschrijding van het persoonschap is loutere *intensiteit*.

De geweldenaars, die het geluk bejagen door zich te forceeren, oefenen kracht en deze kracht is niet vergeefs; want in de intensiteit is zij niet afgewezen, doch aangewend, maar op andere wijze. Alle zieledrang dier geweldenaars is bruikbaar, maar wordt eerst op heilzame wijze gebruikt in de overschrijding van het persoonschap, want de innerlijke bevinding is geen vermogen van zwakke zielen, maar van verlangende. En nu blijkt het, dat de geweldenarij van ons geluksbegeeren een noodige voorscholing was. Ja, ook wij hebben gezocht en gestreefd langs dezen weg; ook wij hebben onze vuisten gebald, ons recht op geluk uitgekreten en gewerkt om heil te veroveren; ook door ons bloed heeft de geluksdrang vol rumoeren gestormd. Wij hebben van het leven geeischt dat het zijn groote gave zond.

De zedelijke strevers, die van volmaking het geluk verwachtten, hebben evenmin vruchteloos gearbeid. Zij hebben juist de intensiteit voorbeseft. Dat het geluk lag in onze waarde (wat wij zedelijk waard zijn, zoo wij 't maar kunnen brengen tot de zedelijke volkomenheid) hebben zij begrepen. Deze waarde nu is een innerlijke waarde en althans een aanwijzing tot de innerlijke gesteldheid als hoogste goed. Hier ligt dus een aanduiding van de intensiteit, welke is: innerlijke afmeting.

Intensiteit, naar-binnen-leven is die inkeer tot het Zelf, waarbij wij de eigene bepaaldheid en bepaalde eigenheid van ons persoonschap te boven zijn, en zich *in* ons opent het Eeuwige Rijk. Dit is de overschrijding en dit ingaan in het eeuwige Rijk is de Liefde.

De geestelijke liefde, amor intellectualis.

Wij oefenen de geestelijke liefde aan den ander *in wien wij het Eeuwige Rijk ontdekken eer wij het ontdekken in onszelf*. Evenzoo de vrouw die den dichter ontmoette. Door hem overschreed zij haar eigen persoonschap, overwon het Niet en de Leegte, en door zijn aanblik zag zij de Volheid haars wezens voor zich liggen: zij vertoefde aan de binnenzijde en in het Eeuwige Rijk. Maar toen de dichter henenging, bevond zij het rijk in zichzelve. Dit is de zelfherkenning.

Deze bevinding is het Geluk.

VI.
Het oogenblik.

Geluk is de gave van het *Oogenblik*.

De ontmoeting van de vrouw en den dichter was oogen-blik.

Op twee manieren spreekt men van oogenblik, vooreerst als beteekenend de kortstondigheid, het kortstdurige tijdsverloop. Oogenblik is dan niet aanblik met de oogen; eer de sluiting van het ooglid. Zoo kortstondig als het oog gesloten blijft wanneer de mensch met het ooglid knipt, zoo kortstondig is dit oogenblik. Of zoo men wil beduidt de term de voorbijgaandheid van den achteloozen blik, bij niets blijvende.

Maar ook spreekt men van oogenblik in die schoone en diepere beteekenis des woords, waarbij het eeuwige in den tijd bedoeld wordt. Er zijn groote ‘oogenblikken’ in de geschiedenis der wereld en in den loop van sommige levens. Zij zijn daden van den wereldgeest in het tijdsleven der menschheid en van den mensch; kenteringen waarbij het leven zijn schoone vlucht begint, onvergetelijke. Zij zijn het Heden, dat niet ligt tusschen zonsopgang en zonsondergang, zooals elk ‘vandaag’; maar het Heden, dat de Eeuwigheid is in den tijd.

In den tijd zijn zij kortdurig, ja duurloos. Het oogen-blik is een doorklieving waarmee de vertikale lijn van het Eeuwige de horizontale van het tijdelijke doorsnijdt. Dit is in den tijd tijdloos, maar dit tijdelooze straalt in den tijd uit en heeft daardoor duur; maar zijn eigenlijke aanwezigheid heeft korten duur, gelijk de ontmoeting der Vrouw met den dichter een

kortstondige was. Maar in de herinnering leeft zij na.

Het oogen-blik is doorbraak van den kosmos in het bewustzijn.

Het Geluk is oogen-blik, waarbij de eeuwigheid ons in de oogen blikt; het is de genade - maar genade van niemand; de ontsteking van het Licht dat in eeuwigheid verlicht. De openbaring des Wezens.

De wiekslag des Geestes raakt de wereld aan, en waar hij aanraakt is de bezieling die vervoert tot het innerlijk. De innerlijkheid te bevinden is Geluk. De menschheid wordt bezocht door haren genius.

In de tusschèntijden leven wij van *herinnering*.

Naar de oud-Grieksche sage wordt het menschdom in zijne kwalen opgebeurd door de hoop. De dwaze die alle jammeren uit haar doos liet uitvliegen, zoodat ze vrijelijk om de wereld ronddwalen en overal neerstrijken waar het hun lust, behield de hoop als een gunstigen daemon, leniger en vertrooster. De hoop is hoop op een betere toekomst, maar de hoop is met vrees gemengd en hoe zou het anders kunnen, daar zij zaken hoopt die in den tijd liggen; op niets eeuwigs hoopt zij, maar op zoo duurzaam mogelijke tijden van voorspoed. Het menschdom moet met de hoop getroost worden, zoolang het nog de ware herinnering niet heeft. Wel herinnert het zich een verleden, maar een vol bittere ervaringen. Zijn herinnering betreft den verleden tijd gelijk de hoop den toekomstigen tijd betreft; en alle dingen in den tijd zijn wisselvallig en toevallig; zij vallen tebeurt en met hun val vallen ze voorbij.

Maar er is ook herinnering, die Plato anamneesis noemt en welke betreft het eeuwig-ware. Zij is de inkeer in onzen geest binnenwaarts, gelijk deze bij de schoone aanleidingen plaats heeft, zooals toen de vrouw den dichter ontmoette. De wijsgeerige, bezinnende herinnering nu straalt uit in den tijd als een tijdelijke herinnering, die de herhaling is der eeuwige her-inne-ring. Wie dan het Eeuwige bevonden hebben, behouden de herinnering aan het Geluk. Ook deze herinnering is geluk, evenals de stralen der zon zon zijn. Zij is niet het Geluk in het oogenblik zelf, niet de juichende vervoering in ons binnenste, niet de ontmoeting waarbij de

eeuwigheid den tijd doorklieft. Maar zij is toch de blijde afglans, die ons gelaat verheldert.

En in dagen, dat wij verkeeren in de binnenwoning onzer gedachte, zijn de wanden met licht bestraald. Welaan dan, lijd, werk en denk en gedenk het oogen-blik. Het Eeuwige zag u in het aangezicht. Hoe kan dit verloren gaan!

Aerdenhout.

J.D. BIERENS DE HAAN.

Spoorwegbeleid.

Welk spoorwegbeleid moet in Nederland worden gewenscht door iemand, die zich schaart onder de politieke partij der Kroon? De in Nederland talloos velen omvattende politieke partij, welke, evenals de Kroon (boven de parlementaire partijen) en haar ambtenaren (alle Regeeringen, uit welke parlementaire partij ook voortgekomen, schragende), is sociaal-democratisch (beoogende te regeeren in overeenstemming met den wil van het als eenheid gedachte volk, ten bate van, in samenwerking met dat gansche volk), liberaal (erkennende als op zich zelf begeerenswaard middel tot dit doel de geordende vrijheid), anti-revolutionair en christelijk-historisch (trachtende te gehoorzamen het hoogste gebod, dat van de liefde, te volgen ‘de leiding Gods, waargenomen in de geschiedenis der volken’), bovenal katholiek, zij het Nederlandsch: een geheel van onderdeelen, het witte licht, dat de kleuren van den regenboog in samenwerking omvat.

De vraag is omvangrijk, het doel van dit schrijven beperkt. Niet jaargangen, -bladzijden van ‘De Gids’ staan ter beschikking.

De vraag, waarvan het antwoord telkens met de omstandigheden moet veranderen, omvat een onderzoek niet alleen naar den meest gewenschten constitutievorm, geschreven of ongeschreven, van ons spoor- en tramwegwezen, maar ook, en in grootere mate, naar de uitwerking en uitvoering, welke aan die constitutie moeten worden gegeven. De constitutie zelve is niet van overwegend belang. Gijsbert Karel schreef het reeds in 1809: ‘que les formes de gouvernement

et les constitutions sont presqu'également imparfaites et qu'une bonne administration naît bien moins de cette source que des vertus et du bon sens de ceux qui gouvernent et à plusieurs égards de ceux qui sont gouvernés’.

Het doel is slechts, sommige hoofdlijnen van den ontwikkelingsgang dier constitutie te belichten, in de hoop hierdoor eenige voorlichting bij de beantwoording der vraag te schenken.

* * *

‘Hachlijk doelwit’ noemde Jacob van Lennep de ontwikkeling van onze spoorwegen bij de opening van de eerste lijn (Amsterdam-Haarlem van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij) in 1839. Inderdaad, vol gevaren bleek zij, niet zoozeer door de technische bezwaren, de rivieren en kanalen, welke tal van constructief moeilijke en kostbare overbruggingen eischten, en die den spoorwegen als wellicht nergens anders ter wereld een financieel fnuikende concurrentie aandeden, maar veeleer wegens de opvattingen, den geest van het volk.

Dat er waren, die een spoorwegverbinding van onze beide grootste koopsteden met Keulen en het overige Rijnland niet als levensbelang voor ons begrepen, begrijpen wij thans te nauwernood. Er waren er omstreeks '40 velen. Naar hun oordeel was ‘de behoefte aan verbetering in de reeds menigvuldige middelen van vervoer niet uitermate dringend’. In '41 schreef Potgieter: ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’.

Maar Willem I dreef de totstandkoming van Amsterdam-Utrecht-Arnhem door. Welke zijn fouten ook waren, de geest van Jan Salie was niet de zijne.

In 1845 werd de concessie voor deze lijn ingebracht in de Nederlandsche Rhijnspoorwegmaatschappij.

Deze en de H.IJ.S.M. hadden hier in '45 de spoorwegen in handen. In den strijd van meeningen was een niet te verwaarloozen kracht gericht geweest op Staatsaanleg en Staatsexploitatie; doch de voorstanders van het particulier initiatief hadden overwonnen.

Het particulier initiatief deed zijn-best; het faalde jammerlijk.

Tusschen 1845 en 1860 werden gemiddeld slechts 12 K.M. spoorweg per jaar aangelegd. In 1860 bleven nog het geheele

Noorden en plaatsen als Middelburg, Dordrecht, Tilburg, 's Hertogenbosch, Nijmegen en Deventer van spoorwegen verstoken. In den wedstrijd van de volkeren geraakten wij achter.

Was het wonder, dat tegen het einde van de jaren vijftig overal in den lande de wensch naar betere spoorwegverbindingen steeds levendiger werd, dat die wensch het politieke leven ging beheerschen, dat Regeering en volksvertegenwoordiging haar aandacht in toenemende mate aan de Staatsbemoeiing met de spoorwegen wijdden? De pogingen iets tot stand te brengen waren vele, de theorieën en debatten overstelpend in aantal. In schier alle opmerkingen straalde onder Thorbecke's imponeerende, maar doctrinaire leiding de afkeer van Staatsaanleg en -exploitatie door. In de Staten-Generaal verschenen moties van orde en wetsontwerpen; zij verschenen en verdwenen.

Eindelijk, in '59, scheen een wetsvoorstel succes te zullen hebben. Voorgesteld werd de bekrachtiging van eenige artikelen van concessiën voor twee netten van spoorwegen, te zamen zich over het gansche land spreidend. Na een zestiendaagschen woordenslag behaalde de Regeering een nauw bevochten zege in de Tweede Kamer. Maar in de Eerste volgde een verwerping. Het Ministerie trad af. De ‘spoorwegkoorts’ in ons land had het hoogste punt bereikt.

Van Hall bracht genezing met een wetsontwerp betreffende den aanleg van Staatsspoorwegen. ‘De Regering stelt bij dit wetsontwerp voor, den tot hiertoe bij het beramen en uitvoeren van spoorwegplannen gevolgden weg te verlaten en tot den aanleg van staatswege over te gaan... Is er na hetgeen de ondervinding hier te lande geleerd heeft, nog regtvaardiging van deze keuze noodig?’ Aldus de memorie van toelichting, die na dezen uitroep een uitvoerige rechtvaardiging deed volgen. Ondanks een heftigen aanval van Thorbecke werd met groote meerderheid besloten tot den aanleg van een uitgebreid net van Staatsspoorwegen.

Voortvarend, met eere (denk b.v. aan van Diesen's brug bij Kuilenburg), niet te duur, brachten de ingenieurs bij den Staatsaanleg tot stand dat, waarop het volk, vooral de handel, reeds te lang had gewacht, - dat, waartoe het particulier initiatief onmachtig was gebleken.

Toch bleef in het algemeen de volksgeest, bleven zij, die 's lands zaken te besturen hadden, de onderling tegenstrijdige, niettemin samenwerkende leerstellingen huldigen, dat particulieren beter dan de Staat tot het spoorwegbedrijf bevoegd zijn, en dat de Staat eerst dan, wanneer het particulier pogen dreigt te bezwijken, mag inspringen.

In 1863 diende Thorbecke een wetsontwerp in tot regeling van de exploitatie der Staatsspoorwegen. ‘Exploitatie door particulieren, en alleen wanneer geen aannemelijke voorwaarden zijn te bedingen exploitatie door den Staat, is de grondslag, waarop de regeling der exploitatie van de Staatsspoorwegen werd ontworpen’, schreef hij. ‘Geen ijver en geen bekwaamheid van publieke ambtenaren kan hetgeen particulieren in exploitatie vermogen, evenaren. Het eigenbelang der laatsten is de sterkste hefboom tot verbetering van den dienst met de minste kosten en tot vermeerdering der opbrengst’. De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen ontstond.

Geleidelijk werd haar net uitgebreid. Ook H.IJ.S. en N.R.S. bouwden nieuwe spoorwegen. Tevens kregen wij lijnen van de Nederlandsche Centraal Spoorweg-Maatschappij, de Noord-Brabantsch-Duitsche Spoorweg-Maatschappij, de Zuid-Ooster Spoorweg-Maatschappij (Tilburg-Nijmegen) en lijnen van Belgische ondernemingen in het Zuiden van ons land.

De behoefte aan hoofdspoorwegen begon bevredigd te worden. De gedachten, de ondernemingsgeest, het kapitaal konden zich aan andere verkeersbelangen gaan wijden; de tijd, eerst voor de tramwegen in de steden en haar naaste omgeving, daarna voor de intercommunale tramwegen en locaalspoorwegen brak aan.

Vóór '78 kwamen slechts eenige paardentramwegen tot stand; tot '78 waren de politievoorschriften van de spoorwegwetten van '59 en van '75 op alle lijnen met mechanische tractie van kracht, en door hun uniforme strengheid tegen het ontstaan van eenvoudige lijnen een rem. De jaren '78 en '80 brachten mildere wettelijke regelingen voor de spoorwegen met beperkte snelheid. Dientengevolge zien wij van '80 tot '85 op het gebied der plattelands-tramwegen krachtige ontplooiing van het particulier initiatief onder vrijlating door het Staatsgezag.

Toch zagen in de jaren tachtig wetgever en spoorwegman niet vreugdevol de vruchten van hun arbeid aan; allerwegen was er ontevredenheid over ons ‘stelsel van stelselmatige stelselloosheid’.

Bij de tramwegen was er geen technische eenheid; wegens de vrijlating door het centrale gezag was er veel bemoeienis van lagere publiekrechtelijke lichamen, een ongelijke en, mede door haar ongelijkheid, veelal schadelijke bemoeienis. Bij de hoofdspoorwegen was er strijd van allen tegen allen tot schade van allen. N.C.S., N.B.D.S. en Zuid-Ooster, omknepen door de grootere S.S., H.IJ.S. en N.R.S., leidden een armelijk bestaan. En de netten van deze drie grootere ondernemingen waren elk voor zich ongaaf. De Nederlandsche spoorwegen stonden, verdeeld, tegenover het buitenland zwak.

De ontevreden Tweede Kamer stelde een enquête-commissie in. De commissie stelde tot regel, ‘dat de exploitatie met beter gevolg zal worden gedreven, naarmate het spoorwegnet, niet alleen in Nederland, maar ook tegenover het buitenland meer als een geheel wordt geëxploiteerd’.

In '90 werd op den wenk ingegaan. De lijnen van N.R.S. werden genaast. Een nieuwe verdeeling van de hoofdspoorwegen tusschen S.S. en H.IJ.S. had plaats. Met deze maatschappijen sloot de Regeering ‘de overeenkomsten van '90.’ Zij trachtte eene ‘verzoening tot stand te brengen tusschen het beginsel van vrijheid van gestie door de maatschappij en van participatie door den Staat in haar bedrijf’. Weinig dwang tot afschrijven werd den maatschappijen opgelegd; sterke stijging van haar schuldenlast, van haar obligatiekapitaal is het gevolg. Concentratie en concurrentie waren de hoofdbeginselen. ‘Gezonde concurrentie’ was het ideaal van de Regeering van '90, Staatsexploitatie haar vrees. Nergens evenwel werd aan de maatschappijen de verplichting tot concurreeren opgelegd; slechts betoogde de Regeering, dat door haar stelsel verzekerd was dat de twee ondernemingen *zouden* concurreeren. Van het meeste belang was wel de concentratie: opheffing uit den toestand van verbrokkeling, waarin onze spoorwegen verkeerden.

Werkelijk werd in '90 een belangrijke stap gedaan in de richting van algeheele vereeniging van de Nederlandsche

spoorwegbelangen. Hiertoe droeg bij, dat de meerderheid van de aandeelen van N.C.S., die reeds vroeger in de handen van N.R.S. waren gekomen, thans aan S.S. overgingen. Reeds sinds '83 exploiteerde deze laatste den Zuid-Oosterspoorweg, waarvan de eigendom later aan haar overging. In '98 werd haar verder de exploitatie opgedragen van verscheidene door den Staat van Belgische ondernemingen overgenomen lijnen in het Zuiden van ons land. Nog later sloot zij een belangengemeenschap met N.B.D.S., terwijl op 1 Januari 1917 de laatste groote stap door de z.g. ‘fusie’ met H.IJ.S. werd gezet.

De concentratie werd verder bevorderd, doordat de hoofdspoorwegmaatschappijen zich een belangrijken invloed op de spoorwegen met beperkte snelheid wisten te veroveren: door exploitatie-overeenkomsten, en door den aankoop van aandeelen of van geheele ondernemingen.

De ontwikkeling dezer locaalspoor- en tramwegen is vooral door Lely's maatregelen beheerscht. Nadat tot '85 tal van tramwegen tot stand waren gekomen, zoodat wij toen op tramweggebied de eerste plaats in Europa innamen, trad daarna een stagnatie in den bouw in. Anderen, met name België, geraakten ons na dat jaar ver voor. Het platte land bleef, tot schade van het gansche volk, geïsoleerd. In dezen ongewenschten toestand is van '94 af verbetering gebracht door het verleenen van rentelooze voorschotten uit 's Rijks schatkist ten behoeve van den aanleg van intercommunale lijnen, in den regel onder voorwaarde, dat de meer rechtstreeks belanghebbenden (de betrokken provinciën, gemeenten en anderen) zich een ten minste gelijke opoffering getroosten. De steun dier naastbelanghebbenden wordt veelal verstrekt door het nemen van aandeelen. Op andere wijze werd tijdens Lely's tweede ministerschap de totstandkoming bevorderd van den Noordoosterlocaalspoorweg (van Zwolle over Coevorden en Stadskanaal naar Delfzijl met zijtakken naar Almelo en Assen). Hier nam de Staat *f* 4,000,000 van de *f* 6,000,000 aan aandeelen; mede werden aandeelen geplaatst bij de betrokken provinciën en gemeenten.

Enkele tramwegondernemingen voeren onderling nog concurrentiestrijd. Overigens is samenwerking in de plaats getreden van den sedert '80 in meerendeels dalende

golven afnemenden strijd tusschen de spoorwegdirecties.

Omstreeks '80 was de strijd tusschen de directies het felst. De strijd tusschen directies en personeel bereikte zijn hoogtepunt in de eerste helft van 1903. Op 30 Januari brak plotseling, onvoorbereid en onverwacht, de eerste staking uit. De aanleiding verdient hier geen vermelding. Maar de oorzaak lag diep. Door tal van grieven (o.m. over lage loonen, lange diensttijden, premie- en boetestelsel, maatregelen voor gezondheid en veiligheid, zeggenschap over pensioen- en zieken- en ondersteuningsfondsen, ontbreken van scheidsgerechten, niet-erkennen van sommige vakorganisaties, den toon van verscheidene chefs en chefjes) was een gemoedsgesteldheid gegroeid, die aan de staking zoo groote uitbreiding en kracht gaf, dat het personeel in twee dagen overwon. Hiermede was echter nog geen beslissing verkregen. 25 Februari legde de Regeering, legde Kuyper drie wetsontwerpen neer op de tafel van den voorzitter van de Tweede Kamer. Zij waren gericht tegen herhaling van ‘een onbezonnen aanslag op den hoofdfactor voor de levensbeweging der maatschappij, een onduldbare belemmering der Overheid aangedaan in de uitoefening van haar functiën; een opofferen van de welvaart van heel een volk aan zucht naar klasseinvloed, een machtsmiddel nu reeds geschikt gekeurd voor politieke dwingelandij.’ Zij bedoelden in het personeel een anderen geest aan te kweeken ‘door aan grieven, die rechtmatig blijken, recht te doen wedervaren.’ Zij bedoelden tevens om wat misdadig *is*, dan ook *misdrijf* in ons recht te heeten.’ Een deel van het personeel verzette zich tegen het wetsontwerp, waarbij staking strafbaar werd gesteld. 6 April brak de tweede staking uit. Nu waren de directies en de Regeering voorbereid en gewapend. Van de militie waren een paar lichtingen opgeroepen. Een beperkte dienstregeling werd ingevoerd. Werkmeesters en vrijwilligers stonden op de locomotieven. Bloed vloeide. Niet zonder zenuwachtigheid namen de Staten-Generaal de wetsontwerpen aan. 25 April kon de normale spoorwegdienst weer worden ingevoerd. Vele honderden arbeiders werden ontslagen. Maar het personeel won een ingrijpende Staatsbemoeiïng met de regeling van zijn verhouding tot de directies. Sedert is die verhouding beter, de toestand van het personeel gunstiger

geworden; sedert is er geen in daden van geweld uitbarstend conflict meer geweest; sedert is, ondanks herhaald opgolven van ontevredenheid, afneming merkbaar van den strijd tusschen directies en personeel.

Vooral voor het personeel der hoofdspoorwegen werd veel gedaan. Alleen de regeling van het vraagstuk der pensioneering van het personeel der vier grootste spoorwegmaatschappijen noem ik hier, mede om den persoon van hem, die de oplossing bracht, Louis Regout, den sterke, die wellicht kracht putte uit vrees voor een vroegen dood, uit het gevoel, dat in zijn korten dag hard te werken viel om iets goeds tot stand te brengen.

De stakingen van 1903 hebben een stoot gegeven aan de propaganda voor Staatsexploitatie. Na jaren nam de Tweede Kamer de motie-Bos in behandeling:

'De Kamer,

van oordeel, dat zoo spoedig mogelijk behooren te worden voorbereid de maatregelen, vereischt om tot exploitatie van spoorwegen rechtstreeks door den Staat te geraken door toepassing van art. 26 der bij de wet van 22 Juli 1890 (*Staatsblad* n°. 134) bekrachtigde overeenkomsten,

gaat over tot de orde van den dag.'

'Zoo spoedig mogelijk.' Er spreekt haastigheid uit de motie. Maar de Kamer had geen haast; het resultaat van de besprekingen was, dat op voorstel van Nolens een Staatscommissie werd ingesteld om te doen onderzoeken: òf, en zoo ja, op welke wijze in het beleid betreffende spoorwegen verandering ware aan te brengen. In 1911 bracht deze commissie haar verslag uit; op de laatste bladzijde hiervan leest men:

'Bij stemming werd:

invoering van Staatsexploitatie verworpen met 10 tegen 5 stemmen;

exploitatie door ééne maatschappij aangenomen met 8 stemmen tegen 7 voor exploitatie door twee maatschappijen.'

De Regeering vond hierin geen aanleiding tot ingrijpen. Ook het in 1913 aan het bewind gekomen, het tegenwoordige Kabinet stelde zich ingrijpen, althans naasting, niet tot taak. En ware de groote oorlog niet uitgebarsten, wellicht zou in de hoofdlijnen van de regeling van ons spoorwegwezen nog slechts weinig wijziging zijn gebracht.

Die afgrijslijkheid vond onze spoorwegen gereed om in den nood te dienen. Een van de eerste daden van onze Regeering bij haar redding van ons land uit den wereldbrand was de vordering van de hoofd- en locaalspoorwegen, waardoor deze onder één leiding: die van het legerbevel kwamen. Onder dit bevel bleven de directies en het personeel der maatschappijen met de uitvoering van den dienst belast. Allerlei moeilijkheden deden en doen zich voor. Meer dan gewone moeilijkheden liggen in het verschiet. De drang der tijden noopt, al wat mogelijk is te doen om aan die moeilijkheden het hoofd te bieden. De loop der geschiedenis, noodzakelijk voerende naar opheffing der kapitaalverspillende concurrentie bij de exploitatie onzer hoofdspoorwegen, werd versneld. In 1916 werd ontworpen de op 1 Januari 1917 in werking getreden belangengemeenschap van S.S. en H.IJ.S.M., waarbij volkomen samenwerking werd verkregen en blijvend verzekerd.

Wederom is een belangrijke stap gedaan op den weg naar algeheele vereeniging van de Nederlandsche spoorwegbelangen. De eerlang op te lossen vraagstukken, waarvan de oplossing nog veel hoofdbreken en tallooze millioenen zal kosten, hoe b.v. onze door S.S. en H.IJ.S.M. gemeenschappelijk gebruikte stations te verbeteren, zullen thans ten koste van minder hoofdbreken en minder millioenen tot oplossing kunnen worden gebracht. Zuinigheid bij de exploitatie kan nu worden betracht door het steeds volgen van de kortste route; zuinigheid en veiligheid tevens door het geleidelijk tot stand brengen van technische eenheid, b.v. bij het seinwezen. Niet alleen op technisch gebied, ook in andere opzichten zal eenheid worden nagestreefd. De loonen worden op gelijk, natuurlijk het hoogste, peil gebracht. Als één man zullen wij zoo noodig in spoorwegzaken tegenover het buitenland kunnen staan.

* * *

Maar is thans de meest gewenschte constitutie-vorm voor ons spoor- en tramwegwezen bereikt?

Er zijn bezwaren:

Een geest van antagonisme tegen de directies is en blijft herhaaldelijk bij het personeel merkbaar.

Ook zij, wier belangen strijdig zijn met die van het Nederlandsche volk, kunnen een overwegend aantal aandeelen verkrijgen, en zoodoende invloed uitoefenen op den gang van zaken.

Door het stelsel der overeenkomsten van '90 is het bedrag van de obligatieschulden van S.S. en H.IJ.S.M. steeds gegroeid, terwijl het aandeelenkapitaal nagenoeg gelijk is gebleven. Dit laatste bedraagt thans *f* 40.500.000; de schulden gaan de driehonderd millioen te boven. Betrekkelijk geringe verschillen in de netto-winsten hebben betrekkelijk grooten invloed op de bedragen, welke aan aandeelhouders kunnen worden uitgekeerd. En jaarlijks stijgt het bedrag, dat moet worden verdiend, om aan de verplichtingen tegenover de schuldeischers te kunnen voldoen.

De voorstanders van rechtstreeksche exploitatie door den Staat bevelen dezen constitutievorm aan als uitweg uit de moeilijkheden.

Maar er is een andere weg, reeds in Januari 1917 voor de Haagsche Volksuniversiteit door mij aangewezen.

Het is mogelijk een Nationale Spoorweg-Maatschappij op te richten, waarvan de aandeelen, weldra wellicht tot een bedrag van honderden millioenen, hoofdzakelijk in handen zijn van het Rijk, de elf provinciën en gemeenten, welke voor deelneming in aanmerking komen; terwijl bevorderd kan worden, dat, voor zoover zulks door genoemde publiekrechtelijke lichamen gewenscht wordt geacht, ook anderen, die bij het spoorwegbedrijf belang hebben, met name organisaties van het spoorwegpersoneel en van de spoorwegklanten, in niet onbeteekenende mate aandeelhouder worden.

De oprichting van een zoodanige maatschappij zal administratief waarschijnlijk nog gemakkelijker in het werk gaan dan naasting der eigendommen van S.S. en H.IJ.S.M. volgens de scherpzinnige, maar ingewikkelde bepalingen van de overeenkomsten van '90. Overdracht van zaken, rechten en verplichtingen is overbodig. Voorshands kunnen, als overgangsmaatregel, S.S. en H.IJ.S.M. formeel blijven bestaan. Nadat voor zooveel noodig het Rijk met provinciën en gemeenten overleg heeft gepleegd en samenwerking is verkregen, kan een of kunnen meer der drie volgende wegen, naar gelang van omstandigheden, worden ingeslagen:

S.S. en H.IJ.S.M. worden ge ‘Porfirio-Diazd’ (door de Overheid worden zooveel mogelijk aandeelen, wanneer de koers er naar is en er voldoende voorraad te koop wordt geboden, aangekocht);

voorziening in de nog te verwachten, niet geringe kapitaalsbehoefte der twee maatschappijen geschiedt door uitgifte van aandeelen, bij de Overheid te plaatsen;

bestaande obligatiën worden omgezet in overheidsaandeelen.

De eerste weg alleen zal niet leiden tot de gewenschte uitbreiding van het aandeelenkapitaal. Blijkt hij begaanbaar, dan is het uitstekend hem zoo ver mogelijk te volgen, maar de tweede of de derde (misschien beide) zullen dan tevens zijn te gebruiken.

Bij de noodige wettelijke regeling zal er rekening mee moeten worden gehouden, dat volgens het tegenwoordige Wetboek van Koophandel een scrupuleus aandeelhouder op de aandeelhoudersvergaderingen niet meer dan zes stemmen kan uitbrengen; toch zullen de Staat en andere groote aandeelhouders als zoodanig in staat moeten zijn, meer macht uit te oefenen dan een particulier aandeelhouder van slechts zes aandeelen. Het bezwaar zou door een kleine partieele wijziging van het Wetboek van Koophandel kunnen worden opgeheven.

Bij deze wettelijke regeling kan voorts worden vastgesteld op welke wijze zal worden bevorderd het nemen van aandeelen door het personeel en andere belanghebbenden.

De in de lijn der natuurlijke ontwikkeling van onze spoorwegtoestanden liggende samensmelting van S.S. en H.IJ.S.M. tot één maatschappij zal door het brengen van de meerderheid der aandeelen in het bezit der Overheid niet vertraagd worden; integendeel, het zich sinds '80 voltrekkende proces van concentratie, van vereeniging van belangen, zal er door bevorderd worden. Na deze overheidsdeelneming en na deze samensmelting zal met recht van een groote nationale spoorwegmaatschappij gesproken mogen worden. Ook andere spoor- en tramwegmaatschappijen zullen in de Nationale kunnen opgaan. Maar tevens zal zij, evenals thans de hoofdspoorwegmaatschappijen, kunnen deelnemen in, kunnen overeenkomen met andere verkeersondernemingen. Nieuwe lijnen kunnen, desgewenscht en voor zoover haar nut voor

het algemeene welzijn grooter dan haar kosten wordt geacht,[1)] door den Staat op dezelfde wijze als thans, door rentelooze voorschotten, worden bevorderd; de Nationale Maatschappij zal echter door medewerking bij aanleg en exploitatie de nieuwe ondernemingen over vele moeilijkheden heen kunnen helpen.

Aangenomen mag worden, dat de vorming der Nationale Spoorweg-Maatschappij er toe zal bijdragen, dat de concentratie zich tot andere takken van verkeer zal uitbreiden, dat een meer logische en meer economische verdeeling van het verkeer te land en te water zal plaats hebben.

Nieuw is de kern van het hier aangeduide denkbeeld allerminst. Nog voordat Amsterdam-Haarlem was geopend, maakte een door Willem I ingestelde, onder Falck's leiding werkzame commissie, die onder meer tot taak had om te onderzoeken of spoorwegondernemingen ‘al dan niet door het Rijk zelven zouden dienen tot stand gebracht te worden’, met instemming gewag van het ‘systema’ om ‘voor een kleiner of grooter aantal actiën, naar gelang de zaak meer of min belangstelling verdient, voor het Rijk in te schrijven’.

Een voorbeeld hebben wij in de in '85 opgerichte Belgische Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen, waarvan de aandeelen in handen zijn van den Staat, de provinciën en gemeenten, en bovendien (voor nog niet ten volle 3%) van particulieren. Aan deze maatschappij dankte België het, dat dit land ons na '85 op locaalspoor- en tramweggebied ver voor raakte.

In ons eigen land mag worden gewezen op de hierboven vermelde Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij en op de deelneming door onderscheidene provinciën en gemeenten in ondernemingen van spoorwegen met beperkte snelheid.

Elders is het aankoopen door den Staat van een overwegend gedeelte van het aandeelenkapitaal van spoorwegmaatschappijen uitgevoerd (door Porfirio Diaz in Mexico met zeer gunstig gevolg) of verdedigd (voor de Engelsche en voor de Canadeesche spoorwegen door Engelsche en

1) Waarom is door de theoretici onder de economen zoo weinig werk gemaakt van het practisch zoo uiterst belangrijke vraagstuk, waar bij een geprojecteerd openbaar werk de rentabiliteitsgrens, louter uit het gezichtspunt van het algemeen belang beschouwd, ligt?

Canadeesche spoorwegautoriteiten in den loop van dit jaar).[1)]

Voorbeelden van ‘gemischt-wirtschaftliche’ ondernemingen op ander dan spoorweggebied liggen in practijk en theorie voor het grijpen; de grootste zaak van dien aard is wellicht de Suezkanaal-Maatschappij, door de Meester vermeld, toen hij voor Djambi voorstelde ‘een naamlooze vennootschap op wier gestie het land mede door deelneming in het maatschappelijk kapitaal overwegenden invloed heeft’. Het jongste, mij bekende plan is dat voor een Nederlandsch Hoogoven-, Staal- en Walswerk; bij Koninklijke Boodschap van 27 November 1917 is aan de Tweede Kamer een wetsontwerp aangeboden, houdende machtiging tot deelneming in het maatschappelijk kapitaal eener naamlooze vennootschap, welke zich de oprichting en exploitatie van zoodanig werk ten doel stelt.

Deelneming door het personeel eener onderneming in het aandeelenkapitaal daarvan, is evenmin nieuw. Indirect bestaat die, naar ik meen, bij onze hoofdspoorwegen reeds, doordat de pensioenfondsen een deel van hun gelden in spoorwegaandeelen hebben belegd. Meer rechtstreeks kent de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek de personeelsdeelneming, sinds het personeel van deze fabriek, krachtens aandeelhoudersbesluit van 1910, in het collectief bezit is gesteld van een niet onbeteekenend aantal aandeelen. Bij een spoorwegonderneming (een publieken dienst), schijnt het in deze en de komende tijden, nu, zooals Boasson het in ‘De Gids’ van October j.l. uitdrukte, de vakvereenigingen bij de werkloosheidsverzekering reeds ‘bijna als autonome lichamen een staatsfunctie vervullen,’ gewenscht te bevorderen, dat de personeelsdeelneming door middel van de vakvereenigingen van spoorwegpersoneel geschiedt.

Het komt mij voor, dat de hier aangeduide constitutie-vorm voordeelen bezit, èn boven dien van rechtstreeksche Staatsexploitatie, èn boven den tegenwoordigen.

Boven rechtstreeksche Staatsexploitatie, omdat een vennootschap comptabel, en in het algemeen administratief, leniger kan werken dan een Staatsbedrijf; maar vooral, omdat wanneer alleen de Staat als exploitant optreedt, de onderneming in mindere mate het gewenschte nationale karakter zal dragen.

1) Railway Gazette, 1917, March 23, May 25.

Dat de medewerking van provincies en gemeenten op prijs wordt gesteld, blijkt uit de bezetting van de commissie, welke in normale tijden over de dienstregelingen adviseert, en van den Raad van Commissarissen der beide grootste spoorwegmaatschappijen.

Boven den tegenwoordigen constitutievorm,

omdat het personeel, zelf kapitalist, zelf vertegenwoordigd op aandeelhoudersvergaderingen en in den Raad van Commissarissen, zich niet zal voelen, niet zal handelen in telkens herhaald conflict met de directie der onderneming, en zoodoende tevredener, gelukkiger zal kunnen zijn;

omdat verzekerd zal zijn, dat overwegend Nederlandsche en alle Nederlandsche belanghebbenden bij de leiding betrokken zijn; en

omdat de financieele opzet solieder en stabieler kan zijn.

Boven beide, hoe voortreffelijk zij elk ook kunnen zijn (denk aan Duitsche Staats-, aan Engelsche particuliere exploitatie), omdat de hier geboden verzoening, vereeniging van deze beide verwerkelijkingen van gedachtengangen het meest in overeenstemming is met onzen volksgeest, die steeds de medezeggenschap der Staatsonderdeelen naast het Staatsgeheel heeft gewenscht.

Ik hoop,

dat zij, die te beslissen zullen hebben, zich niet, zooals in de jaren vijftig en zestig Thorbecke en zijn volgelingen, bovenmatig doctrinair, al is het in anderen zin dan toen, zullen toonen;

dat niet, zooals in de jaren veertig en vijftig, de zuinigheid en de meening, ‘dat de behoefte aan verbetering in de reeds menigvuldige middelen van vervoer niet uitermate dringend is,’ de wijsheid zullen bedriegen;

dat anderzijds niet zal worden overgegaan tot uit het oogpunt van het algemeen belang oneconomische werken;

dat de ontwikkeling van ons verkeerswezen in toenemende mate zal bijdragen tot de kracht, de welvaart, het geluk van het Nederlandsche volk, en, daar Nederland de schakel is tusschen de spitsen van de elkander thans bestrijdende wereldmachten, van de menschheid.

Voltooid 25 December 1917.

R.A. Verweij.

Toekomst der Bataks.

Den lezer van mijn reisverhaal ‘Van Medan naar Padang en terug’ (uitgaven van het Bataksch Instituut No. 11) zal het niet ontgaan zijn, dat de behandeling van het onderwijsvraagstuk daarin een belangrijke plaats inneemt. Zonder omtrent de gewenschte oplossing daarvan goed omlijnde voorslagen te hebben gedaan, heb ik er evenwel met nadruk op gewezen, dat een bevredigende oplossing niet te vinden is, zonder kennis van de wenschen van verschillende lagen en groepen der bevolking zelve, wat nog niet wil zeggen, dat men in allen deele aan die wenschen zou moeten toegeven. Sedert dat reisverhaal geschreven werd, is nog duidelijker geworden, welk een belangrijk vraagstuk hier voor ons ligt, te meer, omdat het een onderdeel uitmaakt van een nog gewichtiger probleem: de stoffelijke en geestelijke volksontwikkeling in den ruimsten zin. Brieven, uit de Bataklanden ontvangen, artikelen in de plaatselijke bladen (zie o.a. de Sumatra Post van 4, 6 en 16 November 1915), kennisneming van wat ook elders in onzen Archipel getuigt van een ontwaken der geesten, waren zoovele aansporingen nog eens opzettelijk *dit vraagstuk van de ontwikkeling der Bataks* onder de oogen te zien en te overdenken. Daarbij is het steeds duidelijker geworden, dat we hier niet met een plaatselijke aangelegenheid te doen hebben, maar in den grond der zaak met een algemeen vraagstuk, dat onze koloniën in haar geheel, ja, feitelijk *alle* koloniën der Europeesche koloniseerende staten geldt. Ook daar dezelfde verschijnselen, zij het door plaatselijke omstandigheden ietwat anders gekleurd dan in ons Indië. Met vrucht zal men

daarom kunnen lezen werken als: Valentine Chirol: Indian Unrest;[1] Paul Giran: de l'éducation des races; Schomerus: Das Geistesleben der nichtchristlichen Völker und das Christentum; C.H. Becker: Das türkische Bildungsproblem, e.d. In al die werken vindt men opmerkingen en gezichtspunten, die ook voor den tegenwoordigen toestand der Bataklanden gelden. Ook zal veel, van wat bij de Bataks valt op te merken, toepasselijk blijken op de overige deelen van ons Indië, die, op betrekkelijk weinig uitzonderingen na, het eene meer, het andere minder, door de daadwerkelijke gezagsuitoefening onzer regeering niet langer staan buiten het groote wereldgebeuren en daardoor voor de oplossing van vraagstukken worden gesteld, waarvan men vroeger het bestaan zelfs niet kon vermoeden. Het kan wel niet twijfelachtig zijn, of een behandeling van het vraagstuk in een concreten vorm, in casu in verband met wat de Bataklanden ons daaromtrent leeren, moet ook leerzaam zijn met het oog op andere streken.

Daar wel niemand zal willen ontkennen, dat het onderwijs in den ruimsten zin des woords een der belangrijkste factoren is, waardoor de ontwikkelingsgang wordt bepaald, schijnt het logisch, de bespreking vast te knoopen aan een korte beschrijving van den tegenwoordigen stand van zaken op onderwijsgebied. Deze beschrijving zal tevens in een paar woorden kunnen aangeven, welke factoren bij het ontstaan van den tegenwoordigen toestand in het spel zijn geweest. Een juist inzicht in het verleden zal, dunkt mij, de beste waarborg zijn om bij het aanwijzen van den koers voor de toekomst bij benadering het juiste te treffen.

Al dadelijk zal bij de beschrijving van den huidigen staat van zaken op onderwijsgebied blijken, dat de onderscheidene deelen der Bataksche streken niet in denzelfden tijd en niet op dezelfde wijze met onze westersche wereld in aanraking zijn gekomen.[2] Dat ook deze omstandigheid van invloed is

1) Zeer verdienstelijk is het overzicht over: ‘Ervaringen met het Inlandsch onderwijs in Britsch-Indië’ door J.G. van Heyst (Kol. Tijdschr. 1e jaarg. nos. 8 en 9). De in dit overzicht verwerkte gegevens zijn voor een groot deel uit Chirol's boek geput.

2) Uitvoeriger mededeelingen daaromtrent in den Batakspiegel (uitgaven Bataksch Instituut no. 3) en De Bataks (ib. no. 7).

geweest, zoowel op den aard, als op den graad van den ontwikkelingsgang, spreekt haast wel van zelf.

Het uitgestrekte Bataksche gebied zal men voor ons doel gevoeglijk in drie groote stukken kunnen verdeelen:

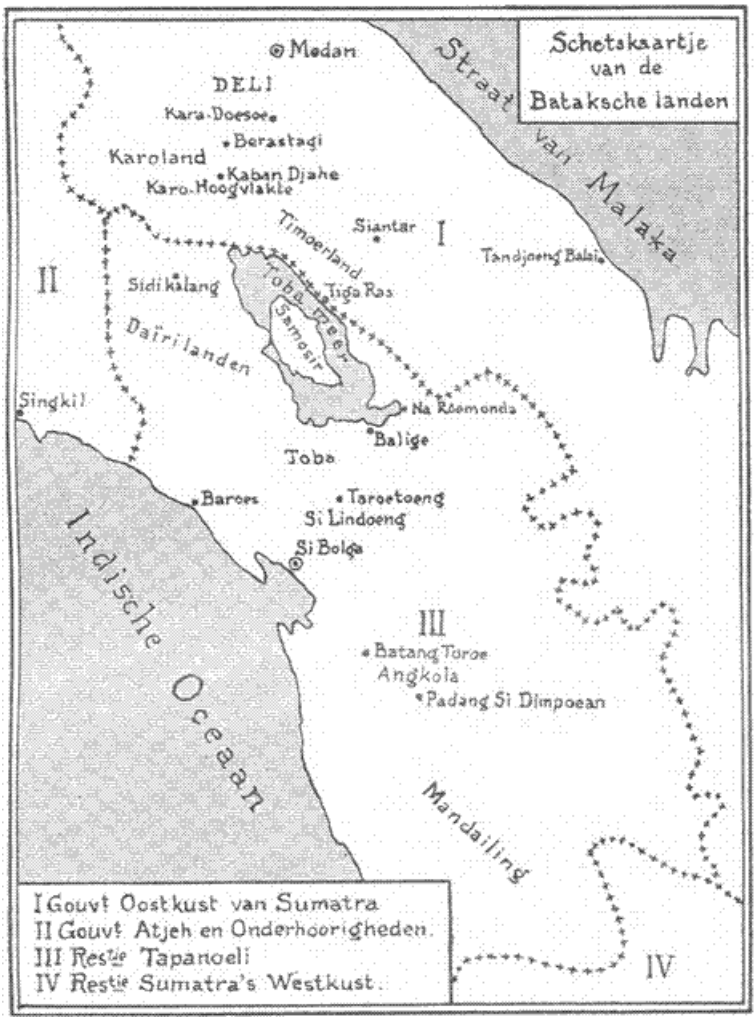

I. een noordelijk stuk, omvattende *a*. de geheele afdeeling Simeloengoen en de Karolanden, *b*. de Karoosch-Timoersche

Doesoen (*a*. en *b*. behoorende tot het gouvernement Oostkust van Sumatra), *c*. de onderafdeeling Daïrilanden en *d*. Samosir *(c*. en *d*. behoorende tot de residentie Tapanoeli);

II een centraal gedeelte, omvattende de door Toba-Bataks (in den ruimsten zin des woords) bewoonde streken van Tapanoeli, gelegen tusschen de lijn Baroes-Toekka-Marboenzuidelijken oever van het Tobameer-Oeloean in het Noorden en de lijn Baai van Tapanoeli-Si Pirok-Si Piongot in het Zuiden;

III een zuidelijk gedeelte, omvattende Angkola, Mandailing en Zuid-Padang Lawas.

De omgeving van het zuidelijk deel der Baai van Tapanoeli en de Si Piroksche streken vormen den overgang tusschen II en III; wij zullen ze voor ons doel het best onder II kunnen indeelen.

In I vindt men voor de voorziening in elementair onderwijs slechts zendingsscholen en daarmede op gelijke lijn te plaatsen bevolkingsscholen, op drie uitzonderingen na, van *zeer jongen datum*, n.l. een gouvernements-inlandsche school 2e klasse resp. te Arnhemia, te Bangoen Poerba en te Pamatang Si Antar. De zendingsscholen zijn in de door de Karo-Bataks bewoonde deelen van Sumatra's Oostkust stichtingen van den arbeid van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, in de overige streken van de Rheinische Missionsgesellschaft. De meeste zijn van de laatste jaren, de eerste in het Karoland (Doesoen) en op Samosir dagteekenen van omstreeks 1893.

Langen tijd was dit primaire onderwijs het eenige in deze streken. Omstreeks 1909 begon men met een methodische opleiding van inlandsche onderwijzers door een kweekschool. Het definitieve gebouw werd 26 Januari 1911 ingewijd te Raja. In 1913 leverde deze kweekschool de eerste onderwijzers (een 8-tal). Eenigen tijd later begon de zending te Kaban Djahe een zoogenaamde vervolgschool, waar men onderwijs denkt te geven, dat ongeveer staat op het peil der gouvernements-inlandsche scholen 2e klasse.

De beschrijving van het onderwijs in deze streken zou niet volledig zijn, indien niet nog werd vermeld, dat 1°. de door het Bataksche Instituut in 1911 uitgezonden landbouwkundige naast zijn gewonen, grootendeels uit demonstraties bestaanden arbeid, sedert 1915 is begonnen met een paar

uren per week practisch landbouwonderwijs aan de kweekelingen der bovengenoemde kweekschool, later gevolgd door eenvoudig landbouwkundig onderwijs aan de leerlingen der vervolgschool te Kaban Djahē; 2°. in 1914 door het Bataksch Instituut is uitgezonden een bouwkundige, met het doel Karo-Bataksche jongelieden op te leiden tot geschikte ambachtslieden en 3°. door den te Sidikalang (Daïrilanden) gevestigden zendeling van de Rheinische Missionsgesellschaft de opleiding van timmerlieden is ter hand genomen.

II. Zondert men de reeds lang bestaande gouvernementsinlandsche scholen te Baroes, Si Bolga en Si Pirok en de eerst in 1915 geopende dito te Baligé en te Taroetoeng uit, dan is het elementaire schoolonderwijs, zoowel als het uitgebreider onderwijs, alsmede opleidings- en vakonderricht geheel in handen der zending. Van het geheele aantal van 510 lagere zendingsscholen der Rijnsche zending op haar arbeidsveld onder de Bataks komt het overgroote deel alleen voor rekening van dit stuk. Bovendien heeft de zending twee opleidingsscholen voor inlandsche onderwijzers respectievelijk te Si Poholon (± 120 kweekelingen; hier worden ook eenige zoogenaamde ‘pandita Batak’, dat zijn inlandsche predikanten, gevormd) en te Na Roemonda (± 60 kweekelingen), een ‘Hollandsche’ school te Si Gompoelon (bij Taroetoeng), een ‘industrieschool’ te Lagoe Boti en een ‘weefschool’ eveneens te Lagoe Boti.

De groote omvang van den zendingsarbeid, ook op onderwijsgebied, in deze streek wordt verklaarbaar, als men bedenkt, dat de zending hier (te Si Pirok allereerst) in 1861 haar arbeid begon, dezen in 1866 en volgende jaren uitbreidde over Si Lindoeng en omgeving, omstreeks 1880 de streken aan het Tobameer in haar arbeidssfeer opnam en geleidelijk verder voortging, dikwijls vóór nog de regeering daadwerkelijk haar gezag in die streken kon doen gelden. De zending mag dus terugzien op een arbeid van meer dan vijftig jaar.

III. Het zuidelijk deel der Bataksche landen is eigenlijk eerst tengevolge van de Padri-oorlogen in nauwer aanraking gekomen met ons Bestuur. Deze streken waren toen (1833-1840) nog overwegend Heidensch. In Mandailing waren echter reeds een paar aanzienlijke hoofden tot den Islam overgegaan. Van de zijde van enkele ambtenaren is toen

reeds gewezen op de wenschelijkheid, in deze streken zendingsarbeid te beginnen. Door allerlei omstandigheden, die hier niet behoeven vermeld te worden, is er niets van gekomen. Ware het anders geloopen, dan zou de ontwikkelingsgang van dit gebied vrij zeker een andere geweest zijn. Faalden die pogingen, gelukkiger slaagde men ten opzichte van het onderwijs. Willem Iskandar, een begaafd Mandailinger, heeft in dit opzicht groote verdiensten. Het gouvernement heeft, dien tijd in aanmerking genomen, naar verhouding veel voor het onderwijs gedaan. Een ongewild gevolg daarvan is geweest Islamiseering in snel tempo van deze streek. Maar dit is niet het eenige gevolg. Als gunstig resultaat van de bemoeiingen van het bestuur, mogen Mandailing en Angkola wijzen op een groot aantal goed onderwezen bewoners, groot vooral, als men het betrekkelijk kleine aantal scholen (thans, hoewel vermeerderd, nog nauwelijks 20 bedragende) in aanmerking neemt. Deze gouvernementsscholen zijn op het punt van de gewone onderwijsvakken steeds heel wat beter geweest dan het gros der zendingsscholen. De bewoners van het centrale Batakland hebben daarom niet ten onrechte de Mandailingers op dit punt benijd.

Naast de gouvernementsscholen zijn later op de arbeidsvelden der Doopsgezinde zending en van het Java-Comité ook enkele zendingsschooltjes verrezen, maar wat het gehalte van het onderwijs betreft, moeten deze het begrijpelijkerwijze tegen de gouvernementsscholen afleggen.

Padang Lawas is er op het punt van onderwijs het slechtst aan toe. De zending werkt slechts in de noordelijke helft. Het Zuiden heeft slechts één gouvernementsschool (thans te Si Boehoean) en een paar heel onbeduidende neutrale schooltjes.

Een tijdlang heeft het zuidelijke Batakland een eigen opleidingsschool voor onderwijzers gehad in de gouvernementskweekschool te Padang Si Dimpoean. Thans worden de voor opleiding tot onderwijzers in aanmerking komende Bataks (als ze niet van de zendingskweekscholen gebruik willen maken) tot een bepaald getal toegelaten tot de kweekschool te Fort de Kock.

Sedert 1914 bezit Zuid-Tapanoeli naast de gouvernementsscholen 2e klasse één gouvernements-inlandsche school 1e klasse (van 1 Januari 1915 af ‘Hollandsch-Inlandsche school’ ge-

heeten) te Padang Si Dimpoean, terwijl de Europeesche school te Si Bolga sedert jaren ook aan een beperkt aantal Bataksche kinderen de gelegenheid heeft geboden tot het ontvangen van onderwijs op denzelfden voet als de kinderen van Europeanen. Van deze gelegenheid is steeds goed gebruik gemaakt. Met lof spreken de onderwijzers van den aanleg en den ijver der Bataksche bezoekers. Onderwijsinrichtingen van anderen aard ontbreken in het zuidelijk Batakland geheel.

Tot recht verstand en voor een juiste waardeering van het tot heden op onderwijsgebied bereikte is het goed, dat wij ons nog even herinneren, hoe enkele deelen der Bataklanden eerst na 1905, ja zelfs na 1908, in nauwer aanraking met onze westersche wereld zijn gekomen, terwijl die streken, die het langst onder westerschen (in casu bestuurs-) invloed hebben gestaan, toch nog maar op een tijdvak van nauwelijks 80 jaren kunnen terugzien. Men bedenke wel, wat dit beteekent.

Zeker, de veranderingen in onze westersche wereld gedurende de laatste 80 jaar zijn evenzeer geweldig, maar kunnen niettemin als een normaal verschijnsel worden beschouwd. De snelheid dier ontwikkeling heeft niets verontrustends, omdat zij het natuurlijk gevolg is van de er aan voorafgaande ontwikkeling en het toenmalig peil van beschaving, kennis en wetenschap. Maar wat zijn bij een normalen ontwikkelingsgang 80 jaren voor een volk op het peil als waarop de Bataks omstreeks 1840 stonden? Verdienden ze al niet den naam van ‘wilden’ - hun opvattingen, hun kennis en hun beschouwing van de natuur, van den mensch en zijn betrekking tot de wereld, hun zedelijke inzichten waren over het geheel, zooals men die vindt bij zoogenaamde primitieve volken. Het vrij plotseling ingrijpen van allerlei westersche ‘beschavings’-factoren beteekende voor dit volk een aanval op zijn heele geestelijk bezit en heeft problemen in het leven geroepen, welker oplossing, uitteraard reeds moeilijk, door de groote snelheid, waarmede de gebeurtenissen zich ontwikkelden, nog verzwaard werd.

Zelfs in het ondenkbare geval, dat de vertegenwoordigers der verschillende westersche beschavingselementen vriendelijk gezind waren geweest jegens de inheemsche bewoners en met volkomen kennis van land en volk toegerust, zou niettemin de taak, om de verheffing van het volk te bewerken

een moeilijke zijn gebleken en zeer veel tijd, geduld en tact hebben geëischt. In werkelijkheid was het er verre van af, dat deze voorwaarden overal aanwezig waren.

De geschiedenis van de ontwikkeling der tabakscultuur ter Sumatra's Oostkust en de invloed, dien deze in de eerste tijden had op de in haar rechten schromelijk aangetaste Bataksche bevolking der Deli-Doesoen is bekend genoeg. Het heeft heel wat moeite, geduld en kennis van het volkskarakter geëischt om het bij de bevolking ontstane wantrouwen weg te nemen, en dat dit eindelijk vrijwel gelukt is, mag toegeschreven worden aan het feit, dat de regeering zoo gelukkig geweest is in den heer Westenberg den rechten man te vinden, die vrijwel onafgebroken een lange reeks van jaren met toewijding zich aan deze taak heeft gegeven. Eenige jaren later heeft ook de zending, aanvankelijk evenzeer met wantrouwen ontvangen, in dezelfde richting weten te arbeiden, waarom alleen reeds ook haar werk met dankbaarheid dient te worden gewaardeerd.

Het Bataksche gebied ter Oostkust, met name de later geannexeerde streken (de Karo-hoogvlakte), heeft echter betrekkelijk nog maar kort de meer intensieve bemoeiïng inzake de ontwikkeling der bevolking ondervonden.

Het vraagstuk is er nog niet zóó rijp als in andere streken, maar ook niet zóó ingewikkeld, omdat men partij heeft kunnen trekken van de elders opgedane ervaring. Er bestaat dan ook gegronde hoop, dat de ontwikkeling hier meer methodisch zal kunnen geschieden.

In zeer bijzondere, aanvankelijk althans gelukkige omstandigheden verkeerde het door Toba-Bataks bewoonde centrale Batakland. Hier is over het geheel de zending de regeering voor geweest, en hoe men nu ook over de zending in het algemeen of over de Rijnsche Zending in het bijzonder moge oordeelen, ieder zal toch gereedelijk toestemmen, dat de motieven der zending nobel zijn en niemand in waarheid zendeling wezen kan zonder toewijding aan en liefde voor het volk, waaronder hij moet werken. Dit wordt ten slotte door den inlander wel gevoeld, en dit leidt, bij tactvol optreden der zending, tot een vertrouwelijke verhouding tusschen hem en zijn westerschen mentor. Het sterkst sprekend voorbeeld van de gelukkige uitkomsten, waartoe

zoo'n verhouding leidt, is wel het Toradja-land, het gebied der zendingswerkzaamheid van dr. Kruyt en dr. Adriani.

Iets dergelijks vindt men, zij het meestal niet in die mate, op bijna elk ander zendingsterrein terug. Daarbij komt dan nog de op den duur volgende overgang tot den nieuwen godsdienst. Al moge hierin, wat de groote massa betreft, nog zooveel uiterlijks zijn, al worde gereedelijk toegegeven, dat de eigenlijke mentaliteit van het volk er niet of maar zeer weinig door wordt gewijzigd, het kan niet worden ontkend, dat in de plaats van de aangetaste, oude opvattingen, die, al zijn ze nog zoo taai, toch langzamerhand verdwijnen moeten, denkbeelden en gevoelens van hooger orde worden gewekt. Voor wegvallende oude steunsels worden nieuwe gegeven en het is daarom meen ik voor een animistisch volk een geluk, indien het allereerst *door de zending* in contact komt met onze westersche wereld. Dit nu is feitelijk met de Toba-landen het geval geweest en het is de Rijnsche Zending geweest aan wier werkzaamheid ontegenzeggelijk grootendeels de groote veranderingen ten goede moeten worden toegeschreven.

De erkenning, dat het heilzaam is voor een bevolking in de omstandigheden als waarin de Bataks verkeerden, indien de zending *alléén* de leidende macht is en daarna nog een tijdlang de *voornaamste*, sluit niet in zich de gevolgtrekking, dat dit zoo moet blijven. De geestelijke en stoffelijke verheffing van een volk is niet *allereerst*, laat staan *uitsluitend* een godsdienstig vraagstuk.

Over de hoegrootheid van de rol, die de godsdienst speelt in de geestelijke ontwikkeling, zal wel altijd groot verschil van gevoelen blijven bestaan. Dat elk volk (ras) zijn tijdperk van ontwikkeling heeft, waarin het godsdienstig denken *de* groote voortstuwende kracht is (niet ten onrechte is door menigeen de godsdienst de wieg der wetenschap genoemd) zal ieder, die iets van geschiedenis afweet, gereedelijk erkennen, maar evenzeer zal ook ieder moeten toestemmen, dat in onze moderne wereld de actieve rol, die de godsdienst (zoowel in subjectieven zin: stemming des gemoeds als in objectieven: godsdienstig stelsel, kerk) speelt, beperkt is. Voor een groot deel gaat de economisch-sociale-geestelijke ontwikkeling buiten den godsdienst om, om nog niet eens

te zeggen, dat ze vaak den godsdienst vijandig gezind is. Hoe staat het nu in dit opzicht met de Bataklanden, meer in het bijzonder met dat gedeelte, waarover wij het hier hebben?

De invloed der regeering heeft zich steeds meer doen gevoelen en naarmate deze invloed wies, zag de zending zich terrein ontnemen, waarop zij vroeger vrijwel alleenheerscheres was, hoewel het eigenlijk een gebied betrof, waarop de zending *als zoodanig* geen roeping heeft. Ik heb hier het oog op haar, hetzij bemiddelend, hetzij beslissend optreden in zake rechtskwesties en geschillen. Een uiterst gevaarlijk terrein, waarop de zending zich, zeer zeker, vrienden, maar evenzeer vijanden kon maken. Over het geheel heeft zij zich met tact en wijsheid daarin gedragen en in de tijden van anarchie is haar bemiddelende en regelende werkzaamheid over het geheel genomen van goeden invloed geweest. Maar op den duur moest zij zich toch laten welgevallen, dat het bestuur deze zaak aan zich trok en mocht zij er zich hoogstens toe bepalen - daartoe gerechtigd door haar veeltijds nauwkeurige kennis van de adat - het bestuur eventueel van raad en voorlichting te dienen, desnoods ongevraagd. Dat echter ook deze zaak tact vereischt is evenmin te ontkennen, als het feit, dat het sommigen zendelingen (en ambtenaren) daaraan meermalen ontbrak, wat af en toe aanleiding gaf tot wrijving, die niet voor de inlanders verborgen kon blijven. Waren er, die bij de zending steun zochten tegenover het bestuur, het omgekeerde kwam ook voor. Het wil mij voorkomen, dat het bestuur (wellicht op hooger last) wel eens wat te veel zich door het oordeel der zending heeft laten leiden en daardoor aan een deel der bevolking reden tot ontevredenheid gaf. Langzamerhand heeft echter het bestuur zich meer van de zending geëmancipeerd en beslister eigen wegen ingeslagen. Hoewel nog een groote, speelt de zending niet meer de leidende rol. Het meest springt dit in het oog op onderwijsgebied. Het is een feit van principieele beteekenis, dat de regeering, gevolg gevende aan een door de bevolking steeds luider uitgesproken wensch, tegen den wil der zending in, op een tweetal plaatsen een neutrale gouvernementsschool der 2e klasse heeft geopend, met facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs.

We zijn hiermede op ons punt van uitgang, het onderwijs, teruggekeerd. Het kan leerzaam zijn, zij het in het kort, den gang van zaken op dit punt nader te bezien. Gelijk bijna overal, is ook de zending in Toba haast van den aanvang af, begonnen met het onderwijs der jeugd ter hand te nemen. Ze deed dit (gelijk elke zending) *niet om de waarde van het onderwijs op zichzelf als factor tot ontwikkeling van den geest en tot een voorbereiding voor het latere leven*. Ze gaf dat onderwijs alleen in haar eigen belang. Vooreerst legt ze hierdoor beslag op de kinderen en...wie de jeugd heeft, heeft de toekomst; ten tweede verlicht het zeer haar werkzaamheid, als ze naast het gesproken woord het geschreven (gedrukte) woord in haar dienst stelt. Zij bereikt door de verspreiding daarvan veel meer menschen, zij verveelvoudigt daardoor haar hulpmiddelen en is om zoo te zeggen niet aan tijd en plaats gebonden; eindelijk (en dit is niet het kleinste voordeel) vormt ze daardoor materiaal, waaruit ze haar toekomstige inlandsche helpers kan kiezen.

Is het dus volkomen verklaarbaar en in zekeren zin te prijzen, dat de zending dezen weg insloeg; ja, was deze gedragslijn in verband met haar streven, zoo men wil, een noodzakelijkheid, geheel onbedenkelijk is ze niet. Ze heeft ook haar onaangename gevolgen gehad, waaronder de zending zelf voor een deel heeft geleden en nog lijdt. Het godsdienstig doel, dat men er mee beoogde, heeft men er eerder door bereikt, maar op sociaal gebied zijn er wanverhoudingen door ontstaan.

In een betrekkelijk primitieve maatschappij toch, als toen de Bataksche was, heeft schoolsch onderwijs, al is het elementair, voor *die maatschappij zelf* betrekkelijk weinig waarde. De opgedane kundigheden, het deel aanvankelijk van enkelen, mogen in de oogen der nog niet onderwezenen wellicht een stralenkrans van ‘geleerdheid’ vlechten om het hoofd dier enkelingen, het ontbrak vooralsnog aan de gelegenheid om daardoor het algemeene, economische en maatschappelijke peil te verhoogen. Er waren trouwens niet weinig hoofden, die het met leede oogen aanzagen, dat kinderen van het gewone volk ‘knapper’ zouden worden, dan zij. Dit is echter het ergste niet. Dit verschijnsel doet zich overal voor, waar door uitbreiding van ontwikkelings-

mogelijkheid een bevoorrechte klasse haar privilegiën ziet bedreigd. Het lastige van het geval was, dat zij, die iets meer geleerd hadden dan de anderen, zij die konden lezen, schrijven en rekenen, zich nu te goed achtten voor het gewone akkerwerk of anderen lichamelijken arbeid. De zending kon in den eersten tijd deze krachten wel gebruiken en nam rijp en groen in haar dienst, maar dit moest zich wreken en was op den duur bij het wassend aantal ook niet vol te houden. Veelvuldige klachten kan men daarover in de 'Berichte der Rheinischen Mission' vinden. Een bijzonder lastig en ontevreden element vormden bijv. de afgewezen sollicitanten voor de opleidingsschool voor onderwijzers eerst te Pansoer na Pitoe, later te Si Poholon gevestigd. Warneck (50 Jahre Batakmission, blz. 226) vat de klachten in de volgende uitspraak samen: 'Es lässt sich nicht leugnen, dass, weil heute das Einrücken in den Lehrerberuf eine nicht unwesentliche soziale und gesellschaftliche Erhebung bedeutet, mancher sich zu diesem Beruf gedrängt hat, der nach seinem inneren Besitzstande nicht hineingehört; dies um somehr, als es aufstrebenden jungen Leuten in den Bataklanden an Berufen, die ihrer besseren Bildung entsprechen und die Ausnützung ihrer Geistesgaben ermöglichen, noch fehlt, und so der Lehrerberuf fast die einzige Gelegenheit ist, in die Höhe zu kommen.'

Uit deze uitspraak blijkt tweeërlei: 1°. Er zijn onder de onderwijzers elementen, die daar niet thuis hooren; 2°. zij zijn daar gekomen, omdat zij streefden naar hooger positie en deze haast nergens anders te bereiken was.

Wat dit tweede punt betreft, moge hier alvast de opmerking een plaats vinden, dat er ook nog wel andere 'posities' open stonden, maar deze vereischten kundigheden, die het zendingsonderwijs niet in die mate gaf, als zulks de gouvernementsscholen van het zuidelijk Batakland deden, zooals straks zal worden bevestigd.

Overigens blijkt uit Warneck's uitlating reeds voldoende, dat onder de bevolking de opvatting ontstond, dat jongelingen, die iets meer geleerd hadden dan de groote hoop, meenden recht te hebben op een of ander baantje, door den inlander met den weidschen naam 'pangkat' (rang, waardigheid, ambt) aangeduid. Persoonlijke indrukken tijdens meer dan één

bezoek opgedaan, bevestigen het bestaan van dit verschijnsel. Het streven naar baantjes is zelfs zóó zeer toegenomen, dat enkele, zuiverder voelende en helderder oordeelende Bataks - een kleine minderheid tot nog toe - het bedenkelijke ervan zijn gaan inzien.

Heeft de zending van haar mistasten in zake het onderwijs dus onaangename dingen ondervonden, juist die ondervinding heeft haar doen inzien, dat zij andere wegen moest zoeken. Teruggaan op den eens ingeslagen weg is niet wel doenlijk; het middel zou trouwens erger zijn dan de kwaal. Zij wordt zelfs in de eenmaal ingeslagen richting verder gestuwd en tracht overigens door leering en raadgeving eenerzijds, de verkeerde neigingen te bestrijden (een zeer moeilijke taak), anderzijds (door landbouwonderwijs en handwerksscholen) gezonder economische inzichten en toestanden te scheppen.

Achteraf kan men nu wel zeggen, dat het beter ware geweest, indien van stonde aan het onderwijs gericht ware geweest op den eigenaardigen aanleg en de ontwikkeling van de bevolking in verband met wat de eigen omgeving eischte en aan ontwikkelingsvoorwaarden aanbood. Maar zoo'n idealen toestand vindt men nergens, ook niet in ons eigen vaderland. Allerminst is dan ook de bedoeling met het bovenstaande iets te zeggen, dat der zending onaangenaam wil zijn. Bovendien, de zending is niet de eenige, die den verkeerden weg is ingeslagen; de regeering heeft - evenals de zending, door haar eigen belangen voorop te stellen - hetzelfde gedaan. Overal waar het gouvernement met onderwijs begon, was het met de bedoeling om de beschikking te kunnen krijgen over lager ambtenaarspersoneel, op zichzelf een gegewichtig staatsbelang, evenzeer als voor de zending het vraagstuk van voldoende inlandsche helpers een levensbelang was. Zóó gezien zal men beide machten niet te hard vallen over hun onderwijspolitiek, al heeft die het waarachtige volksbelang niet in alle opzichten bevorderd.

Het zuidelijk Batakland kende aanvankelijk slechts neutraal gouvernementsonderwijs.

Hoewel ook vrij eenvoudig, was het, van schoolsch standpunt bezien, van beter gehalte dan het zendingsonderwijs, stond nader aan ons gewoon lager onderwijs en werd ook door beter geschoolde krachten gegeven. Ging het daardoor

nog meer dan het eenvoudiger zendingsonderwijs uit boven de behoeften van de groote massa, het leidde - en dit is een groot voordeel - veel beter dan het zendingsonderwijs tot tal van betrekkingen en lagere ambten op. Met name was ook het onderwijs in het Maleisch, de lingua franca van Indië, daartoe van groote beteekenis. *Practisch* had dus het gouvernementsonderwijs, althans voor een deel der bevolking, veel op het zendingsonderwijs voor. Het schiep nieuwe toestanden en voorzag meteen in de behoefte aan personeel, die deze nieuwe toestanden met hun zich steeds uitbreidende regeeringswerkzaamheden eischten.

Stonden voor de adepten der zendingsscholen feitelijk weinig andere betrekkingen open, dan die van inlandsch onderwijzer in dienst der zending, de scholieren van het Mohammedaansch Zuiden zagen velerlei loopbaan voor zich geopend en vonden, buiten de lagere ambtsbetrekkingen, ook vaak in den kleinhandel, bij het transportwezen enz. een ruim bestaan. Werd hun eigen land hun te klein, dan vonden ze met name in het zich snel ontwikkelende Deli arbeidsgelegenheid genoeg. Juiste cijfers zijn niet bekend, maar het aantal ‘Mandailingers’ dat ter Sumatra's Oostkust hetzij als kleinhandelaar (kedai-houder), hetzij als transport-ondernemer, hetzij als ‘beambte’ in gouvernements- of particulieren dienst, een goed, ja ruim bestaan heeft gevonden, is in den loop der jaren tot honderden, ja, duizenden gestegen.

Voor de ‘Tobanezen’ stond die weg in veel minder mate open. Vooreerst was hun schoolopleiding niet zoo goed; dan ontbrak hun voldoende kennis van het Maleisch; eindelijk was er dit bezwaar, dat zij als Christenen zich op de Mohammedaansche Oostkust moeilijk konden handhaven. De zendelingen zagen dan ook zeer ongaarne hun lieden daarheen trekken en trachtten met al hun invloed die emigratie zooveel mogelijk tegen te gaan. Die nog naar de Oostkust kwamen, waren gewoonlijk ook niet de beste elementen. Zij hebben meermalen de zending door hun gedrag in een slechten reuk gebracht.

Zóó wordt het verklaarbaar, dat een groot deel der Christelijke Tobasche bevolking, niettegenstaande haar Christelijke gezindheid en haar vriendschappelijke verhouding tot de personen der zendelingen, toch op het punt van onderwijs

voor haar kinderen niet met het zendingsonderwijs, zooals dat nu is, tevreden is en daarom het gouvernementsonderwijs, hoewel dit neutraal is, verkiest. Zij heeft inderdaad lang en geduldig gewacht tot de zending aan haar verlangen te gemoet zou komen, maar ze is daarin teleurgesteld.

Eveneens verklaarbaar is nu de moeilijkheid, waarvoor de zending is komen te staan. Deze heeft ingezien, dat ze nieuwe wegen op moest, wilde ze haar leidende plaats behouden; ze heeft daartoe ook pogingen gedaan, is ook tot het inzicht gekomen, dat kennis van het Maleisch voor wie vooruit wil, een behoefte is, maar behalve dat deze veranderde inzichten wel wat laat[1)] zijn gekomen, werken ook het gebrek aan de geschikte personen en aan de benoodigde geldmiddelen remmend. M.i. zou de beste oplossing zijn, als de zending - behalve dan de opleiding harer inlandsche helpers - alle onderwijs, dat verder en dieper gaat dan het volksonderwijs der zendingsschool, maar aan de regeering overliet. Zij zou daardoor vermoedelijk zich financieele zorgen besparen, in zuiverder verhouding komen tot de bevolking in haar geheel, van wie ze nu een deel van zich vervreemdt, en toch - dank zij de houding der regeering - niet belemmerd behoeven te worden in een belangrijk deel harer werkzaamheid: de godsdienstige vorming der schooljeugd (facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs).

De, zoo niet van de bevolking in haar geheel, dan toch van een niet te verwaarloozen deel uitgaande begeerte naar beter onderwijs heeft een nieuw vraagstuk doen ontstaan: dat van het onderwijzen der Nederlandsche taal. Dit vraagstuk is van zooveel gewicht, dat het een principieele behandeling verdient. Is men het er eenmaal over eens, dat een grooter of kleiner deel der bevolking in de gelegenheid moet zijn een *westersche* taal te leeren, dan spreekt het vanzelf, dat het *Nederlandsch* in de allereerste plaats daarvoor in aanmerking komt.

M.i. wordt dit vraagstuk in laatste instantie beheerscht

1) De eerlijkheid gebiedt te erkennen, dat wijlen dr. A. Schreiber reeds tijdens zijn werkzaamheid in Si Pirok het belang van de kennis van het Maleisch inzag (omstreeks 1870). Vrees voor Mohammedaanschen invloed is vermoedelijk de oorzaak geweest, dat zijn latere collega's over het geheel tegenover het Maleisch een afwijzende houding aannamen.

door het antwoord op de vraag: Is de inheemsche taal (in casu het Bataksch in zijn 3 of 4 hoofddialecten) voldoende rijk en ontwikkeld om te dienen als voertaal bij eenigszins *wetenschappelijk* onderwijs? Het antwoord hierop kan, dunkt mij, niet twijfelachtig zijn. Het moet stellig ontkennend luiden.

Als de ontwikkeling der Bataksche landen zoo geleidelijk geschieden kon, als dit heeft plaats gehad in de westersche landen, zou er alle grond zijn te verwachten, dat ook de taal die ontwikkeling zou volgen. Toch zijn ook in Europa de volkstalen niet terstond het voertuig voor de *wetenschappelijke* ontwikkeling geweest. Jaren, ja, eeuwen lang, is deze beheerscht door de klassieke talen, met name door het Latijn. 't Is dus *a priori* niet onmogelijk te achten, dat, nadat eerst het Nederlandsch geruimen tijd zijn dienst heeft verricht als sleutel tot de westersche wetenschap, later, hetzij de onderscheidene landstalen, hetzij een enkele harer, bijv. Javaansch en (of) Maleisch zich voldoende zullen hebben ontwikkeld, om ook als voertaal voor de wetenschap te dienen. Dit ligt echter in elk geval in een zóó verre toekomst, dat we ons daarover voorloopig niet warm behoeven te maken. Wel echter is het onze plicht, en deze vindt steun bij de ontwikkelde inlanders zelf, gelijk o.m. uit brieven van onze Bataksche correspondenten blijkt, de inheemsche taal niet te verwaarloozen, integendeel, haar verborgen rijkdommen te voorschijn te brengen. Voor de volksschool blijft in elk geval de landstaal ten allen tijde de taal waarin het onderwijs moet worden gegeven en m.i. moet men zelfs, zoo lang het maar eenigszins kan, haar ook gebruiken bij het aanbrengen van de e e r s t e b e g i n s e l e n onzer westersche wetenschappen.

De vraag doet zich nu voor, of er in de Bataklanden *behoefte* is aan onderwijs in het Nederlandsch. Dat het een *wensch* is van zeer velen, staat buiten kijf. Natuurlijk heeft men in dien wensch niet in de allereerste plaats een smachtend verlangen te zien naar de ideëele goederen van onze westersche geestelijke beschaving. Het is in het meerendeel der gevallen het streven naar een materieel beter bestaan, waarop kennis van het Nederlandsch kans geeft.

Geleidelijk neemt het aantal ambten en betrekkingen toe, voor welker goede vervulling kennis van het Nederlandsch noodig is of aanbevelenswaardig. Om deze kennis bij te

brengen, worden natuurlijk onderwijzers vereischt. In den eersten tijd hebben Europeesche onderwijzers in die behoefte voorzien, hetzij door hun onderwijs aan de Europeesche school te Si Bolga, die ook, met inachtneming van zekere voorwaarden, voor Bataks toegankelijk was, hetzij doordat ze particulier les gaven. Op de Hollandsch-Inlandsche school der zending te Si Gompoelon (Taroetoeng) geven nog uitsluitend Nederlandsche onderwijzers les in die taal; op de Hollandsch-Inlandsche school te Padang Si Dimpoean nemen (namen althans) ook inlandsche onderwijzers daaraan deel. Dit laatste moet op den duur natuurlijk regel worden. Het zal voor de inlandsche onderwijzers een prikkel te meer zijn om goed onderwijs te geven en ook hun eigen bestudeering van onze taal ten goede komen. Al zal een inlandsch onderwijzer onze taal onmogelijk zoo kunnen spreken en doceeren als een geboren Nederlander, het behoeft geen bezwaar te zijn, evenmin als het een inlander als een groote tekortkoming mag worden aangerekend, indien hij af en toe tegen uitspraak en idioom zondigt. *Voor het zich kunnen toeëigenen van de in het Nederlandsch medegedeelde kennis zijn dergelijke tekortkomingen volstrekt geen beletsel*. En dit is toch m.i. het doel, dat men met het leeren van het Nederlandsch moet beoogen. Reeds daarom zou men er tegen kunnen hebben, dat de a.s. inlandsche onderwijzer in het Nederlandsch in het moederland zou moeten worden opgeleid, als het alleen is, omdat hij dan wellicht onze taal iets zuiverder leert schrijven en spreken. Tegen een opleiding in Nederland bestaat in het algemeen dit groote bezwaar, dat men den leerling, wiens karaktervorming nauwelijks is begonnen, aan zijn milieu onttrekt, hem plaatst in een wereld, die hem in alle opzichten moet verbijsteren, en hem daardoor ongeschikt maakt later de aansluiting met zijn eigen volk te vinden. Noch dat volk, noch hemzelven bewijst men daarmede een dienst. Iets anders is het, een inlander, een onderwijzer bijv., die zich geruimen tijd zeer verdienstelijk heeft gemaakt en buitengewone gaven van verstand en karakter bezit, later, in de gelegenheid te stellen een bezoek van bijv. een jaar aan Nederland te brengen, om eens kennis te nemen van wat daar op zijn bijzonder gebied wordt verricht en om hem

een kijkje te geven in onze maatschappelijke organisatie. Dat zou vrucht kunnen dragen voor zijn verderen arbeid onder zijn volk.

Blijkt uit het bovenstaande, dat men het wenschelijk kan achten den Batak in zijn eigen land gelegenheid te geven tot het leeren van het Nederlandsch (indien mogelijk later ook tot het ontvangen van zoodanig onderwijs, als waarvoor hij nu alleen op Java terecht kan), en hem liefst ook in zijn eigen land, ten bate van den algemeenen vooruitgang van zijn eigen volk, te werk te stellen, dan wil dit nog niet zeggen, dat men die gelegenheden zeer talrijk moet maken. Vooreerst is het toch maar een klein percentage van de bevolking, dat in deze richting emplooi kan vinden, en bovendien is het gewenscht, dat dit besta uit de besten van de besten. Van een te groot aantal inlanders, die een grootere of kleinere kennis van onze taal hebben opgedaan, zou men slechts verdriet beleven. Zij zouden het aantal ontevreden mopperaars, zichzelf overschattende ‘baantjeszoekers’, vergrooten. Strenge, uiterst nauwkeurige schifting bij de toelating tot de onderwijsinrichting, waar Nederlandsch de voertaal is, is daarom gewenscht.

Gesteld nu, dat de boven wenschelijk genoemde toestand is bereikt, is daarmede dan het vraagstuk der ontwikkeling voor de Bataklanden tot een oplossing gebracht? Verre vandaar! Hoe groot ook het aantal moge zijn van hen, die als mantri's, als inlandsche artsen en veeartsen, als djaksa's (inlandsch officier van justitie), als onderwijzers enz. enz. in hun eigen land een eervollen en belangrijken werkkring mogen vinden, en van hoeveel belang dit ook zij voor den vooruitgang van het volk, indien er niet meer bereikt werd, waren we maar weinig verder. Het gezamenlijk aantal van al deze personen is toch maar een zeer klein deel van de vele duizenden Bataks. Een volk, dat bijna geheel van landbouw bestaat en bestaan moet, is economisch weinig geholpen met de uitbreiding van een zeker aantal door inlanders te vervullen ambten en betrekkingen. Het wordt er zelfs door geschaad, indien het daardoor in de meening wordt wordt gestijfd, dat een niet al te karig bezoldigd baantje het hoogste ideaal is van aardsch geluk. Het is een feit, dat deze meening reeds al te zeer verbreid is. Is daaraan iets te

doen? Het zal wel moeilijk vallen het onderwijs, zoowel dat van het gouvernement als dat der zending, in een andere richting te leiden. Het is te betreuren, dat de zending, die anders wel oog getoond heeft en nog toont voor het belang van een nijvere, landbouwende bevolking, het in hoofdzaak heeft gelaten bij vermaning, berisping, aanmoediging en aanprijzing met woorden. Met name de Rijnsche zendelingen, van wie velen uit landbouwerskringen komen, hadden goed gedaan van den aanvang af het onderwijs op de zendingsschooltjes dienstbaar te maken aan het wekken van belangstelling voor den bij uitstek nationalen tak van bestaan, maar vermoedelijk heeft het hun in de eerste plaats te zeer ontbroken aan paedagogisch inzicht (wat hun te vergeven is) en hebben zij bovendien de school te uitsluitend als middel tot bereiking van het zendingsdoel beschouwd.

In dit opzicht hebben de Minahassische onderwijzers, die aanvankelijk in den dienst der Deli-zending hebben gearbeid, een goed voorbeeld gegeven. Niet alleen, dat zij allen een grooter of kleiner stuk rijstveld zelf in bewerking namen, maar zij gingen er met de schoolkinderen op uit, telkens als er op de velden iets te doen viel en leefden hierin geheel met de bevolking mede. Bij haar bezoek aan de Karo-hoogvlakte heeft (indien haar voorstelling van de zaak geheel juist is), Augusta de Wit het getroffen, dat de zendingschooltjes in verband met den veldarbeid gesloten waren. Het heeft haar aanleiding gegeven met geringschatting van het zendingsonderwijs te spreken; doch als er niets anders tegen dit onderwijs kon worden ingebracht, zou de zaak niet alleen niet heel erg zijn, maar eerder haar goede zijde hebben. Mijn ervaring is, dat in het Karoland lang niet in die mate afkeer van veldarbeid (van handenarbeid in het algemeen) en daarnaast die jacht op baantjes bestaat als in Tapanoeli.

Is het daaraan wellicht ook mede toe te schrijven, dat de arbeid van den landbouwkundige in dienst van het Bataksch Instituut op de Karo-hoogvlakte bij de bevolking is ingeslagen, terwijl men van resultaten van den arbeid van den door de Rijnsche Zending in de Tobalanden aangestelden, naar veler indrukken toch ijverigen, voortvarenden en goed onderlegden landbouwkundige niets hoort, of wat men er zijdelings van hoort, op mislukking schijnt te wijzen?

Hoe dit zij, een feit is, dat in het algemeen in de Bataklanden de verstandelijke ontwikkeling in sneller tempo heeft plaats gehad dan de economische, en dat ook de zedelijke vorming geen gelijken tred heeft kunnen houden met de eerste, een gewoon verschijnsel trouwens in de wereld in tijden van het baanbreken van 'verlichting' in den een of anderen vorm. De zaak is, dat economische vooruitgang geheel afhangt van de gelegenheid om hetzij kennis, hetzij werkkracht productief te maken. Verstandelijke ontwikkeling is wel daarbij een gunstige factor, maar zonder meer is ze niet genoeg. Zij grijpt wel de gelegenheid aan, als zij ze vindt, maar zij schept ze niet. En wat zedelijke vorming aangaat, deze gaat reeds uit haar eigen aard langzamer, want zedelijke inzichten en gewoonten, zullen ze eenige vastheid hebben, moeten opgroeien uit en zich voegen naar den geheelen maatschappelijken toestand. Opzettelijke zedelijke opvoeding speelt daarbij een betrekkelijk ondergeschikte rol en heeft trouwens ook slechts kans van slagen als en voor zoover ze past bij de behoeften van den maatschappelijken toestand.

Allereerst vraagt de economische vooruitgang onze aandacht. Hoe dien te bevorderen? Moet ook hierbij het onderwijs een rol spelen? Zeer zeker, maar naast het onderwijs, dat reeds besproken is (dat der volks-, resp. zendingsscholen, der scholen 2e klasse of zoogenaamde 'standaard'-scholen en der Hollandsch-Inlandsche scholen) en dat onmisbaar is en nog geleidelijk dient te worden uitgebreid, is er dringend behoefte aan onderwijs, dat de beteekenis van den handenarbeid doet uitkomen en dezen in eere herstelt. De inlandsche wereld zelf gevoelt die behoefte in het algemeen nog niet, maar Europeanen, die in het volk belang stellen (ambtenaren, zendelingen en andere particulieren) en een beter inzicht hebben in de economische vraagstukken dan de inlander, wien het aan maatschappelijken zin over het geheel nog ontbreekt, spreken haar des te nadrukkelijker uit. En ze laten het hierbij niet. De Rijnsche Zending, met name wijlen zendeling Pohlig, komt de eer toe reeds omstreeks 1897 of 1898, zij het nog op kleine schaal, begonnen te zijn met eenvoudig, practisch handwerksonderwijs. Uit dien arbeid van Pohlig is gegroeid een industrieschool, eerst te

Siantar (Na Roemonda), thans te Lagoe Boti gevestigd. Dit voorbeeld is nagevolgd door zendeling Brinkschmidt te Sidikalang. Vermelding verdient, dat uit Pohlig's werk zich ook heeft ontwikkeld een drukkerij, eigenlijk niet tot de industrieschool behoorend, ofschoon in een van de gebouwen daarvan ondergebracht. Deze drukkerij, met er aan verbonden binderij, levert goed werk.

Ook in het Karoland is, zooals hiervoor reeds werd aangeduid, ambachtsonderwijs ter hand genomen vanwege het Bataksch Instituut. Zijn ambachtsinrichting te Kaban Djahe, onder leiding van Van Bendegom, is minder een school in eigenlijken zin, dan een werkplaats, waar de gelegenheid om zich practisch te bekwamen hoofdzaak is. Oorspronkelijk zat bij de oprichting de gedachte voor, dat de a.s. Karosche ambachtslieden vooral gelegenheid tot werk zouden vinden bij den bouw en het onderhoud der in de buurt van Beras Tagi op te richten en reeds bestaande landhuizen van Europeanen. Dit denkbeeld raakte tijdelijk op den achtergrond. Hoofddoel zou toen zijn aansluiting aan de - deels nog te scheppen - behoefte der inheemsche bevolking, een ongetwijfeld gezonde basis. Maar de latere gang van zaken dreef weer in de oorspronkelijke richting.

Overigens is de zaak nog te kort in gang om een oordeel over het welslagen te kunnen vellen. De indrukken van ter zake bevoegden over de aanvankelijke resultaten zijn gunstig.

Hoe staat het met de m o g e l i j k h e i d om als handwerksman een bestaan te vinden? Het feit, dat velen op de behoefte aan handwerkslieden gewezen hebben, veronderstelt, dat er voor dezen plaats is, r e e d s n u. Toch zal naar alle waarschijnlijkheid het aantal, dat in handenarbeid alleen voldoende levensonderhoud vindt, voorloopig nog vrij beperkt zijn. De behoefte zal toenemen naarmate de bevolking in haar geheel economisch en maatschappelijk op zoodanig peil komt, dat vraag ontstaat naar beter woning, talrijker en gerieflijker verkeersmiddelen, kortom naar die velerlei stoffelijke dingen, die het leven veraangenamen. Zijn daarvoor de voorwaarden reeds in voldoende mate aanwezig? In sommige streken begint het er op te lijken, en dat zijn die gebieden vooral, waar de invloed der Europeesche landbouwondernemingen zich doet gevoelen. Zonder blind te

zijn voor hare moreele gevaren, kan ik het niet anders inzien of deze ondernemingen dragen ten zeerste bij tot den economischen vooruitgang van het volk. Op ééne voorwaarde echter, n.l. *dat de regeering streng toezie, dat de rechten der inlandsche bevolking ten volle worden ontzien*. Juist omdat aanvankelijk deze voorwaarde niet aanwezig was, heeft de tabakscultuur ter Sumatra's Oostkust voor de Karo-Bataks der Doesoen zulke funeste gevolgen gehad, gevolgen, die deels niet meer zijn weg te nemen. Toch is nu de toestand veel verbeterd en genieten thans vele Bataks, ook van de Doesoen, van de algemeene welvaart van dit gewest, die nog altijd in hoofdzaak, om niet te zeggen geheel, op de Europeesche ondernemingen is gegrond. Met name zijn de materieele voordeelen, die de bewoners der Karo-hoogvlakte door de nabijheid van het cultuurgebied genieten, zeer in het oog springend. Hetzelfde geldt van de Tobasche landstreken om den zuidoostelijken hoek van het Tobameer ten opzichte van het Siantarsche cultuurgebied, en van Angkola c.a. ten opzichte van de rubberondernemingen in het Batang Toroesche. Openstelling voor den Europeeschen landbouw van de boschrijke Daïrilanden, het achterland van Baroes en van Si Bolga zullen m.i. dezelfde gevolgen hebben, omdat men er nu wel verzekerd van kan zijn, dat de regeering tegen machtsmisbruik der ondernemers met kracht zal optreden.

Stellen wij ons in het kort voor oogen, wat de nabijheid eener cultuurstreek beteekent.

Allereerst het niet te onderschatten voordeel van de onmiddellijke nabijheid eener ruime markt voor de allereerste levensbehoeften (voedingsmiddelen). De in de laatste jaren ontstane groote uitvoer van rijst en van eendeneieren uit Toba naar Siantar, de zoo verrassend snel geslaagde verbouw van aardappelen op de Karo-hoogvlakte, de pas beginnende teelt van Europeesche groenten aldaar, het als met een tooverslag in het leven geroepen en zich nog aldaar uitbreidend inlandsch transportwezen (ossenkarren), de belangrijke verbetering en waardevermeerdering van het paardenras zijn teekenen, dat zich bronnen van volkswelvaart hebben geopend, waaraan men vroeger niet had durven denken.

Maar dan is het ook duidelijk van hoeveel belang het

moet worden geacht, dat betere kennis omtrent land- en tuinbouw, verzorging van vee, enz. onder het volk worde gebracht. Oude en verouderde methodes en primitieve werktuigen zullen door betere en meer rationeele moeten worden vervangen. *Onderwijs* in deze richting is dringend noodig en zal, nu landbouw en veeteelt van zooveel meer belang zullen gaan worden, de belangstelling van het volk hebben. De inlander, die de school heeft afgeloopen, zal het niet meer beneden zich achten zich aan deze takken van bestaan te wijden. Er is een nieuw veld voor zijn weetgierigheid geopend.

Nog een ander gezichtspunt doet zich hier voor in verband met verschijnselen, in de rubberproduceerende streken van Tapanoeli (Batang Toroe) waar te nemen.

Evenals op de Karo-hoogvlakte de Batak betrekkelijk vlug de nieuwe, Europeesche wijze van het verbouwen van aardappelen heeft afgezien en met goeden uitslag nagevolgd, heeft de bevolking van het Batang-Toroesche heel spoedig de voordeelen leeren inzien van de wijze van aanplanting, behandeling en aftapping der Hevea-boomen door de Europeesche ondernemers. Met dit gevolg, dat de bevolking diezelfde methodes is gaan toepassen. Ja, ze is nog verder gegaan, althans sommigen onder haar. Dezen hebben ook de wijze van bereiding goed gadegeslagen en zijn toen zelf met het *bereiden voor de markt* van het product begonnen. Eenvoudige, door menschenkracht gedreven werktuigen verrichten voor hen hetzelfde werk als de door mechanische beweegkracht gedreven machines der ondernemingen! Het blijkt dus in deze streek zelfs mogelijk, dat de bevolking zelve *rechtstreeks* voordeel trekt van den verbouw van cultuurgewassen voor de wereldmarkt. Zij dankt dit ongetwijfeld, naast haar ondernemingslust, aan het goede onderwijs der gouvernements-inlandsche scholen 2e klasse, waardoor een vrij groot deel der bewoners verstandelijk goed onderlegd is. Enkelen zijn reeds zoover gegaan, dat ze ook rechtstreeksche verbindingen hebben aangeknoopt met Europeesche handelshuizen.

Wil dit nu zeggen, dat de inlanders hier reeds rijp zijn voor het drijven van ondernemingen op Europeeschen voet? Dat zal nog wel niemand durven beweren. Behalve aan

groote kapitalen en aan de voor het uitoefenen van zulke bedrijven noodige technische, economische en commercieele kennis - geen kleinigheden voorwaar! - missen zij voorshands nog de eigenschappen van nauwgezetheid, betrouwbaarheid, zuinigheid op tijd en materiaal, waarvan de winstgevendheid van zoo'n bedrijf, vooral als de winstmarge klein is, veelal afhangt. In den grond zijn dit zedelijke eigenschappen, immers samenhangende met onze begrippen van plichtsgevoel en gevoel van verantwoordelijkheid, en de inrichting der Bataksche maatschappij is niet de meest geschikte leerschool geweest om deze eigenschappen tot ontwikkeling te brengen. De zending, die veel werk door middel van inlandsche krachten moet verrichten, ondervindt dit dagelijks. Toch heeft ze enkelen in haar dienst, die toonen verantwoordelijkheid te kunnen dragen. De beste leerschool is ook hier het leven, de practijk.

Een behandeling van het onderwijsvraagstuk zou een groote leemte vertoonen, indien daarbij niet de aandacht was gewijd aan het meisjesonderwijs. Het behoeft wel geen betoog, dat geen gezonde maatschappelijke ontwikkeling mogelijk is, als de vrouw ononderwezen blijft. Zij behoeft niet in alles met den man gelijk op te gaan, in de Bataksche maatschappij nog veel minder dan in de onze, maar men mag toch wel eischen, dat de meisjes allen het elementaire onderwijs der volksschool (zendingsschool e.d.) of elders dat der gouvernementsinlandsche scholen 2e klasse tot het einde toe genieten.

Voor enkelen, die zich aan het onderwijs willen wijden, zal gelegenheid moeten zijn verder te gaan. Of daarnevens nog onderricht in bijzondere vrouwelijke handwerken noodig is, zal eerst dan kunnen blijken, als de vrouwelijke jeugd in haar geheel het gewone onderwijs der elementaire scholen geniet. Ook zal dan de vraag onder de oogen moeten worden gezien of tot zulk onderricht afzonderlijke meisjesscholen noodig zijn, dan of het kan worden gegeven in meisjesklassen van een overigens gemengde school. Tot laat ons zeggen het 12e jaar is er toch zeker om redenen van sexueele moraal geen bezwaar tegen coëducatie. Van dat algemeen deelnemen der meisjes aan het primaire onderwijs staan we echter nog ver af, zelfs op de zendingsscholen in de Bataklanden, die op dit punt wel een tegenstelling vormen met

de zendingsscholen elders in onzen archipel. Vermoedelijk is de Bataksche zienswijze in zake de beteekenis der vrouw hieraan niet vreemd. Toch is er een kentering merkbaar en de mogelijkheid is - nu bij enkelen de oogen opengaan - niet uitgesloten, dat in korten tijd een volslagen omkeer in de opvattingen daaromtrent tot stand komt. Het ligt op den weg der tegenwoordige onderwijzers vooral, om het besef te wekken van de noodzakelijkheid eener onderwezen vrouwelijke jeugd.

Vatten wij het vorenstaande kort samen, dan komen wij tot de volgende slotsom:

Voor de harmonische ontwikkeling der Bataksche maatschappij en ter voorkoming van een al te zeer verstandelijke, quasi geleerde opleiding is noodig:

1° Aanvulling van het tegenwoordige onderwijs (zendingsscholen, inlandsche gouvernementsscholen der 2e klasse en een niet te groot aantal Hollandsch-Inlandsche scholen) met

a. onderwijs in handenarbeid (ambachtsonderwijs),

b. (plaatselijk) onderwijs in de beginselen der economische en handelswetenschappen,

c. onderwijs in land- en tuinbouw, en in veeverzorging;[1)]

2° algemeene deelneming van de vrouwelijke jeugd aan het elementair onderwijs.

In de boven gegeven uiteenzetting is bijna uitsluitend het *onderwijs* ter sprake gebracht en niet dan ter loops gewag gemaakt van het vraagstuk der *opvoeding*. Dit is niet zonder opzet geschied. Het laatste vraagstuk toch is zóó omvangrijk en tevens zóó moeilijk (het is trouwens eerst in de laatste jaren ter sprake gebracht), dat het van overschatting van eigen kracht zou getuigen, indien ik meende geroepen te zijn daarvan ook maar bij benadering een oplossing te geven. Iets anders evenwel is, het zich ten plicht te stellen, op sommige punten de aandacht te vestigen en de vraagstukken toe te lichten, waartoe, meen ik, mijn veeljarige aanraking

1) Vgl. hierbij blz. 27 van den overdruk van het in den aanvang genoemde opstel van J.G. van Heyst, waar een en ander wordt medegedeeld over een bijzonder soort van ‘rural schools’ in de Central Provinces van Britsch-Indië.

met de Bataks en de bestudeering van dit volk mij het recht geven.

Voorop sta deze algemeene waarheid, dat opvoeding veel meer plaats grijpt langs indirecten, dan langs directen weg en dat, waar dit reeds geldt van het werk der opvoeding van een individu, het in dubbele mate waar is voor een geheel volk.

Waar de opvoeding opzettelijk is, heeft men zich natuurlijk een bepaald doel, een zekeren norm, een ideaal gesteld, dat men tracht te naderen. Waar wij hier handelen over een geheel volk en zijn vorming en ontwikkeling, meer in het bijzonder in economisch opzicht, zal dat doel moeten zijn, dit volk zoo ver te brengen, dat het in staat is economisch zich zelf te handhaven en voortaan zich zelf te ontwikkelen naar eigen aard en aanleg. Daarmede heeft dan de opvoeder - en dit is het karakter van elke ware opvoeding - zichzelf overbodig gemaakt. Dat voor de Bataklanden dit doel nog lang niet bereikt is, behoeft waarlijk geen betoog. Ware het wel zoo, deze studie zou niet geschreven behoeven te worden.

Heb ik zooeven opgemerkt, dat het vraagstuk van de opvoeding van een inlandsch volk a l s v r a a g s t u k pas van de laatste jaren dagteekent, dan wil dit geenszins zeggen, dat de opvoeding zelf ook eerst in de laatste jaren is ter hand genomen. Feitelijk is die reeds begonnen, deels opzettelijk, maar voor veel grooter deel onopzettelijk, van het oogenblik af, dat èn de regeering èn particulieren, inzonderheid de zending, zich aan een inlandsch volk laten gelegen liggen. Met hetzelfde recht als van sommige wetten wordt gezegd, dat ze hebben: ‘opvoedende kracht’, kan dit van menigen regeeringsmaatregel worden getuigd, ja, feitelijk reeds van het optreden zelve eener westersche regeering op het gebied van een inlandsch volk. En in zeer bijzondere mate geldt het van het onderwijs en van het optreden der zending. Wat in het bijzonder de Bataklanden betreft, men weet, dat een groot deel daarvan tot het terrein der zending behoort: nu ook Mandaïling is opgenomen in het arbeidsveld der Doopsgezinde zending, zou men haast kunnen zeggen: de Bataklanden in hun geheel.

Bij de bespreking van de beteekenis der zending heb ik vroeger (‘Van Medan naar Padang en terug’ blz. 50 e.v.)

opzettelijk de g o d s d i e n s t i g e zijde der zaak uitgeschakeld. Bij de beoordeeling van mijn werk van de zijde der zending is dit wel eens min of meer uit het oog verloren. Ditmaal wil ik niet angstvallig dit teere punt vermijden.[1)] Indien van de zijde der zending wordt betuigd, dat juist de godsdienstige zijde voor haar de hoofdzaak is, heeft ze volkomen gelijk. Niemand verlangt ook iets anders van haar, en indien sommigen wellicht den indruk hebben gekregen, dat haar bemoeiingen wel eens wat al te veel buiten het godsdienstige kader vallen, dan is dit voor een deel aan de zending zelf te wijten, die, om buiten den eigen kring haar werk aan te bevelen, in den laatsten tijd wel eens wat al te veel den nadruk heeft gelegd op wat ze buiten het strikt godsdienstig terrein verricht en op de beteekenis daarvan voor den maatschappelijken vooruitgang. Wie haar arbeid van nabij kent, weet echter, dat ze moeilijk anders kan; dat zij, ook ter bereiking van haar g o d s d i e n s t i g doel, tot allerlei arbeid op ander gebied is gedrongen. Daar liggen dan ook de punten van aanraking met de regeering en met particulieren, die maatschappelijke en economische doeleinden nastreven; i.e.w., behalve godsdienstige macht is de zending ook een cultuurmacht. Zij is dit laatste evenwel ook reeds, al zou ze zich tot louter godsdienstigen arbeid bepalen, althans geldt dit voor volken als de Bataks, en het is deze zijde, waarop ik het licht wil laten vallen.

De zending toch is niet minder dan een aanval op vrijwel geheel het geestelijk bezit van een animistisch volk. Maar het blijft niet bij het ‘geestelijke.’ Dit is zoozeer vergroeid met het maatschappelijk denken, ja zelfs met het gewone, dagelijksch bedrijf (men denke aan den landbouw en de daarmede verbonden, godsdienstige plechtigheden, aan verbodsbepalingen enz.), dat ook dit den invloed van veranderingen in de godsdienstige denkwijze ondervindt. Vrijwel niemand zal durven ontkennen, dat vervanging van het ‘Heidendom’ dezer volken door het Christendom, in welken vorm dan ook, winst en vooruitgang beteekent. Zelfs al neemt men

1) Evenwel niet het in zijn vollen omvang behandelen. Dit zou, bij zoo uiteenloopende opvatting omtrent de waarde van den godsdienst in het algemeen en van het Christendom (in zijn velerlei vormen!) in het bijzonder, tot niets leiden.

aan, dat de verandering oppervlakkig is, dat bij de omhelzing van den nieuwen godsdienst veel van het oude bewaard blijft, dat zich slechts hult in een nieuwen vorm - vermoedelijk gebeurt dit op grooter schaal, dan vele zendingsvrienden, die zich over den overgang verheugen, denken -, niettemin is sedert dien overgang een andere richting ingeslagen, die wellicht geruimen tijd nog bijna parallel schijnt te loopen met de oude, doch op den duur zich hoe langer hoe meer daarvan moet verwijderen. Er is een andere g e z i n d h e i d gewekt, en deze, meer dan de dogmatische zuiverheid, bepaalt den ontwikkelingsgang. Een factor van groote beteekenis is, dat bij de oprecht-overtuigden (en dat zijn zij, die vroeger ook met hun 'heidendom' ernst maakten) een bron van groote kracht en troost is ontsloten. Deze zijn gewoonlijk onder de eerste bekeerlingen naar verhouding vrij talrijk. Het is daarom, dat vooral in de eerste tijden de godsdienstige factor tevens maatschappelijk van bijzonder groote beteekenis is. Maar dit blijft zoo niet. Zoodra breede volksscharen overgaan, treedt het persoonlijkdoorleefde op den achtergrond. Is eindelijk eenmaal het volk in zijn overgroot deel min of meer 'gekerstend', heeft de nieuwe staat van zaken zich bevestigd, dan wijken vanzelf de godsdienstige drijfveeren terug en doen zich stoffelijke en maatschappelijke - de vrome zal zeggen 'wereldsche' - belangen weer krachtig gelden. Ook de warmste zendingsvrienden zullen gereedelijk erkennen, dat het vraagstuk van den algemeenen vooruitgang niet in de eerste plaats door godsdienstige factoren wordt beheerscht. Deze zullen wel van invloed blijven, en met name voor volken als de Bataks is het nauwelijks denkbaar, dat de godsdienst niet van grooteren invloed zou zijn op het zedelijk handelen, dan bij de Europeesche volken van den tegenwoordigen tijd. Men zou ze dan ook een slechten dienst bewijzen door ze te maken tot sceptici of tot godsdienstloozen, laat staan tot spotters. Toch hoede men zich voor overdreven verwachtingen in zake den invloed van den godsdienst op het maatschappelijk leven in zijn geheel. Zelfs op de gemoedsbeschaving is de invloed van den godsdienst geringer, dan velen zich voorstellen. Men is gewoon van onze westersche beschaving te spreken als van een Christelijke beschaving. Dit is ze alleen, als men

het woord Christelijk in zeer ruimen zin neemt, en erkent, dat in onze beschaving heel wat elementen zijn opgenomen (van klassieken en van germaanschen oorsprong), die met het specifiek-christelijke niets gemeen hebben. Blijkens zijn oorkonden (de Synoptische Evangeliën bovenal) legt het Christendom, niet minder dan de Islam, den nadruk op de eschatologie, hecht het niet alleen weinig waarde aan stoffelijke welvaart, menschelijke wetenschap, kunst enz., maar beschouwt al deze goederen als beletselen om te komen tot 'het leven'. Daarentegen verheerlijkt het de armoede om haar zelf, en spreekt de 'onwijzen naar de wereld' zalig. Ascese en wereldverzaking treden in het oorspronkelijk Christendom sterk op den voorgrond. 'Wat baat het den mensch, zoo hij de geheele wereld wint, en lijdt schade aan zijn ziel?' is 'het' woord, dat de zending gaarne tegenover den drang naar wereldschen vooruitgang stelt. Mijn doel is allerminst, om de diepe waarheid van dit woord te ontkennen. Maar men zal moeten toegeven, dat het niet prikkelend werkt op het streven naar economische verheffing.

Zeker, de natuur gaat boven de leer. Als de zendeling Schomerus in het eerste hoofdstuk van zijn bovengenoemd boekje bij de beschrijving van de taak des Christendoms tegenover de niet-Christelijke volken de piëtistische motiveering van het zendingswerk wil vervangen zien door een andere, dan doet hij dat om redenen van practijk. Zonder de waarheid van de 'Höllen-theorie' of de leer der eeuwige verdoemenis te willen ontkennen, wil hij haar toch, als schadelijk voor een blijmoedigen zendingsarbeid, in de practijk der zending liefst buiten werking stellen. Misschien - zoo wil ik opmerken - zullen de ondervindingen der zending er haar ook nog eens toe brengen de 'absoluutheid van h e t Christendom,' ze moge haar dan in theorie willen handhaven, in de practijk op te bergen, omdat ze hetzelfde, zoo niet meer, bereiken kan met de verkondiging van het 'relatief betere.'

Waartoe deze opmerkingen? Om de zending te bewegen, water in haar wijn te doen? Geenszins. Zij zou er zich trouwens niet toe laten bewegen. Hoogstens zal zij, door de practijk geleerd, in de richting als ook in het boekje van Schomerus wordt aangegeven, haar methodes wijzigen en

daarmede zichzelf en de resultaten van haren arbeid allerminst schaden. Hoofddoel echter van mijn opmerkingen is te doen uitkomen, dat een *specifiek*-Christelijke (en hetzelfde geldt van een *specifiek*-Mohammedaansche en van elke andere *specifiek*-godsdienstige) opvoeding volstrekt geen waarborgen oplevert voor den algeheelen stoffelijken en geestelijken vooruitgang, ja, consequent volgehouden, zelfs als een rem kan werken. Hiermede wordt geenszins ontkend, dat in het Christendom (en ook - zij het m.i. in mindere mate - in andere ethische godsdiensten) regeneerende krachten schuilen, die van uitnemende waarde zijn.

Welke ook de gevaren van een materieele welvaart mogen zijn - zonder deze is de ontplooiing van een hooger verstands- en gevoelsleven, een werkelijke *ontwikkeling* van godsdienst, wetenschap, kunst, kortom van al die ideëele goederen, die het wezen van waarachtige beschaving uitmaken, niet denkbaar. Daarom kan men zich, dunkt mij, gerust verheugen over den grooten materieelen vooruitgang der Bataklanden, zonder blind te zijn voor de tijdelijke gevaren, die deze voor uit hun evenwicht geraakte inlanders medebrengt. Ook de zending zal ondervinden, dat een economisch sterk volk op den duur gemakkelijker toegankelijk blijkt voor hooger opvattingen en tot krachtiger persoonlijk besef van eigen waarde en roeping komt.

Laat mij thans de aandacht mogen vestigen op een andere zijde van den invloed van het zendingswerk, die niet zoo de algemeene aandacht trekt. Hetzij de zending reeds van den aanvang af polemisch optreedt, hetzij ze eerst na de vorming van een grootere of kleinere gemeente meer opzettelijk stelselmatig godsdienstonderwijs geeft, door bijv. voor aanstaande doopelingen of aannemelingen een uiteenzetting te geven van wat voor haar de hoofdwaarheden van het Evangelie zijn, in beide gevallen (en de Rijnsche zending combineert de beide methodes) richt ze zich tot het denken der bevolking, zij volgt daarbij den weg van redeneering en overreding. Nu is de Batak een geboren ‘raisonneur’, maar zijn talent in dezen heeft zich gewoonlijk alleen bewogen op het gebied van het recht (en op dat van de liefde, maar dat wil ik hier buiten beschouwing laten). Kenschetsend is wel, dat in het Karoosch het woord voor

jongeling letterlijk ‘redenaar’ beteekent! Zoo dikwijls rechten of belangen met elkander in botsing komen, zoo dikwijls m.a.w. verschil van opvatting niet slechts mogelijk is, maar ook telkenmale voorkomt, toont de Batak een groote mate van scherpzinnigheid in het verdedigen van zijn standpunt. Omtrent hun wereldbeschouwing of godsdienst echter bestaat, bij alle primitieve volken feitelijk, geen verschil. De een mag het wat ernstiger opnemen dan de ander, maar de waarheid er van staat voor allen vast, ook zonder dat ze zich daarvan rekenschap geven. Ze is geen onderwerp van discussie. Deze zekerheid nu wordt door de zending, door haar polemiek en haar onderwijs, aangetast. *De godsdienst wordt iets, waarover men verschillend denken kan; de zin voor kritiek is opgewekt*. Over de gevolgen daarvan denke men niet gering. Geldt de kritiek eerst wellicht alleen het Heidendom, welks onvolkomenheid en onwaarheid men leert inzien, het kan niet uitblijven, of ook het Christendom wordt voorwerp van verstandelijke redeneering, vooral als men kennis krijgt van het feit, dat er ook in het Christendom verscheidenheid is. De Rijnsche zendelingen hebben dit reeds ondervonden. Niet alleen is er door connecties met Singapoera een soort van stille propaganda voor het Methodisme ontstaan, ook inwendig heerscht er in de Bataksche Christenheid een zekere gisting. Er is een soort van sektewezen ontstaan. Zoo hoort en leest men van de Parsitekka. Wat die eigenlijk willen is niet recht duidelijk; de berichten der zending laten er zich weinig over uit. Vermoedelijk is het een min of meer ‘nationale’ strooming. Ook de iets beter bekende sekte der Parmalim verdient hier vermelding. Ze moge deels onder Mohammedaanschen invloed zijn ontstaan, zij vertoont even goed sporen van Christelijke herkomst en heeft tevens door haar vereering van Singa Mangaradja een nationalen stempel. De zending ziet deze beweging begrijpelijkerwijze met leede oogen aan en de regeering is haar, deels terecht om sommige niet toe te laten uitingen, ook niet al te welwillend gezind. In onze oogen is hun ‘geloof’ ook inderdaad een wonderlijke vermenging. Op de Bataks schijnt deze beweging evenwel grooter aantrekkingskracht uit te oefenen, dan men oppervlakkig wel meent, en waren de omstandigheden haar niet zoo ongunstig (de goed georgani-

seerde zending zal haar wel te machtig blijken), dan weet ik niet of ze niet een groot deel der Tobasche bevolking zou meesleepen. Het wil mij voorkomen, dat in deze bewegingen tot uiting komt het verlangen van een grooter of kleiner volksdeel naar een godsdienst meer in overeenstemming met hun eigen behoeften en aspiraties, en de vraag is niet ongerechtigd of deze onderstroomingen niet mettertijd van invloed zullen zijn op de vorming van een nationale kerk.

Al moet de zedelijke opvoeding voornamelijk plaats hebben door de practijk van het leven zelf, door het milieu, waarin het volk leeft en opgroeit, dit wil nog niet zeggen, dat inmenging van buiten op dit punt niets vermag. Immers, èn regeering èn zending hebben op dat milieu invloed, en werken daardoor middellijk mede tot de vorming van het volk. Maar kan ook niet meer rechtstreeks iets worden gedaan? Mij dunkt van wel. *Het onderwijs zal meer dan tot dusver aan de opvoeding moeten worden dienstbaar gemaakt*. De oplossing moet naar twee kanten worden gezocht, 1° in verbetering van het onderwijzend personeel, 2° passender leerstof.

Het eerste punt is nog belangrijker dan het tweede, maar is tevens het moeilijkst tot uitvoering te brengen. Ware dit niet zoo, de oplossing zou al heel eenvoudig zijn, men had slechts te zorgen voor onderwijzers, van wie een heilzame, persoonlijke invloed uitging. Een goed onderwijzer met opvoedkundig inzicht maakt vanzelf niet alleen alle leerstof dienstbaar aan karaktervorming, ook zijne wijze van doen, zijn optreden, zijn voorbeeld, kortom zijn geheele persoonlijkheid werkt op de leerlingen opvoedend. Zulke menschen zijn zeldzaam, ik weet het. Maar dit is geen reden, noch voor het regeerings-, noch voor het particulier onderwijs, om niet met alle middelen naar het in dezen bereikbare te streven.

Ten aanzien der leerstof geeft ons het zendingsonderwijs een kostelijke vingerwijzing. In materieel opzicht gewoonlijk bij het regeeringsonderwijs achterstaande, heeft echter het zendingsonderwijs bij de karaktervorming iets voor door zijn gebruikmaking van de Bijbelsche verhalen. Niet aan het

feit dat ze zijn *Bijbelsche* verhalen, maar daaraan, dat ze zijn *verhalen*, 'geschiedenissen',[1] ontleenen ze hun karaktervormende waarde.[2] Het Joodsche volk is er het levend voorbeeld van, welk een kracht er bij de opvoeding uitgaat van het levendig houden der voorvaderlijke overlevering.

Bij volken als de Bataks ontbreekt te veel het historisch besef; zij weten niets, letterlijk niets van het voorgeslacht en wat er nog aan overgeleverde verhalen bestaat, is, zooals bij vergelijking met de overige folk-lore der Indonesische volken blijkt, dikwijls meer mythisch dan legendarisch gekleurd. Toch zou het reeds een stap in de goede richting zijn, indien onder goede leiding de eigen verhalen op school werden verteld en toegelicht. De, helaas te weinige, verhalen, die ik van de Karo-Bataks ken, bevatten - behalve dat ze uit letterkundig oogpunt vaak niet zonder waarde zijn - allerlei, waarvan een goed onderwijzer een kostelijk gebruik kan maken. Oude, thans verdwenen of verdwijnende toestanden, leven er nog in voort, en vele zijn niet zonder humor en menschenkennis. Ik twijfel er niet aan, of dit zal ook van de Tobasche en Mandailingsche verhalen gelden. Een groot voordeel van het gebruik van deze literatuur is, dat ze van het volk zelf is.

In deze lijn voortgaande voel ik veel voor het ook in verhaalvorm mededeelen van allerlei nieuwe dingen. Niets dat zoo geschikt is om ongemerkt en op prettige wijze kennis en leering mede te deelen, dan de verhaaltrant. Het is volstrekt niet noodig, zelfs af te keuren, om er opzettelijk de moraal aan toe te voegen. Levensbeschrijvingen, reisverhalen, alles natuurlijk aanvankelijk pasklaar gemaakt voor het bevattingsvermogen, schijnen mij bij uitstek geschikte opvoedende lectuur en tevens een goede voorbereiding voor

1) Dit is natuurlijk niet hetzelfde als 'geschiedenis'.
2) Ik mag niet nalaten hier de opmerking te maken, dat de Rijnsche zendelingen niet bovenal om de p a e d a g o g i s c h e waarde dier verhalen deze gebruiken. Voor hen zijn ze o n m i s b a r e o n d e r d e e l e n van d e h e i l s g e s c h i e d e n i s. Wordt dit op den voorgrond gesteld, dan krijgen ze een heel ander karakter en kunnen ze op den geest van den inlander een wonderlijken invloed oefenen. De opstand der Herero's heeft bewezen, welk een ongewenscht gebruik dan van die verhalen kan worden gemaakt. Ook in de Bataklanden kan men personen ontmoeten op wier geest deze verhalen verwarrend hebben gewerkt.

meer opzettelijk onderwijs in geschiedenis en aardrijkskunde.

Eindelijk lijkt mij voor meer gevorderde leerlingen en ook voor de inlandsche onderwijzers zelf eenige o p z e t t e l i j k e voorlichting omtrent ethische en moreele vraagstukken gewenscht. Het beste ware, indien een naar verstand en hart boven de meerderheid uitstekende inlander - misschien voorloopig nog onder Europeesche leiding en voorlichting - er toe kon worden gebracht in bevattelijken en aantrekkelijken vorm een eenvoudige, practische levensleer te geven. Niet dat ik daarvan zoo'n groot heil verwacht. Ik herhaal het nog eens, dat de ervaring van het leven de beste opvoeding is. Maar het valt niet te ontkennen, dat bij de tegenwoordige, snelle veranderingen de menschen min of meer het spoor bijster raken. De ernstigen onder hen voelen het gemis aan een norm. Dit is mij op mijn jongste reis door de Bataklanden meer dan eens gebleken. Voor deze ‘zoekende zielen’ zou zoo'n werkje een leidraad, een houvast kunnen zijn, en allicht zou het kunnen meehelpen aan de vorming van een nieuwe, zich bij de veranderde omstandigheden en behoeften aanpassende ‘adat.’

Leiden.

M. JOUSTRA.

De Vlaamsche beweging en de oorlog.

'Arm België! het zóó welvarend landje, dat zich zoo kranig hield tijdens den oorlog, waardoor het overweldigd werd, zal het nu ten onder gaan door burgertwisten? Eens leek de beweging van de flaminganten - van diegenen onder de Vlamingen, welke gehecht blijven aan hun specifieke geaardheid, aan hun taal vooral - een versteviging te moeten wezen van de Belgische volkskracht, doordat zij de goede eigenschappen van het talrijkste gedeelte der Belgische bevolking tot ruime ontwikkeling brengt; zou deze beweging nu werkelijk een ontbindend element worden in de Belgische samenleving? Zal het koninkrijk uiteenvallen en zullen de beide deelen worden overgelaten aan buitenlandschen invloed, aan vreemde heerschzucht? Arm, arm België! Het had al zóóveel te verduren...'

Laat het nu uit wezen met dit geweeklaag over het arme België. Wat hebben wij aan de lappen van medelijden, waarmee men ons land wil bedekken? Wij bedanken voor sympathie op afstand. En van hem, die zich een meeningsuiting over onze binnenlandsche toestanden wil veroorloven, eischen wij, dat hij ze in hun vollen omvang bekijkt. Hij zal dan merken, dat niet zoozeer de Belgische natie, als wel de Vlaamsche Beweging een crisis doormaakt. In de broeierige hitte van de vijandelijke bezetting zijn de aanwassen van den Vlaamschen taalstrijd aan het zwellen gegaan en het zal straks blijken, dat hier eerder een zuiveringsproces aan den gang is, hetwelk ten slotte de Vlaamsche Bewe-

ging gezonder zal maken, en een nog harmonischer samengroeien van de beide elementen van het volksleven in België zal verzekeren. Dit zal blijken zoodra de groote massa van loyaal gebleven flaminganten in België geen verbanning naar Duitschland meer zal oploopen, als zij openbaarlijk haar oordeel uitspreekt over de gistingselementen, die onbezonnen broeders in de Vlaamsche Beweging brachten, zoodra ook de Belgische bevolking, niet het minst het Nederlandschsprekend gedeelte ervan, vrijelijk zal kunnen reageeren tegen de pogingen tot splitsing. Dan zal men inzien dat de Vlaamsche Beweging niet een nationaliteits-strijd om de politieke zelfstandigheid van een onderdrukt volk is, en dat de Vlamingen en de Walen, in plaats van de vuisten dreigend naar elkaar op te heffen, de handen ineenslaan tot een vasteren bond tegen het steeds dreigend gevaar van buiten.

De Belgische natie wordt geenszins bepaald door een staatsvorm. Zij zit vastgegroeid in de geesten en gemoederen der Vlamingen en der Walen. Wat hindert het onderscheid in verre afkomst en in taal? De Vlamingen zijn met de Walen door heel wat steviger banden dan die van het ras en de taal verbonden. Eeuwenlang ontwikkelde zich hun sociale en politieke leven parallel in dezelfde bestuurlijke omschrijvingen. Hun wetten en rechtspleging kwamen uit dezelfde grondbeginselen. Zij beleden denzelfden godsdienst en hadden dezelfde zedelijke opvattingen. Hun gezamenlijke economische en staatkundige belangen waren en blijven geheel identisch in het ingewikkeld Europeesch statenleven. Geen theoretisch geredeneer over nationaliteitsbegrippen vermag daarenboven iets tegen het feit dat de Belgen één natie zijn, omdat zij, Vlamingen en Walen, één natie *willen* zijn.

Is het dan alles maneschijn en rozegeur in het België, dat men nu idyllisch bezingt? Wie de werkelijkheid beleefde kan het niet beweren. Schrijnend zijn de klachten der strijders voor een beter leven van de Vlaamsche menschen en voor het in-eer-herstellen van hun taal.

De Vlaamschgezinden wilden mee in de jacht, die België had aangegrepen en voortdreef op een veld, waar de geestelijke en stoffelijke welvaart zich steeds ruimer uitbreidde. Zij verheugden zich mede in de bewondering, die België,

tijdens het tijdperk van zijn zelfstandig bestaan, op velerlei gebied van ieder ernstig beoordeelaar had kunnen afdwingen. Maar met leede oogen zagen zij hoe de economische ontwikkeling van Vlaanderen geen gelijken tred hield met die van de Waalsche streken, hoewel weinigen de oorzaken ervan trachtten te doorgronden. Terwijl Wallonië hoe langer hoe meer deelachtig was geworden aan de voordeelen der moderne grootnijverheid, die zich gevestigd had waar de grondstoffen en de kolen te vinden waren en er ruime gelegenheid voor winstgevende ondernemingen en winstgevenden arbeid bood, bleef Vlaanderen een conservatief landbouwgebied, waar zelfs de groote landbouwexploitatie geen ingang vinden kon, waar de overbevolking de loonen drukt en de uitwijking bevordert, waar de huisnijverheid in zwang blijft en het oude grootbedrijf als de spinnerij, weverij, dokarbeid en visscherij geen geschoolde arbeiders vereischt. Het drukte hen dat onze volkskracht nog niet geheel bekomen was van de verlamming opgedaan gedurende de honderden jaren van inzinking, waarin onze economische welvaart tot stilstand viel, alle veerkracht verslapte en het gevoel van eigenwaarde te loor ging. Het deerde hen, dat inzonderheid de Vlaamsche volksman nog lang niet presteert, wat hij vermag: zwak is bij hem de lust om zich hooger op te werken en hij blijft verkeeren in een staat van onverschilligheid voor hooger geestelijk leven en van moreele ondergeschiktheid, die ontzenuwend werkt op de algemeene volkskracht.

Pijnlijk ondervonden zij dat de middelen, die het geestelijk vermogen van hun streek- en taalgenooten tot volle productiviteit konden brengen, zoo jammerlijk in gebreke bleven. Ons onderwijs allereerst was niet geheel berekend op de nooden van ons bijzonder volksleven: vooral in de volksschool verspilde men veel kostelijken tijd aan het leeren van kundigheden, die de Vlaamsche bevolking minder te stade komen dan een goed geoefende, vaardige geest. Bleven verder ook de kringen der ontwikkelden niet op een meer dan gepasten afstand staan van den middenstand en de arbeiders? De welwill den onder deze ontwikkelden, die toch tot het volk neerbogen, om er voor te wezen, wat zij er voor moeten zijn, zij waren te weinigen in aantal en konden de kunde, die zij ontvangen hadden in een

andere taal dan de volkstaal, niet naar behooren meedeelen.

En ten slotte de staat? De staat deed voor de bewoners van de Vlaamsche gewesten hetgeen hij deed voor die der Waalsche gouwen, wat ook daaromtrent beweerd moge worden door sommige flaminganten, die van statistische gegevens uitgaan, waarvan zij den ondergrond niet naspeuren. Alleen hebben de regeeringen al te zeer het gebruik van het Fransch in Vlaanderen bevorderd en er aldus, onrechtstreeks, den afstand vergroot tusschen standen, die twee verschillende talen in den omgang gebruiken. Deze werking was aangevangen bij het stichten van den Belgischen staat. Wel schreef het Congres in artikel 23 der grondwet voor: 'Het gebruik van de in België gesproken talen is vrij; het kan alleen geregeld worden door de wet en slechts voor de handelingen van de openbare macht en voor de rechterlijke zaken'; doch bij de constituanten zat de bedoeling voor, de eenheid en de vastheid van den jongen staat te verzekeren door het hierheen te drijven dat België één nationale taal zou hebben, althans voor het staatsleven. De verslaggever Raikem verklaarde dit met ronde woorden in zijn verslag van 27 December 1830: 'Pour les actes de l'autorité la langue doit être unique, sauf la traduction à y ajouter dans les cas nécessaires.'[1)] Met één slag vernietigde de practische toepassing van dit stelsel het gebruik van het Vlaamsch in bestuur en gerecht, bij het onderwijs en in het leger. Verhoogde dit de samenhoudende kracht der Belgische natie in die mate als men het verwacht had? Het bleek achteraf dat dit niet het geval was en men mocht er zich in verheugen, dat andere factoren gewerkt hadden om de beoogde eenheid te verwezenlijken. Gelukkig werden regeeringspersonen en wetgevers er toe overgehaald de schadeposten van dit eentalig regiem in een tweetalig land in overweging te nemen; doch, ondanks de reeds zeer talrijke verbeteringen, blijven de naweeën van dit regiem, dat nu wettelijk afgeschaft is, nog nawerken, tot ongenoegen en schade van de Nederlandsch-sprekende bevolking en dus van de Belgische volkskracht in haar geheel.

De Belgische staat heeft de achteruitstelling van het Vlaamsch niet verwekt, alleen bevorderd. De lust om

1) Huyttens, Discussions du congrès national, T. I, p. 668.

Fransch te spreken is eeuwenoud bij de personen van de hoogere standen in Vlaanderen: de meerderheid onder hen wíl volstrekt Fransch spreken. Ik getuig daarbij vrijmoedig dat haast de geheele beschaafde stand in Vlaanderen zijn beschaafdheid verschuldigd is aan de koestering der Fransche cultuur - wat niet uitsluit dat wij ook zulk een cultuur hadden kunnen ontvangen van Nederlandsche zijde - en ik zal mij hoeden over te slaan tot het fanatisme van hen, die alle kwaad in Vlaanderen als een gevolg van verfransching beschouwen. Wat is er tegen dat Vlamingen uitstekend Fransch aanleeren en van de Fransche cultuur het vele goede overnemen, dat ze aanbiedt? Het kan de beschaving in Vlaanderen alleen ten goede komen. De groote vergissing zit hem in het feit, dat de hoogere standen in Vlaanderen den eerbied voor eigen aard verliezen en den beschaafden vorm der taal van hun volksomgeving niet kennen; in het feit ook dat de Nederlandsch-sprekende Vlaming nog te weinig achting heeft voor alles wat aan en van hem is om ook zijn taal te eerbiedigen en te doen eerbiedigen. Zoo staan wij nog voor omstandigheden, waarvan men al het hachelijke kan inzien, wanneer ik alleen in herinnering breng, dat het beste deel van de Vlamingen niet meer als tweede maar als eenige taal een andere taal gebruikt als die van het volk of nog slechts in kromtaal spreken kan met de minderen; dat zeer dikwijls een Vlaamsche bediende zich de taal van zijn meester moet eigen maken, omdat de meester zich niet gewaardigt de taal van het volk naar behooren aan te leeren; dat de osmose der volksbeschaving van omhoog naar omlaag niet kan geschieden; dat de man uit het volk, die rondom zich merkt dat het Fransch de taal geworden is van den welstand, het gezag, het fatsoen, er toe geraakt de beschaving te vereenzelvigen met het Fransch-kennen, en alle achting gaat verliezen voor zijn taal en - wat erger is - voor zichzelf; dat een Vlaming, die zich in de maatschappij opgewerkt heeft en toch trouw wil blijven aan de taal van zijn minder bevoorrechte streekgenooten, vooralsnog voor een zonderling doorgaat en niet kan verkeeren in de kringen, waartoe hij krachtens zijn ontwikkeling en stand behoort, zonder in zijn gemoed gemarteld en in zijn verschijnen geschaad te

worden door de verplichting zijn hooger geestes- en gemoedsleven uit te drukken in een taal, die niet met hm vergroeid is; dat een Vlaming met eene uitstekende ken nis van zijn moedertaal in de Vlaamsche provinciën niet kan bereiken, wat een Fransch-sprekende er wel bereikt met de uitsluitende kennis van de Fransche taal...

In deze ongunstige toestanden is uit de onverwoestbare levenskracht van de Vlamingen de Vlaamsche Beweging opgerezen. Zij tracht de Vlaamsche menschen naar omhoog te stuwen, zij wil al hun vermogens tot volle ontwikkeling brengen en in Vlaanderen een gemeenschapsleven wekken, dat bij den landaard past en even intens is als in alle landen van Europa.

Voor de intellectueele vertegenwoordigers van de Vlaamsche gedachte heeft deze Beweging geenszins het negatief karakter van een strijd *tegen* iets, en is zij een zéér positieve werking, die de kracht, welke opvoeren moet tot een beter leven, in de Vlamingen zelf ontwikkelt. Honderden en honderden waren over den lande, in stage bedrijvigheid, bezig aan het bevorderen van den cultureelen vooruitgang van hun taalgenooten; zij arbeidden bescheiden voort en vonden hun belooning in hun werk.

Naar den voorgrond waren anderen gedrongen, wier persoonlijke aanleg en inzicht in de samenleving hen opjoegen naar een meer combatief optreden: voor hen was de Vlaamsche Beweging in de eerste plaats een taalstrijd, een strijd tegen den verfranschenden invloed van de regeeringskringen, de kringen der autoriteiten, ambtenaren, grootnijveraars, groothandelaars, kapitaalkrachtigen, gestudeerden, die ook in de Belgische provinciën, waar het volk Nederlandsch spreekt, het Fransch als omgangstaal gebruiken. In dien ongelijken kamp voor de achterafstaande volkstaal, teeken van den Vlaamschen aard, verwachtten zij het meeste heil van een krachtdadig optreden op politiek gebied teneinde de wetgeving en het bestuur tot het vervlaamschen van Vlaanderen te nopen.[1)]

1) In de laatste jaren vóór den oorlog sprak men het meest van twee richtingen in de Vlaamsche Beweging: een die van den taalstrijd de hoofdzaak maakte, en een economische richting. Voor zooverre echter deze laatste een bijzonder Vlaamsch karakter draagt, kan zij begrepen worden onder de cultureele richting.

Deze ‘taalstrijders’ berekenden voor de Vlamingen de nadeelige gevolgen van het regiem van het eentalig staatsleven; zij bespiedden de vernederende handelingen van ambtenaren. Elke rechtsmiskenning, al was ze onwillekeurig begaan, vernederde en verbitterde hen, en wie met de Vlaamschgezinde Vlamingen ooit meeleefde, weet dat er iets is in het leven van elken Vlaming, die het Nederlandsch-spreken van zijn ouders meekreeg en daaraan getrouw wil blijven, iets dat hem pijn doet, omdat hij zich niet heelemaal thuis voelt in zijn eigen omgeving, iets dat hem wrokkig stemmen moet tegen alles wat hem kwetst in zijn gevoel van eigenwaarde, en hem belet, zelfs in de Vlaamsche provinciën, met de hoofdzakelijke en toch degelijke kennis van zijn taal te geraken, waar een ieder in eigen land met de kennis van eigen taal behoort te kunnen geraken. Vinnig en nijdig was, op politiek gebied, de kamp deze strijders voor de volkstaal in Vlaanderen. Moesten zij niet aanhoudend bij de wetgeving en het gouvernement aandringen, en dreigend dóórspreken om gedeeltelijke in-eer-herstellingen voor hun taal te bekomen? En hoe dikwijls weigerde men niet de flaminganten - men noemde ze ook wel ‘flamendiants’ - gehoor te verleenen of stuurde men ze heen met halve maatregelen, die door vele ambtenaren niet eens werden toegepast? Misnoegdheid over de staatsmacht bleef niet uit, en sommigen geraakten, in hun verbittering, zóóverre, dat zij de regeering zelf als zoodanig - hoewel veelal de meerderheid van haar leden afkomstig was uit de Vlaamsche gewesten - gingen voorstellen als gekant tegen alles wat Vlaming en Vlaamsch is. Stevig zat de wrok vast tegen de bewindslieden in het gemoed der vurigste taalstrijders.

De dwepers onder deze taalstrijders leefden daarenboven in een bizondere geesteshouding. Langs enkele zijden is de Vlaamsche Beweging, geboren in het bloeitijdperk van de romantiek, nooit geheel ontgroeid aan de school der rederijkers. Vooral in de dikwijls dilettantische kringen van de studentenwereld, van jeugdige Vlaamsche ‘strijders’, bleef veel van de rederijkerij der vorige geslachten in de lucht hangen, en er zijn tal van flaminganten, die hun leven lang niet geraken uit den roes van vage woorden en ronkende phrases, waarvan hun Vlaamsch gemoed oververzadigd wordt door sommige welsprekende

voormannen. Moest niet de politieke strijd van menschen met zulk een geesteshouding, als trouwens veelal de politieke strijd in België, ontaarden in een meetingachtige stemmingmakerij? Onstuimig was bij poozen de drift, waarmee een voorhoede vooruitwilde in deze tuchtelooze partij, en steeds onstuimiger werd zij, naar mate zij meer geprikkeld werd door de tegenwerking van velen - ook van vele geboren Vlamingen - die van de Vlaamsche Beweging slechts de rumoerige taalstrijdecho's vernamen, en zich daardoor onjuiste begrippen gevormd hadden over de waarde en de beteekenis van die beweging.

Uit deze ondergronden van de Vlaamsche taalstrijd-beweging, waar de droesem van de misnoegdheid over de machthebbers en het troebel romantisme lagen te gisten, moest de plant van het Vlaamsch activisme opschieten, zoodra het opgroeien ervan bevorderd werd door de hitte en den regen van de Duitsche ophitsing en toeschietelijkheid.

Het activisme is niet een louter Duitsche manoeuvre, zooals volijverige Belgische publicisten het voorstellen. Zij, die deze meening verkondigen, oordeelen te veel naar papieren gegevens of zijn door belanghebbenden om den tuin geleid. Ik kan hun bedoeling waardeeren, waar ze de goede faam van de loyale flaminganten willen doen sparen, doch ik verkies het de bloote waarheid te zeggen. Het zal aanleiding geven tot betreurenswaardige vergissingen, als men de activisten in globo voor gewone landverraders blijft uitkrijten, die men slechts van de Belgische samenleving heeft af te zonderen, om een volstrekte eendracht in het vernieuwde België te bereiken.

Feitelijk is het activisme niets minder en niets meer dan het hervatten van den taalstrijd door enkele van de meest voortvarende flaminganten, op een oogenblik, waarop de verdeeldheid onder de Belgen het volstrekt onafhankelijk bestaan van hun land in gevaar brengen kan. Het is het doordrijven van den taalstrijd op politiek gebied, met denzelfden wrok tegen de eigen regeering, dezelfde romantische geestvervoering als vóór den oorlog, en een nog driftiger onstuimigheid.

De vijandelijke gezindheid der meest fanatieke taalstrijders tegen de eigen landsregeering had vóór den oorlog niet zooveel te beduiden: zij is gemeen aan allen strijd der minder-

heden in elk land. Allengerhand heeft zij een andere beteekenis gekregen, toen zij tot daden oversloeg in deze wankele tijden, waarin het nog gaat om het al of niet bestaan van een volstrekt onafhankelijk land. Zulke daden konden ten slotte niet uitblijven bij de romantieke dwepers, die gelooven in ronkende woorden, en spreken, schrijven, zingen van ‘ons roemrijk verleden’ evengoed als van ons ‘eeuwenlang verval,’ van de huidige ‘stelselmatige achteruitzetting,’ ‘verdrukking,’ ‘verknechting,’ ‘verslaving’ van het Vlaamsche volk, en van de ‘ontvoogding,’ ‘zelfbewustwording,’ ‘herwording’ van het ‘vrij’ en ‘zelfstandig’ Vlaanderen. Van de concrete beteekenis dier woorden geven zij zich geen rekenschap; zij blijven onder de doezelende bekoring van de vage denkbeelden, die er door worden opgewekt. De macht der woorden is echter geweldig. Zij dringen de begrippen op, die zij bevatten. De fascineerende zekerheid, waarmee de redevoerende taalstrijd recht op zijn doel afging, kon gelden als zijn zedelijke schoonheid; ze was zijn zwakheid ook. Er zijn onder de taalstrijders enkele ongeduldige naturen, die veel weg hebben van den heer Podsnap, de bekende Dickensfiguur, die de moeilijkste problema's uit de wereld hielp, door ze met één beweging van zijn rechter elleboog van den aardbol te zwieren. Hoe konden zulke personen aan de bekoring weerstaan, wanneer de gelegenheid zich, geheel onverwacht, aanbood om de ‘verfransching’ te bannen en misschien hun ideale Vlaanderen tot werkelijkheid te maken?

De Duitsche regeering kon hierbij haar rol zeer beperkt houden. Zij had ingezien dat zij het wantrouwen van de vurigste taalstrijders tegen hun regeering in haar voordeel kon uitbuiten. Zij was listig genoeg om de Flamenpolitik, die zij instelde, te bepalen tot onrechtstreeksche ophitsingen, en tot het leiden van de activistische uitspruitsels naar het Duitsche belang.

Ik moet het tot mijn innigen spijt erkennen: het activisme is Vlaamsch. Zoodra enkele ongeduldige flaminganten - opgehitst door Nederlandsche Duitschgezinden - ervoor te vinden waren om van hun uitgeweken gouvernement bindende beloften te eischen tot radicale vervlaamsching, zoodra zij dien eisch volhielden nadat regeering en vorst hadden laten verstaan dat de vrijmaking van het vaderland vóórging

en de souvereine wil der bevolking zich in de wetgevende kamers over de netelige taalquaestie zou hebben uit te spreken - was het activisme tot stand gekomen. Meteen stond dit groepje flaminganten op het hellend vlak van den tegenstand tegen de landsregeering, die meer dan ooit in dezen noodtijd het land zelf vertegenwoordigt. Wat zou hen verder tegenhouden? Is het niet de vloek van het kwade, dat de eene misstap den anderen verwekt? In België zelf zag de bezettende macht zich uitgelokt om aan de flaminganten aan te bieden wat zij niet onverwijld mochten ontvangen van hun eigen regeering: de algeheele vervlaamsching van de Gentsche hoogeschool. De activisten hielpen er aan mee. En punt na punt lieten zij voortaan het politiek Vlaamsch programma door de Duitschers uitvoeren. Almaardoor gingen zij verder, en zij zochten in een druk heen-en-weer-praten over home rule, bestuurlijke aanpassing, bestuurlijke indeeling, zelfbestuur en wat dies meer, met overhaasting naar een stelsel, dat moest leiden tot volledige vervlaamsching in Vlaanderen. De bezettende macht was hun wenschen vóór, en verleende hun het nog niet halfrijpe stelsel van de bestuurlijke scheiding tusschen het België, waar het Fransch de moedertaal is, en het België, waar het Nederlandsch als volkstaal geldt. Bij de eerste toepassing ervan geeft de bestuurlijke scheiding de activisten reeds aanleiding tot het opwerpen van de idee der politieke scheiding, waardoor zij het gevolg van de nieuwe maatregelen gemakkelijker meenen te kunnen verzekeren. En wordt deze straks toegepast, dan zal weer een voorhoede aansturen op een afzonderlijken staat Vlaanderen, dien men zal doen gelden als de radicale verwezenlijking van het zoolang besproken en bezongen ‘zelfstandig Vlaanderen’, waarvan nooit één flamingant zich een concreet denkbeeld gevormd heeft anders dan op cultureel gebied. Zóó ging het steeds: een groepje vooruitstrevers rukt voort, ontwerpt de plannen, maakt er stemming voor. Telkens zijn er dan nog tal van activisten, wien het begint te duizelen in deze vlugge vaart en die aan het lang bestaande nog hechten: zij trachten de stuwing tegen te houden, slagen er niet in en trekken zich terug uit het gedrang. Maar de overigen laten zich verder meerukken, bekoord als zij zijn door den schitterschijn der

nieuwe plannen. En aldus kunnen de Duitschers zich bepalen tot het uitvoeren van plannen, door de heethoofden onder de flaminganten zelven gevormd.

De schuld van deze verdoolde flaminganten - waaronder zéker achtbare persoonlijkheden zijn - eerlijk te erkennen, kan aan de ernstige Vlaamsche Beweging geenszins schade berokkenen. Welk verstandig mensch zal de daden dezer outsiders boeken op rekening van de Vlaamsche Beweging? Bij elke 'beweging' zijn er bentgenooten, die het doel voorbijhollen, en het zou niet getuigen van oordeelkundigen zin als men de Vlaamsche Beweging in haar geheel aansprakelijk stelde voor wat de activisten uitrichten.

Trouwens lijkt niet de geest van het activisme zóó ondoordacht en avontuurlijk van aard, dat hij zelf zijn oordeel bepaalt? Zij spreken van hun heilige overtuiging en ik erken gaarne, dat zij die, op enkele uitzonderingen na, ook hebben. Doch deze overtuiging is niet een houding van den geest, wel een neiging van het gevoel, een hartstocht, zóó geweldig, dat zij er de slaven van worden. Een werkelijke overtuiging, die zich uit ernstige overweging vastzet tot een gecondenseerde kracht, heeft noch tijd noch gelegenheid zich in hen te vormen: zij drinken zich dronken aan de eigen welsprekendheid, terwijl géén loyale flamingant hen duchtig te woord kan staan, daar hij dan de zekere kans loopt naar Duitschland gedeporteerd te worden. En in den kunstmatigen roes van het ultra-nationalisme is zich het kuddegevoel van de zwakkere naturen steeds sterker gaan uitspreken. Zij zoeken steun, al was het bij den meineedigen vijand van hun land en van hun vrijheid. Omtrent hun zwakheden beliegen zij zichzelf. Zij zijn kleinmoedigen, die niet bestand waren tegen enkele persaanvallen, en noemen zich de stevigen. Zij zijn roekeloozen en stellen zich aan aan als de durvers. Zij zijn onverbeterlijke droomers, en willen nu voor practische staatslieden doorgaan. Zij zijn tot dienstbaarheid gekomen, en beweren zelfstandig te zijn geworden. Zij meenen hun eigen weg te gaan, en zijn onbewust geraakt onder de suggestie van de Duitsche Realpolitik. Hebben zij niet hun strijd verlaagd tot een negotie, toen zij bindende beloften eischten in ruil voor hun trouw aan land en regeering?... Ook de Duitsche politiek

wou in 1914 het recht op doortocht koopen tegen ruime vergoeding, en nog is zij niet bekomen van haar verbaasdheid over de weigering der Belgische natie, al evenmin als de activisten van alle slag bekomen zijn van hun woede, omdat het koopje niet gesloten werd en nog niet gesloten wordt. Geschiedden ook niet al de daden, waartoe de activisten zich opzweepen lieten, met een brutale en overhaastige brusquerie, die wel elders thuis hoort, doch allerminst bij ons? Wat hinderden hun de opvattingen van anderen? De hunne waren de eenige goede. Wat gaven zij om de stemming van het volk? Het volk volgt degenen, die de macht in handen hebben, en de staatsmacht krijgen *zij* in handen en mogen ze richten naar hun wensch en wil, zonder toezicht te moeten duchten, zelfs niet het toezicht van de openbare meening, waaraan de Duitschers zorgvuldig het zwijgen opleggen...

Nu zijn zij machtig en willen bestendige dingen stichten. Zullen zij het kunnen? Een vuistslag is geen teeken van wezenlijke kracht, en de macht, die zij nu bezitten, hebben zij niet uit zichzelf. Hoe zal het volk in België op hun pogingen reageeren?

Zij beproeven het hun volk te winnen met de gunsten, die de Duitschers hun verleenen: zij verlossen gedeporteerden en veroordeelden, zij mogen de kolen uitdeelen, zij verleenen ambten en bedieningen; zij rekenen er ook op, dat zij een gedeelte van het volk tegen de regeering zullen kunnen opruien in hun meetings en in hun pers. Alleen een vlottend element krijgen zij mee. Meenen zij inderdaad dat een merkelijk deel van de Vlamingen hen volgen zal, dan zijn zij als de brekende zeegolf, die zich inbeeldt dat hij de heele zee in zijn bruisende kracht achter zich meesleept. Het Vlaamsche volk, ook dat gedeelte van dit volk, dat de Vlaamsche Beweging toegedaan is, zal steeds weerbarstig blijven tegen alles, waarin het de vijandelijke hand vermoedt of, met zijn gezonden zin voor werkelijkheid, het belang der vijanden ziet. Zooals wij de Vlamingen kennen met hun karakter, zullen zij eischen, dat hetgeen de activisten met Duitsche hulp hebben opgericht, tot den grond wordt afgebroken, zoodra België in zijn ouden doen is hersteld. Waar zullen dan de activisten de macht halen om

hun werk te verdedigen? Er zijn er die het beproeven een gewapenden tegenstand voor te bereiden, daartoe pogingen aanwenden bij de Vlaamsche krijgsgevangenen, en meenen op de Vlaamsche soldaten aan den Yser te mogen rekenen. Dit is al te utopistisch. Alleen op de gewapende macht van Duitschland kunnen zij vertrouwen om hun werk in stand te houden: zij moeten het nu gedurende den oorlog onder haar hoede stellen en bij de hoop leven dat Duitschland sterk genoeg uit den oorlog zal komen om de bevestiging van de nieuwe toestanden in België aan de vredesconferentie op te dringen; zoodat, na het sluiten van den vrede, noch de Belgische regeering, noch het Belgisch volk iets kan wijzigen aan wat zij tot stand hebben gebracht. Dit gedwongen vertrouwen op de zegepraal van den landsvijand is de vloek van het activisme.

Het beeld van Vlaamsch staatsleven, dat de activisten aan het oprichten zijn, heeft leemen voeten, en het moet instorten, zoodra de tijdelijke steunsels der Duitsche macht verdwijnen en niet vervangen worden door die van een internationale sanctie. Wordt dan de toestand voor de Vlamingen weer als te voren in België?

Dit te beweren zou neerkomen op het loochenen van de evolutie, die het gedachten- en gemoedsleven der besten onder de Belgen gedurende dezen oorlog heeft doorgemaakt. Ik geloof niet alleen in den gezonden geest van ons volk in België, ik vertrouw ook in het doorzicht van zijn leiders. Zij, die het gezonde leven in België weer zullen te wekken hebben en het moeten brengen tot zijn vollen bloei, zij zullen van de verschijningen wel meer zien dan de huidige contingenties. Zij zullen hun blik ook laten gaan tot de oorzaken en gevolgen, en, ieder op hun eigen gebied, het werk der gezondmaking uitvoeren met doordrijvende kracht.

Het activisme zal echter blijken meer te zijn geweest dan een benauwende droom. Al gaat hetgeen het tot stand bracht zeker weder te gronde, het ongenoegen, de verbittering, de geesteshouding, het heele activistisch streven zal blijven, zoolang de toestanden bestaan, die er aanleiding toe gaven. In den vrede zal dit streven zijn karakter van evenwijdigheid met de Duitsche belangen grootendeels verloren heb-

ben, en, zal dan nog iets degenen, wier politiek vastgeworteld ligt in het meetingflamingantisme, doch die gedurende den oorlog alle medewerking van den landsvijand afwezen, weerhouden zich bij hun voortvarende broeders van het huidig activisme aan te sluiten? Reeds gedurende den oorlog voelden zij zich gedrongen hoe langer hoe duidelijker de voornaamste principepen van de activisten mede voor te staan; samen zullen zij na den oorlog het blok der onverzettelijken vormen, dat reeds nu voorbereid wordt.

Ik huiver voor het staatsmansbeleid, waarover de bewindslieden zullen moeten beschikken om eenerzijds diegenen onder de activisten, die zij van wanhoopsdaden willen weerhouden, geen te roekeloozen dunk te geven van de macht, welke men hun toekent, en anderzijds, bij het beteugelen van de buitensporigheden, waar deze de werkelijke staatsbelangen kunnen benadeelen, maat te houden, ten einde geen martelaars te kweeken en de ware Vlaamsche Beweging niet in het gedrang te brengen.

Reactie is steeds negatief werk, geen werk van staatsmanswijsheid. Wil men alle streven van activistischen aard onmogelijk maken in het vernieuwde België, dan moet men komen tot een spoedige en bevredigende oplossing van de Vlaamsche quaestie, die nu, door een samenloop van omstandigheden, in haar geheel gesteld wordt. Dit hebben trouwens de bewoners der Vlaamsche provinciën, en niet het minst onder hen de loyale flaminganten, ruimschoots verdiend door hun onbezweken trouw aan het eene en onverdeelde België, en den hardnekkigen weerstand, dien zij geboden hebben aan de Duitsche verlokking. Hun strijd was van niet geringer beteekenis dan die der Vlaamsche jongens aan het front. De huidige regeering zelf heeft reeds die richting uit gewezen, toen zij bij monde van den eersten minister verklaarde, dat zij ‘de Vlaamsche quaestie in haar vollen omvang op den voorgrond zal plaatsen onder de vraagstukken, die het uitgebreide problema van de herstelling van het nationale leven na den oorlog zullen uitmaken’.

Men houde er rekening mede dat ook de Vlaamschgezinden met een nieuwen geest uit den oorlog zullen komen; zij zullen zich niet meer laten paaien met de halve maatregelen van het ‘middelmatisme’, met het vooruitzicht

op een idealen toestand, waarin alle Belgen de beide landstalen zouden moeten kennen. Wij weten dat de Belgische provinciën, de geschiedenis door, tweetalig geweest zijn en dat zij 't wel altijd zullen blijven. Maar de Belgische menschen zijn niet tweetalig, moeten niet tweetalig zijn, kunnen niet tweetalig zijn. Een mensch, die een werkelijk zieleleven heeft, is eentalig, kan zich alleen in de taal, die de zijne is, op behoorlijke wijze uitdrukken, en het is voor hem van grooter belang, dat hij zijn zieleleven verruimt, dan dat hij het nog op een tweede, maar zeker minder goede wijze tracht te uiten. Laten de Walen zich het Fransch en de Vlamingen zich het Nederlandsch terdege eigen maken: dit is een primordiale noodzakelijkheid; en alleen zij onder hen, die er den tijd en het geld aan kunnen besteden, die met de bewoners van andere provinciën in aanraking komen, die in de Belgische gemeenschap een rol te spelen hebben, die als ambtenaren tot plicht hebben het publiek ten dienste te staan, alleen zij moeten de twee talen kennen; moeten de twee talen kennen, niet, zooals vroeger: goed Fransch en een beetje dagelijksch Vlaamsch, maar: goed Fransch en goed Nederlandsch.

Het gaat hier om een van de gewichtigste taken, die de regeering en de wetgeving in het vernieuwde België op zich te nemen hebben: zij is tegelijk van bestuurlijken, economischen, zedelijken, socialen en nog méér van intellectueelen aard; zij is te moeilijker, daar men zóó lang getalmd heeft om ze aan te vatten. Men zal in allen ernst moeten doorzetten tot een bevredigende oplossing gevonden is, zonder zich te bekommeren om de schreeuwers van weerszijden. De formule van volstrekte gelijkheid tusschen de beide landstalen ‘in rechte en in feite’ is thans door de Belgische regeeringslieden zelf voorgelegd. Dat is te zeggen: in alle takken van het bestuur, in het onderwijs, in het rechtswezen, in het leger, zal de Vlaming in de provinciën, waar Nederlandsch gesproken wordt, evenveel moeten kunnen bereiken met behulp van zijn taal als de Waal kan bereiken met de uitsluitende kennis van het Fransch in de Waalsche provinciën; en alle vertegenwoordigers van het centrale bestuur zullen over het heele land Vlaming en Waal te woord staan in de taal, waarin zij aangesproken

worden. Dan is er volkomen gelijkheid, dan wordt niemands harmonische ontwikkeling belemmerd, en de onderlinge verstandhouding tusschen de Walen en de Vlamingen zal er door bevorderd worden: er zal geen naijver meer wezen, en de velen, die betrekkingen moeten onderhouden met diegenen onder hun landgenooten, welke een andere taal spreken, zullen er eerder toe gebracht worden de taal te gebruiken van degenen tot wie zij zich richten! Utopie, zulk een oplossing? De Belgen van nà den oorlog zullen wel middelen vinden, haar toe te passen. De bitsigheid van onze onderlinge twisten was slechts een gevolg van onze onkunde omtrent de opvattingen en gevoelens van hen, die wij zoo naïevelijk onze vijanden noemden. De Walen en de Vlamingen, de franskiljons en de flaminganten zijn door de oorlogsverschrikkingen en de blijvende ellende naar elkaar toegedreven; zij hebben elkanders nood en de eigen vooroordeelen ingezien. En zij, wier geestesoog daartoe niet fijn genoeg bezenuwd was, zij hebben thans, in het licht der oorlogsvlam, de gevaren opgemerkt, die van buiten dreigen en die hen tot onderlinge toenadering en verstandhouding nopen.

Bij het wegruimen van de moeilijkheden zal de taak van de intellectueele flaminganten van onberekenbare beteekenis wezen. Zij zijn duizenden in aantal, die intellectueele Vlamingen, welke vóór den oorlog bezig waren met het verhoogen van de Vlaamsche cultuur in zichzelf en bij hun omgeving. Zij hielden zich achteraf en lieten de onstuimige elementen in den taalstrijd naar voren dringen. Ik zou mij zeer moeten vergissen of deze dragers van de Vlaamsche gedachte in haar zuiversten en edelsten vorm zullen het zich tot een gebiedenden plicht rekenen nu zelf vooraan te treden, om, te zamen met de vroegere waardige aanvoerders van den taalstrijd, richting en leiding te geven aan de Vlaamsche Beweging in al haar vertakkingen. Er zullen er wezen, die zich daartoe niet geroepen voelen, die, bij het genot van hun stille werk, een aschsmaak over de tong zullen voelen, als zij terugdenken aan wat de activisten verrichtten. Doch, ondanks miskenning en achterstelling zich aan het welzijn van Vlaamsche menschen te wijden, is het niet de inhoud zelf van hun leven geweest? Hoe zouden zij nu hun eigen beweging tot

volksverheffing niet willen loswerken uit het gedrang en brengen waar zij wezen moet?

Zij zullen aanvangen met den Vlaamschen taalstrijd uit het straatje zonder eind te voeren, waarin de activisten dien gebracht hebben. Het zal wel moeten. Want van onder den druk der bezetting zal het vrijgekomen volksgemoed in België sterk opveeren, en de haat tegen alwie met de Duitschers samenwerkte zal zóó geweldig wezen, dat onnadenkenden voor het gedrag van een deel der flaminganten de geheele Vlaamsche Beweging zullen willen doen boeten. In zulke omstandigheden past den leiders geen Hamlethouding. Zij moeten den moed der volle eenzijdigheid hebben, om, met geheele overgave van zichzelf, alleen dat te doen, wat zij helder inzien als noodig voor het algemeene welzijn. De intellectueele Vlaamschgezinden zullen den zedelijken moed hebben hun Beweging los te maken van de activistische vooruitloopers, hoe zwaar het hun ook valle van oud-medestanders afscheid te nemen.

En wat zal de taalstrijd zelf bij hun optreden gebaat wezen! Zij zullen er de langgemiste tucht in brengen, niet de materieele tucht van de organisatie, doch de geestelijke der zelfbeheersching. Vooral zullen van hen de taalstrijders moeten leeren, de woorden te gebruiken in hun echte beteekenis en onder den toover uit te geraken der ijdele klanken, die thans voor politieke doeleinden zoo schromelijk zijn misbruikt. Niet alle nationaliteitsleuzen houden onbetwistbare waarheid in. De taal is voorzeker niet gansch het volk. Het begrip volk berust op wezenlijker grondslagen, als daar zijn de overeenkomst in godsdienstige en zedelijke opvattingen, de gelijkheid van de voornaamste karaktertrekken, de gemeenschappelijkheid van economische en politieke belangen. Het Zwitsersche volk is daar een leerrijk voorbeeld van. En ik geloof niet te veel te wagen als ik beweer, dat het voor de Vlamingen van principieeler belang is, dat de staat, waartoe zij behooren, krachtig en veilig leeft en beheerscht wordt door oprechte beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid, dan dat onmiddellijk al hun taalrechten op wets en verordeningspapier worden uitgeschreven. In zulk een staat kan men aan de meerderheid - er zijn al niet veel minder dan een millioen Vlamingen méér dan Walen

in België - geen vier-en-twintig uren lang hun rechten onthouden, wanneer slechts eenmaal die meerderheid begrijpt hoe noodzakelijk het is haar eigen aard en taal getrouw te blijven. Doch daarop komt het aan: de Vlamingen moeten zelf in hun aard en taal gelooven. Men moet zich de taaltoestanden in België niet te simplistisch voorstellen, zooals vele buitenlanders doen, die België niet kennen. O, als het waar was, dat het Noordelijk wonend gedeelte van de bevolking uitsluitend Nederlandsch sprak en het Zuidelijk wonend gedeelte uitsluitend Fransch, dan was het om verbouwereerd te staan over het feit, dat in het jaar 1917 de Belgische regeering nog de volledige gelijkstelling der beide landstalen in rechte en in feite moet in het vooruitzicht stellen: hoe is dit gemakkelijk kunststukje niet al lang uitgevoerd met het beetje goeden wil en het tikje doortastendheid, dat er toe behoorde? Doch zóó eenvoudig staat het er niet voor. Vlaanderen is vooralsnog *niet* eentalig. Een groot gedeelte van de Vlamingen zelf wil niet hooren van de vervlaamsching, omdat zij gewonnen werden in gezinnen, die, wat hun taal betreft, verfranscht zijn, verfranscht willen blijven en hun kinderen willen verfranschen. Zal men deze ‘franskiljons’ uit de Vlaamsche gemeenschap stooten? Dan stoot men een voornaam deel van de Vlaamsche volkskracht zelve uit. Deze Fransch-sprekende Vlamingen, die zich nog wel degelijk Vlamingen weten en voelen en heeten, zijn, over het geheel, de vertegenwoordigers van het intellect, het kapitaal, de grootnijverheid, den groothandel. Zij zijn de macht- en invloedhebbenden. En het volk kan niet voort zonder hen. Zal men hun de vervlaamsching opdringen met dwangmiddelen, gelijk nu de activisten doen? Dit kan slechts de belangen der Nederlandsche taal in Vlaanderen benadeelen. De individueele vrijheid streeft elken dwang tegen, en allerminst laat men zich in zijn geestesleven ringelooren, vooral niet bij ons. Gehechtheid aan de volkstaal kan men niet opdringen, en nog altijd heeft de bevolking in Vlaanderen in al haar geledingen de noodwendigheid der vervlaamschingswetten niet gevoeld en worden zij slecht nageleefd. Wil men een kracht overbrengen van de stoffelijke naar de geestelijke sfeer, dan moet men vooraf de overtuiging wekken van haar goed recht, en haar

brutaliteit omzetten in tact. Eerst dan wordt zij een kracht, die niet afstoot, maar aantrekt. Zoo moet het worden met de Vlaamsche Beweging. Waarom zou men er aan wanhopen om velen uit de aristocratie tot hun socialen plicht tegenover hun Vlaamsche medemenschen op te voeden, wanneer men merkt, dat zij hoe langer hoe meer den invloed ondergaan van de moderne democratische gedachte en inzien hoezeer zij zelf in 't nauw zitten als zij zich opsluiten bij hun eigen belangen? Onberekenbaar kan hierbij de kracht ten goede zijn, die uitgaat van de voorlichting, de overreding, het voorbeeld van de beschaafde vlaamschgezinde intellectueelen.

Voor de intellectueele flaminganten is nu de tijd aangebroken, om te bewijzen, dat de Vlaamsche Beweging in de eerste plaats een cultuurbeweging is, een stage werking voor de verbetering van de levensvoorwaarden van het volk in Vlaanderen, voor de veredeling der volkszeden, voor de versteviging der volkskracht onder de Vlaamsche Belgen, en dat de strijd voor gunstiger taaltoestanden hiertoe slechts het noodige voorspel is. Wat hebben wij aan een bevolking in Vlaanderen, die zich bewust is van haar Vlaamsch zijn, gehecht is aan haar taal en over de volledigste taalrechten beschikt, - wanneer het leven van die bevolking niet gebracht is op een hooger peil? Om de verheffing van de Vlaamsche menschen gaat het in laatste instantie, om het verwekken van een hoogstaande geestelijke, en dan ook economische en politieke cultuur in Vlaanderen. En als wij hierbij ijveren voor het in-eer-herstellen van de eigen taal, dan is 't vooral omdat de beschaving het best gedijen kan, als zij zich aanpast bij den volksaard en in de volkstaal verspreid wordt, omdat die beschaving origineel moet wezen en sterk genoeg uit zichzelf, om alle goede krachten van elders en inzonderheid van Frankrijk in zich te kunnen opnemen en verwerken. Maar alle groei gaat van binnen uit en de drang en de veerkracht om zich tot een hooger leven op te werken moeten uit de Vlamingen zelf komen, kunnen niet verwekt worden door maatregelen. Zelfs niet de drang om zichzelf te zijn. Waarom geschiedt de wederopleving van de Nederlandsche taal in België zóó traag? De voornaamste oorzaak zit hem in het Vlaamsche volk zelf, in het franskiljonisme,

dat niets anders is dan de poging van Vlaamsche menschen zelf om zich op een hooger peil te heffen met behulp van een ondeugdelijk middel, een middel, dat niet past bij hun aard en vermogens. Die ziekte heeft geheel het Vlaamsche lichaam aangetast. Het is geen plaatselijke infectie, waarvan men den haard kan aanwijzen, opdat de staatsmacht hem uitroeien zou. De ziektekiemen zitten verspreid over het heele volkslichaam en de genezing moet hoofdzakelijk bereikt worden door het versterken van de levenskrachten in de natuur van de Vlamingen zelf.

Breed ligt de weg open, van zon bestraald. Zij zullen hem opgaan, de Vlaamsche intellectueelen, blijde om het voortschrijden zelf, onbekommerd om wat er gemurmeld wordt langs de baan. Zijn zij niet de dragers van het leven der gedachten en der aandoeningen? Zullen zich bij hen niet moeten aansluiten, de een na den ander, de staatslieden en de geestelijken en de geleerden en de nijveraars en de handelslui en de aristocraten van alle slag? En het beste deel van de volksmassa, zal het niet volgen in breede drommen? Die gang moet niet een optocht zijn met den dreunenden stap der bedreiging. Hij zal een vredige ópgang wezen naar de hoogvlakte der geestelijke en economische welvaart. Daar zullen de bewoners van de Vlaamsche gewesten zelf wel inzien, dat hun hooger leven Vlaamsch moet wezen. Zij zullen het zóó willen alleen uit solidariteitsgevoel en uit eigen belang. Zij zullen trouw blijven aan hun aard, alleen omdat geen werkelijke beschaving mogelijk is tenzij bij persoonlijkheden. Zij zullen hun taal eerbiedigen en doen eerbiedigen, niet alleen omdat zij de hunne is, maar omdat die taal, voor hen, de beste bemiddelaar is voor hun cultuur. Zij zullen misschien nog spreken van het voorgeslacht met de achting, die men den ouderdom verschuldigd is, maar zij zullen de hand afweren, welke die vorige geslachten hun op den schouder zouden willen leggen, wanneer zij vooruit willen, de toekomst te gemoet: zij zullen zelf voorvaderen wezen.

Even goed als de overige Belgen, méér nog dan de overige Belgen zullen de werkelijke dragers der Vlaamsche gedachte, bij het einde van den oorlog, er zich hardnekkig tegen verzetten, dat de binnenlandsche inrichting van België door een

overleg van mogendheden zoude bepaald worden. Zij hebben den moed gehad om hun uitdrukkelijken wil daaromtrent, met opgeheven hoofd, te zeggen binnen het bezette gebied in het aangezicht van hun verdrukker, toen zij den Duitschen gouverneur lieten weten: 'Meent Uwe Excellentie, dat wij, Vlamingen, zoozeer verblind zijn, dat, terwijl onze taalgenooten met bewonderenswaardige hardnekkigheid hun goed en hun bloed hebben opgeofferd voor de verdediging van ons vaandel en van onze eer, wij nog als een gevolg van deze pogingen zouden aanvaarden de verdeeling van ons vaderland, de splitsing van onze nationaliteit, om later, na een tijdelijke en schijnbare herstelling, een gemakkelijke buit te worden van hoogmoedige en veroveringszuchtige geburen?' Het gaat hier voor de Belgen om hun nationale fierheid, zoo krachtig geworden door een bijna negentigjarige ontwikkeling van hun economisch, politiek en nationaal even en door de beproeving, die zij gedurende de laatste drie jaar doormaakten. De Belgen van heden zijn niet meer de onmondige Belgen van 1830, en met stoere wilskracht zullen zij erop staan niets te moeten inboeten van hun souvereine zelfbeschikking over de eigen levensinrichting. Zij hebben bovendien politiek inzicht genoeg om te begrijpen, dat elke sanctie bij de internationale inmenging in hun binnenlandsche zaken, zou neerkomen op een vassaliteit van hun land tegenover de sterkste mogendheden. Zij zullen niet dulden, dat één mogendheid een rechtstreeksche of onrechtstreeksche machtssfeer ontwikkelt in hun land.

Deze wil der Belgen wordt gelukkig gesterkt door de houding, die de Entente in dezen zal moeten innemen. Hoe meer de activisten en de Duitschers zich in het geval gesteld hebben hun avontuurlijke schepping in België te moeten laten bestendigen door een kracht, die sterker is en duurzamer dan de hunne, hoe minder men kan aannemen dat de geallieerden zóó verblind zouden wezen zich tot zulk een manoeuvre te laten verleiden. Zelfs al mocht Duitschland sterk genoeg uit de worsteling te voorschijn komen om de vraag op de groene tafel te brengen, dan zal van de andere zijde steeds een 'non possumus' klinken. Daarvoor staan de beloften van de geallieerden omtrent de volstrekte onafhankelijkheid van België borg, en de steun, dien Amerika,

dien de heele weldenkende wereld aan de Belgische eischen zal verleenen. Daarvoor staat ook borg het belang, dat Frankrijk en Engeland zelf hebben bij een volstrekt zelfstandig en een sterk aaneengesloten België, dat niet over enkele jaren een gemakkelijk te winnen prooi zou worden van de Duitsche regeeringskringen, die in het kolenbekken en de nijverheidsstreek van België, in zijn toegang tot de Noordzee en in de Antwerpsche haven de voor hun land gewenschte, 'noodzakelijke' versterking zien van hun economische en militaire basis. Daarvoor staat borg ook het belang van de heele West-Europeesche wereld, en niet het minst van de kleine Staten. Voor zijn recht op een zelfstandig bestaan heeft België geworsteld, geworsteld tot den dood. Onze beschaafde wereld, die, in de staatkunde, misschien alleen nog vatbaar is voor het heilig egoïsme der politieke berekeningen, zal toezien naar wat België in de huidige warreling van belangen bij machte zal wezen te bereiken; meer dan ooit zal in de eerstkomende tijden de Europeesche rust afhangen van het feit of nu dit land, - het gewricht tusschen de machtigste staten van Europa - een positie verwerft, die het, van binnen als naar buiten, geheel uit het bereik stelt van een groote mogendheid, en de kleine landen vooral zullen gedenken dat hetgeen aan België overkomt ook voor hen niet zal uitblijven.

Is eenmaal België hersteld zooals het behoort, dan kan men er op vertrouwen, dat het zelf zijn plicht zal kennen tegenover den wereldvrede en zijn eigen belangen zal behartigen. Op internationaal gebied zal het de beginselen van volstrekte onpartijdigheid blijven toepassen. Doch de Belgische staatslieden zullen ook verstandig genoeg wezen om in te zien, dat de internationale positie van België, die nooit een gemakkelijke worden zal, niet uitsluitend kan verstevigd worden door zich sterk op te stellen naar buiten, maar dat daartoe ook het evenwicht tusschen de elementen van het Belgische volkswezen zelf vereischt is. Daardoor zal men het ontzag en het vertrouwen van de groote naburen afdwingen. Om werkelijk tot dit evenwicht te geraken, zal men niet moeten luisteren naar hen, die een makke eendrachtigheid prediken, welke slechts zou neerkomen op een tevreden wezen met de bestaande toestanden. Men kan een zóó krach-

tig levend land als België niet omscheppen tot een stal met schapen. Deze predikers vreezen de worsteling der gedachten en belangen? Zij kunnen die worsteling toch niet beletten, en vergeten dat daaruit de beweging en de vooruitgang komen. Zijn er onder hen, die meenen dat de Vlaamsche Beweging - zij wane zich nog zoo hoog verheven boven het avontuurlijk pogen der activisten - toch noodzakelijk den invloed ondergaat van het pangermanisme? Dan merken zij niet, dat zij deze meening overgenomen hebben van de Duitschers zelf, welke zich een tijdlang potsierlijk aangesteld hebben als de redders van hun Vlaamsche 'broeders', na deze, bij de krijgvoering, met Caïnsche broederliefde te hebben behandeld, en dat zij zelf er dichtbij zijn de gedachte aan te hangen, die de Duitschers verspreidden, alsof de Belgische bevolking bestaat uit de vooruitgeschoven en elkaar bestrijdende voorposten van het Germanendom en het Latijnendom... Eens toch moet het hun duidelijk worden, dat van al de bewoners van Noord-Westelijk Europa, die van het vroegere Germaansche ras afstammen, de Vlamingen het minst zuiver Germaansch gebleven zijn, en dat, als ooit de Duitsche invloed zich in België liet gelden, deze niet tot uiting kwam in de Vlaamsche Beweging, doch in de Belgische wetenschap en in de Belgische sociale actie. Het zal hun moeten opvallen, dat, als er ooit in België op cultureel gebied kan sprake wezen van irredentisme, dit alleen zou kunnen zijn het irredentisme van de Fransche cultuur onder de Walen en de Fransch-sprekende Vlamingen, of dat der Nederlandsche cultuur onder de intellectueele Vlaamschgezinden, en dat beide stroomingen niet uitgaan op politieke winst. Zijn deze menschen beducht - en terecht - voor Duitsche bemoeiing met de binnenlandsche toestanden van België ook na den oorlog, laten zij dan het beste middel gebruiken om ze onmogelijk te maken: laten zij Duitschland de troeven uit de handen spelen, en eens voor al België inrichten als een land, waarin de Vlaamsche individualiteit geheel tot haar recht kan komen. Niet de geringste vrees hoeven zij daarbij te koesteren voor verzwakking van de nationale eenheid en van het Belgisch weerstandsvermogen. Die de Vlaamsche volkskracht ontwikkelt, baat het gemeenschappelijk vaderland. Bij de Vla-

mingen zal daardoor geenszins de zucht opgewekt worden naar een afzonderlijk staatkundig bestaan. Zij hebben een te nuchteren kijk op de dingen om niet te begrijpen, dat een Vlaanderen buiten het staatsverband België onmogelijk is, en dat zij onafscheidelijk verbonden zijn met de Walen, niet enkel door gemeenschappelijke eigenschappen en historische tradities, doch ook door gezamenlijke politieke en economische belangen, die maken, dat zij in de internationale woeling van het huidig Europa te zamen staan of te zamen vallen moeten.

Uit eigen drang naar boven zal de Vlaamsche gedachte zich doen gelden. Zij ontspruit aan de groeiende kracht van maatschappelijke standen, die zich opwerken. Het nieuwe België zal uit dezen oorlog wel de les hebben getrokken, geen deel van zijn volkskracht te mogen verwaarloozen; het zal èn den plicht èn de kans hebben, de Vlaamsche gedachte tot zijn eigen voordeel aan te wenden. Dan wordt het nog in hoogere mate wat het, naar zijn geographische en historische zending, wezen moet, namelijk hetgeen eens met een passend woord genoemd is: het wisselkantoor tusschen de verschillende West-Europeesche culturen.

23 Dec. 1917.
LEO VAN PUYVELDE.

Wil en drift.

I.

Wie zich door het misbruik van het woord materialisme niet van de wijs laat brengen, weet dat voor het psychisch leven hersenen en overig zenuwstelsel onmisbaar zijn. De bestudeering hunner ontwikkeling en werking opent een weg naar allerlei psychologische vraagstukken. Onder deze is het probleem van den wil een der gewichtigste. Wanneer men het van den biologischen kant aanvat, dan laat men het 'centrale' wilsproces voorloopig rusten en beperkt zich tot die objectief-waarneembare verschijnselen of toestanden, die elke wilsuiting vergezellen. Men onderzoekt den bouw van het individu, dat wil en daarnaast de wilsverrichting zelve, om ook daaruit iets te ervaren omtrent den toestel, die deze beheerscht. De laatste, fysiologische methode is even noodzakelijk als de eerstgenoemde, ontleedkundige.

Een handeling is een wilsuiting. In haar eenvoudigsten vorm kan men haar dat niet aanzien: zij onderscheidt zich dan voor den toeschouwer niet van een beweging in engeren zin. Voor den uitvoerder wel, omdat ze gericht is op een bepaald en bewust doel: de plotselinge strekking van een onderbeen kan evengoed een schop (bewuste handeling) beduiden, als het reflektorisch gevolg van het bekloppen van een kniepees (beweging). Toch is de werking van het centrale zenuwstelsel in het eerste geval veel uitgebreider en samengestelder. Het menschelijk zenuwstelsel is zoo gecompliceerd, dat het ondoelmatig zou zijn in de eerste plaats dáár de kenteekenen te zoeken, die bewegingen van hooger en lager orde onderscheiden. Men doet goed, uit te

gaan van lagere organismen met veel eenvoudiger bouw. Het hier gewonnen inzicht helpt dan de verschillende vragen, ook betreffende den mensch, zóó te stellen, dat er misschien een algemeen antwoord op gegeven kan worden.

II.

Velen houdt de vraag bezig waar eigenlijk het *bewuste* leven begint. Zooals dikwijls het geval is, wanneer men vragen wil oplossen, waarop in beginsel onmogelijk een volstrekt antwoord te geven is, laat men de grens der mogelijkheden steeds lager dalen, en men schrijft tenslotte aan de levende stof zelve - het protoplasma - een soort oerbewustzijn toe; zóó aan een amoebe, een bacil en andere ééncellige organismen.

Het is duidelijk, hoe men daartoe komt. Van niemands bewustzijn weet men iets onmiddellijks dan van zijn eigen; men onderstelt het op zeer plausible gronden bij zijn medemensch. Deze gronden worden bij dieren, naarmate deze lager georganiseerd zijn, steeds minder plausible, maar er blijft altijd wat van over tot bij de allerlaagste, ééncellige zelfs. Wat men daar nog ziet, is namelijk de *doelmatigheid* der bewegingsverschijnselen, de adaptatie aan de buitenwereld. En wat ligt meer voor de hand, dan voor het totstandkomen van als doelmatig erkende reacties de aanwezigheid van een bewustzijn voorwaarde te achten? Toch is zulk een gevolgtrekking op dien grond stellig voorbarig. Uit het leven van hoogere dieren, ook uit dat van den mensch, zijn ons talrijke voorbeelden bekend, dat zelfs vrij samengestelde bewegingsuitingen geschieden, die met volkomen doelmatigheid reageeren op uitwendige prikkels, zonder dat er sprake is van een bewustzijn daarvan. Waar door uit- of inwendig letsel een breuk is ontstaan in het centrale zenuwstelsel (bij voorbeeld boven in het ruggemerg) kan men in het van de hersenen afgescheiden deel van het lichaam dergelijke verschijnselen waarnemen. Zoolang men aan het woord bewustzijn de beteekenis blijft toekennen die het heeft, en tot onbewuste bewustheden niet zijn toevlucht neemt, valt er aan de opvatting van zulke feiten wel niet te tornen. Voor velen is het echter met den wil anders gelegen, en dezen zien er

dan ook geen bezwaar in, het bestaan van een onbewusten wil aan te nemen, die zich in levensverschijnselen als de bovenaangehaalde openbaart. Het spreekt van zelf, dat men zich met zulke beschouwingen, die aan alle levende stof een sprankje van den 'oerwil' toeschrijven, op het gebied der metafysica begeeft, evenals die natuuronderzoekers doen, die van een 'ruggemergziel' spreken.

Maar de biologie heeft ook haar hypothesen noodig, en zij zou als grondslag der doelmatige reactie in alle protoplasma een eigenschap kunnen postuleeren, die men *wil* noemt. Dan draait de geheele zaak om een woordenspel, dat weinig rekening houdt men de beteekenis, die het woord wil nu eenmaal heeft.

Eerst bij een zekere samengesteldheid van leven is het totstandkomen van doelmatige bewegingsverschijnselen bij de dieren gebonden aan een zenuwstelsel. Uit het protoplasma hebben zich allerlei orgaansystemen gedifferentieerd en daaronder is een der gewichtigste het zenuwstelsel, dat, naar het woord van *Sherrington*, alle verrichtingen van het organisme coördineerend en integreerend bijeenhoudt. Deze functie vervult het door zijn vermogen om prikkels op te nemen, te verwerken en weer uit te zenden. Het opnemen en uitzenden zijn de eenvoudige deelen ervan; ze zijn van het laagste tot het hoogste dier in wezen gelijk, en aan - hoezeer ook verschillend geordende - gelijksoortige of vergelijkbare toestellen gebonden.

Het verwerken is het onderdeel dier functie, dat in de ontwikkelingsreeks der dieren de grootste qualitatieve en quantitatieve wijzigingen vertoont en dat in het algemeen een maat is voor de hoogte, waarop het dier in die reeks staat.

Van belang is het een onderscheid te maken volgens de twee richtingen, waarin deze wijziging geschiedt: de verwerking wordt samengestelder, berust anatomisch op steeds meer, verder uiteen gelegen, veelsoortiger componenten van het zenuwstelsel, maar blijft op duidelijk kenbare wijze haar plaats innemen tusschen het opnemen en het uitzenden. De samenhang der drie onderfuncties is, door hare duidelijke opeenvolging, gemakkelijk te zien en te overzien.

De andere manier, waarop de wijziging plaats heeft, berust op het vermogen van het zenuwstelsel om prikke-

lingstoestanden niet alleen vast te houden gedurende den tijd, die opneming en uitzending noodzakelijk scheidt, maar op de eigenschap van vele elementen van dat systeem om bepaalde impulsen gedurende langeren tijd vast te leggen.

Het aldus gevormde spoor (residu, engram) kan men zich op verschillende wijzen voorstellen; in elk geval mag men zich er een evenwichtsverandering, hetzij binnen de elementen zelve, hetzij in de verhouding van deze onderling, bij denken.

Verschillende omstandigheden, nieuw toegevoerde prikkels van allerlei herkomst, kunnen op een gegeven oogenblik het vroeger opgehouden proces weer aan den gang brengen, en het ten einde voeren. Alleen in de eenvoudige gevallen is ook hier een samenhang tusschen den oorspronkelijken, centripetalen prikkel, en het centrifugale effect nog duidelijk. In een groot aantal echter zoekt men er tevergeefs naar, of liever, men vindt voor het waargenomen bewegingsverschijnsel geen duidelijke prikkelopneming als oorzaak.

Het is in het bijzonder voor deze gevallen, waar een beweging (handeling) zonder verband met een impuls, van buiten in het zenuwstelsel aangekomen, zich voordoet, waar, met andere woorden, het verschijnsel ‘spontaan’ ontstaat, dat de psychologische begrippen wil, drift, instinkt, worden gebruikt om het totstandkomen er van te verklaren. Hetzij dat het zenuwstelsel niet meer is dan het orgaan, waarmede deze functies werken, hetzij, dat het de drager zelf dezer functies is, in ieder geval zal men uit den aard van zijn bouw en verrichtingen moeten trachten aan te toonen, dat, en hoe, het in staat is deze taak te volbrengen. De vraagstelling in biologisch opzicht is bij beide opvattingen volmaakt dezelfde.

III.

Het centrale zenuwstelsel, dat de mensch bij zijn geboorte bezit, is niet hetzelfde als dat van den volwassene. Natuurlijk groeit het in overeenstemming met het geheele lichaam; maar bovendien verandert de verhouding zijner samenstellende deelen, zoowel wat hun grootte als hun samengesteldheid betreft. Een belangrijk stuk, een bepaald deel van ruggemerg en hersenen, is van den aanvang af kant en

klaar aangelegd, en vergroot zich alleen; een ander gedeelte echter heeft nog verscheiden jaren van rijping noodig en overtreft in grootte-toeneming aanzienlijk het andere. Het eerste vinden we, zij het ook veelal in gewijzigden vorm, bij alle gewervelde dieren tot de laagste toe, terug; het laatste treffen we alleen aan, met bepaalde variaties, bij hoogere dieren; het omvat, in het algemeen, die onderdeelen, die middellijk of onmiddellijk in geleidend verband staan met de schors der groote hersenen.

De lichaamsverrichtingen, die in het 'oude' deel haar centrale vertegenwoordiging hebben, kunnen tot stand komen zonder eenige medewerking van het nieuwe, in het bijzonder van de groote hersenen. Het zijn functies van eenvouger, primitiever soort, die met bepaalde wijzigingen aan alle gewervelde dieren eigen zijn.

Er naast staan de jonge, welker uitoefening gebonden is aan eerst bij hoogere dieren optredende bestanddeelen van het centrale zenuwsysteem. De phylogenese (ontwikkeling van den stam) manifesteert zich in het zenuwstelsel, zoowel anatomisch als fysiologisch op overtuigende wijze. De nerveuze functies in de ontwikkelingsrij der dieren hebben de neiging zich naar het kopeinde van het zenuwstelsel (d.i. dus de hersenen) te verplaatsen. Zij laten daarbij haar oorspronkelijke, eenvoudige organisatie achter in die gedeelten van dat stelsel, waarin deze van den aanvang af haar zetel had. Maar deze organisatie krijgt nieuwe vertakkingen en complicaties, die op den duur tot op zekere hoogte de oude inrichting gaan beheerschen en die uitsluitend aan de groote hersenen en aan de nieuwe wegen daarheen en daarvandaan gebonden zijn.

Hieruit volgt, dat de bovengenoemde wijzigingen in de functie van het oude gedeelte der zenuwstelsels van zoogdieren van des te meer belang moeten zijn naarmate het onderzochte dier op een hoogeren nerveuzen ontwikkelingstrap staat.

Er zijn twee hoofdmethoden volgens welke men de verrichtingen van het oude gedeelte van het centrale zenuwstelsel kan bestudeeren: ten eerste kan men als onderzoekingsobject nemen die dieren, die haast niets dan dit bezitten (bijvoorbeeld visschen) en daarmede vergelijken de gelijk-

soortige functies bij andere dieren. Men neemt dan achtereenvolgens exemplaren van ordes en soorten, die naast het oude ook het nieuwe gedeelte in een stijgende grootte-reeks vertoonen.

Bovendien kan men van diersoorten, welker zenuwstelsel in verschillende verhouding beide bestanddeelen bevat, door doelmatige operatie de inwerking van het nieuwe op het oude en tevens de werkzaamheid van het nieuwe in zijn geheel vernietigen, zoodat de uit te voeren proeven de verrichtingen van het oude geïsoleerd aan den dag brengen. Het feit, dat de bouw van dit laatste bij alle gewervelde dieren in beginsel vrijwel dezelfde is, zou doen verwachten dat men langs beide onderzoekingswegen dezelfde uitkomsten moet verkrijgen. Dat dit slechts in hoofdtrekken het geval is, ligt juist aan de omstandigheid, dat ook de primitiefste vormsels - en daarmee de aan deze gebonden functies - bij de hoogst ontwikkelde dieren, en het allermeest bij den mensch, contact hebben gekregen met de later verworven nerveuze mechanismen, in het bijzonder met de groote hersenschors. Vandaar dat men, na een operatie als bovenbedoeld, bij hoogere dieren die primitieve verrichtingen voor een deel in het geheel niet, voor een ander deel slechts verminkt, voor de rest vrijwel onveranderd kan waarnemen of experimenteel te voorschijn roepen. In zeer verschillende mate namelijk - en dit is zoowel afhankelijk van den aard en de complicatie der verrichting als van de hoogte waarop het onderzochte dier staat - wordt het ongeschonden voortbestaan der eenvoudige oude functie bedreigd wanneer aan haar centraal-nerveuze vertegenwoordiging de ‘cerebrale componente’ wordt ontnomen. Voor den mensch is het onderzoek natuurlijk aangewezen op gevallen van ziekte en verwonding, die soms tennaastebij de gevolgen van een experimenteel ingrijpen kunnen vervangen. En bovenal is hier van groot nut gebleken de bestudeering van levende misgeboorten, bij wie de geheele groote hersenschors, grof-weg het geheele laat-verkregen deel van het zenuwstelsel, ontbreekt. Het verschil in uitkomst bij de beide wijzen van onderzoek is niet meer dan gradueel, hoe groot het ook moge schijnen.

Waarmede men altijd rekening moet houden, dat zijn de

soorteigenaardigheden van elk dier; een gelijksoortige prikkel zal den visch doen zwemmen, den vogel vliegen, den kikker hippen. Zooals deze drie bewegingsvormen onder de rubriek locomotie vallen, zoo zal men, in het verband der ons bezighoudende vragen, alleen op zeer algemeene verschijnselen zijn opmerkzaamheid richten, al kunnen deze zich ook onder verschillende vormen voordoen.

IV.

Alle verrichtingen, die alléén in het oude deel van het centrale zenuwstelsel vertegenwoordigd zijn, hebben het karakter van onafwendbare noodzakelijkheid als een bepaalde prikkel heeft ingewerkt. Wanneer men zich zoo uitdrukt, stempelt men deze in engeren of wijderen zin ‘reflectorische’ verschijnselen tot zuiver mechanisch.

Inderdaad zal met behulp van die mechanismen-alléén, op het bekloppen van een bepaalde pees, de overeenkomstige spier met samentrekking antwoorden; zal het bestrijken der huid op de een of andere plaats gevolgd worden door een afweer- of krabbeweging van zekere lichaamsdeelen op die plaats gericht. Een verwondende aanraking van het lichaamsoppervlak zal in hartslag en ademhaling zekere veranderingen veroorzaken, de reuk van sommige stoffen bijzondere verschijnselen (in de sexueele sfeer bijvoorbeeld) teweegbrengen. De voorbeelden van dergelijk samenhangen zijn legio; altijd heeft het starre, gemechaniseerde ervan den beschouwer getroffen. Toch schijnt de veel gebezigde naam ‘reflexmachine’ zelfs voor een wezen, dat als centraal nerveus apparaat niets dan dat oude, primitieve zenuwstelsel bezit, op zijn minst overdreven. Ik laat daarbij ter zijde, dat bij het dier de energiebron aan een ‘levende’ stof onafscheidelijk gebonden is, en stel voor het oogenblik als geheel overeenkomstig daarnaast de wijze, waarop een mechanisch werktuig in staat wordt gesteld arbeid te verrichten.

Als de trekker van een geladen geweer wordt overgehaald, gaat het schot af; vele malen achtereen kan dezelfde beweging, die telkens hetzelfde gevolg heeft, worden herhaald. Tenslotte ontstaan er in het werktuig veranderingen door de werkzaamheid zelve, die het gewone gevolg doen uitblijven:

de veer van den trekker werd bijv. te slap; er heeft slijtage plaats gehad. Met zulk een slijtage volkomen vergelijkbaar - hoezeer ook door omstandigheden van anderen aard beheerscht - is de uitputting van de eenvoudige zenuwmechanismen (enkele cellen en de vezelgeleidingen daartusschen), die kan optreden, wanneer deze primitieve toestel een groot aantal malen, door het achtereen opwekken van hetzelfde reflexverschijnsel, in werking is gebracht (bijvoorbeeld door het telkens prikkelen van een huidgedeelte, waarop de samentrekking eener spiergroep regelmatig volgt). Verder gaat de vergelijkbaarheid zelfs van deze allereenvoudigste gevallen niet. Het geweer weigert zijn dienst als een of meer zijner samenstellende onderdeelen door de een of andere oorzaak (in ons geval slijtage) in het ongereede is geraakt; in het gebruik, de verkeerde behandeling of een gebrek van het werktuig is in ieder geval de oorzaak van het weigeren gelegen. Is eenmaal de trekker overgehaald, dan wordt het al- of niet afgaan van het schot uitsluitend bepaald door den toestand waarin zich de machine bevindt; niets wat buiten haar nauwe grenzen ligt, heeft daarop nog eenigen invloed. Anders met de reflexen, ook sommige der allereenvoudigste. Het simpele, nerveuze apparaat, waaraan ze gebonden zijn, is niet beperkt tot de twee mogelijkheden: wel of niet voortleiden, zoodat er wel of niet een waarneembaar gevolg optreedt, maar zijn werkzaamheid kan door invloeden van elders worden gewijzigd of opgeheven. Een tegelijk opgewekte, min of meer naburige reflex kan den eerste onderdrukken; een verandering in stand van het lichaamsdeel, dat den reflex zal vertoonen, of zelfs van een geheel ander, kan het antwoord op den gewonen prikkel aanzienlijk wijzigen. Ook zonder dat er dus van vermoeienis, ‘slijtage’, sprake behoeft te zijn, wordt de functie van het reflexoverbrengend apparaat in hooge mate geinfluenceerd door de gelijktijdige werkzaamheid van andere zenuwelementen. Men ziet, ook de vergelijking met een zeer samengestelde machine, loopt hier vast. Het wegnemen van een pal uit een uurwerk, tengevolge waarvan de veer vliegensvlug zou afloopen, het koppelen van een hefboom in een stoommachine op eene andere plaats dan de gewone, zoodat een vliegwiel aan het draaien wordt gebracht en een ander deel

van het werktuig stilstaat, onderscheiden zich alleen gradueel van den verslapten trekkerveer, die de bedrijfsstoornis in het geweer veroorzaakt. Maar ze verschillen in wezen van de gelijktijdige werkzaamheid in het overige zenuwstelsel, die de 'normale' functie van het zoo gaarne machinaal genoemde reflexapparaat influenceert, ze wijzigt of opheft.

Psychocentrisch geredeneerd, zou men kunnen zeggen: de centrale toestel van een reflex houdt rekening met den innervatietoestand, waarin het overige deel van het zenuwstelsel verkeert.

Niet alleen echter de wijze, waarop het centrale nerveuze systeem door andere bezigheden in beslag wordt genomen, is van belang voor het tot stand komen van de een of andere verrichting van een onderdeel ervan. Toestanden in het overige organisme, waaraan weliswaar - zooals aan alles wat er in het dier voorvalt - ook het zenuwstelsel zijn deel heeft, maar dan toch slechts secundair, doen zich evenzeer gelden bij den afloop van allerlei, veel meer algemeene functies.

Een visch, wiens gezichtsorgaan geprikkeld wordt door een zich kronkelenden worm, opent zijn bek en hapt naar het beestje.

Men meent hierin te zien - want de visch beschikt alleen over het oude, eenvoudige, centrale zenuwstelsel - de uiting van het volkomen gemechaniseerde nerveuze leven, die niets is dan een ietwat samengesteldere, maar volmaakt noodzakelijke reflectorische gebeurtenis. Is het dier echter vol voedsel, of wel, bevindt het zich in een bijzonder levensstadium (in verband bijvoorbeeld met periodieke functies ten opzichte van woonplaatsverandering, enz.), dan zal het op dienzelfden prikkel niet de genoemde reactie vertoonen. Overeenkomstige voorbeelden kan men zich op andere gebieden van het dierlijke leven gemakkelijk denken, met name b.v. in de sexueele sfeer. Altijd heeft men hier te doen met zoogenaamde instinctieve of aandriftreacties. De termen instinct en drift worden in het algemeen niet scherp onderscheiden. Het best doet men m.i. het woord drift te gebruiken voor het algemeene streven, dat op de verrichting der levensfunctie gericht is, het woord instinct meer speciaal te reserveeren voor de wijze waarop - voor elke diersoort in het bijzonder -

de drift zich verwerkelijkt. Een drift tot levensonderhoud (voeding) kenmerkt elk levend wezen; het is een onherleidbaar begrip en tegelijk met het begrip leven zelf voorloopig eenvoudig te aanvaarden; hetzelfde geldt voor het streven naar voortplanting. Het instinct bepaalt den vorm, waarin deze driften zich bij de verschillende dieren uiten. Het is waarschijnlijk gedurende de ontwikkeling van de soort verkregen, maar elk dier brengt het bij zijn geboorte mee: ieder kuiken baant zich uit het niet meer voedende ei een weg naar het licht.

Veel gecompliceerder zijn vele andere instincten, die dikwijls pas op gevorderden leeftijd optreden: nestbouw, voorraadverzameling en dergelijke. Altijd bezorgen ze een behoefte, waaraan een drift ten grondslag ligt. Omdat ze zich richten op steeds wisselende verhoudingen der buitenwereld, moeten zij noodzakelijk plastisch zijn. De drift mist die plasticiteit.

Door haar begin: een levensprikkel die in of aan het lichaam ontstaat, en haar einde: een verandering in den lichamelijken toestand, wordt ze volkomen bepaald. Schijnbaar maakt de drift tot zelfbehoud hierop een uitzondering. De prikkel, die deze te voorschijn roept, ligt immers buiten het individu. In de eenvoudigste gevallen is dit echter niet zoo: men denke aan het streven zich te ontdoen van in het eigen lichaam ontstanen afval. Maar ook de gewone oorzaken, die drift tot zelfbehoud opwekken, bevinden zich weliswaar buiten het lichaam, maar kunnen eerst werkzaam worden nadat het individu ze als prikkels heeft ontvangen.

Er is dus wel een onderscheid, maar slechts een gradueel. Alle driften hebben uitsluitend op het eigen lichaam betrekking; wanneer men het woord in fysiologischen zin gebruikt, kan men ze volstrekt individueel noemen. De wijze, waarop de drift tot zelfbehoud wordt opgewekt, maakt dat met deze individualiteit tevens gegeven is een tegenstelling tot het niet-individueele, de buitenwereld.

Uit deze buitenwereld nu stroomen naar het zintuigelijk apparaat, dat het lichaam dekt, of in zijn oppervlak voorkomt, ontelbare prikkels; een uitgebreid spierstelsel in groeiende complicatie krijgt het dier tot zijn beschikking. De instinctieve bewegingen, dienstig voor het zelfbehoud,

opgewekt als ze worden van zooveel aangrijpingspunten uit, bereiken natuurlijk een groote menigvuldigheid en verfijning, en zij doen dit krachtens hun aard en oorsprong. Ook die, welke de verwezenlijking der specifiek vegetatieve driften dienen, steunen steeds meer op de werkzaamheid der apparaten, die op de buitenwereld gericht zijn, al is dit steunen ook veel minder onmiddellijk, meer secundair. In het complex van al deze, door de omgeving uitgelokte verrichtingen, ligt de kiem van het uiterst gecompliceerde 'gedrag' van het hoogere dier en van den mensch.

V.

Van instinctuitingen is niet dan zeer schematisch een neuroanatomisch goed sluitend schema te geven, zelfs bij dieren, wier centraal zenuwstelsel geheel en al van het 'oude' type is.

Men ziet na hetgeen boven gezegd werd, dat voor dit apparaat het woord reflexmachine slecht gekozen is. Afgezien nog van het plastische adaptatievermogen, is wel zijn meest onmechanische eigenschap hierin gelegen, dat in zijn werkzaamheid in zoo hooge mate de factor 'tijd' een rol speelt. Op twee wijzen openbaart deze zich.

De allen dieren gemeenzame primitieve driften maken allerlei eenvoudige en samengestelde reacties noodig op prikkels, die van deze driften het object zijn: voedselverschaffing, schade-afweer enz. Voor elke diersoort zijn deze reacties van een bepaalden vorm; zij volgen een schema, dat geheel of gedeeltelijk reeds van den levensaanvang af te herkennen is. Dit zou onmogelijk zijn, indien niet in het centrale zenuwstelsel gepraeformeerde samenwerkingen - anatomisch en fysiologisch - tusschen bepaalde mechanismen bestonden. Deze zijn in de opeenvolgende ontwikkelingsstadia der soort verkregen en bevestigd; onder invloed van den tijd - welke onmiddellijke invloeden op de evolutie men overigens ook in het bijzonder moge aannemen - zijn zij ontstaan. Erin zijn afgedrukt de sporen van voorbijgegane generaties, het geheugen der soort, van den stam. In het individueele leven van het dier volmaken zich hun functies, die voor elke diersoort in het bijzonder verband houden met de omstandigheden, waarin zij leeft.

Bijzondere, min of meer afwijkende, omstandigheden, waaronder een groep of zelfs een enkel dier verkeert, doen grootere of kleinere variaties in de uitwendig waarneembare levensuitingen ontstaan: hierin manifesteeren zich de sporen van vroegere reacties, openbaart zich het individueele geheugen. Hoe lager het dier in de ontwikkelingsrij staat, des te grooter is het aandeel van zijn stamgeheugen in de dispositie van zijn centrale zenuworgaan; hoe hooger het zich in die reeks bevindt, des te meer doet zich het individueele geheugen gelden: de dressuur van een schelvisch zal wel nooit op veel succes mogen hopen; een kip kan men, naar men zegt, zelfs leeren wielrijden, al duurt die adaptatie ook jaren. Naarmate het aandeel van het individueele geheugen stijgt, wordt ook de mogelijkheid grooter dat een reactieve beweging van een dier zich niet onmiddellijk aansluit aan een uitwendigen prikkel, maar, door interferentie van andere uitwendige invloeden of van inwendige lichamelijke toestanden, wordt uitgesteld. Onder begunstiging van een andere constellatie van omstandigheden komt de reactie op den vroegeren prikkel pas te voorschijn.

Het voedsel, dat in de buurt van een gevaarlijken vijand zich bevindt, verschaft het dier zich, wanneer het gevaar, zelf slachtoffer te worden, is geweken. De instinctieve beweging, in dienst van de drift tot lichamelijk onderhoud, wordt onderdrukt en uitgesteld onder invloed van de drift tot zelfbehoud. In deze en dergelijke soort van verschijnselen zien we het prototype van de wilshandeling.

Hoe meer het centrale zenuwstelsel gelegenheid geeft voor het bewaren van individueele sporen der laatste kategorieën, des te samengestelder en veelvuldiger worden de drijfveeren, die tot het uitvoeren van een bepaalde verrichting op een bepaalden tijd leiden. Aan den wortel dezer drijfveeren - die hier niet uitvoerig zijn opgesteld en besproken - liggen altijd de aan het dier eigen, in hun bijzonderheden tenslotte onnaspeurbare, vitale driften.

De groote factor nu, die het centrale zenuwstelsel tot hoogere - uitgebreidere en verfijnder - functie in staat stelt, is de ontwikkeling die de groote hersenen, met name de schors daarvan, gaat vertoonen. In veel grooter mate is deze tot het bewaren van sporen, engrammen, voorbe-

schikt: geërfde, welker bestaan zich veelal eerst in latere levensperioden - tijdens den groei van het individu - gaat openbaren, zijn er in groote hoeveelheid en complicatie in neergelegd; individueele, hoezeer ook doorgaans aan de soort in haar geheel toekomende, vinden er tijdens de ontwikkeling een plaats: en in laatste instantie, volstrekt eigene, in verband met elke afzonderlijke levenservaring. Geen wonder, dat door de aanwezigheid van deze actieve voorraadschuur het klaarblijkelijke verband tusschen prikkel en effect gedurig meer verloren moet gaan.

VI.

De beteekenis der groote hersenen en hun aanhangsel - het nieuwe deel van het centrale zenuwstelsel - in het leven van dier en mensch is niet eenvoudig daarin gelegen, dat een groot en gecompliceerd gebied voor het bewaren van sporen van allerlei slag aan het bestaande orgaan wordt toegevoegd; met hun optreden is iets qualitatief nieuws ontstaan.

Alle functies van het oude deel projecteeren zich, zooals men het noemt, min of meer volkomen op het nieuwe (de schors); zij komen met dit laatste in geleidend verband, door middel van zenuwbanen, en worden er - op een hooger niveau - nog eens vertegenwoordigd. De relatieve waarde der beide, nooit geheel te scheiden, vertegenwoordigingen is in het algemeen verschillend naarmate van de evolutie van het betreffende dier. Hoe hooger dit staat, des te meer komt het overwicht op de zijde der nieuwe representatie.

We hebben hier echter nog uitsluitend rekening gehouden met primitieve, reflectorische of instinctieve verrichtingen.

Daar naast ontstaat echter, op de wijze zooals ik bij een vroegere gelegenheid[1)] heb uiteengezet, een nieuw toevoerend stelsel, dat eveneens in de groote hersenschors - oneindig eenzijdiger dan het oude - vertegenwoordigd wordt. Het is het systeem, dat zich ontwikkelt uit datgene, hetwelk de primitieve instinctbewegingen van het dier dient, welke op de buitenwereld gericht zijn. Het ontvangt, geleidt, verwerkt en beantwoordt echter niet enkel de indrukken van de

1) De Gids, Januari 1917.

beschreven eenvoudige soort, die in onmiddellijken samenhang met de vitale driften van het dier staan, het reageert speciaal op zintuigprikkels die veel verder van het directe levensbelang af staan, of daarmede oogenschijnlijk niet meer het minste verband houden.

Dit apparaat is het bovenal, dat met zijn wijdvertakte organisatie in de groote hersenschors den noodzakelijken anatomischen grondslag levert voor het overgroote deel van alle individueele ervaring. Wordt zijn werkzaamheid door verwonding of ziekte vernietigd, dan lijden alle nerveuze functies daaronder. Het minst de schematisch reflectorische; daarop volgen die, welke op de inwendig-lichamelijke driften gebaseerd zijn; dan diegene, welke in dienst staan van instincten, die gericht zijn op buitenlichamelijke objecten; eindelijk, en in verreweg de hoogste mate, tot totale vernietiging toe, de verrichtingen, waaraan het directe vitale belang van het individu geen deel heeft, maar die de kennis, de beheersching van de buitenwereld verschaffen. - Met het woord ‘kennis’ is voor het eerst een psychologisch begrip ingevoerd, dat zonder bewustzijn geen beteekenis heeft.

Wij houden het er voor, dat de mogelijkheid van beide: kennis en bewustzijn, gebonden is aan de werkzaamheid der groote hersenschors.

Omgekeerd: wat in de hersenschors is vertegenwoordigd, *kan* - moet *niet* - in het bewustzijn zich spiegelen. Het aandeel, dat een simpele reflex der beenspieren in de hersenschors bezit, beteekent ternauwernood iets voor ons bewustzijn; het bestaan der mogelijkheid ervan is ons slechts-achteraf-bekend uit de spierbeweging, die het noodzakelijke eindlid ervan is. Op een geheel ander niveau van psychische werkzaamheid construeeren wij eerst - ‘wetenschappelijk’ - het verband tusschen prikkel en effect. Deze samenhang heeft op zich zelf, als primitieve functie, voor het bewustzijn niet de minste beteekenis, wordt er niet in gespiegeld.

Wat de driften betreft: tot ons bewustzijn komen zij slechts als hun uitgangspunt, de behoefte van het organisme van het individu, zich als gevoel manifesteert. Zoo worden wij de drift tot voortplanting gewaar als sexueel gevoel, die tot lichamelijke instandhouding als honger en dorst, die van afweer als pijn en ander ‘onaangenaam’ gevoel.

Alleen datgene, wat langs den weg van het nieuwe stelsel in de hersenschors wordt geleid (de identiteit van het fysische en het psychische vooropgesteld) komt ‘als zoodanig’ tot perceptie; het zijn in het algemeen al die gegevens, welke verschaft worden door de werkzaamheid der zintuigen: gewaarwordingen, waarnemingen en haar complicaties.

Anatomisch uitgedrukt is het verschil der beide kategorieën het volgende: de eerstgenoemde vertegenwoordiging in de groote hersenen zijn projecties - zij het ook, door het verhoogde niveau van samengestelder soort - van reeds in het oude zenuwstelseldeel vastgeorganiseerde mechanismen. De laatste zijn geen herhalingen van in lagere instantie reeds bestaande functioneele eenheden, maar ze zijn (afgezien van zekere vervormingen van den oorzakelijken prikkelingstoestand op zijn weg van de periferie af) het eenige en definitieve eindpunt in het centrale zenuworgaan.

Van de hersenschors af leiden wegen naar de periferie; daarlangs verlaten de impulsen tot beweging ons centraal zenuwstelsel. Deze kunnen in onmiddellijk verband staan met, dienstig zijn aan de verschillende driften; ze zijn dan instinctieve bewegingen van hoogere orde. De bijzondere eigenschappen der hersenschors, waarin het oude en nieuwe zijn vertegenwoordigd en met elkaar in wisselwerking zijn getreden, hebben ze in meer of mindere mate gewijzigd. Zoowel op de wijze van haar totstandkomen als op haar onderdrukking (remming) vooral, heeft deze wijziging betrekking. En bovendien kunnen ze, naar onze terminologie, bewust geschieden.

Het overgroote deel der van de hersenschors uit geïnnerveerde bewegingen mist het kenmerk van eenige genetische verwantschap met primitieve driften; zij schijnen uitsluitend voorbereid door bewustzijnsprocessen; ook met deze is echter een werkzaamheid dier schors zelve onafscheidelijk verbonden.

VII.

Een activiteit als de bedoelde kan de hersenschors natuurlijk alleen bezitten op grond van haar (latente) vermogens.

De fysiologische dragers daarvan zijn de sporen, residuen van vroegere werkingen, die onder bepaalde omstandigheden

weer werkzaam kunnen worden. Ze zijn van zeer verschillenden ouderdom; een groot deel wordt mee ter wereld gebracht, hoezeer ook niet in een vorm, die een onmiddellijke activiteit mogelijk zou maken.

De vele bewegingsuitingen van een pasgeboren kind gaan voor het grootste deel geheel en al buiten de groote hersenen om en zijn instinctieve, of zelfs reflectorische verschijnselen (schreeuwen, trappen, zuigen en dergelijke). Eerst in den loop der eerste levensmaanden wordt de weg tusschen de reeds terstond actieve lagere zenuwmechanismen, die deze bewegingen verzorgen, en de alleen 'in beginsel' klaarliggende vertegenwoordiging ervan in de hersenschors begaanbaar. Eerst dan kunnen deze bewegingen 'gewild', met bewustzijn geschieden.

Andere verrichtingen zijn bij de geboorte geheel en al onmogelijk; de mogelijkheid harer uitvoering ontstaat pas in den loop van jaren. Ze zijn gebonden aan het bezit van sporen - die met het opgroeien van het individu gestadig gecompliceerder worden, aan alle kanten affiniteiten vertoonen en zich met andere verbinden - die aan het menschelijk geslacht alléén eigen zijn; ik noem het gebruik der taal als een der allerbelangrijkste.

Tenslotte is er een groote groep, die elk mensch voor zich gedurende zijn leven allengs, opzettelijk of 'uit gewoonte' verwerft: de vele technische vaardigheden van geringer en samengestelder soort. De 'aanleg' hiervoor berust in fysiologischen zin natuurlijk ook op bepaalde, door erfenis verkregen, voorbeschiktheden in den bouw der hersenschors, maar de individueele oefening brengt deze pas tot ontplooiing. Van hoogere geestelijke functies geldt in beginsel hetzelfde al wordt hier het aanwijzen der in werking tredende hersenapparaten bij den tegenwoordigen stand onzer kennis ten slotte ook onmogelijk.

Van de fysiologische werkzaamheid, die er plaats moet hebben in de hersenschors, wanneer een handeling of daarmee vergelijkbaar proces tot stand komt, kennen we alleen dat deel (althans in grove trekken, in verband met de voornaamste onderdeelen dier schors), hetgeen onmiddellijk aan de realiseering er van voorafgaat. Wanneer al het overige, hetgeen we psychologisch bij ons zelf kennen en bij anderen kunnen bestudeeren, echter evenzeer zijn fysiologischen kant

bezit, dan moet men ook voor het deel daarvan, hetgeen als intentie of wil wordt waargenomen, zulk een fysiologischen kant eischen.

Gaan we vooraf eens na, wat psychologisch onder ‘wil’ verstaan wordt; we zien daarbij af van het nog altijd hier en daar rondspokende begrip van een geheel raadselachtig, metafysisch, wilsvermogen der ziel, dat als een deus ex machina ingrijpt in het leven van den mensch. De strenge aanhangers der associatiepsychologie hebben het 't gemakkelijkst: ze escamoteeren den wil, voor wien geen plaats is in hun stelsel. Voor hen is iedere wilsuiting eenvoudig het onafwendbare eindlid eener voorstellingsassociatie; iets specifieks is haar in geen geval eigen. Daar tegenover is reeds voor jaren door *Wundt* de nadruk gelegd op het gevoelskarakter van het wilsproces, op zijn oorsprong uit het affect. Nieuwe elementen, vreemd aan de ontwikkeling of gevolgtoestanden van het affect, worden door hem aan het wilsproces echter niet toegekend.

In den laatsten tijd gaat een strooming door de psychologie - met name de Duitsche - die er op gericht is in allerlei psychische processen, als denken en willen, den al te veel verwaarloosden factor van de persoonlijkheid, het Ik, in het middenpunt van het gebeuren te plaatsen. Gevoelswerkingen zijn niet het willen zelf, maar begeleidingen er van; het Ik is de oorzaak der handeling. Het actueele moment: de bewustheid te willen, is het kernbestanddeel van elke wilsgebeurtenis.

Ach, en verschillende andere woordvoerders dezer zoogenaamde activiteitspsychologie, vreezen geenszins - waarvoor *Wundt* waarschuwde - weer terecht te komen bij de oude wilsmetafysica, meenen integendeel proefondervindelijk in hun laboratoria juist dit actueele moment te kunnen onderzoeken en nader bepalen.

Over welk materiaal, welke apparaten beschikt nu de groote hersenschors voor haar noodzakelijke werkzaamheid bij deze processen?

Ik heb er reeds op gewezen, dat het niet mogelijk is deze in alle details, als een sluitend mechanisme, aan te wijzen. Het moet ons voldoende zijn in eenige algemeene eigenschappen, die de schors op grond harer evolutie - in ana-

tomischen en fysiologischen zin - stellig bezit, de basis daarvan aan te wijzen.

Hoe begint een psychisch proces? De psychologen spreken van een beginvoorstelling, begeleid door een aantal min of meer duidelijke bewustheden uit het gebied van gevoel en gewaarwording, gemoedsaandoeningen, voorstellingen, enz. Zulk een opvatting is in het algemeen intellectualistisch. Over de wijze waarop de heele rij psychische gebeurtenissen, hetzij die in een denk- of een wilsacte uitloopt, aan den gang wordt gebracht, wordt daarbij eigenlijk niet gesproken. Daarvoor is echter een stoot noodig. Wij voelen dien niet of onduidelijk, slechts zelden met een zekere levendigheid. Wij meenen hem, in den loop van het proces, vooral dan gewaar te worden, als emotioneele factoren, die de doelvoorstelling begeleiden, een hoogeren bewustzijnsgraad hebben gekregen. Dit is dan echter niet meer de oorspronkelijke stoot zelf, maar hetgeen door hem is opgewekt, of wel: datgene, waarin hij dynamisch voortleeft. Hij zelf moet van ‘elders’ gekomen zijn. Laat ons zien, hoe men langs fysiologischen weg een blik op dit ‘elders’ kan krijgen.

Hier zijn we beperkt tot de schors der groote hersenen. Bij de werkzaamheid van geen ander orgaan doet zich de moeilijkheid voor, die we hier ondervinden. Immers, onze gewone lichamelijke functies worden beheerscht - middellijk of onmiddellijk - door het zenuwstelsel; de prikkels, waardoor ze aan den gang gebracht en onderhouden worden, ‘ontstaan’ aldaar. Wat een schorswerking doet ontstaan, moet evengoed van schorsoorsprong zijn: het orgaan maakt zichzelf actief. Daarmee is het raadsel wel niet opgelost, maar teruggebracht tot een ander; we staan hier klaarblijkelijk voor het cardinale vraagstuk van het ‘leven’. Zoowel de stoot als het proces zijn levensverschijnselen van nerveuze elementen, voorloopig even weinig herleidbaar als het leven zelf. Als men zegt, dat een buiten alle stoffelijkheid aanwezige kracht den stoot levert, verklaart men het verschijnsel in biologisch opzicht even weinig als wanneer men in hersenprocessen de ‘spontaan’ wellende bron van alle psychische verschijnselen ziet. Beide opvattingen betreffen verhoudingen tusschen ziel en lichaam, waarvan de verklaring in elk geval buiten het gebied der biopsychologie ligt. Hier houden we ons

alleen bezig met de vraag, waar de hersenwerkzaamheid, die, buiten alle metafysica om, stellig noodzakelijk is, haar aanvang neemt. Wanneer men spreekt van 'levensverschijnsel der hersenschors' dan is daarmede allesbehalve iets bepaalds gezegd: er zijn in dat orgaan zooveel en zoo verschillende elementen en mechanismen.

In welke van deze wordt nu de stoot geboren? Een heele groep kan reeds aanstonds worden afgezonderd. Deze omvat die apparaten, die de gegevens opnemen en verwerken, welke door het 'nieuwe' deel van het centrale zenuwstelsel worden verschaft. Men moet deze beschouwen als vormende een bij uitstek receptief orgaan, dat de tallooze sporen van prikkels uit de buitenwereld, benevens hun verbindingen (associaties), herbergt. Het is niet denkbaar, dat deze 'objectieve' residuen uit zichzelf actief worden, evenmin als een geladen geweer afgaat zonder dat de trekker wordt overgehaald. Maar de hersenschors is niet alleen bewaarplaats van gegevens en producten der 'intellectueele' kategorie, bovendien zijn er geprojekteerd de mechanismen der 'gevoels' groep, die reeds in het oude zenuwstelsel hun primitieve organisatie bezitten. Aangezien hiermede de inventaris der schors uitgeput is, moet men dus in de gevoelsprojectie het ontstaan van den stoot zoeken.

Hiermede zou de vraag uit het ongerijmde beantwoord zijn. Is de oplossing in overeenstemming te brengen met hetgeen uit ervaring en onderzoek bekend is?

Dat het 'gevoels' veld in aanmerking komt voor de onderzochte functie is weinig twijfelachtig, Van alle bewustzijn afgezien, dus zuiver fysiologisch beschouwd, is het gevoel primitief; het heeft uitsluitend op het individu zelf betrekking. Het ontvangstapparaat van de lage gewervelde dieren is bijna geheel gevoels-, geen gewaarwordings-toestel; de werkzaamheid van den gevoelstoestel geeft bij dieren, die over niets dan het 'oude' zenuwstelsel beschikken, den stoot aan alle verrichtingen. Al naar den aard dezer laatste, spreekt men van reflex- of van driftuitingen.

De projectie van het oude gevoelsapparaat op de hersenschors en de arbeidsverdeeling, die daarmede samengaat, verandert aan de natuurlijke eigenschappen van dien toestel niets: ook op het hoogere niveau behoudt deze het ver-

mogen een fysiologisch zenuwproces te doen beginnen. Als dit proces zich, door welk onnaspeurlijk gebeuren ook, in het bewustzijn spiegelt, worden wij een gevoel gewaar: de schorsorganisatie van het gevoel is identiek met die der driften.

Stellig kan deze bewustzijnsspiegeling geheel of bijna geheel ontbreken; de principieele verwantschap met den driftimpuls wordt daardoor niet te niet gedaan; men heeft dan vóór zich een, geheel fysiologisch te begrijpen, stoot voor het een of ander schorsproces, dat zelf wel degelijk in het bewustzijn kan treden.

Hiermede is tevens vastgesteld, dat elk schorsproces, dat door bewustzijnsverschijnselen vergezeld wordt, ontstaat in het gevoelsveld. Ook van een anderen kant is dit te bewijzen.

Men kan namelijk kunstmatig van de hersenen uit bewegingen der ledematen te voorschijn roepen, b.v. door den electrischen stroom. Het bewustzijn dier bewegingen ontstaat bij den onderzochte dan pas, nadat deze zijn uitgevoerd; is bovendien door een letsel het waarnemen der bewegingen van het in beweging te brengen lichaamsdeel onmogelijk, dan bemerkt hij volstrekt niets. Schakelt men dus alle andere hersenapparaten uit, terwijl van de hersenschors uit een beweging wordt ingeleid, dan geschiedt deze zonder bewustzijn.

Daarnaast is het volgende van belang. Bewegingen van geheel gelijksoortig karakter, als kunnen worden opgewekt door electrische schorsprikkeling, zijn kenmerkend voor sommige hersenziekten. In verschillende gevallen heb ik waargenomen, dat de patient, geruimen tijd vóór deze onwillekeurige bewegingen - die aanvalsgewijs verschijnen - optraden, het gevoel had, aan het lichaamsdeel, dat weldra in beweging zou komen, te *moeten* denken. De onwillekeurige spiertrekkingen worden hier veroorzaakt door bijzondere prikkelingstoestanden, van fysisch-chemischen aard, in de hersenschors, die zich allengs ophoopen, tot ze eindelijk een ontlading te weeg kunnen brengen. Deze ophooping betrekt in de sfeer harer werkzaamheid klaarblijkelijk het ‘schorsveld’, waar het gevoel (de drift) georganiseerd is; er ontstaat een tijdelijke verbindingsversterking tusschen dit apparaat en de schorsstreek, welks overprikkeling de onwillekeurige beweging van het bepaalde lichaamsdeel zal veroorzaken.

Het psychologische gevolg daarvan is, dat dit laatste met een soort dwang in het bewustzijn treedt: de opmerkzaamheid, die gekwalificeerd kan worden als een interne wilsuiting, wordt in een bepaalde richting *gedwongen*.

Volkomen vergelijkbaar hiermede zijn de verschijnselen der zoogenaamde passieve opmerkzaamheid, die ieder kent (het letten op een kanonschot of anderen hevigen indruk op de zintuigen, die iemand plotseling treft); het gevoelsbestanddeel van den prikkel is in al dergelijke gevallen zeer groot. Deze veroorzaakt daarom noodzakelijk bepaalde reacties, die in beginsel buiten de hersenschors, à plus forte raison buiten het bewustzijn om kunnen ontstaan: afweer, verdediging, vlucht, enz., kortom reacties, die de instelling van het lichaam op den, b.v. gevaarlijken, prikkel beduiden. Maar bovendien bereikt de prikkel de hersenschors en dringt het bewustzijn binnen. In het lagere zenuwstelsel remt hij de werkzaamheid van andere mechanismen; hetzelfde geschiedt in de hersenschors, en dienovereenkomstig onderdrukt hij, in het bewustzijn gevallen, den overigen inhoud daarvan en dwingt de opmerkzaamheid in haar twee vormen: de inwendig blijvende aandacht en de uitwendig waarneembare gerichtheid op doelmatige bewegingen. In deze laatste herhalen zich, op een hooger niveau, de instinctieve reactiebewegingen, die met behulp der lagere zenuwapparaten alléén reeds tot stand konden komen. Of de prikkel van buitenaf binnendringt, of wel door een ziekte-proces in de hersenen zelf ontstaat buiten de kern van het veld, waar gevoel (drift, lichamelijke individualiteit) georganiseerd is, in daartoe gunstige omstandigheden is zijn inwerking op dit gebied de onmiddellijke oorzaak, dat er een stoot kan ontstaan, die een fysisch-psychologisch proces aan het rollen brengt.

VIII.

Oppervlakkig beschouwd, heeft het begrip wil, zooals dit in het dagelijksch leven en in de psychologie gebruikt wordt, niet veel gemeen met den stoot, die fysiologisch werd gekarakteriseerd in zijn oorsprong uit de schorsorganisatie der primitieve driften, waarvan het psychische aequivalent het bewustzijn der lichamelijke individualiteit is.

Voor elk normaal cerebraal proces is deze stoot onontbeerlijke voorwaarde, een soort katalysator, geheel afgezien van de nadere bijzonderheid of hij en zelfs of dit proces, zich in het bewustzijn spiegelt of niet; hij is dit derhalve ook voor ieder wilsproces. Dit laatste is meer dan eenige andere fysio-psychische verrichting gekenmerkt door een (bewust) streven, dat uitloopt op een keuze of beslissing. Voorstellingen en complicaties daarvan (fysiologisch: cerebrale sporen uit de groep van gewaarwordingen en waarnemingen) treden er in op; ze kunnen er echter onmogelijk het wezen van uitmaken. Immers uit zichzelve bezitten zij niets van dat strevende karakter; ze verkrijgen dat slechts, wanneer er aan gebonden (geassocieerd) zijn elementen uit de gevoelskategorie. In het bijzonder is dat het geval, wanneer ze door een gemoedsaandoening zijn gewekt.

We komen aldus in de buurt van *Wundt's* definitie, die in een wilsproces de werking ziet van een affect, waardoor veranderingen in de voorstellings- en gevoelsconstellatie worden bewerkt, die dit affect beëindigen. De nadere bijzonderheden van *Wundt's* beschrijving, waarin de opeenvolging der contrasteerende gevoelens, die de opheffing van het oorspronkelijke affect mogelijk maakt, vooral belangrijk is, doen hier niet ter zake. De overwegende rol van gevoel en affect in het wilsproces is in elk geval door hem duidelijk ingezien, al neemt hij deze ook, m.i. ten onrechte, als uitgangspunt, waarvan regressief drift-handelingen en en zelfs reflexbewegingen - op grond harer 'doelmatigheid' vooral - zijn afgeleid. Mijn geheele betoog heeft juist omgekeerd getracht de progressie der laatste tot het wilsproces toe te lichten. Ze waren, zuiver biologisch, te verstaan; hoe ver komen we met onze pogingen om een inzicht te krijgen in de hersenwerking, die een wilsproces tot zijn einde vergezelt?

Laat ons een eenvoudig voorbeeld nemen. Iemand zit in een warm vertrek en heeft dorst; hij wil drinken; hij beweegt zich naar de plaats der waterkranen en draait die der duinleiding open, vult zijn glas en drinkt; zijn dorst is gelescht.

Psychologisch beduidt dit: de drift tot zelfbehoud wordt als een gevoel (dorst) bewust, en geeft den stoot aan een reeks psychische werkingen: de voorstellingen van water,

en hoe dit te bereiken, worden gewekt; de bewust geworden drift beheerscht echter zoodanig de totale psychische constellatie, dat alle - door hem gewekte! - psychische mechanismen, die in andere omstandigheden wellicht geheel 'onverschillig' zouden kunnen zijn, in zijn teeken verschijnen, waardoor de stoot wordt onderhouden of zelfs versterkt. De benoodigde bewegingen worden ingeleid en uitgevoerd; het zijn in oorsprong instinctieve reactiebewegingen, maar die door inwerking van intellectueele elementen (voorstellingen, persoonlijke ervaringen) enorm zijn gewijzigd en zich naar de gecompliceerde verhoudingen van ons leven in alle mogelijke opzichten schikken. Als zij ten einde zijn gebracht, is het oorspronkelijke gevoel, waarin de drift zich manifesteerde, geweken, en heeft plaats gemaakt voor bevrediging (ontspanning). Het geheele proces geschiedt niet alleen 'bewust', maar wordt voortdurend, in alle instanties, begeleid door de bewustheid *te willen*, zij het ook in veranderende intensiteit.

Fysiologisch geschiedt het volgende: de lichamelijke behoefte aan vochttoevoer werkt op het centrale zenuwstelsel als een prikkel, zoodat daarin bepaalde veranderingen - van fysisch-chemischen aard - worden teweeggebracht. Daardoor worden automatisch (reflectorisch) zekere wijzigingen veroorzaakt in de vegetatieve organen (bloedvaten, klieren); deze wijzigingen oefenen ook haar invloed uit op het zenuwsysteem, voegen zich bij den oorspronkelijken prikkel. De aldus zich versterkende evenwichtsverandering in het lagere (oude) deel van het zenuwstelsel, plant zich voort naar de hersenschors, en wel in het bijzonder naar dat deel ervan, waar de lichamelijke individualiteit is geprojecteerd.

De instinctieve reacties, gericht op het verkrijgen van vocht, die reeds door het oude zenuwstelseldeel alléén zouden kunnen worden bezorgd, komen bij den mensch in het algemeen niet tot uitvoering: de groote hersenschors heeft daartoe een àl te groot aandeel van het oorspronkelijke instinctief werkende, lagere apparaat in zijn arbeidssfeer getrokken.

Maar nu valt de prikkelingstoestand dan ook in een terrein - de schors - waar door evolutie en individueele herinnering (in fysiologischen zin) een veel gecompliceerder stel apparaten gereed ligt om op den door hem veroor-

zaakten stoot in werking te treden. Sporen, uit de groepen van gevoel en gewaarwording beide, worden geactiveerd, bij voorkeur zulke, als van ouds in verband staan met - ontstaan en bevestigd zijn door gelijksoortige processen.

De energie van den stoot handhaaft en versterkt zich - door het gevoelsbestanddeel der opgewekte residuen - gedurende het geheele verloop, totdat op het eind, in uiterst gevarieerde wijze, als het proces het station heeft bereikt, vanwaar de beweging wordt geïnnerveerd, de handeling tot stand komt, die in zich zelve de kenmerken der voorafgegane zenuwwerkingen draagt.

Stelt men beide, opzettelijk vereenvoudigde, schemata naast elkaar, dan lijkt het laatste toch wel al te mager, om daaruit ten volle het psychische gebeuren te reconstrueeren, met name voorzooverre dit het eigenlijke wilsverschijnsel betreft.

Van de wijze, waarop het bewustzijn het fysiologisch proces begeleidt, moeten we in laatste instantie de verklaring opgeven; een richting, waarin men zich een beschrijving van dit verband kan denken, heb ik in mijn vroeger opstel getracht aan te geven; dat zulk een verband bestaat, moet noodzakelijk worden aangenomen. Evengoed als men de betrekking kan nagaan tusschen bewuste voorstelling (herinnering) en hersenproces, zoo moet ook voor het wilsbewustzijn een nerveus correlaat gezocht worden. Aangezien dit, volgens onze opvatting en terminologie, volstrekt gebonden is aan de grootehersenschors, bieden er zich slechts twee apparaten ter vergelijking aan. In de eerste plaats de op schorsniveau verheven organisatie van de driften (gevoelen), ten tweede de uitsluitend in de schors gedeponeerde sporen uit de intellectueele reeks, die zich daar, in verschillende mate, al naar hun ontstaan en herkomst, met zulke uit de gevoelsreeks hebben verbonden.

Hoe meer nu het nerveuze proces in kort en éénvoudig verloop zich onmiddellijk richt op een uitwendige beweging (handeling), in des te hoogere mate moet het psychisch verschijnsel *wil* beantwoorden aan het gevoel, dat, van binnen uit of van buiten af opgewekt, den stoot aan dat proces geeft. Hier zou men *Ebbinghaus*' woord kunnen gebruiken: de wil is de vooruitziend geworden drift. Er is daar tegen bezwaar gemaakt: ‘ik wil’ beduidt toch iets anders

dan ‘ik zal’. Niet volkomen met recht, naar ik meen. Wenscht men een dergelijke vergelijking te maken, dan dient men het niet met deze beide termen te doen, maar ik wil, tegenover: ik zal moeten, te stellen, in overeenstemming met de betrekkelijke noodwendigheid der driftreactie.

Ontwikkelt zich het proces niet in aansluiting aan een gevoelsprikkel als in ons eenvoudig voorbeeld, maar ontstaat het schijnbaar ‘van zelf’, dan vindt men in den allereersten aanvang evengoed met zekerheid een gevoelselement; dit kan slechts optreden door het werkzaam worden - in een bepaalde combinatie - van apparaten, die in het gevoelsveld der schors hun kern hebben (fysiologisch), of wel (psychologisch): door het bewust worden van een bepaald min of meer gecompliceerd gevoel. Dit laatste laat aan duidelijkheid, rubriceerbaarheid, doorgaans veel te wenschen over; het beantwoordt allerminst aan een der eenvoudige vormen, waarin de primitieve driften ons bewust worden. Men moet vooral in het oog houden, dat deze laatste wel van het allergrootste, oorspronkelijkste belang zijn, maar dat het menschelijk leven, inzonderheid ook de menschelijke vorm der samenleving, een groot aantal factoren in het spel brengt, die allerlei vervormingen en wijzigingen hebben teweeggebracht, die naast de oorspronkelijke vormen, zij het ook uit deze afgeleid, min of meer zelfstandig bestaan. Al deze, onberekenbaar samengestelde factoren weerspiegelen zich in de organisatie der geheele groote hersenschors; hun werking op de gevoelsprojektie is een innig-wederkeerige.

Het feit der late verwerving van zulke ‘hoogere’ gevoelens (ethisch, maatschappelijk, aesthetisch, enz.) en van hunne afhankelijkheid van een ongerepte samenwerking van grootehersenschorsapparaten, die slechts bij den mensch tot volle ontwikkeling komen, heeft zijn parallel in het verloren gaan ervan bij verschillende hersenziekten, door welke de primitieve driften, evenals hunne bewustwording, gespaard worden. -

Zoo begint dan het ‘inwendige’ wilsproces, dat zich op een ‘intellectueel’ oogmerk richt en in opmerkzaamheid uitloopt, met een vaag gevoel, bijv. dat van streven naar kennis. Het er aan gekoppelde, zoogenaamde voorstellings-

element kan evenzeer aanvankelijk uiterst vaag zijn. Het is dit in het algemeen ook inderdaad, omdat het niet een in den gewonen zin aanschouwelijke voorstelling is, maar doorgaans uit vaster of losser verbonden onaanschouwelijkheden bestaat, waarin vooral de algemeene richting, die het proces zal nemen, min of meer schaduwachtig zich uit. Pas langzamerhand condenseert zich dit intellectueele bestanddeel, doordat sommige deelen er uit verdwijnen, andere op den voorgrond treden, alle in overeenstemming met de doelmatigste vervulling van het aanvankelijke streven. Dat - en op welke wijze - de taal, waaraan alle processen van deze soort zoo muurvast geankerd zijn, hierbij een buitengewoon groote rol speelt, is natuurlijk voor de psychologie van het ingrijpendst belang, maar worde hier slechts terloops herinnerd.

Waar dus een wilsproces, in zijn allereenvoudigste gedaante en gericht op een directe uitwendige handeling, kan worden omschreven als een driftuiting van hoogere orde, die met behulp van nieuwe nerveuze apparaten voltrokken wordt, komt bij samengesteldere, in het bijzonder de 'inwendige' wilsprocessen aan de werkzaamheid dezer laatste een grooter aandeel toe; aan het gevoelselement blijft altijd de noodzakelijke rol van aandrijver en richtinggever.

IX.

Twee hoofdvoorwaarden voor het tot standkomen van een wilsproces, die fysiologisch omschreven kunnen worden als alleen aan de hooger-ontwikkelde groote hersenschors eigen functies zijn hiermede gekenschetst. In wisselende verhouding nemen zij aan den opbouw daarvan deel. Maar het psychologisch cardinale punt, de eigenlijke bewustheid: ik wil, is daarmede van fysiologische zijde niet toegelicht. Er zijn een aantal processen, die geschieden met medewerking der groote hersenschors, zonder dat ze begeleid worden door een wilsbewustheid. Het eenvoudigste voorbeeld is een beweging van een der ledematen, opgewekt door prikkeling - proefondervindelijk of ziekelijk - van een bepaald deel van de schors. Het individu, dat deze bewegingen vertoont, wordt deze pas gewaar nadat ze geschied zijn.

Een groot aantal prikkels uit de buitenwereld bereikt ons zenuwstelsel en wordt door min of meer gecompliceerde bewegingen, 'handelingen', beantwoord, zonder dat van een wilsproces sprake is, terwijl de prikkelingstoestand toch stellig de groote hersenschors passeert.

Hiertoe behooren vele zoogenaamd automatische reacties op dagelijks voorkomende prikkels: het 'mechanisch' ontwijken van een geziene schadelijkheid, het tegengaan van een plotseling opgetreden evenwichtsverstoring en dergelijke. Een deel van zulke processen speelt zich voornamelijk af in het lagere zenuwstelsel, het meerendeel echter geschiedt bij den volwassene weliswaar geheel reflexachtig, maar heeft deze eigenschap pas allengs verkregen: in zijn jeugd heeft de mensch door veelvuldige ervaring dergelijke reacties geautomatiseerd; de fysiologische grondslag in de hersenschors, in nauwen connex met dien in het lagere zenuwstelsel, ligt voor gezamelijken arbeid, als een soort functioneele eenheid klaar. Nog meer: de vaste organisatie ervan heeft, terugwerkend op de overeenkomstige mechanismen van het lagere zenuwstelsel, aan deze laatste allengs weer een grootere zelfstandigheid gegeven, zooals uit sommige ziekteverschijnselen duidelijk blijkt.

De weg, dien de prikkelingstoestand door de hersenschors neemt, is hier een eng begrensde; doet zich niet gelden buiten deze baanachtig aangelegde apparaten; een meer algemeene hersenwerking is er niet aan gebonden, zou zelfs den snellen afloop der reactie hinderen, zooals bij opzettelijke proefneming gemakkelijk blijkt. (Vergelijk op verwant gebied het uitvoeren eener gewoontebeweging: vestigt men zijn opmerkzaamheid gespannen daarop, dan valt ze veelal slecht uit: bijvoorbeeld het strikken van een das, enz.). Uit deze soort van processen leidde *Wundt* zijn stelling af, dat drift-reacties wel wilshandelingen in regressie zouden zijn, een blijkbaar te algemeene, te veel generaliseerende opvatting.

Er werd in het voorafgaande reeds melding gemaakt van het verschijnsel der passieve opmerkzaamheid, naar het uiterlijk een inwendig wilsproces, echter niet begeleid door het bij uitstek actieve gevoel van te willen. In het eene der aangehaalde voorbeelden - de passieve opmerkzaamheid op

een prikkel uit de buitenwereld - ziet men een duidelijke verwantschap met geautomatiseerde, reflexachtig verloopende reacties, waaraan nu echter een uitwendig bewegingsresultaat ontbreekt, maar waarvan opmerkzaamheid het einde is. Deze heeft een stel vrij typische, lichamelijke begeleidingsverschijnselen, voornamelijk op het gebied van den spanningstoestand van bepaalde spiergroepen, die tevens, op zichzelf beschouwd, de 'houding' van het individu tegenover den prikkel beduiden.

Van deze houding gaan echter ook bepaalde bewegingen uit (vlucht, afweer, enz.). Zij draagt in beginsel dezelfde kenmerken als bij dieren zonder hooger zenuwstelsel, in gelijksoortige omstandigheden (dreigend gevaar) worden waargenomen, wanneer niet terstond vluchtreacties en dergelijke worden ingeleid. Het fysiologisch apparaat, dat deze houding draagt, bevindt zich echter bij den mensch voor een groot deel in de hersenschors; de bewustzijnsspiegeling (indien die er is) is even noodzakelijk-bepaald in haar aard als een gewaarwording dit is ten opzichte van een zintuigelijken prikkel. Deze spiegeling is: de opmerkzaamheid, en omdat ze is opgewekt door de werking van een gepraeformeerd, min of meer star, en nauw begrensd, nerveus mechanisme, verschijnt ze in zekeren zin 'vanzelf', automatisch, zonder door een wilsbewustheid begeleid te zijn. Eerst secundair, bij uitbreiding van het proces - psychisch en fysiologisch - kan deze optreden, de opmerkzaamheid actief worden gericht.

Het andere voorbeeld was ontleend aan gevallen, waar, door een plaatselijken ziektetoestand der groote hersenen, de aandacht van den patient gedwongen wordt op het weldra in kramptrekking rakende lichaamsdeel. Hier is dus van een klein schorsdeel, dat met bewegingen van arm of been functioneel samenhangt, een locaal blijvende invloed uitgegaan op andere hersenapparaten, zonder dat van een door een uitwendigen prikkel opgewekt gevoel of gewaarwording sprake is. De omgrenzing van dezen invloed wordt door de bijzondere regionaire betrekkingen van de zieke schorsstreek volkomen bepaald: betreffen ze den arm, dan blijft ook dit lid uitsluitend het voorwerp uitmaken van de gedwongen opgeroepen opmerkzaamheid. Tusschen beide verschijnselen is klaarblijkelijk

een fysiologische faktor ingeschakeld: een werkzaamheid van het gevoelsveld.

Men kan zich dit gevoelsveld fysiologisch als een éénheid denken, in zooverre als het de projectie der geheele lichamelijke individualiteit vertegenwoordigt. Maar het lichaam bestaat uit een aantal onderdeelen; deze nemen ook op zichzelf, op de schors geprojecteerd, een deel van dat veld in beslag. Daarom kan men spreken van 'het gevoelsveld voor een arm', al zou het wel onmogelijk zijn dit anatomisch behoorlijk af te grenzen. Op analoge wijze is het bewustzijn der lichamelijke individualiteit een veeleenheid: één in vele en vele in één; en het wordt begrijpelijk, dat één lichaamsdeel in steeds sterkere mate de opmerkzaamheid naar zich toedwingt, totdat de prikkelophooping zich naar buiten (zichtbaar in de spiertrekkingen) heeft ontladen.

De fysiologische mechanismen in beide voorbeelden zijn beperkt; ze bevinden zich op een vasten, voorgeschreven weg; dat de beide wegen tusschen stations van verschillende soort loopen, doet aan hun overeenkomstigheid niets te kort. In het eene geval werd er een korte weg gebaand door langdurige oefening en gewoonte, in het andere was - door plaats en aard van het schorsletsel - de terstond ontstane korte verbinding het eenig aangewezen pad.

Een eigenlijke wilsbewustheid bestaat dus niet bij een dergelijk baanachtig verloop der begeleidende hersenprocessen. Als de bewustheid: ik wil aanwezig is, moeten deze zich op andere wijze uitbreiden.

Het uitgangspunt is gegeven: het ligt in de schorsorganisatie van gevoel en drift; nergens anders kan een normaal hersenproces beginnen. Tot nu toe hebben we dit apparaat, terwille van de duidelijkheid, te veel geïsoleerd beschouwd, namelijk als voorbereider van het bewustzijn der lichamelijke individualiteit. Zijn werkelijke functie strekt zich echter veel verder uit. Immers, de projectie der betreffende mechanismen uit het oude zenuwstelsel op de schors sluit in zich, dat deze daar geen afzonderlijk bestaan leiden, maar in alzijdige verbinding treden met de tallooze 'nieuwe' disposities uit de intellectueele groep. Voor de laatste beteekent dit de mogelijkheid bereikbaar te zijn, gewekt te kunnen worden; tevens dat zij nooit *volstrekt* intellectueel

kunnen zijn, maar dat er altijd een klein of groot bestanddeel uit de gevoelsfeer aan hangt. Daarentegen verliest de werking van het gevoelsveld haar eenzijdige bepaaldheid ten opzichte van de lichamelijke individualiteit; zij bereidt, met behulp der door haar geactiveerde intellectueele mechanismen, een psychologisch veel meer omvattend verschijnsel voor: dat van het psychisch Ik-gevoel. Het bewustzijn der lichamelijke individualiteit kan daarin geheel op den achtergrond treden; zijn waarde als wegbereider voor de hoogere functie wordt er niet door verkleind.

De samenwerking van twee dingen is dus noodig: het hersenproces waarvan de aanvang in het 'gevoelsveld' ligt moet het zuiver fysiologisch op te vatten kenmerk van streven bezitten, zooals men het als onherleidbaar levensverschijnsel op analoge wijze waarneemt in de nerveuze verrichtingen van het oude zenuwstelsel bij lagere dieren; dit streven moet zich spiegelen in het bewustzijn. Maar het moet bovendien worden erkend als het eigen 'gewilde' streven.

Daartoe is noodig, dat tegelijkertijd het omvangrijke affectief-intellectueele apparaat in werking treedt, dat voor het psychisch Ik-gevoel een noodzakelijke voorwaarde is. Als dit gevoel, tegelijk met dat van streven en onverbrekelijk daaraan gebonden, in het bewustzijn verschijnt, ontstaat de bewustheid: ik wil. Het bepalen der nadere omstandigheden waaronder dit kan geschieden en van de intensiteit dezer bewustheid, is voorloopig - zoolang onze kennis der hersenen niet verder reikt - taak der bijzondere psychologie. De persoonlijkheid, door de activiteitspsychologen in het wilsproces als belangrijke factor op den voorgrond gesteld, vindt ook langs den weg van het biopsychologisch onderzoek de haar toekomende waardeering.

Maar bovendien verschaffen we ons aldus een blik op haar evolutie. Slechts een '*objectieve*' individualiteit: niets dan de samenvatting van alle nerveuze verrichtingen in het lagere - oude - zenuwstelsel vinden we bij de minst ontwikkelde gewervelde dieren; het *bewustzijn* der lichamelijke individualiteit treedt op tegelijk met een groote functieverschuiving naar de groote hersenschors; ten slotte - in dit bewustzijn wortelend en tijdens den groei van het individu zich ontwikke-

lend - het *Ik-gevoel*, onafscheidbaar van een organisatie der primitieve functies in de schors en de wisselwerking van deze met de groote nieuwe groep der intellectueele.

Er bestaat een voorliefde bij vele geleerden voor psychologie ‘zonder hersens’. Inderdaad is het een dwaasheid om van deze wetenschap een soort hersenmythologie te maken, zooals psychiaters zonder neurologisch inzicht dikwijls hebben getracht.

Biologisch onderzoek van het zenuwstelsel kan echter de psychologie slechts ten goede komen; nergens is het van grooter nut, dan bij het stellen van principieele vragen. En dit is voor elke wetenschap datgene, waarop het vóór alles aankomt.

C.T. VAN VALKENBURG.

Het tooneel.

Ieder heeft zoo zijn eigen kapel van jonge illusies. Toen ik, in Henri Borel's vertaling van Tagore's *The Post Office* het ‘inleidend woord’ van den vertaler en het ‘voorwoord’ van W.B. Yeats had gelezen, en daar dit stukje geprezen zag als ‘een schoon voorbeeld voor diegenen onzer tooneelschrijvers, die genoeg hebben aan (lees: van) 't effectbejag en het handig doen “inslaan” van goedkoope sensaties;’ heb ik, bij Yeats' vermelding van een intieme vertooning in het groote Londen, me de eerste, zoo prettige, mooie inspanning van Antoine in een nauwe bovenruimte der rue Blanche van het groote Parijs herinnerd. Oók daar was men beu van effectbejag en goedkoope sensaties. Ook daar wou men wel degelijk ‘een geestelijken achtergrond’ voor een tooneelstuk - al was het een andere dan bij Tagore.

't Was de goede tijd van het *Théâtre libre*, daar in de nauwte der rue Blanche. Wellicht even intiem zal de vertooning te Londen van *The Post Office* ‘door eenige Iersche spelers’ geweest zijn.

Het is de afgezonderdheid, die een afgeslotenheid-volwaarde zijn kan, mogelijk in de drukte eener groote stad, waar aandacht-trekken moeilijk, en duur is. Heeft de heer Borel begrepen, dat zoo iets, behalve op de hei, slechts in een wereldstad kan bestaan?

Hij heeft, voor deze oostersche intimiteit, in ons kleine land de makkelijk te verkrijgen openbaarheid gezocht; er reclame voor gemaakt bij de menigte; immers al vroeg in... *Eigen Haard;* en het stuk aan ‘Het Nederlandsch Tooneel’ gegeven.

't Werd daar het eerste, wat de propagandist der ‘vergeestelijking’-op-de-planken, Eduard Verkade, te doen kreeg. En de felste, de meest striemende kritiek op Verkade's vertooning is gekomen van... Borel! Wel heeft deze erkend, dat Verkade, om de menigte te boeien, het misschien moeilijk anders aanrichten kon; maar het verwijt eener *verontgeestelijking* kon de regisseur van *De brief van den Koning* onmogelijk ontgaan. Er waren fijne, doch ook drukke, ‘luidruchtige’ elementen in deze vertooning van iets, dat in het teeken van de rust, de kalmte staan moest, dat ‘an emotion of gentleness and peace’ zou *kunnen* geven... echter, naar ik zeker meen, nooit aan velen te gelijk in een grooten schouwburg, slechts indien het gespeeld werd als kamermuziek.

Tot de dingen van dezen tijd hooren de keuze-tentoonstellingen van beeldende kunst, hoort zorg voor de tentoonstellingszaal en vooral ook die, *aan de lijst om elk werk* besteed. Zulke omlijsting op de planken, Verkade, leerling van Graig, maakte er het eerste punt op zijn program van, en verkreeg o.a. in Engelsche society-stukken dezen uitslag, dat werk zonder fut, als b.v. *Pen*, door de keurigheid van het uiterlijke bekoorde en der oppervlakkigen aandacht boeide.

Nu moest *datzelfde verinnigd* worden, en daarbij iets gansch anders zijn. Lugné Poë heeft het indertijd met *Pelléas* verkregen, verkregen met een ‘toren’, die een kist was, waaraan nog lappen werden gespijkerd, terwijl het scherm al rees. Verkade's taak was véél moeilijker. Hij slaagde in gedeelten; de Amal van Lily Bouwmeester was iets van zeer schoone fijnheid. Doch kenschetsend voor het te tooneelmatige, het... grove, dat de vertooning had gekregen, was de verschijning der lange en ruischende Fie Carelsen als ‘Sudha, een klein bloemenmeisje’.

Royaards hervat oude vertooningen met, althans gedeeltelijk nieuwe krachten; verkrijgt er vaak verbeterd spel mee; en belooft den *Faust* voor April.

Voor de nieuwe Nederlandsche tooneelschrijvers heeft het Hofstad-tooneel de gouden eeuw geopend. Goed spel, meest; zelfs goed samenspel. Nog geen stuk van goed samenstel. Nu twee luchtige werken met geest.

Met *Phyllis* heeft Mr. C.P. van Rossem zich doen kennen van de beste zijde, welke tot nu toe aan hem was waar te nemen. Een modern-mondain tooneelschrijver, verwant aan den auteur van *Lentewolken*, als deze aan de oppervlakte blijvend, doch daar schalkschheid, vernuft, zelfs geestigheid toonend; en - iets van méér waarde in het talent, om een tooneel-gegeven te ontdekken en uit te werken in zoo weinig als een verkeerde verloving. Men heeft den schrijver niet zonder reden verweten, dat zijn stuk wat veel gelijkt op een, naar buitenlandsch patroon geknipt. Het jonge-meisje, verliefd rakend op een veel ouderen man, is een thema, lief gebleken aan menigen Franschman. Dit positieve element in zijn werk is, trouwens, door Van Rossem onvoldoende ontwikkeld. Wat hij gaf, is iets negatiefs: twee van zijn drie bedrijven *brengen ten tooneele* een te vlug aangegane verloving, de ups and downs daarvan, het verkeerde in de verschillende fazen, nauwlettend waargenomen, duidelijk afgebeeld: frisch naar het leven.

Al het andere was fout; doch dit was goed: ook in den invloed, welken het heeft op het meisje, dat in haar agitatie óók nog even... iets meer doet dan flirten met een derden aanbidder. Else Mauhs was voortreffelijk; het laatstbedoelde tooneel, met Verbeek, gaf fijn èn sterk spel: - iets meer, iets minder, en alles zou bedorven zijn.

Geest was er ook in *De Duivel te Delft* van Jan Kalf: een spotternij met de Nederlandsche vrouwen, die dorsten plezier-hebben in Molnàr's *Duivel*-zonder-meer. In ietwat misogyne stemming, heeft Kalf zijn schoone landgenooten bij haar woord willen houden, door een soortgelijken duivel te introduceeren in eigen kring: van de planken in de huizen. ‘Geen stuk van goed samenstel’: - zóó weinig zelfs, dat het aanvankelijk niet is begrepen, en de regisseur Van der Lugt een soort stommen proloog heeft moeten verzinnen, welke aan de geruststelling van Schaaf, den schrijnwerker uit *Midzomernachtsdroom* deed denken, dat hij ‘geen felle leeuw, nog minder een leeuwin’ is.

Echter heeft Kalf's derde bedrijf brokken dialoog met een perversiteits-blootlegging, die fijn spot. Ook is hier wel degelijk tooneel, zelfs misschien te direct, te véél tooneel; hierdoor zonder innerlijk verband van gebeuren - trou-

wens, hoe kon dit in een *pastiche*, welk te spotten bedoelde met de roekelooze, onevenwichtige bewondering voor het prototype?

Als op *de* gebeurtenis der maand heeft menigeen zeker, met mij, gehoopt op den 17^{en}, de eerste vertooning van Heijermans' *Dageraad*. De eerste indruk van dit werk heeft teleurgesteld. Het gaf den jubilaris Jan Musch gelegenheid zijn talent in volle veelzijdigheid te toonen; Greta Lobo-Braakensiek kon er een jong-meisje in beelden, uit een schilderij van Thijs Maris tot leven gekomen; doch het stuk, het stuk... ik wil het zonder jubelstemming nog eens zien, alvorens er hier meer van te zeggen.

20. I '18.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Jan. 1918.

Bediende zich ons vorig overzicht nog van den term ‘Rusland’ ter aanduiding van de met de Centralen in onderhandeling getreden partij, die term valt niet langer te handhaven. De Centralen onderhandelen thans afzonderlijk èn met de regeering van Lenin en Trotzky, èn met de Oekraine, èn met Finland. Het door Trotzky ingeroepen leerstuk van het zelfbeschikkingsrecht der volken laat het niet anders toe: de Oekraine en Finland hebben hun afscheiding uitgesproken, zonder door vreemde troepen bezet te zijn, en hoewel de maximalistische republiek de onafhanhankelijkheid der andere republieken, die binnen hetgebied van het oude Tsarenrijk zijn ontstaan, in de practijk minder dan in theorie ontziet, legers op hen afstuurt en gewapende opstanden tegen hun gezag ondersteunt, het ontbreekt haar aan de macht om die nieuwe formaties te beletten zich met de Centralen in verbinding te stellen. Die nu, bij monde van Kühlmann, konden mededeelen dat aan den definitieven vrede met de Oekraine en Finland weinig meer in den weg staat.

Zooveel te meer aan den vrede met de Petersburgsch-Moskousche of Groot-Russische republiek.

Deze is begonnen (22 December 1917) aan de Centralen een programma voor te leggen tot den algemeenen vrede; een programma, eigenlijk voor de gezamenlijke oorlogvoerenden bestemd. De oude eisch der Russische omwenteling:

'geen inlijving: geen schadeloosstelling', is daarin uitgewerkt als volgt: 1°. geen inlijving van tijdens den oorlog veroverd gebied, *en onmiddellijke ontruiming daarvan;* 2°. herstel van de staatkundige onafhankelijkheid der volken, die deze tijdens den oorlog verloren hebben; 3°. nationaliteiten die vóór den oorlog niet politiek zelfstandig waren, zullen bij volksstemming uitmaken of zij een eigen staat begeeren te vormen, dan wel zich aansluiten willen bij een reeds bestaanden staat; 4°. autonomie der nationaliteiten in iederen staat, die er meer dan ééne blijft omvatten; 5°. geen schadeloosstelling in geld; 6°. toepassing der artikelen 1 en 4 op de koloniën. Voorts verklaart zich het stuk tegen economischen boycott en tegen maritieme blokkade.

Bij hun antwoord van 25 December nemen de Centralen het beginsel: 'geen inlijving, geen schadeloosstelling' als grondslag tot den algemeenen vrede aan, op voorwaarde dat alle oorlogvoerenden binnen korten termijn dit voorbeeld volgen. Besluit de Entente op den genoemden grondslag aan de vredesonderhandeling deel te nemen, dan zullen de Centralen zich ten aanzien der door de Russen genoemde punten gedragen als volgt:

1°. geen inlijving; *ontruiming na het vredesverdrag;* 2°. fiat; 3°. en 4°. afgewezen, als door iederen staat te regelen met zijn eigen onderdanen; 5°. fiat; 6°. op de Duitsche koloniën zal het eerste Russische artikel van toepassing moeten zijn; niet het vierde.

M.a.w.: wanneer de Entente van Elzas-Lotharingen, van Trentino en Triëst, van Mekka, Bagdad en Jeruzalem, van bemoeiing met de binnenlandsche aangelegenheden der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie en van het Turksche rijk afziet en de Duitsche koloniën teruggeeft, zijn de Centralen bereid België, Servië en Montenegro te herstellen en de bezette gedeelten van Frankrijk, Italië en Roemenië te ontruimen.

Ook Polen, Littauen en Koerland? Zij kunnen niet door de Centralen worden ingelijfd (art. 1); evenmin worden ontruimd vóór den vrede (antwoord op art. 1). Worden zij, krachtens het antwoord der Centralen op art. 3, na den vrede door hen aan Rusland uitgeleverd?

Blijkens de na 25 December gevoerde besprekingen, neen.

Het Rusland dat Poolsche, Littausche, Letto-Duitsche onderdanen had, bestaat volgens de Centralen niet meer. Het is opgelost door de uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht dat de gewezen onderdanen van den Tsaar zich hebben toegekend. Krachtens dit zelfbeschikkingsrecht hebben de Groot-Russen een revolutionnaire regeering ingesteld die ten slotte in handen van Lenin en Trotzky is gevallen. De Polen, Littauers, Letto-Duitschers hebben zich, uit kracht van hetzelfde recht, reeds van de Groot-Russen afgescheiden. Hun land blijft tot den vrede door de Centralen bezet, die het na den vrede zullen overdragen aan de rechthebbenden: de door hen erkende organen der bevolkingen zelve.

De Groot-Russische delegatie stelt hiertegenover, dat een volk niet geacht kan worden het zelfbeschikkingsrecht te hebben uitgeoefend door lijdelijk in te stemmen met hetgeen vreemde bezettingstroepen tijdens hun aanwezigheid in het land mogen hebben verordend. Eerst wanneer die troepen het land hebben ontruimd, kunnen Polen, Littauen, Koerland werkelijk over zichzelf beschikken.

De delegatie biedt aan (28 December) de nog door Russische troepen bezette gedeelten van Oostenrijk-Hongarije, Turkije en Perzië onmiddellijk te ontruimen, op voorwaarde der onmiddellijke ontruiming van Polen, Koerland en Littauen door de Centralen. Bij de volksstemming, die vervolgens in de drie laatstgenoemde gebieden zal plaats hebben, en bij wier uitkomst Groot-Rusland zich zal nederleggen, mogen geen vreemde troepen aanwezig zijn.

Dit voorstel wordt door de Centralen afgewezen. Zij verklaren zich bereid Polen, Littauen en Koerland te ontruimen zoodra een bijzondere vrede met Rusland zal zijn gesloten en de demobilisatie der Russiche troepen zal hebben plaats gehad. Groot-Rusland heeft te erkennen dat de drie gebieden metterdaad hun zelfbeschikkingsrecht reeds hebben uitgeoefend en zich uit het Russische staatsgeheel hebben afgescheiden.

De onderhandelaars waren dus feitelijk bezig, de voorwaarden van een bijzonderen vrede met Rusland te bespreken nog eer gebleken was of de Entente al of niet aan onderhandelingen deelnemen wilde omtrent een algemeenen vrede. Het afspringen eener Duitsch-Russische onderhandeling nog

eer de algemeene was begonnen, zou de kans op die algemeene onderhandeling stellig verkleinen. Men ging dus uiteen (29 December) en verdaagde de besprekingen tot den 4den Januari, wanneer de Entente-mogendheden tijd zouden hebben gehad van eventueele bereidwilligheid tot deelneming aan eene op den door de Centralen geamendeerden Russischen grondslag te voeren algemeene onderhandeling te doen blijken.

De korte pauze verliep, zonder dat van één dier mogendheden zoodanige bereidverklaring inkwam. En onderwijl voerde Trotzky te St. Petersburg een veel stoutere taal dan Joffe en Kamenef hadden gedaan te Brest-Litofsk. Evenmin als volksstemmingen, behoorden vredesonderhandelingen gehouden te worden in tegenwoordigheid van troepen eener oorlogvoerende mogendheid. De belofte, namens zijne regeering afgelegd, van in ieder geval den 4den Januari wederom te Brest-Litofsk te zullen verschijnen, werd door Trotzky ingetrokken: de onderhandelingen zouden alleen kunnen worden voortgezet te Stockholm.

Toen deze eisch geformuleerd werd, waren Kühlmann en Czernin reeds weder naar Brest onderweg. Zij hebben daar eenigen tijd gewacht, tot Trotzky, wiens eisch door de regeeringen te Berlijn en te Weenen onmiddellijk was afgeslagen, ten langen leste zelf opdagen kwam; het vervolg der onderhandeling nam hij voor zijn persoonlijke rekening.

Der onderhandeling waarover? Het programma van 25 December was vervallen (verklaarden de Centralen), nu het algemeene congres, waartoe het tot basis had zullen strekken, achterbleef. Er kon dus nog alleen onderhandeld worden met Groot-Rusland in het bijzonder, *en met de Oekraine*, wier gemachtigden juist in de dagen dat Trozky op zich wachten liet, te Brest-Litofsk waren aangekomen en het reeds over een aantal punten met de Centralen eens waren geworden.

Zal niet juist die komst der Oekrainers Trotzky bewogen hebben ten slotte tóch naar Brest te gaan? De Entente verscheen op de basis van 25 December tòch niet, onverschillig of men haar naar Stockholm noodigde dan wel naar Brest-Litofsk. Intusschen zou de Oekraine alle gelegenheid hebben zich bij de Centralen in het voordeel te stellen boven Groot-

Rusland, dat wel het bestaan eener Klein-Russische zusterrepubliek erkennen wil, maar 1°. omtrent de territoriale uitbreiding van dien nieuwen staat andere inzichten heeft dan de Rada te Kiëf, en 2°. zich wenscht te verzekeren tegen bourgeois-invloeden die van uit Klein-Rusland op Groot-Rusland zouden kunnen werken. De toekomst zal, volgens de Groot-Russische opvatting, eene federatie te zien moeten geven tusschen verschillende republieken, op den bodem van het oude Tsarenrijk ontstaan, en waarvan de Groot-Russische èn de in bevolking en uitgebreidheid aanzienlijkste èn de op maatschappelijk gebied toongevende behoort te zijn. Zoodra zich ergens eene kern vormt van staatkundig initiatief dat tegenover de te St. Petersburg en Moskou bovendrijvende richting eenige zelfstandigheid zoekt te bewaren, gaan de bolsjewiki tot vijandelijkheden over en trachten naast de organen welke zij niet vertrouwen andere te stellen die bereid zijn het wachtwoord uit St. Petersburg te ontvangen; zoo zeggen zij thans alleen eene naar hun pijpen dansende Rada te Charkof, niet langer die te Kiëf, als de werkelijke uitdrukking van den Oekrainischen volkswil te kunnen beschouwen.

De Centralen zien hieruit wat in Polen, Littauen en Koerland te wachten staat, indien zij, volgens den bolsjewikschen eisch, deze landen onmiddellijk ontruimen. Zij hebben Trotzky toegelaten breede uiteenzettingen te houden die eerder voor de Polen, Littauers en Letten, ook voor de proletariërs der Centrale rijken, dan voor Kühlmann en Czernin bestemd waren. Hebben onderwijl, terwijl Trotzky voor een gehoopt auditorium te Warschau, te Weenen en te Berlijn oreerde, de gemachtigden der Centralen zich met tegenstanders van Trotzky te St. Petersburg en te Moskou in betrekking gesteld? Zoo ja, dan is dit uitsluitend in het geheim geschied, terwijl de tegenovergestelde propaganda, die zeker geen geheime middelen versmaad heeft voor zoover deze ter beschikking stonden, zich bovendien van de stenographen in de conferentiezaal te Brest-Litofsk bedienen kon. Dit is zeker dat, tegen het midden van de maand, te St. Petersburg zich een centrum van weerstand tegen de bolsjewiksche heerschappij scheen te gaan vormen, en dat een der bezwaren die daar tegen Lenin en Trotzky werden

ingebracht, luidde dat zij onmachtig bleken den vrede met de Centralen te bewerken.

Toen indertijd Lenin en Trotzky de macht aan zich trokken, was een der redenen die zij aanvoerden tot rechtvaardiging van hun bedrijf, dat Kerenski de bijeenkomst der Constituante vertraagde, van het eenige orgaan dat over de erfenis der autocratie uit kracht van een hooger recht mocht beschikken. Welnu, de Constituante is verkozen en bijeengekomen; maar zoodra eene eerste stemming bewezen had dat de meerderheid niet aan de Bolsjewiki behoorde, is het lichaam door matrozen uiteengejaagd; eenige bloedige waarschuwingen zijn gevolgd, dat de Bolsjewiki elke poging tot reconstructie van het vernietigd orgaan als eene halsmisdaad beschouwen. Voor het oogenblik heerschen zij èn te St. Petersburg èn te Moskou onbeperkt; en Trotzky, die Brest-Litofsk verlaten had om de oppositie te St. Petersburg den nek te helpen omdraaien, laat zijn telegraafagentschap berichten dat de werkelijke beteekenis van zijn optreden te Brest geweest is dat hij het Duitsche imperialisme ontdaan heeft van zijn 'democratische garderobe', en dat van de geheele onderhandeling te Brest niets meer is te verwachten (22 Januari).

Dit zou dan hoogstens voor de onderhandeling met Trotzky zelven kunnen gelden; immers te Berlijn verzekert Kühlmann, dat die met de Oekraine en Finland ver gevorderd zijn (25 Januari). Ook die met Groot-Rusland is niet afgebroken; wat er van terecht zal komen, hangt volgens Kühlmann 'van den vredeswil der regeering van Lenin en Trotzky af.'

In den loop der onderhandeling heeft Kühlmann, in antwoord op Trotzky's herhaalden eisch tot onmiddelijke ontruiming van Polen, Littauen en Koerland opdat die natiën het zelfbeschikkingsrecht zouden kunnen uitoefenen, het volgende ultimatum aangeboden:

in geval de militaire omstandigheden het veroorloven, zullen de bezettingstroepen tot zoodanig getal worden teruggebracht, als onontbeerlijk is ter handhaving der binnenlandsche orde;

de vorming van nationale gendarmerieën zal worden verhaast;

naarmate de algemeene vrede nadert, zal het bestuur in handen worden gelegd van verkozen vertegenwoordigers der bevolking;

eene volksstemming ‘op breeden grondslag’ zal de tot dusver reeds gevallen, door de Centralen erkende zelfbeschikkingsbesluiten moeten bekrachtigen;

de verplichting, die bekrachtiging te doen plaats hebben bij wege van referendum, wordt afgewezen; het votum van een ‘op breeden grondslag’ verkozen vertegenwoordigend lichaam zal voldoen.

M.a.w., de Centralen willen, zoolang de Entente den oorlog voortzet, de drie gebieden gesloten houden voor vijandelijke intrigues; zij willen ze evenzeer beveiligd houden tegen bolsjewiksche propaganda. De van Rusland afgerukte gebieden, hierop komt de zaak neer, zullen naar Centraal-Europa moeten overhellen. Dit is de voorwaarde waarop de Centralen bereid zijn, zich van alle inlijving te onthouden.

Die verwachten blijft dat het aanstaande vredesverdrag, evenals al zijn voorgangers, in de eerste plaats den invloed vertoonen zal van de machtsverhoudingen welke bestaan op het oogenblik der sluiting, kan ten aanzien van Polen c.s. een andere oplossing nauwelijks mogelijk achten. Zooals generaal Hofmann er Trotzky aan herinnerde: wij staan hier als overwinnaars in uw land, en niet omgekeerd.

Men kan dit de bezegeling noemen der uitspraak van het geweld; maar oorlog *is* geweld, en zoolang de wereld hem toelaat, zal zij zijne gevolgen hebben te aanvaarden. Er is maar één weg om de Entente-oplossing van het Poolsche vraagstuk aan Duitschland en Oostenrijk op te leggen: die weg is, deze mogendheden te verslaan. De Entente heeft die hoop niet opgegeven, en zij zal zich dan ook bij de Duitsche oplossing niet nederleggen. Juist de reden, waarom Duitschland de bezette landen niet terstond ontruimen kan. Maar Trotzky - heeft *hij* nog hoop, Duitschland te verslaan?

Hij heeft eenmaal gezegd dat revolutionnaire democratieën geen legers noodig hebben: zij verslaan den vijand door propaganda onder diens proletariaat.

Aan zoodanige propaganda heeft het niet ontbroken; evenmin is zij zonder alle gevolg geweest. In Oostenrijk-Hongarije heeft het geweerlicht, en het maakte den indruk of de regeering niet ongaarne iets gebeuren zag, dat Duitschland overtuigen kan dat zijn bondgenoot op het uiterste

ligt. Nu de vooruitzichten voor een afzonderlijken vrede met de graan-voortbrengende Oekraine zoo gunstig staan, haakt de hongerende bevolking der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie meer dan ooit naar het einde.

Ook in Duitschland spreekt luide het ongeduld der sociaaldemocratie. Haar dreigende houding heeft verhinderd dat in de afgeloopen maand de 'Vaderlandsche partij' Hertling en Kühlmann het beentje gelicht heeft om Bülow aan het hoofd der zaken te brengen. Het is daar zonder twijfel op toegelegd geweest, en wanhopige pogingen zijn in het werk gesteld om voor het herstel der in Kühlmann's verklaringen opgeofferde annexatiepolitiek den steun van Hindenburg's naam te verkrijgen. De houding door de in de Pruisische volksvertegenwoordiging nog oppermachtige conservatieve partij tegenover het kiesrechtontwerp aangenomen, toont hoezeer zij zich bedreigd voelt in haar laatste stelling. Maar de Keizer heeft het stuk niet durven bestaan. De conservatieven mogen nog wat tegenspartelen in de kiesrechtcommissie van hun Pruisischen landdag, de rijkspolitiek wordt niet meer in hun handen gelegd. Evenmin berust zij reeds in die der eigenlijke democraten. Hertling zoekt zich te handhaven tusschen de uiterste partijen van links en van rechts; hij rekent daarbij op den steun van het centrum en van de meerderheid der liberalen van verschillende schakeering. In die moeilijke positie had hij Lloyd George en Wilson te beantwoorden, die der wereld kond hadden gedaan waarom zij niet naar Brest waren gereisd.

Het spook van een vrede die tot stand zou kunnen komen buiten hun toedoen en op een niet door hen aangeheven leus, heeft de staatslieden der Entente verontrust. Zij zetten hun stem minder uit dan te voren. Een omstandigheid van gewicht: menschen met wie men mogelijk morgen aan den dag zaken te doen heeft, begint men niet met toe te bulderen zooals dat in de Entente-stukken in den jongsten tijd tegenover de Centralen schering en inslag was.

Eerst nam Lloyd-George het woord (5 Januari). Het oude Entente-program, maar aanmerkelijk minder forsch geinstrumenteerd. Het blijft van het aanbod der Centralen van 25 Dec. 1917 in de volgende punten verschillen:

1°. het herstel van België, Servië, Montenegro, de ontruiming van Frankrijk, Italië, Roemenië worden niet tegen eenige verplichting der Entente geruild om het gebied, dat Duitschland en Oostenrijk vóór den oorlog bezaten, onaangetast te laten en de Duitsche koloniën terug te geven;

2°. het bepalen van den toekomstigen status van Arabië, Palestina, Syrië, Mesopotamië, Armenië wordt niet beschouwd als binnenlandsche aangelegenheid van het Turksche rijk;

3°. uit het beginsel 'geen schadeloosstelling' behoort niet te worden afgeleid, dat Duitschland vrijkomt met België etc. alleen staatkundig en territoriaal, niet ook economisch, te herstellen.

Ten opzichte van Elzas-Lotharingen wordt gezegd, dat men de Fransche democratie tot den dood zal bijstaan in haar eisch van 'reconsideratie' van het groote onrecht van 1871. Wat die reconsideratie zal moeten opleveren om voor Frankrijk aannemelijk te zijn, wordt niet uitgedrukt. Geschiedt dit om de kans open te laten dat Frankrijk zijn eisch van 'desannexatie' matigen zal? Een anderen dan dezen heeft het sedert het begin van den oorlog nimmer geformuleerd; vóór den oorlog waren er eenige Franschen die zeiden met eene verbetering der positie van Elzas-Lotharingen binnen het Duitsche Rijk genoegen te kunnen nemen.

De Russen laat Lloyd George aan zichzelven over: 'we have no means of intervening to arrest the catastrophe which is assuredly befalling their country... We believe, however, that an independent Poland, comprising all those genuinely Polish elements who desire to form part of it, is an urgent necessity for the stability of Western Europe'. *We believe*, dat wil in dit verband haast zeggen: wij zien in dat wij zonder Ruslands medewerking aan West-Europa *dit* voordeel niet zullen kunnen bezorgen.

Voor Italië hoopt men meer te kunnen doen: 'we regard as vital the satisfaction of the legitimate claims of the Italians for union with those of their own race and tongue. We also mean to press that justice be done to men of Roumanian blood and speech in their legitimate aspirations'.

Omtrent den vroeger geformuleerden eisch van een Groot-Servië geen woord meer. Er is hier eene gradatie of liever degradatie op te merken die niet zonder belang is. Italië zal zijne

verwanten mogen inlijven; van de lieden van Roemeensche nationaliteit binnen Oostenrijk-Hongarije wordt niet uitdrukkelijk gezegd dat zij tot een ander staatsverband zullen moeten overgaan; van de Kroaten wordt gezwegen. Vooraf wordt gezegd: ‘the break up of Austria-Hongary is no part of our war aims’; met den afstand van Trentino en Triëst raakt dus Oostenrijk vrij?

Turkije zal mogen blijven bestaan en omvatten ‘the homelands of the Turkish race’, met Konstantinopel als hoofdstad, mits de zeeëngten geinternationaliseerd en geneutraliseerd worden. Arabië, Armenië, Syrië, Mesopotamië en Palestina hebben aanspraak op de erkenning van hun gedeeltelijk reeds verworven nationaal bestaan. (Precies Kühlmann's redeneering over de Oekraine, Polen en Koerland, merkt hierbij de neutrale lezer op.)

De Duitsche koloniën staan ter beschikking van het vredescongres, dat ze zal moeten toewijzen in overeenstemming met den wensch der bevolking. (Waar het de Entente is die bezet houdt, wordt van voorafgaande ontruiming, ter verzekering dat men de ‘volksstem’ in al hare zuiverheid zal mogen vernemen, nimmer gewag gemaakt. Wat Togo, Kameroen en Duitsch-Oost ‘verlangen’ onder Entente-bestuur, is even respectabel, als de wensch van Polen of Koerland, uitgesproken tijdens de aanwezigheid van Duitsche bezettingstroepen, verachtelijk en belachelijk is).

‘Finally, there must be reparation for injuries done in violation of international law’ (Mag, door de neutralen, eene lijst daarvan aan *beide* oorlogvoerende partijen worden aangeboden?)

In vergelijking bij vroeger wordt zekere matiging betracht in de termen waarin Duitschland wordt uitgenoodigd zichzelven te herzien. Vrede met een Duitschland dat met het Pruissianisme heeft afgerekend, verzucht Lloyd George, zou voor ons zooveel gemakkelijker zijn; ‘but after all, that is a question for the German people to decide’.

Den ouden toon weet hij niet te bedwingen, waar de toekomst ter sprake komt van Oostenrijk-Hongarije. Wil deze mogendheid ten eeuwigen dage het werktuig der ‘sinister purposes’ van ‘pernicious Prussia’ blijven?

Ook dit zal Lloyd George ‘after all’ moeten overlaten - aan de volken van Oostenrijk-Hongarije.

Het stuk van 25 December, zegt hij ten slotte, deelt ons niet mede hoe de Centralen zich voorstellen in de toekomst oorlogen te zullen voorkomen.[1] Doch ook hieromtrent moeten wij bescheid hebben. Beschouwen zij, als wij, den oorlog als 'a relic of barbarism'? Wij stellen ons voor, ons van hem te ontdoen als volgt:

'First, the sanctity of treaties must be re-established (ontruiming en herstel); secondly a territorial settlement must be secured based on the right of selfdetermination or the consent of the governed (Elzas-Lotharingen, Trentino etc., Arabië etc., Duitsche koloniën); and lastly, we must seek by the creation of some international organisation to limit the burden of armaments and diminish the probability of war' (elke nader omschrijving der gewenschte organisatie ontbreekt, evenals stellig bewijs dat Engeland eindelijk inziet ter bereiking van het hooge doel ook zijn eigen navalisme te moeten beteugelen).

Op hooger standpunt dan Lloyd George stelt zich Wilson. Het is wel eigenaardig de drie hoofdmachten der Entente in hun houding ten opzichte van het aanbod der Centralen te vergelijken. Clemenceau zwijgt - 'als een mof'; voor zoover hij het representeert, gevoelt Frankrijk geen roeping hoegenaamd, de wereld den weg te wijzen; het tuurt en uurt en tuurt, niet meer naar Noyon, maar nog op de Vogezen. Lloyd George neemt het woord, maar blijft achter in de constructie van het algemeene, dat alleen het bijzondere, door het in een hoog verband te heffen, zijn scherpte ontnemen kan. Wilson alleen subordineert, en het is dan ook over *zijn* uiting alleen dat de wereld eigenlijk nog spreekt.

Opmerkelijk is al dadelijk het verschil in den toon waarop Lloyd George en dien waarop Wilson zich over de Russen uitlaat. De Engelsche premier heeft hen van de lei geveegd: 'The present rulers of Russia are engaged, without any reference to the countries whom Russia brought into the war (vroeger heette nooit iemand schuldig dan Duitschland alleen), in separate

1) Het stuk der Bolsjewski van 22 December had daar - opmerkelijk genoeg - ook in het geheel niet naar gevraagd. Hun doel is bevordering der sociale revolutie; het pacifisme is mom van bourgeois.

negotiations with their common enemy. I am indulging in no reproaches. I am merely stating facts.... Britain cannot be held accountable for decisions taken in her absence... If the present rulers of Russia take action which is independent of their Allies we have no means of intervening', enzoovoorts. Wilson daarentegen is van meening, dat niemand de Russische revolutionnairen in breedheid van opzet van het vredeswerk geëvenaard heeft. 'Their conception of what is right has been stated with a universal human sympathy which must challenge the admiration of every friend of mankind. They have refused to compound their ideals that they themselves may be safe'. Ook Amerika eischt niets voor zichzelf; het eischt dat de wereld bewoonbaar zij voor allen. Daartoe moet aan veertien punten worden voldaan:

1. geen geheime vredesartikelen of geheime verbonden meer;
2. volstrekte vrijheid der scheepvaart buiten de territoriale wateren in oorlogs- zoowel als in vredestijd, behoudens alleen de beperking die een internationaal gezag ter handhaving van internationale besluiten zal mogen opleggen;
3. wegruiming van economische slagboomen en gelijkheid van handelsvoorwaarden in het internationaal verkeer;
4. vermindering der nationale bewapening tot het peil, ter verzekering der binnenlandsche veiligheid voldoende;
5. keuring van *alle* aanspraak op koloniaal bezit naar de criteria van belang der inboorlingen en geschiktheid der aanspraakmakende mogendheden;
6. volledige erkenning van de staatkundige en maatschappelijke inrichting die het Rusland behagen mag zichzelf te geven;
7. herstel van een in alle opzichten souverein België;
8. ontruiming van het bezette deel van Frankrijk; 'the wrong done to France by Prussia in 1871 in the matter of Alsace Lorraine should be righted';
9. 'a readjustment of the frontiers of Italy along clearly recognisable lines of nationality';
10. autonomie voor de nationaliteiten binnen Oostenrijk-Hongarije;
11. herstel van Roemenië, Servië, Montenegro; voor Servië een vrije uitweg naar zee; regeling der grenzen

tusschen de Balkanstaten ‘along historically established lines of allegiance and nationality’;

Hertling's slotwoord: de Entente, die geen overwinnaar

12 het Ottomaansche rijk teruggebracht tot landen van Turksche nationaliteit; ten minste aan de andere nationatiteiten ‘an absolutely unmolested opportunity of autonomous development’ verzekerd; internationalisatie der Dardanellen;

13 een onafhankelijk Polen, *uit alle landen van Poolsche nationaliteit samengesteld*, *met vrijen toegang naar zee*, en onder internationale garantie zijner staatkundige en economische zelfstandigheid;

14 ‘a general association of nations must be formed[1)] under specific covenants for the purpose of affording mutual guarantees of political independence and territorial integrity to great and small States alike.’

Ten slotte een opsomming van allerlei kwaad dat Amerika Duitschland *niet* toedenkt. ‘We do not wish to fight her either with arms or with hostile arrangements of trade if she is willing to associate herself with the other peace loving nations of the world in covenants of justice and law and fair dealing. We wish her only to accept a place of equality among the peoples of the world - *the new world in which we now live* - instead of a place of mastery.’

Met den regeeringsvorm van Duitschland zullen de anderen zich niet bemoeien. ‘But it is necessary as a preliminary to any intelligent dealings with her on our part, that we should know whom her spokesmen speak for when they speak to us, whether for the Reichstag majority or for the military party... *The moral climax* of this, the culminating and final war for human liberty has come, and the people of the United States are ready to put their own strength, their own highest purpose, their own integrity and devotion to the test.’

‘The new world in which we now live.’

Het is zeker dat Duitschland in het gedeelte der wereld waar het thans heerscht, overoude middelen van geweld, van dwang, van corruptie toepast; - maar heeft het in de bejegening

1) Ook bij 7 *must;* bij 8-13 *should*: 1-6 noemen de verlangde zaken zonder gebruik van een hulpwerkwoord.

die het in zijn groeitijd van Engeland b.v. moest ondervinden, eenig spoor van Wilson's nieuwe moraal kunnen aantreffen? Het mag met den ouden Oldenbarnevelt zeggen, dat het geoordeeld wordt naar maximes, in zijn tijd niet gepractiseerd. Zal Wilson de macht hebben, in de nieuwe maximes.... Engeland te doen gelooven? In No. 2 bijvoorbeeld? De devotie van het volk der Vereenigde Staten vindt inderdaad een schoone taak, naar meer dan één zijde.

Hertling heeft zich 24 Januari over Wilson's punten uitgelaten. No. 1, zegt hij, schijnt eerder te moeten worden ingescherpt aan de Entente (zie de Russische geheime documenten) dan aan Duitschland, dat zijn verbond met Oostenrijk openbaar maakte. No. 2: gaarne; maar Engeland's bezit van Gibraltar, Malta, Aden, Hongkong, wordt dan een anomalie. No. 3, gaarne. No. 4, voor discussie vatbaar; ‘de financieele positie van alle Europeesche Staten na den oorlog zal een bevredigende oplossing zeer in den hand werken’. No. 5 zal ‘in de werkelijkheid der wereld eenige moeilijkheid ontmoeten’; de beantwoording schijnt te mogen worden overgelaten aan Engeland in de eerste plaats. No. 6: de verhouding tot Rusland wordt zelfstandig door ons overwogen, nu de geallieerden geweigerd hebben aan de onderhandeling te Brest-Litofsk deel te nemen. No. 7: ‘de Belgische quastie behoort tot het geheel der vraagstukken, waarvan de bijzonderheden bij de vredesonderhandelingen moeten worden geregeld’ (eene overoude manier van te zeggen: gelijk oversteken). No. 8: ‘het bezette deel van Frankrijk is een vuistpand in onze hand;’ het wordt, evenals België, overgestoken tegen erkenning der integriteit van het grondgebied der Centralen (van afscheiding van Elzas-Lotharingen zal ‘nooit ofte nimmer’ sprake zijn) en teruggaaf der Duitsche koloniën. No. 9-11: hierop zal Oostenrijk antwoorden, en wij zullen het bijstaan indien en in zoover het weigert. No. 12: aan Turkije leggen wij gelijke belofte af als aan Oostenrijk. No. 13: niet aan de Entente, die voor Polen niets deed hoegenaamd zoolang zij verbonden was met den Tsaar, maar aan Polen's bevrijders komt het toe, de Poolsche zaken met het Poolsche volk te regelen. No. 14: de keizerlijke regeering is bereid, *als alle andere vraagstukken geregeld zijn*, een

onderzoek naar de grondslagen van Wilson's volkerenbond in te stellen.

Hertling's slotwoord: de Entente, die geen overwinnaar is, heeft niet te spreken als overwinnaar. Om haar te helpen zich van haar begoocheling te bevrijden, herinner ik er aan dat onze militaire toestand nooit zoo gunstig was als nu. Komt zij met voorstellen die de integriteit van het Duitsche Rijk ontzien (en, naar men uit het voorafgaande moet verstaan, het gebied van Duitschland's bondgenooten, voor zoover deze zelf zullen verklaren er geen afstand van te willen doen), dan is de algemeene vrede mogelijk; anders niet.

Van de bondgenooten heeft Oostenrijk reeds gesproken, bij monde van Czernin. Alleen een eisch tot gebiedsafstand of schadeloosstelling, onverschillig of die tot Oostenrijk zelf of tot Duitschland of Turkije wordt gericht, zal de Monarchie den oorlog doen voortzetten. Tot zoover is er dus volkomen overeenstemming met Hertling, ja zelfs laat Czernin uitkomen (wat Hertling niet deed), dat reeds is afgesproken dat zoowel Oostenrijk als Turkije allen gebiedsafstand zullen weigeren. Maar overigens is de toon geheel verschillend. Bij Czernin geen *sneer*; lof en dank voor Wilson, en de gulle verzekering dat tegen den volkerenbond niemand in Oostenrijk bezwaar zal hebben. De afschaffing der geheime diplomatie, de vrijheid der zee, de ontwapening, het wegruimen van economische slagboomen, dat alles is uitnemend; ‘uit de vergelijking van mijn inzicht met dat van Wilson blijkt zelfs dat wij het niet alleen eens zijn over de groote beginselen, die na dezen oorlog de nieuwe wereldorde moeten bepalen, maar dat onze opvattingen ten aanzien van verscheidene concrete vredesvraagstukken met elkander strooken. De meeningsverschillen, die overblijven, lijken mij niet zoo groot, dat gedachtenwisseling niet tot opheldering en toenadering zou kunnen leiden. De omstandigheid dat Oostenrijk-Hongarije en de Vereenigde Staten de mogendheden zijn, wier belangen het minst tegen elkander indruischen, wettigt de overweging of een gedachtenwisseling tusschen deze twee niet het uitgangspunt zou kunnen zijn voor een vriendelijk overleg tusschen alle staten, die nog niet in besprekingen omtrent den vrede zijn getreden.’

Een idylle! Eén hard woord is er maar in de geheele rede, en het is gericht...tegen de Alduitschers, die, tot groot nadeel van den vrede, nog steeds niet verleerd hebben te schermen met hun annexatieleus!

Wat is de beteekenis van dit alles? Is het met Hertling afgesproken, ja of neen? Moet Czernin de dingen zeggen die Hertling nog niet zeggen durft en Wilson niettemin hooren mag? Maar welke zijn dan eigenlijk de concrete vredesvraagstukken ten aanzien waarvan Czernin's opvattingen met die van Wilson strooken? De eischen die deze ten behoeve van Frankrijk, van Italië, van Polen, vermoedelijk ook die hij ten behoeve van Arabië en Armenië formuleert, zijn niet te verwezenlijken zonder aantasting der integriteit òf van Duitschland, òf van de Monarchie, òf van Turkije. En aantasting dier integriteit zou immers het eenige middel zijn waarmede men vredelievend Oostenrijk nog in oorlog kan houden? De overeenstemming moet zich dus, wat de concrete punten van Wilson's program betreft, inderdaad beperken tot 6, 7, 10 en 11, en nòg geeft Hongarije's houding tegenover Kroaten en Roemeniërs recht om bij de *autonomie* van 10, de herinnering aan de Weener staatkunde van 1912-'13 om bij den *vrijen uitweg naar zee* van 11, vooralsnog een vraagteeken te plaatsen. Maar - er is over te praten; zooveel tenminste heeft Czernin duidelijk te verstaan gegeven. Over alle punten is te praten, ook over 8, 9, 12 en 13, voor zoover zij dermate te verzwakken zijn, dat de verwezenlijking geen afstand van gebied der Centralen meer vereischt. Is dit de zin van Czernin's suggestie? en is deze zin vooraf door Hertling goedgekeurd? Leest men diens kantteekeningen op 8, 9, 12 en 13 na, dan schijnt een bevestigend antwoord op onze laatste vraag *niet geheel onmogelijk*; - dit is, naar mijn indruk, al wat men er thans van zeggen kan; maar zeker schijnt mij de zaak niet.

Men kan het er ook voor houden dat Hertling's (hier ondersteld) bescheid aan Czernin minder eene goedkeuring dan eene berusting is geweest. Eene berusting in het feit, dat Czernin voor zijn Oostenrijkers reeds op geheel anderen toon spreken *moet* dan Hertling voor zijn Duitschers...

Na Hertling en na Czernin heeft Kühlmann nog het woord gevoerd. Het was gisteren; een andere rede dan zijn ver-

slag van de onderhandeling te Brest, van eergisteren. Voor zoover de tweede rede in het ochtendblad van heden is opgenomen, beantwoordt zij uitsluitend opmerkingen, naar aanleiding van Kühlmann's eerste rede in de centrale commissie van den Rijksdag gemaakt. Zijne afstraffing van Westarp's annexionisme is vrij kras. Het slot der rede ontbreekt nog. Als dit overzicht verschijnt, zal ieder weten, of dit slot nog iets ter verduidelijking van de verhouding waarin Czernin's rede tot die van Hertling staat, bevat heeft.[1)]

De *Matin* van gisteren is tot de mededeeling gemachtigd, dat ook Clemenceau het woord zal nemen ‘wanneer hij den tijd daartoe gekomen acht.’ Dit zegt nog weinig; zal niemand in Frankrijk hem wat porren?

C.

1) Noot bij de correctie (28 Januari): De rede is thans in haar geheel gepubliceerd, en houdt over de genoemde zaak niets in. Niemand in de commissie blijkt ook om opheldering te hebben gevraagd. Ziedaar.... de Duitsche Rijksdag!

Bibliographie.

Inleiding tot de beoefening der statistiek, door dr. C.A. Verrijn Stuart, hoogleeraar aan de rijksuniversiteit te Groningen, Derde deel, tweede stuk: de statistiek van volksrijkdom, volksinkomen en de publiekrechtelijke lichamen; Haarlem, de Erven F. Bohn, 1917.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan der Centrale Commissie voor de Statistiek, 1892-1917; 's Gravenhage, 1917.
Statistische mededeelingen uitgegeven door het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam. No. 50, Kleinhandelsprijzen van levensbehoeften te Amsterdam sedert 1913, benevens indexcijfers dier prijzen; Amsterdam, Johannes Müller, 1917.

Deze drie geschriften samen teekenen den stand der statistiek in Nederland niet kwaad.

De sterke groei der rijksstatistiek komt tot uiting in het Gedenkboek, dat door zes opstellen wordt gevormd, over de Centrale Commissie zelve, over de bevolkingsstatistiek, de sociaal-economische statistiek, de crimineele statistiek, de financieele statistiek, en de gereorganiseerde handelsstatistiek. Wanneer in 1924 het Centraal Bureau een kwarteeuw zal hebben bestaan, mag een nieuw gedenkboek worden tegemoetgezien.

Laat heeft deze groei ingezet. Zonder Domela Nieuwenhuis' aandrang in de Kamer en zonder (kort daarop) de komst van Tak van Poortvliet en Pierson aan het bewind, zou het wellicht nog jaren langer hebben geduurd eer hier het rijk zijn taak besefte.

Statistische arbeid wil met wetenschappelijke onbevooroordeeldheid worden verricht. Telt deze mede onder de eigenschappen van den staat? Mogelijk, dat twijfel dienaangaande den nederlandschen staat te lang weerhield, zijn plicht te doen. Zijn plicht, want de statistische waarnemingsdienst stelt, wil zij deugdelijk werk

kunnen verrichten, zóó hooge eischen aan betrouwbaarheid en uitgebreidheid van materieel, en dus aan ruimte van geldmiddelen en personeel, dat overlaten aan particuliere aandrift en organisatie hier verwaarloozing beduidt. En de wetenschappelijke ernst van den statistischen arbeid kan ook in de staatssfeer naar behooren tot zijn recht komen, mits slechts een orgaan als onze Centrale Commissie voldoende onafhankelijkheid worde gelaten van het departement, waaronder het nu eenmaal moet ressorteeren. Het geschiedverhaal in het Gedenkboek (van prof. Verrijn Stuart, den tegenwoordigen voorzitter) toont, dat de commissie hier wel eens op de bres heeft moeten staan, en tevens dat zij het niet zonder goeden uitslag gedaan heeft.

Naast het rijk onderscheiden zich statistisch enkele groote gemeenten, Amsterdam vooraan. Haar No. 50, boven genoemd, is naar den omvang maar een heel bescheiden staal van wat het amsterdamsch bureau presteert. Doch de inhoud (die genoegzaam uit den titel blijkt) heft de beteekenis dezer ‘mededeeling’ hoog uit boven het peil van enkel locaal belang. Falkenburg's nalatenschap blijkt in goede handen.

De completeering van Verrijn Stuart's ‘Inleiding’ ten slotte besluit waardig het vijf-en-twintigjarig tijdperk, waarin hij een zoo belangrijk aandeel heeft gehad. Hijzelf trouwens hakt met dit bijltje nu al een dertig jaar, het eerst in den jaargang 1888 van de ‘Bijdragen’ van het (particulier) Statistisch Instituut. Daar kome nog menig tiental jaren bij. Niet om zijn meesterschap over stof en werktuig te doen toenemen - de ‘ingeleide’ lezer kan wat dit betreft volop tevreden zijn - maar om hem de gelegenheid te schenken de vrijwillig aanvaarde schuld aftelossen jegens al degenen, die zijn inleiding begeerig maakte naar verder wandelen onder zulk geleide.

v.B.

Onze koloniale mijnbouw. Populaire handboekjes over nederl.-indische mijnbouwproducten, onder redactie van dr. J. Dekker. I De goudindustrie, door dr. J.H. Verloop, geoloog; II De petroleum, door H. Witkamp, mijningenieur; III De steenkolenindustrie, door ir. R.J. van Lier, ingenieur bij het mijnwezen in Ned.-Indië, gewezen ingenieur-directeur der Ombilin-mijnen; Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1916 en 1917.

De reeks is hiermede natuurlijk nog niet volledig. Goud, kolen en petroleum zijn belangrijke producten van nederlandschen

kolonialen mijnbouw, maar zij zijn de eenige niet. Reden temeer om een uitgaaf als deze op touw te zetten. Aan ‘populaire handboekjes’ aangaande overzeesch Nederland heeft europeesch Nederland wellicht nog dringender behoefte dan aan wetenschappelijke werken. De pioniers, die het aan mijnen (en cultures) in de koloniën zal moeten leveren, lezen de eerste wel, de laatste grootendeels niet, en zij zijn er voor het doel, dat hen roept, niet minder om. Waarop het aankomt in de eerste plaats, is: deze jonge mannen te vinden. Zonder voorlichting vindt men de goeden onder hen niet bereid. En deze voorlichting heeft betrouwbaar te zijn of zij schrikt, althans op den duur, de besten weer af.

Hiermede is de eisch gesteld van juist zulke boekjes als de in hoofde vermelde. Onder vertrouwen wekkende redactie, die haar medewerkers kiest met zorg, en wat eenheid in behandeling waarborgt.

Bijkomstig voordeel is, dat in werkjes als deze den niet belanghebbenden, maar wel belangstellenden thuisblijver leerrijke lectuur wordt thuisbezorgd. Wie verhaalt van verre landen vond altoos in Nederland gretige ooren. De heeren Verloop, Witkamp en Van Lier en zij, die straks de reeks gaan verlengen, hoeven over gebrek aan belangstelling niet beducht te zijn. Men klaagt wel, en niet ten onrechte, over een tekort in Nederland aan belangstelling voor de West en de Oost, maar dit tekort is krimpende. Het zal te harder krimpen naarmate meer van deze smakelijke combinaties van woord en prent het komen bestoken.

v.B.

Safija.

I.

De veldheer Muley Abdallah, genaamd Al Zagal, van het geslacht der Alhamaren, was een grootmoedig man; hard sloeg hem zijn God in de bestraffing van het volk, maar de zuiverheid zijner handen had een boom geplant die hem balsem gaf in zijn nood.

Toen het volk, radeloos voor de onheilen, hem aanriep om ter redding te komen en over het koninkrijk te heerschen, aarzelde hij, daar hij het recht van zijn jongeren verwant niet krenken wilde; de wijzen echter hielden aan, dreigend met de voorspelling dat het lot van den ander het lot van allen worden zou. En Al Zagal had zijn handen ten hemel geheven en gezworen de hoeder zijns volks te zijn.

Met tweehonderd der edele strijders trok hij noordwaarts langs de kust der zee en door het woest gebergte waar de sneeuw blinkt op de hoogten. De een achter den ander rijdend volgden zij behoedzaam de verspieders langs ruige hellingen en tegen grimmige steilten, want de vijand bewaakte uit de sterkte van Alhama de doorgangen van het dal. Den tweeden dag nu, toen zij na het heetste uur gereed waren voort te gaan, kwam een bode tot den veldheer die verhaalde hoe in een klove nabij een bende gelegerd was met hun roof van Moorsche landlieden en vee. Al Zagal steeg af. Zijn strijders zagen met vreugde naar zijn schoonheid, blozend en schitterend werd zijn aangezicht, de rechtheid zijns lichaams en de zekerheid zijns zwaards werden een lust voor het mannenoog wanneer Al Zagal zich oprichtte

voor den vijand. Toen zij langs de gesteenten sluipend nedergeklommen waren aanschouwden zij de gehaten, negentig ridders van Calatrava, die van roof terugkeerend in de schaduw rustten met wijn en spel. Nog voor de zon achter de hoogten begon te gloeien reden de strijders van Muley Abdallah verder, de zeventig voorsten ieder met het hoofd van een vijand aan het zadel; de kostbare gevangenen, in hun eigen ketens, liepen in het midden, en achter volgde de herwonnen buit, herders met de schapen, vermoeide akkerlieden en vrouwen zwijgend met de kinderen. En als het duister was geworden hielden zij stil op een glooiing vanwaar zij in de Vega de lichten konden zien der wachttorens rondom de stad, zij spreidden hun kleeden tot gebed en rust, en het vee verstomde om te grazen.

Het gerucht dat de geroepen vorst naderde, begunstigd door de ster der overwinning, wekte een galm over de stad vroeg in den morgen. De jongere Mohammed Abdallah, die in de vesting troonde, hoorde het en vreesde dat de gloed der krijgshaftigen het volk bevangen zoude, de geestdrift tooverend voor zijn mededinger en overmacht voor de kleine schare die hem diende; dus volgde hij het woord van zijn vizier en gebood hij het feest te bereiden voor den overwinnaar. Alle schoone kleeden en weefsels werden van daken en deuren ontplooid, de kleuren van alle oorden wapperden in de morgenzon, het blauw van Sind, koel als de nachtelijke hemel, het milde groen van Mecca, het vermiljoen van Bagdad, vermetel als de krijgers van den Profeet, het rijke purper van Antiochia, het zwart der onverzoenlijke Berbers, het wit en geel brocaat van Damascus, heerschers over de kleuren; alle bloemen die bloeiden bij aanzienlijken en geringen werden over de straten uitgestrooid, de poort Elvira glansde binnen en buiten wit van leliën. Van de poort den steilen weg op tot den ingang van Medinaal-Hamra stonden de speellieden met bekkens, klaroenen en rinkelbommen; boven het gegons der bedrijvigen en toeschouwers galmden van alle hoeken de stemmen der dichters, den roem der koningen verhalend; de zangmeisjes en de dansmeisjes wachtten buiten voor den zoom der akkers.

En na den middag verscheen uit de citroengaarden de

stoet. Vooraan reed de vorst in zijn witten mantel, zijn paard droeg een halssnoer van flonkerende juweelen en granaatbloesems gevlochten in de manen. De kelen van kinderen en meisjes zongen den naam: Al Zagal! De jongelingen van de leerschool juichten naar de zon: Al Zagal! De trompetten schalden en van de duizenden op den muur daverde: Al Zagal! Dan draafde de jongere vorst uit de poort om den overwinnaar den vredegroet te geven, het geraas der menschen verstomde voor dit oogenblik.

Maar toen zij onder de wuivende takken der dansers te zamen naderden, Abdallah Al Zogoybi en Abdallah Al Zagal, toen de strijdbare mannen de afgehouwen hoofden zagen aan de flanken der paarden, toen barstte de woeste vreugde, de menigvuldigheid der kreten verhief zich in éénen grootschen klank: Al Zagal! De paarden sprongen en steigerden, de menschen op de daken wierpen elkander kwistig met bloemen en welriekend water, en toen aan het einde de buit verscheen, de landlieden en herders verbaasd onder het gejuich en het blatend vee te zaam gedrongen, schoot er door de uitbundigheid een bevend dwaas geluid.

Gelijk een markt van vreugde bruiste de stad al de lange uren van het zonlicht. En na de gebeden, als de nacht over de huizen was gedaald, glinsterden boven de deuren de lichten, de rosse en de blauwe, bij de toortsen dansten de meisjes, de zangers zongen, de toovenaars deden hun wonderen, in het duister onder de banieren murmelde het lachen der zorgeloosheid. Aan alle daken der geringen schitterde het feest nu de angst uit de stad verdreven was en boven op den berg, rustig in den krans der sterren, praalde in roode en zilveren glansen Medina-al-Hamra heerlijk voor den koning, den heldhaftige, den onverwinnelijke.

In den ochtend, voor hij zijn eerste gericht hield aan de poort, verzamelde Al Zagal zijn edele strijders in de troonzaal om hen te eeren met geschenken. Dan ontbood hij de landlieden en de herders voor zich die hij had verlost, en aan een ieder hunner schonk hij de vrijheid en de vervulling van een wensch, ook het kleinste kind gaf hij wat het vroeg.

Eéne echter deed zijn ziel tot grootheid stijgen, boven mildheid en barmhartigheid.

Zij was een kind der Berbers, waar de mannen den krijg zochten en de vrouwen gingen achter het vee. In een schamel hemd scheen zij zich klein te maken en weg te sluipen tusschen de anderen, maar de vorst die haar armelijkheid ontwaarde gebood dat zij voor hem geleid zou worden; verre van zijn zetel viel zij neder en als zij nader kroop en hij haar ellendigheid aanschouwde stroomde de warmte in zijn hart; het vuil der wegen bedekte haar zwarte huid van haar warrig hoofd tot de wonde voeten, de honger stak uit de magere leden, ook zag hij dat haar aangezicht geen oog bekoren kon. Toen, zich over haar buigend, vroeg hij wie haar vader of vriend was en wat haar liefste wensch. En Al Zagal werd verbaasd.

Ik heb geen vader, geen vriend, zeide zij, liggend op den vloer; ik heb geen wensch.

In haar stem hoorde hij het gekweel der onschuld.

Zie mij aan, sprak hij, zeg mij uw naam.

Zij sloeg haar oogen op recht tot de zijne. Haar mond beefde en zij fluisterde:

Ik durf niet, heer.

De vorst strekte zijn hand uit en nader tot haar buigend raakte hij haar hoofd aan en sprak zachtkens:

Vrees niet, zeg mij toch uw naam.

Een zucht ruischte tot zijn oor alleen:

Safija.

En de machtige in zijn zetel van grootheid verstond in dien zucht die haar naam was de verborgen bede. De edelen en de dienaren in den kring rondom hoorden den grooten toon in zijn stem toen hij sprak:

Kind, u zal ik niet aan de vrijheid wedergeven. De koning neemt u tot zijn dienstvrouw. Zuiver is het licht uwer oogen, zuiver uw hart dat niet wenschen durft, zuiver zal uw naam zijn, Safija. Leidt haar tot het huis der vrouwen.

Dienaren hieven haar op, en wankelend, met gesloten oogen, liet zij zich medevoeren.

En al die jaren dat Al Zagal heerschte in de pracht van Medina-al-Hamra diende Safija naar zijn bevel onder de vrouwen zijner nabijheid. De arts van het vrouwenhuis had haar verzorgd met zalven ter genezing, met spijzen om haar kracht en groei te geven, met slaap in de koelte en de

schaduw der onderaardsche vertrekken om haar de weelde te leeren. De voorganger van den dienst en de meester der vermaken onderwezen haar de manieren van voet-wassching, zalving en drankbereiding, den zang der liederen en de maten van den dans. Bestraffing en felle woorden voor haar onwetendheid verdroeg zij duldzaam, bespotting van haar aangezicht en leden kende zij als de waarheid van haar lot, slechts de nijd van haar genooten deed haar weenen in het donker. Maar menigmaal lag zij voor een spiegel of over het water der fontein gebogen, starend naar haar beeld, mijmerend wat het zijn mocht dat zij daar ontdekte, nieuw en zacht als de eerste bloei der boomen. In het geruisch der waterdroppelen hoorde zij een zang dien haar hart schuchter medezong, de zonnestralen flonkerend door de blinden openden de schemering in haar hoofd zoodat zij klaar kon zien. En uit de volheid der ongekende vreugde steeg een klank die haar de schoonheid van haar leven openbaarde, de naam der jubeling: Al Zagal, jubelend boven haar. Toen kende zij haar kracht, haar borst werd recht en haar hoofd geheven, de glans van haar oogen verlichtte haar. Safija de zwarte ging als een hoogere onder haar genooten.

En als zij hem diende, bij de wassching en bij den maaltijd, zag de koning hoe zij tot een vrouw gegroeid was die rijkdommen in haar ziel verborgen droeg. Wel roerde hem de adem der begeerte, maar zijn ouderdom duchtte de gevaren der liefde; een goed vorst te zijn had hij gezworen, een strijder voor zijn volk, waartoe dan zou hij, zich zelf, zijn zorgen en zijn plichten vergetend, de waarheid zoeken in de vrouw, die vele vrouwen had tot zijn vermaak? Het verlangen echter, dat de bloem opent voor de zon en den zang wekt uit de kelen, dat iedere ziel trekt naar de bron van het geluk, deed zijn gunst van zachte blikken en teedere woorden over Safija vallen. Grooter en donkerder werden haar oogen, maar zij bleef stil, rustend aan zijn voeten. Alleen de vorst kende de innigheid van haar dienst, tot hem alleen steeg de gloed die niet te verbergen is, en gelijk een droomer in den avond zich aan de nachtelijke geuren laaft, zoo ademde hij diep in de welriekendheid der ontwaakte.

En al die jaren van zijn voorspoed in krijg en heerschappij

zagen zij elkander zonder te spreken. Safija droeg de kwellingen der jeugd, het ongeduld en de hoop, den twijfel en het smachten, Al Zagal bloeide in zijn laten zomer, de trotsche hoeder van het rijk, gevreesd en aangebeden.

II.

De sterrenwijzen hadden de nadering des tijds gezien, de gunst der hemelen keerde zich van Granada. Toen Al Zagal vernam noe het lot zijner stad geschreven stond, hoe zij zinken moest en onder Abdallah den kleinmoedige te loor gaan, antwoordde hij dat hij de heldhaftige was genaamd en dat hij den wil Gods zoude zoeken in den strijd. Met een uitgelezen macht trok hij tegen den vijand die Malaga belegerde, de bekwaamste aanvoerders, de edelste zonen der stad zoowel als de felle krijgers der Gomeren volgden hem. Ook Castilië had zijn sterkste macht verzameld, en reeds in de eerste slagen, hevig in den donkeren nacht, ontdekte de vorst dat zijn raadsheeren de waarheid hadden gezegd; zijn bloed brandde, want indien Al Zagal moest wijken zou er hoon zijn voor den Profeet in de landen waar zijn vaderen heerschten, ellende en slavernij voor vrouwen en kinderen, en daar hij een strijder was streed hij met zijn leven in zijn zwaard, zijn stem stak gelijk een trompet boven de krijgers, de dalen van Malaga waren luid van moord en jammer een dag en een nacht.

Toen hij wederkeerde in de stad, bloedend uit vele wonden, krank van vermoeienis en verloren hoop, wachtte aan de poort de menigte der vrouwen in de rouwdoeken gehuld, met zand op de hoofden, schreiend, roepend uit hun smart, en ten hemel starend opende hij zijn ooren voor de duizend weeklachten die hem pijnigden met duizend pijnen. Hij was rechtvaardig, hij wist dat zijn stad van vele mannen eenzaam was geworden omdat hij met zijn naam het lot had uitgedaagd. Binnen zijn hof steeg hij wankelend af, en met de oogen voor de blikken der dienaren gesloten zocht hij het donkerste vertrek om zijn schande te beweenen. Daar op den vloer, oud, verslagen, leed hij de smart der vernedering, dronk hij de wrangheid van eigen schuld, en smeekte hij voor zijn God, tot ten leste de goede slaap zijn geest te rusten legde.

Bij het ontwaken ervoer hij een weldadigheid. Hij lag

op kussens, zijn wonden waren gereinigd, een lamp brandde in de nis, en hij hoorde den adem van een mensch. Hij tastte en voelde een hand die de zijne nam, hij noemde haar bij den naam. Een rijke zucht vulde de duisternis. Toen zag Al Zagal een verren tijd, die geweest was of komen zoude, een tijd van geuren en gezangen; hij voelde zich door een lichte kracht verwonderlijk geheven, zijn hart riep om verzadiging, zijn armen sloten zich om haar en hij nam haar tot zich. Schooner dan hij ooit gehoord had ruischte in zijn ooren een klank van vreugde, een kreet uit de innigheid der vrouw, die hem wedergaf den strijdensmoed. Safija lag sprakeloos in haar geluk, zij wist dat zij haar meester dienen kon naar haar begeerte.

En waardig, verwonnen doch niet vernederd, trad de vorst in zijn troonzaal om de raadsheeren des mededingers te ontvangen. Hij hoorde hen, hij hoorde zijn vizier en de edelen der stad, hij antwoordde dat hij de waarheid had gezien, hoe de wil des hemels niet meer zijn heerschappij gedoogde, hij gaf Granada aan Mohammed Abdallah, en daar zijn eed was om te strijden voor het volk zou hij met wie hem volgen wilde zich in een andere stad voor de verdediging vaardig houden.

Na drie dagen trok de stoet uit, paarden, muildieren en kameelen met rijkdommen beladen, de vrouwen, de vele dienaren; de laatste die volgde was Al Zagal, die in de poort van zijn paleis in het stof viel en bad dat de genade rusten mocht op de stad der steden, troon van Andaluz, op de heerlijkheid van den hof Medina-al-Hamra waar zijn vaderen hadden geheerscht. Toen ging hij, loopend naast zijn paard; de straten zwegen, geen deur opende, geen enkele die in zijn hoede had geleefd riep hem den heilwensch toe.

Een jaar lang waakte Al Zagal in Almeria, den vijand teisterend met rooftochten of hinderlagen aan de grenzen. Maar zijn boodschappers berichtten hoe Castilië zich toebereidde voor den laatsten slag, zijn aanvoerders zagen de overweldiging komen, uit Afrika werd geen hulp verwacht; in den raad overlegden zij hoe het onheil gekeerd kon worden, want zoo zij voor de wapens zwichtten zou de vijand straffen met verdelging of slavernij. Hij aarzelde of hij den uitersten strijd zou wagen of buigen om het volk in

de verdrukking te behoeden; meedoogenloos vervolgde hem het lot, die immer de redder wilde zijn van het gedoemde rijk, en voerde hem in de dwaling waar hij zijn roem verloor. Toen Sidi Yahia kwam, verhalend van de overmacht die naderde aan alle zijden, van Abdallahs dubbelhartigheid, en hoe de Castiliaansche koning genadig vrijheid, bescherming en eer bood voor de onderwerping, toen lag de grijze vorst een ganschen nacht in gebed en gepeins, en in den morgen sprak hij het woord dat het eind was van Granada's schoone eeuwen:

De wil des Geprezenen geschiede, Castilië zij heer.

En toen de vreemdeling kwam reed Al Zagal tot hem uit en steeg af om hem de hand te kussen.

Vele maanden zat hij eenzaam in zijn slot van Andarax, geen mensch nabij duldend om zijn kleinheid te aanschouwen, geen zonlicht in zijn zaal om hem aan vreugde en roem te herinneren. In bitterheid en duisternis verstond hij zijn dwaling, die had moeten vallen zoo dat de wereld hem had nagestaard, en leerde hij de beschikking des hemels te eeren. Zijn strijd was afgedaan, hem restte te wachten op het beloofde loon der strijders.

Al Zagal stond op, gebood de lastdieren te beladen en trok heen met zijn have uit het land zijner liefde waar hij overbodig was. Zoovele kostbaarheden voerde hij mede, uitverkoren slaven en paarden, zilveren koffers, zeldzame werktuigen en huisraad, dat vier schepen gevuld werden om ze naar de kust van Afrika te dragen. De knechten van den emir ontvingen hem en geleidden hem naar de stad.

Hier viel op Al Zagal de slag dien hij in zijn geboorteland had ontweken, vernietigend al wat zijn ouderdom verheugen kon. De emir, door de rijkdommen verhit, deed hem grijpen en op beschuldiging van verraad tegen God en den Profeet, richtte hij over hem: hij ontnam hem al wat hij bezat, tot het sieraad zijns lichaams toe, en veroordeelde hem tot verminking en verdrijving in de woestijn, opdat de hemel zich daar op hem wreken mocht. Geen woord sprak Al Zagal, geen kreet slaakte hij toen de dienaren hem grepen bij het haar en nederbogen in den smeltpot tot zijn oogen brandden voor het gloeiend koper; geen woord sprak hij toen hij heengeleid werd buiten den muur naar de grens

der woestijn, slechts drukte hij zijn hand voor zijn aangezicht om niet te zien. Eindelijk, hoorend dat zij hem alleen gelaten hadden, hief hij zijn armen in den nacht en fluisterde:

De wil des Geprezenen geschiede, naakt keere ik tot de aarde!

Dan zat hij neder en wachtte en luisterde wat het lot tot hem spreken zoude.

Het scheen dat hij ontwaakte toen hij uit de verte een stem verstond, hij wendde zijn hoofd en ontdekte dat hij niet kon zien door de pijn der oogen, maar hij wist dat er goedheid voor hem naderde. Zacht gelijk het geluid van een jongen vogel hoorde hij boven hem:

Al Zagal!

Het was stil. De vernederde voelde zich stijgen in de koestering van een nieuw geluk, Safija streed met haar snikken opdat hij het breken van haar hart niet hooren mocht. Gisteren had zij hem in pracht en grootheid gezien, in de duisternis was zij, de geringste der slavinnen, gehuld in den zwarten mantel van haar volk, gevlucht om zijn rampspoed te zoeken, en hier vond zij hem, eenzaam in het barre land, zittend op den grond gelijk een verworpene, met oogen die niet zagen. Maar als hij zijn verbrand gelaat tot haar ophief, werd de zon liefelijk over haar, al haar droefheid week voor een zoete kracht, zij hoorde de stem harer ziel, zij wist dat die hem heelen zoude. Voor hem knielend sprak zij:

Heer, vergun uw dienares dat zij water zoeke voor uw voeten. Ook spijs zal ik u brengen.

Hij vatte haar schouder, hij rees en antwoordde:

Ga en leid mij, want mijn oogen bedriegen mij.

Toen zag zij rond over het blakerend zand aan alle zijden en gelijk een dorstige hinde weet hoe zij moet gaan, zoo keerde Safija zich zonder aarzeling oostwaarts, de hand van Al Zagal rustte op haar schouder. En daar haar oogen voor haar meester zochten vonden zij voor den avond een bron onder palmen, daar laafde zij hem, daar reinigde zij het zeer van zijn oogen en zijn aangezicht, zij spijzigde hem met weinige groene vruchten en koos de plek voor zijn rust.

Pluk voor u zelve, zeide hij.

Ja, heer, antwoordde zij en bedroog hem, want er was slechts voor hem bij zijn ontwaken.

Na dagen zwervens in gebrek ontmoetten zij eenige kooplieden die zij volgden naar de stad Velez de Gomera. De emir van die stad ontfermde zich over den bondgenoot van voorheen, hij vergunde hem te wonen onder zijn bescherming en opdat het volk hem eerbiedigen mocht liet hij op het kleed van den blinde schrijven: Deze was de koning van Andaluz.

En Al Zagal woonde vreedzaam in de armoede met Safija zijn dienares, die hij van den vijand had genomen voor den aanvang zijner grootheid. Binnen de muren die geen hebzucht aanzag waren zij twee alleen de wereld, waar de vlietende fontein in den kleinen hof zong van de wonderen die hadden kunnen zijn, waar een enkele plant de geuren van een overdadigen zomer spreidde. En daar hij eenmaal uit haar mond de stem des hemels had gehoord verlangde Al Zagal iederen dag dat zij spreken zoude van al haar gedachten, al haar droomen en begeeren; geen sterveling kon gelukkiger zijn dan wie zoo de klare liefde hoorde in zijn naam, die zoo de eeuwige zon zag stralen uit haar ziel.

III.

Aldus zong Safija in haar liederen:

Al Zagal! Al Zagal! Gelijk een banier des roems wapperend boven de ontelbare vreugden, zoo verscheen die naam voor mijn ontwaken in de dagen toen de koning mij opnam uit het stof, gelijk de zang der nachtegalen verlustigde hij de geheimen van mijn verlangen, gelijk de bazuin van het paradijs roept hij mij naar de verte waar alle menschen herboren zullen zijn. Wie ben ik die de heerlijkheden van Al Zagal durf noemen? De machtigen der wereld, de gebieders van menigten prijzen hem, de wijzen zien zijn grootheid aan, de zangers zingen van zijn pracht, zal dan de slavin die haar brood niet waard is zich vermeten haar mond te openen met zijn naam? Die mij maakte straffe mij, maar ik kan niet anders dan jubelen voor Al Zagal.

Hoor, mijn hart, tot u zal mijn stem spreken opdat gij u

herinnere, dan zult gij uw heer loven en hij zal u genade schenken. Ziet gij het land waar het kind woonde? De hemel blonk, de zon straalde, en wel waren de bergen dor, maar de geiten vonden er genoeg, het kind dwaalde er veilig voor hen die haar de woorden der hardheid leerden. Wat moeder is heeft zij later in haar droomen gezien, wat vader is heeft zij nooit kunnen vragen, slechts heeft zij vaak gemijmerd, zittend waar de kudde graasde, wie haar eerste bespotter geweest mocht zijn die haar den naam Safija gaf. Was er ooit anders dan lachen wanneer zij in den avond tot de herders kwam om haar brood te vragen, het vreeselijk lachen der jongelingen, het striemend grijnzen der ouderen, het huilend lachen der vrouwen, de vlijmende blikken van die niet meer lachen konden? Er moet waarheid geweest zijn in de spotternij die zij riepen: Safija, zuivere, gij zult zuiver blijven, want de hel kan geen gestalte vormen als de uwe! Herinner u en erken de waarheid: een afzichtelijk kind was zij; hebt gij zelf niet gewenscht haar de handen en de voeten af te snijden? En het aangezicht kondt gij niet zien. Maar gij weet wel hoe bittere vragen haar eenzaamheid vulden: mag een kind dan niet hooren waarom het gestraft is? Kan de zwarte kleur der huid niet zoo goed zijn als de blanke? Gij weet wel hoe de stilte die geen antwoord gaf haar pijnigde met angsten, hoe haar eerste schreiens-moede wijsheid den onbegrijpelijken vloek aanschouwde. Maar ook weet gij, hart, mijn hart, dat de pijnen die het kind Safija leed haar niet meer gedeerd hebben dan tranen die gedroogd zijn. Voorwaar, toen de hemel begon u te koesteren hebt gij zelf de verleden smarten weldaden genoemd, want indien de herders haar tot zich genomen hadden, zou ooit haar heer zich ontfermd hebben over haar? Eenmaal, waar de anderen luidruchtig rondom stonden, zag een man haar aan met goede oogen en legde zijn hand op haar hoofd, zij viel neder op den grond en snikte dat de aarde onder haar verzinken mocht. Indien nu de anderen gedaan hadden gelijk deze goede, zou de groote koning zijn hand uitgestrekt hebben over haar? Duizend maal duizend pijnen waren voor die genade niet genoeg.

Maar opdat gij de verhevenheid uws meesters kennen

moogt zult gij uw ellende niet vergeten. Zwart en afzichtelijk was zij geboren en voor zij wist dat het goed kan zijn te leven bij de menschen hadden zij haar binnenste zwart gemaakt. Zij was niet grooter dan een kind toen zij tot de geiten, wanneer zij ze voor de duisternis dreef naar den stal, aldus haar mond opende om niet in stomheid te vergaan: Komt, dieren, nu gij verzadigd zijt verlang ik naar brood en wanneer mijn ingewand gevuld is kan ik dezen dag vergeten in den slaap; ik heb u geen kwaad gedaan, die mijn traagheid niet hebt gestoord, noch hebt gij mij hooren spreken van de anderen, die ik niet haten kan omdat het koud is in mij; kon ik maar haten, kon ik de tanden knersen of mij zelve pijnigen met de nagels, dan wist ik waar ik genot kon zoeken, nu is mijn dag vergeefsch geweest en mijn nacht zal ledig zijn. Zij was klein, zij kende nog van haar lichaam niet anders dan den wederzin dien het anderen gaf, toen een dwaas, haar verachtelijkheid vergetend, haar de pijn der vrouwen leerde voor zij van de lusten droomen kon. O hoon, o schande der moeder die haar baarde, dat die pijn niet beefde in haar ziel toen zij verstond waartoe de vrouwen zijn, toen zij den glans begreep dergenen die kinderen zoogden aan de borst. Gij weet hoe zij heenging en spuwde op den grond, hoe de geiten dien dag haar hoorden waar zij placht te zwijgen: Kon ik haten, ik zou wenschen een kind te krijgen zooals ik, maar ik wensch niet, want ik zie niet wat bekoort, mijn dag is vergeefsch geweest en mijn nacht zal ledig zijn.

Zie de ellendigheid aan van het kind der verachting dat Safija werd genoemd: een klein zwart beest dat at en sliep, dat niet lachte of niet schreide.

En nu, mijn hart, zie den dag des hemels aan. Maar jubel om uw vreugde niet, jubel om de grootheid die zich stralend over u verhief.

Al Zagal! Al Zagal! Zoet als de melk die den dorstige laaft, koel als de schaduw die den moede verkwikt, tintelend als de sneeuw die den kranke geneest, zoo zeeg op haar hoofd de weldaad van dien naam. De grond was hard in de klove waar zij lag bij de anderen toen de vreemdeling hen had medegevoerd, de lucht werd gescheurd van woede en angst toen de helden nederdaalden van den berg; gelijk

een adem der lente werd de grond, gelijk een wolk van geur de lucht toen uit honderd kelen de naam der overwinning steeg: Al Zagal! o Teederheid, verwondering, vrees, aanbidding, hoe zal ik noemen wat gebeurde in de ziel van Safija waar zacht die naam begon te zingen? Hoort gij het beven mijner stem, mijn hart? herinnert gij u de tranen die uit u vloeiden? Groot werdt gij in die stonde gelijk de harten nieuw uit de hand des Geprezenen, want toen de koning verscheen bedekte Safija haar oogen niet, zij bedekte haar geringheid niet, zij durfde hem aanzien, voor hem was zij rein en schoon. Maar hoe dwaas ook werdt gij in die stonde: het moordgeraas dat de klove vulde waandet gij zang bij uw bevrijding, of de koning om uwentwil van den berg was nedergekomen. Zijn de harten der vrouwen zoo gemaakt dat zij verdwazen en de wereld niet meer kennen wanneer zij hun eigen waarheid zien? Zing van die dwaasheid, hoor ik u roepen, maar bedwing u, hart, want het is niet van uw vreugde dat ik spreken moet, het is van de grootheid van uw heer.

Die nacht was de eerste der vele dat Safija niet slapen wilde, die eerste nacht was het schreien haar geluk. Zij zag de sterren aan en vroeg: Waarom, gij lichten des hemels, waarom is mijn koning mij verschenen? hij zal toornen wanneer hij het monster ziet, hij zal gebieden dat zij het werpen ver van zijn oog; hatelijker dan te voren zal zij den herders zijn daar zij den koning geërgerd heeft, duizendvoudig zal de ellende over haar nederstorten, waarom, waarom? Safija zal geleerd hebben te schreien, antwoordden de sterren haar, en zij schreide tot den dageraad. Toen kwam de dag die haar ophief.

Al Zagal! onbegrijpelijk was uw goedheid die het kind vergunde de hoogheid van dien dag te zien. Schoon zijn de bergen met de onberoerde steenen, het kruid en den wind die komt als men hem niet verwacht. Maar de schoonheid des dals deed haar lachen, onmetelijkheden van graan, wijngaarden waar de druiven hingen of er geen dorst was in dat land, groene boomen, bloeiende boomen en honderd beken. De geiten wilden niet voort, de herders dansten met de vruchten, Safija lachte. Maar de schoonheid der stad maakte haar groot. Eerst zag zij de witte muren, de witte

daken, dan zag zij op den berg den rooden hof met zijn witte kroon onder den hemel, en eer zij haar voet voort kon zetten bruiste die heerlijkheid gelijk een donder: Al Zagal! Al Zagal! En toen zij ging daar de kudde haar dreef, door de poort, onder bloemen en banieren, kleuren en galmen, hoorde zij in den naam: Al Zagal, dat zij geen wensch kon hebben, want zij was hoog boven de stad. Mijn hart, gij weet het, ware toen het vuur des bliksems gevallen op Safija, een hooge stem zou voor den hemel geroepen hebben: Hier ben ik, ik heb den koning gezien!

Zij kwam binnen de stallen van Medina-al-Hamra, die in den kring der herders niet zitten mocht. De nacht was stil voor haar, zij verstond het feest in de verte niet noch de luidruchtigheid nabij. En zij sliep, en zij droomde. Op een hoogen berg stond zij, de aarde was er niet, zij stond of zij eeuwig zoo moest staan; toen hoorde zij een naam, zij voelde dat zij vallen zou en ontwaakte. Niemand zeide het haar, toch wist zij: Safija, het is de dag dat gij staan of vallen moet. En zij ging met de anderen tot de zaal waar de koning zat op zijn troon.

Het was duister van schaduw en verborgen schittering, de verhevene zat in het midden tusschen den gloor der vensters. En aldus deed hij voor Safija: hij riep haar dat zij voor hem neder zou vallen, hij zag haar en hij sprak tot haar. De zaal beefde van zijn stem: Wie is uw vader of uw vriend? Wat is uw wensch? Safija wist dat zij vallen zou indien zij vreesde, zij durfde haar mond te openen. Zeg mij uw naam, hoorde zij en zij antwoordde. Toen stroomde het klare water over haar neder: De koning neemt u tot zijn dienstvrouw. Wie, buiten den Geprezene, kon zulke goedheid weten? Zuiver is uw oog, zuiver uw hart, zuiver zal uw naam zijn, Safija. Wie kon zoo verheven zijn dat een mensch rein uit zijn hand herboren kwam? Al Zagal!

Zal ik nog spreken van de vreugden die hij schonk? Mijn liederen zouden geen einde vinden zoolang ik adem heb, want de heerlijkheid uws meesters is van vreugden overvloedig. Maar hoor, mijn hart, wat ik u zeggen zal van zijn genade, jubel dan en zing zijn naam.

Safija was groot geworden in de schaduw, haar handen waren zacht, de zalvingen hadden haar huid een bleeken

glans gegeven; zij had de kunsten geleerd die de vrouwen der edelen liefelijk maken, zang en dans en sierlijkheid in den dienst. Herinner u dat zij een vrouw was geworden, vergeef haar de zuchten die zij zuchtte in vele nachten, dat zij eenmaal voor het aangezicht des konings treden mocht. Zij wist niet dat de grootmoedigheid van haar heer ook de zuchten der afwezigen verstaat. En de dag kwam dat de overste tot haar sprak: Gij, baad u, bereid u en ga tot het huis der lusten genaamd Ginar-aliph, de gebieder heeft u verkoren. Zij beefde en werd stil gelijk een duif in de hand, maar de wind koelde haar aangezicht toen zij ging. De leliën stonden hoog langs het gouden latwerk van den lusthof geschaard, er was geruisch van snaren in de schaduw der warande, Safija zat neder bij de ledige rustbank. De koning trad door de poort en naderde, zij wilde haar oogen sluiten om beter zijn stem te hooren, maar zij kon niet. Safija, sprak hij, ik wil van u gereinigd worden. Toen zij gehoord had rees zij van den vloer en zag dat er niemand in den hof was, de dienaren waren heengegaan. Zij vulde de kommen en schalen, zij bracht de kussens, de zalven en de doeken en knielde voor den koning. Haar hand beefde niet, zij hield haar oogen neder. En toen zij de voeten begoten had hief zij den eersten op om te drogen. Wat stak het vuur aan in haar bloed, wat deed haar vergeten de genade dat zij dienen mocht? Zij zette den voet op haar borst, en wachtte haar vernietiging. Haar ooren gingen open voor die hemelsche fontein: Safija, sprak hij, uw hart heeft uw handen zacht gemaakt. Toen zij zich nederlegde dien nacht heeft zij haar kleed losgedaan en haar borsten gekust, want zij waren schoon geworden onder den voet van haar heer.

Al Zagal, waarom hebt gij Safija aangezien? Zij was niets onder de menigte der geringen, zij was niets onder de verkorenen uwer nabijheid, niets had zij dat een menschelijk oog kon zien. Weet gij het, zielen der vrouwen die gelukkig waart, waarom de koning voortging zijn rijkdommen over haar neder te storten? Kon zijn wijsheid dan aanschouwen wat verborgen was? Zij diende nog kort in het huis Ginar-aliph toen zij hooger werd opgeheven, hoog voorwaar boven de duisternissen waar zij dienzelfden dag in was geslingerd. De koning had dien ochtend eene der

vrouwen die hem mishaagde uit het huis gebannen, en Safija, zittend in de schaduw had hem gehoord: Mij walgt van den reuk der zwarten. Zij had haar hoofd op den vloer gelegd. De zon van dien dag scheen niet voort te gaan, wijl zij wachtte dat zij haar oordeel hooren zoude; haar leelijkheid had zij van haar vroegsten tijd geweten, maar veel verachtelijker dan een kwade vorm of een kwade kleur is een kwade reuk. Alleen wie zelve deze onbarmhartigste der smaadheden gedragen heeft kan de pijn voelen die schroeide in Safija's hart. Het was niet tot haar gesproken, maar ook zij was zwart en zou zij niet erger zijn dan de ongelukkige die eenmaal den koning had behaagd? Hoor nu zijn genade, hoor hoe wonderlijk zij werd verkoren, niet om hare waarde want die had zij niet, maar tot zijn eer. Zij zat alleen en wachtte, een beteren nacht om haar weg te nemen had de Geprezene niet over de aarde kunnen spreiden, alle boschjes der tuinen kweelden, alle bloemen gaven hun adem voor het licht der maan en de wind fluisterde van wat te schoon was voor Safija. Toen kwam het woord: de gebieder roept u. Wat hield haar recht dat zij voor hem stond en niet beefde? Was het niet omdat hij zelf haar zuiver had genoemd? Was het niet omdat zij kende de zachtheid van zijn hand? Indien hij gesproken had: ga en woon onder de kwade reuken, zij zou gegaan zijn met den naam haars meesters zoet in haar mond. Hoor hoe hij sprak, val neder zooals zij op haar aangezicht viel. Zwart zijt gij, Safija, maar uw zwartheid is mij liever dan de blankheid van alle leliën; zing, dat ik uw hart hoore. En zij zong met de nachtegalen die zongen in de boomen.

Al Zagal! Al Zagal! Eenmaal heb ik hem gezien toen de dwazen van den hof zeiden dat hij vernederd was en de waan de gansche stad verblindde, zoodat zij wee riep over zijn val. Kon een verslagene zoo groot zijn dat hij een dienstvrouw den rijkdom der menschen gaf? In eenen nacht ontsloot hij in haar de bron der zaligheden die in ieder schepsel uit zijn schepper vloeit, uit een zucht van Al Zagal kwam voor de nederige de boom des levens voort. Granada! granaat van robijnen! stad der steden! hadden uw oogen hem gezien gelijk de oogen van Safija hem zagen in zijn verhevenheid, gij hadt niet gejammerd, gij waart niet gevallen,

gij hadt niet gegeten het bitter van den verdrukker. Maar de hemel heeft uw val gewild, en den koning heeft hij gezet in den troon die staat in de waarheid van zijn wezen. Granada! hof van wijsheid en pracht! roem van Andaluz! gij hebt uws konings glans verloren, maar de dienstvrouw wier borst lag aan uw borst, Safija die hij zuiver heeft gemaakt, zal zijn naam zingen zoolang haar vuur blijft branden, de ooren der smachtenden zullen hooren en smachten naar zijn naam: Al Zagal!

En gij, mijn hart, dat bij mijn waken en bij mijn slapen mijn jubel weet, zing gij in de schaduw van uw koning voor zijn oor alleen wat geen hart dan zijn hart verstaat.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Leven.

Te kijken - doen wij mee of niet? -
Naar 't spel, dat stadig overdrijft
Van wolke□en dingen, en weer vliedt,
Voorgoed, en geen herdenken blijft....

Te lachen naar een zuivren lach
Des morgens in den blanken schijn,
Maar tegen 't einde van den dag
Weer arm en eenzaam zijn...

Te luistren in een stil vertrek,
Wanneer het late licht verging,
Naar 't ijl en wonderlijk gesprek
Van bloem en schemering...

Te mijmren naar den winter toe,
Naar 't wenken van den witten dood,
Met hart en handen leeg en moe -
Maar aan de lucht wat avondrood...

P. OTTEN.

O, kon het alles altijd zijn....

O, kon het alles altijd zijn
omdreven door uw vloeibren schijn,
verheerlijkt in het smeltend licht
als door een glimlach lief gezicht.

Dan lagen velden flonkergroen
in glans van laten zomernoen
op verre heuvlen zacht gevlijd,
een golvend eindeloos tapijt.

Dan glom het water in een rand
van ritslend riet, en aan zijn kant
vergleed in weeke wiegeling
de gulden luchtespiegeling.

Dan stonden boomen slank gericht
en zogen in hun blaadren 't licht
of spreidden van fluweelen kroon
de schaduw over menschenwoon.

O, kon een mensch dan vreugdig gaan
de breede blank beglansde baan,
die stijgend over heuvlen leidt
naar hemels licht' oneindigheid.

Zoo deinend gaan, 't gelaat omhoog,
den wijden goudgloed in het oog,
den mond ontloken, of een lied
zou trillen, en toch zingend niet.

O, zóó te gaan, met luchten voet
de lichte kimmen tegemoet,
hoog op de handen 't hart: een kind
dat juicht omdat zijn moeder 't mint.

En àndren op dien weg te zien,
die onbevreesd hun harten biên,
hun oogen, overvuld van licht,
naar zijn verborgen bron gericht.

Te schouwen in elkanders oog
als in een spiegel van omhoog,
elkanders glimlach te verstaan,
en tot één verte op te gaan.

O, kon aan allen zijn bereid
dit oogenblik vol eeuwigheid,
geheven in het stille licht
naar uw onvindbaar aangezicht.

HERMAN LYSEN.

De wolken.

Ik droeg nog kleine kleeren, en ik lag
Lang-uit met moeder in de warme hei.
De wolken schoven boven ons voorbij,
En moeder vroeg wat 'k in de wolken zag.

En ik riep: Scandinavië! en: eenden!
Daar gaat een dame! Schapen en de herder! -
De wondren werden woord en dreven verder,
Maar 'k zag dat moeder met een glimlach weende.

Toen kwam de tijd dat 'k niet naar boven keek,
Ofschoon de hemel vol van wolken hing:
Ik greep niet naar de vlucht van 't vreemde ding
Dat met zijn schaduw langs mijn leven streek.

- Nu ligt mijn jongen naast mij in de heide,
En wijst me wat hij in de wolken ziet:
Nu schrei ik zelf, en zie in het verschiet
De verre wolken waarom moeder schreide.

M. NIJHOFF.

De leemen torens
Kronijk van twee steden
Door
Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne.

Eerste boek.
IX. Herman Teirlinck aan Karel van de Woestijne.
Brussel, den 3 Juli 1914.

Mijne nieuwsgierigheid, die waarlijk onmeedoogend is, heeft sinds eergisteren de spoorlooze verdwijning van Nikolaas Reaal veroorzaakt. Ik betreur het en beken ootmoedig mijne schuld. Ik zal echter geen rust hebben eer ik hem wedervind en ik hoop in mijne opzoekingen te slagen. Wilt ge ondertusschen eens even rondkijken te Gent?...

Ik had den wensch uitgedrukt kennis te maken met de familie Biebuyck. Mijn achterbaksch inzicht was - waarom zou ik het u verbergen? - Horace Druce in de eenzame zalen van het Stedelijk Museum aan den gang te zien. Mysteriën hebben eene aantrekkingskracht, waaraan ik moeilijk kan weerstaan. Bovendien lagen de geheimzinnige handelwijzen van Druce - zooals Reaal die had geopenbaard - in eene lijn, welke naar mijne opvatting niet goed te vereenigen was met den gewonen koers van dezen onbluschbaren vrouwenridder. Dat prikkelde niet weinig mijn aangeboren snuffelaarslust, die, door een gelukkig toeval, reeds bij de eerste poging werd voldaan.

Het regende dien middag. Een violette miezeling omwazende de gulden gildehuizen van de marktplaats. Het stadhuis rees in

wattige schaduwen op en zijn toren die in de hoogere druppellagen vervaagde scheen grooter dan op andere dagen. Daartegenover stond het Broodhuis met zijne lichte gewelven, fijne festoenen en die krioeling van koperen beeldjes, en het was gelijk een uit donker agaat gehouwen, zeer kostbare relikwiekast.

Bombardon stond in 't portaal. Binnen de donkere gaping van de vestibule blonken de zilveren biezen van zijn uniform. Hij bracht zijn vette rechterhand aan de klep van zijne ordonnantiepet en zijn zorg om daarbij eene militaire nauwkeurigheid in acht te nemen was zoo koddig als 't wondere karmozijn dat op zijn bollen neus glom. Hij ging mij nu voor door de duistere gangen en leidde mij in een achterhuis dat langs drie groote vensters het zachte daglicht liet binnenkomen.

Het was eene ruime kamer; keuken en eetzaal en zitplaats tevens. Een oud man, met een wild uitzicht, zat bij den kachel te zuigen aan eene doode pijp. Hij stond niet recht. Schrikkelijke glanzen flikkerden in zijne oogen, die hij op mij hield gericht. Ik kon niet weten of hij iets wilde vragen, maar het leek er naar. Misschien daagde hij mij eenvoudig uit, en daar had hij ook den schijn van. Het was een wonderlijk mensch.

- ‘Dat is Bettel’, zei Bombardon, ‘de vader van mijne vrouw, Bettel Broederlam.’

Ik vernam nadien dat Bettel Broederlam het ambt van Museum-conservator bekleedde, hetgeen hij te danken had aan kleine, gekke politiekerige intrigen, want, schoon hij uit een oogpunt van mannelijke begaafdheden een pracht van een kerel was, op het gebied van archief, kunstgeschiedenis en folklore kon hij nagenoeg zooveel presteeren als een koeiwachter.

Ik dacht eerst dat de kinderen die door de kamer roerden - er waren er vijf, zoo wat van alle grootte en alle kleur - het kroost uitmaakten van Bombardon, maar het waren zijne jongere schoonbroers en schoonzusters. Ik dacht ook dat het kleine, vlijtige vrouwtje, dat nu juist binnenkwam en dadelijk hare zorgen aan de bengels besteedde, de vrouw van Broederlam moest zijn. Ik vernam echter dat het eene verre nicht was, die hem sinds lange jaren met onbegrijpe-

lijke toewijding in zijn drukke huishouden bijstond, en bovendien den vestiaire-dienst in het Museum waarnam. Ze heette Meleke Avezoete.

De vrouw van Cyriel Biebuyck leerde ik pas later kennen, daar ze met een schuimenden bierpot verscheen en na een lachenden groet, een hoop glazen begon vol te schenken. Het was een vroolijk vrouwtje met een aangenaam voorkomen en bevend van gedienstigheid.

We dronken en Nikolaas Reaal verscheen. De kinderen vielen hem al tegelijk op het lijf en waren van hem niet weg te jagen, eer het pakje met muntebollen, dat hij meebracht, geheel was uitgedeeld. De vonkelende oogen van Bettel Broederlam bleven, gelijk blauwe karbonkels, de kamer beheerschen. Toen ik, na een klein gesprek, met Reaal dees levendig gezelschap verliet, stond de conservator recht en, mij de hand drukkende, sprak hij met een stem gelijk een klok:

- 'Zoek niet met uwe gedachten naar het Goede, mijnheer, maar als uw voet tegen een gevallen wezen aanschopt, raap het op en doe naar uw vermogen.'

Ik kon op hetzelfde moment niet geheel begrijpen in welke mate ik een dergelijken raad van doen had; toch aanvaardde ik hem gewillig en volgde mijn vriend Nikolaas, die reeds de arduinen trap opstapte.

- 'Mijnheer Broederlam is in een somber humeur,' zei ik en in mijn geest weet ik het aan de regenzware luchtgesteldheid.

- 'Hij is de wonderbaarste mensch, dien ik ooit zag', antwoordde Reaal, 'zijne vele avonturen hebben hem niet uitdrukkelijk gek gemaakt, maar zij hebben hem buiten de maatschappij gesmeten. Weet gij dat hij meer dan een vol dozijn kinderen heeft en geene vrouw?'

- 'Zijne vrouw is gestorven?'

- 'Hij heeft vele vrouwen gehad, en die hij op zijn soort levenspelgrimagie (want hij is een ongedurige zwerver) zoo links en rechts heeft aangeworven; zij verlieten hem alle, op ééne enkele na, die na een paar jaren stierf. Ik vertel u dit een anderen keer.'

Wij bereikten de eerste verdieping, die druk bezocht was.

- 'Hier', zei Reaal, 'heeft het Stedelijk bestuur zijne

finantiebureelen ingericht en de gemeentelijke kas; het Museum is hooger.'

Wij stegen dus. Het werd heel stil en eenzaam. Uit de ogivale ramen, met mooie kleurruiten bezet, viel een zacht en rijkbont licht. Daar gaapte, in schuchtere klaarte, de groote museumzaal, geheel behangen met oude schilderijen en vlaggen van gilden. Glazen kasten, van diverse grootte en vorm, stonden in ongelijke rijen nevens een. We gingen kuierend erlangs. Reaal, die de zeer heterocliete verzameling tamelijk goed kende, lichtte de eene of andere merkwaardigheid met een korte opheldering toe. Wij bleven op die manier een tijdje toeven bij een bewonderenswaardige collectie Brusselsch porselein, bij oude muntstukken en zegels, bij de historische paradecostuums van Manneken-pis, bij een zeer mooi verguld tabernakel, bij oorspronkelijke perkamenten en meer zulke zeldzaamheden. Ik kreeg over het algemeen den indruk van eene nog al rommelige inrichting en ik bewonderde Reaal die zijn weg daarin gevonden had. Maar vooral trof mij de onzeggelijke verlatenheid van deze dingen. Ik werd er droef te moe.

Drie kleine vertrekken, in schier volkomen duisternis gedompeld, paalden verder bij de groote zaal aan. Nadat mijne oogen hier een betrekkelijk onderscheidingsvermogen hadden verkregen, ontdekte ik er een belangrijk portret van Holbein en een eiken madonabeeld, sierlijk gepolychromeerd. Reaal wees mij ook de oude clavecimbel en wees mij hoe hij gewoon was er aan te zitten. Ik zette mij naast hem. Hij reikte zijne hand naar de deur, langs waar ik de venerabele overblijfsels van een houten preekstoel ontwaarde.

- 'Daar komen zij en praten', sprak hij, 'ik kan niet zeggen of wij vandaag kans hebben hen te zien. Een specialen dag hebben zij niet, maar het uur, dat zij kiezen, is ongeveer altijd hetzelfde. Hebt gij nog over het geval nagedacht?'

- 'Ja', antwoordde ik, 'en het wil me toeschijnen dat mijne gissingen gegrond waren. Hebt gij Henriette ontmoet?'

- 'Eergisteren. Zij had haar gewoon lijdelijk uitzicht. Ik heb me afgevraagd of Druce met zijn duel ook nog een ander doel beoogde, want dat kluchtig tweegevecht geeft

hem nu de gelegenheid voorloopig relaties af te breken die hem blijkbaar zwaar begonnen te wegen. Hij bezoekt het huis van den notaris niet meer. Heeft hij dat niet gewenscht? Op het gelaat van Henriette heb ik het meenen te lezen.'

- 'Maar dan zijn de rendez-vous bij den preekstoel ook geschorst?'

- 'Ik denk het.'

Juist was hij van zin den clavecimbel te bespelen, die naar hij beweerde, nog goed klonk. Een lichte schuiving van voeten en het zijden geritsel van een kleed weerhielden hem.

- 'Beweeg u niet meer!' fluisterde hij.

Eene onmiddellijke aandoening bracht al mijne zenuwen in spanning. Te zelfder tijd kreeg ik een klaarderen kijk op de potsierlijke ongemanierdheid van mijn toestand. Ik schaamde mij en ik had waarlijk spijt dat ik was gekomen...

Horace Druce verscheen. Het was inderdaad de heerlijke Druce, met zijn prachtig blond hoofd, zijn triomfelijke snor en zijn edelen glimlach. Hij droeg een bleek-grijzen vilten hoed en een iets donkerder overjasje. Hij kwam tot in de schaduw van den preekstoel en wendde zich om tot iemand, die voor ons nog niet zichtbaar was.

- 'J'adore', zei hij gracelijk, 'ces lieux mystérieux - on n'y rencontre jamais âme qui vive. Et ce qu'on y voit pourtant est souvent digne d'admiration. Regardez donc ces chasubles magnifiques!...'

Hij zelf keek er niet naar. Eene galante bezorgdheid nam hem geheel in beslag. Hij sprak:

- 'Savez-vous bien, ma chérie, que l'entourage de toutes ces splendeurs passées rehausse singulièrement votre beauté?'

Maar Henriette bleef nog steeds van hem verwijderd. Ze antwoordde niet. Druce stapte daarom zonder overgang af van een onderwerp, dat haar scheen koud te laten.

- 'Il est donc exact', hernam hij ernstig, 'que la situation dans laquelle vous laisse cet imbécile de Bontemps, est plus brillante que je me plaisais à l'espérer? Cela est heureux, en vérité, et je vous félicite. Il faudra à présent mettre en lieu sûr ces biens si habilement acquis, et je vous prie de compter sur moi. J'aime à croire en effet que vous me continuerez votre confiance...'

Eene zachte, luie, heerlijke stem antwoordde hem:

- ‘Mais que puis-je sans vous? Vous ne le savez que trop bien.’

Hij reikte haar zijne open hand. Ze naderde. Het was Cora d'Issy, die thans in de opening van de deur verscheen, en een verschrikt gebaar, dat Reaal niet weerhouden kon, was oorzaak dat zijn elleboog op het klavier van de oude spinet terecht kwam. De snaren klonken dooreen op.

- ‘Sapristi!’ zei Reaal.

Hij was gelijk een dien de bliksem heeft getroffen. Ik zag met verbazing dat hij zonder verdere uitlegging onder den clavecimbel wilde kruipen. De stoel piepte dien hij verschoof. Hij stortte op zijne knieën en kromp ineen.

Horace Druce en het meisje hadden saam hun gelaat naar ons gekeerd en blikten in de duisternis. Aan hunne oogen merkte ik goed dat ze ons niet ontwaarden. En dadelijk verwijderden zij zich...

Het duurde lang eer ik er Nikolaas Reaal toe bewegen kon op te staan. Tevergeefs maande ik hem tot bedaren, en ik was eindelijk verplicht hem bij zijne armen te grijpen en met geweld op te sleuren van tusschen de pikkels en pedalen, waar hij lag.

Hij zat op zijn stoel, in vertwijfeling.

- ‘Zijn ze weg?’ hijgde hij. ‘Waar zijn ze?’

Ik begreep niets van den zonderlingen, waarlijk onrustwekkenden toestand waarin hij verkeerde. Ik meende alleen te begrijpen dat hij eene onmiddellijke zekerheid verlangde omtrent Druce's verwijdering, en ik gaf hem die met klem.

- ‘Maar zij?... Maar zij?...’, jammerde hij.

Hij stond recht, naderde op zijne teenen voorzichtig de deur, keek angstig over de groote zaal. Toen wenkte hij mij en fluisterde:

- ‘Ze gaan de trap af.’

Hij vatte mijne hand en ik voelde hoe koud de zijne was geworden.

- ‘Jongen, jongen’, zei hij wanhopig, ‘de duivel vervolgt me... ik ben betooverd. Weet ge dan niet wie die vrouw is?’

Ik wist het heel goed dat het Cora d'Issy was en wat kon het Reaal schelen?

- ‘Het is mijne dochter!... Ik ben verloren als ze mij gezien heeft!’

Daarop liep hij, teenemaal buiten zichzelf, het museum rond, stiet tegen de glazen kasten, staarde sommige schilderijen aan alsof hij er het een of andere redmiddel van verwachtte, greep een ouden Oostenrijkschen shako vast zonder evenwel gevolg te geven aan zijn zinneloos voornemen om hem metterdaad op zijn hoofd te zetten, en stoof toen langs het uitgangsportaal de steenen trap af.

Ik hoorde hem naar beneden stormen, kon hem niet inhalen en zag hem sindsdien niet meer terug...

Brussel, den 10 Juli 1917.

Ik meld u, beste Karel, dat mijnheer Adriaan Cnudde en mejuffer Henriette de Pessemier sinds gisteren officieel zijn verloofd. Deze mondaine plechtigheid had onder een grooten en schitterenden toeloop van aanzienlijke burgerlui plaats, en aangekondigd werd dat het huwelijk over drie maanden zou worden voltrokken.

Ik heb het feestmaal bijgewoond - maar eer ik u daarvan verhaal, moet ik van enkele merkwaardige gebeurtenissen gewagen, die de verloving zijn voorafgegaan. Ik doe het met leedwezen, haast met walg, want, schoon ik langs vele onverkwikkende ervaringen, tot de overtuiging ben gekomen dat de leelijkste daden onzer zwakke medemenschen toch nog zeer eerbiedwaardige levensdoeleinden betrachten, kan ik het soms niet helpen - en telkens tot mijn spijt - dat ik nog niet hondsch genoeg ben om alles met een kurieus en behagelijk oog te aanschouwen.

Ik was, een paar weken geleden, met Horace Druce bij Bidoche. Zulk bezoek werd niet beraamd. Ik was naar de Club van de Gulden Vlieslaan gegaan waar ik, met den rechter Duplessis-Verneuil, elken Woensdag, pleeg een uurtje biljart te spelen. Horace zat met heeren van de koninklijke hippodroom aan de bridgetafel. Hij stond juist op als ik Duplessis-Verneuil verliet om heen te gaan. We ontmoetten elkander in de kleedkamer en we vertrokken samen. We spraken over onverschillige dingen. Ik was nog al zwijgend en teruggetrokken: ik had een brief in mijn hoofd voor u...

- ‘Tu as une figure d'enterrement’, merkte Horace ein-

delijk op, en met gulhartigen ijver beproefde hij mijn humeur te verbeteren. Terwijl hij zoo bezig was en mij met heel zijn overdadige levenslust overweldigde, kon ik alweer niet nalaten dien ongemeenen kerel te bewonderen. Er gaat van hem eene zachte kracht uit, die mij telkens - al is het thans ook stilaan met tegenzin - onder de bekoring brengt. Gij kent hem nu zooals ik hem heb leeren kennen. Wat heeft toch die man over zich, dat hem, trots alles, tot eene edele verschijning maakt?

- 'Wil ik u eens een aardig spektakel bezorgen?' vroeg hij.

Hij weet hoe nieuwsgierig ik ben, en mijne nieuwsgierigheid is inderdaad van het ergste soort: une curiosité de flaneur - en doelloos.

- 'Kom met me mee', zei hij, 'we zullen een razende kat loslaten, en ze dan probeeren te temmen.'

En hij bracht mij bij Bidoche.

Bidoche is het bar-sieraad van Cnudde, die, sinds hij haar eene zoo voortreffelijke mascotte was, van haar niet los kan geraken. Zij woont in de buurt van de Noordstatie, waar, zooals gij weet, de menschen van haar slag bijeen nestelen. Het is de nachtjufferswijk.

Druce schelde aan. Het huis somberde grijs op. De deur was vuil en kleurloos, de ramen behangen met vale gordijnen, de schelknop alleen blonk. Een klein dik wijf kwam opendoen. Haar bolle buikje spande in een grauw schort, hare borst hing kwabbelig onder de plooien van een onbescheiden roodgetafeld halsdoek, en haar hoofd, dat vaagbruin binnen rimpels en schaduwen opbultte, was met een hardgedraaid chignon bekroond. Zooals over de geheele huisgevel slechts de koperen knop van de bel glansde, was ook de verschijning van deze troebelkleurige vrouw alleen opgesmukt door de blikkering van twee enorme oorbellen. Ze groette ons met overdreven nederigheid.

- 'Monsieur le Comte', zei ze, 'peut être assuré que sa visite fera le bonheur de madame. Si Monsieur le Comte et Monsieur le Marquis veulent avoir la bonne obligeance de me suivre...'

- 'Is mevrouw alleen op hare kamers?' vroeg Druce.

- 'Elle est seule en effet. Monsieur le Duc a quitté Madame il y a une heure environ.'

Ik begon zoo halvelings te gissen dat die Monsieur le Duc geen ander dan Cnudde kon zijn. We gingen de trap op en Druce draaide, zonder aankloppen, de klink van eene mistige deur. We kwamen in een rood boudoir, nog al groot. De verven stonden hier, zou men gezegd hebben, in lichte laaie. De muren vlamden, de twee chineesche vuurschermen gloeiden, de fluweelen meubileering schreeuwde haar scharlaken hitte uit. Die in hevigen brand ontstoken omgeving stond op een oranje tapijt. Er walmde een sterke geur om van onbepaalbare toiletwateren.

- 'Bonjour, princesse!' zei Druce om in den toon van het huis te blijven.

Bidoche, die bij den haard zat, stond recht en lachte ons toe. Het docht me dat zij er minder vulgair uitzag dan op de avonden die ze in de bars ombracht. Het milieu werkte hier gunstig rond haar. Ze leek er bijna delicaat in.

- 'Ge zijt zoo heerlijk vandaag als eene mooie vrouw ooit kan zijn,' hernam Druce en hij raakte hare vingeren even met de puntjes van zijn snor.

- 'Flatteur!' meesmuilde Bidoche.

Het docht me dat ze bloosde, maar ik zal het niet verzekeren. De roode glansen van het boudoir speelden in elk geval om haar ziekelijk en dik-aangeschminkt gezichtje. Men kon haar rilde lichaam raden, nu ze voorkwam, onder de lichte vouwen van haar rose peignoir.

We gingen op lage poufs zitten en kregen dadelijk oorlof om te rooken. Bidoche stak zelf eene sigaret op. Horace Druce, die naast een klein tafeltje plaats had genomen, snuffelde onachtzaam in de vele dingetjes die daar stonden. Hij deed luchtig en ongegeneerd, gelijk hij overigens alles doet.

Bidoche vroeg hoe ik het stelde en betreurde het dat ze mij zoo weinig zag. Ondertusschen had ze uit een glazen kastje een rinkelend likeurgerief genomen. Ze schonk whisky zonder water. Toen nam Horace Druce de houding aan van iemand die een geducht onderwerp wil behandelen. Hij kuchte, wierp zijn sigaret in den open muil van een porseleinen draakje, en wreef in zijne handen.

- 'Ma chère Bidoche,' begon hij, 'we zijn hier met ons beiden bij u gekomen om u tot een daad van vrouwelijke openhartigheid aan te zetten.'

- ‘Ik weet wat ge bedoelt,’ viel hem Bidoche in de rede. Ze had hare wenkbrauwen gefronst.

- ‘Natuurlijk weet ge het,’ ging Druce voort en het was duidelijk dat hij vast besloten had door te spreken. ‘Wij komen uit naam van een vriend, die te zeer door uwe milde schoonheid is beïnvloed om nog maar een greintje zelfbeheersching en wilskracht te bezitten. Ha! lieve, ik benijd den sterveling dien gij met uwe gunsten overlaadt... maar ik beklaag hem tevens: uwe liefde is tyranniek.’

- ‘Mais non!’ onderbrak weer Bidoche, eenigzins superieur. ‘Adrien n'est pas plus crétin aujourd'hui qu'avant!’

Het verbaasde me te hooren dat ik met Druce als afgevaardigde van Adriaan Cnudde optrad. Maar het zou Cnudde evenzeer hebben verbaasd. De stap, dien Druce aanwendde, deed hij uit eigen beweging.

- ‘Gij moet mij laten uitspreken, allerliefste; wij willen voorloopig niet weten in welke mate gij onzen vriend hebt beschadigd of bewaard. Wij wenschen alleen dat gij hem laat trouwen. Wat zegt gij?’

- ‘Ik heb, een uur geleden, aan Cnudde zelf het antwoord gegeven.’

- ‘Ach kom! Cnudde is immers niet aansprakelijk. Hij is op u verliefd. Met óns moet ge handelen en hij heeft zich dan maar te schikken volgens de bepalingen van het verdrag dat wij samen willen sluiten. Wij kregen in deze zaak absolute volmacht, moet ge weten... Dus hebt ge aan Cnudde een antwoord gegeven, dat ons was bestemd. Gij wilt natuurlijk van geen huwelijk weten.’

- ‘En effet. A aucun prix.’

- ‘Ik vrees, mijn zoete schaap, dat ge uwe belangen verkeerd inziet. Het huwelijk komt er in elk geval. Wat ge ook doet, Cnudde moet en zal trouwen. En door uw toedoen kan de plechtigheid zelfs geen dag worden uitgesteld, geen dag, geen uur, geen minuut. Al wat ge door een onredelijk optreden zult bereiken is de spijtige miskenning van uw eigen profijt. Laat ons praktisch zijn, ma chère enfant, en zeg mij: waarom houdt ge van Adriaan?’

- ‘Omdat.. Maar waarom moet gij het weten?’

- ‘Gij houdt van hem, omdat hij vrijgevig is, omdat hij u ook in uwe slechte humeuren best kan verdragen, omdat

hij drinkt als gij dorst hebt en lacht als ge vroolijk zijt, omdat hij u zoo vrij laat als ge wenschen kunt - kortom: parce que c'est une bonne poire. Maar wie verbiedt u hem te bezwaren, ook na zijn huwelijk? Of denkt ge dat hij dan veranderen zal? Het meisje, dat hij als vrouw moet krijgen, werd hem al langen tijd toegezegd. Heeft hem dat belet de minnaar te worden van de mooiste môme, waarop Brussel roemen kan? En als hij nu met dat meisje trouwt, zal hij haar daarom gaan lief krijgen en vermindert dan tegelijk de schoonheid van de schranderste môme, die ooit met hare hielen de trottoirs der hoofdstad heeft geraakt?'

De môme schoot ineens uit, gelijk Druce mij trouwens voorspeld had.

- 'Maar sacrédié!' riep ze, 'voor wie neemt gij allen mij dan? Ah! oust! j'en ai assez, à la fin! Het mag wel eens bekend zijn dat menschen uit de hooge wereld zich aan meiden van mijn soort vergrepen en bedrogen hebben. Vandaag wilt gij mij met insinuaties en dreigementen van de wijs brengen. Gisteren kreeg ik bezoek van eene dame, die zich verwaardigde mij de vrijheid van Cnudde tegen een beetje goud op te koopen. Weet ge wat ge zijt, vous tous de la haute? Een hoop ploerten!'

Dat was wel wat kras gezeid, maar ik moet bekennen dat zij het meende. Ze keek Horace Druce aan met oogen vol gramschap en haat. Druce scheen door iets uit zijn lood te zijn geslagen. Dat pikeerde mij.

- 'Die dame heeft u misschien niet genoeg kunnen aanbieden!' sprak ik stout, 'overigens, welke opdracht had zij?'

- 'Die dame', beet me Bidoche toe en zij voldeed daardoor aan mijne verwachting, 'die dame was mevrouw de Pessemier zelve, en wat ze mij aangeboden heeft kan u niks schelen. Ik heb geweigerd en dat is mijne zaak.'

Ik blikte naar Druce, die blijkbaar niet op de hoogte was van wat mevrouw de Pessemier had beproefd. Hij was geprikkeld en opgewonden. Wellicht ook vreesde hij dat Bidoche meer mocht openbaren dan wenschelijk was dat ik hoorde. Hij stond recht en over zijn aangezicht, dat hard en ernstig was geworden, kwam de uitdrukking van eene stalen vastberadenheid. Hij zag er alzoo zeer ontzaglijk uit en ik merkte dat Bidoche bang voor hem werd.

- ‘Ma pauvre amie’, sprak hij bedaard, ‘gij hebt teenemaal verkeerd gehandeld. Ik ben thans verplicht uwe aandacht te vestigen op een feit, waaraan ik, ook persoonlijk, het grootste belang hecht: het is namelijk, in den absoluutsten zin van het woord, *noodzakelijk* dat Cnudde's verloofde niet wordt bekend gemaakt met uwe verhouding tot Adriaan. Ik herhaal dat het noodzakelijk is. Ik herhaal dat ik zelf, buiten Cnudde om, er op gesteld ben. Gij moogt, van uit de verste verte, niets doen, hoegenaamd niets, dat dees huwelijk ook maar het minst, het allerminst kan storen. Het is niet mogelijk dat ge mij niet goed begrijpt. Ik kan u niet zeggen hoe spijtig het voor iedereen, en in de eerste plaats voor u, zou wezen, als ge mij waarlijk niet goed verstondt.’

Hij naderde haar en ze liet willoos hare hand nemen. Weer raakte hij ze even met zijne lippen aan, en toen hij recht stond had zijn gelaat al de vroegere gestrengheid verloren. Hij glimlachte gracelijk en scheen zoo juist te hebben vergeten waarover het gesprek geloopen had. Hij vroeg monkelend:

- ‘Et quand, princesse, aurons nous le plaisir de vous voir à l'Hippodrome? Votre présence ne pourra manquer d'y relever le prestige des reines du turf...’

Bidoche beet op hare lippen, en sprak niet. Het docht mij dat ze te wege was in tranen los te barsten. Maar we lieten haar den tijd niet het in onze tegenwoordigheid te doen. We groetten en vertrokken. Het dikke wijfje sloot de straatdeur op onze hielen en Horace, die geheel zijne kalmte had teruggevonden, zei met een cynischen kuch:

- ‘Enfin! die zaak is op die manier toch in orde gekomen, en we hebben aan Cnudde een dienst bewezen, dien hij met champagne zal moeten betalen... Maar ik werd, geloof ik, op een gegeven moment wezenlijk driftig. Ik kon ook niet, zonder eenigen toorn, de moeder van Henriette in deze onsmakelijke zaak zien wikkelen. Wat Bidoche van mevrouw de Pessemier verteld heeft is natuurlijk een lasterlijk verzinsel...’

Ik zag evenwel aan Druce's bezorgdheid - hoe luchtig zij zich ook voordeed - dat het geen verzinsel was.

Een paar dagen nadien kreeg ik bezoek van Adriaan Cnudde. Hij was statig uitgedoscht, fijn geschoeid, hoog gedast en stralend van beleefdheid. Het was na de koffie

en ik ontving hem in de verandah, waar ik met Sonia zat. Er kwam geen eind aan de buigingen en salutatiën. Toch slaagde ik er, na herhaalde pogingen, in dezen plechtigen Adriaan te doen neerzitten. Zijn hooge hoed blonk met acht rechte stralen op zijnen schoot.

- 'Ik zal maar met de deur in het huis vallen', begon hij, 'laat ik u dan bekend maken met mijne verloving, die aanstaanden Maandag bij mijn toekomenden schoonpapa wordt gevierd. Ik hoop dat juffrouw Sonia mij de eer niet zal weigeren aanwezig te zijn op het feestje, dat een geluk bezegelt, waarnaar ik reeds zoo langen tijd heb getracht. Ik reken zeer op Herman om haar daartoe te bewegen.'

Dan volgde een vloed van gelukwenschen. Sonia was wel zinnens het bezwaar, dat bij haar de tastbare nadering van eene afschuwelijke ziekte opleverde, over den kop van Cnudde te gooien, als een emmer koud water. Ze kon echter dien natuurlijken lust bedwingen en verdroeg, zonder teekenen van pathologischen aard, de geestdrift van onzen gelukkigen vriend. We beloofden derhalve dat wij het verlovingsfeest zouden bijwonen. Sonia moest dan weten hoe de notaris vaarde, en hoe mevrouw de Pessemier gesteld was en hoe Henriette zich voelde bij eene gelegenheid, die voor een jong meisje zoo vele en nieuwe aandoeningen meebrengt. Cnudde, die onder zijn jeugdige mannelijkheid den aard van een praatziek koffiewijf verbergt, trad in bijzonderheden, die Sonia's belangstelling vermochten te wekken. Maar ook aan dees gekakel kwam een einde en de triomfelijke verloofde, die zich in het gesprek tot een roodgloeiende temperatuur had opgehitst, stond recht om afscheid te nemen. Toen merkte ik dat hij al knipoogend teeken deed dat ik hem zou volgen. Ik kleedde mij dus aan en verliet het huis met hem.

- 'Ik moet u', sprak hij op straat, 'ik moet u hartelijk bedanken voor uwe bemoeiingen bij Bidoche. Zij heeft mij verteld hoe gij met Druce bij haar aangedrongen hebt opdat zij zich zou koes houden. Ik weet dat gij het meer voor Henriette hebt gedaan dan voor mij; maar mijne dankbaarheid is er des te grooter om. Ik was gekomen om het u te zeggen.'

- 'Vertel eens Adriaan,' zei ik afwijkend, 'hoe komt

gij zoo ineens aan die verlooving? Waar hebt gij den moed gehaald om onverwachts den notaris aan te spreken?'

Hij keek verlegen, met natte oogen. Hij antwoordde, naïef:

- 'Maar ik heb hem niet aangesproken! Mevrouw de Pessemier is zoo goed geweest alles buiten mij om te regelen, en ik hoop dat zij 't in 't vervolg nog doen wil.'

Ik hoorde nu toe Henriette's moeder op een morgen Adriaan in haar kabinet had geroepen, hoe ze hem zijn ongebonden leven verweet en hoe ze hem op slot van rekening - haast bij wijze van een straf - het huwelijk had opgedrongen. Ik vernam insgelijks hoe Henriette met gedweeheid de verbintenis had aanvaard.

- 'En Bidoche?' vroeg ik nog.

- 'Ik heb haar dezen morgen tienduizend franks gebracht.'

- 'Zooveel geld!..'

- 'Mijn schoonmama wou absoluut. Zij heeft me 't geld gegeven en uitdrukkelijk gewenscht dat ik 't aan Bidoche bracht. Bidoche heeft geweend. Ze had, zei ze, u en Druce reeds beloofd dat ze geen voet zou verzetten. Ze wist wel dat ik niet eeuwig bij haar kon blijven, dat ik toch eens zou trouwen, en dat, overigens, mijn huwelijk niet dadelijk eene rupture moest nasleepen...'

- 'Natuurlijk!'

- 'Toen heb ik de bankbriefjes op tafel gelegd. Maar ze heeft ze in groote gramschap op den grond gesmeten, na ze te hebben verfrommeld. Ze is me in de armen gevallen... ik kan dat niet zoo alles herhalen, ze was eigenlijk wanhopig en ik had veel last met haar. Als ze eindelijk bedaarde, ging ik de bankbriefjes oprapen. Ze beweerde dat ze mij dat geld zou teruggeven, den dag waarop ik haar definitief verlaten zou - en ondertusschen deed ze mij zweren dat ik er niet aan dacht dat die dag ooit mocht komen.'

- 'Kortom, die doorn is beslist uit uw oog. Ik verheug mij met u, Adriaan.'

Hij was inderdaad zeer vroolijk en stapte zwierig aan mijne zij. Hij had zelfs lust in een teug Rijnschen wijn om zijne uitstekende stemming gaande te houden, en hij stelde mij voor om hem in de stube van de Brouckère-plaats te vergezellen.

Wij namen den kortsten weg, dus over de Kathelijne-wijk.

In een kleine, heel stille straat, die we door moesten, stond, voor een huis met effen gevel, een huurrijtuig. Juist vertrok het huurrijtuig als we voorbijgingen. Ik weet niet hoe het kwam dat ik keek wie erin zat, en ik ontstelde waarlijk, Karel, toen ik Druce en mevrouw de Pessemier herkende. Ze zagen mij niet. Adriaan zag ook hen niet. De koetsier deed zijn paardje loopen...

- 'Ik denk sinds een paar dagen, Herman,' sprak Cnudde, 'aan iets heel bijzonders, waar ik nooit in mijn leven van gedroomd heb... ik zie mezelf meester zijn van een stil huisgezin, van een werkzaam notariskantoor, van een voornaam huis met ruimen bloementuin, van een gulle tafel, waar ruchtige, blijde kinderen aanzitten...'

Hij was plots aangedaan en tranen stonden in zijne oogen.

- 'Het is gek!' zuchtte hij glimlachend en hij wendde zich zijwaarts, de arme jongen, om mij een van zijn zeldzaamste en zuiverste levensmomenten te verbergen.

- 'Waarom zou dat gek zijn?' vroeg ik hartelijk, 'waarom zoudt gij niet trachten dien braven droom te verwezenlijken?'

Onderwijl was ik het huis met effenen gevel genaderd. De deur was donker en naamloos, de vensters dicht en bescheiden; maar onder den schelknop had men een klein visitekaartje gespijkerd. Ik las er: *Madame Hortense*, *conseils*, *soins*, *discrétion*.

Mijn hart bracht een medelijdend saluut aan Henriette, en dan ging ik, zoo goed en zoo slecht als wie ook, zoo liefderijk en zoo hardvochtig als de eerste de beste van onder de menschen, een gulden flesch Rudesheimer ontstoppen ter eere van haar verloofde Adriaan...

..... Het feestmaal was schitterend. Al wie men maar eenigszins bij zulke gelegenheden zou wenschen te zien was er aanwezig. Ik heb daar den rechter Duplessis-Verneuil ontmoet en zijn neef Constant Hoeck, den questor Domien de Pessemier, den procureur Van Tassel en den raadsheer bij het beroepshof Prince, den heer Mornar en zijne heerlijke vrouw, mijnheer en madame Bottut, van het Brusselsch schepencollegie, den voorzitter der Koophandelskamer Dedoncker, notaris Pijcke, notaris Delrivière, notaris Matton... *L'Eventail* heeft ze allen genoemd. Renier was er natuurlijk

niet (schoon hij, naar ik vernam, aan de beterhand is) maar doctor Damloup kwam met Simone. Zooals bij dergelijke bijeenkomsten meer gebeurt, waren sommige ontmoetingen nog al pijnlijk. Ik heb bijvoorbeeld gemerkt dat Paul, in 't bijzijn van zijn vader en vooral van juffrouw Renier, veel geleden heeft. Hij heeft zich echter over het algemeen prachtig beheerscht, bijna zoo goed als Simone, die zich vooral met mij en Constant heeft opgehouden en heel den avond zoo opgeruimd was, als men van een moedig meisje, wier vader ziek ligt en totaal geruïneerd, kan verwachten. Opgemerkt werd de afwezigheid van Arthur de Pessemier en Horace Druce. Iedereen kon haar door wat men van het berucht tweegevecht gehoord had, uitleggen, en dat was niet het geval met Nikolaas Reaal, die zich onthouden had zonder verder een teeken van leven te geven. Iemand beweerde dat men hem in Brugge had ontmoet. De questor Domien verklaarde statig dat de kerkfabriek van den Grooten Zavel, waar Reaal de orgels bespeelde, verplicht was geweest haren organist van zijn ambt te ontslaan. Zij had het met leedwezen gedaan, voegde hij er plechtig aan toe.

- 'Maar kan men hem met de politie niet laten opzoeken?' vroeg de procureur Van Tassel.

- 'Ja,' meende Dedoncker, 'en God weet wat de kerel uitgezet heeft!'

Zijne overtuiging was blijkbaar dat Reaal op zijn minst een paar gouden kandelaars uit de kerk had meegenomen en misschien wel 't geld van al de offerblokken der stad. Van een aanslag op iemands leven wilde hij hem evenwel niet betichten.

- 'Is hij Bontemps niet gaan vervoegen?' opperde notaris Delrivière leuk.

Men lachte. Maar de procureur Van Tassel, die gaarne buiten de biecht spreekt en dit dan telkens met eene onverdraaglijke zelfvoldoening doet, wist te melden, dat de bankroetier niet lang meer op de vlucht zou blijven. Het gerecht was op een goed spoor. Gij weet door de dagbladen van dezen morgen, Karel, dat Bontemps inderdaad gisteren laat in den avond te Charleroi aangehouden werd.

Henriette zat naast Adriaan. Adriaan was hoog van kleur, Henriette bleek en uitgeput. Mevrouw de Pessemier was

vol zorgen en omdeed hare dochter met aanstellerige teederheid. De notaris zat stijf en onbenullig in zijn correct habijt. Hij kleurde rozig. Zijne bakkebaarden flodderden wattig om zijn lang aangezicht.

Het was mijnheer Domien de Pessemier, die den feestdronk inzette. Zijn toast klonk als een lijkrede en ik heb me heel den tijd afgevraagd welken toon deze allerplechtigste Kamerquestor mag aanslaan, wanneer hij feitelijk eene lijkrede uitspreken moet. Hij oreerde met protocolaire langdradigheid en putte daarbij, langs alle mogelijke gemeenplaatsten, zijn onderwerp zoodanig uit, dat het, voor hij eindigde, pierdood over de tafel lag.

Toen klonken de bekers. Stoetsgewijs ging iedereen bij Henriette en Adriaan en de gelukkige ouders aantikken. Het was het eenig aandoenlijk oogenblik van den avond. Het meisje scheen bevangen en hare lippen trilden. Hare bleeke oogen keek de wanhoop uit als een angstig spook. Maar wie kon haar troosten? Ik niet, die toch de diepte kende van hare smart...

Bij het dessert deelde mevrouw de Pessemier mede, dat zij overmorgen met hare dochter voor enkele weken naar het Zuiden wilde reizen. Ik zag aan het gelaat van Cnudde dat hij zulks niet vroeger vernam dan wij.

- 'Het is spijtig dat Adriaan ons niet vergezellen kan,' vervolgde deze teedere moeder, 'hij is op het kantoor zoo onontbeerlijk. Langs een anderen kant mogen wij de reis niet uitstellen, want zij werd ons uitdrukkelijk door den dokter opgelegd. Ik hoop dat, wanneer we terugkeeren, Henriette geheel van hare maagkwalen zal verlost zijn. N'est-ce pas, ma chère enfant!'

Ze kustte haar kind, dat hevig geschokt leek en nu niet langer haar tranen kon weerhouden.

- 'Pauvre ange', suste mevrouw de Pessemier, 'la voilà toute anéantie de bonheur!'

Adriaan geloofde wat ze zei en meende te moeten fier zijn over den aard der gevoelens, welke hij naar zijne eigen overtuiging in de ziel van zijne verloofde had gewekt. Maar hij kon niet denken aan *Madame Hortense,* zooals ik wel deed...

Ik vertrok te middernacht. Sonia was onderwege zeer verdragelijk en liet in het geheel niet merken dat ze, na

zoo'n avond, misschien met een darmontsteking was bedreigd. Ze sprak in liefderijke woorden over Henriette, prees hare ingetogen blijdschap en voorspelde haar veel geluk in de toekomst. Dit thema wist ze, op honderd verschillende manieren en tot we ons huis bereikten, te behandelen. Eer ze mij goedennacht toewenschte en terwijl ze nog mijne hand vasthield, vroeg ze:

- 'Wel Herman, heeft dan geen van ons beiden nog aan trouwen gedacht?'

Ik schudde mijn hoofd. Na al wat ik wist en gehoord had, was het mij een zeer droeve vraag.

- 'Neen, beste zuster', zei ik, 'ik hoop dat ik er nooit aan mag denken.'
- 'Adieu!'

En ze lachte.

HERMAN.[1)]

1) Door omstandigheden buiten de schuld der redactie kan een gedeelte dat hierop had zullen volgen en het slot van het Eerste Boek der *Leemen Torens* zou hebben uitgemaakt, haar niet bereiken. De publicatie wordt hiermede gestaakt.
(N.V.D.R.)

Simon
Of over den droom[1)]
aan Dr. H. Onnen Sr.
Dialoog

SOKRATES.
Ge hebt mij weer eens vóór u, Simon, en zeker begrijpt ge waarom, want mij dunkt, ge meesmuilt al.

SIMON.
Hoe zou ik niet, waar ik u zag loopen, als een die slaapt en toch recht op mij aan. Zeker leefdet ge weer in een gesprek, of houdt die rol daar in, wat u zoo droomend maakt?

SOKRATES.
Gij zult dat eerder weten dan ik, Simon.

SIMON.
Hoezoo?

SOKRATES.
Neemt ge een lang verhaal aan en daarbij met die rol nog andere geschenken, en dat alles om de vraag zoo vaak door u gedaan?

SIMON.
Is het dàt? Schoon ware het zeker, zoo ge ditmaal iets sterks te zeggen hadt; maar begin dan.

SOKRATES.
Daarvoor kwam ik hier, en ik doe het, maar aan u om te oordeelen.

Van ochtend vroeg al was ik uit om iets te verrichten,

1) Een groot gedeelte van de in dezen dialoog gebruikte betoog-stof werd geleverd door een briefwisseling, welke de schrijver met den heer Dr. H. Onnen Sr. voeren mocht.

maar dat liep gauw af, en er vandaan komend zette ik mij buiten op den voet van een zuil dier galerij ginds, waar ook struiken staan. 't Was er stil, en zeker zat ik zóó, dat de zuil met een struik mij haast onzichtbaar maakte voor iemand binnenin, terwijl ik toch wel hooren kon als daar iets voorviel en ook wel wat zien. En dat kwam te pas, want spoedig vernam ik geschuifel, en het hoofd wat buigend, zag ik twee jongens daar, die even rondkeken en toen ergens gingen zitten. Snel trok ik mij nog wat terug, want begrijpt ge mijn bevreemding over die twee te saam? De een was Phanias, mijn jonge vriend, en zag ik in den ander niet Mykkos, die mij sinds een tijd vermeed en vroeger door zijn kameraads *één-twee-drie* genoemd werd, want sterk was hij in het rekenen niet alleen, maar ook in de redetwist gaf hij zijn gronden telkens drie na elkaar op, met één vinger voor ieder: geweldig boos echter werd hij, als men hem zoo noemde. Nù was hij bij Meton, maar wat had Phanias nu weer met hem te doen en met die sierlijke rol in zijn linker? Een zonderling gezicht voorwaar: Phanias, statig al van bouw, met breed voorhoofd; Phanias daar alleen met dien kleinen en mageren en wat hinkenden Mykkos in zijn kaal pakje, doch die zich hield als den leider der twee. Het had waarlijk wel iets van Amphion en Zethos, en zooals ge hooren zult, zelfs méér dan ik toen dacht. En ik zei bij me zelf: waarlijk, de democratie is wel ver in Athene, dat zij hoog en laag zóó in vriendschap bijeenbrengt en de armste zelfs de eerste is: Theramenes kan tevreê zijn, en gij, Phanias, gedraagt u als een waarachtig burger der stad. Maar de knapen dan waren bij een andere zuil gaan zitten, en Mykkos zei:

- Gauw nu, Phanias, hier zal niemand ons storen, maak hem maar gauw af, uw droom, dan kan ik weer aan mijn werk bij Meton gaan. -

Dat klonk niet heel vriendelijk, en met welk een minachting zei hij dat woord *droom!* Phanias was dan ook verdrietig en zei verwijtend:

- Maar het is toch ùw zaak, een droom over u en Sokrates. -

Ge begrijpt, hoe verbaasd ik was; een droom over mij en Mykkos; zeker mocht ik wel even luisteren, en ik hoorde Mykkos weder:

- Als dàt Sokrates is! Doch maak het nu maar gauw af.

- Er is niet veel méér, zei Phanias, en hij nam de rol in beide handen, wikkelde ze haast geheel af, en las ongeveer dit:

'Brokken van gewoonte der natuur kennen wij en brokjes, en zij liggen dooreen als de stukken van een verwoesten tempel en van een ijssteen, en hoe meer wij naar eenvoud onder die gewoonten zoeken om ze regelmatig aaneen te scharen, hoe meer nieuwe wij er ontwaren, die door de andere heendwarrelen. Geheimzinnig dus is de natuur in haar gewoonten, Mykkos, al toont zij er wat van, en die schemerige luister van uw ijssteen, zou die ons niet vermanen, als een wijs en schoon gedicht, dat de blokken met hun regelmaat en hun verstrooidheid, hun meetkunde en hun onzuiverheid, ons op onze onmacht wijzen om van de gewoonten der natuur meer te vinden dan brokkelige en verwarde kennis, zoodat wij het welhaast den vromen en wijzen Xenophanes nazeggen kunnen...

Doch hier stak Mykkos de hand uit en beval:

- Geen verzen! Is er nog wat?

- Ja zeker, riep Phanias verheugd, *gij* zegt nog iets, en ik heb u blijkbaar goed getroffen; hoor maar:

'Doch ik hoor niet graag van gedichten bij meetkunst, en uw eigen woorden maken de zaak vooral niet beter, en het bedroeft me nog méér dat mijn ijssteen nog niet geheel gaaf en zuiver is.

Nu zult ge het misschien slecht van mij vinden, maar ik bleef luisteren, en ging niet tot hen, zooals een braver man hadde gedaan: zóó nieuwsgierig was ik naar méér. En in eens schoot mij te binnen, hoe Phanias mij verhaalde van een vreemden en schoonen steen door Mykkos hem getoond; helder en glad als ijs, doch veel harder en uit kleine zuil-achtige blokjes opgebouwd; daarvan had hij zeker gedroomd. En ik dacht: o Phanias, Phanias, wat hebt ge niet over mij gejokt op die mooie rol en zou Mykkos dat niet merken? Nu moet ik toch zien, hoe ge u houdt en u zelf en mij verdedigt. Zoo dan dacht ik en ik keek en luisterde verder.

Phanias nu was aan het eind van zijn droom en zag Mykkos met spanning aan, maar deze, of hij boos was om die laatste woorden, of de sierlijke rol hem in de oogen stak of iets anders hem dreef, - maar in eens ging hij recht tegenover Phanias staan, en zei met gebiedend gebaar:

- Dat is dan gedaan, en ik heb u maar één ding te zeggen. -

Phanias keek hem teleurgesteld aan.

- Ge moet van Sokrates weg, ging Mykkos voort, van hem weg, vóór hij u gansch en al bedorven heeft.

- Waarom zoo, vroeg Phanias bedremmeld.

- Wat is dat, zei Mykkos weer, dat ge veel geld uitgeeft voor een droom en een dure rol eraan verknoeit en dan nog zoo'n dwazen droom, waarin ge Sokrates laat spreken, zooals hij nooit spreekt, en ge klaagt over het onvaste in de gewoonten der natuur? Dat komt nu van zijn niets weten! Omdat een mensch niets weten kan, daarom is alle gebazel goed genoeg, en een droom even betrouwbaar als oogen en geest. En dat zegt *gij*, gij, die zoo goed rekenen kunt, dat Meton er tevrêe mêe zou zijn; gij, die met ons het Al moest onderzoeken en om wat niet werkelijk is, daaraan gansch niet denken. Maar zoover komt ge nooit, zoo ge bij Sokrates blijft. -

Streng als een rechter zag hij zijn kameraad aan; zóó heeft Zethos wellicht tegenover Amphion gestaan en hij zei:

- Ziet ge niet, Phanias, dat Athene sinds enkele jaren een gansch andere stad is dan voorheen, nu er Enkelen zijn, die met lijn en getal het Al in maat brengen en juist die gewoonten beter doen kennen, die gij bespot? Ziet ge niet, hoe wij steeds méér van hen leeren en daarin onze ware kracht en roem gelegen zijn? Gij *moet* het wel zien, maar ge doet liever voornaam, alsof het beste u te min is, en ge wilt door uw niets-weten den kundigste aan den grootsten domoor gelijk maken, zonder oogen voor wat naast u geschiedt. -

Het was sterkend om dien kleinen Mykkos te hooren over zijn stad, als aanschouwde hij ze al tientallen van jaren; verheffend daarbij over die Enkelen, van wie hij nog méér zei, en hoe zij de werkelijkheid doorzochten en haar diepste macht naar voren haalden; hoe *zij* de ware Edelen waren, de ware Sierlijken en Besten, de ware weldoeners van den staat en van iederen burger-alleen;

hoe ieder bij die Enkelen zich scharen moest, aan wien de godheid wat gave van rekenen schonk, tot Meton gaan en vooral Sokrates mijden, daar niet-weten een leugen was en niet verder bracht dan den droom. En hij besloot eindelijk:

- Weg dus met dien droom daar, ik zal er u een vraagstuk voor geven. -

En mèt griste hij den verbijsterden Phanias de rol uit de hand om met een stuk krijt zoo maar over de letters heen een driehoek te teekenen, toen de ander als ontwaakte en met den ijver van een moeder voor haar kind zijn eigendom teruggreep, verhit uitroepend:

- Ge zijt heel edelmoedig, Mykkos, maar ik heb uw hulp niet noodig, want *één*, die droom is van mij en niet van u; *twee*, ik kan Meton wel missen en *drie*, ik laat Sokrates niet los! -

Ziet ge niet van hier, hoe boos Mykkos toen werd? Hij spoog op den grond, en riep, telkens wat achteruitgaand:

- Slaapkop, suffert, nagemaakte Sokrates! Blijf maar bij uw niets-weter en waan u dan wijzer dan anderen, die de zon en de maan bezien; dat is juist een werkje voor een heertje, te lui om zelf wat te doen en dat liever droomt en op anderen smaalt dan zelf denkt; veel geluk met uw warboel van de gewoonten der natuur; lees uw droom nu maar eens aan Sokrates voor en tracht niet hem na te doen vóór ge 't beter kunt. Heertje, dichter, droomer! -

Zoo riep hij en nu gebeurde iets koddigs. Want Mykkos, onder het schelden, telkens schoof hij wat achterwaarts naar mijn zuil, en bij iederen pas smeet hij nieuwen smaad naar zijn gezel als een echte straatjongen; Phanias evenwel, dien ik in het gelaat kon zien, al was hij te boos om iets van mij te merken, Phanias was ook wel niet weinig verwoed en trad vooruit, als om zich op Mykkos te werpen, doch dat bedwong hij, maar hij beefde tot met de lippen en zijn oogen stonden bij het huilen. Ik nu vond het zeer grappig, dat tooneel, maar toen Mykkos vlak bij mijn zuil was, sprong ik er om heen naar voren, hield hem de handen voor de oogen en riep Phanias toe:

'Voortreflijk *schijnen* is zijn wensch niet, doch het *zijn*! -

Ziet ge niet van hieruit den schrik? Phanias liet de rol vallen en stond daar met open mond en stijf, als zag hij de Medousa

en ook Mykkos was eerst versteend. Maar toen hij zich al gauw losschudde, nam ik zijn rechter, en zei, buigend:

- Wees gegroet, voortreflijke Mykkos, dien ik in zoolang niet zag en nu met moeite herken. Want ge groeidet geweldig bij Meton en zeker zult ge weldra onder de eersten dier Enkelen zijn, want den goddelijken ijver hebt ge, en met den ijver komt het weten wel, zoo *die* maar blijft. Doorzoeker van het Al wordt ge met lijn en maat; weldoener ook van staat en burger en nù reeds toont ge u zoo. Want Phanias wildet ge redden en hem inlijven bij uw keurbent, hem behoedend voor het bedrog van den droom, dat zeker al heel groot was, waar gij het zoo zeidet en naar ik ook zelf wel meenen zal, als ik lees, wat Phanias over mij schreef. -

Hier liet ik Mykkos vrij en bukte mij naar de rol, maar Phanias voorkwam mij met drift, en raapte ze op en toen hij weer recht stond riep hij, nog hijgend:

- Hebt ge alles gehoord, Sokrates?

- Hoe weet ik dat, Phanias, zei ik, maar zeker zag ik op weinig na u vreemde dingen doen, die ik vroeger nooit van u zag.

- Waarom dan scheldt hij zoo? riep gene weer.

- Waarom dan is hij zoo giftig?! riep Mykkos terug. Ik heb hem al mijn moois laten zien; mijn vraagstukken eerst en toen mijn ijssteen, en nu ik hem weer een opgaaf wil geven, gaat hij mij beleedigen, omdat ik over dien dwazen droom heen teekenen wil! -

Zoo keven zij weer, en ik, om hen te bedaren, lei een hand op Mykkos' schouder, als steunde ik op een zoon, en sprak:

- Uw vraagstukken toondet ge hem, uw ijssteen en veel méér nog, want ge weest hem den weg van het Al, de werkelijkheid en de waarheid, - en wat kondt ge méér? Snood van u dan is het, o Phanias, en zeer ondankbaar om zulk een vriend te kwetsen, en zeker moest ge mij terstond verlaten, zoo ik dat toestond. Maar is Mykkos zelf óók niet wat ondankbaar, als hij Meton en de zijnen alleen de Enkelen noemt, die het Al met lijn en getal aangrijpen, want kwam niet uit Italië, uit Kroton juist de schoonste leering over vorm en getal en den hemel zelfs, en uit Kroton ook de éénsnaar, die aan een gewoonte der natuur, voor de vluchtige

klanken zelfs haar maat schonk, en daarmee aan ons allen de hoop op getal voor alles daar boven en ook hier beneên? En het grootste van alles, dat gansch het Al orde is en een Kosmos? Pas op, dat ook gij niet ondankbaar zijt, Mykkos. -

Maar vóór hij antwoorden kon, kwam Phanias mij nog te hulp, zeker uit lust om Mykkos meê te vangen.

- Dat is het, Sokrates; ik hoorde u wel zeggen, dat de gedachten van alle Helleensche landen hier naar Athene vliegen, en in Athene vinden zij een nest, maar van elders kwamen zij aangewiekt; en geen dier scharen, dunkt me, is heiliger dan de gevleugelde drom van Kroton; als een vlucht zwanen streek zij hier neer, den lof zingend van Apollo, den god van licht en van orde, één van stem met de muziek van het Al, waarvan zij zelf getuigen. Zeer ondankbaar is het dus wel aan enkelen hier te geven wat aan anderen toekomt, en mij zult ge niet vinden bij hen, die zoo spreken. -

Maar natuurlijk was die uitval voor Mykkos veel te dichterlijk en dus méér nog vijandig, en hij riep:

- Ondankbaar! Wie is er ondankbaar, Meton, die de gaven van Italië erkent voor wat zij waard zijn, of anderen, die alle dwaasheid er bij nemen en Kosmos zeggen te eeren, terwijl zij aan dwaze droomen doen? Allerminst, o Sokrates, is Meton afgunstig, en in Kosmos met maat en getal juist leeft hij, maar hij zegt: wij zijn er niet om de ouderen na te praten, maar wat zij voor goeds gaven, dàt nemen wij aan, en wij verwerpen al het dwaze er bij gedaan. Daarvoor juist zijn de Enkelen er in Athene, en wie een waarachtig Athener wil zijn, helpen moet hij Meton, die waarlijk wel hulp noodig heeft, want al voor twintig jaar vond hij zijn kring voor zon en maan, en eenigen kennen dien, maar de menigte en de overheid zelf, die storen zich er niet aan; zij regelen nog altijd de feesten naar de oude lijsten en de goede van Meton gebruikt men niet; ja zelfs, wie van volle maan spreekt, moet er bij zeggen of hij dat bedoelt volgens de maan zelf dan wel volgens de slechte oude opgave. Wie is er dan dankbaar voor de gaven van Kroton, Meton, die de orde van den hemel goed onderzoekt en vaststelt, of een ander die van de muziek van het Al

spreekt en zich met een droom ophoudt, alsof die iets met het Al te maken had. -

Mykkos zag Phanias driest aan en die hem, doch ik - al was het mij lief, dat die knapen, als zij kibbelen wilden, om Kroton of Meton streden, en niet over dobbelsteenen of een paard of hun afkomst -, ik wilde hen toch eindelijk bedaren, en zei:

- Ondankbaar tegenover Meton zijt gij zeker niet, Mykkos, en een voortreflijken meester hebt ge, die zoo ieder het zijne geven wil. En ik merk het nu, Meton is wel oud in jaren, doch jong nog van geest. Want blijkbaar doet hij als vele jongeren, die, als ik een woord van Xenophanes of Herakleitos of uit Kroton zelf noem, tot mij zeggen: ‘maar ziet ge niet, Sokrates, dat die oude wijzen zelf niet goed wisten wat zij zeiden? Hoe hadden zij anders zooveel dwaasheid naast al dat schoons gesteld? Zij verstonden zich zelf niet, Sokrates, en wij, zullen wij hèn eeren en de waarheid tegelijk, wij moeten hen beter verstaan dan zij zelf zich verstonden.’ Meton spreekt ook zoo, naar het schijnt, Phanias, en Mykkos vergeve het mij, maar telkens als ik dat hoor, verheug ik mij dat niet-weten mijn vak is, want wie wat stelt, die kan dwalen, maar die niets beweert, hoe zou men hem beter verstaan dan hij zichzelf? Of baat zelfs dàt niet, en zouden er komen en misschien zelfs al zijn, die Sokrates allerlei doen zeggen wat hij nooit zei? -

Zoo sprak ik om hen te bedaren, en Mykkos, al vertrouwde hij mij blijkbaar nog niet al te best - wat nog zoo dom niet was - was toch een beetje gevleid, en het stond hem wel aan den ander geplaagd te zien. Hij wou zelfs wel even lachen om dat laatste, vooral toen Phanias een kleur kreeg, en ik ging daarom verder:

- Evenwel, die waagt is moedig, en het is een waagstuk de leering van Kroton naar eigen hand te zetten. Een voortreffelijk meester dus is Meton, en gij Phanias, inplaats van met Mykkos te twisten over Kroton, gij moest u afvragen of het niet uw zaak is u bij de Enkelen te voegen, nadat ge eerst Mykkos' meening in één ding nog nader hebt vernomen.

- Waarin dàn? riepen beiden.

- Waarin? Wel Mykkos haat den droom, zegt hij,

doch doet ge dat, meenend dat droomen geschieden of niet?

- Dat zij geschieden natuurlijk.

- En die droomt ziet allerlei dingen?

- Zeer zeker.

- En wat men ziet, acht men te bestaan en te gebeuren?

- Wat wilt ge?

- Meton nu wil enkel het Al onderzoeken, doch zoo het Al waarlijk Al is, behoort alles er toe wat geschiedt en gezien wordt, en dus moet ge het gedroomde ook er toe brengen. Of neemt ge het woord van Anaxagoras niet aan: er is niet meer en niet minder dan Alles? -

Dat zei ik om hem op de proef te stellen, en hij doorstond ze goed, en antwoordde:

- Ge wilt me vangen, Sokrates; vangen met een woord en een naam. Zoo wij van het Al spreken en van Kosmos, bedoelen wij het Al van wat werkelijk en wáár is, maar de droom en wat hij geeft, is schijn en bedrog, en behoort dus niet tot den eenen gaven Kosmos, dien wij wakend aanschouwen.

- De gift van den droom moeten wij dus wel zeer ijverig afwijzen, zullen wij Kosmos verstaan? vroeg ik.

- Dat is duidelijk.

- En dus ook wel zéér zeker weten, dat wij waken, als wij dat zeggen?

- Wie weet dat niet?

- En als wij droomen, ook dát zeker weten, anders dragen wij vreemde waar den Kosmos in?

- Wat kan het u schelen, Sokrates, wat ge in den droom denkt en zegt? Zoodra ge ontwaakt, verklaart ge dat alles toch tot schijn en dwaasheid en ge geeft er niet meer om.

- Genoeg dus is het, zoo wij overtuigd mogen zijn van ons waken, àls wij waken?

- Vindt gij van niet?

- Ik vind het althans zeker véél, vooral omdat de droom ook volgens u bedriegt. Maar als een man zegt en meent: ik droom, - is dan ook dàt waar?

- Dat hoeft niet, zei Mykkos verlegen.

- Want àls hij droomt, is wat hem overkomt toch maar schijn, niet waar? Het kan dus wezen, dat hij zegt en meent: ik droom -, en toch waakt, en dan wist hij niet dat hij waakte.

- Ge maakt iemand duizelig met uw vragen, Sokrates, maar zegt iemand ooit: ik droom?

- En hoe dan als hij zegt: ik weet niet of ik droom of waak?

- Maar wie zegt dat ooit?! riep Mykkos ongeduldig.

- En als *ik* het nu eens zei? vroeg ik.

- Daar zijt ge dan Sokrates voor, en doet ge beter met Phanias te praten dat met mij.

- Zoo gij dan maar niet wegloopt, zei ik, want ik zie u toch al zoo weinig. Blijf dus luisteren en hoor goed of Phanias wel flink is van antwoord, en laat ons er bij gaan zitten. -

En ik zette mij op het voetstuk, waartegen Phanias steunen ging, half op den grond liggend. Mykkos echter bleef staan als beloofde hij niet om te blijven, maar dat was al veel gewonnen na zijn twist, zoodat ik welgemoed tot Phanias sprak:

- Hoe nu, o Phanias, zijt ge met mij van meening, dat het woord 'ik waak' ook bij een braaf man geen bewijs voor de waarheid is, doch nog te keuren met de kennis van wat waken is en wat droomen, opdat hij ze aanwijzen kan, als ze hem bevangen? Mykkos vond het niet noodig daarover te praten, maar gij, die een langen droom opschreeft en zelfs met allerlei ongewoons over Sokrates, - bij u hoop ik op genoeg eerbied voor den droom naast het waken, dat ge beiden wilt aanzien en met aandacht, en zoeken hoe ge ze merken zult. -

Phanias dacht wat na en zei langzaam:

- Is dat heusch noodig? Want kwam ook niet uit Kroton het woord, dat heel ons leven hier maar een klein brok is van een lang bestaan, met één groot deel vóór het leven hier en een ander na den dood? En als dat zoo is, zou dan ons gansche leven hier niet een droom zijn na een waken, en het tweede waken weer later komen? -

Mykkos grinnikte, doch ik zei:

- Dichterlijk spreekt ge zeker, doch met nuchteren zijt ge, o Phanias, en antwoord dan nuchter: gansch ons leven hier is een droom, meent ge het waarlijk?

- Ik bied het u aan; misschien helpt het u.

- Dus als wij zeggen te waken, droomen wij, en toen wij naar het gewone meenen droomden, droomden wij óók?

- Dat volgt.
- Wij zouden dus hier nooit gewaakt hebben?
- Ook dat.
- Het woord *waken* beduidt dus niets?
- Ja wel, Sokrates, het leven na den dood.
- Maar in het leven hier dan ervaren wij het waken niet?
- Dat zou zoo zijn.
- En wat doen wij nu hier, leven vóór of na den dood?
- Vóór den dood.
- Ge hebt hier dus nooit gewaakt en enkel gedroomd?
- Dat moet wel.
- Doch toen ik sprak van waken *en* droomen, vroeg ik naar *twee* dingen van het leven vóór den dood.
- Ja, dat deedt ge.
- Van die twee dan maakt ge er één, Phanias, doch wat geeft dat? Want zelfs al ware alle leven hier een droom, dan zouden wij toch van *twee* droomen moeten spreken: één, dien men gewoonlijk *waken*, en één dien wij *droom* plegen te noemen.
- Ge hebt gelijk, Sokrates, zei Phanias met een zucht, en mijn hulp hielp u al zeer weinig.
- En ook u zelf, want wat beteekende uw droom, zoo alle leven hier droom ware? Zou het waarlijk zoo wezen als Mykkos meent, Phanias, en is het dichten iets heel gevaarlijks, waar ge u door een dichterdaad bedotten liet?
- Hoe dat?
- Dichters toch, zoo zij over het kortstondige en verganklijke van het leven zingen, noemen het gaarne een droom, niet waar?
- En zelfs den droom van een schaduw.
- Omdat, dunkt me, zij den droom als iets ijls en vluchtigs naast het waken beschouwen.
- Misschien wel daarom.
- Dus, al noemen zij het waken niet, zij erkennen het juist, en voor *dit* leven, naast den droom.
- Dat is duidelijk.
- Niet dus om het waken en droomen hier op te heffen, doen zij als zij doen, maar integendeel, om met wat een ieder erkent, meer ongewone wijsheid te leeren.
- Wellicht.

- En ook dat woord over het leven na den dood en veel vroeger - of het dan van Kroton komt of waar van daan ook - dat woord neemt het waken *en* droomen in dit leven niet weg?

- Ge hebt gelijk, Sokrates, zei Phanias, alweer met een zucht, en waarlijk ik liet mij door een dichterlijk woord bedwelmen, om niet te denken aan wat de dichter toch wel in den geest had. -

Toen hij nu zoo mismoedig omlaag zag, keek ik naar Mykkos op, van meening dat *die* mij nu welgezind zou zijn, en ik sprak:

- Tot een zonderling helper zondt ge me, Mykkos, die als ik hem naar den aard van twee dingen vraag, van die twee er één maakt en zoo het verschil mij ontsteelt, met meer diefstal nog in den zin, daar hij zelfs op weinig na den éénen Kosmos ons ontnam. Want ware ons gansche leven niets dan een droom en kenden wij het droomen alleen, vaarwel dan gij eene gave Kosmos voor allen, want al wat wij te aanschouwen meenen, waar en hoe ook, dat alles zou er toe behooren, en wij kregen er een met soms één en soms méér zonnen, en zooveel manen als ge maar wilt, en zelfs voor ieder mensch een ander Al. Houd dien ontfutselaar goed in het oog, Mykkos, want niet Kroton alleen, doch ook Meton is niet veilig voor hem, als hij onder de begoocheling der dichters raakt. Of wilt ge wat anders? Wat hij onder dichters zeggen wil, het raakt ons niet, doch met zulke nuchtere menschen als u en mij, zij hij nuchter, o Mykkos, en hij spreke niet meer, eer hij dat zijn kan; maar zoo gauw is hij niet weer gezond, en tot zoolang blijf ik bij u, want gij zijt nuchter en moogt mij waarlijk wel de hulp geven, die hij mij onthield, uit dank, wijl ik u een vijand aanwees en ook voor u dien bestreed. -

Maar Mykkos was niet zoo mak, als ik dacht; hij keek schuw om zich heen, en zei toen:

- Wist ik niet, Sokrates, wat van Phanias te verwachten is? En nu richt ge u weer tot mij, maar Meton zou mij zeker niet graag hier zien en zóó mijn tijd aan gebeuzel verdoen. Veertig jaar zeker zijt gij ouder dan ik, en nòg zoudt ge 't niet weten als ge waakt? Wat voor nut heeft dat gepraat, en welk gevaar niet? Meton denkt er zeker evenzoo

over, en als hij mij hier ziet - en hij kan wel voorbij komen - zal hij toornen en schelden. Ik zeg u daarom alleen: het kan mij niet schelen, wat ik in den droom denk en zie en doe, maar ik weet het thans en ik weet het altijd, als ik waak.

- Dat ge waakt en niet droomt, meent ge?

- Juist, dàt meen ik.

- Is het dan onmogelijk, dat ik thans droom met u beider te praten?

- Die droom zou dan al heel veel op waken gelijken, Sokrates, zei Mykkos smalend.

- En waarom zou hij dat niet?

- Ge moet er dan bij droomen, dat ge in den droom blijft, ook al knijpt ge u zelf in het been.

- Mag ik dat dan niet droomen?

- Zal ik een pot met water halen, en dien over u uitgieten, of gelooft ge ook zonder die proef, dat zij u niet in den droom zou laten?

- Waarom mag ik niet droomen, dat men mij nat giet?

- Ziet ge wel? Het is u maar om praten te doen, want ik zal niets noemen of ge kunt het ook droomen, en toch weet ge even goed als ik, dat ge thans waakt.

- Maar waaraan zie ik dat dan? vroeg ik weer.

- Tracht dan maar eens te vliegen.

- Doch in den droom vlieg ik toch óók niet altijd.

Mykkos werd ongeduldig.

- Maar zaagt ge dan, riep hij uit, zaagt ge dan, zoolang ge met ons zijt, een dier vreemde dingen, die in den droom altijd gebeuren? Gingen de zuilen dansen, kreeg Phanias in eens twee hoofden, en praatten wij niet, zooals wij altijd praten?

- Dat laatste kan in den droom ook gebeuren, en Phanias, naar het schijnt, droomde zoo iets.

- Ja, maar dan met een Sokrates, dien *ik* nooit hoorde.

- Doch ik sprak nu al duizend woorden zeker, Mykkos, en geen enkel er bij over goed en kwaad, - kan Sokrates dan wel niet eens anders dan anders zijn? En nog iets: droom bedriegt, zegt gij met menig ander, maar hoorde ik wel niet van meetkunstenaars juist, hoe zij in den droom voor een vraagstuk het antwoord vonden, dat in het waken hun telkens ontweek? En dan zagen zij toch zeker hun

vierhoeken en cirkels even zéker als in het waken.

- Ja, Sokrates, maar zoo'n enkele maal bewijst weinig; gebeurde het veel, men zou waarlijk niet weten, wat werkelijk is en wat niet.

- Dat is dan al heel ongelukkig voor mij, Mykkos, zoo een enkele maal niets bewijst. Want op *mijn* vragen vind ik maar zeer zelden een schoon antwoord, en krijg ik er een op mijn vraagstuk van nù, dan mag ik nog niet zeggen dat ik gewaakt heb, en blijf ik afgunstig op u, die het wèl weet en zeer goed zelfs. -

Hier nu ervoer ik weer, dat men iemand boeien kan door hem flink te plagen. Want terwijl Mykkos tot dusver steeds was blijven dribbelen, alsof hij zóó zou weggaan, kwam hij nu strak tegenover mij staan, evenals vroeger voor Phanias, en met verontwaardiging sprak hij:

- Ge vindt MIJ blijkbaar heel verwaand, Sokrates, om mijn weten, maar wat zijt GIJ wel met uw niet-weten? Ge weet niet of ge nu waakt dan wel droomt, zegt ge, en meent ge dat, dan wist ge het nooit, en hoe weet ge dan dat ge ooit droomen en waken ervoert? En toch spreekt ge van in den droom praten en vliegen en antwoorden vinden, - is dàt niet verwaand? En hoe deedt ge met Phanias? Hem verweet ge zooeven van twee dingen er één te maken, doch is het niet zeer verwaand bij u zelf datzelfde goed te achten, nu ge geen verschil tusschen beiden erkent? Zóóver bracht u uw niet-weten, en terecht dus zei ik straks tot Phanias: laat Sokrates gaan, kom bij ons, en leer althans meetkunst en van zon en maan en sterren, en vrees niet, dat Meton u verwaand maakt, want dan zijt ge dat althans om iets, en bij Sokrates wordt ge het enkel om niet-weten. Nog eens, Phanias, ga met mij. -

Ik had waarlijk moeite mij goed te houden, toen ik Mykkos alweer de hand gebiedend strekken zag, maar ik zei toch met ernstige stem tot Phanias:

- Wel veel eer bewijst Mykkos u en een waarachtig vriend is hij om na al uw getwist u nòg tot Meton te brengen; van een zeer edelmoedige wel moest hij zooveel mildheid leeren en tot een milden meester zoudt ge dus gaan, terwijl ge van mij niets dan niet-weten ontvangt. Zie dus wat ge doet, Phanias, doch Mykkos veroorlove mij nog

de vraag of Meton behalve mild ook eerlijk is?

- Wat zou eerlijk zijn, zoo niet getal en lijn en wie daarin leeft, riep Mykkos driftig.

- Meton zou Phanias dus aan mij laten, zoo ik weter werd?

- Als ge dat kunt!

- Maar ook in uw Kosmos gebeurt wel het onverwachte en toch werpt ge hem dan niet weg. En als ik u nu eens bewees òòk te kunnen weten en zelfs méér dan gij verlangt, zult ge dan hem niet aan mij laten als eerlijk man? Graag wil ik het beproeven, indien Phanias althans niet liever dadelijk mij verlaat.

- Wat zegt ge daar! riep Phanias. En weet ik ook niet, dat ge allang aan het weten zijt, maar Mykkos u niet begrijpt? Want dat wij volgens het gewone zeggen thans waken, dat stelt ge even goed als Mykkos en ik, maar of wij dat terecht doen en waaròm, dáárnaar vraagt ge.

- Waarlijk, Phanias, zei ik, ge zijt bezig mij beter te begrijpen dan ik het mij zelven doe, want meen ik inderdaad te weten, wat gij daar zegt?

- Maar is het dan niet zoo? vroeg hij terug. Wij hebben immers gedroomd, als wij ons herinneren allerlei door ons gedaan en gezien, terwijl wij volgens andere menschen - en ons-zelf later óók - in bed lagen of op andere wijze sliepen? In het waken echter doen en zien wij zonder dat wij later volgens iemand anders - of ons zelf ook - toen ter tijd in slaap zijn geweest.

- Moet ik dat waarlijk aannemen, Phanias? Maar in allen geval, Mykkos, ge ziet hoe bereid wij zijn uw zin te doen. Want Phanias, die tot dusver altijd dichterlijk was, in eens laat hij alle dichters varen, en wordt zoo nuchter als Meton en gij, en ik zelf werp mijn niet-weten weg. Te zamen dus arbeiden wij aan Phanias' losprijs, en eerlijk als ge zijt, zult ge zeker het vóór u gelegde aandachtig keuren of het genoeg is, want zeker stemt ge in met het rijke woord van Herakleitos, dat men over groote dingen niet te snel oordeelen moet.

- Is dat van den grooten Herakleitos, zei Mykkos smalend, of van een kleinen jongen, die òòk zoo heet?

- Is het u te min? Dan zal ik er iets zwaarders bij doen,

òòk al weer van den Efesiër: wakend hebben wij allen denzelfden, doch in den droom ieder zijn eigenen Kosmos.

- Zei Herakleitos dat al? riep Mykkos verbaasd. Nu, dan was hij nog zoo dom niet, en juist daarom, als wij van Kosmos praten, laten wij dien van den droom weg, want niet alleen heeft ieder een eigenen, maar ternauwernood is die een Kosmos te noemen, zóó ongeregeld gaat het daar toe: zoo bont en dwaas is het niet te verzinnen, of de droom geeft het te zien. Maar dit raakt den eenen Kosmos voor allen niet, want *die* heeft maar één zon en één maan; vuur is er altijd heet, ijs altijd koud; en vogels vliegen er, doch menschen niet. Zoo Herakleitos dat meent.... ik had het waarlijk niet gedacht.

- Om u te bewijzen dat ik weten wil, Mykkos, stel ik dat alles ook, want de droomwereld heeft waarlijk wel allerlei door die der wakers gemist.

- Allerlei? Waarom zegt ge niet àlles? Ge kunt in den droom uzelf met Solon en Themistokles tegelijk zien praten, en zelfs met hen en Phanias naar Kroton vliegen en daar bij Pythagoras te gast zijn. Alles wat ge maar bedenken wilt, alles vindt ge in den droom.

- Milder dan wel is de droomgod dan de groote koning op zijn gulst. Maar hoorde ik goed, Mykkos, kan de droom *alles* geven?

- Zei ik dan niet duidelijk: alles, alles wat ge maar bedenken kunt?

- Maar wat meent ge nu, zei ik. Alles, dan wel alles wat ik maar bedenken kan of wil.

- Wat maakt dat uit?

- Zult ge boos worden of lachen, Mykkos? Nu ga ik al zoo snel vooruit in de kunst van het weten, dat ik tusschen alles, en alles wat ik maar bedenken kan, voor een nieuws gierig man een groot verschil zie.

- Maar wat dan toch, zei Mykkos ongeduldig.

- Ben ik zelfs wel zoo héél nieuwsgierig, als ik weten wil wat Phanias daar van mij heeft gefabeld, vroeg ik, terwijl ik de rol even aanraakte, die gene nog altijd onder den arm klemde. Verzinnen kan ik het niet, dat zegt mijn weten mij, maar zal ik het van nacht in den droom zien, en juist zoo als het is? -

En waarlijk, hier was zelfs Mykkos wat verbijsterd, en ik zei daarom tot Phanias:

- Houd goeden moed, mijn jongen, dat ik u afkoop, zoo snel groei ik in het weten, naar het schijnt; nu al kom ik voor een oogenblik boven Mykkos uit, en wie weet, hoe gauw ik Meton zelven evenaar. -

En mij weer tot den ander wendend:

- Zegt ge nòg, Mykkos, dat alles, en alles wat men maar bedenken kan, hetzelfde is?

- Ik moet het toegeven, Sokrates, zei Mykkos zeer oprecht. Phanias' geschrift zult ge in den slaap evenmin verzinnen als wakend, en de droom geeft dus niet *alles*.

- Ge spreekt rechtuit, Mykkos, en dat is schoon, en ook volgens u heeft dus in zóóver de droom slechts evenveel als het waken. Doch heeft hij in anderen zin ook wel niet eens wat méér?

- Wat meent ge?

- Voorspelt de droom wel niet eens iets, dat het waken niet verzon?

- Bedoelt ge dàt? zei Mykkos. Weet ge wat Meton zegt? Een enkele maal raakt de droom het ware en dat onthoudt men, maar weinig is dit naast de ontelbare dwaasheid door oude vrouwtjes en vele mannen van den droom verhaald. Het gaat er mee, als met het oplossen van een vraagstuk in den droom. Maar met een kort woord is het zóó: de droom leert niet méér dan het waken verzint, maar treft meer, wijl hij doet zien. En als ge meer zeggen wilt van dien aard, dan gaat ge aan het dichten, Sokrates, en ge hadt beloofd van niet.

- Ik neem het aan, Mykkos, zei ik, maar onthoud, dat ik nu al wat wegdoe van mijn weten voor úw genoegen en dat van Meton. En wat vangt ge dan aan met het volgende? Want ik voel de kracht in mij om veel verder te gaan, en meer te weten dan Herakleitos zelf.

- Maar wie zegt, dat dàt wat beteekent? vroeg Mykkos vinnig.

- Dat laatste van hem was toch ook voor u veel waard.

- Dat geef ik toe.

- En volgens mij nù maar een klein deel der waarheid, want hij geeft aan iederen droomer een eigenen Kosmos, en

aan alle wakenden te zaam een en denzelfden, maar ik eisch ook voor iederen waker nog een eigenen er bij, al ben ik maar een gewoon burger van Athene en niet een priester te Efesos.

- Hoe nu, vroeg Mykkos verbaasd.

- Ja, verbaas u maar, zei ik, nu Sokrates aan het weten is en Herakleitos beter begrijpt dan die zichzelf. Want zeg eens, Mykkos, gij spraakt van verzinnen, maar bedenken wij allen terzelfder ure hetzelfde? Terwijl ik verzin om met Themistokles naar Kroton te vliegen, denkt Phanias dan niet allicht om een verren vriend, en gij om een driehoek of een boog?

- Best mogelijk, maar wat dàn?

- Dit. Want kondt ge bij alle menschen op één oogenblik de gedachten grijpen, bij een ieder wel haast raakt ge iets anders, en als ge voor een ieder het nu en ook later gegrepene bijeen brengt, voor een elk krijgt ge dan een eigen bouw van gedachten, waarin ieder met den eigen geest leeft, gelijk met lijf en zinnen in het eene Al voor allen. Dat is toch geen dichten, Mykkos, of stelt ge dat Meton en gij op ieder oogenblik juist hetzelfde denkt?

- Neen, waarlijk niet, riep Mykkos, eerlijk verschrikt. Maar Herakleitos sprak voor de wakenden alleen van den Kosmos, dien wij met oog en hand zien en raken; aan dien anderen denkt hij niet eenmaal.

- Ziet ge wel, Phanias, zei ik, hoe ik vooruit ga? Nu staat Mykkos van mijn weten al verbluft. - En tot Mykkos weêr: Best mogelijk, zeg *ik* thans, maar Herakleitos was altijd raadselachtig, en misschien liet hij ook hier gissen, wat hijzelf niet zei. Maar hoe dat zij, den eenen Kosmos voor allen, ik neem hem gaarne, hem noemend zooals Kroton en Meton en gij het doen, doch eisch voor *mijn* waken nog een anderen en eigenen erbij, en voor Phanias wéér een, en ook voor Meton en voor u en wien ook een eigenen: ge ziet, ik ben zeer mild, al is hij voor geen enkelen zeker zoo schoon geordend als die der zinnen.

- Zijt ge nu toch niet aan het dichten, zei Mykkos wat hoonend.

- Neen, Mykkos, ik ben slechts aan het weten, en bezig Herakleitos' raadsel te onthullen; gij zelf riept den

weter in mij op en nu kan hij niet meer zwijgen. En zelfs al ware ik wat aan het dichten, Homeros dichtte nog heel wat meer, waar hij dicht.... of kunt ge ook hèm niet verdragen?

- Nu, Homeros dat gaat nog wel, zei Mykkos goedig.
- Welnu, hoordet gij dan niet *dit* van hem:

> 'Zóóals er rent de geest van een man, die in vele gewesten Reisde, en later in 't zinnen ze weerziend, dan zegt hij bij zichzelven Mocht ik toch dáár zijn en dáár...'

Kent ge dat niet?

- Misschien wel, maar wat dan?
- Laat Homeros dien veelbereisden man nog niet wilder zwerven in de wereld-voor-hem dan eerst in die voor allentezaam? Want in Argos wellicht is hij met den éénen Kosmos vóór zich, maar hij ijlt terstond snel achtereen door Karië en Phrygië en Aegyptos. En toch is het niet met het lijfsoog dat hij van Argos uit al die andere landen aanschouwt, of wèl?
- Natuurlijk niet.
- Welke is dan wel die eigene, die wereld-voor-hem, die hij dan niet met de oogen aanschouwt?
- Bedoelt gij zijn herinneringen? Want over hem heeft Homeros het blijkbaar.
- Zijn het enkel en alleen *die*, Mykkos, als hij zegt: 'mocht ik weer dáár zijn en dáár,' en dan 'een groot verlangen hem bevangt?' Zou zijn wensch de herinneringen allicht niet wat versieren?
- Wellicht.
- En als Meton met gesloten oogen een veelhoek verzint, is dat dan een wensch en altijd een herinnering?
- Moet ik ze een gedachte noemen?
- Wat hebt ge er tegen, Mykkos - één woord is toch zoo gemaklijk - om Homerus te eeren en dat alles als een derde wereld saam te vatten en de *geesteswereld* te heeten, er bij stellend, dat het telkens in den geest geziene telkens een beeld is van wat ook zinlijk aanschouwd worden kàn?
- Behalve dan een Kentaur, want dien ziet de sprookjesman alleen.
- Ge zijt lastig, waar het maar om een naam gaat, en

den Kentaur en de Chimaira ook kan een ieder toch wel in steen of kleur aanschouwen.

- En ijs dat vlamt, zei Mykkos minachtend, wilt ge dat óók geschilderd zien?

- Misschien wel, evenals water dat omhoog stroomt, maar waarom lacht ge zoo schamper?

- Omdat uw derde wereld veel van een droom krijgt.

- Dat merkt ge heel goed, want als door Herakleitos ons alles van zijn meening onthuld ware, hij had ook voor ons waken naast den Kosmos-voor-allen-tegelijk, bij ons ieder afzonderlijk nog van een eigen wereld, die derde wereld gesproken, die veel op den droom lijkt, doch thans liet hij het aan den weter in Sokrates om zijn geheim aan u te openbaren.

- En dat is dan uw weten, Sokrates, riep Mykkos gramstorig. Die derde wereld, ik gun ze u graag, maar maakt zij den droom tot minder bedrog? Tot méér, dunkt me! Want in den geest kunnen wij ijs brandend zien, maar dáár als in den droom, is het een leugen. Dat is dan uw weten, en daarmee wilt ge den droom redden, - want waarom anders draagt gij uw nieuwe wereld aan -, maar voelt ge niet te doen wat ge anderen steeds verwijt: meenen te weten, terwijl ge niet weet? Hebt ge Phanias vrij gekocht, nu ik zelf uw weten al evenmin verdragen kan, als straks uw niet-weten, en zie ik u daarom zoo spottend lachen? Welnu, houd hem, zoo hij wil, maar uw losprijs is mij niets waard, want *gewoonte* blijft het wachtwoord van Kosmos, *gril* dat van den droom en zelfs van uw eigene schoone geesteswereld, o wijze Sokrates, en Phanias wist dat zeer goed, vóór gij hem bedierft. Maar houd hem, zoo hij wil; ik heb mijn tijd hier lang genoeg verdaan, en zeg daarom enkel nog ééns en voor het laatst tot Phanias, - omdat hij zoo vlug is met rekenen en cirkels - nog eens en voor het laatst: Kom bij Meton, bij ons, en tracht tot de Enkelen te behooren. Doch ik vrees, hij deugt al niet meer voor die bent, die mij wellicht nog toelaten zal, daar ik u eerder verliet. Nog eens en voor het laatst dus, Phanias...! -

Zoo sprak Mykkos met veel vuur, en hij hief zijn schrale lijf hoog op de dunne beenen, al weer de armen zeer plechtig bewegend. En alweer was zijn ijver mij lief, al ging die

tegen mij, en al had Mykkos niet eenmaal afgewacht, waar ik met mijn derde wereld heen wou, - want het is toch een goed ding, zoo een knaap zich verhit, niet voor geld of voor aanzien bij de menigte, doch voor zwaren en schoonen arbeid; en al moest ik lachen óók, het speet mij toch waarlijk wel, dat er op eens zulk een smadelijk slot aan zijn hooggeschoeide rede kwam. Want plotseling zag ik hem achterover vallen, als werd hij getrokken, en inderdaad, plotseling sprong daar een kleine, zeer oude man te voorschijn, die met de linker hem bij den schouder hield: in den rechter hief hij een lang liniaal, als om Mykkos te slaan; zijn hoofd echter schoot naar mij uit, blazend als een kwaad dier:

- Schelm, schavuit, moet ge hem wéér bederven? Heb ik hem meetkunst geleerd om ze bij u weer te verliezen? Schelm, pest der stad, houd wat ge hebt, dat is al erg genoeg, en kom niet bij mij stelen! En gij, deugniet, die u alweer met dien lasteraar afgeeft, dàt is voor u... -

En hij zwaaide de lat naar Mykkos, maar die bukte, en ik zelf greep het hout vast en zei:

- O Meton, is dàt uw wijze van leeren? Is het waarlijk met getallen en vormen zóó, dat men ze in het hoofd moet slaan, als waren het spijkers? Het verbaast mij niet uw leerlingen zoo knap te zien, want wat eenmaal zoo forsch er werd ingebeukt, dat gaat er niet gauw weer uit. Phanias hier en ik moeten wel tevree zijn met weinige en vluchtige kennis, want niemand hamert zoo bij ons er op los. -

Doch Meton liet Mykkos even vrij en rukte het liniaal uit mijn hand, weer tot mij blazend:

- Schelm, schavuit, mocht ik u maar slaan; dan gingen niet eerst getallen er in, doch uw dwaasheid er uit, of liever nog, gij heelemaal uit Athene, en dan had ik mijn burgerplicht beter gedaan dan met alles wat ik al voor de stad deed. Als ik maar mocht...

En hij hief de lat hoog en naar mij bleef hij zien, zoodat Mykkos zich onbeloerd voelde en gauw de galerij uitsloop, waarop ik zeggen kon:

- De stad uitjagen met slaan is zeker maklijker dan met slaan houden, Meton, want die ééne leerling van u is al gevlucht.

Verschrikt zag Meton om en nu ging ook hij, maar nog even draaide hij zich tot mij en brieschte weer:

- Schelm, schavuit! Houd uw eigen vriendjes en blijf van de mijnen af. -

Een paar maal dreigde hij nog, maar toen ging hij toch waarlijk, en met haast zelfs, niet eens merkend, dat een passer uit zijn gordel gevallen was en vlak bij ons leî.

Ik lachte hartelijk en Phanias deed mee, door Mykkos' vlucht, naar mij voorkwam, niet weinig opgelucht, zoodat ik zei:

- Eerlijk kocht ik u los van uw heer, Phanias, maar toch, die kameraad van u is een flinke jongen en een, dien ge om mij niet ontwijken moet. Want hij acht getal en lijn meer dan geld en dwazen roem; forsch is hij in zijn meenen, wat hij zeggen kan heeft hij snel bij de hand en snel richt hij 't op waar hij een ander treffen kan. Maak hem weer tot vriend, Phanias, en ook tot edelen vijand, dien ge met winst aan kracht en moed alleen overwinnen kunt. En wat het zwaarste is: wat hij zegt wordt door ons allen niet bijwijlen, maar tallooze malen gedacht en tot leider van onze daden gemaakt, en zoo bij enkelen een verzet tegen den Mykkos in ons zich roeren gaat, die tegenmacht is vaak hulpeloos tegen Kosmos' geweldigen druk, en met tallooze oefening alleen zal zij wat uitrichten om Kosmos te eeren en tevens nog wat anders en nòg schooners wellicht er naast te verheffen. Ik ben niet aan het dichten, Phanias, maar ik spoor u aan u te oefenen in uw verzet met nuchteren strijd, overtuigd, dat ook de nuchterheid veel heerlijks aanbrengen kan, zoo zij vlijtig is en het niet haar zaak acht door Kosmos zich te doen verblinden, hoe schitterend die strale. Oefen uw nuchter verzet, Phanias, tot het spreken kan met heerschersgeluid, en als eerste oefening kunt ge thans met mij verder praten en tevens dan weer wat van u doen hooren, want ge zweegt nu zeer lang.

En toen Phanias nog altijd niets zei, ging ik verder: - Of wil *ik* eerst nog wat zeggen en gij mij dan helpen? Want gij kunt het, als ge mij die rol geeft. -

Nog altijd zweeg Phanias niet alleen, maar hij keek zoo bedrukt, dat ik meêlij kreeg, en sprak:

- Mag ik ze dan hebben, niet voor mij zelf, doch om

ze een ander te geven? Luister naar een verhaal, Phanias, en weet dan tevens, waarom ik zoo begeerig was met Mykkos en u over den droom te spreken. Simon noemde ik u, den grijsaard, niet waar? Een jonge vriend was hij van mijn vader, een oudere nu van mij, en jaren voorheen, toen de wijsheid van Gorgias naar Athene vloog en wij jongeren er over praatten, dat niemand het zijnde en het ware toonen kon, sprak Simon nooit mee, doch eens zei hij: 'Waarom zou ik meedoen? Zoo kunstig redeneeren als gij jongeren kan ik toch niet, noch wil ik u weerleggen, want zoolang ik adem en denk, acht ik het bestaan gansch een raadsel, al is het maar om redenen, die een ieder, zonder veel kunst, volgen kan. Want wie kan mij bezweren, dat wij thans waken en niet zoo aanstonds merken gedroomd te hebben? En toch doen en spreken wij, als waren wij zeker van ons waken, en wij varen daarbij wèl: is dat geen raadsel? Want, zonder dien eed: wat is wáár, wat werklijkheid? Dat kan een kind begrijpen, en Gorgias brengt het niet verder dan ik, al klinken zijn woorden diep en geleerd, en al brengen zij anderen en ook u tot vernuftig gepraat, waaraan ik niet kan meedoen, hetzij dan uit botheid van aard, hetzij uit ongewoonte.'

Zoo sprak Simon, Phanias, en nu zult ge mij uitlachen. Want terwijl ik zelf óók beweer niets te weten en toch leef en doe, wou ik dat in Simon blijkbaar niet dulden, maar ik sprak hem tegen, zeggend, hij had op *zijn* verlegenheid geen recht. Toen lachte hij stil en zei: 'zonderling zijt ge, o Sokrates, en zeker zéér gierig en afgunstig, dat ge het mij niet eenmaal gunt verbaasd te zijn op *mijn* wijze, maar zelf het op de ùwe wel zijn wilt. Leer mij liever, hoe ik weten kan dat ik waak.' - En ik schaamde mij, maar vroeg toch terug: 'maar zijt ge zelf óók niet wat zonderling, Simon? Want meêredeneeren wilt ge niet en toch redeneert ge op úw wijze uw heele leven door!'

Dat dan toèn, en nooit sindsdien kon ik iets vinden, waardoor ik hem als met een eed het waken kon bewijzen, en ik durf hem haast niet meer aanzien, zóó vrees ik zijn glimlach, want telkens, als ik hem iets bracht, kon hij het verwerpen.

- En moet nu deze rol den eed geven? vroeg Phanias.

- Hoor eerst wat reeds gebeurde. Misschien gaat het u wel eens als mij, dat ge u in den droom honig slikken ziet, maar niets proeft. En ik zei daarom eens tot Simon: ‘ik heb iets; neem wat wijn of honig in den mond, en zoo ge proeft, ge waakt; zoo niet...’ Maar den volgenden keer roept hij me al van verre toe: ‘ge zijt een toovenaar, Sokrates, en ge moet meer zóó doen, want nooit nog proefde ik zóó zoeten honig als van nacht, toen ik u te gast had, maar daarop ineens te bed lag zonder honig in den mond.’

- Dat kwam slecht uit.

- Zeker, en al lang durfde ik niet meer aankomen met die dingen van Mykkos, en hem raden zich maar eens te knijpen, want allang had hij gesmaald op de dwazen, die doen alsof men van knijpen niet droomen kan, zoo goed als van branden en de hand in het water steken. Dàt ging dan allang niet meer, maar een andermaal meende ik toch iets onoverwinnelijks te hebben, en ik zei: ‘Simon, als ge u zelf vraagt: droom ik of waak ik, - dan waakt ge, want in den droom meent men altijd te waken en men vraagt er niet naar.’

- En toen?

- Doch toen ik hem terugzag, was het: ‘ga ik nu óók redeneeren, Sokrates? Want ik zag onlangs u en mij uren lang er over praten, of wij droomden dan wel waakten, en in eens vond ik me zelf in bed, en gij waart nergens te zien.’

- Een lastig man, die Simon.

- En nog veel lastiger, Phanias. Want eens kwam hij zelf met iets aan: ‘Wat kwellen wij ons toch, Sokrates? Kan het dan niet door een gave der Goden enkel zijn, dat wij weten te waken?’ En ik was al blij, want daarmee kwam er rust, maar wat later sprak Simon mismoedig: ‘Ge bederft me, Sokrates,’ zei hij, ‘want vroeger droomde ik zelden, doch sinds ik het met u aanlei, geen nacht haast of ik heb wat. En zoo beval ik gisteren mijn zoon: “Knaap, haal Sokrates gauw, want ik voel het nu waarlijk, door goddelijk besef weten wij het, zooals ik thans ook waak en door dat besef het weet.” En mijn zoon ging dadelijk, maar vóór ge er waart, zag ik me zelf weer in bed liggen, mij de oogen wrijvend.’

- Er is niet veel met hem te beginnen, Sokrates.

- En een ander maal hield hij zich boos: ‘Had ik u maar nooit gekend, Sokrates, want wat is dat nu? Ik zei dezer dagen tot mijn vrouw bij het ontbijt: “Is er nog wijn genoeg in huis? Want ik droomde van nacht, dat uw broeder morgen met het korenschip uit den Pontos terugkeeren zal.” En mijn vrouw was verheugd, want in lang hoorde zij niet van genen, en wij spraken af hem feestelijk te onthalen, doch in eens - daar lag ik weer in bed en wreef mij de oogen. Moet ik nu niet boos zijn op u, Sokrates, dat ge mij zoo aan het droomen brengt en zelfs doet droomen dàt ik gedroomd heb? Hoe zal ik nu ooit weten of ik waak en niet van dèzen in een anderen droom val en dan weer in een nieuwen, en wat zal dan ooit het waken zijn?’ Zoo sprak Simon, en toen hield ook ik mij wat boos, en riep: ‘Zoo alles droomen is, wat vraagt ge dan naar waken, en zoo er geen waken bestaat, wat kwelt ge u dan? Alles is dan toch droomen, en tot twijfelen hebt ge dan geen reden meer.’ ‘Dat is maar redeneeren,’ zei hij, ‘vertel me liever, waaraan ik zien kan, dat ik waak; anders -, wat weten wij van waarheid en werkelijkheid? Ge ziet, Phanias, het gelukte mij maar niet hem tevree te stellen.

- En was dat alles?

- Nog niet, want ik zei ook eens, zooals Mykkos straks tot ons: ‘Maar Simon, weet ge dan zelf niet, dat de droom grillig is en het waken niet?’ Doch hij sloeg terug: ‘Wat, Sokrates, is het waken vaak óók niet grillig? Als de aarde schudt, moet ik dan zeggen: ik droom? En droomen de zeelui, zoo in eens een storm opsteekt? En ge hoordet toch wel eens een geneesheer zeggen, dat een gezond man gezonde droomen heeft, waarin hij de dingen juist als in het waken ziet gaan, maar mogen dan juist de gezonde menschen niet weten of zij waken?’ En of nu de geneesheeren gelijk hebben, Phanias, ik weet het niet, maar ge ziet, ik had mij al weer niet gered.

- En hoe is het nu, Sokrates? Wordt Simon niet ongeduldig?

- Gelukkig niet, knaap; een kalm man is hij, vreedzaam en mij genegen, en hij laat mij toe met die vraag van hem als met een spelletje te doen, waarbij geen haast is; maar

toch, als ik hem zie glimlachen, weet ik wat hij denkt, en ik wou wel graag met wat nieuws aankomen.

- En hebt ge dat al?

- *Gij* hebt het nog altijd, Phanias; ge hebt het in de hand en *ik* zal het hebben, zoo ge mij de rol geeft, die ik niet lezen zal en niet eenmaal lezen wil. Of begrijpt ge niet waarom?

- In 't minst niet.

- Maar herinnert ge u niet, Phanias, hoe ik straks tot Mykkos zei: misschien kan ik droomen van een vlucht naar Kroton met hem en met u of zoo iets, maar wat in dat boek staat, dat kan ik niet droomen en verzinnen? Natuurlijk kan ik wel eens droomen van een praten met Mykkos, en zelfs over een ijssteen en over de gewoonten der natuur, - maar dat ik om te weten, wat letter na letter in uw boek staat, mij enkel heb neer te leggen en dan uw geschrift letter na letter vóór mij zie, - acht ge dàt mogelijk?

- Het zou althans een wonder haast zijn.

- Dat meen ook ik, Phanias, en toen Mykkos straks mij tot weten drong, had ik niet zooveel over Herakleitos' spreuk kunnen zeggen, zoo ik niet om Simon mij al tot veel denken er over genoopt zag, en nu, door den nood gejaagd, naar die derde wereld voor elk afzonderlijk vlood, welke naast den Kosmos voor-allen-te-zaam ook in het waken bestaat.

- Maar wat dan?

- In dien eenen Kosmos voor allen zijn er de gewoonten der natuur, niet?

- Zeer zeker.

- En voor alle menschen dezelfde?

- Ja.

- De zon staat voor u en voor mij op denzelfden tijd even hoog aan den hemel?

- Hoe zouden we anders van een tijd spreken!

- Maar in de eigene wereld van Phanias geschieden gansch andere dingen op hetzelfde oogenblik als in die van Sokrates.

- Dat zeiden wij al.

- Hoe? Is niet schrijven het nabootsen van woorden, die ge denkt?

- Gewis.

- En ieder woord, éér het geschreven werd, had het niet een plaats in uw eigen wereld?

- Ook dat is zoo.

- En hun volgorde is evenzoo aan uw eigene wereld eigen?

- Zeker Sokrates.

- De gansche rij der woorden blijft dan een geheim voor mij, zoolang gij ze mij niet onthult.

- Dat is zoo.

- Wat Phanias opschreef, woord na woord, zal Sokrates dus niet kunnen verzinnen, woord-na-woord, ook al zou hij er wel over gissen?

- Nooit.

- Want verzinnen wat ge schreeft, zou een navertellen zijn van een rij gebeuringen in uw eigen wereld, deel-na-deel.

- Inderdaad.

- En door te droomen, wat ge schreeft, zou ik zelfs al slapend in uw eigen wereld dringen en deel-na-deel het gebeuren daarin slapend verzinnen, - ware dat nog niet veel vreemder?

- Veel.

- In het waken of in den slaap uw denken verzinnen, deel-na-deel, is wel beiden onmogelijk, en ik kan dat brok van uw wereld alleen kennen door uw verhaal, hetzij met den mond, hetzij met geschrift, en niet alleen ik, maar ieder, die lezen kan, zal dan hetzelfde zien, en datzelfde had hij nooit, tenzij door een wonder, met den eigen geest uit uw derde wereld kunnen trekken.

- Ge hebt gelijk.

- En nu dacht ik dit: ik zal met uw rol tot Simon gaan en hem zeggen: ‘wilt ge weten of ge waakt? Neem dit; lees de eerste rij woorden en vooral niet méér; tracht dan te verzinnen, wat ge bij het voortlezen zien zult, zoo ge dat kunt, woord na woord; lees dan verder, en zoo ge iets anders ziet dan ge verzont, welnu, dan waakt ge. - En als Simon dan zegt: ge spreekt als een arts, Sokrates, die een zeer langen raad geeft, maar wat, als ik droom?’ - dan zal ik zeggen: ‘Als ge droomt, Simon, zult ge waarschijnlijk (want ik ben heel voorzichtig met hem geworden) zult ge waarschijnlijk niet eenmaal de eerste rij goed zien; de meesten toch

kunnen in den droom niet lezen, vooral niet véél letters, maar àls ge het kunt en dan de tweede rij verzint, dan zult ge in de tweede rij juist datgene zien, wat ge verzonnen hebt, indien ge althans van al dat verzinnen - want ook de eerste rij zaagt ge zoo - niet al lang ontwaakt zijt.' Dat zal ik zeggen, Phanias, als gij me die rol geven wilt.

- Zal Simon dan tevrêe zijn?

- O knaap, het is een gevaarlijk man, en geheel zeker ben ik niet bij hem. Véél zal ik het al noemen, zoo hij mij niet terstond weerlegt, en ik hoorde hem al eens vertellen van drie of vier regels van Homeros in den droom op een muur gezien. En toen ik zei: 'Die kendet ge dan van vroeger', gaf hij terug; '*gij* schijnt dat te weten; *ik* wist het niet en moest er een ander naar vragen.' - 'Maar anders waart ge niet alleen dichter, maar dichter zelfs met hetzelfde als Homeros.' - En hij klopte mij lachend op den schouder en zei: 'Pas maar op, dat ge mij niet boos maakt.' - Ik ben zeer bang voor hem, Phanias, want als ik hem uw rol gebracht heb, wie weet of hij me niet vertellen komt, dat een schipbreuk hem op een ruw eiland wierp en hij met levensgevaar uw rol redde, terstond er ijverig in ging lezen om te leeren of hij wel waakte, waarlijk iets anders zag dan hij verwachtte, maar toch in eens zich weer in zijn bed vond, zich de oogen wrijvend. -

Hier zag Phanias mij vragend aan; ik begreep dat niet en ging voort:

- Hij is tot alles in staat, Phanias, en als ook de leesproef mij ontvalt, ben ik weer hulpeloos. Dit echter dank ik aan hem, dat ik tegenover Mykkos niet geheel zonder wapen stond. Maar met uw rol kan ik althans iets beproeven, Phanias; mag ik ze hebben? -

De knaap lachte, al zeggend:

- Gij spreekt zoo smeekend, Sokrates, welnu, neem ze, en te eer, wijl gij ze toch zelf niet lezen wilt, en Simon niet behoeft te weten van wien zij komt; neem ze en versla hem er mêe, zoo gij kunt. -

Ik nam ze aan, doch zei:

- Nu gij wee*r*, Phanias, want eerst sprak Mykkos veel, en toen ik, en nu komt de beurt toch waarlijk wel aan u. Hebt ge waarlijk niets te zeggen? Maar het moet nuchter zijn! -

Phanias zweeg even, en zei toen:

- Is vragen óók zeggen, Sokrates?

- Wat meent ge, vroeg ik verbaasd.

- Deedt ge het met opzet, vroeg hij weer, of ging het zóó maar, doch toen ge van Simon verhaaldet, telkens en telkens kwam er, en nu op het eind wéér, dat hij zich in bed vond en de oogen wreef. Het leek mij of ge mijn aandacht daarheen drijven woudt, en zij ging er heen en ik moest wel iets denken, iets zeer nuchters en zelfs zeer kinderachtigs.

- Wat dan, Phanias, zei ik, verberg het niet, want Mykkos is er niet om u te bespotten.

- Ik dacht, Sokrates, als *ik* Simon ontmoette, ik zou hem vragen of hij niet altijd zijn droomen eindigt met een zich in bed zien en zijn waken er mee begint, al dan niet met geeuwen en wrijven er bij.

- Ik wil voor hem antwoorden, Phanias, en *ja* zeggen.

- Maar hoe dan met dien droom-in-droom, Sokrates?

- Ook dáárin noemde hij een waken wat met een ontwaken scheen te beginnen, Phanias, en daarbij: laat hem weg, dien droom-in-droom, want ook aan Simon komt hij maar heel zelden, en houd u eerst aan wat gewoonlijk en vaak en haast altijd geschiedt; houd u daaraan, zoo ge met nuchterheid dáárover wat te zeggen hebt.

- Als dat mag, dan zou ik zeggen: ‘Ziet ge niet, dat ge den bekenden weg vraagt, Simon? Ge wilt weten of ge waakt of droomt, maar waken is volgens u zelf niets anders dan leven na een ontwaken en vóór een inslapen; vraag u zelf dus enkel af, wat ge het laatst hebt beleefd, en was dat een ontwaken, welnu, dan waakt ge.’

Phanias sprak met wat schroom, en als een, die onder het spreken zelf zijn gedachte met moeite opbouwt; toch ging hij voort:

- Is het niet waar, Sokrates, dat zóó dat van Mykkos en u ontgaan wordt en inderdaad twee dingen twee blijven en niet tot één vloeien? Want welke reden heb ik anders om ooit te zeggen dat ik sliep of droomde? Ik ga in den geest mijn daden na, hun rij terugloopend, en zie mij zelf telkens iets doen, zitten, praten, loopen, eten, - ik blijf nuchter, Sokrates - tot ik eindelijk kom op dat bijzondere,

dat op een bed liggen en geeuwen en wrijven of beide, en daaraan vooraf ging òf alleen een slaperig zijn, òf eerst allerlei anders, dat weer door een slaperig-zijn werd ingeleid. Mij voldoet dit thans, Sokrates, doch of ook u, dat is iets anders, en Simon schijnt het, is een moeilijk man, en als hij kibbelen wil, weet ik niet of ik hem weerleggen kan.

- O Phanias, zei ik, ge kent Simon niet, zoo ge hem voor een kibbelaar houdt. Veel minder is hij dat, dan de meeste anderen; ja, ik mag wel zeggen, hij is het in 't geheel niet. Eenvoudig en waarheidlievend is zijn zin, en als hij zegt liever niet meê te redeneeren, het is juist, wijl daarbij zooveel gekibbeld wordt, niet om een zaak dieper te doorvorschen, doch tot belemmering van het onderzoek. Kloek is zijn geest en scherp, doch braaf zijn gemoed en een beteren prater met u zult ge niet licht vinden. Vrees dus daarvoor niet, en zelfs geloof ik, dat hij niet moeilijk zal zijn, zoo hij iets vraagt, dat ook een braaf man vragen mag.

- Wat dan?

- Is het dan niet een eerlijke vraag, of ge met de woorden: ‘waken begint met òntwaken’, niet reeds stelt wat ge bewijzen wilt? Een kibbelaar zal dat zeker aanvoeren, en aan hem ware uw moeite allicht verloren, doch wat zoudt ge aan Simon antwoorden?

- Is dat niet enkel een zaak van een *woord*, vroeg Phanias haperend. Ontwaken noemen wij nu eenmaal dat zich in bed zien en wrijven en méér nog, wat alles te zaam een feit is; juist wijl dat feit het waken begint, noemen wij het ontwaken, en door dat feit en dat feit alleen kan ook Simon zelf van waken *en* droomen spreken. En mag ik zelfs nog niet dìt denken, Sokrates? Niet enkel het zich in bed zien en het wrijven en geeuwen maken dat feit, doch wij voelen er iets bij, zoo goed als wij honig etend iets voelen, dat wij zoet, en azijn drinkend, iets dat wij zuur noemen, en dat gevoel herkennen wij als een teeken van het ontwaken. En dat herkennen is nu eenmaal noodig, ook bij úw proeven, want hoe wilt ge zeggen: honig is zoet, zoo ge nie meent den smaak van vroeger wederom te gevoelen, - wat toch herkennen is en anders niet. Misschien is dat gevoel van ontwaken zoo vast niet als ik thans meen, Sokrates, doch ge ziet, ik blijf bij uw bevel en ben zeer nuchter,

maar ik houd u aan uw woord en laat den droom-in-droom ter zijde, want natuurlijk kan men ook in een droom zich zelf in bed zien, doch zoo ge mij dàt schenkt, heb ik geen bezwaar mijn meening bij Simon te zien, en wellicht helpt die nuchtere worp hem meer dan mijn rol.

- Dat nuchter-zijn bekomt u nog zoo kwaad niet, Phanias, zei ik, want ge blijft er vroolijk bij, en ge spreekt van een worp, als waart ge een speler. Weet ge niet dat die weinig of niet speelden, vaak het beste gooien? En zoo is uw nuchtere worp een der eersten van u, en wellicht een zeer goede, dien ik zeker aan Simon brengen zal, al is het moeilijk om te weten, wat een ander denkt van wat *wij* verzinnen. Maar moet het alleen dàt zijn?

- Wàt dan méér nog, zei Phanias, tenzij dat het waken, zooals het begon met een feit, ook eindigen moet met een ander, het gaan liggen en slaperig zich voelen?

- Ook dat neem ik gaarne mêe, maar is dat alles nog niet steviger te maken?

- Hoe meent ge?

- Wel Phanias, ge spraakt nu zooveel, dat de beurt weer aan mij komt, en van u korte antwoorden genoeg zijn. En wat ik zeggen wil, maakt toch van uw vondst gebruik, van uw laatste, bedoel ik, want wat ge vroeger gaaft, dat lijkt mij meer op een hondsworp. Ge zeidet toch, dat droomen een leven is in denzelfden tijd, waarin wij volgens anderen, en later volgens ons zelven ook, niets deden en zagen. Dat zeidet ge toen, Phanias, maar die anderen, weten wij van hen *terwijl* wij slapen?

- Natuurlijk niet.

- Terwijl wij dus droomen, helpt het ons niet veel, of genen ons dat later al zeggen.

- Dat is duidelijk.

- En zoodra wij hen verstaan, slapen wij niet meer. Maar Simon wil juist weten, *hoe* als wij droomen, wij dat weten zullen, en *hoe* als wij waken. Ge begont dus uw nuchter zijn met den Hond, Phanias, maar uw tweede poging reikte wellicht al tot Aphrodite, en dien Aphrodite-worp breng ik zeker naar Simon, maar gaarne zou ik hem nog versterken.

- Doch hoe dan? Met uw derde wereld? Want Mykkos rukte u er van los, vóór ge aan het eind waart.

- Misschien, knaap, misschien. Want zij hielp mij al, die nieuwe wereld voor de proef met uw rol en misschien zal zij mij bij Simon nog méér baten door de overeenkomst tusschen haar en den droom, en daarmêe, wat ik wilde, uw Aphrodite nog versterken.

- Maar hoe dan, en waarom is het noodig?

- Maar ook wie een goudstuk keurt, Phanias, ziet niet enkel den beeldenaar aan, maar hij tikt en likt en ruikt en weegt, en wrijft het tegen den Lydischen steen naast zuiver goud, en zelfs als hij zeer ernstig is, brengt hij er vuur en allerlei toeslag bij te pas.

- Dat is zoo.

- En dat alles om een besluit uit één grond met andere gronden te sterken. Zullen we dat dan liefst ook nu niet doen?

- Ge hebt gelijk, maar hoe?

- Hoorde ik u niet lezen, Phanias, dat de gewoonten der natuur schots en scheef dooreen gaan?

- Dat zei ik, en meent gij anders?

- Dat schots-en-scheef gelijkt toch wel op gril.

- Dat doet het.

- Voor Mykkos daarentegen was gewoonte het wachtwoord van het Al.

- En voor den droom juist de gril.

- Maar mag Mykkos beweren, dat die gewoonten geheel vast zijn?

- Neen, Sokrates, al wou hij nog zoo graag.

- Er klinken dus twee woorden in de natuur: gewoonte en gril?

- Wat wilt ge toch weten?

- Welk van beiden luider klinkt, Phanias.

- Wie zal dat zeggen!

- Gij zelf misschien, en zooeven al stemdet ge toe, dat men een opvolging in de wereld der zinnen beter voorspellen kan dan een in de geesteswereld. En dat de hemel althans aan zich zelf gelijk gaat, zult ge wel toegeven, al hebben wij nog veel van dien gang te leeren en al zijn er staartsterren. Doch zelfs in de verduisteringen van zon en maan kon men al gewoonte vinden, en dat geeft veel hoop.

- Inderdaad, en daarom juist zijn Mykkos en Meton zoo trotsch op Kosmos.

- Doch de aarde, Phanias, wat dáár geschiedt, veroorloven Meton en Kroton ook om dàt tot Kosmos te brengen?

- Van Meton weet ik niet genoeg, maar waarom zou Kroton niet willen? Vond Kroton niet juist gewoonten voor aardsche tonen, en zoo men die vluchtige klanken zelfs in banden kon slaan, wat mag men dan niet verwachten van het meer grove en slaafsche?

- Doch er zijn er, knaap, die de sterren voor gansch andere wezens dan de aarde aanzien, en de aarde niet voor een ster. In de sterren nu, zeggen zij, heerscht gewoonte en noodlot zelfs, want uit goddelijk vuur bestaan zij, maar de aarde is van onwaardig hout, en gril en toeval is het, wat hier bestiert. Doch zoo wij aarde en hemel tot éénen Kosmos brengen, dan...

- Wat dan?

- Dan krijgt Mykkos gelijk, o Phanias.

- Maar scheef toch loopen zij dooreen, Sokrates, die gewoonten der aardsche natuur, en toegevend dat zij er zijn, ontken ik nog het schotsche niet, en daarmee blijft de gril in leven. Wie durft iets over stormen voorspellen en aardschudding anders dan met kinderpraat? En is zelfs niet de beste geneesheer in het onzekere bij zijn zieken? Is dàt niet waar, en nog tienduizend dingen méér?

- Dat alles is zoo, Phanias, en zelfs is er nog iets heel groots.

- Ge meent?

- Alle gewoonten kennen wij door nagaan van het verledene.

- Zeer zeker.

- En het verledene ervoeren wij.

- Ja, òf zelf, òf door berichten.

- En daarom mogen wij er zóó over spreken?

- Dáárom.

- Doch als wij het niet ervaren hadden, zouden wij de gewoonten niet kennen, noch ze mogen noemen.

- Dat is zoo.

- Maar de toekomst, o Phanias, hebben wij *die* ervaren?

- Natuurlijk niet.

- Met welk recht dan stellen wij dat een gewoonte van het verledene ook een gewoonte voor de toekomst zal zijn?

- Maar anders konden wij ook den hemel niet meer vertrouwen, Sokrates.

- Ziet ge wel, Phanias, dat ook *gij* niet vooral gril in de natuur verlangt, maar zelfs voor de toekomst, die wij niet ervaren noch kennen, gewoonte eischt, ook al zal dáár wel menig schots-en-scheef zich vertoonen? Met welk recht, Phanias? Ik weet het niet, al denk ik er jaren en jaren over, maar *dit* weet ik wel, - zoo ik iets weet -, ieder oogenblik eischen wij van de natuur gehoorzaamheid aan de gewoonten van voorheen en bijna altijd is zij gehoorzaam, of *was* zij het althans tot dusver, en wil zij het niet meer zijn, niet enkel schots-en-scheef zullen dan de gewoonten dooréén loopen, maar er zullen gansch geen gewoonten meer zijn, en zelfs eten noch drinken baat ons dan, en als wij toch blijven leven, geen Kosmos zullen wij meer aanschouwen, doch een baaierd met méér gril wellicht zelfs dan nu de droom en de derde wereld ons bieden. Tot dusver nu spaarde de toekomst de gewoonten van voorhéén en willen wij niet ophouden met praten en overleggen, wij moeten stellen, dat zij ook voortaan zoo doen zal, al weten wij niet waaròm, en al is het een wonder te noemen, telkens als zij weêr voor het verledene buigt. Is het niet zoo Phanias?

- Ik hoorde u méér zoo, dunkt me, doch wat wilt ge nù?

- Dank voor Mykkos vooreerst, om dat woord van Kosmos, want gevoelt ook gij het niet sterker, nu het naast dat andere èn van den droom èn van die derde wereld klinkt?

- Maar wat raakt dat Simon, die niet aan redeneeren doet?

- Ik zei u al, knaap, ge kent hem slecht, zoo ge hem een kibbelaar acht en voor redelijk praten doof. En als ik hem aankom met uw rol en uw ontwaken en nog eens met de gewoonten der natuur, zal hij allicht meenen, dat ik ditmaal iets beters dan vroeger bracht. Hij zal zich dan afvragen, wat hij het laatst deed: inslapen of ontwaken, en zoo hij zijn antwoord niet geheel vertrouwt, dan naar uw rol grijpen, of, als hij dat liever voor het laatste bewaart, om zich heen zien en de natuur bespieden om haar daden, of die nog geschieden naar de gewoonten hem bekend, en niet alleen de groote en schitterende gewoonten, die ook den dichter verrukken, maar zelfs de nederige en zéér

nuchtere van loopen en eten; ja, zelfs het knijpen zal ik hem niet verbieden.

- Nu neemt ge in eens het knijpen terug, Sokrates?

- Dat doe ik. Want dwaas is zeker de meening, dat een gedroomd knijpen den droomer zal doen ontwaken, doch het wakende knijpen heeft niettemin ook een gewoonte: wie zich knijpt, voelt èn druk èn wat pijn, doch méér niet, - maar bij gedroomd knijpen zal de arm allicht afvallen of ontbranden of welken gril niet ondergaan.

- Maar dan doet ge zelf, wat ge in Mykkos bespottet, en moet Simon ook de hand in water steken.

- Dat moet hij ook, en zoo de hand alleen koud en nat wordt, alweer is dan een der gewoonten hervonden. Mykkos nu lachte ik enkel daarom uit, wijl hij mij met gedroomde proeven van droom tot waken wou brengen.

- Maar kan men dan ook niet droomen van knijpen en van water met gewoon gedrag?

- Men kan het, Phanias, doch hoe meer ge zulke proeven doet en hoe méér zij naar de gewoonten verloopen, hoe méér ge kans hebt in den Kosmos te leven, die de wereld der zinnen is en wel der wakende zinnen. En wat hebt gij er tegen, daar ik toch, mij op den aard van Kosmos beroepend, enkel uw vondst van zooeven versterk en ze wellicht voltooid kan achten, zoo Simon inziet, dat hij veel meer, dan men meestal denkt, na het ontwaken in gewoonten leeft. Want niet alleen de loop van zon en maan en sterren, doch ook het gedrag van steenen en water, en daarbij de planten en de dieren in hun daden en vermeerdering toonen gewoonte, en haast geen verrichting van ons zelve, hoe klein ook, of wij rekenen op een gewoonte der natuur en zij misleidt ons niet. Doch aller-en-allereerst: het *blijvende* der dingen, is dat al niet een gewoonte?

- Wat meent ge?

- Zien we niet deze zuilen nu als dezelfden en op dezelfde plaats als gisteren en tallooze andere dingen eveneens?

- Dat is wel zoo, maar dan?

- En de stad en de bergen en de zee, zijn die niet op weinig na telkens weer zóó, als wij ze vele malen zagen?

- Ik erken het.

- Is er dan niet een groote herhaling in het verschijnen der dingen, gelijk zij ons eenmaal verschenen, zoodat wij zeggen: zij blijven, gelijk zij zijn, en zelfs met zooveel vertrouwen, dat wij zelfs, wat zij anders worden, minder tellen, en ze toch dezelfde noemen?

- Inderdaad.

- Wat zich herhaalt, Phanias, geschiedt dat niet naar gewoonte?

- Dat komt uit.

- Is het dan niet de eerste en grootste gewoonte der natuur om in zeer veel *hetzelfde* te zijn, wat zij eenmaal was, en dat te blijven, en zou anders niet ons spreken van 'dezelfde zuilen' vervallen? En als ik nog iets van Herakleitos noemen mag, dat 'de zon is iederen dag nieuw', wil dat niet juist daarom iets nieuws leeren, wijl *hetzelfde* in de natuur zoo krachtig spreekt, en wij alleen door veel bezinning beseffen kunnen, hoe wij telkens een nieuwe schijf tot telkens dezelfde verklaren?

- Als Herakleitos het zoo bedoeld heeft, Sokrates.

- Wat nood, zoo *wij* het er in kunnen lezen? Want niet enkel de loop der zon heeft een gewoonte, doch de zon zelve in haar uiterlijk wordt steeds door ons dezelfde geacht om de herhaling in haar verschijnen; om de herhaling en dus om een groote gewoonte.

- Ga voort.

- Er is dus veel gewoonte in de natuur, niet enkel in den loop der dingen, doch ook in hun uiterlijk op ieder oogenblik; zonder dat laatste zou het eerste niet eenmaal te noemen zijn, en daarom juist spreken wij van het Zelfde en Blijvende, al moeten wij daarnaast ook aan loop en verandering denken.

- Het zij zoo.

- En in het gedrag der dingen, terwijl wij hen achten hetzelfde te blijven, - doen wij het terecht, en zijn er geleerde proeven noodig om in hun gedragingen gewoonte te vinden?

- Meent ge, dat eten en drinken naar gewoonte werkt?

- Ik bedoel, dat ge niet voor uw genoegen tegen die zuil aanloopen zult, noch tegen een kleinen steen of een muur of een mensch, want van die allen zult ge een schok krijgen,

waarom ge dan ook als kind reeds leerdet uitwijken. En is het wel iets anders dan een gewoonte, dat zij u telkens weerstaan en uw eigen stoot met een tegenstoot begroeten?

- Het is zoo, en ik zelf zei dáár ook dingen van die soort.

- Ik hoorde er iets van, Phanias, en Simon zal er meer van vernemen, zoo hij wil weten of hij waakt. Maar het schots-en-scheef trof u méér dan de herhaling, docht me, en wel bracht u dat tot bescheidenheid, doch ook de bescheidenheid mag niet misleiden, en misleiden zoudt ge Simon, zoo ge hem meer op het schots-en-scheef dan op de gewoonte deedt letten. Want wat men opvoeden noemt, en de kinderen leeren om recht te loopen zonder vallen, en op zij te gaan en tallooze andere dingen méér, is dat niet alles een leering in gewoonten der natuur?

- Als ge het zoo bezien wilt.

- En een bescheiden man zal het zoo doen, Phanias, en niet enkel de sterren beschouwen, maar zelfs het eten reeds een voorname daad achten, waar hij zelfs in het loopen en ademhalen al gewoonten der natuur erkent. Zoodat Simon, als hij wil, niet tot hij slaperig wordt behoeft te wachten, maar zich herinnerend, dat hij ontwaakte en telkens en telkens de gewoonten der natuur ervoer - of anders met dat laatste alleen - al gissen mag: ‘ik waak’, en den droom-in-droom, laat hem dien als het deel der menschlijke zwakheid beschouwen, de goden dankend, zoo dat deel gering is, want ware het groot, waarlijk ik zou hem gansch niet weten te helpen, en hij zelf zou telkens verlegen zijn of hij moest uitwijken of niet, eten of niet, en als een onnoozele of een waanzinnige zou hij zich gedragen, zoo de droom-in-droom gewoonte bij hem werd. Laat ons dus meenen, dat Simon met de twee geschenken van u en het eene van Mykkos al veel geholpen is.

- Die droom-in-droom blijft toch een lastig ding, Sokrates.

- O beste Phanias, wij spreken van droom en waken, en verbeelden ons gaarne, dat wij op al wat wij zien zonder haperen een dier twee woorden kunnen plakken en dat *moeten* kunnen. Maar veeleer is het een gooien en trachten te raken, en op al wat wij beleven mikken wij met een dier woorden, - veelal juist, naar het schijnt, doch een mikken blijft het, en wij zouden geen mensch zijn, zoo het werpen

wel niet eens mis was. Laat ons blij zijn, dat onze werpkunst in het grof het doel meestal treft, en mij dunkt, in onze drie geschenken hebben wij Simon wel getoond, met welk recht wij meenen nog zulke kwade werpers niet te zijn, en het nuchtere schip onzer redeneering, gehavend is het wellicht een weinig, maar ik durf het toch wel naar Simon zenden en hem uitnoodigen er óók een vaart in te doen. -

Hier duwde ik mijn rug wat vaster tegen de zuil om uit te rusten, en, als ware ik in een betrouwbaar schip op een veilige zee, uitgestrekt als Odysseus na een roerige vaart, kalm voort te glijden naar een vreedzame haven. Doch, naar het schijnt, nu ik Phanias eenmaal tot nuchterheid had gebracht, was hij niet te houden, en gunde hij mij mijn rust niet, want het duurde niet lang of hij sprak:

- Ik moest blij zijn, Sokrates, dat ge hoopt ook met iets van mij Simon te kunnen voldoen, maar ge spoordet mij aan nuchter te zijn en verhaaldet zelf hoe vaak hij u teleurstelde en ook nu, vrees ik, maakt hij al uw moeite met een enkel zéér nuchter woord licht vergeefsch, ook zoo hij den droom-in-droom niet meer aanvoert. Simon toch, zeidet ge, had hij vaak den droom-in-droom, hij zou in het waken zelf onnoozel of waanzinnig zijn, doch vergeet ge niet, dat men in den gewonen droom vaak onnoozel is of waanzinnig, zooals ge wilt, en rustig dat aanneemt? Want in den droom zult ge niet alleen tegen een muur aanloopen en er door heen gaan - wat niet dom is, als het lukt - maar den muur een wolk achten, en andere zotte dingen zeggen, en ge trekt u daar niets van aan. Ge zult een Aethiopiër uw vader noemen, en een slaaf uw zoon; ge zult tweemaal twee tot vijf verklaren en u niet verbazen zoo ge dan *vijf* noemt, doch *zes* opschrijft; ge zult een zang van Homeros willen opzeggen, en zonder dat het u of een ander bevreemdt, een rei van Sophokles doen klinken; ja zelfs, zoo ge u zelf tot een dier verklaart, wordt dat u door anderen en u zelf zoo maar gegund, en ge zult een pyramide op de Akropolis vinden en niet vragen hoe die er kwam; is dat niet zoo?

- Waarlijk, zulke dingen ondervonden wij allen wel eens, Phanias, zei ik.

- Het is dus niet enkel, dat de droom ons gansch

andere dingen vaak toont dan het waken, en de natuur er menigmaal enkel gril, doch ook dat het denken over het aanschouwde gansch verward is, en wat men in het waken ziek of waanzinnig noemen zou.

- Zeker, maar wat dan?

- Ziet ge niet, dat Simon u daarmee weerleggen kan? Wat ge hem aandraagt, is enkel wat waard, zoo hij goed en gezond denkt, maar hoe, zoo niet enkel zijn geheugen zwak is - waarover hij al klaagt - maar ook zijn besluiten ziek zijn en zijn geest gansch niet te vertrouwen is?

- Houdt ge hem dan voor waanzinnig?

- Zoo min, Sokrates, als u of een ander; maar wat zoo hij klaagt: ‘Om van uw middelen heil te hebben, Sokrates, moet ik gezond van geest zijn; in den droom nu ben ik dat niet, en om op mijn oordeel te vertrouwen, moet ik dus al overtuigd zijn, dat ik waak, want neem ik dat niet aan, al uw hulp baat mij niets.’ Zeg ik het duidelijk, Sokrates? Ge wilt Simon bewijzen, dat hij waakt of hoe hij dat weten kan, maar om door uw bewijs overtuigd te zijn, moet hij reeds aannemen te waken, juist dus wat te bewijzen was.

- Hij zou dus doen als een meetkunstenaar, die den rechten hoek in een driehoek moet bewijzen, en dan zoo maar stelt, dat die in een halven cirkel staat?

- Zoo iets. ‘Als ik droom, Sokrates,’ zal hij zeggen, ‘baat uw hulp mij niets, maar hoe weet ik, dat ik waak vóór ik naar uw bewijzen grijp?’ Of ook dìt: Simon wil onderzoeken of hij droomt, maar àls hij droomt, heeft het onderzoek geen waarde door de zwakheid van zijn geest: zich zelf bewijzen, dat hij droomt, kan hij dus nooit, en evenmin geeft het hem iets om te onderzoeken of hij misschien waakt, wanneer hij dan droomt. Maar als hij waakt, zult ge zeggen, en hij onderzoekt dàn, dan is het bewijs gezond. Doch *ik* vraag weer: hoe kan hij op die gezondheid vertrouwen; hij mag dat immers alleen doen, zoo hij reeds overtuigd is te waken; overtuigd zijn nu mag hij alleen door gezond bewijs, doch dat bewijs moest dan al vóór het onderzoek geleverd zijn, terwijl het onderzoek zelf juist het leveren zou: het onderzoek leert dus niets, tenzij datgene wat er mee geleerd worden zou, reeds bewezen was. Ik zeg

misschien meer dan eens hetzelfde, Sokrates, en vergeef me dat dan, doch ge hebt mij verteld, dat Simon niet gauw tevreê is, en ik vrees, hij zal u juist dàt voorhouden, wat ik nu zeg, en wat, naar mij voorkomt, door de nuchtere rede zelf gesteld wordt.
-

Hier was het Phanias' beurt om uit te blazen, en ik zag hem aan, verbaasd en verbijsterd zelfs, als was er voor mijn oogen een wonderkruid aan het oprijzen, zóó snel ontkiemden de zaden der nuchterheid door mij zelf gestrooid; ik was verbijsterd en zag mijn weg niet terstond, maar eindelijk zei ik toch:

- Voorwaar, Phanias, uw ziel gelijkt de aarde in een Adonistuintje, waarin enkele woorden dadelijk en welig omhoog schoten, en ik schrik haast nu ik u van een Amphion in een Zethos en zelfs meer dan dat omgetooverd zie. Want daar straks dacht me het scheepje onzer redeneering nog wel veilig Simon te zullen bereiken, doch mocht het aan vóór- en achtersteven beide lek zijn, dan kan het ook in de vredigste haven nog zinken, en uw stoot is gevaarlijk, vooral wijl Simon er wellicht nog méér geven zal. Want ge maakt mij nu wel zeer bevreesd voor hem, doch misschien niet eenmaal genoeg, waar het mij voorkomt, dat hij tot dusver al héél bescheiden was door alleen van droom en waken een vraag te maken, terwijl hij er vele Lemnische zusters van tegen mij had kunnen aanvoeren.

- Hoe zoo, vroeg Phanias.

- Als er gansch geen droom was, Phanias, zou dan het denken altijd betrouwbaar zijn?

- Zeg wat méér.

- Erkennen wij niet koorts en zulke aandoeningen?

- Wij doen het.

- En wie koortsig is, Phanias, gebeurt het hem niet èn dat hij allerlei vreemds en grilligs ziet, èn dat hij zonderling oordeelt, zijn vader voor een broeder houdt, een slaaf voor zijn vader, en Sophokles zingt, meenend Homeros te zeggen?

- Dat gebeurt.

- En erkennen wij niet waanzin? En zeggen ook niet de waanzinnigen te zien wat niemand anders ziet, met gansch ander oordeel dan andere menschen en de rede geven? Sloeg Aias niet veel vee dood, meenend de Atreiden te

treffen; en hoorden wij niet van Herakles, hoe hij een zaal van zijn paleis voor een stad aanzag, tegen niemand worstelde, en eindelijk zijn eigen zoons doodschoot, ze voor die van zijn vijand houdend?

- Zoo is het.

- En zoo tragisch behoeven wij niet eenmaal te zijn, Phanias, al kunnen wij ook nu een dichter inroepen. Want weet niet een ieder, dat de wijn de zinnen verwringt en den geest draait, zoodat wellicht daarom Euripides Pentheus, met den waanzin van Dionysos geslagen, juist dien der dronkenschap vertoonen doet en uitroepen:

> Voorwaar! 'k meen zonnen twee te zien daarginds omhoog En Thebai tweemaal -

En misschien weet ge al uit eigen ervaring, dat een man na drinken van wijn niet vast in rekenen is.

- Ik weet dat waarlijk al.

- Maar wat ge nog niet uit eigen lijden kent, Phanias, dat is de zwakte des ouderdoms, die de zinnen verstompt, zoo al niet verwringt, en zeker bij menigeen den geest doet kwijnen niet enkel, doch hem ook verbuigt en knijpt, zoodat èn het geheugen èn het oordeel kort en krom zijn.

- Ik hoorde er van.

- Moet ik dan niet tegen Simon zeggen: ‘Ik hield u wel eens voor lastig, maar nu gevoel ik door Phanias, hoe mak ge nog waart; want ge kwaamt mij enkel met droom en waken aan, doch hieldt het gezond en koortsig thuis, zoowel als het helder van hoofd en waanzinnig, het nuchter en dronken, en het jong en oud. Waarlijk, hadt ge dien drom op mij afgestuurd, ik ware terstond gevlucht en nooit meer tot u gekeerd.’

- Ik begrijp u half, Sokrates, maar zeg nòg wat.

- Als ik dan redeneer, zooals naar uw trant de rede dwingt, zou ik aldus kunnen spreken: ‘Ge weet niet of ge dronken zijt of niet, Phanias, want zoolang het u niet bewezen is, weet ge het niet, en hoe is het u te bewijzen? Want zoo ge dronken zijt, kunt ge het bewijs zeker niet aanvaarden, en zijt ge nuchter, alleen dan, zoo uw nuchterheid u reeds vóór het bewijs bewezen is.

- Het schijnt zoo.

- Ook weet ge nooit of ge waanzinnig zijt of niet, want zoolang het u niet bewezen is, moogt ge niet meenen het te weten; voor een waanzinnige nu heeft het bewijs geen zin, en voor den niet-waanzinnige alleen dan een, zoo uw bezonnenheid u reeds vóór het bewijs bewezen is.

- Ge maakt mij haast ziek, Sokrates!

- En hoe weet ge, dat ge het niet zijt, Phanias? Want zijt ge in koorts, het bewijs ervan is u niets waard; zoo niet, om dat bewezen te achten, moet ge reeds aannemen gezond te zijn vóór het bewijs daarvan u geleverd werd. Niet eenmaal ook, Phanias, weet ge of ge thans zestien jaar zijt dan wel tachtig, want zoo tachtig, ge kunt het bewijs niet erkennen, en wie u bewijst dat ge zestien zijt, ook zijn bewijs moet ge weigeren, want ge zoudt het bewezene vóór het bewijs reeds bewezen moeten stellen. Misschien zijt ge wel een koortsige en beschonkene, waanzinnige grijsaard, Phanias, die daarbij steeds hardop droomt, als hij spreekt, en dan allerlei uitslaat, waarmêe de rede niets te maken heeft, en nooit kan hij zich de redelijkheid van zijn oordeel of de juistheid van zijn waarneming bewijzen. En zijt ge zulk een man, hoe weet ge zelfs dat de rede met u is in die redeneering, welke ge mij van Simon wilt doen vreezen? En is zij niet met u, wat waarde dan heeft die redeneering zelve, en waarom zou ik dan dàt van Simon verwachten? Of deed ik u hem als een onredelijk mensch kennen?

- Dat waarlijk niet, Sokrates, zei Phanias verontrust, want ge noemdet hem steeds een braaf en verstandig man, naar waarheid zoekend en afkeerig van getwist. En ik schrik er van nu ik zie, hoe mijn ééne bezwaar door u tot een zwerm wordt vermenigvuldigd, en vraag mij af of wij allen ooit één woord ook maar met eenige zekerheid kunnen uitspreken.

- En toch, Phanias, werdt ge door de rede geleid. Of is het niet redelijk om de beschonkenen van de nuchteren, en de waanzinnigen van de bezonnenen te scheiden?

- Zeer zeker, Sokrates, doch dat juist ontstelt me. Want ik zie hen beiden, en verklaar de eenen mèt, de anderen zonder rede, en toch, als ik dat stel en dan verder spreek, ontglipt mij het recht op de scheiding, en ik weet niet meer, wat te doen. -

Toen ik nu Phanias zoo verslagen zag, werd ik zelf óók benauwd, en ik zei:

- Waarlijk, Phanias, zoo Mykkos nog hier was, wat zou hij lachen en mij schimpen: 'Ziet ge nu, Sokrates, hoe Phanias door u bedorven werd, en méér zelfs dan ge het zelve zijt? Want nu trachttet ge voor een enkele maal wèl te weten, doch uw genoot staat terstond klaar en bewijst u, dat ook dàt niet in u deugt.' Zou Mykkos waarlijk gelijk hebben, zou er een roes van het nuchtere óók zijn, en al zulk praten onnut en verderflijk zelfs, waar het ons van schoon werk afhoudt en doet wanhopen ooit iets van waarde te vinden? Moet ik u niet liever aan Meton en hem laten? En zelfs, zoo het mij gelukte u te redden, moet ik dan niet Simon's scherts verdragen, geduldig aanhoorend dat ik op mijn wijze niet-weten en soms weten wil, doch anderen het niet gun dat op hùn wijze te doen? Zie wel, Phanias, wat ge verkiest, tot Mykkos en Meton gaan, of Simon's scherts.

- O Sokrates, zei Phanias bedroefd, u verlaat ik zeker niet; zoodat, als ge mij maar een weinig redding geeft, ik verheugd zal zijn, als een die een ouderen broeder behouden mocht.

- Welnu, Phanias, zei ik, laat ons dan nog eens moed vatten en een greep naar de redding doen. -

Hier aarzelde ik wat.

- Maar doe uw greep dan, Sokrates, drong Phanias.

- Wees maar niet ongeduldig Phanias, zei ik, want zij zal u wellicht doen schrikken, mijn greep.

- Doe ze maar!

- Het komt mij voor, dat onze zwerm van vijanden ze nog niet allen bevat.

- Nog niet allen!

- Ge ontstelt al? Doch zie maar. Als ge aan het rekenen zijt geweest en naderhand uw werk naziet, gebeurt het dan wel niet, dat ge staan ziet: *zeven* en *vijf* maakt *dertien?*

- Helaas gebeurt dat wel.

- Toen ge dat schreeft, waart ge toen suf of helder?

- Suf natuurlijk.

- Ge erkent dus sufheid óók als ge noch beschonken, noch waanzinnig, noch koortsig, noch grijsaard, noch droomend zijt?

- Ik moet wel.

- En ook de beste man vergist zich wel eens?

- Waarlijk.

- Zich vergissen is suf zijn?

- Dat is het.

- Hoe zult ge nu ooit weten, Phanias, dat ge *niet* suf zijt? Want om dat aan u bewezen te achten, moet ge reeds stellen helder te zijn, juist dus wat te bewijzen was, en het bewezene neemt ge dus aan, vóór het u bewezen is. Die vijand ontbrak nog aan den zwerm.

- Helaas! Zijn er nog méér?

- Misschien wel, doch dien éénen greep ik, Phanias, omdat ik, hém afwerend, den ganschen drom wellicht terughouden kan.

- Mocht het zoo zijn, maar hoe?

- Wanneer ge dat ziet, dat *zeven* en *vijf* maakt *dertien*, laat ge het dan zoo, of verandert ge het *dertien* welgemoed in *twaalf?*

- In twaalf natuurlijk.

- Zegt ge daarop: ik was suf, toen ik *dertien* schreef, waarom zou ik nu óók niet suf zijn, of laat ge het *twaalf* staan?

- Ik laat het staan.

- Want ge zijt dan overtuigd van het *twaalf* en vertrouwt daarop, en mocht ge u toch vergist hebben, denkt ge, het zal later wel blijken.

- Inderdaad, dat doe ik.

- Ge stelt dus thans een besluit, het beste naar uw meenen van nù, aannemend, dat het met besluiten van later, èn door u zelf, èn door anderen, te keuren, en het beste blijk van deugd de overeenstemming van al die besluiten is. Zóó doet ge, en méér kunt ge niet doen.

- Waarlijk, méér niet.

- En kan Meton wel anders? Want ook hij is mensch, en dus wel eens suf, óók als hij rekent.

- Het moet wel.

- Toch hoort men hem door velen prijzen, en met uw wiskunst is zelfs Mykkos tevreê. Meton's uitkomsten en de uwe kunnen dus de keuring wel verdragen, en altijd suf schijnt ook gij niet te zijn.

- Mocht het zoo wezen!
- Hebt ge reden het te vreezen?
- Het tegendeel bewijzen kan ik niet, Sokrates.
- Kunt ge bewijzen, dat ge thans beschonken zijt, Phanias?
- Ik hoop van niet, zei hij glimlachend, toch ben ik het misschien.
- Hebt ge reden het te vermoeden?
- Ook dat niet, maar ook als ik het was, zou ik het wellicht niet vermoeden.
- Ziet ge twee zonnen of één?
- Een.
- En voelt ge u tot rekenen in staat of niet?
- Tot rekenen.
- Als ge opstaat, zult ge dan zwaaien en schreeuwen of rustig rechtuit loopen?
- Rustig rechtuit.
- Zeg ik u, dat ge beschonken zijt, en zeide Mykkos het straks?
- Ik hoorde het niet.
- Is u dan uw dronkenschap bewezen?
- Waarlijk niet, maar ook het tegendeel niet, want ware ik dronken, ik zou dat alles niet naar behooren waardeeren.
- Doch waarop is méér kans, want tusschen twee moet ge kiezen, daar uw dronkenschap zoomin bewezen is als uw nuchterheid.
- Meer kans op het laatste, dunkt me.
- En mij ook, en met een goede kans kunt ge al op een gunstig oordeel hopen, er bij berustend, dat de goden een mensch niets volkomen schenken, en zelfs niet het volkomen vertrouwen op een meening. En verder: vindt ge in u zelf een van die dingen, welke men aan een waanzinnige toeschrijft?
- Zeker niet, Sokrates, maar doet een waanzinnige dat wèl?
- Inderdaad, Phanias, naar men zegt, zijn vele waanzinnigen sterk in het wáár-maken van hun waan. Wie zich Perikles acht, zal u vertellen, niet enkel dat hij het is, maar ook, hoe zijn vijanden het wel weten, doch het niet erkennen en hoe *hij* niet aan de pest stierf, doch een ander, hem gelijkend, begraven werd, terwijl hij zelf genas, maar door de

erfgenamen tot een bedrieger verklaard, het huis uit vluchtte en door allerlei toovermiddelen in leven en kracht bleef. Geen dichter maakte ooit een fabel zoo stout en zoo fijn van bouw tevens, als menig verdwaasde verzint, en waart gij zóó, ge zoudt u zelf Themistokles kunnen noemen en het toch verklaren, dat ge thans hier met den grijzenden Sokrates zit. Maar ge doet dat niet, en ge noemt u zelf Phanias, niet waar?

- Dat doe ik!
- Tijdgenoot en kameraad van Mykkos.
- Ja.
- En ge streedt niet bij Salamis, noch vluchttet ge tot den grooten koning, doch ge waart rustig bij uw ouders thuis en leerdet van uw opvoeder en nooit gingt ge Athene uit.
- Dat alles stel ik.
- En ik stel het ook. Doch waart ge Themistokles, ik zou zoo niet spreken, maar hetzij u kransen als den redder van Hellas, hetzij u schelden, dat gij vluchten moest.
- Inderdaad.
- Wat acht ge veiliger, u zelf Phanias te noemen of Themistokles?
- Phanias, want daartoe heb ik meer reden.
- Maar zooeven, meen ik te zien, woudt ge u zelf beschonken verklaren of waanzinnig, zonder door uw herinnering tot zoo iets genoopt te zijn. De zekerheid nu door u gezocht, kan ik u niet schenken, doch het veiligst is, dat ge uw besluiten maakt als waart ge gezond van geest, en dan, evenals Simon, geduld hebt tot verdere keuring uitspraak doet.
- Maar om dat vonnis te erkennen, moet ik van geest gezond zijn, Sokrates.
- Zeker, Phanias, en zijt ge waarlijk ziek, hetzij door wijn, of door koorts, of door waanzin of door vermoeidheid, die rechtbank zal u weinig baten. Maar wat voor een mensch ge ook zijt, iets anders dan een mensch zult ge nooit wezen, en méér dan een mensch kan, zult ge niet doen. Bedenk ook, niet een weinig, niet vrij sterk, doch zeer, zéér dronken en koortsig en suf moet ge u zelf achten, om aan te nemen, dàt ge zoo zijt zonder het te kunnen beslissen. Want wie maar een weinig of niet veel dronk, hij weet nog

wel dàt hij dronk, en geweldig veel moet hij drinken vóór hij er niets meer van weet; velen zijn dus de kansen dat ge niet beschonken zijt als ge zegt: ik herinner mij niet dat ik dronk; velen ook dat ge niet suf zijt, als ge zegt: ik kan zuiver rekenen.

- Is dat nu de redding, Sokrates?

- Ik zie geen andere, Phanias, en acht deze voor een mensch niet te versmaden. Zoo ge geen redenen ontwaart u zelf voor ziek van denken te verklaren, wees dan niet bang, doch stel moedig: 'ik ben gezond', de keuring door de toekomst met hoop afwachtend. Zóó dan, dunkt me, komt het scheepje van ons gesprek toch in beteren staat de haven in, dan ge mij eerst deedt vreezen, al zijn boeg en achterstuk beide wel wat in gevaar. En zóó dan zal ik aan Simon niet met schaamte de gaven aanbieden, hem vragend ze met aandacht te keuren. En wie weet of Mykkos de uwen óók niet eens beschouwen wil, nu er een van hem mêe naar Simon gaat, of zal hij toch lachen en ze afwijzen, wijl hij ze niet noodig heeft en zeer goed weet, dat hij waakt, als hij dat verklaart? Zonder overmoed is hij zeker niet geheel, en wat u en mij kwelt, hij denkt, het gaat hem niet aan, en hij zal allicht vragen wat wij er mee wonnen, met ons gepraat, en wij kunnen dan alleen antwoorden, dat wij aangenaam hebben geredetwist, dáárin reeds een winst zien, en meenen met méér recht te vertrouwen, àls en voor zoover wij vertrouwen. En mocht Simon, onze middelen gebruikend en daarmee zeggend: 'ik waak', toch weder zich zelf ineens in bed vinden, wij kunnen enkel hopen op het zeldzame van dat avontuur, en hem blijven raden: verklaar u zelf gezond van geest en zinnen en besluiten, zoo ge geen redenen hebt het tegendeel te stellen, vertrouwend op de keuring door de toekomst. -

Het was maar goed, dat wij zoover kwamen, want nu zagen wij ons weer gestoord. En door wien? Door Mykkos. Maar niet door den fikschen Mykkos van zooeven, die fier als een haan den nek hief en overluid kraaide, doch door een verlegen en behuilden jongen, schaamtevol en schichtig om zich heen ziend, en meer zich sleepend dan loopend. En hij schoof langs ons zonder naar ons te kijken, maar draaide de oogen over den grond om en voorbij ons heen, als

zocht hij wat, maar òns vooral niet. Ik nam den passer op, die vlak bij mij lag, en zei:

- Zoekt ge dit, Mykkos? En wil Meton het wel terug hebben, zoo ge het van *mij* krijgt? Of zal hij zeggen, dat een passer eens door Sokrates aangeraakt, nooit meer goed kan zijn? -

Mykkos zei niets, maar hij strekte onzeker de hand uit en zag beschaamd op. Ik had meelij met hem, gissend dat Meton hem verboden had met mij te spreken, en zei:

- Wij zijn uw vijanden niet, Mykkos, noch Phanias noch ik; wij hebben veel van uw leering behouden voor een goed vriend en ook voor ons zelven. Spreek maar niet, zoo ge niet moogt, maar neem den passer aan, die nog niet bedorven is, en onzen dank voor de gewoonten der natuur, die wij zeer eeren. Vrees dan ook niet, dat Phanias niet meer uw genoot wil zijn, want al kocht ik hem eerlijk van u los, mijn slaaf is hij niet; ik geef hem de vrijheid en den raad zelfs zooveel van Meton en van u over Kosmos te leeren als gij hem maar vertellen wilt, en het zal aan hem besteed zijn, want zéér nuchter kan hij wezen, dat verzeker ik u. Hier hebt ge den passer, Mykkos, en hier hebt ge Phanias; ik ben niet bang dat *hij* mij vermijden zal. -

Mykkos nu zei nog altijd niets, maar hij nam den passer aan en sloop langzaam weg, zoodat ik nog tot Phanias sprak:

- Hij vreest u, Phanias, als waart ge met de pest besmet, doch gij, wees niet bang voor hèm; ga hem achterna en mede tot Meton, en laat mij doen, wat nu mijn werk is. -

Zoo sprak ik tot Phanias, Simon, en hij ging; ik nu kwam tot u, en bracht u onze geschenken en het gansche gesprek zelfs, en aan u thans dat alles naar úw zin te keuren.

CH.M. VAN DEVENTER.

Kamermuziek van Claude Debussy.[1)]

‘L'exercice assidu de la volonté et la noblesse permanente de l'intention.’

BAUDELAIRE.

Debussy is 1862 te St. Germain en Laye geboren, in de Ile de France wier hooge inheemsche bouwkunst de eigendommelijkheid van het Fransche genie op de zuiverste wijze heeft zicht- en tastbaar gemaakt. In deze omgeving is voor Debussy tot alles beheerschenden wensch van zijn leven geworden: zichzelf te zijn, Fransch te zijn! Buigzamere naturen stelden zich aanvankelijk bewust onder vreemden invloed, en volgden daarmee het algemeen vaarwater dat zoo zoetjes aan tot een wel niet oorspronkelijk, maar toch respectabel doel moest voeren; Debussy weerde zich van 't begin af aan tegen alles wat naar vreemden invloed zweemde. Hij kwam daardoor in tegenstelling niet alleen met den alles beheerschenden stroom van bewondering voor Bayreuth, die toen door geheel muzikaal Europa ging - sprak toch Mallarmé van ‘le dieu Richard Wagner’ - Debussy geraakte ook in tegenspraak met de jong-Fransche compositie-school waarvan César Franck de geestelijke vader was. Franck kwam dicht van de Belgisch-Duitsche grens, uit een gebied van sterke vermenging der rassen en daaruit ontstane geestelijke wisselwerking, waarvan men voor een hoogere menschelijkheid en hoogere cultuur steeds groote dingen kan verwachten. Zoo ook bij Franck; uit zijn beste muziek spreekt een superioriteit van ziel, die door lijden

1) De muziek-citaten met toestemming der uitgevers-eigenaren. Reproductie verboden.

verdiept, in een zekere al-omvattendheid haar oorsprong heeft. Franck was bovendien met hart en ziel organist. Zelfs in zijn piano-composities dringt zich hier en daar de herinnering aan het orgel aan ons op. Dat Franck de muziek van Bach, den schutspatroon aller organisten, met gretige teugen heeft ingedronken, is dus geen wonder. Maar ook aan de nieuwe richting in de muziek, die door Wagner en Liszt een deels Germaansche, deels cosmopolitische taal sprak, is Franck als wereldburger uit een grensgebied niet onverschillig voorbij gegaan. Franck's muziek is inderdaad een synthese waarin het Fransche element lang niet altijd domineert. Hierdoor kon Debussy in wien het Gallisch instinct door een zuivere ontvouwing al zijner specifieke hoedanigheden om den voorrang dong, zich niet aansluiten bij de onvoorwaardelijke bewondering dergenen die in César Franck den meester zagen, door wien voor ieder Fransch musicus de richting zijner persoonlijke ontwikkeling was aangegeven Had Debussy dus een strijd te voeren tegen het buitenland en tegen het binnenland tegelijk, en lag een tijd lang zijn kracht in een isolement dat voor den scheppenden kunstenaar altijd smartelijk is, zoo veel te grooter is zijn verdienste in den dubbelen strijd te hebben stand gehouden en overwonnen.

Met zijn opleiding heeft Debussy het getroffen; want ofschoon hij wel eens een lans voor Massenet heeft gebroken, hoort hij toch niet tot de school van Massenet-Dubois. Debussy had het voorrecht aan het Parijsche conservatoire een leermeester te vinden die hem begreep. Guiraud is als componist weinig bekend geworden, maar hij bezat genoeg skepsis tegenover de schoolregels om zich in de psyche van een buitengewoon leerling te kunnen verplaatsen. Reeds aan het conservatoire schreef Debussy buitensporigheden die Guiraud niet onvoorwaardelijk afkeurde, maar die hij alleen aanried aan niemand te laten zien, zoo Debussy ooit den *prix de Rome* wilde behalen. Zoo gezegd, zoo gedaan. Zoodra Debussy met de cantate *L'enfant prodigue* den eersten prijs had verworven, schreef hij dan als bekroonde in de villa Medici zijn *Printemps*, dien de commissie te Parijs voor de officieele uitvoering niet aannam. Hier tegen protesteerde de componist door zijn eveneens te Rome

geschreven cantate *la Damoiselle élue* (op woorden van Dante Gabriele Rossetti) ook niet voor de uitvoering af te staan. Daar hebben we den heelen Debussy, zijn weg gaande zonder zich om wie ook te bekommeren en uiterst strijdvaardig wanneer het er op aan komt zijn goed recht als kunstenaar te verdedigen. Ongetwijfeld heeft deze of gene lezer zich wel eens terdege geërgerd over Debussy's literaire uitingen op muzikaal gebied; ik zou hem willen voorstellen dit nu te laten rusten en zonder ontstemming Debussy's werk met mij te beschouwen. Want een componist moet niet beoordeeld worden naar wat hij over anderen denkt of schrijft, maar naar wat hij zelf componeert.

In het volgende zal ik mij niet met de vraag bezighouden of het geoorloofd is te componeeren zooals Debussy het doet. Daar de muzikale impressionisten der jong-Fransche school er in de eerste plaats aanspraak op maken zóó te schrijven als zij verkiezen en niet zoo als wie dan ook het hun voorschrijft, is deze vraag overbodig en haar beantwoording onvruchtbaar geworden. Want er is niet de geringste kans op, dat Debussy en Ravel, de Séverac en Florent Schmitt, of wie ook der bentgenooten zich om ons antwoord zou bekommeren. Eigenlijk is er maar één kenmerk dat het recht geeft van ‘bentgenooten’ te spreken, en dat is juist deze absolute behoefte aan algeheele vrijheid in het aanwenden der toon-combinaties, ook van dezulken die tot nog toe voor hoogst onaangenaam of voor onmogelijk werden gehouden. Tegenover deze vrijheid der componisten van alle traditie staat natuurlijk dezelfde vrijheid van den hoorder tegenover het gezag of de beroemdheid der autoren. Hij is even vrij te verwerpen wat hem onaannemelijk lijkt, als de componist het is te schrijven wat hem goed dunkt: veniam petimus damusque vicissim. Wij willen dus in het volgende nagaan *hoe* Debussy componeert en hoe ver wij hem daarbij bewonderend kunnen volgen of althans iets aan zijn werk kunnen hebben. Natuurlijk moeten wij ons daarbij eenige inspanning getroosten, gelijk ook Debussy's eigendomlijke schrijfwijze het resultaat is van een jarenlang volgehouden hardnekkig streven. Ik zal mij tot de kamermuziek beperken, omdat de lezer dan eerder in staat is met de besproken werken zelf kennis te maken en na te gaan of

hij het al dan niet met mijn beoordeeling eens is. Debussy's hoofdwerk *Pelléas et Mélisande* heb ik voor jaren uitvoerig besproken (in *De Beweging* van 1909); daarover zou ik dus slechts in herhaling vervallen.

Debussy heeft vier suites voor piano geschreven. Zij behooren tot vier verschillende perioden zijner ontwikkeling en voeren in gemakkelijk overzienbaren vorm van de algemeen gangbare muziek waar ook Debussy van uit is gegaan, tot het speciaal-nieuwe dat hem bijzonder eigen is, en dat hem zoo veel felle tegenstanders en absolute bewonderaars heeft bezorgd. Voor ons, die zoomin tot de eerste als tot de tweede categorie willen behooren, maar die zonder vooroordeel den meester zoo ver onze sympathie willen schenken als wij dit in volle innerlijke vrijheid van oordeel kunnen, voor ons zijn deze suites een mooie gelegenheid om Debussy in zijn ontwikkeling als componist gade te slaan. Wij zullen er dus mee beginnen.

De eerste wat den stijl betreft is de *Petite Suite* voor vier handen. Dat zij ouder is dan de *Suite bergamasque*, kan ik daar jaar en opusnummer ontbreken, niet beweren. Een reminiscentie in de Suite bergamasque aan de Petite Suite en aan de tweede *Arabesque* voor piano maakt echter waarschijnlijk, dat de beide laatste althans eerder zijn geconcipieerd. De Petite Suite is vooral als orchest-werk bekend geworden; toch is de orchestratie niet van Debussy zelf, maar van H. Büsser. Er bestaat ook een uitgave voor twee handen van Jacques Durand, die alleen voor wijd spannende handen goed speelbaar is. Deze suite bestaat uit vier nummers: *En bateau, Cortège*, *Menuet* en *Ballet*. De beide eerste opschriften komen ook in Verlaine's *Fêtes galantes* voor, waarvan Debussy er meerdere heeft gecomponeerd; maar de muziek dezer suite heeft met den inhoud van Verlaine's gelijknamige gedichten niets te doen. Het is eerder mogelijk dat Debussy bij ‘En bateau’ aan de bekende schilderij van Manet heeft gedacht, hoewel men bij de breede golving van den aanvang eer aan de choreographische beweging van een ballet, dan aan de deining van het water denkt: de boot die zoo wiegelt, zou spoedig omslaan. Bij het middendeel van *En bateau* (in D, *risoluto*) komt trouwens de gepointeerde ballet-rhythme ondubbelzinnig te voorschijn.

Deze eerste suite is een ballet-suite zooals wij die van Délibes kennen: door en door melodieus, direct sprekend ook tot minder ontwikkelde ooren en zeer gedistingeerd in de harmonische behandeling. Alleen het laatste deel (*Ballet*) doet in de concertzaal, wanneer er niet bij gedanst wordt, eenig gemis aan distinctie voelen. Dit was mijn indruk toen ik het werk door een orchest onder Debussy's leiding hoorde uitvoeren. Wellicht heeft de componist dit ook gevoeld; hij heeft althans aan het slot de beide melodieën, de valse en het allegro-motief, met elkaar in gelijktijdige verbinding gebracht, een kunstgreep waarvan hij anders afkeerig is, en die hier dient om het geheel wat te releveeren. Een stuk van fijne bekoorlijkheid is het derde deel dezer suite, het menuet. Ik zou het *sérénade* willen noemen, want de muziek toovert ons hier duidelijk een Pierrot voor, die met gitaar of luit voor zijn Colombine een liedje zingt. Nadat de inleiding beslist op de toonsoort van G heeft voorbereid, begint de melodie in a-klein, dus een toon te hoog. De componist maakt dit aannemelijk door in het kerkelijk a-klein (zoogen. aeolisch) te blijven; als dan de nazin der melodie naar G-groot moduleert, begrijpt men den kunstgreep en voelt zich aangenaam beetgenomen. Ook verder toont Debussy de voorliefde zijner landgenooten te deelen voor exotische wendingen of (wat hetzelfde is) voor tonen, die aan de oude kerktoonsoorten zijn ontleend. Het middendeel van het menuet begint in de lydische toonsoort:

Men kan hier in de eerste zes maten ook c inplaats van cis spelen, maar dan klinkt het veel gewoner. Nadat Pierrot voor zijn liefje een paar pasjes gedanst heeft, gaat hij zijn luit stemmen; dit doet even aan Beckmesser denken (de heen en weer springende kwart), een herinnering die hier erg stoort. Dit menuet brengt zoodoende een kleine pantomime in de ballet-suite. Alles te zamen hoort deze Petite Suite (de nog niet genoemde *Cortège* is een pompeuse op-

tochtsmuziek) tot de pikant-geestige, gelukkig geïnspireerde en de techniek fijn-beheerschende ballet-muziek, die bij uitstek dienen kan tot tijdverdrijf in den allerbesten zin van het woord. Maar iets buitengewoons dat niet alleen een benijdenswaardig kunnen bewijst, maar ook Debussy's persoonlijkheid aankondigt, is er nog niet in. Dit vinden we in de tweede suite voor piano, die evenals de derde en vierde oorspronkelijk voor twee handen is geschreven: de *Suite bergamasque*. Vreemdsoortige naam, die velen een raadsel is! De bergamasca is een volksdans uit Bergamo, en de Bergamaskers golden reeds in de 16de eeuw door hun plat dialect en boersche manieren als bijzonder lachwekkend. De Bergamasker Zanni (Giovanni) was een vaststaand clownstype die in de geïmproviseerde Italiaansche dialectcomedie (de *commedia dell'arte*) zijn onbeschaamde ‘lazzi’ ten beste gaf. Ook aan het einde van Shakespeare's Midzomernachtdroom wordt een ‘bergomask’ gedanst en daar ‘a dance of Clowns’ genoemd. Hiermee heeft Debussy's muziek echter niets gemeen. Nog aan 't einde der 18de eeuw komt in vioolsonates een dans voor die bergamasca heet, maar in Debussy's suite vinden we alleen een menuet en een passepied. Het derde deel heet echter *Clair de lune*, en dat wijst ons den weg. Debussy heeft de benaming zijner suite aan Verlaine ontleend, wiens bekend gedichtje *Clair de lune* uit de *Fêtes galantes* herhaaldelijk, ook door Debussy, in muziek is gebracht. Het begint zoo:

> ‘Votre âme est un paysage choisi
> Que vont charmants masques et bergamasques
> Jouant du luth et dansant
> Et quasi
> Tristes sous leurs déguisements fantasques.’

Dit is het motto dat wij boven deze tweede piano-suite kunnen schrijven. ‘Masques et Bergamasques’ gaf Debussy als titel aan een comédie-ballet in één bedrijf, waarvan tot nog toe alleen het tekstboek is verschenen. Bergamasques is hier synoniem met masques, om den gelijken uitgang en vooral om het ietwat onbegrijpelijke en daardoor prikkelende door Verlaine gekozen.

De personages der *commedia dell'arte* en onder hen de

Bergamasker Zanni waren met de Italiaansche comedianten naar Frankrijk gekomen en hadden zich daar zoo ingeburgerd, dat zij op carnavalsfeesten gaarne als vermomming werden gekozen. De Suite bergamasque is dus een carnavalsuite, maar niet een van luidruchtig straatrumoer of 16de-eeuwsche lazzi. Daarmee en met Bergamo heeft de muziek niets te doen; deze suite is rococo-muziek en geeft de scènes te hooren, die Watteau te zien geeft: een aristocratische mengeling van slanke gratie, fijne sentimentaliteit en verliefde teederheid, waarover maneschijn een tooverachtig licht werpt. De suite begint met een voorspel waarin terstond een procédé voorkomt, dat ook in Debussy's latere werken herhaaldelijk wordt aangetroffen :

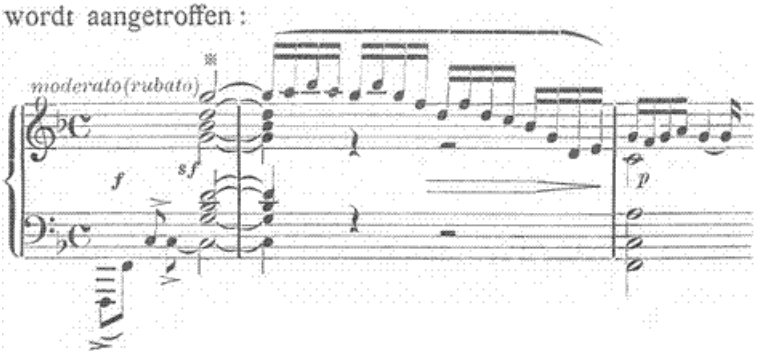

Het is zijn voorliefde om onder een akkoord een vreemden toon (soms ook twee) als bastoon te plaatsen. Deze eerste proefneming is nog schuchter en zachtmoedig, daar de samenklank (onder het □ in bovenstaand muziekcitaat) eenige overeenkomst heeft met het edelmoedig-welluidende noon-akkoord dat sedert Liszt en Wagner in de moderne muziek zoo'n groote rol speelt.[1] Karakteristiek is ook de eigenzinnigheid waarmee de afdalende zestienden-figuur de halve tonen vermijdt. Dit doet in de verte denken aan den aanvang van een van Debussy's laatst verschenen werken: de violoncel-sonate. Spoedig volgt een streelend motief in a-klein:

1) De musicus die Debussy's combinatie wellicht toch als noonakkoord wil opvatten, zij er opmerkzaam op gemaakt, dat de gewichtigste toon, de terts, dan ontbreekt, terwijl de zeer goed misbare g driemaal voorkomt. De Fransche muziektheorie kent dergelijke verbindingen reeds lang en noemt ze ‘accords sur-tonique’ wat in dit geval ‘sur-dominante’ zou moeten zijn.

dat gelukkig contrasteert met de mannelijke aanvangsgedachte, maar toch door dezelfde vermijding der halve tonen dezelfde stemming van pittige gevoeligheid vasthoudt. Hierna wordt door een nieuw motief een climax teweeg gebracht, die den terugkeer van het preludeerend begin voorbereidt. Men verwijt Debussy wel eens vormloosheid; ik ken echter geen tweeden componist die zoo'n voorliefde bezit voor den vrijen driedeeligen vorm, waarin de aanvangsgedachten aan het slot als goede bekenden van ons afscheid nemen.

Een exquis nummertje is het volgende menuet, vol geest en fijn sentiment, waarbij sentimentaliteit door de meesterlijke technische behandeling geheel is buitengesloten. Men hoore hoe geestig al dadelijk de aanvangsmelodie tusschen de bovenste tonen der linker- en de onderste der rechterhand verdeeld is; hoe fijn is de tonaliteit dezer melodie omsluierd door moduleerende of, zoo men wil, al weer exotische bestanddeelen (de dorische fis in de tweede maat) die wij reeds in de eerste suite aantroffen, maar die in dit menuet veel integreerender zijn, zoodat de belangstelling voor dit lichte en luchtige toonstuk geen oogenblik verslapt. Deze wordt verder gaande gehouden niet alleen door de prikkelende nieuwheid waarmee de hoofdmelodie telkens op andere wijze in ander toonsoorten optreedt, maar vooral ook door de in rijken overvloed uitgestrooide nevengedachten die steeds op de een of andere wijze met de trippelend-speelsche hoofdmelodie contrasteeren, en op zoo roerende wijze Verlaine's ‘ils n'ont pas l'air de croire à leur bonheur’ weergeven. Merkwaardig is ook het stoere tusschenspel in het midden der compositie, dat door zijn energieke lydische toonladders (f met b, later es met a erin, blz. $10^{3\text{-}5}$)[1] de noodige

1) De groote cijfers geven de bladzijde, de kleine de systemen op die bladzijde aan.

ruggegraat geeft aan de vrouwelijke gevoeligheid van dit menuet. Inderdaad, de muzikale vinding is hier onuitputtelijk tot aan 't einde toe, waarin de componist met het luchtig luitgetokkel van den aanvang tusschen a-klein en c-groot heen en weer cadenceert, en eindelijk met een pianissimo glissando den eigenlijken slotval uit den weg gaat. Aan de slot-cadencen ziet men wat een componist waard is: met denzelfden kunstgreep streeft Debussy in de volgende piano-suite en in het strijkquartet naar distinctie.

Nog duidelijker komt de carnavals-stemming tot uiting in den passepied die de suite besluit. De beide hoofdgedachten zijn van dezelfde gelukkige inspiratie; niet alleen de gracieuse aanvangs-melodie die zich met een onuitputtelijk élan vol fijne gevoeligheid boven de getokkelde luitbegeleiding beweegt, ook de tweede melodie (blz. 23) suggereert met groote bekoorlijkheid de nu meer heimelijke vroolijkheid van het verfijnde carnaval. Deze passepied is veel eenvoudiger dan het menuet; minder zij-motieven, maar daarvoor met groote eenheid als in één worp neergeschreven; zelfs in het korte middendeel klinkt even de eerste melodie door (blz. 24^{2}). De muzikale puritein zal wellicht van salon-muziek spreken; welnu, in zóó'n salon zit ik wel graag een uurtje! Men denke aan het gedempte gejoel van gemaskerden, Pierrot en Colombine op de zwierige terts-sprongen (blz. 21^{1}) een kleine pantomime dansend, en men lette er op hoe fijne veranderingen de melodieën ondergaan in zich zelf of in de begeleiding, hoe zij altijd weer nieuwe voortzettingen vinden tot eindelijk, als het op betooverende wijze zes uur heeft geslagen (blz. 25^{1-2}), de hoofdmelodie in de bas ppp uitsterft, de lichten gedoofd worden en de laatste gasten slaapdronken naar huis gaan (het begin-motief in de bas blz. 27^{3-4}). Hoe veel jong meesterschap, hoe veel frisch ‘zoo en niet anders’ is in deze eenvoudige dansmuziek neergelegd!

Prachtig is ook de aanvang van *Clair de lune*, ‘le calme clair de lune triste et beau,’ dat aan den passepied voorafgaat. Dit begin heeft groote overeenkomst met de hoofdmelodie der cantate voor vrouwen-stemmen *La damoiselle élue*, die Debussy te Rome heeft gecomponeerd. Ook de sonoriteit en het rubato der voortzetting in volle akkoorden (pianissimo)

doen aan Italië denken. In het hoofddeel (poco mosso blz. 15[5]) is de inspiratie minder rijk; dit valt te meer op, omdat deze melodie zeer volledig voorbereid wordt. Hoe wijder de deur wordt opengezet, des te meer verwacht men dat iemand van beteekenis naar binnen komt.

Wij vonden dus in de Suite bergamasque de aanduiding van Debussy's muzikale persoonlijkheid behalve in den echt Franschen zwier ook in de door hem geliefkoosde technische middelen, in de hem eigene rijke vindingskracht en specifieke gevoeligheid voor tooncombinaties die op 't eerste hooren bijna onaangenaam klinken, en toch spoedig blijken van een insinueerende bekoorlijkheid te zijn. Wanneer dit al te week mocht worden, voorziet Debussy daarin door een stoere aaneenschakeling van heele tonen.

Deze eigenschappen vinden wij in veel hooger mate in een opus dat tot Debussy's meesterwerken behoort, de suite *Pour le piano*. Zij omvat een prélude, een sarabande en een toccata, en sluit zich dus wat den uiterlijken vorm betreft bij Franck's beide suites aan, die uit ‘Prélude, aria et final’ en ‘Prélude, choral et fugue’ bestaan. In het hoofdmotief van Debussy's toccata worden we even aan Franck's tweede prélude herinnerd; maar dat kan toeval zijn en komt niet in aanmerking tegenover den sterken invloed dien Bach hier op Franck heeft uitgeoefend. In dit werk van Franck en in Debussy's eigen pianocomposities die voorafgingen (bijv. de passepied uit de Suite bergamasque), lag voor Debussy een historische noodzakelijkheid om naar nieuwe uitdrukkingsmiddelen om te zien. Hij vond die behalve in de reeds vroeger genoemde eigendommelijkheden, in een absoluut vrije stemvoering die wij vooral in de sarabande aantreffen, en in de aanwending van een toonladder die alleen uit heele tonen bestaat. Dit is geen nieuwigheid die Debussy zoo maar verzonnen heeft. Wij kunnen haar voorbereiding in de geschiedenis nagaan; zij wortelt in de zestiendeeeuwsche vocaalmuziek die op de oude kerktoonsoorten berust, en waarin allerlei heele toon-schreden voorkomen, die tijdens de ontwikkeling onzer moderne muziek gaandeweg door halve tonen zijn vervangen. Debussy is daarmee practisch bekend geworden door de uitvoeringen van oude muziek, die Charles Bordes, een der stichters der Scola cantorum,

met zijn *Chanteurs de St. Gervais* te Parijs gaf. Maar ook zoo wij niet wisten dat Debussy daar een der trouwste toehoorders was, zouden de drie liedjes van Charles van Orléans, die hij voor vier stemmen a-cappella heeft gecomponeerd, het ons bewijzen; zij herinneren levendig, niet het minst door de toonsoorten, aan de oude meerstemmige Chansons der Fransche renaissance, waarvan Henri Expert menig bundeltje opnieuw heeft doen drukken.

Het dubbel-korige Stabat Mater van Palestrina, dat Richard Wagner toen hij hofkapelmeester te Dresden was, voor zijn kerkzangers heeft bewerkt, begint met drie akkoorden die elk een heelen toon van elkaar afliggen. Ook in de moderne Nederlandsche kerkmuziek heeft dit interessante begin sporen achtergelaten,[1] maar niemand heeft zich van Palestrina's gedachte zoo consequent meester gemaakt als Liszt, die in het tweede slot zijner Dante-symphonie in de bas een toonladder heeft geschreven die alleen uit heele tonen bestaat. Op deze basstem bouwt Liszt echter louter groote drieklanken,[2] zoodat daarbij allerlei halve tonen te voorschijn komen. Wil men nl. aan de zestonige toonladder

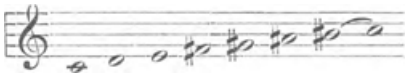

ook in de begeleiding geen enkelen halven toon voegen, dan krijgt men louter dissonante (overmatige) drieklanken:

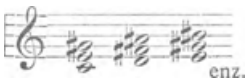

Bovendien is dan geen enkele eenigszins lenige tooncombinatie mogelijk, want als olie die de toonmachine smeert, dienen juist de halve tonen. Reeds Sweelinck's leermeester Zarlino zei, dat van hen al het goede in de muziek komt. Toch is Debussy voor de uiterste consequentie niet terug-

1) Men zie het opstel ‘Stabat Mater dolorosa’ in het tweede deel mijner Muzikale Fantasieën, Blz. 207.
2) Ik bedoel met groote en kleine drieklanken zulke met groote of met kleine terts, evenals men in 't Duitsch en Fransch eenvoudig dur en moll, majeur en mineur zegt. Ook bij de toonsoorten kan men eenvoudig c-groot, a-klein zeggen en het vanzelf sprekende ‘terts’ weglaten, evenals onze naburen het doen.

geschrikt en heeft hij ook samenklanken gebruikt, die alleen uit de zes genoemde heele tonen bestaan. Ja, hij heeft zich met dit oorspronkelijk zoo stroeve toon-materiaal dusdanig vertrouwd gemaakt, dat hij een heele compositie heeft kunnen schrijven, die alleen uit deze zes tonen bestaat: de *Voiles* in het eerste deel Préludes voor piano. Deze muziek klinkt wel zeer vreemd, maar wie zich zonder vooroordeel genoeg tijd gunt om eenigszins aan het nieuwe te wennen, zal er toch een zekere bekoring in vinden. Hier gelden de bekende regels uit Mallarmé's *Faune:*

> '.....le souffle artificiel
> de l'inspiration qui regagne le ciel.'

Het uitgangspunt is hier bij Debussy ontegenzeggelijk kunstmatig en het toonmateriaal zeer armelijk, want er zijn eigenlijk maar twee verschillende zestonige toonladders[1)], die op c en op cis beginnen; al de overige bijten elkaar in den staart. Toch heeft de aanwending die Debussy er van maakt (hij staat hierin niet alleen, ook Schönberg en Rebikow zijn op dezelfde gedachte gekomen), zeker artistieke waarde en zijn de *Voiles* een klein kunstwerk, hoewel hier voor een enkele maal de uitzondering tot regel is verheven.

In de prélude der suite *Pour le piano* zien wij nu Debussy zijn proeven met het nieuwe toonsysteem maken. Hieruit moet men echter niet afleiden, dat deze prélude een beginnerswerk is. De suite dateert van 1901 en is een volrijp, mooi en belangrijk piano-werk. Het inleidend hoofdthema is erop berekend hoofdzakelijk met overmatige drieklanken op te treden; dit is dus een soort ballon d'essai (blz. 4^1):

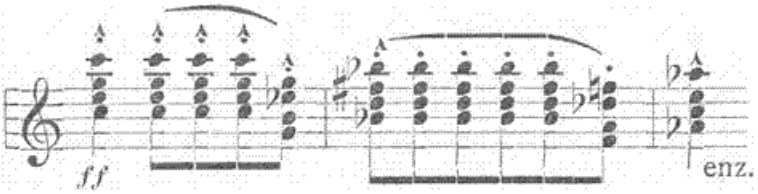

Spoedig daarop (blz. 4^5) hooren wij een zestonige scala door vier octafen *ff* beginnend en vlug afnemend tot *piano*. Later volgt een episode uitsluitend in zes heele tonen (blz. 6), waarin het volgende suggestieve motief voorkomt:

1) Om dezelfde reden waarom er maar drie verminderde sept-akkoorden zijn.

De moeilijkheid hier een passende begeleiding bij te vinden, wordt door een triller opgelost die 19 maten duurt. Aan het slot van dit praeludium stelt ons Debussy voor de vraag: het gewone of het nieuwe (zestonig) toon-systeem, wat verkiest gij? Aanvankelijk wisselen de beide toonladders in brilllante 32sten-passages met elkaar af, maar ten slotte behaalt de zestonige scala de zegepraal, zooals te verwachten was, en wordt deze driemaal achter elkaar gespeeld: van *pp* tot *ff* toenemend in de hoogste toonstreek. Merkwaardig is dat Debussy hier toch met een halven toon besluit; hij cadenceert dus nog, wat met heele tonen niet mogelijk is. Zarlino krijgt dus voorloopig nog gelijk; in de genoemde compositie *Voiles* is dit niet meer het geval. De zestonige gedeelten in dit praeludium zijn slechts bijzaak, maar zij zijn zeer gelukkig aangebracht. Zij brengen een interessante afwisseling eerst als korte episode in 't midden en dan als slot-aanhangsel. Debussy's prélude onderscheidt zich van dat van Franck daarin, dat het een echt voorspel en echt Fransch is. Franck's prélude dat door ‘Aria et Final’ gevolgd wordt, bestaat uit een lied met twee lyrische thema's en in 't midden een fuga-thema waaruit wel geen fuga groeit, maar dat toch als substantieele muzikale gedachte, waartegen ernstig gecontrapunteerd wordt, absoluut geen praeludeerend karakter bezit. Want hieronder verstaat men iets vrij bewegelijks, dat meer voorbereidt dan op zich zelf berust. Franck's prachtige tweede praeludium, het bekendste (met Choral en Fuga), herinnert in 't begin sterk aan Seb. Bach. Een en ander is aan Debussy natuurlijk niet ontgaan en toen hij Franck's driedeeligen suite-vorm als voorbeeld koos, was het met de duidelijke bedoeling iets zuiver nationaals te geven, d.w.z. kort en bondig en duidelijk te zijn, en vooral werkelijk te schrijven wat de titels der composities beloven. Dit is hem op meesterlijke wijze gelukt. Wie tot de duidelijkheid en doorzichtigheid der goede Fransche schrijvers steeds terugkeert als tot een bron van hoog artistiek genot, zal deze

suite zeker met groote vreugde spelen of hooren. Bovendien bezitten deze drie stukken een rijkdom aan echt muzikale gedachten, die in dezen overvloed alleen nog in Debussy's tweede meesterwerk, zijn strijkquartet, voorkomt. Even interessant als de gedachten zelf, is de wijze waarop Debussy ze rangschikt. Hij begint met het tweede mannelijke hoofdmotief dat, als krachtige inleiding van slechts 5 maten:

met een diminuendo naar de eigenlijke of eerste hoofdgedachte voert, een meer bescheiden, lang uitgesponnen basmelodie van arpeggio's, die niet symmetrisch wordt afgesloten, wat aan het préludeerend karakter afbreuk zou doen, maar na een stagnatie van gestadig afwisselende akkoorden als een beekje in 't zand verloopt (blz. 2^5) en op nieuw wordt ingezet. Hierna treedt dan het tweede thema definitief op (blz. 4^1) *fortissimo* met de overmatige drieklanken zooals het hierboven (blz. 493) is medegedeeld. Als middendeel volgt een kleine doorvoering van het tweede thema (blz. 5), waaraan zich de reeds genoemde zestonige episode (blz. 6) aansluit. Ook hier blijft Debussy aan den da capo-vorm getrouw; na de herhaling (blz. 7^3) komt nog een nieuwe zestonige episode, waarin het tweede thema uitklinkt (blz. 10^{1-3}); dan brengt een groote climax die van *ppp* tot *forte* aanzwellend, de handen van de beide uiteinden der piano naar het midden voert, op natuurlijke wijze het slot in den vorm eener ‘cadence’, zooals wij die uit de voor virtuozen geschreven instrumentaal-concerten kennen.

Het volgende nummer der suite is een sarabande, zwanger van onuitsprekelijke droefheid. Het is of Debussy hier vooruitziend reeds de treurmuziek heeft geschreven, die zijn land nu in de hoogste beproeving niet ontberen kan. De droefheid der eenvoudige melodie krijgt een heroiek karakter door de begeleiding in hard-dissoneerende septiem-akkoorden

in evenwijdige beweging, die ten slotte trots hunne stugheid toch ontroeren:

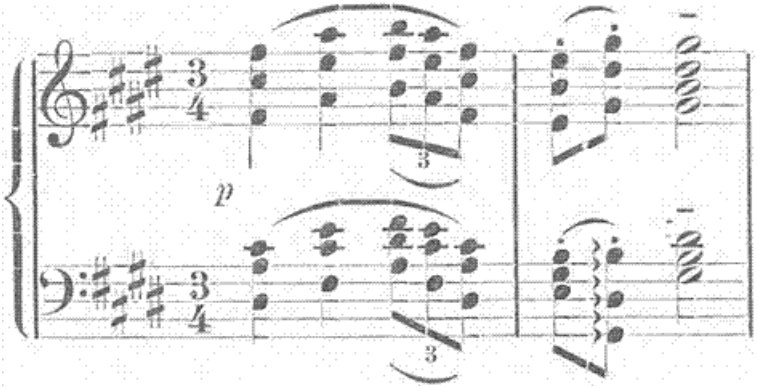

In het middendeel (deze sarabande bezit een klassiek doorzichtigen vorm) komt de marcia funebre ontwijfelbaar voor den dag door de stompe dissonanten *pianissimo*, in het lage toongebied:

De droefheid tracht zich een uitweg te banen in een aaneenschakeling van septiem-akkoorden, nog harder dissoneerend dan voorheen (blz. 13^{3-4}); als een vlaag van diepen weemoed sterft deze melodie weg en plotseling treedt *forte* de aanvangsmelodie op zonder eenigen wanklank, alleen vergezeld van consonante drieklanken (blz. 13^{5}): met deze troostbrengende apotheose der heldhaftigheid begint de herhaling die slechts schijnbaar is, want spoedig brengt de onuitputtelijke toondichter nog een nieuwe melodie (blz. 14^{2}) die in kracht toenemend naar den nazin der aanvangsmelodie voert. Deze melodie krijgt nu een nieuwe voortzetting, waarin het klinkt als een ideëele krijgstrompet die alle zielekrachten oproept, opdat men niet te gronde ga:

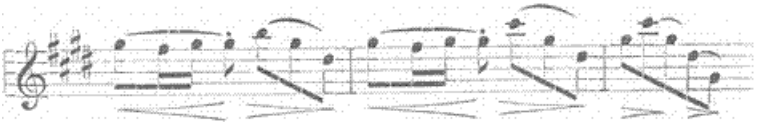

Het stuk eindigt onder harp- of klokkentonen, ppp uitklinkend. Door deze sarabande alleen reeds staat Debussy naast de grootste meesters van onzen tijd.

De suite eindigt met een toccata; onder deze zeer oude benaming geeft Debussy iets zeer moderns. Met *toccata* bedoelde men in de zestiende eeuw gelijk de naam aanduidt (toccate un po': speel eens even), een vlug voorbijgaand toonstuk dat onder afwisseling van accoorden en vrije passages nergens vasten voet krijgt, en in Venetië waarschijnlijk als voorspel op het eerste gezang der muzikale mis voorbereidde. Voor de kleinere godsdienstoefening had men de zoogenaamde *intonatie*, een heel korte toccata die den priester om zoo te zeggen den toon aangaf, waarmee hij beginnen moest. Bij beide, toccata en intonatie, is altijd de toonsoort waarin ze staat er boven gedrukt, omdat deze dezelfde moest zijn als de toonsoort der muzikale mis die zij inleidden. Imitaties en fuga's zijn als te substantieel voor deze soort compositie buitengesloten, althans in Italië; in Spanje, waar men haar *tiento* noemde, niet. Sweelinck schrijft in zijn bekende elf toccata's die bijzonder geschikt zijn voor een eerste kennismaking met zijn instrumentale muziek, daar zij minder lang zijn en meer afwisseling bieden dan de fuga's, - in zijn toccata's schrijft Sweelinck bijna altijd eenige imitaties en zelfs fugato's (slechts in drie toccata's onthoudt hij er zich van) en dit deed Seb. Bach hem na in de prachtige inleiding der zesde partita voor piano, die eigenlijk een fuga met vrij voor- en na-spel is. Deze ontwikkeling der toccata, waardoor zij het oude ricercare (de latere fuga) nader kwam, lag voor de hand, toen de toccata niet meer een opgeschreven improvisatie was, maar een zelfstandige compositie werd voor de protestantsche kerk of voor de piano.

Debussy heeft zich echter aan de oude beteekenis der toccata gehouden en op meesterlijke wijze het vraagstuk opgelost een stuk te schrijven, dat geheel het karakter heeft van een vlug op het papier geworpen improvisatie, en toch den hoorder boeit van het begin tot het einde. Het vlotte dezer compositie wordt door het vloeiende der gedachte zelf bereikt en niet door een rhapsodische aaneenschakeling der motieven of door een improviseerend begin op de wijze van een praeludium. Integendeel, de vorm is zoo afgesloten

mogelijk: driedeelig, het derde deel de gevarieerde herhaling van het eerste, en als middendeel een rustiger contrasteerend gedeelte van hooge schoonheid (blz. 18^5-21^4), waarin de volgende energieke melodie (blz. 20^{4-5}) voorkomt, die ook kort voor het slot (blz. 27^3) optreedt:

Verder volgt dan een bewerking van het hoofdmotief:

die door haar doorvoerend en vervormend karakter aan het bekende procédé der klassieke symphonie en sonate doet denken (blz. 21^5 tot 24^4).

Aan het eind van het middendeel treedt voor het eerst een kort, maar zeer suggestief motief op (blz. 23^4):

dat met bijzonder relief verschillende malen wordt herhaald en zoo de plaats van een secondaire hoofdgedachte inneemt, die ook aan de coda haar schitterend karakter verleent en het stuk afsluit in triomphale akkoorden van cis-groot, die op mijn oude Pleyel klinken als een plechtige sonnerie van bazuinen en trompetten. Een merkwaardigheid wil ik nog vermelden: de onder het akkoord geplaatste dissoneerende bastoon dien wij aan het begin der Suite bergamasque reeds aantroffen, komt hier veel stoutmoediger voor en is van prachtige uitwerking (blz. 17^1):

Het karakteristiek-vlotte dezer compositie ligt in de volkomen spontaneïteit waarmee in een onafgebroken beweging van zestienden de muzikale gedachten in lange crescendi, machtige fortissimi en dan plotseling pianissimo op elkaar volgen. Toch is hierdoor geenszins een perpetuum mobile ontstaan; voor de noodige tegenstelling is in het midden der compositie gezorgd door de boven meegedeelde (blz. 498 eerste muziek-citaat) imposante melodie met begeleiding in contraire rhythmen, die de bewegelijkheid der bas op den achtergrond dringt (blz. 20^{4-5} en 21), en dan door de beide oasen van het edelmoedig noon-akkoord (blz. $22^{1 \text{ en } 3}$), die de beweging zoo niet reëel, dan toch virtueel onderbreken. Uit dit oogpunt der bewegelijkheid als vormend principe begrijpt men nu ook, waarom de slotakkoorden zoo geweldig moeten zijn: *le double plus lent* en *fff*. Zij vormen het afsluitende tegenwicht tegen het geheele stuk dat voorafging; de beweging verloopt niet als een beekje in het zand, maar zij stort zich als een krachtige stroom in de wijde, zonbestraalde zee.

J.C. HOL.

(*Slot volgt*).

Goud, geld en waarde.

De Goudvrees.

Juist 40 jaar geleden schreef de Weensche geoloog Suess eene verhandeling, die hij: Die Zukunft des Goldes noemde, en waarin hij betoogde, dat exploitatie van goudmijnen geen toekomst kon hebben; dat de productie van het goud dus beperkt zou blijven tot de goudwasscherij, en voortdurend en in sterke mate zou afnemen.

Suess' voorspelling is niet uitgekomen; geen twintig jaar later was de Transvaalsche goudrijkdom ontdekt; men leerde uit het kwarts het goud losmaken langs zoodanigen weg, dat het vinden van ¼ ons goud per ton den arbeid nog loonde; deze technische vooruitgang deed de goudproductie der mijnen stijgen tot een veelvoud van de vroegere opbrengst; en de alluviale goudvindplaatsen raakten op den achtergrond. Zoo steeg de goudproductie van £ 47½ millioen in 1897 tot £ 94 millioen in 1916; waarvan £ 38½ millioen voor rekening der Transvaal komt; bijna eene verdubbeling dus in 20 jaar, grootendeels te danken aan de Transvaalsche mijnen.

Door den oorlog is de productie iets gedaald, toch is zij in 1916 nog ongeveer £ 1½ millioen boven die van 1913 geweest.

Men schatte op het eind van 1916 den geheelen voor geld-doeleinden gebruikten goudvoorraad der wereld op ongeveer £ 2 millioen. De jaarlijksche goudproductie bedraagt ongeveer 5% daarvan; naar schatting gaat echter een ⅓

tot ¼ over in den industrieelen goudvoorraad. De monetaire goudvoorraad groeit dus jaarlijks met ongeveer 4% aan, terwijl in denzelfden tijd, naar men schat, slechts 0.4 duizendste door afslijten verloren gaat. Deze cijfers maken natuurlijk geen aanspraak op nauwkeurigheid; ze dienen slechts om een globalen indruk te geven.

Zoo is de vrees, dat wij te weinig goud zouden hebben, omgeslagen in het tegendeel. Men begon zich af te vragen of de sterke prijsstijging, die in de laatste tientallen jaren waargenomen, en een ongunstig sociaal verschijnsel geacht werd, aan de groote goudproductie te wijten zou zijn. En die vrees is hier te lande tijdens den oorlog in een acuut stadium gekomen door de sterke opeenhooping van goud binnen onze grenzen. De goudvoorraad der Nederlandsche Bank toch is zóó sterk aangegroeid, gestadig van week tot week en van maand tot maand, men kan nu zelfs zeggen van jaar tot jaar, dat hij thans (Januari 1918) bijna 700 millioen gulden bedraagt, tegen in normalen tijd (Juli 1914) ruim 162 millioen gulden. Die goudvoorraad begint het publiek te beangstigen; het gaat, zoo meent men, op de fabel van Midas gelijken. Wij lijden gebrek aan alles, levensmiddelen zoowel als grondstoffen, industrie- zoowel als landbouwproducten en in plaats daarvan krijgen wij goud, steeds meer goud, waar wij niets mee kunnen doen, dat in de kelders der Bank verdwijnt en nutteloos schijnt. Er is iets geheimzinnigs in dat opeenhoopen van goud tegen onzen wil, dat benauwt. En het is niet onaardig, dat de Utrechtsche hoogleeraar, prof. Verrijn Stuart, juist 40 jaar na het verschijnen van Suess' geschrift, eene verhandeling het licht heeft doen zien, die hij eveneens De toekomst van het Goud heeft betiteld; maar waarvan de inhoud ongeveer lijnrecht tegenovergesteld is aan het geschrift van Suess. Deze meende dat het goud uiterst schaarsch en kostbaar zou worden; prof. Stuart meent, dat het een groot deel van zijn waarde verliezen zal, en niet alleen door de toeneming der productie, maar ook doordat men het zal afschaffen als ruilmiddel.

Wanneer men dit probleem onder de oogen wil zien, is het wenschelijk een korte theoretische uiteenzetting te doen voorafgaan over het begrip: waarde van goud; en den invloed daarvan op de prijzen.

Theorie en Praktijk.

Men heeft sedert den wereldoorlog veel kwaad gesproken van de economische theorie: zij zou overal te kort zijn geschoten, zichzelf geheel hebben te herzien. Het is trouwens gebruikelijk, dat men praktijk en theorie tegenover elkaar stelt, en de laatste als vrijwel waardeloos voorstelt.

Ten onrechte. Men zou de economische theorie de logica der maatschappelijke welvaartsverschijnselen kunnen noemen. Praktijk zonder theorie, d.w.z. zonder gevolgtrekkingen van het eene feit tot het andere, is ondenkbaar. De practicus theoretiseert vrijwel bij ieder zijner handelingen; het is alleen maar de vraag of hij goed of verkeert theoretiseert, logische of onlogische gevolgtrekkingen maakt. De minachting voor de theorie, die men veelal in kringen van mannen der praktijk ten toon spreidt, is dan ook te betreuren en gevolg van misverstand, want de theorie zal zich nimmer aanmatigen de plaats der praktijk in te nemen. De maatschappelijke welvaartsverschijnselen zijn echter uiterst gecompliceerd; het is de taak der theorie den draad te zoeken in het kluwen der in elkaar verwarde economische factoren, door het vinden van vaste wetten van oorzaak en gevolg; de praktijk, aan welke de feiten bekend zijn, heeft met behulp dier wetten hare welvaartspolitiek te bepalen. Zonder de theoretische wetenschap, welke ten slotte niets anders is dan verdiepte logische redeneering, zal de praktijk in alle moeilijke gevallen falen, verkeerde gevoltrekkingen maken. Voor de oplossing toch van economische vraagstukken is eene deductieve, d.w.z. r e d e n e e r i n g s - g e w i j z e argumentatie de eenig mogelijke, eene inductieve, d.w.z. zich o p d e e r v a r i n g b a s e e r e n d e, nimmer voldoende; immers, deze laatste is slechts mogelijk op die gebieden van wetenschap, waar men door proefnemingen de ervaring kan controleeren, de veroorzakende factoren kan isoleeren, en hunne afzonderlijke werking nagaan; dit nu is op het gebied der economie niet mogelijk, men kan de maatschappij niet stilzetten en één causale reeks door laten loopen.

Men kan alleen redeneeringsgewijs een economisch betoog opstellen; dat heeft twee zeer groote bezwaren: het eerste, dat het gebied der economische wetenschap zeer beperkt

moet blijven; zij kan niet, van feit op feit voortwerkend, steeds verdere veroveringen maken; en het tweede bezwaar is dit, dat fouten in de redeneering op dit gebied buitengewoon fataal zijn, omdat zij niet door de ervaring gecontroleerd worden; kleine slordigheden in de uitdrukking kunnen aanleiding geven tot misverstanden, die het uitgangspunt van misleidende theoriën worden.

Dergelijke foutieve theorieën zijn er dan ook te allen tijde geweest en te allen tijde bestreden. Maar dat de oorlog het geheele gebouw der theoretische economie zou hebben ondermijnd, zooals hier en daar beweerd wordt, is onjuist, moet onjuist zijn. Wie zoo schrijven, missen het inzicht in het wezen der theorie. De oorlog heeft het feitenmateriaal gewijzigd, de probleemstellingen gecompliceerder gemaakt, mede doordat de vrije werking der menschelijke belangzucht thans overal doorkruist wordt door ingrijpen van overheidswege. Maar de wetten zijn dezelfde gebleven, hun taak is des te gewichtiger geworden, zij hebben in dieper doolhof den weg te wijzen.

Geen onderdeel is daarbij tijdens den oorlog meer op den voorgrond getreden dan de geld-theorie, waarvoor door een wonderlijk toeval de belangstelling hier te lande onmiddellijk van den oorlog juist in hooge mate was opgewekt door een zeer belangrijk en tot denken opwekkend proefschrift van Mr. Fryda, dat geen gering aandeel heeft gehad aan het bepalen van de richting, waarin het geldtheoretisch denken hier in de laatste jaren gegaan is.

Ontleent het geld zijn waarde aan het goud of omgekeerd, het goud aan het geld; stijgen de prijzen omdat er veel geld is, of, omgekeerd, is er veel geld noodig omdat de prijzen stijgen; heeft het geld waarde omdat wij het in ruil voor een goed van die waarde aannemen, of omgekeerd, nemen wij het aan omdat het waarde heeft; ziedaar eenige problemen, die men zich gesteld ziet, en die alleen op te lossen zijn langs den weg der zuivere redeneering, waarop alleen de theorie een antwoord geeft.

Waarde en ruilwaarde.

De wetenschap heeft lang geworsteld met het waarde-

probleem. Hoe is het mogelijk, zoo vroeg men zich af, dat stoffen, die van zoo groote waarde voor de menschheid zijn als water b.v., geheel zonder ‘waarde’ zijn, niets kosten. Men meende dat waarde bepaald werd door den arbeid en de kosten, die aan een zaak besteed waren, en men zag dat zaken ver beneden den kostprijs verkocht moesten worden. Men wist het juiste verband niet te vinden tusschen subjectieve waarde, de beteekenis van een goed voor een bepaald persoon, en ruilwaarde, den prijs, de hoeveelheid van andere goederen, die dat goed in de maatschappij bedingt.

Waarde is geen objectief begrip, geen eigenschap, geen natuurverschijnsel, maar eene weerspiegeling van menschelijke opvattingen. Een goed heeft waarde voor mij, naarmate ik meen, dat het in mijne behoeften voorzien kan. Wij leven intusschen niet als Robinson Crusoe's, maar in een maatschappij van ruilverkeer; een zoo uitgebreid en fijn geraderd ruilverkeer, dat het de heele aarde maakt tot één groote markt, waarop ieder goederen of vroeger verkregen rechten op goederen (geld) werpt, om in ruil daarvoor te ontvangen, wat hij voor eigen behoeften noodig heeft. Uit de hoeveelheid goederen nu, die op die markt aanwezig zijn, en de behoefte die er aan de verschillende goederen bestaat, volgt direct de voet, waarop zij tegen elkaar geruild zullen worden. Een goed zal op gunstiger voet geruild worden, een eenheid ervan zal meer eenheden van een ander goed bedingen, naarmate de voorraad er van geringer, en de behoefte er aan grooter is. Met voorraad en behoefte wisselt dus de waarde.

Op deze wijze heeft de theorie het verband tusschen ruilwaarde en besteedde arbeid en kosten, tusschen subjectieve waarde en ruilwaarde verklaard.

Ruilwaarde wordt geenszins bepaald door de hoeveelheid kosten en arbeid die besteed zijn, maar is integendeel het motief, waarom men die besteedt.

De ruilwaarde van een zaak is schijnbaar onafhankelijk van de waarde, die ze voor ieder persoonlijk heeft, maar is inderdaad het resultaat van de subjectieve waardeschattingen van millioenen menschen over duizenden goederen; ruilwaarde is de sociale ontwikkeling der subjectieve waarde tot een algemeene relativiteit. Ruilwaarde drukt dus niet

één verhouding, maar duizenden verhoudingen uit, de verhouding van de waarde van één goed tot alle andere; terwijl de subjectieve oorsprong ervan ten gevolge heeft, dat wijzigingen in die verhoudingen nooit gelijkmatig plaats vinden. Iedere waardewisseling toch brengt verandering in de wijze waarop verschillende menschen hun inkomen besteden. Wanneer het leer duur wordt zal de één bezuinigen op zijn schoenen, maar de ander op zijn brood. Dan zal brood iets goedkooper worden, dit zal weer andere veranderingen in veler uitgaven tengevolge hebben, en zoo voort.

Tot de goederen, die aldus in een voortdurend wisselende waardeverhouding tot elkaar staan, behoort ook het goud.

Prijs en gouden standaard.

Ruilwaarde wordt uitgedrukt in den prijs. Het zuiverste zou de ruilwaarde der verschillende goederen aan den dag treden in één objectieve éénheid, zooals men lengte in meters, warmte in graden uitdrukt. Een dergelijke eenheid is echter voor waardemeting niet te vinden, omdat waarde een psychischen factor inhoudt, en wij geen maat voor psychische grootheden hebben. De behoeften, die wij voelen en waarin de verschillende goederen voorzien, kunnen wij met geen cijfers benaderen.

Men heeft zich dus moeten behelpen, en men is het goed, dat men als ruilmiddel bezigde, tevens als waardemeter der andere goederen gaan gebruiken; men drukt ruilwaarde uit in eene vergelijking tusschen de waarde van het goed en het ruilmiddel.

Dit was een natuurlijk verloop: de stof, waarin men, om den goederenruil tot stand te brengen, tijdelijk alle waren omzette, drukte van zelf de waardevergelijking uit. Zoo werden aanvankelijk alle metalen ruilmiddelen naast elkaar als waardemeter gebezigd, goud en zilver, maar ook koper en brons. Dat gaf echter verwarring. Men kon de verschillende onderdeelen van het geldwezen nooit in een vaste waardeverhouding handhaven, daar de verschillende metalen, welke die onderdeelen vormden, onderling in waarde schommelden. De wereldhandel had behoefte aan één vasten waardemeter, liefst voor de heele wereld. Zoo behield men

in het grootste deel der beschaafde wereld het goud alleen als waardemeter of s t a n d a a r d en degradeerde al het andere geld tot representatief van het goud. D.w.z., daar de staat voor het geldwezen zorgt, en in zijn rechtsorde alleen het van zijnentwege gemunte geld als algemeen betaalmiddel erkent, werd het goud tot standaardmetaal gemaakt, doordat men een ieder het recht toestond gouden munt te doen aanmaken. Door dien maatregel kan de waarde der gouden munt nooit meer afwijken van de waarde der hoeveelheid goud die zij inhoudt, dan de zeer geringe muntkosten bedragen.

Ander geld echter wordt alleen vanwege den staat aangemunt; de waarde van het metaal is daarbij onverschillig, het is te beschouwen als een door den staat onder zijne verantwoordelijkheid uitgegeven bon, voor de waarde van een bepaalde hoeveelheid goud, even goed als het papiergeld dat is.

Onder den gouden standaard drukt de prijs dus uit: de waardeverhouding tusschen een goed en een bepaalde hoeveelheid goud.

Daar nu echter goud zelf een goed is kan een wijziging in die verhouding - dus: in den prijs -, van twee zijden beginnen: door wijziging in de behoefte en den voorraad zoowel van het goed, als van het goud; toeneming of vermindering van goudproductie, grootere of verminderde vraag naar gouden voorwerpen en goudgeld hebben dus invloed op de prijzen.

Dien laatsten factor moeten wij iets nader analyseeren. De vraag naar goudgeld vermindert door het veranderen van betalingsgewoonten, het vervangen van geld door chèqueen giroverkeer; maar vooral door het scheppen van papiergeld. Zoo heeft de hoeveelheid papiergeld, die in omloop is, invloed op de waarde van het goud. Wanneer men nu echter zegt, dat het goud zijn waarde ontleent aan het geld, draait men de zaak om, of liever, drukt men zich onzuiver uit; het goud dankt zijn waarde mee aan het feit, dat het geldfuncties kan vervullen, als ruilmiddel kan dienen; de waarde echter van het representatieve geld, van de geldeenheid, wordt uitgedrukt door het goud; de geldeenheid is immers slechts eene benaming.

Dit is de beantwoording van eene der vragen, die wij

boven gesteld hebben; ook de andere problemen laten zich aan de hand der waardetheorie gereedelijk oplossen. Het kan nooit waar zijn, dat er veel geld noodig is omdat de prijzen stijgen, en de geldvoorraad dus een gevolg der prijzen is: immers de prijzen zijn het directe r e s u l t a a t van goederen- en geldvoorraad en behoefte. De geldvoorraad is dus de oorzaak, nimmer het gevolg der prijzen. Vermeerderde men den geldvoorraad om de hooge prijzen, dan zouden de prijzen nog meer stijgen. Men zegt niets, door te beweren dat goud waarde heeft omdat wij het in ruil voor een goed van die waarde aannemen; immers de waarde, waarvoor wij het aannemen, moet juist verklaard worden. En die wordt verklaard, bij goud juist gelijk bij alle andere goederen, door de behoefte en de hoeveelheid.

Het is de bijzondere positie van het goud, dat eenerzijds een goed is als andere goederen, anderzijds als ruilmiddel, als tijdelijk vervanger van alle andere goederen, tegenover die goederen staat, die tot al deze vragen en misverstanden aanleiding geeft. Maar er is nog een andere moeielijkheid.

Depreciatie van het goud?

De ruilwaarde, kortheidshalve: waarde, van alle goederen drukt men uit in den prijs, hoe zal men echter de ruilwaarde van het goud uitdrukken, dat zelf als waardemeter gebruikt wordt? De waarde van goud vindt zijn uitdrukking alleen in het geheele prijsniveau, de prijzen van alle goederen.

Nu zijn tijdens den oorlog alle goederen sterk in prijs gestegen, en strijdt men over de vraag, of goud in waarde gedaald, dan wel goederen in waarde gestegen zijn. Houdt men echter in het oog, dat waarde slechts een v e r h o u d i n g uitdrukt, dan is duidelijk, dat die strijd om een schaduw gaat. Men beweert, dat de wijziging der verhouding ‘alleen aan de goederen ligt,’ maar maakt zich niet klaar wat men daarmee bedoelt. Bedoelt men, dat de in de wereld aanwezige hoeveelheid goud dezelfde blijft? Maar die is sedert vele eeuwen gestadig, in de laatste jaren snel toegenomen. Bedoelt men dan, dat de hoeveelheid goud ‘normaal’ toeneemt? Dan past de wedervraag, wat men bedoelt, met een ‘normale’ toename. En zoo men daarop antwoordt:

eene toename in dezelfde verhouding als de goederenvoorziening, dan blijft als laatste inconsequentie, dat men de goederenvoorziening als basis neemt, de goudvoorziening niet; terwijl men anderzijds ook weer aannam, dat de goederenvoorziening niet 'normaal' was. Dan duikt aan die zijde de vraag weer op, wat dan een 'normale' goederenvoorziening is.....

Het blijkt dunkt mij, dat het beter is, de geheele uitdrukking te laten vallen, en alleen zich af te vragen, uit welke elementen de oorzaak der huidige prijsstijging is samengesteld; in hoeverre die alleen voor ons land of ook voor het buitenland in aanmerking komen; en welke symptomen er zijn om voor de toekomst een prognose van verdere prijsstijging te maken. Want op de prijsstijging komt het tenslotte aan, daarover verontrust men zich hier en elders uit sociale motieven; en hier in het bijzonder om onzen grooten goudvoorraad.

De goudvoorraad en de inflatie hier te lande.

Wij zullen ons nu een oogenblik tot de verhoudingen hier te lande bepalen.

Men maakt zich hier ongerust over den goudvoorraad, die in normale tijden ruim 162 millioen groot was en thans bijna 700 millioen bedraagt: wat den geldsomloop in Nederland heeft doen stijgen in hetzelfde tijdvak van ruim 310 millioen op bijna 884 millioen. Men vraagt zich af, of wij niet beter deden producten in te voeren dan goud; of de groote goudvoorraad niet oorzaak is van de hooge prijzen; hoe wij het goud weer kwijt zullen raken; of wij er niet mee zullen blijven zitten, als een winkelier met gedemodeerde goederen; althans het slechts kwijt zullen raken met groot verlies, d.w.z. tegen veel minder goederen, dan waarvoor wij het oorspronkelijk ontvingen; en of wij dus niet weigeren moeten verder goud te ontvangen.

In normale omstandigheden is het bij een geregeld geldwezen niet mogelijk, dat voortdurend een stroom goud van het eene land naar het andere vloeit. Dit is een direct uitvloeisel van de straks besproken waardetheorie. Zoodra

goud in een land overvloedig wordt, den geldvoorraad bovenmatig vergroot, daalt het in waarde in verhouding tot de goederen. Het evenwicht in de bevrediging der verschillende behoeften is verstoord, er is een belang ontstaan ruilmiddel uit te voeren; en wel van goud, want andere ruilmiddelen zijn alleen geldig binnen de landsgrenzen.

Praktisch gaat dat aldus: een verlaging van de waarde van het goud beduidt: een prijsstijging. Door die prijsstijging wordt het voordeelig meer naar het dure land te exporteeren; immers men wint op den export meer dan te voren; ter betaling der meerdere waren moet nu weer goud naar het buitenland gezonden worden, en dit houdt zoolang aan tot het evenwicht der prijzen hersteld is. Men kan den goudvoorraad der wereld beschouwen als een vocht in communiceerende vaten: het vloeit vanzelf af uit het eene vat in het andere zoodra het op ééne plaats hooger komt te staan dan op eene andere.

Thans is èn het geheele op het eigenbelang berustende mechanisme der productie verbroken èn het geldstelsel der oorlogvoerende staten deerlijk in de war.

Groote rijken zijn bezig hun voorraden en rijkdommen in rook te doen opgaan, produceeren veel minder dan zij verbruiken en moeten dus voortdurend meer goederen invoeren dan zij kunnen uitvoeren; terwijl zij tevens op reusachtige schaal papiergeld fabriceeren, en daardoor steeds in nieuw ruilmiddel voorzìen. Beide oorzaken moeten een sterken stroom van goud hier heen doen afvloeien, die maar ten deele kan worden tegen gehouden, aan gene zijde door een goud-uitvoer-verbod en het sluiten van credieten, aan deze zijde door een gecentraliseerde in- en uitvoerpolitiek.

Stelt men dus de vraag, of het niet voordeeliger voor ons zou zijn, levensmiddelen en grondstoffen inplaats van goud te ontvangen, dan kan daaromtrent niet de minste twijfel bestaan. Maar het is noodeloos die vraag te stellen, want de goederen die wij wenschen zijn voorshands niet te krijgen; de productie schiet te kort. Zoo moeten wij er ons voorloopig mee tevreden stellen den goudvoorraad als reserve te bewaren tot betere tijden aanbreken.

Veroorzaakt echter deze goudvoorraad wat men hoort betitelen als ‘een inflatie’, zou de groote prijsstijging aan

den overmatigen geldsomloop te wijten zijn? Ziedaar een belangrijke vraag. Eén opmerking ga vooraf ter voorkoming van misverstand. Onze geldsomloop bestaat behalve uit reken- en pasmunt vrijwel geheel uit papier. Toch wijt men terecht den geldovervloed aan het goud, en niet aan groote papieruitgifte. Immers, het getal bankbilletten, dat zoogenaamd ongedekt in het verkeer is, d.w.z. waarvoor het volle bedrag niet aan goud bij de Bank aanwezig is, is niet veel grooter dan in 1914. Het overgroote deel is dus slechts te beschouwen als een reçu voor goud. Men wisselde het goud bij de Bank in tegen billetten; de beweegreden is duidelijk: om het als g e l d in het binnenlandsch verkeer te kunnen gebruiken, had men het anders eerst moeten laten munten.

Gaan wij thans tot beantwoording der gestelde vraag over, dan kan er o.i. geen oogenblik twijfel bestaan, of een zoo overmatige geldvoorraad moet e e n prijsstijging veroorzaken, wanneer er geen even sterke tegenwerkende factoren aanwezig zijn; en dat op grond van de boven uiteengezette waardeleer. Even stellig echter moet ontkend worden dat de geldvoorraad alleen oorzaak zou zijn van d e prijsstijging: immers de goederenvoorziening laat alles te wenschen over: gebrek aan grondstoffen, hooge vrachten, vernietiging op groote schaal en tekort aan arbeidskrachten alom, veroorzaken een zich steeds scherper voelbaar makende schaarschte aan goederen, die op zichzelf een sterke prijsstijging voldoende verklaart.

B e i d e f e i t e n m o e t e n d u s n a a s t e l k a a r a a n g e n o m e n w o r d e n a l s o o r z a k e n d e r p r i j s s t i j g i n g : è n d e g e l d o v e r v l o e d è n d e g o e d e r e n s c h a a r s c h t e .

Men voert hiertegen tweeërlei aan: in de eerste plaats, dat de prijzen niet gelijkmatig gestegen zijn, maar het eene artikel veel scherper stijging vertoont dan het andere; en in de tweede plaats: dat er een tegenwerkende factor zou zijn, dat n.l. al het overvloedige geld opgepot zou zijn, aan het verkeer onttrokken, en dus geen invloed zou kunnen uitoefenen.

Het eerste argument bewijst niets, om twee verschillende redenen: in de eerste plaats omdat de goudvoorraad niet alleen en zeker ook niet in de sterkste mate, oorzaak is der prijsstijging: wanneer die prijsstijging voor verschillende

goederen b.v. a + 1, a + 2, a + 3 enz. bedraagt, waarom zou het dan onmogelijk zijn, dat het element *a* het aandeel van den geldvoorraad voorstelt, en het overige op rekening van andere oorzaken komt?

En in de tweede plaats, omdat ook een groote geldvoorraad alleen nimmer een gelijkmatige prijsstijging zal veroorzaken. Hier is van toepassing wat wij boven schreven over den invloed van de subjectieve waardeschattingen op de ruilwaarde. Wanneer de hoeveelheid van één bepaald goed vermeerderd wordt, dan neemt de ruilwaarde daarvan nooit in gelijke mate tegenover alle andere goederen af, omdat de vermeerdering op een bepaald punt, bij een zekere categorie van menschen inzet, voor dezen aanleiding wordt hun inkomen anders te besteden, met het gevolg dat ingewerkt wordt op vraag en aanbod van allerlei zaken en tal van waardeverhoudingen gewijzigd worden.

Zoo is het ook met het goud, waaruit volgt, dat eene inflatie de verschillende prijzen nimmer op gelijkmatige wijze zal beïnvloeden.

Zegt het eerste argument dus niets, het tweede kan bezwaarlijk juist zijn: het is niet aan te nemen, dat de ongeveer 550 millioen gulden die thans in Nederland meer in omloop zijn, alle renteloos zouden liggen, dat niet een groot deel op korten termijn zou zijn uitgeleend. En dat dit laatste inderdaad wèl het geval is, daarop wijst de rentestand van geld op korten termijn; disconto en prolongatierente. Er is toch nu reeds een zeer groot tekort aan productiemiddelen in iederen vorm, kortweg gezegd: kapitaal; er is kapitaal vernietigd op groote schaal. Rente is als het ware de huur van kapitaal; zijn er weinig woningen dan stijgt de huur; juist zoo met de kapitaalrente, is er weinig kapitaal dan stijgt de rente. Terwijl dan ook ieder een sterke kapitaalrentestijging na den oorlog voorspelt, en men dit reeds verwezenlijkt ziet bij obligatieleeningen, is de rente voor g e l d deels buitengewoon laag geweest, deels althans veel lager dan men in verband met de kapitaalsvernietiging verwachten zou. Geld is, in verhouding tot kapitaal, g o e d k o o p, dat wijst er op, dat niet alleen de g e l d v o o r r a a d, maar ook de g e l d o m l o o p ruim is in verhouding tot den goederenomloop.

Ware het niet zoo, ware al het overtollige geld opgepot,

dan zou dit den toestand inplaats van beter, bedenkelijker maken. Immers, eens moet het opgepotte geld weer voor den dag komen, en wij zouden dan een des te grootere prijsstijging nog te wachten hebben.

Moet Nederland op grond van inflatie goud weigeren?

Zonder twijfel werkt dus het toevloeien van goud de prijsstijging hier te lande in de hand. Sociaal is een sterke prijsstijging, die geen gevolg is van gunstige productievoorwaarden, een ongunstig verschijnsel, dat zal wel geen nadere toelichting behoeven.

Dus - deze conclusie werd van verschillende zijden getrokken - zou het raadzaam zijn, zoo de Nederlandsche Bank goud weigerde, om verdere prijsstijging te voorkomen. Dit vereischt een nadere toelichting.

Het Nederlandsche geldverkeer is gebaseerd op den gouden standaard. Theoretisch staat het een ieder vrij goud aan te laten munten. Oogenschijnlijk zou dus een dergelijke handelwijze van de Nederlandsche Bank niet veel uitrichten. Praktisch staat het er echter anders mee; feitelijk kan den particulier steeds belet worden aan te munten, doordat de aanmuntingen van den Staat en de Bank voorgaan. Maar in de plaats van de vrije aanmunting van den particulier is de politiek der Nederlandsche Bank het middel geworden, waardoor de gouden standaard gehandhaafd blijft; zij toch geeft een nog iets hooger bedrag aan bankpapier tegen goud af dan door aanmunting zou worden verkregen, terwijl daarbij het renteverlies, door den tijd dien het aanmunten vordert, verdwijnt. Doet de Bank dat nu echter niet meer, dan staat het niet langer in de macht van den particulier zijn goud in geld, d.i. wettig betaalmiddel om te zetten, de g e l d v o o r r a a d wordt dan door den g o u d a a n v o e r niet vermeerderd.

Men weet, dat de Nederlandsche Bank tot nu toe aan de raadgevingen om goud te weigeren geen gehoor heeft gegeven, m.i. terecht.

Allereerst: de prijsstijging is zeker voor het grootste deel aan de goederenschaarschte te wijten, het middel zou dus

niet merkbaar baten. Het zou ook weinig billijk zijn en allicht erger dan de kwaal. Immers, het zou beteekenen, dat men een deel der burgers verstak van het hun volgens ons geldstelsel wettelijk toekomende recht, goud in wettig betaalmiddel om te zetten.

Het is zoozeer de bedoeling van den wetgever geweest, dat de Nederlandsche Bank de behoedster van den gouden standaard zou zijn, dat men van haar in het jaar 1904 eene officieele verklaring heeft gevraagd, volgens welke zij steeds g o u d tegen b a n k p a p i e r zal a f g e v e n, (wettelijk is zij n.l. alleen verplicht zilver te geven) wanneer dit noodig is om het Nederlandsche geld zijne gelijkwaardigheid met goud te doen houden. Wanneer de Bank de omgekeerde verklaring: - steeds papier voor goud af te geven voor hetzelfde doel - niet heeft afgelegd, dan mag men veilig aannemen, dat dit alleen daaraan toe te schrijven is, dat omstandigheden als de tegenwoordige nimmer voorzien zijn. De Bank heeft het dus wel formeel in haar macht goud uit den geldvoorraad te houden, maar moreel staat haar dat zeker niet vrij (tenzij er speculatieve bedoelingen in het spel zijn, een geval, dat hier niet besproken behoeft te worden).

E e n d e r g e l i j k e m a a t r e g e l z o u d u s n i e t v a n d e B a n k, m a a r v a n d e w e t g e v e n d e m a c h t m o e t e n u i t g a a n. Maar ook dan zou het een weinig aanbevelenswaardige politiek zijn. Het goud zou zijn rol als internationaal betaalmiddel niet meer kunnen vervullen, de Nederlandsche exporteur zou niet meer zeker zijn het volgens een vaste basis in Nederlandsch betaalmiddel te kunnen omzetten; men zou hem dwingen tot nog meer buitenlandsche belegging; de grondslag, waarop de internationale verrekeningen plaats vinden, en die toch reeds zoo zeer ondermijnd is, zou ook zijn laatste stutsel gaan missen; wij komen nog nader op de gevolgen van dit alles terug. Duidelijk is intusschen, dat de onzekerheid voor den handel, die een dergelijke maatregel scheppen zou, de moeilijkheden onzer goederenvoorziening nog vergrooten, en daardoor wellicht weer in de richting van prijsstijging werken zou: Zweden schijnt althans tot nu toe van den maatregel niet veel meer dan onheil geoogst te hebben.

Het groote principieele bezwaar is daarnaast, dat men

een sociaal kwaad zou trachten te bezweren door het geldwezen te ontredderen. Eeuwen lang is onzekerheid omtrent den metaalinhoud der geldeenheid de kanker der geldstelsels geweest; dit kwaad scheen thans definitief overwonnen; door de betrekkelijk gelukkige omstandigheden waarin wij verkeeren is ons geldwezen kerngezond kunnen blijven. Wij zouden thans in de oude kwaal terugvallen.

Sociale euvelen moeten met hun eigen middelen bestreden worden. Met de prijsstijging, voor zoover ze door den goudvoorraad veroorzaakt wordt, kunnen en behooren de loonen te stijgen. Er zullen weliswaar steeds slachtoffers blijven; en wel in het bijzonder de kleine renteniers, maar om hen tegemoet te komen, mag het geldwezen niet ontredderd worden, en dat voor langen tijd; want bestendigde men den maatregel niet tot lang na den oorlog, trok men hem in op een tijdstip, dat de omstandigheden nog niet voldoende veranderd waren, dan zou toch weer goud toevloeien, men zou het tijdstip der inflatie slechts verschoven hebben.

Moeten wij goud weigeren met het oog op de toekomstige positie van het goud op de wereldmarkt?

Er is intusschen nog een andere reden, waarom sommigen meenen, dat wij verdere goudtoestrooming moeten weren. Men meent dat de waardeverhouding tusschen goud en goederen steeds ongunstiger zal worden, het goud dus een bezit zal blijken, dat ons verlies opbrengt.

Analyseeren wij de verschillende factoren, die op de waarde van het goud ongunstigen invloed hebben: 1° Verminderde goederenproductie. Die is na den oorlog niet te verwachten, integendeel, men zal zich alom met alle kracht op de productie werpen; 2°. Vermeerderde goudproductie, door eene verbetering der productiemethoden. Hiervan valt natuurlijk nimmer iets te voorspellen, wij moeten dezen factor dus buiten rekening laten. Mocht overigens door na te noemen derden factor een waardedaling van het goud plaats vinden, dan zou dit bij onveranderde productiemethoden tot inkrimping der productie leiden, omdat zij dan op den tegenwoordigen voet geen rekening meer zou geven. 3°. Minder

gebruik. Hierop is inderdaad wel eenige kans. Men heeft geleerd op goud te bezuinigen. Wat de Nederlandsche Bank reeds lang deed, door op voordeeligen voet goud aan te nemen, wat in Oostenrijk wettelijk stelsel was door de oninwisselbaarheid der billetten, zijn andere banken thans gaan navolgen: zij hebben het goud opgezogen uit het binnenlandsche verkeer, dat er geen behoefte aan heeft, zich zeer wel met papier en rekenmunt behelpen kan, mits de circulatiebank maar zorg draagt, dat er voldoende goud aanwezig is voor het geval er betalingen naar het buitenland geschieden moeten. Het goud is geen binnenlandsch ruilmiddel meer, het is thans alleen nog maar waardemeter en buitenlandsch ruilmiddel.

Een dergelijke politiek bezuinigt zeer op goud, men heeft een veel geringeren voorraad binnen de landsgrenzen noodig dan wanneer de goudstukken, over het land verspreid, in hoeken en gaten verstopt, niet ter beschikking zijn op het oogenblik dat men ze noodig heeft.

Vermoedelijk zal er op den duur nog wel meer bezuinigd worden. Thans houden alle banken krampachtig haar goud vast, maar zij doen dit vooral met het oog op de toestanden na den oorlog; en het is zeer de vraag, of zij daarna hare voorraden niet zeer zullen verminderen, nu zij gewaar zijn geworden, dat die overmatig groot zijn in vredestijd, en in oorlogstijd de grootste voorraad toch te klein is.

Daartegenover staat, dat na den oorlog de goederenproductie zeer zal toenemen, waardoor de prijzen weer zullen dalen; maar aangenomen eens dat de verhouding inderdaad voor het goud nog wat ongunstiger zou worden, moet dit een reden zijn, het te weigeren? Welk voordeel zou daarin voor ons gelegen zijn? Waar wij vorderingen op het buitenland hebben, die dat buitenland ons niet in goederen en diensten kan betalen, daar kunnen wij ons slechts op twee wijzen laten voldoen: door goud te ontvangen of door schuldbekentenissen aan te nemen, waarbij het buitenland zich verbindt om - g o u d t e g e v e n . Schuldbekentenissen hebben dit vóór, dat zij rente geven en de geldruimte niet vermeerderen. Maar zij hebben in de tegenwoordige omstandigheden ook heel wat tegen: goud is zeker veiliger bezit dan schuldbekentenissen van een oorlogvoerenden Staat,

waarvan wij er toch reeds meer hebben en nog veel meer zullen moeten aannemen dan ons lief is: maar in geen geval - daarop komt het hier aan - kan een dergelijke schuldbekentenis ons behoeden tegen schade bij waardedaling van het goud.

Het denkbeeld van Prof. Verrijn Stuart.

Tot nu toe is uitgegaan van de veronderstelling, dat de gouden standaard gehandhaafd zal blijven.

Het is echter prof. Stuart's meening, dat dit niet geschieden zal; dat de toekomst ons geldsystemen zal brengen zonder materieelen waardemeter, zonder metaal-standaard, met een abstracte eenheid; dat men deze eenheid dan zal handhaven op een hooger peil dan het goud, dat door de verminderde vraag zeer in waarde zal dalen; en dat wij, om ons tegen verder verlies, dat onze goudvoorraad ons dan zal opleveren, te waarborgen, goed zullen doen dat goudlooze geldstelsel reeds thans in te voeren, door goud te weigeren, onze geldeenheid los te maken van het goud.

Het denkbeeld van een ametallistisch ruilverkeer in het algemeen is niet nieuw; geld in den vorm van bons voor gepraesteerden arbeid is onderdeel geweest in het bijzonder van socialistische utopieën, en in Quack's boek kan men er menige bijzonderheid over vinden. Die gedachte was theoretisch onjuist, want de mate van gepraesteerden arbeid is niet de oorzaak van waarde, zooals wij gezien hebben.

Wat men thans bedoelt, is dan ook iets geheel anders. Mag men, zoo ik mij niet vergis, den Hamburgschen hypotheekbank-directeur Bendixen het vaderschap van het stelsel toeschrijven, heeft mr. Frijda de nieuwe theoretische denkbeelden hier te lande geïntroduceerd en tot een eigen systeem verwerkt, naar ik meen moet men prof. Verrijn Stuart de eer toekennen de eerste te zijn geweest, die de practische uitvoering tot in details heeft doordacht. En hier ga de erkenning vooraf, dat, gelijk alles wat uit de pen van dezen hoogleeraar vloeit, ook dit betoog theoretisch zuiver en logisch is, en critiek zich dan ook bepalen moet tot de practische uitvoerbaarheid en nuttigheid.

Het denkbeeld van het niet-metallistische wezen van het

geld spookt sedert eeuwen door de wereld, en misschien is er geen enkele der huidige theoretische gedachten, welker oorsprong niet na te sporen is in de 18-eeuwsche litteratuur.

In den grond is de gedachte sedert lang juist gebleken, toch heeft zij heel wat onheil gesticht, want papiergeldcirculatie kon eerst zonder gevaar zijn, toen het inzicht in, en het verantwoordelijkheidsgevoel voor de eischen van het geldwezen tot vollen wasdom gekomen waren. Nog in het begin der vorige eeuw oordeelden bekwame en eerlijke Nederlandsche staatslieden, dat het er minder op aankwam zoo de burgers schade leden door een wijziging in het geldstelsel, mits maar de schatkist geen penning te kort kwam! Thans beschouwt de staat een betrouwbaar geldstelsel als een eersten welvaartseisch, waarvoor de schatkist zoo noodig groote offers te brengen heeft.

Aan te nemen echter dat het w e z e n van het ruilmiddel niet in metaal ligt, dat ieder onderdeel van het ruilmiddel niet uit metaal behoeft te bestaan, is nog iets anders, dan te meenen dat men het ook buiten een materieel goed, het zij dan goud of iets anders, als waardemeter kan stellen. Zulk een waardemeter vervult practisch de gewichtige funtie, dat hij de waarde der geldeenheid aangeeft, en zoo een vaste verhouding tot stand brengt tusschen de geldstelsels der verschillende landen.

Weliswaar is zulk een materieele waardemeter niet feilloos. Hij wisselt zelf in waarde, kan dus waarde van andere goederen, wel relatief, maar niet absoluut en dus: i n d e n t i j d zuiver aangeven. Wanneer prijzen stijgen, is het nimmer uit te maken, of dit inderdaad alleen aan stijgende waarde der goederen ligt. Waar alle schuldvorderingen in den waardemeter worden uitgedrukt kan verandering in de waardeverhouding tusschen den waardemeter en alle andere goederen crediteuren of debiteuren gevoelig benadeelen.

Men heeft daarom zich beijverd een systeem te vinden, waarbij deze nadeelen waren opgeheven; een absoluut vasten waardemeter, zóó vast, dat men het geld als middenstof tusschen de goederen geheel weg kan denken, dat het niet anders is dan een hulpmiddel bij den ruil, zoodat de prijzen een betrouwbare maatstaf zijn voor waardevergelijking in verschillende tijden. Zulk een maatstaf moet - daar geen

enkel goed waardevastheid heeft - een abstractie zijn. Zulk een geldsysteem heeft tevens het voordeel, dat een groote goudvoorraad, die nu vrijwel werkeloos ligt, vrij wordt gemaakt, en voor industrieele doeleinden beschikbaar komt.

Wij hebben boven trachten aan te toonen, hoe als het ware automatisch ieder land een toevoeging aan den geldvoorraad, die dien geldvoorraad ruimer zou maken naar verhouding van andere landen, weer afstoot door goud te zenden. Dat beduidt dus, dat, over langere perioden, ieder land zijn invoer en ontvangen diensten betaalt met uitvoer en praestatie van diensten; de goudvoorraad, die in het verloop van b.v. een jaar definitief van het eene land naar het andere verhuist, blijkt steeds zeer gering te zijn. Al de andere goudzendingen zijn dus maar heen en weer zendingen, schijnbaar zonder eenig nut.

Prof. Stuart meent, dat deze zendingen uitgeschakeld kunnen worden. De verschillende landen plegen hunne vorderingen op elkaar reeds voor het grootste deel met gesloten beurzen te vereffenen; alleen een tijdelijk excedent gaat over de grenzen in goud - dat in den regel binnen korten tijd weer terug komt: waarom zou ook dit verschil niet met gesloten beurzen vereffend kunnen?

Een dergelijke vereffening vindt plaats door middel van zoogenaamde wissels. Een Hollander, die zijn uit Duitschland geïmporteerde goederen daar te betalen heeft, koopt een wissel op Duitschland, dat wil zeggen een vordering, die een andere Hollander, die naar Duitschland geëxporteerd heeft, op een Duitscher heeft: aldus in eenvoudigsten vorm een zeer gecompliceerd verkeer, dat over alle landen der wereld gaat. Heeft land A meer van land B te vorderen dan land B van land A, dan alleen gaat het in goud over de grenzen. Ware in dat geval geen goud beschikbaar, dan zou de geldeenheid van land B deprecieeren tegenover land A, immers men zou een agio betalen om toch een betaalmiddel op land A te vinden.

Prof. Stuart meent echter, dat ook in dat geval met wissels te voorzien is, mits ze bij de circulatiebank gecentraliseerd zijn, mits deze steeds een zóó sterke ‘wisselportefeuille’ houdt, dat zij ten alle tijde een tekort aan

betaalmiddelen uit die portefeuille kan aanvullen, en het evenwicht herstellen.

Dit stelsel is hoofdzakelijk bestreden op dezen grond, dat het gevaarlijk zou zijn voor een circulatiebank zooveel vorderingen in vreemd geld te bezitten, met het oog op een mogelijke waardedaling der vreemde geldeenheid, der zoogenaamde ‘valuta’.

Deze bestrijding komt mij niet afdoende voor. Iedere staat beschouwt heden ten dage het op peil houden zijner valuta als een levensbelang; waar de staten zich tot nu toe daarvoor het offer van een grooten renteloozen goudschat getroost hebben, daar mag men aannemen, dat daarnaar ook onder het nieuwe stelsel met ieder beschikbaar middel gestreefd zou worden, (aangenomen dat men het er over eens kon worden, wat dat peil zijn moest! daarover nader -) en dus het risico van alle landen vrijwel gelijk zou zijn.[1)]

Maar er is een veel ernstiger bezwaar, dat direct uit het stelsel zelf voortvloeit. Goud werd tot nu toe gebruikt om de tijdelijke tekorten te vereffenen, die ontstaan doordat het evenwicht in de vorderingen tusschen de staten, in de zoogenaamde betalings-balans, verbroken is. Op den duur komt dat evenwicht vanzelf, maar een vereffeningsmiddel is juist noodig voor de tijdelijke storingen. De eene koopman weet niet wat de andere doet; zoo er te veel is geëxporteerd wreekt zich dit wel spoedig, maar niet onmiddellijk, de naald zal wèl steeds om het evenwichtspunt zich heen en weer bewegen, maar nimmer er met preciesheid op blijven stilstaan.

Nu kan de circulatiebank door vorderingen op het buitenland op te koopen deze wel op het juiste oogenblik doen gelden; maar zij kan geen enkele vordering die niet bestond scheppen; zij kan geen wijziging in de betalingsbalans brengen. Die balans kan zoo staan, dat geen wisselportefeuille, hoe groot ook, het evenwicht kan herstellen. Dan was tot nu toe goud de waar die steeds gereed lag om het tekort aan te vullen, een goudzending brengt wèl wijziging in

1) Ik heb alleen het oog op tijd van vrede. In den oorlog falen alle. stelsels - ook de gouden standaard.

de betalingsbalans, ziedaar het groote verschil. Is er in zulk een geval geen goud aanwezig, dan is een storing in de waardeverhouding der verschillende ‘valuta's’, in den zoogenaamden ‘wisselkoers’, een van de ernstigste nadeelen voor den handel, onvermijdelijk.

Er is echter nog een tweede, en dieper liggend bezwaar tegen prof. Stuart's denkbeeld. Prof. Stuart stelt zich tevreden wanneer hij op de boven geschetste wijze de verschillende geldeenheden, pondsterling, mark, gulden, frank, kroon, in dezelfde waardeverhouding tot elkaar houdt, als waarin zij tot nu toe stonden, als de mark gelijk blijft aan ± 60 cts, het £ aan ± *f* 12, enz.

Daarvoor is echter in de eerste plaats noodig, dat men het eens is over de *absolute* waarde (d.w.z. de waarde *in goederen*) die zulk een geldeenheid zal hebben. Die waarde zou afhangen van de hoeveelheid papiergeld, die ieder land in circulatie zou brengen.

Hoe stelt men zich nu voor, dat de verschillende staten het daar ooit eens over zouden worden? Wanneer de koers van land A naar beneden gaat tegenover land B, dan is het mogelijk, dat daarnaast beide koersen nog absoluut zijn gestegen of gedaald, of dat het gedaalde geld op het juiste peil gebleven is, het andere geappreciëerd is. Welken houvast zal men hiervoor in de toekomst hebben? Het prijsniveau? Maar dit is slechts de uitdrukking voor eene verzameling van verschillende prijzen, die alle voortdurend ten opzichte van elkaar veranderen door allerlei oorzaken buiten het geld gelegen. Men moet, zoo wordt geleerd, de geldschepping geheel gelijken gang doen houden met de warenvermeerdering. Een zeer schoone leer, maar onmogelijk in praktijk te brengen.

Wij zien geen enkelen uitweg. Het geheele stelsel moet falen op grond van het enkele feit, dat een absolute waardestandaard niet te vinden is, omdat wij geen meter voor de kracht van menschelijke behoeften kennen. Niet twee staten zouden het maar één jaar eens blijven over het niveau waarop de valuta blijven moet.

Voor een systeem, dat zeer zeker zijn schaduwzijden heeft, maar daarnaast het belangrijke voordeel van relatieve

vastheid biedt, zou men er een stellen, dat zoo relatief als absoluut even onvast zou zijn; dat geen enkelen waarborg tegen sterke prijsschommelingen zou bieden; en daarnaast ieder verband tusschen de geldstelsels der verschillende landen zou verbreken.

Het is dus moeilijk aan te nemen dat de meeste staten ooit tot een dergelijk stelsel zouden overgaan, nu daargelaten dat de goudproduceerende landen, Engeland in de eerste plaats, nimmer vrijwillig het voordeel zullen opgeven dat de hooge waarde van het goud op de wereldmarkt, gevolg van het gebruik van goud voor muntdoeleinden, hun verschaft. In Duitschland is het systeem dan ook aangeprezen als een politieken zet tegen Engeland - maar de Duitsche gezaghebbers hebben tot nu toe zich wel gewacht in de aangegeven richting te gaan.

Prof. Stuart gaat echter nog verder dan het denkbeeld te opperen, dat de meeste staten het nieuwe stelsel zouden omhelzen en wij dan mee zouden moeten gaan.

Hij meent, dat wij er de anderen mee vóór moeten zijn en onze credieten verleenen in eene geldeenheid, die zich boven de waarde van het goud zal handhaven; wanneer men ons dus 10 millioenen guldens schuldig zal zijn, dan zal dat later een hoogere waarde representeeren dan het geval zou zijn volgens den tegenwoordig geldenden gouden standaard.

Zou men echter zulk een politiek in het buitenland wel anders bejegenen dan als een niet toelaatbare handigheid? Zou men ze niet weten te ondervangen, door bij het opnemen van credieten bijzondere voorwaarden te stellen, die een stijging der rekenings-eenheid zouden voorkomen? (Zooals nu reeds, naar ik meen, bij credieten van Hollandsche zijde voorzien wordt in het geval dat een vreemde staat geen goud meer zou aannemen). Zouden tenslotte staten, die crediteur tegenover zijn, ons niet met gelijke munt betalen? Wat de toekomst ons dus brengen moge, op het oogenblik zou deze politiek uit ieder oogpunt afkeurenswaardig zijn; wij zouden ons prestige verliezen, tegen een zeer problematieke materieele winst.

Problematiek, want, mochten prof. Stuart's voorspellingen niet bewaarheid worden, en werden wij als kleine staat door de houding der groote staten gedwongen tot den gouden

standaard terug te keeren, dan zouden wij op onze credieten verliezen inplaats van winnen.

Tenslotte, is het wel zoo zeker, dat het gebruik van goud als geld sterk zal afnemen, zoo de gouden standaard vervangen wordt door een abstracte rekeningseenheid?

Men staart zich daarbij te zeer blind op de gevolgen, die de afzwering van het zilver gehad heeft. Dat was een geheel ander geval. Men ging toen van het eene op het andere metaal over. In plaats van zilver ging men goud gebruiken. Er kwam dus minder behoefte aan zilver, zilver daalde in waarde.

Thans zou men in de plaats van goud niets plaatsen, een zeer avontuurlijk systeem invoeren. Wanneer nu bankiers en kooplieden geen vertrouwen in dat systeem zouden hebben, dan zouden zij zichzelf aan een goed ruilmiddel trachten te helpen: dat is door alle eeuwen heen gebeurd, wanneer de staat niet voor een goed geldstelsel zorgde, hoeveel bezwaren een dergelijke niet wettelijk erkende munt ook heeft. Het ruilmiddel nu, dat men zou kiezen, zou zonder twijfel het goud zijn. De behoefte aan goud zou dan waarschijnlijk niet kleiner, maar grooter zijn dan thans, daar de centralisatie, die een spaarzaam gebruik van het goud mogelijk maakt, zou vervallen.

Hoe raken wij het goud weer kwijt.

Het is niet gemakkelijk zich een juiste voorstelling te maken van de economische verhoudingen na den oorlog, ook daarom niet, omdat wij niet weten, wanneer het vrije economische verkeer hersteld zal zijn, wanneer een einde zal komen aan het ingrijpen der overheid; aan prijszettingen en in- en uitvoerverboden.

Zoolang de regeeringen van andere landen het algemeen belang met bijzondere verordeningen tegen het commercieele belang van den enkeling blijven beschermen, zal men hier te lande hetzelfde moeten doen.

Maar één ding staat vast, dat het vrije verkeer eenmaal hersteld zal zijn, en voor dien tijd kunnen wij weer voorspellingen wagen, die op economische wetten rusten.

Zonder twijfel nu zullen de oorlogvoerende mogendheden

na den vrede alles doen om zich van grondstoffen te voorzien; maar het is niet duidelijk, waarom Nederland daarbij in slechtere conditie zou zijn dan die landen; en toch berust alleen op die onderstelling de vrees, dat wij het goud niet kwijt zouden raken.

Onze goudvoorraad is een reserve, een op zij gelegde schat, dien wij kunnen aanwenden zoodra daartoe de gelegenheid bestaat. In plaats van dien schat hebben de oorlogvoerenden reusachtige schulden, die zij nog meer zullen moeten vermeerderen, om hun uitgeputte voorraden aan te vullen. Zoolang zal van goud-afvloeiing daar heen geen sprake zijn. Maar dit zal niet langer duren, dan tot het oogenblik, waarop zij op het punt van grondstoffenvoorziening weer gelijk zijn komen te staan met die landen, die niet door den oorlog geteisterd zijn. Dan zal men op een nieuwe basis overnieuw beginnen; eenerzijds zal men dan landen hebben, die sterk crediteur, anderzijds landen die sterk debiteur zijn; maar overigens zal het vrije verkeer zich kunnen herstellen. Dan zal Nederland een land van hooge prijzen en hooge geldloonen zijn, dat is niet anders mogelijk; door die hooge prijzen, door zijn grooten geldvoorraad zal het zich met minder inspanning kunnen voorzien dan andere volken, maar daardoor zal dan ook de geldvoorraad geleidelijk afvloeien, tot hij zich weer gelijkelijk over de wereld verdeeld heeft. Hoelang dat duren zal, kan niemand zeggen; het zal afhangen vooral van de meerdere of mindere snelheid, waarmede het buitenland zich zal weten te herstellen; vermoedelijk zal ook tengevolge van lage werkelijke loonen in de thans oorlogvoerende landen, emigratie uit die landen meewerken; in hoeverre is moeilijk te zeggen, daar emigratie niet alleen van economische, maar ook van ethnologischpsychische voorwaarden afhangt.

Onze goudvoorraad - wij mogen het niet vergeten - is een voorsprong, dien wij boven anderen hebben en zal ons misschien in staat stellen in de toekomst een grootere rol op de geldmarkt te spelen dan tot nu toe het geval was; laten wij dan niet jammeren over het nadeel, dat er uit zou kunnen voortvloeien, zoo het goud op den duur eenigszins in waarde zou dalen op de wereldmarkt, overigens - zooals herhaaldelijk is duidelijk gemaakt - een zeer vaag en

nauwlijks grijpbaar begrip. Wij mogen tenslotte niet voorbijzien, dat waardedaling van goud voor de wereldgemeenschap geen verlies, maar winst beduidt. Het zou beteekenen, dat het goud voor nuttiger gebruik dan tot nu toe vatbaar is - een rijkdomvermeerdering voor de heele menschheid.

Geen enghartige opvattingen dan betamen ons, maar een breede blik. Nederland bedenke in dezen tijd vóór alles het noblesse oblige; de eer van het verleden van een klein volk dat eens groot wist te zijn -, een eer, die verplichtingen schept voor het heden en de toekomst.

E.C.v. DORP.

De ziekteverzekering in de knel.

Formeel heeft de opneming van de Wet-Talma in het Staatsblad van 5 Juni 1913 over de grondslagen der Nederlandsche ziekteverzekering beslist. Doch de groote oppositie destijds, het ongekende rekken van de invoering, de kritiek post factum ook van Talma's partijgenooten, losgekomen toen Treub's ontwerp tot wijziging verscheen; dit alles, gevoegd bij de ontwikkeling der ziekteverzekering in andere landen, met name Zwitserland, maken het raadzaam, met zulk een formeel antwoord de zaak niet als uitgemaakt te beschouwen.

De inmenging van de overheid op dit gebied behoeft geen verdediging meer. Het algemeen nut, de noodwendigheid der instelling zijn voldoende erkend! Maar hoevèr zal de zorg van den Staat zich uitstrekken?

Het is van belang, vooreerst te constateeren, dat het feit, dat de wetgevende macht belangstelling toonde, prikkelend gewerkt heeft. De achtereenvolgende wetsontwerpen hebben onmiskenbaar de inspanning der bevolking zelve vermeerderd, uit de oprichting van nieuwe ziekenfondsen blijkt dit duidelijk.

Mij stonden tweeërlei gegevens hiervoor ten dienste, een rondvraag, onder meer naar de jaren van oprichting door den Noord-Hollandschen Bond van Ziekenfondsen[1)] ingesteld; en - voor het geheele land - de gegevens omtrent

1) Over dezen Bond zie: *Maandschrift Centraal Bureau voor de Statistiek*, *Proeve van Ziektestatistiek*, in jaargang 1916, blz. 113-118.

datzelfde punt van den heer Directeur-Generaal van den Arbeid, verzameld naar aanleiding van de hierna nog nader te noemen opdracht van Minister Talma in de jaren 1911 en 1912.

Een overzicht der oprichtingsjaren geeft in beide gevallen een aanzienlijke stijging te zien in het laatste decennium der 19e eeuw en het eerste der 20e eeuw.

Het is niet overbodig, omdat het er nog verre van is, dat deze zaak als een volksbelang van den eersten rang onze politieke wereld, zooals behooren zou, *vervult*, den nadruk er op te leggen, dat dit belang, hoe de zaak ook geregeld worde, aanzienlijke geldelijke bijdragen uit de openbare kas wettigt, ja, daartoe den wetgever verplicht. De proefsteen of de theoretische instemming gemeend is, zij daarin gelegen.

Rijkelijke staatshulp! Aldus stelle de overheid het in de oogen van den kleinen man zelf boven twijfel, dat deze *zijne* zaak er eene is van algemeen belang tevens, en wat hij zelf bijdraagt, moet kennelijk, zóó, dat het ook den eenvoudigsten duidelijk is, overtroffen worden door de uitkeeringen. Dan zal het eigenbelang ook de nu onverschilligen in groote meerderheid tot deelneming prikkelen.

De overheid rekene het ook niet beneden hare waardigheid, dat van harentwege propaganda gemaakt wordt. Bij verschillende aanleidingen hebben de autoriteiten uitmuntende gelegenheid, op het nut der ziekenfondsen de aandacht te vestigen, bijvoorbeeld bij het sluiten der huwelijken. Door de onderwijsinrichtingen meer breedvoerig, op openbare plaatsen meer beknopt, kon de overheid stelselmatig de idee bevorderen.

Dan zal zij zonder twijfel burgerschap verkrijgen. Die voorspelling is niet te gewaagd, omdat reeds eeuwen lang ons volk blijk heeft gegeven van vertrouwen en sympathie ten opzichte van de ziekteverzekering.[1)] Ook de feitelijke *groote* verbreiding, die in bepaalde streken van ons land *reeds bereikt is*, doet het beste verwachten voor het geheele

1) Zie Timmer, Knechtsgilden en Knechtsbossen; Arbeidersverzekering in vroeger tijden; 1913.

land; want dat resultaat is verkregen, ofschoon, in tegenstelling met andere landen, hier in Nederland de overheid absoluut verre heeft gestaan. Nadat de revolutietijd aan de ziekenfondsen der gilden, ook der knechtsgilden, het leven had gekost, moest, zonder steun, de bevolking, de kleine man het werk ter hand nemen, om in plaats van die oude fondsen nieuwe te stichten.

Zijn deze eenmaal weer algemeen geworden, dan moet de tijd aanbreken, om te onderzoeken of de Staat den *geldelijken* steun verminderen kan. Dit is wenschelijk, want later komen weer andere eischen op de openbare middelen losstormen. Kan er, wanneer ervaring opgedaan is, tot een fixum besloten worden, dan komt dit, gezien de toeneming der bevolking, op een relatieve vermindering der subsidie neer; zoodat in dezen gedachtengang de subsidie-kwestie zóó geregeld moet worden, dat de wetgever van tijd tot tijd het bedrag herziet.

Op twee punten is dan een onderzoek naar den rechtsgrond voor het wettelijke ingrijpen noodig: de dwang tot deelneming voor zekere categorieën der bevolking, en de dwang tot bijdragen voor de werkgevers.

Het principiëele verzet tegen een dwang tot deelneming is gaandeweg verdwenen, een enkelen kampioen, zooals Fabius, uitgezonderd. Het recht van den Staat om te dwingen, wordt dikwijls als van zelf sprekend beschouwd; het Duitsche Rijk gaf het voorbeeld. De daar onophoudelijk gevoerde propaganda voor het systeem vond bondgenooten in de alom ook elders aanwezige stroomingen ten gunste van maatregelen voor de arbeidersklasse; en zóó is het gebeurd, dat hier te lande over die verplichting lichter is heengestapt, dan op grond van de heerschende politieke denkbeelden te verwachten was.

Niet overal echter. Bij volksreferendum werd in Zwitserland een wet afgestemd, die de verplichte ziekteverzekering zou hebben ingevoerd; een feit, dat tot nadenken stemt over het wezen en de gevolgen van zulk een plicht.

In haar wezen is het een curateele; immers aan de betrokken groepen wordt de gelegenheid ontnomen, om in de behoeften, die de ziekteverzekering te bevredigen heeft, op andere dan de wettelijk voorgeschreven wijze te voorzien,

hetgeen een sterk ingrijpen in persoonlijke vrijheid beteekent, vooral wat de geneeskundige verzorging betreft. De wijze waarop men zich, als lid eener ziekenkas, geneeskundige hulp toegewezen ziet, is wel zeer verschillend van de geneeskundige praktijk ten opzichte van allen die daar buiten staan; en er is een zekere categorie van den arbeidersstand die wel op deelneming aan fondsen tot geldelijke uitkeering prijsstelt, maar die tevens voor zich individueel die verhouding tot den geneesheer wenscht zooals voor de burgerklasse regel is en niet anders; vrije keuze van hunnen dokter en betalen per visite.

Die vrijheid van beweging past uitteraard bij onze maatschappelijke verhoudingen. Wie door de wet nu tot deelname aan en dus tot bijdragen in de kosten van een officieele ziekteverzekering gedwongen wordt, zal zich voor dubbele uitgaven geplaatst zien, zoo hij met voorbijgaan van de fondshulp niettemin zijn eigen geneesheer ontbiedt. Dat is voor menschen met kleine beurzen uitgesloten.

Maatschappelijke verhoudingen, waarin dwang paste, zijn uit de geschiedenis te over bekend. Er was een tijd, dat in ambachten en bedrijven de arbeid door leden van gilden geschiedde; hunne geprivilegiëerde plaats gaf den leden een uitsluitend recht op den te verrichten arbeid. Zoo stelde het schippersgilde een lijst vast van de volgorde, waarin de leden de voorkomende vrachten zouden aannemen; een teeken van groote gebondenheid is zulk een maatregel.

Welnu, in zulk een stelsel paste de *verplichting*, om onderling, allen te zamen, de zieke makkers te helpen; die verplichting was in de keuren van bijna alle gilden in Nederland opgenomen; en daaraan werd voldaan door persoonlijke diensten, zooals: waken bij het ziekbed, en met geld: de regelmatige bijdragen, nu eens in de algemeene gildekas, dan weer in het speciale gilde-ziekenfonds gestort.

Deze dwang was het complement van een bevoorrechte positie.

Gaven de patroons in die tijden het voorbeeld, de knechts bleven niet achter.

Er zijn talrijke fondsen geweest, waaraan uitsluitend de knechts van een bepaalde gilde deelnamen, terwijl daarnaast in andere gilden de regeling voor uitkeering bij ziekte èn

patroons èn knechts samen omvatte. De voorbeelden van dit laatste treft men in de Verzamelingen van Stedelijke keuren aan, aangezien de ‘gildekeuren’ deel uitmaakten van het publieke recht.

De reglementen der zuivere knechtsgilden vindt men daar niet. Maar een aantal is voor ons bewaard gebleven, tengevolge van het feit, dat ook de knechts op hun gildereglementen de bekrachtiging van den magistraat plachten te vragen. Zoo heeft van menig gilde het reglement in het stedelijk archief een blijvende plaats gevonden.

De bewaarde dossiers zijn niet talrijk genoeg, om te kunnen verklaren dat dergelijke ziekenbossen de regel waren. Maar dit staat vast: de instelling is wel verbreid geweest, en van sommige fondsen is aangetoond, dat zij een langdurig, bloeiend bestaan gehad hebben. De onderlinge steun omvatte meermalen ook de gevallen van gebrekkigheid door ouderdom en invaliditeit.

Sterk sprak toen het besef dat zulke onderlinge hulp niet gelijk gesteld mocht worden met de hulp uit de stedelijke kas, waarop een arme zieke toen rekenen mocht. Immers, het verzoek om bekrachtiging van het reglement, vermeldde meermalen als nuttig bijoogmerk het voorkomen van armlastigheid. Wil men verder bewijs: ‘aan een knecht die wegens ziekte uitkeering ontvangt, mogen zijn medeleden daarom geen verwijten doen, mogen hem niet hoonen of beschimpen of vrees aanjagen,’ - die bepaling stond in menig reglement.

Wil iemand thans de schouders ophalen over zulke naïeve pogingen om te getuigen van de drijfveeren die tot handelen nopen? Dan staat één ding toch vast: in een dergelijke orde van zaken was de plicht tot deelneming natuurlijk, was vanzelf-sprekend. De vraag naar den rechtsgrond van zulke reglementen kan in die vervlogen tijden de knechts noch de overheid geplaagd hebben.

Door de tegenstelling van toen en nu komt dan duidelijk uit, dat in den tegenwoordigen tijd de rechtsgrond, zoo hij al te vinden is, een geheel andere moet zijn.

Bracht ten onzent de tijd na de Fransche Revolutie geen herstel hoegenaamd, in de Duitsche landen nam de overheid

de reglementeering van het bedrijfsleven op zich, toen de oude gilden ook daar het leven hadden moeten laten: men kreeg er de z.g. ‘Gewerbeordnungen’. De bedrijfsvrijheid was doorgebroken; dat was het karakter der negentiende eeuw; zij het ook dat dit beginsel nu eens meer dan weer minder consequent toegepast werd. Daarbij echter paste geen dwang van de overheid jegens de arbeiders om aan ziekenfondsen deel te nemen. Deed zij het niettemin, dan noopte de overheid hen tot het storten van bijdragen voor een doel, dat zij blijkbaar beschouwde als te behooren tot de openbare orde; onmiskenbaar trad de plicht der arbeiders, om geregelde bijdragen te storten, in de bepalingen op den voorgrond; den arbeiders werd dus een deel der uitgaven ten algemeenen nutte door den dwang op de schouders gelegd. Brentano wilde daarvan niets weten.[1)]

Maar de Duitsche Rijksregeering was minder principiëel. In de Gewerbe-Ordnung van 1876 dreef zij, weliswaar lijnrecht tegen het verzet van den Rijksdag in, de verplichte deelneming aan ziekenfondsen wederom door, ofschoon allengs de ‘bedrijfsvrijheid’ het volledig van het oude regime gewonnen had. Zeven jaar later, in 1883, kwam reeds, het zij hier herinnerd, de eerste Duitsche Rijkswet in zake de moderne arbeidersverzekering, het ‘Krankenversicherungsgesetz’, tot stand; er is daar continuïteit geweest die te onzent ontbreekt.

Daar de rechtsgrond voor verplichte deelneming aan ziekteverzekering met heel de geldende orde van zaken samenhangt, is het van belang, dat het bedrijfsleven tegenwoordig in een tijdperk van nieuwen, snellen groei verkeert. Van dien groei zijn ten onzent de vakvereenigingen en de collectieve arbeidscontracten symptomen. Het zijn verschijnselen die mede voor de beantwoording der gestelde vraag groote waarde hebben.

Punt van uitgang is het publiekrechtelijk standpunt; dat behoort vast te staan.

Maar vooraf kan eerst nog op het fabrieks- of ondernemings-

1) Brentano, Die Arbeiterversicherung gemäsz der heutigen Wirtschaftsordnung, 1879.

ziekenfonds gewezen worden, als een der wijzen van uitvoering, waaraan ook gedwongen deelneming veelal verbonden is.

Deze drang kan niet veroordeeld worden. Daaraan doet het feit natuurlijk niet toe of af, of op het beheer der ondernemingsziekenfondsen gegronde aanmerkingen gemaakt kunnen worden. Een bepaling in het arbeidsreglement eener onderneming, dat ieder die als arbeider bij haar in dienst wil treden, lid worden moet van het aanwezige fonds, is volkomen natuurlijk. De dwang, - zoo men al van dwang in die gevallen spreken wil - behoeft daar niet gemotiveerd te worden; hij spreekt van zelf en is rechtmatig. Waaraan in één adem toegevoegd worde, dat de praestaties van het ziekenfonds dan evengoed als het arbeidsloon aan kritiek van den kant der werklieden bloot staan. Dat de gestie dier fabriekszieken fondsen niet buiten de controle der overheid mag blijven, dat staat evenzeer vast.[1)]

Ook ons privaatrecht kent bepalingen over de zorg voor zieke arbeiders. Sinds de herziening, in 1907, van de bepalingen op het arbeidscontract laat ons Burgerlijk Wetboek de zaak niet meer geheel ongeregeld.

Aan elken werkgever wordt de verplichting opgelegd, in geval van ziekte van een arbeider dezen gedurende een betrekkelijk korten tijd zijn loon uit te keeren, al heeft hij niet gewerkt.[2)]

1) Het fabrieks- of ondernemingsziekenfonds is bij groote bedrijven in Nederland vrij algemeen verbreid; een samenvattend overzicht is te vinden in de statistiek der ziekenfondsen, die in 1912 uitgegeven is voor het Departement van L., N. en H. door de Directie van den Arbeid onder den titel: ‘Onderzoek naar de in Nederland bestaande Fondsen tot Ondersteuning van Arbeiders bij Ziekte’; 's Gravenhage, Drukkerij ‘Trio.’

2) Art. 1638*c* luidt: ‘Evenwel behoudt de arbeider zijne aanspraak op het naar tijdruimte vastgesteld loon *voor een betrekkelijk korten tijd*, wanneer hij ten gevolge van ziekte of ongeval verhinderd is geweest zijn arbeid te verrichten.... komt hem in zoodanig geval krachtens eenige wettelijk voorgeschreven ziekte- of ongevallenverzekering, of krachtens eenige verzekering of uit eenig fonds, waarin de deelneming is bedongen bij of voortvloeit uit de arbeidsovereenkomst, eene geldelijke uitkeering of vergoeding toe, dan wordt het loon verminderd met het bedrag dier uitkeering.’
Tegenover inwonende arbeiders is de werkgever bovendien verplicht, voor verpleging en geneeskundige behandeling zorg te dragen (art. 1638*ij*).

Deze herziening van 1907 beoogde plaats te verschaffen aan beginselen van humaniteit; en misbruiken den kop in te drukken. De afzonderlijke bepalingen werden, al naarmate zij het laatste of het eerste ten doel hadden, al of-niet van een dwingend karakter voorzien; dat wil zeggen, aan de overtreding van de voorschriften der wet, aan de opname van afwijkende bepalingen in een arbeidsovereenkomst, werd alleen in het laatste geval de sanctie van nietigheid verbonden.

In gevallen daarentegen, waar het slechts het bevorderen van humane verhoudingen betreft, heeft de wetgever de partijen bij het arbeidscontract de vrijheid gelaten, om door uitdrukkelijk beding van de wettelijke normen af te wijken. Aan het genoemde artikel 1638*c* werd laatstbedoeld karakter toegekend.

Ofschoon dan ook in de praktijk het artikel zeer veelvuldig ter zijde wordt gesteld, toch verkrijgt op den duur de opneming in het burgerlijk wetboek groote beteekenis. Het artikel stempelt deze zorg voor den zieken werkman tot een normalen plicht; geen wonder dan, dat daar, waar de arbeiders invloed op de arbeidsvoorwaarden verwerven, de verwezenlijking van het beginsel, en de opheffing derhalve van de clausules, die het in de eerste jaren van 1907 geregeld ter zijde plachten te stellen, nagestreefd wordt.

Waar zij wijzen kunnen op een norm van het Burgerlijk Wetboek staan zij sterker, dan wanneer die leiding ontbreekt en de werkgever tegenover een nieuwen eisch allicht de overweging gelden laat: heden een vinger, morgen de hand!

De in de laatste jaren gesloten *collectieve arbeidsovereenkomsten* bieden zich nu aan als een geschikt terrein van onderzoek, om uit te maken welken omvang de verwezenlijking van art. 1638*c* reeds nam; al bestrijken zij niet het geheele veld van den arbeid. Hun inhoud toch wordt zorgvuldig bestudeerd door arbeiders en patroons die op hun beurt tot een collectief contract over willen gaan.

Het aantal collectieve arbeidscontracten, voor zoover het bestaan bekend was aan het Centraal Bureau voor de Statistiek, bedroeg op 31 December van de jaren:

1916	849
1915	599
1914	618
1913	481

tegen slechts 176 in 1912

tegen slechts 19 in 1907

tegen slechts 1 in 1904.

Dat is dus een zeer snelle groei!

Bij de 849 op 't einde van 1916 bestaande contracten waren al 7132 ondernemingen en 83119 arbeiders betrokken, voor zooverre gegevens verstrekt zijn (wat met 798 resp. 767 contracten het geval was). Bovendien werden zij vrijwillig op 15303 ongeorganiseerde arbeiders toegepast; dus in totaal op circa honderdduizend arbeiders.

De vraag: in hoeverre langs dezen weg, door de voortbetaling van het loon, hetzelfde te bereiken is, als door de ziekteverzekering, scheen mij toe, bij benadering door de bestudeering van den inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten beantwoord te kunnen worden.

Los daarvan is de doorbetaling van het loon, gelijk gezegd, een zuiver zedelijke plicht. Niet hulpeloos mag de patroon den man ziek laten liggen, die in gezonde dagen door den inzet van zijn heele persoonlijkheid in het bedrijf geholpen heeft. Voor den patroon is de zieke arbeider geen vreemde.

De besproken bepaling veronderstelt de aanwezigheid van een zedelijken band, of beoogt, waar het gevoel daarvoor verdwenen is, dit weer op te wekken. Uitteraard is die band daar alleen aanwezig, kan zijn herstel alleen daar rationeel worden nagestreefd, waar de feiten gunstig zijn; met name waar door den duur der dienstbetrekking een zekere gehechtheid zou kunnen worden verondersteld.

De patroon heeft andere, meerdere verplichtingen tegenover een oudgediende dan tegenover een halfwas! In industrieën, waar de arbeiders veel heen en weer trekken, zal de toestand anders zijn, dan waar de kern van het personeel de lintjes voor 40-jarigen en langeren diensttijd pleegt te halen! Om met die verschillende omstandigheden rekening te houden, bezigt de wet de vage woorden: ‘gedurende een betrekkelijk korten tijd’; woorden, bij wier uitleg

de rechter vermoedelijk menigmaal met deze omstandigheid, hetzij opzettelijk of onwillekeurig, rekening houdt.

In de tweede plaats is in de loonsbetaling tijdens ziekte beperking onvermijdelijk, wanneer de onderneming zelve pas sinds kort gevestigd is; want zuinigheid moet haar in alle opzichten sterk maken voor de toekomst.

Dat zijn dan de beide onvolmaaktheden van dezen vorm van zorg voor de zieken. In menig collectief arbeidscontract is als gevolg daarvan bepaald, dat de duur der uitkeering niet alleen door een absoluut maximum begrensd wordt, maar ook beperkt wordt tot zooveel dagen of weken als de arbeider in dienst was op het oogenblik van het ziek worden. Ook volgens andere formules wordt wel tusschen beide zaken verband gelegd.

Vooral wanneer partijen aan de woorden ‘een betrekkelijk korten tijd’ een ruime uitlegging gaan geven, zal *deze* beperking in de praktijk niet uitblijven; en al zou dus artikel 1638*c* ook geleidelijk algemeen nageleefd komen te worden, aan zijn beginsel moet onvermijdelijk een gebrekkige uitwerking te beurt vallen; en nooit kan het een zoo volledige verzorging met zich brengen als een regeling in den vorm eener ziekteverzekering doen kan.

Sinds Augustus 1917 worden in het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek geregeld de tot standgekomen c.a. opgesomd en wordt hun inhoud beknopt weergegeven.

Van Augustus tot December was het aantal 135.

In slechts 5 gevallen is art. 1638*c* zonder meer uitgesloten.

In een zeker aantal gevallen had de overeenkomst een beperkten opzet; en daar is twijfel mogelijk, of de uitsluiting, ofschoon niet hier ter plaatse vermeld, toch wellicht op een vroeger tijdstip in een algemeenen vorm reeds overeengekomen was. Zulke gevallen scheidt de opgave van genoemd Bureau niet voldoende van die andere waarbij het stilzwijgen opzettelijk geschiedde, en daarmee opzettelijk aan art. 1638*c* gezag en geldigheid verschaft is. Die twijfel treedt op in 32 gevallen.

Gering is het aantal gevallen, dat partijen eenvoudig vermeld hebben, dat de wettelijke bepaling tusschen hen van kracht is, hetzij zonder toevoeging, of met toekenning van

een bepaalden uitleg aan het begrip ‘betrekkelijk korten tijd’; het zijn 5 gevallen; waarvan twee de bedoelde woorden preciseeren en daaronder een termijn van 14 dagen verstaan.

In niet minder dan 64 van de onderhavige contracten is echter de patroon met bepaald omschreven uitkeeringen belast. Een ontleding van den omvang, èn wat den duur èn wat het percentage van het loon betreft, is belangwekkend.

Ingedeeld, naar mate van het loon honderd procent	(A)
of ⅔ à ¾	(B)
of 30% à 60%	(C)

betaald wordt;

en in uitkeeringen die 26 weken of langer	(a)
13 à 20 weken	(b)
6 à 10 weken	(c)
en minder dan 6 weken	(d)

duren; telt men deze gevallen:

Aa	2	Ba	3	Ca	0
Ab	14	Bb	10	Cb	1
Ac	3	Bc	24	Cc	6
Ad	0	Bd	1	Cd	0
totaal A	19	totaal B	38	totaal C	7

Daaruit blijkt vooreerst, dat aan een ruimer bedrag zich in het algemeen een hooger percentage paart.

Onder deze gevallen zijn er 13, waarbij de volgende, sinds lang in Engelsche fondsen zoo gebruikelijke, regeling geldt: aanvankelijk, in het begin der ziekte, wordt honderd percent en na een zeker aantal weken een geringer bedrag uitbetaald, waarna somtijds nogmaals een vermindering volgt (10 gevallen); ook komt een soortgelijke regeling voor, uitgaand van 66⅔% (3 gevallen). De gezamenlijke duur der uitkeeringen is in twaalf van deze dertien gevallen afwisselend tusschen een half jaar en een jaar. Het zijn dus de meest volledige voorzieningen van de 135, waarmede wij hier bekend raken.

Toch dient bij de beoordeeling van deze contracten uit een sociaal oogpunt bedacht te worden, dat insolventie van den patroon de voorziening illusoir kan maken; en dat met den duur der uitkeering het gevaar toeneemt, dat de werkman teleurstelling uit

die oorzaak ondervindt. Dit bezwaar voegt zich dus bij de reeds genoemde, waardoor de regeling van 1638*c* zich van een formeele ziektev e r z e k e r i n g onderscheidt.

Aan het toen reeds genoemde zwakke punt, den duur der uitkeering, afhankelijk van den duur der dienstbetrekking, herinneren ons eenige, niet talrijke, gevallen (7). Maar het is alweer niet geheel zeker, dat met deze zeven gevallen alle genoemd zijn. In de excerpeering der overeenkomsten kunnen allicht fouten gemaakt zijn.

Behalve de genoemde regelingen treffen wij dan nog 15 gevallen aan, waarin het collectief arbeidscontract het artikel 1638*c* verwerpt en eenvoudig verwijst naar het bestaande fabrieksziekenfonds.

In 7 gevallen eindelijk verbindt zich de patroon voor de verzekering van zijn personeel te zorgen, of de kosten der verzekering in hun eigen fondsen te dragen.

Eindelijk verdient nog vermelding, dat in eenige contracten (5) gestipuleerd is, dat naast de uitkeering door den patroon van x% van het loon, de arbeider zelf zorgen moet voor verzekering van de ontbrekende (100-x)%. Hier is geen vrees aanwezig voor het uitlokken van misbruik van het ziekengeld, door het tot het volle bedrag van het loon op te voeren.

Wij hebben aldus de 135 gevallen in vogelvlucht overzien.

De regeling blijft een onvolledige; vooral indien de patroon zich voor de aangegane verplichting niet door onderlinge aansluiting dekt. Geschiedt dit wel, dan kan langs dezen weg meer bereikt worden. Zoo sloten in het laatst van 1913 de bouwvakpatroons van de Zaanstreek een collectief arbeidscontract; daarbij werd art. 1638*c* terzijde gesteld, doch het volgende bedongen: ‘in geval van ziekte zal de patroon een bedrag moeten uitkeeren gelijkstaande aan 70 percent van hetgeen de arbeider aan loon derft, verminderd met een bedrag van zeven gulden; aan welk bedrag van *f* 7. - de gebruikelijke uitkeering der ziekenfondsen in doorsneê beantwoordt.

De uitkeering van den patroon zal gedurende zes weken hoogstens geschieden; maar niet langer dan zooveel weken, als de dienstbetrekking duurde op het oogenblik van ziek worden. Zonder wachtdagen.’

Spoedig daarna *vereenigden zich een aantal der door deze collectieve arbeidsovereenkomst gebonden patroons tot een onderlinge verzekering* van het voor elk hunner individueel

uit deze bepaling voortvloeiend risico. In het bedoelde geval kwam de ‘Patroonsvereeniging De Zaanstreek’ tot stand; en deze zag haar ledental tot dusverre geleidelijk toenemen[1]. Zulk een inrichting verdient stellig navolging; onder de zooeven geëxcerpeerde 135 contracten is er echter slechts één dat daarop wijst.

Aldus brengt het moderne verschijnsel in het collectief arbeidscontract, ook op het terrein der ziekteverzekering, gevolgen mee; gevolgen die alle aandacht verdienen.

Het maakt een einde aan regellooze toestanden, aan onderkruiperij; het is een vooruitgang van beteekenis; en het is merkwaardig, dat het indirect nu ook *dwang* meebrengt inzake de ziekteverzekering; immers een deel, zij het ook een zeer klein deel (2%?) van de contrapraestatie voor hunnen arbeid, ontvangen de werklieden nu in hetgeen bij ziekte zal worden uitbetaald; en de werknemers van de Zaansche bouwvakpatroons zijn, als men wil, niet vrij meer, dat wat zij nu in dien vorm ontvangen en wat zij anders wellicht in geld zouden hebben bekomen, op andere wijze, in andere ziekenfondsen, te besteden.

Dwang van dezen aard verdient echter allerminst afkeuring. Deze regeling sluit zich op gelukkige wijze bij het bestaande aan. Immers, de ziekenfondsen van de Zaanstreek verheugen zich in groote populariteit en algemeene deelneming getuige het door de Kamer van Koophandel destijds (± 1910?) aan de Staten-Generaal overgelegde materiaal.

Die fondsen, behoorende tot de categorie der z.g. ‘algemeene fondsen’ - welke toegankelijk voor alle arbeiders zijn - worden uitsluitend door arbeiders beheerd; de geldmiddelen bestaan in hunne eigen contributies, slechts tot een zeer gering percentage in donateursgelden; de contrôle op de zieken is in handen van leden-commissarissen en voldoet goed, zonder veel uitgaven te veroorzaken; en verder is de eenvoud der administratie oorzaak, dat aan onkosten slechts weinig behoeft te worden besteed. Die voordeelen hebben de bouwvakpatroons weten te waardeeren en hun onderling verzekeringsfonds doen steunen op het vertrouwen, dat de arbeiders voor deze hunne taak berekend zijn. Over

1) Zie Maandschrift Centraal Bureau voor de Statistiek, 1915, blz. 488.

deze verzekering ben ik geraadpleegd; de idee is van de oprichters zelf; ik berekende het tarief en gaf over de inrichting advies.

Wat de loonbetaling bij ziekte tot een gebrekkige voorziening stempelt, de beperkte duur, deze tekortkoming wordt minder gevoeld, wanneer er een eigenlijk gezegde verzekering tot een matig bedrag aanwezig is en de uitkeering van patroonskant een aanvulling is.

Het zal mij ook niet verwonderen, indien de patroons, door onderlinge verzekering veel krachtiger, het relatieve maximum - afhankelijk van den duur der dienstbetrekking - mettertijd afschaffen en het absolute - over zes weken - ruimer stellen.

Al zal dan na een zeker tijdsverloop de totale uitkeering aan een zieke met het aandeel van den patroon verminderen, dit zal niet licht door den verzekerde als een onbillijkheid gevoeld worden; want een geleidelijke afneming is onvermijdelijk, wanneer een ziektegeval bepaald zeer lang duurt. Men kan dan niet verlangen, blijvend op denzelfden voet als de verdiensten waren, of ook maar nagenoeg op dien zelfden voet, door zijn medearbeiders en patroon te worden geholpen. Andere maatregelen, beseft hij, moeten worden genomen: beperking van uitgaven; hulp van verwanten; de spaarpenningen; steun van het armbestuur op de Deensche wijze[1]. Het is het probleem der invaliditeitsverzekering.

Vele arbeiders ontvangen ingeval van ziekte een uitkeering van hun vakvereeniging; de bijzonderheden zijn te vinden in het jaarlijksch verslag van het N(ederlandsch) V(erbond) van V(akvereenigingen). Het bedrag is veelal te gering voor de gezinsbehoeften, als de uitkeering op zich zelve staat. Maar op gelukkige wijze vult zij die der algemeene ziekenfondsen aan.

Deze drieledige ondersteuning, van het algemeene fonds, van de vakvereeniging en van den patroon, krachtens het collectief contract, biedt het voordeel, dat dit samenwerken

1) De Deensche armenwet kent voortzetting van den steun der ziekenfondsen aan die leden, wier ziekte niet genezen is, als de maximumduur volgens de reglementen verstreken is; en wel voor nogmaals een gelijken duur, ten volle. Zoodanige uitkeering uit de gemeentekas geldt niet als armenzorg.

aan het geheel dezer georganiseerde hulp een groote mate van aanpassing schenkt ten opzichte van individueele behoeften. Een algemeen ziekenfonds kent in den regel slechts ééne uniforme uitkeering, die uit den aard der zaak niet hoog opgevoerd kan worden. Stel, dat het bedrag in een zekere gemeente, waar het fonds allerlei arbeiders omvat, uit de bouwvakken, van fabrieken, van tuinderijen, tien gulden per week bedraagt. De tuinlieden, die daar ter plaatse een laag loon genieten, maar daarnevens een stuk aardappelland in gebruik krijgen, zullen met dit bedrag rondkomen. De bouwvakarbeiders zien het aangevuld met een drie gulden uit de vakvereenigingskas. Aan de fabrieksarbeiders keert hun patroon allicht ten volle het verschil uit tusschen elks loon en de uitkeering uit het algemeen fonds. Aan de best georganiseerde arbeiders komt de aanvulling ten goede, die zij overeenkomstig het beginsel van art. 1638 *c* B.W., bij collectief contract hebben weten te bedingen.

Somtijds gaat zulk een gecombineerde ondersteuning het loon zelfs te boven. Er is geen aanleiding, dit samengaan op zich zelf daarom te veroordeelen. Maatregelen van controle tegen misbruik zijn toch altijd noodig, ook dan, wanneer de arbeider minder ontvangt dan zijn gewone loon. Het zal het eerst geschieden bij de laagste loonen: wanneer de vakvereeniging *f* 3. - geeft, het ziekenfonds *f* 7. -, de patroon, als in ‘de Zaanstreek’, 70% van het verschil tusschen het werkelijke loon en *f* 7. -, dan zal bedoeld gevolg intreden bij loonen beneden zeventien gulden per week. Dat de slechtst betaalde arbeiders in geval van ziekte ruimer ondersteund worden in verhouding tot hun gewone verdiensten dan de beter betaalde is zelfs toe te juichen.

Over de voordeelen van decentralisatie en van beheer door belanghebbenden, in tegenstelling met gecentraliseerde, door ambtenaren van het Rijk bestuurde officiëele ziekenfondsen, zooals de wet-Talma in het leven moet roepen, wil ik hier niet uitweiden; maar de vraag stellen: Mag de wetgever tot het opgeven der eigen instellingen dwingen? Want dwang tot deelneming aan Rijksfondsen *is* dwang tot opheffing van deze laatste.

Sommigen zien daarin geen bezwaar. Een onbegrensd

vertrouwen stellend in het nuttig effect der sociale verzekering, en bevindend, dat met een stelsel van vrijheid de deelneming nooit geheel algemeen worden zal, offeren zij ter wille van een algemeene deelneming al het andere op. Is er geen plaats naast de door de wet in te stellen fondsen voor de andere, de bestaande, vrije, welnu dan offere men deze laatste op. Zoo eischt het hun beginsel.

Van het standpunt der verzekeringstechniek kan een minder dogmatisch antwoord gegeven worden. Van dit standpunt gezien, is het niet geheel juist, in een rijksziekenfonds allen zonder onderscheid samen te voeren, omdat aldus elke vrije groepeering der risico's verhinderd wordt, waar scheiding, althans onderscheiding, veel billijker zou zijn.

Het grootste verschil in ziektekans wordt veroorzaakt door verschil in leeftijd. De verzekering van Staatswege negeert dit belangrijkste verschil; ja zelfs verbiedt de wet-Talma daarop de inrichting van een ziekenfonds te bouwen.

Stel daartegenover het bloeiende ziekenfondswezen der Engelsche friendly societies. In een ontwikkeling van bijna een eeuw (1820-1911) heeft daar de inrichting der tarieven met een leeftijdschaal hoe langer hoe meer ingang gevonden.[1)]

Zie ook Zwitserland. Tarieven van contributies, die den leeftijd der leden in aanmerking nemen, werden op het voorbeeld van Engeland in het kanton Genève ingevoerd bij de wet van 27 Mei 1903, door kantonale subsidiën werd dat stelsel met succes onder de bestaande fondsen bevorderd.

De nationale Zwitsersche wet op de ziekte- en ongevallenverzekering van 13 Juni 1911 bevordert thans, dat ook in andere kantons dit zoo rationeele stelsel wordt overgenomen.[2)]

Het stelsel der met den leeftijd bij toetreding klimmende contributies is opvoedend.[3)] Wil men ziekteverzekering, als een maatregel in het belang van de arbeidende klassen,

1) Zie Brabrook Journal of the Royal Statistical Society, 1915, blz. 418; het percentage was in 1912: 55% van de bekende tarieven; in 1880 was het geweest 30%.
2) Zie Dr. E. Niederer, Das Krankenkassenwesen der Schweiz und das Bundesgesetz vom 13. Juni 1911, (Zürcher Volkswirtschaftliche Studien No. 9) Zürich, 1914; blz. 289.
3) Zie een voorbeeld van zulk een tarief in mijn boek ‘Ziekteverzekering en Werkliedenziekenfondsen’, 1917, blz. 64.

breng dan dien belanghebbenden het inzicht in de grondslagen der zaak bij, dit is een democratische eisch naast dien anderen, dat inrichting en uitvoering in hun handen gelegd moeten worden.

Hoe arm en dor doet, daarbij vergeleken, het bureaucratische stelsel van een wet-Talma aan van uitkeeringen van zeventig % van het loon; en de premie een of ander percentage van het loonbedrag!

Het systeem geeft de hoogst betaalde arbeiders allicht te veel; de slechtst betaalde niet genoeg; voorkomt op zich zelf geen simulatie; en brengt een uitgebreide administratie mede.[1)]

Wanneer ik dit alles inzie, is geen andere conclusie mij mogelijk, dan deze: *geen dwang*.

Laat de Rijksoverheid voorlichten, aanmoedigen en financieel steunen, evengoed als in Engeland reeds drie kwart eeuw lang geschied was, vóór de National Insurance Act in 1911 werd ingevoerd; laat elke gemeente de bevoegdheid verkrijgen, een gemeentelijk ziekenfonds op te richten, waar het initiatief der betrokkenen te kort mocht schieten; maar de wetgever mag de vruchten van dit initiatief niet vernietigen, niet tot ondergang noodzaken wat, na het tijdperk der Revolutie, na de vernietiging van de gildefondsen, door het volk zelf weer is opgebouwd.

De overheid moge onze vijftienhonderd ziekenfondsen trachten te verbeteren, maar mag ze niet omvèr halen.

Door *aanmoediging* is *meer* te bereiken dan door dwang.

Het tweede punt waarvoor de vraag naar den rechtsgrond beteekenis heeft, is de dwang voor den patroon tot het dragen in de kosten. Hij wordt op tweeërlei grond verdedigd.

Daar is vooreerst de theorie, dat veelal in den arbeidersstand een onvoldoend loon ontvangen wordt, ontoereikend om èn de onmiddellijk noodzakelijke levensbehoeften aan te schaffen èn tevens op zijde te leggen voor dagen van tegenspoed. Deze theorie construeert den dwang als een ‘looneisch’.

1) Ik vermeldde reeds, dat eenige collectieve arbeidsovereenkomsten welbewust honderd percent van het loon doen uitkeeren.

In een aantal bedrijven, zoo wordt geconstateerd, worden loonen betaald, waarbij het den arbeider onmogelijk is, het evenwicht te bewaren voor zich en zijn gezin tusschen wat het lichaam verbruikt en wat het aan voedsel en dekking noodig heeft, waar dus de arbeider achteruitgaat. Die bedrijven doen hun arbeiders een groot onrecht; en voorzooverre de werkgever niet tot betaling van betere loonen in staat is, parasiteeren zij op de overige samenleving.

Dit komt inderdaad voor. Ook valt niet te ontkennen, dat in de aangeduide omstandigheden een arbeider tot sparen of ook maar tot betalen van verzekeringspremiën niet vrijwillig zal besluiten. Maar toch, zoo wordt betoogd, is het belang van de zorg voor kwade tijden zóó groot, dat zekerheid moet bestaan, dat de werkman daarin niet te kort schiete; en de Staat is dus gerechtigd en verplicht, te bevelen dat voor *elk* loonarbeider zijn werkgever meewerke, om in veiligheid te brengen wat voor verzekeringsdoeleinden noodig is; de werkgever moet, *onverschillig hoe hoog het loon moge uitvallen*, de bijdrage in de verzekering, in wezen een deel van het arbeidsloon, afstaan en uit handen geven, om haar ter beschikking te stellen van de ‘sociale verzekering’.

De theorie lijkt mij niet sterk. De werkgever moet betalen, opdat het loon, daar waar het te laag was en het bedrijf dus parasiteert, zoo hoog althans opgevoerd wordt, dat het bedrag der verzekeringskosten daaruit bestreden wordt. Maar men ziet den wetgever dan op dien grond ook ingrijpen voor arbeiders in bedrijven, waar het loon geenszins onvoldoende is. Elke ziekteverzekering, die wettelijk geregeld is, bestrijkt een veel wijder terrein en omvat categorieën, die, wat haar loon-inkomen betreft, verre boven het minimum zijn, dat voor onmiddellijke levensbehoefte noodig is.

Dat waartoe de wetgever dan dwingt, is niet zoozeer een verhooging van het loon, bij den patroon, maar een bepaalde wijze van het loon te besteden, bij den arbeider. Dit en niet anders is het wezen van de zaak. Het overige is maar theorie. Want het deel der premie, dat de wet door den arbeider laat betalen, verhaalt deze niet op zijn werkgever, noch onmiddellijk en afzonderlijk, noch indirect in den vorm van afgedwongen loonsverhooging; voor een loonactie is het bedrag van het loon, dat de premie representeert, te gering.

De bestreden theorie is door Professor Aalberse verdedigd bij de algemeene beschouwingen over het ontwerp-Talma en daarbij is ook een beroep gedaan op de encycliek Rerum Novarum. Wat te zeggen van dit beroep!

Bedoeld stuk is van veel te algemeene strekking, dunkt mij, om een veilige gids te kunnen zijn bij de regeling van een onderwerp als dit door concrete wetsbepalingen, indien men namelijk op aansluiting bij het bestaande ook maar eenigszins prijs stelt.

Men leest in dit document zelfs passages, die met de theorie van Prof. Aalberse in strijd zijn; zoo bijvoorbeeld de volgende:[1] 'Verdient de arbeider een *voldoend* loon, om in het onderhoud van zich zelven en zijn vrouw en kinderen *op betamelijke wijze* te voorzien, is hij daarbij verstandig en spaarzaam, dan zal hij het, zijn natuurlijken drang volgend, ook daarheen weten te leiden, dat hij zekere som kan ter zijde leggen, om zich een klein inkomen te verzekeren'. Hier volgt dan een uiteenzetting van de maatschappelijke voordeelen van zelfbeheerde, tot kleine kapitalen aangegroeide, spaarpenningen. Hier is meer bedoeld dan een minimum loon, dat maar even vergunt van de hand in de tand te leven. De passage sluit overigens aan bij het betoog, dat de Staat niet lijdelijk zijn mag bij het bedingen van het arbeidsloon. Wel is de loonovereenkomst in beginsel vrij. Maar de consequentie, dat elk loon billijk is, aanvaardt de Encycliek niet: '...de zaak vertoont zich in een ander licht, als men het tweede onafscheidelijk kenmerk van den arbeid mede in aanmerking neemt, namelijk de noodwendigheid... De eisch van het natuurrecht blijft, dat het loon niet zóó laag mag wezen, of een matig, rechtschapen arbeider moet daarvan kunnen bestaan. Deze gewichtige eisch is *onafhankelijk van den wil van contractanten*'. Hieruit volgt dat een genoegzaam loon een eisch van recht is; en onder 'genoegzaam loon' verstaat de Encycliek èn blijkens de eerst aangehaalde passage èn blijkens het opkomen voor Zondagsrust, matige arbeidstijden, geestelijke belangen, enz., een loon dat bescheiden welstand mogelijk

1) Op blz. 59 van de uitgave: 'Nederlandsche Vertaling, van C.L. van Langenhuijsen, 1891.'

maakt. Zulk een loon is een één-en-ondeelbare eisch; maar van een onderscheiden van behoeften van eerste en van verdere orde, van verschil tusschen uitgaven voor dadelijke vertering en anderzijds uitgaven voor mogelijke kwade tijden *daarvan treffen wij niets aan!*

Over de maatregelen ter voorziening bij ziekte zwijgt de Encycliek niet; maar de daaraan gewijde passage komt op een geheel andere plaats voor, en luidt: 'eindelijk moeten en kunnen ook de meesters en de arbeiders tot een vredelievende oplossing van het vraagstuk (n.l. van de tegenstelling tusschen arbeiders en bezitters) meewerken door maatregelen en hulpmiddelen, *die den nood* zooveel mogelijk *opheffen* en de eene klasse tot de andere *doen toenaderen*. Hiertoe behooren *vereenigingen tot wederzijdsche ondersteuning*, bijzondere *instellingen van hulpbetoon voor den arbeider* en zijn familie *bij plotseling ongeval*, *bij ziekte en sterven;* instellingen tot bescherming van het recht van kinderen, jeugdige personen en ook volwassenen'.[1)]

In deze algemeene termen slechts worden de maatregelen genoemd; dit kan ook niet anders. Met het eerste zijn waarschijnlijk de eigen fondsen der arbeiders op wederkeerigen grondslag, bedoeld; met de 'instellingen' die min of meer philanthropische, geheel of gedeeltelijk door werkgevers bekostigde maatregelen. Maar zooveel is zeker, dat over deze voorzieningen bij ziekte in een geheel ander verband gesproken wordt, dan waar het volgens Prof. Aalberse zou moeten verwacht worden, n.l. bij de formuleering van de eischen omtrent het minimum-loon.

De rede van Prof. Aalberse verscheen later in druk als 'Arbeidersverzekering en Arbeidscontract' in de serie 'Politieke en Sociale Studiën'. Tegenover haar werd door anderen het argument gebezigd van de staats-politiezorg.

In breede kringen loonarbeiders laat zich de toekomst donker aanzien; gebrek wacht hun mogelijk; verzekering is een geschikt palliatief; dwingt derhalve alle loonarbeiders daarvan gebruik te maken en de algemeene toestand zal dan minder armoede kennen, met zijn gevolgen van misdaad en ontaarding.

1) Zie blz. 62.

Het bezwaar tegen deze theorie is, dat in de toepassing men zich niet beperkt tot die arbeiders voor wie de praemisse geldt, maar een veel hooger welstandsgrens aangenomen wordt.

Maar verder valt in het oog, dat, wanneer gedwongen V. politiemaatregel is, de verplichting, die de wetgever den werkgevers oplegt om een deel der kosten te dragen, *niet anders is dan een belasting, hun opgelegd voor een bepaald doel*.

Ja, ook wat de bijdrage der arbeiders betreft, is dwang volgens deze theorie der politiezorg niet zonder bedenking. In een economisch stelsel, waar de Staat zich in de loonsverhoudingen niet mengt, daar komt dwang tot verzekering, neerkomend op een belasting, niet te pas. Een naar een wettelijk schema ingerichte ziektekas brengt allerlei arbeiders onder één verband; dwingt hier een deel te dragen van lasten die elders drukken, en dat, terwijl het niet eens door de verzekeringstechniek geëischt wordt, welke veeleer krachtige bestrijding vordert dier abnormale, bijzonder gevaarlijke gevallen, door bestrijding der oorzaken. Zij, de techniek, is er niet op uit, lakenswaardige toestanden te bemantelen door de gevolgen mede te doen dragen, nolens volens, door andere arbeiders die daaraan part noch deel hebben. Die dwang is een belasting. Dit in parenthese.

Dit karakter, van een belasting, van het aandeel der patroons ziet men duidelijk in, door het geval te stellen tegenover de regeling van art. 1638*c* Burgerlijk Wetboek. Want terwijl hier de persoonlijke betrekking tusschen den werkman en zijn eigen werkgever het motief der wetsbepaling is, ontbreekt daar deze band. Van de patroons in eenig district wordt iedereen, welk zijn bedrijf ook is, verplicht de kosten te helpen opbrengen van alle ziektegevallen in dat district, bij wien ook voorgekomen, ook bij wie arbeider zijn in dienst van een ander, en bij gezinsleden van dien hem onbekenden arbeider. In den gedachtengang van artikel 1638*c* wordt terecht geen onderscheid gemaakt naar de oorzaak der ziekte, of zij *al* dan *niet* in het bedrijf is ontstaan; maar diezelfde generaliseering in de wettelijk geregelde ziekteverzekering is voldoende om in haar te zien een politiezorg, waarvan de kosten aan den patroonsstand opgelegd worden.

Het heeft veel weg van een belasting; en deze belasting heeft dan nog de averechtsche uitwerking, dat zij het zwaarste drukt op die patroons die ceteris paribus de beste loonen uitbetalen en waar de arbeiders dus kans hebben den meesten welstand te genieten en aan ziekte iets minder onderhevig te zijn.

Mij schijnt dan ook de verdediging van den dwang door deze theorie evenmin voldoende.

Wie prijs stelt op bijdragen van patroonszijde, hem moet het voorbeeld van de vereeniging 'De Zaanstreek' toelachen. Een voordeel van dat uit de praktijk geboren stelsel is, dat *de arbeiders baas zijn in eigen huis*. Eigen ervaring doet mij vertrouwen, dat de arbeider met eenig vallen en opstaan dit terrein volkomen zal leeren beheerschen; nu nog beperkt van omvang, zie men echter in die ziekenfondsen perspectief, door bemoeiïngen met hygiene en reconvalescenten, met bestrijding van volksziekten; anderszijds ook door een samensmelting van 'invaliditeit' met 'ziekte'.

In een beschouwing, die de heer J.J. de Roode aan de naaste toekomst der Sociale Verzekering wijdt in het tijdschrift 'De Socialistische Gids' (Februari j.l.), vind ik steun. Vooreerst in zijne mededeeling, dat het eigen beheer zóó zeer op prijs gesteld wordt, dat voor de moderne vakbeweging het ontwerp-Talma aannemelijker geworden is, door de amendementen-de Visser, die aan de vrije ziekenfondsen plaats hebben verschaft[1)] Ten tweede in deze interessante mededeeling, naar aanleiding van het verweer der doktoren tegen de ziekenfondsbesturen: 'het pleit niet voor de dokters, dat zij de bestuurders van bestaande ziekenpotten voor de typische vertegenwoordigers der arbeidersklasse hebben aangezien. In het algemeen kan men zeggen, dat deze fondsen overblijfselen zijn uit de eerste ontwakingsperiode onzer arbeidersklasse, en dat de personen, die in de besturen dier fondsen zijn blijven hangen, voor vertegenwoordigers der arbeidersklasse op haar tegenwoordig peil niet kunnen gelden'. Welnu, als dat waar is, dat tijdelijk de

1) Socialistische Gids, 3e jaargang, blz. 184.

beste krachten in een andere richting hun toewijding aan de algemeene zaak geplaatst hebben, dan valt, zoodra hierin een kentering komt, een meer energieke behartiging der ziekenfondsbelangen te verwachten en een krachtige opbloei der vrije ziekenfondsen als gevolg daarvan. Inderdaad werd ik bij mijn verkeer met de bestuurders der fondsen meermalen door het feit getroffen, dat bij de voortvarendheid der bekwame en helder denkende bestuurders van het eene fonds, zoo scherp de geborneerde inzichten van anderen afstaken; en hetgeen de heer De Roode zegt, lijkt mij hiervoor een uitmuntende verklaring.

Dat het eigen beheer vooraan staat in de oogen der arbeiders, het is getoond door het jaarlijksch congres der S.D.A.P. in 1911. De vroegere eisch ‘de arbeider draagt niets bij’ werd toen prijs gegeven ter wille van het aan het medebetalen verbonden zeggenschap.

Ter verduidelijking voeg ik hier de stelling in, dat voor commerciëel opgezette bedrijven in de sociale ziekteverzekering geen plaats is; anders zouden ook dergelijke ondernemingen zich wellicht op mijn verdediging der vrije fondsen beroepen; in dit opzicht wil ik alle misverstand afsnijden.

In een bespreking van mijn verleden jaar verschenen boek in het Katholiek Sociaal Weekblad heeft Mr. A. Tepe mij opgewekt tot deze principieele behandeling van den rechtsgrond. Hij oordeelde, dat ik het principiëele verschil in de positie van loonarbeiders en anderen niet had ingezien, was van meening, dat dit verschil een wetgeving noodzakelijk maakt, die speciaal arbeiders-recht schept, en miste in mijn als practische gids bedoeld geschrift de theoretische motiveering van mijn standpunt, in zooverre ik op een geheel andere ontwikkeling bleek aan te sturen dan op die scheiding.

Ik nu zie niet overal zulke kardinale verschillen tusschen arbeiders eenerzijds en den verderen kleinen man, maar weet uit de praktijk, dat in de fondsen beide groepen vereenigd zijn, nu eens met een meerderheid van arbeiders, dan weer andersom.

De ziekteverzekering is blijkbaar dus ook voor die andere lieden een groote weldaad. Het inrichten der ziekteverzekering volgens het inzicht, dat Mr. Tepe ontwikkelt, maakt vele dier gemengde fondsen onmogelijk, omdat na het uitdrijven

der arbeiders de overige leden te weinig in aantal zullen blijken![1)]

Mr. Tepe herinnert, dat in de loonarbeidersverhouding voor een ten volle ingezette menschenkracht het loon de eenige tegenwaarde pleegt te zijn. Zeer juist. Maar is het bestaan van tal van kleine ondernemers, of 'zelfstandigen', wel zooveel gemakkelijker?

Bovendien gaan wij den tijd tegemoet, dat de arbeiders in steeds grooter getale met 8 uur werken een positie en eenigen meerderen welstand veroveren.

Wat de technische inrichting betreft, de hiervóór reeds besproken '70%-regeling' heeft ook dit tegen zich, dat men haar natuurlijk niet hanteeren kan, als men met die andere cliënteele onzer fondsen te doen heeft.

Van subsidiën van den Staat en zijn zedelijken steun behooren bovendien allen te kunnen profiteeren! Men kan, meen ik, goed democraat zijn, en toch de tegenstelling altijd en overal tusschen loonarbeider en patroon, alsof er niet anders bestond, verwerpen. Zij beantwoordt niet aan de werkelijkheid; en onlangs verwierp ook Mr. Troelstra haar als al te simplistisch en onhoudbaar.[2)]

Het Rapport van den Directeur-Generaal van den Arbeid behelst niets over dit samengaan in dezelfde fondsen. Ik gaf enkele cijfers in het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, jrg. 1916, afl. 1.

De slotsom, waartoe deze principiëele beschouwing mij dan leidt, is deze, dat van dwang in beide aangelegenheden moet worden afgezien.

Waarom heeft men hier te lande wèl het Duitsch model gecopiëerd; en is men blind geweest voor het feit, dat dit systeem in Zwitserland in 1896 verworpen was, en dat in Denemarken schitterende resultaten met gesubsidiëerde vrijwillige verzekering bereikt zijn?

In Zwitserland subsidieert de Staat krachtens de Wet van

1) In de encycliek Rerum Novarum komen stellingen voor, die naar een zooveel mogelijk gelijke behandeling ons wijzen, o.a. deze eisch: 'dat de overheid tot *voornaamsten* plicht heeft, aan *alle* klassen der onderdanen een gelijke bescherming te verschaffen', zie blz. 44 t.a.p.

2) Verslag van de zitting der Tweede Kamer in de N. Rott. Ct. van 5 Dec. 1917, Ochtendblad.

13 Juni 1911 krachtig; tot 5 francs per lid en per jaar toe; maar in de kosten dragen de patroons niet bij[1].

Het eerste artikel luidt slechts: 'Der Bund fördert nach Massgabe dieses Gesetzes die Krankenversicherung durch Gewährung von Beiträgen an Krankenkassen.' Aan den bedoelden steun is als voorwaarde verbonden, dat een ziekenfonds zich laat erkennen; en met het beslissen over de erkenning is het door dezelfde wet ingestelde *Bundesamt für Sozialversicherung* belast.

Het staat aan de Kantons vrij, voor hun gebied dwang tot verzekering op te leggen en in dat geval ten dienste der tenuitvoerlegging overheidsfondsen te doen ontstaan. Maar bestaande fondsen mogen niet worden verboden.

Aan een blijvend toezicht zijn de erkende fondsen onderworpen. Het '*Bundesamt*' neemt de jaarverslagen in ontvangst.

Interessant is ook de zienswijze van het Bundesamt, welks directie over practische ervaring beschikt, dat fondsen met minder dan honderd leden niet gewenscht zijn. Belangrijk lager is dit minimum dan de cijfers die hier te lande zijn genoemd.

Deze Zwitsersche wet sluit zich aan bij Zwitsersche toestanden, en nu is het waar, dat het ziekenfondswezen daar verder ontwikkeld was dan hier.

Maar meergenoemd verslag van den Directeur-Generaal van den Arbeid maakt voor ons land toch ook van bijna 1500 fondsen melding. Zonder in een verzekeringstechnisch onderzoek te zijn getreden, gaf het Verslag bovendien de bemoedigende uitspraak te hooren, dat het financieel beheer bij de groote meerderheid der fondsen goed is; wat dus zal moeten beteekenen: er zijn bij die fondsen geen aanwijzingen van nalatigheid der bestuurders of feitelijk te kort schieten in de betalingen.

Het recht en de roeping van arbeiders en verdere kleine luiden is en blijft het, de ontwikkeling der ziekteverzekering te blijven leiden; en daarom zal de Wet-Talma, al staat zij in het Staatsblad, voor dit democratisch belang moeten wijken.

Zij is tot stand gekomen geheel over de hoofden dergenen heen, die thans de ziekteverzekering uitvoeren. Mocht men

1) Zie Niederer, t.a.p. blz. 252.

hen als quantité négligeable beschouwen?! Aan belangstelling ontbrak het niet, want talrijke uitnoodigingen bereikten mij, om in een ledenvergadering van een fonds de wet te komen verklaren!

De fondsen zelf hebben destijds tot minister Treub het verzoek doen richten, een eenvoudige uitgaaf van diens wijzigingsvoorstel beschikbaar te stellen ter bestudeering; het verzoek, door leden van de Tweede Kamer gesteund, werd toegestaan, maar de belofte is niet ingelost.

Ik betoogde bij meer dan één gelegenheid in pleidooien voor een in waarheid eigen beheer, dat dit aan de talenten, aan de toewijding en aan de eerlijkheid der betrokken bevolkingskringen wel hooge, maar niet te hooge eischen stelt. Dit wil ik ten slotte nog trachten te bewijzen.

In het jaar 1905 werd ik voor het eerst voor de practische oplossing gesteld van ziekteverzekeringsvragen. Het gold de oprichting van een nieuw ziekenfonds te Zaandam. Ik ontried dit met het oog op het ontwerp-Veegens, toen aanhangig; men drong echter aan en ik gaf toe; ik verrichtte toen het wetenschappelijke werk, berekende de tarieven en hielp bij de inrichting der administratie. Voortreffelijk zijn de resultaten geweest van het ziekenfonds in kwestie, dank zij het wakkere geloof der eerste oprichters en bestuurders in de gekozen grondslagen, dank zij hun niet verslappenden ijver bij het beheeren van het fonds, bij het controleeren der nieuwe leden en der zieken, en dank zij de toewijding waarmee nu wijlen haar eerste secretaris gedurende tien jaren de boeken heeft gehouden; een zóó bestendige zorgvuldigheid besteedde hij aan dat werk, dat het opmaken van de ‘eerste statistiek en wetenschappelijke balans’ (1912) vlot van stapel ging en dat de toestand der vereeniging op dien grond volkomen klaar en duidelijk den leden kon worden uiteengezet, en een tweede vijfjarigtijdperk is nu reeds afgesloten; gestadig groeit de vereeniging in ledental.

Een tweede feit. Verblijdend is de houding geweest van een groot aantal ziekenfondsen, die sinds een tiental jaren zijn aangesloten bij den Noord-Hollandschen Bond. Toen een model voor fondsstatuten was uitgewerkt en een voor een huishoudelijk reglement, bleek voldoende inzicht aanwezig in het nut daarvan voor elk afzonderlijk en van zoo groot

mogelijke uniformiteit voor allen gezamenlijk, dat men bijna zonder uitzondering bereid bleek, die nieuwe statuten en huishoudelijke reglementen te adopteeren en *het eigen geesteskind daarvoor op te offeren!* Ik heb die beweging mogen leiden met den te vroeg gestorven voorzitter W.C. Visser, en wij hebben ons verbaasd en verblijd over dit doorslaand bewijs van inzicht en van bereidwilligheid om goeden raad aan te nemen.

Een derde punt. Sommige fondsen streven zoowel de wettelijke regelingen (Veegens, Talma) voorbij als de maatschappijen der volks-levens-verzekering, die alle zich niet hebben durven losmaken van de laag-bij-de-grondsche inrichting met *weekpremiën*, die zulk een *vermorsing* van geld door hooge administratiekosten beteekent.

Elke commercieele volks-levens-verzekering-maatschappij houdt aan het stelsel vast; dat is verklaarbaar; want daar is véél concurrentie tusschen de maatschappijen en nog meer tusschen de boden, en men laat daar de klantjes liever niet een maand lang onbezocht! Of het stelsel de verzekering al enorm duur maakt, is de directie als zoodanig onverschillig.

Maar wettelijke maatregelen moesten op hooger peil staan! Ik heb dit herhaaldelijk op de algemeene vergaderingen van den Noord-Hollandschen Bond van Ziekenfondsen betoogd; en terwijl een directeur van een der groote volksverzekeringmaatschappijen mij eens verzekerd heeft: ‘je kunt even goed de maan van den hemel wenschen, als de menschen bewegen hun verzekeringcenten gedurende een maand te bewaren’(!) daar gaan langzamerhand de ziekenfondsen mijn raad opvolgen en breken met het wekelijks ophalen der contributie; heel langzaam gaat het, want daar is sleur en daar is het verzet van de boden, die gebroken moeten worden, maar het blijkt, dat ik toch geen utopie nastreefde.

Met deze voorbeelden uit de praktijk meen ik te hebben bewezen, dat de goede wil, de intelligentie, het onderling vertrouwen aanwezig zijn. Laat men die kostbare eigenschappen van de betrokken bevolkingskringen niet renteloos laten liggen.

* * *

Het is dan niet overdreven te zeggen, dat de sociale ziekteverzekering in de knel zit.

De tijd is rijp voor deze toepassing der verzekering. Alleen reeds wat ik meedeelde uit de ontwikkeling bij de collectieve arbeidsovereenkomsten bewijst, hoe scherp de arbeider de behoefte gevoelt.

Maar de overheid, die leiding had moeten geven, heeft dit eerst een eeuw lang verzuimd; en nu is zij door haar onbekwame regeling een struikelblok geworden.

Want nog niet alle nadeelen heb ik opgesomd.

Er is hier de groote fout begaan, ziekteverzekering en invaliditeitsverzekering te scheiden en als geheel verschillende zaken in twee afzonderlijke wetten te behandelen. In de Britsche National Insurance Act van 1911 kent men slechts één begrip 'disablement' = arbeidsongeschiktheid. Zelfs in het Duitsche Rijk heeft men wèl beseft, dat die twee één zijn. De bekende Dr. Bödiker, in leven president van het Reichsversicherungsamt, bekende het, in een redevoering te Parijs gehouden in het jaar 1900: 'Het ware eenvoudiger en minder kostbaar geweest; maar men wilde nu eenmaal op de bestaande inrichtingen voor ziekteverzekering voortbouwen.'

Hier daarentegen nam de wetgever een blanke lei vóór zich.

Wat was verder het antwoord op de vraag, die aan Bödiker bij diezelfde gelegenheid gesteld werd, of de organisatie niet democratischer had kunnen zijn, meer in handen der arbeiders gelegd had kunnen worden? Daarop antwoordde hij onomwonden - ik teekende het uit zijn eigen mond op: 'Ja, zonder bezwaar; zoo was ook mijn eerste plan ingericht. Maar de Rijksdag wilde dit niet, omdat men vreesde, dat de socialisten zich van de organisatie meester zouden maken.' Dr. Bödiker deelde die vrees niet; maar hij had te volgen.

Zóó dreigt nu Duitsche socialistenvrees indirect onze arbeiders naar omlaag te halen en onze sociale verzekering te verknoeien.

Sinds 1913 zijn nu al 5 jaren verstreken, waarin geen beweging te brengen bleek in den in het moeras geraakten wagen.

Moge van onderen op de drang komen naar een betere regeling. Een breedere vooral, die ook de volkshygiëne, het ziekenhuiswezen, de geneeskundige praktijk ten goede komt. Ook die belangen diende de wet-Talma niet voldoende.

Ten slotte zij hier nog afgeschreven het program van actie, dat het Bestuur der S.D.A.P. voor het onlangs gehouden partijcongres op het stuk der sociale verzekering had ontworpen:

'Verplichte ziekteverzekering voor alle arbeiders met volledige geneeskundige behandeling en met moederschapszorg; invaliditeitsverzekering aansluitend bij de Staatspensioneering; een en ander met behulp van den Staat en met zoo groot mogelijken invloed der arbeiders op het beheer'.

Men ziet het, van patroonsbijdragen wordt niet gerept; maar de hulp der arbeiders zelf wordt ingeroepen. In plaats van arbeiders zou ik willen lezen 'verzekerden'; en in plaats van 'zoo groot mogelijk' een nog positieveren eisch. De arbeidersklasse is thans wakker genoeg; zij zal voor de verbreiding der sociale verzekering thans zelve wel zorgen.

De oogenschijnlijk zoo radicale eisch van verzekerings*plicht* zal dan overbodig blijken.

Maar de band die nu nog dien te verwachten groei belemmert, moet finaal opgeruimd worden.

W. ELINK SCHUURMAN.

Doktersvisite.

Dr. B.E. Scheltema. Herinneringen van een geneesheer. Zutphen, Thieme & Cie, 1917.

Eigenlijk geen boek, maar een gezellig praatje. Afscheidsbezoek aan collega's, patienten en niet-patienten van een geneesheer, die de praktijk neerlegt, nu hij de door hem zelf gestelde leeftijdsgrens bereikte. Zéér gewaardeerd en geliefd in de stad, voormaals in den lande het best bekend door de gewijde stilte op plein en gracht, passende bij wat haar taak is: het behoeden onzer koningsgraven. In den laatsten tijd echter zóódanig in rep en roer, dat een onzer jongere tooneelschrijvers er den Duivel zelf ziet huizen - waarin hij zich niet vergist, althans te oordeelen naar hetgeen de dagbladen berichten omtrent de zittingen van den gemeenteraad.

Geen boek voor jongelui! O, niet omdat het iets behelst, wat zij niet mogen weten. Maar enkel wie reeds een groot deel doorliepen van den cirkelgang der menschheid, die zagen geboren worden voor wie te zorgen deel werd der levenstaak, die zagen heengaan wie zij zoo gaarne nog hadden behouden, ouderen van dagen derhalve, bij wie in huis is geweest de angst, en de hoop, en de smart, eindelijk kwam de berusting, kunnen begrijpen en waardeeren wat dit boek verhaalt: schijnbaar kleinigheden, welke het leven beheerschen, en den huisdokter maken tot besten vriend des huizes, tot raadgever naar wien bereidwillig wordt geluisterd, min of meer zelfs tot biechtvader.

Vrees niet dat dr. Scheltema in dit werkje de hem toe-

vertrouwde geheimen verklapt! Beter zelfs dan ambtseed, schut hiertegen beroepseer. Ook doet een goed dokter nooit griezelen - zoo iets laat hij over aan romanschrijvers. Neen, dit boek is een zonnig boek, juist geschikt voor deze nare tijden. Is daarenboven opgewekt zijn (althans te schijnen) niet een eerste plicht van den medicus? Moet hij zelf niet zijn tot geneesmiddel?

Hoogstens wordt hier dus verhaald van een juffrouw, die zoo weinig begrip had van den menschenschedel, dat zij 'toen ik haar het oor moest doorspuiten en haar een bakje gaf om het water op te vangen, dit onder het andere oor plaatste. Want ik spoot immers *door*?' En - om het evenwicht te bewaren tusschen beide geslachten - volgt daarop het verhaal van een mannelijk patient, die werkelijk boos werd op den dokter, omdat deze weigerde te gelooven wat hem was overkomen op een oogenkliniek, 'waar men zijn oog uit de kas genomen, op een schoteltje gelegd, schoongemaakt en weer op zijn plaats had gebracht'. (Een mooi voorbeeld van auto-sugestie, aanbevolen ter kennisneming aan heeren rechters, die getuigen moeten verhooren).

Zoo dr. Scheltema veel kan vertellen zonder zijne patienten over de tong te doen gaan, is zulks, omdat hij in alle opzichten leefde in een tijdperk van overgang. Zijn eerste kundigheden werden hem bijgebracht op een Latijnsche school van de slechtste soort. 'Al lang verdwenen, en dat is maar goed ook' - voegt de schrijver er aan toe. En oprecht bekent hij hoe gaarne hij de hoeveelheid latijn en grieksch, hem op die school toegediend, gemist zou hebben 'wanneer mij daarvoor in ruil een groote dosis nieuwe talen, maar vooral een flinke inleiding der natuurwetenschappen gegeven was'. - De wet-Limburg zal dus in dezen dokter zeker geen tegenstander hebben gevonden.

Op de Academie (1875-1880) was de toevloed van studeerenden in de medicijnen nog niet zoo groot, dat innige samenwerking tusschen professoren en discipelen ware uitgesloten. Dat tijdperk kenmerkte zich juist door 'de groote ommekeer, veroorzaakt door de bewonderenswaardige onderzoekingen van Pasteur, Lieter en zoovele anderen, die steeds verder doordrongen in de groote geheimen, in de almacht van het *kleine*'. Maar... 'het was toen echter in de zieken-

huizen, die als het ware het front van het slagveld vormden, een toestand gelijkende op die bij het begin van een oorlog. Men wist en voelde dat de vijand er was; strijdmiddelen waren aanwezig; maar het leger zelf was nog ongeoefend en wist nog geen juist gebruik te maken van de nieuwe, doeltreffende wapenen'. Geen geschoolde zusters, slechts dienstboden 'zonder eenige opleiding; maar van wie, bij de wondbehandeling, toch evenveel afhing als tegenwoordig van eene gediplomeerde hoofdverpleegster'.

Gelukkig was één ding gebleven! Maar gij zult niet licht raden wat de deftige dokter hoogelijk waardeert uit zijn studietijd! Het nachtbraken! 'Hoe zou een medicus aan de eischen van zijne betrekking kunnen voldoen, wanneer hij niet als student reeds geleerd had volstrekt geen onderscheid te maken tusschen dag en nacht, een totale onverschilligheid te toonen voor de vraag of het twaalftal slagen, van den toren verkondigd, beteekent dat het op dat oogenblik volle middag of middernacht is?

Bij onze intrede in de maatschappij zijn wij dus geheel gewend om te dwalen in stikdonkeren nacht. En dit gaat ons zoo goed en gemakkelijk af, dat wij, in het nachtelijk uur opgeroepen naar het huis der smarten, of opgecommandeerd naar de woning der overdreven angsten, op het publiek zelf dikwijls den indruk maken alsof wij zoo iets bepaald een pretje vinden'... *Gaudeamus igitur!*

Ook in de stad waar hij zich neerzette - een kletsbui verving 'de roeping' - en steeds werkzaam bleef, trof dr. Scheltema een tijdperk van overgang: 'Wij vonden bij onze vestiging een groot aantal oude, ja, zelfs enkele zeer oude collega's; welk feit, voor henzelf misschien minder aangenaam, voor ons toch een toekomst opende, die wij opgewekt tegemoet gingen'. Hm, hm; niet erg collegiaal! Wellicht echter zullen die oude heeren zich getroost hebben met het *Hodie mihi*, *cras tibi*. Want ook die oudere medici kenden hun latijn!

Waren daarenboven zeer deftig: schreven hunne recepten met gouden potlooden, doopten hun pen in zilveren zak-inktkokers; droegen met zich mede doosjes pepermuntjes 'voor de kinderen'. Waren óók statig uitgedost; in gekleede jas en met hoogen hoed. Hosten niet voorbij, doch gingen te

voet met gelijkmatigen, niet overhaasten tred. Namen nooit, zelfs niet één dag vacantie!

De jonge aesculaap volgt getrouw dit voorbeeld. Maar hij wordt veel buiten stad gehaald tot bijstand van de toen nog daar werkzame plattelandsgeneesheeren. Dus stapte hij in een rijtuig. ‘In den beginne was het slechts met schroom dat ik mij door 's Heeren straten liet trekken, en kroop ik wat weg, wanneer ik een wandelenden ouderen collega tegenkwam. Maar - gelijk alle schuchterheid - verdween ook deze spoedig, en karde en draafde ik er lustig op los in coupé, victoria, tilbury; ja, buiten de stad boven op een paard, totdat de fiets kwam, zag en overwon’.

Toen was het uit met gekleede jas en hoed, en werd de dokter heelemaal mensch!

Ook de praktijk veranderde. De heelkundige bewerkingen werden meer en meer overgelaten aan wie zich daarop bepaald toelegden; het ziekenfonds-stelsel wijzigde ten eenen male de armenverpleging. - Onze dokter beklaagt zich over dit laatste niet. ('t Is waar, zijn stad kon bogen op een grootindustrieel, voortreffelijk organisator, die lang vóór alle anderen in dezen de juiste richting wist in te slaan.) Ziekenhuizen en sanatoria verrezen; pleegzusters gaven de bakers den bons, en de gesteriliseerde melk verving de niet altijd gesteriliseerde min.

Ook kwam: het Bad. Niet dadelijk, ook niet overal. ‘Zooals ik onder anderen kon constateeren bij een heel net juffertje, dat mij op mijn spreekuur kwam raadplegen over een verstuikten enkel. De enkel was ook inderdaad verstuikt, maar overigens een frissche, blanke, jonkvrouwelijke enkel. Toen ik echter den tweelingbroeder van het zieke deel in oogenschouw wilde nemen, en verzocht hem te mogen ontblooten, stuitte ik op hevigen wederstand, die ik mij echter kon verklaren, toen - na veel onderhandelingen - mij een negervoet werd voorgehouden!’

Men ziet: onze dokter was nog ietwat groen; kende nog niet de *dessous* zijner patienten. Van lieverlede wordt hij meer wereldwijs: slaat ook niet meer - zooals in het begin - soms formaliteiten over, waaraan zieken zeer hechten: bijvoorbeeld het tongbekijken. 't Was bij een dame, die leed aan een slepende beenaandoening, bij wie hij een ouden

collega opvolgde. ‘Na eenige dagen kwam de echtgenoot op het spreekuur: Dokter u bevalt mij wel, maar ik moet u waarschuwen: u heeft al *drie* visites achtereen vergeten naar de tong van mijn vrouw te zien, zooals de oude dokter altijd deed. Dat gaat zoo niet; het stemt haar ontevreden en zou haar vertrouwen in u doen verminderen. Bij een volgend bezoek liet ik de tong in kwestie natuurlijk ook heel gewichtig de revue passeeren.’

Een ezel zelfs stoot zich niet tweemaal aan denzelfden steen. Nadat eens onze dokter op eene visite belangstellend gevraagd had ‘hoe het gegaan was met pillen innemen,’ en de patient - verontwaardigd over zulk een gedachteloosheid - hem boos herinnerde, dat hij *poeders* en niet pillen had voorgeschreven, besloot de aldus terecht gewezene in het vervolg bij twijfel omtrent vroegere recepten alleen te vragen: hoe gaat het met de *medicijnen?*

En zie hier nu de gevolgen van zich vol te stoppen met latijn en grieksch, inplaats van met nieuwe talen! Had dr. Scheltema engelsch geleerd, dan zoude hij zeker - evenals schrijver dezes - in de jongelingsjaren gelezen hebben dien menschkundigen roman: *Sam Slick*, *the clockmaker*, en zich daaruit herinnerd hebben hoe Sam - als hij na verloop van eenige maanden een vriend ontmoette, *nooit* vroeg naar vrouw, zoons of dochters - immers er kon in den tusschentijd wat zijn voorgevallen! - doch steeds: *How does the family in a general way?* Die terechtwijzing zoude dr. Scheltema dus gespaard zijn gebleven.

Veranderde de praktijk; óók de patienten. ‘De categorie der zenuwlijders is, zelfs in den betrekkelijk korten tijd van mijn medisch bestaan, zeer uitgebreid.’ En dr. Scheltema noemt er de vele oorzaken van op; daaronder ook het zoeken naar vermaak, ‘dat den vroegeren rusttijd van de menschen in beslag neemt en hen onttrekt aan het hoekje van den haard en de gezellige, kalme *onderonsjes* van eertijds.’ Nog een reden, die haast niet is te gelooven: het dienstbodenvraagstuk! ‘Vele ziektegevallen, vele zenuwpatienten onder mijne damespraktijk ben ik verschuldigd aan hare respectieve dienstboden, die er zich dikwijls op schijnen toe te leggen, het leven harer meesteressen ondrage-

lijk te maken, en hierin dan ook goed slagen.' Ik vrees, dat zoo dit geschreven en gedrukt ware geworden vóór het neerleggen der praktijk, de dienstboden dr. Scheltema bij hernieuwd bezoek aan de zenuwachtige mevrouwen wel eens de deur voor den neus zouden hebben dichtgeslagen; misschien zelfs - hij had immers latijn geleerd - hem toesnauwend: *Audi et alteram partem!*

Ook de heeren-patienten zijn er niet op vooruitgegaan. Zij zijn bijzonder... kleinzeerig. Hoogst vermakelijk dat verhaal van twee vrienden, van wie een met zwerenden vinger, die samen bij den dokter komen op oudejaarsavond, met verzoek onmiddellijk de zwering weg te nemen. 't Is bij middernacht. De bewerking geschiedt; de dokter gaat even naar de huiskamer om heil en zegen te wenschen. Bij den terugkeer - vijf minuten over twaalven - vindt hij de twee helden flauw gevallen, kruiselings over den vloer liggen, in hun val de tafel met instrumenten medesleepend. Zouden dat soms pacifisten zijn geweest?

Doch waarom dokter's lief en leed hier verder verhaald? Men neme zelf het boek ter hand. Sla vooral niet over hetgeen daarin staat omtrent 'bedankt' worden (iets wat niets met dankbaarheid heeft te maken; integendeel!) omtrent onnoodig opbellen per telefoon, over nog onnoodiger spoedbriefjes, over wanbetalers. - Misschien zal dit menigen lezer tot inkeer brengen!

Wat zonneklaar blijkt uit dit geschrift: al die wederwaardigheden hebben dr. Scheltema's humeur niet bedorven. Hij moge met den Prediker kunnen verklaren, dat het heele leven moeite en arbeid is geweest, toch zou hij wel weer van voren af aan willen beginnen. Vragen wij hem dus zijn geheim; vooral - want wie, die kinderen heeft, peinst niet en tobt heden ten dage over beroepskeuze? - wat de eischen zijn van de doktersloopbaan.

De schrijver voorkomt onze wenschen... doch stelt teleur. Volmondig verklaart dr. Scheltema het geheim niet te weten. Wel noemt hij eenige voorwaarden. Noodig zijn: gezond verstand, gezond lichaam. Normaal gezicht, gevoel, gehoor, reuk en smaak. Opgewektheid, opmerkingsgave. Herinneringsvermogen, handigheid. De gewone handigheid; liefst ambidexter, - timmeren en slöjd doen goed (handen-

arbeid dus op de lagere school! Oók daarna!) Sport. Oók handigheid in den zin van zich uit moeielijkheden weten te redden. Netjes zijn op kleeding en in manieren...

Maar - roept uit ingenieur, advocaat, koopman, ambtenaar, ja, iedereen - dàt hebben wij allen evenzeer noodig! Wat niet is tegen te spreken; en misschien bewijst, dat men de eischen der beroepskeuze dáár zoekt, waar zij niet zijn te vinden.

Ook over het tijdstip der keuze verspreidt dr. Scheltema geen licht. ‘Wij vormden (als studenten) één groep; kenden elkanders wetenschappelijke waarde; voorspellende ieders succes in de wereld. Dat die voorspellingen steeds uitkwamen, kan niet beweerd worden. Degene, voor wien wij een schitterende toekomst geopend zagen, stelde onze verwachtingen te leur; hij, die in onze oogen onbeduidend scheen, maakte wel eens een opgang veel grooter dan ieder ander.’

Gewichtige onderwerpen, waarover wij samen lang zouden kunnen doorpraten... Maar de tijd vliegt om en u hebt nog vele visites te maken, dokter! Hartelijk dank dus voor uw trouwe zorg en toewijding, óók voor dit laatste bezoek. Een stevige handdruk, en... vaarwel!

R.P.J. Tutein Nolthenius.

Aanteekeningen en opmerkingen.

De dam in 't spaarne.

- In zijn artikel ‘Dam en Kogge’[1] behandelde Dr. Huizinga het werkje van den heer C.G. 't Hooft over den ‘Oorsprong van Amsterdam’. Hij deed mij daarbij de eer aan, ook een opstel van mijn hand, een studie over ‘de Natuurlijke Voordeelen der ligging van Amsterdam’[2] aan te halen en van terzijde even in zijn beschouwingen op te nemen. Mijne verhandeling wordt geprezen om hare ‘vele aardige opmerkingen’. Dit is wel vleiend, maar de studie was toch hiervoor niet ondernomen. Hare bedoeling was de *hoofdlijnen* te trekken voor de bedijking benoorden den Ouden Rijn, en dan in verband met den bodem en met de menschen (in 't bijzonder ook met den groei der steden). Tot die hoofdlijnen behoort de dam in 't Spaarne.

Ik meende - en meen nog -, dat, na den Wendeldijk (van Leiden naar de Vechtstreek, misschien bij Muiden) een nieuwe buitendijk gelegd is van den Amstel om de Haarlemmermeer naar *Haarlem*, om daar met een dam door 't Spaarne aan te sluiten bij het vaste binnenduin. Deze dam moet dan gelegen hebben tegenover de straat, die nu nog *Damstraat* heet. Dr. H. gelooft niet aan zoo'n dam te Haarlem en verwijt mij zelfs, dat ik op de enkele aanwijzing van een straatnaam lichtvaardig afga en dan maar in eens ‘over den dam’ wandel. Hij wil den dam in 't Spaarne,

1) Gids van Januari 1918.
2) Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardr. Gen. 15 Sept. 1917.

die in koning Willem's handvest van 1253 genoemd wordt, dadelijk aan den mond bij het IJ gelegd zien. Hij is daarbij ongetwijfeld in goed gezelschap: Fruin meende dit immers ook. Maar niettemin zal hij moeten erkennen, dat hiervoor *geen enkele* aanwijzing bestaat: het bedoelde handvest spreekt alleen van een dam 'apud Sparnam', zonder de minste aanduiding, op welk punt van het Spaarne die dam gelegen heeft. Indien ik dus voor mijn betoog geen andere reden had dan het bestaan der Damstraat, zou het tòch nog sterker zijn dan het andere. Want zoo'n straatnaam is lang geen onbeduidend bescheid, al heeft hij een minder deftig voorkomen dan een of andere verbleekte oorkonde op stevig perkament. Uit oude straatnamen is veel te halen.

Ja, maar men kan zich ermee vergissen.

En nu meent Dr. H., dat ik mij vergist hèb. Ik heb immers vergeten, dat er een dam lag en nòg ligt over de beek, bij de Damstraat. Wat zal ik zeggen?

Ik ken die beek al heel lang, zoowel bij haren frisschen oorsprong in het duin als bij haar jammerlijk einde als vuil riool náást de Damstraat (*niet* er dóór). Ik heb hier jaren bij gewoond, maar - van een afdamming van hare monding hoorde ik nooit. Nog minder van een dam *over* hare monding, wat trouwens iets onbestaanbaars zou zijn; een dam sluit af, ligt dus *door* of *in* een water, tot op den bodem. Voor alle zekerheid heb ik me echter gewend tot den heer L.C. Dumont, directeur der Openbare Werken te Haarlem, die mij vriendelijk meedeelt, dat aan de uitmonding der beek '*geen enkel kunstwerk*' te vinden is en naar zijn meening ook nooit geweest is. Hier is dus wèl een vergissing, maar nìet van mij.

Doch zelfs gesteld, dat er wèl een dammetje in de beek gelegen had, dan nog zou men de straat er niet naar genoemd hebben. 't Zou geheel onlogisch geweest zijn; men zou eer den naam Beekstraat, mogelijk ook Dijkstraat of Hoogstraat gekozen hebben (er is een ophooging). Of is er eenige Damstraat bekend die haren naam draagt naar een dam terzijde? Ik geloof het niet. De Damstraat te Amsterdam en de Dammelaan te Schiedam loopen recht toe op een dam, die in hun verlengde ligt of lag. En zoo behoort het. Waarom zouden de Haarlemmers anders gedaan hebben? Als 't nog Kampen was!

Ik blijf ook de Haarlemsche Damstraat houden voor een toegang tot een vroegeren dam, en zie geen reden om daar van af te gaan.

Maar *de Veerstraat* dan? Kan er een veer gelegen hebben vlak naast den dam? 't Zou best gekund hebben; vooral wanneer er een overtoom op den dam geweest is, zooals bijna vanzelf spreekt, zou zoo'n veer volstrekt geen weelde hebben mogen heeten. Te Rotterdam ligt wel een veer vlak naast de tweede Maasbrug! Toch vermoed ik, dat bij den Haarlemschen dam geen veer bestaan heeft, maar dat het pas *later* is ingesteld na de verwijdering van den dam (dus na 1285). Hierop wijst de loop der Veerstraat met een elleboog vanaf de Groote Markt naar het Spaarne, terwijl de Damstraat *rechtuit* van die markt naar het water gaat. Aan de beteekenis van de Damstraat kan dus noch het eene bezwaar, noch het andere iets afdoen; integendeel, de Damstraat blijft een belangrijke, haast onbedriegelijke aanwijzing voor den dam.

Ze is evenwel voor mij niet de éénige aanwijzing, zelfs niet de voornaamste. *De vorm en de aard van den bodem* zeggen meer. Immers, daardoor is de plek bij Haarlem als het ware vanzelf aangewezen voor een eersten dam (vóór 't ontstaan der Zuiderzee). De duinrel, die vant 't Zuiden afkomt en bij Santpoort tegen het groote duin aansluit, komt *alleen bij Haarlem* vlak aan 't Spaarne.

En dan de *oorkonden*, door Fruin afgedrukt achter zijn beroemde artikel over Rijnland[1]. De derde, die van 1285, geeft duidelijk te verstaan, dat er toen een geheel nieuwe dam is gelegd, zóó duidelijk, dat Fruin zelf uitroept: 'Alsof er nog nooit iets van dien aard had bestaan, wordt opnieuw verordend, dat er in het Spaarne een dam zal worden gelegd!' Dit bewijst, dat de dam van 1253 en '54 ten minste niet bij het IJ gelegen heeft, doch ergens anders. En dan zal niemand zoeken bij Schoten of bij Heemstede, dan blijft alleen Haarlem over.

Zulk een *latere* afdamming bij den mond van een water was en is trouwens een zeer gewone zaak in Holland, ge-

1) 'Over de opkomst van het Hoogheemraadschap van Rijnland', uitgeg. in de Verslagen en Meded. der Kon. Akademie van Wetensch., afd. Letterkunde, 3e reeks, 5e deel, Amsterdam 1888.

lijk ook Dr. Beekman in de bestuursvergadering van het Kon. Ned. Aardr. Gen. betoogde: Nog pas had men, vóór 1285, met de Schie en de Rotte evenzoo gehandeld door het leggen van den Schiedam en den Rotterdam; later is het ook gebeurd aan de Dokkumer-Ee en aan de Vecht bij Muiden, en weldra zal men hetzelfde spel weer zien *beginnen* aan de Eem. Zoo'n *vaste gewoonte* is ook een argument.

Ten slotte zit er nog een aanwijzing in de stad Haarlem zelf. De oude visschersbuurt Bakenes aan het Noorder-Spaarne (den breeden Kouden Horn); het grafelijk slot hoog en droog op het 'Zand'; vervolgens de handelskolonie aan het Binnenspaarne, wat in Holland haast niet denkbaar is zonder dam. Denkt men er den dam weer in, dan is het oude Haarlem[1)] precies gearrangeerd als het oude (en nieuwe) Rotterdam, Vlaardingen, Maassluis, enz.

Hiermee hoop ik den lezer overtuigd te hebben dat mijn 'papieren dam' wel eenigen vasten grond onder zich heeft. Natuurlijk was 't mij niet te doen om gelijk te hebben, nog veel minder om Dr. H. van ongelijk te overtuigen. Mijn doel was alleen, de aandacht te vestigen op de groote waarschijnlijkheid van de Spaarne-dam te Haarlem en op de beteekenis daarvan voor de verklaring der bedijking benoorden den Ouden Rijn.

Wie eenmaal aan het bestaan van zulk een dam gedacht heeft (wat mijns inziens noch Fruin noch Dr. H. bij hun bekende interessante studiën deden) kan hem niet meer missen. En wie zich thans bezighoudt met de geschiedenis der bedijking en met den eersten groei der stad Haarlem als 'poort' (d.i. haven) en haar latere voortleven als industriestad, zal zonder twijfel met het mogelijk, ja zeer waarschijnlijk bestaan-hebben van dezen dam rekening moeten houden.

Wil men nog blijven spreken van een 'papieren dam' en van een theorie, mij goed. Mits dan maar erkend wordt dat zònder die theorie niemand in staat is, de economische ontwikkeling van Haarlem voldoende te verklaren.

Febr. 1918.

C. TE LINTUM.

1) De wijk over 't Spaarne is immers van jonger datum, waarschijnlijk pas ontstaan nà het veer.

Antwoord.

- Heb ik dr. Te Lintum onrecht gedaan, toen ik zijn dam door het Spaarne te Haarlem een vergissing noemde? Dat moet ik mij ernstig afvragen, nu hij mij van een vergissing mijnerzijds overtuigt. Ik zeide boudweg: die dam, waarnaar de Damstraat heet, ligt er nog, maar niet over *(in* of *door* verbetert de heer T.L., waarvoor dank) het Spaarne maar over de Beek. Welnu, het is geen dam, maar een verwulft, wat tegenwoordig de Beek onzichtbaar maakt. De zaak staat dus zoo: er is thans noch een dam in het Spaarne, noch in de Beek. En een van beide moet er toch eenmaal geweest zijn. Welke dan?

Ik blijf er bij, dat de naam Damstraat het eenige positieve en zelfstandige argument is, waarover dr. Te Lintum voor zijn hypothese beschikt. Al de andere zijn van zijdelingschen aard: dat het bestaan van zulk een dam zoo goed zou kloppen met de bodemgesteldheid, dat het de economische ontwikkeling van Haarlem zoo mooi verklaarbaar zou maken enz. Laat mij daar een paar topografische gegevens tegenover stellen, die zeer slecht kloppen met een dam in het Spaarne op de plaats, waar dr. Te Lintum dien aanneemt.

Had eenmaal de Damstraat den toegangsweg geleverd tot een overgang van het Spaarne, dan zou aan de overzijde die weg moeten doorloopen. Daarvan vertoont de plattegrond der stad geen spoor. Aan den overkant van de Damstraat is geen straatje of steegje dat in de Spaarnwouderstraat uitkomt, gelijk er wel zijn bij de Gravensteenenbrug en de Melkbrug. Had eenmaal de dam bestaan, waar dr. T.L. hem zoekt, dat moeten die beide bruggen, zoo dicht ter weerszijden, van jonger aanleg zijn. Dit is moeilijk aan te nemen. Van de Gravensteenenbrug niet, omdat zij de naam van den reeds zeer vroeg verdwenen Gravensteen bewaart. Van de Melkbrug niet, omdat daarop de Anegang aansluit. Nu kom ik ook met een straatnaam als bewijs. Het kan m.i. moeilijk betwijfeld worden, of Anegang, (dat in zijn vorm nog zijn hoogen ouderdom verraadt) beteekent: die aneganc ten Spaerne, de toegangsweg tot het Spaarne. Daar was de oude weg, die over het Spaarne leidde, en zich rechtuit voorzette door de Hagestraat (misschien op te vatten als de weg naar buiten), Raamsteeg en Roomolenstraat. Mij dunkt, alles wat de plattegrond ons behalve den naam

Damstraat nog meer leert, strookt zeer slecht met dr. Te Lintum's dam.

Er is omtrent de Damstraat een ophooging, zegt dr. T.L. Maar zou dat dan niet de dam zelf zijn geweest? Een dam behoeft doch niet noodzakelijk dwars door, maar kan ook langs een water liggen. Het inspringen van de rooilijn aan het zuideinde van de Damstraat maakt het voor mij waarschijnlijk, dat wij wel degelijk in de Kaasmarkt zelf den ouden dam hebben te zien.

Wat tenslotte de oorkonden van 1253 en 1285 betreft, ik heb ze nog eens nagelezen, en kan mij niet onttrekken aan den indruk, dat de dam te Spaarndam wel degelijk reeds in eerstgenoemd jaar heeft bestaan.

J. HUIZINGA.

Het tooneel.

Voorop sta: mijn neutrale bedoeling! Waar niet, in kunstkritiek altijd neutraal. Dies... blijke: neen, schijne er niets van ingenomenheid in mij, als ik zeg: ons tooneel *doet* meer Fransch dan Duitsch, thans; zelfs, denk ik erbij aan het smakelijk gemak, waarmee Engelsche geïnterneerden, leeken dus, hun humor uiten door dwaasheid in beeld te brengen: meer *alliés*-achtig, dan Duitsch.

Terwijl Royaards in de afzondering van een kort verblijf in wintersch Wassenaar de Hollandsche *Faust*-vertooning voorbereidde, hebben Dusseldorper spelers ons - eerst Hauptmann beloofd en toen Goethe gebracht.

Was hun *Iphigenie* Goethe? Wel was er iets van het Grieksche in. Is er meer van het Grieksche in Goethe? De begeerte ernaar, zeker; of, o Winckelmann! de zich opgedrongen begeerte - ook de wezenlijke wensch?

Mijne overleggingen stammen slechts uit intuïtie; dit wordt niet meegedeeld - het worde erkend! Doch... pas heb ik, van een mij niet bekenden Duitscher, Karl Scheffler, een belangwekkenden 'beginsel-wandelrit' aanschouwd: een geenszins onfantastisch, maar tevens boeiend betoog, dat men alle doen, alle mensch-zijn, dus ook de uiting hiervan in kunst, kan verdeelen tusschen rust en onrust, wat Scheffler dan zoo vrij is, te noemen: Grieksch en Gothisch. Welnu, al loopen de verzen der *Iphigenie* glad en al predikt het 'Schauspiel' liefelijkheid; van de grilligheid, d.i. de onrust der romantiek is *het stuk* immers vol? Iets anders dan pseudo-classicisme kan, dunkt me, geen beminnaar van het Grieksche rust-ideaal in het stuk waardeeren - en

zoo genomen hebben de Dusseldorpers, als vóór hen Reinhardt met Hofmannsthal's Sophokles;, iets gebracht, dat, in wezen Duitsch was, Duitsch druk, tevens Duitsch krachtig; doch naar Grieksche lessen ontstaan. Het was, in die bewegelijkheid en felheid, zeer knap: het was beheerscht gebarenspel, op studie van Grieksche plastiek gevormd. Zelfs de begaafde Louise Dumont, voor wie ten onzent bewondering leefde door wat zij vroeger in werk van Ibsen vermocht, heeft deelgehad aan een groepeering, waarbij men aan Laokoon denken kon. Doch het zijn eigenlijk twee jongere mannen geweest, Esser en Hannemann die, als Orestes en Pylades, het hier gansch ongewone schouwspel schonken van een groepen- en figuren-vorming vol levende-schoonheid: vol expressie. Als een belangwekkende proeve van ‘expressionistische’, in vertooningsbeginsel nieuwe, Duitsche kunst, had men deze voorstelling te aanvaarden.

De Duitsche zwaarheid wàs er in! En daardoor getroffen, ben ik versterkt in den indruk van luchtigheid, welken ons eigen tooneel nu geeft. Het gevaar ervan heb ik beseft bij Roelvink's pogen om te vermaken als een Van Lennep dezer dagen, naar het Fransche recept van saus die alle visch doet eten. Ook nu was een decor zijn eigenlijk gegeven: om een (aardig) decor heen bouwt deze schrijver-van-uiterlijks een stuk, stelt hij een verzinsel op; geest heeft hij, men kan er geen kwaad van zeggen: mits zelf welgeluimd, aanschouwt men zijn *Goed Humeur* met genoegen.

Meer geeft mevrouw Ranucci met *Monsieur le Directeur:* de fout van haar werk is, dat het veel meer doet verlangen. Want er is een tragisch bedoelen; er is hier slachtoffersleed: een geval van blanke-slavinnen-ellende; en er schimt iets van een kunstenaar, te zien gegeven in wulpsche (en ijdele) zwakheid. Doch dat ernstige is er niet uit gekomen; we kregen wat vriendelijks, hartelijke genre-kunst: bijwerk, dat de hoofdzaak bleef. Intusschen toonde in die lichtere dingen zich een Hollandsche tooneelschrijfster, zelve tooneeliste, vaardig. En dan ook hier weer veel goed spel... voldoende om verheugd mee te zijn, als met eigen genoeglijkheid, Nederlandsche luchtigheid.

Zal ik, ten slotte, het woord oppervlakkig gebruiken? Dan, ter aanduiding van een stukkensoort, welke het publiek

graag ziet, en die we gestadig van het buitenland kregen. De beteekenis van veel dat we nu zien, is: dit minderwaardige, dit werk van onernstigen levenskijk, dit knap samengestelde amusementswerk, blijkt ook in het eigen land gemaakt te kunnen worden.

Evenals er wellicht romanschrijvers, vertellers, zouden te vinden zijn, in staat voor het dagelijksche vertel-feuilleton der couranten te zorgen. Maar misschien kwam dit... duurder uit dan de vertalingskosten plus het (nog lage) auteursrecht, den buitenlanders betaald. Het tooneel maakt de kosten blijkbaar goed.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

24 Febr. 1918.

De Centralen hebben Trotzky laten praten tot zoolang zij het eens waren geworden met de Oekraine. Dat blijkt nog niet zoo heel gemakkelijk te zijn gegaan. De Oekraine bechikt over dat kostbaarste van alle bezit: een graanvoorraad. Zij heeft dien niet willen uitleveren dan tegen afstand van het gouvernement Cholm. En het zelfbeschikkingsrecht? De Polen roepen moord en brand; - wat zegt Cholm zelf?

Geraadpleegd was het niet; ware dit gebeurd, het zou vermoedelijk niet met één stem hebben gesproken. Cholm is het eenige gedeelte van Congres-Polen waar veel Oekrainers in worden aangetroffen; op vele plaatsen vormen zij de meerderheid der bevolking, maar de hoogere klasse en het grootgrondbezit zijn er Poolsch. Als afzonderlijk gouvernement is Cholm van zeer jongen datum. Toen in 1905 de oekase op de gewetensvrijheid verscheen, keerden de indertijd met geweld tot de orthodoxie bekeerde ‘uniaten’ tot hun vroeger kerkverband terug. De orthodoxe bisschop die te Cholm de rol van hoofdagent der russificatie gespeeld had, protesteerde, en in de jaren van reactie die op 1905 volgden, verleende de Rijksregeering hem gehoor. Stukken der gouvernementen Lublin en Siedcle werden van die gouvernementen afgesneden en tot een nieuw gouvernement Cholm bijeeengevoegd, dat onttrokken werd aan het gezag van den gouverneur-generaal te Warschau en voor bestuurszaken onmiddellijk onder den minister van binnenlandsche zaken te St.-Petersburg kwam

te staan; hoewel, evenals in de rest van Polen, de code Napoléon er van kracht bleef, werd het nieuwe gouvernement voor de rechtspraak tot het ressort van Kiëf gebracht, en eveneens voor de onderwijszaken (wet van 6 Juli 1912). De Polen hebben zich destijds tot het uiterste van hun geringe middelen tegen dezen maatregel verzet, en sedert de Duitsche occupatie werd Cholm opnieuw als een deel van Polen beheerd. Thans wees het verdrag met de Oekrainische volksrepubliek het betwiste gebied aan dezen staat toe. De Polen zijn hier onmiddellijk heftig tegen uitgevaren; de ministers te Warschau hebben hun portefeuilles nedergelegd, en de Poolsche Rijksdagsclub protesteert in Duitschland, de vertegenwoordigers van Galicië doen het in Oostenrijk. Daar Oostenrijk zich, ten gevolge der partij- en nationaliteitsverhoudingen in Cisleithanië, veel meer aan Galicië te storen heeft dan Duitschland aan Posen, baart de zaak Seidler meer zorg dan Hertling. De Polen in Oostenrijk dreigén met een stelselmatige oppositie tenzij de bepaling van het vredesverdrag, die Cholm aan de Oekraine toewijst, wordt herzien. Daarop hebben nieuwe onderhandelingen tusschen de Centralen en de Oekraine plaats gehad, waarbij deze laatste er in berust heeft, dat de bepaling omtrent Cholm anders zal worden geredigeerd dan zij in het verdrag van 9 Februari luidde. Daarin werd de opsomming der punten die ‘in het algemeen’ den loop der grens tusschen de Oekraine en Polen aangaven (en uit de ligging van welke punten het voornemen bleek, het gouvernement Cholm aan de Oekraine uit te leveren) door de woorden gevolgd: ‘In bijzonderheden zal deze grens *volgens den aardrijkskundigen toestand* en met inachtneming van de wenschen der bevolking door een gemengde commissie worden vastgesteld.’ Een gemengde commissie: versta, van Centralen en Oekrainers. Thans heeft Seidler te Weenen medegedeeld (19 Febr.) dat bij aanvullende conventie tusschen de Centralen en de Oekraine is overeengekomen dat gezegde commissie, uit vertegenwoordigers der contracteerende partijen *en uit vertegenwoordigers van Polen* gevormd, niet gehouden is de grenslijn in ieder geval te trekken langs de punten in het verdrag van 9 Febr. genoemd, doch het recht heeft ‘*de uit de ethnographische ligging* en uit de wenschen der bevolking voortspruitende grenzen’ ook

oostelijk van genoemde punten te leggen. Uit eene mededeeling van Kühlmann te Berlijn (20 Febr.) blijkt, dat deze nieuwe conventie door Oostenrijk met de Oekraine beredderd is, met goedvinden van Duitschland. De omstandigheid, dat tusschen 9 en 19 Februari de Rada van Kiëf die het verdrag van 9 Februari sloot aan de bolsjewiki heel wat terrein heeft verloren, zal op hare tegemoetkomende houding van overwegenden invloed zijn geweest. Zij heeft de troepen der Centralen moeten inroepen om zich de bolsjewiki van het lijf te houden. Oostenrijk heeft van Duitschland verlof bekomen, bij deze militaire expeditie wat achteraf te blijven; het zijn in hoofdzaak Duitsche troepen die, van het Noorden uit, naar Kiëf op weg zijn. De bolsjewiki namelijk bepalen zich in het gebied der Oekraine niet tot staatkundige maatregelen: zij gaan ook op de graanschuren af, en daar hun gebrekkige transportmiddelen hen niet in staat stellen den inhoud naar St. Petersburg over te brengen, steken zij dien in brand. En Duitschland gebruikt met de bolsjewiki nu geen geduld meer.

Te Brest Litofsk hadden de Centralen, zoodra zij van het verdrag met de Oekraine zeker waren, Trotzky's woordenvloed met een ultimatum gestuit. ‘De gebieden tusschen de grenzen van Duitschland en Oostenrijk-Hongarije, en het door hunne troepen bezette front[1)], zullen niet meer onder Ruslands oppergezag staan. Uit het feit dat zij vroeger tot het Russische keizerrijk behoorden, zullen voor die gebieden volstrekt geene verplichtingen tegenover Rusland voortvloeien. Het lot dezer gebieden zal worden vastgesteld bij overeenkomsten, welke Duitschland en Oostenrijk-Hongarije met hare bevolkingen zullen aangaan.’

Trotzky heeft dit ultimatum niet beantwoord, maar Brest verlaten, onder verklaring dat Rusland van de onderteekening van een formeel vredesverdrag afziet, doch den oorlogstoestand met Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Turkije en Bulgarije voor geëindigd verklaart en bevel geeft tot

1) Zoo meen ik althans het Wolff-telegram ter zake (Berlijn 14 Febr., opgenomen in *N.R. Ct.* 15 Febr. Ochtendblad B) te moeten begrijpen. Het telegram heeft: ‘en een lijn die...’ doch de met ‘die’ beginnende bijzin is weggevallen. Sedert is mij nog geen andere tekst der belangrijke mededeeling onder de oogen gekomen.

volledige demobilisatie van de Russische strijdkrachten op alle fronten (10 Febr.).

De Russische strijdkrachten bevonden zich al niet meer aan het front; voor zoover zij Trotzky gehoorzaamden, hadden zij zich bij de ‘roode gardes’ gevoegd die er in het binnenland den schrik onder hielden. Trotzky zeide als het ware tot de Centralen: ‘Komt maar op. Hebt gij lust u in ons wespennest te steken, wel moge het u bekomen. Gij kunt, als gij verkiest, bij ons de besmetting komen opdoen die wij u toewenschen. Waagt u te St. Petersburg of te Moskou, en eer gij 't weet hebt gij de revolutie te Weenen en te Berlijn.’

(Juist waren, in navolging van die te Weenen, ook te Berlijn en in andere Duitsche industriesteden onlusten uitgebroken, die de maximalisten als de voorboden eener Duitsche omwenteling moeten hebben beschouwd. Maar slechts eene minderheid der arbeiders nam aan de beweging deel, en de regeering is bij machte geweest, haar met kracht en snelheid te onderdrukken).

De wereld wachtte eenige dagen, en het maakte den indruk of de openbare meening in Duitschland met het geval niet weinig verlegen zat. ‘Hoe onbehoorlijk van Trotzky’, was de grondtoon der oordeelvellingen. Zóó gedraagt zich geen verslagene; hij onderteekent en bezegelt plichtmatig het document, waarin de gevolgen zijner nederlaag vermeld staan. Intusschen drong men er niet terstond op aan (enkele annexionisten dan uitgezonderd), dat de troepen nu weder zouden oprukken en zich van nog andere stukken gewezen Russisch gebied meester maken, dan zij reeds lang geleden bezet hadden. De regeering heeft vermoedelijk in deze aarzeling niet gedeeld. De frontlijn was indertijd gekozen als goede militaire grenslijn in oorlogstijd; maar nu komt het er op aan een politieke grenslijn te trekken voor vredestijd. Rusland tracht zich te onttrekken aan alle verantwoordelijkheid voor de bepaling dier lijn; de feitelijke regeling wordt overgelaten aan hem die meent de verantwoordelijkheid te kunnen dragen. Wellicht komt eerlang het bewind der bolsjewiki ten val en wordt opgevolgd door eene regeering die wèl een vredestractaat op de gebruikelijke wijs onderteekenen wil. Het is voor Duitschland van belang, dat de

feitelijke toestand dien een dergelijke regeering aantreffen zal, voor de Duitsche wenschen zoo gunstig mogelijk zij. Ieder die er kans toe ziet pleegt in het huis der bolsjewiki inbraak: de gedemobiliseerde Polen te Mohilef, Witebsk en Smolensk; de Kozakken en Kaukasiërs elders; waarom zou Duitschland er zich van onthouden? Mits het niet meer neemt dan het met een matige bezetting houden kan: de beslissing in het Westen mag er niet door in gevaar worden gebracht. En zoo hebben wij nu de Duitschers, na een waarschuwing dat zij den wapenstilstand als door Trotzky verbroken beschouwen, Lijfland, Esthland, de streek van Minsk en de Oekraine zien binnenrukken. De gedragingen der bolsjewiki zijn van zulk een aard, dat de invaller zich alom als redder voor kan doen en door een goed deel der bevolking ongetwijfeld ook als redder wordt beschouwd. Of ook Finland op de lijst staat? De gruwelen der roode garde schijnen daar alles te overtreffen wat tot dusver in Rusland is vertoond.

De bolsjewiki hebben in die mate vertrouwd op hun revolutionnaire actie, dat zij achter het oude front allerlei oorlogstuig onbeheerd hebben achtergelaten, dat thans den Duitschers zonder slag of stoot in de handen valt. De regeering te St. Petersburg schijnt het hoofd kwijt te zijn; Lenin en Trotzky hebben bij draadloos telegram doen weten, ‘dat de raad van volkscommissarissen zich in de huidige omstandigheden gedwongen acht, formeel te verklaren, dat hij bereid is den vrede te teekenen op de voorwaarden, door de afvaardigingen van het viervoudig verbond te Brest-Litofsk gedicteerd.’ Zijn Reuter-berichten uit St. Petersburg juist, dan is het besluit tot afzending van dit telegram in den raad van volkscommissarissen genomen met één stem meerderheid, en zijn de soviets er niet over geraadpleegd. De verwarring is, volgens diezelfde berichten, te St. Petersburg tot een onbeschrijfelijke hoogte gestegen.[1)]

De Duitsche regeering achtte, na de ervaring uit vroegere draadlooze telegrammen uit St. Petersburg opgedaan, het

1) Noot bij de correctie: Een Reuter-telegram van 25 Febr. bericht thans, dat de uitvoerende raad uit de soviets, post factum, de daad der volkscommissarissen heeft goedgekeurd met 126 tegen 85 stemmen, bij 26 onthoudingen.

aanbod van Lenin en Trotzky niet ‘formeel’ genoeg, en heeft om schriftelijke bevestiging gevraagd, die Lenin en Trotzky zich gehaast hebben te zenden. Duitschland heeft daarop een antwoord geseind waarvan de tekst niet is publiek gemaakt; vermoedelijk houdt het in dat de voorwaarden van Brest-Litofsk vervallen zijn, en dat de gelegenheid openstaat, naar het Duitsche hoofdkwartier te komen om nieuwe voorwaarden te vernemen. De troepen blijven voortrukken en de nieuwe voorwaarden zullen wel niet worden opgegeven eer zij de hun voorgeschreven eindpunten zullen hebben bereikt. Of Lenin en Trotzky er dan nog zullen zijn, om ze te overwegen? - Onderwijl zijn Kühlmann en Czernin naar Boekarest, om vrede te maken met Roemenië, dat als het langer volhield nu ook Moldavië zou zien bezetten, en hoopt, tegen de aan Bulgarije af te stane Dobroedsja, Bessarabië te kunnen inruilen waar de bolsjewiki geen gezag uitoefenen en dat ook nog niet in het gebied der Oekraine schijnt begrepen. (Het verdrag van 9 Februari regelt alleen de grens tusschen Oostenrijk-Hongarije en Polen eener-, en de Oekraine anderzijds). Vermoedelijk zal de Oekraine wel niet geheel Bessarabië aan Roemenië willen overlaten en krijgen Kühlmann en Czernin dus de bemiddelaarsrol; - intusschen heeft St. Petersburg doen weten dat het zich tegen de inlijvingszucht van Roemenië te weer stellen wil, doch het is thans minder de vraag geworden wat het wil, dan wat het kan.

Terwijl in Oost-Europa alles door elkander warrelt, blijft het op de fronten tegen de ‘geassocieerden’ (men spreekt na het Russische avontuur niet langer van de Entente, maar heeft een term uitgevonden die Engeland, Frankrijk, Italië en Amerika omvat), opmerkelijk stil. Alleen wat ‘peilingen’, voornamelijk door Fransche troepen verricht, om te weten te komen waar het Duitsche offensief zal worden ingezet.

Het Duitsche offensief; - want de ‘geassocieerden’ geven zonder aarzeling te kennen, dat het offensief niet van hen komen zal. Een jaar geleden spraken zij heel anders. Zij beweerden toen de Centralen door een concentrischen aanval tot den vrede te zullen dwingen; thans verzekeren zij nog slechts, den aanval der Centralen te kunnen afwachten.

Zij noemen het nu hun moeilijksten tijd: Rusland afgevallen en Amerika nog niet in volle kracht ter plaatse. Komen zij er thans doorheen, dan zal aanstonds, wanneer er een paar millioen Amerikanen zijn in plaats van een paar honderdduizend, de kans te hunnen voordeele moeten keeren...

Getallen; altijd getallen. Hoe oud zijn niet die becijferingen, dat de Entente in geld, in schepen, in munitievoorraad, in aantal manschappen, op de Centralen een voorsprong heeft? Wat is met dien voorsprong bereikt?

De verovering van Zuid-Mesopotamië, van Zuid-Palestina (daareven Jericho gevallen), van de Duitsche koloniën; de uitsluiting van Duitschland van het oceaanverkeer (maar niet van dat op de Oostzee). Maar dat alles beslist den oorlog niet. Duitschland blijkt zich, ondanks al, tegen den honger te kunnen vrijwaren. Wat het niet kan, is, met zijn duikbootenoorlog Engeland de levensader afsnijden. De cijfers wijzen uit, dat er allengs minder tonnenmaat naar den bodem der zee verdwijnt. Kan Duitschland soms nòg beproeven wat in '14 mislukte: Frankrijk te vermorzelen?

De naaste toekomst zal het uitwijzen - misschien. De geassocieerden zeggen dat zij zich niet ongerust maken. Zij hebben een nieuw orgaan dat in het gebrek aan leiding uit één hand zoo goed mogelijk tracht te voorzien: den oorlogsraad te Versailles.

Men herinnert zich dat het besluit tot instelling van dit lichaam genomen is te Rapallo, na de ramp in Italië, en dat Lloyd George, bij zijn terugkomst te Londen, toen heel wat heeft moeten hooren over beweerde opoffering der zelfstandigheid van het Engelsche legerbevel. Hij is daarvan geschrokken en heeft eindelijk ontkend, dat het nieuwe orgaan met uitvoerend gezag zou worden bekleed. Nu de oorlogsraad eenigen tijd bestaan heeft, spreekt hij anders. Het lichaam heeft een manifest uitgegeven (3 Febr.), waarbij het verklaart tusschen de redevoeringen van Hertling en van Czernin, in Januari gehouden, geen verschil van eenige beteekenis te kunnen ontdekken; op beide die redevoeringen is het antwoord: ‘wij houden vol, en wachten het heil van militaire krachtsinspanning, wier succes verzekerd is *door eene uitbreiding onzer functiën*.’ - ‘Wat is hieronder te verstaan?’ vraagt Asquith in het Lagerhuis (12 Febr.). Het

Huis stelt vertrouwen in den Britschen opperbevelhebber (Sir Douglas Haig), en in het hoofd van den Britschen generalen staf (Sir William Robertson). Heeft de uitbreiding der functiën van den oorlogsraad te Versailles de goedkeuring verworven 'van degenen die onze eerste raadslieden zijn?' - Lloyd George: 'Ik kan niet antwoorden zonder geheimen der opperste legerleiding van de geallieerden te verklappen. Het is volkomen juist, dat ik in November het Huis mededeelde, dat het niet in het voornemen lag, den oorlogsraad eenige uitvoerende functiën te geven. Sedert heeft Rusland den oorlog gestaakt, en brengt Duitschland zijne divisiën naar het Westen over. Wij te Versailles hadden den nieuwen toestand te overwegen. Het is noodig geworden over de geheele kracht van Frankrijk, Engeland, Italië en Amerika te kunnen beschikken om deze op één punt aan te wenden. Bij al onze besluiten is volkomen overeenstemming bereikt'. Van die besluiten zelve zeide hij niet meer, dan dat één er van inhield, 'aan het Britsche leger een grooter deel der verdediging van Frankrijk over te laten.'

Lloyd George had hierop geen goede pers. 'Aan welke handen is het lot van ons leger toevertrouwd?' vroeg de *Daily News*. 'Zijn Haig en Robertson ondergeschikt gemaakt aan het Fransche opperbevel?'

Wat er feitelijk besloten is, blijft eene vraag. Zij werd met meer aandrang dan ooit gesteld sedert men, eenige dagen na deze ontmoeting tusschen Asquith en Lloyd George, vernam dat Sir William Robertson als hoofd van den generalen staf door een ander was vervangen. Lloyd George heeft daarop (19 Febr.) aan de mededeeling van 12 Februari toegevoegd, 'dat de uitbreiding van functiën had plaats gehad op zeer krachtige vertoogen met name van de Amerikaansche regeering'. Men was het er over eens geweest, 'dat de oorlogsraad uitvoerend gezag hebben moest', maar aanvankelijk was er verschil geweest over de vraag, 'hoe dat centrale gezag moest worden samengesteld'. De Fransche en Britsche generale staven hadden gewild, dat het bestaan zou uit de vergadering der chefs van de verschillende nationale staven. Dit denkbeeld was als onpractisch verworpen: het centrale lichaam zou onafgebroken moeten zitten, en de chefs van den Britschen en van den Italiaanschen

generalen staf kunnen maar van tijd tot tijd naar Frankrijk komen. Daarop had de Amerikaansche delegatie de goede oplossing aan de hand gedaan, in ‘een van de bekwaamste stukken, die ooit aan een militaire conferentie ter overweging zijn aangeboden. De eenige reden waarom ik het niet voorlees, is, dat het operatieplan er doorheen geweven is. Het document bepleit het voorstel met onweerstaanbare kracht van bewijsvoering’. De heeren hadden dan ook niet weerstaan, maar het plan, ‘hier en daar veranderd’, aangenomen. De veranderingen schijnen van Haig te zijn gekomen; ‘het waren punten die de samenstelling betroffen en die den wortel van het voorstel niet raakten’. (Ra ra wat is dat? de zaak waarin het Amerikaansche voorstel te voorzien had, was immers, volgens George's eigen voorstelling, ‘de samenstelling’ van het centrale gezag?) Toen dan het Amerikaansche voorstel was aangenomen, was de positie van Britsch vertegenwoordiger in den (permanenten) centralen militairen raad die daarmede geschapen was[1)], aan Robertson aangeboden, die geweigerd had, en eveneens geweigerd had chef van den Britschen generalen staf te blijven, tenzij de Britsche vertegenwoordiger in het nieuwgeschapen lichaam de ondergeschikte zou zijn van den chef van den Britschen staf en van dezen zijne bevelen ontvangen. ‘Wij moesten dat verwerpen, omdat er dan een ondergeschikte zou komen in een positie van het grootste gewicht, waar hij beslissingen van vitaal belang zou moeten nemen, op honderd mijlen afstand van zijn chef, die niet op de hoogte zou zijn van de ontwikkeling der beraadslaging op de conferentie in kwestie.’ Er had dus niets anders opgezeten dan Robertson te laten gaan; tot Britsch vertegenwoordiger in den nieuwen raad te Versailles was nu generaal Sir Henry Rawlinson benoemd.

Men ziet dus dat het ei van Columbus bestaan heeft in een inrichting die wel de benoeming van een generalissimus vermijdt (het zou een Franschman moeten wezen, en daar berust geen Britsch opperbevelhebber in, en evenmin een Britsch Lagerhuis), maar toch mogelijk maakt zekere ‘be-

1) En te onderscheiden is van den (niet permanenten) oppersten oorlogsraad waartoe te Rapallo werd besloten. Deze blijft bestaan in de oude samenstelling en zal van tijd tot tijd bijeenkomen te Versailles.

slissingen van vitaal belang' te laten nemen en uitvoeren zonder ruggespraak met Londen, Rome, Washington.

Dat Lloyd George bij de bespreking van dit alles van dierbaarheid droop, toont wel aan dat er heel wat naijver en krakeel te verheimelijken was. Wat de Amerikaansche uitvinding zal opleveren (is men al zóó ver ook 'het operatieplan' uit handen van Amerika te moeten ontvangen?) zal de toekomst leeren. Asquith eindigde met te zeggen dat hij ongerust bleef, maar op de krachtproef van een votum van wantrouwen (waartoe George hem ten slotte uitdaagde) heeft hij het niet laten aankomen.

Czernin had, de vorige maand, in het bijzonder tot Wilson het woord gericht, en Wilson heeft geantwoord (11 Febr.). In gematigder toon dan de oorlogsraad te Versailles geeft hij toch eveneens te kennen dat de gelijktijdige rede van Hertling aan die van Czernin vrijwel alle waarde ontneemt. Immers welk effect kunnen Czernin's tegemoetkomende algemeene verzekeringen hebben, nu hij zich tevens *in concretis* van te voren heeft vastgelegd aan wat Berlijn en Konstantinopel decreteeren zullen ten opzichte der Duitsche en Turksche belangen? Wat Hertling betreft, dezen wordt door Wilson onder het oog gebracht 'dat de wereldvrede niet kan worden in elkaar geprutst uit afzonderlijke overeenkomsten tusschen machtige staten... Elk punt moet onderworpen worden aan het gemeenschappelijk oordeel, om uit te maken of het billijk is en een daad van gerechtigheid.... Elke territoriale regeling die van dezen oorlog het gevolg is, moet gemaakt worden in het belang en ten behoeve van de betrokken bevolkingen, en niet als onderdeel van een compromis of regeling van aanspraken tusschen wedijverende staten.....'

Ja, dat alles behoorde wel. Maar begint dit vredesprogram niet bedenkelijk veel te lijken op de vermaarde constitutie: 'Art. 1. Tous les Français seront vertueux. Art. 2. Tous les Français seront heureux?' De vraag is geworden of uitgeput Europa zich niet bij het mindere zal moeten nederleggen, nu het door zijn ongeloof het meerdere vooralsnog buiten zijn bereik gesteld heeft. Hadde het zedelijke geboden verstaan toen het tijd was, de wereldoorlog ware nimmer

uitgebroken. Maar hij *is* uitgebroken en heeft tot toestanden geleid die om onmiddellijke voorziening roepen. Zie Rusland, en half Europa kan eerlang een Rusland dreigen te worden. Niet allen die Damascus genaderd zijn, omschijnt snellijk een licht van den hemel. De ideale vrede blijft het streven, de mogelijke is het sluiten waard.

Om wat dichter bij honk te eindigen:

In geen land wordt met de zelfbeschikking zonderlinger spel gespeeld, dan in Vlaanderen. In Oost-Europa was de zaak in wezen dezelfde, maar in uiterlijk nimmer zóó potsierlijk. ‘Schildwacht, men arresteert een minister van het koninkrijk Vlaanderen!’ Was het de heer T'Sjoen of de heer Tack? Brave jongens van *'t Zal wel Gaan*, wat sloegt gij, jaren geleden, beter figuur bij uw ton tripel! Kan u dáár slechts de verteederde herinnering van een enkeling blijven liefhebben, het oog der wereld zal teederheid missen, als het u voortaan ziet, hotsend in *Black Maria*...

Wat speelt gij en uws gelijken de Belgische regeering een mooie troeven in de hand! Als zij ze nu maar uitslaan durft. Daartoe den moed te vatten ware een werk - voor Albert. Sprak hij nu het rechte woord, en deed hij, teruggekeerd, dat woord gestand, in Vlaanderen's hart ware voor altijd Coburg koning.

C.

Bibliographie.

Ons mooi en nijver Nederland, door Jozef Cohen, letterkundige, en Wytze Keuning, onderwijzer; buitentekstplaten van Ant. van der Valk; bij J.B. Wolters' U.M., Groningen, den Haag, 1917; vier deeltjes, geïllustreerd.

Bij wijze van verwijt, althans met een tikje geringschatting, is aan de aardrijkskunde wel eens toegevoegd, dat zij niet is een zelfstandige wetenschap: zoodra men op welk onderdeel ook wat dieper ingaat, verhuist men: naar natuurkunde, geologie, economie of geschiedenis bijvoorbeeld.

De aardrijkskunde mag zich deze aanmerking als veer op den hoed steken! Want er is mee gezegd, dat er misschien geen enkel vak is, zóó geschikt als zij om algemeene ontwikkeling bijtebrengen.

Komt zij echter in ons onderwijs wel tot haar recht? Allerminst. Zooals zij op de gymnasia in den hoek geduwd wordt, is het ergerlijkst. Op de andere scholen, lager en middelbaar, hangt het meer van de gebruikte leerboeken en van den onderwijzer en zijn methode af, wat gehaald wordt uit het mooie vak.

Voor het lager onderwijs is nu een reeks heel opmerkelijke boekjes aan het verschijnen, totnu vier deeltjes, die veel ten goede veranderen kan.

De schrijvers hebben zich bezield aan het kostelijke boek van Selma Lagerlöf ‘Niels Holgersson's wonderbare reis’, het verhaal van den luien, dierenplagenden jongen, die kabouter wordt en op een ganserik Zweden doortrekt, het land leert kennen en zijn dierenwereld, en aardrijkskunde leert (met iets van al die andere vakken, die eraan vastzitten) en dierenvriendje wordt.

Zij laten een nederlandschen jongen ooievaar worden en ons land doorkruisen in alle richtingen. Aan het verhaal is veel zorg

besteed; wie er met zijn kinderen thuis de proef van neemt, merkt, hoe dit soort van aardrijkskundig onderwijs eringaat als een versnapering.

Dan *moet* het ook op de scholen bruikbaar zijn. Een behoorlijke kaart van Nederland aan den muur, een onderwijzer, die zelf het boekje goed las en dus als 't moet wat aanvullen en verduidelijken kan, en men heeft een vereenigde les van lezen en aardrijkskunde als niet prettiger en leerrijker kan worden gewenscht, een aanvulling en voorbereiding van schoolwandelingen en schoolreisjes bovendien.

Van onder-op, bij het lager onderwijs, beginne zoo onder aanvoerderschap van Cohen, Keuning en van der Valk de victorie van de Asschepoetster in ons onderwijs.

v.B.

[Tweede deel]

Hageveld.
Roman van een klein-seminarist.
(Fragmenten).[1)]

I.

In breeden armstoel zat de Amsterdamsche pastoor voor het midden van een gedekte tafel, alsof het groote ontbijtservies voor hem alleen uitgezet was; hij at en dronk en las tegelijk; na zijn afgeloopen ambtsbezigheid, die hem reeds 'n langen tijd in de kerk gehouden had, vervolgde hij weer in de pastorie zijn vroege bedrijvigheid; zonder de lectuur van het ochtendblad, dat naast zijn bordje een groote plaats op tafel innam te onderbreken, greep hij telkens op den tast naar het brood, dat hij in den mond heel bewaarde, tot hij ook van zijn thee een slok had gehapt; dan kauwde hij, ijverde met zijn gluur-oogjes en zat al weer gereed met het mes; als een bericht hem trof, haalde hij de uiteinden van het blad naar zijn bril, dien hij, zoolang hij even beter zonder glas kon lezen, op den porceleinglans van zijn rôse voorhoofd paste; dan, ver voorover bukkend vergat hij 't brood, studeerde met gefronste oogen, tot hij weer overeind de afgegleden bonnet, die een schaakstuk van hem maakte, met zijn mooie vrouwehand langzaam opschoof naar den lagen krulrand van zijn laatste haren en met den bril op weer zijn etensplicht hervatte; soms geruchtten uit het stil gehouden hoofd, na lange tusschenpoozen als uit een klok, korte zinnetjes en vreugdelooze lachjes, die al in hun opzet stierven, naar het verheerlijkte gezicht van een langen

1) Roman in XI hoofdstukken, waarvan in *De Gids* worden opgenomen I, II, V, VIII, IX en XI. *(N.v.d.R.)*.

jongen, die rechtop in eenzelfden leunstoel bijzat en de breede zitting niet vulde; hij raakte slechts aan één armleuning en zat, als hij lui wilde meedoen, scheef; hij droeg een blauw colbertcostuum; op zijn zwart-en-witte streepdas pronkte een broche-breede speld in Markensche kleuren; voor de duurte van een juweel of steentje toonde hij nog te jong; zijn manchetten, die de polsen dekten, brachten naast de zwarte mouweinden van den pastoor een glimp van wereldsche ijdelheid in de pastoriekamer; zijn gezicht had de huistint van rijkelui's kinderen en was reeds ovaal als bij een heer; door zijn krulharen bleef hij een jongen.

Hij was op afscheidsvisite en ging van middag voor het eerst naar het klein-seminarie.

'Om al dat krantennieuws geef jij nou niks meer, hè!' las, zonder opzien, de pastoor overluid.

'Zal ik wel lezen als 't vacantie is!'

'Zoo, heb je die nou al in je hoofd!' overviel hem de ander en tegen een kapelaan die juist binnenkwam: 'waar denk je dat hij-daar nou al over praat?'

'Misschien of ie mijn catechismus doen mag!'

'Nou al over de vacantie!'

De kapelaan schudde het hoofd, luisterde niet naar den student die zich dadelijk verdedigde, bewaarde moeilijk een ernstig gezicht en vermaande zoodra hij zich verstaanbaar kon maken: 'Frits, Frits, wat moet ik nou van je hooren!'

De herder had de courant gevouwen en was opgestaan; omdat hij 's ochtends nooit praatlustig gestemd was - de huisgenooten noemden het de morgenziekte - verliet hij altijd de huiskamer, zoodra de kapelaans voor het ontbijt inkwamen.

Toen Frits den pastoor uitgelaten en de deur gesloten had, bleef hij om te bedienen staan voor de tafel.

'Ja, ja, schenk maar's in, dan maak je 't ten minste weer goed!' prees de eerwaarde, een corpulent heer, die in den rug en op de armen leunend, lui toekeek; de breede stoelrug verdween achter zijn schouders; hij knikte tevreden; 'Als je zoo doorgaat' voorspelde hij, 'zal je 't nog ver brengen!' Meteen voorkwam hij den ander met een kruisteeken en bad; hij hield de oogen geopend en lette verstrooid op; hij hechtte altijd veel aan het eerste kopje thee;

evenals alle celibatairen had hij ook zijn matineuse liefhebberijtjes;... ‘voorzichtig, kerel!’... en in eens zijn onvoltooid pater noster met een slordig kruis onderbrekend, telde hij Frits, die het melkkannetje hanteerde, drie druppeltjes voor; zou me zoo'n student met een plas kattenbier alle aroom naar de maan helpen! Goddank, 't was nog gered! Hij dronk langzaam, proefde in de neusgaten en op de tong alsof de drank waarmee hij den dag begon, weer wijn was, waarmee hij den dag eindigde; zoodra hij brood at, gaf hij Frits, die morgen op het seminarie en later voor zijn pastoor thee schenken moest, wenken voor de praktijk. -

't Was een goedige man, die zijn tijd op te offeren wist ook voor een jongen; de rook hinderde hem heelemaal niet; om den ander gerust te stellen verzekerde hij, dat hij soms in de huiskamer den blauwen tabaksdamp òp zijn brood snijden kon; hij kon overal tegen; brood mèt of zonder kaas; brood mèt of zonder vleesch; brood mèt of zonder rook; als ze maar niet zijn dag bedierven met een melkplas in zijn thee; hij vertelde. -

Toch ontzag Frits de ontbijttafel en trok voorzichtig aan de sigaar, die hij van den pastoor had gekregen; al zijn aandacht was voor den parochiegeestelijke; de vertrouwelijke praatstem van den priester, dien hij tot nog toe alleen in kerkzang of predikatie gehoord had, hield hem voortdurend geboeid; hij zat met den rug naar de straat, tusschen de twee blauwgazen pastoriehorretjes en had geen andere afleiding dan den eerwaarde, die aan den langen tafelkant zat; boven zijn hoofd hing een boekenrekje, dat met naasthangende overgordijnen zijn zithoekje donker omlijstte; de franje der rolgordijnen raakte de horretjes; 't schemerde in de kamer en als in een grooten biechtstoel redevoerde ook nu de priester al maar tegen den leek; hij haalde studentengrappen op uit zijn eigen seminarietijd. - Frits zat ook diep in den armstoel en streelde de houten manen van een gebeeldhouwd leeuwenkopje; hij durfde langzamerhand beter te rooken en waagde een enkelen keer krulletjes, die hij hoog boven het servies naar de lamp mikte.

‘Nou gaan we nog effe naar boven!’ stelde de kapelaan voor toen hij, na zijn ontbijt, voor 'n hoektafeltje waarop de tabak een vaste plaats had, zijn pijp stopte. Ook Frits

was opgestaan en loeroogde over den rand van het horretje, dat zijn colbertje verborg, naar kerkgangers die hem ook voor een kapelaan konden aanzien; toen hij eindelijk 'n paar had zien groeten, riep hij blij: ‘die zien mij voor U an!’ De ander wierp hem de bonnet toe; die zakte Frits over de ooren en de pluim bleef gelijk met de gordijnfranje; de inkijk in de pastoriekamer was geheel afgesloten. ‘'t Gordijn ophalen?’ vroeg Frits, maar de ander verbood dadelijk, dreigde met Doortje en Sophie en gaf weer 'n les voor de praktijk. Frits luisterde toe, zonder het raam te verlaten, tot hij opeens, toen een dame op de pastoriedeur aanhield, achteruit week. ‘Is dat voor U?’ vroeg hij, zoodra de hinder van de huisschel voorbij was. De ander, die de parochiaan herkend had, glimlachte, zette de kamerdeur op 'n kier, vermaande tot stilte en rookte 'n pooze stilzwijgend; toen even later het geluid van een deurknop tot de huiskamer doordrong, verklapte hij: ‘dat is de deur van de zaal.... voor wie zou 't nou zijn?’

‘'t Kon tòch!’ hield Frits vol, die den ander de visite gegund had.

‘En ze zouë wat beter af zijn ook!’ verbeterde de ander lachend en opnieuw ernstig veinzend: ‘als ze in de zaal laten.... heb jij er nooit mee te maken.... onthou dat voor later!’ en zijn bonnet aannemend, ging hij voor naar zijn kamer. Op de trap vorderde hij langzaam, praatte niet, keek niet om en scheen in gedachten verdiept; Frits herinnerde zich nu de spotternijen van zijn twee zusters, die hem gisteravond met zijn pastorievisite geplaagd hadden: ‘de heeren geestelijken zagen zoo 'n snotneus als hij liever niet’ en ‘wat hij zich wel verbeeldde!’ hoorde hij hen weer schimpen en ze konden gelijk gehad hebben; telkens hoopte hij op een hernieuwing van het gesprek, maar de ander bleef zwijgen tot hij boven aan de trap zich omkeerde en vroeg: ‘heb je geteld?’ Frits keek hem verwonderd aan. ‘Als je trappen loopt,’ vervolgde de ander, ‘moet je altijd tellen, onthou dat voor later!.... Nou heb je twee en zestig stappen achter den rug en kan je vanavond op seminarie zeggen dat je al huisbezoek gedaan hebt!’ Meteen opende hij zijn kamer.

Frits hoorde weer de stem uit de huiskamer; de kameraadschap was er opnieuw; Jo en Rie en ook zijn moeder wisten

van het pastorieleven niks. Terwijl hij bewonderend staan bleef voor een boekenkast, die een kamerwand vulde, noodigde de ander met een schreeuw, als iemand die een echo oproept, zijn buurcollega, die reeds eerder mis-gelezen en ontbeten had; meteen wees hij naar een lagen fauteuil, vatte Frits, die den gemakkelijken zetel voor den nieuwen kapelaan wilde vrij houden, bij den schouder en wierp hem in de stoelkussens; ‘hola, vollek!’ schreeuwde hij opnieuw en klapte vóór den schoorsteenmantel in de handen. Frits voelde zich als onder collega's. De andere huisgenoot kwam pijprookend in en veroverde zich een zit op het bureau dat, zonder cylinder, in het midden van de kamer de plaats van de tafel innam; hij had zijn toog uitgetrokken en was reeds, om uit te gaan, in korte statiejas. De twee geestelijken waren dadelijk enthousiast nu ze weer over het klein-seminarie konden babbelen, over Hageveld dat langer dan het ouderlijke huis trekken bleef en waarvan ze dezelfde herinneringen hadden, ofschoon ze elkaar niet als studenten hadden gekend; ze vertelden over oude professoren, die nu pastoor waren of overleden, over studentenstreken, over Hageveldsche gebruiken, Hageveldsche namen: ‘Siberië’ heette de slaapzaal onder de dakpannen, ‘Vlooienburg’ was de naam voor een slaapzaalgang; ‘'t hok’ was de afzonderlijke recreatiezaal voor de philosophen; ‘philosophen’ waren de hoogste twee klassen; je hadt groot- en kleinphilosophen; in het hok woonde ‘het logicabeestje’; meer mochten ze Frits niet vertellen, anders kregen zij bepaald ruzie met de philosophen van Hageveld;... heusch! Zij gaven hem den raad de hoogste klassen bijna nog meer te gehoorzamen dan de professoren, want de philosophen waren in hun tijd en nòg - omdat Hageveld nooit verandert - oppermachtig: ze waren allemaal groot, sterk en geleerd, hadden ook een eigen bosch, waarin zelfs de professoren niet mochten komen dan voor 'n enkelen keer en dan nog maar alleen langs den hoofdweg; in de honderd en duizend geheime philosophenpaadjes waagden de heeren zich niet, de regent ook niet; 't bosch heette ‘Columbia’; het seminarie lag naast de kom van het dorp Voorhout; in hun tijd was de herberg ‘de bonte Koe’ 't laatste huisje; was nog zoo, wist Frits, die bij het toelatingsexamen het seminarie gezien had, hij kende het bruggetje dat met de

Leidsche vaart Hageveld van de buitenwereld afsloot; praatte mee over de Overplaats, de wandelgelegenheid van de professoren; over den voorgevel, waar de heeren hun kamers hadden en waar hij - vermaanden de kapelaans - vanavond niet zoo luidruchtig zou mogen doen als nu hier; maar Frits toonde geen vrees, zelfs niet voor den regent; waarop de twee collega's, die hem bang wilden maken, voorspelden dat hij wel bedaren zou, als hij maar eerst den subregent had gezien; ze wilden wedden dat hij morgen al heimwee zou hebben naar Jo en Rie; ze zwegen opzettelijk over zijn moeder, omdat ze wisten dat die zich altijd tegen zijn vertrek naar het seminarie verzet had.

‘Of naar Paulinel’ plaagde de lange-op-het-bureau met een knipoogje naar zijn collega.

Frits kleurde.

Pauline Hanterman was zijn vriendinnetje, dat hij op de H.B.S. had leeren kennen en met wie hij, vooral na den dood van zijn eenigsten broer, altijd gewandeld en gefietst had.

‘Da's nou uit!’ besliste goedig de corpulente.

‘D'r is nooit wat aan de hand geweest!’ dong Frits af, brutaal geworden door de hulp van den dikke.

‘En gisteren dan?’ hield de lange vol.

‘Gistere... gistere?’

‘Doe nou maar niet net....’

‘In 't Vondelpark bedoelt U?’

‘Wat doe jij nou ook in het Vondelpark?’ schertste de dikke tegen zijn collega.

‘Wandelen!’

‘Wàndele!... moet die jongen wel niet van ons denken!’ en tegen Frits: ‘nietwaar hoor! hij is den heelen dag niet in het park geweest; kan je net denken! 'n Kapelaan van de Cathrien, de voornaamste kerk in Amsterdam en dan wán-de-len! als wij even tijd over hebben dan is 't studeeren, studeeren, kijk daar maar 's!’ en hij wees naar de boekenkast - stonden nog boeken in van Hageveld; hij had het gesprek weer op het klein-seminarie gebracht en vertelde van gebruiken en gewoonten die zij in hùn tijd, buiten weten van hun proffen om, in eere hielden en die er, volgens Frits, nog ingebleven waren: wist-ie van Frans, een broer van Pauline, die al zes jaar studeerde, nu groot-philosoof

werd en dien hij in diens groote vacantie, den laatsten tijd veel uitgehoord had; voor de peper, die hij als nieuweling bewaren moest, had-ie al een doosje dat precies paste tusschen den tafelpoot en het blad en veilig stond voor de oogen van den sub; ook had Frans hem verteld dat de lagere klassen niet mochten kijken in den rooksalon, die met glazen deuren aan de groote recreatiezaal grensde en dat jongens, die 't toch durfden wagen, een brits kregen; de kapelaans bevestigden; dat was vroeger ook zoo en noemden, om Frits te plagen, het studentenverbod een verstandigen en heilzamen maatregel; 't kweekte een geest van gezag en gehoorzaamheid; zij waren nu blij en waardeerden 't nog elken dag in hun jongen tijd zoo gedresseerd te zijn geweest, daardoor alleen konden ze 't nu bij een pastoor uithouden! Want Frits moest niet denken dat hun leven zoo gemakkelijk was! Gehoorzamen - bevelen afwachten - doen wat 'n ander zegt, van den ochtend tot den avond; en dat hadden ze geleerd op het seminarie - van de proffen - maar ook van de studenten, van de hoogere klassen, van de philosophen; als die een verbod uitvaardigden was 't voor Frits z'n bestwil! Ze leefden weer in den Hageveldschen tijd en pleitten voor philosophen en rooksalonners alsof ze zelven ook weer op een hoogere klas waren. ‘Gesmokkeld’, verzekerde Frits, werd er ook nog; hij had in de fransche bazar een sigarendomper gekocht; 't kluchtspel op Onnoozele Kinderen bestond ook en ook tweemaal in den winter tooneeluitvoering; aan het eind van den zomer was er nog altijd de groote wandeling en met de prijs-uitdeeling de beroemde ‘koude tafel’ en 't studiejaar begon net als vroeger met een retraite.

‘En met koffie en koek!’ vulde de corpulente aan; maar Frits liet zich niet vangen; hij wist allang dat de voorlezing van het reglement door den regent bij de studenten den bijnaam had van koffie-met-koek; waarop de beide kapelaans Frans Hanterman veroordeelden; een echte philosoof verklapte geen Hageveldsche geheimen. Toen vertelde de lange van een kermisviering, de laatste; na zijn tijd waren er nog wel eens volksspelen gehouden, maar een kermis nooit meer; de klein- en grootphilosophen hadden onder elkander de tenten en kramen verdeeld; alleen de draaimolen met een levend paard en een echt orgel was gehuurd; de eigenaar

had alleen voor de studenten een tarief; bij de geestelijken liet hij den prijs van het draaigeld aan hun eigen beleefdheid over; de kapelaan zelf had, omdat ze bij hem thuis een banketbakkerij hielden, met een koekkraam gestaan, maar ook fijne suikerwerken en dure chocolade had-ie verkocht; en wie er kochten? Hij telde op zijn vingers voor: de studenten van Hageveld, ook oud-studenten die het seminarie verlaten en alweer een betrekking in de wereld hadden; de theologanten van het grootseminarie die van het nabijgelegen Warmond een dag overgekomen waren; dan de professoren, die snoepten elken dag mee; maar de meest royale koopers waren de geestelijken geweest, die van alle kanten uit het bisdom naar Voorhout gekomen waren; achter in zijn koekkraam had-ie een salon de refraîchissements, één tafeltje met twee keukenstoelen; hooge heerooms had-ie daar bediend; taartjes hem van huis, uit Den Helder, toegezonden - versch, snap je zoo! voor een kwartje het stuk! op een schoteltje vijf cent extra voor gebruik van servies; niks te veel! 't Seizoen duurde maar drie dagen en in dien korten tijd moest-ie zijn onkosten vergoed hebben en nog winst maken! Een reep chocolade van nog geen tien centen had-ie aan den vicaris-generaal van het bisdom - nou zijn bisschop - verkocht voor één gulden, mijnheertje! Moest-ie zijn stroppen mee dekken, want die had-ie ook! waarachtig! uit een taart die gevallen en bespat was, had-ie maar drie punten kunnen snijden, in 't spoor waren twee flesschen gebroken, de limonade overal doorheen en - alleen tegen Frits: ‘en weet je wel dat de helft van je curs nog bij me in 't krijt...’

De dikke barstte los in een proestlach, waarna diens geestdriftige collega pas zijn flater bemerkte en Frits applaudiseerde op de fluweelen armleuning, omdat een kapelaan die ruim twintig jaar ouder was dan hij, hem voor een tijdgenoot had gehouden. Toen de kalmte weer terug was, haperde het gesprek; de lange sprak van zijn boodschappen en Frits nam afscheid. Op het portaal riepen ze hem over de trapleuning na, gaven de groeten mee voor den regent en de professoren en hadden bijna de scheldnamen van enkelen der leeraren verklapt; maar Frits bemerkte niet; geloofde dat zij, plots afbrekend, zich inhielden alleen om

hem beter te kunnen verstaan; hij liep zoolang hij hen zien kon achteruit en groette onder aan de trap overluid als een collega die even gebuurt had. De kapelaans babbelden nog na; ze geloofden niet dat hun parochiaan een blijvertje-op-Hageveld zijn zou; toen de pastoor hun 'n paar maanden geleden Frits z'n besluit mededeelde, hadden ze zich al verwonderd getoond en den herder ontstemd, die dadelijk partij voor zijn biechtkind getrokken en de roeping van Frits een middel-in-Gods-hand had genoemd, om ook de ouders en zusters van den nieuwen seminarist meer aan de kerk te brengen; de kapelaans hadden er toen op gezwegen, maar nu twijfelden ze opnieuw; waarom? wisten ze zelf niet; Frits was 'n goeie jongen; zou wel, wat leeren betrof, meekunnen, maar toch... hij kwam uit zoo'n geheel andere huishouding dan zij en de overige seminaristen; maar de baas-beneden kòn gelijk krijgen; er kwamen wel priesters uit nog ongunstiger omgeving, nou - als Frits dan later maar niet hùn kapelaan werd, niet om den jongen, maar stel je voor dat een van hen als pastoor de wereldsche mevrouw Hoogerhuis in hun boerenpastorietje te logeeren zou krijgen! De lange nam zich voor dan geen drie, maar vijftien, twintig keer de kerkklok te laten luiden en 't mensch den heelen dag de Angelus te laten bidden en de dikke zou op dien dag wel een beevaart organiseeren en zijn logé tracteeren op rozenhoedjes in een warmen trein!

Beneden opende Frits zonder hulp van de dienstbode de huisdeur; buiten bleef hij, als een huisgenoot, nog even op de stoep staan, overzag 't Singel, draaide om zich een houding te geven aan zijn horloge en stak, toen hij geen bekende die hem zien konden ontdekte, over naar zijn tramhalte op het Koningsplein.

't Was een stille Octobermorgen, die de belofte van een langen wandeldag in had; een enkel slank wolkje witrankte, zooals een berkje blankt tusschen groen, zonhoog in wijdblauwende lucht. Tuinweer zomerde over de stad. In gele en bronzen tinten brak 't najaar uit over de grachten; de bladeren namen reeds de kleuren over der huizengevels die, na zomerlange opsluiting, weer open stonden achter de doorzichtige takken en zich met hun teruggekeerde bewoners opnieuw aan de stadsrumoerigheid pasten; alleen het deftige,

door vaartuigen vermeden grachtwater, bewaarde voor zijn aristocraten, ook in den winter, de parkillusie van hun afgezonderde buitenplaats. Het drukke stadsverkeer bleef aan den winkelkant van het Koningsplein en volgde over de brug van de Heerengracht de beide trottoirs van de Leidschestraat, terwijl tusschen de steenen oevers de jachtlichte kleuren der bootlange trammen voortdurend op en neer voeren.

Frits leunde op het achterbalcon en toonde belangstelling voor de stad, die hem voor 't eerst aantrok omdat hij haar een langen winter moest missen; en onder het rijden groeide in hem de zekerheid, door den voorrang van Amsterdam tot de voornaamste studenten van zijn klas te zullen behooren; de jongens die van andere steden kwamen zouden tegen hem opzien en de dorpelingen schold hij in zijn eentje boeren, die hij niet eens toespreken zou; hij liet een fooitje afhouden, praatte over een staking die hij veroordeelde en even later, toen de conducteur cijfers genoemd had even snel goedkeurde; en telkens sprong hij af vóór de tram stil hield. Bij kennissen oploopend, dempte hij dadelijk zijn begroeting met de ernstige aankondiging, niet lang te kunnen blijven; hij had nog meer afscheidsvisites te maken, bedankte voor drank, pochte met zijn ontvangst aan de pastorie, las het vertrekuur van zijn middagtrein voor uit het spoorboekje, dat hij de laatste dagen altijd bij zich droeg, noteerde verjaardagen, vroeg en beloofde correspondentie; de familie had schik in zijn ernst, dien ze voor een teeken van roeping hielden en redeneerden met hem als met een volwassene; een tante, die tot een patersparochie behoorde hield tegen hem vol, dat prediken de voornaamste taak was van een priester en besliste dat de Dominicanen van haar kerk de eerste predikanten waren van de stad; priester worden, verklaarde ze niet zonder bijbedoeling, was wel de roeping van alle seminaristen, maar pater worden was een voorrecht voor enkelen; ze hoopte dat Frits in de eerstvolgende vacantie haar pastoor eens bij haar aan huis kon ontmoeten; hij onderbrak, beloofde een langere visite na Paschen, had nu weinig tijd meer, moest nog heelemaal naar den Parkweg.

Hij tramde opnieuw; alleen om voor zijn laatste visite tijd over te hebben, had hij zich bij de anderen gehaast. Vóór de halte sprong hij weer af, schelde tweemaal

- was zijn belletje - keek op naar het balcon van het bovenhuis - ook 'n gewoonte van 'm - duwde de deur open, riep luid naar boven - Pauline was er niet. Pratend ging hij de trap op en trok voor 't eerst zijn demi uit. Mevrouw was alleen en dwong hem in een leunstoel, omdat Pauwtje elk oogenblik thuis komen kon; hij moest nou maar zijn gemak nemen, hij was ook geen vreemd en kende den weg; en zij moederde graag over hem, vond 't heerlijk hem daar te zien zitten, zijn jongensstem te hooren omdat ze onder de vacantie weer zoo goed als geen gezelschap aan Frans had gehad. Toen Frits naar hem vroeg, verborg ze haar ontstemming niet: Frans? die kwam alleen thuis om even gauw, gauw te eten en was al weer weg als zijn bord nog op tafel stond; die ontmoette elken morgen in de kerk, nu hier en dan daar - hij zocht kerken op die zij nog nooit had gezien, op de eilanden ergens, - zijn zoogenaamde club: seminaristen natuurlijk, jongens van zijn klas en ook andere studenten; en dan na de mis met z'n allen op stap, loopen maar; 's middags weer van voren af aan; ze konden geen uur buiten elkander, net of ze met elkaar waren getrouwd; en altijd 's avonds ergens op een kerkkoor meezingen; in een stad als Amsterdam is elken avond zoo goed als overal lof en als seminaristen hebben ze natuurlijk toegang op 't zangkoor; ze hoorde hem wel eens praten over voorzingen ook; en dan nog afspreken met elkaar de stad uit te gaan ook, 't liefst met hun eigen club en elk jaar vast naar Kevelaar; dat sloegen ze nooit over; zij hoorde, àls-ie er nog van vertelde, niet anders dan over studenten van Alkmaar, Purmerend, de Beemster, tot Den Helder aan toe, over kapelaans en pastoors, broedermeesters en vaandels en lange processies; 't heette voor Maria - 't was voor Hageveld. Maar spraken ze thuis over een uitstapje, of kikte Pauline maar om met hem samen naar de kerk te gaan, dan was-ie al de deur uit vóór zij haar hoed op had of verzon gauw een afspraak met zijn heeren collega's; ze wilde Frits geen raad geven, dat zouden ginds de professoren wel doen, maar ze hoopte toch voor zijn huisgenooten dat hij geen Hagevelder werd zooals Frans; óf: de verwaarloozing en achteruitzetting van eigen familie zou tot de vereischten van een goed seminarist moeten behooren; als dat

waar was, ging haar raadgeving morgen toch al bij Frits 't andere oor uit; tegenover een kleine tweehonderd studenten en een stuk of twaalf priesters stond zij machteloos; ook wilde ze Frits niet het verkeerde voorhouden; eenmaal op Hageveld, moest-ie van zelf met de anderen meedoen; - maar toch! ze zou daar wel eens om 'n hoekje willen kijken en uitvisschen of alle jongens nou net eender waren als Frans!... Waar die Pauline nou toch bleef? Net of die Frans al navolgen ging! Nou kon hij meteen zien hoe afgestorven zij hier leefde, op een bovenhuis en in een uithoek van Amsterdam! Zijn mama behield altijd nog de drukte van de Leidschestraat; maar zij had, als hij in Frans z'n vacantie ook nog haar Pauwtje kwam halen, dagen en weken vereenzaamd gezeten alsof ze geen groote kinderen had! Als Frits niet gekomen was, had ze nog geen eens geweten misschien dat vandaag de vacantie voorbij was; want als ze Frans morgen niet zag, kon hij op zijn manier best thuis wezen nog! Frits schertste met haar mee, beloofde beter te zullen oppassen, nam den kop chocolade en was al weer vergeten, er eerst voor te hebben bedankt; hij gevoelde zich hier veilig en wist dat hij niet, zooals aan de pastorie kleuren zou, als mevrouw hem over Pauline mocht uithooren; hij praatte gemakkelijk en vertelde van de jongens uit Amsterdam, met wie hij 'n paar weken geleden op het admissieexamen kennis gemaakt had, wist waar ze woonden, en noemde hen zijn club met wie hij had afgesproken vandaag, den eersten avond op Hageveld, te zullen loopen.

‘Ik hoor 't al, net Frans!’ plaagde zij.

Dadelijk ontkende Frits en sprak nu over Pauline; hij zou graag willen wachten, maar thuis zouden ze toch al vragen waar-ie zoolang bleef; hij hoopte haar van middag nog op het perron aan te treffen; en anders, stelde mevrouw voor, moest hij maar eens gauw een langen brief sturen aan Pauwtje; hij mocht schrijven wat hij wilde; zij, plaagde ze, zou hem niet openmaken, noch lezen, als Frits dan maar aan Paulien adresseerde. Hij beloofde geestdriftig.

Maar buiten had hij al weer spijt van zijn belofte; 't was hem of hij zich betrapte op een toezegging, waarvoor andere seminaristen zich zouden hebben geschaamd; na het onderhoud met de kapelaans en na het gesprek met Pauline d'r

moeder begreep hij dat niet alleen Frans, maar ook alle andere studenten en alle priesters correspondentie met een meisje in een seminarist zouden afkeuren; hij behoefde daarom nog niet te worden als Frans; wat mevrouw Hanterman had verlangd, kon hij blijven voor eigen ouders, voor Jo en Rie, maar niet langer voor Pauline; hij was van nu af seminarist en wilde het goed worden ook; als hij nu even wachtte en op en neer drentelen bleef, kwam hij Pauw nog misschien tegen en kon meteen met haar praten; hij verlangde nu even vurig naar het korte gesprek dat een eind aan hun omgang moest maken, als uit de tram naar haar stemmetje, haar gezichtje en haar handdruk; wel voorzag hij verzet; ze had al één keer bijna gehuild toen hij na zijn examen op hun scheiding had gezinspeeld, maar nu nam hij zich voor streng te zijn; 't was de laatste dag, misschien was nou ook zij daarom flinker. Hij liep langzaam op en neer, bleef stil staan voor de weinige winkels en lette op de trambalcons. Telkens als hij de kleur van Pauline d'r manteltje meende te onderscheiden, ontroerde hij, raakte zijn toespraakje kwijt en voelde blij als zij 't niet was.

‘Bij ons geweest?’ stoorde wreedaardig de schelle stem van Frans, die achter Frits de deur van een bovenhuis toetrekkend, hem bruusk bij den schouder omkeerde.

‘Da's ook toevallig!’

‘Je dacht zeker me van de tram op te vangen?’

‘Ja... jaa... ik dacht, omdat je niet thuis was, dat je nou met...’

‘Maar ik niet met de tram,’ overviel hem de ander, ‘dan kan ik wel aan 't in- en uitstappen blijven!’ Hij was kleiner dan Frits, maar breeder; had zijn demi open gelaten, omdat hij die 'n paar huizen verder toch weer uittrekken moest. ‘Zie je dat kleine endje van hier tot huis?... nou - moet ik nog effe vier visites afloopen!’ En meteen nam hij, plots een glimlach aanhoudend, zijn hoed af omdat hij in een erker een gordijnbeweging gezien had; met een knikje seinde hij zijn komst; en weer tegen Frits: ‘nou sta ik effe met jou te praten en zoo zie je 't; ze gunnen je geen oogenblik vrij; als ik in jouw plaats nog weer eens beginnen mocht, wist ik 't wel; ik liet ze voor mijn part allemaal naar de maan loopen!’ Hij klaagde en blufte tegelijk net

als een kapelaan, die zich onvriendelijk uitlaat over den drukken en lastigen naloop van een parochie, waarin hij zich met veel moeite ingewerkt heeft. Om zijn onverschilligheid voor de leeken te toonen, bleef hij opzettelijk op straat.

Frits vertelde van zijn bezoek op de pastorie.

'In de huiskamer zeker! met 'n stuk of vier vijf tegelijk, dat je elk op z'n beurt voor piet-snot zit!' hekelde Frans en zonder den ander aan 't woord te laten komen, pochte hij op zijn kameraadschap met zijn pastorie, waar-ie in- en uitliep en gisterenavond nog, eerst boven met de gezamentlijke kapelaans, daarna in de huiskamer met den pastoor er bij had zitten fuiven tot twaalf uur! Z'n kop er af, als-ie geen heele flesch soldaat had gemaakt! Zoover moest Frits 't ook zien te brengen; zoo'n dooie theevisite op den vroegen morgen konden ze van hem cadeau krijgen!... Hij had nou geen tijd meer en nam afscheid tot vanmiddag aan den trein.

Frits begreep dat Frans hem in een spionnetje kon nakijken en liep door, zonder meer op een tram te durven wachten. Hij had nu het pijnlijke besef dat een baldadige vriend zijn blijdschap over de pastorievisite had willen stuk slaan en in zijn verlangen naar een kameraad die hem aanhooren en hem zijn kleine vreugde gunnen zou, bedacht hij hoe geheel anders Pauline naar hem zou luisteren en alles willen weten om geheel in zijn blijdschap te kunnen meeleven. Hoe meer hij Frans leerde kennen, des te beter begreep hij de ontstemming van diens moeder en de onverschilligheid van Pauline voor haar broer; de kapelaans hadden 't vanmorgen ook al gezegd: Frans kon geen echte philosoof zijn; maakte, met misschien nog 'n paar van zijn vrienden, een uitzondering op de overige seminaristen, die allen hartelijker waren, minder blufferig en meer overeenkwamen met de geestelijken van de Cathrien. -

Voortwandelend in de stille omgeving van het Museumkwartier, waar geen stadsdrukte afleidde, dacht hij weer terug aan de altijd opgeruimde stem en het vriendelijk gezicht van den kapelaan, 'n maand geleden benoemd tot pastoor, die de biechtvader was geweest van zijn gestorven broer Charles; als deze op zijn ziekbed de bekende stem

hoorde, kwam-ie overeind en liet gauw 'n stoel bijzetten; meestal moest hij, Frits, dan meehelpen om door allerlei vragen den geestelijke lang in de kamer te houden; maar de priester, die overal kwam, wist altijd zooveel te vertellen, dat hun afgesproken onderwerpen niet noodig waren; dan voelde Charles geen pijn, lachte mee, kende geen vermoeienis en bleef, als 't bezoek afgeloopen was, altijd met hem napraten over priesters, over het geluk zieken te bezoeken en op te beuren, over priester worden en over de houding van hun ouders, als één van hen beiden of alle twee besloten voor geestelijke te studeeren! Weer zag hij de vreemde drukte in huis op den avond toen Charles bediend werd; de onrust der huisgenooten die schreiend elkander verboden te schreien, telkens naar boven wilden, naar de gang die naar de ziekekamer leidde, blij waren als ze daar mochten staan en opschrikten uit hun stille smart als dé deur open ging; alle andere deuren waren op 'n kier gelaten om elk geluid te voorkomen; overal werd gefluisterd en zelfs in den winkel liepen ze zacht; hij herkende weer den priester, die met een rijtuig gehaald was; zag hem in de gang, naar Charles z'n kamer, maar stil, ingetogen, met 'n andere, met een fluisterstem, niet zijn eigen, met de dienststem van den dood dien hij meebracht in huis; en toen al die ongewone dingen: op tafel de witte sprei en een kruisbeeld; de kaarsen, de eerste die hij ooit in huis had zien branden, het eindelooze gebed van den priester die tusschen het ziekbed en de tafel al maar alleen stond en knielde en gebaarde en zegende over zijn broer; diens klein geworden gezicht, ingevallen en wit als het bleeke kussen, dat onder den lichten last niet meer inkuilde; de beweging der oogen waarmee Charles alleen nog kon spreken; diens gevouwen handen die hij, zonder te durven grijpen, zacht aanraakte toen hij, in een oogenblik dat de anderen met de kapelaan beneden waren, hem zijn besluit priester te worden toefluisterde; voelde hij weer de klamme vingers onder zijn hand zich verroeren, raken aan zijn vingers alsof de stervende zegenend met zijn voornemen instemde.... Vandaag zette hij den eersten stap; Charles, in den Hemel misschien, bad nu voor hem! Weer in fluistergesprek met zijn broer, besloot Frits een goed seminarist te willen worden, beter en hartelijker dan Frans,

een priester als de biechtvader van Charles; maar dan ook geen omgang, geen correspondentie meer met Pauline; van middag aan den trein zou hij 't haar wel met een enkel woord aan 't verstand brengen. Toen hij uit het lange tunneldonker van den doorgang onder het Rijksmuseum den wijdschen aanleg van de Stadhouderskade bereikte, was 't hem of de hemel zijn besluit met een overvloed van licht inzegende. In blijde stemming vergrootte hij zijn wandeling met een omweg en stak een der sigaren op, die hij van de heeren kapelaans meegekregen had. Na het koffiedrinken maakte hij nog een paar visites bij overburen, die hem van jongsaf in de Leidschestraat gekend hadden en doorzocht nog eens den kastrommel van zijn eigen slaapkamertje, telkens vond hij weer een schilderijtje of een snuisterij voor zijn kamertje op Hageveld. Toen hij gereed was bleef hij voor het raam staan, waar hij de buurttuintjes tot op den grond overzien kon; 't waren alle ingesloten vierkantjes, 't grint en gras was overal gelijk verdeeld en de grootste groene vruchtbaarheid was rechtop langs de houten schuttingen en steenen achterschuurtjes; bij enkele was de aanleg mislukt door een huisganglange kippenren en één pronkte met een hoogen duiventil, waarvan de vele deurtjes met rijtuigbiesjes versierd waren. Frits overzag lang en aandachtig en vergeleek de poovere stadstuintjes met de omgeving van Hageveld; één perk uit den voortuin van het seminarie was nog grooter dan al deze knutselgrondjes te zamen! Toen het zijn etenstijd geworden was, ging hij naar de huiskamer.

Er was voor één persoon gedekt.

Jo had op bevel haar naaiboel overgebracht naar de canapé; Rie zat met een boek voor het raam, mevrouw voor het andere in den grooten leunstoel. 't Gesprek haperde telkens. Toen Frits binnenkwam handwerkte Jo, Rie las en zijn moeder keek naar buiten.

‘Al zoo laat?’ vroeg hij, naar de gedekte tafel kijkend; hij dwong zichzelven tot een luchtigen toon als reizigers doen, die voor thuisblijvenden het afscheid minder pijnlijk willen maken.

Niemand antwoordde; mevrouw keek op naar de pendule, die voor haar oogen te ver weg stond, Rie bladerde, alsof ze naar prentjes zocht en Jo bukte over haar bezige vingers.

Hij had de verloren zoon kunnen zijn. Tegelijk met de meid, die op een dienstblad de dekschaaltjes bracht, stapte hij naar de tafel. Hij schoof een stoel bij en opende het servet, waarvan de ring al in zijn koffer gepakt was; om in de stilte die duurde, eveneens bezig te zijn, vouwde en legde hij het linnen langzaam en aandachtig over de beenen, zoodat het aan weerskanten gelijk afhing; de meid waarschuwde tegen hitte; hij dankte met een enkel hoofdknikken als in een restaurant; keek naar de schaaltjes zonder de deksels te durven lichten; zijn gebed duurde vandaag zoo lang, dat Rie en Jo elkaar aanzagen en glimlachten. ‘Is 't mes goed?’ vroeg zijn mama, toen hij 't vleesch op zijn bord klein sneed.

‘Kijkt u maar 's!’ en meteen toonde hij een vleeschreep, die even lang was als het staal van het mes.

‘Haast je nou maar niet!’ waarschuwde ze, alsof ze zijn vertrek daardoor uitstellen kon. Ze was uit haar stoel gekomen, bestudeerde de groente, roerde de jus, zette zijn bierfleschje naast het bordje waarop een sinaasappel wachtte, raakte aan het glaswerk op het buffet en verzette de vaasjes en sierprulletjes van den schoorsteenmantel; omdat zij de hulp niet inriep van Jo noch van Rie, doorzag Frits het doellooze van haar bedrijf en den opzet om in zijn nabijheid te zijn.

‘Zouden jullie niet 's gaan klaarmaken!’ Ze bleef achter Frits de twee anderen aankijken, als een die tegenspraak verwacht en een nieuw gezegde gereed heeft. Maar zijn zusters haastten zich de kamer uit, blij te kunnen gehoorzamen. Mevrouw Hoogerhuis ijverde weer op dezelfde plaats voort en toen de anderen weg bleven, keerde ze zich naar Frits, bukte over zijn schouder en zijn hoofd naar haar oogen wendend fluisterde ze: ‘Ben je nou blij?’

Hij slikte gulzig door, legde vork en mes, greep 't servet, veegde zijn lippen - glanslachte.

‘En zal je me nou één ding beloven?’

Hij knikte.

‘Als 't je niet bevallen mocht, zal je dan dadelijk terugkomen?’

‘Heusch moe!’ De haast, waarmee hij beloofde, verried zijn vaste besluit om op het seminarie te blijven.

Maar zij verstond uit het antwoord alleen zijn bereidwil-

ligheid en daarvan gebruik makend, sprak ze af: ‘Schrijf altijd maar dadelijk naar huis, dan zal ik wel met den pastoor praten’.

‘Is U dan niet meer boos?’

Ze kuste hem op de oogen alsof ze hem verhinderen wilde haar in de oogen te zien, vermaande hem 't eten niet koud te laten worden en toonde zich gehaast; ze moest zich nog heelemaal kleeden.

Zoodra hij weer alleen was, schonk hij zich dadelijk bier in; alvorens te drinken, hield hij het glas in de hoogte als voor een toast; eensklaps naar menschen verlangend, stond hij op, tilde zijn glas naar het glas-in-den-spiegel, liep door naar de gordijnen, keek naar de menschen op straat, naar de buren aan d'overkant en dronk, 't servet in de hand houdend om nog meer de aandacht te trekken, langzaam zijn bier voor het raam. Ook met het leege glas in de hand, bleef hij daar nog 'n poos staan. 't Scheen hem nu toe alsof alle menschen blij waren en gelukkig en met 't mooie weer alleen voor hun pleizier wandelden.

Toen hij in de gang hoorde loopen hernam hij zijn plaats en haastte zich met eten.

Jo en Rie bleven elk voor een raam en zagen uit naar het rijtuig.

Zoodra zijn moeder weer terug was, trok ze de handschoenen uit en schilde zijn sinaasappel, dien ze meteen voor hem verdeelde.

En hij hield met eten haar bij, moest soms op haar wachten.

‘Wat 'n eng paard!’ schimpte Jo even later.

‘Ssst’ vermaande mevrouw.

Jo keek om, wenkte Rie en buiten de kamer lachten ze om mama, die zich voor stilte-onder-het-bidden nog nooit zoo bezorgd getoond had. Aan het gangeinde, bij het licht van een raam dat op een binnenplaats opende, hing een garderoberek; blauwe borden, 'n paar tegeltjes en een sierplant bootsten er omheen den pronk van een hal na. Daar wachtten ze. Spoedig kwam Frits en ging met zijn handkoffertje vooruit, om nog beneden afscheid te nemen. Flink, omdat hij wist dat straks over zijn houding zou worden gebabbeld, stapte hij door den winkel, groette het personeel, en ook, maar beleefder, 'n paar klanten. Zijn vader wachtte

hem tusschen de twee toonbanken op. Ze waren, nu Frits z'n hoed op had, even groot. De andere drie kwamen uit de huisgang, naast den winkel.

‘Nog 'n plaatsje voor me?’ vroeg Frits grappig, waagde 't hoofd in de rijtuigdonkerte, gaf zijn vader 'n hand en liet zich neervallen in de blauwe matras, naast zijn moeder met wie hij vooruit reed.

De koetsier sloeg bij de eerste brug af en reed stille grachten.

Jo en Rie ruikten de stallucht.

Er werd weinig gesproken.

Toen ze het station naderden, begon Frits te praten over studenten, Willem Martens en Guus van Kleef, ook Amsterdammers, die hij op het toelatingsexamen had leeren kennen; geestdriftig vertelde hij, zonder te bemerken dat de anderen zwegen. Omdat hij nu kans had hen in te halen, bukte hij telkens naar 't portierraampje of loerde achteruit door het ovale ruitje in de matras. Toen hij van Kleef op de tram had gezien, wilde hij het openen en roepen.

Zijn zusters dreigden; als-ie aan 't station ook zoo gek deed, bleven ze niet op het perron.

Mevrouw Hoogerhuis suste en verbood Frits; haar stem was weer bits; zijn luidruchtigheid had haar nog meer geprikkeld dan Jo en Rie; ze had zich al weer en reeds in het rijtuig verdrongen gevoeld door zijn Hageveld.

II.

Op het perron stonden de families in groote groepen naast de wagons, die voor de seminaristen bestemd waren; telkens kwamen er nieuwe clubjes de tunnel uit; ze raakten boven dadelijk hun student kwijt en sloten zich aan bij de menigte, die zich al een tijd lang vermaakt had met de luidruchtigheid in de gereserveerde coupé's. De jongens hingen uit de open portieren, wenkten zoodra ze een klasgenoot zagen aankomen en schreeuwden alsof ze in dienst van het seminarie hem op zijn familie veroveren moesten; zoodra hij in hun bereik was, grepen ze hem aan, trokken en duwden, heschen hem onder een luid hoera van de treeplank naar binnen en wuifden als overwinnaars naar het machtelooze publiek-op-het-perron.

Dadelijk daarna loerden ze weer naar de trapholte die al maar reizigers, familie en studenten uit den tunnelloop aanvoerde. Aangestoken door de kameraadschap der jongens, toonden ook de families hoe langer hoe meer toenadering; die studenten hadden op eenzelfde klas of elkander van vorige jaren herkenden, spraken elkaar aan, babbelden over studentenstreken, over professoren, recreatie, Columbia en refter: hadden Hagevelders kunnen zijn. Uit de tunneltrap kwam een priester; hij droeg een zwarte citybag en in dezelfde hand een breedgerolde parapluie met witbeenen knop, welke aan groene overtrekking deed denken; hij liep in toog en wijdbeens alsof hij met lastigen rok trappen beklom; de jongens namen den hoed af, enkelen riepen luid groetend ‘professor!’; maar nauwelijks was hij voorbij of ze verdubbelden, om de leeken hun durf te toonen, hun onderbroken tumult, hieven een luid hi-hi-gelach aan, waarmee ze den professor nabootsten, sloegen met wandelstokken tegen de beschotten, sprongen over de banken en stoelen; ze konden al op Hageveld zijn en achter den rug van den surveillant streken uithalen. De priester liep door naar het voorste treingedeelte, waar een conducteur hem reeds met open coupédeur opwachtte.

Toen Frits de wagons der studenten bereikt had, stond hij eerst verlegen tegenover de uitgelatenheid van de jongens; hem bleef niets over van de gewichtige houding, die hij op zijn afscheidsvisites tegenover familie en kennissen aangenomen had; maar zoodra hij het bolle gezicht van Willem Martens ontdekt had, die boven op een bank over de schouders van anderen uitkeek, schreeuwde hij zoo luid tegen het rumoer in, dat zijn moeder hem dadelijk verbood en bij zich hield; ze hoopte dat Frans Hanterman voor Frits een plaatsje zou weten bij meer nette jongens. Om niet door een familie aangesproken te worden, liep ze met Jo door; Rie bleef bij Frits die achter zijn mama naar de rails uitweek en gauw Martens wat toeriep; bijna had 'n student hem gegrepen; ‘zie je nou wel!’ snauwde Rie en alsof ze op een straf voor zijn ongehoorzaamheid doelde: ‘heb je je kaartje nou nog?’

Mijnheer en mevrouw Hanterman, die al zoo dikwijls het vertrek van den studententrein hadden bijgewoond, troffen

dadelijk bekenden, maakten 'n praatje, tot ze de familie Hoogerhuis zagen. Frans nam gauw afscheid, groette Rie op 'n afstand en wenkte Frits.

‘Dag Frits, je was vanmorgen net weg!’ 't Schelle stemmetje snelde Pauline vooruit; ze was in 't lichtgroen met witten bontrand, een Russinnetje gelijk; ze draafde achter de witte bontmof, die ze hoog voor de borst hield, alsof ze er anders over struikelen kon.

‘'k Heb geen tijd meer, Frans roept me!’ en meteen trok hij zijn hand die hij uitgestoken had terug en greep 't taschje, dat hij op den grond had gezet.

‘Die akelige Frans ook!’

Haar veranderd gezichtje hield hem tegen.

‘Zal ik dit even wegbrengen!’

‘Pas maar op!’ waarschuwde Rie.

Hij was al weg, reikte zijn bagage aan Martens en groette ook van Kleef, een tengeren jongen met bleek gezicht en donkere vrouweoogen. Omdat Frans Hanterman, een grootfilosoof, met hem praatte, durfden de tweede- en derde-klassers, die de nieuwelingen in den trein trokken, hem niet aangrijpen.

Tusschen Rie en Pauline, die hem brutaal nageloopen waren, haastte hij zich weer naar mama en de anderen.

‘Ik heb nog geeneens 'n hand van je gehad!’ vleide Pauline.

Zonder den haastigen loop te onderbreken, stak hij de hand uit.

‘Hè jakkes, wat doe je nou naar!’ Ze had maar even zijn vingers aangeraakt.

‘We vertrekken direct!’ commandeerde hij.

Pauline schimpte op Frans die ook altijd precies op het nippertje komen moest; in de vacanties had ze nooit wat aan 'm gehad en nou op het laatste oogenblikje had ze door zijn schuld weer niemendal; was ze maar thuisgebleven, of wèrd hij morgen, wat op 't zelfde neerkwam, voor haar part pastoor en bisschop er bij, dan waren ze 'm thuis voor goed kwijt!

‘En wat zeg je nou van onze Pauline?’ vroeg mijnheer Hanterman, nadat hij Frits een hand had gegeven. Hij droeg een slappen hoed en hield een bruine aktentasch onder den arm; hij was architect.

‘Hij ziet 't geeneens!’ spotte Jo, meer om Pauline te treffen.

‘Beeldig!’ prees mevrouw Hoogerhuis.

‘Net onze Frans!’ strafte mevrouw Hanterman glimlachend, terwijl ze Frits aankeek.

De seminarist waagde een complimentje, maar de architect lachte hem uit; als-ie van plan was later de dames altijd zoo lang te laten wachten, bracht-ie 't nooit verder dan tot boerenpastoor!

‘Net andersom!’ pleitte Pauline, ‘Frans op 'n dorp en Frits in 'n... hier in Amsterdam!’

De anderen plaagden den student met zijn meisje tot eensklaps de spoorfluit angstig, als een vrouw die onteerd wordt, boven het rumoer onder de groote kapruimte uitgilde.

Dadelijk stak Frits de hand uit naar zijn moeder; hij verbeeldde zich dat achter hem de studenten toekeken en hem straks zouden uitlachen als hij zich nu liet zoenen; maar zijn moeder lichtte de voile op en Frits voelde in de lange omhelzing de kriebeling van haar halsbont. Ook Jo en Rie trokken hun broer naar zich toe en kusten hem op beide wangen maar zonder omhelzing. Glimlachend trok Pauline de hand uit haar mof.

‘Eén kusje, mijnheer de stadspastoor!’ bedelde haar plaagzieke papa, met een knipoogje naar mevrouw Hoogerhuis.

‘Natuurlijk!’ en ineens, om niet kinderachtig te heeten en zonder meer aan studenten te denken, kuste hij Pauline.

‘Wacht even!’ riep Pauline; hij deed zoo gejaagd dat zij bijna geen tijd had gehad.

Jo en Rie dreigden plagend met den regent, wien ze een brief zouden schrijven en met de studenten die alles gezien hadden.

‘Dag Pauwtje!’ en Frits die zijn moeder weer omhelsd had, wierp, om te toonen voor niemand bevreesd te zijn, het Russinnetje opzettelijk nog een paar kushandjes toe.

‘Bravo!’ applaudisseerde de architect.

Frits haastte zich naar den trein. Zoodra hij de treeplank bereikt had, werd hij door meerdere handen gegrepen; zijn hoed en wandelstok gingen hem vooruit; blootshoofds en als een onwillige werd hij naar binnen geheschen.

Mijnheer Hanterman gebaarde met zijn stok alsof hij de studenten aanhitste en plaagde Pauline met haar cavalier; ze mocht Frits wel eens helpen!

Op voorstel van mevrouw Hoogerhuis, die geen kennismaking met anderen verlangde, wandelden ze het perron op. Vooraan in den trein zagen ze den professor; hij zat in het midden van een leegen coupé; zijn kale schedel werd onder de hooge gasvlam een grootere lichtbol; hij brevierde; op de zitplaats naast zich had hij zijn hoed gelegd, den open rand boven, om een berging te hebben voor den zakdoek, dien hij altijd dicht bij de hand hield. Veilig in zijn afgesloten pronkvertrekje en tegen medereizigers beschermd door eigen uniform, bad hij aandachtig door, zonder zich om het perronleven te bekommeren; hij had niet eens alle gordijntjes toegeschoven; zijn lippen bewogen zichtbaar als in luid koorgebed; het licht weerkaatste op het verguldsel van zijn getijdenboek en op het goud van zijn bril, die door de onrust van zijn lippen naar zijn neustop was verzakt; een rôse glans als weerschijn van het roode fluweel glinsterde uit zijn schedel. Hij bad devoot en ingespannen, blijkbaar bezorgd zijn gebed te voltooien alsof hij van zijn kerk opdracht had, eerherstel te brengen in den trein voor dagelijksche coupé-zonden.

Mijnheer Hanterman die kerken bouwde en veel aan pastorieën kwam, had hem herkend en fluisterde: de professor van de philosophie... de geleerdste van alle professoren op het seminarie;... in Hilversum, waar-ie met zijn oude moeder altijd gearmd door het dorp liep, kende iedereen hem... ook alle conducteurs hier op de lijn, want hij ging dikwijls naar zijn moeder... Frans kwam nou bij 'm in de klas!... Frits z'n moeder hoorde uit; het verhaal van den reeds bejaarden priester, die alleen uit lieven kinderplicht op en neer spoorde en op den openbaren weg zijn oude moeder ondersteunde, had haar geboeid en vriendelijker over Hageveld doen denken; ze nam zich voor Frits te schrijven zich dien professor tot biechtvader uit te kiezen en vroeg aan mevrouw Hanterman of alle professoren biecht hoorden; maar diè wist niets; Frans vertelde immers zoo weinig; diè hoopte maar dat hij onder leiding van dezen priester nog veranderen en veel bij-leeren zou, al was 't dan allemaal geen philosophie; ze moest er om lachen als ze er maar aan dacht dat zij nog eens zou steunen op haar... heerzoon! die zou haar omver trekken of laten staan, alleen, midden

in 'n straat... ze durfde zich niet eens een ouden dag voorspellen!...

Ze wandelden voort tot buiten de overkapping. Onder den hoogen wallekant aan het perroneinde was een kruising en verre aanleg van spoorstaven en breede wisselstukken, die in den greep van het lage daglicht blankvochtig glansden als een watervlak; daarboven schitterden aan hooge seinpalen roode en groene lichten. 'n Branding van stoom overgolfde de rails en toen 't weer stil was en de nevel optrok, stond er, gestrand, een lange romp met lage pijp. En onder de vele lichten, die hun kleur hoog in de lucht uitstraalden, donkerden groote en kleine loodsen, huisjes en magazijnen - alle laag en nederig naast de hooge overkapping; 't was er stil; de drukte duurde alleen op het perron. De meisjes bleven aan het wandeleinde den trein afwachten; de anderen kuierden terug.

Frans had, toen hij van eigen plaatsje zeker was, in den aangrenzenden coupé voor Frits een hoekje naast het portierraam vrij gemaakt; nijdig hadden de lagere klassers een kleine zitplaats afgestaan, die ze niet meer durfden bezetten, omdat de groot-philosoof van uit zijn compartiment over het lage beschot toezicht hield; woedend staken ze de hoofden bij elkaar, vergaten plots de familieleden op het perron, leefden dadelijk in de sfeer van Hageveldschen klassestrijd en fluisterden hun scheldwoorden tegen Hanterman, den stiekemerd, die ze achter de mouwen had en onder de vacantie weer een pupilletje rijker geworden was; hij verdiende dat zij een snoepwagentje aanhielden en een reepje Kwatta kochten, een cadeau voor hun beiden: hij 't zilverpapiertje en z'n jongetje den snoep! bah! zoo'n misselijke vent! Ze hoopten geen van allen een plaats aan zijn tafel te krijgen; peper bewaren voor hem? Ze bliezen 'm net zoo lief 't heele busje in 't gezicht! Maar na 'n poosje stond Frits, die liever bij Martens en van Kleef zat, zelf op, tevreden als hij maar, wanneer de trein wegreed, even bij het raampje staan mocht om te groeten. De anderen beloofden. Zoodra Hanterman gezien had, kwam hij overeind en vroeg aan Frits, wie hem verjaagd had.

‘'k Zit liever hier!’ zei Frits.

De jongens van het tweede leerjaar knipoogden tegen

elkaar om den bok, dien de philosoof maakte. Frans berustte maar dreigde, om zijn driftige houding te redden, opnieuw: als één 't waagde ook maar 'n vinger uit te steken naar den jongen van Hoogerhuis, kregen ze 't met hem te doen! De tweedeklassers rookten ernstig en langzaam om den schijn te wekken, alleen aandacht te hebben voor hun sigaar en keken opzettelijk naar buiten om den ander voor gek te laten staan; maar toen Frans weer zat, keerde een van hen, Sanders, dien ze om zijn rood haar rooie noemden, - ook Sam, naar Rooie Sam, den titel van een kluchtspelletje, - zijn tulpenrooden kop, die tot in den nek heetgloeide, naar Martens en van Kleef en vroeg: ‘Weten jullie wel wie die meheer is?’

De twee nieuwelingen keken elkaar aan.

‘Da's nou de sub!’ En meteen schoot de rooie in een proestlach uit; maar toen Frits zijn twee klasgenooten inlichtte dat sub een afkorting was van subregent, draaide de rooie zijn tronie naar Hoogerhuis, toonde boven den brillerand 'n paar gefronste wenkbrauwen, verminkte zijn lippen met een ronden snoet, gromde en naderde met zijn sigaar in de hand zoo dichtbij, dat Frits bang voor het vuur achteruit week; eensklaps voldaan barstte de rooie opnieuw in een schaterlach los, geleek in zijn woede en in zijn pret op een mythologischen boschsater, rukte eigen klasgenooten van het portier weg, greep Frits aan, dien hij naar het raampje duwde en dreigde met een pak slaag iedereen die 't wagen durfde, ook maar 'n vinger uit te steken naar den jongen van Hoogerhuis, ‘mijn pupil’, ‘mijn pupil’ schreeuwde hij, luid genoeg om door Hanterman gehoord te kunnen worden. Zijn klasgenooten kenden zijn plotselinge overgangen van woede en scherts en lieten hem ongemoeid, omdat Sanders den naam had ook in stoeibuien woest van zich af te slaan. Toen het vertreksein geluid had, keerden de jongens zich weer naar het publiek, wuifden met de hoeden en die niet buiten het raampje konden reiken, zwaaiden met hun stokken; een enkele had 'n zakdoek gebonden aan een parapluie en vlagde en allen schreeuwden luidkeels naar de enthousiaste menschen-op-het-perron, naar den chef, naar de beambten en zelfs naar reizigers van denzelfden trein, die 'n jaar wagens verder eveneens 't hoofd buiten 't raampje gestoken hadden. 't Was

alsof ze afscheid namen van Hageveld en de vacantie nu pas begon. Machteloos tegenover het studententumult, wuifden de families, stilzwijgend, met zakdoeken en stokken; enkelen waagden een hoerahtje dat mislukte en sommigen liepen met den trein mee. Zoodra de locomotief buiten de kap was, misten de jongens den steun van den stoom, die nu in de vrije lucht uitraasde; hun geschreeuw week hoe langer hoe meer, verminderde, stierf als van een hulproepende uit, 'n enkele stem nog die alleen naklonk - en machtig en stil stond daar weer het ijzeren gewelf, dat onder zijn kathedraalhooge daglicht het leven-beneden-zich afzonderde van de wereld en beschermend koepelde over de vele menschen, die als na een kerkdienst langzaam en in fluistergesprek gingen.

Geestdriftig, 't bloote hoofd buiten het portierraampje, wapperde Frits met zijn zakdoek naar het groepje, dat op het perroneinde, in het licht van het rangeerterrein wachtte. Achter hem en voor de raampjes wuifden en schreeuwden ook de andere jongens mee. Zijn mama wenkte met de hand zonders de vingers te toonen, waarin ze een zakdoek hield dien ze niet wilde laten zien, mevrouw Hanterman wimpelde met 't uiteinde van haar halsbont, de architect gesticuleerde met zijn stok, Jo en Rie reikten met haar wuifhandjes niet boven de schouders - alleen Pauline zwaaide wijd met haar mof, riep als 'n jongen luidkeels.

‘Bonjour!’ schreeuwde naast Frits, rooie Sam.

Verrast overzag Frits 't perron, maar toen hij geen andere familie ontdekte, begreep hij dat Sanders háár had gegroet.

‘Dááág!’ hij gilde bijna, om haar nog met zijn stem te bereiken. Weer met zijn hoed op in den coupé, zag hij Frans in druk gesprek en vermoedde dat die geeneens meegegroet had of anders heel even, misschien zittende, uit de verte of met een enkelen zwaai van zijn stok; die had geen zuster meer en geen ander tehuis dan zijn Hageveld; zijn mama had gelijk; maar wat zìj niet weten kon en hij in de korte kennismaking al heel gauw gezien had: al de andere jongens waren evenals Frans: hartelijker voor elkander dan voor hun families, die ze wel luidruchtig gegroet hadden, maar alleen uit een behoefte om herrie te maken! - Ofschoon hij zich vandaag heel den dag aan de pastorie, onder zijn ken-

nissen, in 't hartje van Amsterdam, op het trambalcon, aan tafel en in het rijtuig seminarist had gevoeld, vond hij zich nu tusschen seminaristen misplaatst. Hij had ernst verwacht en kon zich nog niet zoo gauw aan de gezonde jolijt van de anderen aanpassen. Zachtjes, om niet gehoord te worden, waagde hij 'n paar woorden tegen Martens en van Kleef, maar toen de anderen hun gesprek staakten om te kunnen uitkijken naar huizen, die met hun verandah's aan de spoorbaan reikten, zweeg hij ook. Op 'n kamerafstand reed de trein nu langs de achtergevels van een Amsterdamsche volksbuurt. Overal waren deuren en ramen opengezet, om de frissche lucht van den IJkant 't huis in te krijgen; uit de smalle straat aan de voorgevelzijde kwam alleen baklucht en donkerte, loerden heel den dag overburen; hier aan den spoorkant woonden ze vrij; ze ontzagen zich niet voor het treinvolk; die noemden ze duitschers, franschen en engelschen en ook rotterdammers; ze scholden ze lammelingen, rijkaards en pottekijkers; den machinist en de beambten, volk van hun stand, zonderden ze uit; voor de rest hadden ze maling aan de heele treinbeweging: ze tafelden met open gordijnen ook bij lamplicht; op 'n achteruitje waschte een vrouw; kinderen, aan stoelen vastgesjord, zaten op de opengetimmerde verandahplatjes; 'n vrouw verstelde, er boven leunde een vrouw over 't hekje, praatte naar een vrouw boven haar; er naast, weer in wit jak, verzamelde een vrouw drooggoed, dat ze van 'n lijn rukte, op den blooten arm; 'n oude vrouw zat, neergezet in een hoek, gebukt over een aardappelbak. Kerels waren er niet. Stil en aandachtig zaten de seminaristen te kijken, of ze niet een intimiteit uit huiselijk leven konden snappen.

‘Wat 'n rotzooi hebben jullie hier!’ scholden de jongens van buiten toen de trein het buurtje voorbij was. De Amsterdammers schimpten terug op de armoe der anderen, wier heele dorp nog niet zoo groot was als hier één straatje en wier dorpelingen niet hoog bouwden, alleen omdat ze niet durfden steigeren.

Buiten de stad toonden de jongens geen belangstelling voor het landschap; het vlakke weiland en de effen lucht boeiden hen niet.

‘Wie heeft 'r 'n rookertje voor me?... niet allemaal

tegelijk!’ declameerde, zijn leegen sigarenkoker sluitend, Jan Kanters, een bleeke jongen met een smal en hoog gezicht; ze noemden 'm Jan Klaassen, omdat hij als een marionet kwaad worden en lachen kon, zonder dat zijn krijtwitte facie van kleur veranderde.

Dadelijk trok Frits zijn koker en presenteerde.

Maar Kanters z'n oogen zetten op, zijn wenkbrauwen wipten schuin op als bij een Chinees en zijn lippen sloegen uit in een breeden lach, dien hij lang aanhield zonder dat 't hem lukte er geluid uit te trekken; zijn menschenhoofd scheen aan een inwendig mechaniek te gehoorzamen.

‘Ben je bedonderd! bewaar jij je sigaartjes zelf maar!’ bedisselde de rooie, die altijd overdreven uitviel, en zelf een sigaar overreikte; op eens bedacht hij dat de nieuweling, wat meer gebeurde, voor een hoogere klas examen gemaakt had; misschien werd-ie 'n eigen klasgenoot; ‘je komt zeker voor de eerste klas?’ vroeg hij.

Frits knikte.

‘Hoe heet je?’ vroeg Krijgsman, ook 'n tweedeklasser; ze noemden hem baker omdat hij op een klein gezicht een grooten zwarten bril droeg.

‘Hoogerhuis.’

‘Je voornaam?’

‘Frits.’

‘En je woont?’

‘Leidschestraat.’

‘In een winkel zeker?’

‘Magazijn de Ster.’

‘Zie je wel!’ blufte de baker triomfantelijk, alsof hij bewezen had heel Amsterdam te kennen.

De rooie hoorde de andere nieuwelingen uit, liet hen zoodra hij wist dat ze misdienaars geweest waren, antwoorden op Dominus vobiscum, schold hen toen ze het latijn niet in het grieksch konden vertalen voor stommelingen en maakte hen wijs, dat grieksche priesters dikwijls op Hageveld mis kwamen lezen en altijd door het eerste cursje gediend werden. Martens en van Kleef wisten niet of ze voor den gek werden gehouden, want de rooie keek ernstig, kwaad bijna.

Frits vertelde van de Catharinakerk en van de kapelaans. Listig hield Sanders hem aan de praat om te weten te komen

of ze soms aan de pastorie geheimen verklapt hadden, die voor nieuwelingen geheim moeten blijven; in stilte woedde hij al tegen geestelijken, die hun mond niet konden houden en schold ze praatmolens, ouë wijven. Toen Frits van de Hageveldsche kermis oververtelde barstte de rooie, die geen nieuwtjes van een groène wilde hooren, weer los: ‘Complimenten van mij, maar ze hebben je bedonderd!’ Ook de anderen vielen hem bij en phantaseerden zulke onmogelijke voorstellingen van de proffen op leeuwen en tijgers uit een draaimolen, van den sub voor een koektentje, van den filosofieprof met 't hoofd van Jut en van den regent met een geweertje voor een schiettent, dat Frits te gelooven begon vanmorgen gefopt te zijn.

‘En hebben ze je ook verteld van koffie met koek?’ vroeg Kanters.

Frits bedacht dat Frans hem evengoed bedrogen kon hebben en ontkende.

‘Nou’, overviel Sanders met een knipoogje tegen Jan Klaassen, opnieuw in een lollige bui omdat hij lekkertjes 'n groentje beduvelen ging en Frits, die tegenover hem zat dichterbij wenkend: ‘zal ìk jou's’...en eensklaps kwaad kijkend: ‘maar je bek houë!’

Frits beloofde.

En hij weer lachende: ‘Zondag, nou aanstaande Zondag... na de hoogmis...je weet toch wel wat 'n hoogmis is?’... hij onderbrak zichzelven om zoo lang mogelijk pleizier van zijn grapje te hebben: ‘dan komt de regent...je hebt toch wel 's van den regent gehoord... nou en die komt dan met 'n groote koffiekan’...

‘En de sub met een grooten suikerpot’...vulde Kanters aan, omdat Sam niet meer praten kon van 't lachen.

‘En als je koppie leeg is’...hielp Krijgsman.

‘Lees de regent 't reglement voor!’ verklapte Frits.

‘Verrek!’ De oogen van den rooie, die plotseling veranderde, bliksemden naar den nieuweling, die hem er in had laten loopen en naar Hanterman, den lammeling, die weer zijn bek niet had kunnen houden. ‘'k Zal jou onthouë mannetje!’ Zijn tanden beefden; hij siste de woorden; ruilde, omdat hij Frits niet telkens wilde zien als hij opzag, met Jan Klaassen van plaats en fluisterde met zijn curs

gewichtig over maatregelen, die ze hoognoodig moesten nemen om de brutaliteit van het nieuwe gespuis dadelijk den kop in te drukken; ze zouden dien jongen van Hoogerhuis in de gaten houden en vreesden Hanterman niet; want nu 't er om ging, of zij als hoogere klas zich op hun kop moesten laten zitten door een lagere, hadden zij genoeg andere philosophen op hun hand en mocht die groene beroerling gerust Hanterman houden; ze verzonnen een vechtpartij, spraken van pesten en britsen. Martens en van Kleef keken vol ontzag op naar Frits die seminaristen had aangedurfd en wisten al dat hij een hoofdman voor hun klas worden zou. Frits stak een sigaar op en rookte krulletjes om zich een houding van dapperheid te geven.

De trein reed door de eentonigheid van een laag land zonder bosschen; aan weerskanten duurde het eindelooze groen zonder laanperspectieven, die herinnering aan het geziene bewaren; verspreid als kleine vestingen lagen de boerenwoningen onder het hout en schenen onbewoond, alsof ze met de ernstige stilte van het omringende land samenspanden tegen het vijandige treinmonster; de in helsche treinvaart even meeduizelende sloten herstelden zich dadelijk en wentelden weer met hun groene oevers terug.

De tweedeklassers hadden hun gefluister gestaakt en vertelden elkaar hun vacantiegenoegens. Bart Donkers, die met een zijden zelfstrikker tusschen fluweelen winterkraag pronkte, eenige zoon van gegoede familie, blufte met 'n verhaal over zijn reisje langs den Rijn; nou-ie dàt had gezien, konden ze van hem Holland present krijgen; zijn vader had hem, als hij óverging, elke groote vacantie een reisje toegezegd en daarvoor gaf hij dure boeken, die voor prijzen gegeven werden, cadeau; hij had er alleen maar voor te zorgen niet over te blijven. De anderen, die thuis geen fortuin hadden, aanhoorden stil, ontstemd en jaloersch tot Krijgsman, zelf een prijzenhaler, Welsenaar noemde, een grootfilosoof die, rijk, ook elke vacantie een reis maakte, maar van 't jaar graag zou willen overslaan voor 't bezit van de medaille - eereprijs van de filosofie; allen vielen hem dadelijk bij en plaagden den pochenden klasgenoot met druiven die zuur hangen; Donkers kon netzoomin primus worden als zij, nog geeneens een accessit halen - dit was een

schriftelijk getuigschrift, dat op de prijsboeken volgde; reizen was geen kunst; ze reisden op het oogenblik allemaal; je gaat maar zitten en betaalt; je vader heeft centen of hij heeft ze niet; maar talent stak er voor geen rooie halve cent in; Kanters wist van een kapelaan die van huis uit geen geld had, wat je noemde arm was, ècht arm; op Hageveld en Warmond had-ie van beurzen gestudeerd, maar laat me die nou na 'n paar jaar praktijk effe naar Rome toe gaan, net of 't om den hoek is, en toch - óvergebleven, gezakt op de vierde klas, niet 'n enkel bijvakkie overgehouden, maar heelemaal gezakt mijnheer! als 'n steen en toch reizen! had hij zelf ook nog de kans voor een reis naar Italië; stel je voor hij, Jan Klaassen van Holland, bij den paus! Moest-ie, raadden hem de anderen aan, zijn krijtwitten snoet eerst een beetje rood maken, anders zagen ze hem voor nieuw-marmer aan en kwam-ie daarginds op een zuil te staan en in Baedeker! Krijgsman, die veel aan 'n pastorie logeerde en zich inbeeldde het bisdom te kennen, vertelde van geestelijken die - hij wist 't van zijn heeroom - nog te dom waren om een fatsoenlijke preek in elkander te zetten en toch al netjes overal geweest waren, noem maar op: Rome, Zwitserland, Lourdes....

‘Met 'n processie!’ smaalde Donkers.

‘Wat zou dat?’ daagde Sanders uit.

‘Ga jij dan 'n heelen dag voor je pleizier in 'n trein zitten bidden?

Waarom niet? Kijk maar!’ en een rozenkrans uit den zak trekkend: ‘Jongens, één rozenhoedje voor Donkers, dat-ie van 't jaar over mag gaan...’ en ineens weer woedend omdatie 'n nieuweling had zien meelachen: ‘hoe heet jij ook weer?’

‘Martens’.

‘Kan je niet met twee woorden spreken?’

‘Willem Martens!’

Donkers bracht de hand naar den mond; hij had bijna in een lach geschoten om 't antwoord en 't leuke smoelwerk van den nieuweling; maar 't ging nu om 't prestige van de curs; hij deed zijn best ernstig te blijven en rookte gulzig.

‘Zeg 't nou nog 's!’ commandeerde de rooie die, overeind gekomen, vooroverbukte zoodat zijn demi reeds den nieuweling raakte.

‘Martens mijnheer!’

‘'t Is je maar geraden ook!’ dreigde hij nog na. Weer op zijn plaats ruziede hij weer over de onbeschaamdheid van het gespuis.

Frits knipoogde en glimlachte tegen Martens.

Toen de trein den langen uitleg van het Haarlemsche perron had bereikt, leunde Sanders blootshoofds en zoover mogelijk buiten het portier; hij hield zich met de rechterhand vast aan de zoldering en had de linker gereed om buiten te wenken; onverschillig voor de Haarlemmers die hun seminaristen wegbrachten, lette hij alleen op studenten; toen hij eindelijk gezièn had, seinde hij met groote armzwaaien en schreeuwde. Zigzagden met hun handkoffertjes tusschen het publiek door de twee Veerdonkies, Jan en de andere Primus genoemd, omdat hij zijn broer, die in latijn en in bijvakken meestal het laatste rangnummer had, nog bijna altijd één of 'n paar plaatsen vóór was. 'n Paar dagen voor de vacantie hadden zij nog een proefexamen moeten maken; bezorgd voor hun beider goeden naam, hadden hun klasgenooten de schande van het afzonderlijk examen voor de hoogere klassen verzwegen en getracht toen de twee broers van 't vertaalwerk en thema vertelden, fouten goed te praten en moed in te spreken; Jan had gezworen voor goed weg te blijven als-ie moest zakken, want hij kon niet meer buiten zijn curs en de primus had in weeke teerhartigheid zich uitgelaten over zijn moeder; hij had zich, als 't kon, willen opofferen voor zijn broer; als diè dan maar slaagde; allebei 'n jaar overblijven kwamen ze thuis vast niet te boven; toen de uitslag voor beiden gunstig geweest was, had heel de klas zich verlicht gevoeld, werden zij toegejuicht als de eerredders van de curs die, wat zelden gebeurde, overging van ‘de kleine figuur’ naar ‘de groote,’ zonder één man te verliezen. Ook nu weer werden ze onder algemeen gejuich aangegrepen en naar binnen geheschen. Om hun achterlijkheid in de studie was de sympathie voor de Veerdonkies nog oprechter dan voor de anderen; hun concurrentie had niemand te vreezen. De rooie sloeg ze baldadig op den schouder, trok hen de pet over de ooren; Donkers en Krijgsman stonden hun hoekplaatsen af bij 't raampje en zelfs de bleeke Jan Kanters verwelkomde geestdriftig.

Toen de trein weer reed, drongen de studenten, ook die geen familie op het perron hadden, naar de raampjes en wuifden even luidruchtig als in Amsterdam; het rumoer van de anderen hinderde Frits; 't versterkte zijn meening dat ze hartelijk deden, alleen uit een zucht om leven te maken; hij beproefde door het gedrang heen iets te zien van de drukte op het perron, maar te vergeefs. In zijn eentje aan zichzelven overgelaten, dacht hij terug aan de hartelijkheid van den architect, zijn mama, van al de anderen en vooral aan de uitgelatenheid van Pauline; hij was nu toch maar blij haar van middag niet, ook zelfs niet met een enkel woord te hebben gesproken over verbreking van hun omgang of correspondentie; nu de eerste kennismaking met de seminaristen anders was geweest dan hij zich had voorgesteld, peinsde hij weer over haar en over haar vriendschap, waaraan hij onder zijn wandeling langs het Museumkwartier reeds verzaakt had; wat zij wel zeggen zou, als ze hem hier zoo stilletjes zitten zag of het ruwe optreden van den rooie afgezien had! Alleen om haar teleurstelling te besparen, nam hij zich voor er niet over te schrijven; omdat hij slank was en groot, had zij hem vroeger altijd voorspeld dat de studenten voor hem wel ontzag zouden hebben; zij had hem den bijnaam van ‘mijnheer’ toegedacht; en nu had hij alleen aan de bescherming en nabijheid van Hanterman te danken, dat ze 'm nog niet hadden geslagen. Als zij dàt wist, schreef zij dadelijk naar Frans of wie weet naar den regent; zij was er best toe in staat; neen, ze kwam er niets van te hooren; hij zou toch wel stof genoeg hebben voor een langen brief, waarnaar hij nu al zelf verlangde; hij zag ook Pauline weer, haar manteltje, haar bont, haar mof, haar uitgestoken hand, de laatste die hem in Amsterdam had gegroet.

De jongens zaten weer naast hem en over hem, babbelden, lachten en hij praatte weer druk met zijn twee klasgenooten. De ondergaande zon reikte in den coupé en bracht den oranjegloed van de verre lucht over op de gezichten der jongens en het okergele hout van den wagen; Sanders woedde tegen de stralen en schoot in den lach toen het licht hinderde op de groote brilleglazen van den baker; Donkers en Kanters bliezen al maar rookwolken, die in den lichtbundel daghelder blauw werden en de Veerdonkies herkenden

aan den horizont, waar de late dag eveneens nalichtte, koepeltjes, overwegen en duinplekjes uit hun zwerftochten door de Haarlemsche omstreken.

‘Snertwandelingen!’ schimpte Donkers, die een aanval op zijn buitenlandsche reis wilde uitlokken om tegen de Haarlemmers opnieuw te kunnen bluffen.

‘Hoor nou zoo'n Amsterdamsche stinkgracht!’ wreekte zich de primus, een breede jongen met dikke lippen en walletjes onder de oogen.

‘In Haarlem hebben ze geeneens water!’ waagde Frits tegen Martens en van Kleef maar toch luid genoeg om ook door de anderen te worden gehoord.

'n Stilte viel plotseling in. Jan Klaassen keek op naar den rooie die deed of hij niets had verstaan en naar het licht onder de zoldering rookte.

‘Latine loquamur!’ beval Donkers, die zijn aanloop naar den Rijn kwijt was.

‘Komt die jongen op onze curs?’ vroeg Jan Veerdonk, die naar een reden zocht voor de vrijpostigheid van een nieuweling.

De baker fluisterde tegen de twee Haarlemmers, waarna de primus zich uitrekte om over het houten beschot heen Hanterman te kunnen zien.

‘Moet je ook pupil worden?’ vroeg hem zijn broer.

‘Ik doe al mijn best, maar hij kijkt niet!’

De anderen lachten, verzonnen grapjes.

En Frits begréép: de bescherming van Hanterman maakte hem bij de anderen gehaat; de geheimzinnige en met halve woorden gefluisterde spotternijen over broekkie, hansjoppie, toedekken en nachtzoen werden op hem bedoeld; hij was in hun oogen een onbeholpen joggie, dat in alles de hulp van een hoogere klasse behoefde; hij zou nu wel willen meeschelden op Frans, alleen om eigen onafhankelijkheid te toonen.

De plaaglust van de anderen duurde niet lang; nu er na Haarlem geen grootsteedsch station meer volgde, richtte zich hun aandacht op het eind van hun reis; de enkele dorpen waar ze nog stil hielden, leidden niet meer af naar het leven in de wereld; ze hadden nog maar één groote halte, die van het dorpje Voorhout, waar bijna nooit treinen stopte; Hage-

veld zonderde hen al af in den trein. De tweedeklassers bemoeiden zich niet meer met de nieuwelingen en babbelden over de nieuwe plaatsen in de kapel, in den refter, in de studiezaal; over het nieuwe schoollokaaltje, over de planken van de rookkast in de recreatiezaal, waarop zij recht hadden en over het voordeel van de eene slaapkamer boven de andere. Het seminarie - de afzondering van de wereld en de scheiding der klassen onderling - naderde; ze herkenden al torens van kerken, waarin ze 'n enkelen keer op verre wandelingen gerust hadden.

Ook Frits was in druk gesprek met zijn nieuwe vriendjes, en alsof ze evenals de anderen ook een vacantie achter den rug hadden, bluften ze tegen elkaar op over Amsterdam; Martens en van Kleef kenden alleen kerken; Frits was alleen bekend in de Cathrien, maar van bioscopen wist hij waar alleen films vertoond en waar met variété-nummers afgewisseld werd; hij alleen van hun drieën had revues gezien in het Rembrandttheater; wat-ie gelachen had om Piet Köhler; kenden zij Köhler niet? En Louis Bouwmeester dan? Wel 's van gehoord! Gosnogtoe, hij had 'm zien spelen op 't Leidscheplein, ging dikwijls met zijn familie of kennissen naar comedies, concerten en zoo! had zelf in een pantomime van jongens en meisjes meegespeeld voor ridder, fluweel aangehad met een degen en achter de schermen....

‘Zeker 'n leuke boel? vroeg Martens om Frits, die zich zelven onderbroken had, weer aan 't praten te brengen.

Allemaal ridders, hertogen, gravinnen...’ Frits had ernstig opgeteld en vervolgde lachend, alsof hem iets grappigs inviel: ‘d'r was d'r een bij, 'n meid as 'n boom, de grootste van de klas, die speelde voor page....’

Van Kleef vroèg.

‘Voor schildknaap van den graaf’, verduidelijkte Frits.

‘Omdat je 't over 'n meisje hadt!’

‘Wat zou dat?’ blufte Hoogerhuis, ‘net of je geen tooneelspeelsters hebt die mannenrollen vervullen!’

‘Wel ja kerel!’ viel hem Martens bij, die ook voor 't eerst hoorde.

‘Nou’, vervolgde Frits ‘die moest midden op 't tooneel.... Kijk!’ en wijzend op de sigaar die hij, tusschen hen in, rechtop hield: ‘da's nou de troon, zat 'n koning op en

hier’, hij trok een streepje in de lucht voor zijn hand, ‘stonden wij met ons vieren, allemaal jongens van onze klas en allemaal ridders, wij moesten den koning en de koningin.... o ja, nou moet je weten dat de koningin toen ze naar den troon stapte 'n briefje had laten vallen, dat ze eerst gekregen had van 'n graaf en die duelleert later met één van ons vieren....’

‘Met jou?’ onderbrak van Kleef.

‘Ik moest de koningin in 't oog houden’, pochte Frits ‘maar dat komt zoometeen.... nou, de koning had natuurlijk alles gezien en die dadelijk met z'n oogen, want in 'n pantomime mag je niet praten, de koning netzoomin, en die met 'n knipoogje, zal 'k maar zeggen tegen die lange meid.... die snapt 'm dalik, want op de repetities wordt er wel bij gepraat.... gaat ze met d'r lange beenen, zije kousen tot over de knie en 'n rood fluweel spanbroekie, stap, stap’ met z'n vrije rechterhand bootste Frits een hanetred na, ‘is ze hier, vlak bij den troon en dáár ligt 't briefje op den grond.... moet ze bukken.... bukken.... krakk zegt d'r broek....

En wisten ze daar bij jouw thuis van?’

‘Van die broek?’ lolligde Frits voort, die in zijn proestlach niet gelet had op den ernst van den rooie.

‘Nou nog één woord en je gaat morgen de laan uit!’ dreigde de rooie.

‘Voor jou zeker!’ ruziede Frits, bleek geworden van schrik.

Sam wilde bruusk overeind, maar zijn curs suste, hield 'm tegen, bang dat Hanterman hun klasgenoot en in den persoon van Sanders hen allen vernederen zou, waar de nieuwelingen bij waren; toen ze den rooien bedwongen hadden, bleven ze in ernstig fluistergesprek. Maar Frits praatte nu opzettelijk luid door, vertelde van het bal dat op de pantomime volgde, van danseressen die hij in bioscopen had gezien, van Bouwmeester en Royaards, van den schouwburg op het Leidscheplein en van 't Paleis voor Volksvlijt. Martens, nieuwsgierig naar tooneelgeheimen, hoorde telkens voorzichtig uit over danseressen, tricots en tooneelkussen.

Na het stationnetje Piet-Gijzenbrug ging een hoogere klasser met een hoed rond en verzamelde sigaren voor de treinconducteurs. Allen rekten zich uit, voelden stijf van de

lange zitting in een boemeltrein; pakjes werden gereed gehouden; ze zagen nu pas den dikken tabakswalm en noemden den wagen rooksalon; de filosofen uit het aangrenzende compartiment, altijd er op bedacht den afstand te bewaren, groetten met een enkel knikje naar de tweedeklassers en keken even, zonder nieuwsgierig te vragen, naar de nieuwelingen.

Bij Voorhout stopte de trein; alleen de jongens stapten uit; ze stonden op den spoordijk omdat hun gereserveerde wagens achteraan waren en liepen langs den trein naar de halte aan de dorpsstraat; ze vormden weer nieuwe groepjes, zagen voor 't eerst klasgenooten die uit een anderen wagon kwamen, maar waren ook in hun verwelkoming niet meer zoo luidruchtig als aan de stations en salueerden ook niet meer tegen reizigers, die 't hoofd uit de portieren staken en 't landschap langsoogden, of ze niet ergens een kostschool konden ontdekken; ze zagen niet anders dan bolleland, heggen die tuingronden afscheidden, 'n kerktoren en dorpshuisjes; achter het dorp en door eigen groen nog meer afgezonderd, lag het Seminarie ver buiten het bereik van de wereld; de wereld ging weer met den trein, zonder dat de jongens 'n hoerah lieten hooren; ze hielden even hun loop in, om niet met hun bagage en de treeplanken in botsing te komen, keken zoolang de treinlengte duurde de weinige reizigers die buiten de raampjes bleven na en vervolgden in kleine groepjes van twee of drie, velen alleen en ernstig, hun weg achter den trein over de dwarsliggers: ze waren weer zonder stad, zonder dorp, zonder ouderlijk huis: Hagevelders.

Bij de breede dorpsstraat sloten ze weer bij elkaar aan en vormden grootere groepen. - De filosofieprof liep al 'n eind voor hen uit. - De meesten droegen zelf hun valiezen en pakjes; enkelen gaven hun bagage af aan 'n paar vrouwen, die met een handkarretje stonden te wachten en na de zes vacantieweken weer voor 't eerst bijverdienden; ze hadden den rotterdamschen trein, die 'n half uur vroeger geweest was, al gehad; de dorpelingen die den vorigen stoet al voorbij hadden zien trekken, zaten nog achter hun ruitjes en stonden nog in de zijweggetjes, die op den straatweg uitliepen; ze groetten allen eerbiedig; enkelen, die voor hun nering dagelijks aan het seminarie met de studenten in aanraking kwamen, knikten glimlachend, collegiaal bijna; er waren in Voorhout

die den studentenintocht nooit oversloegen en, als gold 't een bedevaart, elken keer optelden; ze spraken van hooggeplaatste geestelijken, die zij nog in jongenspakjes hadden zien loopen; de herinneringen, waarmee ook zij oud en gelukkig waren geworden, waren Hageveldsche; ze hadden hun dorp, ze hadden hun seminarie zien groeien en noemden nooit een van beide alleen; in andere dorpen en onder familie vertelden ze van hun kinderen en van de studenten; Zondags hoorden ze hun dorpspastoor en een predikant van het seminarie; hun kerkbestuur bedelde, maar ook Hageveld had onder hun armen en rijken zijn vaste klantjes; de regent had op hùn kerkhof een student liggen; zij hadden op zijn Hageveld hun jongen, Henk Kalkman; zoover had 't naburige dorp Warmond, waar 't groot-Seminarie was, 't nog niet kunnen brengen; hun Henk ging nu 't vijfde leerjaar in, poësis noemden 't de studenten; zij vatten het woord niet; maar wel de zekerheid, dat hij nu doorzetten en de eerste priester uit hun dorp zou worden; telkens als hij aan het eind van een studiejaar weer overgegaan was, werd er op Voorhout gepraat over zijn eerste mis; zijn moeder, een werkvrouw, steeg in aanzien, werd benijd; als hun dorpsprocessie in de kerk van Noordwijk knielde, liet hun pastoor tot Sint Jeroen bidden voor de studie van Henk Kalkman; gegoeden hadden al eens beraadslaagd over een gemeenschappelijk cadeau op zijn priesterwijding en oudjes kraalden elken dag hun Moeder-Gods-snoertje om dàt feest, wat hen nog met de aarde verzoende, te mogen beleven. Al vijf jaar kwamen nu de studenten van drie kanten, van Rotterdam, Amsterdam en - Voorhout. ‘Henk is 'r al!’ riepen enkelen, die kennis hadden aan een student.

Frits volgde tusschen zijn twee nieuwe vriendjes achter Frans, die hem aangezegd had in de nabijheid te blijven; enkele nieuwelingen hadden zich bij hen aangesloten. Ze verzonnen nu grapjes op den rooie en diens kameraden en spraken af zich niet op hun kop te laten zitten; Martens noemde de hulp van Hanterman, maar Frits wees terstond af; hoogere klassers zoo lang mogelijk er buiten houden, raadde hij aan; hij was niet bang; hadden ze waarachtig in den trein wel kunnen zien. Ze liepen langs een rij lage huisjes, die aan den straatweg alle een vóórtuintje

hadden; een enkel pronkte met vergulde punten op het zwarte hekje; Frits meende dat er een kerkmeester woonde, omdat de kerk er recht tegenover stond en van Frans had-ie gehoord, dat de professoren er veel op bezoek kwamen en elk zijn Goudsche pijp er in een rekje had hangen. Vóór het kerkpleintje was een vijver, waarin het uurwerk van de torenspits weerkaatste; de pastorie stond op een kleinen afstand van de kerk, als om aan te duiden dat de pastoor geen meerdere rechten op de kerk kon doen gelden, dan de regent van het seminarie. Na de gemeenteschool haperde de huizenrij; een klein raadhuis dat geen voorplein had, wel een geschilderd wapen en een vlaggestok, sloot de laatste reeks van aaneengebouwde woningen. Er volgde weer open land, waarop een varkenshok dicht bij den straatweg; daar achter: uitzicht over 't verre land tot aan Leiden. Een houten bruggetje voer om den hoek van 't raadhuis over een wetering, welke voorbereidde op het groote water van de trekvaart, waar het dorp eindigde en het seminarie begon. Zijweggetjes ontbraken verder. Aan weerskanten van den weg die daalde, ontnam dicht hout het uitzicht over 't land; 't was er stil en onbewoond, als in een oprijlaan naar een afgezonderde buitenplaats; de lage herberggevel van ‘de bonte Koe’ had er de tuinmanswoning kunnen zijn. De hooge vaartbrug werd al zichtbaar en beloofde nieuw licht en nieuw landschap. De studenten waarschuwden elkander al voor den regent, spraken minder luid, liepen ingetogen, geraakten weer in de examenstemming, waarin ze Hageveld verlaten hadden. De club van Frits, 'n weinig achteruitgeraakt, haalde in, en volgde voorbij de herberg dicht achter Frans. Aan het einde van het lage en ingesloten schemerwegje lag aan beide kanten van de vaartbrug het seminarie; rechts het huis en boven kruin van boomen het groote topkruis der kapel; links het boschgezicht der overplaats, één donkerte tot aan den grond als van een menigte die knielt, gelijkgespitst van boven, 'n koor van groene pijen onder 't altaargoud der lucht; er langs een parkgroene vaart, leeg, als bestemd voor zwanen. Aan 't eind van 't bosch en op den weg aan d'overkant was 'n vergezicht op Hageveld, dat achter 't perspectief van water, weg en boomen verkleind stond tot zijn middenramen en leek

een landhuis, sober, onversierd, hier uitgekozen louter om de wijdsche parkweelde, 't laatste zonnig plekje aan donkren boschrand, schalks als een die flirt glurend om een groenen hoek, koket en jeugdig tusschen breedgeschoerde stammen, 'n paviljoen dat studie-ernst verbiedt en lokt naar min en zang en dans, 'n Trianon! De bloemen en de perken waren aan den voorkant van het huis.

Maar van dichtbij veranderde de villa, ontnuchterde tot veel te breeden gevel, die met meerdere deuren een droeve straat kon zijn uit nieuw gebouwde stadswijk; werd Hageveld een stichting; het geveleinde, dat nog het meest in 't oog liep, werd wreed misvormd door een reeks van matglasruiten, waarachter een fabriek kon zijn, een werkplaats, een tramremise - daar was de studiezaal. En vóór het huis één pad, 'n breede oprit, rondom één perk van rhododendrons, waarachter het bordes. En vóór het perk het altijd open hek, waarop in gouden, heraldiek-gekrulde letters: Hageveld. En vóór 't hek de straatweg, die van de hooge brug weer landwaarts liep en 't buitengoed in tweeën deelde; ook kruiste daar de vaart die de brug voorbij en de kapel langs rechtdoor vervolgde naar Noordwijk.

Ernstig als logé's, die bij hun aankomst zich een houding geven, bewaarden de studenten op de brug hun kalmen loop; niet één, die op het laatste wereldsch plekje voor afscheid aan vacantie aan een hosje dacht; ze renden niet de helling af, ze naderden in rij; ze zwenkten ordelijk naar het groote perk en alsof ze bij den overgang van straat op seminariegrond zich met wijwater en een kruisteeken hadden voorbereid, staakten ze voorbij het hek hun gesprekken en naderden het bordes als vrome kerkgangers. En dadelijk groetten ze eerbiedig voor de kamer van den regent, dien ze niet zagen, maar achter groene horretjes wisten. Enkelen, naar boven kijkend, lichtten weer den hoed; er waren onder de studenten, die aan den voorkant altijd professoren zagen. Op het bordes verwelkomde de subregent; hij was niet groot, had donker krulhaar en overtrof door de pluim van zijn bonnet de jongens, die blootshoofds voor hem stonden; de anderen vorderden op de breede steenen trappen langzaam, als voor een communiebank, namen op 't bordes hoed en bagage in de linker en wachtten af tot de sub de hand toereikte:

relekwie vereeren, noemden zij de begroeting. En de sub, blij kind des huizes, had voor elk een vriendelijk woord; gastvrij liet hij naar binnen en deed denken aan den evangelischen bruigom, die uitnoodigt en nooit genoeg inlaten kan; zijn glansoogend gezicht, waarop 'n roode kleur als bij 'n meisje aanhield, glimlachte al maar bij het weerzien; hij vermeed alle vertoon van gestrengheid en vergoedde het gemis van hun ouders; toen hij zich 'n keer den naam van een nieuweling niet herinnerde - hij had hen voor 't eerst op het toelatingsexamen leeren kennen - en Sam, verstopt achter anderen, uitriep: ‘Gespuis mijnheer!’ schertste hij, om te toonen dat toch niets hem ontging en hij de stem van zijn jongens niet had vergeten: ‘Sanders vraagt nou al om 's rookstraf!’ Hij sliste. - En terwijl de anderen, dadelijk op zijn hand, den rooie plaagden, had hij om eigen optreden meelachend, alweer andere namen genoemd, verwelkomde:

‘'s Hanterman....’

‘Grootveld....’

‘Zoo, Keulemans....’

Weer bedacht hij zich, even maar: ‘s' Hoogerhuis’.

Frits kleurde en vertelde opgetogen aan Frans, die hem in de vestibule opwachtte, dat de sub zijn naam al kende.

‘Moet je net de sub hebben!’ glimlachte Frans en 'n marmeren buste aanwijzend zei hij: ‘da's nou Broere!’

Frits keek naar het borstbeeld, miste 'n toog, vroeg: ‘Ook 'n priester?’

‘Ook 'n priester? misschien de geleerdste man van de heele wereld’ pochte Frans: ‘'k Heb er je toch van verteld, van dat schilderij in de kapel....’

‘O ja!’ zei Frits en, onverschillig voor de witte helderheid van de groote vestibule, waarin foppilaren en kapiteelen de muren versierden zonder te torsen, onverschillig voor den geléérden priester, schouwde Frits naar den hartelijke, die hem de hand geschud, tegen hem geglimlacht, hem genoemd bij zijn naam en hem na het optreden der tweedeklassers weer voor Hageveld had gewonnen.

V.

Dinsdag werd de retraite geopend.

Alleen met een toespraak.

Aan het einde van het avondgebed stond de subregent, zonder den eindzegen te spreken, van den roodfluweelen bidstoel op en verliet de kapel. Dadelijk volgde op de voorste banken voetengeschuifel, maar hoogere klassers, voorbereid op een stoornis die elk jaar voorviel, hielden met een overdreven en streng gesis de nieuwelingen op hun plaats. De voorbidder blies de kaars, waarna het roode sterretje van de godslamp vooraan in de kapel weer alleen voorlichtte. Achterin bij de filosofen brandde een enkele gasvlam, die meer schaduw verspreidde dan licht, een prelaat boven zich heel flauwtjes polychromeerde en er vlak achter op dezelfde consôle een gelijken maar duivelzwarten heilige zette, wiens bisschopsmuts tot aan de zoldering reikte; langgerekte schaduwbeelden doorspookten als voorboden van sombere dingen de kleine kapel; achter de communiebank donkerde een poorthooge katheder, die op het priesterkoor misplaatst stond en een groote schaduw wierp, waarin het altaar verdween. Schijnbaar zonder God - en zonder priester wachtten de studenten stil af; nergens een die bewoog; en ook buiten de kapel geruchtte geen voetstap; een vijandige macht scheen het groote huis te omringen, de kapel te bedreigen; de onradige stilte hield aan - en opeens was er de pater; de priestergestalte, losgeraakt van de spookachtige schaduwgedaanten, stond donker op het donkere priesterkoor. Geen deurknop had gewaarschuwd; de deur, die naar de sacristy opende, had op een kier gestaan.

Zonder de stilte te breken, bewoog zich de nieuwingekomene, langzaam en lang in de kleine ruimte achter den katheder; het vloerkleed dempte zijn voetstappen; het hooge wit van den redemptoristenkraag en een opgehoest kuchje hadden hem verraden.

Met zwierig gebaar bracht hij de hand aan de bonnet, drukte die tegen de borst en knielde voor het altaar; boven het soutaanzwart, dat één geworden was met het donkere priesterkoor, vlekte de schemerglans van zijn kruin; toen hij, na zijn referentie voor den tabernakel, zich weer bewoog in

de richting van den katheder was 't, van verre gezien, alsof een hoofd zonder romp naderde. Moeilijk wrong hij zijn wijde toogplooien door den smallen ingang van den lessenaar en ondervond het meeste verzet van den grooten rozenkrans, dien hij aan de ceintuur had bevestigd en als een gekraalde sabel op zij droeg. Het snoer haakte telkens aan de oneffenheid van den katheder. Zoodra hij op den hoogen vloer stond, nam hij weer de bonnet af en hield die met beide handen, onzichtbaar voor de jongens, op het hellende lessenaarvlak; alleen zijn buste reikte boven den kathederrand; uit zijn borst stak 't gevest van een crucifix en daarboven de witte opstand van den sjerpronden boord en het onbewegelijk gezicht. Nog 'n pooze duurde de stilte - de stilte die voorbereidde, die een vervolg was van het avondgebed, zooals ook zijn plotselinge stem, zonder voorafgaand kruisteeken zich aansloot bij het gebed der studenten. Zwaar en somber klonk zijn geluid - een grafernstige echo der eeuwige waarheden. Hij sprak zonder gebaren: de voordracht was alleen in de gewilde eentonigheid van zijn stem, die alle ijdele welsprekendheid schuwde. Hij prees de studenten, die onder de vacantie hun zielen rein en kuisch bewaard hadden te midden van de gevaren der wereld; nu had God hen weer geroepen naar de veiligheid van het seminarie, hen van avond geleid naar de eenzaamheid, requiescite pusillum... rust een weinig uit en in de eenzaamheid zal Ik spreken tot uw ziel. Zij moesten dan alle gedachten aan de wereld, aan hun bloedverwanten en zelfs hun studie van zich afzetten; alleen bezig blijven met de eeuwige belangen van hun onsterflijke ziel... ‘Onze eerste meditatie zal zijn over het doel van den mensch; quid prodest homini si mundum universum... wat baat het den mensch de heele wereld te gewinnen en schade te lijden aan de ziel!...’ Zijn stem smakte luid, alsof hij de woorden één voor één in den mond bevochtigde en het geluid met de tong aanzette; hij wachtte telkens als een prof die dicteert. De jongens luisterden aandachtig, velen met 't hoofd in de handen, anderen de oogen gericht naar den pater, die vervolgde: ‘in den beginne schiep God den mensch naar zijn beeld en gelijkenis: ons doel is te gelijken op God, wij moeten heilig worden omdat Hij ook heilig is - en niet trachten Zijn volmaaktheden te verminken, in overeen-

stemming te brengen met onze zwakheden - niet op onze beurt een God willen scheppen naar ons zondig beeld en gelijkenis: doel van den mensch, van den priester vooral en dus ook van den seminarist die zich op het priesterschap voorbereidt is: op te klimmen tot God, niet Hem neerhalen naar ons. Ziedaar ons eerste punt.'

Hij onderbrak even, opdat zijn gehoor het gesprokene zich in stille overdenking zou eigen maken.

'God heeft ons geschapen naar zijn beeld en gelijkenis, opdat wij in hem onze rust zouden vinden; elk schepsel zoekt rust en vindt die alleen daar, vanwaar het is uitgegaan; de vogel in de lucht, de visch in het water en de mensch alleen in God, van wien hij is uitgegaan. Irrequietum est cor nostrum... Onrustig is ons hart, totdat het rust in U, o God!'

Weer onderbrak de pater, wachtte even, gaf staande 't voorbeeld van stille overweging.

'Deus qui te creavit sine te... God die ons geschapen heeft zonder ons, zal ons niet zalig maken zonder onze ijverige medewerking; ziedaar ons derde en laatste punt.

Begeven wij ons met de overdenking van deze eerste der groote waarheden ter ruste en morgenochtend bij het ontwaken zij onze eerste gedachte; waartoe ben ik in de wereld - waartoe ben ik door God naar een seminarie geroepen - wat is het doel, het einde van mijn leven.'

Met den korten zegen, dien anders de subregent uitsprak, besloot hij nu het avondgebed. Onder hernieuwd en luidruchtig gekraal van den rozenkrans verliet hij den katheder, keerde zich naar het altaar en verdween langs de sacristydeur.

De studenten bleven naknielen, vouwden de armen over de bankleuning, blinddoekten zich met de handen of ondersteunden het hoofd met de armen. In een korte nabetrachting, reflexio geheeten, herhaalden ze voor zichzelven de drie punten der meditatie.

Frits echter dacht meer na over den pater, wiens ernstig optreden zijn eerbied voor priesters weer had hersteld. Reeds in de eerste lessen der bijvakken had hij zich verwonderd over het optreden der hoogere klassers, die de orde durfden verstoren tegenover een priester. Maar al heel gauw had hun voorbeeld hem overgehaald, omdat hij als

jongen er meer eer mee inlegde een geestelijke te plagen en kwaad te maken, dan zooals vroeger een leeraar op school. Stiekem had hij al 'n paar keer met de voeten meegeschuifeld en bijna toegegeven aan den drang, om door een brutalen uitval den held uit te hangen en zich als nieuweling bij de hoogere klassen verdienstelijk te maken. Maar van avond had hij weer in het optreden van den pater en in de eerbiedige stilte van de jongens, zijn vroeger ontzag voor geestelijken en de waardigheid van den priester teruggevonden. In den geest volgde hij den redemptorist naar diens kamer, zag hem de deur sluiten, zich afzonderen en voor zichzelven alleen voortmediteeren. Toen de eerste studenten de kapel verlieten, trachtte Frits door de reflexio het voorbeeld der anderen te volgen; maar hij kon zich de opgegeven meditatiepuntjes niet meer herinneren en besloot met 'n paar weesgegroetjes. Op zijn kamertje ontkleedde hij zich haastig om, zooals het reglement voorschreef, nog vóór het licht neergedraaid werd, in bed te kunnen zijn; hij wilde voortaan gehoorzamen - overal - ook als hij alleen was; want alle studenten had hij eensklaps veranderd en bekeerd gezien; ingetogen waren ze de kapel uitgegaan, elkaar stilzwijgend gepasseerd op de trappen, en overal op de slaapzaal was 't nu stil, ofschoon de sub niet surveilleerde. Op tijd lag hij in bed. Zoodra Otje 't licht laag gedraaid had, woelde Frits het hoofd in het kussen om ongestoord aan den pater te kunnen denken: met zijn toê-oogen zag hij hem staan voor een bidbank, de oogen op 'n kruisbeeld gericht en zich met een geknoopt koord slaan op de bloote borst. Voor het eerst zag hij aan een priester gebeuren, wat hij in levens der heiligen had gelezen; 't was nooit in hem opgekomen dat pastoors en kapelaans, die hij met Goudsche pijpen, in leunstoelen of aan een bureau zitten zag, de gelezene zelfkastijdingen in beoefening zouden brengen: de pàter wel, de pàter knielde op den harden grond, den pàter zag hij zichzelven geeselen met leeren riempjes, die hij van zijn klooster had meegebracht; de pater dronk alleen water en brood, rookte niet, droeg onder de mouwen kettinkjes met scherpe punten op de bloote armen om, zelfs in gezelschap, zich ongemerkt te kunnen kastijden; de pater reisde, maar alleen uit gehoorzaamheid, trok als een apostel het land door, arm, streng

en boetvaardig; paters alleen, fluisterde Frits zichzelven toe, maakten bekeeringen; in Amsterdam hadden de redemptoristen een kerk, die den geheelen dag openstond; alle andere kerken waren gesloten, maar op de Keizersgracht kon elke zondaar elk uur van den dag terecht; de slechtste menschen, had hij hooren zeggen, kwamen door de redemptoristen aan de kerk terug; dronkaards, die hun gezin ongelukkig maakten en niet meer luisteren wilden naar hun eigen pastoor of kapelaan, bekeerden zich daar tot oppassende huisvaders en werden lid van de mannencongregatie; de heilige Alfonsus, de stichter der orde, had soms op meerdere plaatsen tegelijk gepreekt, had duizenden bekeerd!... Duizenden menschen toespreken,... preken voor stampvolle kerken... mannen en vrouwen onder ademlooze stilte ontroeren, zooals hij 't wel eens in den schouwburg gezien had, maar nu voor de kerk... voor God!... Frits zou 't ook willen... en ook alleen kùnnen... als pater!... Redemptorist worden!... Thuis zou hij wel nieuwen tegenstand ondervinden, maar de roeping werd er des te verdienstelijker door; dan zou hij Hageveld verlaten, overgaan naar een klooster waarin de studenten alleen voor pater opgeleid werden; en natuurlijk waren de studenten daar heel anders dan hier, veel vriendelijker, niet zoo ruw als de club van den rooie, niet zulke dreinkerels als Scholten met z'n kale plek; de professoren zouden zich daar ook niet laten uitlachen, waren ook geleerder dan de proffen op Hageveld, wisten meer van de wereld omdat ze met missies overal kwamen... en als hij pater werd... en 't vroeg... ging misschien Pauline ook naar een klooster... zou zij zijn eerste bekeerlinge zijn... moeder overste worden van een klooster waar hij retraite zou geven, want als redemptorist werd hij dan ook overal heen gestuurd!... Wat hij haar dan in spreekkamer of kloostertuin een boel te vertellen zou hebben over vroeger... over fietstochten... over 't Vondelpark!...

Toen hij ontwaakte was zijn eerste gedachte, niet het doel van den mensch, maar zijn nieuwe roeping; hij voelde zich nu tusschen de studenten als een vreemde, als een die met de paters gekomen was en ook weer met de paters vertrekken zou; over een paar dagen, als hij eerst met den remptorist gesproken had, zou hij zijn nieuw voornemen bekend maken; tot zoolang zou hij hier blijven meeleven als een

gewoon Hagevelder. Onder de meditatie dacht hij, opzettelijk verstrooid, aan zijn klooster en háár klooster; wat de pater mediteerde, was alleen voor de studenten, niet meer voor hem. Onder de mis, die de ordesgeestelijke voor de studenten opdroeg, lette Frits weer aandachtig op den priester en vond de altaarbewegingen van den redemptorist veel waardiger dan die van den regent. Hij bedacht al hoe verbaasd Frans opkijken zou en zijn curs, zijn pastoor en de kapelaans, zijn tante, die hem pater Dominicaan wilde laten worden; hij had haar drommels goed gesnapt met haar slim overleg om hem in haar huis haar pastoor te laten ontmoeten; maar hij geen Dominicaan! dan nog liever kapelaan! Hij besloot Frans vanmiddag een boek te vragen, waarin hij over redemptoristen kon lezen. Toen hij bij de volgende meditatie den tweeden pater gezien had - die in loop, in houding, in stem, in gebaren dezelfde langzame doening en plechtigen ernst had van den eerste - was 't Frits of hij in de twee paters reeds de geheele orde gezien had en nu al wist, hoe hij zelf later ook 't altaar opkomen, 't priesterkoor overstappen, 't kruisteeken maken, spreken, bekeeren, zielen winnen, een pater redemptorist wezen zou!

Na het middageten rammelde hij, omdat toen voor 't eerst in den vrijen tijd gesproken mocht worden, aan de deur van het filosofenhok en vroeg Hanterman om een leesboek.

Frans rookte al, dacht even na en ging naar binnen.

De jongens hadden zich naar buiten gehaast; de twee biljarts bleven onder de retraite toegedekt, de zaal was leeg; na 't middageten moest iedereen altijd naar buiten.

Frans kwam terug met een boek over het leven van den heiligen Ignatius.

Frits las den titel en 't boek doorbladerend vroeg hij zonder Frans aan te zien: ‘de heilige Ignatius... da's immers de... de...’

Frans verwachtte van een huisgenoot van de Hoogerhuizen een flater en glimlachte zonder te helpen.

‘De stichter van de Jezuiten!’

‘Van de òrde der Jezuiten!’ verbeterde Frans.

‘Dan heb ik 't al gelezen!’ loog Frits, in de hoop een boek te zullen krijgen wat hij bedoelde, zonder den naam der redemptoristen te willen noemen.

‘Thuis?’

‘Van den pastoor!’ verzon Frits.

Frans die niet geloofde, vroeg, om den ander te sparen, niet verder; liet Frits weer even alleen en kwam spoedig met een ander boek terug: het leven van den redemptoristen pater Bernard; hij vertelde er bij dat het geschreven was door een professor, die familielid was van den pater, dus wel op de hoogte kon zijn.

Haastig, omdat hij niet in de zaal blijven mocht, bekeek Frits achter de deur van de rookkast het boek en las: Het leven van pater Bernard, priester van de Congregatie des Allerheiligsten Verlossers, Doctor in de Godgeleerdheid, door M.J.A. Lans, geheim-kamerheer van Z.H. den Paus, Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, professor aan het seminarie Hageveld. Bernard... pater Bernard... zoo zou hij ook willen heeten!... Gauw doorbladerde hij het boek om de foto's te zien en verborg het toen diep in de rookkast, achter zijn trommel. Hij had wel alleen in de zaal of stil in een der pianohokjes willen blijven, verlangde alweer naar den vrijen tijd waarin niet gesproken mocht worden; weer opende hij het boek en telde het aantal bladzijden, over de driehonderd! Meer dan zeventig zou hij elken dag moeten lezen, om Zondag als de retraite sloot, 't boek uit te hebben. Toen hij 't weer achter zijn rooktrommel geborgen had, ging hij naar buiten en liep, naar de wijze van surveillanten, tegen den jongensstoet in, tot hij zijn klasgenooten gevonden had. 't Zinde hem dat dezen al in druk gesprek waren over de paters.

‘Ooit zoo hooren preeken!’ overviel hij.

‘Moet je bij ons pastoor van Es hooren!’ pochte van Kleef, die in Amsterdam onder de kerk van de Dominicanen behoorde.

Dadelijk begreep Frits dat dit de pastoor van zijn tante was. ‘Preekt die dan zoo mooi?’ vroeg hij.

‘Zie je wel dat ik de eenige niet ben!’ verdedigde Martens zich tegen van Kleef.

‘Moet je in de paaschvacantie maar 's in de Spuistraat komme hooren!’

‘'k Weet geeneens dat er een kerk in de Spuistraat is! verergerde Frits.

Laat die pastoor van jou dan hier komme!’ waagde van

der Plas, die er zèker van was twee van de drie op z'n hand te zullen krijgen.

‘Daar zit je!’ lachte Frits.

‘Da's klets!’

‘Da's geen klets!’ en Martens legde uit: ‘De regent en de proffen zullen toch wel verstand hebben van preeken, waar of niet?’

‘Wat zou dat?’ vroeg van Kleef, terrein verkennend.

‘Zeg nou eerst ja of nee!’

‘Nou ja dan!’ gaf Guus toe.

‘En de president en profesoren van 't groot-seminarie,’ vervolgde Martens, ‘nog zooveel te meer, want die geven les in 't preeken, waar of niet?

Daarom hoeve ze zelf nog geen eerste-klas predikanten te zijn!’ dong van Kleef af.

‘Da's nou klets als je van klets praat!’ schimpte Frits.

‘Zeg ik ook niet,’ verbeterde Martens, kalmblijvend, ‘ik zeg alleen maar dat ze er verstand van hebben...’

‘Als ze dat ook niet hadden, konden ze mij wel professor maken!’ spotte van Kleef terug.

‘Nou!’ besliste Martens, zonder op het gezegde van den ander in te gaan, ‘hièr nemen ze voor de retraite paters redemptoristen en op Warmond paters Jezuiten - waar blijft jij nou met je Dominicanen?’

‘Kan ik wel zeggen, waarom nemen ze geen Franciscanen?’ vroeg van Kleef op zijn beurt.

‘Omdat die heelemaal niet kenne preeken!’ hoonde Martens plomp.

‘Jij wel!’ hitste van Kleef.

‘Noem jij dan 's één beroemden predikant van de Franciscanen?’

Maar Frits onderbrak en suste: ‘Je hadt onder alle orden knappe predikanten en doodgewone; onder de wereldgeestelijken even goed; in de Cathrien was vroeger 'n kapelaan geweest die er heelemaal niks van terecht bracht; die kon, als-t-ie gewild had, gerust elken Zondag dezelfde preek houden, omdat de menschen er toch nooit naar luisterden; zaten finaal-weg te slapen; op de eerste banken net zoo goed; heeft dan ook niet lang geduurd; de bisschop moèst 'm wel wegnemen; nou staat-ie, zoogenaamd voor z'n

gezondheid, op 'n dorp; voor die boeren komt 't 'r zoo nauw niet op an, as die maar 'n heeroom hebben, en vraag je nou of de kapelaans die nu in de Cathrien staan allemaal beroemde predikanten zijn, ...ook niet hoor! en zal ook wel nooit gebeuren, maar dat heb je nou wel bij de redemptoristen; of je daar nou den een hoort of den ander... kijk maar op de Keizersgracht... altijd 'n stampvolle kerk en toch zijn er nergens zooveel paters in één kerk als daar... de Dominicanen hééten predikheeren, maar de redemptoristen zijn 't... Hoe hadden zullie, vroeg hij hun, den pater van gisteren en van de eerste meditatie nou gevonden? goed? zeg maar gerust prachtig en hadden ze nou onderscheid gezien tusschen hem en dien van de tweede meditatie?.'

'Pater Hamers!' hielp van Kleef.

'Komt 'r niet op an hoe die heet, thuis heet-ie misschien Bonifacius, maar hebben jullie nou verschil gezien tusschen den eerste en...zeg nou maar tusschen pater Hamers? Ze komen allebei even deftig 't altaar op, allebei precies denzelfden loop en op den preekstoel niks geen geschreeuw en kabaal, zooals je wel van missiepaters hoort; dat kent iedereen, da's 'n klein kunstje! je zet maar 'n grooten mond op, dreigt met de hel, hoe meer dat je slaat hoe beter, de rand van den preekstoel is er goed voor! maar laat zoo'n missiepater 's een meditatie nadoen als van vanmorgen... zoo netjes en bedaard!

Ze bleven nog 'n tijd lang in twistgesprek, zonder elkaar te overtuigen.

Guus van Kleef handhaafde pastoor van Es en diens ordegenooten.

Willem Martens praatte Frits na, die voor de redemptoristen opkwam.

Na het rozenkransgebed haastte Hoogerhuis zich uit de kapel naar de recreatiezaal, waar hij, om ongestoord te kunnen lezen, zich een plaatsje uitzocht bij een van de ramen; hij zat met zijn rug naar de zaal, steunde met de ellebogen op de vensterbank en hield het boek in de kleine ruimte tusschen zijn borst en het glas. Vóór hem was 't uitzicht op den moestuin, maar hij had er geen aandacht voor. Achter hem passeerden de jongens, die onder de kleine halfuurtjes tusschen de geestelijke oefeningen met de handen en rozenkrans op

den rug in de zaal rondliepen, anderen deden hetzelfde buiten; enkelen zaten met een leesboek, meestal 't leven van een heilige, aan één van de vele middentafels. De meesten onderhielden het silentium, er waren er ook die fluisterend praten en op het Marcuspleintje stonden altijd eenigen, die, zonder een gesprek te voeren, het gebod der stilzwijgendheld overtraden. Gesurveilleerd werd onder de retraitedagen alleen in den vrijen tijd, waarin gesproken mocht worden, tweemaal: na het middageten en na het souper. De overige recreaties heetten vrije tijd, maar met verplicht silentium.

Frits zonderde zich telkens af op zijn plaatsje voor het raam, alsof hij voor een examen studeerde. Het boek, dat hij thuis minachtend terzijde zou hebben gelegd, boeide hem nu, omdat hij nu las met een doel. Onder het hoofdstuk, waarin de jeugd van pater Bernard behandeld werd, vergeleek hij zijn ouderlijk huis met dat van den toekomstigen redemptorist; de neiging en roeping voor het priesterschap waren bij den kleinen Bernard als van zelf opgegroeid uit het godsdienstig leven van diens huisgezin; Bernard had zijn eigen altaartje, hield toespraken tot familie en vrienden, droeg al over zijn korte broek lange miskleeren, en zwaaide al in huis met eigen wierookvat; en altijd knielden de huisgenooten mee, luisterden naar zijn preeken en kweekten, terwijl hij kerkje speelde, onbewust bij hem den angstigen ernst voor het priesterschap aan; toen Bernard over Hageveld sprak, was 't verzet van zijn ouders niets dan een vroom schrikvertoon; na een enkel woord van den toenmaligen pastoor was hun tegenstand gebroken - en - Gòd alleen had Bernard geroepen. Maar hem - Frits - wachtte een veel ernstiger verzet; zijn pastoor Driessen zou heel wat meer moeite hebben, dan indertijd pastoor van der Lugt, ook van de Cathrien, bij den vader en moeder van Bernard; zijn moeder, die in stilte nog altijd op zijn thuiskomst bleef hopen, zou zich tegen een klooster nog meer dan tegen Hageveld verzetten; weer hoorde hij de verwijten en smeekbeden, waarmede zij hem toen al van zijn besluit had willen afbrengen; tegenover hem en zijn pastoor zou ze opnieuw spreken van een opwelling - een ondoordachten stap! Hem zou ze weer meer dan eens uithooren om te achterhalen, wie 't hem in zijn hoofd had gepraat; hij hoorde

haar alweer zeggen dat een ánder hem opgestookt hebben moèst, omdat er thuis nooit over altaartjes, kerkje spelen of zulke dingen gepraat werd; lang niet met haar zin had zij er eindelijk in toegestemd dat hij misdienaar zou worden; en nu weer dit nieuwe besluit! Voor redemptorist gaan studeeren! Er waren toch paters genoeg, zou ze weer zeggen; als hij toch veranderde en van Hageveld afging, waarom dan niet liever zijn vader opvolgen in de zaak... zijn vader, die zich zooveel beloofd had van Charles... na diens dood van hem... en nu, bij gemis aan een eigen zoon die opvolgen kon, bijna geen liefhebberij meer had in de zaak!.... Frits nam zich voor niet te spreken over het boek van pater Bernard; als zijn moeder dat hoorde, zou ze een reden te meer hebben zijn nieuw plan een dolle en dwaze opwelling, een ongelukkige bevlieging te noemen; hij besloot haar voor te jokken al aan een klooster te hebben gedacht, toen hij over Hageveld praatte; in alle geval kon hij schrijven in de retraite zékerheid van zijn nieuwe roeping te hebben gekregen. Onder de middagconferentie wekten de verschijning en het succes van den pater, die op causerie-toon de studenten 'n uur boeide en 'n enkelen keer lachen deed, opnieuw kloostergedachten en kloosterverlangens bij Frits, die zich door zijn moeder niet meer liet beïnvloeden en aan de Hageveldsche madonna van Broere zijn voornemen opdroeg. Na potus haastte hij zich weer met zijn boek naar hetzelfde raam: hij las nu over het seminarieleven van Bernard Hafkenscheid, die vijf jaar op Oud-Hageveld geweest was; hij heette een voorbeeldig student, opgeruimd, had thuis al den bijnaam van ‘vroolijke Nars,’ kon mooi zingen en deelde de eerste prijzen altijd met zijn vriend Beelen; die twee, beiden Amsterdammers, liepen in de vacanties ook altijd samen; Bernard's moeder noemde hen daarom de twee Emmausgangers. En onder het lezen besloot Frits om, als hij nog 'n paar jaar op Hageveld zou moeten blijven, in de vacanties ook veel met studenten om te gaan; hij zou ook zijn best doen prijzen te halen, wilde vroolijk zijn en van den zang evenveel werk maken als van de studie; heerlijk, dat de professor van de liedertafel hem al 'n pluimpje gegeven had! Hoe verder hij las, hoe meer hij overtuigd werd dat hij toch Frans zou moeten navolgen; zelfs nam hij zich nu en dan voor de

foto van Pauline op te bergen, maar veranderde telkens, omdat hij nu toch gauw het seminarie verlaten en in een klooster het kiekje natuurlijk niet meer ophangen zou. Hij zou dan ook Bernard willen heeten en hoopte dat eens een kloosteroverste ook van hem zou getuigen, wat de regent van Bommel, bij het vernemen van Bernard's besluit redemptorist te willen worden, gezegd had: ‘Ik heb altijd wel gedacht, dat voor zulk een groote ziel een enkel dorp of een enkele stad een veel te beperkte werkkring wezen zou!’ De woorden ‘groote ziel’ trokken hem aan. Frits bedoelde er roemzucht mee en vereenzelvigde ze met geestelijke volmaaktheid. Den volgenden morgen begon hij den dag weer met zijn boek bij het raam en nam zijn Leven van pater Bernard ook mee naar de gemeenschappelijke geestelijke lezing in de studiezaal; hij had den vorigen dag al gezien dat meerderen zich afzonderden, omdat de jongens, die in een kring rondom den katheder stonden, door geschuifel en geloop den filosoof, die uit een geestelijk boek voorlas, onverstaanbaar maakten; ook wekte de andere filosoof, die als een paranymph op de breede kathederbank naast den voorlezer zat, met zijn aanhoudend gesis een luider gesis onder de jongens. Frits las op eigen plaats uit zijn boek. Na de geestelijke lezing zocht hij weer in de zaal gauw zijn kozijnplaatsje op. Eensklaps greep onder zijn oogen een hand en, vóór hij 't had kunnen beletten, was zijn boek afgenomen door Sanders; de rooie, die al 'n paar maal op Frits gelet en diens afzondering verdacht had gevonden, verwachtte een leesboek in handen te krijgen, dat nog erger zou zijn dan een roman; misschien wel een verhaal over tooneelspeelsters, danseressen, met naakte en zedelooze voorstellingen, waar zoo'n meisjesgek vol van is. Toen hij den titel gelezen had, opende hij 't boek opnieuw en keek naar het paginacijfer.

‘Heb jij dat allemaal gelezen?’ vroeg hij, de voorafgaande bladzijden in één dikte tusschen de vingers houdend.

Frits knikte glimlachend en dacht niet eens aan gezagsaanmatiging bij den ander; hij hoopte zelfs dat de rooie hem wat vragen zou en hij over redemptoristen zou kunnen spreken; maar Sam doorbladerde zwijgend het boek, legde het, toen hij alle plaatjes gezien had, weer open voor Frits neer en liep door.

Frits hervatte zijn lectuur en las over Joanna, een zuster van pater Bernard, die religieuse geworden was. Hij dacht aan Pauline; toen hij het hoofdstuk geëindigd had, schreef hij in een brief aan haar, dien hij pas na de retraite verzenden kon, uit het boek een paar regels over, die ontleend waren aan den heiligen Bernardus, den patroonheilige van pater Bernard en door dezen in een brief aan zijn eigen zuster ook aangehaald waren: ‘Die in een klooster woont leeft zuiverder, valt zeldzamer, staat spoediger op, wandelt voorzichtiger, wordt overvloediger getroost, leeft geruster voort, sterft met grooter betrouwen, wordt spoediger gezuiverd en heerlijker beloond!’ Die woorden, bedacht hij, zouden van Pauline Hanterman evengoed een religieuse kunnen maken als van Joanna Hafkenscheid. Hij schreef haar dat ze het Leven van pater Bernard ook lezen moest; bij elken roomschen boekhandelaar zou ze 't kunnen bestellen; en of hij het betalen mocht! Als ze dat boek las, werd ze vast een nonnetje; hij zag en hoorde haar nu wel lachen, maar wist ze wel dat juist degenen, die er 't meest om lachen, 't eerst naar een klooster gaan, veel eerder dan uitgestreken gezichten, want daar moeten ze in kloosters niks van hebben; juist omdat zij er het minste aan dacht, riep God haar net zoo goed als hem; want wist ze ook nog wel dat zij, 'n paar dagen voor zijn vertrek naar Hageveld, hem nog voorspeld had, dat hij binnen 'n paar weken al weer in Amsterdam terug zou zijn? En nou ging-ie nog verder, een nog veel strenger leven tegemoet! Net het tegenovergestelde van wat zij gedacht had; en zoo kon 't met haar ook gebeuren! Zoodra hij in zijn retraitebiecht met den pater over zijn eigen roeping gesproken had, zou hij meteen vragen of de redemptoristen ook kloosters hadden voor meisjes; hij had er wel nooit van gehoord, maar twijfelde er niet aan of die bestonden ook; want bijna elke orde had kloosters voor mannen en vrouwen, zelfs de missionarissen. Ze moest nog met niemand over dezen brief spreken; met Frans niet, met d'r moeder ook niet; Zondag kon hij den brief pas afgeven; eigentlijk mochten ze nu niet eens schrijven, maar een brief over de geestelijke roeping, legde hij zelf uit, viel natuurlijk niet onder het verbod. Toen hij zijn schrijven voltooid had, bewaarde hij het in den binnenzak van zijn colbert. Nu

er van het boek een kracht uitgegaan was, die hem en Pauline in eenzelfden staat voor elkaar zouden behouden, voelde hij zich na zijn brief nog meer tot de levensbeschrijving van den redemptorist aangetrokken en dweepte met zijn boekheld; het heldhaftige optreden van den pater, die gedurende een missie van den preekstoel een kruisbeeld onder de menigte wierp, om zijn lauw en onverschillig gehoor te ontroeren en tot tranen te dwingen; diens strafrede tegen officieren, toen hij in een predikatie voor militairen alle commando's herhaald had...zonder te vloeken; de opgewonden tooneelen, die in dorpen en steden de planting van het missiekruis in open lucht dikwijls vergezelden, brachten Frits in geestdrift; hij zag, als hij in de kapel luisteren moest, of 's avonds in bed, in het habijt van den retraitepater pater Bernard voor zich, beschermd door militairen, hij zag hem gebaren over een opeengepakte menigte; hij zag hem in optocht, rondgevoerd door het volk; dat was, zooals hij het zich meermalen gedroomd had, de triomf van het tooneel, het talent van een Bouwmeester, een Royaards overgebracht naar den preekstoel, in dienst gesteld van de kerk, om zielen te winnen voor God. Wat de stichter der orde, de heilige Alphonsus, geweest was voor Italië, hoopte hij met pater Bernard te worden voor Holland; als Frans later ergens op 'n dorp een doodgewoon boerenpastoortje was, zou hij - voor wien één dorp en één stad ook eene te kleine werkkring zou zijn - als een tweede pater Bernard optreden in alle groote steden van Nederland, retraites geven in kloosters en op seminaries en gedragen worden op de handen van het volk. Wel zou de pater, evenals vroeger zijn pastoor had gedaan, om zijn nieuw besluit te beproeven, hem de strenge levenswijze van kloosterlingen voorhouden; maar door de lectuur van het boek was hij op alles voorbereid; hij had gelezen van strenge en lange afzondering, van zware studie en streng vasten, van vrijwillige vernederingen en slaafsche gehoorzaamheid, van levenslange armoede en kuischheid, van zelfkastijdingen en onverdiende straffen, door een novicenmeester opgelegd alleen om hem in zelfbeheersching te oefenen - de biechtvader zou hem niet meer kunnen afschrikken; die ging misschien zelf naar Amsterdam om met zijn vader en moeder te spreken en zou hem daarna

berichten! Hij kwam, wie weet hoe gauw al, in correspondentie met een klooster van paters redemptoristen! En natuurlijk zou hij die brieven laten lezen aan háár! Hij nam zich nu al voor, als hij maar eerst 'n paar keer geschreven had en beter zou durven, den pater te verzoeken ook een briefje in te sluiten voor een zekere Paulina, die er ook ernstig aan dacht om naar een klooster te gaan en die hij door een schrijven van den pater voor de orde der redemptoristen zou willen winnen.

Voor het eerst bad Frits tot de heilige Pauline, ofschoon hij nog nooit van die heilige gehoord had.

Den geheelen Zaterdag was er gelegenheid om te biechten; alleen onder de meditaties en conferenties werd het biechthooren onderbroken; de beurten waren geregeld naar de volgorde der klassen; de filosofen 't eerst; alleen de twee paters hoorden biecht en op hun kamer; de kleine biechtstoelen in de kapel voldeden niet voor een zitting, die in den ochtend begon en dikwijls tot in den avond voortduurde. De studenten bereidden zich voor in de kapel en sloten zich daarna bij de anderen aan, die op de heerengang evenals in de zaal maar nu achter elkaar in twee rijen biddend op- en neer liepen. Die 't eerst aan de beurt waren, stonden gereed voor de deuren der twee biechtkamers; de lange gang, aan weerskanten door deuren en muren afgesloten, had alleen aan de uiteinden binnenlicht van aansluitende zijgangen; telkens als een biechteling uitkwam, verscheen hij in een aureool van licht, dat hem als een zegen uit de biechtkamer navolgde; even duurde dan een stoornis in de gang; de studenten onderbraken hun loop en gebed, keken toe of er niet een voor zijn beurt ging; de nieuwe biechteling trad toe op het verlossende daglicht van de kamer, sloot zorgvuldig de deur en in de lange gang, die opnieuw donkerte, hervatten de anderen hun tragen en gebedsstillen rondloop. Frits telde de tweede-klassers, die hem nog voor waren en als de kamerdeur lang dicht bleef, verdacht hij den biechteling ook over een kloosterroeping te spreken. Telkens als er een op de gang terug kwam, trachtte hij hem in 't gezicht te kunnen zien, alsof hij zoo de goedheid of gestrengheid van den biechtvader te weten kon komen. Toen hij nog maar 'n paar voorgangers had, bleef hij in de nabijheid van de deur; hij

waagde zich niet te ver, uit vrees door een ander verdrongen te worden. Zoodra de laatste, die hem voor was, de kamerdeur achter zich gesloten had, nam hij zijn plaats in op de vloermat, repeteerde 'n paar keer 't lijstje van zijn kleine zonden en onderbrak zijn berouw telkens met den bestudeerden aanhef, waarmee hij het gesprek over zijn kloosterroeping dacht te beginnen. Hij hield de oogen naar den grond, had de handen in de mouwen voor de borst, week niet af van de mat en bleef, terwijl allen hem langs gingen, roerloos als een kloosterling, wien openbare poenitentie is opgelegd. Toen hij na de biecht van zijn voorganger de kamerdeur achter zich had gesloten, stond hij, aan donkerte gewend als hij ging biechten, eerst even bedremmeld; het daglicht van de ruime kamer overviel hem; ook miste hij het tralieraampje en keek verwonderd, omdat hij nooit een biechtvader ten voeten uit gezien had. Afgezonderd in verren kamerhoek zat de pater en wachtte den binnenkomende af zonder te spreken, zooals zieken altijd doen.

Frits liep voorbij de tafel, knielde en beleed zijn zonden; maar vóór hij na het gebedje, dat de belijdenis volgde en nabiecht heette, gelegenheid had zich opnieuw uit te spreken, ondervroeg hem de pater over het onderhouden van het stilzwijgen gedurende de retraite.

‘Ik heb telkens zitten lezen!’ antwoordde Frits.

‘'n Nuttig boek zeker?’

‘'t Leven van pater Bernard!’ Met 'n blij gezicht had Frits, terwijl hij den titel noemde, naar den biechtvader gekeken.

‘Da's 'n heel goed boek voor de retraite!’ prees de ander, die zonder zich er meer over uit te laten, zijn vermaning aanving, de poenitentie oplegde en na de absolutie groette met een ‘pax tecum’ - vrede zij u. Door dit ongewone slot in de war gebracht - ‘zalige communie’ was tot nog toe de gewone afscheidsgroet van zijn biechtvader geweest - aarzelde Frits.

‘U kunt gaan’, waarschuwde de pater.

‘'k Zou u nog wat willen vragen?’ Frits keek strak op de doornagelde voeten van het kruisbeeldje en klemde de gevouwen vingers op elkaar om zichzelven te beheerschen.

‘En dat is?’ De priester bewoog zich niet, bleef diep in den leunstoel en achter de mouw van zijn linkerarm, die 't hoofd steunde; zijn oor alleen was naar de bidbank gekeerd.

‘Ik zou... graag... pater willen worden!’ smeekte Frits; van zijn goed in 't hoofd geprenten aanhef was geen zin over zijn lippen gekomen.

De redemptorist bewoog even 't hoofd, zoodat hij tusschen de gespreide vingers van zijn linkerhand door, het gelaat van den biechteling zien kon; toen Frits de kamer inkwam had de pater hem al voor een ouderen student aangezien, omdat hij de voorafgaande kleinere biechtelingen voor studenten van het eerste jaar had gehouden.

‘Op welke klasse zijt gij?’ vroeg hij met dezelfde toonlooze stem.

‘De eerste... maar 'k heb er allang over gedacht!’

‘Hoe lang dan wel?’

Frits aarzelde en kleurde toen hij jokte: ‘de heele week... en daarvoor ook al!’

‘Maak u daar nou verder maar niet ongerust over,’ suste de pater alsof het een vergeten zonde betrof en alles begrijpend - hij kende die opwellingen, had er vandaag nog 'n paar zóó gehad - vermaande hij: ‘zet 't nu maar gerust uit uw hoofd; u hebt er over gedacht en ernstig over nagedacht... zeker, zeker, ik begrijp dat heel goed... en u hebt er nu over gesproken, dat is ook heel goed... u hebt nu gedaan wat uw plicht was; laat 't nou verder maar aan God over, beste jongen; Hij heeft u alvast hier naar het seminarie geroepen, wil misschien eerst zien hoe u 't hier maakt; als Hij u later weer uitverkiezen wil, gebeurt 't toch; doe nu maar eerst uw best een goed seminarist te worden; pater Bernard is ook eerst hier op het Seminarie geweest...’

‘Vijf jaar!’ onderbrak Frits.

‘Brááf! hebt u goed onthouden!’ prees hij slim en, om Frits nog meer af te leiden, vroeg hij listig: ‘wat heb ik u ook weer voor poenitentie opgegeven?’

‘De litanie van Maria.’

‘Goed, goed! zalige retraite!’ besloot hij.

Weer aarzelde Frits; de kleine leugen hinderde hem en hij was nu bang voor een heiligschennende biecht. ‘Ik heb u gezegd,’ hakkelde hij, ‘dat ik... de heele week... en ook daarvoor... maarre... voor de retraite... heb ik er nog niet aan gedacht...

Om naar een klooster te gaan?’ vulde de biechtvader aan.

‘Ja pater!’

‘Dat heb ik ook wel begrepen vent! Door het lezen van dat boek zijt ge voor 't eerst op de gedachte gekomen...

“Eigenlijk den eersten avond al pater!”

“Jawel, jawel!” gaf de ontoegankelijke redemptorist toe, ge hebt nog nooit 'n retraite meegemaakt en alles kwam u zoo nieuw voor...’

‘Maar dat was toch 'n leugen!’ hield Frits vol, die meer naar zichzelven luisterde dan naar den ander.

‘Alles is er bij ingesloten hoor, ga nou maar gerust!’

Frits gehoorzaamde.

Toen hij de kamerdeur opende, verbeeldde hij zich dat alle jongens naar hem keken en betrapte er zich op, langer dan anderen in de biechtkamer te zijn geweest; met neergeslagen oogen ging hij tusschen de klasgenooten, die in de gang op- en neerliepen, naar de kapel. In zijn bank trachtte hij zich weer alles te herinneren en bedacht dat, als hij tot een hoogere klas had behoord, de pater wel anders gesproken zou hebben; de meening dat jongens als Scholten met z'n kale plek, slaapwandelaar de Wit, Brugman met z'n bril, zelfs de rooie meer kans hadden voor volwassen te worden aangezien dan hij, alleen omdat ze 'n paar klassen vooruit waren, vernederde hem; al was hij voor 't eerst hier, hij wist toch meer van de wereld, meer zelfs dan filosofen! Maar de pater deed zelf aan den waanzin van klassenverschil mee; die vond het rooksalonverbod misschien ook goèd-goèd-goèd en brááf brááf brááf, alleen omdat hoogere klassen 't ingevoerd hadden! Als hij nou maar op de vierde of vijfde klas had gezeten, had de pater misschien met 'm gepraat! Nou scheen 't hem de moeite niet eens waard er naar te luisteren! Dan was pastoor Driessen 'n heel andere biechtvader; die had, toen hij er den eersten keer over praatte, zich ook wel verzet, maar toch ten minste wat gevraagd, uitgehoord en raad gegeven; vandaag had-ie in plaats van 'n pluimpje nog bijna 'n standje toegekregen! van Kleef die beweerd had, dat redemptoristen geen goede biechtvaders konden zijn, omdat ze niet zooals Dominicanen parochiewerk hadden en kijk op de menschen misten, had waarachtig nou toch nog gelijk!..

Verstrooid en haastig bad hij de gebeden na de biecht,

zijn poenitentie en ging naar beneden. In de recreatiezaal nam hij uit de rookkast het leesboek, rammelde aan de deur van het hok, vroeg naar Hanterman en gaf het Leven van pater Bernard terug.

‘Heelemaal uit?’ vroeg Frans.

Frits knikte.

‘Proficiat!’ wenkte Frans en sloot de deur.

't Was nog silentium.

En dadelijk liep Frits door naar buiten, hij bleef nu tot aan de avondoefening op het plein; de buitenlucht deed hem goed; 't schemerde en hij vond er nu pleizier in met de handen in den zak en blootshoofds door de koele avondlucht te stappen; hij maakte pleintje na pleintje, alsof hij stadsgevoel ontvluchtend, zich in een lange buitenwandeling ontspande; hij had er nu schik in om anderen, die met hun rozenkrans langzaam liepen, hard voorbij te draven, als een die met hun vrome houding den spot drijft; 't donkerde al onder de boomen en hij zocht de duisternis, liep zoover mogelijk naar 't einde van Klein Columbia en verlengde voorbij den rekstok zijn loop tot aan de verandah, om 't plein in volle lengte en breedte te bedraven. Hij scheen allen tijd, waarop hij in de zaal had zitten lezen en die plots voor hem allemaal verloren was, nog gauw, met lóópen, dóór-lóópen te willen inhalen, alsof hem vandaag een last, die hem belet had een gewoon Hagevelder te zijn, afgenomen was; nu, na de biecht, niet omdat hem 'n paar zonden waren vergeven, maar omdat hij zichzelven dien last afgewenteld had, liep hij pas heerlijk hier onder de boomen, vrij en alleen, neuriede heel zachtjes een wereldsch wijsje van een bioscoopstrijkje; binnen maakte hij ook zaaltje na zaaltje; zat waarachtig op zijn plaats bij 't venster Henk van der Plas met een boek! Gauw er naar toe! En evenals de rooie bij hem had gedaan, trok hij 't boek weg, las den titel: ‘Fabiola, een verhaal uit de catacomben’ gooide ruwer dan Sam, het boek dicht neer, zei alleen: ‘Moet je nou je oogen zitten bederven’ en hervatte weer, als om den ander een voorbeeld te geven, zijn doelloozen draf. Opeens een besluit nemend, liep hij door naar het Marcuspleintje, opende in het midden van het halfrond één der vele deuren, stapte op het richelvloertje, waarop hij staan bleef, sloot de

deur en nam den brief die voor Pauline bestemd was. En zachtjes - want 't was daar erg gehoorig en aan weerskanten konden jongens zitten luisteren - verscheurde hij het papier en fantaseerde, terwijl hij vernietigde, haar antwoord: natuurlijk ou ze hem malle jongen gescholden hebben; hem verdenken zich door Frans te hebben laten opstoken; in staat geweest zijn den brief te laten lezen aan Jo en Rie! Wat die met hun drieën hem uitgelachen zouden hebben!.... Toen hij voldoende gescheurd had, lichtte hij het deksel, dat in de chocoladebruine kleur van de deur was geschilderd en wierp de snippers in het privaat. Op Hageveld kon niemand hem nu meer betrappen - en omdat Pauline nooit uit eigen beweging een nonnetje zou worden - hoe had hij zoo dwaas kunnen zijn het te denken, verweet hij zich zelven! - zou hij nooit behoeven te vreezen haar door een klooster te zullen verliezen. Hij had 't bezit van haar nooit zoo weldadig gevoeld, als nu aan 't einde van de retraite! Uit blijdschap stak hij een cigaret op, die hij na 'n paar trekjes toch dadelijk weer wegwierp, om zich niet in den tijd van geestelijke afzondering aan smokkelen te bezondigen. En weer ging hij naar buiten, rondloopen in de frissche lucht! 't Was toch wel leuk zoo zonder surveillance en zonder jongens om je heen zoo maar in 't wilde weg, in je blooten kop, al maar onder boomen je looplust te vieren! 'n Filosoof kon in Columbia niet veel meer er bij hebben! Leuk wel op Hageveld - vooral in de retraite - jammer dat hij zich zoolang door dat saaie boek had laten ophouden!

Den volgenden dag sloot de retraite met een algemeene communie.

Frits bad weer voor zijn roeping, voor alle priesters, voor zijn huisgenooten en voor zijn studie; van alle illusies, door het boek van pater Bernard bij hem opgewekt, was alleen overgebleven de eerzucht om eerste en tweede prijzen te halen en primus te worden van zijn klas.

't Ontbijt ving aan met een korte geestelijke lezing door een der filosofen.

Na de lezing liep de subregent, die in het middenpad meegeluisterd had, naar zijn tafeltje, greep de bel en hief met een ‘zalige retraite’ het silentium op; dadelijk stak hij zijn pijp aan, aanvaardde zijn omloop en glimlachte na een

zaalrondje nog, alsof hij verheugd was zijn jongens weer aan de paters te hebben onttrokken. Ook de studenten riepen elkaar, als op den eersten avond na de vacantie, luide toe en wenschten ‘proficiat’ ‘fructus!’ De filosofen gaven het voorbeeld en reikten hun tafelhelft de hand. Houtman, Scholten en Knaapen feliciteerden handschuddend Wesseling en Hoogerhuis. Een nieuwe kameraadschap zette Hageveld in feest. -

Na het ontbijt was er Overplaats.

Op groote feestdagen maakten de studenten onder leiding van den sub een morgenwandeling door het overbosch langs de vaart; wijsneuzig wisten enkelen te vertellen dat de regent hen eenige malen in het heerenbosch toeliet, alleen om vrijstelling van belasting te krijgen; maar de meesten scholden het verhaaltje een ouëwijvenpraatje, een grootdoenerij van 'n paar, die wat meer wilden weten dan de anderen! - In de recreatiezaal verdrongen ze elkaar bij de rookkasten en stopten lange Goudsche pijpen, ook de kleinen van 't eerste jaar, die nog onhandig met den langen steel manoeuvreerden; ook sigaren staken ze bij zich; als het rookpermissie was bleven ze geen minuut zonder tabak.

Frits liep met een nieuw clubje van zijn curs; van der Helm, een boerenjongen uit Kethel, wiens opstaand haar zóó doorzichtig was, dat de witte huid van zijn schedel sterk afstak boven de gezonde kleur van zijn rooden kop; van den Burg, een weesjongen uit Den Haag, die de gezwollen lippen en platten neus van een Oosterling had; en Brouwer, een blonde jongen uit Schiedam. Op het ruime plein bleven de jongens in breede rijen; maar aan het einde, voorbij Klein Columbia, voegden ze zich naar het smallere wandelpad dat langs den refter en den voorgevel, door de geheele overplaats heen en weer terug langs den moestuin tot aan het plein aangelegd was en het prachtige buitengoed omslingerde.

Alleen Groot Columbia der filosofen bleef buiten de wandeling.

Geen wind verstoorde het smaakgenot van de tabak en langzaam, voor het eerst zonder den draafpas van speelzaal of plein, kuierden de jongens achter hun witte pijpesteelen, alsof ze in lange kaarsenprocessie door hun heerlijkheid togen. Ze rookten gulzig en babbelden luidruchtig. Maar in het midden van de overplaats verminderde hun roerig-

heid en keken ze aandachtiger toe als pelgrims, die het doel van hun bedetocht naderden; ook het looppad versmalde; ze liepen eindelijk twee aan twee, enkelen achter elkaar, in stille bewondering voor het natuurheiligdom van den vijver, die altijd opnieuw boeide.

't Was een open ruimte in muurdichte begroeiing, een ovaal in het vierkante bosch; alleen in het midden, waar twee stammen, bevloerd maar zonder leuning als misgroeide wortels van overkant naar overkant reikten, naderden de beide oevers elkaar, als door een corset ingetrokken. Tusschen hooge boomen lag de plas; welig hout kronkelde met de smalle oeverpaadjes mee; de aan weerskanten geplante boomen vonden elkaar hoog in de lucht terug en looverden te zamen één dak over het lage pronkwater, dat zomers het groen diep terugkaatste. Nu zeefde het licht door de geschonden Octobertakken en blauwde de lucht op den bodem. De stoet trok rondom den vijver en toen de sub, die met 'n paar filosofen achteraan liep, uit het kreupelhout kwam, waren aan weerszijden van het bruggetje de waterkanten bezet, alsof voor een godsdienstoefening-in-open-lucht nog alleen op den priester gewacht werd. Uit de overplaats keerden de jongens langs een overlommerd laantje, dat om den moestuin aangelegd was, terug naar het plein.

Even later werd geluid voor de hoogmis en aan het einde sloot de pater met een toespraak en met den pauselijken zegen de retraite. Vergezeld van professoren, maakten de redemptoristen een rondwandeling over het plein - maar Frits toonde geen lust om de ordesgeestelijken van dichtbij te bekijken, hij bleef in de zaal, druk bezig met een brief aan Pauline: hoe zij 't wel maakte? Hij leefde nog - maar had me 'n tijd achter den rug! Had niet mogen rooken, niet mogen praten, niet mogen schrijven! Hoe menschen dat levenslang in een klooster uithielden, ging zijn verstand te boven! Eigenlijk houen ze 't ook niet uit, ze leven zelf niet meer; menschen kan je ze geeneens meer noemen; 't worden machines, automaten! Nu had hij nog maar twee van die kloosterlingen 'n kleine week meegemaakt, maar of je nou den een zag of den ander, den een hoorde of den ander - verschil is er niet in; ze loopen eender, ze maken dezelfde gebaren en zetten precies dezelfde stem op; als hij

ze nog 'n week aanhooren moest, zou hij misschien net eender praten, gesticuleeren en loopen! Hij had hooren vertellen dat je in elke retraite jongens had, die zich verbeelden ook redemptorist te moeten worden; zoo aanstekelijk werkte het optreden van paters; ze wist toch ook dat in Amsterdam de menschen naar de Keizersgracht liepen, alleen omdat daar paters preekten en biechthoorden! Alsof de gewone geestelijken mindere priesters waren! Gewoonweg belachelijk! Na deze week van knielen en zitten, zou hij wel zoo op zijn fiets willen springen en in één spurt doortrappen naar Amsterdam, naar den Parkweg. Fietste zij nog en maakte zij 's morgens nog haar ritje door 't Vondelpark?

'n Paar dagen later ontving hij haar briefje, waarin zij hem plaagde: de retraite was juist wel 's goed voor 'm geweest, had vijf maanden moeten duren! Foei van hem, om maar weer dadelijk over wereldsche dingen te schrijven! Ja, ze fietste nog elken dag, ging tegenwoordig dikwijls met Toontje Toebosch, dien zwarten krullebol, 'n goeien jongen, alleen hij moest niet zoo lijzig zijn!

Frits kende den jongen van Toebosch; een saaie knul, dien ze vroeger op school altijd geplaagd hadden, 'n dooie pier scholden, maar die - bedacht Frits jaloersch - hen altijd gefopt had en nu hij de kans schoon zag, zijn waren aard toonde! Zoo'n stiekemerd!

P. RAËSKIN.

(Slot volgt.)

Verzen.

Groene regen.

Wat waait daar los en luchtig,
in rondedans, in rondedans,
wat komt in wilde scharen
gevaren,
in spel van wind en zonneglans,
zoo lustigjes en vluchtig?

Dat zijn die kleine blaadjes,
halfgeel, halfgroen en gouddoorzond,
die tot de wegen stuiven
en schuiven,
en loopen, wervlend, àl in 't rond,
als afgesleten raadjes.

Ik zag ze fijntjes beven
en dwarlen tot het schelpenpad,
en dacht: komt groene regen
mij tegen?
Bijeengestoven lag de schat,
't was uit, 't was uit met zweven.

Rust

Een roode lantaren
brandt op straat,
ik sta te staren
in de' avond laat.

De boomen onbewogen
leven vol geheim,
mijn wezen is doortogen
van licht en wacht een rijm.

Rust, gij zijt der Goden
bevende genade,
ben ik uw genoode,
hul mij in uw wade.

Laat mij luistrend leven,
even, even zóó,
schoonste daad is geven,
eerbied-bloô.

Heen zijn alle wanden,
'k doe mijn oogen dicht,
wereld-wijde landen
stralend zijn van licht.

JOANNES REDDINGIUS.

De opiumkit.

Zijn ware naam was Spieker, Carl Spieker, en hij was een Duitscher uit Duitschland, maar hij teekende zich Charles Speaker in een ronde Engelsche kantoorhand, want het was zijn ambitie, ietwat Britscher te zijn dan de Britten.

Dat was vóór den oorlog natuurlijk. Wat zijn gevoelens nu zijn - gesteld, dat hij nog leeft - weet ik niet. Ten spijt van deze kinderachtigheid een sympathieke jongen, ijverig en nauwgezet op zijn kantoor (hij was buitenlandsch correspondent van een specerijen-firma in Mincing Lane) met een zwak voor het gezelschap van kunstenaars van allerlei soort. Hij kende het woord, dat na middernacht de achterdeur van Café Royal ontsluit en daar trof ik hem het eerst, aan de stamtafel der Eighteenth Century Club. Later ontmoetten wij elkaar herhaaldelijk in den salon van Mrs. Thurston, de onvermijdelijke Mrs. Thurston, door de profanen Semiramis genoemd, de uitgeversvrouw, die zoovele jonge schrijvers door het moeilijke begin van hun carrière heeft heengeholpen.

Het was bij haar aan huis, hoor ik, dat Spieker op zijn nummer werd gezet door niemand minder dan Crichton, den gevierden auteur van vele romans, tooneelspelen en verzen.

De jonge Duitscher had zitten bluffen over zijn intieme kennis van Londen tot het den grooten man begon te vervelen.

‘Kent u de opiumholen van Limehouse en Poplar?’

‘Neen, ik moet bekennen, dat ik’...

‘Of de gaarkeukens van de Zigeuner ketellappers achter Westminster?’

‘Neen, ik zou graag’...

‘Of de opkooperskrotten in Rotherhithe?’

‘Ik heb een vriend, die’...

‘Of de tuintjes van Hoxton?’

‘Waar zegt u?’

De gevierde auteur van vele romans, tooneelstukken en verzen, met een flauwen trek van minachting om de slobberige, sensueele lippen, keerde zich af en begon met zijn gastvrouw een levendig gesprek over de vooruitzichten van den Waterloo Cup.

Maar Spieker met een gloeiend hoofd, zwoer een eed, dat zooiets hem nooit weer overkomen zou en de volgende veertien dagen zeurde hij al zijn Londensche kennissen aan het hoofd, om inlichtingen over opiumholen. Hij vond niemand, die er iets van wist, behalve een domineesweduwe, die bondig zei:

‘Ik heb vijf jaar huisbezoek in Poplar gedaan. Een hoogst gevaarlijke buurt. Wees wijs en blijf er uit.’

De goede raad werkte natuurlijk als een aanmoediging.

Op een avond, een maand ongeveer na zijn blamage, lag Spieker uit te blazen op een rustbank in de eerste koelkamer van de Turksche baden der Savoy en op den ligstoel naast hem luierde een lange, tanige Amerikaan, die zich voorstelde als George Washington Lascelles of Chicago, fabrikant van bioscoop-films. Hij rookte een vervaarlijke, zwarte sigaar, waarvan hij eerst het einde wel een kwartier had gekauwd. De twee buitenlanders raakten spoedig in gesprek, waarbij de Yankee toevallig vertelde, dat hij een opname gemaakt had van een *opium-saloon* in 'Frisco. Spieker liet hem nauwelijks uitspreken.

‘Kent u het matrozen-kwartier hier in Londen ook?’ vroeg hij gretig.

‘Ik heb er genoeg van gezien, om te weten, dat het niet half zoo interessant is als Hong-Kong, Kanton, Singapoer,’ zei Lascelles.

‘Ik zou zoo heel graag een opiumkit zien. Weet u er hier een te vinden? Zoudt u er misschien met mii heen willen gaan?’

‘Zeker. Ik ken een pracht van een hel, den kant van Limehouse uit. Maar ik kan niet garandeeren, dat je

zonder kleerscheuren van de expeditie terugkomt. Ik voel mij in zoo'n oord nooit gelukkig zonder het onweerlegbaar argument van een browning in mijn heupzak.'

'O, ik wil graag een schram riskeeren.'

'Heel goed. Zou de volgende Zaterdagavond u schikken?'

Zij maakten een afspraak voor den volgenden Zaterdagavond.

Na afloop van een bescheiden dinertje in een obscuur artiesten-restaurant van het Soho-kwartier, waarbij forellen, lamscoteletten, kalfskop, sneeuwhoenders, asperge, artisjokken te pas kwamen, alsmede Chablis en een magnum Moët et Chandon, reden de twee in een taxi zoover oostwaarts van Saint Paul's als voegzaam is. De rest van den tocht werd te voet volbracht.

Zij kwamen door straten, waar geen autobussen en vervolgens door straten, waar geen trams meer reden in steeds armere wijken, waar het fantastisch rosse licht van onbeschermde, flakkerende gasvlammen boven de stalletjes van groentenhandelaars en uitdragers den schijn der straatlantaarns bleek en groen maakten. De nauwe wegen waren geplaveid met glimmende, hobbelige keien en vol regenplassen. Aan de donkere huisgevels flapten de verbleekte, modderbespetterde plakbiljetten van een vergeten verkiezingscampagne. Gebroken ruiten worden daar met vuile planken dichtgespijkerd of gestopt met lompen.

Voor de open glasdeur van een jeneverpaleis (dat zijn de eenige onderhouden gebouwen in de morsige volkswijk), speelde een piano-orgel met vaardige loopjes een populair liedje van de *music halls*. Een oude vrouw met een tanige, zuidelijke tronie vol rimpels onder Napolitaanschen, gevouwen hoofddoek en een steenrood sjaaltje opgerold rond den peezigen hals, stond druilerig te knipoogen in het gasgloeilicht, dat door de rijk ornamentiek-geslepen spiegelruiten naar buiten scheen. Het glom in de groote, koperen oorringen, het blikkerde in het kralensnoer, het schampte af langs het zinken geldbakje, dat ze in de dorre, bruine knokenhand hield. In de bruut verlichte *bar* leunde de buffetknecht in zijn hemdsmouwen over de toonbank en praatte vertrouwelijk tegen een jongen, grooten kerel met buldogkaken en een rooden zakdoek om inplaats van boord. Twee oudere mannen, de sportpetten ver over het voorhoofd getrokken zaten met tinnen pintpotten

op de glimmende broekknie rustend, tegen een bruin houten beschot geleund, met elkaar achter de grove werkhanden te smoezen. Het was het vizioen van een oogenblik.

Daarop volgde weer duisternis. Aan beide straatkanten werd de naargeestige gevelrij gebroken door den ingang van nauwe, duistere sloppen en de open poorten van hofjesachtige kazernewoningblokken. De twee mannen doken in een van zulke stegen en stonden spoedig voor een rumoerig huis, waar een kleine lantaarn boven den deuringang brandde. Mr. John Ling-Chow beheerde daar een inrichting, zooals er vele te vinden zijn in iedere groote zeehaven: de opiumkit was gelijkvloers; in de kelders was een speelhol, waar stuwadoors, sjouwers van alle naties - Hindoes, Maleiers, Chineezen - hun pas verdiende geld verdobbelden en in de schamele opgesmukte slaapkamertjes der bovenverdiepingen, waaruit het geluid van een ontredderde piano kwam, bedronken Deensche en Engelsche matrozen zich aan goedkoope champagne en liefkoosden verliederlijkte deernen in buitensporig gedecolleteerde, fluweelen jurken.

'La Providence', zegt Balzac, 'a mis le dégoût à la porte de tous les mauvais lieux'. Speaker moest zich beheerschen om binnen te kunnen gaan. Het lange vertrek, waar de opium werd gerookt, dat door de kooien, drie rijen boven elkaar aan beide zijden aangebracht, herinnerde aan het ruim van een emigrantenschip, was spaarzaam verlicht door een enkele rossig, zwak stralende petroleumlamp. De lucht was er strooperig dicht en bedorven, als in een lang gesloten grafkelder en doortrokken van een onbekenden geur, den geur van smeulend opium, waarvan de rook in horizontale vliezen door de onbewogen, onheilvolle schemeratmosfeer traag omhoog zweefde. Daarin gloeiden telkens de amfioenpijpen even kersrood en doofden. Voor een wanstaltig joss-beeld op het huisaltaar brandden twee lange kaarsen geheimzinnig. Aan het andere einde van het lokaal - een opwekkend gezicht - stond een fantastische, Chineesche doodkist van rijk lakwerk, die door kostbaarheid en liefdevolle afwerking van het uitvoerig en fraai ornament vreemd afstak bij de sjofele Europeesche omgeving.

Lascelles scheen volkomen op zijn gemak te zijn en praatte op onnoodig amicale manier verwonderlijk *pidgin English*

met den bediende, wiens dunne haarvlecht neerhing op den rug van een verschoten blauwen Chineeschen kiel. Maar Spieker wilde heel erg, dat hij nooit gekomen was. Zijn ziel kwam hartstochtelijk in opstand tegen zijn tegenwoordigheid in dat milieu, tegen de insluiting in dit kwalijk hokkenlabyrinth, vervuld met bijna tastbaren kwalm van ongerechtigheid, ver weg van zijn gelijken, verstoken van den puren, wijden sterfonkelenden hemel. Hij voelde weer het ontstellend spokig gevoel, dat den sensitieven bezoeker verontrust en beklemt in madame Tussaud's gruwelkamer, het duister besef van bedreigd te worden door occulte booze machten. Maar hij wilde niet kinderachtig lijken en kroop in een kooi, die hem werd aangewezen, een ruw houten kooi, gedekt met een oostersche mat van fijn vlechtwerk en voorzien van een onzindelijke rol voor hoofdkussen. Lascelles kreeg de *bunk* boven hem en bestelde een opium-pijp, maar de Duitscher maakte bezwaar, toen het ter zake kwam en stelde zich tevreden met een tumbler roodbruinen specerijenwijn, waarin heel wat laudanum was gemengd. Toen hij gedronken had en rustig lag, begon hij zijn omgeving te monsteren. In de kooien tegenover hem, zag hij een mageren, tanigen Lascaar, die rustig ‘schoof’; een Europeesche vrouw op een elleboog gesteund, staarde peinzend voor zich uit zonder met de loome oogleden te knippen en een oude Chinees sliep op den rug met de bamboe amfioen-buis nog tusschen de krachtelooze vingers.

Het is de Quincey geweest, die onzen afkeer van de Chineezen heeft ontleed: hun onheilige geheimzinnigheid, hun onverwoestbaar lijfsgestel, hun zielloosheid, hun weerzinwekkend voedsel, hun diabolisch-verfijnde martelingen, hun gruwelijk bijgeloof, hun walgelijke woningen, waar naakte kinderen krioelen in menigte. Het kwam Spieker alles weer in de gedachten, terwijl hij keek naar den geluidloos sluipenden bediende. Het onmachtige licht van de petroleumvlam glipte over den ivoren knobbelschedel en de vroeg-oude Mongolenoogen glinsterden vochtig in de overschaduwde kassen van het cadavreuze koelie-gezicht.

De laudanum begon spoedig te werken. Spieker werd in zich een verwonderlijke reinheid en vrede gewaar, een onbeschrijfbare harmonie van zijn wezen, zooals hij nog nimmer

had gekend. Het was alsof hij glimlachend-peinzend, in zichzelf verzonken zweefde in een ontzaglijk wereldruim van heil. Hij was zich volkomen bewust van het omringende, klaar bewust zelfs; de dingen schenen zich aan hem voor te doen met ongewende helderheid en scherpte. Het rauwe schreeuwen der dobbelaars beneden hem, het gesmoorde getinkel van de piano boven in huis, drong tot hem door. Hij vergat geen oogenblik de sombere walgelijkheid, den jammer, het gevaar van de plaats waar hij zich had gewaagd, maar raakte steeds meer los van deze dingen. Hij was er ver, ver boven verheven, in een ijle, windstille sfeer, waar gedachten niet waren en de tijd stilstond.

Uren moet hij zoo hebben gelegen in roerlooze aanschouwing. Het scheen hem later toe, dat hij dien nacht een geheele eeuwigheid had doorgemaakt vol peillooze, naamlooze ervaringen. Hij verloor zich in louter geluk en vrede - doolde verder en verder weg van de aarde en haar weedom, toen hij een flauwe kentering van zijn aandoeningen gewaar werd. Aanvankelijk was het niet meer dan het besef van een ondoorgronde stoornis, van een zwakken wanklank, die de harmonie van zijn zielsmuziek stoorde. Daarop werd het lichte weemoed; verdriet om verloren heil, iets als schuldbesef, waarin zich weldra onrust en angst kwam mengen. De sereene vreugde ebde snel. De sjofele, onheilige omgeving begon zich weer op te dringen, maar zij scheen veranderd. De hooge stilte vergleed onmerkbaar tot een spokig strakke roerloosheid. Het gezonde contact met de wereld kon hij niet herkrijgen. Het onbewegelijk blijven van zijn omgeving maakte hem plotseling angstig met den onredelijken angst van een kind, dat griezelt voor een alledaagschen stoel of kachel. De macabere onverzettelijkheid der dingen, de mensch-niet-achtende, onvermurwbare stoffelijke wereld, hard, kantig, onplastisch, waarin hij zich gevangen voelde, bracht hem tot larmoyante vertwijfeling, waarop hijzelf neerzag met telkens flauw oplevende zelfverdenking van onoprechtheid.

Hij lag stil te suffen, verlamd in een dichte, spokige middenstof als een vlieg in honing. Het was hem, of hij eeuwen star gelegen had in die nauwe doodkist-achtige kooi, of hij in dat lange, rookdoortrokken vertrek, tot walgens toe overbekend, in allereeuwigheid blijven moest. Bij de

geringste beweging was het of hij wakker schrok en een deel van zijn wezen verzette zich hartstochtelijk tegen de stoornis. Uit de boos murmelende stilte kwam dan een gewaarwording, onbevattelijk (maar een kille siddering van vrees en afkeer schoot langs zijn rug naar beneden) welke hij op dat oogenblik volkomen bevredigend beschreven vond in de telkens weer gehoorde woorden: ‘en de duivels lachten.’

Op een kleine tafel stond een stijve, uitheemsche plant met puntige, smalle bladeren, die naar alle zijden in de ruimte pikten, in een pot van gecraqueleerd grijs porselein. Dat bizarre gewas werd hem een occult marteltuig. Eerst werd hij zich smartelijk bewust van de ruimtelijkheid van het ding, dat hij niet (als gewoonlijk) vlak zag, maar waarvan het beeld zich in drie afmetingen, stereoscopisch aan hem opdrong - wat hem onzegbaar vermoeide en bedroefde - hij wist niet waarom. Later was het hem, of de plant in zijn lichaam groeide en de scherpe, houtige bladeren onwrikbaar in zijn vleesch vast zaten, zoodat hij denken moest aan het martelaarschap van Sint Sebastiaan, door een menigte van pijlen doorboord.

Daarop ontwaarde hij, hoe dan ook, het eigen lijf doorzichtig en geheel doorzaaid met puntige, rolronde kruishoutjes, die aan de vleeschpennen in een rollade deden denken; maar er was geen zweem van vroolijkheid in die gedachte. Het was bitter, ofschoon bovenzinnelijk lijden. Ten slotte voelde hij zijn ziel als de oneindige ruimte, de troostelooze, vale alledigheid en daarin staken meubelen, muren, huizen, als zoovele beperkingen en wichtige lasten. Rampzalig droeg hij de geheele materie-wereld in zich als een onafwendbare foltering. Langzaam aan evenwel kwam er leven in het omgevende. Er waren lichtflikkeringen in de lucht, maar steeds op plaatsen waar hij niet heen keek, en zwarte schaduwvlakken liepen als muizen langs den vloer en tegen de muren op zonder dat hij ze sterk omlijnd kon zien. Koppen en geheele gestalten - een spokig-gruwzaam gezicht - waren een flitsend oogenblik zichtbaar in de hoeken van het vertrek. De gouden versieringen op de gelakte doodkist openbaarden een verholen leven: De gestyleerde schuimkrullende golven, de fantastische vlam-

tongen en de opgeblazen wolken met haar spiralige omtrek ken, gaven hem onverwachts de gewaarwordingen van de elementen zelf, die zij voorstelden. Hij voelde de ziltige bries onmiskenbaar en de hitte der vlammen en hoorde het ruischen van de zee, wanneer hij op de symbolen staarde. Ook de vuurspuwende draken met glanzende schubben begonnen te kronkelen en te wringen; de klauwen bewogen. Hij zonk toen dieper, doch het was geenszins het zoet wegzwijmelen, waarop hij had gehoopt, maar zichzelf druilend verliezen, zich oplossen in een sfeer van onverklaarde walgelijkheid en kwaad. Hij droomde, dat hij achtereenvolgens zijn moeder, zijn vrienden uit Hamburg en een meisje zag, dat hij als schooljongen had liefgehad, maar juist wanneer hij verheugd en vaag verbaasd de armen naar ze uitstrekte, veranderden ze met een ellendigen grijnslach, die hem doodelijk verschrikte, in wanstaltige wezens, welke op slag verdwenen. En telkens weer werd zijn loome geest het slachtoffer van dit herhaald bedrog.

Het was niet voor de parelgrauwe morgen brak over den Poel van Londen en de spreeuwen met hun iriseerend glansgevederte begonnen te zwetteren in de dakgoot van het verloren huis, dat Spieker zijn bewustzijn verloor, zoodat hij zelfs het schot niet hoorde, dat viel bij den twist in de dobbelhel beneden. En pas om drie uur den volgenden Zondagmiddag ontwaakte hij, beverig en onwel. Het huis was verlaten en een paar ernstige politie-agenten hielden er wacht, hangend het onderzoek naar den moord op den Zweedschen bootwerker in het souterrain.

De jonge Duitscher wandelde langzaam westwaarts, ‘a sadder and a wiser man’. En weer daalde de mistnacht over de stad van duisternis.

FRITS HOPMAN.

Het Nederlandsche gezag in Indië.

I.

De groote veranderingen, die thans in alle verhoudingen plaats hebben, doen zich ook in Indië gevoelen. De oude, traditioneele banden met Nederland, met West-Europa zijn verzwakt, de nog nieuwe, maar natuurlijke banden met de landen om den Grooten Oceaan zijn versterkt. De economische samenhang van Indië met West-Europa schijnt verminderd. Oost-Azië wordt in toenemende mate een gebied met eigen, zelfstandige ontwikkeling, en al wordt een deel van dat gebied gevormd door landen, die als koloniën van Amerika en West-Europa afhankelijk zijn, de natuurlijke richting der economische ontwikkeling is door de slechte verbindingen met West-Europa zóó bevorderd geworden, dat van een economische concentratie in Oost-Azië mag worden gesproken. Een economische concentratie heeft echter een sterke neiging in een staatkundige over te gaan en het zal uitsluitend afhangen van de kracht, waarmede die koloniën aan het moederland gebonden kunnen worden, of zij in staatkundigen zin weerstand zullen kunnen bieden aan die economische concentratie of niet. Waren die koloniën geschikt voor zelfstandigheid, voor souvereiniteit, zij zouden geen oogenblik aarzelen. Maar dat zijn zij niet, zij hebben ter voorkoming van een Oostersche overheersching belang bij een Westersche, al zouden zij die liefst zoodanig zien, dat zij daarvan alleen voordeelen en geen nadeelen hadden, en de Westersche bestuurders als het ware in hun dienst waren. Dat de Wes-

tersche mogendheden die verhouding niet wenschen, maar de richting gevende kracht willen blijven is echter eveneens begrijpelijk.

Van de drie banden, die koloniën aan het moederland binden, nl.: ras, religie en belang, kan men, bij ons, rasverband alleen van de Indo-Europeesche bevolking verwachten, religieusen band alleen bij enkele gekerstende groepen. Maar een belangenverband bestaat en kan nog lang bestaan als Nederland slechts ruim genoeg denkt. Maar ook als dat belangenverband wordt erkend, blijft de vraag, hoe in dat verband de machtsverhouding zal zijn, nl. die van voogd tot pupil, of die van administrateur tot principaal. Nederland kan niet anders dan het eerste wenschen, de Indische volken zullen naar den tweeden toestand streven. Het zal van onze staatsinstellingen afhangen welke toestand wordt bereikt. Wordt de qualiteit van het Nederlandsche gezag als de voornaamste factor in het Indische staatswezen erkend, dan heeft men de eerste verhouding; wordt de quantiteit het beslissende beginsel, met massa-overwicht der inheemsche volken, dan ontstaat de tweede verhouding.

De toestand, dat economische factoren een sterken drang toonen de relaties van Indië naar de grenslanden van den Grooten Oceaan te richten: de toestand, dat ook sterke staatkundige tendenzen bestaan, die Nederlandsch-Indië ondergeschikt willen maken aan zuiver Aziatische belangen, zijn geen gunstige factoren voor Nederland. Tegenover die tendenzen kan het slechts stellen zijn eigen gezag in de wereld, en den afkeer der inheemsche volkeren om onder een vreemd, strenger, Aziatisch gezag te komen. Groot is dat gezag van Nederland in de wereld niet, en zeer krachtig is de voorkeur voor Nederland's overheersching ook niet. Van beide kan worden gezegd dat zij bestaan, en dat er dus een basis is, waarop kan worden gebouwd. Het eenige wat in de weinig opwekkende constellatie een lichtpunt vormt, is de reservekracht van Nederland en van Indië. Een individualistisch volk als het Nederlandsche moge naar buiten nooit den indruk van parate kracht maken; wanneer het zijn zelfstandige individuen weet te organiseeren, stijgt zijn vermogen in hooge mate. Van Indië kan hetzelfde worden gezegd; het

beschikt nog over groote reserven. Nederland treedt de nieuwe aera binnen gezond, maar individualistisch; Indië ook gezond, maar nog in vele opzichten onontwikkeld. Het geloof dat Nederland door organisatie nog veel kan winnen; het geloof dat Indië nog tot mogelijkheden kan worden gebracht, waaraan men vroeger niet heeft gedacht, zijn de lichtpunten in de overigens weinig heldere toekomst. Het groote feit dat Nederland zwak is en dat Indië het ook nog is, terwijl de wereldbeheerschende staten steeds sterker en machtiger worden, moet aanvaard worden en als een groot nadeel aanvaard. Slechts door onze nationale capaciteit zoo hoog mogelijk op te voeren, door in Indië de levenwekkende kracht van nieuwe staatsinstellingen te brengen, is het mogelijk in qualitatieven zin te vergoeden, wat in quantitatieven zin reeds lang verloren ging. Superieure bestuurskunst, scherpe waarneming van de buitenlandsche toestanden, wellicht politieke aansluiting, zullen noodig zijn; en slaagt Nederland er in Indië tot een behoorlijken staat van weerbaarheid te brengen, dan is er voor Nederland als koloniale mogendheid nog een toekomst.

Een veertig millioen menschen van vreemd ras, van vreemde religie, alleen door banden van belang te binden aan een staatswezen dat, ver weg, in West-Europa is gelegen, is geen eenvoudige zaak. Omgekeerd, een staatswezen als Nederland in een belangengemeenschap met een land als Indië te houden kan alleen als het daar belangen heeft en kan handhaven, die deze gemeenschap van waarde doen zijn. De tegenwoordige toestand is zeer zeker nog op overheersching gebouwd, maar dat het prijsgeven van dat beginsel nog slechts een kwestie van tijd en waarschijnlijk nog slechts van korten tijd is, is meer dan waarschijnlijk. Op het oogenblik, dat een bevolking van veertig millioen zich eigen kracht bewust wordt, kan er geen sprake meer zijn van eigenlijke overheersching door een staat van zeven millioen, in West-Europa gelegen en geen machtspositie bekleedende. Engeland staat in gelijke numerieke verhouding tot Britsch-Indië, maar heeft een wereldpositie. Toch voelt ook Engeland zijn onmacht tegenover een naar eenheid strevend Indië en zint op hervormingen, die een blijvenden band mogelijk maken. Meer echter nog dan Engeland zal Nederland naar die her-

vormingen moeten streven; er werken zóóveel ontbindende invloeden op ons Indië; een feitelijke overheersching van uit Nederland wordt zóó'n anachronisme, dat alleen een zuiver wederzijdsch belang een grondslag vermag te geven voor een blijvenden band. Wil echter dit beginsel door de inheemsche volken begrepen worden - slechts eenvoudige, klare begrippen kunnen door de massa worden opgenomen - dan moet de tegenwoordige, bijna grenzenlooze samengesteldheid in de verhoudingen tusschen Nederland en de Indische volken plaats maken voor klare, heldere regelingen, zoowel op het gebied van het openbare, als op dat van het burgerlijke leven. Er is een groote tegenstrijdigheid gekomen tusschen de staatsinstellingen en burgerlijke verhoudingen, zooals die in onze wetten zijn vastgelegd, en den werkelijken toestand. Die strijdigheid kan niet worden opgeheven door gedeeltelijke wijziging onzer wetten; de nieuwe grondslag van onze verhouding tot Indië moet doelbewust en helder worden uitgedrukt in een nieuw regeeringsreglement. De veranderingen, die moeten komen, zijn zóó groot en vooral, zóó principieel, dat hunne normale totstandkoming eigenlijk alleen langs den weg der revolutie zou gaan. De abnormale tijden, de afwezigheid van echten haat bij de Inlanders, de voorbereiding van die hervormingen door het werk van een Snouck Hurgronje, een Van Deventer, het vertrouwen dat het corps bestuursambtenaren zich verwierf, maken het echter mogelijk, dat door wijs beleid en inzicht tot stand kan worden gebracht, wat anders slechts door geweld zou geschieden. Toch mag die groote hervorming niet slechts bestaan in het wegwerpen van wat thans hinderlijk wordt gevoeld. Het wijs beleid en inzicht zullen vooral daaruit moeten blijken, dat de grondslagen van Nederland's positie in alle klaarheid worden erkend en in den geest der wetten tot uiting worden gebracht. In de zuivere onderkenning van den grondslag van Nederland's positie en in den zuiveren opbouw van het Indisch staatswezen op dien grondslag, ligt de mogelijkheid besloten aan alle eischen van de nieuwe tijden te voldoen, en tevens den ouden band te handhaven. Naar een Nederlanderschap verlangen de inheemsche volken niet, naar vermenging met Nederlanders evenmin, maar zonder risico van optimisme mag men

zeggen, dat door de toonaangevenden wordt ingezien, welk een nut zij van Nederland voor hun cultureele ontwikkeling kunnen hebben, welk een steun Nederland voor hen kan zijn tegen andere, vreemde overheersching, en men mag op hun aanhankelijkheid rekenen, indien de Regeering slechts breekt met de oude, kwetsende begrippen van rasinferioriteit van elken vreemdeling; met administratieve bedilzucht en inmenging.

II.

Wie voor het inzicht in het wezen van onze koloniale machtspositie waarde hecht aan vreemde autoriteiten, kan niet beter doen dan Seeley's bekende *Expansion of England* te lezen. Wat daar ten aanzien van Britsch-Indië wordt gezegd geldt in groote trekken ook voor Nederlandsch-Indië. Dat groote imperium, in zijn tegenwoordige gedaante een wonder van staatsmanskunst, toont, evenals ons Indië, in zijn totstandkoming niets wonderlijks. De drang der omstandigheden was het die telkens tot handelen dreef, en over de onmiddellijke doeleinden heen, groeide een staatswezen als nooit te voren bestond. Wat voor den koopman, voor den militair, voor den bestuurder grootendeels onbewust ontstond, wordt echter door den historicus in het verband van oorzaak en gevolg gezien; en zoo wijst Seeley in een helder betoog aan wat onder ‘verovering’ van Indië moet worden verstaan. Zoo overtuigend toont hij aan hoe het mogelijk is, zonder een mystieke superioriteit van den Europeaan aan te nemen, de onderwerping van Britsch-Indië aan het Engelsch gezag te verklaren; zoo geeigend is zijn betoog ons in de gedachtensfeer te brengen, die wij noodig hebben, dat eenige aanhalingen uit zijn werk geoorloofd zijn. Van groote vrijheid van jingoïsme, van afkeer van ‘the bombastic school’ getuigt reeds zijn verklaring:

> Our acquisition of India was made blindly. Nothing great that has ever been done by Englishmen was done so unintentionally, so accidentally, as the conquest of India... It is at first sight extremely perplexing to understand how we could conquer India. Here the population was dense, and its civilisation, though descending along a different stream of tradition, was as real and ancient as our own. We have

> learnt from many instances in European history to think it almost impossible really to conquer an intelligent people wholly alien in language and religion from its invaders. The whole power of Spain could not in eighty years conquer the Dutch provinces with their petty population. The Swiss could not be conquered in old time, nor the Greeks the other day. Nay, at the very time when we made the first steps in the conquest of India, we showed ourselves wholly unable to reduce to obedience three millions of our own race in America, who had thrown off their allegiance to the English Crown. What a singular contrast is here! Never did the English show so much languid incompetence as in the American War, so that it might have seemed evident that their age of greatness was over and that the decline of England had begun. But precisely at this time they were appearing as irresistible conquerors in India, and showing a superiority which led them to fancy themselves a nation of heroes. How is the contradiction to be explained?

Na er op te hebben gewezen dat de gewone veroveringsoorlogen een ruïne voor het moederland zijn en dat daarentegen de verovering van Indië aan Engeland niets heeft gekost, zegt hij:

> It seems that there must be something wrong in the conception which is current, that a number of soldiers went over from England to India and there by sheer superiority in valour and intelligence conquered the whole country.

Er zijn tijden geweest dat het europeesche element in het leger slechts een vijfde van het totaal, soms maar een zevende heeft bedragen, terwijl ook nu nog slechts een derde van het leger engelsch is; tot de ‘verovering’ van Indië is voornamelijk van inlandsche soldaten (sepoys) gebruik gemaakt:

> No one who has remarked the childish eagerness with which historians indulge their national vanity, will be surprised to find that our English writers in describing these battles seem unable to discern the sepoys. Read Macaulay's Essay on Clive; everywhere it is ‘the imperial people’, ‘the mighty children of the sea’, ‘none could resist Clive and his Englishmen’. But if once it is admitted that the sepoys always outnumbered the English, and that they kept pace with the English in efficiency as soldiers, the whole theory which attributes our successes to an immeasurable natural superiority in valour falls to the ground. In those battles in which our troops were to the enemy as one to ten, it will appear that if we may say that one Englishman showed himself equal to ten natives, we may also say that one sepoy did the same. It follows that, though no doubt there was a difference, it was not so much a difference of race as a difference of discipline, of military science, and also no doubt in many cases a difference of leadership.
> Observe that Mill's summary explanation of the conquest of India says nothing of any natural superiority on the part of English. ‘The two

> important discoveries for conquering India were: 1st, the weakness of the native armies against European discipline, 2dly, the facility of imparting that discipline to natives in the European service'. He adds: 'Both discoveries were made by the French'.

Om Indië's verovering te verklaren wijst hij er op, dat Indië niet met Engeland of Frankrijk mag worden vergeleken, maar wel met Europa. Evenals Europa bestaat het uit verschilllende nationaliteiten, met verschillende talen. Zooals Napoleon Duitschland en Italië kon veroveren, omdat er geen Duitschland en Italië bestonden, en hij den eenen duitschen staat tegen den anderen kon keeren, zoo was Indië's verovering door Engeland mogelijk doordat alle nationale samenhang tusschen de volkeren ontbrak en het eene ras bereid was tegen het andere te strijden.

> The fundamental fact then is that India had no jealousy of the foreigner, because there *was* no India and therefore, properly speaking, no foreigner. So far, as I have pointed out, parallel exemples may be found in Europe. But we must imagine a much greater degree of political deadness in India than in Germany eighty years ago, if we would understand the fact now under consideration, the fact namely that the English conquered India by means of a Sepoy army.

Bij geheel gemis aan nationaliteitsgevoel was de inlandsche soldaat bereid voor ieder te vechten die hem betaalde; bij het zeer slechte bestuur was er van eenige aanhankelijkheid aan eigen vorsten weinig sprake, en daarom zegt Seeley terecht: 'Now this is not a foreign conquest, but rather an internal revolution'. Boven de vele inheemsche 'foreigners' had de engelsche 'foreigner' zijn afkomst uit een rustig, echt nationaal staatswezen voor; zijn geld en zijn kennis, vooral op militair gebied.

> This then was the talisman which the Company possessed, and which enabled it not merely to hold its own among the Powers of India, but to surpass them, - not some incommunicable physical or moral superiority, as we love to imagine - but a superior discipline and military system, which *could* be communicated to the natives of India.....
> The sum of what I have urged is that the conquest of India is not in the ordinary sense a conquest at all, because it was not the act of a state and was not accomplished by the army and the money of a state. I have pointed this out in order to remove the perplexity which must be caused by the statement that England conquered India, that is, a population as large as that of Europe and many thousand miles off, and yet that England is not a military state, though this enormous conquest was achieved by England without any exhausting effort and

without any expense. The explanation of this contradiction is that England did not in the strict sense conquer India, but that certain Englishmen, who happened to reside in India at the time when the Mogul Empire fell, had a fortune like that of Hyder Ali or Runjeet Singh and rose to supreme power there.....

There is then no Indian nationality, though there are some germs out of which we can concieve an Indian nationality developing itself. It is this fact and not some enormous superiority on the part of the English race, that makes our Empire in India possible. If there could arise in India a nationality-movement similar to that which we witnessed in Italy, the English Power could not even make the resistance that was made in Italy by Austria, but must succumb at once. For what means can England have, which is not even a military state, of resisting the rebellion of two hundred and fifty millions of subjects? Do you say, as we conquered them before, we could conquer them again? But I explained that we did not conquer them. I showed you that of the army which won our victories four-fifths consisted of native troops. That we were able to hire these native troops for service in India, was due to the fact that the feeling of nationality had no existence there. Now if the feeling of a common nationality began to exist there only feebly, if, without inspiring any active desire to drive out the foreigner, it only created a notion that it was shameful to asist him in maintaining his dominion, from that day almost our Empire would cease to exist. For of the army by which it is garrisoned two-thirds consist of native soldiers. Imagine what an easy task the Italian patriots would have had before them, if the Austrian Government which they desired to expel had depended not upon Austrian but upon Italian soldiers Let us suppose - not even that the native army mutinied - but simply that a native army could not any longer be levied. In a moment the impossibility of holding India would become manifest to us. For it is a condition of our Indian Empire that it should be held without great effort. As it was acquired without much effort on part of the English state, it must be retained in the same way. We are not prepared to bury millions upon millions or army upon army in defending our acquisition. *The moment India began really to show herself what we so idly imagine her to be*, *a conquered nation*, *that moment we should recognise perforce the impossibility of retaining her*.[1)]

And thus the mystic halo of marvel and miracle which has gathered round this Empire disappears for a fixed scrunity. It disappears when we perceive that, though we are foreign rulers in India, we are not conquerors resting on superior force; when we recognize that it is a mere European prejudice to assume that since we do not rule *by* the will of the people of India, we must rule *against* their will. The love of independence presupposes political consciousness. Where this is wanting, a foreign Government will be regarded passively, and such a Government may continue for a long time and prosper without exerting any ordinary skill.

1) Ik cursiveer.

Den opstand der troepen in 1857 besprekende, zegt Seeley:

> The mutiny was in a great measure put down by turning the races of India against each other. So long as this can be done, and so long as the population have not formed the habit of criticising their Government, whatever it be, and of rebelling against it, the government of India from England is possible, and there is nothing miraculous about it. But, as I said, if this state of things should alter, if by any process the population should be welded into a single nationality, if our relation to it should come to resemble even distantly the relation of Austria to Italy, then I do not say we ought to begin to fear for our dominion, I say we ought to cease at once to hope for it. I do not imagine that the danger we have to apprehend is that of a popular insurrection. In some of the alarmist literature, I find harrowing pictures of the misery of the poor ryot, and then the conclusion drawn as a matter of course that this misery must lead to an explosion of dispair, by which we shall be expelled. Whether the descriptions are true this is not the place to inquire; but granting the truth of them for argument's sake I do not find in history that revolutions are caused in this way. I find great populations cowering in abject misery for centuries together, but they do not rise in rebellion; no, if they cannot live they die, and if they can only just live, then they just live, their sensibilities dulled and their very wishes crushed out by want. A population that rebels is a population that is looking up, that has begun to hope and to feel its strength. But if such a rising took place, it would be put down by the native soldiery so long as they have not learned to feel themselves brothers to the Hindu and foreigners to the Englishman that commands them. But on the other hand if this feeling ever does spring up, if India does begin to breathe as a single national whole - and our own rule is perhaps doing more than ever was done by former Governments to make this possible - then no such explosion of dispair, even if there were cause for it, would be needed. For in that case the feeling would soon gain the native army, and on the native army ultimately we depend. We could subdue the munity of 1857, formidable as it was, because it spread through only a part of the army, because the people did not actively sympathise with it, and because it was possible to find native Indian races who would fight on our side. But the moment a mutiny is but threatened, which shall be no mere mutiny, but the expression of a universal feeling of nationality at that moment all hope is at an end, as all desire ought to be at an end, of preserving our Empire. For we are not really conquerors of India, and we cannot rule her as conquerors; if we undertook to do so, it is not necessary to inquire whether we could succeed, for we should assuredly be ruined financially by the mere attempt.....
> Estimating the stability of an Empire there are certain plain tests which the political student ought te have at his fingers' ends. Of these some are applied to its internal organisation and some to its external conditions... The internal test of the vitality of a state consists in

ascertaining whether or no the Government rests upon a solid basis. For in every state besides the two things which are obvious to all, viz, the Government and the governed, there is a third thing, which is overloked by most of us and yet is usually not difficult to distinguish, I mean the power outside the Government which holds the Government up. This power may be slight or it may be substantial, and according to the ratio of its strength to that of the powers wich tend to overthrow, is that Government's chance of duration... We found that the Government did not rest, as in England, upon the consent of the people or of some native constituency which has created the Government by a constitutional process. The Government is in every respect, race, religion, habits, foreign to the people. There is only one body of persons of wich we can positively affirm that without its support the Government could not stand; this is the army. Of this army one part is English, and might be trusted to stand by the Government in all circumstances, but it is less than a third pard of the whole. Te other two-thirds are bound to us by nothing but their pay and the feeling of honour wich impels a good soldier to be true to his flag. This is our visible support.... It may seem a slight support, especially for so vast an authority, but we are to consider on the other hand what is the force of opposition which has to be overcome. And we find a population which by habit and long tradition is absolutely passive, which has been dragonnaded by foreign military Governments, until the very conception of resistance has been lost. We find also a population which has no sort of unity, in which nationalities lie in layers, one under another, and languages wholly unlike each other are brought together by composite dialects caused by fusion. In other words it is a population which for the present is wholly incapable of any common action. As I said, if it had a spark of that corporate life which distinguishes a nation, it could not be held in such a grasp as we lay upon it. But there is no immediate prospect of such a corporate life springing up in it. In the meanwhile our Government seems in ordinary times sufficiently supported.....

We must ask then, What is the inherent strenght of British India? Its stability depends upon its being strong enough to withstand those internal dangers I spoke of complicated with the external danger from Afghanistan. We were able to put down the mutiny and perhaps we could defeat a Russian army of invasion. But what if a mutiny and a Russian invasion came together? What if our native army, in some fit of disaffection or in some vague hope of profiting by a chance, should prefer the Russian service to the English? This is the danger which since about 1830 has been foreseen. The Government can hold its own within and also without. *But it has little strength to spare*, *and must guard itself anxiously against any coalition between its domestic and its foreign enemies*.[1)]

1) Ik cursiveer.

Tot zoover de geschiedschrijver. De tijden zijn, sedert zijn betoog werd geschreven, snel gegaan. Wat hij meer dan dertig jaar geleden als verre toekomst zag, gaat nu tot het heden behooren, zeker in ons Indië. De drang naar eenheid is ontstaan; het nationaal gevoel gaat zich uiten; men staat niet meer passief tegenover de Regeering, maar oefent critiek uit; de welstand, die voor opstand noodig is, is stijgende. Seeley verrichtte de taak van den geschiedschrijver door het ontstaan te verklaren, door zooveel mogelijk de toekomst te voorspellen, maar ging niet verder; het terrein van den staatsman betrad hij niet. Thans moet dit betreden worden. Waar grondslagen, die drie eeuwen lang het gebouw onzer Indische heerschappij droegen, gaan vervallen, dienen nieuwe grondslagen te worden gelegd, wil het gebouw niet ineenstorten.

III.

Wie, zooals nog al te veel geschiedt, uitgaat van de veronderstelling, dat Nederland's positie in Indië op absolute macht berust; op een onderwerping van de indische volken door het nederlandsche volk, zou daarmede een groote fout begaan, en wie op die veronderstelling een koloniale staatkunde zou grondvesten, zou het verlies van Indië voorbereiden. Want wie uitgaat van die absolute machtspositie en dus veronderstelt dat wij met eenige duizenden militairen en een aantal ambtenaren van mystiek gezag, die vele millioenen onderworpen kunnen houden, gaat gelooven dat die vele millioenen zeer minderwaardig zijn en slechts zeer geleidelijk tot grooter kracht kunnen komen, en een geringe versterking van ons militair gezag voldoende is om altijd weer het nederlandsch overwicht te handhaven. Dat geloof is veel verbreid, de geheele tegenwoordige indische politiek berust zelfs daarop. Immers alleen bij die veronderstelling kan men, zooals tegenwoordig, een staatkundige vervloeiing der grenzen tusschen het nederlandsch en inlandsch element toelaten, in de meening een verzoening tot stand te brengen; in de meening verschillen uit te wisschen en een als despotisch en tyranniek voorgestelde Regeering langzaam om te zetten in een ethische, nationale. Dat alles is een miskenning van de werkelijkheid. Niet Nederland's overmacht onderwierp ‘het indische volk’;

een practische politiek, die in de eerste plaats handelsgelegenheid en voordeel zocht, geholpen door een bescheiden, maar gedisciplineerde militaire macht, die ook de zeeën beheerschte, wist, nu steunend, dan verzwakkend, langzaam alle inlandsch gezag aan het nederlandsch gezag ondergeschikt te maken. Dat is geheel iets anders dan brute onderwerping en de positie over zoo'n gebied is een geheel andere dan die van een hardhandig veroveraar. Maar - en dit moet steeds in het oog worden gehouden - slechts door zeer bijzondere omstandigheden is dit mogelijk geweest. De bevolking zelve was in hooge mate aan hare hoofden onderworpen; wie die hoofden won, won ook de bevolking. Bovendien, gevoel van samenhoorigheid tusschen de verschillende volken bestond niet, het was mogelijk het eene volk tegen het andere te keeren en bovendien nog de eigen militaire macht op belangrijke wijze met inlandsche soldaten te versterken. En wanneer het nederlandsche gezag soms een tyranniek en despotisch karakter kon dragen, dan was dit slechts mogelijk, doordat het gezag der hoofden een nog veel tyrannieker en despotieker karakter vertoonde. Het nederlandsch gezag in Indië is altijd een oppergezag over inlandsch gezag geweest: een rechtstreeksch gezag is het nooit geweest en kan het nooit worden. Wanneer wij daarom inzien dat onze machtspositie in Indië slechts kon worden verkregen doordat de eigenlijke bevolking geheel onmondig was, doordat zij in feudale gehoorzaamheid aan hare hoofden leefde en doordat de volken van Indië elkaar als vreemdelingen beschouwden, dan zien wij tevens in hoelang die positie, op de historische grondslagen, nog kan duren. Want al moge traditie in het leven der volken een groote rol spelen, ten slotte moet een regeering op een werkelijke macht steunen; vervalt die, dan vervalt ook de regeering.

Onze positie in Indië draagt naar haar oorsprong en wezen geheel het karakter van een oppergezag; een gezag staande boven alle inlandsch gezag en rustende op dat inlandsch gezag. Bij het indirect bestuur valt dit nog aan een ieder op; bij het rechtstreeksch bestuur is het inderdaad ook zoo, al heeft het wel eens den schijn alsof de nederlandsche ambtenaar los van de inlandsche hoofden en ambtenaren kan werken. De eigenlijke grondslagen van dit oppergezag zijn

tweeledig; het is de omstandigheid dat Nederland in Indië een functie uitoefent waartoe geen der samenstellende deelen in staat is, en het is de omstandigheid dat Nederland dit oppergezag niet van louter erkenning door de inheemsche volken heeft laten afhangen, maar daaraan een basis van macht heeft weten te geven door alle inlandsche machten tegen elkaar uit te spelen, een evenwicht van machten te scheppen en nu, steunende op zijn eigen bescheiden militaire macht, aan dat geheele samenstel leiding en richting vermag te geven. Men ziet echter hieruit hoezeer het indische staatswezen van het moederlandsche verschilt; hoe weinig de resultaten van nederlandsche regeerkunst rechtstreeks naar Indië mogen worden overgebracht, en welk een teere zaak het nederlandsche gezag in Indië is.

Van den tweeledigen grondslag van ons oppergezag in Indië heeft de laatstgenoemde, de basis van macht, bijna drie eeuwen lang alleen alles gedragen, en eerst de laatste tijden, nu onder de Inlanders eenig begrip van den samenhang der dingen in deze wereld begint te ontstaan, zien zij de beteekenis van den eerstgenoemden grondslag in. Zij beginnen in te zien dat Nederland ook een zeer belangrijke steun kan worden in de ontwikkeling der indische volken. En voor de duurzaamheid van den band tusschen Nederland en Indië mogen wij het gelukkig achten dat dit inzicht is ontstaan, want de machtspositie heeft haar tijd gehad en gaat snel vervallen. Zij is slechts mogelijk geworden, doordat wij de verschillende volken tegen elkaar konden keeren, doordat de massa geen invloed had en hare hoofden volgde, en doordat alle nationaal gevoel ontbrak. In het rechtstreeks bestuurde gebied hebben wij de hoofden hiërarchisch in het bestuursstelsel ingepast, de voornaamsten zelfs een zekere erfelijkheid van positie gegeven, en bij het indirect bestuur wordt toch door het ‘divide et impera’ en een diplomatieke en militaire pressie gezorgd, dat de wil van de nederlandsche regeering overwegend is. Door een verstandige, practische politiek en een tactvol gebalanceerd samenstel van machten, heeft Nederland om zijn eigen militaire macht als kern een inlandsche militaire macht weten te vormen, heeft daarop ook een bestuur weten te vestigen, heeft de daarvoor benoodigde financiën in het land zelf kunnen scheppen en een

rechtszekerheid tot stand gebracht, die een uitgebreide nederlandsche en vreemde kapitaalbelegging mogelijk heeft gemaakt. Maar dit alles heeft geen wijziging gebracht in de grondslagen waarop de regeering steunt. Het is en blijft een vreemde regeering, en voorwaarde voor hare tegenwoordige machtspositie blijft de afwezigheid van nationaal gevoel bij de groote massa der Inlanders, bij de inlandsche soldaten; blijft ook de onmondigheid, de uitschakeling der massa.

Dat alles gaat nu veranderen. Bij het verbeterd verkeerswezen, de opheffing van het isolement, ons onderwijs, de meerdere politieke vrijheid, de ontwikkeling der pers, is het vereenigingsleven der Inlanders sterk opgebloeid en van de meest bekende vereeniging, de Sarekat Islam, mag worden gezegd, dat zij een nationaal-politiek karakter draagt. De politieke uiting is nog slechts een stamelen, maar het stamelen van zoovele millioenen maakt in het politieke leven meer indruk dan het zuiverst betoog van een Spinoza. Als daarom in die vele millioenen het gevoel van saamhoorigheid begint te ontwaken tegenover Nederland's machtspositie; als het feudale gezag der hoofden vervalt om plaats te maken voor democratisch gezag, dan vervalt de basis van macht, het evenwicht der machten, omdat hetgeen gescheiden en tegengesteld was, dan één wordt. Wanneer een nationaal gevoel ontstaat is een evenwichtspolitiek tusschen de verschillende volksdeelen niet meer mogelijk, en mag het ook twijfelachtig heeten of het inlandsch element in het leger bereid zou zijn te vechten tegen een beweging die geen misdadige woeling was, maar die een nationaal en daarom, in zijn oogen, een zedelijk karakter droeg. Een nationale, democratische beweging zou dan de Regeering isoleeren; zij zou geen beroep kunnen doen op de goede elementen om de kwade te keeren, zooals een nationale regeering dit doet, want goed en kwaad zouden anders gewaardeerd worden. Democratie en nationalisme zijn onvereenigbaar met de tegenwoordige organisatie van het indisch staatswezen.

In de bijzondere wijze waarop het nederlandsch gezag zijn positie verwierf en handhaaft, is ook de verklaring te zoeken van het plotselinge in de verhooging van het zelf-

bewustzijn der inlandsche bevolking. Ware de populaire voorstelling alsof Nederland rechtstreeks met geringe militaire macht al die indische volken te saam had onderworpen en door mystieke superioriteit regeerde de juiste, dan zou niet dan zeer geleidelijk dat zelfbewustzijn kunnen stijgen. Een dergelijke onderwerping zou op zoodanige minderwaardigheid van den Inlander wijzen dat hij slechts zeer langzaam een hooger peil zou kunnen bereiken en altijd met geringe machtsvermeerdering beheerscht zou kunnen worden. Maar wij zagen dat dit niet juist is; dat het nederlandsche gezag slechts een oppergezag is; dat de inlandsche bevolking door een machtige feudale traditie onder een sterk autocratisch gezag leefde en daardoor, al was zij individueel niet zoo minderwaardig, toch door ons zeer gemakkelijk te beheerschen was. Naar buiten heeft dit den indruk van individueele minderwaardigheid gemaakt en toen zij zich, onder een democratische strooming als de Sarekat Islam-beweging, van hare hoofden en daarmede van het nederlandsche gezag losmaakte en zich geenszins zoo impotent toonde als zij officieel behoorde te zijn, moest dit wel verrassen. De krachten der inlandsche bevolking zouden vergeleken kunnen worden bij de spanningen in een electrischen stroom. Zoolang de stroom niet gesloten is, merkt men niets van de opgehoopte kracht. Maar nauwelijks is er contact of er is in eens een krachtsontwikkeling mogelijk, waarvan te voren geen symptoom aanwezig was. Zoolang geen nationaal gevoel bestaat dat het onderling contact te weeg brengt, zoolang is het eigenaardig koloniaal bestuursstelsel mogelijk dat geen innerlijke kracht bezit, maar juist de scheiding tot voorwaarde heeft. Komt er echter nationaal gevoel, ontstaat er contact, wordt de stroom gesloten, dan doet zich in eens een kracht gelden waarop niets berekend is. Dien toestand gaan wij snel tegemoet, en men zal daarom goed doen in het vervolg wel te onderscheiden wat voortvloeit uit staatsinstellingen en maatschappelijke toestanden, en wat uit individueele hoedanigheden.

Het inzicht dat het nederlandsche gezag voor de Inlanders slechts een oppergezag kan zijn en nog wel een vreemd oppergezag, doet ook beseffen dat in Indië een blijvende

afscheiding moet bestaan tusschen deze groote bevolkingsgroep en de Nederlanders. Voor deze laatsten is het nederlandsche gezag het eigen, rechtstreeksch gezag, en waar het een onmogelijkheid is den Inlander blijvend onder rechtstreeksch nederlandsch gezag te houden, omdat hem de innerlijke eerbied, het begrip voor dat gezag ontbreekt, en hij altijd weer naar eigen gezag zou zoeken, is het een fout beide bevolkingsgroepen onder één soort gezag te brengen. Zoolang de gezagsuitoefening een zuiver ambtelijke was, vereenigden Gouverneur-Generaal en Residenten in hun persoon de dubbele functie van rechtstreeksch gezag over den Nederlander en oppergezag over het inlandsch gezag. Gaat men echter zonder deze dubbele functie te eerbiedigen ertoe over het gezag der Residenten te vervangen door plaatselijk autonoom gezag, ontstaan uit meerderheidsbesluiten der raden, dan komt men in onoplosbare tegenstelling met de grondslagen van het indisch staatswezen. De wensch der Inlanders naar ongemengde regentschapsraden, hun weinige instemming met de oplossing der kampongs in het algemeen bestuur der steden, het onbevredigende in het karakter der gewestelijke raden vinden daarin hun oorsprong. Niet bevangen in staatsrechtelijke theorieën, maar in onmiddellijk contact met het volle leven, zien zoowel de Inlanders, als het meerendeel der europeesche bestuursambtenaren het verkeerde van deze bestuurlijke unificatie in, en men zou goed doen meer aan hun oordeel te hechten. ‘Soort over soort’ is nog altijd de zuiverste uitdrukking van het wezen van het koloniaal bestuur.

IV.

Wanneer uit verschillende symptomen blijkt dat de bevolking hare hoofden niet meer geheel volgt; wanneer wij door middel van verkiezingen aan de massa rechtstreekschen invloed gaan geven en haar daardoor dwingen tot critiek op de nederlandsche en inlandsche overheid; wanneer er eenigszins een volkseenheid tot stand gaat komen, een zeker nationaal gevoel ontstaat, dan rijst de vraag wat de grondslag van onze positie *kan* zijn, als die tendenzen tot volle ontwikkeling zijn gekomen. Wij zagen dat wij onze positie

verwierven en handhaafden door ons buiten en boven de inlandsche volkeren te stellen. Elke volksgroep, groot of klein, was door eigen, inlandsch gezag beheerscht, en over al dat inlandsch gezag oefenden wij een oppergezag uit. Slechts over het nederlandsche element in Indië werd rechtstreeksch gezag uitgeoefend. Ofschoon onze werkelijke macht gering was, stelde hij ons toch in staat tot een relatief zeer groote, zelfs beslissende machtsuitoefening, omdat met veel natuurlijk inzicht en wijs beleid de reëele inlandsche machten tot een systeem waren gebracht, waarin wij de hoogste en beslissende macht vormden. En wanneer nu de grondslagen, waarop dit regeeringssysteem is gebouwd, gaan vervallen, zullen wij weer naar nieuwe grondslagen moeten zoeken en daarop weer zeer bewust een regeeringssysteem moeten bouwen dat een nederlandsch oppergezag tot afsluiting noodig heeft. Wij moeten altijd indachtig blijven dat wij numeriek zeer in de minderheid zijn; in een vreemd land waar wij niet kunnen aarden en tegenover een zeer talrijke bevolking staan, waarmede wij ons niet kunnen vermengen zonder ons Nederlanderschap prijs te geven en die zelf zich niet met ons wil vermengen; die wij niet rechtstreeks vermogen te besturen en die ook door ons niet rechtstreeks bestuurd wil worden. Wij mogen nooit meenen dat het voldoende is de eigenlijke regeering, de voornaamste ambten aan Nederlanders toe te vertrouwen om daarmede het nederlandsch overwicht te handhaven. Elk gezag moet een reëelen grondslag hebben, en terwijl die grondslag tot nog toe in een scheiding en onmondigheid der volkeren was gelegen, in een feudaal hoofdengezag, gesteund door militaire macht, zal dit in de toekomst weinig meer het geval kunnen zijn, omdat dan rekening moet worden gehouden met het politieke overwicht der massa, dat niet militair kan worden beheerscht.

Dwingt de wijziging in de binnenlandsche verhoudingen reeds tot een wijziging in de organisatie van het indisch staatswezen; de buitenlandsche verhoudingen dwingen daartoe nog veel meer. De oude traditie kan in de binnenlandsche verhoudingen, zij het ook ten koste van voortdurende concessies, nog wel eenigen tijd het gezag in stand houden, maar voor weerstand tegen ontbindende invloeden van buiten

en voor krachtsontwikkeling naar buiten is een eerste voorwaarde dat wij onze staatsorganisatie wijzigen. Een organisatie die er op is berekend geen kracht te laten opkomen welke niet is gecompenseerd, kan onmogelijk naar buiten kracht ontwikkelen, heeft ook geen weerstandsvermogen. Daarvoor is eenheid, is samenwerking van krachten noodig. Wat wij nu in ons huidig staatswezen ongewenscht moeten noemen, nl.: nationalisme en democratie, is eerste voorwaarde voor weerstand naar buiten. Zoo spoedig wij de medewerking van de bevolking voor de weerbaarheid noodig achten is het tegenwoordig regeeringssysteem veroordeeld. En waar het nu toch ten einde gaat door innerlijke omzettingen, daar is het beter den grooten stap te doen die ons buiten den vicieusen cirkel kan brengen en zoowel de organisatie van het staatswezen als van de weerbaarheid beide tegelijk op de nieuwe basis te plaatsen die binnenkort toch de eenige basis wordt die nog mogelijk is. En eerder dan alle andere naties moet Nederland daartoe overgaan, omdat zijn internationale kracht geringer is dan van eenige andere mogendheid met groote koloniën. De corrigeerende invloed op de inwendige gezagsverhoudingen die van het moederland uitgaat, is bij de engelsche en fransche koloniën van vreemd ras veel grooter dan bij ons. Die landen kunnen de machtsbasis in die koloniën veel langer handhaven dan wij, omdat hun absolute macht zooveel grooter is en omdat zij geen inmenging van derden behoeven te vreezen.

Twee grondslagen werden genoemd waarop het oppergezag steunt nl.: het vermogen van Nederland tot functies die geen der volken van Indië kan vervullen, en het vermogen tot instandhouding van een machtsevenwicht tusschen de samenstellende volken en volksgroepen van Indië. Het vermogen tot instandhouding van dat evenwicht is sterk verminderd, niet echter door verzwakking van Nederland, maar doordat latente inlandsche krachten zich zijn gaan uiten, die de voorwaarden, waaronder die instandhouding mogelijk was, doen vervallen. Onze positie in de toekomst kan daarom in hoofdzaak slechts rusten op den anderen grondslag: het vermogen tot de functie van hooger bestuur. Ook daarbij zal een sterke macht niet gemist kunnen worden, maar dan als politie.

Van de drie banden, die volkeren aan elkaar binden, ras, religie en belang, mogen wij voor den band tusschen Nederland en Indië's volken alleen op het belang rekenen. De volksdeelen, die door rasverwantschap of eenheid van religie met ons zijn verbonden, zijn klein, en er is weinig kans dat hun verhouding tot het geheel op merkbare wijze in ons voordeel zal veranderen. De banden tusschen Engeland en zijne amerikaansche en australische dominions zijn uit ras, religie en belang saamgesteld, en niettegenstaande dat zijn er tijden geweest dat die koloniën, in jeugdige zelfoverschatting, een zoo volledige zelfbeschikking wenschten, dat zij zelf zouden beslissen of zij aan Engeland's oorlogen zouden mede doen. En al moge dit thans voorbij zijn en het inzicht zijn ontstaan, dat alleen Engeland's machtpositie hen behoedt voor vreemde overheersching, het is toch een aanwijzing dat men goed zal doen alle sentimentaliteit in de verhouding van Nederland tot Indië's volken ter zijde te stellen. Als bij gelijkheid van ras en religie nog een duidelijke uiteenzetting van het belang noodig bleek om afscheiding te voorkomen, dan zal bij ongelijkheid van ras en religie het belang stellig tot een harmonisch stelsel moeten worden ontwikkeld om als band te kunnen dienen. Behalve neiging tot afscheiding kan echter ook neiging tot wisseling van oppergezag ontstaan. Denkbeeldig is dit niet, maar één factor is daarbij in ons voordeel: het nationaliteitsgevoel van den Inlander. Zoo hij niet souverein kan zijn - en wie gelooft daaraan - dan is een oppergezag van een kleinen en verafgelegen staat als Nederland, aan welks bestuur men gewend is, zeker de gunstigste omstandigheid om het nationaliteitsgevoel de hoogste ontwikkeling te laten die onder een oppergezag mogelijk is.

Zoo blijft dan voor onzen band met de Indische volken alleen het belang over. Naast de zelfbeschikking in eigen sfeer die het nationaliteitsgevoel bevredigt, zijn het Nederland's hooge cultuur, zijn internationale positie, zijn diplomatie, zijn militaire kennis, zijn financiën, die voor den Inlander groote waarde kunnen hebben. Maar ook - en dat wordt wel eens vergeten - een sterk gezag zal de nederlandsche regeering behoeven om deze geheele ontwik-

keling het rustig karakter te kunnen verleenen dat voor de nederlandsche en inlandsche belangen noodig is. Voor dat echter beproefd zal worden de nieuwe organisatie uiteen te zetten, is het noodig ons van enkele opvattingen te bevrijden die de onzekerheid van beleid der laatste tijden ons heeft bijgebracht. Het zijn het autonoom koloniaal gezag, de zg. unificatie, en het isolement van het bestuur in engeren zin.

Onze geheele zg. decentralisatiewetgeving heeft tot einddoel gehad autonoom plaatselijk gezag te scheppen. Zij heeft daarbij geen verschil willen erkennen tusschen de beide volksgroepen, en Indië als één staatslichaam gezien, met een bevolking die wel is waar gemengd was, maar die toch onder één gezag zou kunnen leven. Zonder rekening te houden met het diepgaand verschil tusschen de beide groote volksgroepen heeft zij, naar nederlandsch voorbeeld, uitsluitend territoriale eenheden gezien, gemeenten, afdeelingen, gewesten, en elk dier eenheden voor autonomie geschikt willen maken door uit de ingezetenen van die gebiedsdeelen raden te vormen. Zonder zich rekenschap te geven dat men voor de organisatie van autonoom leven zeer eng gebonden is aan gelijksoortigheid van maatschappelijk streven, van psychische eigenschappen; zonder er de inconsequentie van te zien het politieke leven op territorialen grondslag te stellen, terwijl het burgerlijke leven op rassengrondslag bleef staan, heeft men gezegd: hier is een raad en die raad hebbe gezag. Voor alle zekerheid gaf men die raden eerst een ambtelijke, toen een europeesche meerderheid, maar ontnam daarmede aan die colleges alle waarde voor de bevolking.

Wie door het voorgaande tot het inzicht is gekomen, dat het nederlandsche gezag slechts een oppergezag is, rustende op het inlandsch gezag, zal erkennen dat de tegenwoordige decentralisatie weinig toekomst heeft. Het is een arbeidsverdeeling, meer niet. De hoedanigheid van oppergezag eischt dat dit gezag uitsluitend regeeringsgezag zal zijn. De inlandsche gezagsdragers erkennen zonder voorbehoud een hooger gezag, dat via Gouverneur-Generaal en Resident van de nederlandsche regeering uitgaat, maar een openbaar gezag,

dat ontspringt aan niet-ambtelijk, nederlandsch-koloniaal ingezetenschap is voor hen geen gezag, kan het niet zijn. Zij zullen onmogelijk kunnen inzien waarom een aantal koloniale ingezetenen levende onder rechtstreeksch gezag der indische regeering, het recht krijgen tot het vormen uit hun midden van autonoom openbaar gezag, dat ook voor den Inlander zal gelden. De Inlander voelt het als een anomalie dat de naast hem levende koloniale Nederlanders, door de meerderheid in de raden, een gezag over hem uitoefenen. Tegenover hem maakt het den indruk alsof de Nederlanders stilzwijgend als een hoogere stand worden beschouwd, als individueel steeds meerderwaardig, terwijl in werkelijkheid de verhouding van den Inlander tot de nederlandsche regeering is ontstaan, doordat hij in feudale verhouding tot zijne hoofden levende, die hoofden is gevolgd in hun onderwerping aan de nederlandsche regeering in Indië. Uit niets ontspringt het recht dit regeeringsgezag, waaraan hij zich onderwierp, te vervangen door plaatselijk autonoom gezag van koloniale Nederlanders. En men noeme dit geen theorethische beschouwingen. Wie het eenmaal inziet, wie de uitingen der inlandsche pers, der inlandsche congressen volgt, ziet deze opvatting in de werkelijke verhouding tusschen Nederlanders en Inlanders overal tot uitdrukking komen: de europeesche meerderheden in de raden geven voortdurend aanstoot. Daarom, men eerbiedige het recht van den Inlander, alleen onder oppergezag van de Regeering te leven. Zijn eigen, inlandsch gezag daarentegen worde, naar democratische en nationale eischen, vervormd tot een volksgezag op de wijze als de praktijk zal aanwijzen. De nederlandsche volksgroepen dienen in de gelegenheid gesteld hun eigen zaken zelf te behartigen, maar steeds houde men bij de ontwikkeling der staatsorganisatie in het oog, dat wat voor den een rechtstreeksch gezag is, voor den ander slechts vreemd oppergezag kan zijn, bestemd om te verdwijnen, en dat dus een menging in raden, die autonoom zouden zijn, een anomalie is.

De unificatie is mede een symptoom van de onzekerheid van beleid der laatste tijden. Dat men onnoodige verschillen niet handhaaft spreekt van zelf, maar er is een groot verschil

tusschen zooveel mogelijk gelijke instituten en de onderwerping aan één instituut voor allen. De groote fout bij het unificatiestreven is wel, dat men van de verkeerde zijde is begonnen. Men heeft - het blijve buiten beschouwing aan welke staatkundige stroomingen dit ontsprong - het dualisme in het indische koloniale staatswezen niet willen erkennen, heeft den wensch voor de werkelijkheid gehouden en heeft een indischen staat willen zien met één gezag, één recht, één staatsburgerschap. Wat in die fictie niet paste werd weggedacht, en op dien twijfelachtigen grondslag streeft men thans naar unificatie van onderdeelen, ambtenaarschap, politieke rechten, strafrecht enz. Maar de volken bestaan niet om tot object te dienen van staatkundige theorieën; de theorie is daar om aan de intuïtieve bedoelingen, aan de veelheid van maatschappelijke eischen en verschijnselen de formuleering te geven die het mogelijk maakt wettelijke regelingen te treffen. En zoo zal men moeten erkennen dat in een volkerengroep, waarin het gezag naar zijn oorsprong en wezen tweeërlei karakter heeft, een unificatie een onmogelijkheid is. Wat aan dit gezag het tweesoortig karakter heeft gegeven, geeft dit karakter ook aan het staatsburgerschap, aan het recht in zijn vollen omvang. Er mag overeenstemming zijn, zoover dit kan; maar waar verschil is, moet dit principieel erkend worden. De mogelijkheid tot unificatie binnen ons indisch staatswezen wordt bepaald door de mogelijkheid van politieke unificatie. Het is de politieke organisatie die alle andere organisatie omvat, en de grenzen van zoo'n politieke organisatie zijn de uiterste grenzen waarbinnen het burgerlijk leven, het ambtenaarschap, het publieke leven aan unificatie mag worden onderworpen en op den duur ook moet worden onderworpen, wil die politieke organisatie werkelijk als zoodanig kunnen bestaan. De eerste vraag bij alle unificatiepogingen moet zijn of een politieke unificatie mogelijk is. Om echter daarin richting te houden dient men niet te vergeten dat de nederlandsche maatschappij in Indië slechts een afgeleide maatschappij is, afhankelijk van Nederland; en ook de talrijke groep der koloniale Nederlanders die Nederland nooit zagen, zijn toch in hun bestaan als zoodanig afhankelijk van den band met de nederlandsche belangen. Bij vele arme Indo-Europeanen gaat die

band vervallen, en verliest dus zijn staatkundige beteekenis; hun blijft geen ander bestaan over dan te midden der eigenlijke bevolking, de Inlanders. Doch tusschen werkelijke Nederlanders en Inlanders kan geen unificatie plaats hebben, omdat de Nederlander dan zou ophouden Nederlander te zijn. Wel echter kan hun leven veel instituten gemeen hebben. Helaas heeft men aan het verschil tusschen de rechtspositie van Nederlander en Inlander het karakter van superioriteit en inferioriteit gegeven door, met volkomen verwaarloozing van oorsprong en grondslag van het nederlandsch gezag, de 'gelijkstelling' met Europeanen als een stijging voor te stellen, als doel van evolutie; de opneming van Inlanders in de nederlandsche formaties der technische diensten en van het leger als een bijzondere onderscheiding. Dat uittreding uit de rechtsinstituten der eigen maatschappij en gelijkstelling met Europeanen een anomalie is zoolang men niet tegelijk volkomen Nederlander wordt, wordt blijkbaar nog maar door weinigen ingezien. En dat het eveneens een anomalie is voor een Inlander om Europeaan te worden, terwijl die Europeaan zich in Indie slechts zoolang kan handhaven, als er een nederlandsch oppergezag bestaat, beseffen ook slechts weinigen. Maar anders is het met de bevolking die geen band met Nederland heeft en die voorgoed in Indië is gevestigd. In die wereld is unificatie op den duur niet te vermijden en moet voortdurend worden nagestreefd. Europeanen, Japanners, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, die voorgoed in Indië zijn gevestigd, geen banden met het moederland meer wenschen en geen vreemdeling willen blijven, dienen in politieken zin deel uit te gaan maken van de inheemsche bevolking, en dit kan ook zeer goed als het rassenbeginsel, het overheerschersbeginsel uit ons staatsrecht is verdwenen. En ook de Nederlander, vooral de Indo-Europeaan, die voorgoed met de nederlandsche maatschappij wil breken, moet in de inlandsche opgenomen kunnen worden. Al behoeft hij zich, evenmin als de Joden in Nederland, volledig te vermengen, wanneer hij op eigen uitdrukkelijken wensch in politieken zin tot het eigenlijke constitueerende element van Indië wil gaan behooren, moet hij daarin volledige opneming vinden. Maar zoolang dit niet het geval is - en de nederlandsche regeering heeft er

geen belang bij dit overgangsproces te verhaasten - moet men hem niet in ambtelijken zin tot het Inlanderschap (Indiërschap) dwingen. Dat is een kunstmatige verdringing uit het Nederlanderschap, waarvan de Regeering zich behoorde te onthouden. Met wat meer begrip, met wat meer organisatie, zijn zeer goed de middelen te vinden, waardoor voor den Indo-Europeaan een bescheiden bestaan in de Nederlandschkoloniale sfeer nog geruimen tijd mogelijk blijft. Men heeft veel te veel de idee laten opkomen dat de ontwikkeling der inlandsche maatschappij, in het bijzonder van het inlandsche ambtenaarsschap, in een individueele vervanging van Nederlanders door Inlanders bestaat, terwijl in werkelijkheid die ontwikkeling moet bestaan in een eigen ontwikkeling der inlandsche gemeenschappen, waardoor de organisatie van het nederlandsche oppergezag in omvang kan verminderen. Zou, door een ontwikkeling der inheemsche volken, die hen werkelijk geschikt maakte tot zelfbestuur van geheel Indië, een toestand bereikt worden, waarbij het nederlandsch oppergezag in Indië een ledig instituut wordt, dan is het tijd een Rijksoppergezag aan te nemen, waaronder Nederland en Indië met Suriname en Curaçao gelijkwaardige deelen zullen zijn. Dit kan echter eerst als het geografisch begrip ‘Indië’ samenvalt met een homogeen staatkundig Indië.

Het isolement van het bestuur in engeren zin is als derde symptoon van onzeker beleid genoemd. Inderdaad, hoe meer voor de ontwikkeling van Indië bekwame technici noodig werden, hoe meer de bestuursambtenaren van technische werkzaamheden werden ontheven. En daar technici meestal hun vak bijzonder belangrijk achten, heeft daarna een voortdurend streven bestaan allen invloed der bestuursambtenaren op die technische diensten tegen te gaan, waarvan een uiterste centralisatie bij de Regeering het gevolg was. Met veel omslag en wrijving worden de zaken gaande gehouden, maar als organisatie is de toestand slecht. In elke technische werkzaamheid dient een politiek en een eigenlijke techniek onderscheiden te worden, en de eerste behoort wel degelijk onder invloed van de bestuursorganen te staan. Techniek is nooit anders dan een hulpmiddel voor een harmonische maatschappelijke ontwikkeling. Door dit uit het

oog te verliezen is het mogelijk geworden, dat, terwijl een strenge scheiding tusschen nederlandsche en inlandsche bestuursorganen wordt gehandhaafd en alle pogingen om hierin verandering te brengen, door de practijk zijn afgewezen, die scheiding niet noodig wordt geacht bij de technische diensten. Toch is daarbij unificatie even verwerpelijk; een scheiding even noodig als bij de bestuursorganen in engeren zin. Elk technisch werken gaat gepaard met een sociaal werken, en wil de harmonie in het inlandsch gezag bewaard blijven en het soort over soort verwezenlijkt worden, dan dient het inlandsch bestuur zijn gezag te zien uitgebreid tot inlandsche technische diensten. Hetzelfde geldt voor het nederlandsche oppergezag. De uitoefening der technische staatswerkzaamheid dient bij nederlandsche ambtenaren te berusten, opdat het enge verband tusschen bestuur en techniek geen schade lijde. Men keere dus terug van de opvatting alsof de bestuursdienst een afzonderlijke dienst is naast andere; wenne zich weer aan, den samenhang in dat alles te zien, en aanvaarde de consequentie dat een bestuurlijke scheiding in engeren zin ook een bestuurlijke scheiding in ruimeren zin, dus met inbegrip van de technische werkzaamheid der overheid, ten gevolge moet hebben.

V.

Het bleek uit het voorgaande, dat het oppergezag, dat op een scheiding tusschen de verschillende volksdeelen en op onmondigheid berust, bestemd is te verdwijnen en eigenlijk alleen nog maar goed te handhaven is in de minder ontwikkelde gebiedsdeelen; de toekomst behoort aan het oppergezag, dat berust op het verschil in bestuursvermogen tusschen Nederland en de indische volken. Het is hetzelfde oppergezag, dat b.v. Engeland over Canada uitoefent; slechts is in Canada het deel dat aan het eigen gezag, de autonomie, in Indië, het deel dat aan het oppergezag toevalt veel grooter. In Canada omvat het vermogen tot autonomie het geheele gebied van Canada; in Indië gaat het niet hooger dan het regentschap. In Canada is het de Gouverneur-Generaal die het contact tusschen de beide gezagsvormen

tot stand brengt, in Indië is het de Resident.[1)] Juist dit feit, het geringe vermogen tot zelfbestuur der eigenlijke bevolking, en het feit dat een niet onbelangrijk aantal Nederlanders in Indië leeft, voor wie het nederlandsche oppergezag het rechtstreeksche gezag is, schijnt het voor velen moeilijk te maken de werkelijke grondslagen te blijven zien. Wil men echter zonder eigenlijke macht van buiten het indische staatswezen vastheid van organisatie geven, harmonie in de verhoudingen brengen, dan is eerste voorwaarde, dat men die grondslagen onderkent en daarop de organisatie bouwt. Met ficties komt men er niet; wij hebben de werkelijkheid als uitgangspunt te aanvaarden, ons duidelijk te maken waaraan het nederlandsche gezag ontspringt, waaraan het inlandsch gezag ontspringt en wat de positie van het nederlandsch element in Indië behoort te zijn. Dat inzicht diene dan als grondslag voor de nieuwe indische staatsorganisatie.

Wanneer wij ons duidelijk maken, dat wij practisch geen militaire macht meer kunnen gebruiken om ons boven de meer ontwikkelde volken van Indië te handhaven; wanneer wij ons echter ook duidelijk maken, dat een vreemde regeering toch aan *iets* haar gezag moet ontleenen en wel aan iets dat niet binnen het bereik van den Inlander valt, dan kan dit gezag alleen ontspringen aan het verschil in vermogen tot bestuur tusschen het nederlandsche oppergezag en het inlandsch autonoom gezag. In staten waar het gezag organisch uit het volk ontstaat brengt de versterking van de nationale gedachte een versterking van het gezag mede; in Indië groeit de nationale gedachte echter ten koste van dat vreemde nederlandsche gezag. Dat gezag wordt langzamerhand uitgeschakeld en kan zich daartegen niet verzetten omdat het geen werkelijken grondslag in de maatschappij zelf heeft. Zooals het tot nog toe in de afwezigheid van eenheid tusschen de volkeren van Indië wortelde, zoo zal het in de toekomst in de afwezigheid

1) Het is ons niet onbekend, dat de Engelsche dominions het Engelsch gezag niet als oppergezag willen zien, maar een rijksoppergezag fingeeren, dat boven alle deelen van het Rijk staat. Het vermogen tot zelfbestuur van het geheele gebied rechtvaardigt dit streven, maar toch eerst in de allerlaatste tijden begint de werkelijkheid deze fictie eenigszins te naderen. Voor ons doel is echter de oorspronkelijke verhouding de bruikbare.

van vermogen tot bestuur in grooten omvang moeten wortelen. Of ook dit verschil eens zal verdwijnen is moeilijk te zeggen. De West-europeesche maatschappij is tot nog toe de samenleving, die op sociaal gebied het hoogste georganiseerd is, en er zijn vele aanwijzingen dat die organisatie nog veel hooger zal stijgen, en de inlandsche maatschappij zal in dat geval niet spoedig de gelijke van de nederlandsche kunnen worden. In ieder geval bestaat thans dat verschil in hooge mate, en wanneer dit dus de basis van onze positie moet zijn, dient dit verschil in bestuursvermogen in staatkundige vormen te worden uitgedrukt. Duidelijk moet blijken wat door de capaciteit der Inlanders bestaat en wat niet. Wanneer wij de machtsverhouding tusschen Nederland en de ontwikkelde volken van Indië in beginsel laten vervallen - tusschen Engeland en Canada is ook geen machtsverhouding meer mogelijk - is het een onafwijsbare eisch dat het besef van zijn beperkt maatschappelijk kunnen: van zijn beperkt bestuursvermogen, aan den Inlander zonder eenige verdoezeling worde bijgebracht. Dat alleen kan die millioenen tot zelfbeperking brengen, hun eerbied voor Regeering en Wet geven. Op grond van onze koloniale ervaring hebben wij te schatten wat reeds door het bestuursvermogen der Inlanders kan worden omvat. Wij hebben daarvoor het regentschap aangewezen. Onze politiek moet dan zijn de Inlanders op eigen verantwoordelijkheid het bestuur, inclusief alle technische diensten, te doen voeren, en zoo zij daarvoor niet bekwaam zijn, hun Nederlandsche ambtenaren ter beschikking te stellen. Ons ‘efficiency’-beginsel - het woord is ontleend aan het Britsch-Indisch bestuur onder den G.G. Curzon - moet plaats maken voor een beginsel van verantwoordelijkheid. Het is te billijken dat wij de doeltreffendheid prijs geven, als wij daardoor de volledige verantwoordelijkheid voor eigen daden op den Inlander kunnen leggen. En vooral dient de nadruk gelegd op het *sociaal* kunnen. Wij willen gaarne aannnemen, dat een aantal Inlanders, individueel, gelijke bekwaamheid in een of ander vak kunnen bereiken als de Nederlanders, maar wij willen uit practische resultaten zien, dat zij in staat zijn met die bekwaamheid, en zonder nederlandsche hulp, een bepaald gebied, een regentschap te besturen, financiën te beheeren, voor rechtspraak, voor

onderwijs, voor openbare werken enz. te zorgen, m.a.w. of zij, behalve individueele, ook sociale begaafdheid bezitten. Wil men den Inlander verantwoordelijk stellen, dan dient men daarom tot zuivere inlandsche formaties over te gaan. Zoolang hij gemengd met Nederlanders het bestuur voert, technische diensten beheert, zal hij nooit de grens van zijn sociale vermogens voelen, zal hem, zelfs bij deelneming aan het centraal bestuur, niet het verwijt kunnen treffen onbekwaam te zijn, zal hij nooit verantwoordelijk gesteld kunnen worden. Wil men het natuurlijk verschil tusschen het nederlandsche volk en de inheemsche volken als eenig mogelijke basis van de toekomstige verhouding aannemen, dan is het noodig, dat men, door volk tegenover volk te stellen, dit natuurlijk verschil tot uiting brengt. Waar wij niet het natuurlijk aanzien genieten van het uit eigen stam voortgekomen gezag, moeten wij dat aanzien door zuiverheid van organisatie bereiken.

Zoowel op grond van langdurige bestuurservaring, als op grond van de bijzondere wijze waarop het indische staatswezen tot stand kwam, weten wij dat alleen inlandsch gezag de inlandsche massa vermag te beheerschen. Alleen voor dat gezag bestaat de innerlijke eerbied, de erkenning die aan gezag zijn kracht geeft. De vorm van dat gezag zal met de tijden wisselen, de behoefte eraan blijft bestaan. Thans is zoo'n wijziging gaande. De zeer groote invloed der hoofden, waarschijnlijk wortelende in feudale gevoelens, gaat zichtbaar achteruit, doordat uit de inlandsche maatschappij een behoefte aan eigen, democratisch gezag opkomt. Of die hoofden hun aanzien behouden zouden hebben als zij niet gedwongen waren geweest steeds volgens de inzichten van het nederlandsch gezag te werken, is niet te zeggen. Waarschijnlijk niet, maar zeer zeker zouden zij die inlandsche ontwikkeling beter hebben kunnen volgen. Thans is echter de wensch naar volksinvloed op het eigen gezag onmiskenbaar en zal de inlandsche bestuursorganisatie daarvoor geschikt moeten worden gemaakt. In de Sarekat Islam-beweging hebben wij gezien, hoe die volksdrang zich buiten de staatsinstellingen uitte, maar daardoor ontstond een onrust die weer moet verdwijnen. Voor Nederland is de eerste eisch, dat het inlandsch gezag krachtig en deugdelijk zij; hoe dat gezag ontstaat is bijzaak, en komt er een ernstige volks-

drang naar invloed door verkiezingen enz., dan moeten wij met onze ervaring helpen hun bestuursinstellingen daarvoor geschikt te maken. Maar is het voor ons bijzaak hoe het inlandsch gezag ontstaat en kunnen wij daarop zonder bezwaar den massa-invloed toelaten; wij moeten streng waken dat de massa-invloed niet boven het eigen gezag uitgaat. Wij, Nederlanders, hebben niet het vermogen de inlandsche massa te beheerschen, en die inlandsche massa heeft geen vermogen tot bestuur boven het eigen gezag. Immers eigen gezag wil zeggen eigen vermogen tot bestuur, en wanneer wij zorgen dat het inlandsche gezag alle functies verricht, waartoe het in staat is, is er geen aanleiding een massa-invloed toe te staan die daarboven uitgaat. Daarom, grondslag van inlandsche organisatie moet zijn: het inlandsch gezag verrichte alle functies waartoe het in staat is; de inlandsche massa-invloed beperke zich tot de sfeer waarin het inlandsch gezag heerscht.

Nog een ander beginsel dient aanvaard. Uit zucht naar goed bedoelde, maar vaak toch onbereikte en weinig gewaardeerde degelijkheid, zijn wij gewoon in alle zaken ons inzicht aan den Inlander op te dringen. ‘Efficiency’ is de leuze. Ook dat dient te vervallen. In plaats daarvan dient eerbiediging van het ander inzicht te treden, maar tegelijk de verantwoordelijkheid. Zooals bij alle democratie, zal de intuïtiepolitiek, het streven naar gevoel van bevrediging op den voorgrond moeten treden; de redelijke beschouwing, de doeltreffendheid komt eerst in de tweede plaats. Men kan dit toestaan indien dan ook alle verantwoordelijkheid voor de goede resultaten op het inlandsch gezag kome te rusten. Bevrediging en verantwoordelijkheid dienen de richtlijnen der inlandsche politiek te gaan vormen in plaats van doeltreffendheid en onmondigheid. Mogelijk is dit alleen met *inlandsche* ambtenaren, en door middel van die ambtenaren voere men de degelijkheid van het bestuur zoo hoog mogelijk op. En men beperke het begrip bestuur niet tot het politieke en administratieve deel; ook de technische werkzaamheid worde daaronder begrepen. Het is een disharmonie als het inlandsche politieke en administratieve bestuur reeds ver ontwikkeld is, terwijl voor de eenvoudigste technische werkzaamheid nog nederlandsche ambtenaren moeten komen.

Boven de inlandsche volksorganisatie sta, als hare tegenstelling, de organisatie van het nederlandsche oppergezag. Men mag aannemen dat de door ons gedane voorstellen tot regentschaps-autonomie, die thans vrijwel algemeen als juist worden erkend, binnenkort tot uitvoering zullen komen; daarmede zal het zuiver inlandsch gezag georganiseerd zijn in den geest der nieuwe staatkunde, die wij voor Indië in in 1912 voorstelden[1]. Heeft men dit echter gedaan, dan dient men ook den anderen stap te zetten en een zuiver nederlandsch oppergezag te organiseeren, dat juist door zijn zuiverheid het verschil tusschen nederlandsch en inlandsch bestuursvermogen uitdrukt en daarmede de basis geeft voor de nieuwe machtspositie. De ambtelijke organisatie van het oppergezag behoeft niet voor Inlanders toegankelijk te zijn - het heeft geen enkel nut - maar wel moet die organisatie als geheel ingekrompen worden, als de Inlanders bewijzen geven een deel van haar taak te kunnen overnemen. Altijd dus sociaal wijzigen, sociale functies van het eene gezag naar het andere overbrengen; geen individueel indringen van Inlanders in de nederlandsche gezagsorganisatie. Het oppergezag zal echter niet democratisch kunnen zijn. Voor den Inlander werd de grens van het democratisch kunnen reeds in het eigen inlandsch gezag bereikt; voor den Nederlander mag het echter ook niet democratisch zijn, omdat het dan een gezag zoude zijn dat zijn oorsprong in de kolonie zelf nam, en is dit onvereenigbaar met de positie tegenover den Inlander. Zoolang het nederlandsche gezag een dubbele functie heeft, zoolang zal het niet autonoom in de kolonie zelf gevormd mogen worden. Men kan zulk gezag autocratisch noemen, maar dit is slechts schijn, doordat men Nederland wegdenkt. Ziet men Nederland en Indië als geheel, dan blijft er van de autocratie niet veel over.

In het in de staatsinstellingen tot uiting brengen van het verschil in sociaal vermogen tusschen het Nederlandsche volk en de volken van Indië is dus het middel gelegen om de basis te vinden waarop het nederlandsch gezag kan staan. Het blijft een zwakke basis, omdat wij nu eenmaal

1) ‘Nederland's staatkunde in zijn Aziatische koloniën.’

vreemdelingen zijn en ons in Indië niet kunnen vermengen zonder ons Nederlanderschap prijs te geven, maar het is een basis, die beiderzijds op erkenning kan berusten en die een nederlandschen richting-gevenden invloed mogelijk maakt in de groote zaken, waarin die van belang is. Het is ook de eenige manier om bij de steeds stijgende eischen van het indische staatswezen de beperkte nederlandsche krachten in de eerste plaats voor de staatswerkzaamheid in de nederlandsche sfeer te kunnen gebruiken. Stelt Nederland zich ten doel aan de inlandsche maatschappij de ontwikkeling vrij te laten waartoe zij, mits sociaal opgevat, in staat is, dan wordt in die maatschappij zelf een nieuw, thans eigen gezag gevestigd, dat in samenwerking met het nederlandsche, in totaal een krachtig gezag oplevert, in staat alle anti-cultureele stroomingen te onderdrukken; de onafhankelijkheid te handhaven. Uitgesloten is natuurlijk een gewapend conflict tusschen deze beide gezagsvormen, en het is het groote probleem voor Nederland de verhouding in zoodanige vormen te brengen dat daar nimmer aanleiding toe zal bestaan. Van de tegenwoordige fictie dat ons, nederlandsche, gezag nog in staat zou zijn overal in het inlandsch leven in te grijpen als goed zou dunken, wordt dan afstand gedaan. Het nederlandsche gezag zal de hoofdzaken beheerschen, het inlandsche gezag zal het geheele inlandsche leven beheerschen, en deze beide functies zullen in de staatsinstellingen tot uiting komen. Het is in de vestiging van een krachtig inlandsch gezag, dat op erkenning van de bevolking berust, en in de organische verbinding van dat inlandsch gezag met het nederlandsche oppergezag, dat de toekomst ligt.

Als bijzondere formatie, die om regeling van het gezag vraagt, is ook de nederlandsche maatschappij genoemd. Het is een teere zaak. Eeuwenlange gewoonte gaf den Europeaan een hoogere positie, eerst door zijn deel uitmaken van het nederlandsche gezag, naderhand door zijne rechtstreeksche afhankelijkheid van dat gezag. En toen door de regeeringspolitiek een vervloeiing van de europeesche en inlandsche maatschappij werd nagestreefd, een ‘volk van Indië’ werd gefingeerd, werden die Europeanen daardoor van zelf als een hoogere, bekwamere stand beschouwd, die

het eerst voor staatkundigen invloed en rechten, voor ambtenaarschap in aanmerking kwam. Ook stond de trouw aan het eigen gezag natuurlijk boven allen twijfel. En ware dit regeeringsinzicht juist geweest en ware de Nederlander te beschouwen geweest als een vreemd veroveraar, die zich in het nieuwe land had ingeleefd en zich nu met de bevolking wilde versmelten, dan zou dit ook een juiste politiek zijn geweest. Maar de Nederlander was geen veroveraar in den eigenlijken zin, hij kon in Indië niet aarden zonder te degenereeren, en de nederlandsche maatschappij is nooit anders dan een afgeleide maatschappij geweest, bestaande door den belangenband met Nederland. Een strenge afscheiding tusschen de nederlandsche en inlandsche maatschappij heeft altijd bestaan, en er is niet de minste aanwijzing dat die afscheiding vermindert. Integendeel, het stijgende zelf-bewustzijn verscherpt de tegenstelling. De Inlander wil geen samensmelting; hij wil opheffing der achteruitstelling, al haalt hij daarbij de rasachteruitstelling en de staatkundige scheiding door verschil van gezag door elkaar. Hij wil, zoover dit uit de publieke uitingen en de ervaring blijkt, een band met den nederlandschen staat, maar geen assimilatie met den Nederlander. Men moet bij de verhouding van de Inlanders tot de Nederlanders dan ook alle gedachte aan samensmelting, aan sympathie tusschen individuen laten varen. Het is een zakelijke verhouding tusschen volkeren terwille van de voordeelen die deze band geeft, en waarbij de Inlander evengoed zijn macht tot zijn voordeel zal trachten te gebruiken als wij dit vroeger gedaan hebben met onze macht.

Het is duidelijk dat onder die omstandigheden de koloniale Nederlander geen gezag over den Inlander mag uitoefenen, zijn maatschappelijk leven niet mag beïnvloeden. Het werkt prikkelend op de inlandsche maatschappij. De geleidelijkheid in de opvoeding van den Inlander tot zelfbestuur, die nauw samenhangt met onze gezagspositie, is alleen mogelijk als de Nederlander van invloed op de Regeering moet afzien. Zoolang men hieraan vasthoudt, zal de Inlander er toe gebracht kunnen worden zijn krachten aan cultureele ontwikkeling in eigen kring te besteden. Maar ziet hij steeds boven zich de raden, waarin de koloniale Nederlanders het overwicht hebben en daarmede ook over zijne belangen beslissen, dan

wordt zijn politieke naijver steeds geprikkeld om ook in die raden de meerderheid te verwerven. Met een inlandsch autonoom leven in de regentschappen en bovendien nog inlandsche meerderheden in de hoogere raden, zou echter aan het nederlandsche gezag alle innerlijke kracht ontnomen zijn, en de Nederlanders zouden de eersten zijn die dit tot hun schade ondervonden. En men meene niet dat een eenvoudige machtspreuk, die de Inlanders tot minderheid in de raden dwingt, op den duur uitwerking zal hebben. Wie de quantiteit erkent, kan niet tevens van de qualiteit blijven uitgaan; wie kiesrecht en meerderheidsbesluit invoert, brengt het overwicht onvermijdelijk bij de volksgroep die in aantal de sterkste is. Daarom, de Nederlander verzware de taak van de Regeering niet door een verkeerd begrepen, kortzichtig, democratisch drijven; hij late de democratie aan den Inlander over. Zijn behoefte aan nationaliteit bevredige hij door zich in politieken zin Nederlander te blijven voelen, en de Regeering erkenne de waarde van dien toestand door het Nederlanderschap te eerbiedigen en de nederlandsche maatschappij in Indië als een bijzondere te blijven beschouwen, die feitelijk deel blijft uitmaken van de nederlandsche natie; die daardoor recht heeft op bijzondere behandeling en waaruit de organisatie van het oppergezag hare ambtenaren trekt, zoover die niet uit Nederland komen. De afscheiding der Nederlanders als politieke groep van alle anderen is noodig om hen voor politieke oplossing te behoeden. Zoolang zij zich in politieken zin geheel tot het nederlandsche volk blijven rekenen, kunnen hunne belangen en hunne levensvormen niet aangetast worden, wanneer het nederlandsche volk het niet wil. Als losse groep in Indië daarentegen hebben zij tegen het inlandsche massaoverwicht geen weerstand. Dat deze opvatting ook elders wordt gedeeld, dat men begrijpt dat een europeesche minderheid zich tegenover een numeriek ver overwegende inlandsche bevolking slechts door volledige staatkundige scheiding kan handhaven, blijkt uit een rede, door generaal Smuts in het begin van dit jaar te Londen gehouden. Volledige bestuurlijke scheiding van Europeaan en Inboorling acht ook hij voor het bestaan der Europeanen in Zuid-Afrika noodig, en en toch kan het europeesche ras daar aarden zonder te

degenereeren en er zelfstandig staten vormen. In Indië kan zelfs dit niet.

De scheiding tusschen de beide groote volksgroepen behoeft geen absolute te zijn. Wanneer zij slechts staatkundig en bestuurlijk wordt doorgevoerd, wordt het doel bereikt, terwijl het overigens juist van waarde is dat er een drang bestaat naar cultureel contact. Wanneer de volksraad, de gewestelijke en gemeenteraden, gezien worden als belangenvertegenwoordiging, is daarin plaats voor vertegenwoordigers van alle bevolkingsgroepen, indien er slechts voor wordt gewaakt dat zij geen autonoom karakter met meerderheidsbeslissing krijgen. Men hoede zich vooral het politieke leven te veel op den voorgrond te brengen. Een bestuur als van Nederland over Indië is nog niet veroordeeld als het niet de meest fantastische politieke vrijheid geeft. Naast deze bestaan nog ontwikkeling, beschaving, welvaart; en als wij die alleen kunnen verzekeren door de handhaving van een behoorlijk gefundeerd oppergezag en daarvoor noodig is dat de politieke vrijheid en zelfbeschikking der Inlanders zich voorhands alleen tot het regentschap zullen uitstrekken; voor den Nederlander alleen in autonomie in eigen kring zal bestaan, dan zijn wij moreel volkomen verantwoord dit te doen. Wij hebben den historisch geworden toestand te aanvaarden, dat twee groote belangengroepen tegenover elkander staan - de nederlandsche en de inlandsche - en dat een bevredigende verhouding tusschen de belangen dier groepen enkel berust op een rechtszekerheid en politieke stabiliteit die waarborgen dat wijziging niet dan zeer geleidelijk zal plaats hebben. Daarvoor is echter noodig dat het inlandsche massa-overwicht niet de beslissing krijge over die rechtsvormen, die de economische verhoudingen beheerschen, vóórdat door behoorlijke politieke opvoeding en oefening in zelfbestuur op beperkte schaal de bekwaamheid tot oordeelen en het noodige verantwoordelijksheidsgevoel is verkregen. Wordt, zooals het tegenwoordig politiek beleid doet, alle politieke aandacht van den Inlander rechtstreeks naar het centraal regeeringsbeleid gericht, dan komt dat politieke leven te vroeg onder den invloed van nationale en rasgevoelens, en wordt een onrust onder de bevolking geschapen die wij

niet vermogen weg te nemen. Te veel stelt men het voor alsof het slechts onwil en baatzucht van den overheerscher is, dat Indië's bevolking niet in alle voorrechten deelt die den Nederlander toevallen, en dat een inlandsche invloed in staat zou zijn de bevolking die voorrechten te verschaffen. Het zijn het onvermogen, de armoede van Indië die beletten aan allen te geven, wat wel voor een klein aantal bereikbaar is. De hoogere levensstandaard van den Nederlander is het gevolg van zijn band met Nederland, van zijn onmisbaarheid in bestuurs- en bedrijfsfuncties, die het hem mogelijk maken die hooge eischen te stellen. Het is het groote probleem van het koloniaal dualisme dat ons hier tegemoet treedt. Indië heeft aan vreemd kapitaal behoefte, en de Nederlanders hangen voor hun bestaan daarvan af. Rust is eerste voorwaarde, want keert het wispelturig europeesch kapitaal aan een onrustig Indië den rug - en dit is niet denkbeeldig, men denke b.v. aan de zwakke basis waarop de suikercultuur met zijn grondhuur staat - dan verliest Indië zijn credietwaardigheid, ook als Staat, en men komt voor het probleem een politiek onhandelbare en zelfbewuste bevolking, die echter economisch hulpeloos en weinig ontwikkeld is, tegen armoede en vreemde invasie te beschermen. Te weinig politiek leven houdt een volk in doodslaap, maar te veel is een ramp. Een harmonie, die de politieke massa-actie bindt aan het eigen economisch kunnen, aan het ontwikkelingspeil, aan het vermogen tot het vormen van eigen bestuursorganen, van eigen gezag, van zelfbestuur, is de meest juiste vorm, en wanneer deze politieke zelfbeperking tevens noodig is om het historisch geworden nederlandsche oppergezag de noodige kracht te schenken, dan is het plicht van elk verantwoordelijk staatsman om in te grijpen en aan de politieke verwording, nu het nog tijd is, een einde te maken. Met royale hand geven waar gegeven kan worden, maar ook met durvende hand de grens trekken, waar scheiding moet bestaan, is thans noodig. Men hoede zich vooral voor de opvatting alsof de geheele indische maatschappij een normale maatschappij zoude zijn, waarvan de Europeanen de bovenste laag vormen en die nu gedemocratiseerd kan worden door, van boven naar beneden gaande, een steeds grootere laag tot de deelneming aan de publieke zaak te roepen, zooals dat in Nederland

heeft plaats gehad. Met de inlandsche volken afzonderlijk mag men zoo handelen, maar de Nederlanders staan daar buiten. Wij hebben in Indië een groot aantal volkeren met zeer beperkt vermogen tot zelfbestuur, maar die nu door samenvoeging een groote massa gaan worden, echter zonder dat daarmede het vermogen tot zelfbestuur ook maar eenigermate is gestegen. Deze bijzondere toestand is het natuurlijk gevolg van onze overheersching, waardoor een sterke volksvermeerdering heeft plaats gehad, zonder dat deze bevolking genoodzaakt is geweest de bestuursorganen te scheppen die elk vrij levend volk moet vormen om zich zoo te kunnen uitbreiden. Alle hoogere openbare functies zijn steeds door Nederlanders vervuld geweest, en eerste eisch voor zelfbestuur is dus dat de inlandsche bevolking zelf die organen leert vormen. De opklimming van desa-autonomie tot regentschaps-autonomie, en van deze telkens weer tot hooger verband, zal de onvermijdelijke leergang moeten zijn om zich het voorrecht van volledig zelfbestuur waardig te maken. De tijd dien de inlandsche volkeren noodig zullen hebben om die phasen van zelfbestuur te doorloopen, is de tijd die aan Nederland is gelaten om de hervormingen tot stand te brengen, waardoor ook in een zelfbesturend Indië met inlandsch overwicht de eerbied voor internationale gebruiken en rechtsvormen zal bestaan die voor de deelneming aan het wereldverkeer noodig zijn. Deze zelfstandìgheid, dit zelfbestuur van Indië heeft niets te maken met wat men gewoonlijk de zelfstandigheid der indische regeering noemt. Met dit laatste bedoelt men de arbeidsverdeeling tusschen de nederlandsche regeering en het nederlandsch bestuur in Indië. Over die zelfstandigheid beslissen geheel andere factoren. Een bekwame hoogstaande indische regeering behoort zeer zelfstandig te zijn; een regeering die onbekwaam is en niet in staat om te doen wat de tijdsomstandigheden eischen, behoort niet vrij gelaten te worden. Het is een zelfstandigheid die niet uit vermogen tot zelfbestuur voortvloeit, maar een zelfstandigheid die door betrouwbaarheid en bekwaamheid wordt verworven en een persoonlijk karakter draagt.

VI.

Het voorgaande zou te vergeefs zijn geschreven als niet twee zaken in de overtuiging waren opgenomen: in de eerste plaats dat het nederlandsche gezag in Indië op geheel anderen grondslag rust dan het gezag in Nederland, en bij alle uiterlijke kracht, innerlijk zeer zwak is; en in de tweede plaats dat het er thans niet om gaat een bruikbaar stelsel geleidelijk te verbeteren, maar dat het gaat om vervanging van oude, vergane grondslagen door nieuwe, die wij nauwelijks zoo snel zullen vermogen te leggen, dat het gebouw onzer indische heerschappij nog voor wankelen zal worden behoed. De nieuwe tijden zijn geheel nieuwe eischen gaan stellen. Wij behoeven daar echter niet machteloos tegenover te staan, kunnen Indië zeer veel geven en daar ook zeer veel bereiken, indien wij maar niet langer Nederland of Britsch-Indië navolgen, doch als wij, door oorspronkelijkheid van inzicht, uit de bijzondere machten, die daar heerschen, een staatswezen weten te organiseeren, dat door eigen groei zich tot een modern staatswezen ontwikkelen kan. Wat echter den bouw van dit staatswezen buitengemeen moeilijk maakt, is het ontbreken van den intuïtieven drang. Wat een staatswezen als Nederland bijéénhoudt, is de onbewuste wil van het nationale leven zelf. Menig middelmatig staatsman reeds levert vruchtbaar werk als hij een deel van dat onbewuste leven in bewuste organisatievormen opvangt. Een omvatten van het geheel is niet onvermijdelijk; uit massalen drang bepaalt het leven zelf zijn richting. Maar in Indië met zijn dualisme in ras, in samenstelling, in streven, kan alleen bewust en omvattend inzicht de richting bepalen. Een Minister of Landvoogd, die niet in staat zou zijn die richting aan te geven en bestuurlijk alle nieuwe verschijnselen te omvatten, zou aan toenemende onrust en ten slotte aan verlies der koloniën ondervinden, dat de oude staatkundige organisatie, waaronder de bewoners van Indië thans leven, niet berekend is op een verhoogd nationaal leven van den Inlander, en niet bestand tegen de zuiging der Oost-aziatische concentratie. Eigenlijk is op het oogenblik de koloniale staatkunde geen zaak meer van ministerieele of landvoogdelijke verantwoordelijkheid, het moet

een zaak van nationalen drang worden. Het kan ons weinig troosten als wij, bij het verlies der koloniën, een minister, een landvoogd als schuldigen kunnen aanwijzen; het gaat om zaken die niet meer hersteld kunnen worden. Er dient thans in de indische politiek een beslissing te worden genomen, en geen andere overwegingen dan 's Lands belang mogen daarbij gelden. Al werden in het voorgaande vele belangrijke punten niet genoemd om de aandacht niet van de hoofdzaken af te leiden, de zaak zelf is rijp om deel uit te maken van een regeeringsprogram. *Het bestaande te handhaven legt geen mindere verantwoordelijkheid op dan het nieuwe in te voeren*. Nederland moet op zijn koloniaal gesternte vertrouwen, op het inzicht van zijn bekwaamste mannen. Het moet steeds indachtig blijven, hoe bijzonder een toestand het is dat bij de tegenwoordige machtsverhoudingen een klein westersch land een groot koloniaal gebied in het roerige Oost-Azië wil blijven beheerschen. Uitnemende staatkunde, buitengewone organisatie verzekeren nòg het behoud, maar zouden overwegingen van persoonlijken aard of moederlandsche partijpolitiek deze hoofdzaken tot bijzaken verlagen, dan zal het geloof in de voortduring van ons koloniaal bestaan worden geschokt. Geloof in bestendigheid is echter de grondslag van alle staatkundig leven.

S. RITSEMA VAN ECK.
Buitenzorg, November '17.

Kamermuziek van Claude Debussy.

II.

Om tot de laatste piano-suite, de *Children's Corner*, te komen, moeten wij een grooten stap doen. Hij brengt ons naar het gebied waarop Debussy het vruchtbaarst is: de realistische schildering in tonen, en wij zien hem in deze suite van zijn beminnelijkste zijde: ‘à ma chère petite Chouchou, avec les tendres excuses de son père pour ce qui va suivre’ staat binnen het omslag, waarop met fijne kleuren de attributen der kinderwereld zijn afgebeeld. De eerste compositie heeft een parodistischen titel ‘doctor Gradus ad Parnassum’, een prélude waarmee niet Clementi's beroemde études, maar de paedagogische richting in 't algemeen gepersifleerd wordt. Schönberg, die meent op zijn techniek een harmonie-leerboek te kunnen bouwen, en d'Indy, die het noodig vindt het hoofdthema waarmee bijna onveranderd alle deelen van zijn tweede strijkquartet beginnen, nog eens met drie sleutels voor in zijn partituur te laten drukken, mogen zich Debussy's boutade wellicht even aantrekken. De compositie zelf is behalve aan het slot, in 't geheel niet parodistisch. Het is een warm, zonnig voorspel, zooals een vader schrijft die aan zijn kind denkt; het begin aangenaam dissoneerend, in den geest van het voorspel der Suite bergamasque. Kort vóór het slot (blz. 4^5) worden we herinnerd aan één van Debussy's mooiste pianocomposities, de ‘Jardins sous la pluie.’ Aan het slot wordt dan de muziekmeester even beetgenomen:

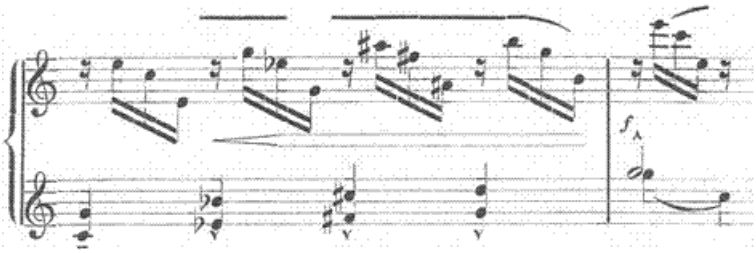

Dit is zeer stoutmoedig, maar niet zoo willekeurig als het er uitziet (het is elliptisch, men denke zich tusschen fis- en g-groot, b-klein). Merkwaardig is de evenwijdige stembeweging in de linkerhand. Voor dit ‘non chaloir’ (heel iets anders dan nonchalance) toont Debussy een toenemende voorliefde. In de zooeven besproken sarabande zagen we reeds heele reeksen evenwijdige septiem-akkoorden die erger lijken, maar toch welluidender zijn dan deze naakte quinten, waarmee ook Puccini de koude dak-kamer van Bohème schildert. Een dergelijke evenwijdigheid is in onze harmonische muziek steeds verboden, maar komt toch bij de beste meesters als uitzondering voor. (Men zie hierover het zesde hoofdstuk van J. Schreyer's voortreffelijk boekje ‘Von Bach bis Wagner’) In den ouden tijd, dien van het strenge contrapunt der zuivere vocaal-polyphonie, was het anders. Toen werd elke stem als zelfstandig beschouwd, een evenwijdig samengaan der stemmen was dus onaannemelijk; wie toen zoo iets schreef, bewees daarmee dat hij een prul was, die zijn vak niet goed geleerd had. Toch kwamen evenwijdige drieklanken ook toen geregeld voor in de driestemmige landelijke liedjes die men *vilanelle* noemde, naar de boerenmeisjes die ze oorspronkelijk zongen of de hoofdpersonen van den tekst waren. De evenwijdigheid was hier een concessie aan den volkssmaak; men was er aan gewend door het samenzingen der zelfde melodie, ieder in de toonhoogte die voor zijn stem het best paste. Ook in driestemmige lofzangen (laudi) die tijdens de tegen-reformatie voor de bid-avonden van San Philippo Neri te Rome werden gecomponeerd, treffen wij deze concessie aan de populaire zingwijze aan; zelfs groote meesters als Luca Marenzio schreven in hun laudi evenwijdige drieklanken. Dat het hier werkelijk om volksmatigheid te doen was, bewijst Horatio Vecchi als hij in zijn Amfi-

parnaso, de eerste muzikale comedie, een jonge dame van twijfelachtig allooi daardoor karakteriseert, dat men haar in evenwijdige drieklanken aanroept:

Deze toespeling op haar volksmatigheid brengt de dame buiten haar zelve; zij reageert terstond: ‘credi che sono una donna da partito?’ Het is er hier Vecchi niet om te doen komiek te zijn (zooals André Pirro in zijn voortreffelijk werk over J.S. Bach meent), hij wil karakteristiek wezen, d.w.z. er iets mee duidelijk maken. Hetzelfde beoogt Debussy aan het slot van zijn ‘doctor Gradus ad Parnassum.’ Met de evenwijdige quinten wordt hier den schoolmeester-doctor openlijk de gehoorzaamheid opgezegd. (Men kan hier ook aan Fux' Gradus ad Parnassum denken, een vroeger zeer beroemd compositie-leerboek, dat echter aan Debussy waarschijnlijk even onbekend is als aan het groote publiek.) Wij ontmoeten hier voor 't eerst het streven der muzikale impressionisten, iets dat buiten de muziek ligt objektief duidelijk mee te deelen en in plaats van uitsluitend op de muzikale, ook op de algemeene phantasie en het intellect van den hoorder een beroep te doen. Door dit trekje hoort dan ook dit praeludium eenigszins in de toonschilderende *Children's Corner* thuis, hoewel het overigens tot de zuiver muzikaal gevormde muziek behoort. De gevoelige lezer late zich door de evenwijdige quinten niet afschrikken; Debussy heeft juist bij het aanbrengen van deze dingen een fijnen takt en weet er ons spoedig mee te verzoenen. Heel anders doet Ravel, dien men terecht het ‘enfant terrible’ der jonge Fransche muziek heeft genoemd. In zijn eerste werken waarin hij Debussy navolgt, maakt hij dergelijke passages opzettelijk door bijmenging van andere wanklanken zóó erg, dat ze geheel onaannemelijk worden, bijv. in de *Sonatine* voor piano:

Met de ‘Children's Corner’ kan men de kinderen aan de piano om zich verzamelen en bezighouden, zooals men dat met een prentenboek of een sprookje doet; natuurlijk moet er dan allerlei bij verteld worden. Een glanspunt in dit opzicht is het tweede stuk der suite, *Jimbo's Lullaby*, een brokje muziek geworden dierentuin. Het begint met het bekende slaapliedje: ‘do, do, l'enfant do’ heel in de diepte; daar hebben we den zwaren olifant die voor zijn jong een wiegeliedje zingt. Er gaat van dit suggestief bewerkte kinderliedje een zware melancolie uit, die komiek werkt en bekoorlijk tevens. Bij de verklaring van dergelijke muziek komt het niet alleen op muzikaliteit aan, maar vooral op liefde en opmerkingsgave voor de ons omringende werkelijkheid. Ik ken een dame die met Jimbo's Lullaby alle kinderharten gestolen heeft: ‘c'est la tante Lullaby’ juichen de kleinen als zij binnen komt; door de sprookjes die zij er bij vertelt, begint de muziek voor hen te leven. Veel is daarbij phantastisch en moet het ook zijn; maar dat bij de volgende zes-tonige maten:

Jimbo zijn slurf voor het hek heen en weer zwaait en beurtelings zijn zware pooten oplicht (‘Do, do, l'enfant do’), lijkt mij onwederlegbaar. Het streven de zichtbare werkelijkheid muzikaal weer te geven, is zoo oud als de muziek zelf, maar voordat deze overbluffende duidelijkheid mogelijk was, moesten een zeer ontwikkelde techniek en Debussy's

geniale aanleg voor dit speciale gebied te zamen komen. Dit geldt ook voor een der volgende composities: *The snow is dancing*. Het mollig-behagelijke, afgedempt-geruischlooze van een sneeuw-landschap met de lichte bewegelijkheid der vallende vlokken, is hier tot een muzikale werkelijkheid geworden, die door de zestonigheid (‘doux et triste’) een melancoliek tintje krijgt. En wat voor een effect maakt nu de suggestieve melodie in 't midden der compositie (blz. 18^{3}) voor 't eerst opklinkend, als een herinnering aan de werkelijkheid die we van uit ons venster niet zagen: een geïdealiseerde ‘cri de Paris’. Het leven begint zich weer te roeren; is het niet of daar met het huppelend motief in de linkerhand (blz. 19^{1}) een kleine jongen naar buiten komt gesprongen, om te genieten van den donzigen overvloed. In het hier door Debussy aangewend procédé, de steeds herhaalde zestienden-figuur:

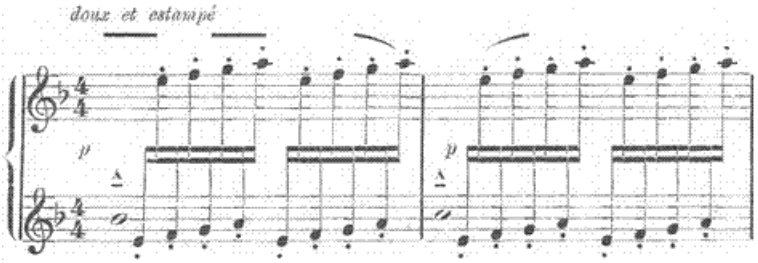

is deze compositie verwant met de *Jardins sous la pluie* (*Estampes* No. 3); hoe meesterlijk is het stomp-donzige der sneeuw door de lange tonen weergegeven tegenover het ruischende, druk-spattende van den malschen zomerregen. Interessant is ook een vergelijking met een der Préludes voor piano, *Des pas sur la neige* (deel I No. 6), waarin op een geheel andere wijze het diep troostelooze van een sneeuw-landschap bij dooiweer wordt uitgedrukt, tegenover het weldadige der versch vallende vlokken in de *Children's Corner*.

Een zeer bekoorlijk stuk is ook de *poppen-serenade* die eigenlijk geen toonschildering bevat en geen program tot uitdrukking brengt (behalve door het getokkel van luit of mandoline) en aan de fantasie haar vrijen loop laat. De teederheid eener lang uitgesponnen melodie (blz. $12^{2\text{-}5}$) voert ons uit de wereld der poppen in die der werkelijke gene-

genheid. Ook het ‘schaapherdertje’ dat eenzaam op zijn hobo zit te improviseeren, weemoedig zonder nadruk, in een blank verlangen naar het leven dat hij nog niet kent, maakt ons meer en meer duidelijk dat dit *kinderhoekje* door groote menschen pas volop genoten kan worden en dat ook beroeps-pianisten een goed werk doen, wanneer zij deze suite in een kleine ruimte volledig uitvoeren. Deze muziek is wel niet moeilijk in den gewonen zin, maar vereischt juist door de beperkte middelen waarmee veel moet worden uitgedrukt, een fijne beheersching der rhythmische en dynamische schakeeringen. Het vizioen dat het schaapherdertje zoo met weemoedig verlangen vervult, vinden we in Debussy's Préludes; het is het ‘vlasblonde meisje’ (eerste deel No. 3) dat muzikaal een groote verwantschap met hem vertoont. Zij is nìet weemoedig; er gaat van haar een bekoring uit als van een wijd en zijd helderen avond-hemel. Zij is thuis en heeft haar werk, en zit niet den heelen dag alleen op de heide te mijmeren zooals haar kleine minnaar. Het landschap waar deze zijn verlangende wijsjes zit te blazen, is ook in de Préludes muzikaal weergegeven *(Bruyères*, deel II No. 5). Hier vinden wij ook ons herdertje terug; hij is ouder en gerésigneerd geworden; de hoofdzaak is hier niet meer het mannetje, maar het landschap, evenals bij Poussin of Claude Lorrain.

Een uitgelaten stuk besluit deze kinder-suite: *Golliwoggs cake-walk*. Debussy heeft hier een echte musichall-melodie aangedurfd, en hij had gelijk, naar het onweerstaanbaar en toch gedistingeerd entrain dezer geestige boutade bewijst. Een andere cakewalk-parodie bevindt zich in het tweede deel der Préludes, waar Debussy een zijner vrienden heeft geportretteerd *(General Lavine-eccentric)*.

Wij hebben met deze vier suites als 't ware de grenspalen gezet in het gebied van Debussy's eerste ontwikkeling als componist. Daar kunnen wij nu de overige werken omheen groepeeren. Bij de eerste, de Petite Suite, sluit zich een heele reeks vroege piano-composities aan. Ik noem slechts de beide *Arabesques*, omdat die echt Fransch zijn en gewoonlijk onderschat worden. En toch zijn het meesterwerken van fijne gevoeligheid en bezitten zij rijke afge-

ronde melodie. Zij zijn het werk der jonkheid waarin de goede gedachten ons als rijpe vruchten zoo maar in den schoot vallen. De harmonische middelen zijn eenvoudig, de vorm is doorzichtig, het geheel van fijn-gave eenheid en slanke gratie. Wie deze eenheid nu voor armoede in de aangewende middelen wil houden (zooals bijv. Giacomo Setaccioli doet in zijn boekje 'Debussy è un innovatore?'), toont daardoor alleen, dat zijn smaak door het vele overladene en dikke in de moderne muziek eenzijdig ontwikkeld of bedorven is. Deze Arabesques hebben een zekere verwantschap met ballet-muziek, en zijn geschikt om door rhythmische gymnastiek te worden geïnterpreteerd. Zij vereischen hoewel niet moeielijk, toch een fijne beheersching der vingers, wanneer men de triolen in beide nummers volkomen rond, licht en volgens de voorgeschreven dynamiek *(piano* en *pianissimo)* wil voordragen. Met hoekige toonfiguren in een onzalig *mezzoforte* komt er een caricatuur tot stand, waarop dan Setaccioli's oordeel van toepassing is, maar die met Debussy's bedoeling niets gemeen heeft. Ik besprak deze Arabesques in de veronderstelling, dat het den lezer niet alleen om de allernieuwste snufjes te dóen is. Zij hooren niet tot de muziek waar de internationale snob over spreekt; om 't even; wanneer zij maar *goed* worden uitgevoerd, kunnen zij ons een oogenblik van onze zware lichamelijkheid bevrijden.

Bij de Suite bergamasque zou ik een compositie willen plaatsen die eigenlijk tot de zuiver toonschilderende muziek behoort, de *Masques* voor piano. Hierin geeft Debussy ook het carnaval weer, maar nu realistisch het straatgejoel zooals men dat op de groote boulevards uit een tweede of derde verdieping gewaar wordt:

Dit door leege quinten begeleide hoofdmotief wordt tweemaal herhaald boven een orgelpunt die eveneens uit een leege quint bestaat; eerst:

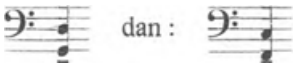

Deze *pianissimo*-quinten geven voortreffelijk het aanvankelijk rumoer in de nog niet gevulde straten weer.

Terwijl deze fantastische geluiden in een chromatische opéénvolging van evenwijdige drieklanken al scherper tot ons doordringen, nadert een eerste carnavals-groep in de gedaante eener meer gedragen lichtelijk amoureuze basmelodie (blz. 1^5 en 10^2).

Spoedig daarop wordt de deining van het rumoer zóó sterk, dat zij over ons balcon heenslaat; nadat het begin in krachtiger vorm is herhaald, leidt een lang *crescendo* naar de volgende stoere melodie (blz. 3^4):

die door harde seconden begeleid, bestemd is een tweede rol in deze carnavals-schets te spelen. Het was maar een hartstochtelijke groep die voorbijkwam; dadelijk is het geluid onderschept, en bovenstaand motief klinkt in een plotseling pianissimo na (blz. 4^1). Zoo neemt het gejoel afwisselend toe en af, nog een heele poos, een steeds interessante doorvoering van het aanvangsmotief dat nu eens voor een motief in heele tonen, dan weer voor de bovenstaande stoere melodie als ondergrond dient (blz. 8^{4-9}), tot het eindelijk in arpeggioakkoorden uitsterft, als de ontketende instinkten zich moe hebben gejaagd. Deze *Masques* heeft Debussy met breede streken *al fresco* op den muur geborsteld; zij vormen een merkwaardig contrast met de fijne porselein-schildering der Suite bergamasque, die in geheel andere afmetingen met heel andere nuancen toch hetzelfde onderwerp weergeeft. Door beide werken naast elkaar te beschouwen, leeren wij als met reuzen-schreden Debussy's ontwikkeling kennen en staan overbluft voor een veelzijdigheid van aanleg, die het kenmerk is van alle waar kunstenaarschap. Ook in de groote lijnen der Masques verloochent Debussy zijn gevoel voor symmetrie niet.

In de suite *Pour le piano* zagen wij de zuivere kamermuziek door de verbinding van doorzichtigen vorm met hoog-ontwikkelde harmonische techniek, onder aanwending

der nieuwe zestonige scala opgevoerd tot een fijn gedifferentieerd uitdrukkingsvermogen van bijzondere intensiteit. Aan deze suite had Debussy reeds een meesterwerk doen voorafgaan, dat door zijn innerlijke eigenschappen er nauw mee samenhangt: zijn strijkquartet. Met dit werk stond Debussy in eens in de voorste rij dergenen, die voor vier strijk-instrumenten hebben geschreven. Hij is hier in 't volle bezit van een rijpe beheersching van den vorm, onafgebroken ondersteund door een onuitputtelijke vindingskracht zooals zij in de moderne muziek slechts zelden voorkomt. Het lijkt het werk van een toovenaar. Combarieu meent dat de muziek in de magie haar oorsprong heeft; Debussy's strijkquartet schijnt het te bewijzen. Nog voordat hij naar Rome ging, is Debussy in Rusland, hoofdzakelijk in Moscou geweest. Daar heeft de volksmuziek der speellieden in de herbergen een onvergetelijken indruk op hem gemaakt. Veel later, toen hij zijn strijkquartet schreef, moet er in zijn ziel nog iets hebben nagespookt van het contact met den slavischen hartstocht en zijn exotische extase. In het hoofdthema ligt iets van het duister fatalisme, waaraan Gorki's Gordeieff en Dostojefski's Karamazow te gronde gaan. Maar Debussy is geen Slaaf en geen fatalist; hij heeft als Franschman de hoogachting voor de eigen persoonlijkheid en de spankracht die uit zulke toestanden zich weet op te werken. Hij vermag het daemonisch begin om te scheppen tot een visioen van hemelsche schoonheid. In het Scherzo is de herinnering aan de Russische zigeuners het levendigst geweest; vooral de pizzicati en de alt-solo in het begin toonen het karakter eener door niets gebonden spontaneïteit die eigenlijk door het heele werk gaat, en waaraan het zijn eigendommelijkheid en hooge aesthetische waarde te danken heeft. Toch mag men dit Russisch uitgangspunt niet anders opvatten dan als een algemeene ziele-impulsie die het verwante in Debussy in trilling bracht en tot uitdrukking deed komen. Wie dit strijkquartet ter hand neemt met de verwachting een nabootsing der Russische volksmuziek in den vorm eener wilde improvisatie te vinden, zal het spoedig teleurgesteld neerleggen. Want hier wordt de onafgebroken voortstroomende inspiratie door een voortdurend doel-bewust, echt Fransch kunst-verstand in de bedding geleid, waar zij alleen kan worden tot wel-

over-wogen schoonheids-uiting en aesthetische genieting in hoogeren zin. Setaccioli zegt (in zijn reeds genoemd boekje) over dit strijkquartet: ‘in deze compositie heeft Debussy het bewijs willen geven van zijn contrapuntische techniek door het volgende eenige thema aan zijn werk ten grondslag te leggen’:

Setaccioli's geschrift over Debussy is het eenige mij bekende waarin de werken ook zelf aan 't woord komen, en niet uitsluitend met kunst-philosophische explicaties of uit de lucht gegrepen beweringen er om heen wordt gepraat. Maar Setaccioli komt daarbij niet verder dan de muzikale *elementen*. Hij heeft alleen het klokje der inductieve methode (die van het détail uitgaat) hooren luiden; van het klepeltje, nl. dat de uitdrukkings-elementen, de geïsoleerde akkoorden en intervallen nooit absoluut nieuw zijn, maar dat de voorbereiding ervan altijd reeds in het verleden kan worden aangewezen, dat het er dus opaankomt den geest op te sporen die deze elementen tot dragers van ontroeringsuitingen heeft verbonden en na te gaan of deze geest wellicht een nieuwe gevoeligheid bezit en van den hoorder verlangt, en dat *daarin* eerst de technische innovatie en de oorspronkelijkheid eens kunstenaars te vinden is; daarvan heeft Setaccioli nooit gehoord. Het is noodig dit te zeggen, daar zijn boekje bij Debussy's tegenstanders grooten opgang heeft gemaakt, in het Duitsch is vertaald, en bij die gelegenheid als definitief oordeel zonder appèl is geprezen. Men vergat daarbij o.a., dat het circa tien jaar geleden veel te vroeg was om over Debussy definitief te oordeelen. De jong-Fransche kamermuziek en speciaal Debussy's strijkquartet kende Setaccioli niet voldoende, om er in 't openbaar over te spreken. Het is zeker nuttig

zich bij een belangrijk werk af te vragen: wat heeft de componist eigenlijk gewild? Alleen moet men dan niet de kinderkamer als standpunt kiezen: ‘hij heeft eris willen toonen...’ Wie den eersten *prix de Rome* behaald heeft, hoeft niet meer te bewijzen, dat hij van de contrapuntlessen voldoende heeft geprofiteerd. Bovendien brengt Setaccioli zijn lezers daarmee geheel op een dwaalspoor; Debussy's strijkquartet is niet contrapuntisch, zoomin als het op een eenig thema berust, hoewel het in den zoogenaamden cyclischen vorm is geschreven. Setaccioli vergelijkt dit strijkquartet met een synfonie en een piano-sonate; zonderling procédé! Hadde hij het met *gelijksoortige* werken, met strijkquartetten van andere componisten vergeleken, hij ware er eerder achter gekomen, wàt Debussy zich voornam toen hij een strijkquartet ging schrijven. Het eenige moderne Fransche strijkquartet dat de vergelijking met dat van Debussy uithoudt, is het werk door César Franck één jaar voor zijn dood geschreven, dat tegelijkertijd als een voortzetting van Beethoven's vijf laatste strijkquartetten kan worden beschouwd. Beethoven had in zijn op. 127 en op. 131 (in cis-klein) den cyclischen vorm aangewend, d.w.z. de muzikale hoofdgedachte van het eerste deel keert in gevarieerden vorm in de andere deelen terug. Deze vorm heeft ook Franck in zijn strijkquartet gebruikt. Zooals ik zeide heeft Franck deze cyclische schrijfwijze niet geschapen, naar men in Frankrijk gaarne aanneemt, maar aan Beethoven ontleend. Die vorm bestond eigenlijk reeds in 't begin der 17^{e} eeuw in de variatie-suites waarin een en dezelfde dans-melodie in alle nummers wordt gevarieerd, zooals in de bekende suite in d-klein van Johan Schein, die Hugo Riemann in zijn verzamelling Old Chambermusic (Londen, Augener) opnieuw heeft doen drukken.

Franck heeft verder in navolging der fuga van Beethoven's quartet in cis-klein ook een fugato in het eerste deel van zijn strijkquartet opgenomen, nadat hij kort te voren (blz. 5 en 9 der partituur) en ook later nog (blz. 17) de imiteerende schrijfwijze had aangewend. Bij alle grootsche schoonheid waarin Franck hier voor Beethoven niet onderdoet, staat het eerste deel van zijn strijkquartet toch wat stijl betreft tusschen nieuw en oud: algeheele vrijheid in den vorm en toch aanwending der contrapuntische hulpmiddelen van den

goeden ouden tijd. Daarbij komen dan in het Scherzo en in het Larghetto direkte reminiscenties aan Tristan. Men denke hier niet aan plagiaat en overschatte vooral de beteekenis ervan niet. Dergelijke ontleeningen mogen natuurlijk aan de bewondering voor Franck's werk geen afbreuk doen; maar het is toch merkwaardig dat een componist aan het eind van zijn loopbaan (aan het begin zou het heel natuurlijk zijn), nog zulke tastbare bewijzen van vreemden invloed geeft.

Een en ander is ook ditmaal aan Debussy niet ontgaan. Toen hij een strijkquartet ging schrijven, kwam het er voor hem in de eerste plaats op aan, 'van vreemde smetten vrij' te blijven en de klip te omzeilen, waar Franck tegenaan gevaren was. Deze klip heette Beethoven en Wagner. De gecompliceerde cyclische vorm waarin de verwantschap en bewerking der hoofdgedachten lang niet iedereen opvalt, verving Debussy door een zeer doorzichtigen vorm waarin de hoofdgedachte niet door contrapuntische omspelingen gevarieerd werd - deze liet hij geheel ter zijde, o Setaccioli! - maar de motieven door een uiterst rijke melodische en harmonische varieering, in verband met ingrijpende rhythmische verandering telkens en telkens weer in een geheel nieuw licht werden geplaatst. Hierbij werd de uitgedrukte gemoedsbeweging soms in haar tegendeel veranderd. Zoo wordt het hier boven (blz. 122) meegedeelde duister-hartstochtelijke hoofdmotief in het Scherzo tot de sublieme schoonheid eener jonkvrouwelijke geluks-uiting (blz. 22^4 en 13^6)[1]:

Dergelijke omscheppingen hebben haar oorsprong in een rijk gemoedsleven, dat voor de verschillendste stemmingen toegankelijk, de phantasie in beweging zet. Hoe weinig een dergelijke trouvaille van contrapuntische vaardigheid afhangt, bewijst juist de begeleiding der bovenstaande melodie die,

1) Het eerste bladzijde-nummer is van de partituur in 8°, het tweede van het tweehandig piano-uittreksel. Voor de piano is de partituur niet scherp genoeg gedrukt. Er bestaat nog een partituur in zak-formaat en een piano-uittreksel voor vier handen.

zuiver harmonisch, alleen uit een en hetzelfde noon-akkoord bestaat, dat aan het extatisch élan der melodie een bijzondere ‘zoet-roockigheid’ verleent. De sleutel waarmee men dit strijkquartet geheel opensluit, is het deelnemend volgen van de uiterst rijke melodische inspiratie, zonder zich te laten afschrikken door een eventueele hardheid in samenklank. Natuurlijk worden ook secondaire stemmen hier en daar zelfstandig gevoerd; maar dit is bijzaak, de harmonische schakeeringen hoofdzaak: geen lijnen-werk als in Bach's fuga's, maar kleuren als bij Velasquez en Veronese.

Daar nu Franck in zijn Scherzo de chromatiek der eerste maten van het Tristanvoorspel had geproduceerd, lag het voor de hand dat Debussy op de diatoniek, op de voortschrijding in heele tonen zijn oogmerk richtte. De zes-tonige scala speelt inderdaad een groote rol in zijn strijkquartet; door haar wordt het tweede hoofdmotief van het eerste deel van vrouwelijk-smeekend en insinueerend dat het is tegenover de fatalistische onverbiddelijkheid van het eerste motief, tot een episode van diabolische stugheid.

Deze passage is door de dissoneerende hardheid der begeleidende zes-tonige harmonieën (blz. 8^2 en 5^1) niet zoo licht te assimileeren, maar werpt een prachtig licht op de teedere schoonheid van het motief in zijn oorspronkelijke gedaante.

De vorm van dit eerste deel is absoluut eenvoudig en maakt daardoor de inleving in de tusschen hemel en hel hoogstijgende en zwaar-dalende gemoedsgolven veel lichter; ook het rijk-afwisselende harmonisch bestanddeel wordt door deze stabiliteit in den vorm voor den gewilligen hoorder veel toegankelijker. Vergelijken we Debussy's werk in dit opzicht met d'Indy's tweede strijkquartet (op 45), zoo zien wij dat deze juist het tegendeel heeft gedaan: hij behandelt een tamelijk simpele hoofdgedachte die door het heele werk gaat (de oorspronkelijke vorm is de eenvoudige danswijs in 5/4 maat van het Scherzo), al dadelijk met een meer zoekende dan vindende buitensporigheid die op een kort fugato uitloopt, en mij aan een spelletje herinnert dat we in onze jeugd deden. Wij bootsten een phantastisch portret van Beethoven na, streken onze haren in de lucht en trokken vreeselijke gezichten om elkaar bang te maken; dat noemden we ‘Beethoventje spelen’.

Debussy verloochent zijn Latijnsche ras niet; hij bouwt horizontaal, zooals ook de groote Florentijnen en de bouwmeesters der Fransche renaissance het deden. Hij sluit zich daarbij nauw aan bij den voor het hoofd-deel van symphonie en sonate gebruikelijken vorm, maar hij vermijdt alle complicatie, alle dooréénwerking van muzikale ideeën, en daardoor wordt ook deze oude vorm tot iets eigendommelijks. Nadat het hoofdmotief dat zonder omhaal het werk opent, met sombere viriliteit in een exotische toonsoort (g-klein met as) heeft weerklonken, en in een melodieuse voortspinning op natuurlijke wijze tot rust is gekomen, volgt als korte epiloog een exotisch motief van stil-smachtend verlangen, dat door viool en cel viermaal wordt voorgedragen (blz. 1^{3}-2^{1} en 1^{4-5}) De gelijkmatig vloeiende beweging der begeleidende zestienden contrasteert gelukkig met het gesyncopeerde deel van het hoofdmotief. Op dezen overgang volgt nu niet zooals gebruikelijk is, een tweede vrouwelijk motief, maar eerst wordt ons gelegenheid gegeven met de hoofdgedachte nader kennis te maken, doordat zij herhaaldelijk in het veelkleurig licht van steeds afwisselende harmonieën wordt getoond, eerst in een exotisch es-groot (met ces in plaats van c), dan met eigenaardige harmonica-akkoorden (blz. 3^{2} en 2^{3}). Hierop volgt een zacht-klagende zang der eerste viool in es-klein (blz. 3^{4}-4^{1} en 2^{6}), die door de voortdurende dissonnantie der begeleidende altviool een eigenaardigen nadruk krijgt, als uit de onbewuste diepten des gemoeds. Een oogenblik is het dan, of in een edelmoedige modulatie de zon zal doorbreken (blz. 4^{3} en 3^{2}), maar een derde zijmotief (blz. 4^{4} en 3^{3}) jaagt haar met een scherpen dissonant weg. Welk een rijkdom van gedachten! De steeds in kracht toenemende beweging stokt plotseling op een lange a der beide violen (blz. 5^{3} en 3^{4}); daaronder treedt dan het aanvangsmotief in de bas op, eenzaam en uitgeput, verlaten door de veelstemmigheid die het vroeger in zijn extravagance ondersteunde. Alleen de alt-viool laat twee onheilspellende chromatische tonen hooren, als inblazingen van een vermoeid brein. Men vermoedt een einde als van Thomas Gordeieff in de omgeving van den zaken-man Majakin, die hem laat vastbinden en machteloos, op het scheepsdek werpen. Maar het innerlijk drama heeft bij Debussy een

ander verloop. Op het duister, gesyncopeerd motief antwoordt onmiddellijk een streelende melodie van echt vrouwelijke teederheid, die troost brengt en opricht tevens; dit is het tweede hoofdmotief:

Deze dialoog wordt een halven toon hooger herhaald, waardoor hij aan intensiteit en levenskracht wint en in dezelfde toonsoort (g-klein) komt te staan, waarin het begin zoo krachtig heeft weerklonken en die tevens als hoofdtoonsoort van het heele werk fungeert. Dit is niet alleen muzikaal maar ook psychologisch van beteekenis: de ideëele hoofdpersoon wordt gesterkt, niet alleen door den troost der vrouwelijke genegenheid en schoonheid, maar ook door de herinnering aan het zoo moedig begonnen leven en door het gevoel van samenhang met de omgeving. Men ziet hoe juist het principe is, waaraan Debussy ook hier trouw blijft: niet eerst een thema te geven en dan terstond er boven op weer een tweede gedachte. Eerst moet het eerste motief zijn volle werking doen, de hoorder moet het op verschillende wijzen in zich opnemen, en dan komt eerst de tweede hoofd-gedachte. Zoo wij met de muzikale hoofd-idee van het werk niet geheel vertrouwd waren gemaakt, had de tweede gedachte niet in den vorm eener dramatische péripétie kunnen optreden. Men heeft van de jonge Fransche componisten en speciaal van Debussy gezegd, dat hun meer aan de bouwsteenen dan aan het gebouw gelegen is. Dat is onjuist. Debussy bezit een zorgvuldige liefde voor het geheel, die tot in zijn kleinste toongedichten voor piano duidelijk te vernemen is als men geduldig en zonder vooroordeel toehoort. Hij bouwt in een *anderen* stijl dan tot nog toe gebruikelijk was, dat is alles.

Een kort crescendo voert nu naar het hoogtepunt van dit Allegro, dat tevens als apotheose van het hoofdmotief is bedoeld (blz. 6^3 en 4^2), fortissimo, achtstemmig met dubbelnoten voor alle instrumenten, in f-groot dat steeds met overmatige quint optreedt (als symbool der overvloeiende levenskracht) en niet minder gewelddadig naar d-klein moduleert. Nu de beide hoofdmotieven aanwezig zijn, kan de zoogen, doorvoering beginnen. Eerst wordt het eerste hoofdmotief voortgesponnen, waarop een korte gedachte de kern van het tweede hoofdmotief brengt (blz. 7^1 en 4^4)

Hier geeft Debussy het eenige zeer bescheiden contrapuntische kunst-stukje: een kleine imitatie tusschen alt of violoncel en eerste viool. De vrouwelijke hoofdmelodie krijgt nu een vergrooting van haar eerste en haar laatste interval, die een voorbereiding is voor haar optreden in uitsluitend heele tonen. In deze gedaante, in de heeletoon-scala van f tot dis', treedt het motief nu spoedig op (blz. 8^2 en 5^1):

Dit klinkt grandioos maar tevens zeer hard, gelijk ik reeds opmerkte, daar ook de begeleiding alleen uit deze zes heele tonen bestaat. Het komt slechts deze eene maal in dit Allegro voor en is bedoeld als scherp contrast met de vleiende schoonheid dezer melodie in haar oorspronkelijke gedaante: het is alsof men van den hemel even in de hel duikt. Het lijkt als zuivere diatoniek ook wel een symbolisch protest tegen de exclusieve chromatiek die door Wagner zoo oppermachtig is geworden, dat zelfs César Franck's laatste meesterwerk er eenige zelfstandigheid door heeft ingeboet.

Debussy neemt voor de hardheid terstond revanche, doordat hij de melodie in de oorspronkelijke milde gedaante laat volgen met een prachtige voortzetting in fis-groot (blz. 8^4 en 5^3).

Er volgt nog een stukje werkelijke doorvoering (blz. 10

en 6) waarin het eerste hoofdmotief onder andere voorkomt in den volgenden sterk gevarieerden vorm:

die een brug slaat naar het begin van het Scherzo waarin een dergelijk motief met groote bewegelijkheid wordt aangewend.

Aan het eind van bovengenoemd doorvoerinkje komt weer Debussy's principe, twee motieven wel vlak na elkaar in een innige verbintenis, maar niet gelijktijdig te brengen, tot zijn recht (blz. 11^{1-2} en 6^{4-5}). Merkwaardig is dat ook nu het mannelijk hoofdmotief door den steun van het vrouwelijke tot een tweede hoogtepunt van volle krachtsontwikkeling wordt gebracht. Met dit hoogtepunt begint het slotdeel van het Allegro (blz. 11^{3} en 6^{5}), dat zich aanvankelijk als eenvoudige herhaling aan ons voordoet, daar het begin van het strijkquartet weer in dezelfde toonsoort wordt aangeheven. Dit *da capo* is echter, gelijk meestal bij Debussy, slechts schijnbaar, want de componist is onuitputtelijk in nieuwe vervormingen der hoofdgedachte, die elkaar in schoonheid overtreffen tot eindelijk een kleine peroratie van het vrouwelijk hoofdthema (blz 14^{3} en 8^{2}) het gevoel geeft: nu is het uit, wie dit gezegd heeft wil niet verder spreken. Inderdaad brengt dan het pentatonisch unisono (vijf tonen zonder halve toonschrede) als een wervelwind afnemend en weer tot *ff* toenemend het slot in g-klein, dat de eenheid van toonsoort waaraan in den loop van het stuk geweldig is gerukt, ten slotte toch handhaaft. Dit slot komt niet uit de lucht gevallen, gelijk men bij oppervlakkige beschouwing zou kunnen meenen; het is tweemaal in den loop van het Allegro voorbereid. Naar wij gezien hebben is dit eerste deel van het strijkquartet door en door dualistisch, en doen de beide thema's voor elkaar niet onder in innerlijke waarde of belang der behandeling. Het mannelijk thema gaat voorop en vormt de dynamische hoogtepunten tot welker bereiking de medewerking der vrouwelijke melodie echter onmisbaar blijkt. Deze is draagster der scherpste vervorming en tegenstelling door middel van de voor Debussy zoo essentieele zes-tonige scala. Bovendien heeft het vrouwelijk element in ruime mate het

laatste, concludeerende woord. Dat aan dit strijkquartet één eenig thema tot grondslag is gelegd, gelijk wij bij Setaccioli lazen, is dus niet juist. Wel wordt in het volgend deel, een scherzo, uitsluitend het eerste hoofdthema doorgevoerd, aanvankelijk in een levendige 6/8 beweging, later in een kort heftig zestienden-motief (blz. 21^{4}-22^{1-3} en 13^{1-3}) of in de prachtige, boven (blz. 124) meegedeelde melodie in lange noten (blz. 22^{4} en 13^{4}). Maar in het volgende Andantino komt het hoofdmotief in 't geheel niet voor; na het Scherzo waarin het uitsluitend aan 't woord was, bleek het gewenscht dit motief nu eens gedurende een deel met rust te laten, en het Andantino buiten den cyclischen samenhang te plaatsen. Wij kunnen daar zoo veel te eerder vrede mee hebben, daar dit derde deel door twee sterk sprekende melodieën die als altijd bij Debussy, gelukkig contrasteeren, geworden is tot een eenvoudig, maar uiterst bekoorlijk geheel. Men make zich toch vrij van het vooroordeel, als zou Debussy er maar op los componeeren; wij zien hier weer den gesloten wel-doordachten vorm, waarin de aanvangsgedachte na een fijn-contrasteerende midden-episode, aan het slot kort terugkeert. Het is ditmaal een vrouwelijke melodie die vooropgaat, een gracieus-langzame dans-melodie. Het middengedeelte, *un peu plus vite*, begint (blz. 28^{3} en 17^{1}) met een lenig gerhythmeerde, schoon-gebogen solo-melodie der altviool; hierop antwoordt een kort duet der beide violen, en dan heft de alt de volgende zangrijke melodie aan:

die met haar expansieve beweging in een grooten boog het volkomen tegendeel is der dans-melodie van het begin, welke in kleine intervallen om haar middelpunt draait. De altmelodie gaat door alle instrumenten en wordt daarbij ook in het licht der hexa-toniek geplaatst (blz. 30^{1} en 18^{1}). De triool in deze melodie met de hoofdgedachte van het geheele werk in verbinding te brengen, komt mij gezocht voor; de kleine overeenkomst is zuiver toeval en werkt niet als zoodanig.

In de solo-melodie waarmee de violoncel het Finale begint, herkennen wij de vervormde hoofdgedachte van het geheele werk terstond. De eerste viool maakt daarna een nog duidelijker toespeling. In dit slot-deel heeft het hoofdmotief van het werk vooralsnog een meer inleidend karakter en dient als omhulsel voor de beide nieuwe thema's, waarop Debussy aanvankelijk zijn Finale bouwt, het volgende stuwende motief[1]:

en de teedere viool-cantilene die de laatste rhythme van dit motief opneemt, maar toch geheel zelfstandig wordt en klinkt, als wilde men een kindje in slaap zingen:

Natuurlijk treedt later het hoofdmotief van het werk weer in nieuwe vervorming op den voorgrond, nu in steeds wijdere spanning van steeds langere noten.

In dit Finale brengt Debussy een paar maal twee motieve tegelijk, bij wijze van uitzondering.

Wanneer wij nu een samenvattenden blik op dit strijkquartet werpen, zien wij met hoe fijn overleg het hoofdmotief in deze cyclische compositie is aangewend: in het eerste deel fungeert het als eerste hoofdmotief van een gewoon allegro, met overgangsmotieven en een tweede hoofdmotief er naast van gelijke waarde en rechten; in het tweede deel is het hoofdmotief alleen aan het woord en wordt vooral aan de rhythmische phantasie op de wijze der rhapsodische volksmuziek vrij spel gelaten. In het Andantino is de hoofdgedachte geheel afwezig en in het Finale dient zij aanvankelijk als schutblad voor nieuwe gedachten, om later naast deze in haar rechten als hoofdgedachte van het geheel te worden hersteld. Het quartet eindigt met een kunstgreep die slechts zelden gelukt: het gewone vierkante slot wordt vermeden door een langen zestienden-loop der eerste viool van de laagste naar de hoogste tonen, *crescendo* van *forte* tot *fortissimo*.

1) Op blz. 44^4 maat 2 der partituur moet de fis der altviool een f zijn.

Dit *crescendo* van de dikkere op de dunnere snaren houd ik slechts voor mogelijk, wanneer de violist in de laagte niet *forte* maar *piano* begint.

Ik heb dit strijkquartet zoo uitvoerig besproken, omdat het bijna nooit uitgevoerd wordt en dit zonder twijfel op misverstand van het werk berust. Wel heeft deze compositie op de officieele concerten der laatste Parijsche wereld-tentoonstelling (1900) de aandacht der kenners getrokken; wel is zij althans in Frankrijk ernstig bestudeerd (gelijk Chausson bewijst die in zijn strijkquartet aan het slot van het Allegro Debussy's hoofdgedachte met vereenvoudigde harmonie aanbrengt)[1]; wel is het hier en daar uitgevoerd, doch meestal bleef het bij één maal, en dat is hier géén maal. Ik heb tenminste maar eens gelegenheid gehad Debussy's strijkquartet in het openbaar te hooren en dat was...in een koffiehuis! Ook de muzikale boekjes hebben hun fatum! Dit strijkquartet is zoodoende voor Debussy geworden wat voor Rodin zijn Balzac was. Zoomin als de *gens de lettres* die het laatst genoemde werk besteld hadden, hun verplichtingen zijn nagekomen, zoomin hebben de gens de notes' voor wie Debussy's strijkquartet was bestemd, dit buitengewone geschenk voldoende gewaardeerd. Moge vooral ten onzent waar de belangstelling voor moderne kamer-muziek aan 't stijgen is, dit verzuim tegenover Debussy's vroege maar onovertroffen meesterwerk worden goedgemaakt. Daarbij moest men de strijkquartetten van Franck en Chausson ook niet vergeten, al bleef het laatste helaas onvoltooid; toen Chausson de eerste drie deelen geschreven had, ging hij op zijn rijwiel uit en werd met verbrijzelden schedel terugbracht. Deze tragische omstandigheid hoeft intusschen niet om de belangstelling te vragen, die het beminnelijke werk van Franck's besten leerling zelf verdient.

Debussy heeft zijn strijkquartet het 'eerste' genoemd; een tweede is niet gevolgd. Zoeker naar nieuwe uitdrukkingsmiddelen als hij is, werd hij door het streven in tonen te schilderen geheel in beslag genomen. Eerst in den allerlaatsten tijd is hij met de *Six sonates pour divers instruments* tot de zuivere kamer-muziek teruggekeerd.

J.C. HOL.

1) Blz. 23^8 der partituur, reeds voorbereid blz. 16^4.

Nederlandsch-Oost-Indië bij een conflict in den Stillen Oceaan.

I. Strategische positie.

De tegenstrijdigheid van de belangen van Japan en Amerika in den Stillen Oceaan is reeds zoo dikwijls besproken, dat wel iedereen zal erkennen, dat inderdaad kans bestaat op eene breuk tusschen beide genoemde natiën. Of deze in een meer of minder ver verwijderd verschiet is te verwachten valt niet te zeggen, maar voor het behoud der Nederlandsche koloniën is het zeker zaak reeds thans met de bedoelde mogelijkheid rekening te houden.

Beschouwen we allereerst de strategische positie van Amerika in den Stillen Oceaan, dan valt dadelijk in het oog het groote gewicht van het bezit der Sandwich-eilanden en de daar aangelegde vlootbasis Pearl Harbour. Deze positie beheerscht de geheele Westkust van Amerika en alle zeeverkeerswegen in het Oostelijk deel van den Stillen Oceaan.

Op eene dergelijke wijze, al is het op kleiner schaal, is een steunpunt op de Gallapagos-eilanden te beschouwen als de sleutel van den Westelijken ingang van het Panamakanaal. In den Zuidelijken Stillen Oceaan bezit Amerika verder het kolenstation Tutuila, een der Samoa-eilanden, terwijl ook Guam, een der Mariannen, Amerikaansch is. Veel belangrijker dan beide laatstgenoemde punten zijn evenwel de Philippijnen met het vlootsteunpunt Cavite (nabij Manilla). Steunende op de Philippijnen zal eene Amerikaansche vloot, die meester ter zee is, de zeeverbindingen van Japan met Europa volkomen

beheerschen, zoodat alle overzeesche toevoer naar Japan zou worden afgesneden. Een zeer groot nadeel van de Philippijnen is echter de reusachtige afstand van Amerika - circa 7000 mijl - zoodat het niet waarschijnlijk is, dat reeds dadelijk bij het uitbreken van een conflict eene overmachtige Amerikaansche vloot bij de Philippijnen aanwezig is. Daarentegen bedraagt de afstand van Manilla tot de straat van Korea slechts 1200 mijl en tot Formosa ruim 700 mijl, zoodat eene onverhoedsche onderneming tegen het Amerikaansche steunpunt onmiddellijk bij het uitbreken van den strijd lang niet onwaarschijnlijk is. Bij een conflict met Japan heeft Amerika het nadeel van de groote afstanden.

Slaan we thans den blik op Japan. Door het in bezit nemen der Marshall-eilanden, der Carolinen en der Mariannen (behalve Guam) heeft het zich eene nieuwe strategische positie geschapen. Denken we ons Formosa als middelpunt, dan loopt een cirkel, beschreven met een straal van pl. m. 1200 mijl vanaf Yokohama over de Japansche Bonineilanden, de Mariannen en de Carolinen, en sluit aan op de Nederlandsche bezittingen bij Halmaheira. Door deze positie zou bij een conflict met Amerika de zeeweg van Japan naar Europa geheel veilig zijn, ware het niet, dat de Philippijnen binnen dien cirkelboog liggen. Er zijn dan ook twee redenen, die bij den hierbedoelden strijd Japan aanleiding zullen geven tot het ondernemen van een aanval op de Philippijnen en wel:

1. De zorg voor de veiligheid der zeeverbindingen, hetgeen nog te meer klemt, daar de verbindingen om de Oost over den Stillen Oceaan natuurlijk dadelijk verbroken zijn.
2. Het beletten, dat Amerika van de basis op de Philippijnen gebruik maakt als steunpunt voor ondernemingen tegen Japan zelf.

Dit laatste toch is onmogelijk, zoolang Amerika niet beschikt over een punt, dat aanmerkelijk dichter bij Oost-Azië ligt dan de Sandwicheilanden. Guam kan in dit opzicht buiten beschouwing blijven. Al is de afstand Manilla - Straat van Korea nog vrij groot, toch blijkt uit het voorgaande, dat het voor Japan eene levenskwestie is, Amerika op de Phillippijnen niet de vrije hand te laten.

Vergelijken we de sterkte der vloten van beide mogend-

heden volgens de laatste gegevens, dan is Amerika verreweg in de meerderheid, doch daartegenover staat, dat Japan het voordeel heeft van eene geconcentreerde positie tegenover het nadeel, dat Amerika ondervindt van de groote afstanden.

We zien derhalve, dat bij een Amerikaansch-Japansch conflict hoogstwaarschijnlijk een zeer belangrijk deel van den strijd zal worden uitgevochten nabij de Philippijnen; ook is het duidelijk, dat het conflict in hoofdzaak een maritiem karakter zal dragen, daar overbrengen van troepen van Amerika naar Japan of omgekeerd practisch ondenkbaar is. Strijd te land om Manilla en Cavite is natuurlijk zeer goed denkbaar. Het zal afhangen van de sterkteverhouding tusschen de Japansche vloot en de in het begin van den oorlog bij de Philippijnen aanwezige Amerikaansche zeestrijdkrachten, of het overbrengen van een Japansch landingsleger mogelijk is.

De vraag of bij het hier geschetste verloop gevaar dreigt voor Nederl.-Oost-Indië moet zeer zeker bevestigend worden beantwoord. Hoe de krijgsoperatiën precies zullen worden geleid, valt natuurlijk niet te voorspellen en is zelfs, waar nog zooveel andere politieke factoren zullen meespreken, niet te gissen, doch wanneer we ons herinneren in welke moeilijkheden we dreigden te geraken, toen in 1905 Rostzjestwenski's vloot op haar weg naar het verre Oosten, Nederl.-Indië naderde, dan zal iedereen inzien, dat een zeestrijd tusschen twee groote mogendheden aan de grens van onze bezittingen de meest mogelijke kansen biedt voor ernstige schending der neutraliteit. Alleen reeds de aanvulling van de voorraden van de in Azië verschijnende Amerikaansche vloot, hetgeen op dien grooten afstand van het vaderland een zeer moeilijk probleem is, maakt het al bijna noodzakelijk, in meerdere of mindere mate van Indische havens gebruik te maken. Wanneer wij ons daartegen niet krachtig kunnen verzetten, mag zeker worden verwacht, dat de neutraliteit niet zal worden geëerbiedigd en even zeker is het, dat Japan zulk eene indirecte hulp onzerzijds niet werkeloos zou aanzien. Het is een groot belang te zorgen, dat onze weermiddelen in orde zijn; hoe ze moeten worden ingericht, komt nader ter sprake.

Eene andere mogelijkheid, waardoor de vrede in den Stillen Oceaan zou kunnen worden verstoord, is eene breuk

tusschen Japan en Engeland. Gaat eerstgenoemde natie door zich te ontwikkelen als zeemogendheid, waarvoor alle kans is, dan is bijna zeker te verwachten, dat Groot-Brittannië dat op den duur, uit vrees voor ernstige concurrentie, waar het geldt de beheersching der zeeën, niet lijdelijk zal aanzien.

Het is van belang na te gaan of in dit oorlogsgeval onze koloniën gevaar loopen.

Bij het uitbreken der vijandelijkheden zal Wei-Hai-Wei al dadelijk groot gevaar loopen; slechts bij eene goede verhouding met Japan heeft dit steunpunt voor Engeland waarde; de zich daar bevindende schepen zullen hoogstwaarschijnlijk in tijds worden teruggeroepen. De toestand, waarin Wei-Hai-Wei zich in dit geval zal bevinden, komt overeen met die van Tsingtau in Augustus 1914; ook toen nam de Duitsche vlootvoogd onverwijld het juiste besluit met zijne schepen eene haven, die toch niet te behouden was, te verlaten terwijl het nog tijd was.

De positie van Hongkong is eveneens ongunstig, al is de toestand, doordat het dichter bij Singapore ligt, beter dan te Wei-Hai-Wei. In verband met het omringende China is het echter geen punt waarop onvoorwaardelijk kan worden gerekend. De hoofdbasis der Engelsche zeemacht zal in het gedachte conflict dus Singapore worden, terwijl de strijd zich zal afspelen zeer nabij, of wellicht zelfs gedeeltelijk in den Oost-Indischen archipel. Ook hier dus wederom het hoofdtooneel in de onmiddellijke nabijheid van Nederl. Oost-Indië, en hoewel de kans op neutraliteitsschendingen natuurlijk minder is dan in het hiervoor behandelde oorlogsgeval, omdat Singapore van alles kan worden voorzien, zonder dat onze koloniën daarbij van belang zijn, toch bestaat er zeker, alreeds doordat de oorlog om zoo te zeggen voor onze deur wordt gevoerd, eene zeer groote kans op ernstige neutraliteitsschending met alle kwade gevolgen van dien. Immers, heeft een der belligerenten, hetzij rechtstreeks, hetzij indirect voordeel van ons gebied, dan zal de ander daarbij zeker niet rustig toezien.

Ook in dit geval is het dus zaak sterk te zijn.

Het voorkomen der bedoelde neutraliteitsschendingen en dientengevolge het voorkomen van oorlog, kan slechts ge-

schieden door eene vloot. Hieruit volgt, dat in Indië eene krachtige weermacht ter zee onmisbaar is; hetgeen het leger noodig heeft, mag in dit verband voorloopig buiten beschouwing blijven. De vloot moet zóó krachtig zijn, dat elk der oorlogvoerende partijen zich zal wachten voor eenige handeling, die oorzaak zou kunnen zijn, dat onze zeestrijdkrachten zich voegen bij de tegenpartij. Het is hier dus niet de zaak om eene vloot te bouwen, die het zonder hulp tegen eene groote zeemogendheid kan opnemen, doch wel is het eene quaestie van evenwicht, waarbij de inmenging van onze weermiddelen de balans ten gunste van eene der partijen kan doen overslaan.

Nog een ander geval is mogelijk, waarbij Nederl. Oost-Indië in den oorlog wordt betrokken, en wel, indien eenige mogendheid rechtstreeks een aanslag doet op Insulinde, ten einde dit ten eigen nutte te veroveren. Nu is het evenwel eene gelukkige omstandigheid, dat Groot-Brittannië er veel belang bij heeft, dat de Nederlandsche bezittingen niet in andere handen overgaan.

Immers deze eilanden vormen de brug tusschen Engelsch-Indië en Australië en nu zal zeker wel niemand gelooven, dat Engeland ooit zonder verzet zou toelaten, dat eene militair krachtige mogendheid zich van die brug meester maakt en aldus steeds in staat is de verbinding met genoemd werelddeel te verbreken. Doch er is nog meer, onze Oost-Indische eilanden scheiden den Indischen Oceaan van de Chineesche Zee; zou Groot-Brittannië ooit kunnen toestaan dat eene sterke zeemogendheid die verbinding beheerscht?

Ten slotte is in zekeren zin de Indische Oceaan als eene Britsche zee te beschouwen; geen enkele andere groote zeemogendheid bezit aan hare kusten eene haven geschikt om te dienen als vlootsteunpunt en met de verovering van Duitsch-Nieuw-Guinea en Duitsch-Oost-Afrika is de naaste machtige buur van het terrein verdwenen. Indien Oost-Indië in handen eener millitair krachtige mogendheid was, zou dit aan de Engelsche positie uiteraard veel afbreuk doen.

De waarde van Singapore als Engelsche marinebasis wordt dan ook zeer verhoogd, doordat Holland als zeemogendheid niet gevreesd behoeft te worden.

Uit dit alles blijkt afdoende, welke groote belangen voor Engeland op het spel staan, indien een aanslag op Nederlandsch-Indië wordt beraamd; en dat Groot-Brittannië zelf veroveringsplannen zou koesteren, is, voor zoover thans na te gaan, niet denkbaar.

Maar ook Amerika zou het niet onverschillig laten, indien over Oost-Indië niet meer de Nederlandsche driekleur wapperde. Gelijdelijk hebben de Vereenigde Staten hunne voelhorens verder om de West uitgestoken, zooals we zien uit de vestiging van eene nagenoeg onneembare vlootbasis op de Sandwich-eilanden en de verovering der Philippijnen. Dit laatste bezit, toch reeds eenigszins precair door den grooten afstand, wordt nog meer bedreigd, indien ook in het Zuiden eene groote mogendheid den scepter zwaait.

Uit het voorgaande mogen we dus wel de conclusie trekken, dat het hoogst onwaarschijnlijk is, dat we ooit uitsluitend met eigen kracht Nederlandsch-Oost-Indië tegen aanvallen zullen moeten verdedigen. En dat is zeer gelukkig, daar het nu eenmaal boven de krachten van eene kleine mogendheid gaat om zich met militaire middelen eene absoluut veillige machtspositie te verzekeren. Als we onverhoopt in een strijd als hiervoor bedoeld wèl alleen mochten staan, is onze ondergang zeker; het is verstandig dit te erkennen, en geene struisvogelpolitiek te voeren.

Daartegenover is het aangewezen, bij de beoordeeling van de vraag, hoe onze weermiddelen moeten worden ingericht, rekening te houden met de omstandigheden, waaronder ze zeer waarschijnlijk gebruikt zullen worden. Het spreekt verder wel van zelf, dat dit ons niet ontslaat van de verplichting de strijdkrachten zoo sterk mogelijk te maken; we moeten in staat zijn den eersten schok alleen op te vangen om te voorkomen, dat het pleit reeds is beslecht eer hulp opdaagt en bovendien, hoe sterker we zijn, des te minder zwaar zullen de contrapraestaties wezen, die na een goeden afloop van het conflict van ons gevraagd zullen worden.

Ten slotte zal het bezit van goede weermiddelen eerder er toe leiden, dat eene mogendheid wier belangen in dit opzicht met de onze evenwijdig loopen, in den strijd ingrijpt.

II. De samenstelling der vloot.

Onder den indruk van de resultaten van den duikbootoorlog, zooals die thans door Duitschland wordt gevoerd, zijn er vele stemmen opgegaan om te betoogen, dat wij met onderzeebooten zullen kunnen volstaan om Nederlandsch-Indië te verdedigen en eenigszins smalend wordt gesproken over de ‘weggestopte dreadnoughts’. Sommigen schijnen te meenen, dat het slagschip heeft afgedaan, terwijl door zeer velen niet begrepen wordt, welke b.v. de waarde is der Duitsche slagvloot in den tegenwoordigen oorlog. Waar ook onze vloot wel altijd zwakker zal zijn dan die van een tegenstander, is het interessant dit nader te beschouwen in overeenstemming met hetgeen door graaf E. zu Reventlow in zijn onlangs verschenen werk ‘Der Einflusz der Seemacht im Groszen Kriege’, en in sommige Duitsche en Engelsche tijdschriften daaromtrent wordt opgemerkt.

Het is volkomen juist, dat de Duitsche vloot de strategische blokkade niet heeft kunnen beletten en de oppervlakkige waarnemer is allicht geneigd de gevolgtrekking te maken, dat deze vloot, die lang niet tegen de Britsche zeemacht is opgewassen, dan ook feitelijk geen nut heeft. Bij nader inzien is de stand van zaken geheel anders.

Gedachtig aan de Britsche opvatting, dat Engeland's grenzen liggen aan de kusten van de tegenpartij, had men bij het uitbreken van den oorlog eene nauwe blokkade van de Duitsche Noordzeehavens kunnen verwachten. Dit is niet geschied, hoogstwaarschijnlijk omdat men het voor ondoelmatig hield een treffen met de Duitsche slagvloot uit te lokken; wel behoefde men zich in Engeland over den uitslag van zulk een strijd niet ongerust te maken, doch waar men, getuige Lord Kitchener's opvattingen, een langdurigen oorlog voorzag, wenschte men niet het risico te loopen, zelf ook wellicht zulke ernstige verliezen te lijden, dat de wereldheerschappij der Britsche zeemacht geschokt zou worden. Deze overweging legde nog te meer gewicht in de schaal, omdat men met eene strategische blokkade op grooten afstand hetzelfde doel, n.l. afsnijding der zeeverbindingen, meende te kunnen bereiken.

In de eerste phase van den strijd was het vermogen der onderzeebooten nog niet zoo groot, dat uit dien hoofde het te gevaarlijk voor de Britsche vloot zou zijn, zich in de Duitsche Bocht te vertoonen.

Had Duitschland niet over eene slagvloot beschikt, dan was ongetwijfeld reeds dadelijk eene nauwe blokkade der Duitsche havens ingesteld en de onderzeebootoorlog *had nimmer kunnen ontstaan*, omdat men van Britsche zijde zeer zeker in staat was geweest de havens en riviermondingen, die daarvoor in aanmerking kwamen, met netten, mijnen enz. afdoende voor onderzeebooten af te sluiten. Door velen wordt het eene groote fout geacht, dat deze poging niet dadelijk na het uitbreken van den oorlog is gedaan.

Maar waarom, zal men vragen, is men er dan later niet toe overgegaan de duikbootbases af te sluiten?.

Laten we nagaan, hoe zulk eene poging had moeten worden ondernomen.

De Engelschen zouden met het noodige materieel in de Duitsche Bocht moeten verschijnen en op den vereischten afstand uit den wal buiten het bereik van het kustgeschut, versperringen leggen om den onderzeebooten het uitvaren te beletten. Doch die versperringen moeten in stand gehouden en bewaakt worden, anders zou men van Duitsche zijde ze gemakkelijk kunnen opruimen. Indien nu Engeland voor dat doel licht materieel zou willen gebruiken, werd dit zeker door de Duitsche schepen vernietigd. Ter bescherming zou dus ten slotte de Engelsche slagvloot noodig zijn en die wenscht men thans zeker niet te wagen aan een strijd met de Duitsche slagvloot op voor haar zoo ongunstig terrein, in den loop van den oorlog hoogst onveilig gemaakt, zoowel door Duitsche als door Britsche mijnen en door onderzeebooten, die steeds meer volmaakt zijn geworden. In dit geval zijn het evenwel voornamelijk de mijnen, die, gelegd in reusachtig aantal op plaatsen, niet precies meer bekend, oorzaak zijn, dat in de Duitsche Bocht geen vloot meer volledige vrijheid van beweging heeft, geen enkel admiraal zou onder zulke omstandigheden op een dergelijk terrein slag willen leveren.

Bovendien zouden de Duitsche strijdkrachten het voordeel hebben zich te bevinden in de onmiddellijke nabijheid harer

steunpunten, met het gevolg, dat beschadigde Duitsche eenheden nog wel in de haven gebracht zouden kunnen worden, terwijl voor Britsche schepen door den zooveel grooteren afstand die kans aanmerkelijk kleiner is. Ook nu weder is de Duitsche slagvloot het beletsel voor het afsluiten der duikbootbases, zoodat het alleszins gerechtvaardigd is te zeggen, dat alleen zij den duikbootoorlog mogelijk maakt.

Gaan we thans den meer indirecten invloed na van de Duitsche vloot op andere oorlogstooneelen, dan blijkt, dat feitelijk het behoud der Dardanellen in hoofdzaak is te danken aan het bestaan der genoemde slagvloot. Tot staving dezer bewering diene het navolgende:

Het partij kiezen van Turkije, waartoe de meesterlijke politieke zet, om de 'Goeben' en de 'Breslau' naar de Dardanellen te dirigeeren, zeker veel heeft bijgedragen, had voor de Entente zeer ernstige gevolgen, daar hierdoor eene der weinige zeeverbindingen met het Tsarenrijk voor haar verloren ging. Het is dus duidelijk, dat er zeer veel aan gelegen was die hindernis op te ruimen, terwijl bij eene geslaagde onderneming de politieke constellatie op den Balkan hoogstwaarschijnlijk ten gunste van de Entente zou zijn veranderd.

De toenmalige First Lord of the Admiralty meende een voldoend aantal oudere schepen, die voor den strijd in eerste linie niet meer in aanmerking kwamen, te kunnen gebruiken voor eene poging om de Dardanellen te forceeren. Lord Fisher, First Sealord, was het hiermede niet eens en oordeelde, dat het, *zoolang de Duitsche slagvloot intact was*, eene levenskwestie voor Engeland was, zich ter zee niet met nevenondernemingen in te laten; het overwicht over de Duitsche vloot was niet zóó groot, dat men het straffeloos wagen kon schepen, officieren en manschappen, die tijdens den oorlog niet konden worden vervangen, op het spel te zetten. Zelfs de oudere schepen, de reserve der vloot, meende admiraal Fisher niet te mogen wagen.

Hoewel Churchill's plannen ten uitvoer werden gelegd, voelde men toch de noodzaak materiaal en menschen te sparen. Dit blijkt ook duidelijk uit den indruk in Engeland gemaakt door het verloren gaan van eenige oudere pantserschepen voor de Dardanellen. Vergeleken met de dagelijksche

verliezen aan het front in Frankrijk, was het verlies aan menschenlevens uiterst gering; toch werd zelfs in het Parlement gesproken over de vreeselijke verliezen, die verder doorzetten van de onderneming onraadzaam maakten. Dit is evenwel te verklaren uit het feit, dat men vreesde de gevechtskracht der vloot te zien verminderen; het waren niet de verliezen op zich zelf, die van zooveel beteekenis waren, doch het overwicht op de Duitsche slagvloot mocht in geen geval verminderd worden.

De aanval werd na het verlies van eenige schepen opgegeven en toch was het doel bijna bereikt, de Turken hadden nagenoeg geen munitie meer, en indien men er nog enkele schepen aan had durven wagen waren zeker de Dardanellen geforceerd geworden. Maar de dreiging der Duitsche slagvloot belette het inzetten van meerder materieel; is het dan niet ten volle verantwoord te beweren, dat de Duitsche slagvloot Konstantinopel redde?

Dat is dan wederom een staaltje van de stille kracht dier weggestopte dreadnoughts. Het is nu eenmaal een feit, dat de invloed van macht ter zee in stilte werkt en voor het oog van oppervlakkige waarnemers verborgen blijft.

Zoo verzekerde de Duitsche vloot ook aan Duitschland de vrije vaart op de Oostzee, hetgeen voor het handelsverkeer met Zweden, vanwaar in groote hoeveelheden erts werd betrokken, van veel belang was. De Russische Oostzeevloot kon dit evenmin beletten als de Russische en Engelsche onderzeebooten. Ten slotte was de welgeslaagde onderneming tegen de golf van Riga in October j.l. slechts mogelijk door de bescherming der Duitsche slagvloot. In de Engelsche pers is veel critiek opgegaan over het beleid der Engelsche admiraliteit, die niets deed om de bedreigde Russen bij die gelegenheid in de Oostzee te hulp te komen, doch laat ons hooren wat Sir Eric Geddes hieromtrent in het Britsche Lagerhuis onder meer verklaarde:

‘Ons voornaamste doel bij het doordringen in de Oostzee zou zijn de vernietiging van de Duitsche vloot; daarbij moeten we bedenken, dat de doortocht naar de Oostzee veel tijd zou kosten, aangezien, afgescheiden van de neutraliteit van Denemarken, zeer uitgebreide mijnvelden zouden moeten worden opgeruimd; en de schepen aan het hoofd

der vloot, komende uit de Groote Belt, den eenigen mogelijken weg, in eene noodzakelijkerwijze diepe formatie met zeer smal front, zouden daar de *geheele Duitsche vloot* in slagorde vinden, gereed om alle vuur achtereenvolgens op de verschillende schepen te concentreeren. Ik heb geen enkel verantwoordelijk marineofficier gevonden, die het uitvoeren van zulk een plan ondersteunde.'

Het is duidelijk, alweder was het de Duitsche slagvloot, die door haar indirecte werking de verovering van de Golf van Riga mogelijk maakte.

En direct hielp die vloot mede bij de beschieting van Ösel vóór de landing; zelfs tegen het prachtige doel, geboden door de bombardeerende schepen en door de transportvloot, die de troepen overbracht, hebben de Engelsche en Russische onderzeebooten met Engelsche bemanning, zooals er verscheidene waren, geen enkel succes kunnen behalen.

Beschouwen we thans de werking der onderzeebooten nader en wel in de eerste plaats in den handelsoorlog.

Als men de inderdaad groote verwoestingen nagaat, die de duikbooten onder de handelsvloot aanrichten, zou men geneigd kunnen zijn deze wijze van oorlogvoeren als een succes voor Duitschland te beschouwen.

Het komt ons voor, dat dit echter niet het geval is. De duikbootoorlog, hoewel in haar hoofddoel, de afsluiting en uithongering van Engeland, niet inmoreeler dan de Engelsche blokkade van Duitschland, is in haar werking oneindig veel weerzinwekkender door het dooden van onschuldige zeevarenden en door de geweldige kapitaalvernietiging, die er inhaerent aan zijn. De vele vijanden, die Duitschland zich erdoor gemaakt heeft, toonen dit duidelijk aan.

Deze wijze van oorlogvoeren is een tweesnijdend zwaard en eerst na den oorlog zal blijken, hoezeer Duitschland zichzelf er mede verwond heeft. Nu was zeer waarschijnlijk eene der redenen, waarmede de voorstanders van dezen vorm van oorlogvoeren het pleit eerst na veel tegenstand gewonnen hebben, deze, dat de duur van den oorlog aanmerkelijk erdoor bekort zou worden, want volgens berekening van de militaire overheid zou Engeland na *zes* maanden het hoofd in den schoot moeten leggen; een weinig kon dit nog verschoven worden, afgewend evenwel niet. Inderdaad was deze voor

stelling verleidelijk, en men kan zich indenken hoe, hierop lettende, over de nadeelen is heengestapt.

Erger is evenwel, dat de practijk heeft aangetoond, dat die berekening onjuist is, immers de duikbootoorlog woedt reeds 12 maanden en men schijnt in Engeland nog niet over toegeven te denken. Al mag men dan ook van Duitsche zijde met voldoening verzekeren, dat maandelijks eene grootere tonnenmaat wordt vernietigd dan de Admiraal-staf had gegarandeerd, in het licht van het bovenstaande is slechts één conclusie mogelijk, n.l. dat de duikboot-handelsoorlog eene mislukking is en als zoodanig waardig past in het kader van dezen oorlog der mislukkingen. Ten slotte is trouwens wel iedereen het er over eens, dat zulk een handelsoorlog door ons nooit gevoerd zal worden.

De resultaten, door duikbooten behaald tegen oorlogsschepen, zijn gering en hier teekent zich duidelijk de grens van het vermogen van genoemd wapen; of is het niet merkwaardig, dat geen enkele Dreadnought door duikbooten in ruim 3 jaar tijds kon worden vernietigd? Vooral nadat men van Ententezijde uitgebreide tegenmaatregelen nam, zijn de tegen oorlogsschepen behaalde resultaten al zeer gering geworden. Het onderstaand overzicht van de door onderzeebooten aan de Engelsche Marine toegebrachte verliezen, gecontroleerd volgens Duitsche en Engelsche opgaven, is in dit opzicht welsprekend.

VERLIEZEN DER ENGELSCHE MARINE DOOR ONDERZEEBOOTEN TOEGEBRACHT.

1914.

Kl. kruiser *Pathfinder*	5 Sept. voor de Firth of Forth. U 21.
Pantserkruisers {*Hogue*.	}22 Sept. langzaam varende, 20 mijl Noord-West van Hoek van Holland. U 9.
Pantserkruisers {*Cressy*.	}22 Sept. langzaam varende, 20 mijl Noord-West van Hoek van Holland. U 9.
Pantserkruisers {*Aboukir*	}22 Sept. langzaam varende, 20 mijl Noord-West van Hoek van Holland. U 9.
Besch. kruiser *Hawke*	15 October in het N.W. der Noordzee U 9.
Besch. kruiser *Hermes*	31 October stoomende van Duinkerken naar een Engelsche haven U 27.
Kanonneerboot *Niger*	11 November ten anker ter reede Deal.
Pantserschip *Formidable*	Nacht van 31 Dec. op 1 Jan.. vaart ± 10 mijl, door U 24, varende aan de oppervlakte.

1915.

Destroyer *Recruit*	1 Mei bij Galloper lichtschip.
Torpedoboot *No. 10 en 12*.	9 Juni Oostkust Engeland.
Triumph	25 Mei U 21. Golf van Saros.}langzaam stoomende in een bepaalden koers.
Majestic	27 Mei U 21 voor Sed Ul Bahr.}langzaam stoomende in een bepaalden koers.

1916.

Destroyer *Lassoo*	13 Augustus, nabij Maas lichtschip. De jager begeleidde het koopv.schip Grenadier naar Rotterdam.
Besch. kruiser *Falmouth*	}19 Augustus Oostkust Engeland.
Besch. kruiser *Nottingham*.	}19 Augustus Oostkust Engeland.

1917.

Pantserschip *Cornwallis*	9 Jan. Middell.Zee, nabij Malta. U 32.
Besch. kruiser *Ariadne*	26 Juli Eng. Kanaal.
Pantserkruiser *Drake*	24 Oct. Nabij Noordkust Ierland.

Bovendien, volgens niet geheel zekere opgaven, in totaal *gedurende den geheelen oorlog* tot op dit oogenblik: 1 besch. kruiser, een 10-tal jagers, patrouillevaartuigen en dergelijke kleine schepen, en een 12-tal hulpkruisers.

Het is een belangrijk gegeven voor de beoordeeling van de militaire waarde van de onderzeeboot!

Gaan we thans na welke de resultaten zijn, door onderzeebooten behaald tegen transportschepen.

Volgens mededeeling van Sir Eric Geddes op 1 November j.l. werden tijdens den duur van den oorlog tot op dien datum door de zorgen der marine over zee vervoerd:

13.000.000 man,

2.000.000 paarden,

25.000.000 ton explosiefstoffen,

51.000.000 ton brandstoffen,

130.000.000 ton voedingsmiddelen.

Van die 13.000.000 man gingen 2700 verloren door actie van den vijand, een verbijsterend gering aantal! De overige verliezen waren eveneens onbelangrijk.

In April 1917 werd een convooidienst op Scandinavië ingesteld, sedert dien werden 4500 schepen overgebracht, waarvan tot op 1 November slechts enkele verloren gingen in den bekenden aanval op 9 October door Duitsche jagers en lichte kruisers.

Het is wel niet noodig nog meer bewijzen te geven van het begrensd vermogen der duikbooten; de verliezen, aan de koopvaardijvloot toegebracht, hoewel ernstig, zijn niet zoo groot als men oppervlakkig denkt.

Per week komen in Engeland gemiddeld 2500 schepen aan, terwijl een gelijk aantal vertrekt; van dit aantal, te samen 5000, werden in den laatsten tijd gemiddeld nog geen 20 van meer dan 1600 ton tot zinken gebracht; derhalve niet meer dan 2/5%.

Door verschillende middelen toe te passen nemen de verliezen in de laatste maanden af; snelheid alleen geeft reeds een groote mate van veiligheid. Stelt men met de *Times* de kans om getorpedeerd te worden voor een schip, dat 6 mijl loopt, op 100%, dan is die kans, weder volgens genoemd dagblad, voor een schip, dat 16 mijl loopt, ongeveer 15%. Dit is geen theorie, het zijn getallen uit de practijk; daaruit is eveneens gebleken, dat na de bewapening der koopvaardijschepen een aanval bijna nooit gelukt, als de onderzeeboot tijdig van te voren is ondekt.

Wel verre van te beweren, dat de onderzeeboot geen gevaarlijk wapen is, wenschen we met het vorenstaande alleen aan te toonen, dat het vermogen der onderzeeboot begrensd is, men er niet meer van mag verwachten dan kan worden gegeven en dat het onjuist voorkomt eene verdediging te willen baseeren op uitsluitend gebruik van onderzeebooten. In een behoorlijk systeem moeten slagschip en onderzeeboot beide voorkomen, ze vullen elkaar aan en hebben elkaars steun noodig, doch het is niet verantwoord het eene deel der vloot bovenmatig te ontwikkelen ten koste van het andere. Evenmin als we bij de vloot ter verdediging van Nederlandsch-Oost-Indie de onderzeebooten kunnen missen, evenmin kunnen we het af zonder het slagschip. Het is zeer logisch, doch het is noodig de aandacht er op te vestigen; het is zoo verleidelijk te denken, dat we kunnen volstaan met de veel goedkoopere onderzeebooten en

die groote, dure, veel personeel eischende dreadnoughts wel gemist kunnen worden.

III. Beginselen der verdediging mede in verband met den economischen toestand.

Gewoonlijk neemt men aan, dat de voorbereiding der verdediging feitelijk alleen de militaire departementen aangaat; aan de hand van hetgeen de thans woedende strijd te zien geeft, moet dit echter minder juist worden geacht. De oorlog is niet meer een strijd tusschen legers, doch de geheele bevolking der oorlogvoerende landen neemt er aan deel, de eene helft *vervaardigt* de middelen om den strijd voort te zetten, de andere helft *gebruikt* ze. Het is duidelijk, dat de oorlogsindustrie slechts langzamerhand op de vereischte hoogte kan komen; de natie, die het eerst over de grootste middelen beschikt, zal echter aanmerkelijk in het voordeel zijn. Er is dus zeer veel aan gelegen het noodige voor te bereiden om den overgang van de vredesindustrie tot oorlogsindustrie zoo snel mogelijk en zonder al te groote schokken te doen verloopen. Deze industrieele mobilisatie is ongetwijfeld veel moeilijker dan de militaire, daar het niet mogelijk is alles zoo in details voor te bereiden als voor de mobilisatie van leger en vloot mogelijk en gebruikelijk is. Voorts spreekt het wel van zelf, dat eerstbedoelde mobilisatie niet kan worden voorbereid door de militaire departementen; wel zullen deze van raad moeten dienen, doch het ontwerpen en uitvoeren van de noodige maatregelen ter voldoening aan de door de militaire autoriteiten gestelde eischen, zal door de burgerlijke departementen moeten geschieden, al ware het alleen, omdat die maatregelen somtijds in meerdere of mindere mate in het economisch leven zullen kunnen ingrijpen. De beoordeeling hiervan valt uitteraard buiten den gezichtskring der militaire autoriteiten.

Verder is behalve mobilisatie der industrie eene regeling van de voorziening in en productie van levensmiddelen noodig.

Dat al deze zaken inderdaad moeten worden voorbereid blijkt wel uit hetgeen we hier te lande zien gebeuren. We kennen distributie en rantsoeneering van levensmiddelen, maatregelen om den aanbouw van sommige gewassen te

bevorderen en van andere te verbieden, een wetsontwerp betreffende den burgerlijken dienstplicht en, wat meer de voorziening in militaire behoeften aangaat, de instelling van het Munitiebureau. Dit laatste lichaam is gebleken van zeer groote waarde, ja onmisbaar te zijn voor het scheppen eener oorlogsindustrie en hoogstwaarschijnlijk zal na het sluiten van den vrede althans een deel van deze instelling blijven bestaan om ook in de toekomst onder andere de voorbereiding voor de industrieele mobilisatie te leiden. In Nederl.-Oost-Indië is uitteraard zulk een lichaam eveneens noodig.

Uit een en ander blijkt voldoende, welk een grooten omvang de oorlogsvoorbereiding feitelijk behoort in te nemen, en hoe alle departementen van algemeen bestuur daar eigenlijk mee gemoeid zijn.

Het is dan ook eene van zelf sprekende zaak, dat oorlog niet gevoerd kan worden zonder den steun en de medewerking der geheele burgerlijke bevolking.

Op deze grondslagen behoort ook de verdediging van Nederl.-Oost-Indië te worden ingericht. In de eerste plaats zal de politiek van het Nederlandsch bestuur er op gericht moeten zijn den inlanders de overtuiging te schenken, dat eene bestuurswisseling slechts nadeelen kan brengen; aan de inlandsche bevolking zal duidelijk moeten blijken, dat haar belangen en de belangen van Nederland voor een groot deel evenwijdig loopen, zoodat die bevolking in haar geheel achter ons staat, indien een aanval op Nederlandsch-Oost-Indië moet worden afgeslagen. Slechts dan bestaat er kans op een goeden uitslag. Een leger en vloot, alleen staande, zonder hulp der inlandsche bevolking, zullen niet bij machte zijn den strijd ten onzen gunste te beslechten, omdat zonder dien steun de millitaire middelen niet behoorlijk in stand kunnen worden gehouden en onmogelijk op den duur van het noodige kunnen worden voorzien.

In meerdere opzichten ziet het er evenwel in Nederlandsch-Oost-Indië, althans binnen afzienbaren tijd, ongunstig uit, voor zooveel betreft het verschaffen van al hetgeen in oorlogstijd noodig is.

In de eerste plaats rijst de vraag, wat de industrie aldaar zonder hulp van buiten zou kunnen leveren.

In hoofdzaak zal men den blik op Java moeten wenden

en dan zal wel iedereen tot de erkentenis komen, dat die industrie voor het aangegeven doel geheel onvoldoende is.

Aanmaak van kruit en springmiddelen is, ook door het practisch ontbreken van chemische fabrieken, in den eersten tijd nog onmogelijk. Iedereen, die weet welke moeilijkheden hier te lande zijn ondervonden bij den aanmaak van granaten enz., en hoe die vervaardiging slechts mogelijk was na belangrijke aanvoeren uit het buitenland, zal beseffen, dat van munitie-aanmaak in Indië op de groote schaal, die in een oorlog noodig is, voorloopig niets kan komen.

In nog meerdere mate is het vervaardigen van geschut en torpedo's uitgesloten, althans binnen afzienbaren tijd.

Maar ook de capaciteit der werven en inrichtingen tot herstellen van schepen en oorlogstuig is gering, terwijl het ten slotte afhangt van den overzeeschen aanvoer, of zelfs wel de noodige grondstoffen beschikbaar zullen zijn.

Voor verscheidene zeer belangrijke artikelen is Indië n.l. geheel afhankelijk van den aanvoer uit het buitenland. Onderstaand overzicht geeft de waarde van den invoer in millioenen guldens van eenige dier artikelen in het jaar 1914.

Artikel	**Java en Madoera. Waarde in mill. gld.**	**Buitenbezittingen. Waarde in mill. gld.**
Blik en blikwerk	2.6	2.3
Koper en koperwerk	2.3	0.5
IJzer, staal. IJzer- en staalwerk	19.1	10.2
Fabrieks- en stoomwerktuigen	20.6	6.7
Rollend spoorwegmaterieel	3.8	0.9
Automobielbanden en-onderdeelen	6.2	0.6
Voedingsmiddelen (behalve rijst en visch)	14.7	12.3
Visch	8.3	1.9
Rijst	19.4	22.2
Medicijnen enz.	2.8	1.3
Kunstmest	2.7	1.0
Kleederen, manufacturen, katoen enz.	88.4	24.9
Cement	2.5	0.6

Hieruit spreekt duidelijk, hoe bedenkelijk de toestand wordt,

indien de aanvoer uit het buitenland wordt stopgezet. Door den verbouw van rijst en de uitoefening der vischvangst krachtig te bevorderen is het wellicht mogelijk over meerdere jaren, wat den voedingstoestand betreft, onafhankelijk te worden van aanvoer, doch het is wel noodig er op te wijzen, hoeveel moeite het zal kosten om bij beperkte voorraden eene goede verdeeling te verkrijgen, zoodat niet hier of daar hongersnood ontstaat.

Het centrum van den rijstbouw is West-Java; van hieruit zal dus voorzien moeten worden in de behoeften van de vele streken, die geen of te weinig rijst verbouwen; bij het weinig ontwikkeld spoorwegnet, in verband met den langgerekten vorm van Java, zal reeds op het hoofdeiland veel gevaar bestaan, dat hier of daar hongersnood ontstaat; zelfs in ons klein Nederland met zijne goede verkeersmiddelen ondervinden we hoe moeilijk het is te juister tijd voldoenden aanvoer te verzekeren.

Een merkwaardig voorbeeld levert in dit opzicht Rusland; in sommige streken heerscht hongersnood, in andere zijn groote voorraden graan opgestapeld; komt een vrede tusschen Duitschland en Rusland tot stand, dan zal men denkelijk zien gebeuren, dat graan uit de Oekraine langs den Donau westwaarts wordt vervoerd om vervolgens door Duitschland en over zee naar Petrograd te worden gebracht tot leniging van den nood in Noord-Rusland.

Eene verdeeling, met gebruik der eigen transportmiddelen in Rusland zelf, is blijkbaar onmogelijk.

Is het dus denkbaar, dat het levensmiddelenbezwaar wordt ondervangen, ernstiger staat het met de behoeften aan de overige hierboven vermelde artikelen, waarvan juist in tijd van oorlog ten aanzien van sommige als b.v. metalen, werktuigen, automobielen, spoorwegmateriaal, medicijnen, cement een buitensporig verhoogd gebruik is te verwachten.

De vraag, of het mogelijk is, voorraden op te leggen zóó groot, dat bij een eenigszins langdurig belemmerden toevoer geen hinderlijk tekort ontstaat, moet aan de hand der ervaringen van den huidigen oorlog ontkennend worden beantwoord.

Evenzeer is het duidelijk, dat binnen afzienbaren tijd Indië niet zelf in die behoefte kan voorzien.

Wil voortgezette verdediging van Nederlandsch-Indië mogelijk zijn, dan is het een belang van de eerste orde ervoor te waken, dat de overzeesche verbindingen, zij het ook maar gedeeltelijk, worden gehandhaafd.

Het belang van de scheepvaart blijkt ten overvloede uit de navolgende cijfers, gegeven voor 1913, zijnde het laatste normale jaar voor het uitbreken van den oorlog.

SCHEEPVAARTVERKEER IN NEDERLANDSCH-INDIË IN 1913.

Met het buitenland.

Aangekomen stoomschepen, nationaliteit.	Aantal inklaringen.	Inhoud in millioenen M^3.
Nederland en Nederlandsch-Indië	2144	5.6
Engeland	3476	5.7
Duitschland	426	1.8
Frankrijk	5	0.01
Noorwegen	46	0.2
Zweden	21	0.2
Denemarken	25	0.2
Oostenrijk-Hongarije	6	0.04
Rusland	4	0.02
Japan	77	0.56

In totaal, met inbegrip van eenige schepen van mogendheden, wier vlag slechts sporadisch vertegenwoordigd was, 6253 stoomschepen met een inhoud van ruim 14 millioen ton.

Het aantal vertrokken schepen is vrijwel gelijk, zoodat het geheele scheepvaartverkeer *met het buitenland* werd volbracht met circa 12500 reizen en een inhoud van ruim 28 millioen M^3.

Door deze schepen werden gedaan naar en van:

	Reizen.	**Inhoud in millioenen M^3.**
Europa, Engelsch-Indië en Egypte	720	7.0
Straits Settlements	10492	10.6
Afrika	78	1.0

Oost-Azië	776	7.0
Vereenigde Staten van Noord-Amerika	53	1.2
Australië	346	1.4
Overige landen	41	0.6

In haar rapport merkte de Staatscommissie 1912 terecht op, dat de tijd voorbij is, waarin de militaire verdediging van Indië in hoofdzaak tot Java kon worden beperkt en verder betoogde zij, dat een wegnemen der buitenbezittingen niet alleen voor Nederland het verlies van rijke bronnen van welvaart en voor zijn staatkundig prestige een onoverkomelijken slag zou beteekenen, maar bovendien tot eene economische en strategische isoleering van Java zou leiden, waardoor dit eiland - hoe deugdelijk het ook ter verdediging voorbereid ware - op den duur als een rijpe vrucht den tegenstander in den schoot zou vallen.

Tegen de juistheid dezer redeneering zal wel niet veel worden ingebracht; de Staatscommissie 1912 heeft haar bedoeld als argument tegen de bestaande opvattingen omtrent het nagenoeg uitsluitend verdedigen van Java. Het komt evenwel voor, dat die stelling in ruimeren zin ook van kracht blijft; immers de vraag moet rijzen: 'Wat zal het lot zijn van een economisch geïsoleerd Indië?' Daarop kan maar één antwoord zijn, n.l. hetzelfde lot als de Staatscommissie dacht weggelegd voor het afgesloten Java.

Als eerste voorwaarde, om aan verdediging met goeden uitslag te kunnen denken, wordt ons derhalve de eisch gesteld ervoor te waken, dat die volkomen isoleering niet *kan* plaats hebben.

Afgescheiden van alle andere redenen, die het hebben van eene krachtige vloot noodig maken, is reeds het vorenstaande argument voldoende om de noodzaak van aanschaffing van zeestrijdkrachten voor het genoemde doel te doen inzien.

Denken we ons een eskader voorloopig b.v. nog maar bestaande uit 4 slagschepen, want men kan eene vloot nu eenmaal niet uit den grond stampen. De vlootbasis zou voorts in Straat Soenda moeten zijn gevestigd. Zooals hiervoor reeds werd uiteengezet, dreigt het gevaar in hoofdzaak uit het Noorden en waarschijnlijk zal al spoedig eene vijandelijke vloot den Noordelijken uitgang van Straat Soenda blokkeeren. Immers onze vloot is niet krachtig genoeg om een absoluut meesterschap ter zee te bevechten en dat is dan ook de reden, dat ook het leger ter verdediging van het hoofdeiland Java moet worden versterkt.

Het is evenwel practisch ondenkbaar, dat een vijand in

staat zal zijn aan beide zijden van Straat Soenda een eskader te onderhouden, dat krachtiger is dan onze vloot en derhalve blijft ons het meesterschap ter zee in den Indischen Oceaan, waarmede tevens de mogelijkheid van overzeeschen toevoer van behoeften is geopend.

Wel zullen door vijandelijke raiders wellicht eenige koopvaarders worden opgevangen, doch een deel zal zeker de Indische havens bereiken. Zooals we zagen is dit eene levenskwestie.

Bestond onze vloot uitsluitend uit onderzeebooten, dan zou de afsluiting en isoleering van Indië, zooals de practijk van dezen oorlog zoo duidelijk heeft geleerd, binnen zeer korten tijd een feit zijn en daarmede was het lot van onze verdediging al dadelijk bezegeld.

Op den duur zal Nederland, alleen staande in een strijd met eene groote zeemogendheid, natuurlijk het onderspit delven, onverschillig hoe we onze weermiddelen inrichten, doch er is reeds aangetoond, dat de kans op zulk eene gebeurtenis gelukkig gering is. Derhalve zal het van goed beleid getuigen, bij de beoordeeling van hetgeen voor de verdediging van Indië het meest gewenscht is, rekening te houden met de medewerking van een bondgenoot, die ter wille van eigen belangen, met ons zich zal keeren tegen den gemeenschappelijken vijand.

A. VAN HENGEL,
L^{t} ter Zee der 1ste klasse.

Den Haag, 8 Febr. '18.

Vrouwenideaal.

Johanna W.A. Naber. Van onze oud-tantes en tantes. Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1917.

Een bont allegaartje! Eerst vertelt ons mejufvrouw Naber van een oud-tante, die toen nog geen oud-tante was, maar een zenuwziek juffie. Heel wat last heeft deze haar Pa bezorgd! Want de arme Uitenhage de Mist, als Commissaris-generaal uitgezonden in April 1802 om de Kaap de Goede Hoop over te nemen van de Engelschen (die deze kolonie tijdelijk zoo liefdevol bewaarden!) en vervolgens een onderzoekingsreis te doen in de nog weinig bekende binnenlanden, moet tegen wil en dank zijne achttienjarige dochter Augusta meesleepen. ‘Want het denkbeeld mij van mijnen vader te scheiden, terwijl hij blootgesteld zou wezen aan de gevaren van een zoo langdurige en gevaarlijke reis, maakte mij wanhopig’. Aldus Augusta de Mist in haar dagverhaal.

Wat te verwachten was, gebeurde: Niet Pa, maar de dochter wordt onderweg ziek; zoodat Zijne Excellentie bij al de soesah van zijn dienst, op den terugtocht uit het binnenland (de reis strekte zich uit tot Modderfontein) daarenboven drie weken lang een half bewusteloos, half ijlend meisje had mede te karren.

Dit voordeel althans heeft het ongeval voor den lezer: dat mejufvrouw de Mist gedurende dien tijd haar pen moet laten rusten. Waarlijk, een buitenkansje; want onbeduidender gebabbel is haast niet denkbaar. Wel heeft mejufvrouw Naber tusschen de brokstukken van het dagboek (wijselijk spaart zij ons het geheel!) ingelascht gedeelten van de reisbeschrijving, opgesteld door den duitschen dokter, die het hollandsche

gezelschap begeleidde, doch ook deze kunnen de belangstelling niet gaande houden; zoodat, aan het slot gekomen van het opstel, men moeilijk iets anders kan uiten dan: oef! Een zegen voor Pa, dat Augusta spoedig daarna trouwde. Met een generaal! Die zal haar wel discipline geleerd hebben.

Gelukkig dat de volgende oud-tante, aan wie wij worden voorgesteld, een zoo veel aantrekkelijker verschijning is! Elisabeth Kemper, uit een geslacht dat Nederland zoozeer aan zich verplichtte; het geslacht, waaraan mejufvrouw Naber terecht groote aandacht wijdt: getuige haar uitvoerig werk over Joan Melchior (Elisabeth's vader), dat straks - op vereerende uitnoodiging - zal gevolgd worden door de levensbeschrijving zijner kleindochter: de zoo diep betreurde Jonkvrouwe Jeltje.

Elisabeth Kemper (1801-1871) is de oudste dochter uit het begaafde gezin. Gedeelten harer (niet gedrukte) gedenkschriften verwerkte mejufvrouw Naber in het zooeven genoemde boek over den vader. Hier bedient zij er zich van ‘niet voor eene karakterteekening of levensschets, maar voor eene schildering van het hollandsche gezinsleven omtrent het midden der vorige eeuw, en van de plaats en het werken der vrouw daarin.’

Dit is verreweg de langste der vier schetsen, waaruit de bundel bestaat, en tevens verreweg de beste. Was het niet Geel, die een schrijver verzocht: Och, ga even op zijde; gij verhindert mij den persoon te zien, dien gij mij wilt voorstellen? Hier laat jufvrouw Naber zooveel mogelijk het woord aan Elisabeth Kemper, ‘enkel aanvullende wat zij begrijpelijkerwijze als bekend veronderstelde, maar wat voor den tegenwoordigen lezer eenige nadere toelichting behoeft.’ Prijzenswaardig voornemen, volgehouden tot het einde toe! Daaraan hebben wij een allerliefst kijkje op het hollandsche huiselijke leven te danken, voornamelijk uit den weduwentijd van mevrouw de Bosch Kemper: Christina de Vries.

Misschien - doch dit kan wel een persoonlijk gevoelen zijn - zal den lezer het meest bekoren Elisabeth's beschrijving van het verblijf in Gelderland, op den Brielaard bij Barneveld - nu reeds lang gesloopt. Hoe aardig die uitvoerige ommegang door het huis!

Vervolgens den hof in; door moestuin en boomgaard naar de menagerie: die onmisbare aanhang van het geldersche landgoed:

> ‘Geen met kiezelsteentjes belegde en met traliewerk ingeslotene plek, maar een groot vierkant met fraaie sparren, dennen en eenige zeldzame boomen; een breede beek loopt er om heen, en in het midden staat een hooge duiventoren; daaronder zijn de kippen- en eendenhokken. Het is een aardig gezicht om mama des morgens met hare mandjes de kleine klepbrug over te zien gaan. Bij het eerste geritsel van den ketting stormt een geheel leger van kippen en eenden haar tegemoet; doch de duiven hebben het haar reeds afgewonnen en hare schouders en hoed bezet; als eene koningin te midden van haar hofstoet vervolgt zij, links en rechts voedsel gevend, haren weg naar den toren, waar zij wat haar nog aan voeder rest, voor eieren verwisselt, en rijk beladen terugkeert.’

Van al die heerlijkheid moge thans op den Brielaard niets over zijn, allerminst moeilijk ware het een gelderschen hoenderhof aan te wijzen op welke deze beschrijving past. Alleen geeft over de molenbeek een vaste brug en niet eene klep toegang tot dit dieren- en kinderparadijs...

Niet altijd scheen de zon op het geldersche landgoed, en evenmin op het overijsselsche Singrave, waar de jongere dochter woonde, gehuwd met den eigenaar Roessingh Udink. Verlevendigde de jongste zoon - in rechterlijke betrekking te Zutphen - door bezoekjes met karikel en paard telkens de barneveldsche huizinge, zijn laatste verblijf aldaar bracht grooten rouw.

> ‘In de eerste dagen van April (1841) kwam onze jongste broeder voorgoed ten onzent. De ontbijtkamer was voor hem ingericht om hem het trappenklimmen te besparen. Hoevele uren bracht onze moeder nu in die kamer door! Des avonds na de thee ging zij altijd met eenen kleinen zakbijbel derwaarts en las dan den zieke voor. Deze had niemand zoo gaarne bij zich als haar. In den voorzomer kwam mijn broeder nog in de huiskamer, en ook bij warm weder in de open lucht. De seringen, de meidoorn, de vroege zaadbloemen zag hij nog hoopvol bloeien. De rozen brachten wij hem in zijne kamer en zij gaven hem nog vreugde; met de dahlia's kwamen wij niet; wij hadden er den moed niet toe; want wij gevoelden het dat de aardsche bloemen voor hem hun schoon hadden verloren.’

Hoe fijn en teer is hier met enkele woorden de onverbiddelijke voortgang der sloopende ziekte beschreven! Hoop nog gaven de voorjaarsbloemen; doch de zomerpracht enkel vreugde. En toen de dahlia's bloeiden, was het lot beslist. Wie, die

ouder is, heeft niet moeten bijwonen zulk een langzaam van de aarde losraken van een lieve zieke?...

Doch wie lang leeft, draagt niet enkel velen ten grave, maar ziet ook vele nieuwe geslachten verrijzen. Mevrouw de Bosch Kemper - overgrootmoeder geworden - mocht den drie-en-tachtigjarigen leeftijd bereiken (1856), en haar dochter's ongekunsteld verhaal geeft een volledig overzicht van al het lief en leed, dat in een halve eeuw den familieband zooveel vaster bindt. Benijdenswaardige kring in welken Elisabeth ons voert! Zoovele hoogstaande mannen en vrouwen, arbeidend niet enkel voor zich zelven of voor wie hun het naaste stonden, maar ook - en waarlijk niet het minst! - ten algemeene nutte.

En wat deed Elisabeth zelve? Volgens mejufvrouw Naber

> ...'zien wij telkens, als haars ondanks, zich bij haar openbaren een verlangen naar gelegenheid tot ruimer ontplooiïng harer rijke gaven van geest en hart; een verlangen, dat zij niet zonder innerlijken strijd heeft onderdrukt. In Elisabeth Kemper's gedenkschriften zien wij duidelijk en klaar, dat er in het leven dezer vrouw is geweest een tijd waarin zij er slechts met moeite in leerde berusten zich te zien beperken tot den eigen kring van het gezinsleven, waarin zij voelde ontvlammen begeerten om de vleugels uit te slaan in wijder vlucht, waarin zij haakte naar eenen zelfstandigen arbeid, naar eene zelfstandige levenspositie, waarin zij, half onbewust nog, uitzag naar nieuwe banen, die het eerst aan de vrouwen van een volgend geslacht zoude gegeven worden te vinden.'

Ronduit verklaard: dit slot van het opstel over Elisabeth Kemper verrast ten zeerste. Door niets toch wordt deze ontboezeming voorbereid. Uit de gedenkschriften - *althans voor zoover mejufvrouw Naber deze geeft* - rijst enkel voor ons op het beeld van eene liefhebbende, bedrijvige, zorgzame dochter en zuster. Oòk, naarmate het volgend geslacht opgroeit: eene met vreugdegejuich ingehaalde tante der talrijke neven en nichtjes, kleinkinderen van mevrouw de Bosch Kemper. Immers tot haar zes-en-vijftigste jaar heeft Elisabeth hare moeder mogen bijstaan in die moeilijke en mooie taak: middelpunt te blijven van den familiekring, steun te zijn voor de zwakkeren uit het geslacht, raadgeefster en troost voor allen, ook - waar noodig - middelaarster. Want in welke familie heerscht altijd vrede? De zonen toch brengen schoondochters in huis, de dochters schoonzoons; en van lieverlede loopen de belangen uiteen, druischen tegen

elkander aan. Zulk een grootmoeder heeft echter zelve steun noodig. Kan iemand dezen beter geven dan eene ongetrouwde dochter? Wie zoude dan ook aan Elisabeth Kemper een anderen werkkring toewenschen, dan het lot haar aanwees? Zeker niet wie zelf zulk eene grootmoeder de zijne mocht noemen, en bij kinderlooze tantes vond, wat zelfs ouders niet bij machte zijn te geven, want de moeder heeft het te druk met het huishouden, de vader heeft het te druk.... vanwege dat huishouden. (Immers daarvoor zwoegt hij den ganschen dag; behoort daaraan althans zijn tijd te besteden). Maar de kinderlooze tante heeft datgene waaraan het kind het meest behoefte gevoelt: die tante heeft... *tijd!* Zij is de zonnestraal in het hart harer neefjes en nichtjes. En wat is er noodiger dan zoo'n warme koesterende zonnestraal!

Doch misschien is bovenstaande ontboezeming hier heelemaal te onpas; heeft mejufvrouw Naber enkel *meenen* te vinden in Elisabeth Kemper's aanteekeningen, wat zij - ijverig aanhangster der vrouwenbeweging - er in *wilde* vinden.

Immers in de tijden, waarvan hier sprake is, was niet zóó sterk ontwikkeld als heden ten dage dat gevoel van ontevredenheid met het gewone vrouwenlot. Daartoe hadden de dames het te druk... met de wasch, met kousenbreien en stoppen, ondergoed naaien en herstellen; niet te vergeten: de inmaak! Wie die tijden niet heeft gekend, kan zich moeilijk indenken hoe volhandig toenmaals - zelfs in zoogenaamd rijke huishoudens - moeder en dochters het hadden in den voormiddag, soms zelfs lang daarna. Handenarbeid was nog in eere - moest zulks wel zijn; anders liep het spaak! Daarenboven - en dit bracht er veel toe bij om mogelijke ontevredenheid te dempen - men wist niet dat het anders kon, berustte in den toestand als in iets onvermijdelijks. Wilt gij een bewijs? Ziehier een uittreksel uit den brief, geschreven op 27 Augustus 1850 door een bijna evenouder van Elisabeth: Charlotte Brontë, gericht aan wie later haar levensbeschrijfster zoude worden: Mrs. Gaskell.

> Men begin to regard the position of woman in another light than they used to do; and the few men, whose sympathies are fine and whose sense of justice is strong, think and speak of it with a candour that commands my admiration. They say however - and, to an extent,

> truly - that the ameloriation of our condition depends on ourselves. Certainly there are evils which our own efforts will best reach; but as certainly there are other evils - deep-rooted in the foundations of the social system - which no efforts of ours can touch; of which we cannot complain; of which it is advisable not too often to think.

Hier is eene zeldzaam begaafde vrouw aan het woord, wier uiterlijke omstandigheden zeer bedroevend waren, die waarlijk niet vervaard was voor een klein geruchtje! maar 't beste vindt niet te klagen en *er zoo min mogelijk aan te denken*. De maatschappij is toch niet te veranderen! Zoo zal vermoedelijk ook Elisabeth Kemper geoordeeld hebben, en intusschen deed zij wat haar hand vond te doen. *En deed dat goed*.

Te minder had mejufvrouw Naber reden om door haren uitval aan het slot van het opstel de idyllische stemming te verstoren waarin Elisabeth's gedenkschriften den lezer brachten, omdat zij dadelijk daarna gelegenheid te over kreeg om naar hartelust de vrouwenbeweging te bepleiten. Want de beide tantes, die zij in de volgende opstellen beschrijft, zijn feministen in de beste beteekenis van het woord: mevrouw Zwaardemaker-Visser (overleden 1912) schrijfster van romans welke de rechten der vrouw voorstaan; jonkvrouwe Anna van Hogendorp (1841-1915) eveneens vaardig met de pen, doch vooral bekend wegens haar kloekmoedig optreden in het openbaar ter bestrijding van den handel in vrouwen en meisjes.

Zóó vol is mejuffer Naber van de vrouwenbeweging, dat zij nu heelemaal Geel's raad vergeet. Een volledig overzicht wordt door haar in beide schetsjes gegeven van den jarenlangen - en nog niet ten einde gebrachten - strijd voor de ontvoogding der vrouw. Een nuttig werk; doch dientengevolge geraken zoowel de uitgeefsters-echtgenoote als de kleindochter van Gijsbert Karel ietwat op den achtergrond. Slechts zelden laat de schrijfster beiden aan het woord komen; zij blijven schimmen. Ons te doen *medeleven*, zooals Elisabeth door hare gedenkschriften, zooals mevrouw Gaskell in hare levensbeschrijving van Charlotte Brontë, waarlijk daarnaar tracht jufvrouw Naber geenszins! Jammer, doodjammer; want niet slechts zouden zoodoende beide verschijningen nog heel

wat sympathieker worden dan zij nu reeds zijn, doch zoodoende ware ook steun en kracht gegeven aan wie evenzeer moeten kampen tegen kleingeestig vooroordeel. Leeringen wekken, doch voorbeelden trekken; en Michelet's uitspraak: *l'histoire est une résurrection*, geldt ook voor levensbeschrijvingen. En al te flauw bijv. klinkt de nagalm van den strijd, welken Anna van Hogendorp had te voeren in eigen kring.

Niet slechts zijn beide schetsen geen opstanding, maar onwillekeurig doen zij rondwandelen op een kerkhof. Hoevele geslachts- en voornamen zijn in klein bestek samengeperst, onderstreept door de noodige lofuitingen! Echt nederlandsche hebbelijkheid, verklaarbaar - hoewel niet verschoonbaar - in een Lilliputland, waarin ieder iedereen kent, en dikwijls een artikel wordt ingezien, teneinde zich te vergewissen dat de schrijver niemand heeft overgeslagen! Een heel adresboek ware samen te stellen, enkel uit deze twee schetsjes!

Een ander gebrek is wellicht te wijten aan een verdienstelijk, geduldig snuffelen in protocollen. Mejufvrouw Naber toch schrijft te veel in kanselarijstijl. Lees eens hardop navolgenden zin!

> ‘Met den bekenden roman *Hilda van Suylenburch* van Cécile de Jong van Beek en Donk, is *De Ruïne van den Oldenburg* van Codien Zwaardemaker dan ook gelezen en herlezen in de dagen van voorbereiding van de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*, die in het jaar 1898 te 's-Gravenhage is gehouden, en die, volgens het rapport harer eerste presidente C.G. Pekelharing-Doyer, uitgebracht in de eerste openbare vergadering van den *Natialen Vrouwenraad van Nederland*, ook juist was bedoeld als een protest tegen de drie in Codien Zwaardemaker's roman gehekelde wanbegrippen’.

Dwarrelen niet: de *eerste* presidente, de *eerste* vergadering, de *nationale* vrouwenraad, de *nationale* tentoonstelling, en al die voor- en achternamen door de hersenen rond, ‘*als ging ein Mühlrad im Kopf herum?*’

Waarlijk, jufvrouw Naber, als u niet oppast, gaat gij even vervelend schrijven als... een *man!* En dat is toch heusch niet het doel der emancipatie! *Wij* moeten opklimmen tot u, *gij* niet afdalen tot ons.

Wellicht is raad te schaffen! Buffon - aldus verhaalt men - sierde zijn handen met kanten manchetten teneinde

‘in stijl’ te schrijven. Dames zijn *altijd* netjes: dat hulpmiddel kan dus niet baten. Maar om in de ware, prettige, echt vrouwelijke opgewekte stemming te komen: waarom niet den bijstand ingeroepen van die twee nederlandsche schrijfsters, in haren tijd niet minder geduchte feministen, doch altijd goedlachs gebleven: het tweelingspaar Wolff-Deken? Derhalve - alvorens de pen in te doopen, waarvan wij nog vele doorwrochte studiën verwachten - lees één hoofdstuk, lees, mejufvrouw Naber, vele hoofdstukken achter elkander van Sara Burgerhart of Willem Leevend. Eigenlijk: lees het heele boek! Doch dit behoef ik niet aan te raden. Wie, eens er mede begonnen, legde het uit de hand alvorens op de laatste bladzijde de laatste punt te hebben bereikt?

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Twee uitlatingen over de betekenis van Ruslands verleden voor West-Europa.

- In 1836 verscheen in het Russiese tijdschrift ‘de Teleskoop’ de ‘filosofiese brief’ van P. Ja. Tsjaadajew, die deze acht jaar vroeger aan een overigens weinig bekende dame had gezonden, zonder daarbij aan latere publikatie te denken. Herzen beschrijft ons in zijn mémoires, hoe het plotselinge verschijnen van een dergelijk geschrift op hem, de radikale intellektueel, de indruk maakte van een donderslag bij heldere hemel; en hoe de regering van Nikolaas I het geval beoordeelde, blijkt uit de verbanning van de redakteur der ‘Teleskoop’, uit het ontslag uit zijn ambt van de censor, tegelijk rector der Moskouse universiteit; de auteur zelf werd van hoger hand voor krankzinnig verklaard en onder medies toezicht gesteld. En zeer zeker had de keizer reden tot ontevredenheid: in Tsjaadajews brief werd Rusland, volgens de officiële ideologie der autokratie de inkarnatie der schoonste en verhevenste ideën, die door mensen begrepen en doorvoeld waren, gesmaad als een integendeel van alle idee verstoken en daardoor gevoelloos voortvegeterend lichaam zonder ziel:

> ‘wij hebben geen eigen, zelfstandige ontwikkeling, geen logiese vervolmaking. De oude ideën worden door de nieuwe uitgeroeid, omdat de laatste niet uit de eerste voortvloeien, doch bij ons komen aangevlogen God-weet-waarvandaan; in onze geesten zijn niet de onuitwisbare lijnen gegroefd van een logiese beweging van ideën, die hun kracht vormen, - doordat wij reeds ontwikkelde ideën overnemen. Wij groeien, doch wij rijpen niet; wij gaan voorwaarts, doch in een soort van schuine richting, die naar geen doel voert.’[1)]

1) Ik vertaal hier naar de Russiese tekst, zoals hij in 1836 verscheen. Deze is een vertaling van een Frans origineel.

Tegenover Rusland wordt dan Europa gesteld, welks historie een geheel regelmatig verloop heeft, doordat zijn civilisatie berust op de geleidelike ontwikkeling van één grote idee: die van het Katholicisme.

Tans wil ik mijn aandacht niet speciaal aan de 'filosofiese brief' wijden, ook niet aan de hoogbegaafde auteur, van wie Herzen in zijn mémoires zulk een karakteristiek beeld getekend heeft en bij wiens portret reeds in 1817 de toen achttienjarige Poeshkin het epigram gedicht had:

> 'Door de allerhoogste wil der hemelen
> Geboeid in tsar-se dienst: -
> In Rome ware hij Brutus, in Athene Perikles,
> Bij ons is hij - offisier der huzaren.'

Ik moest echter iets over de 'filosofiese brief' meedelen als inleiding op een passage uit een schrijven van dezelfde Poeshkin aan Tsjaadajew,[1)] waarin hij deze voor de toezending van genoemde brief zijn dank betuigt. Poeshkin kan verschillende opmerkingen van Tsjaadajew beamen, maar met diens sceptiese oordeel over de Russiese geschiedenis is hij het niet eens, over het verleden van zijn vaderland schaamt hij zich niet:

> 'Je vous jure sur mon honneur que pour rien au monde je n'aurais voulu changer de patrie, ni avoir d'autre histoire que celle de nos ancêtres, telle que Dieu nous l'a donnée.'

Verschillende grootse momenten uit de Russiese geschiedenis somt hij op, doch als gewichtiger dan deze beschouwt hij de betekenis van Ruslands verleden voor de ontwikkeling der wereldbeschaving:

> 'Quant aux idées, vous savez que je suis loin d'être tout-à-fait de votre avis. Il n'y a pas de doute, que le schisme nous a séparé du reste de l'Europe, et que nous n'avons pas participé à aucun des grands événements qui l'ont remuée; mais nous avons eu notre mission à nous. C'est la Russie, c'est son immense étendue qui a absorbé la conquête des Mogoles. Les Tartares n'ont pas osé franchir nos frontières occidentales et nous laisser à dos. Ils se sont retirés vers leurs déserts, et la civilisation chrétienne a été sauvée. Pour cette fln, nous avons dû avoir une existence tout-à-fait à part qui en nous laissant chrétiens, nous laissait cependant tout-à-fait étrangers au monde chrétien, en sorte que notre martyre ne donnait aucune distraction à l'énergique développement de l'Europe catholique.'

1) Gedateerd St. Petersburg 19 Okt. 1836.

Deze passage is daarom zo merkwaardig, omdat de geniale dichter hier, in 1836, dezelfde gedachte uitspreekt, waarmee de grote historiograaf W.O. Kljoetsjewskij zeventig jaar later, in 1906, het tweede, aan de vijftiende en zestiende eeuw gewijde deel van zijn ‘cursus van Russiese geschiedenis’ zou besluiten.

Kljoetsjewskij was een kenner en bewonderaar van Poeshkin. Bij gelegenheid der Poeshkinfeesten van 1880 hield hij een stijlvolle rede, waarin hij 's dichters hoofdverdienste tegenover de Russiese historie daarin zag, dat Poeshkin in een serie natuurgetrouwe beschrijvingen van echt-nationale typen als 't ware een kroniek heeft geleverd van de Russiese samenleving in de periode van Peter I tot Alexander I. Zeker heeft hij ook Poeshkins brieven gelezen; voorzover ik oordelen kan, stond hem echter de boven aangehaalde brief aan Tsjaadajew niet voor de geest, toen hij zijn ‘veertigste college’ en daarmee het twede deel van zijn historiewerk voltooide. Dan zouden wij zeker, zo al niet de vermelding van Poeshkin's naam, toch in ieder geval een voor de goede verstaander begrijpelike toespeling in de vorm van een in kernachtig Russies vertaalde zinswending uit 's dichters brief verwachten. Dat zou bij Kljoetsjewskij vanzelf sprekend zijn.

De door mij bedoelde passage van Kljoetsjewskij poog ik in het Hollands te vertalen; ik doe dat niet alleen om de inhoud, doch ook om de vorm; het is een typies staaltje van die ‘gedrongen en nauwgezette expositie’, waarin ‘bijwijlen en geheel onverwachts aforismen worden ingelast, waarin tegelijkertijd een klare gedachte flikkert en fijne geestigheid,’ - gelijk A.F. Koni Kljoetsjewskij's stijl heeft gekarakteriseerd. Kloetsjewskij is, meen ik, bij ons vrij wel een onbekende, niettegenstaande hij èn door zijn geheel originéle, diepgaande studieën van de belangrijkste problemen van Ruslands sociale geschiedenis èn door zijn gevoel voor de psyche van zijn natie èn door zijn typies-nationale stijl en expositie de eerste waarachtige historiograaf van het Russiese volk is, - dat het vòòr hem had moeten stellen met Karamzins ‘Geschiedenis van het Russiese rijk’ en Solowjows ‘Geschiedenis van Rusland’.[1)]

1) Ook deze opmerking is van A.F. Koni.

De bedoelde passage luidt aldus:

> ‘Laat ons tans zien, welke plaats het Moskouse rijk was gaan innemen onder de andere rijken van Europa. Het West-Europa van die tijd had geen antwoord op die vraag kunnen geven, daar het zelfs het bestaan van dat rijk zwak opmerkte. Dat verhinderde trouwens dit rijk niet, zeer nuttig te zijn voor Europa. Elk volk heeft zijn eigen lot en zijn eigen bestemming. Het lot van een volk ontwikkelt zich uit de uiterlike kondities alle tezamen, waaronder het moet leven en handelen. De bestemming van een volk vindt zijn uitdrukking in het gebruik, dat het volk maakt van die kondities, in de wijze, waarop het ze verwerkt voor zijn leven en zijn arbeid. Ons volk was door het lot geplaatst aan de oostelike poort van Europa, op wacht tegen het op die poort indringende roofgierige, nomadérende Azië. Eeuwen lang putte het zijn krachten uit, tegenhoudend die aandrang van Aziaten; sommigen deed het afdeinzen, met hun gebeente en het eigene mestende de wijde Don- en Wolga-steppen, anderen leidde het door de deur der Christelike Kerk vreedzaam binnen in de Europése samenleving. Intussen had zich West-Europa, bevrijd van het aandringen der Mohammedanen, gericht naar gene zijde van de oseaan, naar de Nieuwe Wereld, waar het een ruim en dankbaar terrein vond voor zijn arbeid en zijn geest, exploitérend haar ongerepte rijkdommen. Met het gelaat gericht naar het westen, naar zijn koloniale rijkdommen, naar zijn kaneel en kruidnagel, voelde dat Europa, dat aan de achterzijde, aan de kant van het Oeralaltaïese oosten er niets was, dat het bedreigde, en het merkte niet recht op, dat daar een hardnekkige strijd gaande was, dat de staf van die strijd, na achtereenvolgens zijn hoofdkwartieren gehad te hebben aan Dnjepr en Kljazjma[1)], zich verplaatst had naar de oevers der Moskwa en dat zich hier in de 16e eeuw het centrum van een rijk had gevormd, dat eindelik van de verdediging overging tot de aanval op de Aziatiese roofnesten, de Europése kultuur reddend van de Tataarse slagen. Zo bevonden wij ons in de achterhoede van Europa, wij beschermden de rugzijde der Europése beschaving. Doch de wacht-dienst is overal ondankbaar en wordt snel vergeten, in het biezonder wanneer zij voortreffelik is: hoe waakzamer de wacht, des te rustiger kunnen de bewaakten slapen, en des te minder zijn zij geneigd, de offers, nodig voor hun rust, te waardéren. Zo was de Europése situatie van het Moskouse rijk in het eind der 16e eeuw.’

N. VAN WIJK.

1) Achtereenvolgens waren de centra van 't Russiese rijk Kiew aan de Dnjepr en Wladimir aan de Kljazjma.

Het tooneel.

Had ik een vorige maal geen verlof gevraagd, alsnog iets van *Dageraad* te zeggen, ik zou er, in deze als bondige aanteekeningen bedoelde kroniekjes misschien over gezwegen hebben. Nu moge het, aan teleurstelling uiting gevend uitstel van toen nader-verklaard worden met de voorspelling, dat wie later over den tooneelschrijver Heijermans een uitvoerige studie zal schrijven, gelijk er een goede bestaat over zijn in veel op hem lijkenden tijdgenoot Hauptmann, aangaande de conceptie, de uitwerking en de hoofd-figuur van dit tooneelstuk veel zal hebben te zeggen, dat tot de karakterteekening van den schrijver nuttig is en noodig. Dit eerst na lange jaren voltooid geraakte werk zou het voornaamste van Heijermans moeten en ook kunnen zijn, indien de wording van kunst aan ernstig bedoelen te danken kon wezen, indien *la difficulté vaincue* daar werkelijk iets bij beteekende; indien lang na het begin van dezen arbeid niet *Eva Bonheur* geschreven ware en Heijermans hier als spelenderwijs bereikt had, wat hem in... *Ghetto* al eenigszins voor den geest stond, wat hij, veel minder degelijk, veel minder diep, doch gaver dan hier, als iets reëels al gaf met Matthijs de Sterke in *De Opgaande Zon*.

Dageraad was voor het jubileum van Jan Musch bedoeld; het is in verscheidene steden vervangen door *Eva Bonheur*, door die prachtige rol van Jasper, welke tegelijk tot Musch' beste werk en tot het mooiste van Heijermans behoort. Het onevenwichtige in het zware ‘verbeeldings-spel’ *Dageraad*, waar met het vierde bedrijf het Symbool en de Tendenz als

twee Duitsche heksen over worden losgelaten, komt dunkt me geheel voor rekening van Lukas, de hoofdfiguur, in wien zoowel het hervormerige jongmensch uit *Ghetto* als het sympathieke-slachtoffer (één woord!) uit *De Opgaande Zon* hun zwakke kanten terugvinden kunnen, en de ethische of socialistische Herman Heijermans van zijn alter ego den kunstenaar datgene, wat met het modewoord egocentrisch ineens is omschreven.

Ook Else Mauhs heeft in een nieuw Nederlandsch stuk gejubeld en ook *Mijn en Dijn* zou men onevenwichtig kunnen noemen. De rechte lijn is er uit het oog verloren, aan den kenschetsenden ondertitel 'spel van eerzucht en ijdelheid in een deftige stad' niet vastgehouden. Een Hollandsche Nora heeft de straf-des-huwelijks te voltrekken over een geniepigen Streber, dien zij heeft aanbeden. Dat had op verschillende manieren kunnen gebeuren. De schrijfster heeft, gemoedelijkweg, een dreigement voldoende geoordeeld en hiertoe een liefde-conflict bedacht, waarachter zij een al te gemakkelijke oplossing heeft meenen te vinden. Zij dankt er de sterkste tooneelen van het stuk en een dankbare bohème-figuur aan, welke door Chrispijn Jr. zoo gevoelig en krachtig gespeeld is, als Van Gasteren het die van den echtgenoot onvoldoende heeft gedaan. Else Mauhs kon in de vrouwelijke hoofdfiguur geen nieuwe kanten, doch wel zeer verschillende en schoone fazen van haar talent toonen.

'Het Rotterdamsch Tooneel' heeft, na *Hedda Gabler*, nogmaals een stuk van 'het Nederlandsch' voor zijn rekening genomen, namelijk Emants' *Domheidsmacht*. Men beweert, dat het hier indertijd de primeur van had kunnen krijgen! Is dit zoo, belangstellenden zouden aan een directoriale domheid het niet alledaagsch genot danken, door de verschillende vertolkingen van een hoofdrol, een Nederlandsch werk onder sterk verschillend licht te hebben gezien. De mevrouw Ter Voorst van Christine Poolman was een *andere vrouw* dan de mevrouw Ter Voorst van Marie van Eysden. Mevrouw Poolman was meer *dom*: was het knappe, fysiek nog altijd aantrekkelijke, hieraan meer dan voldoend 'wapen' bezittende vrouw-dier; mevrouw Van Eysden's conceptie stond op een hooger plan, was een moderner menschenbeeld, immers ingewikkelder, uit de rubriek van het

‘erfelijk belaste’, waar zij de onzen lezers welbekende echtgenoote uit Emants' jongsten roman ontmoet, van welk kunstwerk de schrijnende titel als ondertitel voor *Domheidsmacht* zou kunnen gelden. Zijn er een paar moeilijk te aanvaarden details in het gebeurende, de figuren van het echtpaar in *Domheidsmacht* hooren tot Emants' diepstwroetend werk, zijn tevens innig Hollandsch werk en hebben nu door mevrouw van Eysden en Nico de Jong nieuwe beteekenis voor veler aandacht erlangd.

J. DE MEESTER.

Binnenlandsch overzicht.

26 Maart 1918.

Pijnlijker dan ooit hebben wij in de afgeloopen maand moeten gevoelen wat het zeggen wil, zich tusschen hamer en aambeeld te bevinden.

Men kent de moeilijkheid, waaraan sedert geruimen tijd onze voedselvoorziening was onderworpen. Schepen om graan, kunstmest, veevoeder uit Amerika te halen, hadden wij genoeg, maar Amerika liet die schepen niet los. Eer het bunkerkolen verschafte en verlof tot uitklaring gaf, verlangde het opgave van onze normale behoeften, om zeker te zijn, dat het niet, inderdaad, aan Duitschland leverde. Ook verlangde het waarborg, dat geen producten, hier na de verkregen beschikking over en met behulp van Amerikaansch veevoeder en Amerikaansche kunstmest gekweekt, den weg naar Duitschland zouden vinden.

De eerste eisch bleef zoozeer binnen de grenzen van het redelijke, dat onze regeering er onmiddellijk aan voldoen kon. Ons uitvoerverbod op graan dagteekent waarlijk niet van gisteren. Alle gevraagde opgaven omtrent den omvang onzer normale behoeften werden verstrekt. Den tweeden eisch in te willigen was onmogelijk. Onze politiek van neutraliteit schrijft ons voor, de handelsbetrekkingen naar geen van beide zijden onvoorwaardelijk af te breken. Duitschland voorziet ons van producten die wij niet ontberen kunnen en die de Geassocieerden ons òf in het geheel niet, òf niet in voldoende mate leveren willen of kunnen. Het doet dit niet ‘pour les beaux yeux de Wilhelmine’ en verlangt tegenwaarde, die nood-

zakelijk bestaan moet in een gedeelte onzer nationale producten. Wij zijn steeds bereid gevonden, daarvan een evenredig deel ter beschikking te houden van de Geassocieerden in ruil voor wat Duitschland ons niet leveren kan, maar zij wel. Dat onze producten voor het geblokkeerde Duitschland grooter waarde vertegenwoordigen dan voor de Geassocieerden kunnen wij bejammeren, maar er aan veranderen kunnen wij niets.

In de onderhandelingen kwam geen schot. De commissievan Vollenhoven werd in Amerika van het kastje gestuurd naar den muur. Tenslotte werd zij verwezen naar Londen, waar zij dan eindelijk den Amerikaan zou kunnen aantreffen die gemachtigd was haar te woord te staan. De commissie ging; - maar van een accoord vernam men niets.

Intusschen waren in het najaar van '17 met Duitschland onderhandelingen gevoerd over eene economische overeenkomst die tot 31 Maart 1918 zou strekken; de bedoeling was in hoofdzaak, ons steenkool te verzekeren om den winter door te komen, en grondstoffen om onze industrie aan den gang te houden. De overeenkomst kwam tot stand, maar wij hadden ons zeer bezwarende voorwaarden moeten laten welgevallen. Behalve tot levering van eene zekere hoeveelheid ruilproducten hadden wij ons moeten verplichten tot aanvaarding van een aanzienlijke hoeveelheid Duitsch credietpapier. Reeds vroeger had Engeland ons zijn Treasurybonds doen aannemen, maar niet op zoo groote schaal en op aanmerkelijk minder bezwarende voorwaarden.

Over de vraag of het mogelijk ware geweest Duitschland's eisch geheel of gedeeltelijk af te wijzen, is onlangs een pennestrijd gevoerd die niet tot beslissing is gebracht; het bestaan zelf van een hoofdgetuige tegen de voor de overeenkomst verantwoordelijke onderhandelaars is wel verzekerd, maar de man zelf is niet voor het voetlicht getreden. De eenige wijze waarop wij ons eenigermate onafhankelijk hadden kunnen maken van Duitsche steenkool ware geweest, steenkool te gaan halen uit Engeland. Engeland berichtte ons wel dat die gereed lag, maar Duitschland weigerde, onzen kolenschepen ‘eenigerlei veiligheid te waarborgen’.[1)] Wat dit beteekende, bewees het lot der *Parkhaven, Megres* en *Nederland*.

1) Regeeringsantwoord aan den heer Nierstrasz, 17 Oct. 1917.

Wij hebben er ons toen bij nedergelegd, geen kolen uit Engeland te kunnen krijgen, wijl Duitschland onze schepen zou hebben getorpedeerd.

Fraai is dit niet; intusschen hebben wij een anderen plicht dan een fraaien zelfmoord te plegen. Den duikbootoorlog van Duitschland tegen de neutrale scheepvaart achten wij een grievend onrecht en hebben dit onmiddellijk verklaard, al had ons protest vlammender behooren te wezen. Doch zoo minder barbaarsch, even grievend onrecht was ons op allerlei wijze reeds lang te voren door Engeland aangedaan. Nog betrekkingen te moeten onderhouden met mogendheden die onze gerechtvaardigde protesten naar de snippermand verwijzen is ons droevig lot in dezen tijd, evenals van alle andere neutralen.

Genoeg; de overeenkomst met Duitschland kwam tot stand en uit bittere noodzaak dienden wij Duitschland's belang door zijne credietmiddelen te versterken. Het was geen handeling die door het gecodificeerde neutraliteitsrecht eenigermate werd verboden, maar eene, die niettemin ten voordeele kwam van Duitschland's oorlogvoering. De Geassocieerden gaven ons te verstaan dat zoo wij graan verlangden, wij een tweede dergelijke handeling zouden moeten verrichten, ditmaal in hun voordeel.

Nu zouden wij aan den eisch tot tijdelijken afstand van een gedeelte onzer koopvaardijvloot stellig niet zijn ontkomen, wanneer het contract met Duitschland niet gesloten, of anders uitgevallen ware. Het was reeds lang duidelijk dat de Geassocieerden hongerden naar schepen, schepen, schepen; en dat zij alle onderhandelingen met aan zee gelegen neutralen in zoodanige richting leidden, dat afstand van scheepsruimte de contra-prestatie werd voor elken dienst dien zij het in de macht hadden te verleenen dan wel te weigeren. Het was, toen wij met Duitschland onderhandelden, reeds geen geheim meer, dat ook Nederland zich aan dezen eisch zou hebben te onderwerpen, wilde het iets van de Geassocieerden gedaan krijgen.

In Januari was het zoover, dat aan Nederland werd medegedeeld, op welke basis het voorstellen zou mogen doen tot een definitieve regeling. Nederland zou faciliteiten verkrijgen tot den invoer van bepaalde hoeveelheden

van sommige goederen, vermeld op eene lijst als bijlage bij de basis gevoegd (graan: 400.000 ton per jaar; petroleum: 100.000 ton; katoen en daaruit vervaardigde artikelen: 24.000 ton). Veevoeder en kunstmest kwamen niet op de lijst voor. ‘Oorspronkelijk waren de Geassocieerde gedelegeerden niet bereid om veevoeder en kunstmest aan Nederland te verstrekken, omdat deze artikelen de voortbrenging zouden vermeerderen van artikelen die Nederland naar de Centrale Mogendheden uitvoert. Zij verklaarden zich evenwel nader bereid hunne regeeringen te adviseeren zulks wèl te doen, mits de uitvoer van artikelen, die er door beïnvloed werden, òf werd gestopt, òf werd beperkt. Die artikelen waren voor het veevoeder: boter, kaas, vee en veeproducten, paarden, pluimvee en eieren, varkens en varkensproducten; en voor de kunstmest: aardappelen, suiker en zaden’.[1)]

De toegestane artikelen zouden worden vervoerd op Nederlandsche schepen; naast deze tonnage zou scheepsruimte beschikbaar blijven voor den uitvoer van Nederlandsch-Indië en voor Nederland's Europeesche vaart; voor deze doeleinden te samen zou Nederland over 800.000 ton zijner scheepsruimte mogen beschikken. De rest (500.000 ton) zou ter beschikking staan van de Geassocieerden, voor reizen buiten het ‘gevaarlijk gebied’. Regelingen betreffende onze visscherij, de credietverleening aan de Geassocieerden en den uitvoer onzer koloniale producten zouden eene eventueele overeenkomst volmaken.

Natuurlijk was het Nederland onmogelijk, op deze basis voorstellen te doen, zonder Duitschland te hebben geraadpleegd. De voorwaarde, aan den invoer van veevoeder en kunstmest verbonden, zou ons verhinderen langer aan de bepalingen te voldoen onder welke Duitschland ons steenkool, staal, kali levert. Was Duitschland bereid ons nà 31 Maart van deze artikelen te blijven voorzien, ook wanneer onze uitvoer van de producten waaraan Duitschland gelegen is, werd gestopt of beperkt? En zou Duitschland de vrije vaargeul, die het ons nog openlaat voor de vaart op Scandinavië, ook openlaten voor onze vaart op Amerika, nadat wij een groot gedeelte onzer tonnenmaat aan dezen vijand van Duitschland hadden moeten overdoen?

1) Nota-Loudon aan de Staten-Generaal, 11 Maart 1918.

Duitschlands antwoord op de eerste vraag was ontkennend, en Nederland kwam dus voor de keus tusschen vermindering der productie van voedingsmiddelen (geen veevoeder en kunstmest) of stilstand zijner nijverheid (geen steenkool en staal).

Ware dit alleen de zaak geweest, men zou hebben kunnen meenen dat het toch nog in het belang van het land ware gebleven, het ‘agreement’ te sluiten. Wij beschikken althans over *eenige* eigen steenkool, maar het heette dat wij 15 Mei gesteld zouden zijn voor een *volstrekt* gemis aan graan.

Maar zóó eenvoudig was de zaak niet. Zij werd geheel beheerscht door de vraag, op welke wijze Duitschland de voorgestelde scheepvaartregeling zou bejegenen. Te dezen aanzien nu gaf de ‘basis’ Duitschland alle reden tot argwaan.

Wat toch was de bedoeling der Geassocieerden? De verhouding tusschen de 800.000 ton die voor Nederland zouden overblijven en de 500.000 ton die voor de Geassocieerden ter beschikking zouden staan kan op het eerste gezicht schappelijk lijken, doch het eerste gezicht bedriegt. Hoe was men tot die getallen gekomen? De 500.000 ton die Amerika begeerde, *lagen reeds in Amerika* en zouden blijkbaar gedurende den oorlog nimmer naar Nederland terugkeeren; tot de voorziening van Nederland zouden dus enkel nieuw uit te zenden schepen worden gebruikt. Tot die uitzending heeft Nederland volstrekt niet de keus meer uit 800.000 ton, doch slechts uit ten naastenbij 300.000. Immers van de 800.000 ton worden er 350.000 geacht in de vaart te zijn, en te zullen blijven, tusschen Nederlandsch-Indië en andere landen dan Nederland (Britsch-Indië, Japan, Australië, Amerika); dit is tonnage die ieder oogenblik door Duitschland's vijanden kan worden vastgehouden. Hetzelfde geldt van de 100.000 ton die worden toegestaan voor de Europeesche vaart (op Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal). De rekensom der basis laat tot de vaart van Nederland op Amerika en op zijne eigen koloniën dus 450.000 ton over. Na aftrek van tot de vrachtvaart ongeschikte passagiersschepen begroot de nota-Loudon van 11 Maart het in Nederland beschikbare laadvermogen dat in dienst der voedselvoorziening uit Amerika kan worden gesteld, op 298.478 ton. Duitschland verlangde een waarborg dat deze tonnenmaat

inderdaad ter beschikking van Nederland zou blijven; m.a.w dat op hetzelfde oogenblik dat zekere tonnenmaat Nederland met bestemming naar Amerika verliet, gelijke tonnage uit Amerika zee zou kiezen naar Nederland. In de practijk zou dit er op neerkomen, dat Amerika feitelijk niet de vrije beschikking had over de 500.000 ton die het begeerde; immers een gedeelte daarvan zou dan in de havens moeten achterblijven om met Nederland te kunnen worden geruild.

Dit was Duitschland's laatste woord; aanvankelijk had het het uitloopen van nieuwe Nederlandsche tonnage naar Amerika geheel verboden, in overeenstemming met eene leer, sedert verkondigd in de *Norddeutsche Allgemeine* van 5 Maart, dat verhuring van scheepsruimte aan een oorlogvoerende gelijk staat met levering van hulptroepen, en dat dus de neutrale staat die tonnage aan de Geassocieerden verhuren laat, de weerwraak van Duitschland te wachten heeft. Volkenrechtelijke ketterij, antwoordde het Nederlandsche Correspondentiebureau; ‘door geen enkel schrijver over volkenrecht is ooit betoogd, dat een staat de plichten zijner onzijdigheid niet zou nakomen, indien schepen onder zijn vlag ladingen vervoerden, bestemd voor oorlogvoerende landen. Alleen loopt de eigenaar van het schip bij het vervoer van contrabande de risico dat...’ enz. enz. Wij weten echter wat tegenwoordig het gezag van ‘schrijvers over volkenrecht’ geldt; dat de ketterij regel, het geloof uitzondering is geworden.

Het bleek dus dat Nederland geen vrijheid kreeg zich in zijne voorstellen geheel aan de ‘basis’ te houden. Ondertusschen neep het graangebrek, en de regeering wendde eene poging aan, ‘vóór het tot stand komen eener definitieve regeling’ althans 100.000 ton graan van Amerika te bekomen. Antwoord: ja, ‘mits uwerzijds gehandeld wordt alsof de officieele schikking reeds bestond’; de schikking derhalve, die Duitschland Nederland verboden had aan te gaan. Ook die 100.000 ton zouden dus gehaald moeten worden door zich thans nog in Nederland bevindende, niet overgebracht worden door reeds in Amerika aanwezige schepen. ‘De regeering onderzoekt thans,’ eindigt Minister Loudon zijne nota van 11 Maart, ‘of het mogelijk is maatregelen te nemen om tot eene zoodanige transactie over te gaan’; euphemisme voor: althans tot deze beperkte uitvoering van

een zoo pas in zijn geheel door Duitschland verboden ‘agreement’, Duitschland's toestemming te verkrijgen. Hopelooze poging! Duitschland, vast overtuigd dat iedere naar een haven der Geassocieerden overgebrachte ton scheepsruimte voortaan een voor den neutralen afzender verloren ton scheepsruimte was, liet van zijn voorwaarde omtrent den ruil niet af. Nederland was niet bij machte ook slechts de voorloopige overeenkomst met de Geassocieerden aan te gaan. De Geassocieerden hadden antwoord verzocht vóór 18 Maart; en nu bereikten de Nederlandsche regeering tegelijk twee berichten, een direct en een indirect. Het directe, officieele bericht hield in, dat de Geassocieerden niet langer in staat waren, het gebruik der van Nederland over te nemen tonnage te beperken tot het ‘ongevaarlijke’ gebied, zoodat voor de (bij de houding van Duitschland steeds problematiek blijvende) 100.000 ton tarwe dus 500.000 ton Nederlandsche scheepsruimte aan de Duitsche duikboot moest worden gewaagd. Van haar eigen diplomatieke vertegenwoordigers vernam de regeering bovendien, dat alle maatregelen genomen waren om in de havens der Geassocieerden, indien hun nieuwe eisch niet bleek te zijn ingewilligd, onmiddellijk na het verstrijken van den 18den Maart op *alle* Nederlandsche scheepsruimte beslag te doen leggen. Daarmede zouden veel meer dan 500.000 ton van het ‘agreement’ verloren gaan; wellicht een millioen; reeds hielden de Geassocieerden overal, te Singapoer en elders, vast wat zij konden.

Luistert gij naar bedreigingen van Duitschland, luidde het commentaar der Geassocieerden-pers, thans zullen *wij* u eens bedreigen.

Dat Nederland zich aan Duitschland's duikboot-oorlog stoort is alleen omdat het de macht niet bezit dien ongedaan te maken. Evenzeer moeten wij nu het beslag der Geassocieerden laten voor wat het is, omdat wij buiten machte zijn het ongedaan te maken. Maar nimmer hebben wij iets onbehoorlijks *gedaan* omdat Duitschland zeide: als gij het niet doet bedreig ik u met inval of torpedeering. Hier loopt de grens die ook wij machteloozen in acht kunnen en dus moeten nemen.

Wij hebben, uit onmacht, mateloos onrecht *ondergaan* van beide partijen; nooit het op bevel *bedreven*. Het gebod der

Geassocieerden beteekende: gij stelt uwe scheepsruimte voor ons troepen- en munitievervoer ter beschikking. Geen oogenblik heeft de regeering er aan gedacht, dien eisch in te willigen. Hem af te slaan zonder meer, daartoe heeft zij ongelukkig den moed niet gevonden. Zij heeft getracht te schipperen, in de meening dat het Nederlandsche volk het haar eenmaal bitter verwijten zou, indien zij niet het uiterste had beproefd om graan van de Geassocieerden te verkrijgen ondanks al.

Zij heeft zich eerst tot Duitschland gewend met de vraag: hebt gij geen graan? Antwoord: een stellig neen. Toen heeft zij, in dien langen nacht van Zaterdagavond 16 Maart, het antwoord aan de Geassocieerden opgesteld dat Volk en Kamer zoo pijnlijk is komen verbazen. Niet omdat het een stap deed buiten de neutraliteit: het stelde de uitdrukkelijke voorwaarde, dat onze schepen geen troepen of oorlogsbenoodigdheden zouden vervoeren. Maar omdat het bedelde na een ruw dreigement; bedelde om brood, nadat onze eer was geschonden. Omdat de onvermijdelijke slag werd afgewacht in een gebogen houding; niet rechtop. Heel Nederland had reeds begrepen dat die slag onvermijdelijk was; het wachtte dien af met diepe zorg in het hart, maar zonder dat een spier van het gelaat vertrok. Waarom heeft onze regeering ons miskend? Niets in ons verleden, ook in ons jongste verleden niet, gaf haar recht ons de dorperheid toe te dichten, dat wij *haar* ons leed zouden hebben verweten. Het is niet naar het hart van het Nederlandsche volk geweest, dat, terwijl Wilson zijn proclamatie al geteekend had, hij nog van ons te verstaan heeft gekregen: ‘wij geven uw eisch toe, wel zóó geclausuleerd, dat gij er weinig meer aan hebt; maar onder uw bedreiging geven wij dan toch iets toe dat wij eerst onaannemelijk hebben genoemd; - en, ja zeg eens, krijgen wij nu heusch die bunkerkolen?’

Het is een ernstige fout geweest eener regeering, die wij tot dusver ons vertrouwen hadden geschonken. De eerste ernstige fout? Er zijn er in den lande die het contract van najaar '17 met Duitschland zoo noemen. Niet wij; wij gelooven daartoe niet het recht te bezitten, zoolang slechts verzekerd, niet bewezen wordt, dat wij aan dat contract

hadden *kunnen* ontkomen. Dat de vernedering van 18 Maart ons bespaard had kunnen blijven, is evenwel manifest. Den eigen dag dat de beschamende mededeeling door minister Loudon werd gedaan, schreef het *Journal de Genève*, dat toen van Wilson's praeparatieven tot beslag, maar natuurlijk niet van onze smeekbede kennis droeg: 'Une politique de violence à l'égard de la Hollande nous trouverait *résolument hostiles*.' Meent men dat de hulp van het Geneefsche blad ons tegen Wilson weinig zou gebaat hebben? Maar wat heeft dan ons gebrek aan resolutie ons gebaat? Wij zijn waarlijk niet in het geval eenig zedelijk bondgenootschap, hoe gering ook, te versmaden.

De regeering is in deze geheele zaak niet mannelijk genoeg geweest. Zij heeft eene struisvogelpolitiek gevolgd, waarvan niemand dan zij zelf de dupe is geworden. Wat beteekent het dat in de mededeeling aan de Tweede Kamer op 18 Maart de geheele bedreiging met beslag voorbijgegaan wordt, en alleen van den eisch gerept, om binnen het versperde gebied te gaan varen? Hielp men zoodoende die bedreiging de wereld uit? Kon men haar voor de landgenooten verborgen houden als men er maar over zweeg? Neen; de couranten van de geheele wereld stonden er vol van, en den 20sten kwam de minister verklaren, dat hij uit de berichten van zijn eigen gezanten er alles van had geweten. Waarom dan niet tot mannen gesproken als een man? Om de ellendige reden, dat de eisch in eene formeele nota stond uitgedrukt, het dreigement niet? Dat men het dreigement als ten volle reëel beschouwde, komt in de eigen mededeeling, waarin men het trachtte te verdoezelen, op het eind zonneklaar uit. De regeering, heet het daar, heeft zich laten bewegen niet alleen door den nood hier te lande en in de koloniën, doch bovendien in de hoop 'zich daardoor althans te verzekeren van een belangrijk deel van onze vloot, hetgeen voor het heden en de toekomst van ons volk van overwegend belang is.' Wordt hier gedoeld op het verschil tusschen 500.000 en een millioen ton, ja dan neen? Natuurlijk ja, zooals uit 's ministers rede van 20 Maart ten overvloede blijkt.

De Kamer heeft den minister doen gevoelen, dat zij zich in hem teleurgesteld had gevonden. De minister heeft ge-

antwoord, ‘dat hij het zich verweet geen voorafgaande vertrouwelijke gedachtenwisseling te hebben gepleegd, hetzij met de Kamer, hetzij met de hoofden der fracties; dat hij een volgende maal aldus zal handelen.’ Had de commissie voor buitenlandsche zaken reeds bestaan, de misstap zou vermoedelijk voorkomen zijn geworden.

De zaak is wèl leerrijk geweest voor wat er, niet in de nationale gevoelens, maar in den goeden uitbouw en nuttige practijk onzer nationale instellingen nog ontbreekt. Onze pers heeft bij deze gelegedheid goed werk gedaan, maar zij kan niet alles.

De slag is gevolgd; ook het ‘vlammend protest’, dat die bij een gezonde regeering moest opwekken, en dat het passend antwoord was op den vloed van lieve woorden, die de Geassocieerden op hun leelijke daad hebben laten volgen. En nu de toekomst? Minister Loudon zag die, in zijn rede van 20 Maart, nog tamelijk hoopvol in. ‘Amerika heeft ons graan toegezegd. Nu Duitschland ons geen graan kan leveren, zal het ons geen moeilijkheden in den weg leggen. De vaargeul blijft voor onze schepen open.’ Dat is te zeggen, *indien het agreement*, *met onze vier beperkende bepalingen*, *alsnog tot stand had kunnen komen*. Maar wij weten nu beter. Amerika blijft graan toezeggen, welzeker, mits wij het maar met schepen die nog hier te lande liggen, gaan halen; gaan halen op een oogenblik dat Amerika met zooveel woorden zegt de in zijn havens in beslag genomen vaartuigen, wel verre van ze tot ruilschepen te bestemmen, gebruiken zal, onder meer, tot het vervoer van contrabande door de gevaarlijke zône. Zal Duitschland toestaan na Maart, wat het niet wilde toestaan na Januari, toen er nog van geen vaart door het versperde gebied sprake was?

Onze vloot zijn wij grootendeels kwijt; dit is het voorloopig besluit van de zaak. Maar wij hebben ze op geenerlei wijze, eervol of oneervol, kunnen redden. Onze voedselvoorziening is niet verzekerd. Af te wachten blijft, of Duitschland, de Geassocieerden overtroevende, zich thans tot de gemeenheid zal verlagen ons ‘compensaties’ op te leggen voor wat wij niet hebben kunnen verhelpen. Velerlei onheil hangt boven ons hoofd. Maar het hart is vrij van schuld-

gevoel, en het bedreigde hoofd kan dus en behoort opgericht te blijven.

Dat de heer Posthuma tot heengaan zou worden gedwongen, mocht reeds vóór 15 Maart op gronden, aan binnenlandsche politieke omstandigheden ontleend, voor nagenoeg onmogelijk worden gehouden; na dien datum kwam er het motief bij, dat in geen geval *thans* een kabinetsceisis mocht worden geprovoceerd.

Dat de heer Treub blijven zou, was vóór 18 Maart lang zoo zeker niet.

Hij heeft ten slotte, ‘onder den indruk der moeilijke omstandigheden waarin ons land verkeert’, genoegen genomen met het te twaalfder ure door den premier aangeboden en door de doodvermoeide Kamer zonder bespreking aanvaarde compromis. Wanneer het binnenlandsche zaken geldt, worden dissentieerende ministers tegenwoordig in de Kamer door den premier tot verzoening gebracht; een vreemde plaats.

Van de bezworen antagonisten sprak eerst de heer Posthuma, vervolgens de heer Treub. Zonderlinger allegaartje dan de rede waarmede de minister van landbouw het gepast achtte een debat als dit te helpen besluiten, is zelfs in de te dezen opzichte niet misdeelde Handelingen der Nederlandsche Staten-Generaal bezwaarlijk aan te treffen. Onder de opmerkelijke kwaliteiten van den heer Posthuma behoort de kunst van ‘winding up’ voorzeker niet. Hij zou beter effect hebben bereikt, door zich eenvoudig bij den premier aan te sluiten.

Deze heeft de kunst verstaan het debat aan een uitkomst te helpen, iets meer substantieel dan de motie-Marchant, die de Kamer vermoedelijk verkozen zou hebben als de zaak haar ware overgelaten. Die motie verlangde drie goede dingen (Raad van Beroep, publieke gezagsorganen in plaats van de ‘commissies’, algemeenheid der rantsoeneering), maar zweeg van de bevordering der productie, die de premier gelukkig op de eerste plaats stelt. De commissiën, met inbegrip der veelgenoemde van Bijstand, zullen door ambtelijke organen met scherp begrensde verantwoordelijkheid worden vervangen. De Raad van Beroep voor Crisiszaken is toegezegd. Differentiatie der productie-prijzen, aan zand- en kleiboeren

toe te kennen, zal worden beproefd, en gevolg worden gegeven aan Treub's denkbeeld, de boeren elkander te laten controleeren, door aansprakelijkheid te verleenen aan plaatselijke organisaties (vergelijk Treub's bejegening der arbeidersorganisaties op verzekeringsgebied). Zijn distributiestelsel met welstandsgrens krijgt de minister van financiën evenwel niet. ‘De wensch naar uitbreiding der distributie zal moeten worden vervuld, waarbij rekening zal worden gehouden zoowel met de verergering van den toestand als met de eischen die gesteld kunnen worden aan 's Lands financiën.’ Niet te benijden wordt de taak der mannen, die met zóó uiteenloopende factoren ‘rekening zullen moeten houden’, die tegelijk gul moeten zijn en goedkoop! Maar de verklaring van den premier geeft voor de keus tusschen tegenstrijdige plichten, waarvoor de toekomst hen plaatsen zal, eene vingerwijzing in dit veelzeggend besluit:

‘Eenparig is de regeering van oordeel, dat in de eerste plaats de scherpst mogelijke beperking van ondervoeding moet worden bevorderd. Daarnaast zou vermindering van het productiekapitaal [de minister van financiën heeft aangetoond dat die reeds is begonnen] tot hoogst bedenkelijke gevolgen leiden’. Maar de duurste plicht der regeering is ‘dat de voedselvoorziening zoo goed mogelijk zal zijn gewaarborgd’. Hetgeen beteekent: liever arm dan dood. Wie die, als het er op aankomt, anders zou durven besluiten?

Ten vorigen dage had de heer Cort van der Linden, in bescheid op Wilson, een ander adagium doen hooren: ‘liever recht dan brood’. De rangorde is dus: recht, brood, geld. Het geld mag men offeren om althans brood, het brood moet men zich durven ontzeggen om althans eer te behouden. Want tot dit ééne doel, de verzekering van het gevoel dat wij onszelf niet hebben vergooid, is voor ons het bereik van het Recht ingekrompen. Onmachtig den eerbied voor het Recht aan iemand dan ons zelven af te dwingen, hebben wij onze bestaansreden verloren zoo wij ook dit niet meer vermogen.

Eén lichtpunt. Zonder ostentatie, zooals wij onze ernstigste beslissingen plegen te nemen, is, midden in deze helsche week, het Zuiderzee-ontwerp aanvaard.

C.

Buitenlandsch overzicht.

26 Maart 1918.

Consummatum. Het Rusland van Catharina is niet meer; het is de vraag geworden, of zelfs dat van Peter behouden zal kunnen blijven; of de bolsjewiki zich niet alras beperkt zullen zien tot het Moscovië van Iwan den Verschrikkelijke.

Lenin heeft den vrede doorgezet, ‘om de revolutie te redden’. En niet slechts ten Westen van de lijn op de kaart van 5 Maart aangegeven, ook in Lijfland, Esthland, en op de Aalands-eilanden, is Duitschland meester, terwijl het zich opmaakt Finland aan de revolutie te ontweldigen bovendien. Want met een hulproep aan de Duitschers begint alles (dank zij het gedrag der bolsjewiki), en met personeele unies, secundogenituren, militaire en economische conventies zal het eindigen. Met annexatie niet; o Heere neen!

Roemenië heeft nog maar een voorloopigen vrede kunnen sluiten. Hongarije's eischen in zake grensverbetering zijn nog niet publiek gemaakt. Vóór Roemenië er in bewilligd heeft, ontvangt het niets van Bessarabië. Intusschen zijn, zooals te voorzien was, die van de Oekraine naar Berlijn getogen om zich tegen den afstand van Bessarabië aan Roemenië te verzetten. Andere moeilijke beslissingen staan Duitschland te nemen in zake Polen, inzake Litauen. The victor's burden[1)].

Er is in de afgeloopen maand nog flink wat geredevoerd;

1) Hoogst opmerkelijk, in het Oostenrijksche afgevaardigdenhuis op 6 en 7 Maart, de weerslag op Brest-Litowsk: de ‘bevrijding’ der Russische randvolken heeft in Oostenrijk-Hongarije de binnenlandsche vraagstukken acuut gemaakt.

maar het eigenlijke werk deden Hindenburg en Haig, in stilte.

Op het oogenblik dat men Rusland onder de knie nam, heeft Hertling West-Europa verzocht zich aan Oost-Europa te spiegelen.

De regeering te Havre, heeft hij gezegd, moge toch eens de verzekering van ons aannemen dat wij er niet aan denken, België tot een bestanddeel van het Duitsche Rijk te maken. Wij moeten alleen maar waarborgen verlangen dat het geen opmarsch-gebied tegen ons rijk zal worden. Als de regeering te Havre wil komen praten over de waarborgen die zij meent ons te kunnen geven, 'zullen wij geen afwijzende houding aannemen, ook al zou de bespreking, zooals te begrijpen is, aanvankelijk niet bindend kunnen zijn.'

Opmarsch-gebied worden, *tegen ons Rijk!* Die schuldig staat aan den overval van '14 moet maar durven! 'Moet België gestraft worden, omdat Duitschland gezondigd heeft?' (Balfour in antwoord).

Een afzonderlijk praatje met België, op het oogenblik ingeleid, zou immers niets kunnen inhouden dan: 'ik wil het land wel dadelijk nominaal aan Albert teruggeven, mits ik er met mijn troepen in blijf staan tot ik Engeland den vrede heb afgedwongen'. Tot welk afdwingen, had Hertling in dezelfde rede te kennen gegeven, 'onze voortreffelijke legers onder hun geniale aanvoerders' zich gereed maken.

Nu, het is dan eindelijk losgebroken; de grond in Frankrijk kreunt en splijt; - en zal de beslissing nu komen?

Vóór de verwachting der Duitschers pleit, dat zij de Engelsche liniën over een aanzienlijke breedte inderdaad hebben doorbroken. Er tegen, dat op de doorbraak der liniën geen doorbraak der legers zelve schijnt te zijn gevolgd; had het Opperwezen zijn 'tien voor vlijt' reeds niet voor zijn diensten op 21-23 Maart van den Keizer verkregen, het is niet zeker dat voor de verrichtingen op 24-26 Maart (voor zoover zij zich thans laten overzien) dit cijfer zou zijn toegekend. De Britten (dit scheen gisteravond het voor hen bedenkelijkste verschijnsel) hebben de stellingen over de Somme, waarop zij waren teruggetrokken en waarin zij hunne reserves wilden afwachten, eerst gedeeltelijk moeten ontruimen. Maar de berichten van heden zijn onbegrijpelijk, als men niet moet aannemen dat zij, althans hier en daar,

op hunne schreden hebben kunnen terugkeeren. Het gevecht tusschen Britten en Duitschers scheen vandaag heen en weder te golven, met het resultaat dat het voordeel eerder aan de Duitschers dan aan de Britten bleef; maar, na een verbijsterend schijnend aanvankelijk succes, hebben dagen lang van de uiterste krachtsinspanning der in getal overmachtige Duitschers nog niet tot afsnijding van eenige Britsche legerafdeeling geleid.

Beslist is er, dezen avond van den 26sten, nog niets. In ieder geval hebben de Duitschers in drie dagen een frontslag gewonnen, waarbij het geheele resultaat van den Sommestrijd van 1916 in het niet verzinkt. Of de frontslag zich zal kunnen ontwikkelen tot bewegings-slag, m.a.w. of St. Quentin een Gorlice zal worden, moeten de eerstvolgende dagen nog leeren.

Japan heeft voor de keus gestaan of het zich, onder mom van geassocieerden-voorraden tegen de bolsjewiki te gaan beschermen, de Duitsche agenten buiten Wladiwostok te houden, of iets dergelijks, in een continentaal-Aziatisch avontuur zou begeven, waarvan het gemakkelijker het begin dan het eind zag.

Engeland en Frankrijk preekten het aan; maar Amerika, zonder het te willen of kunnen verbieden, ‘onthield zijn instemming’. Het wil de Soviets, die het nog altijd als ietwat baldadige achterneefjes der eigen democratie schijnt te beschouwen, geen militaire mogendheid uit Azië op het lijf sturen nu zij pas door eene militaire mogendheid uit Europa zoo mishandeld zijn. Wilson stuurt hun de boodschap, dat hij met heel zijn hart is bij hunne poging ‘zich voor altijd van de autocratie vrij te maken.’

Men zou zoo zeggen dat toen de Soviets er bovenop kwamen, de autocratie reeds lang was weggevaagd. De zin der wonderspreuk is echter duidelijk: Wilson verklaart zich tegen eene restauratie van het Tsarendom, restauratie die, naar men zich te Londen en Parijs had gevleid, door de hand van Japan zou kunnen zijn bewerkstelligd of althans bevorderd. Nu is men er bang, dat, als de bolsjewiki bezweken zijn, het Duitschland gelukken zal een vorst van *zijne* creatie op een Moskouschen troon te plaatsen.

Sembat heeft in de afgeloopen maand stekelige dingen gezegd (zullen wij over zes maanden beter voorwaarden kunnen bedingen dan thans? ‘c'est à vérifier’), en Lansdowne woorden van diepe bezinning. Maar het kanon overstemt nu alles.

C.

ERRATUM.

In *De Gids* van Februari, blz. 500, regel 2 v.o. (artikel van Mr. van Dorp) staat: £ 2 millioen; lees: £ 2 milliard.

Mr. W.H. de Beaufort.

Wel bijzonder was de plaats, die de Beaufort in het Nederlandsche leven innam.

Een leider was hij niet, maar een waarde, die zich in reserve hield.

Noch als staatsman, noch als schrijver heeft hij zich ooit naar voren gedrongen; onder het vele waarmede hij vertrouwd was, waren ook de grenzen zijner kracht. Hij wist steeds welke taak het hem gegeven zou zijn, met eere te vervullen; als hij ze dan op zich nam, ontbrak er nooit iets aan zijne toewijding, en zelden iets aan zijn succes.

Het heeft altijd beteekenis gehad, wanneer de Beaufort zich vóór een maatregel verklaarde. Men wist dan, dat die bleek te kunnen bestaan voor een bezonken en zeer onafhankelijk oordeel. Ik denk aan zijn houding in het onderwijsvraagstuk, vóór en in '89; aan zijn verklaring van 1911, ‘dat het volk voor het algemeen kiesrecht rijp is;’ verklaring, die het resultaat van 1913 en vervolgens mede heeft mogelijk gemaakt.

De Gids, die hij, na een redacteurschap dat van 1876 tot 1894 duurde, onder alle omstandigheden welgezind is gebleven, heeft velerlei bijdragen van zijne hand opgenomen; het voornaamste bij ons en elders verschenen werk is sedert vereenigd in vier bundels *Geschiedkundige* en in een bundel *Staatkundige Opstellen*. Kenmerk van zijn historischen arbeid is een groote finesse. Hij beziet de zaken als een wereldwijze, en weet er, met vaste kennis der feiten, maar zonder eenigen omhaal van geleerdheid, treffende dingen van te

zeggen. Zijn opstel ‘Oranje en de democratie’ (van 1875) geeft, in weinig bladzijden, inzicht in het wezen van den verwarden patriottentijd; - ‘De eerste regeeringsjaren van Koning Willem I’, niet meer dan een boekbespreking, behelst (na Gerrit de Clercq) de verstandigste opmerkingen, ooit van Noord-Nederlandsche zijde over het tijdvak 1815-1830 gemaakt. - Een model van bondige doeltreffendheid blijft het opstel ‘Nederland en België’ waarin hij, in 1906, Nederland's houding tegenover den Baie-veldtocht formuleerde.

Eénmaal heeft hem een grootere opzet voor den geest gestaan. De arbeid, door hem besteed aan de uitgave der staatkundige opstellen van Buys, bracht hem op het denkbeeld, ‘dertig jaren uit onze geschiedenis, 1863-1893’ te beschrijven met gebruikmaking ‘van niet voor openbaarheid bestemde bescheiden, mededeelingen van tijdgenooten, persoonlijke herinneringen.’ Er is van dit werk niet meer dan een begin gereed gekomen, twee Gidsartikelen herdrukt als eerste stuk van het tweede deel der *Nieuwe Geschiedkundige Opstellen;* zij omvatten de jaren 1863-1868. Toen hij zoover gevorderd was, trad de Beaufort in het ministerie-Pierson op, en na 1901 is de publicatie niet hervat. De hoedanigheid van het begin doet vermoeden dat wij hierbij veel hebben verloren. Er bestaan, voor onze jongere geschiedenis, andere bronnen dan de eindelooze *Handelingen*: mondelinge, maar ook schriftelijke mededeelingen. De Beaufort had er ruimen toegang toe, en in het oordeelkundig gebruik van zulke informatie was hij meester. Het is te hopen (en, bij zijne nauwgezette wijze van werken, niet onwaarschijnlijk), dat een gedeelte althans van het materiaal, waarvan hij zich tot de voortzetting van zijn arbeid zou hebben bediend, door hem is achtergelaten.

Een van zijn latere opstellen ontleent aan persoonlijke herinneringen van den schrijver zijn voornaamste waarde. In *De Gids* van Juni 1916 plaatste hij eene verdediging van zijn beleid in de voor het Nederlandsch gevoel pijnlijke kwestie der niet-uitnoodiging van de Zuid-Afrikaansche republieken tot de Eerste Vredesconferentie, en deelde in dit stuk mede op welke gronden destijds zijne overtuiging heeft gerust, dat Nederland, door op die uitnoodiging te staan, het belang der republieken niet meer zou kunnen dienen. Hij

wist, door navraag èn bij Rusland èn bij Duitschland, dat van uitdrukking eener ‘communis opinio tegen Engeland, waar zelfs Chamberlain voor ware teruggedeinsd’[1], geen sprake zou wezen.

In de Conferentiën, in de toekomst van het wereldrecht, heeft de Beaufort geloofd, en is hij blijven gelooven. ‘De mogelijkheid’, schreef hij in *De Gids* van October 1914, ‘is niet uitgesloten, dat de namelooze ellende die de thans woedende oorlog overal verspreidt, aan de openbare meening een geweldigen schok geeft;’ en in een artikel van October 1916 verwacht hij, als uitwerking van den oorlog, ‘een verzoenende stemming’. Breekt die aan, Europa zal omzien naar menschen van de relatiën, de ervaring, den goeden wil en de geschiktheid van de Beaufort; naar menschen, die niet aan Europa getwijfeld hebben. De Nederlanders wier antecedenten kans openen dat zij buiten de grenzen van het land zouden worden gehoord, zijn niet talrijk. In Asser verdween er een vóór, in de Beaufort een gedurende den oorlog. Het is een bang uur waarop hij heenging; bang voor de ruimere Europeesche, bang voor de engere Nederlandsche gemeenschap. Zal de uitkomst aan het optimisme der stukken waarin hij zijn oorlogsindrukken verwerkte, beantwoorden? Wij mogen er ons nog niet zeker van houden; hiervan echter zijn wij zeker, dat een Nederlander van ongemeene beschaving, dien ook de besten uit het buitenland kenden en achtten, ons ontvallen is. Zal Nederland zijne plaats behouden, het zal er bij voortduring zulken moeten voortbrengen. Naar welk recept? Het leven van de Beaufort schijnt dit antwoord te geven: werk aan uzelven, maar zoek uzelven niet; vroeg of laat wordt de gelegenheid geboden, u nuttig te maken voor anderen.

H.T. COLENBRANDER.

1) In de woorden van Dr. Kuyper.

In memoriam matris.

Op vleugel-suizelen, in stille nachten,
Komt uw heraut, Herinnering, getogen
Door mijnen geest, en spant zijn purpren bogen,
Tot dieper duiding dan de dagen brachten.

Dan zie 'k - o zoet signaal van verre wachten! -
Fata morgana van twee peinzende oogen,
Die uit een krans van lieflijk mededoogen
Wijding uitspreiden over mijn gedachten....

Hun licht kwam tot me in vreugde en 't kwam in smart;
Het wenkte mij, waarheen ik wendde of ging,
Een heimlijk heulsap sprenklend in mijn hart.

En 'k weet: zoolang die leid-star van mijn leven,
Waar ooit mijn voet mij draagt, mij niet begeve,
Blijft gij mijn ziel tot heil, Herinnering!

JAN VETH.

Açoka.
Drama in vier bedrijven.

> En onverpoosd erlangt dit streven (naar het onbaatzuchtige) steun van den kant der religie... doordat ook godsdienst en godsdienstige beschaving overreden, dat het kwaad gevolg van 's menschens zelfzucht nooit overwonnen is, of worden zal, dan door de kracht van het edele, het belangelooze. De eeuwenoude tweekamp tusschen machtssouvereiniteit en rechtssouvereiniteit vindt zijn ware middelpunt in dezen door recht en religie gevoerden strijd voor het scheppen en telkens weder scheppen van het onbaatzuchtige in staat en maatschappij.
> Mr. C. VAN VOLLENHOVEN.

Hoofdpersonen:

AÇOKA-WARDHANA MAURYA, koning van Magadha, keizer van Indië.
RÂDHAGOEPTA, eerste minister van Açoka.
TISSA, een Boeddhistische bedelmonnik.
TISHYARAKSHITÂ, eerste koningin.
ASANDHIMITRÂ, tweede koningin.

Bijpersonen:

MOENDA,} legerhoofden {van het voetvolk.
ADJÂTAÇATROE,} legerhoofden {van de ruiterij.
POERNAWARMAN,} legerhoofden {van de strijdwagens.
SAHÂLIN,} legerhoofden {van de olifanten.
MAHÂMANDALA,} legerhoofden {van het vervoerwezen en de grassnijders.
SAMOEDRA,} legerhoofden {van de strijdmacht te water.
HOVELINGEN EN AMBTENAREN.
HOFBEAMBTEN.
VIER DIENARESSEN DES KONINGS.
DRIE KOOPLIEDEN UIT KOÇALA.
EEN KLEIN GEZANTSCHAP UIT KOÇALA.
EEN VERSPIEDER.

Het stuk speelt te Pâtalipoetra, in de staatsiezaal van het koninklijk paleis, 261 jaren vóór Christus' geboorte.

Eerste Bedrijf: Awidyâ, *onwetendheid*.

Proloog.

Voor meer dan tweemaal duizend jaren heerschte Açoka-Wardhana, een vorst uit het Geslacht der Maurya's, in Ârya-warta, De wijde woonstede der Indiërs. Verdwenen is 't onmetelijke rijk Waarin hij heerschte, maar gebleven zijn Açoka-Wardhana's edicten: woorden, Die hij deed houwen in den harden steen. En 't is uit 't dertiende der rots-edicten Dat gij, de menschen dezer tijden, enkle Van 's konings eigen woorden hooren zult. Het is van eenen oorlog, dat hij spreekt: - 'DE RIJKEN DER KALINGGA'S ZIJN VEROVERD DOOR ZIJNE KONINKLIJKE MAJESTEIT, TOEN HIJ ACHT JAREN WAS GEKROOND GEWEEST....' *De staatsiezaal in 't koninklijk paleis*, - *Hoog*, *ruim en rijk-gebeeldhouwd. Rechts ziet men*, *Op een verhevenheid*, *den troonzetel*, *Waarnaast een laagre zetel staat voor de eerste Der koninginnen*, *Tishyarakshitâ*. *Zij is een jonge*, *weelderige vrouw*, *Gekleed in een veelkleurig*, *rijk gewaad*, *En spreekt thans met des konings eersten dienaar*. *Hij heeft een korte*, *krachtige gestalte*,

Met breede schouders en een fieren kop. Zijn stap is vast en zijn gebaar is bondig.
Zijn haar begint te grijzen aan de slapen. De diepe rimpel tusschen zijn wenkbrauwen
Getuigt van strenge vastberadenheid.

RÂDHAGOEPTA.
De koning schijnt nog steeds besluiteloos.
Ik bid U, Majesteit, geef mij uw steun
En breng hem, met de macht van 't vurig woord
Waarover gij beschikt, ons inzicht bij:
De krijg met de Kalingga's is noodzaaklijk.

TISHYARAKSHITÂ.
Ik zal naar mijn vermogen doen, vertrouw mij,
Heer Râdhagoepta. Wèl vraag ik mij af:
Zal 'k iets bereiken, waar, naar 't schijnt, zijn denken,
In deze zaak het voor en tegen wegend,
Zoo moeilijk tot een vast besluit kan komen.

RÂDHAGOEPTA.
Juist daarom, eedle vrouw, durf ik mij vleien
Dat gij dit zult vermogen. Zwaar is het
Den wil te wenden van den vast-beslootne;
Wie weifelt, kan men vaak door zachten drang,
Door één woord, sturen in een andre richting. -
Wel wonderlijk is dit! Nooit had 'k vermoed
Dat 'k hem, een vorst uit het geslacht der Maurya's,
Wiens wil in al de Hindosthaansche rijken
Nooit openlijk één oogwenk werd weerstreefd -
Dat 'k hem zoo... weifelend, zoo...

TISHYARAKSHITÂ.
Zwak zou zien.

RÂDHAGOEPTA.
Vergeef mij, Majesteit, ik zocht naar ander woord.

TISHYARAKSHITÂ.
Vrees niets, mijn vriend, ik sta aan uwe zijde.

Hij buigt zich, dankend, over hare hand,
Die hij eerbiedig houdt tusschen zijn handen. -
In 't volgend oogenblik ziet men de kleeden,
De rijk-bewerkte, dof-fluweelige,
Welke in de openingen der deuren hangen,

Die toegang geven tot de groote zaal,
Terzijde schuiven....
Bindoesâra's zoon,
Açoka-wardhana, de groote Maurya,
Treedt, langzaam en als in gepeins, naar voren.
Hij is omringd door de vier dienaressen,
Die in haar hoog-geheven handen houden
De schalen en bokalen met het fijnste
Wat de aarde biedt en zinnen streelen kan:
De fijn-gekruide spijs, den koelen dronk,
De sappig-zoete vruchten en den wierook.
Daarachter komt een heerlijke gestalte,
De tweede koningin, Asandhimitrâ.
Ze is zacht en fijn en schuchter als een hinde,
Gekleed in een gewaad van eene kleur,
Die tusschen wit en rood en geluw zweeft.
Daarna verschijnt een bonte menigte
Van dienaars van den staat en hovelingen,
Ministers, legerhoofden, ambtenaren.
De koning zet zich op den troonzetel.
De leen'ge lichamen der jonge vrouwen,
Bevalliglijk zich vouwend, zinke' ineen
En op de wijz' van 't Oosten, met terzij
Geslagen beenen, zetten zij zich neer
Op 't Perzisch vloerkleed, om den troon des konings.
Zoo blijven zij, roerloos ineengehurkt,
De schalen en bokalen op den schoot.

Dan komt, nadat ook de eerste gemalin
Gezeten is op haren laagren troon,
Asandhimitrâ stillekens naar voren
En zet zich bij Açoka's voeten neer.
Des konings mannen scharen zich, deels staande,
Deels zittend, langs de wanden van de zaal.
Heer Râdhagoepta blijft, op een'gen afstand,
Recht voor den troon van zijnen meester staan.

Het donkere gelaat des konings - anders
Vol milde goedheid, nu in peinzing fronzend -
Ontspant een weinig, als hij spreken gaat.

AÇOKA.
Heer Râdhagoepta.

RÂDHAGOEPTA.
Majesteit.

AÇOKA.
Gij, allen!
Wij moeten thans in deze zaak beslissen:
Zal 't vrede of oorlog zijn met de Kalingga's?
Nog eenmaal wil 'k de goede gronden wegen
Voor elk van deze twee, zoo diep verschillend
In wezen en gevolgen voor het rijk.
Het antwoord van de drie Kalinggavorsten
Op onzen eisch was niet bevredigend:
Wij hebben 't thans den oorlog uit te roepen
In onze hand. Of wel, er wordt berust
In 't weigrend antwoord, en 't blijft vrede. Nu,
Elk hier aanwezig spreke 't woord vrij uit
Dat hij in 't hart voelt wellen voor het heil
Van 't rijk en voor den glans van onzen naam.
Wie tot den strijd wil raden, spreke 't eerst.

Beweging en gefluister gaan de rijen
Der hovelingen door. De koningin
Aan 's konings zijde, *Tishyarakshitâ*,
Kan nauwlijks zich bedwingen, *en vol spanning*
Ziet zij naar Râdhagoepta. Deze spreekt,
Eerst zacht, *bescheiden*, *dan*, *geleidelijk*
De woorden grootren nadruk gevend, *dus:*

RÂDHAGOEPTA.
De redenen, mijn koning, die mij nopen
U tot den strijd te raden, zijn zoo talrijk,
Dat ik niet weet voor welke ik uw gehoor
En uw welwillend oordeel 't eerst moet vragen,
Noch kan ik hopen ze alle hier te noemen:
Er zijn te veel, dan dat mij meen'ge grond
Van goed betoog niet zou ontgaan. Ik wilde,
Dat ik één goede reden vinden kon,
Een enk'le slechts, om U den strijd te ontraden, -
Ik heb vergeefs gezocht, helaas! Want nu,
Zoo vrees ik, zal in 't hart mijns meesters deze
Gedachte rijzen: Râdhagoepta somt
Wel alles op wat voor den oorlog pleit,

Maar elk goed woord dat tot behoud des vredes
Gezegd zou kunnen zijn, en dienstig ware
Om te geraken tot een goed-gewogen
En zuiver oordeel, laat hij ongesproken.
Doch, ik gedenk uw wensch, Heer, en het woord
Dat ik voel wellen voor het heil des rijks
En voor den glans van uw geslacht, zal 'k spreken. -
De naam, de roem en 't rijk der Maurya's,
Die zijn gegrondvest door uws vaders vader,
Den grooten Tjandragoepta. Hij versloeg
De Grieken, door den grooten Alexander
In zegepraal na zege hier gebracht
En als de heerschers van het land gelaten;
Hij sloeg ze en dreef ze weg uit Ârya-warta; -
Hij was bevrijder - door de macht van 't zwaard.
En de bevrijde landen heeft hij, soms
Door drang en werking van zijn heerscherswoord,
Maar meestal door de strenge macht van 't zwaard,
In één greep van zijn macht'ge hand gebracht,
En in zijn hand gehouden - door het zwaard.
En waar zijn woord genoeg was om den wil
Te buigen van de heerschers om hem heen,
Daar zag men zweven, achter 't woord des konings,
Het zwaard!

STEMMEN.
Hoort! Hoort! Hoort!

RÂDHAGOEPTA.
Moet ik hier gedenken,
Hoe door den roem van Tjandragoepta's daden
De naam der Maurya's is voortgedragen
Tot in de verste landen? Bindoesâra,
Uw vader, heeft wat Tjandragoepta wrocht,
Bevestigd en gehandhaafd - door het zwaard,
Dat tégenglansde wie zijn wil weerstaan zou.
En zie, de koningen der verste rijken,
- Van Syrië, Macedonië, Egypte -
Zij zonden hun gezanten naar dit hof,
En wie Pâtalipoetra had gezien
Moest van de macht der Maurya's getuigen.
't Was vrede met de wereld om ons heen
Omdat de wereld onze macht erkende:
Herinnering aan Tjandragoepta's daden

Lag versch in het geheugen van de volken. -
Het lot der Maurya's ligt thans in uw handen,
O Koning, en uw naam zal blijven glanzen,
Als de eerste van de wereld blijven glanzen,
Zoolang uw wil gehandhaafd wordt - door 't zwaard.
Uw naam zal blijven stralen, totdat, één
Keer, uw wil straffeloos weerstaan zou worden.
Dan zou uw ondergang een aanvang nemen!
Dan zou dit machtig rijk, het grootste wonder
Dat Indië heeft gezien, uiteen gaan vallen!

STEMMEN.
Hoort! Hoort! Hoort!

TISHYARAKSHITÂ.
Heer! Vergeef mij dat ik vóór
Uw oog als een vermetel wezen opvaar!...
Het woord van uwen dienaar heeft mij 't hart
Als met verstikkend, vlammend vuur doorwoeld!
O, wend die sombre dingen af! Verlos mij,
Met één woord, van wat mij beklemt en pijnigt!

AÇOKA.
Straks, Tishyarakshitâ, straks kunt gij spreken.
Laat Râdhagoepta voortgaan.

RÂDHAGOEPTA.
Majesteit,
Vanaf de dagen dat door Tjandragoepta
De rand des rijks zoo ver is uitgezet,
Is van dat rijk gestadig wel gegroeid
De inwend'ge kracht, maar niet de macht naar buiten.
Wat zal de wereld van dien stilstand denken?
Ik vraag: hoe schatten de Kalinggavorsten,
Die 't weigrend antwoord zonden, thans reeds, Heer,
De macht der Maurya's? En wat zullen zij,
En de overige wereld om ons heen
Hierna gaan denken, als gij thans niet handelt? -
Wat is geschied? Herhaaldlijke strooptochten,
Het werk van roovers, die zich onderdanen
Van de Kalingga's noemen, in 't gebied
Aan deze zijde der Mahânadî,
Die reeds in Tjandragoepta's dagen gold
Als grensrivier van ons rijk en Kalingga.
En wat sproot hieruit voort? Een eisch van U,
Den rechter in uw eigen zaak, die goed
Was - en wie anders zou hier rechter zijn?

Het einde was een eisch van U, die inhield:
Erkenning van uw keizerschap, in vorm
Van eene jarelijksche huldegift -
(Erkenning - en ik moet hieraan nadrukklijk
Herinnren - die in Tjandragoepta's dagen
Geheel vrijwillig en uit eigene
Beweging van zoovele kanten kwam!)
Wij eischten voorts: bestraffing van de roovers,
En dan: het plaatsen van onze ambtenaren
In enkle grensgewesten der Kalingga's.
't Antwoord hierop was niet bevredigend.
En wat beduidt het nu, als gij niet handelt?
Het vonnis van een machteloozen rechter.
Gerechtigheid, waaraan het zwaard ontbreekt.

AÇOKA

(langzaam.)

't Zou mogelijk geweest zijn, minder streng
Te zijn in onze eischen...

RÂDHAGOEPTA.

Mooglijk - ja;
Maar was het wenschelijk? Men moet het kwaad
Niet slechts bestraffen, maar ook uitroeien!
Het middel daartoe hebt gij in uw hand: -
Uw leger, groot en goed en wèl-geoefend,
Met zooveel offers steeds in stand gehouden;
Uw leger, dat, jaar in jaar uit, bereid was,
Is dadenloos gebleven. Koning, laat het
Van zooveel zorg de rijke vrucht nu plukken!
De krijg beteekent: voortgang op den weg,
Zoo glansrijk door uw vaderen betreden.
Geen krijg beteekent, dat het mooglijk is
Den wil der Maurya's straff'loos te weerstaan.
De krijg beduidt: handhaving van den regel:
De wil der Maurya's is de wet voor Indië.
Geen krijg beduidt: begin van regelloosheid,
Verval, ontbinding van het rijk. De krijg
Beduidt erkenning van de nuchtre waarheid:
De wereld luistert niet naar reedlijkheid,
Maar naar dengene, die de macht bezit.
Geen krijg beduidt: ònreedlijkheid in 't héérschen! -
Het jaargetijde is voor den langen tocht
Van uwe legers gunstig: geef 't bevel

En voer ons zegevierend door de landen
Der vorsten, die U durven wederstaan!
Uw groot domein zal groeien door het hunne,
En uit de nieuwe deelen van uw rijk
Zal weer een rijke stroom van nieuw tribuut
Pâtalipoetra's poorten binnenstroomen,
Wat vèrder-gaande regeling en orde
En vèrder-gaande macht en werkzaamheid
Beteekent, voor een grooter Maurya-rijk!
Een nieuwe glans zal stralen om den naam
Van uw geslacht, Heer, en de weerld zal weten,
Dat Tjandragoepta's geest in U herleefd is!

Geestdriftig breekt de bijvalsroep nu los.

STEMMEN.
Hoort! Hoort! Hoort! Goed gesproken! Een goed woord!
De krijg met de Kalingga's! Oorlog! Oorlog!

Zij, *die aan 's konings rechterzijde zit*,
Verrijst nu, *Tishyarakshitâ. Zij straalt*,
Veelkleurig, *als een groote*, *stille vlam:*
Uitwendig statig en van strenge lijn
En majesteitelijk beheerschte pracht,
Maar vol wild-gloeiend, *onbedwingbaar leven*
Van binnen. Spreekt tot Râdhagoepta 't eerst.

TISHYARAKSHITÂ.
Ik dank heer Râdhagoepta voor zijn woorden!
Zij hebben mij en allen, die door banden
Des bloeds, door liefde, trouw en toewijding
Hier zijn vereend om onzen heer en koning,
Bevrijd van twijfel en bekommernis.
O vreeslijke beklemming, die op 't hart
Ons woog als zware schaduw - ze is verdreven!
Door uwe woorden: Râdhagoepta, dank.
Gij hebt gesproken wat ons allen lag
Op hart en lippen. En zoo goed gesproken,
Zoo klaar en duidelijk, en uw betoog
Hebt gij doen steunen op zoo sterke gronden,
Dat de besluiteloosheid van mijn heer,

Die als een krankheid 't Maurya-rijk bedreigde,
Zal wijken. - Heer, beveel den krijg! Betreed
Het glanzend spoor van uwe vaderen!
De glorie is het die U tegenglanst,
De roem, de roem, die door de gansche wereld
Zal schallen en door al de komende eeuwen!

AÇOKA.
Ik ben wel sterk bewogen door uw woorden
En voel mij heftig tot den strijd geneigd;
Maar eerst nog wil ik vragen of er geen is,
Die meent te moeten raden tot den vrede?

Een lange stilte; niemand spreekt een woord.
Stil vouwt Asandhimitrâ hare handen...

AÇOKA.
Niemand?

TISHYARAKSHITÂ.
Gij hebt den bijvalsroep gehoord
Na Râdhagoepta's woorden: toen heeft elk
Gesproken!

AÇOKA.
Dus is niemand voor den vrede?....

ASANDHIMITRÂ.
Heer....

AÇOKA.
Gij, Asandhimitrâ?

ASANDHIMITRÂ.
Ja, mijn Heer.

STEMMEN.
Wie sprak? Wie? - Koningin Asandhimitrâ.

ASANDHIMITRÂ.
Waar ik 't thans waag, mijn koning, om mijn handen
Te heffen met de bede om óók de woorden
Te mogen spreken die mijn hart bewegen,
Voel 'k mijn alleenheid, en ze maakt mij klein
En angstig, maar uw goedheid geeft mij moed....
Ik weet, ach! dat mijn woorden zullen zijn
Als onvolgroeide, zwakke vogelen
Die vliegen tegen een te harden wind
En 't hooge doel niet zullen halen, Heer:
Het doel: uw hart en heilig mededoogen.

De wind: zooveler sterke wil tot strijd
En roem en grootheid waait te hard ze tegen.
Maar 'k mag niet tegen uwen wensch verzwijgen
Wat mij beweegt...

AÇOKA.
Wat is 't, dat u beweegt,
Asandhimitrâ?

ASANDHIMITRÂ.
Liefde en mededoogen.
De liefde die ik voel voor U, mijn Heer,
Die in den strijd wil gaan....Wie in den strijd
Is, dreigt gevaar; verraad, verwonding, dood.

AÇOKA.

(Hij glimlacht en legt haar de hand op 't hoofd).

Een vorst is in den oorlog wel beschermd,
Mijn goede. Ik ben 't door honderdduizenden
Van goede krijgers. - Is zij nu gerust?

ASANDHIMITRÂ.
De waapnen van den Dood zijn heimelijk
En talrijk, treffen ver en wien hij wil.

AÇOKA.
Indien 't zoo ware, wat geldt U dan meer:
Een weinig veiligheid, of wel mijn roem,
En glans en grootheid van het Maurya-rijk?

ASANDHIMITRÂ.
Ach, Heer, gij zijt mij lief zooals gij zijt.

Een korte stilte. Als in mild gepeins
Ziet haar de koning aan, *totdat hij vraagt:*

AÇOKA.
Zijn dit uw redenen; of is er meer?

ASANDHIMITRÂ.
Het mededoogen, Heer...
Ik weet, dat de oorlog
Roem brengen kan wie overwinnaar blijft,
Maar zeker brengt hij en genadeloos,
Voor vriend en vijand: dood, verminking, smart.
Van wie zijn overwonnen worden velen
Gedood of wel gevanklijk weggevoerd.
En er is scheiding tusschen huisgenooten
En bloedverwanten, tusschen vriend en vriend.
Dat alles wordt een oorzaak van veel leed,

Ellende en droefheid voor ontelbaar velen.
Daarom beweegt mij mededoogen, Heer,
Om mijn stem te doen smeeken om den vrede.

Asandhimitrâ, (Tishyarakshitâ
Bedwingt zich moeilijk) sprak met zachte stem,
Maar elk der woorden valt in de onbewogen,
Klanklooze stilte klaar en duidelijk.

Klankloos en onbewogen blijft de stilte,
Waarin haar woorden vielen, en het is,
Alsof de teere, schuchtere gestalte
Aan 's konings voeten nog meer zinkt ineene;
Alsof zij in de stilte na haar woorden,
De koude, strenge stilte, ganschelijk
Verdwijnen zal, een bloem die sterft en zinkt.

AÇOKA.
Zijn er, die deze stem voor vrede steunen?

Niet een. - Elk onzer weet, Asandhimitrâ,
Dat er geen oorlog en geen zege zijn
Die niet het offer van veel levens vragen,
Maar 't goede staatsbeleid wil, dat het offer
Aan goed en bloed zorgvuldig, met klaar oog
En koel verstand, wordt afgewogen tegen
De winst die ons de zegepraal kan brengen.
En dan heeft Râdhagoepta scherp en juist
Betoogd, hoe zwaar verlies wij zouden lijden
Aan macht en invloed en ontzag, als thans,
Nu goede nabuurschap met de Kalingga's
Verstoord is door den samenloop der dingen,
De strijd niet werd gewaagd. Daarom zal ik
Beslissen. 'k Heb de redenen zorgvuldig
Gewogen, 't voor en tegen, en 'k zie klaar
Den loop die deze dingen moeten nemen....
Ja, onvermijdlijk, onafwendbaar nemen....
En nu - nu ik 't beslissend woord moet spreken
Dat alle weifeling teniet zal doen....

Er ìs iets in mij dat niet wil, niet wil

Als alles om mij heen! - Asandhimitrâ,
Wat is 't, waardoor uw oogen mij zoo aanzien?

Zij laat het hoofd weer zinken en gaat heen,
Verijlend als een fee van droefenis.

TISHYARAKSHITÂ.
Mijn Heer, gij *moet* nu handlen! Elke dag,
Elk uur van weifling maakt den vijand sterker.

AÇOKA.
Nog is Kalingga onze vijand niet.

TISHYARAKSHITÂ.
Er zijn geruchten....

AÇOKA.
Die ik niet vertrouw.

TISHYARAKSHITÂ.

(Spreekt fluisterend en dringend, zacht en fleemend).

Dat zij zich heimlijk waapnen, snel en stil,
Dat voel ik, Heer! En gij ook, Heer, *gij voelt het*!

AÇOKA.
Uw woord, vrouw, woelt zich in mijn weeke ziel
En maakt de heldere gedachte onklaar.
'k Wil mijn besluit om klare reednen nemen,
Niet om 't onzeker en verward gevoelde.

ZACHTE STEMMEN.
Geruchten?... Ja, geruchten. Van verspieders...
Geruchten. Dat Kalingga zich reeds wapent.

TISHYARAKSHITÂ.
De daad, de groote, moed'ge daad alleen
Brengt zege, grootheid en geluk en roem!
Door daden is dit groote rijk gesticht.
Door groote daden wordt zijn duur gevoed
En léeft het Maurya-geslacht! O, kon ik
Den geest van Tjandragoepta doen herleven!
Kon ik hem doen herleven in mijn Heer,
Een helden-koning! -

Een stilte, *waarin allen naar hun vorst zien*.
In 't volgend oogenblik wordt een gerucht
Vernomen, *buiten op het groote voorplein*,
Verward geluid van drift'ge stemmen, *roepend:*

DE STEMMEN:
Dood aan de verspieders!
Het zijn verspieders! Doodt ze! De oorlog met

Kalingga! Oorlog met Kalingga! Oorlog!

Een hofbeambte is in de zaal verschenen
En zegt iets fluistrend tot een hoveling.
Er vormt zich snel een groepje luistrenden.

DE HOVELING

(luid).

Een straatgevecht van onze krijgslieden
Met enkele vreemdelingen. Men gelooft,
Dat het verspieders uit Kalingga zijn.
Ze zijn gevat, toen zij zich wilden dringen
In de arsenalen!

Op eenmaal gaat een heftig, *zwaar gefluister*
De zaal door; 't is, *alsof een groote slang*
Te voorschijn schiet uit ritselend geblaarte
En sissende den zwaren kop omhoog heft...

Een wenk van Râdhagoepta, *en 't is stil:*
Een stilte, *waarin allen naar hun vorst zien*.
Afwachtende kruist Râdhagoepta de armen.

AÇOKA.
Moenda.

MOENDA.
Majesteit.

AÇOKA.
Zijn onze wagens voor 't vervoer voltallig?

MOENDA.
Ja, Heer, en negenhonderd nog daarboven.

AÇOKA.
En hoe groot, Moenda, schat ge 't aantal schepen,
- De groote, die de zee bevaren kunnen -
In Tâmralipti's haven en daarbuiten?

MOENDA.
Omtrent driehonderd.

AÇOKA.
En hoe is het thans
Met de olifanten, is hun aantal vol?

MOENDA.
't Is zevenduizend, Heer. Vijfhonderd worden
Nog afgericht en kunnen in een maand
Geschikt zijn voor den strijd en 't leger volgen.

AÇOKA.
De ruiterij, de strijdwagens, het voetvolk -

Zijn die voltallig?

MOENDA.
Ja, voltallig, Heer!

Een korte stilte. Dan verrijst de koning.

AÇOKA.
't Is oorlog met de drie Kalinggarijken.

Op eenmaal is de strenge zelfbeheersching
En hoofsche vormlijkheid dier Indiërs
Verbroken: lang-bedwongen spanning uit zich
In fluistren, roepen, heftige beweging.

STEMMEN.
't Is oorlog! Oorlog! Oorlog met Kalingga!

Er snellen hovelingen heen en roepen:

HUN STEMMEN.
't Is oorlog! Oorlog! Oorlog met Kalingga!

En Tishyarakshitâ, zij ondergaat
De heftige genieting des triomfs
En zinkt in haren zetel achterover.

Temidden van dit alles blijven stil
En onbewogen slechts de koning zelf

(Hij staat rechtop en staart strak voor zich uit)

En 't viertal dienaressen om den troon.

Ook Râdhagoepta heeft zijn groote vreugde
Weldra bedwongen. Naar zijn meester ziet hij,
Afwachtend. Deze wendt zich nu tot hem.

AÇOKA.
Ik wil mij thans beraden, Râdhagoepta,
Met U en met de legerhoofden. Snel
En zeker moet ons handlen zijn. Maar eerst
Van al wil 'k vragen om de gunst der Goden,
Want zonder die is alle menschlijk doen
En wikken ijdel en onzeker. Dus,
Heer Râdhagoepta, laat aan alle hoofden
Van alle sekten binnen deze stad,
Aan tempelpriesters en aan vrome mannen
Bevelen, dat zij de offeranden brengen
En de gebeden zeggen, ieder tot
Zijn eigen Goden, voor het heil des konings

En voorspoed op zijn veldtocht naar Kalingga.
Versta U met zijn schatmeesters en zorg,
Dat elke vrome voor zijn dienst beloond wordt.

RÂDHAGOEPTA.
Het zal geschieden.

AÇOKA.
Daarna wacht 'k U hier,
Om nader te beramen.

RÂDHAGOEPTA.
Ik gehoorzaam. (*Af.*)

AÇOKA.
Ik wil alleen zijn met mijn legerhoofden.

De hovelingen gaan nu allen heen.
Ook Tishyarakshitâ, nadat zij eerst
Zich over 's konings hand gebogen heeft
En hem met blinkende oogen heeft gedankt. -
Het viertal dienaressen roert zich niet.
De legerhoofden staan in afwachting.

AÇOKA.
Ik wil een zege die volledig is
En de Kalingga's tot een hecht goed deel
Van 't groote rijk zal maken. Daartoe moet
De macht van onze tegenstanders gansch
En al verbroken worden, kan het zijn,
In éénen grooten veldslag, dien 'k mij denk
Nabij de monden der Mahânadî. -
De waatren der Mahânadî in 't Noorden,
De lijn der zee in 't Westen en Zuid-westen -
Dat zijn twee zijden van een scherpen driehoek
Van het Kalinggaland, waaraan de derde...
Ontbreekt. Wanneer die derde, de open zijde,
Gevormd zou worden door ons groote leger,
Dan zou een vijand, die daarbinnen stond...
Gevangen zijn. De derde zijde, ons leger,
Is de bewegelijke, en onbarmhartig
Stuwt zij den vijand naar den driehoekstop,
Waar hij geen uitweg vindt, en wordt vernietigd. -

MOENDA.

(Hij, de oudste van de legerhoofden, zegt:)

Een grootsch plan!

POERNAWARMAN.
Is dit mooglijk?

MOENDA.
Maar hoe zou men
Den vijand in dien valhoek kunnen lokken?

AÇOKA.
De kunst is hier om twee bewegingen
Kort na elkander uit te voeren, elk
Op 't juiste tijdstip. Zie, uw ruiterij,
Adjâtaçatroe, heb ik toegedacht
De grootsche taak, den vijand in dien driehoek
Te lokken. Als gij met uw ruiterij
U vóór ons in 't Kalinggaland gewaagd hebt,
Zijt gij van hunne ruitermacht de meerdre,
Maar tegen al hun wapenmachten samen
Zijt gij niet opgewassen. *En gij wijkt;*
- En dit is de eerste der bewegingen -
Wijkt naar de monden der Mahânadî,
Waar 'n deel van onze schepen ligt geankerd.
Het schijnt, alsof gij naar die schepen vlucht.
De lust van onze vijanden u te
Verniet'gen is zoo groot, dat ze u vervolgen
Met al hun wapenmachten. Zijn zij ver
Genoeg gevorderd in den nauwen valhoek,
Dan komen wij (die dan eerst en niet eerder
De grens bereiken mogen met ons leger,
Opdat hun ijver bij het achtervolgen
Niet door voorzichtigheid worde ingetoomd)
Dan komen wij, daartoe goed voorbereid,
De grensrivier in dichte zwermen over
- Dit is de tweede der bewegingen -
En staan in de open zijde van den driehoek.

Adjâtaçatroe ziet met schittrende oogen
Zijn meester aan, met open lippen aadmend.
De legerhoofden, in hun ziel gegrepen
Door 't denkbeeld, fluistren heftig met elkander.
Samoedra zacht tot Mahâmandala:

SAMOEDRA.
Wat zegt ge van dit plan?

MAHÂMANDALA

(zacht)

't Is meesterlijk.

MOENDA

(luid.)

Ja, waarlijk, dit is goed! Geen vijand biedt

Op deze wijze weerstand aan den lust
Adjâtaçatroe te vernietigen!

Açoka.
Wat denkt ge, Adjâtaçatroe?

Adjâtaçatroe.
Nooit heeft mij
Verleidelijker doelwit vóórgeglansd!

Açoka.
De krijgskunst van den grooten Tjandragoepta,
Die weer van Alexander leerde, zal
Ons dienstig zijn. Ook in ons handlen met
Den tegenstander zal ik, kan het zijn,
Het voorbeeld volgen van den Macedoniër,
Die koning Paura maakte tot zijn vriend,
Nadat hij hem bij de Witastâ sloeg...
't Beeld van den grooten Macedoniër
Komt telkenmale voor mijn oogen staan!...
Al verder wil 'k zoo snel als mooglijk is,
't Vertrouwen winnen van 't Kalinggavolk.
Daarom beveel ik dat gij streng zult waken
Tege'alle noodelooze wreedheid. Slechts
Verraad en 't breken van 't gegeven woord
Zij streng gestraft.

Moenda.
Wij hooren 't, Majesteit.

Açoka.
Gij, Mahâmandala, zend heden nog
Uw boden uit naar alle landschapshoofden
In 't Zuiden, met bevel tot het verzaamlen
En in gereedheid houden langs den heirweg
Van rijst, gierst, runderen en allen leeftocht
Dien wij behoeven voor het groote leger
En onze zware wapenmachten. Heden
Zendt ge ook de grassnijders reeds uit, opdat
Adjâtaçatroe morgen bij zonsopgang
Opbreken kan met al zijn ruiterij.
Draag zorg, dat uwe grassnijders de ruiters
Steeds één dag vóór zijn.

Mahâmandala.
't Zal geschieden, Heer.

Açoka.
Adjâtaçatroe, morgen bij zondsopgang
Breekt gij met al uw ruiters op, bereikt
Zoo spoedig mooglijk de Mahânadi,

En weert met alle kracht elk pogen af
Tot inval of tot strooptocht in ons rijk.
Al wat gij daar aan voorbereidend werk
Te doen zult hebben, zult gij straks vernemen,
Wanneer de gang van 't groote leger nader
In overleg met Râdhagoepta wordt
Geregeld. Geef thans uw bevelen voor
't Vertrek van morgen. 'k Wacht u daarna hier.

ADJÂTAÇATROE.
Ik dank U, Heer.

(Hij grijpt de hand des konings die hij kust.)

AÇOKA.
Geluk, Adjâtaçatroe!
Het jonge legerhoofd gaat stralend heen.

AÇOKA.
Samoedra, ook voor u is 't eisch en noodzaak
Dat gij reeds morgen afreist naar de haven
Van Tâmralipti, om zoo spoedig mooglijk
De monden te bereiken der Mahânadî,
Voeling te zoeken met Adjâtaçatroe,
Hem van het noodge te voorzien en bij
Te staan. Hoe, worde nader overwogen.
Tref dus uw toebereidslen voor vertrek
En kom daarna hier weêr.

SAMOEDRA.
Heer, ik gehoorzaam.

(Af.)

AÇOKA.
U, Mahâmandala, wacht ik hier weêr
Als gij uw boden en de grassnijders
De noodige bevelen hebt doen geven.

MAHÂMANDALA.
Ik ga, Heer.

(Af).

AÇOKA.
Moenda, Poêrnawarman en
Sahâlin, wij beramen straks met de andren
Het verdre. Thans wil ik een schouwing houden
Van uwe wapenmachten. Doe daarvoor
Het noodige geschieden.

MOENDA.
Heer, wij gaan.

De drie gaan heen. Het grijze legerhoofd,
Tevreden knikkend, mompelt in het heengaan:

MOENDA.
Zoolang de kleinzoon 't groote rijk bestuurt...

De koning heeft zich op zijn troon gezet
En schijnt verzonken in gedachten. Na
Een oogenblik komt Râdhagoepta binnen.

RÂDHAGOEPTA.
Gij hebt bevolen, Heer, dat alle priesters
En vromen zouden offeren en bidden
Voor 't heil van onzen veldtocht in Kalingga.
Ik heb te melden, dat, wien het bevel
Het eerst gegeven werd, een bedelmonnik,
Die bij de buitenpoort van het paleis
Zijn voedsel zamelde, geweigerd heeft
Te doen naar uw verlangen. Naar men zegt,
Is hij het hoofd van eene kleine sekte.
Ik zou 't geval niet tellen, ware 't niet
Dat hij juist de eerste was, die het bevel
Ontving en open antwoordde, dat hij
Den koning hierin geen gehoorzaamheid
Bewijzen kon. Ik meende, Majesteit,
Dat 't roekeloos zou zijn dit niet te tellen,
Hoe nietig 't moge schijnen, wijl 't het eerste,
Vermetele weerstreven van uw wil is
Op onzen langen weg naar 't grootsche doel.

AÇOKA.
Dit is wel zonderling. - Ik wil dien man zien.

Een wenk van Râdhagoepta. Hofbeambten,
Die den minister halverwege zijn
Gevolgd, gaan ijlings heen. Men wacht. De koning
Neemt achtloos enkle geurige bloembladen
Uit een der schalen. De beambten komen
Terug, een bedelmonnik binnenleidend.
Hij heeft een hooge en edele gestalte
En draagt het gele kleed van Boeddha's orde.
Zijn spreken en gebaren zijn vol kalmte
En soobre waardigheid. Men ziet hem aan
Dat zelfbeheersching tot natuur hem werd.
Hij staat rechtop, met neergeslagen oogen.

De koning ziet hem met nieuwsgierige aandacht
Een pooze zwijgend aan. Dan vraagt hij hem:

AÇOKA.
Een bedelmonnik?

(De bedelmonnik stemt stilzwijgend toe.)

En van welk geloof?
Tot welken God zijt gij gewoon te bidden?

TISSA.
Tot geen God.

AÇOKA.
Dat is nieuw in Ârya-warta!
Wien plengt gij dan uw offer?

TISSA.
Niemand, Heer;
Ik pleng geen offers.

AÇOKA.
Hoe? Een vrome, die
Geen offers plengt van bloed of soma-wijn?
Geen heilige offervlammen op doet stijgen? -
Ik dacht, dat ik de wereld kende, of wel,
Op 't minst, dat mijn verspieders mij getrouw
Verkondigden al wat er in mijn rijk
Vreemdsoortigs omging. Zie, het wàs niet zoo!

TISSA.
Uw toorn behoeft uw knechten niet te treffen
Omdat ze U niets van onzen wandel meldden,
Heer, want de leden onzer orde geven
Om tronen en om heerschappijen - niets.

AÇOKA.
Heer Râdhagoepta, hoort ge dat?

RÂDHAGOEPTA.
Ik hoor....

AÇOKA.
Hij en de leden zijner orde geven
Om tronen en om heerschappijen niets.
Hahaha! Als ik weten mag, eerwaarde,
Hoe gij aan zulke waardeschatting komt?

TISSA.
Heer, wie zijn ziel gebaad heeft in de groote
Verganklijkheidsgedachte, gaat aan al
Wat ons de wereld aanbiedt, onbewogen
Voorbij.....

Een stilte, die de koning niet verbreekt,
Maar Râdhagoepta, vol van ergernis:

RÂDHAGOEPTA.
Hij spreekt de welbekende taal
Van hongerige droomers. Deze man
Staat voor uw troon, omdat hij weigerde
Uw duidelijk bevel te volgen, Heer!

De koning, die, als in gepeins verzonken,
Den monnik aangestaard heeft, richt zich op.

AÇOKA.
Eerwaarde, het bevel: de sektehoofden
En priesters zullen hun gebeden doen
En offren, ieder tot zijn eigen God,
Voor 't slagen van den veldtocht naar Kalingga -
Hebt gij 't begrepen, dat bevel?

TISSA.
Ja, Heer.

AÇOKA.
Dan: wien vereert gij als het hoogste wezen?

TISSA.
Den Wijze, den Volmaakte, Boeddha.

AÇOKA.
Boeddha?...
De wijze, de volmaakte?.... Dus een mensch?

De monnik zwijgt en neigt zacht met het hoofd.

AÇOKA.
Nu, hoor mij: ik beveel u tot dat wezen
Te bidden om de zege onzer waapnen.

De monnik zwijgt en schudt zacht met het hoofd.

AÇOKA.
Gij weigert nog?

TISSA.
Het is onmooglijk, Heer.
De Çakya-wijze leerde mededoogen
Met mensch en dier, met al wat leeft en lijdt.
Van bloedvergieten en geweld van wapens
Heeft zich met gansch zijn wezen afgewend
Wie Hem wil volgen op 't achtvoudig pad.

AÇOKA.
't Achtvoudig pad?

RÂDHAGOEPTA

(spottend)

Dat moet een lange weg zijn!

TISSA.
Een lange weg, zoo is het, Heer. En toch:
Niet langer dan één vadem.

RÂDHAGOEPTA.
Hoe? Eén vadem?....

TISSA.
Eén vadem, want dat pad is de mensch zèlf.

RÂDHAGOEPTA.
Genoeg! Gij kent 't bevel. Wilt gij het volgen -
Of niet? -

(Terzijde tot den monnik, die blijft zwijgen:)

Ik denk, dat uw achtvoudig pad
Uw weldra bij den beul zal brengen, man.

AÇOKA.
Nu voor het laatst: wilt gij uw Heer, den Boeddha,
Om zege smeeken voor mijn waapnen?

TISSA.
Koning,
Ik heb mij van de dingen dezer wereld
Bevrijd en afgewend, en 't allermeest
Van uwe wapens; laat mij gaan in vrede.

RÂDHAGOEPTA

(binnensmonds.)

Tot zulke dingen leidt één weifeling
Van hem die heerschen moet.

AÇOKA.
Eerwaarde monnik,
Ik heb mij veel geoefend in geduld,
En ben u welgezind; maar 'k kan niet toestaan
Dat iemand, wie 't ook zij, mijn wil weerstaat:
Dat ware de ondergang van 't Maurya-rijk.
Ik weet niet of het wezen, dat ge aanbidt,
De macht heeft om mijn wapenen te steunen,
Maar eisch van u, dat gij in déze stonde
't Bevel zult volgen, omdat *ik* het gaf!

De monnik zwijgt, *gelaten*, *vast-besloten*.

Açoka.
Zijt gij vergeten, man, dat het de kleinzoon
Van Tjandragoepta is, die tot u spreekt,
En weet gij niet, dat ik niet schromen zal

Het spoor te volgen van zijn strengste daden,
Als 't geldt, elk te doen buigen voor mijn wil?

Bijna onmerkbaar, éven, klemden zich
De tanden van den monnik op elkaar,
Toen Tjandragoepta's naam werd uitgesproken,
En langzaam en vol zelfbeheersching zegt hij:

TISSA.
Ik weet, dat Tjandragoepta machtig was,
En ook, dat hij het nimmer heeft gewaagd,
De koning, om twee nachten na elkaar
Te slapen in hetzelfde slaapvertrek.

Snel als het bliksemlicht is 's konings zwaard
Omhoog-geflitst en dreigt, een oogenblik,
Het leven van den monnik. Met een kreet,
Een schellen angstkreet, vliegen de vier vrouwen
Die al dien tijd in strenge roerloosheid
Rondom den koning zaten, overeind....
Haar schalen en bokalen vallen brekend.
Zes, zeven handen grijpen naar den monnik,
Die daar gelaten en in schoone rust
Temidden van de fel-bewoognen staat.

De koning heeft, na korten, zwaren strijd,
Zijn toorn bedwongen. Râdhagoepta vraagt:

RÂDHAGOEPTA.
Wat moet met hem geschieden?

AÇOKA.
In den kerker!

De man wordt weggeleid. De vrouwen zoeken
't Gevallene en gebrokene bijeen
En sluipen, als beschaamd, daarmede weg.

De stilte, die na dit tooneel een pooze,
Een korte, zware pooze van beklemd,
Schaamachtig zwijgen, in de zaal geheerscht heeft,
Wordt nu verbroken door een zacht en ver,
Geleidlijk naadrend, naderend gedruisch....
Het zwelt, zwelt aan, wordt grooter en wordt zwaarder,

Als het gerucht van vele honderden.
't Gerucht groeit aan, het wordt een zacht gedreun,
Als van den tred van vele duizenden.

De legerhoofden Moenda, Poernawarman,
Sahâlin komen op met hun gevolg.

RÂDHAGOEPTA.
Wat hooren wij, heer Moenda?

MOENDA

(tot den koning).

Majesteit,
Dat is de tred der honderdduizenden
Die in Kalingga zullen zegevieren!

POERNAWARMAN.
Dat is het dreunen van de strijdwagens
Die de Kalingga's zullen nederwerpen!

In het gedreun mengt zich geroep van stemmen,
Van duizenden, duizenden verre stemmen.

MOENDA.
Het leger wil den koning zien, en roept.
Het roept zijn meest geliefde namen, Heer:
Açoka-wardhana! Van Tjandragoepta's
Geslacht!

RÂDHAGOEPTA.
Stil!... Spreek dien naam niet uit! Zooeven....

AÇOKA

(Verrijzend).

Uit het geslacht van Tjandragoepta - ben ik,
En zal ik voortaan zijn!

Hij gaat de anderen voor ter legerschouwing.

RÂDHAGOEPTA.
Heil onzen koning!
Açoka, Tjandragoepta's kleinzoon, heil!

DE ANDEREN.
Açoka-wardhana, heil! heil! heil! heil!

De koning treedt naar buiten. De andren volgen.
Nu komen, elk van eenen andren kant,
De beide koninginnen in de zaal.

Met hoog-geheven hoofde, trots en stralend,
Ziet Tishyarakshitâ den koning na.

Dan barst op eenmaal 't eindeloos gejuich
Van eindelooze legerscharen los,
En statig en ontzaglijk dreunt de donder
Der krijgsbazuinen en der oorlogs-gongen.

Asandhimitrâ knielt neer, legt het hoofd
Op 's konings leegen troon en weent, weent, weent.

Tweede Bedrijf:
het goede inzicht.
Proloog.

Hoort 's konings eedle stem uit 't ver verleden:
'DE RIJKEN DER KALINGGA'S ZIJN VEROVERD DOOR ZIJNE KONINKLIJKE MAJESTEIT, TOEN HIJ ACHT JAREN WAS GEKROOND GEWEEST. EN HONDERDDUIZENDEN ZIJN DAAR GEDOOD EN GEVANKLIJK WEGGEVOERD EN VEEL MEER NOG KWAMEN, OP DE EEN OF ANDRE WIJZE, OM 'T LEVEN. - TERSTOND NA DE INLIJVING VAN DE KALINGGA'S BEGON DES KONINGS IJVRIGE BESCHERMING DER GOEDE WET, ZIJN LIEFDE VOOR DIE WET EN ZIJNE LEERING VAN DIE WET. ZOO GROOT WAS HET BEROUW VAN ZIJNE MAJESTEIT OM HET VEROVEREN VAN DE KALINGGA'S; OMDAT DIT MET ZICH MEÊBRACHT HET VERMOORDEN, DEN DOOD EN HET GEVANKLIJK WEGVOEREN DER MENSCHEN. DIT NU IS EEN OORZAAK VAN BEROUW EN SMART VOOR ZIJNE MAJESTEIT. EN MEER NOG IS ER VOOR DEN KONING OM BEROUW TE VOELEN. WANT IN ZULK EEN LAND IS SCHEIDING, SCHEIDING TUSSCHEN MENSCHEN, DIE ELKANDER DIERBAAR ZIJN. OF 'T ONGELUK TREFT BLOEDVERWANTE' OF VRIENDEN VAN DEGENEN DIE ZELVE WÈL-BESCHERMD ZIJN, EN ZOO WORDEN OOK DÉZE DOOR HET GROOTE LEED GETROFFEN.

DIT ALLES NU, DEN MENSCHEN OVERKOMEN, IS OORZAAK VAN BEROUW EN DIEPE SMART VOOR ZIJNE MAJESTEIT.' Aldus de koning
In 't dertiende van zijne rots-edicten.
Op haren troon zit Tishyarakshitá. Bij haar staat Râdhagoepta, de minister. Op 't vloerkleed, ietwat op den achtergrond, En als in schaduw, zit Asandhimitrâ. Er is een kleine schaar van dienaressen. Het legerhoofd heer Moenda treedt naar voren.

TISHYARAKSHITÂ.
Wat komt ge ons melden, Moenda? Het gerucht zegt,
Dat onze held en koning morgenochtend
De poorten dezer stad zal binnenrijden.

MOENDA.
Verheven vrouwe, in deze stonde nog
Kan Zijne Majesteit 't paleis betreden.

TISHYARAKSHITÂ.
In deze stonde nog! O heerlijkheid!
Uw boodschap, Moenda, overstroomt mijn hart
Met onverwacht geluk. Brengt bloemen aan!
Muziek en bloemen, sieraden en reukwerk!
Windt kransen voor den held die wederkeert!

De dienaressen snellen ijlings heen.

TISHYARAKSHITÂ.
En weet men 't in de stad reeds? Loopt men uit,
Om hem te zien?

MOENDA.
Men weet het, Majesteit....

(Hij aarzelt, wendt zich dan tot Râdhagoepta).

Maar ik weet niet, heer Râdhagoepta, of het
Den koning welkom zijn zal, als men hem
Met feestlijkheid, met vlaggen en met bloemen
Ontvangt.

TISHYARAKSHITÂ.
Hoe, Moenda?

RÂDHAGOEPTA.
Hoe is 't met den koning?

MOENDA.
Ik ben vooruitgeijld om dit te melden: -
De koning komt niet als een blijde held. -

TISHYARAKSHITÂ.
Niet als een blijde held?....

MOENDA.
Neen, eedle vrouw;
Veeleer als een, die alle blijheid heeft
Verloren. Stil en in zich-zelf gekeerd
Is hij, en somber. Dikwijls ook vergramd.

Er is een zware stilte van beklemdheid.

RÂDHAGOEPTA.
En de oorzaak? Zeg ons alles!

MOENDA.
Râdhagoepta,
Geen onzer heeft in 's konings hart geschouwd.
Wat ik thans zeg, is gissing van mijzelf. -
Men weet hier reeds, dat de Kalingga-legers
In éénen grooten veldslag zijn verslagen.
Het was een algeheele zegepraal,
Zorgvuldig voorbereid in 's konings geest
En mogelijk gemaakt door veldheerskunst
En diepe listen van Adjâtaçatroe,
Die met zijn ruiterij den vijand lokte
In de ijzeren omarming onzer legers.
Zoo hevig bood de vijand tegenstand,
Dat er, naar onze schatting, op het slagveld
Ver over honderdduizend dooden lagen
Van beide legers. En gevangenen
In onafzienbaar lange rijen trokken
Aan 't einde van dien dag ons oog voorbij.
De drie Kalingga-vorsten waren niet
Bij de gevangenen, maar bij de dooden.
Wij dachten 't einde van den strijd nabij
En trokken verder het Kalingga-land in.
De koning, in zijn wijsheid, had bevolen
Dat streng gewaakt zou worden tegen moord
En plundering en noodelooze wreedheid.
Hij zond herauten voor het leger uit

Die 't volk vermaanden tot gehoorzaamheid
En onderwerping aan Açoka-wardhana.
Maar 't volk, door bloedverwanten aangevuurd
Van zijn gevallen koningen, bood tegenstand,
Zoo fel en grimmig, dat wij elke stad
Op onzen weg moesten belegeren.
Ja, uit elk huis, elk bosch, elk struikgewas,
Beloerde' ons overal verraad en dood.
Zelfs daar, waar alle tegenstand gesmoord
Scheen, vlamde telkens het verzet weer op.

RÂDHAGOEPTA.
Afschuwlijk!

MOENDA.
Gruwlijk was het! Tienmaal meer,
Dan de open groote veldslag was geweest,
En nooit, heer Râdhagoepta, nooit zag ik
Zooveel verwoesting, bloed en vuur en dood.
De koning....

RÂDHAGOEPTA.
Ja, de koning, wat deed hij?

MOENDA.
De koning, in den aanvang mild en zacht,
Geneigd tot veel geduld en tot genade,
Werd strenger door de hardheid van den weerstand.
Ik zag hem bijna daaglijks, en het scheen mij,
Dat in dien tijd zijn gansche wezen diepe
Verandring onderging. De goede vorst
Met 't blijde aanschijn werd van mild en zacht
Streng, strenger aldoor, hard, genadeloos!
O, vreeslijk heeft zijn ijzren hand gelegen
Op het Kalingga-volk dat niet wou buigen.
Ik weet nu, Râdhagoepta, dat de koning,
Als hij het wil, een wereld kan doen buigen!

RÂDHAGOEPTA

(zacht).

Dat wist ik, Moenda. *Ik* wist, dat hij zóó
Zou kunnen worden, Tjandragoepta's kleinzoon.

MOENDA.
De koning, die hier weerkeert, is een man
Stug, zwijgzaam en vergramd. Verheven vrouwe,
Vergeef, dat ik zoo spreek. Maar 't docht mij goed,
Dat men zou weten hoe de koning is.

TISHYARAKSHITÂ.
Ik dank U, goede Moenda, dat gij zijt
Gekomen en ons alles hebt gezegd.
Toch wil 'k niet aarzelen en hem ontvangen
Zooals een koning en een held betaamt:
Met bloemen en met schoon gevlochten kransen,
Met wierook en muziek en dans. Dat zal
De sombre schaduw uit zijn hart verdrijven!
Hier zijn de bloemen! Brengt er meer nog, meer!
En doe de dansers en de trommelaars
En fluitspelers gereedstaan. Strooit de bloemen!
In alle zalen en in alle gangen;
Op alle treden, op het groote voorplein -
Strooit ze overal, overal!

Temidden van dit blij-bewogene
Tafreel verschijnt plotsling een hofbeambte.

DE HOFBEAMBTE.
De koning!

TISHYARAKSHITÂ.
Aah!

Opeens is alle vroolijke beweging
Verstard. Dit duurt een korte pooze. Dan
Staat Tishyarakshitâ van haren troon
Op, *om den koning tegemoet te gaan*.
Alle andren volgen, *uitgenomen één:*
Asandhimitrâ blijft bewegingloos. -
Voordat nog Tishyarakshitâ de zaal
Verlaten heeft, *verschijnt de koning*, *bleek*,
Vermagerd en met holle oogen. Buigend
Wil zij zijn handen nemen ter begroeting.
De koning laat het nauwlijks, *achtloos toe*
En gaat door naar den troon, *in grimmig zwijgen*.

AÇOKA.
Waarom heeft men die bloemen hier gebracht?

TISHYARAKSHITÂ.
Omdat gij zegerijk zijt weergekomen,
Heer, en het feest is in ons hart, en dus
Ook feestlijkheid mag heerschen in ons huis.

AÇOKA.
Brengt weg die bloemen.

De bloemendraagsters, *weiflend*, *blijven staan*.

AÇOKA

(heftig).

Brengt die bloemen weg!

Men doet zoo. Even later wordt muziek,
Zachte muziek uit het paleis gehoord.

AÇOKA.
Wie heeft muziek gelast? Ik wil ze niet hooren!
Ik wil geen feestlijkheid!

Er is een hofbeambte heengesneld
En de muziek zwijgt. Lange, *zware stilte*.

AÇOKA.
Ik wil alleen zijn.

De koningin en alle aanwezigen
Gaan heen. Alleen Asandhimitrâ blijft,
Nu staat zij op, *en angstig en verlangend*
Hem naadrend, *knielt zij bij den koning neer*.

AÇOKA.
Ik heb gezegd, dat ik alleen wil zijn.

ASANDHIMITRÂ.
Hebt gij mij niet van noode, Heer?

AÇOKA.
Van noode?
Ik ben mijzelf genoeg. Laat mij alleen.

ASANDHIMITRÂ.
Ik dacht, Heer, dat uw hart om mij zou schreien,
Zooals 't verdwaalde kind om moeder schreit. -
Ik dacht, dat uw hart ziek was en naar mii
Verlangen zou, als 't krank-verkleumde kind
Naar 't warmste plekje aan moeders borst verlangt.

AÇOKA.

Asandhimitrâ, ik kan u niet aanzien.

Zij wendt haar oogen van hem af en legt
Het hoofd zacht tegen hem aan, *niets meer zeggend*.

AÇOKA.
't Is waar, 't is waar, Asandhi, ik ben ziek! -
Ik ben uit dezen oorlog weergekeerd

Met dieper wond dan wie ook van mijn krijgers.
Asandhimitrâ, ik - kan - niet - meer - slapen!

ASANDHIMITRÂ.
Ooo! -
Waarom niet, mijn arme Heer?

AÇOKA.
Het donker,
Het zoete donker van mijn vroegren slaap
Bestaat niet meer voor mij! Het is bevolkt
Met beelden, wreede, martelende beelden.
Die zijn voor altoos in mijn ziel gegrift
Als brandmerken in den misdadiger!

ASANDHIMITRÂ.
Neen, neen, Heer....

AÇOKA.
Ik heb te veel bloed gezien. -
Als ik mijn oogen sluit, zie ik ze drijven,
De beelden; langzaam drijven ze voorbij.
O, o, ze martelen mij zoo, die dooden!
De vale dooden, met hun open monden....
Altijd door dooden, altijd open monden,
Alsof ze stierven met een laatsten vloek,
Met MIJN naam op de lippen, met 'Açoka'!

Hij is verrezen. Eene siddering
Gaat door hem heen. Hol staart hij voor zich uit.
Zij wijkt, in stille ontzetting, achteruit.

AÇOKA.
En dan de vrouwen, die haar man verloren;
En dan de moeders, die haar kindren zochten,
Haar kindren vruchtloos zochten, dagen lang.
Die vrouwen zaten aan den kant der wegen,
Waarlangs ik kwam, verdoofd en onverschillig,
En zagen mij aan met haar oogen, groot
In haar vermagerde gezichten; oogen,
Waarin ik hoopte haat te vinden, maar
Die vond ik bijna nimmer; - wel verdooving;
Of waanzin, of berusting, of ook schuwheid.
Asandhimitrâ, in die vrouwenoogen;
In de verwoesting van die vrouwenoogen
Geen haat te vinden, dat was vreeselijk!
Ik heb ook, langs de wegen, keer op keer,

De lijken van de kinderen gezien,
Verhongerd op de lange vlucht voor mij!...
En al die beelden willen niet meer wijken!
Soms zie ik voor mij nog den blik uit oogen
Van heil'ge mannen en asceten, blikken,
Die 'k niet begreep.... En somtijds is het weer,
Of al de haat van al mijn vijanden
Zich tot één groote grauwe wolk verzamelt,
Die op mij aandringt om mij te verstikken -
De haat van allen, die ik heb doen dóóden!

ASANDHIMITRÂ.
Ach, Heer, waarom liet gij zoovelen dooden?

AÇOKA.
Omdat ik moest volbrengen wat ik aanving!
Omdat ik, wat niet voor mijn wil wou buigen,
Moest breken! - En ik heb 't volbracht.

(Hij zinkt, als een vermoeid man, op zijn troon neer.)

O, dit
Alleen, dat ik het gruwzaam werk voleind heb,
Is goed, en geeft vertroosting. Vreemd! Ik weet,
Dat ik hetzelfde werk, waarvan ik gruw,
Voleinden zou, als 't weer een aanvang nam.

ASANDHIMITRÂ.
Heer, in den aanvang kunnen wij nog stuiten,
Wat later tot een macht moet groeien, grooter
Dan de onze.

AÇOKA.
Ik weet, ik weet, Asandhimitrâ.
De woorden die gij toen uit mededoogen
Om zoeten vredes wille hebt gesproken,
Uw woorden - ach, die zijn geworden tot
Een klaagzang, tot een klaagzang voor mijn ziel.

Hij legt het aangezicht in beide handen.

AÇOKA.
De vreeselijke beelden kómen weer
En martlen, martelen mij af! Ik kan
Mijn oogen niet meer sluiten, niet meer sluiten!
Asandhimitrâ, ik kan niet meer slapen....

Zij brengt de smartelijk gevouwen handen
Aan hare lippen, die van medelijden
En liefde trillen, en haar droevig-groote,
Van tranen glanzende oogen zien een pooze
Naar haar geliefden heer. Dan is 't, alsof
In hare ziel de smarte-greep der pijn
Door overmaat van liefde langzaam loslaat...
Haar smartelijk-gevouwen handen dalen,
Als losgelaten lichte bloemen, neer
En raken hem in 't vallen lieflijk aan.
Als een, die 't zoetste en heiligste geheim
Des harten prijsgeeft, ziet zij om zich heen.

ASANDHIMITRÂ.
Heer....
Mijn Heer; - ik gedenk de schoone dagen,
Dat gij, mijn jonge, schoone Heer, als kroonprins
En onderkoning, naar Oedjaini kwaamt,
Om daar in naam van koning Bindoesâra
Te heerschen, en mij zaagt in 't huis mijns vaders....
Heer, ik herdenk die dagen onzer liefde
En wat alleen het lieve duister zag:
De lieflijke geheimen onzer liefde;
Herdenk de kussen, die ik heimlijk heb
Gegeven, op de leden uwer oogen.
Heer....
Zullen in het lieve duister, in
De plaats van wreede beelden, niet weer rozen,
De zachte rozen onzer liefde ontbloeien?

AÇOKA.
Asandhimitrâ.... Neen, ga heen van mij!
Het is mij, alsof ik U schuwen moet
Om U niet te besmetten.... Ik ben ziek;
Laat mij alleen, ik kan U niet meer aanzien....

Een stilte. Langzaam heft haar hoofd zich op
En gaat zij enkle passen achteruit.

ASANDHIMITRÂ.
Brengt ook de kus van mijne liefde, Heer,
U geen genezing, dan is er één ding.

Dat ik nog weet te noemen, dat, wellicht,
De wreede beelden van uw oogen wischt.

AÇOKA.
Eén ding, meer dan uw liefde, Asandhimitrâ?

ASANDHIMITRÂ.
Uw eigen tranen, Heer, van uw berouw.

Hij barst uit in een smartelijken lach,
Een lach, *die snijdt*, *en eindigt in een snik*.

AÇOKA.
Ach, ik heb te veel bloed gezien, te veel!

Hij heeft zich afgewend en staart in 't ledig.
Zij ziet naar hem, *als in gepeins verzonken*.

ASANDHIMITRÂ.
Heer, gun me U thans te vragen nog: twee-dingen;
't Eene is een gunst, het andere vergeving.

AÇOKA.
De gunst is?

ASANDHIMITRÂ.
Dat de monnik, die door U
Gekerkerd werd, voor gij ten oorlog gingt,
Bevrijd wordt.

AÇOKA.
Het is goed, Asandhi. Maar -
Voor hij 't paleis verlaat, wil ik hem spreken.

Zij gaat een wijle heen, *om het bevel*
Te geven aan een wachter van 't paleis.

AÇOKA

(Alleen).

Van bloedvergieten en geweld van wapens
Heeft zich met gansch zijn wezen afgewend -
Zijn wézen afgewend... wie Hem wil volgen...

Koning, de leden onzer orde geven
Om tronen en om heerschappijen niets. -
Want wie zijn ziel gebaad heeft in de groote
Verganklijkheidsgedachte, gaat aan al
Wat ons de wereld aanbiedt, onbewogen
Voorbij. -

't Is schemerdonker in de zaal geworden.
Er komen enkle hofbeambten binnen.

Zij schuiven de gordijnen in de ramen
Terzijde... De avondhemel in de verte
Glanst teeder boven poort en tempeldaken.

ASANDHIMITRÂ.
Wat peinst mijn Heer?

AÇOKA.
Ik denk, herdenk
De wonderlijke woorden van den monnik,
En bij 't herdenken is het of de klank
Dier woorden, als één enkle, zuivre toon,
Al dien tijd altijd in mij heeft geklonken. -

ASANDHIMITRÂ.
Ik heb U nog te vragen om het andre:
Vergeving, Heer.

AÇOKA.
Waarvoor, Asandhimitrâ?

ASANDHIMITRÂ.
Ik heb den monnik heimlijk goed gedaan;
Hem uit den donkren kerker, waar men hem
Geworpen had, doen brengen naar een lichter
En vriendlijker vertrek. Ik heb gezorgd,
Dat spijs en drank hem daaglijks werd gebracht.

AÇOKA.
Gij vraagt vergeving, voor wat mij beroert
Als eerste weldaad na zoo langen tijd
Van pijn en hardheid. Dank, Asandhimitrâ.

De monnik komt. Met neergeslagen oogen,
Stil en gelaten, *staat hij voor den koning*.

AÇOKA.
Eerwaarde monnik, gij zijt vrij.

De monnik, *zwijgend*, *neigt zacht met het hoofd*.

AÇOKA.
Maar vóór
Gij van ons heengaat, zou 't mij lief zijn, als gij -
Een gunst, of een geschenk, zoudt willen vragen.

TISSA.

(Hij slaat zijn oogen op... Er is een glans in, En even is 't, alsof een glimlach over Dat onbewegelijk gelaat zal komen... Dan zegt hij, langzaam en met zachten nadruk:)

Ik vraag om beide: als gunst, U een verhaal

Te mogen doen, en als geschenk, Heer, uw
Aandachtige gehoor.

Açoka.
't Is goed; ik luister.

Tissa.
Voor meer dan driemaal honderd jaren heerschte,
Tien dagreizen noordwestelijk van hier,
Çoeddhodana als koning in de stad
Kapilawastoe. Mâjâ was de naam
Der koningin, en eenmaal droomde zij
Een droom vol glans en heerlijkheid, en wist
Dat zij een schoon en heerlijk kind verwachtte.
Toen Mâjâ's tijd vervuld was, baarde zij
Een zoon, Siddhârtha, en de vorst, verblijd,
Ontbood op 't doopfeest wijzen en brâhmanen.
Bij dezen waren enkle groote zieners.
De vorst vroeg naar de teeknen der geboorte.
De wijzen zagen 't kindeke en voorspelden,
Dat hij zou worden: òf een bedelmonnik,
Een, die de wereld zou verzaken, òf
Een machtig heerscher over heel de wereld.
Kort na des kinds geboorte stierf de moeder.
Siddhârtha groeide schoon op en verbaasde
Zijn leermeesters door zijn verstand en wijsheid.
De koning, denkende aan wat hem de wijzen
Van zijnen zoon voorspelden, was bevreesd
Dat hij een bedelmonnik worden zou
En liet voor hem een huis van marmersteen
En cederhout, een heerlijk lustslot bouwen,
Dat lag temidden van een park vol bloemen,
Jasmijn en lotus, leliën en rozen,
Met vogelen en spiegelende vijvers.
Ook kreeg de prins tot vrouw Jaçodharâ,
De lieflijkste prinses uit het geslacht
Der Çakya's. De lusthof van den prins
Werd dag en nacht bewaakt door strenge wachters,
Opdat er niets van buiten door zou dringen
Dat stemmen kon tot sombere gepeinzen.
En 't leven van Siddhârtha ging voorbij
Met vrouwenliefde, zang en dans en spel
Met al wat zinnen streelt en bloeit en blij is.

Maar eens geschiedde 't dat de prins met Tjanda,
Zijn vriend en wagenmenner, door het park ging,
En zag een mensch, die oud van dagen was,
Gebrekkig, stromplend op een kruk...

De koning heft het hoofd op naar den spreker.

TISSA.
Er zijn,
Die zeggen dat het een der Goden was,
Die de gestalte van den ouden man
Aannam, opdat vervuld zou worden, wat
De tijd voor 't karma van de wereld borg.
De prins stond stil en vroeg: 'Wat is dit, Tjanda?'
'Een grijsaard'. - 'Kan elkeen zoo worden?' - 'Elkeen.'
Siddhârtha ging naar huis, en bleef alleen,
Geruimen tijd, en peinsde....
En wederom
Geschiedde het, dat hij met Tjanda ging
Door 't park en zag een zieke, uitgeteerd,
Bedekt met wonden, vreeslijk om te zien.
'Wat is dit, Tjanda?' - 'Een zieke'. - 'Kan elkeen
Zoo worden?' - 'Elkeen, Heer.' Siddhârtha ging
Naar huis, en peinsde lang.
Ten derden male
Geschiedde het dat hij met Tjanda ging
Door 't park en zag: een doode. 'Wat is dit!?' -
'Een doode.' - 'Wacht - ons allen - dit?' - 'Ja, allen.'
Siddhârtha ging terstond naar huis, en bleef
Alleen, een langen tijd, en peinsde, peinsde.....

Hij wist nu, dat de wereld is vol weedom,
Dat alle leven lijden in zich bergt
En op den schoonsten bloei verrotting volgt.
Hij wist nu dat de menschenwereld is
Vol ziekte en vol afzichtelijke ellende,
Dat op het leven ouderdom en dood
Zoo zeker volgt, als schaduw na het licht.
En de geruchten, die met den avondwind
Van buiten uit de wereld tot hem kwamen,
Verstond hij nu: Het leven is een kringloop
Van dood en leven, eeuwig zich herhalend,

De dorst des lichaams, de geweld'ge dorst,
Zweept ons erbarmingloos door 't heete leven,
En de arme mensch verblijdt zich telkens weer
Om 't vluchtig en bedrieglijk spel der zinnen
Die deze wereld van begoochling weven;
Maar de geleschte dorst wekt nieuwen dorst
En het gestild verlangen nieuw verlangen
En 't einde, 't droevig einde, is altijd weer
Ontgoocheling, nieuwe dorst en nieuwe pijn.

Tot het geschiedde dat ten vierden male
De prins met Tjanda ging door 't park en zag
Een monnik. De oogen van den heil'ge waren
Vol vrede en heerlijkheid, zooals een meer,
Een diep blauw bergmeer, dat geen wind beroert.
‘Wat is dat, Tjanda?’ - ‘Heer, een bedelmonnik’. -
‘Zoo wil ik worden,’ dacht Siddhârtha toen,
‘En voor mijzelf en voor de gansche wereld
Den weg naar vrede en naar verlossing vinden.’

Toen nam hij 't vast besluit, zijn weeldrig huis,
Zijn vrouw en pas geboren kindje te
Verlaten, prijs te geven 't koningschap,
De wereld te verzaken. In den nacht,
Toen alles om hem heen sliep, stond hij op
En wierp een blik op wat hem dierbaar was,
Het huis, het park, de vijvers en de boomen.
Hij ging nog eenmaal langs de wandelpaden
En wierp den laatsten en den langsten blik
Op zijne vrouw en Rahoela, zijn zoon.
Toen, heimelijk, ontvluchtte hij zijn huis,
Zijn vaderstad, zijn land. Nog trachtte Mâra,
De booze, op deze vlucht hem te weerhouden,
Door hem de heerschappij en heerlijkheid
Der gansche wereld te beloven. Doch
De prins weerstond hem en werd kluizenaar,
Om door onafgebroken zelfbeheersching
En overpeinzing van 't geheim des levens
Den weg, die tot verlossing voert, te vinden.
Aldus verzaakte hij de gansche wereld
Tot heil en zaligheid - der weerld.

Açoka.
En ik -
Ik zou begeeren... eene gansche wereld -
Tot schrik, en tot verwoesting, van de wereld...

De koning buigt het hoofd neer en weent zacht.

Asandhimitrâ.
Mijn Heer weent. Monnik, dank!

Tissa

(zacht).

Heil, Arya-warta!
Het Goede Inzicht is in 't hart uws konings
Gedaagd. Heil, volkeren van Ârya-warta!

Derde Bedrijf:
De goede meditatie.
Proloog.

Om de gestalte van den grooten koning Is menige legende ontstaan. In eene, De Ceyloneesche, vindt gij deze woorden: ‘ZIJ (TISHYARAKSHITÂ, DE KONINGIN) WAS JONG EN IJDEL.... DE VEREERING VAN DEN KONING VOOR DEN BOOM DER WIJSHEID WEKTE HAAR NAIJVER, EN.... HAAR JALOERSCHHEID DREEF HAAR TOT EEN POGING OM DEN HEIL'GEN BOOM DOOR TOOVERKUNSTEN TE VERWOESTEN. DOCH DE POGING IS MISLUKT.’ Het is, alsof De koning zelf hierop het antwoord gaf In deze woorden, die hij schreef in zijn Inscriptie in de Delhi-Topra zuil: ‘WANT MEDITATIE IS HET MACHTIGSTE.’ Gij zult aanschouwen, welken zin de dichter Die woorden gaf, als passend in dit spel.

Met Tishyarakshitâ, de koningin, Spreekt Râdhagoepta, somber en neerslachtig.

RÂDHAGOEPTA.
De bedelmonnik met zijn dorre leer
Van minachting voor al wat wereldsch is,
Beheerscht het hart des konings. Nauwlijks kan ik
Een weinig aandacht bij mijn meester vinden
Voor dingen, van het hoogst belang voor 't rijk.
Hier kwam een bode aan, uit Oedjaini
Gezonden, meldend dat het rijstgewas
In tal van dorpen is verdroogd: men vraagt
Kwijtschelding van de helft van het tribuut.
De koning, onverschillig blijvend, staat het
Gereedlijk toe, als een gering verzoek;
Gelast geen onderzoek, zendt geen verspieders.
Er zijn berichten, dat in Koçala
De groote wegen niet meer veilig zijn
Door rooverbenden; 't schijnt, dat de onderkoning,
Een oud zwak man, geen meester meer van 't land is.
De koning zegt de benden te vervolgen,
Maar schenkt geen verdere aandacht aan 't geval
En grijpt niet in. Intusschen luistert hij
Naar wat de monnik leeraart, dagen lang.

TISHYARAKSHITÂ.
Ik voel, dat ik dien man, die in zijn pij
Van grove gele stof door het paleis gaat
Met altijd even kalme statigheid,
Als waar' zijn plaats aan 's konings rechterhand -
Dat ik dien bedelmonnik haten ga.
Ik zin, ik zin, zijn werk te doen mislukken.

RÂDHAGOEPTA.
Het moet mislukken! - Majesteit, ik weet,
Dat men reeds stemmen in 't paleis kan hooren,
Die vragen of deze oorlog met Kalingga
Geen bloedig onrecht was. - Ik vraag mij af,
Waarom de koning ons ontboden heeft...

TISHYARAKSHITÂ.
De zegevierende oorlog in Kalingga,
Dien wij ons dachten 't glansrijke begin

Van groote daden van een grooten koning -
Die oorlog wordt veroordeeld, slecht genoemd.

RÂDHAGOEPTA.
En daartoe leidt de leering van dien monnik.
O, als de stille macht dier leer op 't hart
Des konings in blijft werken als tot nu -
Dan, vrees ik, dat wìj onze plaats verliezen,
En meer, veel meer! dan valt dit rijk ineen...

TISHYARAKSHITÂ.
Mìjn plaats, Heer Râdhagoepta, wil ik houden. -
Ik zal, ik zal uw werk te niet doen, monnik. -

Als zij wil heengaan komt de monnik binnen.

TISSA.
De koning heeft mij hier ontboden.

RÂDHAGOEPTA.
'k Denk,
Dat Zijne Majesteit terstond zal komen.

TISHYARAKSHITÂ.
Ontbood u hier?... Tot onderricht der Leer?

TISSA.
Tot onderrichting, eedle vrouw, en tot
Beoefening der rechte meditatie.

TISHYARAKSHITÂ.
Uw leer hecht veel aan 't werk der overpeinzing?

TISSA.
Zoo is het, want de rechte meditatie
Is even zwaar als groot in haar gevolgen.

TISHYARAKSHITÂ.
Is zij zoo zwaar, die algeheele rust
Voor ziel en lichaam schijnt?

TISSA.
Zij is zoo zwaar,
Omdat in haar de heimlijke verlangens
Der ziel, die schijndood zijn, nieuw leven krijgen,
En 't gansche rustelooze spel der zinnen
Tot wondere gestalten groeien kan:
Het zijn de machten onzer zondigheid,
De dochteren van Mâra, die dan opstaan
Om met haar lied de stilte te verstoren
Waarin alleen het woord der wijsheid bloeit,

En d'eedlen geest in zijnen wil naar licht
En algeheele vrijheid te weerstreven.
De koningin richt 't hoofd hoog op en gaat,
Met vagen, *raadselacht'gen glimlach*, *heen*.

RÂDHAGOEPTA.
Dus algeheele vrijheid is het doel
Der leer?

TISSA.
Dat is het, ja.

RÂDHAGOEPTA.
Het woord klinkt schoon.
Maar wenscht gij ook, eerwaarde, dat de koning
Zich vrij gaat wanen van zijn heerschersplichten?

TISSA.
Ik wensch alleen, dat 't woord van den Verlichte
In elk hart uitgezaaid wordt, waar de vruchten
Van zachtheid, reinheid, mildheid, mededoogen,
En 't allerkostelijkst gewas: Nirwâna,
Er door ontkiemen kunnen.

RÂDHAGOEPTA.
Als gij ziet,
Dat *hier* de vruchten zouden zijn: verzaking
Van vorstenplicht, verval van 't groote rijk,
Met daar de vreeslijke gevolgen van:
Verwarring, ordeloosheid, strijd, ellende
Voor talloos velen - monnik, durft ge ook dan
Uw leer verkondigen?

TISSA.
Ik heb gezien,
Heer Râdhagoepta, dat hier de eerste vrucht was:
Edel berouw om 't wreed bedrijf des oorlogs.
Wat laatre vruchten zullen blijken, laat
Mij onbekommerd, want de Leer is edel.

RÂDHAGOEPTA.
Het laat u onbekommerd - ik aanschouw het.

De koning komt, *gevolgd door hovelingen*.
Het viertal dienaressen vergezelt hem
En neemt, *zoodra de koning is gezeten*,
Haar plaatsen in. Asandhimitrâ zet zich
Naar haar gewoonte bij des konings voeten.
Het laatst van al komt Tishyarakshitâ.

AÇOKA.
Weer zie 'k u allen om mij heen. Toen was 't

De vraag van vrede of van oorlog, die 'k u vóórlei,
En het besluit was oorlog. Thans is 't weer
Om d' oorlog in Kalingga, dat 'k u hier
Ontboden heb. - Al wat geweest is, vrienden,
Is onherroepelijk, en de gevolgen
Geduldig dragen der begane daden
Is wet voor allen. Maar de mensch is vrij
In 't huldigen van 't nieuw-gewonnen inzicht
En af te buigen van den ouden weg.
Ik kwam, door 't voorbeeld en het woord van Boeddha,
Tot 't inzicht, dat, wat ik gedaan heb, slecht was
En wil het open uitspreken, dat ik
Berouw gevoel om d' oorlog in Kalingga.
Maar niet alleen voor U, mijn vrienden, maar
Voor allen in mijn rijk, voor groot en klein,
Wil 'k zeggen dat ik smart voel en berouw
Om al wat in Kalingga is geschied.
En wederom, voor al diegenen, als
Voor mijne kindren en voor de uwe, alsook
Voor latere geslachten wil ik voorts
Getuigenis afleggen van nog meer.
Te weten dit: dat wat tot heden gold
Als hoogste vorstenplicht en vorstenroem,
De door geweld van wapenen volvoerde
Veroovring, dat die is verwèrpelijk!
In steen doen houwen, in de taal des lands,
Wil ik dit alles.

RÂDHAGOEPTA.
Heb ik goed begrepen?
Edicten, in de volkstaal opgesteld,
Wilt gij in steen doen griffen, en daarin
Wil Uwe Majesteit... getuigenis
Afleggen van haar spijt... verstaanbaar voor
Het gansche volk?

AÇOKA.
Ja, dit is de gedachte,
Die in mij rees, en die 'k wil laten rijpen;
Want zóó, van hart tot hart, onmiddellijk
Tot iedereen, gedenk ik voor 't vervolg
Te spreken tot mijn volk van vele dingen,
Die thans in mij nog niet tot klaarheid kwamen.

Kunt ge u hiermee verzoenen, Râdhagoepta?

RÂDHAGOEPTA.

(Hij spreekt met hartstocht en met overtuiging.)

Neen, Heer, ik kàn het niet! - En 'k waag het Heer,
Omdat gij goed en groot zijt, waag ik het,
Te zeggen dat ik de verovering
Van de Kalingga's nog niet anders zien kan
Als winst en voordeel voor het Maurya-rijk -
Ja, ook als voordeel voor Kalingga zelf!
Eerbied gevoel ik diep, Heer, voor de goedheid
Van uw groot hart, dat rouw draagt om de hardheid,
Die oorlog onvermijdlijk met zich brengt,
Maar zoo één is mijn denken met de bloei
En grootheid van dit rijk, dat 'k al het andre
Gering acht! Heer, vergeef; ik kan niet anders!
Maar zelfs indien een minder gunstige uitslag
Den oorlog in Kalingga had gekroond,
Zou ik het niet bevatten, dat een koning
Om iets, dat hij te doen heeft goed gevonden,
Zijn spijt betuigt! Dit is nog nooit geschied,
En zal ook nooit geschieden, wijl het strijdt
Met 't wézen van den Koning, zulks te doen!

Een ademlooze stilte na dit woord,
Dat Râdhagoepta, trillend van ontroering,
Sprak. Maar om 's konings lippen speelt een glimlach.

AÇOKA.
Gij spreekt als Râdhagoepta spreken moest,
En zijt mij daarom even lief. Eens komt,
Vertrouw 'k, de dag, dat gij weer naast mij staat
Als vroeger, met eenzelfden zin bezield,
Werkzaam voor 't groote rijk. - Het moge zijn,
Dat de oorlog ook Kalingga voordeel bracht,
Maar zelfs, indien dit was verkregen met
Een honderdste of een duizendste gedeelte
Van het onschuldig bloed dat daar gevloeid is,
Zou ik thans zeggen: 't is te duur gekocht;
Te duur, heer Râdhagoepta. -

TISHYARAKSHITÂ.
Heer, vergun mij,
Dat ik met enkle schuchtre woorden doe

Gedenken 't vele roemrijke, volbracht
Door uwe legerhoofden en door andren,
En dat gij thans, als met één slag, te niet doet.
Hoe - om slechts eenen naam te noemen - moet het
Adjâtaçatroe thans te moede zijn,
Die zooveel schittrends met zijn ruiterij
Volbracht?

ADJÂTAÇATROE.

(Een pas naar voren tredend, zegt hierop:)

't Voornemen Zijner Majesteit
Juich ik van ganscher harte toe, en hoop,
Dat 'k nooit meer zal behoeven deel te nemen
Aan eenen oorlog.

TISHYARAKSHITÂ.
Hoe?... Adjâtaçatroe?
En zijt gijzelf het, die zoo spreekt?

RÂDHAGOEPTA

(heftig).

Gij spreekt zoo,
Omdat gij naar de leering van den monnik
Geluisterd hebt!

ADJÂTAÇATROE.
Ja, dat heb ik gedaan,
En de oorlogsgruwelen heb ik gezien.

AÇOKA.
Neen, ik wil niets te niet doen; niemands roem
Wil ik verkleinen, maar het meerdre mag
Niet ongesproken blijven om het mindre
Te doen gedijen.

TISHYARAKSHITÂ.
Dit wordt dus het einde,
Het duister, droevig einde van dien oorlog,
Dien wij ons dachten 't schitterend begin
Van eene reeks van zegepraal na zege,
Die als een rij van groote, vaste sterren
Aan aller tijden hemel zoude glanzen! -

ASANDHIMITRÂ.
Mij zegt mijn hart, dat elk geslacht aan elk
Bewonderend geslacht de woorden van
Uw edel, groot berouw zal overgeven
Als zeldzaam snoer van kostbare juweelen.

AÇOKA.
Dank voor uw woord. -

RÂDHAGOEPTA.
Als gij het toestaat, Heer,
Wil ik de lijn van de gevolgen trekken
Van dat, wat gij wilt doen. Wanner een vorst
Voorgaat in het veroordeelen van ééne
Van zijne handelingen, zullen andren
Dra volgen...

AÇOKA.
De gevolgen dézer daad
Vrees 'k niet en wacht ik met vertrouwen af.

RÂDHAGOEPTA.
Koning, bedenk...

AÇOKA.
Genoeg! Ik ben besloten.
De krijg met de Kalingga's is veroordeeld!

Langzaam en zwijgend gaan de hovelingen heen.
Het laatst van allen Tishyarakshitâ,
Die lang en droomrig naar de vrouwen staart,
Die roerloos blijven om den koningstroon.
Wanneer zij is verdwenen, komt de monnik
Van d'achtergrond naar voren, langzaam gaande,
Totdat hij voor den troon des konings staat.

Er heerscht een stilte, stilte diep en plechtig,
Die wordt verbroken door de stem des monniks,
Die plechtig, dieper dan gewoonlijk klinkt.

TISSA.
Zijt gij bereid?

De stem des konings, zacht en klein, geeft antwoord.

AÇOKA.
Ik ben bereid.

TISSA.
Zoo trek
Uw aandacht samen. Adem diep en rustig.
Maak met uw wil uw denken stil. Bedwing
Het zwerven van de zwerfzieke gedachte.
Weer vastbesloten alles, wat van buiten
Uw overpeinzing komt verstoren, af.
En vrees niet, als het wel-vertrouwde licht
Der wereld u schijnt te begeven, want
Een ander, nieuw licht zal voor u gaan glanzen.
Geef U geheel, met gansch uw wezen over

Aan 't heilig woord, dat gij doorgronden wilt.

De Bodhisattwa, gaande naar den Boom,
Den Boom der wijsheid, zette zich daaronder neer.
‘Ik zal niet oprijzen vóór 't is doorgrond,
't Geheim van dood en leven is doorgrond.’

Mâra, de booze, hoorde zijn besluit
En riep zijn volk te wapen: ‘Geesten, rijst!
Siddhârtha zoekt de groote Vrijmaking,
Hij wil ontkomen uit mìjn koninkrijk!’

‘Slaat hem met de verschrikking van den nacht,
Slaat hem met stormen en met duisternis!
Bindt hem met keetnen van begeerte vast,
Met banden vast van lieflijkheid en lust!’

De schaduw van den dood schoof over de aard,
De groote duisternis kwam op hem toe.
Het Goden-heir, dat hem terzijde stond,
Vluchtte ijlings naar den versten horizon.

Demonen van de hel bedreigden hem,
De geesten van den storm omgierden hem, -
Maar 't hart van den Verheevne beefde niet,
Geen plooi bewoog van 't kleed des Eenzamen.

Toen riep de Booze zijne dochtren op,
Begeerte, Lust, Verlangen riep hij op.
Zij dansten en zij zongen, licht-gereid,
Om te bedwelmen met haar lieflijkheid.

De Booze spreidde alle heerlijkheid,
Grootheid en roem der wereld voor hem uit.
Siddhârtha echter richtte zijnen geest
Op de standvastigheid, niet wankelend.

En Mâra, toornig, riep: ‘Siddhârtha, wijk!
Wie staat u bij, en wie getuigt voor U?’
‘Geen menschen en geen goden staan mij bij;
Mij is de waarheid van mijzelf tot schild.’

Toen week het duister, week 't demonen-heir,
En de verheugde goden keerden weer.
Zij strooiden wierook, bloemen, edelsteen
Rondom den voet van den Hervondene.

Geleidlijk en onmerkbaar is het licht
Verminderd en veranderd, en het gaat
Gelijken op het vreemde, grijze licht,
Waarin de beelden onzer droomen staan.
Onmerkbaar ook is uit de plecht'ge stilte,
Waarin de monnik zijne woorden sprak,
Een toon, een onbestemde grijze klank
Ontstaan, die nu eerst duidlijk hoorbaar wordt.
Er komt een zachte golving in den toon,
Een lieflijke beweging, melodie.

De stem van Tissa wordt niet meer gehoord.

Bijna onmerkbaar ook is een der vrouwen
- Zij die den wierook draagt in hare schaal -
Uit hare strenge roerloosheid ontwaakt:
De handen waar zij hare schaal in draagt,
Bewegen, liefelijk en langzaam, rijzen
En dalen en gaan zachtkens heen en weder:
Zooals de stengelen der waterlelies
Bewegen met het water, dat in golving
Gekomen is, bewegen zich haar armen.

Nu zijn ook de armen der drie andre vrouwen,
Geleidelijk en langzaam, gaan bewegen.

Zij die den wierook draagt, verrijst, verrijst,
Haar lichaam maakt zich van haar standplaats los,
En zij begint een fijnen, zachten dans.

Fijn wemelen de wolkjes om haar heen
En weven geur'ge sluiers door de zaal.
De melodie zwelt zachtkens aan, maar blijft
Een wonder-droomerige melodie.

Dan rijzen, één voor één, ook de andren op
En dansen, in het zilver-grijze licht
En bij de droomerige melodie,
Haar dans-der-zinnen, schoon en wonderbaar.

Dan zweeft degene, die den wierook draagt,
Als een vermoeide vlinder, die zijn vleugels
Houdt uitgespreid om neer te strijken, naar
Den koning en biedt hem haar reukwerk aan.

De koning weert haar af met vast gebaar. -
Zij buigt het hoofd neer en gaat heimlijk heen. -

Zoo bieden allen, één voor één, haar gaven,
De zinnestreelende, den koning aan.

Hij weert haar, één voor één, met vast gebaar af.

Dan, als de laatste van het viertal is
Verdwenen, is het of een nieuwe glans,
Gelijk de weerschijn van een roode roos
In zilvren spiegel, door het grijze licht
Begint te spelen, en een nieuwe toon,
Die heller klinkt, een roode toon wordt hoorbaar.

Een schoone, zwaar-gesluierde gestalte,
Die Tishyarakshitâ gelijkt, wordt zichtbaar,
En danst haar eigen, statig-trotschen dans
Van zuiver-schoon-gehouden zinlijkheid.

Totdat ten laatste 't trotsche in haren dans
Verdwijnt, en nog alleen de lieflijkheid
Van menschelijk verlangen smachtend blijft.
Zij nadert; knielend zinkt zij bij hem neer,
Heft hoofd en mond en oogen naar hem op
En strekt haar armen machtig naar hem uit.
En machtig zwellen ook de tonen aan.
De koning weert haar af met vast gebaar.

Het is of de gestalte breekt en zinkt. -
Dan rijst zij op en gaat, gebogen, heen.

Het is nu stil. 't Wordt lichter in de zaal.
Een heerlijk-vaste glans van helderheid
Verdrijft de laatste schaduw van den droom.

De stem van Tissa is weer opgeklonken.

TISSA.
Toen hij den vijand overwonnen had
Verkreeg de Mensch de kennis van zich zelf
In al de vroegre vormen zijns bestaans,
De kennis van het tegenwoordige

Verkreeg hij, en doordacht de ketenen
Van oorzaak en gevolg, in vol getal.
Toen 't eerste licht de weerld verguldde, kwam
De Groote Mensch tot 't Weten, zeggende:

Veel levens heb 'k geleefd. Vergeefs heb ik
Gezocht. Gezocht den Bouwer van het huis,
Het huis van weedom en van zonde en dood.
Smart is de wederkeering des bestaans.

Gij zijt gevonden, Bouwer van het huis.
Gij zijt doorschouwd; gebroken is uw macht.
Gij zult geen huis meer bouwen. Uitgedoofd
Is het verlangen, en bereikt Nirwâna.

RÂDHAGOEPTA

(komt).

Een bode meldt, dat dóorgebroken zijn
De groote waterwerken van Girnâra!
Men kan ze niet met eigen kracht herstellen
En vraagt de hulp van het naburig land,
En, kan het zijn, van uw soldaten, Heer!

De koning, rijzend van zijn troon, verlaat
Dien, gaat naar 't midden van de zaal, en zet
Zich, op de wijze der in meditatie
Verzonken Boeddha's, op den zaalvloer neer.

TISSA.
De monnik spreekt, langzaam, met zachten nadruk:
Gij ziet, heer Râdhagoepta, dat de troon
Der Maurya's leeg is!

RÂDHAGOEPTA.

(Heftig en smartlijk schreit het uit zijn ziel.)

Monnik, wees vervloekt! -

De koning zet zijn meditatie voort.

Vierde Bedrijf:
De goede werkzaamheid.
Proloog.

En thans zult gij Açoka-wardhana Aanschouwen in zijn volle grootheid. Van Die grootheid kan almede dit zijn woord Getuigen, dat de koning griffen deed In 't zesde van zijn rots-edicten. Hoort: 'HET IS MIJN PLICHT TE ZORGEN VOOR DE WELVAART VAN ALLEN, EN DE BRON DIER WELVAART IS: GERECHTIGHEID TESAAM MET WERKZAAMHEID.' En 't is alsof de koning spreekt tot u, De menschen dezer tijden, in 't vervolg Van 't dertiende van zijne rots-edicten: 'EN DIT NU IS IN 'S KONINGS OOG DE BESTE VEROOVRING: DE VEROOVRING DOOR DE GOEDE WET, EN DEZE, WEDEROM, IS DOOR DEN KONING VOLVOERD, ZOOWEL IN DE EIGENE DOMEINEN ALS IN NABUUR'GE RIJKEN... EN, NOGMAALS, DE ZEGEPRAAL DAARDOOR ALOM VERKREGEN IS OVERAL EEN ZEGEPRAAL VOL VREUGDE. JA, VREUGDE WORDT GEVONDEN IN DE ZEGE DER GOEDE WET. EN DIT IS DE BEDOELING, WAARMEE DIT VROOM EDICT IS OPGETEEKEND, OPDAT MIJN ZONEN EN MIJN KLEINZONEN 'T NIET ALS HUN PLICHT ZULLEN BESCHOUWEN, NIEUWE

VEROVERINGEN TE VOLVOEREN. MOCHTEN DE OMSTANDIGHEDEN HEN TOT EEN VEROOVRING DOOR WAPENS BRENGEN, DAN BEHOOREN ZIJ VREUGDE TE VINDEN IN GEDULD EN ZACHTHEID EN TE BESCHOUWEN ALS DE EENIG WARE VEROVERING: DIE DOOR DE GOEDE WET.

AÇOKA.

(Alleen, gezeten op zijn troonzetel).

Een vasten zin, een eigen klank, heeft 't woord
Van den Verhevene; maar in elk hart
Vindt het zijn weerklank op een andre wijze.
Wat is het antwoord in mijn eigen hart?
Ik luister, luister... Heerlijk lijkt het leven
Van kalme kontemplatie, vrij van zorgen,
Gezuiverd van begeerten... Machtiger
Lokt mij het leven van de daad, het leven
Der nieuwe daad, der goede werkzaamheid...
Toch blijven alle daden, ook de beste
Slecht en gebrekkig en vergankelijk.
Zoo heeft ook hij, die 't groote voorbeeld gaf,
Het koningschap verzaakt...

(Hij poost. Een diepe zucht ontglipt zijn borst.)

ASANDHIMITRÂ

(komt).

Ik kom, Heer, om
Te spreken voor uw dienaar Râdhagoepta.
Hij is bekommerd, vol van zorg.

AÇOKA.
De reden?

ASANDHIMITRÂ.
Hij vreest dat gij, doordat ge uw aandacht gansch
Gegeven hebt aan 't woord van den Verlichte,
De nooden van uw volk vergeten zult.

AÇOKA.
En mijn Asandhimitrâ, vreest zij 't ook?

ASANDHIMITRÂ.
Neen, Heer.

AÇOKA.
Dus wenscht ge niet, dat ik een monnik
Zal worden, zooals Tissa is, zooals
Siddhârtha was?

ASANDHIMITRÂ.
Siddhârtha was geen koning.

AÇOKA

(verrijzend).

Siddhârtha was geen koning! -

ASANDHIMITRÂ.
Heer, wanneer
De groote klacht der wereld tot u kwam,
Zoudt gij uw hart dan voor haar kunnen sluiten?

AÇOKA.

(Hij ziet haar aan en spreekt, langzaam en zacht:)

Ik zou 't niet kunnen - neen, Asandhimitrâ;
Omdat ùw wezen mij is gaan beheerschen,
Daarom zou ik mijn hart niet kunnen sluiten...

ASANDHIMITRÂ.
En 'k kan niet inzien, Heer, dat gij, als gij
Als koning 't heilig pad betreden zoudt,
In strijd zoudt handlen met wat Boeddha wilde.

AÇOKA.
Eenvoudig, goed hart, dat geen tweestrijd voelt
Door groote liefde, die het àl omvat.

ASANDHIMITRÂ.
De Çakya-wijze heeft de leer verkondigd
Als monnik. Ik - ik heb mij U gedacht
Als koninklijk verkondiger der Leer.

AÇOKA.
Asandhimitrâ, wonderlijke vrouw,
Gij spreekt mijn diepst verborgen wenschen uit.
Maar....
't Pad betreden, en toch koning blijven?...

ASANDHIMITRÂ.
Ik wensch met gansch mijn hart, dat gij het pad,
Dat de Verlichte ons wees, betreden zult.
En - laat mij 't thans bekennen - met dien wensch
Vervuld, heb 'k stillekens, in ledige uren,
Een monnikskleed voor U geweven, Heer.

AÇOKA.
Een monnikskleed?... 'k Begrijp u niet. Ge zegt,
Dat gij niet wenscht dat ik een monnik worde -
En toch een monnikskleed?

ASANDHIMITRÂ.

Laat mij 't U toonen.
Kom!

AÇOKA.
Is dit niet, wat men de redekunst
Der vrouwen noemt?...
Siddhârtha was geen koning...
Hoe klaar wordt alles door dat eene woord.
Hoe wonderlijk is ingeving der vrouw!
Hij volgt haar en verlaat met haar de zaal
Die enkele oogenblikken ledig blijft.
Een donker, dof en ver gerucht is hoorbaar.

MOENDA.

(Hij komt in groote haast en ziet in 't rond.)

Geen mensch?... O, als het waar is, als het waar is!...
Het is, alsof ik 't Maurya-rijk voel beven!

RÂDHAGOEPTA

(komt).

MOENDA.
Heer Râdhagoepta! is het waarheid?

RÂDHAGOEPTA.
Wat?

MOENDA.
't Gerucht! 't Gerucht! Is 't waarheid?

RÂDHAGOEPTA.
Welk gerucht?

MOENDA.
Dat onze koning bedelmonnik wordt! -

RÂDHAGOEPTA.
Ik weet het niet.

MOENDA.
Gij weet het niet? En zegt dat...
Zoo somber?

RÂDHAGOEPTA.
Ja. -

MOENDA.
Het machtige gerucht
Gaat, sneller dan de wind, het gansche rijk door!...
Ik was nog dezen morgen bij mijn neef,
Den stedehouder, toen de mare kwam.
Wij - hij en ik - zagen elkander aan
(Ik fluister het u toe, heer Râdhagoepta)
En zagen, dat er iets veranderd was

In de oogen, waarmee we elkaar beschouwden!
De troon der Maurya's leeg!... Açoka's zonen
Nog kindren... 't Scheen, alsof op eenmaal... iets...
Veranderd was in alles om ons heen:
In de oogen waarmee onze dienaren
Ons aanzagen... Veranderd scheen de wijze,

Waarop de menschen buiten op de pleinen
Elkaar ontmoetten, elkaar toeriepen...
Açoka heeft den koningstroon verlaten!
Het was alsof de lucht zelf om ons heen
Opeens vol van een vreemde onzekerheid was
En vol van duizend vage mooglijkheden,
Die wij als vleugels van onzichtbare,
Spookacht'ge vogels hoorden suizelen...
Ik ben hierheen geijld om zekerheid.
O, Râdhagoepta, laat het niet gebeuren!
Het zou een râmp voor Ârya-warta zijn!

(Als een gevangen dier loopt Râdhagoepta Met groote passen door de groote zaal).

MOENDA.
Hoort gij 't? Het donkre volk golft door de straten
Als een onrustig, groot, bewogen water.
De gansche stad gonst van het groot gerucht!

RÂDHAGOEPTA.
Ik zou den monnik met dit zwaard in 't hàrt...!
O, waarom hebben mij de heil'ge Goden
Geen moord'naarsziel gegeven?...
Moenda, help mij!
Ik wil nog ééne poging wagen. Kom!
Ik daag den monnik voor den koningstroon,
En wij - wij allen! - eischen zijn verbanning!

(Een hofbeambte is in de zaal verschenen.)

DE HOFBEAMBTE

(tot Râdhagoepta).

Heer, er staan klagers bij de buitenpoort.
Het zijn drie kooplieden uit Koçala.

RÂDHAGOEPTA.
Uit Koçala?... Wacht! - Laat hen in 't paleis,
En breng ze hier, wanneer ik u een wenk geef.

(De hofbeambte buigt en gaat weer heen.)

RÂDHAGOEPTA.
Uit Koçala, dat reeds berichten zond
Van rooverbenden... Moenda, ik heb hoop
En wil het als een gunstig teeken duiden

Dat ze in dit oogenblik met klachten komen.
Wij roepen 't gansche hof hier samen. Kom!

(De twee gaan heen. Na enkele oogenblikken Komt Tishyarakshitâ, de koningin, Gevolgd door eene dienstmaagd. Zij beveelt haar:)

TISHYARAKSHITÂ.
Ontbied de koningin Asandhimitrâ.

(De dienares gaat. Tishyarakshitâ Zet zich op haren troonzetel en wacht, In sombere gedachten voor zich uitziend. - Asandhimitrâ komt en blijft afwachtend staan. Een poos lang blijven de twee vrouwen zwijgen).

TISHYARAKSHITÂ.
Ik wensch u met uw zegepraal geluk.

ASANDHIMITRÂ.
't Was niet mijn zegepraal, maar die des konings.

(Zij zet zich op haar oude plaatsje neer).

Ik hoop, dat ook mijn hooge zuster eens
In 's konings zege vreugde vinden zal.

TISHYARAKSHITÂ.
Waar is de koning nu?

ASANDHIMITRÂ.
De koning is
In mijn vertrek en schijnt geheel verdiept
In het beschouwen van een kleed.

TISHYARAKSHITÂ.
Een kleed?....

ASANDHIMITRÂ.
Ja, dat ik voor hem maakte. Een monnikskleed.

TISHYARAKSHITÂ.
En monnikskleed hebt gij voor hem gemaakt?....
En zal de koning 't aannemen?

ASANDHIMITRÂ.
Ik denk het.

TISHYARAKSHITÂ

(lacht).

Gij wilt niet, dat ik van uw zege spreek?
Maar zij is zoo volkomen, uwe zege,
Als 'k niet dacht, dat zij ooit zou kunnen worden.
De groote koning van het Maurya-rijk
Een bedelmonnik! Hahahahaha!

Ik wensch u met uw zegepraal geluk. -
En gij, mijn goede, wat denkt gij te doen?
Denkt ge onzen Heer, als hij in de orde treedt,
Te volgen?

ASANDHIMITRÂ.
Ik - ik volg hem, overal. -

TISHYARAKSHITÂ.
Ik wist het. Nu, mijn zachte zustertje,
Uw lang, geduldig wachten wordt beloond;
Want - of de koning monnik wordt of niet,
Of hij een klooster zoekt of dit paleis
Tot een verzamelplaats voor beedlaars maakt -
Mijn troon aan 's koning zijde laat ik u.

ASANDHIMITRÂ

(verrijzend).

Mij!...

TISHYARAKSHITÂ.
Ja, u. Gij begeert die plaats toch wel?

ASANDHIMITRÂ.

(Het duurt een pooze voor zij antwoord geeft. Met hooggeheven hoofd zegt zij ten laatste:)

Verheven vrouw, ik weet zeer wel, dat 'k mij
Al ben 'k geen laaggeboorne, geen prinses
Uit het geslacht der Maurya's kan noemen
Als gij; en nooit, ook in mijn droomen niet,
Heb ik uw plaats en troon aan 's konings zijde
Begeerd. Ik heb mijn plaats in 't hart des konings
Verkregen, lang voor hij u voor het eerst zag,
En die plaats in zijn hart wensch ik te houden.

TISHYARAKSHITÂ

(verrijzend).

't Is goed, 't is goed, gij houdt die plaats, en wint
Er nog een bij, die ik niet meer begeer!

(Met fonklende oogen zegt zij binnensmonds:)

Ik zal niet wachten tot hij mij verstoot!...

ASANDHIMITRÂ.
De koning U verstooten? - Neen. Maar... O!
Waarom hebt gij het hart van onzen Heer
Niet willen volgen in zijn eedle stijging?

TISHYARAKSHITÂ.
Zijn eedle stijging? Noemt gij het een stijging,
Wat eindigt in het kleurloos monnikskleed
En koningstroon en koningsplicht verzaakt?

ASANDHIMITRÂ.
Wat noemt gij koningsplicht?

TISHYARAKSHITÂ.
Een held te zijn! -

ASANDHIMITRÂ.
Een held te zijn in bloed'gen strijd - ja, dat
Was de oude koningsplicht, ik weet het. Maar,
Is er geen nieuw en beter heldendom,
Ook voor een koning? 'k Heb geluisterd naar
De leering van den monnik, en ik weet nu,
Dat het ons aller hoogste menschenplicht is
Om te veranderen en te vernieuwen.
Ik weet dat in ons allen de oude mensch,
Die duister, zondig en onwetend is,
(En ja, ook de oude held) moet afsterven,
Opdat de nieuwe mensch - de nieuwe held -
Kan opstaan. En die nieuwe mensch is stralend
Als de Verlichte en groot als de Verheevne.
Kunt gij dien nieuwen mensch, dien nieuwen held,
Wiens opstanding wij heerlijk in den koning
Aanschouwen - kunt gij dien niet liefhebben?

De koning is verschenen. Hij blijft staan
En luistert, onbemerkt, naar het gesprek.

TISHYARAKSHITÂ.
Neen, neen! Ik kan het niet en wil het niet!
Ik heb den ouden held lief. O, ik weet,
Die oude held, dien gij zoo noemt, is jong,
Is altijd jong, en *hij* staat op in menschen
En volkeren, die jong en krachtig zijn.
Uw held, uw nieuwe held, staat daar op, waar
Verval van krachten is en ouderdom,
En waar de dood het menschenhart besluipt
Met sombre schaduwen en zwart gepeins.
Ik leef!... O, juichend voel ik dat ik leef
En niet verslagen ben, al schijn ik nu
Verstooten door mijn Heer. Ik leef, en ik

Zal weder opstaan; ja, mijn opstanding
Zal 'k eindeloos veel malen vieren in
De kindren, die ook ik gekregen heb!
En mijne helden zullen zijn de blijde
En de door vrouwen veel-geliefde helden.

ASANDHIMITRÂ.
Ook de door moeders veel-geprezene?

TISHYARAKSHITÂ.
Ik denk niet aan de tranen van de moeders
Der zwakken, die verslagen zullen worden,
Maar aan de vreugde van de heldenmoeders!

ASANDHIMITRÂ.
Vrouw, welke wreede waanzin heeft uw geest
Verduisterd? Vielen talloos vele helden
Niet tegen overmacht, die dom en laf was?

TISHYARAKSHITÂ.

Op 't punt van heen te gaan wendt zij zich om).

Uw kindren zullen eindeloos veel malen
Onder de zegewagens mijner helden
Verbrijzeld worden!

Zij gaat snel heen. De koning gaat haar na.

ASANDHIMITRÂ.
Vrouw!...

(Zij zet zich droevig bij den troon des konings.)

Mijn arme kindren...

*Na enkele oogenblikken wordt de zaal
Geleidelijk gevuld met hovelingen.
Zij scharen zich op d'achtergrond en om
Den troon. De linker voorste hoek der zaal
Blijft leeg. Men fluistert en gebaart en spreekt.*

DE STEMMEN

(aanzwellend).

Wij steunen Râdhagoepta, Râdhagoepta.
De monnik moet verbannen. Ja, verbannen!
Wij steunen hem! Ja! Ja! Verbanning! Steunen!
Ja! Râdhagoepta!

Heer Râdhagoepta komt met Moenda weer.

DE HOVELINGEN.
Leve Râdhagoepta!

In 't volgend oogenblik verschijnt de koning.
Het wordt dan stil. Vóór hij zich op den troon zet,
Blijft hij een pooze staan en staart, als peinzend,
Neer op de vrouw die bij zijn voeten zit.
Het laatst van allen komt de bedelmonnik.
Als hij de zaal doorschrijdt, heerscht er een stilte,
Een doodsche stilte, die iets dreigends heeft.
Hij staat, links vooraan in de zaal, alleen.

RÂDHAGOEPTA.
Voordat ik U mijn bede vóórleg, Heer,
Is het mijn plicht te melden, dat er klagers
Uit Koçala gekomen zijn. Ik weet,
Dat gij niet wenscht dat klagers langer wachten,
Dan noodig is. Wenscht gij ze thans te hooren?

De koning knikt. Een wenk van Râdhagoepta.
Drie goedgekleede kooplieden verschijnen.
Zij zitten op den grond. De voorste spreekt:

De WOORDVOERDER.
Grootmachtig Heer! Verheven Majesteit!
Wij smeeken duizendmaal verschooning af,
Dat wij hier voor uw aangezicht verschijnen
En hopen dat de zon van uw genade
Ons nederige leven zal beschijnen!
Wij zijn niets dan geringe kooplieden,
Uit Koçala zijn wij afkomstig, Heer.
En zijn den langen weg van Koçala
Naar hier gekomen om van U, o Koning....
Vergiffenis te vragen. - Groote Heer,
Wij hebben niets meer te verliezen dan
Ons leven. Wij zijn arm, berooid, ellendig.
Wij hebben geld en goed verloren, Heer.
Alleen ons leven noemen wij ons eigen.
En dat, Heer, leggen wij in uwe handen!
Genade, Koning, duizendmaal genade!

RÂDHAGOEPTA

(ongeduldig).

Wat is 't, dat gij den koning hebt te vragen?

DE WOORDVOERDER.
Vergeving, Heer, vergeving, vragen wij,
Omdat wij zoo ellendig en berooid zijn,

Beroofd van al ons goed. Wij drieën zijn
Bij daglicht op den grooten weg beroofd.
Maar wij, Heer, zijn niet de een'gen die beroofd zijn!
Ook Sada, die op Tâmralipti vaart
En Karna, die op Bharhoet handelt, zijn
Beroofd. En Dewadatta is beroofd
Van meer dan honderd zware zilverlingen,
Toen hij terugkwam van Çrînagara,
En 't huis van Bhallika is leeggeplunderd
Door roovers, en hij moest het lijd'lijk aanzien
Dat al zijn kostbaarst goed werd weggedragen.
En Goepta, die een neef is van mijn vrouw,
Is ook beroofd van al zijn edelsteenen,
Die hij met dure gouden munt betaald had.
En Bhadra, Warman, Sita, Poerna zijn
Beroofd. Hier in Pâtalipoetra wordt
De kleinste dieverij zoo zwaar gestraft,
Dat men zijn huis 's nachts nauwlijks hoeft te sluiten;
Maar wij, Heer, zijn van Koçala. Ach, ach!
Wij kunnen niet meer handeldrijven, niet
Meer handeldrijven! Groote Heer, vergeving!

RÂDHAGOEPTA.
De koning heeft uw klacht gehoord.

DE WOORDVOERDER.
Ja, Heer.
Ik dank U, groote Heer! Vergeving, Heer!...

Gebogen-sluipend gaan de klagers heen.

EEN HOFBEAMBTE

(komt).

Ik meld Uw Majesteit een klein gezantschap
Uit Koçala.

AÇOKA.
Uit Koçala? Leid binnen.

DE GEZANT-WOORDVOERDER.
Wij bieden U uit naam van Roedradâman,
Den jongsten broeder van den onderkoning,
Eerbied'ge groetenis en heilbede,
En smeeken U om een gering geschenk
Van onzen Heer goedgunstiglijk te aanvaarden.
Heer Roedradâman meldt, dat de onderkoning,

Die oud en zwak was, overleden is.
Des onderkonings zoon ziet van den troon af.
Hij is verdwenen. Men vermoedt dat hij
Als kluizenaar zichzelf in de eenzaamheid
Van 't woud terugtrok. Onze meester zal
Met goedvinden van Uwe Majesteit,
Het koninkrijk, waarin de krachteloos
Geworden hand van den ouden onderkoning
Geen rust en veiligheid kon handhaven,
Regeeren.

AÇOKA.
De onderkoning is gestorven?

DE GEZANT.
Ja, Majesteit.

AÇOKA.
Zijn zoon werd kluizenaar?

DE GEZANT.
Zoo, Majesteit, vermoedt het onze meester.

AÇOKA.

(Aandachtig ziet hij de gezanten aan Die onder 's konings blikken onbeweeglijk, Met neergeslagen oogen, blijven staan.)

Ik zal uw boodschap nader overwegen.

(Een wenk des konings. De gezanten gaan.)

AÇOKA.
Nu, Râdhagoepta, wat hebt gij te zeggen?

RÂDHAGOEPTA.
Ik vraag Uw Majesteit verlof tot 't stellen
Van enkle vragen aan den monnik, hier,
Voor uwen troon en in het bijzijn uwer
Getrouwen.

AÇOKA.

(Bijna onmerkbaar, even, glimlacht hij.)

Goed, wij luisteren met aandacht.

RÂDHAGOEPTA.
Eerwaarde, ik vraag om antwoord: - wat is 't doel
Van uw aanwezigheid in dit paleis?

TISSA.
Geen ander, dan het doel der Goede Wet.

RÂDHAGOEPTA.

Dat is?

TISSA.

Nirwâna.

RÂDHAGOEPTA

En dat is?

TISSA.
Bevrijding.
Door wijsheid en door zelfbeheersching vrij zijn.
Bevrijd zijn van de dingen dezer wereld.

RÂDHAGOEPTA.
Vaag, vaag! Wat is 't, dat gij de ‘wereld’ noemt?

TISSA.
De eeuwige kringloop van geboorte en dood.
De wisseling van worden en vergaan.
Het altijd onbevredigde begeeren.
De Leer zegt, dat de wereld is het rijk
Van Mâra, van den Booze.

RÂDHAGOEPTA.
Van den Booze...
Zij tracht dus af te wenden van de wereld?

TISSA.
Ja.

RÂDHAGOEPTA.
Goed. En thans, eerwaarde, deze vraag:
Wat wenscht gij dat de koning worden zal?

TISSA.
Een ware volgeling van Boeddha.

RÂDHAGOEPTA.
Eén dus,
Die van de wereld zich heeft afgewend?
Aan haar voorbijgaat, onbewogen?

TISSA.
Ja.

RÂDHAGOEPTA.
Gij allen hoort het! 'k Roep u tot getuige!

ENKELE HOVELINGEN.
Ja! Ja! Wij hooren het! Wij hooren het!

RÂDHAGOEPTA.
Ook door haar nooden onbewogen blijft?

TISSA.
De Wet leert mededoogen.

RÂDHAGOEPTA.
Goed! Maar hoe?
Hoe leert zij het? Hoe wil de Wet, dat wij,
Dat Boeddha's volgelingen tegenover
De wereld en haar nooden staan?

TISSA.

Den leeken,
Degenen, die nog van de wereld zijn,
Schrijft zij vrijgevigheid en mildheid voor...

RÂDHAGOEPTA.

Begrijplijk, zonder die kunt gij niet leven.

TISSA.
...Opdat de zelfzucht, die als booze kern
In zooveel harten huist, worde uitgeroeid;
Om zacht, geleidlijk allen te gewennen
De goederen der wereld los te laten.
Den monniken beveelt de Wet, de wereld,
Zonder gehechtheid aan de wereld, te
Doorwandlen, niet naar rechts en links ziende,
Standvastig schrijdend naar het eene doel:
Nirwâna.

RÂDHAGOEPTA.
En als hij, de monnik, hoort
Den noodkreet van een mensch?

TISSA.
Dan zal hij helpen,
En doorgaan na de handreiking, opwekkend
Tot het bewandlen van het eedle pad,
Dat naar verlossing voert uit èlken nood.

RÂDHAGOEPTA.
Dus wil uw Leer, - dit is haar laatste doel
Als zij het eigene beginsel trouw blijft -
Ons allen, laat mij zeggen van de ziekte,
Die gij 'de wereld' noemt, genezen?

TISSA.
Ja.

RÂDHAGOEPTA.
En zij wijst niet nadrukklijk op die wereld
Om haar te helpen, om in stand te houden
Het groote en eedle dat wij in haar vinden?

TISSA.
Vaag, vaag! Wat noemt gij groot en edel?

RÂDHAGOEPTA.
Groot -
Noem ik dit rijk, waar rust en vrede heerschen,
Die welvaart mooglijk maken voor millioenen.
En edel noem 'k de taak zoo'n machtig rijk
In stand de houden!

TISSA.

(Hij spreekt geleidlijk met meer heftigheid).

Groot - onmetelijk
Dat is dit rijk. Maar groot, omdat er rust
En vrede heerschen? Groot, omdat die rust
Gehandhaafd wordt door harde, strenge wetten,
Die zelfs den arme, die uit nooddruft steelt,

Bestraffen met verminking? Is het groot,
Omdat de meeste van uw ambtenaren
Hun plicht uit vrees doen voor des konings vele
Opzichters en verspieders, en, als 't kan,
Toch stelen van den arme, of van den koning?

Beweging onder al de hovelingen,
Een dof rumoer, *en heft'ge stemmen*, *roepend:*

DE STEMMEN.
't Is ongehoord! Wie meent hij? Ongehoord!

TISSA.
Is 't groot, omdat de zelfzucht en de roofzucht
Van de millioenen, die dit rijk bewonen,
Hun stille haat, hun heimelijke moordlust,
Hun kleine nijd, hun walgelijke wellust,
- Al het afzichtelijke vuil der wereld -
Omdat dit wordt gebreideld en gerégeld
In uwe wetten, maar niet uitgeroeid? -
En dàt in stand te houden, noemt gij edel?
Dit rijk in stand te houden, edel? Is 't
Niet veeleer dwaas te streven naar een doel,
Dat onbereikbaar is? Heer Râdhagoepta,
Na veel of weinig jaren - wat zijn jaren? -
Vergaat dit rijk, als alles in de wereld!

AÇOKA

(zacht).

Man, heeft het leven U zoo diep gewond?...

STEMMEN UIT DE HOVELINGEN.
't Is ongehoord! Door hèm zal 't rijk vergaan!

TISSA.
Dat wéét ge toch! Wat wilt ge dan? Wat wilt ge?

RÂDHAGOEPTA.
Mensch, wat wilt *Gij?* Zoudt gij de menschenwereld
Prijs willen geven aan nog meer smart, meer
Ellende?

TISSA.
Wat ik wil? Ik wil geen halfheid!
Geen leugen en geen schijnvreê! 'k Wil niet redden,
Wat niet te redden is! Wil geen verzoening,
Met wat in wezen slecht en onvolmaakt is! -

AÇOKA.
Eén vraag nog: waarom kwàm de Boeddha?

TISSA.

Om te
Bevrijden van de wereld. Niet om haar,
De reddeloos-verlorene, te redden.

AÇOKA.

En gij, als gij de macht hadt, - zoudt ge dan
De wereld aan haar kwaad laten vergaan?

TISSA.

Ik zou bevrijden wat bevrijd wil zijn,
En wat de wereld kiest, laten vergaan
Aan hare slechtheid, want zij is het waard! -

RÂDHAGOEPTA.

Gij allen hebt het thans gehoord!

DE HOVELINGEN.

Ja! Ja!
Wij hooren het! Wij hooren het! Verbanning!
Hij is een vijand van het rijk! Verbanning!

EEN HOFBEAMBTE (*komt haastig op).*

'k Meld een verspieder, Heer, uit Koçala.
Hij smeekt den koning dringend om gehoor.

AÇOKA

(geeft een wenk).

STEMMEN.

Verspieder? Ja. Hij is uit Koçala.

DE VERSPIEDER

(komt).

(Dicht bij den koning knielt hij neer en zegt:)

Ik meld uw Majesteit, dat de onderkoning
Van Koçala gestorven is. Men fluistert,
Dat hij vergiftigd is?

AÇOKA.

Vergiftigd?

DE VERSPIEDER.

Ja, Heer.
De zoon des onderkonings is gevlucht.

AÇOKA.

Gevlucht?

De verspieder.
Ja, Heer.

Açoka.
En kwam u niet ter oore,
Dat hij nu kluizenaar is?

De verspieder.
Dat gerucht
Wordt rondgestrooid. Ik weet, dat hij gevlucht is.
De troon van Koçala is ingenomen
Door Roedradâman, die een jongre broeder
Van den gestorven onderkoning is.

Men kan thans allerwege hooren fluistren
Dat hij 't was, die de rooverbenden steunde
Om onrust te verwekken. En er héérscht
Thans onrust in het land. -

AÇOKA.
Goed, gij kunt gaan.

DE VERSPIEDER

(af).

AÇOKA.
Adjâtaçatroe! - Waar is 't legerhoofd
Der ruiterij?

EEN HOVELING.
Hij is verdwenen, Heer.

AÇOKA.
Verdwenen?....

DE HOVELING.
Ja, als bedelmonnik, Heer.

RÂDHAGOEPTA.
Ik, Râdhagoepta, treed hier voor den troon
Der Maurya's, om te beschuldigen!
In 't oogenblik dat ik hier spreek, vloeit, ginds
In 't ver Girnâra, 't kostlijk water weg;
De velden van den landman blijven droog,
De landstreek wordt bedreigd met hongersnood!
Het is zijn Leer, die ik hiervan beschuldig! -
Terwijl 'k hier spreek, is 't rijk van Koçala
In onrust en beroering; onrecht heerscht er,
Roof, moord en plundering; het is de macht
Van zijne leer, die ik hiervan beschuldig
Hij, die van uwe jongre legerhoofden
De meestbelovende was, laat, zijn plaats
Verlatende en zijn plicht verzakende,
Een open plek in onze weermacht achter;
Nu zwerft hij als een bedelmonnik rond
En leidt een leeg en nutteloos bestaan
Van ijdele, zelfzucht'ge droomerij,
Die woekerend op 't werkzaam leven teert
Van anderen! 't Is de geheime macht
Van zijne leer, die hieraan schuldig is!
En in het oogenblik dat ik hier spreek
Heerscht spanning, onrust en onzekerheid
In 't gansche Maurya-rijk. 't Gerucht alleen,
Het enkele gerucht dat gij, mijn Koning,

Uw kroon voor 't monnikskleed verwisslen zoudt,
Verwekte reeds die onrust. Majesteit,
Ik vraag: wat zullen de gevolgen zijn
Wanneer gij werkelijk uw troon verzaakt? -
Ik leg de leering van dien man ten laste:
Miskenning van de rechten dezer wereld.
Bedreiging van het groote Maurya-rijk
Met oplossing, tot namelooze ellende
Voor al de volkeren van Ârya-warta! -
Ik, Râdhagoepta, sta hier voor den troon
Der Maurya's. Ik heb beschuldigd. En,
In naam van uwe vaadren is het, koning,
Dat ik thans eisch. In naam der groote schimmen
Van Tjandragoepta en van Bindoesâra
Eisch ik: handhaving van hun heilig erfdeel,
En eisch: verbanning van den bedelmonnik!

DE HOVELINGEN.
Ja! Ja! Ja! Goed gesproken! Goed gesproken!
Verbanning van den monnik! Ja, verbanning!
Goed, goed gesproken! Leve Râdhagoepta!

AÇOKA

(mild).

Eerwaarde monnik, wenscht gij iets te zeggen?

TISSA.
Mijn koning, dien ik lief kreeg als een broeder,
Mijn hart heeft zich aan U gehecht - en ach!
Ik weet: zich aan iets te hechten is verkeerd:
In 't einde zal ons alles weer begeven.
Mijn koning, laat mij heengaan. Zie, ik ben
Een bedelmonnik en een zwerveling;
Het hebben van een thuis in deze wereld
Is mij verboden, en mijn plaats is niet
Aan koningshoven, maar in 't stof der wegen.
'k Heb somtijds - ik beken het - in gedachte,
U, Heer, gezien, gekleed in 't geel gewaad,
Als monnik uw paleis verlatende.
Dan zou een roep gegaan zijn door de wereld:
'Açoka heeft het koningschap verzaakt!
Hij heeft zich afgewend van heerlijkheid
En roem, om als een bedelmonnik door

De weerld te zwerven, die zijn eigendom was!
Het pad betreedt hij, dat uit deze wereld
Voert naar het zachte, blauwende Nirwâna...'
Het was een droom. Mijn koning, laat mij gaan.
Eens komt wellicht een dag, dat gij, oud zijnde,
Van glans en macht en heerlijkheid beroofd zijt,
Want alles in de wereld is verganklijk.
Wanneer die dag voor U gekomen is,
Zend dan om mij. Dan zal ik tot U komen,
En ik zal zijn voor U, en gij voor mij.

AÇOKA.
Asandhimitrâ, haal het monnikskleed.

(Asandhimitrâ gaat, om 't kleed te halen.)

RÂDHAGOEPTA.
Wat zegt gij, Heer? Een monnikskleed!?

TISSA.
Gij wilt dus?...

AÇOKA.
De koningin Asandhimitrâ heeft
Een monnikskleed voor mij gemaakt. Zij haalt het.

Zooals een door een pijl getroffen dier
Vaart Râdhagoepta overeind en loopt,
Als een gevangen wild dier, *heen en weer*,
Staat plotsling stil, *en loopt weer heen en weer*,
De stem des volks is dof en donker hoorbaar.
Beweging en gefluister gaan de rijen
Der hovelingen door. De monnik staat
Daar, *schijnbaar rustig*, *maar hij ademt diep*.

Asandhimitrâ komt weer met een kleed
Van prachtig dof-goud-glanzend gele kleur.

AÇOKA.
Asandhimitrâ, ik kan dit gewaad
Alleen uit handen van een lid der orde
Ontvangen. Geef het aan den monnik.

Wanneer zij op den monnik toe wil treden
Springt Râdhagoepta plotseling naar voren
En gilt van uit de diepte zijner smart:

RÂDHAGOEPTA.
Koooning!
Moenda treedt Râdhagoepta in den weg. -
Zij geeft den monnik het gewaad in handen.
Hij neemt het weiflend aan, beziet het, fronst.

TISSA.
Het *is* geen monnikskleed.

RÂDHAGOEPTA.
Geen... monnikskleed?...

ASANDIHMITRÂ.
Ik heb 't gemaakt, en heb het kleed met teeknen
Van koninklijke waardigheid versierd,
Omdat het voor een koning is bestemd.

TISSA.

(Hij legt het kleed op een der zetels neer Die bij den zaalwand staan. Rustig herhaalt hij:)

Het is geen monnikskleed.

AÇOKA.
Eerwaarde, hoor mij.
Zooeven stelde ik deze vraag aan haar:
Moet ik, die 't eedle pad, dat de Verlichte
Ons heeft gewezen, wensch te volgen, niet
De wereld, 't koningschap en al het andre,
Verzaken, zooals ook Siddhârtha deed?
En wat, eerwaarde, denkt gij, was het antwoord?

TISSA.
Heer, er is slechts een antwoord mogelijk:
Wij moeten Hem in alles navolgen.

AÇOKA.
Zij gaf een ander antwoord; naamlijk dit:
Siddhârtha was geen koning.

RÂDHAGOEPTA.
Majesteit,
Gij ziet het thans dat het onmooglijk is
Twee wegen gelijktijdig te bewandlen:
Die van den monnik voert in eene richting,
Waarheen een koning hem niet volgen kan.

AÇOKA.
Is dat zoo zeker, Râdhagoepta?

RÂDHAGOEPTA.
Heer,
Ik smeek U, nederig en ernstig smeek ik,
Mij, of den monnik, te vergunnen, heen

Te gaan. - -

AÇOKA.
Hebt ge uw verzoek goed overdacht?

RÂDHAGOEPTA.
Ik weet, dat in uw huis, en in uw hart,
Geen plaats kan zijn voor beiden.

AÇOKA.
Wéét ge dat?...

RÂDHAGOEPTA.
Heer, van den ondergang van 't Maurya-rijk
Wil ik en kan ik geen getuige zijn,
En met een hart, dat schier zou breken, sméék
Ik U: mij of den monnik te gelàsten
Om heen te gaan. - -

AÇOKA.
Geen plaats kan zijn voor beiden? - -
Eerwaarde vriend, is dat ook uwe meening?

TISSA.
Wie van de wereld zich niet heeft bevrijd;
Wie denkt, dat in 't verganklijke - het zij
Van daden, 't zij van grootheid, 't zij van roem -
Bevrediging, de groote, de volkomen.
Bevrediging gevonden worden kan, -
In diens hart zal Nirwâna's heerlijkheid
Niet opengaan! - -

Een stilte. Tusschen beide mannen in -
Den monnik, den minister - staat de koning.

AÇOKA

(langzaam).

Thans zij de beurt aan mij
Tot 't doen van enkle vragen. - Wat, eerwaarde,
Is naar uw meening 't kerngebod der Leer?

TISSA.
Begeerteloosheid - onzelfzuchtigheid -
Is 't kerngebod.

De koning knikt instemmend en gaat voort:

AÇOKA.
Wat, denkt ge, Râdhagoepta,
Is voor een vorst, is voor elk menschenkind,
De beste werkzaamheid? -

Heer Râdhagoepta buigt, nadenkend, 't hoofd,
De vorst, voor hem het antwoord gevend, zegt:

Açoka.

Zijn 't niet die daden,
Waarin de geest van den Verlichte glanst? -

(Hij roert den schouder van den monnik aan.)

In welke harten kan Nirwâna dagen? -
In die, waarin 't verlangen uitgedoofd is,
Die vrij zijn van zelfzuchtige begeerte.

(Hij raakt den arm van den minister aan.)

In welke daden woont gerechtigheid?
In die, gezuiverd van begeerte en baatzucht. -
Wat denkt ge, eerwaarde bhikshoe: kan Nirwâna
Ons niet uit goede werkzaamheid ontbloeien;
Uit daden, van begeerte en baatzucht vrij?

De monnik antwoordt niet, *en de minister*,
In spanning naar zijn meester ziende, *zwijgt*.
De koning heeft zich op zijn troonzetel
Gezet. Van toon verandrend gaat hij voort:
't Verzoek, een van u beiden weg te zenden,
Komt, wijl 'k u beiden juist zoozeer behoef,
Zeer ongelegen, Râdhagoepta. Doe
Niets overhaast, vriend. Denk nog een dag na,
Dan kunt gij, als ge er bij volharden blijft,
Mij morgen aan 't verzoek herinneren.
Zie, allereerst heb ik uw bijstand noodig
In 't regelen van de groote plannen bij
't Herstel der waterwerken van Girnâra;
Wat onder Tjandragoepta is gewrocht,
Wil 'k niet alleen herstellen, maar verbeetren.
Dan zal ik voor 't vervolg uw beider hulp,
De hulp van uwe beste krachten, vrienden,
Behoeven om het groote te volbrengen,
Dat, vaag in vele van zijn lijnen nog,
Mij vóórzweeft: nieuwe, goede werkzaamheid,
Tot welvaart van de volken in mijn rijk,
Tot waar geluk van allen, klein en groot.

(Met schittrende oogen, zichtbaar ademend Met open lippen, luistert Râdhagoepta.)

Er zweeft een groote rij van nieuwe daden
Mij voor den geest, daden, waarin een adem
Van vrede, mildheid, mededoogen, de adem
Van 't woord van den Verhevene, zal leven.

Verandring komt in Tissa's onbewogen
En waardige gestalte, meer en meer.
Asandhimitrâ glimlacht van geluk.
En met een glimlach gaat de koning voort:
Ja, ik wil *blijde* daden voor mijn rijk!
Verzachting van het lot van knecht en slaaf
En dat van den gevangene. Ik wil huizen
Doen bouwen, huizen voor den zieken mensch
En voor het zieke dier. En zorg doen dragen,
Dat geneeskracht'ge kruiden overal
Steeds worden aangeplant. Het offeren
En het mishandelen der dieren wil 'k
Bestrijden. Langs de wegen schaduwboomen
Doen aanplanten en bronnen graven doen, -
Zoo zal 't gedenken van de reizigers
Bevordrend werken op verkeer en welvaart.
En elk uur van den dag wil ik gereed staan
Om klachten aan te hooren en te zorgen
Dat er gerechtigheid zij!

(De glimlach is van zijn gelaat verdwenen.)

Moenda!

MOENDA.
Heer.

AÇOKA.
Maak u gereed om morgen op te breken
Naar Koçala. Ik denk, dat het voldoende is,
Als gij tweeduizend ruiters bij u hebt.
Gij maakt den troon vrij voor den wett'gen heerscher
En stelt een uitgebreid, scherp onderzoek in.
Hebt gij begrepen?

MOENDA.
Ja, Heer, ik gehoorzaam.

TISSA.
O, koning, hoe kan ik het heilig kleed
U geven, die 't zwaard niet kàn laten vallen!...

AÇOKA.
Dan wil 'k een goeddoordachte regeling
Ontwerpen tot verbreiding van de Leer,
Tot heil van allen in het Maurya-rijk.
En dàn -

(Açoka-wardhana rijst van zijn troon op)

wil ik één groote daad, wier werking
Zich uit zal breiden over heel de wereld!
Ik wil de zendelingen van het Woord
Van Boeddha op doen trekken naar de hoven
Der koningen en naar de volkeren
Der aarde: naar Antiochos van Syrië,
Antigonos van Macedonië,
Naar Ptolemeus van Egypte; Magas,
Den koning van Cyrene en Alexander,
Epirus'vorst. Ik zal hen uit doen gaan
Tot arbeid onder Joniërs en Bhodja's,
En Pandya's en Tjola's en Poelinda's;
Naar 't Noorden over den Himâlaja
En naar het Zuiden over zee tot in
Ceylon. Ja, Râdhagoepta, het edict,
Waarin 't veroovren der Kalingga's wordt
Veroordeeld, zàl gescheven worden, - maar,
Ook wil 'k daarin gewagen van een beetre
Verovering: die door de Goede Wet.
Ik wil veroveren de gansche wereld!
Maar 'k wil - de zegepraal der Goede Wet.

't Is schemerdonker in de zaal geworden,
Er komen enkle hofbeambten binnen.
Zij schuiven de gordijnen in de ramen
Terzijde.... De avondhemel in de verte
Glanst prachtig boven poort en tempeldaken
En werpt een gouden schemer in de zaal.

RÂDHAGOEPTA.
Koning, de schoone werking van het Woord
In uwe groote ziel had 'k niet begrepen;
Ik heb den monnik en zijn Leer gekrenkt.
Vergeef mij en vergeet, wat ik verzocht.
Laat me U terzijde staan met al mijn krachten
Tot aan het einde mijner dagen.

AÇOKA.
Dank.

De monnik staat daar, machtiglijk ontroerd.
Asandhimitrâ nadert hem en spreekt:

ASANDHIMITRÂ.
Waarom wilt gij mijn Heer dit kleed niet geven?

(Zij neemt het kleed op en beziet het. Droomrig:)

Ik maakte 't eigenhandig. Menig uur
Heb ik er aan geweefd. Zoo menig uur,
Dat 't mij soms toe wil schijnen, alsof ik
Aan dit gewaad reeds weefde - heimlijk, in
Gedachte - lang voor 'k U in 't eedle kleed
Van heilig geel voor de eerste maal zag, bhikshoe,
Lang voor 'k U zag en uwe leering hoorde
In stille kamer die uw kerker was.

(De monnik, die op een der zetels bij Den zaalwand zit, heeft roerloos toegeluisterd Als naar een verre, schoone stem, en buigt, Tot bijna schreiens toe ontroerd, het hoofd.)

Gij kunt niet willen, monnik, dat mijn Heer
Het koningsschap verzaken zal. Gedenk
Dit groote rijk. Gedenk de wreede zelfzucht
Van de millioenen, die dit rijk bewonen -
Hun droev'gen haat, den vreeselijken moordlust
Die heimelijk nog in hun harten leeft,
De lage onreinheid hunner zielen - al
De hardheid en de boosheid dezer wereld...
Het is mijn Heer gegeven om als koning,
Met macht en wijsheid werkzaam zijnde, veel
Tot zachtheid en tot mildheid te hervormen,
't Geen ook de wet als goed geprezen heeft.
Deed hij 't niet, hoe zou 't hem ter harte zijn
Wanneer de klacht der wereld tot hem kwam
Die hij niet had gestild met al zijn macht?
Slecht is de wereld, daarom geve een ieder
Zijn gansche macht van mededoogen - aan
De wereld. Zoo zegt ook de heil'ge Leer,
In eindloos mededoogen zegt zij het,
Dat er geen wereldtijdperk is verstreken
Waarin geen Boeddha neder is gedaald,
En dat geen wereldtijdperk komen zal
Waarin geen Boeddha zal geboorte nemen

In haar, de weerld van onrust, strijd en smart,
De Leer verkondigend tot heil en vrede.

AÇOKA.
De monnik weent. Asandhimitrâ, dank.

Zij geeft den monnik het gewaad in handen.

TISSA.
Heer, gij zijt groot. Wees gij het hoofd der Orde.

AÇOKA.
Ik wissel 't trotsche purper voor het kleed,
Dat gij mij gaaft, Asandhimitrâ, gaarne.

Hij werpt den purpren koningsmantel af.

AÇOKA.
Ik neem mijn toevlucht tot den Boeddha.
Ik neem mijn toevlucht tot de Leer.
Ik neem mijn toevlucht tot de Orde.

De monnik kleedt hem in het geel gewaad.

AÇOKA

(verrijst).

Ik voel mij, vrienden, als opnieuw gekroond. -

ASANDHIMITRÂ.
Heil onzen weergeboren koning!

ALLEN

(zacht).

Heil!

AÇOKA.
Blijf mij terzijde staan in 't zware werk,
Vriend Râdhagoepta. Eedle monnik, waak
Met al uw krachten voor de zuiverheid
Der Leer. Want al te snel besmet de wereld,
Die ik wil laven met de heil'ge Wet,
Wat schoon en zuiver in den oorsprong was. -
Zoo zijn wij dan vereend: door Boeddha's woord -
En door de liefde van Asandhimitrâ.

(Hij ziet haar lang aan. Duidend op den troon Der eerste koningin, zegt hij ten laatste:)

Asandhimitrâ, deze troon is ledig.

Beweging en gefluister in de zaal.

ZACHTE STEMMEN.
Leeg?...

AÇOKA.
Zij, wier plaats het tot voor kort was, heeft
In trots en hoogmoed dit paleis verlaten. -
Wilt gij, die in 't verborgene mij hebt
Gekoesterd en gezegend met uw liefde,
Die in 't verborgne hebt geschreid om mijn
Verblinding en in stilte blijde waart
Om goede strevingen en goede daden,
Voortaan in openbaarheid naast mij staan?
Mij steunen bij een levenslang, zwaar werk?
De bittre ontgoochelingen helpen dragen?
Wilt gij van deze hooge plaats doen schijnen
De schoonheid van uw geest, die tot dusver
In het verborgne heeft gebloeid?

Zij buigt het hoofd en sluit haar oogen om
De tranen, die daar wellen, te verbergen.
Hij doet haar zitten op den troonzetel.

AÇOKA.
Gij, allen!
Aanschouwt de koningin van 't Maurya-rijk.

Heer Râdhagoepta buigt voor haar de knie
En elkeen neigt voor haar eerbiedig 't hoofd.

G. GONGGRIJP.

Hageveld.
Roman van een klein-seminarist.
(Fragmenten).[1)]

VIII.

'Wat is 't hier klein!' spotte Frits nog met een schorstem, toen hij op de Leidschestraat voor den drempel van de huiskamer stond.

'Doe niet zoo mal, gekke jongen!' kibbelde Jo.

'En zoo laag!' verergde hij.

'Stoot je hoofd niet!' schimpte Rie.

'Zou je maar weer niet dalik teruggaan!'

De meisjes scholden op zijn Hageveldsche paleis, vroegen of soms één dienstbode te armzalig was voor mijnheer en raden hem aan zijn intrek te nemen in een hotel. Frits die maandenlang aan zalen en groote gangen gewend was geweest, verdedigde zich. Zijn moeder kwam niet tusschenbeide; de ontmoeting had haar dadelijk teleur gesteld, omdat Frits, nauwelijks in huis, direct zijn seminarie gemist had; ze wist nu al dat hij na de vacantie weer graag zou vertrekken, 't was uitgekomen zooals mevrouw Hanterman had voorspeld; 't ouderlijk huis kon niet op tegen Hageveld! -

'Jullie mogen wel meegaan, anders vindt-ie 't niet!' waarschuwde ze, toen Frits over zijn kamertje had gesproken.

Zijn zusters hernieuwden hun geplaag, namen hem bij de hand, hielden in de gang telkens stil en noemden elk voorwerp op: da's 'n schilderij - 'n garderoberek - Delftsche bordjes... en 'n deur opengooiend: 'Uw kamer mijnheer.'

1) Roman in XI hoofdstukken, waarvan reeds in *De Gids* zijn opgenomen I, II, V en nog volgen zullen IX en (gedeeltelijk) XI. *(N.v.d.R.)*.

‘Kamertje!’ verbeterde Rie.

Dadelijk liep hij door naar het raam, ‘hei je weer dezelfde tuintjes!’ zei hij tegen niemand.

‘'t Lijkt wel of je uit de Oost komt!’ lachte Jo.

Kibbelend kwamen ze in de huiskamer terug.

‘Wel?’ vroeg mevrouw.

‘Nou deugen de tuintjes weer niet!’

Frits schertste mee, zette zich als een voorname gast in den leunstoel bij 't raam en verwonderde zich luidop over den onveranderd gebleven huizenkant van de Leidschestraat. De plaagtoon van de huisgenooten hinderde hem niet zooals de neerhalende spot van studenten; hij voelde zich hier veilig en ontzien. Hij vertelde van 't paaschvuurtje, van Kolenpiet, van pap-avonden, van 't loopen in de zaal, van de proffen, van Otje, van dikke Sien, 't hoofd van het vrouwelijk personeel, hij noemde de studentennamen voor het eten: keldervarkens, was aardappelen met snijboonen door mekaar; appeltjes met aardappelen noemden ze heeten bliksem en raapstelen slinger-om-je-smoel. Wanneer de huisgenooten lachten, keek hij telkens naar buiten, omdat hij zich verbeeldde dat ze aan den overkant naar hem keken. Hij liet zich, alsof hij in huis de eenigste hoogere klasse was, alles aanreiken: 't aschbakje, 't sigarenkistje van zijn vader, koekjes en thee. Op zijn verlangen werd Jans uitgestuurd voor 'n paar Goudsche pijpen, vooral kleine koppen, 'n dop, 'n doorsteker en portorico; ook moest ze, als 't kon, elken morgen voor een doof kooltje zorgen. Diep in den leunstoel gaf hij, krulletjes rookend, zijn bevelen, beloofde Jans taartjes, chocola en 'n bioscoopavond, toonde zich gul en waardeerde de prompte bediening, zoodat zijn moeder gelooven kon, dat hij blij was weer in hun midden te zijn.

Toen hij 'n sigaar had gerookt, wilde hij naar de pastorie.

‘'k Dacht al, waar blijf je?’ plaagde mevrouw.

Frits bleef omdat de dienstbode terugkwam met pijpen en tabak; doorstekers verkochten ze niet, werden niet meer gebruikt, boodschapte ze over. De student schold op den winkelier en stopte 'n pijp - geen Goudsche, vitte hij, veel te groot en te grof. Toen hij geen doorsteker noodig had, plaagde zijn zusters hem dat hij op Hageveld bepaald nooit goed had gerookt en mama zou de gordijnen van den rook-

salon wel eens willen zien. Gordijnen waren er niet, verzekerde Frits, dienden ook nergens voor; alleen in den refter had-ie wel eens van die tierelantijntjes voor de ruiten gemerkt! Maar als zijn moeder eens den rooksalon wilde zien... en 'n paar stoelen verzettend, stapte hij in draafpas en met neerhangend hoofd om de tafel. ‘Oogen naar den grond... voor je kijken!’ commandeerde hij zich zelf.

‘Malle jongen!’

‘Ga nou zitten!’

Maar hij hoorde niet, schold 'n stoel, die 'm in den weg stond, uit voor gespuis en gaf 'n schop in de lucht.

‘Denk om 't kleed!’ verbood hem zijn moeder.

‘Kleed?... Kleed?... dolde hij, ‘in geen half jaar 'n kleed gezien!’

Jo en Rie grepen hem elk aan 'n arm en hielden hem tegen.

‘Nou krijg ik 'n brits!’ legde hij uit aan zijn moeder en Jans, alsof zijn zusters hem met zijn voorstelling hielpen; en hen, zonder zich te verweren, een voor een aankijkend waarschuwde hij: ‘nou goed slaan hoor!... niet op mijn hoofd... en niet op mijn rug... alleen op... mijn achterste!’ en meteen ontliep hij proestlachend naar den leunstoel.

‘Da's nou zeker latijn!’ schimpte Jo.

Rie trok hem voor 't raam aan zijn ooren en mevrouw gelastte Jans af te nemen; er gebeurden anders nog ongelukken die geld kostten.

't Ontbijtservies stond nog op tafel; met de paaschvacantie en op vrije Maandagen waren Hagevelders altijd zeer matineus.

Frits ging nu naar de pastorie, maar nam zich voor een korte visite te maken; hij verlangde naar Pauline. Buiten liep hij dadelijk naar den overkant en wuifde naar de huiskamer; hij had zijn eigen huis nog nooit zoo goed overzien; vóór hij de straat uit was, had hij nog 'n paar malen omgekeken en gegroet. Weldadig rumoerde de stadsdrukte hem langs; hij vond 't, na zeven maanden gehoorzaam in één richting te hebben geloopen, wel leuk weer eens tegen den menschenstroom in te kunnen gaan, net als ginder de sub - en bedacht hoe gek 't zou staan als de Hageveldsche sub, met z'n pijp aan en bonnet op, hier in de Leidschestraat, langs den blauwen trottoirband, op- en neer surveilleerde

en rookstraf uitdeelde aan Amsterdammers! Hij phantaseerde onwijs en liep in zijn eentje te glimlachen. Aan de pastorie trof hij in de gang den pastoor, die hem mee naar zijn kamer nam en op het testimonium de cijfers van 't grieksch en de bijvakken nakeek; het rangnummer van het latijn had hij op de trap al gevraagd. Hij overzag aandachtig; eerst toen hij bij een bijvak een beter cijfer dan het latijnsche gevonden had, liet hij even zijn teleurstelling blijken en zei: ‘zie je wel dat je wel kùnt!’ Frits gaf voor, toen te hebben geboft, maar de ander aanvaardde geen uitvluchten; je weet wat je weten moet en dan heb je niet noodig te boffen, of je weet 't maar half en dan kun je in 't gunstigste geval toch altijd maar onvolledig antwoorden en nooit in 'n klas van bij de dertig 'n twee halen! De pastoor, niet gewend te worden tegengesproken, keek Frits geeneens aan en las door; om geen gedrukte stemming te laten, knikte hij aan het einde tevreden en las opzettelijk luide: ‘gedrag goed; studie-ijver goed;... goed... goed... als je nou maar oppast dat er op dien ondersten regel niks bijkomt!’

Hij had weinig tijd meer; zei dat Frits de heeren wel op hun kamer zou vinden. Zoodra de kapelaans hoorden dat Hoogerhuis geen primus was, wilden ze het getuigschrift niet eens inzien; ze stelden alleen belang in 't latijn; de rest: aardrijkskunde, rekenen, taal en stijl, zang, schoonschrijven en meer van die a-b-c-vakken, schertsten ze, was goed voor den baas beneden! Om Frits te plagen jokten ze allen eersteprijs-halers te zijn geweest; 't had maar weinig gescheeld of de bisschop had hen van 't Groot-Seminarie naar Rome gestuurd om te doctoreeren, maar er was toen net 'n nieuwe paus gekozen en die moest eerst zelf zich nog wat inwerken, had natuurlijk geen tijd om maar dadelijk naar Holland te schrijven!... kon Frits, na 'n half jaar op een seminarie te zijn geweest, wel zoo'n beetje begrijpen nietwaar?... en nu kon de pastoor van de Cathrien hen geen van allen meer missen! Ze hoorden nog wat uit over Hageveldsche gewoonten en wilden niets weten van nieuwe gebruiken, die na hun tijd ingevoerd waren! Na 'n korte pooze hadden allen op de kamer van den corpulenten collega hun reden om afscheid te nemen; zij moesten zieken bezoeken, afspreken om de paaschcommunie aan huis te brengen, zich

voorbereiden op catechismus en predikatie en noodigden Frits uit op 'n avondje; hij wilde dadelijk afspreken, maar zij hadden bezwaren, verzonnen moeilijkheden, zouden hem wel 's waarschuwen, 's morgens in de kerk; hij kwam nou toch immers elken morgen in de mis?

'Natuurlijk!'

Haastig liep Frits de trap af; de kapelaans stonden niet meer boven op het portaal; fluisterden binnen nog even na over den jongen van Hoogerhuis, die alles behalve meegevallen was; zou de baas-beneden, die zijn Fritsie verleden jaar zoo hoog opgehemeld had 't land hebben nou! En mevrouw Hoogerhuis! Die met minachting op priesters en seminaristen neerzag en indertijd niet wilde dat haar kinderen op een roomsche school gingen!... Kon háár jongen van de H.B.S.... het op zoo'n dom seminarie, waar alleen volgens haar boerenkinkels studeeren, 't niet verder brengen dan... zès! Voor zoo'n liberaal wijf wel 's goed!

Buiten bekende Frits zichzelven, dat de heeren niet zoo kameraadschappelijk geweest waren als den eersten keer; hij wantrouwde nu hun gezegden en geloofde niets van een voorbereiding voor een onnoozele catechismusles; ze hadden hem weggestuurd! Misschien wel, bedacht hij, omdat hij geen primus was in hun alleenzaligmakend latijn! Nou konden ze van middag aan tafel met den pastoor, die ook al niet erg tevreden scheen, elkaar opstoken tegen hem, omdat hij niet de eer van de parochie had opgehouden, zooals Houtman, Knaapen en Scholten van den winter om de eer en het aanzien van de tafel hadden gejammerd! Hij verlangde er nu des te heviger door naar Pauline, en voelde zich voor 't eerst aangetrokken om haar persoon en niet, zooals vroeger, om 'n wandeling, 'n fietstocht. Hij was er nu blij om dat ze hem aan de pastorie niet opgehouden hadden, en maar goed ook dat-ie geen primus was, anders zat-ie nu nog op de kamer van den pastoor, moest dan nog naar de kapelaans en zou van morgen geeneens tijd gehad hebben voor haar! Om stil aan haar te kunnen denken, vermeed hij het trambalcon en ging in den wagen; hij verbeeldde zich dat iedereen hem aankeek en den seminarist in hem herkende. Toen hij op den Parkweg uitstapte, werd, nog vóór hij gebeld had, de deur al opengetrokken. Pauline wist

door zijn laatsten brief den tijd van zijn komst en had hem reeds in 't spionnetje gezien.

‘Kom maar gauw boven!’

Ze groette zoo luid, dat hij geloofde haar alleen thuis te treffen.

‘Is Frans er al?’ hoorde hij uit, om te weten of haar moeder ook boven was.

‘Z'n kóffertje is er al!’ spotte zij. Ze droeg over een witte bloese de bruine schouderbanden van een reformrokje.

‘Wat ben je groot geworden!’ riep hij halverwege de trap.

En zij lachtte hem uit om zijn schorre stem.

Zoodra hij boven was nam ze zijn hoed, dien ze zelve opzette, draafde, terwijl hij zijn demi uittrok, naar de huiskamer, maakte op den drempel een overdreven buiging naar haar moeder en diende aan: ‘mijnheer de student!’

Ze deed hoffelijk een stap achteruit en liet Frits voorbijgaan.

‘Da's nog 's flink opgepast!’ prees mevrouw die even later, omdat ze aan Frits z'n kleur had gewonnen, Pauline plaagde ook-met-een-kostschool waar ze van alles eten moèst, sterk werd van de buitenlucht en d'r wilde jongensstreken afleeren kon! Pauline schertste mee, voorspelde dat niet zij, maar mama na haar vertrek wel gauw heimwee zou krijgen en haar dadelijk weer naar huis zou ontbieden; zij wilde zelfs, hield ze vol, dolgraag en vroeg of er op Voorhout ook geen seminarie voor meisjes was! Telkens als mevrouw opstond knipoogde Frits zonder het gesprek te onderbreken tegen Pauline, die hij ook met rookwolkjes plaagde, en als haar mama zich plots omkeerde, keek hij dadelijk ernstig en blies den rook weg, alsof 'n surveillant hem gesnapt had. Hij vertelde weer over Hageveld; 't was er erg leuk en je kon er 'n boel pret maken, behalve in concurssentijd, dan was 't er niks gedaan; hij durfde hier vrijer uitspreken dan thuis; blokken - blokken, dat ze daar deden! je hadt jongens, die in den vrijen tijd zoogenaamd met een leesboek voor zich zaten en stiekem studeerden, rijtjes woorden en nummertjes uit d'r kop leerden, en heele kantjes van 'n boek konden opzeggen!... en als je sneetjes op waren en je hadt nog meer trek, kreeg je toch geen nieuwe er bij; wel op Warmond; hij had gehoord dat de theologanten net zoolang konden bestellen, tot ze genoeg hadden!...

en Donderdagsmiddags was 't wandeling; hij had altijd van wandelen gehouden, maar niet zóó! je liep daar met 'n heelen troep op mekaar en stikte compleet van de stof!... en 's morgens een uur in de kapel knièlen op je nuchtere maag; 't had 'n tijd geduurd eer hij daaraan gewend raakte!... en 't slaapkamertje was ook erg klein; over zes jaar kreeg hij 'n kamertje met 'n echte deur! Pauline lachte hem uit, mevrouw verbood haar en noodigde hem uit onder de vacantie dikwijls aan te komen; hoe meer dat haar dochter van Hageveld hoorde - want Frans vertelde nooit wat - des te meer zij haar onbezorgd leventje thuis waardeeren zou en misschien ook nog wel wat kalme manieren van hem óver zou nemen!...

Pauline liet hem uit en sprak beneden bij de deur met hem af.

Zoolang Frits haar zien en toewuiven kon, bleef hij op het trambalcon staan; na de bocht ging hij naar binnen; brutaal keek hij nu de menschen één voor één na; een heer die een ochtendblad las, twee meisjes van Pauline d'r leeftijd, 'n oud vrouwtje met 'n boodschappentasch, een dametje met muziekboeken en een dienstbode, die in de bloote hand 'n tramkaartje gereed hield. 't Was hem of hij na de ontmoeting en afspraak met Pauline weer evenals vroeger alles aandurfde. Voorbij het Museumkwartier liep de tram voller; toen 'n paar dames op het balcon bleven staan, kwam Frits dadelijk overeind en bood zijn plaats aan; hij voelde er bij te hebben gekleurd; kwam natuurlijk, verweet hij zichzelven, door dat ‘stomme’ Hageveld, waar hij nooit anders gezien had dan mannen en jongens en 'n paar boersche knechten.

Weer thuis gaf hij zijn fiets, die 'n winter in 't vet had gestaan en reeds door een winkelknecht opgepoetst was, nog een extra-beurt en wreef den winkelglans in het nikkel. Om het gezelschap van Jo en Rie te ontkomen, reed hij dadelijk na het koffiedrinken uit. 't Was nog te vroeg voor de afspraak en hij maakte een omweg; een enkelen keer nam hij beide huizenkanten tusschen twee bruggen en maakte romdom een Amsterdamsch grachtgedeelte een Hageveldsch pleintje. Hij hield de deftige grachten, om niet door stadsdrukte te worden gestoord en op zijn gemak te kunnen trappen; maar de stilte veranderde zijn stemming; hij werd ernstig, nadenkend, bijna droefgeestig; hij schelde, ofschoon doelloos, maar kon er zijn

stemming niet mee verdrijven; hij hoorde al maar de vermaanstemmen van de retraitepaters, van den regent, van zijn biechtvader; het boek van pater Bernard, de Madonna, de religieuse schilderijen van zijn kamertje hadden elk een stem in zijn hoofd, alleen om hem te vervolgen en te herinneren aan de kuischheid van seminaristen; hij vreesde Martens te ontmoeten of van Kleef en schold ze uit, louter en alleen uit behoefte om zichzelven te rechtvaardigen. Voorbij de Utrechtschestraat sloeg hij langs den stillen Binnen-Amstel naar het Paleis voor Volksvlijt en reed op de Stadhouderskade naast het ruiterpad. Hoe meer hij het Vondelpark naderde, nam zijn inwendige bespraaktheid toe: hij had 't nu eenmaal afgesproken... kon Pauline niet voor gek in het park laten staan... en fietsen met 'n meisje was toch geen kwaad; hij dacht niet aan zonde; als Frans, die over 'n paar maanden de priesterkleeren aankreeg, nou nog met 'n meisje uitging... maar hij, hij was net op de eerste klas en kon zijn vroegere schoolkennissen nou maar niet zoo in eenen de bons geven!... De andere seminaristen, die thuis nooit hun neus buiten de deur hadden gestoken, konden gemakkelijk bluffen dat ze met de wereld geen omgang meer hielden!... Als ze maar eerst eens met groote clubs van jongens en meisjes fietstochten gemaakt hadden! En wie weet - stookte hij zichzelven op - wat die anderen nog in 't geniep deden! Misschien was, wat Vaillant achter de tooneelcoulisse uitgevoerd had, veel gemeener dan wat hij... maar hij deed niet gemeen; dat hij heimelijk met Pauline afsprak, kon gemeen lijken, maar was alleen de schuld van anderen, die moord en brand zouden roepen als ze een seminarist met een meisje zagen fietsen en hem drongen tot geheime afspraakjes!... De anderen spraken net zoo goed af!... Ontmoetten elkaar elken morgen in een kerk en gingen dan uren op sjouw en wat deden die?... Kwaadspreken en schimpen op hoogere klassen en flauwen onzin verkoopen!... Hij had misschien nog 'n kans 'n meisje voor 'n klooster te winnen!... Pauline had wel bij hoog en bij laag gezwóren dat ze nooit naar 'n klooster zou gaan, maar - bedacht hij slim - dat kon juist wel een teeken van roeping zijn; vóór den dood van zijn broer had hij zelf ook nooit over een seminarie gedacht; en op

Hageveld had hij gehoord, dat jongens, die 't meest op kloosters scholden, toch pater geworden waren!...

Zoodra hij de tunnel onder het Rijksmuseum uitgefietst had, was 't hem of hij, weer in het Museumkwartier, ver buiten Amsterdam was en buiten alle gevaar van een ontmoeting met studenten; hij stak een cigaret op en stuurde door de P.C. Hooftstraat naar het Amsterdamsche wandelpark. - De vacantie begon nù pas! - Hij hield recht voor zich uit den breeden rijweg en sloeg aan het eind van een grooten vijver af naar het melkhuis; daar had hij naar alle kanten vrij uitzicht; zag de boomen langs den Amstelveenschen weg, de huizenrijen van de Parkbuurt, over het weiland van het melkhuis den slanken toren van de Vondelkerk en een zonnescherm van het Paviljoenscafé, uitgespannen tusschen perspectief van boomstammen als een verre parasol. In den omtrek van het melkhuis hadden ze elkander nooit gemist.

Toen hij Pauline naderen zag, reed hij haar tegemoet; zonder af te stappen begroetten ze elkander met een enkele handwuiving, zooals vroeger; de winter van het seminarie had in hun omgang geen verandering gebracht.

‘'k Was bang dat je 't niet meer zoudt kennen!’ riep ze hem toe.

‘Dus je hebt toch aan me gedacht van den winter!’ Hij bukte met zijn hoofd bijna op het stuur en schuinoogde naar haar oogen.

‘Dan heb je 't glad mis!’ lachte ze en stuurde opzettelijk, alsof zij hem haar onverschilligheid wilde toonen, naar den overkant van de breede laan, die naar den Amstelveenschen weg leidde.

‘Dááág!’ riep hij, nog in dezelfde vleihouding, haar na; raakte, zoodra hij zag dat zij vóór wilde komen, aan de versnelling en zette vaart.

Ze reden 'n poos gelijk. ‘Ik win 't!’ riep ze en vertraagde haar gang omdat ze 't uit vermoeidheid opgeven moest.

Maar hij spurtte door en wachtte haar op aan 't eind van de laan.

‘Da's valsch!’ verdedigde ze zich; ‘je hadt niet eens gezegd tot hoever!’

‘Da's waar ook!’ gaf hij toe en maakte, om te toonen

't fietsen na een werkeloozen winter nog niet te hebben verleerd, vóór haar fiets de twee nullen van een acht, greep haar handvat en stuurde beide karren; na 'n pooze liet hij los en legde beschermend zijn hand op haar schouder.

'Nou arresteer ik je!'

'Au!' verbood ze zonder een poging te doen om te ontvluchten: 'je bent hier niet op Hageveld!'

'Dan zat ik nou in de grieksche studie!'

'Zal ik je nou 's overhooren?' vroeg ze, al weer vergeten waarom ze geschreeuwd had, ofschoon hij haar steeds vasthield.

'Ga je gang!'

'Wat is nou 'n fiets in 't Grieksch?'

'Fietsos!...

En buitenband?'

'Buitenbandios!'

'En 'n auto?' vroeg ze toen 'n wagen voorbijreed.

'Blijft zoo!'

'En moet je daarvoor naar een seminarie?... dat kan ik je van den zomer ook wel leeren!',

'Dan zal ik maar 'n brief schrijven aan den regent...'

'Dat je hier blijft van den zomer!' vulde zij aan.

'En bij jou grieksche concurs maken!'

Ze schertsten door tot den uitgang aan de dubbele buurt; daar besloten ze de Kalfjeslaan om te rijden.

Op den Amstelveenschen weg hielden ze elk een boomkant en stuurden over 'n zacht pad; de hobbelige straatweg was tusschen hen in; ze babbelden overluid en hij vertelde van de brits, van zijn sneeuwbal, van haar portret, van de audiëntie, van den rooie en van Willem Martens, die in de vacantie met 'm uitwilde; maar hij zou dien jongen wel ontloopen; over drie weken lag diè hem zijn kop weer suf te zaniken over films en artisten; nou! zoo nu en dan wat vertellen ging nog, maar 'm meenemen in Amsterdam - dank je! - kreeg hij maar den naam anderen te wereldsch te maken; ze gunden 'm toch al niet, dat hij wat meer had gezien dan de rest! Pauline plaagde hem dat zij wel met zijn vriendjes zou uitgaan - met den rooie, den gele, den blauwe, den groene!.. Groen waren ze allemaal behalve hij!... En dan mocht hij op 'n dag, waarop zij met een Hagevelder bezet was, rijden met Toontje Toebosch!...

‘Pas op!’ Telkens dreigde hij met een aanval van zijn voorwiel.

Voorbij het kerkhof de Buitenveldert ontmoetten ze geen wandelaars meer; ze passeerden fietsers, haalden een melkwagen in. Recht voor hen uit duurden de weg en de boomen; de lucht zagen ze aan weerskanten diep in de slooten. Ze belden voor boerenvolk dat den weg overstak, riepen een dorperschen groet en belden opnieuw tegen het vee, dat op het aangrenzende weiland den straatweg tot het landhek genaderd was. En overal langs den weg hadden ze in 't gras hun herinneringsplekjes; ginds was de woning, waarin ze voor 'n onweer geschuild hadden; verderop de boerderij waar ze met een fietspech hulp gevonden hadden; ze herkenden de sloten, die ze van uit Schinkelvaart ingeroeid hadden om te hengelen; de eenzame hoekjes waar ze groote boeketten geplukt hadden; de doorkijkjes langs boomgaarden die ze van den weg af gekiekt hadden; tot aan de Kalfjeslaan toe hadden ze bekenden, die ze bijna elken tocht op 'n erf op 'n bank aantroffen en met bijnamen aanduidden; ze kenden de honden die valsch waren, het vee dat opzichtig gevlekt was, den pronk van de voortuintjes, de welvaart van het inrij-hek en de volgorde der hofsteenamen: - Ken U zelven - Nooit gedacht - dan Weltevreden - Landzicht.

Wijd om hen heen neerlichtte de blanke lucht, die alleen wit en geel uitstraalde zonder een wijdsch blauw tot rust voor de oogen; doorzond flonkerde de brillante hemel en kleurde achter het verre oeverland een tulpengele vaart, alsof daar het water dubbellichtte door een zon-in-den-Schinkel. 'n Molen, met zijn wieken de zon toegedraaid, beurde z'n zeil als een glimmenden zeis in de lucht. Breed-zegenend daalde het licht naast de boomen en spreidde zonnegunst over de perken en banken der voortuintjes, versierde de nog kale kozijnplantjes met de groote bloemen uit pronkgordijnen die er vlak achter hingen en zocht in de verborgenste hoekjes van 't erf naar de fonkelende kleuren van melkemmers. Vastgespijld draaide het licht met het nikkel der fietsen, 't wentelde met de velgen en ging vooraan op het stuur.

Frits schouwde naar alle kanten; veranderingen die hij in zijn afwezigheid zich van Amsterdam voorgesteld en bijna gehoopt had, zouden hem hier hebben gehinderd; als hier

gesloopt of verbouwd werd, zouden ze beiden een herinnering missen.

‘Witte Donderdag was ik hier ook!’ riep ze hem van den overkant van den weg toe.

‘Alleen?’

‘Natuurlijk niet!’

‘Met wie dan?’

‘Zou je wel willen weten hè!’

Hij stuurde naar haar toe; zij had hem verwacht, vluchtte over naar zìjn rijpad en rende vooruit.

In de Kalfjeslaan haalde hij haar in; zij lachte, schreeuwde en verzon pijn. Ze stuurden aandachtig en hielden de twee voorwielen bij elkaar. Toen uit 'n zijpad 'n man aankwam, liet hij haar hals los en greep haar bij den arm.

‘Met wie?’

‘Met Jo!’

‘Niettes!’

‘Met Rie!’

Hij kneep om haar voor de nieuwe leugen te straffen.

‘Au... au... die andere is veel galanter dan jij!’

Ze waren nu bij de uitspanning het Kalfje en omdat ze niet vastgehouden wilde zijn, als eene die nog onvast op het zadel zit, reden ze weer naast elkaar.

Er was weinig bezoek in de herberg; alleen voor het buffet babbelden 'n paar mannen die staande verteerden; hun negotiekarren hadden ze voor de deur. Frits en Pauline keken binnenkomend ernstig rond, veinsden een tafeltje binnenshuis uit te zoeken en liepen door naar den tuin. Er was niemand. Bij hun komst vluchtten 'n paar kippen naar 'n nachthok op een zij-erf. Ook op den weg was het stil. 'n Motorboot tufte in het breede vaarmidden van den Amstel. Frits kende den tuinaanleg en ging voor. Pauline volgde en riep over haar zadel een vriendelijk woord naar een poes. Op 'n afgelegen hoekje, buiten het gezicht van het buffet en ver genoeg van den vaartweg, zetten ze hun fietsen bij een tafeltje, naast een prieeltje waarin zijzelven wegschuilden. Nog vóór hij getikt had, geruchtten al dichtbij voetstappen in het grint; een vrouw groette en vroeg. Frits bestelde dadelijk; ze hadden onderweg al hun drank uitgekozen; toen ze weer alleen waren, verkenden ze uit hun tralie-open

nis den omtrek en fluisterden tevreden. Zoodra de glazen gezet waren, betaalde Frits, om alleen gelaten te worden, terstond.

De vrouw wisselde langzaam.

Frits haalde, om een praatje te ontkomen, van een naburig tafeltje een voetenbankje en Pauline trok den zakdoek.

‘Vandaag heel wat stiller dan gisteren’, zei de vrouw na de afrekening en kneep de hand toe, waarin ze 't geld hield.

Frits proefde en Pauline verbrokkelde een biscuit voor vogeltjes, die met de vrouw waren meegekomen.

‘'k Zal maar denken’, troostte ze zichzelve, 't leege blad voor den buik houdend, ‘dat ik nou mijn Paaschdagen heb als m'n kinderen me ten minste wat rust gunnen’. Ze lachte alleen, toonde een scheeven voortand die vooruit stak, wreef als een kerel onder den neus en ging.

‘Wat 'n eng mensch!’ waagde Pauline, toen de vrouw ver genoeg was.

‘Geloof waarachtig dat ze pruimt’, verzon Frits, alleen om Pauline aan 't lachen te maken; die schetste er over heen, stak 't lepeltje in den mond, lachte en morste de advocaat over de lippen.

Hij hielp haar om 'n reden te hebben dichterbij aan te schuiven en hervatte: ‘nou moet je me altijd nog zeggen met wie je laatst hier geweest bent?’ Hij had zijn arm om haar hals geslagen en haar hoed over den haarstrik afgerukt.

‘Pas op, jongen!’

‘Hier jij!’ en omdat hij haar zonder verzet wist, vertilde hij haar van den stoel naar zijn schoot.

Zij waarschuwde opnieuw, dacht aan haar glaasje, aan kreuken en hitste tegelijk: ‘ik zeg 't toch niet.’

Wild stoeiend drukte hij haar tegen zich aan en keek op haar tanden die bijna zijn lippen raakte.

‘Gauw!’

Ze kneep de oogen stijf toe.

‘Niet?’

Ze glimlachte blind.

Geprikkeld door den reuk van haar lichaam, drukte hij zijn lippen op de hare. En zij, eensklaps zonder plaaglust, sloeg ernstig de armen om zijn hals en streelde over zijn

krullen, zijn wangen, zijn schouders alsof zijn lichaam met haar liefde meegroeide.

En nog, toen zij weer op den harden tuinstoel uitrustte, hoed en haren ordende, sprak hij zijn dwaze gelukswoordjes en zoende wat hij kon grijpen, haar mouw, den rand van haar rok, beet in haar zakdoek, dronk van haar glaasje, kamde met de vingers door heur haren en blies een koelte over haar wangen.

‘He... ja!’ vleide ze.

Gedienstig richtte hij zijn getuitte lippen hoog en laag op haar gezicht, dichtbij en veraf.

Toen ze stonden en het tafeltje weer tusschen hen was, herleefde haar plaaglust.

‘Heb ik lekker toch niks gezegd!’

‘'k Wist 't allang!’

‘Wie dan?’

‘Toontje natuurlijk!’

‘Mis,’ jokte ze en vluchtte 'n paar tafeltjes dichter naar het café.

Ze reden terug langs den Amstel. Zonder aandacht voor de omgeving, zaten ze gebukt over het stuur en trapten zonder te babbelen. Ze hadden zich verlaat. Bij het afscheid hield Frits even haar hand vast en trok haar bijna van de fiets. Ze spraken opnieuw af voor morgen en beloofden over elkander te droomen. Dadelijk zette ze er weer 'n vaart in, om zoo gauw mogelijk de eerste zijstraat te bereiken, waar ze altijd opnieuw groette. Frits cirkelde voor het Concertgebouw en toen zij uit de verte voor 't laatst wuifde, wenkte hij met kushandjes.

In feeststemming om het vooruitzicht van den nieuwen fietstocht op morgen, verlangde hij nu naar anderen om over Pauline te praten; hij had er behoefte aan te worden benijd en op zijn durf te bluffen. Als hij nou Martens ontmoette, van Kleef, Donkers of Kanters vertelde hij vàst alles, nam hij zich voor. Wat die dan opkijken zouden en hem laten vertellen, om stiekem aan zijn meisje te denken! Martens zeker; die had hem niet voor niets telkens over danseressen uitgehoord en de anderen evengoed! En waarom ook niet? gunde hij hun; ze waren toch ook jongens als hij!... Uit zucht naar zelfverdediging beschuldigde hij hen:

Donkers vrijde onder de vacantie ver weg, misschien ergens aan den Rijn!... Krijgsman logeerde bij een knappe dienstbode van zijn heeroom!.... Kanters kon net zooveel zoenen als-ie wilde, die kreeg op zijn bleeke Janklaasssengezicht toch nooit 'n kleur!.... de rooie kon niet buiten stoeien!... Visser maakte liefdesgedichten!:.. Frans mocht nou, omdat-ie na de groote vacantie theologant worden moest, de heilige uithangen, maar zou vroeger net zoo goed wel eens 'n meisje gekust hebben; dat hij niets om zijn zuster gaf, was juist een bewijs dat er een ander in 't spel was!... Hij praatte zich voor dat de professoren, toen die nog op de eerste klas van Hageveld waren, ook wel eens 'n meisje aangehaald zouden hebben!... Wie weet wat pastoor Driessen en de kapelaans van de Cathrien achter den rug hadden!... ‘Maar die hadden dan gebiecht!... hadden dan gebiecht!’ vermaande 'n onradige stem in zijn hoofd; hij zag weer de kapel, de Madonna, knielde weer neer onder het zangkoor, waar de biechtstoelen waren, hoorde tusschen alle stadsdrukte door de stem van zijn biechtvader, die hem verweet reeds den eersten dag van de vacantie... 'n paar uur na de ernstige vermaning van den regent in de ochtendmeditatie... de zonde vrijwillig te hebben gezocht... de gelegenheid te hebben gewìld... en dat voor een seminarist!... Wel trachtte hij zich aan Hageveldsche obsessie te onttrekken door zich allerlei grappige herinneringen voor den geest te halen, hij zag ‘de pijp’ in drifthouding op den katheder, de vingers als een occarino voor den mond, hoorde hem de verbuigingsuitgangen beklemtonen: ‘a - ae - ae - am - áá - Bekker ‘nou jij - stilte zeg ik!’... zag Franken weer in spookgewaad - moedèrr!... bleef voor winkels staan kijken, sprong weer op, schelde 'n lange poos achter elkaar... Tevergeefs; zijn kwelgedachten bleven:... hij had gezondigd... de anderen hadden gebiecht... hij was se-mi-na-rist! alsof het merkteeken, dat het latere priesterschap heet in te drukken, hem nu al in 't hart stak... ‘De seminarist en de doodzonde!’ echode met de strenge stem van een retraitepater in zijn hoofd na... ‘De doodzonde! een gruwel in de oogen van God! wee den ‘seminarist die na zijn val niet dadelijk opstaat!’... En wat Frits 't meest bezwaarde was de ver-

plichting, de verzwarende omstandigheid van seminarist te zijn ook te moeten belijden. Zoenen en stoeien had hij vroeger meermalen gebiecht, zonder eenige vrees voor den biechtvader; meer dan eens had hij vroeger met roomsche jongens, die ook met 'n meisje gingen, getwist over onkuischheid en biechtpuntjes; er waren er die volhielden dat zoenen mocht en stoeien ook, als 't maar niet te dikwijls en telkens met anderen gebeurde, want de kapelaans vroegen meestal of 't altijd hetzelfde meisje geweest was; en als ze roomsch was, theologiseerde 'n ander, was 't ook zoo erg niet, want gewoon uitgaan-met-een-protestantsch meisje was al 'n zonde; en in gezelschapspelletjes, daarover waren ze 't allemaal eens, was 't altijd geoorloofd; ze hadden elk hun pater, hun kapelaan, hun pastoor op wien ze zich beriepen; maar nu bestond er geen uitvlucht meer; geen verschil van opvatting; met zekerheid wist hij hoe alle studenten zonder uitzondering oordeelen zouden over 'tgeen hij van middag gedaan had en ook hoe ze allen zich verplicht zouden achten hem aan te brengen. Vechten op het seminarie, oneerbiedige taal over de proffen, op elkanders kamertje komen na 't avondgebed, ofschoon 't streng was verboden, overschrijven in concurs, krassen, met den bode snoepgoed laten komen uit Leiden, onder wandelingen zelf in dorpswinkels koopen, zomers appelen en peren gappen uit den moestuin, 's winters met schaatsenrijden stilletjes 'n uitstapje maken in de buurt, waren wel overtredingen, maar dwongen nog niet tot verklapping van de schuldigen; als de surveillant niets gezien had, wisten zij van elkaar ook niets of waarschuwden, als ze hun geweten bezwaard voelden, onder vier oogen; ze konden zich dan nog gedragen als gewone jongens, als jongens-in-de-wereld; - maar onzuiverheid onteerde het seminarie, tastte Hageveld aan; alleen onkuischheid beleedigde èn God èn de studenten - bleef 't grootste kwaad, waar 't ook voorviel: want in Amsterdam, in bioscopen, in de Kalfjeslaan, overal was hij Hagevelder!

Nog dienzelfden avond ging hij biechten, èn uit gewetensonrust èn ook omdat hij zich inbeeldde daardoor morgen tegenover Pauline sterker te zullen zijn; - maar niet bij zijn pastoor; die zou, vreesde hij, hem er altijd op aankijken. Hij dacht aan de gemakkelijke biechtgelegenheid van de redemptoristen-

kerk en vertelde 's middags aan tafel, dat hij na het eten naar het lof ging op de Keizersgracht; dat was, legde hij uit, 'n gewoonte van studenten! - In de kerk hoorde hij op het priesterkoor weer dezelfde redemptoristenstem als in de retraite, riep de voorspraak in van pater Bernard en bad opnieuw voor de roeping van Pauline; ook nam hij alle straffen op zich, die God hem en haar voor de zonde van vanmiddag mocht hebben toegedacht, want hij alleen was de schuldige, hij was begonnen; hij beschuldigde zich gemakkelijk en zag geeneens op tegen de biecht. Het gemeenschappelijk Marialiedje - in paterskerken zongen de leeken meer mee dan bij wereldgeestelijken - stemde Frits geestdriftig; 't was hem of hij van Dijk achter 't orgel wist. Na afloop keek hij aandachtig rond of er ook seminaristen in het paterslof waren en knielde, toen hij niemand had gezien, achter een pilaar in de nabijheid van den biechtstoel; de kaarsen werden gedoofd, de meeste lichten uitgedraaid, de wierook geurde na in de leege kerk; Frits snoof als op de eerste bank van Hageveld de sterke harslucht, sloot de oogen, verbeeldde zich weer dicht bij zijn Madonna en bad latijn: ‘confiteor... ik belijd voor den almachtigen God... voor de heilige Maria altijd maagd... door mijn schuld, door mijn schuld, door mijn allergrootste schuld... Hij klopte overdreven op de borst. Zoodra hij de deur hoorde, stond hij haastig op; en plotseling was er weer zijn onrust, zijn angst om de bekentenis seminarist te zijn; hij liet den biechteling, die den biechtstoel uitkwam, voorbijgaan, sloot de deur, knielde, vroeg den zegen, bad de voorbiecht en dadelijk daarna: ‘ik ben op 't seminarie, mijnheer!’ Hij was niet gewoon pater te zeggen en wachtte nu stilzwijgend af, evenals een meisje dat vóór de belijdenis bekent verkeering te hebben en dan zwijgt, om den priester te bewegen haar de zonden te vragen. ‘Spreek nu maar oprecht, zonder eenige vrees!’ De biechtvader ontweek op zijn beurt, om den poenitent de heilzame beschaming der zelfbeschuldiging niet te onthouden.

Frits gehoorzaamde en beschuldigde zich zoo opgewonden, dat de ander hem onderbrak en verzachtte: ‘...misschien 'n beetje onvoorzichtig gespeeld?... niet?... maar dan toch zoo dat iedereen 't zien mocht?... zoo!... zoo! dus de gelegenheid opzettelijk gezocht?’... Toen de biechtvader

begreep dat de student niet overdreven had, liet hij hem uitspreken en bemoedigde met een enkel hoofdknikken.

‘En hoe lang is U al op het seminarie?’ vroeg hij toen Frits zweeg.

‘'n Half jaar mijnheer!’ Frits kleurde bij die bekentenis alsof een langer verblijf een betere verontschuldiging zou geweest zijn.

‘En kende U dat meisje al voor U naar 't seminarie ging?’

‘Ja mijnheer!’

‘En is er toen ook wel eens iets gebeurd?’

‘Ja mijnheer, maar dat heb ik altijd gebiecht!’

De biechtvader stelde hem gerust; hij had 't alleen gevraagd om beter te kunnen oordeelen; de meeste studenten, verklaarde hij, hij durfde wel zeggen bijna allen hebben, vóór ze naar een seminarie gaan, niet eerst omgang en zeker geen verkeerden omgang met 'n meisje gehad; hij wilde daarmee niets ten nadeele van Frits z'n roeping gezegd hebben, - Frits z'n gewone biechtvader, gaf hij toe, kon daar beter over oordeelen dan hij - maar juist omdat er vroeger wel eens iets gebeurd was, iets ernstigs misschien moest Frits nog meer dan de andere studenten oppassen voor de gelegenheid en die vooral niet lichtzinnig opzoeken; hij kende door vroegere ondervinding zijn zwakheid, moest zich daarom nog meer dan andere seminaristen het woord van den apostel ter harte nemen: ‘fugite’... ontvlùcht de gelegendheid; ‘want wie 't gevaar bemint, zal er in vergaan’, dat wisten de heiligen die zich dan ook vrijwillig uit de wereld terugtrokken; en al wordt dit niet in dezelfde mate van seminaristen gevorderd, toch verlangt God ook van zijn toekomstige priesters niet alleen onthechting aan wereldsche genietingen, maar ook een zorgvuldig ontvluchten van alle gevaren; daarom zondert hij hen af in een seminarie, maar opdat ze later als priesters midden in de wereld sterk zouden staan, moeten ze ook in den studententijd reeds leeren zich kuisch en als voorbeelden van ingetogenheid en gebed te gedragen onder de menschen; daarvoor dienen de vacanties; hij raadde Frits aan vooral veel omgang te houden met studenten; studenten opzoeken en met studenten de dagen van ontspanning doorbrengen; dat was een zeer goede gewoonte van seminaristen; en onder geen enkel voorwendsel dat

meisje meer opzoeken; als zij hèm naliep, dan flink van zich afspreken, verbieden en zich niet laten verteederen door mooie woorden, tranen of andere kunstmiddeltjes; dat meisje was voor hem de gelegenheid, het groote gevaar, de diabolus, quaerens quem devoret... de duivel, die als een sluipende leeuw zijn roeping zoekt te verslinden; cui resistite... hij kende die woorden uit de completen?

Frits knikte zonder op te zien.

En dien hij weerstaan moest dapper, krachtig, onoverwinnelijk door de genade. En dan, besloot hij voorzichtig, al was de biecht vrij, al mocht elke poenitent altijd zijn eigen biechtvader uitkiezen, er lag toch 'n groot gevaar in, als biechtelingen van den eenen biechtvader naar den andere gaan, waardoor geen een priester ooit de ziel van den poenitent goed leerde kennen; de pastoor of kapelaan, die hem naar het seminarie geholpen en met hem over zijn roeping gesproken had, bleef voor hem de aangewezen biechtvader onder de vacantie, vooral wanneer er iets voorgevallen was als van middag; dan zou die priester, die beter dan een vreemde biechtvader met Frits z'n zieletoestand op de hoogte was, hem meer in zijn eigen belang kunnen raden, hem misschien onder het oog brengen of 't dan niet beter was... 't seminarie... waarop hij wellicht misplaatst was.... te verlaten....

De redemptorist, die weinig geestelijke roeping bij den ander vermoedde, bewaarde even 'n stilzwijgen alsof hij den biechteling tot een gedachtenwisseling wilde uitnoodigen; maar Frits aanhoorde zwijgend, beloofde alles, bad zijn akte van berouw en ging.

Weer buiten den biechtstoel haastte hij zich naar den stoel achter den pilaar en verborg het hoofd in de handen, uit vrees door den pater te worden gezien. Maar deze sloeg in het looppad dadelijk, zonder om te zien, af naar het priesterkoor. Toen Frits rondgezien had en de paar biechtelingen miste, die hem vóór geweest waren, trok hij zijn horloge; al over achten! - Hij bad gauw een enkel wees gegroetje en stelde de poenitentie en gebeden-na-de-biecht tot het avondgebed uit. Toen hij alleen voortliep langs de vele biechtstoeldeuren, dacht hij aan de professorengang; de leege kerk, waarin zooeven drukte van veel menschen was ge-

weest, herinnerde hem aan de stille en het rumoer in hetzelfde groote huis van Hageveld. Achterin keek hij nog even naar den rood-en-gouden maskeradetooi der volgekleurde kerk, naar de sierhekjes, waarachter beelden en pronkaltaartjes als Russische heiligdommetjes schitterden in een overdaad van goud, gesteente en eigen devotie-lichtjes en naar den broeder die in zwarte kleeren, zelf bijna redemptorist, kostersdienst verrichtte onder den rooden sterrenglans der vele godslampen en rondom het breedvergulde altaar. Onder vromen indruk van de kerk en eigen goede voornemens sloeg hij aandachtig een langzaam kruis met breede borst en ronden buik en liet het gewijde water op de vingertoppen en het voorhoofd vochtig als een genade, die hem bijblijven en beschermen moest. En buiten neuriede hij het refrein van het Marialiedje en floot het ‘valete studia’ alsof nu pas en weer opnieuw de vacantie was begonnen. Opzettelijk stak hij een sigaar aan om thuis een ontmoeting, waarvoor hij lang aan den praat gehouden was, aannemelijk te maken. In den winkel hoorde hij uit of al naar hem gevraagd was. Boven legde hij 't kerkboek op den schoorsteenmantel in de huiskamer, alsof hij zich geen tijd gunnen wilde naar eigen kamertje te gaan en groette haastig. Jo en Rie vroegen hem of hij evenals op het seminarie ook onder de vacantie een beurt had om de kaarsen uit te doen en ma plaagde mee; ze had heusch gedacht dat hij uit heimwee weer naar Hageveld gegaan was. Brutaal jokte hij met studenten te hebben gewandeld.

‘Net die jongen van Hanterman!’ spotte Jo, en Rie plaagde mee; zij beiden zouden mijnheer den seminarist niet van zijn Hageveldsche vriendjes af houden; als-ie over 'n paar weken weer bij zijn regèntje kwam, zou-ie kunnen zeggen - met de hand op z'n hart - geen meisje aangekeken te hebben!... Maar dan mocht-ie ook niet zooals vroeger meer fietsen met Pauline!... Zij beiden zouden voor sub en surveillant spelen en hem elken dag controleeren!... Ze schertsten tot laat in den avond; mijnheer Hoogerhuis vertelde uit zijn kostschooltijd en mevrouw keurde de opvoeding op 'n kostschool of pensionnaat af; ze was zelve ook tot haar zeventiende jaar op een pensionnaat geweest, maar had altijd de gedachte gehad dat haar ouders haar kwijt wilden; moeders die in een groote stad, waar goede scholen zijn, toch hun kinderen

door vreemden laten opvoeden, toonden weinig hart en luien aard.

Vermoeid en slaperig van den wijn, waarop papa voor den eersten vacantieavond getracteerd had, stelde Frits zijn biechtgebeden weer uit en deed, op- en neerloopend, zooals hij geestelijken wel had zien doen, een kort gebed: de akten van geloof, hoop, liefde en berouw en de drie wees gegroetjes voor de kuischheid. In bed dacht hij terug aan het gebeurde-in-het-Kalfje als aan een voorval, dat door zijn biecht plotseling tot een ver verleden behoorde; hij zag de Kalfjeslaan, den man uit het zijpad, het café, 't prieeltje, de vrouw en Pauline op zijn schoot; hij hield de oogen toe en zijn open mond lachte en ademhaalde tegelijk. Den volgenden morgen ontwaakte hij door de bedrijvigheid van Jans; de keuken was onder zijn kamertje; toen hij een emmer hoorde rinkelen dacht hij aan de bel van Otje, prevelde Deo gratias en woelde zich weer onder de wol; heerlijk, ongestraft te kunnen luieren en krassen, zonder vrees voor den sub! Voor 'n mis kwam-ie toch niet te laat, er waren in Amsterdam kerken genoeg en sommige hadden een laat renteniersmissie; vandaag, bepeinsde hij, vandaag... Woensdag... en Woensdag latijnsche studie... latijnsche les, columbia misschien nòg, maar... dan algebra... aan tafel keldervarkens... grieksche studie, grieksche les... fransche studie, fransche les... avondstudie... papavond... en nou... Pauline, Pauline... Martens en van Kleef vàst niet; zeven maanden achter elkaar en over drie weken weer drie maanden lang was welletjes! En met zoo'n sliert studenten uit een kerk komen, elken dag weeran, elken dag weer hetzelfde schooltje, zoo dat op laatst de menschen zeggen: daar heb je de jongetjes van het klein-seminarie... jasses nee! daar moest-ie niks van hebben!... En elken dag met Jo en Rie, zouden diè net zoomin willen als hij, want die hadden hun eigen kennissen en zaten niet om hem verlegen; en Pauline... Pauline... was voor hem het gevaar, had de pater gezegd, de diabolus, de duivel die hem zocht te verslinden!... Soezend luisterde hij naar de geruchten in huis, naar Rie en Jo, wier luide stemmen het huis volzongen; tuurde, na 'n winter lang bij het ontwaken de lucht te hebben gemist, naar den blauwen hemel, naar de bloemen die, in plaats van het grijze kamerbeschotje, op het be-

hang en over de gestikte deken kleurden in en naast de zon... 't zonnetje dat al naast hem in zijn kamertje stond! 'n Mooie fietsdag, die hem wekken kwam! 't Was al licht en vreugde om hem heen, al vrijheid, blijheid - daarvoor alleen was het vacantie!... De pater... ja!... die had de vacantie genoemd een tijd om kuisch en ingetogen je onder de menschen te gedragen;... maar priesters, zette hij in zijn eentje op, overdrijven altijd!... Hij kon nou toch niet als voor den rooksalon, met z'n oogen naar den grond gekeerd, in Amsterdam rondloopen! Hij kon toch niet drie weken lang dezelfde straten op- en neermarcheeren, alsof hij groote zaaltjes en pleintjes langs de huizen maakte!... Drie weken lang geen rooksalon, geen pleintjes, geen latijn, geen grieksch, geen avondstudies, geen Martens, geen van Kleef, geen gezanik over studie, over lessen en concurssen, geen meditaties meer, geen nare wandelingen... drie weken lang geen Hagevelder meer!... Kijk maar!... hij lag nu achterover lui, in 't zonnetje, te krassen!... Kon geen Hagevelder doen!... En als hij weer moest biechten nù, zou-ie, nam hij zich voor, de omstandigheid seminarist te zijn zeker verzwijgen; gisteravond, bedacht hij, was hij overrompeld door de donkerte van den biechtstoel en de stem van den pater; als nou de redemptorist kwam te zitten naast zijn bed, zooals vroeger de kapelaan bij zijn zieken broer Charles, zou hij beter durven - want hij voelde wel dat zonden, in het weldadige licht van een kamer gebiecht, minder somber aanhooren dan in de duisternis van een biechtstoel - en zeker zou hij Pauline niet laten uitschelden voor een duivel!... Gewoonweg belachelijk!... Zou ook net wat wezen voor Frans om zoo iets te zeggen! Die gaf natuurlijk den pater gelijk! Die stond misschien vandaag ook om halfzes op en volgde in Amsterdam, wie weet, de dagorde van Hageveld: meditatie - blokken, avondstudie thuis en overdag zoet wandelen met seminaristen!... Nou, om dezen tijd, vulden ze misschien met z'n allen, Martens, van Kleef, Donkers, Kanters, Grootveld, de Wit, Keulemans, Hanterman een bank in de Cathrien! Zouden ze hem lekker missen!... Behagelijk lang uit in de warmte van het bed spotte Frits met de seminaristen, zooals hij hen de laatste weken onder den concurssentijd ook had geminacht; voelde zich weer

van hen afgezonderd; was weer de eenige die durfde; zijn lui-in-bed-blijven-liggen werd een durf; dùrven - zijn voornemen de jongens te negeeren en eigen weg te gaan onder de vacantie; dùrven - zijn besluit met Pauline te blijven omgaan! Hij trotseerde alle gelegenheid en alle gevaren en verlangde naar de ontmoeting met haar, om God te kunnen toonen hoe sterk hij kon zijn.

Dien middag trof hij haar weer achter het melkhuis en verzette zich tegen een verren fietstocht; hij wendde na den langen zadelrit van gisteren verstijving voor en pijn in de spieren; zijn kuiten en pezen moesten na de rust van den winter nog ontdooien en aan het wiel wennen; hij wilde vandaag langzaam trappen, niet te lang achter elkaar en nu en dan uitrusten; ze bleven in 't park en in de stad. Tevreden over zijn zelfoverwinning, sprak hij opnieuw af. Maar savonds kusten ze elkaar weer in de veilige donkerte van een bioscope; zij had een hoed met breeden rand, die, als hij den film uitlegde en laag naastzat, op hun beider hoofden paste; ze bleven na afloop van 't program zitten, zagen voor de tweede maal de reclamebiljetten, natuurschoon uit Bretagne en een vervelende wetenschappelijke film over visschen, omdat Frits opnieuw verlangde naar het eerste variété-nummer, een danseres die eerst in de zware rokken van een Marker vrouw maattrappelde op klompen; terugkwam als een geisha en in kimono standen uitvoerde; daarna in knie-hooge rijlaarsen een Russin verbeeldde die hurkend danste, den Apachedans uitvoerde in sjovel rood en zwart costuum en eindelijk als een harstochtelijke Spaansche een jongenslichaam uit haar rokken stampte. Frits applaudiseerde geestdriftig. Den volgenden dag fietsen ze weer buiten de stad en 'n paar dagen later maakten ze met 'n club 'n tocht naar Haarlem en omstreken; ze noemden hem: de pastoor en Pauline: 't nonnetje en dansten in de duinen om beiden een patertje-in-de-Mei. Op dagen van groote fietstochten ging hij 's morgens niet naar de mis. Alleen in eigen kerk woonde hij 't lof bij, en sloot zich nooit aan bij andere Hagevelders die de avonddiensten van verschillende kerken afliepen en dan op 't koor meezongen. Alleen toen de rooie een dag overkwam, ging Frits dadelijk van 't station naar een kerk, en bezocht al maar kerken, alsof hij belust was op de verdienste van een aflaat,

waarvoor een veelvuldig kerkbezoek voorgeschreven was.

Als 't regende trof hij Pauline in het Museum, waar hij wist nooit seminaristen te zullen ontmoeten.

Op 'n keer spoorden ze tot Leiden en fietsten langs Hageveld; ze zagen den regent die in de overplaats brevierde en voorbij de brug wees Frits aan Pauline de kapel en den refter; de ramen van de eetzaal stonden open; ze konden zijn tafel en de rug van zijn stoel zien.

Jo en Rie plaagden hem met het zusje van Hanterman.

Mijnheer Hoogerhuis had alleen kopzorg voor de mantelmodellen van het zomerseizoen.

Mevrouw deed of ze niets merkte.

Mevrouw Hanterman sprak er wel eens over met haar man.

En diè suste - had wel wat anders aan zijn hoofd; bij een nieuwen kerkbouw dreigde een staking; de professoren van Hageveld moesten dien jongen van Hoogerhuis maar letterwijs maken; als zij 't met hun twaalven of veertienen niet konden, stond hij ook machteloos; dan: Pauline had ook niks thuis, scheelde te veel met Frans, die ook heelemaal geen broer was voor een meisje als Pauline! maar hij zou wel 'n oogje in 't zeil houden.

En Frits en Pauline ontmoetten elkaar bijna elken dag.

En bleven heel de vacantie met hun vieren, zooals op haar foto. Zij beiden - en de twee fietsen.

P. RAËSKIN.

(Slot volgt).

De zoogenaamde nationaliteit der naamlooze vennootschap.

De tegenwoordige oorlog heeft in alle oorlogvoerende landen opnieuw de vraag aan de orde gesteld, wanneer een vennootschap of vereeniging als een vreemde vennootschap of vereeniging moet worden beschouwd, of liever wanneer de bepalingen omtrent vreemdelingen op vennootschappen en vereenigingen moeten worden toegepast. Zij schijnt mij belangrijk genoeg om haar aan een nader onderzoek te onderwerpen. Bepaaldelijk heeft zich de vraag voorgedaan met betrekking tot de naamlooze vennootschap. Ik zal deze dan ook nemen tot uitgangspunt van mijne beschouwingen.

In het algemeen leert men, dat de naamlooze vennootschap als rechtspersoon een eigen nationaliteit heeft en dat het er voor alles op aan komt deze vast te stellen, omdat de nationale wet van de vennootschap moet geacht worden, als personeel statuut, het recht te bevatten, dat de vennootschap als zoodanig beheerscht, en hare rechts- en handelsbevoegdheid bepaalt. Deze wet volgt haar ook in die landen, welke binnen hun eigen grenzen aan het personeel statuut van vreemdelingen werking toekennen, zooals voor ons land algemeen wordt aangenomen, in den regel op grond van art. 6 i.v.m. art. 9 Wet houdende alg. bepp. der wetg. v.h. Koningrijk.

Bij tal van schrijvers vindt men deze leer uiteengezet. Voor ons land bepaal ik mij tot den jongste van hen, wiens werk ook het meest volledig is. In *Het Internationaal Burgerlijk recht in Nederland*, Hfdst. XIV, De rechtspersonen, zegt Mr. J. Kosters, ‘gelijk de mensch door nationaliteit tot

eenen Staat behoort, zoo kan men ook, zij het in oneigenlijken zin, van een rechtspersoon zeggen, dat zij eene nationaliteit bezit'. 'Die nationaliteit dient vóór alles vastgesteld te worden' (bl. 658). De rechtspersoon heeft een staat, welke de rechten en verplichtingen omvat, 'die aan het lichaam als eenheid, op den grondslag der statuten of stichtingsakte, zoo tegenover derden als tegenover de leden toekomen en zijn opgelegd. Niet slechts de bevoegdheid om in en buiten rechte op te treden, - het geheele samenstel van rechten en verplichtingen, de inrichting en organisatie betreffende, valt daaronder' (bl. 676). De nationaliteit van een rechtspersoon, althans van den Nederlandschen rechtspersoon, acht Kosters afhankelijk van de plaats van vestiging en van de oprichting overeenkomstig de wetten van het land. 'Is de rechtspersoon bij hare geboorte volgens den wil der oprichters in Nederland gevestigd en overeenkomstig de bepalingen onzer wetgeving tot stand gebracht, dan is zij als een Nederlandsche te beschouwen; zoo neen, dan mist zij de Nederlandsche nationaliteit' (bl. 659). 'Ter zake onverschillige omstandigheden zijn dus: de nationaliteit der oprichters of bestuurders, leden of aandeelhouders; het land, waar de statuten zijn vastgesteld of de emissie der aandeelen geschiedde; eveneens dat, waar de hoofdwerkzaamheden der rechtspersoon plaats vinden. Zoo kan eene rechtspersoon, wier leden louter Nederlanders zijn, toch eene vreemde nationaliteit hebben; eene Nederlandsche rechtspersoon uitsluitend buitenslands werkzaam zijn' (bl. 660). In het algemeen staat de uitheemsche rechtspersoon in de nationale zoowel als de internationale rechtssfeer met den physieken eigen onderdaan gelijk en staan vreemde rechtspersonen met physieke vreemdelingen gelijk (bl. 692); de bepalingen omtrent vreemdelingen zijn ook op de vreemde rechtspersonen van toepassing.

Buitenlandsche schrijvers denken er niet anders over. Als voorbeeld, wat Duitschland betreft, noem ik von Bar (en K. Lehmann. Ook von Bar in Ehrenberg's *Handbuch des gesammten Handelsrechts*, dl. 1, bl. 346 v., stelt ten aanzien van vennootschappen, die een zelfstandig nieuw rechtssubjekt uitmaken, zooals de naamlooze vennootschappen, de vraag voorop, tot welken staat zoodanige vennootschap behoort. Algemeen, zegt hij, wordt aangenomen, dat de plaats beslist,

waar de zetel van de vennootschap is gevestigd, en dat de zetel daar is, waar het opperbestuur over de zaken der vennootschap wordt uitgeoefend. De wetten van het land, waarin die plaats ligt, moeten bij de oprichting der vennootschap worden in acht genomen. Voor de nationaliteit der vennootschap is onverschillig, welke nationaliteit de vennooten bezitten, waar de oprichting geschiedt, waar de uitgifte der aandeelen plaats heeft of waar het bedrijf wordt uitgeoefend. De nationale wet van de vennootschap is haar personeel statuut. Dit beslist over de geheele inrichting der vennootschap, over hare handelingsbevoegdheid en hare rechtsbevoegdheid in het algemeen, i.h.b. over hare rechtspersoonlijkheid.

Lehmann (*Das Recht der Aktiengesellschaften*, dl. 1, bl. 121 v.) is eveneens van oordeel, dat de naaml. vennp., wat hare rechtsbevoegdheid betreft, onderworpen is aan het recht van het land, waarin zij haren zetel heeft. De oprichting moet geschieden volgens dit recht, dat het personeel statuut der vennootschap uitmaakt. Het personeel statuut beslist niet alleen over de rechtsbevoegdheid, maar ook over de handelingsbevoegdheid der vennootschap, beheerscht hare inrichting en hare vereffening. Als vreemde vennootschap beschouwt hij de vennootschap, die in het buitenland het middelpunt harer werkzaamheden heeft; deze moet, onafhankelijk van hetgeen de statuten bepalen, geacht worden in het buitenland haren zetel te hebben.

In Frankrijk wordt in hoofdzaak hetzelfde geleerd. Lyon-Caen en Renault, *Traité de droit commercial*, 4e dr., dl. II[2], beschouwen het als vanzelf sprekend, dat vennootschappen een eigen nationaliteit hebben. Eigenlijk gezegd is dit niet een nationaliteit, als die welke een individu bezit, maar een vennootschap heeft een woonplaats die het land aanwijst, waartoe zij behoort, en welks wetten bijgevolg op haar van toepassing zijn. Heeft zij hare woonplaats in Frankrijk, zij is eene Fransche vennootschap. Heeft zij hare woonplaats in het buitenland, zij is een vreemde vennootschap. Onder woonplaats verstaan Lyon-Caen en Renault den hoofdzetel van het bedrijf. De Fransche rechtspraak neemt aan, dat de nationaliteit van de vennootschap wordt bepaald door haren administratieven zetel, d.w.z. door de plaats waar zij wordt bestuurd en waar het hoofdkantoor is. Daar toch is de plaats waar

de macht zetelt, die de bedrijfshandelingen der vennootschap wil en leidt. Hoewel deze opvatting bestrijdende, geven Lyon-Caen en Renault toch toe, dat er gevallen zijn, waarin de vennootschap geacht moet worden onderworpen te zijn aan de wetten van haren administratieven zetel (nr. 1167).

Voor zoover iets anders niet is bepaald, geldt nu, volgens Lyon-Caen en Renault, voor de vennootschappen het beginsel van internationaal privaatrecht, in art. 3 Cod. civ. neergelegd, dat de wetten betreffende den staat en de bevoegdheid der personen dezen volgen ook in het buitenland. De wet, die de oprichting van een vennootschap beheerscht, is een personeel statuut bij uitnemendheid, immers die wet schept den rechtspersoon zelven (nr. 1093).

Ook in de Engelsche rechtspraak wordt aan de vennootschappen eene nationaliteit toegekend in verband met de oprichting volgens de wetten van een bepaald land.

Het is opmerkelijk dat Josephus Jitta *(La substance des obligations dans le droit international privé*, dl. 1, bl. 302 v.), die de onder den naam van statutenleer bekende algemeene beginselen van internationaal privaatrecht verwerpt, en dan ook van oordeel is, dat men de vragen van internationaal recht, waartoe het optreden van vereenigingen kan aanleiding geven, niet kan oplossen door ze te begiftigen met een nationaliteit en vervolgens te onderwerpen aan het beginsel van het op die nationaliteit gebaseerd personeel statuut, niettemin geen bezwaar maakt te spreken van de nationaliteit van een naamlooze vennootschap. De naaml. vennp., zegt hij, kan behooren tot een bepaalden staat. Daarvoor is noodig, dat zij is opgericht in dien staat en dat zij in dien staat haren bestuurszetel en het middelpunt van haar bedrijf heeft. Er schuilt in dat geval geen gevaar in het gebruik van de uitdrukking nationaliteit, tenzij men daaruit het gevolg trekt, dat het personeel statuut de vennootschap overal volgt (bl. 346). De naamlooze vennootschap, die in den aangegeven zin een bepaalde nationaliteit heeft, kan handelen in een anderen staat dan dien waartoe zij behoort. Treedt zij aldaar in rechte op, dan zijn de bepalingen van het procesrecht van dien staat op haar van toepassing, in het bijzonder de daarin vervatte bepalingen ten nadeele van vreemdelingen (bl. 350). Te dezen aanzien komt hij tot een uitkomst, vrijwel overeenstemmende met de heerschende meening.

Bij alle verschil in bijzonderheden stemmen dus de schrijvers, van wie wij enkelen hebben aangehaald, en de rechterlijke beslissingen hierin overeen, dat nml. vennootschappen een eigen nationaliteit bezitten.

Overeenstemming bestaat ook hierover, dat ter bepaling van de nationaliteit der vennootschap de nationaliteit der aandeelhouders of bestuurders niet ter zake doet. Wij vermeldden reeds de meening daaromtrent van Kosters en Von Bar. Lyon-Caen en Renault (t.a.p., nr. 1165) verklaren eveneens, dat men niet kan beslissen, dat de vennootschap al dan niet vreemdeling is, naar gelang de vennooten al dan niet vreemdelingen zijn. 'La doctrine et la jurisprudence sont d'accord pour admettre qu'il est impossible de relier la nationalité des sociétés à la nationalité des associés,' lezen wij bij A. Pillet, *Des personnes morales en droit international privé* (1914), nr. 83. Dit geldt niet slechts van de rechtspraak op het vasteland, doch ook van die in Engeland. Nog in 1902 werd aldaar in zake de Driefontein Mijn c[a] Janson in dien zin beslist.

De besproken opvatting brengt mede, dat een nationale naamlooze vennootschap uitsluitend kan bestaan uit vreemdelingen en door vreemdelingen worden bestuurd, en dat omgekeerd een vreemde naamlooze vennootschap uitsluitend kan bestaan uit nationalen en door nationalen worden bestuurd. Zij staat in nauw verband met het leerstuk van de rechtspersoonlijkheid van vereenigingen, is in het bijzonder een uitvloeisel van de leer, dat de rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging een hetzij fictieve, hetzij werkelijke persoon is, afgescheiden van de leden der vereeniging. Scherp wordt de onafhankelijkheid der vereeniging van hare leden uitgedrukt in de uitspraak van den Engelschen rechter Alderson in zake Bligh c[a] Brent (1837): 'The individual members of a corporation are quite as distinct from the metaphysical body called "the corporation" as any other of his Majesty's subjects are.' Het ligt bij deze beschouwingswijze voor de hand, aan de vereeniging als zelfstandigen persoon een eigen nationaliteit toe te kennen en deze te laten bepalen door hare betrekking tot een bepaald land.

Dat de leer van de rechtspersoonlijkheid in zake de nationaliteit der vennootschappen beslissend is, blijkt uit het onderscheid, dat de schrijvers maken tusschen vereenigingen

die rechtspersonen zijn en andere. Von Bar (t.a.p., bl. 345) stelt de onderscheiding tusschen vennootschappen, bij welke door de vereeniging der vennooten een zelfstandig nieuw rechtssubject niet ontstaat en die bij welke dit wel het geval is, aan het hoofd van zijne beschouwingen. Op de eerste, zegt hij, zijn de voor natuurlijke personen geldende regels van toepassing. Het gaat altijd om rechten en verplichtingen der enkele vennooten; deze blijven dezelfde ook al worden ze onder een gemeenschappelijken naam in rechte gehandhaafd. Daarom stemt Von Bar in met de beslissing van het Reichsgericht van 26 Nov. 1895, dat een buitenlandsche alleen uit Duitschers bestaande handelsvennootschap onder eene firma, in een voor een Duitschen rechter gevoerd geding, zekerheid voor proceskosten niet behoeft te stellen.

Lyon-Caen en Renault beroepen zich eveneens op de rechtspersoonlijkheid der handelsvennootschappen. Zij verwerpen de meening, dat de nationaliteit der vennooten van invloed zou kunnen zijn, omdat ‘les sociétés de commerce ont en France une personnalité distincte de celle des associés.’ Zij komen dan ook, wat de vennootschap onder firma betreft, tot een andere uitkomst dan het Reichsgericht, om de eenvoudige reden, dat deze vennootschap door hen, overeenkomstig de Fransche rechtsleer en rechtspraak, doch anders dan in Duitschland, wordt beschouwd als een rechtspersoon (t.a.p., nr. 1165, bl. 576, nt. 1). Zij vereenigen zich met een vonnis van de rechtbank te Nancy van 16 April 1883, dat men niet behoeft te vragen naar de nationaliteit van de leden van een vennootschap onder firma, en dat een vennootschap van dien aard, ook al bestaat zij uit vreemdelingen, als eischeresse zekerheid voor de proceskosten niet behoeft te stellen, mits zij haar zetel heeft in Frankrijk. Op hetzelfde standpunt staat Pillet. ‘Si les sociétés civiles,’ lezen wij bij hem, nr. 190, ‘ne sont pas des personnes morales il ne saurait se poser à leur égard aucun problème de nationalité, de reconnaissance ou de jouissance de droits, puisqu'une société sans personnalité n'a aucune individualité.’ Daarentegen bezit de vennootschap onder eene firma eene nationaliteit onafhankelijk van die der vennooten. ‘L'argument qu'on en donne est que la société même en nom collectif, forme une personne séparée de celle des associés’ (nr. 112).

Arminjon, die aan de nationaliteit van de rechtspersonen een opzettelijke studie heeft gewijd in de *Revue de droit international*, jg. 1902, bl. 381 en vlg., zet voorop (bl. 383), dat naar de wetgeving, althans naar de rechtspraktijk van alle landen, de vennootschappen - in ieder geval de handelsvennootschappen, de stichtingen, vaak ook andere vereenigingen, - rechtspersoonlijkheid bezitten; daar zij volgens de wet personen zijn, hebben zij, als zoodanig, eene nationaliteit en bijgevolg een persooneel statuut. De oprichting, de werking, het bestuur, de bevoegdheid van zulk een 'être de raison' worden in beginsel beheerscht door zijn nationale wet en deze, met uitsluiting van de plaatselijke wet, is van toepassing waar het zijn doel nastreeft. Vreemde rechtspersonen zijn aan de wetsbepalingen omtrent vreemdelingen onderworpen.

Ook Jitta (t.a.p., bl. 346) staat blijkbaar onder den invloed van de leer der rechtspersoonlijkheid, als hij aan de naamlooze vennootschap een eigen nationaliteit toekent, onafhankelijk van die der aandeelhouders, en ter bepaling van die eigen nationaliteit die der aandeelhouders zelfs geheel buiten beschouwing laat. Daarentegen hecht hij bij de bespreking van de vennootschap onder firma aan de nationaliteit der vennooten ter bepaling van het toepasselijke recht wèl waarde.

Ten slotte zij nog gewezen op de verhandeling van A. Mamelok, *Die juristische Person im internationalen Privatrecht* (1900). Ook hij acht de meening, dat de nationaliteit van een vennootschap zou worden bepaald door de nationaliteit van de leden, in ieder geval verwerpelijk, omdat de handelsvennootschappen volgens het recht van de meeste staten van de vennooten gescheiden rechtspersonen zijn, en het niet aangaat, de juridische hoedanigheden der enkele leden aan de vereeniging toe te kennen.

Nevens dezen theoretischen op zich zelf beslissenden grond worden subsidiair praktische argumenten aangevoerd, waarom de nationaliteit der vennooten de nationaliteit der vennootschap niet kan bepalen. Men acht het criterium voor toepassing niet geschikt. Daar de nationaliteit der vennooten voortdurend kan wisselen, zou de nationaliteit der vennootschap ook aan gedurige verandering onderhevig zijn. Zijn toonderaandeelen uitgegeven, dan is de nationaliteit der vennooten niet na te

gaan, zou dus ook de nationaliteit der vennootschap niet te bepalen zijn. En hoe te beslissen als de vennooten verschillende nationaliteit bezitten? Zal dan de meerderheid den doorslag geven en, zoo ja, welke meerderheid, die van de personen of die van het aandeelenbezit?

Lyon-Caen en Renault noemen deze bezwaren 'insurmontables.' Tot deze zienswijze draagt bij de meening, dat voor de bepaling van de nationaliteit een vast kenmerk noodig is. Een omstandigheid, welke vastheid mist, zou daarom als kenmerk ongeschikt zijn.

Toch moet Mamelok toegeven, dat de opvatting, dat de nationaliteit der vennooten die der vennootschap bepaalt, 'die populäre, die des Geschäftslebens und die wirtschaftlich berechtigte ist' (a.w., bl. 213). Inderdaad klinkt het zonderling met stelligheid te hooren verzekeren, dat de nationaliteit der vennooten niet ter zake doet, dat bijv. een nml. vennootschap met louter Fransche aandeelhouders een Nederlandsche vennootschap kan wezen. Nog vreemder klinkt dit, als men denkt aan de vele nml. vennootschappen met slechts een of enkele aandeelhouders. De vreemdeling, die in Nederland een bedrijf uitoefent, zou door dit om te zetten in een nml. vennootschap, waarvan hij alle aandeelen houdt, voor zooveel de uitoefening van dit bedrijf betreft, Nederlander worden!

De uitkomst is weinig aannemelijk; zij gaat vierkant in tegen den opzet en de bedoeling van de wettelijke voorschriften, welke, tusschen nationalen en vreemdelingen onderscheid makende, de laatsten aan bijzondere bepalingen onderwerpen. Deze bepalingen zijn in tijden van normale, vredelievende betrekkingen niet vele en van weinig ingrijpenden aard. Dit verklaart, dat de heerschende leer weinig of geen verzet heeft gevonden en dat deze door de rechtspraak in de meeste landen is overgenomen. De tegenwoordige wereldstrijd, welke de betrekkingen tusschen de staten geheel heeft gewijzigd, heeft echter aanleiding gegeven, het onderwerp opnieuw te overwegen. Tot de oorlogswetgeving in de verschillende oorlogvoerende staten behooren tal van bepalingen, gericht tegen de vreemdelingen, die vijanden zijn van den staat, bepalingen die ten doel hebben de vijandelijke vreemdelingen te benadeelen, in elk geval hen aan uitzonderingsbepalingen te onderwerpen. Men is bij de toepassing van deze bepa-

lingen het onhoudbare van de heerschende leer omtrent de nationaliteit der naamlooze vennootschap gaan inzien, de tegenstelling tusschen die leer en de werkelijkheid gaan begrijpen.

De meeste dier bepalingen beoogen vreemde belangen in het grondbezit, in den handel, in de nijverheid te weren, althans onder toezicht te stellen. Wat komt daarvan terecht, heeft men zich afgevraagd, bij de leer, dat een vereeniging van vreemdelingen een nationale vereeniging kan vormen, die voor wet en recht met de eigen onderdanen gelijk zou staan en op wie dus de bepalingen, tegen vreemdelingen gericht, niet zouden mogen worden toegepast? Uit den aard der zaak werd de rechter het eerst voor deze vraag gesteld. Het pleit voor zijn gezond verstand en voor zijn praktischen zin, dat hare overweging hem zoowel in Frankrijk als in Engeland leidde tot het loslaten der steeds gevolgde leer.

Het begon in Frankrijk. Het dekreet van 27 Sept. 1914 verbiedt aan onderdanen van vijandelijke staten in Frankrijk handel te drijven en aan Franschen allen handel met deze onderdanen; het verklaart handelingen, verricht in strijd met deze verbodsbepalingen, nietig. Tevens verbiedt het aan Franschen iedere betaling aan onderdanen van vijandelijke staten. Op overtreding van deze verbodsbepalingen stelt de wet van 4 April 1915 strenge straffen. Zich grondende op het verbod handel te drijven, uitgesproken in het aangehaalde dekreet, hebben ministerieele circulaires uitgemaakt, dat de goederen van de onderdanen van vijandelijke staten gesequestreerd kunnen worden. Van toepassing zijn deze bepalingen zoowel op vennootschapen als op enkele personen. Maar op welke vennootschappen? Op Oostenrijksche, Hongaarsche, Duitsche, niet op Fransche. De voorzitters van de burgerlijke rechtbanken, aangezocht bevelen tot onder-sequestratie-stelling te geven, zetten de geijkte leer omtrent de nationaliteit der vennootschappen op zijde en gaven bevelen tot onder-sequestratie-stelling van de goederen van vennootschappen, die haren werkelijken zetel hadden in Frankrijk, maar waarvan de bestuurders of de aandeelhouders van vijandelijke nationaliteit waren. De Minister van Justitie hechtte aan deze opvatting zijne goedkeuring in een rondschrijven van 29 Febr. 1916 over de toepassing van de wet van 22 Jan. 1916,

betreffende de aangifte van de goederen, toebehoorende aan onderdanen van vijandelijke mogendheden. Hij zegt daarin: ‘Ik leg er den nadruk op, dat men, wat betreft de vennootschappen, niet moet hechten aan hare schijnbare nationaliteit. De vorm waarin de vennootschap is gekleed, de plaats waar zij is gevestigd, al de kenteekenen waaraan het burgerlijk recht beteekenis toekent om de nationaliteit van een vennootschap te bepalen, missen beteekenis, als het er op aankomt voor de toepassing van het publieke recht het werkelijk karakter van de vennootschap uit te maken. Zij moet als een onderdaan van vijandelijke nationaliteit worden beschouwd, indien het bekend is, dat haar bestuur of haar kapitaal, geheel of voor het meerendeel, in handen is van vijandelijke onderdanen, omdat zich, in dit geval, achter de fictie van het privaatrecht, de levende en handelende vijandelijke persoonlijkheid verbergt.’

De Engelsche rechtspraak is denzelfden weg opgegaan bij de toepassing van de Trading with Enemy Act 1914, welke handel met den vijand verbiedt. In de zaken van de *Continental Tyre and Rubber Co.* tegen *Daimler Co. Lim.* en van dezelfde tegen *Thomas Tilling Lim.*, werd over de vraag van de nationaliteit der eischende nml. vennootschap tot in hoogste instantie geprocedeerd. De eischeres was een nml. vennootschap, ingeschreven onder de Companies Act. Zij dreef hare zaken te Londen, waar haar ‘registered office’ was, en had een aantal agentschappen in het Vereenigd Koninkrijk. De vennootschap was opgericht in 1905, met een kapitaal van £ 10.000, in 1908 vergroot tot £ 25.000, ten einde handel te drijven in automobiel-banden, welke in Duitschland werden vervaardigd door een vennootschap, opgericht onder de Duitsche wet. De Duitsche vennootschap had in verschillende deelen van de wereld een aantal dochter-maatschappijen opgericht ten behoeve van den verkoop van deze banden. De eischende vennootschap was gevormd met het doel deze banden in het Vereenigd Koninkrijk te verkoopen. Ten dage van de dagvaarding bezat de Duitsche vennootschap 23.398 aandeelen in de eischende vennootschap en behoorden de overige aandeelen, op één na, aan in Duitschland woonachtige onderdanen van het Duitsche Rijk. Het vermelde ééne aandeel stond

ten name van den secretaris der vennootschap, die in Duitschland was geboren, in Londen woonde en in Jan. 1910 als Engelschman was genaturaliseerd. De bestuurders waren onderdanen van het Duitsche Rijk en woonden in Duitschland. De zaken werden gedreven door twee managers en den secretaris, die alle drie in Engeland woonden. Er waren twee vorderingen ingesteld. In de eerste zaak was de eischende vennootschap trekker en houder van door gedaagde geaccepteerde wissels wegens goederen, geleverd vóór het uitbreken van den oorlog. De betaaldag van de wissels was verschenen en de betaling werd gevraagd nà de oorlogsverklaring. In de tweede zaak vorderde de eischer een saldo van rekening wegens vóór den oorlog geleverde goederen.

Gedaagde beweerde, dat de eischende vennootschap moest worden beschouwd als een vijandelijke vreemdeling (alien enemy), hoewel zij een naamlooze vennootschap was, en dat de rechter moest letten op de werkelijkheid en niet op ‘technicalities of the matter’.

In eerste en tweede instantie werd de gedaagde in het ongelijk gesteld. Het Hof van Beroep (arrest van 19 Jan. 1915) hield zich aan de overgeleverde leer, op grond dat niet betwist kon worden, dat de eischende vennp. een rechtspersoon was, geschapen door de wet, en dat een Engelsche vennp. door het uitbreken van den oorlog niet ophield een Engelsche vennp. te zijn. De meening, dat de nationaliteit van de aandeelhouders beslissend zou wezen voor de nationaliteit van de vennp., was in strijd met de rechtspraak. Zij was door het Hoogerhuis reeds in de door mij vermelde uitspraak in zake Janson tegen Driefontein Consolidated Mines Lim. in 1902 verworpen. Van de zes raadsheeren had alleen de raadsheer Buckley een afwijkende meening. Wel gaf hij toe, dat de kunstmatige eenheid, geschapen door de ‘incorporation’ onder de Companies Acts, een rechtspersoon is, welke bestaat afgescheiden van de leden, en dat deze persoon in rechte een zelfstandig bestaan en Britsche nationaliteit heeft, maar hij meende dat toch rekening moest worden gehouden met het feit, dat alle bestuurders en de houders van al de 25.000 aandeelen, op één na, in Duitschland woonachtige Duitschers waren. Stel, zeide hij, dat de wet toeliet,

dat een enkele persoon zich deed inschrijven als een nml. vennp. en dat een enkele in Duitschland woonachtige Duitscher hier (d.w.z. in Engeland) werd ingeschreven als een Britsche vennootschap, zou dan in ernst kunnen worden volgehouden, dat in geval van oorlog die vijandelijke vreemdeling, omdat hij rechtens een vereeniging heette en een ‘artificial legal existence’ had in dit land, dientengevolge wat betreft het punt in geschil niet was een vijandige vreemdeling? Maakt het eenig verschil, dat er twee personen moeten zijn of dat hun getal zeven is of tien?

Deze vennootschap heeft zes aandeelhouders. De bepaling, dat een vijandelijke vreemdeling niet als eischer in rechte mag optreden, berust op de stelling, dat zoo iemand den Koning niet kan naderen, geen toegang heeft tot den Koning en des Konings hulp niet kan inroepen. Het Hof is 's Konings Hof. Het scheen hem onredelijk te zeggen, dat de zes Duitschers in dit geval den Koning konden naderen, omdat niet zij het zijn, maar de Britsche vereeniging het is, die den Koning nadert. De ‘artificial legal entity’ heeft geen zelfstandige macht te handelen; zij handelt door hare leden. Het zijn de Duitsche leden, die, onder een vereenigingsnaam, maar niettemin Duitschers met betrekking tot de beslissende vraag van vriendschap of vijandschap, voor den rechter kwamen. Hoewel Britsch naar den vorm, was de vennootschap in werkelijkheid Duitsch.

In hoogste instantie schaarde het Hoogerhuis zich thans aan de zijde van den raadsheer Buckley. Het vernietigde bij arrest van 30 Juni 1916 de beslissingen van het Hof en verklaarde de eischeres niet ontvankelijk, op grond dat, gelet op de feitelijke omstandigheden, de eischende vennootschap moest worden beschouwd als een vijandelijke vreemdeling.

In het *Zeitschr. f.d. ges. Versicherungs-Wissenschaft*, jg. 1917, bl. 559, wordt eene in de *Shipping Gazette* van 26 Nov. 1915 medegedeelde beslissing van het Engelsche prijsgerecht vermeld, waarin een overeenkomstige gedachtengang wordt aangetroffen. 33 balen veeren uit het SS. Eumäus werden opgeëischt voor het prijsgerecht. Dit overweegt, dat een vennootschap bij de zaak betrokken is, die voor de helft uit Britsche aandeelhouders bestaat, doch waarvan de firma bij het Duitsche konsulaat te Shanghai is ingeschreven.

Vaststond, dat bij het uitbreken van den oorlog van de vier aandeelhouders twee Britsche onderdanen waren en twee Duitsche onderdanen, dat de Britsche vennooten 43% der aandeelen en de Duitsche 57% bezaten. Het gerecht was van oordeel, dat de vennootschap, als zelfstandig rechtssubject beschouwd, moest worden geacht een Duitsche vennootschap te zijn, en dat ook het grootere aandeelenbezit van de Duitsche deelhebbers tot dit besluit moest voeren. De vordering tot reklame werd derhalve afgewezen.

Ook de Duitsche regeering heeft, onder de tegenwoordige omstandigheden, ingezien, dat de nationaliteit van de aandeeldeelhouders eener naamlooze vennootschap voor het al of niet nationale karakter der vennootschap van groote beteekenis is, getuige verschillende bepalingen in hare oorlogswetteg. In de jaren 1914, 1915 en 1916 zijn verschillende Bekanntmachungen afgekondigd, nopens de ambtelijke bewindvoering (zwangsweise Verwaltung) van Fransche, Britsche, Russische, Rumeensche en Italiaansche ondernemingen. Deze zijn alle van toepassing op ondernemingen, waarvan het kapitaal geheel of grootendeels toebehoort aan onderdanen van een dezer landen. De Bekendmaking betreffende de vereffening van Britsche ondernemingen van 31 Juli 1914 bepaalt, dat de Rijkskanselier de vereffening kan bevelen van de ondernemingen, waarvan het kapitaal voor het grootste deel aan Britsche onderdanen behoort of die van het Britsche gebied uit bestuurd worden of waarop van het Britsche gebied uit toezicht wordt geoefend of die tot het uitbreken van den oorlog van daaruit werden bestuurd of waarop tot dat tijdstip van daaruit toezicht werd geoefend.

Er zijn meer voorbeelden te geven, ik meen echter met deze te mogen volstaan.

Deze nieuwe beschouwing van de nationaliteit der naamlooze vennootschap heeft aanleiding gegeven tot een interessante gedachtenwisseling in de zittingen van de Société de législation comparée van den 18den Dec. 1916 en den 29sten Januari en den 26sten Maart 1917, waaraan door een aantal bekende Fransche juristen en staathuishoudkundigen werd deelgenomen. Het onderwerp der bespreking: de nationaliteit van de vennootschappen, i.h.b. van de vennootschappen die haren maatschappelijken zetel (siège social) in Frankrijk

hebben, doch wier leden voor het geheel of voor een deel vreemdelingen zijn, werd ingeleid door Prof. Lyon-Caen. Deze wees erop, dat de rechtspraak aanneemt, dat de nationaliteit van eene vennootschap wordt bepaald door het land van haar siège social réel. Eene naamlooze vennootschap wordt beschouwd als een Fransche of als een vreemde vennootschap, naar gelang de vergaderingen van de commissarissen en de algemeene vergaderingen van de aandeelhouders in Frankrijk of in het buitenland worden gehouden. Nooit en nergens heeft men de nationaliteit der vennooten in aanmerking genomen, om daaruit de nationaliteit der vennootschap af te leiden. Daarvoor zijn twee afdoende redenen: eene vennootschap wordt beschouwd als een rechtspersoon, onafhankelijk van de vennooten die haar samenstellen, en de aandeelen die overdraagbaar zijn kunnen voortdurend in andere handen overgaan, zoodat de meerderheid der aandeelhouders ieder oogenblik tot een andere nationaliteit kan behooren. Bovendien verhindert het aan-toonder-stellen van aandeelen te weten wie de aandeelhouders zijn en bij gevolg welke hunne nationaliteit is. Tot in den laatsten tijd scheen men te meenen, dat de regel, volgens welken iedere vennootschap, die hare siège social réel in Frankrijk heeft, alleen daarom een Fransche vennootschap is, slechts voordeelen heeft. Sedert den oorlog denkt men daarover anders en heeft men begrepen, dat die regel ernstige bezwaren heeft. Men heeft opgemerkt, dat zeer vele vennootschappen, die haar siège social réel in Frankrijk hebben, soms zeer belangrijke vreemde elementen herbergen. Deze vreemdelingen behooren vaak tot staten die thans vijanden zijn van Frankrijk, i.h.b. zijn het Duitschers. Al zijn deze vennootschappen in werkelijkheid Fransche vennootschappen, niettemin is deze toestand hoogst bedenkelijk en zeer verkeerd en ware het zeer wenschelijk, dat daarin verbetering kon worden gebracht. De rechtspraak heeft hierin aanleiding gevonden bij de toepassing der oorlogswetten van de aangenomen leer af te wijken. De Minister van Justitie heeft daaraan zijne goedkeuring gehecht. Ook in Engeland is in dien zin beslist door het Hoogerhuis.

De inleider wilde nu, met terzijdestelling van de bijzondere vragen waartoe de oorlog aanleiding geeft, onderzoeken welke wijzigingen, met het oog op vredestijd, in de Fransche wetten zouden kunnen worden gebracht, om het kwaad te

keeren, dat voortvloeit uit het bestaan van vennootschappen, welke haren zetel hebben in Frankrijk en daarom Fransche vennootschappen zijn, niettegenstaande zij vreemde elementen bevatten.

Hij bestreed het voorstel, van verschillende zijden gedaan, dat in Fransche vennootschappen het geheel of een belangrijk deel van het kapitaal aan Franschen moet toebehooren. Dit zou alleen mogelijk zijn, indien toonderaandeelen werden verboden, hetzij geheel hetzij voor een overeenkomstig gedeelte. Aandeelen op naam hebben groote bezwaren, wegens de hooge overdrachtsrechten en om het groote tijdverlies, welke met de overdracht gepaard gaat; bezwaren die echter meer i.h.b. het Fransche recht gelden. Bovendien, en dit was, naar de meening van den inleider, nog veel grooter bezwaar, de deelneming van vreemde kapitalen in Fransche ondernemingen zou er door worden uitgesloten of beperkt, en, voerde hij aan, wie kan zeggen, dat nà den oorlog het Fransche kapitaal voldoende zal wezen om onze fabrieken weder op te richten en aan onze nijverheid en onzen handel de groote ontwikkeling te geven die wij moeten wenschen. Ook vreesde de spreker retorsie-maatregelen en meende hij, dat de eisch niet zou kunnen worden doorgevoerd ten aanzien van die bestaande vennootschappen, een groot deel van welker aandeelen aan vreemdelingen toebehoort.

Lyon-Caen vatte ten slotte zijn betoog samen in een achttal stellingen, waarvan wij hier eenige laten volgen.

1. Iedere naamlooze vennootschap, die haar bestuurszetel (siège social réel) in Frankrijk heeft, moet als een Fransche vennootschap worden beschouwd, welke als zoodanig is onderworpen aan de Fransche wetten op de vennootschappen.
2. Eischen moeten worden gesteld omtrent de nationaliteit van hen die aan het beheer van en het toezicht op deze vennootschappen deelnemen.
3. Dat de aandeelen in Fransche vennootschappen geheel of ten deele toebehooren aan Franschen, moet niet worden gevorderd.
4. De vennootschappen onder eene firma en de commanditaire vennootschappen moeten slechts dan als Fransche vennootschappen worden beschouwd, als de meerderheid der vennooten, onder wie de beheerende vennooten, Franschen zijn.

5. De namen der bestuurders en commissarissen moeten op door de wet voorgeschreven wijze worden openbaar gemaakt, met aanduiding van ieders nationaliteit.

Bij het debat, dat op deze inleiding volgde, bleek dat de leer van de zelfstandige van de leden onafhankelijke rechtspersoonlijkheid der naamlooze vennootschap door verschillende sprekers niet meer beslissend werd geacht. Wel werd zij nog door sommigen verdedigd, doch anderen wilden van eene losmaking der vennootschap van hare leden niet weten. Toen de heer Rousseau als zijne meening uitsprak, dat eene vennootschap, in Frankrijk opgericht met vreemd kapitaal, een Fransche rechtspersoon is, bestreed de president Le Poittevin dit. Zijns inziens was een dergelijke vennp. in werkelijkheid en volgens de openbare meening een vreemdeling, evenals een vreemdeling die zich in Frankrijk vestigt een vreemdeling blijft. Prof. Larnaude wees erop, dat de gangbare leer van de rechtspersoonlijkheid voor de vennootschappen slecht past, dat hare belangen in werkelijkheid die zijn van de leden, niet die van den rechtspersoon, en dat het niet mogelijk is, zonder aan de ware logica van het recht tekort te doen, de nationaliteit van de vennp. te doen steunen op den rechtspersoon in plaats van op de leden. Prof. Pillet, die in zijn zooeven aangehaald, in 1914 verschenen, werk de nationaliteit der vennootschappen uitvoerig had behandeld en vastgeknoopt aan de plaats van hare oprichting, betoogde, dat men moet rekening houden met het kapitaal en als Fransche vennp. slechts behoort te erkennen de vennp., waarvan het kapitaal Fransch is. Als waarborg zou de bepaling kunnen dienen, dat de algemeene vergadering slechts geldig is, als drie vierde van de overgelegde aandeelen aan Franschen toebehoort. Hij maakte zich zelf en allen, die zich met dit vraagstuk hebben beziggehouden, het verwijt, zich tevreden te hebben gesteld met een criterium ‘absolument apparent, artificiel, fictif,’ ter onderscheiding van de Fransche vennootschappen van vreemde, zonder de gevaren op te merken, welke deze lichtzinnigheid medebrengt. Indien men in dezen behoorlijk wil onderscheiden, is men, zijns erachtens, verplicht tot het besluit, dat eene Fransche vennootschap moet wezen een vennootschap met Fransch kapitaal, althans voor het grootste gedeelte. Dat, zooals Lyon-Caen voor-

stelt, de commissarissen of de groote meerderheid van hen Franschen moeten zijn, dat de directeur Franschman moet wezen, keurt hij goed, maar acht hij niet voldoende. Ook hij wil tot de algemeene vergadering alleen toelaten de houders van vooraf over te leggen aandeelen, blijkens affidavit aan Franschen toebehoorende. Op deze wijze zou de herkomst der aandeelen kunnen worden vastgesteld met behoud van den vorm aan toonder. Dit denkbeeld vond ook bij andere sprekers ondersteuning.

Uit deze discussie blijkt duidelijk van een groeiend verzet tegen het dogma, van een streven bij velen met de werkelijkheid rekening te houden. Toch ontbreekt nog het inzicht, dat de fout schuilt bij de heerschende leer der rechtspersoonlijkheid, dat deze een juisten kijk op het onderwerp verhindert. Dit is ook het geval in Engeland. Het medegedeelde oordeel van den rechter Buckley vond in de *Law Quarterly Review* van 1915, bl. 247, scherpe bestrijding, met een beroep op een uitspraak van het Hoogerhuis van 1897, in zake Salomon tegen Salomon en Co., volgens welke de corporatie is een persoon geheel verschillend (altogether different) van de aandeelhouders. Ten bewijze strekt ook het opstel van E.J. Schuster, *The nationality and domicil of trading companies*, in de uitgave van The Grotius Society: *Problems of the war*, dl. 2 (1917), bl. 57 vlg. Schuster onderscheidt de nationaliteit en het domicilie van corporate bodies. De nationaliteit wordt bepaald door den staat, overeenkomstig welks wetten de rechtspersoon is opgericht; zij beslist over het recht, dat de inrichting der corporatie, haar bestuur, haar bevoegdheden en de uitlegging harer statuten beheerscht. Het domicilie hangt af van de plaats, waar de rechtspersoon zijn administratieven zetel heeft, d.w.z. van de plaats waar ‘the brains,’ die de werkzaamheden leiden, zijn gevestigd. Deze zijn gevestigd waar het bestuur werkelijk plaats heeft, de besluiten genomen worden, onverschillig of daar de statutaire hoofdzetel al of niet heet te zijn. De plaats, waar het bedrijf wordt uitgeoefend, is evenmin beslissend. De vraag rijst nu, door welk criterium in geval van oorlog het vijandelijk karakter van een rechtspersoon wordt bepaald of moet worden bepaald. Schuster beantwoordt die vraag, voor zooveel de regels betreft omtrent het handeldrijven met den vijand, in dien zin, dat een rechtspersoon als een

vijand moet worden beschouwd, als de administratieve zetel in den aangegeven zin is gevestigd in een vijandelijk land. Hij bestrijdt naar aanleiding van de reeds besproken beslissing van het Hoogerhuis van 30 Juni 1916 de meening, dat het vijandelijk karakter van een corporatie zou afhangen van het vijandelijk karakter der leden, omdat deze meening het nadeel heeft, dat daarin zou kunnen worden gezien een verwerping van de leer, dat een corporatie een persoon is geheel afgescheiden van de leden.

Terecht merkte Prof. Pillet in het debat in de Société de législation comparée op, dat men moet uitgaan van het beginsel, dat wie meester is van het kapitaal, meester is van de vennootschap. Voilà, zeide hij, le seul principe solide dans cette matière. Volkomen juist, maar dan moet men ook een leer opgeven, die de vennootschap niet alleen onderscheidt, maar ook afscheidt van de enkele leden; die deze reëele wezens uitschakelt, om een fictief wezen, een rechtspersoon, in hun plaats te stellen. Dit is ingezien en met ronde woorden uitgesproken door G. Théry, in een artikel *La France aux Français*, oorspronkelijk verschenen in de *Revue Catholique des Institutions et du Droit* en overgenomen in de *International Law Notes*, van Nov. 1916, bl. 165 v. Théry wijst erop, dat volgens de rechtspraak ‘une société est française du moment ou elle est constituée en France, conformément à la loi française, et possède son siège social en France.’ Hieruit volgt, dat een vennootschap, uitsluitend samengesteld uit vreemdelingen, een Fransche vennp. kan zijn. De nationaliteit der leden is zonder invloed op de nationaliteit van de vennp. Deze oplossing, die reeds op het eerste gezicht zeer zonderling lijkt, schijnt hem een gevolg van de dwaling ‘qui consiste à faire de la société un être juridique distinct des associés.’ ‘Si la société est, par rapport aux associés, ce que deux individus vivants sont l'un par rapport à l'autre, c'est-à-dire ayant chacun une existence juridique propre et indépendante, il est logique que la nationalité des associés n'influe pas sur celle de la société.’ Maar deze ‘conception’ van den rechtspersoon is een dwaling. ‘La société est l'idée sous laquelle nous concevons l'ensemble des associés, qui seuls sont des êtres juridiques susceptibles de droits et d'obligations.’ Men moet terugkeeren tot de werkelijkheid en

met de oude scholastieken zeggen: Universitas nihil aliud est quam homines qui ibi sunt. De vennp. is niet iets anders dan de vennooten. Indien men zich houdt aan de ware beginsels, 'la question de nationalité des sociétés ne se pose même pas'.

Een overeenkomstigen gedachtengang vindt men ook bij Baty, die een artikel in de *International Law Notes*, dl. 1, bl. 133 (een polemiek tegen Schuster's zooeven aangehaalde beschouwingen) besluit met deze samenvatting van zijn betoog: 'Laten wij de Pruisische meening laten varen, dat een corporatie is een werkelijke, zij het misschien een bijzondere soort, persoon. Laten wij doordringen tot de werkelijkheid en bedenken, dat de corporatie niet anders is dan een verkorte uitdrukking (shorthand phrase) welke (bij vennootschappen) aanduidt, dat buitengewone bevoegdheden en rechten door de wet aan bijzondere personen zijn verleend. Dan zullen wij inzien, dat een verkorte uitdrukking (hij spreekt ook van een metafoor) geen nationaliteit en geen woonplaats heeft'[1)].

Het komt mij voor, dat Théry en Baty volmaakt gelijk hebben, en dat de geheele leer van de nationaliteit der vennp[en]. in het internationaal privaatrecht is een dwaalleer, uitvloeisel van een onjuiste opvatting der rechtspersoonlijkheid. Nagenoeg alle schrijvers over dit onderwerp, alsook de rechtspraak in de verschillende landen, staan onder den invloed dier opvatting. Zij behandelen de vennootschappen als personen. In plaats daarvan behooren ze te worden behandeld als overeenkomsten.

De vennootschappen zijn, zooals alle vereenigingen, overeenkomsten, waaruit betrekkingen voortvloeien, welke bestemd zijn gedurende een korter of langer tijdsverloop te werken, evenals bijv. huur, dienstbetrekking en verzekering. Het is niet de gewoonte bij d e z e contractueele verhoudingen te spreken van hare nationaliteit, al kunnen de overeenkomsten, waaruit zij voortspruiten, in een ander land zijn gesloten dan

1) In het door hem met M o r g a n uitgegeven werk: *War*, *its conduct and legal results*, blz. 254 v., wordt gezegd, dat rechtspersoonlijkheid van de handelsvennootschappen niets anders is dan een vinding om aandeelhouders in staat te stellen hunne schuldeischers niet ten volle te betalen. Eene minder juiste formuleering van een juiste gedachte.

dat waarin die overeenkomsten haar werking uitoefenen. Er is geen reden bij vennp. anders te handelen en daaraan een nationaliteit toe te kennen, naar gelang van het land waarin de vennootschapsovereenkomst is tot stand gekomen. Evengoed als een vennootschap, die in België zal werken, in Nederland kan worden aangegaan, kan een huurovereenkomst of eene verzekering, betreffende een huis in België, of een dienstbetrekking, welke in België zal worden vervuld, in Nederland worden gesloten. Niemand zal op dien grond aan de huur, de verzekering, de dienstbetrekking de Nederlandsche nationaliteit toekennen, om daarna de Nederlandsche wet als het personeel statuut op die betrekkingen toe te passen. Toch wordt dit gedaan, zoodra het een naaml. vennp., of in 't algemeen eene vereeniging, geldt. Men kent aan de in België werkende vennp. de Nederlandsche nationaliteit toe, als zij in Nederland is aangegaan, en acht ze aan de Nederlandsche wet als haar persoonlijk statuut onderworpen.

Natuurlijk kan men wel spreken van een Nederlandsche huur, dienstbetrekking, verzekering, vennootschap, ten einde daarmede aan te duiden, dat de huurovereenkomst, de arbeidsovereenkomst, de overeenkomst van verzekering, de overeenkomst van vennootschap in Nederland is aangegaan. Deze beperkte feitelijke beteekenis wordt echter aan de nationaliteit van de vennp. niet gehecht. Men bedoelt ermede een eigenschap als de nationaliteit van een persoon. Daarin ligt m.i. de fout van de heerschende leer, een gevolg van de voorstelling, dat de vennp. in rechte een verbeelden of een werkelijken persoon zou uitmaken.

In werkelijkheid is de vennootschap, en in 't algemeen een vereeniging, eene *overeenkomst* tusschen personen omtrent hunne samenwerking tot een bepaald doel, en tevens de naam voor de uit die overeenkomst geboren rechtsverhouding, evenals huur en verzekering namen zijn zoowel voor de overeenkomsten van huur en van verzekering als voor de daardoor in het leven geroepen rechtsverhoudingen. Dezelfde regels, die op de huur, de dienstbetrekking, de verzekering in het internationaal privaatrecht toepassing vinden, behooren ook op de vennootschap toegepast te worden. Algemeen wordt aangenomen, dat bij het sluiten van een overeenkomst, wat den vorm betreft, de wet moet worden in

acht genomen van het land, waar de overeenkomst wordt aangegaan. In art. 10 onzer Wet h.A.B. wordt dit uitdrukkelijk gezegd. Een huurovereenkomst over een in België gelegen huis, een arbeidsovereenkomst over in België te verrichten arbeid kan in Nederland worden gesloten, mits de vorm, voor het aangaan dezer overeenkomsten door de Nederlandsche wet gesteld, wordt in acht genomen. Men kan ze Nederlandsche overeenkomsten noemen in den zin van in Nederland gesloten overeenkomsten. Maar hare werking in België wordt veelszins door de Belgische wet bepaald. Gesteld, dat de Belgische wet voorschreef, dat huur van huizen voor een huurprijs van meer dan frs. 1200 per jaar tegen derden niet werkt, tenzij zij is ingeschreven in een openbaar plaatselijk register, de Nederlandsche overeenkomst zou zonder die inschrijving de werking tegen derden missen, ook al kent de Nederlandsche wet een gelijksoortig voorschrift niet. Evenzeer staat vast, dat op eene in het buitenland, bijv. in België, gesloten arbeidsovereenkomst omtrent in Nederland te verrichten arbeid de bepalingen van dwingenden aard der Nederlandsche wet van toepassing zijn. Niet anders is het met de overeenkomsten van naamlooze vennootschap. Bij de oprichting der naaml. vennp. moet worden in acht genomen de wet van het land, waarin de oprichting plaats vindt, onverschillig van welke nationaliteit de oprichters zijn. Richten in België Nederlanders een naaml. vennp. op, zij zullen de voorschriften der Belgische wet moeten in acht nemen. Maar wil die vennp. in Nederland haar bedrijf uitoefenen, bijv. aldaar een waterleiding of een spoorweg of een fabriek exploiteeren of aldaar een kantoor houden, dan zullen de bepalingen van de Nederlandsche wet, die op de bedrijfsuitoefening betrekking hebben of de bescherming van de belangen van derden ten doel hebben, toepassing moeten vinden. Ik noem bijv. de bepaling van art. 51 W.v.K., dat de vennp. haren aanvang niet kan nemen, ten ware ten minste tien ten honderd van het gemeenschappelijke kapitaal gestort zij, of de voorschriften van art. 47 omtrent de verplichte aankondiging, dat het maatschappelijke kapitaal een verlies van vijftig ten honderd heeft ondergaan, en de ontbinding van rechtswege, indien het verlies vijf en zeventig ten honderd beloopt. Het was dan ook nog niet zoo vreemd, dat de

rechtspraak geruimen tijd in de Koninklijke bewilliging een eisch heeft gezien, die ook aan in den vreemde opgerichte naamlooze vennootschappen moet worden gesteld. Alleen daarom mag men geacht worden deze opvatting te recht te hebben laten varen, omdat de Koninklijke bewilliging te onzent niet het karakter heeft van een voorwaarde voor de toelating tot de uitoefening van het bedrijf, maar die van een geldigheidsvereischte voor de overeenkomst, m.a.w. van een vormvoorschrift.

De vraag, in hoeverre de bepalingen onzer wet omtrent de naamlooze vennootschap van toepassing zijn op in het buitenland opgerichte vennootschappen, is geen andere dan de meer algemeene vraag, in hoeverre de bepalingen omtrent bepaalde overeenkomsten van toepassing zijn op die overeenkomsten, indien zij in het buitenland zijn gesloten. Op dit leerstuk van het internationaal privaatrecht, dat nog weinig vastheid bezit, kan hier niet verder worden ingegaan. Dit zal echter duidelijk zijn, dat hierbij van nationaliteit en van het zgn. personeel statuut geen sprake is. Dit geldt evenzeer voor de vennootschap en in het algemeen voor de vereeniging, die in ons Burgerlijk Wetboek terecht als overeenkomsten in het verbintenissenrecht worden behandeld.

Er zijn in de verschillende wetgevingen ook bepalingen, die voor vreemdelingen bijzondere voorschriften bevatten. In ons burgerlijk recht, dat in beginsel hetzelfde is voor vreemdelingen als voor Nederlanders, zoolang de wet niet bepaaldelijk het tegendeel vaststelt, komen deze slechts sporadisch voor. In verschillende buitenlandsche wetgevingen is dit anders. Vooral de oorlogswetgeving der laatste jaren heeft aan een differentieele behandeling van vreemdelingen in het bijz. van vreemde vijanden in ruime mate het aanschijn gegeven. Hoe staat het met de toepassing dier voorschriften op naamlooze vennootschappen. Het antwoord is duidelijk, als men in het oog houdt, dat vennootschappen niet anders zijn dan in vennootschap handelende, dan samenwerkende of vereenigde personen (vennooten, aandeelhouders). Vreemdelingen die samenwerken, houden daardoor niet op vreemdelingen te zijn.

Bedoelde voorschriften zijn dus uit den aard der zaak van toepassing ook op die naamlooze vennootschappen en ver-

eenigingen wier leden vreemdelingen zijn, onverschillig of ze zijn opgericht in het binnenland of in het buitenland. Deze waarheid ligt ten grondslag aan de door mij vermelde Fransche en Engelsche rechtspraak, het is het besef daarvan dat, hoewel nog niet tot klaarheid gekomen, zich uitte in het verzet der sprekers in de Société de législation comparée tegen de heerschende leer. Het is dit denkbeeld, dat Prof. Pillet deed zeggen: 'il faut partir de ce principe que celui qui est le maître des capitaux est le maître de la société. Voilà le seul principe solide dans cette matière', dat een andere spreker, Legouez, aldus formuleerde: 'la question qui se pose est bien, en effet, celle de savoir en face de qui on se trouve ou pour employer l'expression américaine, qui est-ce qui controle les sociétés', dat ten slotte Théry klaar uitsprak in de woorden: 'la société n'est autre chose que les associés'.

Men heeft dus bij vennootschappen en in 't algemeen bij vereenigingen, ten einde te beoordeelen, of men al of niet met vreemdelingen heeft te doen, te vragen naar de nationaliteit der leden. Een bepaling als voorkomt in art. 152 van ons Wetb. v. Burg. Rechtsv. omtrent de verplichte zekerheidstelling door vreemdelingen, die als eischers optreden in een burgerlijk rechtsgeding, is van toepassing op vennootschappen, waar ook opgericht, in Nederland of in den vreemde, indien de vennooten of de meerderheid van hen vreemdelingen zijn. Evenzoo art. 835 tweede lid W.v.B. Rv., dat aan arme of onvermogende vreemdelingen het armenrecht ontzegt, tenzij bij uitdrukkelijke overeenkomst anders mocht zijn bedongen. De aangehaalde circulaire van den Minister van Justitie in Frankrijk omtrent de toepassing van de wet op de sequestratie van de goederen van onderdanen van vijandelijke staten, de beslissingen van het Hoogerhuis in de zaken van de *Continental Tyre and Rubber Co.* schijnen mij, in dit licht gezien, volkomen juist te zijn.

Tegen deze opvattingen heeft men, behalve het leerstuk van den van de leden onafhankelijken rechtspersoon, praktische bezwaren aangevoerd. Hoe, zegt men, moet het gaan, als de leden, de vennooten, van verschillende nationaliteit zijn, hoe als de aandeelen aan toonder zijn gesteld en men niet weet in wier handen ze zich bevinden? Dat zoo wel het een als het ander tot bezwaren aanleiding kan geven, moet worden erkend,

maar is daarom nog geen reden, in de gevallen waar die bezwaren zich niet voordoen, als de aandeelen op naam staan en de nationaliteit van de aandeelhouders vaststaat, met deze nationaliteit niet rekening te houden.

Als de vennooten een verschillende nationaliteit hebben, beslist de nationaliteit van de meerderheid; dit is overeenkomstig het beginsel, dat alle contractueele samenwerking, dat het geheele vereenigingsrecht beheerscht; in dit recht regeert het meerderheidsprincipe. De meerderheid wil derhalve zeggen de meerderheid van stemmen in de zaken der vennootschap; in geval dus van aandeelen aan toonder de meerderheid van de aandeelen. Bestaat zoodanige meerderheid niet, dan heeft men te doen met een vennootschap zonder een bepaalde nationaliteit, evenals er individuen zonder nationaliteit of met een dubbele nationaliteit kunnen voorkomen.

Zijn de aandeelen aan toonder gesteld, dan zal het niet altijd mogelijk zijn de nationaliteit der aandeelhouders na te gaan. Théry doet daarom het radicale voorstel, het aan toonder stellen van aandeelen te verbieden. Men behoeft echter niet tot dit uiterste te gaan; zijn de aandeelhouders niet bekend, dan zijn toch bekend hunne vertegenwoordigers: de bestuurders en de commissarissen. Men kan rekening houden met de nationaliteit die onder hen de meerderheid heeft. Ongetwijfeld is dit een hulpmiddel, maar een hulpmiddel waarvan de toepassing de voorkeur verdient boven andere voorgestelde oplossingen. Verbod van toonderaandeelen is, bij de algemeene verbreiding van deze, niet aan te bevelen en heeft ook zijne nadeelen. Het voorstel, gedaan in de vergadering van de Société de législation comparée, omtrent het verplichte deponeeren der aandeelen vóór iedere algemeene vergadering, kan alleen doeltreffend heeten, indien men vreemdelingen van het stemrecht wil uitsluiten, en kan alleen worden toegepast op naamlooze vennootschappen, welke haren administratieven zetel in het binnenland hebben. Zij lost dus de kwestie niet op voor de vennootschappen wier bestuurszetel in het buitenland is gevestigd.

Sommigen (zooals Schuster) willen, zonder te vragen naar de nationaliteit der aandeelhouders, laten beslissen waar de bestuurders hun woonplaats hebben, althans acht hij

voor het enemy character van een vennootschap beslissend, of de personen ‘who in actual fact control its affairs, reside or carry on bussiness in an enemy country’, omdat in dit geval de directing brain der vennootschap in een vijandig land is gevestigd. Hiertegen mag echter worden opgemerkt, dat volgens de meeste wetten de bestuurders te allen tijde door de aandeelhouders kunnen worden ontslagen en door anderen vervangen. De eigenlijke directing brain van de vennootschap is dus de algemeene vergadering van de aandeelhouders, deze heeft in laatste instantie de zeggenschap over de zaken, zoodat het (ook in het stelsel van Schuster) wel degelijk een punt van belang is, welke nationaliteit de aandeelhouders bezitten.

Ten slotte wordt als een praktisch bezwaar aangevoerd, dat de aandeelen voor overdracht vatbaar zijn, mitsdien de nationaliteit der aandeelhouders aan voortdurende wisseling onderhevig is en dientengevolge ook de nationaliteit der vennootschap telkens zou veranderen. De mogelijkheid van verandering van de nationaliteit der vennootschap uit dezen hoofde moet worden toegegeven, zij zal echter wezen in overeenstemming met de werkelijkheid. Het ongerief, dat daaruit mocht voortvloeien, heeft men te aanvaarden, en mag zeker niet een argument wezen om met de werkelijkheid niet rekening te houden.

Overigens moet men de aangevoerde praktische bezwaren niet al te breed uitmeten; al wat mogelijk is komt daarom nog niet dagelijks voor. De ervaring leert, dat ook bij aandeelen aan toonder vaak zeer wel bekend is in wier handen de meerderheid der aandeelen zich bevindt.

Ter voorkoming van misverstand meen ik er uitdrukkelijk op te moeten wijzen, dat het geenszins mijne bedoeling is een differentieele behandeling te bepleiten van vennootschappen die uit vreemde aandeelhouders bestaan. Ik heb gemeend het vraagstuk van de zoogenaamde nationaliteit der naamlooze vennootschappen aan een nader onderzoek te moeten onderwerpen, omdat de heerschende leer, naar mij voorkomt, zich op een dwaalspoor bevindt en dit vraagstuk in de laatste jaren door den oorlogstoestand en de oorlogswetten een zoo groote actualiteit heeft verkregen. De fictie van den van de leden onafhankelijken rechtspersoon, die reeds zooveel kwaad

heeft gesticht, heeft ook ten aanzien van de vraag, die ons bezighoudt, de werkelijkheid geheel uit het oog doen verliezen. Daarop heb ik willen wijzen.

Trouwens, buiten den kring der in hunne dogma's bevangen juristen, in de praktijk is men zich zeer wel bewust van de waarheid, dat qui est le maître des capitaux est le maître de la société. Vandaar de maatregelen die meer en meer bij de oprichting van naamlooze vennootschappen worden genomen, en ook in bestaande naamlooze vennootschappen door wijziging der statuten zijn doorgevoerd, om het nationale karakter der onderneming te waarborgen. Een der middelen is de aandeelen onder nationaal bewind te brengen door het oprichten van een administratie-kantoor, dat tegenover zijn aandeelen-bezit certificaten aan toonder uitgeeft. Deze certificaten mogen in handen komen van vreemdelingen, de aandeelen zelve blijven niettemin in bezit en onder bewind van het Nederlandsche administratie-kantoor.

Een ander middel is de bepaling in de statuten, dat tot de vergadering van aandeelhouders alleen toegang hebben of dat alleen stemrecht hebben aandeelhouders die Nederlanders zijn. Men heeft het bezwaar gemaakt, dat de eigendom van toonder-aandeelen niet is te controleeren; indien echter wordt voorgeschreven, dat de aandeelen een bepaalden tijd vóór de vergadering moeten worden ingeleverd met eene verklaring, dat ze aan den inleveraar toebehooren in vollen en vrijen eigendom, wordt een waarborg verkregen, die niet zonder beteekenis is; stroomannen kunnen alsdan niet optreden zonder een valsche verklaring af te leggen[1)]. Bij de beoordeeling van het Nederlanderschap van den aandeelhouder dient in het oog te worden gehouden, dat, als aandeelen staan ten name van of worden ingeleverd door een naaml. vennp. (of in het algemeen door een vereeniging), ten bewijze

1) C. Jordan stelt voor, in een opstel in het *Bulletin de la Société de législation comparée*, 1917, bl. 534, getiteld: *Les étrangers et le régime des sociétés*, aan Fransche vennp[en] den eisch te stellen toegang tot de algemeene vergaderingen en stemrecht uitsluitend te verleenen aan houders van aandeelen op naam, welke alleen aan Franschen kunnen toebehooren. Daarnevens zouden dan ook door vreemdelingen te verkrijgen toonderaandeelen kunnen worden uitgegeven, waarvan de houders geenerlei zeggenschap in de zaken van de vennootschap zouden hebben.

van het Nederlanderschap der vennootschap (of vereeniging) moet worden aangetoond, dat de meerderheid van de aandeelhouders (of van de leden) Nederlanders zijn. Kan dit niet worden aangetoond, dan kan de vennootschap(vereeniging)-aandeelhouder niet als Nederlander worden beschouwd. Het is van belang hierop te wijzen, omdat het aantoont, dat als men eraan vasthoudt, dat de nationaliteit van de aandeelhouders (of van de leden) beslist over het karakter der vennootschap (of vereeniging), het niet mogelijk is door het tusschen-schuiven van een holding company de bepaling weerloos te maken, dat alleen aan aandeelhouders, die Nederlanders zijn, het stemrecht toekomt.

Een derde middel tot bewaring van het nationale karakter der naaml. vennp. is naast de aandeelen aan toonder te plaatsen een klein aantal preferente aandeelen op naam, waarvan alleen Nederlanders houders kunnen zijn, en aan dezen het recht te geven tot het doen van een voordracht voor de benoeming van directeur en commissarissen. Daardoor wordt de Nederlandsche invloed op de samenstelling van bestuur en toezicht gewaarborgd, doch wordt niet voorkomen, dat vreemde aandeelhouders hun invloed op den gang van zaken in de algemeene vergadering doen gelden.

Wij willen hierbij echter niet langer stilstaan. Genoeg zij het vast te stellen, dat deze en dergelijke bepalingen het bewijs leveren, dat men in de zakenwereld wel degelijk zich er rekenschap van geeft, dat de aandeelhouders niet staan buiten of naast de vennootschap, en dat de vennootschap niet is onafhankelijk of afgescheiden van de aandeelhouders, zooals een onder de juristen van alle landen wijd verbreid dogma ons wil wijs maken, maar dat de aandeelhouders de vennp. uitmaken en daarom ook het karakter van de vennp. bepalen.

Het is een goede zijde van de oorlogswetgeving, dat zij voor deze eenvoudige waarheid de oogen heeft geopend. Zij zal daardoor kunnen bijdragen tot de dringend noodige herziening van het hoofdstuk van het internationaal privaatrecht betreffende de zgn. rechtspersonen, dat thans, onder den invloed van een averechtsche leer, in een hoogst onbevredigenden toestand verkeert.

W.L.P.A. MOLENGRAAFF.

Een mensch en een broeder.

Plato's Laches.

Wel duidelijk staat hij daar vóór ons, de brave man; flink generaal, eenvoudig, ernstig en niet zonder humor, en voor zoover hij er wat op lette, gekant tegen den nieuwen geest des tijds. Hij kent Sokrates, doch alleen als soldaat, en graag spreekt hij met hem, gansch niet vermoedend wat hem zelf te wachten staat, de arme, en dat Sokrates in den nieuwen tijd een eigen element is. Hij staat duidelijk vóór ons in het kleine geschrift, dat terecht naar hèm en de *Laches* heet.

Wie kon denken, dat hij er zóó zou inloopen! Hem en zijn mede-generaal Nikias, men heeft hen om hun oordeel gevraagd in een zaak van opvoeding; zij gaven hun meening kalm-weg, en dat Sokrates er bij wordt gehaald is hem lief, want hij zag hem vechten en wou dat alle Atheners zoo waren. Wie had kunnen denken, dat het hem zóó zou vergaan, en nog wel in een praatje over den *moed*, waarvan hij toch wel gelooven mocht wat af te weten!

Maar dat praatje wordt een vreemd avontuur; het duurt niet lang of hij weet niet meer wat hij zeggen moet, en als hij dan gaat luisteren, draait alles om hem heen: dat is nu de nieuwe tijd, die uit Nikias spreekt. Maar ziet Sokrates iets in die geurmakerij? Het lijkt eerst wel zoo; althans hij laat Nikias doorpraten; maar zou die het kunnen volhouden? Neen, neen; daar gaat Sokrates eindelijk ook Nikias flink te lijf, en ook Nikias legt het af, zoo goed als eerst Laches: dat is althans één troost.

I.

De tweede helft van den dialoog, de wetenschappelijke helft kan men zeggen, toont dit avontuur, dat voor Sokrates zelf zoo vreemd niet is, maar zeker al weer een beproeving. Laches is dan toch een eerlijk man met gezond verstand en goeden wil, maar vraag hem naar een *bepaling* van moed, maak het hem zelfs maklijk, stel voorop dat de moed een soort van deugd en iedereen wel zoo wat weet wat de deugd in 't algemeen is, - en Laches antwoordt met een *voorbeeld*. Wie in een gevecht op zijn plaats blijft en van daaruit den vijand bestookt zonder te vluchten, die is moedig. En nu moet Sokrates weer vragen of krijgslieden, die al wijkend strijden of uit list op den loop gaan, of die allen lafaards zijn? - Waarachtig niet, zegt de generaal, recht-uit als hij is, maar wat wilt ge dan? - Wel, een bepaling van moed behoort alle soorten en gevallen van vechten te omvatten, en niet alleen de gevaren van den oorlog, maar ook die van de zeevaart en ziekten en hartstocht, terwijl een voorbeeld maar één geval toont. - Ge hebt gelijk, zegt Laches, en daar hij volstrekt niet dom is en nu op weg geholpen, komt hij al gauw met heel wat beters aan: de moed is een zekere *flinkheid*, een standvastigheid der ziel, - en dat lijkt waarlijk een groote vooruitgang.

Maar o, o, wat is het toch moeilijk om de dingen goed te zeggen; hoe licht kan zoo'n bepaling misverstand wekken! Is het dan niet dadelijk noodig om er bij te voegen, dat die flinkheid *met verstand* moet gepaard gaan? Dat spreekt wel van zelf, stemt Laches toe, want de moed is een schoone zaak en wat is schoon zonder verstand? Maar door die bijvoeging *met verstand* zijn wij nog niet gered. Want gaat het wel aan om zulk een voornaam woord als moed te gebruiken bij alle gevallen, die flinkheid met verstand toonen, zooals bij een koopman, die veel geld steekt in een veilige onderneming, of als men aan een dierbaren zieke, tegen zijn smeeken in, iets weigert te geven dat slecht voor hem is? Neen, wij moeten het woord voor groote gevallen bewaren, maar dan komt er allicht weer verwarring, juist door dat *met verstand*. Want een kapitein, die flink is in het gevecht,

terwijl hij op een sterke plaats staat en veel soldaten onder zich heeft, en zijn tegenstander, die blijft staan op een zwakke plaats met weinig hulp en dus den dood voor oogen heeft, - wie van beiden is moediger? - Ja, zonder twijfel de tweede, zegt de krijgsman Laches weer grif. - Maar dan is het toch een raar ding, dat verstand bij den moed, want de eerste is toch zeker verstandiger. En zoo iemand te water gaat *met* verstand van zwemmen en een ander te water gaat *zonder*, - acht men dan toch niet vaak den moed van den tweede hooger? Is dan niet die standvastigheid der ziel, die flinkheid *zonder* verstand eigenlijk schooner dan die *met*, en kan de bepaling wel deugen, waar de moed toch zeker iets zeer schoons is?

Laches kan er niet uit wijs worden, en hij erkent zijn onbedrevenheid in diergelijk redeneeren. Doch de lezer, die op zijn gemak kan nadenken, zal opmerken, hoe die gevallen groot genoeg konden zijn, als Sokrates ze maar niet van een kleinen kant bekeek en het *met verstand* in den vrij platten zin nam van *met vakkennis* en *met zorg voor lijfsbehoud*, terwijl bij een hoogere opvatting het *met verstand* toch ook besef van eer en plicht omvatten kan. Maar - en dit wilde Plato hier toonen, verbeeld ik me - een bepaling staat bloot ook aan platte verwarringen, en juist een goedmeenend doch ongeoefend man als Laches vervalt daarin al licht, al gevoelt hij hoe er iets ontbreekt aan de redeneering. Want dat gevoelt hij wel degelijk, en hij klaagt: ‘ik verbeeld me heel goed te weten wat de moed is, doch hij ontvlood me zooeven, 'k weet zelf niet hoe, en ik kan hem maar niet met redeneeren grijpen en zeggen, wat hij is.’

Zoo klaagt hij, en zal Sokrates deze trouwhartige ziel-in-nood nu te hulp komen en hem spreken van een hoogere opvatting van verstand? In zekeren zin doet hij dat laatste, maar hulp verschaft hij daardoor niet veel, want als de brave krijgsman nu eens een kijkje krijgt op een diepere en fijnere behandeling van het vraagstuk der bepaling, dan begrijpt hij er nog veel minder van, en de geest van den nieuwen tijd uit die verdere behandeling sprekend, behaagt hem volstrekt niet, al heeft Sokrates zelf er ook deel aan, en al is Sokrates iemand met wien een achtbaar man graag te maken heeft. Maar die nieuwe wijsheid, die een volkomen onbegrijpelijke

bepaling aanbiedt en ze wil handhaven nu eens met allerlei hoogdravend gedoe en dan weer met belachlijke haarkloverij, hoe kan een eerlijk man er kalm onder blijven; hoe zou hij niet gelooven, dat Nikias enkel maar wat geuren wil met nieuwe snufjes, die hij van een sofist, zoo'n betaalden knapmaker, zoo'n handelaar in wijsheid kocht om er een onmodischen kameraad meê te overbluffen?

Want het is Nikias, bij het nageslacht méér bekend dan Laches, Nikias, eveneens generaal en daarbij een Athener van meer beschaving, meer gevoel voor het nieuwere, meer bekendheid met Sokrates en de knapmakers beiden, - het is Nikias, die zich nu in het gesprek laat opnemen om meer licht te brengen, en al dadelijk Laches verbijstert met de bewering dat de moed een *kundigheid* moet zijn, en wel de *wetenschap van wat vrees en wat hoop geeft*, zoowel in den oorlog als elders.

En hier begint de tweede en groote beproeving van den armen vechtersbaas, - die heelemaal vergeet, dat hij zooeven zelf wel wat verstand in den moed erkend heeft -, nu hij zulke schoolsche woorden als *kundigheid* en *wetenschap* hoort, en dadelijk in een verwarring verstrikt raakt.

De moed een kundigheid? Maar juist andersom. Verbeeld u, de moed een wetenschap van wat te vreezen is? Maar dan zouden geneesheeren en landbouwers toonbeelden van moed zijn, want die weten wat in hun vak te vreezen is, maar wie noemt hen daarom moedig?

Ik zeker niet, beweert Nikias, want de geneesheer weet wel of aan een zieke de dood te wachten staat, maar of de dood te vreezen is, dat leert zijn vak hem niet, en is het voor vele menschen niet beter om dood te gaan dan te blijven leven? Dat moet Laches natuurlijk toestemmen, en dan is de geneesheer ook niet de moedige, door Nikias bedoeld, zoomin als de waarzegger dat is, die ook enkel kan weten of iemand met dood of ander onheil bedreigd wordt, maar niet of zulk onheil beter of slechter voor hem is.

Maar wat willen die praatjes, vraagt Laches. Zijn het wel anders dan kromme sprongen van iemand, die het zelf óók niet weet, doch dat niet durft bekennen? Onder vrienden deed men beter eenvoudig en oprecht te zijn.

Doch zijn het waarlijk kromme sprongen of weet Nikias

wat hij doet met zijn stoute beweringen? Wil hij volhouden, dat de moed een wetenschap is? Hoe dan staat het met de dieren? Is de leeuw wijzer dan de meeste menschen, of is hij niet moedig?

Inderdaad, Nikias houdt stand: een leeuw is niet wijs en niet moedig, zoomin als een kind dat is; onbevreesd is hij en dol; noem hem *dapper*, zoo ge wilt; dapperheid is onbevreesdheid zonder overleg, en dapper zijn mannen en vrouwen, en kinderen en dieren bij hoopen, doch bewaar den naam *moedig* voor de zeer enkelen, die de bedoelde wetenschap hebben.

Om te lachen, dat verschil tusschen moed en dapperheid;[1)] belachelijk om een leeuw niet moedig te noemen, vindt Laches. Heeft Nikias die fijnigheid van een knapmaker geleerd? Het zij zoo, maar een man, aan wien de staat zijn hoogste belangen toevertrouwt, moest die sofistenkunstjes vóór zich houden.

Zóó Laches, en het is hem natuurlijk zeer aangenaam, dat eindelijk Nikias van Sokrates ook eens een pak krijgt. Dat heer zou anders zichzelf den pachthebber der wijsheid gaan achten met zijn bepaling: moed is wetenschap van wat vrees en wat hoop geeft, - die hij een tijdlang met allerlei zware, en dan weer fijne woorden kon handhaven, maar nu toch eindelijk als een gebrekkige erkennen moet.

Want wordt die bepaling gered door den voornamen zin, welken Nikias er blijkbaar aan hecht? Als wij niet eenmaal vragen, wat dan ten slotte wèl te vreezen is, zoo dood en ziekte het niet zijn en onbevreesdheid zonder meer geen moed is; - zoo wij dàt niet eenmaal vragen, heeft de bepaling geen nader onderzoek of toelichting van noode?

Neen waarlijk, zóó gemaklijk komt een bepaling er niet af, zelfs niet zoo Sokrates - wat Laches niet begrijpt - er veel voor gevoelt. Er bleek al hoeveel gevaar van misverstand bij den gewonen man haar dreigt, doch daarmee is het niet uit. Want zie eens hier. Kennis, wetenschap van wat te vreezen is? Maar vrees is de verwachting van een komend kwaad, en dus, wie iets vreest, verwacht een komend kwaad.

1) Wie tusschen *moed* en *dapperheid* te weinig verschil ontwaart, kan (met Dr. Verdam in zijn Meno-uitgave, blz. 55) het met *moed* en *durf* beproeven.

Maar als hij het verwacht, kent hij het ook, anders zou hij het niet voor een kwaad aanzien. Het *komen* dus is voor de kennis van het kwaad een bijkomstigheid; het kwaad is kwaad en was het en zal het zijn. Uit de bepaling ‘kennis van het komende kwaad’ moet men dus het *komen* schrappen, en dan blijft er over: kennis van het kwaad, of volledíger: kennis van wat kwaad is en goed.

En wat moet Nikias zich daarvan aantrekken? Méér dan het zoo dadelijk schijnt. Want gezocht werd naar een bepaling van moed, en gesteld was al: de moed is een soort van de deugd; nu is deugd en een soort van de deugd niet hetzelfde, en wil de bepaling van moed juist zijn, dan moet zij een andere wezen dan die van de deugd. Maar wat blijkt nu? De deugd zelve was de kennis van kwaad en van goed, en nu is de moed het ook. De moed zou dus niet een soort van deugd zijn, maar de deugd zelve, en dat strijdt tegen het eerst gestelde: dus is Nikias' bepaling van moed niet de juiste.

En met deze uitkomst, welke Laches zeer naar den zin is, eindigt het wetenschappelijk gedeelte van den dialoog.

II.

Wat onrust voor den wijsgeer, die voor zulk een eenvoudig ding als een bepaling ingang wil zoeken! Wendt hij zich tot den eenvoudige van geest, hij krijgt last van de misverstanden der eerste beginners, al is hun wil nog zoo goed; spreekt hij de meer geoefenden toe, hij ontmoet meer begrip, doch daarbij een pijnlijk te kort aan stelselmatigheid, en sluit hij zich in zichzelf op, ook dan stuit hij op tal van vragen, die zoo dadelijk geen antwoord vinden.

Onrust voor Sokrates, onrust voor Plato, onrust voor Laches, - en onrust ook voor de geleerden, die Plato bestudeeren, althans druk geschrijf en geschil.

Ditmaal nu eens niet over de echtheid van den *Laches*, (al was er wel eens iemand, die ook hèm aan Plato ontnemen wou), maar over de dagteekening, en wel over de dagteekening naast die van eenige andere geschriften.

Men schijnt daarmee naar een verboden vrucht te reiken. Een kunstenaar-denker - en dan zulk een groote, - mag men

het wagen om zijn ontwikkeling vast te stellen? Staat hij niet te ver buiten het leven der gewone lieden om wat voor hèn gelden kan, ook voor hèm te doen wegen? Is het niet zondig een regel te eischen bij een, die zulk een schitterende uitzondering was?

Er is zeker reden om te huiveren, en toch is een bezadigde poging niet zoo schennend als zij eerst lijkt. Een zeker aantal der dialogen hebben al te veel kenmerk gemeen om ze niet tot één deel van ook een gróót dichter- en denkerbestaan te brengen, en zoo de meeste geleerden thans vrijwel eenstemmig een zekere groep van Plato's geschriften tot zijn eerste periode brengen, behoeft men hen niet om overmoed en heiligschennis te schelden. In die geschriften is Sokrates het meest de Sokrates der overlevering; zij bevatten nog niets van Plato's eigen groote vondst, de ideeënleer; zij streven naar een ethika, maar geven ze niet, en zij bevatten verdediging en onmiddellijke aanprijzing van Sokrates, ingaand tegen de aanklacht die zijn terechtstelling tengevolge had.

Het lijkt inderdaad geen overmoed om een zeker aantal meest kleine geschriften, met den *Protagoras* als hoogtepunt, aan Plato's eersten arbeidstijd te gunnen, maar bedenkelijk wordt het, zoo men in die groep zelve weer een volgorde wil vaststellen, en toch hebben geleerden van grooten naam het gewaagd om over de tijdsverhouding van den *Laches* en den *Protagoras* besliste meeningen te geven, op gronden, die aan den wijzen schenker natuurlijk onwederlegbaar schijnen, maar voor ieder ander van weinig gewicht.

Al een eeuw geleden bracht Schleiermacher het vraagstuk der dagteekening aan de orde en wel voor àlle geschriften van Plato. Naar de zonderlinge, en wel door niemand meer aangenomen grondgedachte zijner leer, had Plato in den aanvang van zijn arbeid reeds een stel van geschriften voor den geest, die hij in den loop der jaren dan ook in de eenmaal vastgestelde volgorde voortbracht. En in die volgorde kwam de *Laches* nà den *Protagora*s.

Schleiermacher's beginsel wordt door niemand meer vastgehouden, en het is dan ook niet uit aanhankelijkheid aan hem, maar om eigen redenen, dat niemand minder dan Paul Natorp in zijn groot boek over Plato eveneens den *Prota-*

goras vóór den *Laches* brengt, en van de kracht zijner gronden ten volle overtuigd is.

Nu is echter het ongeluk van gronden ten deze, dat geen een er zóó goed uitziet, of men kan er het dwingende aan ontnemen, en wie zijn neus steekt in het gepraat over deze zaak krijgt *pro-en-contra's* van de volgende soort te hooren.

De *Protagoras* aanvaardt aan het slot de stelling: moed is de kennis van wat te vreezen is en wat niet; de *Laches* tast deze stelling aan en verwerpt ze zelfs. Nu is het toch zonneklaar, dat Plato niet een bepaling zal aanbieden, die hij zelf al heeft afgekeurd. - Zonneklaar? Wel neen, zegt een ander. Zonneklaar is het, dat Plato in den *Laches* de bepaling maar in schijn verwerpt; hij houdt ze wel degelijk vast, maar hij meent, dat men ze nader moet toelichten. En die toelichting geeft de *Protagoras*. Alle deugden zijn in het wezen der zaak een weten van goed en kwaad; - deze stelling, in den *Laches* enkel *verkondigd* op onberedeneerd besef af, wordt in den *Protagoras afgeleid*, - en dit belette niemand den moed voor een bijzonder geval, een *soort* (een *deel*, noemden de Grieken zelf het) van de deugd-in-'t-algemeen aan te zien. - Maar het is toch wel duidelijk, dat de *Laches* een zekere bladzijde van den *Protagoras* recht zet, en dus *na* den *Protagoras* komt. - Duidelijk? Wel neen, want duidelijk is, dat Plato den afloop dier bladzijde afhankelijk maakt van den aard der sprekers tot wien Sokrates zich richt; de zaak zelf is voor Plato van niet veel belang, juist genoeg om voor de typeering van een spreker te dienen, en natuurlijk noemt de vechtmajoor iemand moedig, die voor een beschaafd sofist een dolleman is. - Maar mag men wel gelooven, dat Plato het schitterend-diepzinnige der ‘wetenschap voor alle tijden’ in den *Protagoras* kan verzwijgen, zoo hij het toen al beseft had? - Met uw welmeenen, u kijkt te diep, als u zóóveel in die uitspraak ontwaart. Plato bedoelt daar iets heel nuchters; wie een kwaad vreest, doet dat op grond van een ervaring, welke zoowel het verledene, het heden als de toekomst raakt, méér niet. Men kan daarin desnoods den kiem van een diep inzicht erkennen, doch dat in die woorden het inzicht al voluit gevoeld en rechtuit gezegd zou zijn, dat gaat te ver.

Ge ziet het, men komt niet veel verder met zulk gerede-

neer; is het niet beter de twee dialogen tot den jongen tijd te brengen en daarmee tevree te zijn; is het niet beter den ouden en wel eens stompzinnig genoemden Stallbaum tot een wijs man te verklaren, als hij in een diergelijk geval zegt: ‘overigens, genoeg van deze zaak, want de tijdsorde waarin die dialogen elkander opvolgden, nog scherper te willen bepalen, achten wij haast gewaagd en overmoedig, al waren er, die meenden in deze dingen alles en ook het allerkleinste te kunnen zien, en als het ware het gras te hooren groeien.’

III.

Men kan ook de kunst er bijhalen. En als men, om niet in het te fijne te vervallen, den *vorm* der inkleeding terzijde laat,[1)] kan men niettemin met anderen wijzen op de ongewone verhouding van het voorspel tot het streng redeneerende gedeelte.

Inderdaad moet dit een ieder wel treffen. De *Laches* is een klein geschrift, en van zijn dertig bladzijden heeft Plato er vijftien gegund aan de inleiding en nog wat aan de afsluiting óók. Ongewoon is deze verdeeling zeker en zij doet denken aan een te kort in handigheid, aan de ongeoefendheid van een beginnend schrijver.

Maar zijn die inleidende bladzijden overigens weinig waard? Men zou het haast wenschen om den eersten schijn te mogen aandikken, doch het tegendeel moet men getuigen. Die vijftien bladzijden bevatten een overvloed van kunst en een vastheid van figuurbeelding, die allerminst een ongeoefende hand verraadt, naast een groote vaardigheid van redeneeren zonder schoolsche strengheid, die eerst later wordt toegepast.

Voortreflijk geteekend zijn de twee oude heeren, die, breedsprakig en lijmerig pratend voorzeker, op hun ouden dag zoo bevreesd zijn, dat zij in hun plicht tegenover hun zoons te kort schieten; die vóór het te laat is het verwijt willen ontgaan door hen zelf tegen hun beroemde vaders gericht, en

1) Pohlenz' beschouwing over den tooneelmatigen vorm en den verhaalvorm, in zijn *aus Plato's Werdezeit*, schijnt mij bij al haar scherpzinnigheid al te weinigs zekers op te leveren om als grond van dagteekening te kunnen dienen, en het is ook niet duidelijk of Pohlenz zelf ze voor dat doel gebruikt.

nu aan hun zoons een betere kans op een dadenrijk leven willen schenken. Zij praten omslachtig en sloom, doch hun rol wordt er meer tastbaar door en hun welmeenendheid krijgt iets aandoenlijks.

Daar zijn Laches en Nikias, beiden vermaard als generaal, maar de tweede daarbij een man, gevoelig voor het nieuwe leven in Athene, geenszins afkeerig van den steun der nieuwe knapmakers, de sofisten, en niet zonder behagen in wat hij van hen en Sokrates had kunnen opsteken; de andere daarentegen enkel trouwhartig vechtgeneraal, die buiten de nieuwe strooming van het beschavingsleven bleef, Sokrates alleen als soldaat kent, en behoudsman is, niets gevend om nieuwigheden. Daar zijn zij beiden, met leven en kleur, en het is zeker geen onbeholpene, die ieder van hen naar zijn aard een meening over het kunstvechten doet geven.

En daar is Sokrates, de bescheidene, die zich nooit opdringt, maar door de besten om een meening gevleid wordt; die de menschen dwingt van hun eigen denken rekenschap zich te geven, al begint men over heel iets anders; die de aangewezen leider is van het gesprek, al beweert hij niets te kunnen leeren, en nooit wat van de knapmakers te hebben opgestoken, daar hij ze niet betalen kon: ook zijn rol is in de inleiding al met groote vaardigheid gesteld.

Die vele bladzijden inleiding zijn dus volstrekt niet zwak, en alleen in hun aantal, niet in hun ondeugdelijkheid, zou men een eerste begin mogen ontwaren.

Doch na die inleiding is er nog kunst naast scherp redeneeren, en Laches blijft prachtig in zijn rol van den trouwhartigen oudgast, voor wien de eenvoudige vragen van Sokrates al een kwelling zijn, en de hoogere en diepere behandeling van hem en Nikias te saam een onzinnige nieuwlichterij, waarbij een eerlijk man uit zijn vel springen moet. Dit gesprek is wèl de vertooning van den ouden tijd, die zich in eens voor het nieuwe geplaatst ziet en niet aan eerlijk spel gelooven kan, en Laches verbeeldt de behoudendheid uitstekend.

En toch, - het gaat een oprecht Plato-minnaar aan het hart om het te erkennen, - toch meent hij in deze vertooning een eigenaardig gebrek te zien, in geen ander geschrift zich openbarend van den geweldigen schrijver, die naast zooveel andere deugden ook die van den *goeden smaak* had.

Het lijkt toch geen goede smaak, dat Plato de twee generaals zoo fel aanvalt. Nikias noch Laches gaan het gesprek in als pralers, die zich opdringen en op hoogen toon hun stem uitbrengen; integendeel, er is hen dringend om hun meening gevraagd en zij geven die zonder ophef; uitvoerig zeker, doch bedaard en met zorgvuldige opgave van redenen: men had hun wat kunnen verwijten, zoo zij anders hadden gedaan, maar nu zij zoo spreken op uitnoodiging en dan nog zoo bereid zijn om een andermans meening aan te hooren, is er niets op hen aan te merken. Het is daarom reeds in de inleiding geen goede smaak om, als waren zij opgeblazen schijnweters, hen met een bittere ironie te lijf te gaan als deze:

'Klaarblijkelijk zijn *zij* bij machte om een mensch op te voeden, want zij zouden niet zoo vierkant zich verklaard hebben over een zekere bezigheid, of die voor knapen goed dan wel slecht is, waren zij niet overtuigd dat heel goed te weten.'

Dàt doet de inleiding reeds, en zoo men dien enkelen uitval niet tellen wil, vergoelijken mag men niet het onwaardige gekijf, waarin Plato de twee generaals, en vooral Laches later vervallen laat. Waarlijk, wat voor kwaad deed Laches om zoo in zijn kleinste oogenblikken te worden getoond? Hij is een eerlijk en eenvoudig man; natuurlijk, zooals iedereen, besmet met den waan van méér te weten dan hij weet, maar overigens een goed staaltje van de gewone soort. Hij verdraagt de eerste nederlaag uit Sokrates' hand met groote kalmte, en dat Nikias' nieuwlichterij hem overbluft en verwart, dat pleit niet tegen hem. Maar hij kan niet velen om in den mede-krijgsman zijn baas in redeneeren en begrijpen te zien; hij is dol-afgunstig zelfs op den schijn van meerderheid, en al mag men ook dàt menschlijk achten, het is een menschlijkheid van de droevige soort, en te vertoonen alleen dan, als die vertooning een billijke straf heeten kan. Menigmaal straft Plato een spreker, maar dan verdient die ook tuchtiging; Laches echter wordt op de kaak gesteld zonder dat zijn schuld dit rechtvaardigt, en al moge hier van realisme worden gesproken - want ook een braaf man heeft zijn zwakke zijde - goede smaak is het niet om een eenvoudig en eerlijk man weerzinwekkend te maken, zelfs met een zeer levendig en menschlijk tooneel.

En is de rol van Nikias wel geheel zuiver? Lijkt hij later niet

meer op den liefhebber, die wel eens wat goeds gehoord, wel eens wat van het fijne der zaak gevoeld heeft en daar wàt trotsch op is, dan op een ernstig denker, geheel doordrongen van de diepste waarde der vraagstukken? Zeker, hij weet en begrijpt nog al wat, en Sokrates kan met hem meer naar zijn hart en van den hoogen boom af de zaak bespreken, doch meer dan een liefhebber, en dan een liefhebber met aanmatiging, is hij niet, en zoo Plato hèm een tik geeft door zijn zelfvoldaanheid te toonen, het is in orde, maar niet in orde schijnt het, dat dezelfde zelfvoldane liefhebber aan den armen en driftigen Laches nog eens een helaas wel-verdiend lesje geeft. Er is in Nikias' rol iets tweeslachtigs, iets en zelfs véél onverdiend-onwaardigs in die van Laches, en wanneer zij zich in eens vereenigen in een lofspraak op Sokrates lijkt dat ook wel op een wat al te snellen overgang tot eensgezindheid zoo vlak na hun scherp gekibbel.

En dus, - àls de kunst den doorslag geven kon en het minder geslaagde werk noodwendig aan het beter gelukte vooraf moest gaan, ja, dan zou de *Laches* zeker zéér vooraan moeten komen in de rij van Plato's geschriften, zeker vóór den *Protagoras* en den *Charmides* ook. Maar, hoe gevaarlijk is het niet om zóó over het kunstenaarsgemoed te willen bazen; de *Laches* bevat in allen geval overvloed van artistieke deugd, en ieder kunstenaar zal wel schommelingen in zijn werk hebben; en hier wil men zich dan ook aan Stallbaum's raad houden, niet het gras hooren willen groeien, doch den *Laches* enkel tot de jonge geschriften van den grooten man brengen. Zoo men veel over de kunst sprak, het was vooral om den dialoog ook naar de kunst te beschouwen, en maar een beetje om den lezer te doen merken, dat ook *die* beschouwing onrust geven kan als men méér hebben wil dan in gemoede te verlangen is.

IV.

Ik moet ten slotte ook bij mijn lezer op eenige onrust zelfs hopen, want dan las hij mij met aandacht, en het is wel niet waarschijnlijk dat hij het overzicht volgde en niet in opstand kwam.

Laat ons het ronduit erkennen: Laches vertegenwoordigt

niet alleen den gewonen man van zijn eigen tijd, maar ook de meerderheid van ons zelven. Hij is een mensch en een broeder, niet als behoudsman, maar als de verbijsterde door Sokrates' spreuk, - want het is dan toch een spreuk van Sokrates, die Nikias voorstaat, al begrijpt Laches dat heelemaal niet, al houdt Sokrates zich van den domme en al wordt Nikias door Sokrates zelf bestreden.

Een mensch en een broeder, - doch waardeeren wij eerst de geschiedkundige beteekenis van Laches' rol. Zoo Sokrates optrad met een spreuk, die ons zonderling schijnt, en Plato ze overnam en uitwerkte, zij verbeeldden zich niet voor hun tijdgenooten terstond duidelijk en aannemelijk te zijn; zij wisten heel goed hoe vreemd hun nieuwe woord den meesten Atheners in de ooren klonk. Onze dialoog bewijst het. Als Laches hoort: moed is kundigheid, - en later: moed is een wetenschap, - dan is hij eerst verbluft en al gauw vliegt hij op met den uitroep: moed en kundigheid hebben niets met elkaar te maken; bijna alles wat daarna er over gezegd wordt, wekt zijn weerzin, al moet hij wel eens wat toestemmen, en niets verheugt hem zoo zeer als de overtuiging, dat hij die spreuk voor zijn oogen afgemaakt ziet.

Onthouden wij het wèl: de *Laches* is een gewichtig getuigstuk voor de geschiedenis der wijsbegeerte, toonend hoe Sokrates en Plato het paradoxaal-schijnende van hun spreuk zeer goed beseften.

Onthouden wij dat wèl, doch denken wij dan om het nog gewichtiger feit, dat wij ons zelf in den eenvoudigen vechtman met meer gemak terugvinden dan in Sokrates en in Nikias; dat ook wij in verzet komen, zoo wij voor het eerst hooren: de deugd is een weten, - en dat verzet zeker niet opgeven voor de nadere bespreking, al bevat die een en ander dat ons wel dadelijk aanstaat, zooals de onderscheiding van moed en dapperheid, en de bewering, dat de dood wel eens een goed kan zijn, waarvoor ook Laches zelf gevoelt. Maar aan het eind zijn wij zeker niet gewonnen voor de bepaling van moed, en het helpt ons niet of wij ze al zien opgaan in de wetenschap van goed en kwaad in 't algemeen.

Laat ons Laches vooral niet verachten, al krijgt hij een dubbele aframmeling, maar hem als een mensch en een broeder zien, en voorts vragen of ook *wij* straf verdienen,

zoo wij bij de bepalingen van moed en van deugd koud blijven, en of het nog altijd niet mogelijk is den gewonen man er wat méér voor te doen gevoelen.

Inderdaad, het is niet geheel onmogelijk, want wij hebben wat op Laches vóór, daar wij zooveel later komen en vernemen kunnen, waarop het geredeneer van Sokrates is uitgeloopen; een Laches van dezen tijd, als hij met evenveel goede trouw en wil en gezond verstand toehoort, kan niet alleen de zonderlinge spreuk krijgen, maar ook een toelichting, die Sokrates, en Plato toen ook, zelf moeilijk geven konden.

Want Sokrates zijn leven lang, en Plato in zijn jongen tijd, zij waren niet denkers, die zich een stelsel veroverd hadden en dat aan de wereld aanboden; zij waren zoekers in het veld der wijsbegeerte, en wel gedreven door besef van zekere opgaven, doch die opgave zelf was eerst na haar oplossing in woorden te brengen, en wij lateren, die de oplossing voor ons hebben, kunnen de opgave beter omschrijven. Sokrates zocht een stelselmatige redeneerkunde, een *logika*, en een stelsel van zede en plicht, een *ethika;* en als hij zegt: die goed is, is kundig, - of: de deugd is de wetenschap van goed en van kwaad, - dan bedoelt hij: de deugd heeft hij, die de *ethika* kent.

Dit geeft wat licht, maar nog niet genoeg. Want het *kennen* van de ethika wordt nu gelijk gesteld met het *doen* naar haar voorschriften, - en meende Sokrates dat werkelijk? Dan wordt Laches toch de man van onze sympathie.

Sokrates schijnt het waarlijk zoo gemeend te hebben, doch men kan die leer voor menig geval wat dichter bij ons gevoel brengen door het *weten* en het *kennen* niet alleen in den streng-intellectueelen zin te verstaan, maar er ook het meer menschlijke *beseffen* in te zien, en er bij te stellen, dat op het oogenblik der daad dat besef er zijn moet en met groote kracht. En dan zal men Sokrates wel altijd gelijk moeten geven: wie op een oogenblik het goede sterk beseft, zal niet het kwade kiezen.

Maar leert Sokrates ons ook hoe men dat besef altijd en vooral op zekere oogenblikken hebben kan? Want dáárop komt het nu aan.

Niet anders dan door het eigen voorbeeld, het voorbeeld

van zelftucht en oefening in de kunst om met weinig tevreê en zelfs gelukkig te zijn en te handelen naar zijn overtuiging van goed. Een ethika leeren en hoe men ze steeds doet heerschen, dat kon hij niet, want hij wist niets. En ook Plato was in zijn jongen tijd niet verder, want eerst in de *Politeia*, die het midden van zijn leven vulde, legde hij de grondslagen voor een ethika. In zijn jongen tijd had hij enkel een vaag visioen, dat er van zoo iets als een strenge leer van plicht en goed kan gesproken worden, al kon hij er niet veel van vertellen om Laches wijzer te maken.

Toch kunnen wij voor onzen dialoog over de wetenschap van goed en kwaad wel al iets aannemen, dat tot ons spreekt. Nikias heeft het over zéér hooge zaken, als hij van een deugd verhaalt, die een hooger belang erkent dan behoud van lijf en goed en maar bij zeer enkelen te vinden is; *eer* en *plicht* herkennen wij in die woorden, en de deugd zou dan zijn het besef van wat eer en plicht eischen, liefst op grond van een in streng onderzoek gevestigde leer. Dat wordt de deugd, en de moed, welke in wezen ook deugd, maar niettemin een soort er van is, zou dan zijn de eigenschap des gemoeds om te midden van gevaar toch naar de eischen van eer en plicht te doen, en alleen het verwaarloozen van die eischen als een wezenlijk kwaad te beschouwen.

Op die manier komt men weer dicht bij Laches' eigen bepaling: de moed is een standvastigheid, een flinkheid der ziel, met verstand gepaard. Dat doet men: als Plato een bepaling verwerpt, is zij daarom voor hem niet gehéél slecht, en bij meer scholing had Laches de scherpere en diepere en hoogere bespreking best kunnen volgen, maar de woorden *kundigheid* en *wetenschap* brachten zijn krijgsmansgemoed in opstand en hij begreep heelemaal niet, dat zijn eigen bepaling eer gelouterd werd dan vernederd, gelijk hij ook de onderscheiding tusschen moed en dapperheid niet verstaat, zoo zij met heldere bewustheid gesteld wordt, al gebruikt hij ze zelf wel in zijn eigen praten-op-de-sleur-af.

Zoo is Laches nu eenmaal; laat ons hem niet hard vallen, want *wij* zijn gewoonlijk niet beter: hij is een mensch en een broeder. - En er is nog iets dat ons zachtzinnig stemmen moet; Plato zelf is in gebruik van het woord *moed* in

den loop der jaren sterk veranderd. De moed heeft gemeenlijk, als hij zich toonen zal, zulk een steun in de dapperheid, den ruwen aandrang tot het trotseeren van lijfsgevaar, dat deze de edele deugd welhaast verdringt. Wat men gewoonlijk moed noemt, is veel meer een grove hartstocht dan een door beleidvol inzicht geleide en gevoede zielsgesteldheid, en meestal een lager gevoel van eer, waardoor een man toonen wil, dat hij voor lijfsgevaar niet bang is. Deze minderwaardige stemmen overschreeuwen het geluid van den voornamen moed en noemen zich zelve zoo. Plato is dien groven gezel en meest plaatsvervanger van den hoogen moed blijkbaar steeds meer gaan vreezen, en eindelijk - het is wel treffend om te zien - op het laatst van zijn loopbaan zei hij het ronduit: ‘ook kinderen en dieren hebben deel aan den moed en door haar aard en zonder rede wordt de ziel moedig.’ Het leven had hem een bittere les geleerd, dit moet men wel aannemen, en voor de edele *andreia* zijner jonge jaren een ruw caricatuur gegeven.

Laches is niet de eenige figuur in de dialogen voor wien wij met meer gemak gevoelen dan voor Sokrates zelf; de meeste anderen echter zijn gróóte vertegenwoordigers der samenleving, beroemde knapmakers, redenaars, staatslieden. In Laches daarentegen hebben wij den leek zonder méér, en in geen ander vinden wij den mensch en broeder zóó licht terug. Laat het ons daarom niet betreuren, zoo Plato ten slotte den rondborstigen en prikkelbaren krijgsman veel meer gelijk gaf dan hij hem eerst scheen te gunnen.

CH.M. VAN DEVENTER.

Tjoet Nja' Diën.

Te Soemedang in de Preanger-Regentschappen woont, - woonde althans nog niet lang geleden - in een kleine kolonie van haar landgenooten en familieleden een van de merkwaardigste vrouwen van Nederlandsch-Indië, de oude Atjehsche geïnterneerde Tjoet Nja' Diën. Ze is waarschijnlijk niet zoo oud als wordt geschat, thans ruim 70 jaar. Een kommervol bestaan na groote weelde, verdriet en zorgen, jaren achtereen koesteren van den mensch snel-verterenden hartstocht, dien van wraaklust, - dit alles zal haar wel snel hebben doen verouderen.

Tjoet Nja' Diën is weduwe van den befaamden Teukoe Oemar, - zijn tweede vrouw. Dit huwelijk moet, voor de Oostersche wereld, zeldzaam gelukkig geweest zijn. Tot de echtelijke overeenstemming zullen hier niet weinig hebben bijgedragen de wederzijdsche politieke aspiraties in beider familie. *Zij* was n.l. een dochter van den militanten kedjeroeën (landschapshoofd) van Seunagan (administratief tot het Meulabôhsche deel van Atjèh's Westkust behoorend). Teukoe Oemar, een van de meestbesproken Atjèhsche figuren, wordt altijd nog op verschillende wijze, doch veelal zeer ongunstig beoordeeld. In de jaren tachtig, - toen hij meer bekend was als Oemar alias Djoehan - hielp hij ijverig aan het bestoken van militaire transporten en patrouilles in de sagi der XXV Moekims van Groot-Atjèh. Hij kon daarvoor als reden laten gelden de niet-erkenning van zijn werkelijke of vermeende rechten op het oeloebalangschap van een groot deel van die sagi, de VI en IV Moekims. Bij de netelige

'Nisero'-kwestie deed hij van zich spreken door eerst zijn diensten aan te bieden om de in Teunòm vastgehouden schipbreukelingen te bevrijden. Daartoe bij Lam-Besi op 3 Juli 1884 door een Nederlandsche oorlogssloep aan wal gezet, overrompelde hij de bemanning van dit vaartuigje, doodde zeven van haar leden en vermeesterde alle wapens in de sloep meegevoerd. In 1886 liet hij op 14 Juni het onder Nederlandsche vlag varende stoomschip 'Hoc Canton' overvallen en plunderen, was althans behulpzaam bij het opbergen van drie gevangen genomen opvarenden: den gewonden gezagvoerder met diens echtgenoote en een der machinisten. De kapitein en zijn vrouw zijn na drie maanden uitgeleverd; de machinist was toen overleden. De gevangenen hebben over hun behandeling overigens niet geklaagd. In Februari beschoot Oemar de sloepen van het Nederlandsche flottillevaartuig 'Merapi' van het eskader in de Atjèhsche wateren.

Desniettemin is hij in September 1893 met veel officieel vertoon begenadigd, kwam daarna zelfs in blakende gunst bij het bestuur te Koetaradja, en werd sinds officieel aangeduid als Teukoe Djoehan Pahlawan met den titel van *panglima prang besar* (algemeen krijgsoverste). Het Europeesche publiek maakte er oneerbiedig spottend van: 'Toekoe Oemar alias Djoehan, *aannemer van den oorlog*.' Inderdaad had Oemar nu als in een oogwenk de vijandelijk gezinde XXV Moekims voor de Kompeuni schoongeveegd en deed hetzelfde om de toen bestaande geconcentreerde linie heen in de beide andere sagi's van Groot-Atjèh. De kosten betaalde het Bestuur, hij leverde in hoofdzaak de 'strijders', en de methoden van krijgvoering werden zoo goed als geheel aan hem overgelaten; zij waren zonderling en wreed.

Tot December 1895 was het Bestuur met de resultaten tevreden. Althans zeker gedurende het jaar 1894, toen men Lombok durfde aanpakken, wijl Atjèh zich zoo goed hield. En voor Oemar-zelf liep alles ook naar wensch. Immers: hij vond in het Bestuur een milden betaalmeester. Te Lam-Pisang in de VI Moekins (die met de zuidelijker gelegen IV, niettegenstaande de protesten van den altijd bevriend geweest zijnden Teukoe Nèk van Meura'sa, den nieuwbakken panglima prang besar als oeloebalanggebied toegewezen werden), liet

men door de militaire genie een prachtige hoofdofficierswoning voor hem bouwen. Zooals vanzelf spreekt genoot Oemar een daarmee overeenkomstige toelage en bleef er ook bij het beheer van zijn duizenden mannen tellend ‘legioen’ ongetwijfeld wel wat aan den strijkstok hangen. Dit, gevoegd bij de belangrijke inkomsten uit het veel peper uitvoerende landschap Rigaïh (Rigas) op de Westkust, stelde de familie in staat allen Atjèhschen grooten de oogen uit te steken. Een weeldetijd vooral voor Tjoet Nja' Diën, die wel van voorname familie, doch tot dusver aan geen andere dan zeer rustieke omgeving gewoon was.

Maar in December 1895 begon de lucht te betrekken. De regeeringscommissaris, luitenant-generaal Vetter, deed Oemar voelen dat officieel Batavia hem wantrouwde. Meer dan eens bleek hij ook goed op de hoogte van wat er officieel en particulier over Atjèhsche aangelegenheden werd geschreven; begreep dus, wist vermoedelijk zelfs zeker, dat er spoedig een einde zou komen aan zijn heerlijkheid, en trachtte dus de Kompeuni vóór te zijn. Op 24 Maart 1896 vroeg hij een paar stukken veldgeschut aan ten behoeve van een excursie tegen de aan zijn gebied grenzende VII Moekims Ba'ét, het centrum van lijdelijk en actief verzet in de sagi der XXII. Een hadji (naamgenoot van Oemar) wist generaal Deykerhoff, den gouverneur, nog juist bijtijds te waarschuwen: het aangevraagde geschut *zou tegen de Kompeuni zelf worden gericht*. Oemar bekwam dus het geschut niet, zag zich ontmaskerd en keerde reeds op 26 Maart de ruim 2000 hem toevertrouwde geweren tegen zijn lastgevers. Over heel Groot-Atjèh ontbrandde nu opeens weer de oorlog met ongekende heftigheid. De panglima prang besar was nu de hoofdleider van het verzet; in 1899 vond hij niet ver van de Koeta Meulabôh den dood bij een handgemeen met een patrouille. Zijn afgehouwen hoofd is toen ter identificeering te Meulabôh aangebracht, waar het door vele bangsa's en sanaks (landgenooten en familieleden) herkend is.

Het was de tweede maal, dat het afhouwen van een hoofd in deze familie tot noodlottige gevolgen leidde. Eerst in Mei 1896, toen Oemar's schoonzoon Nja' Makam (gehuwd met een dochter van Oemar's eerste echtgenoote, en in alle

omstandigheden met zijn schoonvader samendwerkend), vroeger een van de meest gevreesde bendeleiders, nu volkomen uitgeput door dysenterie, door een mobiele colonne in een huisje ergens in de VI Moekims werd aangetroffen. In plaats van hem gevangen te nemen en behoorlijk te verplegen sloeg men Nja' Makam het hoofd af, nam dit als krijgstrofee mee naar Koetaradja, en daar is het uiterst oneerbiedig behandeld. Te Koeta-Alam hebben soldaten ermee gekegeld.

Deze twee lugubere feiten zullen er niet weinig toe hebben bijgedragen bij Tjoet Nja' Diën en haar familie den haat tegen het Nederlandsche Bestuur aan te vuren. Zij smeedden wraakplannen zóó grootsch en veelomvattend, dat er vele duizenden levens en millioenen schats moesten worden opgeofferd om ze te verijdelen. Eigen landgenooten, hoewel niet minder dan zij gebeten op de Hollanders, hebben de uitvoering van die plannen helpen verhinderen. Dit verraad aan Oemar is al in Juni 1898 begonnen, toen hij uitgebreide maatregelen had getroffen om de Pidië-expeditie - die een omwenteling bracht in de Nederlandsche politiek ten aanzien van de gebieden buiten Groot-Atjèh - te bemoeilijken. Garôt had hij zwaar versterkt, doch toen het erop aankwam (6 Juni 1898), staken de eerste belanghebbenden, Pòlém c.s., geen hand ter verdediging uit. Spoedig daarna was er geen sprake meer van dat men met Oemar samenwerkte, laat staan zich onder zijn leiding stelde. Van Atjèh's Noordkust was hij verdrongen, juist door hen die aan een tegen de Hollanders eenigszins opgewassen aanvoerder groote behoefte hadden.

Want de Atjèhsche families met oudere brieven, bijv. die van den pretendent-sultan Toeankoe Moehamat Dawôt (nu sinds ruim tien jaar op Banda geïnterneerd), - die van Panglima Pòlém, het zelfbewuste sagihoofd van de XXII Moekims en landschapshoofd van de VII Moekims Pidië, evenals zijn vader eigenlijk meer beteekenend dan de sultan[1)], deze en nog andere families zagen in Teukoe Oemar een parvenu en onbetrouwbaren avonturier, en hebben hem meer

1) In 1904 is Panglima Pòiém in onderwerping gekomen en sinds loyaal dienaar van het Nederlandsch Bestuur.

tegengewerkt dan gesteund; - ofschoon toch gaarne gebruik makend van zijn in 1898 nog grooten rijkdom. De *oelama's* bovendien, de religieuse volksleiders, jegens de veelal ongodsdienstige en gewetenlooze adathoofden toch al van wantrouwen vervuld, zagen in Teukoe Oemar hun gevaarlijksten tegenstander. Deze kerkelijke ijveraars oefenden in Atjèh te allen tijde den meesten invloed op de groote massa uit; zij zorgden ervoor dat deze Oemar niet volgde en hij dus slechts in hoofdzaak kon beschikken over het uitschot der bevolking, - over het ongetwijfeld nog vrij belangrijke deel, dat even weinig ontzag had voor de inzettingen van Mohammad (of wat daarvoor dan door de massa wordt gehouden), als voor de bevelen van de profane hoofden.

In deze verhoudingen is van lieverlede wel eenige wijziging gekomen; maar veel te laat om Oemar's plan, het uit Atjèh verjagen der Hollanders, nog eenige kans van slagen te geven. En daar dit veel omvattende plan was uitgewerkt vooral in overleg met Tjoet Nja' Diën, zij daartoe ook alles geofferd had waarover zij beschikte, - zoo was en bleef altijd haar haat tegen menige Atjèhsche groep niet minder groot dan tegen de Kompeuni. Ja, ten aanzien van de laatste is zij sedert haar interneering zachter gestemd; maar den landgenooten heeft zij nooit kunnen vergeven wat dezen haar man en haar zelf hebben aangedaan.

Tot in November 1905 heeft zij, terend op haat en wraaklust, daaraan een energie ontleend, verre gaande boven de kracht van een gewoon menschenkind, een energie, die, had zij in een meer bekend deel der wereld geleefd, haar ongetwijfeld tot een internationale beroemdheid gemaakt zou hebben. Thans doofde haar bestaan uit als een door stortregen gebluschte brand. Want sinds zij op 7 November 1905 als gevangene in handen van het Nederlandsch bestuur geraakte, deed zij-zelf al het mogelijke om de wereld van zich te vervreemden. Ja, het was haar zelfs een uitkomst, toen bij Indisch gouvernementsbesluit van 11 December 1906 werd bepaald, dat zij op Java zou geïnterneerd worden. Haar naaste familieleden, onder wie enkelen die haar, ondanks haar alleronaangenaamst humeur, op de handen droegen, mochten zich, zoo zij dit wenschten, bij haar aansluiten en

zijn voor 's lands rekening mede naar Soemedang op Java overgebracht.

Deze interneering was geen daad van onbarmhartigheid of dom gezagsfanatisme, maar van wijs bestuur. Nauw was Tjoet Nja' Diën op Java, of het bleek overduidelijk, dat in Atjèh de oude aspiraties nog volstrekt niet gedoofd waren. De toen weer oplevende onrust veroorzaakte een ernstige bestuurscrisis (desavoueering van het beleid van gouverneur Van Daalen en optreden van overste Swart in zijn plaats), die in Mei 1908 gelukkig - immers met voorkoming van groote onheilen voor het zoo lang geteisterde land - is opgelost. Het was een voordeel, dat toen in Atjèh geen invloed meer kon uitgaan van Tjoet Nja' Diën's omgeving.

Want nog maar weinige jaren geleden was Oemar's weduwe erin geslaagd de meeste Meulabôhsche kedjeroeëns, datô's, tji's en teungkoe's - d.z. zoowat alle categorieën van hooge en lagere gezagdragers, - in verzet te houden. Wat die menschen deden was in hoofdzaak háár werk. De taktiek van de in Boven-Meulabôh zoo langen tijd volgehouden, voor de Nederlandsche mobiele colonnes en patrouilles vaak uiterst noodlottige klewang-aanvallen was door deze vrouw persoonlijk geïnstrueerd. Maar ze deed nog veel meer: heerschte gedurende een aantal jaren feitelijk over heel Atjèh, - in dezen zin, dat zelfs in Groot-Atjèh aan het Nederlandsche Bestuur door haar is voorgeschreven hoe te handelen, zooals uit het vervolg zal blijken.

* * *

Na het sneuvelen van haar man troonde dan Tjoet Nja' Diën in de Boven-Meulabôhsche wildernissen als een soort van woudkoningin, daar een gezag uitoefenend zooals in de laatste twee eeuwen geen sultan in het Noorden van Sumatra ooit bezat. Zoo bleef het tot een goed eind in 1904.

Tot dat jaar gold in de berekeningen der Atjèhers als ernstige factor *de domheid van de hoogste bestuurs- en regeeringsautoriteiten in Ned.-Indië* (en in Nederland bleek men zelden wijzer), waaruit voortkwamen de buien van *poundfolly* afgewisseld door perioden van *pennywisdom*. Intusschen sneu-

velde geen gering deel van Tjoet Nja' Diën's getrouwen, o.w. haar broer Teukoe Rajeu', de zoo vaak schrikverwekkende Seunagansche panglima. Verreweg de meeste andere verzetsleiders van beteekenis, niet tot de omgeving van Oemar's weduwe behoorend: de pretendent-sultan en de in Keumala thuisbehoorende sultanstelgen, de Pòléms, de hoofden van Pasè en Kerti, legden eindelijk het hoofd in den schoot. Als een vernietigend onweer trokken de troepen door de Gajô- en Alaslanden, de gebieden waar de verzetselementen zich tegen elken aanval van de Kompeuni onvoorwaardelijk veilig achtten. Bij zulke feiten moest zelfs aan de in geheel de Islamitische wereld geldende *bila* (bloedwraak) wel het zwijgen opgelegd worden. Ook van Tjoet Nja' Diën's volgelingen begonnen zeer velen het nuttelooze van een volhouden van het verzet te beseffen. Bij tientallen meldden zij zich bij de civiel-gezaghebbers, wapens en munitie inleverend. Uitgeweken kampongbevolkingen keerden in menigte terug.

Bange dagen braken toen aan voor Tjoet Nja' Diën. De in de gewone Atjèhsche samenleving teruggekeerden praatten veel over hun vroegere leidster, zoodat ook het Bestuur meer dan te voren omtrent haar te weten kwam. Een succesbelovend punt op het program van actie van de mobiele colonnes en patrouilles in de woeste bovenstreken van het Meulabôhsche werd nu de overvalling van de djambô's (schuilplaatsen) van deze gevreesde vrouw. Als opgejaagde dieren moesten de bewoners schier elken dag opbreken om de ‘jagers’ het spoor bijster te maken. Het was spoedig bekend, dat onder deze menschen zelfs het onontbeerlijkste begon te ontbreken, en Tjoet Nja' Diën bovendien stekeblind was geworden. Ten laatste kwamen er (in September 1905) zelfs berichten, dat Tjoet Nja' Diën en de lieden uit haar naaste omgeving gesneuveld waren. Er was aanleiding te over om zoo iets waarschijnlijk te achten, wijl omstreeks dien tijd telkens schuilplaatsen van verschillende benden waren overvallen, - heele dorpjes, waarin tientallen vrouwen en kinderen, allen behoorend tot het beetje militaire organisatie, dat toen nog restte. En sedert was niets zekers meer bekend omtrent haar eigen lot of dat van haar naaste familieleden en actiefste vrienden.

Onder de laatsten behoorde ongetwijfeld Panglima La'ôt,

reeds in 1893 een der vertrouwdste helpers van Oemar, en sinds diens dood over Tjoet Nja' Diën als over een moeder zoo zorgvuldig wakend. Dan de haar niet minder trouwe Teukoe Ali Ba'ét van de VII Moekims in Groot-Atjèh. Deze allesopofferende volgeling maakte in dien laatsten benauwden tijd nog met de panglima's Habib Panjang, Intan en eenige anderen met reeds bedenkelijk weggeslonken krijgsbenden verre zwerftochten, met geen ander doel meer dan om op struikrooversmanier te voorzien in het nijpende gebrek aan leeftocht. Onder deze getrouwen telde ook mee Teukoe Tandi, hoofd van een kedjeroeënfamilie uit het Meulabôhsche landschap Wojla. Hij had het nog 't minst benauwd, wijl nu en dan - zij 't op een slippertje! - onder zijn familie een toevlucht vindend. Van minder beteekenis was de nog jeugdige Teukoe Nana, zoontje van den in 1904 gesneuvelden Teukoe Rajeu' (die als vader in toewijding voor zijn kind uitmuntte), dus een vol neefje van Tjoet Nja' Diën. Zonder ook maar eenigermate met de gevoelens van dit jongentje rekening te houden, evenmin met die van haar nichtje Tjoet Nja' Gambang (dochtertje van Teukoe Meulabôh, die zijn kind aan de leiding van zijn oude nicht toevertrouwde), had zij beide kinderen aan elkaar verloofd. Iets zeer gewoons in de Oostersche maatschappij, maar in dit geval bijzonder onaangenaam voor den bruidegom, wijl zijn bruid tot de uiterlijk zeer misdeelden behoorde en onuitstaanbaar van humeur was.

Al de hier aangeduide volgelingen - behalve Teukoe Tandi, die niets en Teukoe Ali Ba'ét, die zoowat alles had in te brengen - begonnen er in 1905 bij Tjoet Nja' Diën met min of meer kracht op aan te dringen zich aan de Kompeuni te onderwerpen. Vooral de gezaghebbende Panglima La'ôt betoogde, dat het zoo niet langer kon duren, was ook overtuigd, dat, bij een vrijwillige onderwerping, de Hollanders niemand eenig leed meer zouden doen. Dezen raad nam de fiere vrouw den onverdacht getrouwen La'ôt zóó kwalijk, dat zij hem niet meer in haar djambô duldde. Des te meer verliet zij zich nu op Ali Ba'ét, die mede van geen onderwerping wilde hooren en reeds met Habib Panjang was overeengekomen het woeste Beutông als niet meer veilig te verlaten en voor Tjoet Nja' Diën een djambô in te richten in het hartje

van het door geen militaire patrouille te doorzoeken Geumpang (in de Kawaj XII);
- een schier oneindige wildernis[1].

* * *

Bij het Bestuur te Koetaradja was het bekend hoe noodlottig vooral Ali Ba'ét in Tjoet Nja' Diën's omgeving werkte, en hoe omgekeerd deze vrouw de booze engel was voor de beide Ba'éts, vader en zoon.

De vader van Teukoe Ali Ba'ét was de bekende Moeda Ba'ét, oeloebalang van de VII Moekims, het aan Oemar's vroegere gebied grenzend deel van de sagi der XXII. De Atjèhrivier vormt de oostelijke grens van dit gebied. Sinds 1882, doch vooral sinds 1885 - het jaar der beruchte concentratie! - speelde Moeda Ba'ét een dubbelzinnige rol: liet zich door het Nederlandsche Bestuur ruim bezoldigen (met 600 gld. per maand) om zijn gebied in rust te houden, maar stond tegelijkertijd in verstandhouding met de hoofden van het verzet. In 1896 sneed het bestuur eindelijk het tafellaken door, en interneerde Moeda Ba'ét op Java; met het gevolg echter, dat er nu met de bevolking der VII Moekims heelemaal geen land meer te bezeilen viel. In plaats van den oeloebalang was de imeum (d.i. een aan den oeloebalang ondergeschikt hoofd eener moekim) tijdelijk met het gezag bekleed. Maar tegen den jongen Ali Ba'ét en zijn talrijke vrienden was deze reeds oude man evenmin opgewassen als tegen de oelama's, die vooral in dit deel van Atjèh grooten invloed hadden. Om aan dit terrorisme een einde te maken, wist het Bestuur niet beter te doen, dan den ouden Ba'ét weer naar Atjèh te halen. Echter mocht hij niet in zijn eigen kampong wonen, ook niet rechtstreeks gezag uitoefenen. Dit bleef zijn imeum doen. Ba'ét werd te Indrapoeri (de hoofdplaats van de bovenstreken van de sagi der XXII van Groot-Atjèh) onder direct toezicht van den daar verblijvenden civiel-gezaghebber

1) Dit Geumpang is het achter het Barisan-gebergte gelegen binnenste gedeelte van Atjèh, waardoor de rechtstreeksche verbinding loopt tusschen Noordkust en Westkust (Meulabôh). Het is een nagenoeg onbewoond en tot dusver dan ook vrijwel onbewoonbaar gebied, waarin het zich verzettend deel van het Atjèhsche volk zich tot voor weinige jaren nog terugtrok. Onder een gedecentraliseerd bestuur, dat over genoeg geld beschikt, zou van deze en andere streken heel wat te maken zijn.

geplaatst als een soort van gijzelaar. Hij begon daar echter te sukkelen, en op advies van den dokter kreeg hij de gezondere, wijl hooger gelegen, kampong Loetoe, in de buurt der VII Moekims, tot verblijfplaats.

Deze maatregelen gaven maar weinig baat voor de rust in deze streken. De jonge Ba'ét (Ali) en zijn handlangers bleven den imeum weerstreven. Met vreeze en beven stelde daarom het Bestuur diens zoon, Teukoe Asém, in zijn plaats.

Deze Teukoe Asém en zijn wakil (gemachtigde) hadden in 1897 aan den militairen civiel-gezaghebber de noodige spionnen geleverd om den balsturigen Teukoe Tjoet Mahmoet van Lamteungah (eveneens in de VII Moekims), een familielid van de Ba'éts, te kunnen overvallen en afmaken. Wat niet op de zachtzinnigst-mogelijke wijze geschiedde, en olie in het vuur bleek te zijn. Ongeveer vijf jaar later, in den nacht van 14 op 15 Maart 1902, toen Asém zich te Koetaradja bevond, viel vanuit het gebergte een bende in kampong Ba'ét, vermoordde den ouden imeum, mishandelde den wakil, plunderde een paar huizen om daarna den rooden haan te laten kraaien, en liet na deze raid bekend maken, hoe hiermee het voorgevallene van 1897 was vereffend. Oom Mahmoed was gewroken.

Dezelfde bende hield daarna nog eenigen tijd de VII Moekims in opschudding, perste *met medewerking van den ouden Ba'ét* overal sabilgeld (bijdragen voor de krijgskas) af, en zond dit geld naar het Meulabôhsche, om Tjoet Nja' Diën in de gelegenheid te stellen met haar toen talrijke benden die streek en een groot deel van de overige Westkust van Atjèh te verontrusten. De ontrouw van den ouden Ba'ét was het Bestuur zóó goed bekend, dat het hem reeds eenigen tijd vóór de beschreven wraakoefening weer naar Indrapoeri had laten overbrengen. Het was door medewerking van den imeum van Pi Jeuëng - een landschap aan den anderen (rechter-) oever van de Atjèhrivier - dat de in de VII Moekims ageerende militaire patrouilles erin slaagden met de terroristen af te rekenen. Zij kwamen voor de *meusapat* (inlandsche rechtbank) en gingen later zoowat allemaal naar het beruchte Noesa Kembangan, het eiland aan Java's Zuidkust, dat zoo vaak van zich doet spreken door opstootjes onder de daar in de gouvernementstuinen

werkende Atjèhsche dwangarbeiders. De familie Ba'ét is zwaar beboet; de oude mocht geen voet meer in eigen gebied zetten en het gewestelijke Bestuur stelde de lagere, (moekim-) hoofden aldaar in het vervolg aansprakelijk voor de veiligheid van de personen van den jongen imeum, Teekoe Asém, en zijn wakil.

In die dagen werd in de Nederlandsche pers staag gejubeld over de pacificatie van Atjèh als een voldongen feit. Er viel echter wel wat af te dingen op de kracht van een Bestuur, dat het met lieden als de Ba'éts telkens op een accoordje moest gooien. Doch eindelijk bleef het dan toch tegenover hen flink op zijn stuk staan. Nauwelijks was toch de oude Ba'ét weer te Indrapoeri onder het oog van den controleur, of zijn zoon Ali schreef, dat hij zich nu ook wilde onderwerpen. Hij zou daartoe overkomen, maar dan moest hem eerst het noodige geld gezonden geworden om verpande goederen te kunnen inlossen. Het Bestuur was niet lichtgeloovig genoeg om dit aanbod ernstig op te nemen. Het liet den ouden Ba'ét aan Ali antwoorden, dat hij even goed na als vóór zijn onderwerping panden kon inlossen. Eerst moest hij zich komen aanmelden, dàn zou men zien hoe hem te redden; - waarschijnlijk uit de handen van Chineezen te Pinang. Want op de Westkust van Atjèh werd, alle moeilijkheden ten spijt, nog een vrij uitgebreide peperhandel met de Straits gaande gehouden, waarbij voorschotten van Chineezen op latere levering en het afgeven van panden veel voorkwamen.

Of nu die panden bestonden of niet, van Ali Ba'ét's onderwerping is niet eer opnieuw sprake geweest dan na 7 November 1905. Toen was te Koetaradja bekend geworden, dat hij, zoomede panglima Intan, uitgeput raakten. Zij waren nu op weg naar Takéngön, den toen nog nieuwen militairen post, tevens bestuursetablissement, aan het Tawarmeer (La'ôt Tawar) in de Gajôlanden, - dus heel ver uit de buurt van Beutông, waar Tjoet Nja' Diën's schuilplaats was. Reeds had overste Van der Maaten, destijds civiel-gezaghebber van Atjèh's Noordkust, instructies bekomen hoe te handelen met de panglima's en hun mannen, wier onderwerping nu - na de aanstonds te vermelden gebeurtenissen tusschen 21 October en 7 November in Pameuë en Beutông - met

nagenoeg volkomen zekerheid verwacht werd, en de overste zorgde ervoor telefonisch luitenant Vastenou, die te Takéngön gezag voerde, op de hoogte te brengen.

Uit deze feiten blijkt, hoeveel er intusschen in Atjèh was veranderd. Immers de verwijderdste punten, zelfs in het woeste binnenland, stonden nu met elkaar in gemeenschap, terwijl zij een paar jaar te voren nog zoo goed als onbekend waren, overste Versteeg op zijn Atjèhkaart omtrent het Gajôgebied nog niet anders wist te vermelden, dan dat het ‘zeer bergachtig, doch geheel onbekend’ was en prof. Veth in 1873 meende, dat dit geheimzinnig land zoo goed als onbewoond was. Thans zijn er enkele goede toegangswegen en als er geld voor was, zou dit schoone land zelfs voordeelig ontwikkeld kunnen worden.

Sinds 14 October 1905 door een patrouille onder luitenant Van Vuuren uit Pameuë verjaagd en dus afgesneden van alle communicatie met die streek, zwierf Ali Ba'ét rond in de Döröt (bij het Tawarmeer), met 28 bijna verhongerde en verkleumde ‘djahats’. Hoe schoon, ja idyllisch dit land daar ook zij, het is door zijn hooge ligging (meer dan 1000 meter boven de zee), vooral 's nachts alles behalve tropisch warm en dus weinig koesterend voor zwervers, die nog slechts wat armelijke vodden aan het lijf hadden. Op 11 November gaven Ali c.s. zich te Takéngön op genade en ongenade aan luitenant Vastenou over. Slechts vier beaumontgeweren hadden zij nog bij zich, schamel overschot van de 2000 in 1893 aan Toekoe Oemar en andere ‘vrienden’ in ‘bruikleen’ gegeven. Er is toen pressie op Ali geoefend om te weten te komen waar de nog slechts zeer kleine rest zich bevond. Ook Panglima Intan is enkele dagen later op denzelfden post met zijn lieden vrijwillig in onderwerping gekomen. Na wat gerestaureerd te zijn marcheerden al deze ex-geweldenaars tusschen een infanterie-patrouille langs het eindelooze bergpad (thans berijdbaren weg) naar de Noordkust, om te Lhô' Seumawè strenge verhooren te ondergaan. Teukoe Ali Ba'ét, die nog vuurwapenen in te leveren had, bleef voorloopig gevangen; hij werd per stoomtram naar Koetaradja overgebracht naar dezelfde gevangenis, in Kampong Keudah, doorgangshuis voor zooveel andere ‘djahats’ (militante vijan-

den), waar zijn oude meesteres Tjoet Nja' Diën eenige dagen te voren met haar eigen goedvinden was geïnstalleerd.

* * *

Een verrassing was het eigenlijk niet voor Ali Ba'ét te Koetaradja te vernemen, dat Tjoet Nja' Diën eindelijk in handen van een mobiele colonne geraakt was; eerder, dat zij nog ongedeerd was, het zelfs betrekkelijk zeer goed maakte.

De patrouille-Van Vuuren, een kleine troep van ± 40 bajonetten, had eerst bij den Boer (berg) Brawan twee dagen achtereen met groote moeilijkheden te kampen gehad. De regen maakte het woud tot een moeras en de berghellingen zoo glibberig, dat vooruitkomen niet meer mogelijk bleek. Tot overmaat van ramp droste een deel der dragers, de allernoodigste dingen medenemend. Van Vuuren richtte dus te Koeta-Barô een tijdelijk bivak in, om zijn mannen wat op hun verhaal te laten komen. Tot ieders groote verrassing meldde zich aan dit tijdelijke bivak de sinds zooveel jaren druk-besproken, haast legendarische Panglima La'ôt, de oudste vertrouweling van Oemar, en tot voor eenigen tijd ook van Tjoet Nja' Diën.

Panglima La'ôt verhaalde luitenant Van Vuuren, dat er geen middel overbleef zijn oude, blinde meesteres van den hongerdood te redden, dan haar, het kostte wat het wilde, uit de rimboe te voorschijn te halen. Hij kwam niet, betoogde hij, om haar te verraden, maar om het ergste te voorkomen, en zag daartoe geen ander middel meer dan haar gevangenneming. Van de Kompeuni vroeg hij voor dezen dienst geen belooning hoegenaamd. Hij en eenige Atjèhers van zijn gevolg, verhongerde, in lompen gekleede menschen, deden een volledig plan van actie aan de hand. Er moest - volgens hen - op Pameuë aangerukt worden, waardoor tevens kans ontstond op de verrassing van verschillende rondzwervende pangs (kleine bendehoofden) van Tjoet Nja' Diën, zooals Habib Panjang, Panglima La'ôt's vervanger, in deze dagen juist door haar ontboden om gansch haar familie en de rest naar Geumpang over te brengen.

Van Vuuren kon na deze kostbare aanwijzingen niet terstond oprukken, hoe graag hij ook wilde. Het wachten

was nog op vivres en versterking van den post Meulabôh. Pas op 21 October kwam de civiel-gezaghebber kapitein (thans overste) Veltman met vier brigades marechaussee te Koeta Barô aan. Bij deze colonne bevond zich ook de luitenant Dersjant. Men was met een heel ander plan uit Meulabôh vertrokken dan hier moest uitgevoerd worden, nl. om vanuit het tijdelijk bivak Koeala Bèë in het Boven Seunagansche den kedjeroeën Goemè, tot dusver nog trouw bondgenoot van Tjoet Nja' Diën, tot rede te brengen. Tevens zou men Van Vuuren ondersteunen bij zijn actie tegen Ali Ba'ét.

Doch nu moest in overleg met Panglima La'ôt zonder verwijl naar Pameuë opgerukt worden. Tegenstand van eenige beteekenis kon daar niet meer geboden worden, aangezien - zoo verzekerde Panglima La'ôt - geen enkel vuurwapen meer in de djambô's aanwezig was. Zes brigades (een brigade telt 20 geweren of karabijnen) marcheerden op 23 October langs een tot dusver nog onbekend bergpad volgens de verstrekte aanwijzingen naar Pameuë; zij troffen het door aanhoudenden regen al even slecht als eenige dagen geleden luitenant Van Vuuren. Weer drosten eenige dragers, o.a. een pak ondergoed van kapitein Veltman medenemend, waartusschen de sleutel van de garnizoensgeldkist te Meulabôh! Om inbraak aldaar te voorkomen, moest dus een brigade terug naar de Kroeëng-Meureubôh, (de naar de Koeta Meulabôh stroomende rivier) en daarlangs marcheerend, tijdig waarschuwen voor misbruik van den sleutel. Tevens moest zij aanvulling van de vivres halen. Hiermede waren weer vele dagen gemoeid.

De groote rest der colonne modderde echter naar Pameuë voort, kwam daar op 25 October aan, en stiet terstond op een bendetje van Habib Panjang. Deze aanvoerder ontkwam zijn gevangenneming door in een ravijn te springen en vond zoo den dood. Het gevolg van dezen ongelukkigen pang, 13 mannen en 20 vrouwen, gaf zich zonder verder verzet gevangen, nadat een man, die de colonne nog met zijn klewang te lijf wilde, neergesabeld was. Deze menschen bevonden zich, - het bevestigde Panglima La'ôt's mededeelingen - juist op weg naar Tjoet Nja' Diën's djambô. Intusschen ontdekte men van den zooeven genoemden kedjeroeën Goemè, die ook in deze streken moest zwerven, geen spoor meer.

Nadat de noodige maatregelen voor het wegvoeren der gevangenen naar Meulabôh genomen waren en men aanvulling van vivres ontvangen had, marcheerde de colonne onder aanhoudende stortregens noordwaarts naar Beutông, waarheen de personen, die men zocht, waren uitgeweken. Panglima La'ôt en een volgeling zouden de colonne in den nacht opwachten. Drie dagen duurde deze marsch. Het ging berg-op berg-af. Telkens vond men haastig verlaten djambô's, waar Tjoet Nja' Diën gewéést was.

Op 31 October kreeg de colonne weer gebrek aan vivres.

De uiterst dun gezaaide bevolking in het Beutôngsche bleek gelukkig zeer goed gezind, bood zelfs rijst aan, doch iets anders had zij niet. Ook Tjoet Nja' Diën's volgelingen hadden hier rijst gerequireerd, doch in den laatsten tijd te vergeefs. Om geen verraad te provoceeren, hadden zij niet meer durven doortasten.

Er kon nu niet eer verder opgerukt worden vóór de noodige aanvulling van den voorraad levensmiddelen van uit Babah Kroeëng Manggi - een der meest binnenwaarts gelegen Meulabôhsche posten - was aangevoerd. Dit duurde tot 7 November. Juist in den nacht van 6 op 7 November meldde zich Panglima La'ôt weer onverwachts in het bivak. Hij bracht thans een jongetje mee dat nagenoeg naakt en tot op het gebeente vermagerd was. Dit kind kwam uit Tjoet Nja' Diën's djambô. La'ôt had hem tegen den avond aangetroffen, bezig met wortels uit den grond te krabben, uit den hier uiterst onvruchtbaren grond, - niets dan rots, waarop een dun humuslaagje, dat de regens nog geregeld wegspoelen. Het knaapje gaf een hartroerend relaas van het leven in de djambô. Gaarne zou hij den weg daarheen wijzen, als hij daardoor maar geen ongeluk over zijn sanaks (familieleden) bracht. Dit zou niet het geval zijn, verzekerde kapitein Veltman. Wie met de soldaten gewillig meeging, zou geen leed ondervinden en volop eten bekomen.

'Volop eten'! - Hoe verkwikkend was nu reeds het handje-vol droge rijst; alles wat in dezen nacht het uitgehongerde kind kon worden aangeboden! Maar zich kunnen te goed doen aan vleesch en visch, aan sambalans en sajorans, aan al de lekkernijen daar beneden aan de kust naar hartelust te genieten!....

Nog dienzelfden nacht brak de colonne-Veltman op. Met het jongetje als gids kropen en gleden de mannen door het spookachtig rotsenlabyrinth, waarin slechts de bewoners van deze streek den weg konden weten. Zoo stond de colonne bij het eerste ochtendgloren opeens voor een kamp van aller-erbarmelijkste hutjes. Een deel der colonne sloop rechtuit op deze nederzetting aan, een ander deel zou, doodstil, er omheen trekken. Maar de altijd op overvalling verdachte bewoners ontwaakten door het lichtste geritsel, - misschien ook hadden zij een waakdienst ingesteld. Hoe het dan ook gekomen zij, plotseling ijlden de menschen naar buiten. Bliksemsnel sprong nu de divisie onder Van Vuuren vooruit. De eerste op wie men stiet was een driftig rondtastend, struikelend vrouwtje;.... Tjoet Nja' Dïën, zooals Panglima La'ôt, die haar op den been hielp, fluisterend te verstaan gaf.

'We hebben haar!' schreeuwde Van Vuuren, en nu kwam onder hoerageroep gansch de colonne uit alle hoeken tegelijk voor den dag.

Tjoet Nja' Dïën verweerde zich in 't wilde weg als een bezetene. Naar alle kanten zwaaide zij met een rentjong, gillend van woede en wanhoop. Panglima La'ôt slaagde erin haar vast in zijn armen te sluiten, zoodat het gevaarlijke steekwapen haar kon worden ontwrongen. Toen krijschte zij tegen kapitein Veltman, die zich aan haar bekend maakte: 'Schiet mij nu maar dadelijk dood; te Meulabôh laat je me toch in zee werpen!'

Panglima La'ôt weende als een kind; verzekerde zijn oude meesteres, dat ze gerust kon zijn. Maar zij luisterde nauwelijks, schold hem uit voor verrader, toen hij in eerbiedige bewoordingen verzekerde hoe iedereen nu slechts haar bestwil op het oog had.

Het gelukte, niet zonder veel moeite, de heftig tegenstribbelende vrouw in een tandoe (draagtoestel) te leggen. Terwijl zij naar het tijdelijk bivak te Boenga werd gedragen voer zij voort met schelden en verwijten. Te Boenga eerst kwam zij tot kalmte, en in betrekkelijke berusting liet zij zich naar het bivak Babah Kroeëng Manggi dragen, waar de colonne eerst op 10 November aankwam. Met een weinig meer comfort had verder het transport naar het bestuurs-

etablissement Meulabôh plaats. Daar wachtte haar, in de goed ingerichte, voor deze aan alle levensveraangenaming ontwende menschen zelfs betrekkelijk weelderige ziekenzaal, een zorgvuldige verpleging.

Zelden is in Atjèh een militaire excursie op zoo den mensch waardige wijze verloopen. Ze was een der schoonste praestaties der 21-jarige Atjèh-campagne van den in Juni ten vorige jare te Sigli terecht daarvoor gehuldigden Veltman.

* * *

Terstond na de overvalling van de Beutôngsche djambô gaven Tjoet Nja' Diën's volgelingen zich zonder een zweem van verzet gevangen. Deze verrassing, waarna geen schot gelost, geen klap werd uitgedeeld, bleek door de meesten van die menschen volstrekt niet tragisch te worden opgenomen. Deze en gene zal van Panglima La'ôt's bemoeiingen wel op de hoogte zijn geweest, en waarschijnlijk droegen zij ook hun goedkeuring weg.

Bij de telling van de gevangenen bleek een meisje te ontbreken, het reeds genoemde dochtertje van Teuko Meulabôh, Tjoet Nja' Gambang. Nergens was dit kind te vinden, waarschijnlijk niet tot verdriet van Teukoe Nana, haar echtgenoot *in spe*. Maar eenige dagen later is ook Tjoet Nja' Gambang, in deplorabelen toestand, met zware kneuzingen, te Meulabôh aangebracht. Ze was ergens in de wildernis, hulpeloos terneer liggend, gevonden. Iedereen begreep thans den tegenzin van Nana, den 16-jarigen, welgemaakten, levenslustigen jongen, den trots van zijn vader, wijlen Teukoe Rajeu', in het door zijn tante bedisselde huwelijk met dit foei-leelijke, grofgebouwde, ruwe en lawaaierige nichtje. Gelukkig voor Nana is door de evacuatie naar Java zijn huwelijk voorgoed afgesprongen.

Bij het doorzoeken van Tjoet Nja' Diën's laatste djambô is het overduidelijk geworden hoe verschrikkelijk hoog de nood daar gestegen was. Niets was daar meer dat den naam van voedsel, kleeding of huisraad verdiende, tenzij dan nog een klein aarden potje. Sieraden, waarschijnlijk de laatste overblijfselen van Oemar's schatten (er leeft nog altijd een legende van een ergens in de VI Moekims in den grond

verstopte groote som gelds, waarvan alleen de gesneuvelde Rajeu' de juiste plek wist) waren reeds anderhalve maand te voren, op 19 September, verdwenen, toen luitenant Vastenou op den Boer Brawan in Pameuë een djambô van Tjoet Nja' Diën had overvallen. Er sneuvelden bij die gelegenheid een vrouw en vijf mannen, wier lijken evenwel niet geïdentificeerd konden worden. Men veronderstelde toen eerst, dat inderdaad Oemar's weduwe en haar voornaamste pangs gevallen waren, voor welk feit de buitgemaakte preciosa als overtuigingsstukken moesten dienen. Doch binnen een maand wist kapitein Veltman - die trouwens geen oogenblik de juistheid van de onderstelling had aangenomen - dat Tjoet Nja' Diën bijtijds door haar pangs in veiligheid was gebracht, maar er geen tijd meer was geweest iets van de goederen te redden.

Te Meulabôh kwam zij thans tot de erkenning, dat haar eindelijke gevangenneming inderdaad een uitredding beteekende. Strenge bestraffing, wraakoefening had zij verwacht; de gulle behandeling maakte op haar een diepen indruk. Zij had wel begrepen, verklaarde zij, dat allen, die niet tot haar naaste familie behoorden, haar ten laatste hadden moeten verlaten, gelijk reeds in 1904 zoovele pangs en oeloebalangs, waaronder niet weinigen, die vroeger, op haar verzoek, plechtig hadden gezworen zich in geen geval ooit aan de Kompeuni te zullen onderwerpen. Zelf zou zij tot aan haar dood toe hebben volgehouden, niet alleen uit wraakzucht jegens en vrees voor het Bestuur, maar ook wijl zij zich schaamde de kennissen, de medewerkers, die vroeger zoo hoog tegen haar man en haar-zelf opgezien, en van hen ook ruimschoots geprofiteerd hadden, weer te ontmoeten.

Kapitein Veltman had haar vanaf het oogenblik harer gevangenneming met in 't oog loopende onderscheiding behandeld, daardoor veel goedmakend van wat blanke sabreurs jegens haar en haar familie hadden misdreven. Onder zijn persoonlijk toezicht had hij haar van Babah Kroeëng Manggi naar Meulabôh gebracht. Voor dezen in haar schatting buitengewonen Hollander maakte zij van haar gevoelens geen geheim. Toen de oude ziel zich op haar gemak begon te gevoelen, werd zij mededeelzaam, zelfs praatlustig. Ze deed Veltman verbijsterende verhalen over

‘bevriende’ hoofden die met verzetslieden hadden geheuld. Bij dat wroeten in het verleden zullen haat en afgunst haar wel eens parten gespeeld hebben; veel van hetgeen zij vertelde is echter juist gebleken; haar mededeelingen hebben kostbare gegevens verschaft voor een juiste waardeering van de personen, die in Atjèh het inlandsche bestuur uitmaakten.

Per gouvernementsstoomer naar Koetaradja overgebracht, verkoos Tjoet Nja' Diën daar in strenge afzondering te blijven. Daartoe was geen ander gebouw beschikbaar dan de gevangenis, waar het haar echter zoo aangenaam mogelijk is gemaakt. Het wemelde in die dagen te Koetaradja van pas onderworpen gros-bonnets, die zij haatte - waarvan de meesten inderdaad veel minder achtenswaardig waren dan zij en de getrouwen die tot het laatste toe bij haar bleven. Men denke slechts aan den ruim bezoldigden ex-pretendent sultan, Toeankoe Moehamat Dawôt, wiens voornaamste bezigheid nu bestond in opium-schuiven.

In vertrouwen gaf zij zich nu over aan een goede geneeskundige verpleging, waardoor zij spoedig van haar blindheid werd verlost, - aangezien deze veroorzaakt werd door de staar, tegen welks lichting zij zich aanvankelijk verzette.

Uit politiek oogpunt was Tjoet Nja' Diën's Verwijdering van Atjèh gewenscht. Haar tegenwoordigheid zou een mildvloeiende bron van onderlinge twisten in de hoofdenmaatschappij zijn geworden; want het aantal wederzijdsche grieven was te groot. Met de interneering van Tjoet Nja' Diën bewees het gouvernement èn haar èn zichzelf een goeden dienst.

* * *

De jaren 1904-1906 verlosten het Nederlandsch Bestuur van de hardnekkigste vijanden onder de adathoofden, - en velen van deze menschen bleken inderdaad hooger te staan dan de meesten van de oude ‘bevrienden’. Eenmaal hun woord gegeven hebbend hielden zij het ook en werden betrouwbare inlandsche ambtenaren (Panglima Pòlém, Teukoe Bén van Blang Pidië e.a.)

Hetzelfde geschiedde eenige jaren later met de voornaamste oelama's. Veel heeft daartoe bijgedragen het te elfder ure

loslaten van de drastische militaire methoden, waarmee men zich verbeeldde de menschen zóó bevreesd te kunnen maken, dat zij voor goed alle gedachte aan verzet zouden onderdrukken. Sinds Mei 1908 heeft men vertrouwen durven schenken en vertrouwen inboezemen door strikte rechtvaardigheid; toen is ook spoedig alle *georganiseerd* verzet geëindigd, kwam er medewerking van hoofden en bevolking op allerlei gebied. Men betaalde hoofdelijke en bedrijfsbelasting, hielp zelfs door bevolkingspatrouilles mee om de orde te handhaven, droeg bij tot de stichting van honderden moekimscholen, werkte mede tot het doen verschaffen van landbouw- en vakonderwijs, aanvaardde onderwijs voor hoofden, zelfs voor meisjes; erkende het nut van irrigatie, maakte even gaarne gebruik van onzen geneeskundigen en sanitairen dienst, *leerde zich aan geregelden arbeid onderwerpen*. Dit alles verkeert nog slechts in een aanvangsstadium. Maar de tijd is dan toch voorbij, waarin, als tot voor nauwelijks een tiental jaren, de hoogste bestuurswijsheid bestond in intimideeren door ruwheid en geweld, in het uitspelen van het eene corrupte element tegen het andere, in het staag meer bederven van het volkskarakter door het aanmoedigen van onderling verraad, door omkooperij van aanbrengers.

Zoo'n systeem heeft gedurende zeven lustra de Ba'éts, de Oemars gekweekt, een optreden als van Tjoet Nja' Diën en der vele mannen en vrouwen die zich onder haar leiding stelden, mogelijk gemaakt. Thans evenwel kunnen wij in onze vijandin erkennen een vrouw, hoog uitstekend boven de vele slaafsche, veelal valsche vrienden.

* * *

Wat leert men moeilijk en vergeet gemakkelijk! Djambi heeft het maar al te duidelijk doen zien. Inlandsche bevolkingen zijn er best van te overtuigen, dat Westersch gezag dragelijker is dan het oude Oostersche despotisme en de daarbij altijd behoorende anarchie; mits maar het Westersche gezag vermijdt, tot de methoden der despoten af te dalen.

C. VAN DER POL.

Het tooneel.

De wijze Goethe wist het wel, 'n mensch ìs niet voor z'n plezier in de wereld; wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen; doch dan dreigt nòg de influenza des Twijfels. -

'Die bedeutende Puppenspielfabel des Faust klang und summte gar vieltönig in mir wieder. Auch ich hatte mich in allem Wissen umhergetrieben und war früh genug auf die Eitelkeit desselben hingewiesen worden. Ich hatte es auch im Leben auf allerlei Weise versucht und war immer unbefriedigter und gequälter zurückgekommen'. Is met deze drie zinnen uit *Dichtung und Wahrheit* niet de wording der *Faust* gekenschetst?

De poppenkraam, Duitschlands poesjenellen, door den twintigjarige verwerkt in het marionettenspel voor de jaarmarkt van Plundersweiler, waaraan de Geheime Rat later voldoende waarde toekende om het te Weimar te doen vertoonen; dé oud-Duitsche 'Scholarenrüpelei', deze kleur-van-taal, voor den Urfaust gebruikt, in welken Boie, de bestuurder van den Göttingschen Muzenalmanak, toch 'alles mit dem Stempel des Genies geprägt' achtte; beweegbare beeldjes, heerlijke heug'nis, uit den tijd toen zijn grootmoeder den kinders een poppentooneel schonk en hij, bij anderen op visite, een levende kat er bij gehaald kreeg om den heksensabbat te volmaken, waarin jongensverbeelding den, allen gemeenzamen, zondaar-en-dwaas Doctor Faustus had omgesleurd; het *summt* metterdaad, en *vieltönig* zijn werk door.

Klaarder dan in zin 2 en 3, kan onmogelijk worden verzekerd, dat uit zijn eigen levenslot dat van Faust is opge-

bouwd. Wel prijst en dankt hij den ‘alten Kant’, dat deze kunst en natuur naast elkander plaatste en *beiden* toestond, ‘aus groszen Prinzipien zwecklos zu handeln’. Zoo min als de natuur heeft de kunst het noodig, ‘auf Zwecke auszugehen’; en ‘die dichterische Schöpfung ist dem Dämonischen verwandt, das übermächtig mit ihm tut, wie es beliebt.’ Zelfs moet Goethe tegen den lateren minister van justitie, kanselier Friedrich Müller, geklaagd hebben: ‘was ich geworden und geleistet, mag die Welt wissen; wie es im einzelnen zugegangen, bleibe mein eigenstes Geheimnis’. Doch is óók deze kunstenaar, die tot schoonste voorbeeld in levenskunst strekt, niet bij uitnemendheid gul bij het tot-kopij-gebruiken van dat ‘eigenste’ geweest? Blijven wij niet ook daarvoor hem dankbaar, hem, dichter, wijze, voorbeeld-alszooeven-erkend; en wordt j u i s t d e *Faust* niet méér nog voor ons, wanneer wij Goethe zien achter den Doctor? Het recht ertoe geeft ons *Dichtung und Wahrheit*; wij vernemen uit 's dichters mond, dat innerlijke onvrede, onbevredigdheid bij de ijdelheid van alle menschelijk weten, op den bodem ligt van het treurspel; doch tevens dat, waar' hier niets bij gekomen, zijn *Faust* waarschijnlijk een titan's-drama, wellicht een brok als de *Ewige Jude*, zou zijn gebleven. Hij heeft er vol-menschelijk werk van gemaakt, door er zijn mea culpa aan Friederike Brion in uit te spreken.

Nog onlangs verluidde van een hier te lande in kokend water gestopte zwarte kip; geestenbanners zijn er ook nu; doch in vroeger tijd vermochten zij meer; en vóór Luther leek het natuurlijk, dat de ongelukkige Faust, na zich te hebben afgegeven met de hel, *à la barbe* van den Duivel door de Heilige Maagd gered werd. De humanisten lieten hem ònmenschlievend aan satan over, het Ewigweibliche boette na de middeleeuwen in aan macht! Toen in 1808 het eerste deel volledig verscheen, mocht men weliswaar op een geheimzinnig ‘wordt vervolgd’ hopen; doch na Mefisto's ‘Her zu mir’, kromde zich toch een reusachtig vraagteeken. De dichter zelf had de aarde veroverd; als een leenheer onder vazallen stond de schepper van dit werk in de wereldliteratuur, naar Byron getuigde. Slechts ‘zat’ men dadelijk met de vertooning; het pogen van een prins Radziwill mislukte; en de schepper moest het aanzien, dat Karl von

Holtei een soort van dramaturgische keizersnede beproefde, door met een ‘Melodrama in drei Acten und einem Vorspiel, nach Goethe’ voor den dag te komen. Eerst in 1831 raakte het Tweede Deel voltooid, doch vier jaar vroeger kwam het begin, kwam Helena; en naar de planken, voor het Eerste Deel, zoolang het alleen was, versmaad; wendde Goethe nu zich nadrukkelijk. ‘Es irrt der Mensch, so lang er strebt’ - doch nù is ‘gerettet das edle Glied’, de bejaarde wijze had zijn laatste woord gesproken. Toch herinnerde hij zich wat de Director in het Vorspiel over de probeersels van een iegelijk op de Duitsche planken zegt; en Mefisto, hem trouw tot den dood, verklaarde enkele weken vóór zijn verscheiden aan Riemer, met Faust der wereld een ‘offenbares Räthsel’ te hebben nagelaten, ‘das die Menschen fort und fort ergötze und *ihnen zu schaffen mache*’.

* * *

Zonder eigen schouwburg, zonder gelegenheid voor de slot-repetities, heeft Willem Royaards den morgen van den dag, voor de eerste vertooning bepaald, het gevoel moeten krijgen, zelf naar de heksenkeuken te zijn gevoerd, zelf verplieht te zijn het hokuspokus der heks te spreken en inmiddels ‘ein ganzes Chor von hunderttausend Narren’ rondom zich te hooren.

De première kon onmogelijk meer zijn dan een ‘répétition générale’; doch wat vijf vertooningen doen, is mij hier te Rotterdam bij de zesde duidelijk geworden; en ook bij den sterken steun der Lensvelt's; bij die toewijding zijner artiesten, waarvan Royaards niet verzuimt na elk huldebetoon te reppen; blijft het een wonder, wat hij met de hem ten dienste staande krachten bereikt.

Dit neemt niet weg, dat men ook na dit vele schoons; na de ontzagwekkende prestatie, zoowel van den speler, als van den regisseur Royaards; evenals ik volmondig gedaan heb na een model voorstelling aanschouwd te hebben in het pas gebouwde Künstlertheater te München, tijdens de Kunst- und Gartenbau-Ausstellung van 1908; behalve den dichter zelven, die beleed: ‘Faust steht gar zu weit von theatralischer Vorstellung ab’; August Wilhelm von Schlegel gelijk geeft, die na het verschijnen van het Eerste Deel verklaarde:

‘men zou den tooverstaf van Faust zelven moeten hebben, om deze toovertragedie op de planken te brengen’.

Hoe sympathiek is niettemin Royaards' pogen; en hoe begrijpelijk, dat hij, na jarenlang aarzelen, den wensch van zijn jeugd, uit zijn Rotterdamschen *Hamlet*-tijd, heeft willen vervuld zien! ‘Den beslissenden stoot, dat ik dééd’, zoo zei hij den eersten avond te Amsterdam, ‘heeft Diepenbrock gegeven; die in verwonderlijk korten tijd een nieuwe *Faust*-muziek heeft geschreven’. Mij zou het, nochtans, evenmin leed-doen als verwonderen, zoo Royaards er toe kwam, zijn Faust zonder muziek te spelen: met het Greetje-gezang, dat uit den mond van mevrouw Royaards bekoort en ontroert; met de schalksche volksliedjes, niet langer, op meer dan eens hinderlijke wijze, uit het orkest, doch van het tooneel af door getokkel begeleid. Vanzelf verviel dan tevens de dans... dat ballet achter gaas van Lilly Green; waar Royaards-Faust met den rug naar toe zit, al moet het dienen om hem te ontvlammen; en waarbij hij zijn leunstoel een béétje verschuift, opdat wij-in-de-zaal er van zullen genieten.

Nog veel meer versobering wáre moog'lijk. Eén storend, in stee van helpend, decor-effect is trouwens al vervallen, hoewel Goethe's tekst het voorschrijft en Royaards een Duitsch gebruik heeft gevolgd, door na het aanroepen van den Geest door Faust, den bekendsten pleisterkop van Zeus midden in een stralend rooden gloed op het achterdoek te brengen.

Den regisseur Royaards heb ik warm bewonderd in het Kerktooneel, waar het koorgezang veel te wenschen liet, en de muziek Greetje's klagen onverstaanbaar maakte; doch Van Dalsum's prachtige stem diep schokte als die van den boozen geest; en de tooneelschikking, met Van Dalsum's plaatsing ter zij van een luchter, essentieel en schoon werkte. Gelukkiger nog was de regisseur met den Paaschmorgen. ‘Die Erde hat mich wieder’, zegt de verdeemoedigde Faust; en na de schoon-sombere beslotenheid der studeercel aanschouwen we de stadspoort, in den tekst aangegeven - Lensvelt's gansche tooneel-conceptie berust op die poort - en daarachter de wijde velden. Een juichende jongen komt aangerend, in dolle pret, de pet omhoog, als fluitspeler voert hij een sliert kinderen aan, een slinger van fraaie bontheid op het wijde tooneel door de hooge poort; een

echt blije inleiding tot de paasch-uitvaart der stedelingen.

Van den Walpurgis krijgt men te weinig; en het decor van ‘Wald und Höhle’ kon mij evenmin bekoren als Royaards' voordracht van de claus, die immers, gelijk de Walpurgisnacht, een door Goethe noodig geachte pauze in de liefdestragedie vormt, waardoor het groote Faustprobleem weer vóór onzen geest te staan komt.

De tooneelen van het minnekoozen waren fraai en allerliefst; mevrouw Royaards moge wat weinig een burgerdeerntje zijn, Greetje is immers ook in den tekst niet weinig geïdealiseerd; en de meisjeszedigheid gaf zij.

Nochtans ligt de beteekenis van het spel, bij de vertooning door ‘Het Tooneel’, in het eerste gedeelte vóór de vrijage en nog wel in het begin daarvan. Niet in den Proloog weliswaar! Hoe schoon Te Wechel's stem als Michaël klinke, de Proloog bleef louter uiterlijkheid; en niettemin is hij nóódig om de nieuwe wending, door Goethe - gelijk door Lessing - in het Faustprobleem van het volksboek gebracht, te doen kennen. Goethe's Faust valt *niet* aan de helsche machten ten deel; zelfbewust zegt de Heer dit Mefisto: ‘Nun gut! es sei dir überlassen!’ En nìet triomfantelijk zei het Van Dalsum. - De zege bespeuren, doet men in Faust I trouwens niet.

Wat we kregen en prachtig kregen, was de d e n k e r Faust. Faust I bestaat uit twee ongelijke helften, door de geheime middelen der heksenkeuken verbonden: den denker en den minnaar Faust. Voortreffelijk geeft Royaards den strijd van den eerste: vol dramatische werking en in sterke uitbeelding van Faust's voornaamheid. Het wàs de strijd van den geestes-heros, den Uebermensch; de strijd, waar Goethe van gewaagt in den boven aangehaalden zin uit *Dichtung und Wahrheit*. Goethe was geen Don Juan en Faust was het eigenlijk evenmin. Zooals Goethe zijn bloemenmeisje nam, na twaalf jaar zijn liefde voor Frau von Stein gevoed te hebben met de extase der ontbering; zoo laat Faust zich door Mefisto in de armen van het eerste het beste zedige kind werpen, na de teleurstelling dat hij geen god blijkt. Is deze aanvankelijke hoogheid de grootheid in Faust, Royaards geeft haar, als iets, volkomen door-voeld, doorleefd.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

26 April 1918.

Neen, St. Quentin is *geen* Gorlice geworden; nog staat het front der Geassocieerden in Noord-Frankrijk ongebroken. Wel heeft het een zonderlingen vorm gekregen: het vertoont diepe indeukingen naar de zijde van Amiens en van Hazebroek, die het de zeekust bedenkelijk dicht doen naderen. De verdediging van dit front is steeds meer op de Franschen aangekomen, die, gedurig noordelijker op, hun bondgenooten te hulp hebben moeten schieten. De Engelschen hebben nooit iets gedaan dan wijken; eerst aan de Somme, later bij Armentières. Wel zijn zij altijd ordelijk geweken; nooit is een groote legerafdeeling in haar geheel afgesneden geworden. Intusschen - over versche krachten om de kans te doen keeren hebben zij blijkbaar niet beschikt. De hulp is van Foch's ‘manoeuvreerleger’ moeten komen, dat, wel verre van, zooals gehoopt was, onverwachts op een geheel andere plek van het front een tegenoffensief te kunnen beginnen, misschien in zijn geheel, althans voor het grootste deel, noodig is gebleken om den vijand buiten Amiens en buiten Calais te houden. Nu er overal Franschen tusschen de Engelschen in kwamen was de handhaving van een tweeledig opperbevel, sinds lang onredelijk, eindelijk zoo gevaarlijk geworden dat de Engelsche regeering den moet vatte haar *mob* te beduiden dat Haig voortaan aan Foch ondergeschikt moest zijn.

Is de kracht van den Duitschen aanval reeds gebroken, of bereidt Hindenburg een derde, in zijn oog beslissende

onderneming voor? Zal het hem gelukken de Kanaalhavens te bereiken?

De oorlog zal daarmede niet gedaan zijn: Engeland en Amerika kunnen en zullen dien als blokkade-oorlog voortzetten. Maar wat zal, in zulk geval, het lot van Frankrijk wezen?

Merkwaardig is het stilliggen van den oorlog tegen Italië. Heeft Oostenrijk vrijstelling verkregen dien verder te voeren, en op welken grond?

Czernin is van het tooneel verdwenen; 'souffre-douleur' voor een onvoorzichtigheid van Keizer Karel. Men ziet eigenlijk niet goed in, dat de Fransche zaak bij dit geheele geval iets gewonnen heeft. Frankrijk heeft dan toch in de echtheid van den tekst van Karel's brief aan Sixtus, die 31 Maart 1917 aan de Fransche regeering was voorgelegd, geloofd? Het heeft met dien tekst bij zijne bondgenooten dan al bijzonder weinig weten uit te richten. Het lekt uit dat het hun dien wel heeft voorgelegd; maar dat Italië (het was lang vóór de groote nederlaag van Tolmein) onmiddellijk geprotesteerd heeft tegen het ingaan op een vredesaanbod waarin over Triëst en Trente werd gezwegen.

Frankrijk heeft zich toen, naar het schijnt onvoorwaardelijk, bij de beslissing der bondgenooten nedergelegd. Maar als die bondgenooten het nu eens in zooverre gaan ontvallen, dat het volhouden van den oorlog te land uitsluitend voor Frankrijk's rekening komt?

Zal dan, wat de Tijger niet doen wil, gedaan moeten worden door Briand?

Er gaat allerlei om, waarvan men het rechte niet verneemt.

Waarom is de definitieve vrede met Roemenië nog niet tot stand gekomen? Moeilijkheden met de Oekraine over het lot van Bessarabië? Met Turkije over zijn eisch, om eer de Dobroedsja aan Bulgarije wordt overgedragen, van zijn bondgenoot het stuk gebied op den rechteroever der Maritza terug te bekomen, waarmede het indertijd diens deelneming aan den oorlog heeft betaald?

Buitengemeen schaarsch blijven ook de berichten uit Rusland. Hoogstens verneemt men iets van hetgeen er aan den rand gebeurt: in Finland, waar nu eindelijk de Duitschers

de beslissing schijnen te brengen ten nadeele der roode partij; in Esthland en Lijfland, waar de elementen die door de Duitschers als de vertegenwoordigers des lands worden erkend, den wensch hebben uitgesproken, met Koerland tot een monarchalen staat te worden vereenigd die opgenomen worden kan in het Duitsche Rijk. Onderhandelingen tusschen de Oekraine en Moskou zullen geopend worden te Smolensk; maar hoe het nu staat tusschen de Oekraine en Polen blijft in het duister; en eveneens, hoe eigenlijk de zaken in het centrum van Rusland zich ontwikkelen. In hoeverre wordt het maatschappelijk programma der bolsjewiki in werkelijkheid uitgevoerd? Welken weerstand wekken hunne maatregelen op? Hoe zijn de betrekkingen tusschen Moskou en die verwijderde deelen van oud-Rusland welke nog niet onder Duitschen invloed geraakt zijn: den Kaukasus, Siberië? Men mag er naar raden. Noch de Centralen noch de Geassocieerden schijnen er hun belang in te zien te publiceeren wat zij er vermoedelijk van weten. Want dat beide partijen bronnen van informatie hebben overgehouden, is nauwelijks te betwijfelen. De Duitschers zitten te Odessa en te Helsingfors; de Engelschen en Japanners te Wladiwostok. Want die Japansche landing heeft plaats gehad, ondanks Amerika's vermaning. Er zijn echter Engelschen meegekomen, om een oog in het zeil te houden.

De hoop der Engelschen, dat het zoude gelukken hun Palestijnsche met hun Mesopotamische front in verbinding te brengen, en zoo de Turken voor goed van Arabië af te snijden, is niet in vervulling gegaan. Zij hadden den Hedjazspoorweg bereikt en er een stuk van vernield, maar zijn vervolgens teruggeworpen. - Batoem, Kars en Ardahan, hun door den vrede van Brest-Litowsk toegewezen door de bolsjewiki die daar geen gezag oefenden, zijn nu door de Turken met de wapenen op de werkelijke bezitters veroverd.

Hetgeen de vorige maand gevreesd werd[1)] is gebeurd: nadat wij onrecht hebben moeten lijden van de hand der

1) *Gids* van April, bl. 178.

Geassocieerden, komt thans Duitschland ons met onrechtmatige eischen overvallen.

Wij vernemen dat uit de krododillentranen waarmede de Engelsche pers dagelijks onze ontbijttafel bevuilt; niet uit de mededeelingen onzer eigen regeering, die de nieuwe leer, het volk in het vertrouwen te nemen, nog maar zeer beschroomd in practijk brengt. Buiten comité-generaal zeide minister Loudon heden niet meer, dan dat de door Duitschland's eischen geschapen toestand ‘zeer ernstig’ was.

Beschouwingen van *Germania* en *Tägliche Rundschau*, in de ochtendbladen van heden overgenomen, schijnen deze mededeeling te bevestigen. De *Germania* vooral is een model van onbeschaamdheid. Zij geeft te verstaan, dat het thans voor Nederland de kwestie is geworden, ‘te treden in het eene of het andere kamp’.

Lang zijn wij aan de consequentiën van Duitschlands' bezetting van België ontkomen, maar nu schijnen zij ons niet langer te zullen worden bespaard. Duitschland zal ons, bij de steenkool- en ijzer-onderhandeling, terdege doen gevoelen dat wij geen levensmiddelen meer hebben aan te bieden. Het is niet anders. Maar bovendien schijnt het in de zand- en grint-kwestie ons eene gedragslijn te willen voorschrijven die strijdig is met wat wij als onzen plicht hebben erkend. Alle toegeven op dit punt zij uitgesloten. Het behoedt ons tòch niet voor materieelen nood; het voegt daar alleen moreelen ondergang aan toe. De regeering zoeke de kracht die zij op dit oogenblik zal behoeven, waar die alleen te vinden is: in de aanraking met het Nederlandsche volk, dat niet verkiest aan eene *Germania* zijn oude eer te verpanden. De Nederlandsche pers, zoo eenstemmig in het schepengeval, spreke, eer het te laat is, thans even luide, en de regeering antwoorde. Wat is er gaande? Wat eischt men van ons? Gij die het weet, gij hebt het ons thans te zeggen.

C.

Hageveld.
Roman van een klein-seminarist.
(Fragmenten).

IX.

‘Waar heb jij toch den heelen tijd gezeten?’ vroeg Martens, zoodra hij buiten de kap van 't station zijn familie niet meer kon zien en in den vollen studentenwagen naast Hoogerhuis zat.

‘Nog even kijken!’ waarschuwde Frits, veroverde zich een plaats voor het portier en wuifde naar Jo, Rie en Pauline, die weer aan het eind van het wandelperron zwaaiden; hun lichte toiletjes trokken de aandacht van de seminaristen, die even later Frits plaagden; ze jokten dat de regent ook in den trein zat en al gevraagd had naar die drukke en opzichtige dametjes; waren dat zijn zusters?... alle drie?... Twee!... Alvast één afgedongen... straks bleef er geen een zùster meer over, werden 't alleen meisjes!

‘Natuurlijk zijn 't meisjes!’ spotte Frits; ‘denken jullie dan dat 't jongens zijn in rokken?’

Maar hij kreeg de lachers niet op zijn hand; de anderen overbluften hem door hun meerderheid; hij wist heel goed wat zij bedoelden! en had hij geen broers? geeneen? en dan toch door drie meisjes naar 't spoor worden gebracht?... 't Werd er niet beter op!

Donkers en Kanters hadden ook in hun familie veel vrouwvolk op het perron, maar die hadden broèrs en neven!

Ze begrepen nu waarom Frits zich geen enkelen keer bij

hen aangesloten had; ze durfden wel raden en wedden... en verzonnen heel voorzichtig, als waren ze bang eigen verlangens te verklappen, uitstapjes... heele gewaagde uitstapjes... buiten de stad... in een roeibootje... met zoo'n knap ding!...

En Frits groeide in hun algemeenen aanval, voelde zich de held en 't deed hem goed Pauline te hooren prijzen; zelf noemde hij haar het bontmanteltje en hitste brutaal om nog meer loftuitingen over Pauline uit te lokken; want aan de onrust van hun loeroogen had hij wel hun kijk op haar knappe gezichtje ontdekt. Toen ze wisten dat het bontmanteltje een eigen zuster van Hanterman was, spraken ze af den groot-philosoof, die in een anderen wagon zat, te zullen waarschuwen; die zou Frits dan wel eens onder handen nemen en een sterken 'koffie-met-koek' voorzetten; meteen troostten ze Frits voor 't gemis van Pauline met een van de knappe gezichtjes van Hageveld: dikke Sien, doove Ka, of een van de aardappelschillende keukensche tooverkollen! - Toen trokken ze zich weer in clubjes terug, vertelden de nieuwtjes die ze aan pastorieën opgedaan hadden, hoorden elkaar uit over concurscijfers, en voorspelden wie over drie maanden de prijswinners zijn zouden. Onder elkaar waren ze dadelijk weer hartelijk, luidruchtig, tracteerden elkaar op sigaren; 't scheen of ze al van den vroegen morgen af samen gereisd hadden en nog potverteerden.

De rooie schreeuwde weer boven allen uit.

'Gefietst en de stad uitgeweest!' zei Frits, toen Martens zijn vraag had herhaald.

In Haarlem werden de twee Veerdonkies weer door den rooie in den trein getrokken en Frits sloot zich opnieuw bij de anderen aan, praatte met hoogere klassers en voerde luidruchtig gesprekken met Sanders. Toch verviel hij dikwijls in een lang stilzwijgen en voelde zich tusschen de rumoerige jongens misplaatst. Nu hij Hageveld kende en de bekoring van het nieuwe hem niet meer aantrok, wist hij met zekerheid Amsterdam meer dan bij zijn eerste reis naar het seminarie te zullen missen. Nu reeds hinderde hem de opgeruimdheid der anderen; komt er van, spotte hij in zijn eentje, als studenten zich onder de vacantie net eender gedragen als op het seminarie; dan vervelen ze zich in huis en danken God

als Hageveld weer begint! Hoor ze maar weer eens 'n pret hebben, schreeuwen en zingen als op den laatsten avond voor de vacantie op het plein! Als ze de ruimte hier hadden, gingen ze vast hossen! Ze toonden zich even blij als hun eigen huisgenooten die hen vandaag als bij Hanterman het heilige kruis nagaven, omdat mijnheer de student zich in de vacantie toch niet met hen bemoeide! Dan weer schold hij hen in stilte voor huichelaars die, als ze er kans toe zagen, loerden naar mooie meisjes, zooals in Amsterdam op het perron.

Gedwongen praatte hij mee over prijskaatsen, vrije dagen, concurssen en pochte weer met de Amsterdammers tegen stedelingen en jongens van dorpen. Op weg naar het seminarie, liep hij weer in 't midden van een breeden stoet, dien hij aanvoerde; hij zette een wereldsch wijsje op, maar de grootfilosofen verboden; de overheersching van de heeren studenten begon al, nog vóór ze het hek van het seminarie voorbij waren! Aan het dorpseinde boeide dadelijk weer de boomenrijkdom van de overplaats, die hen opnieuw van de buitenwereld en van de eenvoudige Voorhouters afzonderde. Voorbij het hooge bruggetje namen ze voor de kamer van den regent weer den hoed af; enkelen zagen weer overal professoren en groetten opnieuw. Op het bordes verwelkomde weer het blijde gezicht van den sub. In huis haastte Frits zich terstond naar de slaapzaal. Zoodra hij het witte gordijntje weer achter zich had, drukte hem, evenals bij zijn thuiskomst, de kleine ruimte van zijn opengetimmerd hokje; hij verbeeldde zich zelfs aan het hout den stank van de schoonmaak te ruiken; keek minachtend naar het grijsstrenge kamerbeschotje; gooide stok en hoed op het hoofdkussen en zette zich op den bedrand. Goddank, dat Jo en Rie hem hier niet konden zien! Wat die hem zouden uitlachen om zijn drukte over de kleine kamerruimten in Amsterdam!... Nou moest-ie weer drie maanden slapen in zoo'n hokje! En weer als in den trein rumoerde om hem heen de uitgelatenheid van de jongens; die hamerden, wierpen weer hun papieren projectielen, sleepten koffers, floten en zongen, als ze om Otje geschreeuwd hadden, benedicamus Domino, alsof de vrome roep, waarmee de knecht elken dag wekte, diens scheldnaam geworden was. Hij bleef zitten, verlangde ook na de paaschvacantie naar een retraite, alleen om de eerste dagen zich niet met de anderen te bemoeien

en in afzondering te kunnen mijmeren over Amsterdam. Hij drentelde de zaal af om het plein dat hij kaal achtergelaten had, groen terug te zien. Beneden hinderde hem dadelijk de onbekleede ramen, en het glas van den rooksalon. Het nieuwe plein deed hem aan 't Vondelpark denken. Teleurgesteld ging hij weer naar boven, liep door naar Siberië en hoorde Frans uit; toen hij wist dat de jongens niets over hem en Pauline hadden gebabbeld, keerde hij weer naar zijn kamertje, hing de portretten, schilderijtjes en bedgordijnen op en legde het vloerkleedje. Onder het lof zong hij 'n paar regels mee en trotseerde van Dijk; lusteloos keek hij op naar de Madonna en hij dacht aan de grootere schilderijen, die hij met Pauline in 't museum gezien had; hij scheen bang zich te hechten en zijn hart kwam niet tot verwelkoming. Aan tafel reikten Houtman, Scholten en Knaapen hem de hand en vroegen hem of hij zich niet had verveeld in de vacantie? Hij bracht hen in den waan elken dag met Hagevelders te hebben gefietst; toen de drie hoogere klassen weer met elkaar in gesprek waren, pochte Frits tegen Wesseling over fietstochten van zeventig en tachtig kilometer per dag, beschreef, alleen om op Hageveld stiekem aan Pauline te kunnen denken, den weg naar Heel-Kalfje, de Kalfjeslaan, den buitentuin in de bocht van den Amstel. Hij dronk bier na om niet dadelijk na tafel midden in een troep jongens te staan. In de recreatiezaal sloot hij zich aan bij de eersten die hij van zijn klas tegenkwam en nam, om buiten het gesprek te kunnen blijven, een hoekplaats; hij vond nu het zaaltjes maken een bespottelijke uitvinding, een straf voor gevangenen en schold het rooksalonverbod een bezopen aanstellerij van 'n paar kaffers, die zich voèlden omdat ze achttien jaar waren geworden; zulk een tyrannie, bedacht hij, was alleen mogelijk bij seminaristen, die zich alles lieten gezeggen; als hij zijn vroegere schoolmakkers bij zich had, gingen ze met hun allen vast en zeker vlak voor de ruiten staan en sloegen, als 't er op aankwam, de rooksalonners lam; misschien werd hij dan wel voor straf de laan uitgestuurd, maar thuis zouden Jo en Rie hem groot gelijk geven en Pauline zou in de handen klappen om zijn durf. Toen het signe voor het avondgebed werd gegeven, liep hij als een ernstig retraitant door de lange

gang naar de kapeltrap. Nog nooit had hij, om alleen te zijn, zoo verlangd naar de kapel, naar zijn kamertje en naar den langen duur van den nacht.

De kapeldonkerte, de hulp-kaars op de eerste bank naast den voorbidder, denzelfden filosoof die vóór de vacantie de weekbeurt ingezet had, het luide jongenskoor, de haperende stem van den subregent, alles verliep reeds den eersten avond zoo regelmatig, dat de studenten konden denken niet afwezig te zijn geweest. Ze onderhielden na het avondgebed uit eigen beweging het silentium en liepen terstond door naar hun kamertje; alleen de vele koffers op de slaapzalen wekten gedachten aan de buitenwereld op. Ook Frits voegde zich weer naar den sleur, waarin hij zeven maanden lang met regelmatige doening elken dag had geëindigd, sloeg dadelijk naar Vlooienburg af, vouwde, zoodra hij op zijn kamertje was, 't tabouretje uit voor het witte afsluitgordijntje - dacht alleen, omdat de zomer begon, aan slaapwandelaars - opende de kast; verwisselde schoenen, legde zijn daagsche pak klaar; ontkleedde zich, staande eerst, daarna zittend op den bedrand; stak, ofschoon hij thuis aan geen wijwaterbakje gedacht had, de hand uit naar den palmtak; maakte met droge vingers uit gewoonte 'n kruisteeken en paste in bed weer direct tusschen de harde oneffenheden van de matras. Om hem heen duurden nog 'n pooze weer dezelfde bedrijvigheid en slaapstoornis van elken winteravond: jongens die nagebeden hadden kwamen laat de zaal opgeloopen; hij hoorde gordijnen en kastdeuren, den houten neerzet van tabouretjes, het glasgerucht van een karaft - altijd als hij in bed lag dronk de tweedeklasser die naast 'm woonde 'n glas water - in de verte 'n enkele die nog laat timmerde; vlak voor zijn oogen had hij weer dezelfde gordijnbloemen, die door het nabije gaslicht doorzichtig rood bloeiden; boven zijn hoofd het gazen hemeltje en als hij zich uitrekte kraakte, als van den winter, het houten beschot; weer klonk de haastige stap van den philosoof-koster, die elken avond op sacristy nawerkte en altijd tegen tienen voorbijging; en weer raakte Otje met zijn stok aan de metalen kap van het gasornament. En had je waarachtig Henneman ook weer! Eeuwig en altijd, precies als Otje geweest was, ging me die jongen, die aan zijn strottenhoofd sukkelde, gorgelen; waar

die zoo gauw den eersten avond zijn drankie vandaan had! nou uitspugen - nog eens - effen nadrinken - net als gisteren - drie weken geleden!

En diep in het kussendonker dacht hij zich terug in een donkere bioscope; hij zat dicht naast Pauline, zijn hoofd onder haar hoedrand; soms raakten ze elkaar met de wangen, met de knie; zijn rechterschoen voortdurend tegen haar linker, haar hand in de zijne en beide op haar schoot. En voor zijn toeoogen verleidde weer de danseres, klopte een xylophoniste muziek uit een vleugelvormig pianotafeltje, volgde film na film: stadsgezichten uit Japan, natuurschoon uit Italië; het leven van dieren en planten; een kluchtloos vertoon van den verschooierden plunje-artist Billie Ritchie, 'n drama Vrouweliefde, in vier afdeelingen, in de hoofdrol Asta Nielsen, Pauline d'r filmheldin; ze speelde de jonge rijkgehuwde vrouw, bedrogen door haar man, die een zakenreis verzint naar Parijs; Frits lette op 't spel van de filmartiste en hervoelde den handdruk van Pauline, zijn hand vasthoudend, omdat ze meeleefde, mede leed onder de tijding: geruineerd door de speelbank; ‘of ze elkaar nog terug zullen vinden’ had ze in het nieuwe zaallicht hem toegefluisterd; en weer in het donker zijn hand gegrepen, alsof ze hem ver buiten Parijs wilde houden; Asta Nielsen nu arm, met haar kindje naar Parijs - hem vergeefs zoekend, modiste op 'n groot atelier, wint vertrouwen van den patroon, 'n jongen knappen man die haar hand vraagt; zij weigert, bekent alles; toch houdt hij aan en geeft wat zij vraagt: uitstel; ‘als 't nou maar niet afraakt!’ verstond hij, omdat zij het nieuwe geluk gunde aan haar filmvriendin die aan het hoofd van het personeel werd gesteld en alleen het geheim van de brandkast kende, een formule in cijferschrift; hoort ze onraad, sluipt in nachtgewaad rond, ontmoet hèm, Alfred, de vader van haar kind; - een schot - de patroon, gewapend, vindt het vermiste document in den binnenzak van den misdadiger - en zij verdacht van medeplichtigheid - in Frits z'n slaaphoofd verlangde Pauline weer naar den dood van den inbreker - nog toen ze hem gewond liggen zag in een gasthuis en 't meest omdat de patroon bleef liefhebben, de keus stelde: scheiden en trouwen met hem of ontslagen en armoe lijden met den voor zijn geheelen leven verminkten Alfred... dien

zij omhelst... Weer zag hij onder den hoedrand haar betraande oogen...

Rinkelde een schel, die hem wreed wegrukte van haar.

Geschrokken kwam hij overeind na 't alarm van de bel, wierp de bedgordijnen alsof hij naast een buitenraam sliep en overzag zijn grijs houten hokje, zijn klein seminariekluisje in een bisschoppelijk seminarie!

‘Benedicamus Domino!’ hijgde weer de kraakstem van Otje. Boven het Deo gratias van de jongens gorgelde Henneman, weer precies op z'n tijd, net 'n haan die den nacht en den dag inkraait!

Opstandig wierp Frits zich opnieuw in het kussen, trok de dekens over het hoofd, dacht aan het zonnetje ginds en besloot te blijven krassen; mis zou hij wel hooren bij een prof die laat las; 'n renteniersmisje als in Amsterdam, of hij sloeg heelemaal over! Toch, even later stond hij op en kleedde zich zonder aandacht voor zijn toilet; niemand hier lette er op en hij keek ook niet naar de kleeding van anderen. Onder de mis doorbladerde hij zijn kerkboek en telde de heiligen en feestdagen van den zomer: Kruisvinding... de heele meimaand... Bonifacius... Barnabas, een apostel en daarom gezongen mis... Aloysius... Joannes de Dooper... Petrus en Paulus, dan was 't prijskaatsen... Jacobus weer 'n apostel en midden in de concurssen... en eindelijk Augustus, waarvan de heiligen in de eerste helft allemaal bevriend waren, omdat ze aan de groote vacantie voorafgingen. Dien ochtend was er gelegenheid voor het uitpakken der koffers; toen Frits zijn boeken naar de studiezaal overgebracht en zich aan de magazijnkast van schrijfbehoeften voorzien had, zocht hij naar den rooie, die hem voor 'n paar pleintjes gevraagd had; hij vond hem op Siberië, waar Sam weer met papieren kogels strijd voerde tegen een vijand, die zich aan het andere eind van de slaapzaal opgesteld had. En dadelijk trof hem ook hier weer de uitgelatenheid van de jongens, de echte seminaristen, die al aan geen vacantie meer dachten, omdat ze in de drie weken verlof ook niet opgehouden hadden Hagevelders te zijn.

‘Geef an!’ riep Kanters tegen Frits, hem voor zijn partij winnend, zonder onderscheid te maken van klas.

Frits kneedde het papier, gaf ballen en wierp mee, tot er

een voor den surveillant waarschuwde. Aan beide kanten vluchtten ze en de rooie ontweek met Frits naar het plein. Sanders had een verzoek; gisterenmiddag had hij Frits z'n familie, bij wie hij een dag over geweest was, willen aanspreken; hij had uitgekeken op het stationsplein, bij de loketten en in de wachtkamers, tot hij zich had moeten haasten voor den trein; op het perron had hij geen tijd meer gehad; buiten de kap had hij Jo en Rie nog zien staan en gewuifd, maar of ze hem gezien hadden wist hij niet; of Frits nu zijn groeten wilde overbrengen en meteen vroeg hij naar het andere meisje, dat hij bij Frits z'n zusters gezien had... In den trein had hij aan het einde van den langen wagon niets van het geplaag over Pauline gemerkt.

Frits glimlachte omdat hij den rooie verdacht langs een omweg hem uit te hooren over Pauline.

'Da's 'n vriendinnetje,' zei Frits onverschillig, 'al van school af!'

'Zal toch wel effe wat schelen met jouw zusters?'

'Mìjn vriendinnetje!' pochte Frits.

'Ging jij dan op 'n meisjesschool?'

'Jij dan niet?'

Ze lachten elkaar uit.

''k Geloof dat je weer 'n potje op je kop hebben moet!' dreigde de rooie.

Maar Frits hield hem tegen, omdat hij over Pauline wilde praten en vertelde.

'En toch heb ik ze meer gezien!' onderbrak hem de ander, die in fietstochten en bioscopen geen belang stelde.

'Heb je goed onthouden!' plaagde Frits, 'als zij dat hoort'... en tegelijk ontvluchtte hij naar den overkant van het pad.

'Ben jij bedonderd!'

'En moet ik jouw groeten... aan haar ook...'

'Blijf 's staan, as je durft!' Sam z'n wenkbrauwen fronsten in een glimlachend gezicht, dat weer tot onder den kraag van zijn jasje rood kleurde.

Vergiffenis nemend kwam Frits van achter 'n boom te voorschijn, liep weer op met den rooie en herinnerde aan het groene bontmanteltje, dat verleden jaar op het perron den trein nagedraafd had. 'Ze is een eigen zuster van Hanterman', besloot hij.

‘En ook zoo'n dooie diender?’ vroeg Sam.

‘Paulien?’

‘Heet ze zoo?’

‘...'n dooie diender!’ vervolgde Frits, zonder op de vraag te antwoorden: ‘je kent nou mijn zusters.’

‘Kenne... kenne!’ dong de rooie af, alsof hij al vreesde van vriendschap met meisjes te worden verdacht.

‘Nou ja, je hebt ze toch één dag meegemaakt... maar diè zijn nog heilig bij haar vergeleken!’

‘Dan begrijp ik waarom ze zoo wuift’, raadde Sam, ‘is ze blij dat d'r broer ophoepelt!’

‘En moet je weten dat 't nog geeneens tegen hem is’, verklapte Frits, durvender omdat de ander tegen Frans meespotte.

‘Tegen jou zeker!’ lachte Sam.

‘Wedden dat als Hanterman op Warmond is, ze weer aan den trein komt!’

Het plotseling ernstige gezicht van Hoogerhuis had Sanders verrast.

‘Wedden!’ drong Frits aan.

‘Als... dat... waar... is...’

‘Ben je gek kerel!’ suste Frits, in eens bang geworden voor den ernst van den rooie, ‘'k wou je d'r mar 's in laten loopen!’ Weer week hij uit, om den ander tot een vervolging uit te lokken en door een stoeipartij af te leiden.

Zijn list gelukte.

Toen ze weer kalm naast elkaar liepen, praatte Frits opzettelijk over de kerken die hij Sanders in Amsterdam had laten zien.

Even later schreef hij naar huis en ook een brief aan Pauline.

Hij begreep nu met niemand op Hageveld over haar te kunnen praten; de rooie was ook als de rest; zou zich eveneens in geweten verplicht achten tot aanbrengen en misschien wel direct bij den regent; die zou dan de andere professoren bijeen roepen tot een vergadering; dan zou hij, phantaseerde hij in z'n eentje, worden ontboden bij den regent die 't woord deed; aan weerskanten zaten om een biljartgroene tafel de zwarte professoren; en hij bekende eerlijk: zeker: hij ging om met Pauline, de zuster van Hanterman, Frans Hanterman, den groot-philosoof; ze woonde

op den Parkweg in Amsterdam; d'r vader was de architect van roomsche kerken; nou zouden de heeren haar wel kennen; hij hield van haar en zij van hem; dat wisten ze bij zìjn thuis en bij hàar thuis, want ze fietsten al van hun schooltijd af, mocht dat dan niet? Heette hij daarom slecht? Hij disputeerde met alle proffen, die allen, in zijn verbeelding, waarschuwden en dreigden en onder wie hij geen enkelen verdediger had; fier trotseerde hij hen; hij was niet slecht, had alleen een meisje gekust en omhelsd; 't was geen zonde omdat hij van haar hield; hij beschuldigde op zijn beurt; er waren onder de studenten die hem lieten praten over bioscopen, alleen om zelf in 't geniep aan de kuiten van danseressen te zitten denken; als hij op een seminarie niet thuis hoorde, dan zij evenmin!... Telkens als hij alleen was, in de studiezaal, in de kapel, maar vooral 's avonds in bed wond hij zich op in twistgesprek met zijn overheid; op eigen fantasiegrillen verliefd, liet hij den bisschop overkomen uit Haarlem, pleitte voor Pauline tegen monseigneur en viel tegelijk het studieplan aan; Hageveld werkte 't blokken in de hand, kweekte prijzenhalers, geen wetenschappelijke studenten!... En altijd zegevierde hij; de bisschop hield hem tegen alle proffen de hand boven 't hoofd. En om er over aan Pauline te kunnen schrijven, deed hij of hij 't werkelijk had gedroomd. Na de hartstochtelijke ontmoetingen onder de vacantie, was zij altijd en overal in zijn gedachten; hij haalde weer als van den winter streken uit, voerde zijn club aan en stookte in de les tegen ‘de pijp’ op, nù ook om haar te kunnen schrijven en haar te laten lachen. Zij correspondeerden nog meer dan vóór de vakantie en 's avonds op zijn kamertje overlas hij, soms voor de tweede en derde maal de brieven, die hij overdag had ontvangen. Om haar naam in zijn gebeden te kunnen noemen, bad hij weer voor haar kloosterroeping; hij droeg communies voor haar óp, beval haar elken dag van de Meimaand aan de Madonna en hield voor eigen roeping en de hare de zes Zondagen, die voorafgingen aan het feest van den heiligen Aloysius, den patroon van de studeerende jeugd en vooral van de seminaristen. Hij bezat een geestelijk boek, een leiddraad van godvruchtige overwegingen, waarvan de meditatiestoffen aan Oud-Testamentische boeken ontleend waren; de bijbel-

teksten, meestal uit het Hooglied, het boek der Wijsheid en de Spreuken, stonden cursief gedrukt, zoodat hij op elk der zes Zondagen de teksten van de vorige meditatie altijd dadelijk achter elkaar overlezen kon:... ‘Mijn welbeminde behoort aan mij en ik aan haar... Zie, gij zijt geheel schoon mijn vriendin, uw oogen zijn als duiveoogen... Kom in mijn tuin, mijn zuster!... Klein zijt gij,... wij zullen een muur om u bouwen!’... Hij en Pauline behoorden aan God, hun beider zielen waren geheel schoon, maar zij alleen was de welbeminde, om wie hij met God een muur bouwde, een kloostermuur - ook de tuin was 'n kloostertuin - om haar te beveiligen tegen de wereld... zij, het mooie nonnetje met duiveoogen... ‘Godelieve’... ‘Zuster Godelieve’ zou ze heeten; ...‘Wij zullen u gouden halskettingen maken’... versierselen om haar polsen, om haar hals, niet voor de wereld, alleen voor haar opgang op plechtigen professiedag naar altaar en Communiebank!

Zes Zondagen hield hij vol, in den refter verlangde hij al naar het ouderwetsche boek met mooie teksten, waaronder hij op vrome wijze aan Pauline kon denken; na potus haastte hij zich naar de kapel, waarin nog de wierook nahing van den pasgezongen vesperdienst. Op zijn plaats greep hij, naar de Madonna kijkend, zonder ooit mis te tasten uit zijn voorraad kerkboeken dadelijk het bruinleersche ruggetje. Hij bad lang en als hij ging, waren er meestal nog maar een paar hoogere klassers-philosofen, telkens dezelfden. Als hij hen tegenkwam buiten de kapel, verbeeldde hij zich dat zij met een blik van geheime verstandhouding hem aankeken. En elken Zondag voelde hij zich na zijn oefening weer voldaan over de vrijwillige opoffering van zijn vrijen tijd en stond, in een schietgebedje, de verdienste van die kleine versterving ook af voor Pauline. Maar nauwelijks weer op het plein, verzon hij baldadigheid en jongensstreken, voerde zijn club aan, smokkelde, overtrad den regel of schreef een langen brief aan Pauline, waarin hij over studenten, proffen en Hageveldsche gebruiken spotte.

Op een avond, onder den rondloop na het souper, wenkte de sub en gebood hem na het avondgebed op zijn kamer te komen. Toen Frits weer bij zijn jongens terug was, dachten die dadelijk aan een familie-ongeval, omdat ze alleen voor

zeer ernstige redenen na het avondgebed op een heerenkamer werden ontboden; de regent had dan, heette het, een brief gekregen over 'n zieke of erger misschien. Maar toen Frits tegenover hen dezelfde veronderstelling uitsprak, wilden ze allen 't hem uit het hoofd praten; 't zou immers, nu hij vanavond toch niet meer weg kon, een groote stommigheid zijn van den sub, iemand voor niks zijn nachtrust te ontnemen; daarom kon 't, besloten ze, ook al was 't voor een zieke, nooit heel ernstig zijn; misschien was zijn pastoor overgekomen en mocht hij straks, als zij sliepen, op de kamer van den sub zitten slempen! Ze lachten en verzonnen onmogelijke dingen, alleen om hem vóór het ongeluk, dat ze zeker verwachtten, nog wat op te vroolijken. Bij het signe voor het avondgebed wenschten ze Frits wel te rusten en lieten hem, alsof hij plots voornamer geworden was, voorgaan. Haastig doorliep hij de lange gang, haalde ook op de trap jongens in en was bij de eersten in de kapel. In de bank verborg hij dadelijk 't hoofd in de handen en dacht al maar aan Amsterdam; hij hoorde geen avondgebed; eerst toen na het gewetensonderzoek de priester de zondenbelijdenis voorbad, luisterde hij even aandachtig, of hij iets ongewoons hooren kon aan de stem van den sub; terwijl het jongenskoor antwoordde, klopte hij wel mee op de borst, maakte het kruisteeken, maar bad niet mee; ook was 't hem of hij voor 'n paar dagen, voor weken misschien, in Amsterdam opgehouden zou worden en in langen tijd geen avondgebed hier meebidden zou. Na den eindzegen bleef hij nog in de kapel na; toen hij om anderen te laten voorbijgaan even opstond, verbeeldde hij zich dat iedereen naar hem keek. Weer alleen in de bank dacht hij aan het lof van den volgenden dag, omdat, naar Hageveldsch gebruik, aan het einde daarvan altijd voor zieken en overledene bloedverwanten van seminaristen gebeden werd... Oremus pro Joanna defuncta... laat ons bidden voor Joanna die overleden is!... hoorde al het gepraat der studenten, die in den refter van tafel naar tafel doorstuurden: Joanna defuncta is Hoogerhuis z'n moeder; zag hen omkijken naar zijn leege plaats en verzon ontsteltenis en belangstelling. Zoodra het eerste geloop uit de banken voorbij was en hij ook in de aangrenzende gang geen leven meer hoorde, verliet hij de kapel en

stak den breeden overloop over tusschen het kamertje van Otje en de ziekenzaal, die achter het zangkoortje aangebouwd was. Recht voor hem stond de bodekast, waarin de schipperop-Leiden de dagelijksche bestellingen afleverde; daarnaast was de toegang naar de subregentskamer. De sub had zijn deur opengelaten, omdat hij vreesde door het studentengeloop, dat langs de tegenovergestelde slaapzaaldeur in zijn kamer doordrong, Frits niet kunnen hooren; want de jongens tikten nooit zoo luidruchtig als de eigen collega's. Toen hij, staande voor zijn schoorsteenmantel, vanwaar hij Vlooienburg overzien kon, Hoogerhuis bemerkt had, sloot hij zelf de deur van de slaapzaal. Hij liep dadelijk naar zijn tafel, waarop een pijp gestopt klaar lag en ontstak een lucifer. Achter hem, boven het gesloten cylinderbureau hingen drie schilderijen in gouden lijsten; hij zelf stond met 't gezicht naar zijn bibliotheekmuur; roode overgordijnen, waartusschen 'n groen kleedje over een kootje, sloten de twee ramen aan den kant van de speelplaats; een open deur naast de boekenkast liet de buitenlucht toe uit het slaapkamertje, dat achter het portaal grensde. De sub trok het vuur uit het vlammetje in zijn tabak, zonder te spreken. Hoog, naar den trechterwijden ballon van het gasornament, blauwde uit beide einden van de pijp een overdadige rook.

De bedrijvigheid van den sub, die zichzelven een kleine genieting bereidde, stelde Frits gerust; nu geloofde hij niet meer aan een sterfgeval.

Toen de geestelijke den dop had gepast, keek hij Frits aan en verkende slissend met korte zinnetjes: 'k had je al 's eerder 's willen roepen... ‘U schrijft nog al 's 's naar... 'n familie... Hanterman... in Amsterdam 's meen ik... 's gisterenavond ook weer... is dat familie of zoo?’... De sub, die wel wist wat-ie vroeg, hield z'n pijp op 'n kleinen afstand van de lippen, alsof hij bang was door hinder van rookwolkjes zijn kijk op het gezicht van den ander te verliezen.

‘Familie niet, mijnheer,’ bekende Frits die dadelijk begrepen had en kleurde.

‘'s Omdat U zoo druk schrijft?’... opzettelijk vermeed hij te spreken over haar, om Frits uit eigen beweging te laten bekennen.

‘Ik ken d'r al van den catechismus af, mijnheer!’

‘'s Wie?’

‘Pauline mijnheer, 'n zuster van Hanterman van de zevende klas.’

‘Schrijft u dan telkens 's aan 'n 's meisje?’

Frits keek verlegen voor zich en voelde zich toch gerust gesteld, omdat blijkbaar de sub zijn brieven niet gelezen had. 't Heette ook onder de studenten, dat brieven nooit opengemaakt werden.

‘Maar da's 's toch geen 's reden, omdat U samen op één catechis...

Niet op dezelfde, mijnheer!’ verbeterde Frits, om zich een houding van oprechtheid te geven, ‘maar altijd op denzelfden dag ziet U en dan wachtten we op elkaar en dan gingen we veel fietsen en ook wandelen, mijnheer’.

‘En 's wisten ze dat bij U thuis?’

‘Zeker mijnheer en bij haar ook, vraagt U maar aan Hanterman...

Dus als U 's haar wat te zeggen had, kon U 't toch aan Hanterman 's vragen...’

Frits sloeg weer de oogen neer en had bijna geglimlacht om het malle voorstel, met Pauline te correspondeeren door middel van Frans.

‘En 's haar vader en moeder lezen die uw brieven ook?’

‘Allemaal meent u?’

‘'s Die u mij geeft... of schrijf je nog meer?’ De sub wist dat er op wandelingen ook wel eens brieven gepost werden.

‘Nee mijnheer, heusch niet!’ verzekerde Frits, blij oprecht te kunnen zijn.

‘En lezen ze die bij 's haar thuis dan ook?’ herhaalde de sub.

‘Zou ik wel denken mijnheer, want onder de vacantie had d'r moe 't er nog over.’

‘Dus die vond 't toch ook... 's vreemd?’

‘Nee, mijnheer, heelemaal niet, die vond juist’... Frits haperde; hij wist niet hoe te zeggen dat Pauline d'r moeder hem een pluimpje over zijn leuke manier van schrijven gegeven had.

‘'s Nou!’...

‘dat ik zoo... ze las ze altijd zoo graag, zei ze zelf!’

Tegenover Frits, die even glimlachend voor zijn eigen talent had gepleit, bleef de subregent ernstig om het terrein

te herwinnen, dat hij door mevrouw Hanterman had verloren. Even trok hij het vuurtje in zijn pijpekop aan, hield daarna 'n pooze de Goudsche schuin als 'n sjerp voor de borst, alsof hij den geheelen steel noodig had als een houvast voor zijn handen en vroeg: ‘en schrijf u ook nog 's wel 's aan 's jongens, waar je vroeger mee op school of catechis was?’

Frits ontkende.

‘En 's dat zou voor 'n student van 'n seminarie toch meer 's voor de hand liggen, dan altijd aan 'n 's meisje te schrijven’, ving hem de sub, die, om den ander nog meer te overtuigen, vervolgde: ‘'s U sprak daareven over iemand van de zevende klas’ - hij noemde nooit namen - ‘maar schrijft die dan ook 's wel 's aan 'n zuster van u?’

‘Frans meent u?’

De sub knikte alleen met de oogen.

‘Niet dat ik weet, mijnheer!’

‘'s Weet ik wel zeker van niet!’ overviel streng de overheid, omdat de student weer had geglimlacht. Hij wachtte even, rookte en luisterde in de richting van de slaapzaal. Surveilleeren verzuimde hij nooit. Zoodra hij buiten zijn kamer de stilte bewaart wist, hervatte hij: ‘'k heb wel 's gedacht of je hier misschien met tegenzin...’

‘Nee mijnheer, heelemaal niet!’

‘Je kan 't ook geloof ik 's goed met je klas vinden?’

‘Zeker mijnheer!’

‘Of zijn er 's jongens, waar niet mee...’

‘'k Zou niet weten wie, mijnheer!’

‘En 's je klas is... 's hoe groot?’

‘Met z'n drie en twintig, mijnheer’.

‘'s Nou kijk 's an’, zegevierde de sub opnieuw, ‘dan zou ik dat ééne 's meisje van vroeger ook 's heelemaal uit m'n hoofd zetten...’

‘Kan ook best mijnheer!’ verzekerde Frits en om zijn goede meening te toonen: ‘zal ik haar morgen direct schrijven...’

‘'s Nièt schrijven!’ beklemtoonde de sub.

‘Maar om te zeggen dat 't uit is!’ verduidelijkte Frits.

‘'s Dat zal ze wel merken, als ze maar eerst niks meer..’

‘Maar dan zal ze denken dat ik kwaad ben!

's Wat zou dat dan nog?’

Frits zweeg voor den strengen toon van den ander; voor 't eerst zag hij in den sub den Hagevelder, die met alle andere jongens hem veroordeelde.

En wreed, maar bedoelend in Frits z'n belang te raden, voorspelde de geestelijke: ‘als U niet meer schrijft, zal zij u ook heel gauw vergeten zijn!’

‘Denk ik ook wel mijnheer!’ zei Frits gehoorzaam.

‘Maar 's je moet,’ besloot de sub, krachtiger nu aandringend, ‘geen enkelen keer meer aan haar schrijven,... als 't je 's ten minste ernst is hier te blijven... 's je moet s' tegen jezelve zeggen: wat 's vroeger geweest is, 's bestaat niet meer voor me... 's vooral meisjes 's niet... 's denk nog maar 's aan 's wat de pater in de retraite...’

‘Toen heb ik nog naar 'n klooster gewild mijnheer!’ biechtte Frits, blij iets naar den zin van den priester te kunnen zeggen.

‘En 's denk je daar nog wel 's aan?’

‘'n Enkel keertje, mijnheer...’

‘'k Zou nou maar 's eerst mijn best doen een goed seminarist te worden...’

‘Heeft de pater ook gezegd, mijnheer!’

‘'s Dat dacht ik ook wel,’ knikte de sub en eigen vermaning vervolgend: ‘en 's al dat geschrijf is niet eens goed... 's op zijn tijd 'n brief aan uw vader en moeder en s' voor de rest zou 'k 't 'r maar stil bij laten rusten... d'r 's valt genoeg te studeeren...’

‘Nou mijnheer!’ beaamde Frits glimlachend.

De sub vroeg nog naar Frits zijn latijnsche rangnummer en gaf hem den raad door inspanning van alle krachten - wat misschien wel gelukken zou als Frits niet meer aan dat meisje dacht - 'n paar plaatsen vooruit te komen.

En weer op zijn kamertje had Frits, alleen om de ontmoeting morgenochtend met zijn club, spijt niet voor een ziektegeval geroepen te zijn; 'n oogenblik zelfs miste hij de algemeene belangstelling, die hem 'n paar dagen, door ziekte of sterven van een huisgenoot, op den voorgrond zou hebben gebracht; nu moest hij nog voor zijn klas een aannemelijke reden verzinnen; hij besloot tot een standje voor de studiezaal; hij had romannetjes, die hij van huis had gekregen, zitten lezen in de avondstudie - de duvelstoejager, die om

de sneeuwbalgeschiedenis nog altijd op 'm loerde, had 't gemerkt - de sub zat te ver weg - Hermans moèst 'm wel aangebracht hebben - maar toch had diè 'n strop, want de sub had alleen nog maar gedreigd, niet gestraft! - Dat moois kon-ie ze best wijs maken; die stommelingen, die groentjes geloofden toch alles! En weer in zijn spotstemming, verzette hij zich, onder de dekens, ook tegen den sub: die had hem bang willen maken, had overdreven, omdat hij priester was en surveillant op 'n seminarie! Natuurlijk zocht die achter zijn vriendschap voor Pauline niets anders dan zonde en slechtigheid! Omdat geestelijken zelf niet met vrouwen mogen omgaan, beredeneerde hij, waren 'n jongen en 'n meisje, die elkaar kenden, slècht, altijd slecht, hoe slechter hoe liever; dan konden zij tegen hun jongens-hier zeggen: zie je wel!... Dat hij wel eens met haar had misdaan... 't was gebiecht... en in elk geval wist de sub daar niks van; die veronderstelde maar!... En dan te zeggen dat Pauline hem gauw vergeten zou zijn!... Had hij natuurlijk gezegd, omdat-ie 't graag wilde!... Als Pauline dat hoorde, was ze in staat den omgang express aan te houden; die liet zich niet door een professor van Hageveld op d'r kop zitten!... En als hij eens niet schreef meer... kwam Pauline hier naar toe!... Dan was 't toch veel beter, besloot hij, te schrijven, 'n enkelen keer desnoods - maar hoe?... Een brief aan haar met den bode meegeven?... Of zelf op een wandeling posten?... Of Donderdags meegeven als een van de studenten naar den tandarts ging of een boodschap in Leiden had?... Maar plotseling viel hem in dat de sub voortaan ook haar brieven zou achterhouden; zou hij niet eens te weten komen of zij zijn brieven ontvangen had, of ze geschreven had, of ze kwaad was! Door Frans kwam-ie natuurlijk nooit wat te hooren; die trok met den sub één lijn tegen hem! En toch had hij hulp noodig - maar niet van een seminarist; die verklapten hem vast, spraken er over met hun biechtvader! Eindelijk wist hij: den volgenden dag zou hij Pauline schrijven en de enveloppe insluiten in een tweede, die hij met een briefje adresseeren zou aan... Toontje Toebosch! Naar jongens mocht-ie schrijven, had de sub immers gezegd. Tevreden en vastbesloten verzon hij achter zijn bedgordijn een briefje, waarin hij zijn noodtoestand aan lijzigen Toontje uit-

eenzette: hij was een gevangene, erger nog! Gevangenen konden nog familie ontvangen; hij mocht geeneens schrijven! Hij betwijfelde niet of Toebosch zou met het ingesloten briefje draven naar den Parkweg!

Maar toen de sub den volgenden morgen mediteerde over de geestelijke roeping, veranderde Frits weer. De geestdrift in de stem van den sub was om hem en om hem alleen; hij verbeeldde zich zelfs aan het stemgeluid te kunnen hooren, dat de sub keek naar de banken aan de raamzijde, waar hij zijn plaats had; als hij zich omdraaien kon, zou hij den sub pal in de oogen zien; de ijver van de overheid, die vandaag alleen voor hem mediteerde en onder eigen meditatie voortdurend aan hem alleen dacht, boeide Frits meer dan de belangstelling der studenten bij een sterfgeval in zijn familie; onder de mis riep hij de voorspraak in van den heiligen Aloysius en droeg zijn kuischheid en roeping weer op aan de Madonna; wel besloot hij Pauline te schrijven, maar kort en voor 't laatst en geen enkel woord over de vermaning van den sub, omdat zij anders zou denken dat hij onder dwang handelde, onder invloed van anderen en niet zèlf; ze zou immers geen waarde hechten aan een besluit, dat hij niet geheel uit eigen beweging zou hebben genomen; daarom geen woord over den sub, geen woord over vermaning! Hij bedankte zelfs in een schietgebedje God, die hem deze gedachte had ingegeven. - Maar na het ontbijt wond hij zich, om te antwoorden aan 't clubje dat hem uitvroeg, weer op tegen den sub en tegen den duvelstoejager die hem aangebracht had; praatte over een spionnensysteem dat het heele seminarie verpestte; wie weet, verbeterde hij zichzelven, zat de verklikker in de studiezaal, dicht bij 'm; je hadt van die heilige boontjes!... maar als-t-ie 'r achter kwam, sloeg-ie 'm desnoods 'n gat in z'n kop! De oproerige stemming, die met zijn verwenden aard overeenkwam, hield vol en in de latijnsche studie schreef hij aan Pauline; zijn brief begon met de vermaning van den sub en diens schrijfverbod; ze moest dus niet denken dat, als hij minder schreef voortaan, 't ook bij hem was: uit 't oog, uit 't hart; integendeel!

Hij vouwde haar gesloten briefje in een tweede enveloppe, die hij adresseerde aan den heer Antoon Toebosch Jnr.

XI.

Op 'n ochtend had de sub, die zich onder de meditatie nooit tot heilige verontwaardiging opwond, heftig, naar de wijze van een missiepater, gedreigd tegen studenten, die een wereldschen geest in het seminarie overbrachten en door onkuischheid hun roeping verloren. De studenten hadden aan zijn stem zijn ontroering bemerkt; ze luisterden gretig; velen hielden de oogen geopend en keken recht voor zich uit, alsof ze den meditant, die achter hen knielde, op het priesterkoor zien konden; ze maakten in stilte hun toepassingen en verwachtten een ernstige mededeeling: een algemeene straf, een afschaffing van de vacantie, een maatregel van den bisschop.

Alleen Hoogerhuis dacht niet aan anderen.

Toen hij den sub hoorde over studenten, die voor het oog van de wereld seminaristen waren, uitverkorenen Gods heetten, geroepenen om eenmaal als priester een voorbeeld te geven van kuischheid, maar op hun kamertje lichtzinnige voorstellingen bewaarden, dacht hij dadelijk aan Pauline d'r foto! - Hadden ze in zijn linnenkast gezocht, en brieven van Pauline gevonden! Hij was er wel bang voor geweest; zij schreef den laatsten tijd ook te druk; 't moest wel in 't oog loopen! Straks na het ontbijt zou zijn ontmaskering volgen! Meteen nam hij zich voor, ook als hij zich vergiste, het seminarie toch te verlaten, maar dan vrijwillig; nu hij zich op een schandelijk vertrek voorbereid hield, vreesde hij, vooral wanneer zijn eer en goeden naam gered konden worden, geen opspraak hier, noch opspraak in Amsterdam; hij nam zich voor nog vanavond met zijn biechtvader te spreken; opnieuw beterschap en kuischheid beloven, - durfde hij niet meer aan; evenals een stervende zijn aardsche drogredenen loslaat, wist ook hij nu, eerlijk geworden door den schrik, wat God van hem verlangde; de sub sprak van onkruid dat uitgerukt, van een boom die omgehakt moest worden! Onder de mis riep Frits weer zijn heiligen aan, die hem bij God en zijn overheid helpen moesten: de Madonna, de heilige Aloysius, zijn engelbewaarder, zijn patroonheilige, zelfs pater Bernard; uit vrees God te ontstemmen en de verhooring van zijn

gebed tegen te werken, durfde hij niet denken aan Paulina, en ook niet aan de heilige Paulina. Toen hij van zijn plaats opstond, wist hij al straks geeneens tijd over te zullen hebben om zijn kerkboeken in te pakken; studenten die weggestuurd werden, gingen, had hij wel eens gehoord, van den regent z'n kamer zóó regelrecht de laan uit; kleeren, boeken, alles werd nagezonden. Om van zijn altaar-reverentie nog 'n klein schietgebedje te maken, knielde hij langzaam naast de bank en boog eerbiedig het hoofd voor den tabernakel; hij liet nu niets onbeproefd om Gods hulp te winnen en 't allerergste af te wenden. Met neergeslagen oogen doorliep hij het middenpad en durfde achterin niet, zooals hij anders wel deed, opzien naar Frans in de groot-philosofenbank. ‘Lieve Jesus sta mij bij!’ voegde hij, toen hij zich met wijwater kruiste, bij de woorden van het kruisteeken, waaraan hij niet meer genoeg had. Bij de trap liet hij, als ware hij weer een nieuweling, eigen klas onderdanig vóór gaan. Hulpvaardiger dan gewoonlijk schonk hij onder het ontbijt in en dronk veel thee met slechts 'n paar van zijn sneetjes. Na het gebed mengde hij zich gauw in het gedrang, om onopgemerkt het tafeltje van den surveillant te kunnen passeeren. Buiten den refter liep hij dadelijk over in een draf, de jongens achterna die elken morgen naar het Marcuspleintje holden om 'n plee te bemachtigen. In de gang, voor de deur van het vijfdeklas schooltje, ver genoeg verwijderd van schoen- en kleermaker, die tegenover de kapeltrap voor bestelwerk op post stonden, was een groepje in fluistergesprek. Nieuwsgierig hield Frits zijn loop in, naderde en bleef achter anderen die eveneens zich hadden aangesloten; hij durfde niet, zooals zij, brutaal vragen, maar luisterde over hun schouders heen, tot hij genoeg verstaan had: 'n paar jongens zouden zijn weggestuurd!

't Had dus niets te maken met hem en Pauline!

't Was of hij eensklaps de spraak had teruggekregen; dadelijk vroeg hij aan twee tegelijk en vertelde op zijn beurt; twee... de laan uit!... namen wist-ie nog niet... 't heette dat ze gisterenavond al op den trein waren gezet!... Hij schrok zelf van eigen geestdriftige stem en veinsde de oprechte verslagenheid der anderen na. -

De studie en twee uur latijnsche les verhinderden den voortgang van het nieuwtje, dat in de korte ochtendrecreatie

na het ontbijt reeds alle hoeken van de zaal en het plein had bereikt. Maar zoodra de jongens hun latijnschen professor hadden uitgelaten, dien ze vandaag niet eens om een rookwandelingetje in Columbia lastig vielen, bleven de meesten nog bij elkaar in het schooltje; ze verwaarloosden hun vrijen tijd en vergaderden zonder professor nog met elkaar in de banken; in elk schooltje waren er die het nieuwtje konden aanvullen: twee weggejaagd... één van 't eerste cursje en een hoogere klasser... weggesjeesd om gemeene dingen... pupillerij!... En dadelijk miste het seminarie, alsof het voor de twee schuldigen gestraft werd, de vroolijkheid van zijn jongens, die elken morgen na de lange latijnsche zitting het groote huis met hun levensblije uitgelatenheid in feest zetten. Het zonlicht, dat 'n poos voor de gesloten schooldeurtjes gewacht had, verwelkomde tevergeefs; de steenen vloer, die anders dadelijk glijbaan werd, bleef ontzien; de professoren, die na de les altijd gauw het gedraaf en gedrang der studenten ontvluchtten, wandelden nu getweeën en profiteerden binnenshuis van het zonnetje, dat ze op hun ingetimmerde bovengangen nooit voelden. Alleen de studenten, die rookverlof hadden, liepen als altijd door naar rooksalon en philosofenhok, omdat het halfuurtje vrije tijd juist voor één volle pijp afgepast was. Even later kwamen de lagere klassers, in kleine praatgroepjes verdeeld als na afloop van een concurs; enkelen draafden, als ze in de gang iets nieuws bijgehoord hadden, naar hun schooltje terug; de namen der twee schuldigen waren bekend: Vaillant van de derde en Koopman van de eerste klas; onder de latijnsche ochtendstudie waren ze nog op 't seminarie; Krijgsman, die vóór de les nog even bij de bodekast was geweest, had den piccolo met rooie oogen uit de kapel zien komen; hij had 'm nog willen vragen of hij bericht had gekregen van een sterfgeval, maar de sub - waar die in eens vandaan was gekomen wist-ie nog niet - stond meteen voor z'n neus en had den hoed op; natuurlijk voor den trein. De hoogere klassers, die het gebeurde begrepen en met elkander durfden bespreken, scholden op den gluipert van de grammatica en den misselijken meisjessmoel van den piccolo, die beiden smaad op Hageveld hadden geworpen. Zij die vroeger wel eens iets verkeerds van Vaillant gezien en gehoord, maar tot nu toe gezwegen hadden, ver-

klapten, nu die ploert zelf zijn goeden naam al vergooid had, wat ze wisten; en die nooit iets gemerkt hadden, verzonnen even ergerlijke feiten, om in 't algemeene gesprek ook hun aandeel te hebben en den naam van onnoozelen en stommelingen te ontgaan; de een had, toen de sub op 'n avond het gordijntje van Koopman z'n kamertje oplichtte, nog net 'n beweging gezien van armen, alsof de twee smeerlappen elkaar nog bijtijds wilden loslaten; wie weet, hadden ze staan zoènen; later had-ie gehoord dat de sub ze één voor één lam had geslagen! 'n Ander wist dat de surveillant ze van den winter al in de gaten had, toen-ie met schaatsenrijden de afgelegen slootjes besurveilleerde; fijn, zoo lekker als-d-ie telkens Vaillant met z'n ‘meissie’ gestoord en opgejaagd had! Professor Laarman, van de syntaxis, zou 'n keer hen tegen 't lijf zijn geloopen toen ze beiden, zoogenaamd om te biechten, de avondstudie uitgegaan waren; ‘'t jonge paar’ was op weg naar het dichte hout langs den slootkant; ‘om te smokkelen’ had Vaillant tegen z'n klas gezegd; jawel, liegen was voor dien rotvent 'n peulschilletje! Als ze'm onder de vacantie mochten ontmoeten, zou'ie wel zwetsen 'n prachtbetrekking te hebben, maar reken dan maar net anders om: knècht - als z'n vader, die van 'n pastorie trekt! Meer dan één herininnerde zich dat de sub op 'n avond Koopman en Vaillant uit 'n pianoschooltje gejaagd had; koppen als boeien hadden de twee tortelduifjes; en of die oogenlichtjes van den sub werken konden! Toch maar gelukkig nou 'n sub te hebben, aan wien de bewaking van Hagevelds' goeden naam toevertrouwd was! Bij het toezicht op de zaal, rooksalon, Marcuspleintje en speelplaats kon-ie nog wel 'n drie, vier pianoschooltjes bij velen en in zijn oorschelpen had-ie bepaald een Röntgeninstrumentje, waarmee hij door de muren heen ook hóóren kon hoe ze speelden... 'n zoogenaamde quatremains... de een op den ander... die goorlingen! Weer anderen wisten van huiszoeking op de twee kamertjes en ontdekking van gemeene platen, die de sub van morgen in de meditatie lichtzinnige afbeeldingen genoemd had; hoerenprenten had-ie moeten zeggen, want natuurlijk waren 't allemaal naakte voorstellingen, die zelfs in de wereld door de politie verboden waren en waarop zoo'n fielterige Vaillant zich geil zat te kijken!... Ophangen moesten ze'm, kielhaken,

radbraken... zijn fleemerigen piccolo uitkleeden en geeselen - op z'n blooten kont!... Zonder barmhartigheid vonnisten ze, omdat de eer van hun Hageveld aangerand was; ze bleven voor verzachtende omstandigheden ontoegankelijk en toonden zich nu reeds de wreedhoofdige dwepers voor lateren geloofsijver. Die weinigen, die milder oordeelen wilden, durfden zich niet uitspreken en ontweken hun hartstochtelijke makkers. Slechts enkelen der lagere klassen, die niet dachten aan ontucht van jongen met jongen, spraken over ziekte of sterfgeval of veronderstelden overkomst van familie, met wie de twee uit konden zijn, tot een spotlach of hoonend gezegde van een ander hen onkuisch fantaseeren deed.

Heel den dag hield de pijnlijke stemming aan; de jongens smokkelden niet, gedroegen zich, nu de bedreiging de laan uitgestuurd te worden, geen louter bangmakerij bleek, ordelijk in de les en keken op het plein en in de zaal naar de oogen van den surveillant, alsof ze vandaag behoefte hadden aan een blijk van goede verstandhouding. -

Na potus wachtte Frits in de lange schooltjesgang op den rooie. Opzettelijk ontweek hij de vele jongens, die hem langs gingen; hun hartelooze uitlatingen hadden hem verbitterd; ofschoon zijn goede naam voor hen veilig was, hoorde hij toch reeds dezelfde verwenschingen over hem en Pauline; op zijn onverwachte blijdschap na het ontbijt was nu door de wreede stemming der studenten een tegenzin gewekt, een verachting van hun kameraadschap en een nieuwe angst voor eigen ontmaskering, die hem van den kant der seminaristen nog meer vreezen deed dan van het oordeel der professoren; dezen mochten hem aanklagen, overtuigen, vonnissen - zijn beùlen waren de studenten, eigen klasgenooten. Telkens als hij in den loop van den dag een hunner had kunnen hinderen, met 'n snauw afschepen of pesten, had hij in stilte de voldoening genoten Koopman en Vaillant te hebben gewroken; want al had geen van beiden hem vroeger ooit aangetrokken, nu voelde hij zich één met hen, ofschoon hij hun zonde verafschuwde.

'Loop je even mee?' vroeg hij, zoodra hij den rooie gezien had.

Maar Sanders keek dadelijk om, wijl na het voorgevallene strenger op den omgang van hoogere met lagere klassers

gelet werd; toen hij de bonnet van den sub nergens naderen zag, vroeg hij zacht sprekend alsof hij door spionnen omringd was: ‘Hadt je wat te vragen?’

‘Van avond dan!’ schikte Frits om den ander, die haast bleek te hebben, niet op te houden.

De rooie dacht aan een lang gesprek en gaf de voorkeur aan klaarlichten dag; Vaillant was meestal s'avonds gesnapt; hij fluisterde, liep vooruit, ontweek eigen klasgenooten, sloeg in de zaal dadelijk af naar het portaaltje bij den rooksalon en wachtte achter op het plein.

Gehoorzaam was Frits hem op 'n afstand gevolgd.

‘Hadt je wat te vragen?’ herhaalde de rooie.

‘We kenne toch wel even oploopen?’ stelde Frits voor.

‘Moesten we eigentlijk niet doen!’ waarschuwde Sam die staan bleef.

‘Wat niet doen?’

‘Wat bliksem!’ - en zich dadelijk bedwingend omdat jongens naderden: ‘vooruit dan maar!’

‘Nou zeg... ik groet je!’ ruziede Frits terug en keerde zich om.

‘Ga nou maar mee!’ smeekte Sam, die de hitte van zijn bloed voelde en niet verdacht wilde worden zich over 'n gesprek met een lageren klasser voor anderen te moeten schamen.

Even liepen ze, zonder te spreken.

‘Weet jij wat er met die twee is gebeurd?’ vroeg Frits.

‘Begin jij daar ook al over, je hoort waarachtig den heelen dag niet anders!’

‘Da's te zeggen,’ verbeterde Frits, ‘gehoord heb 'k 'n heelen boel, maar weten doe ik nog niks!’

‘Had je me anders niks te vragen?’

‘O 'k hoor 't al, je weet ook niks!’

‘Weete... weete...’, schimpte de rooie, in zijn ijdelheid van hoogeren klasser getroffen - ‘zeker weet ik 'n heeleboel, al ben ik 'r Goddank nooit bij geweest!’

‘Dan zou je 't misschien geeneens zoo erg gevonden hebben!’ waagde Frits.

‘Wou je me op die manier uithooren... nee groentje!’ spotlachte Sam.

‘Als ze allemaal zoo groen waren als ik!’

‘Weet niks! Weet niks!’ plaagde Sanders.

‘Weet ik niks?’

‘Groentje! Groentje!’

‘'k Zal maar niks zeggen... anders gaan d'r weer 'n paar de laan uit!’

‘Wat zeg je daar?’ hoorde de rooie uit, plotseling streng geworden.

‘Ik?... En ik weet niks!’ overtroefde Frits hem glimlachend.

‘Dat zijn geen zaken om mee te spotten,’ vermaande Sam, die zich eensklaps voor scherts ontoegankelijk toonde. ‘Je weet even goed als ik dat je in geweten verplicht kan zijn om aan te brengen!’

‘Om die snotneuzen hier,’ kibbelde Frits, ‘te laten praten over ophangen, kielhaken en meer van dien onzin, dank je wel!’

‘Da's 'n uitvlucht van niks!’ De rooie bleef staan. Ze waren achter op het plein bij den uitgang naar Columbia.

‘Ik heb den tijd!’ plaagde Frits op zijn beurt en trok den domper uit den zak.

‘Dus je zegt 't niet?’

‘'k Zou niet weten waarom!’ zei Frits, 'n eindje sigaar uitnemend.

‘Je weet bliksems goed dat jongens die zulke dingen doen hier niet thuis hooren.’

‘Geef me effe 'n lucifer van je?’ Frits knipoogde en alsof hij den ander wilde overhalen: ‘ik zal wel zorgen dat 't niet meer gebeurt.’

‘Heb jij niks over te zeggen; jongens die smeerlapperij uithalen hebben geen roeping en wou jij ze die soms geven?’

Frits deed of hij niet hoorde en schrapte met den scherpen domperrand de verkoolde sigarenasch af.

‘Dus je doet 't niet?’

‘Geef mij nou vuur!’

‘Dan ga ik!’ En meteen liep de rooie alleen door.

Frits keek 'm eerst na, bedacht zich, borg den domper, haalde den ander in: ‘wacht nou effe - ik geloof dat jullie allemaal gek zijn vandaag!’

‘Dus je gaat niet?’

‘En wat wou jij dan bij den regent doen?’ hoorde Frits uit.

‘Weet ik wel!’

‘Je weet niks!’

‘Zal de regent je wel dwingen!’

Frits zette koppigheid tegenover koppigheid en dreigde: ‘en als ik 't dan toch niet zeg?’

‘Moet jij dan de laan uit?’ de rooie smeekte bijna uit vriendschap, die oprecht was.

‘Vooruit dan maar! Dan gaan we de laan uit!’

En in eens omdat Frits glimlachte over 'n straf, die voor een seminarist de grootste schande beteekende, snapte de rooie gedurende heel het gesprek door den ander bedonderd te zijn; ‘jou bliksemsche aap!’ Hij greep Frits die vrijwillig bukte in den nek en gaf hem met één hand 'n brits op z'n gat. Toen ze weer naast elkaar liepen, wreef de rooie zich nog in de handen; hij had nou weer 'n echte slaanbui; als de piccolo en Vaillant onverwachts voor 'm stonden, zou hij ze allebei tegen den grond willen patsen; zijn vingers jeukten en hij volvoerde zijn bedreiging door 'n paar luide klappen op z'n eigen dij.

Frits onderbrak den wraaklustigen woordenvloed van zijn kameraad niet; hij praatte met hem mee om hem nog voor 'n nieuw pleintje bij zich te houden; hij wist zeker dat als hij Sanders nu losliet, hij met niemand meer over zijn eigen vertrek praten kon; Frans, die bijna theologant was, zou, zoodra hij maar hoorde dat er 'n meisje in 't spel was, evenals alle priesters dadelijk afraden en veroordeelen; zijn klasgenooten en zijn club hadden zich vandaag ook duidelijk genoeg uitgelaten; zelfs Martens had zich uit vrees voor de anderen als een beleedigde aangesteld en wat Sam zeggen zou, wist-ie nu al vooruit; maar Sanders had bij 'm gelogeerd, kende Pauline en had haar 'n paar maal gegroet. Toen ze weer achter op klein-Columbia waren onderbrak hij Sam, die geestdriftig vertelde van een vechtpartij tusschen zijn klas en de club van Vaillant en vroeg: ‘Kan je zwijgen?’

‘Is 't dan toch zoo?’

‘Maar niet zooals jij denkt!’

‘Dat was dan toch gekheid van je?’ drong Sam aan, die eerst zekerheid wilde hebben.

Frits stelde gerust en bleef toen weer stil naast loopen.

‘Moet ik nou nog langer m'n mond houden?’

‘Ik weet zeker dat je me nooit meer aankijkt!’ bereidde Frits voor, die niet wist hoe te beginnen.

‘Toch niet zoo iets als die twee van vandaag?’

‘Goddank niet!’

‘Maar wel op dat gebied zal 'k maar zeggen?’ hoorde Sam uit.

‘Niet met jongens.’

De rooie richtte zijn bril naar 't gelaat van Frits en hoopte zijn kameraad te zien blozen. ‘Met 'n meisje?’ fluisterde hij, toen Frits met neergeslagen blik het fronsend oogenspan van den ander scheen te willen ontwijken.

Ze liepen zoover mogelijk naar het einde van het plein.

‘Ik ken ze al 'n heelen tijd!’ fluisterde Frits.

‘Hoelang?’

Frits veinsde te denken en antwoordde.

Ze praatten met korte zinnetjes.

Ze hadden biechtvader en poenitent kunnen zijn.

‘En houdt ze van jou?’ vroeg de rooie om langs 'n omweg 'n bekentenis van Frits uit te lokken.

‘En ik van haar!’

‘Ben je gek vent!’

‘Zie je wel dat je me nou niet meer aankijkt!’

De rooie zweeg, deed of hij niet had verstaan, keerde voor de hoofdlaan terug om buiten het bereik van de jongens te blijven, dacht na en zei: ‘nou geloof ik ook wel dat ik weet wie 't is!’ Om zich 'n goed kameraad te toonen, glimlachte hij moeilijk toen hij Frits aankeek.

En Hoogerhuis glimlachte dankbaar terug.

‘Ze woont in Amsterdam,’ begon de tweede klasser, nog voorzichtig uithoorend.

Frits knikte.

‘En heeft ze niet 'n broer die ook op Hageveld is?’

Frits knikte niet meer, glimlachte alleen maar.

‘Op de zevende klas?’ en vertrouwelijk Frits met den elleboog aanstootend, ‘zie je nou wel dat ik je nog wel aankijken wil!’

‘En hoe heet ze dan?’ vroeg Frits eindelijk, die nu ook haar naam uit den mond van 'n ander wilde hooren.

‘Nou ja,’ zei de rooie, die tegenover den blijden toon van den ander den ernst wilde bewaren: ‘je hoort wel dat ik 't weet!’

‘Heet ze Marie?’ hoorde Frits uit.

‘Weet Hanterman d'r van?’ verklapte Sam, om te laten hooren dat hij alles begreep.

‘Je bent de eerste.’

‘En je hield dus al van haar vóór dat je naar het seminarie ging?’ De rooie sprak en keek weer ernstig.

En Frits vertelde van den vroegeren catechismus; van de H.B.S.; van de fietstochten, van zijn broer Charles, van zijn roeping, ‘'t geen ik voor roeping gehouden heb’ verbeterde hij zichzelf, van zijn verlangen naar Hageveld om 't leven op een kostschool mee te maken, van zijn stemming in den winter, toen 't nieuwtje van 't seminarie hem aantrok en hij nog geeneens zoo erg aan Pauline gedacht had als na de paaschvacantie, van het onderhoud met den subregent en met zijn biechtvader. Zoodra Sam de meening van dezen laatsten gehoord had, raadde ook hij Frits aan het seminarie te verlaten; Vaillant - en voor 't eerst noemde de rooie dien naam zonder meer - had misschien, vóór hij op Hageveld kwam, ook kennis gehad aan een meisje - die gemeene zonde kwam maar niet zoo in éénen - en was misschien nooit zoo slecht geworden, als hij eerder in de wereld terug was gegaan; maar misschien niet gedurfd voor thuis.

‘Daar hoef ik heelemaal niet bang voor te zijn,’ onderbrak Frits.

‘Weten ze 't dan?’

‘'k Heb al 'n brief van m'n moeder.’

‘Schrijft je moeder bij jouw thuis?’

‘Altijd!’ pochte Frits.

‘Wat 'n boffert ben jij!’

‘En ik kan elk oogenblik thuis komen!’

‘Dan ging ik toch zoo!’ hitste de rooie, alsof het grootste bezwaar in eens ongedaan was gemaakt.

Frits glimlachte en scheen door een gerekt zwijgen den ander tot nog meer vertrouwelijkheid te willen prikkelen.

‘Mag ik jou 's 'n goeien raad geven?’

‘En dat is?’ vroeg Frits zonder op te zien.

‘Praat nog 's ronduit met je biechtvader!’

‘Da's Zaterdag pas!’ Teleurstelling sprak uit zijn stem.

‘Komt 'r toch zeker op 'n dag niet op aan?’ ruziede Sanders, fel rood om 't verzet van den ander.

Frits gaf direct toe en Sam, dadelijk weer in de ernstige rol van een hoogeren klasser, die een jongen van de kleine figuur beschermt: ‘en er nou tegen niemand meer over praten, met je curs niet, aan tafel niet en... Hanterman moet je zelf weten.’

‘Zeg ik ook niks,’ beloofde Frits.

‘Misschien wel zoo goed ook, je kan 't 'm altijd nog 't eerst zeggen als 't zoo goed als zeker is... en van mij hoort natuurlijk geen mensch wat!’...

Frits glimlachte om de opgewondenheid van Sam, die hem tegenover het geheele seminarie al scheen te willen beschermen.

‘En zoo gauw als ik wat weet, vertel ik 't je wel!’

‘Afgesproken’ besloot Sanders en toegevend aan een opwelling van oprechte hartelijkheid stak hij, met den rug naar het plein gekeerd, de hand uit en z'n hoofd rekkend naar den ander zoodat ze, als menschen die kussen, van één grootte waren, beloofde hij: ‘'k zal 's goed voor je bidden!’

Ze maakten nog te zamen 'n pleintje en bij het portaal ging de rooie de recreatiezaal in. Frits bleef buiten en sloot zich aan bij een club van zijn curs.

P. RAËSKIN.

Ahasverus.
Tooneelspel in één bedrijf.

Personen:

DE WAARD, - zijne dochter MARTHA.
EIGIL, Martha's verloofde, boschwachter.
AHASVERUS, marskramer.
DRIE REIZENDE KOOPLIEDEN.

Plaats der handeling:

Een kleine herberg aan den boschrand.

Twee deuren in den achtergrond; de eene voert naar buiten, de andere leidt naar een slaapvertrek. Tusschen de beide deuren bevindt zich de open haard. Rechts van den toeschouwer is de trap die brengt naar het bovenhuis. Links tegen den zijmuur staan toonbank en flesschenrekken; daarnaast een Madonnabeeldje met luchterarmpje.

Het is laat in den avond. Buiten giert de storm en plast de regen.

Eerste tooneel.

De drie reizigers A. B. en C. komen binnen.

A...
Een helsche nacht!

De W...
Goe'n avond samen.

B...
'n Avond.

A...
Of alle duivels los gelaten werden.

C...
Verdoemd. Ik ben doorweekt tot op mijn huid.

De W...
Kruip bij den haard en warm je voeten. Toe.

B...
Het huilt door alle kruinen van het woud,
Als moest het afgeknakt en uitgeroeid.

C...
De rauwe regen kerft je wangen als
Met krammen van een geesel... Drommels tuig!

A...
't Kan op den oordeelsdag niet erger zijn.

B...
Om bang te worden, was men heel alleen.

De W...
't Is om geen hond te jagen van je dorpel. -
Wat wilt ge? 'k Heb cognac. Dat warmt wel best.

A...
Geef op.

B...
Een goede teug om te bekomen:
Dan gaan we weer.

C...
Voor middernacht ben 'k thuis.

De W...
't Is toch niet alles, venters als gij zijt.

A...
Wel, 't heeft zijn voor en tegen!

C...
Jij zit eeuwig
En altijd aan je toonbank met je flesschen...

(MARTHA is binnen gekomen.)

En weet van stad noch wereld. Wij gaan uit
En zien en hooren menschen overal,
En weten wat, en leven vrij en vroolijk....

B...
Zoo Martha! Wel?

MARTHA:

Goe'n avond.

A...

'n Avond, Martha.

C...

Ben je niet bang, kind, bij zoo'n hondenweer,
Nu al wat spookt in 't bosch, is los gelaten?

(tot den Waard)

Je oude hut lijkt ook al wankelbeensch?

De W...

Ze maakte al heel wat mee en ziet, na deze,
Nog andre stormen ook.

A...

En straks een bruiloft.

B...

(tot Martha)

Je Eigil is er niet?

MARTHA

(stroef):

Blijft beter thuis
Bij zulk getij.

B...

Anders geen hazenhart!
Dat weet het stroopersvolk.

A...

Het moet gezegd:
Een jachtopziener als geen tweede in 't land.

De W...

(die met C... praat).

Maar 't kost hem vijandschappen.

C...

Weet je 't zelf?

MARTHA:

Hij is niet bang.

B...

Hij komt misschien nog wel
Van avond. Juist een dolle nacht als deze,
Is stroopersweer.

C...

Dan is hij op zijn post.

A...

En komt hij tóch nog wel een oogenblikje.

MARTHA:

Ik wilde dat hij *niet* kwam.

C...

(tot den Waard)

Baas, ze loeren
Op Eigil sinds een tijd al. Hij is streng
En hard. Zeg 'k onrechtvaardig? Neen, dat niet.
Maar té veel plichtgetrouwheid is gevaarlijk.
Hij heeft het lang verkorven bij dat pak,
En staat in geen goed blaadje...

De W...

'k Weet het wel.

MARTHA:
'k Wou liever dat hij weg bleef...

A...
Bruidje, bruidje,
Is dat nu minnetaal? Is dit verliefd zijn?

B...
Of heeft ze een andre op 't oog? Je kunt nooit weten.

A...
Wat jong is, houdt nu eenmaal van verandren.

B...
Was je met mij getrouwd...

MARTHA:
Jij, ouwe gek.

B...
't Was je niet kwaad vergaan.

MARTHA:
Nog 'n glas, oud vel?
Het warmt je.

B...
Kind, nog liever 'n zoen.

A...

Hou, hou!
Waard, hier wordt smokkelwaar verhandeld, hoor je.

MARTHA:

Zoo'n strikkenzetter! Hou je handen thuis.

A...

En dan de boschwachter niet ver van hier.

(In de verte knalt een schot.)

B...

Een schot?

De W...

Ja, een geweer ging af.

MARTHA:

God, Eigil...
Als 't maar voor hem niet is!

A...

Het klonk van ver.

C...

De wind schreeuwt boven al het andere uit.

B...

Het was in elk geval een eind van hier.

De W...

Hij 's zeker uitgegaan van nacht. Hij is
Geen man om bang te zijn voor weer of wind.

MARTHA:

God, is dit leven in een staegen angst,
En altijd zoo in blinde vrees te staan,
Tusschen het valsche duister van den nacht
En dags verraderlijke klaarte... Neen,
Nimmer voor menschen veilig, - elk in schijn
Een vriend, in 't hart een vijand...
Gruwlijk baantje,
Boschwachter zijn!

C...

Zij mag zich wel beraden!
Het stadsche leven, baas, is heel wat beter,
En boven 't woud gaat toch het open veld.

A...

Het woud is een in barren nacht als deze,
Het helsche voorgeborchte...

MARTHA:

Is dit een leven!

(Er wordt geklopt.)

MARTHA:

Daar is hij!

B...

(verrast).

Ja!

De W...

(aan de deur).

Wie klopt?

(Nieuw kloppen)

Wie is er? Wie?...

AHASVERUS'

stem van buiten:

Een zwerver... 'n moede man.

A...

(tot den Waard)

Doe open.

B...
Wees
Niet bang: wij zijn met vieren!

MARTHA

(teleurgesteld):

Eigil niet?

(De Waard doet open.)

Tweede tooneel

AHASVERUS,

beslikt en doorweekt, in grauwe kleeren, met breed geranden hoed, marskramerskistje en stok:

Weest gastvrij. 'k Ben dood op. Ik kon niet verder.

De W...
Goed, goed, ga zitten. - Martha, geef wat warms.
Iets bitters of wat melk?

AHASVERUS:
Het licht verblindt me;
Ik zie u niet, mijn oogen branden heet.
Toch ben ik meengen nacht, in storm en regen,
Mijn langen weg gegaan.

De W...
Een reizend koopman?

AHASVERUS:
De kille nacht hangt huivrend om mij heen;
Mijn kleeren maken plasjes op den vloer.
Mijn schoenen staan vol water.

B...
Moet gij ver?

AHASVERUS:
Ik ben een rustloos mensch, moet altijd verder.

C...
Voor zaken was 't vandaag al even slecht.

AHASVERUS

(toont geld):

Is dit genoeg voor onderkomen, baas?

De W...
Zoo gij wilt overnachten hier, mij goed.
De stad is nog al ver. Deez klanten ook
Gaan nog vanavond naar de stad terug.
Of blijft ook gij?

A...
Neen, neen.

De W...
'k Heb maar één bed.

B...
Neen, wij zijn spoedig thuis.

C...
En deze komt
Licht van heel ver, - van verder dan wij saam?

AHASVERUS:
'k Heb heel den dag geloopen en ik loop
En wandel immer verder, dagen lang soms,
En heele nachten...

De W...
Zoo?

AHASVERUS:
Dat is mijn leven.

De W...

(lachend).

Als van den wandelenden Jood.

MARTHA:
Hebt gij
Geen schot gehoord, nog pas?

AHASVERUS:
Mijn kind, een schot?

A...
Ja, pas geleen, voor dat we uw kloppen hoorden.

AHASVERUS:
Ik hoorde een schot, ja 'k hoorde 't doffe knallen;
Maar 't was ver achter mij.

MARTHA:

(met een gebaar).

Heel ver? Van ginds?
Was het naar dién kant uit?

AHASVERUS:
't Kwam uit de diepte.

De W...
Maar kom, vertel ons later uw verhalen,
Mijn oude wereldwandlaar.

AHASVERUS:
'k Ben niet oud,
Maar ik ben moe. Mijn kleeren wegen zwaar.

De W...
Juist. Kom, en 'k geef je droog goed van me zelf;
En dan maar bij den haard gerust. En Martha
Bereidt wat eten. Zie, hier is de kamer,
Waar je van nacht de stijve leden strekt.
Ik vraag geen hoogen prijs. Ik heb een hart,
En heb het op de ware plaats... Die weten 't. -
Wees blij dat je bij ons bent. - Geef mijn plunje,
Martha. Wij drogen 't natte hier aan 't vuur van nacht.
En morgen ben je weerom fiksch en frisch,
En volg je opnieuw met blij gezicht je weg.

(De Waard heeft de deur van het slaapvertrekje geopend. Op de binnenzijde van de deur bevindt zich een geschilderd kruis. Bij den aanblik daarvan blijft Ahasverus weifelend staan. De drie klanten betalen onderwijl hun vertering en nemen afscheid.)

A...

(tot den Waard)

Wij gaan maar, baas.

B...

(geld reikend).

Ziehier.

De W...

(terwijl zij afrekenen, tot Ahasverus)

Ga binnen, vriend.

AHASVERUS:
Ha, overal opnieuw die reikende armen,
Die heel de wereld tot omhelzen nooden, -
Doch mij den weg versperren waar ik kom
En rust zoek. Overal dit eeuwig-zelfde
Weerhoudend armenpaar, deez weigering
Van 't wreed gebaar, dat me overal vervolgt,
En driegt en dringt, en nimmer, nimmer wijst
Naar links of rechts, maar altijd onaflaatbaar
Mij stuwt en voortstoot, - voort en immer voort:
Eeuwge vervolging van den bittren vloek...
En voort stort Ahasvérus, onverpoosd,
Het hart vol wrok, een glimlach om de lippen.
Ha, ha, ik lachte U in 't gelaat, ha, ha,
En 'k lach ook nu nog... Ahasvérus lacht.

A...

(reeds buiten.)

Wat schandlijk weer. 't Is of de duivel lachte
Door 't woeden van den storm.

B...
Goe'n avond, Martha. *(Af.)*

C...
Martha, goe'n avond. *(Af.)*

De W...
'n Avond. Goede reis.

Derde tooneel

MARTHA

(intusschen druk in de weer met toebereidselen voor het maal van Ahasverus):

Gelukkig dat die weg zijn. 't Is hier altijd
Ook weer wat nieuws... en altijd toch hetzelfde.
Altijd maar dienen en bedrijvig zijn.
En nu weer die!... Hoe ben ik zoo gejaagd?
Ha, Eigil... Neen, dat hij van nacht maar thuis blijft.

De W...

(in de deur der kamer, waar Ahasverus hem de natte kleeren toesteekt):

Kom, doe maar gauw en kruip dan bij het vuur.
Je zult wel hongrig zijn. Geef mij die kleeren.
De brand mag dubbel heet zijn voor dit goed.

't Is zwaar als lood... Vervloekt, wat hondenweer.

MARTHA

(tot den Waard):

Wat zag hij uit. Waar komt de vent vandaan?

De W...
Kon ik hem verder sturen? Arme kerel...
Ik, moest geen kristen zijn... Of wat zeg jij?
Kind, Martha, hoor je niet?

MARTHA:
Wat, vader?

De W...
'k Zei...

(er wordt geklopt)

EIGIL

(komt glimlachend binnen):

Goe'n avond saam. Niet meer verwacht, is 't wel?

MARTHA:
Ben jij 't nog, Eigil?

De W...
In dit weer, - zoo laat?
Ga zitten. Maar wie ligt er nu op loer
Om hazenstroopers te verschalken! Kom...

EIGIL:
Maar 't is mijn plicht, - en 'k wilde u zien, en Martha.
Is 't niet om bang te wezen in dit uur?
Ik dacht, laat zien of er geen onraad is...

MARTHA:
Heb jij geschoten?

EIGIL:
Hebt ge 't hier gehoord?
't Was toch nog ver, - en bij dit suizen...

MARTHA:
Jij?

EIGIL:
Bij ongeluk; heel onvoorzien ging 't af.
Licht raakte ik met de buks een boom in 't gaan.
Men ziet geen hand voor oogen...

MARTHA:

Is dat waar?

EIGIL:
Ik zag nog nooit zoo donkren nacht als deze.

MARTHA:
Neen... Dat bij ongeluk de haan...

EIGIL:
Maar, Martha,
Altijd die eeuwge, oude vrees voor mij!

MARTHA

(schouderophalend):

Altijd die eeuwig oude, zoete teerheid,
Alsof 'k een popje was waarmee je speelt,
Een suikerpopje, dat je likt en liefkoost.

EIGIL:
Wie doet het ooit een meisje naar den zin?

MARTHA:
Je doet ook altijd met me als met een kind.
Maar 'k ben geen kind, dat vraagt verwend te worden.
Ik vraag alleen te weten wat geschiedt, -
Je leven van gevaren mee te leven,
Om 't even, is 't maar niet meer als tot nu:
Een lief, zoet kind te zijn, dat wordt gepaaid.

EIGIL:
Begrijp ik jou?

MARTHA:
Je hebt me nooit begrepen.
Ik bleef voor jou het kind van voor tien jaar,
Het kameraadje van je vroegste jeugd. -
Maar 'k werd een vrouw. Ik voel dat ik iets zijn kan,
Iets doen kan, zoo men mij maar handlen laat.
Leer mij toch weten, wat het leven is!
Gij bindt ons, vrouwen, slaaflijk aan haar plicht.

EIGIL

(ontsteld):

Martha!...

MARTHA:
Van vrijheid mogen wij niet reppen.
Is 't dan een vrouw genoeg, geaaid te worden?
Ik hoor het leven hoog boven mijn hoofd,
Zijn golven stuwen: zelf sta 'k onverroerd
In 't stroomloos diep, als een gezonken schip.

EIGIL:
Wat wil je toch?

MARTHA:
Ik ben mij zelf niet klaar.
Luid slaan mijn polsen in deez luiden nacht.
Werp mij in 't avontuur van jou bestaan,
Niet willoos als onmondge wederhelft,
Maar handelend als vrije deelgenoote.
Voer mij in 't woud, wat man of dier er schuil'.
Wat zijn gevaren die men ziet in 't oog,
Bij 't ongezien gevaar waarvoor men siddert?
Doch machtloos hier, bij ieder schot dat valt,
Zonder verweer te staan, - laten gebeuren,
En nimmer weten, - als een opgezet
Mooi vogeltje te zitten in zijn kooi...

EIGIL:
Wees toch verstandig, kind. Je bidt voor mij;
Dat is jou kracht en mijn beveiliging.
Dit weeft den schoonsten band van ziel tot ziel.

In elken nacht is mij jou liefde een baken, -
En tegen de' inzet van je trouw, zet ik
Mijn leven, Martha...

MARTHA:
Altijd hoor 'k hetzelfde.

EIGIL:
Liefde is een taal die duizend woorden rijk is,
En toch zijn al die woorden steeds gelijk.

MARTHA:
En zeggen alle vrijers steeds hetzelfde?

EIGIL:
Zij roepen in elkanders wedergalm.

MARTHA:
Ach, wat vervelend!

DE W...

(die stil toekijkt).

Iets niet in den haak?

EIGIL:
Je heb geen licht ontstoken voor het beeldje
Van de Madonna?

MARTHA:
't Licht is uitgegaan...

De W...
Wel jongen, en geen nieuws? Er is een gast,
Een sjofel wereldburger...

(wijst op de kleeren).

EIGIL:
Pas gekomen?

De W...
Landlooper, kramer, reizend wonderdokter, -
Ik weet niet wat... Hij zag er deerlijk uit,
Bemodderd en doorweekt. Hij blijft hier slapen.

EIGIL:
Hoe kwam hij hier, verdwaald, of met negotie?

De W...
Vraag 't zelf wanneer hij komt. Hij kleedt zich om. -
Is er wat klaar gemaakt?

MARTHA:

Het staat gereed.

Vierde tooneel.

AHASVERUS

(terugkomend):

Ziezoo... Wat welbehagelijk gevoel,
In warmend goed te zitten en gedroogd,
Zijn klamme voeten aan den haard te steken.

(tot E.)

Dag jonge man. Een zoon van 't huis?

EIGIL:
Nog niet.

De W...
Aanstaande schoonzoon, als het God belieft.

EIGIL:
Gij hebt een kwaden dag gehad, vandaag.

AHASVERUS:
Geen dag is goed, wanneer men dakloos is;
Maar ook: geen dag is kwalijk, leeft men vrij.

EIGIL:
Een reizend koopman wel?

AHASVERUS:
Ja, reizend, reizend...

EIGIL:
In zeep of smuk, of smeer, of amuletten?

AHASVERUS:
In alles wat gij opnoemt.

EIGIL:
Laat mij zien,
Of 'k iets van u kan koopen voor mijn bruid.

AHASVERUS

(die zijn venterskistje opent):

Een boek dat waarzegt?

EIGIL

(ontkennend):

Wij zijn kristen menschen.

AHASVERUS:
Gij vreest de toekomst? Wel, gij hebt gelijk. -
Een kam voor 't haar?

EIGIL:
Vriend, neen, dat maakt maar ijdel
En iets dat puntig is, als schaar of speld,
Verbreekt de vriendschap. Neen... wat is er meer?

AHASVERUS:
Een spiegel, Martha, kijk...

MARTHA:
Met gouden lijst!

EIGEL:
Bevalt je die?

AHASVERUS:
Kijk zonder schuw in 't glas:
't Is de eenge waarzegger die niet bedriegt.
Wat zegt hij zoo?

EIGIL:

Wie in den spiegel ziet,
Hoort achter zich den duivel fluistren.

MARTHA:

Mag ik
Dien hebben?

EIGIL:

Wil je? Koopman, wel, hoeveel?

AHASVERUS:

Hoeveel? Laat zien: hoeveel is hij je waard?

EIGIL:

Ik vraag den prijs.

AHASVERUS:

En niet de waarde? Zoo!...
't Is mij wat waard, dat *zij* er vreugd aan heeft.
Ik geef hem Martha.

MARTHA:

Dat is lief.

AHASVERUS:
En jij,
Wat doe je om 't brood?

MARTHA:
Mijn vriend is boschwachter.

AHASVERUS:
Wel, wat een ambt!

MARTHA:
Is dat geen goed bedrijf?

AHASVERUS:
Dus strikkenzetters strikken zetten, ha.
Jij leert ze je te vreezen? Welk een uitkomst! -
Je spint je leven af in 't enge bosch,
Met nooit een blik daar buiten? Welk een eenvoud!

EIGIL:
Wat vragen wij van 't leven wel nog meer dan
't Geluk van eenvoud en tevredenheid?

AHASVERUS:
Die eenvoud is je dwaasheid, jonge man,
En die tevredenheid is onverstand, -
Een laffe vrees voor 't onbekende in 't ronde.
Een poover leven, 't leven van de spin,
Die midden in haar zelf-geweven net,
Den buit wacht, die wellicht voor de avond komt;
Wellicht komt hij ook niet... En dan verstart
Die spin geduldig in haar mooien droom... -
Zijn droom verwerklijken, dat is het leven.

EIGIL:
Wat, droomen, - droomen immers zijn bedrog!

AHASVERUS:
Jij zou dus voor de deuren van 't geluk
Staan en 't niet wagen aan te kloppen, jij...
Verhongrend op den gouden drempel, - rijk
Genoeg met jou tevreden eenvoud... Ha!
En binnen viert men feest bij spel en klank...
Klop aan. De poort aan splinters. Eisch je deel op.

EIGIL:
Wat vraag ik meer dan ik bezit?

AHASVERUS:
En Martha?

De W...

(die slaperig er bij gezeten heeft).

Je praat te veel. Eet, oude wijze, eet.

AHASVERUS:
Neen, in 't begeeren van wat men niet heeft,
In 't eeuwig jagen, 't eeuwig onvoldaan zijn,
In 't altijd verder streven, ligt de vreugd,
De bonte weelde en wellust van 't bestaan...

Zoeken en kussen en zich steeds onthechten,
Winnen en wegwerpen het laatst gewin,
En aldoor weer voorbij gaan, met een lach
Om bittre lippen, met een wrangen vloek
Om zoet geplooiden mond... En steeds weer dorsten
Bij elk verzadigd zijn, en altijd drinken,
Zwelgen de heetste vreugde en onverroerd staan,
En nooit bedronken zich gewonnen geven!
Zich zelf behooren, en alléén zich zelf
Zoeken, zich uitleven naar alle zijden,
En alle mooglijkheen met koenen stap
Betreden, alle wegen wandlen, altijd
En immer voort in ruimte en tijd,
Bij 't staeg genieten zijner eeuwge jeugd,
Heerlijk en ongebonden, vogel-vrij:
Dat 's leven, - weten, voelen dat men leeft;
In elken droom zich wiegen, stout en blij,
Naar elken vlinder grijpen die er zweeft...

EIGIL:
Dat is een taal die hier nooit werd gehoord.
Gij preekt losbandigheid... Wij leven rustig,
En wat we als plicht volbrengen, maakt ons blij.
Die ziel is krank, die geen voldoening vindt
In 't daagsche werk, door stand en staat geboden.

MARTHA:
Eigil, laat hem toch spreken. Spreekt hij niet
De taal van ander land en ander volk, -
Menschen die niet als wij, hun denken leiden
Langs strakke lijnen van gebaanden weg?

EIGIL:
Wij deden beter, niet naar hem te luistren.

MARTHA:

(tot Ahasv.)

Veel land en liên bezocht gij op uw tochten.
Vertel ons van de menschen die gij zaagt,
Van schoone steên en vreemde wereldwondren...
Wat was uw vaderland?

AHASVERUS:
Wanneer gij vaderland de landstreek noemt,
Waar mij mijn vader zag geboren worden, -

Dat was veel mijlen van dit donker noorden;
Daar schroeit de zon de blonde woestenij
Met zengend vuur, en wuiven ranke palmen
De purpren avondstond vol geurge koelt.

EIGIL:
Bedoelt ge...?

AHASVERUS:
Ik ben een zoon van 't amber Oosten.
Daar heeft men ander, donkrer bloed dan gij,
Die slapend water in uw adren voert, -
En hartstocht is er wat hij zijn kan, - 't leven
Een donkre roos, van geur en sappen loom,
Bij de ijskristallen van uw stollend aanzijn.
Is uw bestaan niet als een schimmenspel,
Zooals ge leeft, gebonden en gebreideld
Door plicht en deugd en wat geweten heet...
Dáár is mijn Wil mijn wet, mijn Lust mijn plicht,
En Hartstocht heer in Vrijheids wijd domein.

EIGIL:
Zoo bleeft gij beter waar gij thuis behoort.
Wat zoekt gij langs de wegen dezer landstreek?

AHASVERUS:
Dit is mijn diep geheim... Maar gij zegt wel:
Ik zoek... ik zoek...

MARTHA:
En hebt gij nooit gevonden?
En voedt geen hoop ook, dat gij vinden zult?

AHASVERUS:
Weet gij van 't spookschip, dat met zwarte zeilen
De stormen klieft...

MARTHA:
Dat van den ‘Hollander’?

EIGIL:
Die zoekt een bruid hem tot der dood getrouw.

AHASVERUS:
Dat is 't. Trouw in een meisje, jonge man,
Dat is een kostbre parel in een schelp, -
Een schelp zoo kostbaar als zij zeldzaam is...
Wie vond dien schat?

MARTHA:
En hebt gij nooit bemind?

EIGIL

(tot Martha):

Wat geeft dit ú?

AHASVERUS

(tot Martha):

Hoe leer 'k de liefde kennen,
Zoo lang mij niemand lief heeft?

EIGIL

(zet hem tot opstaan aan):

Kom, maak voort.

MARTHA:
Ja, liefde wil verworven worden of
Wellicht gekocht... Maar gij hadt niets te geven
- Wed ik - voor wederliefde?

AHASVERUS:
Toch: mij zelf, -
Mij zelf en wat ik ben.

EIGIL

(voor zich):

Een mooi geschenk,
Zulk haveloos gespuis.

MARTHA:
En gij zijt... wàt?

AHASVERUS:
De vrije man die zonder tucht noch wet,
Buiten de menschen leeft, en alle juk
Met voeten treedt en lacht met alle tranen, -
Steeds jong, daar hij in geen bezit veroudert, -
Die breekt door alle banden heen en vrij is!

(Hij is opgestaan.)

MARTHA:
Ja, vrij...!

EIGIL:
Géén mensch is vrij.

AHASVERUS:

Als ik alleen.

EIGIL:
Maar niet van God toch!

AHASVERUS:

Onzin, ook van Hem.

EIGIL:

Dit kan niet zijn. Gij moest aldus niet spreken
Tot ons, die simple menschen zijn. Ga liever
Rusten. Gij zijt vermoeid. Dat zal u sterken.
Ga rusten thans. Ook wordt het tijd voor mij.

AHASVERUS:

Goed, goed...

EIGIL:

Heb een gerusten nacht.

MARTHA:

Tot morgen.

AHASVERUS:

Martha, goe nacht, mijn meisje...

(Hij drentelt heen, maar blijft talmen bij de deur van 't slaapvertrek en slaat beiden stil gade.)

EIGIL:

Vader slaapt reeds.
Ik zal hem wekken. - Vader, ik ga weg.

't Is laat geworden. Kom, sta op en sluit
De deur. Ik ga. Goe nacht...

De W...

(ontwaakt).

Je breekt dus op?
Ik hoor den wind nog huilen als te voren.

EIGIL

(tot Martha):

Kind, geef dien dwazen kwant maar gauw de ruimte,
Wanneer hij morgen uit de veeren komt.
't Is niets voor ons, zulk godloos kramervolk.
Tot morgen, liefste...

(wil haar kussen).

MARTHA:
Nee, niet voor dien vreemde!

EIGIL:
Wat nu weer? - Meisjesgrillen! - Goed, zoo ga 'k.
Tot morgen. Slaap een onbezorgden slaap,...
En bid een wees-gegroetje voor me, wil je?

MARTHA:
Ja, ja... goe nacht.

EIGIL:
De nacht is zwaar en wild.

MARTHA:
Nu ga ook.

EIGIL:
Toe, vergeet het lichtje niet,
Voor de Madonna... Dat Ze je beveilig
Voor alle kwaad...

MARTHA:
Ja, - dag! (EIGIL *af.*)

De W...
Nu, ben je klaar?

MARTHA:
Ja.

De W...
Goed.

MARTHA:
Nog moest de boel hier opgeruimd.

De W...
Doe 't morgen, kind. Nu is het meer dan tijd.

MARTHA:
Ik doe het licht uit.

De W...
Goed. Slaap wel.

MARTHA:
Nacht vader.

(De Waard gaat heen, gevolgd door Martha, die met een langen blik op de deur van het slaapvertrek van Ahasverus, haar vader schoorvoetend volgt. Een pauze.)

Vijfde tooneel.

AHASVERUS:
Het was mijn straf, - het is mijn trots geworden
Dat 'k vrij ben, sinds ik, aan Gods hand ontglipt,
Mij vrij mag heeten als geen ander, ook
Geen enkel mensch mij binden kan... Ik lachte
Toen Christus met zijn kruis voorbij mij ging,
In de enge straat van 't oud Jerusalem.
En sedert moet ik eeuwig gaan en lachen.
Ik haat de liefde, daar 'k geen liefde ken,
En 'k min mijn haat, daar die mijn eenge troost is.
Ik zie het zoet geluk van twee geliefden, en lach...
Ik zie de rustige vreedzaamheid
Der hut die vredig volk bergt,... en ik lach.
Ik lach om goedheid, mij bewezen deernis,
Want om mijn eigen deernis lach ik, om
Mijn eigen bloedend hart, dat smachtend breekt.
En om mijn diepste ellende lach ik 't meest.
O, ik moet kwaad doen, daar 'k niet goed kan zijn.
En als ik voor mijn duldelooze smart
Vergoeding vind in 't bitter leed van andren,
Dan lách ik dat het woud schudt van mijn lachen, -
En om de vrijheid die ik kreeg, om strafloos
De boosheid zelf te wezen, lach 'k: ha, ha...

(Een pauze. Martha komt behoedzaam.)

Zesde tooneel.

AHASVERUS:
Martha...

MARTHA:
Wie spreekt?

AHASVERUS:
Ik wist dat je zou komen.

MARTHA:
'k Vergat het licht bij het Madonnabeeld.
Wat wilt ge?

AHASVERUS:
Martha...

MARTHA:
Laat mij, of ik gil...

AHASVERUS:

Kind, wil je een goeden raad van mij aanvaarden?

MARTHA:
Zeg mij geen kwaad van Eigil.

AHASVERUS:

Martha, neen.
Jou zeg ik enkel van je zelve goeds.
Geloof je spiegel...

MARTHA:

Gij kunt wonder spreken;
Maar 'k vat u niet altijd.

AHASVERUS:

Versta je spiegel,
Mijn kind...

MARTHA:

Hij zegt mij niets.

AHASVERUS:

Hij zei je niets?
Die kan niet zwijgen.

MARTHA:

'k Zag mijn eigen beeltnis.

AHASVERUS:

En zag je niet, hoe mooi, hoe mooi je ben?

MARTHA:

Wat geeft dit andren?

AHASVERUS:

Mij, - geluk!

MARTHA:

Spreek zacht.

AHASVERUS:

Je zien, een jonge bloem zoo frisch en fijn,
Zooals je midden op mijn weg plots staat:
Je straalt je jonge teederheid mij toe...

MARTHA:

Spreekt men aldus bij u tot jonge bruiden? -
Hoe streelt mijn ziel zijn donker-gouden stem.

AHASVERUS:

Martha, beken 't me, jij bent niet gelukkig.

MARTHA:

Vader is goed voor mij, en Eigil ook.
En toch kon 't anders wezen als het is...
Zoo drukkend nauw hier alles om mij heen!
Nooit kom ik verder dan den dorpel ginds.
Van 's morgens vroeg tot in den nacht, mijn werk;
En anders niet: opstaan, werken en slapen...
Woont Eigil eenmaal als mijn man hier in,

Dan blijft voor mij dit alles bij het oude. -
Maar *gij* zaagt heel der wereld wonderheid!
Zooals we als kindren in het woud verdwaalden,
Had 'k graag mijn weg gezocht, daarbuiten, ginds...
Wat bleef mij anders dan vergeefsch verlangen?
Ik wiegde 't in mijn boezem tot het sliep. -

Maar nu komt gij en wekt dit lastig kind,
En 'k hoor het schreien... O, dit wereld-heimwee...
O, zich bevrijden-kunnen, óók zoo gaan
Als gij, genieten, zwerver...

AHASVERUS:
Leven!...

MARTHA:
Leven, -
Het weten aan zijn kracht dat men bestaat,
Het proeven aan zijn vrijheid dat men leeft,
En in een storm van dolle, bonte dagen,
Zich zelve zijn, en wild bemind te worden
Door een, die alle bloemen plukt en breekt,
En met den durf van zijn gespierden arm
Je boven 't hoofd der domme scharen beurt
En zegt: ‘begeer, beveel’... Maar dit is dwaasheid!

AHASVERUS:
Dus hou je niet van Eigil?

MARTHA:
Wél van hem, maar
Niet van zijn femelenden, vromen aard. -
Ik hoorde nooit één spreken zooals gij...
Toch weet ik wat gij zeide; 'k ken het woord:
Vrijheid... Maar wat het is? Ik proefde 't niet.
Al was het voor een jaar vol ongerief, -
Liever een beedlaar in het vrije buiten,
Dan een gevangen koningskind... als nu.
Doch wat is uw geheim? Gij zoekt, zoo zegt gij...

AHASVERUS:
Reeds vond ik half, wat ik tot nu toe zocht.

MARTHA:
En de andre helft zoekt gij nog steeds vergeefs?
Wat is het, wat?

AHASVERUS:
En zoo ik 't zeide, Martha,
En ik beleed, dat jij, - dat jij het bent?

MARTHA:
Bah, scherts! Je lacht...

AHASVERUS:
Ik lach?

MARTHA:
Je speelt met mij..

AHASVERUS:
Misschien begrijp je waar mijn hart naar haakt.
Maar wat ik ook omvang en aan mijn hart druk,

't Is immer maar de helft van wat 'k verlang.

MARTHA:
Spreek langer niet aldus; gij maakt mij bang.

AHASVERUS:
Martha, kent jóú hart óók geen medelijden?

MARTHA:
Vreest ge dat ik niet goed voor u zou zijn,
Als 't lot mij u in de armen had geworpen?

AHASVERUS:
Rijpt dus mijn lang verlangen tot geluk,
Zomer van ooft en bloesem, zwaar van geur?...
Maar neen, ik mag u niet verzoeken, kind, -
Zelfs zoo je vrij was, zelf je weg te kiezen.

MARTHA:
Gij maakt mij bang, en 'k kan u niet ontgaan...
Reeds hebt gij mij met zoete stem bekoord.

AHASVERUS:
En je hebt zwijgend toegezegd?

MARTHA:
Ik heb...
Ik weet niet... Heb ik iets bekend?... Wat heb 'k?

AHASVERUS:
Ook jij dus kunt niet bogen op je trouw?

MARTHA:
Voer me van hier, - zoo ik maar wég kom, weg...

AHASVERUS:
En Eigil, die goedwillig tegen de' inzet
Dier trouwe liefde 't lieve leven stelt?

MARTHA:
Hij vindt een andre, die hem beter past.
Leer jij me vrij zijn, vrij zijn als je zelf...

AHASVERUS:
Met jou mijn weg vervolgen, ware mooi:
Maar kan dat zijn?

MARTHA:
En waarom kan dit niet?

AHASVERUS:
Wij trokken zwervend saam door stad en land,
De vreugde zingend onzer zwoele min,

Met heel de wijde wereld tot ons huis,
En ieder lokkend rustoord tot ons eigen...

MARTHA:
Zoo laat ons gaan.

AHASVERUS:
Maar kun je mij getrouw zijn?
Zal 'k rusten, wankle vrouw, in jou bezit?

MARTHA:
Dus zou je niet in mij gelooven?

AHASVERUS:
Neen.
Gelooven kan ik niet, in niets, in niemand;
Ik kan alleen maar lachen, Martha, lachen...

MARTHA:

(spottend)

Zoo lachen wij te saam...

AHASVERUS:
Om wat?

MARTHA:
Weet ik het? -
Om heel de wereld.

AHASVERUS:
Goed, om heel de wereld:
Om God en zijn gebod.

MARTHA

(geschrokken):

Hou in.

AHASVERUS:
Dat niet?

MARTHA:
'Om God en Zijn gebod' dat klinkt zoo vreemd.

AHASVERUS:
Dat is de leuze mijner vrijheid, Martha.

MARTHA:
Het klink zoo nieuw, dat woord; het deed mij schrikken...

AHASVERUS:
Ha, ha, zoo sta je stil bij de' eersten stap.
Doch, kun je van me houden?

MARTHA:
Ja.

AHASVERUS:
Welnu?...

MARTHA:
Ik hou voortaan van jou; ik heb je lief.
En, koom' wat wil, ik volg waar jij me wijs...

AHASVERUS:
En sámen lachen we...

MARTHA:
Om heel de wereld.

AHASVERUS:
Kom aan mijn hart.

(Hij kust haar).

MARTHA:
En als je wil, nu ja, -

AHASVERUS:
Zoo lachen wij...

MARTHA:
Om God en Zijn gebod!

(Er valt een schot, en daarna nog een).

MARTHA:
O Eigil... God, wat dee ik, o wat zeide ik?
Help mij, God, straf mij niet... 'k Hoor vader. Weg.

Zevende tooneel.

DE STEM VAN DEN WAARD:
Martha, heb 'k goed gehoord? Je slaapt nog niet?

MARTHA:
Er vielen schoten... Eigil... Wee mij!... Eigil...
Wat heb 'k gedaan? Wie is die donkre vreemde?
Ik heb gezondigd, Heer, ik heb gezondigd.
Vergiffenis... O straf mij niet. Erbarmen...

DE WAARD:
Eigil kon nog niet ver zijn. Laat ik luistren
En zien. De storm is minder wild dan straks.

(Hij gaat naar buiten)

MARTHA

(in vertwijfeling voor de Madonna):

Madonna, Moeder, Moeder vol genaden,
Bid voor ons zondaars, nu en in het uur
Van onzen dood. Maria, Moeder Gods.
Ik ben waanzinnig. Ik ben heel van zinnen.

Ik was bezield door... Ach, ik weet niet wat.
De donkre schaduw van die spookverschijning...
Die man, die vreemde zwerver... Eigil, ach...
Ik heb mijn woord gebroken, ik heb God
En u gelasterd... Heilige Maria,
Heb ik den duivel zelven 't oor geleend?

AHASVERUS

(die in de schaduw was geweken, terugkomend):

Dat is de trouw waarop een jonkman boogt,
Trouw van een rein beminnend meisjeshart!
De brug die zij met gouden liefde slaan

Van 't eigen trouwelooze, lieve hartje
Naar 't hart des teergeliefden, zijgt en zinkt
Bij de' eersten stap die langs haar welving klimt.
Bouw op de liefde van een mooie vrouw!
Boog op den eed van vriendschap en van trouw...
Ha, ha, ik lach...
Nu kom: ik sta gereed, -
En laat den nacht ons bergen in zijn mantel;
De stormen zingen 't hooge bruidskoraal,
En wij gaan vrij... vrij...

MARTHA

(is in ontzetting opgevlogen en houdt zich krampachtig aan muur en meubel vast, terwijl Ahasverus haar tartend aanziet):

Spookverschijning, wijk,
Gij zijt geen mensch. Gij zijt de Satan zelf.
Wijk in den naam der heilge Maagd Maria.

AHASVERUS:
Ik ben geen duivel, maar een mensch als gij, -
Een mensch die met zijn schaduw aan zijn zij,
En 't hart als 't uw' vol eindeloos verlangen,
De ruimte meet met onvermoeiden stap...
Doch wat ik aangrijp, valt weer steeds gebroken.
En in mijn handen barst het teerst en heiligst.
Mij hebben vele vrouwen lief gehad,
En veler lippen zag ik bleek bestorven...
Blijft bij uw eerste liefde, vrome kindren;
Gij kruist mijn pad slechts tot uw bitterst wee.
Wijkt voor de schaduw van mijn somber voorhoofd.
Wat roept gij mij en hoort mij smachtend aan?
Wanneer ik u mijn trotsche vrijheid roem?
Wee, wie den klank drinkt mijner klare stem;
Hij zal zijn hart verteren zien tot asch.
En waar de schaduw mijner droefheid valt,
Dooft alle licht; en ook de witte vlammen
Die bloeien in het hart van maagd en kind,
Verwelken op hun kil verkoold geluk.
Roept mij niet aan en laat mij ongemoeid;
Want ik moet steeds verdwazen en bekoren,
En kwaad doen, - kwaad doen wijl ik lachen moet.

De ruimte heeft voor mij alleen geen grens,
De tijd geen einde, en dit bestaan geen doel.
Vervloeking deert mij niet en tranen roeren
Mijn hart niet, daar ik eeuwig lachen moet.
En waar mijn stap klinkt, mag de wereld siddren.
Ik lach, - ik lach en wandel eeuwig voort;
Want ik ben Ahasvérus...

Achtste tooneel.

DE WAARD

(met den stervenden EIGIL):

Martha, Martha...

MARTHA:
God, wat beginnen?

De W...
Help!

MARTHA:
Hij is 't?

De W...
Hij is 't...

EIGIL:
Ik voel mijn harte breken.

De W...
God, hij sterft.

MARTHA:
O Eigil, eenge, sterf niet... Eigil, leef,
Vergeef mij, ach, vergeef mij...

EIGIL:
Martha,... liefste,...
Gedenk bij de Madonna mij,... en zegen
Mij, Martha... ach... ik sterf... ik sterf.

(Martha werpt zich snikkend op het lijk).

AHASVERUS

(langzaam langs den achtergrond weg schuivend naar de buitendeur en den nacht, vlijmend):

Ha, ha.....

GORDIJN.

FELIX RUTTEN.

Vertroostingen.

I

't Laat heimwee zoekt het wit begin der tijden
Toen de aarde in bloesem uit Gods handen kwam,
En iedre ster mee zong, ontroerde vlam,
In 't hooglied van al-eindeloos verblijden.
Toen 't eerste leven werd een zoet verglijden
Langs vreugden, waar het schuldloos vroeg en nam,
En in diep duister sliep de onheil'ge stam,
Die bloem en vruchten saâm nu draagt van lijden...

Nog altijd zijn besprengd met levend goud
De nachteheemlen, en geen voorjaar is
Ooit zonder blank van sneeuwklokje en narcis, -
Maar droef daartusschen zucht alleen het hijgen
Van arme harten, vredeloos en koud...
Bloedrood bloeit de aard, en alle sterren zwijgen.

II

De wanden beven van ons levenshuis -
Doorzichtig zijn ze, 'k zie daarachter trillen
Roodgele vlammen, 'k hoor het dor gedruisch
Van rustloos vretend vuur, en uit den stillen,
Aan stemmen armen nacht stijgt een gesuis
Van verren storm... Toch zal mijn mond niet gillen,
Als straks de ontboeide vlagen slaan tot gruis
Deez' brooze woon en mijn verbijsterd willen.

Als 't laatste wereldmooi mijn oogen vlood,
Al 't langgewende liefs ontgleed mijn handen,
En in een brand van pijn verteert mijn vleesch,

Wacht ik geen deernis van den donkren dood,
Noch vreemde blijdschap in zijn bleeke landen, -
Maar 'k voel zijn adem en ik voel geen vrees.

III

Daarom lijkt doodgaan wreed, dat zijn gedacht'
Alle aardekleuren dooft: - nooit meer een rosse,
Volrijpe herfstmaan boven 't zwart van bosschen
Zien rijzen, traag verzilvrend naar den nacht.
Nooit blauw van korenbloemen meer, of zacht
Versmolten roosblank van acacia-trossen
In Juni, of juweelengroen van mossen,
Woud-schaduw brekend met hun brooze pracht...

Maar troostend glanst een droom langs wolkenbogen:
Van jonge lust, geboren voor nieuwe oogen...
En stil verschijnt, in klaarste glorie, dit:
Een vlammenzon, wègbrandend vreugd en treuren,
Waar alle weelde van verloren kleuren
In samenstraalt tot één onzegbaar wit.

IV

Elk mensch zal van den schijn, die hem geschiedt,
Geen beeld, schoon lang verwaasd, ooit waarlijk missen -
Want Ziel bewaart, in schemerwarme nissen,
Het bangste en 't liefste, levens diep verschiet.

Mij gaf zij deez' nacht, wat mijn oog nu ziet:
Een bergwei, blank van wuivende narcissen,
Begeerig-rappe kindervingers grissen
Er bloem na bloem, haar weelde mindert niet.

Haar zwoele geur verijlt in 't waaiend blauwen,
Het liefdrijk zonnevuur lijkt heel nabij...

Vanzelf voel ik mijn handen samenvouwen
Tot dank, - ook boven 't barnende misbaar
Der tijden, dat gedempt wegvalt van waar
Dit hoog wit land blinkt, eeuwig lenteblij.

V

Er ligt een streek der stilte, een rustgebied,
Aan 't avondlijke eind van veel verlangen.
Wie haar al dwalend vond, voelt zich omvangen
Door zoel en straalloos licht, geluidloos vliet
Paarlglanzig water langs bewogen riet,
Teergrijs-getakte struiken staan omhangen
Met bloeiend wit, er gaan door nevelgangen
Lichte gestalten, en zij spreken niet.

Alleen haar vingren raken zacht, als viel
Koeldruppelende dauw in 't levensbranden.
In verre luchten sterven orgeltonen...

En hun omfloersde heugnis vult een ziel
Met vrede - en heimwee naar de teedre handen
Die op het grensland van Gods liefde wonen.

K.C.W.

Woorden.

- Ga je op reis in de kerstvacantie, Anne?

- Ja, een dag of wat naar huis, denk ik.

- Lang?

- Den drie en twintigsten ga ik, en ik blijf waarschijnlijk tot den dertigsten of een en dertigsten.

- Ben je met oud en nieuw hier?

- Ja....

Ze aarzelde. Zou ze 't hem zeggen, wat ze zich zelf al zoo vaak had herhaald, en zich daarbij voorgesteld den indruk, dien het op hem maken zou; en de gevoelens, die dáárdoor dan weer bij háár zouden ontstaan? Ze wist de woorden. Ze wist precies hoe 't hem te zeggen - àls ze dùrfde.

Waarom zou ze 't hem eigenlijk nièt zeggen? Hij zou het immers wel begrijpen. Zoo iemand het zoù begrijpen, dan hij. Ze hadden zoo vaak, zoo veel samen gepraat. Over hun beider levens ook. Over hun beider gevoelens. Zoo vaak een gevoelen geanalyseerd van den een of van den ander, om tot klaarheid te komen, om beter zich zelf te begrijpen, beter den ander, beter den mensch en zijn geoompliceerdheid.

Ze hadden zoo vaak ook zich maar wat laten drijven op hunne gevoelens, zoo maar zacht voor zich uit, gezegd aan den ander wat het moment bracht, zoo maar zonder analyse gevoel laten reageeren op gevoel, zacht uitgezegd hun meestal sombere gedachten.

Ze hadden vaak ook gepraat over hunne eenzaamheid, de eenzaamheid van ieder mensch, en daarbij geweten, elk

van den ander, dat ieder sprak over zijn eigen eenzaamheid, ieder onder algemeene woorden klaagde eigen leed.

Want zóó innig was niet hun vertrouwelijkheid, dat zij een heel persoonlijk, een fel leed tegen elkaar hadden uitgesproken.

Al wisten beiden het van elkaar alsof er intieme bekentenissen waren geweest; en al wisten beiden van elkaar, dàt ze wisten, de een van den ander.

Waarom zou ze het hem nu dan niet zeggen? Waarom niet de persoonlijke vertrouwelijkheid openen? Zoo één, zou hij begrijpen.

Ze overdacht de woorden, die ze herhaald had, zoo menig keer al; want ze had geweten, dat hij die vraag: Ben je met oud en nieuw hier? haar doen zou. Natuurlijk. De woorden lagen klaar. Ze durfde ze niet uitspreken.

Misschien, dacht ze, omdat ik ze zoo vaak al herhaald heb, dat het mij nu is, alsof ze niet natuurlijk zullen klinken, alsof het een van buiten geleerd lesje zal zijn, alsof mijn stem pathetisch zal moeten zijn, wanneer ik ze zeg.

Had ik van te voren dit alles maar niet overdacht, zoo wenschte zij, dan zou ik nu, misschien, spontaan-weg hem alles vertellen kunnen van mijn eenzaamheid, en van mijn plan hier te zijn en alleen den overgang van 't eene jaar in 't andere door te maken. Alleen, heel alleen. Met misschien, als hij 't zal weten, éven een bezoek van hem, om mij te toonen, dat hij begrepen heeft mijn eenzaamheid en mijn wensch om alleen te zijn, dien dag, dien avond.

Misschien ook, dacht ze, ìs 't niet natuurlijk, als ik zeggen zou deze van te voren overdachte woorden. Misschien zelfs is het gevoel-zèlf niet natuurlijk, heb ik mij er toe opgevoerd, uit een zucht tot dramatiseering van mijn leven. Misschien is het allemaal maar aanstellerij, behoefte interessant te zijn, of voor mijzelf interessant te lijken. Misschien is mijn leven zoo arm aan echte ontroering, dat ik mij daarom ontroeringen schep, cerebrale bedenksels.

Hoe weinig waarde heeft het dan, en waarom zou ik het hem dan zeggen? Hij zou dadelijk hooren het onechte, ik zou hem tegenvallen, omdat hij mij niet kent als interessant-doend.

Nee, maar niet zeggen toch, dat is het veiligst.

En ze zweeg....

Haar hoofd had ze gebogen om de kleur te verbergen, door de tegenstrijdigheden opgejaagd.

Ze voelde die kleur heel sterk.

Hij ziet nu, dacht ze, dat ik een kleur heb, en dat ik mijn hoofd buig. Nu zal hij tòch wel iets vermoeden van iets tragisch! Misschien vermoedt hij al iets van de reden waaròm ik hier zal zijn met oud en nieuw, iets van mijn eenzaamheid, zelfs van mijn gewilde eenzaamheid op oudejaarsavond.

Nu zeker niet spreken, 't was bijna al goed.

Het langere zwijgen zal hem doen vermoeden, dat ik diep peins of diep voel nu, en niet spreken kan of niet spreken wil over mijn ontroering, dacht ze. Zoo is 't wel goed. Het liep wel anders dan ze eerst gewild had, maar het liep toch nog goed. Zoo begreep hij genoeg; zoù hij ten minste genoeg kunnen begrijpen.

- Ik ga alleen met de kerstdagen de stad uit, zei hij, naar Den Haag. En ze praatten door over oppervlakten van dingen, een visite-gesprek.

Hij ging weg met den hartelijken handdruk, dien ze van hem gewoon was.

Ze dacht:

Waarom heeft hij zoo oppervlakkig gepraat, zoo visiteachtig? Was het om mij te sparen? Omdat hij mijn ontroering gezien heeft, en vooral niet wilde aanraken wat ikzelf voor hem heb weggehouden?

Ik vermoed, dat het dáárom was. Ik hóóp ook, dat het daarom was. Want ik geloof wel, dat hij begrepen heeft, zonder dat het noodig was, dat ik die woorden zei.

Die woorden....

En ze herhaalde ze nog eens bij zichzelf, die woorden, die haar zoo zuiver toch schenen weer te geven, wat ze geleden had, en wat ze tot klaarheid had gebracht in zichzelve - wat ze had méénen te lijden, wat ze méénde, dat in haar lag besloten eerst, en nu tot klaarheid was gekomen....

Méénde, meende.... wat wìst je ooit!.... en vooral, wat van jezelf!.... Ze had ze zoo vaak gezegd, die woorden, ze had ze kunnen opschrijven, zonder eenig bedenken, die woorden die ze hem had willen zeggen.

Fel stonden ze weer voor haar, en ze betreurde het weer,

dat ze ze tòch maar niet gezegd had, want ze geloofde.... ze waren wel goed, en 't wàs toch ook wel zoo.

En het fantasie-spelletje begon opnieuw.

Ze speelde het zichzelf voor, wàt zijn indruk geweest zou zijn, en hòe háár gevoelen dáárop dan weer gereageerd zou hebben, als ze hem gezegd had:

- Ja, ik ben hier met oud en nieuw. Ik wil mezelf nu niets meer wijs maken. 't Heeft nu lang genoeg geduurd. Ik moet het nu voor eens en voor al maar eens weten, het maar eens voelen ook, en goèd, dat ik alleen ben. Dat er niemand is, die bij mij hoort. En dat ik ook bij niemand hoor. Dat ik mijn ouderhuis ontgroeid ben, ontwend. En dat al die menschen, met wie ik zoo gewoonlijk omga, allemaal, tot diegenen toe, die het allervriendelijkst en het allerhartelijkst voor me zijn, dat die allemaal een eìgen kring hebben, waar *ik* niet in hoor. Waar enkelen mij wèl geïnviteerd hebben om den oudejaars-avond in door te brengen. Geïnviteerd. Uit medelijden. Omdat het zoo zielig is, zoo alleen te zijn op oudejaars-avond. Waar ik uit vriendelijk, hartelijk medelijden zou zijn opgenomen als gàst. Maar waar ik niet hóóren zou. Waar ik zelfs brekend zou inwerken op de innigheid der familie-eenheid. Ik hóór daar niet. Ik hoor in geen ènkelen kring. Ik hoor bij niemand. Ik hoor alleen hier, bij mijzelf. En niemand ook hoort hier bij mij. Niemand. - Dit, dìt vooral moet ik goed voelen, moet ik door en door voelen. Om mij voortaan geen illusies meer te maken, als in den gewonen dagelijkschen omgang menschen hartelijk en vriendelijk voor mij zijn. Ze zijn dat tegen mij als tegen een wel sympathieke vreemde, maar een vréémde in ieder geval, die niet hóórt in hun kring, die wel uit medelijden eens meedeelen mag in de warmte en de eenheid van het samenhooren, die zich wel eens verbéélden mag, dat ze er bij hoort, maar die er een vreemde *is* en *blijft*. - Het is wel wreed, het is erg hard, als je dit je klaar bewust maakt, als dit je geworden is tot onomstootelijke waarheid, en erger nog wanneer die waarheid je tot een gevoels-weten wordt. En ik *wil* mezelf niet langer wiegen in zoete gevoels-illusies, gewekt door zachte vriendelijkheden. Ik wil mijn absolute eenzaamheid nu voor goed door-voelen, ik wil wéten, wéten met mijn *gevoel*, dat ik alleen ben.... dat ik niemand heb

dan mijzelf, dat ik mijzelf *genoeg* moet zijn.... Ik hoop ten minste, dat ik zoo sterk zal zijn, mijn voornemen door te zetten en alleen te blijven op oudejaars-avond, en niet tòch weer zooals andere jaren mijn toevlucht zoeken in een of anderen gezelligen warmen kring, waar men hartelijk mij heeft genoodigd. Ik hoop, dat ik zoo sterk zal zijn, dit jaar....

Néén! schrok ze, - 't was tòch ‘literatuur!’ Goed, dat ze gezwegen had. Ze schaamde zich, alsof ze hèm die woorden gezègd had, en hij niets had geantwoord, zij in zijn oogen vage verwondering had gezien over haar pathetisch gedaas; en spot zou vermoed hebben achter die verwondering, spot van: O, de oudejaars-avond-stemming heeft haar nu al te pakken!.... Maar zóó was hij toch immers niet! Hij was toch zelf óók als zij, een eenzame. Ze wist niet meer. Ze haatte haar woorden van eenzaamheid, en had ze lief ook, smartelijk lief.

- O, woorden, woorden! dacht ze, woorden, die alles kunnen zijn, alles kunnen wekken in den ander. Maar.... een duizendste toon te laag of te hoog, en 't is banaliteit of ‘literatuur,’ onecht, valsch....

Woorden, woorden! schatten omsluiten ze, goud en edelsteenen der ziel.... maar de beste zijn de onuitgesprokene....

Alleen.... die onuitgesproken woorden.... de wreede, wreede bitterheid, wanneer ze niet worden verstaan!....

Ze leunde haar hoofd op de tafel, en bleef staren, staren.... tot er tranen uit haar oogen braken, dikke, warme tranen, die ze voelde glijden. Zij veegde ze niet weg, bleef staren.... Staren naar de onbegrepen, onvermoede beroeringen in haar.

Tot ze de schel van de voordeur hoorde. En opsprong. En haar tranen wegbette.

Zijn stem hoorde ze.

Ze verwonderde zich, en tegelijkertijd lichtte er een blijdschap in haar op!.... Ze vermoedde plots....

Hij kwam haar kamer binnen. Heel zenuwachtig.

- Anne!.... zei hij, en greep onhandig haar vingers. Anne.... zie je.... ik dacht.... ik vind.... waar dient het eigenlijk toe, dat we zoo.... zoo zwijgen.... en we praten maar over onverschillige dingen.... dat is toch dwaas.... waarom zouden we niet.... zeg, Anne.... Anne, ik vind het zoo ellendig, dat je alleen bent met ouwejaar....

ik geloof.... ik meen.... dat je zelf zoo wilt.... maar.... waarom, Anne, waarom doe je jezelf dat aan.... waar dient dat allemaal toe.... zóó erg is het toch niet.... Anne.... ik.... ik wou je vragen.... mag ik, Anne, mag ik.... dan bij je komen.... dien avond.... ik wou dat zoo graag.... mag het?.... Anne?....

Hij had nu haar beide handen gegrepen.

- Ja, Frits, heel graag.

Ze probeerde het te zeggen met dankbare stem, maar 't klonk zwak; schor, toonloos door de tranen, die ze weer voelde opkomen.

Om die te verbergen boog ze haar hoofd.

- Anne!....

Ze voelde, hoe zijn handen de hare vaster, vaster drukten.

En ze deed geen poging meer, om zich nog langer goed te houden. Ze liet zich gaan op hare weekheid. Haar voorhoofd zakte tegen zijn schouder, en half-snikkend fluisterde ze:

- Ik.... ik heb.... ik heb het ook zoo moeilijk gehad.... Frits....

- Arm kind!

Zijn armen lagen nu om haar schouders. Zij voelde zijn mond op heur haar.

Spontaan sloeg ze haar armen rond zijn hals, drukte haar wang tegen de zijne.

- Frits.... Frits.... jij....

- Anne.... Anneke!....

En zoo, stamelend elkaars naam, niets dan elkaars naam, zeiden zij het leed hunner eenzaamheid uit, den weemoed van hun verlangen, en al, al het geluk hunner liefde....

MARIE DE ROVANNO.

Een bezoek aan Coppet.

De dochter.
's Levens pelgrimstocht.[1)]

I.

In den salon van Coppet staat op de piano eene teekening in rood krijt, voorstellende de latere mevrouw de Staël op veertienjarigen leeftijd. De kunstenaar - wellicht Carmontelle - was een eerlijk man: hij geeft weer wat hij zag, en nam Germaine in profiel.

Verwacht geen snoezig meisjeskopje! De erfdochter der Neckers was geenszins mooi, en zooals hare nicht en vriendin Necker-de Saussure schrijft: Germaine bleef wel altijd jong, doch is nooit kind geweest. En enkel uit een knop kunnen bloembladeren zich schuchter-aanvallig ontwikkelen.

Griezelig: geen kindsheid te kennen! Doch slechts tegen zoo duren prijs gunt de natuur het voorrecht af te stammen van twee uiterst begaafde ouders. Dan vindt als het ware de ontwikkeling plaats in het vorige geslacht, en geenszins ten onrechte deed de oudheid Minerva in volle wapenrusting treden uit het voorhoofd van Zeus.

De afgebeelde is inderdaad een jong vrouwtje. Dat zij dit reeds was op elfjarigen leeftijd, blijkt uit eene schets met de

1) Anne Louise Germaine Necker (22 April 1766-14 Juli 1817), geboren en overleden te Parijs, huwt aldaar 14 Januari 1786 Eric Magnus Staël van Holstein, baron van Holstein (1749-1802); wisselt 1 Mei 1811 trouwbeloften met Albert Jean Michel Rocca (1787-1818), dien zij te Coppet huwt 10 Oct. 1816. Uit het eerste huwelijk vier kinderen, uit het latere één.

pen van een zwitsersch speelkameraadje: de latere mevrouw Rilliet-Huber, welke schets geheel overeenstemt met die teekening in rood krijt, waarop zoo treffen het levendig oog, de half geopende mond die als wil spreken, het een en al aandacht zijn van het zittende figuurtje. ‘Hoe kon zij luisteren aan tafel! Wel zweeg zij plichtmatig stil, doch zóózeer wisselden de indrukken op haar beweeglijk gelaat, dat het scheen alsof zij deelnam aan het gesprek. Hare oogen volgden den blik en alle bewegingen van wie dat voerden; het was alsof zij hunne gedachten wilde vooruitsnellen! Van alles bleek zij op de hoogte, zelfs van de staatkundige onderwerpen, welke toenmaals (Necker was minister) iedereen vervulden.’

Zweeg Germaine aan tafel, in den salon haalde zij hare schade in. ‘Naast den leuningstoel der moeder stond een taboeretje voor de dochter. Daarop moest deze heel netjes rechtop gaan zitten. Doch nauwelijks had zij plaats genomen, of eenige oudere heeren kwamen naar haar toe. Een dezer - hij droeg een klein rond pruikje - omvatte met zijne handen de hare, en ving een gesprek aan alsof zij reeds vijf en twintig jaren telde. Dit was de abt de Raynal; de andere heeren heetten Thomas, Marmontel, markies de Pezay, baron de Grimm’... De heele Académie française en de heele Encyclopédie derhalve, hare opwachting makende voor dat kinderstoeltje!

‘Mevrouw Necker had beter gedaan het kind naar boven te sturen met een boek’ - bromt mevrouw de Genlis, die noch het echtpaar, noch de dochter kon uitstaan, en daarenboven er een eigen stelsel van opvoeding op na hield.

Voor *gewone* kinderen ware inderdaad uw raad het beste geweest, mevrouw! Doch zijn de regels, welke gelden voor gewone menschen, ook toepasselijk op de buitengewoon begaafden, de vroeg-rijpen? Ware bijv. Mozart grooter kunstenaar geworden, indien men het wonderkind zijn klavier had ontnomen en hem uit de concertzaal gebannen? *Je suis née pour la conversation*, erkent mevrouw de Staël; zoude het dus verstandig zijn geweest haar den salon te verbieden, waar alléén dat talent zich kon ontwikkelen?

Eigen Lausanner ervaring, òòk het zich bewust zijn wat haar als provinciale ontbrak (en bleef ontbreken) heeft

mevrouw Necker er ongetwijfeld toe gebracht Germaine zóó vroeg te doen doorloopen de Parijsche hoogeschool van geest en gratie. Daarenboven: hoe goed wist zij - volgens aller getuigenis - er voor te zorgen dat de toon van haar salon niet werd die van wuft Parijs! En moest Suzanne Curchod, al ware het alleen door de Nouvelle Héloïse, niet weten dat ver van haar waakzaam oog de zoo hartstochtelijke dochter andere gevaren konden dreigen, veel moeilijker te bezweren?

Achteraf gezien, was het bijzonder gelukkig dat deze leergang niet tot later werd uitgesteld. Slechts enkele jaren nog, en de salon had als zoodanig opgehouden te bestaan: de politiek wierp haar twistappel in het keuvelend gezelschap, en een onoogelijk gegrabbel verving het hoofsch schermutselen.

Zeker, een andere dan Germaine zoude de kluts kwijt zijn geraakt in een salon, waar volgelingen kwamen van Rousseau en van Voltaire, nu eens de natuur werd gehuldigd en de ingevingen des gemoeds, dan weer overheerschte het koele verstand en spottend werd afgebroken al wat vroeger eeuwen moeitevol hadden opgebouwd.

Maar Germaine's gezond verstand (erfdeel van haren vader!) was te sterk ontwikkeld dan dat zij òf partijgangster kon worden, òf verzinken in den chaos. Integendeel, het gadeslaan van dien strijd der gedachten scherpte slechts haar eigen oordeel, gaf het zoo noodige voedsel aan haar gretig rondspeurenden geest. Wie, die het voorrecht had in jonge jaren vrijelijk te mogen rondzoeken in een welvoorziene bibliotheek, herinnert zich niet hoe alleen reeds het doorloopen der rugtitels eene openbaring was; hoe hier en daar een boek uit de rij genomen en even ingekeken, een nieuwe wereld deed ontdekken! En Germaine was véél meer begunstigd: de salon harer moeder was niet enkel als eene boekerij met louter de beste werken over vragen van den dag (en welke vragen, en welk een dag!) doch alle lagen opengeslagen op de meest belangrijke bladzijde, terwijl zéér bevoegden gereed stonden bereidwillig toelichting te geven, desgevorderd kritiek!

Dat Germaine Necker door dit alles geenszins tot nagalm werd, bewijst reeds hare eerste pennevrucht. Hoe uitbundig ook de nauwelijks twintigjarige in hare ‘Brieven over Rousseau's geschriften en karakter’ (1788) den wereld-

hervormenden zwitser eert, toch staakt zij nu en dan hare loftuiting, om even vierkant haar eigen meening te stellen tegenover de zijne. En hoe scherp weet zij in hare studie omtrent ‘de Letterkunde in verband met de Samenleving’ (1800) bij Voltaire het goede van het kwade te scheiden, tevens de geheele bent der Encyclopédie deze beschuldiging voor de voeten werpende: *Quel misérable mélange n'ont-ils pas fait des flatteries et des vérités*, *ces philosophes incrédules et soumis*, *hardis et protégés!*

Doch het meest treft nog dat Germaine, hoewel in den salon harer moeder voornamelijk door mannen onderricht, zoo beslist een vrouwelijk standpunt inneemt. Spotters en benijders mogen haar genoemd hebben *un homme déguisé en femme*, voor wie de dochter der Neckers onbevooroordeeld gadeslaat, is zij in al haar doen en laten, in al hare geschriften een zéér vrouwelijke vrouw; slechts is zij haren tijd minstens een eeuw vooruit! Van daar dat zij toenmaals zoo dikwijls verkeerd werd beoordeeld, doch ook dat wij haar thans te beter kunnen waardeeren.

II

Van zelf spreekt dat aan het hoogeschoolonderricht van den salon meer gelijkvloersch onderwijs voorafging! Van die voorbereiding weten wij bitter weinig. De van lieverlede steeds minder hartelijk wordende verhouding tusschen moeder en dochter is wellicht de oorzaak, dat beiden in later tijd zwegen over de kinderjaren. En de familie heeft overeenkomstig den uitdrukkelijken wensch van mevrouw de Staël, zooveel mogelijk hare persoon omsluierd. ‘Waarom toch bemoeit gij u met onze moeder’ - voegde ietwat verwijtend Albertine de Staël, toen hertogin de Broglie, den snuffelenden Sainte-Beuve toe - ‘tijdens haar leven is zij al genoeg over de tong gegaan!’

Wie ons het best kon inlichten: Germaine's reeds genoemd speelkameraadje, heeft wel een dagboek gehouden, maar zelfs aan dr. Kohler werd nog onlangs de inzage geweigerd, toen hij die verzocht ten behoeve van zijne studie omtrent de zwitsersche betrekkingen der *trop célèbre*. En dezelfde landsman mocht slechts een zeer vluchtig oog slaan in de brieven

der boezemvriendin en latere levensbeschrijfster, mevrouw Necker-de Saussure.[1)]

Het weinige dat wij van de kindsheid weten van mevrouw de Staël moge thans volgen.[2)] Als vurig bewonderaarster van Rousseau, zoogde Suzanne Curchod zelve hare in zéér moeilijke bevalling geboren dochter. Doch zooals haar gestel deed verwachten, moest na vierdehalf maand een stevige vlaamsche boeredochter die taak overnemen. Bij deze, onze landgenoote, heeft Germaine den voorraad kracht opgedaan, welke haar later zoo zeer te stade kwam.

Niet Rousseau's Sophie, doch zijn Emile dient mevrouw Necker verder tot voorbeeld. Aan de natuur wordt de vrije hand gelaten; echter niet langer dan strikt noodzakelijk is om de organen te sterken. Daarop geeft het gezond verstand der bankiersvrouw Rousseau den bons. Zoo krachtig mogelijk wil de moeder door eigen geest Germaine's geest ontwikkelen. Maar natuurlijk kan de vele sociale plichten vervullende dame niet den heelen dag boven zitten; derhalve wordt gezocht ‘eene zwitsersche protestantsche kindermeid, zacht, gewillig, wèl opgevoed, die uitstekend kan lezen ('t kind telt pas 18 maanden!) en ter dege onderwezen is in den godsdienst’.

Wel wat voortvarend gaat de moeder te werk! Doch welke eerstgeborene wordt niet onder hoogen druk gezet! Gelukkig komt dokter Tronchin tusschenbeide. Uit een brief van mevrouw Necker, geschreven 20 Maart 1768 - dus toen Germaine nog geen twee jaren telde - blijkt, dat de genees-

1) Hoe angstvallig indertijd de nagelaten betrekkingen alles proefden wat in druk zoude verschijnen omtrent mevrouw de Staël, blijkt uit het voorbericht der nieuwe uitgave van Vinet's *Etudes sur la littérature française au XIXe siècle*. Lausanne, Bridel, 1911.

2) Hieromtrent zijn o.a. geraadpleegd behalve het straks genoemde levensbericht, het bekende werk van Lady Blennerhasset (meer een bibliotheek dan een boek!), het vroeger vermelde proefschrift van Pierre Kohler (1916), dat vele gegevens bevat uit zwitsersche archieven, alsmede eene Lyonsche dissertatie van mejuffrouw E. Ollion: *Les idées philosophiques morales et pédagogiques de Mme. de Staël*. (Macon, Protat, 1910). Dit laatste boek opent wel geen nieuwe gezichtspunten - gelijk de schrijfster zelve erkent - doch heeft de groote verdienste in een kort bestek bijeen te brengen wat overal verspreid te vinden is in de werken van mevrouw de Staël. De heer G. Busken Huet van de Bibliothèque Nationale te Parijs was zoo vriendelijk mij op het spoor te brengen van dit lang vergeefs gezochte proefschrift.

heer de moeder telkens op het hart drukt eerst het kind lichamelijk te doen aansterken, alvorens met leeren te beginnen.

Hieraan wordt gehoor gegeven, doch onderwijl - meent de moeder - behoeft de geest niet werkeloos te blijven. Een half jaar na dit schrijven verzoekt mevrouw Necker dan ook haar zwitsersche vriendin de Brenles een catechismus te zenden, alsmede eenige stichtelijke boeken noodig voor het godsdienstonderricht aan Germaine ‘die begint te praten en te begrijpen’.

Wel wat zware kost voor een twee-en-een-half-jarig kind, zal men meenen! Doch vermoedelijk wilde de moeder, alvorens te onderwijzen, zelve nogmaals in de leer gaan. Toch zal zij zeker niet lang gewacht hebben met in de kinderziel het godsdienstig bewustzijn op te wekken. - Trouwens, later gaat mevrouw de Staël bij de opvoeding harer kinderen geheel op dezelfde wijze te werk.

Natuurlijk werd niet enkel door godsdienstig onderwijs het gevoel van verantwoordelijkheid aangekweekt; mevrouw Necker wist - gelijk hare Mélanges uitwijzen - zeer taktvol leering te doen trekken uit het dagelijksch leven. En dit ging te geleidelijker, omdat bij de moeder opvoeding en onderwijs in eene hand lagen. Geen gouvernante stond tusschen haar en het kind; zelfs de ijverig gezochte volmaakte protestantsche kindermeid is ten slotte niet te Parijs aangekomen. Tot Germaine's zesde jaar heeft mevrouw Necker zich moeten behelpen met een weinig ontwikkeld katholiek meisje, wat - gegeven de vele betrekkingen der ministers-vrouwe tot Zwitserland - wel mag verbazen, en bewijst dat het dienstbodenvraagstuk niet zoo nieuw is als men denkt.

Dank zij het grondig onderricht, indertijd genoten van haren vader - de Crassier'sche predikant - was Suzanne Curchod in staat Germaine te onderwijzen in wiskunde, geschiedenis en latijn (mevrouw de Staël kon later met hare kinderen Tacitus lezen in het oorspronkelijke). Ook bracht zij de dochter ietwat engelsch bij - doch in hoofdzaak heeft mevrouw de Staël deze taal geleerd op meergevorderden leeftijd evenals duitsch en italiaansch.

Veel zorg besteedde de moeder aan het fransch; hoeveel mevrouw Necker trouwens gevoelde voor een goede

woordenkeus, blijkt uit menige bladzijde harer Mélanges. Toch is dit steeds het zwakste punt der leerlinge gebleven. In dezen was Germaine een echt kind harer eeuw, welke volgens Faguet de slechtst schrijvende was, welke Frankrijk ooit kende. Geen wonder echter: men had het te druk met nieuwe denkbeelden de wereld in te zenden, dan dat er tijd kon overblijven tot polijsten!

Ook werden door de moeder vele vertalingen gelezen met de dochter. *Je cultivais, j'embellissais sans cesse tous les dons qu'elle avait reçus de la nature, croyant que c'était au profit de son âme; et mon amour-propre s'était transporté sur elle*, schrijft later mevrouw Necker. Omtrent hare methode van onderwijs is bekend dat zij een groote hoeveelheid denkbeelden ter verwerking gaf, maar het verwerken hoofdzakelijk overliet aan de leerlinge zelf. Mevrouw Necker de Saussure, die zulks mededeelt, onthoudt zich ten deze van kritiek, laat er enkel op volgen: *Cette méthode n'est pas sans inconvénient; mais relativement au développement de la pensée, l'exemple de madame de Staël fait présumer qu'elle est efficace*. Ook in dezen had dus de moeder de behoeften van het wonderkind begrepen!

Toch zouden misschien die '*inconvénients*' de voordeelen hebben overtroffen, indien niet nogmaals de natuur hare beschermende hand hadde uitgestoken. Waar zóó in salon en huiskamer de verbeelding geprikkeld werd, begon het lichaam te lijden. Zienderoogen namen Germaine's krachten af, en Tronchin, wederom te hulp geroepen bij de nu veertienjarige, schrijft voor: ophouden met alle studie, dadelijk Parijs verlaten, den heelen dag doorbrengen in de buitenlucht.

Begrijpelijkerwijze volgt de beangste moeder dezen raad, en wordt Germaine onder de hoede eener beschaafde Geneefsche protestante gezonden naar het buiten te St. Ouen, met haar speelkameraadje, mejuffer Rilliet. Zoo kon het lichaam tot rust komen, en de geest onderwijl het reeds opgenomene verwerken.

Maar natuurlijk staat onderwijl de verbeelding niet stil! Als nimfen verkleed, zwerven de twee vriendinnetjes, verzen opzeggend, door het park; maken gedichten; zelfs treurspelen, welke zij heet van den rooster opdienen aan eene in de buurt wonende familie, wier kinderen met hunne

kameraadjes geprest worden als medespelers. Het tooneel trok trouwens al op zeer jeugdigen leeftijd Germaine magnetisch aan. Reeds als heel klein meisje knipte zij koningen en koninginnen uit papier, om deze (hoewel hare ouders dit verboden) naar hartelust te doen paradeeren op tooneelmatige wijze. Dit ontwikkelde zóózeer Germaine's techniek, dat bij de opvoering van haar op twaalfjarigen leeftijd geschreven tooneelspel: *Les inconvénients de la vie à Paris*, Marmontel tranen stort, en het stuk prijzend wordt vermeld in Grimm's briefwisseling met gekroonde hoofden.

In navolging wellicht van hetgeen de moeder haar had verteld van Lausanner tijden, richt Germaine een letterkundig onderonsje op te St. Ouen, waarin worden behandeld geschiedkundige en zedekundige onderwerpen. Ook de eerzucht wordt aangemoedigd: de prijswinners dragen door het verbaasde dorp trotsch hun groen palmtakje ten toon.

De eenmaal gestaakte taak van onderwijzeres heeft mevrouw Necker nimmer weder opgevat. Germaine was haar voor goed ontglipt. Spijtig merkt zij later op, toen men den lof zong van de knappe dochter: dat is niets, vergeleken bij hetgeen ik van haar had willen maken!

Toch heeft - mijn inziens - Germaine veel aan die moederlijke opvoeding te danken, meer dan mevrouw Necker de Saussure wil toegeven, die van hare beroemde nicht schrijft: *l'éducation n'avait pas laissé de profondes traces chez elle. Une sagacité singulière la portait au but sans qu'on la vit jamais sur la route*.

Er zijn scholieren, die snel reageeren, bij wie het zaad valt als op rotsigen bodem, snel opschiet - waarover de onderwijzer zich verheugt. Het daarna snel verwelken bemerkt eerst de samenleving: hoevele zoogenaamde knappe bollen brengen het tot niets! Bij anderen valt het zaad in goede aarde, doch de leermeester ziet niet het langzaam ontkiemen; dat vindt eerst plaats als de omstandigheden daartoe gunstig worden. Mevrouw de Staël heeft wel degelijk van hare moeder overgenomen wat mevrouw Necker-de Saussure in deze prees: *l'esprit de méthode et d'analyse qui la distinguait si éminemment*. En geen beter bewijs daarvoor dan het eerst laat ontdekte, en in 1906 uitgegeven handschrift: *Des circonstances actuelles qui peuvent terminer*

la révolution (geschreven in 1799). De daarbij gevoegde schetsen van hoofdstukken bewijzen dat mevrouw de Staël zéér methodisch had leeren werken bij hare zoo methodisch aangelegde moeder. En zoo Germaine op het einde van haar leven schreef: *Cette vie n'a quelque prix que si elle sert à l'éducation de notre coeur*, wijst dit ook niet terug naar de moederlijke lessen omtrent den Plicht? Waarlijk, mevrouw Necker heeft èn als opvoedster èn als onderwijzeres gegeven wat zij vermocht. Slechts kon zij niet geven, waarmede hare eigen zwitsersche jeugd maar al te ruim was bedeeld geweest: de opvoeding door de smart. Hiervoor heeft echter later - en lang - het leven zelf zorg gedragen. Maar welke moeder zoude willens haar kind zóóveel verdriet aandoen? Allerminst Suzanne Curchod, die in haar dagboek overnam dit gezegde: *On parlait à une dame du sacrifice d'Abraham. Dieu*, *dit-elle*, *ne l'aurait jamais exigé d'une mère*.

III.

Doch niet enkel de opvoeding van Germaine kostte veel hoofdbrekens! Hoe dit eenig kind uit te huwelijken?

Men heeft de Neckers beschuldigd van eerzucht, van te azen op een hoogadellijken schoonzoon; doch stel u eens in hunne plaats, en zoek zelf een echtgenoot voor het wonderkind! Germaine zal niet enkel haren man groote rijkdommen aanbrengen, is buitengewoon begaafd, maar zij heeft ook zéér duidelijk behoefte om met die gaven te schitteren en te heerschen. Eerlijk zal zij het later erkennen: *le plaisir*, *c'est l'amour*, *Paris ou la puissance. Il faut une de ces trois choses pour combler le coeur*, *l'esprit et l'activité; tout le reste est métaphysique en jouissances*, *mais réel en douleur*, *si ça manque*. Wel voegt zij - ten einde eenigszins den indruk te verzwakken - lachend hier aan toe: *Que dis-tu de ce portrait fidèle de l'intime-moi?* Maar de vader, aan wien deze bekentenis wordt gedaan (1801), zal wel zuchtend hebben toegegeven dat de beschrijving volkomen juist was.

Schilderde Germaine zóó zich zelf op zesendertigjarigen leeftijd, toen het noodlot haar reeds had geleerd zich te beperken, als jong meisje zoude zij zeker niet het scheidende

ou gebruikt hebben, doch het koppelwoordje *et!* En hare ouders, hun kind door en door kennende - Germaine was trouwens allerminst gesloten! - zullen zich dikwijls niet zonder bekommering hebben afgevraagd: hoe te bevredigen die drie hartewenschen: Liefde, Parijs, Macht! Te meer, aangezien de moeder dezen beslisten eisch stelde: de echtgenoot moet protestant zijn!

Ga nu zelf maar eens aan het zoeken!

Een franschman?... Wat was overgebleven van franschen protestantschen adel en patriciaat, sedert de achteruitzetting en vervolgingen, waaraan zelfs een zoo hoogstaand man als Fénélon zich had schuldig gemaakt? Schrale troost, dat Frankrijk de opheffing van het edikt van Nantes zóó zwaar boette en nog boet!

Een zwitser dan, gevestigd in Frankrijk?... Doch de parijsche kolonie van geldmannen was niet gezien; de Necker's maakten in dezen eene uitzondering. En de officieren der zwitsersche lijfgarde waren wèl van ouden adel, doch hoe arm, en op een enkele na, zooals de Bésenval, hoe weinig in tel!

Elders wat dus te zoeken. Gibbon?... In allen ernst had de tienjarige Germaine hare ouders aangeboden dezen te huwen, toen zij bemerkte hoezeer zij gesteld waren op het gezelschap van den engelschman. ‘Dan konden zij altijd van hem genieten!’ (Natuurlijk zal de moeder verzwegen hebben hare vroegere verhouding tot den ongalanten galant.)

Kinderfantasie, zal men zeggen! Maar op hoe jeugdigen leeftijd huwden meisjes niet toenmaals; en Germaine, vroeg rijp in alles, had volgens mevrouw de Genlis in den salon harer moeder al zoo veel gehoord over ‘de liefde’!

Wat huwelijksgeluk beteekent, daarvan heeft trouwens Germaine eerst heel laat begrip gekregen: toen zij tegen vijfenveertigjarigen leeftijd zich verbond met Rocca.

Maar hoe koeltjes nog spreekt zij in haar werk ‘over de Hartstochten’ - die meest openhartige biecht, welke ooit eene vrouw aflegde - omtrent liefde in het huwelijk. Let wèl: Germaine telde toen reeds dertig jaren, was tien jaren gehuwd, had kinderen waarop zij trotsch kon zijn... en met dat al stelt zij de huwelijksliefde nà alle hartstochten, nà de kinderliefde, nà de ouderliefde, zelfs nà de vriendschap!! Professoraal droog klinkt het haast eenige zinnetje over dit

onderwerp: *La tendresse conjugale*, *lorsqu'elle existe*, *donne ou les jouissances de l'amour*, *ou celles de l'amitié*, *et je crois avoir déjà analysé les unes et les autres*.

Hoe weifelend klinkt dat: *lorsqu'elle existe!* En zelfs àls die teederheid des harten wordt gevonden, is zij maar het onderdeel van een categorie, geenszins iets heel bijzonders! Waarlijk, de zielekreet van Amstel's vrouwe: 'k Geef al mijn kinders voor mijn eenen man! zoude Germaine nimmer over de lippen zijn gekomen..

Met droge oogen, eerder met een bedekten glimlach kunnen wij dan ook gadeslaan hoe het echtpaar Necker ploetert om de dochter aan den man te helpen. Prachtig was het aanbod 'Pitt.' Te Versailles werd kennis gemaakt met den drie-en-twintigjarigen zoon van lord Chatham. Alles vereenigde deze candidaat wat het moederhart kon streelen. Hoe jong ook, had Pitt reeds een hoogst aanzienlijk staatsambt bekleed; een schitterende toekomst wachtte hem, en daarenboven was hij protestant! Maar de dochter weigerde botweg, omdat zij dan Parijs vaarwel moest zeggen. Misschien ook voelde zij instinctmatig dat de later felle tegenstander van Napoleon geen vriend was van haar geliefd Frankrijk.

Bitter verwijt de moeder haar de afwijzing. Nog het volgend jaar komt zij er op terug, in een brief geschreven tijdens eene zware krankheid, zóó zwaar, dat Suzanne vreest er aan te zullen sterven (1784): 'O, mijn kind, welke voldoening kunt gij smaken grooter dan deze: Gode gehoorzaam te zijn, den meest waardigen vader tot troost te strekken, de nagedachtenis uwer moeder te eeren gelijk zij begeerde! Mijn wensch was dat gij den heer Pitt zoudt trouwen. Zoodoende wilde ik u stellen onder de hoede van een man, groot van karakter; een schoonzoon, wien ik uwen beklagenswaardigen vader kon toevertrouwen en die de waarde besefte van zulk een pand'...

Dus denkt Suzanne alleen aan haren echtgenoot! Niet de dochter, maar de vader is het pand, dat zij Pitt wilde toevertrouwen! Jacques Necker moet dan toch wel een heel bijzonder man zijn geweest, dat zijne vrouw hem zóó hartstochtelijk kon beminnen... en later zijne dochter hem niet minder hartstochtelijk vereeren!

Aan andere huwelijkscandidaten echter geen gebrek! Zelfs

een jongere broeder van den hertog van Mecklemburg biedt zich aan, weliswaar enkel rijk aan schulden, doch die daartegenover als bate kan stellen dat zijne vrouw schoonzuster zal zijn van Engeland's koningin. Necker wimpelde echter zijne hoogheid af; is trouwens in besprek. Want een gansch niet onhandig zweedsch diplomaat staat op het punt het gouden vogeltje te sluiten in het huwelijkskooitje.

Eric Magnus Staël van Holstein, gesproten uit een westfaalsch geslacht, dat over Lijfland naar Zweden getrokken, daar was geadeld, had het gebracht tot kapitein, en was vervolgens op zevenentwintigjarigen leeftijd toegevoegd aan den gezant van Zweden te Parijs, baron Creutz.

De zweden waren in Frankrijk zeer gezien. Al sedert Richelieu beschouwde men hen als bondgenooten. Wegens de eigenaardige verhouding van den zweedschen koning tot Polen en de aangrenzende deelen van het Moscovische rijk, kon Zweden gebruikt worden als een soort wigge tusschen Pruisen en Rusland. Doch zulk een wigge wil zijn ingedreven met een gouden hamer: de arme noordsche staat werd dan ook door Frankrijk terdege gesubsidieerd.

Welke bedelaar in lompen heeft echter crediet? De zweedsche gezant aan het fransche hof moest dus op grooten voet leven, te grooter naarmate de behoefte aan subsidie dringender werd. Geregeld keerde dan ook de titularis berooid naar huis; werd daar echter schadeloos gesteld uit het bijeengebedelde bedrag. Veel mooier zoude het natuurlijk zijn, indien zoo'n gezant zich zelf kon bedruipen!

Hiervan uitgaande, stelde Eric Magnus zijn *plan de campagne* zamen. *Als* hij Necker's gouden dochter wist te bemachtigen, kon hij bij het heengaan van Creutz den zweedschen koning voorstellen kosteloos het gezantenbaantje over te nemen! Handig werd dit slim bedachte plan uitgevoerd. Germaine was nog wel heel jong - veertien jaren - doch de belegering, zonder krachtige middelen ondernomen, zoude veel tijd vorderen en diende te geschieden volgens alle regelen der kunst: er waren loopgraven aan te leggen vóór de vesting kon bestormd worden.

Staël was een mooie jongen - men bezie slechts zijn portret te Coppet! - en (wat bewijst dat hij een diplomaat was van ras) verspilde niet zijn tijd met flirten,

doch maakte het hof aan meer invloedrijke rijpe dames. Weldra gevoelde dan ook voor hem eene ‘moederlijke’ genegenheid de maréchale de Luxembourg, indertijd befaamd als mevrouw de Boufflers, doch nu door haar tweede huwelijk toongeefster in de parijsche societeit. En als zoodanig zeer in aanzien bij de Neckers. Welk een gewicht moest dus niet in de schaal leggen de aanbeveling der maréchale van den zweedschen attaché! Veiligheidshalve schoof de jonge de Staël nog een tweede oude dame vooruit: de gravin van Egmont.

Toch gaven de Neckers zich niet zoo gauw gewonnen, en Stael's hofmakerij duurde dan ook vier volle jaren. Koning Gustaaf voelde weinig voor de voorwaarden, welke de schoonvader in hope stelde: levenslang het parijsche ambassadeurschap en den graventitel voor den huwelijkscandidaat, óók de plechtige verzekering (vrijwel een beleediging voor Zweden!) dat Germaine slechts nu en dan haar nieuw vaderland behoefde te bezoeken. Wel verre van Staël de hand boven het hoofd te houden, trachte Zijne Majesteit hem een beentje te lichten bij de schoone; stuurt op de jonge dame af graaf Stedingk - later gezant te Petersburg - en Fersen (dezelfde, die later de vlucht zal beramen van Lodewijk XVI, waarlijk niet door zijne schuld mislukt!) Doch beide jonggezellen waren in goeden doen; en misschien een beetje bang voor de al te groote gaven van Germaine, zagen zij weldra af van den aanval op haar hart en op Necker's beurs.

Eindelijk weet de Staël Marie Antoinette te bewegen zich zijner aan te trekken. Want ook bij deze heeft de zweedsche Cherubin een wit voetje. *De l'aveu du roi luimême* - schrijft Creutz aan Gustaaf III - *monsieur de Staël a des audiences particulières de la reine*, *ce que*, *comme ambassadeur*, *je ne puis moi-même obtenir*, aldus besluit de oude heer, ietwat afgunstig. (1780). De fransche koningin geeft den zweedschen koning zachtkens te verstaan dat zij de Staël wenscht in plaats van Creutz, die huiswaarts keert. Dit helpt; er wordt nog wat gepingeld: de Neckers laten hun eisch vallen betreffende den graventitel, Frankrijk staat het eiland Tabago af aan Zweden, en Gustaaf belooft het huwelijkscontract te komen teekenen, mits spoed worde gemaakt.

Doch de toekomstige schoonouders zijn, wachtens moede, naar Coppet vertrokken; en op de terugkomst uit Italië vindt de zweedsche koning te Parijs enkel den aanbidder. Om zijnen vorstelijken beschermheer in goed humeur te houden, slooft deze zich af met festijnen, welke hem dan ook op 200.000 livres te staan komen. Geen gering bedrag, wanneer men bedenkt dat toenmaals het geld minstens de driedubbele koopkracht van heden bezat! En allerminst een gering bedrag voor een zoo arme mier als de Staël!

Doch wat nood! Straks worden de schuldeischers tevreden gesteld uit den bruidschat van 650.000 livres! En mist ook het huwelijkscontract Gustaaf's onderteekening, nog veel fraaier sieren die van zijner Allerchristelijkste Majesteit en van de geheele fransche koninklijke familie.

Waarom dit alles zoo uitvoerig verhaald? Voornamelijk ten einde de Neckers van alle blaam te zuiveren door te doen zien voor welke moeilijkheden zij stonden. Inderdaad moet erkend worden: de gevonden oplossing was de best mogelijke. De Staël was werkelijk geen slechte partij; en niet alleen door zijn huwelijk, maar ook later heeft hij getoond een handig diplomaat te zijn; zelfs dorst hij beslister optreden dan de meesten van zijn slag. En als echtgenoot? Zooal niet steeds zijne vrouw, heeft hij althans altijd zijne schoonouders voldaan - en dat wil veel zeggen. Jacques Necker heeft dan ook tot het einde toe de Staël geldelijk gesteund. Maar dit huwelijk was, gelijk zoovele - misschien de meeste echtverbintenissen uit die tijden, zonder poëzie; door de lange voorbereiding zelfs ietwat beduimeld. Dit wist Germaine echter even goed als ieder ander, en zij had waarlijk geen recht later te schrijven: *la gloire est le deuil du bonheur*. Want zij had niet in het huwelijk gezocht het geluk... Trouwens wie, waar dan ook, het geluk zoekt, zal dit nimmer vinden.

IV

Maar voorloopig althans is het ‘botertje tot den bôom’. Germaine is nu haar eigen meester, en dat is veel waard! Hoe uitgelaten was niet Françoise d'Aubigné toen zij op zestienjarigen leeftijd door den echt verbonden werd aan

den hulpeloozen, in zijn armstoel levenden Scarron! Als mevrouw de Maintenon was zij nog zóózeer onder den indruk, dat zij - meer dan zeventig jaren oud - voor de *classe verte* van St. Cyr er den tekst aan ontleent voor een zedepreek. En in hoeveel gunstiger omstandigheden doet *Madame l'ambassadrice* hare intrede in de wereld! Vader Necker stopt geregeld de dochter toe, wat aan het inkomen ontbreekt wegens het betalen der vóórschulden van den echtgenoot uit den bruidschat. Zóó weelderig zijn Germaine's gastmalen, dat de koningin zijdelings de jonggehuwde waarschuwt, en deze dan ook voortaan haar tafel tot zestien entrées beperkt.

In een wervelwind, neen: een wervelstorm van genoegens leeft het pasgetrouwde paar. Germaine zelve is een en al *tourbillon*. Stel u haar voor, gelijk een jonge zweed haar zag, wien ze nauwelijks een hoofdknik kon gunnen, zóóvelen omringden haar kaptafel en hielden haar bezig! (Mevrouw de Staël toch was in dit opzicht *ancien-régime*, en ontving steeds bij haar toilet; zelfs later in Duitschland, wat daar velen ergerde). Drie kameniers zijn bezig met de jong gehuwde. Beide armen houdt ze uitgestrekt; aan elke ‘werkt’ een gedienstige; de derde schoeit het omhoog gestoken voetje. En onderwijl babbelt ze altijd door; heel geestig, maar ook héél loslippig, overmoedig, oververhit door de toenmaals vulkanische atmosfeer van het toch altijd dolle Parijs.

Zoo was dus van de drie hartewenschen: *l'amour*, *Paris*, *la puissance*, althans één vervuld. Ook - voorloopig ten minste - de beide andere. Want inderdaad moet in de eerste jaren het huwelijk gelukkig zijn geweest. En het ambassadriceschap gaf haar tevens *la puissance!* Zweden toch steeg te Parijs in aanzien naarmate de andere monarchiën koeler bleven tegenover de nieuwe orde van zaken; en de Staël, met echt diplomatischen flair, maakt voortaan niet aan den reeds half onttroonden Lodewijk XVI, doch aan Heeren Staten het hof. Zoo lang zijn schoonvader regeert, is hij met hart en ziel van de partij van Necker, en daalt vervolgens, als goed hoveling, met de Conventie de maatschappelijke ladder af. Ten slotte klopt hij zelfs den gewezen slager Legendre jolig op den schouder: Burgerafgevaardigde, kom vandaag bij mij eten, je zult goed ont-

haald worden; mijne wijn is prima... en mijne vrouw is uit!

Doch mijne pen gaat te snel; want het laatste woord bewijst dat de verhouding tusschen man en vrouw reeds niet meer was die van het begin. En zóó zoude Eric Magnus zich niet in de wittebroodsjaren hebben uitgelaten over zijne egade. Toen zag hij alles door de oogen van Germaine (inderdaad mooie oogen!) Zelfs den amerikaanschen gezant Gouverneur Morris valt dit op; hij plaagt er de naast hem aan tafel gezeten ambassadrice mede. Germaine's ietwat luchtig bescheid, door den diplomaat 's avonds nauwkeurig op schrift gesteld, moet men niet te zwaar tellen. Den ingebeelden kwast stuurde zij blijkbaar met een kluitje in het riet. In het algemeen dient men trouwens voorzichtig te zijn met Mémoires en dagboeken uit die tijden (wellicht van alle tijden). Want scherper onderzoek leert dat in de meest modieuse salons, aan de schitterendste tafels, de gesprekken hoofdzakelijk bestaan uit wat de franschen noemen *propos d'antichambre*, wij nederlanders, kleiner behuisd: keukenpraatjes.

Doch het beste bewijs van de goede verhouding tusschen de echtgenooten wordt gevonden waar men dat niet licht zoude zoeken: in de ambtelijke berichten van den zweedschen gezant aan Gustaaf III. Wel betwijfelt Leozon le Duc, die deze uitgaf[1)], of mevrouw de Staël er aan medewerkte, want dan zoude zij de stijlfouten verbeterd hebben, doch dit betoog klemt allerminst. Immers wij weten dat ook op Germaine's stijl aanmerking werd gemaakt. Doch hoe proeft men haar uit den inhoud! Zulke sierlijke wendingen kent alleen eene vrouwenpen, en hoevele dier uitdrukkingen vindt men niet later terug in hare geschriften!

Sterk treft ook dat de toon dier ambtelijke mededeelingen zoo plotseling anders wordt na het huwelijk. Goed, zéér voldoende zelfs zijn de Staël's rapporten tot 1786 toe. Maar niemand zal die voor zijn pleizier lezen. Doch daarna! Hoe fonkelen zij van vernuft! Tenzij de huwelijksgemeenschap zich ook uitstrekte over de geestelijke goederen, moet wel worden ondersteld dat Germaine gluurde over den schouder van haar heer gemaal, en diens pen bestuurde.

1) Correspondance diplomatique du baron de Staël - Holstein. Paris, Hachette (1881).

Hoe anders bijv. te verklaren dat een uitmuntend geschoold hoveling zich tegenover zijn meester aldus zoude uitlaten over diens franschen collega: *le Roi n'est rien*, *comme à son ordinaire*. De Staël toch moest weten dat opmerkingen, die een koning zich over zijns gelijken veroorlooft, kwalijk worden genomen in den mond van ondergeschikten. En zou ooit een zweedsch edelman uit eigen beweging den tweeden franschen stand genoemd hebben *cette éternelle aristocratie!* Of bekennen: *leurs propos tiennent à l'imprudence de l'enfance!* Neen, alleen de zwitsersche republikeinsche burgerdochter kon zoo ongegeneerd alle gestelde machten omverkegelen! Hare oogen hebben Eric Magnus gehypnotiseerd!

Soms, ongeduldig geworden, schuift de ambassadrice haar penvoerder van den stoel, en gaat zelf aan de schrijftafel zitten. Heelemaal van hare hand moet zijn het meesterlijk in elkaar gezette overzicht van de oorzaken der omwenteling, opgesteld op verzoek van Gustaaf III (13 Sept. 1789). In alle opzichten waardig te worden opgenomen in eene bloemlezing uit hare werken. Trouwens zij was meer dan een scherpziend toeschouwster geweest: door haren vader haast een medewerkster!

Na verhaald te hebben hoe haar vader op 's konings bevel heimelijk het land verlaat, vervolgt het rapport: *Je ne peux non plus me rappeler sans frémir* (let op dàt veelzeggend woordje!) *l'ordre donné à deux gardes du corps de courir déguisés sur les traces de monsieur Necker. Ces messieurs n'ont pas suivi la route qu'il avait prise pour sortir du royaume; la discrétion du maître de poste à Cambrai l'a peut-être seul garanti de la poursuite de ces deux gardes*, *qui pour découvrir sa marche ont employé tous les moyens possibles*, *jusqu'à dire qu'ils étaient ses neveux* (schrikkelijk, nietwaar?) *On ignore quels étaient leurs ordres et leurs intentions*.

Zou ooit eenig mannelijk wezen, al ware hij dubbel en dwars schoonzoon, gebeefd hebben en gesidderd, omdat twee stille dienders een ouden heer naloopen ten einde zeker te wezen dat deze inderdaad gehoorzaamt aan een politiemaatregel? Want dat de pseudo-neven inderdaad slechts deze onschuldige opdracht hadden, allerminst rondzwierven met sluipmoorde-naars-bedoelingen, erkent - nu tot bedaren gekomen -

mevrouw de Staël zelve in hare *Révolution française*. Maar op zulk een oogenblik moesten wel bij een dochter, die zoo hartstochtelijk haar vader vereerde, zulke schrikbeelden opkomen. En verschoonbaar dat zij, nog onder den indruk, den zweedschen koning deelgenoot maakt van haren angst; heelemaal vergetende dat ver weg in het noorden, en zelf in groote moeilijkheden levende, deze zich weinig warm zoude maken over de verdere lotgevallen van een afgedankten franschen minister.

Ook een andere ambtsbrief moet ongetwijfeld door mevrouw zijn geschreven. *On dit sous le sceau du plus inviolable secret*, aldus begint het bericht van 6 Mei 1790, hetwelk een staatsgeheim verklapt dat enkel Lodewijk en zijne ministers kenden. Lafayette nl. biedt aan het schip van den staat te redden door zelf het roer in handen te nemen. Aan den koning zal volgens zijn voorstel genoegzaam alleen nog staan het recht van oorlog en vrede alsmede het bijeenroepen der Kamer. Necker is het eens met den voorsteller; Lodewijk geeft toe. Slechts de groot-zegelbewaarder stribbelt nog tegen. *Enfin tous les ministres ont consenti à la condition expresse qu'il serait secret*, *et il l'est en effet*. Kostelijk, deze laatste plechtige verzekering! Echt vrouwelijke logica: onder het zegel der diepste geheimhouding iets verklappen wat niemand mocht weten, en dan nog met het onschuldigst gezichtje ter wereld verklaren dat heusch het geheim erg goed bewaard is. O, Eric, Eric, hoe smoorlijk verliefd waart gij nog na vier jaren het huwelijksjuk te hebben getorscht, om zulk een brief te kunnen insluiten in de *valise diplomatique*![1)]

1) Of Necker onvoorzichtig was geweest? Ik geloof van niet; doch dames hebben zulk een ingeboren gave om uit te hooren zonder argwaan te wekken, dat hooggeplaatste ambtenaren in tijden van spanning goed doen hunne vrouwelijke bloedverwanten ver van zich te houden. Volgens Necker's ondervinding (bevestigd door die van anderen) wendde mevrouw de Staël veelvuldig het welbekende damesmiddel aan: een geheim uit te visschen door zich te houden alsof zij zulks reeds wist (Dagboek van Gouverneur Morris).
Behalve onder den dekmantel van haar man onderhield de ambassadrice ook zelfstandig eene briefwisseling met den zweedschen koning. Maar deze vlotte niet. Zij hadden elkander nimmer ontmoet; Gustaaf kon dus niet onder de bekoring geraken. Bovendien liepen hunne staatkundige inzichten te veel uiteen. Ook uit deze brieven blijkt Germaine's buitengewone openhartigheid. Ronduit verklaart zij haren nieuwen gebieder: *Je crains que les sentiments patriotiques ne soient au-dessus de ma portée*, *et je m'aperçois que la Suède n'est pour moi que le pays que Votre Majesté gouverne*. (Kenschetsend voor den roes waarin zij toen leefde, dat zij met haren grooten aanleg voor talen, zich niet de moeite geeft zweedsch te leeren.) De briefwisseling is te vinden in Geffroy: Gustave III et la cour de France. Paris. Didier. 1867 en is voornamelijk merkwaardig omdat daaruit blijkt dat de pen, welke zich zoo vlug voortbeweegt als het belangrijke onderwerpen geldt, daarentegen ietwat hapert bij het opteekenen van beuzelingen. Veel beter kwijten zich van zulk een taak de andere, zooveel minder begaafde vrouwelijke correspondenten des konings.

Mevrouw d'Oberkirch heeft dan ook misgezien toen zij reeds bij de voorstelling ten hove van Germaine, aan den echtgenoot meende te bemerken dat hij zich harer ietwat schaamde. Wel gebeurde op dien ontvangdag iets wat lang het Hof tot praten en lachen stof gaf. Drie buigingen voor de koningin moest de ambassadrice maken volgens voorschrift. De derde, diepste, waarbij als 't ware de zoom te kussen was van Marie Antoinette's kleed, mislukte jammerlijk. Teekenend voor Germaine: zij had onvoldoende zorg besteed aan haar toilet: de kant, aangebracht onder aan de japon, was slecht vastgehecht en haar voet raakte er in verward bij de achterwaartsche beweging.

Slordig op hare kleeding is mevrouw de Staël steeds gebleven; dat strookte met hare loslippigheid, haar sans-gêne zelfs tegenover de hoogst geplaatsten. (Later zal haar zesjarig dochtertje onvervaard den pruisischen kroonprins op een berlijnsch kinderbal een klap om de ooren geven, en zóó hare afstamming bewijzen!) De maréchale de Luxembourg schudt dan ook reeds dadelijk na het huwelijk bedenkelijk het hoofd: ‘Ik hoop dat de heer de Staël gelukkig zal zijn, doch ik betwijfel het. Wel is zijne vrouw opgevoed in alle eer en deugd, maar zij heeft geen “wereld”, geen begrip van *convenances*. En zij is zóózeer overtuigd van eigen voortreffelijkheid, dat het hoogst moeilijk valt haar opmerkzaam te maken op hetgeen haar ontbreekt.’

Hier had dan toch waarlijk de opvoeding geen schuld! Men heeft slechts het portret der moeder op Coppet aan te zien, haar Mengelwerk te lezen, te bedenken hoe handig Suzanne Curchod zich wist omhoog te werken in de parijsche wereld, om overtuigd te zijn dat zij haar best heeft

gedaan om door raad en voorbeeld het eigenwijze kind te maken even wereldwijs, even recht opzittend - lichamelijk en geestelijk - als zij zelve.

Wat de moeder niet kon, heeft de echtgenoot wijselijk niet beproefd. De maréchale raadde Eric Magnus aan dadelijk flink aan te pakken! Goede raad... van een verrestaande! Doch daargelaten dat bij eene zoo heftige natuur als Germaine, hard aangrijpen zeker tot scherp verzet hadde geleid, de arme ambassadeur was in zijn eigen strikken gevangen! Zielig zijn de brieven, waarin hij aan Niels van Rosenstein zijn nood klaagt: ‘Ik heb 60,000 livres schulden; maar mijne vrouw en hare ouders weten er niets van. Houdt het stil!! Ik durf ze niets vragen, want dan raak ik onder den duim mijner vrouw. Gij denkt, dat mijn huwelijk mij rijk maakte? Ik ook; maar ik heb mij vergist, schrikkelijk vergist. Alles gaat in het huishouden, behalve 7 à 8000 livres voor eigen gebruik. Zelfs een simpele duizend écus (fr. 3000) zoude men mij niet geven, en daarenboven ware ik er door gebrouilleerd.’ En nogmaals drukt de getemde echtgenoot zijn vriend op het hart niets hiervan te laten merken, ‘anders hebben zij mij heelemaal in hunne macht’ (1791).

Bezie nu nogmaals aandachtig het portret van Eric Magnus Staël van Holstein, baron van Holstein, enz., enz., hetwelk hangt te Coppet; hoe zorgeloos schijnt dat blozend, haast vrouwelijk zacht gelaat, hoe trotsch is blijkbaar de drager op den kamerheersleutel, die afhangt aan breeden zijden strik!... en herinner u dan het wijze oostersche spreekwoord: Men prijze den dag niet vóór het avond is.

Van lieverlede werden de belangen van Germaine andere dan die van haren zweedschen echtgenoot. Want wèl was zij ambassadrice, doch... van Frankrijk, en zulks te Parijs. Ambassadrice daarenboven die zich een zeer eigenaardige taak had gesteld: *C'est notre devoir à nous autres femmes de secourir dans tous les temps les individus accusés pour les opinions politiques*, *quelles qu'elles puissent être*. Aldus schrijft zij later; en steeds handelt zij naar dezen regel. Germaine beschouwde zich als de vertegenwoordigster der verdrukte en vervolgde menschheid bij de mannen van het gezag. En velen heeft inderdaad haar pleiten het leven gered.

De omstandigheden waren haar hierbij gunstig. Als dochter van Necker kende zij, en kenden haar de nieuwe machthebbenden; velen dezer waren haar welgezind ter wille van den vader. Als echtgenoote van den eenigen gezant, die niet uit Frankrijk was teruggeroepen, werd zij met bijzondere onderscheiding behandeld, stond men haar gaarne gunsten toe. Het gezantschapshotel werd zoodoende een vluchthaven; velen vonden er een schuilplaats, totdat zij met een valschen zweedschen pas over de grens konden geraken. Ook hare zwitsersche betrekkingen waren hierbij Germaine van nut. Persoonlijk bevriend met de baljuws van Lausanne en Nyon, wist zij onder zweedsche aangenomen namen vele franschen uitgewekenen een onderkomen te bezorgen aan de oevers van het Léman-meer, niettegenstaande het voorhoofdfronsen der Berner heeren, die toen over Vaud regeerden en den machtigen nabuur vreesden.

Hoe zij de émigrés over de grenzen hielp? Een zwitsersche man of vrouw, gelijkend op de te redden persoon werd naar Parijs gezonden, gaf daar zijn pas over en trachtte dan zelf - als eenvoudig menschje geen argwaan wekkende - ergens anders weer over de grens te slippen. Ontstonden daarbij moeilijkheden wegens het niet hebben van een pas, dan hielp de zwitsersche grenswacht natuurlijk den landgenoot.

En zij zelve: moest zij niet als liefhebbend dochter telkens van Parijs overvliegen naar Coppet? Goede gelegenheid om vluchtende vrienden als lakeien vermomd mede te nemen! Weinig scheelde het of dit had haar het leven gekost op den beruchten eersten September van den jare 1792. De ambassadrice meende, zoo zij in statie vertrok, des te minder bekijks te wekken. Doch nauwelijks heeft de berlijner, bespannen met zes paarden, de koetsier en palfreniers in groot livrei, het gezantschap verlaten, of eenige vrouwen uit het volk grijpen de leidsels, schreeuwende dat mevrouw de Staël fransch goud heimelijk wil vervoeren naar den vijand.

Hoe zij gedwongen wordt te rijden naar het stadhuis, stapvoets, - een rit van drie lange uren! - terwijl de opgewonden menigte steeds wilder bedreigingen uit tegen de dame, die door zoo groote statie durft trotseeren het hongerende volk; hoe zij op het stadhuis, waar Robespierre troont, zes uren moet wachten, *mourant de faim*, *de soif et de*

peur, (want aan het op haar paspoort aangegeven reispersoneel ontbreekt een lakei: dezen had zij gauw weggestuurd om den buiten de poort wachtenden vluchteling te waarschuwen), dat alles heeft Germaine zeer levendig beschreven in haar werk over de Revolutie. Dit is de eenige maal, dat zij zich handelende en sprekende invoert, want jammer genoeg, volgt zij ook haren vader in het steeds onpersoonlijk geschiedenis schrijven.

Terwijl mevrouw de Staël bange uren doorbrengt op het stadhuis, spelen zich in de parijsche gevangenissen de Septembermoorden af. Uit het venster ziet de ambassadrice hoe mannen met ontbloote armen, besmeurd met het bloed der onschuldige slachtoffers van volksargwaan, haar steeds wachtend rijtuig omringen. Wie houdt de woeste bende in toom? Op den bok is naast den koetsier geklommen de beruchte Santerre en brengt de ommestaanden met kwinkslagen in goede luim. Indertijd had deze gewezen brouwer geholpen bij het uitdeelen van graan, door Necker van staatswege beschikbaar gesteld in het hongerjaar; op deze wijze wil de *sans-culotte* zijne erkentelijkheid betoonen aan de dochter.

Eindelijk, na het invallen van den nacht, durft de procureurgeneraal Manuel mevrouw de Staël naar huis geleiden. Ook deze door heel Parijs gevreesde man is Germaine genegen; zelfs had hij den vorigen dag - juist bijtijds! - op haar aandringen twee verdachten uit de hechtenis ontslagen. En zoo ten slotte de ambassadrice, doch nu in bescheidener equipage, Parijs kan verlaten, is ook dit te danken aan een heftig revolutionnair: Tallien, die later Robespierre zal omverstooten.

Zoo had Germaine in alle kampen vrienden; en dank hare zeldzame overredingskracht, wist zij bij allen haar doel te bereiken. Ook later tijdens de Bourbons, niet minder dan gedurende de revolutie, het directoire, ja zelfs het Keizerrijk! In zijne *Souvenirs contemporains* verhaalt Villemain hoe mevrouw de Staël op eenzelfde *soirée* een verdienstelijk, doch onafhankelijk en onvoorspoedig man wist te doen opnemen in het Huis des konings, eenige ontslagen keizerlijke ambtenaren in hun ambt deed herstellen, en daarenboven voorspraak was voor een paar letterkundigen, die tijdens

hare verbanning niet geschroomd hadden haar alle talent te ontzeggen.

Haast was deze laatste daad geene edelmoedigheid: *Comment se fâcher contre d'autres que ceux qu'on aime?* liet Germaine zich eens ontvallen. - Zelfs ondankbaarheid liet haar koud; *trouvant par trop insensé de laisser troubler son bonheur par ceux qui ne peuvent y contribuer* - getuigt mevrouw Necker-de Saussure in het levensbericht van hare nicht.

Beter nog: zelfs wie haar geluk verstoord hadden, vergaf Germaine zoodra zij zelf in 't ongeluk vervielen. Toen zij vernam, dat tegen Napoleon op Elba een aanslag was beraamd, rustte zij niet voordat haar onverzoenlijke vijand was gewaarschuwd.

Geen wonder dan ook dat wanneer mevrouw de Staël, geheel vervreemd en gescheiden van haar man, hoort hoe deze, geestelijk en lichamelijk zwaar getroffen, tot armoede vervallen, hulpeloos ligt en verlaten, zij alles vergetende naar hem toesnelt, hem verpleegt, hem mede wil nemen naar Coppet (1802). Doch onderweg maakt een beroerte een einde aan zijn leven, zoodat zij enkel zijn stoffelijk overschot kan thuis brengen bij hare en zijne kinderen.

De laatste levensdaad van Germaine was een verzoek om gratie voor een ter dood veroordeelde. Daags na haar overlijden kwam het bericht dat de koning gehoor had gegeven aan de bede. Waarlijk, indien allen die zij redde, haar zullen verzellen ten dage des Oordeels voor den Rechterstoel, dan zal haar véél vergeven worden!

Veel. Doch alles? Als vrouw heeft Germaine ongetwijfeld haar taak wèl vervuld, maar als echtgenoote? Vergat zij zij niet te spoedig dat - gehuwd met een vreemdeling - haar nu het naast moesten liggen de belangen van het aangenomen land, de belangen tevens van haren man? Wel waren de tijden moeilijk, zéér moeilijk... En hoevele gezinsbanden heeft ook niet de huidige oorlog uiteengereten? Vallen wij haar dus niet te hard.[1)]

1) Geen algeheele scheiding had tusschen beide echtgenooten plaats gevonden. In 1798 had de Staël zijne vrouw verzocht Parijs te verlaten; hare belangstelling in alle politiek vervolgden, om 't even van welke partij, bemoeilijkte te zeer zijn verhouding als gezant tot de machthebbenden. Ten deele door het niet voldoen zijner vorderingen op den zweedschen staat, ten deele door de groote uitgaven aan zijne betrekking verbonden, ten deele ook door het spel, werden zijne geldelijke omstandigheden steeds ongunstiger. Misschien werkte dit op zijne geestvermogens; althans beroerten troffen hem en lieten sporen achter. Ten einde het fortuin der kinderen te redden, vroeg en verkreeg in 1801 mevrouw de Staël scheiding van goederen.
Maury, die in de *Revue bleue* (1905) de brieven geeft, welke het echtpaar schreef aan Niels van Rosenstein, oordeelt aldus over de Staël: 'Il occupa un rang honorable parmi les distingués représentants que la Suède entretint auprès de la monarchie française. Ses succès auprès des femmes, à la cour, chez les Necker, eussent en d'autres temps garanti son avenir. La condamnation qui pèse sur sa mémoire, témoigne surtout de l'excessive docilité de l'opinion à ratifier les rigueurs de la chance. Naar mij voorkomt is dit oordeel te onderschrijven. Ook mevrouw Necker-de Saussure wijst op lichtpunten: 'A une grande loyauté, à une grande bonté de caractère, à beaucoup d'admiration pour Mlle Necker, il joignait des manières nobles et une naissance distinguée.' Mij dunkt, ware dit alles niet het geval geweest, de kinderen zouden niet zóó zeer hebben uitgemunt. Want *beide* ouders kan men in hen terugvinden.

V

Niet lang na het overlijden van haren echtgenoot schrijft Germaine aan de Sismondi: De drie mannen, voor wie ik het meest voelde sedert mijn 19e of 20e jaar, waren N(arbonne), T(alleyrand) en M(athieu de Montmorency). Let wel: de Staël maakt geen deel uit van het driemanschap!

Dames zijn niet sterk in jaartallen. Immers Louis de Narbonne had Germaine reeds op haar 16e jaar ten huwelijk gevraagd, en een meer eerzuchtige moeder zoude zeker hare toestemming hebben gegeven; doch mevrouw Necker wilde geen katholieken schoonzoon. Anders denk eens: Narbonne was van koninklijken bloede; kind van Madame Adelaïde, ongehuwde dochter van Lodewijk XV, en van haren kamerheer graaf de Narbonne - Lara. (De *Chemin des Dames*, welke in den huidigen oorlog zoo vinnig wordt betwist, heeft aan deze verbindtenis haar ontstaan te danken. De rijweg werd aangelegd ten einde Mesdames de France - aldus werden 's konings dochters betiteld - het bezoek aan den graaf te vergemakkelijken.) Zéér gezien ten hove, mooi, innemend, hoogst begaafd, goed onderwezen, bezat volgens Villemain, de jonge Narbonne *un brillant talent de conversation;* en

was hij, naar de getuigenis van den lateren schoonzoon van mevrouw de Staël: *plus perspicace que Caulaincourt*, *plus habile que Talleyrand*.

Talleyrand! Verbaas u niet dezen voor ons zoo weinig aantrekkelijken staatsman te zien geteld onder wie Germaine's hart troffen. Wij kennen slechts de latere, leelijke editie, doch in zijne jonge jaren moet nog grooter bekoring van hem zijn uitgegaan dan van Narbonne. Zoo oordeelt bijv. de hanoveraan dr. Bollmann, die op aandrang van mevrouw de Staël, met gevaar voor eigen leven Narbonne hielp uitwijken naar Engeland, en nu ten harent, op Juniperhall, beide heeren kan vergelijken (1793). 'Narbonne weet zelfs de saaiste onderwerpen aantrekkelijk te maken, en is als hij wil, onwederstaanbaar. Ik ken slechts één man, die hem nabijkomt; ja zelfs overtreft. Narbonne bekoort, doch vermoeit op den duur; naar Talleyrand zoude men jaren kunnen luisteren!'

Beiden dus: Narbonne en Talleyrand bezaten wat Germaine in zoo hooge mate aantrok, waarin zij zelf zoozeer uitmuntte: *l'esprit de la conversation*. Beiden konden haar dus geven wat zij noodig had. Want - vreemd genoeg - hare schijnbaar nooit rustende verbeeldingskracht moest steeds aan den gang gemaakt worden door een invloed van buiten: *Ma fille a besoin d'un premier mot*, schrijft Jacques Necker. En deze kende zijne dochter zéér goed.

Toch was het niet dit alleen wat Germaine trok tot beiden. Wel moge de 'Wahlverwantschaft' eerste aanleiding zijn geweest; aan het inniger worden der verhouding waren hare twee hartstochten schuld: liefde en heerschzucht!

La Puissance! Zoowel Narbonne als Talleyrand waren afgevaardigden van invloed in de dagen dat de eerzuchtige ambassadrice van uit hare loge in de zaal der Staten-Generaal door wenken, briefjes, door tot zich te roepen uit het parlementaire strijdperk, mede hielp een nieuw-Frankrijk te stichten. Voor de vrouw, toenmaals in openbare vergaderingen tot zwijgen gedoemd, waren zulke mannen onontbeerlijke organen. En dankbaarheid voor de aldus verleende diensten deed de liefde geboren worden, heeft deze althans zeer stellig aangewakkerd. Vooral Narbonne was Germaine's boezemvriend: was hij niet 'haar' minister van oorlog?...

Voor onzen tijd, die zoo gaarne de ziel legt op een ont-

leedtafel, is misschien het meest belangrijke boek van mevrouw de Staël datgene waarmede hare eigenlijke schrijversloopbaan begint: de studie omtrent den invloed der Hartstochten (1796).

Dat boek is eene zelfverdediging! *J'éprouve le besoin de me faire juger par mes écrits*, heet het in de voorrede. *Calomniée sans cesse et me trouvant trop peu d'importance pour me résoudre à parler de moi, j'ai dû céder à l'espoir qu'en publiant ce fruit de mes méditations, je donnerais quelque idée vraie des habitudes de ma vie et de la nature de mon caractère*.

Onnoozele, die meent zich tusschen die bladzijden te kunnen verschuilen, terwijl elke regel haar hartstocht uitgilt! En alsof zulk eene verzekering noodig ware, laat zij het hoofdstuk over de Liefde voorafgaan door deze bekentenis: ‘De andere gedeelten schreef ik met behulp van hetgeen ik waarnam of las, dit hoofdstuk berust geheel op eigen ervaring, en geeft mijne gewaarwordingen, gelijk deze in mij opwelden.’

Wat mevrouw de Staël perste tot schrijven van dit boek? Niet de reden, welke zij noemt in het voorbericht. Immers haar doen en laten getuigt dat haar de meening van het groote publiek steeds onverschillig was. Neen, zij schreef alleen om zoodoende de inwendige spanning op te lossen, althans dragelijk te maken. *Je ne comprends rien à ce que je lis, et je suis obligée d'écrire*, erkent zij in bewogen tijden. Alleen aan het schrijfbureau kon zij haar hart lucht geven, alleen met de pen in de hand kwam zij tot rust. Toch nog maar ten deele, en tijdelijk. Want na zorgvuldig een voor een te hebben nagegaan alle middelen, welke hartstocht kunnen dempen, komt zij tot dit besluit: *En composant cet ouvrage, où je poursuis les passions destructives du bonheur, où j'ai cru présenter des ressources pour vivre sans le secours de leur impulsion, c'est moi-même aussi que j'ai voulu persuader; j'ai écrit pour dégager mes facultés de l'esclavage des sentiments*. Helaas, zuchtend moet zij er aan toevoegen: *Je l'ai essayé, et je ne suis pas sûre d'avoir réussi dans ma doctrine sur moi-même*. Zulk kloekmoedig strijden heeft haar inderdaad niet behoed voor een nieuwe nederlaag. In 1796, toen dit boek werd gedrukt, verscheurden de hartstochten niet minder Germaine's boezem dan toen zij in 1793 te Juniperhall er de eerste schets van vervaardigde.

Waarom zij in de barre Januarimaand van laatstgenoemd jaar uit Coppet overstak naar Engeland, met achterlating onder de hoede harer tegenstribbelende ouders, van den tweejarigen Auguste en den nauwelijks geboren Albert? (Haar man had toentertijd te velen diplomatischen moeilijkheden het hoofd te bieden, om nog daarbij aan zijn echtgenootschap te kunnen denken).

C'est Vénus tout entière à sa proie attachée,

kunnen wij Racine nazeggen. Tot elken prijs wilde zij Narbonne terugzien, door hare bemoeiingen veilig uitgeweken naar Engeland; hem overhalen haar te volgen naar Zwitserland. Doch tevens dreef haar die andere hartstocht: heerschzucht. Want dáár, wel als ballingen, doch geenszins zonder invloed op den loop der zaken in Frankrijk, waren allen vereenigd, die zij indertijd van uit hare diplomatenloge had bestuurd. En wie twijfelen mocht aan haar staatsmantalenten, haar scherpen blik en zeggingskracht, leze slechts wat Lacretelle de jongere 's avonds opteekende na een diner op de zweedsche ambassade, waar Germaine hare gasten de dwaasheid had voorgehouden van de beraamde royalistische tegenomwenteling (1795). Weinig mannen uit de parlementaire oefenschool kunnen zich beroemen in dezen te evenaren de vrouw, die enkel in den salon leering had gevonden[1].

Heerschen door liefde, waar alle andere heerschappij voor de vrouw was uitgesloten!..... Arme Germaine; de mannensteun is zoo wrak! *L'amour est l'histoire de la vie des femmes*, *c'est un épisode dans celle des hommes*, zal zij later zuchtend erkennen. Narbonne was haar moede; hem, den edelman *ancien régime*, hinderde op den duur het *sans-gêne* van Necker's dochter; zij was hem te onaristocratisch, te zwitsersch. De maréchale de Luxembourg had gelijk: mevrouw de Staël bezat geen ‘wereld’, en dat wreekte zich nu.

En Talleyrand, óók op en 't op *ancien régime*, en wel van de slechtste soort, geboren intrigant, voelde instinctmatig dat mevrouw de Staël hem op den duur een blok aan 't been

1) Germaine's meesterlijk betoog is te vinden in Lady Blennerhasset's 2e deel.

zoude zijn: zij was te eerlijk, te oprecht, te onbaatzuchtig. En zoo vergat hij gaarne dat haar geldelijke steun zijn terugkomst uit Amerika mogelijk had gemaakt, dat aan hare voorspraak bij Barras te danken was zijn ministerschap: de eerste trede op de trap der eere. *S'il avait besoin qu'on l'aidât pour arriver au pouvoir*, *il se passait très-bien des autres pour s'y maintenir*, is de eenige schriftelijke wraak welke Germaine nam - want zij was zacht, zelfs tegenover wie haar griefde.

Wie nu? Want de derde liefde, - die voor Mathieu de Montmorency, - flikkerde maar even, was dan ook enkel uit medelijden geboren, en verkalmde weldra tot duurzame vriendschap. Mathieu, het jongste lid der Staten-Generaal, ook een der meest begaafde en voortvarendste, was zeer ongelukkig gehuwd, en zocht zijn heil bij eene nicht, de markiezin de Laval. Wanneer deze hem plotseling door den dood ontvalt (1790), wil mevrouw de Staël den haar zoo sympathieken afgevaardigde troosten... en troost meteen den man.

Doch de gruwelen van het schrikbewind, dat ook zoovele slachtoffers maakte onder zijne nabestaanden, brengen Mathieu tot inkeer. Voortaan zoekt hij enkel troost aan den voet van het Kruis. Maar des te grooter wordt zijne bezorgdheid voor Germaine; en als een beschermengel waakt hij haar leven lang over zijne vroegere beminde, telkens zijne bekommering lucht gevende in fijn gevoelde brieven aan beider vriendin, de reeds zoo dikwijls in dit opstel genoemde en nog dikwijls te noemen Albertine Necker-de Saussure[1].

In den nazomer van hetzelfde jaar dat Mathieu's bekeering zag (1794), ontmoet mevrouw de Staël wie haar langen tijd zal binden. Ditmaal trekt haar geen franschman, ancien régime, katholiek, van hoogen adel, doch een protestantsche zwitser, half duitscher door langdurig verblijf aan het Brunswijksche hof, ietwat uit de kracht gegroeid, rosharig, bebrild, en behept met zenuwtrekkingen: Benjamin Constant de Rebecque, zoon van een gepensionneerd zwitsersch generaal in hollandschen dienst. Hoe haalde Narbonne den neus op over dezen aanstellerigen afstammeling van een Coppet-

1) Zij zijn uitgegeven door P. Gautier. Plon, Parijs, 1908.

schen predikant! Wel was Benjamin door onze voormalige landgenoote Belle de Charrière-van Tuyll van Zuylen letterkundig ontbolsterd, doch alleen de doordringende oogen van mevrouw de Staël zagen welk een staatsman in dezen bohème schuilde. In hare handen is dan ook Constant geweest als pottebakkersklei, terwijl hij zijnerzijds zich gewillig liet kneden, wèl bewust dat alleen eene zoo krachtige persoonlijkheid zijne aangeboren traagheid en angstvalligheid kon overwinnen. Den door het vele zwerven ietwat verfomfaaiden zwitser hinderde daarenboven niet wat de te Versailles geschoolde edellieden afstootte in de vrouw 'die hare wereld niet kende'.

Aldus ontstond een tienjarig tweemanschap, dat Constant maakte tot lid van het Tribunaat onder het Directoire, en onder de Bourbons tot invloedrijk afgevaardigde - Welk eene beteekenis hij verkreeg als staatsman, blijkt wel het best uit deze getuigenis van Germaine's schoonzoon, die dan toch alle reden had zich over dezen aanbidder van mevrouw de Staël te beklagen: *C'est lui qui a vraiment enseigné le gouvernement représentatif à la nation nouvelle; on ne saurait trop apprécier sur ce point la dette de notre pays envers lui*. Trouwens ook nog in deze dagen wordt meermalen zijn naam genoemd.

Stormachtig tweemanschap! Want telkens tracht Constant los te breken van de vrouw, die hem dag noch nacht met rust laat; vlucht eindelijk - ten doode vermoeid - in de armen eener hottentotsche Venus (aldus teekent de Broglie de ietwat aftandsche Charlotte van Hardenberg). Maar ook uit deze huwelijkshaven keert de gewezen minnaar steeds terug tot de vroegere geliefde, gedreven door het bewustzijn dat al zijne denkbeelden oorsprong vinden in Germaine, dat het haar geest is, welke hem doet spreken.

En mevrouw de Staël zelve? Beurtelings aangetrokken en afgestooten, Constant evenmin kunnende ontberen, want hij vuurt haar aan (men denke aan *le premier mot* dat haar volgens Necker was in te fluisteren!), kon zij toch niet besluiten de tijdelijke verbintenis om te zetten in eene duurzame, toen zulks mogelijk werd door het overlijden van haren zweedschen echtgenoot (1802). Hoezeer zij echter zelve lijdt onder den strijd van deze alles verteerende liefde met haar gezond verstand en gevoelens van hoogere

zedelijkheid, leert deze wanhoopsuiting in haar boek over de Hartstochten: ‘Een raadsel is mij de toestand onzer ziel! Vergelijkt men onzen geest met ons lichaam, met dat lichaam zóó volkomen in al zijne deelen, zóó evenwichtig, dan schijnt het alsof onze geest nog niet is losgemaakt uit den chaos, en pas op het punt staat te worden geboren!’

Inderdaad, chaos van goed en kwaad: *notre nature faite en grand*, gelijk mevrouw Necker-de Saussure van haar schreef, is mevrouw de Staël geweest en langen tijd gebleven.

Want men moet Germaine niet zoeken in Corinne; zij heeft zich zelve daarin evenmin beschreven als Benjamin Constant zich teekent in zijn roman Adolphe. Geen schrijver geeft zich zelf zooals hij is; immers hij is kunstenaar en geen fotograaf. En daarenboven zoekt ieder in zich zelf niet de werkelijkheid, maar zijn ideaal. - Wie haar dan ook wil uitbeelden gelijk zij was, plaatse onvervaard de meest schrille kleuren ongebroken, schrijnend, vlak naast elkander, schrome geen lichttoetsen, zóó fel dat zij bij 't eerste aanschouwen beletten het overige te zien, maar huivere evenmin voor breede schaduwen met onpeilbare diepte. *On voit en elle le relief de ce qui se passe confusément dans la plupart des âmes*, erkent hare levensbeschrijfster, en allerminst dus doezele men mevrouw de Staël's trekken weg tot de geliktheid van een achttiende-eeuwsch pastelportret!

Hoe eindelijk de chaos zich oploste, het goede zich scheidde van het kwade?

Haar geloof heeft Germaine behouden, doch allerminst dat kinderlijk geloof, hetwelk Suzanne Curchod haar indertijd trachtte in te prenten. Wel prevelden de lippen na wat de moeder voorzegde, doch het was als in een droom: het gehoorde drong niet door tot het hart. Hoe luchtig nog maakt mevrouw de Staël zich af van gemoedsbezwaren in haar boek over de Hartstochten: Geloof - meent zij - is eene gave, evenals schoonheid of genie, welke de natuur al dan niet schenkt, *et qu'aucun effort ne peut obtenir*...

Neen, wat Germaine heeft behouden, was een zeer eigenaardig geloof: haar droeg omhoog het vertrouwen op een aardschen vader, het geloof in Jacques Necker.

VI

Niet velen zien in Jacques Necker den redder zijner dochter, vinden integendeel ziekelijk en overdreven hare zoo sterk sprekende vereering voor den dikken, zelfvoldanen man. Er zijn er zelfs die den vader een invloed ten kwade toeschrijven. Zoo Vinet, die dan toch als zwitser vrij is van fransche vooroordeelen, die als protestant en paedagoog een geheel anderen kijk heeft op mevrouw de Staël dan het haast ontelbaar heir van letterkundigen, dat zich met haar bezig hield en nog steeds bezig houdt. In de karakterstudie, welke voorafgaat aan de zeer uitvoerige en waardeerende beoordeeling der werken zijner landgenoote, meent deze Lausanner hoogleeraar het buitensporige in het doen en laten van Germaine te moeten toeschrijven aan drie oorzaken: aan den zoo sterken drang naar liefde, aan de teleurstelling veroorzaakt door een ongelukkig huwelijk, en aan de weinige gestrengheid, te groote toegeeflijkheid van haren vader.

Nu wij over zooveel meer gegevens beschikken dan Vinet ten dienste stonden in de jaren veertig der negentiende eeuw, gaat Eric Magnus Staël van Holstein vrij uit van de aanklacht zijne vrouw ongelukkig te hebben gemaakt. De echtverbintenis was niet rampzaliger dan ontelbare andere, welke geenszins een zóó uit den band springen ten gevolge hadden.

Dat de vader weinig gestreng optrad in Germaine's jeugd, later groote toegeeflijkheid betoonde, is niet tegen te spreken; maar mag men Necker deswege beschuldigen zijne plichten als opvoeder niet te zijn nagekomen? Heeft Vinet zich wel eens ingedacht hoe het onstuimige kind zoude gereageerd hebben op vaderlijke strengheid?

Waar in het katholieke Frankrijk alleen huisonderwijs voor eene protestantsche mogelijk was, en de eigen opleiding van Suzanne Curchod deze de noodige kennis had bijgebracht, was zij als moeder de aangewezen opvoedster en onderwijzeres van Germaine. Wat kon daarenboven de vader meer zijn dan raadgever; hij, de zoo volhandige, groote zakenman, wien straks als minister een reuzentaak op de schouders wordt gelegd?

En al bestaan daarvoor geen schriftelijke bewijzen, men

kan zeker zijn dat Necker aan zijne plichten als raadsman heeft voldaan; daarvoor was zijne verhouding tot vrouw en kind te innig. Maar de scherpziende Jacques kende zijne vrouw, wist dat zij als opvoedster gestreng was, haast mannelijk gestreng. En niet minder goed doorzag hij het kinderhart; wist hoe groot bij Germaine de drang was naar teederheid en wederliefde. En nu mag geen gezin uit *twee* vaders bestaan: verstand en gemoed hebben even groote rechten. Kan een kind geen troost vinden aan moeder's schoot, dat het dan ten minste vrij uitweene aan vader's borst! Necker kon - en mocht - niet anders handelen dan hij deed: hij *moest* tegenwicht vormen.

Doch kon ook Suzanne anders hebben gehandeld? Beklaag de schijnbaar zoo benijdbare millionnairsvrouw, de gevierde meesteresse des huizes, wier salon verzamelplaats was van al wat naam en talent bezat, echtgenoote van den man in wien Frankrijk den eenigen redder zag en die haar afgodisch vereerde! Want haar lichaam leed duldelooze pijnen. Necker schrijft: *de fort bonne heure elle fut soumise à des angoisses tellement pénibles*, *que par degrés elle perdit le sommeil; et le jour*, *obligée de céder à un mouvement d'agitation*, *elle se tenait debout*, *même en société*, *et n'obtenait un peu de repos que dans le bain*.

Hard moest dus Suzanne zijn jegens zich zelve, wilde zij al hare plichten kunnen vervullen. Hoe gehard waren trouwens niet de vrouwen van het *ancien régime!* Lees slechts wat mevrouw de Maintenon, teneinde de leerlingen van St. Cyr voor te bereiden voor een moeilijk leven, verhaalt van de zeer oude hertogin de Richelieu. ‘Nimmer zag men deze leunen, hoe ziek zij ook mocht zijn; hoogstens liet zij - als het niet langer was te harden - de armen ietwat hangen. *Alors on disait: Madame la duchesse*, *vous n'en pouvez plus*.’ En mevrouw de Maintenon zelve, de ongekroonde heerscheres over Frankrijk, durft hare verstijfde, oude, vermoeide ledematen niet door een scherm achter haren stoel beschutten tegen den ijzigen tocht, welke 's-winters waait door de onmetelijke zalen van Versailles, uit vrees dat alsdan het oog van den binnentredenden koning onaangenaam zal getroffen worden door de zoodoende verbroken eenvormigheid van het vertrek!

Dit voortdurend worstelen tegen lichaamspijnen verhardde niet slechts Suzanne Curchod, doch wijzigde ook van lieverlede hare inzichten omtrent de taak der vrouw. Zij, die eens schreef dat de vrouwen zijn als watten in onze kraakporseleinen maatschappij, wil nu dat de zwakkere sexe zich geheel zal terugtrekken uit het openbare leven. Hoogstens mag deze zich wijden aan werken van liefdadigheid. *Une preuve que les femmes ne devraient pas se montrer en public*, teekent zij aan in haar dagboek, *c'est que l'usage du monde leur défend de s'y faire remarquer*, *de parler haut*, *de sortir de leur place*.

Zoo moest dus wel de moeder vervreemden van de levenslustige dochter, die innerlijke drang en de omstandigheden daarentegen op den voorgrond brachten. Vele der aanteekeningen in Suzanne's dagboek zijn dan ook zijdelingsche verwijten. Eindelijk wordt dit den vader te bar. Onder hare waarschuwing: *le grand art de la conversation est d'attirer la parole*, *de parler peu et de faire beaucoup parler les autres*, stelt hij deze woorden: *lorsque madame Necker écrivait cette réflexion*, *sa fille n'allait pas dans le monde*, *ou n'y avait pas encore acquis la confiance de ce talent qui lui est particulier: d'animer tout autour d'elle*, *en prenant cependant la plus grande part dans la conversation*.

Wat zoude er dus van Germaine zijn geworden, indien het vaderhart zich eveneens had gesloten voor het heftige kind? Want dat de dochter ten slotte niets - letterlijk *niets* - meer voelt voor de moeder, wijzen de brieven uit, welke zij kort vóór en na het overlijden schrijft aan den vertrouwden Meister.[1)]

Ware Necker niet zoo meegaand geweest, had hij niet zóó in Germaine's gevoelens weten te komen, voor goed zoude deze het ouderlijk huis den rug hebben toegekeerd, en haar naar wederliefde hijgend hart zou elders gezocht hebben - zonder te vinden - wat alleen een vader of moeder kan geven: dat zalig gevoel van veiligheid en rust, hetgeen een geteisterd hart zoozeer behoeft, en kracht verleent voor nieuwen strijd. Nogmaals mag men dus vragen: wat zoude zonder Jacques Necker geworden zijn van Germaine?

1) Lettres inédites de Mme de Staël à Henri Meister. Par P. Usteri et E. Ritter. Paris. Hachette, 1903.

VII.

Men moet om de verhouding van mevrouw de Staël tot haren vader wèl te begrijpen, hare hartstochtelijkheid in dezen niet beschouwen als op zich zelf staand. Die kinderliefde schijnt slechts overdreven, indien men hare overige hartstochtsbetuigingen verzwakt tot die van eene gewone stervelinge. Want dan inderdaad blijft deze eene gemoedsuiting verbazen, in al hare felheid haast ergeren. Doch men herleze wat zij schreef in haar boek over de Hartstochten: *la plupart des hommes et même un grand nombre des femmes n'ont aucune idée du sentiment de l'amour tel que je viens de le peindre*, en bedenke daarbij dat zij zich zelve tot model had gediend.

Wenscht gij trouwens de getuigenis van een die alle stormen mede maakte? Ondervraag dan Benjamin Constant; niet den m.i. al te bewonderden schepper van den bloedeloozen ‘Adolphe’, doch den schrijver van het dagboek. Een mannenbiecht, niet minder openhartig dan die van Germaine!

Hoe duidelijk blijkt uit beider bekentenissen tevens het verschil in sexe! Hoe bevestigen zij de opmerking van mevrouw de Staël: dat bij eene vrouw de liefde is *de* gebeurtenis van het leven, en slechts *een* gebeurtenis in het leven van den man!

En wel ‘een’ gebeurtenis, na welke de man niets liever verlangt dan... rust! Zéér prozaïsch zelfs: Constant heeft vooral behoefte aan... slaap! *Minette* - aldus noemt de schrijver mevrouw de Staël in navolging van haren vader - *est de mauvaise humeur*, *parce que je ne veux pas veiller le soir. Il est clair que je serai forcé de me marier pour pouvoir me coucher de bonne heure*.

Vroeg naar bed gaan, stond waarlijk niet op mevrouw de Staël's lijstje van werkzaamheden. Ziehier wat Constant aanteekent:

> Ce soir Schlegel - die ten harent woont, hoofdzakelijk ten einde haar bij te staan in hare letterkundige onderzoekingen - s'est trouvé blessé par une taquinerie, et comme elle ne se lasse jamais de causer, elle voulait recommencer avec lui une explication à une heure du matin, en se réservant pour après cette explication, une conversation sur les choses cent fois discutées. Je mourais de sommeil, et j'avais mal aux yeux; mais il faut obéir. Je n'ai jamais vu une femme meilleure, ayant plus

> de grâce et plus de dévouement, mais je n'en ai jamais vu une qui ait des exigences plus continuelles sans s'en apercevoir; qui absorbe plus la vie de ce qui l'entoure et qui, avec toutes ses qualités ait une personnalité plus *avouée*. Toute l'existence, les minutes, les heures, les années doivent être à sa disposition. Et quand elle se livre à sa fougue, c'est un fracas comme tous les orages et les tremblements de terre.

Arme drommel! Zelfs zijn huwelijk met Charlotte van Hardenberg redt Constant niet! *Hélas*, *à quoi sert ma retraite* - vertrouwt hij zijn dagboek toe - *madame de Staël arrive*, *toutes mes combinaisons sont bouleversées. Le soir - scène affreuse*, *qui dure jusqu'à cinq heures du matin*.'[1)]

Begrijpt men nu beter dat eene zoo hartstochtelijke vrouw als Germaine óók zoo uitbundig moest zijn in hare liefde voor Jacques Necker? Toch zoude men wellicht overdreven blijven vinden de vrees van Benjamin Constant dat Germaine de doodstijding van haren vader niet zoude overleven, indien niet kort geleden uit de archieven van Coppet de briefwisseling ware gelicht tusschen vader en dochter.[2)] Zoodoende heeft wel haar afstammeling het strenge gebod overtreden, door mevrouw de Staël gesteld, doch wij kunnen hem niet anders dan dankbaar zijn voor deze onbescheidenheid. Alleen hierdoor wordt ten volle voor ons begrijpelijk de merkwaardige vrouw, in welke Albertine de Saussure zag *notre nature faite en grand*.

Tot goed verstand van het eerstvolgende uittreksel uit die briefwisseling, diene dat Germaine tijdens haar verblijf op Coppet te vergeefs getracht had haren vader te bewegen met haar terug te keeren naar Parijs. Want zij kon evenmin leven zonder Jacques Necker als zonder de intellectueele wrijving der hoofdstad. Daarenboven hoopte zij dat de aanwezigheid van haren vader zoude bezweren het onweder,

1) Vraagt men nieuwsgierig of eindelijk de veel geplaagde man rust vond? Zie hier een paar aanteekeningen uit Constant's dagboek, welke daaromtrent volkomen inlichten:
Le caractère de Charlotte change. De généreuse elle devient avare, de douce exigeante. Quelle peste que le mariage!
En wat later: Charlotte a la manie de veiller; ce qui me fait passer des nuits détestables. Or souvenons-nous, que je me suis marié pour me coucher de bonne heure!

2) d'Haussonville: Mme de Staël et Mr. Necker d'après leur correspondance inédite. Revue des deux mondes. 15 févr. 1913-1 juin 1914.

dat zij voelde opzetten. Doch Necker wist wel beter: Parijs was hem ontgroeid; *ma vieillesse est méprisée* (bekentenis, die de dochter tranen ontlokte), de Consul zou niet luisteren naar dezen *revenant*; en dus weigerde hij beslist, hoeveel het hem ook kostte Germaine te grieven.

De brief is geschreven uit Moriz op de fransche grenzen, den avond in November 1801 van den dag, waarop mevrouw de Staël Coppet verliet. Een en al jammerkreet, maakt die brief begrijpelijk, waarom vader en dochter de gewoonte hadden aangenomen in de laatste dagen van hun samenzijn enkel over onverschillige onderwerpen te spreken. Slechts per brief, van kamer tot kamer, dorsten zij hun hart uitstorten: de smart van het naderend scheiden ware anders te heftig geworden.

> Hélas! cher ange (zoo noemt Germaine gewoonlijk haren vader) je n'ai à t'entretenir que de sentiments douloureux.... Je ne puis concevoir comment je suis parti sans avoir rien obtenu de toi, et si je retournais, le seul charme de ta présence m'ôterait la force de te demander la vie, si mon insistance te déplaisait. Pourquoi voudraistu donc abuser de ce charme? Change-t-il rien au fond du coeur, et quand vingt fois ta grâce angélique enchaîne la plainte sur mes lèvres, en dévore-t-elle moins mon âme? Ah, je te l'affirme, cette vie de séparation est impossible... Que suis-je loin de toi! Sans toi, mon être intérieur se désorganise, et l'autre vie, si elle existe, c'est à toi seul que je puis la devoir.... Adieu, ange, ange à moi sur cette terre.

Wist men niet dat hier een dochter een vader toesprak, welk eene andere genegenheid zoude men onderstellen!

Het nu volgende is ontleend aan een brief, geschreven op Germaine's triomftocht door Duitschland. Hoe werd zij gevierd door het Weimarsche hof! Beter nog: hoevele nieuwe gezichtspunten openden haar de Weimarsche grooten van geest! In haar rees dan ook op een denkbeeld van wijde strekking: Frankrijk te hernieuwen door Duitschland's letterkunde en philosophie. - Aantrekkelijke taak, harer waardig!

Begrijpelijk dus zoo bij haren lust om te arbeiden en tevens van het leven te genieten, nu alles rooskleurig hadde geschenen. En toch, welk een diepe neerslachtigheid spreekt niet uit deze regels aan haren vader:

> Je te le dis, je ne puis pas te survivre. Tâche, cher ami, de vivre jusqu'à ce que ma fille soit mariée. (Albertine telde nauwelijks zes

> jaren, en Necker was reeds een zeventiger!) Nous nous endormirions si paisiblement alors. (Weimar, 13 Dec. 1803).

Het was niet de eerste maal, dat zij zich zoo aan haren vader vastklampte. In den zomer van datzelfde jaar had zij reeds uit Genève - waar zij de afleiding zocht, welke het stille Coppet niet kon geven, - hem het volgende geschreven:

> Tu es mon seul appui sur la terre. Considération, fortune, direction, bonheur, religion, tout est là pour moi. J'ai des affections ailleurs, je n'y ai point d'appui, et jamais être n'a eu plus besoin d'un autre. Il faut donc, il faut que j'espère les mêmes années, et c'est du fond du coeur que je souhaite que les miennes s'abrègent pour nous rapprocher plus sûrement. Adieu, mon ange tutélaire....

Toch voelt zij zelve hoe onnatuurlijk ook deze heftigheid is! *Tâche de me fortifier* smeekt zij Necker - *tâche de devenir moins aimable*, *arrache-moi l'excès de tendresse que j'ai pour toi. C'est un poison que cette tendresse; elle me cause mille fois plus de douleur qu'elle ne peut me faire de bien*. 'Gij zijt niet zoo als ik, roept zij eindelijk in wanhoop uit: *tu n'as pas des serpens dans le coeur!*'

Zulke uitingen mag men niet belachelijk vinden: die bekentenissen doen ons peilen de afgronden van haar hart. Wat zoude er van deze vrouw zijn geworden, wier hoofd duizelde van gedachten, in wier binnenste felle orkanen stormden, indien zij niet met handen had kunnen omklemmen, als een soort fetish, haren vader; indien zij niet zóódoende even op adem had kunnen komen en uitrusten van die wilde vlucht voor zich zelf?

Vinet's oordeel omtrent Jacques Necker is dan ook mijns inziens even onjuist als het oordeel was van mevrouw de Genlis omtrent Suzanne Curchod's opvoedingsmethode. Vader en moeder kenden beiden beter hun kind, dan zulke ver af staande paedagogen. Zoo de moeder faalde, is dat enkel door lichaam, niet door geest. Doch de vader heeft steeds tegenover Germaine betoond datzelfde onuitputtelijke geduld, uit medelijden geboren, waarvan hij ook blijk gaf tijdens de laatste dagen van het leven zijner echtgenoote. Menigmaal lieten toen de pijnen Suzanne Curchod geen oogenblik rust; viel eindelijk door uitputting, de lijderes plotseling in slaap, het hoofd gevleid op Necker's arm, dan - schrijft mevrouw de Staël - stond deze zóó

urenlang stokstijf in dezelfde houding, uit vrees haar door de geringste beweging wakker te maken.

Zóó moet men Necker zien, steeds zich zelven vergetend. Vrouw en kind, ziedaar *zijne* eenige hartstochten. Toen dan ook in zijne laatste ziekte eindelijk de geest ging dwalen, kwam geen woord over zijne lippen dat herinnerde aan zijn staatkundig leven, zijne triomfen en teleurstellingen; alle zijne gedachten bepaalden zich tot die twee geliefden. - Ook toen hij geestelijken troost zocht, was dit niet uit bekommering over eigen toestand. Blijkbaar zinspelende op wie hij achterliet, vroeg hij enkel, doch zonder de dochter te noemen: *Ne croyez-vous pas que l'indulgence*, *la plus belle qualité chez les hommes*, *est aussi le plus bel attribut de l'Etre suprême?* Ach, hoe gaarne ware Germaine's vader haar even-ouder geweest, ten einde - gelijk hij eens schreef - als broer haar levenslang te kunnen beschermen!

Toch is deze wensch vervuld geworden. Necker's geest heeft zijne dochter tot het einde toe verzeld: de leidsman werd tot leidstar, nu verplant naar den hemel.

Te vergeefs langer haren vader zoekende op aarde, moest zich wel haar blik richten naar omhoog. Dáár werd haar de Oneindige geopenbaard; zóó haar die kracht gegeven welke hare latere geschriften maakt tot boden van een nieuwen, beteren tijd; werd zij zelve tot wat die zóó reine, diep voelende, zéér geloovige Albertine Adrienne de Saussure met volle overtuiging noemt: *le seul missionnaire possible dans un monde savant et raisonneur*, *frivole et dédaigneux*.

Indien niet door Necker opgeheven en geleid, ware Germaine nimmer geworden wat zij is: de wegbereidster der moderne vrouw.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Persoonlijkheid.

I. Het motief.

Omdat wij 't zóó en niet anders voelen, zeggen wij dat de wereld één is.

Maar de wereld-ziel, zich in de natuur verwezenlijkend, moet hare eenheid verliezen, door zich te verbyzonderen in onderscheidenheden. Het scheppingsproces is een proces van splitsing. Scheppend splitst zich het leven in categorieën, die zich splitsen in soorten, die eindelijk zich splitsen in afgezonderde individuen. Het individu vormt de laatste éénheid, waarin het leven scheppend zich splitste. Zijn naam en wezen en roeping zijn: ondeelbaarheid. Het blijft de natuurlijke taak van het individu zijn eenheid te bevestigen. De wet der natuur is: egoïsme.

Hoe ontwikkelder de soort is, des te rijker de verscheidenheid, des te scherper 't contrast der individuen. De mensch, die hoogste natuurschepping, vormt ook het zelfstandigste en eenzaamste individu. Maar zijn eenzaamheid voelt hij als ballingschap. Onvrij en eenzaam, *balling*, voelt hij zich als schepsel der natuur. Dit smartelijk bewustzijn echter is het begin zijner glorie. Er leeft in hem, onverwoestbaar, een drang, doch ook een *macht*, zijn ballingschap te breken, zijn gedroomde vrijheid te herwinnen, in vrijheid zich verzoend te voelen. Het zijn de drang en de macht zijner boven-individueele persoonlijkheid. Als ‘persoonlijkheid’ is hij niet langer gebonden aan de stoffelijkheids-wetten van oorzaak en gevolg. De persoonlijkheid is wederom oorspronkelijk en een wereld in zich zelf. De persoonlijkheid is intuïtief-scheppend, is ‘geniaal’. - Het is de zware, doch onontkoombare roeping

van den mensch den doem van zijn natuur-egoïsme te breken door de kracht zijner genialiteit. De wet van den geest is: hereening, liefde.

II. Vver de geestelijke volwassenwording.

Ieder mensch vormt in aanleg een geniale gods-oorspronkelijkheid. Ieder kind is oorspronkelijk. Daarom gelooft de menschheid in het kind.

Maar hoe is het te verstaan, dat dit oorspronkelijk genie, het kind, met de jaren regelmatig vervlakt en verbanaliseert? En wat is banaliteit anders dan de nederlaag van den geest? Niet de natuur kan ‘banaal’ zijn, maar alleen de geest, de geest die depraveerde.

De mensch schijnt zelden de belofte zijner kinderjaren na te komen. Het kind, dat door zijn ouders werd toegejuicht als een wonder van genialiteit, verzinkt in den oceaan der onpersoonlijken. Wanneer hij later geduld wordt in de wereld, heet 't dat hij wordt hoog geacht; als zijn huwelijksleven vreedzaam is, prijst men het als ongewoon gelukkig; en zijn kennissen, die hij nooit ‘kende’, heeten zijn vrienden. Maar krijgt hij op *zijn* beurt kinderen, dan meent ook hij de wereld van genieën voorzien te hebben. Want *zulke* kinderen, zegt hij zich, zag men nog nooit...

En hij heeft gelijk. Het kind *is* dat oorspronkelijk, zelfscheppend genie. Maar het is nog geen zelfstandigheid. Het heeft, om zijn godsroeping te vervullen, zich te vormen tot een karakter. Het heeft zich te *vormen*.

In het kind sluimeren alle geestelijke mogelijkheden: een ongevormde mengeling is 't van velerlei beloften. Deze vervagende wijdheid, deze uitvloeiende ontvankelijkheid, maakt juist de hemelachtige bekoring der kinderen uit. Het kinderbewustzijn leeft in een staat van verdroomdheid: vormenloos is de droom en daaròm zoo boeiend. Maar droomen moeten tot daden uitbloeien, zal er leven zijn. Wanneer het kind volwassen wordt, voeren de vele mogelijkheden zijner ziel een verwoeden strijd. Dan tracht de wijde en passieve kinderdroom zich tot levens-daad te vormen. Dan verlaat 't kind zijn blauwen hemel. Er is een groote smart in zijn leven

gekomen. Het is ontwaakt. De hevige begeerte het droomleven te verwezenlijken vormt van dien strijdenden jeugd-tijd de grootsche Don Quichoterie. Arm aan ervaring is de jeugd, maar schatrijk aan verlangen en aan geloof. Revolutionnair is de jeugd, revolutionnair, daar ze gelooft aan 's levens absolute bedoelingen, revolutionnair zooals Don Quichote het was. En uit noodweer, en omdat ze den idealen droom niet toetsen kan aan ervarings-werkelijkheden, omdat ze de werkelijkheden slechts aan 't gedroomde ideaal kan toetsen, daarom heeft ze ook de felle en al te eenzijdige, de al te *eenvoudige* dogmatiek lief van 't revolutionnaire moment. De jeugd is de tijd der edelmoedige leuzen, die slechts een *oogenblik* edelmoedig blijven, die slechts edelmoedig blijven zoolang het geloof ze levend maakt en ze bezielt en verontschuldigt.

De jeugd-strijd is een strijd van zelf-verwezenlijking: daarom is die strijd zoo hevig, zoo smartelijk, zoo smartelijk gelukkig. Overwinnaar te blijven beteekent zichzelf geworden te zijn. Overwonnen is, wie zich niet vormde, niet hervond.

Overwonnen zijn de geestelijke parasieten. Hij is overwonnen, die, om zijn zwakheidsziekte te verheelen, een copie tracht te worden, een ‘ander.’ Den schijn zag hij voor 't wezen aan: in plaats van zich te maken tot een oorspronkelijk orgaan van den onpersoonlijken geest, wordt hij 't orgaan eener persoonlijkheid, 't orgaan van een orgaan. Niet borgt hij van God zelf, maar hij borgt van een die reeds borgde. En zijn leugen beseffend, kan hij het eene voorbeeld, dat hij zoekt, niet vinden. Hij wisselt van voorbeeld met den dag. Beurtelings is hij allen, steeds blijft hij niemand. Het ééne voorbeeld is fictie. Hij zal een ieders woorden na-bauwen; hij zal een echo zijn: een stem zonder lichaam, een stem als een schim. Bij elk zijner handelingen ziet hij schichtig om naar exempels die zijn daad rechtvaardigen kunnen. Hij is de bedelaar die eeuwig zwerft, want wat hij vraagt heeft geen te geven.

En overwonnen zijn de geestelijk faillieten; dat zijn zij, wier jeugdige vreugden en smarten en droomen zich oplosten in het matte glimlachje der ontgoocheling. Droomend zochten ze ervaringen, maar de ervaring vermoordde den droom. Zij zochten de ervaring om de daad te vinden: maar zonder droom is de daad ontwijd en vergeefsch. Zij ver-

langen, van uit de obsessie van hun te makkelijk geworden leven, terug naar den droom, die de daad zinvol zal maken, die de daad verinnerlijken zal, maar zij kunnen alleen de ervaring, de veel te vele en veel te leege en te kleine ervaringen, *gelooven*.

Of, eindelijk, zijn zij overwonnen, die met geweld den droom willen gelooven, omdat zij de ervaring niet *zien*, die hun vergeefsch verlangen naar de dwalende onbevredigdheid tot doel verheffend, hun emoties verromantiseeren en zich zelf romantisch veridealiseeren: de ontijdig romanesken, die zich een valsch beeld scheppen van zich en van de wereld en nooit de realiteit van hun innerlijk wezen voelen of aanvaarden.

En ook de verstands-utopisten, de theoretische idealisten, zijn overwonnen, maar deze zijn zelfs niet tragisch meer. Want zij hebben den droom verstard en de werkelijkheid verwrikt: schijn is hun leven en schijn hun verzekerdheid. Zij hebben *gewelddadig* hun innerlijk 'gemaakt.' En alle geweld is willekeur. Zij zijn de tyrannen hunner eigen ziel.

Overwonnen zijn de onvolwassenen.

Maar overwinnaar is, wie zich zelf verwezenlijkte en wie begreep dat men, òm te verwezenlijken, een keus moet doen. Zijn leven zal dan de rechtvaardiging dezer keus moeten zijn.

Nog droomen alle wijde mogelijkheden in hen voort. Zooals in den heilige de booswicht leeft en in den held de laffeling, zooals het goede een *overwinning* op het kwade is en niet een ontkenning, zooals de goede mensch goed is *omdat* hij het kwade heeft gevoeld, zoo ook berust de eenheid van den geestelijk volwassene niet op armoede, maar op rijkdom, rijkdom die weer eenvoudig werd. Het leven van den volwassene bevat de kiemen van heel het geestelijk leven der menschheid. Maar de chaos heeft zich tot kosmos geordend. Als scheppende kracht is hij één: één van karakter. De droom heeft vorm aangenomen om zich in een daad te kunnen omzetten: de daad van zijn persoonlijk leven.

Wie de kracht miste te zijn wat hij het mééste is en dat *geheel* te zijn, die blijft kind, het verjaarde kind, de kinderachtige mensch, de mensch die geen werkelijkheden kent, ook al meent de in ervaring verstikte scepticus ze al te goed te kennen. De werkelijkheid is alleen in 't eigen *ik* te beleven. De waarheid van het ik: dàt is de werkelijkheid.

In het veelal *plotseling* moment onzer zelfbewustwording hebben wij den grondslag gelegd van ons innerlijk leven.

III. Over de waarde der subjectiviteit.

Elke persoonlijkheid vormt een nieuw element in de wereld. Nooit is ze banaal, nooit stereotiep. Zelfs als ze een stok-oude waarheid uitspreekt zal deze ontbloeien in nieuwe lente. Want nieuw was de persoonlijkheid, die de oude waarheid nieuw beleefde. Nieuw was de persoonlijkheid, die de oude waarheid nieuw uitbeeldde. Weinige zijn de waarheden, maar eindeloos vele zijn de wijzen, waarop ze beleefd en gebeeld kunnen worden.

De groote persoonlijkheid is de lente van het wereld-gebeuren. De historicus, die de jeugd-kracht der persoonlijkheid miskent, omdat hij weet dat alles wat is, reeds was en zich herhalen zal, heeft nutteloos gelijk. Ieder die iets groots in zijn leven ervoer zal dien gelijkhebber van zich afstooten: niet uit ambitie, maar uit eerbied voor den geest der lente, die 't symbool der eeuwigheid is. De historicus, die de vergeefsheid bewijst van persoonlijke grootheid, omdat hij weet dat de geschiedenis elke overtuiging te schande maakte, hij die smaalt dat de feiten der historie de karikaturen zijn van de droomen der historische persoonlijkheden, bewijst alleen dat geschiedenisboeken geen bijbels zijn en dat 't geluk niet een zaak is van den tijd en van de wereld, maar van het Nu en van het Ik. De zomer brengt niet wat de lente beloofde: geloofd zij de lente! En men *geloove* de lente! Men loove en geloove de belofte, de belofte die niet vervuld wordt, die in zich zelf een vervulling is.

De vruchtbare wijze van zien dunkt mij deze: dat de groote wereld-ideeën, welke wij elk uur van den dag persifleeren en zonder welke we geen dag konden leven, oorspronkelijk de schepping zijn van den éénen mensch. Velen waren er, die vagelijk haar voelden, haar verlangden, die zich bereid maakten haar te ontvangen: maar één had de kracht te *gelooven*, één *twijfelde niet meer*, één *zag*. Hij was niets geweest zonder die velen, maar die velen niets zonder de *mogelijkheid* van dien eenen.

Niet de massa is heilig, maar de enkeling; de enkeling niet, maar de geest, die zich in den enkeling manifesteert: in den enkeling die geniaal heet, in de ongenoemde enkelingen waaruit het genie verrijst.

De wetenschappen zelf evolueeren dank de intuïtie-kracht der eenlingen, die men geniaal noemt. Waar het geldt de historie, of de sociologie, of de filosofie, waar het de supertechnische wetenschappen betreft, waar het de wetenschappen betreft die niet alleen *juistheid*, maar ook en vooral *waarheid*, brengen, die niet alleen constateeren, maar ook concludeeren, daar moet ook de intuïtief geopenbaarde waarheid zelf *subjectief* worden beleefd en uitgebeeld. En zoo is er dan schijn vermengd met de waarheid: maar er zou in 't geheel geen waarheid zijn zònder den schijn, zonder den tijdelijken vorm van het subjectivisme. De menschelijke dwaasheid bestaat daarin: te willen concludeeren, zei Flaubert. Aanvaardt de menschelijke dwaasheid! De schijn zal weg vallen en het wezen schept zich voort, in nieuwen vorm, in nieuwen schijn, in nieuwe dwaasheid... Aanvaardt den schijn; maar ook: gelooft en bewondert en eerbiedigt den schijn der subjectiviteit. Aanvaardt haar niet als een fataliteit, maar als een zegepraal der menschelijkheid. Die schijn vormt in zich zelf een verwezenlijking, even belangrijk en even eeuwig als de objectieve waarheid die zich verhullend voortschept van geslacht op geslacht. De wijze waaròp de enkeling zijn idee doorleefde: die blijft gezagvol. De beeldende persoonlijkheid, waarin de idee zich incarneerde: die blijft ongeschonden omhoogstaan, als monument van menschelijkheid. Het Spinozisme groeit uit, verandert, verdwijnt: Spinoza blijft. Het Marxisme schept zich voort en vernietigt zich in zijn eigen schepping: Marx staat en rijst. Jaurès' boek der Fransche revolutie weerspreekt het boek van Carlyle: maar beide stáán, omdat het meer zijn dan ‘boeken’, omdat het uitbeeldingen zijn van twee machtige persoonlijkheden. ‘Wie dit boek aanraakt, raakt een mensch aan’, riep Walt Whitman ons toe. Maar ik raad u: raakt de boeken *niet* aan, waarvan dit niet gezegd kan worden!

Ik geloof dat de waarde, niet alleen van elk kunstwerk, maar van elke levens-belijdenis, van elke waarheids-openbaring, moet worden afgemeten naar de macht van mensche-

lijkheid, naar de grootte der persoonlijkheid, die zich in dit werk heeft uitgebeeld. Een ander kriterium ken ik niet en kan ik niet erkennen.

Maar wij allen, wij alledags-menschen, wij hebben daarom het onverwoestbaar besef *iets* te vertegenwoordigen, dat onschendbaar is; en dit heilig wezen vereenzelvigt zich, onafscheidelijk, met het geheel onzer ik-heid.

Dostoiewsky heeft 't verhaal gegeven van een man - een alledaagsch ambtenaartje, een mannetje - die krankzinnig wordt door zijn dubbelganger te ontmoeten: de dubbelganger zou ons allen ziek van zinnen maken. Hij benam ons het recht van ons bestaan. Ook ik heb eens gemeend mijn dubbelganger te ontmoeten: 't was slechts mijn spiegelbeeld dat mij tegentrad; maar geen droom zoo helsch als die waan eener seconde! Deze geheimzinnige wandelaar zou mij tot een overbodigheid hebben gemaakt. Al leefde ik in Amsterdam en die... andere in Peking: het besef van zijn bestaan zou mij moreel vermoorden.

Het mysterieuze ‘ik’ vormt een der boeiendste problemen die het kind zich stelt. Het houdt niet op zich te verzekeren: dit is ik, dit is moeder, dit is broer... Het schijnt 't moeilijk te begrijpen en toch het te *moeten* begrijpen. Telkens betwijfelt het zijn ik-heid. Dan wil 't een ander zijn en anderen tot anderen maken, als begon hem dat fatum der persoonlijkheid te benauwen... Maar dit is spel, en juist als spel, als gevaarvol spel, zoo bekorend: het weet onderwijl niets zóó te behoeven als de zekerheid van het ik. - Een klein meisje zat bij haar vader te spelen op den grond. Eensklaps vroeg ze, den vinger op de borst: ‘is dat Lida?’ Hij zag haar hoogelijk verwonderd aan: ‘Dàt... nee, dat is Lida niet!’ Maar toen heeft ze hem een oogenblik straf aangestaard en ze werd fel rood in haar gezichtje en ze wierp zich voorover en kreunde alsof ze pijn had; zoodat hij, het misbruikte kind in zijn armen nemend, haar niet dringend genoeg verzekeren kon, dat ze wel waarlijk en niets dan Lida was... En toen ze 's avonds slapen ging, klaagde ze nog, beverig, dat vader gezegd had, ze was Lida niet.

Rampzaliger nog dan Lida heeft dien dag de vader zich gevoeld. Men experimenteert niet op een mensch. Eén ding is heilig: het mysterie der persoonlijkheid. Het leven heet

heilig daar de persoonlijkheid het is. Zij is de afspiegeling van het leven, maar ook des levens volledigste verwezenlijking.

Waarom toch voelen alle geslachten weer opnieuw zich magisch aangetrokken tot een Goethe? Niet allereerst is 't de schoonheid zijner werken, van zijn Faust of Tasso, die de menschen magnetiseert: maar 't is de glorie zijner persoonlijkheid. De mensch Goethe is maar èèns ter wereld gekomen, toch blijft die eenling voor allen: symbool. De verbyzondering der Goethe-figuur is veralgemeening en vereeuwiging. En in Faust of Tasso voelen wij iets dat belangrijker zijn moet dan deze drama's zelf, waardoor die drama's belangrijk wòrden: Goethe! - Waarom verzamelen wij met een zoo onverflauwde graagte de levens-berichten van een Napoleon: hoe hij leefde, hoe hij dacht, zijn woorden en zijn daden? Het zou - subjectief geoordeeld - onmogelijk zijn den mensch Napoleon te vereeren, en toch blijven wij gefascineerd door iets, dat essentieeler schijnt dan die byzondere gedaante: dat is het leven, het leven zooals dit zich in een buitengewoon machtige persoonlijkheid uitbeeldde. Wij voelen, dat in deze tragische en van karakter zoo troebele persoonlijkheid het eeuwig levens-mysterie zich toch klaar openbaart. Een Napoleon wil niet subjectief beoordeeld, maar *objectief gezien* zijn: niet gekeurd naar zijn karakter-eigenschappen, maar om zijn daemon erkend. - Wat stroomt men toe, als een groot man zal spreken, een dichter, een hervormer? Bezit men 't beste, wat in hem is, dan niet in zijn geschriften? Maar ‘het levende woord’, zeggen de menschen! Het beste, dat men als een tartend geheim vermoedt wanneer men de geschriften leest, het ‘levende woord’ zal 't onthullen! En als ze hebben gehoord, gezien, weten ze niet hoe onvoldaan ze bleven...

IV. ‘Karakter’ en ‘persoonlijkheid’.

De persoonlijkheid is een beperking en een veralgemeening: zij wordt algemeen door haar beperktheid te aanvaarden. Persoonlijkheid beteekent een concentratie en een uitstraling.

Zij is schepping en schepper. Zij is een ‘deel’ en ‘kosmos’. Zij is moreel en universeel. Zij is een twee-eenheid.

Spreken wij van ‘karakter’ en ‘persoonlijkheid’.

Het karakter is de geestelijke ‘vorming’ van de natuurzelfstandigheid der individu.

Karakter is afgezonderdheid. Het ‘karakteristieke’ is het aparte, het andersoortige. Een ‘man van karakter’ noemen we den sterken wils-mensch, die weet ‘ja’ en ‘neen’ te zeggen; en beter neen dan ja, want bij voorbaat ‘verweert’ hij zich om althans niet te vleien! Hij maakt ernst met 't leven en laat niet met zich sollen. De vage lievigheden haat hij, de weelde-wijsheden der al-verzoeners. Doen is meer dan zijn! roept hij smalend. Zijn is niets, maar *kunnen*, dat is alles! 't Komt op de *daden* aan! Wat máákt ge van het leven, wat maakt ge wáár: dat is de kwestie! De liefde is nog niets, maar het huwelijk!

Hij ziet werkelijkheden en hij telt ze. Hij liet zich niet bedotten met een edel praatje-voor-de-vaak. Woorden zijn wind! Hij maakt zich geen illusies over mensch of wereld: beide kent hij en hij weet wat ze waard zijn. Vóór alles de oprechtheid: liever ruw en oprecht dan gratievol-zachtmoedig! Men moet hem maar nemen zooals hij is: hij zal de laatste zijn er om te treuren als men hem *niet* wil nemen... Hij is de opvoeder der menschen-kinderen. En zachtmoedigheid is slechte opvoedkunde.

Karakter is moraliteit. Het karakter-begrip heeft de beperking ook van het moreel beginsel: dóór beperking gaaf. Want moraal beteekent tucht. Moraal beteekent een doelbewuste concentratie van levenskracht. De moralist bakent het leven af, opdat 't met te intensiever kracht zal stroomen, recht-uit en wijd-heen. Moraal beteekent maat, maar allerminst gematigdheid. Wie moraal kent als gematigdheid, ontkent den held: en juist de held vormt de hoogste verwezenlijking van 't karakterbegrip. Karakter-vereering vindt haar doel in helden-vereering. De held is het genie in de sfeer der daad. De held is het genie in de sfeer der moraal. Zijn daad is moraal, is orde. Het is de gods-taak van den heros orde te scheppen. Waar besef van heroïek is, daar is besef van orde en van gehoorzaamheid. De held dwingt gehoorzaamheid af: hij is ook zich zelf gehoorzaam. Hij wordt

gedwongen zijn plicht te volvoeren, zijn roeping te vervullen. In 't daagsche leven, in de rust, kan hij een klein en troebel wezen schijnen: zoodra hij in actie komt wordt hij groot en gaaf. Het is inderdaad zeer wel *mogelijk*, dat Savonarola en Cromwell bedriegelijk waren: maar in hun scheppende heldhaftigheid kon geen bedrog hun geest verduisteren. Bedrog werkt niet uit. Bedrog is machteloos. Bedrog zou de menigte niet kunnen magnetiseeren. De daad staat in het teeken van de schuld; maar de held, de verpersoonlijking der daad, is geroepen deze schuld, waaraan ook hij deel heeft, te verzoenen, dank de moraliteit van zijn 'karakter'. Daarom moet hij gezien worden in zijn uitwerking en in zijn uren van macht. De Mirabeau der salons was niet de Mirabeau der tribune! De Parijzenaar glimlacht, dat 't de duivel is, die de moraal preekt, maar waarlijk, een halve duivel zal het beter doen dan een heele goedzak.

De held kenmerkt zich door zich zelven trouw te zijn. Hij voelt zich onafhankelijk van 't oordeel de wereld. Niet verlangt hij de approbatie der menschen, die 'succes' heet, maar hij verlangt de approbatie van God, die zielsrust beteekent.

Wij eeren den held als karakter om zijn spontane zekerheid. Hij heeft den moed zijner spontaneïteit. Hij is argeloos. Hij bezit een innerlijke kracht, waarop hij voortdurend steunen blijft en die hij onvoorwaardelijk vertrouwt. Elk zijner daden is van die kracht een spontane manifestatie. Hij voelt en ziet de dingen rechtstreeks en versmaadt bemiddelaars.

Niets in de wereld is zoo mooi, als een mooi karakter. Want alles wat er menschelijk mooi is in de wereld komt daaruit voort.

Wat is 'talent'? Houdt eens op met uw aanprijzingen van talent! De één is zoo'n 'geboren dichter', de ander zoo welsprekend, een derde schrijft zoo'n mooien stijl.. Zijn we dan hier om elkander's kunststukjes toe te juichen? Wij hebben het onze ijdelheid te wijten, dat we liever worden geprezen om onze begaafdheid dan om ons willen. Iemand talent te ontzeggen schijnt de ergste hoon te zijn waarmee men hem vernederen kan. Talent alleen heeft geen eergevoel; talent heeft geen geweten. Talent kan karakterloos zijn. Maar het karakter zelf is altijd gaaf. Ik stel meer prijs op de vriendschap van hem, die zuiver is van hart, trouw in

zijn daden en van een natuurlijken moed in zijn spreken, dan van 't verfijndste en meest byzondere talent, dat van geest en geestes-natuur misvormd zou zijn. Eerst door de moraal van het karakter komt talent tot zijn recht en rechtvaardiging. Karakter vormt den *grond* van alle talent. Het uitzonderlijkst genie heeft éérst - als iedereen - een zuiver mensch te zijn. Alle schatten van den geest blijven vergeefsch, waardeloos, van on-waarde, zoolang we niet 'ons zelven' zijn. En we wòrden ons zelf door naar binnen en naar buiten onzen plicht te vervullen in de tucht van het leven.

Kent u zelf! maande de Grieksche wijsheid. Niet om te weten wat we 'waard' zijn: een waarlijk levend mensch weet nooit wat hij waard is en vraagt zich zulke zaken niet af. Niet om te weten wat we kunnen: het leven kan me morgen een taak opleggen, waartoe ik mij vandaag niet in staat zou achten. Maar wij moeten ons zelf kennen, omdat wij ons zelf nog veel meer beliegen dan we 't anderen doen en omdat de zelf-leugens nog oneindig moorddadiger zijn. Om mij zelf te 'kennen', dien ik echter eerst reeds mij zelf te *zijn*. Nooit nog is iemand door zelf-ontleding zich-zelf gewòrden. Integendeel is de voorbarige analyse het zekerst middel het ontkiemende 'zelf' te vernietigen. Vóór de tempelpoort, waarop het 'kent u zelf' geschreven stond, had 't Grieksche volk, indien het minder intellectualistisch was aangelegd geweest, een andere poort kunnen bouwen, leidende tot den voorhof van den wijsheidstempel, een poort, wier opschrift geluid had: '*weest* u zelf'. Want het 'zijn' is de grond van het 'kennen'. Het leven is de voorhof der wijsheid. De daad wijdt tot de gedachte in. De daad is de opvoedster der ziel. Wij moeten door den strijd van 't leven worden gevormd eer we dat leven in ons zelf belijden kunnen.

Sterke karakters vormden zich dáár, waar de daad in eere was en waar de *verantwoordelijkheid* der daad werd gevoeld; dáár, waar de eenheid en der eenheid moraal de karaktervolle apartheid opeischte en disciplineerde en juist door de discipline voor verwildering behoedde. Karakter is beheerschtheid, is *stijl*. Niet vormden zich karakters in het Italië van Cellini, die pralend zijn tuchtelooze eerzucht te boek stelde, maar in het Italië van den oudsten en sobersten der Medici en van den strengen Donatello; niet in

't 19e eeuwsch Europa, dat 't ambitieus artiesten-meisje Marie Baschkirtsef voortbracht, wier eenige daad haar gloriehunkerend dagboek is, dat ontroert omdat 't ten slotte en onwillekeurig zoo *zielig* is, maar in 't Germaansch Europa, dat Tacitus zijn verworden landgenooten voorhield. Waar de weelde-verweeking verbloeit, daar vormen karakters zich slechts in de enkelen, besten, die uit zelfverweer zich tot ascese dwingen. Het republikeinsche Rome was een *volk* van karakters; het keizerlijke Rome schiep de filosofen der starre karaktermoraal; den verstandigen Epictetus, den braven Marcus Aurelius. Aurelius had zoo braaf te zijn om geen Nero te wordèn. Maar de Nero's zijn, in hun helschheid, schooner dan de Aureliussen in hun voorzichtigheid. En Epictetus' boekje der moraal is een handleiding in levenstechniek, maar geen geloofsbelijdenis.

Doch verder nog moet ik gaan, zal ik het einddoel mijner waarheid vinden: ook de ruimer, de stoutmoediger zich uitlevende karakter-kracht der jonge en gezonde tijden dwingt meer respect dan liefde af. Edeler dan de barsche Donatello was de milde Raphaël, zoolang de karakter-kràcht hem niet begaf. Rembrandt's ‘karakter’ staat ons niet zoo scherp voor oogen als dat van den nuchteren en fellen Lucas van Leyden. En Jan Luyken's geestelijk gedicht heeft een teederen toon van stilte, die de vrome strijdliederen der Geuze-dagen vreemd is of die ze slechts als *gebrokenheid* doen kennen.

Er werken machten in den mensch, dieper dan die van zijn karakter. Moraal is 't laatste woord der wijsheid niet, al blijft het 't eerste. Juist de *kracht* van 't karakter kan een zwakheid blijken. De droom van 't kind is daad geworden in den karaktervollen mensch; maar de daad wil weer in droom verkeeren om als wijsheid uit te bloeien.

De karaktervolle mensch weet te doen en te dulden: hij kan zich niet *in vreugde* overgeven. Hij erkent de waarde van 't gemeenschapsleven: zijn gemeenschaps-moraal is een codex van gedisciplineerde zelfzucht. Hoe maatschappelijk en hoe zelfzuchtig waren moralisten als Epictetus en Montaigne, die alles van het leven verstonden behalve dat ééne: overgave. In zijn scherpe zelf-concentratie voelt deze mensch het expansieve ‘geven’ als een heilloos ‘zich verliezen’. Trots zijn moed beheerscht hem eene angst: zijn concrete

‘ik’ prijs te geven. Hij heeft zijn steeds zekere spontaneïteit, zijn daden-moed, zijn wils-kracht, hij heeft zijn ervaring, zijn in ervaring gesmeed verstand, zijn gereedheid, hij heeft zijn moraal: vraag hem niet naar de ondervindingen en intuïties, die buiten de sfeer van 't exacte liggen. Zijn rijk is van deze aarde. En als hij een hemel verlangt, dan zal 't een exacte hemel zijn. En als hij een God noodig heeft, dan zal 't een concrete en karaktervolle godheid zijn. En als hij religie wenscht, dan zal 't een maatschappelijke en duidelijk omlijnde godsdienst zijn, die tucht afdwingt en dan ook, in ruil, positieve winsten belooft.

Hem beheerscht deze ééne angst: de angst voor den dood, de angst voor de eeuwigheid. Vandaar zijn drang dat onheimelijk onbekende te verpositiveeren. De gedachte, dat 't wezen onzer ikheid, datgene wat ‘eenig’ is, door den dood verstrooid, te niet gedaan zou worden: die gedachte is onaanvaardbaar, niet zoozeer nog ten opzichte van ons zelf, maar vooral ten opzichte van hen die ons lief zijn. Kan een zoo moeilijk leven voor niets geleden zijn? Kan een zoo schoone ziel, in een zoo moeilijk leven gerijpt, tot niets verzinken? Daarom trachten wij, praktici, die de concrete eeuwigheidsvoorstelling met haar hemel-vol-engelen, als al te klein en al te absurd zijn gaan voelen, den dood te vergeten. Wij zeggen, wij roepen het uit, de belijders van het *Leven* te zijn! Driftig worden wij, als een nog komt vragen wat we te denken hebben van den dood...

Maar een levensbeschouwing, die geen doods-gedachte duldt, zou een eeuwigheids-ontkenning zijn. En hoe te leven zonder 't besef der eeuwigheid? Wel is er, omtrent het eeuwige, geen zekerheid, maar er zijn mogelijkheden... Heel ons leven is: een mogelijkheid, een waagstuk. Aanvaardt uw hachelijke conditie, waagt de kans!

De ervaringszekerheid, die wij volstrekt te vertrouwen hebben, is deze: dat verheven blijkt, wie zich bezield voelt door de doodsidee. Het denken aan den dood mààkt ons verhevener; want wij voelen den dood niet slechts te moeten aanvaarden, maar hem *waard* te moeten zijn. De dood is van het leven het plechtigst oogenblik. De dood moet ons leeren hoe te leven.

De dood is ons 't symbool dier wijsheid, waarvan ònze

wijsheid maar een afstraling schijnt te zijn. Was de doodsreligie der Egyptenaren niet levens-religie? Wie den dood ziet, niet als de grimmig-groteske knokelman zwaaiend met de zeis, maar als de plechtig zwijgende, over alle aardsche nietigheden heen blikkende Sphinx, als het mysterie der wereld, die kent dit leven als een onvoltooidheid, die voelt het als de beweging der eeuwigheid. De dood, die het individu vernietigt, leert ons, dat het individu eindig is en betrekkelijk, maar dat *iets* in ons de vernietiging overwint. De dood is eeuwig levens-symbool. Slechts voor den positivist en materialist is de dood een dreigende, grillige schrikgestalte, daar hij hem het te-kort zijner levens-leer openbaart. De doods-idee brengt hem tot een fatale bezinning: zij doet hem de nietigheid zijner daden beseffen.

Maar hoe nietig zou ik in waarheid zijn, hoe heilloos nietig, indien ik mijne nietigheid *niet* besefte! Juist dàt ik mijn nietigheid beseffen kan is het teeken mijner majesteit. Eerst door mijn nietigheid te beseffen word ik gelukkìg, vredevol. Eerst daardoor overwin ik de jagende onrust van mijn hart. De majesteit van den dood verkondt mij de majesteit van het leven, dat zich onvolkomen in mij openbaart; in mij, gekluisterden geest, in mij, die zich vrij weet en toch gebonden voel. De majesteit van den dood, evenals die van den nachtelijken hemel, troost mij over de grievende teleurstellingen en beleedigingen, die ik mijzelf heb aangedaan.

Want de nacht is ons het beeld van den schoonen dood, die niet het leven vernietigt, maar het heiligt. Hoe is de nacht ons lief, met zijn stilte, zijn vrede, zijn lichtende donkerte, zijn rijke eenzaamheid! Wanneer ik alléén sta tegenover den zwijgenden nacht, hoe verheven voel ik mij dan in mijn geringheid! Eerst dan voel ik mij bevrijd van mijn begrensde ik. Dan weet ik die bevrijding altijd gewenscht te hebben. En ik erken *iets* in mij, dat grooter is dan dìt erbarmelijke ik en waarlijk grooter dan die sterrenhemel zelf. En dit ‘iets’, dit immens en allerkleinst mysterie, ik kan 't alleen ervaren en verstaan als mijn persoonlijkheid.

Het ‘individu’ is oorzakelijk en stoffelijk en aan de oorzakelijkheidswetten der stof gebonden; het ‘karakter’ is de geestelijke en zedelijke omvorming van het individu; maar in de persoonlijkheid schept zich de godheid een onmiddellijk

beeld. Zij *moet* zich dit beeld scheppen, krachtens haar liefde, krachtens haar wezen van liefde. En als ik de godheid lief heb, dan *moet* ik goddelijk worden. Want die godheid is niet een ding, maar een kracht; niet een ding buiten mij, maar een kracht binnen in mij, een scheppende liefde-kracht. En als ik de wereld lief heb, dan wordt de wereld ik en ik de wereld. Ervaren heb ik het, maar verklaren kan ik het niet. Hoe zou ik kunnen? De verklaring verjaagt de ervaring. Ik weet alleen, dat de persoonlijkheid *het* groot Mysterie is en *het* groote Feit. Niet *ik* verklaar het Feit, maar het Feit verklaart *mij*; mij en mijn gevoel voor de menschen en voor de wereld.

Het transcendentale zelf is de eenige zekerheid, de laatste en de eerste der realiteiten. Het schept de realiteit. Het schept de realiteit der wereld om tot een waarheid der ziel. Heel die rijkdom van ervaringsleven komt ons ten goede, *bestaat* voor ons, naar de mate waarop we het tot eigen innerlijk leven verwerken. Het ik is de schepper der wereld; de wereld de spiegel van het scheppend ik. Maar juist de sterkst en strengst in zich zelf geconcentreerde mensch neemt 't innigst deel aan het leven buiten hem om. Niets is hem onverschillig, want alles wordt hem zelf-openbaring. Hij schept 't beeld der wereld; de wereld schept in hem haar eigen beeld. Voortdurend ontdekt, schept, verwezenlijkt hij zich zelf in het beeld der wereld; telkens beeldt het leven zich uit, schept 't zich een symbool in de universeele persoonlijkheid. De meest subjectieve persoonlijkheid is de meest objectieve wereld-schouwer. Het genie, die volstrekt subjectieve mensch, onderscheidt zich van het talent door zijn scheppende objectiviteit.

De talentlooze tooneelspeler copieert, maar schept nooit leven. De klein-begaafde tooneelspeler schept voortdurend zich-zelf. Maar de geniale tooneelspeler vindt zich zelf in alle beelden en verschijnsels terug. Hij blijft altijd zich zelf en telkens is hij een ander.

De transcendentale persoonlijkheid beeldt zich uit in het geheel onzer scheppende menschelijkheid. In de persoonlijkheid is het karakter verondersteld. Het karakter is het geestelijk lichaam der persoonlijkheid. Als wij van ‘persoon-

lijkheid' spreken dan bedoelen wij niet uitsluitend dat transcendentaal mysterie, maar dan bedoelen wij de *uitbeelding* van dit goddelijk, scheppend beginsel in den volledigen mensch. Dan bedoelen wij de éénheid van persoonlijkheid en karakter, van lichaam en ziel, van moraal en wijsheid. Dan beseffen wij dat het onverklaarbaar beginsel zich in een byzonder verschijnsel verstoffelijken *moet*, dan eeren wij den eenling, den 'andere', die tegelijk een veralgemeening is.

En nu voor het laatst kan ik 'karakter' en 'persoonlijkheid' onderscheiden.

Het 'karakter' is het samengestelde, het gevormde, de totaliteit der natuurlijke en psychische eigenschappen, het typische. Maar de persoonlijkheid is het *geheel*. Iemand's karakter kan ik alleen begrijpen door hem psychologisch te analyseeren, door de veelheid der eigenschappen te onderscheiden en den samenhang weer op te bouwen. Maar iemand's persoonlijkheid zie ik onmiddellijk, zoodra hij me verschijnt, zoodra ik een klaren en diepen indruk van hem ontvang. Zij wordt mij plotseling 'geopenbaard'. En steeds heb ik het besef iemand *niet* te kennen, zoolang ik dit geheimzinnig moment der openbaring niet met hem beleefde. Iemand's persoonlijkheid is alleen geniaal en intuïtief te kennen, want de persoonlijkheid zelf is het geniaal-intuïtieve van den mensch. Iedereen is, behalve een karakter, ook een persoonlijkheid. Hoe dieper persoonlijkheid ik zelf ben, des te beter zal ik de menschen als persoonlijkheid kennen.

Daarom is alle groote, vizioenaire kunst boven-psychologisch. De psychologie is het meest concrete deel, het meest verstandelijke, het meest wetenschappelijke der kunst, en nooit haar essentieele wezen. De groote kunstenaar, in zich zelf een intuïtief scheppende kracht, beeldt niet de menschen als 'karakters', maar als 'persoonlijkheden'. Mierevelt begreep 'karakters', maar Rembrandt zag 'persoonlijkheden' en beeldde géén karakters. Daarom leven Rembrandt's beeltenissen in een sfeer van wonder. Hij zag het mysterieuze geheel van den mensch; hij zag den mensch in een 'droom'. Hij zag hem symbolisch. Een geesteloos portrettist beeldt de menschen neutraal, karakterlóós. Hij ziet de verkeerde algemeenheid, de banaliteit. Hij idealiseert de menschen - idealiseeren is veralgemeenen - maar zijn idealisme blijft

kappers-idealisme. Van daar zijn populariteit. De karaktervolle portrettist, rijk en sterk van geest, ziet scherp het markante, hij ziet dat, waarin de een van den ander verschilt. Hij is psycholoog. Hij kwetst de menschen door zijn eerlijkheid en hij lacht de menschen uit, die gevleid willen worden. Maar het portret van den grooten portrettist is altijd méér dan louter portret. Het karakteriseert niet en typeert niet, psychologisch, maar het suggereert, het suggereert een levens-vizie, het beeldt de synthetische persoonlijkheid. Het geeft de ware algemeenheid: de algemeenheid die alleen in het uitzonderlijke zich openbaart. Niet het neutrale is algemeen; niet het banale; maar het hooge, groote, uitzonderlijke is algemeen. - De kleine schrijver 'teekent' karakters en men prijst hem als hij ze 'goed weet vol te houden'. Maar Shakespeare schept persoonlijkheden, die als symbolen der menschheid zijn.

JUST HAVELAAR.

(Slot volgt).

Freudisme voor iedereen.

Nico van Suchtelen.
Uit de diepten der ziel.

I.

Boven een krantenberichtje stond met vette letters: Huldiging. Iemand las daarvoor: beschuldiging. Hij had zich er bij kunnen neerleggen, dat het verlezen een gevolg der overeenkomst tusschen de twee woorden was. Maar waarom juist *deze* vergissing?

Hij vond in dezelfde kolom een ander bericht, met het opschrift: Diefstal, en daarmee de verklaring.

Zooiets komt allen dag op allerlei gebied voor. Men vindt er altijd twee bestanddeelen in: een storende factor en een gestoorde bedoeling; uit de interferentie dezer twee ontstaat de vergissing. De gestoorde is de bewust gewilde, de storende werkt 'buiten het bewustzijn om', al wordt ze dikwijls, zooals in ons voorbeeld, snel gevonden en erkend.

Soms wordt er geen bepaalde intentie gestoord, maar verschijnt, in den vorm eener 'doellooze' handeling, een storing. Iemand fietste langs een stille gracht, waar geen zijstraat dreigde. Plotseling klinkt zijn fietsbel. Waarom? Op dat oogenblik herinnerde hij zich verzuimd te hebben, vóór zijn vertrek van huis, de telefoon om te zetten. Deze gedachte - waarin hij de verbindende telefoon*schel* niet eens vond - veroorzaakte de ongewilde en onnoodige handeling.

Niet altijd wordt de oorzaak der storing zoo grif geaccep-

teerd; dikwijls niet zonder eenige verwondering, in andere gevallen in het geheel niet. Maar, zegt Freud, we zouden de heele psychanalytische verklaring van alle vergissingen moeten opgeven als we, ook tegenover de krachtigste ontkenning, niet vasthielden aan het bestaan eener ‘storende intentie’, die bij andere gelegenheden zoo van harte wordt toegegeven. En bijna altijd kan men ze, ook tegen den wil van den proefpersoon, op het spoor komen. Hij verraadt ze soms door allerlei onwillekeurige bewegingen (mimiek, enz.); of wel ze kan langs een omweg ontdekt worden: men gebruikt dan het product der vergissing als uitgangspunt voor ‘vrije associaties’. Allerlei woorden en gedachten, die de proefpersoon produceert, naarmate ze hem, van de vergissing uit, invallen, - zonder dat hij dus behoeft te weten, waarom juist die en geen andere - leiden rechtstreeks of kronkelend naar het storende. Dit bevond zich dus buiten den oogenblikkelijken bewustzijnsinhoud, het was tijdelijk onbewust, maar vroeger wel degelijk bewust geweest. Die vroegere bewustheid wordt, onder stellige afwijzing der gevonden verklaring, vaak genoeg ontkend. Daarin ligt dan - volgens Freud - het bewijs, dat de oude gebeurtenis, die thans de stoornis veroorzaakt, opzettelijk in het onbewuste wordt vastgehouden om het bewuste leven niet te hinderen. Aangezien die wegsluiting echter niet volkomen gelukte, kan het verborgene zich buiten iemands weten en wil in zijn bewuste leven doen gelden en hinder geven.

Ik meen, dat men deze opvatting in beginsel geheel kan aanvaarden; men moet ze echter eenigszins wijzigen. Immers het onbewuste der psychanalytisch opgespoorde ‘intenties’ is, voorzoover ik heb ervaren, altijd slechts tijdelijk en partieel. Als de gevonden samenhang de juiste is, wordt hij altijd toegegeven (behoudens oneerlijkheid natuurlijk, waarmede men echter minder last heeft dan men allicht zou denken). In verreweg de meeste gevallen is hij zelfs niet eens in eigenlijken zin onbewust; in het bijzonder is het overeenkomstig affect, dat aan het storende en aan het resultaat gebonden is, ook voor den persoon zelf duidelijk.

Veel voorbeelden daarvan vindt men op het gebied van vergeten namen, woorden, voornemens, beloften. Een goedgeefsche huisvrouw beloofde eene vriendin eigen-verbouwde

boonen, maar kwam haar toezegging niet na. Eenigen tijd later er naar gevraagd, wist ze zich maar flauwtjes de belofte te herinneren. Ze had deze geheel vergeten. Zonder overgang kwam het gesprek op de dochter der vriendin. Deze naam kon wellicht dienen als uitgangspunt voor het zoeken naar de oorzaak der vergeetachtigheid. Hij werd dus vastgehouden en, zonder suggestieve vragen, als motief gebruikt in het gesprek, dat aldus in de plaats trad der vrije invallen (associaties). Aan het eind kwam te voorschijn de verontwaardiging over een strenge berisping, die de vader van het meisje aan den zoon der nalatige dame had toegediend, wegens onbehoorlijke uitingen over zijne dochter. De moeder had dit - geheel ten onrechte - kwalijk genomen; haar niet gerechtvaardigde ergernis had haar het vriendelijk voornemen doen uitstellen, tenslotte doen 'vergeten'.

Deze dingen zijn in de literatuur van ouds bekend; men sla er maar een roman van Dickens op na. Ze zijn in het geheel niet diepzinnig en ieder voelt terstond de beteekenis. Maar het gevaar der methode ligt evenzeer voor de hand; men *wil* een verborgen 'complex' vinden, dat de vergissing, het verzuim, de onverklaarbare handeling determineert. Geen sterveling mist die verborgenheden, men stoot er bij de methode der vrije invallen altijd op, vooral wanneer men (wat wel in theorie verboden is, maar doorgaans gebeurt) suggestief vraagt of aanspoort. Het determineerende verband is dan spoedig, al te spoedig, gelegd. Natuurlijk is hier het grootste zelfbedwang noodzakelijk, zal de critiek geen vrij spel hebben. De onaannemelijkste monstruositeiten op dit gebied zijn dan ook - in wetenschappelijke en populaire geschriften - reeds geproduceerd, door een willekeurige toepassing der geliefkoosde stelling van het Freudisme, dat ook in het psychisch leven 'alles gedetermineerd is' en toeval niet bestaat. Maar 'toeval' bestaat wel degelijk, ook in het psychische. Het is geen toeval, als ik om klokke 12 uur over den Dam loop; ook niet wanneer iemand, dien ik voor precies tien jaren dáár het laatst zag, er op dienzelfden tijd loopt. Maar dat wij, die van elkaar niets weten, elkaar juist op die plaats en op dien tijd ontmoeten, dat noemt men nog altijd en terecht toeval.

In het menschelijk zieleleven zijn niet alle bestanddeelen,

al behooren ze bij één persoonlijkheid, oorzakelijk verbonden; er bestaan daar b.v. naast elkaar, bewust en onbewust, een aantal primaire-strevingen (driften), die betrekking hebben op zelfbehoud in zijn verschillende vormen, instandhouding der soort enz. Met deze zijn nauw verwant allerlei emotioneele toestanden, die op veel hooger psychisch niveau liggen (ergernis, schaamte, spijt, trots, enz.) en die bij het 'verdringen der complexen' zooals de technische term luidt, altijd een belangrijke rol spelen. De vrije associaties (invallen), die men krijgt van een beginvoorstelling (de vergissing, de zinnelooze handeling, het droomelement) uit, worden behalve door deze, door 'het' complex bepaald. Maar er doen zich daarbij bijna altijd méér, als complexen werkende, 'onbewustheden' gelden, die van de eigen psychische werkzaamheid van den onderzochte uit worden aangeraakt, zonder in het minst betrekking te hebben op het verband dat men wil opsporen.

Er komen dan misschien parallele of elkaar kruisende associatiereeksen voor den dag, die, ten opzichte van het probleem, geheel toevallig samentreffen, evengoed als de beide menschen op den Dam. Maar de psychanalytici verwerpen het toeval, en nemen dus een dubbele bepaling, een 'überdeterminierung' of wel een, achter de gevonden meervoudige, alleroorspronkelijkste determineering aan, die dan natuurlijk óók gevonden wordt. Van deze soort dieptepsychologie geeft nu vooral de droomuitlegging veel voorbeelden.

Iemand droomde van een wondermooi landschap, waarin kinderen speelden.

Vrije invallen (het verband tusschen haakjes toegevoegd): Arnodal, vroege renaissance, dom te Reims (langs Giotto's Campanile).... Duitschers..... Mechelsche kant (langs de verwoesting van België en bijzonderheden der gothische architectuur); dan houdt de stroom op. De droomer had een zeer sterk verlangen nogeens naar Florence terug te gaan; de droom kon dus een eenvoudige, plastisch voorgestelde vervulling van dien wensch zijn. Natuurlijk verhindert de oorlog een uitvoering van het plan; men zou daarvan in de naar Mechelen en Duitschers voerende associaties den weerklank kunnen zoeken. Er kwam echter in den droom (die hier niet verder wordt meegedeeld) niets voor, dat daar eenig

verband mee kon houden. Dat de invallen het beschreven verloop hadden, hangt stellig samen met de zeer sterk antiduitsche gezindheid van den droomer.

Dit sterke affect bewerkte tevens het ophouden der associaties. Men vindt hier dus duidelijk, uitgaande van één droombeeld, gedetermineerd door twee affectieve toestanden (een wensch en een afschuw) twee reeksen van invallen die (bij dom te Reims) elkaar kruisen. Van een dubbele determineering is geen sprake. -

De droom is de wijze, waarop de ziel reageert op prikkels, die in den slaaptoestand inwerken. Deze prikkels worden echter niet als zoodanig in den droom vertoond, maar ze worden 'verwerkt', in een bepaalden samenhang geplaatst, door iets anders vervangen.

Elk droombestanddeel vervangt iets anders, dat den droomer onbewust is, evenals de vergissing dit doet. Men moet dus onderscheiden: den manifesten droominhoud, dien we als droom min of meer nauwkeurig kunnen navertellen, en de latente droomgedachten, die we te weten komen door de methode der vrije invallen, uitgaande van de manifeste bestanddeelen. Het blijkt dan, dat deze worden geleverd door de gebeurtenissen van den dag, die, door den 'droomarbeid' onkenbaar gemaakt, den schijnbaren onzin van den droom leveren, dien ieder kent. Aldus Freud. Maar, zegt hij, dat is nog maar een deel van den droom. De eigenlijke motor, die het onderbewuste proces aan het rollen brengt, is een onbewuste wensch. Om dezen als vervuld voor te stellen, worden de latente droomgedachten vervormd[1)]. Een droom kan dus van alles zijn, in zooverre hij betrekking heeft op de 'dagresten', die er in voorkomen: een waarschuwing, voornemen, voorbereiding enz.; maar altijd is hij bovendien de vervulling van een onbewusten wensch; en om dit laatste is het den droomarbeid eigenlijk alleen te doen. In de vervorming,

1) Freud's droomtheorie kan hier niet volledig worden medegedeeld. Duidelijkheidshalve moet worden vermeld, dat volgens Freud de droom den slaap niet stoort, maar dezen juist wil bewaren. De ongeoorloofde wenschen, die zich roeren, dringen op vervulling en brengen den slaaptoestand in gevaar; het onbewuste stelt ze daarom als vervuld voor, maar - juist om hun laakbaarheid - in een vorm, dien ons gewone bewustzijn niet doorziet.

verminking door den droomarbeid ziet Freud het werk eener *censuur;* deze is onmisbaar, omdat de onbewuste wensch, vertoonde hij zich onverholen, geheel ontoelaatbaar zou zijn.[1)] Hij stamt namelijk uit de kindsheid van den droomer, en ontziet letterlijk niemand en niets, ook niet het leven der naastbestaanden. De bekende wreedheid der kinderen komt hier tot in de alleruiterste consequenties tot uiting; en bovendien blijkt, dat de infantiele wensch zoo goed als altijd van sexueelen aard is. Tegen de gangbare meening acht Freud n.l. het kinderlijk sexueele leven zeer rijk en veelvormig. De natuurlijke groei, de opvoeding en de cultuur beperken en wijzigen de verlangens en uitingen er van, totdat bij den volwassene de 'normale' toestand optreedt.

Volgens Freud is dus de droomarbeid het essentieele van den droom; de motor ervoor is de infantiele, den droomer ook wakend onbekende (sexueele) wensch; het materiaal - de latente droomgedachten - zijn overblijfselen van den dag, die overgebracht worden in een andere taal door allerlei verminkingen. Het bijzondere dezer verminkingen is de archaïsche of infantiele uitdrukkingswijs. De droom maakt ons tot kinderen in denken en voelen: de oude overmacht van het egoïstische ik, de vroege sexueele neigingen leven zich er in uit. Maar als men dit alles langs associatief-psychanalytischen weg onder Freud's voorlichting gevonden heeft, blijven er nog altijd belangrijke onoplosbaarheden in haast elken droom. Op een of ander onderdeel komen geen invallen, ook kan de droomer er geen enkel touw aan vastknoopen. Dan hebben we te doen, zegt Freud, met *symboliseering*: het onverklaarbare droomelement stelt iets voor, waarmede het voor een denkend mensch ternauwernood analogie behoeft te bezitten en dat merkwaardigerwijs zoo goed als altijd zeer drastische genitale beteekenis heeft. Dat dit het geval is, leiden Freud en zijn aanhang af 'uit hun ervaring' allereerst, en vervolgens uit de bestudeering van mythen, folklore, oude godsdiensten, enz.

Het archaïsche, 'regressieve', dat den droomarbeid eigen

1) De censuur van Freud is een cultuurproduct; ze vertegenwoordigt de moreele bezwaren tegen ongeoorloofde gedachten en wenschen in ons wakend leven. De droomuitlegging moet de censuur dus krachteloos maken; ze stoot daarbij op een *weerstand*, die daarom als een uitingsvorm dierzelfde censuur wordt beschouwd.

is, onder invloed van de opleving van primitieve begeerten, vinden we terug in de symboliek, thans nog veel nauwer beperkt tot de sexueele sfeer. Maar ook na de uitvoerigste uitlegging kent en herkent geen droomer ooit den symbolischen samenhang; hij zelf draagt tot het vinden der gesymboliseerde voorstelling niets - bewust of onbewust - bij. Dat gebruik van symbolen moet, volgens Freud, ons eigen zijn buiten alle persoonlijke ervaring; wij hebben het dus geërfd van ons voorgeslacht, zooals wij b.v. ook de mogelijkheid om te leeren spreken, geërfd hebben. De zoogenaamde biogenetische grondwet van Haeckel, volgens welke de ontwikkeling van het individu de verkorte geschiedenis der evolutie vertoont, zou, als men den droom verstaat, ook op menschelijk-psychisch gebied blijken te gelden: in het infantiele wordt de denkwijze van primitieve beschavingstoestanden herhaald. ‘Der Mythus ist der Secularttraum der Menschheit’.

II.

Aan van Suchtelen's droomanalyses, in den literairen vorm van 15 gesprekken, gaat een uitvoerige inleiding vooraf, waarin Freud's beginselen worden uiteengezet. Hij kan zich met bijna alles vereenigen, brengt een aantal toelichtingen uit godsdiensthistorisch gebied, maar heeft bezwaar tegen de algemeene opvatting van den droom als wenschvervulling. Weliswaar gaat dit voor de meeste kinderdroomen en dikwijls ook bij volwassenen op, maar bij de laatsten wordt vaak alleen bedoeld: den ongeoorloofden wensch vervuld voor te stellen om er tegen te waarschuwen; het geweten spreekt. Men behoeft daar dus, niettegenstaande de verminking, evenmin als bij de onverhulde kinderdroomen, een censuur aan te nemen; integendeel; deze is dus stellig geen wezenlijk kenmerk. Dat de manifeste droom er doorgaans zoo absurd uitziet is niet het werk eener waakzame censuur, maar het onopzettelijk gevolg van de archaïsche denk- en uitdrukkingswijze van het onbewuste en van de vage veelzinnigheid der symboliek.

Deze modificaties van v.S. vindt men in beginsel bij verschillende ‘dieptepsychologen’, met name die der Züricherschool. Deze zijn daarom door den Meester in den ban

gedaan; hetzelfde zou v.S. overkomen als Freud zijn boekje las. Er staan in de inleiding anders heel wat dingen naar 't hart der dogmatische psychanalytici; b.v. ‘het christendom is de vlucht der verbijsterde menschheid in de huichelarij’. Als men de ps.-an. literatuur kent, is dit zinnetje erg afgezaagd; men zou het van een dichter niet verwacht hebben. Ook al leven wij onder de christelijke bedeeling, de Europeesche cultuur, die stellig heel wat huichelarij op haar geweten heeft, kan toch niet zoo maar met christendom worden geïdentificeerd! En ook als reactie op den vóórchristelijken tijd beduidt het christendom toch wat beters en hoogers! Aardig staan daarnaast des schrijvers metafysische ontboezemingen; hij hangt een soort hylozoïsme aan en veracht in het bijzonder het materialisme. Dit is zijn recht, maar het heeft met psychanalyse volstrekt niets te maken. De heele dieptepsychologie kan beoefend worden bij alle mogelijke metafysische inzichten; de meest bezonnen aanhanger er van - Bleuler te Zürich - vindt het materialistische het eenig bruikbare standpunt! Maar bescheiden is de heer v.S. juist niet; ook niet als hij, terloops, over de ‘wetenschap’ of over zielsziekten spreekt. Nu, daarvoor is hij een dilettant. De intuïtie van den kunstenaar, waarop hij zich gaarne - met zóóveel woorden, of met niet zeer smaakvolle aanhalingen uit eigen vroeger werk - beroept, kan kennis, studie en ervaring niet vervangen.

Zijn droomuitleggingen en psychanalytische uitspraken zijn dan meestal ook nog heel wat oppervlakkiger dan men in de vaktijdschriften te lezen krijgt. Daarmede is hun succes bij dat deel van het publiek, dat met zooveel mogelijk resultaat bij zoo weinig mogelijk denk-arbeid wil beloond worden, verzekerd. Een enkel voorbeeld (4e gesprek) p. 165.

De vriend was in zijn droom in een donker groot huis met een ander, dien hij niet kent en niet ziet. Hij dwaalt daar wat, heeft een avontuur met een vleermuis, die in een wesp veranderde, ziet er een prachtigen vlinder op een deur, heeft dan het gevoel alsof hij bij een goeden kennis logeert en hoort dan vriendelijk roepen van achter de deur; daarna: hier staat de thee. Toen hij wakker werd, stond naast zijn bed de thee klaar. Verklaring: het huis is de ‘duistere oneindigheid van het Onderbewuste’;

de metgezel is de onbekende dubbelganger, het onderbewuste Ik; de vleermuis is een plagende demon; de wesp hoort er bij; te zamen symboliseeren zij het laag-erotische dat moet worden uitgedreven; de mooie vlinder is de hoogere Eros; hij zat op de deur der ziel, tevens de deur van den dood; de goede kennis is God (hij heette n.l. Schipper). Deze verwelkomt den droomer; ten slotte ontvangt hij godendrank (theos).

'Alleen wie den vlinder zoekt, zonder de vleermuis te vreezen, zal thee drinken' (pag. 175).

De critisch-welwillende lezer zal de evidentie zulk eener droomverklaring tevergeefs zoeken. Ook als hij den gang van het gesprek met de invallen des droomers t.a.p. doorleest zal hij meer vinden aan zelfgenoegzaamheid bij den uitlegger, dan aan redelijkheid in diens beweringen. En hij zal opmerken, dat de schrijver zich een goedgeloovigen droomer heeft gekozen of gemaakt. De overige droomuitleggingen, waarin natuurlijk wel hier en daar aardige incidenten voorkomen, en aannemelijke oplossingen, zijn in het algemeen van niet beter of dieper gehalte.

Het boekje is dan ook gememoreerd als aanleiding tot een bespreking van het vraagstuk, waarmede het zich bezighoudt, en waarvan het zoo drastisch de moeilijkheden bewijst.

De grootste bezwaren tegen de psychanalytische resultaten - door droomuitlegging en op andere wijs verkregen - waren gericht tegen het overheerschend sexueele en tegen de symboliseering. De psychische determineering, inclusief onbewuste invloeden, wordt eigenlijk nog alleen hierom door velen wat twijfelend bejegend, omdat ze zoo dikwijls zich aan ons inzicht onttrekt. Principieel bestaat hier geen moeite. De geheel exceptioneele belangrijkheid van sexueele - en van deze afgeleide - factoren in het onbewuste, is door Freud bij zijn studie van zenuwzieken (hysterie vooral, later ook andere vormen) gevonden. Ik vind dit een groote verdienste; alle geneeskundigen, ook de heftigste anti-freudisten, hebben door hem geleerd aan het sexueele moment de opmerkzaamheid te schenken, die er aan toekomt. Dat sommigen hun opmerkzaamheid overdrijven, tot schade der patienten, komt ten laste van henzelven. Ook geloof ik, dat Freud in zijn latere periode met de onbewuste sexualiteit minder dan vroeger het ontstaan der ziekte, dan wel haar vorm, haar verschijn-

selen in verband brengt. Dit wordt door zijn aanhangers dikwijls niet gedaan, die hun patienten, na analyse, meenen te hebben ‘genezen’. Maar dat de beteekenis der verdrongen, sexueele complexen ook voor gezonden zulk een groote beteekenis zou hebben; dat ook bij hen - in den droom - de beweerde infantiele erotiek zulk een rol zou spelen, daarvan heb ik mij nog altijd niet kunnen overtuigen.

De Freudisten voeren hun tegenstanders (en die zijn dikwijls uiterst onredelijk geweest) gaarne tegemoet, dat hun complexen hen verhinderen de juistheid der psychanalytische resultaten te erkennen. Voor sommige gevallen weet ik, dat dit gedeeltelijk juist is; ik neem aan, dat het vaker zoo zal zijn; maar als algemeen argument is het onbruikbaar. Men kan daartegenover met groote zekerheid - ook van Suchtelen's boekje bewijst het - aantoonen, dat de ‘instelling’ van den psychanalyticus dikwijls de machtigste factor is in den loop der analyse; wie de hysterie kent, weet wat dat beduidt.

De psychanalytici wijzen alle aprioristische argumenten (dat er behalve de sexualiteit nog zooveel anders is aan primitieve psychische tendenties) af met een beroep op de ervaring. ‘Ik zou het best vinden, als het anders was,’ zegt Freud ergens, ‘maar het is nu eenmaal zóó’. Velen hebben, zoogoed als ik, ervaren, dat ‘de oerdrift’ te eenzijdig-sexueel wordt begrepen; en Jung te Zürich heeft het gebruik van den term libido, die gewoonlijk uitsluitend sexueel wordt genomen, ingevoerd, waaraan niets primair-sexueels meer vastzit, maar welk begrip altijd met de sexueele libido in genetisch verband blijft. Ook dit schijnt mij te ver gegaan. In de latere zielsconflicten, die tot zenuwziekteverschijnselen de aanleiding geven, vindt men natuurlijk oneindig veel vaker een sexueel element dan alle andere tezamen, omdat bij den mensch de bevrediging der overige natuurdriften practisch geen moeilijkheden ondervindt, dus geen conflicten schept. Maar het terugbrengen er van tot de infantiele sexualiteit, de erkenning, dat bij het jonge kind altijd de infantiel-sexueele drift de alleen-heerschende is en dat deze de parallel is der libido van lang voorbijgegane geslachten: noch de ziektegeschiedenissen der psychanalytici, noch mijn eigen ervaringen leiden mij tot de noodzakelijkheid daarvan. Natuurlijk ken ik gevallen, waar bijzondere sexueele kinderverhoudingen een gewichtige

rol in het latere leven spelen; in de vakliteratuur vind ik die terug. Maar dit schijnt mij van zuiver casuïstisch, niet van algemeen belang; zulke ziektegevallen zijn stellig voor 3000 jaren ook precies zoo voorgekomen. Volgens Herodotus sloegen de krijgslieden op het eindpunt van een Egyptischen veldtocht een paal in den grond en teekenden er een vrouwelijk geslachtsdeel op, gelijk thans de jeugd vieze woorden op de muren krabbelt. Men doet verkeerd daar iets meer achter te zoeken dan men er terstond in ziet. Dingen, die zoolang geleden zijn, of zelfs nog jonger, worden in de psychanalytische literatuur archaïsch of ook wel primitief genoemd; ook in de hedendaagsche folklore, sprookjes, enz. vindt men ze terug. Wanneer het al niet gemakkelijk aan te nemen is, dat het kind, met zijn veelheid aan aangeboren biologische driften, noch de primitieve mensch, die in nog veel sterkere mate gelijktijdig voor al zijn driften bevrediging moest zoeken, zoo eenzijdig in zijn uitingen werd bepaald door sexueele behoeften, nog veel moeilijker is het de symboliek - in droom en ziekte - te verstaan als een erfdeel dat ons van de geboorte af, duurzaam buiten ons weten en bewustzijn, eigen is. Wij zouden hier inderdaad voor een raadsel staan, dat Freud slechts aarzelend tracht op te lossen met een vingerwijzing naar een mogelijke ‘Phylogenie des Geistes’, maar waarvoor van Suchtelen met andere volgelingen de oplossing kant en klaar heeft in den door Freud als mogelijk aangewezen zin. In deze gemakkelijkheid ziet men weer de kracht van het dilettantisme. Ik geloof, dat het raadsel echter niet bestaat en dat de heele symboliek in den geest, dien de psychanalytici er aan toekennen, louter fantasie is. Natuurlijk is het mogelijk, dat door uiterlijke of andere overeenkomst (in den droom, in hysterische deliriën, enz.) iets door iets anders wordt voorgesteld. Maar van een symboliek, zooals die gepropagandeerd wordt (kamer = ziel; landschap = vrouw; ontzettend veel obscoene verbeeldingen) is mij nooit iets met eenige regelmaat gebleken. Daaraan is m.i. dan ook de buitengewone variabiliteit, omkeerbaarheid der symbolische beteekenissen toe te schrijven, waarover de psychanalytici berichten, en waarmede ze zich natuurlijk altijd weten te behelpen. Nu ik eenmaal mijne op ervaring gegronde afwijzing heb medegedeeld, kan ik ook het principieele argument er

tegen te berde brengen, dat men aprioristisch mag noemen.

De symbooltheorie onderstelt het overgaan langs opvolgende generaties van onbewuste kennis eener verhouding van zuiver intellectueelen aard.

Het is zóó, alsof op een goeden dag uw keukenmeisje plotseling Sanskrit zou gaan praten. Men begrijpt dat Freud nog wat aarzelt (de vergelijking is van hemzelven afkomstig).... Maar, nietwaar, ter wille van de theorie?

De theorie is echter onhoudbaar, wordt althans door geen enkel feit uit wat wij weten van overerving gesteund. Wat door Freud tot staving ervan is bijeengebracht (zijn navolgers werkten meest zijn ideeën min of meer gelukkig uit) uit linguistiek, mythologie, etc., is mogelijk voor een deel op zichzelf wel juist; ik kan het niet beoordeelen, en Freud zelf weet, dat hij op dit gebied dilettant is. Maar dat in het oud-Egyptisch en elders een woord twee tegenovergestelde beteekenissen kan hebben (omkeerbaarheid der symbolische beteekenis!); dat de oorsprong der taal op sexueele behoeften terug te brengen zou zijn; dat er in alle oude mythologieën een menigte erotische symbolen voorkomen (v. Suchtelen grasduint hier op, zelfs voor een oningewijde, fantastische wijze); dit en nog veel meer moge waar zijn, hierdoor wordt geen schaduw van bewijs geleverd, dat met die archaïsmen beladen de mensch ter wereld zou komen, zooals hij wordt geboren met het streven om te zuigen of met de dispositie zich in klanken verstaanbaar te leeren uitdrukken.

Ik voorzie, dat de dieptepsychologie deze heele theorie te gelegenertijd zal opgeven.

Er blijft nog genoeg aan moeilijkheden over. Ook de rol van het infantiele geestes- en gemoedsleven zal, zooals ik boven reeds aanduidde, worden beperkt. Zonder 'Oedipuscomplex'[1)] b.v. is thans geen analyse compleet; dit is een matelooze overdrijving; het geheele leven door welt de bron voor het Onbewuste, en van veel kanten tegelijkertijd. Naar mate ze van meer ontroerenden aard zijn, laten onze ervaringen een dieper spoor; de affectwaarde bepaalt de intensiteit der inwerking op geest en gemoed, en tevens die der

1) De archaïsch-infantiele wensch naar den dood des vaders en de vereeniging met de moeder.

nawerking. Deze vertoont zich dan vaak onverwacht; de oude emotie leeft op, wanneer een ervaring, van gelijke soort als die, waaraan de ontroering eens gebonden was, maar thans schijnbaar onverschillig, doorleefd wordt. Ieder kan dit verschijnsel haast dagelijks bij zichzelven waarnemen; in de psychanalyse maakt men er een dankbaar gebruik van. En de kindertijd is in zóóverre van groot belang, dat toen veel éérste ervaringen zijn gemaakt met sterk affectieve kleur. Wat in den droom niet verstaanbaar is, moet uit het onbewuste afkomstig zijn; méér dan iets anders leidt het er aan gebonden affect tot het verstaan der beteekenis ervan, die door middel der vrije invallen of een dergelijke methode gezocht moet worden. Freud heeft hen terecht bespot, die hem met Copernicus en Kepler vergeleken; maar zijn werk heeft de groote verdienste de practische belangrijkheid der dieptepsychologie, en de noodzakelijkheid bij zenuwzieken ook op de sexualiteit te letten, te hebben bewezen. Wat er aan zijn theorieën ongerijmd en onwaarschijnlijk is, heb ik voor een deel getracht hier te toonen. Voorloopig is misschien de jammerlijkste uitwas der belangstelling in de psychanalyse, dat er zooveel bij jonge menschen, ook meisjes, in het wilde weg geanalyseerd wordt. Er kan nooit sprake van zijn, of een wetenschap zedelijk of onzedelijk is; met haar toepassingen is dit wel het geval. En al geloof ik, dat het kwaad, als het nieuwtje er af is, zal doodbloeden, het is zeer wenschelijk het zooveel doenlijk reeds nu te beperken. Daarom is het op zichzelf vrij onschuldig boekje van van Suchtelen reeds niet geheel onbedenkelijk.

C.T. VAN VALKENBURG.

‘Diepte-psychologie’?

Nico van Suchtelen, Uit de diepten der ziel. Samenspraken over droom en geweten. Met een algemeene inleiding over het psycho-analytisch onderzoek van den droom. Uitgegeven door de Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 1917.

Een boek over het onderbewuste zieleleven, vooral over de uitingen daarvan in den droom. Tegelijkertijd een poging om door middel van de droomanalyse tot de grondslagen van ons geestelijk leven door te dringen, en niet alleen de historische, of vóórhistorische, oorsprongen daarvan aan te toonen - dat is op zich zelf geen kleinigheid - maar ook de diepste motieven van ons actueele streven (‘het geweten’) in nieuw licht te stellen. Men begrijpt, dat, waar zulke resultaten van de droomanalyse verwacht worden, een voorstander van Freud's theorieën aan het woord is. De stelling, dat de droom ‘ein Stück überwundenen infantilen Seelenlebens sexueller Art’ is, geeft inderdaad de leidende gedachte van het boek aan.

Op die subtiele onderwerpen ga ik liever niet in. Maar de uitvoerige inleiding bevat ook beschouwingen over meer bepaalde gebieden van ons geestelijk leven. Godsdienst en mythologie zijn met het droomleven in verband gebracht; zij moeten de kenmerkende trekken van den droom vertoonen en in hoofdzaak verklaard worden uit denzelfden aanleg en dezelfde neigingen als die aan den droom ten grondslag liggen; het sexueele leven maakt ook in godsdienst en mythologie het hoofdmotief uit. Onze schrijver beschouwt het als een feit, ‘dat alle mythologie en iedere primitieve godsdienst in de eerste plaats weerspiegeling en uitbeelding is

van het menschelijke sexueele leven en streven'. Wat historisch en archaeologisch onderzoek, na meer dan honderdjarigen arbeid, over godsdienst en mythologie opgehelderd heeft, beteekent weinig in vergelijking met wat 'de dieptepsychologie' der allerlaatste dagen heeft weten te bereiken.

In de uiteenzettingen van den schrijver over deze onderwerpen kunnen wij de waarde der psycho-analyse, of der 'diepte-psychologie', eenigszins controleeren. Godsdienst en mythologie liggen voor een groot deel in het volle licht der geschiedenis; met die gegevens valt niet zoo makkelijk te spelen als met droomen.

Om de sexueele beteekenis der oude symbolen duidelijk te maken, haalt de schrijver een groot aantal godsdienstige en mythologische gegevens aan, die naar zijne meening in die richting wijzen. Nu is het op zich zelf geen al te moeilijke taak dergelijke trekken op te speuren. Zoo vaak hebben de ouden in de voortplanting een goddelijk mysterie gezien en die opvatting op treffende wijze in cultus en mythe uitgedrukt. Er zijn dus godsdienstige verschijnselen genoeg, waarvan het sexueele karakter vaststaat; men behoeft op dat gebied maar eenigszins thuis te zijn om ze te kunnen noemen. Hooge eischen kunnen natuurlijk niet gesteld worden aan een korte populaire uiteenzetting, en meer wil de inleiding van dit boek niet zijn. Maar op enkele bladzijden is het wel mogelijk interessante en onbetwistbare feiten bijeen te brengen, waaruit de godsdienstige opvatting van het sexueele leven inderdaad duidelijk blijkt. Evenwel is daarvoor kennis van zaken noodig. En nu moet gezegd worden, dat over die kennis onze schrijver blijkbaar niet beschikt. Wat wij te hooren krijgen wemelt van vergissingen; daarnaast komen phantastische uitleggingen van symbolen voor en meer dan twijfelachtige theorieën over de historische ontwikkeling der denkbeelden; kortom, mythologische wetenschap van vijftig of honderd jaar geleden, toen de weg nog open stond voor de meest losse combinaties op dit gebied, en toen men nog met een ernstig gezicht naar de priesterlijke en philosophische mythographen uit den laten oudheid luisterde. Want de mythologische wetenschap van onzen tijd begint juist daar waar de oudheid eindigde. Tegenwoordig lacht men over de wilde sprongen bij de symbolische uitleggingen en over de onmo-

gelijke etymologieën, die den weg moesten openen tot de verklaring der oude godsdiensten. Voorbeelden van deze curiosa in de geschiedenis der moderne godsdienstwetenschap vindt men in de handboeken. En toch is wel het meest curieuze, dat hedendaagsche schrijvers, onbekend met het werk van een halve of een heele eeuw, soms in den ouden trant gaan voortdroomen. De heer van Suchtelen is er een voorbeeld van.

Het heeft weinig aantrekkelijks opvattingen te bestrijden, die tegenwoordig geen enkele onderzoeker voor zijn rekening zou willen nemen. Toch kan het zijn nut hebben, dat er tegen de goedkoope oplossingen, die de 'diepte-psychologie' van ingewikkelde vraagstukken levert, gewaarschuwd wordt. Wie uit eigen ervaring de moeilijkheden van oudheidkundig onderzoek niet kent, zal gaarne naar hen luisteren, die langs makkelijke wegen, wijs redeneerend, het ver verleden meenen te kunnen benaderen en het vreemde te kunnen verklaren. Deze 'leunstoel-philosophen', zooals Frazer hen noemde, beseffen namelijk niet, dat een vreemde beschaving, of een vreemde godsdienst, als een zelfstandige waarde opgevat moet worden en geen verminkte uitgave is van ons eigen geestelijk bezit. Zij verwisselen de zoogenaamde primitieve beschaving met het primitieve in ons eigen leven. Daarom kunnen zij zoo makkelijk doorredeneeren zonder zich om lastig onderzoek te bekommeren. Maar daarom hebben zij ook onze kennis van de oudheid of van primitieve volken geen enkelen stap vooruitgebracht.

De heer van Suchtelen werkt met een vooropgestelde theorie en past haar met het grootste gemak op de godsdienstige gegevens toe. Zoo op de kosmogonische mythen. 'Hoe zou' - vraagt hij - 'de primitieve mensch zich een scheppingskracht anders kúnnen verbeelden dan naar analogie van de menschelijke teelkracht?' Hoe anders? Welnu, volgens een niet onbekend verhaal heeft God den mensch uit stof van den aardbodem gevormd en in zijn neusgaten levensadem geblazen; daarna nam hij een rib uit den mensch en bouwde daaruit een vrouw. De voorstelling is primitief genoeg, maar waar is de analogie van de menschelijke teelkracht? Boetseering, niet verwekking, komt vaak als methode van schepping voor. Volgens de Egyptische mythe heeft

Chnum als pottebakker de wereld op zijn schijf gevormd. Zelfs waar van het kosmische ei sprake is, kan de boetseering van dat ei door den scheppergod de allereerste scheppingsdaad zijn; de wereld is ook dan niet in een kippenhok ontstaan. De leunstoel-philosoof vraagt, met een beroep op gezond verstand: hoe kán het anders dan dat teelende werkzaamheid de oorspronkelijke methode van schepping moet zijn? Ik zou die vraag eerst dan in ernstige overweging nemen, wanneer ik zelf een verstandige scheppingsmythe moest bedenken. Maar dat zou mij zelven en anderen weinig interesseeren. Wie zich om historische en ethnographische feiten weinig bekommert, spreekt graag over oorsprongen; wien het om werkelijk inzicht te doen is, zal met 'oorsprongen' voorzichtiger omgaan.

Andere kosmogonische mythen vertellen van de scheppende kracht van het goddelijke woord. De berichten daaromtrent zijn overoud; zij dagteekenen uit de eerste Egyptische dynastieën. Vóór de schepping woonde de gedachte in het hart van den scheppergod Ptah; zijn tong sprak de gedachte uit, en het gesproken woord was werkelijkheid. 'En Ptah rustte (of: was tevreden), toen hij alle dingen, alle goddelijke woorden, voortgebracht had'. Het is de voorstelling van de magische kracht van het woord, het tooverwoord of het goddelijk bevel, dat zich onmiddellijk in tastbare werkelijkheid omzet, een overbekende scheppingsvoorstelling bij niet-beschaafde en beschaafde volken. Maar ook daarvan meent van Suchtelen een sexueele oerbeteekenis te moeten vaststellen. Zijn redeneering is in allen ernst deze: 'Het vuur is het leven, zooals het ontspringt uit de oerlibido, den sexueelen scheppingsdrang. Maar het vuur is óók de taal, de Rede'. En verder: 'Baren spreken en stralen vormen één oorspronkelijk begrip: het uit-zich-zenden van leven'. Phantasieën juist van het type dat wij bij sommige 18-eeuwsche schrijvers aantreffen, wanneer zij de godsdienstige symbolen der ouden gaan uitleggen. Dat zulke nonsens nu weer als 'diepte-psychologie' wordt opgedischt is een merkwaardig, maar niet vleiend teeken van onzen tijd.

En wat nu te zeggen van de bespiegelingen over de crux ansata? Wij zijn weer in de achttiende eeuw verplaatst. De crux ansata, deze Egyptische hiëroglyph van 'leven', is

volgens onzen schrijver, een samenstelling van de symbolen van man en vrouw, of nog mooier: van den drievoudigen mangod vereenigd met de éénvoudige vrouwgod. Ook vader Jablonski, in 1757 gestorven, zag er een phallisch symbool in; maar dat men na de ontcijfering der hieroglyphen, begin 19e eeuw, daar ooit op terug zou komen, mocht men wel voor onmogelijk houden. Het teeken heeft met sexueele symbolen niets te maken. Het stelt den magischen knoop voor, en het heeft de beteekenis van 'leven' gekregen, omdat dit als een magische kracht werd opgevat, een energie, die naar de opvatting der ouden door bepaalde magische handelingen onderhouden en versterkt kon worden; andere knoopen - bekende hiëroglyphen - duiden die handelingen aan. Verschillende volken der oudheid namen het levensteeken, den magischen knoop, over en vervormden het telkens opnieuw; maar in Egypte bleef het gedurende duizenden jaren onveranderd bestaan; nooit zag men er een sexueel symbool in.

De onkunde van den heer v.S. op dit gebied is even duidelijk waar hij over het T-kruis spreekt. Dit moet het symbool zijn van 'het drieledig mannelijk orgaan' (op den kop gezet?); in Egypte komt het feitelijk nooit voor. Toch krijgen wij te hooren, dat het is 'de sterke levenschenkende Egyptische god, zooals hij staat, rechtop, met de vleugels gespreid, gereed ter bevruchting, gelijk op oude tempelschilderingen'. Neen, de oude tempelschilderingen zijn voorwaar te goed bekend om in dit spelletje dienst te doen. De genoemde voorstelling komt daar eenvoudig niet voor. Ook de 'levensboom' der Babyloniërs wordt tot een kruis gemaakt en moet een phallisch symbool zijn; Christus hangt of staat er op. Nu zijn de gestyleerde Babylonische voorstellingen van de 'levensboomen' reeds meer dan 30 jaar geleden door Tylor en Bonavia eens en voor goed verklaard; zij hebben met de kruissymboliek of met phallus-emblemen niets te maken. Telkens hetzelfde gebrek aan kennis en overal de wilde combinaties der ouderwetsche mythologische wetenschap.

Hetzelfde karakter toonen de godsdienst-historische beschouwingen van algemeene strekking. Daar wordt de dierendienst genoemd en zonder eenige moeite verklaard. De heilige dieren 'stellen sexueele, althans dierlijke hartstochten voor'; verder waren zij 'de totems der oude gentes, die van hen

heetten af te stammen; eerst later kwamen ook andere, symbolisch bedoelde totems, zooals planten en mythische objecten, met den stamvader in verband staande, in gebruik'. Dit 'eerst later' is kostelijk. Zooals ik reeds zeide: wie van de feiten weinig afweet moet maar over de oorsprongen spreken. Daar is men betrekkelijk veilig.

Ik zal niet doorgaan met mythologische en godsdiensthistorische beschouwingen van dit soort uit de inleiding aan te halen. De schrijver meent, dat, indien de godsdienstige en mythologische feiten steeds eerlijk waren medegedeeld, het al lang algemeen bekend zou zijn, dat alle mythologie en iedere religie in de eerste plaats weerspiegeling is van het sexueele leven. De onbekendheid met dit inzicht schrijft hij toe aan 'de ijverigste pogingen van gansche geslachten om het "stuitende" er uit weg te nemen en zoodoende hun oorsprong te verdoezelen'. O neen, er is hier zoo weinig van verdoezeling sprake, dat ieder godsdienst-historicus in staat zou zijn betere argumenten voor de genoemde opvatting aan te voeren, dan de heer van Suchtelen vermoedt, argumenten aan zeer oude gegevens ontleend, niet aan de phantastische bespiegelingen van priesters en philosophen in tijden van oplossing en verval. Hij zou de overoude mythe van de schepping door Tum kunnen noemen, waarvan de brutale sexueele beteekenis aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat; en natuurlijk zou hij op de oude kosmogonische rol van Eros en Kama wijzen. Hij zou aan de ithyphalle beelden van Min herinneren, die reeds in prae-historische tijden de verrijzenis van het kosmische leven symboliseeren, en aan de ithyphalle Osirisbeelden, met de menschelijke verrijzenis uit den dood verbonden. En hij zou weten te vertellen - niet uit 'het boek van Oannes'! - dat de Babyloniërs in hun Kudurrus het heelal in phallus-vorm hebben voorgesteld, en dat de Egyptenaren in een vroeg tijdperk van hun geschiedenis de 'ziel' van Re en van Osiris in een merkwaardig godsdienstig verband met den naam 'phallus' hebben genoemd. Inderdaad, de ijverige pogingen van de laatste geslachten zijn er niet op gericht 'het stuitende' uit de mythen weg te nemen. Veeleer is de beteekenis van het sexueele motief in de mythologie, de rol die het gespeeld heeft naast en tegenover andere motieven, duidelijker dan ooit te voren erkend. Maar juist

daarom kan ook met alle stelligheid de bewering worden tegengesproken, dat dit motief van overwegende beteekenis is geweest.

Het doctrinarisme van de ouderwetsche mythologische wetenschap, een gevolg van gebrek aan preciese kennis van zaken, keert bij den heer van Suchtelen telkens terug. Maar er is ook een groot verschil te noemen tusschen het werk van de leidende mannen der oude school en dat van hun moderne aanhangers. De ouden - ik denk aan mannen als Creuzer en zijn school - bezaten soms een fijn gevoel voor het wezenlijke van het onderwerp, een tact, die hen dikwijls den juisten weg deed inslaan, ook waar hun historische en philologische kennis zeer tekort schoot. Dit gevoel en dien tact missen wij bij de ouderwetsche modernen. De intuïtie is weg; het doctrinarisme alléén heeft de leiding genomen.

W.B. KRISTENSEN.

De vriendschap tusschen Donders en Von Graefe.

'Het kwam mij heel doodsch voor in Londen, nadat gij ons verlaten hadt, want ten eerste had ik van niemand zooveel wetenswaardigs geleerd als van u en dan was vooral de persoonlijke omgang met u een groot genot voor mij. Ik ken u te goed om te vreezen, dat gij die kinderlijke openhartige bekentenis zoudt kwalijk nemen; ge zult het trouwens wel aan mijn geheele wezen gemerkt hebben, hoe opwekkend en bevredigend uw persoonlijkheid voor mij te Londen was.... Met u of juister onder uw Aegide te werken, zou voor mij de vervulling zijn van een schoon ideaal; wat ijver en liefde voor de waarheid betreft, zou ik ten minste met u op één peil staan en het overige komt wel, zooals Shakespeare's Constable zegt, van God.'

Met deze woorden heeft de vierentwintigjarige Albrecht von Graefe[1)] den indruk weergegeven, welken de jonge physioloog F.C. Donders in het jaar 1851 tijdens een gemeenschappelijk verblijf te Londen bij hem heeft nagelaten. Zij vormen de inleiding van een levendige briefwisseling, welke gedurende de jaren 1852-1870 tusschen beide geleerden heeft bestaan.

In het 'Von Graefe-Archiv' te Heidelberg ligt een bundel verbleekte brieven als getuige van de warme gevoelens van vriendschap, die bijkans twintig jaren lang van den beroemden Berlijnschen oogheelkundige naar onzen grooten Donders

1) Albrecht von Graefe, geboren 22 Mrt. 1828, overleden 20 Juli 1870, is met Donders een der grondvesters der moderne oogheelkunde.

zijn gegaan. Het is Donders zelf geweest, die er zorg voor heeft gedragen, dat aldus het behoud der correspondentie voor het nageslacht verzekerd was.[1)] Voor de geschiedenis der geneeskunde bevat ze brieven van groot belang, welke elders zullen worden medegedeeld. De brief, waarmede de correspondentie opent, is uit zuiver historisch oogpunt de belangrijkste der verzameling: von Graefe beschrijft er zijn eerste proeven met den oogspiegel in, welke het jaar te voren door Helmholtz was uitgevonden en biedt Donders het instrument aan, dat een nieuw tijdperk voor de oogheelkunde geopend heeft. Deze brieven hebben echter tevens een waarde dieper dan de wetenschappelijke. Ze spreken zoozeer van gemoed tot gemoed, verwekken door enkele zinnen, los geweven tusschen een geleerd betoog, zulk een innige ontroering, dat niet slechts de aantrekkelijke figuur van hem, die ze geschreven heeft, naar voren treedt - doch tevens het beeld van den ontvangenden vriend.

Tusschen die zevenenzestig brieven ontbreken de schakels, welke ze zouden maken tot een harmonisch geheel van onschatbare waarde: de antwoorden van Donders. Dat echter de weldadig uitstralende warmte niet van één zijde is gekomen, daaraan twijfelt de lezer van von Graefe's brieven niet.

De beperkte plaatsruimte laat mij heden slechts toe uit deze correspondentie een enkelen greep te doen, welke een onvolledig denkbeeld geeft van den rijken inhoud. Alles wat in deze herinneringsdagen[2)] bijdraagt het inzicht in Donders' persoonlijkheid te verduidelijken is echter de belangstelling waard. -

Ook voor Donders is het eerste samenzijn met den tien jaar jongeren collega te Londen opwekkend voor hart en geest geweest. In een ziekenhuis, waar Donders met den oogheelkundige Jaeger uit Weenen, hospiteerde, was onverwachts een jonge man in Alpenkostuum binnengekomen en was Jaeger in de armen gevlogen. Met de woorden: ‘Gij

1) Enkele dezer brieven zijn van opmerkingen van den grijsaard Donders voorzien. Ook een afschrift, door Donders nagelaten, bewijst hoezeer ze hem nog na den vroegtijdigen dood van zijn vriend ter harte gingen. Deze copie, mij reeds eenige jaren geleden ter bewerking afgestaan, gaf mij aanleiding de oorspronkelijke brieven op te sporen.

2) 27 Mei was de honderdjarige gedenkdag van Donders' geboorte.

beiden behoort bij elkaar,' had Jaeger den jongen von Graefe 'mij in letterlijken zin in de armen geworpen,' aldus verhaalt Donders in 1886.[1] 'En vergist heeft hij zich niet. Von Graefe werd mijn leidsman op practisch gebied, waarop ik nog weinig bekwaam was en ik kon hem daartegenover veel van physiologischen kant schenken. In die wederzijdsche aanvulling lag voor ons beiden een groote bekoring. Die dagen, waarin von Graefe de gansche beminnelijkheid zijner fijne natuur ontplooide, behooren tot de schoonste mijns levens. Toen ik hem na enkele weken verliet, was hij als een jongere broeder geworden, dien ik bewonderde en liefhad.'

Het was een tijdperk van uitbottenden bloei van alle zijden bij deze jonge mannen van wetenschap. Welk een behoefte elkaar deelgenoot te maken niet slechts van de dagelijksche verrassingen op het pas ontgonnen physiologisch en pathologisch gebied, doch tevens van hun innigste gewaarwordingen! Ook bij het verlangen elkaar terug te zien, bij de herinnering aan de korte bijeenkomsten te Utrecht en te Berlijn, te Heidelberg of in de Alpen, overheerscht de vriendschap van mensch tot mensch; de wetenschappelijke bevrediging - hoe belangrijk ook en hoezeer een groot deel der briefwisseling innemend - treedt tegenover de vriendschap op den achtergrond.

Zoo komt na een bezoek van Donders te Berlijn het 'stralend beeld' van den vriend, von Graefe, bij ontvangst van een brief, weer voor den geest: 'zulk een terugblikkende beschouwing van een gelukkig verleden, is altijd - wie zou het kunnen loochenen - met een zekeren weemoed gemengd, doch de waarachtig gezinde verheft zich tot zuivere vreugde, want het verleden is toch eigenlijk ons ware bezit, de onaantastbare schat van levendige herinnering... Zoo wil ook ik de dagen met Donders doorgebracht, als een onaantastbaar goed ter harte nemen... Ik mag hopen, dat de vervlogen dagen het eerste hoofdstuk uit een boek der vriendschap zijn, welks geschiedenis wel zonder intrige, maar toch - ja zelfs juist deswege - voor de belanghebbenden van het innigste belang is.'

1) Rede uitgesproken bij de overreiking der von Graefe-medaille aan Helmholtz te Heidelberg.

Als in 1856 von Graefe naar Utrecht hoopt te komen, schrijft hij aan Donders: ‘Schrik maar niet bij deze woorden, daar het precies is, of ik uw kostbaren tijd met de gansche breedte mijner nieuwsgierige ziel zou willen innemen en mij met het geheele gewicht mijner vragen aan uw weinige vrije uren zou willen hangen; neem liever aan, dat naast den aandrang u uit te pompen nog zooveel eerbied voor uw physiek en psychisch welvaren in mij leeft, dat ik bij mijn plagerijen een zekere grens niet overschrijden zal. Het is wel droevig voor u zooveel te moeten geven, maar dat is nu eenmaal het nadeel van de bezittenden in den democratischen staat der wetenschap, dat ze door elken nooddruftige worden aangeklampt.’

Het gevoel steeds de mindere te zijn tegenover de groote figuur van Donders, de ontvangende tegenover den schenkenden geest, heeft von Graefe ook in latere jaren nooit verlaten; zelfs niet in den tijd, toen zijn beroemdheid in ruimen kring verre die van Donders overtrof en van heinde en ver zijn consulten werden ingeroepen en leerlingen tot hem stroomden.

‘Ik heb niets naar Berlijn gebracht dan het brandend verlangen u te zien,’ schrijft von Graefe in 1860... ‘Ik heb het in geestelijk opzicht toch ook zoo broodnoodig wat meer met u om te gaan. Uw groote woord: “Wetenschap is ons tot nut, leeren tot genot”, valt mij met centenaarslast op de ziel. Hoe voel ik het met u - maar ach, ik arme ben bestemd niets juist te weten en geheel niet meer te leeren, terwijl gij u aan de onuitsprekelijke vreugde overgeeft en door uw leeren de anderen steeds tot weten brengt. Wat blijft er voor mij anders over dan mij over uw vlucht te verheugen en met de fantasie der vriendschap mij somtijds te verbeelden, dat ik een eindje met u meevloog?’ En later: ‘Uw enkele woorden over trouw gaan als een zonnestraal tot mijn hart. Slechts te diep voelt men hoe verder het leven gaat, dat een trouw geestelijk samenzijn niet het attribuut is van menschelijke betrekkingen en dat de trotsche vreugd hart en zin met elkaar in liefde te deelen, elkaar te dienen en elkaar te bezitten, smadelijk te gronde gaat onder den parasitairen woeker van het Ik. En de oasen der woestijn liggen zoo verstrooid, dat we ze slechts in vluchtige oogenblikken bereiken kunnen. Moge de hemel ons tenminste

altijd de dorst er naar laten behouden, want hierin ligt - al wordt de dorst niet gestild - het gevoel van datgene, wat we behoeven om waarlijk mensch te zijn.'

De groote vereering, welke uit von Graefe's brieven spreekt, zal echter nimmer zijn zelfstandig oordeel benevelen, hem nooit weerhouden in volkomen openhartigheid den vriend een raad te geven. Als Donders een vrij heftig opstel ter weerlegging van een Duitsch collega heeft geschreven en dit von Graefe ter publicatie zendt, antwoordt deze: 'De naam van Donders staat voor mij te hoog om met dien van S. vereenigd te staan in een verweer, dat in de oogen der onverstandige menigte als een gewone polemiek beoordeeld zou worden. Wie als mensch en geleerde zulk een eereplaats inneemt, houdt beter zijn handen zuiver van het vuil, dat laagdenkenden rijkelijk om zich opstapelen... Ge zult wel niet boos op mij zijn wanneer ik aan een behoefte voldoe, waarover ik mij niet kan heenzetten. Uw naam is mij zoo heilig, dat het mij beangstigt de kleinste vlek te zien, welke de perfidie van een minderwaardige er aan kon brengen.'

- In welken geest het antwoord op dezen brief geluid zal hebben, is te vermoeden naar de enkele woorden, welke de grijsaard Donders bij het doorlezen en herdenken met bevende hand er boven heeft geschreven: 'Heerlijke brief', staat er te lezen. Het is dus wel zeer waarschijnlijk, dat Donders den raad van zijn jeugdigen vriend niet in den wind heeft geslagen. Tegenover een anderen vriend is het ongeveer in diezelfde jaren juist Donders geweest, die steeds de remmende, de bezadigde raadgever moest zijn. Geen brief wordt in deze periode naar Moleschott[1)] zonder protest tegen diens heftige opstellen geschreven. Uit beide correspondenties blijkt, hoe eerlijk en oprecht deze mannen, wier vriendschap op vereering is gegrond, tegenover elkaar blijven staan.

Hoezeer zal Donders, die steeds een welkome gast was geweest in het ouderlijk huis van den jongen von Graefe, medegevoeld hebben met den vriend, die in diepe smart over den dood zijner moeder de woorden schreef: 'Ik zag het dierbaarste, wat ik op aarde had, van dag tot dag bleeker en levensarmer worden en moest den 22sten November voor

1) Zie de Gids 1914, blz. 448.

de laatste maal de handen kussen, die sedert de geboorte mij zooveel weldaden geschonken hadden. Ik heb op een kouden winterdag in een kort oogenblik een langen zonnigen tijd begraven en dwaal nu verweesd rond voor de gesloten deur van mijn ouderhuis, niet in staat uit de levenlooze wanden alle liefde mij voor den geest te tooveren, welke eenmaal daar binnen heeft gewoond.' - In kliniek en arbeidsvertrek herleeft spoedig von Graefe's jonge veerkracht. Het is het tijdperk der eerste glaucoom-operaties, een uitvinding, waardoor hij honderden tijdgenooten en millioenen van het nageslacht voor blindheid heeft behoed. De snipperuren tusschen den inspannenden dagelijkschen arbeid en de vacanties werden aan wetenschappelijk onderzoek gewijd of aan de bewerking van het rijke klinische materiaal, dat van 1854 af in een door hem zelf opgericht eerste oogheelkundig tijdschrift (nog heden het voornaamste op oogheelkundig gebied)[1] werd neergelegd. Het is de nauwelijks zes en twintigjarige, die dit plan tot verwezenlijking bracht. Reeds in den loop van den eersten jaargang waren op zijn verzoek Donders en de Weensche oogheelkundige von Arlt als mederedacteurs toegetreden.

In 1861, als door zijn verloving met de Deensche gravin Knuth, een zonnige tijd voor von Graefe schijnt aan te breken en vol vreugde een vermoedelijk samenzijn met Donders te Heidelberg wordt begroet, volgt weldra op weg naar Heidelberg een ernstige ziekte te Baden-Baden, welke de briefwisseling tijdelijk tot stilstand brengt. Donders is persoonlijk den zieken vriend komen bezoeken. In aandoenlijke woorden geeft hij zelf een beschrijving van dit bezoek[2]: 'Arme vriend', zeide ik, hem de hand drukkend. 'Ja, arme vriend,' herhaalde hij en voegde er aan toe: 'ik heb een geheel uur noodig gehad om al mijn illusies op te geven. Maar nu is het weer in orde. Vertel van Heidelberg!' En toen ik door dit woord: 'een uur' getroffen, aan zijn verlangen niet terstond voldeed, greep hij een boek, dat naast hem lag, het was Goethe, en wees mij op de woorden, welker diepe zin ons zoo vaak getroffen had: 'Men kan niet vroeg genoeg

1) Von Graefe's Archiv für Ophthalmologie, dat reeds 63 jaargangen heeft beleefd.
2) Donders l.c.

de ervaring maken, hoe ontbeerlijk men in de wereld is.'

In den zomer van 1863 na zijn voorloopig herstel is von Graefe gehuwd. Van lief en leed dier eerste huwelijksjaren is ook Donders te Berlijn getuige geweest. Tot hem komt ook de ontroerende klacht bij het overlijden van von Graefe's dochtertje: 'Het kind is nog niet dood, maar de hoop is heen. Het avonduur, dat ge bij ons doorbracht, was het laatste lichtpunt. Er vallen nog slechts tranen op den lieven bleeken mond. Beklaag je vriend, in wiens ziel het zeer donker is en blijf hem in zijn ongeluk trouw.'

Als een jaar later een nieuw kind de leege plaats komt innemen, wenscht von Graefe dat Donders het peetschap over de pasgeborene aanvaardt: 'Ge hebt dien allertreurigsten tijd met ons gehad en met uw ware vriendenhart zooveel leed meegemaakt, dat we dachten, dat er nog een heel bijzondere band tusschen u zou bestaan en de kleine nieuweling, die bestemd scheen ons verdriet te verzachten.' Het denkbeeld een band tusschen Donders en zijn kinderen te knoopen, wordt opnieuw bij von Graefe wakker, wanneer de jaren naderen, dat zijn wankele gezondheid een spoedig einde doet verwachten - een duidelijk bewijs hoe hoog von Graefe het karakter stelde van den vriend, aan wien hij na den dood de leiding van zijn zoon zou willen toevertrouwen. 'Het komt mij bijna vrijpostig voor, u wegens dien kleinen wereldburger in uw rust te storen,' schrijft von Graefe na de geboorte van zijn zoon in 1868: 'Maar toestaan moet ge ons, dat we u als getuige inschrijven en met den kleinen spruit in nadere en duurzame betrekking brengen. Ook moet ge me dadelijk bij deze gelegenheid beloven, dat ge hem - als ik het niet beleven mocht - bij zijn studie een trouwe raadgever zult zijn.... Komt ge misschien zelf, dan zal ik in elk geval er voor zorgen, dat ge de volgende dagen door iets ophthalmologisch interessants schadeloos gesteld wordt voor de onbeduidendheid van den kleinen man, die u hier roept.'

Ook aan het gezinsleven te Utrecht, dat von Graefe zoo vaak van nabij heeft gezien, wordt menige opmerking in de briefwisseling gewijd. Na ontvangst van een 'bekoorlijk portret' van Donders' dochter in 1867, schrijft von Graefe: 'In haar blik weerspiegelt zich zoo geheel en al je eigen geestelijk

wezen. Straal zoo verder in volle kracht, gelukkige vader, en neem in volle vreugde dat trouwe, jonge spiegelbeeld weer in je eigen ziel op. Leven te verwekken en van dat levende weer zelf nieuw leven te ontvangen, dat is de zalige wisselwerking, waarin zich de sterfelijke onsterfelijk voelt.' Enkele jaren later ontving de zieke von Graefe het doodsbericht van Donders' eenig kind.[1] Ternauwernood de pen hanteerend, heeft hij op het ziekbed aan zijn vriend geschreven: 'De dag van dat niet onder woorden te brengen smartelijk bericht zal ook voor mij ondoordringbare nacht blijven, want uw geluk in uw kind was ook een van mijn schoonste levenslichten; dat straalde zoo zalig in mij terug, wanneer ik uw geest daarvan vervuld zag.... Tevergeefs verzoek ik mijn vrouw mij nog eenmaal uw brief te geven.... ze ziet hoe ik lijd - en weigert....'

In diezelfde dagen schrijft von Graefe in zijn laatsten brief aan Arlt te Weenen[2]: Wat zegt ge wel van het vreeselijk ongeluk van onzen Donders?.... Het is verschrikkelijk.... want hij leefde in zijn Marie, in wie hij ongeveer zijn geheele ik convergeerde, niet alleen wat het gemoed, doch ook wat het intellect betreft. Mij heeft het bericht een flinken stoot gegeven. Ik was zoowat reconvalescent, maar nu behoef ik er slechts aan te denken, hoe ongelukkig, in diepen nacht gedompeld de man is, dien ik slechts door de zon bestraald *kan* en alleen mij zou *willen* voorstellen - om zeker te zijn van een koortsaanval.'

Dezelfde gedachte, dat de man, dien hij als een stralende held door het leven heeft zien gaan, niet gebroken mag worden door het leed, overheerscht in den brief, welken von Graefe acht dagen voor zijn dood aan Donders heeft geschreven: 'De geringste gedachte (aan Donders' leed) roept bij mij de geheele keten van al je geluksuitingen uit vroegeren tijd al te levendig wakker; ik zag je vóór mij, omstraald door dien glans van geluk, dien ik nooit in je gelaatstrekken meende uitgedoofd te zien. Ik luisterde naar je woorden omtrent het geestelijk wezen en het geheele zijn van het kind,

1) In 1869 gehuwd met Dr. Th. Engelmann, later hoogleeraar te Utrecht 1871-1897, te Berlijn 1897-1909.

2) De brieven van von Graefe aan Ferd. von Arlt zijn gepubliceerd in Wochenschrift für Therapie und Hygiene des Auges, Bd XII en XIII.

dat je zoo onmiddellijk nastond en ik ben te ziek om eenigszins rustig te denken, hoe het heden zal zijn....'

De dood van von Graefe in 1870 heeft aan de briefwisseling een einde gemaakt.

De twintig jaren zuivere vriendschap tusschen Donders en von Graefe, door geen wanklank gestoord, hebben, dank zij de bevruchtende wisselwerking, gevolgen gehad, welke verre reiken buiten de grens van het individueel bestaan dezer beide mannen.

Welk een diepe, ver dragende invloed is er uitgegaan van Donders, dat bij het vlieden der jaren de jongere, die de wereld aan zijn voeten had, onveranderd in zijn trouwe vereering is gebleven!

Ook de man, die later als schoonzoon zulk een belangrijke plaats in Donders' leven zou innemen, Professor Th. Engelmann, heeft bij zijn komst in Holland de macht van dien invloed gevoeld, toen hij in het jaar 1867 aan den Heidelberger anatoom Henle schreef: 'Hoe groot ook de sprong van Duitschland naar Holland is, welke ingrijpende veranderingen men ook in zijn leven ondervindt, hoe ongemoedelijk in den aanvang de vreemde taal moge klinken, toch moet een ook minder aanpasbare natuur zich hier spoedig thuis voelen, wanneer hem een geluk als de omgang met Donders deelachtig wordt. De betoovering, welke de persoonlijkheid van dien man van het eerste oogenblik op mij heeft gehad, een betoovering, welker weldadige banden niet spoedig verbroken zullen worden, doen mij vergeten, dat ik in een vreemd land ben....'

Inderdaad als een stralende figuur heeft Donders zijn omgeving in den gunstigsten en ruimsten zin beheerscht.

M.A. VAN HERWERDEN.

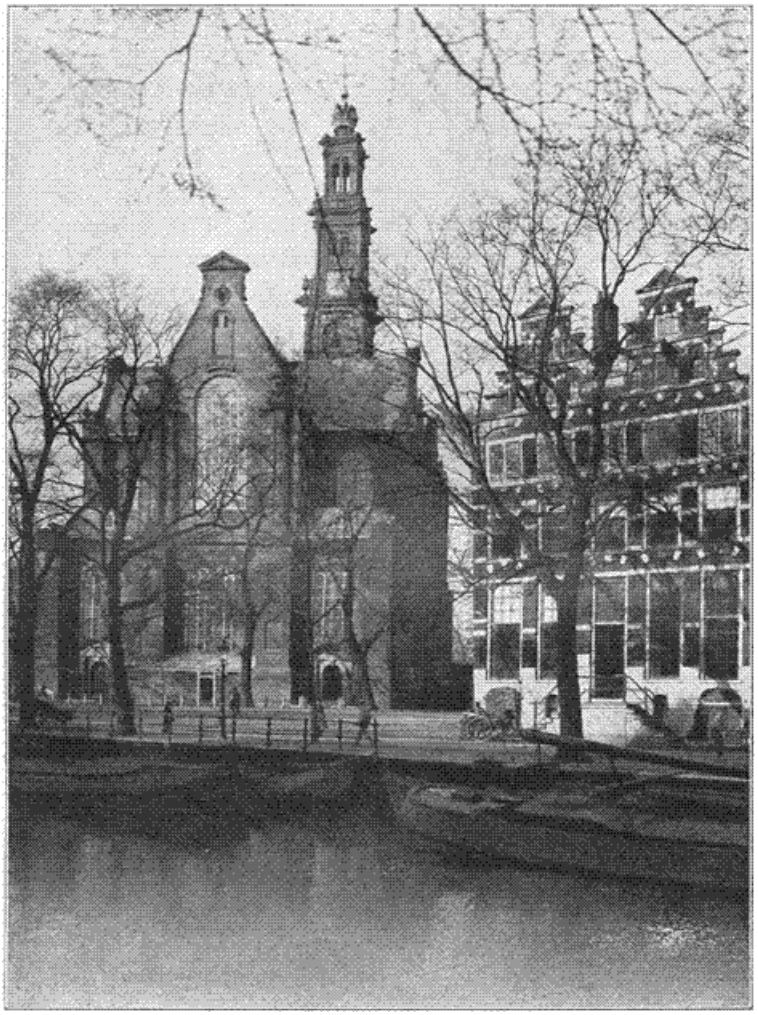

KEIZERSGRACHT HOEK WESTERMARKT AMSTERDAM.
Met de slooping is op 1 Mei begonnen.

Een Barbaar aan 't werk.

Was het niet Herostratus die, hoewel een volkomen nul en het doodschoppen niet waard, zijn naam voor alle tijden wilde doen voortleven in de geschiedenis, en met dat doel den beroemden Artemis-tempel te Ephesus in brand stak?

Een even volmaakt onbekend individu uit onze dagen, wiens naam ik natuurlijk hier niet boeken zal, heeft een soortgelijke eerzucht gekoesterd, en nu onlangs - wel niet een wereld-wonder - maar dan toch een der weinige overblijfselen van de vroeg-zeventiende-eeuwsche architectuur, dat nog nagenoeg ongerept een der schoonste deelen der hoofdstad harmonisch versierde, aan den moker van Slier overgeleverd.

Maar bij hem vergeleken was Herostratus nog slechts een arme krankzinnige, die om genoemd te worden alleen vernielde. Deze heer echter strekt zijn lugubere ambitie verder uit. Niet slechts verwoest hij een eerbiedwaardig en bij de onmiddellijke omgeving prachtig en stijlvol zich aansluitend monument, dat in den trouwhartigen eenvoud zijner sobere gevelversiering, in de fraaie vensterverdeeling, en in de rustige gratie der getrapte tweeling-toppen, zulk een intiemvertrouwd hoekje vormde met misschien het schoonste en edelste bouwwerk, waarmede Hendrick de Keyser en zijn zoon en naamgenoot Amsterdam begiftigden: de Westerkerk. Neen, hij neemt bovendien de gelegenheid te baat om op diezelfde plaats een steenmassa neer te zetten die, gelijk de andere ontwerpselen van zijn architect, niet alleen op zichzelf een horreur zal blijken, maar ook op de meest flagrante

en beleedigende wijze het stadsgezicht zal schenden en verknoeien. Dit zal nu eens *zijn* huis wezen, het huis waaraan *zijn* naam verbonden zal blijven, en dat *zijn* 'cachet d'or' zal dragen, - grand vin premier crû van den allermodernsten en meest ordinairen wansmaak.

Gelukkig zullen in de toekomst alleen snuffelaars zijn naam terug kunnen vinden in de stoffige archieven van het hypotheekkantoor, waar de koopakte werd overgeschreven, en door het koekebakkers-marmer dat zijn naam en beroep zal vermelden met letters van klatergoud in Duitschen zweepslagenstijl, of door het embleem, dat hij, te midden van randen van helvervigen geglazuurden baksteen en in een omlijsting van gevlochten-riet-motieven, in anilinekleurenpracht zal doen uithakken in het blinkend gepolijste graniet, gelijk dezelfde architect het deed in een anderen gevel in dezelfde buurt, - zal het nageslacht niet te weten komen dat *hij* het was, die de schoonheid vernielde: alleen zal het zien dat de bouwheer van den nieuwen sky-scraper een man was zonder smaak en gevoel.

Wij, die het weten, niet waar, wij zullen dien naam voor onze kinderen verzwijgen, en ervoor zorgen dat deze moderne stedenschenner geen plaats krijgt in de geschiedenis, - ook niet in die van de zinnelooze vernietiging van oud-Amsterdam. En als onze zonen volwassen en student zijn, zullen wij ze aanmoedigen om op het eind van een òvervroolijken avond het naamkaartje te gaan uitbikken dat de bouwheer in zijn gevel zal plaatsen, - gelijk de cives academici in vroeger eeuw den muur van Oostmeyer hebben omvergehaald in een verheven en van hoogeren schoonheidszin doorlouterde dronkenschap. Of zullen wij het er laten zitten, in de hoop dat een later geslacht den wansmaak beter zal zien dan het tegenwoordige, en op *zijn* beurt, in edele verontwaardiging, het monster mèt den naam van zijn eigenaar en zijn schepper, aan Slier's nazaat in handen zal geven?

Het is wel te betreuren dat geen macht ter wereld dezen onguren huiseigenaar van zijn heilloos voornemen heeft kunnen terugbrengen. Zelfs van regeeringswege zijn er pogingen toe gedaan, en het zou mij niet verwonderen als ook

die slechts hebben medegewerkt om den waardigen man te stijven in zijn opzet, om nu eens, àlles ten spijt, dien ouden, fraaien gevel op te ruimen, en er zijn eigen monsterpaleis voor in de plaats te zetten.

Gelukkig is thans te Amsterdam een vereeniging opgericht, die zich naar den grooten bouwmeester uit het begin der zeventiende eeuw heeft genoemd, en die zich ten doel stelt in dergelijke gevallen bijtijds preventief op te treden door uit een architectonisch of historisch oogpunt belangrijke oude panden te koopen, voordat heeren als de hier gesignaleerde er de begeerige en oneerbiedige hand naar uitstrekken.

Als dan Regeering en Kamer willen zorgen voor de spoedige totstandkoming eener afdoende monumentenwet van *zeer* ruime opvatting, breekt er misschien een tijd aan, waarin de onnoodige en barbaarsche, door geen enkelen zoogenaamden modernen verkeers-eisch geboden stedenschennis tot het verleden zal behooren.

F.E. POSTHUMUS MEYJES.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXXVIII.

De vensters open!
***Joh. de Meester*. De kindsheid van Harlekijntje. (Em. Querido).**
***J. de Meester*. Gedenk te leven. (Em. Querido).**
***Jac. van Looy*. Jaapje. (S.L. van Looy).**
***Felix Timmermans*. Het kindeken Jezus in Vlaanderen. (P.N. van Kampen & Zoon).**
***Ina Boudier-Bakker*. Het Spiegeltje. (P.N. van Kampen & Zoon).**

'Rouvrons les fenêtres!' - het is Johan de Meester, die van Romain Rolland het wachtwoord heeft overgenomen, dat op dit oogenblik het wachtwoord lijkt onzer beste prozakunst. Het was het motto van zijn laatste werkje, dat werkje met den veelzeggenden en heugelijken titel 'Gedenk te leven.'

Dit kleine boek, dat een merkwaardig moment, zoo niet een keerpunt in De Meester's ontwikkelingsgang beteekent, markeert tevens een wending in onze letterkunde, - een zwenking, sinds een aantal jaren waarneembaar, van het toegespitst-litteraire naar het volle leven, van het angstvallig gekweekte litteratuur-pessimisme tot een onbevangener levenskijk, die het leed niet vreest, doch gelooft in de bestaanbaarheid van het geluk, en eindelijk, van de slappe moraal, welke met dat broeikas-pessimisme en met de litteraire anarchie parallel liep, naar steviger levensopvattingen; allereerst: van de willoosheid naar de zelfbeheersching.

'De vensters weer open'! Op het optimisme dus, door

meer dan één geslacht van kunstenaars gevreesd als een ziekte, zoo niet als de dood voor alle kunst? Er was eens een criticus, en er waren eens twee kunstenaars, die samen een boek hadden geschreven; en ik herinner mij nog, hoe de criticus niet van zijn verwondering bekwam, dat deze kunstenaars 'zóó zeer optimist en tegelijk zóó litterair' waren en 'zulke volledige artiesten' konden zijn. Diezelfde verwondering zit nòg in de zinrijke natuurbeschrijving, waarmee 'Gedenk te leven' wordt ingezet:

'Op den langen, straffen winter, was de warme zomer gevolgd. Een werkelijke zomer in Holland! Als alles, kreeg de natuur karakter: *de "houdinglooze tijd" was uit! Alles durfde zijn en doen*. Het weêr hield stand: *er kwàm geen onweer*. Fel blonk het land, *in volle kleuren*, als moest het meeleven met de schilders, *met allen die nu blijheid willen*.'

Het is, dunkt mij, duidelijk met een overmaat, die mijn cursiveeringen overbodig doet lijken. Doch nu volgt de verwondering:

'*Maar wat bleef het fijn*, *bij volheid:* zoo zag Van Goijen het en Ruysdael, zoo ver en vief, zóó teer en kwiek, dat de tengerste vormen uitgeknipt stonden en alle toch één in de atmosfeer. Wind veegde gestadig den zonnegloed frisch... alles in de landen leefde, alles lag open en bloeide, genoot.'

Aldus, met een klank, die in De Meester's altijd wat nerveus-verbrokkelden stijl, als bazuinstooten aandoet, het voorspel tot een boekje, waarin inderdaad het optimisme zegeviert. En mag dat feit aanvankelijk, tot bij den auteur-zelf, verwondering baren, toch is, aan den eenen kant, de mogelijkheid tot deze uitkomst op het optimisme in De Meester's pessimisme altijd aanwezig èn aanwijsbaar geweest, en blijkt eruit, aan den anderen kant, van hoe hoog gehalte het optimisme kan zijn, wanneer het gegroeid is uit een pessimisme, dat een vorm was van bittere menschenliefde, en gestegen, heen door den milden weemoed, tot de zonnige stilte van een hoekje geluk; een optimisme, dat àlle leed gezien heeft, en in wezen heroïsch is.

Het groote leed, dat in De Meester's werk geleden wordt, het felste en het vernederendste, want meest machtelooze, is dat waarnaar hij eens een heelen schetsenbundel noemde: het

leed van den Hartstocht, en wel voornamelijk de begeerlijkheid der zelve niet-begeerende vrouw. Dat motief, in tallooze variaties door hem behandeld, doorschrijnde ook weer verschillende der verhaaltjes uit zijn laatsten bundel: ‘De kindsheid van Harlekijntje’. Van een reeks ‘Thuiskomsten’ daaruit, den lezers van ‘De Gids’ bekend, breng ik er deze twee in herinnering: ‘Schakeling’, waarin met een scherpe pijn de vader in zijn dochter de koele mooiheid der moeder herkent: ‘de schoone lichamen, die doen verlieven; de ziel, die bevreemdt; ook kwetst, máár bevreemdt - die de verliefde vergeefs wil begrijpen, tot eindelijk hem zielloosheid blijkt’; maar vooral het prachtige ‘Nous en de zwanen’, waarin het motief aldus luidt: ‘wrang was het weten: niet hij - het kind; de liefde, niet het doel - het middel; het twee- en één-zijn, droom der verloving; de levensverrukking der liefde, waan...’ - overpeinzing, die alleen bevreemdde in het hoofd van een dorpelijk twintigjarige.

Terwijl echter dit leed-motief nogmaals, in een andere variatie, klonk door den slotzin der titelschets ‘De kindsheid van Harlekijntje’ - er wordt daar gesproken van ‘het droeve der mans-verdwazing, die hopen durft dat liefde te huur zij’ - was het juist deze schets, die den lezer terug deed denken aan ‘Geertje’... En Geertje, waarin de man wel allerminst het slachtoffer wordt, waarin integendeel de vrouw draagster is eener alles, en zichzelve 't éérst, opofferende liefde - Geertje, een boek van eindeloos leed, is géénszins een pessimistisch boek, want het toont in de diepten der onbaatzuchtige liefde, zelfs der liefde-in-leed, een oneindigen weemoed, die geluk inhoudt. En dit geluk der onbaatzuchtige liefde kende, in al haar arme dwaasheid, ook Harlekijntje's moeder, ‘Dronken Fie’.

Maar nog was er een ‘Thuiskomst,’ waarin het diepe geloof aan het geluk, dat altijd op den bodem van De Meester's liefdegevoel gelegen had, voller doorbrak, en dat was het charmante stukje ‘Terug “In den lieven eenvoud”.’

In ‘Gedenk te leven’ nu, komen de twee motieven tegenover elkaar te staan. De tragiek van het bestaan van den schilder Henri de Fouquières, is, als van ouds, de vrouw: eerst de ziellooze, veeleischende vrouw, het vroegere schildersmodel, die heel zijn huwelijksleven tot een cel-straf maakte;

daarna de coquette nicht Hermien, aan wie hij zijn laatste liefde volkomen verspild ziet, om daarna troost te zoeken bij den drank.

Dit is voor den jongen Henk, zijn neefje, het ééne levensvoorbeeld. Het andere vindt hij in de idylle van Hillegersberg, waar het geluk woont onder het dak van Huib Willems, den gewezen kapelaan en zijn kleine 'heldin', - geluk, uit een lange worsteling gewonnen. En als dan Henk de toekomst aandurft met Magda, Huib's schoonzusje, en samen bezoeken zij neef Henri, dan geeft de aanblik hunner zuivere jeugd dien ongelukkigen kunstenaar een vleug van geloof in het leven weer.

Over de litteraire verdiensten en tegenheden van dit werk zal ik ditmaal zeer kort zijn. Men kent De Meester's schriftuur: vaak zeer indringend, doch even vaak niet, wat men noemt, fráái. En wat in het klein de schriftuur te zien geeft, dat herhaalt zich in 't groot bij de compositie. Altijd verrassend door onvoorziene wendingen, maakt hij kleine schetsen, die meesterstukjes van vinding zijn en van scherpe analyse in één grillige en toch rake arabesk. Doch die grilligheid voert den schrijver niet zelden tot een aanmerkelijke verwaarloozing van het evenwicht in de verhoudingen; een eigenaardigheid, die, aan overzichtelijk schetswerk juist wel de bekoring der pittigheid verleenend, werken van grooteren omvang als compositorisch geheel ineenzakken doet. Zoo was in 'De zonde in het deftige dorp' de compositie zeer weinig geserreerd, vol overbodigheden; in 'Carmen' uiterst bezwaarlijk, en zonder schoonheid van lijn; en nu weer, in dat heerlijke 'Gedenk te leven', slechts schijnbaar harmonisch door die onderverdeeling in de vier jaargetijden; want op den Zomer met de geschiedenis van Huib Willems, volgen al te ononderbroken de Herfst en de Winter met de navrante historie van neef Henri, totdat de Lente nogal heel abrupt Henk's engagement met Magda brengt.

Echter, zooals binnen den menigmaal gewrongen stijl de scherpe zeggingen talrijk verheugen, zoo vindt men hier, binnen deze vreemde compositie, die twee prachtfiguren: de zonnige en sonoor-doorleefde van Huib Willems, en de nog veel scherper doorvoelde van den schilder Henri de Fou-

quières, een onvergetelijke schepping, en tevens, bij mijn weten, een van de weinige kunstenaarsfiguren in den Nederlandschen roman, in wier kunstenaarsschap men waarlijk gelooven kan. In déze gelooft men zoodanig, dat men hem meent te kennen, hem en zijn kunst niet alleen, maar zelfs ìn en dóór zijn kunst hem! Het kon wel eens zijn, dat, technisch, die figuur van Henri de Fouquières de Meester's sterkste uitbeeldings-kunststuk was.

* * *

'De vensters weer open!' - dat motto hoort, als zelf-aansporing, noch bij Van Looy, noch bij Felix Timmermans; want Van Looy heeft altijd aan zijn open venster gezeten met dien fijnen tuur-blik boven zijn gemoedelijk-dampend pijpje, en Felix Timmermans is zóó een-en-al natuur, dat de beslagen en besmeurde of de alles scheef verdraaiende geestelijke vensters, waarachter men al zitten kan, hem onbekend zijn.

Van Looy is, vele jaren lang, de eenige optimist onzer letterkunde geweest. Hij was er een van zóó hoog gehalte, dat hij nauwlijks als zoodanig werd opgemerkt of aangewezen. Want staat boven den oppervlakkigen optimist, die, blind voor elk dieper inzicht, maar alles zoetelijk-weg couleur-derose ziet, - de heroïsche optimist, die alle leed doorkend heeft; bóven dezen láátste weer staat een optimist gelijk Van Looy, wiens begenadigde blik van alle dingen het lichtende wonder schouwt.

En nadat hij op deze wereld vele eenvoudige wonderen zag, en ofwel een zieken man in bed, ofwel een Afrikaansch landschap, gelijkelijk ons toonde als een vizioen van louter schoonheid, - heeft hij thans, in zijn 'Jaapje', zijn jeugd hervonden en den blik zijner kinderoogen.

Het merkwaardige en het heugelijke nu is, dat deze kinderoogen... géén wonderen aanschouwen, maar dat zij stil en klaar uitkijken; dat zij, volgens de eigen, telkens weer gebezigde expressie, alles 'góed zien', en in dien aanblik een volkomene gemoedsrust vinden.

Ik weet niet, of de gevolgtrekking daaruit te gewaagd is, dat wie met oogen, door geenerlei ziekte dezer tijden befloerst,

van nature de dingen ‘goed ziet’ zooals zij zijn, - eenmaal gerijpt, de beste kans heeft, ze te zien als het lichtende wonder van hun diepere waarheid.

‘Jaapje’ intusschen onderscheidt zich dus van Van Looy's andere werk, door een kijk, die wel de stille warmte heeft, reeds in het kind-karakter aanwezig, maar toch betrekkelijk nuchter nog is. Het boek is daarom minder belangrijk als beschrijvingskunst (hoewel heel een onbekende wereld: een grootscheepsch weeshuis in het midden der vorige eeuw, dagklaar voor ons komt opgerezen) - dan wel als schier feillooze kind-psychologie. In dit opzicht is Jaapje prachtig, en hoezeer beminnelijk!

Niet minder dan een verrukking blijkt het, diep een kind te leeren kennen, een kind, dat volstrekt geen dichterlijk uitzonderingsgeval was als Van Deyssel's Adriaan, maar een eenvoudig burgermans-kind, met niets dan de gezondheid van zijn jeugd en de goedheid van zijn argloos kinderhart.

Het zeer omvangrijke descriptieve gedeelte echter, juist door het kinderlijke der aanschouwing, komt niet uit boven bijv. de fijne, koele beschrijvingskunst van de ‘Camera Obscura’, doch is even specifiek-Hollandsch.

Met ‘Pallieter’ heeft Felix Timmermans al zijn Vlaamsche en Hollandsche lezers in éénen slag veroverd. Hier was het optimisme in zijn Vlaamsch-overdadigen vorm van orgiastische levensvreugde! En zeker, het was een heerlijk boek; maar ik voor mij vind ‘Het kindeken Jezus in Vlaanderen’, in sommige opzichten, nòg mooier. Het proza van ‘Het kindeken Jezus’ is fijner, rustiger en rijper. Het is hier en daar zéér schoon en van een bloeiende diepte.

‘Pallieter’ miste niet alleen de fulpen schaduw van het leed, waarop de vreugde te glanzender uitblinkt, - het was ook nog ietwat grof van makelij. Die overdaad van vreugdesensaties wàs niet immer de èchte orgiastiek, gelijk men die soms te zien krijgt in Van Deyssel's beroemdste opstellen of in het onbetoombaar proza van Querido. Te zichtbaar hier, in enkele hoofdstukken, werd àl wat de schrijver er nog maar aan schoons en vroolijks wist bij te bedenken, opeengepropt, totdat ten slotte de lezer het genotene er-

voer als méér dan machtig en ‘van het goede teveel’.

In beide opzichten is ‘Het kindeken Jezus in Vlaanderen’ een aanmerkelijke vooruitgang. Er ligt over heel dezen verwonderlijk mooi beschrijvenden verhaaltrant vooreerst, een blanke gloed, de *wijding* uitgespreid van Maria's kuischheid en Jozef's schroom, en als de teeder-droeve voorwetenschap van Jezus' lijden. En voorts is de stijl, als een gevolg van het voorgaande, niet weinig veredeld. Hetgeen allerminst een verarming beteekent aan levenskracht en kracht van uitbeelding, want er komen episoden, verderop in het verhaal: de drie Koningen, en de kindermoord van Bethlehem, episoden van een grootsche en rijkkleurige epiek, als nog nergens in ‘Pallieter’ aan te wijzen was.

Zeker, de overplaatsing der heilige geschiedenis naar het land van den schilder of dichter zelven, volgens het aloude recept, heeft in dezen modernen tijd, die de naïveteit mist, waarmee men in de middeleeuwen gemakkelijk over de talrijk zich opdoende onwaarschijnlijkheden heengleed, groote bezwaren en gevaren. Bizonderlijk bij een zoo sterk-zinnelijk auteur als de schrijver van ‘Pallieter’. Doch heeft de auteur deze gevaren ontweken met een kieschen tact, waardoor maar een enkele maal een lichte wanklank niet uitwischbaar bleek, de topografische bezwaren werden, op een schaarsche uitzondering na, overwonnen met een volkomenheid, die wèl getuigen van de weelderige verbeelding, de vizioenaire gaven, en het meesterlijk kunnen van dezen jongen proza-dichter. Want plaatst soms de schrijver ons pardoes voor transposities als: Gent, het Vlaamsche Jerusalem, die wij onmógelijk verwerken kunnen, - op vele àndere plekken doet hij ons zoozeer verloren raken in de werkelijkheid zijner Vlaamsche heilige geschiedenis, dat ik niet aarzel te verklaren, veel meer in déze te hebben geloofd dan in de zoete oostersche landschappen, waarmee Van Schendel in ‘De mensch van Nazareth’ - naar de uitdrukking, welke Timmermans bescheidenlijk op *zijn* werk toepassen wou - de evangeliën ‘omcierde’.

* * *

‘De vensters open’, - behoefde het dan een wachtwoord te zijn, nòch voor Timmermans, nòch voor Van Looy zelf,

daar deze dan zéker wel ‘volledige artisten’ nooit anders dan prachtig ‘optimist’ en prachtig ‘litterair’ zijn geweest, - uit hun werken klonk het ons altijd tegen. ‘Wordt als de kinderkens’, zei Van Looy, ‘onbenard en onbevangen, en zet uw oogen goed open: gij zult een schoone wereld zien’. En Timmermans: ‘Stroop uw hemd over uw hoofd en spring, vóór dag en dauw, de koele Nethe in, dat gij den lieven, langen dag met al uw frissche zinnen genieten moogt van de duizend geuren en kleuren, en van de blijde geruchten, en de deugddoende smaken niet te vergeten, en vooral niet de zoete weelden des harten, - opdat geen minuut en geen seconde van dit volzalige levensfeest voor u verloren ga.’

Zoo dan klonk hùn ‘de vensters open’, en van verre hoorden wij dien roep, en wij mochten er veel van pogen na te volgen, zelfs binnen onze stads-kamertjes; ook al zagen die slechts uit, over een rekje doorlichte lakgeraniums, op een oud stuk muur. Doch onderwijl bléef de maatschappij, en ons aller slavendienst, met de oneindige verwikkelingen daarvan, waardoor wij gebonden liggen op het noodlot als met vele smartelijke draden, onzichtbaar fijn en onverbrekelijk. En de troost der groote optimisten was zoet en ver, als het lentevroolijk spreken van een merel, die gehoord wordt, ongezien, in den groeienden schemeravond eener cel.

Ook zij echter, die dít tragisch leven beelden, déze levenswerkelijkheid, zóó overheerschend, dat eindeloos velen de volte van het natuurlijke levensfeest nooit leeren kennen dan als een legende, - ook zij, die dit bitter aldagsleven zoeken te herscheppen en te verklaren, de romanschrijvers, zij beginnen zich af te vragen, of er misschien niet iets beters te verrichten valt dan in dit leven onder te gaan, en dus hun lezers het slaafsche bestaan dat zij kennen, nogmaals en dubbel fel te doen lijden.

En waar de pessimistische roman een ziek menschdom in zijn eigen zieke atmosfeer nog meer verziekte en verslapte, - daar hoorden zij het woordeloos wachtwoord dat hing in de lucht, en zij gooiden van de ziekenkamer des levens, ‘de vensters open’.

Ik ga u twee schrijfsters noemen, die dat, evenals De Meester, deden: Ina Boudier-Bakker in haar nieuwen roman ‘Het Spiegeltje’ en M. Scharten-Antink met haar jongste

novelle ‘Angelina's Huwelijk’. Om begrijpelijke redenen zal ik van het laatste boekje alleen aan inhoud en bedoeling raken, zonder mij te begeven in een nadere waarde-bepaling.

Beide schrijfsters zijn, blijkens deze nieuwe werken, tot de erkentenis gekomen, dat het der moderne samenleving, aan welke de godsdienst veelal ontviel, hapert aan den steun eener betrouwbare moraal. Stuurloos zwenken zeer velen die bij uitstek zich vrij wanen, op elke wending van hun machteloos gevoel, waarvan zij in waarheid de slachtoffers zijn, terwijl hun ongewisse levenskoers hen verhindert te verhoeden, dat zij hun naaste betrekkingen als evenzoovele àndere slachtoffers achter zich laten.

Tegenover deze moderne willoosheid stelden zij de ouderwetsche - en eerlang weer meest nieuwerwetsche - zelfbeheersching, die, na het anarchistische gevoelstijdperk dat wij beleven, voortaan weer als een schoone en noodzakelijke levenswet zal worden aanvaard.

De dichters en de kunstenaars zijn altijd de voorloopers van het leven. Terwijl in de hedendaagsche huwelijksmoraal nog alles losheid is en ontbinding, zijn reeds sinds tien of twintig jaren de schrijfkunst, de bouwkunst, de beeldende kunst, van ontbinding en losheid teruggekomen tot nieuwe beheersching, nieuwe synthese, nieuwen stijl. Thans ziet men onze romanschrijvers er toe komen, die beheersching, die synthese, dezen stijl, op te roepen in hun visioenen van het leven. Waar Johan de Meester den jongen Henk zijn huwlijk laat bouwen naar het ontroerend voorbeeld der eenvoudigste gelukkigen, - daar verheft M. Scharten-Antink de schoone waardigheid harer Angelina, die trouw blijft aan den vader harer kinderen, tégen een opwellende liefde in, waarvan zij de veel grooter diepte volkomen beseft, - en daar doet, eindelijk, Ina Boudier-Bakker in dit haar nieuwe boek ons gevoelen, wat de plicht gebieden kan, en hoe er geen geluk schoon is, ja, hoe er geen echt geluk bestaat, dat wortelt in anderer leed en onafscheidelijk is van het verlaten van hulpeloozen, die recht hebben op onze zelfverloochening.

Evenals ‘Gedenk te leven’ van De Meester heeft ook ‘Het Spiegeltje’ veel sterks als kunst; het is het sterkst juist op die kardinale punten, waar het gestelde pleit in enkele

doodeenvoudige, aangrijpende en overtuigende scènes wordt beslecht. En het is ook juist de man-van-karakter, die de langzaam en prachtig gegroeide liefde voor zijn talent- en gemoeds-rijke schoonzuster, één overmachtig oogenblik zonder spreken bekend, voor altijd afsnijdt, omdat hij zijn onbeduidend en jaloersch vrouwtje en haar kinderen niet meent te mogen overlaten aan hun lot, - het is juist deze krachtfiguur, die psychologisch het interessantst is en het rijpst doorwerkt. Ik zal dezen stuggen man met zijn teeder hart, in de eerste plaats voor zijn kinderen, die hem geen van allen begrijpen, niet licht vergeten.

Een technische zwakheid in het boek is de ongelijkheid van den stijl, waar het aanvangt in den deugdelijk-eenvoudigen, der schrijfster eigen, om, zoodra de schoonzuster Koen's huishouden komt waarnemen, blijkbaar tengevolge der overeenkomstige situatie in Top Naeff's ‘Voor de Poort’, over te hevelen in den veel doorschijnender, slanker en suggestiever stijl van een boek, waarvan het hare, men zou haast zeggen bewust, de moreele tegenhanger is.

Ik moet bekennen, dat Top Naeff's zieke Liesbeth veel fijner en doordringender is uitgebeeld dan Ina Boudier's teere, maar gezonde Marianne, (die bovendien ook bijna nergens de ‘beroemde zangeres’ wordt, die zij heet te zijn). Doch wèlk boek van de twee overigens *van nature* het volste leven heeft, dat is nog zéér de vraag. In haar liefde-rijk doorschouwen van kinderen bijv., die ‘Het Spiegeltje’ even talrijk herbergt als ‘Voor de Poort’, is ongetwijfeld Ina Boudier verre de meerdere.

‘Rouvrons les fenêtres’ schreef De Meester voor-in het boekje, dat hij opdroeg aan zijn zoon. En in gelijken geest is het - ik doe niet dan constateeren - dat verschillende onzer vooraanstaande romanciers de romankunst schijnen te willen overreiken aan den nieuwen tijd.

CAREL SCHARTEN.

Buitenlandsche letterkunde.

Verhaeren onder der Franschen Loupe.[1)]

- Uit de tweede week van mijn vijfjarig verblijf te Parijs bewaar ik een dubbelen indruk van eigenaardig Fransch taalbesef. De beminnelijke *doyen* der Hollandsche kolonie, door gastvrijheid en andere goedheid jaren lang een middelpunt in het bestaan zijner landgenooten, had de eenzaamheid van mijn Kerstdag gebroken met een uitnoodiging aan zijn traditioneelen *dinde-truffée*-disch. Met de zuster van een Franschen *lettré* gehuwd, bezat de heer Buisman als naaste vrienden enkele 'publicisten', menschen in kringen van tooneel en tijdschriften zich bewegend. Den pas aangekomen journalist werd de gebrekkigheid van zijn Fransch niet aangerekend; doch toen ik, door de levendigheid van aller gesprek onvoorzichtig geworden, tegen een dame een woord gebruikte, bij schilders, mijn allereerste Parijsche kennissen, herhaaldelijk vernomen, waarvan de grappige klank me behaagd had en ik de beteekenis wel, doch de etymologie niet kende, gaf dit aanleiding tot een verbazing, welke, hoe vriendelijk plaagziek geuit, door luidruchtige algemeenheid mij van streek zou hebben gebracht, als de vroolijke berisping niet onmiddellijk was overgegaan in blijken van nieuwsgierigheid naar den oorsprong dezer *argot*-kennis bij een neo-*parisien*. 't Was iets, dat aller belangstelling had, ook van een koopman, een advocaat, ook van de dames; belangstelling immers in taalgebruik, bij een weloverwogen besef

1) '*Emile Verhaeren*, l'oeuvre et l'homme' par Albert Mockel. 'La Renaissance du Livre,' 78 Boul.d. Saint-Michel, Paris.

van wat aan overeenkomstige termen zeker er door kon en niet er door kon: - bekendheid, dus, met de levende taal.

Aan het dessert kwamen twee knaapjes met hun juffrouw binnen, die een Luxemburgsche bleek, van wie de gastheer me zei: zij spreekt Duitsch, tot wie ik enkele woorden richtte. En zie, in vollen ernst uitte mijn mooie buurvrouwtje weder verrassing, bazuinende verder: ik kende Duitsch... Het was in 1885; de generatie van die twee knaapjes heeft, met meer talen, Duitsch geleerd; doch behalve de gastheer, die Hollander was, kende aan tafel niemand Duitsch en daarentegen hadden allen - niet slechts een jongen vreemdeling geplaagd om een onvertogen woord, doch daar gretig aanleiding in gevonden om over woordgebruik door te praten met een gewisse stiptheid, een doordachte aandacht, als ten onzent zelden elders dan onder taalkundigen of - schoolmeesters voorkomt.

Wilt ge van zelfvoldoening spreken, zelfvoldoening in de taal? Zij is nog altijd een kracht der Franschen. 't Bezwaarlijke in de levenspraktijk blijkt, zoodra een Franschman de grens over moet. Het tekort aan geestelijk leven deed zich indertijd pijnlijk gevoelen, toen Francisque Sarcey op een zijner wekelijksche conférences aan den boulevard des Capucines, meer dan een uur over Shakespeare sprekend, er prat op ging geen Engelsch te kennen. Zoo iets lijkt niet meer mogelijk; was het niet meer, reeds lang voor den oorlog.

Het is te wenschen en te verwachten, dat, welke schokken het Fransche leven, zoowel van het Duitsche geweld als van de Engelsche kameraadschap blijke te ondergaan; bij de versterking der vaderlandsliefde het taalbesef ongerept zal blijven. Het gewisse bewustzijn van dit bezit, als iets dat eigenlijk volstaat. Wat de Duitsche Keizer van allerhöchster Stelle gewild en bij ons het Nederlandsch Verbond gepreekt heeft, *doet* het volk aller standen in Frankrijk.

Plaats te erlangen in de Letteren van dit volk is voor een niet-Franschman even moeilijk als de ballotage te doorstaan van een aristocratische societeit voor een o-w-ër. Men kan van den strijd, door Verhaeren aangedurfd, de naklanken nog bij Mockel vernemen: ‘La forme miroitante de Verhaeren, comme ses rudes instincts, avait on ne sait quoi de

sauvage; son langage déconcertait par cent néologismes intrépides où l'adverbe tenait bizarrement la place d'un substantif. On devinait chez lui quelque chose d'étranger à la mentalité française. Il fut "le Barbare" déchaîné dans nos lettres'.

Ietwat zonderling klinkt deze, in rustig zelfbesef geboekte karakteristiek, daar de man die het woord barbaar gebruikt, wel niet met ostracistische bedoeling, maar toch in den ouden zin der Grieken; ofschoon hij de Fransche literatuur als '*nos* lettres' aanwijst, gelijk Verhaeren een vreemdeeend is in Frankrijk, immers juist als deze een Belg.

Moeten we hier een uiterste consequentie ontdekken van de verklaring, waarmee Professor Wilmotte, blijkbaar in eenzelfde gemoedsgesteldheid en even genoegelijk-kalm, zijn boek over *La Culture Française en Belgique* begon: 'On a pu écrire que l'histoire de Belgique était l'histoire d'un morceau de France et d'un morceau d'Allemagne'?

Professor's boek is zes jaar oud, dit van Mockel is pas verschenen: Stemmen van vóór en van ná den oorlog... Doch Mockel heeft het woord *barbaar* al vroeger gebezigd, van hem hebben andere critici het overgenomen om er den dichter mee te smaden, door er een wreeder beteekenis aan te geven dan Mockel nu zegt *a priori* bedoeld te hebben. Hoe dan wel het woord te verstaan? Als voor 'un être primitif, sain et rude', die, plotseling in een beschaafde omgeving geplaatst, er verbazing zal wekken door zijn vreemdheid en meer nog zelf zich verbazen zal. Wanneer hij, wat hem eerst verwondert, begrijpen gaat, is zijn 'âme simple et farouche' gewonnen en het groote kind werpt zich 'à corps perdu' in de nieuwe wereld.

Heeft Verhaeren dit gedaan? Door menigen zielestaat is hij gegaan, doch welke zou er onder Franschen invloed ontstaan zijn? De laatste verandering is geweest, dat, naar een bekend gedicht van hem zegt: 'atrocement' gedood werd het denkbeeld 'hetwelk onder den vrede in onzen tijd de mensch zich van den mensch maakte'. Deze opwekking van den haat in hem verwijt hij natuurlijkerwijze Duitschland, doch zijn liefde gaat hierbij niet tot Frankrijk, nauwelijks tot België: Mockel zegt het zelf, Verhaeren reageert op het Duitsche geweld 'vooral als Vlaming,' òm zijn geteisterde Vlaanderen.

De grootste kentering in zijn wezen is die tot nieuwen levensmoed, die der *heures claires* geweest, nadat hij Marthe Massin, uit Luik geboortig, gelijk Mockel, had gehuwd. Drie jaren later kwam hij te Parijs, waar de dichters zijn werk kenden, de menigte nooit van hem had gehoord, doch Mockel en anderen in tijdschrift-artikelen hem welkom heetten (Mockel deed het in den *Mercure)*. Zij vroegen waardeering voor ‘son art brusque et violent’, zij kenschetsten hem als ‘poète du paroxysme’, ‘art rebelle à la mesure, mais d'une vertu dynamique extraordinaire’.

Wat Mockel thans kenschetsends van het werk zegt, verschilt niet wezenlijk van de karakteristiek, welke hij drie-en-twintig jaar geleden heeft gegeven. Verhaeren heeft zich niet ‘à corps perdu’ in *het Fransche* geworpen: hij moge ‘teekenen van een meer Fransche kunst’ vertoond hebben, Vlaming is hij gebleven en ‘Flamand, il ne sent point peser sur lui la noblesse et la charge de nos traditions’. (Weder 't bezittelijk voornaamwoord: en als een uiting van voornaamheid!) Het rhythme ‘agit souvent par la brutalité plus que par l'invention musicale’; ‘dans beaucoup de ses oeuvres, Verhaeren est aussi rugueux écrivain qu'il est grand poète’; ‘on ne lui pardonne point sans effort’; máár: ‘nous devons à Verhaeren des impressions uniques’.

Mockel vergroot de beteekenis hiervan, door de bezwaren te verkleinen met een betoog, dat de taal alle dagen met ‘haastige aanwinsten’ verrijkt wordt, waarvan de meeste weliswaar kortstondig, doch eenige duurzaam zijn; en dat de theoretici van de volstrekt-zuivere taal niet de groote schrijvers zijn, daar de laatsten weten, dat kunst leeft van vrijheid.

In een ‘Bibliothèque Internationale de Critique’, een boek uitgegeven bij een vennootschap, welke ‘La Renaissance du Livre’ heet; een werk, aan Edmund Gosse opgedragen; zou zulke toegevendheid minder verwonderen, zoo ze niet onder Fransche vlag kwam. Onze landgenoot P. Valkhoff, die de Fransche letteren zoo wel kent en zoo warm bemint, heeft in een als voorrede tot den welverzorgden Catalogus der Leeszaal te Hilversum verschenen opstel, niet slechts het stijlvermogen van den ‘in Nederland modeschrijver geworden’ auteur van *Jean Christophe* ver achtergesteld bij

dat van schrijvers als France en Barrès, maar tot tweemaal toe de Latijnsche traditie tegenover de Vlaamsch-Fransche geplaatst en, Verhaeren bij Régnier vergelijkend, ‘maat naast mateloosheid’ gevonden, ‘in bedwang gehouden verbeelding naast ongebreidelde fantazie, traditie in woord en vorm naast een vrijheid van woordgebruik en een syntaxis, die onfrans aandoen’.

Bij deze bezwaren moge erop gewezen worden, dat Henri de Régnier tot de dichters behoord heeft - met een opstel in de *Revue Blanche* - die Verhaeren in 1895 hebben verwelkomd, en dat Mockel bij zijn beroep op de vrijheid, als levensbehoefte aan de kunst noodig, alleen nog verzet verwacht van ‘le mondain, qui vient à bout de lire un roman tout entier chaque année’; - déze ‘demeurera intraitable’.

Toen den 9^{en} November 1916 de Senaat te beslissen kreeg over de wet tot aanvaarding van Rodin's schenking aan den staat van wat vroeger het Hôtel Biron was en nu het Museum Rodin zou worden, heeft in het heftige debat senator de Lamarzelle de kunstenaars, die Rodin dorsten verdedigen, gewraakt als menschen die dit zouden doen, niet alleen ‘par amour de son talent, mais surtout contre la tradition de l'art français’.

Rodin zelf had, bij de dolle woede, indertijd tegen zijn *Balzac*-beeld ontstaan, geklaagd: ‘il n'y a plus chez nous de place ni d'estime pour les hommes qui modèlent leur âme tout seuls’.

Ik heb aan de termen van deze, voor Rodin niet meer geldige, klacht gedacht, bij dit nieuwe pleidooi voor Verhaeren, die óók ‘tout seul’ voor zijn ziel dorst zorgen en hier den Franschen met eerbied getoond wordt als ‘de heldhaftige dichter der geestkracht’, terwijl zijn ‘barbaarschheid’ wordt goedgepraat, daar: ‘la hardiesse seule découvre, invente et sait créer’.

Dat de pleitrede komt van een Waal, geeft er een bijzonderen toon aan, die even een ietsje valsch kan klinken. Zijns ondanks vergelijkt de lezer Mockel met iemand van israëlietischen bloede, geboortig uit een christen-moeder en wiens geslacht sedert lang ontjoodscht is; die, zelf om stille zeden bemind, den moed zou hebben, bij strakke, van vreemdesmetten welvoldaan zich vrij voelende Nederlanders, de uit-

bundigheid te verdedigen van een begaafd Israëlietisch advokaat, wien, na de balie, de societeit, de buiten-soos en zelfs het bordes van een strandhotel goed-gekozen oorden blijken om zich met den ijver van een Demosthenes te oefenen in welsprekendheid.

Wie in den landsman den mensch ziet, den dichter, vindt Mockel's afkomst iets bijkomstigs naast het eigene van zijn wezen; herinnert zich hiervoor zijn kleine symbolistische tijdschrift *La Wallonie*, dat omstreeks 1890 te Luik gastvrijheid schonk aan allen die te Parijs ‘geen dak meer hadden om te rijmen’, zooals Wilmotte het uitdrukt; aanvaardt reeds om deze verdienste het aanvankelijk verwonderende bezittelijk voornaamwoord van ‘*nos* lettres’; doch is ook geneigd, *nu* een opmerking over te schrijven en te onderschrijven uit datzelfde hoofdstuk van Wilmotte over ‘la sensibilité wallonne’: ‘n'oublions pas la part du germanisme dans les thèses symbolistes: on ne saurait l'exagérer’.

Muziek minnend idealist, is Mockel zooals Wilmotte zegt, in zijn *Wallonie* ‘peu tendre pour le naturalisme’ geweest; ook was hij zich altijd bewust, dat, naar hij al schrijft op bladzij 15 van zijn boek, ‘les tendances de Verhaeren n'ont jamais été celles d'un lettré raffiné, délicat, au verbe harmonieux’; doch, zoo hij André Beaunier gelijk geeft, dat ‘Verhaeren ne pratique guère le véritable vers libre fondé sur la valeur musicale des accents’; indien, naar hij zelf het omschrijft, ‘les éléments en sont grossiers’; tevens erkent hij: ‘le rythme est du moins robuste en sa'lourdeur, et peutêtre que sa rudesse contribue à sa force. Quant aux formes plastiques, c'est un enchantement’.

Zeker, ‘le péril est grand d'innover’; maar de Vlaming Verhaeren, een Waal komt het zeggen, *kon* zich niet plooien ‘aux habitudes latines’. En die Waal, zich één-voelend met de Franschen, zelf ‘de Latijnsche traditie’ belijdend, heeft nu dit boek van tweehonderd bladzijden geschreven, om zijn eigen bezwaren tegen het ‘barbaarsche’ bij Verhaeren te doen vergeten en aan zijn geestverwanten te leeren: ‘le goût, s'il est notre inappréciable parure, est aussi une entrave morale; il limite nos paroles et nos gestes; comme l'éducation, il borne les manifestations de notre liberté’.

J. DE MEESTER.

André Suarès.

- André Suarès, Remarques I-VIII, août 1917 - mars 1918. - Edition de la Nouvelle Revue Française, Paris.

'Vrai Condottière de la beauté', heeft Suarès zijn *alter ego*, Caërdal, genoemd. Men moet dat voorbericht van de *Voyage d'un Condottière* (1910) herlezen, om te weten met wien men te doen heeft. - Suarès zegt van Caërdal:

> Avec un amour de la création que rien n'égale, il passe pour avide de détruire: c'est qu'il pénètre... *Avant tout*, *il a été musicien;*... il n'a jamais été un instant qu'un chant ne retentît dans son âme... Tel était cet homme, pour qui la plus haute puissance n'a jamais été que la possession et l'exercice du plus bel amour.

Ook dit:

> Il paraît étranger partout, et ne l'est pas, pourtant. Il a dû s'y faire, à sa vive souffrance. Autour de lui, il crée la solitude. Il ne s'épargne pas lui-même: parfois, Caërdal isole Caërdal...
> On l'a cru anarchiste; et il est l'hiérarchie faite homme...
> Pour ce Breton[1)] un livre n'a jamais été qu'une tragédie qu'il a dû vivre. Et toute la nature est entrée dans sa mélancolie. Or, quel acte, en sa jeunesse, ou quel drame de sa saison plus mûre, lui parut jamais digne d'un regard, qui ne l'était pas d'être élevé à la beauté d'une oeuvre? C'est la raison qui le rend si sévère aux livres et aux hommes, et pourquoi il aime si fortement ceux qu'il a choisis...
> Artiste enfin, dans un temps où personne ne l'est, et puisqu'il n'est plus d'autre moyen de dominer sur le chaos, où s'avilit l'action.

Ongemeen; op den rand van het leven verkeerende, maar bewaard voor den dood van het zelfbehagen door een onbluschbaren innerlijken gloed.

In de *Voyage* wil zijn vurigheid de waarheid veroveren door de analyse van kunstindrukken. Dadelijk, op de eerste bladzijden, een passage over Holbein die men niet vergeet. Die over Ravenna, aan het slot, is een wonder van ziens- en van zeggingskracht. Daar tusschen in, wat niet al: Lionardo, Donatello, Stendhal; uitgebreidst, en treffendst, de indrukken van Venetië.

1) 'Caërdal', heet het elders in het voorbericht, 'a les cheveux noirs et lisses comme un Celte'. Dit motief komt gedurig in Suarès' werk terug. Hij is, voor een Franschman, merkwaardig los van de Latijnsche overlevering.

Het boekje heeft ons doen medereizen van Bazel over Noord-Italië naar Ravenna; Caërdal is niet verzadigd en eindigt met een 'En avant!', maar het vervolg heeft hij ons onthouden. Dat is te zeggen, Caërdal-Suarès bindt zich in de vele kleine werkjes die op de *Voyage* gevolgd zijn (lange schrijft hij er nooit) hoe langer zoo minder aan een programma. De dwang van den reisverhaal-vorm schijnt hem te ondragelijk te zijn gevallen om er zich nog langer aan te onderwerpen. Er volgen, in de jaren tusschen de *Voyage* en het uitbreken van den oorlog, *Portraits* en *Essais;* een zeventig wijd bedrukte bladzijden *De Napoléon*; studiën over Tolstoï en Dostoïevski. Nergens schijnt hij mij, in het dikwijls door hem beoefende lapidaire genre, zoo wel te zijn geslaagd als in die Napoleon-bespiegeling:

> L'empereur pèse les provinces et les royaumes; mais il n'a pas d'assez fines balances, pour peser les sentiments. Il n'y a pas d'états tenus à jour pour les passions, comme pour les régiments... Jeannette est de la race, et Napoléon non pas... Rien ne dure que par l'amour;

nergens is hij vlijmender wellicht dan in het portret van Chateaubriand:

> Homme sans souffrance, sinon de la vanité. Il est vrai que cette incurable maladie de la peau cause des maux intolérables, et l'insomnie.
> Chateaubriand n'a jamais connu la douleur que d'être le second. Il ne vit donc que pour paraître le premier. Je ne suis pas fort sûr qu'il voulût plus que le paraître...;

nergens bewogener, komt het mij voor, dan in dat van Jean-Jacques:

> Rousseau a été le premier poète à porter, dans les lettres de la France, la complexion et les sentiments d'un musicien... Avec la musique, la rêverie, la nature, le don amoureux de soi-même sont entrés dans l'art d'écrire, et n'en sont plus sortis... Il n'est pas donné à tout le monde, il n'est pas permis à tous de grandement souffrir. Il y a plus d'inégalité dans la douleur des hommes qu'entre toutes leurs joies. Une grande souffrance, et qui est féconde, devrait être un titre éternel au respect... Jean-Jacques, faible en tout, est un héros de souffrance. Tous les poisons de la vie n'ont pu l'empoisonner. Il souffre de tout son coeur. Il aime et ne hait pas. Et il a du génie. Pour moi, c'est assez...
> Elles sont là, ces *Confessions*, qui font de la lumière avec la fange même; qui respirent un tel air de santé, jusque dans les hontes de la maladie, et tant d'innocence jusque dans le plus sales péchés... Il n'est rien d'impardonnable que de rester le coeur sec à de telles larmes.
> Le chant de cette douleur et de ces rêveries est entré dans la

> nature comme une mélodie éternelle. Le désespoir même y regarde, à travers les pleurs, une espérance que la bonté de l'âme, seule, peut donner. Moins pur en ses moeurs, mais non pas en ses intentions peut-être; plus faible, plus malade, et plus malheureux aussi; bien moins héroïque, mais non moins neuf, ni moins ardent, ni moins sincère; également humain, Rousseau, c'est Beethoven à Paris.

Wat heeft, voor Suarès, deze oorlog beteekend?

Hij is voortgegaan zijn kleine boekjes te schrijven, maar het waren *Commentaires sur la guerre des Boches* geworden (1915; een viertal: *Nous et Eux; La Nation contre la Race; C'est la Guerre; Occident*). ‘La France forcée à la haine’, dat is voor hem de groote tragiek van het gebeuren:

> Le nombre des soldats, la puissance des armes, la violence des batailles, tant de nations aux prises, tant de ressources lancées les unes contre les autres, les morts par millions, et l'or par milliards, ces grandeurs de chair ne font pas la guerre si grande que les grandeurs spirituelles en présence. Car deux mondes s'étreignent ici, et se mesurent. Il faut que l'un des deux tombe et morde la terre. C'est la guerre de l'amour contre la haine, et de la matière contre l'esprit. Le nombre esclave et la machine veulent avoir raison de la divine qualité. Les dieux diront s'ils peuvent prévaloir sur l'âme libre.

Nous et Eux is één invectief; geen heftiger is er uit een Fransche ziel gestooten, maar geen ongemeener:

> *C'est la plus cruelle douleur de céder à une force qu'on méprise*. Toute la vie en est avilie. L'amour de vivre même est atteint dans la racine. Et dans la sève rien ne monte plus que l'amertume de l'avilissement. Il faut, donc vaincre....

Hij weet dat het niet gemakkelijk is; dat Frankrijk zich gesteld ziet tegenover een massaal werkende kracht, die niet overwonnen zal worden dan door de hoogste spanning van eigen, immers hooger geschatte kwaliteiten:

> La France, si guerrière, est une grande aire à chevaliers; mais point du tout une ruche à soldats. Pour faire un soldat il faut que chaque homme de France force un peu sa nature. De là, que la discipline en France n'est pas fondée sur la contrainte ni l'instinct, mais sur un don de soi.... Sous les couleurs de l'anarchie, l'ordre de la France est prodigieux.... Elle est au-dessus de la menace, étant au-dessus de la crainte.... Elle se donne l'air de marcher à la mort d'un pas léger.... La grâce veut qu'elle sourie. Et son sourire n'est jamais plus beau qu'à l'instant où elle se laisse prendre un baiser d'un sérieux mortel, si ce n'est quand elle le rend, et quand sa passion le cherche.... Entre la France et la Barbarie, ce n'est pas un fleuve qui fait la séparation; bien plus que le Rhin, il y a tout l'abîme qui s'espace entre la conscience et l'instinct.

Waaraan hij den vijand, die niet overwinnen *mag*, lijden ziet:

> Délire de la vanité.... Ce n'est pas l'orgueil qui les égare: c'est l'appétit. *Je he croirai jamais à un orgueil qui abdique devant la force...*
> Le cuistre est un savant qui se professe lui-même en toute certitude, et qui se sert soi-même tout cuit dans le plat de sa science. A l'incroyable satisfaction qu'il y goûte, l'homme d'Athènes commence par rire; puis, il tourne le dos, avec dégoût....
> Il y a bien de l'arrogance et de la sottise à vouloir faire le bien des autres selon soi, plutôt que selon eux. Cette prétention, poussée jusqu'à la plus infâme violence, c'est la morgue des Allemands, qu'ils adorent sous le nom de culture allemande.... Au fond de cette culture, on trouve la vanité d'avoir toujours raison. Et pour se donner raison contre la tête qui résiste, le coup de poing entre les deux yeux.... Mais le coup de poing donne tort à qui la lance, même s'il a raison....[1)]

In zulk een strijd bestaat geen onzijdigheid:

> Où tout est en question, les neutres sont d'un parti, quoi qu'ils fassent pour n'être d'aucun.... Les neutres sont les faibles qui s'effacent, pour qu'on les oublie. Ils craignent de juger; ils n'osent pas être de leur propre avis: au fond, ils en ont un. Mais ils n'ont pas le courage de leur opinion; et souvent, ils n'en ont pas les moyens. Ils ont donc peur du sacrifice. La vie pleine exige le sacrifice; et le sacrifice veut la force héroïque. Ainsi, la beauté du sacrifice est refusée à la faiblesse.... On ne peut plus mentir, aujourd'hui. Les neutres sont des faibles contraints d'avouer leur faiblesse. Il n'est pas facile d'être neutre... S'ils se flattent de ne point choisir, le plus fort leur dicte leur choix.[2)]

Voor Zwitserland maakt Suarès eene uitzondering:

> La Suisse est neutre comme les Alpes, qui ne peuvent s'empêcher, au même noeud des glaciers, d'envoyer à l'ouest et à l'est, au midi et au nord, les eaux qui nourrissent les fleuves opposés....

zou hij ontoegankelijk zijn voor de overweging, dat er ook een land bestaat, dat zoo onzijdig wil wezen als de Zee, en zich niet overgeven mag aan één der schenders van *Mare liberum* in het bijzonder?

Occident (in Augustus '15) eindigt aldus:

> L'Allemagne n'a pas fini avec la France. Elle ne sait pas ce qu'elle a fait contre elle-même, en donnant à la France la certitude qu'elle est l'âme de l'Occident. Enfin, cet Occident qui était dans les voeux de la France et

1) Uit: *C'est la Guerre*.
2) Uit: *Occident*.

qu'elle a tant cherché depuis des siècles, le voici qui se constitue... Le siège de l'Allemagne est commencé; il durera plus d'un

> jour; il pourra se prolonger au delà de cent ans. Mais la bastille de Thor, le Moloch blond, finira bien par se rendre. L'Europe est d'abord l'Occident; et l'Occident, c'est la France. Voilà, depuis dix siècles peut-être, et dès la Chanson de Roland, la pensée la plus intime, la plus sûre et la plus chère à toute la nation. L'admirable peuple vivait pour cette idée, sans qu'il le sût...
>
> L'Allemagne n'en a pas fini avec la France. Elle va revoir ces Français, qui selon elle sont morts, et qui ne comptent plus. Ils compteront assez pour la jeter contre terre et faucher les genoux à son insolente fortune. Tel est le miracle de cette nation héroïque et bonne, qui aime et qui est capable du plus universel et parfait sacrifice. Selon le mot étonnant d'un de ces morts, sur le champ de bataille, tous les morts de la France sont debout, pour vaincre et pour revivre. C'est l'Allemagne, demain, qui va savoir quel compte elle a, inexpiable et terrible, avec ces morts. La France est une morte qu'il faut qu'on tue cent fois, pour être tué de sa main la cent unième: parce qu'elle est l'esprit qui aime, qui se donne la vie en la donnant, et que la volonté de cette nation, comme sa vocation, a toujours été de se rendre immortelle.

Ook wiens verstand de dingen anders ziet dan de hartstocht van Suarès (merkwaardige beperking: hij heeft in vier boekjes den oorlog kunnen bespiegelen, zonder éénmaal uit zijn hoekje van West-Europa, uit het Bretonsche vaderland van zijn geest, te springen; zonder éénmaal de tegenstelling Engeland-Duitschland zelfs te noemen), ook wie de volle onafhankelijkheid van eigen oordeel en gedrag tegenover de macht van zijn taal handhaaft, moet erkennen dat Frankrijk nog niet de gave verloren heeft, de wereld naar zich te doen luisteren. Wat heeft, sinds Augustus '14, Duitschland op onze tafel gelegd aan oorlogslectuur die het opnemen waard is? Het blijft Frankrijk en nagenoeg Frankrijk alleen, dat tot lezen dwingt, ook nu. Suarès moge prikkelen tot tegenspraak, zijne eenzijdigheid is er eene waarvan men leeren kan en leeren wil; zij doet zich nooit verachten of haten, omdat zij menschelijk blijft in wezen en edel van uitdrukking.

Heeft de tijd, sinds 1915, hem gelijk gegeven?

Hij heeft gezwegen, langer dan een jaar, en nu hij weder spreekt is het niet meer over den oorlog alleen, en wàt hij nu over den oorlog zegt, lijkt mij, zonder aan warmte te hebben ingeboet, dieper dan het vorige bezonnen.

Acht maanden achtereen heeft hij nu zijn *Remarques* doen verschijnen, die de gebrekkige postverbinding slechts op ongeregelde tijdstippen naar Holland brengt. Eerst ontving ik

er één; toen twee tegelijk; thans vijf. Zij zijn typografisch buitengemeen verzorgd, als al het werk van dezen fijnbesnaarde. De oplaag is voor een Fransche uitgave maar klein: naar den bijval der menigte dong hij nooit, en ik vermoed dat zij hem weinig kent in zijn vaderland.

Hier is Caërdal terug, met al zijn scherpte en met al zijn liefde. Waarover hij het niet heeft, is misschien gemakkelijker op te sommen dan waarover wèl. Elk boekje is een veertig bladzijden groot, iets meer of minder, en bevat een zes of zeven, ja hoe ze te noemen? Opstellen is te weidsch en vooral te stijf; de gedachten zijn daartoe te vrij van beweging. Invallen ware van een kortzichtige oneerbiedigheid: dit hartewerk is niet ingevallen, het is uitgebot. ‘Maximes’? Neen, maximes in den overgeleverden stijl der Fransche moralisten zijn het ook niet. Het geheel is van een ongemeene verscheidenheid van glans; doffe partijen zijn er nooit bij Suarès, maar zóóvele facetten als in deze *Remarques* heeft hij, geloof ik, nog niet vertoond.

De oorlog duurt jaren; het is niet langer die van Gaspard, maar van Barbusse. Trekt nu Caërdal zich uit de ellende, de verveling, de walgelijke werkelijkheid der loopgraven op een ongenaakbare hoogte terug? De verleiding is tot hem gekomen:

> Qu'elle est donc prometteuse et qu'elle a de longs appels, cette cloche de la retraite qui sonne sur la colline!.... En dépit de tous les prestiges, la guerre est l'empire absolu de la violence. La douleur de ceux qui y prennent part est à la mesure où ils ont plus le honte et le dégoût de leur propre violence, la sachant fatale pourtant, et juste et nécessaire. Mais l'homme ne peut se résigner à prendre conscience de la bête en soi. N'a-t-il pa cru la vaincre?
> Loin de la bataille, loin de cette fange sanglante, la pensée serait bien capable de s'élever sur une cime sans nuages et d'y goûter un divin contentement: n'était la conscience, qui nous rappelle dans la vallée.... Les sommets sont stériles: ils sont piqués dans les glaciers....

Naar beneden dus weder, altijd weer naar beneden, om te getuigen. En hij spreekt:

> La violence asservit en vain la force morale. Elle ne peut pas s'en servir, parce qu'elle la méconnaît. Elle ne peut même pas la détruire....
> Au contraire, la force morale peut asservir les forces de la violence et doit le faire. Elle manque au devoir, elle se trahit si elle ne le fait. Quand on a la cathédrale de Reims, il faut s'arranger pour ne pas la laisser brûler par l'ennemi.... Ayez la force de porter le poids d'une plus belle vie....

> Si la justice perd son épée, il lui faudra faire massue de ses balances....
> Les plus nobles puissances du coeur et de l'esprit ne sont que les plus belles transmutations de la force. La foudre est aveugle, atroce et stupide: elle peut tuer Shakspeare, Rembrandt et Cléopâtre, si elle les surprend ensemble; mais le même fluide, si la science le transforme, peut être la source de bienfaits inouïs. La force change de nom, et de forme, quand elle est la justice et le droit: elle ne change pas de nature. Elle est toujours une puissance qui s'impose.... Il faut que le droit ait toute la force, pour que la force ne s'arroge pas tous les droits. Et si le droit n'a pas la force, c'est la force qui fera le droit. *Bien plus: elle est le droit*....
> Troie fut en son temps la sainte Ilion: mais l'on ne sait plus rien d'elle, que par les Grecs qui l'ont mise en cendres et passée au fil de l'épée. L'homme doit respecter la force, s'il veut que la force le respecte....
> La défaite de l'Allemagne n'est qu'un malheur pour elle, et non pas même le plus grand: si réparable qu'elle y trouvera peut-être le bienfait de rentrer dans la vérité humaine....
> La défaite de l'Allemagne ne peut même pas l'humilier: elle a donné la preuve de sa puissance....
> On ne pourra croire à la paix allemande, que le jour où les Allemands auront évacué les pays envahis, et où ils se seront retirés derrière leurs frontières. Tant qu'ils restent en maître chez les autres, tant qu'ils font la loi par la force à des peuples non soumis, tant qu'ils font violence à des volontés rebelles, la paix allemande n'est pas le paix, mais la conquête et l'invasion.
> La guerre est le fait des empires; la paix est le fait des nations....
> L'Occident, d'abord, n'a pas su faire la guerre. Il s'agit de voir s'il saura faire la paix. Il faut des hommes nouveaux à la paix, comme il en eût fallu à la guerre, des esprits vastes, jeunes, hardis, nourris d'histoire, et même des poètes: la jeunesse de l'imagination passe de loin celle de ans. Une pensée claire se garde également de la folie qui prétend abolir l'Allemagne avec tous les Allemands, et de la sottise qui se flatte de gagner un impitoyable ennemi par la complaisance....

'La paix des poètes'. Durft gij, staatslieden, er om lachen? Wat hebt *gij* vermocht? De problemen zijn U te zwaar gebleken. Waar zullen de hefboomen gevonden worden elders dan in de krachten van den geest? In de mijngangen die doen afdalen tot de schuilhoeken van uw en ons hart, volgen wij gaarne het licht van een Suarès. Verkiest gij hem niet voor éénigen gids? Wij ook niet. Ik weet nu ook wel zooveel van hem, dat hij zich daar niet voor zou willen uitgeven. Als ieder onzer even zuiver als hij kon formuleeren wat waarde voor hem heeft in het leven, waren wij zeker een eind op weg, want het zou dan blijken dat de menschheid, in en

buiten Suarès' ‘Occident’, oneindig meer gemeen heeft dan waarvan haar deelen, in den tijd van opzweeping, wraakzucht en argwaan, zich bewust zijn gebleven. Wat waarde heeft voor dezen vurigen Kelt, ligt gelukkig niet besloten binnen de schatkamers van ééne natie. Heeft hij, te midden van de verdierlijking die nu vier jaren lang de atmosfeer zelve der belligerenten geweest is, niet de hooge geestesvrijheid behouden die uit tal van deze *Remarques* spreekt: uit die over ‘Goethe le Grand’, om er één uit vele te noemen?

Wat hij voor de menschheid bevechten wil, is dat haar leven geadeld zal blijven door een eeredienst. De zijne is die der kunst; maar het kunstbegrip heeft bij hem zulk een brandenden inhoud, dat het verwarmt evenals wat anderen religie noemen. Beide worden ijdel zonder ‘de Liefde, die de meeste is.’ - ‘Il ne s'agit toujours que du bel Apolon’, om met de laatste *Remarque* die onder mijn oogen kwam te besluiten (Suarès pleegt, aan het slot van elk bundeltje, zijn gasten uitgeleide te doen in versmaat):

Chantant l'amour, j'ai chanté la main de l'amant:
C'est la main de l'artiste que je voulais dire:
Dans la sphère du feu, l'art est le firmament:
Aux doigts tout est baiser, à l'âme tout est lyre.

Il ne s'agit toujours que du bel Apollon:
L'amour est un poète en son plus pur délire;
Il mène les neuf soeurs, et ce cortège blond
Enivré de soleil figure l'art lui-même:

Frappant les cieux du rhythme et les temps du talon,
Il conduit le désir jusqu'à sa fin suprême:
L'art ne cherche que Dieu dont l'amour est l'emblême;
Muses et voluptés ne forment qu'un seul choeur:
La vertu la plus haute est la vertu qui aime,
Et toute la beauté n'est qu'un reflet du coeur.

Zoolang de Caërdal's gelijkwaardigs uit hunne afzondering medebrengen, zullen zij ervaren geen leegte te hebben geschapen om zich heen.

H.T. COLENBRANDER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Mei 1918.

Het opmerkelijkste van deze maand is niet een gebeuren maar een uitblijven. Het nieuwe Duitsche offensief in het Westen laat op zich wachten. Intusschen wordt nu toch vermoed, dat het spoedig zal losbreken. De geallieerden hebben in de afgeloopen maand niets teruggewonnen; dit schijnt zelfs niet meer op hun programma te staan. Zij hebben zich enkel voorbereid om den verwoeden aanval dien zij, vermoedelijk op een nog grooter frontbreedte dan in Maart, te wachten hebben, zoo goed mogelijk te kunnen afweren. Geene poging hoegenaamd om zelf het initiatief te nemen, is door hen gedaan.

Aan de Amerikanen heet nu ook een gedeelte van het front te zijn ingeruimd; men spreekt van 50 K.M.

(28 Mei: het *is* losgebroken: de heuvelrug van den Chemin des Dames, in 1917 aan de Franschen overgelaten, is overweldigd, en tusschen Vailly en Berry-au-Bac hebben de Duitschers zelfs reeds den zuidelijken oever der Aisne betreden. Tegelijk had een aanval bij Loker plaats, vermoedelijk bedoelende, de naar het Noorden overgebrachte reserves der geallieerden daar vast te houden. De Duitschers melden, den eersten dag, aan de Aisne, 15.000 gevangenen te hebben gemaakt).

De vrede met Roemenië is geteekend. Met Bessarabië bemoeit het verdrag zich niet; Roemenië schijnt dit land te mogen bezetten, maar men verneemt nog niet, hoe ver het

hiermede gevorderd is. Tegenover deze mogelijke winst staat het verlies van bergpassen aan Oostenrijk en de verplichting, alle propaganda onder Roemeniërs die de Monarchie bewonen, te staken. Voorts verliest Roemenië de Dobroedsja waarvan het Zuiden onmiddellijk aan Bulgarije wordt toegewezen, het Noorden voorloopig in het bezit der vier verbondenen (Duitschland, Oostenrijk, Bulgarije, Turkije) blijft, tot Turkije en Bulgarije het omtrent de grensregeling in Thracië eens zullen zijn geworden. De vier verbondenen hebben het recht gekregen, oorlogsschepen te stationneeren aan den Donaumond, en hunne oorlogsschepen mogen den Donau bevaren 'stromabwärts bis zum Meere, stromaufwärts bis zur oberen Grenze des eigenen Staatsgebiets'. Waar ligt de 'obere Grenze' van het den Donau rakend grondgebied van Turkije? Men kan toch niet aannemen, dat, in de voorstelling der vier verbondenen, Servië bestemd zou zijn Turksch te worden? Zoo niet, dan veroorlooft het zonderling geredigeerd artikel Turkije, den Donau op te varen tot de grens van een gebied dat het niet bezit en niet bezitten zal.

Summa summarum: Duitschland heeft zich een vloot- en handelsstation verworven aan de Zwarte Zee, en zal wel de bedoeling hebben daar vast genesteld te blijven.

In de Oekraine heeft het, om aan levensmiddelen te komen, de regeering die vertegenwoordigd was te Brest-Litowsk reeds moeten verjagen, en door eene van eigen creatuur vervangen. Voorts zijn de Duitschers doorgedrongen in de Krim; daar en in Ciskaukasië zijn onder hunne leiding Tataarsche staten verrezen die de Bolsjewiki geheel van de Zwarte Zee afsluiten. In het Noorden is Finland nu door de Duitschers en hun vrienden geheel bezet; aan de Bolsjewiki blijven nog, zoo lang het duurt, Petrograd en Archangel. De Moermankust hebben zij reeds verloren; niet aan de Duitschers evenwel, maar aan de Engelschen, die zich gehaast hebben het gebied aan de IJszee, dat de roode partij in Finland, met goedkeuring, naar het schijnt, der regeering te Moskou, voor zich opeischte, te bezetten, nu te vreezen stond dat de 'witten', dat wil zeggen de Duitschers, het inpalmen zouden. De macht die de Engelschen daar geland hebben is maar gering; vermoedelijk echter zou ook de

macht die de Duitschers op het oogenblik tot een expeditie in dat onherbergzame land zouden kunnen afzonderen, niet talrijk zijn.

Hoe de toestanden zich in het gedeelte van oud-Rusland dat nog door de Bolsjewiki beheerschi wordt, eigenlijk ontwikkelen, blijft een raadsel. Om Petrograd schijnen zij zich niet veel meer te bekommeren, en de ellende moet daar hoog gestegen zijn. Zien de Duitschers tegemoet, eerlang ook dáár door een gedeelte der bevolking te zullen worden ingeroepen?

Doch al behoeven zij zich ook eens niet met Petrograd in te laten, het geheel hunner bemoeiingen met Oost-Europa is reeds van een beangstigenden omvang geworden. De toestand, dat Rusland geen toegang had hetzij tot de Oost-, hetzij tot de Zwarte Zee, is niet nieuw: hij is ouder dan Peter. Zal Rusland niet op den duur wederom moeten doen wat het onder Peter heeft gedaan: uitbreken naar de zee? De vraag is, of het bij zoodanige poging bondgenooten vinden zou onder de randvolken zelve.

Die randvolken hebben niet te roemen gehad over het Tsarenbewind. Zullen zij echter kunnen berusten in den overwegenden invloed van Turken en Duitschers? Reeds nu verklaart in Esthland eene volksorganisatie, met den ‘Landdag’ der Duitsche baronnen niets te maken te willen hebben, en hoe de stemming der Polen zijn moet tegenover de partij die in Pruisen weder den hoogsten toon voert, laat zich denken. Die partij toch legt het op niets minder dan eene nieuwe Poolsche deeling toe. Zij wil opnieuw een stuk van het ongelukkige land aan Pruisen hechten, en over de rest de Centrale rijken, buiten raadpleging van het Poolsche volk, naar hun meeste voordeel laten beschikken.

De behandeling der Poolsche kwestie zal een proefsteen zijn voor Duitschland's geschiktheid om als moderator op te treden van Europeesche belangen. Die dat aandurft, moet Europeesch kunnen denken. Te Berlijn echter denkt men nog niet eens in de Duitsche, met doet het in de Pruisische categorie. Hetzelfde Huis van Afgevaardigden, dat het gelijke kiesrecht verwierp, heeft over de ‘Ostmarkenpolitik’ meeningen ten beste gegeven, die aan de zwartste tijden van het Hakatisme herinneren.
En Hertling durft de ontbinding

van dit Huis niet aan. Zal hij het nu van het Heerenhuis verkrijgen, dat dit het artikel over het gelijke kiesrecht in het ontwerp herstelt? Wie die het gelooft? Maar blijft de democratiseering van Pruisen uit, dan hebben de meerderheidspartijen van den Rijksdag, die met hun resolutie van '17 Europa wilden beduiden dat zij de leiding der Duitsche zaken in handen hadden genomen, *de nederlaag geleden*, en heeft Europa gelijk met het er voor te blijven houden, dat Duitschland zich regeeren laat door lieden die van Europa niets verstaan.

De houding dier meerderheidspartijen in dezen kritieken tijd is kortweg jammerlijk. In geen enkele Duitsche vergaderzaal is een woord gesproken van den klank van dat van Lammasch in het Oostenrijksche Heerenhuis op 28 Februari[1]. In dat Huis was door een lid (Dr. Pattai) driest verkondigd wat zoovelen na de ineenstorting van Rusland zijn gaan denken: 'Aus dem Worte "ohne Annexionen und ohne Kompensationen" sind wir schon lange heraus;.... das Wort Nicht-Annexion besteht nicht mehr. Österreichs Sache wird es sein, ob es Annexionen wünscht, ob es dieselben als zweckmässig erachtet. Was Deutschland anlangt, so muss ich folgendes bemerken: Vor allem bedarf Deutschland Grund und Boden, weil es über seine Grösse hinaus bevölkert ist; es ist aus seinen Grenzen herausgewachsen. Im nordwestlichen Teil von Russland handelt es sich um Bezirke, welche dem alten heiligen Deutschen Reiche durch Jahrhunderte angehört haben [!!]..... Antwerpen, die alte deutsche Stadt, *die auch einmal dem deutschen Reiche angehörte*, soll dem deutschen Machtkreise gesichert werden. Dann, *mit der Nordküste von Antwerpen bis Riga*, dieses Deutschland und Österreich im Bündnis damit, braucht uns um Triest nicht mehr bange zu sein. Dann zugleich die Verbindung mit dem Orient, dann haben wir eine grossartige Weltstellung vor uns. Herauszugehen jetzt, *mit Schulden belastet*, *die wir kaum decken können*, *ohne jeden materiellen Erfolg*, wäre eine grenzenlose Dummheit.... Ich segne den heutigen Tag, der mir die Möglichkeit gibt, vor diesem ersten

1) Eerst in de afgeloopen maand in onverkorten inhoud hier bekend geworden (*Holland News* van 6 Mei).

Forum des Reiches endlich auszusprechen was Tausenden und Tausenden der Besten unseres Volkes am Herzen liegt.... Wir sind die Sieger, und wir verlangen auch die Palme!'

Waarop Lammasch: 'Was wir gehört haben, war die Rede eines Anwaltes der rheinisch-westphälischen Schwerindustrie, nicht eine Rede für das österreichische Volk. Das österreichische Volk stimmt mit jener Rede nicht überein. Meine Herren, Sie repräsentieren die sogenannte Gesellschaft, aber Sie repräsentieren nicht das österreichische Volk... Die Politik der Eroberungen, die lange Zeit als diejenige gegolten hat, durch die man allein den Bestand der Staaten sichern kann, ist durch die Erfahrungen der letzten Jahrzehnte desavouiert worden. Die sogenannten materiellen, die reellen Garantien haben immer nur dazu geführt, dass der Gewinn ein unsicherer ist; der Siegfriede wäre nur ein fauler Friede... Für einen solchen Frieden haben die Nationen nicht ihr Herzblut hergegeben.' Zelden is ook met zooveel openhartigheid gesproken over de gevolgen van de jarenlange voortzetting van den oorlog voor de moraliteit der massa. 'Fragen Sie sich selber, meine Herren, was aus der Generation werden soll, die aufgewachsen ist ohne die Zucht des Vaters, ohne die Milde der Mutter, die den ganzen Tag ausser Haus beschäftigt ist, ohne ordentlichen Schulunterricht, ohne Disziplin den ganzen Tag herumlungert auf der Strasse, nach jedem Gewinn lüstern ist, mag er anständig sein oder nicht... Bedenken Sie die täglich sich mehrenden Diebstähle, Raubanfälle und Gewalttätigkeiten aller Art! *Das sind die Resultate des Stahlbades*, für das der erste Redner des heutigen Tages schwärmt...'

Interruptie van een graaf: 'Ein Anwalt der Entente!'

Lammasch: 'Ja, ich bin bezahlt von der Entente, ich habe das geld von der Entente im Sack...'

Oostenrijk mag niet handelen zooals Lammasch het gaarne zien zou. Het zit er, na het kabaal over den Keizerbrief, goed onder. Als het braaf blijft krijgt het hier of daar ook een brok.

Welke geest in Duitschland voorzit, ook wij in Nederland krijgen het te gevoelen. Wij weten nu zoo ongeveer, wat het standje van vorige maand beteekend heeft. Wij begrijpen

ook, dat eene herhaling zich licht voordoen kan. Meer dan ooit zullen wij eene krachtige regeering behoeven. De tegenwoordige heeft het gezag, dat zij zich in het begin van den oorlog verworven had, niet ten volle kunnen handhaven. Het ziet er niet naar uit, dat de verkiezingen eene krachtige regeering hetzij uit de linker-, hetzij uit de rechterzijde alleen mogelijk zullen maken. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat er eene regeering optreden moet waarin rechter- en linkerzijde tegelijk vertegenwoordigd zijn. Eene zoodanige alleen zal kunnen verhoeden, dat wij van het werk van nationaal behoud worden afgeleid door krakeel van de hoedanigheid van dat hetwelk de jongste Kamerzittingen tot eene schande maakte.

Bibliographie.

R. van Genderen Stort, Hélène Marveil. Em. Querido, Amsterdam.

Gaandeweg dringt het tot Hélène door, wat haar moeder was, hoe die leefde. Klein meisje, is ze haar tegengekomen met een man, die haar vader niet was. Het kind schijnt wat te vermoeden. Bovendien heeft de moeder haar stilzwijgendheid gekocht met vertroeteling. Later is ze uit toespelingen gaan begrijpen.

Aan deze moeder denkt Hélène zelden. Blijkbaar vooral, doordat ze het liefdesverlangen en de liefdesontbering beide van haar erfde.

Haar jeugd is somber in het benepen, triest en burgerlijk milieu, verwaarloosd tusschen den brommig-onwezenlijken en versjofelden vader en de weeldezieke, teringachtige moeder. Daar is atmospheer noch harmonie. Het huiselijk leven is gespleten als Hélène's aard. Die liefdelooze en grauwe jeugd kerft scherpe groeven in de ziel van 't sensitieve kind, dat, vol donkere angsten en onbestemde verlangens, herinnering aan Hedwig uit *De Koele Meren* wekt.

De moeder sterft en wanneer meneer Zwart, de duffe en brave Haagsche ambtenaar, om Hélène's hand komt, heeft deze geen bezwaar. In den Haag ontbloeit Hélène in een schakeling van lichte liefdesavonturen.

Tot ze Brodeck ontmoet. Heel zijn gestalte, zijn blik, zijn wezen van ‘lichtzinnig melancholicus’ - zooals een figuur van Schnitzler zichzelf en daarmee den schrijver kenschetste - trekken haar aanstonds aan en houden haar geboeid. De liefde voor dezen man, aristocraat in alles, wijkt niet meer uit haar bewustzijn; vervult haar leven zoo, dat die voortaan alleen in alles, ook 't geringste, leiding geeft.

Als een Fransch romancier heeft Stort verder dit vrouweleven enkel in en door en voor de liefde blootgelegd. Met haar ver-

eenzelvigt hij zich, hatend, wat zij haat, ja, feller nog, wijl hij aldoor beschouwer en ontleder blijft, ook van haar innerlijk, dat zijn teerste genegenheid, zijn als een damp heel dit boek van drift en bespiegeling doortrekkende deernis heeft. Aan de ontplooiïng en verschrompeling daarvan wijdt hij zijn sierlijkste zorg.

We zagen het al: Hélène is een innerlijk gebrokene. Dezelfde gebrokenheid vinden we in de conceptie van dit werk. Beschaafd is het, waarlijk voornaam, al voelen we te vaak: dit is niet echt; al stooten we te vaak op wat gewild van vorm is. Te mooi heeft Stort het willen maken, waardoor voornaamheid tot haar spotvorm - deftigheid - verwordt; maar die bespiegeling, het beheerschte, dat naar de Stoa zweemt en zich voor ontroering schaamt, we zien en vatten en waardeeren ze toch weer als tegenkant van wat aan felle drift daaronder jaagt. Salonkunst is dit wis, vol gedragen en geleidelijke wendingen, licht geparfumeerd, maar van een wellevendheid, welker opzettelijkheid aan de echtheid kan doen twijfelen.

‘Zie je, 't vermakelijkste misschien van die wat je zoudt kunnen noemen cerebro-sensueele snakerijen, waarin jij nu weer rondslaat, is misschien 't ontstellend quantum phraseologie, dat je ten koste legt om ten slotte je eigen figuur te redden.’

Aldus in een gesprek tusschen Egbert Rivalen en Olivier Morgan. Cerebro-sensueel zijn de mannen, die Stort's sympathie hebben, zijn in ‘idealen en ironieën’ gespleten aanvoeling van het leven het naast. Zijn kunstenaarsblik, -inzicht en -bedrevenheid omkoesteren elke bizonderheid van hun uiterlijke en innerlijke leven en dat van Hélène, daar immers elke bloem, uit dien bodem ontsproten, waarde heeft. Die mannen streven ernaar, harmonie te brengen tusschen dat innerlijk en uiterlijk. Stort zou de knappe en doordringende schrijver niet zijn, die hij is, hadd' hij niet elk dier figuren geïndividualiseerd. Maar ons ware het moeilijk gevallen, ze uit elkaar te houden, hadden we in vorige vertellingen al niet met hen kennis gemaakt. Immers, hoe veel de auteur ook van zich zelf in hen moet hebben gelegd, in dezen roman was 't hem vóór alles om Hélène te doen. Het verblindende brandpunt, waar alle stralen samenflitsen en dat ze feller terugkaatst. Daarnaast verbleekt de rest, zooals ook voor Hélène alles pas waarde heeft, voorzoover het met die liefde in verband staat, zooals ze door die lens het leven ziet. Dit sterk geconcentreerde, waarin alles tot het essentieele is herleid, wat natuurlijk allerminst verheerlijking van natuurindrukken en kleine, dagelijksche ervaringen buitensluit, is het schoone van dit boek. De liefde, louter de liefde, de hoogten en laagten, de koortsen en verlammingen, de verwarrende ver-

rukking, het blinde hopen en 't terugschrikken voor de mogelijkheid van vervulling, de fierheid en de zelfverwerping, al dat wisselende en standvastige - Stort heeft het wagen en vermogen te beschrijven in een geheel, dat overtuigt en vol wrange bekoring is. Zoo kon Guy de Maupassant het, zoo hebben andere schrijvers, ook in Nederland, het gedaan. Maar deze Hélène - haar naam duidt er al op - heeft niets bizonders van onzen landaard. Een mondaine is ze, ondanks de omgeving, waar ze uit voortkwam en waarin ze met haar huwelijk blijft. Haar vrienden zijn evenmin 'Hollanders'. Joyeus leven zij als cosmopolitische toeristen. Een groot deel van het boek verplaatst naar Zwitserland. Wat hierin aan gevoelens wordt blootgelegd, is waarlijk niet van dit land alleen. Nochtans dit alles met ònze middelen waar te maken, zóó, dat er atmospheer omheen komt, is Stort gelukt. En dit is zeer zeker iets bizonders.

Op blz. 102 hooren we een van Hélène's vrienden: 'ik ben gekooid, in 'n glazen kooi, en zoodra 'k uit wil vliegen, pats, daar lig 'k... vandaar m'n afkeer van 't epicurisme en m'n voorliefde voor stoïsche negatie.. Zeg, dat 'k van 'n lichamelijke ondeugd 'n geestelijke deugd maak, je hebt gelijk, bah...'

Een kenschetsend detail, gelijk het vorige. Elders vinden we stijl en allure dadelijk na elkaar genoemd. Ook in dit boek is de stijl nog te dikwijls allure. Deze dient, om een 'figuur te redden.' Van 'phraseologie' is het evenmin vrij. Al die heeren phraseeren, ze praten nooit. Alle gesprekken zijn gestyleerd. 't Bezwaar voelt men scherp in Hélène's afweer van een opdringerig jonkman, die haar op straat aanspreekt:

'Ben je daar nou al weer?.... 'k Heb je toch gezegd, dat ik niets met je te maken wil hebben.... Wat verbeelden jullie je dan wel?.... Denk je, dat we allemaal straatmeiden zijn? Jullie zijn te hondsch, om gewoon beleefd tegen ons te kunnen zijn en je denkt, dat je maar dadelijk alles van ons gedaan kunt krijgen?.... Maak, dat je wegkomt, ga terug naar de sletten, waar je natuurlijk weer vandaan komt....'

Zou Hélène zich den poenigen snaak zoo omstandig en onkieschkeurig, in plaats van met een enkelen blik van 't lijf hebben gehouden? Elk woord daarin is valsch. Hier begaf den auteur zijn gevoel voor toon en stijl. Hélène en hij zelf zijn daar hun houding kwijt. En daardoor, op zulke plaatsen, voelt men scherp, dat hij gestaag een houding aanneemt. Een 'geestelijke deugd,' uit een ander soort 'ondeugd' voortgekomen, maar op haar beurt hachelijk. Immers, het bovenstaande is van buiten, niet van binnen uit opgesteld. Daarin ontbreekt de innigheid, die samenvat in plaats van ontleedt. Van den 'epicurist' steekt

er veel in Stort, voor wien in een spanning van genieten-willen 't leven te dikwijls tot stil-leven verstrakt en verdort. Beschouwen doet hij, wat tot kritiseeren leidt. Een kritiek, welke hij dengene niet spaart, die hem of den figuren, door hem gekoesterd, tegenstaat. Zwart, Hélène's man, verplettert hij onder zijn killen, schamperen hoon. Over wat die man menschelijks moet hebben, geen woord. Hij haat hem en, kan 't anders?, 't vermogen ontbreekt Stort, zich klein te maken, weg te doen, wat zijn individualiteit aan de oppervlakte van andere onderscheidt en met zijn levensliefde ook dit triestig leven te doordringen.

Als Emma Bovary dwaalt deze Hélène her en der, een sierlijke, maar vleugellamme vogel. Als Emma zoekt ze, gescheiden, nadat overschrijding van de grens, door vrouwefierheid gesteld, haar eens voor al de hopeloosheid harer liefde heeft geleerd, den dood, die uitkomst is.

Tot slot dit einde van het eerste deel, als Hélène Brodeck is nagereisd:

'Zoo stond zij een oogenblik, door deze gedachten en gevoelens overweldigd, met gebogen hoofd naast het tafeltje, waaraan zij gezeten had en op welks marmer zij nu, nauw wetend, wat zij deed, met een vinger vage lijnen trok. Haar man naast haar, wien het nu toch wat te erg werd, kuchte en keek gramstorig. Dan, het hoofd heffend, zonder een woord, bleek, na haar felle kleur, heel snel ging zij *met ruischende rokken*[1] de trap op naar haar kamer, waar zij, een oogenblik, handenwringend, rondliep, om dan, geleund tegen de kast en voorover gebogen, als iemand, die zich lichamelijk onwel voelt, te snikken zonder te weenen.'

H. VAN LOON.

Nescio, Dichtertje, De Uitvreter, Titaantjes, Haarlem, J.H. de Bois.

'Een meid is een zuster, niet van u of mij, maar van een letterzetter of een brievenbesteller, die bij u of mij op haar knieën door de kamer kruipt om den grond te vegen en 't vuilnisvat buiten zet en de kopjes breekt.'

Deze zin is slecht saamgesteld. Er is sprake van een dienstbode, vulgair 'meid' genoemd, of juister van een dame, die zonder dienstbode 'zit' en hierdoor aan huis gebonden is, zoodat ze een vriendin niet kon afhalen van het station. Wat de schrijver aan de mogelijke hulp van een zuster heeft doen denken.

1) Cursiveering van mij, H.v.L.

Helaas, zuster-dienst bewijst geen dienstbo: de vorige is weggeloopen - die hield haar familietoewijding voor ‘een letterzetter of een brievenbesteller’... Dit alles is dus eigenlijk wel fijn, in gevoeligen spot met de werkelijkheid, bijeengebracht. Nochtans *is* de zin slecht gesteld, want de letterzetter en de brievenbesteller *dringen zich in*, tusschen de meid die geen zuster is, en de met weinige woorden zoo wel geschetste meidetaak van grond-vegen en den vuilnisbak versjouwen.

Bij géén taalkundige zal deze zin genade vinden en liberale ‘bloemlezers’ - zooals we er tegenwoordig enkele hebben - zullen, reeds om dezen éénen zin uit het begin, hoofdstuk IX van *Dichtertje* niet dùrven nemen voor hun boek.

Toch hooren dat IX en 't volgende hoofdstuk tot het beste uit Nescio's boek.

De zin heeft een maximum slordigheid, doch kenschetst tevens Nescio's schrijfwijs in volle, fijne levendigheid, een achtelooze natuurlijkheid, waar we, bij de niet meer af te leeren welgemanierdheid van ons aller uitingstrant, de slordigheid - helaas! - allen van opmerken.

Ik hóóp, dat velen van ons ook de natuurlijkheid zullen opmerken, de als een wel uit den grond zoo onbedwingbaar borrelende levendigheid, die kalm lijkt en is onbevangen.

Dat velen dit boek heel mooi zullen vinden. En niet zich zullen ergeren! Want wie hier aanstoot neemt aan grofheid, leest oppervlakkig of voelt oppervlakkig, wat ook bij deze lektuur hetzelfde beteekent.

Misschien zijn er lezers, die, zoo ze zich al willen verzetten tegen aanvankelijke ergernis, in oprechtheid verklaren, aan geen dezer drie verhalen een ‘touw te kunnen vastknoopen’. Zij zullen mij dan niet gelooven, zoo ik zeg, dat de drie, met het korte ‘woord na’, een eenheid vormen, welke eenheid Nescio heet.

Het meisje, waar in dat laatste ‘woord’ van wordt gerept, verwart diabolo-spel met het spel des dichters, die, nog oneerbiediger dan Goethe van een Mefisto, van een Amsterdamschen heer met hoorntjes en een ‘God van Nederland’ spreekt - niet uit een sterk gebrek aan vroomheid, enkel, omdat hij in al zijn voelen en denken en spreken, te graag een bohémien wil zijn.

Hij zou zich geweld aandoen, zoo hij het niet wou - en juist uit de noodzakelijkheid, die zich opdringt aan ons allen, doch die de Nescio's gewaar worden: den plicht van *onder dat* ‘*geweld*’ *te leven*, is dit merkwaardige boek geboren.

J.D.M.

[Derde deel]

't Geluk hangt als een druiventros...
Een verhaal uit het Florentijnsche.
Aan de nagedachtenis van Mr. C.Th. van Deventer.

Eerste Hoofdstuk.

I

Na vele dagen van herfstelijke stortregens week er, dien ochtend, wat aarzelend blauw open in de broeiende wolkenlucht, en over de zachte heuvelen van Toscane, langs het slingerend wingerdgeel en de grijsgroene olijven, brandde al hier en daar een guldene glimp.

Maar de Arno, tusschen zijn beslijkte bermen, joeg nog met grauwe, woeste woelingen voorbij; en in den zwoelen October-dag dreef er een kille keldergeur laag langs den verwilderden vloed. Het water was ongewoon hoog geweest ditmaal. Nog onderspoelde het de fundamentbogen van de achtergevels der dorpshuizen, die in de verte de rivierbocht bezoomden; en in de verte der andere bocht stond van oever tot oever de zwaar gemetselde waterkeering bijna gansch bedolven onder den daverenden stroomval.

Omzichtig stappend langs de paar glibberige planken, die de sliblaag begaanbaar moesten maken, was Angelo Grassi van den heirweg tot aan de rivier afgedaald en monsterde met een paar rappe blikken het zwirrelend vlak, waarover ijlings het zwarte schuim en een enkel stuk wrakhout voorbij schoot.

Dan, kwaadaardig, klonk boven het watergeraas uit, zijn roepstem naar de veermanswoning aan den overkant.

Maar daar was niemand; het deurtje naast de Madonnina bleef dicht en de moestuin leeg. Ook de Casa Rovai[1)], de groote boerderij naast-aan, leek verlaten.

Angelo Grassi schurkte ongeduldig de zware schouders in zijn bruin-en-zwart-geruite jasje. Zijn stompe neus snoof omhoog, als speurde hij, een bulhond, naar den man die zich wachten liet, en zijn koolzwarte oogen vloekten in zijn rooden kop.

‘Heeft hij al overgezet van morgen?’ kwam eensklaps grimmig zijn vraag tot den kleinen, kreupelen zandwerker, die bezig was, naast de aanlegplaats, zijn verschen berg zand door de zeef te spitten.

Het mannetje liet de spade in den zandhoop steken, keek van onder zijn vaalroode muts den eigenaar van het veer eens aan, en zei:

‘Kwaad water nog om over te varen...’

‘'t Zakt al sinds gisteravond,’ zei Angelo heftig; ‘is hij met de pont overgekomen, of met de boot?’

‘*Als* hij overgezet heeft, zal 't nog met de boot zijn geweest’, kwam het mannetje bedachtzaam. En om verdere vragen te voorkomen en toch den vrager niet ongevallig te zijn, stiet ook hij, schor en beverig, door den horen zijner eeltige handen een langgerekten roep het water over. Dan ging hij weer ijverig met zijn scheppen door; telkens dofte, verdoft nog door het watergeweld, een zandvlaag tegen de ijzeren horde, tikkelden de kiezels langs het raster omlaag.

Maar al spoedig barstte naar den verborgen talmer aan gene zijde der rivier een toorniger gebulder los van den man in het bruin-geruite jasje: ‘Porca Madonna’, vloekte hij nijdig, ‘Verdoemeling, die me geschapen heeft...’ En daar immer aan den stillen over-oever, pont en boot tegen het langswielende water hun kettingen rekten, en de blinkend beslibde weg achter de wadende wilgen leeg bleef, volgden nieuwe roep-schreeuwen en een giftiger gevloek zijn vruchteloos tieren.

De zandschepper, die anders zelf aan zijn eerste verwensching niet doodgegaan was, en dagelijks heel wat porca's en erger te hooren kreeg, van ongeduldig volk dat het veer over moest, dacht, terwijl hij een nieuwen plens zand door zijn hor plompte:

1) Spr. uit: Rovaai.

- Wat een beest!... Zóó Godslasterlijk vloeken kon alleen een Genuees!

‘Laat de luie hond meer zoo lang wachten?’ vroeg onverhoeds weer Angelo Grassi aan den hinkepoot, en op een toon van gezag, alsof die met al zijn hebben en houden aan hem verkocht was en overgeleverd.

Maar de hinkepoot liet zich niet van zijn stuk brengen; van onder zijn vaalroode wollen muts keek hij den rauwen vrager maar weer eens nadenkend aan, en zei:

‘'t Zal wezen, dat hij niet gewend is, dat zijn patroon van dezen kant bij hem op bezoek komt... je komt altijd over het veer van San Jacoppo...’

Geërgerd wendde Angelo zich af.

‘Jawel... al genoeg...!’ Hij kende dat vervloekte gedraai, van iemand nooit recht op zijn vragen te antwoorden... Daar moest je bij de lieve Toscaners voor wezen...! Het schijnheilige rapalje!

Het water, rusteloos, in nauw met het oog te volgen, altijd weer aanschietende en zich verwisschende wirrelingen, raasde en joeg den wal voorbij: een slechts het oppervlak langs jachtende teekening van wat daar aan verraderlijk geweld gaande was in de kolken en wrongen dier grauwe diepten.

Maar aan den milden, nu zon-beschenen over-oever, een eindje de helling op, kleurde rustig, in de doorgoudelde schaduw der hooge, herfstelijke noteboomen, de Casa Rovai, met zijn zwaren, vierkanten hofstee-toren, in den voorkant waarvan het verweerde Madonna-relief gemetseld zat. Ter eener zijde school een moestuin achter den uitbouw van het veermanswoninkje; ter andere lag de hoeve zelve met haar geel bemoste daken en blauwig bewaasde muren onder welkend wingerdloof; door een poort, in de diepte, gleed een helle zonnebaan langs het open dorschplein vol wijntonnen.

Angelo, snuivend met zijn stompen speurneus het water over, doorspiedde opnieuw zijn eigendommen en fronste onheilspellend.

‘Onofrioooo’, galmde hij vervaarlijk, ‘Onofrioooo.’

Zelf blaakte hij nu in de doorgebroken zon, zette zijn groenen deukhoed wat meer in de oogen. Dan doolde zijn argwanende blik nog verder het verschiet in, de olijvenhellingen langs, verscherpte zich vol felle begeerte, daar, waar op den top van

den eersten heuvel, half weggedoken in haar statige cypressenwacht, de Villa Sassetti stond, het oude Florentijnsche landhuis met zijn dubbel bordes en hooge, glasgesloten loggia.

- Waar bleef die ellendige kerel nu? - ‘Onofrioooo!’

Plots meende hij, op de schemerige olijven-landen boven zijn hofstede het witte ossenspan met de ploeg te zien aanzwoegen; dan onderscheidde hij ook zijn boer, Domenico Rovai, die met zijn twee zoons daar aan den korenzaai was, en hij meende zelfs de stem te hooren van den eenen, die naar omlaag riep en Onofrio waarschuwde.

Vanuit de verte dreunde een plofje, als van een schot; en onmiddellijk daarop begon het zoet zijn klank aanlengende klokje van Rozanno te zingen.

‘Canone’, mompelde Angelo, - gelijk in datzelfde oogenblik duizenden Florentijnen het zeiden, op het hooren van het kanonschot van twaalven.

Even later ging de lage deur naast de Madonnina open, en Onofrio, de muts over zijn ooren en zijn veermansjekker aan, kwam al stoppende zijn pijpje, op zijn zeven gemakken het trapje afgestapt.

Angelo schamperde nog eens alle porco's en porca's uit, die hij maar bij elkaar kon halen; dan, als hij zag, hoe de oude zijn pijpestomp op het walletje lei en doodbedaard het hangslot van den pontketting ging lossluiten, bleef hij in betere luim stilzwijgend toekijken. Onofrio, met al zijn vadsigheid, was toch een veerman, die hem aanstond, een met kracht in zijn luie knurven, en die voor geen kleintje vervaard was. Hij kon nu eenmaal geen kerels zetten, die voor ieder schotje in het water een kruis sloegen; 't was zeker, omdat hij zelf van aan zee kwam en tusschen varensvolk was grootgebracht.

Met een stevigen voetduw en een taaien greep aan den ijzeren kabel, zette Onofrio de pont van den slijkoever af. Stooterig schommelend en met zijwaartsche rukken, of hij telkens op de vaart van het water-zou wenden en mee afschieten, kwam de zware, zwarte bak langzaam nader. Nog hield de klamp der stoere vuisten den gang in het rechte; maar tegen het midden van den wielenden stroom, laveerde de pont een halven draai-om, en dreef, door den kabel ge-

stremd en geleid, vanzelf op het onderwatersche geweld verder voort.

‘Vooruit! vooruit!’ snauwde Grassi, als toch nog niet vlug genoeg, naar hij dacht, de oever genaderd werd, en met een stuursche oplettendheid bleef hij toekijken, hoe de ander zijn terug-draai zou nemen en aanleggen. Maar zijn ongeduld kon zelfs niet wachten, tot de schuit meerde; een vermetel gemikte sprong had de zwenking van het vaartuig reeds opgevangen, en daar stond hij.... Doch hij voelde de pontbalken nog niet onder zijn voeten, of al zijn ergernissen schenen gezakt, en hij ging op den bootrand zitten en zei bijna goedmoedig:

‘Goeien dag.’

‘Goeien dag,’ mompelde Onofrio terug; en zonder zich meer om den patroon te bekommeren dan om den eersten den besten boer, dien hij overzetten zou, begon hij aanstonds weer den kabel langs te klauwen tot den nieuwen overtocht.

Het was een lange, schonkige kerel van 'n zestig jaar, stoer en slungelig tegelijk, en met een tragen opslag der vaag-grijze oogen, die trager nog was dan al zijn trage bewegingen al waren.

‘Van morgen al overgevaren?’ informeerde driftig Angelo, met een groote stem-uitzetting over het watergeweld heen.

Onofrio knikte een flauw ‘ja’ terug, klauwde maar met zijn pezige handen den kabel langs.

‘Met de boot overgezet, - of met de pont?’

De ander trok bijna meewarig de wenkbrauwen en schouders op, als was de vraag te onnoozel voor een antwoord; en Angelo zweeg. Maar juist klonk een nieuw geroep van den heirweg over, en zonder den patroon te raadplegen over diens wenschen, hing Onofrio plots met zijn volle macht aan den pontkabel, stremde de vaart, en klauwde weer de ijzeren koorde langs achteruit, naar den zoo haast verlaten oever terug. Angelo Grassi stond geduldig uit te kijken, of hij den nieuwen roeper kende; een opgeschoten jongen bleek het met een handwagentje leege olijfpers-zakken.

En als bolderig het wagentje op de pont was gereden, herbegon de moeizame reis.

De jongen, met slimme vraag-oogen, keek van Onofrio naar den patroon en van den patroon weer naar Onofrio;

even had hij een verholen grijnsje naar het bruin-geruite pak en den rooden kop onder den groenen deukhoed; dan, blijkbaar om den veerman plezier te doen, zei hij, zijn zwaarbeslijkte klompschoenen tegen de pontnerven afschurend:

''k Heb drie kwartier om moeten rijden; bij het veer van Remolo zetten ze nog niet over... en in de boot durft ie niet... dat is me zoo'n secure daar...' Hij praatte opdringerig luid, en zijn felle stem scheen telkens weg te vlagen met het rivier-lawaai mee.

Maar Onofrio ging op zijn woorden niet in, en Angelo lette schijnbaar alleen op het langs de vaart der pont wegduizelend golfgewoel.

''t Is noù gezakt', herbegon, luider nog, de jongen een ander gesprek; 'maar van nacht komt er weer regen... de zon stèèkt... je zal het zien... morgen staat het weer tot aan den grooten weg...'

'Al regent het hièr', gromde Angelo, 'daar wast de rivier niet van.'

Toen hief Onofrio de zware oogleden en had een diepen zoekblik den steeds grilliger zich ontwolkenden hemel langs; schrille helderheden waarden over de cypressenheuvelen boven Rozanno, verspilden hun hel-blauwe weerschijnen in den grauwen wirrel-stroom; maar verderop begonnen de hooge toppen der Vallombrosa opnieuw weg te deinzen achter de nevels, die daar saamtrokken van rondom. Onofrio, met een bedenkelijk, maar niet onverheugd gezicht, knikte herhaaldelijk: 't water ging wel weer wassen...

Zoodra de pont aanlei, droste de jongen behendig zijn wagentje de treeplank over en klonterde dadelijk door de modder den weg op. Onofrio, als een eerste plichtpleging tegenover den patroon, hield de schuit bij haar ijzeren ketting aangetrokken, dat ook Angelo gemakkelijker uitstappen kon; dan smakte hij zijn pijpje aan, en als een tweede vriendelijkheid den meester zijn tabakszak voorhoudend, vroeg hij met een zuur-zoeten glimlach: 'Kan ik u dienen?'

Angelo weigerde onaangenaam verwonderd, alsof de gemoedelijke landszede hem zeer verdacht voorkwam. Achter elkaar aan gingen zij dan, terzij van den modderweg; gehaast vooruit stappend de een; met zijn loomen zeemansloop de ander, doodbedaard puffend aan zijn pijp.

Plotseling wendde Angelo zich om, als ergerde hem de onverschilligheid, die hij voelde in zijn rug, en hij vroeg snel achtereen:

- Was er deze week nog vee overgezet? Hadden de kwajongens niet verteld, dat hij op de komst was? Waren er nog rekeningen ingekomen? - Waarop Onofrio dan telkens met hetzelfde korte, klanklooze ‘ja’ en ‘nee’ antwoordde, tusschen twee trekken aan zijn pijpestomp door.

De schamele veermanskamer, het houten buitentrapje op, was maar schemerlicht. Er stond daar niet veel meer dan Onofrio's lage bed, zijn tafel met twee stoelen, het houtskoolkomfoor, waarop hij zooeven zijn eten gebrutseld had, en het kastje, waarvan hij den patroon, als bij elk bezoek, dadelijk zwijgend den sleutel toestak.

En nadat hij zijn vuile bord van tafel had genomen, begon het gewoonlijke geld-natellen en boekje-inzien.

‘De vrachtrijder van Bagno is Maandag viermaal overgekomen’ wou Angelo bij het eerste blaadje al nijdig betrappen - de duivel zelf leek hem wel altijd op de hoogte te houden, zeiden de veerlui vaak -; maar de oude, met zijn meewarige minachting, wees dadelijk de vier plaatsen aan, waar de veertig centiemen stonden geboekt.

Angelo gaf er vier blauwe potloodkrabjes onder.

‘En de marskramer uit Rozanno, met zijn paard en wagen?’

Onofrio knikte ontkennend.

‘Typhus’, zei hij alleen.

‘En die van Vallina?’

Onofrio stak twee vingers op en wees, even verder, een gezamenlijk sommetje aan: daar waren die tachtig centiemen in begrepen...

‘Begrepen!... jawel! ga je gang maar’, zei Angelo giftig - zoo konden de heilige Petrus en Paulus samen nog niet uit een rekening terecht... Zou hij dan nooit leeren, alle paard-en-wagens afzonderlijk te boeken, en alle handkarren afzonderlijk?... Hoe vaak had hij hem dat al niet gezegd...?

Doch daar het eindbedrag, ondanks de twee dagen hoog water, niet onder het gemiddelde bleek gedaald, en er voor dien morgen reeds een andere overtocht stond verantwoord, zakte die drift weer en nam Angelo dan maar genoegen met wat er bleek te zijn. Hij schoof Onofrio zijn tien franken

weekloon over tafel toe, stak de overige tweeënveertig, aan vuile briefjes-van-vijf en wat zilver en koper als terloops in den buitenzak van zijn bruin-geruite jasje.

Onofrio keek naar de vijf tweelire-stukken, die voor hem op het tafelblad lagen, en ze aandachtig, op de rij af, met een strammen vinger bekringend, zei hij gelaten:

'Dat zullen wel zoo mee van de laatste zijn, die ik hier nog verdien...'

'Hè...? Wat...? de laatste...?' schreeuwde Angelo. Hij was geschrokken. Voelde dat krakend karkas zich op zijn teenen getrapt, om dien uitval over de rekening? Hij zou hem om den dood niet graag willen missen... en hij probeerde een zoetsappigen glimlach.

Maar Onofrio, op denzelfden gelaten toon, als ware het besluit geheel buiten hem zelf om genomen, zei:

'Ik zal met het nieuwe jaar wel weer naar Montelupo gaan.'

'Wat...? Naar Montelupo gaan...?' tierde Angelo. 'Wat moet jij in Montelupo gaan doen?... Mot je je daar soms in 't gekkenhuis laten zetten...?'[1)]

Onofrio trok loom de schouders op, maar in zijn trage oogen gloeide een warmer blauw aan.

'Uit het gekkenhuis zouën ze me gauw genoeg weer los laten... maar anders, van gek gesproken, aan dit veer zou je 't worden.'

- Daar hadt je 't al, dacht Angelo; - nijdig over de controle... als ze niet bedriegen konden naar hartelust...!

'Als je je eigen baas wil zijn, moet je zelf een veer koopen', zei hij smalend.

'Nee', kwam de oude zachtzinnig, 'dát is het niet... 't Is *mij* te triest hier... veel te triest...'

Angelo Grassi barstte in een kwaden lach los. Alle bezwaren had hij, de jaren door, van de elkaar opvolgende veerlui tot vervelens toe gehoord: het huis te klein... het loon te laag... het werk te zwaar... Maar te triest!... God zal me kraken, te triest...! Dat had hij nog nooit op de viool hooren fiedelen!

En dan dacht hij plots aan al de moeite van zoeken en huren, die weer herbeginnen zou... Een felle driftgolf kleurde zijn rooden kop steenbruin.

1) In Montelupo is n.l. een bekend 'manicomio' (krankzinnigengesticht).

- Vervloekte kerels! Dat was nu in zeven jaar de zevende die weg wou. Ze moesten zeker een fluweelen divan hebben, voor als ze moe waren, en hun macaroni op een zilveren schaaltje...! Te triest...! 't Draaide natuurlijk toch weer op de duiten uit. Maar meer opdokken, dat nooit, al zou hij ook met zijn eigen knuisten het veer moeten bedienen... Ze bestalen je toch altijd al meer dan hun weekloon was. Tien franken loon, en tien franken gestolen geld, vrij wonen en een moestuin, waaruit ze zich zat konden eten... 't was welletjes. Filippo Sassetti, die gaf vroeger vijftig lire per maand, - 't had hem er zeker honderd gekost - den stommeling.

Angelo's koolzwarte oogen bestookten fel den oude, die daar, al puffend aan zijn pijpestomp, onverstoorbaar achter de tafel zat. En om als met geweld den toestand te dwingen, zei hij overbluffend:

'Allemaal gekheid... je blijft hier... je hebt het hier goed... je hebt hier van niemand last... Natuurlijk, ik moet het mijne van de zaken weten, daar ben ik de baas voor, nietwaar?... maar voor de rest, - ik kijk je niet weg... je blijft kalm hier.'

Een tweede driftgolf vloog hem naar den kop: beslist had Onofrio geknikt van: 'nee man, geen denken aan...'

'Gooi dan een knappe broodwinning weg', snauwde Angelo, 'en ga naar je gat van een Montelupo terug!'

'Montelupo is een goed land', verdedigde kalm Onofrio; 'er wonen menschen, die ik ken... een oude weduwnaar moest ook maar blijven, waar hij thuis hoort, en waar hij begraven hoort te liggen...'

'Verdraaid!' grolde Angelo, 'als die slampamper nog niet van plan is een jong wijf te zoeken...!'

Dan nam hij met een brutaal-scherpen blik het wezen daar vóór hem op: hij zag in het stoer-grauwe gelaat, den haviksneus en de eenkennige, vaagblauwe oogen, die maar al voor zich heen dachten... Wat die eenmaal in zijn harden kop had gezet...

'Nou..?' vroeg hij nog.

'Ja, 't zal wel zoo moeten blijven,' zei Onofrio, gelatener dan ooit.

Angelo stond op.

'Goeien avond!'[1] groette hij woedend, en trok met een harden bons de deur achter zich dicht.

Maar vóór hij nog het trapje naast de Madonnina was afgegaan, stond zijn besluit vast: geen gedonder langer met die vreemde veerlui; een jongen uit de streek zelf, - dien moest hij hebben... en basta!

Angelo Grassi was uit Genua geboortig, waar zijn vader in een roerig café aan de haven zich er aardig had bovenop gewerkt. Na diens dood, toen hij nog maar een knaap van veertien jaar was, kwam zijn moeder met hem naar Florence, waar haar broer in een drukbeklant schoenmakerswinkeltje was ingetrouwd. Zij was een kloek stuk vrouw genoeg, doch zij had in Genua alleen maar verre familie meer; en ook was haar broer tot voogd benoemd over den jeugdigen weerbarsteling. Maar Oom, een wat gemakzuchtig heerschap, liet aldra alle inmenging gretig varen: zoogoed de moeder als de zoon wisten waarachtig zelf wel wat ze wilden! De jonge Angelo leerde zoo veel en zoo weinig als hij verkoos en deed waarin hij lust had. Op zijn zestiende jaar was hij de ergste ongebondenheden van zijn eerste vlegeljaren al moe; op zijn achttiende verveelde hem het staan lummelen met de vrinden op alle straathoeken en het zitten in de taartjeswinkels en de nachtcafé's. Hij had toen al kleine zaakjes bij de hand, van twijfelachtigen aard meestal, waarmee hij een twintig, of een vijftig, of een honderd lire verdiende. Toen hij meerderjarig was, begon hij bij een paar duizend lire tegelijk, het geld van zijn vader's versterf in Genua los te maken, en stak dat in speculaties met arbeiders-kazernes. 't Meest scharrelde hij in de armelui's-wijken van San Frediano; hij bezat daar huizen, die hem tot dertig en veertig procent toe opbrachten. Hij leende ook, evenals zijn moeder, sommetjes geld uit tegen niet al te billijken interest. Eens had een voordeelig marktzaakje hem in Rozanno doen verzeilen, en waar hij eenmaal kwam, daar was hij nog niet weer weg. Zoo had hij gebruik gemaakt van een oogenblikkelijken geldnood van den Cavaliere Filippo Sassetti, en had het veer van Rozanno gekocht. Dat veer

1) Na twaalf uur 's middags groet de Italiaan met goeden avond.

was al sinds onheugelijke tijden een onderhoorigheid geweest van de Villa Sassetti, wier terreinen, vier uitgebreide boerderijen omvattend, toen van den heuvel, dien men om zijn boomrijkheid, den ‘Alberino’ heette, afdaalden tot de rivier; de Casa Rovai met de veermanswoning daaraan gebouwd, was het laagste punt der bezitting geweest.

Tienduizend lire had de Cavaliere Filippo voor het veer gevraagd; een zestien- à zeventien-honderd bracht het er toen op: honderd moest er jaarlijks aan het Rijk betaald; zeshonderd gaf hij aan den veerman; met de paar honderd franken onderhoud, waarop gerekend moest, zou de kooper toch nog een goede zeven procent van zijn geld maken...’

‘Jawel, jawel’, had Angelo gezegd, ‘dat's braaf uitgerekend’; - en hij was gëeindigd met zevenduizend te betalen. Hij zag wel, dat die streek daar, een uur ruim loopen van Florence, vooruit te brengen zou zijn, en hij had zich niet vergist. Op het oogenblik maakte hij tusschen de twintig en vijfentwintig procent pure winst van dat geld.

Dadelijk had hij, om te beginnen, het veermansloon verlaagd. Hoeveel was zeshonderd lire, als weekloon berekend? - gekheid, een ronde som, tien lire per week, dàt was klare wijn. Toen had hij een paar kleine hypotheken geplaatst bij een bouw-onderneming, die zomervilla'tjes in de streek zou zetten, en na een nieuwen geldnood van den ‘Nobile’ Sassetti had hij gëageerd voor de verlenging van den kleinen rijweg van Florence, die op het veer van Rozanno doodliep: - ze zouden dien weg toch doortrekken tot Remolo en Lamino, waar hij verderop bij den grooten weg naar Pontassieve zou aansluiten. Wat een opkomst voor heel den omtrek! Gereedelijk had Filippo Sassetti de benoodigde gronden laten onteigenen; ze werden hem niet al te ruimschoots vergoed, maar hij geraakte op een aangename wijze aan geld, en zijn terreinen wonnen in waarde door den grooteren bloei van het land. De weg werd zóó getrokken, onderlangs den heuvel, dat hij juist de Casa Rovai met de bijbehoorende akkers van het overige gebied der Villa afsneed; om die afsnijding was het Angelo te doen geweest. En op de afgesneden hofstede, van uit het veermanshokje, dat reeds zijn eigendom was, loerde Angelo Grassi als een spin, die zijn vele draden uitzet en zijn kansen afwacht.

Toen drie jaar later Filippo Sassetti hem een voorstel kwam doen over een kleine leening, zei Angelo brutaal:

‘Ik koop de Casa Rovai voor veertigduizend lire, en anders geen centiem.’

Signor Filippo weigerde hooghartig; - de mooiste van zijn boerderijen, waar zijn beste boer op zat! Nee, de Casa Rovai was niet te koop!

En een jaar later was zij het toch. Angelo betaalde achten-dertigduizend lire, en hij popelde om te zeggen: ‘Een vierde van het geld, dat ik hier neertel, is enkel overwinst van het veer;... een vierde van je mooiste boerderij heb je mij zelf cadeau gedaan.’ Maar hij zei het niet.

- S'or[1)] Filippo koest houden, dacht hij; S'or Filippo niet wakker schudden... liet S'or Filippo maar zijn leventje van liefjes en loterij in Florence doorzetten... daar zou hij, Angelo, nog wel verder bij gebaat zijn...

Sinds had hij den Cavaliere bij tijd en wijlen tot een negenduizend lire aan kleine sommetjes geleend.

II.

Langzaam, tegen den heuvel op, - de middagzon woog en broeide - ging Angelo Grassi den weg, die van het veer van Rozanno naar het veer van San Jacoppo voert, halfweg Florence.

Hij liep, een scherpen grimlach in de oogen, die zwart vooruit staarden, de vele plannen achterna, welke hem slopen door den geest. En rond hem, onder den gloeiend-blauwen hemel, straalde de herfstelijke aarde.

Weerszijden praalden, rood en gouden, blinkend en druppelend nog van den regen, de hooge wijnstokken, die, nu de last der zwelgende trossen hun ontweldigd was, hun groote, doorschenen blâren hóóger nog hieven in helle stervens-glorie. Als kronen en guirlanden van fonkelend goudgeel en wijnrood loof, zwierde die scheidende kleurenpracht de hellingen over. En stil daaronder, en in den zoelen schemer der zilvergroene olijven, trok hier en ginder het span blanke ossen de ploegschaar door het stoppelland. Sinds in Juni

1) Toscaansche afkorting van Signor.

de tarwe was gemaaid, had dat daar, de zomermaanden door, als een gulden vloer onder de wingerd-weelde gerust. Op enkele omgeploegde velden was men reeds bezig te zaaien: over den paarsig-zwarten akker kwam, in den fijnen zonnedamp, het bonte stoetje der vrouwen en meisjes met schoffel en hak de ploegvoren langs; zij pletten en kliefden de kluiten en effenden den grond ter ontvangenis van het zaad; want achter haar, voor de ossen met de egge uit, stapte de boer, armzwaaiende in den vollen strooi uit zijn opgebonden schort.

De grimmig-turende oogen van Angelo ontwaakten: - déze boerderij van de villa Sassetti was óók niet te versmaden, dacht hij, en die Bifoli moest een flinke boer zijn... één zoon maar, dat was zoo, doch méér vrouwen dan op *zijn* hofsteê... En zich omwendende, doorgluurde hij scherp de landen, die nu achter hem wegglooiden, of hij *zijn* boer Domenico Rovai niet zag, die daar met *zijn* ossen nu ook aan den korenzaai moest zijn. Doch hij onderscheidde niets, door den glinsterwarrel van het olijvenloof heen; alleen meende hij weer, als daar straks, van diep-uit de stem van den eenen jongen te herkennen: zoo, met dien zwaarmoedigen roep, dreef Silvano altijd zijn beesten aan... Dan overstemde een druk geklapper van klompschoenen het verre geluid, en een rij van vijf dreumessen kwam hand-in-hand over de geheele breedte van den weg naar omlaag gedraafd.

'Il Grassi!' hoorde Angelo plots een der grootsten de anderen waarschuwen; en als een zwerm vogels, die, verschrikt, ijlings zwenkt en in anderen vluchtvorm een anderen koers kiest, zoo lieten de kinderen eensklaps elkaars handen los, schoten van den weg af de ondiepe steengreppel in, en holden daar, achter elkander aan, zoo hard zij konden voorbij.

'Il Grassi!' hijgde nog de laatste, kleinste, in het voorbijdraven.

Angelo schurkte schamper den breeden rug in zijn bruingeruite jasje; hij wist wel, dat hij gevreesd was in de streek, zooals hij gevreesd was bij de huurders van zijn huizen in het kwartier van San Frediano... en dat was hem ook niet onaangenaam: gevreesd zijn gaf macht. Maar die stumperds van kinderen zou hij anders niet opeten!

Hij lachte met de saamnijping der koolzwarte oogen en

de even grijnzende optrekking der wangen, welke aan zijn breeden, rooden kop plots die niet te vertrouwen, overdreven vriendelijkheid gaven, die de menschen deed zeggen: de comediant! Dan verzachtte zich plots zijn gezicht weer tot de uitdrukking van rondborstige ongegeneerdheid, die hij met zoo groot gemak evenéén daar op aan te brengen wist, want waar bij den weg-draai de twee zware cypressen het inrij-hek van de Villa Sassetti flankeerden, zag hij den Cavaliere[1] Filippo staan praten met de Signora Bonciani, van een villa'tje daar in de buurt; de Cavaliere scheen haar, na een bezoek ten zijnent, tot buiten het hek te hebben uitgeleide gedaan.

't Is *te* warm... *àl* te warm. Morgen komt er nog weer eens een hoog watertje!' lachte Filippo's lichtzinnige stem...

De Signora antwoordde iets; dan zagen zij beiden tegelijk om. De wat gebogen gestalte van den Cavaliere rechtte zich, en een luchtig handwuifje scheen er op toegelegd, den naderbijkomende tegelijk minzaam te groeten en toch op een afstand te doen voorbijgaan.

Maar Angelo, als had hij dat handwuifje heelemaal niet opgemerkt, stak den weg over en zei, met een groot vertoon van hartelijkheid.

'Dáár nare dingen... en hier een welkome ontmoeting... dat 's een pleister op de wond.'

Hij maakte een niet al te sierlijke buiging voor de Signora Bonciani, die hem een kalmen groet terug gaf. Zij had, zoo uiterlijk, een bijna al te gelijkmoedige welwillendheid voor iedereen, waaronder zich echter een scherpe kijk op de menschen en veel flinkheid verborgen.

'En wat is er wel voor naars?' vroeg zij.

'Ik moet weer op een nieuwen veerman uit. Onofrio gaat weg. Hij is te stom om zes woorden achter elkaar te zeggen, maar hij vindt het hier te triest. Meneer vindt het te triest! 't Is de vadsigste hond, dien ik ooit gezien heb...'

Filippo stemde vaag toe: Onofrio liet soms onhebbelijk lang wachten.

'Met zoo'n veer is het trouwens ook altijd wat', zei hij, niet zonder voldoening.

1) Cavalière (Ridder) is niet een erfelijke, maar een persoonlijke titel, al of niet aan een Orde verbonden. De Cavaliere Sassetti was overigens (blz. 11) 'nobile', d.w.z. van een patricisch, doch niet adellijk geslacht.

‘Een tijdje geleden’, vertelde de Signora Bonciani, ‘moest mijn man, als hij met den trein van zevenen uit Florence kwam, zich altijd heesch schreeuwen, voor hij overgezet werd. Onofrio zat dan juist aan zijn avondeten. Toen ben ik op een keer eens naar binnen gegaan en heb gezegd: ‘Arme Onofrio, wat spijt het mij ontzettend, dat ik de rust van je maaltijd kom storen, maar Signor Bonciani staat al tien minuten aan den overkant. Zou je niet de groote vriendelijkheid willen hebben...Sinds laat hij *hem* tenminste nooit meer wachten.’

De Caveliere lachte een hoog en hoffelijk lachje, maar Angelo keek onwillig. Hij vroeg zich af, of dat minzaam verhaal ook als een lesje bedoeld was...Ze kon verroesten, dat oude wijwatervat...

‘Onofrio is een schaapskop’, zei hij. ‘Ik wil ook geen veerman meer van professie. Ze trekken allemaal een snuit, of ze nog onmisbaarder zijn, dan alle Heiligen bij elkaar. Ik neem een jongen hier uit de streek. Die weet van te voren: als hij niet bevalt, dan opgemarcheerd! Want er loopen er tien anderen evengoed als hij’.

‘Zóó...’ zei de Signora Bonciani, niet zonder bedenkelijkheid, en Filippo Sassetti zweeg.

‘Fossi kan misschien wel een van zijn zoons missen..’ polste Angelo den Cavaliere over diens tweeden boer. Maar Filippo schudde uit de hoogte het hoofd: geen quaestie van! Ze wisten nu al niet, hoe ze al het werk gedaan kregen.

‘Is 't mogelijk!’ zei Angelo plomp. ‘En nog een volwassen dochter ook! Op de Casa Rovai zijn ze maar met hun vieren, en dáár is wat om handen!’

Hij wou meneer den aristocraat nog eens fijntjes te verstaan geven, hoeveel grooter de terreinen rond de Casa Rovai waren, dan rond de drie boerderijen, welke Filippo zelf behield. Toen hij het bëoogde effect had zien verschijnen, de twee bleeke drifttrekjes rond den plotseling smaller getrokken neus, zei hij achteloos:

‘Bij de Melli's hebben ze samen, geloof ik, vijf jonge kerels in huis, dat 's aangewezen.’

‘De Melli's staan geen zoon af voor een veermansdienst’, zei Filippo fel en schamper. 't Was als verdedigde hij een zaak, die hem persoonlijk aanging.

‘Bij de Melli's is pas tweemaal bruiloft gevierd...’, lachte

Angelo. ‘Ze weten mij op hun tijd te vinden, maar ik hen ook.’

Weer zag hij de bleeke drifttrekjes zich groeven om den fijnen neus, en de spitse knevelpunten omlaag gaan, of de mond daaronder heftig zich verbeet...

‘Zie dat je van je eigen boer een zoon loskrijgt... Rovai heeft er twee - ze hebben beide gediend’, verweerde Filippo zich.

Maar de Signora Bonciani, die wel merkte, dat het gesprek alles behalve in der minne bleef, ging bedrijvig en opgewekt afscheid nemen.

- Tot het volgend zomer dus... en nog wèl de groeten aan de Signora Emilia... De Cavaliere moest haar verontschuldigen; zij had nog zóóveel te doen voor hun vertrek, morgen vroeg. Met den trein van achten al, gingen zij naar Florence terug.

‘Tot weerziens’, groette ze nogmaals, tot besluit.

Toen zij goed en wel weg was, stak Angelo fideel zijn kortnagelige hand uit; doch Filippo liet die, zonder een druk, flauw gaan... Hij dacht aan den fleurigen Florentijnschen winter, en aan het Palazzo Sassetti, dat niet meer het hunne was, en hoe hij hier op den Alberino, bij regens en nevelweer, zijn ‘zomervacantie’ het jaar rond mocht rekken...

III.

Een oogenblik later wandelde Angelo Grassi verder den weg af, die, langs de pachthoeve van de Melli's, het veer van San Jacoppo en den weer luider opruischenden Arno naderkwam.

De Melli's waren de eenige boeren uit de gansche streek van Rozanno, die voor eigen rekening hun zaken dreven. Het huis en de landerijen, uitgebreid genoeg dat drie gezinnen er woonden en hun brood wonnen, behoorde aan een marchese, die in Rome leefde en geen moeiten wilde hebben met gedeelde opbrengsten en gedeelde lasten, gelijk dat in Toscane het eeuwenoud gebruik is; - hij deed zich een jaarlijksche pacht betalen, en daarmee uit. En daar die pacht redelijk was en het land, in de smalle vlakte langs den Arno, vruchtbaar en niet zwaar te bewerken, gingen de Melli's voor de rijkste boeren uit den omtrek door.

De Casa Melli was een deftig bouwwerk uit de veertiende of vijftiende eeuw, met een reusachtigen cypres bij den vierkanten hoektoren, en een binnenplaats, aan 't eind waarvan twee breede bogen op achtkante pilaren en sierlijkgebeeldhouwde kapiteelen rustten. Daarboven, onder het luifel dak, was de lage loggia; en de Octoberzon, langs het gelende wingerdloof, scheen er binnen als in een wondere, bloedroode grot...

'De wintertomaatjes hangen hier al,' bromde Angelo, opziend, terwijl hij den cortile overstak en de gansche loggiazoldering bekleed zag met de gave roode vruchtjes, zooals men die in het Florentijnsche voor de winterprovisie kweekt. 'En,' - zijn grimlach trok de wangen in rimpels - 'de Madonnina wordt al aardig groen...' Hij had even, in 't voorbijgaan, het renaissance-basreliefje gemonsterd, dat de Melli's hem hadden toegestaan, in te metselen boven hun bron-bekken. De 'Madonnina' aan het veer was evenveel eeuwen oud als deze: vier, vijf jaren misschien! Werd de streek later wat meer bezocht, dan kon de een of andere Amerikaan ze hem afkoopen met een paar duizend procent winst: 'Scuola di Donatello...' Leefde de school van Donatello niet voort tot op den huidigen dag?

Vanuit den duister-steenen trapkoker kwam Angelo de groote boerenkeuken binnen, waar het schaarsche licht wel enkel scheen af te vloeien van de vele helrood-beparelde tomaten-kronen, die uit de zwarte balkenzoldering nederdropen.

Er was daar niemand. Maar in de loggia naast-aan zat de oude Tommasino, bezig de laatste dezer kronen te voltooien. Hoog torende voor hem op tafel de teenen vorm, en met een liefdevol overleg wonden de omzichtige vingers het brosse tomaatgetakte tusschen de spijlen, dat regelmatig en mooi de wassige bolletjes het oppervlak dekken zouden, zooals zij ook boven hem, in regelmatige risten zich rijden langs het lage dak. De oude Tommasino was gansch verslonden in zijn werk. Over den teeren, geheel naakten bovenschedel, met de zachte deukjes en de glimmende oneffenheden, lag, als een vredige avondschijn, de roze weerspiegeling der roode vruchtenweelde omhoog; en van àl de kleur der saprijke teederheden, waarin zijn handen rondgingen, verfden die zich met glimpen roze en rood, als waren zij doorzichtig

en toonden aarzelend den eigen bloedslag. Die handen waren gansch uitgebleekt van ouderdom, met alleen nog maar wat werksporen aan de vingertoppen. - Onder de rimpelige huidplooitjes, waar eens de wenkbrauwen hadden gestaan, lagen de klaarblauwe oogen, waarin altijd als een verwondering wijlde; men vroeg zich af: waarom? - om de dwaasheid der menschen, of omdat *hij*, zóó zwak en zóó oud, nog leefde? Er was als een vraag en een verborgen antwoord tegelijk in die oogen, of de vraag nog was achtergebleven, en de rust van het antwoord, door hemzelf alleen geweten, reeds daarover getogen.

'Goeien avond', had Angelo luid en joviaal gegroet.

'Goeden avond, Signor... Grassi,' antwoordde Tommasino's bevende stem, die hoog en doorschijnend was en even vaag-verwonderd als zijn oogen.

'Een beroerd geduldwerkje, hè?' genoegelijkte Angelo, en zette zich breed op de steenen bank aan den muur der loggia.

'De tomaatjes moeten geduld hebben met *mij*, Signor... Grassi,' zei Tommasino en wond zijn glanzende vruchtjes, 'in mijn jonge jaren ging dat heel wat vlugger!'

Een korte poos zag de ander goedwillig-grimlachend toe, hoe de oude weer voortvingerde aan zijn sierlijken arbeid. De rust van den warmen herfst-middag en de rijpe mengelgloed van rooden weerschijn en doorgoudeld wingerdloof doordrong weldadig, voor een oogwenk, ook de ruwe zinnen van dezen Genuees. - Achter den glinsterenden olijvenhof ruischten rusteloos de wilde wateren van den Arno.

Doch Tommasino werd onzeker. Hij vatte niet recht, wat het doel mocht zijn van Grassi's bezoek. En terwijl hij voorzichtig een handjevol weer in de mand teruglegde en weifelend opstond, vraagde hij:

'Wilt u de veestallen niet 'ns zien?'

Dat was een zwak van Tommasino. Te oud om op het land te werken, deed hij al den kleinen huisarbeid, en zijn roem was de zuiverheid van hun stallen en het welverzorgde van hun vee, dat zij talrijker bezaten dan één ander: het dubbel stel trekossen en de drie melkkoeien, en de vier, vijf kalfjes, die zij fokten. Nooit kwam er een bezoeker, of hij trachtte hem mee te lokken en hem alles te toonen en

te doen bewonderen. Maar Angelo wees norsch zijn vriendelijk voornemen af:

- De stallen? Wat mankeerde hij? Dáárvoor kwam hij toch niet een half uur ver geloopen in die hitte? En hun kalvers waren toch niet anders dan alle kalvers in Toscane? - Nee, dan had hij pas het grootste kalf van allemaal gezien! Dat was Onofrio... Onofrio, die weg wou, die last had van zijn galligheid, die zich in het gekkenhuis van Montelupo wou laten zetten of misschien een jong wijf trouwen...!

De vragende verwondering zwol aan in de klaar-blauwe oogen, en Tommasino zei, zachtjes-verdedigend:

'Onofrio wordt iederen dag een dagje ouder... Signor Grassi... Misschien...'

Maar toen de ander bleef uitvaren over die kerels va buiten-af, dien het toch nooit naar den zin te maken was, die de zotste eischen hadden, omdat zij zich inbeeldden, da een boerenjongen niet even goed als zij een pont over 't water kon trekken, - toen schudde hij ernstig en beslist het oude, bleeke hoofd.

'Je hebt het bij 't verkeerde eind, Signor Grassi, zei hij... bij 't verkeerde eind...'

'Lichaam van Christus!' schold Angelo. - Al had iemand geen dozijn haren meer op zijn heelen bol, daarom hoefde hij zich nog niet aan te stellen, of hij alle wijsheden tegelijk in pacht had! Waarom zou een ferme boerenjongen, die een paar weken bij Onofrio in de leer ging, dat kunstje niet even goed verstaan? Dacht hij soms, dat je daarvoor aan de Zeevaartschool moest studeeren? Of dat je er expres door je moeder voor in de wieg moest zijn gelegd? -

'Een veerman van beroep, Signor Grassi, daar kun je hier niet buiten... De Arno heeft kwaad water, als 't hoog komt...'

Toen, met zijn brutaalst-overmeesterende gezicht den toestand bruskeerende, zei Angelo luchtig:

'En ik had nou net eris in den zin, van een jongen van jullie zoo'n veerman van beroep te maken.'

Een fel-fijn rood, als de hevige blos op een kindergezicht, bejoeg de doorzichtige, oude wangen. Maar voor hij nog antwoorden kon, was juist zijn oudste zoon, Battista, komen binnenstappen.

‘Eh! Battista!’ zei Angelo hartelijk, ‘wat een jeugd nog voor een aanstaanden grootvader, wat een frischheid...! En hoe maken het de twee pas getrouwde dochters?’

Battista keek wantrouwend. Het beviel hem maar matig, dat de ander dadelijk op die beide bruiloften zinspeelde, en wat onrustig stelde hij voor:

- Ze konden misschien samen oploopen? Hijzelf moest dadelijk weer weg... geen oogenblik tijd vandaag...

Maar Angelo doorzag de bedoeling en mat snel de kansen. Hij zou Battista eerder overhalen, als ze alleen waren; maar kwam 't op bedreigen aan, dan woog de angst voor den oude weer in zijn voordeel; beter, dat hij ze samen ineens knauwde.

Meesterachtig zei hij: ‘een oogenblikje’, en ging weer zitten. Zijn kwaad-roode kop spande van een felle kracht, als hadden al zijn vezelen en al zijn bloed zich uitgezet tot aanval en verweer.

Battista aarzelde bij de tafel.

‘Onofrio gaat weg, met Nieuwjaar’, begon Angelo opnieuw. ‘Ik had gedacht aan een van de zoons hier... De oudste, de jongste, de middelste...’ kwam hij nog achteloos achterna, ‘dat's mij om 't even...’

Tommasino, plotseling gerustgesteld, had zijn arbeid hervat. Bij zijn zoon was het antwoord veilig; en de vredige schijn der vruchten bloosde weer door zijn uitgebleekte handen en langs de tengerte van zijn gezicht. Dan, als hij opkeek, werd het hem vreemd te moede. Waarom zag Battista vervaard? Waarom was dat driftige zwart door zijn oogen geschoten? en waarom klonk zijn stem onvast, als hij, klaaglijk bijna, zei:

‘Wij hier een paar handen missen?... Dat is onmogelijk... Wij zouden een knecht moeten huren - Er moet nù al altijd werk bij inschieten...’

Dan pleitte weer Angelo, schijnbaar goedwillig nog, - maar zijn oogen staken reeds giftiger:

- 't Was niet te versmaden, vrij wonen, een mooien moestuin, vrij visschen in den Arno, en tien franken in de week...

Maar Battista schudde stug het hoofd; hij staarde voor zich neêr, keek dan snel en schuw onderuit naar Grassi heen.

‘Trouwens,’ zei hij, ‘het is geen boeren-werk... daar moet je veerlui van beroep -’

‘Beroep! Nogal een moeilijk beroep!’ schimpte Grassi hem in de rede. ‘Als je anders niet weet?’

Battista zweeg. - Tommasino zag nogmaals naar zijn zoon; hij begreep niet. Dan vlochten zijn rood-doorgloeide vingers weer voort, en zachtjes boog hij den teederen schedel.

Achter de glinsterende olijven ruischte zwaar de onzichtbare Arno voorbij.

‘Nou?’ vroeg Angelo dreigend.

- Hij kon er met de jongens eens over praten, weerde de boer aarzelend af.

‘Battista!’ waarschuwde, met zijn zachte verwondering, Tommasino.

Toen, als een bom die barst, viel Angelo's vuistslag op tafel.

‘Vierhonderd lire leenen als je eene dochter trouwt, en nog eens vierhonderd als de tweede trouwt... maar een van je jongens z'n eerlijke brood bij mij laten verdienen...!’

‘Battista!’ - De oude was zóó geschrokken, dat zijn vingers zich verwarden in het gestrengelte, en naar rechts en links de roode vruchtjes als geweldige bloeddruppelen rolden op den vloer.

Maar de brutale overval had ook Battista buiten zichzelf gebracht. En langs Angelo heen, naar den vader sprekend, zei hij, met een trotsche schamperte:

‘Voor achthonderd lire denkt hij één van mijn zoons te koopen...! maar voor het zóóver is...!’

‘Je herinnert je de voorwaarden,’ dreigde Angelo; ‘denk niet, dat ik voor één centiem of voor een halven dag compassie zal hebben.’

‘Daar kennen we je voor,’ beet Battista spottend terug; toch was er als een weifeling door zijn oogen getrokken. Maar hij herstelde zich:

‘Achthonderd lire!’ smaalde hij, ‘'t is de moeite waard, om er den boeman mee te komen spelen!’

‘Achthonderd lire is zoovéél niet,’ meesmuilde Angelo zoetsappig, ‘maar kun je nog vermenigvuldigen?’

Hij lachte al zijn korte tanden bloot.

‘Bespreek jullie de zaak maar eens samen,’ besloot hij met een tergende goedmoedigheid. Hij stond op, en ging zonder groeten heen.

‘Battista?’ vroeg Tommasino smartelijk, toen Grassi weg was.

‘Ja, het ging moeilijk anders,’ zei die, ‘maar och, zulk een vaart loopt het nu nog niet! We kunnen immers een koe verkoopen, als het moet?’

En daar Tommasino nog pijnlijker getroffen opzag:

‘Kom, vader,’ trachtte hij dan te troosten, ‘je stallen blijven toch het bekijken wel waard, zoolang *jij* ze schoon houdt.’

De oude glimlachte, maar hij keek treurig.

‘Het is nìet goed van je,’ zei hij stil, ‘het is nìet goed...’

Langzaam rees hij overeind, reikte zijn zoon den glanzenden luchter van weeke, bloedroode parelen.

‘Hier,’ zeide hij, ‘de kroon is af...’

De zon, in het gevorderd middaguur, doorgoudelde teêrder de groote, geelbruine wingerdbladen, vergloriënd die verkleurde en veelgebrokene broosheid, die weldra afvallen zou. Er lag een edele gloed in de lucht en over het land, een lichtende rust. Doch achter de zilvergroene olijven, ongezien, bruischte zwaarder, in het stillere uur, de rusteloos woelende stroom van den Arno.

Tweede Hoofdstuk.

I.

Gemelijk, omdat hij het koud had, zijn geweer onder den arm, slenterde de Cavaliere Filippo in den neveligen vroegmorgen achter-om de oranjerie, de laurier-boschjes bij de beek langs, en de hooge iepenlaan binnen, die naar het inrijhek met de cypressen daalde.

- 'Drommelsche dieren,' mompelde hij; waar zaten ze nou weer? 't Leek wel of ze hem zagen aankomen en zich koest hielden... het gespuis!

En hij bleef staan, om beter rond te speuren.

De lucht zat nog rondom dicht van den Toscaanschen herfstmist, waarin alle bergtoppen verzonken waren en alle verten afgeschut. Het had, na één dag zon, in den voornacht nog eens onrustbarend geregend; tot op den Alberino was het verwoede wassen van het water hoorbaar geweest; de waterkeering donderde als een onweer. Dan had een gure gluip-wind de buien verrafeld, en de morgen was komen aanschemeren, grauw en kil.

Nu vermengde zich de vocht die opsteeg, met de nevels die daalden; en uit de hooge, herfst-gouden iepen dwarrelde door de trieste laan-verte veelvuldig het verstorven blad.

Toen Filippo zich omwendde, zag hij, hoe in dezen éénen nacht heel de bloedroode praal van den wilden wingerd, die de glazen oranjerie-poort omluifelde, was afgeregend en in kleffe glimmeringen over het grint lag verspreid.

Filippo huiverde. Als hij zoo, vroeg op een rillerigen morgen buiten was, leek hij opeens veel ouder geworden, sjokkend met een moe knikje in de knieën, en kouwelijk de lange magere rug opgebold tegen het dunne nekhaar. Toch was hij nauwlijks een vijftiger. In fleuriger doen, als hij gasten ontving of op een mooien middag naar Florence trok, dan had hij nog veel van den rijken patriciër, die hij eens was. Maar op een dag als dezen, in zijn zuinig afgedragen pakje, zag hij er onderkomen uit, zorgelijk en ietwat lichtzinnig tegelijk.

‘Gebénedijde[1)] beesten!’ mompelde hij nogmaals, en hij tuurde de struiken door en de boomen in, of nergens een opzwiepend takje, een verschuivend blad, het vogeltje verried, dat hij iederen morgen schieten kwam, voor het ontbijt van Giselda, zijn oudste dochter. - Waar zàten de rakkers nou weer?!

Hij verlangde naar zijn kop heete koffie en naar de koestering van den scaldino, dien hij zich maken ging. 't Werd zoo zoetjes aan tijd, dacht hij ook, dat de citroenboomen uit den hof kwamen... 't zou vroeg moeten gebeuren dit jaar. En dien middag nog zette hij de kinderen Bifoli aan het wieden en bladeren vegen... 't Gezicht van de lange, mistige laan, vol afgeregend loof over het omwoekerd kiezel, maakte hem van een wrange naargeestigheid. Achter zich wist hij, in de nis van verwilderde klimrozen, de afschilferende bronnimf, boven de bron die niet meer liep. Hij keek er maar liefst niet naar...

Weer gingen zij een winter tegemoet van buiten blijven; hun vierde! Vandaag vertrok de signora Bonciani naar Florence; gister was zij afscheid komen nemen. De conte Filicaia was al weg... die waren géén afscheid komen nemen. Geen sterveling bleef er in Rozanno. En wat een moeite nog thuis, als hij eens één dag er uit trok naar de stad... Een nieuwen winter op den Alberino, die niet voor winterverblijf was ingericht!... Kou lijden... zich verkniezen... en booze humeuren verdragen...

Filippo trok nog verder de schouders naar voren en bolde den rug op als onder een hagelbui; een sarcastisch lachje neep de fijne lippen saam binnen de 's morgens nog ongespitste, mist-bedruppelde kneveltjes.

Dan, plots, was daar het zachte geritsel door de natte takken, een vlerkgesuis, een piep-piep; een vogeltje repte zich de mistlaan langs, en tuimelde; een schot verechode tegen den heuvelrug. Het was het schot, waarbij men in den omtrek zei: ‘de Cavaliere Filippo’. En nog een tweede schot viel, en een tweede pluimballetje buitelde uit de nevelige boomen op het vochte grint. Een twintig passen van zich

1) Men spreke dit ten onzent zoo zachtzinnige woord zoo vinnig mogelijk uit, aangezien de Florentijn het bezigt in den zin van ‘vermaledijd’. (‘Benedette bestie’ hier).

af zag Filippo ze liggen, midden op den weg, bijna naast elkaar.

'Arme dingen!' zei hij. 't Kwam hem nooit in de gedachten, dat hij ze ook *niet* zou kunnen schieten, en toch voelde hij altijd een zachte meewarigheid voor hun onnoozele kadavertjes.

Hij was ook zeer voldaan over zijn tweemaal raak schot; en juist als hij zijn geweer onder den arm nam, en er heen wou gaan, draafden vlugge, lichte stappen achter hem, en schoot Lidia, zijn jongste meisje, hem voorbij.

'Blijf maar!' riep die. Met twee lenige armrekkingen had zij de beide vogeltjes gepakt, en in iedere hand er één, lachte zij, weghollend: 'Ze wachten erop!'

'Wat zijn het?' riep Filippo nog. Maar zij was den hoek al om, bij de oranjerie.

Als hij wat later de keuken binnen kwam, vond hij daar Giselda en de meid weerszijden de tafel bezig, ieder een diertje te plukken. Zij lachten om de schraalheid van wat ze overhielden; je kon er wel doorheen kijken, zei de meid; twee katten snuffelden tusschen den veerenafval op den grond, en Filippo raapte er een handvol van, onderzocht het kleurig gepluiste: wat hij al gedacht had, twee koolmeesjes... Intusschen had Giselda de karkasjes in een plat pannetje mee naar de eetkamer genomen, om ze te braden op haar spirituskomfoor.

Zoo gebeurde dat iederen morgen. Zoodra de jacht open was, ging Filippo geregeld op zijn ochtendrooftocht; soms schoot hij er één, soms twee. Giselda, lang, bleek, goudblond, 'gehéél en al een Engelsch type,' gelijk haar moeder ophemelend zei, heette niet sterk, en daar zij ook geen melk heette te verdragen, voorzag zij aldus in het ontoereikende van haar morgenmaal. Filippo eveneens, hoewel haar koele wezen hem weinig aantrok, had voor zijn oudste wel een groote bewondering. Zij was dan ook een meisje 'très comme il faut.' Zij had een zorgvuldige opvoeding ondergaan, sprak twee vreemde talen, en was verloofd met een Napolitaanschen tweedeluitenant bij de cavalerie, een Conte di Castelfranco. Men zei, dat Giselda zeer veel geleek op haar beeldschoone overgrootmoeder, die boven, in de zaal, haar donkere krullen met blauwe schaduwtjes deed spelen op haar 'hagelblanken' boezem. Maar Giselda, goudblond sedert haar terugkomst van de Engelsche kostschool der 'dames françaises,'

-

Giselda, minder beeldschoon, had dat Engelsche ‘cachet’, dat later in de Romeinsche salons zeker gewaardeerd zou worden....

Lidia miste dat alles, - de robbedoes! Zij had, glimlachte sarcastisch Filippo, hetzelfde cachet van haar ouden vader: het cachet der eeuwige zomervacantie....

II.

Een kwartier later, opgekwikt door zijn koffie en met zijn aarden hengselbakje ingerekend houtskoolvuur naast zich, zat Filippo op de bank onder het keukenraam zijn geweer na te kijken; 't was al een oudgediende, en hij moest er zuinig mee zijn. Hij dacht aan de mooie buks van zijn zoon, Aldo; een prachtig, nieuwglanzend wapen dat, geborgen in zijn geellederen foudraal, op Aldo's kamer in de spiegelkast hing. Zoodikwijls hij, adelborst nog, met zijn vacanties thuis kwam, toog hij er op uit, in de bosschen uren ver, en bracht hun mee de wilde konijnen en de vogeltjes bij twintigtallen! Hij was nu, jong zeeofficier, al meer dan een jaar weg op zijn eerste groote zeereis. Flinke jongen; een Sassetti van top tot teen! - Ah! hijzelf in zijn jeugd! Hij was nu oud, te vroeg oud... Och ja, je leefde maar eens... Pazienza!

- Zou Emilia straks een brief van den jongen meebrengen? - Of alleen maar het dagelijksch epistel uit Napels: ‘Nobildonna Giselda Sassetti, Villa Sassetti, Rozanno’... gelijk ook dagelijks Giselda's ‘comme il faut’ Engelsche hanepoten Napelswaarts stapten, voor één soldo, militairtarief... Ach-ach! - waar is mijn schuurpapier?

En terwijl hij zoowat zat te poetsen en te piekeren, kwam daar, op weg naar zijn wijnland, de boer Ubaldo Bifoli langs.

‘Een oud geweertje, maar nog een goed geweertje, Signor padrone’, prees die met zijn hel, wat aanmatigend keelgeluid; en in zijn zelfvertrouwen van nog altijd knap en futtig mannetje, al was hij ook een paar jaartjes ouder dan de patroon, mannetje dat overal verstand van heeft, bleef hij staan, tot zijn immer slagvaardig praatje gereed.

‘Morge’..., zei Filippo achteloos. Hij was plots een en

al aandacht voor zijn werk, schuurde en wreef met zijn glaspapier en zijn flanellen lapjes...

‘'n Dúúr geweertje geweest,’ begon de boer weer... ‘maar als 't anders mijn geweertje was...’

Doch Filippo onderbrak dadelijk de eigenwijsheden door langs zijn neus weg te zeggen: ‘Morgen komt Fossi klaar met het olie-persen, morgen is het pershuis vrij...’

Fossi was de tweede boer, die om zijn ijver voorloopig in groot aanzien stond.

- Ja, hij had eigenlijk vandaag naar Rozanno moeten gaan, bekende Bifoli; ze hadden hem gister maar de helft van zijn olijfpers-zakken gebracht, en natuurlijk, morgen ging hij aan den slag... hij had niet geweten, dat morgen de pers vrij kwam...

- Goed, hij kon naar Rozanno gaan, zei Filippo onverschillig.

- Maar: kè, kè, met dát water! wimpelde dan dadelijk de ander weer af; - hij dàcht er niet over... de Arno had dien nacht tot bijna aan de Strada Aretina[1)] gestaan... hij zou zijn hachje niet wagen voor een paar miserabele olijfzakken... De padrona was toch zeker ook niet om de post?

‘De padrona ìs overgevaren’, zei Filippo gelaten, bijna spottend. ‘Die is voor den duivel nog niet bang’.

Bifoli sloeg vol verbazing de handen in de lucht. ‘Zulk kwaad water...!’

Dan moest hij toch ook tersluiks lachen. Ze kenden allen de uitvallen van den patroon over zijn vrouw: ze vermaakten er elkander mee, de lange winteravonden.

‘Maar ik had liever met den duivel te doen, dan met den Arno, als die bijna tot de Strada Aretina staat,’ zei hij nog.

Filippo grinnikte maar eens zijn sarcastisch lachje en poetste met zijn lapjes en zijn schuurpapier. De boer keek in een bedillige aandacht toe.

Hij stond daar met zijn waaksche kuifje boven het lage voorhoofd en zijn waaksche oogen boven den frisschen wangenblos: de knappe Ubaldo Bifoli.

‘Als 't *mijn* geweertje was...’ wou hij nog eens beginnen, toen plotseling schel en driftig een geroep uit de laan opklonk:

1) De oude Romeinsche heirweg, van Florence naar Arezzo en Rome.

‘Bifoli!... o Bifoli!’ Het was de Signora Emilia, terug van haar gang naar de post. Maar zij scheen geen geduld te hebben tot de geroepene verscheen; want een oogenblik later al kwam zij jachtig den hoek bij de oranjerie omgestapt.

‘O Bifoli!’ riep zij weer, op een toon van de bitterste verongelijking; en als de boer, met zijn arrogante bedaardheid, slechts half toegewend, nog afwachtte wat er volgen zou, viel zij uit:

- Een stal was het! een beestenboel!... Nog nooit hadden zij de oprijlaan zóó vies gelaten als dit jaar! 't Werd een misbruik! Vandaag nog moest hij zijn vrouw sturen, of de meisjes,... vandaag nog! Al het dorre blad moest aangeveegd, en er moest gewied... Had hij 't begrepen? Dan kon hij vertrekken.’

Maar alreeds waren haar aangehitste gedachten, als electrische vonken, op nieuwe aantrekkingspunten overgesprongen. En zelfs tegenover den ondergeschikte, die kalm was blijven staan, kon zij haar ergernis over haar man niet onderdrukken:

- Had de padrone er niets van gezegd? Natuurlijk, de padrone had niets gezegd! Als die maar... En haar afkeurende blikken gingen naar den scaldino en de asch, die ernaast gemorst lag op de bank.

- Vuur, nog vóór het November was..., zei ze gebelgd voor zich heen, terwijl zij in huis ging, - wat een verspilling!...

En nauwelijks was zij binnen, of de heftige klachten en bevelen tegen de meid klonken op: - Wat een stal! hoe kon iemand zoo'n viezen veerenrommel op den keukenvloer laten liggen... En de bank buiten, die bedierf van de heete asch! Dan riep zij Lidia: ‘Lidia! Lidia!...’ maar Lidia kwam niet, en een oogenblik later, vanuit een boven-venster, moest nogmaals Bifoli het ontgelden: - of nu voortaan èlken avond Nella en haar vrijer de Villa onveilig gingen maken? Hij moest zijn oudste dochter maar eens wat beter in toom houden; 't deed oneer aan den Alberino... Maar Bifoli, die juist was doorgegaan, beende rustig verder, of hij van de heele toespraak niets gehoord had.

En Filippo zweeg.

Emilia beet zich op de lippen en streek nerveus met de

hand het voorhoofd over, alsof zij daarvan den kwaden drang van al haar ergernissen weg-wrijven wilde. Zij was een tenger vrouwtje met een fijn geteekend gezicht en met voor haar jaren nog mooi, donker haar. Zij had een koddige manier van den eenen wenkbrauw hoog op te trekken, wat haar geestig stond, maar bijna onheilspellend werd, zoodra zij in een prikkelbare luim was. En dat was zij maar al te vaak, de laatste jaren.

Even stond zij nog, met sombere oogen, in gedachten aan het kozijn, bukte zich naar buiten, zag haar man; doch zij hield zich in, wierp het hoofd achterover in pijn en trots... Zij was van het venster verdwenen.

Filippo zocht met een wijsgeerig gezicht zijn lapjes en stukjes schuurpapier bijeen en ging zijn rommeltje bergen in de korenschuur boven het pershuis. Hij had niet gevraagd, of er brieven waren meegekomen: het antwoord was er al duidelijk genoeg geweest. - Alweer geen brief van Aldo! Maar ook, wat een wonder, geen brief uit Napels! En de postbode, vanmiddag, (hij kwam maar ééns per dag) zou wel niet óver durven! Binnen hoorde hij opnieuw Giselda jagen op haar naaimachine: die zou nog weer het honderdzooveelste stuk aan haar eindelooze uitzet toevoegen en volstrekt ongenaakbaar zijn, nu zij een héélen dag lang zonder bericht van haar verloofde zou moeten blijven; zooals hijzelf trouwens - en zijn ironische glimlach trok weg in een zucht - een langen dag weer zou moeten wachten op den sinds dagen verbeiden brief van zijn zoon; waarschijnlijk uit Rio di Janeiro ditmaal...

Even slofte hij nog eerst het lage pershuis binnen, waar in de stal-zoele schemering de blanke os in 't ronde stapte om de wentelende spil, den afgesleten paal, door welken de as stak van den molensteen, - aldus voorttrekkend den geweldigen verpletteraar, die de olijfjes in de holte van hun breeden cirkel te gronde, de eerste kneuzing toebracht. Er hing een rinsche en toch veie geur van de wrange, zwartglimmende vruchtjes, waaruit later, onder het rukkend aanschroeven der strenge pers, de zoete olie wellen zou.

Peinzende stond Filippo een oogenblik in de deur... Waarom, had hij vaak gedacht, was het druiven-persen, al dat roode en paarse en sterk geurende, zoo vervoerend vroolijk,

- en waarom had dit wentelen van den molensteen en het kneuzen der zwarte olijfjes, waaruit de groene olie vloeide, iets sombers en iets wreeds?

III.

Wat melancholiek kwam Filippo met zijn paar lijf-folianten en de studieboekjes voor Lidia in den citroenenhof zitten. Hij wachtte Lidia voor haar Fransche les - Fransch was zijn fort - maar Lidia kwam niet. Dat gebeurde wel meer. Toch was zij op haar les met hem gesteld, dat wist hij wel....

'Donna è mobile...' neuriede zijn hooge, licht aanslaande stem. Dan - een morgentje niets-doen was óók niet onaangenaam; de goedgevulde scaldino koesterde hem met zijn warmte-walmen, en er was de belofte van een dag, die toch nog wel fleurig ging worden. In het dunnende nevelgrijs was een goud-roze schijnsel ontstaan, en bleek-blauw vaagde soms de hooge lucht door den optrekkenden damp. Daar gleed een zonnetje over den statigen waaier-palm in het midden van den hof, en een oogenblik later hingen ook de zware citroenen warmer-geel in hun zonne-blinkend, vochtig geblaarte.

Filippo hield van zijn citroenen-tuin; in de antieke, als vaten zoo groote, aarden potten met het wapen der Sassetti's, op twee rijen geschaard, langs het huis, en langs het terrasmuurtje, stonden laag de ronde citroen-boomen; en onder hun glanzig, immergroen loof, fijn-geurig van de was-witte bloesempjes, die zij tegelijk met de vruchten alweer droegen, was voor hem eene zoete intimiteit, welke hij iederen morgen opnieuw genoot. Jammer maar, dacht hij, dat het half November al dikwijls te koud voor ze werd, in Toscane...

- Kom, wat zou hij eens doen?.... Ja, wat zou hij eigenlijk doen? Verder werken in Flammarion? - Of waar was hij ook weer gebleven in de mémoires van d'Azeglio?... Eerst, als een geestelijk apéritief, een opkikkerend verhaaltje uit zijn Decamarone? - Maar wacht eens, wat had hij ook weer gezien in die prijsopgave van....

Filippo had, sinds hij noodgedwongen zuinig moest zijn, altijd tallooze onvervulde wenschen; en als het leven op den verwaarloosden Alberino hem te eentonig werd, en

hij die vage, knagende leegheid weer ervoer, waaraan het zoo moeilijk viel te ontkomen, dan ging vanzelf, in deze landelijke langwijligheid, zijn avontuurlijke geest naar dit zonderling, maar onfeilbaar redmiddel uit: een fantastisch spelletje, op twee maar al te nuchtere motieven gebaseerd: in zijn portefeuille de paar loterij-briefjes van die week, en in zijn schrijftafel het stapeltje prijscouranten en catalogussen, dat zich daar de jaren door had opgetast. Er waren boekjes bij van de meest uiteenloopende Italiaansche firma's, van vogelkooplieden aan de Quai de la Mégisserie te Parijs, van Zwitsersche uurwerk-ateliers, van Belgische wapensmederijen, Engelsche machinerieën-fabrieken en Hollandsche bollenkweekers... En het wisselspel van winst-fantasieën en de realiseering daarvan in de meest verschillende aankoopen, redelijker of redeloozer beide al naar de stemming van den dag, nam zijn loop...

- De samenstelling van zijn 'drie-tal'[1)] was niet kwaad ditmaal... Niet kwaad? lachte hij fijntjes zichzelf uit, - het was, wel beschouwd, onfeilbaar! Alle drie nummers van de 'cinquina mensile'.... Bovendien, 88, het oudste nummer van het rad van Florence.... in geen 153 trekkingen uitgekomen!... En de beide andere nummers toevallig ook 'sympathische getallen' van 88...! Och, gelooven erin? Daar was hij nu langzamerhand heusch wel overheen! Maar dit was toch wel een merkwaardige samenloop... Wie weet, of het rad van zijn dierbaar geluk nu niet eens wat behoorlijker draaien wou... Het was feitelijk heel jammer, dat hij zijn *terno* niet tegelijk voor de andere 'raderen' had genomen. Want dat was hem méér gebeurd: in Florence mis - en waaràchtig, in Napels of in Turijn... wèl! Voor de zekerheid had hij ook nog 'ambo' op zijn drie nummers gezet...

1) 'Drie-tal', *terno*. Uit de getallen van 1-90 worden iederen Zaterdag, van Rijkswege, in acht steden van Italië 5 getallen getrokken, waarop men te voren in velerlei combinaties (bijv. *semplice*, *ambo*, *terno*, *quaterno*) heeft kunnen wedden. De winst, grooter of kleiner al naar de ruimte der kansen, is in een uitgebreid systeem vastgelegd. Het officieel aanbevolen 'vijftal van de maand' *(cinquina mensile)* van een zeker 'Rad', wordt automatisch aangewezen door het laatst getrokken getal der vorige maand; er zijn dus 90 vaste vijftallen. - Het verhaal-zelf brengt den lezer gaandeweg nader terecht in dit loterijspel, dat een 'passione' van half Italië is.

Op beide kansen had hij deze week maar tien Lire kunnen spelen, maar het was toch heel gemakkelijk, dat hij, bijvoorbeeld, vijfduizend Lire won....

Een andere maal gingen zijn hooger gespannen wenschen uit van een ‘vier-tal’, een magnifieken *quaterno*, en de fabelachtige winst daarop, van eenige honderdduizenden...

Wel ergerde het hem, dat aan iederen joyeusen buit allereerst zijn schuld aan Angelo Grassi verbonden was. Maar dàt had hij zichzelf gezworen: beneden de 10.000 Lire vertikte hij het, meer dan de helft aan Grassi af te dragen. En voor de andere helft?... Na een exquise escapade zou hij zich de volière laten bouwen, gelijk hij die al zoolang in zijn verbeelding had opgetrokken, en die bevolken met de meest exquise vogelparen, die er zijn escapade tierig en zwierig konden herhalen... Of neen, hij kon eerst zijn eeuwige ergernis, de bron naast de oranjerie, laten vernieuwen... honderdvijftig meter ver de buizen opbreken, een nieuwe waterleiding, en een nieuw marmer-bekken met een dansenden Faun vóór de hooge rozenhaag! - Of zou hij een volledige verzameling van de modernste landbouw-machines laten komen, uit Engeland of uit Duitschland, en van zijn terreinen model-landerijen maken, zooals er in het Florentijnsche nog niet bestonden?

Op zulk een plan dreven dan eindeloos zijn gedachten verder: - zou hij een antieken Faun nemen, of een Faun naar moderner opvatting? Nee, nee, een goede copie naar een antiek! En zijn herinnering speurde de Uffizi rond en Rome's musea, - waarbij al spoedig zijne gedachten tusschen de vele Venussen en Amazone's verdwaalden....

- En natuurlijk, de winters weer in Florence, een riant appartement met een lange rij ramen op den Lung' Arno (eh! pourquoi pas?) -; een loge in het Pergola-theater, en een loge in Niccolini, zooals vroeger... Giselda, quite English, stemmig in het wit (een jong meisje droeg immers nooit, nóóit anders ‘bij ons in Engeland’?) en Emilia, naast haar, in een zwart-kanten toilet, met alléén (de oudere dame ‘bij ons in Engeland’, draagt nooit, nóóit anders!) één groote, roode roos in het corsage... Lieve Almacht, zou het niet zijn als een Engelsch prentje? Zij zouden furore maken, Giselda en Emilia, in het hoofsch verkeer met hun vroegere

vrienden... ‘De Signorina Sassetti’, zou er, na een grooten gala of een groot huwelijk, in de courant staan, de ‘Signorina Sassetti, schitterend in een onvergelijkelijke, sneeuwwitte robe van pointe d'Irlande, naast hare moeder Donna Sassetti...’ Ai, ai! En hijzelf, zou hij, in zijn ‘dernier cri’ *smoking*, misschien géén furore maken? - hij verschoof zijn oude pet eens, en krabde zich luchtigjes den schedel - zou hij, oude vos, zijn streken niet meer kennen in het galánt verkeer van vroeger? - Pazienza, - je leefde maar eens!

- Gingen ze weer rijtuig houden, als indertijd Papa? Gekheid! Uit de mode... Alleen een slank, Engelsch rijpeerdje, voor den morgenrit... Want verder, dat sprak eigenlijk vanzelf, hij zag zich al in zijn rood-gelakten auto, met klein en keurig hun wapentje op het portier, een grijzen bontjekker aan en een zwaar, zwart brillemasker vóór, de oprijlaan omhoogtuffen! - En dàn het gezicht van Bifoli! ‘Een oud geweertje, maar nog een goed geweertje, Signor Padrone..’ Jawèl! Addio!

- Maar boven, in de pineta,[1)] ging hij voor zich alléén een Zwitsersch châletje laten zetten - om rustig te studeeren - en uit Biarritz zou hij van die oranje accacia's ontbieden, voor een laan erheen.

Een andermaal weer, simpeler, gingen zijn wenschen uit van een paarhonderd Lire winst, en bleven bij een chronometer, een revolver, een bestelling Darwin-tulpen, of den langharigen rashond, waarnaar Lidia zoo verlangde. -

- Ja, Lidia! dacht Fillippo opeens, - waar zat die kleine vrijbuiter nou? Hij vond het toch eigenlijk nìet aardig, dat zij alwéér haar les bij hem ontdook... de tweede maal deze week! Maar wat een kwikzilver, dat kind! wat een temperament!

En terwijl hij nog napeinzend lachte, gevleid, - was er in het huis een zacht klapje, en een oogenblik later klonk, uit het venster van den muziek-salottino, het fiere, gedragene leed van Chopin, met een rhythme als de teêre stap van een nadenkend Arabisch paard...

Filippo luisterde; het was Emilia. - Vaag verwonderd luisterde hij, als immer wanneer zij nog eens speelde; zoo zelden meer den laatsten tijd. Als jong meisje was zij een uitstekende pianiste geweest.

1) Een bosch of een boschje van pijnboomen.

- Hoor, die zich zeer zacht verbrijzelende accoorden, waaraan de statige klacht ontsteeg, en weer verzonk, en dan een gestadige vlucht nam, als een trek van groote, klapwiekende vogels, die naar verre streken ruischen, en zwenken en schijnen te keeren, om dan al verder en verder te roeien uit het gezicht, - tot, opnieuw, de stille klacht, ongeknakt, herbegon haar simpel, statig lied van Leed...

En in Filippo ging een knagende diepte open. Hij zag Emilia; hij zag het fijne, geestige meisje dat zij eens was, en het nerveuze, hartstochtelijke gebaar harer tengere handen, zooals zij neerzat aan het klavier en in de muziek zich verloor... Hij voelde weer, even, als een verraderlijken steek, hoeveel hij van haar gehouden had. - Waar was die liefde gebleven, verwaaid? Waar, wanneer, was deze snibbige, onredelijke heerschzuchtige ontstaan, die als een furie kon woeden? En hoe was hijzelf van haar weggeraakt? - Had hij er geen schuld aan? Natuurlijk, schuld genoeg! Maar had hij ànders gekund? Kùn maar, als je niet anders bent, dan je bent...

Filippo stond op, en zuchtte. - Pazienza; het leven was een vreemd geval. En Onze-lieve-Heer een rare Vader, die zijn kinderen wel naar een beter Beeld had kunnen maken...

IV

Lidia, zoodra de driftige stem van haar moeder - ‘Bifoli, o Bifoli!’ - uit de laan was komen overklinken, had stoeiend de meid door elkaar geschud en stikkend van 't lachen haar bij voorbaat in 't oor gedreigd: ‘Wàt een stal! Kun je niet beter aanvegen, ezelin? Zie je dan niet...?’ - om, op 't nippertje, den vervaarlijken sleutel van 't rekje te wippen, en de wijnkelders in te vluchten, die aan den achterkant van de Villa, met een altijd afgesloten deur, in het onderhuis van den boer uitkwamen.

Lidia was in alles het tegenbeeld van haar oudere zuster; zij was van een spierkrachtige magerte als jongens hebben, donker als een onvervalschte Italiaansche. Zij had den fijnen neus, dien men op alle oude portretten der Sassetti's ziet, en ook hun karakteristieken mond, sterk gebogen, klein, en

zeer lieftallig. Haar beste leerjaren waren gevallen, toen de verarmde familie zich reeds voorgoed op den Alberino had teruggetrokken. Sinds haar twaalfde jaar zag zij Florence niet terug, dan wel eens op een haastigen dag heen en weer, om boodschappen te doen. Zoo was zij binnen de grenzen van het landgoed opgegroeid, met de boerenkinderen tot eenig gezelschap van haar jaren, en haar vaders kundigheden tot eenig verder onderricht.

Giselda en haar moeder, dat was de eene partij thuis; Filippo en Lidia de andere, hoewel zij, als het er op aankwam, toch heel veel van haar moeder hield. Het meisje echter had nooit de ware spijt gevoeld over den achteruitgang van hun huis en het gedwongen landleven, dat haar het vanzelfsprekende leek, en zoo had zij onwil noch verwijt tegen haar vader ooit gekend. Zij had een hevige belangstelling voor alles wat de boeren en het boerenbedrijf betrof; haar jaren liepen rond van zaaien tot oogsten en weer zaaien; van den graandorsch op den vruchtenpluk, van het wijnfeest op het olijvenlezen en oliepersen, en van de laatste mispel-zameling in December, op den eersten bleeken bloei, eind Januari, der amandelboomen. Op hoeveel eieren de witbonte kip broedde; welken prijs de abrikozen of de tomaten of de hazelnoten dat jaar opbrachten; wanneer Ubaldo zijn kalfjes en varkens ging verkoopen; of welke schaapherder er de volgende lente op hun heigronden kwam, - dat waren altemet vragen, die haar vrij wat meer ter harte gingen, dan de eindelooze tobberijen over het hachelijke van hun verhavend fortuin, de duizend overleggingen van haar zuster, om tot een illuster uitzet te geraken, of de vaak hoogloopende oneenigheden harer ouders over haar eigen, ontoereikende opvoeding. Zij had één vasten, alles weglachenden uitroep voor deze vele zwarigheden: Kom, vooruit met die deftige rommel!

Maar dat Leonetta en Nella haar dezen morgen niet, als naar belofte, waren komen halen voor het olijven zamelen, - zooiets bracht heel haar hartstochtelijke wezen in opstand; om het gemiste plezier, en ook, om het gemankeerd respect. Ze had dan ook eerst niet willen gaan hooren bij Bifoli, en was in de keuken met de meid blijven gekken.

Nu stond ze met den reusachtigen sleutel bij de lage wijn-

kelderdeur, aarzelend, en luisterde in de kille stilte der schemerige verwulven, waar-vlak-onder de rij der ontzaglijke okshoofden als zware dieren uit de voorwereld op hun steen-verhooging lagen. - Maar als zij, in de verte, de schelle stem van haar moeder tegen de meid hoorde uitvaren over ‘de stal’, die de keuken wel leek, dan schoot zij opnieuw in een proestlach, stak den sleutel in het diepe slot... ‘Lidia! o Lidia!’ ving zij juist nog op, toen zij de wichtige deur moeizaam achter zich dichtduwde.

Er was niemand in het voorhuis van den boer. Nalachend nog betrad zij het leemen terras; maar toen zij daar, op het muurtje, de boerin onder den wijdgetakten vijgeboom zag zitten, kwam haar boosheid van straks weer boven, en terwijl het mondje zich saamneep, gingen de fijne lijntjes der wenkbrauwen omhoog.

- Och, zei dadelijk Francesca, verdrietig, en deed een oogenblik den roodkoperen emmer rusten, dien zij aan het schuren was, - ze hadden zoo'n spijt gehad, maar ze dorsten niet om Ubaldo.... gisteravond was er ruzie geweest, en toen hadden ze zich dezen morgen maar zoo gauw mogelijk uit de voeten gemaakt.

‘Waarom alwéér ruzie?’ keurde levenswijs het meisje af. Dan, in een warme vertrouwelijkheid plots, zette zij zich naast haar op het walletje, het gave, goedgezinde gezichtje naar den vergroezelden en vergrauwden kop der oudere vrouw toegebogen:

- ‘Omdat Guido Rovai er weer was?’

De boerin knikte toestemmend:

- ‘Gisteravond, en den avond ervoor. Voor den donker al was Nella verdwenen, en Ubaldo heeft ze betrapt achter in het cypressenlaantje. Gevloekt dat hij heeft! - Madonna! En geslagen ook, toen ze van zich afsprak.’

- ‘Ja’, zei het meisje, ‘wij hebben daar gisteravond ook aldoor over moeten hooren. Moeder vindt, dat het niet netjes staat voor de Villa.’

- ‘Natuurlijk’, zei de boerin gebeten, ‘maar voor ons komt er nog heel wat anders kijken, dan dat het niet netjes staat.... Wij kunnen Nella toch niet bij de Rovai's laten introuwen?’

- ‘Een meisje gaat mee met den man, die 'r trouwt’, zei, wereldwijs weer, Lidia.

‘Voor jullie soort menschen misschien’, gaf de boerin toe, ‘maar voor ons?... poveri noi! poveri noi!... Wat zouden wij moeten beginnen? - Domenico heeft twee flinke zoons, die allebei al gediend hebben, de kerel zelf is drie, en Palmira is zoo sterk als twee kerels bij elkaar... En wie blijven er bij ons, als Paolino niet vrijloot van 't voorjaar? Poveri noi...! Als Nella nog wegtrok, waren het Ubaldo en ik... Wij zouden twee knechten moeten huren... Want wat kan Leonetta nog bijbrengen? En de oude Carlo... Madonna mia! 't is een besterd... hij heeft hier beneden zijn deel werk wel afgedaan... maar voor wat hij dan nu nog uitricht, kan Palmira hem krijgen om op de papkinders te passen.’

‘Maar als Nella thuisblijft en Guido hier introuwt, zijn jullie met je vijven, en daarginder blijven er maar drie...!

“Ja, dan zijn wij in het voordeel” stemde de boerin gemakkelijk toe. Maar als Nella bij de Rovai's gaat, en Paolino loot niet vrij, dan is het vijf tegen twee, en dat is nòg veel onbillijker. Ubaldo wil het trouwens niet. Als Domenico niet toegeeft, zegt hij, moet het huwelijk uitgesteld tot Paolino weer uit dienst komt en Leonetta volwassen is.’

Zij praatte klagelijk, met toch een zelfvoldaan gezag. Haar verweerd en verwaarloosd gezicht was oud reeds, als van alle boerenvrouwen uit die streek, die de veertig voorbij zijn; maar de zuivere profiellijn was gebleven, en boven de grijze, krachtige oogen bogen fier en sierlijk de maar even wat ruig geworden wenkbrauwen; haar werkkleeren waren vuil en gescheurd als van een bedelwijf, maar haar houding en gebaren bleven vrij en voornaam.

‘Wat wil Nella eigenlijk het liefst?’ vroeg Lidia; ‘je kunt daar nooit wijs uit worden...’

Francesca trok de schouders op. ‘Misschien weet zij het zelf niet. Bij Domenico kunnen ze een mooiere kamer krijgen; de Casa Rovai is ruim gebouwd... wij hebben hier niet veel te geven... poveri noi!... en 'r vader zou niet gemakkelijk zijn. Maar om altijd op het malle gezicht van Palmira te kijken en tusschen die 'r kleine kinders te zitten....’

Lidia moest lachen. Zij herinnerde zich, hoe zij een paar dagen geleden de tweede vrouw van Domenico Rovai gezien

had, die in 'r borstrok het veer van Rozanno over wou; plat en vuil staken de stokmagere armen uit de heel korte, witte pijpmouwen, en de lange, spierige hals leek wel de hals van een geplukte kip; Domenico was haar komen terugroepen...

Ook Francesca had gelachen. Die had Palmira den laatsten Zondag in de kerk gezien, volgehangen met al het goud, dat zij maar bezat, doch met een gezicht zoo besmeurd of zij een weeklang bij de koeien had geslapen.

Dan keken zij elkaar aan, en lachten opnieuw. Er kon bezwaarlijk tusschen twee menschen uit de streek over Palmira Rovai worden gepraat, zònder dat men begon te lachen...

De morgenmist was bijkans verzwonden; een ijl-witte neveligheid vluchtte voorbij het zonneblauw. Langs de vocht-donkere vijgetakken, waaraan verlaten hier en daar nog een laatste grillig-gelobd blad stond, zegen traag de blinkende droppels omneer; en op het lage schuurdak was het roestkleurig mos als onder een glinsterend web gevangen. In de open staldeur tegenover hen kwam de oude Carlo en koesterde zich in den aanwarmenden dag.

‘Waarom hebben zij mij maar niet even geroepen, in 't voorbijgaan?’ vroeg het meisje met een plotseling fel weer oplevende spijt. - Wist Francesca héélemaal niet, welken kant zij waren opgegaan?

‘Ze komen straks immers terug,’ zei de boerin, ‘ze hebben nog niets gegeten vanmorgen.’

- Ja, stràks, dat kan nog wel een úúr duren, meende Lidia, - had Ubaldo geen orders gegeven? Want op zoovéél plekken nog moesten de olijven geraapt, op de landen naar het eikenboschje toe, langs de glooiingen bij Fossi, in het vallei'tje achter de klavervelden... Heel haar hart leefde in verlangst naar de gezellige bedrijvigheid; toch was zij te hooghartig, en misschien ook wat te gemakzuchtig, om te gaan zoèken, waar de anderen werkten. Een paar maal dacht zij: nu zat haar vader te wachten in den citroenenhof, met de Fransche boekjes; het was jammer...; maar zij had geen les ingezien ...alwéér er niets van weten, daar had zij ook geen trek in.

Zóó, dubbend, bleef zij een tijdlang toekijken naar het werk van de vrouw, zag stuk voor stuk het koperen geraad uit de goorheid van zijn aanslag in een verschen glans te

voorschijn zwellen. Tot plots iets anders haar aandacht trok: boven het eentonig watergeruisch uit, een ander eentonig, dof-doordringend geroddel... Dadelijk was zij op de been; als zij zoo te luisteren stond, had zij de trillend-gespannen waakschheid van een jongen jachthond.

Ook Carlo, vanuit zijn zonnige stalpoort, was oplettend geworden.

''t Is de koopman uit Sant Ellero', zei hij, al schichtig schuddebollend van ja en nee met zijn ronden, grijzen kop, zooals hij altijd bij ieder woord deed.

Lidia was boven op het walletje gesprongen. Over de afglooiende wijngaardlanden en den breedgezwollen Arno heen, zag zij, heel klein langs de lange, grijze streep der Strada Aretina, de van andere jaren welbekende figuur in den scharlaken bontmantel achter de wriemelende vlek van zijn vlugge kudde aanbeenen: de Umbrische koopman met zijn kalkoenen. Zij onderscheidde hoe hij, behendig, met het stage spel van zijn lenige zweep de drukke, kokkelende dieren bijeenhield... een kleine zestig telde ze er wel.

In een nieuwe, heftige begeerte zuchtte zij diep uit.

'Een koppeltje kalkoenen hebben... en het wijfje te broeden zetten, en vette kalkoentjes fokken voor Kerstmis of Nieuwjaar...'

''t Zou voor dezen winter toch al te laat zijn', troostte Francesca.

'Ja...', zei het meisje, 'maar anders... als de wijnprijzen eens meevielen... samen een koopje doen...'

Met een smeekende vraag in haar oogen keek zij de boerin aan.

'Zes lire het stuk doen ze al gauw,' kwam, bedenkelijk, van uit zijn stalpoort, de oude baas bijgeschuddebold.

'Ja, zes lire, zes lire vijftig...' zei ook Francesca, weinig aanmoedigend.

Het meisje trok een klein mondje van spijt. Zij begreep wel, dat er voor háár part van zes lire om een kalkoen te koopen niet gauw sprake zou zijn.

'We zouden de eerste paren jongen kunnen verkoopen... tot de kosten gedekt waren... en zelfs de eieren...'

Francesca zag haar met een goedig spotlachje aan: de stakkerd! wat stond die daar nou 'r dunne nekje te rekken

en 'r oogen uit te kijken achter die kalkoenen aan...

Op dat oogenblik kwam Ubaldo het huis omgestapt. Lidia wendde snel zich om:

- ‘Ubaldo, waar zijn ze gaan olijven rapen? Waar heb je ze heengestuurd?’

- ‘Weet ik het, waar ze zijn,’ beet de boer barsch van zich af. Dan, bij de huisdeur zich omwendend: ‘Je moeder zou nog willen...’ Maar hij bedacht zich. ‘Gaan we broodeten?’ vroeg hij over zijn schouder, terwijl hij de keuken binnenging.

‘Wat een bok,’ zei Francesca gebelgd, en Carlo bungelde heftig-onthutst met zijn ronden, grijzen kop. De oude neef had er zich, de laatste jaren, maar niet aan gewennen kunnen, dat men zóó zijn landheer en diens familie behandelen kon, als dat hier geoorloofd scheen te zijn. En nog àl maar bedenkelijk schuddebollend, volgde hij Francesca in huis.

Maar daar waren ook Nella en Leonetta, lachend en hijgend, elk met een groote hengselmand vol blauwzwart-glimmende vruchtjes. Paolino, hun broer, kwam achter hen aan. Zij zagen rood van 't klimmen; aan de helling bij den straatweg waren ze geweest.

- ‘Is hij binnen?’ giste met de oogen Leonetta.

‘Signorina, buon giorno,’ groette lachend Paolino in het voorbijgaan.

Dan schoof Leonetta bij Lidia op het walletje onder den vijgeboom. Nella, de oogen vol gedachten, bleef staan. Zij was een meisje in den volsten jeugdbloei, een jonge vrouw bijna, aan wier ronde, blozende schoonheid en warm-bruine oogen de eerste ernst een nog liever bekoring verleende.

- ‘Wil hij niet eens, dat jullie elkaar zien?’ vroeg Lidia.

- ‘Je ziet nogal veel in donker!’ smoezelde Leonetta giechelend.

- ‘Hij wil 't niet meer, omdat wij gaan trouwen,’ zei Nella zacht en zorgelijk.

- ‘Kun je dan trouwen, als je negentien bent, zonder dat je vader 't wil?’ wist Lidia.

- ‘Guido zegt van wel.’

- ‘En wat zegt Domenico?’

- ‘Domenico heeft er niet op tegen...’

- ‘Ja, omdat jullie bij hèm in willen!’

Nella haalde de schouders op. Zij zwegen.

- ‘Guido is een knappe jongen’, zei Lidia na een oogenblik, ‘maar Silvano is zachter...’

- ‘Wil jij soms met Silvano trouwen?’ gniffelde Leonetta.

- ‘Dat weet je wel beter.’

Lidia was opeens heel strak geworden. Zij was zeer mooi op dit oogenblik, eerst bleeker, dan even rood aan de slapen, terwijl in de zwarter oogen een fonkeling versmeulde.

Francesca, vanuit hun keuken, riep of zij kwamen.

- ‘Ik wacht hier wel tot jullie klaar bent,’ zei Lidia.

Toen ze alleen was gebleven, wendde zij den blik weg van het huis, en staarde peinzend het goudwazig herfstland over...

Derde Hoofdstuk.

I.

Domenico, plotseling, trok de leidsels van zijn ossenspan strak en, stilstaande, schoot hij uit in een luiden lach. Hij was, heelemaal van zijn werk weg, weer aan den maaltijd van dien middag. Wat hadden zij Palmira er tusschen genomen! Als die jongens eenmaal goed begonnen....

En toen hij zijn dieren weer had aangedreven, en die geduldig tot aan het einde van den akker, onder de lage olijven, de ploegschaar hadden getrokken door den klontigen stoppelgrond, stond hij opnieuw stil en begon opnieuw te lachen. De rechtsche os, waarachter hij stapte, beurde schichtig den bleekgevlekten kop, gooide dan met een onverwachten ruk zijn kwijlenden snoet op den nek van het linksche dier, dat schrok en schurkte in zijn touwentuig. Gelijke rillingen, als van wind over ondiep water, rimpelden de beide roomblanke ruggen, en de twee bijna eender geteekende koppen rekten vooruit in een verdwaasde staring der groote kwijnoogen, onder de bijna menschelijke wimperharen uit.

Met een zacht lippengeluid berustigde Domenico zijn beesten; zij wendden den ploeg; besprenkeld door zon en schaduw uit het wirrelend olijvenloof, stapten zij in goede regelmaat naast elkander voort, kliefden weer zwaar en geduldig de volgende vore, naast de vore van daarnet. En terwijl Domenico met beleid de ploegschaar stuurde, dacht hij: ‘Palmira was *te* dom vaak... en ze was vaak te dom, omdat ze te leep wou wezen.... Wat hadden ze gelachen dien middag.’ Hij schudde zijn ronden, dikgelokten kop, en zijn bloedrijk vleesch zwol en blaakte van een uitbundig vermaak.

Maar vóór zij opnieuw, zijn twee ossen en hij, al zwoegend door de kluiten, bij het andere einde van den uitgestrekten akker waren aangeland, was eensklaps, hij begreep zelf niet hoe, zijn lustige luim geheel omgeslagen.

Zijn twee zoons waren dien middag naar Fièsolé, om een verkocht kalf af te leveren; alléén-werken maakte hem altijd naargeestig ten leste, zelfs op een stralenden dag gelijk deze,

die, zoo zoel nog voor November, als een zachte, zomersche vooravond was.

- Wat had hij ook een bezwaarlijkheden tegenwoordig! Eerst moest hij denken aan zijn felle twistgesprek, een paar avonden her, met Ubaldo Bifoli, en toen kwamen hem wrang de laatste bezoeken van Angelo Grassi weer in de gedachten. - Vermaledijde Genuees!... Van Silvano een veerman te willen maken! - Onofrio had hem al gewaarschuwd. En dan te durven zeggen, dat zij hier niet genoeg te doen hadden... drie kerels en een pootig wijf op een kleine hoeve, - als er één afviel, deden de anderen maar dubbel hun best. Hij had gekookt, maar hij had zich ingehouden, en vaag de beslissing op de lange baan geschoven: - ze moesten er nog eens over denken.... het nog eens overleggen... Maar dat 'denken' en 'overleggen' zou ééns een einde dienen te nemen... - Wat was dat toch voor een raar complot: Ubaldo Bifoli wou hem zijn eenen zoon aftrochelen, Angelo Grassi den andere... Met Ubaldo wist hij wel raad: dat was een kort en bondig 'neen,' - maar tegenover Grassi aarzelde hij. Hij vreesde den Genuees, en hij kon de gevolgen van een weigering niet overzien...

Domenico Rovai was op de hofstee aan het veer geboren en getogen, en zijn vader insgelijks. Hun geslacht woonde er een kleine eeuw, zoodat het huis nooit anders dan de Casa Rovai werd genoemd in het land. Elk hoekje akker en elke boom erop waren hem diep vertrouwd. Tot zijn veertigste jaar had hij er enkel goede tijden gekend, voor zoover een Toscaansche boer van goede tijden kan spreken: harder werken dan zijn ossen deden, en soms nog geen honderd franken overleggen op een jaar; want de helft van heel de opbrengst moest aan den landheer afgedragen, en de helft van alle lasten meê betaald... Maar overigens altijd hun brood en wijn en olie naar behooren, en altijd gezond en lustig van zin!

Toen, op zijn veertigste, was, na een ziekte van enkele maanden, zijn vrouw gestorven. Dat was een slag geweest! Een nog jonge, mooie vrouw, vóór in de dertig pas, al waren hun twee zoons toen al vijftien en veertien jaar, en die zoo lief en zacht was geweest, dat men haar in de streek 'la bella rosina' noemde, hoewel ze Livia heette. - Tering, had de dokter

gezegd. Hij had het nimmer kunnen bevatten, hoe dat zoo was aangekomen. Sterk had hij haar nooit gekend, maar tering, - dat kwam niet voor aan dezen kant van den Arno. Aan den overkant, in Rozanno, waar van Maart tot November men leefde in de pulverende stofwolken van de Strada Aretina, was die ziekte veelvuldig; zij, hier, als er geen typhus en geen cholera in 't land kwamen, gingen van ouderdom dood... Maar zijn Livia was te zacht geweest, dacht hij vaak. En vijf jaar lang had hij met zijn twee zoons als weduwnaar voortgeleefd.

Toen was zijn tweede, groote verdrietelijkheid gekomen: de afscheuring van de Villa Sassetti. Filippo Sassetti had zijn Casa Rovai aan Angelo Grassi verkocht... Dat was een heel ding geweest voor de hooghartigheid van Domenico: altijd den Cavaliere Filippo, uit het oude geslacht der Sassetti's, tot meester gehad te hebben, en dan te moeten buigen onder een gemeenen Genuees als Angelo Grassi... Door jaren van ergernis heen had hij het telkens voelen dreigen, en toch nooit willen zien. Eerst had hij den konkelaar als buurman gekregen in het kleine veermanshok, dat tegen zijn hoeve stond aangebouwd... Je kon niet verhinderen, dat de kerel je erf overliep, om naar zijn eerlijke eigendom te gaan, of dat hij, vanuit zijn eigen moestuin, eens een stapje om maakte, je landen door...In het begin, toen de ander, altijd vol grappen, enkel zijn joviale goedmoedigheid vertoonde, had hij hem zelfs wel mogen lijden. Maar de veinzaard hàd hem wat uitgehoord en bespied in die jaren, om goed te weten, voor later, wat er al vast was aan het boerenbedrijf! Hij was den schooier pas gaan doorzien, toen die door slinksche vragen en aardigheden, tevergeefs getracht had, hem tot de bedriegelijke praktijken te brengen, waarvan hij hem verdacht.

Toen hadden ze den nieuwen weg aangelegd, was de Casa Rovai van het overige landgoed reeds afgesneden geworden. En eindelijk was de verkoop gevolgd. Indien hij de laatste jaren al niet zooveel grieven, vooral tegen de Signora Emilia had gehad, zou hij in staat zijn geweest den kop er tegen in te gooien en weg te gaan. Maar hij moest zich bekennen: 't wàs S'or Filippo's eigen schuld; S'or Filippo had niet genoeg hart voor zijn bezittingen; S'or Filippo had maar moeten zorgen, dat het daartoe niet behoefde te komen.

Toch zou hij een dùbbel schraal beheer, nòg graag verdragen hebben, had hij den armelui'sdief van San Frediano maar niet tot patroon gekregen.

En hij mocht ten slotte nog dankbaar zijn, dat de nieuwe eigenaar hem niet ontsloeg; dat hij blijven kon op de landen, waarmee zijn heele leven vergroeid was.

En toen de overgang dan voorgoed vast stond, was hij meteen maar hertrouwd...; ergens had hij toch den kop tegenin moeten gooien. 't Was toen nog een flinke meid geweest, Palmira, op 't eind van de dertig, - een jong wijf kiezen, leek hem tegenover zijn groote zoons verkeerd - niet al te leelijk, 't kon er net bij door, en verliefd genoeg! Hij zag nog haar begeerende oogen en drukke vroolijkheid; terwijl zij toch ook heel aardig bij haar verstand was, zou hij zoo gezegd hebben. Hoe zij het had aangelegd, binnen enkele jaren huwelijks een zoo mal vrouwmensch te worden, dat had hij zichzelf nooit duidelijk kunnen maken. Toch had hij het, alles bij alles, niet al te kwaad met haar getroffen; zij was erg goedhartig, had altijd gewerkt voor drie, en om het andere jaar zoowat een kind.... Maar, alle verandering was nog geen verbetering, had hij vaak bij zichzelf gezegd; en de beleediging, die eens de Signora Emilia hem had aangedaan, wat was die, vergeleken bij de moeiten, die hij nu met Angelo Grassi had? Angelo Grassi was *nooit* content. Angelo Grassi had *altijd* verwijten: dáár was meer wijn gewonnen, dáár meer koren, dáár meer olie... Zij werkten nooit genoeg, zij lanterfantten maar wat... omdat hij een boer was met een spaarpot!... als een boer niet bang was, binnen een half jaar van honger te krepeeren, werkte hij nooit meer dan hem goeddacht... hij, Domenico kon den wijnstok niet behandelen, hij had geen verstand van vruchtboomen snoeien, hij verknoeide zijn olijven...

- Vervloekte Genuees! En nou kwam hij hem zijn zoon afhalen voor een veermanspostje... Maar voor dàt toch gebeurde...!

Domenico kon het wondergoed vinden met zijn twee volwassen zonen, en zijn zonen met hem. Zij waren zoo een driespan bij elkaar: stevige, gezonde kerels, met gezellige dikke, donkere koppen, Domenico wat grijs alleen bij zijn ooren, bizonder mooi van profiel alle drie, en met drie

paar warme, zwarte oogen, vroolijk en toch een beetje eenkennig tegelijk. Domenico zelf was gewoonlijk de rumoerigste, die het meest van een pots hield en soms ruw werd van louter luidruchtigheid. Maar diepin was hij veeleer zwaartillend, en dat ging wel in tobben over, nu hij ouder werd. Guido was de meest gelijkmatige van humeur; het uitbundige van zijn vader was in hem getemperd door een lichte spotlustigheid, die hij van zijn moeder had; en het was ook de zachtheid der moeder, die bij Silvano vaders zwaartillendheid had omgezet in een zoelen weemoed, die bijna nooit aan de oppervlakte kwam, maar die aan al zijn onstuimigheden een bijna kinderlijke bekoring verleende. Hij had ook een fijner gelaatskleur dan de beide anderen, wat aan zijn even flinken kop tegelijk meer blos, en iets teers gaf rond oogen en mond.

Vanaf den dood der moeder hadden zij zich vanzelf aangewend, zooveel zij konden, in elkaars gezelschap te werken; zij hielden ervan, onder het spitten of wieden, of wat zij ook deden, elkanders warme stemmen te hooren, of de vele coupletten hunner grillige en zwaarmoedige landsrefreinen, bij elken nieuwen statigen aanhef, van elkander over te nemen.

Palmira was tot deze vertrouwelijkheid nooit toegelaten; 't scheen, of het altijd vanzelf zich zoo schikte, maar voor haar was er steeds werk op een geheel ander gedeelte der uitgebreide landerijen: Palmira met 'r kleine kinderen, wat had die bij de drie mannen te maken? - dat vond zij zelf ook. Zij had een stillen aard vol vreemde onberekenbaarheid; zij sprak veel in zichzelf. Was zij met de anderen saam, dan kon die zwijgzaamheid, uit louter zenuwen, soms omslaan in een vervaarlijk kabaal, waarbij zij van elk werkgebaar zichzelve een tierend verslag gaf, zoodat wie er bijzat hooren en zien verging. Zij maakte dan den indruk van een verdwaasd rondfladderende en kakelende kip, tusschen drie goeiig-dollende lobbessen van honden. Wat hàdden zij soms een plezier met haar!

Hun beste, prettigste uren echter waren - hoe goed en hoe gek Palmira dan zijn mocht! - wanneer zij met hun drieën tezaam konden wezen; wanneer zij met hun drie laddertjes naast elkander ieder zijn wijnstok stonden te verzorgen, en de drie wijnstokken klaar, aan de drie volgende begonnen. Zoo trokken zij meerdere malen 's jaars lang-

duriglijk de landen over; 't was een werk van weken, want de wijnstok stond overal: boven de koren- en klavervelden slingerden zijn guirlanden van vruchtboom tot vruchtboom of van afgeknotten moerbeistam tot afgeknotten moerbeistam; de olijfhellingen droegen zijn festoenen, waar maar een plaats was, om die omhoog te voeren tot de zon; alle grasweggetjes met te weerszijden de kleine appelaars en perzikboomen, lagen tusschen wallen van groen, omdat van stam tot stammetje weer de wingerd zijn gordijnen weefde. En van die duizenden wijnstokken moest ieder najaar al de overdaad der onnut uitgeschoten ranken en al het herfstloof, dat onnut kracht zoog, verwijderd worden; en ieder voorjaar moest al dat brosse getwijgte gesnoeid en met beleid geleid en opgebonden. En had in haar rozig-groene trosjes de vrucht zich stevig gezet, dan moest nog eenmaal, wijnstok voor wijnstok, zorgvuldig elke loot geknot, die te weelderig, in onvruchtbaarheid, de zomerhitte had doen uitzwieren, en alle loof gedund, dat niet noodig was om de jonge trossen te beschutten voor zonnegloed of hagelslag.

Wie in zulke weken met de pont den Arno kwam overgestoken of liep langs den weg naar Pontassieve, die hoorde wel altijd, langs den oever, of van hooger op, of dieper in, de vroolijkmengelende klankrijkheid hunner eensgezinde stemmen. Dan waren er de tijden, dat ze met hun drieën op een rij door de jonge tuinboonen kropen om te wieden; dat ze in de gladde kerselaars stonden of in de eeuwenoude abrikozenboomen, en plukten de korvenvol blijde en als zijde zoo glimmende, of geurige vruchten, zoel als fluweel; of wel dat ze, voor den reukwatermaker uit Florence, de ivoorblanke wortels zamelden, waar in de lente de gansche heuvelhelling violet had gezien van de bloeiende iris.

Maar de winteravonden, wanneer Palmira als een goedaardige kloek al dadelijk na het avondmaal met de kleintjes was te kooie gekropen - dan schoven zij met hun drieën in de oude schouw bijeen, bouwden zich een blakerend blokkenvuur en zaten zoo uren, zonder veel woorden soms, voldaan maar met het samenzijn, of lostongig, als zoo hun zin stond, met inval op inval, tot ten leste de lachtbuien de vrouw boven in haar bed deden wakker schrikken en de kleine kinders aan het huilen sloegen.

Zelfs toen de oudste van de jongens, Guido, verliefd raakte en van trouwen begon te praten, - 't werd zijn tijd, hij was al zesentwintig - was die goede gemeenschap in het minst niet verstoord. Zij hadden alle drie, elk op zijn manier, met het meisje op; en een vroolijke, jonge vrouw in huis leek hun alle drie, als tegenwicht voor de altijd heftigklappeiende Palmira, een wenschelijke toevoeging. Want dat had van den aanvang af, als de natuurlijkste zaak ter wereld bij hen vastgestaan: Nella Bifoli zou op de Casa Rovai introuwen. En plotseling was de botte weigering van Ubaldo hen komen opschrikken. Wat? Guido zou wegtrekken? Guido zou bij de Bifoli's moeten wonen? Hun goede, gezellige leven zou uit wezen? Silvano en Domenico - zij gevoelden het zonder woorden - zouden samen overblijven, met hun redelooze uitbundigheden en hun innerlijke zwaarmoedigheid, en de altijd redelijke en opgeruimde Guido zou weg zijn? Zij waren aan elkander gehecht met de duistere, instinctieve gehechtheid, die een ossenspan, jarenlang trekkend naasteen in hetzelfde gareel, onafscheidelijk maakt. En zij schudden hun dikke, krullige koppen, en herhaalden elkaar met groote beslistheid: zich gewonnen geven, dat nooit! Toch wisten zij het wel: naar de heerschende gebruiken in de streek, was de eisch van Ubaldo niet zoo onbillijk te noemen... En hun onrust daarover lachten zij weg met malle verhalen over Ubaldo's eigenwijsheid, Ubaldo's aanmatiging, Ubaldo's koppigheid. Ubaldo met zijn rekensom: drie over, en vier over, en hier vier krachten, en daar vijf... Je verloor er je kop bij. Zij deden daar niet aan. Als Nella een Rovai trouwde, dan trok zij met dien Rovai mee, waar die thuis hoorde.

Tot na de laatste wijnoogstfeesten, door schermutseling op schermutseling, de oneenigheid tusschen de beide partijen zich onheilspellend verscherpt had.

Guido begon er baloorig over te worden, en openlijk den onwil der Bifoli's te trotseeren, door avond aan avond met het meisje op hun eigen landen rond te dwalen. Silvano was stil en ongedurig, of hij een onheil duchtte, en Domenico tobde. - Nee, de liefde liet zich niet dwingen... Ubalbo zou blijven weigeren, en als Ubaldo weigeren bleef, dan zou Guido ten leste toch naar de Bifoli's gaan...

II

Toen Domenico nog een dozijn malen zijn dampende dieren de gansche lengte van den langen akker had heen en weer terug geleid, en meer dan de helft van het grauwgele stoppelland in eene paarse weelderigheid van opengebroken voren was herschapen, leek hem voor dien dag de arbeid voldoende en maakte hij aanstalten om naar huis te gaan.

De Novemberavond viel al vroeg; aan den gloed-betogen zonsonderganghemel was overal het duisterend gedruppel der eindeloos vele, smalle olijfblaadjes; beneden dampte de schemering. Het veld onder de boomen had het vertrouwelijke van een lage, avondlijke zaal. De ossen gingen talmend als bevangen door de stilte van het uur.

Toen zij het opene van een vlakken landweg waren binnengezwenkt, dreef Domenico zijn dieren wat straffer aan: de jongens zouden al thuis wezen misschien. Hij was benieuwd, hoe zij de zending er af brachten, of zij hun geld beurden en nog bericht wonnen over anderen handel. Met een behendigen ruk tilde hij telkens het zware kouter achter de zacht-ploffende ossenhoeven, dat het lichter slepen zou langs het grazig pad. De twee roomblanke dieren, onwezenlijk wit schijnend in den onwezenlijken avondstond, stapten, zacht ademend, de koppen omlaag naar het dommelend gras, waar de koele nacht-geuren ontwaakten.

Als Domenico met de twee afgespannen beesten den binnenhof van zijn hoeve kwam overgestoken om ze te stallen, hurkte daar Palmira in den hoek bij het waterbekken, overdadig druk bezig voor den avondmaaltijd; zij hief het lange, gele gezicht naar hem op en zei met haar schelle stem, ginnegappend of het een verklapt geheim gold. ‘Ze zijn nog niet thuis... ze komen zeker niet voor acht uur... ik hoef geen haast te maken met het eten’, - om dan met een verdubbelde drukte weer aan haar werk te slaan!

Domenico dreef zijn ossen de stalpoort door, en stak de lantaren aan, zoodat het broeiende duister daarbinnen vol dampig blauwe schemering en roode schijnselen liep.

Maar nauwelijks had hij de dieren uit het tuig doen stappen en ze een voer eten in de ruif gestopt, of hij hoorde zenuwachtig Palmira den hollen koer overklotsen en de deurklink heffen.

- Wat heeft ze nou weer? - dacht hij verveeld, als hij haar daar, heftig gebarend, verschijnen zag.

Maar dan kwam hij zelf uit het rossig duister van de staldiepte naar voren, want in de poort, wijd-open op de nog lichtende avondlucht, had hij tot zijn schrik de lange gestalte van Filippo Sassetti zien staan.

Filippo, kuchend, en losjes Palmira wegwimpelend, zag er, bij den schrillen lantarenschijn, lichtelijk ontdaan uit. Het was de eerste maal, sinds hij zijn Casa Rovai verkocht, dat hij dit erf weer betrad. Hoogstens had hij bij het overvaren van den Arno, vanaf de pont, met een enkelen onwilligen blik wat er van huis en hof te zien viel, opgenomen; meestentijds had hij zich afgewend, den kant van Rozanno opgekeken, en dan ook gauw genoeg weer zijn ergernis vergeten. Nu hij voor het eerst weer dit hek was binnengekomen, dat hij, van klein kind af, zoo duizenden malen binnenkwam, en zijn voeten weer dezen bodem raakten, dien zij altijd als het hem geheel eigene betraden, was het hem vreemd te moede geworden; al zijn zinnen hadden zich gespitst, alles had hij in 't voorbijgaan opgemerkt: dat rond de bron nog altijd de steenplaten los lagen, dat de doode olijfboom naast den stal was gekapt, dat de graanschuur was uitgebouwd, dat een luik aan het bovenraam nog altijd uit zijn scharnier hing.

't Was of hij in één teug al zijn oude genegenheid voor dit erf en al zijn bitterheid over het verlies ervan te herproeven kreeg!

‘Blijf maar bij je dieren, Domenico,’ zei hij met een gewilde luchtigheid; dan kon hij een lachje van wonderlijke voldoening niet onderdrukken, omdat de boer, verbouwereerd, zich ter begroeting een ‘Signor padrone’ had laten ontvallen. Filippo kwam verder den stal binnen.

‘Mooie beestjes!’ prees hij, keurend ‘en goed onderhouden!.. zooals wij dat trouwens gewend waren, vroeger, nietwaar Domenico?’

Hij poogde bij zijn luchtigen toon te volharden, maar het ging hem slecht af. Domenico dacht: wat heeft S'or Filippo toch? Maar hij dacht ook, dat hij in geen jaren een lofspraak had gehoord, die hem zooveel pleizier deed.

‘'k Wou, dat je me het span kwam afkoopen,’ zei hij gul. Hij voelde, dat hij heel trotsch zou zijn, als dieren, in

zijn stal gefokt, naar de Villa Sassetti gingen. Ja, het leek hem plotseling toe, of alles wat hier was in een wederrechtelijk bezit verkeerde, of S'or Filippo maar den vinger had uit te steken, en alles was weer van hem.

Dan viel het hem in, welk doel dit bezoek kon hebben, en met zijn gewoonlijke onstuimigheid elken uitleg van den ander voorbijschietend, zei hij in een heftig verweer:

'Maar voor mijn beestjes zul je wel niet komen... en het andere, waar je misschien voor komt, S'or Filippo...'

Filippo lachtte. 'Altijd nog de oude... jongeling, in voortvarendheid! - Ik kwam inderdaad voor iets anders...'

'Bifoli is in zijn ongelijk... heelemaal in zijn ongelijk!' zette Domenico zich schrap.

'La! la! la!' dempte Filippo. 'Ik kom hier geen scheidsrechtertje spelen tusschen Ubaldo Bifoli en de Rovai's; dat zou een veel te ernstig werk zijn voor mij. Ik wou je alleen maar wat vragen, Domenico... Houd je oudsten zoon 's avonds een beetje thuis... Wij hebben geen leven meer op den Alberino. Bifoli zoekt ruzie met iedereen; zijn vrouw maakt zich driftig op hem; mijn vrouw maakt zich driftig op allebei; mijn oudste dochter is het met háár eens; en mijn jongste met de jongelui... En onder dat alles kan ik mijn hoofd niet bij mijn studies houden...'

'Tja...', aarzelde Domenico. Maar dan dadelijk weer heftig: 'Bifoli is toch in zijn ongelijk... laat hij ze binnen vragen... en ze het leven niet onmogelijk maken... Dan zal de Signora Emilia ze niet meer langs de wegen vinden.'

'Ik voor mij', zei Filippo op eens spontaan, 'ik zou wat graag een van je zoons op de Villa Sassetti terug hebben'...

Het was er uit, voor hij het wist. Hij keek met een schuin oog den boer aan... Had hij zich niet te voorbarig blootgegeven? Hij was gekomen met het plan om door een politiek gevoerd gesprek Bifoli in het gelijk te brengen, - niet om Bifoli, en niet om Nella of Domenico, maar alleen om den gebénedijden Genuees een loer te draaien en hem een kostelijke werkkracht als Guido Rovai afhandig te maken. - Maar, dacht hij nu,... hij had liever Domenico eens moeten aanspreken bij een toevallige ontmoeting... dit komen op de Casa Rovai was niet in zijn voordeel, - hij was van streek... Waarachtig, hij was van streek.

Domenico bleek alleen getroffen door den hartelijken toon, en hij zei goedig:

‘Wij hebben hier allemaal nog een warm hart voor de Villa Sassetti, S'or Filippo... Als een van mijn zoons later ooit eens een plaats bij je open vindt... maar om onder de Bifoli's te staan... Zegt U nou zelf...’

Hij zag Filippo aan, en Filippo hem. Zij stonden samen bij de roodigschijnende olielantaren, die Domenico in het hooge raam-nisje had gezet; hun lichamen verloren zich in het dampige blauwduister, hun hoofden waren broksgewijs verlicht. 't Was warm in den stal en het rook er naar versch stroo en volle uiers. Filippo voelde zich behaaglijk. Een zwerm van herinneringen verteederde hem.

‘Zegt u nou zelf, S'or Filippo,’ zei Domenico nog eens.

Filippo knikte of hij zeggen wou: Je hebt eigenlijk gelijk, man!

- Wie was Bifoli? Een boer, die nog geen tien jaar op den Alberino woonde, en die zich maar weinig vrienden had gemaakt in het land. Filippo wist wel, dat Domenico met zijn manier van landwerk niet op had, en Domenico wist, dat Filippo hem niet lijden mocht, en de Signora Emilia evenmin... Samen dachten zij aan hetzelfde. Filippo zei het.

‘Weet je nog, Domenico, hoe indertijd Bifoli gekozen werd, met mijn vader en den jouwe...?’

‘Dat zal wel waar zijn!’ lachte Domenico. Zij herzagen beiden het beeld van den ouden Aldo Sassetti en van den ouden Rovai, - den Commendatore[1)] Aldo Sassetti, langer nog dan Filippo, schoon ietwat gekromd, de zwartgebrilde oogen beschut door den grooten panama, waarvan hij onafscheidelijk was, - en den ouden Rovai, vol waardigheid, nog zwaarder dan Domenico, en wiens goedig en oolijk, doch toen reeds tè bleek gelaat van glanzig-wit krulhaar was omvlokt. Die twee ouden hadden met hen, Filippo en Domenico, beraadslaagd over de keuze van den nieuwen boer... Twee waren er gekozen uit de groep van wie zich aanmeldden, doch tusschen die twee konden zij geen beslissing nemen. Toen had de oude Commendatore, die altijd van een grap hield en vaak zonderlinge invallen te berde bracht, beslist:

1) De ‘nobile’ Aldo Sassetti was commandeur eener ridderorde, een titel, ook in het dagelijksch leven gebezigd.

de jongens zouden er om wedloopen, zijn kleinzoon Aldo en Guido van Rovai... Aldo was toen pas twaalf jaar, een slanke, vlugge jongen; Guido al vijftien, maar nog klein voor zijn jaren. Ze zouden dus hardloopen tegen elkaar. Het lot besliste: Guido zou voor Bifoli loopen en Aldo voor den concurrent.... Bij de graanschuur hadden de vier mannen gestaan, en de oude commendatore, het eigenlijk doel vergetend, en enkel trots voor zijn kleinzoon, had geestdriftig geschreeuwd: ‘Brávo Aldo! brávo Aldo!’ omdat de rakker, de jongste en de tengerste, met zijn fijne, lenige beenen, den ander zoo parmantig vooruitschoot. Tot, op het laatst, Aldo tegen een steen opstruikelde en Guido den voorsprong kreeg. Zoo, door Guido's jonge beenen, was Ubaldo Bifoli op de Villa Sassetti gekomen. Het jaar daarop was de Commendatore gestorven, en de oude Rovai drie jaar later.

‘'t Zou een slechte belooning voor Guido worden,’ zei Filippo, ‘als Ubaldo hem nu tyranniseeren ging.’

Domenico knikte vaag; de herinnering aan dien wedloop en de opgeroepen beelden van den ouden landheer, wien hij zoo verkleefd was geweest, en van zijn gestorven vader, die een blinde vereering voor de geheele Sassetti-familie had, stemden hem zonderling week.

‘Wij hebben heel wat jachttochtjes samen gemaakt in onze jonge jaren, S'or Filippo,’ zei hij opeens, ‘als je in den herfst op den Alberino kwam, als student, en je vrinden waren er niet... En heel wat tochten het gebergte in...’

‘Zooals later Aldo met jou jongens, Domenico.’

‘De Pratomagno, en de Verna...

‘Waar wij in het klooster aten...’

‘Maar niet gingen biechten, zooals ze thuis meenden...’

‘En dan de Casentino...’

‘Waar zooveel lieve meisjes waren.’

‘Tut! tut! tut! lachte Filippo. ‘Wij waren allebei brave jongens, en dachten alleen aan het vee, dat wij koopen gingen...’

Ze zwegen beiden, keken beiden in den dampigen lantarenschijn. De dikke, ronde kop van Domenico en de lange, smalle van Filippo hadden denzelfden goedgemeenden glimlach. Een frischte uit hun jonge jaren woei hun door het hoofd.

En in een opwelling van groote vriendschappelijkheid zei Filippo op eens:

‘Bifoli is een aterling. Je moet hem geen voet geven, Domenico.’

Maar Domenico, in een soortgelijke opwelling van oudvertrouwde gevoelens, zei guller nog:

‘Je hadt ons gedoe nooit moeten verkoopen... Angelo Grassi, dát 's een aterling... En ik moest misschien dankbaar zijn, dat een van mijn zoons weer bij de Sassetti's kwam.’

‘Mooi zoo, Domenico, mooi zoo!’ zei Filippo en hij klopte den ander hartelijk op den schouder. Maar dan stond ook hem, op 't zelfde oogenblik, de hatelijke grijnskop van den Genuees voor oogen; - zijn hart liep vol bitterheid. - Hij had de Casa Rovai nooit moeten verkoopen? Jawel! mooi bedacht! En zijn negenduizend lire nieuwe schulden? Hij lachte, en een wrevel trok over zijn voorhoofd.

- Maar als Domenico dan blijkbaar zèlf wou, dat waartoe hij hem had willen overhalen, dan hoefde *hij* er zich toch verder niet druk over te maken! En met de lichtzinnige losheid, waarmee zijn stemmingen van de eene minuut op de andere konden overslaan, zei hij luchtig:

‘Guido zou bij mij altijd een streepje voor hebben, als hij weer op den Alberino kwam.’

Domenico knikte; toch voelde hij zich teleurgesteld, maar hij kon zich op dat oogenblik geen rekenschap geven waarom.

En in zijn plotselinge ontstemming begon hij te klagen: 't Was of de duivel zelf er de hand in had... Waarom konden ze hem met zijn twee jongens hier niet met rust laten?... Bifoli had het op den eenen gemunt, en Grassi op den ander...

‘Hoe, Grassi?’ informeerde Fillippo gretig.

Domenico vertelde over het veer.

‘Ja! ja, natuurlijk,’ zei de ander dan. Hij herinnerde zich plotseling het gesprek bij het hek van den Alberino, een goede week geleden, en dat hem sindsdien weer ontgaan was.

Nu spitste zich zijn gezicht, of een fijne gedachtenwending zijn geest verheugde.

‘Grassi zou een weigering niet licht verduwen’, waarschuwde hij.

En als Domenico zich al weer schrap wou zetten en heftig begon van: nooit! nooit!... zei hij nonchalant:

‘Het eenige is: zijn eisch voorkomen, zijn eisch onmogelijk

maken... Als Bifoli en Guido het eens worden, en Guido wil bij Bifoli introuwen, kan jij daar ten slotte wat aan doen? Kan Grassi daar wat aan doen? En als Guido weg is, zou hij dan ook nog Silvano willen missen voor het werk? 't Is zoo klaar als kristal, wat je te doen staat!'

Filippo draaide zijn puntige kneveltjes nog wat puntiger en keek met een nieuwsgierigen triumf den boer aan. Hij was plotseling zeer voldaan over den loop van dit bezoek.

Domenico's kop stond in elkaar getrokken, of hij moeizaam overlei en hij antwoordde niet.

- Nu, dien raad moest hij dan bij zichzelf maar eens uitwerken, dacht Filippo; hij keek nog eens den stal door, prees het mooie koetje dat naast het span ossen te dommelen stond; en als Domenico niet spraakzaam meer bleek, nam hij afscheid en drentelde, plots wat verdrietig toch ook, over den duisteren binnenhof terug, waar Palmira met een tweede lantaren kwam toegeschoten.

- Dat was nu echt S'or Filippo, dacht Domenico; - geen vijf minuten bleef hij bij hetzelfde - eerst was het geweest: wel bij Bifoli introuwen, toen weer niet, toen weer wèl... Maar S'or Filippo had hem, zonder dat hij het zelf wist, dan toch maar de eenige goede oplossing doen vinden. Hij had deze laatste paar minuten de redeneering van S'or Filippo precies heelemaal omgedraaid, - en dàt was nu het rechte! Als een waarheid, die niet meer te veranderen zou vallen, had zich dat eensklaps in Domenico's kop vastgezet; en hij had een koppigen kop; het kon daar lang vaag en dwarrelig blijven, - maar als hij eens wat wou, dan wou hij het voorgoed.

En terwijl in de verte telkens de malle, schelle stem van Palmira uitschoot, die den Cavaliere blijkbaar met haar lantaren tot den grooten weg uitgeleide deed, zat Domenico op het lage muurstukje onder de vensternis, waar het licht over hem heen wegscheen, en hijzelf in den dampigen schemer bukte, en punt voor punt stelde hij nog eens de gevonden waarheid vast.

- Zooals het nù was, dat moest hij voorop stellen, zou het niet kunnen blijven. Ze hadden hem in de klem, Bifoli en Grassi samen. Nu kon hij doen wat S'or Fillipo wou, maar dan was Guido uit hun leven van elken dag voorgoed ver-

dwenen... Hij kon ook andersom redeneeren: als Silvano veerman werd, waar bleef Bifoli dan met zijn eisch? Die was niet meer vol te houden... en Silvano, in het veermanshuis naastaan, met hen samen in denzelfden hof, kon op dezelfde landen met hen werken, ze zouden samen de maaltijden nemen, voor elkaar invallen. En als eenmaal Bifoli het huwelijk, bij de Rovai's in, niet meer had kunnen tegenhouden, dan kon zich immers, zoetjes-aan, Silvano toch nog altijd weer los maken...

Domenico knikte verscheidene malen. - Niet S'or Filippo's redeneering, maar de zijne, die was klaar als kristal.... ‘Klaar als kristal,’ herhaalde hij maar. En hij wist, dat hij met alle kracht van zijn wil deze beslissing zou doorzetten, - hoezeer hij er zich ook over verwonderde, zijn hart niet verlucht te gevoelen door een oplossing, die den jongen Silvano tot veerman zou maken.

III.

Dien avond werd het een luidruchtiger maaltijd nog dan gewoonlijk. De twee broers waren thuis gekomen met frissche, waaierige koppen, vol verhalen over hun tocht, - ze hadden honger, ze hadden dorst, ze waren woelig als jonge honden - en Palmira, nog geheel van streek door het bezoek van den Cavaliere, deed alles verkeerd, vergat de helft van wat er op tafel moest zijn, was met niets klaar, had te veel zout in de soep gedaan, zoodat de kleintjes niet eten konden en huilen gingen, en de jongens te veel wijn wilden; Guido en Silvano hielden vol, dat zij zich had willen wreken over de plagerijen van dien middag, en zij, de mouwen opgestroopt, haar lange, stokmagere armen in heftige gebaren over de heele tafelbreedte heen, beweerde maar al van nee, nee, 't was enkel een ongeluk geweest! - Dan kon Silvano niet los komen van een grap, die men in de herberg van ‘Le Case’ had verteld, een grap, die Palmira maar half oirbaar vond, en waarvan Guido onder schaterbuien beweerde, dat hij er geen woord, nee geen woord van begreep.

Domenico zat er met een heeten kop bij en zei weinig. Een rumoer als dit vond hem anders altijd bereid, met een

nog grooter rumoer er op in te gaan; als hij goed op dreef was, kon hij wel tegen een half dozijn levenmakers oplawaaien, maar nu wrongen hem te veel moeilijke gedachten door het brein. En toen zij dien avond alleen zaten in hun rustige schouw, en de jongens, uitgeraasd, een gemoedelijk verslag deden van wat precies de eene boer had gezegd over den aankoop van de twee jonge ossen, en wat precies de andere over de paarweeksche kalfjes, die hij verkoopen wou, toen, in dat gesprek vol vertrouwelijke gapingen en stille verstandhouding, zweeg hij evenzeer.

Het duurde nog een paar dagen, voor hij zachtjes-aan te polsen begon: - en als nu Angelo kwam, de volgende week? Angelo was een loeder, ze moesten op hun hoede zijn... Hij schrok van de zorgelooze verwondering der twee: wat? den Genuees zijn zin geven, dáár dacht hij toch niet aan? De Genuees zou zich nog wel eens drie maal bedenken, vóór hij vertrouwde boeren als de Rovai's gedaan gaf...

‘'t Is een loeder...’ zei Domenico waarschuwend.

- Maar de Melli's hadden dan dien loeder wàt keurig zijn congé gegeven! Die wilde hij ook pressen, en - nul op 't rekest!

‘De Melli's zijn niet afhankelijk van hem’, wedervoer Dominico, ‘de Melli's hebben gemakkelijk weigeren! Maar wij...’

Zoo dréèf hij hen naar onderwerping aan Angelo Grassi's wil, om Silvano veerman te maken.

Doch dien eigen avond, naast snurkende Palmira gestrekt, moest hij zichzelf met allerlei overwegingen paaien: ze hadden wel jònger veerlui gehad dan zijn zoons waren, en zeker minder pootige... Wat de verroeste scharnieren van Onofrio konden, dat kon toch ook een kerel in de kracht van zijn jaren...? En kwaad water? Zeker!... Maar was er ooit iets gebeurd met dit veer, of met één ander veer over den Arno?...

Een volgenden dag haalde hij de herinnering op aan den wedloop van Guido en den jongen Sassetti, en hij ging geweldig te keer: de ondankbare hond, die er alleen door de vlugge beenen van een ander gekomen was... die van een armzalig hoefje achter Vallina afkomstig was, een daglooner bijna, die zou een oude familie als de Rovai's willen koeieneeren? 't Was dat hij op de Villa Sassetti thuis hoorde,

en een mooie dochter had, dáár viel niets van te zeggen, - maar anders!

En den dag daarop schudde hij weer het hoofd over S'or Filippo: 't stond slecht op den Alberino... hij wist het zeker, S'or Filippo hield niet op met schulden maken in Florence... op een dag barstte alles uit elkaar... en wie zou zeggen, wat er dan met het landgoed gebeuren ging, en waar ter wereld heen, Guido zijn schoonvader zou hebben te volgen... En de Signora Emilia, - hem in zijn tijd al had zij verscheidene keeren beleedigd, maar nu, zeiden ze, leek zij wel door den duivel bezeten... Ze was de lastigste padrona uit het heele land. Je was goed af, als je daar mee te doen kreeg! - 't Leek trouwens wel, of de boeren met den landheer mee naar den kelder gingen... Waren de Bifoli's nog zoo voorspoedig als een paar jaar terug? En de anderen, de Fossi's en de Betoni's, lag hun de armoe niet op 't gezicht?

Eindelijk, op een goeden dag, toen zij na afloop van hun korenzaaien op den hoogsten akker, een oogenblik poosden, en staande naasteen het stuk meegenomen brood aten en het fiasco'tje wijn om beurten brachten aan den mond, - de namiddag met zijn volrijp goudlicht scheen als een glorie over de herfstlijk-doorzichtige landen, die zij vanaf dat hooge punt tot aan hun woonhuis en tot de rivier toe konden doorschouwen, en onbewust, al droomerig etend en drinkend, ook inderdaad te doorschouwen stonden - riep Domenico plots, in een meeslepende gevoelsuitbarsting:

'En wat willen wij nu? Bij elkaar blijven, of niet bij elkaar blijven?'

'Bij elkaar blijven! Natuurlijk! Waar denk je aan, vader?' zeiden de twee in een eendrachtige hartelijkheid. Ze zeiden het zóó vol-overtuigd, dat Domenico het hooge woord naar de lippen drong. Maar Silvano was hem nog voor.

'Er is maar één mogelijkheid. Grassi zal zijn zin hebben! *Ik* ga Onofrio vervangen. Dan moet Bifoli zijn eisch wel intrekken.'

Hij zag bleek, en hij sprak heel beslist. Het was duidelijk, dat dit niet de opwelling van het oogenblik was, maar een vaststaand besluit, alhoewel een besluit dat hem zeer moeilijk was gevallen.

En met een even groote vastberadenheid viel Guido in:

‘Grassi moet zijn zin hebben... maar om *mijn* huwlijk met Nella mogelijk te maken! Daarvoor wil ikzelf den prijs betalen. *Ik* ga Onofrio vervangen. Nella vindt het goed.’

‘Hij heeft *mij* opgeëischt,’ zei Silvano.

‘Maar als wij hem de keus stellen: geen Rovai veerman, of ik, Guido, veerman...’

‘Óf jij, òf Silvano... maar 't is de eenige oplossing,’ besliste Domenico, ‘dagen lang liep ik er al mee rond, zonder het te durven zeggen.’

In een groote verwondering keken ze elkaar aan, of ze een geweldige ontdekking deden. Dan begonnen ze te lachen.

Domenico zag wat beschaamd. Silvano zag zeer bleek.

‘Grassi zal immers nooit een getrouwden veerman willen hebben,’ begon hij nog eens. ‘'t Huisje is er trouwens in 't geheel niet op ingericht. En 't loon is ook niet voor een huishouden. Hij zal veel te bang zijn, bestolen te worden...’

‘En Bifoli zou een nieuwe reden hebben om te weigeren...,’ zei Domenico nadenkend, ‘en een geldige reden...’

Een oogenblik stonden zij, en zagen elkaar herhaaldelijk aan, of zij van een van drieën het klare woord verwachtten, dat alles oplossen en beslissen zou.

Dan zei Domenico, en hij sprak hoe langer hoe zachter, of iemand hen beluisteren kon:

‘Silvano zal veerman moeten worden. Maar na een jaartje, als Bifoli is bijgedraaid, en Nella woont bij ons in, dan zeggen wij op een goeden dag, héél beleefd: ‘Signor padrone, heusch, het landwerk lijdt te veel... in uw eigen voordeel, Silvano moet weer thuis komen...’

Toen schoten ze alle drie in een onbedaarlijken lach, om het schijnheilige gezicht, waarop, bij die laatste woorden, Domenico zich betrappen liet.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

(Wordt vervolgd).

Het wonder.

I.

Waar twee hoofden zich schuchter naar elkander neigen,
Is de lucht luwer, dan er om heene;
En in de spanning van hun belijdend zwijgen,
Staan hun gezichten met eigen glans omschenen.

Een huif van stilte hoedt hun zachte schreden,
Waar zij gaan dwars door volte en geluid, onbewogen;
Herinnring aan vreugde of verdriet in 't verleden
Verteert zich, diep in hun klarë oogen.

Tot een vertrouwd wonder wordt hun weer 't leven,
Zooals het is voor kindren en voor stille vromen;
Er is niets, dat ze niet voor dezë uren wilden geven,
Daarom vreezen ze niet, wat zou kunnen komen.

Zoo loopen ze samen voorzichtig te stralen,
Als zou hun overvloed uit kunnen breken;
Hun geluk zingt mee met hun ademhalen,
Maar als ze elkaar aanzien, kunnen ze niet spreken.

II.

Niets is zoo zwaar te dragen
Als droom, die ongerept wil zijn,
Door nachten en door dagen
Een snijdend-zoete pijn.

Want iedren nieuwen morgen
Ontwaken wij tot nieuwen strijd,
En iedren avond zorgen
Wij, dat geen wensch zijn glans ontwijdt.

Het trekt ons allë uren
Naar vreugd die toch niet bloeien mag,
En hunkering blijft duren
Van moeën dag tot moeën dag.

Een reiken zonder raken,
Een stage worstling tegen schuld,....
En toch blijven wij waken
Over deez' schat met trotsch geduld.

Want niets zoo schóón te dragen
Als droom, die ongerept wil zijn:
Over àl levens dagen
Een zegenende schijn.

III.

Gij zijt mijn lang beloofde land,
Dat nooit mijn blije voet betreedt,
Dat mij voor eeuwig buiten bant,
Maar waar ik toch den geur van weet.

Ik ben voor u een vreemde ster,
Gezocht, gezien; - en nìet gedoofd;
Vervulling, in den droom beloofd,
Maar in het leven eindloos ver.

Laat daagdë op den langen tocht
Ons heil, - en toch bleef 't ons ontzegd.
Geen uur, dat ons behooren mocht,
Al leek 't ons heilig harte-recht.

Maar, worstlend tegen wanhoop's stroom,
Werd deze zekerheid ons deel:
Wie ongeschonden houdt zijn droom
Bezit hem, noch verliest hem, heel.

Hij wint voor iedren nieuwen dag
Een dorsten, dat onleschbaar is,
En tot zijn dood hij dragen mag
De zaligheid van schoon gemis.

IV.

Liefde, laten we u nimmer smaden,
Indien gij langer verwijlt dan wij wenschen.
Eenmaal komt toch uw dag van genade,
Eenmaal daagt gij voor alle menschen.

Ieder harte mag éénmaal stralen
In uwe heerlijkheid, als een gewijde.
't Is aan u om het uur te bepalen,
En onze mate van vreugd of lijden.

Maar wie eenmaal uwen zegen torste,
Mag tot zijn dood niet meer zwak of klein zijn;
Al schonkt gij slechts uw oneindig dorsten,
Toch moet zijn hart altijd sterk en rein zijn.

Want nooit mogen wij U verraden,
Om kleine vreugd of om kleine wenschen;
Wanneer de dag van uw groote genade
Ons heeft verheven tot heilige menschen.

V.

Dit is het wonderlijke lied
Van 't hart, dat niet getroost wou wezen,
Dat stralend droeg haar sterk verdriet
En wou niet van haar pijn genezen.

Want Vreugd kwam vroolijk tot haar poort,
En bracht haar rooden wijn te drinken;
Ze sprak: ‘Nooit hebt ge een zang gehoord,
Als 't lied, dat mijne lust laat klinken.’

Maar 't hart sprak: ‘Laat uw lokken zijn;
Gij zoudt vergeefs uw liedjes zingen.
Ik heb niets liever dan mijn pijn,
En al mijn mooie erinneringen.’

En Trots klopte aan den hartewand:
‘Mijn bijzijn zal u zeker baten;
Ik red u voor de bittre schand,
Dat andren van uw zwakheid praten.’

Maar zij sprak met een vreemden lach:
‘Ik vind mijn glorie in mijn derven.
Wat deert mij, of 't de wereld zag?
Ik min hem boven leve' en sterven.’

Toen boog het zachte medelij
Zich over haar met reikende armen:
‘Gedoog het dat ik met u schrei;
Sluit u niet af voor mijn erbarmen.’

Maar zij sprak star: ‘Ga heen, ga heen;
Wat zou uw troost mij kunnen geven...
Ik denk aan zijnë ooge' alleen,
Ik wil slechts van verlangen leven.’

Dit is het wonderlijke lied
Van 't hart, met felste pijn doorbeten,
Dat stralend droeg haar sterk verdriet,
En niets zoo háátte als vergeten.

VI.

Leven, werp mij niet volkomen uit!
Ge□hebt mij mijn vreugden genomen;
Ge□hebt mij beroofd van mijn droomen,
Weemoed en wenschen - 't werd alles uw buit.

Maar laat mij niet een verstarde zijn,
Dood voor uw warme gaven;
Wilt gij met troost mij niet laven,
Leven, geef mij dan uw rijke pijn.

'k Zal niet terugschrikken, zwak en laf,
Kerf tot den bodem mijns harten.
Ledig te zijn is de zwaarste straf,
Zegen mij met uwe smarten,
Leven, ik smeek 't als genadë af.

VII.

Dàt was ons uur, dat nimmer keert...

De zee lag wit in nevelschijn,
De wereld leek zoo ver te zijn,
En alles wat ik had begeerd,
Lag in de holte van mijn hand.
Dàt was ons uur.

Jë oogen straalden ver en hoog,
Weg van het laag-vertrouwde land;
Wij stonden, waar geen halm bewoog,
En er was niets dan 't bleeke strand,
En dan de zee, die bijna sliep,
En sterren langs hun vaste baan;
Maar in ons rees een klacht, die riep
Om méér dan 't stil-omstrengeld staan,
Om méér dan iemand geven kan
Met lach of kus of diepen blik;
Om de verbreking van de ban,
Die hooploos scheidt in ‘jij’ en ‘ik’;
Om Gòd, die ‘jou’ en ‘mij’ verteert
Tot eindlijke een-van-wezenheid.....
Wij hebben stil den dood begeerd,
Wij reíkten naar dë eeuwigheid.....

Dàt was ons uur, dat nimmer keert.

ANNIE SALOMONS.

Het zekere leven.

Wees levend, want het leven laat
Zich niet zoo weifelend bewijzen
Als alles, wat uw ziel bepeinst,
Waarom gij juicht, waarvoor gij deinst.
Valt gij... voor anderen zal 't rijzen!

Wees levend, want de dood bestaat!
Hij weet, dat allen tot hem komen
En spiedt u uit zijn wondernacht,
Maar van de wereld heeft zijn macht
Het leven nimmer weggenomen!

Wees levend, want met smalle maat
Is niet het leven uitgemeten.
Als stof-en-bloed-gedachte leidt
Langs ieder pad naar Heiligheid,
Is Heiligheid een zeker weten!

27/11/'17.
S. PINKHOF.

Een historische tegenstelling getoetst aan de Amerikaansche geschiedenis. I. Individualisme.

1. De behoefte aan algemeene maatstaven, om de geschiedenis te begrijpen.

Wie zich voor het eerst gaat bezighouden met de geschiedenis der Vereenigde Staten van Amerika, zal licht het gevoel hebben, alsof hij, door een kijker ziende, dezen niet aanstonds scherp gesteld kan krijgen: hij schroeft heen en terug, maar het beeld blijft schemerig. Of wil men een statiger vergelijking: het zal hem zijn als iemand, die, gewend aan de strenge en doorzichtige vormen der klassieke muziek, voor het eerst een moderne compositie hoort. Hij ontwaart daarin niet aanstonds den beheerschenden en beheerschten vorm, en wordt aanvankelijk slechts verward door overweldigende klankmassa's en ongewone harmonieën. De geschiedenis der Vereenigde Staten heeft, wanneer men haar als geheel tracht te verstaan, in hooge mate dat overweldigende, dissonante en daardoor verwarrende: men ziet hyperbolische ontwikkelingen, hartstochtelijke conflicten, schreeuwende tegenstellingen van daad en woord, maar het waarom der conflicten en het hoe der ontwikkelingen worden niet terstond duidelijk; de lijnen van het beeld willen nog niet scherp worden.

Dit heeft niets verwonderlijks, wanneer men zich bewust is, wat het begrijpen van geschiedenis eigenlijk is. De historie maakt zich den samenhang van het geschiede begrijpelijk, door de gebeurtenissen te herleiden tot een dramatisch schema, ze te zien in een eenvoudigen vorm. Het zijn maar enkele schema's en vormen, waarmee het historische denken zich behelpt. Zij zijn geconcipieerd aan de geschiedenis der

oudheid en die van het middeleeuwsche en moderne Europa, zij zijn uitgewerkt door de historische denkers der eeuwen: Thucydides heeft er deel aan, en Augustinus, Macchiavelli, Voltaire en Burckhardt. Op die geschiedenis der oude wereld is men ingesteld: die schema's en vormen is men geneigd ook te zoeken in de geschiedenis van het groote gemeenebest der nieuwe wereld. Doch wat wonder, indien de oude vormen blijken niet of slechts gebrekkig te passen op de nieuwe wereld?

Twee van die vormschema's, waaronder wij de geschiedenis plegen te verstaan, wil ik hier toetsen aan de Amerikaansche geschiedenis, het eerste slechts kort en algemeen, het tweede in wat nadere beschouwing.

2. De geschiedenis als een strijd van het oude tegen het nieuwe.

Bewust of onbewust zien wij de geschiedenis zeer licht in den vorm van een strijd tusschen het oude en het nieuwe, een eeuwig verzet van behoud tegen verwerping en hervorming. Die tegenstelling geldt ten opzichte van de geestesontwikkeling, van de sociale ontwikkeling en van den bruten strijd om de macht: bijna altijd laten zich de gebeurtenissen herleiden tot den weerstand, die de inertie van een eeuwenoude maatschappelijke structuur aan de doorwerking van nieuwen wil en nieuwe krachten in den weg stelt. Er is in dit onderscheidingsbeginsel, dat in zoo hooge mate ons historisch inzicht beheerscht, een sterk dramatisch en een sterk ethisch gehalte: dramatisch, want men ziet altijd het tragische elkander-niet-verstaan, de verblinding der behouders en de hybris der vernieuwers; ethisch, want men deelt altijd den eerbied voor wat dood en schoon en de liefde voor wat jong en levend is. Kiest de beschouwer partij, dan rangschikt zich de tegenstelling als een episode in den kosmischen strijd tusschen het licht en de duisternis, tusschen goed en kwaad.

3. Ontoereikendheid van deze voorstelling, toegepast op de Amerikaansche geschiedenis.

Deze historische maatstaf nu, waarop ons hart de schaal geteekend heeft, laat ons bij het bevatten der Amerikaansche geschiedenis zoo goed als in den steek. Dat wij geneigd zijn, hem aan te leggen, is moeilijk te loochenen. Wien is het niet gebeurd, dat hij, om de partijtegenstelling van republikeinen en demo-

craten te begrijpen, begon met te vragen: welke is de partij van het behoud en welke die van den vooruitgang? Hij faalde onmiddellijk met die vraag. Want in Amerika loopt de scheidingslijn niet zoo grif tusschen het oude en het nieuwe. In Amerika zijn alle machten nieuw. En daardoor ontbreken in de Amerikaansche geschiedenis bijna al de factoren, die de Europeesche beheerschen. Er is geen dynastiek en geen constitutioneel probleem (ik denk aan den tijd na 1789). Er zijn geen overal in den bodem gewortelde stronken op te ruimen van het feodale woud. Er is geen godsdienstprobleem en geen van kerkelijke macht of kerkelijk grondbezit. Er is geen verdedigingskwestie, geen van politiek evenwicht of van hegemonie. Er is geen nationale kwestie, en langen tijd nog geen sociale kwestie (want de slavenkwestie is noch het een noch het ander).

Dit alles wil niet zeggen, dat er niet ook in Amerika steeds oude machten zijn, die zich verzetten tegen den wasdom van het nieuwe. Natuurlijk zijn zij er; voortdurend wordt ieder machtskern, 't zij bezit, belang of idee, oud en inert, maar in Amerika zijn de oude machten niet vereenigd in den glans van eeuwenoude eerbiedwaardigheden als kerk en kroon, adel en leger, met hun primitieve traditie en hun fantastisch prestige.

4. In de Amerikaansche geschiedenis werken de economische factoren onmiddellijker dan in de Europeesche.

In de plaats van de tegenstelling tusschen oude en nieuwe levensvormen in de maatschappij zelf, treedt hier de nog geweldiger tegenstelling tusschen de natuur en den mensch. De macht, wier inertie hier overwonnen moet worden, is die van de materie zelf. De taak, die het Amerikaansche volk van den beginne af gebiedend voor oogen ziet, is de bedwinging van het reusachtige continent door den arbeid. Elke staatkundige en cultureele vraag is hier in den grond een economische. Op den maagdelijken bodem, die niet bezet is met verouderde, vastgewortelde maatschappelijke groeisels, werken de economische factoren met een vrijheid en onmiddellijkheid, welke de Europeesche geschiedenis niet kent. De politieke hartstocht wordt in Amerika bewust aan economische vraagstukken geschonken, zonder dat deze ondergeschikt worden gemaakt aan een ideëel

stelsel van overtuigingen, dat voor den drager het inbegrip van zijn cultuur uitmaakt. Marxistisch uitgedrukt: de economische factoren realiseeren zich, veel minder omhuld met ideologische voorstellingen.

Om het verschil tusschen Amerikaansche en Europeesche geschiedenis goed te beseffen, moet men naast elkaar leggen de debatten van de Fransche Constituante van 1789 en die van het Continental Congress van 1776. Daar de champagne van de algemeene menschenmin en het redelijk optimisme, hier een scherpe zakentoon, die nauwelijks verraadt, dat ook deze Amerikanen *als ideeën* dienzelfden voorstellingen der verlichting waren toegedaan, getuige hun verklaring van onafhankelijkheid. Bij de behandeling van de gewichtige vraag, of men in het Congres zal stemmen bij staten of naar het aantal inwoners, merkt John Adams op: 'Reason, justice and equity never had weight enough on the face of the earth to govern the councils of men. It is interest alone which does it, and it is interest alone which can be trusted.'

Ik weet niet, of er in de 18e eeuw een krasser sociaaleconomisch realist is geweest dan John Adams. Hij betoogt in het Congres met de grootste onbevangenheid, dat het er niet toe doet, of men de arbeiders vrijen of slaven noemt.[1)] Hij is zoo overtuigd mogelijk van de onvermijdelijkheid van den klassenstrijd. 'In every society where property exists, there will ever be a struggle between rich and poor.' Hij huldigt een 'Verelendungstheorie' en vertrouwt niet op godsdienstige beginselen als rem der opstandigheid.[2)] 'It is interest alone which does it.' - En Adams staat met dergelijke denkbeelden in zijn kring niet alleen. Niet anders spreekt bij voorbeeld Samuel Chase, een afgevaardigde van Maryland, in 1776: 'We shall be governed by our interests, and ought to be.'[3)]

1) Journals of the Continental Congress 1774-1789, Washington 1906, vol. VI p. 1104, 1099.
2) J. Adams, A defence of the constitutions of government of the U.S of America against the attack of M. Turgot in his letter to Dr. Price, 1787; zie Ch.A. Beard, Economic origins of Jeffersonian democracy, 1915, p. 299-317 en de daar vermelde litteratuur.
3) Journals l.c. p. 1080; vgl. Jefferson, Anas, Memoirs etc. IV. 456: 'Hamilton... avowed the opinion that man could be governed by one of two motives only: force or interest.'

Zoo is het inderdaad geweest. Van den beginne af staan in de geschiedenis der Vereenigde Staten de groote economische belangen en twistvragen als motieven van den politieken strijd vlak op den voorgrond. De kwestie van het papiergeld tegen ‘hard money’ is reeds vóór den opstand tegen Engeland aan de orde, en blijft haast bij voortduring het land heftig beroeren. Uit het verzet der Zuidelijke Staten tegen het protectionisme, dat eenzijdig de belangen der handels- en nijverheidsstaten diende, groeit regelrecht de ernstigste bedreiging van het bestaan der Unie, het voorspel der secessie, als John Calhoun omstreeks 1830 de ‘nullificatie’ predikt, de nietigverklaring eener federale wet door een staat, met als consequentie de afscheiding. Zuid Carolina tracht haar in praktijk te brengen, maar het faalt door de krachtige Uniepolitiek van president Andrew Jackson. Terstond daarop volgt de hartstochtelijke strijd van dien president tegen de Nationale bank, reeds sedert haar eerste oprichting in 1791 fel bestreden. Het is de strijd van de agrarische pioniersdemocratie van het Westen tegen de opkomende concentratie van het kapitaal.

Door de onmiddellijkheid, waarmede de economische belangen zich realiseeren, is de Amerikaansche geschiedenis bij uitstek geschikt om iemand zijn standpunt tegenover het historisch materialisme te helpen bepalen. De economische factoren liggen hier zoo aan de oppervlakte, dat men het proces, door Marx als algemeen geldig gepostuleerd, zich herhaaldelijk voor oogen ziet afspelen, namelijk, hoe de productiekrachten, dat zijn in laatste instantie de technische en natuurlijke middelen van economische voortbrenging, een geheele geschiedkundige ontwikkeling met al haar maatschappelijke, staatkundige en cultureele formaties regelrecht bepalen. Algemeen bekend is het voorbeeld van den katoenbouw en in verband daarmee de slavenkwestie, die zich geheel ontwikkelt in aansluiting aan Whitney's uitvinding van de ‘cotton-gin’, het toestel om de katoenvezel van de zaden te zuiveren. Niet minder erkend is de verkeer en bedrijf scheppende rol van de spoorwegen. Bijna nog treffender is in haar beknopt verloop de opkomst en ontwikkeling van de groote veeteelt in het prairiegebied ten Westen van de Mississippi, de zoogenaamde cow-country.

In 1860 is er een karavaan in Nebraska ingesneeuwd; zij jagen hun trekossen, die zij niet meer kunnen voeden, de wildernis in, om hen daar te laten omkomen. Doch in het voorjaar vinden zij de dieren weldoorvoed terug. Dit wordt het uitgangspunt van de groote veeteelt in de prairieën. Jaarlijks heeft de 'long drive' van Texas tot Wyoming en Montana plaats over geheel onbezet gebied, in volkomen nomadischen vorm, zonder eenigen privaten eigendom. In korte jaren komt het cowboy-type op, met zijn eigen splinternieuwe romantiek, zooals die nu nog in de bioscoop voortleeft. Maar intusschen wordt de veeteelt 'on the open range' stuk voor stuk ingeperkt door een proces van afsluiting 'enclosure'. Er ontstaat een afgrenzing van privaten grondeigendom zonder eenig recht. Wat is de oorzaak van deze verandering van den rechtstoestand en de economische verhoudingen? De uitvinding van het prikkeldraad omstreeks 1870. Nu is plotseling het eenvoudige middel gegeven, om een goedkoope, voor het vee afdoende omheining over duizenden mijlen boomlooze vlakte aan te leggen. Het hek schept den eigendom, niet de eigenaar het hek. Zoo ver gaat dit proces, dat de veehouders zelfs de mail-routes versperren. Omstreeks 1885 behoort het stelsel van het 'free grass' en de 'long drive' tot het verleden. Wanneer kolonel Cody, Buffalo Bill, in 1883 zijn Wild West Show organiseert, is het als een stuk cultuurgeschiedenis.

Doch bij de phase van onwettige afsluiting blijft de ontwikkeling niet staan. Den veefokker volgt de landbouwer op den voet; het eertijds onbruikbaar geachte terrein wordt nu ook als akkergrond begeerd, en de landbouw kan zich niet ontwikkelen, eer de onwettige omheiningen zijn opgeruimd. Een wet van het Congres in 1885 autoriseert tot het summier verwijderen van onwettige afsluitingen, en overal, waar de bodem het toelaat, komen nu de 'homesteaders', de kleine pionier-boeren, binnen.

Het veebedrijf normaliseert zich nu. In zijn verdere geschiedenis spelen dan nogmaals de productiekrachten een merkwaardig directe rol. Drie groote 'interests' zijn bij het veebedrijf betrokken: de 'cowmen' in het prairiegebied, de 'meatpackers' van Chicago en de spoorwegmaatschappijen, waarbij als vierde nog de 'barbed-wire trust' kan

worden genoemd. Al deze belangen zijn nu reeds in groote corporaties georganiseerd. Aanvankelijk gaat het vee levend naar de slachterijen, tot groot voordeel van de spoorwegmaatschappijen, die voor dat vervoer groote plaatsruimte noodig hebben en dus hooge vrachten maken. Nu komt evenwel de uitvinding, die wij met een Delftsch germanisme zonder blikken of blozen koeltechniek in plaats van bevrieskunde noemen. Deze maakt, dat het slachten zich verplaatst naar het veeteeltgebied zelf. Maar de spoorwegen, die zoodoende hun veewagens waardeloos zien worden, daar een geslachte koe minder plaats inneemt dan een levende, verzetten zich tegen die verplaatsing, en trachten haar door tariefmachinaties te voorkomen. Zoo vindt men in het tijdsverloop van een halve eeuw het bedrijf in de meest primitieve vormen opgekomen en tenslotte ontwikkeld tot de modernste vormen van economische organisatie en gewikkeld in den modernsten economischen strijd.[1)]

In de Europeesche geschiedenis rangschikt zich de notie van den socialen strijd onwillekeurig onder dat gezichtspunt van den eeuwigen kamp van het oude en het nieuwe, dien ik als een der meest primaire voorstellingen van ons historisch inzicht meende te mogen beschouwen. Het streven der democratie doet zich gelden als het streven naar ‘den nieuwen tijd’, ‘rerum novarum cupido.’. In Amerika gaat het vastknoopen van de tegenstelling aan een volgorde van oud en nieuw in veel mindere mate op. Ziedaar een der oorzaken, waardoor in den beginne het beeld niet scherp wil worden; wij missen den gewonen, schier onbewust toegepasten maatstaf.

5 Individualisme en associatie als historische tegenstelling in het algemeen.

Het tweede historische schema, waarvan ik de geldigheid aan de Amerikaansche geschiedenis wilde beproeven te toetsen, is de tegenstelling van individualisme en associatie. Het is duidelijk, dat deze vorm om geschiedkundige ontwikkeling in te vatten, van veel bepaalder beteekenis en daardoor wetenschappelijk van hooger

1) F.L. Paxson, The Cow Country, American historical review, Oct. 1916, p 6.5.

waarde is dan de vage, ethisch-aesthetische conceptie van een altijddurenden strijd van het oude en het nieuwe. Het gewicht, dat deze tegenstelling: individualisme tegenover associatie of organisatie of collectivisme voor het historisch denken verkregen heeft, springt op bijna elke bladzijde van hedendaagsche geschiedbeschouwing in het oog. De geheele beschavingsontwikkeling van West-Europa sedert den aanvang der middeleeuwen rangschikt zich voor ons onder dat gezichtspunt tot één groot proces van actie en reactie. In de middeleeuwen plegen wij een periode te zien van overwegend collectivisme: de individu is weinig geprononceerd, de organisaties zijn hecht en levend, tzij kerkelijke en kloosterlijke, tzij sociale en economische als de feodaliteit en de gilden. Dan komt tegen het einde der middeleeuwen de groote ontwaking van den individueelen mensch, zooals de groote Zwitsersche meester, Jakob Burckhardt, haar ons geleerd heeft klaar te zien in de renaissance. Al de groote verschijnselen in de beschavingsgeschiedenis van den nieuweren tijd laten zich opvatten als uitingsvormen van het overwegend individualisme, dat deze eeuwen beheerscht: renaissance, hervorming, de vrijmaking van het bedrijfsleven, het absolutisme, de verlichting, de romantiek en het liberalisme. Totdat een nieuwe periode van hooger en volkomener organisatie in staat, bedrijf en geestelijk leven schijnt aan te breken, waarbij de geestelijke winst en vrijheid van het individualisme worden opgenomen en beschermd in de vormen van een nieuw collectivisme.

In deze schematiseering der historische ontwikkeling, daargelaten in hoeverre men haar juist of bruikbaar acht, vertegenwoordigt dus de organisatie eenerzijds de primitieve, anderzijds de hoog-ontwikkelde gesteldheid, terwijl het individualisme zich voordoet als een tusschenliggend, als 't ware hypertrophisch stadium der beschaving.

Wat kunnen wij met deze begrippen aanvangen ten opzichte der Amerikaansche geschiedenis?

6. Individualisme de drijfkracht in Amerika's ontwikkeling. Het draagt er een primitief karakter.

Uitgaande van de Europeesche geschiedenis, zien wij het geval aldus. De stichting en ontwikkeling van de Engelsche en Nederlandsche koloniën in Noord-Amerika is meer dan

iets anders een daad geweest van het jonge individualisme der renaissance en hervorming. De avonturenlust en de grootsche plannenmakerij van een Gilbert of Raleigh, de godsdienstige vrijheidsbehoefte van de Pilgrim fathers, de stichterswil van William Penn en James Oglethorpe, de mercantiele ondernemingszin van allen tezaam, het zijn evenzoovele uitingen van den geest van den nieuwen tijd. Het individualisme is de gist van Amerika's vorming geweest. De phase van het primitieve collectivisme ontbreekt hier. Terwijl in Europa de grondslagen van staat en maatschappij gelegd zijn in de vormen van den ouderen gemeenschapszin, is in Amerika een bevolking van individualistische geestesgesteldheid geroepen tot de taak, om een onmetelijk land te winnen en een overweldigende natuur te bedwingen.

Zij heeft die taak vervuld, haar geest is ertegen opgewassen gebleken. Gaat men nu na, hoe dat is geschied, hoe het individualisme zich in de Amerikaansche geschiedenis openbaart, dan bieden zich wellicht enkele correcties aan op de al te globale voorstelling van het begrip individualisme, die wij uit de Europeesche geschiedenis meebrengen.

In Amerika doet het individualisme zich gelden niet als een hoog-ontwikkelde, vrije, positieve geesteshouding, maar als een primitieve, beperkte, negatieve. De geest, die in de 17e eeuw de Calvinistische gemeenschappen van Nieuw-Engeland bijeenhoudt en sterk maakt, is een door en door ouderwetsche geest. Strenge, intolerante handhaving van de godsdienstige autoriteit en de openbare zedelijkheid binnen den eigen kring, verzet tegen elk gezag daarbuiten. Sedert de wegwijzende studiën van Ernst Troeltsch zijn wij vertrouwd met de gedachte, om het oude protestantisme in zijn wezen als voortzetting van middeleeuwsche cultuur te zien[1]. Dat geldt eigenlijk evengoed van de politieke en maatschappelijke opvattingen der protestantsche burgerijen. Waar zij zonder sterke inmenging van het moderne centraal gezag aan hun lot zijn overgelaten, zooals in Amerika, daar zijn het de idealen van de middeleeuwsche stad, waarin men leeft: de vrijheid beteekent er, zooals zij het in de

1) E. Troeltsch. Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, Historische Zeitschrift 97, 1906.

middeleeuwen doet: het niet dulden van inmenging. Het is dit kleinsteedsche, ouderwetsche, taaie individualisme, wat Amerika gewonnen en behouden heeft, terwijl de imperialistische politiek der Fransche kroon in Amerika, met veel ruimer blik voor de geografische mogelijkheden van het land, veel doelbewuster streven, veel krachtiger en uniformer opzet dan de Engelsche kolonisatie, het heeft afgelegd.

Het is datzelfde individualisme in een latere phase van ontwikkeling, waaruit de opstand der Amerikaansche koloniën tegen Engeland is voortgekomen.

Die opstand heeft met onzen opstand tegen Spanje gemeen, dat het in eerste instantie een conservatieve opstand is: een strijd voor het behoud van vrijheden meer dan om het verwerven van de vrijheid. Maar hij valt twee eeuwen later, en daardoor is het idealistische moment erin een geheel ander: voor den geest van de Hervorming die der Verlichting. Wij kunnen den aard van den Amerikaanschen opstand het best bepalen door hem te vergelijken met de Fransche revolutie eenerzijds en met onze Patriottentwisten anderzijds. En dan valt in het oog, dat hij van aard meer behoudend is dan beide. Hier viel geen torenhoog staatkundig en maatschappelijk gebouw omver te werpen zooals in Frankrijk. De bescheiden zelfregeering, waarnaar de Nederlandsche patriotten streefden, genoten de Amerikanen in ruimer mate van oudsher. De toeleg is aanvankelijk louter negatief: de moederlandsche controle tot niets terug te brengen, de eenvoudige consequentie van het ouderwetsche burgerlijke individualisme. In zijn toon, zijn pathos, zijn détails gelijkt de Amerikaansche opstand evenveel op de Patriottentwisten als op de Fransche revolutie; alleen is alles veel forscher en gewelddadiger dan bij ons. Het is het oude gevoel voor de vrijheden van Engeland, dat wil zeggen de verzekering van de gewaarborgde financieele en mercantiele belangen, opgetrokken in de glansrijke sfeer van het nieuwe gevoel voor de Vrijheid. Naar aanleiding van kleine, nuchtere grieven groote hartstocht en groote woorden. Virginia is in beroering over de predikantssalarissen. Zij plachten te worden betaald in den vorm van een vast bedrag in tabak. Maar de volksvertegenwoordiging der kolonie vindt het niet noodig, dat de predikanten profiteeren van de wisselende prijzen, en bepaalt, dat het salaris bij een schralen

tabaksoogst in geld zal worden betaald. De arme geestelijken leden dus wel onder lage tabaksprijzen, maar genoten geen voordeel van hooge. De kroon casseert dezen onbillijken maatregel; de kolonie gedraagt zich, of hij toch van kracht is; de predikanten doen haar een proces aan. Het is in dit geding, dat Patrick Henry roept: 'A king, by disallowing acts of a salutary nature, from being the father of his people, degenerates into a tyrant and forfeits all right to his subjects' obedience.' Het bekende geluid van die dagen. Weldra klinkt het als een trompetstoot: 'O ye that love mankind; ye that dare oppose not only the tyranny but the tyrant, stand forth: every spot of the old world is overcome with oppression. Freedom hath been hunted round the globe... England hath given her warning to depart. O receive the fugitive, and prepare, in time, an asylum for mankind'.[1] Maar terwijl het in ons klein bezonken landje, waar de veiligheid voor iedereen grooter was dan in eenig ander land, waar dus iedereen gewend was aan rust en vrede, bij groote woorden bleef, slaat de Amerikaansche hartstocht om in felle daden. Daden alweer van ouderwetsch individualistische ongebondenheid: opstootjes, het storen van rechtszittingen, het mishandelen van loyalisten met teer en veeren.

Wanneer het dan noodig wordt, het verzet te organiseeren in een staatkundig lichaam, dan zegeviert het oude individualisme, in den wijderen vorm van het staten-particularisme. Bij het ontwerpen van de Articles of Confederation in 1776 stond het voorbeeld van Holland klaar voor oogen. Men kende de gebreken der Unie van Utrecht uit de geschriften van abbé Raynal en anderen;[2] men waarschuwde ermee, om toch niet door het toekennen van gelijke stem aan elken staat het nieuwe verbond krachteloos te maken. Toch werd het spel gewonnen door het oude particularisme. 'The colonies should in fact be considered as individuals', zegt een afgevaardigde van New Jersey, een der kleine staten: 'they are now collected as individuals making a bargain with each other, and of course had a right to vote as indivi-

1) Thomas Paine, Common sense, 1776.
2) Journals of the Continental Congress 1776, vol. VI p. 1081, 1103 sq.

duals'.[1] Het gevolg was, dat de Confederatie, die in hun moeilijken strijd tegen Engeland de eenige band der staten was, een gebrekkig en weldra machteloos instrument bleef: 'a rope of sand'.

7. In de constitutie zegeviert het kapitalistisch belang over het oude individualisme.

Tien jaren later heeft Amerika de groote daad gedaan, die onze Republiek niet bijtijds heeft weten te doen: de algeheele verandering van den grondslag van het verbond, de hechte samenvatting van de krachten naar binnen en naar buiten, door de Constitutie. Welke kracht is het geweest, die in de jaren 1787 en 1789 het ingewortelde individualisme heeft overwonnen? Niet een algemeene gemeenschapszin, waartoe de onverbeterlijke individualisten zich zouden hebben bekeerd, door schade wijs geworden. Daarvan is geen sprake. De drijvende kracht bij het ontwerpen en invoeren der Constitutie is het belang van de groepen, die behoefte hadden aan centraal gezag en strenger staatsorde: de groothandelaars en reeders van Nieuw Engeland en New York, de effectenbezitters, de landspeculanten, om kort te gaan het groot kapitaal. Deze beteekenis van het conflict over de Constitutie is reeds door de tijdgenooten zelf, al gebruikten zij het woord kapitalisme nog niet, zoo duidelijk gezien en gezegd, dat het eenige verbazing wekt, dat de studiën van Ch.A. Beard, waarin dit alles eenige jaren geleden voor het eerst zuiver wetenschappelijk is uiteengezet,[2] in Amerika een storm van kritiek teweegbrachten. Want men wist immers, ook vóór deze historicus het in een uitnemend helder verband bracht, heel goed, wie in de jaren 1787 tot 1789 en daarna de voor-en tegenstanders van de Constitutie zijn geweest.

'The contest over the Constitution, zegt Beard, was not primarily a war over abstract political ideals, such as state's rights and centralization, but over concrete economic issues, and the political division which accompanied it was substantially along the lines of the interests affected - the financiers, public creditors, traders, commercial men, manufacturers, and allied groups, centering mainly in the larger seaboard

1) Journals l.c. p. 1103.
2) Ch.A. Beard, An Economic interpretation of the Constitution 1914; id. Economic origins of Jeffersonian democracy, 1915.

towns, being chief among the advocates of the Constitution, and the farmers, particularly in the inland regions, and the debtors being chief among its opponents.'[1)]

De voorstanders der Constitutie, zegt iemand in de Boston Gazette van 26 November 1787, bestaan in hoofdzaak uit 'the noble order of Cincinnatus (dat zijn de officieren uit den bevrijdingsoorlog), holders of public securities, bankers and lawyers. These with their train of dependents form the aristocratic combination.'[2)] - 'It is a singular circumstance, schrijft naïevelijk generaal Knox, de stichter der zooeven genoemde orde der Cincinnati, 'that in Massachusetts the property, the ability and the virtue of the State are almost solely in favor of the Constitution'.[3)] John Adams had in een onbewaakt oogenblik gesproken van 'the rich, the wellborn and the able' als degenen, voor wie het grootste aandeel in de nieuwe staatszorg was weggelegd,[4)] en dit woord was door de tegenstanders der Constitutie hoonend overgenomen. In *The Federalist* zelf, de beroemde reeks vlugschriften, waarin Alexander Hamilton, Madison en Jay de aanneming der Constitutie aanbevalen, kan men opmerken, met hoeveel zorg de argwaan wordt ontzenuwd, dat een klasseregeering der geldmachten het resultaat zou kunnen worden.[5)] - Hamilton nu, daaraan twijfelt niemand, was een zoo bewust plutocraat, als er ooit een geweest is; hij was van oordeel, dat het land alleen geregeerd kon worden door hen, die het grootste aandeel hadden in de industrieele en handelsondernemingen.[6)] Met de stichting der Nationale bank en de schuldregeling voerde hij een politiek, bestemd om de kapitalistische groepen aan de nieuwe regeering te binden in ruil voor voordeelen, hun toebedeeld.

De heftige tegenstand, die de bekrachtiging der Constitutie geruimen tijd twijfelachtig maakte en aanhield na haar

1) Beard, Ec. origins of Jeff. dem. p. 3, vgl. McLaughlin, The Confederation and the Constitution, The American nation A history, vol. X p. 279; McMaster, History of the people of the U.S. vol. I. p. 399; Bryce, The American Commonwealth, ed. 1914. II p. 9.
2) McLaughlin l.c. p. 289.
3) ib. 290.
4) John Adams, A Defence of the Constitution etc. 1787, Preface.
5) The Federalist no. 35, 57 en vooral no. 60.
6) Beard l.c. p. 318.

invoering, was in den grond het verzet van de agrarische belangen, ook die der groote planters van het Zuiden, tegen de geldmachten. Maar de strijd wordt gevoerd in den naam der Vrijheid tegen aristocratie, en de hartstocht, die hem bezielt, is die van het ongebroken individualisme tegen gevreesden staatsdwang. Wanneer de Constitutie toch wordt aangenomen, is het met het stilzwijgend voorbehoud, dat daaraan terstond de amendementen zullen worden toegevoegd, waarin de oude idealen en dierbare vrijheden moesten worden gered en beveiligd. De ontwerpers der Constitutie hadden een bill of rights overbodig geacht; de amendementen traden nu daarvoor in de plaats. Die eerste tien amendementen van 1789 behelzen het kort begrip van de vrijheidsbeginselen, de oud-engelsche en de nieuw-algemeen-menschelijke, waarin het individualisme zijn eigen waarborgen zag: de godsdienstvrijheid, de vrijheid van woord, persoon, vergadering en petitie, het recht om gewapend te zijn, de verzekering tegen willekeurige inkwartiering en tegen huiszoeking en beslagneming, het recht op oordeel door jury, de veiligheid van den eigendom, in het kort al de idealen van het staatkundig individualisme.

8. Individualisme als democratisch beginsel tegen plutocratie.

Dit individualisme is in de Amerikaansche samenleving zoo sterk geworteld, dat het het sjibboleth werd van de partij, die zich de ware vertegenwoordigers der democratie voelde tegen wat zij aristocratie noemen, in werkelijkheid plutocratie. Het waren de zoogenaamde Federale Republikeinen, de vaders der latere Democraten, terwijl juist de naam Republikeinen is overgegaan op hen, die, zoo ook veel minder direct, toch in sommige opzichten de tradities der oude Federalisten voortzetten. Reeds in 1800 verdringen de Federale Republikeinen met Jefferson, hun organisator, de Federalisten uit het presidentschap, en behouden het, totdat de oude tegenpartij geheel is afgestorven en nieuwe tegenstellingen sedert 1824 hun eigen samenhang verbreken. Thomas Jefferson is het geweest, die het leven ingeblazen heeft aan de partij, die zich tegen het gezagsstreven van Hamilton, Adams en de hunnen keerde. Een meer extreem individualist dan Jefferson is niet denkbaar. De leer, die de Amerikanen ‘Jeffersonian democracy’

noemen in onderscheiding van de volgende phase der 'Jacksonian democracy', kwam erop neer, dat de staat geen ander doel heeft dan fair play te geven aan het individu. De staat mag de ideëele grenzen stellen aan de werkzaamheid der burgers, maar handelen als een macht mag hij niet. 'The rights of the whole can be no more than the sum of the rights of individuals'.[1] Vandaar dat Jefferson zelf het partijonderscheid opvatte als een neiging tot het wetgevende tegenover die tot het uitvoerende beginsel. Bryce beschrijft zijn standpunt als volgt: 'Jefferson's importance lies in the fact that he became the representative not merely of democracy, but of local democracy, of the notion that government is hardly wanted at all, that the people are sure to go right if they are left alone, that he who resists authority is prima facie justified in doing so, because authority is prima facie tyrannical, that a country where each local body in its own local area looks after the objects of common concern, raising and administering any such funds as are needed, and is interfered with as little as possible by any external power, comes nearest to the ideal of a truly free people... 'An insurrection every few years, he said, must be looked for, and even desired, to keep government in order'.[2] Het heeft iets van den klank van Whitman's democratisch individualisme:

> 'To the States or any one of them, or any city of the States, *Resist much, obey little*....[3].

Deze denkbeelden werden gedragen door het redelijk idealisme der verlichting, waarvan Jefferson in alle opzichten een der hoogstaande vertegenwoordigers was: het optimistisch vertrouwen in de wijsheid en goedheid der menschen, dat hem zeggen deed: 'It is error alone which needs the support of government; truth can stand by itself.'

Jefferson behoefde, om zulk een leer te ontwikkelen, niet anders te doen dan een beroep op de oude instincten van vrijheid in eigen huis en eigen kring. Het politieke individualisme had

1) Jefferson aan Madison 6 Sept. 1789. Writings ed. P.L. Ford, vol V p. 116.
2) Bryce II p. 9. 18.
3) Leaves of grass p. 10, The Complete Writings of Walt Whitman ed. Bucke etc. New York 1902 vol I.

zijn basis in de primitieve houding van afkeer tegen elk gezag, die in de Amerikaansche samenleving zoo ruim gegelegenheid heeft gehad, om zich te doen gelden. Franklin beval tegen de teugellooze vrijheid van de pers met haar kleinburgerlijken lust om naam en faam te bezoedelen, het herstel aan van de vrijheid van den knuppel, 'the liberty of the cudgel', de private eerhandhaving dus.[1] Alsof de Amerikanen die vrijheid niet te allen tijde hebben genoten en er ruim gebruik van gemaakt! Het eigen recht zoeken, de felle gewelddadigheid, waar de Amerikaansche geschiedenis in haar détails overvol van is, en die Europeesche bezoekers als Dickens in 1842 zoo hevig tegenstonden, is niet anders dan de tegenkant van de bewonderenswaardige zelfstandigheid, de self-help, die het Amerikaansche continent veroverd heeft.

9. Het anti-kapitalistisch individualisme van het jonge Westen.

Hier is het vruchtbaarste veld geweest voor het energische en primitieve individualisme: het winnen van het Westen. De inbezitneming en bruikbaarmaking van het land bewesten de oorspronkelijke vestigingen aan den Atlantischen Oceaan is geheel het werk geweest van pioniers. Strook na strook werd aan het bewoonde gebied toegevoegd; de grens verschoof zich van de kuststreek naar de Alleghanies, naar de Mississippi en zoo steeds verder tot de Stille Zuidzee was bereikt. Achtereenvolgens doorliep elke strook, die tijdelijk grensgebied was, in dikwijls zeer korten tijd de phasen van het primitiefste economische leven van jacht en visscherij tot de intensieve kapitalistische en geheel gecommercialiseerde landbouw, mijnbouw en nijverheid. De pelsjager, de veefokker en de pionier-landbouwer komen letterlijk achter elkaar aan. In de 18e eeuw houden de koeiendrijvers nog hun droves naar Charleston, Philadelphia en New York, terwijl de handelaar reeds lang de Alleghanies heeft overschreden. Wanneer de trappers de Rockies beklimmen, zijn de farmers nog niet verder dan den mond van de Missouri.[2] Daardoor representeert de Amerikaansche samenleving tot het laatste kwart der 19e eeuw steeds terzelfdertijd niet één cultuurstadium, maar vele tegelijk, in afdalende reeks van

1) Franklin's Works, ed. Bigelow, vol X. p. 139.
2) Zie F.J. Turner, The significance of the frontier in American history, Annual report of the American historical association 1893, p. 199-227.

Oost naar West. Er is een herhaling van het ontwikkelingsproces in ieder Westelijk gebied, dat bereikt wordt, een nieuwe groei uit primitieve toestanden over een steeds verschuivende grensstrook. ‘American social development has been continually beginning over again on the frontier.’[1] Doch in al die stadiën: van de jagers, trappers en visschers, van de roofbouwende squatters, van de nomadische cow-boys, van den kleinen landbouw en handel en van het kapitalistische groot bedrijf, is het type van de cultuur individualistisch. Zelfs daar waar een half communisme heerscht, als bij de squatters, of de private grondeigendom nog ontbreekt, als bij de veefokkerij in haar eerste tijdperk, gaat toch dat zuiver individualistische karakter niet verloren. Veelal zijn de winners van nieuw land de oude pioniers, die weer verder trekken; er zijn er, die vier tot zes maal weer verhuizen, steeds verder Westelijk. Het standaardtype van den pionier, Daniel Boone 1735-1820, John Sevier 1745-1815, James Robertson 1742-1814, is de man, die geen staatsorde verdraagt en de beperkingen der beschaving ontvliedt. Daniel Boone verlaat in 1769 zijn huis en gezin in Pennsylvanië, om met vijf kameraden een fort te bouwen aan de Kentucky-rivier. Dan haalt hij vrouw en kinderen. Hij leeft er in voortdurenden strijd tegen de Indianen, wordt gevangengenomen, geadopteerd door Great Blackfish, herwint de vrijheid. In 1791 wordt Kentucky in de Unie opgenomen en zijn land hem betwist. Dan trekt hij verder naar de Missouri, totdat ook daar, als het land door den koop van Louisiana in 1803 aan de Unie komt, zijn bezit ongeldig wordt verklaard.

De terugwerking van het primitieve pioniers-individualisme doet zich overal in de Amerikaansche geschiedenis gelden. Het werkt na in den geringen eerbied voor den staat, die den Amerikaan kenmerkt of tot voor kort kenmerkte,[2] in wat men zou kunnen noemen zijn vergedreven localisme. De merkwaardige laksheid in regeeringszaken tegenover de voortvarende energie, waarmee het persoonlijk belang wordt bevorderd, is er het directe gevolg van. In de centrale regeering dringt het pioniers-individualisme, te onderscheiden

1) l.c. p. 200.
2) Boutmy, Eléments d'une psychologie politique du peuple américain, p. 26; Bryce II p. 587.

van Jefferson's altijd nog meer philosophisch individualisme, door met president Andrew Jackson in 1829. Jackson is het volledigste type van den pionier-democraat met al de romantiek, die aan dien vrijen levensvorm eigen is. Zijn geboortehuis was een hut in de wildernis, een log-cabin, op de grenzen van Noord- en Zuid-Carolina. Met 13 jaar vocht hij in den vrijheidsoorlog, met 14 stond hij alleen op de wereld. Hij werd zadelmaker, schoolmeester (ofschoon hij nooit correct leerde schrijven), daarna rechter in het pas bevolkte Tennessee. Doch het was het vechten, dat hem beroemd maakte: eerst tegen de Indianen, dan tegen de Engelschen, die hij in 1814 bij New Orleans versloeg. In het romantische verhaal van zijn leven gaat een wilde ridderlijkheid gepaard aan een toomelooze doldriftigheid, koppige eenzijdigheid en gewelddadigheid, en al die eigenschappen brengt hij mee naar de politieke kampplaats, waarop de vereering van het volk hem tenslotte verhief. Hij is het geweest, die met de beste bedoelingen het spoils system geschapen heeft, de afzetting der ambtenaren bij de wisseling van regeeringspartij, ‘simply to turn the rascals out.’ In zijn strijd tegen de Nationale bank giet hij al het temperament en de voortvarendheid van den man, die zijn eigen pad door 't leven had gehakt.

In dien strijd tegen de bank ligt het wezen van de nieuwe democratie van het Westen. Had reeds Jefferson's oudere democratie een anti-kapitalistische strekking gehad, die van Jackson had het nog veel meer. De tegenstelling van het kapitalisme is in Amerika in de eerste plaats het pioniers-individualisme geweest, de oude geest van self-help en persoonlijk initiatief. Van het begin der Westelijke expansie af is er een strijd van belangen tusschen de kapitalistische groepen in de kuststeden en de nieuwe bewoners van het Westen zelf. De wensch naar papiergeld is onverbrekelijk aan de zaak van het kapitaalarme Westen verbonden: de lijn loopt van vóór den onafhankelijkheidsoorlog over Jackson's politiek, over de Greenbackers, Grangers en Populists (agrarische partijen in het Westen, voorstanders voor ‘soft money’ uit de jaren 1865-1890) tot Bryan toe. De geldmacht van het Oosten wilde het Westen financieel exploiteeren en tegelijk staatkundig klein houden. De toegang naar het

Westen mocht niet te gemakkelijk, het land niet te goedkoop worden, ook uit vrees, dat de trek dan de kuststeden zou ontvolken en de arbeidskracht duur maken. De trek naar het Westen beteekende de bevrijding uit schulden en economischen druk; verhindert men dien, heet het in het Congres kort voor 1800, dan verklaart men een klasse door de wet verplicht, de anderen te blijven dienen voor zulk loon, als zij gelieven te geven[1]. De kolonisatieondernemingen van kapitalistischen aard, zooals van de Ohio Company sedert 1786 staan scherp tegenover de kolonisatie der pioniers. Reeds in de dagen der Confederatie (1776-1789) bestoken de pioniers van Kentucky het Congres met petitie na petitie tegen de 'nabobs', die zich de landen lieten toekennen, welke zij, de pioniers, zelf met hun bloed tegen de Indianen verdedigden, zonder den tijd te hebben, hun claims te doen bevestigen.

Aan de geschiedenis der Ohio Company is die van den eersten grooten zwendel van landspeculanten verbonden: de Scioto Land Company, die haar onzalig werk deed van 1788 tot 1792. Het is een merkwaardige geschiedenis, waard om er meer van te vertellen, dan dit bestek toelaat: er treedt een dichter-emigratieagent in op, en een predikant-philanthroop-ontdekkingsreiziger, naast de eerste geldmagnaten zooals William Duer, entrepreneur, het prototype van den modernen industriekoning.

Van weerskanten zag men het gevaar. De landspeculant Robert Morris, bankier te Philadelphia, een der eerste ultrarijken en een der krachtigste meewerkers aan de Constitutie, verklaart in 1787 hooghartig: 'The busy haunts of men, not the remote wilderness is the proper school of political talents', en laat openhartig volgen: 'If the Western people get the power into their hands, they will ruin the Atlantic interests'[2]

Reeds in 1811 had Henry Clay 'Harry of the West' de Nationale bank aangewezen als de groote schade voor de ontwikkeling van het Westen door het privilege van enkelen. Dit althans was Andrew Jackson, die overigens Clay doodelijk haatte, met hem eens. Jackson is de eerste geweest, die, al mocht hij een in 't wild opgegroeid 'back-

1) F.J. Turner, Social forces in American history, American historical review vol. XVI 1910/11 p. 221.
2) McLaughlin l.c. p. 256.

woodsman' zijn, het economische euvel van den komenden tijd duidelijk heeft voorzien: de dreigende concentratie van het kapitaal. 'It is now plain', schrijft hij in 1837 aan het einde van zijn ambtsloopbaan, 'that the war is to be carried on by the monied aristocracy of the few against the democracy of numbers; the prosperous to make the honest laborers hewers of wood and drawers of water through the credit and paper system.'[1)]

Er is dus in de Amerikaansche geschiedenis een onmiskenbare tegenstelling tusschen individualisme en kapitalisme. Beduidt het laatste derhalve het beginsel, dat wij gewoonlijk als tegenstelling van individualisme opvatten, nl. organisatie? Zeker niet in de beteekenis van echten gemeenschapszin. Aan het kapitalisme zelf blijft immers steeds een sterk individualistische trek eigen. Noodzaakt de Amerikaansche geschiedenis ons dan, de verhouding dier begrippen ietwat te verschuiven? Het is een vraag, die ik stel, zonder aanspraak op een oplossing. Zooveel is zeker, dat het individualisme ons in de Amerikaansche geschiedenis tegemoet treedt als de overwegende, primaire, actieve vormende kracht der maatschappij. Het individualisme van den Amerikaanschen kolonist, opstandeling, pionier heeft weinig gemeen met dien geestesstaat, welken wij onder denzelfden naam aan de renaissance verbinden. Het vertoont zich eensdeels als het puriteinsche zelfstandigheidsgevoel, dat de gemeenschappen van Nieuw Engeland sticht, anderdeels als de primitieve geest van den werker in de wildernis, die voedsel vindt, zoolang er nog een stuk natuur onbedwongen is. Uit die twee komt het modern Amerikaansche hoogontwikkelde individualisme voort: dat van den ondernemer, die er prat op gaat, dat in hem de oude pionierszin voortwerkt. En ook dat van Amerika's hoogste geesten: Emerson en Whitman, bij wie het uiterste individualisme overgaat in zijn tegendeel en de wereld omvat.

J. HUIZINGA.

(Slot volgt).

1) Turner l.c. p. 227.

De ouderdom van de aarde.

Over den ouderdom van de aarde hebben verschillende groepen van natuur-onderzoekers mee te spreken: de palaeontologen, die de geschiedenis der aarde beoordeelen in verband met de evolutie van plant en dier, de geologen, die voor hun tijdsbepalingen van de vorming en verwording van de gesteenten gebruik maken, en eindelijk de natuurkundigen, die zich met alles bemoeien.

Er is een periode geweest, de eerste helft der vorige eeuw, waarin de eerstgenoemde groepen het rijk alleen hadden en geen inmenging van de physici behoefden te verduren of hun medezeggen over het hoofd konden zien. In dien tijd kon de leeftijd van de aarde voor onbeperkt lang gelden. Palaeontologen zijn in dit opzicht onverzadelijk: hoe langer de tijd, die ter beschikking staat voor de ontwikkeling van het hoogere leven uit het lagere, des te geruster voelen zij zich. De vaagheid van een onbeperkten tijd is velen menschen welkom als een mystieke sluier om de naaktheid van het niet begrepene eenigszins te matigen.

Maar ook de geologen waren toenmaals in de stemming van zich geen bepaalde grenzen voor de geschiedenis der aarde te willen denken. De vroegere opvatting, dat deze geschiedenis uit een reeks van groote omwentelingen, cataclysmen, bestaan had, in welken gedachtengang een betrekkelijk beperkte levensduur paste, was omgeslagen in een denkwijze, waarin de geologische processen als onmeetbaar langzaam werden aangenomen.

Het eenvoudigste ware het, zoo een begrenzing in het verleden van de aarde zonder meer kon worden betwijfeld:

de uitdrukking ‘ouderdom,’ op de aarde toegepast, sluit reeds in zich de hypothese van een begin; natuurlijk niet een begin van de materie zelve, waaruit de aarde bestaat, of zelfs een begin van het bestaan van onze aarde als een bijeenbehoorende verzameling van stofdeelen - over den oorsprong der aarde in die beteekenissen loopt de vraag niet - maar van een tijdperk, waarin de aarde geschikt begon te worden als een verblijfplaats voor het levende, met andere woorden de onderstelling, dat vóór het aanbreken van dat tijdperk de aarde in een zoodanigen toestand was van aggregatie of van temperatuur, dat het leven er niet bestaanbaar was.

Waarschijnlijk zouden weinigen bepaald ontkend hebben, dat van een zoodanig begin sprake kon zijn. De algemeen aangenomen theorie van Kant-Laplace over het ontstaan van het zonnestelsel, welke een aantal eigenaardigheden daarvan onder één gezichtspunt bracht, sloot in zich een aarde, die bij haar ontstaan in gloeienden toestand geraakt was, en verklaarde zoo de nog aanwezige hooge temperatuur van het binnenste der aarde, die zich in de vulkanische werkingen uit vervlogen perioden en nog heden ten dage openbaart. Op die gloeiende aarde moest zich door afkoeling naar buiten eenmaal een vaste korst gevormd hebben en ziedaar het ‘begin’ van de aarde in den hier bedoelden zin. Maar wie kon zeggen, hoe lang dat tijdperk achter ons lag? Zeker millioenen van jaren, en wat kwam die duur er op aan, indien men hem kon verlengen, zoo ver men wenschte? ‘Eeuwige duur en onveranderlijkheid’ was het wachtwoord van de biologie en geologie uit die dagen.

Uit deze gemakkelijke houding werden de aardkundigen in 1862 opgeschrikt. Lord Kelvin, de baldadige, verhaalt van een gesprek met een der gezaghebbende geologen uit die dagen naar aanleiding van een voordracht over het ontstaan van het hedendaagsche Schotsche landschap. Hoeveel tijd was voor het denudatie-proces, dat zich daarin openbaarde, noodig geweest? De geoloog wilde daarvoor geen grens gissen. ‘Maar ge gelooft toch niet, dat de geologische geschiedenis van de aarde 1000 millioen jaar kan geduurd hebben?’ ‘Zeker doe ik dat.’ ‘Of 10000 millioen jaar?’ ‘Ook dat wel.’ ‘Maar de zon is een eindig lichaam. Wij kennen haar grootte; gelooft gij, dat die millioen maal millioen jaren kan

hebben geschenen?’ Ook deze grens wilde Kelvin's tegenstander niet laten gelden.

Met zijn laatste vraag doelde Kelvin op een van de door hem aangewezen wegen, waarlangs de eindigheid van het geologische verleden der aarde kon worden betoogd. Aangenomen, dat de zon haar warmte aan haar samentrekking tot een dicht lichaam onder den invloed van de zwaartekracht ontleende, zooals door Helmholtz waarschijnlijk was gemaakt, kon men bewijzen, dat zij waarschijnlijk niet langer dan 500 millioen jaar met voldoende kracht had geschenen om leven op het oppervlak van de aarde te onderhouden.

Een geheel andere reeks van overwegingen, die tot het aannemen van een dergelijke bovenste grens voerde, was ontleend aan den vorm van de aarde. De afplatting, die de aarde thans vertoont, geeft een beeld van de snelheid, waarmede zij moet hebben gewenteld, toen zij uit den vloeibaren toestand den vasten toestand aannam. Nu is die snelheid van wenteling geen standvastige: door de werking van eb en vloed moet zij allengs kleiner worden; naar schatting geraakt de aarde, als klok beschouwd, in een eeuw 22 seconden achter. In het grijze verleden moet zij dus sneller gewenteld hebben en, indien de overgang van vloeibaar tot vast meer dan 1000 millioen jaar geleden had plaats gevonden, zouden wij dat aan den vorm der aarde moeten kunnen bemerken: de continenten zouden, meer dan dat het geval is, langs den aequator verhoogd zijn en de zee ware meer circumpolair dan zij in werkelijkheid is. Zeer waarschijnlijk was de vastwording van de aardkorst van meer recenten datum dan 1000 millioen jaar.

De juistheid van deze uitkomst wordt ontkend door hen, die aan de vaste aarde een hoogen graad van plasticiteit, vervormbaarheid onder den invloed van krachten, toeschrijven, en dus meenen, dat de gedaante van de aarde, ook nadat ze vast geworden is, een vermindering van de omwentelingssnelheid zal volgen, zoodat de tegenwoordige vorm geen maatstaf kan zijn voor de snelheid op het tijdstip der vastwording.

Maar een veel precieser schatting had Kelvin verkregen uit de afkoeling van de aarde. De temperatuur onder den grond neemt toe, hoe dieper men in de aarde doordringt, gemiddeld 1° C. per 33 meter. De zonnewarmte brengt

periodieke verhoogingen en verlagingen van de temperatuur teweeg, die zich evenwel slechts tot een diepte van een paar meter doen gevoelen en waarvan dus bij de berekening mag worden afgezien. Er moet dus een voortdurende strooming van warmte zijn uit het binnenste van de aarde naar haar oppervlakte, het bedrag waarvan met behulp van het geleidingsvermogen van de aardkorst dadelijk kan worden berekend. De aarde is dus inderdaad bezig langzaam af te koelen. Terug redeneerende kan men dan becijferen, hoe lang het geleden moet zijn, dat de temperatuur aan het oppervlak samenviel met de stollings-temperatuur van de rotssoorten, waar de aardkorst uit bestaat, met andere woorden, hoe lang geleden de aarde aan het oppervlak vast werd. Deze berekening, later nog met behulp van nieuwere gegevens verbeterd, leverde als waarschijnlijken ouderdom van de aarde 24 millioen jaar.

Luister, hoe iemand als Huxley zich van dezen drievoudigen aanval van Kelvin trachtte af te maken: ‘Ik geloof niet, dat er op het oogenblik een geoloog te vinden zou zijn, die zou willen ontkennen, dat de omwentelingssnelheid van de aarde aan het verminderen *kan* zijn, dat de zon bezig *kan* zijn om uit te dooven of de aarde zelf om af te koelen. Ik zou meenen, dat de meesten van ons zijn als Gallio, “die zich geen van deze dingen aantrok”, daar wij van meening zijn, dat, waar of denkbeeldig, ze geen verschil van beteekenis hebben gemaakt voor de aarde gedurende de periode, waarvan de geschiedenis in de afzettings-lagen van de aardkorst bewaard is.’

Dit hooge agnostische standpunt kon evenwel niet gehandhaafd worden: ook de geologen zelven zouden niet werkeloos blijven. Gebruik makende van waarnemingen eenerzijds omtrent de snelheid, waarmede sedimenten worden afgezet, anderzijds over de snelheid, waarmede de rotsen of eenmaal gevormde lagen door uitwendige invloeden worden verwijderd, hebben zij getracht schattingen voor den ouderdom van de aarde te verkrijgen.

De snelheid van het eerste proces, de sedimentatie, kan bij voorbeeld worden opgemaakt uit den groei van onze delta's en hieraan heeft men een houvast om den tijd te schatten, die voor de vorming der sedimentaire lagen van de aardkorst noodig geweest moet zijn. Iets dergelijks geldt voor bereke-

ningen, die berusten op de snelheid der denudatie-processen; een bekend voorbeeld van een dergelijke berekening levert de Niagara-waterval, waarvan men den ouderdom langs dien weg heeft weten te benaderen, een berekening, die ook tot een schatting kan voeren van den duur der jongste geologische periode, het kwartaire tijdperk. Een kort overzicht van dergelijke berekeningen vindt men in het boek van Dr. Escher: De gedaanteveranderingen onzer aarde. Als meest waarschijnlijke uitkomst wordt daar opgegeven voor den leeftijd van de aarde sedert het begin van het Algonkium, op één na het oudste tijdperk, 45 millioen jaren. Volgens den geoloog-natuurkundige Joly, op wiens physische onderzoekingen wij verderop in het bijzonder de aandacht willen vestigen, moet de ouderdom der aarde volgens geologische gegevens op 100 tot 150 millioen jaren gesteld worden.

Een geheel andere rekenwijze berust op de zeer voor de hand liggende onderstelling, dat het zout in de zeeën zich daarin allengs door toevoer van de rivieren heeft verzameld. Men kent de hoeveelheden, die heden ten dage langs dien weg de oceanen binnenkomen, en een eenvoudige becijfering zou dus den tijdsduur doen kennen, die noodig geweest is om het geheele zoutgehalte van de oceanen te leveren. De zeeën moeten spoedig, relatief gesproken, na het vastworden van de aardkorst ontstaan zijn en het begin van de geologische periode kan niet veel verschillen van het ontstaan der zeeën.

Het zooeven genoemde boek geeft als uitkomst van deze becijfering 354 millioen jaren. Natuurlijk moet dit als een bovenste grens worden beschouwd: immers een deel van de nu aanwezige zouten zal door de zeeën uit de lagen, waarop zij zich vormden, zijn opgelost en behoefde dus niet te worden toegevoerd. Joly kwam dan ook tot een lagere schatting van ongeveer 100 millioen jaar, die met de vorige uitstekend overeenstemt. Maar andere autoriteiten ontkennen de geldigheid van deze redeneering geheel en al. Zoo heeft men in den regen, vooral in de buurt van de zeeën aanmerkelijke hoeveelheden zout aangetroffen, die natuurlijk uit de zee afkomstig zijn en daaruit door den wind zijn opgewaaid. Een groot gedeelte van het zout, dat in de rivieren wordt aangetroffen, zou dan door den regen toegevoerd kunnen zijn en dus middellijk uit de zee zelve: het zout zou grooten-

deels een kringloop doorloopen. Daardoor wordt blijkbaar de redeneering volkomen ondermijnd. Het zout is niet van het land afkomstig, maar werd reeds bij of kort na de geboorte der oceanen daarin aangetroffen.

Evenwel, ook indien men de schatting uit het zoutgehalte der zeeën, die overigens met de vorige niet in tegenspraak is, in het geheel niet wil laten gelden, mag als slotsom van het onderzoek tot omstreeks 1900 worden vastgesteld, dat de schatting uit de eigen warmte der aarde (24 millioen jaren) wel belangrijk kleiner was dan wat de geologen meenen te moeten vragen (100 tot 150 millioen jaar), maar dat er toch geen sprake meer was van de enorme tegenspraak, welke 40 jaar vroeger tusschen de eischen der geologische wetenschap en de schattingen der physici had bestaan. Men was tot een voorloopigen wapenstilstand gekomen, in het vertrouwen, dat toekomstige meer nauwkeurige metingen van de ten grondslag liggende grootheden de wederzijdsche schattingen nog nader tot elkaar zouden brengen.

Maar: daar kwamen omstreeks 1900 de opzienbarende ontdekkingen van de radio-activiteit. Eenige metalen, daaronder als voornaamste het uranium en het thorium, zenden geheel spontaan een eigenaardige straling uit, die door geen ons bekende middelen kan worden versterkt of verzwakt. Die straling is samengesteld uit eenige geheel verschillende soorten: zoo komt er een straling in voor, die met de straling van Röntgen-buizen in aard overeenstemt. De stralen, waar het voor ons onderwerp op aankomt, zijn de zoogenaamde α-stralen; deze bestaan uit een stroom van materieele deeltjes. Een atoom van een radio-actieve stof, bij voorbeeld uranium, kan op een bepaald oogenblik plotseling een klein stoffelijke deeltje - een α-deeltje - met ontzaglijk groote snelheid uitschieten. Door dit verlies aan materie wordt het atoom iets kleiner en lichter. Het blijft dan ook niet een uraniumatoom, maar verkrijgt volstrekt andere scheikundige eigenschappen: het uranium verandert dus in een ander element.

De α-deeltjes zijn gebleken niet anders te zijn dan atomen van het gas helium, van een positieve electrische lading voorzien; deze atomen zijn dus de bouwsteenen, waaruit de atomen der radio-actieve elementen althans ten deele samengesteld zijn.

Gewoonlijk is het nieuw gevormde atoom weder onbestendig en dus de stof radio-actief, dat wil zeggen: het atoom is aan een verdere omzetting onderhevig, die al of niet met het uitzenden van een α-deeltje gepaard gaat; in het laatste geval blijft het atoom bij de omzetting hetzelfde atoomgewicht behouden, in het eerste neemt het weder met hetzelfde bedrag, het atoomgewicht van helium, af. Zoo ontstaan geheele reeksen van omzettingsproducten, die ten slotte een einde nemen, doordat een atoom ontstaat, dat een volkomen stabiele structuur bezit, of althans zoo zelden ontploft, dat de radio-activiteit van de stof aan de waarnemingsmethoden ontsnapt. Waarschijnlijk zijn het verschillende variëteiten van lood, die in den genoemden zin de eindproducten van de uranium- en thorium-reeksen vormen.

Al de op die wijze zich vormende en weer verdwijnende leden der radio-actieve reeksen zijn stoffen, die tot nog toe niet als scheikundige elementen bekend waren; en dit is ook niet te verwonderen: zij kunnen zich namelijk niet in groote hoeveelheden ophoopen, omdat zij gedoemd zijn een korter of langer tijd na hun ontstaan ook weer te verdwijnen. De kans voor de omzetting in den volgenden term van de reeks is gebleken bij de verschillende producten zeer te verschillen; somtijds is de gevormde stof uiterst instabiel, een belangrijk breukdeel van de atomen ondergaan hun lot in een korten tijd, de kans van omzetting is dus bij deze stoffen zeer groot en de hoeveelheid, die zich kan verzamelen dienovereenkomstig slechts zeer klein. In andere gevallen is de kans op desintegratie voor ieder atoom van de stof veel geringer: zoo bij voorbeeld bij de begintermen der reeksen, uranium en thorium, zelve, die onmerkbaar langzaam in hoeveelheid verminderen.

Een tusschenpositie tusschen zeer instabiel en zeer weinig instabiel wordt ingenomen door een der belangrijkste leden uit de uranium-familie, het radium: zijn omzettingssnelheid is groot genoeg om het een sterke radio-activiteit toe te kennen, maar vergeleken met andere termen der reeks toch ook weer betrekkelijk klein, vandaar dat het zich in uranium-houdende mineralen in een merkbare hoeveelheid heeft verzameld en daaruit langs scheikundigen weg door Curie en Mevrouw Curie in zuiveren toestand kon worden afgescheiden.

Men is gewoon de snelheid eener radio-actieve transfor-

matie uit te drukken door op te geven den tijd, waarin de stof voor de helft verdwenen is. Voor radium bedraagt die tijd 1800 jaar, terwijl bij voorbeeld het uranium zelf, dat zeer zwak radio-actief is, eerst in 1000 millioen jaar op de helft verminderd zou zijn en anderzijds termen in de reeks voorkomen, voor welke die tijd door enkele seconden of minder gemeten wordt. Opmerking verdient ook, dat de snelheid, waarmede het α-deeltje wordt uitgestooten, niet bij alle radioactieve stoffen even groot is en wel des te grooter, naarmate de stof minder stabiel is en derhalve de transformatie-tijd kleiner. Als voorbeeld deelen wij mede, dat de snelheid van het α-deeltje, dat door uranium zelf wordt uitgeschoten, 14 duizend kilometer per seconde bedraagt, voor radium 16 maal dezelfde eenheid, terwijl voor enkele andere latere termen der reeks de bedragen zijn: voor radium A 18, voor radium C 21 en voor radium F, ook wel polonium genoemd, 17; dus alle ontzettend groote snelheden, al staan zij dan ook nog belangrijk achter bij de grootste snelheid, waarmede wij bekend zijn, die van het licht, van 300 duizend kilometer in de seconde.

Het is te verwachten, dat door de botsingen van de α-deeltjes merkbare hoeveelheden warmte zullen worden ontwikkeld- en inderdaad werd al spoedig ontdekt, dat een radiumpraeparaat zich zelf en de massa, waarin het besloten is, op een hoogere temperatuur houdt dan de omgeving. Voor een gram radium bedraagt de ontwikkelde warmte 25 calorieën in een uur, dus voldoende om 25 gram water een graad in temperatuur te verwarmen. Bevat het radium nog de afbraakproducten, welke er zich in betrekkelijk korten tijd in ontwikkelen en die voor een deel ook α-deeltjes uitzenden, zoo is de geheele ontwikkeling 135 calorieën per uur.

Hier kunnen wij tot ons onderwerp, den ouderdom der aarde, terugkeeren. Zou die warmte-bron wellicht in aanmerking komen bij de berekening van den ouderdom der aarde uit het verlies naar buiten? Dit verlies wordt namelijk door de warmte, die de radio-actieve stoffen in de aarde, in het bijzonder radium en zijn afstammelingen, ontwikkelen, gedeeltelijk aangevuld en de afkoeling geschiedt dus langzamer dan bij de berekening door Kelvin werd ondersteld: de leeftijd der aarde moet door hem onderschat zijn.

De uitkomst der nieuwe berekening was verrassend, zoo niet verbijsterend. Het was gebleken, dat radium een algemeen voorkomende zelfstandigheid was, dus niet uitsluitend een bestanddeel van de uranium-mineralen (waar wij ons een tijd lang mede hadden gevleid, dat in ons land een sterk radium-houdend plekje modder voorkwam, is helaas gebleken een illusie te zijn geweest!). Wel is het percent-gehalte in de rotssoorten, waaruit de aardkorst voornamelijk bestaat, zeer gering (per kilogram gemiddeld een millioenste milligram), maar de warmte, die radium ontwikkelt, is zóó aanmerkelijk, dat zij bij de becijfering bleek van grooten invloed te zijn. Aannemende, dat de aarde in haar geheel gemiddeld evenveel radium bevat als in de aardkorst gevonden was, kwam Strutt tot de slotsom, dat de radium-warmte - wel verre van te mogen worden verwaarloosd - zelfs grooter was dan wat de aarde door straling naar buiten aan warmte verliest. De aarde zou in het geheel niet, zooals algemeen aangenomen wordt, een lichaam zijn, dat langzamerhand kouder wordt, integendeel het zou op den duur in temperatuur moeten stijgen!

Nu is deze laatste uitkomst verre van zeker: misschien, wij mogen gerust zeggen waarschijnlijk, is het radium-gehalte van de ijzeren kern der aarde veel geringer dan van de rotsschil daar om heen. Evenals de andere stoffen zal het radium in die korst vergeleken met het binnenste der aarde verre overwegen. Men zal er ook niet zoo licht toe komen, om het denkbeeld van een gloeiende aarde in het verre verleden, waarmede zoo vele andere verschijnselen strooken, prijs te geven. Maar hoe dat zij: door de ontdekking van de warmte-ontwikkeling, die met de radio-activiteit gepaard gaat, is de vaste basis voor de ouderdomsbepaling, die tot 24 millioen jaren voerde, volkomen weggenomen. De aarde moet ouder zijn dan uit die becijfering volgde; hoeveel ouder, dat laat zich door de onzekerheid omtrent de verspreiding van radium in de aarde in het geheel niet zeggen. Ieder ander getal grooter dan 24 moet als mogelijk worden toegelaten.

Ook het door Kelvin aan de zonnewarmte ontleende argument vervalt ten eenenmale: de zon zal zonder twijfel radio-actieve stoffen bevatten en haar leeftijd kan dus ook veel hooger zijn dan wat de berekening daarvoor opleverde.

Als men den stand van zaken optimistisch beschouwen

wil, dan kan men zeggen, dat nu ook de tegenspraak tusschen de 24 millioen en de 150 millioen der geologen is opgeheven, zoodat die laatste schatting een des te grooter waarschijnlijkheid erlangt. Maar er is meer: terwijl de vroegere schattingen der physici illusoir gemaakt werden, kwamen er tegelijk andere voor in de plaats. Uit de samenstelling der radio-actieve mineralen zelf vloeien schattingen omtrent hun ouderdom en dus van den leeftijd der aarde voort.

Keeren wij nog eens terug tot de beschouwing van de transformaties, die zich in een radio-actief mineraal afspelen, en vatten wij eerst het radium, hetwelk zich daarin vormt, in het oog. Het zal duidelijk zijn, dat de hoeveelheid radium in een uraan-mineraal niet onbeperkt kan toenemen, want terwijl er voortdurend nieuwe radium-atomen bijkomen, gaan er door ontleding ook geregeld atomen af en wel meer en meer, naarmate de hoeveelheid radium aangroeit. Er komt dus na verloop van jaren een toestand van evenwicht, waarbij het verlies juist de winst dekt, en zoo kan men verwachten, dat in uranium-mineralen een standvastige verhouding tusschen het radium en de moederstof het uranium zelf zal gevonden worden. De waarneming heeft dit inderdaad bevestigd: op 1000 kilogram uranium wordt gemiddeld 0.34 gram radium aangetroffen.

Iets dergelijks geldt blijkbaar voor de overige termen der reeks, behoudens alleen voor den laatsten term, het bestendige lood. Hiervan neemt de hoeveelheid in den loop der tijden voortdurend toe, want tegenover de vorming staat in dat geval geen verlies door ontleding. Terwijl dus het gehalte aan radium omtrent den ouderdom van het mineraal ons niets kan leeren, is dit met het lood wel het geval. Indien het lood inderdaad door het radio-actief proces ontstaan is, zoo moet de hoeveelheid er van ons een maat opleveren voor den leeftijd van het mineraal.

Behalve het lood-gehalte kan ook de hoeveelheid heliumgas in het mineraal als maatstaf voor diens leeftijd dienen. Elk helium-atoom, dat de radio-actieve stof in den vorm van een α-deeltje uitschiet en in het mineraal besloten blijft, zal er later in teruggevonden worden: de opbrengst aan α-deeltjes van de geheele uranium-reeks in een bepaalden tijd kennende, zal men dus weder den leeftijd kunnen uitrekenen.

Daar een gedeelte van het helium ontsnapt kan zijn

en dus niet medegerekend wordt, zal de laatste rekenwijze slechts een onderste grens voor den ouderdom van het mineraal opleveren, vooral indien het blijkt, dat mineralen, die men voor even oud mag aanzien, een verschillend percentgehalte aan helium bevatten. Aan den anderen kant geeft de berekening uit het lood een hoogste waarde, omdat het mineraal allicht bij den aanvang reeds lood bevatte, zoodat slechts een gedeelte van het aanwezige lood op rekening van de radio-activiteit mag geschreven worden. Ook dit wordt waarschijnlijk, indien het gehalte aan lood aan sterke wisselingen onderhevig blijkt te zijn, en men moet dan de kleinste uitkomst als het meest waarschijnlijke maximum beschouwen. Uit de helium-berekening volgde een ouderdom van 200 tot 300 millioen jaar en uit de lood-berekening van 340 tot 1640 millioen jaar. Een dergelijke berekening met een thoriummineraal uit het prae-cambische tijdvak leverde Strutt 140 millioen jaar. Men is geneigd uit deze getallen te concludeeren, dat de ouderdom van de aarde van de orde van 150 tot 350 millioen jaren moet zijn, een bedrag, dat met de uitkomst der geologen 150 tot 200 millioen jaar niet in sterkere tegenspraak is dan bij de vele onzekerheden begrijpelijk is. Het is eigenlijk al merkwaardig genoeg, dat langs zoo volkomen verschillende wegen gelijksoortige getallen gevonden worden.

Nu is echter met een en ander datgene, wat de radioactiviteit ons van de geschiedenis van gesteenten heeft ontsluierd, nog niet uitgeput. In een aantal mineralen - in het bijzonder bepaalde mica-soorten - worden bij microscopisch onderzoek eigenaardige cirkelvormige min of meer gekleurde vlekken waargenomen, die den naam hadden verkregen van pleochroitische halo's. De reeds genoemde onderzoeker Joly kwam op het denkbeeld, dat in die tot nog toe onbegrepen vlekken een uiting van radio-actieve werking te zien was, en het gelukte hem door minutieuse toepassing van de bekende radio-actieve verschijnselen hun wijze van ontstaan en hun uiterlijk tot in kleine bijzonderheden te verklaren.

De gekleurde ringen zijn doorsneden van bolvormige verkleuringen, wat daaruit blijkt, dat in een bepaald mineraal de cirkels volkomen hetzelfde uiterlijk hebben, in welke richting de doorsnede van het mineraal ook genomen worde. In het middelpunt van den bol is gemeenlijk een kleiner of

grooter korreltje op te merken van een in het hoofdgesteente ingesloten mineraal, gewoonlijk van zirkoon, een stof, die gebleken is veelal radio-actief te zijn, doordat het uranium bevat. In andere gevallen moest de aanwezigheid van thorium worden ondersteld. De kleuring is het gevolg van de straling, die van dit radio-actieve centrum in alle richtingen gelijkmatig uitgaat. Een dergelijke kleuring toch werd in proeven van Rutherford door glas aangenomen onder den invloed van een zeer intensieve α-straling en het is dan ook aan de werking van de α-deeltjes, dat het verschijnsel toe te schrijven is. Trouwens, door directe proefneming werd de kleuring van de onderzochte mica's door α-stralen bevestigd gevonden.

Om toe te lichten, hoe door die werking een dergelijke scherp begrensde kleuring te voorschijn geroepen kan worden, moet hier een nog niet besproken eigenaardigheid van het α-deeltje worden genoemd. Wij hebben gezien, dat deze α-deeltjes door de atomen van een radio-actieve stof met een bepaalde snelheid worden uitgeschoten. Met die snelheid kunnen zij een zekere diepte in de omgevende stof doordringen: zij hebben een bepaalde 'dracht'[1)], die o.a. afhankelijk is van de dichtheid der middenstof. In lucht van gewone drukking is de dracht eenige centimeters, natuurlijk des te grooter, naarmate de aanvangssnelheid aanzienlijker is. Ziehier eenige gegevens voor leden van de uraniumreeks: uranium I 2.50, uranium II 2.90, radium 3.30, radium-emanatie = niton 4.16, radium A 4.75, radium C 6.93, radium F 3.77, alles in centimeters uitgedrukt.

In het begin van de vlucht vermindert de snelheid van het deeltje weinig, maar wanneer het einde nadert, komt het zeer snel tot rust. De werking, die het deeltje op het omringende gas uitoefent en die daarin bestaat, dat dit electrisch geleidend wordt gemaakt, doordat de moleculen in positief en negatief geladen 'ionen' wordt gesplitst, hangt nauw met deze vermindering van snelheid samen; zij is dus eveneens aanvankelijk betrekkelijk zwak en bereikt hare grootste waarde tegen het einde van de baan.

In een stof van grootere dichtheid, zooals glas, is de dracht

1) In het Engelsch 'range'; wij verkiezen het woord 'dracht' boven 'draagwijdte', dat niet nederlandsch klinkt en te sterk de figuurlijke beteekenis voor den geest brengt.

veel geringer, maar ook hier geldt de regel, dat de beweging vooral tegen het einde van de baan haast plotseling ophoudt. Zonder twijfel hangt de kleuring, die het deeltje in dergelijke stoffen teweegbrengt, weder met dit verlies aan bewegingsenergie ten nauwste samen. Waarschijnlijk is het een scheikundige, men kan het noemen een photographische werking, die misschien aan de aanwezigheid van sporen van ijzer gebonden is; zoo althans schijnt het bij de onderzochte mica's het geval te zijn.

Het ontstaan van de gekleurde ruimten in de mineralen vindt nu in die werking een ongedwongen verklaring. De afstand van de scherpe begrenzing tot het middelpunt stemt overeen met de berekende dracht der deeltjes in een medium van de dichtheid der mineralen. De volledige uranium-halo is 0.0333 milimeter in straal, de thorium-halo 0.0408 millimeter, precies zooals de theorie doet verwachten.

Bevindt zich in het middelpunt een spoor van uranium, dan zijn ook alle afstammelingen van uranium aanwezig en dan worden α-deeltjes van verschillende aanvangssnelheid en dus ook dracht uitgezonden. Daarmede wordt onmiddellijk begrijpelijk, waarom de halo gemeenlijk een uit ringen bestaande structuur bezit. De uiterste schaduw is te wijten aan het snelste α-deeltje, dus dat van Rad. C, en de overige maxima, die meer binnenwaarts liggen, zijn aan de werking der minder snelle deeltjes toe te schrijven.

Indien het kristalletje in het centrum betrekkelijk sterk radio-actief is, vindt men een volledig ontwikkelde halo; soms echter is het zoo klein en bevat dus zoo weinig radio-actieve substantie, dat alleen een of meer van de nauwere ringen zich hebben kunnen ontwikkelen, want de uitspreiding over het boloppervlak verzwakt de werking en wel het meest voor de deeltjes, die het verst vliegen en zich dus over den grootsten bol verspreiden. Andere bijzonderheden konden worden verklaard door aan te nemen, dat de halo's ‘over-belicht’ waren. In alle gevallen stemt de gemeten grootte der schaduwen met de theoretische ten nauwste overeen.

Een verdere bevestiging van de interpretatie dezer halo's ligt in het feit, dat in andere mineralen ook thorium-halo's gevonden zijn, die dus de afmetingen en lichtverdeeling bezitten, welke theoretisch te verklaren is uit de onderstelling van een spoor thorium in het centrum van de halo.

Ook dat men alleen uranium- en thorium-halo's gevonden heeft, is van beteekenis. Niet alleen, dat deze stoffen 100 millioen jaren geleden reeds dezelfde eigenschappen bezaten als heden ten dage, er zijn ook in de mineralen geen aanwijzingen, dat er destijds nog andere stoffen waren, die radioactieve werkingen hadden. Men had zich wel eens de speculatie veroorloofd, dat vroeger radio-activiteit een meer algemeene eigenschap der stoffen geweest zou zijn, en dat de nu bekende elementen (evenals lood) de stabiele eindproducten zouden zijn van uitgestorven voorouders uit verdwenen radioactieve reeksen; de mineralen nu geven aan die speculatie in ieder geval geen steun.

Merkwaardig genoeg is het ook nog mogelijk gebleken uit de intensiteit der kleuring bij de halo's schattingen omtrent den ouderdom der mineralen te maken. Immers men kan de grootte der centrale kristalletjes microscopisch bepalen: uit het gehalte aan radio-actieve stof van die kristallen vindt men dan de hoeveelheid uranium of thorium, die aanwezig is. Door vergelijking van de dichtheid der kleuringen met die, welke in de proeven door bekende hoeveelheden worden verkregen, kan de tijd worden afgeleid, dien de halo voor zijn vorming moet hebben noodig gehad. Daartoe moet worden aangenomen, dat wat in de proeven in korten tijd door een relatief sterke α-straling wordt teweeg gebracht, door de veel zwakkere straling in de halo in een naar verhouding langeren tijd is tot stand gekomen.

Men zal niet geneigd zijn aan de langs dien weg verkregen schattingen een zeer groote nauwkeurigheid toe te kennen, maar het is zeker merkwaardig, dat de uitkomsten weer van dezelfde orde van grootte zijn als de vroeger verkregene. Joly en Rutherford vonden bij een groot aantal uitmetingen van halo's getallen tusschen 20 en 500 millioen jaar; aan de grootere getallen zou een grootere waarschijnlijkheid toekomen.

Terwijl dus vroeger de physica den ouderdom der aarde tot 24 millioen jaren wilde beperken en de geologie met niet minder dan vele honderden tevreden was, zijn thans de rollen omgedraaid. De geologie komt tot gemiddeld 150 en de physische methoden, nu alle op de radio-actieve verschijnselen steunende, voeren, zooals wij zagen, vrij wel

eenstemmig tot eenigszins hoogere waarden. Misschien kan deze tegenspraak door een gissing van Joly uit den weg geruimd worden: de binnenste ring in de uranium-halo, die van uranium zelf (I en II) afkomstig is, wordt door Joly een zeer weinig grooter gevonden, dan de theorie leert: de dracht van het α-deeltje, hetwelk voor dien ring verantwoordelijk is, zou iets grooter moeten zijn om volledige overeenstemming te verkrijgen. Zou het mogelijk zijn, vraagt Joly, dat die dracht om de een of andere reden millioenen jaren geleden inderdaad iets grooter was? Zoo ja, dan geschiedde de afbraak van het atoom in die vervlogen aeonen sneller dan nu het geval is, want immers de snelheid van het α-deeltje is des te grooter, naarmate de afbraak sneller geschiedt. De berekeningen van den ouderdom der aarde uit het lood-gehalte of uit de kleuring der halo's in uraniummineralen, waarbij de tegenwoordige dracht als uitgangspunt genomen wordt, zouden daardoor een iets te groote waarde moeten geven en daarmede ware alles in het reine.

Hoe is het den lezer te moede bij al dit werpen met millioenen? Doen hem die getallen onbehagelijk aan en meent hij misschien, dat de berekeningen zijn aandacht niet verdienen, omdat ze tot geheel onvoorstelbare uitkomsten leiden? Allicht kan dan de herinnering, dat het aantal menschen op aarde 1500 millioen bedraagt, en dat hij zelf, toen hij 5 jaar oud was, reeds 150 millioen seconden doorleefd had, hem sympathieker stemmen. Eenmaal zoover gekomen moge hij ook leeren inzien, dat de onzekerheid in de getalwaarde voor den ouderdom der aarde, die overblijft, vergelijkenderwijze waarlijk niet groot is, waar bij voorbeeld de egyptologen ten opzichte van de dateering der oudste dynastieën van 5 of 6 duizend jaar geleden althans kort geleden nog 1000 jaar of meer verschilden. Dan zal hij ook, indien hij het geduld gehad heeft de bovenstaande redeneeringen ten einde toe te volgen, zijn hulde niet onthouden aan de methoden der wetenschap, die uit de schijnbaar nietigste gegevens dergelijke elkaar steunende schattingen over den ouderdom onzer aarde veroorloven te maken.

J.P. KUENEN.

Een bezoek aan Coppet.

De dochter.
Het uitgestrooide zaad.

I.

Misschien zijn het minste deel van mevrouw de Staël hare geschriften. Maar helaas, alleen daarin leeft zij nog voor ons voort! Wij kunnen niet meer hooren hare stem, niet meer komen onder de bekoring, van welke alle tijdgenooten getuigen, en die zoovelen redde uit de klauwen der Terroristen. Niet vanwege hetgeen zij schreef, dreven vier achtereenvolgende regeeringen deze vrouw uit Frankrijk, maar haar met stem en daad onvermoeid aanporren tot het verdedigen der vrijheid, het voorbeeld van onverschrokkenheid en onbaatzuchtigheid dat zij gaf aan allen, die bogen voor het geweld of eigen bate stelden boven het algemeen belang, waren oorzaak der niet eindigende vervolging. ‘Ik weet niet hoe het komt’ - zeide Napoleon vertrouwelijk tot Junod - ‘doch wie een bezoek heeft gebracht aan mevrouw de Staël, is mij daarna steeds minder genegen dan te voren.’ Hoe dit kwam, heeft Amiel juist geraden: *Elle n'a jamais agi sur les autres qu'au moyen de leurs qualités*. Haar drijven was edel; zoodoende vond zij steeds wederklank. Want ook in de slechtste menschen sluimeren goede gevoelens. Zelfs in het vijandelijke kamp ontbrak het Germaine niet aan bewonderaars en beschermers; ja, in de naaste omgeving van den keizer waren er die niet schrokken voor het voorhoofdfronsen van den geweldenaar. Lucien en Joseph

Bonaparte, evenals hunne vrouwen, blijven haar steeds genegen; wat den keizer spijtig doet uitroepen: *Tout ce qui m'aime*, *s'intéresse à elle*, *quoiqu'ils sachent bien qu'elle ne m'aime pas!*

Hoe zij Napoleon haatte omdat hij Frankrijk's vrijheid had vermoord! Werd tegen hem samengezworen, gaarne was zij van de partij; zoo in 1802, toen hooggeplaatsen, beducht voor de toenemende macht van den Consul, tegenover hem wilden stellen Bernadotte. En heeft zij niet ten zeerste den val van den keizer bevorderd, door tijdens haar verblijf in het hooge noorden, de toenadering te bewerken tusschen den Czaar en denzelfden Bernadotte, nu kroonprins van Zweden?

Dàt alles deed haar woord, niet hare pen[1]. Van hare zeldzame overredingskracht leggen hare geschriften onvoldoende getuigenis af, al leert ons ook haar na den dood uitgegeven en onvoltooid gebleven werk over de Fransche omwenteling haar helderen staatsmansblik kennen. Slechts een enkele echo van hare bezielde stem is voor ons bewaard. Lacretelle de jongere haastte zich 's avonds op te schrijven wat hij zooeven uit haren mond hoorde op het diner aan de zweedsche ambassade, weinige dagen voor den beruchten *treize vendémiaire* (5 Oct. 1795) op welken Napoleon den onzinnigen royalistischen opstand smoorde in de kiem. Hoe vallen als hamerslagen de woorden van de ambassadrice op de verschrikte samengezworenen!

> Vous parlez, messieurs, d'en finir avec la République et vous prenez la meilleure marche pour la recommencer. Vous êtes bien neufs à parler *souveraineté du peuple*; vous bégayez une langue qu'ils connaissent mieux que vous.
> ...Les faubourgs et tout le peuple jacobin ont des griefs récents contre la Convention, mais ils ont contre vous une antipathie plus ancienne et plus violente... Vous vous irritez à ce mot de défaite, mais je pousserai la franchise jusqu'au bout: je craindrais votre victoire même.

Doch men moet het heele betoog lezen om onder den indruk te komen, waaronder zeer zeker Lacretelle was;

1) Proef op de som levert eene vergelijking tusschen de wijze waarop de Keizer haar behandelde en Chateaubriand, die in zijne geschriften zich eveneens tegen hem stelde. Doch Napoleon zag in Chateaubriand ‘maar’ een schrijver, hielp hem zelfs voort; mevrouw de Staël was daarentegen eene persoonlijkheid, werd dus vervolgd.

anders hadde deze niet zóó nauwkeurig, zoo *waar*, die zeer lange rede opgeteekend uit het hoofd.[1)]

Niet enkel echter op staatkundig gebied wist Germaine hare hoorders zoo te boeien. Op zekeren dag - verhaalt de zwitser Pictet de Sergy - was aan het déjeuner bij mevrouw de Staël aanwezig een jong adjudant van den prins van Schwarzenberg. Er was groot gezelschap (dikwijls was men dertig aan tafel); het jongmensch zat aan het andere einde, en beleefdheidshalve vroeg hem de gastvrouw eenige inlichtingen omtrent het tournooi, dat tijdens het Weener Congres was gehouden. Het jongmensch, dat daaraan had deelgenomen, stamelt verlegen een paar zinnetjes.

> De ce peu de paroles bégayées, madame de Staël composa bientôt le plus éclatant poème. Le pâle rayon soumis à son prisme, se changea en un arc-en-ciel; tout le moyen-âge avec la chevalerie et ses exploits, le gentil servage et ses dévouements défilèrent tour à tour dans une nuée lumineuse, aux yeux de l'assemblée enchantée. Corinne, électrisée la première, avait électrisé ses plus froids convives. Chacun, l'oreille tendue, les yeux et la bouche grandement ouverte, la fourchette immobile à la main, savourait ce festin intellectuel. Personne ne songeait plus à déjeûner (1815).

En dit was kort voor haar overlijden, toen haar lichaam reeds was gesloopt. Zie hier hoe eenige jaren vroeger (1809) een gast zich gevoelde, toen hij te Coppet getuige was van de geestvervoering, waarin de Vrijvrouwe kon geraken, indien het onderwerp van gesprek haar aantrok. Men behandelde dien dag *le sermon moral ou moralisant*. Sismondi nam de zedekundige preeken in bescherming; mevrouw de Staël viel ze aan. De geest wordt over haar vaardig:

> Cette inspiration dura une heure environ, et jamais dans le cours de ma vie - schrijft de geneefsche geograaf Karl Ritter - je n'ai ressenti un tel ébranlement nerveux; j'en avais des crampes jusqu'au

1) Zij zal die wel bij brokstukken hebben gehouden, gelijk past bij een tafelgesprek, en Lacretelle zal er een geheel van gemaakt hebben. Doch wie de geschriften van mevrouw de Staël kent, voelt duidelijk dat hij enkel penvoerder is geweest, en zuiver het gesprokene moet hebben weergegeven. De rede, welke in druk vele bladzijden beslaat, is opgenomen in het reeds genoemde werk van lady Blennerhasset. Men raadplege liefst de fransche uitgave van dit werk (Parijs, Weinhausser, 1890) en niet de eerste, duitsche. (De schrijfster was eene gravinne von Leyden.) De fransche aanhalingen zijn daarin volgens de oorspronkelijke documenten afgedrukt.

bout des doigts. Il y avait en elle quelque chose de cette puissance qu'Alcibiade dans le Banquet attribue à la parole de Socrate.

Ritter verwijst hier naar Plato, doch beter is het Lucanus op te slaan, te herlezen in zijne Pharsalia de beschrijving van de geestvervoering eener Delphische priesteres; die beschrijving, zóó aangrijpend natuurlijk, dat men enkel bij het herinneren nog dagen lang siddert. Wèl heeft mevrouw Necker-de Saussure gelijk, die de vrouwen hoog bevoorrecht acht boven de mannen in deze gave van het *enthousiasme:* het luid spreken en profeteeren der Godheid in ons binnenste, al is ook het sterkere geslacht in dezen ganschelijk niet misdeeld. Riep niet reeds Ovidius uit, bewogen voor die geheimzinnige kracht:

Est deus in nobis, agitante calescimus illo.

Wat Goethe, niet minder heftig zelf aangegrepen, zoo juist weergeeft door:

Der Gott der mir im Busen wohnt,
Kann tief mein Innerstes erregen.

Wie trouwens - hoe weinig ook begaafd - voelt niet somwijlen opwellen wat thans wordt geheeten het ‘onderbewuste’, dat diep in onze ziel verscholene, hetwelk door vervoering omhoog gedreven, wel niet verdringt het bewuste, doch dit aanvult en loutert?

Gaarne erkent mevrouw de Staël dat haar denken en doen beheerscht worden door het enthousiasme en wat zij daaronder begrijpt: *l'amour du beau*, *l'élévation de l'âme*, *la jouissance du dévouement*. Alle hare geschriften zijn er van doortrokken en dit maakt dat hare werken nog zullen gelezen worden nadat voorgoed zijn opgeborgen die van den woordkunstenaar, den dichter in proza: de Chateaubriand, die wel met haar de eer deelt aan de beginnende negentiende eeuw richting te hebben gegeven, doch thans geen invloed meer kan uitoefenen, juist omdat hem dat bezielende, dat eeuwig jong houdende ontbreekt.

Helaas, weinig minder zwaar dan de Delphische priesteresse, boette mevrouw de Staël voor hare oogenblikken van geestvervoering. Gene betaalde de gave van helderziendheid met den dood; Germaine sleepte haar heele leven door met zich die bitterste aller kwalen: zwaarmoedigheid.

Reeds als kind moest zij voor zich zelve vluchten en door afleiding trachten hare neerslachtigheid te verdrijven. Mevrouw Necker-de Saussure schrijft hieromtrent: *Elle ne pouvait pas supporter la solitude*, *et les impressions mélancoliques*, *qui sont peintes avec tant de beauté dans ses ouvrages*, *avaient chez elle une réalité redoutable; ce n'est que bien tard dans la vie*, *et lorsqu'elle a su tenir à distance les monstres créés par son imagination*, *qu'elle a pu*, *selon son expression 'vivre en société avec la nature*'.

Hoe kloekmoedig heeft Germaine niet die smart verborgen! En waren hare brieven, niettegenstaande het uitdrukkelijk verbod, niet openbaar gemaakt, zelfs het nageslacht zoude nimmer geweten hebben hoezeer haar behoefte aan verstrooiing, hoezeer hare schrik voor de eenzaamheid van Coppet allerminst uitingen waren van eene verwende wereldsche vrouw, maar het eenige middel om te sussen 'de slangen, die aan haar boezem knaagden'. (Zie den vroeger aangehaalden brief aan Jacques Necker.)

Zwaarmoedigheid, welke *niet* geërfd was. Ten deele uiting van hare dichternatuur. Wie kent niet Goethe's: 'Himmelhoch jauchzend, zu Tode betrübt?' Als de bezieling voorbij is, de innerlijke spanning opgelost, zakt de heele mensch geestelijk en lichamelijk ineen, wordt de aarde hem doodsch en ledig. Wat daartegen te doen? Icarus moet wel neerploffen, na de poging zich op te heffen tot te hooge sferen!

Maar ook andere, niet minder natuurlijke oorzaken zijn aan te wijzen voor Germaine's neerslachtigheid. Hoe eenzaam stond zij niet te midden van die chauvinisten, die nimmer den blik wilden richten naar de overzijde der grenzen, die - zonder eenig onderzoek - hun land hielden voor onovertroffen en onovertrefbaar. Hoe moest zulk een gevaarlijke kortzichtigheid niet hinderen eene vrouw, die Engeland, Duitschland en Italië met eigen zóó scherp oog had doorzocht, wier nuchter verstand en heldere geest haar veroorloofden gevolgtrekkingen te maken, geenszins altijd uitvallende ten voordeele van haar toch zoo innig geliefd land, noch van de reeds in schemerdonker gehulde *ville lumière*. Waar vond zij weerklank voor hare zoo diep uit het hart wellende woorden: *les nations doivent se servir de guide les unes les autres*, *et toutes auraient tort de se priver des lumières qu'elles*

peuvent actuellement se prêter? Zoo ooit, dan was hier toepasselijk het gezegde van de stem eens roependen in de woestijn. Ware Frankrijk slechts een woestijn geweest! Doch neen, Germaine zag hoe daar heel een volk - nog wel het volk dat zich verheven waande boven het overig menschdom! - zich boog in het stof voor een geweldenaar. Wat baatte het dat zij, die alleen fier recht bleef staan, door voorbeeld, woord en geschrift ruggegraat trachtte te geven aan de kruipende bent! Moest dit niet moedeloos maken en ter neerslaan?

En dan: deze vrouw, meer dan man waar het gold de staatkundige vrijheid te verdedigen, hoe stieten haar de hartstochten terug in eigen kring, vernederden haar haast tot slavin? Kon zij niet uitroepen met Lamartine:

> Un seul être vous manque et tout est dépeuplé!

Nooit heeft dan ook iemand minder mevrouw de Staël begrepen dan René Canet, toen hij haar bij zijn proefschrift betrok: *Une forme du mal de siècle: Du sentiment de la solitude morale chez les romantiques et les parnassiens*[1]. Hij meent te ontdekken dat Germaine het eerst van allen de verschijnselen vertoont van de ziekte, welke zoovele latere schrijvers en schrijfsters aantastte. Hoe vluchtig moet Canet niet hare werken hebben gelezen, als hij daaruit de slotsom durft trekken dat haar enthousiasme enkel was *une jouissance égoiste du sentiment*. Hoe weinig verstond hij wat dreef eene vrouw aan wie zelfoverschatting zoo geheel vreemd was, die rust, fortuin, eer, alles offerde zonder om te zien, als hij koudweg kan verklaren: *sa pitié finit par aboutir à l'individualisme de l'orgueil*.

Neen, niet een ‘mal de siècle’ had mevrouw de Staël aangegrepen, noch verbindt haar met de negentiende eeuw; hoe kon die wereldverachtende weêheid, bij sybariten uit zelfoverschatting geboren, vat hebben op eene vrouw die zulke spannende tijden doorleefde, zelve zóó bedrijvig was, haar groot fortuin nauwgezet beheerde, zoo vele kinderen baarde, opvoedde en onderrichtte? Hoe modern ook -

1) Paris, Hachette, 1904. Met dat al toch een merkwaardig boek.

zóó modern zelfs dat zij meer past in het kader der huidige eeuw dan in die welke zooeven werd weggevaagd - toch toont zij door hare melancholische neigingen, door haar gevoel van eenzaam te staan, verwantschap met de edelsten uit vroegere geslachten; voert ons terug tot wie nog kenden de schrikkelijke beteekenis van dat nu zoo onschuldig klinkende woordje *ennui*. Jammerden niet de helden en heldinnen van Racine telkens over wat niet is 'verveling', maar een diep rampzalige gemoedstoestand, geboren uit onvoldaanheid over hetgeen zij tot stand brachten, te zeer bewust van het oneindig verschil tusschen hun 'willen' en 'kunnen'? Zelfs Buffon, die toch zóó hard werkte, kon daardoor geenszins dat leed ontvlieden, en roept in wanhoop uit: *l'ennui*, *ce triste tyran de toutes les âmes qui pensent*, *contre lequel la sagesse peut moins que la folie!* Wie kan het dan mevrouw de Staël kwalijk nemen dat ook zij somwijlen vergetelheid zocht, waar die volgens dezen grooten natuurkenner alleen is te vinden? Laten wij eerder haar prijzen omdat zij niet den zinverdoovenden beker ten bodem toe uitdronk, doch verre van zich wierp alvorens haar deze noodlottiger konde worden dan hare kwaal.[1)]

II

Het ligt allerminst in de bedoeling hier te herhalen - en dat in deze weinige bladzijden! - wat zoo voortreffelijk en uitvoerig door zooveel meer bevoegden omtrent de geschriften van mevrouw de Staël werd gezegd. Want welk franschman en welk zwitser heeft zich niet gedrongen gevoeld èn zijne bewondering uit te drukken èn zich rekenschap te geven waarom hare werken zoozeer spraken tot hun gemoed? Het meest voor de hand liggen - behalve de geschriften van Sainte-Beuve, die men altoos weder opslaat - Faguet's eerste reeks der *Politiques et moralistes du XIXe siècle*, waarin hij uitvoerig nagaat hare *pensée littéraire*, *politique et philoso-*

1) Het bovenstaande maakt ook begrijpelijker waarom deze schijnbaar zoo levenslustige vrouw meermalen het vraagstuk van den zelfmoord behandelde. En wel zoó grondig, dat bijv. onder Schopenhauer's nagelaten papieren uittreksels worden gevonden uit hare betoogen.

phique; voorts de studie van Albert Sorel, die in een deel van de serie der *grands écrivains français* achtereenvolgens alle werken van mevrouw de Staël behandelt; eindelijk Vinet, door Brunetière genoemd de zwitsersche Pascal, die als protestantsch theoloog dieper dan de anderen in het geloofsleven doordringt van wie hem zeer zeker geestverwante was, alhoewel geen *bonne calviniste*, gelijk zij zelve waande. Doch waarom zich te wenden tot schrijvers *over* mevrouw de Staël, waar het zoo gemakkelijk valt hare werken zelf te leeren kennen? 'Zij wordt niet meer gelezen', beweerde Faguet in 1890. De toonkasten der boekverkoopers logenstraffen dat voorbarig oordeel. Zelfs schijnt het alsof de belangstelling toenemende is; het beste bewijs daarvoor zijn de voortdurend in nieuw kleed verschijnende goedkoope drukken van *Delphine*, *Corinne*, *De l'Allemagne*, *Dix années d'exil*. Van laatstgenoemd werk zag daarenboven onlangs een naar het handschrift aangevulde uitgave het licht, terwijl een - langen tijd slechts aan enkelen bekend - manuscript kort geleden door den druk algemeen goed werd.

Dat daarenboven telkens nieuwe studies over mevrouw de Staël verschijnen, bewijst dat schrijvers niet minder dan uitgevers overtuigd zijn een dankbaar - en betalend - publiek te vinden. Is zulks, omdat de twintigste eeuw, jong zijnde, meer voelt voor idealen dan hare voorgangster? Is het omdat wij, levend in een atmosfeer van materialisme, hijgen naar een bad van enthousiasme? - En wel verre dat de huidige oorlog, welke zoovele hoog-geprezen literatuur doodt, aan hare werken afbreuk doet, vernieuwt deze de begeerte op te gaan tot eene vrouw, die in niet minder vreeselijke tijden haar evenwicht van geest wist te behouden, zich niet liet ter neerslaan door de omstandigheden.

In alle geval kunt gij er gemakkelijk de proef van nemen: zoo weinig kostbaar zijn sommige nieuwe drukken der werken van mevrouw de Staël, dat zelfs de meest zuinige Nederlander zonder gewetenswroeging het boek kan wegwerpen zoodra dit verveelt. Nog een ander voordeel heeft dat zeer goedkoop zijn: onbeschroomd kunt gij de bladen bekrassen met een rood potlood. Zoodoende kan men zich beter rekenschap geven van zijne indrukken als het boek ten einde is gelezen. Haal dus aan, onderschrap vrij alles wat verrast door buitengewone

sierlijkheid van uitdrukking, merk de bliksemflitsen van haren geest, trek een streep langs gedeelten, welke getuigen van diepe menschenkennis, vooral langs die waaruit spreekt een edel, onbedorven gemoed, een warm gevoelend hart,... en gij zult, na beëindiging der lectuur nogmaals het boek doorbladerend, haast versteld staan van hetgeen uw potlood heeft aangericht. Nauwelijks een enkele bladzijde welke geen sporen draagt van uwen bijval!

Onder deze boeken is eene eerste plaats toe te wijzen aan *Corinne ou l'Italie* (1807). Wie door den ondertitel verwacht een diep indringen in den geest der bewoners van het schiereiland, of ten minste voorlichting op het gebied der kunst, zal zich teleurgesteld vinden[1)]. Italië vormt slechts den achtergrond van het drama. Want het is een drama, dat zich afspeelt in dat zonnige land: het drama eener vrouwenziel. Mevrouw de Staël heeft enkel Italië gekozen als plaats van handeling, ten einde zoodoende vrijer te staan tegenover de maatschappij. Immers wil zij schetsen den strijd van de vrouw tegen het vooroordeel, van het genie tegen bekrompenheid. Corinne, staande op den drempel der negentiende eeuw, ziet het beloofde land; doch zij zelve zal het niet betreden. Hare krachten zijn in de worsteling ondergegaan, maar zij wijst anderen den weg, bereidt voor de bevrijding der vrouw.

Corinne est une élégie sur la condition de l'homme en ce monde, zegt Vinet in 1844. Doch indien iets bewijst dat wij heden ten dage dichter staan bij het doel, dat mevrouw de Staël voor oogen zweefde, dan wel zeker de bevreemding, waarmede wij thans deze uitspraak vernemen. Blijkbaar kan Vinet zich nog geen andere wereld denken dan die waarin hij leefde: de vrouw is bij hem nog de ondergeschikte van den man, de man zelf is hem de eeuwig vastgeklonken Prometheus. Voor Vinet was de Fransche omwenteling slechts een incident; hij vermoedde geenszins dat toen de wereld lag in

1) Toch toont ook in dezen mevrouw de Staël hare zelfstandigheid en scherpte van blik. Niet slechts waardeert zij Italië meer dan vroegere schrijvers, doch hoever is zij zelfs latere vooruit: Lamartine, Victor Hugo, Casimir Delavigne! (Zie het overigens ietwat verwarde boek van Ch. Dejob: Mme de Staël et l'Italie. Paris, Colin. 1890).

de barensweeën der vrijheid. Zoo ziet dus de Lausanner hoogleeraar in Corinee's opstand tegen de vooroordeelen der samenleving enkel een protest tegen de onveranderlijke wetten der natuur. Corinne is slechts te beklagen; tot voorbeeld kan zij ons niet dienen. *Il faut*, *quand on est femme* - schrijft Vinet - *qu'on a du talent*, *choisir entre la gloire et le bonheur*, *entre le libre emploi de son talent et les intimes douceurs de la vie d'épouse et de mère. Il le faut; la nature le veut ainsi; la nature porte aussi à sa manière*, *des lois contre le cumul*, *et les maintient sévèrement*. Doch waarom eischt Vinet niet hetzelfde van den man? Waarom schrijft hij niet: *Il faut*, *quand on est homme*, *choisir entre le libre emploi de son talent et les intimes douceurs de la vie d'époux et de père?* Is deze eisch dwazer dan de andere?

Ook thans wordt nog niet de vrouw algemeen erkend als de gelijke van den man; doch indien er eenige reden is om te gelooven aan hetgeen mevrouw de Staël noemt de *perfectibilité humaine*, wij heden ten dage wetenschappelijker: de evolutie van den mensch, indien er eenige oorzaak is tot juichen, dan zeker bij vergelijking van de plaats, welke de vrouw heden ten dage inneemt met die welke haar nog slechts korten tijd geleden werd toegewezen. Wie weten wil hoe men in de zeventiende eeuw, in het toenmaals meest beschaafde deel van Europa dacht over de plichten der vrouw, neme ter hand Fénelon's recepten omtrent *l'éducation des filles* (1687), opgesteld door dezen inderdaad hoogstaanden paedagoog als handleiding voor het onderricht der jonge dochters van goeden huize, die op min of meer hardhandige wijze er toe gebracht waren het protestantsche geloof te verwisselen met het katholieke. Zoo noodig versterke men dien indruk door kennis te nemen van de eischen, welke mevrouw de Maintenon (óók een groote opvoedkundige kracht!) stelde aan de kweekelingen van St. Cyr... en gij zult den hemel danken, dat althans *onze* vrouwen niet meer zijn gelijk de idealen van toen!

In niet geringe mate is dit toe te schrijven aan mevrouw de Staël, die heel Europa deed zien wat de vrouw vermag; al zijn er helaas nog te velen, op wie van toepassing blijft wat zij den naar Sorrente gevluchten Tasso in den mond legt: *le vulgaire prend pour de la folie ce malaise d'une*

âme qui ne respire pas dans ce monde assez d'air, *assez d'enthousiasme*, *assez d'espoir*.

De intrigue van ‘Corinne’ is zeer eenvoudig - voor zoover men dit boek een roman kan noemen, want het is meer een gedicht, zoowel in opzet, vorm als door den rhythmus. Eene vrouw, over wier geboorte en afkomst een sluier ligt, brengt heel Italië in verrukking door hare kunst van improviseeren. Het toeval brengt Corinne in kennis met een engelschman, die alle deugden bezit zijner natie, doch ook met al haar vooroordeelen is behept. Waarom tot held (of minnaar - want in een roman is dat eenerlei) een Brit gekozen? Om soortgelijke reden als waarom Italië tot achtergrond werd genomen. Italië was toentertijd nog het land der onbegrensde mogelijkheden op poëtisch gebied. Even ver van de werkelijkheid, doch in nuchtere richting, werd Engeland geacht te zijn. Oswald is dan ook een ‘onmogelijk’ mensch. Rijk - natuurlijk; edel - natuurlijk; moedig - natuurlijk; kortom de ideaal tweede-luitenant van een bakvischje! Alleen heeft mevrouw de Staël, daar zij (Corinne) ouder was, den man harer keuze tot kolonel bevorderd. Maar bij al deze goede eigenschappen heeft Oswald ook deze echt engelsche: vóór alles gaat bij hem *respectability*. En wat zoude van het huwelijk met eene improvisatrice van onbekende afkomst zeggen *the nobility and the gentry? Shocking! Horrid!*

De tegenwoordige engelsche maatschappij is door de vermenging met amerikaansch milliardairsbloed wel eenigszins van dit hooge standpunt afgedaald, maar het wil mij voorkomen dat Oswald voor de toenmalige tijden niet zoo overdreven geteekend is, als sommigen gelooven. Zelfs zoude men haast denken dat mevrouw de Staël het voorgevallene tusschen Gibbon en hare moeder voor den geest stond. Want de vader van Oswald - zij het ook als schim - speelt precies dezelfde rol als Gibbon's vader in levenden lijve. Bedenk, gij zijt engelsch burger en zoon! roepen beiden om 't zeerst; en even gehoorzaam als Gibbon, offert Oswald zijn geluk op aan het vooroordeel[1)].

1) Hoe J. Merlant in zijn proefschrift: *le roman personnel de Rousseau à Fromentin* (Paris Hachette, 1905) Benjamin Constant in Oswald weervindt, blijft mij raadselachtig. Opmerkelijk dat zooveel dissertaties thans mevrouw de Staël behandelen. Doch niet alle openen nieuwe gezichtspunten, en behoeven dus hier te worden vermeld.

O, dat engelsche vooroordeel: hoe heeft het mevrouw de Staël zelve vervolgd! De eenige maal, dat hare pen niet schroomt scherp te worden, (hoe vermijdt zij anders te kwetsen!) is bij herinnering aan de bejegening, ondervonden van de zijde der Engelsche society tijdens haar verblijf op Juniperhall. Veertien jaren zijn vervlogen sedert de prude *misses* haar *the cold shoulder* toonden, maar nog smart de beleediging! Het kleinsteedsche britsche kringetje is zóó levendig, zoo 'raak' beschreven, met al hare bekrompenheidjes en gevoelentjes laag-bij-den-grond, dat ik weet niet meer welk klein engelsch stadje het noodig achtte openlijk te protesteeren tegen deze schildering, in de meening dat de schrijfster - die nooit van de plaats gehoord had - hare bewoners tot voorwerp van spot had uitgekozen! Dat echter mevrouw de Staël naast deze schaduwzijde van het engelsche maatschappelijk leven ook zijne lichtzijden kende en waardeerde, hiervan kan zich overtuigen wie na dit vermakelijk schetsje uit Corinne, leest het niet minder geniale, maar in zoo geheel anderen toon gehouden hoofdstuk over de engelsche *society* in haar latere werk over de Fransche omwenteling.

Dat brokje leven in Corinne bewijst, dat *indien* mevrouw de Staël had gewild, zij een geheel ander soort romans had kunnen schrijven, romans dichter staande bij de hedendaagsche opvatting van het genre. Maar zij beoogde iets hoogers. Corinne is de triomfantelijke slotzang van Germaine's sinfonie der liefde, welke ingeleid door hare brieven over Rousseau (1788) en door den *Essai sur les fictions* (1795), alleen in zooverre niet voldoet aan eischen van opbouw, dat het allegro appassionato: *Delphine* (1802) niet voorafgaat, doch volgt op de als adagio bedoelde studie omtrent de Hartstochten (1796).

De arme! Toen zij laatstgenoemd boek schreef, hoopte zij dat haar hart tot rust was gekomen. Een waan! Delphine is meer dan *un rêve douloureux*, (gelijk mevrouw Neckerde Saussure dien roman noemt,) het was droeve werkelijkheid.

‘Delphine’ te lezen - ook dit is herdrukt - kan ik echter de Gidslezeressen niet aanbevelen. Voor nuchtere noorderlingen zijn in tranen smeltende en zich voor elkaar op de knieën werpende fransche dames en heeren te weerzinwekkend, dan dat de werkelijk fraaie gedeelten van dezen roman genietbaar blijven. Slechts in één opzicht behoudt dit boek waarde: niets doet sterker gevoelen hoe groote veranderingen er plaats vonden in het geestesleven van de schrijfster in de korte spanne tijds welke Delphine scheiden van Corinne. De oorzaak werd reeds genoemd: tusschen beide ligt het overlijden van Jacques Necker, de zóó zeldzaam, haast afgodisch vereerde vader.

III.

Een andere groep vormen de werken van mevrouw de Staël, waaruit wel óók het hart spreekt - hoe kon het anders! - doch waarin niet minder het koele verstand zijne rechten handhaaft. Wijzen dan ook de hiervoren genoemde geschriften meer op de moeder: de hartstochtelijke Suzanne Curchod, in deze proeft men Jacques Necker. Telkens verwijst de dochter naar hem - te zeer zelfs naar veler oordeel; doch moest zulks niet, waar schering en inslag zijn van haar betoog: dat alle politiek welke strijdt met de beginselen der zedelijkheid, uit den booze is? Geen ander staatsman toch heeft zóó nadrukkelijk dien eisch gesteld!

Reeds vroeg houdt de politiek Germaine's gedachten bezig. En dadelijk, in haar eerste geschrift: over Rousseau's werken en karakter (1788) neemt zij het standpunt in, dat zij nooit zal verlaten, en bewijst hoezeer zij in dezen leerlinge is van haren vader.

> L'enthousiasme est permis dans les sentiments, mais jamais dans les projets; les défenseurs de la liberté doivent se préserver de l'exagération. Qu'on place donc au-dessus de l'ouvrage de Rousseau celui de l'homme d'état dont les observations auraient précédé les théories, qui serait arrivé aux idées générales par la connaissance des faits particuliers, et qui se livrerait moins en artiste à tracer le plan d'un édifice régulier, qu'en homme habile à réparer celui qu'il trouverait construit.

Slechts op één punt verschilt zij met Jacques Necker: deze is slechts schoorvoetend tot de overtuiging gekomen

dat de eenige mogelijke regeeringsvorm is die der republiek; mevrouw de Staël daarentegen erkent reeds in 1795 (blijkens hare *Réflexions sur la paix intérieure)* dat de tijd voor het koningschap voorbij is.

Hoe echter het volk op te voeden voor de zware taak, welke zoodoende op diens schouders wordt gelegd? Getrouw aan haar beginsel: dat alle theorie moet gegrond zijn op waarneming, wil zij het antwoord niet geven alvorens vroegere tijden te hebben ondervraagd. Uitkomst van haar zeer omvangrijk onderzoek is het geschrift: over de Letterkunde in betrekking tot de Samenleving (1800) - de letterkunde genomen in de meest uitgebreide beteekenis van het woord, óók omvattend philosophie en wetenschap. Terwijl de schrijfster blijkbaar wèl belezen is in grieksche en romeinsche letterkunde, ook in de nieuwere italiaansche, spaansche en engelsche litteratuur zeer thuis blijkt te zijn, is het eigenaardig dat slechts terloops worden aangeroerd de duitsche bellettrie en philosophie, welke haar in later jaren zoo zullen bezighouden.

Waarom mevrouw de Staël haren staatkundigen arbeid aanvangt met een onderzoek naar de letterkunde?

Hierop geeft antwoord een ander geschrift, straks nader te behandelen, en onderhanden genomen voordat dit boek was voltooid:

> Toutes les révolutions politiques, lorsqu'elles n'ont pas un homme pour objet, ont une idée pour principe. En France: l'amour de l'égalité, la haine des préjugés. La philosophie proprement dite est la pensée première de la Révolution de France. Il est aisé de comprendre tous les excès, toutes les erreurs qui ont dû naître d'un tel principe abandonné aux passions du peuple. Fonder un gouvernement sur des bases philosophiques, c'est la plus belle de toutes les pensées, le plus noble but pour un petit nombre de têtes législatives; c'est la source de toutes les folies humaines, quand les hommes qui ne savent pas lire, se sont fait une religion de la propagation des lumières[1)].

Juist omdat bij de Fransche omwenteling de praktijk de theorie vooruit snelde, werd de toestand zoo onbevredigend. *L'esprit de 1792 était en accord avec une monarchie tempérée*, *et non avec une république. Il faut que les*

1) Wat zegt hedendaagsch Rusland van deze opmerking?

écrivains pressent les pas de l'esprit humain pour lui faire rejoindre la république qui l'a devancé.

Waar niet de mannen, doch de ideeën de revolutie gemaakt hebben, moeten de philosophen, die deze ideeën aanbrachten, nu ook de revolutie weten te leiden op den goeden weg. Bij de letterkundigen (de philosophen daaronder begrepen) is dus navraag te doen; vandaar dus het door haar ingestelde onderzoek.

Dat onderzoek omtrent de letterkunde der grieken en romeinen, van de middeneeuwen en den nieuweren tijd, bevestigt haars inziens de juistheid van de toen fel bestreden, maar ook krachtig verdedigde stelling omtrent *la perfectibilité humaine*. Het versterkt tevens hare overtuiging: *qu'étendue d'esprit et profondeur de morale sont deux qualités inséparables*, *et que loin que la destinée vous condamne à faire un choix entre le génie et la vertu*, *elle se plaît à renverser successivement tous les talents qui voguent au hasard sans ce guide assuré*.

Menigeen zal, de tegenwoordige tijden beschouwend, twijfelen aan de juistheid harer beweringen; zoowel ontkennen den vooruitgang der menschheid, als den triomf der deugd. Doch niet een bedenkelijk optimisme heeft de schrijfster gedreven; neen, haar scherpe blik heeft door de nevelen heen bespeurd de Eeuwige waarheid. En nog minder reden tot mismoedigheid hebben wij dan deze vrouw, die in niet minder donkere tijden levende, doch over kleiner wetenschap en ervaring beschikkende dan ons nu ten dienste staan, toch nooit wanhoopte aan de toekomst der menschheid.

Slechts op één punt logenstraft haar de geschiedenis: de vooruitgang kan geenszins - gelijk zij dacht - voorgesteld worden door een voortdurend opwaarts strevende lijn: heffingen en dalingen volgen plotseling op elkander; dikwijls verkeeren wij in onzekerheid omtrent de richting der beweging, of staat de beschaving stil. Toch is menigmaal de achteruitgang slechts schijnbaar; en het is geen geringe verdienste van mevrouw de Staël, dat zij - lang voordat wetenschappelijk onderzoek zulks bevestigde - in de middeneeuwen heeft gezien iets anders dan een diepe duisternis, een terugval tot barbaarschheid.

‘Indien de menschelijke geest niet ware vooruitgegaan in die eeuwen, welker geschiedenis men ternauwernood kent - schrijft zij in het hoofdstuk betreffende de Renaissance - hadden dan op het oogenblik dat de letteren herleefden, zoovele mannen kunnen opstaan èn op het gebied der moraal, èn op dat der wetenschap en der staatkunde, wier werken verre overtreffen al wat de ouden hebben voortgebracht?’ En ter verduidelijking voegt zij hieraan toe: *Car il ne faut pas oublier le principe que j'ai posé dès le commencement de cet ouvrage*, *c'est que le génie le plus remarquable ne s'élève jamais au-dessus des lumières de son siècle que d'un petit nombre de degrés*.

Maar nog sneller dan hare vlugge pen, liepen de tijden. Nog was dit werk niet voor den druk gereed, en reeds werd de Republiek met geheelen ondergang bedreigd. Het Directoire beging fout op fout; de koningsgezinden staken het hoofd op; en de groote menigte, geheel onverschillig geworden, haakte enkel naar rust. Geen oogenblik was dus te verzuimen, en haar wetenschappelijken arbeid stakende, schrijft snel mevrouw de Staël een politiek pamflet, dat blijkbaar berust op het onderhanden zijnde grootere werk, als het ware vooruitloopt op de daarin te nemen conclusiën, er de toepassing van is op een bepaald geval. Dit betoog, geschreven in den aanvang van 1799, draagt den ietwat langen titel: *Des circonstances qui peuvent terminer la révolution*, *et des principes qui doivent fonder la république en France*. Wellicht zoude mevrouw de Staël dit opschrift verkort hebben bij het zenden naar den drukker, doch het handschrift bleef onvoltooid liggen omdat de omstandigheden nog sneller veranderden, dan met haar een ieder verwachtte. Immers de achttiende brumaire maakte een even plotseling als onvoorzien einde aan alle republikeinsche bemoeiingen. Napoleon had geen raadgevingen van noode; zijne wijze om de omwenteling tot een goed einde te brengen was zeer eenvoudig: het verheffen van het voormalige koninkrijk tot een keizerrijk!

Eerst in 1899 werd de aandacht gevestigd op dit handschrift, dat aan de Nationale bibliotheek te Parijs was vermaakt door de erfgename van mevrouw Récamier. Aan dezer vriendin had namelijk mevrouw de Staël die bladen in

bewaring gegeven, ten tijde dat zij vreesde voor een huiszoeking door de keizerlijke politie.[1)]

Het geschrift van 1799 is zéér de lezing waard, niettegenstaande het noch voltooid is, noch voor den druk herzien door mevrouw de Staël; van wie bekend is dat zij veel in de proeven veranderde. Hoe treft hare scherpte van blik, óók hare openhartigheid! Onvervaard houdt zij elke partij hare fouten voor: de republikeinsche niet minder dan de royalistische. En wat zij zegt omtrent het parlementairisme, omtrent de vrijheid... en losbandigheid der pers, omtrent de openbare school, omtrent de kleurlooze middenstof (die stille stem) is nog zóózeer van toepassing, dat men werkelijk geneigd zoude zijn de *perfectibilité humaine* te ontkennen. Alleen dan ook de zekerheid welke de moderne mensch dankt aan sterrekunde, aardkunde, paleontologie, aan al wat nieuwere onderzoekingen leeren omtrent de levensvormen: namelijk dat niet is te rekenen bij honderdtallen van jaren, noch bij duizendtallen, doch bij millioenen en trillioenen, doet wanhoop verkeeren in vertrouwende berusting. Laten wij aannemen dat reeds lang vóór dien algemeen zal veroordeeld zijn die halfslachtige moraal, terecht door mevrouw de Staël zoo verfoeid: *Personne ne dit que le triangle est carré*, *mais on se permet*

1) John Viénot, die in 1906 den druk bezorgde (bij Fischbacher te Parijs) vermoedt m.i. geheel ten onrechte dat dit werk is het tweede deel van het boek over de Hartstochten. Volgens den titel toch van bedoeld werk, in 1796 verschenen: *De l'influence des passions sur le bonheu des individus et des nations*, stelde mevrouw de Staël zich voor óók te behandelen den invloed van de hartstochten op het lot der volkeren. Zij bepaalde zich echter in dat eerste deel tot den invloed der hartstochten op het welzijn van den eenling. Wel schetste zij zeer uitvoerig in de inleiding, wat de inhoud zoude zijn van het vervolg, doch dit op eene wijze welke den indruk geeft dat zij afzag van verdere voltooiing.
Het door den heer Viénot uitgegeven handschrift klopt trouwens in geene deele op de beschrijving, welke mevrouw de Staël geeft van den te verwachten inhoud; en waar noch hare boezemvriendin: mevrouw Necker-de Saussure, noch hare kinderen, die de werken der moeder verzamelden, iets weten van dat tweede deel, is er alle reden om de veronderstelling van den uitgever ter zijde te schuiven. Te duidelijk is overigens het verband tusschen de strekking van het manuscript van 1799 en die van het reeds behandelde werk: *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*, dan dat elders de genesis ware te zoeken.

sans cesse des contresens aussi forts, *en politique comme en morale: la vertu coupable*, *le crime honorable*, *l'injustice utile*. Wat immers noodzakelijkerwijze leidt tot dezen gruwelijken regel van drieën: *Si l'on peut immoler un innocent pour l'intérêt d'une nation composée d'un petit nombre de citoyens*, *on peut en faire massacrer 20.000*, *30.000*, *si la nation augmente en population*. Slechts worden thans niet duizendtallen, doch millioenen onschuldigen opgeofferd aan die allerminst op zedelijken grondslag rustende staatkunde!

IV.

Toch behoort hare studie ‘omtrent de beginselen waarop de republiek in Frankrijk is te vestigen,’ niet tot de beste staatkundige werken van mevrouw de Staël. Dit boek werd geschreven in hetgeen mevrouw Necker-de Saussure noemt het midden-tijdperk, dat waarin wel het talent tot volle rijpheid was gekomen, doch de eigen hartstochten haar nog geen rust lieten. Er is dan ook iets ‘onafs’ in al wat dagteekent uit die jaren; een springen van den hak op den tak, hetwelk begrijpelijk maakt dat men de schrijfster verweet hare conversatie botweg over te brengen op het papier, geen boek te kunnen samenstellen. Roederer, verslag doende van een harer werken, verklaart dat mevrouw de Staël geen stijl heeft. Geen stijl? vraagt zij hem verbaasd: *Qu'entend-on par style? N'est-ce pas le coloris et le mouvement des idées? Trouvez-vous que je manque d'éloquence*, *d'imagination ou de sensibilité?* Inderdaad, dit alles wordt in volle mate bij mevrouw de Staël gevonden, en daardoor boeien zoozeer hare geschriften. Maar daarom blijven niet minder juist Roederer's tegenwerpingen: dat zij hare denkbeelden niet verbindt, ze niet genoeg uitwerkt, vooral: *de ne pas chercher le mot propre*, *le verbe significatif*. Dit laatste bemerkt trouwens dadelijk wie tracht eene zinsnede van mevrouw de Staël te vertalen. Dan geven waarlijk woordenboeken geen uitkomst!

Doch bij het lezen, vooral snel-lezen, hindert dat nietgebruiken van juiste termen minder; evenals bij een gesprek de aangesprokene onwillekeurig den spreker verbetert. Sainte-Beuve heeft dit ondervonden: zeer ingenomen met

mevrouw de Staël's geschriften, wilde hij telkens wanneer op de zittingen der Fransche academie aan het woordenboek werd gewerkt, daaruit aanhalingen doen opnemen ter verklaring van het behandelde woord. *Il est rare* - moet hij echter erkennen - *que l'exemple emprunté à madame de Staël ne soulève des objections. On allègue tantôt le vague de l'expression*, *tantôt l'impropriété des termes*, *ou le peu d'analogie des membres*.

In niet geringe mate echter zijn deze gebreken - welke men gewoonlijk toeschrijft aan de omstandigheid dat hare leerschool was de salon - zij zich dus te veel oefende enkel door conversatie, - een gevolg van de wijze waarop mevrouw de Staël werkte, en wel moest werken. Haar vader had een afkeer van vrouwen die schreven; wel verre van zijne dochter dus aan te moedigen, moest deze in jongere jaren zorgvuldig hare oefeningen voor hem verbergen. Dit maakte dat zij zich gewende zéér snel te schrijven - alsof zij vreesde ieder oogenblik betrapt te worden - op kleine stukjes papier, in alle mogelijke plaatsen, zorgende nooit den indruk te geven van bezig te zijn met schrijven. Zóó zeer had zich deze gewoonte ingeworteld, dat ook in later jaren het haar geenszins hinderde gestoord te worden. Mevrouw Necker-de Saussure deelt mede: *Il n'y a pas d'exemple que dans le moment où elle écrivait avec le plus de feu et de rapidité*, *elle ait témoigné autre chose que du plaisir en voyant entrer ceux qu'elle aimait*. En men bedenke welk druk leven mevrouw de Staël in alle opzichten leidde; dat schrijven voor haar slechts was eene afleiding, *une conversation indirecte*; dat voor haar hoofdzaak was de *daad!* Zoo dan ook hare werken sporen dragen van niet rustig te zijn opgebouwd, is zulks misschien meer te loven dan te laken, gelijk Benjamin Constant doet uitkomen, die de schrijfster zoo lang kon gadeslaan:

> C'est dans cette bienfaisance active et infatigable, qu'elle en a composé plusieurs, interrompue qu'elle l'était sans cesse par ce besoin de secourir et de consoler; et l'on trouverait, si l'on connaissait toute sa vie, dans chacune des légères incorrections de son style, la trace d'une bonne action. (Mélanges de littérature et de politique).

Doch zelfs Constant's zoo *gentlemanlike* vergoêlijking van de stijlfouten der vrouw, die hij eens zoo vurig beminde en

steeds bleef bewonderen, is thans overbodig geworden. De tijd is Germaine tot machtigen bondgenoot geworden. Want eindelijk heeft ook de angstvallig behoudende fransche taal hare Revolutie doorgemaakt; zijn omgeworpen de staketsels, waarbuiten zelfs Corneille en Racine zich niet straffeloos konden wagen.

Waaraan de ommekeer is te danken? Aan de overhaast werkende dagbladpers? Aan het zich naar boven wringen van lagen der maatschappij, welke minder geschoold, eene natuurlijker taal eischten? Of aan het steeds toenemend stoffelijke en geestelijke verkeer, dat niet polijst, doch afslijt? Wat hiervan zij, het verklaart waarom mevrouw de Staël, meer *prime-sautier*, meer *peuple* dan hare wèl gedresseerde tijdgenooten, nu vindt een breederen sympathieken lezerskring: modern is voor de modernen.

Hoe anders luidt dan ook thans het oordeel der officieele leiders van den franschen smaak! Zie hier wat G. Lanson schrijft in zijn handboek der fransche letterkunde, hetwelk reeds tweehonderdduizend drukken telt, dus zeker de hedendaagsche meening weergeeft (ook helpt vormen!) *Une parole agile, souple, claire*, *qui forme d'ingénieuses combinaisons de signes, qui dégage avec aisance des idees toujours intéressantes*, *souvent nouvelles et fécondes*; *voilà ce que M*^{me} *de Staël nous offre: son style est de l'intelligence parlée*. Wat deert het dat deze hoogleeraar aan de parijsche universiteit er voorzichtigheidshalve aan toevoegt (de handleiding is voor scholen bestemd!) dat die stijl niet is *klassiek?*

En zelfs het zooeven genoemd voorbehoud is thans vervallen! In het lijvige verzamelwerk van Petit de Julleville: de geschiedenis der fransche taal en letterkunde, verklaart A. Cohen (1913) den stijl der vrouwe van Coppet te zijn *noble et le plus souvent correct*. - Toch wil het mij voorkomen dat Lanson beter weergeeft wat wij heden ten dage gevoelen voor wie haren tijd zoover vooruit was. Slechts is deze hoogleeraar in één opzicht nog te veel negentiendeeeuwer: want is voor ons *l'intelligence* nog steeds *het* machtwoord? Zit nog steeds alleen ten troon de Rede?

De slotwoorden van Lanson's loftuiting zijn dan ook te vervangen door andere, juistere. Eugène Rambert, de gevoelvolle

beschrijver der Alpen-natuur heeft ze gesproken. Wat mevrouw de Staël kenmerkt: *c'est le génie inspiré par le bonté*. Want nooit kan dit te dikwijls herhaald worden: Germaine was welsprekend door het *hart!*

V.

In het laatste, beste tijdperk - dat waartoe ook Corinne behoort en het straks te behandelen boek over Duitschland - werd een werk geschreven dat misschien meer dan eenig ander van mevrouw de Staël tot den hedendaagschen lezer spreekt: hare *Dix années d'exil*. Nog beter dan de vroegere uitgaven stelt de nieuwe druk, bezorgd door Paul Gautier[1)] en aangevuld naar het handschrift te Coppet, (met aanteekeningen, welke den hedendaagschen lezer wegwijs maken) in staat de schrijfster te volgen in de veel bewogen jaren 1800-1804, waarin de moeilijkheden met Napoleon steeds groeiden. Dan - zeven jaren overspringende (want het boek bestaat uit brokstukken) ziet men den hevig verbolgen keizer een steeds nauwer en nauwer verboden kring trekken om Coppet. Zelfs wie haar schrijft, is niet zeker van zijne vrijheid. Eindelijk beducht voor eigen lijf, besluit mevrouw de Staël tot die wilde vlucht naar Rusland - op den voet gevolgd door het triomfeerend fransche leger - welker meesterlijke beschrijving een der grootste aantrekkelijkheden is van dit boek, en getuigt dat zelfs in zulke hachelijke oogenblikken zij niet verloor hare opmerkingsgave.[2)]

Maar tevens is dit het eenige geschrift, waarin zij niet meester bleef over hare gevoelens. Kon zij echter Napoleon recht doen wedervaren op het oogenblik dat zij zich door hem te Coppet zag opgesloten als in een levend graf? Wee, wie het waagde haar te bezoeken! Ook dezen werd verbanning ten deel, en de geweldenaar maakte geen onderscheid tusschen mannen en vrouwen: zoo moest mevrouw Récamier het

1) Bij Plon, Parijs, 1904.
2) Op eigenaardige wijze heeft eene duitsche: G. Kircheisen deze brokstukken aan elkander gevoegd door het ontbrekende te ontleenen aan het straks te behandelen werk van mevrouw de Staël over de Fransche omwenteling. Deze mozaïek draagt tot titel: *Die Memoiren der Frau von Staël* (Moraive & Scheffelt, Berlin, 1912).

ontgelden. Daarenboven kon Napoleon haar treffen in wien zij toen boven alles liefhad, met wien zij trouwbeloften had gewisseld, van wien zij een kind onder 't harte droeg: John Rocca.

Deze was, om met mevrouw Necker-de Saussure te spreken: *la dernière vague majestueuse* van den oceaan harer hartstochten.

Te Genève had Germaine den twintig jaren jongeren huzaren-officier leeren kennen. Uit een geneefsch patricisch geslacht gesproten, had Rocca onder de fransche adelaars vele veldtochten medegemaakt, was ten slotte in de spaansche guerilla gevaarlijk gewond, en op romantische wijze aan een gewissen dood ontkomen. Te invalide om langer te kunnen dienen, was hij nog voldoend man om het hart van de veelgeliefde in lichte laaie te zetten. Waarom op het wisselen der trouwbeloften eerst vijf jaren later het huwelijk volgde? Moeilijk is hierop een afdoend antwoord te geven. Het meest waarschijnlijke is dat mevrouw de Staël terugschrok voor den spotlach der *Society* over eene zóó ongelijke echtverbintenis. Want dat de vrouw, die niet schroomde voor recht en vrijheid alles te wagen, bang was voor de speldeprikken der hoofsche samenleving, diep voelde een onheusche bejegening van haars gelijken, bewijst het voorval in den consulairen salon, waaraan haar roman Delphine den titel dankt, en dat zij onder een lichten sluier mededeelt in dat boek.

> Nous attendions la reine dans le salon qui précède sa chambre, avec quarante femmes les plus remarquables de Paris. Madame de R. arriva; c'est une personne très-inconséquente, et qui s'est perdue de réputation par des torts réels et par une inconcevable légèreté... Au moment où elle entra dans le salon, mesdames de Saint-Albe et de Tésin - qui se plaisent assez dans les exécutions sévères, et satisfont volontiers, sous le prétexte de la vertu, leur arrogance naturelle - quittèrent la place où elles étaient assises du même coté que madame de R.; à l'instant toutes les autres femmes se levèrent, par bon air ou par timidité, et vinrent rejoindre à l'autre extrémité de la chambre madame de Vernon, madame du Marset et moi (n.l. Delphine, die wordt geacht dit voorval te verhalen). Tous les hommes bientôt suivirent cet exemple, car ils veulent, en séduisant les femmes, conserver le droit de les en punir. Madame de R. restait seule l'objet de tous les regards, voyant le cercle se reculer à chaque pas qu'elle faisait pour s'en approcher, et ne pouvant cacher sa confusion. Le moment allait arriver où la reine sortirait pour nous recevoir; je prévis que la scène deviendrait alors encore plus cruelle..

Geschuwd als een melaatsche! men kan begrijpen hoe mevrouw de Staël zich te moede voelde op dat oogenblik. Geen man, geen vrouw die zich over hare eenzaamheid ontfermde! Doch niet *une inconcevable légèreté et des torts réels* waren oorzaak van dien boycot, maar haar moedig protesteeren tegen consulaire dwingelandij. En de laffe troep deed door zoo tegenover haar te handelen, slechts te duidelijker uitkomen eigen minderwaardigheid. Voor welke vrouw ware echter niet zulk een toestand duldeloos? Dáár maakt zich los van het mannen- en vrouwenkluwen een jonge weduwe: Delphine de Sabran, en doorschrijdt de leege zaal tot waar mevrouw de Staël zich alleen bevindt, en zet zich naast deze neder.

> Madame de R. me reçut comme si je lui avais rendu la vie; en effet, c'est la vie que ce soulagement de ces douleurs que la société peut imposer, quand elle exerce sans pitié toute sa puissance.

Men zal nu beter Germaine's aarzeling begrijpen om het tweede huwelijk bekend te maken... en tevens beter de heldhaftigheid waardeeren van wie zoo in alle opzichten vrouw bleef.

Vrouw is zij ook, en in de edelste beteekenis des woords, in dat laatste harer geschriften: het na haar overlijden door haar zoon uitgegeven werk over de Fransche omwenteling. Dit is de eerste vrouwenstudie over die gebeurtenis, en zoo zij wellicht een hedendaagsch lezer teleurstelt, is dat enkel omdat wij niet zoozeer vragen naar een oordeel, dan wel naar gegevens om daarop eigen oordeel te vestigen. Zulks was echter niet het doel van mevrouw de Staël; zij wilde nuttiger arbeid verrichten: hare tijdgenooten lessen doen trekken uit de gebeurtenissen. En de grootste les welke zij geeft, is die van waardeering van andersdenkenden, óók van vijanden: *La grande erreur des hommes politiques*, *c'est d'attribuer tous les genres de vices et de bassesses à leurs adversaires. Il faut savoir apprécier à quelques égards ceux qu'on haït et ceux même qu'on méprise*. Hoe spreekt ook hieruit de geest van haren vader!

Dit laatste werk van hare hand is ongetwijfeld het beste. Nu is mevrouw Staël hare hartstochten volkomen meester: als in een tot rust gekomen meer, weerspiegelt zich in dit boek

ongebroken de oneindigheid der hemelen. Innig zijn nu ook vermengd het gezond verstand, erfdeel van Jacques Necker, en de groote gevoeligheid der moeder; beide eigenschappen - want ook Suzanne bezat *bon sens* en de vader *sensibilité* - ten top gedreven; gelijk uit twee golftrillingen, zoo hare bewegingen samenvallen, één zeer hooge golf wordt geboren. En dit alles gedragen door dat altruïsme (óók bij de ouders te vinden!) dat edeler naam droeg in vroeger tijden en dien nog te dragen verdient: de *Caritas*, grootste en beste der heilige drieéénheid: Geloof, Hoop en Liefde!

VI.

Behalve werken van letterkundigen en staatkundigen aard, heeft mevrouw de Staël nog één boek geschreven, dat in deze dagen opnieuw zeer de aandacht trekt, al verdient het ook in gewone omstandigheden alle opmerkzaamheid. Van dit boek bestaat eveneens een nieuwe, uiterst goedkoope druk, welken men onvervaard bewerken kan met rood potlood. Wie zich in deze tijden stoot aan den titel, verandere dien mijnentwege in *Nowhere*, en schrappe de plaatsnamen. *De l'Allemagne* heeft trouwens reeds bij het verschijnen, ja, zelfs daarvóór, ergernis gewekt. Napoleon verwees den eersten druk (1810), alvorens deze den boekhandel kon bereiken, naar den papiermolen. *Cela n'est pas français* luidde zijn vonnis, hoewel zijn censor er slechts een paar - en wel zeer onschuldige - zinnetjes in te schrappen vond. Tengevolge van deze vernietiging zag het werk eerst drie jaren later het licht, - te Londen herdrukt naar het eenige door mevrouw de Staël geredde exemplaar.

En toen ergerden zich zoowel de franschen, die den oostelijken nabuur niet verheerlijkt wenschten, als de bewonderde germanen zelf, die zich niet voldoende geprezen vonden, en voor wie één droppel blaam den ganschen beker lof bedierf.

Met dat al werd *De l'Allemagne* gretig gelezen, en heeft het grooten invloed uitgeoefend. Het eenige wat de franschen steeds mevrouw de Staël blijven kwalijk nemen: haar niet geven van een *volledig* overzicht der duitsche toestanden, haar niet waarschuwen (althans niet voldoende) voor het

dreigend militarisme, kan waarlijk niet gelden als grief.[1)]

Want deze vrouw, aan hare landgenooten het toenmaals geheel onbekende Duitschland ontdekkende, was volkomen in haar recht alleen te teekenen wat haar het meest moest treffen bij de nadering: de forsche belijning van het berglandschap, de zoo zeer uitstekende toppen. Aan wie na haar kwamen, mocht zij overlaten het snuffelen in het kreupelhout aan den voet der hoogten, het graven van mijngangen in den grond. Den weg tot verder onderzoek te wijzen, was haar voldoende taak; en zoo de franschen verzuimden dat onderzoek te verrichten, kan men hun voor de voeten werpen het verwijt, dat Jacques Necker den royalisten toeslingerde: zij zijn onverzoenlijk, omdat zij mij hunne eigen misslagen aanwrijven.

Aan al te zelfgenoegzaam Frankrijk hooger ideaal te geven, ziedaar het doel van *De l'Allemagne*. Want hoewel mevrouw de Staël enkel handelt over duitschers, denkt zij steeds aan eigen landgenooten. En onwillekeurig openbaart zij tevens zichzelve. Dit is misschien voor ons nog het meest belangrijke. Scheur dan ook desnoods uit het boek de eerste afdeeling, al bevat die het beroemde hoofdstuk over *l'Esprit de la conversation*, óók hare zoo frissche beschouwingen over universitair onderwijs. Werp eveneens verre, indien gij zulks wilt, de tweede afdeeling met die voorbeeldige beknopte letterkundige overzichten (o.a. van Schiller's treurspelen). Desnoods kan men zelfs de derde afdeeling overslaan, waarin de schrijfster uiteenzet de verschillende duitsche philosophische stelsels, daarbij zoo echt vrouwelijk openhartig bekennende: *l'examen de la théorie exige une capacité qui m'est étrangère*. - Erkenning waarmede zij als 't ware boete doet voor hare ondeugende uitlating tegenover een der grootmeesters der methaphysiek tijdens haar verblijf te Weimar: ‘Uw betoog herinnert mij aan Münchhausen's avontuur: voor een breed water staande, nam deze zichzelf bij den arm en zette zich zoo over naar den anderen oever’. Met dat al behoudt mevrouw de Staël zich het recht voor kritiek uit te oefenen op alle kritiek: *l'Evangile nous dit qu'il faut juger les prophètes par leurs oeuvres*.

1) Een goed verstaander leze maar eens bedaard hare hoofdstukken over Pruisen en Berlijn! Zij waarschuwt terdege hare landgenooten, doch deze wilden niet luisteren.

Doch wat gij ook verwerpt of wilt overslaan, bewaar, lees en herlees de slotafdeeling, welke handelt over godsdienst en enthousiasme; vóóral dat hoofdstuk over de smart, waarin staat geschreven wat als motto kan dienen van Germaine's levensarbeid: *Le génie ne doit servir qu'à manifester la bonté suprème de l'âme*.

Dat mevrouw de Staël *De l'Allemagne* heeft geschreven, is louter toeval, gelijk duidelijk blijkt uit de onlangs uitgegeven, reeds besproken briefwisseling van Germaine met haren vader. Maar ook hier geldt dat het toeval alleen hen dient, die er van weten gebruik te maken.

In den winter van 1803/04 dwong Napoleon mevrouw de Staël tot het verlaten van Frankrijk, en nu besloot zij haren dertienjarigen oudsten zoon (aanvankelijk bestemd voor de Ecole polytechnique) in Duitschland voor te bereiden voor de universitaire studie aldaar. Tevens wilde zij, zoo lang mogelijk, Zwitserland vermijden. Want al woonde daar haar vader, zij had het stijve, prozaïsch nuchtere landje, vooral kleinsteedsch Genève - zoo dicht bij Coppet gelegen, en niet te ontgaan - *dans une magnifique horreur*. Deze minachting, van hare moeder geërfd, heeft zij later getrouwelijk overgedragen aan hare overigens zoo voortreffelijke dochter Albertine.

Mevrouw de Staël ging echter met grooten tegenzin op weg, steeds hopende dat het haren vader gelukken zoude den Eersten consul te vermurwen. Spoorslags ware zij dan naar Frankrijk teruggekeerd; zij griezelde van al wat duitsch was, van de herbergen, van de menschen, *enfumés au moral et au physique*, van het land (het was in 't hartje van den winter) *rien que de la neige réunie au ciel*.

De hartelijke en hoogst vleiende ontvangst te Weimar (haar *Delphine* was toen in aller handen) deed haar ontdooien. Eensklaps begrijpt zij de beteekenis van Duitschland. Wel was mevrouw de Staël niet geheel onvoorbereid: sedert een paar jaren kon zij duitsch lezen, had door Charles Villers leeren kennen Kant's philosophie, was door fransche émigrés, uit Duitschland teruggekeerd, op de hoogte gebracht van het duitsche doen en denken, doch eerst de omgang met Weimarsche grooten van geest maakte haar bewust, wat aan eigen ontwikkeling ontbrak, èn - hoofd-

zaak - dat Frankrijk in menig opzicht geestelijk ver achterstond bij den verachten oostelijken nabuur. *On n'a pas d'idée ce que les Allemands savent quand ils s'y mettent*, schrijft zij later uit Berlijn bewonderend aan haren vader.

Plotseling komt zoodoende bij haar op, en rijpt snel de gedachte om Duitschland aan Frankrijk voor te stellen. Wel waarschuwt haar dat gezond verstand, - haar niet minder kenmerkend dan haar enthousiasme - dat zij zelve nog te zeer leerlinge is om als meester te kunnen optreden, doch wat nood! Germaine heeft werklust en werkkracht. De omstandigheden veroorloven haar niet in Duitschland zelf verder te studeeren; dit zal dus te Coppet geschieden. Stevige hulp is hiertoe noodig, en als echte bankiersdochter beseffende dat ‘de kost moet voor de baet uyt’, werft zij met geld en goede woorden den besten der duitsche letterkundige critici van dien tijd: Wilhelm Schlegel, haar door Goethe aanbevolen.

Zij biedt dezen leermeester het voor die tijden vooral hooge jaargeld van twaalfduizend franken (wat zeker overeenkomt met *f* 12.000 thans, en menig professor zou doen watertanden!) Ook belooft zij Schlegel een pensioen; en inderdaad heeft dan ook mevrouw de Staël hem bij testament toegewezen honderdduizend franken, met recht op vrij verblijf te Coppet[1)].

Zoo gesteund, zet Germaine zich aan het werk. Zes jaren heeft zij aan haar boek gearbeid, en waarlijk niet in

1) Dat dit inderdaad royale voorwaarden waren, blijkt hieruit dat, hoewel hare nalatenschap ongeveer vijf millioen franken heeft bedragen, hare geldelijke vooruitzichten ten tijde dat zij Schlegel aanwierf, geenszins rooskleurig waren. Zoo bestond er bijv. veel kans, dat haar vader nimmer zoude terugzien de twee millioen franken door hem geleend aan de fransche regeering.
Uit de nu openbaar gemaakte briefwisseling tusschen Germaine en Jacques Necker blijkt verder zonneklaar, dat Schlegel geenszins - zooals men gewoonlijk aanneemt - enkel medeging als *instituteur* van haren tweeden, toen tienjarigen zoon Albert. *Il est trop distingué pour cela*, schrijft mevrouw de Staël aan haren vader. Wel zal hij den jongen eenige lessen geven, doch verder zoekt zij nog *un musicien-secrétaire et promeneur avec les enfants*. Zoo wordt ook verklaard de onafhankelijke houding van Schlegel tegenover de gastvrouw, welke sommige bezoekers op Coppet bevreemdde en hinderde.

een tijdperk van rust! Des te meer zijn haar geduld en doorzettingsvermogen te bewonderen, zóó weinig te verwachten bij een zoo hartstochtelijk persoon! Ook treft dat dit boek, hoewel Schlegel haar steeds ter zijde stond, in geen enkel opzicht doet denken aan vreemde hulp, allerminst in opzet en uitvoering 'duitsch' is. Blijkbaar heeft mevrouw de Staël zelve de waarschuwing ter harte genomen, welke zij geeft aan wie willen navolgen wat hen aantrekt in de letterkunde van een ander land. Een bewijs dat zij zich terdege had ingewerkt in het duitsche denken en de duitsche taal, is wel deze erkentenis: *Une langue étrangère est toujours sous beaucoup de rapports une langue morte*. Slechts een tourist kan zich inbeelden dat het woordenboek alle moeilijkheden wegneemt; wie dieper in de vreemde taal doordringt, dieper daardoor in het vreemde wezen, wordt zich bewust van de onoverkomelijke klove, gevormd door eeuwen lang anders doen en denken. Wat natuurlijk niet belet dat het oog - over den afgrond heen - veel kan waarnemen, het oor veel hooren wat het der moeite waard is op te vangen en aan te wenden ten eigen bate. Immers al heeft mevrouw de Staël volkomen gelijk, wanneer zij verklaart: *l'imitation des étrangers*, *sous quelque rapport que ce soit*, *est un défaut de patriotisme*, niet minder toont zij zelve door hare geschriften, welke nu eens wijzen op Engeland, dan op Duitschland, Italië of Amerika, dat alleen door overal rond te speuren de geest zich harmonisch kan ontwikkelen, alleen zoodoende kan vermeden worden de zelfoverschatting, de minachting van anderen, welke straks leidt tot haat en eindelijk tot strijd en broedermoord - gelijk de huidige wereldoorlog maar al te duidelijk uitwijst.

En nu zelfs blijkt uit artikelen, in dit tijdschrift opgenomen, dat wederom ten onzent de vraag wordt opgeworpen: waarheen zich te richten, naar het oosten of het westen? moge als waarschuwend voorbeeld dienen het drietalige land, waar te Coppet *De l'Allemagne* werd geschreven. In plaats van partij te tookken van de benijdenswaardige ligging, en op de hooge bergtoppen staande, gelijkelijk naar alle richtingen rond te zien, voelt ieder deel van Zwitserland zich te veel aangetrokken tot den nabuur, wiens taal het spreekt, en is - zooal geen staatkundige - althans eene intellectueele

afhankelijkheid ontstaan van den vreemde, welke het gevoel van samenhoorigheid verzwakt.

Nederland, zooveel meer bevoorrecht - want de zee is alle bergen waard! - ingeheind door eigen taal, loopt minder gevaar om in zulk eene afhankelijkheid te vervallen. Doch nu aard en afkomst reeds te zeer wijzen naar het oosten, is des te vlijtiger ter schole te gaan bij Frankrijk en Engeland. Alleen zoodoende zal het evenwicht hersteld worden; zullen wij ook intellectueel neutraal zijn, dat wil zeggen: ons zelf blijven!

Nog eene andere vingerwijzing geeft ons mevrouw de Staël. Niet van uit de verte, enkel met behulp van boeken, heeft zij zich gevormd. *Corinne* ware niet geschreven zonder haar bezoek aan Italië; *De l'Allemagne* is op duitschen bodem ontstaan; van haar verblijf in Engeland getuigen al hare staatkundige werken. Zóó alleen kon van hare geschriften de bezieling uitgaan, welke ze stempelt tot daden: daden van het woord.

VII.

En toch, het beste werk, dat mevrouw de Staël ons kon geven, het boek, dat zij recht had te schrijven, is niet uit hare pen gevloeid. Daartoe is zij te vroeg moeten heengaan. Te midden harer triomfen, wierp op een-en-vijftig-jarigen leeftijd haar een beroerte te Parijs hulpeloos neder. De tijden hadden te veel van hare krachten gevergd: wie zou meer dan vijf-en-twintig jaren zóó hebben kunnen strijden voor recht en vrijheid, zonder zich ten doode toe te vermoeien?

Germaine stierf gevierd, zooals geen andere vrouw ter wereld ooit was gehuldigd. Toch hadden hare beginselen niet getriomfeerd. Wel zag Europa zich verlost van Napoleon, doch niet enkel aan de Bourbons waren de lessen der geschiedenis spoorloos voorbijgegaan, en zelfs maakte later de Juli-omwenteling geen eind aan het beurtelings vallen en opstaan.

Zij zelve echter was tot rust gekomen. De vrouw, die eens het geluk zocht in *amour et puissance*, voor wie *le bonheur moral* was een *malheur moindre*, die een oogenblik zich overgaf aan het mysticisme (één oogenblik slechts, want

weldra riep haar het gezond verstand der Neckers terug) deze verdwaalde had eindelijk den vrede gevonden, waar deze alleen te vinden is. In de lange, slapelooze nachten, welke zij - geheel verlamd - op de legerstede doorbracht, die na vier maanden haar sterfbed zou worden, kon men haar telkens met zachte stem het Onze Vader hooren bidden.

Op hoeveler lippen zweeft niet dat gebed des Heeren in de uren van nachtelijke stilte! Een halve eeuw na mevrouw de Staël, ligt ook slapeloos, ten doode vermoeid ter neer een zoeker naar waarheid, een strijder voor het recht, evenzeer - eindelijk - gehuldigd door wie hem zoo lang miskenden. Doch wat baten nog triomfen? Alles ontviel den eenzame; zijne vrouw: de eenige steun; zijn werkkracht: de eenige troost. Zie hier hoe de van alles beroofde Carlyle zijn hart uitstort aan zijn vriend Erskine (Februari 1869). ‘Wat anders te stamelen dan: Onze Vader, die in de Hemelen zijt, Uw naam worde geheiligd. Uw wil geschiede? Laatst, 's nachts, terwijl steeds somberder gedachten woelden door het hoofd, rezen die woorden - dat korte en verheven gebed - plotseling voor mij op met zeldzamen drang, in ongekende gedaante. Het was alsof zij geschreven stonden zacht rein glanzend op de donkerte des nachts, zoodat ik die las als het ware lettergreep na lettergreep. Dit bracht mijne dwalende gedachten tot rust, en eene weldadige kalmte kwam over mij. Misschien had ik in geen dertig of veertig jaren dat gebed woordelijk nagebeden, en nooit te voren had ik zóó gevoeld hoezeer zich daarin uitstort onze geheele ziel, hoezeer dat gebed alles omvat wat in onze zwakke natuur heilig is en omhoog tracht te streven, en het ons dan ook zoo terecht wordt aanbevolen met de woorden: als gij bidt, dan bidt aldus’...

Op den laatsten dag van haar leven - den 13en Juli 1817 - liet mevrouw de Staël zich in den tuin brengen, bloemen uitdeelend aan wie haar omringden, als eene gedachtenis aan het naderend heengaan. In den daaropvolgenden nacht sliep zij zachtkens in. Haar stoffelijk overschot werd vervoerd naar Coppet; daarna de grafkapel, waarin ook hare ouders rustten, voorgoed gesloten. Ter plaatse van de deur werd een basrelief aangebracht, dat mevrouw de Staël had doen vervaardigen door Canova. Dit stelt haar

zelve voor, knielende op het graf harer ouders, terwijl een vrouwelijke en een mannelijke gestalte omhoog zweven en haar wenken.

Het is niet de ironie van het lot, welke Germaine doet rusten in het land, waarvan zij zoo dikwijls en zoo onomwonden haar afkeer had te kennen gegeven. (Trouwens, in latere jaren waren ook in dezen hare gevoelens andere geworden; had zij zelfs lief gekregen de eenzaamheid van Coppet). Gaat men met den geneefschen hoogleeraar E. Ritter den stamboom na van mevrouw de Staël, dan vindt men wel dat van hare vier en zestig voorouders van mannelijke en vrouwelijke zijde, één meer dan de helft waren van franschen bloede, en zij zich dus terecht tot Frankrijk mocht rekenen; doch wat beteekent één druppel bloed meer, tegen den invloed, welken uitoefenden hare ontegenzeggelijk zwitsersch geschoolde ouders, haar langdurig verblijf, zij het ook te onwille, in die zoo in alle opzichten van overig Europa onderscheiden helvetische republiek? Zwitsersch - en wel zwitsersch protestantsch - zijn dan ook Germaine's denkbeelden omtrent vrijheid en recht, echt-zwitsersch de behoefte om propaganda te maken voor hare denkbeelden. Niet fransch dan ook, maar zwitsersch zijn al hare werken; en evenmin als men zich Rousseau anders kan denken dan als burger van Genève, evenmin mag men de vrouwe van Coppet scheiden van het land, dat haar wel niet zag geboren worden, noch zag sterven, doch dat zij haar leven lang niet minder vertegenwoordigde dan die arme zwerver van het Léman-meer.

Zwitsersch zoude dan ook ongetwijfeld het boek zijn geworden, straks bedoeld, dat mevrouw de Staël zich voorstelde te schrijven en waarvan wij zelfs den titel weten: *l'Education du coeur par la vie*. Een werk, dat zeer zeker evenals haar boek over de Hartstochten, eene zelfbekentenis ware geworden, doch nu van eene door het leven gelouterde ziel.

Toch is dit boek, dat de dood belette Germaine op het papier te brengen, ons niet onthouden. Dit is te danken aan de reeds meermalen in dit opstel genoemde mevrouw Necker-de Saussure; deze zeldzame verschijning, even geleerd als beminnelijk; van wie mevrouw de Staël getuigde, dat zij alle talenten bezat, welke men haar zelve toedichtte, zonder

eenige harer gebreken.[1)] De eerste twee deelen van haar boek, getiteld *l' Education progressive*, *ou l'étude du cours de la vie*, behandelen de opvoeding van het kind van beiderlei kunne, van de prilste jeugd af tot den tienjarigen leeftijd; het laatste, derde deel geleidt enkel de vrouw verder op haren levensweg, doch dan ook tot aan het graf toe (1828-1838).

Een paedagogisch monument noemt Vinet dit werk, en de Fransche academie kende er dan ook den prijs Monthyon aan toe. Het is inderdaad een gedenkteeken, zoowel waardig de schrijfster zelve als mevrouw de Staël, wier leeringen haar blijkbaar steeds voor den geest zweefden. Trouwens dat Germaine dezelfde opvoedkundige beginselen huldigde als hare nicht, blijkt uit de wijze waarop zij hare kinderen grootbracht.

The proof of the pudding is in the eating, zegt een nuchter engelsch spreekwoord; en Auguste de Staël met zijne zuster Albertine, de latere hertogin de Broglie, bewijzen dat zooal aan de moeder de tijd heeft ontbroken hare theorieën op schrift te stellen, hare toepassing dier beginselen niets te wenschen overliet[2)].

Het toeval heeft op de Lausanner bibliotheek gebracht het exemplaar der *Notice sur M. Necker*, hetwelk Auguste de Staël aanbood aan generaal César de la Harpe - dezelfde die eenmaal Coppet met gansch de familie ten vure doemde. Met bevende hand heeft de nu tot kalmte gekomen grijsaard onder de opdracht van den op zevenendertig jaren aan typhus

1) Albertine de Saussure, dochter van den grooten natuuronderzoeker Horace Bénédict de Saussure, grondlegger der zwitsersche botanie en geologie, was zelve zeer bedreven in de plantkunde. Haar echtgenoot (een neef van mevrouw de Staël) werd onder hare leiding van cavalerieofficier hoogleeraar in genoemd vak te Genève. Ook haar zoon werd een verdienstelijk botanist.

2) Vier kinderen had mevrouw de Staël van haar eersten echtgenoot: 1e eene dochter naar het zweedsche koningspaar geheeten (1787-1788), 2e Auguste (1790-1827), 3e Albert (1792-1813), 4e Albertine (1797-1838). Van haren tweeden echtgenoot één kind: Alphonse Louis (1812-1842). Albert moet geen onaardige jongen geweest zijn, doch een wildebras; hem werd in een duel met een kozakkenofficier letterlijk het hoofd afgeslagen. Aan het jongste kind schijnt op jeugdigen leeftijd een ongeval te zijn overkomen hetwelk groote verstandelijke ontwikkeling heeft tegengehouden.
Auguste, Albertine en Alphonse huwden, doch het geslacht leeft enkel door de dochter voort.

overleden schrijver gepend: *Cet excellent jeune homme*, *aussi distingué par les connaissances que par les vertus*, *est mort dans la force de l'âge*, *au moment où il allait se rendre le plus utile*. Door de omstandigheden gedwongen zich een werkkring te zoeken in Zwitserland, had Auguste de Staël zich toegelegd op den landbouw, en - in dezen vele verbeteringen invoerende - Coppet tot een soort agronomisch instituut gemaakt. Was hij in den geest zijner moeder werkzaam op philanthropisch gebied, zijne geschriften - later verzameld door zijne zuster Albertine - bewijzen dat met het karakter ook een niet gering deel van haar talent op den zoon was overgegaan.[1)]

En die zuster zelve, de hertogin de Broglie! Hoe werd zij vereerd door haren zelf zoo talentvollen echtgenoot! Hoe bewonderde haar Sainte-Beuve! Geen andere vrouw komt zijns erachtens zóózeer in voortreffelijkheid nabij de heldin der Fronde: mevrouw de Longueville. En zoo hij tijdens Albertine's leven enkel op haar durft zinspelen, eerst na overlijden haren naam noemen, is zulks omdat hij de dochter van mevrouw de Staël voor zulke eene vergelijking te rein achtte en te verheven. Guizot is niet minder getroffen, en ziet in Albertine geheel de moeder, doch deze gelouterd: *Elle en avait gardé la flamme en l'unissant à la lumière céleste; créature de premier rang dans l'ordre intellectuel comme dans l'ordre moral*, *et en qui le don de plaire était le moindre de ceux qu'elle avait reçus de Dieu*.[2)]

Zulke kinderen pleiten voor zulk een methode van opvoeding; en ware niet reeds te veel van de aandacht der Gidslezers gevergd, dan zou thans een overzicht zijn te geven

1) Zeer waardeerend uit zich de Felice omtrent Auguste de Staël in zijne *Histoire des protestants de France* (1850). Ware dezen langer leven gegund, zijne welsprekende betoogen tegen den slavenhandel zouden hem tot den franschen Wilberforce gemaakt hebben. ‘Son caractère offrait un rare mélange d'abandon et de réserve, de zèle et de mesure.’

2) De lezer kan zich eenigszins een denkbeeld vormen van Albertine de Broglie uit hare brieven, door haar zoon uitgegeven in 1896. - Verrassend is het, op te merken hoezeer haar karakter overeenkomt met dat der moeder. - Ook de beweeglijkheid schijnt zij van mevrouw de Staël te hebben geerfd: Guizot althans vindt *les mouvements de sa personne comme de son esprit*, *rarement en repos*. Het eenigszins dwepende in Albertine (ook bij Auguste te vinden) wijst daarentegen op den vader.

van het stelsel, dat mevrouw de Staël toepaste en hare nicht Necker-de Saussure beschreef. Hoezeer verschillen de denkbeelden omtrent opvoeding en onderwijs der beide vrouwen van die, welke de eenzijdige negentiende eeuw huldigde! Reeds het motto van het boek is een program. Ontleend aan mevrouw de Staël, luidt het: *cette vie n'a quelque prix que si elle sert à l'éducation religieuse de notre coeur*. Wie zich zulk een doel stelt, moet wel gelijk de schrijfster, *faire marcher de front*, *dès l'enfance*, *la culture intellectuelle et la culture religieuse*. In geen geval mag de godsdienstige opvoeding verschoven worden tot later: *quand l'instruction s'adresse à des coeurs déjà refroidis*, *et ne saurait amener des conséquences bien heureuses*. Zal de ontwikkeling eene harmonische zijn, dan moet - daar alles in de maatschappij drijft tot een overwichtig-maken van het intellect - des te grooter zorg besteed worden aan het versterken der overige gaven van hoofd en hart. Verdreven moet worden *la paresse du coeur*, opgewekt de verbeeldingskracht, bevorderd den drang tot het schoone, niet minder ook het plichtsgevoel en het bewustzijn der zedelijke verantwoordelijkheid. *En dit alles dient van de prilste jeugd af te geschieden*.

Wie kan zulks beter dan de vrouw, en onder de vrouwen: wie beter dan de moeder?

Geheel dienovereenkomstig heeft mevrouw de Staël gehandeld. *Elle n'a jamais voulu avoir de gouvernante pour moi*, schrijft Albertine de Broglie. *Elle m'a donné des leçons tous les jours dans ses plus grands chagrins*. Zeer vertrouwelijk ging de moeder om met hare kinderen. *Elle avait quelquefois des conversations d'égal à égal avec moi à l'âge de douze ans*. Doch hoe weinig mevrouw de Staël schroomde eigen fouten en tekortkomingen bloot te leggen, het deed geen afbreuk aan haar gezag. Men denke slechts aan het heftige tooneel met Benjamin Constant, bijgewoond door de kinderen, die zij daartoe tot zich had geroepen!

> Du moment qu'elle rentrait dans l'éducation, elle imposait - schrijft de dochter. Personne n'a jamais eu plus qu'elle de dignité naturelle, et c'est ce qui lui a permis d'admettre ses enfants à la familiarité la plus intime, de leur inspirer même parfois de la pitié pour ses chagrins, sans qu'ils aient cessé de la révérer. Jamais une mère n'a été plus confiante et plus imposante à la fois.

Wilt gij na deze getuigenis van de dochter er nog eene van den zoon? Op vijftienjarigen leeftijd op kostschool gelegd te Genève, bemerkt hij bij zijne medescholieren veel verkeerds, en vertrouwt dit zijne moeder toe. Maar op hare beangste vragen antwoordt hij kloekmoedig: *c'est à moi de me défendre*, *en lisant le cours de morale religieuse de mon grand-père et en pensant à toi*.

Maar misschien het beste bewijs van hunne aanhankelijkheid aan de moeder en de voortreffelijkheid hunner opvoeding, hebben Auguste en Albertine gegeven toen mevrouw de Staël kwam te overlijden. Beiden hebben glansrijk de proef doorstaan, welke het bittere hollandsche spreekwoord aanduidt met: wie iemand wil kennen, moet met hem een erfenis deelen!

Bij testament had Germaine erkend haar uit John Rocca geboren kind, en dat jongetje een aanzienlijk deel toegewezen van haar vermogen. Onmiddellijk trekt Albertine de Broglie naar het dorpje, niet ver van Coppet, waar dit zoontje onder aangenomen naam werd opgevoed, en neemt het tot zich als eene moeder; Auguste vervult dadelijk de wettelijke voorschriften, en beiden haasten zich het uit de lucht gevallen broertje voor te stellen aan nabestaanden en vrienden. Ziehier wat de Bonstetten - de jarenlange vriend van Germaine - schrijft aan de deensche dichteresse Frederike Brun, eveneens een trouw bezoekster op Coppet (Juni 1817):

> Albertine et Auguste vinrent à moi. Auguste tenait son petit frère (il a cinq ans) entre les bras. ‘Je vous présente mon petit frère’, me ditil. ‘Nous faisons’ me dirent-ils tous deux ‘nous faisons ce que nous pensons être agréable à notre mère, si elle nous voyait. Notre premier soin a été de faire constater la légitimité de notre frère’.

Mag men ook hier niet zeggen: aan de vruchten kent men den boom? Levert dit vooral niet het beste bewijs voor de deugdelijkheid dier *Education progressive?*

Maar het boek door mevrouw Necker-de Saussure geschreven, wil meer: het is tevens een pleidooi voor de ontvoogding der vrouw. En onmiskenbaar spreekt de geest van mevrouw de Staël uit de bladzijden, waarin de schrijfster betoogt dat de ondergeschiktheid der vrouw slechts is *un héritage du paganisme*, dat hare schijnbare minderheid alleen

een gevolg is *du joug corrupteur de la servitude*, *que l'homme a si longtemps imposé aux femmes*.

Eerder zoude men de rollen moeten omkeeren, want in menig opzicht is de vrouw de meerdere:

> Grâce à une organisation si délicate, quoi de plus rapide, de plus fin que les aperçus de la femme? Elle l'emporte sur l'homme par cela même qui rend l'homme supérieur aux animaux, et les a soumis à son empire; plusieurs sont au-dessus de lui pour la force matérielle; mais, renfermés dans le cercle de leur instinct, ils ne voient rien au-delà de cette étroite enceinte. L'homme seul contemple toutes choses dans l'univers, mais la femme a plus de pénétration encore.[1)].

Hoe werd niet in den eersten schrik welken de huidige wereldoorlog over de menschheid bracht, over het failliet van wetenschap en godsdienst geklaagd! Is het niet juister te spreken van het failliet van den *man*, als eenig drager van het gezag, als alléén-beslisser omtrent het wel en wee der menschheid, van welke hij nog niet eens de helft uitmaakt?

L'effet des facultés qui dominent chez les femmes - vervolgt de schrijfster - *peut se comparer à celui de leurs voix dans un coeur. Il est toute une suite de sons élevés et purs qui ne seraient entendus sans elles*.

1) Slechts in één opzicht acht mevrouw Necker-de Saussure de vrouw de mindere van den man, nl. in wilskracht:
Toutefois, avouons-le, dans les circonstances qui nous seront les plus favorables, les hommes l'emporteront sur nous, leur nature est supérieure à la nôtre.
Supérieure en quoi? peut on demander. Peut-être n'est-ce pas en raison d'aucune qualité qui se nomme. Plus livrés aux passions sensuelles, ils ne sont ni plus religieux, ni plus dévoués, ni plus vertueux, ni peut-étre plus spirituels que nous, et cependant nous les sentons faits pour être nos maîtres, pour l'être en vertu d'un ascendant moral et non uniquement matériel. Ils ont, à ce qu'il semble, une puissance interne, une intensitê de volonté qui se porte tour à tour en différens sens. Leur *moi* est, en un mot, plus fort que le nôtre.
Men bedenke echter dat mevrouw Necker-de Saussure schreef in een tijd waarin de vrouw nog leefde in een sfeer van afhankelijkheid.
Thans kan daarentegen de beroemde Züricher psycholoog A. Forel getuigen: Au point de vue de la volonté, la femme est, à mon sens, en moyenne supérieure à l'homme. (La question sexuelle; Paris, Steinheil. 1910).
Het werk van mevrouw Necker-de Saussure kan men raadplegen op de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, waar zich sedert kort een exemplaar bevindt van den negenden druk, in 1911 bij Garnier te Parijs verschenen. Een belgische nadruk en eene duitsche vertaling zijn mij in andere openbare boekerijen ten onzent aangewezen.

Zijn het niet juist die hoogere, reiner tonen welke nog te weinig vernomen worden in onze maatschappij? Germaine Necker deed deze hooren in tijden die met de huidige overeenkomen; de moderne vrouw heeft dus slechts haar voorbeeld te volgen. En waar mevrouw de Staël geheel alleen reeds zulk een invloed kon uitoefenen, hoe onweerstaanbaar zal dan niet de kracht zijn die van de millioenen vrouwen uitgaat, welke de hedendaagsche samenleving kan mobiliseeren? Mits alle zich even onbaatzuchtig, even zelfopofferend stellen in dienst der waarheid; mits ook alle beziele wat Germaine dreef: het *enthousiasme*, goddelijke sprank, die het hart doorgloeiend, den hemel op aarde doet nederdalen!

Niet het minst ook is aan mevrouw de Staël te danken dat werd weggenomen het vooroordeel tegen het actief optreden der vrouw; en waar zij zoodoende in alles voorgangster blijkt te zijn, mocht niet nagelaten worden nogmaals de aandacht op haar te vestigen, nu nieuwere gegevens, van allerwege toestroomend, veroorloven èn hare daden èn hare geschriften in zooveel juister licht te stellen. Zoo in deze studie hare gebreken niet werden weggedoezeld, integendeel scherper geteekend dan meestal het geval is, geschiedde zulks omdat de overwinning, op haar zelve behaald, Germaine Necker te waardiger maakt om tot voorbeeld te dienen. Nu toch is ten volle op haar van toepassing wat Goethe, aan 't eind zijns levens gekomen, een engelenkoor deed toezingen aan wie bevrijd uit aardsche banden wordt omhoog gedragen:

> Wer immer strebend sich bemüht,
> Den können wir erlösen.

En zoo ik met dit duitsch citaat durf besluiten het opstel over eene zóó fransch voelende vrouw, is zulks omdat niemand beter dan zij zelve zich bewust was en door hare geschriften heeft bewezen, dat er geen landgrenzen bestaan voor den geest.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Persoonlijkheid.

V. De moderne persoonlijkheids-leer.

Slechts de transcendentale persoonlijkheid openbaart zich in de intuïtieve belijdenissen van den mysticus. De mysticus *wil* niet, strijdt niet, verweert zich niet: hij geeft zich over. En die overgave is diepste zelf-verwezenlijking.

De mysticus verpersoonlijkt de uiterste bloei van het levens-bewustzijn. Hij is de mensch in zijn meest gelouterden staat. Hij is het klare orgaan der godheid. Zijn individualiteit heeft hij geofferd; het ‘karakteristieke’ is bij hem uitgewischt. En daarom hebben alle mystici hetzelfde geweten, hetzelfde gezegd. Zij hebben het haast op dezelfde *wijze* gezegd. Allen zeggen, dat niet macht, maar dat liefde en zelfbezinning geluk is. Allen hebben gezegd dat de mensch kinderlijk deemoedig moet zijn en in eenzaamheid tot zich zelf in moet keeren om in zichzelf de goddelijke stilte te beleven. Want de ziel is God: dit vormt de grondwaarheid van alle mystiek. En het bewustzijn dezer waarheid is een liefde, is 't geluk. - Er is tusschen de mystici geen strijd van meening, hoe tegenstrijdig ook de leerstellingen hunner kerken en godsdiensten mochten zijn.

Sinds eeuwen echter heeft Europa opgehouden in den ‘mysticus’ of ‘heilige’ den meest idealen mensch te zien, de essentie der menschheid. De Europeesche godsdienst zelf, het Christendom, predikte een andere levensbeschouwing. Niet voor niets was het de vervulling van het Jodendom, dat droom en daad vereende. Het Joodsche profeten-ideaal louterde zich tot 't Christelijk apostolaat. Het Christendom heeft altijd de daad boven de meditatie gesteld, het actieve

leven boven de passieve beschouwing. Het is verwijd en vergeestelijkt Jodendom. Joodsch geloof was nationaliteitsvereering en stam-vereering. Het Christendom wilde universeel zijn en eischte eerbiediging voor den afzonderlijken mensch, het zag in den afzonderlijken mensch een in zich zelf volledige levens-verwezenlijking. Door zijn persoonlijkheidsconceptie onderscheidt 't Christendom zich van elke religie en religieuze levens-beschouwing der wereld. Niet Boeddha had zich omgewend naar Maria Magdalena. Niet Plato voelde de heiligheid van het enkele menschen-leven: de mensch was voor Plato het schaduwbeeld eener onbewegelijke 'idee'.

De groote mystici der Christenheid, die verrezen toen, tegen 't einde der Middeleeuwen, de massale Kerk-tucht, de hiërarchische scholastiek, haar macht ging verliezen en door een Thomas van Aquino 'verdedigd' worden moest, de mystici zijn tegelijk vrijheids-apostels geweest, de gevaarlijkste tegenstanders der Kerk, de profeten van een ruimer, vrijer ideaal van menschelijkheid. Eckehart heeft het persoonlijkheids-besef der Evangelies, dat door de Kerk verminkt was, hersteld maar tegelijk die Evangelische persoonlijkheids-conceptie verruimd. Voor het primitieve Christendom was de hoogste geest gelijk aan den geringsten, was ieder mensch voor den hemelschen Vader gelijkwaardig: sinds de godheid niet meer begrepen werd als een geest *buiten* den mensch, maar als een macht die zich in den mensch zelf verwezenlijkt, moest ook hij, in wien deze scheppende Godsmacht het hevigst leefde, 'de meeste' zijn. Sinds de persoonlijkheid als de uitbeelding zelf der goddelijke kracht werd gevoeld, had zich de Christelijke deemoeds-conceptie voor goed gewijzigd. Niet langer knielde de mensch deemoedig voor zijn goddelijken Vader, maar in deemoed keerde hij tot zich zelven in. Het smeek-gebaar der aanbidding was tot een bezinningshouding verstild. In deemoed staat de mensch tegenover zijn diepste en telkens misbruikte zelf. In deemoed voelt de hoogste mensch zich met alle menschen één. - Sinds de persoonlijkheid als schepping en schepper beide werd gevoeld, was het Christelijk dualisme overwonnen. Al heeft de mensch in zich zelf den strijd van natuur en geest, van zelfzucht en liefde, te doorlijden: de overwinning beteekent een *verzoening*.

De eerbied voor de afzonderlijke persoonlijkheid beteekent eerbied voor geheel haar gedaante. Vorm en geest zijn niet te scheiden. De vorm wordt tegelijk met den geest geboren. Persoonlijkheids-erkenning beteekent erkenning van de onverbrekelijke éénheid van ziel en lichaam. Indien, na de vernietiging van dit lichaam, de ziel zal voortbestaan, dan zal zij ook in nieuwe stof herboren worden en zich verwezenlijken.

De mystiek is van alle tijden, maar de historische 'mysticus' is een type van levens-vereenzijdiging, die niet langer als representatief wordt gevoeld. Allen zoeken we, worden we *gedwongen* te zoeken: heiligheid; maar de ascetische heilige der oude religies is ons niet langer de ideale vertegenwoordiger der menschheid. De mysticus is de passieve mensch, maar de wil van Europa is actief. Passiviteit beteekent voor ons levens-ontkenning, pessimisme. Het eeuwige zelf voelen wij als een eeuwigheid van actie, een voortdurend scheppende kracht, niet een stabiliteit. De tijd zelf is ons het symbool der eeuwigheid. De mystiek is een vluchthaven geworden der zoekenden, der ontgoochelden en der machteloozen. De groote levensstroom golft daar langs heen. Niet den kluizenaar of kloosterling vereeren wij, maar de willende, zelfscheppende persoonlijkheid, den *volledigen* mensch, die den strijd van zijn menschelijkheid aanvaardt. Wij zien in Shakespeare, Rembrandt, Beethoven of Goethe een *vervollediging* van Eckehart of Franciscus. Wij beseffen den strijd van onzen wil, geheel beseffen wij hoe veel moeilijker ons leven geworden is, hoe veel meer leed wij op ons laden: maar wij weten en voelen dat het leven ons redden zal *indien* wij en *doordat* wij er de tragedie voluit van aanvaarden. Wat wij aan rust verliezen, winnen wij aan rijkheid. Die rust zou voor ons een vlucht beteekenen. Wij hebben den doem der wereld te aanvaarden zullen wij triomfeeren. Wij hebben gekneusd, gehavend, vernietigd te worden, om te herrijzen. Wij hebben vervloekt te zijn, om geheiligd te worden. Het is niet gemakkelijk het leven te blijven zegenen. Het is niet zoo gemakkelijk 'optimist' te zijn. Gemakzuchtig is het pessimisme. Gemakzuchtig het zich gewonnen geven. Gemakzuchtig de passiviteit. En ik zie en weet, dat de grootste der mystici van 't oude Christendom - in tegenstelling tot Grieken en Boeddhisten

- strijdende naturen waren, *donkere optimisten*.... als wij! Daarom blijven wij, ontkenners van Katholicisme en Calvinisme, ons beroepen op het Christendom. De grootsche menschheidsconceptie van het Christendom willen wij steeds vollediger verwezenlijken. De intrensieke geschiedenis onzer Westersche beschaving is te zien als een worsteling om de vrijheid van den persoonlijken mensch.

Nu zijn wij verdeeld, ontredderd: het volk is in verval, de gemeenschap verburgerlijkt, de machtigen zijn de wijzen niet en de groote enkelingen, onze geestelijke heroën, voelen zich verlaten, ontwricht. Er is geen bloei van persoonlijkheden mogelijk, waar 't individualisme woekert. Wij hebben éénheid, orde noodig. - Nu hebben wij in onze begeerige ontleedzucht, in onze domme verstandsaanbidding, in ons hoogmoedig rationalisme, de innerlijke krachten van ons leven gesloopt, vernietigd. - Nu zijn wij, positivisten en materialisten, de ontkenners van ons eigen geluk. Wij hebben religie noodig, *hoe* noodig! Wij hebben het intuïtieve leven der ziel te herstellen. Maar niet kunnen wij terug verlangen een godsdienst in den dogmatischen zin, niet een massa-godsdienst, een priester-godsdienst. En evenmin begeeren wij dien ijlen godsdienst der filosofische abstracties, der metaphysica.

De ervaringen en belijdenissen der groote persoonlijkheden vormen de kern van het religieus bewustzijn in Nieuw-Europa. Ons boeit het psychisch drama, zooals dit zich spiegelt in de groote persoonlijkheid. Niets is den mensch zoo belangrijk als de mensch. Men vraagt mij, of het voor ons, met ons diep ingeleefd besef van 't groote wereldverband, geen dwaasheid is nog steeds den mensch te willen zien als het centrum der wereld. Maar indien wij ons diepste zelf als identiek voelen met de ziel van het universum, waarom dan een levens-beschouwing gevreesd, die zich centraliseert in de persoonlijkheid? Men vraagt om objectiviteit: ik kan alleen objectief de wereld zien door mijn subjectiviteit héén. Ik begrijp u niet, als ge zegt het anders aan te kunnen leggen! Het zijn immers de levende gevoelswerkelijkheden, die ons helpen en niet de abstracties die men slechts *denken* kan? Wij kennen de wereld naarmate wij haar lief hebben; wij hebben haar lief naarmate wij haar in ons zelf her-kennen. De primitieve, egocentrische wereld-

vizies bevatten een waarheid, die wij eerst thans in haar consequentie en uitgebreidheid gaan doorvoelen. De primitieve leer zag den mensch in het centrum der wereld en plaatste een - al te menschelijke! - godheid *boven* die wereld: wij hebben in onze menschelijkheid zelf het goddelijk principe ontdekt en juist dáárdoor heeft zich ons gods-begrip ontmenschelijkt; en dáárdoor is ons leven oneindig zwaarder en oneindig schooner geworden!

Het positieve, dat deze eeuwen brachten, is een ruimer levens-erkenning, een verbreeding van het persoonlijkheidsbesef. Het vergankelijk-individueele, het lichaam der persoonlijkheid, het ‘karakter’, werd door den mysticus als ‘zonde’ gezien; de Renaissancist zag het als doel in zich zelf, hij roemde in zijn anders-zijn, hij vierde zijn karakter-kracht tyrannisch uit en *misvormde* daardoor zijn karakter, hij schaamde zich niet zijn eerzucht, heerschzucht, boosheid, mits hij zich een ‘andere’ toonde, een kracht van zelfzucht; hij was anti-religieus, hij was een Romeinsche heiden die zich aan de Romeinsche gemeenschaps-moraal onttrok: wij voelen het ‘karakter’ als één met de persoonlijkheid, geheiligd in den dienst der persoonlijkheid, geheiligd door te *dienen*, geheiligd door in de persoonlijkheid weer algemeen te worden.

Wij erkennen niet één menschheids-type als ‘wezenlijk’, den heilige: in dank aanvaarden wij de gave van elke zuivere persoonlijkheid. Wij willen haar niet de les lezen: het leven leert ons allen dezelfde les, maar voor ieder op andere wijze. Wij verlangen de zuiverst mogelijke *erkenning* van het almenschelijke. Want wij hebben volwassen persoonlijkheden noodig. In den enkelen mensch leeft de geheele menschheid. Wij hebben de *menschheid* in ons te ontwikkelen. Oefent uw ziel, vindt u in het andere terug, ont-maakt u, voortdurend. Hoe verder men zoodoende van zijn ikheid schijnt af te dwalen, des te zuiverder zal men het ik verwezenlijken. Door vergeten te worden, gedijdt het; maar wie het vertroetelt, maakt 't ziek. Het karakteristieke wordt eerst waardevol, wanneer het niet een ommuring vormt, doch een innerlijke veste: de voorwaarde, doch niet het doel onzer menschelijkheid.

Wij hebben anders te zijn dan allen, *opdat* wij ons met

allen vereend kunnen voelen. Zooals het karakter eerst daar zuiver ontbloeit, waar het in de tucht van het leven gevormd wordt en *dient*, zoo kan de persoonlijkheid eerst ontbloeien door de kracht der liefde. - Altijd dit ‘ik’ en dit ‘gij’ en nooit een volledig ‘wij’! Maar de zelfstandige genieën, die volstrekte ikheden, hebben wij lief, daar zij volstrekt ‘wij’ geworden zijn. De groote persoonlijkheden zijn de groote objectieven, de *scheppend* objectieven, de ‘genieën’, in wie het subjectieve daden-leven der karakters tot objectieve geestelijkheid rijpte. Zij zijn de volledige verwezenlijkingen van die daemonische scheppings-kracht, die liefde-kracht, die de wereld bezielt en die in ons tot bewustzijn komt.

Het genie is het ontzaglijk vergroote beeld van ieder onzer. Het is de stem en het geweten der menschheid. Het is groot niet als uitzondering, maar als vertegenwoordiger. Het is niet ‘type’, maar symbool. Wat in de persoonlijkheid typisch heet, dat is het persoonlijke *niet*. Het persoonlijke is 't algemeene dat zich op ééne, éénige wijze openbaart, dat zich niet anders openbaren kan dan op *die eene* wijze. Het algemeene is niet het globale, niet de grootst-gemeene deeler van het gewone, niet de collectieve middelmatigheid; het algemeene is: òf de buiten-persoonlijke ‘idee’, de stabile, ideëele ‘norm’ in den Griekschen zin, òf de idee zooals zij zich *in* de uitzonderlijke persoonlijkheid *uitbeeldt*. En wij, niet-Grieken, wij Germanen, Kelten, Franken, maar Christenen allen, wij, die de idee ‘in actie’ willen zien, wij die alleen de *verdramatiseerde* idee begrijpen, wij die in de persoonlijkheid de vereeniging voelen van idee en leven, wij die het leven en de godheid als een eeuwig wordende, scheppende, groeiende macht gevoelen, wij erkennen en eeren de uitzonderlijke persoonlijkheid als een eenig-mogelijke levens-veralgemeening. De persoonlijkheid is de belichaming eener levens-conceptie. De mensch boeit ons als verpersoonlijking eener onbewuste ‘idee.’ En hij is te grooter, naar gelang hij duidelijker zijn idee belichaamt. De onbelangrijken zijn de *onduidelijken*.

Plato en Phidias zijn het Helleensche Volk, Dante en Eckehart zijn de Middeleeeuwen, Da Vinci en Michel Angelo de Italiaansche Renaissance en de enkele Tolstoi heeft ons de millioenen-massa van Rusland doen liefhebben en doen

begrijpen als van ons eigen bloed. Het genie, dóór zijn Tijd en zijn Volk te zijn, wischt de grenzen uit van tijd en volk. Hellas beeldt zich uit in Plato: door Plato werd Hellas van Nu en van Hier. De persoonlijkheid is symbolisch.

In de persoonlijkheid beelden zich de ideeën ten leven. Zij bestaat door en ter wille harer idee. Niet van een 'begrip', niet van eene gedachte, is zij een incarnatie, maar van een idee, van een levens-vizie. Want de gedachte is tijdelijk: zij is juist en on-juist, zij wordt in den tijd overwonnen; doch de vizie blijft.

Waarop zou de grootheid der groote persoonlijkheid berusten, indien we haar niet voelden als ideeën-grootheid, geloofs-grootheid? Zij ware een machts-gebaar, vergeefsch en hol. De persoonlijkheid, die niet langer ter wille van haar overtuiging leeft, maar terwille van haar macht, wordt de tyran. De tyran is de held zonder roeping, de persoonlijkheid zonder moreel gehalte, de persoonlijkheid als 'talent'. De tyran is de persoonlijkheid zonder symbolische beteekenis, de persoonlijkheid die niet groot is door algemeen te zijn, maar door zich op haar apartheid te verheffen. Wat hij zijn superioriteit noemt, vormt juist zijn inferioriteit.

Wij kunnen niet allen geniale persoonlijkheden zijn, niet de groote overtuigden, niet de volstrekt subjectieven die tegelijk de eenig objectieven blijken. Maar wij kunnen hen bewonderen. Hen bewonderend wordt de geringste groot. Er zijn vrome discipel-naturen, die in geen enkel opzicht belangrijk schenen, maar, toen ze getuigden van hun meester, vonden zij woorden van klaar-beeldende ontroerings-kracht en lichtende waarheid. Even zoo kan een beschaafde wereldling, die een beetje geestig is en erg diplomatisch en bovenal bang zich belachelijk te maken, door de magie der liefde een argeloos held worden en een mensch die zich van alle zijden bloot stelt!

Deze liefde schiep de mythische heroën, die de bovenmenschelijke verpersoonlijking waren van een volkswil, van een religie. De verbeelding der menigte zag hen als magiërs, verheven boven alle menschelijke en natuurlijke beperking. Elk hunner handelingen teekende zich, eindeloos vergroot, tegen den horizont der eeuwen. Zoo ontstond de Mozesmythe, dat vizioenaire beeld van den Joodschen geest. En

heel het Christendom was onmogelijk geweest zonder de alles beheerschende macht der persoonlijkheids-vereering.

De tijden der mythologie zijn voorbij. Maar was de kracht die de mythe scheppen kon, niet wonderlijker dan de mythe zelf? Indien Christus niet bestaan heeft, is dan het feit dat de menschheid Christus scheppen kon en eeuw op eeuw haar schepping vereerde, zich door haar schepping bezield voelde tot hooger leven, niet wonderlijker, wonderlijker en wezenlijker, dan de Christus zelf?

De tijden der mythologie zijn voorbij, maar de liefde blijft. Wij behoeven niet langer den mensch boven-natuurlijk te zien om in hem het goddelijke te eeren. De oudheid kende bewondering voor karakters en bewondering voor groote talenten: zij kende niet onze liefde voor de cosmische persoonlijkheid zelf; zij zag de persoonlijkheid niet als een wereld in-zich-zelf, als een in zich zelf volledig levens-beeld, als een dramatische éénheid van god en natuur, van idee en vorm. Zij moest de persoonlijkheid fantastisch tot mythe om-scheppen om haar symbolisch te begrijpen. Zijn ook de Grieksche goden niet tot mythe verheven ‘persoonlijkheden’? Onze diepere persoonlijkheids-opvatting is niet alleen ‘begrip’, maar een feit, dat zich in de kunst, in het leven *verwezenlijkt*. De kunst kan ons in zich zelf een religie zijn in zoover *het leven* ons een religie is. Het leven is ons een religie, omdat wij het godsdienstig besef niet langer objectiveeren in een Kerk, in een bovenpersoonlijk dogma, in een abstracte ideeën-wereld, maar het kennen als een individueele *gemoedstoestand*. En wanneer ik mij afvraag, wat 't toch is, dat de groote kunst van Nieuw-Europa onderscheidt van die der oudheid, dan vind ik dit: dat bij Shakespeare of Rembrandt, bij Beethoven of Goethe, bij Van Gogh of Walt Whitman, bij Tolstoï of Dostoiewsky, het kunstenaarsschap in de persoonlijkheid is opgenomen, dat heel hun persoonlijkheid zich in hun kunstenaarsschap openbaart. Vandaar dat wij steeds ‘den mensch’ willen vinden in het kunstwerk, dat de kunst ons om het ‘menschelijke’ boeit. Die ‘mensch’ is mythe! - Dit blijft en blijve een winst op alle vorige tijden. Onze taak zal deze zijn: de eenheid te herstellen tusschen het volk en zijn geestelijke vertegenwoordigers: een taak van eeuwen, doch eerst daarna zal onze cultuur zich

verwezenlijkt hebben en groot overeind staan naast, boven, de heroïsche cultuur-verwezenlijkingen van Gothisch Europa, van Hellas, van Indië, van Egypte.

Onze helden-vereering zal niet tot persoons-afgoderij verworden, zoolang wij de uitzonderlijkheid der grooten als veralgemeening voelen, zoolang we hun leven voelen als de verwezenlijking van het onze. Wij zèlf zijn de genieën onzer vereering. Niet den eenen mensch vereeren wij: wij eeren de menschheid in de eene gestalte, wij eeren ons zelf in het beeld onzer liefde. Om ons zelf op onpersoonlijke wijze te kunnen eeren, daarom eeren wij den held. De eigenschappen, die wij in hem vereeren, het zijn de onze. De wijsheid, die hij uitspreekt, is onze wijsheid. Zijn geluk is ons aller geluk. En ook zijn strijd, zijn vertwijfelingen, zijn smarten, zijn de onze. Wij vereeren hem niet, omdat wij een toover-formule van hem verwachten, die ons 'de waarheid' onthullen zal, maar omdat hij, al onze zwakheden en beperkingen deelend, ons het leven beeldt, ons toont *hoe te leven*. Het begrip is niets, het voorbeeld alles! Wij gingen tot hem om den Meester te vinden, wetend wat wij niet weten: wij vonden den grooten, armen mensch, die in ons zich zelf herkent en wiens laatste woord een woord van vertrouwende berusting is: het woord der berusting van hen, die het lot niet voelden als een macht buiten hen, maar als een macht die binnen in hen werkt, die één is met hun leven. Zij berusten in hun innerlijk lot, omdat zij in hun lot de godheid erkenden: die macht, welke boven-menschelijk is, welke méér is dan het enkele menschenleven. Hun woord van berusting is een woord van vrijheid. Vrij is de mensch in zoover hij op deze wijze berust.

Het beste, wat persoonlijkheids-eerbied ons leeren kan, is het besef van ons menschelijk te-kort en van onze goddelijke roeping.

In ieder leven, ook in het geringste, werkt de kracht der vervolkomening. Ieder mensch, in zijn beperking, is een volledigheid. En wij leven om deze volledigheid te verwezenlijken, om onze persoonlijkheid zuiver te ontplooien. Heeft niet de laatste der universeele menschen de persoonlijkheid 'het hoogst geluk' genoemd?

Juist ook de geringen, de eenvoudigen, zij die door de banalen banaal worden genoemd, zijn ons zoo lief, omdat

vaak hun leven zuiverder is dan dat der machtigen. Zij het minst zullen de begrippen ‘macht’ en ‘wijsheid’ verwarren! En de groote, de grootste persoonlijkheid doet eigenlijk niet anders, dan met zware overtuiging dàt uitspreken, wat de bescheiden, kleine mensch onbewust reeds weet.

VI. Heden en toekomst.

De 19e eeuw heeft 't persoonlijkheids-begrip misvormd door het individualisme, vernietigd door het mechanisme.

Individualisme beteekent verzwakking of verkrachting der persoonlijkheid. Het beteekent anarchie of despotisme. De individualist is òf de *onvolwassen* gebleven persoonlijkheid, de mensch die zich aan de levens-moraal onttrekken wil, die zich uit wil leven, maar de karakter-vormende levens-tucht ontwijkt, die geluk najaagt zonder den zedelijken strijd van het leed aanvaard te hebben, die de vruchten der wijsheid plukken wil zonder den bodem te hebben toebereid, de ontzedelijkte weelde-ziel, de karakterlooze levens-acteur, die niet langer den ernst van zijn leven beseffen kan noch ernst met zijn leven kan maken, de levens-dilettant die zijn ziel niet meer geven kan, noch aan een mensch, noch aan een overtuiging, die tot niets meer in staat is, omdat hij voor niets meer stáát, die speelt met 't geluk zooals hij speelt met de smart, die speelt met zijn ziel, de onwaarachtige scepticus, die *niets* meer gelooft, omdat hij *alles* gelooft, die niets meer voelen kan, omdat hij alles meent te voelen, die niets meer is, omdat hij alles wil zijn, de mensch die juist dóór zijn ikheidscultus dit ‘ik’ geheel verloor. - Zóó is de individualist; òf hij zal de mensch zijn die zijn karakter-kracht zelf vergoddelijkte, de geestelijke tyran, die zijn ikheid aan de wereld opdringt, die den mensch ‘gebruikt,’ die 't geluk zoekt in zijn heerschers-macht, die niet in wijsheid en zelfbezinning, doch in macht geluk zoekt, die geluk slechts dáár vindt waar hij zijn macht kan oefenen, daar waar de slaven zijn, die zijn geluk bouwt op het on-geluk der overmachtigden.

Beide typen zijn de uitbeeldingen van één kwaad. Beiden zijn typen van den hoogmoed, van de hoogmoedige zelfverheffing boven de wetten des levens; beiden zijn moraalontkenners, beiden gevoels-verkrachters. Beiden eerden de

persoonlijkheid als het aparte, het andere, het minst-algemeene. Beiden kweekten en vereerden hun uitzonderlijkheid. Beiden onttrokken zich aan de krachten der gemeenschap; beiden vereerden hun vereenzaming. Geen van beiden hebben iets begrepen van de wijding van het mede-lijden, dat een *medeleven* is. Geen van beiden hebben het leed der wereld als een schuld tegenover het eigen ik gevoeld; geen van beiden hebben de moraal der plicht en de wijsheid der liefde gevoeld of erkend. Geen van beiden hebben in ootmoed hun arm-zaligheid beleden; geen van beiden in ootmoed en eerbied hun éénheid met menschheid en wereld beseft. Geen van beiden begrepen dat de persoonlijkheid bloeit waar de mensch *dient*, dient de anderen, dient het leven, *in* die anderen, *in* dat leven dienend zijn ondoorgrondelijke en absolute zelf. Geen van beiden zijn tot volkomen menschelijkheid gerijpt.

De individualistische ontaarding, die sinds de Renaissance was voorbereid, doch eerst in de 19e eeuw den wasdom der bewustwording bereikte, is noodzakelijk geworden door de sinds eeuwen steeds dieper woekerende ontaarding der volkskracht. In elken machtigen cultuur-tijd vormde de volksziel het fundament van het geestelijk leven. Het volk was de bron der beschaving. De groote scheppingen werden gevoed door de levende krachten van het volk. De representatieve persoonlijkheden wisten zich het sprekend bewustzijn, de stem van den volks-wil. Maar deze volksbeschaving is vernietigd. Het volk heeft aan het geestelijk leven geen deel meer. De éénheid tusschen volk en cultuur is verbroken. Het groote volk is in verval geraakt. De volksziel is vernederd, steeds meer, doch nooit zoo diep als in de eeuw die door de Fransche revolutie geopend werd: de eeuw der nivelleerende levens-verburgerlijking, de eeuw der kapitalistische overbeschaving, de eeuw der analytische, anti-religieuze, geluksvernietigende wetenschapsvereering, de eeuw der machine, de eeuw der techniek, de eeuw, die in alle groote persoonlijkheden haar vijanden vond. Verbroken was de steunende, vormende eenheid tusschen persoonlijkheid en volk; verbroken de eenheid tusschen persoonlijkheid en beschaving, tusschen den geestelijken mensch en den ‘beschaafden stand’. De enkeling werd de

paria der beschaving, de verlatene; en alle ziekten der verlatenheid had hij te doorlijden, wanneer hij niet als een Tolstoï, een Van Gogh, een Walt Whitman, de kracht had en de oprechtheid een opstandig apostel te worden, een mensch die in zijn ballingschap niet berustte.

Toen het volk, misbruikt, getergd, vernederd, zich eindelijk zijn val bewust werd en zich weer wilde opheffen, had het in den vereenzaamden individualist zijn leider niet te zien, doch zijn belager. Maar zich zijn wil ten leven bewust wordend in een tijd van fatalistisch materialisme, van religie-ontkenning, van wetenschaps-aanbidding, van techniekvergoding, zocht het die mechanische machten zelf te gebruiken, te aanvaarden. Het voedde zich met 't gif der onbeschaving. Het veridealiseerde de krachten, die het leven vernietigd hadden. Het kon, zoo min als het kapitalistisch burgerdom, het wezen der persoonlijkheid erkennen. Het bestreed niet alleen het individualisme, het bestreed het persoonlijkheids-beginsel zelf. Het verdogmatiseerde de mechanische levensbeschouwing die de verschrikking der 19e eeuw is geweest. Het vergoddelijkte de ‘maatschappij’ der toekomst: de ideaal-mechanische maatschappij van den Heils-Staat, die de immoreel-mechanische maatschappij van het kapitalisme vervangen zou. Het zag den enkeling - niet alleen den genialen, maar elken enkeling - als het raadje in dat geweldig mechanisme van den gedroomden toekomst-staat. Het zag met groote duidelijkheid dat elke persoonlijkheid de vijand van de ‘maatschappij’ vormt, dat 't de eeuwige wil is der intuïtieve persoonlijkheid de maatschappij te bestrijden; maar het begreep niet deze wil der onmaatschappelijke persoonlijkheid als haar *roeping*; haar roeping, omdat juist de persoonlijkheid menschheid en maatschappij niet vereenzelvigt, omdat zij de maatschappij ziet als het doode afschijnsel der menschheid, omdat 't haar taak is de leugen van *elke* maatschappij te vernietigen.

Het Socialisme ontkende de persoonlijkheid. Het socialistisch mechanisme, het historisch materialisme, zag den geest als een automaat der stof, zag den menschelijken geest, dat eenig ‘werkelijke’ van den mensch, als het product van stoffelijke omstandigheden. Al kunnen wij den oorsprong dezer leer in 't zelfde vér verleden aanduiden, als *verschijnsel* is zij nieuw.

Het is geen volk, geen tijd, te beurt gevallen zóó menschheid en leven te zien. Wel donker en fatalistisch was het pessimisme reeds, dat eveneens de stof ziet als beginsel, doch dat 't leven *haat* om zijn beginsel van stoffelijkheid: donkerder en fataler is 't optimistisch mechanisme. De belijder van het mechanisme heeft één geloof: evolutie, maar hij was voorbeschikt dit geloof te vermorzelen, doordat hij niet den intuïtieven geest ziet als de scheppende kracht, doch de stof. De wet van oorzaak en gevolg is hem 't begin en 't einde van alle goddelijke wijsheid en menschelijke glorie. Dat de persoonlijkheid oorspronkelijk is, een verwezenlijking in zichzelf, een eigen wereld, een resultaat, een zelfstandig scheppende kracht, dat wij leven terwille van den bloei onzer persoonlijkheid, dat ons persoonlijk leven zichzelf ten doel heeft, dat wij ons lot in ons zelf dragen, dat het 'absolute', dat het hemel-rijk, 'binnen in ons' is: deze fundamenteele waarheid, deze fundamenteele moraal heeft 't mechanisme niet kunnen en niet mogen aanvaarden. Het vergoddelijkte de massa ten koste van den enkeling. Het zocht veralgemeening, maar het zocht haar volgens de wetten der stof en niet volgens die van den geest: het zocht veralgemeening in nivellatie. Het begreep niet, dat de geest eerst in het uitzonderlijke zich veralgemeenen kan, dat nivellatie is: de verkeerde veralgemeening, de verbanaliseering van den geest.

Het probleem, dat deze tijd zich stelt, is dit: de gemeenschap te stichten der persoonlijkheden.

De monumentale cultuur-tijdperken der historie, de groote religieuze stijl-periodes, waren de uitbeelding van een persoonlijk, boven-persoonlijk Gods-begrip. In heel de Egyptische samenleving was zelfs nog geen plaats voor den afzonderlijken mensch. Ook als verschijnsel moest de afzonderlijke persoonlijkheid nog geboren worden. De mensch bestond uitsluitend als onder-deel van dat ontzaglijk monument der mystische gemeenschap. De volks-massa *als massa* schiep zich haar eeuwigheids-droom en onderwierp zich aan de onbewegelijke traditie-wet, die haar eigen schepping was. Tientallen eeuwen achtereen wist Egypte haar ontzagwekkende hiërarchie haast onveranderd in stand te houden. Wie uit de massa als zelfstandig wezen tevoren trad, zooals

één oogenblik Amenophis IV te doen trachtte, werd door den volkswil uitgestooten. Want hoe kon de mensch alléén staan tegenover de geduchte godheids-machten? Wie zich als zelfstandigheid wilde handhaven, wie vrijheid van denken, voelen en leven eischte, kon niet anders dan een Gods-ontkenner zijn. Het Egyptisch beeld, met den starren, op de eeuwigheid gerichten blik, onverzettelijk van houding, rijst voor ons op als het symbool van absolute, roerlooze onpersoonlijkheid. - De evolutie van de Egyptische cultuur naar de Grieksche beteekende een evolutie naar persoonlijke vrijheid. Niet langer behoefde de menschheid zich als massaliteit aaneen te sluiten om de Gods-vrees tot gods-aanbidding te louteren. De ervaring en het weten hadden de vrees verjaagd. De mensch begon zich een zelfstandigheid te voelen. Misschien kunnen wij in Socrates den eersten zelfstandigen geest onzer Europeesche beschaving eeren. Hoe veel grootsche karakters, hoe veel geniale talenten schiep Griekenland! Maar, al ontworstelde zich Hellas aan de anonyme hiërarchie der primitieve beschavingen, dit beduidt nog niet dat Hellas een persoonlijkheids-besef kende in den nieuwen zin van het woord. Nog steeds bleef de mensch als zelfstandig wezen zonder belang. Nog steeds bleef de Godheid een vaststaande, onbewegelijke idealiteit buiten, boven den mensch, afgescheiden van den mensch. De mensch was voor de Grieken de afbeelding eener buiten-aardsche ‘idee’. Plato dacht zich een eeuwig onveranderlijke norm van menschelijkheid, waarvan de individuën slechts ‘afschaduwingen’ waren. Heel de natuur was het bedriegend afschijnsel eener onlichamelijke, stabiele idealiteit. De liefde zelf is voor Plato niet een intuïtieve, scheppende kracht, maar een herinnerings-aandoening: de mensch, zich zijn voor-aardsche ‘idee’ herinnerend, ervaart het wezen der schoonheid en deze schoonheidsontroering noemt hij liefde. Van uit deze beschouwingssfeer moet ook heel de Grieksche beeldende kunst worden begrepen. Het Goden-beeld was menschen-beeld: niets onderscheidt den Hermes van den Schijfwerper; maar het menschenbeeld werd vergoddelijkt door het te styleeren naar een vaststaanden *norm van ideëele natuurlijkheid*. De kunstenaar herschiep het toevallig natuurverschijnsel ‘mensch’ naar de onveranderlijke *idee* ‘mensch’. De hoogste natuurlijkheid

viel samen met de hoogste idealiteit. De concrete natuurwerkelijkheid werd omgevormd tot de ideëele natuur-wáárheid. Daarom is de beeldende kunst van Griekenland idyllisch en allerminst dramatisch. En daarom erkende ook het Grieksche drama zelf geen innerlijk schuldbesef, schiep het drama niet den voor zich zelf verantwoordelijken mensch, was het drama zelf in wezen on-dramatisch. Het tragische werd begrepen als een conflict van het individu met het buitenpersoonlijk Gods-lot. De Grieksche opvatting van het tragische leeft voort in ons leelijke woord 'nood-lot'. Het 'lot' was een catastrophe van buiten af, waartegenover de mensch weerloos stond.

Na de verstarring der weer primitief geworden cultuur tijdens de vroegere Middeleeuwen, na de hiërarchische verstarring der Byzantijnsche kunst, na de scholastieke verstarring der Romaansche kunst, komt dan eindelijk de Gothiek de nieuwe waarheid van het Christendom uitbeelden: 'het Koninkrijk Gods is binnen in u'. Scholastiek en Mystiek samen vormen de Middeleeuwen: de scholastiek is er het massale, hiërarchische element van, de mystiek het vrijheidselement, het persoonlijkheids-element. De Christelijke mystici zeggen alles wat de Indische, Chineesche en Grieksche mystici zeiden: maar zij zeggen méér, zij zeggen dingen die de anderen *niet* voelden. Zij zeggen dat ik de godheid noodig heb, maar ook de godheid *mij*. Zij zeggen, Eckehart zegt: dat God zich in mij verwezenlijken *moet*, dat de persoonlijkheid, in haar diepste wezen, God *is*. - De Gothiek is zonder het scholastische element ondenkbaar: maar hoe overmachtig is er het extatisch vrijheids-element der mystiek! De Gothiek, die laatste groote 'stijl' onzer beschaving, is de eerste waarin het persoonlijkheids-gevoel ontwaakt. Het ontwaakt in de fantasie der kathedraal-architectuur, in de individueeldramatische expressie-kracht der Heiligen-beelden, in de vrijheid van het ornament dat de ambachtslieden maakten. - De laat-Middeleeuwsche dramatiek onderscheidt zich van de voor-Christelijke door de *verinnerlijking* van het tragische. En het Shakespeariaansche drama is een ontzaglijke vervollediging van het Middeleeuwsche. Het Shakespeariaansche drama onderscheidt zich van het Grieksche, maar ook van het Middeleeuwsche, door de aandacht te eischen voor den

enkelen, bizonderen mensch, die in zichzelf als een tragische wereld gezien wordt.

Sedert Dante en Giotto beeldde het Europeesche geestesleven zich uit in de afzonderlijke persoonlijkheden, in een Da Vinci en Michel Angelo, een Shakespeare en Rembrandt, een Beethoven en Goethe. Wij schatten een kunstschepping naar de wijdte en diepte der persoonlijkheid, die er zich in uitbeeldt. Wij schatten den mensch naar de mate waarop hij zich een persoonlijkheid toont. De ontwikkeling der Europeesche cultuur heeft als positieve waarde de erkenning der cosmische persoonlijkheid gebracht. Maar bovendien beteekende deze ontwikkeling: stijlloosheid. Bovendien bracht onze Europeesche beschaving het verval der volkscultuur, de verbrokkeling der gemeenschap, de verstrooiïng der geestelijke krachten, de tweespalt van cultuur en beschaving, de vereenzaming der groote persoonlijkheden. En de persoonlijkheid verschrompelt naarmate zij zich meer vereenzaamt. De persoonlijkheid kan niet uitbloeien als zij wordt afgesneden van den voedenden grond der gemeenschap. De individualist is de verschrompelde persoonlijkheid.

Maar het is de onmiskenbare wil van onzen tijd, de zich in moeizame daden vormende wil: de verloren stijl-éénheid te herwinnen. Europa wil het contact herstellen tusschen enkeling en volk. Het wil dit bereiken, niet door de persoonlijkheid aan de massa ondergeschikt te maken, doch in tegendeel door de massa tot een geheel van zelfstandige persoonlijkheden om te scheppen[1]. Want sinds het absolute niet meer als een macht of een idee buiten den tijd, buiten de wereld, buiten het ik wordt gevoeld, zou massa-cultus gods-ontkenning beteekenen, zooals voor de Egyptenaren juist persoonlijkheids-cultus gods-ontkenning moest zijn. Massavergoddelijking zou mensch-ontgoddelijking beduiden, zou beduiden een verloochening van de geestelijke winst der nieuwe wereld en een aanbidding van die stoffelijke winst, die, tot zelf-doel verheven, de negatie van alle geestelijkheid zou inhouden. Massa-aanbidding zou beteekenen een ave-

1) Kenmerkend voor de psyche van 't huidige Socialisme is de belangrijke bijdrage van Henriette Roland Holst in ‘Demain’ van April '18 ‘Le rôle de la direction et de la personalité dans l'action collective révolutionaire’.

rechts katholicisme, de godsdienst van het *mechanisme*. Europa wil stichten de cultuur der persoonlijkheid, een cultuur die noodzakelijk minder kerksch, minder scholastisch zal zijn dan die, welke haar voorafging: de Gothische; een cultuur die noodzakelijk de uitbeelding zal zijn meer van een religieus levensgevoel, dan van een objectief vastbepaalden godsdienst.

De gemeenschap is niet anders en niet beter te dienen dan door de vrijmaking der persoonlijkheid; de persoonlijkheid is slechts zuiver te houden door de verheffing der gemeenschap.

Er ontstaat in alle provincies van het geestelijk leven een verlangen naar beheerschtheid, naar stijl. Zonder stijlbesef geen persoonlijkheidsbloei. Wij kunnen enkelen worden door ons één te voelen. Stijl is eenheid van vorm, eenheid van geest. Zonder stijl-éénheid *geen* cultuur. Eerst de stijlvolle mensch, de mensch die harmonisch is door zich te beheerschen, de mensch die met waardigheid *dienen* kan, zal een persoonlijkheid zijn. Eerst de stijlvolle menschen kunnen een levende gemeenschap vormen. Maar karakteruitvierders kunnen géén gemeenschap vormen: zij zonderen zich af, zij zoeken het 'andere', zij werken niet saam.

Wanneer de mensch veel individueels heeft ingetoomd, juist dan en eerst dan zal hij het wezenlijkste zijner ikheid kunnen redden. Wat de mensch nog méér is, dat komt eerst dan tot zijn verwezenlijking; evenals de schepping van den genialen kunstenaar één van stijl is met het werk zijner kleinere tijdgenooten en toch zich vrijmachtig boven de kunst dier kleineren verheft. De stijl-volheid *steunt* de uitzonderlijke schepping: deze zou onmogelijk zijn of zou aan vastheid inboeten, aan rust, indien dit stijl-verband ontbrak; maar het beste wat ze bevat blijft de spontane en nooit verklaarbare uiting der persoonlijkheid.

Elke cultuur, die een wereld-beschouwing representeert, beeldt zich haar moraal, haar karakter, haar stijl van menschelijkheid. Wij hebben voor oogen het beeld van den Griek, van den Romein, van den Middeleeuwer, van den Renaissancist.

En weer voelt men een wil regenereerend werken in deze wereld, die weg-rot, vergaat, maar om herboren te worden. Is er een leus, een naam? Ieder noemt een

anderen naam en men meent iets anders te willen, omdat de naam verschilt; en men vergeet dat de werkelijkheid der toekomst noodzakelijk anders moet zijn dan de wensch is van nu. Wie de toekomst wil *vast-stellen* vertrouwt de toekomst niet. Maar het blijft menschen-plicht ons onzen wil bewust te worden: want deze wil *schept* de toekomst, die geen onzer kent. Ik spreek van Humanisme, wanneer ik denk aan de kracht, die de karakters vormen gaat, die den stijl der menschheid bepalen kan, die de vormende levensmacht, die het 'ideaal' is, dat opnieuw de eenheid zal scheppen, die den grondslag legt onzer moraal en levensbeschouwing.

En het Humanisme gelooft in de persoonlijkheid. Het aanvaardt en verstelligt de persoonlijkheids-conceptie, zooals deze uit de vereeniging van Azië en Europa in het Christendom geboren werd, zich haar wezen bewust werd in de laat-Middeleeuwsche mystiek, zich expansief ontwikkelde tijdens de Renaissance, zich bezinnend verdiepte en vereenzaamde in de kunst en in de wijs-begeerte van Nieuw-Europa, om zich thans, na groote beproevingen en aberraties, met onstuimige kracht in onze religieuze en maatschappelijke verlangens te openbaren.

Het Humanisme wil een gemeenschap stichten van persoonlijkheden. Het ziet in den mensch niet een arbeidskracht, niet een 'middel', dat wordt gebruikt, doch een zelfstandigheid. Het leert ons eerbied te hebben en aandacht voor den mensch. Het doet ons de wijding en de heilige bedoeling voelen van het enkele menschen-leven. Het verdeelt de menschen niet in meesters en knechten, maar alle menschen zijn de discipels van het leven. Het ziet de persoonlijkheid als een nieuwe oorspronkelijkheid, steunend op de historie der beschavings-eeuwen. Het ziet de persoonlijkheid als een wereld en een resultaat in zich zelf. Het ziet haar niet als een toeval en niet als een natuur-fatalisme, maar als een noodzakelijkheid *in zich zelf*: en wie deze innerlijke noodzakelijkheid beleeft, voelt zich vrij.

Ieder mensch is de droom van 't absolute ingeprent. Als hij dien droom verloochent, dan versmoort zijn wil in den twijfel, dan verscheurt zich zijn twijfel tot vertwijfeling. Zonder het besef van 't absolute kunnen wij niet leven, niet

doen en niet denken of voelen. Maar het absolute is niet meer een onwrikbaar begrip, boven ons uit, voor allen gelijk: het absolute leeft binnen *in* ons. Een ieder leeft en heeft te leven naar zijn eigen wet. Onrust, wroeging en vernedering volgen, waar die wet onzer ziel wordt verkracht. Vroeger kon een meisje uitgehuwelijkt worden en gelukkig zijn: want zij had haar plicht aanvaard; nu kan zij alleen met hem gelukkig zijn dien zij lief heeft naar de volheid van haar droom. Als het moet, dan zal men alles opofferen, zelfs zijn leven, - maar zijn persoonlijkheid is niet te offeren zonder van 't allerhoogste tot 't allerlaagste leven te vervallen. Vroeger verlangde de man een louter-aanhankelijke tot vrouw, nu voelt hij deze aanhankelijke lijdzaamheid als een last en als een smaad. De nieuwe mensch kent de schoone en zware zelf-verplichting van ieders leven. Hij weet, dat alle liefde, die de persoonlijkheid niet ontbloeien doet, als een bloem onder de zon, schuldige liefde is. Hij weet en voelt hoe noodlottig het zijn zou te zeggen: waardeloos is *ons* bestaan, wij dragen het leven en het levensgeluk op aan hen, die na ons komen. Ook dit nageslacht zal den paradijs-staat niet kennen: wij zelf zijn het, die geluk moeten vinden in deze ongelukkige, en eeuwig ongelukkige, wereld; en wij zullen die wereld ten goede zijn naarmate wij in ons zelf gelukkiger zijn. Hij zal zijn kind als een zelfstandigheid eerbiedigen en zelfstandigheid in hem ontwikkelen, maar hij zal niet den laffen overmoed hebben zich ter wille zijner kinderen te offeren; die kinderen hebben genoeg aan hun eigen levens-taak; wij hebben van *dit* en *ons* leven iets te maken dat in zich zelf van waarde is en volkomen: het heeft zich zelf ten doel. ‘Slechts wie voor het Heden leeft, leeft voor de Toekomst’, zegt Coster.

Maar ook in het groot verband der gemeenschap geldt geen andere wet. Alle recht wordt on-recht, dat de rechten der persoonlijkheid niet dient. De wet der maatschappij zal nooit te vereenzelvigen zijn met de wet van het ‘ik’. De grootste daden zullen steeds die zijn, welke de leugen van elke maatschappij te niet doen. De vriend der menschheid zal telkens de vijand der maatschappij moeten zijn. En daarom zal wet nooit recht zijn.

Vanaf de Middeleeuwen, toen Staats-recht en Gods-recht naast elkander bestonden, hebben wij de Romeinsche moraal

die ‘recht en wet’ vereenzelvigde, verward met de Christelijke die een onwrikbaar bepaald Gods-recht boven de wet der wereld stelde. Hoe verward waarlijk is juist het streng betoog van Spinoza, die - en op welke gronden! - eeuwige, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid eischt aan den Staat, en hoe verward de opvatting van 't Calvinisme, dat het Staatsrecht vergoddelijkt! Hoe verward was zelfs het meest mystisch rationalisme, dat de schoonheid van den opstand niet begrijpen kon, hoe verward en hoe onjuist is voor ons elke gemeenschaps-moraal, die op een mechanische levens-beschouwing berust! Maar ons Humanisme erkent het onbepaalbare recht der voor zich zelf verantwoordelijke persoonlijkheid; het stelt 't boven elke gemeenschaps-wet. Het erkent 't onontkoombaar conflict tusschen enkeling en maatschappij: deze erkenning houdt de belijdenis in van een ideaal dat - als alle idealen - nooit verzaakt kan worden hoewel het nooit te verwezenlijken blijkt. Recht is: gewetens-recht, vrijheidsrecht. En de vrijheid leeft, waar de rechtvaardige den sterke trotseert. Alle gemeenschaps-recht dient zich hiernaar te richten, hoewel steeds de gemeenschap ‘de sterke’ zal willen en moeten zijn...

Het Humanisme ziet het leven als een dramatische éénheid. Het eischt de groote, strijdende, strijdend-dienende persoonheden op, steeds weer, zal de wereld niet - steeds weer - in leugen en zelfzucht verstarren. Nooit kan hij te groot zijn, want onoverwinnelijk is de leugenachtige gemakzucht. Het Humanisme aanvaardt den opstand, daar het 't leven vertrouwt en den innerlijken vrede vereert. Het prijst de persoonlijkheid, daar de persoonlijkheden de geloovers zijn en de vrijheids-apostels: de vijanden der scepsis en de vijanden van 't fanatisme; doch de vrienden der menschheid.

Wij, wier geest verzonk in de poel van 't materialisme, wier ziel vaag heen en weder dwaalt in een wezenloos mysticisme, wij in onze verlorenheid en verdeeldheid, wij roepen om geloofs-eenheid, om religie - en wij vreezen de verstarring der dogmatiek. Waarom toch die angst voor 't dogma? De menschheid zal er steeds juist zóóveel van aanvaarden als ze *behoeft*. Het komt er op aan te weten wat men *gelooft*. En men gelooft wat men *verlangt*. Als het verlangen zich bevestigt tot een levend en positief *gevoel* en zich richt

op een *doel*: dan is de waarheid van het geloof reeds geboren. Soms blijkt datgene, wat wij zoover zochten, wat zoo vaag en ver scheen te zijn, opeens vlak-bij te liggen; het ligt op ons te wachten: hoe eenvoudig is het! Dit zijn, in de geschiedenis der menschheid, de groote momenten. De groote momenten zijn die, waarin een vage, verre droom eenvoudige werkelijkheid wordt. Dàt zijn de groote momenten, wanneer de langzaam ontkiemde, de vage, allen doordringende wil der tijden vorm, gestalte aanneemt. Dan kan een oud en sedert lang vertrouwd woord opeens in nieuwen glans staan en een magische macht verkrijgen over 't hart der menschen.

Hoort de stemmen van uw tijd, sterk en bewust geworden in de smartelijke beproevingen, de geïnspireerde stemmen, zoo klaar uitklinkend boven 't schor rumoer van opgewondenheid en leugen. De stemmen van 't oude Rusland en van het jonge Frankrijk, van Walt Whitman in Amerika. Ook in ons kleine Holland is dit geluid gehoord. Voelt wat er dringt en woelt in de ziel van 't Europeesche volk.

Die kracht van levens-eerbied, broederschap en diep, cosmisch persoonlijkheids-besef kan aangroeien tot 't wereldbezielend geloof dat de moraal en de stijl-traditie vormen gaat van den mensch der toekomst: de zelfstandig en volwassen geworden Middeleeuwer. De mensch, die vrij is door zich gemeenschaps-deel te weten. De mensch die weet wat zelfbeheersching en wat aandacht beduidt; de waardige mensch, de mensch met eergevoel. De mensch die de liefde kent en den plicht en de eenheid van liefde en plicht. De mensch die buigt noch heerscht. De mensch die wil zonder te dwingen, die zonder zelfzucht zich zelf is, die fier is en dienen kan.

Hij leeft intens, maar schaamt zich de drift. Hij voelt minachting voor geweld of macht, want hijzelf heeft 't gezag en anderen bewondert hij om hun gezag. Hij lacht om wetten en stelsels, omdat hijzelf de orde kent. Hij dringt zich niet op, want hij weet hoe noodig en hoe schoon de vrijheid is. Hij is verdraagzaam en edelmoedig: hij leeft met 't hart.

Karakter is kracht; de verpersoonlijking van het karakterbegrip vormt den held. Maar de schoonste heldhaftigheid is die, welke zich niet verheft en geen luide woorden spreekt. Zij is een dieper werkende macht. Een innerlijke overstoor-

baarheid is ze, die door ieder gevoeld wordt en geëerbiedigd. Zij is van allen dag. Zij is niet een opgeblazenheid en niet een roes, noch een stugge tucht, maar een bezinning en een stilte. Een wijsheid, een mildheid, een liefde. Zij dwingt niet, maar beïnvloedt. Zij dweept niet, maar gelooft.

Eenvoudig is de persoonlijkheid en toch onpeilbaar. Al ware de mensch een reus naar het verstand, naar de ziel voelt hij zich kind. De geleerde zal de vriend zijn van den dichter. De beschaving zal niet gehoond worden door hen, die haar roem uitmaken. Want zelfs de staatsman en de priester zullen innerlijk beschaafde menschen zijn.

Ik ben niet zoo onwetend te meenen, dat in eenigen tijd alle Europeeërs in dezen zin persoonlijkheden zullen zijn, maar ik heb reden te gelooven, dat de tijd zal komen waarin de eigenschappen dezer hoogere levens-kunst erkend zullen worden als de fundamenteele deugden van een volk en als het noodzakelijk kleed der persoonlijkheid. De wereld zal steeds vol tyrannen en vol dilettanten zijn en prop-vol nulliteiten: maar de vraag is, wie den toon zal aangeven in die wereld, wie gezag zal hebben, wie geëerd zal zijn. Zoolang elke vrijbuiter of egoïst als een persoonlijkheid geprezen wordt, is deze wereld te barbaarsch of te verwikkeld om aan een levenden cultus der persoonlijkheid toe te zijn. Hoe bescheiden is de persoonlijkheid en hoe erkennend! Wanneer een groot man voelt zooals Attila sprak: ‘ik ben de hamer van het universum’, dan is hij *niet* groot. Wordt een koning niet belachelijk door zich hoogmoedig te gedragen? Wij hebben koninklijk te zijn en niet de paradeerende koningsparvenu.

Het Humanisme zal een traditie scheppen van innerlijke heldhaftigheid. En deze stijl-traditie zal het huis vormen der persoonlijkheid. Ieder zal zich zelve zijn, doch allen zullen 't zelfde vrede-huis bewonen. Zoolang wij zulk een huis niet durven bouwen, zal de wereld slechts bij uitzondering persoonlijkheden scheppen. En deze uitzonderings-scheppingen voelen zich in deze wereld zóó vreemd, dat ze noch in zich zelf, noch in de wereld kunnen gelooven.

Doch wanneer het huis gesticht zal zijn der alledaagsche heldhaftigheid, dan zullen de uitzonderings-helden zuiver opgroeien en noch vergood worden, noch verguisd. Men zal niet

na hun dood hun marmeren conterfeitsels op de stads-pleinen te pronk stellen om op kwade wijze goed te maken al den smaad, hun bij hun leven aangedaan. Hun leven was in smart en betrekkelijkheden gekluisterd, als het onze. Wij zullen het lief hebben doch niet afgodisch vereeren. Geëerd zij hun persoonlijkheid, geëerd hun vrijheids-worsteling en hun vrijheids-geluk.

Vrij weet zich de ziel en zich zelf genoegzaam. De mensch is gelukkig naar gelang hij deze innerlijke vrijheid zuiverder verpersoonlijkt. En het zuiverst verwezenlijkt zich zijn vrijheid, wanneer hij samen met allen zich alleen en vereend voelt met zijn God. Waar een oude Grieksche Tempel het Huis was der Godheid, die de schare naderen liet, doch verre hield, waar de Romeinsche basiliek, evenals de paleis-kerk der Renaissance, het Huis der gemeenschap was, een beurs van het geestelijk leven, bezield door de schare zelf, - daar is de Christen-tempel, de Kathedraal, het Huis, waar de mensch zich vereend voelt met de menschen in de liefde voor God: het Huis der gemeenschap en het Huis der Godheid, het Huis waar de enkeling, gedragen door de gemeenschap en door de gemeenschaps-liefde, zich *alleen* voelt; alléén ook dan, als duizenden hem omringen: het Huis, waar de gemeenschap den enkeling in staat stelt zich met zijn IK te vereenzamen. En nooit heeft hij vollediger gemeenschap gevoeld met de velen, dan in *die* eenzaamheid.

JUST HAVELAAR.

Het standbeeld van Johan de Witt.

Wij moeten er maar niet al te luide over spreken, want het blijft een beetje een begrootelijke zaak. En voorzeker ware het onbillijk, wanneer wij er den beeldhouwer Jeltsema bitse verwijten om wilden maken, dat zijn standbeeld van Johan de Witt er verre van is, een meesterstuk te mogen heeten. Men heeft mooi praten, - maar wie zelf wel eens voor heel moeilijke opdrachten is komen te staan, zal te minder gezind zijn, op hem den eersten steen te werpen.

En dèze taak was inderdaad een buitengewoon zware. Een figuur voor een open plaats bootsen, op een paar maal levensgrootte, het is op zichzelf al een zaak van gewicht. Maar wanneer die figuur dan nog een zeer markante persoonlijkheid moet uitbeelden, waar wij allen wel eenigszins een voorstelling van in het hoofd meêdragen, en er zit bovendien nog de moeilijkheid van een historische kleedij aan vast, die maar al te licht aan een tooneelvertooning laat denken, dan komt er, alles bij elkaar, heel wat kijken, en het is nog een gunstig lot uit de loterij, wanneer er iets schappelijks voor ons oog mag verrijzen.

Wij zijn ook niet door buitengewone standbeelden verwend. Ofschoon, om bij Den Haag te blijven, de Willem de Zwijger te paard door de Nieuwerkerke, waar iets van Colleone-achtige fierheid in zit, en het fijne peinsbeeldje van Spinoza door Hexamer toch beide wel wat hebben in te brengen.

Evenwel, het ronduit statuaire zit den kunstenaars van onze dagen nu eenmaal niet in het bloed. Er bestaat in

deze lijn nauwelijks iets van een levende traditie, en ook onder de talentvolle nieuwlichters der beeldhouwkunst vindt men weinig bepaalde noties voor het monumentale portret. Welbeschouwd zijn in heel de wereld degenen, die men tot zulk werk in staat zou achten, op een paar vingers te tellen. Binnen Nederland mag men er eigenlijk niemand bepaald toe aangewezen noemen. Zijl had er zeker een treffende schets voor weten te maken, maar een beeld volvoeren in grooter afmetingen deed hij nog niet. En de kleine karakterbeelden van zeventiende-eeuwers, die Mendes da Costa wel heeft laten zien, vertoonen zijn bizonder talent eigenlijk niet op zijn mooist.

Of het beeld van Jeltsema, ook wanneer men zijn eischen niet onbereikbaar hoog stelt, nu bepaald opvallende tekortkomingen vertoont? Wij mogen, waar het om de eer der kunst gaat, er geen doekjes om winden. Zooals het daar staat, zijn er werkelijk storende gebreken aan. Niet alleen dat het steile van de Witt hier niet tot stijl geworden is, en geheel daargelaten, of het misschien voor zulk een groot openlucht-beeld niet verkieselijk geweest ware, hem, in plaats van het kale kalotje, den kantigen hoed van die dagen op het hoofd te zetten, - maar eenvoudig reeds als, art de bâtir une figure' kan het beeld niet heelemaal door den beugel.

De houding mist stelligheid. Bij *die* plaatsing van de voeten had het lichaam duidelijk op de heupen moeten doorwiegen. Of wanneer de kunstenaar het lichaam zoo straf mogelijk had willen houden, dan deugt die losser beenenstand er niet bij. In de fotografie, welke van het beeld verspreid werd, en die waarschijnlijk in het atelier, van onderop genomen werd, valt dit onsamenhangende niet zoo op. Van eenigen afstand gezien - en zoo beschouwt men het in de open lucht vanzelf - komt men boven dat bezwaar niet uit. De kop, al heeft hij wel iets, dat, ook in de verte, plastiesch 'draagt', mist toch te zeer den krassen, severen snit van de Witt's Florentijnsch type, dat vooral op sommige van zijn medailles zoo sterk uitkomt. En door het rethorische gebaar van de te groote, te laag reikende, uitgestrekte rechterhand wordt zijn uitdrukking geenszins gelukkig aangevuld. Van den kant van de Gevangenpoort, vlak op zij gezien, lijkt de heele gestalte zoo plat als een schol,

- het is daar alsof men een liggende sarcophagenfiguur rechtop had getrokken; terwijl vlak van achteren beschouwd, men onder de mantelplooien zoo weinig lichaamswelving voelt, dat zich daar moeilijk een voor-lijf aan dien rug laat denken. Neen, de heele statue, die overigens niet kleinmoedig behandeld werd, en waar, wat de vormentaal betreft, wel naar iets dominants in gestreefd is, mist toch waarlijk te zeer dien gespierden samenhang, waarin de eerste voorwaarde zou gelegen zijn, om er een zeer sprekende figuur van te maken.

Doch genoeg reeds den beeldhouwer hard gevallen. Met iemand, die grooter was dan een der thans onder ons levenden, zou het ons ten slotte passen te getuigen: 'Waerlijck er hadt seyn vlijts ghedaen....'

Meer te laken echter valt de algemeene en eenigszins onnoozele geest, waaruit in ons goede vaderland altoos weer Commissies geboren worden, die standbeelden willen oprichten, zonder er zich vooruit ernstiger rekenschap van te geven, wat zij staan te doen, en in hoeverre, gelet op de beschikbare talenten, hun wenschen bereikbaar zouden zijn. Als ze het geld maar bij elkaar hebben, lijkt de zaak hun verder gezond. Met volle graagte neem ik aan, dat dit Comité samengekomen is uit gevoelens van oprechte vereering voor de figuur van Johan de Witt. Men wilde zonder twijfel een publieke en durende hulde brengen aan de beteekenis van den grooten martelaar. Maar kon dit niet langs veiliger wegen, - stiller, waardiger en in waarheid eerbiediger? Niet dat ik minder geporteerd zou zijn voor eenig in het openbaar doen opstellen van een monumentaal representatief karakterbeeld, dat den voorbijganger op sprekende wijze een groot man voor oogen brengt. Maar wist men dan niet, hoe zich juist bij Jan de Witt het zeldzame geval voordoet, dat zijn wezenstrekken door den meest monumentalen Nederlandschen beeldhouwer zijner dagen in marmer zijn vastgelegd? Van bijna geen enkele onzer groote zeventiende-eeuwers bestaat er zulk een eerste-rangs gebeeldhouwd portret. Dat van Jan de Witt door Quellinus is in alle opzichten bewonderenswaardig. Was het niet profaan om dáárna aan een hedendaagsch beeldhouwer nog de gewaagde opdracht te geven, een fantasiebeeltenis van den raadspensionaris te ontwerpen?

De statige marmeren buste, die in Dordrecht's museum bewaard wordt, geeft Johan de Witt veel treffender weer dan een van zijn geschilderde of gegraveerde conterfeitsels dat doen. Er is niets uitdagends in dit hooghartige portret. Zooals de rustig-imposante kop, bezorgd maar dapper, hoog op de schouders staat, stuursch door sachticheydt getemperd, voelt men er een man van denken, van vèr-vooruitzien, van gestadig overwegen en van niettemin wakker handelen in: een leider. Wars van alle heethoofdigheid is hij fijn bezonnen, evenwichtig vervuld, bedachtzaam maar koen. ‘Bekoort door niemants gunst, verschrickt door niemants haet.’ Dit is wel de man van bloedigen arbeid in de besognes, maar wiens Romeinsche virtus en wiens hooge gedachten door last noch tegenspoed werden gedeerd, - de groote bewindsman voor een grooten tijd, die bescheidenlijk van zichzelf getuigen mocht: ‘Ick hebbe geduyrende de storm naer mijn cranck vermogen allmede helpen uijtkijcken en selffs in 't allerhartste van 't weder boven gestaen.’

Een meer absolute uitbeelding van de Witt's wijze en koelbloedige persoonlijkheid is niemand bij machte te maken. Zóó zou men hem, niet opgeborgen in een museum, maar ten aanschouwe van een ieder, op een publieke plaats willen zien, op een rijzig voetstuk, rustig te midden der woelende menigte.

Er doen zich bezwaren voor. De marmeren buste is door de afstammelingen van de Witt aan het Dordtsch museum vermaakt en zou daar dus moeilijk uit los te krijgen zijn. Bovendien houdt marmer het in ons klimaat, buiten, niet best uit. Maar zij zou in een duurzame steen getransponeerd kunnen worden. Of in brons gegoten. Ik weet wel dat niet elk marmerwerk in metaal tot zijn recht zal komen, maar het lijkt mij, dat juist het karakter van de kunst van Quellinus zich hier wel toe leent. De kwestie zou door bevoegden onderzocht kunnen worden.

Men vraagt, wáár deze buste dan zou moeten komen te staan, want hoewel meer dan levensgroot en van een wonder-doorwerkte monumentaliteit, ook in de rijke mantelpartij, en in de fraaie hand, zou zij misschien niet volstaan voor een gedenkteeken op een plein. Doch waarom zoekt men in Holland altoos een middelpunt van een groote ruimte,

wanneer men een gedenkteeken wil plaatsen? In het oude Italië, waar zooveel meer ingeboren schoonheidszin woonde, heeft men de monumenten niet zelden bescheidenlijk op een stiller plek, soms zelfs dicht onder een muur aangebracht. Er is misschien, om bij Den Haag te blijven, niets wat daar gelukkiger gesitueerd staat, dan de achttiende-eeuwsche hardsteenen pomp op den hoek van het Lange Voorhout, dicht bij den hoefsmid. Zoo had men Quellijn's Jan de Witt in brons of steen kunnen oprichten in den hoek van de Plaats, met den rug tegen de Gevangenpoort, midden tusschen de getraliede vensters en den poortdoorgang, met het gelaat gewend naar het Groene Zoodje, waar hij eens zoo snood werd omgebracht, - als een niet te luidruchtige boete van ons geslacht voor de zonde, door onze vaderen jegens hem bedreven.

Of wenschte men vrijer baan, zoo had men hem op den Langen Vijverberg, ergens onder de lange aaneengesloten boomenrij kunnen opstellen, den zorgenden blik, over het water heen, gericht naar het oude gebouw van 's Lands Vergaderzaal....

Waarom, eigenlijk, zou men het niet nòg doen?

21 Juni 1918.

JAN VETH.

Buitenlandsch overzicht.

26 Juni 1918.

Het groote Duitsche offensief, waarvan ons vorig overzicht nog juist het begin kon melden, is nu al weder lang tot staan gekomen. Het heeft aanvankelijk een zóó groot succes gehad, dat men tot de gevolgtrekking gedrongen werd, dat er op het Fransche front aan den Chemin des Dames iets niet in orde moet zijn geweest. Een gedeelte van dat front, is ter verontschuldiging gezegd, was door troepen bezet die daarheen waren overgebracht om van elders doorstane vermoeienissen uit te rusten. Sedert wanneer geschiedt dit vóóraan in de linie? De Duitsche aanval heeft de verdedigers volkomen onvoorbereid gevonden; in dit stadium van den strijd een veeg teeken! In het midden van het aangevallen front is geen weerstand geboden dan toen de Duitschers de Marne al bijna hadden bereikt, die zij, niettegenstaande dien weerstand, van Chateau-Thierry tot Dormans hebben kunnen bezetten. Een heel groote breedte is dit niet, en zij is sedert niet uitgebreid. Terwijl namelijk het midden van het aangevallen front zwichtte, was op de beide flanken de tegenstand der Franschen en Engelschen hardnekkig geweest, zoodat naar de eene zijde Reims behouden bleef, en naar de andere de Duitsche opmarsch tot staan kon worden gebracht even bewesten Soissons. Tegen den westelijken rand van hun vooruitgeschoven positie hebben de Duitschers vervolgens een sterken druk geoefend, doch te vergeefs; zij zijn gestuit beoosten Villers Cotterets en hebben Meaux niet bereikt. Evenmin Compiègne, dat bedreigd is geworden

door een aanval uit de frontlijn Montdidier - Noyon. De toegangswegen naar Parijs langs Marne en Oise zijn dus nog niet door hen geforceerd, maar zij zijn tot in de onmiddellijke nabijheid dier wegen doorgedrongen. Een volgende groote onderneming kan, naar keuze, òf tegen Calais gericht worden, òf tegen Amiens, òf tegen Parijs.

Clemenceau heeft, in een in Frankrijk over het geheel niet zeer bewonderde rede, erkend dat de Fransche reserves wegsmelten. De Engelsche en Duitsche, zeide hij, doen het eveneens; Amerika moet de beslissing brengen.

Met meer aandrang dan ooit wordt thans te Parijs en te Londen gevraagd hoeveel Amerikanen nu eigenlijk in Frankrijk aangekomen zijn, en wanneer zij aan den strijd zullen deelnemen. Getallen en datums kunnen wij niet noemen, zeggen de ministers, maar er zijn al veel meer dan men eenigen tijd geleden had durven hopen, en het einde zal geen teleurstelling zijn.

Reeds wordt hier en daar van Amerikanen aan het front gewag gemaakt, maar op eene wijze die aantoont dat zij nog maar in beperkt aantal in eerste linie staan. Wat niet is kan echter komen. De Duitschers hebben sedert Maart ongetwijfeld groote successen behaald, maar geen beslissing kunnen afdwingen, en de helft van 1918 ligt nu achter ons. Vergelijkt men het front der geallieerden in Frankrijk met wat het was vóór 21 Maart, dan is het duidelijk dat de verdediging der vitale punten thans dubbele kracht vereischt. De toekomst zal leeren of de bondgenoot over zee die verdubbeling van kracht kan aanbrengen.

Merkwaardig was, bij zoo groote spanning der gebeurtenissen aan het front in Frankrijk, sinds lang de volstrekte rust aan het front in Italië. Werden de Italianen, respectievelijk de Oostenrijkers, door hun bondgenooten van alle opoffering ter bereiking van het gemeenschappelijk doel vrijgesteld, en zoo ja, waarom? Met Oostenrijk moesten de Duitschers wat voorzichtig zijn; de geheele monarchie is in gisting sedert den vrede van Brest-Litofsk, en van die gisting was het Oostenrijksche leger vermoedelijk niet geheel vrij gebleven. Maar waarom beproefden de Italianen dan niet juist nu hunne kans?

Uitingen in de Fransche pers, hier te lande eerst bekend

geworden lang nadat op 15 Juni de Oostenrijkers plotseling over het geheele front van den Ortler tot aan de zee tot den aanval waren overgegaan, doen vermoeden dat in de eerste helft van Juni op de Italianen door hunne bondgenooten een krachtige aandrang tot het ondernemen van een offensief is geoefend. Bovendien maken de gebeurtenissen van 15 Juni en volgende dagen den indruk dat de Oostenrijkers schier alom op troepen zijn gestooten, die zelf op het punt waren van te marcheeren. Nergens vond de aanvaller den vijand onvoorbereid, zooals de Franschen het 27 Mei geweest zijn aan de Ailette. Het Oostenrijksche leger is in het bergland reeds na één of anderhalven dag gestuit; in de vlakte gelukte de tocht over de Piave, en werden eenige heuvels in bezit genomen die van gewicht schenen voor een krijgsmacht, die zich eerlang over het nog niet bezette gedeelte der Venetiaansche laagvlakte zou willen uitbreiden. Maar het is den Oostenrijkers niet vergund geweest de heuvels die zij beklommen hadden aan de andere zijde te mogen afdalen: zij liepen spoedig gevaar op den kam te worden ingesloten, en hebben hun heil gezocht in een snellen terugtocht, waarbij zij gevangenen en kanonnen verloren hebben, doch niet bijster veel. Het eind is dat nu de Italianen hier en daar de Piave zijn overgestoken, maar dat zij nu op hunne beurt een stoute onderneming zullen gaan wagen, blijkt nog volstrekt niet. De vermoedelijke invloed der gebeurtenis in Italië op den oorlog in Frankrijk zal een negatieve zijn: de bondgenooten behoeven de Italianen, zoolang dezen alleen met de Oostenrijkers te doen hebben, niet te hulp te schieten, maar omgekeerd is volstrekt nog niet bewezen dat de Duitschers troepen zullen moeten afzenden om de Oostenrijkers van den ondergang te redden, zoolang dezen in hoofdzaak alleen Italianen tegenover zich zien. Evenals vroeger aan de Isonzo bleken deze vijanden zoo wat tegen elkander opgewassen; het is alleen de Duitsche hulp die op het eind van '17 op dat oorlogsterrein een werkelijke verandering van zaken te weeg bracht. Dat opnieuw Duitsche hulp van eenige beteekenis voor den oorlog in Italië zou worden afgezonderd, is, sedert Duitschland zijn krachten tegen het Westen heeft gericht, onwaarschijnlijk. In '17 kwam het er op aan, een einde te maken aan de bedreiging van

Triëst, eer Duitschland Oostenrijk voor geruimen tijd met de Italianen alleen zou moeten laten. De Oostenrijkers zijn onmachtig gebleken den voorsprong, dien Duitschland hun toen bezorgd heeft, te vergrooten; maar het is nog de vraag of zij ook onmachtig zullen zijn er zóóveel van te behouden dat Duitschland het Italiaansche oorlogsterrein als secundair mag blijven beschouwen.

Eén gevaar blijft bestaan: dat Oostenrijk in een zoo vergevorderde politieke ontbinding geraakt dat ook zijn militaire kracht zou worden aangetast. Profetieën dat het met Oostenrijk ten einde loopt zijn, naar men weet, zoo oud als - noem vooral iets heel ouds, iets veel ouders dan het jaar 1914. De weinig coherente massa der monarchie verdraagt heel wat binnenlandsche beroering die een meer gecentraliseerden staat uit zijn voegen zou lichten. Maar het loopt nu toch wel heel erg.

Tengevolge van de politieke machtsverhoudingen in Cisleithanië (Duitschers tegen Tsjechen) hebben in den regel de Polen het lot der regeering van die rijkshelft in de hand. Zij maken van die macht thans onbeschroomd gebruik om eene oplossing van het Poolsche vraagstuk af te dwingen die hunne instemming heeft, d.w.z. eene zoodanige die een ongerept Congres-Polen, met Galicië hereenigd, als autonoom lid met de Monarchie in verbinding brengt. Maar de Duitschers, met name de Pruisische Oost-elbiërs, willen geen zoodanig Polen zien ontstaan: het zou altijd naar hereeniging met Posen haken. Zij willen integendeel een nieuw stuk van Congres-Polen bij Pruisen inlijven en een groot deel van de rest het lot van Litauen en Koerland doen deelen: in verbinding te treden niet tot de Monarchie, maar tot het Duitsche Rijk. Voor de Monarchie zou wellicht een, aan Galicië grenzend, kleiner deel van Congres-Polen overblijven. Seidler is dus niet in de gelegenheid den Polen der Monarchie de toezeggingen te doen die zij verlangen, en tot straf maken zij zijne regeering onmogelijk. Het ministerie heeft zijn ontslag ingediend, en de Keizer mag zien hoe hij nog aan het ultimum remedium van art. 14 der constitutie ontkomt.

Tegelijkertijd een broodcrisis te Weenen. De voorraden die men uit de Oekraïne hoopte te betrekken zijn

zeer tegengevallen: gebrek aan transportmiddelen of onwil der bevolking? Vermoedelijk het een en het ander. Het broodrantsoen in Cisleithanië op 90 gram gebracht! Hongarije en Duitschland staan nu wat voedingsmiddelen af; maar heel weinig. De oogst-'19 is echter op komst, en daarginds wat vroeger beschikbaar dan hier in Nederland.

Ook in Bulgarije worstelt men met eene voedingscrisis, die, te zamen treffend met de teleurstelling over den vrede van Boekarest, den val van Radoslawof verklaart.

Kühlmann's rede bewijst dat er in Duitschland nog lieden voorkomen, koel genoeg van hoofd om te beseffen dat men er met de overwinningen in het Oosten nog niet is, zelfs niet voor de regeling der zaken in het Oosten. Een oorlog waaraan zóóvele mogendheden deelnemen, heeft hij gezegd, *en daaronder overzeesche*, zal nimmer door militaire middelen alleen ten einde kunnen worden gebracht. Later, voor Westarp en anderen in de schulp kruipende, heeft hij verklaard alleen te hebben bedoeld, dat de militaire middelen waarop ook hij bouwt, het succes der onderhandelingen die eindelijk moeten volgen, zullen verzekeren. Voor wie de eerste rede onbevangen leest, is het evenwel duidelijk dat hij iets anders heeft willen te kennen geven dan de onnoozelheid, dat ook op het volmaaktste militaire succes nog iets pleegt te volgen, dat als een onderhandeling kan worden bestempeld.[1)] Duitschland, heeft hij verklaard, is ieder oogenblik bereid onderhandelingen te openen op de basis van integriteit van het grondgebied der Centralen, teruggave der Duitsche koloniën, en vrije baan voor den Duitschen wereldhandel. Dit wil o.a. zeggen: van Elzas-Lotharingen blijft gij af. Welnu, de Geallieerden bezitten Elzas-Lotharingen niet, maar zij bezitten wèl de Duitsche koloniën, en het is natuurlijk dat zij die nimmer zullen willen uitleveren dan in ruil voor bindende toezeggingen van Duitschland voor het minst ten aanzien van België. Kühlmann weigert echter thans

1) De juiste woorden der eerste rede zijn: 'Wegens den ontzaglijken omvang van dezen coalitie-oorlog en wegens het aantal der daaraan deelnemende, ook overzeesche mogendheden, zal door een zuiver militaire beslissing alleen, zonder eenige diplomatieke onderhandelingen, een volstrekt einde nauwelijks verwacht kunnen worden.'

zoodanige toezegging te doen: ‘wij beschouwen België als een der quaestiën in het geheele complex van vraagstukken.’ De wereld weet zeer goed wat Duitschland bedoelt als het zoo over België spreekt: dat het zich ‘reelle Garantien’ voorstelt van een aard, die de anderen Duitschland niet zullen toestaan te nemen zoo zij het maar eenigermate kunnen verhinderen. Men kan dan ook niet zeggen dat de geheele rede van Kühlmann den vrede iets naderbij gebracht heeft, en toch - wat moet hij er in Duitschland zelf niet over hooren! Hoever men nog van elkander afstaat blijkt het best hieruit, dat een rede als deze nauwelijks vinniger becritiseerd wordt te Londen dan zij het wordt te Berlijn. Het is zelf twijfachtig, of Kühlmann in zijn ambt zal kunnen blijven.

In Rusland teekenen van innerlijk verval der Soviëtregeering, en een merkwaardige beweging in Siberië, die de Geallieerden welkom is, en die zij zich wachten door een te eigenmachtig optreden af te schrikken. De Geallieerden hebben tegenover Rusland een moeilijke taak. Zij moeten zich vooral niet voorstellen, dat de Russen, ook al werpen zij Lenin en de zijnen van zich af, daarom eerlang gereed zullen staan wederom naast Engeland en Frankrijk aan den oorlog tegen Duitschland deel te nemen. Wel zal een tot orde gekomen Rusland een factor zijn waarmede Duitschland in het Oosten meer en op andere wijze rekening zal hebben te houden dan het met de Bolsjewiki behoefde te doen.

De regeering van het kabinet-Cort van der Linden eindigt met eene crisis aan Marine die wel zeer beschamend is voor ons land.

De convooier dekt zijn convooi, of er is voor het geheele in convooi varen geen reden meer. Lading, alleen vervoerd op vooraf ingewonnen goedkeuring van oorlogvoerenden, behoeft geen convoyeering. In het begeleidende oorlogsschip wordt de convoyeerende Staat zelf òf ontzien, òf aangerand. De laatste kans niet te durven wagen, is voor Nederland geen schande; maar dan toch een convooi aan te kondigen, dwaasheid. Men heeft zich in de knel gewerkt, en verergert de zaak door niet te durven vertellen wat ieder raden

kan. In 's hemels naam nu maar met het hooge woord eruit! Tegenover den landgenoot ten minste valt nog het overblijfsel te redden van een waardigheid die men op onverklaarbare wijze heeft zoeken te beschermen door een middel buiten ons bereik.

C.

Breero in zijn verhalende liederen.

Men tracht de middeleeuwsche letterkundige kunst in haar logischen bouw te overzien door hare voortbrengselen te ordenen naar het standsbesef, dat eruit spreekt, door, vaststellend de geringe persoonlijkheid, waarmee de auteur zijn werk stempelt, zich af te vragen of de idealen der ridderwereld, de vrome drang tot uitbreiding der christelijke onderworpenheid, dan wel de practische zin, de zwellende levensvreugd der opkomende burgerij het karakter ervan bepalen, alsof niet reeds Maerlant en Ruusbroec als de meest sterk geteekende persoonlijkheden tegenover elkaar staan, beiden vroom, beiden gloeiend voor de heiliging des levens door den geest van Christus, en toch kunstenaars, die als individu in de meest eigene wijze denken en zich uiten.

Ook deze indeeling van geestelijke zaken heeft als alle haar bezwaren, dwingt ons tot tal van inconsequenties, maar toch te ontkennen valt het niet, dat in het algemeen de persoonlijkheid van den dichter uiterst weinig naar voren komt in de middeleeuwen, dat de geest van den stand zich meer uit, dat we inderdaad niet alleen door heel de middeleeuwen heen drie stroomingen kunnen volgen, maar ook dan nog als ze zich uitstorten in de fel bewogen branding der Renaissance, ook dan wanneer ze deze doorworsteld hebben. Ook in de 17de eeuw nog, wanneer de meest sterk uitgesprokene persoonlijke eigenschappen, het meest eigene in hartstocht en neiging, in levensinzicht en geloof, in lust en vrees, in smaak en afkeer den toon van een werk beheer-

schen, kunnen we in wat in het diepst der persoonlijke ziel geboren is, nog de zilveren blankheid, den gouden gloed der geestelijkheid, de fleurige kleurenmengeling van den adel of het grauw, het warme bruin en geel van de burgerij aanwijzen.

In Vondel, Hooft en Breero herkennen we de drie oude middeleeuwsche stroomingen, al zijn ze naast en door elkaar in schuimende vaart de grillige, rotsige helling der Renaissance af, naar de vaste, breede bedding geschoten. In Vondel leeft voort, rijker en in meer overweldigende straling de heilige extase der zoete, stille vroomheid van de laat-middeleeuwsche Vlaamsche en Noord-Nederlandsche primitieven, van onze mysterie-spelen, van het geestelijk lied. In Hooft ontwikkelen zich langs logische lijnen de ridderlijke idealen van vervlogen eeuwen, zooals ze door den drang der tijden zich wijzigden in de verfijnde, geestelijke aristocratie van onze moderne tijden. In Breero brandt de liefde voor het leven en de realiteit van het middeleeuwsche strijdende, zijn plaats en zijn recht eischende volk, bruist de levenslust, klaagt en zucht de ziel van den mensch, die werkt en zwoegt, strijdt met zich zelf en de brute machten buiten zich, wordt terneergeworpen, wanhoopt en toch altijd weer met vertrouwen zich opwerkt. Daarom staat Breero onze moderne tijden het naast, daarom voelen we hem, waar we hem thans gedenken, het meest als een der onzen, waarmee we in het gewone leven het innigst vertrouwd zijn.

Vondel, Hooft en Breero vertegenwoordigen in onze 17de eeuw de geestelijke, ridderlijke en burgerlijke kunst der middeleeuwen. Breero zet rechtstreeks de middeleeuwsche tradities voort en is tevens de dichter, die het meest nabij komt het ideaal van een Renaissance, zooals dat eenmaal vaag gezweefd heeft voor den geest der Pléiade-mannen, van wie eigenlijk heel de West-Europeesche Renaissance is uitgegaan: in eigen taal een kunst, die haar wortels uitslaat en groeit, zoo qu'elle pourra *égaler* aux mesmes Grecs et Romains, zooals Du Bellay het zegt en nog beter, naar Montagne het formuleert, een kunst à certaine mesure basse, on la peult juger par les preceptes et par art; mais *la bonne*, *la supreme*, *la divine est au dessus des regles et de la raison*.

Geen vormendienst, niet het streven om zoo trouw mogelijk Aristotelische regels volgend, een drama of een heldendicht

te maken dat het werk der Ouden bedriegelijk nabijkomt, maar een vrije, groote, zelfstandige kunst in eigen taal, door innerlijke kracht gelijkwaardig aan die der Ouden! Als we zoo de Renaissance begrijpen, is Breero onze Renaissancedichter bij uitnemendheid. Want hij mag soms van de wijs gebracht zijn door den omgang met zijn renaissancistische vrienden, dichters of latijnsche geleerden, al die offeranden aan de mode van den dag staan toch eigenlijk geheel buiten den levenden kunstenaar Breero; 't zijn allemaal aardigheidjes en tierelantijntjes, die van buiten zijn opgeplakt.

Hooft leeft geheel in de gevaarlijke elementen, die de eerste Renaissance in een dooden vormendienst verstarren zullen. Om hem in zijn zuivere sublieme schoonheid volledig te waardeeren en te genieten, moet men kunsthistorie gestudeerd hebben, moet men Petrarca, Ronsard, Du Bellay grondig kennen en hun beteekenis weten te bepalen voor de algemeene West-Europeesche cultuur, moet men in Castiglione's Cortigiano hebben gebladerd.

Bij Vondel en Breero kan men dergelijke geleerdheid missen. Bij Breero vooral, wanneer men zijn romantische spelen uitzondert. Beiden spreken wel eens met ophef van hun pogingen om klassiek te zijn, Breero tobt over zijn onmacht om te kunnen navolgen. Zij sieren hun woning met romeinsche guirlandes en zetten een bekranste Apollo-buste boven de deur, alles te goeder trouw. Maar wij weten wel beter; hoog boven al deze soms lang niet onbevallige maskerade staat vrij en zuiver de eerlijke dichter, die zich geeft in edelen genialen drang naar zijn eigen persoonlijke schoonheid; boven al het gewilde troont het genie in grootschnaieve onbewustheid.

Breero sluit aan bij de middeleeuwsche kunst, doch deze ras-artist kreeg zijn wijding tot het ware Renaissance-dichterschap hierdoor, dat hij dieper voelt, met wijder blik omvademt al het menschelijke, dat hij slechts in zelfsuggestie als middeleeuwsch burgerlijk kunstenaar uit is op nutte leering en uiterlijk vermaak, maar integendeel door zijn modernmenschzijn voor alle tijden in zijn werk doet zwellen de schoonheidsontroering van het leven der zinnen als der ziel, de pijnigende, wrange, de sappige, weelderige realiteit van al het zijnde.

Schijnbaar staan Vondel en Breero even ver van elkaar als Ruusbroec en de onbekende auteur van een of andere sotternie. Vondel neemt hooger vlucht; in teere aandoenlijke extase zweeft zijn dichterziel om de mysteriën van het allerhoogste; toch wortelt beider dichterschap in dezelfde liefde voor de werkelijkheid, is beider kunst opgebouwd uit de aanschouwing, de speurende kennis, liefdevolle waarneming van het zijnde, zoeken zij dezelfde rijkdom en wellust van het levende woord, het malsche, sappige woord zooals het groeit in het volk. Toch droomt ook Breero's ziel zich wel in onstoffelijke sferen,

> Want siet vergetel dranc dronck hy verscheyen nachten
> Door de beschouwing van niet Werelts noch niet cleyns,
> Maar van u schoone ziel, die waerlijcx niet gemeyns
> Heeft met dit aertsche volck van logge lompe sinnen[1].

Toch was ook hij zonder veel philosophie doordrongen van de Christelijk-humanistische leer, zocht ook hij inkeer tot zichzelf, tot zijn eigen hart; met Sidney kon hij zeggen: Looke in thy heart and write.

> Garbrande, wilt ghy leven recht gerust?
> So lieft uyt liefd' den lieven God met lust. -
> Mont-wetenschap het domme vollick prijst,
> Harts-wijsheyd steets haer in de daed bewijst,
> Niet in vernuft noch kibbeligh verstaen,
> De werelt dwaelt in onverstand en waen.
> Ghy weet wel veel, so ghy dijn selven kend,
> Wat dat ghy waert, wat dat ghy word in 't end. -
> Leeraert u self eer ghy een ander leert,
> Of 't is om niet wat ghy philosopheert:
> 't En doet geen nut dat men op yemand smaelt:
> En siet niet uyt, maer in u harte daelt. -[2]

En is het niet, of ge Vondel zelf hoort, in lieven eenvoud zoekend naar gemeenschap met God, waar Breero zingt:

> Hoe salich is die man,
> Die met God spreken kan
> In 't tempeltjen der eeren!
> In 't kerckjen gebout
> Van silver noch van gout,
> Maer van den Heer der Heeren!
> Daer Godt vaeck selver set

1) Werken III, 480.
2) Werken III, 509.

En schrijft syn waerde Wet
Met Goddelijcke vingers,
Daer weet men van geen twist,
Van vonden noch van list,
Van felle bitt're dringers.
  Daer soeckt men staet noch eer,
Maer de heylsame leer
Met kinderlijcke vreesen,
Met waer berou en boet,
Meer deughdelijck en goet
Dan wereldwijs te wesen.
  Heer, als ghy my aanspreeckt
En innerlijck bepreeckt
't Geheym van myn gewissen,
Soo opent myn gesicht,
En brenght mijn in het licht
Uyt duysent duysternissen.

Hoe weinig is Breero als ieder ware kunstenaar zich door redeneering bewust van wat hij wil en wat hij kan. Hoe zeer verschilt wat hij zich van zijn kunst voorstelt, wat hij als het hoogste te bereiken zoekt, van datgene wat er in werkelijkheid groeit onder de natuurlijke drang van zijn genie. Welk een tegenstelling tusschen wat Apollo beweert als ‘Voorsangher des Musen’ tot de Nederlandsche jonkheid, in den aanvang van het Groot liedboek en den inhoud van dat liedboek zelf. Zeker, ook hier zijn telkens sporen van de mode van den dag, grappige, onhandige Renaissanceliefhebberijtjes, maar over het algemeen hooren we toch enkel de zuivere, levende menschen-ziel die zich onbevangen geeft in al haar hoop en vrees, haar mijmerij en gejuich, haar liefde en haat, zien we den geestig observeerenden teekenaar van frissche, robuste tooneelen uit het leven om hem heen. En in die voorafspraak den poëtiseerenden rederijker, die in gezwollen, pompeuze vormen een onbegrepen en ongevoelde godenwereld uitbeeldt, omdat dit nu eenmaal zoo hoort bij het vak:

Wyckt met eerbiedigheyt, besitters van der aarden,
d' Onsachlijkheydt mijns staats heerlycke hooge waarden
En knielt met ootmoed' neer en roept mijn Godtheyd aan
Als den Mooren-lantschen danckbaren Indiaan,
Die met dienst-knechtigheyt mijn bidden en aanbieden
Een offer van de vrucht, van vee, van land' en lieden,
Om mijn groot-acht-baarheydt en Godd'lyck aangesicht.

Aldus introduceert zich de God der dichteren in vol ornaat, met al zijn traditioneele attributen, in blinkende, flikkerende praal. Ik moet erkennen, dat ook hier zelfs wel eens een enkel vers, een enkel beeld den fijnproever zal treffen, en hem de overtuiging geven, dat hij hier niet met den eersten den besten rederijker te doen heeft. Hoor, hoe Apollo zich verder presenteert:

> Daarbij ben ick omringt met dese myn gemeente,
> Te weten, eerst het jaer en gantsch de maenden al,
> De dagen kort en lang, de uren groot van tal,
> De nieuwe Lenten met zyn krans van groene blaren,
> De Somer moeder-naackt met al haar rijpe aren,
> De gruysigen Herrefst vol-lyvigh, laar en vet
> Van al de druyven dien hy op-gegeten het,
> De Winter gants in 't bond doet niet dan klipper-tanden
> En uyt kout-vorstigheyd staag blasen in zyn handen.

Die jaargetijden zijn om de weerga niet kwaad even met een enkel lijntje aangeduid. Toch is het voor wie heel de deftige Apollo-maskerade heeft aangezien een blijde verrassing eenige pagina's verder Arent Pieter Gysen met Mieuwes, Jaap en Leen naar het dorp van Vinckeveen te zien trekken, ter eere van de gans, die ouwe Frans gaf.

Zoo stelde Breero onder den invloed van zijn omgeving zich toch ten slotte zijn kunst voor in pralende verhevenheid, schitterende onnatuur, en intusschen gaf hij ons de zuiverste, reinste menschelijkheid. En toch in diezelfde inleiding, waar we nu zoo'n beetje den spot mee drijven, wat heeft hij er klaar en krachtig de beteekenis van het ware dichterschap gezegd. Sta mij toe, dat ik ook dit nog even citeer. 't Zijn dingen die het groote publiek overslaat, als het toevallig eens in Breero's liederen bladert, en ze leeren ons den dichter zoo goed kennen; we voelen juist daardoor, hoe innig Breero ook aan onzen tijd is verwant.

't Is nog altijd Apollo, die spreekt:

> Myn dichters zyn vernoecht meer als de rijckste menschen,
> Niet hebbend' zijn zy rijck en hebben wat sy wenschen.
> O Koninglijck geslacht! van 't suyverlyckste bloedt,
> Die heym'lyck by u draacht het alderbeste goet,
> Ghy die door eygen deucht soeckt eerelick te schijnen,
> Ghy die de menschen wijst de kostelyckste mijnen,
> Niet in het ingewandt der aarden vuyl en grof,

Maar in den Hemel schoon van klaarheyt en van stof,
En hoe elck in syn selfs kan goude bergen vinden,
Wil hy maar innerlijck 't opmercken onderwinden,
Van zijn gedacht' en doen en overleggens' met
De Wetten die ons God en de nature set.

Dat mag nu wat raar en hard in onze ooren klinken, wat er staat is een volkomen juiste waardeering van het dichterschap: Hoort ge wel ook hier Looke in thy heart and write? Of ge Sidney in zijn Defense of Poesie, Breero in zijn Apollo of twee eeuwen later Shelley in zijn Apologie hoort, 't is al een. Breero is wel de begenadigde dichter die diep in zijn ziel zuiver zijn kunst en hare waarde voelt, al zegt hij soms zonderlinge mode-dingen.

En zoo is het ook met dat eeuwige streven naar nutte leering. Laat hem maar praten, als hij u en zichzelf wijsmaken wil, dat hij den Spaanschen Brabander nu eigenlijk eens geschreven heeft om de menschen aan het verstand te brengen, dat flesschentrekkers zulke gemeene kerels zijn. Hoor hem zelfs in zijn liedboek: ‘Eenige neus-wyse en naugesette Lieden, met een voor-oordeel inneghenomen zijnde, sullen dese myne Liedekens van lichtvaardgheyt beschuldigen, al eer sy de moeyten sullen doen van te ondersoecken waarom, waartoe en hoe die ghemaackt zijn; swaarlyck zullen zy konnen gelooven, dat ick de sottigheden eeniger menschen met een lachelycke manier beschrijf, soetjes berisp en haer dwaling voor de oogen houw, straffe, en andere waarschouwinge doe, om die dwaalwegen bequamelick te vermyden.’

Dat zat er nu eenmaal ingeroest bij onze oude dichters; allen poseeren ze als zedemeesters, als predikers van nutte, practische wijsheid. Het zij Vondel of Huygens, Breero of Cats, als ge hen op hun woord gelooft, kennen ze geen hooger roeping dan leeren en waarschuwen. Hoog boven al dat geredeneer vlamt bij Breero en Vondel de schoonheidspassie en in hun hartstochtelijk woord trilt de schoonheidsontroering, klaagt en jubelt de menschenziel. Breero moest in volle kracht uitbeelden de werkelijkheid, die hij met verliefde blikken omvatte. Dat was zijn natuurlijke scheppingsdrang. Hij kon niet anders; hij moest zijn heele zelf geven in zijn liefdezangen, in zijn boete-liederen, in zijn latere groote drama vooral. Hoe is hij trouwens zelf van

het aangrijpende, het ontroerende der poëzie doordrongen, ‘de Poëzie, segh ick, die niet alleen als een goddelijcke sonne, hemel en aerde verheugt en verciert, maar komt tot in de binnenste onbeschrijvelijcke deelen der zielen te erinneren en gaet met een blakende glory des vermaekelyckheyds tot in de heymelyckste en grootste kameren der doorluchtiger herten al waer sij met een heftigheyt van verwonderinghe uytschatert het overtreffelijck verstant der gheleerder en van Godt begaefde mannen.’[1)]

Zonderling wel weer, wat hij hier direct op laat volgen, nl. dat voor hem de hoogste poëzie te vinden is in de ‘Goddelijcke’ Lofzangh van Jesu Christo door Daniel Heinsius: ‘Voor mijn, ick mach wel seggen, dattet mijn hooghste poësie gheweest is, daer ick mijn opperste genoegen in gehadt hebbe van mijn leven’. Die lofzang van Jezus Christus nu is een suf, dood ding, berijmde dogmata met uitvoerige geleerde notities bij bijna ieder woord, iedere kwalificatie, door den dichter zelf, een werk waarin thans niemand meer eenige schoonheid zal ontdekken. Het verscheen in 1618 en kwam als nieuwste snufje in Breero's handen in die periode van zijn leven, waarin hij met een ondermijnd lichaam berouwvol terug zag op zijn vele afdwalingen, troost en hoop zocht in godvruchtige overpeinzingen en dichterlijke verzuchtingen. Toch wel weer een leerzaam geval van het gevaarlijke om over het werk van tijdgenoten een vast oordeel uit te spreken. Hij, de gezegende kunstenaar, met een zoo rijk, gevoelig gemoed, die zelf een oeuvre nalaat, waardoor hij voor altijd leven zal met en in den Nederlandschen stam, hij stelt daar hoog boven zijn eigen werk, iets wat thans nog enkel maar waarde heeft voor een enkelen snuffelaar of bibliophile.

Maar we moeten wel bedenken, dat Breero, toen hij voor driehonderd jaar stierf, zoo goed als niets kon kennen van het werk der grooten met wie hij thans in een adem genoemd wordt. Wat van Coornhert en Spieghel tot hem was gekomen, heeft misschien zijn belangstelling gewekt, maar moet toch moeilijk verteerbaar geweest zijn voor een geest die allerminst filosofisch was aangelegd; de geestige kleinigheden van Roemer

1) Opdracht aan van Dijck van den Spaanschen Brabander.

Visscher hebben den boetvaardige te zeer herinnerd aan zijn eigen wereldsche lichtzinnigheid. De *mensch* Breero heeft in den Lofzang van Heinsius op een bepaald oogenblik in zijn leven gevonden wat hij zocht, een eenvoudige, klare uiteenzetting van het Christelijk geloof en de vrome ontroering, die daarvan uitging, heeft hij verward met zijn dichterlijke aandoening. Hij denkt over het werk als dichter te spreken en enkel de vrome boeteling is aan het woord.

De bedoeling van dit opstel is allerminst een beeld te schetsen van den geheelen Breero, noch de beteekenis van zijn werk in zijn geheel te overzien; het moge slechts een simpele hulde zijn aan den geest van een onzer grootste kunstenaars naar aanleiding van een toevalligen herinneringsdag. Ik wil daartoe nog even een enkelen blik werpen over zijn verhalende en schilderende liederen; elders bekeek ik hem van andere zijden.

Dat is niet de dichter in zijn grootste kracht. In zijn lyrische liederen, waar hij zijn liefde-leed en -vreugde, zijn wanhoop en vertwijfeling uit, openbaart hij hooger, nobeler menschelijkheid; in zijn Spaanschen Brabander klimt hij tot de hoogste kunst: eigen levenssmart niet te uiten, maar om te zetten in zuivere schoonheidsontroering. In zijn kleine verhalende liederen, meesterstukjes sommige, staat hij het dichtst bij de middeleeuwen; er zijn allerlei middeleeuwsche motieven in terug te vinden. Ik houd het ervoor, dat de meeste evenals de kluchten thuis hooren in de eerste van de acht jaren, dat Breero zich aan zijn kunst gewijd heeft. Hier spreekt de aankomende kunstenaar, die getroffen is door de realiteit rondom zich heen, die hij hartstochtelijk liefheeft, de meester reeds, die onmiddellijk vlot raak teekent en vast is in de greep van zijn kleur. Werk, dat hij zelf als beuzeling, als vermaak voor de vrienden aan de bierbank beschouwde, maar waarin zijn groote genialiteit reeds leefde, toen hij zijn tijd nog verdeed aan gezocht, gewrongen modewerk. De toon is voor ons ruw, zijn woord is struisch en robuust, maar toch is er soms een krachtige delikate en gevoelige toets in; het is zuiver 17de-eeuwsch prachtwerk als bij Judith Leyster, Molenaar, Brouwer. Als hij die geestige tooneelen teekent, is hij nog ver van de periode waarin hij verzucht:

Een hooft vol wind en wijn,
Een hart vol suchts en pijn,
Een lichaem gants vol qualen
Heeft Venus en de kroes
Of zelfs die leyde droes
My dickwils doen behalen. - -
Al 't gene dat de Lie'n
Ter wereld mogen sien,
Of immermeer verwerven,
En wensch ick niet soo seer,
Als saligh in den Heer
Te leven en te sterven.

Blakende zinnenlust, rulle lijfspassie beheerschen alles in deze liederen. De diepste ellende die denkbaar is klinkt uit die Aenspraeck van een ghetrouwde vrouw tot een ghevryde vrijster, over de fyzieke onmacht van haar man, dien ze om zijn geld trouwde,

Die nimmermier en doet
't Gheen hy hoort te bestellen;
Ick schaam 't my in myn bloet,
Ick mach 't u niet vertellen:
As my die lieden quellen
Of praten van wat soets,
Myn aderen die swellen,
Ick wordt schier tjats en broets.[1)]

En dan de wijze raad aan de vrijster:

Het bloemtje van u jeught
Laet van geen droogert plucken,
Of ghy sult al de vreught
Uws levens onderdrucken.

Over het algemeen is de toon min of meer luguber in deze tooneelen. Breero schildert niet met heldere, lachende kleuren, met luchtigen, speelschen humor; de kleur van den Spaanschen Brabander is hier al. Maar dit is het milde licht over deze brute massa's: de verachting voor het aardsche slijk, de vrije, pure zinnenlust gaat boven geld en goed.

De dwaasheid in de liefde van een oud man voor een jonge meid of omgekeerd is een zuiver middeleeuwsch motief. Hoor het in het Antwerpsch liedboek:

1) Werken III, 251.

Een oude man sprack een meysken an:
'Schoon lief, wildi beteren myn verdriet?'
'Neen ic, seyde se, lieve Jan,
Van uwen biere en dorst mi niet.'

Telkens komt het bij Breero terug en weerklinkt er zijn eigen levensinzicht in, dat in zijn korte liefdedroomen meermalen met de werkelijkheid in botsing komen zou. Wie kent die mooie, geestige liederen niet van een oude bestevaertje met een jong meysjen en van een oud besjen met een jongman[1]:

O Jannetje myn soete beck!
Ey lieve, blijft wat staen!
- Wat schort je, seght jy ouwe geck?
Ick raet je laet me gaen.

Met dit als slot:

Vaert wel dan, ouwe rochelaer,
Ick blyf by mijns gelijck.
Weet jy niet, salige Beste-vaer,
Dat *wie genoeght* is rijck?

Hetzelfde motief ook in de Twee-spraecken van Kniertje Knelis met Lysbet Leffers en van een bestemoer met haar nichte.[2]

En welk een groteske charge, wat een kracht en klaterende kleur in de schildering van Dieuwertje's vrijer:

Sen veurhooft is ghebult seer hooch,
Gien schilder souw 't soo maken;
Daer by het hy ien slincker oogh
Dat is hiel leep en zelden droogh,
Gheboort met root scherlaken.
Daertoe het hy een groote neus
Vol parlen en robynen,
Op het fatsoen van Heyntje Peus,
Van veruw is sy hiel glorieus,
Miest uyt de karmosynen.
Syn kneveltjes staan hum so schots,
Steyl boven sen propre monckje,
Die hy ierst stijfden mit wat snots,
Nou kyckt hy deur de hayrtjes trots,
Recht as een Ys-langs honckje.

Allemaal knappe voorstudies voor sommige figuren uit den Spaanschen Brabander. En ten slotte: ziedaar dan:

1) Werken III, 229.
2) III 239 en 234.

Gelijk bij gelijk! Weer een charge, de meest lugubere, schreeuwend geweldige typen van vervuiling en verval, die samenhokken, in Gerrit en Modde van Gompen:

De gierige Gerrit, die lebbige dief,
Die vrijt nu zijns ghelijck;
Wanght hy het Modde van Gompen lief,
Die leelyck is en rijck.[1)]

Dan: om de duiten trouwen, ook een oud middeleeuwsch motief in het lied en elders. Neem maar enkel dat mooie: Ic stont op hoogen bergen, waar de alderjoncste ruyter de schoone, die hem den wijn biedt, van zich wijst om dat zij een ‘cleyn haveloos meysken’ is, en haar vergeefs zoekt te verwerven, als ze een rijk nonnetje is geworden. En hiernaast nu Breero met zijn aenspraeck van den oom tot de nicht en van de petemeu tot den neef over hetzelfde chapiter:[2)]

Je hebt op Bart je sin estelt,
Maer wat souw j'er mee beginnen?
Marten die het langt en gelt,
Dat en hoeft men niet te winnen.
Ick rae je, dat je noch wat beyt,
Dat's'n vryster! dat's'n meyt!
  Bartje (segh je) is ien geest,
Die zijn weetje weet, te weten,
Dat hy moytjes schrijft en leest.
Gaet daer iensjes wat van eten!
Nicht, bedwinght jou sinlyckheid,
Dat's'n vryster, dat's'n meyt!
  Brechtje, vollight jij mijn leer,
Laat jou Bartje niet bekallen;
Wysheyd, Godsvrucht, Deught en Eer
Is by Ryckdom niet met allen.
Siet dat niemand jou verleyt,
Dat's'n vryster! dat's'n meyt!
  In de stadt en op het langt
Word de Ryckdom miest epresen!
Ter wereld is gien mierder schangt,
Als beroyt van geld te wesen:
Geeft Marten tavend goed bescheyd,
  Dat's'n vryster! dat's'n Meyt.

1) III, 237.
2) III, blz. 223 vlg.

Is dat niet een echt Hollandsch lied? Hoe fel en schrijnend komt tegenover de teere, ridderlijke gracie van het middeleeuwsche de platte, krenterige, kleinburgerlijke geest uit in de nieuwe maatschappij van sjacheraars en duitendieven. Eet er maar eens van van al die geestelijke fraaiigheid! Scherp en raak is hier een trek in het Hollandsche volkskarakter getypeerd. Voelt ge wel, dat er bijna geen afstand ligt tusschen den Breero van deze liedjes en Speenhoff?

Wat een wilde weelde van gistende natuur is er in de tweespraeck tusschen Jaep Jans en Fijtje Floris, de meisjes die samen gaan varen ‘met een schuytje na 't swart huys’ en room en suikerperen snoepen en dan aan den kant zitten in het natte, lange gras, waar ‘dat hoy soo soetjes ruyckt’, en de begeerte voelen opkomen, dat Michieltje bij hen was.

> Noch die knecht die is soo groen;
> 'k Weet niet wat 'k hem wel sou doen.[1)]

Maar beiden hebben aanspraken op Michiel; de een heeft hij willen trouwen met een veter; de andere zwoer hij trouw bij de groote klokken en beiden hebben daar wel ooren naar. Een seconde flikkert de jaloezie, maar de dreigende ruzie drijft spoedig af. Ze gooien op, kruis of munt: wie Michieltje hebben zal, overtuigd, dat ieder op haar beurt toch wel haar deel zal bekomen.

> Wel, laete wij er om opschieten,
> Wie Michieltje hebben sel,
> Rae jij kruis, so ra ick munt:
> Nou laat zien, wat Godt mijn gunt.

Lichtzinnig, zeker, uiterst lichtzinnig en luchthartig; 't past heelemaal niet meer in onze brave, zedige maatschappij, nietwaar? Maar wat is zoo'n ding fijn en geestig gedaan, zoo maar los, vlot weg even aangegeven en het leeft voor altijd. Dat wou ik maar zeggen.

Dan een huwelijk naar oud-Germaansch recht, ook al erg shocking. Lieve kyeren wat een deun! die dialoog van twee buurwijven: hoe dat dreutsche, trotsche Teuntje gekomen is aan Jorden, stijve Pietje stayl-oors seun,

> Al sin sen kleuren wat boers er slecht,
> 't Is al ien weeligh seuntje.[2)]

1) III 241.
2) III 227.

Jorden dan was bij lange Jaap te bier geweest en was ‘hiel over-stalligh droncken’ geworden. Daar was Teun komen aanpronken.

> Te euvelijcke mooy, by get!
> Tros yemes vande meysjes.
> Ze liepen mit in kaer te bedt.
> Ick weet niet hoe veul reysjes.

Lange Lijs had het in de gaten gekregen en vond het blijkbaar het beste den toestand direct te legaliseeren. Ze hield van recht en orde. Luid roept ze getuigen bijeen en daarmee waren de jonge lui getrouwd:

> ‘Bruylift, bruylift allegaer,
> Hier liggen der twie by inkaar!’
> Al 't jong spul quam mit kannen
> Ierst in, soo wees dit jonge paer
> De saeck an goede mannen.

En daar komt waarachtig papa Stijve Pietje ook nog aanwandelen; hij mengt zich in het gezelschap, vindt de zaak blijkbaar prachtig, want hij tracteert terstond op een ton bier, een ham en vijf en twintig koeken.

> Doe dronck me daer so fel en stijf
> Ja mannen ende vrouwen.

Dat verwondert ons absoluut niet. Aanstaanden Zondag wordt het huwelijk officieel beklonken in de kerk.

Voor ieder die de moderne fatsoensbegrippen een oogenblik aan den kant kan zetten, zich geheel geven kan aan deze frissche, fleurige kunst, is hier een kostelijk oudhollandsch tafereel te genieten vol bruisenden zinnenlust, oerkrachtig leven, eenvoudig en raak in eenige trekken opgezet, als een onberispelijk geheel.

Aardig in den toon van Speenhoff is ook de klacht van een meisje over haar lief op zee.

> Nu dobbert mijn liefje op de ree
> Op de woelende springhende baaren
> Van de wijtluchtighe groote zee,
> Dien hij, elacy, nu sal bewaren:
> Vaart heen, vaart heen, vaart voor de windt
> En denckt altoos, waar dat je sint
> Op haar die u bemint.
> Och had ik twee ooghen als de son,

Die de gantsche Werelt beschouwen,
Of dat ick je troosje volgen con,
Ick souw u steets gheselschap houwen.
Maar of 't lichamelyck niet gheschiet,
Vermits de eerbaarheyt 't myn verbiedt,
Myn ziel en latet niet[1].

En dan plotseling die merkwaardige Renaissance-elementjes weer in dit matrozenliefje, die wensch om Dedalus' vleugelen, Stentors stem, Medea's tooverkracht, en ten slotte heel de metamorphose van Alcyon; deze dingen maken het tot een heel typisch vers: de meest pure overgave van een eenvoudige meid aan haar vrijer, het lieve eenvoudige vlotte zieleleven in zijn verheven zoeken naar één-zijn en daar tusschendoor al die Renaissance-pluimpjes; ze doen vreemd, zonderling, maar hier - hoe het komt weet ik niet - toch niet onbevallig.

Ik herinner nog even aan de waarschuwingen van een oud besje aan haar dienstmeid tegen de verleidingen der wereld: vertrouw ze niet, 'wie dat hier licht vertrouwt, doet haest dat hem berouwt', allemaal mooie praatjes, die de jongens je aan de ooren rellen; onthoud goed, 'dat woorden zijn niet mier as wijnt.' En vooral ook aan dat leuke lied van Gysjen en Tryn Luls:

So haest as Gysjen had vernomen,
Dattet kermis was in stee,
Nam hy sen tuyg, sen poppe-goed mee;
Om wat eerlyck uyt te komen,
Stack hij veeren op syn hoedt,
Wangt de Eer is 't waertste goedt.[2]

Misschien zijn hier wel reminiscenties aan het oude lied op den stok: 'Dan segt hi sulc wijf is veel eeren weert'.[3] 't Is of Breero er een pendant bij heeft willen maken. Welk een welbewuste, geestige humor ligt er telkens in den slotregel met zijn Eer tegenover de meest bizarre, plompboersche liefhebberijen en zinnelijkheden. Het eind van de geschiedenis is natuurlijk weer, dat de jonge dame, die er bij te pas komt, de verzuchting slaakt:

Ick miende, ghy sout mijn vermoorden,
Och het eyndt dat was soo soet!
Adieu mijn eer mijn waerdste goedt.

1) III, 381.
2) III, 221.
3) Antw. Lb. p. 283.

En wie die dingetjes leest, zoo zacht voor zich heen, begint ze als vanzelf op een eigen gemaakte melodie te zingen.

Er zijn nog eenige mooie epische liederen, waarin de liefde op den achtergrond blijft, een paar van de meest bekende zelfs, het Boeren-gezelschap, van Arend Pieter Gysen en consorten, die naar Vinckeveen gaan, en van de Haarlemsche drooghe harten,[1] waar de vaandrig Breero zelf optreedt. In Der Goden Waertschap[2] zit heel de godenwereld der Ouden als een bende dronken boeren in een oud-Hollandsche kroeg en ik betwijfel of we hier in den dichter een voorlooper van Focquenbroch moeten zien, of hij zich bewust is van zijn gebrek aan 'locale kleur'. Hij wil hier weer even Renaissance-dichter zijn, maar de natuur is sterker dan de leer; hij kan zich die hooge godheên niet anders denken dan als zingende en zwetsende boeren; hij staat hier naast Rembrandt in zijn Bijbel-illustratie; ook deze teekent en schildert ons de joden der oudheid enkel zooals hij ze kende uit den omtrek van de St. Anthonie Breestraat, maar de diepe, rijke psychologie, het hoog algemeen menschelijke, dat geheimzinnig zweeft boven alle vormen, dat missen we hier toch wel bij Breero; laten we dit ten slotte erkennen.

Wat bij Rembrandt nauwelijks meer opvalt, omdat de de ziel, die in het werk leeft, terstond aangrijpt, treft ons bij Breero als iets raars, dat even onzen lachlust wekt.

Met een herinnering aan de schildering van het leven in Amsterdam's straten laat in den avond en 's nachts en een klacht over de weelde te Amsterdam[3] eindig ik dit kort overzicht. Breero kon het weten

> Want (s)ijn gewoonlyckhede
> Was inde nacht, heel laet
> Te wandelen bij der straat.

De klacht over de weelde en brooddronkenheid in de wordende wereldstad is een aardig pendant van Potgieter's Haesje Claesdochter op 't Prinsenhof, de malsche, weelderige groei, als alle sappen werken en gisten, tegenover de doffe kwijning en den dreigenden ondergang.

Het materiaal waarin Breero dit alles bewerkt heeft, was zijn heerlijke, onvervalschte levende woord, het woord zooals het vrij en ongebonden klonk onder het volk in de Nes en

1) III. 219 en 289.
2) III, 277.
3) III, 317 en 296.

door de Hallen, buiten bij de boeren op de dorpen in den omtrek, waar hij zijn tooneelen teekende.

‘Het is mijn al goed als 't hier- landsche onvervalschte onvermenghde munte is, als ick weet dat het bij de ghemeene man in de dagelycksche handeling en ommegangh gewraackt noch geweygert, maar bij haer lieden voor goet gekent en ontfangen wort’. Het is hem hetzelfde, of hij zijn taal leert van een koning of van een bedelaar, of hem de woorden uit het ‘vuylnisvat of uyt de cierlyckste schatkamers komen; doch moet my *elck na haer waerde*, goude, silveren en koperen gelde verstrecken’.

Vondel zegt het in zijn Aenleydinge wat rustiger, sierlijker, gebondener, maar eigenlijk zegt hij precies hetzelfde en beiden staan midden in ons modern taalbesef.

J. PRINSEN JLZ.

Bredero en het romantisch drama.

Amsterdammer - zoo betitelen Bredero de gebundelde uitgaven zijner werken. Vergis ik mij, als ik in die aanwijzing iets uitzonderlijks zie? In elk geval: hier klinkt zij anders dan mogelijk elders. Wat bij anderen een volkomen accessoire inlichting zou zijn, wordt voor Bredero een sprekend attribuut, dat men ongaarne zou missen, het wordt bijna een manifestatie. Amsterdammer - los van die hoedanigheid is de dichter volledig noch te waardeeren, noch te begrijpen; hij is niet los te maken van den bodem waarin hij wortelt, waarvan de voedingssappen al zijn werken vervullen; hij is niet slechts tijdelijk, maar ook plaatselijk gedetermineerd en dat is niet zijn kleinste kracht en niet zijn zwakste bekoring. Want niet enkel is Bredero vóór alles Amsterdammer, maar Amsterdam heeft ongelijk meer dan in eenig ander in hem zijn dichter gevonden.

De plaats staat voorop, maar ook die plaats bestaat slechts in den tijd, in verschillende gedaanten uit verschillende perioden. Het is niet Amsterdam zonder meer, dat in Bredero's werk leeft, doch een zeer bepaald Amsterdam en ook nog niet dat Amsterdam in zijn geheel, maar bepaalde, niet toevallige trekken, bepaalde milieus, bekeken vanuit een bepaald, schoon niet met volkomen bewustheid ingenomen standpunt.

's Dichters Amsterdam is de stad in haar wondertijd, in haar sprookjesachtigen opbloei, in haar avontuurlijkste ontwikkeling. De stad in een tijd van kentering, van snel zich vormend, nog ongeconsolideerd handelskapitalisme, steunende op een jongen en bloeienden maar zoekenden en tas-

tenden wereldhandel. De tijd dat het middeleeuwsch tradionalisme eener gildenmaatschappij, met haar rust, haar degelijkheid, haar eerwaardige gebruiken, zich opeens geplaatst zag voor onbegrensde mogelijkheden, die zich den durvende openden in een wilde jacht naar fortuin; de tijd dat niet langer platgetreden banen van plichtsbetrachting den werkzamen gildebroeder naar een bescheiden hemeltje van rust en veiligheid voerden, maar dat de blinde uitverkiezing van ondoorgronde economische machten de uitverkorenen verhief ten koste van vele verworpenen en ter meerdere eere van den god Kapitaal. Een tijd van ongekende kansen en snel toevloeiende rijkdommen - licht geronnen het grof gewonnen goud bij den een, wijl het verborgen zich optaste bij den ander, een tijd van rauwheid en roekeloosheid, van piraterij en godsvertrouwen. Een tijd ook dat de meest heterogene elementen van binnen en buiten de zeven provinciën de stad toestroomden: redders zoowel als zoekers van rijkdom, vervolgden en berooiden, werkkrachten en gauwdieven, zuidelijke cultuur en oostelijke plompheid - elementen die elkaar kwalijk verdroegen, die de oud-Amsterdammer wantrouwde of benijdde, maar die toch wondergauw samensmolten en waaruit menig geslacht aanzien niet slechts, maar gezag in korte jaren veroverde.

Amsterdam kortom in zijn korte periode van hevige romantiek en tevens van jong, overmoedig, wellicht onredelijk maar nog niet bekrompen verstard zelfbewustzijn. Was dat niet de tijd bij uitstek voor de stad om een eigen dichter te hebben, die tevens zijn zou een romantisch dichter? Een dichter, die niet zou boekstaven de regeeringsdaden, niet gedenken de stichtingen waarin de groeiende macht en welvaart zich manifesteerden, noch de lof berijmen der mannen die de gemeene maat te boven gingen, maar een dichter van heel het bonte leven van alledag, niet belemmerd door het eclecticisme eener internationale renaissance-cultuur, een dichter in wien het gistte van nieuwe gedachten, nieuwe blikken, nieuwe behoeften, maar door vele banden van gewoonte en liefde gebonden aan het locale verleden.

Alle factoren waren aanwezig om van den dichter Bredero zulk een dichter te maken. Zijn leven valt vrijwel samen met de periode van Amsterdams romantischen bloei, geboren

als hij is luttele jaren na den overgang der stad, die haar inluidt, gestorven vóór het einde van het bestand, wanneer reeds de machtige monopolies vastere lijnen trekken in de economische ontwikkeling en de aristocratische regeeringsvorm zich definitief tot een oligarchie heeft gesloten. Midden in het leven dat ik schetste plaatste hem het gezin waarin hij opgroeide: de stand van zijn ouders, wat wij weten van den persoon zijns vaders, die een merkwaardig man lijkt. Merkwaardig niet zoozeer onder en in het oog van zijn tijdgenooten, van wie niet weinigen soortgelijke trekken vertoond zullen hebben, maar zeer zeker voor ons, als een krachtige figuur, die op velerlei gebied aan het leven van zijn tijd energiek en met liefde deelneemt.

De schoenmaker Adriaen Cornelisz., bij wien Bredero uithing, hield zich niet bij zijn leest. Behalve schoenmaker - geenszins een van de minste handwerken - was hij ook speculant. Speculant met een succes dat wij na kunnen gaan in huizen, speculant ook als pachter van belastingen en borg voor andere pachters. In het openbaar leven zien wij hem verschijnen als officier van de schutterij, een positie die als een niet onbelangrijke onderscheiding mag beschouwd worden en die hij met eere bekleedde, reeds blijkens het feit dat zijn zoon de waardigheid van vaandrig werd verleend. Behalve dit kennen wij hem als kunstlievend man, verzamelaar van schilderijen en kunstvoorwerpen, die zeker niet ongaarne gezien heeft, dat zijn zoon de kunstenaarsloopbaan insloeg en van wien die zoon zijn gaven waarschijnlijk wel geërfd heeft. Naar zijn godsdienstige en staatkundige denkbeelden kunnen wij slechts gissen. Het uithangen van Brederode wijst op een sterk geporteerd zijn voor de oude geuzen, wijst in calvinistische richting. In den veelzijdigen zakenman en speculant van dien tijd, en vooral van buiten de reeds patricische geslachten, verwacht men trouwens een calvinist te zien. Maar zonder in het minst geneigd te zijn voor de calvinisten een bizondere deugdzaamheid op te eischen, mag men toch wel zeggen, dat het particuliere leven van hem en zijn gezin het al zeer weinig waarschijnlijk maakt, dat hij tot de precisen heeft gehoord. De krachtige man, die in 1646 op den leeftijd van 87 jaar stierf, heeft zijn vrouw, Marijtjen Gerbrands,

27 jaar overleefd, maar die jaren niet in eenzaamheid doorgebracht. In 1639 trad hij in het huwelijk met een vrouw die haar naam niet kon teekenen, Aaltje Bartels, bij wien hij toen een zoon van 13 jaar, bij de gelegenheid gewettigd, blijkt te hebben gehad. Doch niet hij alleen is weinig streng geweest ten aanzien van de huwelijksmoraal. Van zijn beide volwassen geworden dochters stelt de eene een later geannuleerd proces in tegen den bekenden schilder Pieter Lastman. Het ligt voor de hand hierbij te denken aan de geboorte van een kind, dat spoedig is gestorven. De andere blijkt een kind te hebben gehad van een getrouwd man. Men mete de beteekenis van deze feiten vooral niet met een maatstaf aan onzen tijd ontleend. De sexueele vrijheid was zeer veel grooter, een onderhandsche afspraak werd nog als huwelijk beschouwd, niet voor niets weten de klappeien in kluchtspelen altijd te vertellen van meisjes die bevallen moeten, niet voor niets voelde Cats zich geroepen zijn landgenooten de nieuwe, op het kapitalisme gegronde huwelijksmoraal in te prenten - een moraal waar het calvinisme om vroeg, maar waarvan in Gerbrands spelen nog niets is te bespeuren. Aan een bedorven huishouden behoeven wij dan ook om dit alles nog geenszins te denken, al is het laatste geval ook in dien tijd niet onernstig. En er zijn in Gerbrands werken aanwijzingen genoeg, dat in zijn ouderlijk huis wel degelijk aan goede zeden werd gehecht.[1)] Op calvinistische stijfheid duiden de genoemde verhoudingen echter allerminst. Die zou ook bezwaarlijk zijn overeen te brengen met de mythologische schildertrant van Gerbrand en zijn leermeester Badens. Aan den anderen kant klinken in de dichtwerken van den zoon onmiskenbaar calvinistische tonen, al kant hij zich tegen theologische spitsvondigheid. Het is waarschijnlijk dat vele daarvan geboren zijn onder den invloed van zijn wankele gezondheid in het laatst zijns levens, maar teekenend is toch reeds een wending als ‘Godt die wil U.E. verleenen 't gheen U.E. tot Salicheyt mach strecken’ in de opdracht van den Rodd'rick. Trouwens vooral opdrachten en brieven hebben iets ostentatief godsdienstigs. Libertijnsche invloeden zijn den

1) Men vergelijke den brief aan de ‘Weduwe N.N.’ (uitgave 1895, deel 3, 124) en het lied ‘Moy Aeltjen’ (3, 384).

dichter zoomin vreemd gebleven als renaissancistische, maar over 't geheel bindt ook zijn geloof hem aan de groote menigte der Amsterdamsche bevolking.

Wij zien Bredero dus gesproten uit de bovenste lagen der kleine burgerij, die in tweede instantie deelden in de vruchten van den geweldigen opbloei der stad, die gemeenlijk geen aanspraak maakten op rechtstreekschen invloed op den gang van zaken in stad en land, wier intellectueele elementen niet doordrenkt waren met de internationale renaissancecultuur, die zij meer vereerden dan aanvaardden, maar nauwe aanraking hielden en zelfs zochten met de nog gilde-achtig en middeleeuwsch gekleurde denkwijze der breede kringen van het handwerk waaruit zij voortkwamen, wien nog veel boerschheid en ruwheid aankleefde en wier gezichtskring beperkt bleef, maar die in deze dagen, dat ook voor de kleine burgerij de toekomst alle mogelijkheden nog open scheen te houden, zelfbewustzijn bezaten en levenslust en behoefte aan schoonheid en, juist omdat zij half buiten de renaissancecultuur stonden en zelfbewust waren, aan eigen schoonheid, schoonheid voortbouwend op de tradities der middeleeuwsche volkskunst.

Wat aan zulke schoonheid binnen de grenzen der mogelijkheid lag, Bredero heeft het op zijn gebied gebracht.

Een bescheiden en toch zelfbewust dichter treedt ons met den Rodd'rick ende Alphonsus tegemoet. Het is een gewoonte des tijds, zich evenzeer te buiten te gaan in den lof van wien men toespreekt, als in een zelfvernedering die bestemd schijnt tegenspraak uit te lokken. Maar Bredero moge het eerste geleerd hebben - waar hij over zichzelf spreekt houdt hij zich in 't algemeen vrij van frase en overdrijving. Met een natuurlijke charme weet hij de toegevendheid in te roepen en toch te verstaan te geven, wat hij zich waard acht. Er is geen spoor van pose, eer naïeve openhartigheid, wanneer hij zegt: ‘Soo heb ick stilswyghent dit spel by der handt genomen, doch met sulcken achterdencken dat dit mijn ontydigh kindt niet voldraghen en soude werden, vermits my vele saacken afschrickten, dies ick bevreest was dat het in sijn draghen sterven soude, doch 't is buyten mijn hope sulcks

gheworden, als ghy in 't lesen en 't aanmercken bevinden sult.' 'Nog zoo mis niet,' ligt er reeds in deze woorden opgesloten en nog wat sterker spreekt de voldoening over het tot stand gebrachte, als hij doorgaat: ''t Is mijn maniere niet mijn eyghen werck te prysen, isset saacke dattet u behaaght, 't sal my van herten lief zijn, doch wil ick wel dat ghy hier gheen beter om versuymt; daar zijn veel Waardigher en Heyligher Schriften'. Een waarheid die wat al te onbetwistbaar lijkt, maar een niet overbodige dekking in kringen, die met wantrouwen bejegenden wat de Schrift en het schriftuurlijke te buiten ging, een aardige vorm tevens om bescheiden te zijn, zonder zich te kort te doen. Besef wie hij is en waar hij staat toont de dichter ook waar hij zich verhoovaardigt: 'dat ick tot tegenwoordigh toe der bester geselschappe hebbe ghenoten, so wel van kunstigh en sin-rijck rymen, als van treff'lyckheydt van staat'. Want klinkt hier niet met de voldoening de erkentenis - als iets vanzelfsprekends - dat hij uitteraard in dit gezelschap niet behoorde?

Had Bredero reden voor deze bescheidenheid en dit zelfbewustzijn? Voor de eerste zeker - omnium consensu, voor het laatste minder, lijkt het, als men leest wat nog Kalff in zijn voorrede voor de uitgave van 1890 over den Rodd'rick zegt. Van de 'aanghename soeticheyt' die het stuk volgens den dichter 'onghetwijffelt sal aanbrenghen' blijft daar niet veel over:

> 'Welk een plat proza heeft hij gemaakt van die denkbeeldige wereld, waarover toch altijd een waas van poëzie, van fijne hoofschheid en weeke sentimentaliteit ligt! Hoe onbeholpen is in Rodderick en Alphonsus Breero's taal, welk een mengsel van gebrekkig weergegeven gedichten en slecht gebouwde zinnen en hortende, stootende alexandrijnen! Wat een gestumper en gebroddel!'

Maar is dat oordeel juist? Grootendeels, wanneer men literatuur beoordeelt naar wat ik zou willen noemen absolute eischen (relatief toch, in zooverre de schijnbaar absolute normen hoogstens zijn die van eigen tijd en eigen klasse), zeker niet voor wie meent dat een litterair kunstwerk gezien moet worden in zijn historische bepaaldheid. De alexandrijnen van Bredero zijn, geenszins altijd, maar wel vaak hortend en stootend - maar hoe vreemd stond niet Bredero tegen-

over den alexandrijn! Weinige waren zijn voorbeelden, de latijnsche metriek was hem nooit geleerd, doch wel had hij het hoofd vol van de vrije oud-Nederlandsche maten, van de slepende der rederijkers, van de vive der volksliedjes vooral. Vaak, zeer vaak geven slechtgebouwde zinnen gebrekkig de gedachten weer. Maar het is toch niet hetzelfde of wij dat opmerken bij den een of anderen willekeurigen scribent, of waar een jonge, door maatschappelijke omwentelingen opgeroepen Hollandsche poëzie bezig is haar eerste schreden te doen? Een poëzie, die zich haar weg nog zoeken moest in een wereld van nieuwe gedachten, die een nieuwen, een wordenden kijk op het leven, een veranderend voelen en bedoelen tot uiting moest brengen? Ik voor mij, al is het er verre van dat ik alles in Bredero's romantische drama's zou kunnen genieten, voel een soort van schroom en eerbied tegenover deze eerste waggelende schreden. Ik denk niet: wat loopt dat kind slecht! maar: zeker, zeker, het gaat al een beetje, juist, juist, goed zoo, ga door. En er is waarlijk al zooveel goeds in alexandrijnen, die, als de dichter een beetje los komt, lang niet altijd horten en stooten - om van aardige liedjes te zwijgen. Wat een teekening, wat een kracht zit er al in dat begin, in dat levendige onconventioneele jachttafereel, in de weliswaar weinig toepasselijke ophaling van de jongensspelen even later! Is het daartegenover nu zoo onoverkomelijk dat een opgevatte zin eens halfweg blijft steken, dat wel eens een regel een syllabe te veel of te weinig telt? En is Bredero's pathos niet frisch en natuurlijk - schoon rauw soms en plat? Welk een afstand van het conventionalisme van bijvoorbeeld een De Koningh - toch geenszins de minste onder zijn tijdgenooten. De Koningh - maar er was ook Hooft! Jawel, doch Hooft is niet te vergelijken, al was hij in sommige opzichten Bredero's voorbeeld. Hooft heeft een in het buitenland gerijpte literatuur ingevoerd, vertaald, als men dit woord in een ongewoon ruimen zin nemen mag, en hij heeft daarbij met de weerbarstige Hollandsche taal de ongelooflijkste wonderen verricht, maar Hooft was niet de tastende zoeker van iets nieuws, van een poëzie aangepast aan de nieuwe behoeften, die haar voordeel deed, eenigszins, met het elders bereikte, maar toch zeer sterk van eigen bodem.

Had Bredero door kunnen gaan met de kleur en kracht van zijn eerste bladzijden, zijn Rodd'rick zou bij alle tekortkomingen van zinsbouw, maat en rhythme een kostelijk kunstwerk geworden zijn. Doch erger dan in deze feilen laat zich zijn onbeholpenheid voelen in de dramatische compositie. De Rodd'rick blijft een gedialogiseerd verhaal en naar karakterteekening is weinig of niet gestreefd. Die vond Bredero dan ook niet veel in zijn voorbeeld, waar de figuren zelden meer zijn dan belevers van avonturen en misschien dragers van één eigenschap. Ze was ook in 't algemeen verre van gemeengoed, verre van iets als onmisbaar gevoelds. Is ze bij dichters van naam, die eenigermate aan Bredero verwant zijn, als Greene en Marlowe, beter, vallen daar de handelingen niet doorgaans ongemotiveerd en zonder veel consequentie op elkaar? Bredero, die een zwakker vers schreef, toont zich later in dit opzicht, dunkt mij, hun meerdere. En ook de vorsten en edelen van Greene en Marlowe hebben behalve een zekere conventioneele pompeusheid bij officieele gelegenheden, die men ook bij Bredero vindt, weinig hoofsch en verfijnds, al komt de destijds spreekwoordelijke Hollandsche plompheid bij onzen dichter ongetwijfeld om den hoek kijken op een wijze, waar ouder cultuur de Engelschen voor bewaarde. Ofschoon Marlowe's Edward the Second nu juist niet overvloeit van fijngevoeligheid!

In het tweede der Palmerijn-drama's, Griane, kan ik niet met Kalff een stijging zien. De versificatie is wat, schoon weinig vloeiender geworden, maar de compositie is plomper en ik vind weinig stemming. Dat ligt ook voor de hand. Bredero heeft bij zijn eerste keuze van een Palmerijn-stof in zooverre een gelukkige greep gedaan, dat hij als hoofdpersoon kreeg een figuur, waar hij zich voortreffelijk kon indenken: een ongelukkig minnaar. En dat inderdaad redt ten slotte den Rodd'rick. Er is echtheid en innigheid in de verzuchtingen van Alphonsus - en vooral niet minder in die van Geraldus, in wien de dichter stellig wel iets van zichzelf heeft gelegd. Maar Florendus staat in Griane op de tweede plaats en heeft ook geen minnesmart in den engeren zin. En hoeveel verder stond Bredero de tweestrijd van Griane, hoeveel meer vermogen zich in karakters in te leven werd vereischt om dien tot zijn recht te doen komen, al

was de stof, voor wie er het rechte gebruik van wist te maken, misschien niet ondankbaar. Als gevoelsuiting vooral maar ook als compositie, stel ik Griane beslist onder den Rodd'rick. Een gelukkige ontwikkeling is er enkel - en Kalff heeft dunkt mij te zeer daarop alleen gelet, al is het ongetwijfeld van groot belang - in de comische intermezzo's. In het eerste stuk komen deze niet boven een paar kwinkslagen uit, hier brengen ze ons een kostelijke, uitbundige opening en in een paar alleenspraken van Bouwen reeds heel de sappigheid van de kluchten en aardige stukjes zedenhekeling.

Zet althans deze ontwikkeling zich in den Stomme Ridder voort? Kalff meent van wel, ik kan het niet inzien. Amoureusje is eenvoudig iemand die voor gek speelt, op een niet altijd even geslaagde wijze: zijn lof van de leelijkheid is veel te breed uitgesponnen en nìet zeer origineel, zijn optreden bij den dood van Aerdighe en Heereman, met de oude figuur uit de volksliteratuur Modde van Gompen, stuitend. In den boer Bouwen gaf Bredero toch wel wat meer! Ik weet ook niet of het als een stap voorwaarts mag opgevat worden dat Amoureusje meer dan Nieuwen Haan of Bouwen aan de gewone handeling deelneemt: juist door de opmerkingen die hij af en toe lanceert, wekt hij sterk de herinnering aan de sinnekens der oudere rederijkers, waaruit figuren als deze ten deele zijn voortgekomen. Als geheel staat volgens mij de Stomme Ridder aanmerkelijk beneden de beide voorgaande stukken. De gang is slepend, geen spoor van ontwikkeling, van draad mag men wel zeggen, liedjes en grollen van Amoureusje moeten dienen om de tooneelen vol te krijgen, platheden bij de vleet, fijnheden schaars, een onbevredigend slot van eigen maaksel. Zou het zijn, dat Bredero uitgepalmerijnd raakt? Begint hij aan de sfeer van deze zwoele maar kinderachtige romantiek te ontgroeien? Men zou het wel zeggen, waar stukken van zoo veel beter gehalte op dezen teruggang volgen. En misschien is er dan toch eenige reactie tegen al die hoogdravendheid in de grofheden van Amoureusje. Maar tot een tegenzin is deze vervreemding niet gegroeid, want nadat hij den Stomme Ridder om persoonlijke redenen had laten liggen, heeft Bredero dien nog in 't laatst zijns levens zooal niet geheel voltooid, dan toch

voor den druk gereed gemaakt. Op twee elementen van ontwikkeling dient intusschen gewezen. Verzen en taal zijn alweer iets zuiverder dan in de Griane en de dichter maakt zich meer los van rederijkerstraditiën. In de beide eerste stukken vinden wij in den niet-lyrischen dialoog kunstige rijmschema's: Almijn en Haalna, de twee aan Rodderick vijandige ridders, spreken uitsluitend in sonnetten en rondeelen, ook het afscheid van Griane en Florendus is een rondeel. Hier komen zulke zwierigheden niet meer voor. Het stuk wint er niet bij, maar het wijst er toch op dat Bredero in een andere geestessfeer begint te komen. Aan een geestelijken uitleg (even vernuftig als mislukt) had hij zich reeds in de Griane niet meer gewaagd.

Dat Bredero over zijn Palmerijn-tijd heen was geraakt, daarvan getuigt ook zijn opdracht van de Griane. ‘Isset soo treffelijk niet alst wel behoorde, het is ten minsten so veel als ic voor die tijd vermocht, en niet als ick doen wel wilden, en nu wel souw kunnen wenschen.’ Wie zoo oordeelt, voelt zich aan het werk waarvan hij spreekt ontgroeid.

Belangrijker echter is de voorrede op hetzelfde werk, die ten volle waard is, woord voor woord nageplozen te worden. Welk een andere Bredero, dan die met bescheiden vrijmoedigheid voor zijn Rodd'rick opkwam! Hier hebben we te doen met een program en tevens met een gemaskeerden aanval. Tot de ‘verstandichste rymers der Nederlandsche Poësye’ richt hij zich. Dat sluit reeds de groote hoop der minder verstandige uit, maar er ligt bovendien nog zekere ironie in. Bredero vindt dat die heele verstandige en geleerde menschen het ten slotte wel eens bij 't verkeerde eind konden hebben. En met fijne spot, ingekleed in de nederigste termen verdedigt hij zich niet slechts maar geeft menigen steek. Dat hij fouten begaan heeft, dat er met recht aanmerkingen op hem gemaakt zijn, hij wil het gaarne erkennen, al dunkt hij mij te twijfelen of het zoo'n groote zonde is in de ‘verdelinge der wercken en der tijden’ van de ‘Grieken, Latijnen en Fransche’ afgeweken te zijn. Maar dan gaat hij door:

> ‘Is hier niet kunstelyck ghereden-kavelt, noch van onsienlycke of twijfelachtighe dinghen sinnelijck gevernufteliseert, dat sult ghylieden, die neffens u over-natuurlijck verstandt, de Boeken en gheleertheydt der uytlandsche Volcken te voordeel hebt, om myn eenvoudicheyt, en alleen Amstelredamsche Taal verschoonen.’

Hier spreekt zeer zeker geen onvermengde bewondering voor ‘vernufteliseeren’ en zelfs zekere trots op de nog zoo weinig erkende ‘Amstelredamsche’ - let wel, niet Hollandsche of Duytsche - taal. En nu worden de heeren geheel in 't zonnetje gezet:

> ‘Ghy goedighe Gooden van Mannen! die in u groote Rijmen de Vrouwen, Dienst-meysens, ja Stal-knechts doet Philosopheren, van overtreffelijcke verholentheden, het sy vande beweginghe der Sterren, ofte van de drift des Hemels, ofte vande grootheydt der Sonne, oft andere schier onuytdenckelycke saken, dat ick doch meer voor een bewijs van uwe wetenschap acht, als voor een eygenschap in die slach van Menschen: Ick hebbe door mijn slechtheyt een Boer boerachtigh doen spreken, en meer de ghewoonte dan de kunst ghevolght: heb ick hier inne misghetast, wilt my die faal-grepen vergheven, 't is by my ten besten ghemeent.’

Zoo ziet het eerste pleidooi voor het realisme er uit!

Maar al was zijn Palmerijn-tijd voorbij, toch komt het mij voor dat men verkeerd doet, als men in Bredero's kluchten een bewust inslaan van een andere richting ziet. Ik bedoel wanneer men aanneemt dat zijn kluchtige tusschenspelen hem geleerd zouden hebben, waar zijn eigenlijke kracht lag en hem daardoor tot het schrijven van kluchten bewogen. Dergelijke drijfveeren waren volstrekt niet noodig. De klucht vormde een te populair en te traditioneel genre, dan dat een rederijker-tooneelschrijver, en zeker een wiens geestelijke sfeer hem niet boven de gemiddelde burgerij verhief, er niet toe moest komen het ter hand te nemen. Ook Kolm, van Mildert, Coster en andere van zijn tijdgenooten schreven drama's en kluchten. Eer zou men de beschouwing kunnen omkeeren en in de komische tusschenspelen voorproefjes zien van Bredero's steeds aanwezige neiging ook tot de klucht. Geheel vanzelf spreekt het, dat deze hem van den kring van keizers, ridders en prinsessen in dien van het dagelijksch leven van zijn tijd en wel van de kleine luiden moest brengen. Verheven gevoelens bij de groote heeren, het malle bij de kleine luiden, anders liet zich niet denken.

Niet de sentimenteele dichter, maar wel de waarnemer met schildersoog, de man die met klaarder bewustheid dan eenig ander de schoonheid zag en liefhad van een beweeglijke beeldrijke omgangstaal, kreeg hier gelegenheid zich te doen zien in volle kracht. Maar Bredero deed meer: hij die van zijn drama's slechts gedialogiseerde verhalen had weten

te maken, toont in zijn beide kluchten[1)] een gevoel voor dramatische compositie, in uitmuntende aankleeding en opvolging der tooneelen, in zorgvuldige ontwikkeling van den handel en voorbereiding der ontknooping, dat meer wellicht dan weliger fantasie en rijker taal bijdraagt, ze ver boven het werk van tijdgenooten en navolgers te verheffen, dat ze stempelt tot de meest gave kunstwerken van den dichter, ja ze den lof doet verdienen het hoogste bereikt te hebben wat in het genre mogelijk was,

Het bezwaar zou gemaakt kunnen worden, dat er nog te veel verhalen in worden opgedischt, die geen handelingen zijn en zelfs buiten het verband van het stuk staan. Maar zijn ze niet - afgezien van de zeer hooge waarde aan woordkunst en zedeschildering - voortreffelijk geplaatst? Verhoogen ze daardoor niet eer de waarheid der tafereelen, dan dat ze die storen? Een gesprek onder de wandeling van Ouwerkerk naar Amsterdam, een praatje over koetjes en kalfjes, leidende tot de pogingen tot nader vertrouwelijkheid in de molen, ze zouden niet gemist kunnen worden, zonder de tooneelen op elkaar te doen volgen met een klakkeloosheid, die misschien de bekoring van het naïeve niet ten eenenmale zou ontberen, maar die toch niet past bij een dichter die naar literatuur streeft. En hoe uitnemend heeft Bredero het gesprek over meiden en buren gebruikt om zijn personen, Slimme Piet vooral, te karakteriseeren, wat een voortreffelijk genre-stukje geeft de optrekker in de herberg te zien, hoe in-levend zijn alle figuren, zelfs die waarvan verteld wordt!

Eén trekje valt uit den toon: het is als de lompe, ruwe boer in de herberg aan 't rederijkeren slaat. Bredero heeft zich hier niet kunnen weerhouden zijn afkeer van de vreemde woorden en het poeha in de ouderwetsche rederijkerij te luchten en is daardoor gekomen tot afwijking van het volkomen ware. En heeft tevens voor een oogenblik teruggedaan de groote stap, die de kluchten boven de tusschenspelen verheft: hij is vervallen tot het koddige, het burleske, dat de aard dier tusschenspelen is, maar dat overal elders in de kluchten voor edeler

1) Beide - want Sijmen sonder soetigheydt is geen klucht, maar een tafelspel.

humor, voor humor die de werkelijkheid en niet haar vergroving levert, heeft plaats gemaakt. Edeler humor - in weerwil van het ruwe en het obscene. Het is niet mogelijk op minder aanstootelijke wijze - voor het gezond gevoel in onzen tijd, voor dat van zijn tijd was het niet aanstootelijk - obsceen te zijn dan Bredero. Het obscene is voor hem onmisbaar, omdat het nu eenmaal een groote plaats inneemt in het volksleven, en het komt er zoo natuurlijk, zoo genoegelijk, zoo goedrond, zoo vrij van alle zwoelheid en gemeenheid uit, dat men er over kan blozen, maar zich ergeren niet. Zal ik nog eens herhalen, in woorden die weinig te varieeren vallen, de lof van Bredero's briljante taal, van zijn beelden en zegswijzen? De schrijver die niet in uitvoerige bijzonderheden kan treden, schijnt slechts de keuze te hebben tusschen een wat afgezaagde toast en den schijn niet voldoende te zien en te waardeeren. Laat hij het laatste mogen vermijden door te zeggen dat hij zich van het eerste onthouden zal.

Moet men het dus betreuren, dat Bredero zich van de klucht, die hij volkomen beheerschte, heeft gewend tot het blijspel, dat in sommige opzichten zijn krachten nog te boven ging? Ik meen van niet. De klucht, hoe volmaakt in haar soort, bleef onvermijdelijk klein werk, zeer beperkt naar den geestelijken inhoud. Zij kon de realiteit van het leven geven in bijwerk, door de vormen waarin het gegeven was gekleed, doch de eigenlijke inhoud kon nimmer zijn die realiteit, moest altijd blijven een min of meer bedachte, onware, als regel een oud-overgeleverde grap. Hoe kon het Amsterdamsche leven in den vorm van een klucht uitgebeeld worden? En in die uitbeelding alleen kon Bredero zich ontplooien in zijn volle kracht, daarheen gaat zijn streven met toenemende bewustheid.

Een eigenaardigen weg heeft hij bij zijn eerste poging ingeslagen: hij heeft eenvoudig aan Amsterdammers de rollen opgedragen in een zoo nauwkeurig mogelijk vertaald Latijnsch blijspel, waarin enkel één figuur door een meer aannemelijke was vervangen. Daarmee ontstond echter geen Amsterdamsch stuk en die overbrenging was wel een heel nuttige oefening, maar een dichter die wat te zeggen had, kon zij onmogelijk bevredigen. En zoo heeft Bredero het blijspel van Terentius

als stramien genomen, waarop hij zijn onsterfelijke Amsterdamsche tafereeltjes borduurde. De mogelijkheden die het daartoe bood, waren echter tamelijk beperkt. De Eunuchus is een in zichzelf compleet blijspel en in den handel daarvan nieuwe elementen te verweven was wel niet iets dat a priori onmogelijk mocht heeten, maar zeker meer dan Bredero vermocht. Hij heeft het dan ook niet geprobeerd, enkele kleine trekjes zijn aan den handel toegevoegd, maar voor wat aan zijn stuk eerst het karakter moest geven van een Amsterdamsch blijspel, heeft hij zich bepaald tot alleenspraken en verhalen. Het Amsterdamsche krijgen wij niet te zien, maar te hooren, het blijft episch, niet dramatisch. De harmonische bouw van het stuk blijdt er onder, bij opvoering meer nog dunkt mij dan bij lectuur, schoon voor den lezer vooral de handeling tegenover Bredero's uitweidingen op den achtergrond raakt. Niet enkel echter omdat de toevoegsels verhalend, talrijk, onbescheiden van omvang zijn, maar vooral omdat zij zoo voortreffelijk en omdat zij Amsterdamsch zijn. Voortreffelijkheid en Amsterdamschheid laten zich niet van elkaar losmaken. Waar hij enkel vertaalt is Bredero in zijn dialoog geniaal, zóó waar en zóó rijk, dat men nauwelijks gelooven zou, dat hij heusch maar vertaalt, doch hij is niet overtuigend, Het gaat over bedenksels, gezochte bedenksels nu ze in Holland geplaatst worden, hij geeft geen levensbeeld. Daartoe moet hij werkelijk vrij als Amsterdammer over Amsterdam kunnen praten, wat hij meent te doen om het werk van Terentius aannemelijker te maken, maar wat hij doet, omdat hij 't niet laten kan, omdat dit het is wat hem vervult en bezighoudt, omdat met en boven het erotische deze liefde voor zijn stad, niet als ideëel begrip, maar in haar levende werkelijkheid, het wezen uitmaakt van zijn dichterschap. En zoo zijn deze toevoegsels, deze losse invallen geworden van de meest onsterfelijke gronden van Bredero's roem, van de meest onsterfelijke brokken uit de Nederlandsche literatuur. In artistieke verfijning, als zuivere kunstuiting staan vele zijner liederen hooger, maar zij hebben niet, kunnen niet hebben deze vitale kracht, dit suggestieve, deze plastiek. Stemmingen zijn het en zij wekken stemmingen, stemmingen geven zij, eigen in uitdrukking en nuance, maar van aard algemeen en beperkt tot het individueele. En hoe apart de

zijne staan, er zijn ten slotte meer liederen, maar er is slechts één Moortje, één Brabander. Zijn dit voor een aesthetisch beschouwer geen argumenten? Ik meen van wel, enkel niet voor wie in zijn aesthetisch oordeel vorm wil scheiden van inhoud, in elk geval echter zijn het argumenten der wereldgeschiedenis.

Geen van deze verhalen is beroemder geworden dan juist het minst geacheveerde, het eenvoudigste van opzet, het meest kunstelooze: Kackerlack's marktgang. Voor de aesthetische critiek houdt dit oordeel geen stand: hoe scherp hier gezien is en hoe krachtig geteekend, er is zeker een tekort aan stemming, aan subjectiviteit, een tekort niet zoozeer tegenover de eischen van het onderwerp als tegenover andere, gevoeliger tafereelen. En toch ligt in die waardeering een juist gevoel van wat men van Bredero verlangen mag, van wat hij zelf wil: nergens doet de dichter een zoo wijde greep uit de mikrokosmos van zijn geboortestad, nergens is hij zóó Amsterdamsch. Noch in de beschrijving van de schaatsenrijders op den Amstel - minder persoonlijk en in het koddige vervallend -, noch in die van jongeluisvermaken, van hoe hooge documentale waarde dit zij, vinden wij een zóó krachtige couleur locale. En de heugenis van de minnemoer verbeeldt zelfs in Den Haag te spelen, al herinnert zij zich ook ‘de Beniste op-loop hier in Amsterdam’ als iets waar ze bij is geweest en al hebben we daarin in werkelijkheid natuurlijk een schildering van Amsterdamsch huiselijk leven. Hier ontbreken warmte en stemming zeker niet en het is vooral hierdoor, al werkt ook het onderwerp mee, al gaat het om levensuitingen die ons lief zijn, al culmineert onze belangstelling als sinterklaas ter sprake komt, dat deze episode meer dan iets anders van wat Bredero geschreven heeft, ons pakt en bijblijft. De naam Spaansche Brabander is de eerste die zich naast dien van den dichter plaatst, maar de eerste voorstelling verbindt zich aan het verhaal van Geertruy. En hoe eenvoudig zijn de middelen waarmee een zoo sterke indruk gewekt wordt: de taal is rijk en bewegelijk, maar nergens gezocht of opgesierd, zelfs niet zeer beeldrijk - het is eigenlijk een heel gewoon verhaal, in de taal van de spreekster. Maar wie ziet er kans het wezen te ontleden van de atmosfeer die dit eenvoudig gepraat omgeeft? Laat

ons dankbaar zijn dat de waarheid en gevoeldheid van een kunstwerk voor wie ooren heeft zoo duidelijk spreken!

Ook van Moortje is de voorrede voor de kennis van Bredero niet zonder beteekenis. In verband met zijn andere beschouwd, getuigt zij van een bepaald letterkundig streven; duidelijk laat zij den dichter zien als vertegenwoordiger van een bepaalde klasse. Het is lastig, dat er voor een belangrijke zijde van Bredero's streven geen algemeene naam is. Nationaal is bepaald verkeerd; het nationaal besef was in de Nederlanden nog veel te zwak om een letterkunde te dragen en lokaal wekt te zeer de gedachte aan iets benepens en bekrompens. Rest alleen Amsterdamsch, en als zoodanig kenschetst zich ook hier de dichter zelf. Wederom in den vorm van verontschuldigingen, die fierheid verhullen, hij spreekt van zijn vrijmoedigheid te ‘dwingen dien suyverlycken Latinist niet alleen mal Hollantsch, maer dat van elck der naaghebuur-Steden begheckte Amsterdams te prevelen en te revelkallen.’ Eenzaam staat hier Amsterdam en miskend tusschen het overige Holland. En dat is noch gril, noch particularistische overdrijving: Bredero schreef in de jaren dat er een scherpe tegenstelling tusschen de politiek van Amsterdam en die van de Staten van Holland bestond, de tegenstelling die ten slotte tot den val van Oldenbarnevelt leidde. Hem wordt die tegenstelling niet als een kwestie van politiek bewust, althans niet blijkbaar, hij ziet ze alleen als een toestand van geprikkeldheid en naijver, naijver die natuurlijk voor en na de botsingen dier jaren bestond, maar niet zoo krachtig om een dichter als Bredero zoo uitdrukkelijk Amsterdamschgezind te maken. Behalve de trots op den bloei van zijn stad, zijn het ook de politieke tegenstellingen geweest, die Bredero tot Amsterdammer voor alles vormden.

‘Aan de Latijnsche-geleerde’ is deze voorrede gericht, half eischend, half verwijtend, door een schrijver die duidelijk opkomt voor de ongeleerde, maar aan cultuur behoefte krijgende gemiddelde burgerij:

> ‘Een dingh heb ick veeltijts beklaagt en 't berouwt mijn noch, dat de Geleerde hare geleertheyt meer voor de School-geleerde, als voor ons uytheemsche-letterloosen-ongheleerde leeren. Hoe sullen wy weten, wat ghy weet en kent, indien ghy ons niet wijs en maackt hoe wijs dat ghy bent? Al u weten is niet, soo varre ghy 't maer u selven weet:

niemand is sijn selver[1)] gheboren. Laat dan u Vader-lant so veel van u wijsheyt genieten, als de Romeynen oft andere varre gheleghen volckeren, so sult ghy uwe Lantsluyden die de botste niet en zijn, verstandiger en wijser maken.'

Het Nederlandsch taal der wetenschap, als democratische eisch! Wie Bredero zoo hoort spreken, merkt dat hij toch nog wel wat anders is dan de traditioneele gevoelige losbol, dat hij ernstige overtuigingen had en ruime perspectieven voor zich zag.

Ook over het 'geckelijck ghescockiert Antwerps' wijdt hij uit en het misbruik van vreemde woorden, twee zaken die hem zoozeer vervulden, dat zij de keuze bepaalden van zijn volgende stuk, zijn meesterwerk, de Spaansche Brabander.

Er spreekt een Bredero van den kleinen kant bekijken, een gebrek aan begrip voor den ernst van zijn streven uit, dat men in Jerolimo een carioatuur heeft kunnen zien van Dirk, gezegd Theodore Roodenburgh. Het stuk heeft ongetwijfeld een wijdere strekking en de strijd voor het zuivere Amsterdamsch tegen het 'lebbige' Brabantsch, een strijd te begrijpelijker waar de tooneelliteratuur vooral van de voorgaande generaties overwegend Brabantsch was, waar Amsterdam krioelde van Antwerpsche immigranten, die vaak den ingeboren burger terugdrongen, had Bredero immers reeds in de Klucht van de Koe en in de voorrede van Moortje aangebonden. Bovendien, in zijn voorrede op het stuk zelf getuigt de dichter nadrukkelijk niemand bedoeld te hebben: hij heeft het stuk zelfs om alle gevoeligheden te ontzien in een anderen tijd laten spelen. Toch heeft ook een kleiner, en een typisch kleinburgerlijk motief Bredero zijn stof helpen kiezen: zijn ergernis over de 'eereloose-geennoot-hebbende-moetwillige-Banckeroetiers', waarover hij in de voorrede noch eens flink zijn gemoed lucht - een menschensoort waarschijnlijk meer dan anders opvallend in die dagen van speculatie, maar waarvan wij toch niet kunnen nalaten te denken dat zij bij Gerbrand zooveel verontwaardiging wekten, omdat Adriaan Cornelisz. er het slachtoffer van was geweest. Ook de smokkelaars die de accijns ontduiken hebben het bij dezen belastingpachterszoon gedaan!

Hoe het echter zij met deze drijfveeren, in den Spaansche

1) Dat is: voor zichzelven.

Brabander - losser van een voorbeeld dan een der vorige stukken - heeft Bredero de groote stap gedaan die hem nog te doen stond en Amsterdam zooals het leefde en streefde op de planken gebracht. Hier wordt niet meer verteld van het Amsterdamsche leven, hier vertelt het van zichzelf, hier laat het zich zien in kaleidoskopische verscheidenheid. De draad van het stuk - intrige mag het niet heeten - vergeten wij in de menigvuldigheid der tooneeltjes, magistraal geschetst en met een geniale vrijmoedigheid naast en door elkander gestrooid. Byateris en Gierighe Geeraert karakteriseeren nog zichzelf in hun verhalen, de spinsters worden al zwakker in de handeling betrokken, de boertende, elkander plagende burgers staan er geheel los in, maar hoe wonderlijk gedurfd, hoe heerlijk ongemotiveerd zijn de baldadige en knikkerende jongens met Auwe den hondslager te pas gebracht! En het merkwaardige is, dat al die heterogene fragmenten, die kleine 'tranches de vie' ons niet enkel bekoren door hun eigen plastiek, door de weligheid van het woord, maar omdat zij zoo meesterlijk het stuk aankleeden, omdat het eerst met al deze figuren een geheel van belang vormt, omdat het daardoor eerst leeft. Het belangrijkste van alle is nog niet genoemd: het optreden en de geschiedenissen der twee snollen, het eenige dat, op zichzelf beschouwd, het verhaal van de minnemoer uit Moortje nog overtreft. Het is rustiger, breeder van toets en daardoor sprekender, het bergt ook meer psychologie, maar is minder uitbundig en minder pittig van taal. Verwonderlijk hoe Bredero met een bijna wreede objectiviteit van teekening toch groote gevoeligheid en zelfs weemoedigheid weet te verbinden. Hier gelijk bij de minnemoer wordt men aan het beste werk van Jan Steen herinnerd, daar aan den Sinterklaasavond, hier aan een stuk als 'wat baten kaars en bril.'[1)]

Deze vrijmoedigheid van compositie, Bredero dankte ze aan zijn verleden, aan de herinnering der los in het stuk staande comische personnages, maar ook aan zijn vrijgebleven zijn van alle classicisme, aan zijn wezen van romantisch dichter.

1) Aanstoot gaf het optreden der snollen reeds destijds en in zijn voorrede verdedigt de dichter zich, met de hem eigen onbevangenheid, in wat een naief pleidooi voor het naturalisme mag heeten.

Als romantisch dichter heeft hij kunnen worden de schrijver van het meest levende, het krachtigste tooneelwerk van de zeventiende eeuw - mankgaande vergelijkingen met onzen tijd blijven beter achterwege.

Nog meer had Bredero willen geven. ‘Ick sal my spoeyen om U.L. eerlangh een kluchtigher en veel gheestigher[1)] ghemeen te maken.’ Te vroeg hebben zijn krachten hem. begeven. Wie zal zeggen of 't hem anders gelukt zou zijn? Maar met Bredero's dood was het uit met de romantiek. Dat wil zeggen met haar litteraire beteekenis. Want geschreven werd er nog genoeg romantiek en het werk van Jan Vos heeft blijkbaar meer opgang gemaakt dan ooit dat van Bredero. Maar het staat alles buiten het leven, het is onechte gruwelromantiek, voedsel voor een verbeelding die aan werkelijkheid en mogelijkheid bekoring of illusies niet meer ontleenen kan, zelfs het werk van Bredero's geestverwant Coster. De tijd had dan ook niet stilgestaan. Het kapitaal had zich geconsolideerd en niet minder de oligarchie, die allengs van een koopliedenoligarchie tot een regentenoligarchie was verworden, welker belangen nu niet meer samenvielen met die van breede kringen in stad en gewest, welker heerschappij nu veranderde in druk. De geweldige expansie van handel en verkeer was voltooid. Groote winsten bleven toevloeien, met meer regelmatigheid, meer in dezelfde handen. Maar voor de kleine en gemiddelde burgerij had de toekomst zich gesloten. Niet langer zag zij zich mede omhoog geheven in een algemeenen opbloei en tusschen de machthebbers en haar had zich, door de splitsing der groote burgerij in regenten en kooplieden als het ware een laag ingeschoven; de kansen op rijkdom en macht voor het individu werden gering, de invloed als klasse steeds zwakker. Verruiming van haar maatschappelijke taak, verbetering van haar maatschappelijke positie wachtte haar niet, maatschappelijke idealen kon zij niet koesteren. Daarmede verloor zij den frisschen kijk op het leven, de liefde voor de werkelijkheid. Het leven, arm wordend aan verheffende emotie, aan levenwekkende beloften, kon geen schoone verbeeldingen meer wekken. Buiten de werkelijkheid om moest de behoefte aan ontroering,

1) Dat is: waar meer in zit.

aan schoonheid bevrediging zoeken, niet in een verwachte nieuwe maar in een onbestaanbare wereld van onwezenlijke menschen, een wereld van valsch gevoel en opgezweepte hartstochten, want de ondervoede verbeelding behoeft grove prikkels.

Het gaat hier over het verval der romantiek - anders teekent zich de onmacht der gemiddelde burgerij af in het werk van haar classicistische dichters, de Decker, Oudaan: in het ontbreken van een eigen geluid en eigen beschouwing in hun navolging van de - trouwens evenzeer doodloopende - literatuur der meer aanzienlijken, in de vroomheid, het theologiseeren, die bij hen levenskrachtiger idealen moeten vervangen. Vertegenwoordigers van een klasse zijn zij overigens nauwelijks, want groote weerklank, een talrijk gehoor hebben zij niet gevonden.

Nog een enkel woord over één genre der romantiek, het het comische. Daarvoor waren de vooruitzichten niet het slechtst; bij wegstervende idealen en maatschappelijke onmacht kan de spot prikkels vinden. Toch zien we ook hier verval: een toenemende neiging tot het burleske, tot aandikken en vergroven, tot lompheden, tot een viezigheid die in wezen wat anders is dan het over de tong morsen van vroeger. De namen behoeven slechts genoemd van Paffenrode, Focquenbroch, Rusting.

Iets van Bredero's erfenis leeft nog vrij lang in het kluchtspel. Maar het blijft bij klein werk: kinderachtige compositie, soms een goed geteekend type en verder een woordkunst die teren op, die genieten van het verleden is: de rijke, kleurige spreekwijzen uit den goeden ouden tijd.

Het is alsof Bredero sterven moest, omdat het doodsuur der romantische kunst geslagen had.

J.A.N. KNUTTEL.

't Geluk hangt als een druiventros...
Een verhaal uit het Florentijnsche.

Vierde Hoofdstuk.

I.

Toen Angelo Grassi op dien vief-frisschen morgen in 't begin van December de slaapkamer zijner moeder binnen kwam, stond daar, midden in het hol-hooge vertrek, het groote, ijzeren houtskool-komfoor al lustig te blakeren. De vensters, eng in hun zware nissen, waren beslagen tot twee witte wasemvakken, waarin alleen de avontuurlijke teekening der afleekende droppels iets of wat te vermoeden gaf van de verweerde paleizen aan den overkant der straat, de grauwe Via degl' Albizzi.

Behagelijk knisterden de gloedroode houtskool-sintels in den drievoet; en tusschen dien zoet-bedwelmenden ochtendtroost en het breede, bebaldakijnde ledikant met de lichtblauwdoorschenen sprei, geworpen in der haast over de wanorde van verwoelde lakens en donzen dekbed, zat in haar diepen armstoel Ortensia, ongekapt nog en ongekleed, haar wollen nachtjakje over een onderrok, en wachtte aldus haar zoon en haar ontbijt.

En nauwlijks had Angelo tusschen de gedraaide knoedeltjes grijzend haar den gebruikelijken morgenkus gegeven, of de meid verscheen met de koffie en het geroosterd brood.

Angelo, met zijn altijd onmatigen eetlust, viel dadelijk op het gebrachte aan; maar Ortensia, dezen morgen, bleef loom in haar bekussenden stoel achteruit leunen en staarde droomerig naar den dampenden kop, dien de meid haar had ingeschonken.

Zij was een goed geconserveerde vrouw van bij de zestig, wat te zwaar geworden alleen, maar met nog welgevormde trekken en bruine oogen vol vuur.

‘Is de keelpijn van gisteravond beter?’ informeerde zij, uit haar gepeins opwakend, doch nu ook vol moederlijke bezorgdheid. Angelo had over een schorre stem geklaagd, en heete limonade gedronken voor het naar bed gaan.

Tusschen een hap en een dronk beduidde hij geruststellend: heelemaal over; hij trok daarbij het gezicht van iemand, die wel gaarne eenige belangstelling getoond wil zien in den staat van zijn gezondheid...

‘Gelukkig’, zei Ortensia.

En als zij dan nog altijd loom leunde in haar stoel en haar koffie onaangeroerd liet, vroeg Angelo goedig:

‘Droom gehad?’ - 't Was reeds Donderdag, en hij begreep allang, waar deze nadenkendheid heen wou.

Het breede, matbruine gelaat der vrouw schoot eensklaps vol leven, en de, ondanks het weinig gevorderd toilet, toch reeds zwaarberingde hand wees naar den schotel onder den koffiekop:

‘Een spin... grooter dan dat... zwart en harig...’

‘Spin?... 88: - 1-4-7-9-11’, zei Angelo dadelijk, geheel op de hoogte. Hij had al vele droomen over spinnen beleefd.

‘1-4-7-9-14’, verbeterde Ortensia, ‘maar 't was dezen keer geen spin alléén. Ik was in oom Roberto's winkel. En toen, onder een hoop bont-pantoffels vandaan... oehh! die spin! En op den grond lag een schaar...’

Angelo trok de wenkbrauwen op; hij kon noch de pantoffels noch de schaar zoo spoedig thuis brengen.

‘De schâár is 7...’, wist Ortensia.

‘Zeven?’ weifelde Angelo, ‘of acht?’

‘Zéven’, herstelde zij ernstig.

Als hij zijn eigen kop had leeggedronken, reikte hij aan zijn moeder den hare: ‘Je koffie zal koud worden’, zei hij. En toen zij uit haar stoel naar voren schoof, zag hij, achter haar rug in de kussens, de vervuild-helkleurige buitenblaadjes harer twee uit den band hangende lijfboeken: ‘Het Rad van Avontuur, onfeilbare Kabala voor loterij-spelers’, en ‘Het Boek der Droomen, of De Echo der Fortuin’.

‘Geef die Echo eens hier,’ zei Angelo. En terwijl de moeder, met aandachtige teugjes, haar koffie slurpte, spoorde de zoon alvast de nummers op, behoorende bij schaar en schoen.

Angelo had een groote bewondering en een groote genegenheid voor zijn moeder. Hij keurde haar nog een knap stuk vrouw, dat er wezen mocht voor haar jaren, en waar hij zoo een enkelen keer nog graag eens meê uitging. Hij was haar dankbaar, dat zij, zoo jong weduwe geworden, geen tweeden vader in huis had gehaald, en ook toen hij nog maar een knaap was, nooit had geprobeerd, hem te tyranniseeren. Haar talrijke en niet onprofijtelijke minnarijen had zij steeds voor hem verborgen weten te houden, en op meer dan één eigen houtje haar aandeel in hun kapitaal aanmerkelijk doen toenemen. En hoewel hij geenerlei neiging tot welk geloof of bijgeloof ook toonde, had hij toch een zwak voor het zwak van zijn moeder: haar astrologische en cabalistische berekeningen en haar droomuitleggingen tot het vinden van de vijf geluks-nummers der naaste loterijtrekking.

Ortensia Grassi bracht daar, bij tijden, de helft van haar dagen mee door, en geen Zaterdag beleefde zij zonder de hevigste spanning, - totdat de avondcourant het geheimzinnige lijstje onthulde met de daar opeens zóó en niet anders zijnde nummers van Bari, van Milaan en van Napels; van Palermo en van Rome; van Turijn, van Venetië, en van het Rad van Florence zelf. Soms werd het wachten haar te machtig, en tegen vijven, hoewel zij zelden buiten kwam overdag, sloeg zij haar gebreiden schoudermantel om, en wipte even het huis uit, want op den hoek der straat, achter het venster van het gesloten lotto-kantoortje, wist zij de juist bekend geworden nummers aangeplakt.

Maar geen Zaterdag dan ook, die haar niet op de een of andere, meer of minder verwijderde wijze, de juistheid harer prognostieken scheen te bevestigen en dus aanspoorde, in het combineeren der gevonden regels en het zoeken van nieuwe te volharden. Met spelen zelf was zij zeer matig, ofschoon zij verscheidene malen aardige gelukjes had. In de eerste plaats echter bleef het haar, gelijk haar vriendin uit Settignano het zoo terecht noemde: een wetenschap, een occulte studie. Allerlei systemen en ‘gouden sleutels’, en evenveel muurvaste wiskunstige grondslagen had zij, in den loop der jaren,

met een hartstochtelijk vertrouwen aangehangen en weder terzijde gesteld. Zij had gezworen bij de Cabala van Rutilio Benincasa, bij den mystieken vijfhoek en bij de pyramide; dan had zij geruimen tijd, langs al te ingewikkelde bewerkingen, haar cijfers afgeleid van zon en maan en dierenriem. Nu was zij bij den droom teruggekeerd en bij de negentig droomgetallen, tot elk waarvan de droomuitlegger de vijf sympathische nummers verschafte.

'Dáár!' triompheerde Angelo, 'Schaar: 8!'

'Acht? laat eens kijken...,' kwam kalm de moeder, ongeloovig; dan begon zij te lachen, een langzamen lach met een grooten uithaal aan het eind: 'hij zoekt in de woordenlijst van de "Invallen"!'

En toen zij het kapittel der 'Sogni figurati' had opgeslagen, met de negen prentjes op elke bladzij, declameerde zij met groote voldoening: 3: het wijnvat, 4: sterren en cometen, 5: het kerkhof, 6: de maan, en 7: de schaar! Nou? Jammer, dat we niet gewed hebben! Je hadt me trouwens wel eens wat mogen meebrengen, van dat bankroetje in San Frediano... Wiè was op dat idee gekomen?'

'Stil maar, ik ben van niemand vreemd de Florentijnen te glad af! Ik was het allang van plan, je wat moois te koopen'.

'Plannen zijn plannen,' boudeerde de moeder.

'En het Venetiaansche spiegeltje van dien gedwongen verkoop, verleden week? de pronk van je salotto?'

'Bah! in bruikleen! Als je de volgende week kans ziet, het met duizend Lire winst te verpatsen, denk je veel om mijn salotto! Dat kennen we....'

En terwijl over tafel de zoon toekeek, begon zij, op een vodje papier, al bladerend heen en terug tusschen de 'verbeelde droomen' en de lijst der 'sympathische getallen', haar nummers voor deze week te berekenen:

'De spin, 88: 1-4-7-9-14. De schaar, 7: 17-21-30-63-82... Maar de schóen, de schóen.... ik zie geen schoen.... Wacht eens: de schoenmaker, 37... ik wàs immers bij den schoenmaker?... Juist, 37: 7-14-17-22-28... Dat is dus (zij wreef zich nadenkend achter het oor) drie keer 7, twee malen 17, twee malen 14... En verder?..'

Zij leunde terug in haar stoel, zag weer de spin, zwart en harig, die kwam onder den stapel bontpantoffels van-

daan... De spin was toch de sterkste ingeving geweest...

‘Ik hecht èrg aan 88...,’ zei ze somber.

‘Eén keer maar’, keurde Angelo af.

‘Je vergeet, dat het óók nog altijd het oudste nummer van Florence is! In geen honderd en zeven en vijftig trekkingen...!’

‘Nou’, zei Angelo, ‘7-17-14-88 dan.’

‘Of misschien 82?’ weifelde de moeder nog - ‘Oók tweemaal.! We mogen 28 omdraaien..!’

‘88,’ besliste Angelo.

‘In 's hemels naam, 7-17-14-88...’ berustte Ortensia. ‘Bij gebrek aan beter. Het is nìet dàt.’

‘Niet astraal genoeg’, plaagde de zoon, ‘niet occult!’

Zij sloeg het boek dicht, dreigde er hem meê om de ooren, legde het neêr, en ging naar een ebbenhouten bureautje in den hoek der kamer (een fijn stukje barok-kunst, ingelegd met ivoor en parelmoer) - om daar haar toch wel áárdige nummers te noteeren: - als zij er eens een terno en een ambo op zette, dubde ze nog...

Angelo stond op, knipte zijn zwaar-goud horloge open. - Het was nog rijkelijk vroeg... S'or Filippo wachtte hem pas tegen twaalven bij Oreste. Werktuigelijk nam hij het droomboek van tafel, bekeek het kermis-bont omslag.

‘Wat een ezel’, zei hij.

In een ledikant met een roze troonhemel lag, zedig sluimerend onder de roze sprei, een jonge man; en, in evenwicht op een gouden wieltje, zweefde langs het bed, geblinddoekt, en alleen een ijl, blauw sluiertje rond de heupen, een verleidelijke juffer, die uit een horen van overvloed een regen van goudstukken in de wolken goot...

‘Dat liet ìk niet zoo passeeren’, meesmuilde Angelo, terwijl hij met een klein klapje het boek weer op tafel gooide, ‘Lichaam van Christus! wie verslaapt er zóó'n buitenkans!’

‘'n Lieve jongen, jij!’ zei de moeder met een lonk achterom.

‘Is er nog koffie?’ vroeg Angelo langs zijn neus weg.

Maar Ortensia, bij haar bureautje, was alweer tusschen haar getallen verzeild, het potlood aan den mond...

II

Filippo Sassetti, achter op het trambalcon, betaalde den conducteur, had het knipoogje van een schooljongen die een

dag er van tusschen trekt, en streek zich de bont-gevoerde glacé's weer aan de vingers. De leêge buitenlanen van Florence, fijn verwazend in een rozig morgenlicht, ijlden hem koel en vroolijk voorbij. Hij zette zijn zwarten bontkraag op, weelderig aanvoelend aan zijn achterhaar, - dan, omneer langs zijn zwart-duffelschen jekker en goedgeperste pantalon, bezag hij zijn glimmende, roodleêren molières. Vervolgens stak hij een cigaret op - hij rookte anders nooit dan pijpen - en voelde zich tien jaar jonger. Zijn grijze deukhoed stond hem luchtigjes even schuin op het prettigstrakke hoofd, en pittig spitsten zijn knevelpunten.

- Ah! het goede Florence! Hij genoot van de wijde avenues, verlaten nog op dit vroege uur; hij genoot van de goede stadspoort, middenop het oudbekende, ronde plein; en dáárna weer, in de nauwe Via Ghibellina, van de vertrouwelijke atmospheer der groentewinkeltjes en café'tjes, druk van ochtend-bedrijvigheid; hij genoot ook bizonder van de donker blonde krulletjes, die, vlak naast hem, langs een fijn-belijnde meisjes-wang, blozend in de tintelende frischte, bewogen. Heel het jonge winter-Florence dronk hij, als een verkwikkenden, bijna opwindenden morgen-wijn.

Doch als zij langs de oude Bargello-burcht de Via Proconsole binnenscheerden, begon hij opeens te denken aan het loterijbriefje, dat hij zoo aanstonds zou koopen. Hij had zich deze maal daaromtrent niet kunnen beslissen... Het verveelde hem, eeuwig 88 te spelen. In geen 157 trekkingen... heel mooi, maar dat kon nog wel zoolàng duren! En tòch dorst hij er niet meê uitscheiden. Want hieldt je ermee op, natúúrlijk, dat zou je altijd zien, den éérstvolgenden Zaterdag...

Op den hoek achter den Dom stapte hij af. - Ah! wat een goed ding toch, zoo'n morgen in de stad! Je werdt op die manier precies een vreemdeling! Had hij vroeger óóit stilgestaan ter wille van den toren van Giotto? Maar wàt een pracht, in dien blond-doorzónden, verijlenden nevel! - Leek al dat wit en bleek-ròze en mat-groen marmer niet broos, op dit uur, als was het een toren uit de Duizend-én-een-nacht, gemaakt van oud ivoor en verweerde edele steenen? Hij wilde Lidia toch nog eens meenemen, een anderen keer...

Stil, het loterijbriefje! - Even verder, een grauwe steeg

in, was de donker-armoedige pui van een dier ‘lotto’-kantoortjes, gelijk die door alle wijken van Florence en van alle steden en stadjes van Italië verspreid staan. Met een onverschillig oog passeerde hij het kartonnen bordje, dat tusschen raam en deur bungelde, en waarop het aanbevolen ‘vijftal’ dier maand; en even weinig zag hij om naar de pasklare biljetten voor de ruiten, biljetjes van één of twee lire, de goe-gemeente bedottend met hun vetgedrukte ‘oprechte gelukwenschen’. Zijn ergernis over dat officieele boerenbedrog was een stokpaardje van Filippo. Ook vond hij dit alles een dom gedoe, zonder fantasie of avontuurlijkheid. Bij hem kwamen de nummers altijd uit de onnaspeurlijkste uithoeken van zijn geest aangezet; of wel de omstandigheden van den dag hielpen hem: een getal, waar, bij het lezen in de courant, zijn aandacht op viel; het nummer van de locomotief, die zijn trein naar Florence trok; een cijfer, dat hij opving uit een gesprek tusschen menschen op straat. Zoo'n getal hechtte zich dan opeens in zijn hoofd, - waarbij hij zich sceptisch wijsmaakte, dat hij van zoo'n *toeval* niet meer dan een ander *toeval* verwachtte; hij spotte met alle geheimzinnige verhalen van nummers, die de dooden influisteren aan wie biddend den weg naar het kerkhof van Crespiano gaat, of met de getallen, die men kan opvangen tusschen het Bargello en de Porta alla Croce... Per Bacco! die middeleeuwsche misdadigers waren dan wèl hardleersch, dat hun schimmen nù nòg zich lieten imponeeren door een rozekrans! Wàt een bigotte malligheid vond hij dat alles... In waarheid zat een nerveus fataliteitsgevoel ook in hèm vast.

- Jammer, dat hij totaal vergeten had, op te letten onderweg... Juist deze maal, dat hem bizonder veel aan een gelukje gelegen was: hij moest den vijftienden December aan Angelo Grassi zijn rente betalen, en het geld *was* er niet... één enkel gelukje van een paar honderd Lire, en niet de vernedering, te moeten afhangen van de goedgunstigheid van den Genuees...

Een beetje zenuwachtig stapte Filippo het kantoortje binnen. Met een maar al te vertrouwd herkennen snoof hij de stoffige dufheid van slechte lucht en van, met slechten inkt bedrukt, ordinair papier. Het was er hol en kil, en toch verstikkend benauwd.

Achter het zwarte rasterhek boven de voor-toonbank zat,

als sinds onheugelijke jaren, de oude, kale klerk met zijn zachtzinnig, impassiebel gezicht; en achter het zwarte rasterhek boven den zij-toog de starre gedaante van den jongouden man met de schril-doorvlekte drank-koonen. Bij een hoogen, nauwen raamreep, die door zijn tralies op een schemerige binnenplaats uitzag, stond een verloopen priester; op wacht, scheen het; en aan het tafeltje tegen den muur zat een oud wijfje over het daar altijd ter raadpleging liggend droomboek gebogen.

Filippo zette zich een oogenblik op den stoel aan het andere tafel-eind, en keek onzeker rond... Boven het hoofd van den ouden klerk noodde opnieuw, tergend, de 'cinquina mensile', vijf cijferplankjes, naast elkaar in een langwerpige omraming geschoven. Bij de straatdeur, op een karton met een palmtakje er achter, staarden de twee van ouds beroemde nummers van Florence, 9 en 39. Maar in een gouden lijstje, als een relequie, tusschen de glimmende kleur-portretten van Victor Emmanuel en koningin Helena, wonk het fascineerende nummer: 88.

- Als hij maar eens die drie nam, 88, 9, 39, dacht hij even, verveeld. - Bah! Wat een banale inval! Het ergerde hem, inwendig te weten, dat hij toch niet zou dùrven laten, 88 te spelen...

- Nu ja, dat eene nummer dan. Maar verder? En net strekte hij baloorig de hand uit naar het zakje dat op tafel lag, om door een greep uit de negentig houten nummertjes het lot dan maar te doen beslissen, - of de schunnige priester, met geluidlooze passen rond hem heen geslopen, ging achter hem staan en fluisterde hem zijn lauwen adem langs het gezicht.

Filippo was driftig opgerezen; hij walgde van die twijfelachtige lieden, die voor een lire, of voor een paar soldi, onfeilbare nummers zoeken te verkoopen...

De impassiebele, kale klerk keek met zijn vage, vale oogjes door het zwarte rasterhek, in een vragende onverschilligheid naar hem op, de hand tot schrijven gereed. Maar inplaats van de 25 franken, die Filippo zich voorgenomen had, te wagen, schoof hij er vijf door het poortje in den traliewand.

'Nummers?' vroeg de klerk toonloos.

Onwillekeurig nam hij toch maar drie der maandnummers, deed er nog 88 bij.... Ze stonden nog niet op het

roze papiertje neergekrast, of Filippo had er spijt van.

‘Ambo?’ vroeg weer de klerk, ‘hoeveel?’

‘2 Lire ambo, 3 Lire terno’, maakte Filippo er zich af.

De klerk noteerde het alles op het briefje en in het boek, schoof hem de schamele snipper toe. - Stom, dacht Filippo, waarom had hij deze maal, nu de uitslag zoo gewichtig voor hem was, niet wat meer zorg aan zijn nummers besteed...! Hij had de hem bekruipende onvoldaanheid, die hem duidelijk zei, dat deze vijf lire weggegooid geld waren. Doch als de priester, die het spel zijner gemoedsbewegingen had bespied, hem nogmaals achterop schoof en fluisterde: ‘een vriendenraad... enkel een vriendenraad...’, - stapte hij regelrecht naar de deur toe. En terwijl die achter hem dichtzoog hoorde hij nog juist het oude wijfje, dat met een verheugde zekerheid in 'r stem haar briefje deed invullen: terno, 76, 37... 't Laatste cijfer ging in een wagengeratel verloren.

- Gelukkige stakkerds, dacht Filippo, op iedere onnoozelheid uit hun droomen koopen ze voor een halve week-lang de illusie van een fortuin...

Maar een oogenblik erna betrapte hij zichzelf op de aanvechting, nog even terug te keeren en een nieuw biljetje in te vullen: 76, 37... en 88 zeker? Nee-nee, nu bedankte hij ervoor. En kom, wie weet, waarom wàs er een ‘cinquina mensile’, als je er nooit iets goeds mee kon bereiken?

Filippo wandelde op in de richting van den Arno, de straten door, die de kern van Florence zijn. Het werd een prachtige dag; aan de kaden langs de rivier was 't zeker zomer. Trouwens, in de stadswijk benoorden den Dom kwam hij nooit: daar, in de deftige Via degli Alfani, stond het voorouderlijk Palazzo. Dat was een onderwerp, waaraan hij liever niet dacht, vooral niet, als hij in Florence een voorraad fleurigheid kwam opdoen. Dùs pakte hij even een rijst-taartje in het open boograam van een kleine bakkerij (hij had honger na zijn koffie van vroeg in den morgen) kocht zich nog een doosje buitenlandsche cigaretten bij den tabaccaio op den hoek, bedacht, toen hij daar den zinken afwaschbak zag, dat een glaasje Marsála goed zou doen, en een paar minuten later kuierde hij, pinter, den zonnigen Arno langs.

De luxe daar, de winkels van oud, gedreven zilver en dure namaak van antieke sierselen, de kant- en de bontwinkels,

de antiquaars, de hôtels ook met hun inkijken op zwaarbelooperde trappen met breede, koperen roeden, en de vaaggedistingeerde geur van cocosmatten en bloemen en rietmeubels, hij kende dat alles te goed om er een bepaalde opmerkzaamheid aan te geven; maar het zich weten loopen daar, op dezen stralenden wintermorgen, in die sfeer van stadsweelde, de aardige vrouwe-gestalten te keuren of even, achter het flatteerend violet van een strak-aangetrokken voile, het plotseling neerslaan te verwekken van een donker schitteroog, - dat alles steeg hem als een fijne roes rond het hart en door het hoofd.

Hij liep tot aan het Grand-Hôtel en het convent van Ognissanti, kuierde denzelfden weg nog eens terug. De zon in een zomersch-blauwen hemel blakerde de kade zoo wit en zoo warm, dat Filippo zijn jekker moest losmaken; zijn bonthandschoenen hield hij losjes in de linkerhand, en niet zonder behagen wist hij, al rookende zijn cigaret, de aristocratisch-blanke slankheid zijner rechter, met den diepen rooden fonkel van zijn agaten zegelring.

- Wat wàs Florence toch heerlijk op zoo'n mooien December-dag! Hij had in zijn jeugd veel gereisd; tot zelfs aan het Como-meer was hij geweest; doch wat was er mooier dan dat donker brok oud-Venetië, daar aan den overkant verrijzend uit het paars-beschaduwd, smaragd-groen water, met daarachter (wat nooit Venetië kon geven!) de rijke hellingen van den Boboli en het heuvel-fort van San Giorgio. Over den Ponte Vecchio met den wirwar van goudsmidswinkeltjes op zijn drie oude, sterke bogen, zag men het fijn rivier-verschiet, de cypressenhoogten van San Miniato, en dieperweg de blauwe, besneeuwde bergen van Toscane.

Vóór Filippo het wist, hij die zoo weinig te wandelen placht, was hij den Ponte Vecchio al gepasseerd...

- Kom, dacht hij, ik neem er den anderen Lung' Arno nog maar bij, tot aan de Zecca... Hoe, te drommel, waren ook weer die regels van Dante, over den Arno, die men op den ouden Zecca-toren onlangs had ingemetseld?

> Per mezza Toscana si spazia
> Un fiume...

> Midden Toscane door baant zich een weg

- Nee... wacht eens, ah juist!

> Un fiumicel' che nasce in Falterona[1)]
> E cento...

- Of *venti?* te deksel, was het *venti* of *cento?* enfin, het deed er niet toe:

> E cento miglia di corso nol sazia...

Hij had die regels altijd onthouden om de fijne zegging: ‘En honderd (of twintig?) mijlen loops verzadigen het niet’... Het benieuwde hem toch, of er twintig of honderd stond...

Doch hij was nog niet tot aan de Ponte alle Grazie gekomen, of hij dacht: - wat kon het hem ook schelen? Hij meende wel bijna zeker te weten, dat het *honderd* zou zijn... Maar waar haalde hij dan die *twintig* vandaan? Het was aangewezen: hij nam nog een ambo: 20, - én 88.

Met zijn rug tegen het walletje rustte hij, en zette zijn hoed wat achterover. Het middaguur was te heet voor zijn winterkleeding. Toch moest hij lachen, als even later een dikke jonge-vrouw met een zomerhoed vol schotsch lint en een doorschijnende witte blouse, welke nòch de roze armen nòch het zwaarwichtig corset geheim hield, in een Baedeker lezend kwam langs gesjouwd.

- ‘Malle vreemdelingen!’ meesmuilde hij, wie liep er nu zóó op een winterdag? Een Fransche was het niet, en ook wel geen Engelsche. Natuurlijk een dochter van Teutonië!

En met dat hij daar stond en uitblies, boengsde vervaarlijk over de stad, dat de ruiten rinkelden in de huizen tegenover hem, het kanonschot van twaalven. En onmiddellijk daarop begon de zware Domklok te tampen, dóórdreunend onder het veelklankig gelui van alle klokken van Florence.

‘Canone,’ zei Filippo, gelijk in datzelfde oogenblik duizenden Florentijnen het zeiden, - en toen hij zich omwendde, zag hij nog, boven het vierkante fort van San Giorgio, den rookplof bruinig vervagen in het luchtblauw.

Eensklaps bedacht hij met een onaangenamen schrik, dat hij, op dit uur, Angelo Grassi rendez-vous had gegeven in het restaurantje van Oreste. - Ja, flikkers, hoe moest hij het aanleggen met dien schooier? Soebatten? Dat nooit; dan verkocht

1) Een stroompje, dat ontspringt in Falterona

hij nog liever den heelen Alberino... Het waren toch vuile zaakjes, waarin hij zich gestoken had, met dien gebénedijden Genuees. Hoe, Godsterwereld, had de kerel het gedaan gekregen, dat hij, Filippo, na de vernedering met de Casa Rovai, nog weer zich ingewerkt had in zijn netten... Bitter herproefde Filippo het indringerig-gemakkelijke, waarmee de ander hem het geld had laten aannemen, voor hij het zelf wist; hem goedgunstig had toegestaan de driemaandelijksche rente tweemaal 's jaars te betalen. Maar om en bij 15 December en 15 Juni had hij een ontmoeting niet kunnen voorkomen, en uit een enkel woord, een oogopslag vaak, Grassi's onverbiddelijkheid geweten...

Filippo lachte met een vlijmende ironie; hier liep dan de Nobile Sassetti in zijn eenig toonbaar stel winterkleeren door de stad, (de roode zomer-molières konden er juist nog, als een gewilde élégance, mee door!) en over enkele minuten zou die groote meneer mooi weer moeten spelen tegen den slampamper Angelo Grassi, - omdat hij over een week een armzalige paar honderd Lire rente niet zou kunnen opbrengen. Driehonderd Lire! Wie van zijn boeren had niet altijd wel een stuk of wat briefjes van honderd in zijn kast liggen? Een Ubaldo Bifoli kon ze hem zóó leenen, en hij, de padrone van den Alberino, de Cavaliere Sassetti zelf, hij moest de minste zijn tegenover een huizenmelker van San Frediano... hij moest slimme preparatieven maken, zijn gedragslijn, de wendingen van het gesprek zooveel mogelijk van te voren bepalen...

Maar het volgend oogenblik dacht hij: - Wat er dan ook van was, na een maand van de huiselijk-uitgekookte vleezen en de eeuwige kastanjes, zou hij tenminste weer eens één middag wat ordentelijker eten in een stadsrestaurant.

Dadelijk toen hij bij Oreste binnenkwam, zag hij, diep in de smalle zaal, Angelo al zitten, druk pratend met een paar kennissen van zijn slag. Snel schoof Filippo aan het tafeltje bij het raam, blij dat hij nog een oogenblik alleen genieten kon van de ontwende café-omgeving, en van zijn morgen-kinawijntje. Maar nauwelijks had de camerière[1)] het miniatuur-tum-

1) De café-bediende.

blertje voor hem neergezet, of Angelo kwam luidruchtig naar hem overgestoken, schudde met veel vertoon hem de hand, en zette zich aan Filippo's tafeltje. Hij was van een opzichtige jovialiteit en stak aanstonds met drie, vier grappen van wal.

Bij de eerste meesmuilde Filippo, en vroeg wat uit de hoogte: ‘Ook een Vin' Santo?’, riep den camerière terug en bestelde nog een glas.

Bij de volgende moest hij lachen; bij de derde dacht hij:

- Gek, hij had dat een vorige maal ook ondervonden: in stad, in het luchte rumoer van een café, kon hij Angelo beter zetten dan wanneer hij hem in Rozanno zag.

De grap betrof een van Angelo's kennissen, die was ingegaan op een advertentie onder de ‘Corrispondenza Privata’ - welke advertentie, getiteld ‘Roode Anjer’, op zijn vrind scheen te slaan, want er werd gesproken van een lang jongmensch met bruin haar en een roode anjer in het knoopsgat, die van de bloemenmarkt onder den Mercato *Nuovo* tot aan haar huis een jonge vrouw op den voet was gevolgd; en voor den avond daarop gaf deze hem een rendez-vous aan het hek van het Cacinepark... Popelend van verwachting, hij er heen...! Hij vond er de volbloedige eigenares van een slagerij, niet ver van den Mercato *Centrale*, en sinds vijf weken weduwe...!

- ‘Waarom niet?’ lachte Filippo luchtig, bijna alsof hij met een gelijke aan het woord-raketten was, ‘beter een volbloedige slagersweduwe in de hand, dan tien jonge meisjes in de Cascine, - die niet komen...!’

Doch als Angelo dan weer een ander en nu wat schunnig verhaal op touw zette, en daarbij met een groeiende familiariteit telkens, het glaasje in de hand, tegen Filippo's arm stootte, had die onmiddellijk spijt van zijn toeschietelijkheid van daareven, en opnieuw steeg hem de oude, walgende weerzin naar de keel. Hij griezelde alleen al van de manier, waarop de Genuees met afgebeten teugen dronk, alsof hij hapte in den drank, en dan met een slurpig geluid zijn snorharen met de onderlip droog-zoog. Ook was hem onuitsprekelijk antipathiek het overdadig grijsgroen wollen pak, waarin hij stak, en het brutaal koraalrood dasje, dat, met een póging naar fattigheid, daaruit optipte. Hij haatte de

tint van dat gelaat, het grove grein van zijn vel, het vlugge verglippen van zijn oogen, de vettige klank van zijn stem.

Een oogenblik lag er een stilte tusschen hen open, doch Angelo's gewikste gedachten hadden alweer een ander onderwerp besprongen:

'Verleden week', vertelde hij, 'heb ik nog net bijtijds de hand kunnen leggen op een prachtstuk van een antiek-Venetiaansch spiegeltje, met bijbehoorende lustres... zuiver oud spul... 't stond al opzij gezet om naar Amerika verstuurd te worden, ze wachtten nog maar, dat de kerel zijn laatste instructies kwam geven... 't heeft mij dan ook een bom duiten gekost... En nou is mijn moeder er fijn mee in 'r salotto... Kapitale vrouw... Dadelijk weet die zoo'n stuk te schatten en te waardeeren... of ze 'r heele leven met zulk goed heeft omgegaan...'

Hij praatte veel over zijn moeder tegen Filippo, over zijn huis en alles wat hij daar bezienswaardig dacht, want zijn toeleg was, den Cavaliere, op welke wijze dan ook, tot een bezoek ten hunnent over te halen.

'Ja, een prachtig ding', hemelde hij nog verder op, 'in 't museum van Muranno is geen mooier exemplaar...' En achter zijn hand, fluisterde hij over tafel: 'drieduizend lire!' - Maar er waren dan ook krulletjes van als gedreven glas in den rand... en roosjes!... roode en blauwe roosjes!... ieder blaadje meende je er zoo te kunnen afplukken... je zoudt er een daglang naar kijken!

Maar Filippo liep niet in die àl te verdachte fuik van kunstminnendheid... Hij wist wel, dat de ander voor een Venetiaansch spiegeltje geen drieduizend lire zou betalen - àls hij die betaald had, en àls het ding echt was! - zoo de goochemerd geen kans zag, om van een stommen Angelsakser het dubbele ervoor terug te krijgen.

Doch toen Angelo met een zoetsappig langs-zijn-neus-weg gezegd zinnetje van 'als het den Cavaliere soms interesseerde... en hij wou het eens zien bij gelegenheid?' - slechts een ontwijkend grijnsje kon ontlokken, wist hij, om een directe weigering te voorkomen, dadelijk een pointe aan zijn verhaal te zuigen:

'En 't mooiste komt nog!... Mijn moeder was zoo verrukt over den aankoop, dat ze dien nacht droomt, en droomt over een spiegel, in verband met, ik weet niet meer wat,

“vallende sterren”, of een “regenboog”, enfin, in 't droomboek uitgelegd gaf het een terno!... enorm! En waaràchtig, ze wint, dezelfde week nog, op twee van de cijfers een ambo van zestienhonderdvijftig Lire.’

‘Ze heeft van de week trouwens weer een mooie combinatie’, zei hij een oogenblik later, als voor zich heen, en hapte een nieuwe teug uit zijn glas. - De overeenkomstige speel-hartstocht van zijn moeder en van Filippo was een bizonderheid, die hij nooit verzuimde te exploiteeren.

‘Ze studeert nog veel erin, tegenwoordig... met een vriendin uit Settignano...’

‘Ja’, zei Filippo, ‘vrouwen schijnen daar een bizonderen kijk op te hebben... of ze beelden het zich in.’

Hij tintelde letterlijk van begeerte, om die ‘mooie combinatie’ te weten te komen, maar hij wist zich te bedwingen, en zei alleen luchtig, of hij een onverschillige waarheid constateerde:

‘En ze zijn dan altijd van een geheimzinnigheid met hun zoogenaamde “ingevingen”, of ze van een hoogere menschensoort zijn!’

‘Och,’ zei Angelo tegemoetkomend, ‘mijn moeder is loslippig genoeg...’

- Zàl hij 't nu vragen? Of zal hij 't niet vragen? dacht Angelo, bedwong de begeerte van zijn blik door vóór zich te staren op tafel. Vroèg S'or Fillippo, dan zou hij veinzen niet zeker meer te weten en losjes voorstellen: loop zoo meteen even met mij op, naar de Via degl' Albizzi... Dan slokte hij met een nijdigen slurp het laatste teugje uit zijn glas: - Filippo had nièt gevraagd, had met een plotselinge hooghartige ironie in zijn licht-aanslaande stem gezegd:

‘De Florentijnsche vrouwen zijn ook misschien een beetje ànders... dan de Genueesche. -’

- Vervloekte aristocraat, dacht Angelo; - maar vrágen zal hij tóch... zoo meteen! ... dat àndere vragen, dat àndere, waarvoor hij hem hier rendez-vous had gegeven...! ‘Hem raadplegen over een ruzie tusschen hun pachters’, zooals hij schreef. ...Zeker, zeker, hij kende zijn Cavaliere Filippo....! Die zou hém komen raadplegen over een ruzie tusschen hun pachters, als hij hem niets anders te zeggen had...! En 15 December dan?... Maar hij hàd hem, hij

hield hem, al nauwer snoerden de touwen... Hier in zijn vestzak had hij de briefjes zitten, de vier briefjes van honderd, die weer met een nieuwe de altijd zwaardere schuld zouden opstapelen!

Hij zei, wat klagelijk: ‘Die zestienhonderdvijftig Lire kwamen trouwens goed te pas... Ik *ben* zoo maar geen man om kunstschatten te koopen... Ik heb de 3000 Lire ook niet iederen dag in mijn portefeuille steken... Ik heb moeten rekenen, hier wat, daar wat... ik had óók wel gerekend op 15 December...’

Filippo trok spits om den neus, maar Angelo liet hem geen tijd tot antwoorden. Een paar tafeltjes verder waren drie jeugdige kornuiten opgestaan en achter in het zaaltje verdwenen.

‘Wij moeten ons haasten, als wij nog een plaats open zullen vinden; 't is ook tijd; ik heb honger... en de Cavaliere, die mijn gast is, zeker ook?’

‘Pardon, pardon,’ protesteerde Filippo, ‘- het was op *mijn* verzoek, dat...’

Zij stonden op, liepen achter elkaar de pijpenla tusschen de twee rijen tafeltjes door, en belandden, langs het buffet, in eenzelfde pijpenla ernaast, waar de gedekte tafeltjes van het restaurant, op een of twee na, reeds alle bezet waren; en door de straatdeur daar, kwamen nog nieuwe gasten binnen. Angelo, terwijl hij zich met groote passen naar het dichtstbije open plekje haastte en gulzig de geuren snoof van de spaghetti's, de konijnenragoûts, en de gebraden vogeltjes, die onder zijn rappe blikken voorbijgleden, beweerde ijverig achterom, dat hij, in Florence wonend immers, naar vanzelf sprak, de gastheer was. Filippo, van zijn kant, hield vast aan zijn uitnoodiging...

Toen zij, onder deze edelmoedige schermutseling, te zitten waren gekomen tegenover elkander aan den muur, een glas met twee verlepte chrysanten tusschen hen in, vroeg Angelo, terloops, naar de moeilijkheden met de Rovai's en Bifoli... Met schrik herinnerde Filippo zich, dat hij voor deze bijeenkomst een overleg omtrent hun wederzijdsche pachters had voorgewend, en hij trachtte inderhaast een klein betoog op te zetten. Maar Angelo nam dat heelemaal niet ernstig en zei brutaal-luchtig: ‘Ja, natúúrlijk was het noodig, dat de jongste van Rovai veerman werd... De ezel van een

Domenico had anders nog toegestemd, dat zijn oudste bij Bifoli introuwde! Eén werkkracht was hij voor zijn landen dan tòch kwijt, en nu had hij nog kans, een pootig, mooi ding als Nella Bifoli in ruil te krijgen...

Filippo voelde zich woedend worden. Tegen die plomprake redeneering was hij weerloos.

'Bifoli wil de verloving niet langer,' was het eenige wapen, dat hij vond. Met een walg zag hij den ander de opgehoopte lepels Parmezaansche kaas door zijn macaroni roeren; dan schrok hij bijna, toen hij Angelo, tusschen het slurpen van de slappe pijpen en zijn lekken en smakken door, opeens sentimenteel hoorde gaan doen:

- De verloving af? - Ach, maar dat was jammer!... een jonge liefde... een mooi paar... je wist niet wie knapper was, de meid of de jongen! - Ja, hij, Angelo, was wel nooit tot een huwelijk gekomen... je kwam daar misschien minder gauw toe, als je zoo 'n kostelijke moeder had... maar hij was het jonggezellen-leven anders danig moe! - Wel te verstaan, jonggezel, maar toch soliede!... nooit schunnigheden!... hij had zich nog frisch en jong voor zijn jaren gehouden, dat kon je hem wel aanzien, nietwaar? En als hij nog eens een onbedorven meisje vond, wat landelijk liefst, en eenvoudig, van goede familie, desnoods zonder een centiem - zij de goede afkomst, hij de duiten - die zou hij wat graag gelukkig maken!....

Hij bolde zijn breede borst van gezonden, welgezinden kerel, trok oogen die van den prins geen kwaad wisten, slobberde weer zijn macaroni, of hijzelf voor de landelijke onschuld te poseeren zat.

Filippo nam hem met een sarcastische verbazing op... Wat wou hij, de patser? Opeens dacht hij: dat gold toch zijn Lidia niet? - Maar nee... zóó brutaal...!

Toch voelde hij zich hoogst onaangenaam beroerd, of hij iets vies' had aangeraakt. - Evenwel, hij moest Angelo te vriend houden... Hij probeerde de zaak af te wimpelen en in een galant grapje te gooien... maar bah! wat ging hem dat onhandig af... Tegen een schoelje als Grassi had hij toch nog zijn pudeur.

Dan moest Filippo weer lachen ook... hij, Filippo, die zijn pudeur had! Met een sprong in het duister zei hij op-

eens: ‘Och, liefde is een loterij... Maar ik gaf wat, als ik voor de loterij van Zaterdag een paar mooie nummers wist...’

‘Mijn moeder héèft mooie nummers... ze is er vanmorgen 100 Lire op gaan spelen...’

‘Gedroomde nummers?’ vroeg Filippo, die zich bezwijken voelde.

Angelo knikte, den malenden mond vet-besmeurd van de vermiljoenen tomaten-saus. En daar Filippo's oogen wachtend bleven: ‘de spin... de schoen... en, het derde?’ - hij maakte een vragend gebaar van vergeten-zijn.

Dan gooide hij het plotseling op wat anders: den wijn, dat jaar; wat hàdden ze goede zaken gemaakt, zij allen van Rozanno! - S'or Filippo begon te bijten, dacht Angelo, straks hapte hij wel toe... hij begon al te bijten!

‘Uitstekende zaken,’ viel Filippo gretig bij, ‘uitstekende zaken... Maar...’

En met een tweeden sprong in het duister bekende hij: ‘wij hebben prachtig verkocht, maar op drie maanden termijn... Daareven kwam de 15de van deze maand ter sprake, en...’

Angelo voelde de blijdschap hem krielen naar de keel, maar zijn vuurrood gezicht was enkel uitbundige hartelijkheid:

- Wat? een terloopsch gezegde! Dáár wou S'or Filippo toch geen gewicht aan hechten?... Hij zou zich wel redden! Zijn moeder was er ook nog... En 't was toch bekend: de rijkste landedelman zat wel eens wat moeilijk tusschen de aflevering en de uitbetaling van zijn oogsten... Hij, Angelo Grassi, zou zich diep gekrenkt voelen, diep gekrenkt, als S'or Filippo niet wat meer vertrouwen in hem stelde!

‘Wij hebben nu al zoolang zaken gedaan samen,’ zei hij, weinig handig; hij voelde het zelf, en met een nieuwen overval den minder gunstigen indruk pogende omver te duwen, goochelde hij uit zijn portefeuille het vunzig blaadje papier, dat Filippo zoo goed kende, het papiertje waarop, tusschen de telkens herhaalde handteekening van hemzelf, de telkens aangegroeide sommetjes stonden genoteerd.

‘Daar,’ zei Angelo - hij betuurde een oogenblik fel het blaadje, of hij inderdaad zich opnieuw vergewissen moest, hoe groot de geleende som ook weer was...

‘Daar,’ zei hij nogmaals, ‘ik wil niet dat de Cavaliere Sassetti ooit zeggen zal, dat Angelo Grassi karig met zijn crediet was...

9274 Lire...', en met zijn dikken vulpenhouder bijschrijvend: '324.59 halfjaarlijksche rente: 9598.59... kom, maken wij er 10.000 van? Waarom niet? een kleinigheid!... ja, ja, ja, wij maken er 10.000 van... (hij telde een sommetje af): 401.41'. En hij schoof Filippo het papiertje toe, dat die verifieeren kon.

Filippo beefde. Hij voelde zich grenzeloos verlucht. Hij voelde zich diep vernederd.

Nonchalant trok Angelo uit zijn eene vestjeszak vier briefjes van 100 Lire; met klein geld uit zijn andere vestjeszak paste hij de 1.40 bij. Het griefde Filippo buiten mate, dat zóó achteloos de ander die som uit zijn losse zakken haalde, zóó de zaak als een bagatel behandelde. Maar de vier bankjes van honderd, die naast zijn bord lagen, hadden een hevige verlokking.

'Ik heb dat geld niet noodig', zei hij uit de hoogte. Zijn fijne, puntig-genagelde ringvinger, waaraan de zware zegelring, de groote ovalen agaat met het wapen der Sassetti's, schoof lichtjes de bankbiljetten een eindje van zich af.

Doch opeens dacht hij: 10.000 Lire, een ronde som... die overschrijdt je dan ook niet meer... dat is dan het eind van het eind van 't leenen. - En zijn puntig-genagelde vinger haalde de vier bankbriefjes weer naar zich terug. In den vlakken agaath, onder het uitgehold blazoen, wonk en flonkte een gloed als een verzonken licht.

En Angelo kwam met een groote rondborstigheid van: toe, geen gekheid, - hij vouwde de vier biljetjes in elkaar en duwde ze Filippo in de hand. Dan, op het laatste moment, had hij zelf nog een kleine zwakheid:

- 10.000 Lire, tegen 7%...? Krankzinnig!... nou ja, omdat hij met S'or Fipippo heel wat ànders voor had... maar 7%? Porca madonna, 7%? Hij die er 20 en 25, die er 40 en 50 soms maakte... Hij raakte inwendig in een groote beroering.

'En 't procent?' vroeg hij gejaagd... ''t procent? maken wij er... 7½ van? of 8?... 7½, of 8?'

Zijn kop, kreeftrood, was van een felgespannen geldzucht.

En Filippo herademde. Hij zat nog, bekoord en vernederd, willoos met de vier 100-Lire briefjes in zijn hand... Nu stak hij ze met een zwierige nonchalance in *zijn*

vestjeszak, zette een gouden knijpbrilletje op, legde het papiervodje vóór zich, en Angelo met een spottende hooghartigheid aanziende, vroeg hij:

'8%?... of 9%?'

'Nee, nee,' kwam Angelo haastig, overbluft, en kleiner plots: '8... of 7½...' en met een rondborstige royaliteit, die een groote zelfoverwinning inhield: '7½!'

En onder Angelo Grassi's in vette nulletjes neergezet eindbedrag van 10.000 Lire, vulde Filippo's als schertsend zoo lucht en fijn handschrift in: 'à *8*%' en zijn naamteekening.

Van dat oogenblik af werd hij van een tintelende opgewektheid. Hij schonk Angelo nog eens in van den ouden Chianti, prees den camerière over zijn vlugge bediening, prees Oreste, die tusschen de tafeltjes kwam langsgewandeld, over de excellente kalfslever met gesnipperde uitjes, zoo juist door hen verorberd, - en, met een galante belangstelling, vroeg hij, of de Signora Ortensia geen schade ondervond in haar nachtrust, met al dat droomen voor de loterij. Hij kwam zelfs tot de kleine laagheid, Angelo vaag een bezoek op den Alberino in 't vooruitzicht te stellen... want, dacht hij, met de 400 Lire op zak, kòn hij nu een slag wagen, als hij zeker was, mooie nummers te hebben.

Hij bood nog een kippetje aan met salade, en later, na de kaas, een likeur bij den 'caffè nero'; en Angelo was zoo voldaan, dat hij S'or Filippo bijna den quaterno gezegd zou hebben, had deze niet in zijn ijlhoofdigen overmoed zich versproken:

'Van morgen dadelijk al voelde ik mij "en veine"! Een kleine vingerwijzing van het lot, en mijn fortuin is gemaakt... En het eerste wat ik doe, is Signor Angelo afbetalen met *10*% rente!'

Angelo's oogen nepen klein-venijnig saâm. Hij dacht: om den duivel niet; dit was het meest ongewenschte, dat hem overkomen kon, - dat S'or Filippo zich van hem los vocht. S'or Filippo moest er onder blijven, onder zijn duim blijven, onder zijn knie, onder zijn hak, als 't moest...

En met een grapje maakte hij er zich af, schreef met potlood op zijn manchet, lukraak: 6, 37, en 88...: 'Mijn mond verklapt nooit de geheimen van mijn moeder...', lachte hij. 'Daar is mijn moeder zelf baas over!'

Filippo deed luchtig aardig over Grassi's aardigheid; hij voelde wel, dat die hem toch niet alles, of misschien niet eens de goede nummers opschreef. Hij zag het in zijn oogen... Toch had hij een lichten schok gehad... Was het eene niet een der beide getallen, die hij van het oude vrouwtje in het loterij-kantoor hoorde? 76 en 37, immers...? Had hij de potloodcijfertjes op Angelo's manchet wel goed gezien? Stond er wel een 6 alléén, of óók...? Hij wilde er niet op terugkomen.

De camerière telde de gevraagde rekening op. Het was, zag Filippo, iets meer geworden dan hij mogelijk nog had in zijn portemonnaie. Met een volmaakte achteloosheid tipte hij een der honderd-lire-briefjes uit zijn vestjeszak.

'Hier, maak me dat klein...' Maar tegelijkertijd had hij aan een grijns van Angelo gezien, dat die dacht: de Cavaliere Sassetti betaalt van *mijn* geld.

III

Met een ijl-roezig hoofd liep, tegen drieën, Filippo door de Via dei Calzaioli. Er was daar de besloten feestelijke stemming van elken mooien achtermiddag, vooral in deze weken voor Kerstmis, nu de bizonder rijke uitstallingen en de bizonder zich verfijnende patisseriëen een glanzende atmosfeer van weelde schiepen. Bij het hôtel van de Stella d'Italia zag Filippo een zeer modieuze jonge vrouw met een heerlijke stola van vossenbont onder het zoel-rond en roze gezicht, uit den auto stappen, de vestibule binnen gaan... En plotseling moest hij denken aan Emilia, hoe die nu thuis in haar halfsleetsch japonnetje liep met daarover het ouderwetsche, zwarte jaquetje, voor de kou. Er kwam iets heel wonderlijks in zijn hart, een berouwvol bewustzijn, dat als hij maar wou: wat dieper en klaarder dóór-voelen, eenvoudig maar willen, gezamenlijk willen, dat hij dan... Maar hij wou niet, omdat hij niet kon,... of misschien kon hij niet, omdat hij eigenlijk toch niet wou... Pazienza, het kwam op hetzelfde neer, en hij zag niet, hoe er ooit nog weer verbetering zou komen in hun samenleven.

En tien stappen verder had de opvallende étalage in den luxewinkel van Biaggi al zijn aandacht in beslag genomen. Dat was een moderne comfort, zooals die, in zijn betere jaren, nog niet

bekend was: een raffinement van lederen koffers met laden als een commode, van marokijnen reisnécessaires vol schittering van kristal en zilver; zeer slanke étui's, met zijde gevoerd, voor dames-wandelstok en parasol; picknick-manden, tête-à-tête koffieserviesjes, auto-artikelen... Elk dier voorwerpen was hem het vizioen van een vleug exquis levensgenot. - En eensklaps dacht hij: als hij dezen uitgang naar de stad eens benutte voor een kleinen aankoop van kerstmis-cadeaux! Hij had een 400 franken op zak en geen zorgen voor den eersten tijd. Kerstmis-cadeaux koopen, die inval maakte hem op eenmaal uitermate monter. Hij savoureerde nog even vooruit het binnengaan van dezen zeer verfijnden winkel: de Cavaliere Sassetti, die, als een doodgewone zaak, zich er allerlei teeder-geurige lederwaren, soepel en zacht in de keurende hand, zou laten toonen, en dat hij zou koopen... natuurlijk ook koopen.

Geruimen tijd vertoefde Filippo in dit El-dorado. Hij zocht voor Giselda een waaier uit van een flets paars-roze zijde met ivoren montuur, en die in een foudraal van muisgrijs leer kon worden weggesloten; voor Lidia koos hij een werkdoosje van sandelhout met een naai-garnituur van zilver en parelmoer. Hij had die beide keuzen al spoedig gedaan. Voor Emilia werd het moeilijker... toen hij voor haar beslissen moest, voelde hij nog duidelijker, hoezeer hij van haar was vervreemd. Wat kon haar vreugde geven? Een persoonlijke opschik? een fijn reukwerk? een tafel-versiering? - Met een knauwende pijn herkende hij de dorheid van haar tegenwoordig leven, die alles in haar aanvrat, haar smalle gezicht, haar humeur, haar geest, - en in een vage verteedering kocht hij een bonbondoos van een kostbaar, dof-glanzend tin, met teer-azuren email-figuren ingelegd.

Popelend van genoegen telde hij zijn uitgaven neer in het loketje van de caissière: 144 Lire. Het gekochte liet hij bezorgen aan het postkantoor van Rozanno, waar de brievengaarder altijd zijn particuliere zaken regelde.

En toen hij weer op straat liep, dacht hij: dat lorrige lotje van dien morgen, dat was geen duit waard... Nu moest hij zich zelf tracteeren op nog een extra toertje met Vrouwe Fortuin!... 'n Idee: een onfeilbare terno! de drie prijzen van zijn cadeaux! 76, 40 en 28...76? Waarachtig,

daar was 76 weer terug, datzelfde 76 van het oude wijfje, en misschien ook van Angelo... van allebei had hij 37... 37 mocht hij niet laten gaan!

Maar hij was volstrekt niet in een bui, om op die vier nummers een omzichtig ambo'tje te spelen, waarbij hij met een even omzichtige 10 Lire hoogstens een vuile vierof vijfhonderd winnen kon... Hij dacht er niet over! Nee, hij nam er nog één nummer bij - 88! - en speelde *quaterno*! Wie waagt, die wint... als je de goede nummers hebt! Dit waren prachtige! En vijf kansen op het rechte viertal! Sapristi, vijf kansen om op elke 10 Lire er 120.000 binnen te halen! En stel je voor dat eens alle vijf de nummers uitkwamen, en hij vijf maal 120.000, zeshonderdduizend Lire sleepte! Eigenlijk jammer, om maar een of twee schamele briefjes van tien te besteden... Waagde hij er een van 100, dan won hij zes millioen!

Toen begon Filippo zich zelf uit te lachen zóó uitbundig, dat een paar voorbijgangers den deftigen lacher nazagen, die de plooien van zijn gelaat noch, in zijn bruine oogen, de tintelende pret bedwingen kon, en zich afvroegen, of die Signorìa wel niet een héél klein glaasje te veel ophad...

Zoo, vroolijk en kwiek, kuierde hij naar de Via dello Studio terug. Het loterij-kantoortje was vrij wat voller dan dien morgen. Met een schuwe ontsteltenis herkende Filippo, aan den schemerigen raamreep, den priester die, sjofel en verdacht, daar nog altijd stond, alsof hij van die plek niet had bewogen; - en voor hij de tafel nog bereikte, voelde hij, hoe de dwalende, vaalgrijze blik zijn blik reeds gevangen had.

Filippo kreeg een lichte hartklopping, of hij een smadelijke beleediging had moeten verduren; hij draaide zich om en ging heen. Hij was verscheidene huizen ver, voor hij dorst omkijken, of het ongure personage hem ook volgde. Maar dit was niet zoo. Hij zocht in zijn gedachten naar een ander dichtbij loterijkantoor, en ging de Via dell' Orivolo in: daar moest er een zijn, tegenover de poort van San Piero.

Wijl dit oude volkshoekje, schoon niet ver van het centrum, toch geen buurt is waar men in het middaguur elkaar tegenkomt, verwonderde het Filippo volstrekt niet, toen hij, binnengetreden, aan de tafel met het droomboek, en aan een

der loketten, enkele wel-gekleede dames zag, blijkbaar van goeden huize. Zeker, hier niemand te zullen ontmoeten, begingen die, klandestien, de pekelzonden van hun bijgeloof, of kochten er zich een kiertje hoop op de afdoening van onbeleden rekeningen.

Er zat daar ook een vreemde, oude vrouw met een vervaard en klam gelaat, een rond kartonnetje voor zich, waarop in gekleurd potlood onderscheidene cirkels en daarbinnen een trapezium waren getrokken, - en moeizaam telde die af, de vele graden van deze cirkels langs, heen, en weer terug, al mompelend over het *gewicht* der getallen, en over de *waarde* der getallen, die weer andere getallen waren, - en boven een platgestreken kruidenierszakje zat zij dan, met haar gekleurd potlood, in duistere berekeningen verward.

'Het Rad van Benincasa', meesmuilde Filippo, doch zijn sarcastisch lachje bestierf, toen van achter het loket een zóó weinig geluk-spellende tronie versuft naar hem opkeek, dat hij zich haastig afwendde. Als hij echter bij het tweede loketje kwam, en daar dezelfde suffe physionomie naar hem heenstaren zag, ontstelde Filippo meer dan hij zich bekennen wilde. Hij zag om: - neen, er waren inderdaad twee klerken; zij geleken elkaar als tweelingbroeders. Hij zette zich heen over de lugubere sensatie en schoof haastig zijn papier met de vijf cijfers door het poortje:

'25 Lire', zei hij.

De klerk achter het tralieraam hield op een aapachtige manier zijn rimpel-hand achter het oor, en vroeg:

'50 Lire?'

'Ja, goed, vijftig Lire', antwoordde, heel verheugd plots, Filippo, 'tien voor ambo, twintig voor terno, twintig voor quaterno', en hij haalde de vijf lapjes uit zijn portefeuille.

Toen hij op straat stond, ging het als een lichte roes door zijn hoofd: van de 400 Lire had hij nu al meer dan de helft besteed: 194, en 16 bij Oreste, de 200 al gepasseerd! Hij vond het heerlijk, binnen den tijd van een uur weer eens meer dan 200 Lire te hebben uitgegeven. En, per Bacco, wàt een kansen had hij zich nù niet gekocht! Hoeveel drìetallen, en hoeveel tweetallen zaten er niet in vijf cijfers?... Het werd haast hoogere wiskunde!

Bots! Net wilde hij den hoek van de Via del Proconsole omslaan, of daar liep hij op tegen...

'Kéreltje! wat een toeval!' - Zijn oudste vriend, de Conte Filiberto Pucci!

Dat was een vroolijke ontmoeting, en Filippo, in zijn tintelende gestemdheid, werd zoo innig verheugd, dat hij, hoewel midden op straat, zijn ouden kameraad onder de kin pakte en hem langdurig toelachte:

'Kèreltje, wat een lotsbeschikking!'

Dan namen zij elkaar, met een groote vertrouwelijkheid, de twee handen samen.

'Blijf je in stad vandaag?' vroeg Pucci.

'Onmogelijk.'

'On-mogelijk?' hartelijk begon Filiberto te lachen; - 'kom, oude jongen, we gaan gezellig samen uit. Je weet toch, dat Pasquariello er is? de goddelijke Napolitaansche liedjeszanger? Dien mòet je hooren!... En daarenboven is er, in de Folies, een Françaisetje... een authenthiek Françaisetje -! Enfin, je zal dat zien...!'

Filippo was reeds half bezweken, toen hij 'onmogelijk' zei. Nu lichtte het komende avond-feest al zóó door hem heen, dat niet-blijven hem nog veel onmogelijker voorkwam. Toch wilde hij nog gaan zeggen: 'ze wachten me thuis', als juist diè gedachte hem de fraaie kerstcadeaux weer vóór zich deed zien: hij had toch voor hèn óók zijn best gedaan, en aan alle drie gedacht! En kom, hij had een werkelijk prachtige loterij-combinatie in zijn portefeuille, en nog een tweehonderd Lire, zijn állerlaatste geleende geld! Dus had hij nu toch wel het recht, ter afwisseling van zijn 'eeuwige zomervacantie', eens een kléine ontspanning te nemen...

Arm-in-arm wandelden zij de Via del Proconsole in.

Filippo Sassetti en Filiberto Pucci kenden elkaar al meer dan dertig jaren. Filippo en Filiberto, dat 'duo' was spreekwoordelijk geweest (zij waren even oud) van hun zestiende tot hun zesentwintigste. En zoolang Filippo in Florence had gewoond, waren zij veelvuldig elkander blijven zien, hoewel de Conte Pucci niet bij de Sassetti's aan huis kwam en Filippo Sassetti niet bij de Pucci's. Want Emilia haatte 'den lichtmis', zooals zij den Conte noemde, die Filippo maar aan den rol bracht; en de Contessa Pucci

verfoeide ‘dien doordraaier’, waarmeê zij den Cavaliere bedoelde, die haar toch reeds onsolieden echtgenoot nog maar meê zou sleepen in zijn speel-hartstocht óók. De beide dames kenden elkander niet, of veinsden elkander niet te kennen. Kwamen zij elkaar in de Florentijnsche ‘wereld’ te ontmoeten, dan bogen zij zwijgend, als werden zij voor de eerste maal aan elkander voorgesteld.

In de eerste jaren van Filippo's huwelijk was de ongehuwde vriend nog wel eens te dineeren gevraagd, maar van den beginne af had Emilia een bijgeloovigen afkeer van hem gehad, om een wijnrooden geboortevlek, die Filiberto's overigens klassiek-mooi en zeer mannelijk gezicht aan den slaap ontsierde. Zij was ook bang geweest voor zijn doordringende grijze oogen in het slank, gebronsd gelaat met het glanzend-zwarte haar; fel haatte zij den ‘geteekenden krachtpronker’, - hoe elegant en hoffelijk en geestig de Conte dan zijn mocht. Al spoedig was zij over elke invitatie, door Filippo op eigen houtje gedaan, dusdanige scènes gaan maken, dat Filippo het Filiberto maar gezegd had, hoe hij nu eenmaal geen sympathie bleek van zijn vrouw.

‘Never mind,’ had Filiberto geantwoord (hij had gaarne dat Engelsch cachet, modieuser-aristocratisch nog dan Filippo's Fransche gemakkelijkheid) - ‘never mind, dan zijn wij des te vrijer, ons buitenshuis te amuseeren...’

Toen Filiberto later een rijk huwelijk deed, had de oneenigheid met Emilia er van zelf toe geleid, dat de families elkander niet zagen.

- ‘Maar waarom nu alwéér niet gemeld, dat je in stad kwam?’ vroeg Filiberto, zonder eenige boosheid, toen zij in een hoekje van Gambrinus, dicht onder het strijkje, tegenover elkaar aan het pintere tafeltje zaten, met naast hun borden de twéé kleuren kristal, die van hun goede voornemens getuigden: ‘Nou, biecht eens op, old chap!’

Filippo lachte zijn fijnst-ironisch lachje, spitste zijn snorpunten, en zei:

‘Wat een nieuwsgierigheid! - Zouden we het biechten maar niet aan de dames overlaten?’

Voor geen geld zou hij zijn ouden vriend over Grassi hebben gesproken; hij gaf den Genuees opzettelijk rendez-vous

in een restaurantje, ‘waar geen fatsoenlijk mensch ooit kwam’.

‘Kereltje!’ dreigde de ander, alsof hij den amoureuzen aard dier geheimzinnigheid allang doorzien had, ‘hoe heb ik je nog méégekregen?’

‘Pas maar op,’ hielp Filippo hem een zetje, ‘dat je me ook goed vàsthoudt vanavond...!’ - ‘Nee, gekheid,’ kwam hij dan, serieus, ‘ik logeer in de Stella d'Italia.’

Maar toen zij eindelijk, na middernacht, achterin Paoli's kippen- en hammen-winkel van de Via Tavolini, onder het kloosterachtig verwulf van het nacht-restaurant, hun klassieke bord witte boontjes met caviaar verorberden en bezweken voor hun tweede flesch witten Capri, - toen eerst begon Filiberto overtuigd te raken van Filippo's degelijkheid. ‘Wij worden oud,’ dacht hij, terwijl hij zijn vriend nog eens inschonk. - Doch als Filippo dan zijn fijn-geheven glas deed fonkelen tegen het licht, gebeurde het dat, náást dat glas, als door een ijle beneveling, zijn licht-verteederde blik twee fonkelende sterren ontmoette, boven het tafeltje tegenover hen, en begon hij zich af te vragen, of eten en drinken alléén nu eigenlijk niet wat èrg materialistisch was, en of twéé sterren niet méér waren dan één ster, en of hij eigenlijk niet gèk was met zijn ‘Stella d'Italia.’

Vijfde Hoofdstuk.

I.

Het was dien Kerstmorgen een zoo zoel en vroolijk weder, dat alle lentebloemen er bij hadden ontluiken kunnen; een hemel van een innig en vertrouwelijk blauw; een Arno-water, in luwe kabbelingen dat hemel-blauw droomerig wiegend; en een lucht, die als zijde zoo zacht was. Geen blaadje aan de ritselgrage olijven bewoog.

En daaronder, op het walletje terzijde het veer, in de zilvergroen-doorschaduwde zon, zaten Onòfrio en de oude Tommasino van Melli, en de oude Carlo van Bifoli. Zacht dobberend aan de losjes gemeerde ketting, lag de pont onder de drie ijlbeblaarde wilgen te wachten. Er zou veel volk overkomen dien feestmorgen.

Onòfrio, zijn te lange beenen slungelig voor zich uitgegooid, zijn kop in de onafscheidelijke pelsmuts gedoken, zat in het midden. Tommasino hief schuin naar de zon zijn lieve, bleeke gezicht, als om er elke koestering van te ervaren; hij zag wat bevangen, want hij kwam zelden meer verder dan hun eigen erf, en het was, of de wijdte der wereld daarbuiten, zoodra hij er alleen zich waagde, hem verwarde. - Aan de andere zijde zat de oude Carlo, zoo verschrompeld en verweerd in dat pure morgenlicht, dat hij, zijn nog dichte haarvacht ten spijt, al niet veel jonger leek dan Tommasino. Bij alles wat hij zei, en zelfs bij wat hij zweeg, schuddebolde hij schichtig van ja en nee zijn ronden, grijzen kop.

Zij waren - gelijk wel meer, op een vrijen dag, de oude mannen uit de streek het plachten - een poosje naar het veer gekomen, waar men, van het walletje onder de vredige olijven, het jeugdig vertier van het leven aanschouwen kan. En nu hielden zij, op zijn laatsten mooien Kerstmorgen, Onòfrio een beetje gezelschap, gelijk zij het zoo menigen Zondag hadden gedaan.

Maar iemand gezelschap houden beteekent daarom nog niet, dat men ook veel praten moet, wanneer men al zoo

ver en zoo los in het leven staat. Zij zaten zoo maar stil bij elkaar; zij koesterden hun oude handen in den weldoenden warmteschijn; zij droomden hun oude gedachten weg in de milde lucht over het zonnige water, en in den zoel-blauwen hemel, die zoo nabij leek...

Ook Onòfrio tuurde bezinnend voor zich uit: daar lag zijn pont, daar rimpelde de rivier naar den overkant, daar was de groote Strada Aretina, die naar Arezzo en naar Rome voert; daar lag het dorp, en erboven glooiden zacht de olijven-gaarden tot den cypressen-heuvel, waar het kerkhof school in zijn diepte van zonnig groen. Twee jaren lang had hij dat alles, zijn dagen door, voor oogen gehad, en over een week zou hij het nimmer meer terugzien... zijn loome blikken waren vol zwaarmoedige gedachten; soms zag hij terzijde naar Tommasino's rustig bleek gezicht, tuurde weer over het water, keek tersluiks naar Carlo's schutterig schuddebollen, en tuurde opnieuw het water over.

En dan opeens klonk er een roep van den straatweg; drie hoofden wendden zich toe... een man, een vrouw, een groepje menschen, kwamen den aprel omlaag... wie was het? wie waren het?... het was Bifoli... nee, het was de postmeester van den overkant... was het soms ook de verloofde van de Signorina Giselda?... Er was een meisje bij...

Langzaam rees Onòfrio overeind, langzaam ging hij de pont loshaken van de ketting en stak den morgen-blanken Arno over, aandachtig nageschouwd door de kinderlijk-blauwe oogen van Tommasino, en doezelig nagestaard door de omrimpelde en uitgebluscht-bruine van Carlo... Zij zagen de wachtenden opstappen, de pont keeren; onwillekeurig waren zij, over de ledige plek tusschen hen in, naar elkander toegeschoven; dan klonken groeten, stappen verwijderden zich, en Onòfrio kwam stilzwijgend zijn plaats weer innemen tusschen de twee, die uiteenschoven en, stilzwijgend ook, knikten als ter hernieuwde verwelkoming.

Soms zat Onòfrio nauwelijks, of hij moest alweer op.

Eens stapte er een gezette meneer langs den straatweg nader...

‘Dat is toch... je patroon niet?’ aarzelde Tommasino, met een stijgende onrust in zijn stem.

‘Nee’, weerlei Onòfrio, ‘die komt niet op Kerstdag.’

Even keek hij domp-verwonderd naar den tengeren oude. Doch Onòfrio had tè somber het leven begrepen, om nog nieuwsgierig te zijn.

Dan vroegen zij ook naar Silvano, die nu veerman moest worden: - ‘Een averechtsche berekening’ misprees Tommasino, en Carlo zei: ‘De Rovai's willen er mijn neef Ubaldo een stok mee tusschen de beenen steken, maar zij zullen er zelf nog over vallen..’

Onòfrio had zijn vaag gebaar van afwachten en berusting. - Silvano was flink genoeg, maar de jeugd was de jeugd... met woest water moest je den kop erbij houden....

Later ondervroegen zij Onòfrio nog weer naar zijn aanstaand vertrek. - Ja, net vandaag over een week; s' morgens vroeg pakte hij zijn rommeltje bij elkaar... zooveel had hij niet... alles ging gemakkelijk op een karretje... hij reed het zelf naar den trein... en 's avonds was hij in Montelupo.

‘En wat ga je daar dan doen?’ vroeg Carlo met een heftig uitschietenden schuddebol.

- Wat hij daar doen ging?... Och, een beetje werken op het land, als ze hem konden inschikken... Misschien kon hij ze ook wel eens helpen met het veer... En armoe lijden... 't zou er altijd nog wel wat schraler zijn dan hier...

‘Maar waarom ga je hier dan weg?’ kwam aarzelend Tommasino's zacht-verwonderde vraag.

Toen keek ook Onòfrio verwonderd; hij opende den mond tot een antwoord, dat hij nog zoeken moest...

‘Ja, waarom loop je hier weg?’ kwam Carlo, die nog aldoor had zitten dubben over de Rovai's, die zijn neef Ubaldo een stok tusschen de beenen wouën steken, - ‘waarom ga je waar je het niet beter hebt? Mijn neef Ubaldo moet er zijn dochter om missen...’

Onòfrio had plots een klaarder wakkeren opslag van zijn loome oogen, waar als een gedrang van gedachten in kwam. Maar hij zei alleen:

‘Montelupo is een mooi land.’

‘Mooier dan Rozanno kan het toch niet wezen,’ zei weer met zijn teedere vraagstem Tommasino.

‘Jij bent nooit buiten Rozanno geweest’, viel met een fellen ja-knik Carlo uit, die zelf van achter den Casentino kwam, ‘jij weet niet, hoe mooi het ergens anders kan zijn. -’

'Ik ken San Jacoppo, en Florence, en Pontassieve... en nergens is het zoo mooi als bij ons.'

En als Onòfrio weer zat te turen over het water, de verte der heuvelen in, tuurden ook de kinderzachte, blauwe oogen naar den heuvel aan de overzijde, waar het blanke kapelletje lichtte tusschen het cypressen-groen; en in de vertrouwelijkheid, waarmee hij placht te praten over den nabijen dood, zei hij:

'Wij zouden daar zoo goed gelegen hebben, samen; ik eerst, en dan Carlo, en dan Onòfrio, wat later... over een jaartje, vijf jaartjes, tien misschien nog voor Onòfrio... Een mooier kerkhof dan van Rozanno bestaat er niet.'

Toen begon Carlo onrustig heen en weer te schuiven, als een kind dat niet stil kan zitten onder de preek, en hij knuffelde zijn handen, of hij het koud had: - die Tommasino, altijd begon die over doodgaan. Waarom moest je altijd aan doodgaan denken, als je nog werken kon?

Maar Onòfrio mat de verte en tuurde naar waar het kerkhof, zongestoofd, vol gloed en geur en rust zich raden liet achter de statige wacht der cypressen; hij knikte verscheidene malen, en het was, of in dat knikken een spijt zich uitdrukte, die groeide, en groeide. - Dan zakten de oogleden over de moede oogen neer, de mond trok stroef, en hij zei stug:

'Ieder moet maar zorgen begraven te worden, daar waar hij hoort.'

De twee ouden zwegen. Carlo was zachtjes voor zich zelf een liedje beginnen te neuriën.

En Onòfrio, achter zijn neergehuifde oogleden, zag de wat rommelige begraafplaats boven de oude kerk van Montelupo, waar zijn vrouw lag begraven, en zijn dochter, en zijn jongste zoon; en hij dacht aan den oudsten, met wien hij het nooit had kunnen vinden, met wien het, na den dood van de moeder, tot een breuk was gekomen, en die door zijn harde onverschilligheid en zijn trots hem ten leste Montelupo had uitgedreven, tot hij, na vijf jaar zwervens, hier in dit vreemde oord belandde... En hij dacht aan den brief van de schoondochter, dien hij nu drie maanden geleden ontving, een brief dien hij altijd in zijn borstzak droeg, die maar op het kantje af vriendelijk was geweest, die niets bijlei of goed-

praatte, die alleen maar nuchter vertelde, hoe het hun ging, en de kleine kinders.... den brief, waarop hij nooit antwoordde, en die hem toch, over een week, weer naar Montelupo zou doen gaan, hij wist zelf niet waarom?... waartoe?... Om er armoe te vinden, en het oude hartzeer misschien... en al de vernederingen van vroeger... En toch ging hij; toch moest hij gaan. Hij tuurde voor zich uit, naar den glanzenden Arno - den Arno die ook langs Montelupo stroomde, en naar de glanzende rust van Rozanno's kerkhof, waar Tommasino zou liggen, en Carlo... Hij keek terzijde naar den bezonken vrede van Tommasino's bleek en lief gezicht. Zijn mond ging open, sloot zich weer. Wat al die jaren nooit over deze stugge lippen was gekomen, bleef ook nu weer besloten in dezen kelder van zwaarmoedigheid.

Tommasino stootte hem met den elleboog aan, wenkte naar opzij... Toen moest ook Onòfrio glimlachen. Zachtjes schuddebollend op de maat, zijn oogen dicht, zat Carlo te zingen, een toontje luider, nòg een toontje luider...hij was heelemaal weg in zijn gezang. En opeens, bij een overslaanden uithaal van zijn beverige stem, voelde hij hun vermaakte spieden, keek vol schaamte den een aan, en den ander. Hij grinnikte, en stotterde: ‘ja, hè... als ik op het land werk... dan zing ik altijd... En als ik nou zoo eris zing... en ik doe mijn oogen dicht... dan denk ik altijd, dat ik werk op het land... Hoe zou dat nou komen, dat je zingt, als je werkt...?’

‘Niet iedereen,’ zei Onòfrio dof, ‘daar moet je een leven naar je zin voor hebben... En als je het niet naar je zin hebt, dan is het veel te triest...’

Tommasino glimlachte flauwtjes na. Maar Carlo, op zijn beurt, tuurde over het in glanzen verkabbelende water, tuurde naar de zonnige hoogte boven Rozanno... Hij dacht aan het genadebrood, dat hij bij zijn neef Ubaldo at, nu de groot geworden kinderen hem overbodig maakten, en hoe ook hijzelf eens getrouwd was geweest en een eigen thuis had... maar zoo ver al in het verleden, zoo vér al, dat hij het zelf bijna vergeten was.

‘Het leven is zoo lang,’ klaagde hij zachtjes schuddebollend, ‘je bent op het eind het begin al weer kwijt... en toch

vindt je 't altijd nog te kort, en wil je 't altijd nog rekken...'

En als Tommasino verwonderd vraag-oogde, viel hij uit:

'Natuurlijk... naar den dood verlangen is kwaad... en er altijd over praten is ook kwaad... als je nog werken kunt.'

Zijn hoofd bewoog met heftige rukken, maar zijn gebluschte oogen, als onder een dwang, bleven gevangen door de donkere zonnediepten achter de cypressen. En zoo gelaten kromde zijn rug onder zijn tobbende gedachten; zóó geduldig lagen zijn groote werkdoorvoorde handen op zijn wrakke knieën, of toch de dood in dien eigen oogenblik hem zonder weerstand had mogen halen uit zijn raar, balsturig karkas.

Tommasino zei na een wijle:

'Het leven hier beneden is al zoo mooi, dat het meer dan dwaas zou zijn, den dood te vreezen.'

En toen zij nog zoo zaten, viel er plotseling, door de zuiver-warme winter-lucht een feestelijk-kristallen klank, die openbrak als een stralende bloem, en nog een lichtere, ijlere, en nog een donkerder-verheugde. Vroolijk zong en klonk het klokken-spel van de Kerstfeest-hoogmis over het gelukkige land.

Tommasino stond op, en Carlo stond op.

'Goeie reis, en een gezegend uiteinde,' zei Tommasino; rustig liet hij zijn uitgebleekte, teêre hand in de zware, grove van Onòfrio. Hij wist wel, dat hij in den loop dier week den ander niet weer zien zou, want naar het veer gaan was een heele tocht voor hem.

'Goede reis, goede reis,' knikkebolde Carlo een beetje onthutst; die zou de heele week zooveel te werken hebben, dat er van wandelingen naar den Arno zeker niets komen zou.

Zij draalden nog even, met een glimlach; zij draalden, omdat de ouderdom draalt. Hun oude harten waren al zoo los van alles, dat zij zonder moeite afscheid namen.

Maar Onòfrio, die zelf dacht dat hij met heel het leven had afgerekend, - die voelde plots een spijt en een onvermoede verknochtheid, die hem hulpeloos maakten en nog stroever-zwijgzaam dan anders. Hij deed onwennig, alsof hij geen tijd meer had, en over zijn starende grijze oogen zonken halvelings de oogleden neer.

De twee ouden merkten het niet.

‘Goede reis! - goede reis!’ zeiden zij nog eens, hartelijk en welgemoed.

‘Tot weerziens,’ mompelde Onofrio.

II

Nog zongen onverpoosd, in hun schoonen, drieklankigen mengelval, de Kerstmisklokken over het land, en de wegen waren vol menschen geraakt.

Tommasino liep vooruit, en Carlo sjokte achteraan, totdat, bij den afweg naar de kerk, zij scheidden; want Carlo had beloofd, evenals andere Zondagen, de kleine Carolina te komen halen. Iederen feestdag ging dat tweetal, van zeven en van zeventig jaar, te zamen naar de hoogmis. Carolina was de jongste van de Bifoli's, een prachtig poppetje met groote, sterrelende bruine oogen en een hoofdje vol bruine krullen. Als een vischje in stroomend water, zoo plezierig was zij op die Zondagmorgen-uitgangen: netjes aangekleed te loopen langs den weg, tusschen al de andere kinderen en groote menschen, en naar de kerk te gaan, waar ze iedereen zien kon en iedereen haar zag, dat vond ze heerlijk. En dan vooral ook het gezelschap van Carlo, van wien zij wel wist, dat hij haar lief en mooi vond met meer geduld dan de jongere menschen, die teveel met zichzelf te stellen hadden en niet zoo afzonderlijk letten op háár. - Popelend stond ze te wachten bij het inrijhek van de Villa Sassetti.

‘Carlo, wat ben je laat!’ riep ze al uit de verte, maar zij bleef staan waar zij stond, haar rug tegen het hek, en lachte, en deed haar krullen dansen. Carlo nam haar bij de hand, en dadelijk begon het vragen: - hoe Carlo het lintje vond, dat Nella in haar haren had gestrikt? of Carlo haar nieuwe schoentjes wel zag? De padrona had die immers gegeven, voor de Kerstmis? 't Waren nog schoentjes, die de Signorina Lidia vroeger gedragen had....

Dan liep zij hem parmantig een paar passen vooruit, vroeg meesterachtig:

‘Kun je de stop zien, die moeder in m'n kous heeft gemaakt?’

En als Carlo, kippig, aarzelde van: nee, en met zijn half genepen oogen probeerde te onderscheiden, scheen zij die ongewisheid aan zijn stem te merken, want zonder om te

kijken bleef zij staan, en wees met de punt van de eene voet vlak boven de hiel van de andere: dáár moest hij wezen.

‘Nee, nee,’ troostte dan Carlo, ‘'t is een mooie stop, hoor... je kunt er heelemaal niets van zien.’

Toen kwam het kind, gerustgesteld, hem weer een handje geven en stapte nog wat voldaner naast hem voort. En Carlo op zijn beurt informeerde: - stond zijn nieuwe pet hem netjes? Die had hij zich zelf maar eens cadeau gedaan... 't was dan ook zijn eenige Kerstmiscadeau geweest...

Het kind keek hem lang en gewichtig onderzoekend aan.

‘De pet staat je mooi,’ zei ze, ‘maar je bent er anders wel kaal afgekomen! En jij bent geen meisje... je kunt op de Beffana niet meer rekenen... ìk wel!’

Carlo trok zoo maar eens een veel-begrijpend gezicht, maar het kind zei:

‘Jij gelooft niet aan de Beffana, dat weet ik best... maar ik wel... Jij vindt je daar te groot voor... En tòch bestaat ze!’ - Ze zei het met een groote beslistheid.

‘Hoe weet je dat dan?’ vroeg het oude mannetje verbaasd.

‘Dat weet ik,’ zei het kind, ‘dat is zoo! 't Is een oud, leelijk wijf, maar ze heeft een héél groot palazzo, vol kamers en overal kasten, en al die kasten vol cadeaux, en die brengt ze aan de lieve meisjes, op den dag van de Beffana... Geloof je 't nou?’

Carlo knikte heel gewillig en overtuigd van: ja, zeker.

‘Heb je ze wel eens gezien?’ vroeg hij dan.

‘Zien mag je ze nooit!... En weet je, wat ze mij van 't jaar brengen zal?’

‘Nee...’, zei Carlo.

‘Ik wel’, zei het kind.

‘Hoe kun je dat vooruit weten, als je ze nooit gezien hebt?’

‘Ja...’, zei het kind ernstig, - ‘en ik weet het toch... Ze brengt mij een groote chocolade-visch en witte wollen handschoentjes’.

Langs den landweg, dien zij nu liepen, en die recht op de kerk aanstuurde, kwam, van uit alle zijwegjes, het kerkvolk aangezet. Zij hadden menschen voor zich en achter zich, en zij zwegen.

De mis was al in vollen gang en de kerk tot achtertoe bezet, toen zij binnenkwamen. En terwijl zij zoetjes-aan wat

vooruit drongen, zag Carlo, óver den laag-gedoken drom der zittende en geknielde vrouwen, met haar zwart-kanten hoofddoeken, terzijde het altaar het teeder-bleeke gezicht van Tommasino, teêrder en bleeker nog in den witten kaarsenschijn langs de roze-getinte muren. Hij zag ook den kleinen, waakschen kop van zijn neef Ubaldo, en aan den anderen kant Domenico Rovai met zijn beide zonen. Doch vlak voor de altaartreden, de eenige deftigheid in dit wintertij - al de rest was boerenvolk - knielde de padrona tusschen de Signorina Giselda en de Signorina Lidia.

'Pax hominibus bonae voluntatis...', zong de pastoor.

Hij droeg zijn gouden, met zijden roosjes bestikten kazuifel, de koorknapen waren in het versch-gesteven wit, het altaar straalde van kaarsvlammen en zilverbepoeierde leliën.

Reeds lang had voor Carlo het kijken naar de menschen uit; wat was de Kerst-mis prachtig! Een groote innigheid doorwarmde hem. Met het kind aan de hand was hij langzaam door de volte naar voren geschoven; nu stonden ze in het zijpad, dichtbij het altaar. Er was daar ook, aan het eind, de présépé, het kleine poppenspel van de stal, den os en den ezel, en de Moeder Gods met het Kindje, en Jozef en de herders en de engelen.

Ontelbare malen had hij dat alles reeds gezien, en iedere nieuwe maal leek het hem kerst-versch en mooier dan ooit. Met moeizaam gesperde oogen stond hij ernaar te kijken. En het kind keek nog ingespannener dan hij. Die was, de afgeloopen week, iedere keer dat zij ontsnappen kon, naar de kerk geloopen; al de toebereidselen had ze gezien, de stroobloemetjes voor de engelen, de poot van het ezeltje, die opnieuw was moeten gelijmd worden, en de kroontjes van Maria en het Kindje, door den pastoor-zelf met een kwastje verguld. Zij kende dat alles in al zijn gewichtige nuchterheid, zooals zij den pastoor kende, op zijn grove, zwarte sokken en in zijn glimmende soutane gaande door de sacristie... Maar nu stond alles verheerlijkt in den kaarsenluister en in de heiligheid van het altaar, alles lag onder een gouden waas van geheimzinnigheid, - en daar was de priester, zoo overbekend, en zoo onbereikbaar ver in zijn gewijde kleederen. 't Was haar alles zoo vertrouwd als haar eigen kistje met oud en kapot speelgoed, en het was zoo onbegrijpelijk schoon, of zij zelf al een engeltje in den hemel was.

Hoog en zuiver, ijl en glanzend, ving achter den altaarwand het meisjeskoor te zingen aan, en het was alsof nog een laatste nevel heengleed, of de zonneschijn blijde doorbrak over een hemelsch landschap, en men tot in de jubelende diepten zag van eeuwig licht.

Ze stonden hand in hand, de oude man en het kind, zoetverbijsterd.

Maar wat later, als het belletje rinkelde van het hoogtij der mis, schrokken zij beiden beschaamd tot het heilig oogenblik wakker. Carlo, omdat hij, weggedreven op zijn verrukking, inderdaad al staande was ingedut; het kleintje, omdat zij zich schuldig wist van naar haar schoentjes te staan kijken en te denken, hoeveel tijd het geleden zou zijn, dat de Signorina zelf die nog droeg, en wat ze wel zouden hebben gekost.

Toen de pastoor het altaar verlaten had en de kaarsen reeds werden gedoofd, slifferden zij achter de menschen aan de kerk uit, en Carlo zag nog juist, hoe bij de deur Domenico Rovai en zijn neef Ubaldo elkaar stilzwijgend langs gingen.

III.

Een eindweegs achter de Villa Sassetti is een heuvel, het hoogste punt van het landgoed, gekroond door een groep van oude zee-pijnboomen, welke op koperrossen stam de breed-gespreide kruinen steunen, die, kreunend en bruisend bij stormweer, reeds op het lichtste koeltje wiegen en eeuwig fluisteren van het verre zeegeruisch.

Op dien eenzamen heuveltop, beheerschend zijn eigen schoone wereld, hadde in overoude tijden een Etruscisch priesterkoning wellicht zijn vierkanten vestingtoren gebouwd, om in der scherm-pijnen wierookgeurige schaduw zijn raad te verzamelen.

Nu, dezen zonnigen Kerst-middag, op het afgesproken uur, kwamen onder het ernstig naalden-dak twee boeren bijeen, ten einde het geding te voeren hunner wederzijdsche werkkrachten, en te beslissen over het huwelijk hunner kinderen.

Ongewis van zin kwam Ubaldo Bifoli naar de bijeenkomst: - zou hij 't tot het uiterste drijven en dezen band afbreken,

om zoodoende de zaken ten slotte toch naar zijn hand te zetten? Domenico kon toch Silvano nog terugnemen voor den landarbeid en Guido vrijlaten? Maar de Rovai's waren trotsch, en Guido kon zooveel meisjes krijgen als hij wou .. Zijzelf zouden voor hun oudste dochter deze verbindtenis niet graag missen...

Doch ook Domenico Rovai ging met een onrustig hart deze onderhandeling tegemoet. - Hij had nu het gelijk aan zijn kant; hij kon zeggen: Guido bij jullie? en wie blijven er dan bij ons? Palmira en ik! Of moeten wij onze rust en over een jaar onze heele boerderij opofferen, door Angelo Grassi te dwarsboomen?

Hij had àlle gelijk aan zijn kant, en toch voelde hij zich minder sterk dan te voren; hij was er zich pijnlijk-bewust van, en hij kon het zich niet verklaren. Langzaam kwam hij nadergeklommen; met tegenzin zag hij den brutaal-blozenden en waanwijs-gekuifden blooten kop van Ubaldo op den uitkijk staan.

Zijn groet klonk aarzelend. En Ubaldo groette al even weinig tegemoetkomend. Hun gezichten verstroefden nog, toen zij tegenover elkander stonden; en plotseling zich niet meer beheerschend, viel Ubaldo uit:

'Ik begrijp eigenlijk niet, waarom wij nog beproeven, hier de zaak met elkaar te schikken, als een van de twee partijen duidelijk toont, elke schikking onmogelijk te willen maken.'

'Als *ik* die partij ben...'

'Natuurlijk!' zei Ubaldo eigenwijs, en dat antwoord ergerde dermate Domenico, dat die uit de hoogte afwees:

''t Is niet van mij uitgegaan, hier te komen...'

'Van mij soms?' vroeg Ubaldo getergd.

'Guido zei, dat Nella had gevraagd...'

'En Nella zei, dat Domenico Rovai had gezegd...'

'Ik heb niets gezegd,' beet Domenico van zich af.

Toen bedacht hij zich plotseling, dat hij toch voor Guido's geluk hier kwam, voor hun àller geluk, voor het welslagen van den heelen opzet, waarom hij zelfs Silvano liet veerman worden... En nederiger dan hij dat van zichzelf verwacht had, zei hij:

'Als ik de partij was, die elke schikking onmogelijk wou maken, zou ik hier niet gekomen zijn.'

Nu eerst bemerkte hij, hoe hij - door het klimmen zeker - geheel nat van het zweet was; hij nam zijn hoed af en droogde met zijn bonten neusdoek zich het voorhoofd. Verkoelend streek de namiddagwind door de zwaarder ruischende pijnen.

Ubaldo grimlachte kwaadaardig: - ‘Kijk de bedelaar daar staan,’ dacht hij triomfantelijk. En hij zei, onaangenaam:

‘'t Is voor Nella heelemaal niet prettig, een schoonbroer te krijgen, die het veer van den Genuees bedient.’

‘Hoe konden we anders?’ verweerde zich Domenico, ‘je weet toch wie Grassi is?.... hij ontziet niemand...! En Silvano had er wel ooren naar...’

‘Om tien Lire in de week te verdienen en in een varkenskot te slapen?’

‘De jongen is nog jong... zoo nauw kijkt de jeugd niet,’ was Domenico's te zwakke weerwoord. Doch als hij den minachtenden blik van den ander zag, herstelde hij zich en zei:

‘Trouwens, dat zijn jouw zaken ook niet. Het kon onmogelijk ànders geschikt, en nu dat eenmaal zoo is, begrijpt een kind, dat Guido onmisbaar is geworden bij ons...’

‘Ik en Palmira kunnen toch niet alléén voor al het werk komen te staan?’ kwam hij weer klagelijker achterna.

Ubaldo Bifoli taxeerde de gestalte daar voor hem: - ‘de bedelaar!’ dacht hij nog eens, ‘de schijnheilige bedelaar...’ En in een oplaai van overmoed was het er opeens uit:

‘Dus mijn dochter moet maar introuwen bij den boer, die zich door een vuilen Genuees laat ringelooren?’

‘En mijn zoon zou zeker wèl kunnen introuwen bij den daglooner, dien hij zelf tot boer heeft helpen maken?’

Bifoli verbleekte van drift.

‘Dacht je dat ìk niet buiten den Alberino had gekund? Accidente! Je zoon kan doodvallen voor mijn part!’

Domenico had al spijt gehad van zijn antwoord. Nu rechtte zich zijn trots opnieuw.

‘Denk om het geluk van je dochter, Ubaldo,’ zei hij trillend.

‘Het geluk van mijn dochter!!’ hoonde Bifoli vol haat.

‘Dus je verbreekt de verbindtenis?’

‘En waarom niet?’ driestte de ander terug.

‘Verbreek ze dan!’ schreeuwde Domenico, dat het galmde, - ‘Addio!’

En met groote, woeste schreden ging hij van onder de pijnen den heuvelweg omlaag.

Ontnuchterd bleef Ubaldo achter. Hij had een gevoel, of *hij* het was, die de nederlaag had geleden. Even bleef hij nog onthutst staan.

'Porca Madonna!' schold hij dan. Met een ruk greep hij zijn hoed van de tronk, waarop hij hem had neergelegd, en trok hem over zijn kop. 'Porca Madonna,' vloekte hij nogmaals tusschen zijn tanden, stopte verwoed zijn pijp, kratste den zwavelstok aan langs zijn zool, zoog dan met driftige trekken de tabak vol vuur en rook. - Porca Madonna, als ze hem vandaag ook maar een stroobreed in den weg legden, dan beukte hij erop los... ze moesten hem vandaag maar uit de voeten blijven!

Met felle dampwolken rookte hij: - Porca Madonna! daar moest een vinnig glas wijn op gezet, een volle fiasco ouden wijn! 'Porca Madonna!'

Zijn kop gistte en ziedde van den nijd, die geen uitweg vond. Een roode bloedgolf joeg door zijn zinnen, en dreigend sloeg hij zijn pezige handen uit, de vingers wijdgespreid.

- Maar als hij dat aterling-jong nog óóit weer op zijn landen betrapte!... als hij Nella met hem betrapte!

En toen de bittere laatste trekken uit zijn doorvuurde pijp zijn tong bebrandden, sprong hij met een bonk het lage muurtje over op den bergweg, en zijn stampende stappen verwijderden zich in de richting van Vallina, waar de herberg was.

Ruischende bleven de pijnen achter in den aankoelenden avond.

IV.

Dienzelfden Kerstmiddag, uitziende op den lêegen citroenenhof met in het midden, alleen, den kouwelijk-ritselenden dadelpalm, - zaten in den kleinen salon de Signora Emilia en Giselda, bezig aan haar fijne borduurwerken voor het altijd zich uitbreidend en opstapelend uitzet.

Zij hadden beiden haar oude winter-jaquetjes aan, met de wat kaal-gedragen bontkraagjes, want in huis was het aardig frisch niettegenstaande het zuider-zonnetje; en de vaste stel-

regel van de Signora Emilia luidde: op zonnedagen geen vuur! hoogstens, op den marmeren vloer, den scaldino voor de voeten.

Bij beurten, als de rood-verkleumde vingers weigerden de fijne naald langs de fijne teekening te voeren, namen zij het steenen hengselmandje vol ingerekend houtskoolvuur van den grond op schoot, en ontdooiden zich de stramheid die het werk belette.

Op den vergulden guéridon achter Giselda lag in zijn muisgrijs peau-de-Suède foudraal, met wijnmoerpaars fluweel gevoerd, de kostbare waaier van flets-roze zijde, - naast het hemelsblauw-satijnen étui met den gouden horloge-armband, dien morgen uit Napels ontvangen. Amadeo-zelf had geen verlof kunnen krijgen, zou eerst met den Nieuwjaarsdag komen opdagen. En, meldde met veel strijkages het epistel, zijn vader en zijn oudste zuster zouden het zich tot een hooge eer rekenen, zoo zij hem deze maal tot een kort bezoek ter kennismaking mochten vergezellen.

Emilia was gansch verbijsterd door alles wat dat onverwacht bericht te beteekenen had: drie gasten! een nieuwjaarsdiner, dat tegelijk nog een verlovingsdiner zou wezen! - en, natuurlijk, besprekingen over den bruidschat! Zij had een hoofd vol angsten en zorgen, zóó vol angsten en zorgen, dat Giselda het blijkbaar genoeg vond voor twee, en in een stilzwijgende gelijkmoedigheid voortborduurde aan de ombloesemde initialen op de teer-batisten zomer-chemise.

Giselda had zich voor dezen Kerstmiddag, dat Amadeo toch niet kwam, al zeer weinig moeite van uitdossing gegeven; zij had zelfs eene essentieele bizonderheid harer verschijning geheel verwaarloosd: haar kapsel, dat zij, sinds de Engelsche kostschool der ‘Dames Françaises’ te Hull, goudblond droeg, ter voltooiing van wat men, sinds dien tijd, haar ‘Engelsch cachet’ noemde. Daar de laatste bewerking al een maand geleden was, lieten de roodgouden tressen bij hunne inplanting een bijna niet naspeurlijk en daarom des te vreemder-verontrustend bruin langs de schedelronding donkeren, wat aan het fijngelijnde, maar op ongunstige dagen een ietsje onfrisch-bleeke gezicht, iets zeer onaantrekkelijks gaf.

‘Verzorg je haar, Giselda,’ had de moeder al sinds dagen gewaarschuwd, - ‘als Amadeo onverwachts komt....’

Maar Giselda, die, met haar Engelsch uiterlijk, het ook

passend had gevonden, een Engelsch innerlijk aan te kweeken, wimpelde bedaardjes af: ‘'t Heeft nog tijd.... hij weet wel, dat ik niet van onverwachte dingen houd....’

‘Wat een hoofd! Wat een zenuwen!’ dacht Emilia vol bewonderende benijding. En voor de zooveelste maal vroeg zij zich af: zou het kind het waardeeren, dat zij een zoo schitterend huwlijk doet? Zou zij waardeeren al het hoofdbreken, dat deze verbindtenis, wel niet boven haar stand, maar dan toch boven de tegenwoordige omstandigheden, hun kostte? - Want, mocht het aangekondigde bezoek Emilia al verheugen om het bewijs, dat er daarginder in Napels toch inderdaad ernst van het aanzoek werd gemaakt, - aan den anderen kant martelden haar tallooze vragen daaromtrent.

De aanstaande schoonvader wist, dat zij zomer en winter op hun Alberino verbleven, zei Giselda; maar welken indruk zou hij van de bezitting krijgen? Zou hij ze niet klein vinden, arm? Hij, gewend aan zijn uitgestrekte landerijen - tegen kennissen sprak Emilia beurtelings van ‘bijna een vorstendom’ of van de ‘halve provincie’, die de Conte di Castelfranco bezat - in de Napelsche Campania, beroemd om haar vruchtbaarheid? Zou hij erin toestemmen, een schoondochter te krijgen, die voorloopig geen soldo meebracht? Zou hij vrede hebben met hunne beschikkingen: het huis-zelf, de voorouderlijke Villa met omgeving, en de kleine boerderij, boven bij de ‘pineta’, voor Aldo; de boerderij van Bifoli voor Lidia; de grootste boerderij, die van Fossi, voor Giselda? - Maar alles ná hun dood.... Dio mio! Zij moesten er nu zelf van leven! Hij zou toch niet op een dadelijk offer van hun kant aandringen? Waar haalden zij een bruidschat vandaan? - De zuster, ja, die konden zij gemakkelijk verblinden met de laden-vol fijn versierd lijnwaad, waaraan zij een jaarlang nu al, als nonnen in haar cel, zaten te werken. Maar de vader, waarom kwam ook hij op eenmaal mee, en op wat voor manier? zonder persoonlijk schrijven? zoo verstoken van àlle decorum? beleedigend-zakelijk!?

‘Zou het waar zijn, wat Amadeo zegt van zijn zuster, dat zij uit de hoogte is?’

Giselda trok een bedenkelijk tuit-mondje, maar haar moeders gedachten waren al lang weer verder.

‘Wij moeten de Fossi's dwingen, die dagen wat proper

in hun kleeren te zijn en het huis op te knappen.... Assunta is tè smerig.... 't Is een schande voor de Villa, werkelijk een schande voor de Villa!'

'De Napolitanen zijn wel aan wat vuil gewoon,' wimpelde weer Giselda af, 'als je hun de boeken liet zien.... hoeveel de boerderij opbrengt.... dat zou ze misschien meer interesseeren!'

- De boeken! de boeken laten zien! Ieder jaar teerden zij in! Hun boeken waren nog al toonbaar! -

- Maar het diner, wat zouden zij met het diner? Een hazenpastei? Een faisant, zooals Filippo alleen die braden kon? Hun ijs-machine weer probeeren, maraskijn-ijs maken? Maar in elk geval een vla met geconfeite vruchten, gelijk Gilli die zoo fijn wist te bereiden.... Die kon den dag te voren al uit Florence bezorgd worden. - En wat voor wijnen? Hun eigen landwijn was onverbeterlijk, in heel de streek vermaard; maar er diende toch een goede Marsàla te zijn bij de soep, en later een paar Fransche wijnen! En aan het dessert... neen, het ging nu eenmaal niet zonder champagne, - een verlovingsdiner in hún wereld, onmogelijk!

- 'We moeten natuurlijk nicht Maria-Luisa vragen; je hebt er elkaar toch leeren kennen! Zij zou 't verschrikkelijk kwalijk nemen... Wat zal ze nu weer uit te vragen hebben?... Vindt je, dat we haar thuis kunnen laten?'

- 'Och, - zooals u wilt...' zei Giselda effen, 'voor we ze op de huwelijksreis meenemen, is ze toch niet tevreden...'

Nu moest Emilia wel lachen: niemand kon zóó fijn de dingen lang haar neus weg zeggen als Giselda. Dat had zij van Filippo, of misschien... Maar zij was nu weinig gestemd voor geestigheden. Tot wat voor een staat waren zij toch geraakt! - Madonna! de boeren hadden het beter dan zij... die aten en dronken wat zij wouën! Zij walgde van de uitvluchten, die zij iederen dag moest verzinnen, tegen de meid, om onkosten voor de maaltijden te ontduiken. - Enfin, ze hadden dan ook geen schulden meer!... op 't oogenblik nog niet... misschien nog niet.

En dan stak haar plotseling weer de angst van dien morgen, de angst waarmee zij Filippo's luxueuse cadeaux aan de

meisjes, de kostbare bonbonnière voor haarzelve had gezien... Zoo aardig had hij ze voor den dag gehaald van achter elk der drie canapé-kussens, met dat tintelend plezier hen te verrassen in zijn oogen, en het geestige woord, dat hij altijd te vinden wist, als hij wilde... Ze had het zoo lief van hem gevonden, en ze had hem toch niet kunnen bedanken, want op hetzelfde oogenblik was daar de felle angst geweest: hoe kwam hij aan het geld? hoe kwam hij in godsnaam aan zóóveel geld? - Haar lippen waren stram getrokken om haar tanden. Zonder een woord, week en benard tegelijk, had zij de teederglanzende doos in haar niet meer al te welvoorziene zilverkast gezet. Ze vond 'm zoo bizonder en mooi... - Maar mijn God, hoe kwam hij aan al dat geld? Zou hij geleend hebben? wéér geleend? - Ja, en voor de bruiloft zouden ze zéker moeten leenen... Bij haar zwager? bij Angelo Grassi? - Zij huiverde voor dien Genuees; maar de vernedering tegenover haar zwager leek haar nog smadelijker. - Hoeveel zou er wel noodig zijn? - Dio mio, als de Nobildonna Sassetti met den Conte di Castelfranco trouwt...

De kleine, nerveuze hand streek telkens heftig het haar naar achter, alsof haar ieder vlokje een onduldbare last op het pijnlijk voorhoofd was.

Liefjes vroeg Giselda: ‘wat zouden we doen? hier nog een takje dwars over? - of met een strikje af borduren...?’

Emilia sprong op, liet haar werk naast den stoel vallen. - ‘Zoo meteen’, zei ze, ‘even boven kijken...’ Ze was de kamer al uit. - God in den Hemel, die eeuwige gelijkmoedigheid, die neep haar soms naar de keel... En 't volgend oogenblik dacht ze weer: 't was juist de kracht van het kind, - 't was die koele in-zich-zelf-levendheid, die juist den gepassioneerden Amadeo zoo boeide. - Madonna! als het maar zoo bleef, wanneer de vader moeilijkheden maakte...

Zij stond voor de dichte deur, in den monumentalen corridor; ze kwam weer binnen:

‘Was Amadeo's brief hartelijk?’ informeerde ze fel, ‘had hij veel spijt, met den Kerstmis niet te kunnen komen?’ Zij nam den gouden horloge-armband van het tafeltje, taxeerde de genegenheid van het oogenblik naar de waarde van het geschenk.

Dan schaamde zij zich voor zichzelve over die beweging, ging opnieuw de kamer uit, betrad het hooge grijze renaissaincetrappenhuis.

- Zij hadden Amadeo een paar gouden manchetknoopen gegeven, klein en eenvoudig, maar ongemeen... iets met cachet. En Giselda had een doos van gekleurd brandwerk voor hem gemaakt, een nieuw werk, dat zij in Italië nog niet kenden, en dat zij op de kostschool der 'Dames Françaises' had geleerd... violette papavers en groene bladeren op donkerbruin hout... iets van veel smaak... Amadeo zou dat waardeeren...

Het was de tweede maal, sinds dien morgen, dat zij, op de eerste verdieping, hun statie-vertrekken rondging, om versch den indruk te betrappen, dien een nog nieuwe maar critisch speurende blik zou kunnen ontvangen... Natuurlijk, men was hier niet voor niets op de Villa Sassetti; voornaam was en bleef de bouworde, en ook van hun Florentijnsch verblijf, toen zij dat moesten opgeven, waren de beste stukken hierheen gebracht, met de familie-portretten. Maar de gebrocheerde purperen zijde van de stoelen rafelde... Wat stond dat vervallen, als eenmaal het oog dáárop viel!... En de ebben penant-tafel met zijn prachtig geel-marmeren bovenblad, wat leek die kaal-leeg onder den hoogen Empire-spiegel, sinds zij de antieke kandelabers hadden verkocht, om de stoffen van het uitzet te kunnen bekostigen.... Een uitzet moest er toch zijn? Hoe was 't mogelijk, dat Filippo dáár zoo tegen had kunnen wezen? Een heele boerderij verkoopen, dat ging hem gemakkelijk genoeg af, maar om een paar ingepakte kandelabers op een karretje naar Florence te laten brengen, - dan praatte hij dadelijk van 'indigne'!

- Zouden zij hier het diner geven, een mooi blokken-vuur in de schouw? Nee... de groote zaal, dat was te opzettelijk... de kleine eetkamer naast de bibliotheek, gemoedelijk en intiem... dat stichtte een beteren toon... De groote zaal was voor het trouwdiner...

- Het trouwdiner! Op eenmaal brak het koude zweet haar uit... het trouwdiner, twintig, dertig gasten... de toiletten... de cadeaux... en waarvandaan de bediening te betrekken? Wat wist hun landelijke meid van zulk een diner af? - Er zou op zijn minst een paar duizend franken noodig

zijn! Als er niet iets fabelachtigs gebeurde, met den wijn, of met het graan, - een fabelachtige oogst, een fabelachtige verkoop, - maar iets fabelachtigs zoù er niet gebeuren, - dan wist zij maar de ééne laffe vlucht: haar zwager, of Angelo Grassi... Dan nog liever Angelo Grassi. En toch haatte zij Angelo Grassi, sinds hij hun Casa Rovai kocht; zij was doodsbang voor nieuwe relatie's... zij hoorde nooit meer van hem... Filippo scheen van hem los... *Als* hij maar van hem los was... Weer joegen haar gedachten terug naar de cadeaux van dien morgen...Zij dorst niet polsen...En wat zou Filippo ook antwoorden? Met een of ander Fransch wijsje, of dat zij het maar eens aan haar biechtvader moest vragen... Die ellendige grappen altijd, zij kon er niet meer tegen op. -

Met een galm door het trappenhuis sloeg de deur achter haar dicht. En als vocht zij om lucht, zoo rukte zij de glazen deur der Loggia open. In deze hal met zijn drie glasgesloten bogen, hadden nooit andere meubelen gestaan dan de zes gebeeldhouwde eiken tabouretten, laag langs de beide zij-muren geschaard, en in het midden de kleine, ronde mozaïektafel; terwijl de verweerde spiegels in den achterwand - Giselda, die in Versailles was geweest, noemde de Loggia hun ‘Salle des Glaces’ - het gewelfde vertrek zeer licht maakten en het weidsche uitzicht verdubbelden.

Emilia, als altijd wanneer zij dit oord betrad, verademde. Dit was de glorie van het huis, waarop dan ook (zelfs de verweerdheid der spiegels was deftig) niets en niets viel af te dingen. Een oogenblik stond zij voor de glazen middendeuren, die toegang gaven tot het bordes, dat het wijde grasterras der Villa en gansch de Arno-vlakte beheerschte. Hier, in deze Noorder-loggia, was het ijskoud nu, maar aan de overzijde, in de laagte, stoofden goud-blank de huizen van Rozanno en weerspiegelden, goud-blank, in den bleekblauwen stroom; terwijl over de heuvelen, met hun groepen van cypressen en zeesparren, warm donkergroen tusschen het zilvergrijze weefsel der olijven, de namiddag in een diepen gloed zijn laatste halfuur van zon te rekken scheen.

‘Dat uitzicht kan toch niemand ons afnemen’, zuchtte Emilia, ‘zoo hebben ze het, met àl hun geld, in Napels zeker niet! - Een geluk, dat Filippo dit althands niet als een boerderij kan verkoopen!’

Zuchtend wendde ze zich af, ging de bibliotheek binnen.

- Drie vloerplaten gebarsten, dadelijk zag je het; de vloer van een stal! Toch, die schat van boeken, al dat leer, en al dat fijne, oude goud, dat gaf wel een geur van een hoogere beschaving, die de Napolitanen misten. Zij zou de persienne's op een kier zetten, dat vaag de kostbaarheid der boeken wierd gezien, en de vloer in donker bleef...

Doch toen zij de deur wilde uitgaan, ontwaarde zij, op zijn bronzen luxe-standaard, het reusachtige plaatwerk: 'Les Oiseaux de l'Europe'... Honderden had het gekost! - Onmogelijke man! waarom had hij niet liever de bronnimf laten vernieuwen? Een ruïne was het! Dàt moest nu de eerste indruk zijn, onmiddellijk bij het oprijden al van het landgoed! - Waarom had ze zich dáár toch altijd tegen verzet?

In de muziekkamer, evenals dezen morgen, trof haar weer de vervelоosheid der paneelen; en het 'Fransch papier' had op meer dan één plek losgelaten. Via, - zij zou wel zóó mooi voor hen spelen, dat zij niets zagen... De piano nog eens apart laten stemmen...

- Bah! verachtte zij dan weer zichzelve -, bedriegen! Zou zij wel ééns spelen kùnnen, als zij er bij dacht, dat zij den vader van haar aanstaanden schoonzoon te begoochelen zat? Haar muziek! het eenige dat haar nog een bevrijding was uit dit valsche leven... Een loomheid zakte haar in de beenen, en haar armen en handen voelden zwaar, als weigerden zij nu reeds den dienst.

Naast de piano zat zij neer. Op eenmaal sprongen haar de tranen uit de oogen. Zij voelde zich zoo rampzalig-alleen. - Wat had zij nog aan Filippo? Wat voor steun, dan ontwijkende antwoorden en ironie? Wat had zij eigenlijk aan Giselda? - Filippo, die aan niets scheen te denken, dan dat hij hier op den Alberino zat als een gevangene, veroordeeld tot 'travaux forcés': - zoo noemde hij den laatsten tijd zijn morgenkrantje en zijn middagwandeling, de boeren langs! Een gevangene! En door wiens schuld? Door de hare zeker! En wie dacht er aan háár? Wie zorgde, dat er noch met de olie, noch met den wijn, noch met het graan, noch met de vruchten bedrog werd gepleegd? Aan haar dacht niemand. Giselda, och ja, wat zoù het kind zich ook warm

maken? Zij had haar uitzet, haar dagelijkschen brief aan Amadeo, haar handwerken voor Amadeo. - En Lidia, zieltje zonder zorg, die kon alleen nog maar lachen!... Die had, gelukkig!, geen weet van den toestand...

- En Aldo was zoo ver weg... Haar lieve jongen... Zij, zij stond voor alles alleen.

En met een plotselingen inkijk als in een zwart-gapende leegte, zag zij zichzelve.... Zij, met haar vroolijke jeugd, haar passie voor de muziek, haar liefde voor Filippo!

- Hoe ànders was zij geworden, hoe gejaagd en bitter... En altijd die strakheid van binnen...

Zij huilde niet meer; haar oogen sperden starend in hun rood-geschreide randen, haar gezicht was zeer wit, de boventanden neergebeten in den dunnen onderlip. Alleen, nu en dan, heftig, streek zij de kleine, krullende lokjes wèg van haar pijnlijk voorhoofd.

Zoo, naast de dichte piano, zat zij een geruimen tijd.

Eensklaps vloog de deur open, en als een golf van jeugd kwam Lidia binnen gevallen, - een jong-meisje bijna al, in haar staal-blauwen mantel met grijze bontrandjes, maar blootshoofds, en een blos van plezier op haar fijn-gevormde, gezonde gezichtje:

- 'Moeder, waar zit je toch? Vader is beneden een houtvuurtje aan het maken. Hij wist niet, of het wel mocht, maar met de Kerstmis moest het maar mogen, zei hij. Ik heb voor Giselda haar "screen" al opgehaald!'

En zij toonde het gesteelde Japansche schermpje, waarachter Giselda, tegen den vuurgloed, haar teint beschutte. En daar Emilia nog wat verward keek, trok zij haar vroolijk òp, onder den arm:

'Kom, Mammina, het wordt zoo gezellig, je zal eens zien! Ga je mee? - Ja, ik kwam net thuis; zoo'n pret gehad...!'

'Moest daar je beste mantel voor aan?' vroeg Emilia nog.

'En we zijn naar den overkant geweest! - Een drukte, met dat mooie weer! Een menschen! Met z'n tienen stonden we op de pont: Nella en Leonetta en ik, en vier van Melli, en Maria van Fossi...

Emilia moest wel glimlachen: - Wat een gezondheid en levensvreugd! - Zij gaf het meisje een liefkoozend klapje op de wang, zuchtte, schoof den stoel recht, en volgde haar naar beneden.

'En weet je wie Onofrio hielp vanmiddag?' vroeg Lidia achterom, op de trap, '- Silvano!'

Toen holde ze als een waterval de breede treden omlaag. Het schermpje, in haar hand, fladderde mee als een groote kapel.

V.

Bij het huwelijk van Emilia en Filippo was van berekening geen sprake geweest. In den vollen bloei eener verliefdheid, die al de bronnen had voor een duurzame liefde, hadden zij elkander getrouwd: zij, een fijn kopje, geestig en temperamentvol; hij, een charmeur, die, bij zijn vluchtige fijngevoeligheid, zijn altijd speelsche verbeelding, en een zekere vage artisticiteit, ook een ruimte van inzichten en eruditie bezat, die het jonge meisje imponeerde; want hoewel zelf tot het vrouwelijk-blindelingsche geneigd, en niet van zins daarvan terug te komen, had zij toch genoeg verstand, om in gevallen die niet haar persoonlijk betroffen, de superioriteit van een veelzijdig oordeel te bewonderen.

En de eerste zes jaren was het ook werkelijk wel een goed huwelijk geweest: wat ongedurigheid soms van den man, wat veeleischendheid van de vrouw, en een leefwijze die iets boven hun draagkracht reikte, - maar veel over de schreef was noch het een noch het ander tot dan toe gegaan. - Dat Emilia te vroeg op moest naar Filippo's zin, om te voldoen aan haar kerkelijke plichten, en druk met biechtvaders werkte; en dat Filippo's boezemvriend, Filiberto Pucci, Emilia een nachtmerrie was, vanwege zijn indringende grijze oogen en de wijnroode vlek aan zijn slaap, - dat waren almeê de ernstigste geschillen uit het jonge huishouden.

Zij bewoonden toen de tweede verdieping van het palazzo Sassetti, waarvan de vader de bel-étage en de ruimten op den binnenhof in gebruik hield. De vertrekken beneden aan straat, te weerszijden der inrijpoort, waren aan een dokter bij het hospitaal van Santa Maria Nuova, en aan een notaris

verhuurd. Des zomers waren de Sassetti's, de oude vader en de kinderen - ook soms het gezin van Filippo's jongeren broeder, die advocaat in Pistoja was - op den Alberino.

Emilia, wees toen zij huwde, bracht een kleine tachtigduizend Lire meê; Filippo beschikte over het moederlijk erfdeel, dat stak in een deel der opbrengsten van de landerijen, die zij onder Settignano bezaten, en een duizend Lire rente. Filippo had voor ingenieur gestudeerd doch zijn diploma's niet gehaald, en hij toonde geen neiging, de een of andere betrekking te aanvaarden. Toch had hij een werkzamen geest: hij had veel liefhebberijen; allerlei studie interesseerde hem, hij hield van muziek, was een hartstochtelijk jager, en hielp zijn vader bij diens geschiedkundige navorschingen voor het standaardwerk, dat die uitgaf over ‘De muziekinstrumenten der Middeleeuwen en der Renaissance.’ Verder bestuurde hij den Alberino en de bezitting bij Settignano, hetgeen hun, zoo hier als ginds, een ‘fattore’, een rentmeester, uitspaarde, en waarvoor zijn vader hem een jaargeld van tweeduizend Lire toekende.

Zoo leefde het jonge huishouden in de ruime zuider-zalen van het massale Palazzo, voor een deel bediend door de bedienden van beneden, te gast ook vaak aan den wat al te ruimschootschen disch aldaar, gebruik makend van het paarden-rijtuig, dat de Commendatore Sassetti meende verplicht te zijn te houden, gebruik makend eveneens van de loges, die de Commendatore niet minder meende, in de twee voornaamste theaters van Florence voor de familie Sassetti te moeten reserveeren, al ging hijzelf nooit meer uit. - Zij leefden ruim, gemakkelijk en vroolijk. Zij hadden toen reeds schulden.

Emilia, elegant, grillig en weeldelievend, was hoog in haar wapens en hoog in haar eischen, juist misschien omdat zij, kolonels-dochter, uit een ietwat modester milieu stamde dan dat, waarin zij nu verkeerde. Zij gaf graag feestjes en dinertjes, bezocht alle goede concerten, die Florence opleverde, besteedde geen geringere sommen aan haar comfort en toilet, en de geboorte van elk kind kostte schatten. In iedere harer zwangerschappen had zij een aantal heftige en vaak redelooze begeerten gehad, wat betrof de toebereidselen voor den te verwachten telg. En zij had er zóó lief uitgezien, met

haar fijne, versmalde gezichtje, ontroerend in deze omstandigheden, dat Filioppo haar niets had kunnen weigeren, en eer nog boven de wenschen was uitgegaan. Zoo had Aldo in een wieg gelegen, die een copie was van de wieg van den hertog van Turijn; voor Giselda's doop was in den kleinen salon een kostbare kapel ingericht geworden; en toen Lidia moest komen, had zij niet buiten een vleugelpiano gekund. Die vleugelpiano was niet mee verhuisd naar den Alberino...

En bij de komst van iedere kleine was dan de deftige en decoratieve balia verschenen, die stijf stond van de borduursels en satijnen strikken, die als een pauw door de straten stapte en commotie's had als een prinses.

Na de geboorte van Lidia was de moeder lang thuiszittend gebleven; Filippo had meer dan tot daartoe in de zeven jaren van zijn huwelijk zich met Filiberto en andere vrienden opgehouden; dat had hem telkens aardige sommetjes gekost, en die gevoegd bij de reeds niet geringe achterstalligheden, hadden op het einde van dat jaar tot een kleinen crac geleid. Het bleek dat Filippo's kapitaaltje versmolten was, en dat voor de uitgaven van het komend jaar een effect van Emilia's bruidschat moest aangesproken. Nooit was Filippo erin geslaagd, uit den verwarden staat hunner inkomsten en verplichtingen, zijn vrouw duidelijk te doen inzien, dat hij het niet alléén was, die in de laatste jaren de 23000 Lire van zijn moederlijk versterf had stuk geslagen. Het had een tijd van heftige spanning gegeven; Emilia, nerveus al over haar gedwongen huiszittendheid, verdacht haar man van ontrouw, liet die verdenking vernederender dan noodig was doorschemeren; en Filippo, die hoogstens de verrassing van een enkelen, toevallig zoo geloopen avond op zijn geweten had, voelde zich verongelijkt en raakte lichtelijk verbitterd.

Doch ditmaal, met Emilia's herstel, raakte de oneenigheid nog uitgestreden; een nieuw aantal jaren van tamelijk onbewolkt, maar wat al te luchtig geluk volgden. Zij teerden ieder jaar wat in, wisten het beiden, en troostten zich met de vaderlijke erfenis, die in het verschiet lag.

Toen Aldo dertien jaar was, stierf de grootvader. Sigismondo, de broer uit Pistoja, die al sinds lang zich in Florence wilde vestigen, maar dat naliet, omdat hij noch met zijn vader, noch met Filippo opschieten kon, en niet minder omdat hij

er dadelijk grootscheepsch wilde beginnen, stelde, bij de verdeeling der nalatenschap, deze schikking voor: Filippo zou, daar hij er altijd plezier in had gehad hun boerderijen te beheeren, den geheelen Alberino behouden, hij zelf zou het palazzo in Florence nemen, en de kleine bezitting onder Settignano. Filippo had toegestemd, en daar het geldelijke deel van de nalatenschap niet meeviel - de oude Commendatore bleek voor zichzelf aardig het kapitaal te hebben aangesproken - was het huishouden, na de afbetaling der schulden, voortaan aangewezen op de 7000 Lire inkomsten van den Alberino en de 2500 rente, die van Emilia's bruidschat nog restten.

Toch namen zij in de Via Cavour een appartement van 1500 Lire huur, hielden twee bedienden aan, en dachten het heel zuinig te overleggen. En den zomer daarop gingen Emilia en de kinderen voor het eerst niet naar den Alberino. De kleine Lidia had dien winter gesukkeld; zij had zich, vond iedereen aannemelijk, de dood van den grootvader te zeer aangetrokken; het kind was in de nieuwe omgeving onwennig en hangerig; de dokter sprak eens van de zeelucht; en zoo hadden Filippo en zij een optrekje in Viareggio gehuurd, o! een heel primitief optrekje, méér dan primitief, enkel bedoeld voor de gezondheid der kinderen! - Filippo kon hoogstens een paar dagen in de week overkomen, want hij mocht den Alberino, waaruit een zoo aanzienlijk deel van hun inkomsten voortvloeide, niet aan het altijd inhalig, zoo niet oneerlijk beheer der boeren overlaten. Hij was twee, drie dagen in de week buiten, ging nauwgezet alles na, verveelde er zich tusschentijds, haalde twee of drie andere dagen van de week te Florence zijn schade in. Des Zaterdags trok hij naar Viareggio, sloeg ook soms over, om de vermoeiende reis en de kosten...

Die zomer had schatten verslonden. Het was Emilia later nooit duidelijk geworden, hoe zij precies tot het fatale besluit van dat zee-verblijf was gekomen. Zij kon Filippo niet tegenspreken, als die zeide dat zij zelve, naar aanleiding van een los dokters-gezegde, op dat plan had aangestuurd; en toch meende zij voor zichzelf zeker te weten, dat het integendeel Filippo was, die haar tot dat aansturen op Viareggio opzettelijk zooveel vrijheid had gelaten.

En toen dat winter van alle zijden in Florence de schulden onaangenaam werden, moest opnieuw hun kapitaal aangetast. En de toestand van voor zeven of acht jaren herhaalde zich. Emilia was wantrouwig; zij wist wel, dat er schulden waren; zij wist wel, dat haar verblijf in Viareggio, ondanks het primitief optrekje, veel had gekost; maar zóóveel? zóóveel? - 'n 25000 Lire moest er losgemaakt. Hoe had Filippo, in één zomer, bijna 25000 Lire noodig gehad?

Filippo kon haar niet tot een redelijk inzicht brengen. Zij hield vast, alsof al haar heil aan het geloof in haar onheil hing, - zij hield zich hartstochtelijk vast aan: '25000 Lire in één zomer.' - Zij raakte vol achterdocht en verdenkingen van ontrouw, polste vrienden over het leven van haar man... Dat kwam Filippo ter oore. Hij had een boos geweten over sommen, verloren bij het spel, over te kostbare dinertjes bij Doney, over soupertjes op de Piazzale Michelangiolo, waarbij zijn kennissen een paar vriendinnetjes meebrachten en er dan soms wel eene overcompleet was, die hij zich toch moest aantrekken,... en, pazienza, je was dan geen houten Klaas, en je leefde maar eens! - Maar een heusche, duurzame ontrouw met voorbedachten rade, die Emilia scheen te vermoeden, nee, en nee, daar had hij zich nooit mee ingelaten.

Filippo voelde zich diep gegriefd. Hij voelde zich miskend in zijn liefde voor zijn vrouw... Een man, die na veertien jaar nog zóó van zijn vrouw hield...! Emilia was ondankbaar, bespottelijk veeleischend! - En hij kon met een niet te onderdrukken voldoening haar tekortkomingen bij zichzelf opsommen: zij was onlogisch, zij was verkwistend, dreef weinig ervaren haar huishouding, en had daarbij de aanmatiging van haar officiers-familie... Hun levenswijs kostte naar evenredigheid belachelijk veel, veel meer dan van één zijner niet-schàtrijke kennissen. Hun budget, dat nu diende te loopen over een 8 à 9 duizend Lire, besloeg soms het dubbele! Zij was ook verkoeld, daar ging niets van af; zij verdeelde haar tijd tusschen haar kinderen, haar muziek, en haar paters!

En deze maal werd de oneenigheid niet bijgelegd, doch voerde tot een langzame verwijdering. Er bleef nog een schijn van verbondenheid tegenover de kinderen en de buitenwereld; soms waren er zelfs vleugen van onwillekeu-

rige toenadering, die echter immer verliepen in verwijten en onbegrip; zij vreesden ze meer dan de gewoonlijke, koelbeheerschte vriendelijkheid.

Filippo, baloorig, beging de eerste jaren ettelijke buitensporigheden; een paar maanden onderhield hij zelfs een mooi bekje van het Apollo-theater als zijn erkende vriendin... maar al spoedig had hij genoeg van haar onechte, stupiede lieftalligheid, en verkoos sindsdien de toevallige fortuintjes...

Emilia leed veel onder dat alles; zij hield eerst nog haar drukken omgang met de vele kennissen aan, trok zich meer en meer op haar kinderen terug, en daarin vond zij nog haar eenige onbezorgd-gelukkige uren. Zij was altijd een lieve moeder geweest; nu verwende zij ze dubbel; doch toen reeds ook kreeg haar liefde een neiging, zich te verdiepen in plannen aangaande de toekomst, waarin een voornaam huwelijk en de ontwikkeling van vermeende talenten misschien een te groote plaats besloegen. En tegelijkertijd dat die plannen er soms onheilspellend kostbaar uitzagen, was zij, wat hun achteruitgang betrof, te kortzichtig om éénige schuld ook van haar kant toe te geven. Zij verhardde zich, was te trotsch om te klagen, en begon tot het goede toe van hun eerste huwelijksjaren weg te cijferen.

En Filippo raakte, geldelijk, hoe langer hoe meer in het nauw; soms zette hij groote sommen op zijn loterij-nummers, in de krankzinnige zekerheid van ooit, in één slag, al het verknoeide weer goed te maken. In de opvoeding der kinderen ging ieder zijn eigen weg; hij, dol op zijn eenigen jongen, spaarde geen kosten voor zijn opleiding, moedigde met een groote gulheid hem aan tot alle uitgaven der jongelui van goeden huize; welke gulheid echter, tot zijn verbazing, vaak afstuitte op de eigenaardige soberheid van Aldo's karakter. In die soberheid meende de moeder dan weer de plichtgetrouwe flinkheid van haar vader, den kolonel, te herkennen. Inmiddels oordeelde zijzelve het hun plicht, Giselda dure dans- en muziek-lessen te doen geven, en wist door te drijven, dat zij haar opvoeding op een Engelsch pensionaat zou voltooien.

Filippo had, na den dood van zijn vader, het veer al verkocht; hij had zich zonder veel bezwaren, stukken grond

voor een nieuwen weg laten onteigenen; eindelijk moest ook de Casa Rovai van de hand worden gedaan.

Die verkoop had nieuwe explicatie's met Emilia uitgelokt... zij vervloekte de zwakheid van haar man, die zich had gewerkt in den greep van den Genuees. En wanneer dan van die 38,000 Lire de schulden opnieuw waren betaald, bleef er hun, naast den verminkten Alberino, niet heel veel meer kapitaal over, dan vroeger vaak hun jaarlijksche uitgaven hadden bedragen.

Toen joeg Emilia's heftige aard tot het plotseling onwrikbaar besluit, dat ook haar eigen grilligen weeldelust voorgoed zou stremmen: - Filippo moest weg uit de omgeving van zijn vrienden, van de vrouwen, die hem zijn geld afzetten, - hij moest weg uit de sluipgangen van Angelo Grassi. Onberedeneerd stak haar eveneens de prikkel, zelve weg te komen uit een positie, die allen glans van eertijds was gaan ontberen. En zij eischte: zij zouden hun appartement in Florence opgeven, en voorgoed zich vestigen op den Alberino. Filippo zag geen anderen uitweg. Doch de man noch de vrouw vergaven het elkander, dat zij elkaar tot dit uiterste hadden gebracht.

En eenmaal op den Alberino, werd Emilia van een nooit aflatende jacht op elk geringste geldelijk voordeel; zij achtervolgde de boeren, betrapte elk verzuim, elke poging tot knoeien. Al Bifoli's kleine praktijken van heimelijk verkochte vruchten, in stilte geperste olie, en gesmokkelde maten graan, waren uit; uit was het clandestien houtgekap en gekwansel van Betoni, die hoog bij de ‘pineta’ zijn hoefje had; uit was Fossi's al te voortvarend en onvoorzichtig speculeeren met het vee; - maar gedaan was het óók met alle gemoedelijkheid en met de wijsheid, waarmee men het halve-bedrog, dat de minderen als wettige en in elk geval geijkte voordeeltjes beschouwen, door de vingers moet zien, wil men geen verbittering wekken om door èlk betrappen telkens schamperder beleedigden trots. Emilia achtte dat alles niet. Zij had maar één doel: den Alberino, zooals die thands was, onbezwaard aan haar kinderen na te laten.

En Filippo, ontgoocheld, moe van alles, werd, tegen dat overdreven drijven in, van een philosophische lijdelijkheid.

Hij ergerde zich aan haar onbeheerscht en vaak ook onredelijk optreden; hij ergerde zich aan het gemis aan goeden toon en aan doorzicht; had toch de zwakheid haar te laten begaan; en trachtte op de wijze, waarop zijn vader en hij dat altijd gewoon waren geweest, in het groot de zaken te blijven beheeren. - Wat begrip had zij van wijn en van olie, de beide voornaamste inkomsten van het goed? En waar zou zij het, bij het altijd trekkend leven van den militairen stand, ook vandaan hebben gehaald? Wilde *zij*, om een paar zakken graan, om drie kilo abrikozen, zich gehaat maken, - hij zou zwijgen, en liever ervoor zorgen, dat hun wijn zijn ouden roem handhaafde.

Lidia was toen dertien jaar, Giselda in Engeland. Aldo deed zijn eerste reis met den San Marco door de Middellandsche Zee.

Het was een eenzaam leven daar op den Alberino. De schoonheid van dezen olijvenheuvel, stijgende zacht uit het Arno-dal, en van dit oude, statige huis met zijn cypressenwacht, en zijn citroenen-hof, en zijn lanen van accacia's en rozen, vermochten zij nauwelijks meer te beseffen. En het zou, in dit paradijs op aarde, een kwalijk verbloemde hel zijn geweest, indien niet, tusschen deze wrang-vervreemde ouders, het kind had geleefd, Lidia, bloeiende en stralende van haar eigen krachtige, vreugdige wezen.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

(Wordt vervolgd).

Verzen

In den regen.

De grijze regen, de grijze regen
daalt er eentonig nu allerwegen
over dit stil gehucht, verloren
in de oude vlakten, en doet zich hooren
als niet meer zingen en bijna weenen
aan lage vensters, waar mijmering
nog staart om wie van hier verdwenen
en lang geleden verloren ging
naar de steden en over de zee....

velen riep de begeerte mee,
weinigen bracht verlangen weer -
en ben ik wellicht hierheen gedreven
verloren in dit grijze weer
door het heimwee, dat uit hun leven
in de verten werd uitgedreven
met het zwoegen van de daad?

De regen is aan mijn gelaat
stil en eentonig en zonder ende....
wat is het dat ik zwerven moet -
doe ik dit zelve wel, of doet
verloren weemoed van nooitgekenden
mij in den grijzen ouden wind
naar afgelegen oorden komen
waar ik nooit was, maar met de droomen
van een teruggekomen kind,
dat alles weenende herkend....?

wat is het dat mij komen doet -
wat is het dat mij henen zendt -
wat is de wijze wreed en zoet
die ik nog nooit geheel kon hooren -
wat is de wijze van den wind?

Ik weet niet meer waar ik ben geboren,
want ik ga overal verloren
her en der, zonder doel of wegen,
in een bevreemdend toebehooren
aan alle dingen, gelijk de regen,
die daalt nu verloren wel allerwegen,
de grijze regen, de grijze regen....

De vagebond.

Zij wikken en wegen
hun geld en hun god,
en kanten zich tegen
mijn vluchtiger lot
omdat ik mijn handen
en oogen leeg
door hunne landen
omdroeg, en zweeg
in hun geschillen,
en ging als blind
om der eenzame wille
van sterren en wind.

Alleen mijn lied.

Ik zing alleen omdat ik hoor
een jubel achter zee en wind -
opdat ik eenmaal weer dat eiland vind
zing ik mij hier teloor.

Alleen, alleen om eindelijk
uit dezen ouden hinderlaag
van bloeie' en welken op een vlaag
te ontkomen naar dat westlijk rijk

waaruit ik eens onthemeld werd,
maar waar mijn liefde mij nog beidt -
zingt zij niet door den leegen tijd
over de zee tot in mijn hart,

en woei het licht niet op haar lied
tot alle weet van na of ver
verduizelde en ik her en der
verdoolde en alles overliet -

alleen mijn lied, mijn zeil, dat wijd
ik heesch, want vangt de wind het mee,
dan waai ik over open zee
naar waar zij jubelt door den leegen tijd.

[Heeft zij dien roep vernomen...]

Heeft zij dien roep vernomen, dan moet zij wel vandaan
uit dezen tuin der zachte droomen van wel en wee;
zij moet haar bloemen laten en zij moet komen staan
van alle troost verstoken aan de leege kust van de zee.

Met al verlorener droomen gaat nu de ziel het hart
vervoeren, en alleene de wind mag met haar mee;
en vindt zij onderkomen voor haar verkleumde smart
dan roept haar toch weer buiten de witte vogel der zee.

Want liefde is onverzoenlijk en laat geen dag meer af,
en op dit eiland vindt zij nu nimmermeer haar vrêe;
de rozen mogen bloeien en welken, maar het graf
van wie met liefde meegaat is ver in de vreemde zee.

Het eiland der beminden.

De harpen slaan, en vangen aan bijzijden
de reien der nu zingende beminden
te ruischen, en een zaligend verblinden
waait, en het bloed
wordt als een zee bevlogen, en de vloed
der dans breekt in het schuim van ijl verblijden.

Zie, de verrukten - zie, de nameloozen
o, hart, dat nooit van de aarde dorst ontkomen:
zij hebben eenmaal roekeloos der droomen
noodweer getart,
en ingescheept op een ontredderd hart
zingende naar dit eiland zee gekozen.

O, de vergeten eeuwen na die landing....
wat zijn zij in de glinsterende tijden
van de verrukkingen en het verblijden,
dat dezen bindt?
Hoor, achter hen, ergens in licht en wind,
jubelt de dood nog.... hoor, de heldre branding...

A. ROLAND HOLST.

De liefde die wreekt.

Bij het niets ontziend geweld, alles omverwoelend, zooveel vernielend, dat los kon barsten over Rusland, is het gouvernement van M., waar de macht der rijken zoo driest als elders, de armoede even verstompend was, verscheidene weken onaangeroerd gebleven. Wel eigenden in den schaars bewoonden westhoek mannen wier vaders lijfeigenen geweest waren zich grond toe en deden den rooden haan kraaien op de altijd met schuchter stilzwijgen omgeven huizingen van landheeren; doch onder de *mir's* der dorpelingen bleef een, weliswaar macht'loos, gezag bestaan; in de kleine steden verstomden de opstandige kreten; en het grommend verzet der hoofdstad, de woonplaats van den gouverneur, deed denken aan het lafhartig dreigen van wie, afgunstig op andermans moed, de kracht die daden voortbrengt missen. Midden in des rijks beroerte, geleek het gouvernement van M. op het huis in een stad vol ziekte, dat alleen van besmetting vrij blijft.

Tot opeens de vlam er uitsloeg en de hoofdstad met stadjes en dorpen verzwolg.

I.

Toen graaf Alexander Gribojedof, nu drie jaar geleden, dank zij alweder de voorspraak van zijn oom den admiraal, die een hoveling welgezien was, uit de omgeving der tsaritsa, tot het aanzienlijk ambt van gouverneur in M. verheven werd, keerde hij als machthebbende terug naar het gewest

zijner geboorte en vond onder het gouvernements-personeel een man, met wien hij als schoolknaap had verkeerd.

Peter Aertel was van joodsche afkomst. Velen beweerden, het praatje bleef gaan, hoewel hij het altijd had geloochend, dat zijne grootouders van vaders zijde in Zuid-Rusland zouden zijn omgekomen bij een pogrom. Zijn vader was er in geslaagd zich te laten doopen en had een christenmeisje getrouwd, om wie hij met verwanten moest breken. Peter was de eenige zoon en jurist gelijk zijn vader. Had deze het nooit tot welvaart gebracht; de zoon, hoewel reeds als schooljongen buitengewoon begaafd gebleken, scheen tevreden met de karig bezoldigde, veel arbeid vorderende betrekking bij het gouvernement.

De graaf, die, door zijns ooms invloed gestuwd, de laatste jaren had mogen lanterfanten aan het ministerie van buitenlandsche zaken, verliet Petrograd in de overtuiging, bij den omgang met heeren en dames der diplomatie zijn kijk op menschen niet weinig gescherpt en zijn beleid ontwikkeld te hebben. Takt en menschenkennis beide kwamen, naar hij zijn vrouw verkondde, hem nu te pas, daar zijn speurzin onmiddellijk in een subaltern ambtenaar iemand van stellige waarde ontdekte.

Van de hulp, hem twintig jaar vroeger door Peter Aertel verleend, telkens wanneer zijn schoolwerk te onvoldoende was afgeroffeld of zijn knape-memorie hem in den steek liet, zweeg hij tegen de gravin; gelijk hij zichzelven den haat ontgaf, door het verbluffend gemak gewekt, waarmee die christen-met-jodenbakkes talen en wiskunde, alles leerde. Een door Aertel opgesteld rapport, vóór zich op het bureauministre, ontbood hij dezen in 't kabinet, om hem de promotie tot zijn particulier-secretaris mede te deelen; en den ochtend, dat Aertel zich vond in een kamer, aan des gouverneurs vertrek grenzend, kwam deze hem daar verwelkomen en had hierbij de welwillendheid, zich hun gemeenschappelijken schooltijd te herinneren.

Gravin Gribojedof was de geenszins onbekoorlijke dochter van een bankier te Petrograd. Hooggeboren was zij niet, doch uit de schatten van haar vader had de graaf, nog vóór zijn huwelijk, kunnen trekken wat noodig was, om oude familiebezittingen, in het gouvernement M. gelegen, vrij te

maken van de lasten, welke ook op het aanzien van zijn geslacht maar al te langen tijd hadden gedrukt, zonder dat de hofpracht des admiraals daaraan iets verbeterde. Zoo voelde graaf Alexander zich landheer, gebieder op al den ouden grond, toen hij naar de gouvernementeele hoogheid in heel het gewest, als naar iets voor hem bestemd, nog geenszins dorst of wilde opzien. Nu deze hem toeviel, was 't als een vergelding. Oom was jong, als cadet, het gewest uit gegaan, om vrijwel nooit er terug te keeren. Doch de grootouders en de vader van Alexander Gribojedof hadden het niet verlaten en er wrokkend verarming doorleden. In hun wrevel tegen den verkwister, Alexander's overgrootvader, die van deze zelfde gouvernements-hoofdplaats een stad der orgieën had durven maken, was hij opgegroeid: wrok, met elk geslacht vergrootend, onder romantisch vervormen, naar den aard eener overlevering. Hoewel zich hiervan maar vaag bewust, had hij, smartelijker nog dan de vermindering van het familievermogen, de verarming van het bloed uit zijn oud geslacht ondergaan. Bij de moedeloosheid in het huis zijner ouders, waar hij van de vijf kinderen alleen met een ziekelijke zuster overbleef, was de verre praal van zijn peetoom, den vlug vooruitgekomen zeeofficier, iets dat onthutste, meer dan 't hem verblijdde; en terwijl hij de zonen van zijns vaders zuster, die op hun landgoed niet veel anders deden dan jagen en kaartspelen, dikwijls benijdde, liet hij, na trage jaren van slappe studie aan een stille hoogeschool, zich met tegenzin het groote leven van Petrograd insturen, om onder de hoede van zijn door allerhoogste gunst beschermden bloedverwant, in den afglans van 't hof naar luister te streven. De aanschouwing van beslissende voorvallen in zijns ooms bestaan ontgoochelde hem meer dan zij verheugde, daar de zee en het krijgsbedrijf er vrijwel vreemd aan bleven en Oom, op eigene wijze een nakomeling van den beruchten voorzaat blijkend, het vermaak meer gevend dan nemend, zijne verrassende promotie in het algemeen aan zijn uiterlijk dankte en wel in het bijzonder aan de bedrevenheid om, behalve de uniformen van thans, militaire kleedijen van vroeger en van and're pronklievende volken te dragen, met een gedistingeerden zwier, een lenigen sier van zijn rijzig lichaam, die hem telkens, seizoen na seizoen, zoowel in het Winterpaleis als in de salons

der grootvorsten, onbevochten lion der festijnen deed zijn.

Nadat zijn kinderlooze tante, die, dochter van een generaal, den naar het admiraalschap dingende nooit was in den weg getreden, bij den jongen Alexander teleurstellende proeven had genomen, waarop de huwelijkservaring haar had voorbereid; verleende zij hem den steun harer wereldsche ervaring met de toewijding van een pleegmoeder. Zoo kwam ook hij er ras vooruit en trouwde rijk en kreeg het gouverneurschap van M.

Thans leek die Petrograadsche tijd hem een onaangenaam bad in geestkracht. Teruggekeerd waar hij was geboren, waar de onmacht zijn leven beheerscht had, vond hij zich gevormd, gestaald in de Wereld en bezat althans voor dit ééne de kracht: tegelijkertijd zich een mensch te weten die te Petrograd, dicht bij het Hof geleefd had, en een zoon van deze stad welke hard voor hem was in zijn kindstijd. Kon, vroeger, bij de benarring van zijn intrede in de hofkringen, een kinderachtig, gansch onmannelijk heimwee naar het haveloos landhuis van zijn geslacht, sterker nog dan naar de stadswoning zijner geboorte hem begluipen; hier, met zijn rijks-investituur, verliet hem de gedachte niet, dat door hem de stem uit Petrograd sprak over dit weinig ontwikkeld gewest. Deze inbeelding was slechts ten deele zelfmisleiding. Immers begaf het dieper besef zijner wrakheid hem nooit geheel. Doch had hij dat wank'len niet waargenomen bij allen, in alles te Petrograd? Ook daar joeg iedereen vrees aan uit vrees. Smartelijk wist men: het kon niet anders en vond er een afleidings-wellust in wreedheid.

* * *

Slechts één mensch sprak hij van den wrok, welke hem te Petrograd allen smaad der verarming in eigen gewest had doen vergeten: dat was zijne vrouw. Vervulde het onwaardig bestaan van den admiraal, die van verre de roem der familie leek, toen hij het te Petrograd leerde kennen, zijn beter-ik met wrevel; was deze bitterheid verschrompelend naar cynisme verscherpt, toen hij, tot reageeren onmachtig, zich een minderwaardig nabootser van dien onwaardige wist; de bekoring van Marfa Semionof had hem verteederd, zoodra haar

glimlach hem hoop had gegeven. Tusschen den knappen jongen graaf en de bevallige bankiersdochter, hoezeer door wereldsche invloeden naar elkander gedreven, wàs, vóór de officieele verloving, het zuivere zachte gevoel geweest, dat den mensch doet wanen of wenschen een ziel te bezitten, verrast ontbloeiend tot de eenige zelfzucht die levenskracht geeft.

Aan deze beiden bleek het waan. Haar vader had de gravinnekroon, zij den als een Engelschman slanken, blonden en fijn-bleeken jonkman gewenscht. Zijn gebrek aan moed verdroot haar, hij miste waarlijken levenslust, voor geenerlei geestelijk-leven vond zij een weerklank op hare belangstelling en het weeldeleven der hooge kringen was hem feest noch glans; hij duldde het om vooruit te komen. De eerzucht die zij in hem waarnam, bleek rancune over den achteruitgang van zijn geslacht; en de middelen om zich omhoog te werken en steeds te houden, welke men in hare omgeving spottend gedoogde van den, nu trouwens grijsharigen zeeofficier, vervulden haar met afschuw, toen zij, jong-getrouwde er alles van hoorend, tevens een schamele nabootsing ervan naspeurde in het verleden van haren man. Der vrouwen naijver weet immers ten allen tijde het venijn der kwaadsprekendheid voor het rechte oogenblik te bewaren. Dit moment doorleefde de jonge gravin. Hetgeen hij ter verantwoording zei, strekte hem niet ter verdediging; het deed haar duidelijker zien, wat zwakkeling de vader zijn zou van het kind dat zij verbeidde. Het was de volslagen ontluistering harer meisjes-illuzies en tijdens de ongesteldheidjes van haar zwangerschap overviel haar soms eene moedeloosheid, welke haar naar den dood deed verlangen.

Een kort jaar na de geboorte van haar kleinen bleeken zoon had de verhuizing plaats naar M. Alexander had haar niet kunnen verbergen, dat ook bij deze begunstiging de invloed van Oom de beslissing gebracht had; dus vermocht geene verheuging over iets van werkelijke waardeering haar te doen deelen in zijn voldoening en het offer te verlichten, dat met het vertrek uit Petrograd van haar werd gevorderd. De jonggetrouwden waren in geen begins-crisis van hun samenleven zóóver van elkander verwijderd geweest, als toen zij, na het afscheid van de Semionof's en van oom en tante Alexander, met de onderscheiding aan den nieuwen

gouverneur verschuldigd door het spoorpersoneel bejegend, alleen in een coupé zaten en in het aangrenzende wagengedeelte de min hun huilend zoontje hoorden sussen.

Marfa Gribojedof had een rukje gegeven aan het sluimerkussen, door de kamenier voor haar neergehangen; nogmaals trok zij er aan om het scheever te krijgen; toen drukte zij het hoofd in de schouders en sloot de oogen. De graaf, die schuin tegenover haar bij het raam zat, deed alsof hij de courant las. Telkens spiedde hij naar haar. Een sigarettenkoker uit een zijzak nemend, bleef hij met het gesloten ding in de hand zitten; toen stak hij het weer weg. Daar hij meende dat zij sluimerde, las hij werkelijk. Plotseling verzocht zij hem, haar de *Revue des Deux Mondes* uit een reistasch te geven. Zij weigerde een sigaret; nu zij wakker was, stak hij er een aan. Het was een grauwe najaarsmorgen; de couloir van den trein was onverlicht; om het volle daglicht te hebben, kwam Marfa tegenover haar man zitten. Hij ging zijn sigaret ten einde rooken in de gang. Hierna stond hij een oogenblik als besluiteloos vóór hun wagengedeelte; toen vroeg hij: - Kun je even nìet lezen? en daar zij verwonderd hem aanzag, trok hij het coupé-deurtje dicht en kwam weer tegenover haar zitten.

Wat hij zeide, bleek overdacht, daar het begon met de erkenning van het offer dat van haar gevergd werd. Hij gebruikte de woorden gezin en gezinsbelang. Dit laatste paste hij toe op hunne verhuizing. En daar zij hem onverschillig bleef aanzien, weidde hij uit over het aanzien der gouverneursbetrekking. Zij antwoordde, dat hij er vroeger nooit van had gerept en anderen zijn verlangen er naar hadden opgewekt. Nu werd hij plotseling openhartig. Zij hoorde eerlijkheid in den toon waarop hij, zachter, sprak; hij hoopte haar sympathie te wekken en schilderde de huiselijkheid als te Petrograd voor hen onbestaanbaar. Verschrikt verklaarden haar gedachten deze onverwachte sentimentaliteit als een uiting van provincialisme, uit een plotselinge geestdrift voor zijn geboortestreek; en daar zij spotte met zijn ongewone gemoedelijkheid, vroeg hij, ongekrenkt, veeleer deemoedig, of zij dan niet begreep, wat een hel het leven in de sfeer van oom Alexander voor hem moest zijn geweest. Niet zijn ondankbaarheid tegenover den

frivolen maar goedigen verwant hinderde haar; evenmin het huichelen, dat hij tot een uur te voren had volgehouden; doch nooit had het besef dat háár man een sukkel, een zwakkeling was, tot alle veinzen uit lafheid in staat, vlijmender genepen. De gewaarwording was zóó vehement, dat zij de beteekenis kreeg van een ontdekking, hoewel zij zijn aard toch lang doorzien had. Zij antwoordde niets en de smartelijke verdoffing harer oogen liet hem gelooven, dat zij deernis met hem gevoelde. Ook deed hij vol warmen ijver zijn best om met een oprakeling van wat er droefs en moeilijks in zijn leven geweest was, haar medelijden te versterken. Zij voelde de eigenliefde daaronder. Deze onbeteekenende man kon niet anders dan lafheid ontblooten en terwijl zijn woorden om toegefelijkheid vroegen, was de toon vol zelfingenomenheid. Hij walgde haar, het walgde haar - en al dit afschuw'lijke kwam van háár man. Zij had willen schreeuwen: ga weg of laat mij gaan, doch de trein raasde voort door het kille herfstgrauw en zij zat, met hem, opgesloten; en deze gevangenschap van een te langen dag was slechts een beeld der eindeloosheid van haar leven, want daar, achter hen, huilde hun kind, en misschien, ze miste de zekerheid nog, wachtte zij al weder een ander. Zij neep de lippen om toch maar te zwijgen. Eén schampere uitval van enkele woorden werd de luttele uiting harer gramme ergernis. Toch bespeurde hij zijn pleit niet te hebben gewonnen. En almeer, almaar vertelde hij: hoe de ontucht van eenen enkele heel zijn maagschap verziekelijkt had; en zij, in roes van radeloosheid, lette op de bijzonderheden niet, doch hoorde zijn gemompelde bekentenis aan als een monotonen klaagzang over het geslacht dat zij voortleven deed en dat aan lijf en aan ziel bleek verdorven.

II.

'Veranderde omstandigheden' - dus luidde de term, waarmee Gribojedof voorlichting, die hij 'een enkele inlichting' noemde, vroeg aan zijn particulier-secretaris. Er was zeer zeker veranderd in M., de jaren die de jonge graaf te Petrograd doortreuzeld had, met geen andere waarlijke taak dan te loeren en te wachten op hooge bescherming. Reeds

waren stad en gewest verkeerd, terwijl Alexander Gribojedof elders voor jurist studeerde. Zelfs had het leven niet werkelijk stilgestaan, toen hij als een verwende knaap bij zijn ouders woonde, den meesten tijd in een straat van vergane deftigheid, de zomerweken in het haveloos huis op het overschot van het grafelijk landgoed. Toch was maar al te veel gebleven, gelijk het altijd was geweest; en onvergankelijk, of het graniet waar', bleek ook in M. de Bureaucratie, onverwoestbare, nergens aantastbare macht, waarvan hij nu opeens de spits werd.

Onder de chefs van afdeelingen ten gouvernementshuize waren er twee hoog-adellijke, die Alexander Gribojedof zijn ambt misgunden; de een, omdat zijn vrouw, zijne moeder en vleiende vrienden hem bevestigden, dat hij het had moeten krijgen; de ander, omdat verwanten van hem bij den achteruitgang der Gribojedof's baat hadden gevonden en nu bezwaar maakten tegen elke mogelijkheid van nieuwen luister dezer familie. De andere departements-hoofden hadden, gelijk heel het verdere personeel, den nieuwen gouverneur zien komen met volkomen dezelfde gevoelens en voornemens, als waarmee zij zich in de benoeming van ieder ander zouden geschikt hebben. Hunne overleggingen betroffen een minimum arbeid, een dito moeilijkheden of muizenissen, en stuitten op de onmogelijkheid om te berekenen, welke kansen deze regeeringskeus bood aan hunne rechtmatige begeerten naar promotie of meer verdiensten. Weliswaar waren er ambtenaren, dat wil zeggen hooggeplaatsten, en ook waren er beambten, wier invloed op gouvernements-besluiten of kennis van gouvernements-geheimen meermalen gebleken was waarde te hebben voor ondernemende burgers in of buiten het gewest; dezen hadden overwogen, dat er voor den als een pretmaker bekend staanden gunsteling van het hof onmogelijk bijzondere redenen konden bestaan, om meer dan ooit zijn voorganger deed, hun moeilijkheden in den weg te leggen bij handelingen, als naar hun natuurlijke overtuiging gewoonte-recht hadden in heel Heilig Rusland.

Leverde dit alles Alexander Gribojedof geen geldiger reden tot bezorgdheid over zijn gezag dan het ieder zou hebben gedaan, die aan toren-hooge bescherming een ongehoopte positie dankt, waarvoor hij bekwaamheid en elk atoom van ervaring

mist; plichtsbetrachting, zoomin als verantwoordelijksgevoel, enkel de vergeldende zwaartillendheid van den zwakkeling was oorzaak, dat hij zijn taak vervulde met onbegrensd wantrouwen, doch tevens uit algemeene vreesachtigheid gestadig zijn best deed, zulke achterdocht niet te doen blijken. Evenwel behoefde hij iemand, die hem zijn kon tot spion. Dezen moest hij wel veel openbaren. Het was Peter Aertel. De graaf deed zoo weinig als mogelijk blijken. Nochtans begreep Peter Aertel heel wel. Ook, dat hij zelf niet werd vertrouwd. En tevens dit, dat de graaf zijn chef, telkens wanneer Zijne Excellentie inlichtingen verzocht, niet over ‘veranderde omstandigheden’, doch over het onveranderlijk onbetrouwbare in de voorstellen of gedragingen der overige ambtenaren; door zijne vragen listig er mengde, die geenszins op het karakter van eenig mensch betrekking hadden, doch op de zaken, die Zijne Excellentie als hoofd van het gewest te beoordeelen, te regelen, te regeeren kreeg; vragen, vaak zóó pijnlijk dom, dat Peter zich onmiddellijk twintig jaar jonger en een schooljongen voelde, die voorzeggen moet.

Het moeilijke in de taak van den secretaris was de vorm, dien hij aan zijne antwoorden gaf. Hij kon onmogelijk doodeenvoudige dingen dikwijls aanduiden als zoo gemakkelijk te doorgronden, dat Zijn Excellentie ze zich ontgaf, doordien zijn geest met belangrijke zaken vervuld was, zaken, waarover Peter daags te voren van advies had gediend. Evenmin kon hij futiliteiten vaak tot vraagstukken vervormen, waarover hij zich een meening mocht vestigen, dank zij toevallig een antecedent, toen hij op de hoogte gesteld was; of door een niet minder toevallige studie, uit liefhebberij van een zaak gemaakt. Zoo hing hij gestadig den diplomaat uit en liep haast dagelijks gevaar, alle vertrouwen opeens te verliezen. Echter werd het hem tot een spel. Vaak kreeg hij medelij met zijn baas; meestal voelde hij een dédain, dat zich niet tot den gouverneur, zelfs niet tot diens ambt beperkte. Zijn ijdelheid liet hem erbij met rust. Hoe zou bevoorrechting hebben gevleid, aan de herhaling eener gewoonte uit den schooltijd te danken? Wel had hij het moeilijk met collega's. De nijd, door zijn promotie gewekt, was vergelding voor hoon, die ‘den jood’ had getroffen; doch werd hem ook weer tot een spel.

Een spel - weliswaar van noodlottigen invloed.

Altijd kende hij de halfheid. Zijn leven lag in gebrokenheid. Wat anders, immers, was zijn afkomst! - Om te trouwen, brak zijn vader. Voor den eenigen zoon had dit tot gevolg, dat elke bui van moedeloosheid hem deze breuk met het ras vervloeken, in haar den grond van zijn leed deed vinden. Ofschoon zoowel genegenheid voor zijn vader en sympathie voor diens krachtig liefdesverlangen, als de aanhankelijkheid aan alles in en van zijne moeder, met nog de nuchterheid van het besef, hoeveel beter hij er als niet-jood voor stond in dit zijn land, dat hij haatte en liefhad; hem de moedige daad zijns vaders eerbiedig en dankbaar gedenken deed; wroette diep het noodlottige weten, dat zoo hij, jood, de veiligheid waar zijn bestaan schokloos in voortgleed, van wieg tot graf zou hebben ontbeerd, er mogelijkheid van geluk waar' gebleven, doordat er dan iets zou geweest zijn, waaraan hij natuurlijkerwijs was verbonden. Nu zocht hij, wees, vergeefs een doel en dreef zijn leven, hol, in een leegheid.

J. DE MEESTER.

(Slot volgt).

Een historische tegenstelling getoetst aan de Amerikaansche geschiedenis. II. Associatie.

10. Sterke neiging der Amerikanen tot associatie en organisatie.

Welke plaats blijft er dan in de Amerikaansche geschiedenis voor de cultuuraandrift, die wij oppervlakkig geneigd zijn als het tegendeel van individualisme te beschouwen: die van associatie, of maatschappelijke organisatie, of wel gemeenschapszin? Niemand die maar een stuk Amerikaansche geschiedenis of Amerikaansch leven voor den geest heeft, zal een oogenblik twijfelen, of ook deze beschavingsfunctie oefent daar een enorme werking uit. Van den beginne af bloeit er in de ontwikkelingsgeschiedenis der Amerikaansche staats- en beschavingsvormen een sterke zin voor organisatie. Het eigenaardige is, dat die gemeenschapszin het individualisme niet opheft, maar er veeleer aan ondergeschikt blijft.

De neiging tot maatschappelijke associatie vertoont zich hier evenals het individualisme hoofdzakelijk in een primitieven vorm, namelijk als spontane, sterk emotioneele aaneensluiting voor een concreet doel, met een uitgesproken behoefte aan geheime vormen en een ver strekkende bereidwilligheid, om de persoonlijke kracht zonder voorbehoud in dienst te stellen van het doel der aaneensluiting, om kort te gaan als clubvorming of ordestichting. Wij zijn onwillekeurig geneigd om aan te nemen, dat de zin tot maatschappelijke organisatie direct beheerscht wordt door de objectieve belangen. Maar het is de vraag, of de cultuurgeschiedenis niet minstens evenzeer heeft rekening te houden met een anderen primairen

factor: het concentreeren van gezamenlijke activiteit op het affect van de saamhoorigheid, in minder barbaarsch nederlandsch: de geestdrift en de kracht, die voortspruit uit de heftige aandoening van samen te streven. Het is een ironie der cultuurgeschiedenis, dat juist het land, dat geen ridderorden duldde en elken adeldom verbood, zoo sterk doordrongen is geweest en nog is van ‘orde’-besef. Tocqueville is reeds in het Amerika van 1830 getroffen geweest door het enorm getal en de vitale beteekenis der vereenigingen en heeft aan dat verschijnsel eenige hoofdstukken gewijd[1]. ‘Les Américains de tous les âges’, zegt hij, ‘de toutes les conditions, de tous les esprits, s'unissent sans cesse. Non seulement ils ont des associations commerciales et industrielles auxquelles tous prennent part, mais ils en ont encore de mille autres espèces: de religieuses, de morales, de graves, de futiles, de fort générales et de très-particulières, d'immenses et de fort petites; les Américains s'associent pour donner des fêtes, fonder des séminaires, bâtir des auberges, élever des églises, répandre des livres... S'agit-il enfin de mettre en lumière une vérité, ou de developper un sentiment par l'appui d'un grand exemple: ils s'associent.’ Dat is het Amerika van 1830. Zijn wij thans misschien geneigd dat beeld ook eenigermate op onze samenleving van heden toepasselijk te achten, dan moet niet uit het oog worden verloren, dat de Europeesche zeden, vooral in de laatste twintig jaren, veel sterker geamericaniseerd zijn, dan ons gewoonlijk bewust is.

11. Primitieve vormen van staatkundige organisatie door associatie.

Ik noemde den organisatiezin der Amerikanen evenals hun individualisme in hoofdzaak van primitieven aard. Ook op dit punt brachten de voorvaderen belangrijke beschavingselementen uit het moederland mee. Immers het Calvinisme bezat zelf die verbinding van primitief individualisme en zin voor organisatie. Nog aan boord van de May Flower teekenen de Pilgrim Fathers hun korte sobere overeenkomst, waarbij zij ‘solemnly and mutualy in the presence of God and one of another, covenant and combine ourselves togeather into a civill body politick, for our better ordering

1) De la démocratie en Amérique III chap. 5-7, p. 175-198.

and preservation, and furtherance of the ends aforesaid (nl. de glorie Gods, bevordering van het christelijk geloof, de eer van koning en vaderland); and by vertue hearof to enacte, constitute and frame such just and equall lawes, ordinances, acts, constitutions and offices, from time to time, as shall be thought most meete and convenient for the generall good of the colonie; unto which we promise all due submission and obedience.'[1)]

'La notion de l'État est là au complet,' zegt Emile Boutmy.[2)] Dat wil zeggen, zou ik willen beperken: het besef van de staatkundige kern, van den staat in zijn engste begrenzing en in een nog middeleeuwsch-corporatieve opvatting. Want dit is duidelijk, als men de Amerikaansche maatschappelijke organismen in hun geheel overziet, dat juist de eigenlijke staatsgedachte daarin zwak, het economische en moreele element daarentegen sterk is.

De daad der Pilgrim Fathers, waaruit de kolonie Plymouth voortsproot, staat niet alleen. Soortgelijke 'compacts of government', 'plantation covenants', waartoe de kerkelijke organisatie als model diende, werden geteekend door de Puriteinen van Rhode Island, Connecticut, New Haven en New Hampshire.[3)]

Naast het Calvinisme heeft ook de Verlichting een sterk beginsel van aaneensluiting gebracht. Het besef der algemeene menschelijkheid bracht een broederschapszin, die zich uitte in associatie. De 18^{e} eeuw kent ook in Europa die woede voor genootschappen, meer of min geheim, voor een edel doel van vrijheid en menschelijkheid. Wanneer wij aan den vooravond der Amerikaansche revolutie het werk van het verzet voorbereid zien door Sons of Liberty en dergelijke genootschappen, dan behoeft men deze niet te beschouwen als specifieke uitingen van een Amerikaanschen geest; men kan er ook enkel een algemeen product der Verlichting in zien. Of is er bij de Europeesche vrijheidsgenootschappen, meest toch van wat later datum, reeds americanisme in het spel?

1) W. Macdonald, Documentary Source Book of American History 1606-1913, 1917, no. 4 p. 19.
2) Boutmy, Eléments etc., p. 117.
3) Macdonald l.c. no. 9-11, p. 36-45.

12. Spontane kernen van staatkundige organisatie. Van geheime club tot staatspartij.

In ieder geval is de functie van die spontane organisatiekernen in Amerika belangrijker geweest en gebleven dan in Europa. Er is verwantschap van wezen tusschen de 18e-eeuwsche clubs en de reusachtig uitgebreide en technisch volmaakte organisaties der Republikeinen en Democraten. Het politieke leven bewaart menigen trek van dat primitief-emotioneele karakter der spontane groepvorming. De groote staatspartijen behouden nog altijd iets van ‘orden’, van (sit venia verbo) onmetelijke onderonzen. Men kan de verschillende vormen van Amerikaansche politieke vereeniging zóó rangschikken, dat zij den geleidelijken overgang vertoonen van geheime club tot staatspartij.

De caucus, het type van het politieke onderons, de organisatie met clubgeest, stamt met al zijn eigenaardigheden reeds uit de periode vóór den opstand. Ziehier, hoe John Adams in 1763 de werking van dat instituut te Boston beschrijft. ‘This day learned that the Caucus Club meets, at certain times, in the garret of Tom Dawes, the Adjutant of the Boston Regiment. He has a large house, and he has a movable partition in his garret which he takes down, and the whole club meets in one room. There they smoke tobacco till you cannot see from one end of the garret to the other. There they drink flip, I suppose, and there they choose a moderator, who puts questions to the vote regularly; and select men, assessors, collectors, wardens, firewards, and representatives are regularly chosen before they are chosen in the town. Uncle Fairfield, Story, Ruddock, Adams, Cooper and a *rudis indigestaque moles* of others are members. They send committees to wait on the merchant's club, and to propose and join in the choice of men and measures. Captain Cunningham says, they have often solicited him to go to these caucuses; they have assured him benefit in his business, &c...’[1)] Het is het Amerikaansche partijleven in den dop. De hier waarschijnlijk bedoelde Samuel Adams, verre neef van John, den gezant in onze Republiek en lateren president,

1) John Adams, Works, ed. C.F. Adams 1850 II p. 144, bij A.B. Hart, American history told by Contemporaries II p. 220.

wordt door A.B. Hart het prototype van den politieken boss genoemd.[1)]

De ‘organized disorder’, waarmee de revolutie in 1775 begon, was het werk van zulke ‘caucuses’. ‘De staatkundige wereld van Hamilton's tijd, zegt MacMaster, werd hoofdzakelijk beheerscht door “caucuses”. Het was door de werkzaamheid van “caucuses”, dat de revolutie begon, dat het eerste congres bijeenkwam, dat de onafhankelijkheid verklaard werd, dat de Confederatie gevormd werd, dat de oorlog voortgezet werd, en dat het pad geëffend werd voor het ontwerpen van de Constitutie’.[2)]

Caucus heet het, als een deel van een politieke groepeering op eigen gezag de hoofden bij elkaar steekt en de leiding neemt. Wordt deze vereenigde werkzaamheid officieel, doordat een politiek lichaam of partij de leden ertoe aanwijst of erkent, dan heeft men het Comité. Het comité-principe, dat ook in de Europeesche revoluties zulk een groote rol speelt, en in de ontwikkeling der Amerikaansche geschiedenis een buitengewone beteekenis heeft gehad, kan met goed recht een Amerikaansche uitvinding heeten. In de jaren, die aan de revolutie voorafgaan, ontstaan overal locale kernen van verzet, eerst naar aanleiding van speciale behoeften en met nauwkeurig omschreven doel. Zoodra deze comités met elkander in verbinding treden, worden het comités van correspondentie. Op het beginsel van zulk een correspondentie berustte een der schema's van een confederatie der koloniën, die in 1754 besproken zijn, namelijk dat van den predikant Peters.[3)] Deze vorm van correspondentie was reeds in toepassing bij Amerikaansche kerkelijke besturen, kooplui, geheime genootschappen en bij de koloniale volksvertegenwoordigingen.[4)]

Het is Samuel Adams, de ‘party manager’ van Boston, die uit dit beginsel het instrument der revolutie smeedt. Hij

1) Hart, National ideals historically traced, 1907, The American Nation a History, vol. 26, p. 159.
2) J.B. McMaster, History of the people of the U.S., I p. 528.
3) Deze plannen van 1754 zijn te vinden in American History Leaflets, ed. A.B. Hart & E. Channing, no. 14 Plans of Union 1696-1780.
4) E.D. Collins, Committees of correspondence of the American revolution, Annual report of the Am. hist. assoc. 1901. I p. 243.

organiseert in 1772 het Committee of correspondence te Boston. Het heeft ten doel ‘to state the rights of the colonists, and of this province in particular, as men and Christians, and as subjects’. Het belegt vergaderingen, pleegt raad met comité's in naburige steden, bereidt politieke vragen toe voor de pers, verspreidt kranten en vlugschriften, konkelt, maakt stemming... en begint de macht aan te nemen van een wetgevenden en uitvoerenden raad. Reeds in Januari 1773 rapporteert gouverneur Hutchinson, dat er in Massachusetts in 80 of meer steden zulke comités werkzaam zijn. De kern van een revolutionaire confederatie was geschapen.

In Virginia wijst het ‘house of burgesses’ zelf in Maart 1773 een comité van correspondentie aan; daar ligt dus de schakel tusschen het spontane comité en de officieele delegeering van wetgevende functies aan een commissie. In Noord Carolina kiezen de comités uit hun midden zeven personen om te handelen als een ‘committee of secrecy, intelligence and observation’. ‘Committees of safety’ zijn in Amerika bekend, lang voor de Fransche revolutie het in haar mechanisme opneemt.

Uit de comités van correspondentie is het Continentale Congres, het centrale orgaan van den vrijheidsoorlog, en de confederatie der Staten, regelrecht voortgekomen. En ook de talrijke comités uit den Senaat en het Huis van afgevaardigden, die nu nog de wetgevende werkzaamheid op alle gebieden voorbereiden, hebben hun groote beteekenis in het Amerikaansche staatsleven tenslotte te danken aan het feit, dat het beginsel, om speciale zaken aan speciale comités toe te vertrouwen, reeds tijdens de revolutie in de koloniale zeden geworteld was.

Het comité van correspondentie is slechts de genormaliseerde vorm van de spontane organisatie. Deze leeft zelf daarnaast in allerlei gedaanten voort, gevarieerd al naar het tooneel, waarop zij werkzaam is, het doel, dat zij zich stelt, en den kring, waaruit zij voortspruit.

In het Nieuwe Westen van 1770, dat wil zeggen de toen gekoloniseerde gebieden van Kentucky en Tennessee, herhaalt zich de staat-scheppende daad van de Pilgrim Fathers. James Robertson, misnoegd over het bestuur van Noord-Carolina, dat in handen is van de kooplui in de havensteden, en hun

belangen dient, trekt met zijn buren westwaarts en vestigt zich aan de Watauga in Tennessee. Zij leven daar geheel aan hun lot overgelaten. De oude presbyteriaansche zuurdeesem werkt nog onder hen: zij gaan een ‘compact’ aan, een vereeniging om hunne maatschappij te regelen. Als Noord-Carolina de jonge vestiging in 1776 opneemt, trekt Robertson verder westelijk en sticht weer nieuwe compacts. Wanneer de Oostelijke Staten zich inspannen, om de nieuwe gemeenschappen van het Westen aan hun gezag te onderwerpen, zijn het de predikanten, die onder de pioniers den wensch naar onafhankelijkheid en ‘compact’-organisatie levend houden.[1)]

Dit principe van zelfstandige politieke formatie buiten wet en constitutie aan de grens der Unie werkt opnieuw in de ‘land clubs’ of ‘claim associations’ onder de kolonisten van Iowa omstreeks 1840/50; er worden ook sporen van aangetroffen in Wisconsin en Illinois. Het verschijnsel herhaalt zich nog eenigermate bij de ‘rush’ naar Oklahoma in 1889, toen 50.000 settlers op één dag het pas opengezette gebied binnenstroomden, na op de grens gekampeerd den datum der openstelling te hebben afgewacht.

De wetten der Unie verboden de vestiging in nieuw gewonnen gebied, voor en aleer de Indiaansche eigendomsaanspraken, door de tractaten aan de Unie overgegaan, geëxpireerd waren, en de opmeting van uniewege had plaats gehad. Toch stroomden de squatters reeds binnen, eer die termijn was verschenen; in Iowa waren, toen de opmeting eenige jaren na den koop begon, reeds 10.000 squatters gevestigd, zonder eenig recht maar in eerlijken, harden arbeid. Bijna elke groep van die kolonisten nu had haar ‘land club’ of ‘claim association’, om de zelfveroverde rechten te handhaven, onderling en tegen den staat, en de landspeculanten te weren. Het waren volledige staatkundige organisaties, met een president, rechters en uitvoerende ambtenaren, met vaste en bijzondere meetings, met zelfverordende wetten en een constitutie in gemoedelijk slechte spelling. Wie zich aan de wetten en besluiten der club niet hield, verloor zijn lidmaatschap. ‘For the faithful observance and mantanance of

1) F.J. Turner, Western State making in the revolutionary era. American historical review I. 1895/6. p. 87.

all the foregoing laws we mutually pledge our honours, and subscribe our names here unto,' zoo eindigt het compact van Johnson County, minder vroom maar van dezelfde strekking als de Covenant der Pilgrim Fathers.[1)]

13. De associatie in den vorm van een geheim genootschap met het karakter van een 'orde'.

Het is niet de oude puriteinsche geest alleen, die dezen vorm van staatkundige organisatie schept. De zooeven genoemde Robertson en veel van zijn gezellen kwamen uit de binnenlanden der Carolina's, waar de 'backwoodsmen' beschreven overeenkomsten plachten aan te gaan met het doel om paardendieven bij afwezigheid van deugdelijke rechtbanken door summiere maatregelen te 'reguleeren', en tevens om de koloniale ambtenaren te weerstaan bij de heffing van lasten, die zij onwettig of overmatig achtten. Zonder twijfel waren deze vereenigingen van 'Regulators' Robertson's onmiddellijk model bij het stichten van zijn primitieve staatsorde in de wildernis.

Wij maken hier kennis met een vorm van associatie, die in de Amerikaansche geschiedenis een buitengewoon groote rol speelt, en die ik de organisatie van het Veemgericht-type zou willen noemen. Het is feitelijk een vorm, die van den caucus en het committee of correspondence niet te scheiden is, enkel de wilde loot van denzelfden stam. De geheime politieke genootschappen als de Sons of Liberty vormen den overgang.

In het meer geordende en beschaafder Oosten vertoonen zich die geheime genootschappen sterk doordrongen van het politieke romantisme der 18de eeuw. De eerste in de rij zijn de Sons of Liberty te New-York, de systematische organisatie van den handwerksstand en de boeren, in het leven geroepen door de aristocratische Whigs bij hun verzet tegen de zegelwet in 1765. Zij ontsnappen terstond aan de leiding van die vaders; zij wijzen een comité van waakzaamheid en een comité van correspondentie aan, bedreigen met 'mob law' iedereen, die het gezegeld papier gebruikt, beramen een nachtelijken aanslag op het fort op Guy Fawkes'dag, en

1) B.F. Shambaugh, Frontier land clubs or claim associations. Annual report of the American historical association, 1900. I, p. 67.

houden door middel van hun comité van waakzaamheid een ware inquisitie betreffende handelstransacties, particuliere uitgaven en inkomsten en meeningen. De herberg, waar zij vergaderen, noemen zij ‘Hampden Hall’, als om hun hoog politieke bedoelingen te accentueeren, terwijl hun verwantschap met het veemgericht-type in het oog springt.

In sterke tegenstelling tot de Sons of Liberty staat het genootschap, dat generaal Henry Knox aan het einde van den vrijheidsoorlog in 1783 stichtte, om de officieren uit den krijg, ook de Fransche bondgenooten, vereenigd te houden door een hechten en plechtigen vriendschapsband. Zij noemden zich de Cincinnati, klank van oud-romeinsche burgerdeugd, die hun terugkeer in het burgerlijke leven aanduidde. Maar die burgerzin had een aristocratische tint. De Cincinnati waren in den vollen zin des woords een orde. Hun zelfgekozen onderscheidingsteeken, een adelaar aan een blauw lint, die onder de handen van den kunstenaar wat komiek uitviel, zouden zij erfelijk overdragen op hun nazaten. Tevens waren zij een politiek genootschap. Zij zouden geregeld in 't geheim beraadslagen over de welvaart der Unie, en inderdaad hebben zij in de eerste twintig jaren van hun bestaan een verstrekkende politieke actie gevoerd, in den geest van de plutocratische Federalisten, een geheime kern in een grootere partij als 't ware. De Cincinnati zijn van den beginne af heftig verdacht, uitgekreten en bespot als aristocraten, zelfs door de voormannen der Federalisten, als Franklin, de beide Adams' en John Jay. Hun erfelijk ordeteeken, het maskerade-ceremonieel bij de inwijding der leden, kwetsten al te zeer den verschen gelijkheidszin. Maar veel meer gold de argwaan toch hun geheime politieke actie: ‘lowering over our Constitution eternally, - beschrijft Jefferson hen verontwaardigd -, meeting together in all parts of the Union, periodically, with closed doors, accumulating a capital in their separate treasury, corresponding secretly and regularly.’[1)] In het jaar van de stichting der Cincinnati was de halve soldij, die aan officieren en soldaten uit de revolutie gedurende het leven zou worden uitbetaald, omgezet in

1) Jefferson aan Madison 28 Dec. 1794, Writings, ed. P.L. Ford, vol. VI p. 516; vgl. Jefferson's Anas, Memoirs etc. ed. 1829 vol. IV p. 454.

een uitkeering van vijf jaar volle soldij in eens, een maatregel, die door het volk als opzettelijke schepping van een geldaristocratie veroordeeld was[1]. Inderdaad werden hierdoor de officieren in staat gesteld, om deel te nemen aan de landspeculatie, die eenige jaren later begon. Zoo valt te verklaren, dat officieren uit het revolutieleger de voornaamste oprichters der Ohio Company werden, en zoo zit er een merkwaardig stukje economische geschiedenis vast aan het feit, dat generaal St. Clair, een der voornaamste aandeelhouders, in 1790 de stad aan de Ohio naar de geliefde orde herdoopte in Cincinnati. Tevens wordt duidelijk, waarom de Cincinnati steeds onder de ijverigste voorstanders der Constitutie en de sterkste steun der federalistische regeering worden genoemd.

Tegen de Cincinnati verhief zich in denzelfden tijd een ander quasi-politiek genootschap, dat in zijn huidigen vorm grooter bekendheid heeft in de wereld (ook de Cincinnati bestaan overigens nog). Op grondslag van de oudere Sons of Liberty stichtte een zekere Mooney te New York in 1789 de patriotsche Society of Saint Tammany or Columbia Order. Tammany was een min of meer fabuleus Indianenopperhoofd van den stam der Delawares. Hier gold in plaats van de ridderlijke naäapselen der Cincinnati een quasi-Indiaansch ritueel van wigwams, tribes, sachems en sagamores. Een dichter van de societeit in 1794 zingt hem toe:

> 'Immortal Tamany, of Indian race,
> Great in the field, and foremost in the chace!
> ...To public views he added private ends,
> And lov'd his country most, and next his friends'.[2]

Doch het is de vraag, of niet van aanvang af de vrienden vóor het vaderland zijn gegaan. Rondom die societeit als kern is de beruchte organisatie van Tammany Hall gegroeid, die de officieele vertegenwoordiging van de Democratische partij in de stad New York pretendeert te zijn, en wier hemeltergende praktijken onder boss Tweed, boss Kelly en boss Croker de verbaasde aandacht der wereld getrokken hebben.

1) McMaster l.c. vol. 1 p. 177.
2) Hart, American History told by Contemporaries III p. 295.

Tammany levert het treffendste voorbeeld van het ‘orde’-karakter der Amerikaansche partij-organisatie en van de reeds zeer oude wortels van dat stelsel. Maar er zijn er nog andere genoeg. De overgang van geheim genootschap tot politieke partij wordt in het midden der 19e eeuw vertoond door de Know Nothings. Tegen de toenemende immigratie, met name de Iersche, deed zich een Amerikaansch nationalisme met anti-katholieke kleur gelden. Het belichaamt zich eerst in geheime genootschappen: Order of United Americans, Order of the star splangled banner, Sons of America. Plotseling groeien deze uit tot een staatspartij, met als kern een orde, die in het geheim werkt. De partij krijgt den naam Know Nothings naar de geheimzinnigheid, waarmee de leden het doel der organisatie omhulden. De Know Nothings hebben anti-katholieke relletjes en een verzwakking der Whig-partij tot hun last; zij namen in korte jaren zoo toe, dat zij in 1855 met hun leus ‘Americans must rule America’ zeven staten naar hun hand hadden gezet, waaronder New York en Massachusetts. Maar bij de presidentsverkiezing van 1856 is het plotseling met hun succes gedaan, en zij verdwijnen even snel als zij opgekomen waren.

Andere organisaties weer blijven beneden het niveau van een staatspartij, zonder in aard, oorsprong of doel van de Cincinnati, Tammany of de Know Nothings te verschillen. Hier geldt dan de benaming veemgericht-type in volle kracht. Zij ontstaan naar aanleiding van de meest verschillende grieven. Het is niet te verwonderen, dat een hevig op het gemoed werkende kwestie als die der slavernij, reeds vóór het uitbreken van den burgeroorlog met zoo bloedige geweldadigheid bevochten, dergelijke organisaties opleverde. Levi Coffin, een quaker uit Cincinnati, was het hoofd van de groote geheime organisatie, de Underground Railroad genaamd, om gevluchte slaven aan de Fugitive Slave Law te onttrekken. De kiemen van die organisatie zijn reeds tot in 1786 terug te vinden, maar haar grootste werkzaamheid valt na 1840. Een uitgebreid net van smokkelpaden, waarlangs de negers in veiligheid werden gebracht, overdekte een groot deel der Unie[1]. Mevrouw Beecher Stowe ontleende de stof van haar roman aan haar actieven

1) Zie W.H. Siebert. The Underground railroad etc. Annual report of the American historical association 1895 p. 395; id. Light on the Underground railroad, American Historical review I 1895/6 p. 455.

dienst in deze organisatie en haar omgang met andere leden ervan.

Het gewelddadig karakter van zulk een geheim verbond tegen de slavernij komt nog duidelijker uit in de League of Gileadites voor de redding van gevluchte negers, die gesticht werd door John Brown, den bloedigen strijder en martelaar voor het abolitionisme. ‘Stand by one another and by your friends while a drop of blood remains; and be hanged it you must, but tell no tales out of school’, zoo luidde hun regel.

Den voorstanders der slavernij ontbrak het aan dergelijke organisaties evenmin. Zij noemen zich Vigilance Committee, Committee of correspondence, Self-defensive Association, enz. In den staat Indiana, waar een aanzienlijk deel der bevolking met weerzin de politiek der Noordelijken duldde, bestond tijdens den burgeroorlog een wijdvertakte geheime vereeniging, die zich met den ouden naam Sons of Liberty, of ook wel Knights of the golden circle tooide. Hun middelen waren die van het geweld: verzet tegen de militaire lichtingen, opstand, een aanslag tegen het leven van den gouverneur. Maar hun woorden zijn die der oude vrijheidslievende democratie, gekleurd met den fanatieken hartstocht, die een overwinning der Noordelijken als een gevaar voor leven en bezittingen, voor de eer van vrouwen en dochters placht te schilderen. ‘This organization is bound to oppose all usurpations of power... Lincoln's government is a usurpation..., I will not agree to remain passive under usurped authority affecting my rights and liberties.’[1)] Het is de oude leer van Jefferson.

Na den oorlog hadden in het verwoeste en uitgeputte Zuiden de oude gewoonten van gewelddadigheid en eigen recht zoeken meer dan ooit reden van bestaan. Een partijregeering van het slechtste soort trachtte van uit het Noorden in de zuidelijke staten het systeem van den overwinnaar door te voeren. De carpet-bag-politicians beheerschten er het bestuur. Het verzet van de uit recht en bezit gestooten Zuidelijken belichaamt zich in geheime organisaties, met fantastische namen: The Knights of the White Camellia, The Pale

1) J.A. Woodburn, Parly politics in Indiana during the civil war, Annual report of the American historical association 1902, I p. 250.

Faces, The Constitutional Union Guards, The White Brotherhood, en bekender dan deze de Ku Klux Klan.

Het merkwaardige van de Ku Klux Klan is, dat zij, in Mei 1866 door een groepje jongelieden in een dorp van Tennessee louter tot vermaak opgericht, wel twee jaren het karakter van een grap bewaart, eer zij een machtig en gevaarlijk politiek instrument wordt. Men reed des nachts bij maneschijn in lange gewaden, met witte maskers en hooge bordpapieren hoeden rond, de hoeven der paarden omwikkeld, joeg den negers een doodelijken schrik op 't lijf, en lichtte af en toe een blanken politieker of schoolmeester op. Intusschen verbreidt zich de organisatie van district tot district, daarna van staat tot staat, en tegelijk neemt zij een ernstig en politiek karakter aan. Dan wordt haar leus, het volk van het Zuiden te beschermen tegen onrecht, de constitutie der Unie te verdedigen; nu is haar naam The Invisible Empire of the South, en haar werk dikwijls moord en geweld, totdat na 1870 de regeering haar gaandeweg de baas wordt.[1)]

Het is evenwel voor het ontstaan van dergelijke organisaties volstrekt niet noodig, dat de kwestie een zoo emotioneel karakter draagt als die der slavernij. Of moet men liever zeggen, dat alle politieke kwesties in de Vereenigde Staten vanzelve dat heftig beroerende aannemen? In 1786 vormen de voorstanders van het papiergeld te Charleston in Zuid-Carolina een organisatie, die zij de Hint Club noemen, welke geregeld vergadert, en een geheim comité aanwijst. De club bedoelt, den voorstanders van hard money heimelijke ‘hints’ te geven. Helpt dit niet, dan bepaalt de club een nachtelijk rendez-vous, dat door het oplaten van drie vuurpijlen wordt aangekondigd, en begeeft zich en corps naar het huis van den vijand, ‘to hurl down, - gelijk het heette -, public vengeance on the destroyers of the commonwealth.’[2)] Men ziet, en dit is van belang, de club beschouwt zich als de dienaar van het publiek belang, als een zuiver staatkundige organisatie.

Dat karakter van would-be politieke partij ontbreekt zelfs

1) Woodrow Wilson, History of the American People, V. p. 59 sq. De naam Ku Klux Klan is volgens sommigen een verbastering van Kuklos, volgens anderen een klanknabootsing met de beteekenis van ons kinderlijk Pief paf poef.
2) McMaster vol. I. p. 287.

niet aan de merkwaardige vereeniging, die de schakel vormt tusschen de genootschappen van het veemgericht-type en de moderne arbeidersorganisatie, de Molly Maguires in de anthracietmijnen van Pennsylvania uit de jaren 1854 tot 1877.[1)] Dit genootschap is in zooverre niet als specifiek Amerikaansch te beschouwen, dat het uitsluitend katholieke Ieren telde. De Ieren, gewoon aan geheime vereenigingen en verzet tegen den staat, hadden in de Amerikaansche samenleving, met haar soortgelijke zeden, volop gelegenheid, die neiging te ontplooien. De Molly Maguires werken tegen gehate mijnbazen met een georganiseerd systeem van waarschuwingen gevolgd door moord, en wisten zich tegelijk te verheffen tot een politieke macht, die het plaatselijk bestuur in haar hand had, en waarmee rekening moest worden gehouden, totdat een emissario van Allan Pinkerton's Detective Agency hen ten val brengt.

De Amerikaansche arbeidersorganisatie verraadt in haar oudsten vorm nog duidelijk haar verwantschap met het veemgericht-type. De Knights of the Labor vertoonen dat karakter reeds in hun romantischen naam, in hun zeer geheimen aard, in den godsdienstig dwependen vorm, waarmee zij in profetische verwachting den acht-urendag voorstaan, in hun aandeel aan de bloedige stakingen van de periode 1870 tot 1885 en tenslotte in hun ondergang in een corrupte bevoordeeling der leiders. Van den anderen kant duidt de naam Labor conspiracy voldoende aan, onder welk licht de regeering de opkomende arbeidersbeweging zag.

De beteekenis der geheime genootschappen in het politieke leven van Amerika wordt nog geïllustreerd door het feit, dat enkele staten in hun constituties er bepalingen tegen opnemen. Als algemeen verschijnsel beschouwd, zou men nu wellicht het hier vermelde als volgt kunnen samenvatten. In de Amerikaansche geschiedenis komt een belangrijke functie toe aan spontaan zich organiseerende kernen van politieke overtuiging, doorgaans meer gericht op verzet en geweld dan op constructie, en waar dikwijls het publieke belang in hooge mate door private belangen wordt overschaduwd. De politieke overtuigingen, verbonden aan groep-

1) J.F. Rhodes, The Molly Maguires in the Anthracite region of Pennsylvania. American historical review XV 1909, p. 547.

belangen, hebben in dit middel, in verband met de groote vrijheid van actie, een groote gemakkelijkheid, om zich direct te realiseeren; de sterke zin voor organisatie levert een rijke bron van kracht en élan, maar ook een gereede aanleiding voor verregaand bederf. Aan deze vormen van organisatie blijft, ook al dient de persoon het gestelde doel zonder voorbehoud, niettemin een sterk individualistische trek eigen; men zou ze individualistische organisatie, of beter nog georganiseerd individualisme kunnen noemen.

14. Het Amerikaansche partijleven verraadt nog altijd zijn verwantschap met de beschreven vormen van associatie.

Het is juist de groote individualist Thomas Jefferson geweest, die den zin van zijn landgenooten voor organisatie in dienst heeft gesteld van de groote politiek. Zijn tegenstanders, de Federalisten, waren een machtige kapitalistische groep, tegen wie de (oude) Republikeinen (de latere Democraten!) niet hadden kunnen opkomen, wanneer Jefferson niet de kernen van hechte organisatie, die in de quasi-jacobijnsche Democratic Societies van 1794 verrezen tegen de zittende regeering, had aaneengesmeed tot een groote fijn bewerktuigde en zeer geheim geleide staatspartij. Zoo waren de Republikeinen den Federalisten voor in organisatie, toen zij de overwinning van 1800 behaalden, voor goed. De Federalisten schimpten in 1794 op de ‘self-created societies’, die na den maaltijd hun werk begonnen, de deuren grendelden, en in het duister stemden. Zij verklaarden het systeem van partij-conventies, dat hun tegenstanders ontwikkeld hadden, te verachten, maar heimelijk en te laat volgden zij het zelven na.[1)]

Hoe de enorme, ingewikkelde organisaties der twee groote partijen zich verder hebben ontwikkeld, en hoe zij zijn ontaard, mag hier blijven rusten. Waar het hier op aan komt, is het feit, dat het Amerikaansche partijleven altijd, ook in zijn reusachtige uitgebreidheid, de trekken en het sentiment van die spontane, emotioneele organisaties heeft bewaard, waarin zijn oorsprong ligt. Nog altijd plegen zich de onmiddellijke politieke strevens in Amerika terstond om te zetten in nieuwe, dikwijls zeer locale partijen, doorgaans van sterk ethischenthousiast gehalte, soms van zeer korten duur. Doch ook

1) S.E. Morison, The First National Nominating Convention 1808. American Historical review XVII 1912, p. 744.

aan de twee groote partijen zijn nog altijd zekere primitieve trekken eigen.

De strikte partijdiscipline en de partijtrouw zonder voorbehoud zouden met het individualistische karakter van het Amerikaansche volk slecht te rijmen zijn, wanneer zij niet wortelden in dat 'orde'-besef, dat reeds de Sons of Liberty en de Cincinnati doordrong. In denzelfden tijd, tusschen 1865 en 1880, dat de bewerktuiging der beide partijen tot het uiterste volmaakt werd, zoodat hun ingewikkeld mechanisme elken vezel van het burgerlijk leven doordrong, was de reëele politieke tegenstelling, die hen scheidde, voortdurend aan het afnemen. Er was niet meer, indien zij er ooit geweest was, één groote republikeinsche overtuiging tegenover een democratische. Er waren nog zekere vereerde leuzen, zekere afwijkingen in algemeene neiging, bij voorbeeld naar staatsinmenging of niet, maar de belangen liepen dooreen, en de organisatie zat tot in haar kleinste onderdeelen vast aan de speciale belangen. Daardoor behield de organisatie enkel reden van bestaan in zich zelve; zij was sui generis geworden, een macht, te groot en te geliefd, om uit de maatschappij en uit het gemoed te kunnen worden weggenomen. Het was geen politieke overtuiging meer, die de leden samenhield, maar traditie en loyauteit van een quasireligieus karakter. 'The truth is,' zegt een Amerikaansch geschiedschrijver, 'that the political party is to many of its participants an order, existing for its own pomp and grandeur, and having in their minds no direct connection with public service'.[1)] Van een specifieke organisatie als Tammany geldt dit natuurlijk in hoogere mate. Het sentiment van de 'better sort' aanhangers van Tammany wordt door een Amerikaan aldus beschreven: 'He considers that Tammany is, on the whole, a good body, that it gives New York a good government, that it stands for what is manly and patriotic. It troubles him somewhat that a few of the leaders are said to be acquiring ill-gotten gains; and if the scandal increases he will overthrow those leaders and appoint others in their stead. Meanwhile Tammany is his party, his church, his club, his totem. To be loyal to something

1) A.B. Hart, National ideals p. 178.

is almost a necessity of all incorrupt natures'.[1] Het is de houding, die lapidair is uitgedrukt in het woord van den republikeinschen boss Thaddeus Stevens, uit de jaren 1860/70, toen men hem vertelde, dat een candidaat voor zeker ambt een 'damned rascal' was: 'All I want to know is, whether he is *our* damned rascal'.

Het is niet alleen het 'orde'-besef, dat getuigt van de voortdurende verwantschap der Amerikaansche staatspartijen met primitieve vormen van associatie. In datzelfde licht is ook te beschouwen, wat men het sport-besef van het Amerikaansche partijleven zou kunnen noemen, hetwelk zich vooral openbaart bij de presidentsverkiezing. Boutmy heeft het treffend uitgedrukt. 'La démocratie américaine est issue d'une société d'aventuriers et d'hommes d'affaires, c'est-à-dire de spéculateurs et de joueurs, et le tempérament qui répond à cette origine est celui qui s'est déployé dans la vie politique. Ce qui la pénètre, la colore et lui donne sa physionomie, c'est un sport effréné, large, bruyant, grossier, optimiste, sans animosité ni rancune, de très-mauvais ton et de très belle humeur'.[2] De politiek heeft inderdaad in de Vereenigde Staten veelal meteen de functie moeten vervullen van volksvermaak, bij de schaarsche gelegenheid tot ander amusement. Het spel-element, dat niet alleen bij primitieve volken in de gewichtigste dingen der cultuur tot uiting komt, is er sterk ontwikkeld, getuige de groote rol van versjes, 'slogans', verbranden in effigie enz. sedert de dagen der revolutie, getuige de mass-meetings en optochten met hun vertoon van vlaggen, cocardes en symbolen, die in zwang kwamen, sedert in 1840 opeens de 'log-cabin', de pioniershut, waarin de candidaat der Whigs, W.H. Harrison, geboren heette, tot partijsymbool verheven werd, en overal werd opgericht, met evenveel enthousiasme begroet als ooit de vrijheidsboom. Getuige nog altijd de Campaign clubs voor de presidentsverkiezing en de onderscheiding der kansmakende candidaten in Favorites, Dark Horses en Favorite sons.[3] Een staaltje uit de kleine politiek: een debater gaat het afleggen. Opeens

1) H.C. Merwin, Atlantic Monthly 1894, geciteerd door Bryce II p. 402.
2) L.c. p. 143.
3) Zie over de beteekenis dier termen Bryce II ch. 70

klinkt achter uit de zaal een stem: ‘Tom, call him a liar, and make it a fight.’

Evenals het orde-besef juist door de geweldige uitbreiding der organisatie eer is toegenomen dan verzwakt, zoo heeft ook het sport-besef gewonnen, naarmate de gelegenheid zich aanbood, om een overmatig aantal partijgenooten in politieke vergadering bijeen te brengen: het werk der spoorwegen. In een nationale partij-conventie voor de presidentskeuze, waar 1000 afgevaardigden met 1000 plaatsvervangers en 14.000 toeschouwers te zamen zijn, werkt het getal evenzeer de opwinding in de hand, als het een debat en oordeel feitelijk onmogelijk maakt. Vandaar een terugkeer tot praktijken, zooals de Lycurgische wetgeving ze te Sparta heet te hebben gekend: het votum bij overschreeuwen. De eerste partijconventie, waar de nominatie bij enthousiasme in praktijk werd gebracht, was die, waar Lincoln tot candidaat der Republikeinen werd aangewezen te Chicago in 1860, toen behalve de aanwezigen nog duizenden op het dak de beraadslagingen volgden.

‘The Sewardites marched as usual from their headquarters at the Richmond House after their magnificent band, which was brilliantly uniformed - epaulets shining on their shoulders, and white and scarlet feathers waving from their caps - marched under the orders of recognized leaders, in a style that would have done credit to many volunteer military companies. They were about a thousand strong, and protracting their march a little too far, were not all able to get into the wigwam (zoo heet het gebouw, waar een conventie bijeenkomt). This was their first misfortune. The were not where they could scream with the best effect in responding to the mention of the name of William H. Seward.’ - In ademlooze stilte beginnen de verhandelingen. Zoodra echter de naam van Seward wordt genoemd, breekt een geestdriftig applaus los. - ‘When Mr. Judd named Lincoln, the response was prodigious, rising and raging far beyond the Seward shriek.’ Diens aanhangers geven het niet op, en slagen in een nog heviger schreeuw. ‘The effect was startling. Hundreds of persons stopped their ears in pain. The shouting was absolutely frantic, shrill and wild.’ - Nog eenmaal dus voor Lincoln. ‘I thought the Seward yell could not be surpassed,’ maar

jawel, ‘the Lincoln boys... took deep breaths all round, and gave a concentrated shriek that was positively awful, and accompanied it with stamping that made every plank and pillar in the building quiver.’ - In de zoo geschapen overspanning heeft de stemming plaats; onder de onmiddellijke physieke bedwelming van het geschreeuw gaat het benoodigde stemmenaantal op Lincoln over. Als dronkenen waggelen de uitgeputte politici naar huis.[1)]

Deze schreeuwgewoonten bestaan nog altijd voort, maar zij hebben hun spontaan karakter verloren. Het applaus wordt op kunstige wijze opgezet en gaande gehouden. Als de voorstanders van één candidaat ermee beginnen, moeten de anderen volgen. In de Democratische Conventie van 1912 werd eerst de naam van den candidaat Underwood toegejuicht gedurende 20 minuten, daarop die van Clark gedurende 1 uur en 5 minuten, vervolgens die van Wilson 1 uur en 15 minuten.

Zulke trekken zijn wel geschikt om het emotioneel karakter der Amerikaansche politieke organisatie in een helder licht te stellen. De Amerikaan zelf ziet dat emotioneel karakter zeer goed in, ten minste in den politieken tegenstander. Wanneer Roosevelt breekt met Taft, en de scheuring in de Republikeinsche partij voltrokken wordt, tengevolge waarvan de Democraten met Wilson in 1912 het pleit winnen, hoont Taft de nieuwe Progressieven als ‘political emotionalists or neurotics.’ De Progressieve conventie te Chicago kenmerkte zich door een geest van vrome vurigheid, waartoe de groote plaats, die hier voor de eerste maal de vrouwen innamen, zeker bijdroeg. Roosevelt's beginselverklaring was een geloofsbelijdenis, en zelfs de vijandige pers moest erkennen, dat geen partijconventie sedert de stichting der Republikeinsche partij in 1856 die der Progressieven had geëvenaard in geestdrift en devotie.[2)] Met dat al was reeds bij de volgende presidentsverkiezing in 1916 de nieuwe Progressieve partij zoo goed als verdwenen, opgelost, ten deele teruggekeerd in den schoot van de oude hechte Republikeinsche organisatie.

15. De economische associatie.

Er is evenwel een gebied

1) M. Halstead, Caucuses of 1860, bij Hart, American history told by Contemporaries, IV, p. 155.
2) Ch.A. Beard, Contemporary American history 1877-1913, p. 357, 370.

van organisatie, waar het emotioneel element geheel ontbreekt: de economische organisatie. En het behoeft geen betoog, dat hier een nog belangrijker veld van onderzoek ligt naar de grondslagen der Amerikaansche cultuur. Met het bepalen van enkele trekken, die den politieken associatiezin van het Amerikaansche volk kenmerken, is nog niet het halve werk gedaan. Nu rijzen eerst de vragen: hoe is de verhouding van individualisme en organisatie in de geschiedenis van Amerika's economische ontwikkeling? Is daar tegenstelling tusschen die beide begrippen, of is er hetzelfde wisselspel, dat ook in de politieke geschiedenis individualisme en organisatie zoo eng verbonden houdt? - Voor het beantwoorden van die vragen echter schiet een zuiver historisch onderzoek te kort; hier wordt een staathuishoudkundige en sociologische behandeling vereischt, die aan meer bevoegden blijve overgelaten. Met een enkele opmerking slechts wil ik het onderwerp uit de historische haven in de wijde zee der sociologie loodsen.

De economische associatie, met andere woorden de kapitalistische vennootschap, is in Amerika de eersteling der revolutie geweest. Vóor dien tijd kent men slechts de groote compagnieën met monopolie, door moederlandsche belangen beheerscht. Het denkbeeld corporatie is nog verbonden aan dat van privilege, en het is de vrees voor monopolies, die het opkomen van handelsvennootschappen tegenhoudt. Eerst de revolutie ruimt zoowel de psychologische als de politieke bezwaren op. Zij had betrekkingen tusschen zakenmenschen in het leven geroepen, en groote combinaties van Amerikaansch kapitaal mogelijk gemaakt.[1)] De bevestiging van de veiligheid, die voor het publiek vertrouwen noodig was, bracht eerst de Constitutie in 1789. Zoo ziet men in de geheele periode vóor 1774 slechts 6 handelsvennootschappen erkend, in die der revolutie en confederatie van 1774 tot 1789 21, terstond daarop in de eerste elf jaren der Constitutie 200, waarvan één, de Nationale bank, door de Unie zelf geoctroyeerd.

Nu is het de aandacht waard, dat de handelsvennootschap niet enkel áansluit bij de oude groote compagnieën, maar

1) S.E. Baldwin, American business corporations before 1789, Annual report of the Am. hist. association 1902. I p. 253; J.S. Davis, Essays in the Earlier History of American corporations, Harvard Economic Studies vol. XVI, 1917.

evenzeer bij particuliere vereenigingen van niet-mercantiel of niet uitsluitend mercantiel karakter. Tot in de 19e eeuw bleef zoowel in Engeland als in Amerika een zekere tegenzin bij het publiek bestaan tegen corporaties, die enkel voor privaat voordeel werkten.[1)] Op tal van punten ziet men dan ook den overgang van nuttige vereeniging tot handelsvennootschap. Hier ligt de verbinding tusschen de spontane organisaties, die vroeger behandeld werden, en de economische aaneensluiting. De eerste brandwaarborgmaatschappij te Philadelphia is aanvankelijk een club, die maandelijks vergadert met boete op afwezigheid. De oudste levensverzekering in Pennsylvania in 1759 heet 'The corporation for the relief of poor and distressed Presbyterian ministers, and of the poor and distressed widows and children of Presbyterian ministers.' De oudste bank, die van Robert Morris, vloeit voort uit een patriotsche onderneming, om in den oorlog het geschokte crediet der Vereenigde Staten te steunen. De eerste corporatieve onderneming in New Jersey noemt zich nog zorgvuldig 'Society for establishing useful manufactures'. Eerst in 1795 geeft een staat, Noord Carolina, een algemeene vrijheid tot corporatie, die tevoren was beperkt voor godsdienstge, liefdadige en letterkundige doeleinden.

De economische en de politieke organisatie hebben dus gemeenschappelijke wortels in den aangeboren zin voor aaneensluiting tot een doel, dat niet alleen het belang maar ook de moraal raakt. Doch terwijl de politieke organisatie haar spontaan, emotioneel, kortom menschelijk karakter bewaart, ontbeert de economische organisatie dat van aanvang af door den dwang van het kapitaal. Zij is in veel hoogere mate dan de politieke organisatie gevangen in het groote proces van de mechaniseering der cultuur. Organiseering wordt mechaniseering, dat is het fatale moment der moderne beschavingsontwikkeling. Vandaar dat de term gemeenschapszin, het motief voor de politieke organisatie, voor de economische niet past. Juist daar, waar de economische organisatie haar reusachtigste afmeting heeft bereikt, in de Amerikaansche trust, is het sentiment, dat haar vervult, weer zuiver individualistisch geworden. De groote beheerschers der industrie beschouwen zich opnieuw als pioniers, die onder veranderde

1) Baldwin l.c. p. 267.

omstandigheden het oude werk der ontwikkeling van de natuurlijke schatten der natie voortzetten. In naam van het oude individualisme, dat Amerika groot heeft gemaakt, eischen zij de vrijheid op voor de onbelemmerde doorwerking van het groot-kapitalistische streven. Knot men den geest, die dat streven bezielt, dan breekt men Amerika's beste kracht, meenen zij.

Ook de vluchtige aanduiding van de problemen, die de geschiedenis der economische associatie meebrengt, kan slechts de conclusie versterken, welke uit het voorafgaande scheen voort te vloeien: het begrippenpaar Individualisme en Associatie doet zich in de Amerikaansche geschiedenis veel minder als een tegenstelling gelden, dan men, uitgaande van de Europeesche, zou verwachten.

J. HUIZINGA.

Oude ontwikkelingstheorieën in modern gewaad.[1)]

> We are wont to call all human reasoning which we apply to Nature, the *anticipation* of Nature (as being rash and premature) and that which is properly deduced from things the *interpretation* of Nature.
>
> BACON, Novum Organum.

Wanneer wij met een onbevooroordeelden geest de geschiedenis der Embryologie nagaan, dan treft ons het verschijnsel, dat met een zekere regelmaat dezelfde opvattingen omtrent de beteekenis der voortplanting en der individueele ontwikkeling, zij het in eenigszins gewijzigden vorm, terug keeren, ja, enkele dezer voorstellingen schijnen zoo nauw samen te hangen met alom verbreide, primitieve animistische volksvoorstellingen, dat men bijna geneigd zou zijn, deze laatste potentieel in het onderbewustzijn van den mensch aanwezig te achten. Om deze reden heb ik voor deze studie den bovenstaanden titel gekozen, terwijl ik aan het hoofd daarvan als motto het bekende, waarschuwende citaat uit Bacon's Novum Organum geplaatst heb, omdat ik den lezer hoop aan te toonen, dat de meerderheid der moderne natuuronderzoekers vooralsnog ontwikkelingstheorieën huldigt, welke meer zijn te beschouwen als een ‘anticipation of Nature’, een vooropgezette

1) De stof voor deze studie werd oorspronkelijk verzameld ten behoeve van een openbare les gegeven bij de aanvaarding van het privaat-docentschap in de Vergelijkende Ontwikkelingsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 22 Februari l.l.

meening in welker keurslijf men de gevonden data tracht te persen, dan als een ‘interpretation of Nature’ een bescheiden samenvatten, rangschikken en vertolken der geconstateerde feiten.

Beginnen wij met de animistische rudimenten. Volgens mijn meening is het animisme in den wijdsten zijn des woords niet alleen gekenmerkt door de voorstelling, dat alle beweging, dat alles wat geschiedt in natuur en samenleving, moet worden toegeschreven aan invloeden, die gelijk te stellen zijn met den menschelijken geest en wil, maar wordt de grondslag daarvan evenzeer geleverd door het geloof aan een levende zielestof, welke, zooals de gebruikte term reeds aanduidt, een uitgesproken materieel karakter draagt. In een daartoe geschikt tastbaar lichaam aanwezig zou deze zielestof daaraan de ons bekende levensverschijnselen mededeelen. Volgens deze zienswijze is dus een levend wezen niet in zijn geheel als zoodanig op te vatten, neen, slechts een klein deel zou drager van het leven zijn; de rest stelt niets meer voor dan dood materiaal, waarmede deze levende zielestof werkt, zooals de mensch met levenlooze werktuigen, die hij zelf vervaardigd heeft, de minerale stoffen bewerkt, welke de aarde hem verschaft. Het leven is volgens deze voorstelling, dus geen bijzondere toestand, waarin de materie van het levende organisme verkeert, neen, het is een bijzonder soort stoffelijkheid, welke echter voor onze zintuigen en technische hulpmiddelen niet waarneembaar is. Deze denksfeer van stoffelijke zieligheid of transcendente stoffelijkheid zou men metaphysisch-mechanistisch kunnen noemen en deze metaphysische mechanica of mechanistische metaphysica is nog op vele gebieden der biologie overheerschend, hoewel overal de teekenen eener naderende omwenteling zijn waar te nemen.

De drie meest verbreide volksvoorstellingen omtrent wezen en voorkomen der zielestof vinden wij bij de oudere Grieksche philosophen terug en wel:

1. De bloedtheorie, welke de aanwezigheid van de ziel in de vochtige en warme essentie van het bloed aanneemt, waarschijnlijk bij Thales.
2. De sperma-theorie, welke de mannelijke zaadvloeistof als gecondenseerde zielestof opvatte, terwijl deze laatste overigens in het geheele lichaam in min of meer verdunden toestand aanwezig werd geacht, o.a. bij Hippo.

- de ademtheorie, volgens welke de zielestof een verbinding voorstelt van het warme, het luchtige en het vochtige (dus van drie der vier elementen) en in den adem aanwezig gedacht wordt. De ademhaling heeft dan de beteekenis van het opzuigen van nieuwe zielestof uit het heelal[1]. Een dergelijke meening werd o.a. door Anaximenes en door Diogenes van Apollonia verkondigd.

Het is duidelijk, dat deze voorstellingen een grooten invloed moesten uitoefenen op het begrip, dat men zich van de voortplanting vormde. De aanhangers der bloedtheorie deelden daarbij aan het wijfje de belangrijkste rol toe. Zij beschouwden de vivipariteit van den mensch en de zoogdieren als norm, en namen ten onrechte een direkt bloedverband tusschen moeder en vrucht aan. De aanhangers der spermatheorie daarentegen achtten het aandeel van het mannetje bij de voortplanting van meer belang. Het woord sperma of zaad duidt voldoende aan, dat de vader als levenverwekker als zaaier en de moeder als vruchtbare voedingsbodem gedacht werden. De aanhangers der ademtheorie daarentegen huldigden meestal de zeer primitieve voorstelling (die van het Mozaïsche scheppingsverhaal), dat de ziel in een daartoe voorbereiden levenloozen vorm geblazen wordt.

Een synthese dezer voorstellingen en voorwaar geen gelukkige is door Plato in den Timaios beproefd, een waarschuwend voorbeeld tot welke dwaasheden de verachting van het waarnemen een geniaal denker kan voeren. Men kan nu eenmaal geen juist begrip krijgen van de verhouding tusschen onze levensfuncties en onze orgaansystemen door zuivere redeneering alleen, daartoe zijn opzettelijke waarnemingen en proefnemingen of in ieder geval goed geconstateerde feitelijkheden als basis noodig en daaraan ontbrak het Plato ten eenemale. Zijn verklaring der levensverschijnselen is dan ook niets anders dan Augurenfantasterij in litterair gewaad, waarop ik hier niet kan ingaan.

Plato onderscheidt dan bij den mensch drie zielen:

- de goddelijke ziel, τ πνε μα (de rede zou men tegen-

1) Als men het woord pneuma slechts door energie vervangt, is deze voorstelling nog zoo absurd niet en zij leidde Diogenes tot de volkomen juiste veronderstelling, dat in water lucht moet zijn opgelost, aangezien visschen ademhalingsbewegingen maken.

woordig zeggen, welke verwant is met de sterren en daarheen terugkeert, na het afsterven van het lichaam. Het pneuma is alleen aan den mensch eigen en heeft zijn zetel in het hoofd, in 't bijzonder in het oog, welke beide lichaamsdeelen door hun bolvorm hun verwantschap met de hemelsfeer verraden. Het pneuma verlangt steeds naar haren oorsprong terug en wordt door den nauwen hals gescheiden van de beide lagere zielevormen:

2° de dierlijke ziel, □ ψυχ□, die onze algemeene gevoeligheid en ons waarnemingsvermogen, alsmede onze neigingen en sommige onzer moreele kwaliteiten zooals moed veroorzaakt. Zij zetelt in het hart alsook in het bloed en volgens den naam moet ook de ademhaling er iets mee te maken hebben, hoewel volgens Plato de long niet in hoofdzaak voor de ademhaling, maar voor het opnemen van water dient, waardoor het veel bewogen hart afgekoeld kan worden. Van deze borstziel door het middenrif gescheiden, treffen wij in den buik aan

3° de plantaardige ziel, □ □λη, welke aan de maag, het centrum onzer grof materialistische neigingen, gebonden is, ‘als een dier aan zijn voederbak’. De duistere hylè wordt echter eenigszins in toom gehouden door de lever, welke ‘glad en glanzend, zoet en tegelijk vol bitterheid is, opdat de macht der uit de rede komende gedachten zich daarin spiegele.’ Bij ongehoorzaamheid van de lagere driften aan de rede stort zij haar gal uit in de maag, maar zij kan ook de buikziel opvroolijken met haar zoet secreet, terwijl zij in den nacht de droomen herbergt. De milt dient voor het blank houden van haar spiegelend oppervlak.

Ten slotte fungeeren hersenen en ruggemerg als een soort schakelbord tusschen deze drie zielen. ‘Eigenlijk is de mergsubstantie niets anders dan verdicht sperma; het ruggemerg staat door een kanaal met het mannelijk copulatie-orgaan in verband, dat zijnerszijds weer met de longen verbonden is om de mergsubstantie door toevoeging van water in vloeibaar sperma te veranderen.[1)]

1) In zijn bekenden dialoog Phaidros vergelijkt Plato de ziel met een tweespan, waarvan de wagenmenner de rede (λογιστι□□ν) voorstelt en de beide paarden de hoogere begeerten en de lagere driften vertegenwoordigen (τ□ □υμι□□ν resp. τ□ □πι□ιμητι□□ν) Ook hier vinden wij dus de verdeeling der ziel in drieën onder andere namen terug. Men krijgt echter den indruk, dat de ziel hier minder materieel, meer als een werking wordt opgevat en dat over 't geheel alles wat over hare structuur wordt medegedeeld meer als beeld, als vergelijking, dan als realiteit moet worden beschouwd.

Het op het eerste gezicht nog al merkwaardige feit, dat Plato het centraal-zenuwstelsel opvat als een verbindend orgaan tusschen gewaarwordingen en indrukken, door onze samengestelde ziel ontvangen, verliest veel van zijn beteekenis, waar Plato's opvatting blijkt te berusten op ten eenemale onjuiste anatomische gegevens en gekoppeld is aan de eenzijdige sperma-theorie, want daarvan was Plato een overtuigd aanhanger, omdat daardoor zijn geringschatting van de vrouw en van hare rol bij het voortplantingsproces gestaafd werd.

Volgens Plato's opvatting nu is de beteekenis der voortplanting deze, dat aan het sperma, dat is het mengsel der drie zielestoffen, gelegenheid wordt gegeven een nieuw lichaam te vormen. De ziel wordt dus niet in een levenloos lichaam gevoerd, en daaraan wordt niet het leven ingeblazen, zooals de meest voorkomende populaire voorstelling is, neen omgekeerd assimileert de ziel als 't ware levenlooze substantie om een tastbaar lichaam te vormen. Deze meening sluit zich natuurlijk nader bij onze moderne opvattingen aan dan de eerstgenoemde.

Behalve de ontstaanswijze van levende wezens door geslachtelijke voortplanting neemt men in de Oudheid algemeen de abiogenesis of generatio spontanea als vaststaand aan bij planten en bij dieren, waarvan men de sexueele voortplanting niet kent. Deze vorming van levende organismen uit doode stof geschiedt hoofdzakelijk op plaatsen, waar het vochtige en warme kunnen samenwerken, dus in moerassen of in het slijk op den bodem van plassen en ondiepe zeeboezems. Zelfs Aristoteles, voor wiens kennis, voor wiens waarnemingsen combinatievermogen men niet anders dan den diepsten eerbied kan koesteren, was zoo door dit bijgeloof bevangen, dat hij zonder eenig bezwaar niet alleen planten en eenvoudig gebouwde lagere dieren, maar bv. insekten uitrottende stoffen of paling en andere beenvisschen uit modder laat ontstaan, als hij toevallig niet geslaagd is de geslachtelijke voortplanting dezer dieren waar te nemen. Men moet hierbij echter

in aanmerking nemen, dat Aristoteles knopvorming en andere vegetatieve voortplantingswijzen als abiogenesis beschouwt.

Ik ben op dezen kring van voorstellingen even nader ingegaan, omdat er bij vele schrijvers over de geschiedenis der biologische wetenschap een gebrek aan historisch verplaatsingsvermogen bestaat, zoodat eenerzijds zonder kritiek alle mogelijke uitingen van Grieksche philosophen aan de uitkomsten onzer moderne, inductieve natuurwetenschap gelijk gesteld worden, zooals dat b.v. door Haeckel of door Barthélémy St. Hilaire geschiedt, anderzijds het scepticisme zoo ver gedreven wordt, dat aan den betreffenden schrijver door het verschil in terminologie en denkwijze de kern van overeenkomst ontgaat, zooals dat bij Lewis in zijn overigens waardevolle studie: Aristotle, a chapter in the history of science, het geval is.

Het zou mij natuurlijk niet mogelijk zijn hier een volledig overzicht te geven van alle feiten en verklaringen, welke in de Oudheid omtrent de ontogenese bekend of gangbaar waren. Ik zal mij tot enkele data moeten beperken en dan zou ik willen beginnen met iets mede te deelen omtrent het werk van Empedokles van Akragas (495-435 v. Chr.), een natuurphilosooph van wien bekend is, dat hij de wet van het behoud van stof als een logisch postulaat beschouwde en wiens algemeene voorstelling der stoffelijke processen een juisten middenweg bewandelt tusschen de extreme opvattingen van Herakleitos en Parmenides omtrent de absolute veranderlijkheid resp. onveranderlijkheid van het zijnde. Aan de eene zijde geeft hij Herakleitos toe, dat geen enkel tastbaar lichaam bestendig is en dat al het zichtbare steeds verandert. Dit heeft echter niet betrekking op de kleinste deeltjes, welke de stof samenstellen, deze blijven in alle processen onveranderd, slechts hun toestand en rangschikking wijzigen zich. Zoo valt hij dan aan de andere zijde Parmenides bij, waar hij aanneemt, dat er bij geen enkel verschijnsel nieuwe stofdeeltjes geschapen of bestaande stofdeeltjes vernietigd worden. Als voornaamste bewegende momenten neemt hij liefde en haat aan, hetgeen wij voor onze moderne denkvoorstelling als aantrekking en afstooting kunnen vertalen.

Naast de abiogenesis, welke in 't bijzonder voor het oorspronkelijk ontstaan van alle leven aansprakelijk is, beschouwt

Empedokles ook de sexueele voortplanting als een belangrijk middel tot instandhouding daarvan. Daarbij kent hij, in tegenstelling tot de meeste Grieksche philosophen, aan het vrouwelijk element een even belangrijke rol toe als aan het mannelijke. Beider zaadvloeistoffen (ook bij het wijfje spreekt hij van sperma) zijn op zich zelf onvolmaakt en moeten elkaar door hare vereeniging volledig maken, zooals op te maken is uit de volgende plaats in Aristoteles (Traité sur la génération des animaux, vertaling van J. Barthélémy St. Hilaire L.I. cap. XI):

'Empedokles gelooft in werkelijkheid aan een samenwerking van mannetje en wijfje, zoodanig dat (bij de voortplanting) aan geen van beiden deze functie afzonderlijk eigen zou zijn. De natuur der dingen is van tweevoudigen aard, het eene principe vindt men bij het mannetje (het andere bij het wijfje).'

Een tweede punt van belang is het volgende. Empedokles meent, dat het sperma van alle deelen des lichaams afkomstig is. Deze vloeistof bestaat dus uit talrijke kleine partikels, welke te zamen als 't ware alle deelen des lichaams vertegenwoordigen, een meening, die ook in sommige waarschijnlijk jongere, Hippokratische geschriften terugkeert. Wij kunnen dus Empedokles en Hippokrates, voor zoover deze laatste aansprakelijk is voor de betreffende op zijn naam staande geschriften[1)], als voorloopers der latere Panspermie- en Pangenesis-hypothesen opvatten.

Voegt men hierbij, dat Empedokles, de eerste is geweest, waarvan vermeld wordt, dat hij opzettelijk waarnemingen heeft gedaan op embryologisch gebied, terwijl hij zeer terecht de ontwikkeling van het zaad eener plant met die van een dierlijk embryo in het ei vergelijkt, dan zal men moeten toegeven, dat er in zijn werk een kiem voor de verdere ontwikkeling der Embryologie aanwezig was.

1) Zooals den lezer waarschijnlijk bekend is, vormt het corpus hippocraticum een verzameling van medische en natuurwetenschappelijke werken, vermoedelijk door Alexandrijnsche geleerden bijeenverzameld, maar herkomstig uit de Socratisch-Platonische periode (340-440 v. Chr.). Dat Hippokrates werkelijk bestaan heeft, blijkt uit twee plaatsen in Plato's Phaidros en Protagoras; in hoeverre hij echter direkt of indirekt de geestelijke vader dezer geschriften is, blijft onzeker (v. Axel Nelson. Die hippokratische Schrift, πε□□ □υσ□ν, 1909).

Als eigenlijke grondlegger der embryologische wetenschap in de oudheid moet echter Aristoteles (384-322 v. Chr.) beschouwd worden. Zijn arbeid op dit gebied, zooals die is neergelegd in zijn beroemd werk: πε□□ ζ□ων γεν□σεως (de generatione animalium) steekt torenhoog uit boven die van tijdgenooten en nakomelingen. Ja, als men van zijn praestaties alleen die op natuurhistorisch terrein in aanmerking neemt, blijft het nog wonderbaarlijk, dat hij dit alles in zijn betrekkelijk kort leven heeft tot stand gebracht, en de veronderstelling door Zeller geopperd, dat geleerde slaven onder zijn toezicht veel van het praktisch werk zullen hebben verricht, zooals in de huidige omstandigheden vele Duitsche professoren het technisch werk aan hun assistenten en leerlingen overlaten, om zelf alleen de synthese ter hand te nemen, komt mij zeer waarschijnlijk voor (Zie Eduard Zeller, Die Philosophie der Griechen 2 T, 2 Abt.).

Met Aristoteles betreden wij een geheel nieuwe periode der wetenschap, waarin aan de waarneming een belangrijke rol word toegekend. Hoewel men Bacon moet toegeven, dat Aristoteles niet met bewustheid de inductieve methode heeft toegepast, maar dat zijn denken nog voor een deel bevangen is in de aprioristische denkwijze der Socratisch-Platonische school, maken de hier volgende uitingen toch wel den indruk, dat hij zelf meende een nieuwe richting in te luiden (geciteerd volgens Romanes, Aristotle as a Naturalist. Contemp. Rev. 1891)

‘Ik vond geen grondslagen om op voort te bouwen, geen voorbeelden om na te volgen. Ik deed den eersten stap, die weliswaar klein is, hoewel hij mij veel hoofdbrekens gekost heeft en die gij daarom met toegevendheid moet beoordeelen. Gij lezers en toehoorders, indien gij meent, dat ik zooveel gepraesteerd heb, als bij een eerste poging menschelijkerwijze te verwachten is, gij zult allicht willen erkennen, wat ik bereikt heb en wat ik heb overgelaten voor mijn navolgers om te voleindigen’.

Helaas is deze laatste wensch niet in vervulling gegaan. Aan de navolgers van Aristoteles hebben wij in geen enkel opzicht een vooruitgang der natuurwetenschap te danken. Hij scheen zoozeer vervuld te hebben, wat in de Oudheid met directe waarneming te bereiken was, dat zijn epigonen inplaats van zijn voorbeeld te volgen en zich allereerst de moeite te getroosten van daadwerkelijk onderzoek, niet veel anders

gedaan hebben dan zijn geschriften copieeren of van meestal waardelooze commentaren voorzien. Zoo is dan als een tragische vergissing de figuur van Aristoteles tegen het einde der Middeleeuwen en bij den aanvang der Nieuwe Geschiedenis geworden tot een symbool niet van den vooruitgang, maar van de reactie op natuurwetenschappelijk gebied en daardoor wordt de onbillijke beoordeeling van Francis Bacon over Aristoteles' machtige schepping eenigermate verklaarbaar.

Een tweede citaat (πε□□ ζ□ων □στο□□ας, Lib. I, cap. 6) bewijst wel, dat hij tot de inductieve methode neigde, al paste hij haar praktisch lang niet altijd toe, wat evenwel met evenveel recht van Bacon zelf kan worden gezegd:

'Wij moeten een grondbeginsel niet alleen logisch afleiden, maar wij moeten deszelfs toepassing op elk feit afzonderlijk aantoonen, want in de feiten moeten wij de regels zoeken en deze laatste moeten altijd met de eerste in overeenstemming zijn. Onze ervaring levert ons de gegevens, waaruit wij de algemeene wetten kunnen afleiden.'

Ondanks deze op zich zelf reeds merkwaardige uitingen is het feitelijke standpunt van Aristoteles aprioristisch en teleologisch te noemen. De natuur beoogt volgens hem altijd een doel en streeft steeds naar het zoo schoon mogelijke. Van daar dat hij als motor der Evolutie een algemeen streven naar volmaking aanneemt, iets wat ook van een modern standpunt te verdedigen is, indien men daaronder slechts het aanpassingsvermogen der organismen en hun neiging tot differentiatie in verband met het toenemen der arbeidsverdeeling verstaat.

Afgezien van allerlei subjectieve lust en onlust-associaties hangt toch m.i. onze aesthetische waardeering van plant- en diervormen in hooge mate samen met de juiste verhouding tusschen vorm en functie. Wij zullen van een zwaan, die statig door het water zeilt of zwemt een indruk van schoonheid ontvangen, terwijl dezelfde zwaan, als hij zich op een tuinpad waggelend voortbeweegt, ons wanstaltig en belachelijk voorkomt. Zoo schoon mogelijk zou dus voor het moderne biologische denken kunnen worden vertaald als zoo goed mogelijk aangepast.

Aristoteles geeft als de vier oorzaken van het zijnde, d.w.z. van het ontstaan der levende wezens aan:

I. de doelbeooging (soms ook meer concreet het beoogde doel zelf), een begrip min of meer overeenkomend met de term, prospektive Bedeutung van Driesch.

II het essentieele begrip (zooiets als de Platonische idee, of de realia der latere Scholastici) misschien nog het best te vergelijken met den term: prospektive Potenz van Driesch, hoewel dit laatste begrip soms meer met oorzaak III verwant schijnt. Wij zouden kunnen zeggen de totaliteit der reactie-mogelijkheden, waaruit door oorzaak I een keuze gedaan wordt.

III de materie, met al hare ontwikkelings- en bewegingsmogelijkheden.

IV de primordiale, zelf onbewogen beweegkracht (το □□□νητον), zonder welke van het ontstaan van leven geen sprake is.

De laatste oorzaak levert dus den oorspronkelijken prikkel tot de levensverschijnselen, oorzaak I en II zijn van formatieven aard en oorzaak III levert het materieele substraat met de haar eigen potenties.

Hoe stelt zich nu Aristoteles in hoofdtrekken de ontogenese bij de geslachtelijke voortplanting voor? De eigenlijke levensessentie, de primordiale beweegkracht is bevat in de mannelijke zaadvloeistof, τ□ σπ□□μα. Hij bespreekt nu uitvoerig de mogelijkheid, dat dit sperma ook bij de wijfjes aanwezig zou zijn en komt na allerlei spitsvoudige redeneeringen zonder veel innerlijke waarde, hoofdzakelijk op grond van de twee hierachter volgende overwegingen tot de slotsom, dat de menstruatie-vloeistof een soort onvolkomen zaad □ γον□ voorstelt, waaraan de essentie, τ□ □□□νητον ontbreekt en dat dus wel den materieelen grondslag levert voor de ontwikkeling van het embryo, maar op zich zelf niet levenwekkend is, terwijl het omgekeerde van het sperma kan worden gezegd.

De twee overwegingen, hierboven vermeld, luiden als volgt:

ϱ Bezat de gonè de primordiale beweegkracht, dan zou de paring niet noodig zijn, want dan beschikte het wijfje èn over de materie èn over de beweegkracht. Bij het mannetje kan dit niet gezegd worden, want het zaad bevat slechts een geringe hoeveelheid materie en het mannetje bezit geen inrichting om de jonge kiem te voeden en tot ontwikkeling te brengen.

2 Bij vogels komt het soms voor, dat er onbevruchte eieren gelegd worden, die eenige dagen een soort van plantaardig leven leiden en dan afsterven. Dat komt, omdat oorzaak 1 ontbreekt en hoogstens iets van een plantaardige ziel (zie daarvoor later) aanwezig is.

Wat is nu eigenlijk dat sperma? Niets anders dan de laatste en zuiverste secretie van het voedingsvocht (zooiets als de quinta essentia der alchimisten), dus een bloedproduct, terwijl het phlegma, ons begrip chylus, de eerste en meest onzuivere afscheiding daarvan voorstelt. De menstruatie-vloeistof en de moedermelk zijn soortgelijke bloed- en secretieproducten, maar bevinden zich eveneens in minder zuiveren toestand. De laatste zuivering van het sperma heeft natuurlijk plaats in de testikels, want het was van Aristoteles bekend, dat deze laatsten en niet de nieren de zaadvloeistof afscheiden, zooals vóór hem de algemeene opvatting was. Aangezien hem het bestaan van inwendige testes bij alle andere Gewervelde Dieren, behalve bij Zoogdieren, onbekend was, kon hij aan de werking dezer klieren slechts een geringe beteekenis hechten. Volgens zijn voorstelling waren het remmingsmiddelen om al te hevige uitingen van geslachtsdrift tegen te gaan, en te maken, dat niet alle sperma bij één copulatie verloren zou gaan, wat bij wezens die slechts weinig jongen tegelijk werpen, zooals bij de menschen en bij de meeste grootere zoogdieren, een groot nadeel zou zijn. Bij visschen daarentegen, die in den paartijd met één zaaduitstorting een groot aantal eieren moeten bevruchten, was zoo'n inrichting overbodig en daarom bezitten deze alleen een zaadbuis en geen remmend filtreerapparaat.

Het sperma stelt dus een surplus der assimilatie voor, vandaar dat het bij niet-volwassen personen, bij ouden van dagen en zieken niet of in geringe hoeveelheid wordt afgescheiden. De eersten toch moeten al hun assimilatie-producten voor hun groei gebruiken, in de beide andere gevallen veroorzaakt de zwakte des lichaams, dat er niet voldoende warmte aanwezig is om het zaad te bereiden, want Aristoteles stelt zich voor, dat de vorming van het sperma min of meer te vergelijken is met het koken en toebereiden eener spijs.

Bij de bevruchting werkt het mannelijke sperma als eerste, tweede en vierde oorzaak, het veroorzaakt dus de eerste

prikkel tot de levensverschijnselen en werkt formatief, terwijl de vrouwelijke gonè alleen het materieele substraat levert. Ter verduidelijking vergelijkt hij de bevruchting zeer geestig bij het stremmen van melk voor het bereiden van kaas (l.c. Lib. I cap. XIV): ‘Maar ook dit verschijnsel (nl. de bevruchting) doet zich voor, zooals de reden het zich denken moet. Het mannetje brengt het bewegelijke, formatieve element aan, het wijfje het lichaam en de materie, evenals bij het stremmen van melk tot kaas, eerstgenoemde stof alleen de materie levert en het leb slechts als stremmend agens fungeert, zoodat hetgeen van het wijfje komt gedeeld en gedifferentieerd wordt door hetgeen van het mannetje afkomstig is’[1].

Aristoteles betoont zich een tegenstander der meening van Empedokles-Hippokrates, als zou het sperma van alle deelen des lichaams afkomstig zijn en uit vertegenwoordigende partikels dezer deelen bestaan. Hij bestrijdt deze meening op vrij sofistische gronden die wij niet alle zullen nagaan.

Van zijne bezwaren tegen de Panspermie-leer zijn de volgende ook voor onze moderne denkwijze nog van eenig belang:

> Acht hij het onmogelijk zich voor te stellen, dat elk orgaan of weefsel in het sperma zou zijn vertegenwoordigd, aangezien men niet kan aannemen, dat deze verkleinde organellen een afzonderlijk bestaan kunnen voeren. Zoo zij zich echter direkt met hare lotgenooten zouden vereenigen dan zou het sperma verkleinde afbeeldingen van het volwassen individu moeten bevatten zooals de latere praeformistische voorstelling is, wat niet met de ervaring strookt. Bovendien wordt deze voorstelling nog absurder, indien men bedenkt, dat zich bij vele dieren uit één cohabitatie meerdere jongen kunnen ontwikkelen. Hoe zich in 's hemelsnaam voor te stellen, dat al die in de zaadvloeistof in verkleinden vorm aanwezige neuzen, oogen, pooten, spieren, beenderen enz. altijd op de juiste wijze aan elkaar zouden groeien?[2]

1) Ik heb bij deze vertaling gebruik gemaakt van de interpretatie dezer plaats door Lewis v.l.c. 347.

2) Voor Empedokles gelden deze bezwaren niet, aangezien deze aanneemt, dat in de historische ontwikkeling deze organen en lichaamsdeelen eveneens afzonderlijk en tijdelijk met leven begiftigd ontstaan en door liefde tot elkaar gedreven worden. Bij hem gaan dus phylogenie en ontogenie volkomen parallel. Natuurlijk kunnen er vergissingen voorkomen en dat zijn dan monsters met dubbele neuzen, overtallige of ontbrekende vingers en andere dergelijke abnormaliteiten. Ook voor ons heeft deze tegenwerping weinig waarde, daar al deze potentieele lichaamsdeelen, niet diffuus verspreid behoeven voor te komen, maar telkens gecombineerd kunnen zijn in één spermatozoön. Aangezien Aristoteles het bestaan dezer laatsten niet kende, was het sperma voor hem een min of meer homogene vloeistof, zonder geindividualiseerde levende eenheden. Afgaande op het in zijn tijd bekende feitenmateriaal was deze tegenwerping dus volkomen op hare plaats.

2 Bestaan er twee mogelijkheden: Deze deeltjes zijn of in één der zaadvloeistoffen (en dan waarschijnlijk alleen in die van het mannetje) of in beide vloeistoffen aanwezig. In het eerste geval zou men alleen een mannelijke (resp. een vrouwelijke) nakomelingschap verwachten, aangezien slechts van een der geslachtsorganen vertegenwoordigende partikels aanwezig zijn. In het laatste geval zouden alleen hermaphrodieten kunnen optreden, aangezien dan de vertegenwoordigende partikels van beide geslachtsorganen aanwezig zouden zijn.

3 Hoe moet men dan verklaren, dat een ent of een oog dezelfde bladeren draagt en dezelfde vruchten voortbrengt als een normale, homogene plant, terwijl de vegetatieve deelen en het zaad met de afwijkende deelen van den onderstam in verbinding staan.[1)]

4 Ontstaan bij dieren met gedaanteverwisseling zooals kikkers of insekten uit het zaad geheel andere dieren als de ouders. Dat is bij deze opvatting zonderling.

5 Wijst Aristoteles erop, dat Empedokles' veronderstelling wel een soort van verklaring geeft van het feit, dat kinderen op hun ouders gelijken, maar, voegt hij er aan toe, soms is de gelijkenis met de grootouders meer in het oog vallend, zooals bij een vrouw uit Elis, die met een neger gehuwd zijnde van hare blanke dochter een donker gekleurd klein-kind kreeg, een merkwaardig geval voor Mendelistische theoretici.

6 Staat hij zeer terecht vrij sceptisch ten opzichte van

1) Dit bezwaar is zeer geestig bedacht en geldt ook nu nog ten opzichte van de transporthypothese in Darwin's pangenesisleer. Natuurlijk waren sperma en plantenzaad voor Aristoteles volkomen gelijkwaardige begrippen.

> verhalen over erfelijkheid van tijdens het leven verkregen lichaamsgebreken en hij veroorlooft zich in dit verband een wetenschappelijk niet geheel gerechtvaardigde boutade. Indien deze opvatting juist ware zoo redeneert hij, dan moesten de mannelijke nakomelingen van gebaarde mannen, dadelijk met een baard ter wereld komen, terwijl omgekeerd kaalhoofdige vaders kaalhoofdige kinderen zouden krijgen

Ten slotte wil ik in dat verband nog wijzen op twee merkwaardige plaatsen, welke door Lotsy in zijn laatste werkje ‘over Oenothera Lamarckiana’ (1917) tot één citaat verwerkt zijn en door dezen botanicus geïnterpreteerd worden, als zou Aristoteles reeds 22 eeuwen voor Weismann de continuiteit van het kiemplasma gepostuleerd hebben.

Het eerste gedeelte komt voor Libr. I, cap. 12, § 13 (zie Hilaire, I p. 78, ik citeer volgens Lewis, p. 343) en luidt:

‘Inplaats van te zeggen, dat het sperma van alle deelen des lichaams komt, moeten wij constateeren, dat het omgekeerd naar al die deelen toegaat. Het is niet de voedingsvloeistof zelve, maar wat daarvan is overgebleven en uitgescheiden wordt, evenals kleuren op het palet eens schilders achterblijven, omdat zij voor het schilderij niet meer noodig zijn.’

Het tweede gedeelte vind ik in Libr. I, cap. 13, § 5 (zie St. Hilaire I, p. 88 en Lewis, p. 346) en luidt:

‘Op die manier is het begrijpelijk, waarom kinderen op hun ouders gelijken, want hetgeen in staat is alle deelen des lichaams te formeeren (dus de voedingsvloestof, de L.) is gelijkwaardig met hetgeen overblijft als secretie; derhalve zijn de hand, het gezicht of het geheele dier in het sperma gepraeformeerd, hoewel ongedifferentieerd (□διο□□στως). Wat in elk orgaan gerealiseerd zal worden (□νε□γε□□), is in het sperma in potentie aanwezig (δυν□μει), en wel òf in deszelfs samenstellende materie òf ten gevolge van de een of andere beweegkracht, welke het sperma bezit.’

Uit hetgeen ik hier geciteerd heb, blijkt tevens, hoezeer Aristoteles zich ontworsteld heeft aan de materieele zielevoorstelling van het volksgeloof. Het leven is bij hem een agens, een beweging, een toestand, die zich noodzakelijk in een materiëel substraat moeten manifesteeren. Indien wij voor het oogenblik zijn opvatting omtrent de menschelijke rede

daarlaten, aanvaardt hij voor de overige levende wezens de scheiding van lichaam en ziel, van materie en beweegkracht slechts wat het begrip betreft; in de realiteit bestaat het een niet zonder het ander en hij toont zich zoo doende een denker van onverbiddelijker logika, dan vele moderne, mechanistische metaphysici.

Toch aanvaardt ook hij de verdeeling der ziel in drieën, maar dit geschiedt bij hem op een meer redelijken grondslag en op veel minder kinderlijke wijze dan bij Plato. Deze deelen der ziel zijn niet materieel gedacht. Zij zijn niet ruimtelijk van elkaar gescheiden of in bepaalde organen gelocaliseerd, al kunnen zij zich in bepaalde deelen des lichaams duidelijker manifesteeren dan in andere, neen het zijn werkingen, die het geheele lichaam doordringen. Deze zielevoorstelling heeft wel eenige overeenkomst met de bovenvermelde vier oorzaken van het zijnde; zij gaat daarmee echter niet geheel parallel. De eene voorstellingswijze doorkruist als 't ware de andere. Aristoteles onderscheidt dan:

□ δ□επτι□□ ψυχ□, de voedende of vegetatieve ziel, welke o.a. in de vrouwelijke gonè of in onbevruchte eieren aanwezig is en maakt dat deze laatsten soms een tijdlang een plantaardig leven kunnen leiden.

τ□ πνε□μα[1)], de sensitieve of animale ziel, welke in het mannelijke sperma aanwezig is, een soort van licht- of warmteaether, welke verwant is met zonnewarmte en sterrelicht en met het sperma-materiaal gemengd daaraan een schuimige consistentie verleent. Hier schuilt dus nog een rest van de populaire, materieele zielevoorstelling, al zouden wij haar supra-materieel kunnen noemen. Een andere concessie aan het volksgeloof doet Aristoteles door in dit verband op de beteekenis van den mythe der geboorte van Aphrodite □ □ναδυομ□νη, de uit het schuim verrezene te wijzen. Merkwaardiger wijze duidt □ □□□□ς zoowel schuim als kuit van visschen aan, een dubbelzinnigheid, waaraan Bollandianen hun hart zouden kunnen ophalen.

Eerst door de aanwezigheid van het pneuma (na de bevruchting) wordt de gonè tot de animale levensverrichtingen

1) Deze uitdrukking stelt hier dus niet de hoofdziel van Plato voor, maar is veeleer te vergelijken met Plato's borstziel (ψυχ□). Het verschil in nomenclatuur is eenigszins verwarrend.

aangezet.[1)] Eerstgenoemde ziel heeft dus min of meer dezelfde uitwerking als de bovenvermelde oorzaken I, II en IV. Vegetatieve en animale ziel vormen tezamen het levensprincipe □ ψυχ□, waarvan de beroemde Aristoteliaansche entelechie, welke door Driesch voor zijn later te bespreken vitalistische theorieën weer van stal is gehaald, de primaire realiteit voorstelt:

ε□□ □ν □ντ□λεχεια □ π□□ματος □υσι□ο□ □□γανι□ο□.

Wat nu den derden zielevorm □ νο□ς, de rede betreft, ook daaromtrent evenals omtrent het levensprincipe der planten, is de meening van Aristoteles niet altijd even duidelijk en spreken verschillende plaatsen in zijn werk elkaar tegen. Terwijl men aan de eene kant verschillende passus kan aanhalen, waarin de νο□ς als een onderdeel van het levensbeginsel wordt opgevat, min of meer als een product der entelechie wordt voorgesteld en dus slechts een vervolmaking der beide lagere zielevormen zou zijn, schrijft hij elders (e.c. Libr. II, cap. IV):

'Er blijft ons dus slechts één hypothese over en wel dat alleen de rede van buiten wordt ingevoerd, dat zij alleen van goddelijken oorsprong is, omdat slechts zij onafhankelijk is van de lichamelijke werkelijkheid.'

Aristoteles keert hier dus weder terug tot het oude volksgeloof, dat aan een onbezield lichaam, doordat een van buiten indringenden geest daarvan bezit neemt, het leven als 't ware kan worden ingeblazen. Waarschijnlijk dringt de rede pas na de geboorte in het kinderlijke lichaam. Ook over de vraag naar de individueele onsterfelijkheid loopen de meeningen der Aristoteles-commentatoren uiteen en het is niet te ontkennen dat in zijn werk even goed bewijsplaatsen voor het eene als voor het andere standpunt te vinden zijn.

1) Er heerscht een niet te miskennen onduidelijkheid en verwardheid in Aristoteles' opvattingen omtrent het leven der planten. Aan de eene zijde wordt van vegetatieve ziel en plantaardig leven gesproken, indien slechts □ δ□επτι□□ ψυχ□ aanwezig is. Aan de andere zijde is het niet aan te nemen, dat de aan het pneuma eigene oorzaak IV de primordiale beweegkracht bij de planten geheel ontbreken zou en stelt Aristoteles op verschillende plaatsen het zaad der planten en dat der dieren uitdrukkelijk aan elkaar gelijk, ja men krijgt den indruk, dat hij de beide principes van sperma en gonè in de bloeiende plant tegelijkertijd aanwezig acht. Vandaar dat deze volgens zijn onjuiste voorstelling zonder bevruchting zaden en vruchten voortbrengt.

M.i. kunnen voor deze tegenstrijdigheden twee verklaringen gegeven worden. Het is zeer wel mogelijk, dat Aristoteles over deze onderwerpen niet altijd dezelfde denkbeelden gekoesterd heeft of wel hij heeft het noodig gevonden, niet geheel te breken met de algemeen gangbare opvattingen van zijn tijd.

Ik zal echter hier op dit interessante vraagstuk niet verder ingaan, maar ik wil nog even de aandacht vestigen op zijn opvatting omtrent het verder verloop der ontogenese, welke een zeer gelukkige verbinding van den praeformistischen met den epigenetischen gedachtengang is. Daarbij zal ik mij hoofdzakelijk van Aristoteles' eigen woorden bedienen, overbodige uitweidingen en rhetorische versieringen weglatend (l.c. Libr. II, cap. 4): ‘Dat alle deelen des lichaams niet tegelijkertijd ontstaan, kan ons de eerste, de beste waarneming leeren. Enkele organen, zooals het hart vertoonen zich zeer vroegtijdig, terwijl andere nog niet zichtbaar zijn. En dat is niet het gevolg van hun geringen omvang, zooals blijkt uit het feit, dat de longen, welke grooter zijn dan het hart, veel later als dit optreden. Daaruit volgt evenwel niet, dat het hart, (als oudste orgaan) de lever zou vormen en deze weer de andere ingewanden. De organen volgen elkaar eenvoudig in tijdsorde op, wel zijn misschien de essentie en het formatieve principe (ε□δος □α□ μο□□□) der later optredende organen potentieel in het hartmateriaal aanwezig, want het hart is (wegens zijn nauw verband met vegetatieve en animale ziel) het eerst en het laatst functionneerende orgaan van het dierlijk lichaam (een onjuiste, maar zeer begrijpelijke voorstelling, zooals men weet)’.

Praeformatie in strikten zin d.w.z. het materieel, zij 't in sterk verkleinden vorm aanwezig zijn der latere organen of lichaamsdeelen in ei of sperma - verwerpt hij, wel is de entelechie der organen latent aanwezig. Ter verduidelijking vergelijkt hij de ontogenese bij een automatisch mechanisme, waarvan allerlei deelen en raderen door hun onderlinge positie met potentieele energie geladen zijn en in labiel evenwicht verkeeren. Brengt men nu een bepaald rad door een schok in beweging, dan zullen achtereenvolgens alle mogelijke deelen van het instrument bepaalde bewegingen uitvoeren. Zoo zullen dus lang, nadat de primaire schok heeft opge-

houden, successievelijk nog allerlei bewegingen plaats hebben. Op dezelfde wijze activeert het sperma, als primordiale beweegkracht, de bewegingsmogelijkheden der gonè.

In den aanvang is het embryo op eigen voedingsmateriaal voor de orgaanvorming aangewezen, maar na het ontstaan van het hart en de bloedvaten, bezit het niet alleen een centraal orgaan voor de voeding, maar dit orgaan is bovendien met het moederdier verbonden door de bloedvaten van den navelstreng, zoodat voedende bestanddeelen uit de baarmoederwand resp. uit het moederlijke bloed in de foetale circulatie kunnen worden opgenomen. Dit onderwerp besprekende neemt hij de gelegenheid te baat om een tweetal meeningen van Demokritos belachelijk te maken:

1º dat de uitwendige deelen eerder gevormd zouden worden dan de inwendige. Dat is praktisch, zegt Aristoteles terecht, voor speelgoedbeestjes van hout of steen, maar een levend wezen heeft juist zijn inwendige motoren veel eerder noodig dan zijn uitwendig bewegingsapparaat.

2º dat de bloedverbinding met het moederdier de beteekenis zou hebben aan het embryo dezelfde vormelementen te verschaffen als het moederdier. ‘Wat is dan de beteekenis der volkomen gelijkvormige navelvenen bij embryo's van vogels?’ vraagt Aristoteles zeer ter snede.

Het is natuurlijk niet mijn bedoeling in dit artikel een volledige opsomming te geven van alle merkwaardige feiten en redeneeringen op embryologisch gebied, welke in Aristoteles' werk over de wording der dieren te vinden zijn, den belangstellenden lezer verwijs ik daartoe naar de door mij genoemde bronnen, alleen zou ik nog op twee punten de aandacht willen vestigen, aangezien daardoor de juistheid en scherpte van zijn biologisch denkvermogen op treffende wijze geïllustreerd worden.

1º. Had hij een vrij juist begrip van de beteekenis der correlatie-verschijnselen. Na betoogd te hebben, dat het baren van mannelijke resp. vrouwelijke kinderen het gevolg moet zijn van het al dan niet overwegen van het formatieve principe bij de conceptie, schrijft hij (l.c. Libr. IV, cap. 1):
‘Als een belangrijk en domineerend orgaan is veranderd, wijzigen zich vorm en aard van het geheele organisme

..... Dit blijkt duidelijk bij gecastreerde mannetjes, welke door verlies van dit eene orgaan hun secundairsexueele karaktertrekken verliezen en in vele opzichten op wijfjes gaan gelijken. De verklaring van dit verschijnsel moet hierin gezocht worden, dat sommige organen op de ontwikkeling van andere een sterken invloed uitoefenen, zoodat deze veranderen, als gene zich gewijzigd hebben. Wanneer wij het mannelijk karakter nu als een soort motorisch principe opvatten, zijn individuen dus in zooverre mannelijk als zij dit principe bezitten en vrouwelijk als zij hetzelve missen'.

Ligt in deze uiteenzetting niet reeds de geheele moderne verklaring der secundaire geslachtskenmerken door hormonenwerking opgesloten?

2°. Heeft Aristoteles reeds eenige notie van het parallelisme tusschen phylogenese en ontogenese, d.i. tusschen den historischen en den individueelen ontwikkelingsgang; hij schrijft daarover tenminste (l.c. Libs. II, cap. 4):

'Een levend wezen is niet van den beginne af een bepaald dier b.v. een paard of een mensch. Neen - en dit geldt voor alle diersoorten - deze eindvorm wordt pas aan het slot der ontogenese bereikt. Het verschijnen der specifieke kenmerken vormt het eindpunt eener gradueele ontwikkelingsreeks.'

DAN. DE LANGE JR.

Slot volgt.

Binnenlandsch overzicht.

23 Juli 1918.

De uitslag der verkiezingen is door de meeste partijen die er aan hebben deelgenomen, met berusting ontvangen. De liberale partijen wisten vooruit, dat zij zetels zouden verliezen; de S.D.A.P, had er op gerekend, dat zij er ettelijke winnen zoude, maar het succes van Wijnkoop is haar wat uit de gis gevallen. De katholieken zijn, zooals wel niet anders te verwachten was, vooruitgegaan; de rechterzijde in haar geheel heeft evenwel niet de meerderheid, zij heeft juist de heelft der zetels verkregen. Van de jongere en jongste groepeeringen hebben de verbonden S.D.P. en S.P. en de Economische Bond elk drie zetels veroverd; zeven andere groepen elk een. Vier dier zeven zijn belangen-groepen (middenstand, plattelanders, amusements-, onderofficierenpartij); van drie is de naam met ‘christen’- of ‘christelijk’ samengesteld. Men schijnt aan te nemen dat de christen-socialist bovenal eer zal doen aan het tweede, de christelijk-democraat en christelijk-sociaal aan het eerste lid van zijn naam. Doch dit zijn onderstellingen. De rechterzijde durft het niet aan, zich de heeren Staalman en van de Laar bij voorbaat toe te rekenen, om op het dan bereikte totaal van 52 leden de aanspraak tot het vormen van een rechtsch kabinet te gronden. Vooral de anti-revolutionnaire partij is het die tegen deze (van haar afgedwaalde) broederen waarschuwt. Men mag hen niet verder vertrouwen dan men ze ziet; in geen geval het lot van een rechtsch kabinet in hun handen leggen.

In den eersten roes spraken sommige katholieken (de

heer Kolkman bijvoorbeeld) andere taal: er heette alle reden te zijn, het met een rechtsch kabinet te beproeven. Zij hebben dien roes heel snel uitgeslapen: spoedig werd ook van katholieke zijde een parool gegeven, dat in het geheel niet uitdagend meer klonk.

Het is te begrijpen. Zou onder alle omstandigheden het voeren eener partijregeering door eene coalitie, die slechts over de helft der honderd stemmen wezenlijk beschikt, bezwaarlijk moeten heeten, twee overwegingen moesten het ditmaal niets minder dan een roekeloosheid doen achten. De eerste van die twee ligt al zeer voor de hand. Het regeeren in een tijd als dezen is ten hoogste gevaarlijk voor elke georganiseerde partij of coalitie van partijen, immers er moeten zeer scherpe middelen worden toegepast, en zoodra het eene partij is waarvan zij uitgaan, wordt de onvermijdelijk op te wekken ontevredenheid samengetrokken *op haar hoofd*.

Het is geen toeval, dat niet alleen in oorlogvoerende maar ook in neutrale landen, in een neutraal land tenminste dat er aan toe is als het onze, Godsvredes zijn tot stand gekomen. Hadde hier in 1914 een parlementair kabinet van links gezeteld, het zou zich hebben moeten vervormen tot een ‘nationaal’ kabinet, op straffe van te buitelen lang vóór '18. Er was echter een extra-parlementair kabinet aan het roer, dat van de partijen, die de parlementaire meerderheid van links samenstelden, los genoeg stond om te durven aanblijven, en er het leven afgebracht heeft - hoe dan nog! De mannen, die den loodzwaren last voor ons hebben durven opnemen en zijn blijven torsen, hebben aanspraak op meer dan gewonen dank van Koningin en natie. Zij vormden een gouvernement, met vele en toenemende gebreken zeker, maar een gouvernement ondanks al. Wat dat beteekend heeft, wordt ons duidelijk nu wij een ander moeten scheppen. Doch neemt dit weg, dat uit de geschiedenis van het ministerie-Cort van der Linden gebleken is, hoe buitengewoon moeilijk, ja hoe onmogelijk het bij de bestaande omstandigheden was, aan eenig van te voren uitgestippeld, buiten den oorlog om gevormd programma de hand te houden? Het ministerie zou, in overeenstemming met het in 1913 gebleken verlangem eener kiezersmeerderheid, opkomen voor algemeen kiesrecht en voor algemeenmaking der ouderdomsrente, uit

te keeren door den Staat. Het algemeen kiesrecht is binnengehaald, maar alleen door er de onderwijspacificatie aan te verbinden; de ouderdomsrente daarentegen heeft men laten loopen.

Ik bedoel dit niet als verwijt; - in het geheel niet. Ook wanneer de oorlog niet gekomen ware, zou het bij de bestaande partijverhouding in de Tweede, en bij de rechtsche meerderheid in de Eerste Kamer, onmogelijk zijn geweest eene Grondwetsherziening tot stand te brengen voor het algemeen kiesrecht alléén. Tot het inzicht, dat de onderwijspacificatie moest worden beproefd, is de premier dan ook al bekeerd vóór of bij het voor altijd gedenkwaardig eerste algemeen debat tijdens zijne regeering. Dat hij vervolgens naar dit inzicht handelde heeft er voorzeker veel, zoo niet het meest, toe bijgedragen dat de rechterzijde den Godsvrede aanging en zoo langen tijd handhaven bleef zonder op plaatsen in het kabinet aanspraak te maken. Het extra-parlementair kabinet van linksche tint werd door haar metterdaad geduld als nationaal kabinet, of als iets dat daarvan de plaats mocht bekleeden. Omdat het reeds pacificatiekabinet geworden *was*, kon het kabinet-van der Linden in '14 zoo gemakkelijk aanblijven als kabinet gedurende den oorlogstijd. In woord en niet minder in daad heeft het voortaan ruimschoots hulde moeten bewijzen aan het denkbeeld van bestand. In het spel der Eerste Kamer met de ouderdomsrente heeft het berust, en aan de partijen van links uit de Tweede de taak overgelaten den anderen tak der Volksvertegenwoordiging te twaalfder ure nog tot eene uitspraak te noodzaken over - het tweede hoofdpunt van het regeeringsprogram van '13.

Nog eens: ik veroordeel niet. Ik weet dat het kabinet in Augustus '14 eene paniek gesmoord, dat het de neutraliteitspolitiek heeft gevolgd die alleen de nationale was, dat het onze weermacht versterkt, ons crediet beschermd, mededoogen betoond heeft aan vluchtelingen en ongelukkigen, dat het op velerlei wijze het spook van den honger heeft willen en inderdaad in sommige opzichten heeft kunnen bestrijden. Een deel van zijn crisis-maatregelen staat ongetwijfeld aan gegronde critiek bloot; hoe zou het anders kunnen? De moeilijkheden zijn ons in ruimer mate toebeschikt geworden dan de middelen tot uitkomst het moehten zijn.

Er is ook heel veel ongegronde critiek uitgebracht, wier

schelheid plichtmatigen dank veelal overstemde. Ik geloof zeker niet dat een der andere ministeriën die men zich in het Nederland van 1913-'18 kan voorstellen het er beter zou hebben afgebracht. Doch dit alles doet thans ter zake niet: wèl doet dit de gewonnen overtuiging, dat ook in de eerstvolgende jaren elk gouvernement dat met een program optreedt 't welk in wezen niet aan de realiteiten van den dag is ontleend, niet zal kunnen uitvoeren wat het aankondigt, maar op allerhande wijs de harde werkelijkheid met zijn beloften zal zien spelen.

Zoo dit gouvernement er een van rechts alleen ware, de rechterpartijen zouden den ondank oogsten. Ook dit leert, meen ik, de geschiedenis der jongste jaren met zekerheid. Al waren de partijen van links, in 1913 tot kabinetsformatie ondanks de behaalde meerderheid niet in staat gebleken, voor ware of vermeende tekortkomingen van het kabinet-Cort van der Linden in theorie niet aansprakelijk, het feit dat de staatslieden die het vormden van linkschen huize waren, heeft stellig zijn invloed op den afloop der verkiezingen doen gelden. Geen ontevredene kon het besef hebben, dat hij door, in strijd met zijne gewoonte, zijn stem aan de candidaten der katholieke, anti-revolutionnaire of christelijk-historische partij te onthouden, aan zijne zielsbehoefte van ‘tegen Posthuma’ te stemmen voldeed. Vermoedelijk heeft hij eerder deze neiging meenen te streelen door, zoo hij aanhanger der Liberale Unie was, op den Economischen Bond over te gaan, of zoo hij de S.D.A.P. placht te volgen, thans rooder te stemmen dan rood.

Ik zeide dat er twee redenen waren, die maken dat over den mineur-toon, door de gezaghebbende rechtsche pers zoo spoedig aangeslagen, geen nadenkende zich verbaast. De eene, thans besproken, noemde ik voor de hand liggend. De tweede ligt iets verderaf, maar niet zoo ver dat men er lang naar behoeft te zoeken. Worden thans voor de Tweede Kamer de stemmen van het geheele land bijeengeteld, de Eerste zal samengesteld blijven door de Provinciale Staten, en zal de politieke kleur vertoonen die in eene meerderheid der provinciën overweegt. Welnu, Zuid-Holland, met zijn twee zeer groote, bij het oude stelsel in de Staten van het gewest lang niet naar de bevolkingssterkte vertegenwoordigde steden,

zal naar alle waarschijnlijkheid in de naaste toekomst een college afvaardigen waarin de meerderheid niet aan rechts behoort. De invloed der - in meerderheid rechtsche - plattelandsgemeenten op de samenstelling van het Statencollege zal sterk verminderen. Thans werden in den kieskring Rotterdam op candidaten van rechts[1)] uitgebracht 28.993, op alle andere 61.860 stemmen. Den Haag gaf 22.675 stemmen aan rechts, 41.243 aan anderen. Leiden 39.850 aan rechts, 23.435 aan anderen. Dordrecht 47.036 stemmen aan rechts, 46.530 aan anderen. De geheele provincie 138.554 stemmen aan rechts, 173.068 aan anderen. Er zullen dus heel wat stemmen òm moeten gaan, eer het evenredig kiesrecht aan Zuid-Holland eene Statenmeerderheid levert, bereid, evenals de tegenwoordige, tien rechtsche leden naar de Eerste Kamer af te vaardigen.

Hare Majesteit, de leiders van rechts en van links gehoord hebbende, is tot de slotsom gekomen dat de vorming van een nationaal kabinet moest worden beproefd door een staatsman, tot de sterkste der in de Kamer vertegenwoordigde partijen behoorende.

Aan den leider der Roomsch-Katholieke partij, Dr. Nolens, is de opdracht verstrekt. Hij is nog niet geslaagd. Twee partijen hebben onlangs mededeelingen aan het publiek gedaan waaruit gevolgtrekkingen omtrent de door haar tegenover de poging van Dr. Nolens aangenomen houding vallen af te leiden: de S.D.A.P. bij monde van haar bestuur, de antirevolutionnaire door haar erkend orgaan. De S.D.A.P. heeft medegedeeld, dat Mr. Troelstra de Koningin verzocht heeft, voor een nationaal kabinet niet op de medewerking zijner partij te willen rekenen; het partijbestuur laudeert en approuveert. De *Standaard* gaat zich in aanduidingen te buiten, dat de heer Idenburg, niet de heer Nolens, de formateur naar haar hart ware geweest. De heer Lohman heeft voorts een dagblad gemachtigd het gerucht tegen te spreken, als zou de opdracht van den heer Nolens reeds op hem zijn

1) Om aan die zijde de volle maat te geven, tel ik bij de stemmen op de R.K., A.R. en C.H. partijen, ook nog die op, welke op Christelijk-Democraten, Christelijk-Socialen en Staatkundig-Gereformeerden zijn uitgebracht.

overgegaan. Aan andere geruchten geen gebrek. Gemakkelijk gaat de formatie blijkbaar niet; dat waren wij ook niet meer gewoon, al lang voor den oorlog niet meer. Moge het besef levendig blijven, dat ons land een gouvernement behoeft, zoo onbevangen, zoo standvastig mogelijk; dat, om voor onbevangen te worden gehouden, een regeering thans moet durven toonen meer oog te hebben voor de loodkleur der werkelijkheid, dan voor het geschitter van partij-programma's; en dat zij onmogelijk standvastig zijn kan, als zij steunt op niet meer dan eene helft der Kamer.

De regeering moet weten wat zij wil op het stuk van nationaal behoud. Dat is te zeggen, zij moet eensgezind zijn, met zich zelf in de eerste plaats, maar ook een beroep durven doen op de eensgezindheid van eene meerderheid der natie, in de drie zaken van buitenlandsche staatkunde, levensmiddelenpolitiek, financieel beleid. Wat de onderwijspolitiek betreft, mag zij aannemen dat de natie het pacificatie-denkbeeld geenszins verloochend heeft. In de nieuwe Kamer zullen onbaatzuchtige wil en voorzichtig beleid eene indrukwekkende meerderheid kunnen oproepen voor de uitvoering van het Grondwetsartikel in den geest van Bos. Die van Otto en Eerdmans zal haar niet bezielen. Als nu ook die van den heer van Wijnbergen maar wordt in toom gehouden! Ook in onderwijszaken zal het nieuwe bewind zich den dienaar moeten durven betoonen van het land, niet van eene partij.

Het is merkwaardig te zien, hoe de jongste kiesrechtuitbreiding de verhouding welke in 1897 (eerste verkiezing onder de wet-van Houten) bestond tusschen de stemmen, op candidaten van rechts, en die, op alle andere candidaten uitgebracht, ongeveer juist hersteld heeft.

In 1897 werden uitgebracht op de candidaten van rechts 211.441, op alle andere 201.109 stemmen. Onder vigeur van de kieswet van Houten werd de verhouding voor rechts langzaam aan ongunstiger. In 1913[1)] was het 368.210 op rechts tegen 401.192′ op alle anderen. Thans zijn uitgebracht 694.647 op de candidaten van rechts tegen 649.625 op alle

1) In de 95 districten waarin toen gestemd werd.

anderen.[1)] Komt later het vrouwenkiesrecht, dan zal rechts er bij de eerstvolgende verkiezing vermoedelijk weer beter afkomen dan bij de laatste onder de regeling van thans. Maar ook dan zal niet mogen worden geconcludeerd, dat onder ons volk de rechtsche partijen nog veroveringen maken. Integendeel, hun gezag over de geesten schijnt, zeer langzaam, af te nemen. Zelfs de groote kiesrechtuitbreiding van thans heeft geene eigenlijke meerderheid voor hen meer aan den dag kunnen brengen.

Voor de liberalen is van numeriek overwicht in de verte geen sprake meer. De samenstelling der niet-rechtsche stemmen is als volgt geweest. In 1897 liberalen 187.609 stemmen; sociaal-democraten 13.500. - In 1913 liberalen 255.860 stemmen, sociaal-democraten 145.332. - In 1918 sociaaldemocraten van verschillende benaming 347.445, alle andere niet-rechtsche stemmen 302.180, en dit laatste getal van de bontste samenstelling: slechts 205.914 voor de drie partijen van unie-liberalen, vrij-liberalen en vrijzinnig-democraten; 42.044 voor den Economischen Bond, de rest voor allerhande groepeeringen. Zelfs al acht men *alle* niet-rechtsche, niet-socialistische, niet-liberale stemmen van een der drie liberale fracties afgevallen (wat in hoofdzaak juist, doch niet geheel juist kan zijn), dan zouden de liberalen van verschillende schakeering, indien die afval eens uitgebleven ware, bij deze verkiezing slechts 302.180 stemmen hebben kunnen behalen tegen 255.860 in 1913. Het nieuwe kiezersvolk, m.a.w., is nog ten naastenbij in zijn geheel voor liberale overtuigingen ontoegankelijk.

Wij zijn minderheid in den lande en hebben ons als zoodanig te gedragen. Zal onze invloed speurbaar blijven, dan moet hoedanigheid vergoeden wat aan het getal ontbreekt. Allerkeurigst dus voortaan op de samenstelling onzer lijsten, en den weinigen gekozenen ingescherpt dat wij van hen werk verwachten van hooge kwaliteit. Er zijn er behouden gebleven die zulk werk leveren kunnen, en dus, het zullen.

C.

1) Met inbegrip der rechtsche scheurmakers (C.D., C.S.P., Staatk. Gereformeerden). Trekt men deze af dan wordt de verhouding 670.591 rechts tegen 673.681 alle anderen, hetgeen met het 50 tegenover 50 in de Kamer klopt.

Buitenlandsch overzicht.

25 Juli 1918.

In deze maand zijn nu eindelijk de cijfers publiek gemaakt betreffende de hulp der Amerikanen. Tot 1 Juli 1918 zijn er 1.019.115 Amerikaansche soldaten naar Frankrijk ingescheept, waarvan er niet meer dan 291 op zee omkwamen. Vertrokken in Mei 1917 uit Amerika nog slechts 1718 soldaten, in Juni '18 zijn het er 276.372 geweest, en in Juli hoopte men boven de 300.000 te komen. Eerst in het begin van '18 zijn de getallen aanzienlijk geworden, en thans, in Juli, hebben voor het eerst belangrijke hoeveelheden Amerikaansche troepen aan den strijd deelgenomen.

15 Juli begonnen de Duitschers een derde groot offensief, ditmaal op de verovering van Chalons, Epernay en Reims gericht. Beoosten Reims heeft de aanval hun slechts één enkel dorp doen winnen; Reims zelf hield ook stand; alleen de onderneming tegen Epernay scheen aanvankelijk eenig succes te beloven. De Duitschers kwamen over de Marne tusschen Chateau-Thierry en Dormans, en maakten twee dagen lang op beide oevers der rivier in oostelijke richting eenige vorderingen. Ware dit verder gegaan, Epernay ware bedreigd geworden en men zou, om afsnijding te voorkomen, zeker ook Reims hebben moeten ontruimen. Maar de tegenaanvallen kwamen heel spoedig los en waren heviger dan ooit te voren. De hoogten bezuiden de Marne, die de Duitschers beklommen hadden, waren weldra weder in Fransch bezit, en de vijf bruggen, over de rivier geslagen, waarover de aanvaller zijn geschut en proviand moest

aanvoeren, konden onder vuur worden genomen. Wilden de Duitschers zich handhaven, dan moesten zij krachtige reserves doen aanrukken. Het is hun onmogelijk gemaakt door eene onderneming der Franschen en Amerikanen op een ander punt van het front. De 18^{den} vielen dezen onverhoeds den aanvaller in de flank, van uit het naar Parijs uitgebogen frontdeel Soissons-Chateau-Thierry. De weg over Hartennes en Oulchy die deze steden verbindt, was bereikt en overschreden, eer de verraste Duitschers weerstand konden bieden; zij hadden onderwijl eenige honderden kanonnen verloren, terwijl zij zelf er bij hun aanvallen van den 15^{den} geen hadden buitgemaakt, en tegenover de 20.000 gevangenen die de geallieerden den 15^{den} en volgende dagen in hun handen hadden moeten laten, staat nu een grooter getal gevangenen, die zij de Duitschers hebben afhandig gemaakt. Dit niet alleen, maar de Duitschers hebben ijlings hunne troepen van den zuidelijken oever der Marne terug moeten trekken, welke gevaarlijke operatie in het duister van den nacht goed is volbracht. Op den noordelijken oever tusschen Chateau-Thierry en Dormans steken zij hunne voorraden in brand, hetgeen doet vermoeden dat zij het gansche gebied tusschen Marne en Vesle denken te ontruimen, gelijk zij met Chateau-Thierry reeds hebben gedaan. Soissons is nog in hunne handen. Nog woedt de slag voort, maar de laatste dagen hebben de Franschen en Amerikanen tusschen Marne en Aisne weinig vorderingen meer gemaakt. Onderwijl zijn Engelsche divisiën aangekomen om op de lijn Dormans-Reims te beuken; Italianen werden vermeld onder de troepen van Gouraud, die den 15^{den} beoosten Reims den aanval zoo kloek weerstond. Een oogenblik scheen het of ook tusschen Oise en Somme de Franschen in beweging zouden komen, om de positie der Duitschers bezuiden de Aisne nog hachelijker te maken. Plotseling vielen zij aan ten noordwesten van Montdidier en behaalden ook daar terreinwinst, doch die onderneming is gestaakt eer zij zich tot een werkelijke bedreiging van den rug der Duitsche stelling had kunnen ontwikkelen.

Hoewel de nederlaag der Duitschers niet geleid heeft tot een werkelijk disaster, van doorbraak geen sprake is, en de terreinwinst der geallieerden zeer bescheiden blijft in verge-

lijking tot die welke de aanval van Mei den Duitschers had opgeleverd, is het belang der jongste gebeurtenis toch niet te miskennen. De tijd is voorbij dat de geallieerden aan een eigen initiatief zelfs niet dorsten denken. De maanden waarin de Duitschers het volle voordeel hadden van hun uit Oost-Europa aangevoerd millioen soldaten, omdat daar nog geen geëvenredigde versterking der geallieerden tegenoverstond, zijn verloopen zonder dat het hun gelukt is ook in het Westen den vijand tot onderwerping te brengen. Het blijkt dat ook de Duitschers kunnen worden verrast. De wijze waarop hunne pers de nederlaag zoekt te verbloemen is volkomen gelijkwaardig aan de meesterstukken, op dit gebied bij vorige gelegenheden door de Ententepers geleverd.

De oorlog zal niet op het slagveld alleen worden beslist. Kühlmann moest weg omdat hij dit had durven zeggen; nu beginnen de feiten het te herhalen.

Amerika en Japan schijnen het eens geworden omtrent de wijze waarop de beweging, in Siberië tegen de Bolsjewiki ontstaan, van uit Wladiwostok zal worden ondersteund. En van de Moermankust en Archangel uit trachten de Engelschen en Franschen met Russische volkselementen in verbinding te treden.

Een opstand tegen de Bolsjewiki te Moskou, opstand die met het vermoorden van den Duitschen gezant von Mirbach begon, is in bloed gesmoord. Te Jekaterinenburg heeft de soviet den Tsaar laten doodschieten, onder voorgeven van de ontdekking eener monarchistische samenzwering.

Wat er van Rusland worden zal? Niemand die het weet; maar ieder moet begrijpen, dat het van overwegend belang is voor het einde van den oorlog. Duitschland durft den Wilson-vrede afwijzen, en zich dus aan den economischen oorlog ook voor de toekomst blootstellen, zoolang het Rusland en de Zwarte Zee-wereld economisch beheerscht, en daardoor in het bezit blijft van de toegangswegen tot een deel althans van den grondstoffenrijkdom van Azië. Het is zeer de vraag of het dien rijkdom niet te hoog stelt; maar in ieder geval, worden de toegangswegen afgesloten, dan faalt reeds daardoor de berekening, hoe juist of onjuist die overigens moge zijn.

Belangwekkend blijft, in verband met dit probleem, wat Dernburg onlangs schreef in de *Neue Freie Presse*[1]. 'Der wichtige Osten', zeide hij, 'einschliesslich des Schwarzen Meeres und der Ostzee, ist das zeitweilige Wirtschaftsgebiet der Mittelmächte, und für manche Bezüge die wir bis jetzt über See gemacht haben, wie für Weizen, viele Ölfrüchte, Holz, Leder und Petroleum, vermutlich auch nach einiger Zeit für Vieh, finden wir im Osten einen Ersatz. *Die Trümpfe sind deshalb nicht alle in einer Hand*'... (mits Duitschland in het Oosten de baas blijft).

Dernburg wenscht die Duitsche troeven uit te spelen. Hij wil den economischen 'Verständigungsfriede'. De reden waarom, verheelt hij niet. 'Eine Erschlaffung auf wirtschaftlichem Gebiet ist schon überall stark eingetreten. Natürlich rauchen in der ganzen Welt alle Schlote, aber es ist die Industrie des Krieges ohne wirtschaftliche Bedeutung; es ist gleichsam das rasende, alkoholisierte Herz, das, wenn der Stimulus aufhört, geschwächt zusammenfällt, und das ganz besonders, wenn die Zufuhr frischen Blutes in gestalt von Rohstoffen und Absatz ausbleibt. So liegt es in der ganzen Welt! Hinsichtlich des Verbrauches leben alle Völker sozusagen vom alten Fett. Der aufgesparte Reichtum an Sachgütern wird verbraucht, neue werden nicht hinreichend geschaffen, die Rohstofferzeugung und Verteilung sind zum grossen Teile stark vernachlässigt, ihrer Verarbeitung entzogen und auf überseeischen Plätzen festgehalten. Die Arbeiterschaft, die diese Rohstoffe produziert hat und weiter verarbeiten soll, ist stark dezimiert, nicht nur in Europa... Ausserordentlich viel Güter sind vernichtet und müssen ersetzt, das heisst erneut hergestellt werden. *Eine Rohstofflieferung muss also nicht nur gefordert, sie muss eventuell erzwungen werden können. Ebenso auch die Einfuhr in die Rohstoffländer*, denn nur sie schafft den Gegenwert, ohne welchen grosse Rohstoffbezüge nicht denkbar sind.....

Den grossen territorialen Erfolgen der Mittelmächte im Osten und Westen stellt die Entente der Rohstoffboykott als Kompensation entgegen; es ist zwecklos sich zu verhehlen, dass es sich hier um ein Kompensationsobjekt von sehr ge-

1) 19 Mei 1918.

waltiger Bedeutung handelt. Auch bei der Rückgabe der deutschen Kolonien mit einem guten Stück von Afrika dazu können die Mittelmächte ihren Rohstoffbedarf nicht selbst befriedigen. Neutrale Produzenten gibt es aber nur noch sehr wenige; weder Schweden noch Spanien, noch die holländischen Kolonien können uns das Notwendige leisten, wenn sie auch wertvolle Beiträge liefern. Der Rest der Welt aber hat sich bis auf Mexiko, Argentinien und Chile auf die Seite unserer Gegner geschlagen, und da die Souveränität aller dieser Staaten es ihnen ermöglicht, ihrer Ausund Einfuhr jede gewünschte Richtung zu geben, so würde nichts im Wege stehen, dass sie ihre Kriegsgesetzgebung über die Kriegszeit hinaus verlängern; England und seine Dominien haben damit schon den Anfang gemacht: das Mutterland letztlich durch den "Nonferreous Metals Act", wonach alle nicht eisenhaltige Metallen des britischen Reiches, das heisst gerade die, welche wir bedürfen, für fünf jahre nach Friedensschluss nur nach den Anweisungen des Handelsamtes verkauft werden dürfen. Einen vollwertigen Ersatz für den Handel mit drei Vierteln der Welt und den Ausfall ihrer Rohstoffe wird trotz des gewaltigen Aufblühens der Ersatzmittelindustrie der Ostfriede uns nicht geben können....

Haben die kriegerischen Handlungen aufgehört, so tritt das Wirtschaftsleben wieder in den Vordergrund. Die Rohstoffe sind so knapp, dass sich die ganze Welt rationieren muss. Das kann nicht anders geschehen als durch eine Übereinkunft zwischen allen Staaten, dahin, das mit Hilfe einer mit schiedsrichterlicher Befugnis ausgestatteten internationalen Verteilungskommission nach vorher festgelegten Grundsätzen die Stoffe eingeteilt, verfrachtet und bezahlt werden. ...Es wird dahin kommen, dass ein sehr grosser Teil der Frachtflotte der Welt nach einheitlichen Direktiven fährt, dass die Belieferung einer grossen Zahl von Rohstoffen von den einzelnen Staten innerhalb ihres Gebietes zugunsten der Gesammtheit veranlasst, wenn nötig, erzwungen wird, dass ein gemeinsamer Ausgleich von Waren und Geld geschaffen wird. Mit andern Worten, die Verteilung der Rohstoffe und eines Teiles der Gebrauchsgüter wird für eine gewisse, möglichst begrenzte, aber nicht kurze Zeit in den Händen

der Staaten zu liegen haben... Bei reinem Machtfrieden ist so etwas nicht zu erreichen...'

Hughes, de premier van Australië, thans in Engeland, ziet hier voor de Britten eene val opgezet, en bezweert hen, er niet in te loopen. Gij hebt Duitschland, zegt hij, in de hand, dat, blijkens de bekentenis zijner eigen economen, niet leven kan zonder wat gij alleen verschaffen kunt. Maak van uw voordeel ten volle gebruik. 'Clearly without a sufficient supply of raw materials, *and*, *of course*, *control over the sources from which these raw materials come*, no nation can hope to maintain her position. And yet there are so-called Britons who warn us not to abandon the policy of the open door.'[1] - Hughes is om deze woorden hemelhoog verheven in *Times* en *Morning Post*, maar er voor bestraft door de *Daily News*. 'What realities is Mr. Hughes dealing with when he announces that no manufacturing nation can hope for success "without a sufficient supply of raw materials, and, of course, control over the sources from which these raw materials come?" Have we ever in the past "controlled" the American cotton-fields, or the Russian oil wells, or the German potash monopoly, or the Scandinavian forests? In the wild rush of the starving world for raw materials after the war, what chance is there of any one nation, however great, however rich, however energetic, "controlling the source" of its own supplies? If a desolation worse even than the war is not to overtake the whole world, that is the first claim wich will have to be abandoned without phrase by every nation in it.'[2] Ook de *Westminster Gazette* waarschuwt tegen gebruik van het economische wapen 'in the limited and provincial way that Mr. Hughes appears to recommend,'[3] maar zij heeft ook Dernburg iets te zeggen. 'If Germany is to enter a League "for the universal world supply of a humanity destitute of raw materials", she must qualify by a genuine adhesion to our principles. British Liberals put first and foremost the ideal aims of the war, and they believe that all other issues will, if brought into a right relation to them, be found capable of adjustment'.[4] Waarop Dernburg,

1) Rede in de Kamer van Koophandel te Londen, 27 Juni.
2) 29 Juni.
3) 28 Juni.
4) 31 Mei.

en de Duitschers die denken als hij, tot dusver het antwoord zijn schuldig gebleven. In hun hart wanhopen zij aan een vrede door wapengeweld, maar wanneer een minister die toont dit eveneens te doen, onmiddellijk wordt weggezonden, laten zij dit stil begaan. Aan economisch inzicht hapert het hun minder, dan aan zedelijke kracht; zij dulden dat bekrompen maar in hun bekrompenheid althans standvastige lieden Duitschland zijn bederf blijven tegemoetjagen.

C.

Bibliographie.

P.N. van Eyck. Opgang. (Rotterdam. W.L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij).

Een weelderige, cultureel-verzadigde samenleving is meestal in haar geestelijke uitingen sceptisch, terwijl een samenleving-in-nood synthetische openbaringen te aanschouwen geeft. Zij komen voort uit den noodwendigen drang van het leven, dat juist in perioden wanneer het wordt verminkt en uiteengereten, het krachtigst zijn wil tot zelfbestendiging vertoont. Een van de synthetische levensuitingen onzer dagen is de nieuwste bundel proza-gedichten dien P.N. van Eyck ons schonk, waarin deze weemoedige zanger der smarten en genietingen van het verenkeld menschelijk hart zich uit de betrekkelijkheid der individueele aandoeningen heeft losgewonden en is gekomen tot een wijder en ijler zieleleven. ‘Opgang’ is de vrucht van eene schoone mijmering over algemeene twijfelingen en levensproblemen, en deze mijmering is tot een centrale levensgedachte gerijpt. Ik moet, om de gestalte die de in aanleg lyrische geest van dezen dichter heeft aangenomen, te kenschetsen, eerst zijn centrale levensgedachte met enkele woorden omschrijven, en geloof daartoe de beste aanleiding te vinden in het ‘Gesprek op de Monte Mario,’ bij Rome, waar de dichter, tezamen met een vriend en een geliefde vrouw, zich van het wezen der dingen en de bedoeling des levens rekenschap geeft. - ‘Waarom’, luidt daar de vraag, ‘hebben wij de natuur verloren en kunnen wij haar niet meer zien? Is het niet omdat het ons onmogelijk is te genieten als wij begrijpen, zoo min als wij het leven kunnen begrijpen wanneer het ons genot geeft? Is het niet omdat het besef van te bewonderen het algeheele verzinken in het bewonderde uitsluit, terwijl er geen wezenlijke kennis mogelijk is zonder datzelfde algeheele verzinken? Een tweespalt dus tusschen onze

hunkering naar het ideaal en de noodwendige onmogelijkheid van zijn bewuste verwerkelijking, een tweespalt in onze natuur, die niet is op te lossen, zoolang wij toeven in onze individualiteit, maar alleen indien wij uitgaan van een algemeene levensgedachte, en onze aardschheid beschouwen als deel van eene hóógere orde. Wij krijgen dan het besef van eene regeneratie, maar van eene regeneratie die niet door ons maar door het leven wordt volbracht, en daarom is het heerlijk te leven in een tijd als deze, waarin de regeneratie als iets gebeurends wordt gevoeld. Indien wij naderen tot dit Kosmisch levensbesef, zullen wij nimmer meer waarlijk kunnen wanhopen aan het leven, al ontneemt het ons het dierbaarste. Wij zijn dan, naar ons eigen gevoel, niet meer als losse, verenkelde bloemen op brooze, korte worteltjes, bloeiend en welkend verspreid over de aarde, maar als de takken van den onmetelijken levensboom, die uit tijdelijken stilstand en dorheid altijd weer omhooggroeit. Dat levensbesef, waarbij wij overtuigd worden van onze individueele betrekkelijkheid en onze uitsluitende waarde in een grooter, algemeen wereldwezen, brengt met zich het postulaat, ons de tucht der gebondenheid binnen het zelf tot wet te stellen, en afstand te doen van den hoogmoed van het allerafhankelijkst denken, dat zich boven de natuurlijkheid verheft. - In dezelfde geestelijke spheer liggen van Eyck's beschouwingen over leven en kunst. De dichter heeft in Italië een Aphrodite-beeld uit Cyrene aanschouwd, en vraagt zich nu af, hoe deze verbeelding van de bloeiende en gave natuurlijkheid der Cyreners tot kunst kon worden. Het was Aristippus, die het Cyreensche leven in zijne wijsbegeerte heeft gestelseld, - voor hem was het genot van het oogenblik het eenig doel van dit ons korte, en ras vervlietende leven. Maar het genieten van het oogenblik verzet zich tegen zijn weerspiegeling in kunst, omdat kunst arbeid, dus smart vereischt, en ook omdat het oogenblik reeds tot op den bodem geledigd werd in de korte spanne van zijn eigen bestaan, en het volledig in het kunstwerk te herscheppen, zou beteekenen een herhaling te beproeven, die als poging alleen kan mislukken, daar het beproeven zelf in strijd was met de ziel van wat men herhalen wilde. Alleen indien men, zooals Epicurus leerde, het doel stelt in het *geluk*, een *toestand*, en niet in het *genot*, een *oogenblik*, waarbij het genot des geestes dus een volstrekten voorrang boven dat der zinnen verkrijgt, kan de ziel van het oogenblik voor eene durende vervoering buiten de tijdgrens geleid en bestendigd worden, en de kunstenaar de spheer vinden, waarin hij tot de daad zijner schepping komt.

In enkele zinnen duidde ik aan, hoe van Eyck zich opheft

uit de relativiteit van menschelijke voorstellingen, en een wijsgeerig besef van het wezen der dingen aan zijn boek tot grondslag geeft. Het is opmerkelijk, dat dat boek niet groeide tot een monumentale levensleer, maar is gebleven een telkens hernieuwd, vol ontroering benaderen der Waarheid. De verklaring hiervan ligt niet in des schrijvers impotentie om voortdurend te leven op het opperst levensniveau, maar in de gëaardheid van zijn geest, die immer opnieuw eene aanleiding behoeft, een concreet gegeven, dat moge dan een gesprek, een zangerig voorgedragen vers of wel een lenteavond, een fontein, een vrouwenbeeld, een voorwerp van schoonheid wezen. Maar altijd opent het bepaalde, het afzonderlijk ervarene hem den ingang tot de wijde gebieden van het geestelijk leven. Het werk van dezen dichter blijft steeds symbolisch, het Eeuwige verschijnt in eene gestalte, de denking wordt verbeelding, zooals misschien het helderst blijkt in zijne beschouwing over den blinde, aan wien hij zijn eigen beperkt gezichtsvermogen toetst, waarbij hij ons dan de ontgoocheling beschrijft die hem zijn eerst brilleglazen gaven, toen zij de schoone vage wereld, met den droom zijns geestes harmonieerend, concreet deden worden en aldus een breuk bewerkten tusschen zijn geest en de nieuw aanschouwde natuur. - Nader beschouwd, blijkt deze neiging voor het concrete ook, retrospectief, in den inhoud zijner overdenkingen. Want de overdenking van 's levens waarheden is voor hem de uitkomst van een gekweld - zijn, en de bereikenis van de Centrale levensgedachte leidt hem niet tot een verloren gaan in den geest, maar voert hem terug tot eene verklaring van de waarde des geestes voor het menschelijk leven. En het is wel merkwaardig zijne aesthetische beschouwingen over het Aphrodite-beeld van Cyrene te plaatsen naast de karakteristiek van den Helleenschen geest door Allard Pierson in zijn inleiding tot het hellenisme. Want Pierson, de wijsgeer, geeft aanstonds op een algemeen plan, een begrip van de eenheid der tegentegenstellingen in den Helleenschen geest, terwijl van Eyck, de dichter, de ontwikkeling geeft der aanvankelijk onbegrepen tegenstellingen naar een algemeene zienswijze. - En nog een derde kenmerk van het Dichterschap, dat reeds uit de gestaltevorming van ideeële waarden en uit zijn terugkeer tot het menschelijke bleek, treffen wij aan in dezen bundel. Het is de intuïtie, het vinden en verbeelden der Waarheid, in haar volkomenheid opeens aanschouwd van eene ontroering uit, zonder de moeizame voorbereiding van het denken, het is een besef dat *beeld* wordt in het oogenblik waarop het zou rijpen tot *gedachte*. Aan deze intuïtie heeft de dichter zelf gestalte gegeven waar hij het zingen van de krekel in den zomeravond beschrijft, en ons

toefluistert, ‘dat menschen en vogels zwijgen en de aarde luistert naar zich zelve, *niet hoorend dat zij reeds lang was gaan zingen in de alom tegenwoordige zang van de eenzame chiù*’ (krekel).[1)] Hier is het maagdelijk blozen der schoonheid, die door het besef van den dichter werd aangeraakt, vertolkt, hier is de heerlijkheid van een algemeen leven, een leven dat is verzonken in zijn eigen wezen, met zeldzame genialiteit naar voren getooverd uit de sluimerende onbewustheid.

Deze bundel is vervuld van de klaarte van begrip, zooals een herfstdag van kristallen licht. Maar het is begrip, dat immer wordt uitgezegd door een ontroerde menschelijke stem, het is wijsheid die voortdurend gestalte heeft in schoone verbeeldingen. En wij komen tot de overtuiging, dat in van Eyck de wondere cultuurwaarde ontbloeid is van een wijsgeerige levensverheldering door een dichterlijke natuur.

P.H. RITTER JR.

Kruispunten, door Jo van Ammers - Küller. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon.

‘Annet kwam binnen, met het witte haarlint in de hand en, terwijl Evelien den strik plooide in de donkere krullen, ontmoetten in den spiegel haar oogen die van het kind; zij zag hoe haar eigen warme blik den glans in dien van het meisje verdiepte.

“Ik heb na schooltijd met Nelly gewandeld,” vertelde Annet opeens, ongevraagd, met een gloeienden blos, maar zonder de schuwe oogen neer te slaan en in Evelien snikte een weeke dankbare ontroering, terwijl ze even haar gezicht tegen het glanzende haar legde, met een stille, innige liefkoozing. Maar het meisje, plotseling schichtig en verlegen, schudde de dansende krullen en repte zich weg, terwijl de tweelingen, hand in hand, haar naliepen.’

Evelien heeft een ‘verhouding’ met Henri. *Een Voldoening* heet het schrijnend verhaal, den lezers van dit maandblad bekend, waarin wordt blootgelegd, hoe zij staat tegenover haar gezin, haar man en Henri en waaraan het bovenstaande is ontleend. Niets dan het tegengestelde van voldoening schenkt Evelien het leugen-weefsel van dit leven. Dat leugenachtige martelt haar, ze kan er niet tegen op. Angst overwoekert haar liefde, eigenlijk hartstocht noch liefde meer, waaraan stellig alle opdrift vreemd is, smartelijk verkommerd als geheel haar wezen in den nood van het besef, dat haar plaats thuis is in de koesterende veilig-

1) Curs. van mij. R.

heid bij de kinderen, al blijkt Annet haar ontgroeid; bij een man, dien ze niet lief heeft, al behoeft ook hij waarschijnlijk haar steun. Voor deze intimiteit brengt ze het offer van haar afscheid van Henri, van de pijn waarmee ze zich zelf en hem iets ontscheurt, dat, kostbaar in herinnering, in de toekomst wellicht tot iets van rustiger en blijvende waarde had kunnen groeien. Maar dadelijk doorvlijmt het haar: ze heeft het recht op gaaf geluk verbeurd. Bij Henri was alles opwinding, leugen en angst; thuis voelt ze zich gesloten buiten den kring van warme vertrouwelijkheid, dien George, haar man, en de kinderen om zich heen trekken, haar onwillekeurig uitstootend. Ze heeft, in het huiselijke onvoldaan, dit tekort met iets van buiten, buiten dien levenskring, trachten aan te vullen, met het eenige gevolg, dat ze den toegang tot beide levensstaten voor zich heeft versperd. De eene immers sluit den anderen uit, ze stooten elkaar af; toen Evelien ze ineen wilde doen passen, als waren het concentrische cirkels, teekende ze haar eigen vonnis. Die eenzaamheid van het welhaast voor goed verkorven te hebben tegenover wie haar 't liefst zijn, van zich te hebben vergrepen aan het leven zelf, immers aan de waarde van het moederschap en de fierheid van de vrouw, deze eenzaamheid dringt zich Evelien het wreedst op, wanneer ze na met Henri gebroken te hebben in de opgejaagde wanhoop van wie lang ontbeerde en naar redding hunkert weer thuis is:

'Beneden, als van heel ver weg, bonsde weer het geluid van de gong, en terwijl zij blind in het duister haar weg zocht, smakte, door de tocht, de deur in het slot; met een opstuiping van angst tastten haar vingers in het donker, stootte zij zich aan den starren wand, om weg te komen van die kamer, weg van de ellende, die er haar weer greep; doch beneden in het lichte huis was alle leven binnen de dichter kamer gesloten... ze hoorde, gedempt en dof, het gepraat en gelach van haar man met de kinderen en in dat ééne hevige oogenblik doorpeilde zij, tot in de smartelijkste diepte - haar eenzaamheid.'

Onder deze vertelling staat evenals onder *Dreiging* 1917. Dit opent een verblijdend uitzicht op de ontwikkeling van mevrouw van Ammers' talent. Want *Een Voldoening*, laatste in de rij novellen, is ook de beste. De andere zijn in waarde en inhoud zeer ongelijk. Hoe heeft een schrijfster met zoo fijnen zin voor toon en stemming dit allergaartje tezamen kunnen bundelen? *De Brutaal-Roode Bessen* is een verhaaltje als een ander; in *Ons Eerste Familiebezoek* is een grappigheid, die voor deze auteur te makkelijk is en *In het Moeras* is eenvoudig ijzingwekkend. In *Het getraliede Venster* vinden we het motief van haar tooneelstuk

Roeping. *Hun Kind* had ons scherper veraanschouwelijkt moeten worden, had het willen boeien; de lezer blijft in het onzekere, hoe hij zich die kamer en geheel de omgeving heeft voor te stellen; de kenschets dadelijk in den eersten zin ‘de beide oude menschen’ leidt de gedachten naar een lager maatschappelijk peil, een eenvoudiger levensstandaard dan mevrouw van Ammers kan hebben bedoeld. In *'t Skelet*, het leelijke meisje-studentje, dat door vakgenooten wordt geplaagd, bij toeval met een gezien student in aanraking komt, zich daarmee wreekt, maar door dezen op zij wordt gezet, is de toon valsch. De auteur schoot tekort in de waarneming van een stuk eenvoudige werkelijkheid. Lou en Lizzy doen als bakvisschen - ook het onbeduidend motto ‘cet âge est sans pitié’ duidt daarop, - geen student van het slag van Hans Bijleveld gedraagt zich jegens een vakgenoote als hier ten opzichte van Suze Burger wordt beschreven en dat deze hem zóó onbehouwen met haar gedichten achtervolgt, is evenmin aannemelijk gemaakt.

Veel beter is *Dreiging*. Ook daar weer een huwelijkskonflikt, maar anders gesteld en gezien dan in *Een Voldoening*. Herbert vraagt en krijgt blijkbaar - al weten we niet, waarin dit *krijgen* bestaat - van een meisje, wat hem door de sloofjesachtigheid van zijn vrouw, van Lize, die maar met het zwakke Jopie optobt, blijft onthouden. Lize kan niet anders, dat besef van verwaarloosd-worden kerft haar, ze verwijt zich zelf soms Herbert niet meer tegemoet te komen, maar ach, het kind, dat zoo veel zorg behoeft.

Dan overwint ze zich, gaat ze met Herbert mee op bezoek bij Helma, de *andere*, en Helma's moeder. Weldra schramt haar het vijandige in die sfeer. Zij zet zich schrap. Herbert doet geen concessies. Hij vraagt Helma mee naar de opera. Na afloop raakt Lize hen kwijt. Dan betrapt zij Helma en Herbert in een te vertrouwelijk samenzijn buiten. Lize wil nog redden wat te redden is en brengt het offer aan haar trots van vrouwen-moeder, door Helma's moeder te onthullen wat ze heeft aanschouwd. Deze toornt, maar 't gevolg is toch, dat Helma heengaat - daarmee een leegte latend voor Herbert - en 't huwelijk van hem en Lize nu waarschijnlijk gansch onmogelijk wordt. Ook dan als in *Een Voldoening* met die prachtige opmerking over den glans der moederoogen, dien in de oogen van de dochter verdiepend, brengt het kind de moeder tot de dichtst voor de hand liggende, zorgelijke èn verwarmende, maar ook schrijnende, immers onbevredigd latende werkelijkheid en ongeneeslijken onvree terug: ‘maar beneden aan de trap klonk Jopie's dringend stemmetje, en mechanisch keerde zij zich

op dien roep, en ging, om het schreiende kind te troosten.'

Het vraagstuk van moeder-en-echtgenoote-plicht en vrouwerecht gaat der auteur ter harte. Zij ziet de botsing en zoekt een oplossing. Op verschillende manieren heeft ze het konflikt gesteld en uitgewerkt. Uitkomst vindt ze niet. Die vrouwen, ze missen immers de kracht, een deel van haar wezen af te snijden, haar zorg-in-liefde te onttrekken aan wie daarbuiten niet kunnen. Halfheid dus, voortkomend uit de ingewikkeldheid en gespletenheid in het bewustzijn der moderne vrouw èn de gulzigheid, waarmee ze het leven indrinkt, al valt Lize uit *Dreiging* hierbuiten. Maar och, 't moderne... Telkens zien we de weegschaal doorslaan naar wat haar instinctief 't naast aan 't hart ligt, 't hulpelooze van het kind meestal. Voor kamerstemming schijnt mevrouw van Ammers bizonder gevoelig, al voelt ze daarin ook het schrijnende. In haar beste werk leidt zij de moderne vrouw na smartelijk schokkende omzwervingen, die haar hart leeg lieten, daarin terug, in de veiligheid, maar ook in de nijpende leegte van thuis, waaraan die vrouwen nochtans het offer brengen van wat aan wrang genot tot dan haar leven doorgeurde.

H. VAN LOON.

Prosodie, ontleding der structuur van het vers ten dienste van het voordrachtsonderwijs, door Balthazar Verhagen, Directeur der Tooneelschool. Uitg. v.d. Tooneelschool v.h. Ned. Tooneelverbond. 1918.

In dit boekje van slechts 64 bladzijden wordt voor het eerst een logisch-samenhangend overzicht gegeven van den Nederlandschen versbouw. De schrijver ervan die, enkele jaren geleden, in de muziek en in de klassieke litteratuur Dr. Alphons Diepenbrock tot leidsman had, weet het verband, en tegelijk het verschil, tusschen poëzie en muziek helder en zakelijk te verklaren. Voor hen die gedichten willen voordragen of op het tooneel de verzen van een drama moeten deklameeren, zal de bestudeering dezer P r o s o d i e van den heer Verhagen veel verhelderen van wat hun tot nog toe duister was of wat zij slechts in vage onbewustheid gevoelden. Wat 'poëzie' is in haar wezen, wat de termen 'proza', 'vers' en 'rhythmus' beduiden, wordt, ook onder het licht der etymologie, bondig en klaar uiteengezet. De zeer moeilijke vraagstukken van 'accent' en 'quantiteit' behandelt de schrijver, ondanks de beperkte ruimte die hem voor dit kleine leerboek beschikbaar was, op geenszins oppervlakkige wijze. Vooral van de quantiteit was het dringend noodig, dat in onze taal een zuivere formule werd gegeven. De oudere leerboekjes, en in navolging hiervan ook thans nog de meeste

docenten - zelfs zij die in andere dingen bijzonder nieuwerwetsch zijn, - passen steeds de quantiteitsleer der Grieksche en Latijnsche verskunst op de gedichten der z.g. moderne talen toe. Tot welke resultaten men dan komt, wees ondergeteekende een drietal jaren geleden reeds aan, bij de bespreking eener nieuwe vertaling der A e n e i s ('Gids' 1915, nr. 9). De termen 'lang' en 'kort', vol goeden zin bij den versbouw der oude talen waar in werkelijkheid de lettergrepen verschillenden tijdsduur hebben, zijn maar niet zonder nadere definiëering toe te passen op de moderne verstechniek. Een Grieksche hexameter is iets geheel anders dan wat men in een der nieuwe talen aldus gelieft te noemen. Terecht zegt de heer Verhagen: 'Slechts heeft men uit conventie de benamingen en teekens: lang, arsis - en kort, thesis □ behouden, welke dan echter verkeerdelijk worden gebruikt, waar inderdaad accent of geen accent wordt bedoeld.' En even verder: 'In de dictie een hoorbaar onderscheid te maken tusschen "korte" en "middensoortige" of tusschen "lange" en "dubbel-lange" lettergrepen, is onmogelijk.' (Bl. 12 en 13.) Toch, zoo oordeelt de schrijver, bestaan de quantiteitsverhoudingen in de Nederlandsche taal; 'toch, al zijn zij moeilijk te achterhalen en niet aan bepaalde systemen vast te leggen, doen zij haar invloed op den rhythmus gelden.' (Bl. 12.)

Dat de quaestie van accent en quantiteit in dit boekje ten einde toe is opgelost, zou ik niet durven, en zou de schrijver zelf zeker evenmin willen, beweren. Het ware te wenschen dat hij haar nog eens afdoende behandelde in een afzonderlijke studie, waarbij dan ook de oud-Germaansche verstechniek, en hare voortzetting in onze middeleeuwsche poëzie, ter sprake zou kunnen komen.

Caesuur, enjambement, de verschillende versvormen, het rijm, de strophenbouw komen achtereenvolgens aan de beurt. In verband met het rijm geeft de auteur behartenswaarde wenken over het enjambement, waar voor de verzen-zeggers en -zegsters de gevaarlijkste voetangels liggen en de meesten dan ook een buiteling maken. Want òf wordt de sterkste nadruk op het rijmwoord gelegd en daarachter een te lange rust gehouden; òf het rijmwoord wordt verwaarloosd en de eene versregel aan den volgenden verbonden alsof er proza geschreven was. 'Rhythmisch tot het eerste, logisch tot het volgende vers behoorend, vormt hier (n.l. in het geval van enjambement) het rijmwoord inderdaad een "overstap", eene brug in den klankenstroom.' (Bl. 37.) Met goed gekozen voorbeelden maakt de schr. zijn betoog voor ieder toegankelijk.

Aan het slot van het werkje, na een beschouwing over

‘theorie en praktijk’ en een uitstekende opmerking over de z.g. ‘inspiratie’, volgt de rhythmische analyse van eenige gedichten.

Ik heb bij dit frissche boekje van den heer Verhagen, dat waarlijk wel wijdere belangstelling verdient dan enkel in den betrekkelijk kleinen kring der Amsterdamsche Tooneelschool, slechts één wensch: dat namelijk de schr. bij een tweeden druk in de gelegenheid moge zijn, de indeeling zijner stof door typografische middelen (korte aanduidingen in de marge, meer afwisseling van letter-grootte, etc.) nog overzichtelijker te maken.

P.H. VAN MOERKERKEN.

Rotterdams welvaren 1550-1650, door mr. R. Bijlsma; met 20 afbeeldingen in lichtdruk; 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1918.

De wereld-koopstad der twintigste eeuw herkent nauwelijks haar jeugdportret uit den tijd toen zij (in 't midden der zestiende eeuw) ongeveer 7000 zielen telde. Toch lag in dat ‘stedeken zoo welvarend als in het land maar liggen mag’, in dat ‘type eener kleine Hollandsche stad’ als mr. Bijlsma het noemt, toch de aanleg tot de eerste havenstad van Noordnederland, dank zij haar ligging, die combinatie van de neringen der waterstad en die der landstad mogelijk maakte. Den groei dezer combinatie heeft de schrijver goed weten te teekenen. Eerst heel wat later dan 1650, ver vallend buiten zijn bestek, wint de eene dezer twee factoren, de waterstad, het van den anderen ruim en voorgoed.

Het is een geheel ander boek dan bijvoorbeeld dat van Van Ravesteijn over Amsterdam. In dit laatste steekt veel meer principieele historie-kijk en hierdoor veel meer groote-lijn en perspectief. Of mr. Bijlsma historisch-materialist is dan wel van een andere school, komt men niet te weten. Zijn doel - goed aangewezen door den titel - is waarschijnlijk ook van beperkter aard geweest; hij wilde beschrijven en slaagde erin, duidelijk en niet te uitvoerig.

Een reeks voorbereidende opstellen - herinnert het voorwoord - is aan de samenstelling van dit boek voorafgegaan, resultaat van uitgebreid onderzoek in het gemeente-archief van Rotterdam. In die opstellen zijn de archiefstukken en de andere bescheiden, waaraan de in het boek verwerkte gegevens ontleend zijn, aangehaald. Dies kon de aanhaling in het boek zelf achterwege blijven. Voor de belangstellende leeken - en dezen

moge het huidig Rotterdam tellen bij honderdtallen - heeft het hierdoor notenlooze boek aan leesbaarheid gewonnen. En zij, die wat dieper willen graven (het wetenschappelijk Rotterdam, dat zich gaat groepeeren om Handels-Hoogeschool en Volksuniversiteit) kunnen de voorbereidende opstellen ter hand nemen en ten archieve de daar in berusting gebleven verzameling van mr. Bijlsma raadplegen.

Dit rekening-houden met twee soorten lezers lijkt een gelukkige greep.

v.B.

Memorie Boek van Pakhuismeesteren van de thee te Amsterdam, 1818-1918 en de nederlandsche theehandel in den loop der tijden. Druk van J.H. de Bussy, 1918.

Het is toch niet alleen het slechte drinkwater geweest, wat onze voorouders wijn, maar bier vooral, deed zwelgen in ongekende maat. Ook de trek naar iets hartigers dan water.

Hoe anders te verklaren, dat in den tijd van den aanleg der waterleidingen ons theeverbruik zulk een vaart nam? In 1850 verbruikte Nederland nog geen 4, in 1916 15 millioen pond. De mobilisatie, die schuld heeft aan veel, bracht uit de noorder- en westerprovincies naar het oosten en zuiden des lands de geregelde theedrinkers over en zoo steeg het theeverbruik, dat van 1912 tot 1914 met ongeveer 1 millioen pond geklommen was, van 1914 tot 1916 met bijna 3 millioen.

En wèlke thee drinken wij?

Het is begonnen met chineesche, in de dagen der Compagnie. Maar thee-alleen was een te lichte last, die de schepen te rank maakte. Ook een kostbare last, welker aroma niet bederven mocht door aanraking met anders-riekende koopmanschappen. Zoo werd onderin het zware en reuklooze porcelein, daarboven de thee geladen.

Pas uit de laatste tachtig jaren dagteekent de komst naar Nederland van de Java-thee, die in Amsterdam voor het eerst in 1835 is geveild. De komst werd een zegetocht, maar pas sinds ongeveer dertig jaar: in 1885 was nog maar 22% der in Nederland verbruikte thee van javaansche, nog 78% van andere komaf, in 1902 was de verhouding juist half om half, in 1916 zijn de cijfers van '85 precies omgekeerd.

Ziehier hoogst enkele gegevens uit het fraai uitgegeven memorieboek. Het bevat er bij dozijnen, van allerlei slag; prenten, reproducties van oud en nieuw handelspapier (van de O.I. Com-

pagnie tot en met de N.O.T.), grafieken en statistieken. En de goed leesbare tekst, die al deze gegevens aaneenbindt, begint het te verhalen uit den tijd van dokters Tulp en Bontekoe - acht of tien kopjes daags op zijn minst, schreef de laatste voor maar hij zag in vijftig tot tweehonderd ook geen bezwaar - en eindigt met de misère der thee-rantsoeneering en van de thee-ontstentenis in 1918.

Pakhuismeesteren (namens hen teekent de heer Bierens de Haan het voorwoord) verdienen wil van hun werk over den volksdrank gewordene ‘die - leerde Bontekoe met een ietsje overdrijving - de smaak niet corrumpeert, die lusten niet ontsteekt, noch de geest bezwaart..., waarvan 't playsier niet dangereus is, noch voor den geest, noch voor het lichaam’.

v.B.

Het hedendaagsche sociale vraagstuk. Een eenvoudige uiteenzetting, door dr. J.R. Slotemaker de Bruine, No. 3 van Jaargang X der reeks ‘Christendom en Maatschappij’, Utrecht, G.J.A. Ruys, 1918.

‘Hier en daar blijkt natuurlijk, welk standpunt ik inneem op geestelijk of sociaal gebied. Intusschen vlei ik mij, zóó objectief geschreven te hebben, dat mijn stuk ook voor niet geest-verwanten bruikbaar is’.

Zéér bruikbaar, mag men inderdaad getuigen. Nergens schuift de schrijver zijn standpunt storend naar voren. En het was goed gezien, in dit populaire geschriftje literatuur-aanwijzingen en citaten achterwege te laten. Dit kon hier te gemakkelijker, doordat in margine uit des schrijvers ‘Christelijksociale studiën’ de bladzijden werden genoemd die uitvoerige bespreking geven. Van dit grooter en zeer verdienstelijke werk (besproken in *De Gids* van Augustus 1910, blz. 235 v.) is thans reeds een vierde en als volks-uitgaaf een vijfde deel verschenen.

Het groote boek vult het kleine aan. En zoo is tevens op gelukkige wijs de klip ontzeild, waarop anders haast onontkoombare schipbreuk voor beknopte geschriften over niets minder dan ‘het hedendaagsche sociale vraagstuk’ dreigt: dat in zoo kort bestek een zooveel omvattende stof zich niet laat persen zonder verminking.

v.B.

Zes maanden in Albanië, door J. Fabius; Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1918.

Het is nog maar ruim vier jaar geleden, het albaansche incident van vlak vóór den wereldoorlog, die het wegspoelde, ook uit het geheugen van vele landgenooten der nederlandsche officieren, wier onbaatzuchtig werk daarginds toch niet mag worden vergeten.

De geschiedenis van dit werk wil Fabius' boek niet geven. Maar deze zijn persoonlijke herinneringen geven daarvan toch een niet onbelangrijk stuk.

Dat het goed verteld en aardig verlucht verhaal de herinnering van velen zal verlevendigen, is echter niet zijn eenig nut. Er zijn stukken in, die het verheffen tot bron voor latere geschiedschrijvers.

Door een ooggetuige, die staat voor zijn woord, is hier onder meer de geschiedenis van Thomson's laatste dagen geboekstaafd. Weten de meesten nog meer ervan dan dat hij viel als een wakker soldaat? Dat zij dan bij Fabius nog eens nalezen het relaas van Thomson's botsing met den italiaanschen gezant, den dag vóór zijn dood. Dan zullen zij het onthouden, hoe Nederland in 1914 verloor een knap hoofdofficier en organisator, maar evens een man, wiens karakter, tot eer van zijn stam, een wijle de wereld ontroerd heeft.

v.B.

'T geluk hangt als een druiventros...
Een verhaal uit het Florentijnsche.

Zesde Hoofdstuk.

I.

Het was midden Maart en vol in de lente. Den winter lang hadden de heuvelen bleek gezien van al het kleine, grijsgroene loof der olijven, wier gaarden alle de hellingen langs gaan; men zoude gezegd hebben, dat geen ander geboomte daartusschen nog opschoot. Doch al naar de warmere dagen het jonge groen deden botten en de bloesems kleurig openspruiten, raakte dat zachtgroen-getinte grijs in de minderheid, werd de teer-gewolkte achtergrond, het zilverig verschiet, waarover de weelde der nieuwe lente zich blozende uitspreidde.

Dat waren de tallooze perzikboompjes-in-bloei, dat waren de hooge, rood-roze kruinen der alreeds uitdwarrelende abrikozen, dat werden weldra de nog stralender weelden der bruidelijk-witte kerselaren, der roomwit-bloesemende peren, en der blij-fleurende appelboomen. En alom, onder het roze en zilvergrijs en wit, gloeiden hel-groen de korenlanden, groener dan gras door het rood der wilde tulpen, duizenden glimgladde vlammetjes, illumineerend dat blauw-groene graan.

De Arno, als van vloeiend en rimpelend, bleek smaragd, voor wie aan den oever stond, - wendde zich en slingerde, van uit de hoogte gezien, met brandend-blauwe bochten door de zachte heuvelen. Hier hadden die een klooster op den top of een oud, gekanteeld kasteel; ginder waren zij ernstig van een donker zeesparren-bosch, en overal bezet met de boeren-huizingen, burchtgelijk om hun vier-

kanten hoektoren en immer door hun wacht van strenge cypressen bewaakt. Vol diepte van zon en schaduwen waren vaak die hoeven, want boven de lichte driebogige portiek, schemerde, onder het ver-overluifelend dak, de lokkende loggia.

Maar van hofsteê tot hofsteê, en van heuvel tot heuvel, was het landschap overwaasd en besprenkeld van der witte en roode bloesems rasse vreugde.

De landen waar, met ieder voorjaar, de vruchtenbloei het eerst was en het overvloedigst, dat waren, beschut en vlak langs een zuidelijke Arnobocht, de landen der Melli's; de warmte kwam hier loodrecht neer van den open stralenden hemel, en sloeg òp van het gloed-weerkaatsende water, dat drenkte den bodem met zoele drassigheid. Er was daar, langs een berm vlak boven den stroom een laan van kerselaren, die reeds ruizelden van wit, als langs onvoordeeliger hellingen de perzik nog donkerrood in knop stak...

En daar, met elken mooien zonsondergang, in de lente, kwam de oude Tommasino zijn avondlijke kuiertje maken; met elken nieuwen Maart genoot hij dieper en stiller van het herlevend getij.

Eens, op zoo een luwen schemeravond, voetje voor voetje, wandelde hij onder die blank gewelfde bogen. De maan stond als een goud-witte schijf aan den beslagen hemel; het Westen kleurde purper en paars; het gras weerszijden de boomen was van een vreemd-nawijlenden gloed doortogen. En vreemd-bevangen ging de oude Tommasino door dien wonderen avondschijn. Langs en boven en voor hem wemelden de wit betroste twijgen. Bij eindjes stond hij stil; hij zou graag eens naar boven hebben getuurd, recht de sneeuwig-schemerende blankheid van zoo een boomgrot binnen; maar hij wist, dat het oude hoofd hem dan duizelen zou, en zoo keek hij maar naar wat vooruit was en bezijden.

‘Hoe vreemd en groot is de Schepping’, dacht hij; ‘nog enkele weken, en al die zuiver zijden bloempjes zijn afgevallen en vergaan, en de boom staat vol helle, roode, sappige vruchten... Wie begrijpt er iets van?’

En als hij zoo nog dacht en keek, kwam, vlak voor hem, op de avondluwte, een glinsterwit blaadje heel langzaam recht uit de boomgrot naar beneden gezegen. Tommasino

hield de open hand op en wachtte geduldig, tot het daarin zou zijn neergekomen. Lang bleef hij staan, en tuurde en peinsde boven het witte bloesemblaadje in zijn open handpalm...; beide waren als van eenzelfde teeder zilver spinsel overweven; zijn hand was oud en uitgeleefd, het blaadje was pril en frisch, of het nog bloeide aan den boom; toch leken zij reeds levenloos beide. Het blaadje was afgevallen en zou vergaan, hijzelf was oud en zou afsterven... Zou hij ditmaal nog zien, dat de bloesems tot vrucht werden? Hij dacht het zonder vrees, en met een verwondering, die bijna geen spijt inhield. Hij voelde zich zoo los van alles en wichtloos, zooals hij daar wijlde in dien wonderen avond, met het wichtlooze bloemblad in zijn opengespreide hand. Dit zou wel zijn laatste lente zijn, en de vruchten zou hij wel niet meer zien misschien...

Dan, zachtjes, kantelde hij de hand, liet zachtjes het witte schubje zijn reis volbrengen uit den bloesemboom, die het voortbracht, naar de aarde, die het ook voortbracht en weer ontving, en waarin het zou wegzinken en vergaan. Hij zag het zijgen, dwarrelen even, en verder zijgen; dan lag het teeder gevat tusschen de groene sprietjes, die niet eenmaal hadden bewogen.

Tommasino ging verder, de laan der kerselaren ten einde. Hij was moe plotseling, heel moe. En als hij kwam aan de opene vlakte, die nog haar stoffig-purperen kluiten het klaargroene Westen tegenhield, koos hij slof-slof het paadje, dat recht naar huis terugvoerde. Een volkomene verzadigdheid van dezen avond en al zijn schoon vervulde hem. Had men hem gezegd, dat dit de laatste maal was, dat hij de bloesemende boomen en het bebloemde gras, den verheven avondhemel en de bleeke maanschijf daarin had gezien, dan zou hem dat volmaakt tevreden en gelukkig hebben gelaten.

Langs zijn weg, aan de nog dor-bruine wijnstokken, kortelings opgebonden, zag Tommasino, aan elken gesnoeiden rank, den grooten fonkelenden droppel, die grooter en grooter werd, en trilde, en viel. De flonkerende droppel viel weg en bluschte in de aarde, en toch was *zij* het zeker teeken, dat de schijnbaar uitgedorde wijnstok overvol van nieuw leven was.

Toen hij bijna tot het haagje was genaderd, dat de naaste

huisomgeving afgrensde, zag hij aan den voet van een boom een allereerste orchideetje zijn bruin-fluweel omzoomd spiegeltje heffen naar het roze vogelsnebje, dat erin neerblikte: ‘het vogeltje, dat in den spiegel kijkt’[1], zoo heet het in den volksmond. Tommasino boog zich aandachtig, om den lieven vorm te herproeven, maar hij strekte de hand niet tot plukken uit.

En als hij van dat nietige spiegeltje der aarde moeizaam zich weer rechtte en vóór zich den wijden, zilvergroenen avondhemel zoo klaar en raadselig de heuvelen zag bespannen, zwol er een pijnlijk fel en zoet verlangen in zijn ziel, en hij rekte begeerig den dunnen hals, of hij schouwen wilde, hooger en dieper, de diepten in van dien geweldigen, helderen en geheimvollen spiegel hoog daar boven zich...

Wonderlijk ontroerd stak hij over naar huis. Hij dacht nog: gelukkig, dat hij Battista het geld had gegeven, om zijn schuld aan den Genuees af te doen. Hij bezat nu zelf zoo goed als niets meer... maar wat nood had dat? Wat nood had dat?

En hij dacht, dat hij nog even wou zien in den stal, of alles goed was, en sluiten. - Zijn beesten, die zouden zijn zorgen misschien nog wel missen... Hij rook hun zoeten, zuiveren geur, en hij zag den grooten weemoed in de oogen van zijn ossen.

II.

Sinds twee maanden was Silvano Rovai veerman aan het veer van Rozanno, en ieder, die dat veer over moest, was het er over eens: Angelo Grassi had geen beter keuze kunnen doen.

De nieuwe veerman liet zelden wachten en nooit lang, hij was altijd hupsch; ook 's avonds werd er prompt bediend.

En Silvano zelf bleek niet minder content, leek plotseling jonger van hart en ouder van manmoedigheid. Als een nieuw vreugd-signaal klonk langs den klinkenden spiegel van het water de overmoedig-blije zangroep, waarmee hij, van halfweg den stroom of van de overzijde, zijn vader en broer bij dier werk trachtte te bereiken...

1) L'uccellino che guarda nello specchio.

omenico en Guido bekwamen niet van hun verwondering. Zij hadden voorzien: een flinken Silvano, die zijn jaartje, of hoeveel tijd het dan noodig mocht blijken, kordaatweg zou doorzetten; - maar dezen uitgelaten levenslust bij den anders stilste van hun drieën, dien konden zij niet thuis brengen.

Zijzelf waren zoo vroolijk niet gestemd; gewend aan hun jarenlange driemanschap, misten zij aldoor Silvano bij hun werk; Guido was vaak balsturig over zijn verhinderd huwelijk met Nella; Domenico deed zich de heftigste verwijten. Hij was dom geweest in zijn onderhoud met Bifoli, hij had zich aanstonds door zijn trots en zijn drift laten meesleepen, inplaats van met wijs beleid de omstandigheden meester te blijven. Hij had ook misschien déze oplossing niet moeten zoeken, hij had Angelo Grassi niet in het gevlei moeten komen...

Maar midden in hun werk en hun overleggingen bij zichzelf, zei dan Guido opeens, verrast:

'Hoor... Silvano - hij roept ons...!'

En de handen tot een horen om zijn mond, riep hij zijn langgerekten verte-roep terug. En Domenico verbaasde zich.

'Begrijp jij 't?' vraagde hij. 'Wat een lustigheid!.... Hoe komt hij zoo?'

En hij vorschte tevergeefs zijn hoofd door, naar wat den jongen toch zoo tierig maken kon: - het water, waar Onofrio naargeestig van werd? de eenzaamheid? de wekelijksche onhebbelijkheden van den Genuees, als die zijn veergeld kwam opstrijken?

En door die onbegrepen vroolijkheid van den afwezige stiller nog dan zij anders geweest zouden zijn, deden die twee woelige kwanten onwennig en wars hun werk.

Maar vreemder nog dan de dagen, waren de anders zoo vertrouwelijke avonden geworden.

De vertrekken der Casa Rovai zagen uit op de zonzij, het land in, of over den binnenhof; niet op het veer of langs de rivier. In de keuken, waar zij zich doorgaans ophielden, kon men, zelfs bij gunstigen wind, nauwelijks een roep over het water onderkennen; en zoo was Silvano, wilde hij goed zijn plicht vervullen, wel genoodzaakt, na een haastig avondmaal zijn veermanskamertje aan de voorzijde van het huis weer op te zoeken.

Aan den plotseling onttakelden disch ledigden Domenico en

Guido stilzwijgend hun borden. Soms bleven zij een oogenblik marren, schonken zich nog een beker wijn in, maar een gezellig napraten als vroeger, ging hun, met hun beiden, niet meer af. - Dan, of zij met een oogopslag elkander begrepen, terwijl Palmira even met de kleintjes bezig was, of den haard verzorgde of in de kast iets wegborg, stonden zij tegelijk van tafel op, slopen het vertrek door en verdwenen langs de stallen naar voren het huis.

In het veel te kleine, kale veermanskamertje zaten zij dan rond de ruwhouten tafel, die Onofrio daar gelaten had, en die nog geheel volgekrabbeld stond, met rood en zwart potlood, van al zijn berekeningen en eindelooze optelsommetjes.

't Was of de zwaarmoedigheid van den vorigen bewoner nog woog door dit schamel vertrek, en zelfs Silvano's blijhartigheid, die zij den dag door uit de verte hadden opgevangen, leek in deze trieste omgeving plotseling te zijn vergaan. En Domenico zag het met verdriet; kon de jongen niet meer vroolijk zijn in hun gezelschap? - Maar zelf ook waren zij niet vroolijk hier... Soms had hij 's middags reeds in een hoek van den stal, de mandeflesch zoeten goudwijn weggestopt, die hij dien avond ter opmontering wilde meesmokkelen. Dan, bij een glas, en nog een glas, bruiste de oude joligheid wel op. Doch de beste avonden waren die, wanneer Palmira plotseling den geest kreeg, haar kleine hummels al ònder het eten opborg, en, zoodra die ingeslapen waren, de deur uitliep...

Even later kwam Silvano weer opdagen. Ze zaten met hun drieën in de haardbanken, ze keken elkaar met tevreden oogen aan, ze hadden niet eens vroolijkheid van noode, want ze waren verheugd van hart.

En als een geduldige waakhond stond in de duisternis Palmira te wachten aan het veer; zelfs als het begon te regenen, ging zij het veermanskamertje niet binnen, omdat zij vreesde dat van daar de roep van mogelijke reizigers haar zou ontgaan. Zij bleef op haar post, vlak bij het water; zij stond er een half uur, een uur, en langer; als een zwarte stronk stond zij naast de zwarte boomen, onverdroten, tot ten leste Silvano, zich harer herinnerend, was opgestaan van den haard, en zij hem den moestuin zag oversteken en zijn kluis binnengaan.

Dan sloop zij langs een omweg terug, bleef kwansuis nog omhangen in stal of schuur, om elken dank te ontloopen; als de mannen er later over spraken, werd zij boos en maakte zich belachelijk, door heftig met haar magere armen in de lucht te maaien en te tieren of ze mishandeld werd.

En Silvano was al spoedig gedwongen, deze welkome aflossing weer af te wijzen; want de paar malen dat Palmira een wachtende te melden had, was zij met zulk een misbaar naar huis komen loopen, en had hen, met haar binnenvallen of de hemel instortte, zulk een schrik op 't lijf gejaagd, dat Silvano zich afvroeg wat Angelo Grassi wel voor keel zou opzetten als die, wat hij wel deed, eens 's avonds het veer kwam inspecteeren, en in plaats van zijn veerman deze dwaze furie vond...

Later op den avond, als Guido en Domenico weer alleen zaten, en Guido nog wel trachtte wat vertier erin te houden, was Domenico er toch altijd maar half bij - één oor gespitst op de geluiden buiten: hoorde hij daar niet roepen? Sloeg niet de deur van het veermanshuisje? Rinkelde niet de ketting van de pont? En kwamen er stemmen langs den weg achter hun huis, dan moest hij waarschuwen: St! om beter te luisteren: gingen zij den weg naar boven, naar den Alberino? gingen zij naar de kerk? of gingen zij naar het veer?

Het ergst waren de voornachten bij onstuimig weder. Dan, door het wind- en regenrumoer heen, onderscheidde hij vreemd-klaar de beklemmende nacht-eenzaamheid en elk ongewoon gerucht daarin. Meende hij, dat iemand riep over het water, dan had hij wel zóó het bed uit willen springen... Palmira, door zijn roerigheid, lag soms zoodanig te steunen en te wringen onder haar nacht-merries, dat hij lachen moest tegen wil en dank en haar wakker schudde. Blazende nog, gooide zij zich om, sliep onmiddellijk weer als een blok; en Domenico dacht aan den diepen, gezonden slaap van den jongen, een slaap, waaruit geen onweer of nachtelijk gerucht hem ooit wekte... Zou hij gehoord hebben? Zou hij wel al zijn kleeren aanschieten? Madonna, wat zou hij slaapdronken de trapjes afstrompelen en vechten tegen regen en wind...

Klaar wakker lag Domenico te luisteren, te luisteren.

Van den zwarten oever zag hij moeizaam den zwaren bak der pont, met de eene lantaren op de plecht, afsteken; of

...had de regen opgehouden? Het woei harder dan straks... Het was volle maan... Zou er maan wezen? Grillig zag hij de snelle wolken daarlangs drijven... Over de schrilbeplekte rivier vorderde langzaam het zware gevaarte; klein en nietig was daarop de zwoegende figuur van Silvano... Uren lag hij in den grootsten kommer wakker.

't Werd soms een dwangbeeld, waarin hij àl maar weer de pont zag afvaren, van voren af aan, àl maar weer Silvano optornen tegen golven en wind, zonder dat hij ooit vorderen kon...

En de eerst maal - het was einde Maart - dat het ernstig hoog water werd, had Domenico rust noch duur.

In den vroegen morgen beheerschte hij zich nog, maar tegen het middaguur was hij al drie maal aan het veer geweest, waar Silvano zijn pont en boot verzorgde en den stand der rivier opnam. - Met zulke golven zette Onofrio niet meer over, trachtte hij te beïnvloeden; - nu kon een veerman zich gerust achterbaks houden - wie zou zich ook wagen...? Wat een kracht had dat water...!

En toen juist een jongen van de Melli's aankwam, die over wou naar den dokter, en Silvano geen bezwaar maakte, liep Domenico bezeten van angst, dwars zijn landen door, al maar voort. Eerst toen het welvertrouwde signaal van den overkant de behouden aankomst meldde, bedaarde hij.

Guido liep hem te zoeken.

‘Willen wij het ongedaan maken?’ vroeg die, als schuldig. Domenico antwoordde niet. Doch toen een tijd later hetzelfde signaal nog eens, van dichterbij, ook de behouden terugkomst overbracht, schudde hij halsstarrig den zwaren haarkop: nee! nee! voor Bifoli bukken? nee.

Toen de schemering viel, was het water zóó hoog gestegen, dat er van overzetten geen sprake meer kon zijn. Silvano kwam thuis.

En nauwelijks was hij thuis, of, tegen het verbod van haar vader in, daar was Nella. Haar mooie gezicht, verhit en verwaaid, zag ontdaan, of zij den ganschen dag in een te groote spanning had doorgebracht. Zij kuste Silvano op zijn beide wangen en begon opeens zachtjes te schreien.

En als Guido, verrast en vol medelijden en wat ontstemd ook, haar troosten wilde, viel zij heftig uit:

‘Het màg niet! Silvano ìs geen veerman! Ik ben bàng

van het water. Wij mogen zoo ons geluk niet dwingen! Laat Silvano weer thuis komen.'

Guido keek donker. Hij vond wel, dat zij geen ongelijk had; àllen waren zij bang van den Arno; maar hoe konden zij redelijkerwijs, nù, terug?

'Jullie hadden zeker gedacht, dat de Arno nooit meer hoog zou worden, als Silvano veerman was...', kwam nuchter de hooge, malle stem van Palmira, die een enkele maal wel eens het verstandigste woord zei.

Maar barsch lei Domenico haar het zwijgen op; en als het meisje nog àl, zachtjes, bleef doorschreien, vroeg hij bitter:

'Heul jij soms met je vader? Sta je niet meer aan ònzen kant?'

Toen kwam, met een klaren, jongen lach, Silvano tusschenbeiden.

'Ach wat! gekheid!' riep hij. 'Alles zal best gaan! Ik heb vandaag nog zes maal overgezet. Een keer vond ik het beroerd genoeg. Maar later!... Zal ik het jullie eens precies vertellen, hoe het ging? De eerste maal was het nog redelijk water. Toen moest de Signora Emilia over, voor haar post. De tweede maal...'

'De Signora Emilia met de Signorina Lidia', zei Nella, die ze samen had zien uitgaan.

'De tweede maal', dreef, lichtelijk kleurend, Silvano zijn verhaal verder, 'de tweede maal was het Poggi uit Vallina, die zijn zieke dochter ging opzoeken. Dat ging ook nog best. De derde maal werd het iets moeilijker. Maar, toen...'

'Wie was het de derde maal?' vroeg Domenico, die vol spanning luisterde en geen bizonderheid wilde missen.

'De Signora Emilia, die weer naar huis ging'.

'Met de Signorina Lidia', zei Nella, die vanaf het terras voor hun huis, ze samen had zien terugkomen.

'Maar toen, de vierde maal', joeg Silvano hartstochtelijk plotseling voort, 'de vierde maal, toen Ugo van Melli over wou, toen opeens, kreeg ik het te pakken, de angst...

'Had ik je bang gemaakt?' vroeg Domenico berouwvol.

'Welnee!' knikte heftig de jongen, 'ik was zoo maar bang, ik zag de pont en den kabel niet meer, ik voelde den vloer niet meer onder mijn voeten... ik zag alleen het water, het gele, donderende water. En daar moest ik midden over, midden door... Ik wist niet, dat angst

zoo vreeselijk was, en ik weet nog niet, hoe ik erover ben gekomen, want mijn handen hadden geen kracht en mijn beenen waren van papier.'

'Arme jongen', zei Domenico.

'Luister nou', zei Silvano ongeduldig, 'op hetzelfde oogenblik, dat ik de paal moet verzetten, om de pont te laten laveeren, op 't zelfde oogenblik, zoo, valt op eens alle bangheid van mij af... Gek, nèt het gevaarlijkste oogenblik, dat de pont geen houvast heeft dan in je eigen knuisten. 't Was, of ik wel tegen een tienmaal erger water zou hebben opgekund!'

'Hoe kwam dat?' viel Nella hem in de rede. Maar de jongen lette er niet op.

'Wij zwenken met een vaart... wij schieten verder... en wij liggen aan den wal, voor wij het weten... "Bravo, Silvano!" zegt de jongen van Melli... Ik voelde mij als een kapitein, die een schitterende overwinning heeft behaald...'

'Toen je riep, om ons gerust te stellen...' zei Domenico.

'Wil je wel gelooven, dat ik zonder een zuchtje ben teruggekomen. En ik was ook weer over, voor ik het wist!'

'Toen je voor den tweeden keer riep', zei Guido.

'En ik was nog niet terug, of daar staat de vijfde, een kerel, die bij San Jacoppo niet meer terecht kon, en nou zóó omkwam - Ik zeg: vriend, voor de pont wordt 't water te hoog, de kabel is er geen halven meter meer boven... we gaan met de boot.'

'Waarom niet met de pont', bedelt die, maar ik wou nou ook de boot probeeren, en ik zei: 'We nemen de boot, ga je mee of niet?'

'Daar heb ik niets van gezien', zei Domenico.

'Hoefde ook niet', weerde Silvano af. 'Ik neem nog eens goed de richtingen op, die Onofrio mij geleerd had voor zoo'n geval; wij stappen in, we steken schuin af, naar Pontassieve toe, ik roei, ik roei òp tegen den stroom of ik den duivel in mijn pooten heb... en als wij naar het midden raken, en de schuit, overdwars, bijna kantelt onder 't geweld van de golven, daar zie ik, dat die kerel wit trekt... zoo wit trekt ie... hij knijpt z'n oogen dicht. Ik zeg: vooruit! met mij krijg je geen ongeluk...! en net zijn wij dat kolkige gedeelte door, of wij laveeren, fijntjes, ik laat ons schieten, schuin met den stroom mee, en in een ommezien

komen wij precies bij de aanlegplaats vast te liggen. Op den terugweg had ik Ugo Melli weer in de boot, die de medicijnen had gehaald voor zijn grootvader. Nou, en dat is alles. Toen is er niemand meer gekomen. Je kon toen ook niet meer over. Maar ik ben op eenmaal door den angst heen... Angst zal ik niet licht meer hebben...!'

Een zucht van losgelaten hevige aandacht ging door het vertrek. Domenico was stil en aangedaan, Guido keek vol bewondering naar zijn broer. Nella wou hem wel voor de tweede maal om den hals vallen. Het oudste jongetje van Palmira had van het verbaasde luisteren nog altijd zijn vochte mondje wijd open.

Maar toen zij omkeken, barstten zij allen tezaam in een schaterlach uit. Stokstijf, achter in de keuken, stond Palmira, in elke hand een tinnen bord dampende pap voor de kleintjes. En toen zij, door hun uitbundig lachen, zich daar opeens ontdekt zag, vluchtte zij ijlings den stal in, tot groot gevaar voor den inhoud van haar beide borden. Van uit de verte hoorden zij haar dan ook jammerklagen over het gestorte, en zij schoten toe, om haar te helpen zoogenaamd, maar meer nog uit speelschheid en plaaglust. Er was een geweldige verademing gekomen na den dag vol spanning. Nella, jammer genoeg, dorst niet langer te blijven. Guido bracht haar tot aan het hek; hij werd op zijn beurt hevig geplaagd, omdat hij zoolang wegbleef. Zij aten in een stemming van groote feestelijkheid; midden onder den maaltijd ging Domenico nog eens kijken naar de rivier, het water stond tot voorbij de boomen, wies aldoor; in geen twee dagen zou er misschien overgezet moeten worden. - En vroolijk werden opnieuw de groote glazen gevuld met den lichten, rooden wijn. Maar op den achtergrond van al hun vroolijkheid donderde zwaar en rusteloos het donker gebruis van den Arno.

Nu moesten zij nog wat extra's te eten hebben! Wat had Palmira nog te schaffen? - En als die, met haar wijd uitslaande gebaren, bezwoer dat zij niets meer had, niets, niets, de pan was leeg, heelemaal leeg, - en de drie luid dooreen riepen, waar dan haar gedroogde vijgen waren, en waar de biscotti, die zij nog hebben moest, en waar de andere helft van de worst van den vetten Dinsdag, - dan kreeg Palmira, ontmaskerd, het zóó verschrikkelijk te kwaad, dat zij, in doods-

angst om haar voorraden, nogmaals de keuken ontvluchtte.

‘St! jongens!’ zei Domenico, ‘wij halen een grap uit; zij heeft het allemaal in de onderste lade van haar commode, maar de lâ daarboven sluit ze niet af....’

‘Dan weet ìk nog wat beters’, zei Guido, ‘houdt jullie 'r zoolang aan de praat’, - en hij naar boven.

Hij trok de niet-gesloten lade geheel uit de commode, diepte al de kostelijke zaken op uit de lade daaronder, en sleepte ze achter het bed. Daarna schoof hij de bovenlâ weer op haar plaats. Hij zat juist weer kalm beneden, toen eindelijk Palmira terug dorst komen, - om andermaal te worden belaagd door de eischen en de smeekbeden van het drietal. En als zij er haar eindelijk toe gebracht hadden, haar schatten te voorschijn te halen, bleven zij achter, elkander tot stilte manend, en terwijl Guido met een hooge fluister-stem proestend vertelde wat hij gedaan had, luisterden ze, popelend van pret-verwachting. Zij hoorden haar met sleutel-gerinkel de trap opgaan; zij hoorden haar boven met dreunende stappen al hardop pratend heen en weer loopen; halt houden; en gewichtig wrikte de sleutel om in het lade-slot... Dan barstten de felle noodkreten los! Met een geweldig getier kwam zij beneden: - Alles was weg! Alles was weg! En toch was de lade op slot! Het was alles gestolen! Wie had haar bestolen?....

Met schijnheilige onschuld-gezichten zaten de drie groote lobbessen haar verschrikt, verontwaardigd, hoofdschuddend, aan te staren; ze konden hun lachen bijna niet inhouden. En terwijl Domenico en Silvano haar met vragen en veronderstellingen aan de praat hielden, sloop Guido opnieuw naar de slaapkamer en herstelde weer alles, gelijk het geweest was.

Ten leste zei Domenico: ‘Dat moeten wij zelf zien. Je mòet je vergissen, vrouw, als de lade toch op slot was!’

In optocht togen ze de trappen weer omhoog, Palmira met haar sleutels en het lantarentje voorop. In de slaapkamer gekomen, moest Guido het voor haar vasthouden, en bij-lichten. Maar toen Palmira, zeker van haar verpletterende beschuldiging, nadrukkelijk haar schatplaats weer opentrok, en daar de worst en de koekjes en de vijgen alle op hun plaats zag, barstte zij los in een nog luider kabaal:

‘Santissima Madonna! Dio Santo! Daar was de duivel

bij in 't spel! Nooit, nooit, zou ze meer een mond aan dat alles zetten. Santo Spirito, daar was zwarte kunst bij! Madonna Santissima!

En de hand voor de oogen, of zij den baarlijken bokspoot al om den hoek der commode gezien had, vluchtte zij naar beneden.

Toen braken de drie in een onbedaarlijken, driedubbelen schaterlach uit. Ze moesten hun knieën vasthouden, ze rolden tegen elkaar van het lachen. Domenico zat op den rand van het bed en dacht een ongeluk te krijgen; de tranen liepen hem over de wangen. En Silvano en Guido pakten elkaar om het middel en dansten een dollen dans voor de betooverde commode. Dan grepen ze wat van hun gading was, kwamen ermee naar beneden gebolderd, en zaten daar in groote jool te smikkelen en te smullen.

Maar Palmira was nog niet tot bedaren gekomen en bij Maagd en Heer en Geest bezwoer zij de mannen, het duivelsvoer niet aan te raken, - tot zij opsprongen en met de vrouw gingen dollen, haar de vijgen en de koekjes in den mond trachtten te proppen, en zich krom lachten om haar schreeuwen en de uitbundige kruisen, die zij sloeg. Ten leste kregen zij toch medelijden, trokken haar weer mee naar boven en legden haar de geheimzinnige historie uit.

En toen zij daar, uitgelachen en wat ontnuchterd, met Palmira bij den lantarenschijn te praten stonden, hoorden zij, als vlak achter den muur, het bulderend langsrazen van den nachtelijken stroom.

Dien avond, in zijn eenzame veermanskamertje, midden in den wind die was opgestoken over het verwilderde water, kon Silvano den slaap maar niet vatten. Nooit, sinds zijn veermanschap, was hij zoo zeker van een stoorloozen nacht, en nooit lag hij zoo klaar wakker als nu. Wat hij maar al herzag, over de steeds woeliger wordende morgenrivier, dat was, naast zich op de pont, de padrona van den Alberino, wat onrustig en wantrouwig hem toevoegend, of hij zijn verantwoordelijkheid wel goed besefte, - en tegenover zich, onvervaard, het jonge, mooie gezichtje van de Signorina Lidia.

‘Ze woù mee’, had de Signora Emilia gezegd, ‘ze was, geloof ik, bang haar moeder alleen te laten gaan.’

Maar op het mooie, jonge gezichtje waren heel boos de fijne wenkbrauwlijnen omhoog getrokken: ‘Bang? ik ben heelemaal niet bang, als Silvano overzet.’

Hij had zich heftig voelen kleuren, - herdenkend plotseling ook de veelvuldige malen, dat de jonge Signorina Sassetti den laatsten tijd het veer overkwam. Lang had hij hen nagekeken, zooals zij van de aanlegplaats den aprel op gingen, en dan langs de Strada Aretina naar het dorp.

Hij had willen wachten aan die zijde, om aanstonds bij de hand te zijn, als zij zouden terugkeeren; maar een man had dringend van den kant van het veerhuis geroepen; hij was teruggevaren, had den roeper overgezet, was weer blijven wachten... Waarom kwamen zij niet?... Waarom talmden zij langer dan anders?... Met onrust had hij het al hachelijker wordende water telkens gemonsterd... de waterkeering stond bijna onder... het wies aldoor... Eindelijk zag hij ze komen... ze liepen hard... torsten ieder een pak inkoopen... ‘We zullen wel een paar dagen gevangen zitten’, had de moeder jachtig gezegd, ‘ik heb voorzorgen genomen.’ Zij was kordaat de pont opgestapt; hij had het meisje geholpen. Als in een droom was hij de wilde kolken overgekomen; 't was of eerder dat zorgloos vertrouwelijke gezichtje de pont bestuurde dan hij: Eerst toen zij waren geland en hij, terugblikkend, het reeds duizelingwekkend snel voorbij-holderende water zag, - toen plotseling, was hem de angst door het lichaam geschoten... Met wankele beenen was hij ingestapt, toen dadelijk daarop Ugo van Melli zich aanmeldde... Door dit gevaar had hij dat lieve, fiere kind moeten heenbrengen! Zijn gedachten verwarden zich, hij wist niet wat zijn handen deden... Maar mèt dat hij tegen het midden van den stroom den moeilijksten greep moest uitvoeren, hoorde hij het kranige stemmetje weer, toornig en tegelijk zoo warm voor hem, dóórdringend boven het watergeraas: ‘ik ben heelemaal niet bang, als Silvano overzet.’ Dat was hem plotseling als een vuur door zijn spieren geloopen. Opgepast! Vooruit! had hij zich gezegd. Hij had zich vierkant op zijn beenen geplant; hij had zijn rug gevoeld als een harnas van

kracht, zijn armen als ijzeren kabels, en prachtig, zonder één weifeling, was hij over gekomen.

Tijden nog lag Silvano wakker. Zoolàng al was hij, bij 't zien van haar, zoo week geworden van binnen; van dien dag af, dat zij, een kind van dertien of veertien jaar pas, met Aldo en hem had mee-gemogen, op hun laatsten tocht naar de Vallombrosa... O, hij zou zich nooit dwaasheden in 't hoofd halen, iedereen moest blijven, waar hij thuis hoorde... maar hij kon het niet helpen, dat zijn veermanschap, den laatsten tijd, hem het benijdenswaardigste baantje ter wereld leek.

- Zag het heerlijke meisje hem niet telkens aan, zóó argeloos lief, soms even blozend rond haar warme oogen, dat het bloed hem begon te bonzen van ontroering? En vreemd: daar hij eenmaal wist, dat van niets ooit sprake zou kunnen zijn, maakte hem deze onuitgesproken bloei hunner harten enkel gelukkig.

III.

Twee dagen later, toen nauwelijks, sinds den vorigen avond, het water een halven meter was gezakt, daar hadt je Angelo Grassi, 's morgens vóór zessen al, aan het veerhuis. Die was, met den mooien maannacht, achterom komen wandelen van Florence, bijna drie uur gaans.

‘Zoo,’ zei hij schamper, toen hij Silvano juist nog boven zijn koperen waschteiltje doende vond, ‘ik zou wel eens willen weten, hoe laat jij 's morgens uit je bed zou komen, als je er 's nachts niet voor drie uur in kon kruipen... Om elf uur zeker, als de dames van het hof. Weet je wat je patroon doet in zoo'n geval? Die gaat dan heelemaal niet naar bed; die frischt zich wat op door een wandeling van een paar uur, om eens te kijken, hoe zijn flurk van een veerjongen het stelt...’

Inderdaad was Angelo, na een doorgeroesden nacht in een paar veekoopers-gelegenheden van de voorstad, niet thuis geweest; en nu stond hij daar, zelfvoldaan, met zijn gespannen rooden kop boven zijn stoere corpus, en lachte smalend.

Silvano had een bijna angstigen afkeer van dien rauwen

patser. Maar een oogenblik later was hij toch gevleid, als Angelo prees:

‘Wel-wel! Wel komaan! Zes maal overgezet eergisteren! en twee maal met de boot, dubbel geld! Die dondersche vlegel viel dan toch nog mêe...’

‘En breng dan nou maar eens, een twee drie, je patroon naar den overkant, dan loopt hij, nog een nieuwe twee uur, zoo weer naar Florence terug... Wat zeg je d'ervan?’

Hij stond op. Maar juist kwam Guido den moestuin in, zijn laddertje op den schouder, een bussel bindtwijgen in de hand.

Angelo loerde door het raam. En toen hij Guido zijn ladder tegen den eersten wijnstok zag zetten en zich omwenden en Silvano! roepen, schoot hij naar buiten.

‘Natuurlijk, zoo ging dat hier. Nou zag hij het meteen eens! Kon Silvano zijn dozijn wijnstokken nog niet zelf opbinden? 't Was wonder, dat zijn vader ook nog niet kwam en Palmira en al de rest! En dat ze allemaal het veer bedienden en de heele boerderij lieten waaien! Een eigenaar was er goed aan toe, als hij boeren had met een spaarpot!’

Hij stond maar te tieren, in 't wilde weg, met porco dit en porco dat...

‘Wat moest dat nou, Lichaam van Christus,’ viel hij dan tegen Guido zelf uit, ‘om hier 's morgens vroeg met zijn gereedschap en al te komen aanzetten?’

‘'t Moet niets,’ zei Guido norsch. ‘Je werk wordt wel gedaan... ik sta al van vijf uur af te spitten... en trouwens, wat wij hier samen met je veerman werken, dat werkt je veerman dubbel en dwars weer bij ons...’

Gebelgd ging de jongen weg. En even gebelgd bulderde Angelo los, tegen Silvano die in zijn deur stond: ‘- Ja, ik zie het al gebeuren, een veerman, die deftig om zes uur opstaat als een rijke meneer, en die zijn vrije groente en wijn nog niet zelf verbouwen kan, die zal “dubbel en dwars” meewerken met dingen waartoe hij niet verplicht is!’ - Lichaam van een Zwijn, dat moest hij liever zijn grootmoeder trachten wijs te maken. Als zij maar wisten, eens en voor al, dat hij het niet duldde; zijn boeren konden met hun pooten van den veertuin afblijven, of ze mochten met hun allen overgezet worden, enkele reis, en hij nam hier menschen,

die hun eigen belangen beter begrepen, om van die van den landheer maar niet te spreken, want dáár hoefde je nooit om te komen! -

Drie dagen later was Angelo er opnieuw. Hij inspecteerde den moestuin en het wijnland van het veer, vroeg vol argwaan: ‘Heeft je broer weer meegewerkt? en je vader? Waar werken ze nu? Waar werkt je stiefmoeder?’ En dan informeerde hij naar de begrafenis van den volgenden avond; hij wist altijd alles uit de streek.

‘'t Is de eerste begrafenis, die je over te zetten krijgt... alle personen dubbel geld; voor iederen fakkeldrager 'n Lire, den pastoor met zijn bagage twee Lire, en tien Lire voor het lijk... voordeelige dag!

't Was de oude Tommasino Melli, die was gestorven.

‘'n Kras ventje’, zei Angelo; ‘maar een dwarsdrijver. 't Is maar goed, dat ze hem kwijt zijn.’ Hij dacht met woede, hoe Battista, de zoon, hem toch nog ontsnapt was. Natuurlijk had de oude daar bijtijds voor gezorgd....

Silvano zei niets; met een lichten huiver over zijn rug noteerde hij de prijzen. Hij was op den ouden Melli gesteld geweest; hij herinnerde zich, hem met Kerstdag nog op het walletje aan het veer gezien te hebben, met Onofrio en den ouden Carlo van Bifoli... In de kerk had hij altijd moeten kijken naar dat teêre, bleeke hoofd, dat, door den kaarsengloed beschenen, tegen het roze van den muur wel doorzichtig leek als het gelaat van een Heilige.

‘En tien Lire het lijk,’ zei Angelo nog eens, over de tafel de notities van den jongen volgend.

Dan luisterde hij. Silvano luisterde ook, en een blos steeg hem naar de kaken. Een roepende meisjesstem, fijn en klaar, klonk van over het water; lief klonk het en zangerig: ‘Navighiere! navighiere!’[1)]

Angelo Grassi zag, dat Silvano kleurde.

‘Allé, vooruit! dat zal wel een lekker vrachtje zijn’, zei hij grof.

En als hij, onwillekeurig benieuwd, den jongen man volgde naar het veer, begon hij opeens spottend en fel te fluiten.

- Was dat de jongste Signorina Sassetti, - of was zij het niet?... Alle drommels, hij geloofde, dat zij het was.

1) Spr. uit: Navigui-ré. Veerman.

Nu moest hij toch eens goed opletten, of hij zich indertijd niet vergist had...!

Angelo posteerde zich bij het water, de handen in zijn zakken. Hij zag de pont langs den kabel scheren, aanleggen, het meisje opstappen.

- Praatten zij samen? Hij kon het niet onderscheiden. Het meisje zat op den bootrand. Aardig figuurtje, zooals zij daar zat! De jongen, het gezicht half van haar afgewend, werkte rustig langs den kabel. Zij schenen zich niet met elkaar op te houden... Maar wat had die stommeling dan te kleuren?

Voor de pont nog geheel stil lei, was Lidia, met een vluchtigen groet voor den veerman, reeds aan wal gesprongen. Wat een lenigheid en gratie, dacht Angelo. Maar tegelijkertijd ging hem door het hoofd: zou zij op de heenreis voor twee maal hebben betaald?... eens informeeren later...

Dan kwam hij schielijk naar voren, lichtte hoffelijk den hoed, en vroeg:

'De Signorina Sassetti?'

Het meisje knikte met een niet al te aanmoedigende verwondering; maar Angelo liet zich nooit uit het veld slaan, zei heel hupsch: - Hoe toevallig! Hij moest juist naar den Alberino... hij had den Cavaliere Filippo te spreken... mocht hij met haar oploopen zoover?

'Zooals u wilt...', zei Lidia, met dezelfde koele verwondering.

Angelo keek haar van terzijde aan. - Wat een fijn paardje, monsterde hij; sapristi! Wat een fijn raspaardje!'

Het bloed klopte hem in de keel... Wat een wimpers, wat een fijne wenkbrauwen, wat een prachtig gebogen mond...!

Zijn stem was van een fluweelige zachtheid, als hij zei: 'Wie had dàt kunnen denken, dat de Signorina Sassettizelve mij nog eens naar den Alberino zou brengen.' Dan moest hij meesmuilen over het dubbelzinnige van zijn woorden, en ter afleiding begon hij te polsen en te vragen:

- 'n Aardige veerman, dien zij tegenwoordig hadden... 'n beste jongen... 'n jongen uit een goed nest... Was de Signorina ook tevreden over de bediening van het veer? Ging zij vaak over? Kwam zij vaak in Florence? Leek het voortdurende landleven haar niet al te eentonig?

Hij zweeg, zon op iets als een galante vleierij, van dat een schoonheid als zij toch niet in dezen achteraf-hoek mocht weggestopt blijven... doch het meisje was zoo weinig tegemoetkomend, dat zijn gewone handigheid en brutaliteit er geheel bij inschoten.

Lidia liep recht voor zich uit te kijken. De stem van den Genuees, zoo vlak naast zich, was haar hevig onaangenaam. Ze zei alleen, een beetje vinnig:

''t Is natuurlijk niet prettig voor iemand uit een oude boerenfamilie, om hier voor veerman te moeten spelen.'

- Ei! ei! - meesmuilde Angelo opnieuw bij zichzelf.

- Maar wat een ras-dingetje! Wat een fier edelhertje!

En plotseling begon hij binnensmonds het bekende Napolitaansche wijsje te fluiten: 'Vedi che bel colore, senti che buon profumo...'[1)]

Dan beet hij zich op den onderlip en zijn slapen schoten vol bloed. Wat bezielde hem? Hij had hier toch geen deern van San Frediano voor zich, of een juffertje van den Mercato? Hij dorst niet dan aarzelend opzij te kijken.

Maar het meisje liep stoorloos door, alsof zij zijn muziekale afdwaling niet gehoord had, of het wijsje niet kende.

'Weet vader, dat u komt?' vroeg zij lichtelijk uit de hoogte.

'Dat is te zeggen', weerde Angelo af... Hij haalde zijn portefeuille uit, zocht daar kwansuis iets in...

'Ik dàcht, toen ik u daar juist aan het veer trof... maar de papieren, die ik hem wou laten zien, heb ik toevallig niet bij me. Het is jammer... jammer van de schoone gelegenheid. Ik doe toch beter, tot een volgenden keer te wachten...'

En als zij het hek reeds naderden, boog hij, keek met een paar oogen, die hij frank en eerbiedig poogde te maken, het meisje aan, groette dan diep.

'Goeden avond', groette zij lakoniek terug, en zonder meer terzijde te zien, stak zij regelrecht naar de oprijlaan over en verdween achter de boomen.

'Wat?' vroeg Fillippo in een hevige verbazing, als hij het verhaal van haar ontmoeting hoorde, - 'Wat? Sprak hij je aan? Liep hij met je mee? Hoe durft de kerel?'

1) 'Zie me die kleur eens, ruik me dien geur!'

Een dag later was hij nog niet bekomen van zijn verontwaardiging. Als zij samen in den citroenenhof zaten, voor Lidia's Fransche les, vroeg hij opeens: ‘Wat zei Grassi eigenlijk? Je was toch niet vriendelijk, hoop ik? Je hoeft nooit dien patser te woord te staan, hoor! Sacramento, wat een onbeschaamde vlegel! Hadt je hem wel eens eerder gesproken?’

‘Nee,’ zei Lidia; ‘alleen, een paar maanden geleden, toen ik eens met Leonetta aan het veer zat, heeft hij staan kijken; maar toen heeft hij niets gezegd.’

Dien avond waren zij, tegen donker, samen naar het veer gewandeld, om de begrafenis van Tommasino Melli te zien. Arm in arm stonden zij aan het schemerduister water, en aan den overkant, langs de heuvelen, nog vaag vanuit het nagloeiend Westen beschenen, zagen zij, tusschen de mosgrijze olijven, de flakkerende rij der flambouwen zachtjes omhoog bewegen...

‘Poverino’, zei Filippo, licht-ontroerd.

‘Ja’, zei het meisje peinzend.

Doch Filippo's gedachten, door de plaats waar zij stonden, schoten weer terug naar zijn ergernis van den vorigen dag:

‘Wachtte hij hier?’ vroeg hij opeens, ‘en hoe begon hij toen?’

‘Kom’, zei Lidia! ‘vergeet dat nu maar... ik denk er zelf al heelemaal niet meer aan’.

Zij hing aan haar vaders arm, haar hoofd tegen zijn schouder. De avond was zoo zacht. Langzaam vorderde de stoet; men zag alleen, door de duisterende olijvengaarden, de deining der doovende en weer aanwakkerende toortsen zoetjes stijgen, en in hun walmenden lichtgloed de rosse rookwolken hoog wegtrekken voorbij het zwarte zeesparrenwoud en den vaal-blauwen hemel. En een eerste ster, die daarin teêr te flonkeren hing, pinkte weder in den nauwelijks even rimpelenden Arno.

‘'t Is een mooie begrafenis’, zei het meisje, met welgevallen het groote aantal der fakkels volgend. Zij had veel van den ouden Melli gehouden.

Toen de flambouwen-rij het kerkhof nader kwam, begon het kleine kerkhofklokje den doode tegemoet te zingen; het zuivere luiden liep als op zilveren voeten den stoet tegen en groette den verlichten nacht.

Over het donkere wiegelwater, de roode lantaren op de plecht, waartegen het heel zachtjes klotste, keerde de pont. Het was, als kwam zij doelloos en stuurloos nadergedreven; nauwelijks ontwaarde men de stil-bewegende gestalte van den veerman.

‘Kom’, zei Filippo, ‘willen we naar huis gaan?’

Doch het meisje scheen nog niet te kunnen scheiden, dwong met een beweging van haar arm hem tot toeven.

Stil ging, een oogenblik later, Silvano hen voorbij.

‘S'or Filippo, goeden avond’, groette alleen zijn jonge, diepe stem.

Zevende Hoofdstuk.

I.

‘Dus,’ zei Emilia star, ‘er moet geld zijn voor de grondlasten, en er moeten vierhonderd franken zijn voor het kopersulfaat... Andere jaren hadden we drie maanden crediet...’

‘En betaalden we pas na zes, verleden jaar na acht maanden!’

Zij was, gedurende het korte onderhoud, al bleeker en strakker getrokken; het leek haar, of zij de lippen bijna niet meer tot spreken kon dwingen.

Filippo zat voor zijn schrijftafel; Emilia stond er naast, de knie tegen een tabouret vol boeken geleund. Hij keek onrustig; het noodzakelijk geworden gesprek viel hem zuur. Half Maart had hij (braafheids-innovatie, die hem achteraf duchtig speet) de feitelijk driemaandelijks verschuldigde rente, dat was dan nu tweehonderd Lire geworden, aan Grassi overgemaakt, die hem, bij de quitantie, hij begreep niet waarom, een wonderlijk geprikkeld briefje terugzond. - Hij had, door eigen winst-begeerte zwak, zich niet gekant tegen Fossi's drijven, en op den verkoop van een span ossen een kleine honderd Lire laten zitten; de prijzen waren *blijven* stijgen, en zij hadden weer moeten inkoopen met verlies. - En of het spel zoo sprak, het laatste jaar had hij een volslagen déveine bij de loterij. Zelfs op het miraculeuze lotje vóór Kerstmis, met de getallen der drie cadeaux, niets! Baloorig was hij opgehouden met spelen, en waarachtig, de derde week... 88! Het was om helsch te worden! - De grondlasten, dat had hij geweten, maar nu kwam ook nog de misère met dien sulfaat-kerel, die hem sinds tien jaar bediende, en die hem nu voor het eerst condities stelde. 't Was waar, dat hij de paar laatste jaren verre van prompt was betaald geworden... maar toch...

Hij zocht het briefje in zijn portefeuille, reikte het Emilia over. Met veel beleefde verontschuldigingen werd er in gezegd, dat, gezien de duurte der grondstoffen, het voortaan niet

mogelijk was te leveren, anders dan tegen contante betaling.

‘Wij schijnen in een slechten reuk te komen,’ zei Filippo zachtzinnig.

Emilia keek vluchtig het briefje door, lei het op den rand der schrijftafel weer neer, zonder Filippo's uitgestoken hand te willen opmerken. En daar zij, als een star verwijt, saamgenepen voor zich uit bleef staren, verweerde zich Filippo:

‘Je moet denken, 't bezoek van de Napolitanen... Amadeo's naamdag...’

‘Die zeker duizend Lire heeft gekost!... In Januari is er nog duizend Lire binnengekomen, van Andreïni...van den wijn...’

‘Ja...,’ zei Filippo niet zonder spot, ‘waar zijn die duizend Lire gebleven?’

Emilia haalde ongeduldig de schouders op; haar eene wenkbrauw stond als een fataal dreigement dwars op haar voorhoofd getrokken.

Filippo hield zich kalm; hij streek onderzoekend met een paar vingertoppen langs de vormen van zijn kaak en kin.

‘Je hebt gelijk,’ zei hij, ‘een huishouden kost niets, en de meid kost niets, en bezoeken uit Napels kosten niets...’

‘Madonna, dat eene bezoek van de Castelfranco's! En het huishouden! Nog voor geen honderd Lire vleesch in de drie maanden..Wat denk je te doen?’

‘Een kleine leening sluiten; maar veel beter: een kleine hypotheek?’ aarzelde Filippo.

Emilia trok opnieuw, in een nog heviger ergernis, de schouders op:

‘'t Is mooi,’ zei ze.

‘Moeten de grondlasten betaald? En moet er sulfaat zijn voor de wijnlanden, of niet?’ vroeg Filippo.

Toen, in een plotseling opgistende drift, wendde Emilia zich af, stiet door de bruuske beweging de tabouret vol boeken omver, en liep het vertrek uit.

Filippo neep medelijdend de oogen dicht. Met vrouwen viel er nu eenmaal nooit te redeneeren... Hij wist al precies, wat er in haar omging. Allereerst woede en verdenking tegen hem: hij had natuurlijk een liaison in Florence (waar hij eens in de maand hoogstens heen ging!... plezierige liaison... en van 't overschotje van die duizend Lire zeker!); hij had natuurlijk weer als een gek gespeeld, en er honderden

bij verloren (alles van die eene duizend Lire!); dan, woede tegen den sulfaat-leverancier... onbeschoft en veeleischend volk; een Sassetti, die met zijn geld in de hand voor hen klaar moest staan...! (welk veeleischend en onbeschoft volk natuurlijk volkomen gelijk had tegenover een afnemer, die al tweemaal slecht betaalde!) en eindelijk: woede tegen de boeren... 'poveri noi! poveri possedenti'... die moesten maar voor alle uitgaven opkomen, en die stomme boeren hadden nog een hoog woord en gingen roekeloos met den boel om, of het niets kostte!... (terwijl diezelfde stomme boeren toch den kost voor hen verdienden, en als in den winter de wijn werd afgerekend, wel degelijk hun helft in het sulfaat zich zagen afgetrokken!)

'De onredelijkheid van dié hoofden!' zuchtte Filippo met een wijsgeerige gelatenheid, terwijl hij één voor één de gevallen boeken weer op de tabouret stapelde; twee waren er uit den band geschoten...

Hij vergat er heel de onplezierige stemming bij, die hem vóór het onderhoud beklemde, en heel zijn eigen aandeel in den slechten loop der zaken.

- Voor je in dìe hoofden een logischen gedachtengang kon gaande maken. -

- En als zij nu straks maar niet weer aankwam met dat absurde voorstel, de 'Oiseaux de l'Europe' te verkoopen!... Als je zoo iets verkocht, bracht het immers niets op!... Hoe vaak had hij haar dàt al gezegd! Hij dééd het niet... Je deedt zooiets niet...

En Emilia dwaalde dood-ongelukkig door het huis.

- In Januari duizend Lire ingekomen van Andreïni... duizend Lire! en wat gaven zij uit in dit nest van een Rozanno? Zij leefden nog zuiniger dan de daglooners! Nauwelijks had zij haar fatsoen opgehouden tegenover den aanstaanden schoonvader van Giselda. Niets van den pasteibakker... alles hadden zij zelf gebrutseld en gebakken... en afgepast zes flesschen fijneren wijn. Op háár aandrijven had Filippo den Conte tenminste Florence laten zien: - om de Sassettikapel van Ghirlandaio, in Santa Trinita; dat zou hem imponeeren! - zij hadden met hun beiden gedéjeuneerd en waren vóór het diner teruggekomen. Dat déjeuner had nog het meeste gekost... maar overigens! - Toch had de Conte

bij zijn vertrek 20 L. aan de meid gegeven... Maar hoe zij, sinds Januari, duizend Lire hadden zoek gebracht... Dio! Dio! Dio! als het weer de oude geschiedenis was, de oude, hatelijke geschiedenis...! Waar had zij toch al dat ongeluk mee verdiend.... En ook natuurlijk weer dat ellendige lotto... honderden misschien verspeeld! En die onbeschaamde leveranciers... of het woord van een Sassetti nog niet voldoende was, om voor vierhonderd Lire crediet op sulfaat te geven! Er diende toch sulfaat te zijn! Of moest bij hen soms de druifluis alles kaal vreten, tot ze zelfs op hun landerijen verloren? Hoe konden zulke menschen zoo veeleischend wezen, en zoo onbeschoft!.... En zij zag haar eeuwige ergernis, Ubaldo Bifoli, in zijn kopergroenbespoten pak, met zijn sulfaatbus op den rug, die door de wijnlanden kuierde, en nog meer naast dan op den wingerd spoot, omdat hij een onverschillige vlegel was, en aan zijn eigen zaken meer dacht dan aan zijn werk. Maar alle boeren waren eender... - Als ze zelf eens met hun goeie geld altijd klaar moesten staan... Poveri noi! poveri possedenti! En nu moesten ze nog een hypotheek nemen... Op het huis? Op het land? Ze zou geen rustigen nacht meer hebben, als er de schande van een hypotheek op hun dak lag... En zouden ze die ooit weer aflossen kunnen? - Want een kleine hypotheek nemen, zou Filippo niet doen, en alles zou er toch weer doorgaan. Dan nog maar liever leenen... leenen, precies wat er noodig was... desnoods van Grassi.

Maar als zij, van de eene ontmoeting, uit den ongelukkigen tijd, dat zij de Casa Rovai verkochten, zich den rooden, fellen kop van dien Genueeschen afzetter voorstelde, en zich de brutale oogen herinnerde, waarmee hij Filippo als te belagen scheen, dacht zij: Nee, nee, om Godswil, geen verplichtingen meer aan dien ellendeling...

Soms vroeg ze wel beangst zich af, of Filippo al niet... Al zoo láng vroeg ze het zich af; van Kerstmis al; en ook al van vóór dien tijd...

Herhaaldelijk streek zij de nerveuze hand over het pijnlijk voorhoofd. Even opende ze, in een gewoonte-gang, de deur van de muziekkamer; sloot die zacht weer dicht.

In haar benarrende gedachten verward, stond zij op den corridor...

II.

Dienzelfden morgen nog verzond Emilia een telegrammetje, en dienzelfden middag, zonder dat Filippo het wist, ging zij naar Florence, naar Filippo's broer.

Toen zij den hoek van de Via degli Alfani omsloeg, schoot haar plotseling een vleug van wonderlijk-helderziend zelfbegrip door het hoofd; zij zag zichzelve, zooals zij dagelijks hier den hoek was omgeslagen, te voet of in het rijtuig, een jong, vroolijk vrouwtje, vol vertrouwen in het leven. En daarginds was het huis, daarginds in de hoogte waren de hooge boogvensters, waarachter zij dat leven nòg zag, zoo fleurig als was het één dag pas geleden... Zij zag den jongen Filippo, hoe die de eetkamer binnen kwam, tierig en oolijk, terwijl zij, gelukkige moeder, met Aldo op schoot voor het venster zat; en zij zag ook de slaapkamer, met het roode schemerlampje naast háár ledikant; en zij werd àl heviger ontroerd door die kwellende beelden. Heel haar heerlijk huwelijk, haar jonge geluk, waar was het gebleven? Wat hàd zij van Filippo gehouden, en nu nòg... als zij tot rust kwam... nòg... soms...

Mijn God, wat was ze moe. Het was haar, of zij op loodzware voeten de open inrijpoort binnenging. - Ah, het luchtige sprongetje uit de mee-veerende victoria: de jonge Signora Sassetti, die immers zoo geestig heette en beminnelijk, - en die zich nu wist, zooals zij was, spits en bits en vroeg-oud...

Zij ging de drie ronde treden op naar de hooge, eveneens open zijpoort, die toegang gaf tot het weidsche trappenhuis. Er naast zag zij, niet zonder heftige ergernis en afgunst, een groote koperen plakkaat aangebracht, met, in groote ronde letters, den naam en de qualiteiten van haar zwager.

Het was een zware tocht, als een benauwde droom, de breede, elken schuifel-stap weerzuchtende trap omhoog, waarvan zij, op iedere trede, de bloedroode aderen en stroomen en vlammen in het geelgrijze marmer herkende, alsof die voor altijd geschreven hadden gestaan in haar ziel. - Op het eerste portaal kierde het lage deurtje, grijs als de muur, dat naar de dienst-trap leidde; zij zag er den zwartigen afdruk op van een open-duwende hand.

Zij geraakte op de eerste verdieping, en het verleden kwam haar spookachtig nabij in de monumentale dubbele huisdeur, met de koperen biezen rond de paneelen; de deftige deur, waarachter eens haar schoonvader woonde... Alleen het electrische belle-knopje was nieuw. Snel sloop zij voorbij, en sleepte zich de tweede trap omhoog.

En op het tweede portaal, daar stond de zware, gebeeldhouwde Renaissance-bank, die zij daar indertijd gelaten hadden, als behoorende bij het huis. Mijn God, wat was zij moe! Voor de eerste maal in haar leven zat zij erop neer. Klein en schamel, in haar niet meer geheel modieuze tailleurtje, zat zij op den rand van het oude eiken bankgevaarte, dat zij vroeger nooit anders dan vluchtig was langsgegaan in het daaglijksch verkeer tusschen de appartementen boven en beneden. Zij voelde er zich zitten als een uitgestootene... Haastig stond zij op, haastig besteeg zij de laatste traphelft, tot zij, naast hun vroegere huisdeur, opnieuw het koperen naambord zag. Hier waren de kantoren van den grooten Florentijnschen advocaat. Als een druk tegen haar borst voorvoelde zij, hoe zoo aanstonds de koel-peilende oogen van Sigismondo haar aan zouden zien met dat ondragelijke, verwijtvolle medelijden.. Natuurlijk, bij de Sassetti's was zij, en zij alleen, langs alle wegen, de schuld van Filippo's ondergang. Heftig verzette zich haar trots, zij bloosde fel; en voelde nochtands, dat zij niet in een volkomen onbevangenheid tegenover Filippo's broer zou staan.

Zij belde; opzettelijk had zij gevraagd hem, voor zaken, op zijn kantoor te spreken. Een jeugdige bediende deed open en liet haar in haar eigen boudoir. Zij wist het: in hun vroegere eetzaal was de ‘sala d'aspetto’ voor het publiek; dit was de ‘gedistingeerde’ wachtkamer, die onmiddellijk grensde aan het particulier kabinet van haar zwager.

In een groote verwarring, en zeer ontroerd, betrad Emilia haar geliefkoosden ‘blauwen salottino’ van eertijds. Hoeveel regendagen, dat zij niet uitging, zat zij hier te borduren, of ontving op de namiddagthee enkele intieme kennissen... Het was nu een koel, voornaam vertrek, koel-voornaam als heel Sigismondo's wezen altijd geweest was. Even hermeubelde het haar geest: daar, schuin bij het hooge boogvenster, haar schrijftafeltje vol bibelots, en in den anderen raamhoek haar

blauwzijden sofa en fauteuils, - met vele andere meubels verkocht, toen zij voorgoed naar den Alberino moesten.... Zij sloot de oogen; de tranen brandden haar onder de wimpers.

Op hetzelfde oogenblik ging de tusschendeur open, en kwam, correct en zelfgenoegzaam, met zijn welverzorgde, gave gezicht boven het strak-gesneden puntbaartje, Filippo's jongere broeder binnen. Geruischloos sloot hij de deur achter zich, bleef, als in eerbied voor dit leed, een oogenblik staan, en met dezelfde klankrijke stem vol van een allerhoffelijkst medelijden, waarmee hij reeds het hart van zoo menige voorname cliente won, die hem in een delicate zaak kwam raadplegen, zei hij:

'Povera donna!'

Maar die toon prikkelde Emilia buitenmate. 't Was trouwens altijd zoo geweest: op een afstand had zij nooit dan waardeering voor Sigismondo gehad; maar nauwelijks was zij in zijn tegenwoordigheid, of het verzet kriebelde haar in de keel.

'Beklaagd worden kun je overal, Sigismondo', zei ze, 'dáár kom ik niet voor.'

Sigismondo ging ongezellig zitten op een hooggerugden stoel, met donkerbruin leder bespannen, aan de overzijde der onbedekte tafel. Hij noodde haar niet in zijn kabinet, bleef dezelfde gemaakt-vriendelijke belangstelling toonen als een wereldsch dokter voor een lastige patient.

Ook die houding ontging Emilia niet en prikkelde haar nog meer. En als het zwijgen, even aanhoudend, ondragelijk werd, zei zij in 't wilde weg:

'Ik kwam... ik had je willen vragen... de zaken staan voor 't oogenblik wat gespannen op den Alberino... 't is gelukkig maar erg tijdelijk... het koren belooft veel, alles staat prachtig... van 't zomer komt het natuurlijk te recht... maar voor 't oogenblik... de grondlasten, de sulfaat... de leverancier wil contante betaling... Filippo dacht over een flinke hypotheek, om er ineens af te zijn... maar ik wou liever een kleine leening... precies wat noodig is. Zoo'n hypotheek blijft... een leening kan bij enkele honderden franken worden afgedaan, telkens als er in komt...'

De schoonbroer knikte aanmoedigend, zooals men een braaf-willend kind toeknikt.

‘Je theorie is heel verstandig, Emilia. Alleen, het is wel eens moeilijk of duur, om aan geld te komen. En wat de aflossing betreft, alleen al als de *rente* moet betaald, zijn er gewoonlijk zóóveel onontbeerlijke huishoudelijke uitgaven geweest, dat er van het een noch het ander veel komt... en het is eigenlijk maar geldverlies, dan later die leening toch weer met een hypotheek te moeten dekken...’

Emilia's beweeglijke wenkbrauw trok hoog op haar doorrimpeld voorhoofd.

- Onontbeerlijke huishoudelijke uitgaven... Natuurlijk! Ze begreep het best. In Sigismondo's oogen was zij nog altijd de verkwistster van vanouds.... haar geheele huwelijk hadden zij niet anders van haar gedacht. Bliksemsnel hervond zij de paar onbeteekenende en des te verraderlijker momenten, die onder zoovele andere bizonderlijk zich hadden vastgehaakt in haar hoofd; de bedenkelijk taxeerende blikken waarop zij eens haar schoonzuster betrapte boven een mand vol kanten kinderspullen, die juist van de strijkster kwam; en de hypocriet-nederige stem van dezelfde schoonzuster, die voor een Kerstcadeau kwam bedanken, en zich verontschuldigde over de onwaarde van het door haarzelf gezondene: - want, lieve, *wij* kunnen zulke groote uitgaven ons niet veroorloven...!’ En hoe vaak had Sigismondo zelf, met zijn zoetsappige indringendheid, naar aanleiding van de uiteenloopendste voorvallen of histories uit de Florentijnsche groote wereld, er niet bij gehaald dat tergende zinnetje: ‘ja, waar de vrouw ook niet weet voor te gaan...’ Zij zag zichzelf den ganschen dag door sjouwen en draven op hun Alberino... als zij nu dan nog niet geleerd had, voor te gaan...!

En met een der grootste onredelijkheden, waartoe ooit haar vrouwelijke drift zich liet verleiden, dacht zij:

- Wat een lafaard... ik kom toch maar om raad, niet om zijn geld! - Terwijl het eenig doel van haar tocht was geweest: de vage hoop, Sigismondo ertoe te bewegen, hun zelf de benoodigde twaalfhonderd Lire voor te schieten, en Filippo voor hernieuwde connecties met Angelo Grassi te vrijwaren.

Nu zei ze, lichtelijk uit de hoogte:

‘Moeilijk om aan geld te komen, zonder hypotheek?... Signor Grassi zou het ons wat graag verschaffen.’

‘Zonder hypotheek?’ herhaalde Sigismondo ironisch. ‘Dat

geloof ik! En het veer? en de Casa Rovai? Leenen, en dan kóópen; niet eens meer een hypotheek daartusschen...'

'Maar Filippo zegt...'

Toen had Sigismondo voor het eerst een oprecht accent in zijn stem:

'Als die Signor Grassi op gemakkelijke voorwaarden jullie geld bezorgt, wees dan op je hoede! In heel Florence loopt geen doortrapter type rond!'

Emilia huiverde, of een dadelijk dreigend gevaar tot vlak bij haar naderde; dan verbaasde zij zich ook over de plotselinge heftigheid van Sigismondo; een wonderlijk rood had zijn sterken hals gekleurd, gloeide onderlangs zijn kaken, en hij gebaarde onbeheerscht met de langs zich neerhangende rechter -

'Weet je, dat diezelfde Grassi, voor nog geen jaar geleden, de weduwe van een majoor bij de cavalerie uit haar huis heeft laten zetten en haar inboedel verkoopen? Het heette een vrijwillige vendutie, maar wie de ellendige dessous van die zaak kenden... afschuwelijk was 't! En er was niets aan te doen... niets aan te doen... hij had haar tusschen zijn schroeven vast... iedere maal draaide hij zijn schroeven wat vaster... iedere maal wat vaster... En waar was 't den smeerlap om te doen? Enfin, daar praat ik niet over... En dan dat zielige bazaartje van San Frediano, waarvan hij de eigenaars in 't nauw dreef, om er zijn stroopop voor een appel en een ei de aandeelen in te laten opkoopen... En heel wat schunniger affaires...

Hij werd hoe langer hoe rooder; zijn voorhoofd had twee felle striemen, dwars daarover heen, en zijn stem was van een hartstochtelijk-gedempte emphase, of hij pleitte in een groote zaak.

Emilia schrok van zijn gezicht, en als hij nog doorging, bij korte, felle beten zijn haat te luchten: - een doortrapt sujet... een gevaarlijk sujet... liet ieder zich hoeden voor dat schoelje! - dan had zij, losweg op haar instinct, voor zij het wist, gevraagd:

'Je hebt toch zelf nooit iets met hem uit te staan gehad?'...

Toen schrok Sigismondo op zijn beurt.

'Hoe kom je daarbij?' vroeg hij brutaal bijna. Zijn oogen ontweken haar, keken neer, kwamen dadelijk, uitdagendbeheerscht en koel, terug.

‘Dacht je, dat *ik* mij met zoo iemand inliet?’ Hij zweeg; zij ook. Zijn zwijgen werd nog beleedigender dan zijn woorden.

‘Waarom heb je ons niet eerder gewaarschuwd?’ vroeg Emilia plotseling kleintjes.

‘Niemand is mij ooit raad komen vragen,’ weerde hij af. ‘Ik heb van-buiten-om moeten hooren, dat mijn broer het veer verkocht... en zijn meest rendeerende boerderij. Hij had mij moeten kennen in dat alles. Wij hadden het versterf van onzen vader zóó geregeld, dat hij den Alberino in persoonlijk bezit kreeg... Maar als ik geweten had, dat dit familiegoed met zoo weinig piëteit zou worden beheerd... Toch is mijn broer een echte Sassetti, en het zal hem ter harte zijn gegaan...’

Emilia kleurde van drift... Had zij, die dan geen echte Sassetti was, niet gestreden wat zij kon tegen deze afbrokkeling? Was zij het niet, die ook nu weer de hypotheek wilde verhoeden? Maar tot dat te zeggen, zou hij haar nooit krijgen, de hartelooze mooi-doener... En zij vroeg, koel van gekrenktheid:

‘Als het familiegoed je altijd nog zoo na ligt, waarom help je dan niet met raad of daad je broer, om het onbezwaard te laten? Waarom duldt je, dat hij valt in de handen van iemand, die je zelf als een zoo gevaarlijk individu afschildert?’

‘Maar mijn God! Emilia,’ vroeg de ander, dadelijk onwillig, ‘hoe zou je willen, dat ik jullie zoo maar pardoes te hulp kwam? Ik kan zelf geen geld losmaken op dit moment; mijn loopende fondsen zijn niet voldoende... 't Zal wel geen kleine som zijn, die er te kort komt...’

‘'t Is om een enkele twaalfhonderd Lire te doen.’ -

Het was of, tegenover deze grootere mogelijkheid, Sigismondo nog onwilliger werd; ongeduldig trommelde hij zachtjes op de tafel. Emilia voelde zich smadelijk vernederd; een bedelares, die merkt, dat men haar hinderlijk vindt. Zij werd zeer bleek en lachte hoonend:

‘En een goede raad heeft de eerste advocaat van Florence natuurlijk ook niet.’

Sigismondo verwarde zich; hij keek beschaamd.

‘Jullie zijn ook van een prikkelbaarheid,’ zei hij, ‘een kort-aangebondenheid... Als men zich niet dadelijk met al

zijn hebben en houden ter beschikking stelt, heet het dadelijk onwil en onverschilligheid.' En als bij een plotselingen inval, zei hij: 'In geen vijf jaar is Filippo over den drempel van mijn huis geweest; ik ben bereid, met Filippo over zijn zaken te beraadslagen, maar laat hem zelf hier komen, morgen bijvoorbeeld, om dezen tijd; dan ben ik thuis.'

'Scusi', brak hij haastig af, 'er wordt, meen ik, geklopt'. En hij glipte de deur van zijn particulier kabinet binnen, waar hij een tweede deur opende.

Even later kwam hij terug.

'Ze hebben mij inderdaad opgebeld... de eerste klerk kwam waarschuwen... Ga je beneden niet even Virginia en de kinderen groeten? Maar ik weet niet zeker, of ze thuis zijn...'

Emilia voelde, dat dit alles een comedie was; doch toen Sigismondo afwachtend bleef staan bij de tafel, kon ook zij niet anders doen, dan opstaan.

'Een andere maal... dat bezoekje beneden', zei ze uit de hoogte.

'Zooals je wilt... en dus, morgen op dit uur wacht ik Filippo.'

'In den ochtend graag even een telegrammetje...' zei nog de advocaat met zijn zakelijkste stem, terwijl hij de deur naar de gang al in de hand had.

III.

Toen vóór den schemer nog Emilia het veer was overgevaren en het hek van den Alberino naderde, hoorde zij, vanaf den grooten weg reeds, de stemmen van Lidia en Leonetta Bifoli, die met keisteentjes hun soort bikkelspelletje aan het spelen waren. Zij zag ze, door de bloeiende seringen heen, aan den hoogen berm der oprijlaan zitten; en midden op het pad, met zijn rug naar het hek, stond Filippo, en rookte zijn pijpje, en keek vol aandacht toe naar het gegoochel der rappe meisjeshanden.

'Tutt' in aria![1)] kondigde de bij dergelijke spelen nog altijd kinderlijk-hooge stem van Lidia aan... Fillipo beschouwde met welgevallen de twee mooie figuurtjes: het soepele boeren-

1) 'Allemaal in de lucht!'

meisje met den verkleurd-paarsen hoofddoek rond het koperroode haar, en zijn eigen futtige zwartje, gelijk zij daar half-liggend zaten op den grasberm onder den lila bloei. Hij zag het blinkende kiezeltje omhoog ijlen, de hand in den schoot duiken, als een meeuw die in zee duikt en een vischje pikt, om dan snel het inmiddels omlaag schietend steentje nog juist bijtijds erbij op te vangen.

'Due,' volgde Leonetta ingespannen Lidia's spel. Twee keitjes, als twee gezamenlijk opschietende vogels, ijlden omhoog, de hand dook in den schoot, en de twee kiezels vielen neer bij de derde...

'Tre,' verheugde zich Leonetta, die een groote bewondering voor Lidia had. En de drie steentjes, aaneengesloten in een behendigen worp, spoten als de druppels van een fonteintje naar boven...

Emilia stond in het open hek. Zij vond het ergerlijk: een bijna volwassen meisje aan den openbaren weg 'sassolini' spelen, het gaf geen pas. En vóór de anderen haar nog gezien hadden, viel zij uit:

'Gaan jullie dan tenmìnste achter het huis zitten, als je met die kinderachtigheden je tijd wilt vermorsen. Wat moeten de menschen denken, die langs komen?'

En als de meisjes, geschrokken, opkeken, wat giechelden en nog kwansuis een steentje gooiden, bruskeerde Emilia het geval, en gebood:

'Kom, vooruit! Leonetta deed beter, haar moeder te gaan helpen. En jij ook, Lidia, naar huis!'

Op hetzelfde oogenblik hoorde zij haar eigen stem: hoe hatelijk die klonk, hoe hard en bits.

Doch als Filippo met een goedige wijsgeerigheid den aftocht der meisjes na-oogde, zooals zij, fluister-lachend, Lidia met haar arm om Leonetta's hals, wegvluchtten door de goudschemerige rozen-laan, één teeder-roze bloei onder de hooge lenteboomen, - om dan slechts door een meewarig hoofdschudden Emilia's optreden af te keuren, viel zij opnieuw uit:

'En jij ook, hoe kun je je eigen dochter als een kind uit het volk hier aan den weg laten zitten, en zelf nog plezier hebben in een spelletje met steentjes - als een ander geen uitkomst meer ziet, en gek wordt van de zorgen!'

'Nou-nou,' lachte Filippo meerder, 'en dan, wat is er

eigenlijk voor verachtelijks aan sassolini.... voor ons, Sassetti? Onze hooggeboren dochter, de nobildonna Lidia, speelde maar wat met haar eigen naam!...'

'Een waardig spelletje!' antwoordde Emilia vinnig, 'spelletje, dat zij dan van niemand vreemd heeft. 't Is te hopen, dat jij bij dat spel niet àlles verliezen zult. - Ik ben bij je broer geweest.'

Filippo wendde zich heftig naar haar toe:

'Daar hadt je toch in de eerste plaats mij in behooren te kennen. Wat heb je 'm gevraagd?'

Hij was bleek van toorn, en hij sprak op een toon van gezag, zooals hij dien, de laatste tijden, niet meer gebezigd had jegens haar.

'Sigismondo verwacht je morgen, om twee uur, op zijn kantoor, boven,' zette ze door, 'hij wou *mij* geen uitsluitsel geven.'

'Hoe, geen uitsluitsel...? Je hebt 'm toch niets ter leen gevraagd?'

'Twaalfhonderd Lire,' zei Emilia alleen. Filippo werd nog bleeker om die vernedering. Dan vroeg hij opeens, fel:

'Heeft hij je lomp behandeld?' Zijn gezicht stond scherp geteekend in al zijn trekken, zonder iets van zijn gewone wat slap-ironische berusting. Emilia zag hem verbaasd aan; die heftige vraag en zijn oprecht gezicht waren haar een groote verrassing.

'Voor *zijn* doen niet,' zei ze sussend.

'Hij zal anders lang moeten wachten, voor hij *mij* ziet komen bedelen. Je hadt ook, zonder mijn voorkennis, dien stap niet moeten doen... Een volkomen nuttelooze stap bovendien...'

'Sigismondo waarschuwde uitdrukkelijk tegen Grassi. Hij vertelde allerlei griezelige dingen... van een...'

Maar Filippo maakte een luchtig afwerend gebaar. Hij hoorde die griezelige verhalen veel liever niet.

'Mijn broers zwaarwichtigheid kennen wij,' zei hij. 'En daarenboven, ik ben heelemaal niet van plan, bij Grassi aan te kloppen.'

'Dus toch een hypotheek?' vroeg Emilia. Haar oogenblikkelijke sympathie voor Filippo maakte haar meegaande en geduldig.

Zij stond middenop het pad, onder de hooge, lente-luchte

avond-boomen. In haar wat schriele, donkerblauwe wandelpakje leek zij meisjesachtig tenger bijna, maar onder het krullende, donkerblonde haar, met het bijna coquette hoedje, was ouwelijk haar gezicht. Vragend zag zij naar hem op.

'Poverina,' dacht Filippo. Dezelfde vlijmende, vage verteedering, die hem den laatsten tijd vaker kwelde, overviel hem. Hij aarzelde.

'Wat dacht je zelf?' vroeg hij ongewis. Zij haalde verdrietig de schouders op.

'Liever geen hypotheek; maar liever ook geen relaties meer met dien Grassi.'

Haar stem had toch nog even verwijtend geklonken.

'Je bent wel èrg negatief,' zei Filippo, terugvallend weer in zijn gewone wijsgeerige laksheid.

En daar bleef het dien avond bij.

Filippo draalde nog bij het hek, bleef kijken naar den zonsondergang, gelijk hij dat zoo menigmaal deed, - naar die gloeiend-robijnen hemel-veeren, die dekten het zonnegraf der cypressen-heuvels. De buigende Arno leek van vuur en parelmoer, en dichterbij, tusschen de verteederde olijvengaarden, stonden de bloesemende appelaars, van een goudroze schijnsel bewasemd.

Emilia, in een zachter verdrietigheid dan zij in maanden had gekend, steeg de stijgende laan op, naar hun huis toe. En bewuster dan anders, met verwondering bijna, rook zij de teere, zoete zoelte der honderden roosjes teweerszijden, geurende in den weldadigen avond. En zij dacht, moe: - wat was het leven toch moeilijk! waarom was het maar niet altijd zoo, als op zoo een schemeravond, tusschen de geurende roosjes?...

Den volgenden morgen deed een nieuw telegram van Emilia aan Sigismondo weten, dat Filippo verhinderd was; en in een nieuw en bijna goed-gezind gesprek, bespraken zij nog eenmaal de hangende moeilijkheden.

Filippo, innerlijk zeer verheugd over de weigering, die hij zijn broer had aangedaan, was vol luchtige voorgevoelens: kom, de graan-oogst stond zoo mooi!... en bij de schaarschte van het vorig jaar, je zou het zien, werden de prijzen nog hoog daarenboven! Elders hadden de nachtvorsten veel schade

toegebracht. - En waarom konden ook, voor eenmaal, de zaken hun niet eens meeloopen? Met October kregen zij de handen ruim... Wat zou dan nu een kleine, tijdelijke ongelegenheid? Zelfs een hypotheek... ‘Stroomt later het geld weer binnen, dan beleggen wij het voordeeliger dan de hypotheek ons kost en maken zoo nog winst...!’

Maar Emilia had dien nacht een geheel ander plan opgemaakt.

Hun zoon Aldo, al sinds den voorverleden zomer met zijn San Marco op reis naar Japan en Zuid-Amerika, had herhaaldelijk, bij bedragjes van vijfentwintig en vijftig Lire, zijn spaargeld overgezonden. Filippo beheerde een kleine zeshonderd Lire nu voor hem. Dat was hem een heilig geld. Sprak hij ooit dát geld aan, dan zou hij zeker niet rusten, voor hij tot den laatsten centesimo het weer had aangezuiverd. En dat was juist, wat zij wou. Doch zij dorst er Filippo bijna niet mee aan te komen. Eerst toen zij hem zoo vol luchtig vertrouwen in de toekomst zag, leek het haar doenlijk en gretig greep zij die stemming aan.

Zij zei: ‘Als het een tijdelijke zaak is, en de oogst maakt alles goed, waarom gebruiken wij dan niet zoolang het geld van Aldo, dat wij maar voor het halen hebben...?’

Filippo keek verbaasd en gesloten.

‘Zou jij het geld van den jongen willen gebruiken? Er is trouwens maar vijfhonderdzestig Lire. Wij zijn daar niet mee gebaat...’

‘Niet gebruiken,’ zei Emilia, ‘leenen tot den komenden oogst. Als hij het wist, zou hij het zeker goed vinden.’

‘O! wat dát betreft!’ zei Filippo vol vertrouwen. ‘Maar het volstaat niet.’

En toen kwam Emilia met het tweede helft van haar plan: ze wou de paar familiejuweelen, die zij bezat, beleenen. ‘Wanneer draag ik ze?.. En vóór Giselda's bruiloft zal ik ze toch wel kunnen inlossen!’

Filippo was haar dankbaar; geen vervelende stappen verder te doen; geen fnuikende onderhandelingen, noch met zijn broer, noch met Grassi, noch met een ander. Hij zou aanstonds naar Aldo schrijven; ze konden alvast het geld los maken...

‘En dat jij zoolang je juweelen wilt missen....’. Hij

kuste haar op het voorhoofd, was aangedaan. Aan haar gang naar de Bank van Leening dacht hij niet.

Dien dag scheen er een pijnlijke druk van den Alberino weggenomen.

Maar de ontspanning duurde kort. Meer dan ooit werd Emilia door een redeloozen angst voor wat er te velde stond, en door het kwellendste wantrouwen jegens haar boeren bezeten. Den ganschen dag sjouwde zij de terreinen af, trachtte de toekomstige opbrengst van iederen akker te taxeeren, monsterde elk gedaan werk, jachtte achter iedereen aan: - Wanneer werd hier nu eindelijk eens gegierd? Wanneer werd de tweede klaver gezaaid? Hadden ze nòg alle wijnstokken niet opgebonden? Ze kon Filippo niet zien, of ze had een opdracht: ‘Ga toch kijken, of Fossi zijn olijven goed snoeit; weet je, dat Francesca de kinderen zonder toezicht het koren laat wieden? ze zullen alles plat trappen! Zie toch of Bifoli niet te rijkelijk met de zwavel omspringt..!’

Nauwelijks waren, op de mooie middagen, zij en Giselda in een hoekje van den citroenenhof gaan zitten, met alle toebereidselen voor een duchtige portie werk aan het immer wassend uitzet, of elke aanleiding was goed om haar op te jagen: ‘Eventjes gaan kijken... ik kom zoo terug...’ En Giselda schikte zich nog wat gemakkelijker achter haar groen-gevoerden parasol, die ter beschutting van haar blankheid op den stoel naast haar was uitgezet, en bereidde zich voor op een middag van eenzamen arbeid. Voor niets ter wereld zou Emilia er háár op uit hebben gestuurd. - Giselda? Die had het veel te druk: 'r dagelijksche brief aan Amadeo, 't handwerk voor den naamdag der moeder van Amadeo, als nauwelijks haar handwerk voor den naamdag van Amadeo zelf was geëindigd.... en 'r toiletbekommernissen en studie! Amadeo zag graag, dat zij haar nagels polijstte en haar talen bijhield, haar teint verzorgde... 's Morgens vond ze het kind al met een Tauchnitz-edition in haar bed...

't Gebeurde ook wel, op zulk een eenzamen namiddag, dat Giselda haar werk bijeenpakte en hun erf afwandelde naar het schuin over hun oprijhek gelegen villa'tje der Signora Bonciani, die al vroeg dat voorjaar uit Florence naar buiten was gekomen. Giselda mocht graag zoo eens een uurtje bij

de Signora Bonciani vertoeven; zij had een groote sympathie voor dier reserve zonder stroefheid: - zoo bezadigd was zij en fijn van tact.

En Emilia zwierf over den Alberino.

- 'De padrona heeft den voorjaarskolder in den kop!' zeiden de boeren.

Zij wist zich, in haar zenuwjacht, zelfs tegenover de ondergeschikten niet te betoomen in haar uitingen van verwachting omtrent den komenden oogst. Bifoli trok achter haar rug een verwaten-medelijdend gezicht.

'Ik zou niet graag willen, dat wij zóó bang moesten wezen voor een enkel mudje graan meer of minder... Een mudje méér is altijd welkom... en is er wat minder, dan snoeren wij onze buiken maar wat vaster, en blijven er dezelfden om... Maar zij! Als de oogst tegenvalt, dan zitten ze vast, dat kun je wel merken! Dan weten zij zich niet meer te keeren of te wenden! Zij gaan failliet! - Als ook je dochter met een hertog uit Napels trouwt!'

Francesca, bij diergelijke uitvallen, temperde met schrik:

- 'Als de padroni het niet houden konden en den Alberino afmoesten, dan waren de boeren niet minder gefopt! Zij hoopte maar, dat al die moeiten en lasten hun gespaard zouden blijven!'

'Gekheid,' zei dan Ubaldo, 'de grond blijft de grond, en die de grond bewerkt heeft, die blijft op den grond.'

Een andermaal, of hij er verder over door had gepiekerd, argumenteerde hij op de manier als hij dat, het vorige najaar, in de herberg van Vallina van een socialistischen verkiezingscandidaat had gehoord: 'Wij hebben een contract met den grond, eerder dan met hen... Ze kunnen het huis afbreken en de meubels wegdragen, maar welke eigenaar kan den grond afbreken, en hem meenemen in zijn verhuiswagen? En als wij den grond niet bewerkten, wat kregen *zij* te eten? Wij hooren bij den grond; en als wij bij den grond hooren, zou je 't ook om kunnen draaien en zeggen: de grond hoort bij ons.'

Maar de oude Carlo, met een heftigen neeknik, zei: ''t Zijn onze meesters, en wij moeten ze gehoorzamen.'

IV

Met Paschen kwam Amadeo voor drie dagen over.

Giselda had heur haren overnieuw blond-uitgebeten, zag Venetiaansch-goudrood als een ‘Bella’ van Bordone; Emilia was dubbel opgewonden; Filippo beschouwde alles met een ironische belangstelling en verheugde zich op de paar beter verzorgde maaltijden, die in 't zicht kwamen; alleen Lidia was kort-aangebonden en verveeld, want zij hield niet van den jongen Napolitaan met zijn hautain-smeulende oogen, zijn bleeken, saamgenepen mond onder het zwarte, kortgeknipte snorretje, zijn kadé cavalerie-costuum, zijn lederen horloge-armband ‘en al die deftige rommel’. Als zij kans zag, zou ze nooit nalaten, een loopje met hem te nemen. Nu eens gold het zijn zuidelijk dialect, dan zijn verzotheid op zoete lekkernijen, of zijn luitenants-ijdelheid. Den eenen keer streek ze onverwacht zijn prachtig-geplakte haar in de war, zijn gitzwarte haar, in twee glanzende helften afbollend van de lijnrechte midden-scheiding; een ander maal kwam ze met haar springtouw achter hem, sloeg het plotseling over hem heen, en sjorde zijn fattige taille nog nauwer aan, - tot groote ontsteltenis der moeder, die vreesde, dat hij boos zou worden of zich in zijn eer getast gevoelen. Soms, middenin een hoffelijk verhaal van den welbespraakten gast, overviel het meisje een onbedwingbare lachbui, die aanstekelijk werkte op Filippo, en tot op Giselda toe, en die dan, bedaard, enkel het feit bleek gegolden te hebben, dat Amadeo gezegd had Naboli voor Napoli, of teadro voor teatro...

‘Madonna mia! wat een kinderachtigheid!’ keurde Emilia bestraffend af, - 't was of zij nooit een anderen landsman dan de Toscaners hadden hooren spreken! In Venetie zeiden ze wel vin' voor vino, en in Milaan diez' voor dieci... En Amadeo mocht hààr ook wel uitlachen, als zij haassa zei voor casa...

Amadeo, even verlegen, wat hij anders niet licht was, glimlachte zuurzoet. Tegen de jonge, luchte uitbundigheid van Lidia kon zijn heete, zuidelijke felheid niet op. Een zwak rood had zijn blauwige kaken en olijfkleurig teint gekleurd van verbeten gepiqueerdheid.

En telkens trachtte Emilia het gesprek te brengen op het vaderlijk bezoek tijdens de nieuwjaarsdagen: - ‘Wat zag je vader er nog kranig uit, net een oudere broer van je...’, of: ‘Wat wàs die goede man verrukt van ons uitzicht! “Een

vorstelijke loggia", zei hij!', ofwel, verdekter opgesteld: 'Vanmiddag dacht ik nog, ik houd eigenlijk véél meer van den Venetiaanschen dan van den Florentijnschen stijl... het trappenhuis bij-voorbeeld, zeker, het is zuivere Renaissance, zeggen ze - je vader vond het "een meesterstuk" - maar ìk vind het toch wèl grijs en doodsch; wat vindt jij?' - of, over een geheel anderen boeg weer: 'Wat kon je vader áárdig met de boeren omgaan, ze praten nog vaak over hem...'; altemaal opmerkingen, welke Amadeo, hoe zij ook werden aangevoerd, ontweek nader te beantwoorden.

Deze teruggetrokken houding verontrustte Emilia hevig. Iederen dag werden de maaltijden feestelijker; iederen morgen spoorde zij Giselda aan: 'draag je zwart-zijden kousen met je lakschoentjes eens; die flatteeren je voet zoo', 'steek een camelia in je corsage, je weet dat het Amadeo's lievelingsbloem is', 'doe je fluweeltje met het juweelen gespje om je hals...'; en telkens zei ze tegen Filippo: ''t zal afraken, dat gaat nooit goed....'

Eerst het teeder afscheid en Giselda's tranen stelden haar weer gerust.

Maar een week daarna kwam er een brief van den Conte di Castelfranco; een zeer zakelijke brief: - Amadeo was nu zesentwintig jaar, over enkele maanden zou hij promotie maken, en dus kwam het hem voor, dat er inderdaad over een ophanden zijnd huwelijk kon worden gedacht. Bij het veel te kleine inkomen van eersten luitenant zou hij jaarlijks het jonge huishouden met vijfduizend Lire bijspringen, zooals hij dat ook voor zijn oudste dochter deed. Die som zou echter in geen geval worden overschreden. En tegenover deze opoffering van zijn kant, meende hij de ouders der aanstaande bruid wel in overweging te mogen geven, of zij zich niet verplicht gevoelden, ook van hun kant iets te doen; een clausule bijvoorbeeld bij de huwelijksvoorwaarden, in dezen geest: het erfdeel, dat hunne dochter Giselda later zou te beurt vallen, de boerderij met zijn landerijen van den pachter Fossi, welke bezitting hij op 'n dertigduizend Lire had geschat, zou op de bruid worden overgeschreven, met dien verstande, dat de ouders tot aan hun dood het vruchtgebruik van bedoelde bezitting zouden genieten.

Filippo was het eerste oogenblik wit van drift: - zijn dochter zou dan wel in een geslepen advocatenkliek terecht komen. - En dertigduizend lire maar? De kerel was niet wijs!... 't Volgend oogenblik zei hij, met zijn sarcastische zelfbespotting, het gebruikelijk zinnetje van den laatsten tijd:

‘Wij schijnen in een kwaden reuk te geraken. - De man is misschien in zijn recht!’

Maar Emilia was buiten zichzelve. Verward als zij was in hun altijd klimmende geldzorgen, trof háár niet eens allermeest de moreele beleediging van het voorstel; zij dacht aanstonds aan al de financieele moeilijkheden, die ook deze verwikkeling wel weer met zich zou brengen: - een overschrijving bij levenden lijve! Dio, dio, dat kostte hoopen geld... Ze konden dat niet missen, nu niet, en later niet... En Giselda's huwelijk kon toch ook niet afspringen...? Poveri noi! poveri noi!

‘Hè bah!’ zei Lidia, ‘dat roepen de boeren ook altijd.’

Alleen Giselda bewaarde een volkomen stilzwijgen over de zaak. En als eindelijk Emilia haar preste: ‘Maar om Godswil, zèg dan tenminste, hoe jij zelf er over denkt!’, keek zij met de stille, grijze oogen haar moeder aan, en zei rustig: ‘Het voornaamste voor mij is, hoe Amadeo er over denkt.’

Emilia wou opnieuw uitvallen; maar Filippo, in een nadenkende verwondering, voorkwam haar en zei:

‘'t Kind kan gelijk hebben.’

Er werd naar Napels geantwoord, dat de ouders der verloofde een korten tijd het voorstel in overweging wilden houden; en daarmede was ook deze zaak, bij zoovele anderen, alweder ten laste gekomen van den aanstaanden oogst, dien de boeren nog bezig waren, in het zweet van hun aanschijn voor hen te winnen.

En Emilia zwierf den Alberino over.

- De Villa Sassetti had den besten grond uit de gansche streek, dreef zij, - de Villa Sassetti had de gunstigst gelegen terreinen... De boeren moesten de eer van de Villa Sassetti ophouden... Als zij niet de hoogste opbrengsten van de streek haalden, dan lag dat alleen aan de boeren!

‘Jawel,’ zei Bifoli met een tergend lachje, ‘dat kennen we.’ En, treiterig, luierde hij opzettelijk, zoodra hij ergens

in de verte zijn meesteres zag aankomen. Maar in zijn hart was hij even tuk op voordeel als zij.

- En, Madonna! wat een stal! Het koren zat vol vuil, de boonen zaten vol vuil, het maisland onderkwam! Ze verbeeldden zich zeker, dat je van onkruid brood kon bakken...!

Zij was in zulk een zenuwjacht, dat ze wel zóó, eigenhandig, aan den slag had willen gaan.

Dreigde er onweer, dan keek Bifoli bedenkelijk naar de lucht, en joeg haar een doodschrik op het lijf met te zeggen: 'het ziet er me daar zoo raar uit in dien hoek... als we maar geen hagel krijgen!... het was broeierig vandaag...'

- Dio! Dio! als het gewas nu nog mislukte ook! Den tijd dat zij niet draafde, bad ze, en herhaaldelijk ging zij naar de Franciscaners van den Incontro - een wandeling van drie uur, de bergen in, naar het klooster, dat van een grooten afstand Florence overschouwt - om er te biechten en te bidden.

En ondertusschen, rustig en gestadig, groeide en zwol het stille, gouden graan in zijn aren, en zwollen de kleine, groene druiven onder het versch en sierlijk uitgekarteld, roze-bruin blad. Iederen dag, onmerkbaar, wonnen de duizenden kersendruppen in de kerselaars aan dieperen gloed, en rondden voller en geler de duizenden abrikozen binnen de hooge, dichtbebladerde kruinen.

Als in een goddelijk-stillen maatgang, evenwichtig en verheven, stuwde de loutere lentegroei naar de rijpe zomerrust heen; - en wie van de velen, die het aanschouwden, had het zuiver genot van al dat schoon en al die weelde, en gevoelde het wonder van het àl-om ademloos-groeiende Leven?

Emilia dreef en jachtte voor haar gewin, en de boeren jachtten en sloofden voor het hunne. Al de glans van hun dagen, en al de kracht van hun spieren en bloed, dolven zij in den grond; de vrouwen werkten zich vroeg-oud. Zij waren gierig op wat zij reeds bezaten, en vol van driftig begeeren naar wat aan voorspoed nog te wachten was. Zij beminden de aarde niet in haar schoonheid. Als misdadige minnaars buitten zij haar uit, met de spilling van hun eigen beste vermogen. Reeds de kinderen zagen in alles geld; en hoogstens wat onrijp afgevallen goed strekte tot een heimelijke versnapering.

Giselda evenmin had wáár ook oog voor; die verdeed

hare dagen in velerlei bemoeiing over denkbeeldige heerlijkheden, en zelfs de onstuimige jeugd van Lidia, wars van alle zorgen in het eigen ouderlijk huis, zoog zich vaak vol met al de kleine nooden en beduchtheden van het boerenbestaan.

De eenige, die zich van de schoonheid van dit paradijs op aarde nog wel eens bewust werd, dat was Filippo. Die alleen mocht soms ziende dwalen, een stille genieter, door de pracht zijner landen; hij alleen, van al de lieden op dat uitgestrekt domein, had nog ontvankelijkheid over voor den teederen luister en de glanzende geluksstemming van al het bloeiende rond hem heen.

Hij kon stilstaan onder het berceau van blauwen regen en klimmende theerozen, of in een dicht-besneeuwd accacialaantje, en zoozeer bekoord raken en betooverd door dien zonnigen damp van zoete en teêre of zoel-verfrisschende geuren, en door al dat lichte, zijige bloeisel, doorzichtig aan den diepblauwen hemel, - dat hij zijn pijpje weglei op een der steenen banken en langen tijd stond rond te kijken, zich stovende in de zoetrokige warmte.

Men zag hem soms aandachtig turen naar de vreemd-tintige fluweeligheid der goudroze en donker-karmijnroode muurbloemen, zeldzame soorten, die hij een tiental jaren tevoren van de Riviera had laten komen. Dan weer, midden onder een bespreking met Fossi, ergens in de hoogte op diens korenakkers, hield hij in, daar hij de vroolijke bloesemtakken van een laten appelaar de sprenkels blozende bloempjes en nog roodende knoppen zag heffen voor het nevel-blauwe bergverschiet, lila hier en daar van verre irisvelden.

Bij wijlen betrapte hij zich op de gedachte, dat zijn ‘eeuwige zomervacantie’ hem toch minder onoverkomelijk leek.

Eens dat hij, op een wonder-klaren schemeravond, met Lidia en Leonetta van Bifoli de akkers rondging, en de kinderen iederen bloesemboom in mudden vruchten, en iedere druivenhelling in liters wijn omzetten, ergerde hij zich dermate, dat hij een driftig: ‘Leer dàt tenminste nìet van je moeder,’ niet weerhouden kon. - ‘Lidia is nog jong,’ dacht hij dadelijk erop.

Maar vaak zat Filippo ook op zijn eenzame muurtje achter de graanschuur, en dacht na over hun leven in de verloopen jaren en over den stand van hun zaken. De tienduizend Lire

schuld aan Grassi begonnen hem met den dag meer te wegen. Hoe moest hij ooit dááruit geraken? Nòg meer woog hem het geld, dat zij van Aldo genomen hadden. Hij kon een wrange spijt over dat alles niet van zich af zetten, en hij had heimelijk een groot medelijden met Emilia ook. Toch, als hij haar draven en jagen zag over het erf, als hij haar rustelooze stem en bitse opmerkingen hoorde, kon hij niet anders dan haar zielig en belachelijk vinden. En met zijn wijsgeerigste laksheid dacht hij: 'hoe zàl dat alles nog eens weer op zijn pooten terecht komen...?'

Een andermaal bezat hem weer een popelend plezier, als hij zich herinnerde zijn gebaar, indertijd tegen Grassi: '8%, of 9 of 10%?' Dáár had hij nog altoos geen berouw van; het was een subliem oogenblik geweest, dat hem van veel vernedering had gewroken... maar, misericordia! als Emilia dàt wist!

Een oogenblik later dacht hij met schrijning: - Poverina! Hij hoopte, dat zij van die heele schuld nooit iets te weten behoefde te komen. Hij ging niet meer naar Florence voorloopig; - het was ook wel wat warm. Bij wijze van plicht speelde hij om de veertien dagen een doodverstandige tien Lire op zijn loterijbriefje, dat hij zich over de post deed sturen. En hij troostte zich met de gedachte, dat hij zoo soliede nu was geworden als de Bank van Italië zelf... behalve zijn schulden. Toch overkwam het hem, dat een àl te kwellend verlangen hem besloop, door een plotseling geluk uit al zijn bekommernissen te geraken. Doch als hij dan op een extra mooi stel nummers nog eens een extra sommetje had gezet, en de week door in een tergende spanning leefde over dat hoogstwaarschijnlijk weer verloren geld, bij de gedurig krimpende hoop, dat er iets van komen zou, dan dacht hij ten leste: was het geen zonde van de stralende zomerdagen, die hij verdeed in dit ledig hunkeren, dat van den aanvang af al ontnuchtering bracht? En waarom was hij maar niet altijd eenvoudigweg tevreden geweest, met het leven te leven gelijk het hier was?

En nog één ander wezen was er op den Alberino, dat soms de mogelijkheid van een leven, dat goed zou zijn, vermoedde. Het was de oude Carlo. Als die 's morgens vroeg uit zijn slaaphokje buiten kwam en de nog frisch-ijle

ochtendlucht in zijn oude longen haalde, dan dacht hij: och, och, wat was de morgen toch mooi! Als hij nu maar één uurtje langer nog had mogen slapen, dat hij niet zóó moe meer was van gisteren, wat zou hij dan alles heerlijk vinden en best! En als zij tegen twaalven van alle akkerhoeken bijeenkwamen en samen in de schaduw van een wingerdhaag of een elzenboschje doken, en Francesca kwam met haar ketel eten, en hij zat op zijn hurken met het bord op zijn knieën en het bekertje wijn naast zich in het gras, dan dacht hij vaak, terwijl zijn uitgebluschte, bruine oogen de hellingen langs zwierven, waar alles zoo lieflijk en glanzig was: als hij nu eens een heel uur kon gaan slapen inplaats van een half, en dien middag weer, en dan nog drie of vier uurtjes werken inplaats van zes, wat zou dan het leven plezierig wezen! En wanneer hij eindelijk des avonds, met de kleine Carolina naast zich, door den stillen avondgloor huiswaarts kuierde, waar hij zijn eten wachtend wist, dan dacht hij weer: och, och! wat was de avond toch mooi en zacht, en wat zou hij gelukkig wezen, ook al werd hem zijn maal nog veel kariger toebedeeld, wat zou hij gelukkig wezen, als maar niet zijn ouwe stramme botten zoo héél erg pijn deden van den langen dag hard werk...

Soms was hij zóó moe, dat hij maar amper luisteren kon naar wat de snappende kinderstem naast hem wel altijd te vertellen had. Maar dat gaf niet zooveel; het kind praatte toch wel; want de kleine Carolina hoorde zichzelve dolgraag praten, en het eenige, waar zij niet tegen kon, was, dat de menschen haar verhaaltjes niet geloofden en tegenspraken.

Als zij jokte, en dat deed zij vaak, dreigde haar moeder met slaag; haar vader pakte haar onverhoeds en hardhandig van den grond, zette haar onverhoeds en hardhandig weer neêr en zei: ‘krullebol! poppekop!’ en zij wist nooit recht, of hij haar uitschold dan wel aardig vond. De Signorina Lidia, dat wist zij wel, die had een hekel aan haar, zei dat ze een aanstelster en een ijdeltuit was; en de grootere zusters, Nella en Leonetta, smaalden al, als ze nog niet op de helft van een vertelsel was: ‘Vaatje vol leugens! jokkebrok! Je oogen zullen scheel blijven staan als de klok slaat!’ Alleen Carlo geloofde met graagte alles. Hij geloofde alles zóó vast, dat Carolina zelf ging gelooven in wat ze verzon.

Ze zei bij-voorbeeld, en haar gezichtje was van den meest theatralen ernst en afschuw:

‘Weet je, Carlo, toen de padrona verleden week zoo boos was, dat ze toen de Signorina Giselda twee dagen en nachten in de loggia heeft opgesloten? Ik heb ze zelf zien zitten, achter het glas... En toen is de hertog uit Napels gekomen....’

‘En?’ zei Carlo.

‘Niets,’ zei het kind, gebelgd dat hij nog meer verwachtte, ‘dat zeg ik je niet.’

Een andere maal deed ze, geheimzinnig:

‘Carlo, als er dieven op den Alberino kwamen, en niemand kon ze vinden, dan zou ìk weten, waar ze heengegaan waren.’

‘Hoe zou je dat weten?’ vroeg het oude mannetje onthutst. Als het kind, met haar sterke steroogen hem zoo diep en recht van onder haar dikken krullebos aankeek, had hij altijd een bijgeloovig ontzag voor haar.

‘Ik zal het je vertellen, maar je mag het nooit aan iemand overtellen!’

Carlo beloofde plechtig, dat hij het nooit aan iemand oververtellen zou...

‘Dan moet je ergens een voetstap van ze opzoeken, en dan moet je met je oor erop gaan liggen, en dan kun je hooren, waar de volgende heengaan!’

‘Waar heb je dat gelezen?’ vroeg het oude mannetje, bijna bang.

‘Dat heb ik niet gelezen,’ zei het kind gewichtig; ‘dat is zoo... Dat weet ik.’

Een anderen keer weer vroeg ze:

‘Heb je van 't zomer al een regenboog gezien?’

‘Nee,’ zei Carlo, ‘'t heeft nog niet geregend, terwijl de zon scheen.’

‘Dat 's jammer!’ zei het kind, ‘we konden anders weten, of er van 't jaar meer graan, of meer wijn, of meer olie komt.’

‘Hoe kun je dat weten?’ verbaasde zich de oude.

‘Als er 't meest rood in is, komt er 't meeste wijn; als er 't meest groen in is, komt er veel olie; en als er 't meest geel in is, komt er veel graan.’

‘Wie heeft je dat geleerd?’ vroeg Carlo.

‘Niemand,’ zei het kind, alsof ze meer wist dan ze zei, ‘dat is zoo. Dat weet ik.’

‘Dan moet je dat aan de padrona gaan vertellen,’ stelde, als een grapje, de oude voor.

Maar het kind, met een oogsperring en een rilling over haar schriele ruggetje, of ze van den duivel-zelf had hooren spreken, zei: ‘Beata Vergine, ik zou niet graag.’

Zij was doodsbang voor de padrona; ze was ook bang voor de Signorina Giselda. Van de Signorina Lidia zou ze wel houden willen, als die maar van haar had willen weten.

Maar van wie ze heelemaal niet bang was, en wie wèl van haar weten wou, dat was de Cavaliere Filippo.

Als zij dien ergens in de verte door het land zag gaan, dan zij, als een hondje, er heen, zachtjes op den vluggen draf van haar bloote voeten achter hem aan, en dan opzij van hem, en dan zijlings met 'r grootste oogen naar hem opzien, tot een gesprekje gaande was, en zij aldoor schuin voor hem uit en naar hem omkijkend meetrippelde.

Ze wist best, dat de padrone plezier in 'r had: ‘het kindje, op den Alberino geboren.’ En de padrone vertelde soms verhaaltjes, mooie verhaaltjes, maar ook vreeselijk gekke, die zij dan later, vergroot en vergroeid, weer aan Carlo kon kwijt worden. En dan de verhaaltjes, die je eigenlijk niet hooren mocht; oneerbiedige verhaaltjes over pastoors en monniken. Die vertelde ze niet aan Carlo over. Het gebeurde wel, dat men haar met een strak gezichtje vol verholen pret en oogen groot van stiekem plezier achter een haag vond zitten.

‘Kind, wat heb je?’ vroegen haar zusters.

‘Niets,’ zei het kind, en proestte het op eenmaal uit, en schudde dol haar krullen voorover in de rondte, en holde weg... Het laatste verhaaltje van den padrone, zoo gek als dàt was!

Eens, op een Zondagmorgen, een uurtje voor kerktijd, kwam zij hem weer opzij, trotsch op de bloedkoralen oorbelletjes, die haar vader voor haar had meegebracht.

- Nella en Leonetta waren al om drie uur op weg gegaan, vertelde ze, om te gaan biechten en communie te doen op den Incontro...

‘De padrona ook,’ zei S'or Filippo.

‘Is de padrona ook naar den Incontro?’

‘Welnee!’ wierp S'or Filippo mijlen ver weg, ‘de padrona...,’ en heel zacht, als fluisterde hij een geheimpje,

zei hij: ‘de padrona is gaan biechten bij de paters van Castelpeppopépoli,’

Het kind schaterde het uit.

‘Castelpeppopoppopeppoli?’ stikte ze in het woord, ‘gaat de padrona dáár héén?’

‘Ja,’ zei Filippo heel ernstig, ‘dáár gaat de padrona heen.’

‘En eten ze daar ook zoo lekker als op den Incontro, na de communie? Paolino, voor hij onder dienst ging, heeft er óók gegeten. En hij kreeg wel een pond schapekaas, voor hèm alleen!’

‘Maar dat zullen Nella en Leonetta niet krijgen vandaag,’ zei Filippo, bedenkelijk.

‘Waarom niet?’ vroeg het kind met groote oogen.

‘Omdat ze op den Incontro geen schapekaas meer eten mogen.’

‘Waarom mogen ze niet?’ vroeg het kind, en haar oogen werden nog ronder.

‘Ik mag het je eigenlijk niet vertellen,’ zei Filippo, ‘de padrona wil het volstrekt niet hebben... maar je zal het van Nella en Leonetta misschien ook wel hooren, als ze thuiskomen. Het is nog niet zoo lang geleden gebeurd... Nou, toen was er dan een monnik, en die monnik, die had zóóveel schapekaas gegeten, zóóveel schapekaas, dat hij te dik was geworden om te bidden. Dat was me een geschiedenis! Zijn handen konden niet meer om zijn buik heen, en zijn onderkin was zóó vet, dat zijn mond niet meer open wou.

Carolina's oogen trokken steeds bedenkelijker. Toch fonkelden er aanhoudend de verholen pretjes doorheen. En Filippo, heel ernstig, vertelde voort:

‘Geen van allen wisten ze er raad op; het was ònmogelijk: hij kon niet meer bidden. Toen kwam de prior en die zei: ‘je moet je gebeden van achter naar voren opzeggen, dan lukt het nog wel.’ Maar toen hij dat probeerde, bracht hij het geen halven regel ver. Toen kwam een van de paters-predikheeren, en die zei: ‘om je gebeden van achter naar voren op te zeggen, moet je eerst 'n langen adem hebben, en om 'n langen adem te krijgen, - de pater wist 't bij ondervinding - moet je leeren, een kannetje wijn in één teug leeg te drinken.’

‘Acciderba!’ zei Carolina.

‘Gelukkig dat hij nog drinken kon! Er moet heel wat

gebeuren, vóór een monnik niet meer kan drinken... Goed, hij ging dan naar den wijnkelder, tapte een kannetje-vol uit het eerste vat, en driemaal moest hij bij het leegdrinken ademhalen. Toen probeerde hij een kannetje uit het tweede vat; hij moest nog tweemaal adem halen. Toen een kannetje uit het derde vat, en hij moest maar éénmaal meer ademhalen. Maar toen hij zich uit het vierde vat een kannetje getapt had, toen hoefde hij heelemaal niet meer adem te halen, want met zijn kannetje en al was hij achter het vat in slaap getold.'

'En toen?' vroeg Carolina in een heftige spanning.

'Toen hij dien avond niet in het refectorium kwam, dachten de monniken, dat hij nog in den tuin was; en toen hij den volgenden dag óók niet kwam, dachten ze, dat hij in de pineta zijn gebeden was gaan oefenen; en toen hij den derden dag nog al niet kwam, dachten ze, dat hij den boer op was, om te bedelen. Maar toen zij hem den vierden dag óók nog misten, gingen ze zoeken...

Eindelijk vonden ze hem, achter het vierde vat, in den kelder; maar hij was dood... Hij had zóó lekker naar de schapekaas geroken, dat de muizen hem heelemaal hadden opgegeten...'

'En ze vonden hem nog?' zei het kind dadelijk, gevat.

'Alleen zijn baard, en zijn pij, en zijn rozenkrans, en zijn wijnkan...'

'En werd hij toen toch begraven?'

'Natuurlijk!'

'Mèt een mis?'

'Natuurlijk! Een heeleboel missen! En toen keken al de dikgegeten muizen om een hoekje...'

Maar wat dáár Carolina onbedaarlijk om lachen moest!

Achtste Hoofdstuk.

En het al hooge graan wies nog en zwol en rijpte de Meimaand door, werd van zilverig, goud, en van goud, koperros; in het begin van Juni reeds rekten zich de korrelzware aren tot waar de wingerd-ranken weelderig nederzegen; en óver die zonvergulde banen, van glanzend-groene festoenen bezwierd, bogen weder de wegende twijgen vol warm-doorbloosde abrikozen, en alom druppelde en trippelde, in zilvergroenen dans gezet, het tenger lederloof der teedere olijven.

Boven de opener koren-hellingen wrong hier en daar en ginder een grillige appel- of perelaar zijn lage, dichtbeladen takken; en hoog uit het graan hief een slanke amandel, een donkere noteboom, zijn ruischende kruin vol heimelijke gaven.

Als de brand van het avondrood in het koren gebluscht was, en het vage purper der schemering zich oploste in het duister, dan, in die windstille, warme voornachten wemelde heel die drievoudig vruchtbare wereld van de duizend maal duizend dooreenspelende lichtjes der nimmer rustende glimkevers: een immerdoor en overal wisselend spel, uit en aan, aan en uit, een naderzweven en vluchtig verzwinden en weer aanglitsen en voorbij-ijlen... En in een mossige holte naast een ouden olijftronk, of onder de uitgevreten steenen van een varen-begroeid muurtje, wonk en flonkte met een felle geheimzinnigheid de smaragdgroene vonk van de wijfjeslarf, uit en aan, aan en uit, wachtend en lokkend en lonkend naar het wemelend spel der dwalende glimpjes door den nacht. En wie zich boog, zag óver de smaragden vonk de sidderende grauwe vleugeltjes kruipen en de witte vonkjes kloppen als lichtend bloed.

Diep onder den diepen hemel, waar de millioenen sterren flonkerden en weg-trilden en weer volschoten in hun sterken schittergloed, en waar gedurig in peilloozen val de meteoren geluidloos verflitsten, - tintelden geluideloos de nachtelijke korenlanden van die millioenen aardsche sterren. Het was of de ziel van het koren leefde en de eindelooze, zoele nacht-cathedralen der stille, hooge halmen

bevend en glinsterend doorzweefde en verlichtte. Tot, in den nanacht, met het aanbleeken der eerste schemering, de hemelsche en de aardsche sterren uitdoofden en verijlden, en de dauw-zware aren als met gebogen hoofden bereid stonden voor de zegenrijke teisteringen van weer een nieuwen en blakender zonnedag.

En al naar het koren rossiger roostte en de vruchten zich kleurden en van groen, geel werden, en oranje, en bronzig, en rood, - verkleurden en verwelkten de bloemen, waarmee de weidsche Mei het wassende graan en de groeiende vruchten had omkranst. De paarse en lila iris-velden waren vaal geworden, de witte en de roze accacia's in dichte bloesemtapijten versneeuwd, en de eerste bloedkoralen bottels staken al tusschen de laatste rozen. Nog stonden een wijl in hun zwoelen geurwalm de wulpsche, witte lelies op naakten stengel uit 't verschroeide gras; de stokrozen ontsprongen telkens hooger aan hun ranke tooverstaven; en in hun terracotta bakken op het muurtje van den citroenenhof vlamden hel de vermiljoenen balsamienen.

Maar als het hoogtij der gouden akkers vol werd, was al het doorluchtige loof aan de boomen verdonkerd en verdoft, en al de vlossige, lichte bloemenkleuren, te teer voor den zengenden zonneval, zwijmden. In den parktuin bezijden het huis braken alleen de oleander-bosschages in hun overdadigen praal van duizenden zwaar-roze rozen los; en hier en daar, vreemd-uitheemsch, staken, te sterk bijna voor bloemen, de yuca's hun groenig-wit beklokte stijlen uit de woeste bossen weerbarstig spits blad omhoog.

Het waren de laatste brandende dagen, dat de dooreenhellende topzware aren bijna van droogte kraakten, en in de warm-doorstoofde nachten hing over de roerlooze korenlanden een geur reeds als van versch-gebakken brood.

Doch in diezelfde dagen was het, dat een groote beroering de gemoederen der boeren in dit over-Arno'sche bewoog: - Angelo Grassi had opnieuw den prijs voor het vervoer der dorschmachine verhoogd: ‘De uitzuiger’, scholden zij, ‘de schoelje! de vuile Genuees!’

Toch waren zij van hem afhankelijk. De eenige man, in dit deel van het Arno dal, die dorschmachines verhuurde, woonde te Pontassieve, en men moèst het veer over.

‘Geen gedonder’, had Angelo gezegd, ‘een locomobiel van wie weet hoeveel duizend kilo, en een dorschgevaarte als een half huis, 't is een ruïne voor de pont. Ik vraag twintig Lire heen, en twintig Lire terug, en evenveel voor de stoommachine, - behalve de ossen.’

Waar men vroeger per boerderij drie of vier Lire had bijgedragen, diende men er nu meer dan tien op te brengen; en op den Alberino, waar driemaal gedorscht wierd, kon de padrone met een groote dertig Lire klaarstaan.

Emilia bekwam er in verscheidene dagen niet van. En iederen maaltijd ging zij Filippo met verwijten te lijf. - Vroeger, ja, vroeger, toen het veer nog van hen was, toen kregen zij de machine voor niets over, beurden nog twee of drie Lire van iederen boer, die meedorschte; en nu, Dio, mio, meer dan dertig Lire, zoo weggegooid... wèggegooid!

Filippo liet die onweders over zijn hoofd trekken, at met berusting de kostjes, die hem maar half bevielen... - Dertig Lire weggegooid! 't Was wèl een onoverkomelijke ramp, dacht hij, en de schuld van tienduizend Lire aan Grassi schoot hem door de gedachten... Nee, over deze ongelukkige dertig Lire, die de boeren bij den verkoop van het graan nog half terug-betalen moesten ook, kon hij zich werkelijk niet druk maken.

‘Wacht maar,’ schertste hij, ‘over een paar jaar komt de machine wéér voor niets; over de nieuwe brug!...’

Emilia trok woedend de schouders op. - De brug! dat nieuwe stokpaardje van Filippo... Hoeveel zou de Villa Sassetti dan wel niet aan die brug weer moeten bijdragen?

En de boeren, in deze weken, hadden het volhandiger dan ooit. Nu Paolino onder dienst was, konden de Bifoli's, Ubaldo en Carlo, Francesca en de beide meisjes, het werk met geen mogelijkheid af, en er kwamen uit den Casentino een neef van Bifoli en een nichtje van Francesca, om te helpen. Het was een overstelping van werkzaamheden, gelijk alleen de heete zonnehoogte en rijkste barenstijd van 't jaar die stapelt. Tallooze dingen moesten er gebeuren, over en door en ondanks elkaar. De laatste kersen, méér dan rijp al, moesten geplukt tegelijk met de perziken en de abrikozen en de eerste vijgen, ‘de bloem van de vijg,’ naar de landstaal die fijnere eerstelingen noemt. Al die vruchten moesten

geoogst, en in de korenschuur gewogen op de bascule van den padrone, en 's nachts naar de vroegmarkt van Florence gereden; en vele groenten moesten naar Florence gebracht, en andere uitgeplant; er moest voeder gesneden voor de beesten en in den ijzeren handmolen gemalen; en de groote, jaarlijksche levering van onrijpe peren diende tijdig te worden verpakt en verzonden.

En onderwijl, met hun sikkels en korte kromme messen, dag aan dag, akkereep na akkereep, veld na veld, sneden zij vroolijk de strenge aren. De korenoogst was het gulden midden, de groote, heugelijke kern-vreugd van al die dagen, waarrond de andere bezigheden haastig, als lasten, werden opzijde gedrongen. Op de volle uren van morgen en middag, zooveel mogelijk allen gezamentlijk, vierden zij dit wekenlange feest van den gouden arbeid.

Op een lange rij, als in slagorde, stonden zij dwars den akker over, het gesneden graan, - bij grepen geveld en bij grepen gevallen, - als een ordelooze overwonnenheid achter zich, en vóór hen, manshoog, de heete, weerbarstige korenwal, dien zij hand over hand aan 't vermeesteren waren. - Carlo, met Leonetta en het nichtje uit den Casentino, volgden in de achterhoede, raapten de aren-bundels, en bonden ze tot schoven, en zetten de schoven weer tegen elkaar, in rotten, of rond de tronken der olijven, of rond de tragisch zich kronkelende wijnstokken.

En telkens, uit de rangen der krijgers met het koren, of uit het groepje van hun schovensnoerenden legertros, klonken òp de zwaarmoedige stornelli, zwaarmoedig en schel, ook als de woorden dwaas of vroolijk waren. ‘O, gouden leven!’ zong Nella's vurig-helle stem:

> ‘O, gouden leven! o, zilveren leven!
> Geef mij de hand, dat ik gelukkig ben...’

En even later - dat hoorden zij allen zoo graag van haar - den bitteren zang der maremmen, waar de houtskool wordt gebrand:

> ‘Zij zeggen mij allen: de maremmen! de maremmen!
> Mij zijn de maremmen een zwart beklemmen.
> De vogel die er heenvliegt, laat zijn veeren,
> En de jongen die er heengaat, zal nooit keeren!’

Dan haalde de neef van den Casentino, die een grappenmaker was, het nieuwe lied uit, van den toren van Pisa, die scheef is, omdat hij niet recht wil staan... Totdat na een poos de oude Carlo terugkwam op zijn oude refrein van al zoovele lange jaren:

‘En als ik zing den langen dag, heb ik geen brood,
Maar zing ik niet, dan faalt het mij tot in den dood.’

En weer nam Nella de eeuwenoude wijze over, en volgoot die diepe bedding van weemoed met dezen stroom van jongen hartstocht:

‘O meisje, 't is de liefde vol van lusten!
Ik draag u naar 's levens uiterste kusten!

O minnaar, de kusten zijn glanzend en grootsch,
Waar het leven stormt in de schaduw des doods!

O meisje, de liefde is stijl als een toren!
O minnaar, ik wil u toebehooren!’

Aldus doorzongen die jeugdige of oude, dwaze of brandende stemmen, vlagende meê met den zwaai der armen, het stralende morgenuur.

Doch wanneer dan het klokje van Rozanno zijn gelui van twaalven aanlengde in de trillende middagatmosfeer, zaten zij neer in een wijden kring op den rosgouden stoppelvloer, ergens waar het luw was, onder het wingerdloof, en nuttigden het noenmaal met den wijn, door Francesca en Carolina in mand en fiasco aangesleept. Het windje, dat zelfs op de heetste dagen, vanaf de toppen van den Vallombrosa, altijd nog wel het Arno-dal doorspoelt, kwam spelen over den blonden vloer met de wiegende zonne-schaduw, en koelde hun bezweete gezichten en streek weldadig langs hals en borst hun losgedane kleeren binnen. Daarna rustten zij nog een wijle, zwijgend; de mannen rookten een pijp of sliepen, en de vrouwen, uit haar geblakerde wangen, tuurden de goudene ruigte langs, die opglooide en heendeinde onder het verschiet van al maar stammen en stammetjes, zoover men zien kon, - de ronde, zilverig geringde kerselaren, en de grijze, donker bemoste olijventronken, en al de zwarte verwrongenheden van den wijnstok. En van stam tot stam, en van

boomkruin tot boomkruin, festoenden de weelderige ranken der hel-doorschenen wingerdblâren; en de schoven staken hun stralende aren-pluimen de wingerd-omwoekerde boomen in; en de volgroéiende, nog groene druiven, deden hun gulle trossen neigen naar de streeling der aren, die wuivende reikten naar hen heen.

En na drie of vier dagen felle zon, als zij de droge garven op hooge oppers aan den rand der akkers hadden getast, trokken de spannen witte ossen de wagenladingen naar huis; en daar, boven den open dorschvloer, hoog op het terras met den ouden vijgeboom, verrees het vierkante bouwsel van graan, de gouden schatkamer van den oogst.

Hoeveel, hoeveel zorg en overleg werden in dat koren weggegeven! Van de mooi-regelmatige schelven aan het graspad werd het op de wagens gevleid zóó netjes en stevig, alsof het daar voor goed te rusten werd gelegd; en onder 't huiswaarts rijden, de hellingen af, hield een van de meisjes achter de kar het remmende touw straf-aangetrokken, dat niet de ruischende goud-vracht kantelen kon. Dan, vàn den wagen, op den dorschvloer gereden, gaf weer Francesca, één voor één, de kostelijke schoven naar boven, en de kinderen op het terras namen ze aan en gaven ze door aan Ubaldo, die bouwde het groote kunststuk.

En Francesca was prachtig bij dat werk. Haar zware, soepele lijf, naar dat weelderig rhythme van bukken en weer opreiken, zwol en spande in het grauwblauw katoen van jakje en korten rok, en haar bruin-blozend gezicht, gloeiend en bezweet onder het grijze haar met den paarsen hoofddoek, had de rustige vorstelijkheid van het gelaat eener bijbelsche vrouw.

En Ubaldo bouwde het groote bouwwerk, voegde met veel beleid de schoven-fundamenten en plette ze met de spade aan, totdat de korentoren hooger en hooger zich optrok en de garven met de hooivork naar den steeds hooger bouwenden boer moesten opgestoken.

Zoo gebeurde dat ook bij Fossi, en bij Rovai, en bij de Melli's, en bij alle boeren in het land. En 's avonds, als na werk en avondmaal zij nog een wijl in de koelte buiten verbleven, tuurden zij vaak, de hand boven de oogen, over den Arno uit, naar de vele hoeven die daar aan de overzijdsche hellingen tusschen de olijven-gaarden lagen, en naast

elk boerenhuis onderscheidden zij een korenbouwsel als het hunne:

‘Picchiani heeft zijn graan binnen... Cotti heeft zijn graan binnen... Gori heeft geen voordeelig jaar... Bencini heeft nòg meer dan wij...’

En de kinderen droomden van het dorschfeest: ‘- vandaag over een week komt de machine! - over drie dagen komt de machine! - overmorgen, - mórgen komt de machine!’ 't Was of het een kermis gold, en de dorschmachine de grootste en heerlijkste rariteit daarvan was. Tienmaal op een dag gingen Lidia en Leonetta en Carolina kijken naar het hok, waar Francesca haar twee konijnen mestte voor den feestelijken avonddisch, en naar het andere hok, waar de twee vette eenden zaten gesperd tusschen de hout-latten. Caroline vroeg herhaaldelijk aan Lidia:

‘Wat stuurt de padrona van 't jaar, voor het feest?’

Den vorigen keer had zij op Marsála-wijn getracteerd, met biscuits voor het dessert, en het jaar daarvóór op chocoladebonbons.

Dat vragen verdriette Lidia, want zij wist, dat haar moeder ditmaal enkel de gebruikelijke macaroni voor de ‘pasta’ dacht rond te zenden. Toch zou zij, om die onvrijgevigheid, niet graag zelve het avondmaal missen; want de feest-avonden van graan- en wijnoogst waren haar de heuglijke hoogten van 't jaar.

En zij van haar kant ondervroeg:

‘Komen er veel helpers dit keer? Wie zouden er komen?’

Want zoo is de gewoonte in Toscane: den dag van het koren-dorschen en de dagen van den wijnoogst zenden de bevriende boerengezinnen elkander wederkeerig een of twee of meerdere werkkrachten, en die helpers zijn dan ook de vanzelf-genooden bij den grooten feestmaaltijd, en bij de spelen daarna.

‘De Rovai's kunnen niet komen helpen,’ polste Lidia weer, ‘nu Ubaldo jullie huwelijk verhinderde...’

Nella knikte van: Nee, natuurlijk niet. -

‘Dio!’ dacht het meisje, bijna opstandig, ‘wat is zij daar gelaten onder!’ Maar den volgenden dag zei Nella:

‘Fossi vraagt ze wèl; ik weet nog niet, wat ze doen zullen...’

Fossi zou deze maal het eerst dorschen, tot groote onwil-

ligheid van Ubaldo Bifoli, die vond dat *hij* in alles diende vóór te gaan. Tot tweemaal toe kwam hij erover praten bij den padrone, maar Filippo zei:

'Fossi had het eerst zijn koren binnen; Fossi dorscht het eerst!' De tweede maal was Ubaldo vloekend weggeloopen.

- Wat die kerel tegenwoordig bezielde! moest Filippo zijn vrouw toegeven, - hij leek zoo baloorig als een droestig paard.

En op den laatsten Dinsdag van Juni, des morgens om nauwlijks vier uur, waren al de kinderen van den Alberino reeds buiten, bij de oprijlaan: Leonetta en Carolina, en ook Lidia, en Maria van Fossi met haar broertje en zusje, den kleinen Cesare en Isolina, en de twee kleinsten van Betoni. En Carolina tintelde van verwachting: 'de machine komt! de machine komt!' Ze trippelde hunkerend rond de anderen om, trok gek-groote oogen of er een dwaas geheimpje te verklappen viel, en probeerde het schelle stoomfluitje na te bootsen; want dat was het prachtigste van de dorschmachine: 'pie! pie!' - Ze piepte zoo hoog en zoo fijn als een muis.

De zacht-doorzonde morgen was nog blond van jeugd; de lucht was ijl, en koel was het in de laan, waar het prille licht, door het glanzende loover spelend, den dauw geurig verdampen deed en ijlings optrekken uit de rozenstruiken en van den glinsterenden kiezelgrond. Over het lange graspad tusschen de weilanden kwam de boer Betoni, van boven bij de pineta, met zijn twee ossen aangestapt; zij waren niet groot, maar sierlijk en sterk gebouwd, en lichtelijk reebruin getint. Tegelijkertijd verscheen Fossi met zijn monumentale witte span om den hoek van de Oranjerie.

- En Ubaldo? Waar bleef Ubaldo? - Popelend van ongeduld draafde Carolina weg, om te kijken, waarom hùn vader met hùn dieren nog niet kwam opdagen.

Rustig wachtten de twee boeren naast hun ossen. De kinderen verdrongen zich er rond; over de rillende schoften lag het ochtendlicht als een zilverig water; de droomerige oogen glansden donker en groot uit de schaarsche oogharen, en bewogen niet. Telkens als de eene os met zijn staart in den rozelaar sloeg, regende het zware dauwperels over de kinderhoofden heen.

Eindelijk kwam ook Ubaldo.

'Vooruit! vooruit!' commandeerde die dadelijk. Carolina met de andere kleintjes sprongen voor en rond de dieren; Lidia en Leonetta en Maria volgden arm in arm. - Wat een feest! Zij gingen de ossen uitgeleiden, die de wonderdadige dorschgevaarten halen moesten uit een legendarisch Pontassieve. Tot het veer gingen zij ze vergezellen. De dieren, met hun ongebogen nekken onder het onbezwaarde juk, stapten stoer en luchtig den neerwaarts gaanden landweg af; - het span van Ubaldo trotsch voorop, het geweldige span, kortelings aangekocht, dat na drie, vier wisselingen heel uit de buurt van Siena kwam, en de fiere, meer dan meterwijde strekking der horens had van al het rundvee uit die contrijen.

'*Mijn* osjes...' schetterde Ubaldo maar.

Op een rij stonden de meisjes en de kinderen aan het veer, toen Silvano de pont tegen den afrit sleepte en de loopplank uitlei. De morgenrivier, spiegelglad, toonde haar teeder hemelsblauw nog éven beslagen van nachtelijken nevel; waar de zon reeds het water raakte, zag men elk blaadje of strootje heel zachtjes voortglijden, geheimzinnig glinsterend, als tusschen twee zoele werelden; doch aan de overzijde was gansch het wijkend heuvelland al van den diepen goudgloed der ochtendzon overschenen.

'Vooruit!' commandeerde weer Bifoli.

Even een trekken, een duwen, een roepen, een onwillig kratsend hoeven-gestribbel over de houten ribbels; een paar stokslagen op doffe schoften; dan, op een drafje, holderden de dieren span voor span de pont in, moesten daar met kracht en geweld tot staan worden gebracht. De kinderen kwetterden als spreeuwen rond al dat vroolijk en forsch bedrijf.

Alleen Lidia was stil. Een groote, vreugdige trots zwol in haar hart. Thuis hoorde zij dan wel altijd van armoe en achteruitgang; maar daar waren ze nu bij elkander, hun drie boeren en hun zes ossen! Wat een pronk van dieren! Hùn ossen waren het toch, al hadden de boeren het gebruik ervan. Wat stonden zij daar goedmoedig en mooi op de pont, met die zijige zonneglanzen over hun blanken rug... En wat zette Silvano kranig over! De pont lei merkbaar lager op het water, zoo zwaar was de lading, maar hij trok

aan den kabel, of hij een boot met meisjes overvoer! - Ze zag de rustige beweging van zijn ronde, stoere onderarmen, en zijn dik, donker krulhaar, waaronder haar daareven weer de beschroomde, warme blik getroffen had, en dien frisschen jongensblos over de verwonderende teerheid van zijn gelaatskleur.

'Ze zijn er!... de pont legt aan... ai! wat kan die Silvano springen!... nu legt hij de loopplank uit... hij sjort den ketting veel vaster dan anders!... aan weerskanten van de pont een ketting!' riepen de kinderen. Stilzwijgend stonden ze dan toe te zien, hoe met vreesachtig-stramme pooten, de nog verschuivende treeplank werd betreden, tot met een hol lawaai het dier doorschoot en den vasten wal be-rende.

Op de terugvaart, van halfweg het water, riep zonnig Silvano:

'Nu mogen de meisjes over, heen en terug, voor niets!'

De kleintjes buitelden de pont in, meer dan zij dansten, en Carolina maakte honderd grimassen, stond met haar twee stokarmpjes recht de lucht in, of speelde kiekeboe om Silvano's beenen. De drie grooten, arm-in-arm, bleven toekijken van den wal, zagen onderwijl de drie paren ossen met de mannen de Strada Aretina langs gaan, in de richting van Pontassieve...

En zes uur later, in den namorgen, daar zag men ze, langs dezelfde Strada Aretina, langzaam terugkomen. De eerste vier dieren trokken een lang, bleekrood gevaarte als een verhuiswagen, de laatste twee sleepten moeizamer nog, een kleiner, glimmend-groen insect, dat 'de motor' was.

De kinderen waren allen weer op post, en nog verschillende boeren ook hadden zich naar het veer begeven, om het oprijden te zien en den moeizamen overtocht, en den afrit. Als een zwerm rumoerige vogels fladderden de kinderen achter en voor en opzij, terwijl stap voor stap de stijgende weg achter het veer bestegen werd. Aan den ingang van den Alberino stond S'or Filippo; de twee helften van het groote hek waren uit de hengsels gelicht en tegen de zij-bermen gezet, omdat zij den inrij konden belemmeren. Halfweg de laan wachtte de Signora Emilia.

Een kwartier later waren de ossen afgespannen en de twee gevaarten drukten zóó zwaar de leiplaten van

Fossi's dorschvloer, of die barsten zouden onder den last. Tusschen de wingerd-omwoekerde, roomwitte muren, blauwgroen-bewaasd van de zwavel, en de goudgeel-bemoste daken van schuur en stal, waren als de overheerschende kleuren het vale rood en het glimmend groen der wonderdadige machines verschenen, naast het rosse goud van den korenmijt.

En de kinderen, den ganschen middag, waren er niet weg te slaan; dien ganschen middag speelden zij in de schaduw van het vaalroode getimmerte, zij neusden in alle openingen, betastten de raderen, gluurden door de gleuf, waaruit morgen de gouden waterval der korenkorrels in de maten zou schieten, en de gewelddadige roode dwarsbalken van het achterlijf, waartusschen het leeggeplette stroo zou worden uitgedreven. Dan stonden zij voor de groene locomobiel, praatten vol gewicht over de stoompijp en den drijfriem en de stangen... Maar de dorschmachine zelve had verreweg het meeste bekijks. Indien er plotseling een olifant of een kameel op deze plavuizen zich was komen neervleien, zou die kolos geen zóó fel-nieuwsgierige en zeker niet deze verlángende kinderoogen rond-om zich hebben gezien. Die twee onbegrijpelijke, machtige dingen hadden al het begoochelende van wat van verre kwam, van die verre wereld daar achter den Arno, achter de heuvelen, de wereld die zij nooit zagen, - maar binnen die bewondering school ook een diepe genegenheid als voor een ouden, goedgezinden vriend, van het vorig jaar, en de jaren daarvoor. Er steeg, half onbewust, een welige borreling van gevoelens en herinneringen door hen heen, waarmede zij heel den langen groei van hetgeen de welstand hunner ouders ging uitmaken, hadden omkoesterd. Met hun schoffels en spaden hadden zij geloopen achter den stevenenden ploeg, om de opgeworpen kluiten te klieven, en met zwellende harten hadden zij de gulle wolken zaad over den bereiden akker zien ploffen; vóór nog de winter inzette, hadden ze de nietige sprietjes rijkelijk op zien komen, en op den laatsten avond van den Carnaval hadden zij de bossels droge rijzen en stroo tezamen gegaard, om, zoodra het donker was, ze aan te steken en met die vlammende garven de landen rond te trekken, al zingende hun bezweringslied:

‘Graantje, graantje, niet brandig worden!
't Is vastelavond!
En ik kom je mooi verlichten!
In de laagte als op den heuvel
maak van elke spriet een schoof
en van elke schoof een schoofje
en van elke spriet een broodje!
Graantje, graantje, word langer en langer,
dat ons niet bereik' de honger!
Graantje, graantje, niet brandig worden!
En de kalkoen, die is in de pot.’

Overal door den grijzen nacht, in het dal en over de hellingen, zag men die feestelijke vlammen loopen.

Dan, in de vroege lente, hadden zij, tusschen de grasgroene halmen, de bossen roode tulpen gezameld; zij hadden weken lang, met een eindeloos geduld en een eindelooze omzichtigheid de richels langs gekropen om het onkruid te wieden; vol verwachting hadden zij de velden voller zien worden, de aren hooger zich rekken, rijper verkleuren, zwaarder eindelijk overnijgen; tersluiks hadden zij er geplukt en de korrels gepeld en geproefd: wàt een brood zou het zijn, dat jaar! -; en over de gouden zee, in de zwoele voornachten, hadden hun scherende handen de vliegende juweelen der glimkevers gejaagd.

En nu was daar morgen het feest, het groote feest van het jaar! Daar stond de geheimzinnige machine, die gretig de schoven zou vreten, en in zijn hollen buik zou beuken en verbrijzelen en scheiden in stroo en graan; de motor zou dreunen en steunen en stoomen, de fluit zou uitgelaten lachen; zij zouden allen aandragen en aandragen de zware bossels korenaren, tot de lange rijen volle zakken hun rijkdom uittelden langs den muur.

En al die jonge harten popelden van heftig verlangen. Op een zeker oogenblik was de kleine Carolina in haar eentje rond de machine aan 't dansen, almaar rond en rond, - en almaar, op één eentonige wijs, zong zij, en zong zij:

‘Graantje, graantje, lieve graantje,
Graantje, graantje, lieve graan!’

En haar rondedans werd hoe langer hoe wilder, en hoe langer hoe heescher wrong zich het stemmetje uit haar

hijgende keel. Het leek een razernij! Haar oogen fonkelden onder haar woeste poedelharen. Totdat na een ronde of tien zij neerviel, uitgeput, opzij van de machine. Andere kinderen namen de woeste ceremonie over, tolden achter elkaar aan rond het roode gevaarte, zingend en schreeuwend, en al maar door:

> 'Graantje, graantje, lieve graantje,
> Graantje, graantje, lieve graan!'

In een hoek van het plein, bij de open wagenschuur, was de machinist met een helper bezig, de groote brokken bruinkool af te laden, waarmeê morgen de motor moest worden gestookt.

In den namiddag kwam ook de Signorina Giselda kijken; de moeder had al verscheidene malen haar inspectie-tocht herhaald: - was de brandstof goed droog? Was de machine goed gesmeerd en nagezien? Verleden jaar waren er veel korrels in de aren gebleven... Ze hadden wel een mud graan verloren, wel twee mudden misschien, zóó slecht was er gedorscht... Dit jaar moest alles beter gaan...

De machinist, die een neef van den eigenaar was, liet de verwijten kalmpjes langs zich afglijden, knikte maar eens aanmoedigend en zei iets van: zeker! prachtig! alles in orde! - hetgeen Emilia nog meer in verweer en wantrouwen bracht.

Nauwelijks was het avondeten genuttigd, of de kinderen waren alweer bij hun machine. Ze hadden er wel onder willen slapen! En den volgenden morgen, bij het eerste ronken van den motor, waren zij allen present.

Het dorschfeest, dat één lange dag van verhittend en afbeulend vreugdewerk zou zijn, ving aan. De motor stoomde en ronkte zwaarder, en de machine begon inwendig te raderen en te razen, tot al haar roode beschotten trilden.

Van zulk een hartstocht schuddende verwerkte zij het koren, dat aldra een hoos van tintelend stof en kaf haar omwolkte en tot boven de schuren en het huis uitsteeg. Zij leek een tooverschip in heete, dansende golven van stroo, die zelf het voortbracht met zijn rustelooze schroef; op het dek stond de machinist en voerde het onverzadigbare wonder-

werk. Maar veel méér nog geleek het een wreed en geweldig monster, dat, naar eigen aard niet dan verzwelgend en vernietigend met toomelooze toornigheid, langs de voorzienige wegen zijner bestemming den menschen weldadig is.

Vanaf het hoogste schovenbouwsel tot het lagere hadden de vrouwen en meisjes geen handen genoeg om de bossels aren weg te grijpen, en dóór te geven, en over te reiken aan de jongens, die, staande op het dreunende dek, met koortsige haast ze ontbonden, opdat geen oogenblik de machinist voeder te kort zou komen voor den vraatzuchtig-geopenden muil, die, langs zijn stalen tanden de aren wegritsend, ze inzoog met een hijgenden honger.

En tegelijkertijd, uit zijn vervaarlijk-stommelend, schokkedansend achterlijf, kwam van tusschen de roode persbalken het leeggekneusde stroo gehossebost, en de mannen staken het op hun hooivorken en, met de vlakke vrachten al boven hun hoofd, droegen ze het naar de versch-geschaafde masten, waarrond andere mannen de ronde strooschelven al hooger en hooger optastten.

En onderwijl weer, aan de andere zijde der machine, stonden Fossi-zelf en zijn oudste zoon en Bifoli, toe te zien bij het opvangen van het daar immerdoor stroedelend en gudsend graan in de hooge, smalle wijnkuipen, om, twee bij twee, die in de gapend-opgehouden mudzakken over te gieten. Zij lieten de weelderige handenvol der kostelijke korrels door de vingers glijden, en kuip na kuip vulde zich ruischende, en zak na zak kwam langs den muurkant de puilende rij vermeerderen. Dat was een prachtig gezicht!

‘Tien zakken!’ - ‘veertien zakken!’ - ‘een en twintig zakken!’ schreeuwde van tijd tot wijle Fossi naar de vrouwen omhoog, en die lachten vanaf haar nog nauwelijks minderende mijten, en streken zich de haren uit het heete, bezweete gezicht.

Tusschen de meisjes in hun feestelijk-frisschen werkdos, was ook Lidia; zij droeg een groote, blauwe schort en had, op boerenwijs, zich een rood-bebloemden zakdoek rond de slapen geknoopt. Zij stond daar als een gelijke onder gelijken, niet eenmaal de mooiste misschien, want Leonetta had een nog vreemder-mooi gezichtje onder het koperroode haar, en Nella's volle, bloeiende jeugd was opvallender. Maar Lidia was de innemendste!

Dan schrokken zij allen en begonnen te lachen. De machinist bij de locomobiel liet uitgelaten zijn stoomfluit gillen boven het dompe geronk en gerommel der machines. Hij deed het om de kleintjes te vermaken, Carolina allereerst, die den ganschen dag voor hem draafden met de dubbeloorige, roodkoperen mezzina's, waarin zij het water aansleepten voor zijn motor.

En nog dichter stoof het stof en het kaf, - een heete nevel van peper en pulver in den zengenden zonnegloed. En de meisjes, wien, op hun hooge standplaats, de prikkelende wolken recht in den neus stegen, fniesten en proesten en deden soms met hun aanstekelijk gelach het werk welhaast vertragen.

Kunstig was de eerste strooschelf tot den top van zijn mast toegespitst en voltooid, en de tweede al meer dan een meter hoog, toen plotseling, met een gier van plezier en een sprong van geweld, middenop den mutserd Silvano stond!

Allen keken naar dien kant. Maar Bifoli, met een verhitten kop, vloekte en schrauwde naar zijn dochter: ‘Zeg, komen er méér van dat slag? Dan kunnen *wij* gaan!’

Doch luid riep Silvano, terwijl Fossi zijn medepachter suste: ‘Mijn vader en mijn broer bedienen vandaag het veer, en ik kom voor den oogst!’ - Het was een verontschuldiging, maar het klonk als een zegeroep!

Lidia had opgezien en knikte den jongen toe, die kleurde en bukte, omprangend den eersten armvol stroo, hem op de greep reeds toegestoken. Daarmee verloor zich het korte voorval in de woeling van den arbeid.

En om het kwartier kwam, jachtig en vol argwaan, de padrona bij het werk. Zij keek toe bij het overgieten der kuipen in de zakken: - hield men goede maat? niet te vol? niet te hol? Zij telde de zakken, noteerde, telde iedere maal overnieuw, bevoelde de uitgedorschte aren, vond tegen den middag halmen met nog korrels erin, riep den machinist, deed het werk stilstaan, de boeren drongen bijeen, betastten op hun beurt het uitgedorschte koren... maar de machinist, over al het gepraat heen, schreeuwde: 't was prachtig! - geen machine, die wel niet een korrel liet zitten... hij trok nog liever met den heelen rommel weer weg... dan konden zij hun verrotte dorschvlegels op zolder gaan zoeken!

En het werk herbegon. Van het vroege morgenuur af tot de schaft van tienen, en van half elf tot het maal van eenen, van twee uur tot de schaft van vieren, en van half vijf tot bij zevenen, ging het vurig bedrijf zijn rumoerigen gang. Met gloeiende gulpen doorwalmde de locomobiel de namiddaghitte. Al dichter dreef de lucht vol gouden sintels, al heeter zagen de gezichten van het vroolijke gezwoeg. De berg der schoven daalde en daalde, en reeds de derde berg van stroo torende tot zijn top. Tegen vijven waren de vrouw van Fossi en Nella Bifoli verdwenen, om het avondmaal te bereiden. En om zeven uur was het schoone werk gedaan.

'Twee en zeventig zakken', herhaalde Betoni niet zonder afgunst. 'Twee en zeventig', zei Fossi nog weer, met een grijns van geluk over zijn strakken kop. 'Twee en zeventig zakken, twee en zeventig', lachte, binnen, Emilia zenuwachtig tegen Filippo. Bifoli zei niet veel; hij was bang, dat hij zóó hoog niet halen zou morgen.

De mannen veegden den dorschvloer schoon; de meisjes brachten de koperen waschteiltjes voor hen buiten, gingen dan zelve zich netjes maken in huis.

En om half acht schoof men al saam aan de twee lange tafels, die, aaneengezet, de lange, smalle eetkamer der boerderij geheel vulden. De kleine Carolina zat in de diepte tegen den achtermuur gedrukt; daar school het jonge goed bijeen; dan volgden Leonetta en Lidia tegenover Beppe van Fossi, en Silvano. - Fossi had de dochter van den padrone aan het midden van de tafel willen zetten, maar zij was rap doorgeschoten en niet meer uit haar hoekje te halen geweest. Nu troonde Francesca Bifoli op de eereplaats, tusschen twee van de oudere boeren; Ubaldo en Fossi zelf zaten tegenover haar; tot, naar het raam toe, de rijen weer minderden in gewicht, met den machinist en zijn helper, en den ouden Carlo. Nella en Fossi's oudste dochter draafden met de schotels en borden; en de huisvrouw, in de geheimzinnige keuken, tooverde met de potten, die hingen en stonden in de schouw, boven en bij het ruischende rijzenvuur.

Het huis was vol schijnsels en geroes en walmende geuren. Eerst stond de tafel volgedragen van de dampende borden macaroni, met boter en strooikaas rijkelijk doorwerkt; dan

kwamen de schotels gekookt-vleesch, murw en malsch van 't aangewassen vet; en eindelijk de gebraden konijnen, waarvoor Nella de saus ‘op zijn jagersch’ bereid had, met wijn en tomaten en specerijen.

En Fossi noodde maar al tot eten en drinken: om het andere bord stond een mandeflesch van zijn besten wijn. Wat een feest in zijn huis! Zijn kleine, altijd wat droefgeestig-bruine oogen, glommen verliefd als in dronkenschap, en zijn stem was heesch van felle vroolijkheid. De jonge boeren in zijn buurt werden hoe langer hoe luidruchtiger, zóó werkte zijn voorbeeld aanstekelijk. Zij dronken en klonken en vertelden potsige verhalen, en de twee-en-een-halve-literflesschen moesten aldra weer gevuld. Bifoli, die bij zulke gelegenheden zichzelf placht te overtroeven, werd stil er tegenin, zoodat Francesca herhaaldelijk tot grooter gezelligheid hem diende aan te manen.

Maar het stille hoekje van den disch was dat, waar de jeugd zat. Silvano at noch dronk noch zei veel; hij was van een zachten, gelukkigen roes bevangen. Verderop aan tafel dacht men, dat het hem verdroot, hier zonder zijn broer te zitten, en Fossi, roekeloos in zijn feestvreugd, riep op een gegeven oogenblik:

‘Dàt kun je tenminste thuis vertellen, Silvano: Nella Bifoli kookt als een engel!’ - en hij hief zijn glas op naar het meisje, die juist weer met een versch gevulden schotel konijne-boutjes binnen kwam.

‘Pas op! een oogstfeest verstoren brengt ongeluk!’ fluisterde fel Francesca haar man toe, die zijn onheilspellendste oogen had getrokken.

Silvano merkte van het voorval weinig op. - Hoe kon een mensch nog gelukkiger wezen dan hij hier zat, met dat mooiste en liefste meisje ter wereld wel bijna als zijn gelijke tegenover zich, en die zoo aardig en gewoon tegen hem praatte en deed... En Lidia wàs bizonder beminnelijk; haar gezichtje was zacht bebloosd, en haar oogen blonken van een bedwongen en bijna beschroomde blijdschap. Wat zij zelden voelde in haar dagelijkschen omgang van werken en pretmaken met de boerenmeisjes, dat voelde zij, half onbewust, toch wèl, zoodra zij aan een hunner maaltijden aanzat: haar meerderheid; alhoewel zij niet begreep

waarom, want het boerenvolk at en gedroeg zich aan tafel, zooals men dat maar kon verlangen. Zij wist echter dat kleine meerderheidsgevoel allerliefst om te zetten in enkel een groote gemakkelijkheid van doening en vele kleine zorgen voor de anderen in haar buurt. Daarbij had het ongewone werk haar een ongewonen honger gegeven, en zij at met een smaak, dat iedereen er plezier in vond.

Silvano zei, bijna of hij zich gevleid voelde:

'Ons boeren-eten bevalt toch aan een Signorina ook wel!' En Lidia zei:

'Nu nog mooier!... boeren-eten? - wij eten iederen dag net als iedereen! Alleen ons féést-eten is misschien een beetje anders, maar dat bevalt mij vrijwat minder dan het feest-eten hier! Ik geef niets om allerlei dingen, waaraan je niet meer zien kunt wat het is, en die smaken hebben, die je niet kent... Bedien mij nog maar eens van een boutje!...'

'Wij hebben thuis een hok vol vette konijntjes,' vertelde Silvano. 'Daar zorgt mijn stiefmoeder voor... En met iederen naamdag worden er twee geslacht.'

'En in Mei,' mengde Nella zich zachtjes in het gesprek, nog toevend met haar schotel aan dien kant, 'in Mei valt zijn vaders naamdag, en van twee van zijn halfbroertjes...'

'Dat is dan een mooie maand,' lachte Lidia, 'de maand van de zes konijnen!'

'Daarom gaat Silvano dan ook in de Meimaand trouwen,' kwam, van achter haar krullen-boven-haar-bord, de kleine Carolina eensklaps uitgeschoten.

'Hoor nou! hoor die kleine wijsneus!' riep een mannestem over tafel, en een paar anderen, die het ook gehoord hadden, lachten.

Doch toen die opmerkzaamheid weer was afgetrokken, zei Silvano zacht:

'In de Meimaand trouwen?... ik trouw misschien nooit'...

Lidia keek voor zich neer, speelde met haar vork. Maar Leonetta viel onverhoeds uit:

'Plezierig voor het meisje, dat van je houden zal!'

Dan overstemde een daverend gelach opnieuw hun gesprekjes. De machinist, die een vroolijke kwant bleek, als hij eenmaal op dreef kwam, had een bloemrijke rede tegen Fossi afgestoken, waarvan het eind heel grappig moest zijn geweest.

‘Wat zei ie? - Wat heeft ie gezegd?’ vroegen ze elkaar, doch aan dien kant der tafel wist niemand het. Toen werd datgene waar het op neerkwam, voor langs de anderen heen aan de Signorina uitgelegd: Fossi moest antwoorden in 'n één-lettergrepige toespraak, waarbij hij geen woord mocht intrekken, - en voor iedere lettergreep extra, een extra fiasco zoete, witte wijn...

En Fossi, met zijn mal-verfeeste tronie en zijn verliefde dronkemansoogen, zat maar te zoeken en te probeeren, te happen naar zijn woorden, die telkens verkeerd gingen, en die hij halfweg weer trachtte te verdonkeremanen.... En bij elken nieuwen aanloop, die struikelde in een valkuil van twee, drie lettergrepen diep, schreeuwden ze allen: ‘Mis! mis!’

Zij zaten over hun borden gebogen, naar Fossi heen. Hij was opgestaan en zwaaide met zijn armen, als moest hij zijn redevoering uit de lucht bij elkaar halen:

‘Maar hoe moet ik... dan, voor den dromm... voor den blik...’

‘Mis! mis! mis!’ brulde opnieuw de tafel. Ze konden ten leste niet meer van het lachen. Dan raffelde plots de machinist zijn van buiten geleerde woordenrist af, en Fossi moest zijn vier fiaschi goud-gelen schuimwijn laten aanrukken.

In Carolina's groote oogen flonkte het fel op 't diep-fluweelig zwart van de pupillen. Tintelend van pret en verlangen zag zij de mandeflesschen vol zoeten bruiswijn aandragen, en dronk in éénen woesten teug haar glaasje rooden uit.

‘Hei! hei!’ waarschuwde luidkeels, van het andere tafeleinde, de machinist, die dat gulzig drinken betrapte. Een paar anderen dreigden met den vinger. Het kind raakte hoe langer hoe doller door die algemeene opmerkzaamheid, en toen er met den witten wijn geklonken werd, sloeg zij opnieuw het halve glaasje, dat haar nog was toegestaan, in één teug om. Dan bedelde zij behaagziek bij Silvano, om nog een klein half glaasje, een héél klein halfje... een scheutje dan... tot zóó laag dan maar... tot zóó heel, héél laag... En als Silvano, de fiasco ter hand, al lachend volhield te weigeren, greep zij onverhoeds zijn glas en dronk er een flinken slok van.

‘Brutta!’ riep, echt boos nu, haar moeder over tafel. Doch het gebaar was zoo oolijk en bijna doortrapt geweest, en zij zat met zulk een uitbundige pret te lachen, dat de

mannen mee moesten lachen en zich gewonnen gaven.

Maar daar waren Nella met een reusachtige schaal biscuits en Maria Fossi met twee flesschen Marsála.

'De groeten van de padrona,' riep Nella luid, 'en zij wenscht ons allemaal veel geluk met den mooien oogst.'

Lidia had fel gekleurd: zij wist niets van deze plotseling-opgekomen tractatie. Zij kleurde nog feller dóór, toen na het bedaren van het rumoerig applaus, dat de verrassing had uitgelokt, zij den machinist hoorde zeggen: 'dat crimineele karkas valt toch nog mee...'

Doch Silvano, die het ook gehoord had, zei:

'De Signorina weet het wel, dat wij van de Casa Rovai maar wouen, dat wij nog bij de Villa Sassetti hoorden. Er is maar één Villa Sassetti.'

En Fossi was opgestaan en hield, niet al te vast, zijn glas naar Lidia heen:

'Op de gezondheid van de Signorina, en op haar ouders, en op den Signorino Aldo, en op de Signorina Giselda, en op... en op den Signor Duca uit Napels...'

Hij wist niet, in zijn tot tranen ontroerd gemoed, hoe hij al zijn dankbaarheid naar buiten zou brengen, en hij vergat zijn buurlui heel en al, en schonk zichzelven, nòg eens een keertje, een goed-vol glas van den als olie zoo zachten, goudbruinen fonkelwijn van Sicilië...

Wat later zaten zij buiten in den zoelen nacht, koel op de steenplaten van den schoongeveegden dorschvloer. Het roodgeel schijnsel van twee lantarens omgloorde schemerigwarm den wijden kring der feestvierenden op de aangesleepte banken en stoelen rondom. En dadelijk riep het jonge volk om 'cencio molle! cencio molle!'[1] - dat kon Nella zoo prachtig...

De natte servet werd gebracht. Ieder op zijn beurt kreeg den malschen, blozenden kop van het meisje vlak voor zijn gezicht, kreeg het malle struikelversje afgerabbeld, eindigend met het noodlottige

'Cencio molle bacero'[2]

- moest het aarzelloos nazeggen... Wie zich vergiste,

1) 'Natte vaatdoek'.
2) 'k Zal den natten vaatdoek zoenen'

werd met een klets van de natte servet gestraft. En bijna iedereen vergiste zich. De machinist, na zijn afstraffing, maakte grimassen of hij regelrecht in zijn hart was geraakt; Fossi hief een oorverdoovend gebrul aan; bij Silvano schreeuwde men, dat zij hem gespaard had, omdat hij Guido's broer was, en zij moest den klap herhalen. En bij Lidia waarschuwde Silvano: niet zoo hard! - want hij voelde den tweeden pats nog nagloeien op zijn wang. Bij Beppe van Fossi verwarde Nella zelve zich, en geweldig werd zij ermee geplaagd. Eindelijk kwam Carolina; die zat als een stijve pop op haar stoel, met vastgenepen lippen en groote, rond-gesperde oogen, vastbesloten zich niet te vergissen. En bij den eersten regel was zij er al naast. Zij lachten haar allemaal uit en Nella gooide, omdat zij de laatste was, haar de heele servet over den krullebol.

Toen werd er geroepen om het 'Paternoster', waar Fossi zijn roem bij zulke gelegenheden aan te danken had. Maar hij liet zich bidden, zei 'later! later!' Eerst moesten ze nog maar wat raadsels en andere spelletjes doen.

Ubaldo Bifoli was verdwenen. Zijn vrouw hielp Assunta binnen de borden wasschen. De oude Carlo, met den ook al niet zoo jongen Betoni, zaten zoetjes tegen den huismuur te dutten. Zij waren enkel jeugd nu onder elkaar, èn Fossi-zelf.

En naar het landsgebruik had iedere jongen zich een meisje gekozen en hield die in den arm. Dat behoefde geen verdere beteekenis te hebben, - alhoewel een herhaling der keuze bij de volgende dorschfeesten en bij het latere wijnoogstfeest niet zelden tot een verkeering voerde.

Nella, wier verbindtenis met Guido, ondanks de verbreking door den vader, toch door ieder bleef erkend, liet men vrij; en zij hièld zichzelve vrij, door voortdurend de spelen te leiden. Leonetta, wier glanzend-roode haren, in het roode schijnsel, haar gezichtje maakten van een geheimzinnige pracht, was dadelijk door den machinist uitgepikt. Beppe Fossi had het nichtje van de Bifoli's. Maar ook Lidia durfde niemand vragen. Met een reeds vrouwelijken tact had zij de kleine, heelemaal niet mooie Maria Fossi in Silvano's nabijheid gebracht en al gekscherenee gezegd: 'Zoo-zoo, heeft Silvano jou voor van-avond uitgekozen?' Zij was blijer dan zij zichzelve bekende, toen Silvano, met een bijna dankbare bereidwilligheid, het altijd

wat achterstaande meisje in zijn hoede nam. En Lidia, voor het eerst op deze oogstfeesten - het jaar te voren was zij nog een kind! - voelde scherp haar afzonderlijke plaats van dochter der padroni, terwijl zij, aan de andere zijde van Silvano gezeten, de spelen volgde. Doch als, bij het grapje van ‘pak je buurvrouw rechts, kus je buurvrouw links’, Silvano hevig blozend aarzelde, hield Lidia lief-verlegen haar zacht-betogen wang hem toe. En de jongen voelde zich vol vloeien van een duizelende verrukking, terwijl hij even, eerbiedig, zijn arm om haar heen deed, en dit liefste meisje kuste, dat hij maar éénmaal in zijn leven kussen zou.

En toen kwam Fossi's ‘Paternoster’. Voor een stoel geknield, met zijn schorste stem-uitschietingen en zijn zotste gezichts-mimiek, bracht hij het dwaas-verhaspelde gebed eruit aan de heilige Polenta[1)], onderbroken telkens door het twistgesprek van den biddenden pastoor met zijn minzieke huishoudster.

Zij kenden het allen en moesten toch onbedaarlijk lachen; zóó vermakelijk was Fossi nog nóóit geweest. - En het lichtelijk oneerbiedig grapje deed zoo'n opgeld, dat Carolina maar aldoor riep: - zij wist óók een verhaaltje, zij wou óók een verhaaltje doen...!

‘Houd toch je kleine snater! Je moest allang in je bed liggen,’ bestrafte Leonetta. Maar de machinist, die plezier in het kind had, schoot toe en zette haar bovenop de groote schragen-tafel:

‘En nou jij!’

Carolina trok eerst bleek. De verlegenheid, waarvan zij anders weinig last had, kreeg haar nù toch te pakken...

‘Vooruit dan!’ riep de machinist.

Maar toen het kind goed aan haar verhaaltje dacht, begon zij opeens verschrikkelijk te lachen. Zij wierp haar krullebol als dol voorover, knikte haast middendoor, en proestte het telkens opnieuw weer uit, als zij probeerde te beginnen:

‘Er was eens... er was eens... een klooster...

Weer stikte zij in een nieuwe bui, en zij lachte zóó blijkbaar om iets heel erg geks, dat iedereen bij voorbaat mee in den lach schoot

1) Maiskoek.

‘En dat klooster.. dat... dat klooster, dat heette... Castel... Castel... peppo... peppo... pipoli...’

Het kind snikte haar lachen weg; de machinist riep:

‘Bráva Carolina! vooruit! vooruit dan!’

Het kind bedwong zich, trok een dwaas-strak gezicht, en met ronde, gesperde oogen star voor zich uitkijkend, stak zij plotseling, in één adem, een heel stuk van haar vertelling af:

‘En daar was... daar was een monnik... en die had te veel wijn gedronken... en hij kon niet meer bidden... En hij had zóó'n rooie kop... dat zijn mond niet meer open wou... en ook niet dicht... en hij kon niet meer staan, en ook niet meer loopen, en zijn armen... zijn armen zwaaiden in de rondte, zóó, en zijn gebedenboek dat viel op de grond...’

Bovenop de tafel, bij de lantaren, stond blootsvoets het kind; haar groote oogen sterrelden, en haar magere armpjes maaiden groote malle gebaren. De gasten luisterden verbaasd. Vanuit hun hoekje tegen den muur waren de oude Carlo en Betoni, wakker geworden, nog verbaasder bij komen kijken.

‘En toen kwam de prior,’ vertelde het kind opgewonden door, ‘en die zei, de prior, -: je moet je gebeden van achter naar voren opzeggen... Maar dat kon hij niet, ... hij werd er zoo raar van... En toen kwam er... een pater-predikheer... en die... en die...’

Het gelach was opnieuw uitbundig losgebarsten... Carlo stond met knipperend-onthutste oogjes te luisteren. Fossi riep op zijn beurt:

‘Vooruit! Bráva Carolina!’

En Carolina, bezeten van plezier en ijdelheid, herstelde zich opnieuw, en schoot opnieuw door:

‘En de pater-predikheer, die zei: ‘je moet een pond schapekaas achter elkaar opeten, zonder te slikken, dan kun je van achter naar voren bidden... En toen ze allemaal naar bed waren, ging ie naar de keuken... maar bij het eerste pond schapekaas, moest ie nog duizendmaal slikken... En bij het tweede pond schapekaas, moest ie twééduizendmaal slikken... En bij het derde pond schapekaas... toen moest ie heelemaal niet meer slikken, - want hij zakte onder de tafel in elkaar...’

‘Stil! Stil!’ riep de machinist naar opzij het huis, omdat

daar de moeder, buiten gekomen, iets te roepen begon. En het kind, in een geweldigen ernst, vertelde verder:

‘En toen de monniken 's morgens kwamen... toen vonden ze niemand. Want hij rook zóó lekker naar de schapekaas, dat de muizen hem heelemaal hadden opgegeten... met zijn pij en al, - en met zijn baard... en met zijn rozenkrans... en zijn boekje ook... En ze lagen dood voor het fornuis.

En toen werden de dooie muizen begraven met honderd millioen missen, - en toen was de monnik weer héélemaal beter, en hij sloeg honderd millioen kruisen, en hij heeft nooit niks meer gedronken.’

Dat was een storm van enthousiasme! ‘Leve het kleintje!’ werd er geroepen, ‘leve Carolina! leve het mooie poppetje!’ En Carolina zwaaide woest met haar armen en schreeuwde zelf mee: ‘Leve Carolina! leve het mooie poppetje!’

Opeens, als een orkaan die plotseling zich legt, zakte het rumoer en werd alles stil. Daar stond, met zijn beminnelijkfijnsten lach, zijn bruine oogen vol tinteling van plezier, de Cavaliere Filippo te midden der gasten. Allen waren opgestaan.

‘Blijft zitten, vrienden, blijft zitten, ik kom jullie volstrekt niet storen... ik kwam alleen mijn dochter mijn geleide aanbieden... (“Nee! Nee!” werd er geroepen, “de Signorina mag nog niet weggaan!”)... en nu heb ik daar nèt eens gehoord, wat een mooie verhaaltjes onze Carolina kent.’

En het kind, door het dolle heen: ‘En die mooie verhaaltjes, die komen van wie? van wie? van wie?’ Zij gierde het uit, en danste een nieuwen horlepiep over de tafel.

Maar Francesca, hoezeer zij gevleid was met het succes van haar jongste (het verhaal zelf vond zij niet al te gepast), kwam tusschenbeide en zei:

‘Zij moet noodig naar bed, Signor Padrone, het is zeker al wel elf uur. Kom Carolina, wij gaan naar huis.’

‘Nee, nee, niet naar huis! Nooit naar huis! Nooit! Nooit! Nooi!’ schreeuwde zij fanatiek. En nog maller sprong zij over de tafel.

‘Kom, geen gekheid’, wou Francesca boos gaan worden, maar de padrone, onverwachts, tilde hoog het wichtlooze kind de lucht in en zei:

‘Als de kleine krullebol dan naar bed moet, dan zal de

padrone haar voor dezen eenen keer eens naar huis brengen... Sla je arm maar om mij heen!'

En onder het gejuich van de gasten, die in het roodgeel schijnsel der lantarens bijeen bleven, wandelde de Cavaliere Sassetti terug door den nacht, het verheerlijkte kind aan zijn hals.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

(*Wordt vervolgd)*.

Verzen.

De zwerver in de lente.

I

Achter mijn oogen
sta ik gevangen;
wijkende jubelt verlangen
zonder meedogen.

Waar kan ik heengaan
om mij te geven?
Ik kan niet leven
buiten den dood.
Bloemenomwemeld
moet ik onthemeld
staan, en alleen staan
aan de alom bloeiende wrake bloot.

Mij kwelt de smerte
der dorre bladen,
die langs de paden
nog over zijn:
bloeiende vlagen
doen hen opjagen;
tot in mijn herte
ritselt hun pijn.

Wee mij, gevangen
en geen ontkomen -
door nieuwe droomen
aan de oude nood
overgeleverd
in bloemen gekneveld -
nog roept verlangen
vanuit den dood.

Hoe dwong deez dwang van
bloeien en welken
mij toch weer telken-
maal waar ik dacht
uitweg te vinden?
De bloesemwinden
zongen een zang van
té wreede macht.

Heeft mij ooit zwerven
daarvan ontheven?
Binnen dit leven
dwong mij die nood.
Achter mijn oogen
machtloos bewogen
sta ik te sterven
ver van den dood.

II

Wat is den dood eraan gelegen
of ik mijn arm zelf werp in de bloemen neer?
Er bleef geen uitweg meer:
bijna te weenen wankel ik de wegen
langs, en de dag is over en het gaat
ten avond, maar waar zal 'k mijn angst versteken?
De branding van het leven hangt te breken
uit alle heemlen, en in mijn gelaat
brijzlen mijn oogen open, en mijn herte
komt weerloos en gelijk een wonde bloot -
de bloesemwind waait uit het avondrood
en tot mij in en door mij naar de verte
achter mij waar het opgaan van de maan
al staat te wachten -
o, nu de dagen tot ver in de nachten
zweven en zwenken, waarheen zal ik gaan,
waarheen ontkomen
nu dit ontbloeien mij al zingen doet
boven mijn angst uit, en mijn bloed
door de weeromvlaag dezer droomen
bevlogen, rilt van de zalige pijn
van weer tot nieuwe lust te zijn verraden -
o, het geweld dezer genade
van weer verloren en verrukt te zijn -
o, deze liefde van te leven
uit het verlangen tot den dood -

een vogel jubelt uit het avondrood...
mijn hart, mijn hart, waarheen ons te begeven?

Naroep.

Vanonder wolken, gij, die ontstegen zijt,
roep ik u na -
vanuit den wervelenden storm der blaren
waarin wij samen waren,
waar ik nog sta
geschroeid van droomen en van licht berooid,
roep ik u en bezweer ik u, als ooit
door liefde's laatste doodlijke genâ
vertwijfeling verrukking achterhaalde
in dat verdwenen zweven uit al zicht,
straal dan het woord neer op dit aangezicht,
hoe dat gij zijt ontvlogen en waarheen
dien gouden laatsten dag
dat ik u zag
gelijk een leeuwerik, die niet meer daalde -
o, ziel, die steeg en roekeloos verdween
juublend elysisch uit het eenzaam licht.

A. ROLAND HOLST.

De liefde die wreekt.

II. (*Vervolg*.)

Toornde Peter bij de legende, dat ook zijne grootouders, als immers duizenden van hun ras, de slachtoffers werden van een pogrom, niet dat zich daarmee een leugen verbreidde, wekte zijns ondanks die ergernis, doch dat het geene waarheid zijn mocht. Het was van hem, zoo wist hij, waanzin. Zijne grootouders hadden waarlijk voldoende leed gekend en de welvaart, door een broeder zijns vaders en diens zes zonen, zijne neven, in Spanje bij driesten handel gevonden, was er gekocht met meer dan vlijt, daar de levensgevaarlijke lotgevallen zijns ooms, toen die, kort na de breuk met zijn broer, Peter's vader, Rusland als in een ontsnapping verliet, wel het beslissende begin, doch geenszins 't hachelijkst moment uit zijn in rijkdom geëindigd zwalken geweest waren. Nochtans trof Peter's wrok dien oom. Hij kon het niet zetten, dat deze, die immers een avonturier werd, nog wel een fortuinlijke scharrelaar, zijnen vader diens afval zoo hoog had gerekend; en zoo hij zijn neven hun geld niet misgunde, hem ontbrak voor de sluwe doortastendheid dezer Spaansche spekjoden de waardeering, welke zelfs bij genegenheid-op-afstand noodig is. Hij ontzegde aan oom en hun allen het recht, met hem en zijn vader te hebben gebroken, alhoewel zijn verstand moest erkennen, dat niets in het doen van dien tak der familie indruischte tegen de joodsche traditie. Wel moest de eenzaamheid hem drukken en alle familiezwak niet hem ontbreken, daar zijn gevoel zóó verwonderlijk zich te

bedienen wist van zijn verbeelding, dat hij de tweeslachtige situatie van hem en zijn vader in de toestanden der verwanten verplaatste en, uit zijdelings verkregen inlichtingen bekend met hun avontuurlijken handel, jaren in Spaansche gebergten gedreven, aan de muildieren, daarbij door hen gebruikt, een zinnebeeld voor zichzelven vond. Was hij iets anders dan zulk een basterd? Men had muilpaarden en muilezels, de neven reden meest met muilpaarden, moest hij zich niet veeleer een muilezel noemen? Voor lastdragen waren die dieren nuttig, maar, reed men met hen naar het kapitalisme, kon men *iets zijn* in het rijk der gedachte, terwijl men zich een.... muilezel wist?

Voor Peter Aertel's beter-bewustzijn waren deze eenzame overleggingen misselijke aberratiën van een aldoor met zichzelf vervuld en meestal zichzelven verwenschend mensch. Toch vond hij er welbehagen in, zelfs steun. Pessimisme was goed, als achtergrond, veel nuttiger dan het rose verschiet. Je hadt dan wat om tegen te trappen en ook om tegen af te trappen. Het leven bleef altijd begeerlijk genoeg! Hij kon zich een bestaan voorstellen met ooms en neven en lieve nichten, over de gansche aarde verspreid, met wie allen hij in gestadig contact stond, als buurlieden in een gezellig stadje. Hem was dat nu eenmaal niet gegeven; hij stond alleen: 't was ook een voldoening, hij was de flaneur en het leven een stad, waar hij, afgestapt laat in den avond, na een hotelontbijt dandineert, alles bekijkend, de menschen, de dingen, met een nooit zich inspannende, nooit ook vastgehouden, doch genoegelijk-wakkere aandacht. Den lezer zij even eraan herinnerd, dat de geest dezer dilettantische overdenkingen in dienst stond van het rijks-bestuur, van een even aanmatigenden als hulpbehoevenden gewest-bestuurder: dat Peter Aertel nog van zijn vader, die hierin altijd een jood was gebleven, de taak, den arbeid had leeren beschouwen als het vanzelfsprekend noodzakelijke, dat een mensch evenmin nalaat als ademen. Zoo deed hij dus zijn straffen plicht, zonder dáár veel over te peinzen; en kwam hij aan plichtsvervulling te denken, dan doemden nogmaals de verwanten, al-weder, voor zijn jaloersch overleg, als lieden die van al de misère, al der joden verdriet in Rusland, gelijk van onaangenaamheden die men gelukkig achter den rug heeft, niets zich meer aantrokken.

Hij kon, ook juist hierover, nog al eens praten met den eenigen mensch die was doorgedrongen tot de verheimelijking zijner gemeenzaamheid; met hem bevriend van kindsbeen af. Het was Nathan, de zoon van wijlen Leo Brandes, die de tweelingbroeder geweest was der vrouw van Peter's, naar Spanje uitgeweken oom. Ook Nathan had het hart vol grieven tegen zijne Spaansche verwanten. En deze geleken in zooverre op den wrok van Peter, dat ook Nathan hun rijkdommen geenszins benijdde.

Slechts bij lange tusschenpoozen kwam de jongeling Nathan kort in de stad. Voor den houthandel te Archangel, waaraan hij al heel jong was verbonden, deed hij maandenlange reizen. Bij de kalme geregeldheid, de bedwongen, immers schamel gesteunde en verder naar de verborgenheid teruggedrongen armoede hunner stad, troffen de verhalen van Nathan's ervaringen Peter bijna even sterk als het doorleven den ander gedaan had. Was de grauwe ontbering van israëlieten, juist ook in contrast met den rijkdom der gemeenschappelijke verwanten te Barcelona, in hunne vroegere gesprekken vaak teruggekeerd; nu verbleekte daarvan het belang, na wat Nathan hartbrekends aanschouwd had van onvermoede verwildering.

Doch eens bleef hij twee jaren weg. Op brieven, naar Archangel geschreven en van daar hem nagezonden, kwam geenerlei antwoord. Peter vreesde eenig onheil. Bij Nathan's plotselingen terugkeer, bleek Peter op ontstellende wijze aan hem gewonnen te hebben, lichamelijk en in rustige flinkheid. Zoo althans leek het, de eerste dagen. Peter dacht zijn vriend veranderd, de fijngevoeligheid was weg in den verteller van woud-avonturen, van maandenlang leven in wildernis, onder lieden bij wie alle hartstochten zich als natuurlijke gevoelens uitleefden en die zich enkel bezondigden aan drank, doordien al wat zij verder verlangden vrijelijk door hen werd genomen: gewonnen, gegeven en ook veroverd. Nathan had in de vrijheid eener volslagen verdierlijking meegeleefd en zijn verhalen verbijsterden Peter. Deze besefte dat zijn vriend een crisis doormaakte, daar het bestaan waaraan hij had deelgenomen hem niet walgde. Nathan bekende zich ontjoodscht. Van wat er waarde had voor zijn ras, de hoogste waarde, de heilige, liet hij plotseling alles los, het gezins-

leven, alle beschaving. De gesprekken der jongelieden werden hartstochtelijk, op het vijandige af. Toch onderging Peter bij wijlen de aantrekkingskracht van het reizen. Hij woonde in dien tijd nog bij zijne moeder, die jong weduwe geworden en zwak was, wier bestaan het zijne bond. Nathan dreef nu een eigen houtzaak. Wel had hij veel op Peter voor... Een hevige ziekte maakte wreed een eind aan de ondernemingskracht. Na een onvoldoende verpleging, keerde hij zoowel berooid als verzwakt naar zijn geboortestad terug, bij een arm-getrouwde zuster, zijn eenige naastbestaande, bij wie hij thans lang toeven bleef, ditmaal als zelf onbemiddelde. Veel kwam hij bij Peter's moeder, ook wanneer Peter niet in de stad was. Want bracht deze van zijn studiejaren den meesten tijd bij zijn moeder door, hij deed lang over de academische vorming, doordien hij zich nooit tot den arbeid voor zijn juridische examens beperkte. Nathan vormde zich autodidactisch, en in de tijden dat zij niet bij elkander waren schreven de vrienden lange brieven. Enkele maanden, voordat Peter als afgestudeerde terugkeerde in zijn geboortestad, waar hij weldra dingen zou naar een bescheiden betrekking ten gouvernementshuize, verdween Nathan. Te Moskou zou hij weer handel beginnen, een bevriende israëliet wou hem helpen. Aanvankelijk bleef hij brieven schrijven, over economie en wijsbegeerte, soms over een pasverschenen roman; doch later werden de brieven korter, daarna kwamen zij ook schaarscher. Peter maakte zich ongerust, hij was jaloersch op zijn eenige vriendschap en wist dat Nathan te Moskou verkeerde met menschen die hem veel waard waren. Peter leed onder de berichten, welke Nathan zelf hiervan gaf. Het leven als beginnend ambtenaar, als aan vaste werkuren en voorgelegd onbelangrijk werk gebondene, viel Peter toch reeds hard genoeg. Tusschen het optobben met zijn sukkelende moeder en de onbevrediging van zijn kantoorwerk, liep zijn leven traag in teleurgesteldheid. Nathan's brieven droeg hij dagen lang in den zak en las ze vele malen. Eenige maanden kwamen er geene. Peter kon op dat oogenblik gemakkelijk verlof krijgen en nam het om naar Moskou te gaan. De ontvangst was grievend. Nathan moest ontsteld of ontstemd zijn; er was iets, dat hij Peter verborg. De openhartigheid, waarmee deze uiting gaf aan zijn gekrenktheid,

maakte indruk op Nathan. - ‘Je bent dus mijn vriend,’ zoo zeide hij. ‘Dan zal ik ook met je spreken.’ - En hij beleed hem zijn aansluiting bij een revolutionnair genootschap.

III.

Sensitieve lieden weerstaan te weinig den invloed van het dagelijksch leven. De plotselinge verheffing tot particuliersecretaris bracht aan Peter wat geldelijk voordeel; zij verhief hem in eigen schatting niet; en verergerde bij zijn toenemenden aanstoot aan de onbekwaamheid, al het verdorvens der bureaucratie die niettemin *het* rijksbestuur was, zijn sceptische onverschilligheid voor de dingen waarmee hij zich bezig moest houden. Ook de oorlog vermocht voor zijn geestkracht niets. Benijdend dacht hij aan Duitschland, den vijand! aan de volks-toewijding dáár. Trouwens, in Frankrijk immers hetzelfde. Hier... wat maalde het volk om den oorlog! God, waar moest het heen met het rijk, bij zóó felle nederlagen, dieper, àl meer drong de vijand door... en toch, wat merkte men van den oorlog, dan honger die dreigde, die elders al was? Wanorde, wanbeheer, anders niet, 't ergste knoeien bij de lichting, alsof niet het rijk, het rijk in gevaar kwam! De wet stelde zóóvelen vrij van den dienstplicht en wat werd er niet toch nog gekuipt, hoe bleek ook daartegen slechts machteloosheid! De mazen lieten zóóveel door... was ook hij niet vrijgesteld? Als hij nu werkelijk hier iets zijn kon. Maar wat beteekende heel ‘het bestuur’!

Peter's overleggingen kwamen niet voort uit hoovaardij, zichzelven plaatste hij geenszins hoog, hij leed er onder te behooren tot een geheel dat ontredderd, ontwricht was, vermolmd door misbruiking, verdorven, verdoemd. Dat drukte hem tot lusteloosheid. Hij hield de primaire behoefte-aan-doen, waardoor hij als ondergeschikt ambtenaar menigmaal verwondering had gewekt, daar een afgestudeerd en zóó bekwaam man niet naar een dankbaarder werkkring dong; de vlijt die hem, particulier-secretaris, bond aan de taak, als het vanzelf-sprekende, het eenmaal-gevondene, eenmaal-aanvaarde. Want trouw was een grondtrek van Peter's karakter; juist hierdoor werden zijn geestesgaven nu des te erger ondermijnd, daar zijn geest aan alles werd ontrouw, alles wat er

zijn hand te doen kreeg, waar hij zijn ziel ook zoo graag aan zou geven - maar àlles, wat hij ook deed of zag!...

Toch besefte hij, dat dit zijn eigen schuld was. Immers had hij nóóit weten te kiezen! Het was het fatale gevolg zijner halfheid; muildieren kunnen slechts lastdragers zijn; ook zetten ze hun geslacht niet voort; hetzelfde vindt je bij de bijen, waar je ook niets-dan-werkbijen hebt. Zoo was hij dan jurist geworden, omdat zijn vader jurist geweest was; te M. had hij een betrekking gezocht, omdat te M. zijn moeder woonde, en het huis waar hij was geboren en waar hij, ook dit sprak nu immers van zelf, intrek nam en bleef gevestigd. Zijn liefde ging steeds naar *de dingen ernaast*. Door willoos toegeven aan deze liefde, had zijn studeeren zoo lang geduurd, hoewel hij werkte, hard, en vlug was. Door de behoefte aan deze liefde, berustte hij te licht in de leegte, welke al dat hooghartige spel gaf, het verkeer met zijn graaflijken chef en de aanraking, botsingen telkens, met heel de zooi van ambtenaren, de boven hem staanden, de anderen. Hij leefde alleen, in te groote woning, alleen met Katinka, de oude meid; en vond uitsluitend wat lief vertier in de moedige armoedzaaierij van Nathan's zuster, waar de kinders hem beschouwden als oom en hij zich telkens in acht moest nemen, onkundig van wat de zuster wist, wist van Nathan en diens genootschap...

Nathan zelf kwam nog wel eens over, ook al vrijgeflitst uit den dienst, doch hij sprak hem betrekkelijk weinig. Het heette dan drukte in Nathan's handel en daar was ook wel veel te doen. Nathan had nu ook een vrouw, gescheidene, met kroost van den ander, waar Nathan de zorg zijner liefde aan gaf. Niettemin griefde Nathan's gedrag, telkens wanneer hij in de stad was. Wel gaapte geen breuk, doch verwijdering was er, door wat er bleef onuitgesproken. Toch deed Nathan niet geheimzinnig; vrijmoedig sprak hij van conferenties en na de bekentenis te Moskou, kon Peter begrijpen, hoe deze waren. Hij, 's Gouverneur's secretaris, *wist!* Zijn vriendschap vond dit dood-natuurlijk en ook, zoo erkende hij, sprak het vanzelf, dat Nathan nu niet méér vertelde, geen namen noemde of feiten verklapte, van wat het bloedigste geheim was. Doch zijn genegenheid leed er onder. Wien had hij ter wereld anders dan Nathan! Zijn warme

gehechtheid aan de zuster, het oom-spelen, was uit verknochtheid aan hem. En niets wist hij van alles te Moskou, hij kende de vrouw niet, nooit kwam zij mee en hij werd niet genoodigd naar hen.

Ook de gesprekken bleven begrensd. Veelal spraken zij van het verleden. Van Peter's moeder had Nathan gehouden: een zwakke vrouw, doch vol van goedheid. Peter wist: ook daar was het de kracht, die Nathan bij alle waardeering gemist had. Ook spraken zij wel nog van Nathan's reizen, van het lange verblijf in de wildernis, waar Russen leefden, vrijwel als dieren. Nathan erkende, sòms naar beschaving te hebben verlangd. Zijn latere ziekte, dat was van dien tijd; zijn lichaam had dat bestaan niet verdragen. Toch was de beschaving niet werkelijk béter. Dit had hij toen geleerd voor goed. Ook kenden die menschen wel degelijk goedheid, hunne gastvrijheid was onbeperkt en tot het uiterste betrouwbaar. De gast kreeg de mooiste vrouw uit de woning; kiezen mocht hij, men wees hem de mooiste - was een zoodanige belangeloosheid niet de verstgaande toepassing van het collectivistisch beginsel? - En de vrouw? - Zij was bereid, als vroeger bij het matriarchaat, voor haar was de veelmannerij natuurlijk en een gast, als gast, ook in haar oog bevoorrecht. - Ja!... Spottend zag Nathan van terzij Peter aan, die vóór zich keek, van zóó'n toestand bedremmeld en even beleedigd door Nathan's houding, door die getóónde meerderheid. Wàs hij jaloersch, wou hij zijn, denken, voelen als Nathan? Zij spraken ook nog wel over de joden, over der honderdduizenden lijden. Doch Nathan vond het, hij vond het niet erger, niet wezenlijk erger dan al het and're, dat niets meer met ras of geloof had te maken, heel Rusland, Wreed-Rusland, was rot, moest dood zoo. - Of een rijks-ambtenaar dit wel mocht hooren? - Zacht, en gauw, als een héél lichte spot, vroeg Nathan het, niets dan een klein plagerijtje en dadelijk maakte hij alles goed, door zijn hand, zijn warmzware hand drukkend te laten rusten op Peter's fijnen schouder en zuchtend te zeggen: - ‘Was er in elk gouvernement maar één ambtenaar zooals jij.’

Wanneer Nathan dan weder weg was, naar Moskou, kwelden hun gesprekken Peter. Geërgerd gaf hij zich rekenschap, hoeveel flinker-in-alles zijn vriend was, die nu

zeker niet meer tobde over dingen, waar hij een onvoldoend antwoord op had gegeven in hun gesprek. Het hielp niet, dat hij dit heel wel inzag; en evenmin kwam hij er verder mee, zijn plicht als ambtenaar zich voor te houden en te beseffen, dat hij daaraan meer dan strafwaardig te kort kwam door niet Nathan aan te klagen. Zoo iets was gewoonweg onzin. Nathan was hem meer waard dan een broeder en zijn betrekking, heel 't ambtenaars-Rusland? Wreedland noemde Nathan Rusland. Hij had gelijk: pogroms, de joden, dat was maar een deel, een klein deel van het leed, misschien niet eens het belangrijkste deel, althans niet dat van het stille-lijden, de ellende alom, ook lang vóór den oorlog...

De particulier-secretaris van graaf Gribojedof, gouverneur in het rijks-gouvernement van M., dacht zich vaak zelf socialist. Het was niet bij bezoeken van Nathan. Het was evenmin, wanneer hij, geprikkeld door een verwonderde vraag of een achtelooze opmerking van zijn vriend, eenig geschrift, dat volgens dezen overal elders opgang maakte, ten koste van een belangstelling toonende en hiermee compromittante navraag was machtig geworden, en hij vond er onthullingen in of, sterker treffend, beschouwingen van niet te wraken rigoureusheid. Het was overdag, op het gouvernement. Zag hij, zoo dacht hij, bij daglicht het helderst? Helderder dan onder het lamplicht in de welomslotenheid van zijn kamertje, zijn eigen kleine sombere kamer, die hij al kreeg als kleine jongen, waarin hij student geweest was en voor welke hij zulke lektuur bewaarde? Want bracht hij de meeste avonden door in het huisvertrek, waar Katinka hem bedienend verwende en bij die verzorging weer beter geluimd werd; niet daar, waar altijd zijn moeder geweest was, las hij, wat haar zou hebben gefolterd, verschrikt en ontstemd, de zachte ziel...

In de ruimheid, bij het voormiddag-licht, door de twee breede vensters schijnend, der niet voor zijn eigen aanzienlijkheid, maar voor de hoogheid des gouverneurs, die er dikwijls even in trad, deftig gemeubelde secretariskamer; èn in het, onmiddellijk aangrenzend, kabinet van Zijn Excellentie, waar je dadelijk het portret van den Tsaar zag, breed in goud met zware kroon, doch waar al

't verdere ‘privé’ was, eer een boudoir, zoo vol kussens en porseleintjes, rococo, zachtgrijs met rose; èn achter de hooge lessenaren, tusschen de hooge archiefkasten, der ambtenaren; èn zelfs in de corridors, de stap-weerkaatsende donkere gangen - overal op het gouvernement had hij, telkens onwederstaanbaar, dat kroppend gevoel van opstandigheid.

Daar hij over de geschiedenis en de theorieën der Fransche Revolutie vele boeken kende, las hij literatuur, *ernaast*, veel van Rousseau, Diderot, Beaumarchais, voelde mee met madame de Staël, l'idéologue; gaf lange avonden, halve nachten, aan de prikkelende afleiding eener belletristische inleving in die revolutie-gevoelens, en werd zich bewust dat het alles niet baatte. Hij bleef, hij bleef, ook hier, *ernaast*. Soms restte hem zelfs geen beklag voor de joden. Hadden zij het er niet naar gemaakt, uitzuigers van armen en rijken? Dan dacht hij met haat aan de neven in Spanje, uit afgunst niet maar met wrevele minachting. Rus was hij, wilde hij wezen, Rus. Zijn dagwerk leek nu plotseling blijder. Even plotseling zakte hij in. Schimp op de joden van hèm, was zelfmoord. Hij was jood.... en toch ook: géén jood, buiten het ras en zonder hun leefkracht: kracht die ook dit nu deed in Nathan. Oom's vlucht had hij niet aangedurfd, miezerig schuilend in moeder's nestje, blijvend in Rusland.... en toch afvallig?.... dubbel! van 't jodendom en van Rusland... Nathan? - die had een Ideaal! maar hij, als hij mee-praatte Rusland-Wreedland, bleef hij niet netjes toch ambtenaar? Nathan was waarlijk onmaterialistisch. Alles bij Nathan was voor het genootschap. Hij?... véél gaf hij om welvaart niet, misschien zou hij kunnen leven in armoe, maar was ook dit niet uit moeheid, uit zwakheid, wilde hij, dorst hij aan de ellende? Was hij revolutionnair? voelde hij dáárvoor menschenliefde?...

't Gebeurde op een wandeling na kantoortijd. Des morgens had hij zich met moeite ingehouden tegenover Zijn Excellentie, die in een aanval van waanwijsheid het rijke-graafs-argument van ‘de belangen der landheeren’ gebruikt had in een netelige zaak, bij welke Peter, met wat zijn zelfspot ‘joodsche slimmigheid’ noemde, een oplossing van geven en nemen als de eenig mogelijke had voorgesteld. 's Middags bereikte

den gouverneur een rapport uit een andere streek, over een belangen-botsing van geheel anderen aard, waarin de *mir's* slechts om te tarten, niet ter verdediging van hun recht, een waarlijk opstandige houding hadden aangenomen. En dat in dezen tijd van oorlog, met rijksgrond bezet, daar nood alom dreigde. - 'Waar blijft u met uw advies van van-morgen?' zegevierde Zijn Excellentie.

Peter was er door van streek, hij zocht kalmeering buiten de stad en vrij ademend zag hij daar zuiver. Zijn Dommigheid bleef een beroerdeling. Hij werkte niet, hij intrigeerde, bij hem gold louter positie, materie. Nathan gaf zich aan werk dat hij liefhad, om het geluk van zich toe te wijden; hij offerde alles, zèlfs zijn gezin: het eenige was nog 'het genootschap'.... *Hij* werkte om niet leeg te zitten. Zoo zeker als hij het plompe, grove, zelfzuchtige materialisme van den alleen uiterlijk verfijnden edelman haatte, zoo zeker miste hij Nathan's liefde, al benijdde hij dat geestdriftig geloof. Nathan was jood en hij, hij.... halfbloed.

IV.

Een groot jaar na de benoeming van graaf Alexander Gribojedof tot gouverneur van M., waarop zoo spoedig de velen verbluffende benoeming van Peter Aertel tot secretaris was gevolgd; begaf Zijn Excellentie voor twee of drie weken zich naar zijn landgoed. Terwijl de gravin, als was er geen oorlog, als werd de hoofdstad gansch niet bedreigd, hare ouders te Petrograd opzocht, noodde hij een keur van heeren op de grafelijke bezittingen tot een winterjacht in bosschen en velden, waaraan ook zijn neven, als de minst aanzienlijke gasten, deelnamen. Na drie weken kwam hij ziek terug. Bij de gedeeltelijke vervanging in het gewestelijk bestier, had Peter Aertel moeten ervaren, dat hij was particulier secretaris: zijn diensten bleven ongebruikt. De graaf ontbood hem onmiddellijk. Behalve voor ceremoniëele opwachtingen, waarbij Peter plotseling werd tot een minste, immers secretaris niet van rijkswege, had deze de grafelijke woonvertrekken nooit betreden. Nu voerde men hem naar het slaapvertrek, hij moest er alle dagen komen: - de graaf scheen opgeschrikt daar buiten; na

vroeger nooit andere dan gewestelijke zaken met zijn adjunct te hebben beschouwd, legde hij een angstige belangstelling in 's rijks aangelegenheden aan den dag. Was hij bang geworden onder het weerzien van zijn goed, hadden de boeren het lastig gemaakt, of was bij de vrijmoedige tafelpraat van door de jacht verhitte heeren de moer geschonken met den wijn? Zijn Dommigheid was nooit een held! - 'Zijn Excellentie is zenuwachtig,' zoo sprak tot Peter de gravin. En daarna kwam dit niet verwachte: - 'U zijt hem dikwijls tot grooten steun.'

Aertel voelde dat hij bloosde. Hij wist zich kinderlijk onbeholpen. Enkele malen had hij, bij ontbieding door den gouverneur, de gravin in het kabinet aangetroffen. Dan gaf zij nauwelijks acht op zijn groet. Er was nu geen reden bedremmeld te zijn. Toch bloosde hij ook den volgenden dag, toen hij, uit 's graven kamer tredend, in den corridor voor haar uitweek en zij weder iets tot hem zeide. Enkele dagen later luisterde zij toe, terwijl hij, met dagbladen in de hand, Zijn Excellentie een overzicht gaf van de krijgsbedrijven, die wel iets gunstiger schenen te gaan. Zelfs mengde zij zich in het gesprek, om van hetgeen zij te Petrograd had vernomen, enkele mededeelingen te doen, voor hem, vàst niet meer bestemd voor haar man. Den graaf scheen deze welwillendheid niet te mishagen. Hij ging op hare gezegden in en richtte nu telkens den blik op Aertel. Toen deze weder vóór zijn werk zat, na een gesprek met een hoofdambtenaar, die in zijn kamer op hem gewacht had, besefte hij door die minzame bejegening te zijn gevleid. Gevleid door iets met Zijn Dommigheid! Was dàt nu soms 'de macht der vrouw'? Hij voelde erkentelijkheid voor die vrouw, haar had hij deze ontvangst te danken. Het beeld dezer oogenblikken week niet van zijn geest, peinzend gaf hij zich rekenschap van hare charme. - Charme was wel het juiste woord; hoevele vrouwen waren schooner, van wie veel minder bekoring uitging....

Aertel, de opstandige, was verheugd, toen hij aan de gravin geworden bankiersdochter enkele dagen later een kleinen dienst bewijzen kon. Muiterij-berichten uit twee marine-havens hadden het gesprek, dat een gewoonte der ochtenden werd en meer tijd nam dan 'de loopende zaken,'

naar de mogelijkheid van nieuwe revolutionnaire beweging in dezen oorlogstijd geleid. Toen de gravin van ‘een onweer’ sprak, had Aertel het aangedurfd, aan ‘waarschuwingen’ uit den voortijd der Fransche Revolutie te herinneren. Mishagen deed dit onderhoud met deze aristocraten hem niet. Hij werd zich bewust, het prettig te vinden, enkele historische namen te noemen en een bewering saam te vatten uit de *Lettres* over Rousseau van Mme de Staël. Dat hij het boek eerst onlangs had gelezen, zei hij er niet bij. De gravin kende *Corinne*, vroeg over de *Lettres* door, aanvaardde vriendelijk zijn aanbod om het voor haar mee te brengen.

Toen hij het 's avonds uit de kast nam, hield hij het als van zijn doen schrikkend vast. Wat stond er te gebeuren in Rusland! Zoù het zijn de Revolutie? Hoe moest het Nathan te moede wezen! Nathan was toch zijn éénige vriend, hij hield van hem als van een broeder. In lang had hij weer niets gehoord.... te druk, natuurlijk.... of, God! gevangen?!.... Dat kòn nu: met zijn eenigen vriend. *Die* zag misschien *Het Groote* komen. En hij.... ach hij, hem behaagde heel wel, beuzelgesprekjes als van vanmorgen te voeren met een stommen zielloozen edelman en met een oppervlakkig vrouwtje, dat zoo'n boek vroeg als een-romannetje-meer....

(Slot volgt).

J. DE MEESTER.

De bewustwording van Vlaanderen.

> ‘Dites-moi, est-ce que vous êtes d'abord Belge ou Flamand? -
> Je suis d'abord Flamand, mon Général, avant d'être Belge.’
> Verhoor van Julius Charpentier (*Vlaanderens Weezang aan den IJzer*).
> ‘Onze ziel is ingezonken onder ander leed, n.l. onder verdrukking, achteruitzetting, versmading, krenking der eere van ons Vlamingen, omdat we Vlamingen zijn.’
> *Brief van 200 intellectueelen van het Belgische front aan kardinaal Mercier*.

De schrijver veroorlooft zich, den lezer te herinneren aan een artikel van zijn hand, nu 27 jaar geleden in ditzelfde tijdschrift verschenen. (November 1891).

En hij doet dit van wege de noodzakelijkheid om perspectief te brengen in de beschouwing van het onderwerp, dat hij wenscht te behandelen.

Voor veel te veel Nederlanders toch begint de Vlaamsche Beweging na 1914. Zij hebben er eerst van gehoord onder het verdoovend rumoer van den oorlog, terwijl hun eigen geestesgesteldheid hen nauwelijks in staat stelt, juist te onderscheiden. Belanghebbenden trachten de verzekering ingang te doen vinden, alsof het gansche verschijnsel niets zou zijn dan voortbrengsel van het gestook van 's lands overweldiger. Maar wie het bezien kan in het licht der historische ontwikkeling, weet dat die overweldiger hier in de allereerste plaats slechts zeer indirect heeft kunnen werken. Het Vlaamsche

volk leefde sints 1830 onder den druk van den verfranschenden Eenheidsstaat België en van zijn eigen lang verfranschte bourgeoisie. De oorlog dreef het reeds verfranschte België geheel in de armen van den Zuiderbuur en de verfranschte elementen verklaarden nu de gelegenheid gekomen om voor goed Rogier's verfranschten Eenheidsstaat tot werkelijkheid te maken. Doch het: 'la Belgique sera latine ou elle ne sera pas' schrikte het Vlaamsche besef wakker. En toen de oorlog den druk der verfranschte Regeering van het Vlaamsche volk had weggenomen, gingen de oogen eerst recht open voor wat het volk dierf en wat het behoefde; voor de verachterlijking en vernedering waaraan dat volk was blootgesteld; voor de onmogelijkheid het ooit daaruit te verheffen zonder een radicale vervorming van heel het Staatsbestuur. Dat de bezettende macht, na eerst zelf het Franskiljonisme gesteund te hebben, later te rade werd den Vlamingen bij die vervorming hun kans te geven, mocht voor dezen, dus meenden zij, geen aanleiding zijn, die kans te weigeren. Het: 'je prends mon bien où je le trouve' moest, oordeelden zij, wet zijn voor hen, die zich verantwoordelijk voelden voor het wèl en wee van het Vlaamsche volk.

Het doel van de volgende beschouwing is niet, over de juistheid of onjuistheid van dit laatste inzicht te rechten. In omstandigheden zóó pijnlijk en kiesch als waarin Vlaanderen door den oorlog geplaatst was, kan de tegenovergestelde opvatting met het: *non tali auxilio* haar goed recht evenzeer, zoo niet méér bewijzen. Beide oorlogsgroepen trouwens zijn steeds bereid, de 'verraders' der tegenpartij als 'helden' te vereeren; de Entente-gezinden, die hun afschuw voor de Vlaamsche aktivisten niet fel genoeg kunnen uitdrukken, bejubelen de Czechische Oostenrijksche onderdanen, die zelfs tegen het eigen land strijden. Voor ons, als Noord-Nederlanders, blijft dan ook de keuze tusschen sympathie voor Aktivisme of Passivisme in de Vlaamsche beweging beter achterwege. Het is voldoende, indien wij beide standpunten leeren begrijpen en waardeeren als geboren uit waarachtige liefde voor het Vlaamsche volk. Noodig is bovenal, den ontwikkelingsgang der beweging, tot vóór den oorlog en tijdens den oorlog, te begrijpen, en te beseffen hoe zij geleidelijk aan het evolueeren is tot een volkomen 'b e w u s t w o r d i n g ' van het Vlaamsche

volk. Deze uitdrukking dan te nemen in den zin, waarin wij haar plachten te gebruiken in verband met onze eigene arbeidersbeweging, die een arbeider (klasse)bewust noemde, indien het besef bij hem was doorgedrongen van zijn maatschappelijke positie omdat hij - arbeider was.

I.

Het artikel in dit tijdschrift van zeven-en-twintig jaar geleden was gewijd aan het dat jaar (1891) te Gent gehouden Taal- en Letterkundig Congres. En het slot van mijn beschouwing ging uit van een vergelijking met een kort vóór het onze aan diezelfde stad gebracht bezoek van socialisten, die te Brussel vergaderd hadden. Bij dit laatste geen optochten van congressisten van het station naar het Raadhuis met vaandels en muziek van eindeloos veel Vlaamsche maatschappijen; geen officieele ontvangst ten stadhuize; geen officieele Regeeringsvertegenwoordigers; geen officieele rhetorica. Ter nauwernood had men dit socialisten-bezoek geduld. Maar met een herinnering aan de regels uit Van Looy's vertaling van de Mussets *Nuit de Mai:*

> 'Want de mensch zal in het zand niet schrijven,
> Als daar een storm waait, zwaar en bang,'

stelde ik vast dat wij op ons Congres waren geweest als zandschrijvers te midden van den komenden storm. Onze 'nationale beweging' beperkte zich tot geknutsel met vragen van taal- en letterkundigen aard, en miste alle voeling met het volk, zijn ziel, zijn nooden en behoeften, gelijk ook dit volk gansch onverschillig bleef, op zijn beurt, voor wat wij bekonkelfoest hadden. Het s o c i a l e e l e m e n t ontbrak aan de Beweging geheel.

Niet van den aanvang was dit zoo geweest. Is niet nog altijd Conscience's eere-titel: 'hij leerde zijn volk lezen'? - Zijn groote populariteit berustte op het feit, dat hij, doelbewust, volks o p v o e d e r had willen zijn; in letterlijken zin: door zijn volk te helpen aan genot door lectuur; in geestelijken zin: door te trachten het nieuw zelfbesef en toekomstvertrouwen te geven door het te vervullen van de grootheid van het oude Vlaanderen. De romantiek met haar dwepend

terugdroomen naar de middeleeuwen mocht hierin mede hem gedreven hebben; er was wel degelijk bepaald opzet van zijn keus bij het schrijven van boeken als *De Leeuw van Vlaanderen* en *Jacob van Artevelde* in deze richting; gelijk trouwens in zijn in '47 op de splitsing tusschen liberalen en katholieken mislukt pogen, één Vlaamsche eenheidspartij te stichten. Met hem werkte een gansch geslacht van schrijvers en dichters in gelijke bedoeling; terecht mocht de Bom in *Het Levende Vlaanderen* (1917) vaststellen, dat deze geestopwekkende strekking een der kenmerken was gebleven van de Vlaamsche Kunst. Aan Ledeganck's beroemde Ode aan de *Drie Zustersteden;* aan zoo menig gedicht van Gezelle en Rodenbach; aan Benoit's cantaten en liederen behoeft hier slechts te worden herinnerd. Ook had het gedurende de zestig jaren (1830-90) niet ontbroken aan enkele schokken, die gansch het Vlaamsche volk schenen te doorzinderen, als de achteruitzetting al te fel en het onrecht te scherp voor allen opleefden. Doch doorgewerkt tot het volk had met dat al de Beweging niet, en van een bewuste en bewustmakende volksbeweging had de burgelijk-letterkundig-theoretische doening, die ik in 1891 te Gent aantrof, al heel weinig. Mijn vastlegging van het feit wekte onder de getroffen flaminganten dan ook een booze geprikkelheid, die mij de onderscheiding bezorgde van een tegen mijn artikel gericht vlugschrift.[1)]

* * *

Mijn Congresbeschouwing had intusschen ook de opkomende jongeren binnen haar kring betrokken, al was slechts één der toekomstige stichters van *Van Nu en Straks* (Emmanuel de Bom.) op het Congres zelf verschenen; en zij had de verwachting uitgesproken van een komende vernieuwing van die zijde. Inderdaad stak, met de stichting van dit tijdschrift, een frissche bries op tegen de sufgeworden doening in het flamingantenkamp. Doch het sterk anarchistisch-individualistisch wezen dier jongeren was te zeer beheerscht door Max Stirner, met zijn *Der Einzige und sein Eigentum*, door Elisée Reclus en Eric Mackay, om de Vlaamsche Beweging den *socialen* kant uit te stuwen. Wel echter, in zijn

1) De Smet: ‘Een Nederlander die de flaminganten versmaadt’.

anti-staatsgezindheid, juist bestemd te beseffen, hoeveel kwaads de Vlaamsche zaak leed onder den Belgischen Eenheidsstaat. En zoo stelde August Vermeylen in zijn bekende *Kritiek der Vlaamsche Beweging* (1895) de leiders dier beweging voor de vraag, waarom zij den moed misten de consequenties van hun leer te trekken en te eischen dat Vlaanderen uit het Belgisch Staatsverband zou worden losgemaakt. De vraag was niet voor de eerste maal opgeworpen; het denkbeeld dat, zonder het verbreken van dien Eenheidsstaat, Vlaanderen niet te redden zou zijn, was in den loop der voorafgaande 65 jaren meermalen geopperd. Doch met dat al was Vermeylen in zijn betoog daaromtrent de Beweging twintig jaar vooruit. Schoon hij in 1904 zijn opstel in zijn *Verzamelde Opstellen*[1] herdrukken liet, vond de Waalsche Afscheidingsbeweging, die tusschen dat jaar en 1914 niet alleen tot scherpe formuleering, maar zelfs tot de voorbereidende daden van de Bestuurlijke Scheiding tusschen Waalsch en Vlaamsch-België gekomen was, de Vlaamsche in 1912 nog ganschelijk niet voorbereid op den fellen zet van den Waalschen afgevaardigde Jules Destrée in zijn befaamde *Lettre au Roi*. Het uitvoerig antwoord van Hyppoliet Meert, als een officieel Vlaamsche beteekening van de grieven zijner stamgenooten, moest erkennen, dat een groot deel der zijnen nog niet besluiten kon tot de aanvaarding van een 'federatief' België. En op het in datzelfde jaar te Antwerpen gehouden Congres hoorde ik tot mijn verbazing door den voorzitter (Polydoor de Mont) deze voor Vlaanderen toch zoo noodzakelijke vervorming van het Belgisch Staatswezen voorzichtiglijk van de hand wijzen. Het bewustzijn der onvermijdelijkheid van dezen stap was toen slechts doorgedrongen tot een minderheid, tot wier tolk de zeer vastberaden voorzitter van het *Vlaamsch Handelsverbond:* Leo Meert, zich maakte. En in zijn jongste memorandum aan de Engelsche Regeering heeft Dr. Frans van Cauwelaert het den Vlamingen nog als een deugd aangerekend, dat zij van deze splitsing niet wilden weten.[2]

* * *

1) Uitgaaf-van Dishoeck, 2 deelen.
2) Dat hij zelf, met voor zijn stelsel van 'Bestuurlijke Aanpassing' naar de Zwitsersche kantons te verwijzen, feitelijk de splitsing aanvaardt, laat ik hier in het midden.

Iets verder was men gekomen met het besef der *sociale* beteekenis van de gansche beweging. In 1903 over mijn bundel ‘Studies over Nationaal Leven’ schrijvend, stelde Vermeylen vast, dat naar het veldwinnend inzicht der ‘nieuwere’ Vlaamschgezinde richting ‘de taalvraag slechts een middel is tot sociale opbeuring van ons volk, en dat er, buiten de taalvraag, ook zuiver ekonomische belangen zijn, die haar niet mogen ontgaan’. En in aansluiting bij mijn pogen tot vervorming der Nederlandsche Congressen tot een van ‘volksteelt’, schreef hij: ‘er moest nu eens gedacht worden aan een Flamingantsch-verbond voor Sociaal Werk’. En hetzelfde artikel, bij de bespreking van Aug. de Winne's: ‘*Door arm Vlaanderen*’, dat heel de maatschappelijke ellende van het Vlaamsche volk aantoonde, wees ook verder in die richting van socialen strijd en hervorming.

Doch het meest dankte de Beweging de opwekking van dat sociaal besef aan het optreden van den eersten kloeken Vlaamschen socioloog, Lodewijk de Raet, eilaas aan zijn volk ontvallen op het oogenblik waarop het hem meer dan ooit noodig had: in het eerste oorlogsjaar. En aan de bittere klacht van den anoniemen Claudius Severus: *Vlaanderens Weezang*, die van zijn Vlaamsche volk getuigde, dat het 't record sloeg in onwetendheid en gemis aan beschaving; het record in drankmisbruik; het record der laagste loonen; het record in kinderen- en vrouwenarbeid; het record in misdadigheid en zedeloosheid. Terwijl Lodewijk de Raet in zijn *Vlaamsche Volkskracht*[1)] vaststelde, dat het roemruchte Vlaamsche volk bezig was tot een soort van veestapel te verworden, waaruit Europa zijn kudden koelies recruteerde.

De Raet had bij zijn ontleding van de langzame verwording van zijn volk het oog vooral gericht op de jammerlijke afscheiding die in Vlaanderen bestond tusschen het eigenlijke volk: boeren en arbeiders, en de hoogere maatschappelijke lagen, welke door hun verfransching geheel van dat volk vervreemd waren; het geen leiding wisten te geven, noch dit wilden, zoodat de Vlaamsche arbeiders niet alleen leden onder de verfransching van hun eigen scholen: de gewone L.O. en de ambachtsscholen, maar ook in de fabrieken en

1) 1e deel 1906. Brussel, L. Kryn.

de werkplaatsen de leiding misten van opzichters en ingenieurs, die hen verstaan konden. Voor hem moest dus het begin der verbetering aanvangen bij de vorming van Vlaamsche ingenieurs en fabrieksleiders, en dit inzicht bracht hem tot het ontwerpen van een plan voor de vervorming der verfranschte universiteit van Gent tot een hoogeschool over g a n s c h d e l i n i e van wetenschappelijke, technische en landbouwkundige vorming; een plan dat ten slotte dat van den hoogleeraar Mac Leod op zijde dreef, en door de gezamenlijke ijveraars voor de vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool in 1910 aanvaard werd. D.w.z. gestemd op enthousiaste meetings en neergelegd in een initiatief-voorstel in het Parlement door de drie politieke leiders: van Cauwelaert voor de Katholieken, Huysmans voor de Sociaal-Democraten, Franck voor de Liberalen. Zóó weinig stuw zetten echter deze drie politici - voor wie hun politiek *credo* en gemanoeuvreer steeds bleef gaan bòven het vasthouden aan en doordrijven der v l a a m s c h e eischen, achter deze zaak, - dat toen de oorlog kwam, zij nog geen behandeling van hun gemeenschappelijk ontwerp hadden weten te verkrijgen. Met een anderen eisch der Vlamingen, opgedoken bij de behandeling der Leger-uitbreiding van 1913: splitsing van het leger in Vlaamsche en Waalsche regementen, ging het niet beter. Hij werd door hun Katholieke afgevaardigden opgeofferd aan het behoud van hún ministerie, dat de kabinetskwestie stelde.

II.

Aldus vond de oorlog Vlaanderen in een kritieken toestand.

Het gevolg van Rogier's in 1830 vooropgestelde taktiek was niet bereikt. België was geen verfranschte Eenheidsstaat geworden. Destrée kon er zich in zijn reeds vermelden brief aan den koning, waarin voor Wallonië zelfbestuur geëischt werd, op beroepen: ‘Sire, il n'y a pas de Belges. J'entends par là que la Belgique est un Etat politique, assez artificiellement composé, mais qu'elle n'est pas une nationalité.’ Vlaanderen en Wallonië waren, met oude nauwelijks verschoven taalgrens, naast elkander blijven staan.

Maar *de gevolgen* van Rogier's taktiek waren op Vlaanderen blijven drukken, met zwaren druk.

Aan het eind der 18e eeuw was het Vlaamsche volk, waaraan na den val van Antwerpen in 1585 de beste krachten door verhuizing naar Noord, West en Oost ontvallen waren, na twee eeuwen economische afsluiting, politieke onmondigheid, en den geestelijk-socialen druk van kerk, adel en wat er restte van aanzienlijke doch verfranschte burgerij: een arm, vervallen, verwaarloosd, in domheid en onderdanigheid laag gehouden volk.

Toen, aan het eind van die twee eeuwen van inzinking: de 'bevrijding' van uit het middelpunt, dat reeds in de 13e en 14e eeuw zijn kracht tegen het Vlaamsche leven had uitgezonden: Frankrijk! De fransche republikeinsche legers overstroomden Zuid-Nederland vóór zij hierheen kwamen, welhaast gevolgd door die van het keizerrijk. En Napoleon maakte korte metten: al wat in Vlaanderen nog Vlaamsch was: in rechtspraak, bestuur, het beetje onderwijs, het beetje journalistiek, werd onverbiddelijk verf r a n s c h t . De Oostenrijksche Nederlanden, waarin het Vlaamsche volk nog flauw had kunnen ademhalen, werden Fransche Nederlanden. Het einde van het eens zoo roemruchte Vlaamsche volk scheen nabij.

Het tijdperk 1815-30 had toen een verademing gebracht. Hoewel een kunstmatige. De vereeniging met Noord-Nederland was de samenvoeging geweest, onder één familiedak, van twee lang vervreemde familietakken: de één, jarenlang welgesteld, onafhankelijk; type van de gezeten burgerij; wat arrogant op haar welstand, hoewel getaand; op haar kennis en ontwikkeling, hoewel niet bijster origineel; vadsig, zelfvoldaan en tegelijk angstvallig, nu moeilijke tijden eindelijk overwonnen waren. En de andere: versuft, verworden onder langdurigen, velerlei druk en achterstand, hoewel met een vage herinnering aan vroegeren rijkdom, luister en roem, toen zijn tak de leiding had van de twee. En bij deze geweldige trapverschillen nog het onderscheid in godsdienst, en beide dit onderscheid voelend als iets vijandigs! - Wat een zwakke voorwaarden voor eensgezind leven; wat een eindelooze hoeveelheid wrijvingsvlakken!

De betergestelde deed, ongetwijfeld, jegens den achterlijke zijn best. Poogde hem weer op de been te helpen, stoffelijk en geestelijk. Had evenwel de echte broederliefde niet (hoe

kon die bewaard zijn!) en gedroeg zich wat al te entactvol als ‘voogd’. Wist de godsdienstige gevoeligheid van den verachterlijkte niet al te best te ontzien! En die verachterlijkte (hoe kan het anders?) was te zeer ten achter om te beseffen, hoezeer de vereeniging met dien anderen tak hemzelf, op den duur, tot steun voor zijn zelfverheffing zou blijken. Zoo kregen de oude machten, die dat wèl begrepen, en den misdeelde aldus aan hun invloed zagen ontglippen, de gelegenheid dien misdeelde te verleiden tot het meedoen aan een scheiding. Welke hem opnieuw zou brengen *onder hun macht*.

* * *

Voor het Vlaamsche volk heeft de stichting van het Koninkrijk België - voorpost van Frankrijks invloed naar het Noorden - dan ook allerminst een gelukkiger uitkomst gebracht.

Zeker, ook het Vlaamsche deel van het gestichte Koninkrijk kreeg zijn deel aan de algemeene geestelijke en economische opleving, die voor gansch Europa in de 19e eeuw intrad. Vergeleken met het bestaan der Zuidelijke Nederlanden in de twee voorafgegane eeuwen, waren ook voor Vlaamsch België die 80 jaren als een wedergeboorte. Doch in het Koninkrijk bleef dat Vlaamsche deel het stiefkind: de liefde en zorgen der opeenvolgende Regeeringen gingen niet alleen eerst naar Wallonië; wat voor Vlaanderen gebeurde, geschiedde altijd met het oog op zijn gehoopte ontvlaamsching. In het onderwijs kon de taal des volks slechts met de grootste moeite haar plaats als voertaal winnen; het Vlaamschsprekende volk werd onderwezen in de vreemde taal, en geen Vlaming kon zich opwerken naar boven, kon eenigen post bekleeden in het eigen land, zonder dat hij eerst, zoo goed en zoo kwaad het ging, zich het ‘alle voorrechten verzekerende’ Fransch had eigen gemaakt. Zoo moest hij in den hem karig toegemeten schooltijd een dubbel moeilijke taak volbrengen: kennis opdoen in een vreemd vocabulaire, en tegelijk naast zijn eigen, meest gewestelijk gebleven taal, zich een vreemde eigen maken. En alle verdere onderricht, hetzij Middelbaar en Hooger, hetzij technisch, hetzij landbouwkundig, was in die vreemde taal, die tevens de taal was der

maatschappelijke bovenlagen en dus van de algemeene broodwinning. Het kapitaal, dat Vlaanderen als Wallonië beheerschte, was in handen der verfranschelaars, kwam voor een goed deel uit Frankrijk[1]; het bestuur in het zeer centralistisch beheerd en sterk bureaucratisch land was in heel zijn ambtenaarsstel, vooral in de hoogere rangen, verfranscht. Rechtspraak en Leger, de eerste nog grootendeels, het tweede tot aan, tot in den oorlog geheel, waren fransch. De gevolgen van heel dit stelsel waren dat het volk, slecht geleerd in de eigen taal, gansch oppervlakkig bekend - indien al! - met de vreemde taal, die het voor zijn opklimming behoefde, niet opklom, maar omlaag bleef; voortleefde in een staat van onkunde, onverschilligheid, energieloosheid en drankzucht. En dat tusschen dit volk en zijn meesters een dubbele kloof bleef: van klasse-verschil en van taalverschil.

III.

De oorlog is over Vlaanderen moeten komen met zijn tragiek, voor dit volk dubbel tragisch, om op eenmaal een fel licht te ontsteken over deze feiten en hun samenhang. Om een groep mannen - en vrouwen - uit de meer ontwikkelde klasse plotseling wakker te schudden; hun oogen te openen; hun het besef bij te brengen dat hun een geweldige taak wachtte van volksopbeuring; om hen aan het werk te roepen, met fel levendig inzicht in het vele dat er geschieden moest, met koortsige drift om het lang verzuimde in te halen; met radicale bewustheid van de vèrstrekkendheid der maatregelen, noodig om Vlaanderen uit zijn inzinking te redden! En om eindelijk ook in breedere volkslagen het gevoel te wekken van de vernedering, waarin het volk van Vlaanderen in zijn eigen land leefde, en den wil, om daaraan, en nu voor goed, een eind te maken.

Wie het ‘aktivisme’ in Vlaanderen alleen kent uit de bevooroordeelde mededeelingen van zijn vijanden in de Belgische vluchtelingenpers of in onze eigen vaak niet minder bevoor-

1) Liederik, Vlaanderens Economische Zelfstandigheid. Antwerpen 1917.

oordeelde ‘groote’ dag- en weekbladen; of het beoordeelt naar enkele der minder gelukkige proclamaties van den Raad van Vlaanderen; ... wie het alleen bekijken kan door engnationalistische oogharen en het dan met den term ‘landverraad’ van zich schuift, - zij allen kunnen niets begrijpen van de groote opstandige maatschappelijke en politieke beweging, die daar in Zuid-Nederland bezig is te trachten een volslagen omwenteling teweeg te brengen. - 't Is een omwenteling die zich in werkelijkheid richt tegen de eigen verfranschte bourgeoisie; tegen het Franskiljonisme als maatschappelijke en politieke overmacht, waaronder het Vlaamsche volk meer en meer den levensadem zich benemen zag; die het drukte als een geweldige last. Niet tegen het andere volksdeel: de Walen.

Wat we ervaren hebben van aktivistische ‘daden’, was niet anders dan mijn-ontploffing na mijn-ontploffing tegen die drukkende burcht gericht. De vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool; de stichting van den Raad van Vlaanderen; de scheiding der Centrale Bestuurslichamen in een Waalsch en een Vlaamsch gedeelte; de uitroeping der zelfstandigheid - het een na het ander beoogde: vrijmaking van het Vlaamsche volk van den druk der centrale verfranschte Regeering, zinnebeeld van het Franskiljonisme. En de jongste daad: de vraag aan het Duitsche bezettingsbestuur om verlof, de uitgeroepen ‘zelfstandigheid’ reeds nu tot een werkelijkheid te maken, was zeker niet anders dan de voorbereiding van verdere bevrijdingsdaden: het afzetten van de tegenwerkende Gemeentebesturen, in Brussel en Antwerpen na dat van Gent; het vervlaamschen van alle scholen in Vlaanderen, ook de kerkelijke, ondanks het verzet van den Franskiljonschen prelaat Mgr. Mercier.

‘Heel de Vlaamsche Beweging’ - aldus Karel van den Oever in zijn jongste, uitvoerig, treffelijk gedocumenteerd vlugschrift - ‘was in haar strekking steeds gericht tegen de B e l g i s c h e Regeering’. En wat Vermeylen in 1895 al inzag, is nu het gemeengoed der Aktivistische leiders geworden. Zij voelen het: zij kunnen Vlaanderen niet redden van het Franskiljonisme dat op de borst van hun volk drukt, of zij moeten in hun eigen landsdeel heel het heft in handen nemen. ‘Home rule’ - vervlaamsching - over de gansche linie!

De broodwinning moet Vlaamsch worden[1]; het Rechtswezen, het Onderwijs. Precies als in ons land!

Met minder wordt niets bereikt.

En zelfs meer achten zij noodig.

Want Vlaanderens economische toestand der toekomst wordt beheerscht door twee factoren: het moet de schatten van eigen bodem ten bate van eigen volkskracht kunnen ontginnen. En het mag niet afgesneden worden van zijn economisch achterland: Duitschland.

Toen in de eerste tien jaren van deze eeuw de ontginning der kolenmijnen van de Kempen tot een werkelijkheid scheen te zullen gaan worden, had de Raet aanstonds gewaarschuwd: hier is werk in het eigen land voor onze overmaat van mannelijke werkkrachten, die nu gedwongen zijn blijvend naar de Waalsche industriegebieden te trekken of een gedeelte van het jaar in den Franschen landbouw te gaan zwoegen (de Fransmans)[2]. Maar komen die kolenmijnen weer onder beheer van Fransche of verfranschte maatschappijen, dan beteekent dit, dat onze Vlaamsche krachten in het Vlaamsche land als koelies werk gaan doen onder verfranschte en verfranschende meesters.

Voor de Belgische Regeering bestond echter het Vlaamsch belang als zoodanig niet. Men wist er aan te ontkomen met de phrase: wij kennen slechts één belang, het Belgische. Doch dat Belgische was, ook hier, anti-Vlaamsch. En men gaf de kolenmijnen van de Kempen in concessie aan Franskiljonsche en Fransche maatschappijen[3].

De aktivisten willen zelfbestuur voor Vlaanderen, ook opdat zij zulke concessies kunnen te niet doen, en de ontginning der kolenmijnen doen gebeuren ten bate der V l a a m s c h e V o l k s g e m e e n s c h a p . Die daartoe echter haar politieke organisatie behoeft.

Van wijder strekking nog is de noodzakelijkheid om den handel met het Duitsche achterland niet te verliezen: levensbelang voor Antwerpen.

De Belgische Regeering te Havere heeft - met verzaking van de Belgische neutraliteit - zich aangesloten bij de

1) Liederik.
2) Zie Stijn Streuvels: De Oogst.
3) Bizonderheden o.a. bij v.d. Oever: De Vlaamsche Beweging 1918.

besluiten van de economische conferentie der Entente. En als deze inderdaad de toekomstige economische houding van België zouden bepalen, zou dit voor Wallonië vermoedelijk heel schadelijk, voor Antwerpen en Vlaanderen noodlottig zijn.[1)]

En deze noodzakelijkheid om Duitschland als economisch achterland niet te verliezen, is voor de groep der Jong-Vlamingen zelfs een der hoofdargumenten geworden bij hun ijveren voor een gansch zelfstandigen Staat Vlaanderen.

IV.

Het sterkst in heel de beweging van de laatste drie jaren, en de vermoedelijk krachtigste motor voor haar toekomst, is echter wel het gevoelsmotief geworden: dat de Vlamingen, *als* Vlamingen, zijn een veronachtzaamd deel van België's bevolking.

Dit motief dankt de Beweging zeker niet aan de Duitschers. Of het moest zijn door de noodzakelijk opvallende tegenstelling, dat in het België van vóór den oorlog geen Vlaming met zijn eigen taal terecht kon in de Regeeringsbureaux van het eigen land, terwijl de Bezetter hem in die taal te woord staat.

Zij dankt haar vooral aan de verfranschte Regeerders zelven.

En dit blijkt ten duidelijkste uit de stemmen die tot ons komen uit dat deel van België, dat nièt bezet is. Uit de scharen der Vlaamsche jongens, die voor 85 percent het Belgisch leger achter den IJzer vormen.

Ziehier een lied, dat als dat der Geuzen, tot ons komt met de stem van het volk zelf, dat het leed lijdt, waarvan zijn lied klaagt, kunsteloos, doch daarom te echter en te meer welsprekend[2)].

Het wekt een verre herinnering op aan de vraag van den woordvoerder der Vlaamsche opkomende burgerij van de 13e eeuw, die zich toen ook gesmaad voelde door de machthebbers van háár tijd:

1) *Vrij België*, in tal van artikelen; - Max Oboussier: '*De Haven van Antwerpen en de Economische Conferentie van Parijs' - 'Antwerpen 1917 en 1918*.'
2) Het Vlaamsche Nieuws No. 183, 1918.

Twi seghet man ten dorpre: fi,
Ganc wech, Godt onnere di,
Du best der werelt scame?[1)]

Maar de vraag komt nu op uit het hart der gesmaden zelven, der gesmaden, die lijf en leven moeten offeren voor het land, dat hen aldus behandelt:

Klauwaartslied.

I.
Waarom? Waarom? Waarom?
Word ik voor niets geteld
Slechts goedgekeurd voor 't doodenveld
Met neger en imbécile gepaard
Voor klopkens[2)] onbekwaam verklaard?
Omdat ik Vlaming ben. (3 maal.)

II.
Waarom? Waarom? Waarom?
Krijg ik voor niets een straf
Komt Waal en bastaard er van af,
Waarom word ik in het Fransch verkocht
Wijl ik mij niet verweren mocht? -
Omdat ik Vlaming ben. (3 maal.)

III.
Waarom? Waarom? Waarom?
Word ik in 't Fransch gedrild
Mijn moedertaal miskend als wild,
Waarom mijn fiere Vlamen-naam
Als Duitsch geplakt nu op mijn faam? -
Omdat ik Vlaming ben. (3 maal.)

IV.
Waarom? Waarom? Waarom?
Word ik als slaaf veracht,
De Waal in alles meer geacht;
Waarom ik onderdaan en niets meer
Waarom ik knecht en hij de heer? -
Omdat ik Vlaming ben. (3 maal.)

1) Jacob van Maerlant in zijn *Wapene Martijn:* 'Waarom zegt men tot den dorper: fij, maak u weg, God vervloeke u; gij zijt de schande der wereld?'
2) Sergeants.

V.
Waarom? Waarom? Waarom?
Terwijl ik geef mijn bloed
Ten bate van 't franskiljons gebroed,
Word ik gekneld in slavenband
Door ‘XIXe Siècle’ en ‘Het Vaderland’? -
Omdat ik Vlaming ben. (3 maal).

VI.
Waarom? Waarom? Waarom? -
Dragen wij niet langer 't juk
Eischen wij gansch ons recht, niet een stuk!
In 't leger Vlaamsch, en Waalsch op zij!
Waarom willen wij Vlaanderen vrij?
Omdat wij Vlamingen zijn. (3 maal).

Een ander lied, met gelijke vraag en gelijk refrein, geboren uit de verbittering om het verbannen van aalmoezenier van der Meulen in 1917, heeft een dreigender toon tot slot:

IV
Waarom ons lijf en ziele vermoord,
Ons harte met voeten getreden? -
Of heeft niet ons bloed genoeg gesmoord?
Genoeg hebben wij geleden,
Omdat wij Vlamingen zijn!

V
Daarom gij beulen van heel ons volk
Moet de ure der wrake verbeiden,[1] -
Dan trilt elk' Vlaamsche vuist een dolk
En wreekt in uw bloed al 't lijden,
Omdat wij Vlamingen zijn!

VI
Dan danst de leeuw der guldene vaan
Op al uw bloênde lijken,
En juichende brult hij de toekomst aan:
Uw dood kan ons slechts verrijken,
Omdat wij Vlamingen zijn![2]

Er moet heel wat gebeukt zijn op de weeke Vlaamsche jongensharten, om hen zóo bloeddorstig te maken! De

1) Aanbreken.
2) Uit: IJzer-reeks No. 3. *Vlaanderens Weezang aan den IJzer*.

oorlog - en het rijm wellicht! - zullen er het hunne toe hebben bijgedragen. Zeker is, dat aan het IJzerfront de stemming onder de Vlaamsche jongens door de behandeling, welke zij er ondervonden, al spoedig verbitterd is geworden. Een Vlaamsch vrijwilliger, die er sindsdien den heldendood vond, schreef al 23 Sept. 1916 aan een vriend:

'De Vlaamsche Beweging hier op 't front is zeer merkwaardig. Kolossale tegenwerking; toch, we moeten alles trotseeren, zelfs den dood!

En als ik val, dan eerst voor Vlaanderen en voor België daarna.

Leve de Clercq!

Leve zulke Vlaamsche landverraders!!!

Leve Vlaanderen!!!'

En drie maanden later schrijft dezelfde, voor het overige een droomerig-gevoelige jongeman, met het hart vol heimwee naar zijn geboorteplaats en zijn lief, die hij niet zou weerzien:

'Men heeft ons verboden, iets over de Vlaamsche Beweging te reppen! Is 't niet wraakroepend? Ze willen ons heelemaal dood, zeker? Doch 't zal niet lukken ons een slot op den mond te zetten. Een hond kan men muilbanden, maar een mensch niet...

Maar 't is waar, we zijn ook maar honden...

Ik ben revolutionnair geworden, onstuimig, al wat ge wilt.' -

En dezelfde, die kort te voren het lied gedicht had:

Wij zijn de mannen, de kracht van 't land,
De stoere Vlaamsche zonen,
Die niet en dulden vreemden band
En vreemde heerschers hoonen! -
Roert aan den Leeuw niet, vreest zijn klauw,
Denkt aan zijn leuze: Hou en Trouw,
Hoiho, de kerels, doodt, sla dood!
Schept degens en bajonetten!
De klokken luien, 't Land is in nood,
Vooruit, om den vijand te pletten!

diezelfde vrijwillige strijder tegen den invaller dicht dan eenige maanden later, als de verhoudingen zich overal tusschen de Vlamingen en de Regeering toegespitst hebben:

Havre, Havre, eeuwige schande...
Listig-laf beraamd komplot...
Havre! Havre! dwingelanden,
Kamp thans! of der is geen God!

Havre! Havre! kent uw zonde!!
Denk er, denk er driemaal aan,
G'hebt een ongeneesbre wonde
In ons nijpend hart geslaan!

Havre! weet het, na dìt vechten
Komt een nieuwe, grootre strijd
Voor ons Kindren, voor ons 'Rechten'!
Havre, Havre, wees bereid!

Dan is 't onze beurt van spreken
Na ons langgerekt geduld!
Dan is 't onze beurt van wreken!
Havre! Havre! 't is uw schuld!

En uit de loopgraven van achter den IJzer stroomen de mededeelingen van dien aard voort; niet alleen Vlaamsche krijgsgevangenen verspreiden ze uit Duitschland naar België. Zij komen ook - hoe weet men niet - dóór tot Nederland, ondanks de censuur. Het geschrift: *Vlaanderens Weezang aan den IJzer* is een doorloopend relaas van beleedigingen, mishandelingen, bestraffingen van al wat zich in het Belgisch Leger maar 'Vlaamsch-bewust' toont; het is als een akte van beschuldiging. bestemd 'om een rilling door het land te doen gaan'.[1)] De eenvoudigste boerenjongens begrijpen nu wel, waarom zij zoo behandeld worden. Voor mij ligt een der vele brieven van achter het front, met verhalen van bestraffingen en beleedigingen door de Vlaamsch-

1) Deze uitgaaf van Karel de Schaepdrijver en Julius Charpentier geeft een zoo groot aantal gevallen met naam en toenaam van de getroffen Vlaamsche slachtoffers, dat men recht zou hebben die als authentiek te aanvaarden. Doch indien de oorlog ons iets geleerd heeft, het is: op onze hoede te zijn tegenover aanklachten omtrent daden van tegenstanders. Men zou, als buitenstaander, trouwens van al die gevallen alle bizonderheden moeten kennen, om over deze aanklacht tegen de anti-Vlaamsche officieren in het leger te mogen oordeelen. Wat *Vrij België* daarover herhaaldelijk meedeelde, is intusschen welsprekend genoeg.
Voor ons doel is dit geschrift vooral van belang als teeken van den toenemenden geest in het IJzerleger, en om den blijkbaren invloed, dien het zal hebben op de Vlaamsche bevolking in het bezette gebied.

hatende bevelvoerders, van sergeanten tot generaals! ‘'t Is meest omdat we Vlamingen zijn, zoo ge ziet dat wij als Vlaming gezien zijn lijk beesten, of lijk menschen zonder vel op zijn buik.’ En dan volgt veelbeteekenend: ‘Maar ze moesten eens komen, zulle!’

‘Vijftig duizend man’, aldus schreven de 200 intellectueelen van achter den IJzer aan Kardinaal Mercier, ‘zijn bereid onze verklaring mede te onderteekenen.’ En er is aanleiding hen ten volle te gelooven. Nooit is er sterker propaganda gemaakt voor het Vlaamsch zelfbewustzijn, dan de Vlaamschhaters van hoog tot laag in het leger bedrijven bij hun pogen de Vlaamsche soldaten te trappen tot slaafsche onderwerping. Zij hebben er de Vlaamsche frontpartij helpen stichten die de leus van Vlaamsch zelfbestuur gansch tot de hare gemaakt heeft. En de Anti-Vlaamsche vluchtelingenpers, in het fransch of vlaamsch, doet met haar schelden en schimpen even nuttig werk. De deemoedigheid waarmee ‘Lamme Goedzak’ den druk der boven hem gestelden aanvaardde als iets noodzakelijks en onvermijdelijks, was slechts òm te zetten in vastberadenheid van afweer, door dien druk te vervangen door geeseling van lijf en geest. Het ongeluk der Vlamingen is geweest, dat zij, onder de geleidelijkheid eener eeuwendurende inzinking, hun achterstelling in het eigen land met doffe gelijkmatigheid verdroegen. Maar de oorlog en de houding van hun Regeering en hun tegenstanders hebben een omkeer bewerkt. Er zijn een verbittering en verzetskracht aan het opkomen, gedrenkt in het bewustzijn dat de Vlaming te goed is om getrapt te worden door zijn Regeerders en verfranschte burgerij, welke straks, als de oorlog ten einde is, aan het aktivisme, dat van Vlaanderen een land wil maken voor het Vlaamsche volk, een leger van vastberaden volgelingen verzekert.

V.

Wie den afstand tot het beoogde doel: ‘in Vlaanderen Vlaamsch’ - niet langer een taalkwestie doch een sociaalpolitiek vraagstuk - afmeet naar cijfers alleen, komt al te gemakkelijk tot de slotsom, dat niets den Vlaamschen leiders gemakkelijker zou moeten vallen dan dit doel te bereiken.

Demographisch-statistische gegevens wijzen uit, dat hoogstens één tiende tot één twintigste der bevolking van Vlaanderen franskiljonsch kan zijn: immers de fransche taal beheerscht.[1)] Wat lijkt gemakkelijker voor de negen tienden, die dan nog bovendien talrijker zijn dan de Walen alleen, dan de rechten te nemen die zij willen?

Ongelukkigerwijze houdt een redeneering als deze - die wij stadig tegenover de Vlaamsche grieven gesteld zien, - geen rekening met de maatschappelijke en zielkundige feiten. Deze ééntiende tot ééntwintigste Franskiljons zijn maatschappelijk en staatkundig de heerschers over de negen tienden. Zij vertegenwoordigen het grondbezit, dat den al te pootigen boer er onder kan houden; de hoogere geestelijkheid, die de lagere onder den duim heeft; de geldmacht en de werkgeversklasse, die bepaalt wie een aanstelling krijgen zal om den kost te verdienen; de officieele en officieuse bestuurslichamen met hun beschikking over tallooze baantjes, over bevorderingen en verplaatsingen. De partij-verdeeldheid en lijstenstemming versterken, in praktisch politiek opzicht, deze overmacht der kleine minderheid. En het Franskiljonisme in Vlaanderen heeft zich nooit ontzien, zich van zijn maatschappelijke macht en invloed te bedienen, om het Vlaamsche volk er onder te houden. Het zal dit eerst recht niet doen, als het straks zal gelden te strijden voor zijn machtspositie tegen het Flamingantisme, dat Vlaanderenland komt opeischen voor den Vlaamschen geest en het Vlaamsche volk - en dus met zijn radicaal program zich niet meer noch minder ten doel stelt, dan alle macht en gezag in Vlaanderen te onttrekken aan hen, die ingaan tegen het: ‘in Vlaanderen Vlaamsch’.

Was nu het overige deel van het Vlaamsche volk bezeten door dezelfde wilsvastheid, als zijn leiders naar dit doel drijft, het verzet van het overmachtige tiende zou geen oogenblik stand houden en spoedig gebroken zijn.

1) Juiste gegevens omtrent deze groepeering zijn niet voorhanden, daar men (zie H. Meert's *Antwoord aan Jules Destrée*) onder de middengroep, die Fransch èn Vlaamsch spreekt, zoowel de dienstboden en werklieden rekent, die een mondvol Fransch brabbelen, als ook de ontwikkelde Vlamingen, die beide talen beheerschen. Een nieuwe zelfstandige becijfering bij Gehrig en Waentig, - *Belgiens Volkswirtschaft*, Teubner 1918 - leidt echter tot geen andere uitkomst.

Doch zoo het overal en ten allen tijde het tragisch lot der voortrekkers geweest is, dat de menigte, voor wie zij streed, hen slechts langzaam of schoorvoetend volgde, in Vlaanderen werken zóóveel invloeden de bewustwording der bevolking tegen, dat den voorgangers inderdaad een *uphill-work* wacht, en men te grooter eerbied krijgt voor hun vastberadenheid en moed, om de taak te aanvaarden. En het moeilijker wordt hun hard te vallen, ook waar men hen duidelijk falen ziet.

Met zijn groot aantal analphabeten, zijn verachterlijkt onderwijs, zijn ingeboren trouw en aanhankelijkheid, zijn deemoed en onderworpenheid, is het Vlaamsche volk even moeilijk op te werken tot vastberadenheid ter zelfverwezenlijking als het Russische. Maatschappelijk snobisme, dat bij ons te lande al zoo welig tiert en zijn uiting vindt in aanbidding van uitheemsche taal en manieren, werkt in Vlaanderen, met zijn bovenbouw van verfranschte richards, nog veel sterker. En om gansch haar Vlaamsch program te verwezenlijken, moet de nieuwere Beweging ook nog de vast ingeslagen omheiningen der politieke partijen omvèrloopen, opdat gedurende de eerstvolgende jaren het program der doorvlaamsching van Vlaanderen vóór alles ga, en allen om zich vereenige, gelijk dat van *Home Rule* in Ierland.

Met een verwezenlijking ten halve, met een compromis gelijk in het Belgisch vertegenwoordigend lichaam telkens werd afgesloten en waarmee Vlaanderen werd zoet gehouden, zou de Beweging, tijdens dezen oorlog met zulke zevenmijlslaarzen vooruitgestapt, voor goed in het zand verloopen. Het ‘nu of nooit’ is voor haar geschreven als voor geen andere.

* * *

Doch zal, nu zij haar groote stappen zette onder de behoedende vuist van den vijand, dit ‘verraad’ haar niet noodlottig worden?

Het is de groote grief der Passieve Vlamingen jegens de Aktivisten, dat zij aldus hun beweging in discrediet zouden brengen. En ook in ons land heeft het allerminst aan schrijvers ontbroken, die gretig waren de Aktivisten te stempelen tot ‘verraders’.

Het antwoord op de vraag zal echter niet gegeven worden

door ons Nederlanders, noch door de vluchtelingen, maar door de in Vlaanderen gebleven bevolking. En daar blijken een zeer samengesteld geval te zijn van volkspsychologie.

In den ‘Catechismus der Vlaamsche Beweging’, uitgegeven door de zoo juist genoemde Vlaamsche Frontpartij,[1)] d.i. dus door mannen die nog steeds lijf en leven wagen om den vijand uit het land te drijven, wordt het vraagstuk der samenwerking der Aktivisten met de Bezettende Macht aldus gesteld en beantwoord:

‘IXe deel, 10e vraag. - Maar is 't niet verschrikkelijk de hulp te gebruiken van den vijand terwijl hij bezig is 's volks jongens te bestrijden?

Antwoord. - Ja het is verschrikkelijk een volk zóo te behandelen, dat het nergens hoop vindt voor zijn levensbelangen dan bij zijn doodsvijand.

11e vraag. - Was 't niet in zichzelven slecht die hulp te gebruiken?

Antwoord. - Wat het van Duitschland aannam was een bestuursdaad van een metterdaad nu wettig besturend gezag, dat het grondbeginsel der taalgerechtigheid uit de grondwet toepaste en daartoe een bestuursmaatregel gebruikte van denzelfden aard als die andere, die het gebruik van het Fransch had ingevoerd. Daarnevens was een dringend, noodzakelijk, elkjaar-oplossing-vergend recht van 't Vlaamsche volk nu juist in groot gevaar gebracht, dus nu juist des te eerder in te voeren’.

Dat eerste antwoord nu, kunnen wij begrijpen, zal bij de Vlaamsche massa ingang vinden, indien zij werkelijk den toestand zóó gevoelt; de casuistiek van het tweede antwoord lijkt weinig geschikt, indruk te maken op een onontwikkelde menigte.

Hoe staat deze echter zelf ten opzichte van den Bezetter?

Individueel zijn, naar het schijnt, de scherpste puntjes afgeslepen. De Duitsche soldaten gedragen zich in België jegens het volk met minder arrogantie dan de Franskiljonsche dames en heeren. En velen hebben met ‘den Duts’ persoonlijk vriendschap gesloten. Dat tal van dusgenoemde

1) IJzerreeks I: ‘*Ontwikkelingsgang der Vlaamsche Frontbeweging*’ door Karel de Schaepdrijver en Julius Charpentier, korporaals bij 't Belgisch Leger.

'patriotards', zoodra het de bevordering hunner eigen belangen geldt, allerminst schuw zijn om den Bezetter onder den arm te nemen, wordt natuurlijk door de Vlaamsche Aktivisten gretig als verdedigingsmiddel gebruikt.

Doch zoo wonderlijk is steeds de psyche der menigte, dat hierdoor allerminst de zekerheid is verkregen, dat niet later den Aktivisten toch hun samenwerking met de bezettende macht als verraad zal worden aangerekend. De zonde, die men zelf zonder gemoedsbezwaar bedreef, verzekert een ander bij ons nog geen straffeloosheid voor gelijksoortige handeling. Vaak vinden wij zelfs aanleiding in eigen vergrijp, om anderen te feller te veroordeelen; een verdoezeling van eigen schuld.

Zoo blijft de vraag naar de uitwerking dezer aktivistische houding op de ziel der Vlaamsche menigte voorshands onbeantwoord als zooveel andere.

Er zijn immers nog zooveel factoren, die mee zullen spreken.

Er is de meerdere of mindere diepte van het bij het oorlogsbegin plotseling opgelaaid Belgicistisch nationalisme: Vlaanderen's eigen patriottisme is nog zoo heel lang 'gewestelijk' geweest; West- of Oostvlaamsch, Brabantsch.[1)] Er is de invloed daartegen ook van de vernietiging van Vlaamsch leven en eigendom door de bommenwerpers der Entente. Er is de uitputting van den langdurigen oorlog. Er is de houding der 'IJzerhelden' zelven; zij die geleden en gestreden hebben voor het land en wier woord dus gezag zal hebben boven dat van thuisgebleven 'helden van de schrijftafel en het café.' Er is de invloed van den tijd, die voor de Aktivisten werkt; hun aanhang vergroot; de nieuwe instellingen welke zij ten bate van de vervlaamsching van hun land beraamd hebben, tot iets vanzelfsprekends maakt; en die ten slotte den schrik voor hun durf en hun vèrgaande hervormingen verflauwt. Het geweldige voordeel voor de Aktivisten, dat zij rustig en geleidelijk den eenen tak van dienst nà den ander tot zich kunnen trekken, hun eigen leger van ambtenaren in het zadel zetten, Vlaanderen kunnen wennen aan den natuurlijken toestand van te worden bestuurd in eigen taal, en dat nieuwe

1) Vermeylen in 1895: 'Vlaanderen, dàt voelen ze, dàt willen ze; België laat hen koud. Wij konden het heuglijk feit beleven, dat de "Brabançonne" uitgefloten wierd'.

leger van ambtenaren zoowel als het volk zelf belang geven bij het voortduren van deze toestanden, zal bij een menigte, van zoo conservatieven aard als de Vlaamsche, hun niet licht ontnomen worden: als de oorlog eenmaal ten einde raakt, zal de verdeeling van België in een Vlaamsche en Waalsche bestuursafdeeling reeds het gewoontekarakter hebben verkregen, dat de neiging tot vasthouden eraan zal versterken ook bij hen, die niet tot bewustzijn van de noodzakelijkheid waren geraakt.

Doch dan is er weer: het einde van den oorlog zelve; de geest waarin de internationale regelingen op de vredesconferentie zullen getroffen worden; de invloed daarvan op de Belgische toestanden en verhoudingen, en niet het minst: de geest van Wallonië. Als het Waalsche Aktivisme, dat ook weer het hoofd is gaan opsteken, Wallonië mee krijgt naar het vroeger beleden ideaal van een federatief België, met zelfbestuur voor beide landsdeelen, zal, indien de Unionistische groep[1)] van het Vlaamsch Aktivisme zich met deze Waalsche federalisten vereenigt, het Belgische Eenheidsstelsel het toekijken hebben.

Wat nu ten slotte het aktivisme, na den oorlog stellig gesteund door velen uit het kamp der bewuste Passieven, zal blijken bereikt te hebben of verspeeld, zeker zullen de veelzijdige openbaringen van Vlaamsch zelfbesef en pogingen tot volksopbeuring van deze oorlogsjaren hun werking niet missen op het Vlaanderen der toekomst.

Want het aktivisme in Vlaanderen is niet alleen een politieke uiting geworden of gebleven. Het richt zijn oogen niet uitsluitend naar den staatsvorm; het begrijpt, dat die staatsvorm een hol hulsel zou blijken, indien niet de menschen er waren om hem te vullen en te dragen. Vlaanderen moet geestelijk èn sociaal vooruit. En zoo zien we het aktivisme een buitengewone aktiviteit ten toon spreiden om, temidden der om zich heen grijpende oorlogsverwording, zoovelen mogelijk de middelen tot verheffing tot hooger peil te brengen. Van de verteluurtjes voor kinderen, langs volksboekerijen, volkshoogeschool- en handelscursussen naar de Hoogeschool van Gent, gaat de werking met grooten ijver

1) Als ‘Unionisten’ wordt de groep aangeduid, die staat voor een federatief verbond met Wallonië, onder behoud van de politieke eenheid van België. Dit tegenover de ‘Jong Vlamingen’, die een zelfstandig koninkrijk Vlaanderen voorstaan.

door. De Vlaamsche Afdeeling van het Departement voor Onderwijs werkt stevig aan de vervlaamsching en verbetering der scholen. Ook de vrouwen, over wie Hugo Verriest eens het hoofd schudde als de zwakste steê in het Vlaamsche leven, komen in beroering; gaan zich mobiliseeren, en trachten haar zusters mee te krijgen.

Op maatschappelijk gebied werken de bewuste Vlamingen eveneens wat zij kunnen. Zij hebben, op het voetspoor van de Belgische socialisten, de coöperatie in de Beweging gebracht, en hun Coöperatieve Vereeniging 'Volksopbeuring', tevens bevorderaarster der volksontwikkeling op allerlei gebied, telt reeds bijkans 30.000 aanhangers-leden. Er wordt gewerkt aan de finantieele onafhankelijkheid van Vlaanderen door de stichting van een Bank; aan de economische-toekomst-voorbereiding door een tentoonstelling, die een beeld moet geven van hetgeen Vlaanderen was en van hetgeen het vermag. En naarmate aldus de Beweging zelf uitgroeit in den breede, trekt zij uit het eigen volk krachten mee òp, die zich vroeger van haar afzijdig hielden, omdat in haar louter litterair-politiek dilettantisme geen plaats voor hen was.

Nu zijn er zeker - plaatsen te over. Een volk dat zoo eeuwen lang feitelijk door een kleine, vervreemde minderheid bestuurd en geleid is, vindt natuurlijk niet op eenmaal de krachten in eigen kring om al het werk te doen, dat dubbel veel is, waar zooveel moet worden ingehaald.[1)] Zoo moet er vaak gewerkt worden met beginnelingen en beunhazen, waar men eerste krachten zou behoeven. Ook ontbreekt het gansch de Beweging aan den éénen grooten leider, gelijk onze burgerij dien vond in 1848, in Thorbecke; de Italianen in Mazzini, de Ieren in O'Connor en later in Parnell.

* * *

Het bovenstaande heeft zijn doel bereikt, als het den lezer slechts den indruk gegeven heeft, dat daar in Vlaanderenland op dit oogenblik nog iets anders leeft dan: 'landverraad, dat met den vijand heult'; dan een doening van een groepje

1) Bezat Vlaanderen bijv. reeds de eigen niet-verfranschte krachten in de juridische wereld, de staking der Belgische rechters had het een eenige gelegenheid geboden, heel het rechtswezen in Vlaanderen te vervlaamschen.

lawaaischoppers. Zeker is er nog geen kwestie van een volksopleving over gansch de linie, gelijk andere volksgroepen tijdens dezen oorlog te zien gaven. De in deze laatste drie jaren aktief geworden Beweging lijdt onder het verschijnsel, noch in Polen noch in Ierland, maar wel in Litauen aangetroffen, dat zij een verzet beteekent tegen de eigen hoogere, van het volk vervreemde en het volk verachtende klasse, en dat zij nog bovendien onder de eigen medestanders de voordachtelijk Passieven missen moet. Zoo is het een kleine kern van meer ontwikkelden en begaafden, die er heel de taak van volks-bewustmaking en volks-voorbereiding tot maatschappelijk en politiek zelfbestuur op de schouders moesten laden. Doch rondom hen groeit zienderoogen de schare van reeds bewustgewordenen, en rondom hen groeit de geest van vastberadenheid, de wil om zich zelf te zijn in het eigen land, en dat eigen land te maken tot een, waar het beter wonen zal zijn voor het eigen volk dan vóór den oorlog.

Hoever deze nieuwe beweging het brengen zal tot aan den Vrede? En daarna?

Wie zal het wagen daaromtrent iets te voorspellen? Maar overwegend wat er gewerkt wordt en hoe; hoe het uitgestrooide zaad reeds ontkiemt; hoe de Beweging gansch het gebied der werkelijkheid is gaan bestrijken en zich bewust is geworden van de oneindige uitgebreidheid en verscheidenheid van het werk, dat vóór haar ligt - meen ik dit toch wel te mogen vaststellen: tot het letterkundig en politiek dilettantisch flamingantisme van vóór den oorlog zal zij niet licht meer terugzinken. En elke poging om haar met geweld te onderdrukken zal niet alleen mislukken, doch haar slechts kunnen versterken.

Want er is iets in haar gegroeid, dat haar tot kort geleden al te zeer ontbrak:

Ruggegraat.

Wie er aan twijfelt, constateere slechts hoe zelfs het mergloos Passivisme[1)] den toon gaat vinden, die niet meer past voor den ouden Lamme Goedzak.

1) Dit epitheton ‘mergloos’ voor zeker deel van het Passivisme bedoelt niet, in strijd met wat de Inleiding als noodzakelijk vastlegde, over deze richting op zich zelf vonnis te vellen. Stelt men de tegenstelling tusschen Passivisme en Aktivisme in de beslissing omtrent deze vragen: Of de
Beweging zich al dan niet mag bedienen van uitheemschen invloed, en of zij dit bovendien mag doen van den Bezetter, dan is het duidelijk dat men, als Vermeylen, passief zou kunnen blijven tijdens den oorlog en toch, voor nà den Vrede, als noodzakelijke eisch de Bestuurlijke, en zelfs Politieke Scheiding tusschen beide landsdeelen voorstaan. Mergloos wordt dit Passivisme echter, als het de kracht niet toont, zijn eischen scherp te formuleeren en er, trots alle tegenkantig en verdachtmaking, op te blijven staan.

De afstand is nog groot tot het doel:

> ‘In Vlaanderen Vlaamsch
> noch Fransch noch Duitsch’,

en dan dit Vlaamsche Vlaanderen een gewest, waar de gansche volkskracht zich zal kunnen ontwikkelen tot ouden luister; waar de achterstand van eeuwen, het kwaad van tachtig jaren achteruitzetting, de schade der zware oorlogsjaren, ingehaald zullen zijn; waarin het overgroote deel der bevolking niet meer zal leven onder den smaad, de geringschatting en den druk van het kleinste deel, en ‘arm Vlaanderen’ een Vlaanderen zal zijn geworden, vol zelfbesef levend onder Zelfbestuur, buiten vreemden invloed.

Er zal ernstig en angstvallig gewaakt moeten worden, dat niet bij het pogen de Scylla der verfransching te ontgaan, op de Charybdis der verduitsching het schip van staat gaat stranden; en niet, in het jagen naar zelfstandigheid, een valsche schijn daarvan worde aanvaard.

En het woord van den jongen Zwitserschen dichter Albert Steffen (uit zijn drama: ‘der Auszug aus Aegypten’ (1916):

> ‘Jetzt aber naht sich eine schwere Prüfung,
> Um unsern Willen in sich selbst zu harten’

zal voor alle bewuste Vlamingen tot ernstige vermaanleus blijven.

Maar twijfelen behoeven we er toch niet langer aan, of het ontwaakt besef zal doorwerken en:

Fiandra farà da se!

Juli 1918.

L. SIMONS.

Oud Hindoeïsme en jong nationalisme.

Tot voor weinige jaren gold als dogma, dat het Hindoeïsme de vroegere Javaansche en de hedendaagsche Balische maatschappij op een veel hooger ontwikkelingspeil had gebracht, ja, de Javanen en Baliërs eigenlijk van den staat der barbaarschheid had opgeheven tot staatsorganisatie en tot het betrekkelijk hooge beschavingspeil, dat die volken hebben bereikt. In den invloed, door het Hindoeïsme op hen uitgeoefend, zag men een analogon van dien, welken onze Westersche wereld van het Hellenisme en het Latinisme heeft ondergaan.

In den laatsten tijd evenwel nopen twee omstandigheden om deze meening met critischen blik te beschouwen.

Ten eerste blijft zij niet langer, gelijk tot dusver, tot de studeerkamer beperkt, maar heeft zij ook zekere propagandistische waarde verkregen: sedert eenigen tijd valt er in het moderne Javaansche intellectueele leven eene strooming te onderscheiden, die zich gaarne op nauwe verwantschap tusschen de Javaansche en de Hindoesche beschavingsvormen beroept; ten anderen heeft het wetenschappelijk onderzoek van de Oud-Javaansche samenleving veel aan het licht gebracht, dat tot meerdere waardeering noopt van de beschavingselementen, voortgekomen uit de Indonesische wereld zelve, en de waardeering van de Hindoesche inmengselen in de Javaansche beschaving vermindert.

Wij willen de bedoelde strooming nader bezien, vervolgens nagaan, wat de Hindoesche invloeden op het eenige nu nog in ons Indië bestaande Hindoesche land, Bali, de afspiegeling van het oude Java, hebben uitgewerkt, en ten slotte trachten het debet en credit dier invloeden vast te stellen.

I.
De Javaansch-Hindoesche strooming.

Het is onmiskenbaar, dat de Javaansche beweging der laatste twintig jaren Europeesche ontwikkeling, Europeesche staatkundige en economische regelingen en kennis van de Nederlandsche taal verlangt, om mede te kunnen genieten van de Europeesche beschaving en de voordeelen voor de welvaart der individuen, die deze verleent.

Maar even onmiskenbaar is het, dat zich eene reactie tegen deze beweging openbaart in dien zin, dat men wèl verlangt het stoffelijke, het technische deel van de Europeesche wetenschap en beschaving, doch zich van het Europeesche geestelijke leven, de Europeesche mentaliteit als geheel, met eenigen afkeer afwendt. Het kan wel niet anders of de wereldoorlog van het laatste viertal jaren moet dien afkeer hebben versterkt.

Eene beschaving, die een oorlog voortbrengen kan, welke de oorlogen uit de duisterste tijdvakken van de menschelijke geschiedenis in wreedheid van uitwerkselen verre overtreft; een Christendom, dat niet bij machte is zùlk een oorlog te beletten; eene democratie, die werkeloos blijft zoodra hare toepassing den nationalen hoogmoed zou kunnen kwetsen of het brute eigenbelang schaden, vermogen niet de minste bekoring uit te oefenen op het Javaansche gemoed. Dit voelt zich veiliger bij zijn intuïtief, droomerig denken dan bij het Europeesche ultra-cerebrale redeneeren, waarvan het de peillooze domheid doorvoelt.

Die reactie tegen het Europeesche denk- en gevoelsleven uit zich nog onvolkomen en verward, maar niettemin onmiskenbaar, in de vereenigingen Sarēkat-Islam en Boedi-Oetåmå, welke beide nationaal willen zijn, doch zeer uiteenloopen in de *keuze* der wegen, langs welke zij hun nationalisme willen bevorderen. Voorzoover de geestesrichtingen, in deze vereenigingen belichaamd, zich thans reeds met eenige duidelijkheid afteekenen, zou men ze als volgt kunnen karakterizeeren.

De Sarēkat-Islam wil haar nationalisme uitbreiden tot alle volken van Ned. Indië en zou dus in dit opzicht eer internationaal moeten heeten. Zij wil in de eerste plaats democratisch zijn. Haar beginselen en leuzen van democratie zijn

kennelijk van West-Europeesche afkomst; haar Islamitisch karakter is, zooal niet ontstaan dan toch versterkt door de reactie tegen de zendingspolitiek van den vorigen landvoogd; dit karakter verzekert haar de sympathie van breede lagen der bevolking, die zonder dat niet voor háár vorm van democratie in beweging zouden zijn te brengen.

Wij bezitten thans eene omschreven beginsel-verklaring van de Centrale Sarēkat-Islam, vastgesteld op haar Tweede Nationale Congres te Bandoeng, aldus luidende:

'Met eerbiediging van alle andere godsdiensten en met betrachting van verdraagzaamheid, zooals de Qoerān in de Soera Quorija openbaart, gelooft de C.S.I. in den Islam den prediker van democratische ideeën.

Met hooghouding van het gezag eischt de C.S.I. toenemenden invloed van de Indische volken en volksgroepen op het bestuur en de regeering, teneinde te geraken tot zelfbestuur. Hiertoe zal de C.S.I. al hare krachten langs gepasten weg aanwenden.

De C.S.I. verwerpt de rassenheerschappij en eischt van de overheid gelijke bescherming der rechten en vrijheden van alle staatsburgers met krachtigen steun voor het zwakke en hulpbehoevende, zoowel op geestelijk als op maatschappelijk terrein.

De C.S.I. bestrijdt de macht van een zondig kapitalisme, welke naar hare stellige overtuiging de oorzaak is van den huidigen slechten economischen toestand van het grootste gedeelte der Inlandsche bevolking.

Voor de behoorlijke uitoefening van staatsburgerrechten acht de C.S.I. naast intellectueele ook moreele ontwikkeling van het individu noodzakelijk, waarvoor zij in den godsdienst het beste middel ziet, en gelooft zij in den Islam den godsdienst bij uitnemendheid voor de zedelijke opvoeding van het volk. De Staat echter blijve buiten invloed van elke godsdienstinmenging, doch behandele alle godsdiensten op gelijken voet.

De C.S.I. zoekt samenwerking met alle vereenigingen en personen, die zich met haar beginsel vereenigen'.

Ten opzichte der defensie besloot het Congres eene afwachtende houding aan te nemen. Verder besloot het, dat geld zou worden bijeengezameld voor een Mohammedaansche

Kweekschool en tenslotte werd nog een ‘werkprogramma’ opgesteld.

De in dit programma uitgesproken voorliefde voor den Islam geeft niet de godsdienstige overtuiging weer van alle leiders der vereeniging. Wij hebben in private gesprekken met intellectuels van de S.I. en ook wel in openbare vergadering een Credo hooren uitspreken, dat geheel overeenkwam met dat van de Boedi-Oetåmå-groep.

Persberichten meldden reeds protesten uit de Inlandsche wereld tegen dit misbruiken van het geloof als hefboom voor politieke doeleinden. Het ‘Nationale Javaansche Comité’ verzette zich tegen deze beweging, noemde die valsch en misleidend, daar zij geloof en politiek vermengde. Het eischte vrijheid voor ‘het oude Javaansche geloof’, volgens een helaas wel wat kort telegram in de dagbladen.

De Islam is nu eenmaal een weinig geschikt werktuig om als hefboom te dienen voor politieke werkzaamheid in den trant van de Sarēkat Islam. Hij is voor dat doel in 't geheel niet gemaakt. Het genoemde programma bevat dan ook, van kerkrechtelijk-Islamitisch standpunt beschouwd, grove ketterijen.

En nu de Boedi-Oetåmå. Deze vereeniging is zeker ook nationalistisch en democratisch, doch beseft, dat de democratie in N. Indië andere wegen moet volgen dan in Europa. Zij zoekt naar die wegen en voelt niet voor Westersche methoden en leuzen. Haar denksfeer is meer Javaansch; haar veld van actie omvat alleen het Javaansche volk. In godsdienstzaken toont zij den Javaansch-aristocratischen trek: gematigde onverschilligheid ten opzichte van de gevestigde en georganiseerde godsdiensten, met sympathieën voor Boeddhisme, voor theosophie en occulte wetenschappen. Een aristocratische geestesgesteldheid, die het natuurlijk acht dat de vorsten en aanzienlijken als hoofden gelden van den volksgodsdienst, hetzij vroeger het Çiwaïsme of thans den Islam, en tegelijkertijd hun hart geven aan meer abstract-wijsgeerige gevoelens en riten van Hindoesche denkwijze. De kersteningsactie der vorige landvoogdij bracht dit Hindoeïstisch streven tot stilstand en wekte ook de leden van Boedi-Oetåmå tot een krachtiger Mohammedaansch leven op. Thans luikt echter het Hindoeïstisch streven opnieuw op.

Teekenend voor den Boedi-Oetåmågeest op het terrein van den godsdienst is het gebeurde op de laatste algemeene vergadering van deze vereeniging.

Het bestuur had voorgesteld eene pro-Islamitische godsdienstparagraaf op te nemen in het beginselprogramma. Toen trad Dr. Radjiman, oud-voorzitter der vereeniging, lijfarts van den Soesoehoenan van Soerakarta, en thans lid van den Volksraad, met kracht tegen deze paragraaf in het krijt, in aansluiting aan eene kritische studie, die hij vroeger over de Sarēkat-Islambeweging had geschreven. Zijn woord had ten gevolge, dat de pro-Islamitische paragraaf werd afgestemd en vervangen door een eisch van volmaakte gelijkheid van alle godsdiensten. Hij stelt steeds op den voorgrond, dat de Javaansche beschaving niet te danken is aan den Islam, doch van zuiver Boeddhistischen oorsprong is.

In Midden-Java, bekend om de onverschilligheid ten opzichte van godsdienstzaken, waar vele inlanders zelfs openlijk varkensvleesch nuttigden, beginnen nu de beide geschetste stroomingen zich met steeds grooter duidelijkheid af te teekenen.

Aan den eenen kant: Democratie naar het model van de meest linksche West-Europeesche theorieën en leuzen, doch mèt geprononceerd pro-Islamitisch karakter. De bevolking, speciaal in het Solosche, begint er aan te denken de oude animistische inmengselen in haar godsdienst, zooals het branden van wierook, het offeren aan oude kanonnen, heilige boomen en andere fetisen te vermijden. Aan de gemeenschappelijke godsdienstoefening op het Vrijdagmiddaguur te Solo nemen tegenwoordig duizenden deel, zoodat de mooie, groote missigit voor allen geen stand- en knielplaats meer kan bieden. Twee bladen en verscheidene vereenigingen te Solo streven naar het verhoogen van den godsdienstzin. Een godsdienstschool naar meer modernen trant, de ‘Madrasah Mambangol Ngoeloem’ te Solo, dergelijke scholen te Pasar Kliwon, Kepatian, Båjålali en Sragēn trekken veel leerlingen. De jongelieden van de Opleidingsscholen voor Inlandsche ambtenaren en de Kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers in Midden-Java vragen en ontvangen onderwijs in den Mohammedaanschen godsdienst, iets waaraan zij voor eenige jaren niet dachten. Het blad Neratja (de Weegschaal) bevatte

een bericht uit Solo, dat aldaar drie Inlandsche Gouvernementsonderwijzers uit 's Lands dienst zijn getreden en een Hollandsch-Javaansche school hebben opgericht met Mohammedaansch godsdienstonderwijs: de sekteschool, eveneens naar Westersch voorbeeld, door Inlandsch initiatief geïntroduceerd.

En daartegenover: de moderne Hindoe-Javaansche beweging, die wij opvatten als een der uitingen van den Boedi-Oetåmågeest. De controleur A. Mühlenfeld vertelt hierover een en ander in het nieuwe Indische weekblad De Taak, nos. van 11 en 18 Aug. 1917. Hij beweert, dat het Hindoesche denken op Midden-Java eigenlijk nooit onderbroken is en er in sommige streken meer dan de Islam de bevolking beheerscht. Als uitingen van de moderne Hindoeïstische strooming noemt hij: de Sepoi-opstand te Solo in 1816, de Boeddhistische gebedsformulieren, die nog in den kraton worden gebruikt, de Boeddhistisch getinte geschriften, door een tweetal leden van het Mangkoe-Nagåråsche huis in de 2e helft der 19de eeuw samengesteld; het neo-Boeddhisme en de theosophie, die in de Vorstenlanden en aangrenzende gewesten ijverig beoefend worden.

Het zijn lieden van deze richting, die meenen van het hedendaagsche Hindoeïsme op Bali te kunnen leeren en in het bijzonder van het Boeddhisme op dit eiland iets goeds voor hunne ideeën verwachten.

Het Boeddhisme, zeggen hare voorstanders, is democratisch. Niet het Hindoeïsme heeft de Javanen kruiperig en energieloos gemaakt; de Baliërs strekken tot bewijs hiervoor.

Het aantal ontwikkelde Javanen van aanzien, dat Bali bezoekt, is toenemende. Men zegt dat in den loop van dit jaar een der Javaansche vorsten een bezoek zal brengen aan den nieuwen stedehouder van Karangasem. De aanzienlijke Javanen, die in den laatsten tijd Bali bezochten, zijn vol geestdrift over hetgeen ze daar zagen op kunstgebied en over de heerschende welvaart. De heer Mühlenfeld meent, dat de padanda's (Brahmaansche priesters) de Indische Vēda's lezen; de stedehouder van Karangasem vertelde hem, dat ze zelfs over het algemeen het Sanskrit machtig zijn. Voorzichtiglijk maakt de schrijver hier evenwel dit voorbehoud: ‘hetgeen echter wel in dien zin zal moeten opgevat worden, dat ze de Vēda's in het Sanskrit lezen, zonder nochtans de

juiste beteekenis der woorden voor oogen te hebben. Verschillende Bali-kenners laten zich tenminste nog al sceptisch uit over de kennis van het Sanskrit onder de padanda's.' Schr. had gerust kunnen zeggen, dat zoowel de Vēda's als het Sanskrit op Bali onbekend zijn. Hij spreekt dan nog over de Boeddhisten in Karangasem en Gianjar. 'Meer ontwikkelde Balineezen in die streken zouden wel degelijk de voornaamste verschilpunten tusschen Hindoeïsme en Boeddhisme kennen. Er schijnen plannen te bestaan om godgeleerden van eenigen naam uit Voor-Indië naar Bali te doen komen, teneinde het geloof meer tot zijne oorspronkelijke zuiverheid terug te brengen'.

Van belang is ook, wat de heer Mühlenfeld zegt over de kans van den Islam om Bali te veroveren. Voor eenige jaren scheen het mogelijk, dat de Islam zachtjes aan het Hindoeïsme zou verdringen. De invloed der geïmmigreerde Javanen, in Djembrana als kolonisten, over het geheele eiland als ambtenaren en beambten, en van de Sasaks, wier overkomst naar Bali door den vorigen stedehouder van Karangasem Goesti Djilantik werd aangemoedigd, en voor wie hij zelfs een moskee liet bouwen, viel niet te miskennen. De gemengde huwelijken, het stellen van den vacantietijd op de scholen in de Mohammedaansche Poeasa-maand waren eene Islamitische propaganda. De Sarēkat Islam op Java, die zelfs te Loloan in Djembrana en te Ampenan op Lombok en thans ook in Kloengkoeng eene afdeeling heeft, deed de kans voor den Islam echter belangrijk verminderen, juist doordat zij eene anti-Mohammedaansche reactie opwekte. 'Kort geleden is onder den naam Sarēkat-Bali eene zich voornamelijk op economisch terrein bewegende vereeniging van Hindoe-Baliërs opgericht en het is niet onmogelijk dat Boedi-Oetåmå op Bali zal gaan werken.'

In zijn bovengenoemd artikel behandelt schr. aan het slot de vraag of het Hindoeïsme op Java een toekomst kan hebben. Hij gelooft aan de mogelijkheid daarvan, mits dit Hindoeïsme zich modernizeere en o.a. het kastenstelsel van zich afschudt. Wellicht is er een grooter kans voor het Boeddhisme. Welke der twee stroomingen, vraagt hij, zal het overwicht krijgen?

II.
Het Balische voorbeeld.

Het oud-Javaansche en het hedendaagsche Balische Hindoeïsme was en is een onontwarbaar syncretisme van animisme, Brahmanisme[1)] en Boeddhisme, het eindproduct van verwording eenerzijds en verdere ontwikkeling anderzijds gedurende vele eeuwen, onder zeer uiteenloopende rassen, klimaten en samenlevingen ontstaan. Wat de Hindoe's op Java brachten was natuurlijk geenszins een ‘zuiver’ Brahmanisme, zooals dit kunstmatig uit de Oud-Indische Vēda's zou zijn te abstraheeren. Het was eenvoudig de volksgodsdienst van het land, waar de meerderheid der kolonisten vandaan kwam. Die volksgodsdienst zelve was met animistische voorstellingen rijkelijk vermengd; dat land was het thans nog bij de Baliërs met eerbied beschouwde ‘Keling’ op de Oostkust van het schiereiland Dekan. De vorm van Brahmanisme, die daar beleden werd, had Çiwa tot hoofdobject van vereering, en wel Çiwa in zijn drie verbeeldingen van Mahadēwa of Paramaçwara (de groote God), Batara Goeroe (de God-leeraar) of Mahayogi (de groote asceet) en Kâla of Mahakala (de Tijd) of Bhairawa (de Verschrikkelijke) of Jama of Antaka (de levensbeëinder). Elk dezer gestalten van Çiwa had eene çakti (gemalin), die hare eigen functie had in het wereldbesturen. De vereering van de beide andere hoofdgoden der Indische Trîmoerti (Drieëenheid), Brahma en Wisjnoe, en van hunne çakti's was meer beperkt en plaatselijk, vooral die van Brahma, den eersten god uit de Trîmoerti, den ongeschapen schepper der wereld, de wereldziel. Wisjnoe, de eeuwige onderhouder van het geschapene, de god van de

1) Het is wellicht niet overbodig hier op te merken, dat onder Brahmanisme bedoeld worden alle Indische godsdienststelsels, die uitdrukkelijk of implicite het gezag der oeroude gewijde Indische oorkonden, de Vēda's, erkennen. Van deze godsdienststelsels is het Çiwaïsme, dat Çiwa als opperwezen, schepper, onderhouder en beëindiger van al het bestaande erkent, een der voornaamste. Het Boeddhisme, ± 600 v.C. ontstaan, en de later daaruit ontstane Boeddhistische kerken verwerpen het gezag der Vēda's. Op Java heerschte alleen het Mahayanisme (de Noordelijke kerk van het Boeddhisme), dat reeds zeer vroeg onder invloed van het Çiwaïsme stond.

zon en het licht, werd vooral in twee van zijne tien verschijningsvormen (awatâra's) vereerd, n.l. als Rama en Krisna, die hoofdfiguren in de Oud-Javaansche letterkunde en de wajang (het schimmenspel) zijn geworden.

Van de talrijke mindere goden uit het Hindoe-pantheon zijn op Java en Bali vooral bekend geworden: Indra of Swargapati, de duizendoogige hemelheer, die over donder en bliksem beveelt en den regen zendt; Koewēra, de zwaarlijvige god des rijkdoms; Ganeça, de oudste zoon van Çiwa als Mahadēwa en Pârwatî of Oemâ, kenbaar aan zijn olifantskop op een klein lichaam, de god der wereldsche wijsheid, de patroon van schrijvers en publicisten, de verpersoonlijking van voorzichtige politiek en maatschappelijke orde; Kama of Sang Hyang Smara, de liefdegod, schenker van huwelijksgeluk, en Rati, diens çakti.

Hoe deze godenfiguren uit het Brahmanisme met animistische volksvoorstellingen zijn samengesmolten moge hier worden verduidelijkt door enkele voorbeelden slechts uit het hedendaagsche Bali.

Saraswati, de çakti van Brahma, is de godin van wetenschap, wijsheid en welsprekendheid, de patronesse der schoone kunsten, de moeder der heilige vēda's. Zij geldt echter tevens als godin van het vruchtbaarmakende rivierwater, zoowel op Bali als in Hindoestan. De Baliërs nu beschouwen de gewone huishagedis als eene incarnatie van Saraswati en wijden haar een jaarlijksch offerfeest. Tot de bij die gelegenheid gebrachte offers behoort een uit rijstemeel vervaardigde afbeelding van de hagedis met nest en eieren. De voorstelling van de hagedis als kenster van het verborgene en de toekomst is Polynesisch; bij de overneming van de vereering van Saraswati maakten de Baliërs de hagedis, die eene overeenkomende rol te vervullen had, tot incarnatie van de godin.[1)]

Met *Wisjnoe* is door de Baliërs al heel vreemd gehandeld. Zij brengen hem in verband met de zee en den storm en vereenzelvigen hem wel met het water, ook met het irrigatiewater. Zijne çakti, Laksmi of Çri, die in geheel Indië vereerd werd of wordt als godin van het geluk en de vrucht-

1) Zie: J.C. van Eerde, De hagedis in het volksgeloof der Hindu-Baliërs, in het Tijdschr. v. Binnenl. Best. XX, 1901, bl. 203-207 en de daar genoemde bronnen.

baarheid, die het rijstgewas kan doen slagen en regen nederzenden, is waarschijnlijk vereenzelvigd met eene oorspronkelijk Polynenische rijst- of vruchtbaarheidsgodin. De Baliërs huldigen deze meest populaire der godinnen dikwijls door voor haar poppetjes te maken uit lontarbladeren, met een gelaat van beschilderd hout. De naam van Batari Çri komt in een groot aantal tooverformulieren voor. *Çiwa* vereenigt naar de voorstelling op het oude Java en het hedendaagsche Bali de macht van Brahma en Wisjnoe in zich en wordt nog op Bali met velerlei phallistische gebruiken en symbolen vereerd. De top van den Goenoeng Agoeng is op Bali zijn zetel. Als Mahadēwa is zijne çakti *Oemâ*, die bij de Baliërs, met weglating harer attributen als godin, wordt voorgesteld als eene prinses, die heerscht over de rijst van de niet-bevloeibare velden, als ambtgenoote dus van Batari Çri, die de bevloeibare velden voor hare rekening heeft. Eene andere gestalte van Oemâ is *Doerga*, de godin, die het kwaad in den vorm van een daemon bestrijdt. De Baliërs hebben echter deze Doerga verwisseld met Kalî, de çakti van Çiwa-Kâla of Bhairawa, de schrikwekkende. Deze Kalî-Doerga is bij de Baliërs geworden de godin des doods en der verschrikkingen; de beelden, die haar voorstellen, krijgen door de uitpuilende oogen, de slagtanden en de versierselen van schedels gemaakt een schrikwekkend karakter. Op elke sema (plaats der tijdelijke begraving en der lijkverbranding) is een tempel aan haar gewijd. Het volk vereenzelvigt haar met de booze geesten, die op deze hoogst onreine plaats rondwaren.

De omvorming van Çiwa tot Batara Goeroe en tot asceet is wellicht een gevolg van de vermenging van Çiwaïsme en Boeddhisme, waarop wij beneden nog even moeten terugkomen.

Van de mindere goden is *Baroena* op Bali de god van de zee geworden, doch veel meer populariteit verwierf er zijn volgeling *Basoeki* of *Basakih*, de slangenkoning. Voor de Baliërs werd hij de regenverwekker; hij speelt een rol bij de plechtige bedevaarten naar de bergmeren, waarbij symbolen van rijkdom als offer in de meren worden geworpen. Zij beweren, dat hij soms van de bergmeren op Bali naar dat op Lombok trekt en omgekeerd. Zijn naam heeft allengs de beteekenis gekregen van welvaart.

Kama en *Rati* zijn in voorstelling en beeld bij de Baliërs zeer menschelijk-sensueel geworden; de liefdegodin werd bijna eene copie van eene danseres.

Bregoe, een der zeven zonen van Brahma, werd op Bali de god der hanengevechten en de daarbij behoorende weddingschappen; bij de hanenklopbaan vindt men een offertafeltje of -huisje voor Bregoe; hem wordt druk geofferd om den hanen de gewenschte eigenschappen te doen geven.

Skanda of *Koemara*, zoon van Çina-Mahadēwa en Oemâ of Parwati, de god des oorlogs en de heer der hemelsche legerscharen, schijnt op Bali met een beschermgeest der kleine kinderen te zijn vereenzelvigd. Voor Koemara worden offers neergelegd in een boven de slaapplaats der kinderen gehangen bak. Aan één kant is die bak met teekeningen versierd. Glimlacht 't kind gedurende den slaap, dan is het offer goedgunstig aangenomen.

Wij gaven hier enkele voorbeelden van een meer of minder vaststaand syncretisme tusschen Brahmanistische en Polynesisch-animistische voorstellingen. Een juiste grens tusschen wat op Javaanschen en wat op Balischen bodem is gegroeid valt hier niet te trekken. Ook kan niet worden bewezen of deze Polynesisch genoemde elementen misschien ook in het Hindoeland zelve worden aangetroffen. De zuiver animistische voorstellingen vormen het hoofdbestanddeel in het volksgeloof, ook waar dit Hindoesch heet. Zoo is het nog bij de Baliërs van heden. Vereering van fetisen, offeren aan geesten van voorouders en andere booze en goede geesten teneinde gewenschte doeleinden te bereiken en rampen van personen, familiën, dorpen en land te weren, verkeer met en raadplegen van geesten door middel van sjamanen, om ziekten te genezen en goedkeuring op ontworpen plannen en bestuursdaden te erlangen, practijken tot zuivering van huis, dorp en land van booze geesten, neutralizeering van hun kwade invloeden bij den oogst, het uitvoeren van groote werken, bij zwangerschap, geboorte, tandenvijlen, huwelijk, lijkplechtigheden, dit alles vormt nog het voornaamste deel van den volksgodsdienst. En ook de ceremoniën der priesters berusten meerendeels op de meeningen, die tot deze praktijken aanleiding geven, zij het ook dat zij beter met de officiëele goden bekend zijn, hun theorieën bij het volksgeloof trachten

aan te passen en aan de officiëele godenleer hun prestige en dat hunner handelingen ontleenen.

Meer documentaire bewijzen, in geschriften en beelden, bezitten wij van de samensmelting van oude Brahmanistische en Boeddhistische leerstukken op Java en Bali, zoowel als in het Hindoeland zelve.

Reeds Crawfurd wees in zijn in 1820 verschenen 'History of the Indian Archipelago' op deze samensmelting en later hebben vooral Nederlandsche geleerden als Friederich, Kern, Van der Tuuk, Brandes, Van Eerde, Rouffaer en H.H. Juynboll door het onderzoek van Oud-Javaansche geschriften van Bali en persoonlijke navraag op dit eiland zelve aan het licht gebracht op hoe merkwaardige wijze in den loop der eeuwen de zoo ver uiteenloopende godsdienststelsels zich konden vermengen[1]. Die samensmelting gaat zoo ver, dat oudheidkundigen dikwijls Boeddhistische beelden niet van Çiwaïtische konden onderscheiden, ondanks de vaste attributen van elk godenbeeld. Oud-Javaansche dichters vermeiden er zich in te betoogen, dat Boeddha en Çiwa eigenlijk één waren, twee namen voor denzelfden Al-geest.

Het is op Java en Bali anders gegaan met de verhouding tusschen Çiwaïten en Brahmanen dan in het Hindoeland. Terwijl hier het Boeddhisme tijdelijk de overhand scheen te krijgen, doch in hevige oorlogen weer door het Brahmanisme werd verdreven, zoodat het nu nog alleen op Ceylon en in enkele Noordelijke grenslanden heeft stand gehouden, leefden de sekten op Java broederlijk naast elkaar, of juister, de vorsten en grooten met hun Boeddhistische sympathieën,

1) Over dit onderwerp raadplege men de volgende geschriften, waarin ook de meeste andere artikelen, daarop betrekking hebbende, zijn aangegeven:
H. Kern. Over de vermenging van Çiwaïsme en Buddhisme op Java, naar aanleiding van het Oud-Javaansch gedicht Sutasoma. Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Letterk. Rks. 3, dl. V, 1888, bl. 8-43.
Dezelfde. Vertaling met aantt. van den Nāgarakrĕtāgama, in de deelen 61-70, 1908-1915, van de Bijdr. v.h. Kon. Inst. v.d.T.L. en V.v.N.I.
J.C. van Eerde. Hindu-Javaansche en Balische eeredienst, in dezelfde Bijdr., 65, van 1911, bl. 1-39; hierin vooral II, Çiwa en Buddha, bl. 5-14.
J. Brandes, Beschrijving van de ruïne bij de dēsa Toempang, genaamd Tjandi Djago. 's Grav.-Batav. 1904.
Verder nieuwere werken over Brahmanisme en Boeddhisme.

en hun gelijkgezinden aanhang van tempelbouwers, kunstenaars, dichters, lieten de Çiwaïtische volksmassa rustig in hun geloof voortleven. Kern zegt:[1] 'Staat en maatschappij waren op Java in 't Hindoetijdperk door en door Brahmanistisch. Let men alleen op de menigte van Buddhistische heiligdommen, welke sedert het laatst der 8ste tot in de 14de eeuw op Java zijn verrezen, dan zou men een oogenblik geneigd zijn, den invloed van 't Buddhisme zeer hoog aan te slaan. Doch de Oud-Javaansche letterkunde is zóó overwegend Brahmanistisch; de nog bij de hedendaagsche Javanen levendige belangstelling in de figuren van 't Mahābhārata en Rāmāyana, waarvan de Lakons getuigenis afleggen, bewijst een zoo groote vertrouwdheid met de Indische heldensage bij 't Javaansche volk in vroeger tijd, dat men moeilijk aan 't Buddhisme een grooten invloed op de maatschappij en volksdenkwijzen van voorheen kan toeschrijven. Nog heden ten dage zien wij, dat die op Bali weinig te beteekenen heeft. Het is evenwel niet te ontkennen dat in de vorstelijke families het Buddhisme veel begunstigers en aanhangers vond, en hierdoor is te verklaren dat zoo onevenredig veel heiligdommen van Buddhistischen oorsprong 't eiland sierden. Zulke prachtgebouwen konden alleen door de grooten der aarde gesticht zijn; 't volk in 't algemeen had daartoe de middelen niet.'

Hofdichters gingen zoo ver de door hen bezongen vorsten te vergoddelijken tot Çiwa-Boeddha's en beelden werden opgericht, die den gestorven vorst als zulk eene tweezijdige godheid voorstelden.

Een ander voorbeeld van dit Brahmanistisch-Boeddhistisch syncretisme is de god des rijkdoms Koewēra, die vanouds aan Boeddhisten en Brahmanisten gemeen is.

De eschatologische voorstellingen der Baliërs vormen eveneens een verwarrend mengsel van animistische, Brahmanistische en verbasterd-Boeddhistische begrippen. Een der gestalten van Çiwa-Kala is Yama, de god der gerechtigheid (Sang Hyang Dharma) en de doodenvorst (Pretaradja). Deze Brahmanistische god voert de zielen onder vele animistische ceremoniën naar een Boeddhistischen hemel of hel. De

1) Bijdr. v.h.K.I. 61, bl. 402-403.

gebruiken vóór, bij en na de lijkverbranding zijn animistisch, zooals bijv. het offeren bij het lijk, de zorg voor het contact dat tusschen de losgeraakte ziel en hare oude omgeving moet blijven bestaan, de maatregelen om de ziel te beletten den achterblijvenden kwaad te doen, de sympathetische magie door het leggen op het lijk van allerlei voorwerpen, die in een toekomstig bestaan het bezit van schoone oogen en tanden, van welsprekendheid e.d.g. moeten waarborgen. De Balische hel is noch met de leer der Vēda's, noch met de zuivere oorspronkelijke leer van den Boeddha overeen te brengen, maar van een later Boeddhisme afkomstig[1] en de Balische geest vermeit zich in een hemel met zeer ongeestelijke geneuchten en een hel met uitgezochte straffen. In den hemel, waar Indra de hemelheer den scepter zwaait, komen de Brahmaansche priesters, de vrouwen, die zich met het lijk harer echtgenooten lieten verbranden en de vorsten, met hunne volgelingen, die in eene 'poepoetan'[2] omkwamen, rechtstreeks binnen, zonder door Yama te zijn gericht. Als de zonden in de hel zijn geboet kan de ziel weer reïncarneeren in eenig dier. De geheele theorie is niet in overeenstemming te brengen met het feit, dat de Baliër in een pasgeboren kind dikwijls de reïncarnatie van een kort te voren overleden bloedverwant ziet. Tegelijk met zijne hel- en hemeltheorie verkondigt de Baliër, dat de ziel door de lijkverbranding gereinigd en geheel los van het lichaam wordt, om als rook ten hemel te varen en later als dauw weer neder te dalen en in het lichaam van een pasgeborene te reïncarneeren.

Het Boeddhisme, dat op Java nog een vrij belangrijke rol gespeeld heeft, is op Bali sterk verschrompeld. In Gianjar en Karangasem wonen 'n 200 Boeddhistische familiën, hoofdzakelijk in de dēsa Boeda-Keling; in het Balische deel van Lombok vermoedelijk een 50-tal, in eenige wijken van Tjakra-Negara en Mataram.

Uit de eigenaardige positie, die deze Boeddhistische familiën op Bali innemen, schijnt men te mogen afleiden,

1) Zie o.a. Kern, Iets over de hellen der Boeddhisten, in meergenoemde Bijdragen, 71, 1916, blz. 414-420.

2) Gemeenschappelijk sterven door zelfmoord en wederzijdsch dooden, als verder verzet tegen den vijand hopeloos wordt; naar Balisch begrip het eenig mogelijke eervolle einde.

dat zij afstammen van Boeddhistische monniken en handwerkslieden, door Boeddhistisch gezinde vorsten naar Java gelokt voor hunne godsdienstige studiën en bouwwerken, hun rechts- en staatkundige strevingen. Op het oude Java was hunne positie wellicht eene dergelijke. Van hun prestige als uitheemsche godsdienst- en staatsorganisatoren is iets in de traditie blijven leven. Van eenige dichters aan oud-Javaansche hoven weten wij, dat zij Boeddhisten waren. Uit de traditie en uit de Nāgara krĕtāgama verneemt men, dat op Bali de Boeddhistische zendeling Mpoe Bharadha leefde. Diens broeder Mpoe Koetoeran, eveneens monnik, werd door zijn vorst Hayam Woeroek naar Bali gezonden, om, al of niet met zijn broer samen, op Bali dĕsa's in te richten, leengronden uit te geven, belastingen in te stellen voor de drie kasten en het volk[1]. Nog tot in de jongste tijden was in sommige moeilijke rechtskwesties een Boeddha-priester adviseur in laatste instantie, boven zijn Çiwaïtische collega's. Bij belangrijke plechtigheden, den vorst of het land betreffend, doen steeds een of meer Boeddha-priesters naast Çiwa-padanda's dienst. Opmerkelijk is ook, dat alle Boeddhisten op Bali en Lombok gerekend worden te behooren tot de Brahmanen-kaste, waaruit strikt genomen alleen de priesters mogen voortkomen. Het priester worden geschiedt, behalve door studie bij een priester, aan wien men zich naar lichaam en ziel heeft over te geven, door de wijding (brata), waarvan drie graden bestaan, naar den minderen of meerderen graad van ascese, die de priester beoefent. De brata van een Boeddha-priester is de strengste; de kracht, die van het door hem geleverde wijwater uitgaat, geldt als de grootste. Dat er werkelijk verschil zou bestaan in de leer van Çiwa- en Boeddha-padanda's blijkt niet. Zij doen ook in dezelfde tempels hun dienst. De verschillen bepalen zich tot uiterlijkheden en verschillen in namen voor dezelfde zaak[2]. De voorwerpen van den eeredienst zijn grootendeels dezelfde; alleen de Boeddha-padanda's gebruiken nog

1) Kern, Nāgara krĕtagama, in Bijdr. K. Inst. 63, 1910, blz. 357 v. v, V.d. Tuuk, Kawi-Balin.-Holl. Wdbk. I, blz. 635, i.v. tjalon II; ib. II. blz. 159, i.v. koetoer.
2) Zie Van Eerde, Hindu-Javaansche en Balische eeredienst, in Bijdr Kon. Inst. 65, 1910, blz. 1-39; daarvan blz. 7-14.

zodiak-bekers. Van Boeddhisten is eigenlijk bij Soedra's, noch bij de kasten der Wēsya's en Ksatriya's sprake; de leeken koopen hun toja-tirta of wijwater bij den Çiwa- of bij den Boeddha-priester. Dat meer ōntwikkelde Baliërs in de omgeving der dorpen, waar Brahman-Boeddha's wonen, de ‘voornaamste verschilpunten tusschen Hindoeïsme en Boeddhisme’ wel degelijk zouden kennen, zooals de heer Mühlenfeld vernam, achten wij dan ook alleen juist voorzoover de aangeduide traditioneele uiterlijkheden betreft. Het valt niet aan te nemen, dat één der z.g.n. Boeddhisten op Bali werkelijk met de leer van het Mahajanisme, laat staan met de oorspronkelijke leer van den Boeddha op de hoogte zou zijn.

De oudste sporen van Hindoe-invloeden op Bali klimmen op tot de 9de eeuw n.C. In de Balische traditie wordt de meeste waarde toegekend aan de overleveringen afkomstig van het rijk van Kediri, op het einde der 10de eeuw ontstaan. Later ontstond het rijk van Singasari, waarop weer volgde dat van Madjapahit. Tijdens deze rijken de hegemonie op Oost-Java uitoefenden gold Bali als eene kolonie ervan en de Hindoe-invloed moet er nog weinig intens zijn geweest. Eerst toen het rijk van Madjapahit voor goed het onderspit moest delven voor den Islam, in het begin der 16de eeuw, en groote scharen vluchtelingen naar Bali overstaken, werd dit eiland het Hindoeïstische bolwerk en bekeerden de bewoners zich in grooten getale tot de ‘gama-tirta’, het wijwater-geloof, zooals zij het complex der priesterlijke ceremoniën noemden. Voor het volk kwam vermoedelijk het aannemen van het nieuwe geloof op niet veel meer dan het koopen van wijwater neer, dat hun vroegere fetisen verving en in kracht overtrof. Van dit oogenblik af begonnen zij zich ook te schikken onder de heerschappij van vorsten, van den overwal naar hun eiland gekomen. Zij rekenden zich geen oer-Baliërs meer, werden ‘wong Madjapahit’, menschen van het geloof en de beschaving, de ijdelheid deed hen zelfs beweren van de afstamming, van het roemruchte Madjapahit. Thans is er nog maar een klein en steeds slinkend getal ‘Bali-Aga’ (echte Balineezen) over, dat van de priesters en hun wijwater niet wil weten en dat tot voor ruim een eeuw zelfs nog een onafhankelijk bestaan in een bergrepubliekje heeft gekend.

III
Debet en credit.

Wij zeiden reeds, dat de *oorspronkelijke* Javaansche beschaving vroeger veel te laag werd aangeslagen. Reeds voor bijna dertig jaar vatte Dr. J. Brandes in een taalkundig opstel[1)] de resultaten van de studie over deze zaken samen in de uitspraak, dat van een eenigszins beduidenden invloed der Hindoe's op de Javaansche beschaving pas kan worden gesproken sedert de 2e helft der 7de eeuw Çaka (die 78 jaar achter komt bij de Christelijke jaartelling) en dat de Javanen toen reeds als *eigen* beschavingsgoederen bezaten: 1. de wajang; 2. de gamelan; 3. een eigen metriek; 4. het batikken; 5. de bewerking van metalen; 6. een muntstelsel; 7. betrekkelijk veel kennis van scheepvaart; 8. idem van astronomie; 9. den *natten* rijstbouw en 10. een zeer geordenden staat van bestuur.

Later is nog wel gebleken, dat men zich van de prae-Hindoesche staatsordening op Java niet veel moet voorstellen, doch daar staat tegenover, dat door de studie van het adatrecht veel wijze sociale regelingen aan het licht zijn gekomen, waarop Javanen en Baliërs zich als eigen beschavingsschatten mogen verheffen. Wij noemen hier het soebak- of waterschapswezen der Baliërs met zijne regelingen, zóó doelmatig, dat ons bestuur het veilig vond er zoo goed als niets aan te veranderen; hun dorpsinrichting en dorpsrechtspraak, die zeker niet feilloos zijn, maar voor hunne samenleving even doelmatig als onze Nederlandsche gemeentewet en onze lagere rechtspraak voor de onze.

Wat hebben de Hindoe's dan wel zeker aan de Baliërs rechtstreeks of middellijk gebracht? Wij noemen: 1e. vorstenbestuur en vorming van staten; 2e. wijzigingen in hun rechtswezen; 3e. verrijking en wijziging van hun taal en litteratuur; 4e. wijzigingen in hun godsdienst; 5e. het kastewezen; 6e. wijziging in het karakter van hun kunst; 7e. verandering in de positie der vrouw.

Wij hebben nu na te gaan of deze geschenken heilzaam

1) Een Jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849, in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889 bl. 98-149.

zijn geweest voor de geestelijke en zedelijke verheffing der Baliërs en voor hun stoffelijke welvaart.

1. Statenvorming. Men kan aannemen, dat de Baliërs vóór het in werking treden van de Hindoe-Javaansche invloeden eene maatschappij vormden van op vaderrechtelijken grondslag gebouwde groote familiën of kleine stammen, in politieken zin verkeerend in den overgangstoestand van stambestuur tot territoriaal bestuur. Een centrale macht, die wederstand zou hebben kunnen bieden aan ingekomen vreemde veroveraars, ontbrak. De familie- of dorpshoofden waren eigenlijk niet meer dan uitvoerders der besluiten, door het democratisch ingerichte stam- of dorpsbestuur genomen. Hindoe's of Hindoe-Javanen konden zich alzoo gemakkelijk als vorsten opwerpen en rijkjes vormen uit complexen van dorpsrepubliekjes. Tot zekere hoogte waren die vorsten ook noodzakelijk als arbiters in geschillen tusschen de dorpen en waterschappen onderling. Waren zij niet meer gebleven dan dàt, dan zou hun invloed heilzaam zijn geweest. Zij wisten zich evenwel meer en meer macht te usurpeeren, ten koste van de dorps- en waterschapsbesturen. De geïmporteerde Hindoesche godsdienstbegrippen wendden zij aan om aan hun macht den glans van legitimiteit en godsdienstige wijding te geven, zooals alle overweldigers den godsdienst misbruikten tot machtsinstrument. Toen hun positie voldoende gestevigd was door de traditie, zoo machtig bij kinderlijke en bij Oostersche volken, door de absolute onmacht der afzonderlijke dorpen om zich tegen de macht van de poeri (het vorstelijke hof) te verzetten en door het uitblijven van elke andere machtscentralisatie of -coöperatie, waarvan de vorming nu onmogelijk was geworden, konden de vorsten er toe overgaan alle levenssappen van den staat tot hun persoonlijk voordeel en dat hunner talrijke verwanten en aanhangers af te tappen. Verdere welvaartsontwikkeling van de Balische maatschappij was van toen af uitgesloten. Eenige eeuwen van vorstelijke tyrannie stortten een zee van rampen uit over de Baliërs, individueel en maatschappelijk. Het eerst kreeg de vorst het beschikkingsrecht over het bevloeiïngswater uit de rivieren voor de soebaks en de bevoegdheid om daarvoor eene recognitie te heffen. Dit was eene zeer natuurlijke en niet te veroordeelen uitoefening van

macht, boven de macht der soebaks staande. Maar de vorsten eigenden zich daarna steeds grooter agrarische rechten toe. De bevolking aanvaardde zelfs ten laatste in de meest despotisch geregeerde rijkjes eene pseudo-Hindoesche theorie alsof de vorst eigenaar ware van alle gronden, bebouwde en onbebouwde, in het rijk. Zij zag zich daar een stukje, juist voldoende voor haar levensonderhoud, toegewezen in erfelijk gebruiksrecht, met vanwege den vorst, niet vanwege de dēsa-vereeniging, beperkt beschikkingsrecht. In Boeleleng en Djembrana kwam de theoretische eigendomserkenning van den vorst over den grond de facto weinig verder dan tot een bloemrijk spraakgebruik, mits de vorst de grondbelasting, op dat fictieve eigendomsrecht gebaseerd, maar binnen kreeg. Doch in de zuidelijke staatjes had dit recht een vrij reëel karakter gekregen.

En zoo zijn er nog een aantal rampen voor de bevolking, uit het ontstaan der in oorsprong vreemde vorstelijke macht voortvloeiend, op te noemen, als: de eindelooze oorlogen tusschen de vorsten onderling met als gevolgen het afsnijden der waterleidingen, hongersnooden, belemmering van verkeer, afneming der bevolkingssterkte, de onmogelijkheid van verdere ontginning van het land; de vloek der talrijke familieleden en andere poeri-bewoners, die parasiteerden op de verarmde bevolking; het monopoliseeren van allen buitenlandschen handel met als gevolg beperking van productie en van in- en uitvoeren; onbeperkte toepassing van het kliprecht als wettig instituut ten voordeele der vorsten; toeneming van het opiumgebruik; sterke toeneming van slavernij en slavenhandel; meerdere afsluiting van de buitenwereld; verruwing der zeden en daling van het zedelijk peil der bevolking als gevolg van de droevige toestanden, in de poeri's heerschend.

Bij de beste schrijvers over Bali, die het land door langdurige bewoning kenden, vinden wij talrijke voorbeelden van den noodlottigen invloed en de corruptie, door het bestaan van het vorstenbestuur veroorzaakt, zelfs onder de beste vorsten. Meermalen vinden wij vermeld, dat het voor een Baliër levensgevaarlijk was om rijk te zijn. Dit getuigt bijv. nog in 1877 F.A. Liefrinck[1)] van Bangli. In de voorafgaande

1) Nota betreffende den economischen toestand in het rijk Bangli, eiland Bali. In Tijdsch. v.h. Bat. Gen. v.K. en W. XXIV, 1878, p. 180-200.

jaren waren ± 2000 personen uit dat rijkje verhuisd naar het onder Gouvernementsinvloed bestuurde landschap Boeleleng, huis en hof in den steek latend om buiten het gebied hunner vorsten een bestaan te vinden als daglooner. Er waren sedert 1875 in het nietige rijkje niet minder dan dertien vorstjes, elk met zijn eigen gebied, bijna alle ter hoofdplaats wonend, belasting heffend en beschikkend over leven en dood hunner onderdanen. Bijna dagelijks hielden deze op de pasar hanengevechten, waaraan de bevolking gedwongen moest deelnemen. In enkele gevallen slechts brachten de vorstjes geschillen voor bij de Kerta's (priesters-rechtskundigen); sawahroof door de vorsten was aan de orde van den dag; de lasten, der bevolking opgelegd voor de feesten der vorsten, voor de bewaking der tolpoorten en wegens den oorlog met Gianjar, drukten de bevolking zwaar; het jaarlijksche opiumverbruik van de op 30.000 zielen geschatte bevolking was in 15 jaren van 1 à 2 kisten tot 30 kisten à *f* 2340 per kist geklommen; de welvaart werd tegengehouden door het groote getal parasiteerende Ksatriya's.

Strevingen, die een tegenwicht konden vormen tegen de uitbuiting der vorsten konden zich, vóórdat de invloed der Nederlanders zich deed gevoelen, niet belangrijk ontwikkelen in het buiten aanraking met vreemden blijvende land. Het oude recht van ‘metilas’, (hoog-Balisch *metilar*), het zich onttrekken aan de macht van zijn eigen heer, om zich te stellen onder de bescherming van een anderen patroon of vorst, werd veelal illusoir gemaakt of deed den landzaat van Scylla in Charybdis vervallen; dit instituut kreeg pas meer beteekenis toen naast de zelfbesturen eenige door Nederlanders geregeerde landschappen kwamen te staan.

De vraag kan rijzen of het onstaan van rijken boven de autonome dēsa-republiekjes niet tot gevolg heeft gehad de stichting van werken van algemeen nut, die anders bij te sterke decentralisatie van bestuur moeten uitblijven. Het antwoord is, dat deze onder de Inlandsche vorstenbesturen ontbreken. Wat men nog als publieke werken zou kunnen aanzien zijn stichtingen voor het gerief of den roem van den vorst, zooals lusthoven, paardenstoeterijen, jachtterreinen, tot schade van het algemeen gereserveerd voor den vorst en de zijnen. Deze werken werden aangelegd in

heerendienst. Naar den aanleg van wegen, haveninrichtingen, besproeiïngskanalen en sluizen, assaineerings- of hygiënische werken vanwege het centrale bestuur zoekt men in de aan zich zelven overgelaten zelfbesturen tevergeefs. Alle opgebrachte belastingen zijn improductief; zij dienen alleen voor de genoegens van den vorst en de zijnen. Opzettelijk aangelegde verharde wegen voor het geheele land vond men niet, alleen mooie wegen op en naar de verblijfplaatsen der vorsten. Dit was trouwens in alle zelfbesturen van Ned.-Indië het geval. Slechts met veel moeite vindt men er een enkel kanaaltje, een enkelen intercommunalen weg of een schuchter pogen tot rivier- of havenverbetering vermeld.

Steeds wordt Bali aangehaald als het beste voorbeeld van de zegeningen, die de invoering van het Nederlandsche bestuur aan de bevolking bracht. De reden daarvan is geene andere dan dat het Hindoesch gekleurde vorstenbestuur daar noodlottiger was voor de bevolking dan het vorstenbestuur elders in onzen archipel.

Men zoekt onwillekeurig naar een vergelijkingsobject, dat ons kan doen zien, hoe de ontwikkeling van Bali waarschijnlijk zou zijn verloopen als het geheel of bijna geheel buiten Hindoeschen invloed ware gebleven. Zulk een vergelijkingsobject lijken ons de Padangsche Bovenlanden. Daar heeft zich geen eigenlijke vorstenmacht kunnen ontwikkelen: geen blijvend Hindoerijk, geen havenkoningschap als in Atjeh, Makassar, Ternate e.d.g., geen beheersching van een uitgestrekt stroomgebied, zooals op Sumatra's Oostkust of in de rijken van Borneo.

In de Padangsche Bovenlanden als op Bali eene ontwikkelingsvatbare, energieke en levenskrachtige bevolking en een krachtig ontwikkeld democratisch dorpsbestuur. Bali heeft boven Minangkabau vóór de gunstiger ligging, de gemakkelijker communicatie met de buitenwereld, het voor den landbouw en den afvoer van producten gunstiger terrein en de afwezigheid eener matriarchale staminrichting met daaruit voortvloeiende regelen van grondbezit en erfrecht, welke het particuliere initiatief in het eigen land ernstig belemmeren.

Men mag o.i. dus concludeeren, dat Bali zonder de uitheemsche vorstenmacht een ontwikkelder, welvarender en

rijker Minangkabau zou zijn geworden. Ook hier zouden, door federaties, of, wil men, coöperaties der autonome gemeenten werken van algemeen nut aangelegd zijn geworden. Immers, de coöperatie zit den Baliërs zoodanig in het bloed, dat men wel moet aannemen, dat bij den toenemenden groei van de nationale beschavingselementen de samenwerking ten dienste van het land in zijn geheel gevolgd zou zijn op de coöperatie in de eigen desa.

2. Rechtspraak. In het vóór-Hindoesche tijdvak bestond op Bali alleen de dorpsrechtspraak, die naar Indonesische adatregelen te werk ging. Die regelen getuigden van veel natuurlijke wijsheid en eenvoudig gezond verstand. Met het ontstaan der vorstelijke macht ontstond *boven*, doch gedeeltelijk ook *naast* de dorps- en soebak-rechtspraak eene jurisdictie vanwege den vorst en diens ambtenaren, voorgelicht door priesters-schriftgeleerden (padanda's). De omgrenzing der bevoegdheden tusschen deze takken van rechtspraak is steeds zeer onvolkomen gebleven, behalve voor het geval, dat de vorstelijke rechtspraak gold als hof van appèl voor de beslissingen der dorpsvergaderingen. Ingrijpende veranderingen in het rechtswezen heeft het Hindoeïsme op Bali eigenlijk niet gebracht. Waar de Hindoesche rechtsbeginselen tegenover de Indonesische stonden, bleven de laatste gewoonlijk de heerschende, afgezien natuurlijk van de gevallen, dat een tiranniek vorst zijn wil zoowel boven Indonesische als Hindoesche rechtsregelen stelde.

Als Hindoesche insluipsels in het Balische recht vinden wij een ver doorgevoerd formalisme; gedeeltelijke toepassing bij de hoogere of vorstelijke rechtspraak van een wetboekenrecht, deels van vreemden oorsprong, kwalijk begrepen en willekeurig toegepast; enkele invoegsels uit deze wetboeken in de dēsa-reglementen, met als gevolg van een en ander verstarring van het levende recht; de wettelijke erkenning van de standen en als gevolgen daarvan wettelijke bevoorrechting van de hoogere standen en de schepping van nieuwe delicten, met daarop staande barbaarsche straffen (kasteschending); minder substitutie van de doodstraf door geldboeten, welke laatste in het Indonesisch recht zoo algemeen zijn; de vervanging van de eigen executie door executie vanwege de overheid; het erfrecht van den vorst op boedels van hen,

die overlijden zonder zoons of jongere broeders na te laten, waarbij ook de weduwe en de dochters tot het erfgoed behooren en als gevolg hiervan wijzigingen in de motieven voor en de regels van de adoptie.

Van de wijzigingen in het bezitsrecht op den grond, gevolgen van vorstelijke willekeur, spraken wij boven reeds.

De balans opmakend vinden wij, dat de Hindoesche invloeden geen winst, maar wel verlies hebben gebracht in het rechtsleven op Bali. Verbeteringen in het Balische rechtswezen, vooral meer humaniteit daarin, hebben pas de Nederlanders gebracht. Godsoordeelen, heksenprocessen, verminkende straffen e.d.g. kent het Hindoesche recht evenveel, zoo niet meer dan het Indonesische.

3. Taal en letteren. Bij het uitspreken van het dogma, dat de Hindoe's een zoo beschavenden invloed op Javanen en Baliërs hebben uitgeoefend, denkt men voornamelijk aan hun invloed op de taal en de letterkunde en aan de alphabetten, die zij aan de Indonesiërs hebben geschonken. En hier valt inderdaad groote winst te boeken voor de beschavingsschatten van Javanen en Baliërs. Eene vergelijking van de Oud-Javaansche met de Minangkabausche litteratuur doet zulks zien in één oogopslag.

Er bestaat eene scherpe scheiding tusschen de volkslitteratuur en de klassieke, hoog vereerde Oud-Javaansche letterkundige producten. De eerste heeft andere metra, is in min of meer zuiver Balisch geschreven en behandelt stof uit het dagelijksch leven of volksverhalen, òf op eigen bodem gegroeid, òf gemeengoed van een aanzienlijk deel van het menschdom. De klassieke litteratuur, in het Oud-Javaansch in statige metra geschreven, is ontleend aan de groote Hindoesche heldendichten Râmâyana en Mahâbhârata. De volksdichten worden geminacht door de letterkundigen; de klassieken genieten hooge, zelfs religieuse vereering. Maar de eerste *spreken* meer tot het volk en zijn voor het gemeen een bron van genot. Onder deze volksdichten komen er eenige voor van verheffenden invloed, zooals I Dreman, door Van Eck en Kern bekend gemaakt en waarin de hoogste echtelijke toewijding en liefde worden bezongen.

De waarde der door de Hindoe's op Bali gebrachte taalkennis is vroeger sterk overschat, voornamelijk op grond

van onjuiste berichten van Dr. Friederich, die zelfs meende, dat het Sanskrit onder de Balische pandita's bekend was. Men geloofde ook, dat de Balische wēda's, de duistere ritueele gelegenheidsformulieren der padanda's, deelen van de Indische vēda's waren. Een Hindoesch geleerde, de directeur van het openbaar onderwijs in Djaipore, Haridas Sastri, deed nog in 1892 navraag naar de Sanskritsche teksten op Bali, waarvan Friederich had gesproken, doch moest door Dr. Brandes met een negatief antwoord worden teleurgesteld.

Teekenend is ook, dat in de Hindoe-Javaansche gedichten vorstenvleierij en Byzantinisme een hoofdschotel vormen. De vorstenvergoding daarin is Hindoesch en niet Indonesisch; de vorstelijke waardigheid draagt bij de oude en de moderne Javanen een geheel ander karakter dan elders in Indonesië. Zelfs nu nog spreekt de Javaan met grooten eerbied bijv. van Soeltan Ageng, hoewel deze in zedelijk opzicht een der slechtste tyrannen was, die de geschiedenis kent.

Nochtans is de hooge waardeering der Hindoesche beschaving wel voor het grootste gedeelte te danken aan hare letterkundige prestaties.

Gaat men na, welke waarde deze hebben voor het eigenlijke volk, dan valt er op te wijzen, dat, al kan het deze gedichten niet lezen, zij op het volkskarakter en in het volksleven hun invloed niet hebben gemist. Iedere Baliër is vertrouwd met de hoofdfiguren uit de klassieke gedichten; hij doet die voor zich leven in het wajangspel, beeldt ze af op het doek, in steen of in hout, brengt ze te pas in zijn spreken en denken.

Onder die gedichten zijn het voornamelijk de schaars voorkomende Boeddhistische, met een geest van zachtmoedigheid en menschenliefde doortrokken werken, die een gunstigen invloed op het karakter en de ontwikkeling van het volk moeten hebben uitgeoefend. Men meent wel eens aan dezen invloed te mogen toeschrijven, dat de Baliër zachter is voor de dieren, dan andere volken op gelijken trap van ontwikkeling.

Zeer geliefd is bij hen bijv. de oorspronkelijke, schoone en stichtelijke Boeddhistische legende van den Bodhisattwa Soetasoma, door Mpoe Tantoelar op het eind der 14de eeuw omgewerkt tot een uitvoerig romantisch verhaal van gods-

dienstig-wijsgeerige strekking, bont gestoffeerd met veldslagen, tweegevechten, idyllische beschrijvingen van het kluizenaarsleven, het lief en leed van minnende harten, met aandoenlijke tooneelen van weduwen, die den gesneuvelden echtgenoot in den dood volgen en godsdienstig-wijsgeerige gesprekken over het wezen van Boeddha en Çiwa[1].

De bekendheid met deze gedichten en dichterlijke figuren heeft gunstig ingewerkt op de letterlievendheid der Baliërs in het algemeen, ook op het volksdicht. Er is geen ander volk in Indië, waar de liefde tot de letteren en de kunst van het lezen en schrijven zoo algemeen verspreid zijn. Bijna alle Balische mannen en een deel van de vrouwen verstaan deze kunst en dat geheel buiten de thans nog weinig talrijke scholen om. De volwassenen leeren haar aan hun kinderen of, vaker nog, aan een groepje kinderen van het eigen en de naburige erven. Daardoor weer werd het mogelijk eenige maatschappelijke en landhuishoudkundige regelingen in te voeren, die elders nog onmogelijk zijn.

Zoo is een inlandsch *kadaster* feitelijk op Bali al aanwezig, zij het zonder kaarten en zonder nauwkeurige opgave van de grootte van elk perceel, naar onze wijze in oppervlakteeenheden uitgedrukt. Elke Baliër kan door een lontarbladdocument zijn bezits- of gebruiksrecht op zijn akkers bewijzen. Eene eenvoudige wijze van *registratie* ontbreekt al evenmin. Van de overeenkomsten van koop en verkoop, van die der talrijke op Bali voorkomende vormen van verhuur en verpanding zijn de schriftelijke bewijsstukken in handen van belanghebbenden en geregistreerd op de kantoren, bij de besturen der waterschappen of der dorpsvereenigingen.

Van arbeids en schuldovereenkomsten zijn rechtsgeldige documenten aanwezig. De geenszins zoo eenvoudige regeling van de grondslagen, waarop de aanslagen in de landrente (grondbelasting) berusten, vallen binnen het begrip van den gewonen huisman, mede door diens geletterdheid, en het Gouvernement heeft alzoo een vrij goed, op de draagkracht

1) Zie H. Kern. Over de vermenging van Çiwaïsme en Buddhisme op Java, in Versl. en Meded. der Kon. Ak. v. Wetensch., Afd. Letterkunde, Rks 3, V, 1888, bl. 8-43. Over de verschillende lezingen van dit gedicht: Dezelfde, in hetzelfde periodiek, Rks 4, VII, 1912, of in Kern's Verspreide Geschriften Dl. III, bl. 121-151.

berustend stelsel kunnen invoeren in plaats van de plompe, stelsellooze heffingen van vroeger. Van de vonnissen der inlandsche rechtbanken ontvangen en bewaren belanghebbenden afschriften. Verkiezingen van leden van vertegenwoordigende lichamen van bestuur zouden op Bali nu reeds uitvoerbaar zijn en zoo is in 't algemeen voor het Nederlandsche bestuur de mogelijkheid geopend een fijner geleed maatschappelijk leven tot ontwikkeling te brengen.

4. Wij trachtten boven het algemeen karakter te schetsen van het ingewikkelde samenstel van animistische, Çiwaïtische en Boeddhistische voorstellingen, denkwijzen en riten, dat men den *godsdienst* der Baliërs noemt.

Wij zagen, dat het volk in hoofdzaak animistisch is gebleven, doch opgevoed in diepen eerbied voor den theoretischen, klassieken eeredienst van Çiwa en daarom gaarne sommige ritueele gebruiken, attributen en woorden daarvan aannemend, in onbewustheid zijn animistische denkwijze daarbij aanpassend. De geletterden, dat zijn bijna uitsluitend de priesters, huldigen niet zoozeer een zuiverder Çiwaïtische leer, doch zijn de bewaarders van de traditioneele gebruiken en riten, door vreemde Çiwaïten of, voor zoover zij Boeddhisten zijn, door Boeddhistische zendelingen ingevoerd. Beide klassen van priesters houden de kennis daarvan voor de leeken geheim.

Hebben nu die Hindoesche inmengselen de Baliërs op een hooger zedelijk en geestelijk peil gebracht? Wij kunnen zoodanige uitwerking niet waarnemen uit het veelvuldige koopen van wijwater bij de padanda's en het plengen daarvan, uit het ingewikkelde samenstel van offeranden met daaraan verbonden smulpartijen, het vieren van de tallooze feesten met groot arbeidsverzuim als gevolg, de kostbare en kapitaalvorming belettende lijkverbrandingen met de bijbehoorende, dikwijls afschuw en walging verwekkende bijzonderheden.

Het geloof aan werwolven, aan heksen heeft het Çiwaïsme niet kunnen dooden; *misschien* heeft het wat vroeger dan zulks onder de ontwikkeling van den autochtonen godsdienst het geval zou zijn geweest het menschenoffer in onbruik gebracht.

Het Çiwaïsme heeft in elk geval anderen wereldgodsdiensten belet op Bali voet te krijgen. Het bezit volgens

velen de negatieve verdienste den Islam buiten het eiland te hebben gehouden. Met hetzelfde recht kan men beweren, dat het het Christendom den weg heeft versperd. De poging, door het Utrechtsche Zendingsgenootschap van 1864-'81 op een tweetal zendingsposten aangewend om het Christendom op Bali in te voeren, is mislukt; vroegere onderzoekingen voor hetzelfde doel vanwege de O.I. Compagnie en Engelsche zendelingen hebben evenmin tot uitkomsten geleid. Het is o.i. onmogelijk vast te stellen wat er gebeurd zou zijn, als dit of dat historisch feit *niet* had plaats gehad. Of Bali een Mohammedaansch Minangkabau of een Christelijk Minahasa of Ambon of Tobaland zou zijn geworden, is niet uit te maken. Speculatieve beschouwingen omtrent dit punt moeten achterwege blijven, ook al omdat wij uitgingen van de beschouwingswijze der Boedi-Oetåmå-Javanen ten opzichte van Oud-Java en Bali.

5. Het *kastewezen* heeft op Bali gelukkig niet de sociale ellende teweeg gebracht, die het gevolg dezer instelling is in Britsch-Indië. Het Balische vier-standenstelsel lijkt dan ook al heel weinig op het Engelsch-Indische kastewezen; het beantwoordt meer aan de oorspronkelijke Indische theorie omtrent de drie kasten. Het standenstelsel is op Bali stabiel geworden; men vindt daar dan ook de drie hoogere standen naast de volksmassa in plaats van de ongeveer 3000 streng gescheiden kasten en onderkasten, waarin de Voor-Indische bevolking allengs is verdeeld geraakt. Maatschappelijk onheil heeft het stelsel als zoodanig op Bali weinig gebracht en van het bestaan van den Brahmanenstand kan zelfs wel wat goeds worden gezegd. Men zou kunnen verdedigen en met eenige merkwaardige analogieën staven, dat het kastewezen op Bali in den grond niet verschilt van de moderne verhoudingen, in al onze koloniën ontstaan door de verhouding tusschen de overheerschende Europeanen en de overheerschende Inlanders. Nochtans, de door godsdienst, traditie en wetten gewilde ongelijkheid tusschen de menschen, berustend op de geboorte en niet op de innerlijke waarde, benevens de vernederende uiterlijke onderdanigheidsgebruiken jegens personen van hoogeren stand, moeten op het volkskarakter een ongunstigen invloed hebben uitgeoefend. Dat de Baliër zoo fier van karakter zou zijn, wordt door uitstekende Bali-kenners

als Van Bloemen Waanders en Van Eck geloochend; het vrij algemeen geldende oordeel omtrent die karakterfierheid schijnt te berusten op het gedrag van vorsten en van Baliërs buiten hun land. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat de grondtoon van hun karakter wijst op een groot gevoel van eigenwaarde, doch dat dit gevoel in de eigen omgeving door het bestaan van het wettelijke standenverschil is afgestompt. De algemeene klacht bij vroegere schrijvers over Bali over onhebbelijk optreden van de bevolking tegenover vreemdelingen, Europeanen inbegrepen, laat zich eveneens gereedelijk uit het heerschen van het kastewezen verklaren.

6. Naast de letterkunde hebben de *bouwkunst* en de *beeldende kunst* op het oude Java en op Bali een hooge vlucht genomen door Hindoesche invloeden. De meest ontwikkelde onder die Indonesische volken, welke buiten deze invloeden zijn gebleven, kunnen niets aanwijzen, dat in de verte op Oud-Javaansche of de hedendaagsche Balische tempelbouwkunst gelijkt. De grootsche conceptie van een Boroboedoer, de verheven rust van zoovele Boeddha-beelden van Java, ook de tempels van het Brahmanisme, enkele tempels op Bali, het beeldhouwwerk, schilderwerk en houtsnijwerk zijn scheppingen van den Hindoeschen geest.

Ten opzichte van de kunst van weven en het kleuren van weefsels hebben de Indonesiërs echter van de Hindoe's niets te leeren gehad. De mooiste weefsels in onzen archipel komen uit landen, die geheel of bijna geheel buiten Hindoeschen invloed zijn gebleven. Bij de bewerking van koper, ivoor en been, staan op Java en Bali wel de versieringsmotieven onder Hindoeschen invloed, maar het is niet te bewijzen, dat die kunsten aan de Hindoe's hun ontstaan of hun opbloei hebben te danken. Het batikken, het ikatten zijn uitingen van de eigen kunstvaardigheid der Indonesiërs. Het is opmerkelijk dat, blijkens Nieuwenkamp's ontdekking, het kunstvolle ikatten, waarbij zoowel de schering- als de inslagdraden geïkat zijn, alleen nog maar onder de Bali-Aga van Tenganan leefde, bij die Baliërs dus, die zich steeds tegen Hindoesche invloeden hebben verzet.

De gewrochten, waarin de Hindoesche kunst schitterde, stonden ten dienste van den godsdienst en van de grooten

der aarde. Bali doet het ons nog thans zien: naast schoone tempels en de rijk versierde poeri's en lusthoven van de grooten, de ellendige woningen van den gemeenen man.

De Indonesische kunst daarentegen staat meer ten dienste van het *volk*. Het religieuse en aristocratische kenmerkt de eerste, het democratische de laatste. Gezien na zoovele eeuwen schittert daarom nog het Hindoeïsme door zijn letterkunde en zijn bouwwerken, terwijl de eigen Indonesische beschavingselementen een bescheidener, maar voor het welzijn van het volk veel belangrijker plaats innemen.

7. Zooals het hoogtepeil, waarop de landbouw staat, de beste waardemeter is ter beoordeeling van de economische hoogte van volken in de tropen, zoo is de *positie der vrouw* in de samenleving daar de beste waardemeter voor de innerlijke beschaving van het volk.

Wij zagen, dat, naar den eersten maatstaf gemeten, de Javanen en de Baliërs geen Hindoe's als leermeesters noodig hadden. En wat de positie der vrouw betreft heeft het Hindoeïsme de Balische samenleving ver achteruitgezet. Nergens in de Indonesische wereld staat de vrouw zoo laag als op Bali, en dat duidelijk aanwijsbaar door den invloed der Hindoesche denkwijze. De Hindoesche wetten lieten toe, dat de Baliër zijne vrouw verkocht, verpandde, tot zekere hoogte mishandelde; dat echtscheiding op haar wensch onmogelijk was, dat zij als zoonlooze weduwe of broederlooze weeze of halfweeze aan den vorst ten deel viel en door dezen als prostituée het land doorgezonden werd; dat het grofste onrecht haar geschiedde als zij den man als lustdier of als fokdier niet voldeed; dat der veelwijverij geenerlei wettelijke perken werden gesteld. Gelukkig dat bij den gemeenen man op Bali de Hindoesche geest ook op dit punt niet diep doorgedrongen is en het lot der meeste vrouwen, ondanks het gemis aan bescherming door de wet, in den regel niet veel verschilt van dat harer zusteren onder andere Indonesische volken. Voor jonge weduwen heeft zelfs de mogelijkheid van een volgend huwelijk steeds opengestaan, in tegenstelling met het Hindoeland, het land, waar in vele streken evenveel weduwen (waaronder een groot deel kinderen) voorkomen als gehuwde vrouwen.

Het moge waar zijn, dat de Hindoesche wetten der

vrouw nog eenige bescherming verleenen, dat beschaafde Hindoe's de ondergeschikte positie, haar door wetten en zeden toegewezen, nog weten te idealiseeren, het valt toch niet te ontkennen, dat bij geen ander Indonesisch volk zoo veel leed het deel van tallooze vrouwen is geweest en de lage positie der vrouw zulk een hinderpaal voor maatschappelijke ontwikkeling vormt als zulks bij de Hindoe's het geval is.

Ook de weduwenverbrandingen zijn, zooal geen uitvloeisel der Hindoesche wet, dan toch van den Hindoeschen geest. Deze gruwel eindigde pas door een verbod van Europeesche overheerschers in Hindoestan en op Bali, en door de overwinning van den Islam op Java. Het Hindoeïsme zelf heeft er slechts gedwongen afstand van gedaan.

De slotsom van ons onderzoek kan geene andere zijn, dan dat het Javaansche en het Balische volk bij het Hindoeïsme meer hebben verloren dan gewonnen. Het Hindoeïsme schittert nog na in overblijfselen van letter- en bouwkunde. Maar de taal die zulke museum-schatten spreken, is eenzijdig: zij vermogen van de geheele maatschappij dier oude tijden geen volledigen en juisten indruk te geven. Het Hindoeïsme bracht wel goede dingen, maar ook achteruitgang en doodde veel, dat zich bij ongestoorden groei weelderig had kunnen ontwikkelen.

Ongetwijfeld is door den invloed der Javanen het Balische volk in beschaving vooruitgegaan, doch deze vooruitgang, voorzoover hij het algemeene welzijn des volks betrof, is te danken aan het Javaansch-eigene en niet aan Hindoesche inmengselen. Bali is thans, bevrijd van zijn vorsten, een herademend land. Voor honderd jaar heerschte er harde hongersnood, thans is het het eenige Indische gewest met aanzienlijken rijstuitvoer. Daarnevens brengen andere producten van landbouw en veeteelt er veel Inlandsche welvaart. Wegen en havens maken er den uitvoer mogelijk. Het rustig bezit van zijn akker is den landman gewaarborgd. De wreede straffen op kasteschending zijn reeds in hooge mate verzacht; het delict zelve staat te verdwijnen. Tegen te groote geldverspilling bij lijkverbrandingsfeesten wordt gewaakt. De vrouw, vooral de zoonlooze, wordt nu beschermd.

Het komt ons voor, dat het gedeelte der Javanen, dat

niet de Europeesche beschaving in haar geheel begeert, door van eene Westersche maatschappij geborgde leuzen zijne geestelijke en maatschappelijke behoeften niet bevredigd voelt, en die bevrediging evenmin vindt in den Islam, geene aanleiding heeft om den blik te slaan op een Hindoeïsme als dat van Oud-Java en Bali. De ingenomenheid daarmede lijkt ons voorloopig niet het gevolg eener beredeneerde overtuiging, maar van eene *stemming*. Zulk eene stemming moet in eene Oostersche maatschappij wel degelijk van beteekenis worden geacht. Waar zij heerscht vormt zij in elk geval een tegenwicht tegen propaganda van afwijkende denkwijzen.

Of het Neo-Boeddhisme het godsdienstig en wijsgeerig denken van een aanzienlijk volksdeel der Javanen zou kunnen bevredigen, valt buiten de mogelijkheid van onze beoordeeling, maar in elk geval kan dit geen leiddraad geven voor maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling.

Neen, de Javaan moet niet te veel uitzien naar het vreemde, het oneigene, om de krachten te vinden voor zijne ontwikkeling. Hij zoeke die in *eigen* kracht en *eigen* karakter. Van andere maatschappijen en beschavingen wijze hij af, wat niet past bij *zijn* karakter en niet strookt met de gesteldheid van *zijn* land, zonder ontzag voor een traditioneel prestige, dat dikwijls blijkt niet op vasten bodem te rusten. Niet in een museum, maar in de levende en werkende maatschappij om hem heen leere hij de voorwaarden voor stoffelijken en geestelijken vooruitgang kennen. In dien zin zij hij nationalistisch-Javaansch.

C. LEKKERKERKER.

Oude ontwikkelingstheorieën in modern gewaad.

II.

Ik neem nu de vrijheid een twintigtal eeuwen over te springen en na Aristoteles direct tot de behandeling over te gaan van de theoretische opvattingen omtrent het mechanisme der ontogenese, zooals die door de natuuronderzoekers der 17e en 18e eeuw verdedigd werden. Wij kunnen dan dadelijk vaststellen, dat bij deze laatsten dezelfde meeningsverschillen aanwezig zijn, als bij de Grieksche philosophen, dat zij echter scherper omlijnd zijn en daardoor duidelijker naar voren komen. Wij kunnen drie theorieën onderscheiden:

1°. De *leer der praeformatie of evolutie*[1)] hield in, dat alle organen van het volwassen dier reeds in het ei resp. in het sperma in verkleinden vorm aanwezig zouden zijn. De meeste onderzoekers zooals Swammerdam, Malpighi, Harvey achtten alleen het ei bij de voortplanting van belang, zij werden daarom Ovisten genoemd. Deze opvatting vond steun in de ontdekking van de eifollikel door Reynier de Graaf. Hun opvatting stond dus lijnrecht tegenover die van

1) Ik maak van deze gelegenheid gebruik om te constateeren, dat het tegenwoordig gebruik der woorden Evolutie (= uitwikkeling) en ontwikkelingsgeschiedenis voor de begrippen historische en individueele wordingsgeschiedenis etymologisch niet te verdedigen zijn, tenzij men zich met Weismann op min of meer praeformistisch standpunt stelt. Het lijkt mij echter onmogelijk en onpraktisch deze foutieve termen, welke meer dan een halve eeuw in de biologische litteratuur voortgewoekerd hebben, daaruit radikaal te verwijderen.

Aristoteles. De ontdekking der mannelijke zaadcellen door Leeuwenhoek deed echter ook een school van Animaculisten ontstaan, waartoe o.a. Boerhaave behoorde. Tot het wijdere gezichtspunt van Empedokles, dat beide elementen voor de voortplanting noodzakelijk zouden zijn, heeft het natuuronderzoek der 17e en 18e eeuw zich niet kunnen opheffen.

De zeer nauwkeurige waarnemingen en beschrijvingen van Swammerdam over de metamorphose van insekten en kikkers en over den bouw en de ontwikkeling van knoppen en zaden leverden een materieelen grondslag voor deze beschouwingswijze. Waar bij zeer nauwkeurig onderzoek bleek, dat in de pop resp. in de larve de organen van het volwassen individu aanwezig waren, kon men, naar zijn meening, gerust een stap verder gaan en een dergelijke configuratie, zij het sterk verkleind, in het ei aannemen, al schoten de hem ter beschikking staande technische hulpmiddelen voor het waarnemen daarvan tekort. De ontogenese was dus niets anders dan een ontplooïïng, een loswikkeling (= evolutie) te vergelijken bij het opengaan en de strekking van een bloem- of bladknop. Consekwent doorredeneerend moest men echter tot het besluit komen, dat in een bepaald ei eveneens de eieren van het daaruit te vormen individu met hun configuratie gepraeformeerd zouden zijn, in deze laatstgenoemden weer die van de daaropvolgende generatie en zoo ad infinitum. Deze logische consekwentie is door Malebranche en Bonnet in hun inwikkelingstheorieën (theorie d'emboîtement, Einschachtelungstheorie) getrokken. Eerstgenoemde zegt daaromtrent (De la recherche de la verité, 4e ed. Amsterdam, 1688): ‘Nous devons penser outre cela, que tous les corps des hommes et des animaux, qui naîtront jusqu'à la consommation des siècles, ont peut-être été produits dès la création du monde; je veux dire, que les femelles des premiers animaux ont peut-être été créées avec tous ceux de la même espèce, qu'ils ont engendré et qui doivent s'engendrer dans la suite du temps’.

Wij moeten hierin een poging zien om de resultaten van het natuurwetenschappelijk onderzoek te verzoenen met de toenmaals heerschende, kerkelijk-dogmatische voorstellingen, terwijl de geheele praeformatie-leer is op te vatten als een zeer te waardeeren reactie tegenover het toentertijd algemeen

verbreide geloof aan de abiogenesis of generatio spontanea. In hare verstardheid en in haar geloof aan de onveranderlijkheid van het bestaande is deze leer volkomen het tegendeel van de veel ruimere en meer soepele opvattingen door Aristoteles gehuldigd, welke een oneindige reeks van ontwikkelingsmogelijkheden in haren schoot borgen.

2°. *De leer der epigenesis*, door Caspar Friedrich Wolff in zijn bekend werk Theoria generationis (1759) neergelegd, kwam dan ook vooral tegen deze verstarde natuurbeschouwing der consekwente praeformatie-leer in verzet, zooals uit het volgende van een gezond natuursentiment getuigend citaat blijkt:

'Allein wie sehr ändert sich nicht dadurch (d.i. door de praeformistische opvatting) der Begriff, den wir von der gegenwärtigen Natur haben, und wieviel verliert er nicht von seiner Schönheit. Bishero war sie eine lebendige Natur, die durch ihre eigenen Kräfte unendliche Veränderungen herfürbrachte, jetzt ist sie nur ein Werk, welches Veränderungen herfürzubringen scheint, in der That aber und dem Wesen nach unverändert so liegen bleibt, wie es gebaut war, ausser dass es allmählich immer mehr und mehr abgenutzt wird. Zuvor war sie eine Natur, die sich selbst destruierte und sich selbst von neuem wieder schuf um dadurch unendliche Veränderungen herfürzubringen und sich immer wieder auf eine neue Seite zu zeigen. Jetzo ist sie eine leblose Masse, von dem ein Stück nach dem anderen herunterfällt, so lange bis der Kram ein Ende hat. Eine solche elende Natur kann ich nicht ausstehen, und die Samenthierchen in ihrer Hypothese betrachtet sind nicht das Werk des unendlichen Philosophen, sondern sie sind das Werk eines Leeuwenhoeks, eines Glasschleifers.'

De hoofdverdienste van Wolff is naast zijn kritiek op de praeformatieleer gelegen in de voorstelling, dat bij de individueele ontwikkeling de verschillende organen niet tegelijkertijd en ter zelfde plaats nl. in het ei aanwezig zijn, maar dat zij in tijdelijke en ruimtelijke opeenvolging en afhankelijkheid van elkaar ontstaan. Uitgesproken vitalist neemt hij in de levende materie een vis essentialis aan te vergelijken met Aristoteles' akineton, maar tracht overigens de ontwikkelingsverschijnselen zooveel mogelijk door vergelijking met

physische en chemische processen te verklaren. Elke nieuwe aanleg, elk nieuw individu is een afscheidingsproduct van een ander levend wezen en is dus als zoodanig met de vis essentialis begiftigd, overigens echter is zijn structuur in den aanvang ongeorganiseerd, d.i. gelijkwaardig aan die van een levenloos voorwerp, maar het wordt langzamerhand georganiseerd door het optreden in deze homogene massa van met vloeistof gevulde vaten en blazen. Een vaag voorvoelen van de beteekenis der capillaire structuur en der ingewikkelde grensvlak-verschijnselen voor de verklaring der levensprocessen is hierin niet te miskennen.

Het is niet mijne bedoeling hier in te gaan op de vele grove, kinderachtige voorstellingen en foutieve waarnemingen van Wolff omtrent de structuur en functies van organen en organismen. Door alleen aandacht te schenken aan deze tekortkomingen beschouwen de meeste moderne auteurs hemzelve als een natuurphilosophisch fantast, terwijl zijn levenswerk m.i. ten onrechte slechts van historische waarde geacht wordt. Wij kunnen toch uit de Epigenesis-leer drie juiste grondbegrippen afleiden:

a het verschil tusschen levende en levenlooze materie moet grootendeels worden gezocht in de meer ingewikkelde structuur van eerstgenoemde;

b elk nieuw gevormd orgaan of individu begint met, zij 't ook schijnbaar, eenvoudig en gelijkmatig van bouw te zijn, terwijl slechts langzamerhand de differentiatie in verschillende onderdeelen met verschillende functie (dus arbeidsverdeeling) gaat optreden;

c differentiatie en arbeidsverdeeling zijn voor een deel afhankelijk van prikkels uit het in- en uitwendige milieu.

3°. *De leer der panspermie*, door Buffon in zijn Histoire naturelle générale et particulière (1749) uitgewerkt, is misschien de meest omvattende synthese, door de biologische wetenschap in de 18e eeuw uitgevoerd. Terwijl de praeformisten zich op het standpunt stelden, dat alle levende wezens, die zich per saeculum saeculorum zouden verzichtbaren, van den beginne af aanwezig geacht moeten worden, terwijl zij dus de absolute onveranderlijkheid der levende wereld postuleerden en als geestelijke nakomelingen van Parmenides zijn op te vatten, terwijl de epigenisten, als navolgers van Herakleitos

meenden, dat de levende wereld in een voortdurenden toestand van verandering en nieuwvorming verkeerde, kunnen wij Buffon als een volgeling van Empedokles beschouwen. Hij neemt de continuïteit der levende materie aan, deze is voor hem eeuwig, onverwoestbaar en essentieel verschillend van de levenlooze stof. Vorm en rangschikking mogen steeds veranderen, de kleinste levende deelen zijn onveranderlijk, evenals de moleculen[1] der levenlooze materie. Men zou deze opvatting kunnen kenschetsen als: de wet van het behoud der levende stof.

Bij planten en lagere dieren is elk dezer levende moleculen met de eigenschappen van het geheel begiftigd, zooals blijkt uit het feit, dat aan een boom op allerlei plaatsen knoppen kunnen ontstaan, die, op een vreemden onderstam geöculeerd of geënt, d.w.z. in behoorlijke voedingscondities gebracht, tot een nieuw individu kunnen uitgroeien, terwijl hetzelfde plaats heeft met de kleine stukken, waarin men b.v. een poliep kan verdeelen. Doodgaan wil eenvoudig zeggen, dat de levende deelen hun onderlinge verbinding verliezen. Zij gaan daarbij als zoodanig niet te gronde, maar kunnen, bij de voeding door andere planten of dieren opgenomen, weer bijdragen tot den bouw van verwante organen.

Assimilatie is dus niets anders dan het uitzoeken door organen en organismen van de verwante stoffen uit het voedsel. Daarbij bezitten organen en organismen een formatieve kracht (denk aan oorzaken I en II van Aristoteles), le modèle of le moule, de gietvorm genaamd, waardoor de panspermiën als 't ware gemodelleerd worden. Het surplus der bij de assimilatie opgenomen panspermiën wordt in de geslachtsorganen secerneerd en vormt de geslachtsproducten, een volkomen Aristoteliaansche voorstelling. Voeding, groei en voortplanting beschouwt Buffon dan ook zeer terecht als verwante en nauw samenhangende processen. Stuifmeelkorrels en spermatozoïden zijn zulke elementaire levende deeltjes of de eerste aggregatie-producten daarvan. Bij de hoogere dieren zijn deze partikeltjes echter niet gelijkwaardig; elk orgaan vormt hier zijn eigen panspermiën.

1) Ik spreek hier met opzet van moleculen en niet van atomen, omdat Buffon altijd eerstgenoemde term gebruikt en hem het begrip van een uit atomen bestaand molecule vreemd is.

In aansluiting bij Empedokles en Hippokrates en vooruitloopend op Darwin's transport-hypothese neemt Buffon aan, dat elk orgaan of lichaamsdeel zijn overschot aan panspermiën naar de geslachtsorganen zendt, zoodat het zeer begrijpelijk is, dat bij de voortplanting weer een individu ontstaat, gelijkend op de ouders: ‘Ces molécules sont absolument analogues à chaque partie, dont elles sont renvoyées, puis qu'elles étaient destinées à nourrir cette partie; dès lors, quand toutes les molécules renvoyées de tout le corps viennent à se rassembler, elle doivent former un petit corps semblable au premier, puisque chaque molécule est semblable à la partie, dont elle a été renvoyée.’ (l.c. p. 425).

Zooals men ziet, is de ideeënschat, waaruit al deze opvattingen zijn geput (misschien met uitzondering van de consekwente praeformatieleer, welke een orthodox-christelijk karakter draagt) niet ver te zoeken, zij wortelen allen in de Grieksche natuurphilosophie.

Indien ik nu ten slotte overga tot de meer recente ontwikkelingstheorieën, dan vergunt de plaatsruimte mij slechts het doen van enkele grepen uit het overrijke materiaal. Daaruit zal echter voldoende blijken, dat dezelfde hoofdstroomingen, die wij bij de Grieksche en vóór-negentiende-eeuwsche natuurphilosophen hebben aangetroffen, ook bij de moderne theoretici te onderkennen zijn. Wat de leer der epigenesis betreft, kunnen wij constateeren, dat de meeste vak-embryologen epigenetisch denken, in zooverre als zij zich voorstellen, dat alle ontogenetische processen zich in tijdelijke resp. ruimtelijke opeenvolging en afhankelijkheid van elkaar ontwikkelen. Ook de drie fundamenteele principes door mij hierboven uit deze leer afgeleid, zullen de meesten hunner wel onderschrijven, zonder zich natuurlijk verantwoordelijk te stellen voor de kinderlijke fantasterijen van Caspar Friedrich Wolff. Daarbij leiden de neo-vitalisten, onder hen in het bijzonder Hans Driesch in zijn Entelechieleer, hun zienswijze en nomenclatuur direkt van Aristoteles af. Het zou ons te ver voeren hier een uitvoerige bespreking dezer theorie te leveren. Voor ons doel mogen wij met enkele korte opmerkingen volstaan.

De grondslag van Driesch's voorstelling is deze: de

levensverschijnselen zijn autonoom, d.w.z. niet geheel volgens physisch-chemische regels te verklaren en wel in hoofdzaak, omdat zij richting bezitten, een bepaald doel beoogen (oorzaak I van Aristoteles). Het experiment heeft uitgemaakt, dat de verdere ontwikkeling van gescheiden klievingscellen van een kiemkogel of de gedraging van weefselelementen bij regeneratie-verschijnselen in hooge mate afhankelijk zijn van hun verhouding tot het geheel d.w.z. tot den beoogden eindtoestand. In het algemeen kan men zeggen, dat ontwikkelingsverschijnselen niet alleen onder invloed staan van voorafgaande of gelijktijdige processen, maar eveneens van hetgeen daarop volgen zal. Zij vertoonen dus een samenhang, eenigszins afwijkend van de causaliteit der physischchemische verschijnselen. Wij kunnen daarbij als vergelijking gebruiken de waarde van een toon in een melodie of in een muzikale phrase. Deze wordt niet alleen bepaald door de aan dezen toon voorafgaande of gelijktijdige, maar eveneens door de op hem volgende tonen.

Als geestelijke nakomelingen der praeformisten zijn behalve His met zijn Theorie der organbildenden Keimbezirken (1874) en Roux met zijn Mozaiektheorie der ontwikkeling, vooral Weismann en zijn school te beschouwen[1)], waarbij de uitkomsten der celstudie hun de gelegenheid geboden heeft den snit van hun wetenschappelijk costuum te moderniseeren, edoch de schraalheid van den mechanistisch-metaphysischen redeneertrant komt toch onder dit nieuwe pakje uitgluren. Weismann redeneert als volgt: De erfelijke eigenschappen worden bepaald door een afzonderlijk deel van het proto-

1) Het gronddenkbeeld der beide eerstgenoemde onderzoekers houdt in, dat in de eicel de aanleg der verschillende organen van het volwassen individu, ruimtelijk en stoffelijk gescheiden, aanwezig is. Hoewel in sommige gevallen, b.v. bij kikkereieren, de normale ontwikkeling aan deze opvatting steun verleent, is in vele gevallen de ontwikkelingsmodus daarmede in tegenspraak, terwijl het experiment heeft aangetoond, dat zelfs in die gevallen, waar door een vroegtijdige differentiatie van het eiplasma in de normale ontwikkelingsomstandigheden een bepaalde prospectieve beteekenis van bepaalde onderdeelen aanwezig is in de abnormale omstandigheden van het experiment, de prospectieve potentie dezer deelen meestal veel meer omvattend blijkt te zijn. Ik kan in dit verband op dit belangrijke vraagpunt natuurlijk niet verder ingaan.

plasma, het kiemplasma, dat vermoedelijk in de chromatine van de kern gelocaliseerd is. Bij de deeling eener bevruchte eicel gaat dit kiemplasma niet onveranderd in de dochtercellen over, maar de differentiatie der weefsels en organen is het gevolg daarvan, dat het kiemplasma langzamerhand uiteenvalt in de ontwikkelingsmogelijkheden, welke zijn structuur biedt. De laatst overgebleven kleinste deelen van het kiemplasma, de determinanten, bepalen dan tenslotte de blijvende eigenschappen der volwassen cel. Deze voorstelling der ontogenese doet mij altijd denken aan een uitvoering van Haydn's Abschiedsymphonie, waarbij telkens een speler opstaat, zijn kaarsje uitblaast en weggaat, ‘so lange, bis der Kram ein Ende hat’. Wolff'shierboven aangehaalde philippica zou dan ook met gelijk recht op deze voorstelling kunnen worden toegepast.

Er zijn echter volgens Weismann ook cellen, die het kiemplasma ongerept bewaren en die nooit aan de differentiatie van het lichaam deelnemen en dat zijn de geslachtscellen. Daardoor kunnen deze de geheele ontwikkelingsmogelijkheid van een bepaalde soort op de volgende generatie overdragen en daardoor hebben tijdens het leven verkregen veranderingen der lichaamscellen geen invloed op de structuur van het kiemplasma der geslachtscellen (het niet-erfelijk zijn der zoogen. verworven eigenschappen). Bij de verklaring van het bevruchtingsproces geraakt Weismann echter in een moeilijk parket. Hierbij toch heeft versmelting der ouderlijke kiemplasmata plaats. Theoretisch moet dus het kiemplasma van een bepaald individu de oneindige reeks van de kiemplasmata zijner voorouders bevatten. Wij naderen hier bedenkelijk de Théorie d'emboîtement van Malebranche en Bonnet. Weis mann redt zich op de volgende vernuftige wijze uit deze moeilijkheid: als de verdeeling der voorouderlijke kiemplasmata zoover is gegaan, dat voor elk slechts het kleinst denkbare, levende deeltje beschikbaar is, heeft geen verdere verdeeling dezer deeltjes, maar eene van het aantal derzelven plaats en dat is dan de bekende reductie-deeling, die bij de vorming der geslachtsproducten optreedt. Ik kan hier niet verder op de theoretische beteekenis van dit verschijnsel ingaan, maar er is nooit eenige schijn van bewijs voor deze fantastische voorstelling gegeven en de zoogen. wet van Galton

(uit deze overwegingen afgeleid), dat elk individu 50% kans biedt op de verwezenlijking van de eigenschappen zijner ouders, 25% op die der grootouderlijke kenmerken enz., enz., is door de Mendelistische experimenten der latere jaren gebleken, geheel bezijden de waarheid te zijn.

Trouwens ervaring en experiment zijn over 't algemeen der theorie van Weismann niet gunstig geweest. Ik moet hier volstaan met te wijzen op de talriike proeven over regeneratie, postgeneratie, deeling van kiemen in jeugdige ontwikkelingstoestanden, die alle bewijzen, dat de meeste cellen potentieel vrij lang de totale reactiemogelijkheid van de bevruchte eicel der betreffende soort blijven behouden. Toch bevat zijn begrip omtrent de continuïteit van het kiemplasma der geslachtscellen een korrel waarheid. In de normale ontwikkeling van het dierlijke embryo wordt werkelijk het materiaal voor de kiemcellen min of meer afgezonderd gehouden en deze laatste nemen eigenlijk nooit deel aan den bouw en de functies van het overige lichaam. De cellen der kiembaan kunnen echter onder abnormale omstandigheden wel degelijk aan den bouw van het lichaam gaan deelnemen en hun karakter van generatieve cellen verliezen. Men behoeft dan ook geen essentieel onderscheid tusschen somatische en generatieve cellen aan te nemen. Deze laatsten blijven eenvoudig hun embryonaal karakter behouden, omdat zij zich niet bij bepaalde functies behoeven aan te passen[1)], evenmin als dit met de cellen van een plantenmeristeem het geval is.

Verreweg het talrijkst zijn echter de navolgers der panspermisten. Volgens één groep van natuurphilosophen (Darwin, de Vries en vele Mendelisten) zijn de kleinste levende eenheden dragers van bepaalde eigenschappen of eigenschappencomplexen, en verschillen dus onderling; volgens anderen (Spencer, Naegeli e.a.) bevat elk elementair deeltje het geheele complex van eigenschappen, dat aan het individu resp. de soort, waartoe het behoort, eigen is. Deze laatste opvatting is tegenwoordig vrijwel geheel verlaten.

Eenigszins kinderlijk doet ons Darwin's pangenesis-hypothese aan. Indien men de bladzijden daaraan door hem in zijn overigens

1) Ik zie hierbij af van de ingewikkelde veranderingen, welke de generatieve cellen in de latere phasen van hun bestaan bij het reductieproces ondergaan.

zoo gedocumenteerd en belangwekkend werk: The variation of plants and animals under domestication (1868) leest, waant men veeleer een geschrift van den een of anderen genialen 18e-eeuwschen fantast van het genre de Maillet voor zich te hebben, dan een doorwrochte studie van den meest bekenden natuuronderzoeker uit de tweede helft der 19e eeuw. Sprekend over celdeeling schrijft Darwin (l.c. Vol. II pag. 374 e.v.): 'Besides this means of increase I assume that cells before their conversion into completely *passive* or *formed* material throw off minute granules or atoms which circulate freely throug-out the system and when supplied with proper nutriment multiply by selfdivision, subsequently becoming developed into cells like those from which they were derived..... These little germs or gemmulae are supposed to be transmitted from the parents to the offspring and are generally developed in the generation which immediately succeeds, but are often transmitted in a dormant state during many generations and are then developed. Their development is supposed to depend on their union with partially developed cells[1)] or gemmules which precede them in the regular course of growth..... Gemmules are supposed to be thrown off by every cell or unit, not only during the adult state, but during all the stages of development. Lastly I assume that gemmules in their dormant state have a mutual affinity for each other, leading to their aggregation into buds or into sexual elements. Hence speaking strictly, it is not the reproductive elements nor the buds which generate new organisms, but the cells themselves throughout the body. These assumptions constitute the provisional hypothesis which I have called pangenesis'.

Zooals men ziet is dit een letterlijke herhaling der opvatting van Buffon en van Hippokrates-Empedokles. De niet zeer vriendelijke kenschetsing door Yves Delage van de hierna te bespreken theorie van de Vries als een totaal overbodige hypothese, die niets verklaart, zou met meer recht op Darwin's oudere voorstelling kunnen worden toegepast. Deze laatste was dan ook in flagrante tegenspraak met de uitkomsten der toenmalige cytologische wetenschap (het

1) Deze voorstelling herinnert sterk aan die van den animist over het in bezit nemen van een fetish door een geest.

omnis cellula e cellula schijnt voor Darwin niet bestaan te hebben), zij is verward en wemelt van tastbare onjuistheden, terwijl nooit eenig feitelijk of experimenteel bewijs voor hare juistheid geleverd is.

Met werkelijk bewonderenswaardige piëteit heeft Hugo de Vries in zijn bekend werk: Intracellulare Pangenesis (1889) eenige waardevolle korrels uit Darwin's zuiver-hypothetische voorstellingen bijeengelezen, waarbij hij den argeloozen lezer in den waan laat, dat hij werkelijk op diens grondslag voortbouwt. De prioriteitsrechten van Buffon en van de Grieksche natuurphilosophen negeert hij echter volkomen. De geheele voorstellingswijze van de Vries is veel logischer en subtieler en houdt rekening met de vorderingen der celleer. Waar Darwin evenals zijn voorgangers de gemmulae als vertegenwoordigers van bepaalde cellen of van bepaalde lichaamsdeelen beschouwt, daar spreekt de Vries van pangenen, d.z. dragers van bepaalde eigenschappen of eigenschappen-complexen. Evenals Weismann het kiemplasma, localiseert de Vries de pangenen in de chromatische substantie van de celkern. Darwin's transhypothese verwerpt hij, evenals alle ernstige natuuronderzoekers. Het geheele pangenen-complex is in elke celkern aanwezig en wordt bij elke celdeeling gehalveerd, zoodat elke dochtercel volkomen dezelfde hoeveelheid erfelijkheidsmateriaal meekrijgt.

Zoolang deze pangenen in de kern vertoeven, blijft de betreffende cel als 't ware indifferent, embryonaal, eerst door het uittreden van een pangeen in het celplasma wordt de overeenkomstige eigenschap geactiveerd. Hierop zouden volgens de Vries berusten de differentiatie der weefsels en organen van meercellige, levende wezens alsook het continue varieeren der individuen van gelijke afstamming, welke natuurlijk in het bezit zijn van identiek erfelijkheidsmateriaal. Deze verschillen tusschen essentieel gelijkwaardige cellen (resp. individuen) met oorspronkelijk gelijkvormigen pangenenuitzet zouden dus veroorzaakt worden door verschillen in de voorplantingssnelheid van overeenkomstige pangenen in verschillende cellen of doordat de uittredingssnelheid van bepaalde pangenen uit de kern niet in alle cellen dezelfde is. Bij de continue variatie is dus alleen sprake van een meer of minder eener reeds bestaande eigenschap, nieuwe eigen-

schappen kunnen uiteraard bij deze individueele fluctuaties niet optreden. Nieuwe kenmerken kunnen alleen ontstaan als de pangenen zich eens bij uitzondering ongelijkmatig deelen, zoodat nieuwe pangenen gevormd worden of oude verloren gaan. In dat geval spreekt de Vries van mutaties.

Zooals bekend mag worden verondersteld, heeft het experimenteele erfelijkheidsonderzoek der latere jaren deze verklaring volkomen overbodig gemaakt. Als men met zuivere afstammingslijnen werkt, blijken alle individueele variaties afhankelijk te zijn van de uitwendige omstandigheden, terwijl waarschijnlijk alle zoogen. mutatie-verschijnselen tot ingewikkelde bastaardsplitsingen (gepaard met nieuwe genencombinaties) kunnen worden herleid. Trouwens, de geheele pangenesistheorie, hoe geestig overigens in elkaar gezet en hoe zeer t.z.t. een bevredigende samenvatting der feiten inhoudend, is meer mechanisch dan chemisch of physiologisch gedacht in zooverre als zij met onveranderlijke grootheden werkt, die eigenlijk alleen in ruimtelijke verhoudingen tot elkaar staan. De scheiding van het protoplasma in een veranderlijk, strikt genomen niet levend deel, waar de gewone scheikundige en physiologische processen plaats grijpen en in een onveranderlijk deel de pangenen, de dragers van het leven en de werkelijke veroorzakers van het zichtbare gebeuren, welke als wijlen Willem de Zwijger saevis tranquillus in undis blijven, aan welke hevige invloeden zij ook worden bloot gesteld, is natuurlijk volkomen kunstmatig te noemen en nadert bedenkelijk tot de populaire voorstelling van de tegenstelling tusschen het levenlooze lichaam en de levende zielestof.

Buitendien wordt zoodoende de indruk gewekt, dat men het raadsel des levens heeft opgelost, terwijl de moeilijkheid niet slechts verplaatst, maar daarbij nog verdoezeld wordt. In Buffon's tijd, toen men meende, dat alle bij levensprocessen ontstaande chemische stoffen, niet buiten den invloed van het levende milieu konden worden gevormd, was een absolute scheiding tusschen levende en levenlooze stof logisch verdedigbaar. Assimilatie wilde volgens die opvatting zeggen: het opnemen van verwante levende stofdeeltjes. Sinds de vooruitgang der synthese van organische stoffen in den loop der 19e eeuw heeft aangetoond, dat alle zoogen. organische stoffen in het laboratorium zonder

toedoen van organismen kunnen worden opgebouwd, is deze opvatting onhoudbaar geworden. Volgens de ons tegenwoordig ten dienste staande data omtrent het metabolisme der organismen heeft voortdurend een langzaam opbouwen (anabolisme) en daarnaast een trapsgewijze afbreken der levende stof (katabolisme) plaats, welke processen misschien het best kunnen worden vergeleken eenerzijds bij den overgang van een systeem met moleculaire verspreiding der stof tot een colloid systeem, waarvan de deeltjes zeer ingewikkeld zijn gebouwd, anderzijds bij het weer uiteenvallen van een dergelijk systeem. De bovenvermelde scherpe tegenstelling tusschen de pangenen en de overige deelen van het protoplasma is met onze physiologische ervaringen volkomen in strijd en bemoeilijkt onze voorstelling der assimilatie. Want men moet niet vergeten, dat de moderne panspermisten hun pangenen, genen, iden of hoe men de elementaire levende deeltjes nog anders moge noemen, rustig laten assimileeren (d.i. levenlooze stof in levende materie omzetten), groeien en zich vermenigvuldigen door deeling, zonder dat zij het noodig vinden eenige verklaring dezer hypothetische processen te geven. Het mysterie van het metabolisme (d.i. van den overgang van levenlooze in levende stof en omgekeerd) wordt in geen enkel opzicht minder raadselachtig door hetzelve te verschuiven naar onzichtbare, hypothetische deeltjes, ja, men verspert zoodoende den eenigen weg, die mogelijk tot een verklaring zou kunnen voeren.

Ook het fundamenteele begrip, dat elk levend gebeuren en elke levende verschijningsvorm het product is van twee momenten, le van hetgeen wij maar den aanleg der betreffende levende substantie zullen noemen en 2e van den invloed, die het in- en uitwendige milieu daaarop uitoefent, komt door de voorstellingswijze van de Vries niet voldoende tot haar recht. Tenslotte is een levend wezen daarvoor slechts een goed geregeld uurwerk, dat, eenmaal aan den gang, van zelf afloopt en geen vormenden invloed van de buitenwereld ondervindt. Hoogstens werken de milieuinvloeden belemmerend of versnellend.

Toch bevat de theorie der pangenesis, mits niet te rigoureus, te mechanisch of te materieel opgevat, een juist principe en wel, dat het complex van eigenschappen, hetwelk

een individu, een variëteit of een soort kenmerkt, geen onverbrekelijk geheel vormt, maar dat de inwendige factoren, welke deze eigenschappen onder bepaalde condities realiseeren, zich min of meer onafhankelijk van elkaar kunnen gedragen en als zelfstandige eenheden kunnen optreden. Bij de vorming der geslachtsproducten kan een scheiding dezer eenheden plaats vinden, terwijl door de bevruchting de weg geopend is tot het vormen van nieuwe combinaties. De uitkomsten van de Mendelistische bastaardeeringsproeven der laatste 20 jaren geven tot nu toe een volkomen bevestiging dezer eene fundamenteele voorstelling van de Vries' pangenesisleer.

Het is niet mijne bedoeling in dit opstel een synthese te geven der moderne opvattingen over de ontwikkeling der organismen, een synthese, waarvoor de tijden m.i. nog niet rijp zijn. Ik hoop echter door deze uiteenzetting eenig licht te hebben geworpen op het intellectueel verband tusschen oudere en jongere ontwikkelingstheorieën en in 't bijzonder het besef te hebben gewekt, dat de schaduw van den grooten Peripateticus tot over den drempel der 20ste eeuw reikt.

DAN. DE LANGE JR.

Binnenlandsch overzicht

23 Aug. 1918.

De heer Nolens is niet geslaagd.

Alras verluidde het, dat hij zelf geen premier wilde wezen, maar bereid was, hulp te blijven verleenen bij het formeeren van een kabinet.

Men mag vragen, of hij, zoodoende, niet langer dan hem voegde zich opgehouden heeft in de nabijheid van den Troon.

Nimmer dan tot ons nadeel is in het verleden van de goede zede afgeweken, dat de kabinetsformateur optreedt als premier. Die het premierschap niet aandurft, legge de taak der formatie neder, blijve met Hare Majesteit geen zes weken in conversatie.

Dat de heer Nolens zes weken zou hebben noodig gehad alleen om tot de overtuiging te geraken dat hij niet verder van nut kon zijn, komt een aantal bladen ongelooflijk voor. Hij moet den weg hebben gebaand voor een X, die eerlang uit het duister zal treden. Aldus, nog heden, het *Vaderland*.

Wat, eer de heer Nolens om ontheffing zijner opdracht verzocht, met diens medewerking omtrent zijne pogingen is publiek gemaakt, schijnt op het eerste gezicht weinig geschikt deze onderstelling te bevestigen. Eerst heeft men mogen vernemen, dat de heer Nolens de departementen van financiën en van buitenlandsche zaken nog niet bezet had, en bovendien (!) nog niemand had kunnen vinden voor premier. Vervolgens heeft hij gewacht, en lang gewacht, op den heer van Nispen, die werd voorgesteld als aanstaand premier, tevens minister van

buitenlandsche zaken. De heer van Nispen, na zich uit Rome te hebben opgemaakt naar den Haag, heeft gemeend voor de eer te moeten bedanken. Daarop heeft de heer Ruys de Beerenbrouck een aanzoek ontvangen te willen optreden als premier, tevens minister van binnenlandsche zaken. Ook hij heeft bedankt. Onmiddellijk daarna legt de heer Nolens zijn taak neder; en daarop ontbiedt Hare Majesteit achtereenvolgens den heer Lohman, die de opdracht tot kabinetsformatie afwijst, en den heer Colijn, die verzoekt 'haar niet te behoeven te aanvaarden'. En dit alles, terwijl X bestaat en slechts behoeft te worden geroepen?

Ik maak tot dusver alleen gebruik van zoodanige mededeelingen aan het publiek, als eene officieuse kleur hebben gedragen. Het *Handelsblad* had al in het begin der Augustusmaand berichten verspreid, die vooralsnog op naam van dit blad moeten blijven, doch door de organen die het weten kunnen met weinig klem, en niet op de hoofdpunten, zijn tegengesproken. Die berichten duiden op tegenwerking die de heer Nolens van den beginne af aan van een deel der rechterzijde moet hebben ondervonden. Zijne zwakheid zou zijn geweest dat hij, zelf geen premier willende zijn, toch aan zijne partij het haar toelachend overwicht in het nieuwe kabinet gaarne zou hebben verzekerd. De natuurlijke oplossing zou nu zijn geweest het optreden van een ander katholiek staatsman als premier. De heer Loeff zou, om gezondheidsredenen, het premierschap niet hebben kunnen aanvaarden, en andere katholieke candidaten, die met recht en reden anti-revolutionnaire of christelijk-historische staatslieden vóór hadden kunnen gaan, had, volgens het *Handelsblad*, de heer Nolens eigenlijk niet ter beschikking. Dus wendde hij den blik naar de protestantsche zusterpartijen, doch vond daar niemand bereid (althans niemand, die ook hemzelven zou hebben gesmaakt) zich als premier van een door hem, Dr. Nolens, gevormd kabinet te doen voorstellen. Dit zou dan zijn voorafgegaan, eer men van de heeren van Nispen, Ruys de Beerenbrouck, of X, als mogelijke premiers te hooren kreeg.

Het *Handelsblad* noemde (na te hebben vermeld dat de heer Heemskerk door de Kanaalstraat was buitengesloten, en ook door de katholieke partij zelve niet werd begeerd) als staatslieden uit de protestantsche partijnen van rechts,

wien vruchteloos door den heer Nolens het premierschap zou zijn aangeboden, de heeren Colijn en Idenburg (met stelligheid), en den heer Lohman (met twijfel). Nu trekt het de aandacht dat, nadat de heer Nolens zijne taak heeft nedergelegd, achtereenvolgens de heeren Lohman en Colijn door Hare Majesteit in de gelegenheid zijn gesteld, zelf een kabinet te formeeren, terwijl het *Vaderland* er op zinspeelt, dat, vóór X optreedt, nog een derde zich met dezelfde eer zou kunnen zien opgescheept. Het vervolg zal leeren of dit fantasie is, ja dan neen. Zóóveel is, voor wie tusschen de regels der rechtsche bladen door weet te lezen, nauwelijks twijfelachtig, of antipapisme bij de protestantsche partijen van rechts, beduchtheid voor dit antipapisme bij de katholieken zelven, hebben een jammerlijke rol gespeeld.

Maar een kardinale fout schijnt te liggen bij den heer Nolens zelven, die invloed wilde en verantwoordelijkheid schuwde. Niet voor de laatste maal vermoedelijk heeft de stembus de katholieke staatspartij voor den dag doen komen als de sterkste der georganiseerde partijen in den lande. Durven de katholieken de consequentiën daaruit niet te trekken, dan veroordeelen zij er zich zelven toe, te worden beschouwd als lieden die half buiten de Nederlandsche gemeenschap staan, als burgers tweede klasse. Eénmaal mag het dan gegooid worden op ongelukkige omstandigheden, maar op den duur zullen de katholieke staatslieden hun bezwaren tegen het optreden in het volle licht der openbaarheid hebben te overwinnen. Voor ‘éminences grises’ is in de Nederlandsche politiek geen plaats.

De Kroon mag wel indachtig zijn, dat de verbrokkeling der staatkundige partijen het gewicht harer functie in tijden van staatkundige crisis heeft doen toenemen. Het is nu niet enkel meer te doen met het uitreiken van een krans aan den overwinnaar; de wedstrijden eindigen in eene verwarring, die de hooge toeschouwer alleen kan maar ook moet overzien. Die taak behoort niet te worden overgedragen. Die door den Vorst geroepen wordt tot het tijdelijk medekoningschap mag zich verontschuldigen, maar verwijle daarna niet naast den troon.

C.

Buitenlandsch overzicht.

23 Aug. 1918.

Sedert het vorig maandoverzicht heeft Foch het initiatief aan zich kunnen houden en achtereenvolgens Soissons en het gebied tusschen Marne en Vesle heroverd, tusschen Somme en Avre den vijand tot bij Chaulnes en Roye teruggedreven, bezuiden de Avre Lassigny genomen, en tusschen Oise en Aisne, in de richting der Ailette, een vooruitgang bevochten die de ontruiming van Noyon hoogst waarschijnlijk maakt en de geheele positie der Duitschers tusschen Aisne en Ailette bedreigt. Tegelijkertijd hebben de Engelschen vorderingen gemaakt benoorden de Somme, naar de zijde van Bapaume. Vallen Bapaume, Noyon, de Chemin des Dames eerlang den bondgenooten in handen[1)], dan zal, van de geheele terreinwinst door de Duitschers sedert 21 Maart 1918 behaald, nog slechts een smalle strook, waarin Péronne, Ham en Chauny liggen, zijn overgebleven. Het is volstrekt niet ondenkbaar meer, dat ook die steden, en wellicht St. Quentin of La Fère er bij, in 1918 nog door de bondgenooten zullen kunnen worden herwonnen. Wat 1919 betreft, het overwicht aan manschappen aan hunne zijde zal dan zeker nog grooter zijn geworden dan het thans reeds is.

In Rusland duurt de onrust voort. De Entente staat thans, behalve aan de Moermankust, te Archangel en te Wladiwostok, ook te Bakoe. Daarentegen schijnen in het binnen-

1) Noot bij de correctie (27 Aug.): een nog niet bevestigd bericht in de courant van gisteren verzekert dat Bapaume reeds door de Engelschen is bezet.

land de Tsjecho-Slowaken, althans die aan de Wolga, moeite te hebben zich tegen de Bolsjewiki te handhaven. Van een groote volksbeweging die de Entente zou inroepen is tot dusver in Rusland niet de minste sprake. Evenmin van een opmarsch der Entente naar het binnenland uit eigen initiatief. De macht, waarover zij op hunne observatieposten beschikken, is nog altijd gering, zelfs te Wladiwostok. Nog is de groote onderneming der Japanners niet begonnen, en reeds vallen er in Japan zelf ongeregeldheden voor die doen gissen dat een groot deel van het volk daar den oorlog hartelijk moede is geworden.

Waar is dit niet geval? Ook Amerika zal volgen, als er eerst maar genoeg Amerikanen gevallen zijn.

Een brief van Lansdowne, voorgelezen op eene bijeenkomst in Essex Hall op 31 Juli, vraagt met aandrang: ‘What is it that stands in the way?’

Hij ziet de moeilijkheid aldus: ‘We have to face problems - political, racial, and geographical - of surpassing intricacy. There is a temptation to use vague language and broad generalities, and to slide over awkward questions, but what has been the use of our Inter-Allied Conferences, and of the meetings of the Imperial Cabinet, if there has been no co-ordination of our aims?’... Wilson's speech van 4 Juli[1)]? ‘A picture, drawn by a great master, of the golden age to which we are bidden to look forward;... not an outline of peace terms.’ Laat Duitschland er morgen aan den dag ja en amen op zeggen, ‘we should still find ourselves

1) ‘These are the ends for which the associated peoples of the world are fighting:
First, the destruction of every arbitrary power anywhere...
Second, the settlement of every question upon the basis of its free acceptance by the people immediately concerned....
Third, the consent of all nations to be governed in their conduct towards each other by the same principles of honour that govern the individual citizens of all modern States....
Fourth, the establishment of an organization of peace which shall make it certain that the combined power of free nations will check every invasion of right....
These great objects can be put into a single sentence. What we seek is the reign of law based upon the consent of the governed, and sustained by the organized opinion of mankind’.

at the beginning and not at the end of an extremely complicated negotiation... When, therefore, the Prime Minister announces[1] that the Kaiser 'can have peace to-morrow' if he will accept President Wilsons's conditions, he surely overstates his case...

Have whe reached the stage when there is a prospect of preliminary agreement upon essential points? Many people are of opinion that there have been occasions when such an agreement might have been reached. It is of no use to dispute over the past, but there are abundant indications that such occasions may present themselves in the near future. Let us be prepared to meet them, and in reasonable spirit. Let us, if we can, clear our minds as to the question of preliminary conditions, as distinguished from war aims, and do not let us make believe that we have defined the former *when we have in reality done nothing of the kind*'.

Het oogenblik? 'We shall be told that the moment when the Allied Armies are achieving glorious successes in the field is not the moment for even hinting at the possibility of peace. If the hint had been thrown out at a moment when the fortunes of war were turning against us, we should have been told still more emphatically that that moment, too, was inopportune. Surely in the face of the world-wide calamities which this war has brought with it, *no moment can be inopportune for the consideration of reasonable proposals put forward in good faith*....'

Maar niet Lansdowne regeert, doch vooralsnog Lloyd George, die er geen flauwe notie meer van heeft dat zijn uitspraak aan Duitschland's adres[2]: 'The god of brute force must be broken and burnt in its furnace', ook tegen Engeland kan worden gericht. Natuurlijk heeft Wilhelm in denzelfden toon een klinkend antwoord gegeven[3]. De 'knockersout' van weerskanten moesten elkander al lang standbeelden hebben opgericht.

Spreken *zij* hier en ginder elkander na, de bezadigden over en weer doen het evenzeer. Smuts te Glasgow, 17 Mei[4]:

1) In een toespraak tot Canadeesche journalisten op 12 Juli 1918.
2) In de boven aangehaalde rede tot de Canadeesche journalisten, 12 Juli 1918.
3) Aufruf des Kaisers Wilhelm II an das deutsche Volk am 1 August 1918.
4) Aangehaald door Lansdowne.

‘We will not have a peace secured merely by the unaided efforts of armies in this war’. In Engeland kon iemand die dit gezegd had, althans nog minister blijven. In Duitschland kon zelfs dit niet.

(27 Aug.). Te Berlijn heeft Solf, die meermalen getoond heeft het belang dat het behoud van koloniën voor Duitschland heeft, beter dan de gepatenteerde ‘vaderlanders’ in te zien, te kennen gegeven dat om zijne koloniën terug te krijgen, Duitschland in eene herziening van den vrede van Brest-Litofsk zou kunnen bewilligen.

Cecil, in antwoord, heeft dit eene concessie van waarde genoemd, en ontkend dat het Britsche Rijk onder alle omstandigheden de Duitsche koloniën zou willen behouden. Duitschland zou ze echter niet mogen ‘misbruiken’, hetgeen blijkbaar zeggen wil, er duikbootstations vestigen of inboorlingen wapenen. Gaat het vredescongres er toe over ten aanzien van het militaire gebruik van koloniën regels te stellen, dan kunnen deze zeker kwalijk op Duitschland alleen toepasselijk worden verklaard.

C.

Bibliographie.

Herman Middendorp, Arend van Wijck. (Amsterdam Em. Querido).

Het jongste werk van Herman Middendorp geeft het sinister verhaal van een nerveuzen knaap die, gedrukt door het rampzalig huwelijksleven zijner ouders, bij afgodische vereering voor zijne moeder en vol verbeten wrok tegen den bruut die zijn vader is, in een vlaag van exaltatie dien vader vermoordt. Dit motief zou de aanleiding kunnen zijn voor een psychologischen roman, die de tragedie wil vertolken, waartoe een pathologische zielsaanleg, gevolg van onze moderne zeden en vergissingen, de menschen... en nu zelfs de kinderen brengt. Het zou ook de aanleiding kunnen zijn tot een echten draak, vol huiveringwekkende griezeligheden en onstuimige onwaarschijnlijkheden. Maar geene van deze onderstellingen blijkt juist. Er is gemis aan psychologische diepte in dit boek en ook ontbreekt het hevig, opbruischend levensgevoel der romantiek, dat het volstrekt karakter der personen aannemelijk zou kunnen maken, omdat het uit een naïeve, spontane verbeelding voortkomt. De schrijver is een ernstig, nadenkend man, die zijne conceptie nauwkeurig heeft overwogen. Maar een psychologisch verhaal als waar zijn motief aanleiding toe geeft eischt minder: constructieve talenten, dan wel een uiterst gevoelige intuïtie. En juist des schrijvers voortdurend raisonneeren over zijn hoofdpersoon verhindert ons dit drama mede te beleven ‘van binnen uit’. Het karakter en de gemoedsontwikkeling van den pathologischen jongen worden door den schrijver opzettelijk gemotiveerd, - om den moord te verklaren acht hij het noodig te zeggen dat de knaap ongodsdienstig is opgevoed, de zenuwarts verschijnt, om ons vooral te doen beseffen hoe abnormaal de jongen is, en het lijkt wel of heel de roman in zijne feitelijke gebeurtenisen zóó is samengesteld, dat het innerlijk proces van den hoofdpersoon door de gebeurtenissen moet worden aangetoond, en niet de gebeurtenissen factoren zijn die een aanvankelijk-aanwezige zielsgesteldheid, verklaard uit hereditaire en andere levensomstandigheden, tot ontwikkeling brengen. Zoo gaat de knaap, buiten logeerende voor het

herstel van zijn gezondheid, met een meisje uit wandelen; zij komen toevallig een begrafenis tegen, en naar aanleiding van die begrafenis bespreken zij het vraagstuk, of men een mensch dat slecht is dooden mag. Zulk een moord wordt in het gesprek dan min of meer gerechtvaardigd, en het gesprek speelt later een rol, als de jongen tot de daad van den moord zal overgaan. Bij de herinnering aan het gesprek tijdens de voorbereiding van den moord rijst in den lezer de vraag: waarom is het geheelc gesprek met het meisje naar aanleiding van die zeer toevallige begrafenis in het boek gelascht? Men krijgt het vermoeden dat het geheele geval van het gesprek met het meisje beschreven is met het oog op de latere overdenkingen van den jongen. Want wèl is het mogelijk dat een knaap die met moordgedachten rondloopt, hunkert naar het vinden van eene zedelijke rechtvaardiging voor de daad die hij zal ondernemen, maar dan *zoekt* hij in de verre gebieden van zijn herinnering een aanvattingspunt. Hier echter is het gesprek naar aanleiding van de begrafenis - overigens een evenement dat in den feitelijken gang van het verhaal geheel ontbeerlijk was - achter de couliezen gereed gezet, en de jongen, die door den schrijver is aangewezen om den moord te begaan, heeft zijne zedelijke rechtvaardiging maar voor het grijpen. Dit nu doet deze roman bij voortduring onaannemelijk zijn - dat hij een uitgewerkt gedachtebeeld van den auteur is, die ons gebiedt zijn pathologisch gestelde te aanvaarden, zonder dat hij er ons door zijne innerlijke kracht toe dwingt. - Van de oorzaak noch van den aard der moeilijkheden tusschen de ouders bespeuren wij iets. Die moeilijkheden zijn de aanleiding tot alle misère, maar de ouderlijke twisten betreffen hoofdzakelijk de opvoeding en het gedrag van den jongen, terwijl toch de oneenigheid over den jongen niet oorzaak maar gevolg is eener bestaande disharmonie. En de vraag komt in ons op: Is dìt juist begrepen, dat er zoo zelden een teerder gevoel in den Vader leefde voor den zoon en in den zoon voor den Vader, die toch *zijn* Vader was! Ik verklaar dit zwijgen van de stem des bloeds voor onaannemelijk indien wij ons doen leiden door eene algemeene menschelijkheid, en slechts te aanvaarden in de starre constructie van een bedacht romanschema. - Of wel: de schrijver is een puur romanticus. Dan wordt de volstrektheid van personen en hartstochten (aan den Vader deugt niets, hij is als een der duivelen uit de oude ridderverhalen) rationeel, en hebben wij het ridderlijk gevoel van den knaap, die tot het dooden van zijn Vader komt om zijne Moeder te wreken, de waardeering toe te kennen die wij hechten aan de uitingen eener beminnelijke phantasie. Maar zoo eene phantasie brengt

met zich mede eene grillige en natuurlijke voordracht, en die is juist aan den roman van Herman Middendorp geheel vreemd. Integendeel: zijn verhaal lijkt zeer overdacht, en het heeft allen schijn of hij bedoelde een psychologisch kunstwerk te geven. - Zoo is dan geen der idealen welke het motief projecteert verwezenlijkt. Niettemin blijft deze roman een merkwaardig geschrift. En wel omdat hij ons weer nader brengt tot het begrip der geestelijke worsteling van onzen tijd, dat zich hier manifesteert in de literatuur. - Het is de worsteling tusschen de verouderende, analytische en pessimistische neiging en de nieuwe die breeder, wijder en ijler en meer romantisch is. Herman Middendorp is zonder twijfel meer een man van ideeën en dichterlijke voorstellingen dan van realisme en psychologie. Als wij lezen hoe Arend van Wijck teleurgesteld wordt in een jongensliefde en hoe die liefde uitweg vindt in de vereering der beminde Moeder, dan worden wij overtuigd dat hier een edele, dichterlijke geest spreekt, die als hij zich uit leeft volgens eigen karakter en intuïtie, eene algemeene menschelijkheid bereikt, waartoe zijn psychologische strevingen hem nimmer doen naderen. Dat hij die dichterlijkheid verzaakt, en zich voelt aangetrokken tot ‘moderne problemen’, doet hem de schrijver worden van hybridische romans. En ook van een hybridischen stijl. Want een zacht, kort rhytme, waar kleine eenvoudige woorden zich op bewegen kenmerkt het proza van dezen auteur wanneer hij luistert naar de muziek in zijn binnenste. Maar zie, daar komen de breede, rhetorische periodes en ze dragen aan, de welige, weelderige exotische woordvondsten van den Nieuwen Gids, die *vondsten* waren toen onze geniale voorgangers ze bezigden, maar als ze door een talent dat van hun exuberantie afwijkt, in strijd met wat die voorgangers leerden worden aangewend, alleen maar onwijs doen en een natuurlijken aanleg bederven.

P.H. RITTER JR.

Dr. A.J. Kiewiet de Jonge: Naar aanleiding van Freud's droom verklaring. Groningen, M.d. Waal, 1918.

Na de vele beschrijvingen van Freud's leer, en de vertalingen van sommige zijner geschriften, waarmede vurige bewonderaars met weinig of geen kritiek, soms zelfs zonder onafhankelijk oordeel, het al te schaarsche papier hebben belast, is dit boek van den jeugdigen Groningschen doctor een welkome verrassing. Het is, jammer genoeg, niettegenstaande de moeite, die blijkbaar aan de taal is besteed, wat onbeholpen geschreven en daardoor

noodeloos bezwaarlijk te lezen. Maar het is frisch gedacht. - Er is in enkele bladzijden geen resumé van te geven. Wie eenigszins met het freudistische vraagstuk bekend is, vindt in het volgende enkele gegevens omtrent de tendenties van het boek. De schrijver verwerpt, m.i. geheel terecht, het weerstandcensuurbegrip zooals het door Freud is opgesteld. Men moet in de verdringing van emotioneele herinneringen een willekeurige werkzaamheid zien der wakende persoonlijkheid, die vrij wil zijn van beschamende ervaringen. In den slaap is voor censuur in 't geheel geen plaats, omdat er dan geen bewustzijn is; was ze toch aanwezig, ze zou allicht beter functionneeren en niet telkens de horribelste dingen laten doorgaan. Droomen ontstaan op de grens van slapen en waken; er is dan een verlaagde bewustzijnsgraad; daardoor wordt het vergeten van den droom, en zijn eigenaardige, bioscoopachtige bouw voldoende verklaard. De inhoud ervan wordt vooral gevormd door onbelangrijke indrukken der laatste dagen of meer belangrijke uit vroegeren tijd. Heftige ontroeringen hebben tijd noodig zich met den overigen geestesinhoud te verbinden; eerst als ze zoogenaamd uitslijten, zijn ze volkomen geassimileerd en kunnen pas dan, bij het oppervlakkig associatiespel dat in den lagen bewustzijnsgraad van den droomtoestand mogelijk is, in den droom verschijnen. Het infantiele en het sexueele door Freud als hoofdzaken in de droomwerking beschouwd, is volmaakt onbewezen. Terecht wijst de schrijver op de ‘instelling’ van droomer en onderzoeker bij de gebruikelijke psychoanalyse, waar altijd sexualia en kinderherinneringen worden verwacht. Bewijskracht hebben de meeste analysen dan ook alleen voor hem, die in den profeet gelooft. Ook de symboliseering in Freud's zin wordt door schr. verworpen; hij vindt dit een geheel individueel verschijnsel; een principieele kritiek van Freud's opvatting geeft hij echter niet. - Hoofdzaak in het boek is de rol door schrijver toegekend aan den lagen bewustzijnsgraad gedurende den droom; hieruit zijn allerlei verschijnselen veel ongedwongener te verklaren dan uit de - voor een goed deel - pour le besoin de la cause te hulp geroepen veronderstellingen van Freud. Ook in dit licht is echter de droom een uiterst belangrijke psychische gebeurtenis en het blijft Freud's, ook door den schrijver volmondig toegegeven, groote verdienste aan de interpretatie ervan veel werk te hebben besteed. Maar schema's en symboliek-woordenboeken helpen niets; men dient bescheiden te zijn en vóór alles den droomer, ook buiten zijn droomen om, geheel te inventariseeren.

C.T.v.V.

[Vierde deel]

'T geluk hangt als een druiventros...
Een verhaal uit het Florentijnsche.

Negende Hoofdstuk.

I.

De Bloemenstad, in deze weken, was op haar allerschoonst. Het ijle, zuivere zomerlicht gloeide feestelijk door de straten en weefde als een eeuwige blondheid van jeugd rond de grijze burchten en donkere paleizen. De verweerde mozaïek, ivoorwit en dofgroen, van een kerkgevel; de vertrouwelijke openheid eener oude bogen-gaanderij, stil vriendelijk als een grijsaard is, heul biedend in zijn zonnige wijsheid, - gelijkelijk waren zij overschenen en doorwaasd van dien diepen, fijnen glans. En het naakt van menig marmer of brons, in dat donzige licht, leek zacht te ademen van jonkheid onsterfelijk.

De atmosfeer was van geluk gedrenkt. De hooge, nauwe straten, wier schaduw vol afschijnsel was van het goudene geblaak aan de bezonde bovengevels, vlagden tot in hun verst verschiet met de honderden half-opgezette, lichtgroene blindjes, omhoog, omlaag, aan alle verdiepingen. En telkens, over een tuinmuur langs het trottoir, deed het blauw-grijze scherm van een ceder, het fluisterend gebladert van laurier of eucalypt, zijn geurige verkwikking nederkoelen.

Over gansch de stad dreef een wolk van geur; en bizonderlijk twee geuren waren het, die overal hun vreugde spreidden: de teederzoete der bloeiende linden, die in alle parkjes, langs alle stadslanen, in alle tuinen, de rondbeblaarde kruinen vol gele trosjes hadden hangen, - en de kruidigfrissche roke der verschgeplukte lavendel.

Door alle octrooi-hekken der stad werden in den vroegen morgen de gezamelde korvenvol binnen gedragen; en er was geen straat, of men rook er een vleug van dien welriekenden buit. In alle wijken, ergens aan een paleispoort, tegen een arcade-pilaar, op een kerkbordes, zaten de venters, de volle manden naast zich, bezig de taaie, grijsgroene stengels dierwijze om te buigen, dat aan een stevigen steel een sierlijke bol ontstond, waarbinnen de fijn-blauwe bloempjes tezaamgeperst hun geur besloten hielden.

'Mooie lavendel! versche lavendel!' - en de vrouwen, die langs kwamen, kochten voor twee en drie soldi een jaarlang geur voor haar linnenkasten. En vanuit de kneuzing van het gebogen stengelwerk zwierven de kruid-wademen der zonnige rotshellingen uren ver weg, geheel Florence door.

- 'Sacramento! dat spande er! maar tòch doorgezet...' mompelde Angelo, terwijl hij haastig de Via San Frediano kwam afgestapt; en hij tilde zijn groenen deukhoed en wischte zich het vuurrood-bezweete hoofd af. Zijn zwarte oogen staken nog vol broeienden twist, en een scherpe grijns groefde herhaaldelijk zijn fel-gespannen tronie, als hij herdacht, hoe hij hun gevàárlijke woede - één oogenblik was hij waarachtig bijna bang geworden voor het laffe rapalje - had klein gekregen onder den loozen zweepslag van dat ééne dreigement, dat hun beurs met rust liet, maar ze geknauwd had in hun gevóel... Het gespuis! betalen zouden ze, of anders, zonder pardon...! Welja, den huiseigenaar met een mes te lijf gaan, omdat hij zijn eerlijke huur kwam opeischen! Zachts, waar je zùlke liefelijkheden riskeerde, dat die huur wat hoog was!

En toen hij den hoek van de Via Santo Spirito en de Piazza Frescobaldi omsloeg, zag hij terzijde de brug over den Arno het vrouwtje zitten, dat hij daar, bij het uitkomen dier straat, het jaar door kende, met haar bloemen of haar mispels, haar schijven roze komkommer, haar druiven of haar kastanjes, al naar het seizoen; en terwijl hij naderkwam snoof zijn stompe speurneus reeds den fijn-hooiigen lavendelgeur. - Hij bedacht, dat zijn moeder ziek was, al sinds een week, en nog geen lavendel zou hebben gekocht. Zij had er dien morgen, opzittend in bed, dan wel héél slecht uit-

gezien. Weer aanschouwde hij boven de borduursels van haar nachtjapon, dat geel en vermoeid gelaat; en hoe lusteloos had de bruine, zwaarberingde hand langs de kanten sprei omlaag gehangen. Hij maakte zich wel wat ongerust...

Langs het koopvrouwtje liep hij quasi dóór, en, op haar na-roep norsch zich omdraaiend (hoewel hij dadelijk van plan was geweest, lavendel van haar te nemen) vroeg hij den prijs. - Twee soldi het bosje? Wat mankeerde haar? Hij nam tien bossen voor veertig centiem, en basta! - Zij liet ze hem voor vijftig. En terwijl zij de geribbelde geurbollen met de stelen voor hem bijeen bond, dacht hij: - als hij die nu eens niet aan zijn moeder, maar aan zijn vrouwtje brengen moest, over een jaar of wat, - zijn vrouwtje, wat onplezierig van de warmte, of misschien wel van wat béters! - Drommels, dat fijne, lieve kindje met haar weergasche koele oogen! Wat hàd hij 't te pakken gekregen, op die wandeling van het veer... Die oogen eenmaal tot neerslaan te dwingen, dat lenige rasdiertje te bemachtigen, daar gaf hij wat voor!... háár met de Villa Sasseti en al! - Evenwel, den laatsten tijd liep het hem niet mee! De korenoogst was veel te mooi geweest, op den Alberino nog overvloediger dan op zijn eigen hofstee; en daarvóór zelfs, op 15 Juni pront, was alweer die verrekte rente komen afzetten! - Nee, dat ging hem niet naar den vleesche. Hij moest er wat anders op verzinnen. Dit was een zaak geworden, waar hij zijn gewone geduld niet langer bij gebruiken kon... Hij moest zien, de omstandigheden op de een of andere manier vernéderender te maken voor dien vervloekten aristocraat... hij moest zien, hem dusdanig in de klem te krijgen, dat hij zèlf den edelmoedige kon spelen...

Zoo, zijn volbloedige kop zweetend onder den groenen deukhoed, zijn zwarte oogen genepen van felle geslepenheid, en in de dikroode slingerhand de tien lavendel-bollen voor zijn moeder, stapte Angelo Grassi de brug der Heilige Drievuldigheid over en de ongeziene glorie binnen der zomersche Bloemenstad.

II.

Dien namiddag om vijf uur - het was snikheet - bleek al het volk, dat het buurt-stationnetje van Campo di Marte

ontstroomde, te willen wachten op de tram, en de ééne victoria, die op goed geluk maar eens was komen voorrijden, bleef ledig...

'Wie, die een béétje thuis is in de mystiek,' meesmuilde Filippo, talmend nog even op het buiten-perron, terwijl hij een sigaret aanstak, 'zou uit dit verschijnsel niet afleiden, dat die victoria daar dus blijkbaar alléén staat, om den Cavaliere Sassetti wat meer "comme il faut" naar de stad te voeren?'

Lichtvoetig stapte hij in; - 'Piazza del Duomo... al Bottegone[1)]...'

En terwijl hij het zich gemakkelijk maakte, in de eene hand zijn sigaret, met de andere zijn knevelpunten toespitsend, keek hij neer langs zijn lichtgrijs colbertje en goedgeperste pantalon, modieus omgeslagen, en bezag met voldoening zijn blinkende, rood-leeren molières.

- Aldo's vriend, glimlachte hij weer, kon tenminste aan dit keurig pakje en aan deze dierbare molières onmógelijk zien, dat hij niets ànders zou hebben kunnen aantrekken...

Toch was hij ernstiger gestemd dan gewoonlijk, wanneer hij eens voor een keer in zijn goede oude Florence was. En de lichtelijk-wufte inval van het victoria'tje, zijn luchtige matelot, en zijn sigaret, gaven hem minder afzonderlijk genoegen, dan bij elke andere gelegenheid het geval zou zijn geweest.

Nogmaals haalde hij den brief uit Spezzia voor den dag, terwijl hij, door de nauwe volksstraten rijdend, welgevallig den lieven lavendelgeur speurde, zonder ergens een venter of koopvrouw te ontdekken, - en nogmaals vergewiste hij zich van het uur der afspraak: 'om halfnegen in de Restauratie van het Santa Maria Novella-station.'

Er was eerst sprake van geweest, dat Aldo's beste vriend, op de doorreis van Spezzia naar Rome, waar zijn moeder woonde, een bezoek aan den Alberino zou brengen: er viel, had hij geschreven, natuurlijk heel wat te vertellen van hun reis, en van hun 'bella vita' aan boord; hij had ook een paar kleine photo's bij zich, die Aldo's ouders aardig zouden vinden, en nòg iets anders, - dat zouden de Signora en de Cavaliere wel zien! -

1) Bekend café tegenover den Dom.

Maar het was niet zoo geloopen, als het oorspronkelijk plan wilde. Naar Europa teruggezonden om van de gele koorts, in een Zuid-Amerikaansche haven opgedaan, afdoende te herstellen, en te Spezzia in het hospitaal verpleegd, had de jongen gehoopt, eenmaal genezen, wel een veertien dagen of langer verlof te zullen krijgen. En nu was hem plotseling aangezegd, dat hij tijdelijk geplaatst was op de Regina Elena, die in de golf van Gaeta lag, en dat hij zich daarop binnen de drie etmalen te melden had. Niet meer dan twee dagen bleven hem dus, om aan zijn moeder te wijden; en een oponthoud van enkele uren te Florence moest hij nog verdeelen tusschen een middagmaal ten huize van zijn voogd, den majoor bij de artillerie, - en, naar hij zoozeer hoopte, vóór zijn sneltrein naar Rome vertrok, een korte ontmoeting met den vader van Aldo, - indien althands de Cavaliere wel zoo goed zou willen zijn, daarvoor één avond naar de stad te komen.

'Beschaafde jongen,' prees Filippo. Hij was zoo blij over deze ontmoeting, die hem met Aldo in een bijna lichamelijke aanraking brengen zou. Dezelfde hand zou hij drukken, die Aldo in de zijne had gehouden, bij Enrico's vertrek naar Europa. En allerlei zou hij hooren, dat niet geschreven wordt. Hij ging een avond tegemoet, die voor maanden telde.....

'En halfnegen dus.' Filippo stak den brief bij zich, en raadpleegde zijn horloge: halfzes...! Vervelend! Drie lange uren nog! Wat ging hij doen? Eerst, zoometeen, een kinawijntje met ijs en spuitwater drinken; het was warm; hij had dorst. Dan rustig eten, goed en niet duur, bij Melini; en desnoods, daarna, als 't nog te vroeg was, een caffè nero op de Piazza Vittorio Emmanuele... Het was een ellènde, dat altijd die treinen zoo slecht uitkwamen. - Doch de uitvoerige maatregelen, waarmeê die ellende moest worden bestreden, konden hem nog wel behagen.... Pazienza! ....een sybariet als hij!

Voor het trottoir van den Bottegone had de victoria stil gehouden.

Het was reeds middernacht, of daaromtrent, toen, vreemd bevangen, Fillippo uit de nog drukbevolkte wachthal van het station van Santa Maria Novella weer buiten kwam.

De sneltrein naar Rome had twee uur vertraging gehad, en nooit was wellicht een trein-oponthoud aan iemand zóó welkom voorgekomen, als dit aan Filippo. Nog uren had hij blijven praten kunnen met dezen uit brieven alleen bekenden vriend van zijn zoon, dezen anderen Aldo bijna, zonder dat het hem te lang zou zijn gevallen; al die schijnbaar luttele, maar zoo levend-echte bizonderheden te betrappen, die als vanzelf op den loop van een verhaal waren aangevoerd, en die hem plotseling mee hadden doen leven heel hun bestaan aan boord en in al de vreemde oorden, beter dan ooit de uitvoerigste brief dat vermocht.

'Wat een lieve ontmoeting,' zei Filippo zacht in zichzelf, terwijl hij, al herdenkende de pas verloopen uren, langzaam voortwandelde door den geurigen zomernacht.

- Sympathieke jongen! Zoo in 't geheel niet een brani van jong zee-officier, maar met zijn flatteerend uniform en al, zoo linksch van jeugd nog, en zoo oprecht en ronduit!....

- Geen wonder ook... de boezemvriend van Aldo! Niet zoo maar een goede kennis.... de boezemvriend! Hij was op den Alberino thuis, of hijzelf er heel zijn leven de vacanties had doorgebracht! Je hoorde bijna, wat die twee, in de lange wacht- en rusturen op hun eenzame schip in zee, al zoo samen hadden afgepraat....!

- Wat een charmante kerel! En zijn trouwhartige oogen in hun warmen opblik hadden heel wat meer nog gezegd, dan de stem, dof soms van bedeesdheid!....

En toch had die stem dingen uitgesproken, een paar woorden maar, en nog een paar, die plotseling de pijnlijkste klaarten hadden opengeduwd in zijn ziel, - gelijk een klein sleuteltje zware deuren kan doen openspringen.

Filippo was, van het blanke nacht-plein van Santa Maria Novella, recht voor zich uit de lange, nauwe via dei Fossi ingegaan, waar tusschen de hooge, gesloten winkelhuizen de dag-hitte nog hing vastgezogen. Maar als hij, bij het straateinde, den Arno naderde, kwam opnieuw een bad van frischheid hem tegenspoelen.

En onwillekeurig, in gedachten, liep hij een eindweegs de nog door vele wandelaars begane kade langs.

Ook voor het café aan het kleine pleintje was nog maar een enkel tafeltje onbezet; verscheidene lichten waren al

gedoofd; in het schemerige schijnsel zaten de dozijnen nablijvers nog te genieten van die weldadige rust. De nacht, na den brandenden dag, was zoo stil en zoo zoel; en vanwaar? uit een naburige laan? uit den tuin van een der groote hotels? dreef zoeter en fijner dan des daags, want onvermengd, de nachtelijke geur der linden over....

Filippo zat er aan een tafeltje op den uitersten hoek, rook dien teederen reuk, en streek zich met de hand over de oogen en voelde zich vreemd ontroerd. Hij zag een groot verdriet in zich opengaan; het was, of hij duidelijker dan ooit zich bewust werd van de smartelijke waarheid van heel zijn leven, en hij begreep niet hoe, tegelijkertijd, hij het gevoel kon hebben, gelukkiger te zijn dan in lange jaren.

Even verneembaar maar, over het pleintje en de kade heen, klokte in de diepte het Arnowater tegen den wal. En weer hoorde Fillippo de jonge, warme stem praten over allerlei dingen, die hen, Aldo's ouders, betroffen: over den citroenenhof, waar de Cavaliere zoo van hield... en over de muziekkamer van de Signora... - Wat had Aldo hem daar vaak van verteld, van hoe prachtig de Signora speelde, en hoe jong de Signora er nog uitzag! En van de bibliotheek van den Cavaliere!.... Je wist nooit, van wie Aldo meer hield, en op wie hij trotscher was.... op zijn vader, of op zijn moeder! In zijn cabine, tusschen de twee gekleurde portretjes van zijn oudste zuster en van zijn mooie, kleine zusje, hing een groote foto van hen drieën, - o, hij had den Cavaliere dadelijk herkend! en de Signora met den tweejarigen Aldo tegen zich aan.... zoo grappig, Aldo parmantig in zijn broekje, en de Signora in zoo'n nauwe japon met strookjes....

Hoe heftig had, in zijn roerenden eenvoud, dat weinige Filippo doen ontstellen! Ja, hij kende maar al te goed dat portret! Wat zag Emilia er teer en bekoorlijk op uit!.... hij wist nog hoe, toen de fotograaf zich even omdraaide, hij haar een kus had gegeven in het ‘cantuccio’[1)] dat van hem alleen was.... God! wat had hij gehouden van haar in dien tijd!

- En wat had hij van haar gemaakt! dacht hij plotseling. Hoe zou die jongen haar gevonden hebben, in tegenspraak

1) Het lieve hoekje.

met Aldo's verhalen, als zijn bezoek aan den Alberino was doorgegaan?

Met een schrik had die gedachte hem geslagen. ‘Hoe jong de Signora er nog uitzag....’ En een nog wranger wroeging beschuldigde hem: - hoe zou Aldo eens, bij zijn terugkomst, zijn moeder vinden?

Dan dacht hij ook weer: - zag hij wel zuiver? Was de verandering niet meer schijnbaar dan werkelijk? Maakten de soms bijna opzettelijk schamele manteltjes en blouses het niet opzettelijk erger? Hoe kon hun jongen haar anders nog zien, zooals hij deed? Aldo's laatste vacantie vóór de groote reis, hoe lang was dat geleden? twee jaar toch nog pas! Was zij toen voor Aldo, gepassionneerde moeder, nog opgebloeid in al haar jonge fijnheid, terwijl zij van hem al zoo lang en zoo bitter was vervreemd...? Het waren de jaren geweest, dat hijzelf in zijn baloorigste buien zijn dagen verdeed, en alleen maar tornde en trok aan zijn verknoeid bestaan, naar hij vond....

- Maar tegenover Aldo!... Zijn cadeautje aan háár bevestigde het: groote, bleekblauwe zaden, die als kralen waren, tot een snoer geregen en door een fijnbewerkt gouden slotje voltooid; en op een stukje papier erbij: ‘Voor moeders lieve, zomersche coeurtje!’

- De gevoelige jongen!... een echte Sassetti!... Een Sassetti?.... was hij niet veel beter en trouwer dan een Sassetti?

En Filippo, aan zijn eenzame tafeltje bij den café-hoek, haalde nogmaals den sigarenkoker van verwonderlijk fijn vlechtwerk uit, dien Aldo voor hem had meegegeven.... met, erin, vijfentwintig Lire ‘voor mijn spaarpot’....

Als een stomp voor zijn hoofd was het hem aangekomen, het zien van dat geld, het lezen van dat papiertje. Met een weeë pijn had hij gedacht, dacht hij nu wéér, aan de vijfhonderdzestig Lire, die hem heilig waren geweest, die hij had geleend, en nog niet weer hersteld.... Waren ze niet hartverscheurend, deze arme, vertrouwende vijfentwintig Lire, in den gullen sigarenkoker?

Half nog na-peinzend trachtte Filippo andermaal de paar kiekjes-van-aan-boord te onderscheiden, die er ook instaken, borg het vlechtwerk weer weg, bracht in gedachten de hand aan het ledige glas. Dan keek hij uit en luisterde òp

in den fluweeligen geur-nacht.... Boven het zacht geroes rond hem heen hoorde hij, langs de ledige Arnokade, een hooge, lichtende zang aangaan, ijl en wijd verklinkende over het water... Waar zong, in de duisternis, deze wonderschoone vrouwestem?

'Hoor, de straatzangeres....', zei men aan een tafeltje achter hem, 'ze is laat van avond....'

'Niemand slaapt er immers met dit heerlijke weer,' zei een ander.

'Ze is bij het Grand-hôtel.'

En Filippo, gevangen, bleef luisteren naar den langzaam naderkomenden zang, jubileerend en weenend met een wijding, als ware de wijde Lung' Arno, onder den wijden zoelen nacht, een cathedraal.

Dan begon ook een zacht mandoline-gepinkel tot hem door te dringen.

Even later verscheen het musiceerende paar om den hoek van het pleintje. En Filippo verbaasde zich opnieuw. Het was een verloopen type van een man met een grooten grijzen baard, en een zeer schoone, maar oùde vrouw, met witte haren.

En nogmaals jubelde de pure stem, statig en glanzend, even maar vibreerend, op het bescheiden accoordjes-gerucht der gepinkelde snaren.

Filippo zat als gedoken onder het zegevierend geluid dezer jeugd, die nooit sterft; en hij dacht aan Emilia en aan de nooit gebluschte vervoeringen van haar pianospel.

- Maar wat was dit voor een paar, zoo aan lager wal geraakt? Hij zag het edele, oude vrouwengelaat, met de hartstochtelijke oogen.... Zij moest in haar jeugd, dacht Filippo, een groote kunstenares zijn geweest. Dan, terwijl zij rondging met haar schoteltje, zoo achteloos en voornaam en aanmoedigend glimlachende, of zij een gunst verleende aan wie de gelegenheid wierd geboden daar wat op te leggen, - keek hij weer naar den man, die alvast de mandoline op zijn rug sjorde; hij ook moest een prachtige kerel geweest zijn, was het nòg wel; maar vlekkerig rood zag zijn gelaatskleur en zijn oogen stonden troebel.

Het laatst, aan zijn uithoek, kwam de zangeres bij Filippo. Hij legde een lire op het kopergeld van haar schoteltje.

'Grazie mille, Eccellenza,' zei zeer zacht de vrouw, en

snel deed zij het zilverstuk in haar japonsplit glijden. Aan den zonderlingen titel had Filippo gehoord, dat zij een Napolitaansche was. Dan zag hij de twee het pleintje oversteken en in een donkere steeg verdwijnen.

Filippo tuurde een pooslang somber voor zich uit. Er begon een lichte nachtwind aan te schuifelen, en sterkere vleugen van lindegeur woeien aan, en voorbij. Hier en daar ontvolkte zich een tafeltje. Filippo bestelde opnieuw een vermouth met spuitwater. Hij kon nog niet scheiden van dezen mild doorgeurden nacht; hij vergat tijd en uur en plaats. Vaag schemerden de weinige sterren aan den fluweelig zwart betogen hemel; zoetjes klokte het water langs den wal....

Filippo zag weer het afscheid aan den te laten nachttrein voor Rome. Hoe gretig was de jonge Montucci op zijn uitnoodiging ingegaan, om bij zijn eerstvolgend verlof eens een paar dagen, enfin, zoolang hij tijd had, op den Alberino te gast te zijn! - Het was Emilia zelve geweest, die dadelijk en zonder voorbehoud, die uitnoodiging had opgeworpen, erop had aangedrongen bij hem!... alsof er van zijn kant tegenwerking zou te duchten zijn geweest bij een bezoek van deze heugelijkheid! -

- Vreemd, dacht Filippo, - doodsbang voor elke bizondere uitgave, zelfs waar het de Castelfranco's gold; maar voor den vriend van hun zoon een gastvrijheid, onbeperkt, als uit hun eerste jaren. Hij herinnerde zich zoo goed, hoe exuberant haar gulheid placht te zijn; - even exuberant als nu haar schrielte!

- Ja, zei hij zich bitter, hij had veel aan haar verknoeid, en nog meer aan haar verwaarloosd. Met zijn verwenschte laksheid liet hij haar maar aan haar lot over, inplaats van haar te leiden en te helpen...

- Nu nog mooier! haar leiden...! lachte hij dan zijn fraaie wijsheid uit, - hij, die 't zichzelf nooit had gekund!...

- En toch!... wrong hij met kracht zijn gedachten weer om. - Nee, dezen avond althands zou hij zich dan eens niet door zijn eeuwige ironie laten bedotten!... Natuurlijk had hij haar moeten leiden! Van den aanvang af, toen ze nog vol bewonderende liefde naar hem opzag!.. Hij had het zich dan wèl heel gemakkelijk gemaakt, met zijn superioriteit over en langs alles heen!... En haar aard, vol

tegenstrijdigheid, maar ook vol van de rijkste mogelijkheden, haar groote gaven, wat was daarvan terecht gekomen?

- Poverina! het zenuwleven, dat hij haar berokkend had door zijn verkwistingen en door het slok beheer van zijn zaken!... Wie was de schuld van haar eeuwige jagen achter iedereen aan, van haar onbillijkheden? Maar hij veroorloofde zich de luxe, haar ridicuul te vinden!...

Filippo zat met de hand aan het voorhoofd, en tuurde den geheimvollen, verren nacht in... - Hij vond haar ridicuul!... Alsof dát niet het ergste was van alles: dat hij het had laten gebeuren, dat zijn vrouw ridicuul werd! Ridicuul in de oogen van de boeren, tot in de oogen van Lidia toe! Ridicuul, zij die zoo geestig en brillant kon zijn, toen zij nog onbezorgdgelukkig was!

- O! in stilte had hij altijd nog wel een verdrietige bewondering voor haar gehad, voor haar energie, haar onverschrokkenheid. Maar waarom zei hij haar dat dan nooit? Waarom zei hij haar ook nooit, hoe hij genieten kon, terwijl hij in zijn citroenenhof zat, van haar pianospel!... Wanneer speelde zij nog, den laatsten tijd?

Aan het tafeltje naast hem brak men op. Filippo scheen het niet te merken. Hij haalde zijn pijpje te voorschijn en zijn zakje Virginia.

- Maar dat alles diende anders te worden... Dat alles zòu anders worden. Hij zou eerlijk met Emilia spreken... Doch beter dan spreken, was wegnemen, wat haar hinderde!... Alleen, hoe zoù hij het wegnemen? En het ergste, zijn schuld aan Grassi? Madonna Santa! wat was daar aan te doen? Als hij tenminste nog eens een fortuintje had bij zijn lotto!

- Hij zou weer iedere week gaan spelen, dacht hij dan, al was het maar vijf Lire; op die manier had hij toch meer kansen, dan bij zijn tien Lire om de veertien dagen, zooals in den laatsten tijd. 't Was onverantwoordelijk geweest, dat telkens onderbreken...

En dan dacht hij weer aan die arme vijfentwinttg Lire in Aldo's sigarenkoker, en aan de vijfhonderdzestig, die hij nog moest aanzuiveren....

- Emilia zelf had hem het leenen daarvan indertijd geraden, kon hij zich verontschuldigen. Maar hij begreep immers best, waarom Emilia het hem geraden had? Omdat zij van dát

geld het zekerst was, dat hij het zou herstellen! 't Was hem ook, of hij er zich voor het eerst van bewust werd, hoe hij Emilia zelve trekken liet met haar juweelen naar de bank van leening, - terwijl hij het al een groote opoffering vond van *zijn* kant... het geld van Aldo aan te spreken!

'Laf en krankzinnig, andere woorden weet ik er niet voor', zei hij in zichzelf, 'laf - en krankzinnig!'

Een poosje zat hij gedachteloos de rookwolkjes te ontpuffen aan zijn pijp, verscholen in eene zelfverachting, die hem nieuw was, en die hem, vreemd genoeg, weldadig aandeed, alsof er een valsche schijn wierd weggenomen, en iets van een natuurlijke goedheid doorvloeien kon.

'Je wist nooit, van wie Aldo meer hield, en op wie hij trotscher was, op zijn vader of op zijn moeder...'

- Waarom mocht Aldo wel trotsch wezen op hem? Zeker op zijn eeuwige, sarcastische wijsgeerigheid, die zijn gemakzucht had uitgevonden om blind voor alles te kunnen blijven! Hoe was hij toch ooit gekomen aan het idee, dat Aldo meer speciaal van hem was, dat hij in 't bizonder naar Aldo's brieven verlangde? - en dat Emilia meer bij Giselda hoorde? Nu had hij het dan eens anders gemerkt: 'voor moeders lieve, zomersche coeurtje'.... daar zat een vertrouwelijkheid in, veel intiemer, veel inniger, dan in het hartelijk-vroolijke 'voor mijn spaarpot', aan hem.

- Maar wat was die vrouw dan gesloten, dat zij altijd zóóveel voor Aldo geweest was, en dat zij zoo zelden over hem sprak... En wat begreep hij misschien van haar? Wat begreep hij misschien ook van Giselda met haar onverdroten uitzet, - haar uitzet, dat ook al ridicuul was! Wie wist, wat er ook achter dat stille, bleeke gezichtje al verzwegen werd!

- Wat was hij wel ooit voor Giselda geweest? Had hij haar niet laten fatsoeneeren door vreemden, naar een model, waarvoor hij persoonlijk niets voelde dan een zachtjesironische geringschatting? Wat had het kind ooit aan hem gehad? En zelfs Lidia, wat bracht hij haar bij, buiten dat beetje onbeholpen Fransch en nog zoo iets?

Filippo lei zijn pijpje naast zich neer, sloot de handen om zijn knie.

- Een opoffering van *zijn* kant, om Aldo's geld aan te spreken! Hoe was het hem toch in zijn kop gekomen? En

wat was Emilia, bij al haar nerveuze heftigheid, innerlijk naïef en meegaande nog steeds, dat zij tegen die dwaze fictie zich niet had verzet! - dat zij niet onwillig, maar blij nog, dat hij het goedvond, die juweelen was gaan verpanden! Poverina, zij had zich niet eens miskend gevoeld....

‘En dat nog wel nà de vernedering tegenover mijn broer...’

- Maar nu zou *hij* zich dan vernederen, vatte hij na een oogenblik zijn woorden weer op, - van Grassi moest en zoù hij zich losmaken; van die schande tenminste zou Emilia nooit iets weten. - Hij zou Sigismondo een hypotheek voorstellen op den Alberino... van 10.000 Lire bijv.... Grassi dadelijk afbetalen...Als hij 4 of 5% gaf, dan was dat, om te beginnen, al een jaarlijksche besparing van 300à 400 Lire.. Indien althands Sigismondo hem nog vertrouwde! O, het zou een moeilijke gang voor hem zijn... Haast had het trouwens niet... Maar hij zwoer het zich bij alles wat heilig was, hij zòu.

- Hij kon ook wel naar een hem persoonlijk onbekenden notaris gaan. De Alberino was overal zijn geld waard.

- Óók vernederend. De Cavaliere Sassetti kon gemakkelijker in 't geheim aan een obscuren Angelo Grassi een schuld hebben, dan bij een notaris te komen met de bekentenis: ik heb tienduizend Lire noodig...

Filippo zag weer het vertrouwend en beschroomd gezicht van Enrico Montucci voor zich... - Zonderling, verwonderde hij zich, dat zoo'n verlegen jongen met zijn kleine gesprekjes, een paar herinneringen, een paar onverwachte bizonderheden, je de oogen openen moest op heel je leven...

Lang bleef hij zoo zitten, bevreemd en ontroerd...

‘En als nu de wijnoogst nog eens evenveel meeliep als het graan...’

‘Signore?’ - aarzelend stond de cameriere naast zijn stoel.

Filippo zag op: hij was geheel alleen overgebleven. De tafeltjes waren rechtgezet, de stoelen eronder geschoven. In het leege café brandde een eenlijke gaspit.

‘Signore’, herzei de bediende zacht, ‘ik wilde gaan sluiten... het spijt me... stoor ik misschien de Signorìa?’

‘Welnee, welnee’, lachte Filippo goedmoedig, ‘en ik moet nog betalen ook! Poverino...’

‘Ma kè, het is niets, - ik houd ook zoo van die stilte... 's nachts... Ruikt u de linden?...’

Even toefde hij, stak het geld bij zich. - Hij zuchtte en zette zich nog een oogenblik aan het naaste tafeltje. De nacht was ademloos. Filippo hoorde den Arno lichtjes klokken onder tegen den wal. Een vogel, in een boom over een tuinmuur, floot zacht een paar schuwe toontjes... In de verte verhalde een snelle stap...

Filippo stak zijn pijpje bij zich, keek opzij... Voorover zat de nog jonge man in zijn versleten gala-rok, en staarde droomerig voor zich uit... In het schijnsel der Lung' Arnolantarens zag Filippo zijn bruinbleek, naakt gezicht met den langen smallen neus, de zwarte lok die over zijn voorhoofd hing, en de droefgeestig-smeulende oogen.

'Waaraan zou hij denken?' dacht Filippo, 'zou hij verdriet hebben?'

Er viel één sterke slag uit een nabijen toren. En van over den Arno, en van ver uit de ledige stad, werd fijn en klaar, uit velerlei keel, die klokkeslag herhaald, als wekten elkaar de oude stedewachters tot een ijle verstandhouding in de eenzaamheid van den nacht.

De jonge man schrok op: 'Half drie', zei hij.

Ook Filippo was opgerezen. Even, aarzelend, zagen de mannen elkander in de oogen. Het was of er iets tusschen hen was ontstaan, en zij groetten met een stille verwondering...

Langzaam wandelde Filippo den nachtelijken Lung' Arno terug.

- Hoe was het mogelijk, dat hij daar meer dan twee uur gezeten had! In de verte, achter de bergen van Toscane, bleekten de eerste uchtend-strepen. - Het was veel te laat, dacht hij, om nog een hotel op te zoeken. Zonde van het geld ook. En eensklaps viel hem in: nu waren zijn boeren al op weg met hun karretjes naar de vroege groentemarkt... om twee uur zou Bifoli van huis gaan, met Beppe van Fossi. Kom, hij ging ze eens verschalken, in hun handel met de opkoopers... Voor hij, heel langs Santa Croce, den Mercato Sant' Ambrogio zou hebben bereikt, was zeker de vroegmarkt al in vol vertier!

En twee uur later, toen de koelte van het dauwig nachtland met de eerste reine warmte der morgenzon zich mengde,

reed langs den smallen grintweg het ezelwagentje van de Casa Rovai, met twéé man op den bok, naar Rozanno terug.

'Dat gezicht van Bifoli!' vertelde Filippo, terwijl hij zijn pijpje stopte, 'en die schrik toen hij, midden in zijn drukke bieden en loven met dien Bizarri - het schemerde nog pas - plotseling mij er bij zag staan... Ik zei met opzet niets, hield mij onbewegelijk... "Santissima Madonna!" roept hij. "bent u 't, Signor Padrone? Ik beef op mijn beenen, zoo waar ik hier sta..." Hij dacht, geloof ik, dat ik een geestverschijning was!'

Domenico zat maar stilletjes te monkelen onder het verhaal, en hu'de zijn ezeltje. Hij voelde zich gelukkiger dan in maanden.

'En dat u daar net aankwam, toen ik weg wou rijden...', zei hij.

Zij reden langs de abdij van Lignano, en langs het hek met de steenen arenden, van de Villa Riccardi. Het zou een warme dag worden; de zon gloeide hun op de handen.

'Ja, een vriend van Aldo', vertelde Filippo weer - hij tuurde voor zich uit, den glinsterenden morgen-weg af -: 'een aardige jongen, een alleraardigste jongen...'

'Hoe zou een vriend van den Signorino geen aardige jongen zijn?' zei Domenico zacht, 'Silvano praat nog altijd over hem, en over hun tochten naar de Vallombrosa..... met de Signorina Lidia de laatste maal...'

'Voor de Signora Emilia en voor mij had Aldo cadeautjes meegegeven... Kijk eens, wat een pronkstuk van een sigarenkoker!'

En een oogenblik later:

'Je wist nooit, zei zijn vriend, op wie hij meer gesteld was, op zijn moeder, of op zijn vader...'

Domenico keek vaag-verbaasd op. - Wat zei de Cavaliere dat wonderlijk... Of was het een grapje?... Je was daar nooit zeker van...

Dan zag hij het gezicht van zijn vroegeren meester zoo zacht en stil, al droomerig puffend een klein wolkje, en nog een, - en zoo ernstig, bedroefd bijna, en toch zoo rustig en content, als hij zijn spotlustigen S'or Filippo bij zijn weten nooit had bijgewoond.

Hij keek weer voor zich, klapte luchtigjes de zweep; het

onverslijtbaar ezeltje druste zijn onverslijtbaren sukkeldraf, en boer en landheer zwegen beiden een langen tijd.

‘Een mensch is nooit te oud om te leeren, Domenico,’ zei Filippo na een poos, ‘en soms leer je 't liefst van je eigen zoon.’

Domenico knikte voor zich heen. Hij begreep alweer niet recht, wat S'or Filippo meende. Toch ráákte het hem, zonder dat hij wist waarom. Hij was niet zeker van zichzelf... Hàd hij wel goed gedaan aan al zijn drijven? met Guido? met Silvano?

Toen het geboomte van den Alberino al in 't zicht kwam, zongen, van het kerkje van Rozanno, driemaal de drie zuivere tonen van het ochtend-angelus. Dan lengde het klokje zijn klanken aan, tot een kortstondig gelui...

En vijf minuten later klom Filippo langzaam langs de oprijlaan naar huis. Hij was moe en wat slaperig, maar van een moeheid, die in 't vooruit al weldadig is van rust-verlangen, - een luchtige bedwelming. Hij voelde zich als verjongd en vol van goeden wil; een weemoedige vreugde dauwde rond zijn hart. Hij dacht aan het lieve geschenk, waarmee Emilia zoometeen gelukkig zou zijn, - en hij bemerkte, dat hij van haar hield als in geen lange jaren.

III.

Het waren toen de heetste dagen van dien zomer. En elke volgende leek nog weer heeter uit den vorigen op te hijgen. Het was de dag na dien, dat Filippo in de vroegte was komen rijden uit Florence. Het hardsteenen perron voor de hoofddeur blaakte wit in de morgenzon. En wit ook gloeide de roomgele pleister-gevel, waarin de weinige kleine, monumentaal-omlijste ramen de licht-groene zonneblinden geloken hielden. Slechts aan één bovenvenster, beschaduwd onder de breede luifel van het dak, was het linksche luikje half opgezet.

De zware voordeur kierde, een roode parasol floepte open, en een rood-begloord, smal en blond meisjes-gezicht vertoonde zich, trok even snel weer zich terug, als brandde het zich aan het licht. Het was Giselda. Met haar handwerk-reticule en haar weer gesloten zonnescherm stond zij besluiteloos: - zóó warm was het nog niet geweest; de hitte wàlmde je in

't gezicht... Zij ging de vestibule weer binnen en drukte zacht de deur in 't slot. Hoe was het mogelijk, dat haar moeder nog den moed had gehad, dezen morgen naar de pineta te klimmen, omdat Betoni daar hout had gevraagd te kappen... Zelfs Lidia was niet meê te krijgen geweest!...

En Giselda, loom, haar reticule bengelend aan den naulijks gebogen arm, steeg door het lauw-koele trappenhuis naar de eerste verdieping, ging de loggia binnen en opende de hooge glazen deuren.

In de verte trilde zacht-hel in warmte-waas de heuvelenwereld geenszijds den Arno. Doch als een laving voor de oogen lag beneden haar uitgespreid het wijde Noorder-grasterras, geheel in de schaduw van het huis en van de cypressen terzijde. Het ruime bordes en de naar weerskanten afgaande hardsteenen trappen zagen donker van den vochtaanslag, gelijk dat op zeer warme dagen altijd was. - Waarom kwam zij hier toch niet vaker haar toevlucht zoeken? Op een der antieke leeuwenpoot-tabouretten zat zij tegen de deurpost geleund, en sloot de oogen.

Wat een rust; en wat een stilte!

Vanonder den lagen, dichten laurier op den uitersten terrashoek klonk gedempt het hoog geluid eener aarzelende kinderstem. Haar vader gaf daar, rond de steenen tafel, iederen morgen les aan een paar achterlijke boerenjongetjes en aan Carolina van Bifoli. Ook de Signora Bonciani, naar de gemoedelijke landszede, had zoo des morgens haar kinderkringetje gedurende de zomervacantie.

‘Wat een rust hier’, zuchtte Giselda nog eens. De tengere handen, met de reticule, lagen haar in den schoot gezonken.

En terwijl zij daar zoo zat, met even achterover het fijngelijnde, wasbleeke gezicht, waarop, onder de onwaarschijnlijkgoudblonde haren, de teeder-donkere wenkbrauwen dezelfde fiere bogen beschreven als op het gezichtje van haar jongere zuster, - zwollen langzaam twee groote, blinkende tranen onder de trillende oogleden, teekenden zich twee blinkende lijnen over haar matte, smalle wangen.

Giselda heette altijd slecht de warmte te verdragen; daarom verontrustte het niemand thuis, dat zij de laatste weken al maar bleeker en smaller trok.

Driftig veegde zij zich de betraande oogen af. Zij haatte

zulke zwakheden in zichzelf. Zij rukte de reticule open, en met een verbeten energie begon zij te werken.

Flauw hoorbaar, als omdoft van hitte, klonk door de stilte het hoog uithalend en hakkelend lezen van het boerenjongetje: ‘en toen... zeide... de moeder...’

Giselda dacht: ‘Wat moet ik doen?... wie geeft me raad?... hoe zal ik het uithouden?’

Even drong sterker de stem van haar vader door, en een ander kindergeluid aarzelde verder:

‘En zij zeide... waarom wil je... wil je... niet...’

Geprikkeld stond Giselda op, schoof met den voet de tabouret opzij, sloot de loggia-deuren, en zette zich in de besloten ruimte opnieuw tot werken neer.

- Wat moet ik in Godsnaam doen? dacht ze. Zij kòn Amadeo niet opgeven. Ze wist het hoe langer hoe zekerder de laatste maanden: het was niet de schitterende alliantie, het wàs niet haar prachtige uitzet, het wàs niet het zeer mondaine leven, dat haar wachtte... Het was Amadeozelf! Zij hield van hem, mijn God, hoe hièld zij van hem! Het was zijn gevoelige hartstochtelijkheid, de weekheid van zijn stem, het felle en soepele tegelijk, dat hij had... Maar Dio! Dio! dat weeke en soepele, zij wist het zoo goed, zij voelde het zoo scherp, hoe zwak hem dat maakte. Uit zwakheid dorst hij niet vrij-uit spreken met haar; uit zwakheid dorst hij de inmenging van zijn ouders niet tegen te gaan... Hield hij wel wérkelijk veel van haar? Hield hij zóóveel van haar, als zij het zou begeeren?

Sinds het laatste bezoek van Amadeo, met Corpus Domini, was zij vol knagende onrust. Met Nieuwjaar al had zij geleden onder het te hoffelijk-koel, verbloemd-zakelijk bezoek van den aanstaanden schoonvader, die merkbaar zich zijn dochter als huishoudelijk attaché had toegevoegd... Voor een zoo lui en kwijnend-hautain meisje was die immers veel te gedienstig geweest...; met alles, in de keuken, met dat linnen-uitkrijgen voor het groote Nieuwjaarsdiner.... En waarop de vàder voornamelijk gelet had, dat was later maar al te duidelijk gebleken! - Amadeo's brieven daarna hadden, dacht zij, een lichte terughouding getoond, maar zij had haar best gedaan, dat iets of wat gereserveerd schijnende te verklaren, uit allerlei andere omstandigheden: - Amadeo

had het druk, hij werkte voor een krijgsschool-examen.... hij wou zéker zijn van de brillante carrière, die zijn naam op zichzelf reeds beloofde.

En in de Paaschdagen leek werkelijk alles als van ouds. Wel had hij stelselmatig elk gesprek over zijn vader ontweken, maar zij had dat juist als kieschheid uitgelegd, - alsof hij zeggen wilde: *ik* kom om jou alleen, en wat mijn vader ervan vindt, kan mij niet schelen.... En toen dan ook van den aanstaanden schoonvader de brief kwam, aangaande de overschrijving op haar naam van haar toekomstig erfdeel, had zij nog, met een maar even opspokende ongewisheid, kunnen afweren: 'Het voornaamste voor mij is, wat Amadeo ervan zegt...' Maar Amadeo had niets gezegd.

- Dat de schoonouders die opofferingen van haar ouders vroegen, dat was hun zaak, hun goed recht misschien. Maar dat Amadeo niet voelde, welk een beleediging daarin school voor de haren....! Zij peilde den huiselijken toestand op den Alberino, en hoe die zoo geworden was: haar vader en moeder hadden beiden schuld misschien. Maar dat ging toch óm buiten Amadeo en haar? Hoe had Amadeo dan nooit in een warme vertrouwelijkheid gezegd: als je ouders zooiets niet kunnen doen, dan verandert dat aan onze liefde immers niets.... *ik* blijf evenveel van je houden, en wij zullen samen wel alles effenen....! In iederen brief had zij gespeurd naar zulk een accent, en altijd tevergeefs.

Toen was de overkomst gevolgd met Corpus Domini. En wéér had Amadeo elke klare bespreking ontweken. Luchtig was hij over het moeilijk onderwerp heengegleden, had het weggeschertst. Vaak had zij, in de enkele dagen van dat bezoek, de oogen gesloten en gesmeekt in zichzelf: één enkel serieus woord... één edelmoedig gebaar... één bewijs van minachtend verzet tegen de te zakelijke opvatting van zijn ouders...! Maar Amadeo had geschertst, en Giselda, als een echte Sassetti, had volmaakt haar spel gespeeld van lakonieke nonchalance.

En nooit, ook later niet, was de spontane noot, de opwelling van onvoorwaardelijke liefde gekomen. De briefjes waren lief en vleiend en verliefd, maar Amadeo zelf was in geen twee maanden meer overgekomen. Altijd was er iets: manoeuvres, paarden koopen, cursussen.... Hij was

inderdaad een tijdlang in Apulië geweest, en in het kamp van Caserta. Doch telkens vloog haar de smadelijke angst om het hart: Amadeo minde haar niet, zooals zij hem. En ieder oogenblik wist zij hem weer daar in Napels, onder den invloed dier ouders, die haar niet wilden....

Een andermaal, koel van hoofd, zette zij alles logisch overeind: Amadeo kòn toch hun verloving verbreken, en als hij dat nièt deed, dan was het toch, omdat hij niet wou? Mocht zij hem dan verdenken, zooals zij maar niet laten kon te doen? Dat had de Signora Bonciani ook gezegd, toen zij, op een middag, enkele weken geleden, haar hart dan eindelijk eens aan iemand had uitgestort: de Signora Bonciani was zoo verstandig.... Nee, zij mòcht hem niet verdenken.

Doch zoo dikwijls haar moeder, met dier onbeheerschte radeloosheid, sprak van het overschrijven der hofsteê op haar naam, dat toch het luisterrijk engagement maar niet afbreken zou, voelde zij zich grenzenloos vernederd.

- Arme moeder! die sloofde zich uit om van wijn en graan dat geld te halen.... en dan? dan zou alles ‘all right’ zijn? - Amadeo zou haar trouwen, en zij zou niet weten, of Amadeo ooit een werkelijke opoffering voor haar zou hebben overgehad.

Na den wonderdadigen korenoogst had haar vader nog eenmaal naar Napels geschreven, dat zij doende waren, gegevens in te winnen omtrent de formaliteiten en onkosten aan de overschrijving verbonden. Soms hoopte zij, dat van die heele overschrijving niets komen kon; dat zij weten zou haar groote geluk, of haar grooten smaad, máár weten... Weten, of Amadeo haar tegen alles in liefhad en trouw zou blijven....

Maar dan was zóó heftig weer haar angst, haar angstig vóórweten bijna, dat haar liefde terugschrok, en haar toch ook eigenzuchtige laksheid zwak was en vroeg: om Godswil, liet alles zich maar schikken, liet tòch alles maar vlot gaan.... Zij kòn van Amadeo geen afstand doen.... zij kòn niet.... Zij zag het verterende smeulen van zijn oogen; de verlokking van zijn gesloten lippen, bleek en bloot onder het kortgeknipte zwarte snorretje; het mannelijke van zijn gespierde handen en feilloos geschoren kaken, blauwig over zijn warmolijfkleurig, Oostersch teint; en tegelijk het verfijnd-elegante

het têere en zoele van heel zijn wezen.... Zij zag hem, zacht en fascineerend als een droomverschijning, en even loom.... O, kon ze hem, zooals men het met een droombeeld soms kan, omdwingen tot het gebaar, dat haar verlossen zou uit al deze benauwenis....

Giselda liet het furieus begonnen werk weer rusten in den schoot. - Madonna! wat een drukkend weer vandaag.... zelfs in deze koele loggia hield zij 't niet uit. Andermaal ging zij de glasdeuren openzetten. Haar kostbaar borduurwerk, van de mozaïektafel afgegleden, bleef achteloos liggen op den vloer. Zij nam haar zonnescherm, draalde op het bordes.... Groot stonden opnieuw de tranen haar in de oogen.

Tersluiks hadden de jongetjes onder den laurier van hun boekjes en schriften opgekeken.

‘En toen.... en toen...’

‘En toen zeíde.... de váder....’ moedigde Filippo's wat geeuwerige stem zijn achterlijksten pupil aan.

Carolina zat, àl te braaf bijna, met heel haar krullebos in haar leesboek gedoken.

Haastig, verdekt onder haar parasol, daalde Giselda de breede steenen treden van de bordestrap af. Om den hoek van het huis stak zij snel een brandende zonnebaan over; in de schaduwbocht der bijgebouwen, toefde zij besluiteloos. Wat wou ze eigenlijk? Even dacht ze: gaan zitten bij het bronbekken onder de cypressen.... het altijd stroomende water gaf koelte....

Doch wat was dat? Door de half-open-staande dubbele deur van het graanhuis klonk zacht een weemoedig meisjesgezang. Giselda luisterde:

> ‘Je ziet het nauw door 't wemelend loover,
> Pas op het plukken, drieste roover,
> Je bent er vlakbij, en de druif is bros....’

Voorzichtig duwde zij de poortdeur open, zag in de schemerige ruimte de oudste van Bifoli bezig; en wat zij anders nooit deed, zij bleef talmen en keek toe.

Het meisje, neuriënde, was een linnen doek aan 't spannen tusschen de sporten van een op zijn kant gekeerden stoel:

zij zouden dien middag tomaten-purée maken. Naast haar stonden de twee groote vaten gistende vruchten reeds te wachten.

'Warm weer vandaag, om purée te wrijven....' zei Giselda aarzelend vriendelijk, bijna verlegen.

Nella, niet gewoon dat de Signorina ooit notitie van haar nam, hief zich verbaasd van boven haar werk op, zag de andere aan met haar trouwhartige, warm-bruine oogen in haar malsche, blozende gezicht.

Giselda kwam een stapje het graanhuis binnen, in een wonderlijke bedremmeldheid. Vreemd stonden die twee jonge vrouwen daar tegenover elkander, de te bleeke, te tengere, bijna verwelkende schoonheid, en het robuste, bloeiende leven.

'Heb je veel verdriet, dat je verloving is afgebroken?' vroeg Giselda plotseling, in een drang, dien zij niet te beheerschen wist. Zij ging zitten op het bankje, dat achter de dichte deurhelft stond.

'Natuurlijk, verdriet wel,' zei Nella nadenkend, 'maar verbroken is onze verloving niet.... het trouwen alleen is uitgesteld, en we zien elkaar haast nooit.... Maar ik denk wel eens: ik zie hem toch nog vaker, dan de Signorina haar verloofde ziet. Wij zijn tenminste vlak bij elkaar....'

- Waarom bloos ik? dacht Giselda. En met een nog indringender felheid vroeg ze:

'Dus jullie blìjven het eens, - wat ook je ouders zeggen?'

'Wij blijven het eens,' zei Nella eenvoudig; 'als je toch eenmaal veel van elkaar houdt, nietwaar?'

'Zeker,' zei koeler plotseling het blonde meisje, 'als je eenmaal véél van elkaar houdt....'

En na een oogenblik, overrompelend:

'En houdt Guido niet zóóveel van je, dat hij desnoods ook tegen den wil van zijn vader, hier zou willen introuwen?'

Nella keek onzeker. - Waarom vroeg de Signorina dat allemaal? Even dacht zij: patroonsbelangen. Maar de vorschende grijze oogen tegenover haar hongerden zoo wonderlijk, peilden naar iets, dat zij niet begreep.... Opeens voelde zij, en zij begreep al evenmin waarom, iets als medelijden met het trotsche meisje, dat haar anders ternauwernood aankeek. Ze zei heel openhartig:

'Dat had ik mijzelf ook afgevraagd. Toen heb ik Guido

voor de keus gesteld.... 't Was moeilijk voor 'm, dat zag ik wel; maar hij gàf toe, omdat hij dacht, dat 't mij ernst was.... En toen heb ik gezegd: Wij zullen wachten.... ik wil je vader dat verdriet niet aandoen, als jij toont, alles voor mij over te hebben.... En daar is het bij gebleven.'

Nella, in gedachten, zag naar haar half bespannen stoel.

Giselda sloot trillend de oogen: - als zij Amadeo voor zoo een keus stelde.... Zij wou het niet doordenken.... Toch, gedreven door een onweerhoudbare zucht, de vergelijking tot het uiterste door te trekken, vond zij nog den moed te vragen:

'En als Guido had geaarzeld...ontweken...niet gewild?'

Toen had Nella, opkijkend, een lief en schalksch lachje, en ze zei: 'Och, misschien vraag je zooiets alleen, als je toch wel zeker weet, wat de ander zeggen zal...'

'Dat is zoo', lachte Giselda mee, maar haar lach had een onechten klank; 'jezelf te bedriegen, is nog niet zoo gemakkelijk... Kom, ik moet aan mijn werk.'

Zij dwong zich tot een vriendelijk knikje, en ging. Zij had een gevoel, of zij vluchtte, merkte de hitte niet, als zij den zonnebrand doorwaadde, hield de parasol gesloten. Zij sloop de bordestrap naar de loggia weer op, en met een star-verbeten gezicht zette zij zich aan den arbeid.

Een half uur later, nog ontdaan van haar langen, warmen tocht naar de pineta, kwam Emilia binnen.

'Ik heb je overal gezocht,' zei die. Zij trok een tabouret bij, en zette zich aemechtig aan den anderen kant der mozaïektafel. Doch reeds jachtte zij weer overeind:

'Hoe hou je 't hier uit! in die muffe hitte!'

Ook de andere glazen deur ging zij wijd open zetten. Zij lette weinig op het meisje, merkte niets bizonders aan haar. En er was ook niet veel bizonders te zien op het strakke, wasbleeke gezicht, dat alleen in een nog wat straffer aandacht dan anders zich over haar borduurwerk boog.

'Ze hadden een voordeelig aanbod', vertelde de moeder, - 'vijf vaam hout voor zestien Lire het vaam. Betoni wou de helft voor het hakken en brengen naar Florence... Ik heb gezegd: 30 Lire voor hem, 50 Lire voor ons... het hoort nìet onder de boerderij... En ná den wijnoogst... Je vader

moet dan de boomen maar gaan aanwijzen... Ik hoop, dat er van heel de pineta nog wat zal overblijven...'

Giselda lachte flauwtjes:

'Héél de pineta...! Hoeveel boomen zijn het er wel?'

En als de moeder geruimen tijd zwijgen bleef, rees zij op haar beurt plotseling overeind, alsof zij de verstikkende atmosfeer uiteen wou rukken. Doch zij ging weer zitten.

'Mijn God, wat is het benauwd,' klaagde ze. Emilia's oogen ontwaakten uit een gestaar, en keken onrustig naar buiten.

Langzaam was de lucht betrokken, en onder de lage wolken-zoldering hing zwaar de tezaam gedrongen hitte... er was geen ontkomen aan. De boomen stonden bladstil, als verlamd. Alles leek grooter en doodsgrauw.

'Dio buono', zuchtte Emilia. Zij was daar straks Bifoli tegen gekomen; met zijn bedenkelijk gezicht had die den westerhemel bekeken en gezegd: 'Wat dáár wel in steken mag... als dat geen leelijk buitje geeft...'

'Ubaldo maakte zich ongerust over het weer... ik geloof, niet zonder reden...'

'Kom,' zei Giselda, en zij had zelve een voorhoofdsfronsen, alsof zij met geweld een obsedeerende gedachte verjoeg, 'luister niet naar Bifoli.... hij probeert je te treiteren... als hij werkelijk bang was, zou hij zoo'n groot woord niet hebben.'

'Zùlke prachtige trossen...,' herzag Emilia haar wandeling van dien morgen, 'zùlk een weelde van trossen... als dáár een hagelslag op kwam...'

'En dan nog...', zei Giselda, 'al sinds jaren is er nooit anders dan een onschuldige hagel gevallen in Toscane.'

Zij streek zich over het voorhoofd en ging op het bordes. Het was of het zonlooze, grauw-witte licht de oogen nog méér pijnde dan het dampig-hel blauw van voor enkele uren. Er woog iets in de lucht, of je 't wel zóó van je àf zou willen gooien.

Op dat oogenblik klonk van beneden een gelach van uitbundig vermaak. Ook Emilia kwam buiten. Bij de wering van het grasterras, schaterlachend opnieuw, stond Lidia:

'O Leonetta!' riep ze naar beneden, 'een vertooning!

Ze hadden me niet zien aankomen, de kleine apen...!

Die zaten over hun boekjes heen leelijke gezichten tegen elkaar te trekken... En vader, met zijn hoofd tegen den laurier, wordt net wakker! - Is Carolina niet bij jullie? Die schijnt er stilletjes van tusschen gewipt!'

'Geen wonder, dat hij nog niet uitgeslapen is,' zei Emilia bitter; 'net heb ik van Betoni moeten hooren, dat hij gisterenmorgen op de ezelkar van Rovai naar huis is komen rijden... Altijd weer andere dwaasheden!'

Doch Giselda keerde zich weg, en staarde over de balustrade: - Vijftig Lire hout, dacht ze; en hagel... en de druiven... en de eeuwige oneenigheid... Goed! goed! - Maar wat moet ik doen? - Wàt moet ìk?...

IV.

Dien middag, toen zij allen, in een slaapje na den eten, de vermoeienis van die loodzware hitte ontweken, ratelde plotseling, met dreunend na-bonzen, een donderslag. En nauwlijks ontflitste, dadelijk daarop, het felle lichten een nieuwe pletterbreuk, of op de glasbedekking van het trappenhuis en over de harde waaierbladen van den dadel in den hof, rinkelde en rikkelde de vinnige vlaag der hagelkorrels neêr.

Emilia, doodsbleek, was dadelijk overeind en snelde naar beneden. 'Santissima Madonna', bad zij uitzinnig, 'Santissima Madonna, genade met ons!' Haar hart hamerde tot tegen haar keel.

In de zaal rukte zij van een raam de blinden open, schokte terug voor den fellen lichtstraal. Buiten hoorde men het angstig huilen van kinderen en een luid misbaar klonk uit Bifoli's huis. Maar vóór de anderen nog goed en wel zich rekenschap gaven van wat er gebeurde, plotseling, zooals zij losbarstte, was de bui overgetrokken. Een enkele holle donderslag klaterde nog na, en een malsche regen ruischte recht neer over het land.

Emilia, bevend nog van ontsteltenis, liet zich schreiende neer op een stoel. Zij was zoo van streek, dat Filippo haar zachtjes sussend toesprak, als een kind.

Enkele uren later reeds was heerlijk het weder opgeklaard. Een hooge hemel vol lichte lucht en zuivere zon overstraalde de gedrenkte aarde. Voor hun deur, of op hun terras, zat het

boerenvolk bijeen en keek uit in den klaren avond. Op de druipnatte landen viel niet te werken, doch al ware dat mogelijk geweest, dan nog misschien zouden zij hebben gepoosd, om te aanschouwen deze glanzende wereld, verwonderlijk bewaard voor 's hemels ongena. Rustig ging het gerucht hunner tevreden stemmen, en op Fossi's dorschvloer, al even blij als de groote menschen, dolden de kinders.

Carolina van Bifoli was er, en telde af met de uitbundige tikken van haar spille-vingers (de altijd wat bedremmelde Fossi-kinderen, schoon twee en drie jaar ouder dan zij, was zij heel en al de baas!):

Ónder het láántje gróeit de drúif,
Eérst zijn ze zúúr, dan gáán ze ríjpen,
Àls niet de wìnd ze wèg komt grijpen.
Kòekerikà en kòekerikì!
Péper, stókvisch en sel-*de*-rie!

Cesare ‘was hem’ en moest in den kring staan, - die nauw genoeg was, want alleen Isolina en Carolina sprongen als kleine duivels rond den verlegen jongen om, al zingend:

De arme Cesarino
Die ligt aan onze keten...

Doch ineens was het spelletje uit. ‘Beata Vergine’, deed Carolina alsof ze een stuip kreeg van schrik, en zij school op haar hurken achter de anderen weg: ‘de padrona!’

Een oogenblik praatte de Signora Emilia met Fossi; maar hoe anders dan gewoonlijk, hoe vertrouwelijk en voldaan!

En tusschen haar beide dochters in, dankbaar gestemd, vervolgde zij haar wandeling door hun landen. Als hervonden schatten zag zij de tallooze blauwe en gulden trossen aan, die te praal hingen langs haar weg. Soms bleef zij staan voor een zwaar beladen gewas, beurde een beschuttend blad op, streelde met de oogen wat aan zwellende weelden zich daaronder nog verborg.

‘En te denken’, zei ze, ‘dat wij dat alles konden verloren hebben... en te denken, dat jou toekomst daar misschien van afhing, Giselda...’

Giselda beet zich heftig op de onderlip, en zweeg.

‘Begrijp je het tenminste?’ vroeg opstuivend Emilia.

‘Zeker....’, zei Giselda koel, met dien hooghartigafwerenden toon in haar stem, dien zoo vaak ook Filippo hebben kon.

‘Nou, maar ik dan niet!’ viel plotseling Lidia uit, ‘ik had Amadeo...’

Met een snijdende bitsheid onderbrak haar de oudere zuster en bracht het gesprek op een ander onderwerp.

En nog enkele dagen na dien dag bleef het weder zuiver en opgelucht. Bifoli, of hij geschrokken was van het uitkomen zijner eigen voorspellings-tergerijen, hield zich achterbaks en koest. Maar Emilia verontrustte deze benepen stilzwijgendheid nog meer dan de voorafgaande uittartingen dat deden, en de eens door Ubaldo opgeroepen plaag bleef spoken in haar overspannen brein. Iedere onweerswolk werd met angstige blikken gevolgd, iedere rommeling in de verte bracht de beroering van een dreigende ramp, die onafwendbaar zou zijn. En elken morgen, voor dag en dauw, ondernam zij het uur stijgens naar het kapelletje van San Graziano, bad er een half uur lang, daalde de heete twintig minuten rotspad weer omlaag. Dat gaf haar een overmatige vermoeienis en wrikte haar zoo volkomen uit haar evenwicht, dat de enkele voorzichtige pogingen van Filippo, om tot een vertrouwelijker verhouding te komen, op de zonderlingste nukken en misverstanden afstuitten.

En ook Filippo zelf geraakte in een groote depressie. Telkens herbeleefde hij dien gezegenden nacht in Florence, dat hij zichzelven zoo klaar had doorschouwd, dat hij de bitterste wroeging geproefd had en de zoetste zekerte van een toekomst vol goedheid. Hij zag zich weer, in dien heerlijken vroegmorgen, gelukkig als een slaaf die de vrijheid herkreeg, langzaam de oprijlaan omhoog gaan, de hand in den buitenzak van zijn colbert, rond het doosje met Aldo's geschenk voor Emilia...

Slechts denkend aan haar verraste vreugde zoometeen, was hij naar boven geslopen... Emilia lag nog te bed, doch met open vensters. Aan haar afgewende, witte gezicht met de naar buiten starende oogen zag hij dadelijk, dat zij weinig geslapen had. Toen zij hem hoorde binnenkomen, schrok zij op.

‘Waar kom jij zoo vroeg vandaan?’ vroeg ze bits en vol wantrouwen.

En ineens ging het door Filippo heen, dat zij hem pas tegen halfacht verwacht zou hebben, met den eersten trein. Hij voelde scherp, wat zij dacht op dit oogenblik, zelfs van dezen nacht, nadat hij den vriend van hun zoon had ontmoet. De fel-vernederende miskenning joeg een smartelijke trots in hem omhoog; een uitleg geven van zijn vroege thuisreis, dat kòn hij niet meer. Maar zijn hart was tè vol geweest van liefde, dan dat die aanstonds overwonnen zou zijn. Heel zacht zei hij:

‘Zou je niet 'ns éérst naar Aldo vragen?’

‘Goed,’ zei Emilia dof, haar oud verdriet verkroppend, ‘laten we ons houden bij Aldo.’

En Filippo had nog geprobeerd, de ontmoeting te vertellen, maar het gezicht van Emilia, met dien pijnlijken glimlach om Aldo, die haar afkeer van hèm maar half vermocht weg te doen, maakte hem het vertellen bijna onmogelijk. Al het liefs en heerlijks in zich voelde hij stremmen, hij hoorde hoe zijn stem stroef klonk en vreemd, haast huichelachtig, en de warmste trekjes, die hemzelf zoozeer hadden ontroerd, wilden hem niet van de lippen.

Toen gaf hij haar het doosje. Even vloog een blos van blijdschap over haar wangen; haastig opende ze het, glimlachte flauwtjes op het zien van het colliertje, las het bijschrift.

‘Voor moeders lieve, zomersche coeurtje,’ had Filippo zacht gepoogd te zeggen. Maar Emilia was nog witter geworden dan toen hij binnenkwam; zij had de oogen gesloten en de kaken opeengeklemd, of een schrijnend verdriet haar verteerde; dan had zij opgeblikt naar hem met een bitterwrang verwijt.

‘Hij weet niet,’ had zij gezegd, ‘dat die moeder....’ Zij stokte in haar woorden, wendde haar strakke gezicht van hem heen.

En Filippo was weggegaan, en op zijn eigen slaapkamer, voor het eerst na lange jaren, had hij zijn tranen moeten wegdringen. Hij had in den spiegel zijn verwrongen gezicht gezien en de hand voor zijn oogen geslagen. En als een groot zwart brok voelde hij de scherpe pijn, die sinds dien morgen nog niet weggesleten was.

Iederen dag met dieper zorg zag hij Emilia's afgematte trekken, haar overspannen oogen, schitterend als uit afgronden van dofheid; en iederen dag, niet langer gepantserd door zijn wijsgeerige ironie, maar in een machtelooze verdrietigheid, verduurde hij de onberekenbare luimen van haar geteisterd zenuwgestel. En minder dan ooit begreep hij, langs welken weg hun uiteengereten leven nog weer te zamen te brengen en te heelen zou zijn. Ook het voorgenomen bezoek aan zijn broer stelde hij uit van week tot week. En toch, hoe was ànders ooit zijn schuld aan Grassi af te doen? Hij was te neerslachtig en te moe, om tot het besluit te komen, dat hij toch onvermijdelijk wist.

Doch boven hun aller verwarring en nood gloeide in het rijkste purper en goud de belofte van den fabelschoonen wijnoogst, die naderde.... Alle hellingen langs en allerwege onder het ranke geslingerte van blauw-bespoten wingerdblad, wonk de weergalooze weelde der prangend-nederdruipende druiven. En aan de zuidzij der korenschuur wees men elkaar de legendarische trossen, bijna tot aan den grond gezegen, van ettelijke ponden elk, ‘de trossen van den padrone’, - een fijne, Fransche ‘chasselas’, door Filippo zelf verzorgd.

De warmte werd nog heviger. De vruchten rijpten bij het uur. Men moest de herfstperziken plukken, terwijl zij nog hard waren, of er kwamen overrijpe steeën in. En het weer sloeg weer om naar het broeiende en betrokkene. Er was een dompe dreiging in de lucht, die maar niet afliet. Het water werd schaarsch. De Arno-bedding lag in haar wijde bochten bijna geheel droog; een onnoozel paar ongewisse beken slingerde zich daar tusschen de grijspulverende rotsplaten en zandschorren door. Des morgens en des avonds dook er een heir van kiezelscheppers en zandzifters op, achter hun groote rasterhorren; de platte schuiten, volgeladen, boomden zij in de maannachten den blakken stroom af. Bij het veer was de diepere rivier maar half zoo breed.

En op een morgen in Augustus wies er, uit een stralenden uchtendstond, een kleine, toornige donderkop boven den heuvel van Crocefissalto; hij wies, en zwol, en bolde, werd dreigend van inwendige werking, kreeg een gele kern, die dijde en dijde en als een valschen weerschijn over het landschap wierp. En naar alle hoeken van den hemel leek het bëangstende

gevaarte andere onweerzware koppen over de bergtoppen uit te zenden en weer rond zich te verzamelen, - een middelpunt van grimmig dreigement, dat eindelijk, langzaam, onweerstaanbaar, het land kwam overgestoken, van fijne, felle schichten doorkliefd en aldoor grommend van nog onderdrukten donder. Tot heel het uitspansel met zijn toornigheid was betogen, de bliksems verblindend neerschoten en de pletterende slagen braken, weerklaterend de heuvelruggen rond.

En mét dat de afwerende klokkegalmen het onheil begonnen tegen te tampen, tikkelden de eerste, groote korrels, bros als nog maar half gestolde droppen, in het raamkozijn. Dan plotseling, als met een slag die recht op de hersens neerkwam, sloeg de vervaarlijke bui omlaag, striemde de hoos van kwade steenen recht uit de lucht omlaag met een oorverdoovend geratel, dat het geratel der aldoor uit elkander voortrollende donders geheel overstemde.

En nog eenmaal, in dat razend tumult, kwam er een straffer losgebroken: nóg grooter en harder en dichter striemden de steenen. Het huis stond rondom in het helsch geweld, was vol gerinkel en doffe, inwendige slagen en dreuningen, als bij een aardschok.

‘Christo! Christo!’ schreeuwde Emilia.

Zij waren allen in de groote zaal boven, vanwaar zij het opkomend noodweer hadden gadegeslagen. Giselda, doodsbleek, stond naast haar moeder. Lidia, als een verwezen kind, school in een hoek van het gordijn. En Filippo, voor een der ramen, boog het hoofd en voelde als een rechtstreeksche straf de genadelooze teistering op hem neerstorten.

Hoe lang duurde dat vreeselijk gebeuren? Een paar seconden? Een kwartier?... Zij hadden het niet kunnen zeggen. Als een vlaag door de luwende vlagen. heen kwam het geweeklaag der boeren beneden omhoog gevaren, - het angstig geschrei der kinderen, het gejammer der vrouwen. En een mannestem stiet beestelijk-heesche klanken uit, die denken deden aan misdaad en doodslag.

En nog eenmaal verdubbelde de hagel zijn razernij, - en zakte weer. Het overratelde gejammer loeide weer op. Ergens moesten ruiten zijn ingeslagen; losse steenen joegen door het trappenhuis. Voor de zaaldeur stond de meid te

bidden. Als een bedolven noodsein lag donker en diep onder den orkaan het kleine, bange getamp der snelle klokkehalen. Doch eensklaps veranderde het geweeklaag beneden in een hartbeklemmend gegil. Lidia, die naar het achterraam was gevlogen, dat uitzag over het boeren-erf, rukte het venster open en kreet: 'Ubaldo! Ubaldo!!' De reeds fijnere hagel stoof schuin langs haar heen tot in den hoek van het vertrek, lag daar aanstonds als een witte richel langs den muur getrokken. Ook de anderen waren toegeschoten, trotseerden het àl zijlings binnenjagend hagelschroot. Als door een net van felle stralen zagen zij omlaag.

'Ubaldo!' donderde Filippo's stem.

Carolina en Leonetta, de handen beschuttend boven de hoofden, vluchtten weg door het noodweer heen, de landen in. Francesca wrong zich tegen haar man, trachtte zijn gebalde vuist omlaag te trekken, stuikte dan bij het muurtje voorover, of het oordeel Gods zoo regelrecht over hen allen neerstorten zou. Nella kruiste zich als uitzinnig. En door alles heen ging het krijschen der beestelijke mannestem:

'... Ik zàl jou!... als jij niet naar bidden luistert... Ik zàl jou... hier, in je valsche smoel... Vervloekeling!'

Hij had het groote Christusbeeld, dat in hun keuken boven het wijwater hing, van den muur gerukt, en als een waanzinnige liep hij er het terras mee rond, wreef het de telkens opgeschraapte handenvol hagelsteenen in het gelaat:

'Hier, schoelje van een Verlosser! Zie je nou wat je gedaan hebt, schoelje, hoerezoon!!'

'Barmhartige Madonna!' gilde de boerin.

'Ubaldo!' gebood luidkeels Filippo andermaal.

Maar de boer was te ver weg in zijn drift om te luisteren. Als een beschonkene waggelde hij over de smeltende glibberlaag, die tusschen de fijnere korrels bezaaid lag met hagelbrokken als duiveneieren. Een groote steen scheen hemzelf gekwetst te hebben, want over zijn gezicht kratste een felle, nog bloedende schram.

En opeens, als met een slag van stilte, was het hagelen gedaan. Dat gaf een vreemden schok in alle hoofden. Alles zweeg. In de verte verrommelde een langdurige donder. Een laatste klokkehaal, machteloos, stierf.

Op hetzelfde oogenblik had Ubaldo zijn godslasterlijk tieren

gestaakt; hij keek verdwaasd rond en sloop met het Christusbeeld hun huis weer in.

Francesca, snikkend, was opgestaan, riep de kinderen; de oude Carlo kwam bevend op zijn beenen in de open deur.

En boven liep men om water en azijn en Giselda's fleschje Engelsch zout, voor Emilia, die, de handen voor het gelaat, in een lagen leuningstoel flauw was achterover gezakt. Filippo, vol wroegend medelijden, knielde bij haar neer, wiesch haar de polsen. Bij het open raam zag de marmervloer wit bestrooid. De meid, die binnenkwam, had de hand in een doek gewikkeld; zij had zich gesneden aan de glasscherven op het portaal.

‘Heel 't keukenraam is gebarsten’, zei ze, ‘en ik had de deur open, ik was boven, de kleine poes is doodgeslagen... de hagel ligt er een hand hoog...’

Emilia kwam langzaam weer bij, keek verward om zich heen, of zij uit een boozen droom ontwaakte, zag de hagelsteenen over den vloer, en begon zielig te huilen.

Lidia was naar beneden gerend. Maar het diertje was nergens te vinden.

De Bifoli's stonden allen samengeschoold op het terras, keken bang-verbijsterd de landen over. Dan, zonder een woord, gingen zij op weg, de vrouw voorop, Nella, de twee kinderen, de man, en de oude, al knikkebollend en strompelend achteraan.

Toen zij om den hoek van het huis terzij keken, zagen ze een anderen stoet, den anderen kant uit, het land intrekken: Fossi en Assunta, en Maria, en de twee jongens, en de twee kleintjes...

‘Poveri noï! poveri noï!’ weeklaagde Francesca.

En een eindweegs achter hen aan kwamen Filippo en Emilia en Giselda en Lidia.

Het was een marteling van hun aller blikken: onder den gehavenden wingerd de ijzelige hagelkorst, met daarin versmeten, tusschen de glazige kol-oogen der smeltende steenen, de gekneusde en verplette trossen en de losse druiven, de heerlijk-zware blauwe vooral, bij honderdtallen te bloeden gekeild.

‘Alles is weg!’ jammerde de tragische stem van Francesca, ‘wij zijn arm, dood-arm!... wij zullen hongeren van 't

winter... Barmhartige Madonna! wij zullen hongeren...'

Onder een rij van appelboomen lag een regen van groengeblutste kogels, en aan de vijgen was geen enkele vrucht gespaard; zij kleefden, tot moes geslagen, in den ijs-pap...

De oude Carlo, met zijn kleine, verschrikte oogjes, liep half versuft de verwoestingen aan te zien; hij had het gewone refrein overgenomen, mompelde telkens binnensmonds: 'poveri noï, poveri noï...' Dat klonk heel lamentabel.

En overal, dichtbij, en aan géne zijde van den Arno, zagen zij langs de heuvelhellingen de groepen van boeren uittrekken met vrouwen en kinderen, metende den omvang van wat de ongunst des hemels had over het land gebracht.

Ubaldo kwam beschaamd achter de zijnen aan. Eerst toen Filippo hem had ingehaald en aangesproken, gaf hij bescheid, maar dof en benepen, inwendig geknauwd.

Emilia liep met verbeten lippen en brandende oogen. Zij had nog niet gesproken sinds zij buiten kwamen; haar geest was als toegeschroeid. En Giselda ging in een droom naast haar voort. - Nu zou dan haar leven een wending nemen... hun aller leven misschien... maar welke? wélke? Wat voelde zij, angst of verwachting? - Werktuigelijk raapte zij bij wijlen een afgeslagen vrucht, draaide den steel tusschen haar nerveuze, witte vingers, liet ze dan achteloos weer vallen, keek op en schrok.

Lidia rende hier en daar, naast Francesca, naast haar vader. Zij was vol medelijden met iedereen... Zij zou tien jaar van haar leven willen geven, had zij hun deze ramp kunnen besparen.

Alle landen doorkruisten zij; op sommige plaatsen viel de schade mee, als-of daar de wind was afgewend geweest, of de korrels meer veelvuldig waren gevallen dan zwaar. Waar de jonge olijfjes in grooten getale onder een boom lagen verspreid, wilden, met overdreven uitroepen en gebaren van beklag, de kinderen die rapen; maar Ubaldo-zelf zei: - dat maakte zooveel niet uit... de andere hadden nog den tijd te groeien en des te mooier te worden... daarom kon de olie-oogst nog wel meevallen...

- Maar de druiven?... Voor 't oogenblik waren de vijgen en de late perziken het meest getroffen... daar viel niets meer mee aan te vangen... Doch de druiven, wie kon daar

iets van zeggen?... Veel trossen, onder de beschuttende bladervracht, hadden geen letsel. Van veel andere vertoonde maar een enkele bes een spikje, een scheurtje, een zoor plekje door den daarlangs geslagen hagel... Soms groeiden zij er doorheen, en soms kwam er van zulk een tros niet de helft terecht... De druif was grillig... daar viel niets van te zeggen...

Filippo wist dat alles evengoed, en beter dan Ubaldo; toch liep hij met een hulpelooze aandacht te luisteren naar het klein-verslagen praten van den boer.

Toen Carolina een schortvol afgereten trossen had verzameld, en, haar theatraalste oogen zettend, die ophield en klagelijk ‘kijk toch! kijk toch!’ riep, kwam Filippo gelaten:

‘Wij zouden probeeren kunnen, er azijn van te maken.’

Een oogenblik later dacht hij: ‘Hoe kan het zoo wezen?... Daar loopen we nu, de boeren en wij... In een kwartier tijds zijn wij de helft van onze verwachtingen van heel een jaarlang armer, en wij praten er al redelijk over...’ Dan, als een boos vizioen, zag hij den grijnzenden kop van Angelo Grassi hem tegenspoken.

Achter zich hoorde hij Francesca zeggen: - Zondag ging zij naar den Incontro, biechten en bidden, boete doen... ze moesten allen gaan, een bedevaart... Ubaldo bracht het Godsoordeel over hun landen...!

En Filippo hoorde het alles aan, en poogde zwakjes, bij streken die minder geleden hadden, een opmonterend woord te plaatsen. Maar Emilia zei niets. En Giselda zei niets. Dat dompe zwijgen woog hem nog het meest.

Als zij tot de uiterste grens van het domein waren gegaan, daar waar van het laatste stuk wijnland de helling recht afschoot naar den veerweg omlaag, kwam over de akkers aan gene zijde Domenico Rovai aan, met Guido en Silvano en Palmira en haar vier kleine kinders.

En zoo haast Ubaldo den gehate zag, gistte een nieuwe vlaag van woede in hem op; 't was als een dronkenschap die, nog niet uitgevierd, bij een enkel glas weer omhoogwoelt. Zijn kop werd giftig rood en een felle vloek siste tusschen zijn tanden. Doch als hij op de zorgelijke gezichten der mannen aan de overzij de argelooze bevreemding zag, herkreeg hij zijn bezinning:

‘Goeden avond,’ groette hij stug.

‘Goeden avond,’ knikten de drie, verbaasd over den plotselingen groet, en Domenico, murw onder den rampspoed, die hen allen tezamen getroffen had, riep:

‘Gelukkig ten minste, dat wij ons kostelijk koren binnen hebben.’

En tusschen haar kleine wichten, die zich het onrijp afgeslagen goed in den mond probeerden te proppen, tierde Palmira.

‘Waren jullie maar nooit geboren!’ weeklaagde zij al niet minder tragisch dan Francesca, - ‘arme wurmen, wat doen jullie in deze wereld vol onrecht! Van honger sterven we, van honger zullen we sterven!’

‘Laat ons gaan.... om Godswil, laat ons gaan,’ drong plotseling Emilia, huiverend of zij koorts had, ‘wij gaan de druiven van Fossi zien.’

Doch Filippo voelde haar starre vertwijfeling, die den beker wou drinken tot op den bodem.

‘Kom,’ zei hij, ‘gaan jullie naar huis toe. Ik zal alles wel verder nagaan.’

Zij staken af en verlieten de boeren. En al den weg terug kwam Emilia geen verdere klank meer over de krampachtig saamgenepen lippen.

Dichtbij het huis ontmoetten zij Fossi en zijn vrouw en de kinderen, die ook op den terugweg waren.

‘De helft is weg, Signor padrone,’ zei de boer alleen.

Zijn goedig kleine, diepe oogen hadden de smeekend stomme aanklacht van een geslagen beest.

En in die oogen scheen Emilia voor het eerst heel den omvang van haar ramp gelezen te hebben.

Wanhopig keek zij naar Filippo op, en zei met een schrijnend lachje:

‘Nu kunnen we naar Napels schrijven!’

Tiende Hoofdstuk.

I.

Na de ontmoeting op hunne hagel-geteisterde landen scheen de vijandschap tusschen Ubaldo Bifoli en Domenico Rovai plotseling geluwd te wezen. Tot tweemaal toe hadden zij samen met ander volk op de pont gestaan, en weer een enkel woord gesproken. En toen het bleek, dat Domenico's landen, onbeschut liggend langs den open Arno, overal veel schade hadden geleden, terwijl bij Bifoli geheele terreinplooien tusschen de hellingen ongedeerd waren gebleven, toen geraakte deze in een nog goedgunstiger stemming.

Doch het onderwerp van hun twist bleef bestaan. Nella kwam niet meer op de Casa Rovai, en Guido kwam niet op den Alberino; een enkele maal zagen de geliefden elkander bij bevriende boeren, die naast de kerk woonden. Langs dien weg ook had Ubaldo vernomen, dat Domenico indertijd, na de in-dienst-loting van Paolino, gezegd moest hebben: ‘Nella kan nu wel moeilijk thuis gemist worden....’

En sindsdien had hij van zijn kant gezegd: - Een paar jaartjes was toch ook alle wereld niet.... Liet Paolino nu maar eerst weer vrij komen, dan konden zij altijd verder zien....

Want nog altijd waren zij, in hun hart, grootelijks gesteld op de verbindtenis van hun oudste dochter met een Rovai. -

Doch op de Casa Rovai zelve was het een triest najaar. De wijnbouw bleek zoo goed als geheel mislukt; 't zou mooi wezen als zij, na aftrek van het benoodigde voor eigen gebruik en van hun hatelijke helft in 't kopersulfaat, nog een honderd Lire overhielden....

Dan was verscheidene weken Palmira ziek geweest, en daarna haar jongste kleintje; en de drie mannen ervoeren aan den lijve, hoeveel deze vrouw voor haar rekening placht te nemen in het algemeene werk. - Van den Genuees alleen hadden zij minder last dan de verschrikking van den hagel hun eerst had doen vreezen; Angelo Grassi droeg zijn verlies met een goedmoedigheid, waarvan zij letterlijk niets begrepen.

- Ja, de hemel was niet met de boeren dit jaar.... Jammer genoeg van al hun geploeter, - en van zijn renteloos kapitaal.... jammer genoeg!

Maar dat was al. En, of het verlies van anderen hem nog veel meer ter harte ging dan het eigen nadeel, zoo vroeg hij hen uit over de verdere streek: - Hadden de Melli's veel verloren? En de twee boerderijen bij Vallina? Had de Villa Sassetti veel scha?

Toen Palmira, op haar druk schetterende manier, hem troosten wou en zei: ‘Maar meer hagel komt er dan ook niet.... Francesca Bifoli gaat iederen Zondag bidden naar den Incontro, en de Signora Emilia ook, en ik ook....’, toen had hij met een leelijken snauw zich laten ontvallen: ‘Malle wijven.... nog een paar van zulke buitjes, - en ik was binnen!’ - Hetgeen Palmira de heftigste kruisen had doen slaan, en de drie mannen wantrouwend opkijken.

Angelo had er toen maar gauw een paar grappen over heen gegooid; maar grappen hadden ook al geen vat meer op die boerenkoppen... 't was moeite verspild!

Lang dacht Domenico, dat het de schrik van den hagelslag was en de teleurstelling over al hun verloren werk, die zoo woog over hen allen. Op een dag zei Palmira:

‘'t Lijkt hier wel een sterfhuis tegenwoordig. Moeten jullie nog niet 'ns een loopje met me nemen? - den zot uithangen?’

Guido en Domenico waren er van geschrokken: - Ja, een loopje nemen met Palmira... potsen maken... lachen, dat de tranen je over de wangen liepen... Waar was die zorgelooze tijd gebleven?

Soms, zooals een afgejakkerde, oude hond toch nog speelsch zijn poot uitslaat om het jonge goed aan 't dollen te krijgen, zoo trachtte zijzelf de aanleiding te scheppen voor hun plaagzieke grappen. Maar het ging nooit op.

Domenico werd witter bij de slapen; Guido had twee diepe rimpels, die van den neuswortel recht het voorhoofd op stonden; en Silvano, sinds het oogstfeest bij Fossi, was van een zoo stille melancholie, zijn oogen hadden een zoo verre afwezigheid, als staarde hij almaar een heimelijk verdriet na.

- Het water kreeg Silvano te pakken, zeiden de mannen, net als het Onofrio had te pakken gehad.

Doch Palmira, die een vrijer woord in huis voerde, sinds de anderen zich zoo koest hielden, zei: - Het water was 't niet... Silvano had oogen, of hij erg naar iemand verlangde, en zulke oogen had Onofrio ook gehad...

De twee mannen keken verbaasd. - Naar wie moest Silvano verlangen? Met geen enkel meisje zagen zij hem ooit!...

En als niettemin Palmira, met een verontrustende zekerheid, bleef knikken, van dat het zóó was en niet anders, riepen zij ongeloovig en toch verschrikt: Waar haalde zij die wijsheid vandaan? Hadden de papkinders haar dat verteld? Maar meer dan ooit te voren vroegen zij in allerlei zaken naar het oordeel der vrouw.

Zoo liep de Septembermaand ten einde. De glorie van October zette in. Op hun wagens hadden de boeren de boonen, krakend en zwart van 't roosten in de zon, naar huis gereden, en op hun dorschvloeren er de gladde, blanke boontjes uit losgevlegeld. Dan hadden zij dagenlang de gouden vlammen uit de manshooge maistoortsen gebroken, en dezelfde vloerplaten hadden gegloeid en gegeurd van de oranje en gele pegels, die daar drogen moesten. De druiven deden zij nog rijpen, opdat althands de kracht van den wijn over de schrale hoeveelheid troosten zou.

En op een dag, dat zij samen bezig waren, de eerste klavervelden om te spitten voor den alweer naderenden korenzaai, barstte het Guido opeens van de lippen:

‘Ik kan niet.... - Ik kàn het geen twee jaar meer uithouden.... Ik heb geen moed meer...’

Op hetzelfde oogenblik had hij spijt van zijn woorden, zoo zielig trok het gezicht van zijn vader, en zoo oud en verdrietig keken de goedige, zwarte oogen hem aan. Gelaten knikte de zware kop van: dat heb ik zien aankomen, dat heb ik wel zien aankomen...

‘Weet Nella ervan?’ vroeg hij.

‘Nee,’ zei Guido, ‘ik wou eerst thuis overleggen.’

Dien avond, na den maaltijd, sloegen zij raad.

‘Guido had toch nog aan een verandering gedacht,’ zoo begon Domenico moeilijk, ‘hij denkt, dat Nella en hij toch beter doen te trouwen... En aangezien Bifoli niet wil toegeven...’

‘Dat heb ik zien aankomen,’ zei Silvano op zijn beurt.

‘'t Is beter ook... en dan kom ik weer thuis,’ voegde hij er verzoenend aan toe, bijna vroolijk.

‘En dan brengt Silvano ons een flinke jonge vrouw mee... 't Wordt *zijn* beurt ook...’, had Palmira er onverhoeds uitgegooid. ‘Wanneer kom je eens met ze hier?’

Verrast, met verheugde oogen, zag Domenico op. Maar Silvano trok de wenkbrauwen saam, keek gesloten, vijandig bijna, en antwoordde niet.

Toen viel er een stilte; een nieuwe triestheid trok over de tafel....

‘Wie moet het gaan zeggen, Guido's besluit?’ vroeg Domenico na een poos.

‘Ik zelf natuurlijk’, zei aanstands Guido.

Doch Domenico schudde het hoofd -: ‘Dat leidt tot niets..... Jij moet het niet doen; en ik ook niet..... Wij maken ons dadelijk driftig en sturen alles weer in de war. Zeg jij het Nella, en laat Nella 't haar vader zeggen...’

Maar deze angstvallige omwegen bevielen Guido in 't geheel niet.

‘Silvano dan’, kwam Domenico, ‘tegen hem hebben ze niets.’

Doch ook Silvano vond het geen boodschap voor zich, den jongste. Zoo zei hij althands. Hij aarzelde...

‘Domenico is de vader, Domenico moet het gaan zeggen’, had Palmira plotseling met gezag beslist.

Domenico keek beschaamd en onwillig. - Dan moest hij wel toegeven: hijzelf had de ergste ruzie met Bifoli gaande gemaakt... hijzelf moest ook de zaak weer in het reine brengen...

En na een oogenblik opperde hij: - Over drie dagen begon Bifoli zijn wijnoogst... uit het feit alleen al, dat Domenico Rovai wou komen helpen, zou men daarginder begrijpen, waar het heen moest... Liet Guido met een enkel woord zijn komst op dien dag voorbereiden... en de gelegenheid zou zich wel voordoen, de zaak te regelen.

‘Een bruiloft, op een wijnoogstfeest beklonken’, zoo poogde hij goedig hen allen wat op te monteren, ‘dat brengt altijd geluk...!’

‘Omdat de wijn warm bloed geeft’, besloot Palmira bondig.

En om die woorden, die er zoo zakelijk uitkwamen, werd nog eens ouderwets gelachen, - tot met een ouderwetsche verwarring ook, Palmira vluchtte naar het afwaschhok.

Wat later hoorden zij haar zingen, schril en opflakkerend bij scheuten, tusschen haar geklos en gekletter met het vaatwerk door, - en Silvano, die gebukt, de hand onder het hoofd, zat voor zich uit te turen, nam met zijn zwaarmoedige stem het neuriënd over, het vreemde, welbekende lied:

> ‘Want de liefde die is zoo blind als de wind
> En de vlam staat op de kaars te waaien...’

Wat was dat? - Silvano zweeg; zwijgend keken de drie elkander aan... Door de dampige stilte van den herfstnacht, als van héél ver, hadden zij gemeend, het langgerekt geroep te hooren, het water over, naar den veerman... Dat klonk hier in hun keuken, van den Arno afgewend, anders nooit door... Doch opnieuw vernamen zij, duidelijker nu, het verre, langgerekte roepen: ‘Navighièrē!... Navighière□e□...!’

Silvano, werktuigelijk, rees overeind, als bevangen door die opeisching... En wederom, of het van nóg dichterbij al was, drong tot hen door de langgerekte kreet der onbekende stem: ‘o Navighière□e□e□...!’

II.

Toen, dien derden en laatsten dag van hun druivenoogst, plukten de Bifoli's op de hooge terreinen boven den veerweg, aan dezelfde helling, waar na den hagel de twee boeren hun eerste, verzoenende woord elkaar hadden toegesproken. En van den vroegen morgen af doorvorschten Ubaldo's oogen het land: - zou hij nu eindelijk komen vandaag?... de loeder...! of had hij zich op 't lest toch weer bezonnen? Gisteren hadden zij vergeefs gewacht, eergisteren hadden zij vergeefs gewacht... 't Bedierf hem nog zijn heelen druivenpluk, die toch al zoo vroolijk niet was. - Toen Nella hem de aanstaande komst van Domenico berichtte, had hij dadelijk gegist, wat dat helpen bij den wijnoogst te beduiden zou hebben, en zijn hart was gezwollen van een heftige voldoening... En nu brak de gluiperd toch nog weer zijn zijdelings gegeven woord... Ubaldo's kop stond als een onweer!

Het was een uitgebreid terrein, waar dien dag de groote bedrijvigheid gaande was; een hoog en golvend terrein, van ondiepe greppels en oude korenvoren doorsneden, en waar de wijnstokken zóó hoog door de wilde moerbeiboomen waren opgeleid, dat men de helft der trossen niet dan staande op een ladder plukken kon. Wel een gelukkig toeval mocht het heeten, dat de zijrups-kweeker van andere jaren dit zomer niet was opgedaagd; want zoo had het dichte gebladerte, onverkocht gebleven, hier tijdens den hagelslag de druiven beter beschut en gaver bewaard dan ergens elders. De Signora Emilia had uitdrukkelijk doen vragen, dat dit gedeelte voor den laatsten dag bewaard zou blijven, en de mooiste glooiing, achter de hazelaars, onaangeroerd tot den middag, - omdat zij dan een gast verwachtte...

- Hoe meer gasten, hoe liever, had Ubaldo gezegd, - maar er was anders volk genoeg om te helpen!

Het heele huishouden van Fossi, en het heele huishouden van Betoni, behalve de moeders, had zich aangemeld; Fossi had zijn ossenspan geleend, zoodat de eene wagen met volle kuipen kon heenrijden, en de andere met de geledigde reeds weer terugkeeren. De Bifoli's zelf hadden twee nichtjes uit Vallina over, en de machinist van de dorschmachine was uit Pontassiève gekomen, - voor Leonetta, dacht iedereen.

Op drie, vier plekken der wijde helling waren de kleurige groepen bezig met hun droomerig-schoon bedrijf.

Dit was geen koortsige werkjacht, als bij het dorschen van het heete, stoffige zomerkoren door de razende machine: het winnen, in zwoegen en zweet, van het dagelijksch brood; - dit was het puren van de zuivere overdaad, van de opperste laving, het plukken van de feestelijkheid des levens.

En hoewel, in dit bedorven paradijs, ook zelfs de druiven, voor veler gedachten, zich dadelijk omzetten in den prijs van hun wijn, - zóó sterk was de gelddwang niet, of die week terug, een oogenblik, voor de zoete volmaaktheid dezer schoonste aardsche dagen.

En nog immer doortrok de primitieve zin van weelde en feestelijkheid, in den wijnoogst, heel dit bevallig en vreedzaam werk, dat als betogen was van den zacht-koesterenden, glorie-stillen herfst-gloed.

De jongens plukten omhoog op de ladders, hun mandje aan een tak gehaakt, de meisjes omlaag. Voorzichtig werden de buigende ranken van tros na tros ontheven, de zwaarste en teerste liefdevol in de open palm der linker gesteund, terwijl de rechter knipte, om dan zachtjes in de korven te worden gelegd; - want als men te woest plukte, lieten de rijp-gezwollen, purperen parelen los, en rolden over den stoppelvloer, waar zij moeilijk meer te zamelen waren. Dan, met beleid, ging de hand nog te zoek in het loof, beurde een tak, een bladerval.....: de schoonste tros, glanzend en wazig van ongereptheid, verstak zich soms in zijn zon-door-goudelde grot van groen...

En wie zijn korf had volgevleid, poosde wel een oogenblik naast het schoon schilderij, dat het onwillekeurig werk was zijner behoedzame handen, koos zich de tergendste verlokking en verkwikte zich aan het kruidig-warme en reine sap, - alvorens zijn aandeel weer te gaan offeren in de kuipen bij den ossenwagen, waar de mannen met hun houten stampers de eerste kneuzingen gaven, die uit de zuivere vruchten den nog zuiverder most zouden doen wellen.

En als rondom den wagen het vòl stond van kuipen vòl verbrijzelde vruchten, en de mannen aan 't opladen gingen, dan snoven de ossen met gretigheid de doorgeurde zonnelucht, dan rilden de plooiige basten van welbehagen, rekten zich speurend de koppen, - een groot oog staarde terzijde, als in een stom en onbestemd verlangen, onder de menschelijke oogharen uit, en de sierlijke horens verhieven nog hooger zich aan 't zoel October-blauw.

En overal op den wijden akker was een zacht-vroolijk gesnap van meisjesmonden, een liedje zong vaak op, een grap klonk over van groep tot groep. De jeugd was zorgeloos over den vaak schaarschen oogst der vorige dagen, en genoot van het weeldevol oogenblik. Overal was het lief en rijk gebaar van geheven armen, van handen, die een tros beurden, het buigen van gebruinde meisjeshalzen het blauwbesproeide gebladerte binnen. Overal wonk de wazig-purperen of goudgele weelde verder en verder de wingerdslingers langs, en telkens zag men een koppel van plukkers, den vollen korf tusschen zich torsend, die het veld kwamen overgestoken.

En ieder plukte weer op anderen trant, al naar zijn aard of gepeinzen. De oudere menschen werkten rustig en staagaan den dag door; het jonge volk talmde veel met lach en jok, om dan weer aan de verrukking van 't plukken zich onmatig over te geven.

De machinist sleepte maar aldoor met zijn ladder, om steeds weer den boom te pakken te krijgen, aan welks voet Leonetta haar mandje vulde. En onvermoeibaar was hij met zijn nieuwen stornello van dien herfst, dien hij immer weer op een andere wijze, soms met een falset-stem 't in het malle gooiend, dan met een galanten ernst zong:

> En is de liefde al niets waard zonder een zoentje,
> Minder waard nog is een zoen alzonder liefde...

En als zij Nella drongen, dat die ook zingen zou, de stornelli van den vorigen wijnoogst, en, daar zij een kleur kreeg en weigerde, haar plaagden, dat zij er nu Guido niet meer mee in te palmen had, - begon zij, doorblozend, flauwtjes te lachen en zei: ‘Straks misschien!’

Zij was van streek, Nella, dezen derden dag, dat Domenico nog maar àl niet kwam opdagen; tweemaal reeds was zij door haar vader betrapt, dat zij de trossen zich ontglippen liet, of haar korf deed kantelen.

En ook Carlo, bij dit feest, bleef uit met zijn lijflied: ‘En als ik zing den langen dag, heb ik geen brood.’ Het waren deze enkele dagen van het jaar, dat hij zoo langzaam en zoo weinig werkte als hijzelf het prettig vond, en meer dan ooit zat hij te staren, de gloeiende herfstpraal over van het land en den stralenden hemel in.

Maar toen dan Nella niet zingen wou, toen hief opeens de machinist het oude lied aan, dat zij allen kenden, - doch nu in 't geheel niet potsig meer, maar zacht en wild en diep-vol smeulend branden:

> 't Geluk hangt als een druiventros....
> Pluk het maar met z'n donkeren blos!
> Je ziet het nauw door het wemelend loover....
> Om het te plukken, moet je 't vinden;
> Pas op den hagel, pas op de winden,
> Pas op 't plùkken, drieste roover,
> Je bent er vlakbij, en de druif is bros!
> 't Geluk hangt als een druiventros....

Nella had met plukken opgehouden, zag vol verwondering naar den ruwen kwant, wiens stem zoo week was en zoo warm, - en door de wilde wijs bewogen, grillig als de kronkelige stam van den wijnstok, en even welig van rijke dracht, begon zij plotseling zelf te zingen het hartstochtelijk en zwaarmoedig refrein, dat zij haar hadden gevraagd, en dat zoo fel het hart verwondde, als haar vurige stem het zong:

De blauwe druif is zwaar en vol van somberheid,
De gouden druif is teêr en vol van heerlijkheid!

De blauwe druif is zwart, maar zacht beslagen,
De gouden druif moet in haar hart den weemoed dragen -

De blauwe lokkend zingt: ach, wil mijn waas niet schenden!
De goudene lonkt en blinkt den langen dag ten ende!

De druif is schoon en broos; ‘o jongen! pluk ze niet....’
- ‘En zou ik het niet plukken, mijn wonderzoet verdriet?’

Er werd weinig uitgericht in dien hoek, en des te meer, onder 't praten en zingen en luisteren, van de bruiniggoudene vruchten gegeten. Doorschijnend tegen de zon hield Leonetta ze boven het hoofd en dronk er zoo de ronde fonkeldroppen vol zoelen, zoeten wijn van af.

Maar de kleine Carolina was zoo uitgelaten, dat ze in 't geheel niet plukken kon. Die rende maar van de eene groep naar de andere, snoepte den lieven langen dag één trosje maar, dat ze had gevonden, verloren op den grond of vergeten aan een leeggeplukten wijnstok, één verongelukt trosje! Dan, met haar grootste oogen, vroeg ze aan Fossi, of ‘het engeltje’ - zoo had hij haar een minuut te voren genoemd - één hol handje mocht van het sap uit de kuipen.... En tusschen het snoepen en schooieren door, had ze àl haar tijd noodig, om de menschen te tellen: wàt een menschen op hun wijnfeest!; zij met hun vijven, en Carlo, en vier van Fossi, dat was tien, en drie van Betoni, dat was dertien, en de Signorina Lidia, en... Gisteren was de Signorina Giselda ook gekomen, met de Signora Bonciani, maar die hadden niet veel geplukt, die hadden maar samen onder den hoogen appelboom gezeten en al maar gepraat, en zij had een mandje van de mooiste druiven moeten brengen.... en ze hadden er niet eens van gegeten....

Dan riep men haar hier of daar om een schaar op te rapen, een korf aan te sleepen.... en zij was heelemaal haar tel kwijt, moest opnieuw beginnen: vijf van ons, en Carlo, dat was zes, en vier van Fossi en de Signorina Lidia en de machinist, en de twee nichtjes, en.... En vanavond aten zij kalkoen!.... een kalkoen zoo groot als een kalf had 'r moeder geslacht, en nog vier kippen.... De kinderen moesten eten in de keuken, omdat anders de kamer te klein was.... lekker, vlak bij de pannen.... de Signorina Lidia ging ook mee in de keuken eten, had ze gezegd.... Wat had die een prachtigen hoofddoek om.... een grijze met oranje bloemen, 't leek net zij.... En, beata Vergine, daar hadt je Domenico Rovai.... Wat zou dat wezen?.... Domenico Rovai!....

En zij erheen! - draven op haar bloote voeten de stoppels over en de greppels door, dat haar krullen mee zwierden achter haar hoofd.... Kijk die Nella blozen, en Madonna! daar kwam 'r vader aan.... Christo!.... maar 'r vader was heelemaal niet kwaad....! Die ging op Domenico toe...

'Dat is goede buurschap! Welkom bij den wijnoogst,' hoorde zij hem, met een niet te weerhouden vreugde zegggen.

Domenico mompelde iets terug, prees schutterig de qualiteit van Ubaldo's druiven, praatte dan over zijn eigen oogst, die nauwlijks de helft van 't vorig jaar zou bedragen...

Ubaldo bleef hem aankijken, in afwachting. Maar Domenico, die zelf zijn korf had meegebracht, ging in grooten ijver aan het plukken.

'Ze roepen mij...', zei dan Ubaldo, bijna spottend, en als wilde hij te kennen geven, dat hun gesprek niet te lang duren kon, en dat er dan ook maar dadelijk gezegd moest worden, wat er te zeggen viel.

Domenico, met een hulpzoekenden oogopslag, steeg een paar sporten hooger, tastte onhandig tusschen het groen naar een tros, die er niet hing...

Ubaldo keerde zich om en moest lachen... 'De blaaskaak,' dacht hij en beende hooghartig heen.

En den ganschen morgen hield hij een oog in 't zeil... altijd zag hij Domenico, ergens aan een uithoek van het veld, alleen, onafgebroken bezig te plukken. Soms droeg hij een paar

ledige korven ergens in zijn buurt, of haalde volle weg, om hem maar de gelegenheid te geven, met zijn opdracht voor den dag te komen. - Maar Domenico dook dan juist nog dieper zijn kop in 't groen en deed alsof hij den ander niet gezien had.

En iedere maal, dat Ubaldo met zijn wagen volle kuipen aan het wijnhuis kwam, waar Betoni en twee der Melli's hem hielpen afladen en het geplukte storten in het fust - hijzelf stond op den wagen en reikte kuip voor kuip aan den eenen Melli, die ze droeg tot aan den voet der ladder, waar zijn broer vijf, zes sporten ze opsjorde en hief naar Betoni, die, op de bovenste sport gezeten, ze kantelde op den rand van het zesduizend liter groote, rechtop-staande okshoofd - iedere maal, dat Ubaldo met zijn nieuwe lading kwam aangereden, stond daar als immer de Cavaliere Filippo, die in persoon ieder jaar over heel den wijnaanmaak het toezicht hield. En S'or Filippo's oogen vroegen... S'or Filippo had een groot vermaak in de schermutseling tusschen de twee boeren.

- Was Domenico er?.... nog niet...? zou hij vandaag weer niet komen...? zoo ging al sinds twee dagen dat spelletje zijn gang.

- Nee, de bloodaard, hij was er nog niet...

- Nee, hij was er nog altijd niet, de laffe woordbreker...!

En een tijd later, opeens, was hij er wel!

‘Ik heb het gewonnen... ik krijg fraai mijn zin... hij moest, of hij wou of niet...’ kraaide Ubaldo schel victorie.

Maar bij een volgenden rit stond zijn bazuin een eindje lager.

- Wat had Domenico gezegd? informeerde Filippo.

- Domenico had niets gezegd! niets! - Domenico plukte, of hij er een daggeld aan verdiende... Hij had zijn tong bij Palmira in de la-kast laten liggen!

En daar bleef het den verderen morgen bij. Filippo's oogen, waarin hij een spotlustig glimpje over de teleurstelling van zijn altijd kemphanigen boer niet onderdrukte, vroegen iedere maal; en iedere maal moest Ubaldo zijn spijt en zijn ergernis luchten in een nieuwen schimpscheut:

‘Wacht maar! .. hij dient eerst nog moed te tappen uit mijn druiven...’

‘Straks in de schemering steekt hij van wal, als je niet meer zien kunt, hoe hij bloost!’

‘Hij zit in de rats, het piepkuiken! Hij heeft het lesje vergeten, dat hij van thuis meekreeg, de meelzak! Hij zal op z'n tabernakel hebben van zijn zonen!’

Maar na een tijdje kreeg Filippo genoeg van het gezwets. Als hij Ubaldo weer zag aankomen, kuierde hij een eindje weg, ontweek zijn verhalen. En toen de helpers, in afwachting van een nieuwe lading, allen achter het pershuis hun schafttijd gingen houden, klom Filippo de ladder op, die tegen het eerste der zes reusachtige fusten was aangezet, klom tot bij den rand van het vat, waar hij den inhoud kon peilen...

‘Pazienza...’ zuchtte hij. - Ze werkten nog tot den avond, had Ubaldo gezegd. Misschien kwam dit nog wel bijna vol...

En met een nijpende verdrietigheid dacht hij aan de twee volle fusten, die Bifoli verleden jaar had, - Fossi anderhalf, - Betoni iets minder, maar niet zoo héél veel minder...

De wijnhal was een keldergrauwe, doch hoog-verwulfde ruimte achter het pershuis, waar langs den diepen rechtermuur, op hun steenverhooging, de zes geweldige okshoofden overeind stonden, welke slechts eenmaal per jaar, deze enkele weken van October, werden gebruikt tot het doen gisten der druiven. Later tapte men het geklaarde sap daaruit af, en bij platte kuipjes werd dat op den rug gedragen naar de wijnkelders onder De Villa, waar men het overstortte in de liggende vaten. Vervolgens ging men uit den purperen strengelkoek van stelen en schillen, in het pershuis, een tweede aftreksel wringen, dat dan weder in andere vaten te werken werd gezet.

En Filippo, met een nieuwen zucht, overzag nogmaals zijn zes fusten, twee voor Bifoli, twee voor Fossi, twee voor Betoni... Daarachter gaapte een duister ledig; voor zeven jaren lagen daar nog twee andere fusten... Die waren, met den verkoop, naar de Casa Rovai vervoerd.

- Bah, dacht Filippo vaak, den laatsten tijd, - hoe was het daartoe ooit gekomen...? In welk een dwaze verblinding had hij toch jarenlang geleefd.... En nu hijzelf beter zou willen, nu kwam deze tegenslag. - Een schamel schuldgevoel maakte zijn voorhoofd rood.

En met dat hij daar nog zoo stond, hoog op de ladder, in wroegende gedachten, kwam Emilia de wijnhal binnen.

‘Valt het nog wat mee?’ vroeg zij zacht.

Filippo wendde zich om. Hij werd getroffen door haar gezicht, dat bekommerd zag en toch even bloosde. Dan bemerkte hij, dat zij zich moeite had gegeven voor een eenvoudigen tooi: een jeugdiger-verzorgde haardracht, en iets van een blanke luchtigheid over schouders en hals, een geplooid, kanten fichu'tje... Wanneer droeg zij dat zoo?... En was het dat, wat hem zoo ontroerde in haar verschijning?

Doch hij bezon zich: zij heeft zich gekleed voor den gast van dezen middag... Natuurlijk... Maar wat ziet ze er lief nog uit, als ze wil! Ook stak er een vage naijverigheid in hem.... door dat bezoek was het, dat zij zoo opfleurde...

‘Waaraan denk je?’ vroeg ze nog eens, in een lichte beschaamdheid, of zij zich betrapt gevoelde. Een weldadige warmte vloeide Filippo rond het hart. Hij zei opeens:

‘De wijn zou misschien nog wel meevallen, als wij elkaar weer eens wat minder mochten tegenvallen, Emilia...’

Hij zag haar donkerder doorblozen en in een bijna meisjesachtige verwarring om zich heen kijken, - dan plotseling weggaan.

‘Emilia!’ riep hij haar achterna. En als zij zich omwendde:

‘Maak je je niet te druk voor onzen gast? Helpt Giselda je wel?’

‘Ja, ja, alles gaat goed,’ zeide Emilia monter, ‘vandaag gaat alles goed!’

‘Maar niet àl te veel uithalen, hoor!... Naar onzen eigen nieuwen stijl...’, lachte Filippo, ‘den stijl der zomervacantie!’

En hij verwonderde zich, hoe hij dat woord had kunnen zeggen, zonder de oude bitterheid... bijna als een triumph!

Tegen het einde van dien morgen gebeurde het, dat Lidia kwam te plukken vlak in de buurt, waar Domenico, op zijn eentje, aan het werk was voor drie.

‘Dag Domenico’, zei het meisje hartelijk.

‘Dag Signorina’, zei Domenico, dankbaar opkijkend bij deze aanspraak.

En toen zij daar zoo naast hem stond, haar lieve, gezonde gezichtje blakend van feestelijken ijver, onder den overvloed van slanke, doorgoudelde trossen, nederdruipende

uit een troon van groote goudgroene wingerdblâren, - toen kon hij, in een wonderlijke bevangenheid, de oogen niet van haar afhouden: - Wat was zij mooi geworden, al bijna volwassen, de kleine Signorina Lidia van vroeger! Wat een mooi, fijn kopje! Toch zag zij maar magertjes... Geen wonder ook! Ze hadden moeilijke dagen bij hen thuis, dat begreep een ieder wel...

En Lidia, op haar beurt, moest hem aanzien: - Wat leek hij zielig vandaag, en oud... Zij vroeg:

'Gaat het thuis goed? Is Palmira weer beter? En het kleintje dat ziek was?

Domenico knikte van: ja, ja, best...

'Nou', zei het meisje, 'laten we dan ook vroolijk wezen! Iedereen praat erover, dat je gekomen bent, en iedereen is er mee in zijn schik... Nella wel het meest, dat begrijp je, hè?...'

Verder dorst zij niet te gaan, want Domenico, als schuldig, ontweek haar blik, en scheen hevig met zichzelf te kampen te hebben! Lidia kreeg medelijden met hem; zij begreep het niet goed. - Beiden gingen ze met plukken verder. Na een tijdje vertelde ze:

'Weet je, wie er vandaag komt, Domenico? Een vriend van mijn broer Aldo... Vader heeft hem een paar maanden geleden in Florence gezien... Hij was anderhalf jaar op den San Marco, met Aldo... Voor ziekte is hij teruggekomen, en nu blijft hij wachten, tot over vijf maanden zijn schip weer in Spezzia ligt...'

'Hè, wat zal dàt een vreugde zijn, als *Aldo* weer thuiskomt!' zei het meisje dan, als eenuitzicht op groote verluchting!

'Ja', beäamde Domenico gul, 'wat zal dàt een vreugde wezen!'

'Hij zal op een mooien Zondag nog wel weer eens met Guido en Silvano de bergen ingaan, op de jacht!'

'Mijn jongens zullen graag genoeg willen', kwam Domenico, gevleid, 'de Signorino was een duchtig jager... Maar het bergklimmen zal hij op zijn schip misschien verleerd zijn...'

'Dat verleer je nooit', zei Lidia beslist, '*wij* doen nooit geen tochten... maar ik weet zeker, als het er op aankwam, klom ik weer uren ver mee!'

‘Maar nù zal de Signorina toch niet meer meegaan...de Signorina is nu een dame geworden’.

Lidia haalde minachtend de schouders op:

‘Alsjeblieft niet!...een dame!...die deftige rommel...!’

Dan keek zij ernstig, verdrietig bijna. - Waarom bloost zij? dacht Domenico. En om met iets vriendelijks weer goed te maken, wat hij blijkbaar miszegd had, vroeg hij:

‘Mijn druiven zijn er lang niet zoo goed afgekomen, als deze hier.. Maar als de Signorina ons toch het plezier wil doen, net als verleden jaar, ook een dagje mee te komen helpen...?’

Toen aarzelde het meisje, zag Domenico's gezicht betrekken, raakte zelf verlegen, en zei, ontwijkend, misschien haar eerste politieke zinnetje:

‘Als moeder het goed vindt, heel graag..’

En nadat Domenico zijn ladder verzet had naar den volgenden wijnstok, en weer te plukken begon, was opeens het meisje met haar pas half vollen korf verdwenen.

‘Wat zei Guido's vader?’ kwam dadelijk, toen zij Lidia alleen zag, Leonetta bijvragen. En een oogenblik later was daar ook Nella! - ‘Wat zei Domenico?’

En Lidia, of zij met verbazing eerst nu tot die ontdekking kwam, antwoordde:

‘Ja, 't is gek, hij zei niets...’

Leonetta's goudbruine oogen keken al even teleurgesteld als de diepe-donkere van Nella. Leonetta, den laatsten tijd, had zich gewend aan de gedachte: als haar oudste zuster bij hen introuwde, had zijzelve eerder kans, later een huwelijk te mogen doen met een man van buiten-af... Dat stond haar veel meer aan... en vooral sinds dezen morgen...!

Toen een tijdje nadien de drie meisje, in elkaars gezelschap gebleven, nog eens het land rondkeken, was de heele Domenico verdwenen. En zij zagen Ubaldo, die met zijn scherpe oogen insgelijks den akker stond af te speuren, en zoo giftig keek als een spin, die uit zijn verrafeld net de vette prooi ontsnapt ziet.

‘Vooruit! - vooruit!’ jachtte hij dan overal de plukkers aan, ‘we moeten vanavond klaar...we gaan niet eten, voor we klaar zijn...’

‘Wou jij soms ook wegloopen, zooals andere laffe honden?’

grauwde hij zijn oudste dochter toe, wanneer hij die, aan den rand der helling, op den uitkijk vond. En een oogenblik later snauwde hij Fossi af, of 't zijn ondergeschikte was, omdat die, staande op den wagen, te kort zijn draai nam en een paar ledige kuipen omver reed...

'Vooruit dan, sacramento!' bulderde hij tegen zijn eigen ossen, al hobbelend met zijn volgeladen kar den grasweg omhoog.

III.

Toen dien middag tegen eenen Silvano haastig het veld kwam overgestoken, en hij daar, bij de hazelaars, het slanke figuurtje met den grijs-en-oranje hoofddoek aan het plukken zag, was hij, in zijn gejaagdheid, al bijna op haar toegeloopen, tot hij nog bijtijds zich inhield... De Signorina Lidia was daar niet alleen. De padrona van den Alberino plukte met haar, en ook een jonge man in het goud-bezoomd blauw laken en den wit-linnen pantalon der marine-uniform... Een oogenblik dacht hij, met een popelenden schrik, of het de Signorino Aldo kon zijn; doch dan zag hij: deze was forscher en donkerder... Het was een vreemde; wie was het?

Een onbestemde pijn had hem heel diep verwond; hij kleurde hevig, groette, en ging langs.

Maar daar zag hij Nella op zich afkomen.

'Waar is mijn vader toch?' riep Silvano, - 'is het in orde?'

'Je vader heeft niets gezegd, heelemaal niets...', en de lang bedwongen tranen schoten het meisje in de oogen. 'Sinds half twaalf is hij plotseling verdwenen!'

'Ze had zich zooveel van dezen dag voorgesteld', kwam Leonetta verwijtend zich bij hen voegen.

Silvano keek onthutst, of hijzelf haar dat onrecht aandeed.

'Maar waar is hij dan heengegaan?' vroeg hij; 'moeder zit al een uur lang op hem te wachten, met het eten. Wij begrepen niet, waar hij bleef, en Guido wou zich niet vertoonen, voor de zaak beklonken was. Nu past hij even op het veer, en ik zou poolshoogte gaan nemen...'

'Waar kan hij zitten?' vroeg ook Nella.

‘Gaan zoeken...’, besloot Silvano, en hij was bezorgder dan hij wou laten blijken.

Aan den rand van het wijnland gekomen, zag hij Palmira, de goede sloof, op den grooten weg alweer staan wachten.

‘Hoe is 't?... is 't in orde?’ schreeuwde ze. Zij stond op stel en sprong, klaar om naar het veer te draven en Guido de goede boodschap te brengen.

Doch Silvano antwoordde met vragen: - Was zijn vader dan nog niet thuis? - Kon hij niet net thuis gekomen zijn, nu?

En als Palmira, in heftig misbaar, met haar armen stond te roeien door de lucht en allerlei tragische gezichten trok, riep Silvano ongeduldig:

‘Ga liever kijken... ik kom ook!’

En hij rende verder den zoom van het land langs, tot waar hij, tusschen het struikgewas op de helling, het verborgen paadje vond, dat daar met een paar rotsige zigzags naar beneê sprong. Hij eraf... En toen hij halfweg was, waar een smalle hoek gras school onder een dichten noteboom, zat daar, tegen den stam geleund, den rug naar hem toe in het dichte groen, zijn vader.

Domenico schrok op. Als een betrapte schooljongen keek hij zijn zoon aan. - Ja, hij zat hier al een uurtje, zei hij berouwvol, en zóó beschaamd, dat Silvano niet laten kon in een danigen lach uit te barsten.

‘Lach jij maar!’ zei Domenico gebelgd, ‘om voor het verwaande snuit van Bifoli je kop te moeten bukken, en dan nog een van je zoons het huis uit te werken...’

‘Ik kòn het niet zeggen... daar!’ brak hij dan plotseling los, ‘en ik zèg het niet ook! Ik vertrap het! Ik doe het niet!’

‘Dus je bent van gedachte veranderd?’ vroeg Silvano.

Toen keken de groote, donkere oogen in een goedige verbazing naar hem op:

‘Wat ik beloofd heb, dat heb ik beloofd...Maar het te zeggen,... het te zeggen... Het is me niet mogelijk!’

En als Silvano besluiteloos nog staan bleef:

‘Ga jij 't zeggen, jongen, - uit mijn naam; maar zèg jij het!’

Dan kleurde een nog hooger rood zijn bloedvollen kop; hij schaamde zich geweldig over zijn lafheid.

‘En je zou dan misschien meteen kunnen zeggen... bijvoorbeeld.... dat ik mij héélemaal niet goed voelde vandaag... een verschrikkelijke hoofdpijn... en dat ik weg heb moeten gaan...’

Hij zei het benepen, en toch al wat oolijk weer. Een stiekem lachje look op in zijn oogen. En ook Silvano moest lachen.

‘Ik ga al!’ zei hij monter, ‘en wij zullen alles omstandig overbrengen!’

Maar nauwelijks was hij weer op het oogst-terrein van dien middag, of het eerste wat hij zag, in de verte, even terzijde van de Signora Emilia, dat waren de twee, de Signorina Lidia en den jongeman in zijn kranig en frisch marinepak, die al plukkend aan één wijnstok de lachende gezichten elkander toewendden.

Een groote verdrietigheid viel opnieuw zwaar in Silvano's hart. - Wat holde hij hier als een dwaas, blij met de boodschap die hij ging brengen, als een kind met een bloemetje dat al verlept in z'n hand... Wat gaf het hem, of hij nu al veel op den Alberino zou komen...? En wat ter wereld maakte het voor verschil, of hij veerman was of weer werkte thuis? - Wat had hij zich nog ooit kunnen paaien met de gedachte: werken, zich opwerken, een soort heereboer worden.... leeren allerlei dingen.... misschien in landbouwmachines gaan doen, of zoo iets... later. Allemaal dwaasheid! - hij lachte bitter - wat had hij zelfs zich heimelijk verheugd in den minderenden welstand op den Alberino, in den hagelslag een soort bestiering willen zien, die hem wat nader bracht tot wat zoo ver verwijderd was van hem... Want, was zij dan een Signorina, toch, als zij samen waren, en hij ervoer hoe eenvoudig ze was, en hoe weinig meer geletterd dan hij, dan had het hem wel geleken, of ze bijna elkaars gelijken waren... Eén oogwenk had hij haar maar te zien met een van haar wáárlijk gelijken, of hij wist, met een knauwende vernedering, wie *zij* was, en wie *hij*...

En als hij met groote stappen, doelloos, een eindweegs het veld overging, kwam opeens de kleine Carolina hem opzij, en trok haar interessantste oogen vol geheimzinnige pret en gewichtigheid: - Of Silvano wel wist, wie die witbroek was...? Ze had het afgeluisterd.... het was een vriend van den Signo-

rino.... en de Signorina Lidia kwam vanavond niet bij het feest-eten.... Ze zou niet in de keuken komen eten.... Ze bleef bij haar ouders.... Ze had het de padrona zelf hooren zeggen tegen den witten meneer.....

'Nou, en wat zou dat? Dat spreekt immers vanzelf?' zei Silvano koel, en het kind, onthutst, droop af. - 'Beata Vergine, wat had die Silvano?'

'Natuurlijk, het spreekt immers vanzelf,' zei hij nog eens stil voor zich heen, maar met een scherpe zelfbespotting, die hem brandde in de ziel.

Een uur later liep Ubaldo Bifoli met een opgestreken kuif tusschen zijn druivenplukkers door: - dat zou een feest geven vanavond! - een dubbel, een driedubbel feest! Zijn oudste dochter zou haar verloving vieren met den oudste van Rovai ... en over drie maanden de bruiloft!

En de stil-zoele October-dag, de stralend blauwe lucht, en de laatste goudene uren van een druivenoogst zoo weelderig nog, dat heel de ongunst van den hagelslag erbij vergeten raakte, - zij schenen het heugelijk feest met de zoete verrukking in te leiden van dit herfstlijk paradijs.

Kort nadien verscheen Guido zelf. Carolina vergat er heel haar Signorina Lidia en den witten meneer bij. Het werd een gelukgewensch van alle kanten. Francesca, die bij haar eten was weggeloopen, kuste den jongen op beide wangen. Nella straalde, en de machinist uit Pontassiève riep maar al: - en van de eene bruiloft kwam altijd een andere! Dat zou je zien....

Lidia, bij het thuiskomen, liep opgewonden de anderen vooruit, om het haar vader te zeggen: 'Guido en Nella gaan trouwen! Dat is een vroolijkheid beneden! En Bifoli loopt rond, of hijzelf de bruigom is!'

'Zoo,' zei Filippo, 'heeft de brutale hond het dan toch gewonnen?'

Het deed hem pleizier en het ergerde hem tegelijkertijd. En zij moesten allen lachen, omdat Enrico Montucci vroeg:

'Bifoli, is dat dat vinnige pijpertje-van-de-wacht?'

Dien avond, toen na een paar heerlijke uren vol van Aldo, de gast vertrokken was, en Filippo en Lidia terug waren van het veer, tot waar zij hem hadden vergezeld,

zaten zij vieren nog een korte poos zwijgend bijeen. Er was de lichte ontnuchtering van wie ledig achterblijven na een schoon bezoek; en als zij, elk stil bij zijn eigen gedachten, het feest achter het huis hoorden oprumoeren door den nacht, en Filippo goedig lachte: ‘Een pretje is het niet voor jonggetrouwden, om vader Bifoli tot schutspatroon te hebben... maar zóó was het ook geen leven voor twee verliefde harten’, - toen zei plotseling Giselda, in een opsteigering van bitterheid en al te lang verkropt verdriet, maar uiterlijk strakker en koeler dan ooit:

‘Gisteren heb ik mijn verloving afgeschreven... En dat werd tijd.’

C. EN M. SCHARTEN - ANTINK.

(Wordt vervolgd).

Verzen.

Het onweer.

Geheimer oordeel dreigend onweer duistert
uiterste kustgebieden, en de wegen
zijn stil geworden rond het afgelegen
hart, waar een eenzame nog schuilt en luistert.

Lang, zonder woord, stond hij aan 't raam, en zonder
antwoord; toen nam zijn strakke wacht een ende,
want de Verborgene sprak aarzelende
somber en peinzend in een verren donder...

En hij, die uitzag, huivert, en naar binnen
keert hij zich waar zijn stille doode neerligt,
en wacht den uitspraak en het openend weerlicht,
en smacht dat de voltrekking moog beginnen

over zijn schuld: hij, die aan zijner droomen
duistre vervoering haar aanhanklijk leven
ontredderd in vereenzaming gedreven
prijsgaf, hij roept, dat de vergelding kome...

En hoor, als uit een voortijd wordt den bangen
omtrek bevlogen, en een groot vervolgen
kondigt zijn aantocht aan, en de wind verbolgen
vlaagt om de muren om, en een wild verlangen

grijpt dezen mensch, onder te gaan, te breken
door wat haar brak, reddeloos om te komen
onder dit noodweer van der eigen droomen
terugvlaag op hemzelven, en een smeken

breekt door hem uit, een somber alvergetend
aanroepen van den dood, en naar het westen
strekt hij zijn handen nu van daar ten leste
de ziel de duistre voortijden ontketent

over het hart, over het hart, en buiten
roepen de zwarte boomen hun ellende
noodlottig op den wind dier naderende
weerwraak, en regen vlaagt tegen de ruiten....

Toen heeft een oogenbliklijk allerzijden
ontladen licht hem ten gericht ontboden:
dat raam, en hij daarachter, en de doode
stonden ontdekt tot in het eind der tijden.

Twee droomers.

Waarheen is zij, die u heeft verlaten,
wijl zij geen staamlenden droomer achtte,
gij, die daar stralende door de straten
dwaalt als een mensch, die geen mensch meer ziet?
‘Ik weet het niet, maar een stem die lachte
achter dat raam waar wij eenmaal zwegen
- doch wat is zeker in wind en regen -
het leek haar stem, maar ik weet het niet’.

En waar is zij, die gij hebt verstoten,
droomer van trots, binnen wereld's oorden
stervend gedoemd nu de wolken sloten
voorlangs de poort van uw avondrood?
‘Zij is, als liefde mijn wroeging hoorde,
onder dat zeil onzer eerste droomen
scheepgegaan, en voorgoed ontkomen
naar lichter kusten voorbij den dood.’

Najaar en Elysium.

Van weedom om de sombre vlucht genomen
door het verlangen naar den roep des doods,
ruischt de verschemerende wereld groots
onder den avond van het jaar, en doet
afstand, en van het offer zijner droomen
hangt in het westen de verloren gloed.

Zoo in den mensch ook; maar met hooger vloed
dan ooit de dood breekt aan der wereld rand,
werpt aan zijn hart zich nu de groote branding
der ziel, en hij gaat scheep, en een licht land
daagt, en hem, zingend van die nieuwe landing,
ruischt een verheerlijkt juublen tegemoet.

A. ROLAND HOLST.

Uit ‘Liederen van droom en daad’.

Voor M.

Géén kent dees roerend-simple weelde:
Wat bloemen onder schamel dak,
Lijk de arme die, te schaars bedeelde,
Het bitter brood der armoe brak;

Géén hart kan schooner vreugd belijden,
Geene oogen dragen dieper licht,
Dan de oogen die in 't duister schreiden
Maar klaarden in verrukt gezicht;

Géén liefde draagt in knop geborgen
Zoo roode' en rijken rozenpronk,
Lijk zij wier kelk in waas'gen morgen
Den dauw der zerpe tranen dronk;

Géén kent 't geluk der zwijgende uren
Als 't hart weer weent aan weenend hart,
Lijk de eenzame wiens dagen duren
In twijfel en verdoken smart. -

Gezegend hoofd, gezegende oogen
Die staart naar milder morgenrood:
Dra zult ge om spijs weer danken mogen
Die hongert naar een bete brood;

Dra zult ge aan mijnen hals weer hangen
En, wil- en weerloos als een kind,
Zien dalen naar 't gestild verlangen
't Geluk dat voor ons bei begint. -

AUG. VAN CAUWELAERT.

De liefde die wreekt.

IV. *(Vervolg)*.

Met een glimlach van lichten zelfspot toonde Peter den volgenden morgen, toen Katinka hem brood voorzette, het boek van Mme de Staël aan haar en vertelde voor wie het bestemd was. Had de genadige vrouw gravin Gribojedof zich verwaardigd dat te willen leenen van hem? Een eer! als Moeder het beleefd had!

Peter wist dat Katinka niet overdreef. Moeder zou zich hebben verheugd. Haar bléef het ontzag voor maatschappelijk aanzien; heur eenvoud en zachtheid aanvaardden wat was. Verteedering doorwarmde hem, lang had hij ook daarin gevoeld als moeder. Volslagen veranderd was hij nog niet: als ideaal was het Aanzien mooi, vernederend niemand, gedachten verheffend, zijn kindsheid had ernaar opgezien: den Tsaar, het Hof, en óók den Adel, den Landheer weldoener der streek... Waarom *moest* het leven hard zijn, een rauwe leugen ook dit, ook dit? Als verwijt priemde hem de gedachte aan Nathan. Maar Nathan liet hem immers zijn! vond eigen geloof een te heilig geluk om zelfs aan hem het op te dringen. Weer kerfde door zijn gerustzijn een drang om deel te hebben aan dat Nieuwe, dat wel bezieling gaf, kracht en strijdlust... En weder wist hij: hem bleef de weifel. Doch de beminnelijke glimlach, waarmede de gravin hem dankte, ontlastte hem even van de gedruktheid; en toen hij, na het onderhoud met den gouverneur, bij een boodschap naar een der bureelen drie ambtenaren in gesprek

vond over den oorlog, bleef hij staan en praatte mee. Het waren gehuwde mannen, zonder vermogen, van weinig aanzien; hun toon trof Peter zonderling, daar hij dien vergeleek bij de ontevredenheid van een patroon over mislukkenden arbeid van werkvolk. Doch ongelijk geven kon hij hun niet - er werd schandalig slecht gevochten, de troepen toonden overal onwil, en het rijk, heel het Rijk lag bedreigd. Wel zat men hier in M. veraf, wanneer kreeg men ook hier te duchten! Maar mocht men er blind blijven voor het gevaar?... Een zelfde onvoldaanheid of schaamte als Peter vaak over zichzelven voelde, doorwrangde hem nu voor zijne landstreek. Wat wist men hier, wat was men hier, hoe luttel telde dit gewest! Doch onmiddellijk dreef hem een als billijk aanvaard bewustzijn aan, dat men, wat er al tegen die beiden zijn mocht, den gouverneur en de gravin bij de achterlijkheid der stad moest uitzonderen. Hoe vreemd! hij had omgang met zóó weinig menschen; en van deze enkelen stelde hij er drie, als in twee spitsen, boven den regel - Nathan links en de Gribojedof's rechts. Spitsen waren zij in zijn oog; behoefte had hij aan vereeren; was het al wat hem restte aan idealisme, dit gemakkelijk opzien naar enkele menschen, als surrogaat voor de toewijding aan eenig ding? Maar alle ding, wat bleef er van over, zoodra het bleek zonder baat voor den mensch? Er was niet anders dan de mensch; de godheid was poëzie van den mensch; het Al, natuur met redeloosheid, de mensch kent de rede alleen in zichzelf. Dus: alle belang het belang van den mensch, maar dan ook van het grootste aantal. Dit, als een godsdienst, was Nathan's leer; en wat *hèm*, die in zijn hart een bourgeois *bleef*, aantrok bij de Gribojedof's, was schoone schijn, zelfzuchtige beuzel. 't Was ook de lafheid der eigen zelfzucht; wel degelijk hechtte hij aan zijn ‘positie’, de rust daarin, het glijdend leven; zelfs aan zijn huis vol heugenissen... Bij dit bedenken, snikte de klacht om wat hem daar in zijn huis bleef onthouden; eenzaam, doelloos verliep zijn bestaan.

Vreemd werd dit, dien middag nog, verontrust. Wat Nathan nooit nog had gedaan, nooit, al de jaren toen hij in den handel en Peter niet veel meer dan klerk was; deed hij nu, hij, de opstandeling: op het bureau bezocht hij Peter. Een jood vroeg om den particulier-secretaris; een slordig gekleede

kleine jodeman met grooten jodeneus trad diens deur binnen, juist toen een der twee hoofd-ambtenaren, voor wie de benoeming van graaf Gribojedof een teleurstelling was geweest, er langs ging om het gebouw te verlaten. Korten tijd later kwam de particulier secretaris, gekleed om weg te gaan, met den jodeman naar buiten. Het werd opgemerkt; Peter begreep dat men op hem lette. Lette, zonder dat iemand *het* wist, wist of giste van het genootschap! Zijn vriendschap overwon een aanvleugende beschroomdheid niet anders dan door de min of meer pralende vergelijking van het ongewisse dezer tijden dat zulke dingen mogelijk maakte, met de luchthartige onzekerheid in Frankrijk vóór de Revolutie, toen iedereen dacht: 'après moi le déluge'. Evenals in zijn tijdrekening, sukkelde Rusland achteraan in het doorleven van een *fin de siècle;* dit kwam nu hier, nu was het er wel... Terwijl hij luisterde naar Nathan, die nieuws over den oorlog wist, dacht hij aan het gesprek, den vorigen dag met gravin Gribojedof naar aanleiding der *Lettres* van Mme de Staël gevoerd; en op hetzelfde oogenblik haastte hij zich diep te groeten, daar zij juist uit haar rijtuig stapte. De huisknecht in het koningsblauw, met vuurrood vest en gouden knoopen, wachtte in de deuropening.

- De vrouw? vroeg Nathan.
- Ja, de gravin.
- Dom bakkesje.
- Dat is ze toch heusch niet!

Peter voelde dat hij bloosde, terwijl Nathan bij 't loopen hem even aankeek. Hij verwachtte een tweede hatelijkheid, doch Nathan zweeg. Dit was hem een kleine ergernis, hoewel het hem ook verlichting gaf.

- Heb je tijd? vroeg Nathan. Dan gaan we achter de houtzagerij om.

Het was de wandeling hunner jeugd, uit den tijd van vóór Archangel, toen Nathan jongste bediende op deze houtzagerij was en Peter hem telkens tegemoet liep. Deze begreep, dat zijn vriend was gekomen om hem iets gewichtigs te zeggen. Lang gingen zij zwijgend dicht naast elkander. Het maakte Peter ongerust en tevens gaf het hem voldoening. Nathan had dus de vriendschap behouden.

- Ben je niet van me bezoek geschrikt? vroeg Nathan eindelijk.

- Waarom?

- Ik, daar, in jou deftigheid!

- O, meen je dat maar. Ik vreesde wat ernstigs.

- Vreesde?

- Dat er iets was met jou.

Na eenig zwijgen zeide Nathan:

- Er is wat met Rusland. Veel naars, maar ook goeds. Ook dit laatste is eindelijk ernstig.

Nu liep Peter voort zonder te spreken.

- Is jou dat werkelijk onverschillig? vroeg Nathan.

- Misschien begrijp ik niet wat je bedoelt.

- Doe niet laf. Je begrijpt het wel. Je hebt me nooit naar iets gevraagd...

- Kon ik het doen, mocht jij me wat zeggen...

- Tot verraad ben jij niet in staat.

- Tot medeplichtigheid evenmin.

- O. Ja. Als je nog altijd dáár staat...

Ontsteltenis doorgistte Peter. Dit was het gesprek, waarnaar hij verlangd had, wanneer hij zich te minderwaardig in Nathan's meening dacht om van diens gevaarlijk geheim te vernemen; dacht, dat hij maar weinig meer telde voor Nathan. Dit waren de dingen, waaraan deel te hebben zijn hunkeren in onmacht geweest was. Nu stond hij er vóór; Nathan schonk hem, den ambtenaar, het volste vertrouwen; er was géén verwijdering tusschen hen en Nathan dacht hem, hèm, in stáát... Maar dat dit nu kwam, nu, zoo opeens. *Het andere* had toch óók veel goeds. Nathan, met zìjn 'goeds', meende natuurlijk: het muiten, de desertie neemt toe, de revolutie wìnt aan omvang... Zou hij, woù hij?... Het was, als sprak hij onwillekeurig; 't deed aan, als hoorde hij zich praten, toen hij, met iets van gemelijkheid, maar toch als een vriendschappelijk grapje, Nathan vroeg of bij diens 'geloof' het proselieten-werven mòcht. Warm-ernstig ging zijn vriend erop in. Juist hijzelf deed bijkans niet anders; 't was waarlijk niet het minst belangrijke, maar evenmin het gemakkelijkste gedeelte van de genootschapstaak.

- Waarom sprak je mij er dan nooit van?

- Omdat ik je er niet rijp voor vond.

- Nu wel?

- Misschien.

Hoe vreemd! dacht Peter. Waardoor nu wel? Dit is toch louter inbeelding van Nathan. Misschien omdat ik nu kan van nut zijn? In elk geval komt hij niet als vriend: 't is niet tot den vriend, dat hij zich wendt, in deze dagen van opperst gevaar, van dienstweigering en landverraad, nu meer dan ooit hij 't leven waagt, daar over alles de krijgsraad vonnist.

Zij liepen achter de houtzagerij. Dit was de plek van hun blijdsten vriendschapstijd, hun dagelijksche gemeenzaamheid, toen zij wel verschillend bleken, doch alle gevoelens wenschten te deelen. En thans botste het op in Peter, dat Nathan hem naar zich toe wilde trekken, onverhoeds, bruusk-openhartig. Hem hinderde deze verzekerdheid. Hij voelde tegenstand in zich kroppen en hoogmoed haken onder den weerzin. Want, God, het Rijk, wàt werd van het Rijk, als nu, om het belang der armen, hoe wreed dan de verdrukking zijn mocht, het muitende leger den vijand doorliet...

- Nu juist minder dan vroeger, Nathan.
- Dus niet! Want vroeger evenmin.
- Vroeger was er niet de oorlog.
- Die het eindelijk mogelijk maakt!

Zij spraken met gedempte stemmen. Aldoor gingen er menschen langs hen. Peter had driemalen moeten groeten, eens was het een bekende van beiden. Doch in hun zachtspreken zwol de hartstocht.

- 't Is hier de plaats niet voor dispuut.
- Is het tusschen ons noodig, Peter? Het was de vraag van ja of neen.
- Kom...
- Wat wil je?
- Kom even mee, hierheen.

Er was daar een wegje, een dijk tusschen water. Het hoorde tot de houtzagerij. Aan de eene zij was een eenzame vaart, aan de andere water met drijvende stammen. Hier konden zij spreken: op verboden grond van het verbodene.

- Nathan, zei Peter, terwijl hij staan bleef, als opgedrongen tegen zijn vriend en met zijn blik diens oogen doorpeilend; op dit oogenblik *is* het neen. Ik kan geen ja zeggen, nu, met den oorlog! Je weet dat de twijfel me leven

vernielt, net als de houtkever die boomen. Maar je weet ook, hè, dat ik je nooit het recht zal geven te twijfelen aan onze vriendschap.

- Daarom vroeg ik je niet eerder.

Zij liepen naar de stad terug, haastiger, als in schichtigheid. Zonder belangstelling, om den druk van het zwijgen te breken, spraken zij even over een der kinderen van Nathan's zuster. Toen zij de drukste straat naderden, sloeg Nathan na een handdruk schielijk een zijstraat in. Peter voelde het hart krimpen; dat was de buurt, nog deze week gesignaleerd in een politie-rapport, doorgezonden tot den gouverneur; en men herkende Nathan wel, in de stad. Mèt medelij', angst, werd hij zich voor de eerste maal zijns levens iets van geringschatting voor Nathan, den dweper, den drijver, bewust. Zichzelven wist hij vaster dan ooit wars van revolutionnaire neigingen.

V.

Als vaak na afloop van den bureautijd, deed Peter den volgenden dag een wandeling buiten de stad. Onwillekeurig was hij weder den weg achter de houtzagerij gegaan; en met het, bijna mystieke, fatalisme, waaraan, naar hij zeer wel wist, zijn zwakke wil te gretig toegaf, zag hij in zijn gedraging de schromelijke werking van een dubbel-ik.

Op de minuut af vier-en-twintig uur geleden - zoo peinsde hij - heb ik hier geloopen met een wrevelen afkeer van Nathan's gezindheid. Vanochtend heb ik boudweg den vrijheidlievende gespeeld tegenover de gravin; en nu, nu weet ik eigenlijk zelf niet, wat ik wezenlijk wensch of geloof.

Met Zijn Dommigheid was zij meegekomen naar zijn kamer en weder had Peter ietwat beklemd de bekoring ondergaan van dat mooie paar jonge, deftige menschen, wier bewegingen even gemakkelijk waren als, zoodra zij dit wilden, de omgangsvormen. 't Was om het boek van Mme. de Staël; reeds had zij veel er in gelezen. Spoedig, als natuurlijkerwijs, was het gesprek op Rusland gekomen en - had zijn bezorgdheid over Nathan gewerkt? - met een felheid die hem voldoening gaf, had hij beschuldigd, aangeklaagd. Dit laatste woord gebruikte de graaf. - Uw beweren is een aanklacht tegen heel onze nieuwste geschiedenis! had hij, spottend,

hautain, geantwoord. Maar het stralende oog der gravin was verdoffende versomberd, toen het even opkeek naar haren man; en met een blik van iets als verstandhouding, met aanmoedigenden nadruk, had zij Peter een ernstiger antwoord gegeven.

Was, wat hij beweerd had, soms niet juist? Het vijandige Duitschland had hij vergeleken bij den vijand van vroeger, Japan. Beiden behoefden volle vriendschap met Rusland of moesten komen tot een botsing. In 1898 wilde Japan een verdrag, dat Rusland afsloeg; waarom moest Rusland nu Duitschland desgelijks teleurstellen? Waarom was het verbond der Drie Keizers niet gehandhaafd? De vrees voor der Germanen macht, met Oostenrijk naar voren dringend? Was 't niet veeleer toomelooze begeerte naar eigen macht, dat oude domme verlangen om Konstantinopel, althans de Dardanellen te hebben? Met elken oorlog, verergering van 't binnenlandsch gevaar. Hoe was dit, sedert den oorlog van '77, toegenomen! En hoe doorkankerde dat het Rijk!

Na dit laatste rhetoriekje had hij niet durven doorhollen. Minder om de domme aanmatiging in den verbazingsblik van Zijn Excellentie, die sprakeloos te vragen stond: man, hoever zal jij nog gaan? dan omdat opeens weer de jood in hem sprak, de zoon van de altijd het ergst verdrukten, de met beulenvreugd gesarden. *Hij daar* was uit de horde der beulen. Haat had Peter opeens gevoeld, haat om al *hun* domme wreedheid. Bruusk was het gesprek geëindigd in iets als wrange verlegenheid. Heel den morgen bleef hij ontmoedigd; hij vond geen afleiding in het werk, had al zijn wil noodig voor de voltooiing. Hij kòn zich opwinden voor zijn werk. Gesprekken over zaken van het gewest waren meermalen even gespannen geweest als nu dit vreemde van van-morgen. Doch thans was weer de volslagen neerslachtigheid over hem gezakt, waarin hij arbeidde als een machine. Was dit dan zijn ééne ik? Moesten de ‘deelen’ niet samenwerken? Lag daar niet de reden van al zijn zwakheid, de onbestendigheid van zijn wezen, dat al zijn willen, denken, doen, ten slaaf bleef aan het dubbel-ik? Of... was 't veeleer door ruimer voelen, dat hij niet zijn kòn eenzijdig, dat dit hem telkens weerbarstig maakte - gisteren tegen Nathan, van-morgen tegen den dommen graaf,

tegen wat er in dien was vertegenwoordigd? Dan leek hem het leven het leven niet waard. Dan lag 't onder doem van louter ellende, of kwam een spook van rood geweld. Nathan - de graaf: geen spitsen, polen. Hem trok het midden, dáár lag het leven: 't moest kunnen, óók in Rusland kunnen... Of was dit praat van een middenman, zwàkheid? Altijd, altijd, de vrees voor zijn halfheid en in die vrees de halfheid al zelf.

VI.

- Manìlof? Manìlof uit *Doode Zielen?*... Ja, och natuurlijk, ja, zij herinnerde zich.

- Daar heeft u ook het Voornemen gepersonifieerd.

Omdat de gravin zich de figuur toch blijkbaar niet duidelijk voor den geest haalde, bracht Peter haar de karaktertrekken in herinnering. Het universeelste type uit die prachtige reeks grondeigenaars in Gogol's roman. Alles even innemend aan hem, zelfs heeft hij te veel suikerzoets. Na acht jaar huwelijks koert hij nog tegen zijn vrouw als een tortelduif. Aan het lot van zijn lijfeigenen denkt zijn getrouwe gevoeligheid nooit; zijn rentmeester kan er den beul over spelen. Vooruitbrengend voordeel heeft hij er nooit van, hij komt in het geheel niet vooruit, hij dróómt van vooruitgang, van mooie dingen, schoone scheppingen ook op zijn landgoed. Want hij zit veel in gedachten verzonken, hij is aldoor vol gedachten aan plannen...

- Dus wel een Rus.

Peter knikte.

- Een sentimenteele slavenbezitter, argeloos levend van beulsbedrijf. Dmitri Roèdin leeft van het wóórd óver plannen.

- Roèdin?

- Uit de roman van Iwan Toergeenjef.

Neen, dien had zij nooit gelezen.

- Ik heb het u toch gezegd, ik ken schandelijk weinig van de Russische literatuur. Op kostschool was het Duitsch en Fransch, Schiller, Racine of de *Romeo* en *Shylock*. Verzen wel, ook kleine verhalen, maar eigenlijk niet één Russische roman. Daarom ben ik juist zoo blij met dit uurtje.

Den ochtend na het wat felle gesprek over het roekelooze

van den oorlog, was hiertoe besloten. De graaf die 's namiddags uit jagen zou gaan, had den joodschen pedicure op een ongewoon uur besteld; zoo bleef Peter met de gravin in het kabinet achter. Er was, daar Zijn Excellentie haast had, louter over loopende zaken gesproken; doch toen nu de gravin naar oorlogsnieuws vroeg - den vorigen dag had Peter dingen verteld, van Nathan vernomen -, zeide zij met een krulling om haren mond, als tot een ingehouden glimlach, dat het onderhoud gisteren niet was voleindigd.

- Ik vreesde dat het Zijn Excellentie onwelgevallig was.

- Alexander Gribojedof zoekt niet graag naar de oorzaak van droevige dingen. Het is juist als wanneer ons oudste zoontje ziek is. Daar hebben we, zegt hij, doktoren voor.

Peter was zoo verbouwereerd over deze kritiek op zijnen chef uit den mond der gravin, dat hij sprakeloos haar aanzag.

Nu bedwong zij den glimlach niet meer. Haar tandenrijen kwamen bloot, uit haar grijsbruine oogen dartelde een vroolijke glans; zij had opeens weer dat ronde, gave gelaatje van een schoolmeisje uit de hoogste klasse.

- Mijn beeldspraak behoeft u niet te verschrikken. De ongesteldheidjes van mijn jongetje zijn het naarste dat ik ken. En zóó erg trek ik me de oorlog nog niet aan... U wel?... Ik zie het op uw gezicht. Mijn man geeft heel veel om uw oordeel. Ik hoor u graag over literatuur; Jean Jacques Rousseau, madame de Staël...

Nog voordat Zijne Excellentie uit de operatieve handen van den pedicure terug was, had de gravin het idee geopperd, een geregeld onderhoud met Peter Aertel over literatuur te beginnen; vastgesteld werd het plan nog niet; ook zij ging trouwens eerst naar het landgoed, voor een jachtdiner dat er zijn zou. Doch de graaf gaf terstond zijn sanctie; nu Salof, de waarlijk verdienstelijke pianist, voor een betrekking te Moskou de stad had verlaten, moest de gravin het wekelijksch uurtje pianospel dat zij met dezen had, toch door iets vervangen; en daar zij vertrouwen te stellen bleek in de literaire voorlichting van Peter Aertel, zou deze Zijn Excellentie verplichten, als hij er tijd voor te vinden wist. Indien hij daarmede akkoord ging, bleef het cachet dat van Leo Salof. De verrassing van het door niets verwachte voorstel folterde Peter verscheidene dagen. Vaststond, dat hij niet weigeren kon. Zijn

zelfstrijd betrof de gezindheid waarin hij het aanvaardde. Beurtelings voelde hij zich bovenmate gevleid en gruwelijk beleedigd. 't Meest hinderde de pedicure. Wel erkende hij zelfs in oogenblikken van onverzettelijkste muizenissen, dat de aanwezigheid van dezen rasgenoot in een andere kamer niet dan toevallig gelegenheid aan de gravin had kunnen schenken om haar plannetje te bedenken of ermee voor den dag te komen; maar reeds de mogelijkheid, dat het slechts een plotselinge gril van het mooie rijke mevrouwtje zijn zou, verbitterde mèt het stekend besef, dat hij geen literator was. Salof, de muziekonderwijzer, die in het uur met de echtgenoote van den gouverneur, aan wie hij moeilijk veel kon leeren, voor wie hij accompagnateur was, zeker zijn voornaamste les vond; maar ook Strakosch de pedicure, zij betraden dit huis als vakmenschen. Wat bleef er in hem van den ambtenaar? Particulier secretaris van meneer, particulier lector van mevrouw... Hij stemde toe, omdat hij geen neen dorst zeggen en reeds de eerste maal vond hij in de toch wel dilettantische taak een onderscheiding en een genoegen. Het onderhoud liep als vanzelf; de tijdsomstandigheden gaven het *Leitmotiv* aan: de vele goede voornemens als een verklaring van, en een gedeeltelijke verontschuldiging voor de vele slechte toestanden. Gebrek aan vastberadenheid, begevende wilskracht, het Hamlettisme: - Peter behoefde slechts dit hem welbekende karaktereuvel te kenschetsen om een grondtrek van den Russischen aard te teekenen; en hoewel zijne gedachten hemzelven om de tweeslachtigheid van geboorte vaak bij een muildier vergeleken, kon hij een algemeene Russische eigenschap als een factor tot de ellende van het oogenblik aanduiden, en tegelijk tegen de jonge vrouw, wier blik hij bestendig op zich gevestigd wist, uitweiden, gelijk in een biecht, over het meest particuliere van zijn eigen wezen.

Over het Oblómowisme en den roman van Gontsjaròf was hij begonnen; de vraag: - waarom? bij elke daad, het gebrek aan initiatief in een zeer eerlijk, fijnzinnig man, die zich schaamt lijfeigenen te bezitten en dezer lot zou willen verbeteren... Toen hij Olga karakteriseerde en den indruk dien zij op Oblómof maakte, keek hij even naar de gravin op. Ten bewijze dat het Oblómowisme, hoezeer een

Russische ziekte, heel de Russische geschiedenis door, geenszins der Russen uitsluitend bezit is, noemde hij Byron's *Cain* met *Hamlet* en wees erop, dat *laisser aller* een internationale term, en het voornemen als helle-plaveisel in verscheidene talen te vinden is.

Zoo was hij aan Manìlof en nu aan Dmitri Roèdin gekomen. Hij wilde, naar Toergeenjef's voorbeeld, Don Quichot, den aan een Ideaal verknochte, tegenover Hamlet als geest van analyse en egoïsme, zonder geloof, stellen; dat was het plan, waarmee hij naar hier was gekomen; doch nu de gravin Roèdin niet kende, was de verleiding, dezen zwakkeling te teekenen met al de liefde, al de zachtheid, door Toergeenjef zelven aan dit tot werkeloosheid gedoemde type uit de Russische samenleving gegeven, sterker dan de wensch om zich aan een program te houden; zelfs over de filozofie van Hegel, waarin Roèdin was opgevoed, zeide hij al wat hij zelf er voor voelde; maar ook over de intrigue van den roman weidde hij uit: die op een landgoed levende vrouw, die Tocqueville's *Ancien Régime* en zijn *Démocratie en Amérique* had gelezen; wier paradijs-vrucht de boeken waren, door de censuur aan elk verboden; en wier dochter vergeefs Roèdin liefkreeg, *hem*, *wien ook voor de liefde de kracht ontbrak*.

Woorden, woorden - daden nooit...

VII.

Het trof Peter zonderling, toen, op een der volgende lessen, *Anna Karénina* door de gravin wel herhaaldelijk bleek gelezen, doch slecht begrepen. Hij sprak van *Huwelijksgeluk*, 't filisterachtige van zulke blijmoedigheid door Tolstoj nog vóór 't eigen trouwen geteekend; en de *Kreutzer-Sonate* bracht hij in debat. O, die ellendige *Kreutzer-Sonate!* de gravin bleek het boek te haten. Toen Peter op deze hartstochtelijke uitlating inging, brak de jonge vrouw in verwenschingen los, waarvan reeds de toon zou voldoende geweest zijn om hem te doen ontstellen. Want zoo hare houding bij dit plotselinge wekelijksch tête-à-tête hem van het begin af op zijn gemak had gebracht, in hare antwoorden, alle gezegden, was telkens nog iets anders dan kalmte, was een gereserveerdheid geweest, welke hem als mogelijke uiting van

lusteloosheid ontmoedigd zou hebben, als hij dat ietwat vermoeide in haar toon niet ook van te voren bij de morgenontmoetingen had gehoord. Zij was een vrouw en zij was deftig - zoo deed zij, ook zonder behaagzucht, blasé.... Nu bleek zij vol jong vuur van toorn. Maar hierbij ontstond een misverstand, dat Peter dagen daarna bleef kwellen, doordien hij zich stompzinnigheid en ongevoeligheid verweet. Kiesch gevoel zou haar hebben begrepen... Twee dagen liep hij met een brief in den zak, welken hij haar, den ochtend vóór de volgende ‘les’, in het kabinet van Zijn Excellentie kon overhandigen, tegelijk met een oude *Revue de Paris*, waarin een studie stond over Tolstoj. De gouverneur las een rapport voor, toen hij binnenkwam. Hij hield den brief boven op het tijdschrift, terwijl hij buigende dit haar aanbood. Eerst in het derde concept was zijn brief geworden, zooals hij hem hebben wilde. Immers mocht hij niet doen blijken, achteraf te hebben begrepen, dat eigen huwelijks-teleurstelling den roman voor haar tot een spiegel maakte. Alleen over haar inzicht in het boek mocht hij iets zeggen: zijn verontschuldiging aanbieden, dat hij haar toorn over den roman aanvankelijk had verklaard als grievend voor den auteur, terwijl dit verwenschen het tegendeel was.

Zenuwachtig trad hij den volgenden avond den kleinen salon binnen, waar de ‘lessen’ plaats hadden. Er brandde een enkele staande lamp naast den schoorsteen. Hij hoorde praten in de aangrenzende eetkamer, meende de stem van den graaf te onderscheiden. Men was dus nog, wel laat, aan tafel. Zonderling beschroomd bleef hij staan. Het was hem, als mocht men hem niet bemerken. Hij verbood zich scherper toe te hooren. Wat zou er af te luisteren zijn! Toch ontstelde hij, toen hij zich zag in den spiegel, als was 't niet geoorloofd dat hij daar stond. Meteen ontstemde zijn uiterlijk hem; 't was waar dat hij op Brandes leek, den joodschen bontwerker hier uit de straat. En weder dacht hij aan zijn briefje: was 't niet te veel, te ‘druk’ geweest: zou ze hem niet overdreven vinden, denken aan joodsche indringerigheid?...

Zij trad binnen en haar innemende groet-zonder-spreken, met een glimlach en het elegante toesteken der hand, overviel hem als iets dat terstond veel meer, dat iets gansch anders was dan geruststelling. Zij droeg blauw zij, was

gedecolleteerd; baron Mendeléjef had met hen gegeten. Hij was een vriend uit de jeugd van den graaf; schatrijk, niet hier op school geweest; Peter kende hem slechts van aanzien; wist hem gemeenzaam in den huize - toch had zij voor dézen zóó mooi zich gekleed.

- Maakte Felix niet eens licht voor u! smaalde zij en draaide een knop om: het kleine vertrek ruischelde plotseling in goudglans.

De *Revue* lag op de kanapeetafel; zij had in het opstel des morgens gelezen, doch wilde het tijdschrift nog graag wat houden.

- En dan uw brief! Het was allerliefst. Maar ik had u heel wel begrepen. Alleen...

De zin versmolt in een glimlach. Het afbreken zou Peter misschien verontrust hebben, doch zij liet hem geen tijd daartoe. - Leest u dat eens, zeide zij.

Een zacht hoofdbuigen, dat als een knik van aanmoediging op zijn blik van schichtige verrassing bedoeld was, doch in de lichtheid en langzaamheid iets onzegbaar weemoedigs had; en eenig ritselen van kleeding, het doffe flappen van kreukende stoffen, toen zij, zachte kussens plooiend, met ranke ledenstrekking plaats nam - en Peter las, opgetogen, onthutst. 't Was schrift op uitgescheurde bladen.

‘Waarom zijn romans zoo wreed? Waarom mag ik dit boek niet haten, dat mij kwetst in mijn diepst gevoel, zooals ik het niet zou dulden van Moeder en zelfs niet, later, van mijn zoon? Ik kan wel zeggen: de dwaze grijsaard, die vol aanmatiging oordeelt, veroordeelt, en boven het leven zelf zich stelt, aan het mooiste in de Natuur zich vergrijpt, maar *wat mij betreft* heeft hij gelijk, hij de wreede onbekende, die alle recht mist, die niets van me weet, dien ik daarom haat, o! haat!... want il n'y a que la vérité qui offense...’

Peter rukte het blad vóór zich weg. Zijn hand hield het vast op het midden der tafel. Met open mond zag hij haar aan.

- Doe ik u schrikken? vroeg zij zacht. Het was hem geworden, of 't bloed uit hem wegzonk. Nu broeide de dichte hitte der kamer. Hij moest van zijn stoel op en deinsde bevend. Wat... wat was dit? Geen droom van zijn waanzin...

Weer hóórde hij, en dit was realiteit:

- Uw vriendelijk briefje trof me zoo. Wij kennen elkaar toch maar heel weinig. U bent erg goed geweest voor mijn man. Er mag geen misverstand zijn tusschen ons. Eigenlijk was ik onvoorzichtig met dat zeggen, verlee'e week, dat ik de *Kreutzer Sonate* verafschuw. Maar mijn man raadpleegt u over alles. Hierom wil ik u ook vertrouwen. Voor mij heeft Leo Tolstoj gelijk. Niet het huwelijk heeft hij veroordeeld, maar het huwelijk, louter uit zinnelijkheid, zonder ander ideaal, zonder geestelijke band.

Wat bedoelde zij met ‘voor mij’? Wilde zij zeggen, zeggen aan hem...?! Peter durfde haar niet aanzien. En opkijkend, zag hij zichzelf in den spiegel. En op hetzelfde oogenblik, dat als een dolle folterbel het ratelend door zijn denken luidde: Brandes! de jood! de vilder Brandes! klonk van achter den spiegelwand mansgelach en wist Peter dat de graaf, zijn chef, zich daar after dinner vermaakte met een hoogadellijken gast. Nu zag hij neer naar de gravin, haar handen vouwden voorzichtig het blad in tweeën dat daarnet... Was het dan alles tòch hallucinatie: al, wat éven hem opgekoortst had; waan, door zijn zotte verbeelding getorend op het vlak van de werkelijkheid, dat Zij sprak over literatuur, over louter li-te-ra-tuur?... In schrik van zelfverwijt doordaverden de overleggingen hem tot deze dwingende nuchterheid, en, nu zich ook weer meester, zei hij:

- Ik dank u voor het vertrouwen, Gravin, dat me inzage gaf van dat opstel...
- 't Is een blaadje uit een dagboek. Het paste zóó wel bij uw briefje.
- Nogmaals zeg ik u nederig dank. U heeft de *Revue de Paris* gelezen? Zooals u ziet, vond die Fransche schrijver...

En op de parallel, daar tusschen Tolstoj en Tsjernisjefski getrokken, ging hij met stroeven ijver door.

Toen hij, na wat doelloos dolen over buitenwegen der stad, waar het glibberig was en duister, de eenzame rust van zijn woning inkwam, vertelde Katinka, dat Nathan er juist geweest was en zelfs nog even had gewacht. Peter miste den moed hem te gaan zoeken. Mismoedig sloop hij zijn kamertje binnen.

VIII.

Een groote week na dien vreemden avond, toen Peter in zelfverbittering had leeren twijfelen aan zijn verstand, gewerd hem, even onverwachts, een testimonium van invloed, dat te zekerder waarde had, daar het hem allerminst uit genegenheid werd uitgereikt. Weer had de graaf, nood en oorlog ten spijt, vele edelen uit het gewest tot een jachtfeest op zijn landgoed genoodigd, dat vier dagen duren zou; de gravin was bij Aertel in de kamer gekomen, om hem te zeggen, dat ‘hun avondje tot haar spijt moest worden verzet’; en weer duchtte hij zich vereenzaamd in het holle en toch dicht met antisemietische menschen bezette gouvernementsgebouw; toen tot zijn verrassing een der chefs van afdeelingen, die hem bij vorige uitstapjes van den gouverneur volslagen hadden voorbijgezien, zijn meening over een door zijne afdeeling te verstrekken rapport vroeg. Op het oogenblik dat Aertel, na de stukken bestudeerd te hebben, zijn oordeel kwam zeggen, waren er twee chefs in de kamer, juist degenen die indertijd genoemd waren als dingenden naar het gouverneurschap. Zij spraken over graaf Gribojedof en noemden hem een imbeciel en verklaarden, dat, zoo hij zich handhaven kon, hiervan de eer toekwam aan Aertel.

- Zoolang het nog gaat, zoolang àlles nog gaat!...

En de spreker grinnikte hoonend.

Den volgenden ochtend werd er getikt aan de deur tusschen zijne werkkamer en het kabinet van den graaf. Hij meende dat het Felix zijn zou; het was de gravin. Zij lachte om zijn ontsteltenis. Doch meteen trok haar gelaat tot een uitdrukking van weemoed. Zij zeide eerder dan de graaf te zijn teruggekeerd om haar zoontje, dat in dit jaargetijde het buitenleven moeilijk verdroeg, en vroeg, of ‘hun uurtje’ nog dienzelfden avond zijn kon: het zou haar een beetje afleiding geven.

Peter's bestaan was reeds àl overspanning. Afleiding zocht hij in werk en in lezen, met een boek ging hij te bed, soms bleef het licht nog geruimen tijd branden, en het was alles maar slechte verstrooiing; zijn dagtaak deed hij wel af, maar in koorts; hij leefde in en op een verwachting en vond zijn vage verrukking waanzin, en zag als achtergrond

voor *zijn* toestand de felle onzekerheid van het land! Evenmin als zijn weifelmoedigheid was de hem aangeboren angstvalligheid overwonnen; doch hij moest zich bekennen, dat niets in zijn persoonlijke handelingen reden gaf tot vrees of verschriktheid: er was niet anders dan een verwachten, een hoop van vervoering, hij wist niet hoe; en de overstelping, ontstaan uit het enkele aanvaarden door gevoel en gedachte van dit, dat niets nog dan een wensch was: niets wezenlijks als mogelijkheid - de zieletrilling, dáárbij begonnen, deed hem de dagen doorgaan als een man die alles waagt, om één ding heel zijn bestaan op het spel zet. Uit de telkens koortsig hervatte lektuur van boeken over de Fransche Revolutie had hij nu voor zichzelf leeren nazeggen: Après moi la déluge...

Veel te vroeg voor ‘de les’ verliet hij zijn woning, doch rekende uit dat hij juist even tijd had om wat suikergoed te brengen aan de twee jongsten van Nathan's zuster.

De gravin was in den kleinen salon; een boek met beschreven bladen lag vóór haar, twee staken er losliggend uit; doordien hij deze terstond herkende, wist Peter dat het haar dagboek zijn moest. Zij herinnerde aan haar gezegde, dat zij hem vertrouwen wilde naar het voorbeeld van haar man. Van-avond gaf zìj, met háár roman, les! De toon, waarop zij dit zeide, zou Peter als cynisch hebben zeergedaan, zoo dezelfde weemoed die hem des morgens had toegewenkt uit haren blik, niet al zijn deernis had opgeroepen.

Zij bladerde, koos als willekeurig en wat zij het eerst las, begreep hij niet. 't Bleek van haar meisjes-jaren thuis. Toen, weer bladerend, werd zij bleek. - ‘Dit hier, kan ik nu niet lezen. 't Is van toen ik *hem* pas kende. Verbeeld u maar iets, als wat u gehoord hebt, wat voor een vròegere charmeur was!’ Dit... 't Was, toen zij haar eerste jongetje wachtte. En nù dit - het was van hier. Doch zij viel zich als in de rede; de lektuur brak zij af, om meer hem te zeggen. Het werd de met bijna klanklooze stem, een klaaggeluid dat van bitterheid vrij bleef, monotoon gedane biecht van haar ontgoocheld leven. Haar ontnuchtering door een lafaard, een mooien zwakkeling, zóó lafhartig, dat, als een struis den kop in den grond, hij zich nu het liefst in zijn *terres* verstopte! Vluchten waren die telkens herhaalde jachten op het land-

goed. Van háár geld praalde hij dan als de aanzienlijkste onder verwanten en kennissen, die vroeger allen meer waren dan hij. Zij vleiden, ontzagen ‘den gouverneur’ en hij zocht bij hen bescherming! Want hij wist van 's lands gevaar, al liet hij dit aan Aertel niet blijken: - ‘de brieven van mijn vader leest hij’, en volgens die brieven voorzag men in bankierskringen te Petrogad ‘de vreeselijkste dingen’; de tsaar was als een triest kind tusschen wolven, alles om hem heen was kuipen, de revolutie won aldoor aan macht, diep zat zij al in het muitende leger...

Haar angsttoon doorvlijmde Peter's besef, het was of Nathan hen kon hooren: hij voelde zich tegenóver hem... maar reeds voerde haar klagen hem weg, nu vertelde zij weder van vroeger, van wat die oom-aan-het-hof beduidde, hoe wreed zij als een vogel gefnuikt werd in haar teerst, haar mooist gevoel, verhéérlijken, bot blijkend verblinding bij wat zij kort na haar trouwen moest hooren. Zij deed het verhaal van de reis naar hier: hoe Alexander, zij gebruikte den naam nu, met wat hij haar toen aan afschuuw'lijks onthulde, bruusk op het afscheid van hare ouders, als een zwakkeling ontoerekenbaar bleek met een naïeveteit, zóó wreed, dat door haar hevigst gevoel van verachting toch feller vlijmde onmachtige haat.

Als verachtelijk bléef zij hem vonnissen. Niets verzweeg zij, ook den fyzieken doem niet, die er rustte op zijn geslacht. Zij bezigde medische termen daarbij, nuchter-zakelijk, als geneesheeren-taal, en het onbewogene dezer wijze van mededeelen maakte haar ontheimelijkt leed des te smartelijker.

Toen schetste zij hare verlatenheid en deed ook hierbij zonder verschooning, daar zij ter kenmerking van de mate harer eenzaamheid deze haar bereidheid noemde om hem, Peter, haar lot te verhalen. Was de min harer zoontjes er nog geweest, zij zou die misschien hebben gekozen. Nu had zij niemand in de stad en zij was te weinig zeker, dat haar oudste zoontje in leven bleef, anders had zij op zijn vertrouwen gewacht... Haar verwanten te Petrograd? Marga Gribojedof glimlachte smalend. Haar moeder was een wufte vrouw, zij zou haar leed niet hebben begrepen; haar broeders hadden het ‘onzin’ genoemd; haar zuster was kort vóór haar trouwen gestorven - zij bezat alleen haar vader, en dien

wilde zij dit niet aandoen, die was zoo verheugd geweest met haar adellijke huwelijk: hem schreef zij louter goede tijding en nu kwam van hem die slechte: misschien, wie weet, loog zij niet lang meer...

IX.

Vaak doet een wond niet dadelijk zeer: zoo voelde Peter Aertel dien nacht eerst, hoe levensgevaarlijk zijn ziel gekwetst was.

Elk mensch beleeft één nacht-van-lijden: dit was de louteringsnacht van Peter.

Zijn verbittering gold hem zelf. Niet rampzalig maakte het hem, dat *zij* hem naast de min gezet had; doch dat hij, erger dan een jood: een half-jood was, niet beter waard.

Nu wist hij, dat hij *haar* beminde; klaar zag hij in, wat hij gewaagd had.

En dat deze liefde hem nooit zou begeven.

Bijna kuisch was zijn leven geweest. Met vrienden in een bordeel gekomen, de trage jaren toen hij student was, had hij voor het meisje met wie hij zich afzonderde zulke deernis gekregen, dat hij zich voornam haar te redden, en na haar te hebben losgekocht, van geld inderhaast bij Nathan geleend, door gehechtheid vol hunk'renden weemoed gestuwd werd, slechts door het gevoel voor zijn moeder bedwongen. Nadat het meisje zijn waan had vernield, las hij Andréjef's vertelling van den terrorist en de prostituée en vond in weeë beschaamdheid genezing. Voor waardiger liefde ontbrak hem de moed; zoo was zijn behoefte der sexe verschrompeld - tot nu het Ongedachte ontstond, dat luisterrijk dezen nacht hem bewust werd.

Niets zou hij weten, verstaan, dan haar leed. Niets zou hij wenschen dan 'r te steunen.

Zij vreesde voor zich uit oorlog en opstand; al 't leed had haar levenslust niet gebroken. Was zij, zoo mooi en zoo jong nog, niet moeder? Te helpen haar, àls het gevaar kwam! Nu wist hij zich zéker: géén terrorist! Zijn liefde voor Nathan moest zij hem laten. Maar kon juist daardoor, indien het gebeurde, kon hij dan niet tusschen beiden wat zijn?

X.

Het is de gedachte, dezen nacht uit de liefde geboren, uit de aanhankelijkheid der vriendschap en uit de kuische verrukking eener tegelijk verboden en onvermoede liefde, die den onder antisemietische minachting liggenden ambtenaar Peter Aertel in de afgelegen, betrekkelijk stille stad waar hij was geboren en dus een ingeschapen, instinctieve en al-zijdige tegenkanting kreeg te overwinnen, toen 's lands geweld ook daar verluidde, enkele weken de rol van een dictator heeft doen vervullen.

Ontwakend, wist hij een wil te hebben. Dit was zijn zege, zijn wraak: een wil. Dat hij kon willen, kwam van *haar*. Zijn schuwheid uitte voortaan zich in sluwheid; hij tastte noch tobde: hij had een doel. Hoe helder zag hij, dat dit een doel was! Hij kon zich niet geven aan een abstractie, niet aan de vage algemeenheid, niet aan het geluks-ideaal van Nathan, dat die te verwerven dacht met het geweld, meedoogenloosheid zonder verschoonen: middel, tijdelijk, maar hóe wreed! Zelfs was hij geen man voor dat groote, de wereld: waar hij zich aan wijdde, moest hij overzien, hij moest het als tasten kunnen, omvatten... hoe vaak had hij Nathan's zuster benijd, middelpunt van een natuurlijke ‘wereld’, toewijding immers die àldoor van zelf sprak, volstrekt geluk bij al 't getob. Zat hij te veel vast aan den aard van een vrouw, hij met z'n dieprampzalige halfheid? Glimlachend dacht hij aan Anna en Lea, de twee schamele houten poppen, door zijn nichtje Natasja, het gestorven kind van de zuster zijner moeder, na een verblijf van enkele weken bij hen achtergelaten en waar hij, als jongen van zeven, toen nog lang zoo graag mee speelde.

Nu zou hij man zijn, voor *dit* Concrete.

Al dadelijk steunde hem haar vrees. Hij zag er de ramp van den rijkdom aan. Eigenlijk vreesde zij enkel verarming. Wel niet voor zich zelve, het was voor de zoontjes, maar ‘ruïneering’ was heel haar angst. Mocht hij bekrompenheid verwijten, daar hij immers ook zelf een afgeperkten horizont noodig had? Toch brachten hunne gesprekken hierover hem bijna van streek. Het geschiedde na verscheidene maanden, terwijl zij, steeds in dezelfde betrekking

van openhartige edelvrouw en vertrouwden ondergeschikte - ‘biechtvadertje’ was haar bemin'lijkste woord - de ‘lessen’, ongeregeld doch met wederzijdsch verlangen voortzetten. De Fransche Revolutie was daarbij de aangewezen tekst, waarmede zij, ook voor zichzelven, een cerebraal houvast aan het onderhoud gaven. Een Geschiedenis der Conciergerie, welke zij behandelden, had hem Renan's *Abbesse de Jouarre* doen meebrengen, dat korte spel over de liefde eener geestelijke en van den edelman uit hare jeugd, die vóór het schavot zich één enkelen nacht van geluks-omhelzing veroorlooven. Het gegeven wond hem op, hij besefte dat hij dit boekje had moeten thuislaten. Doch niet haar verwerpende koelheid voor zulken suprêmen troost kwetste hem, daar hij zeker wist dat zij hem nooit zou beminnen; doch haar uit het verdere gesprek blijkende gehechtheid aan wat hij als *bijkomstigs* aanwees. Zij kon er zich niet indenken, vlak vóór den dood slechts mensch te zijn. Het Aanzien zat vast aan haar levensbesef, 't omklemde zelfs haar moederliefde. Schattig, nog aldoor geheel een jong-meisje, zoo zat zij vóór hem en zoo was haar spraak; doch de gedachte was die der aan alle vooroordeel van maatschappelijkheid vastgekleefde voorname-vrouw, die in deftigheid leeft als een visch in het water. Hij begreep, naar deze behoefte de taktiek van zijn hulp te moeten richten.

Echter wilde zij van een vlucht niet hooren. En deze weigering geschiedde zoo min om de stoffelijke belangen harer zoontjes als uit bijhoorig gevoel voor haar man. Peter vermocht deze standvastigheid niet anders dan als een koppig fatalisme te verklaren. Zelfs wou zij niet naar Petrograd. Het landgoed voorzag zij als laatste toevlucht. Voelde hij wreed? het gàf hem voldoening.

Zich òphoudend met, terend op de voldoening een wil te hebben, een man te zijn, *hem*, *den ander*, *hierin te vervangen*, volbracht hij inmiddels zijn straffe taak. Het programma was eenvoudig en zooals hij het dien nacht der openbaring tweelijnig vóór zich had gezien.

Aan Nathan had hij verzocht: kom over, en hem aan het woord herinnerd: - ‘Was er in elk gouvernement maar één ambtenaar zooals jij’. Hij had een beroep gedaan op Nathan's natuurlijke-gehechtheid aan de geboortestad en de

belofte, na praten, verkregen, dat als de regeering goeden wil tóónde, *men* hier zoo lang mogelijk geduld zou oefenen. Toen liep het dubbele spel vanzelf. *Men* hield zich evenals vroeger verscholen, doch partijgenooten spraken met Peter. Hij wist nu voor zich gevaar van weerszijden. Waarschijnlijk viel hij aan één van de twee kanten als ‘verrader’. Geen spion, wel een capituleerend overste vond hij zichzelf. Aanvoerder werd hij gestadig meer, tot verbaasde aanschouwing der gansche stad. Nooit hinderden de zenuwen nog: het was hem, of hij op zijn wil liep. Soms juichte 't in hem. En - als 't nog eens lukte... De nooit aflatende vrees, het wanhopig besef van gevaar der gravin was zijne kracht. Vreesachtiger dan zij was de graaf. De graaf erkende: heel Petrograd vreesde. Iedereen joeg daar vrees aan uit vrees. Ook te M. bleek al wat achter en onder den gouverneur stond slechts één angstig wankelen. Er was het dubbele gevaar: de vijand dagelijks dieper het land in en dieper, overal, de opstand. Zoo verkreeg Peter telkens concessies, als nergens elders nog waren gegeven. Vele werden niet openbaar: ze bleken uit daden en stak er verzet op, Peter ‘trok nog maar weêr aan de touwtjes’. Zijn Dommigheid teekende al wat hij voorlei. Heel het gouvernements-personeel deed gedwee, zelfs de twee hoogadellijke chefs van afdeelingen, na conferenties van al den gewest'lijken adel, waarin de gouverneur was verschenen, met door Peter, in presentie van het grafelijk echtpaar, breedvoerig opgesteld program.

Zoo rijden weken aan tot maanden. Soms leek 't in M. volslagen rustig en wist men nog slechts van oorlogsgevaar. Berichten van elders verstoorden dien toestand. Peter begreep nu: het hield geen stand. Hij woonde in het gouvernementshuis; de oude Katinka was met hem gekomen; noch hij, noch Nathan's zuster hadden in weken van dezen gehoord.

Toen deed hij een laatste beroep op het gezond-verstand der vrouw die hij liefhad. Verkleed, wilde hij trachten, haar, den gemaal en de kinderen naar Petrograd te vergezellen. Zij weigerde: ‘wat zou dat baten?’ Doordien hij den graaf al vroeg had bewogen, den grond van het landgoed af te staan, was de stemming der boeren betrekkelijk kalm. Hij zond de gravin erheen met Felix en 's avonds vluchtte ook de graaf. In den voornacht drongen dezelfde mannen met

wie hij, onder dubbel gevaar, ettele malen als Nathan's vertrouweling had onderhandeld, het gouvernementsgebouw binnen en schoten hem, daar hij er nu chef was, het eerst dood. Hij had dit Katinka nog kunnen doen, zijn doove oude, die snorkend sliep.

J. DE MEESTER.

Opleiding der militie in vredestijd.

Vele teekenen wijzen er op dat we na dezen oorlog nog niet aan ontwapening toe zullen zijn, dat we integendeel nog meer krachten zullen moeten inspannen dan vóór 1914 om, preventief, den oorlog buiten onze grenzen te houden en, repressief, tegen eventueele gewelddadigheden voldoende voorbereid te zijn.

Zoo zal algemeene oefenplicht moeten worden ingevoerd; aan onvoorwaardelijken kaderplicht valt ook niet te ontkomen; de materieele uitrusting van ons leger, de bewapening dienen te worden verbeterd.

Om deze lasten te kunnen dragen moet alles worden vermeden, wat niet bepaaldelijk vereischt wordt ter voorbereiding tot den oorlog. Dus verkorting van den eersten oefeningstijd en van de herhalingsoefeningen; beperking van het aantal beroepsmilitairen; uit de opleiding tot soldaat dienen alle overtolligheden te vervallen. Eischen die niet alleen worden geboden door de noodzakelijkheid, rekening te houden met de draagkracht van het volk, doch tevens voortvloeien uit de maatschappelijke taak der legerinstellingen. Een leger moet in alle opzichten de duidelijke kenmerken dragen van niets meer te zijn dan een noodzakelijk kwaad.

Om de ontstemming weg te nemen, die allerwege ten opzichte van het leger is ontstaan, moeten er militair-sociale hervormingen plaats vinden. De vorm van het instituut moet in overeenstemming worden gebracht met hedendaagsche Nederlandsche begrippen en gevoelens.

I. Taak der vaste legerkern.

De voornaamste taak van de vaste legerkern is, de militie op te leiden tot weerbaarheid. Bij het onderzoeken der noodige en mogelijke hervormingen zij dit het uitgangspunt.

Hoe kan de instructie tot de grootste intensiteit worden opgevoerd? Zij rust ten onzent op de schouders van het beroepskader. Principieel behoeft dit echter niet zoo te zijn: ook militiekader zou met de opleiding kunnen worden belast, indien men slechts de opvoeding tot weerbaarheid een zoo eenvoudige taak mocht achten, dat die door ieder kan worden vervuld, die zelf leerling is geweest. De opleiding der militie zou zich dan beperken tot een zeer primitieve materieele weerbaarmaking, zonder de noodzakelijke opvoeding in de krijgstucht, zonder stelselmatige lichaamsoefening en vakkundig onderwijs. Zonder beroepsinstructeurs is een ernstige weerbaarmaking onbestaanbaar.

Tegen dit beginsel wordt thans in tweeërlei opzicht gezondigd.

Ten eerste worden onze beroepsmilitairen, officieren en onderofficieren, vrijwel *niet* voorbereid op hun opleidingstaak. Zij worden krijgskundig en militair-technisch onderlegd, en zelf geoefend, doch meer niet. De beroepsofficieren worden alleen voorbereid op aanvoerende en bevelvoerende functiën en daarnaast nog half en half-geschikt gemaakt voor meer wetenschappelijke bijzondere functiën. Voor de instructieve taak, waarmee elk jong officier begint, heeft men echter geen ernstige wetenschappelijke voorbereiding noodig geacht, terwijl voor den beroepsonderofficier, die nog meer instructeur is dan de officier, de geheele opleiding, dus ook in andere opzichten, het kenmerk draagt van verwaarloozing.

Ten tweede heeft men tijdens de mobilisatie zeer veelvuldig verlofkader, dat slechts voor een aanvoerdersfunctie is bestemd, zelfstandig werkzaam gesteld bij de instructie, terwijl omgekeerd vele beroepsinstructeurs in aanvoerdersplaatsen werkzaam waren. De omstandigheden, die tot het vorenstaande aanleiding hebben gegeven, mogen buiten beschouwing worden gelaten, slechts zij opgemerkt, dat, door op boven aangegeven wijze te handelen, schijnbaar een beginsel werd aanvaard, dat men inderdaad ten onzent niet

aanvaarden wil, n.l. de overbodigheid van beroepsmilitairen voor de taak der militie-opleiding.

De ontstemming die tijdens de mobilisatie allerwege in den troep valt waar te nemen - men denke aan de notities van een landstormer in 'Het Volk' - moet naar mijn meening voor een zeer groot deel hieraan worden toegeschreven, dat de instructie nimmer als een afzonderlijke tak van dienst is beschouwd. Toch neemt zij het overgroote deel van den tijd der beroepsmilitairen in beslag; de meeste officieren en onderofficieren zijn in dien dienst werkzaam.

De vredestaak der tegenwoordige beroepsmilitairen omvat

1. Voorbereiding der militie tot hare oorlogstaak.
2. Stafdienst (organisatie, verdedigingsvoorbereiding, enz.).
3. Voorziening in hulpdiensten (administratie, geneeskundigen dienst, fortenbouw, commissie van proefneming enz.).
4. Opleiding van beroepspersoneel.

Een afzonderlijke aanvoerende taak bestaat in vredestijd voor de beroepsmilitairen niet; terwijl voor hen die de hoogere rangen bekleeden oefeningen in *bevelvoering* worden gehouden, vervullen de jongere beroepsofficieren bij de oefeningen slechts de rol van instructeur der militie, waarbij hun eigene oefening in aanvoering een toevallige bate en dus van secondairen aard is. De militie mag in beginsel geen dag langer onder de wapenen blijven dan noodig is voor hare opleiding. De opvatting, dat de weermacht een zekere sterkte moet hebben, om tegen onverhoedsche aanvallen steeds gereed te zijn, verhuist, voor het kleine Nederland, steeds meer naar het verleden. Een enkele grenspost kan nog permanent bezet worden gehouden, van de marine moet althans een deel ten allen tijde gevechtsklaar zijn, doch over het algemeen kan de militie dadelijk na hare oefening terugkeeren naar de gewone maatschappij. Het is duidelijk genoeg, dat we, om in voorkomend geval met succes een plotselingen aanval te kunnen keeren met presente sterkte, over grootere vredessterkten zouden moeten beschikken, dan met de draagkracht van ons volk is overeen te brengen. De eenige wijze waarop het hier aangeduide doel bevredigend kan worden genaderd, ligt in zooveel mogelijk plaatselijke organisatie der weermacht.

Ook ware het op zijn minst genomen overbodig, de militie na hare oefening onder de wapenen te houden, om de vredes-

sterkte der weermacht berekend te doen zijn op eventueel noodige versterking der politie. Dat zich gevallen kunnen voordoen, waarin de hulp der militie voor binnenlandsche belangen moet worden ingeroepen, zal wel niemand betwijfelen, doch hierop permanent te rekenen, ware, afgezien van de zeldzaamheid van dergelijke gevallen, een principieele fout.

Zullen we het voorts bij de marine en een zeer enkel legeronderdeel misschien niet geheel zonder ongegradueerde beroepsmilitairen kunnen doen, in het algemeen kunnen we stellen dat beroepssoldaten overbodig zijn en niet thuisbehooren in een weermacht, die aan haar sociale bestemming voldoet. Het benoodigde beroepskader moet worden gevormd uit daartoe speciaal gerecruteerde aspiranten, gelijk ook voor andere ambtenaarsbetrekkingen meestal geschiedt. Zoo maar, op hoop van zegen, allerlei *willekeurige* vrijwilligers aan te werven, om zoodoende stof te krijgen waaruit militaire onderwijzers gevormd *kunnen* worden - de tegenwoordige methode - is uiterst weinig practisch en doeltreffend.

In vredestijd mag dus het beroepskader geen man sterker zijn dan noodig is, om den vereischten arbeid te verrichten.

Heeft de weermacht buiten de speciale *militaire* functiën in vredestijd andere arbeidskrachten noodig, waarvoor de militie niet mag worden bestemd, daar de bekleeding van zoodanige functiën niet tot de noodzakelijke oorlogsvoorbereiding gerekend kan worden, dan moeten hiertoe afzonderlijke werkkrachten worden gehuurd, die zonder eenig bezwaar burger kunnen blijven, (als voorbeeld kunnen genoemd worden, corveeërs, cantinemeesters en bedienden, schrijvers, nachtwakers, enz. De behoefte aan dergelijke werkkrachten zal echter zeer verminderen, wanneer bij de militie-indeeling zorgvuldig met ieders geschiktheid rekening wordt gehouden, en daarnaast vrouwendienstplicht wordt ingevoerd. Toch zal de behoefte aan bijv. vast schrijverspersoneel wel altijd blijven bestaan). Het zou principieel onjuist zijn zoodanige personen militair te maken, al kunnen zij bij mobilisatie een kenteeken dragen, als behoorende tot de weermachtsorganisatie. In vredestijd is het bestaan van een militaire macht en militair gezag een maatschappelijk kwaad, dat tot den kleinsten omvang moet worden teruggebracht; de weermacht moet dan zooveel mogelijk in de

gewone maatschappij worden opgelost, en slechts zij mogen militair zijn, die bepaaldelijk in verband met den troep als militair optreden. In het hierboven gegeven overzicht van de taak der beroepsmilitairen kunnen dan ook verschillende hulpdiensten, als fortenbouw en commissie van proefneming, voor de toekomst uiterlijk geheel van de militaire macht worden losgemaakt. De personen die men er voor noodig heeft worden als burger-rijksambtenaar werkzaam gesteld onder een departement van landsverdediging; in plaats van aan de zeer strenge militaire discipline, worden zij onderworpen aan de tucht, die in alle ambtenaarsverhoudingen heerscht. De werkingssfeer der militaire discipline die in vredestijd beoogt: *opvoeding* tot orde en subordinatie, moet zooveel mogelijk worden beperkt, daar in het normale leven de gestrengheid dier tucht van alle zijden verzet ondervindt; hetgeen ook niet anders kan zijn, daar de aard van den mensch, zijn streven naar onafhankelijkheid, vrijheid, van de noodzakelijke gestrengheid der krijgstucht afkeerig is.

De vredessterkte aan *beroepsmilitairen* moet dus berekend worden naar den omvang hunner taak, niet naar een bestaande oorlogsorganisatie. Ook mag de vredesorganisatie niet worden verwrongen, om haar te doen gelijken op de oorlogsorganisatie. De legervorm in vredestijd moet geheel afhangen van hetgeen in vredestijd moet worden verricht.

Een paar voorbeelden ter toelichting. Enkele Regimenten Vesting-Artillerie zijn in vredestijd georganiseerd in Compagnieën en Bataljons met al den aankleve van dien, terwijl dit Compagnies- en Bataljonsverband bij mobilisatie dadelijk geheel verbroken wordt. Zeker, de militie moet bij haar vredesopleiding in klassen en groepen van klassen worden verdeeld, zooals men dat bij elke onderwijsinstelling doet, doch een geheele vredescompagnie van een kapitein, een luitenant, twee sergeanten-majoors, een zestal sergeanten en evenzoovele korporaals, met eigen administratie enz., is een overdreven krachtig geraamte voor het 50-tal recruten, dat daarbij gedurende 8½ maand per jaar onder de wapenen komt, terwijl dan nog zelfs de vacanties der onderwijskrachten grootendeels in die 8½ maand worden genoten.

Ook bij de infanterie zien wij de militie-opleiding in compagniesverband geschieden; ook daar worden scholen van

een 50-tal leerlingen elk gevormd, terwijl toch eigenlijk de oefeningen, zoowel ter opleiding van den soldaat, als ter practische vorming van het militiekader, behoorden te worden uitgevoerd in formatiën van een compagnie op *oorlogssterkte*. Hiernaar zou dan ook de schoolsgewijze indeeling der militie moeten worden berekend.

Vredesorganisatie en sterkte van het korps beroepsmilitairen zijn dus vraagstukken van den tweeden rang. We dienen als uitgangspunt te nemen, *hetgeen door de beroepsmilitairen in vredestijd moet worden verricht*, en is dit vastgesteld, dan moet worden onderzocht, welke de meest practische wijze van arbeidsverdeeling is, hoe in het algemeen de gestelde taak op de minst kostbare en meest doeltreffende wijze kan worden vervuld. En we mógen dit als uitgangspunt nemen, daar de militie-opleiding een taak is die in oorlogstijd wordt voortgezet.

Tot nu toe handelde men juist andersom. Men ging uit van een zekere oorlogsorganisatie en een sterkte van het officierskorps, naar deze organisatie berekend, om hiernaar de militie-opleiding te regelen, die nooit tot een logisch en doelmatig geheel werd uitgebouwd.

Er moge hier de aandacht worden gevestigd op een bezwaar dat meermalen tegen een eerste oefening der militie buiten verband met de oorlogsformatiën werd aangevoerd.

Majoor F. Aronstein, die in een brochure als bestrijder van Mr. H.P. Marchant optrad, acht het bepaald noodig dat de compagnies-commandant al zijn ondergeschikten door en door kent, en dat hij daarom beroepsofficier moet zijn. Ook in de 15 Maart 1912 gehouden vergadering der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, werd als conclusie uitgesproken, dat onze troepenafdeelingen, *tenminste grootendeels*, ten allen tijde moeten bestaan om den samenhang te waarborgen, terwijl de kapiteins *voor het grootste deel - ten minste in het leger* - moeten blijven behooren tot de beroepsofficieren. Hiertegenover zij evenwel opgemerkt, dat consequente toepassing van dit beginsel voor ons land niet te betalen zou zijn, terwijl we ook met het aantal beroepsofficieren alsdan in vredestijd verlegen zouden zijn. Trouwens de door mij gecursiveerde woorden wijzen er op, dat ook Jhr. G.A.A. Alting von Geusau, die in bedoelde vergade-

ring een voordracht hield over ‘het Zwitsersche Leger’, het beginsel van niet zoo'n overwegenden aard achtte, om daarvan consequente doorvoering te vragen. Doch vooral kan het aangevoerde bezwaar - wanneer men althans in Nederland dit algemeen als zoodanig erkent - nauwelijks als ernstig worden beschouwd, wanneer men overdenkt, dat: ten eerste onze compagniën nimmer in vredestijd in hun *geheele* oorlogssterkte worden geoefend, doch in den regel slechts lichtingsgewijze; ten tweede, onze beroepsmilitairen zoo veelvuldig worden verplaatst van het eene garnizoen naar het andere, en uit de eene functie in een andere, dat nimmer de kapiteins en luitenants alle lichtingen van eenzelfde compagnie hebben opgeleid; terwijl ten derde het beginsel niet in toepassing is gebracht voor de landweercompagniën, waarin uit den aard der zaak de samenhang het meest geleden heeft, en die toch voor gelijke diensten worden bestemd als de legercompagniën.

De vraag, in hoeverre Jhr. Alting von Geusau bij zijn aangehaalde uitspraak geleid werd door de overweging, dat het militiekader onvoldoende vertrouwen verdient, en dus daarnaast de aanwezigheid van althans enkele beroepsofficieren in de gevechtsformaties van lagere orde moet worden geëischt, brengt ons op een ander vraagstuk, dat eerst later in het kort besproken zal worden.

II. Lichamelijke oefening.

De voorbereiding der militie tot hare oorlogstaak kan worden gesplitst in:

a. lichamelijke oefening,}omvattende de eigenlijke opleiding tot soldaat of kader.
b. onderwijs (en practische toepassingen),}omvattende de eigenlijke opleiding tot soldaat of kader.
c. opvoeding in de krijgstucht,}omvattende de eigenlijke opleiding tot soldaat of kader.
d. oefening in grooter verband en herhalingsoefening.

Ten opzichte van *a*, *b* en *c* moet worden onderzocht, in hoe verre het wenschelijk is een stelsel van vooroefeningen in te voeren, waardoor het eigenlijk verblijf onder de wapenen kan worden verkort. Ook aan de recruteering van het kader uit de mllitie - berusten de op het beginsel: dienstplicht naar vermogen - moeten eenige afzonderlijke beschouwingen worden gewijd.

De lichamelijke oefening kan nog weer worden onderverdeeld in lichamelijke vorming en sportieve toepassingen in militairen zin.[1)]

De lichamelijke vorming is een onderdeel der weerbaarmaking dat eigenlijk niet onder een departement van landsverdediging behoort. Zij dient te ressorteeren onder een ministerie, dat zich bezighoudt met de volksontwikkeling (thans Binnenlandsche Zaken). Lang vóór de jonge man aan militaire oefeningen deelneemt moet reeds voor de lichamelijke vorming zijn gezorgd. Zij behoort bij het in dienst treden als reeds geëindigd te kunnen worden beschouwd. Zij heeft ten doel het lichaam harmonisch te ontwikkelen, door alle spieren, en tegelijkertijd alle overige organen, hart, longen enz. stelselmatig te versterken. Uit den aard der zaak moet dit op jeugdigen leeftijd worden begonnen en gedurende eenige jaren worden voortgezet. In hoeverre daarbij geheel aan een buitenlandsch stelsel - Zweedsche Gymnastiek - moet worden vastgehouden, is een vraag die ik buiten beschouwing laten mag. Slechts wil ik opmerken dat het in ons land gebruikelijke gymnastiekonderwijs, vooral op de lagere scholen, op laag peil staat, en, wegens zijn onstelselmatigheid, nimmer tot de noodige algemeene lichamelijke vorming kan leiden.

In het algemeen stelt men ten onzent aan de volksontwikkeling nog niet den eisch, dat de jeugd lichamelijk gevormd dient te worden, evenzeer als geestelijk. Doch het legerbelang eischt gebiedend, krachtige, gezonde jonge mannen. Om met vrucht in opleiding te kunnen worden genomen, moet de recruut over sterke spieren en goed ontwikkelde inwendige organen beschikken. Dat thans enkele der recruten, dank zij gymnastiek (echter veelal van eenzijdigen aard), of lichamelijken beroepsarbeid, over eenige bijzondere spierontwikkeling beschikken, kan nauwelijks als bate worden vermeld. *Alle* recruten moeten de voorbereidende vorming hebben ondergaan.

De departementen van Defensie moeten zoo spoedig mogelijk

1) Zie hierover de werken van W.P. Hubert van Bleyenburgh. In het bijzonder moge verwezen worden naar de IVe aflevering van het orgaan van ‘Krijgswetenschap’ 1917-1918.

deze taak der lichamelijke vorming overdragen. Het is zeer opmerkelijk, dat het legerbestuur zich tot nu toe zoo weinig om deze zaak bekommerd heeft. Hoewel het overgroote deel der beroepsofficieren ettelijke jaren van hun loopbaan besteden aan de vorming van burgers tot soldaat, waarbij *dagelijks* gymnastische of andere lichamelijke oefeningen plaats vinden; hoewel gezondheid, lichamelijke vaardigheid, hygiëne, in den modernen oorlog een zoo uiterst belangrijke rol spelen, wordt aan de Cadettenschool, Koninklijke Militaire Academie of Hoofdcursus geen ernstige poging gedaan, den aanstaanden officieren kennis van den mensch, het meest belangrijke oorlogs- en hun dagelijksch oefen-materiaal, bij te brengen. Anatomie, physiologie, gezondheidsleer van den mensch, zijn vakken, die ons militaire onderwijs niet kent; daarentegen worden deze wetenschappen wel, en zelfs vrij uitvoerig onderwezen, voor hetgeen betreft... het paard!

De gevolgen bleven niet uit. De tallooze officieren en onderofficieren, die dagelijks als gymnastiek-onderwijzer optreden, zijn daartoe bijna zonder uitzondering *volkomen* onbevoegd. Het door hen gegeven onderwijs is niet meer dan beunhazerij, de resultaten zijn dienovereenkomstig gering, veelal zelfs negatief, daar sleur en verveling worden aangekweekt.

Dat men bij dit onderwijs den onderwijzer een simpel en zeer onvolledig voorschrift in handen geeft, is weinig vrucht baar.[1)] Men moet ook een voorschrift weten *toe te passen*, en daartoe is voorbereidende studie noodig. Den gymnastiek-leeraren in de burgermaatschappij worden, na vrij omvangrijke wetenschappelijke voorbereiding, examens afgenomen. Zou den militairen onderwijzers de kennis maar komen aanwaaien?

Is de aanvankelijke lichamelijke vorming er in geslaagd, het *geheele* lichaam harmonisch te versterken, dan moet op deze basis worden getracht den recruut de voor de *militaire praktijk* noodige verrichtingen te leeren uitvoeren. Bij elke

1) Het kan nuttig zijn er hierop te wijzen, dat het *Manual for physical training* bij het Engelsche leger in gebruik, aan heel wat hooger eischen voldoet dan ons voorschrift gymnastische oefeningen.

militaire toepassing stelt men zich dus een bepaald sportief doel. Dat ook hierbij wetenschappelijk en stelselmatig moet worden te werk gegaan, behoeft geen betoog. Voor elke toepassing die men zich als doel stelt (gebruik van het geweer als vuur- of stootwapen, paardrijden, klimmen, enz.) dient te worden onderzocht welke lichaamsdeelen of organen een bepaalde training behoeven en door welke oefeningen de gewenschte vaardigheid kan worden bereikt. Ook deze oefeningen moeten door *deskundigen* worden geleid, en niet door personen, voor wie het voorschrift 'gymnastische oefeningen' onbegrijpelijk is.

In dit verband moge er nog op gewezen worden, dat uithoudingsvermogen voornamelijk door algemeene vorming van het lichaam wordt verzekerd; dat het hierbij meer aankomt op gezonde inwendige organen, dan op de kracht van bepaalde spiergroepen. De vele afstandsmarschen, die bij de meeste wapens, bij de infanterie vooral, van den soldaat worden vereischt, hebben minder nut dan men veelal meent, indien niet van te voren hart en longen in uitstekende conditie worden gebracht, en dit pleegt men in ons leger achterwege te laten. Trouwens het nut van opzettelijke marschoefeningen, waaraan geen ander doel verbonden is, blijft uit een oogpunt van training vrij gering. De marschvaardigheid van den soldaat wordt weinig verhoogd door hem vaak groote afstanden te laten afleggen, welke oefening bovendien door haar eentonigheid uit opvoedkundig oogpunt geen aanbeveling verdient. En al kan nu in enkele maanden een *verhoogde* marschvaardigheid worden verkregen, doordat enkele spieren flink worden geoefend, doordat de voetzolen vereelten enz., daarmede is nog uiterst weinig bereikt. De soldaat met onbepaald verlof maakt weinig lange marschen meer, om de verkregen marschvaardigheid te behouden. Het afleggen van de ettelijke aantallen kilometers, zooals thans tot de opleiding van soldaat wordt gerekend noodig te zijn, beteekent voor het grootste deel verloren tijd en nuttelooze moeite. Men trachte niet meer te bereiken, dan den recruut tijdens zijn opleiding de overtuiging bij te brengen, dat hij na vrij geringe vooroefening in staat is een flinken marsch in veldtenue af te leggen.

En wat voor de afstandsmarschen geldt heeft algemeene

beteekenis. De soldaat moet vele jaren lang zijn bruikbaarheid behouden. De resultaten der lichamelijke ontwikkeling moeten dus duurzaam zijn om waarde te hebben; aan al wat niet van blijvenden aard is hebben we niets. Vele der kunstjes, die we in de enkele maanden van den eersten oefeningstijd den soldaat kunnen leeren uitvoeren, hebben vrijwel geen blijvende, en daarom in het geheel geen waarde, omdat de uitvoering daarvan ook voor den gezonden en lichamelijk normaal ontwikkelden mensch bijzondere training vereischt, die van den burger niet kan worden verwacht of gevergd, en waartoe we bij de herhalingsoefeningen geen tijd hebben.

Het kunnen verrichten van bepaalde oefeningen is niet altijd een kwestie van lichamelijke kracht. Er zijn vele dingen die men eens 'gedaan' moet hebben om ze meester te zijn; men moet soms 'den slag' ergens van beet krijgen, zonder dat daartoe veel kracht noodig is. Ook psychische krachten spelen bij de militair-sportieve toepassingen een groote rol, - zelfbeheersching, zelfvertrouwen - en, wanneer deze eenmaal zijn opgewekt, is veel meer duurzaam resultaat bereikt, dan wanneer het een enkele maal met de meeste spierinspanning gelukt, een bepaalde oefening aan een der werktuigen uit te voeren.

Beperking dus van de oefenstof, maar de beperking dient wel door zeer deskundigen te geschieden.

III. Onderwijs en practische toepassingen.

Inzake het onderwijs en de practische toepassingen hebben we afzonderlijk te beschouwen de stof, en de wijze waarop het onderwijs wordt gegeven.

In de stof is al dadelijk eenige beperking mogelijk: de recruut behoeft alleen maar te worden voorbereid op hetgeen de oorlogspractijk eischt. Alles dus wat zweemt naar vertoon dient achterwege gelaten te worden; naar fraaie doch onnoodige gelijkvormigheid en gelijktijdigheid bij de excercitiën mag niet meer worden gestreefd. In den oorlog is het volkomen waardeloos of de soldaten paradeachtig in den pas weten te marcheeren met gelijkmatige armzwaaiïngen, den blik gericht op des voormans nek; of een troep als één man rechtsomkeert kan maken; of de

soldaat allerstramst in de houding kan staan, in zeer regelmatig tempo zijn geweer afzetten enz. Daar wordt veel tijd aan dergelijk vertoon besteed, die we de maatschappij ontnemen, en die op geest en gemoedstoestand van den recruut een ongunstigen invloed uitoefenen. Uit opvoedkundig oogpunt is, ook voor de krijgstuchtelijke vorming, het ‘drillen’ slechts schadelijk.

Men versta mij wel, en verwarre niet de correcte uitvoering van een gymnastische oefening met het maatvaste geweer presenteeren - een oefening die geen oorlogsnut afwerpt en dus geheel kan vervallen. Aan de regelmatigheid, waarnaar in deze twee gevallen getracht wordt, liggen geheel verschillende motieven ten grondslag. Ook is het goed den soldaten te leeren in den pas te loopen, doch men wake slechts tegen de overdrijving, die thans uitvloeisel is van inspecties en parades.

Evenzoo is er een zeer groot verschil in het doel, waarmee in vredestijd de soldaat leert exerceeren en dat, hetwelk beoogd wordt bij de excercitiën achter de fronten van een gevechtsveld.

Het kan nuttig zijn er op te wijzen dat de gesloten excercitiën als tuchtoefening slechts in bijzondere gevallen waarde hebben. Het is een helaas al te dikwijls verkondigd, meestal slechts nagepraat misverstand, dat men op deze wijze tucht zou kunnen aankweeken. De doelloosheid der stramme bewegingen, zou dit middel reeds dadelijk ntoeten doen verwerpen. Krijgstuchtelijke opvoeding zal alleen dan tot werkelijke resultaten leiden, indien de nagestreefde vorm der orde beheerscht wordt door doelmatigheidsoverwegingen, die door den soldaat kunnen worden begrepen.

Onder de in het leger gehouden ‘theorieën’ zijn er verscheidene, die gevoegelijk kunnen worden afgeschaft. Wat de soldaat voor zijn praktijk behoeft te weten van rangen en graden, distinctieven, tenuen, van organisatie, inwendigen dienst, is zoo weinig, dat hieraan geen bijzondere lessen behoeven te worden gewijd. Welk nut heeft het, den soldaat van het landleger alle distinctieven en rangen van de Zeemacht te leeren opzeggen? Het is niet eens noodig, hem *alle* rangen en onderscheidingsteekenen van het landleger van buiten te laten leeren. Wordt dit noodig geacht om den

meerdere bij zijn rang te kunnen aanspreken, laat ons dan van deze gewoonte afstand doen en tevreden zijn met een betiteling als ‘Mijnheer’. Wat de soldaat werkelijk noodig heeft is, de meerderen met wie de praktijk hem in dienst in contact brengt, als zoodanig en in hun functie te kunnen onderscheiden. Hiertoe kan de praktijk, met haar aanschouwelijkheid zooveel beter leermeesteres dan de theorie, ter leiding voldoende worden geacht.

Ik weet wel dat het velen ter harte zal gaan, allerlei fraaiigheden uit de weermacht te moeten missen, doch er is niet aan te ontkomen. Vele beroepsmilitairen zullen in den beginne meenen veel te verliezen, wanneer zij geen stramheid meer mogen eischen, wanneer zij tevreden moeten zijn met een aanspraak als ‘Mijnheer’. Zij zullen eerst opnieuw bevrediging in hun beroep vinden, nadat zij zich met allen ernst hebben toegelegd op de studie van den Nederlandschen mensch. Zij zijn dienaren van hun volk en hebben zich naar de maatschappij te schikken. De improductiviteit der weermachtsinstellingen in tijd van vrede mag nimmer opzettelijk worden verhoogd, want zoodanige verhooging beteekent een evenredige verlaging van het productieve vermogen in tijd van oorlog. Het Nederlandsche oorlogsbudget heeft nu eenmaal zijn grenzen.

Specialiseering in de opleiding der militie kan leiden tot verkorting van den eersten oefeningstijd. Een soldaat, die in den oorlog een mitrailleur zal moeten bedienen, kan van begin af aan voor deze taak worden opgeleid, hij behoeft niet eerst gewoon infanterist te worden, al moet hij daarentegen wel leeren in het gevecht op korten afstand en in het handgemeen een geweer te gebruiken. Voor de artillerie echter, die op eenige kilometers achter het front een immobiel kanon bedient, is groote vaardigheid in gebruik van het geweer een overbodige weelde. Toch ziet men onze vesting-artillerie meer op een geweer- dan op een geschut-schietterrein. Ook mag het niet voorkomen, dat een zelfde soldaat de bediening moet leeren van een 6-tal verschillende kanonnen, een paar soorten mitrailleurs en daarenboven nog een geweer moet kunnen gebruiken, als vuur- en als stootwapen. Ook kunnen administrateurs uit de militie worden opgeleid, zonder hen eerst gewoon sergeant te maken.

In het algemeen kunnen we stellen, dat verder gedreven specialiseering grooter nauwkeurigheid eischt van de organisatoren, en dit heeft er wellicht toe bijgedragen dat specialiseering in ons leger nog zoo weinig ingang heeft gevonden. De officieren, leiders der organisatie, worden op eenigszins ouderen leeftijd, wanneer zij juist met de organiseerende functiën zijn belast, van den eenen werkkring in den anderen geplaatst; telkens om de ongeveer 2 jaar verwisselen zij van rang, en krijgen bovendien in een zelfden rang nog dikwijls een andere betrekking, terwijl ieder voor de meest uiteenloopende functiën achtereenvolgens geschikt wordt geacht. Garnizoensveranderingen zijn in het leger aan de orde van den dag. Iedere chef brengt zijn eigen inzichten mede, maar in den regel vindt hij niet den tijd ze uit te voeren. Dit gebrek aan stabiliteit in de hoogere rangen heeft ten gevolge, dat van organisatorische talenten weinig partij wordt getrokken, en dat de organisatie zelve nimmer aan hooge eischen voldoet.[1)]

Nadat is vastgesteld, welke stof met de recruten moet worden behandeld, dient zij zorgvuldig te worden gerangschikt, zoowel om de juiste opklimming te kunnen verkrijgen, als om afwisseling te verschaffen; te voorkomen, dat verveling en vermoeidheid storend werken op het onderwijs. Ook dit is een beginsel waarmee men in het leger nog niet altijd op goeden voet verkeert. Dat er eenige opklimming wordt in acht genomen, kan niet betwist worden: de jonge man begint als recruut en eindigt als eenigermate geoefend soldaat. Van stelselmatigheid, van te voren overwogen methode is echter dikwijls in het geheel geen sprake. In de laatste maanden van den eersten oefeningstijd ziet men de militaire onderwijzers bijna dagelijks in nuttelooze oefeningen vervallen. Men is dan eenvoudig met den tijd verlegen, terwijl in de eerste maanden van den recrutendienst de belangstelling en opgewektheid der recruten zeer leden onder de elkaar voortdurend opvolgende taaie excercitiën en theorieën, terwijl men zich toen den tijd niet gunde, voor de noodige ontspanning te zorgen. Ook de orde waarin ontspanning op inspanning

1) In dit gebrek aan stabiliteit zie ik niet de eenige, echter wel de belangrijkste oorzaak der gebreken onzer organisatie.

moet volgen, is een probleem, in welks oplossing de militaire instructeurs nog al eens te kort schieten. Om een sprekend voorbeeld te noemen: aan de K.M.A., de inrichting van militair onderwijs bij uitnemendheid, volgde in mijn Cadettenjaren een les in differentiaalrekening onmiddellijk op een in paardrijden. Men sliep bij die les in, of las romannetjes.

Een en ander vindt zijn verklaring in de omstandigheid, dat het militaire onderwijs de theoretische onderwijsleer volkomen negeert. Van wetenschappelijkheid en studie is nimmer kwestie. Toch maakt in het leger de een of ander wel eens opmerkingen op het hierbedoelde gebied, dikwijls met het gevolg dat in de militair-hierarchieke verhoudingen wantrouwen ontstaat. De bataljonscommandanten, die toch ook 'gedekt' moeten zijn, gaan zich met de taak der compagniescommandanten bemoeien. Onder de compagniescommandanten zijn er, naast vele gunstige uitzonderingen, elementen die zich uiterst weinig moeite getroosten om de opleiding tot hun recht te doen komen; maar even goed bestaan er hoogere chefs, die er minder verstand van hebben dan hun compagniescommandanten, en wier ingrijpen slechts den naam van onaangename bemoeizucht verdient. Allerlei scheeve verhoudingen zijn daarvan het gevolg, terwijl het positieve resultaat meestal uiterst gering is. Op het gebied van oefentableaux ziet men in het leger dikwijls een hopeloos geknoei. De compagniescommandant moet ten volle verantwoordelijk worden gesteld voor zijn recrutenopleiding; niemand mag daarop ingrijpen; blijkt hij voor zijn taak niet berekend, dan dient hij onvoorwaardelijk van zijn instructieve functie te worden ontheven.

De onbevoegdheid der onderwijzers treedt nog meer aan het licht, uit de wijze waarop het eigenlijk onderwijs wordt gegeven.

Dat de onderofficieren en ook dikwijls de officieren-onderwijzers de leerstof niet beheerschen, of althans onvoldoende, is slechts een der minst ernstige gebreken. Een groot deel der militaire onderwijzers is echter volkomen ongeschikt om als onderwijzer op te treden, terwijl de eerste oefeningstijd onevenredig lang is, in verhouding tot de te behandelen stof. Het onderwijs wordt hierdoor gerekt; tallooze herhalingen maken de theorieën en oefeningen geestdoodend.

Evenals ieder ander beroep eischt het ambt van militair-

instructeur zekere persoonlijke eigenschappen. De recruteeringswijze der beroepsofficieren en onderofficieren houdt hiermede geen rekening. Ieder die zich aanmeldt wordt aangenomen. Bejaarde mannen, die voor promotie niet meer in aanmerking komen, worden na hun passeering nog met eenige voorliefde bij de instructie d.i. bij den gewonen troependienst ingedeeld, omdat zij daarbij ‘weinig hinderen’, d.w.z. voor de chefs onschadelijk zijn. Dat zij schadelijk zijn voor de recruten, die onder slechte leiding voor heel hun diensttijd bedorven, misvormd worden, daarvan trekt niemand zich iets aan. De invloed dien geestes- en gemoedstoestand van den soldaat uitoefenen op de kracht van het leger, wordt voor niets geteld; op dit gebied stelt men zich tevreden met schijn, die gedekt wordt door de politiekamer. Wanneer eens de soldaten, die toch ten volle op hun officieren moeten vertrouwen, medezeggenschap hadden bij de promotie, wat zou er veel anders zijn in 't militaire onderwijs![1].

Nog een bewijs voor de stelling, dat men weinig rekening houdt met iemands geschiktheid om les te geven, valt te putten uit de omstandigheid, dat de K.M.A., op de enkele burgerleeraren na, ongeveer om de 5 jaren van een geheel nieuw stel docenten wordt voorzien. Deze inrichting heet wel een Academie, doch de wijze waarop de lessen worden gegeven en verwerkt, komt niet overeen met de aan een universiteit gebruikelijke methode, in dit opzicht is deze inrichting voor militair onderwijs niet meer dan de voortzetting eener H.B.S. Niet alleen wordt door de veelvuldige leeraarswisseling het peil der wetenschap laag gehouden, ook aan de geschiktheid der officieren om als leeraar op te treden zouden eischen moeten worden gesteld, hetgeen bij de groote vraag naar leeraren gemakshalve niet geschiedt.

Het lagere instructieve kader voldoet dikwijls niet aan zeer lage eischen van ontwikkeling en beschaving. Korporaals, kwajongens van 17 jaren, treden op als onderwijzers, leiders in de krijgstucht, hulpopvoeders van volwassen mannen, soms van landweertroepen. Men onderschatte de na-

1) Men concludeere hieruit niet, dat ik een zoodanigen directen invloed gewenscht acht.

deelige gevolgen hiervan niet. Vooral buiten de diensturen kan de korporaal zeer grooten invloed uitoefenen, daar hij als voorganger, vertrouwde raadgever, op de manschappenkamers slaapt. De korporaals hebben in ons leger veel kwaad, weinig goeds gesticht; hoe eer zij verdwijnen, des te beter.

Onderofficieren en korporaals, militaire onderwijzers en opvoeders, die amper kunnen lezen en schrijven, zijn geenszins zeldzaamheden.

Ik kan de verleiding niet weerstaan hier neer te schrijven, waaraan een sergeant, de voornaamste onderwijzer in het leger, moet voldoen om voor die functie geschikt te worden geoordeeld. De bijzondere eischen van geschiktheid, welke alleen op de reglementen en voorschriften betrekking hebben, en dus van speciaal militairen aard zijn, zal ik onvermeld laten, na de opmerking, dat de noodige kennis in dit opzicht gewoonlijk in 5 maanden tijd wordt verworven. Ook de eischen omtrent uiterlijk voorkomen, dienstijver, gezondheid enz. vermeld ik niet. Het zijn de algemeene eischen van geschiktheid en ontwikkeling, die het maatschappelijk gehalte der aspiranten en hun bruikbaarheid in de betrekking van opvoeder tot weerbaarheid van het geheele Nederlandsche volk bepalen. Want men denke niet dat de sergeant alleen de onontwikkelde recruten onder zich krijgt; neen, hij treedt zelfs op aan scholen voor verlofsofficieren, en van diezelfde sergeanten zijn er als onderwijzer in practische vakken en als hulpleider in de krijgstucht werkzaam aan de K.M.A. Welnu dan, de sergeant moet, om tot de 5-maandsche opleiding te worden toegelaten:

1° een rapport en een eenvoudigen dienstbrief behoorlijk kunnen stellen in goed zuiver Nederlandsch;

2° bedreven zijn in de 4 hoofdbewerkingen der rekenkunde met 10-deelige en gewone breuken; kennis bezitten van het metrieke stelsel van maten en gewichten en van de toepassing van de evenredigheden; eenvoudige vraagstukken kunnen oplossen;

3° een duidelijk leesbare hand ‘behoorlijk’ schrijven; gedrukt en geschreven schrift vlot lezen, en den algemeenen inhoud van het gelezene goed kunnen weergeven;

4° waargenomen feiten duidelijk en zakelijk mondeling kunnen mededeelen.

Meer niet. Men denke nu eens aan hetgeen op een school voor M.U.L.O. onderwezen wordt!

Voor sergeant-majoor-instructeur en adjudant-onderofficier zijn de eischen van ontwikkeling niet hooger. Is het te verwonderen dat het militaire onderwijs op laag peil staat? Het feit, dat zeer vele beroepsonderofficieren de hierboven genoemde eischen niet verre beneden zich laten, bewijst hun volkomen onbruikbaarheid. De ‘opvoeding tot weerbaarheid,’ die ons volk geniet, is een phrase. Die opvoeding staat nog in het teeken van den tijd der huurlegers.

Met de stof, waaruit thans in het algemeen het beroepskader wordt samengesteld, kunnen nooit eenigszins bevredigende resultaten worden bereikt; zoolang de wervingseischen voor beroepsofficieren niet belangrijk hooger worden gesteld en hunne bezoldiging radicaal herzien, zoolang zal het korps op sterkte gehouden worden door krachten die in de burgermaatschappij politieagent of iets dergelijks zijn. Een beroepsonderofficier, onderwijzer, opvoeder, die het leger verlaat om het beter te krijgen, wordt thans tramconducteur, portier of zoo iets.

De bezoldiging en daarmee het gehalte der beroepsonderofficieren zal gedeeltelijk afhangen van de sterkte van het korps beroepsmilitairen. Het getal militaire onderwijzers kan sterk verminderd worden. Per 50 recruten beschikt de weermacht thans over een 10 à 15-tal onderwijs-‘krachten’, die, bij gebrek aan leerlingen, een gedeelte van het jaar moeten worden beziggehouden. Wil men waarlijk bij de opleiding der recruten de woorden onderwijs en opvoeding met recht durven gebruiken, dan moet een geheel ander korps onderofficieren worden gevormd dan waarover wij thans beschikken en moet de betaling niet geregeld worden naar het tegenwoordige, doch naar het toekomstige gehalte. Dan geen nieuw lapje meer gezet op de versleten en tallooze malen verstelde jas; er moet een nieuwe jas worden aangemeten.

Weet het onderwijs den recruut zijn opgewektheid van geest niet te doen bewaren, dan misvormt het hem; de verveling van den diensttijd maakt dezen voor hem tot een kwelling. Met het speciaal militaire dienstgezicht, met het soms goed bedoelde denkbeeld dat de krijgstucht een onaangename kortheid en strafheid gebiedt, wordt zóóveel ontvankelijkheid gedoofd!

Waar in het leger tot in der eeuwigheid met schijnbewegingen en onderstellingen wordt gewerkt, laat het zich met stelligheid uitspreken, dat de eerste oefeningstijd belangrijk kan worden ingekort. De kanonnier die thans bijv. een zestal maanden dagelijks een paar uur lang een kanon moet bedienen met schijnbewegingen; die, voor hij aan een werkelijke schietoefening deelneemt, maanden lang met kracht lucht in het kanon duwt in plaats van een granaat, zou, wanneer van meet af aan met scherpe munitie werd geëxcerceerd en geschoten, in het derde gedeelte van den tijd dezelfde schietvaardigheid gemakkelijk kunnen bereiken, die thans na afloop van den diensttijd is verkregen. En zelfs veel meer. Na 6 maanden schijnoefening is een kanonnier *bedorven*, en dit bederf kan in een week te Oldebroek niet worden hersteld.

In 1912 merkte Jhr. P.A.A. Alting von Geusau op, dat in Zwitserland in het jaar 1910 per hoofd der geheele bevolking, ongeveer 10 geweerpatronen werden verschoten; in Nederland 1.16. Zuinigheid is niet altijd goedkoop in het gebruik!

Uit te veel aan tijd en onbekendheid met de onderwijsleer, vooral ook uit gebrek aan onderwijsmiddelen, wordt bij de opleiding tot soldaat veel te veel ‘theorie’ gegeven; te weinig wordt vertrouwd op voorbeeld en praktijk, de bij uitstek geschikte leerschool.

Het tekort aan leermiddelen betreft niet alleen de munitie. Ook het gedrukte woord en beeld gebruikt men in het leger weinig. Waarom den soldaat bij vertrek met onbepaald verlof niet een zakboekje meegegeven, waarin verkort *alles* staat, wat hij weten moet?

Verkorting dus van den eersten oefeningstijd, maar dan ook dien tijd tot een waren leertijd hervormd. Er moeten zeer vele en zeer belangrijke verbeteringen worden aangebracht, het Nederlandsche leger *blijft* een weinig doelmatig instituut, De belastingplichtige krijgt voor zijn geld niet wat er voor geleverd kan worden, hetgeen hem onbereidwillig zal maken zijn offer te brengen.

IV. Opvoeding in de krijgstucht.

Een uiterst belangrijk onderdeel in de opleiding tot soldaat is de opvoeding in de krijgstucht.

Het doel der krijgstucht is een doelmatige *samenwerking* te verkrijgen, tusschen allen, die tot het leger behooren. Krijgstucht heeft dus geen ander doel, dan de tucht in eenige andere organisatie, het wezen der krijgstucht verschilt niet van het wezen der tucht in het algemeen. Er bestaat alleen verschil in mate: om der gevolgen wille moet aan orde en ondergeschiktheid in het leger meer worden gehecht, dan in den regel daarbuiten het geval is.

Daar voorts het leger een nationaal-onderlinge organisatie is, is het gezag der militaire leiders een ander dan dat van de particulieren meerderen. De opperbevelhebber staat in een andere verhouding tot den soldaat, dan de directeur van een fabriek tot den werkman. Eigenbelang speelt geen rol in de krijgstucht, mag dit althans niet doen. Neiging tot militair vertoon moet de meerdere onderdrukken, zoo zijn ondergeschikten niet dezelfde neiging bezitten en het welzijn van den dienst dat vertoon niet noodzakelijk maakt. Redelijkheid en doelmatigheid der krijgstucht moeten even blijkbaar zijn, als bij alle andere vormen van maatschappelijke tucht, al is deze in de militaire organisatie dan ook wat strenger doorgevoerd. Van plagerij in de opvoeding tot tucht mag nimmer sprake zijn, van dwang alleen tegenover die elementen, welke zonder dwang niet tot rede kunnen worden gebracht.

De krijgstucht is uitsluitend gericht op het welzijn van den dienst en de ondergeschiktheid van den mindere aan den meerdere heeft grenzen, die ook de soldaat moet kunnen beoordeelen. Op last van een superieur moet de soldaat zijn leven in de waagschaal stellen, maar daarnaast moet hij kunnen beoordeelen, wanneer het noodig is ongehoorzaam te zijn aan ontvangen orders, al zal ook een dergelijk geval slechts zelden voorkomen.[1)] De opvoeding in de krijgstucht moet dus, allereerst, gericht zijn op verstandelijke ontwikkeling. Zelfs den eenvoudigen soldaat moet inzicht worden gegeven in haar wezen, hetgeen *moet* voorgaan aan elke dwanguitoefening. De studie van den aspirant-militairen opvoeder omtrent den aard der krijgstucht en

1) Zie hierover Jules Cauvière, *Discipline Militaire et obéissence passive*.

de middelen tot hare verwezenlijking mag dan ook niet, zooals thans, aan de oppervlakte blijven. Thans tracht men voornamelijk de cadetten voor de taak van opvoeder in de krijgstucht geschikt te maken door hen aan een zeer streng régime te onderwerpen, doch ware tucht wordt nimmer bereikt door een onnoemelijk aantal bepalingen vast te stellen.

De opvoeding in de krijgstucht beoogt *den wil* van den recruut aan de belangen der defensie dienstbaar te maken. In den regel is bij onze recruten de goede wil wel aanwezig, maar deze moet tot ontplooiing worden gebracht, om van den soldaat zooveel mogelijk activiteit te doen uitgaan, om zijn positieve waarde te verhoogen. Hij moet, zelfstandig, een goed soldaat zijn.

Wanneer de recruut, die in het algemeen een goeden wil betoont, afdwaalt van den rechten weg, geschiedt dit meestal op punten van ondergeschikt belang, hetgeen echter in een toevallig verband ernstige gevolgen zou kunnen hebben. Dergelijke afdwalingen, uitingen van zorgeloosheid, onnadenkendheid, moeten door voortdurende waakzaamheid worden *voorkomen;* de werking van den goeden wil moet door verstands-, gevoels- en wilsopvoeding worden versterkt en uitgebreid.

Bij onopvoedkundig optreden der meerderen maakt de goede wil spoedig voor onwil, verzet, onverschilligheid plaats. De mensch is een zeer gevoelig instrument, waarvan de behandeling heel wat meer (ook theoretische) studie vereischt dan het meest ingewikkelde wapen. Elke meerdere moet zich ernstig rekenschap geven van de verscheidenheid der individuen waarover zijn gezag zich uitstrekt. Ten aanzien van elementen die niet met voldoende goeden wil in het leger aankomen, moet vooral door inwerking op het verstand getracht worden allen onwil, vrees, afkeer, wantrouwen tegenover de krijgstucht weg te nemen. Hier is dus voornamelijk plaats voor krijgstuchtelijk *onderwijs* in directen zin van dit woord. Eerst na dit onderwijs kan begonnen worden aan het opnieuw opbouwen, waarbij wilsopvoeding de hoofdzaak wordt.

In het algemeen hebben wij tot taak van de zeer uiteenloopende, in de recruten aanwezige krachten, zoo goed mogelijk partij te trekken, hun capaciteiten in de voor de

weermacht meest gunstige richting te ontwikkelen, waarbij zoowel gelet moet worden op het verstandelijke als op wilsof gevoelsvermogen. Het eerste werk van den opvoeder in de krijgstucht moet dus zijn, de recruten zorgvuldig te bestudeeren. Hij moet weten wat in hen aanwezig is om daarop te kunnen voortbouwen.[1)] Het uniform geestelijk drillen van recruten doet nooit iets meer bereiken dan schijntucht, die slechts in de macht der politiekamer haar steun vindt. Zonder ernstig onderzoek naar de in den recruut aanwezige krachten kan van opvoeding in de krijgstucht nauwelijks sprake zijn. Het is niet de taak van de militaire autoriteiten de Nederlandsche mannen te zetten naar hun hand, doch slechts, die mannen met al hun eigenaardigheden en persoonlijke verschillen individueel zoo goed mogelijk te gebruiken. Daarom is het niet alleen de taak van den directen opvoeder, doch ook die van de hoogere autoriteiten, zich volkomen rekenschap te geven van de eigenaardigheden van het Nederlandsche volk.

De geheele opvoeding in de krijgstucht wordt beheerscht door den aard van het recrutenmateriaal en de eischen van den dienst. Deze laatste geven de richting aan waarin de opvoeding moet worden geleid; de middelen waarvan zij zich bedienen zal hangen van het eerste af. De bevelhebbers mogen nimmer ingrijpen in de opvoeding tot soldaat, zij hebben het verschil tusschen opvoeding in tucht en gezagsuitoefening te eerbiedigen. Er is onderscheid tusschen de strekking van het gezag van den opvoeder en dat van den bevelhebber. Deze laatste dient echter evenals de eerste zijn menschenmateriaal uitstekend te kennen, hij moet zelf opvoeder geweest zijn om te weten wat hij als bevelhebber kan eischen. Daarom ook moet door de hoogere autoriteiten bij het vaststellen van voorschriften en reglementen zorgvuldig rekening worden gehouden met wat de opvoedingspraktijk hen leerde aangaande de individualiteit van den gemiddelden recruut. Een Fransch voorschrift op het tuchtrecht of een Duitsch excercitiereglement zijn voor den Nederlander niet dadelijk toepasselijk. Het militaire gezag moet worden gedragen door het Nederlandsche volk, en dus moet bij het vaststellen van de

1) Zie hierover: Ruitenbach, *Militairc opvoeding*.

voorschriften ter uitoefening van dat gezag rekening worden gehouden met ons volk zooals het *is*, niet met hetgeen de gezaghebbers graag van ons volk zouden willen *maken*. Een overeenkomstig beginsel, doch op het afzonderlijke individu toegepast, beheersche de handelingen der opvoeders.

Tusschen opvoeder en bevelhebber staat de *aanvoerder* (in het bijzonder het verlofskader). Op hem vooral rust de taak van de *handhaving* der tucht. Algemeene voorschriften worden door den aanvoerder niet gegeven; ook opvoeding in de krijgstucht is zijn werk niet. Toch heeft hij bij het uitvaardigen van bevelen dezelfde regelen in acht te nemen, waarmede de hoogere autoriteiten rekening moeten houden bij het opmaken der algemeene voorschriften, terwijl bij het toepassen van bestraffingsmiddelen ter tuchthandhaving evenzeer naar opvoedkundige beginselen moet worden te werk gegaan, als bij de opvoeding in de krijgstucht zelve. Kan de opvoedkundige studie van den verlofsaanvoerder nimmer zoo grondig en doelmatig zijn als die van den beroepsmilitair, des te nauwlettender moet hij worden *gekozen,* opdat hij door persoonlijke eigenschappen van verstand en karakter vergoede wat hem aan wetenschappelijke vorming ontbreekt.

Om den recruut te leeren kennen, is het noodig zijn vertrouwen te winnen, hen aangenaam te ontvangen in het leger. Hij mag niet uit vrees of wantrouwen zijn ware eigenschappen trachten te verbergen. Dit nu gebeurt zoodra hij met afkeer tegenover de oefeningen of met vrees tegenover de krijgstucht komt te staan, zoodra hij het gevoel heeft niet met opvoedkundige, betrouwbare leiders te doen te hebben. Een fout is het dus, hem in het leger te ontvangen met de voorlezing der krijgsartikelen, waarvan hem als refrein in de ooren klinkt, dat hij zal ‘gestraft worden’. Ook is het onjuist de eerste dagen der recrutenoefening te besteden aan de vervelende en straffe excercitiën; de moeilijkst te behandelen karakters worden er vaak van meet af en voor altijd door afgeschrikt en bedorven.

Al wederom is ons gebleken, dat bij de recruteering der beroepsofficieren en onderofficieren *keuze* moet worden uitgeoefend. Op hun karakter en persoonlijke eigenaardigheden moet ten nauwste worden gelet, hetgeen thans niet gebeurt, zoodat helaas vele personen in ons beroepsleger zijn gebracht,

die daarin, althans bij den opleidingsdienst, niet thuis hooren. Een officier van slechte kwaliteit is een grooter maatschappelijk kwaad dan een minderwaardig meester in de rechten. De officier wordt gehandhaafd, de onbekwame jurist door de maatschappij uitgeschakeld.

Hebben wij dus bij de keuze van opvoeders op aangeboren eigenschappen te letten, deze moeten door studie tot verdere ontwikkeling worden gebracht. Kalmte, welwillendheid, tact, moet de aspirant-opvoeder medebrengen; - menschenkennis kan hij beter in de praktijk dan door studie verkrijgen, (de isoleering der cadetten is een groote fout). Psychologie evenwel, opvoedkunde, kennis van het volk, moeten ter voorbereiding tot de praktijk der militaire opvoeding gezet worden bestudeerd. De opvoeder moet weten wat hij in zijn leerlingen kan verwachten; hij moet bekend zijn met de uitingsvormen van het wils- en gevoelsleven, met zedelijke, politieke en godsdienstige opvattingen in ons volk, met de bijzondere eigenaardigheden van Friezen, Limburgers, plattelanders, stedelingen, fabrieksarbeiders, boeren. Aan dit alles wordt thans in het militaire onderwijs geen aandacht geschonken en wezenlijke opvoeding in de krijgstucht is dientengevolge in ons leger eigenlijk onbekend. Er wordt vaak meer bedorven dan opgebouwd. De goede wil waarmee de recruut aankomt is in de meeste gevallen aan het eind van den eersten oefeningstijd niet meer te herkennen, en de orde en regelmaat die verkregen worden berusten op schijn, gehandhaafd door dwang.

Moeilijker nog dan den recruut te bestudeeren, is het, hem zijn goede krachten te doen ontplooien, zijn verkeerde neigingen te doen overwinnen.

Want niet wij kunnen activiteit *maken*, zij moet van den leerling zelf uitgaan; niet wij moeten verkeerde gewoonten *onderdrukken,* zij moeten door den recruut zelve worden beheerscht. Aan ons is slechts de taak de middelen te zoeken die toegepast moeten worden en den leerling er ongemerkt toe te brengen, die middelen zelf aan te wenden. De soldaten - de militie in 't algemeen - zullen de krijgstucht slechts dan volkomen aanvaarden, wanneer zij de doelmatigheid der leiding inzien. In den oorlog, wanneer het op waarachtige samenwerking aankomt, gaat een slechts op dwang berustende tucht onmiddellijk verloren.

Evenals het *verstand*, moet ook het *gevoel* van den soldaat zoodanig worden geleid, dat het de goede werking van zijn *wil* niet belemmert. Dit doet het evenwel, zoodra de meerdere ongemotiveerd wantrouwen in hem aan den dag legt, iets dat in het leger helaas schering en inslag is. De vredesdienst der officieren, zoowel in subalterne als in hoofdofficiersrangen, bestaat voor een groot deel uit contrôles, die op een voor iedereen voelbare wijze worden uitgeoefend, dikwijls zonder dat er de minste aanleiding toe bestaat; men verricht ze slechts om 'gedekt' te zijn. Het toezicht dat werkelijk noodig is, kan veelal onopgemerkt worden uitgeoefend; te doen alsof ieder milicien gewantrouwd moet worden, is onopvoedkundig. Al die contrôles werken slechts verzet en plagerij in de hand; het is of men den meerdere tegemoet gaat komen in het *zoeken* naar fouten en tekortkomingen.

Zeer terecht zegt Fr. W. Foerstner in *'Opvoeding en Zelfopvoeding':* 'Het juiste psychologische oogenblik voor de vruchtbaarste inwerking van den opvoeder is niet het oogenblik waarin het kwaad is bedreven, maar dat waarin iets, dat tot dusver verkeerd werd gedaan, eens bij uitzondering goed werd verricht.'

Het voortbouwen op het goede in den soldaat, op alles wat hij positiefs heeft, mag juist in het leger de eenige methode worden genoemd, daar het er om te doen is, ten behoeve der verdediging van de persoonlijke eigenschappen van iederen jongen man partij te leeren trekken. Contrôle moet dus middel zijn op het individu toegepast; nooit algemeene regel. Van vertrouwen alleen gaat die invloed ten goede uit die ons soldaten zal geven, die weten te handelen. De krijgstucht eischt *actieve* orde en subordinatie, zonder het directe toezicht of den directen invloed van den meerdere. Thans wordt het gezag zoodanig verlaagd, dat een soldaat in dienst bijna niet in het openbaar kan verschijnen, zonder een korporaal als geleider naast zich. Ware slechts het beroepskader van beter gehalte, en minder talrijk! Niet ieder meerdere zou dan uit te veel aan tijd en behoefte aan 'dekking' zich in contrôle te buiten gaan. Wat die 'dekking' betreft, tekortkomingen moeten worden verhaald op den schuldige zelf, niet op de hoogere chefs, voor wie een andere taak is weggelegd dan die van opzettelijk contrôleur.

Toezicht moet door de opvoeders worden uitgeoefend, om afwijkingen en fouten te voorkomen. Dit sluit echter niet in, dat alles tot in futiliteiten wordt geregeld, hetgeen in den oorlog ook niet mogelijk is. De opvoeder moet trachten, den soldaat zelfstandig zijn dwaalwegen te doen verlaten, hem zich rekenschap leeren geven van de gevolgen, die een afwijking kan hebben voor het welzijn van den dienst. Wij moeten trachten *zijn denkvermogen te richten op het dienstbelang*. Dit doen we beter door hem sommige fouten te laten maken, en de gevolgen daarvan te doen zien, dan door minutieus alles van te voren te regelen en overtredingen strafbaar te stellen. Het toezicht van den opvoeder mag nimmer leiden tot voortdurend ingrijpen.

De wijze waarop het *onderwijs* wordt gegeven, heeft op de opvoeding tot krijgstucht veel invloed. Het onderwijs moet leiden tot zelfstandigheid. De soldaat past een reglement beter toe, voert een bevel beter uit, wanneer hem het *waarom* duidelijk is, dan wanneer hij slechts weet dat de uitvoering wordt gecontroleerd. Niet altijd kan tekst en uitleg worden gegeven, hoewel in het opvoedingstijdperk daarnaar zooveel mogelijk dient te worden getracht. Ook echter in die gevallen, waarin het op zuiver passieve gehoorzaamheid aankomt, moet het middel ter opvoeding in de eerste plaats zijn de mededeeling van een overeenkomstig voorbeeld, waarvan de gevolgen duidelijk kunnen worden aangetoond. Contrôle op de passieve gehoorzaamheid moet zoo mogelijk onopgemerkt worden toegepast, tenzij als bestraffing. Het zelfvertrouwen van den soldaat, zijn gevoel van eigenwaarde en trots moeten worden hooggehouden.

Majoor Ruitenbach, in zijn '*Militaire Opvoeding*', wijst op het tijdsverlies, dat ontstaat door het veelvuldig houden van inspectie. De inspectiën zijn inderdaad een vrijwel nuttelooze tijdpasseering. Het gevoel voor netheid en orde verbetert er niet door, wanneer men eens in de week den soldaat zijn heele hebben en houden netjes laat oppoetsen en uitstallen. Ten allen tijde moet hij kleeding en uitrusting onderhouden, en ten allen tijde moet hier op worden gelet. Wil men voelbaar inspecteeren, men doe het onverwachts, anders ontbreekt het zuiver beeld van de zorg voor het onderhoud; zij die blijken slordig te zijn, late men dan tot straf in hun vrijen tijd poetsen en schoonmaken.

Van vrijen tijd gesproken, ook buiten de diensturen moet men den soldaat leiding geven. Wanneer de opvoeding 's middags om 4 uur wordt afgebroken, zal de invloed van kwade elementen in den troep zeer toenemen. Een gevolg van dit afbreken is het overwicht der korporaals, die op de manschappenkamers logeeren. De bloei der militaire tehuizen wijst er op dat in het leger een verzuim wordt begaan. Die tehuizen zijn gesticht minder om actief te propageeren, dan om verkeerde invloeden tegen te gaan, en dit laatste moet ook wel degelijk den militairen opvoeders tot plicht worden gerekend. Ook zij hebben leiding te geven aan de tijdpasseeringen van den soldaat, zij hebben slechte gewoonten te bestrijden, verveling te bannen, tegen ledigheid te waken, niet door gecommandeerde ontspanningen, maar door tot ontspanning ruimschoots gelegenheid te geven en daarbij eenig toezicht uit te oefenen.

Dat men in het leger onopvoedkundig te werk gaat, blijkt al wederom uit de wijze, waarop men zich bedient van disciplinaire straffen, als middel tot opvoeding van den wil. De officier werd niet tot opvoeder gevormd. Hij is in het reglement op de krijgstucht onderwezen, heeft les gehad in ‘militair strafrecht’, zonder dat daar eenige wetenschappelijke beschouwing over het wezen van tucht- en strafrecht bij is te pas gekomen, zonder dat de opvoedkunde, de psychologie er bij werden betrokken. De cadet leert welke disciplinaire straffen er bestaan, welke de maxima zijn, wanneer een geval voor den krijgsraad moet worden gebracht. Hij bladert zelfs het Wetboek van Strafrecht eens door, meer ook niet. Nauwelijks officier, moet hij zich van provoost en politiekamer op oordeelkundige wijze weten te bedienen. Dat er tijdens de mobilisatie allerwege stemmen zijn opgegaan tot vermindering der disciplinaire strafbevoegdheid, is er grootendeels een gevolg van, dat het militaire onderwijs op dit gebied zoo droevig laag staat. Het is niet zeldzaam dat een chef bij het lezen van een strafmutatie, zonder de persoon van den schuldige te kennen, zonder diens straflijst te hebben ingezien, zonder de toedracht der begane overtreding te weten, constateert dat ‘4 dagen provoost’ een te lichte straf is voor een zekere overtreding; dat hij het op zijn Wallensteinsch beter acht een onschuldige

de politiekamer in te zenden, dan heelemaal niet te straffen, omdat de schuldige niet ontdekt kan worden. ‘Op een rapport van een officier moet minstens politiekamer volgen,’ hoorde ik als jong luitenant verkondigen; ‘voor dat en dat feit is mijn tarief minstens zooveel,’ leerde ik van een kolonel.

Een kwaad is de groote persoonlijke macht van den strafoplegger, die zijn ondergeschikte soms niet eens kent, die daarbij niet het advies behoeft te vragen van den luitenant en den onderofficier die den man wel kennen. In het reglement van krijgstucht (dat een eeuw oud is) worden slechts arreststraffen vermeld, andere straffen komen daarin (terecht) niet voor, waardoor men echter vaak meent dat de voorgeschreven ‘onvermijdelijke bestraffing van de geringste nalatigheid’ arreststraf eischt, terwijl toch zooveel andere middelen ten dienste staan.

Het ontbreken van causaal verband tusschen vele vergrijpen en de reglementaire bestraffingsmiddelen werkt ook onopvoedkundig. Het vroegere strafexcerceeren was als bestraffing van onvoldoende inspanning bij excercitie veel nuttiger dan een paar nachten opsluiting; het inhouden van periodiek verlof is een betere bestraffing voor achterblijven van verlof dan provooststraf. Handhaving der krijgstucht bestaat voorwaar niet altijd in streng straffen. Dit laatste is zeer gemakkelijk en treedt daardoor al te dikwijls in de plaats van middelen die meer succes zouden waarborgen, die wellicht het opnieuw begaan der overtreding zouden kunnen voorkomen. De soldaat wordt vaak gestraft voor verzuim, traagheid, gebrek aan geschiktheid van een meerdere. Ook moet den meerdere gelegenheid worden gegeven tot *beloonen*, waardoor men opbouwend werkt, terwijl straffen in den regel het individu naar den grond werken.

Tijdens de mobilisatie zijn vele verlofsofficieren met gezag bekleed, die nog minder begrip hebben van het wezen der krijgstucht en van de wijze waarop men zich van tuchtstraffen heeft te bedienen, dan hunne leermeesters-beroepsofficieren. Hierin kan op den duur slechts verbetering komen door allereerst de beroepsofficieren op hun functie als opvoeders in de krijgstucht voor te bereiden door studie van wetenschappen die tot nog toe in het militaire onderwijs niet bekend zijn.

In vredestijd behoeft de militaire gezagsuitoefening geens-

zins het strenge karakter te dragen van de tucht in tijden van oorlog of oorlogsgevaar. Reeds valt dit af te leiden uit de verschillende strafbedreigingen, die het Crimineel Wetboek stelt op eenzelfde vergrijp, naarmate der tijdsomstandigheden. Zoowel de repressieve als de preventieve kracht van een maatregel van tucht dient sterker te zijn, wanneer de neiging om overtredingen te begaan, grooter wordt, en dit is zeer zeker het geval, indien de overtreding het levensgevaar kan verminderen.

De krijgstucht is een instelling, waaraan men moet gewennen. De recruut moet leeren ordelijk te zijn, ondergeschiktheid in acht te nemen. Het is verkeerd hem al dadelijk de tucht in al haar consequentie te doen gevoelen; hij moet er toe worden opgevoed. Dit opvoedingstijdperk duurt evenlang als de oefeningstijd der militie, daar de oefeningen telkens een ander karakter verkrijgen, om haar hoogtepunt te vinden in de jaarlijksche groote manoeuvres (of overeenkomstige oefeningen in groot verband). Eerst dan nadert men de oorlogspraktijk, en late men ook de opvoeding in de krijgstucht haar laatste phase intreden. Van *handhaving* der (volledige) krijgstucht is dus ten aanzien der militie in vredestijd slechts bij uitzondering sprake. Anders staat het met het beroepspersoneel. De beroepssoldaten kunnen grootendeels uit het leger verdwijnen, immers vervangen worden door gehuurde burgerwerkkrachten. Ook de vrijwillige korporaals schaffe men af. De onderofficieren en officieren blijven echter bestaan en voor hen geldt een tucht, die moet worden ‘gehandhaafd’. Zoodra zij in functie treden moet hun eigenlijke opvoeding zijn geëindigd. Voor deze militaire ambtenaren dienen andere straffen te bestaan dan voor de militie. Zij hebben niet alleen een *plicht* te vervullen, zij hebben in het leger ook *belangen* (garnizoen, promotie, werkkring). Voor hen behoort een afzonderlijk reglement te worden ingevoerd, waarin degradatie, provooststraf en dergelijke niet voorkomen, wel schorsing, overplaatsing en ontslag. Het bestaande reglement van krijgstucht maakt voor velen de positie van beroepsmilitair weinig begeerlijk; het steeds dreigende arrestspook drukt den ‘militairen stand’.

Ten slotte nog een opmerking over de provooststraf. Vooral tijdens de mobilisatie zijn daartegen herhaaldelijk

stemmen opgegaan; men wenschte die straf uit het reglement van krijgstucht te zien verbannen. Het gevolg daarvan zou echter zijn een uitbreiding der werkingssfeer van het militair strafrecht, en het is zeer twijfelachtig of dit wel doelmatig zou zijn. Het bezwaar, dat van de zijde der militie tegen de provooststraf wordt ingebracht, vindt minder zijn oorsprong in het wezen der straf zelf, dan in de wijze van oplegging daarvan. Al te veel meent men in het leger dat handhaving der krijgstucht vooral neerkomt op veel en zwaar straffen, waarbij aan den persoon van den strafoplegger zeer groote macht is toegekend. Dit laatste nu is het punt, waarop het aankomt. In het militaire tuchtrecht legt één persoon de straf op, in het Strafrecht een college; wáár men nu ook de grenstusschen tucht- en strafrecht trekke, dit bezwaar blijft bestaan, en spoedig zou men tegen de politiekamer, daarna misschien tegen het kamerarrest, dezelfde grieven aanvoeren, als thans tegen de provooststraf. Het bezwaar kan echter worden weggenomen door de invoering van tuchtraden, die in het algemeen een beteren waarborg bieden voor juiste krijgstuchtelijke bestraffing dan het tegenwoordige stelsel. Het zou echter ten eenemale verkeerd zijn in de tuchtraden alle rangen te doen vertegenwoordigen, of ze naar willekeur samen te stellen, zooals wel eens gewenscht wordt. Het doel der straf, opvoeding in de krijgstucht, mag nimmer uit het oog worden verloren. De raad, die de overtreding van een soldaat moet berechten, zou dienen te bestaan uit zijn onmiddellijken onderwijzer (onderofficier-instructeur) den luitenant en den kapitein van de compagnie. Dit zijn de mannen die gezamenlijk voor zijn opvoeding moeten zorgen en die hem kennen, die ook de omstandigheden waaronder de overtreding werd gepleegd, in den regel het best kunnen beoordeelen. Echter moet de compagniescommandant, die persoonlijk verantwoordelijk wordt gesteld voor de tucht bij zijn onderdeel, een beslissende stem houden in de keuze der straf. Ware op deze wijze de berechting geregeld, de klachten zouden zeer zeker verminderen, en het tuchtrecht op redelijker grondslag staan. De ‘strenge leerschool’ die in 1881 en in 1900 in de juristenvereeniging door verscheidene gezaghebbende mannen bepleit werd, en die ook thans nog zeer vele aanhangers vindt onder de tallooze officieren,

die nimmer eenige ernstige studie van tuchtrecht en opvoedkunde hebben gemaakt, zou plaats maken voor eene, waarin doelmatige opvoeding op den voorgrond wordt gesteld. Het zijn de volkeren die tegenwoordig den oorlog voeren. Soldaten die niet vechten willen, brengt men niet met dwang tot hun plicht. Strengheid moet slechts een ruggesteun zijn voor den zwakken wil. De soldaat moet de tucht kunnen waardeeren als steun, niet haar vreezen als een vijandige macht.

V. Vooroefeningen. - Herhalingsoefeningen. - Verlofskader.

Het bleek, dat er op verschillend gebied belangrijke wijzigingen noodig zijn in de wijze, waarop de militie weerbaar wordt gemaakt. Een nog niet besproken wijziging betreft de tijdsindeeling der oefening. Den diensttijd te doen bestaan uit een eersten oefeningstijd van eenige maanden, gevolgd door eenige herhalingsoefeningen, - die steeds lichtingsgewijze zijn - is om verschillende redenen niet gewenscht.

Den eersten oefeningstijd door de invoering van *vooroefeningen* te verkorten, moet aan de geheele maatschappij ten goede komen. Het is veel minder bezwaarlijk *in* de woonplaats een middag per week beschikbaar te stellen, dan permanent onder de wapenen te worden geroepen buiten de woonplaats.

Voornamelijk moet echter de overweging gelden, of het militair belang, de opleiding tot weerbaarheid, door vooroefeningen zou worden gebaat. Dit nu is zeker het geval.

Door er op jeugdiger leeftijd en in zijne woonplaats de eerste kennis mede te maken, staat de jonge man veel minder ‘vijandig’ tegenover zijn militieplicht; hij zal dezen meer beschouwen als iets dat met zijn gewone leven samenhangt; hij begint zijn dienst als het ware spelenderwijs, raakt er mede vertrouwd; - factoren van zeer groote waarde. De vooroefeningen, mits goed opgezet, zullen ongetwijfeld den band tusschen volk en leger versterken.

Bij de bespreking der lichamelijke vorming werd er op gewezen, dat we blijvende resultaten moeten verkrijgen. Dit geldt ook de sportieve toepassingen. Nog jaren na den

eersten oefeningstijd moet de man zijn weerbaarheid behouden. Om dit te bereiken, moet het onderwijs vóór den volwassen leeftijd beginnen, en gedurende eenige jaren worden voortgezet. De recruten zijn dan bij aankomst in het leger gelijkmatig lichamelijk geschikt. De tegenwoordige herhalingsoefeningen hebben uit het oogpunt van physieke weerbaarheid nagenoeg geen waarde.

Overeenkomstige redenen gelden op ander terrein. De kennis van het geweer bijv. zal grondiger en duurzamer zijn en de schietvaardigheid beter, wanneer het onderwijs over eenige jaren wordt verdeeld. Ook de opvoeding tot orde en ondergeschiktheid belooft betere resultaten, indien zij eerder wordt begonnen en een langzaam verloop heeft.

Jhr. Alting von Geusau wees in zijn reeds aangehaalde voordracht erop, dat *vrijwillige* schietoefeningen e.d. in Zwitserland van onvoldoend nut bleken te zijn. Juist zij, die het onderwijs het meest behoeven, genieten er het minst van. Vrijwillige oefeningen hebben voor de defensie alleen waarde indien zij die er aan deelnemen hun eersten oefeningstijd reeds hebben volbracht.

Van zeer veel belang zullen de militaire vooroefeningen zijn, voor de toepassing van het beginsel: dienstplicht naar vermogen. De geneeskundige dienst kan nimmer meer doen, dan de algemeene lichamelijke geschiktheid voor een bepaalde militaire functie beoordeelen, terwijl bij de indeeling der militie eigenlijk met alle lichamelijke en geestelijke qualiteiten van het individu rekening moet worden gehouden. Van veel gewicht zal dus het oordeel kunnen zijn van de onderwijzers der vooroefeningen, die alle aspirant-militairen gedurende een 2- of 3-tal jaren onder hunne leiding krijgen. In het bijzonder geldt dit de aanwijzing van het aspirant-kader uit de militie, dat, ondanks de tegenwoordige opvattingen onzer volksvertegenwoordiging, in de toekomst voor opleiding moet worden *aangewezen*. Het is onverantwoordelijk goede krachten in vredestijd aan de kadervorming te laten ontsnappen, geheel in strijd ook met het beginsel, dat het *volk* weerbaar moet zijn. Geschiktheid voor het kader hangt niet in de eerste plaats van schoolsche kennis af, doch van karaktereigenschappen. De militaire autoriteiten doen het thans wel eens anders voorkomen.

Wanneer vooroefeningen worden ingevoerd, kan de eerste oefeningstijd, althans voor de hoofdwapens, tot enkele - 3 à 4 - maanden worden teruggebracht, en kan dus een jaarlichting in 2 of meer ploegen worden gesplitst, die, evenals in Zwitserland geschiedt, na elkander opkomen.

In hoeverre zullen herhalingsoefeningen noodig zijn?

Het doel van voortgezette oefeningen is tweeledig. De soldaat moet n.l. *herhalingsonderwijs* genieten, om zijn kennis en geoefendheid op te frisschen, en er moet *verband worden gelegd en onderhouden* tusschen de steeds wisselende lichtingen met hun eigen kader. Locale organisatie zal in dit laatste opzicht een zeer belangrijke rol spelen, waarbij de militaire organisatoren aansluiting hebben te zoeken bij de bevolkingsbureaux der gemeenten.

Om in oorlogstijd te kunnen beschikken over troepen, waarin krachtig verband zit, moeten deze in *oorlogsverband* worden geoefend, steeds onder eigen (verlofs-) kader. Lichtingsgewijze herhalingsoefeningen hebben vrijwel geen nut in dit opzicht, terwijl zij voor het herhalingsonderwijs niet noodig zijn. Het zal daarom m.i. beter zijn de beroepsinstructeurs, die niet het geheele jaar bezet zullen zijn met de opleiding der jongste militielichting, gedurende enkele weken per jaar te bestemmen voor (plaatselijk) herhalingsonderwijs, dat voor elken man telkens slechts een enkelen dag behoeft te duren, en voor oefeningen in de oorlogsformatiën, waarbij zij als leermeesters optreden van het verlofskader dat de aanvoering heeft. Deze oefeningen worden zoowel gehouden in compagnies-, bataljons-, als in hooger verband, en zijn ook telkens van zeer korten duur.

Bij de organisatie zal men van de navolgende beginselen moeten uitgaan.

1°. Het verschil tusschen militie en landweer (landstorm) moet vervallen. Deze soorten van troepen worden voor overeenkomstige diensten gebruikt; de organisatie zal zeer worden vereenvoudigd en verbeterd door het verschil op te heffen.

Eveneens moeten verschillende categorieën van verlofskader worden vereenigd en kunnen eenige rangen worden afgeschaft. Ingewikkelde rangsonderscheiding maakt het opbouwen van een logische organisatie zeer moeilijk.

2°. De instructieve taak der beroepsmilitairen moet bij mobilisatie worden voortgezet bij de depots. Het ligt volkomen voor de hand de depots, die thans bestaan, na demobilisatie te handhaven naast de oorlogsorganisatie der gevechtsonderdeelen; m.a.w. de recrutenscholen geheel los te maken van de oorlogsformatiën. De instructieve dienst wordt daarmede tot een zelfstandigen tak van dienst verheven, terwijl het herhalingsonderwijs en de voortgezette oefeningen voor rekening komen van de commandanten der gevechtsformatiën, daarin bijgestaan, gedurende eenige weken, door de beroepsinstructeurs. Een vrij aanzienlijke besparing van beroepspersoneel zal hiervan het gevolg zijn.

Ten slotte nog een paar opmerkingen over het verlofskader. Dit moet worden *gekozen*, in het bijzonder voor de hoogere rangen. De locale regimentsstaven zullen het mogelijk maken, daarbij te letten op de achting, die de aspiranten in hunne eigen omgeving genieten, terwijl door wintercursussen, besprekingen, kaartoefeningen, het verlofskader steeds voor zijn taak geschikt moet worden gehouden.

De opleiding tot het kader moet met de meeste zorg geschieden; de beste instructeurs moeten er bij in dienst worden gesteld. Zij duurt belangrijk langer dan een opleiding tot soldaat, zoodat ruime vergoedingen aan de zwaarder verplichtingen dienen te beantwoorden. Daar de kadervorming zoowel practisch als theoretisch dient te zijn, mogen de kaderscholen niet worden geïsoleerd, integendeel behooren de aspiranten gelegenheid te hebben deel te nemen aan alle toegepaste oefeningen der recruten van dezelfde oorlogsformatie. Kleine kaderscholen zijn dus noodig, hetgeen duidelijker spreekt, wanneer we nog opmerken dat de recruut nooit mag worden gebezigd als oefenmateriaal voor het aspirantkader. Hij heeft van zoodanig misbruik zeer te lijden. We mogen nooit uit het oog verliezen, dat aan recruten en aspirant-kader tegelijkertijd en evenveel zorg moet worden besteed: beide zijn onze leerlingen.

Zal nu het verlofskader een zoodanige geschiktheid kunnen bereiken, dat we daaraan vrijwel de geheele onderaanvoering met een gerust geweten mogen overlaten?

Ik antwoord op deze vraag: *het moet*. Als het verlofs-

kader tot nu toe niet betrouwbaar is, moet het voor de toekomst betrouwbaar worden gemaakt. Het is goedkooper en uit maatschappelijk oogpunt beter wat meer zorgen te besteden aan opleiding van de besten uit het volk, dan er steeds een groot beroepskader op na te houden, dat toch ook niet uit betere elementen bestaat.

Durft men de wijzigingen in het militaire opvoedingsstelsel aan, die in dit artikel worden bepleit, dan zullen de resultaten trouwens wel beter worden. Laat ons beginnen met allereerst den instructieven dienst te verheffen, een nieuw korps instructeurs te vormen, en daarna nog eens terugzien op den twijfel, die door jhr. Alting von Geusau werd uitgesproken. Ik ben overtuigd dat blijken zal, dat de oorzaken van dien twijfel gezocht moeten worden in de achterlijkheid van ons militaire onderwijs.

Utrecht, 1918.

J. RIETSEMA.

Heinrich Heine's romantiek.[1)]

Is Heine uit den tijd?

Men hoort het wel eens beweren. Door bevoegde, gezaghebbende letterkundigen. Met dat superieur-kritische glimlachje van: dat is nu overwonnen, daar zijn we allang overheen. Maar ik herinner mij hoe Heine zelf ergens de opmerking maakt dat onder literatoren, net als onder sommige wilden, de jonge generatie de oudere zonder komplimenten pleegt dood te slaan. En hoe hij op een andere plaats constateert dat hij zich nooit gezonder en behagelijker gevoeld heeft dan nadat een troepje van zulke letterkundige wildemannen, natuurlijk allen even bevoegd en gezaghebbend, ook hem voorgoed had afgemaakt. En ik blijf bij mijn overtuiging dat Heine's geest, hoezeer zijn werk ook uit de literaire mode moge zijn, in den dieperen kultureelen onderstroom nog even werkzaam voortleeft als een halve eeuw geleden.

> Andre Zeiten, andre Vögel!
> Andre Vögel, andre Lieder!
> Welch ein Schnattern, wie von Gänsen
> Die das Kapitol gerettet!

Wanneer ik weer blader in die ouderwetsch vulgaire bandjes van zijn Sämtliche Werke, die ik als schooljongen kocht van lang gespaard zakgeld, of in dat kwistig met goud betierlantijnde Buch der Lieder, met ezelsoortjes om de andere pagina, dan speur ik de levende aanwezigheid van zijn edelen geest, en dan zwijgen heel wat moderne modeganzen. Andere

1) Inleiding eener vertaling van ‘Das Buch Le Grand’, welke in dit najaar bij de Wereldbibliotheek verschijnt.

liederen, oude liederen, maar levend door het eeuwig wonder der dichterliefde. ‘Du bist wie eine Blume’, ‘Auf Flügeln des Gesanges’, ik laat ze aan mij voorbij ruischen, al die korte, zangerige versjes, wier teeder-zoete klanken zooveel smachtende harten gelaafd hebben in dien tijd, toen zij zelf nog droomden van oogen als de hemel, als viooltjes en als saphieren; van zijden lokken, zwart of gouden; van roode mondjes en wilde lippen; van verlangende bloemen en zuchtende sterren in bleeken avondglans; van eeuwige trouw, onder een bloeiende linde gezworen; van beloften als zomernachtelijke droomen in oude sprookjesgaarden; van valsche harten; van droeve verzuchtingen en van een doem, somber als bange kerkhoffantasieën en huiveringwekkend als het spookachtig gekras van vedelende geraamten.

Hier een lichte, vlindervleuglige zang, daar een geurende klacht, een lachende vervloeking. Zij ruischen voorbij, de welbekende strophen. Ontroeren zij werkelijk zoo diep door hun eigen geluid alleen, of ook door Schumann's en Mendelssohn's melodieuse begeleiding, die er telkens doorheen klinkt?

Veel en velen heeft hij liefgehad. Slechts even bladeren: Seraphine, Angélique, Diane, Hortense, Klarisse, Jolanthe... of, minder poëtisch: Marie, Emma, Bertha, Louise, Jenny, Katherina, Frederike... laat ik volstaan met het dozijn. ‘Het stond geschreven’, zegt Heine in zijn Mémoiren, sprekende over zijn liefde, ‘dat ik van die grootste plaag, de pokken des harten, erger dan andere stervelingen bezocht zou worden, en mijn hart draagt de slecht-vergroeide litteekens in zóó groot aantal, dat het er uit ziet als het gipsmasker van Mirabeau of als de voorgevel van het paleis Mazarin na de glorierijke Julidagen; ja, als de reputatie der grootste tragedienne (Rachel)’. Doch is het wel waar dat hij deze vrouwen werkelijk heeft liefgehad? Hij zòcht bij haar zijn liefde, maar vond haar niet. Want Heine was zelf de Maximilian zijner ‘Florentinische Nächte’, de zoete keuvelaar, die zijn stervende geliefde troostte met de weemoedige verklaring, dat hij alleen beelden en gestorvenen kon liefhebben.

En dat wil zeggen: alleen den schoonen, onwerkelijken, onwerkelijk genoemden, droom. De doode Maria, de doode Veronica, de doode Johanna, voor déze vrouwen is zijn herinnerende liefde het innigst, het zuiverst. Doch de levende vrouwen...

Vergiftet sind meine Lieder,
Wie könnt' es anders sein?
Du hast mir ja Gift gegossen
Ins blühende Leben hinein.'
(Lyrisches Intermezzo 51).

Wie den droom boven alles lief heeft, dien vergiftigen de levende vrouwen het hart, want hun schoonheid is tenslotte toch nog schameler dan het poover verlangen dat de armen naar hen uitstrekte.

Een andere strophe dringt zich op in mijn herinnering:

Ich glaub nicht an den Bösen,
An Höll' und Höllenschmerz;
Ich glaub nur an dein Auge
Und an dein böses Herz.
(Poëtische Nachlese).

O de bitterheid van den dolenden ridder der liefde, op zoek naar het Eeuwig Vrouwelijke, en die tenslotte den tijdelijken schijn te feller begeert naarmate de ziel minder van het eeuwig schoon weerspiegelt.

Den Leib möcht' ich noch haben,
Den Leib so zart und jung;
Die Seele könnt ihr begraben,
Hab' selber Seele genung.
(Poëtische Nachlese).

O de grijnslachende vertwijfeling van dien eeuwigen minnaar, die uit zijn groote smarten zulke kleine liedjes maakte en zich slechts in oogenblikken van schijnbaar frivoolst cynisme boven zichzelf en zijn levenslange worsteling verheffen kon.

O König Wiswamitra,
Was für ein Ochs bist du,
Das du soviel kämpfest und büssest,
Und alles für eine Kuh.
(Heimkehr 47).

Maar niet alleen als de zanger van zoo zoete of zoo wrange minneliederen leeft Heine in onze herinnering. Er is zoo heel veel meer dat onze jeugd in hem liefhad en dat wij altijd blijven bewonderen. 'Die beiden Grenadiere',

‘Belsazar’, ‘Die Wallfahrt nach Kevelaar’, ‘Schlachtfeld bei Hastings’, al deze vorstelijke ballades; de ‘Nordsee’, die wonderlijk meesleepende cyclus, met zijn rhythmiek nu eens als een brekende branding dan als een breed-aanrollende vloed, als een duistere stormjacht of als het zonnig gespeel van glanzende golfjes. En dan de latere gedichten, de zangen van zijn ziekbed, met hun zooveel feller smart, zooveel bitterder vertwijfeling, zooveel tragischer opstandigheid en met hun tòch zooveel inniger liefde, en in de schoone momenten van gelaten overgave zooveel vaster vertrouwen. En vooral ook zijn onverdoofbaren humor!

O Gott, verkürze meine Qual,
Damit man mich bald begrabe...

Der Schmerz verdumpft den heitern Sinn
Und macht mich melancholisch,
Nimmt nicht der traurige Spass ein End
So werd' ich am Ende katholisch.

Ich heule dir dann die Ohren voll.
Wie andre gute Christen -
O miserere! verloren geht
Der beste der Humoristen!

Zijn humor ging niet verloren, noch waar zijn folteringen hem zweepen tot blasphemischen hoon, noch waar zij hem manen eindelijken troost te zoeken in den Bijbel.

Doch nu denk ik alleen maar aan den romantischen dichter. En Heine is nog meer: de altijd gereede, onversaagde kampvechter voor geestelijke vrijheid. Zijn spot was de pijnbank voor alle duffe pedanterie, het rad voor alle benepen, spekuleerend geloof, de geesel voor alle slaperige slaafschheid, de schandpaal voor alle huichelarij. Ik denk aan ‘Deutschland’, de striemende satyre op zijn rampzalig, verbrokkeld en vernederd vaderland: aan ‘Atta Troll’, het komisch epos van den losgebroken ongelikten dansbeer, in wiens grove sentimentaliteit en bombastische grootspraak Heine's verfijnd, aristokratisch vernuft, ondanks allen hoon, tenslotte toch zijn eigen revolutionnaire sympathie met het geknechte plebs tot uiting brengt. Ik denk aan zijn ‘Reisebilder’, ja eigenlijk aan àl zijn werk, want overal bezielt het dezelfde strijdvaardige vrijheidsliefde.

Liefde, hartstochtelijke, rampzalig-hartstochtelijke liefde, voor vrouw en vrijheid, was Heine's leven.

Sommigen zeggen dat het een ongelukkige jeugdliefde geweest is die Heine's hart heeft vergiftigd nog vóór het geheel openbloeide, en hem gemaakt heeft tot den sentimenteelen droomer en tegelijk zoo cynischen spotter. Ik geloof niet dat het zoo eenvoudig toegaat in een dichterhart. Een dichterliefde is altijd ongelukkig; de dichter *zoekt* de smart van verlangen en ontbering krachtens zijn dichter-aard zelf. En wanneer die geheimzinnige jeugd-liefde, - zoo zij al geen legende is - Heine wèl, en blijvend, 'gelukkig' had gemaakt, ware hij eerst recht ongelukkig geworden, doch dan waarschijnlijk zonder dat de smart zijn talent had doen ontluiken. Voor een dichterziel als Heine bloeit geen vredig geluk; zij zoekt altijd het schoone avontuur, de wilde vervoering en de droeve ontgoocheling. Aan wie hij het eerst die vervoering en die ontgoocheling beleefde is daarom op zich zelf van weinig belang; niet zìj heeft zijn ziel gevormd en geleid, maar zijn ziel heeft in hààr het eerst zichzelf gevonden en herkend. Op merkwaardige wijze wordt dit bevestigd door Heine's eigen mededeelingen over een jongensvrijage die hijzelf het 'praeludium voor zijn latere liefden' noemt. Ik geloof dat voor Heine de zielespiegel der zelf-ontdekking het 'roode Sefchen' geweest is, waarvan hij verhaalt in zijn Mémoiren. Sefchen met het bloedroode haar, het beulskind, pleegdochter van een oude heks. Sefchen, wier oogen hem raadsels opgaven en wier slanke gestalte hij vergelijkt met... een marmeren beeld. Die hem oude volksliederen voorzong, waarvan zij er één voor hem opschreef met haar eigen bloed. Die eens in gruwelijke scherts voor hem stond met het ontbloote zwaard van haar grootvader; 'waarmee honderd arme drommels onthoofd waren' en hem toezong:

> Willst du küssen das blanke Schwert,
> Das der liebe Gott beschert?

en zich toen gevangen moest geven in zijn roekelooze armen, omdat haar verzet hen beiden zou hebben gewond. Zóó was Heine's eerste romantische geliefde, maar toch, zìj maakte hem niet tot romanticus, al zegt hij zelf dat het roode Sefchen van den beul 'stellig den grootsten invloed heeft uitgeoefend

op den ontwakenden dichter, zoodat mijn eerste gedichten der Traumbilder, die ik kort daarop schreef, een duistere, wreede kleur hebben'. Juister voelt hij de werkelijke verhouding waar hij verklaart 'dat hij dikwijls schrok van haar stem en meende *zichzelf* te hooren spreken', terwijl haar zang hem herinnerde aan *droomen* waarin hij *zichzelf* op dezelfde manier hoorde zingen'. Maar van hoe diepen zin is ook déze bekentenis: 'Ik kuste haar niet alleen uit teedere neiging, maar ook uit hoon tegen de oude maatschappij en al haar duistere vooroordeelen, en in dit oogenblik laaiden in mij op de eerste vlammen van die beide passies waaraan mijn later leven gewijd bleef: *de liefde tot schoone vrouwen en de liefde voor de Fransche revolutie*'. Het roode Sefchen was het beeld van Heine's eigen ziel en haar romantische opstandigheid. De gloeiende geestdrift voor vrijheid en recht die laait door al zijn werk, wordt hier door hemzelf op één lijn gesteld met de liefde voor de vrouw. En beide passies worden hem bewust bij gelegenheid van een stoeiende vrijage boven een beulszwaard!

Het is de ziel zelf die haar ingeschapen liefden uitleeft in haar zelfgezochte lot. Heine had van nature de droomende ziel van den minnenden ridder zonder vrees of blaam; daarom werd hij zoo'n groot romanticus. Maar hij had tevens het scherpe vernuft van den vrijen denker, daardoor werd hij zulk een geweldig kampioen voor geestelijke vrijheid. Maar nòch van de Romantiek, noch van de Aufklärung was hij het product.

'Er zijn lieden, die meenen een vogel precies te kennen, omdat zij het ei hebben gezien, waar hij is uitgekropen', schrijft Heine *(Gedanken und Einfälle)*. Ik behoor allerminst tot deze lieden, en wanneer ik hier thans eenige brokstukken inlasch met door Heine zelf verstrekte levensbijzonderheden, om daarna, eveneens ten deele aan de hand van zijn eigen uitingen, iets te zeggen over zijn plaats in de Romantiek, doe ik dit geenszins om zijn karakter en werk uit zijn levens- en tijdsomstandigheden af te leiden en te verklaren, maar juist om te doen zien hoe zijn oorspronkelijke geest van die omstandigheden slechts aanvaardde en assimileerde wat hij krachtens zijn immanenten ontwikkelingsdrang ervan gebruiken wilde.

‘Het is zeker van belang,’ ‘schrijft Heine in zijn Mémoiren, “dat mij reeds in mijn dertiende levensjaar alle systemen der vrijdenkers werden onderwezen, en dat nog wel door een eerwaardigen geestelijke, die zijn priesterlijke ambtsplichten niet in het minst verwaarloosde, zoodat ik hier al vroeg zag, hoe godsdienst en twijfel zonder huichelarij kalm naast elkaar gingen, waardoor in mij niet alleen het ongeloof, maar ook de meest verdraagzame onverschilligheid ontstond.”

Plaats en tijd zijn eveneens belangrijke momenten: ik ben geboren aan het einde der sceptische achttiende eeuw en in een stad, waar in den tijd mijner kindsheid niet alleen de Franschen, maar ook de Fransche geest heerschte.’

‘.....Mijn moeder had nl. destijds (d.w.z. toen H. het Lyceum bezocht) den grootsten angst dat ik een dichter zou kunnen worden; dat zou, zeide zij steeds, het ergste zijn wat mij overkomen kon. De voorstellingen die men toenmaals met den naam dichter verbond, waren nl. niet bijzonder eervol: een poëet was een sjovele arme drommel, die voor een paar daalders een gelegenheidsvers maakt en tenslotte in een hospitaal sterft. Mijn moeder echter had groote, hoogvliegende plannen met mij, en heel haar wijze van opvoeden doelde daarheen. Zij speelde de hoofdrol in mijn ontwikkelingsgeschiedenis, zij stelde het programma op voor al mijn studies, en reeds vóór mijn geboorte begonnen haar opvoedingsplannen. Ik volgde gehoorzaam haar uitgesproken wenschen, maar ik beken dat zij de schuld was van de onvruchtbaarheid van het meerendeel mijner pogingen in burgerlijke betrekkingen, die immers nooit aan mijn aard beantwoordden. *Mijn aard*, *veel meer dan de wereldgebeurtenissen*, *bepaalde mijn toekomst. In onszelf liggen de sterren van ons geluk*.’

‘Aanvankelijk was het de pracht van het keizerrijk die mijn moeder verblindde, en aangezien de dochter van een ijzerfabrikant in onze buurt, die zeer bevriend was met mijn moeder, hertogin was geworden en haar verteld had dat haar man vele veldslagen had gewonnen en binnenkort ook tot koning zou worden bevorderd - ach, daarom droomde mijn moeder ook voor mij de goudste epauletten en de geborduurdste eerebaantjes aan het hof van den keizer, aan wiens dienst zij mij geheel en al wilde wijden. Daarom moest ik bij voorkeur die vakken bestudeeren, die voor zulk

een loopbaan bevorderlijk waren, en hoewel op het Lyceum al rijkelijk voor wiskunde gezorgd was en ik door den beminnelijken professor Brewer volop met meetkunde, statica, hydrostatica, hydraulica enz. volgestopt werd en in logarithmen en algebra zwom, moest ik bovendien nog privaatles in allerlei vakken nemen die mij in staat zouden stellen een groot strateeg of desnoods gouverneur van veroverde provincies te worden.'

'Met den val van het keizerrijk moest ook mijn moeder afstand doen van de schitterende loopbaan die zij voor mij had gedroomd; de daartoe leidende studies namen een einde, en - wonderlijk - zij lieten ook geen spoor in mijn geest achter, zoozeer waren zij mij vreemd. Het was slechts mechanisch verworven kennis, die ik als nutteloozen rommel weer wegwierp.'

'Mijn moeder begon nu in een andere richting een glanzende toekomst voor mij te droomen. Het huis Rothschild, met welks hoofd mijn vader intiem was, was in dien tijd reeds zijn fabelachtigen bloei ingetreden; ook andere bank- en industrie-vorsten waren in onze buurt verrezen en mijn moeder beweerde, dat nù het uur geslagen had, waarin een knappe kop in den handel het ongehoordste zou kunnen bereiken en zich tot den hoogsten top van wereldlijke macht zou kunnen opwerken. Zij besloot daarom thans, dat ik een geldmacht zou worden en nu moest ik vreemde talen, vooral Engelsch, aardrijkskunde, boekhouden, kortom alle op den land- en zeehandel en op bedrijfsleer betrekking hebbende wetenschappen leeren. Om iets van wisselzaken en koloniale waren te leeren kennen, moest ik later het kantoor van een bankier van mijn vader en de kelders van een grooten kruidenier bezoeken; de eerste bezoeken duurden hoogstens drie weken, de laatste vier; maar ik leerde bij die gelegenheid toch hoe men een wissel trekt en hoe nootmuskaat er uit ziet. Een beroemd koopman, bij wien ik apprenti-millionnaire zou worden, zeide te gelooven dat ik geen talent voor den handel had, en lachend gaf ik hem toe dat hij wel gelijk kon hebben. Toen kort daarop een groote handelscrisis uitbrak, en, als zoovelen onzer vrienden, ook mijn vader zijn vermogen verloor, barstte de merkantiele zeepbel nog gauwer en jammerlijker dan

de imperiale en mijn moeder moest nu wel opnieuw een carrière voor mij droomen. Zij was er nu stellig van overtuigd dat ik in de rechten studeeren moest. Zij had namelijk opgemerkt hoe, reeds sinds lang in Engeland, maar ook in Frankrijk en het constitutioneele Duitschland, de juristenkaste oppermachtig is en hoe vooral de advokaten, door de gewoonte van het spreken in het publiek, de zwetsende hoofdrollen spelen en daardoor tot de hoogste staatsbetrekkingen opklimmen. Mijn moeder had heel juist gezien. Aangezien de nieuwe universiteit te Bonn pas gesticht was, en de juridische fakulteit daar door de meest beroemde professoren bezet werd, stuurde mijn moeder mij onmiddellijk naar Bonn, waar ik spoedig aan de voeten van Mackeldey en Welckers zat en het manna hunner wetenschap opslurpte. Van de zeven jaren die ik aan Duitsche universiteiten doorbracht, verspilde ik drie schoone, bloeiende levensjaren aan de studie van de Romeinsche casuistiek, van de jurisprudentie, deze meest onliberale wetenschap. Welk een verschrikkelijk boek is het Corpus juris, deze bijbel van het egoïsme! Evenals de Romeinen zelf is mij hun rechtscodex altijd gehaat gebleven. Deze roovers wilden hun roof veilig bezitten, en wat zij met het zwaard hadden buitgemaakt, trachtten zij door wetten te beschermen; daarom was de Romein terzelfder tijd soldaat en advokaat en ontstond er een mengsel van de meest weerzinwekkende soort. Waarachtig, aan die Romeinsche dieven hebben wij de theorie van den eigendom te danken, die vroeger slechts als feit bestond, en de ontwikkeling dezer leer tot haar snoodste consequenties is dat geprezen Romeinsche recht, dat aan al onze hedendaagsche wetgevingen, ja, aan al onze staatsinstellingen ten grondslag ligt, ofschoon het in de meest krasse tegenstelling staat tot den godsdienst, de moraal, het menschelijk gevoel en de rede.'

'Ik bracht deze door-God-vervloekte studie ten einde, maar ik heb er nooit toe kunnen besluiten van mijn kennis gebruik te maken; en misschien ook omdat ik wel voelde, dat anderen mij in de advokaterij en rechtsverdraaiïng gemakkelijk zouden overvleugelen, hing ik mijn juridischen doctorshoed aan den kapstok.'

'Mijn moeder zette een nog ernstiger gezicht dan gewoonlijk. Maar ik was een volwassen man geworden, op een leeftijd,

waarop hij moederlijke leiding kan missen. De goede vrouw was eveneens ouder geworden, en terwijl zij, na zoo menig fiasco, afstand deed van de opperste leiding mijns levens, berouwde het haar dat zij mij niet aan den geestelijken stand had gewijd. Zij is thans een matrone van 87 jaar en haar geest heeft door den ouderdom niet geleden. Over mijn werkelijke manier van denken heeft zij zich nooit eenige heerschappij aangematigd; zij was voor mij steeds de toegevendheid en liefde zelf...'

'...niet van haar erfde ik den zin voor het fantastische en de romantiek. Zij had, zooals ik reeds zei, angst voor de poëzie, ontrukte mij iederen roman dien zij in mijn handen vond, gaf mij nooit verlof den schouwburg te bezoeken, verbood mij iedere deelneming aan volksspelen, waakte over mijn omgang, berispte de meiden, die in mijn tegenwoordigheid spookgeschiedenissen vertelden; kortom, zij deed al het mogelijke, om bijgeloof en poëzie verre van mij te houden...'

Wel heel duidelijk doet dit fragmentje uit de Mémoiren zien hoezeer Heine's dichtergeest, ondanks zijn uiterlijke lijdzaamheid, zijn eigen innerlijk bepaalde richting volgde. Van den aanvang af herkent men in hem den romantischen mensch, voorbestemd zich te ontwikkelen tot den romantischen dichter. En Heine weet dit, hij kende zijn fataliteit en juist dit maakt het hem mogelijk zoo zonder de minste bitterheid te spreken over de misplaatste liefde zijner moeder, die tenslotte toch maar eerzucht was; ja, zelfs ontroerd te gewagen van de 'opoffering' die zij zich getroostte toen zij al haar juweelen verkocht om hem zijn tijd en geest te kunnen laten verknoeien aan de studie van het Corpus juris, God verdelge het.

Maar Heine wèrd dichter, romanticus zelfs, ondanks het Corpus juris.

Over zijn verhouding tot de in zijn tijd heerschende Romantiek schrijft hijzelf in zijn 'Geständnisse': 'Een geestig Franschman - een paar jaar geleden zouden deze woorden een pleonasme geweest zijn - heeft mij eens een "romantique défroqué" genoemd. Ik heb een zwak voor al wat geest is en hoe boosaardig die betiteling ook klonk, toch heeft ze mij kostelijk vermaakt. Zij is treffend. Want ondanks mijn vernietigende veldtochten tegen de Romantiek

bleef ik zelf toch steeds een romanticus, en ik was het in hoogere mate dan ikzelf vermoedde. Nadat ik den zin voor romantische poëzie in Duitschland de doodelijkste slagen had toegebracht, bekroop mij toch zelf weer een oneindig verlangen naar de blauwe bloem in het droomland der Romantiek; ik greep naar mijn betooverde luit en zong een lied, waarin ik mij overgaf aan al die lieflijke overdrijvingen, heel dien maneschijn-roes, heel dien bloeienden nachtegalenwaanzin van den eens zoo dierbaren trant. Ik weet het: het was de "laatste vrije woudzang der Romantiek" *(Atta Troll)* en ik ben haar laatste dichter; met mij is de oude lyrische school der Duitschers afgesloten, terwijl terzelfdertijd de nieuwe school, de moderne Duitsche lyriek, door mij werd geopend.'

En elders: 'Het duizendjarige rijk der Romantiek is ten einde en ik ben zijn laatste afgedankte sprookjeskoning.'

De literatuurgeschiedenissen geven hem gelijk; zij zijn het er over eens: evenals Lessing en Kant de voltooiers en en overwinnaars waren der Aufklärung, was Heine de voltooier en overwinnaar der Romantiek. Maar wat was die Romantiek eigenlijk, en wat is de beteekenis van haar 'overwinning'? Alweer laat ik Heine zelf aan het woord. In zijn voortreffelijke studie 'Die Romantische Schule' schrijft hij:

'Zij (de romantische school) was niets anders als de herleving van de poëzie der middeneeuwen, zooals die zich in hun liederen, beeld- en bouwwerken had geopenbaard. Deze poëzie was evenwel uit het christendom voortgekomen, zij was een passiebloem, uit het bloed van Christus ontsproten...'

'In al deze gedichten der middeneeuwen draagt de poëzie een bepaald karakter, waardoor zij zich van de poëzie der Grieken en Romeinen onderscheidt. Met het oog op dit onderscheid noemen wij de eerste "romantische" en de laatste "klassieke" poëzie. Deze namen echter duiden slechts vaag-bepaalde kategorieën aan en hebben tot dusver tot de onverkwikkelijkste verwarringen geleid, die nog toenamen, wanneer men de antieke poëzie inplaats van klassiek ook "plastisch" noemde.'

Immers alle poëzie, zoo betoogt Heine dan terecht, òòk de romantische, moet uit den aard der zaak 'plastisch', dat wil zeggen duidelijk beeldend zijn. Het verschil echter tusschen de plastiek der klassieke en der romantische kunst

ligt hierin, dat de klassieke kunst slechts het eindige wil voorstellen en zonder meer verbeeldt, terwijl de romantische kunst nog een esoterische, symbolische beteekenis heeft.

'De romantische kunst had tot taak oneindige en zuiver geestelijke verhoudingen uit te beelden, of liever aan te duiden, en zij nam haar toevlucht tot een systeem van traditioneele symbolen, of liever tot het parabolische, zooals reeds Christus zelf zijn geestelijke ideeën door allerlei schoone parabels trachtte duidelijk te maken. Vandaar het mystieke, raadselachtige, wonderbare en overdrevene in de kunstwerken der middeneeuwen: de fantasie doet de wanhopigste pogingen om het zuiver geestelijke door zinnelijke beelden voor te stellen en verzint zoodoende de geweldigste dwaasheden.'

De renaissance met haar herlevend klassicisme, de reformatie, en tenslotte de Aufklärung, die in de renaissance wortelt en zich in - en ten deele in strijd met - de reformatie ontplooit, waren de natuurlijke reactie tegen deze eenzijdige gevoelsheerschappij. Maar de bevrijde Rede werd al spoedig op haar beurt slavin van haar eigen onredelijken hoogmoed. In àl te individualistische zelfverheffing misbruikte zij haar kwasi-vrijheid tot een dor berationaliseeren, een goed- en mooi-praten van dit plompe, zelfzuchtige materialisme, dat - zij het ook dikwijls verborgen achter liberaal-burgerlijke bravigheid - het maatschappelijk leven tenslotte toch grootendeels beheerscht. Daardoor bezoedelt en verliest de Rede haar oorspronkelijk verlangen naar zuiver geestelijke hoogheid, haar intellectueele liefde, en daarmede ook haar ware, innerlijke vrijheid: de Aufklärung, de 'verstandsverheldering' ontaardt tot plat-utilitair, op het reëele leven gericht, pedant geredeneer. Tegen deze ontaarding en gevoelsverdorring komt de Neo-romantiek aan het eind der 18de en het begin der 19de eeuw in opstand. De neo-romantici, de gebroeders Schlegel c.s. en als hun groote voorlooper reeds Rousseau, zoeken de verloren innerlijkheid terug. Zij, onbevredigd door het vrij verstand, roepen thans in hartstochtelijk verlangen om vrijheid van gevoel; en het ongestoordst kon hun koortsende fantasie zich die vrijheid droomen in het verloren sprookjesland der katholieke middeneeuwen.

'De politieke toestand van Duitschland was voor deze

christelijk oud-Duitsche richting bovendien bijzonder gunstig. Nood leert bidden, zegt het spreekwoord, en waarlijk, nooit was de nood in Duitschland grooter en dus het volk vatbaarder voor bidden, godsdienst en christendom, dan toen... De algemeene droefenis (*om de Napoleontische overheersching*, *v.S.*) vond troost in den godsdienst en er ontstond een piëtistische overgave aan den wil Gods, van wien alleen hulp verwacht werd.'

Maar later, toen eindelijk het Duitsche patriottisme had gezegevierd, toen 'triomfeerde ook definitief die volkseigen Germaansch-christelijk-romantische school, de nieuw-Duitsch-religieus-patriottische kunst. Napoleon, de groote klassicus, even klassiek als Alexander en Caesar, stortte ter aarde en de heeren August Wilhelm en Friedrich Schlegel, de kleine romantici, even romantisch als Klein Duimpje en de Gelaarsde Kat, verhieven zich als overwinnaars.'

'Maar ook hier bleef de reaktie, welke iedere overdrijving op den voet volgt, niet uit. Zooals het geestelijke christendom een reaktie was tegen de brutale heerschappij van het imperiale Romeinsche materialisme; zooals de vernieuwde liefde tot de blijde Grieksche kunst en wetenschap als een reaktie tegen het in waanzinnigste versterving ontaarde christelijk spiritualisme is te beschouwen; zooals de wederopwekking der middeneeuwsche Romantiek eveneens een reaktie tegen de nuchtere naäperij van de antieke, klassieke kunst genoemd mag worden, zoo zien wij ook thans weer een reactie opkomen tegen die katholiek-feudale denkwijze van het ridder- en papendom dat in woord en beeld gepredikt werd.'

Heinrich Voss en ten laatste ook Goethe verhieven zich tegen de neo-romantici, die voorvechters der absolute vrijheid, die dichterlijke titanen, die eigenmachtig voor hun subjectiefst gevoel wilden leven, die geen enkele wet boven zich duldden en wier opperhoofden... tot het Katholicisme overgingen. En ook Heine's spot trachtte - vergeefs - op te roeien tegen die geestelijke strooming die hem meevoerde. Vergeefs, want al werd hij niet Katholiek en al bestreed hij de theorieën der 'school' en al *zegt* hij in zijn voorrede tot 'Atta Troll' 'dat hij dezen zijn "laatsten vrijen woudzang" schrijft in den grilligen droomtrant dier romantische school waarin

(hij zijn) pleizierigste jeugdjaren doorbracht en tenslotte den schoolmeester afranselde,' hij schreef ook nadien nog menig even romantisch gedicht; Heine wàs romanticus met hart en ziel, en hij bleef het tot op zijn sterfbed. Heine heeft van alle romantici het theoretisch ideaal: het vrije subject, dat ironisch met de wereld en zichzelf speelt, misschien wel het dichtst benaderd; zijn ultra-subjectivisme, zijn vóór hem haast ongekende openhartigheid, heeft den weg gewezen aan de geheele moderne lyriek; de geesten van 't verleden had hij opgeroepen, en de geest der toekomst verscheen mede. Door het scheppen van die nieuwe school heeft hij nochtans de oude Romantiek niet gedood. Zij leeft nòg, evengoed als de zoogenaamd eens door hààr 'overwonnen' Aufklärung de geheele 19de eeuw door geleefd heeft en nòg leeft in liberalisme, vrijdenkerij en materialisme. Geestelijke stroomingen overwinnen elkaar nooit, het zijn eenzijdige partijen en kliekjes die met dergelijke frases schermen. Zij dringen elkaar slechts beurtelings *min of meer* en in *enkele opzichten* naar den achtergrond of beter den ondergrond van het maatschappelijk leven, tengevolge van het oscilleeren der menschelijke psyche tusschen een overwegend emotioneele en een overwegend intellectueele houding tegenover leven en wereld. Maar ten slotte keert de 'overwonnene', de 'verslagene' met verjongde krachten en gelouterde, schooner vermogens steeds weer terug, als een herboren god. De onnadenkende noemt een geestelijke kracht veelal 'dood', alleen omdat hij aan al wat zij geschapen heeft en nog voortdurend in stand houdt gewend is, omdat hij midden in haar resultaten leeft. Al is het oorspronkelijke, algemeene - maar toch meestal slechts tot de algemeenheid eener groep beperkte - élan, de Sturm-und-Drang eener beginnende beweging verdwenen, zij is daarmede niet 'doodgeloopen', zij verspreidt zich over nog wijder massa's, doordrenkt meer en meer, en juist daardoor minder bewust-opgemerkt, de gansche volksziel, en blijft bovendien als bewust streven bestaan in de ziel van nog menig enkeling. Nog steeds zijn er Aufklärer, zoowel verdorde rationalisten, als waarachtig vrij-voelende strijders voor de ontvoogding der Rede - natuurlijk, want nog steeds is de 'menschheid' geestelijk onmondig. En nog steeds zijn er romantici, zoowel verbijsterde gevoelsmaniakken,

als waarachtig vrij-denkenden, die met onvertroebeld intellekt leven in het droomrijk der innerlijke fantasie. Als zij dwalen ligt die dwaling niet in hun geloof aan de rede of aan het gevoel, maar in hun eenzijdige waardeering ervan, in hun veroordeeling van het àndere. Slechts weinigen bereiken een evenwichtige synthese en aanvaarden - of verwerpen - beide, zooals Goethe, die zoowel de Aufklärung als de Romantiek bestreed, maar niettemin in zijn werk voortdurend beide tot een klare geestelijke harmonie vereenigde. Bij de meeste synthetische naturen echter blijft de synthese steeds nog maar onvolkomen; zij blijven, als Heine, 'verscheurde zielen', wier diepst gevoel en scherpst vernuft telkens met elkaar in strijd komen of schijnen te komen. Zij zijn grooter, en in wezen gaver zielen dan de eenzijdigen. Maar ongelukkiger, eenzamer; door beide groepen worden zij gemeden of verguisd, want inderdaad is hun gecompliceerde gaafheid voor den eenzijdigen mensch een onbegrepen raadsel, ja dikwijls voor henzelf evengoed. Zij zijn *dubbel*slachtig, maar de *een*zijdige noemt ze *half*slachtig, 'vleesch noch visch'. 'Alles wat ik doe is den verstandigen een dwaasheid en den dwazen een gruwel', erkent Heine met weemoedigen spot in Het Boek Le Grand. Ach, zij zijn mensch, mensch-in-wording, voorschaduwen van den waarlijk gaven, completen, *twee*zijdigen toekomstmensch. Want zeker zal er eens een tijd komen waarin de synthetische ziel minder eenzaam staat dan thans, ofschoon nog lang Aufklärung en Romantiek als elkaar vijandige en beurtelings elkaar 'overwinnende' maatschappelijke stroomingen tegenover elkaar zullen staan en met hun eenzijdig geharrewar den gaver geest benauwen en tenslotte, wanneer hij de volkomen synthese niet bereikte, beurtelings meesleepen. Want Aufklärung beteekent in wezen volstrekt niet neo-klassicisme, of liberalisme, al waren deze onder andere en gedeeltelijk haar verschijningsvormen; doch realisme, klare zin voor de werkelijkheid, het gezond-verstandige, het utilitaire. En Romantiek beteekent in wezen volstrekt niet neo-middeneeuwschheid, doch alleen maar fantasie, droom. En altijd zal de ziel, óók de naar redelijkheid dorstende, in oogenblikken waarin de platte realiteit haar vermoeit, verzwakt, kwetst, ontgoochelt, weer willen vluchten in den droom,

waar haar verlangen vrijelijk nieuwe tooverrijken schept.

Als ik hier spreek van droom, bedoel ik dit niet slechts overdrachtelijk, maar ook letterlijk. De romantische kunst is in tallooze van haar uitingen wat de moderne zielkunde zou noemen een directe ‘vlucht in den droom’, dat wil zeggen voor den gezond-verstandigen werkelijkheidsmensch: de zinlooze hersenschim. De middeneeuwsche Romantiek was de vlucht voor de barre bruutheid van 't werkelijke maatschappelijke leven, de 18de eeuwsche Neo-romantiek méér de vlucht voor géestelijk materialisme, en de hedendaagsche Romantiek is dit nog.

De vlucht in den droom. In wezen dus is *alle* kunst romantiek, een waanzin, zij het een min of meer schoone waanzin voor elken ‘verstandige’

> ‘Wahnsinn der sich klug gebärdet!
> Weisheit, welche überschnappt!
> Sterbeseufzer, welche plötzlich
> Sich verwandeln in Gelächter!...
>
> Ja, mein Freund, es sind die Klänge
> Aus der längst verschollnen Traumzeit;
> Nur dass oft moderne Triller
> Gaukeln durch den alten Grundton.
> (*Atta Troll XXVII*).

De romantici hebben ten allen tijde de gezondverstandigen geminacht, maar de laatsten hebben de eersten gesmaad, gescholden, verguisd. En niet alleen de Droogstoppels. Weinig literatuurgeschiedenissen zullen er zijn waarin men niet naast “alle waardeering voor het vele goede enz.”, de meest laatdunkende vonnissen zal ontmoeten over de dwaze fantasterijen, griezelige en smakelooze verzinsels, vage mystifikaties, en vooral de “onechte” gevoeligheid der romantici. Het kan gebeuren dat bevoegde “letter”kundigen de diepe, wonderbaar zinrijke grillen van een Hoffmann “wel amusante, maar toch zinlooze fantasie-spelletjes” noemen. Geen wonder; ook over den gewonen droom immers oordeelt de gezondverstandige - Droogstoppel of niet - op dezelfde wijze. Alleen de moderne droompsychologie kan dit verwaten kriticisme opheffen, eerst zij zal ons inzicht en onze waardeering van de romantische kunst radikaal veranderen Ze (de romantici) sluiten zich op’, zegt Ziegler, een zoo

scherp en toch niet ongevoelig, niet dòr-verstandelijk denker - in zijn werk ‘De negentiende Eeuw’ ‘ze sluiten zich op in hun eigen droom- en sprookjeswereld, *onbekommerd* om al wat bestaat, en verliezen zoodoende hun zin voor *werkelijkheid* en *waarheid*... Het realisme van de 19de eeuw is de strijd tegen de *leugens* der romantiek’ (pg. 59).

Welk een kortzichtig oordeel! Immers juist diepbekommerd over de platte leugen der *zoogenaamde* werkelijkheid waarin het gezond-verstand leeft, wenden zij zich van haar af om de waarheid van waarachtige innerlijkheid te zoeken! Dat ook die waarheid maar betrekkelijk is kunnen zij niet helpen. Ook niet dat hun theorieën zoo vaak smadelijk schipbreuk lijden in de praktijk, want dit ligt in het wezen zelf van hun strijd.

Maar de romanticus heeft, zoo glimlacht de gezondverstandige, toch immers geen ‘klare, harmonische, al-omvattende wereldbeschouwing’! Inderdaad, de romanticus, d.w.z. de overwegend-romantische geest, heeft geen afgerond, redelijkpasklaar gemaakt gedachten-systeem. Zijn geest vlucht in de vage ruimte der fantasie immers juist omdat hij de ontoereikendheid van alle zoogenaamde ‘klare’ wereldbeschouwingen heeft ingezien, omdat hij zich niet langer wenscht neer te leggen bij het pedante en gemakkelijke zelfbedrog van het gezond-verstand, dat zich wijs maakt het ‘gevonden’ te hebben. De romanticus is alles waarvoor het gezond verstand hem uitscheldt; hij ìs het, maar het gezond verstand ware nòg verstandiger wanneer het hem zijn fouten niet verweet, want zij zijn in dieper zin deugden. De romanticus is onbevredigd en dus opstandig; verlangend - vergeefs verlangend - en dus smachtend-sentimenteel; vertwijfeld zonder uiterlijke reden, en dus schijnbaar aanstellerig. Als hij weeklaagt:

> Ich unglückseliger Atlas! Eine Welt
> Die ganze Welt der Schmerzen musz ich tragen!
> (*Heimkehr 26*)

gelooft de verstandige realist, dat hij eigenlijk om niets anders jammert dan om zijn eigen ‘kleine, persoonlijke’ smart, want voor dien realist is de innerlijke eenheid van Ik en Menschheid niets anders dan een hoogmoedige mystifikatie.

De romanticus is heroïsch, zonder ‘werkelijk’ resultaat, en dus belachelijk als Don Quichot... voor den verstandigen realist. Och arm, wanneer de romanticus zelf ook iets van den verstandigen realist in zich heeft en op zijn eigen innigste, diepst-menschelijke ‘valsch-gevoel’ moet neerzien met den grijnslach van den spot. Maar wèl-gelukkig de romanticus die iets in zich heeft van den redelijken wijze en heel zijn chaotische tegenstrijdigheid tenslotte leert beschouwen met den rustig-blijden glimlach der ironie.

Niet ieder romanticus vindt de oplossing van zijn levensconflict in dien goddelijken humor. Want eigenlijk is de ironie het kenmerk der *bereikte* synthese, waarin Romantiek en Realisme zijn opgeheven, droom en werkelijkheid zijn één geworden. Nochtans kent de romantische zielsgesteldheid vaak oogenblikken waarin die wonderbare zelf-bevrijding wordt vóórgevoeld. Geesten als Clemens Brentano, Jean Paul, Achim von Arnim, die wel het meeste met Heine gemeen hebben, dobberen voortdurend tusschen zelfbespotting en sentimentaliteit, heiligheidsverlangen en frivoliteit, mystieke aanvaarding en hoonende verwerping. Een tweespalt die den Droogstoppel steeds uitermate verbaast en hem - natuurlijk met afkeurende intonatie - doet spreken van ‘onvastheid van overtuiging’, ‘onevenwichtigheid’, ‘karakterloosheid’. ‘Een talent, maar geen karakter’ zeiden de Duitsche Philistijnen met schimpende waardeering van Simsons als Heine, die daarop Atta Troll, den slecht-dansenden Tendensbeer, incarnatie hunner plompe gezond-verstandelijkheid, het grafschrift gaf: ‘Geen talent, maar een karakter’. De philisters begrijpen niet dat spot, hoon, frivoliteit, de kiemen zijn van die sublieme ironie waarin de verscheurde, gemartelde ziel zich tenslotte boven zichzelf en haar smart verheft. Die ironie, waarvan Friedrich Schlegel zegt: ‘Zij bevat en verwekt een zeker gevoel dat er onoplosbare tegenstrijdigheid bestaat tusschen het oneindige en het eindige, tusschen onmogelijkheid en noodzakelijkheid van algeheele uiting. Zij is de vrijste aller vrijheden, want door haar zet men zich heen over zichzelf. Het is een zeer goed teeken als de harmonische platheid absoluut niet weet, hoe ze deze voortdurende zelfparodieering moet opvatten, altijd weer opnieuw vertrouwt en wantrouwt, tot ze duizelig wordt en scherts juist voor ernst, ernst

voor scherts gaat houden' (Aang. bij Ziegler p.g. 29). Ik wil niet zeggen dat de romantische fantasie niet zelf dikwijls genoeg duizelig wordt van de tuchtelooze capriolen, waartoe haar waan van opperste eigenmachtigheid haar verleidt. Maar in elk geval, waar zij werkelijk 'ironisch' werd, heeft zij dien eigenwaan overwonnen en is zij van schooner menschelijkheid dan het gezond-verstand der overwegend-realisten, die haar slechts minachten, omdat zij voor hun eigen gevoel niet durven uitkomen en aan den humor nog lang niet toe zijn.

De eenzijdige verstandsmensch weet met zijn romantische gevoelens geen raad; hij verstopt ze zooveel mogelijk en het liefst redeneert hij ze heelemaal weg. De taak onzer Rede schijnt vooralsnog in hoofdzaak te zijn: mooi-praten en wegredeneeren. De eenzijdige romanticus daarentegen weet, zoodra zijn intuïtie, divinatie of mystische aanschouwing hem in den steek laten - wat niet zelden voorkomt - van het versmade verstand nog wel degelijk partij te trekken en hij gebruikt het dan even vaardig om zijn droomwenschen goed en mooi te praten en zijn fantasieën waar te maken als eenig middeneeuwsch scholasticus. Hierin schuilt een groot gevaar, maar een groot voordeel tevens. Want de aldus bij tijd en wijle verstandige romanticus is méér mensch dan een ietwat romantische rationalist; hij is de overgangsvorm tot den waarlijk wijzen dichter, den synthetischen mensch.

Heine is niet, zooals Goethe of Dante, een wijs dichter geworden. Hij bleef een verscheurde ziel; geen eenzijdig gevoelsfantast, nog minder een dor rationalist, maar een scherpzinnig en intellectueel-eerlijk zoeker en beschouwer van het eigen zelf, die zijn innerlijke tegenstrijdigheden en uiterlijke tegensprakigheden kende, dieper dan menig schijnbaar evenwichtig en daardoor zelfgenoegzaam mensch. Maar juist deze subjectieve gebrokenheid maakt zijn bewogen gevoels- en gedachte-leven zoo ontroerend schoon. Hij is opgestaan tegen alles, tegen zichzelf en tegen God. Niets en niemand heeft hij gevreesd, voor géén blasphemie is hij teruggeschuwd. En toch: 'Gij liegt, Brutus, gij liegt, Cassius, en ook gij liegt, Asinius, als ge beweert dat mijn spot de ideeën treft, die een kostbaar verworven bezit der menschheid zijn en waarvoor ikzelf zooveel geleden en gestreden heb' *(Voorrede bij Atta Troll)*. Ook de Godheid heeft hij

gehoond, met de felheid van den gemartelden Prometheus. ‘Deze romantici zijn, op den keper beschouwd, frivole lieden’, oordeelt Ziegler, maar waarlijk, wie zóó vonnist, is op den keper beschouwd, tòch een droogstoppel; want Heine, deze méést frivole mensch, was waarachtig vroom in zijn diepste hart. ‘God zal mij de dwaasheden vergeven die ik over hem heb uitgekraamd, zooals ik mijn tegenstanders de dwaasheden vergeef die zij tegen mij hebben geschreven, ofschoon zij geestelijk even diep beneden mìj stonden als ìk sta onder u, o mijn God.’ *(Gedanken und Einfälle)*. Weinig boetvaardige zondaars zullen zich kunnen verheffen tot een in al zijn ironischen trots toch zóó kinderlijk-ootmoedig vertrouwen.

Maar Heine voelde wie hij was en wat zijn leven beteekende. Zijn dichterleven was één romantische droom van liefde en vrijheid. En in een werkelijken droom, zeer kort voor zijn dood, heeft hij zijn leven ook inderdaad zóó gezien. In den maneschijn van een zomernacht aanschouwde hij daar de ruïnes van schoone bouwwerken, en daartusschen, ongeschonden, stond een marmeren sarkophaag, versierd met basreliefs uit de Helleensche sagenwereld en het Oude Testament; voorstellingen, beurtelings grootsch en grotesk, heilig en frivool. En op dien sarkophaag zag hij liggen een man, en hij wist dat hij zelf die doode was. Toen verrees aan zijn hoofdeneind een donkere plant met één enkele bloem, die hij herkende als de bloem der passie. En die bloem werd een vrouw, die zich over den doode heenboog en hem kuste.

In mijn roman ‘De Stille Lach’ heb ik dezen droom verklaard als ‘uitbeelding’ van Heine's eigen leven, van al zijn grootsche en groteske, heilige en frivole gedachten. De passiebloem interpreteerde ik daar als de bovenaardsche Liefde, waarin de dichter ‘die slechts beelden en dooden kon liefhebben’, eindelijk rust vindt. De Liefde, concreet opgevat als ‘la Mouche’, de vrouw wier teederheid zijn ziekbed verzachtte; meer symbolisch als de Christus, wiens ‘Passionsreligion’ Heine zoo vaak had gesmaad, maar met wien zich de stervende dichter, nu zelf man der passie in dubbelen zin, verzoende. Maar, voeg ik hier thans aan toe, de passiebloem verbeeldt nog meer; zij verbeeldt ook de Liefde als Muze, als zìjn Muze: de Romantische poëzie, die hijzelf eens met de *passiebloem* had vergeleken.

De Romantiek,... als het roode Sefchen van den beul kuste zij eens in zijn jonge dichterhart de liefde wakker voor vrouw en vrijheid, en om beiden doorleed en doorstreed hij zijn ganschen romantischen levensdroom. Tot zij, zijn Musa salvatrix, hem ten laatste opnieuw verscheen in den droom van zijn sterven, om hem de eenige vrouw te toonen die hij waarachtig had liefgehad, la Mouche, en hem wakker te kussen tot een leven waarin zijn zoekende en strijdbare ziel haar ware vrijheid, haar bevrijding zou vinden.

NICO VAN SUCHTELEN.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Hervorming der Rijksmusea.

- Het zal ernst worden: de Staatsbegrooting voor 1919, die in haar afdeeling ‘Kunsten en Wetenschappen’ in menig opzicht van een frisch durven blijk geeft, trekt gelden uit ten behoeve eener Commissie ‘welke de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande in haar geheelen omvang in studie zal nemen en der Regeering van advies dienen’.

Een onmiddellijk gevolg blijkbaar van de publicatie, door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, van een rapport *Over Hervorming en Bestuur onzer Musea*,[1] en middellijk gevolg van een sinds jaren gebleken en allengs algemeen geworden ontevredenheid met ‘het levenswerk van de Stuers’. In het bijzonder richt zich de klacht tegen de gebrekkige organisatie van diens zonderling uitgevallen schepping: het Rijksmuseum te Amsterdam.

De naam ‘Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst’, aan een gedeelte der daar geborgen verzamelingen gegeven, past eigenlijk op het geheel. De Stuers heeft lichaam gegeven aan een gedachte, ontsproten aan het brein eener oudere generatie: aan het brein van een Potgieter, vooral aan dat van Alberdingk Thijm. ‘De stichting was het gevolg van het verlangen de natie uit een verval omhoog te werken, een verlangen dat gepaard ging met een bewondering voor de prestaties van vorige geslachten, liefst uit eigen stam’.[2] Een weidsch gebouw zou het Nederlandsche volk toeroepen:

1) Leiden, Sijthoff, 1918. - Rapporteurs de heeren S. Muller Fz., Hofstede de Groot, Pit, Veth, Vogelsang en van Gelder.
2) Dr. A. Pit in *Gids* 1910, III, 475.

‘kent uw verleden en heel zijn overvloed.’ Nu, het volk is binnengegaan; maar sedert den tijd van Potgieter en Thijm heeft het wel wat geleerd: o.a. het reizen. Het is er minder onkundig van dan een halve eeuw geleden, hoe in andere Europeesche hoofdsteden de problemen zijn opgelost, die de stichters van het Rijksmuseum zich hadden behooren te stellen; en, uit Londen, Parijs, Berlijn teruggekeerd, neemt het met verwondering waar, hoe ten onzent de elementen van een kunstmuseum, een kunstnijverheidsmuseum, en een historisch museum, dooreengeworpen liggen.

Één leidende overtuiging vestigt zich: met de oplossing van het gedeelte, dat in het bijzonder ‘Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst’ heet, is het werk niet gedaan. Het geheele gebouw door zijn Geschiedenis en Kunst aan elkander gehuwd, en dit huwelijk dient ontbonden. Zich eene geschiedenis aanschouwelijk te maken, en, zich aan kunstgenot over te geven, zijn te verschillende functiën van den geest, dan dat zij, in den regel, bevredigd kunnen worden in één en dezelfde omgeving.

Wil de Nederlandsche staat het volk middelen verschaffen, waaraan zijn kunstzin zich verheffen kan, dan is de beperking tot het eigen nationale verleden geheel onredelijk. Zoomin als de wetenschap, kan de kunst van één enkel Europeesch land zich nog enkel uit de sappen van het eigen plaatselijk verleden voeden. Het zielsbestaan van alle natiën zonder onderscheid is daartoe te samengesteld geworden. Een kunstmuseum dat buitenlandsche kunstwerken uitsluit is voortaan niet beter dan een Koninklijke Bibliotheek het wezen zou, die enkel zou willen bestaan uit Nederlandsche boeken.

Vreemde boeken koopt men (ten naastenbij) zooveel men wil; schoone werken van vreemde kunst en kunstnijverheid slechts zooveel men kan. Dat ondanks beperktheid van middelen ook thans nog voor Nederlandsche rijksverzamelingen buitenlandsch materiaal te verwerven is dat haar nut ongemeen verhoogt, heeft het beheer van Dr. Pit, hebben enkele aankoopen voor het Mauritshuis, bewezen. Ware ± 1880 een gedeelte slechts der sommen die de pompeuze inrichting van het Rijksmuseum verslonden heeft, in een

fonds tot aankoop van vreemde werken gestort, Nederland zou, in het bezit van zulke werken, wellicht thans reeds kunnen wedijveren met andere landen van bescheiden middelen, als Denemarken.

Zeker, onze taak is moeilijker dan die van landen die geen eigen schilderschool van groote vermaardheid te eeren hebben. Ieder Nederlander, ieder buitenlander zal den eisch stellen, dat de glorie der Nederlandsche kunst in ruime mate ons museum uitschijne. Dit doel wordt gediend door keurigheid, en door elk streven naar volledigheid, vooral in de representatie van tweederangs-meesters, geschaad. Onze schilderijenverzameling te Amsterdam bevat eene reusachtige hoeveelheid studiemateriaal tot de Nederlandsche kunstgeschiedenis, dat in eene keurcollectie, ter dagelijksche vertooning bestemd, nimmer had mogen opgenomen worden. Twaalf de Lairesse's hangen daar aan de wanden (klaagt het rapport), vier-en-dertig Quinkhardt's en vijftien Pienemannen

Er is daar flink wat op te ruimen (naar dépôt, historisch museum, plaatselijke musea, verschillende Rijksgebouwen) om plaats te maken voor het betere dat men moet verlangen en, in bescheiden mate, ook nog kan verwerven. Zoo de Staat niet alles kan, geeft niet reeds de ervaring hoop dat er, voor elk hoog doel, steun te vinden is bij Nederlandsche ‘amis du musée’?

Waaruit dient ons kunstmuseum te bestaan?

Schilderijenverzameling en prentenkabinet zijn er; beide behoeven sterke zuivering en aanvulling[1)]. Wat van een beeldengalerij?

Het rapport is op dit punt ver van duidelijk. Het dient ter toelichting van stellingen, en een dier stellingen noemt het de taak van den Nederlandschen staat, meesterwerken bijeen te brengen op het gebied der schilder-, teeken-, prent-, *beeldhouw*-, penning- en medailleerkunst; *alsmede*, een kunstnijverheids- en een architectuurmuseum te onderhouden (bl. 143). - Een der volgende stellingen luidt:

‘Het Rijksmuseum voor beeldende kunsten behoort afdee-

1) Ook het Prentenkabinet, dat allerlei bevat, ‘niet om de prentkunst zelf verzameld’ (rapport, bl. 7).

lingen te bevatten gewijd aan de schilderkunst, de teeken- en prentkunst, *de beeldhouwkunst*, de bouwkunst en de kunstnijverheid' (blz. 145). Het uitvallen der penning- en medailleerkunst is een gevolg hiervan, dat deze tweede stelling zich alleen bezighoudt met de verzamelingen die men zich te Amsterdam geplaatst denkt: voor penningen en munten wil het rapport het Haagsche kabinet behouden. Voorts vindt men in de tweede stelling teeken- en prentkunst bijeengevoegd; ook dit is in het rapport gemotiveerd; op practische gronden, die volkomen duidelijk gemaakt zijn, wenscht men een bestaanden toestand te handhaven. Waarop ik de aandacht vestigen wil is dat de beeldhouwkunst, de bouwkunst en de kunstnijverheid hier als zelfstandige afdeelingen verschijnen, aan de schilderkunst en teeken- en prentkunst volkomen gecoördineerd.

Hoe vindt men dit uitgewerkt in het rapport? Nadere bijzonderheden over de afdeeling bouwkunst die men zich voorstelt ontbreken geheel; de bestudeering van dit onderwerp is reeds aan eene daartoe ingestelde Rijkscommissie opgedragen, op wier arbeid het rapport zegt niet vooruit te willen loopen. Doch nu de beeldhouwkunst en de kunstnijverheid? Het rapport beveelt aan, het Nederlandsch Museum, door opruiming van de louter historische curiositeiten, voorgoed tot het kunstnijverheidsmuseum te maken dat den directeur Pit, blijkens zijn aankoopen, al jaren lang voor den geest heeft gestaan. Het dient daartoe van 'Zeden en Gewoonten' te worden ontlast, om *beeldhouwkunst*, smeed- en drijfkunst, weefkunst, pottebakkerskunst, meubelkunst te behouden (blz. 9). Is dit dezelfde beeldhouwkunst als die van de stelling op blz. 145, ja dan neen? Wordt hier alleen te verstaan gegeven dat in het museum dat de meubels bergt, voor houtsnijwerken de grenzen van het begrip 'gebruikskunst' wat ruim mogen worden getrokken? Of wordt de vertegenwoordiging der beeldhouwkunst in haar geheelen omvang aan het kunstnijverheidsmuseum overgelaten?

Wij hopen van niet. In landen waar de sculptuur zich tot een bloeiende vrijstaande kunst ontwikkeld heeft, zou men het zeker niet zóó opzetten; mag men het dan in Nederland doen? Wordt niet een kunstnijverheidsmuseum

ontwricht, door er hoogeren plicht aan op te leggen dan de vertooning van wat er in het verleden schoons is voortgebracht aan gebruiksvoorwerpen? Denken wij ons niet een Nederlandsche sculptuur der toekomst, die van het werk van groote voorgangers, Nederlanders of niet, zoo mogelijk *hier te lande* moet kunnen leeren? Zij zal dit het best doen in een eigen museumafdeeling voor beeldhouwkunst.

Met Nederlandsche werken van hoogen rang zou eene zelfstandige beeldengalerij zeker niet te vullen zijn; het beste zou in die galerij nimmer mogen belanden. Niemand breke Quellinus' vierschaar uit het Raadhuis weg, beroove de Nieuwe Kerk van de Ruyter's tombe, of sleure Roterodamum uit Rotterdam. Maar wij zouden, in beginsel, immers voortaan vreemde kunst gaan verzamelen even goed als inheemsche, overtuigd als wij zijn, dat zonder de mogelijkheid na vergelijking met het vreemde, de waardeering van het inheemsche blind blijft? Heeft niet reeds, in dien gedachtengang, Pit ‘beeldhouwwerken in stucco, in marmer en in brons’ uit Italië laten komen, en een buste van Chinard uit Parijs, om het werk van de Keyser en Verhulst daartusschen te kunnen plaatsen?[1)] Bergen onze wetenschappelijke musea, Rijksmuseum van Oudheden, Rijks Ethnographisch Museum niet eenige stukken sculptuur die elk museum van beeldende kunsten zouden sieren, en naar het onze zouden kunnen worden overgebracht zonder wezenlijk nadeel voor de beoefening der klassieke archaeologie of der ethnographie? Wanneer, ten aanzien der plaatsing van bepaalde voorwerpen in Rijksbezit, kunst en wetenschap verschillende wenschen doen hooren, zal een verlicht beheer den plicht hebben te overwegen, dat, in een kunstmuseum geplaatst, geen voorwerp voor de wetenschap in eenigerlei wezenlijk opzicht verloren is, maar dat noodzakelijke voorwaarden van opstelling in een wetenschappelijk museum aan het kunstgenot, dat een voorwerp opleveren kan (en, als het een groot kunstwerk is, in het algemeen belang opleveren *moet*) licht afbreuk kunnen doen.

De klacht moet over de lippen, dat een rapport, 't welk zegt ter toelichting van bepaalde stellingen ‘de organisatie

1) *Gids* 1910 III, 481.

van het geheel onzer rijksmusea' te willen behandelen, zelfs niet den vagen omtrek geteekend heeft van wat met de zelfstandige afdeeling beeldhouwkunst, die in die stellingen opduikt, eigenlijk is bedoeld. Het beperkt zich tot de opmerking (bl. 10), dat 'nu men de origineele beeldhouwwerken eenmaal heeft toegewezen aan het museum voor kunstindustrie', ook over de opneming van afgietsels de directeur van dat museum zeggenschap moet hebben. Het 'nu eenmaal' had in dit hervormingsrapport niet mogen voorkomen: zijn bestaansreden is immers de overtuiging, dat, in het algemeen, met het 'nu eenmaal' zoo uitgevallene kan en mag worden gebroken? Vormt de beeldhouwkunst hierop eene uitzondering? Zoo ja, dan is die uitzondering niet gemotiveerd, hetgeen van rapporteurs, die de stelling van bl. 145 hadden aan te kleeden, bevreemdt.

Uit de Nederlandsche oudheden van het museum te Leiden, 'de talrijke uit een artistiek oogpunt onbelangrijke zaken uit het Nederlandsch museum, de geheele afdeeling van de artistiek voor een groot deel onbelangrijke historieprenten, portretten en afbeeldingen van zeden en gewoonten uit het Prentenkabinet, en de zeer talrijke artistiek minderwaardige stukken uit het Amsterdamsche schilderijen-museum', wil het rapport een nieuw museum zien gevormd, dat wordt aangeduid als 'het voortreffelijk museum' (bl. 13), 'het schoon geheel' (bl. 17), 'het prachtig geheel' (bl. 17), 'de prachtige vertegenwoordiging van Nederlands roemrijke geschiedenis' (bl. 13), 'waarvan men verbaasd zal staan' (bl. 17), 'reeds dadelijk' (bl. 13). Mocht men deze dithyramben uitsluitend als stijleigenaardigheden beschouwen, men zou er gelaten aan voorbijgaan; doch zij beteekenen, vrees ik, meer. Pijnlijk werkt de herinnering, dat men in denzelfden overdreven stijl sprak, toen men zich, een halve eeuw geleden, in begrip van wat men opzetten ging zoo schromelijk heeft vergist. Een ervaring die het wenschelijk doet voorkomen, thans bij nieuwe ontwerpen van museumorganisatie wat nuchter te blijven.

Zaken, die in onze kunstmusea 'hinderen als misplaatst', 'waarmede een verstandig directeur geen weg weet' (bl. 13), moeten er uit, onverschillig of zij 'reeds dadelijk' te zamen

‘een schoon geheel’ vormen of niet. Of zij dat doen zullen, kan eerst blijken nadat zij zijn geordend; - door een ‘kundig’ man zegt het rapport; wij voegen er bij: door een zeer smaakvol man. ‘Zonder noemenswaardige moeite’ ziet het rapport dien kundigen man zijn taak verrichten; wij zien het onzen smaakvollen man doen met buitengemeen veel moeite. Het museum zal bestemd zijn voorwerpen op te nemen ‘die wij wenschen te bewaren als herinneringen aan toestanden, gebeurtenissen of personen’ (bl. 18), ‘een overstelpenden rijkdom van tallooze voorwerpen’ (bl. 25), ‘te veel om op te noemen’ (bl. 25), dus ook zeker te veel om te *zien*.

Het museum behoort, ‘alle ongeschreven bronnen onzer geschiedenis te huisvesten’ (bl. 21) en zal dus in wezen pakhuis zijn, zooals het archiefdépôt pakhuis is voor de geschreven bronnen. Worden deze, naar de behoefte van den bezoeker, tijdelijk naar de leeszaal overgebracht, het dépôt der ongeschreven bronnen zal over ruimten beschikken, waarin het publiek ‘eene keurcollectie’ vindt tentoongesteld.

Ik heb hier de volgorde, waarin het rapport over dépôt en toonkamers spreekt, omgedraaid. Eerst wanneer het hoofd lang duizelt van alles wat er in die toonkamers alzoo te zien zal zijn, vernemen wij dat ook het historisch museum een dépôt zal bezitten (bl. 27). Het is echter duidelijk, dat de vereeniging van ‘alle ongeschreven bronnen’ onzer algemeene landsgeschiedenis geen dépôt als redmiddel tegen overlading *vergt*, maar in wezen depôt *is*.

Het dépôt, zegt het rapport, behoeft niet te letten op ‘smaakvolle expositie’. De tentoonstellingszalen dus wèl. Inderdaad: wat tentoongesteld wordt moet op de verbeelding kunnen werken, evengoed als, in veel opzichten beter dan, het geschreven geschiedverhaal. Evenals de geschiedschrijver, wil hij er een voor zijn eigen tijd zijn, uit ‘den overstelpenden rijkdom van tallooze bronnen’ steeds weer opnieuw eene eigen keuze heeft te doen, moet de man tot keuze in staat zijn, die de toonkamer van het historisch museum te vullen heeft. Dat zijne keuze ‘reeds dadelijk’ hemzelven of een ander bevredigen zou, lijkt mij onwaarschijnlijk. Hoeveel menschengeslachten heeft het niet geduurd eer, haar geheele lichaam door, aan onze geschiedschrijving te be-

speuren was, dat er een Rijksarchief was opengesteld?

Men zij voorzichtig en geduldig. Het dépôt te vestigen is voortreffelijk, maar met de tentoonstelling zal men eerst slagen na herhaalde proeven. Wat in het buitenland de groote historische musea te zien geven, is veelal zoo overdadig, dat het de verbeelding niet wekt, maar doodslaat.

Het rapport van den Oudheidkundigen Bond heeft belangrijke hoofdstukken (over organisatie en beheer onzer plaatselijke musea; over de opleiding van museumdirecteuren) die ik met stilzwijgen voorbijga. Ik heb alleen willen gewagen van het buitengewoon belang der vragen die het opwerpt ten aanzien van de splitsing, aanvulling en nieuwe ordening der voorwerpen, in onze centrale musea tentoongesteld. Over het geheel zal de wijze, waarop de bond die vragen opgelost wil zien, instemming vinden. Heugelijk, dat ter bereiking van het hoofddoel: scheiding van Geschiedenis en Kunst, zooveel mannen van rechtmatig gezag zich vereenigd hebben. Mijne opmerkingen laten dit hoofdbeginsel in zijn volle waarde; het zijn maar kantteekeningen van een die belangstelt in zijn toepassing. Die toepassing zelve binnen ons bereik te hebben gebracht, zich daarvoor moeite te hebben getroost in zóó neerdrukkenden tijd, is geen geringe verdienste der rapporteurs; groot is ook de verdienste der Regeering, die aanstonds zorgt dat hun werk niet onvruchtbaar blijve. Het schijnt goed gezien dat zij niet onmiddellijk besluit, maar een nader onderzoek der gedane voorstellen verlangt. Moge het grondig zijn, onbevangen en veelzijdig; in staat het enthusiasme dat naar een groot doel dringt, waardeerend te leiden.

H.T. COLENBRANDER.

België's geschiedenis.

- Men kent de stelling, die zoo gemakkelijk ingang vond: België ligt op het kruispunt van de wegen, die eeuwenlang met elkaar verbonden de beide groote machten van West-Europa, vertegenwoordigers van de Germaansche en Romaansche wereld, en de cultuur in België is een neerslag tegelijk van de culturen dezer beide beschavingcentrums.

In haar algemeenheid is deze thesis aanlokkend, en van

aard om te verleiden tot het ontwikkelen van uitvoerige en dikwijls verrassende uiteenzettingen omtrent de krachten, die uit het Oosten en het Zuiden op de huidige Belgische gewesten inwerkten nu eens met grillige wisselvalligheid dan weer langdurig en met volle intensiteit, en die ten slotte de factoren zouden uitmaken van het Belgisch wezen. Toch houd ik er mij van overtuigd dat men eerlang zal moeten overgaan tot de herziening van deze stelling. Beweerde zij niets anders dan dat het Belgische volk geboren is uit het vruchtbaar huwelijk van de Germaansche en Romaansche volkselementen, die, eeuwen geleden, in deze gewesten samentroffen, dan was zij zeer zeker te verantwoorden. Op zichzelf kon zij dan al inhoudsrijk genoeg blijken om daaruit de veelzijdigheid van de bevolking in België te kunnen afleiden en verklaren. Nu wil men te veel bewijzen, omdat men aanvangt met te veel te beweren. Men kan vrij spreken van den invloed uit het Oosten en het Zuiden op de politieke lotgevallen en op de economische ontwikkeling dier bevolking. Men kan spreken ook van den invloed - althans van het Zuiden - op haar geestelijk leven. Maar de tijd moet komen dat men in de eerste plaats acht slaat op den groei van binnenuit, die te bespeuren is in de oude geslachten, welke België bewoonden. Die groei is er geweest, het kan niet anders. Men wordt hem licht gewaar in den ontwikkelingsgang der Belgische geschiedenis, en het zal de bizondere taak wezen van de eerstkomende geschiedschrijving om hem met wetenschappelijke nauwkeurigheid na te speuren.

Ik heet het een gelukkig verschijnsel dat de jongste geschiedschrijver van België, de Luiksche professor Herman van der Linden, in zijn zoo pas verschenen *Vue générale de l'histoire de Belgique* (Parijs, Payot & Cie) al iets laat voorgevoelen van een komende reactie tegen de hier betwiste stelling: België, samenvatting van alles wat werkte in de Zuidelijke en Oostelijke groote buurstaten uit de Middeleeuwen. Waar hij zoekt naar een logisch verband in de geschiedenis van België, dringt hij echter nog niet door tot de kern en blijft zijn betoog beperkt tot den groei van de Belgische staatsidee.

Wanneer een wetenschappelijk onderzoek eens uitgemaakt had dat al vroeg homogene bevolkingen in de vroegere

Belgische feodale staatjes leefden, of althans dat zij onophoudend naar aansluiting met elkaar zochten, wat zouden wij dan van uit dezen nieuwen gezichtshoek, waar deze aangeworven kennis ons brengen zou, de wording van de Belgische nationaliteit zelve in een helder licht zien.

Nu merken wij nog niet veel meer dan wat Henri Pirenne ons aantoonde van het vastgroeien der territoriale eenheid. Wel heeft ook weer Herman van der Linden, naar het voorbeeld van zijn leermeester Pirenne, het geestelijk, sociaal en economisch leven der Belgische gewesten uit de schaduw opgehaald; en dit is niet genoeg te loven, omdat de geschiedenis van dit leven toch de eigenlijke historie is van de bevolking zèlve. Wel wordt er even op gewezen, dat dit leven in alle hoeken van het huidig België nagenoeg hetzelfde was en nivelleerend werken moest. Doch het is jammer, dat op dezen weg, door Pirenne gebaand, niet verder is gegaan en dat nog steeds de historie uitblijft van het samengroeien zelf van de bevolkingen der onderscheidene streken naar elkaar toe.

Intusschen is toch reeds een overzicht van de wording der territoriale eenheid uiterst leerzaam, vooral in dezen tijd.

De Bourgondische eenheidspolitiek, door schijnbaar toevallige gebeurtenissen voorbereid, is de kern, waaruit zich de Belgische territoriale eenheid ontwikkelde. Niet Philips de Schoone was daarvan, zooals men het gemeenlijk voorstelt, de ontwerper. Wel zijn grootvader Philips de Stoute, dien de zucht om de Bourgondische dynastie de drijvende kracht te laten wezen in het grootwordend Frankrijk het plan deed opvatten om haar in het Noorden een sterken steun te verzekeren door het samenvoegen van de verschillende gewesten in de Nederlanden. Jan zonder Vrees en Philips de Goede hebben dit plan verder uitgewerkt. De eerste dacht reeds aan het stichten van een afzonderlijken staat der Nederlanden, en aan den tweede mocht het gelukken de eenheid te verwezenlijken door het verwerven, beurt om beurt, van al de Nederlandsche graafschappen en hertogdommen. Niets minder dan het oude Lotharingisch rijk wou hij in het leven roepen en hij zou het nog aanvullen met het voorspoedig Vlaanderen; wat gebeurde op het banket van den Voeu du Faisan wijst er op dat hij nog verder wilde en

dat het zijn stoute droom was om de traditie der kruisvaarten weer op te vatten en zich eenmaal aan het hoofd te stellen van het Westersch Kerstendom. Deze droom had tot werkelijkheid kunnen worden en de Belgische gewesten, waar hij het meest verbleef, zouden opnieuw, als onder de Karolingers, het hart van de Westersche beschaving zijn geworden, ware niet Karel de Stoute, door dezelfde verlangens bezield, al te onstuimig vooruitgerukt. Zijn roekeloosheid bracht hem ten val. Een oogenblik brokkelde ook de territoriale eenheid van de Nederlanden uiteen: de reactie tegen het absolutisme der vorsten joeg weer elk gewest naar het zelfzuchtig behartigen van de afzonderlijke belangen. Maar de droom bleef leven; want nauw was de kortstondige anarchie voorbij of de nieuwe vorst, Philips de Schoone, hervatte de Bourgondische traditie en de eenheid kon zich weer herstellen. Sedert dien zijn de Belgische provinciën nooit meer van elkaar gescheiden. Tot aan de verovering door Frankrijk bleven zij verbonden, door een persoonlijke unie met hun souverein, en verkeerden, door dezen, met de buitenlandsche mogendheden. Maar nooit is werkelijk sprake van de vreemde onderdrukking, waarover romantische eenzijdigen zoozeer ophalen. Herman van der Linden zet dit kernachtig uiteen in zijn nieuw boek. Onderworpen waren deze provinciën niet. Zij behielden een zelfstandig bestaan en leven, hoewel zij niet bij machte waren zelf over hun internationale houding te beslissen. Zij bleven de Bourgondische staat, gesticht door de Bourgondiërs en erkend als dusdanig door de Habsburgers van Spanje en van Oostenrijk.

Er is een episode in de geschiedenis van België, die de Belgen gemeenlijk beschouwen als een heugelijk voorteeken van de huidige Belgische zelfstandigheid: enkele maanden lang bestonden de Vereenigde Staten van België, toen men in 1790 in opstand was tegen de willekeur van Jozef II. Dit was een plotseling uitbarsten van de onderbewuste krachten, die lang al woelden in de gemoederen. En toch heeft het eeuwenoude verlangen naar een stevige samenhoorigheid en zelfstandigheid zich vroeger op nog duidelijker wijze geopenbaard, niet rechtstreeks, doch in een daad van een monark, die zelfs een zeer heerschzuchtig monark was:

Karel V kon wel, als zijn voorgangers, hardhandig optreden tegen weerspannige Vlaamsche en Waalsche steden, maar voelde zich tegelijk door de stuwing van omlaag gedrongen om in 1548 van den Rijksdag te Augsburg de transactie af te dwingen, waarbij bepaald werd dat de Nederlanden de groep van Bourgondië zouden vormen, groep, die wel bij name onder het protectoraat van het keizerrijk zou staan, doch in feite een onafhankelijke staat zou wezen. Dit lijkt mij het culmineerend punt van het streven naar de eenheid der Belgische gewesten. Deze verklaring was de eerste politieke verwerkelijking van den droom van Philips den Goede. En zij moet vooropgezet worden als men wil begrijpen hoe het mogelijk was dat men sprak van een ‘federatie der Belgische provinciën’ of van een ‘gefedereerd België’, nadat Willem van Oranje in 1578 zijn intrede te Brussel had gedaan. Zij moet vooropgesteld worden ook, als men zich rekenschap wil geven van de beteekenis der kortstondige ‘Vereenigde Staten van België’ in 1790. Zonder deze verklaring en wat er een aanleiding toe gaf en er het gevolg van werd, was hetgeen besloten werd in de Londensche Conferentie van 1830-39 niet mogelijk.

Men kan zeggen dat de stichters van den Bourgondischen staat, bij het samenbinden van deze gewesten, slechts beoogden hun eigen dynastie in den strijd om de oppermacht in Europa naar voren te dringen, en dat de meeste souvereinen, die hen opvolgden, in een samenhechten van deze streken niets anders zagen dan een strategisch voordeel voor hun heerschzuchtige grootheidspolitiek; dit is echter zeker - en men heeft er tot nog niet genoegzaam op gewezen: dat de souvereinen deze eenheidspolitiek in de Belgische gewesten niet hadden kunnen doorzetten, indien de neiging naar saamhoorigheid niet lag in de betrachtingen der bevolking zelve. Zelfs het België van 1830 zou, zonder deze neiging, niet langer bestaan hebben dan de samenvoeging van Holland en België in 1815. Lang reeds vóór de Bourgondiërs hun werking voor de territoriale eenmaking van de Nederlandsche gewesten aanvingen, van in de middeleeuwen reeds, voelden de bevolkingen van de afzonderlijke gewesten zich naar elkaar toe gedrongen, ook buiten alle dynastieke oogmerken om: zij behoorden tot dezelfde kerkelijke omschrijvingen, zij

hadden eendere sociale strevingen en belangen, zij vulden elkaars economisch leven op uitstekende wijze aan, en meer dan eens sloten zij zich bij elkaar aan om, in tijden van gemeenschappelijk gevaar, ook op politiek gebied samen te handelen.

De souvereinen bewerkten dus alleen de territoriale eenheid. Deze verinnigde de eenheid der gedachten en gevoelens. Zij verwekte ze echter niet. Door de eeuwen heen waren de menschen van Noord en Zuid, van Oost en West in België naar elkaar toegegroeid.

Sommige bevooroordeelden, die zich blind staren op bizonderen punten, hebben dit nooit gemerkt, zullen dit nooit merken. Het is hun gemakkelijk zich een eenzijdige documentatie aan te schaffen en daarop stelsels te gaan bouwen. Maar wie de dingen van op een afstand kan beschouwen, en zonder vooringenomenheid, wie de wisselvalligheden van het lot der bevolking in België heeft leeren omvatten in een overzicht, genomen na de bestudeering der details, kan de eenheid, die zich in België openbaart, niet anders beschouwen dan als een historisch gewordene.

Dat Pirenne grootendeels onze oogen daarvoor geopend heeft, blijft zijn onvergankelijke verdienste. Met machtsmiddelen belet men hem nu te spreken op deze beslissende oogenblikken. Maar den geest sluit men niet op. Zijn werk en zijn leerlingen spreken voor hem. En op het oogenblik dat Pirenne vrij komt, zal het blijken dat zijn wetenschappelijk werk voor de volledige zelfstandigheid van zijn land nog meer zal hebben gedaan dan een volledig legerkorps.

LEO VAN PUYVELDE.

Delft bedreigd.

- In den Delftschen Raad is er nu al tweemaal sprake van geweest, de Brabantsche Turfmarkt, het Achterom, de Jan Molslaan en de Gasthuislaan te dempen. Vooral voor de Brabantsche Turfmarkt met het pleintje aan het begin, dat in 1700 nog water was, en waarin men een van de mooiste brokken van Delft kan bewonderen, evenals voor het fraai gebogen Achterom, zou dit een wandaad zijn. Aan den reeds vroeger gedempten Burgwal bezuiden de Groote Markt kan men ten overvloede zien, waar zulke dingen toe voeren. Maar het uitzicht van den Burgwal in de richting van de Brabantsche Turfmarkt zou door ten uit-

voer leggen van zulke plannen nog weer sterk komen te lijden. En wat de Molslaan en de Gasthuislaan betreft, deze lijken op het oogenblik wel niet zoo bizonder fraai. Maar als de boompjes allengs weer tot boomen zullen zijn opgegroeid, kunnen zij weer aardig worden.

Het bekoorlijke van Delft schuilt voor een goed deel juist daarin, dat zijn smalle grachten bewaard gebleven zijn. En al dit gedemp zou nu niet eens gebeuren ter wille van werkelijke of vermeende verkeerseischen, maar het zou om werkverschaffing te doen zijn, - alsof er in deze tijden geen nuttiger werk te vinden ware, dan het bedrijven van opzettelijke vredes-verwoestingen. De zaak is voorloopig afgesprongen op de kosten!

De bizondere gaafheid van Delft is daarin gelegen, dat het niet, zooals de meeste Hollandsche steden, herhaaldelijk is uitgelegd, zoodat de oude plattegrond tot in het begin van de negentiende eeuw onaangetast kon blijven. De op sommige dagen waarlijk sprookjesachtig aandoende stad is nog steeds doorsneden door haar tallooze grachten, - haast alle smal en beboomd en van een zeldzaam aspect, ook door de treffende boog- en trapjesbruggen. De mooie poorten zijn op één na weggebroken en om de stad heen zijn bizonder weinig fraaie voorsteden aangelegd, maar het binnenste van de stad bleef in hoofdzaak ongerept. Alleen is het marktveld, vroeger een eiland met vele bruggen, aan de zijde der Katholieke kerk tot schiereiland gemaakt, en achter die kerk om is toen de Burgwal gedempt.

Een huis dat precies lijkt op het huis, dat Vermeer zoo wonderbaarlijk schilderde, met het zittende vrouwtje in de voordeur en het poortje met het gebukt staande vrouwtje er naast, laat zich in het bedreigde Achterom niet aanwijzen. Er staan evenwel nog twee of drie van diergelijke huisjes. Ook hier zijn de boomen nog wat jong, maar dat brengt de tijd vanzelf weer in orde. Doch men schijnt nog altoos niet te begrijpen, hoezeer zulke huisjes, die vanzelf aan een gracht verrezen, aan een leege, gedempte straat als vervreemd en vergooid komen te staan.

De Molslaan en Gasthuislaan, wanneer ze op zichzelf al wat minder mooi zijn, hooren toch heelemaal in de structuur van de stad. Begint men deze twee te dempen, dan komt men

van het een tot het ander en wordt het volgooien van de grachten endemiesch.

Men praat al van een electrische tram door de prachtige stad heen. Dat zou op den duur tot een aanplempen van alle grachten en een verlagen of liever tot straat maken van alle bruggen leiden. De Franschen hebben in Tunis met wijs beleid hun electrischen tram om de stad heen geleid, om het oorspronkelijke schoon ongerept te laten. Gaat men nu voor werkverschaffing al stukjes van Delft dempen, dan komt men straks, terwille van een verkeerd aangelegde electrische, met het heele complex. En dan zal het mooie van Delft voorgoed opgeschreven zijn.

De uitgebreide stadsbrand van 1536 staat in de annalen der stad als een groote ramp te boek gesteld. En de buskruitontploffing van 1654 bracht een nieuwe fatale verwoesting aan. Maar wanneer de vroede vaderen der tegenwoordige stad niet bijtijds tot inkeer komen, en niet leeren begrijpen, wat voor een kostbaar erfdeel aan hunne zorgen ligt toevertrouwd, dan staat Delft binnen korter of langer termijn voor onheilen, bij welke vergeleken de verwoestingen van vroeger tijden slechts kinderspel zullen zijn geweest.

Het wordt hoog tijd, dat men tot bezinning kome.

J.V.

P.S. Bij het ter perse gaan van dit stukje vind ik in een courant het volgende bericht:

DELFT. De heer Joh. van Langen, lid van den gemeenteraad, pleit in een zeer uitvoerigen brief aan B. en W. voor demping van de grachten aan het Achterom, de Brabantsche Turfmarkt, Gasthuislaan en Molslaan. Tevens vestigt hij de aandacht op de afgraving van de stadsvesten.

De overgebleven stadswal aan de Westzijde (treinzijde) is juist een juweel, vooral benoorden het station. Bezuiden het station zijn de trappen en stegen prachtig, waarlangs men van den wal naar het Oude Delft gaat, b.v. de Poppesteeg naast het huis Portugal.

Maar het lijkt wel of de Delvenaars voor dit alles geen oog hebben!

V.

Buitenlandsche letterkunde.

Fransch katholicisme en nationalisme.

Charles Maurras, L'Avenir de l'Intelligence. - Deuxième édition revue et corrigée. - Paris, Nouvelle Librairie Nationale, 1917.
Pierre Gilbert, La Forêt des Cippes. Essais de Critique. - Paris, Champion, 1918.
La Vie Catholique dans la France contemporaine. - Publication du comité catholique de propagande française à l'étranger. - Paris, Bloud et Gay, 1918.

Terwijl de oorlog in Duitschland de historische gezagselementen niet versterkt en hoe langer zoo minder geschapen schijnt dit te doen, is het omgekeerde in Frankrijk het geval. Reeds vóór 1914 viel daar een sterke reactie van antianarchistische strekking op te merken, en sedert het begin van den oorlog is zij er in kracht toegenomen.

De leiding van katholiek Frankrijk neemt dit verschijnsel met aandacht waar en tracht er haar voordeel mede te doen. Zal het Frankrijk van morgen, dat menigeen met de overwinning ziet gekroond, een Frankrijk naar het hart van den clerus zijn? Een Frankrijk dat, zich binnen eigen landpalen aan machten uit het verleden onderwerpend, gereedstaat tot een nieuwe reeks van *Gesta Dei* in de oogen der wereld?

Aan een sterk idealisme ontbreekt het katholiek Frankrijk niet. Ook niet aan een juist besef, dat het Fransche genie zich nooit geheel zal kunnen onttrekken aan de invloeden die het in een lang en roemrijk verleden hebben groot gemaakt. Maar zullen die invloeden de eenige zijn, waaraan het Frankrijk van morgen blootstaat? Niet Frankrijk alleen voert dezen oorlog; nog minder, Frankrijk alleen en voor

zichzelf. Zijn uitkomst wordt niet door ééne natie, maar door de menschheid gedisconteerd; voor het minst komt hij in handen te liggen zoo niet van de gemeenschap, dan toch van eene veelheid van volken, en onder die volken is Engeland, is Amerika. Zullen latijnendom en katholieke gedachte ooit door die veelheid worden uitgekozen als medium voor haar onderling verkeer?

Wat men zeker bereiken kan, zal zijn, dat in die veelheid latijnendom en katholieke gedachte medetellen. Daartoe behoeft Frankrijk zelf niet weder katholieke monarchie te worden, of zelfs maar katholieke staat. En behoeft dit niet, het schijnt ook verre van waarschijnlijk. Niet slechts het katholicisme, ook de ‘ideeën van '89’ kunnen zich verjongen. Niet enkel in den tijd der katholieke monarchie heeft Frankrijk eene missie aanvaard. Noch zoeken, in de ruime wereld, enkel reactionnaire stroomingen het bondgenootschap van den Franschen volksaard.

Er is, naast veel dat op stevigen grondslag staat, in de Fransche katholieke beweging ook een groot element van irrealiteit.

Ik gebruik hier het woord ‘katholieke beweging’ wel in heel ruimen zin. Het onwezenlijke, waarvan ik spreken ga, komt niet in geschriften voor die onderteekend zijn door gezaghebbende Fransche prelaten. Doch elke groote geestelijke beweging heeft hare bijloopers; ‘enfants perdus’, die de slagen opvangen; die de kans van geheiligd te worden zoo zij overwinnen, koopen moeten voor de zekerheid van te worden verzaakt zoo zij falen.

Een Mgr. Amette behoeft zich niet aansprakelijk te stellen voor wat een Charles Maurras schrijft; maar onopgemerkt laat hij het zeker niet, dat dit bendehoofd er in slagen kon, een niet onaanzienlijke schaar begaafde jongelieden om zich te verzamelen.

De geestelijke leider der *Action française* heeft opmerkelijke kwaliteiten. Een ongemeenen smaak; met er hun een vijfdepart van over te doen, zou hij zeker een goed deel zijner aanvallers gelukkig maken. Een scherp ontledend verstand; de vier dichteressen[1)] die hij in zijn ‘Allégorie

1) Renée Vivien, Madame de Régnier, Lucie Delarue-Mardrus, de gravin de Noailles.

du sentiment désordonné'[1] bespreekt, zal het heugen hoe hij hare zielen ontkleed heeft.[2] In zijne historische schets van de ontwikkeling der verhouding van het intellect tot de andere maatschappelijke machten is veel scherpzinnigs. Zij opent troostelooze vergezichten. De Geest, zich eindelijk koning wanende van den Staat, is gevleid eerst, geboeid vervolgens, door de macht van het Geld; door den werkelijken vorst der nieuwe tijden, den Ondernemer, den meedoogenloozen Man der Daad:

> Vous verrez comme il saura vous évaluer... Littérature deviendra synonyme d'ignominie. On entendra par là un jeu qui peut être plaisant, mais dénué de gravité, comme de noblesse. Endurci par la tâche, par la vie au grand air et le mélange du travail mécanique et des exercices physiques, l'homme d'action rencontrera dans cette commune bassesse des lettres et des arts de quoi justifier son dédain, né de l'ignorance. S'il a de la vertu, il nommera aisément des dépravations les raffinements du goût et de la pensée. Il conclura à la grossièreté et à l'impolitesse, sous prétexte d'austérité. C'en sera fait dès lors de la souveraine délicatesse de l'esprit, des recherches du sentiment, des graves soins de la logique et de l'érudition. Un sot moralisme jugera tout... Mais si l'homme d'action brutale qu'il faut prévoir n'est point vertueux, il sera plus grossier encore: l'art, les artistes se plieront à ses divertissements les plus vils, dont la basse littérature des trente ou quarante dernières années, avec ses priapées sans goût ni passion, éveille l'image précise. Cet homme avilira tous les êtres que l'autre n'aura pas abrutis.
>
> Le patriciat dans l'ordre des faits, mais une barbarie vraiment démocratique dans la pensée, voilà le partage des temps prochains: le rêveur, le spéculatif pourront s'y maintenir au prix de leur dignité ou de leur bien-être; les places, les succès ou la gloire récompenseront la souplesse de l'histrion. Plus que jamais, dans une mesure inconnue aux âges de fer, la pauvreté, la solitude, expieront la fierté du héros et du saint: jeûner, les bras croisés au-dessus du banquet, ou, pour ronger les os, se rouler au niveau des chiens.

Hoe wil Maurras den Geest zich tegen deze gevaren doen wapenen? Hij moet afstand doen van zijn koningschap innaam, dat ontaard is tot slavernij-der-daad:

> Imaginez que l'Intelligence française comprenne bien deux vérités: ni elle est, ni elle ne peut être la première des Forces nationales. En

1) *L'Avenir de l'Intelligence*, 163 vv.
2) 'Meurtries d'un jeu d'esprit où le coeur n'a batttu que pour renseigner le cerveau... Le génie féminin revient sur lui-même et se met en formules, afin de se connaître et se décrire. Il n'aime plus.'

rêvant cet impossible, elle se livre pratiquement au plus dur des maîtres, l'Argent. Veut-elle fuir ce maître, elle doit conclure alliance avec quelque autre élément du pouvoir matériel, avec d'autres Forces, mais celles-ci personnelles, nominatives et responsables, auxquelles les lumierès qu'elle a en propre montreraient le moyen de s'affranchir avec elle de la tyrannie de l'Argent.

Concevez la fédération solide et publique des meilleurs éléments de l'Intelligence avec les éléments les plus anciens de nation; *l'Intelligence s'efforcerait de respecter et d'appuyer nos vieilles traditions philosophiques et religieuses*, *de servir certaines institutions comme le clergé et l'armée*, *de défendre certaines classes*, *de renforcer certains intérêts agricoles*, *industriels*, *même financiers*, ceux-là qui se distinguent des intérêts d'Argent proprement dits en ce qu'ils correspondent à des situations définies, à des fonctions morales. Le choix d'un tel parti rendrait à l'Intelligence française une certaine autorité. *Les ressources affluераient*, avec les dévouements, pour un effort dans ce sens...

Les difficultés, on les voit. Il faudrait que l'Intelligence fit le chefd'oeuvre d'obliger l'Opinion à sentir la nullité profonde de ses pouvoirs et à signer l'abdication d'une souveraineté fictive: il faudrait demander un acte de bon sens à ce qui est privé de sens; mais *n'est-il pas toujours possible de trouver des motifs absurdes pour un acte qui ne l'est point?*

Il faudrait atteindre et gagner quelques-unes des citadelles de l'Argent et les utiliser contre leur propre gré, mais là encore espérer n'est pas ridicule, car l'Argent diviseur et divisible à l'infini peut jouer une fois le premier de ces deux rôles contre lui-même.

Il faudrait rassembler de puissants organes matériels de publicité, pour se faire entendre, écouter, malgré les volontés et les intérêts d'un Etat résolu à ne rien laisser grandir contre lui; mais cet Etat, s'il a un centre, est dépourvu de tête. Son incohérence et son étourderie éclatent à chaque instant: c'est lui qui, par sa politique scolaire, a conservé à l'Intelligence un reste de prestige dans le peuple; par ses actes de foi dans la raison et dans la science, il nous a coupé que ques-unes des verges dont nous le fouettons...

Exposée à périr sous un nombre victorieux, la qualité intellectuelle ne risque absolument rien à tenter l'effort. Si elle s'aime, si elle aime nos derniers reliquats d'influence et de liberté, si elle a des vues d'avenir et quelque ambition pour la France, il lui appartient de mener la réaction du désespoir. Devant cet horizon sinistre, l'Intelligence nationale doit se lier à ceux *qui essayent de faire quelque chose de beau avant de sombrer*.

Toen, in 1913, Agathon een onderzoek instelde naar wat er omging bij *Les Jeunes Gens d'aujourd'hui*, bleek dat een niet onaanzienlijk gedeelte der jeugd de denkbeelden van Maurras aanhing. Doch verschillende jongelieden wisten hunne bezwaren tegen zijn leer scherp te formuleeren:

> Cette reconstruction de la société par la pure intelligence leur semble faire abstraction des réalités morales. Ils reprochent à *l'Action française* de rêver un ordre extérieur, nécessairement fragile s'il ne se fonde sur l'ordre intime... Ils ne reconnaissent à la doctrine politique de Maurras aucune valeur proprement religieuse. Pour eux la théorie qui accepte une tradition sans exiger la vie qui l'a inspirée ne peut être qu'un traditionalisme mort... La logique implacable de ces démonstrations ne parvient pas à dissimuler ce manque d'amour qu'aucun effort dialectique ne saurait combler... L'attitude intellectuelle de Maurras heurte leur goût des réalités, étant établi que la politique est un problème non d'idées pures, mais de faits, *et que les sentiments sont les moins négligeables des faits*...[1] La réaction traditionnaliste de *l'Action française* nous donne tout une génération de catholiques plus romains que chrétiens, qui acceptent le fait catholique plutôt comme extérieur que comme intérieur à eux-mêmes. Ils n'engendreront ni croyance ni mysticisme... Pour nous, la religion n'est plus une discipline; elle est, dans sa plénitude, une *vie*.... Loin de fortifier l'organisation catholique, l'*Action française* la compromet en ne retenant d'elle que l'apparence et l'ombre... Dieu nous préserve d'un catholicisme paganisé.[2]

Uit den mond der jongeren zelven van Maurras noteert Agathon:

> Les valeurs morales de l'*Action française*? Elles consistent dans la trempe du caractère, le dévouement réfléchi, la volonté de servir. Les camelots du roi peuvent être, par ailleurs, des libertins...[3] Si vous saviez combien nous avons de haine pour les moralistes, c'est-à-dire pour ceux qui veulent subordonner la vie à la morale, qui prétendent discipliner les passions sous de vagues et molles aspirations de l'âme. Il faut que je vous détrompe: nous ne sommes pas des gens moraux. Nous tenons compte, et grand compte, des conditions morales dans lesquelles vit un peuple, non pour amour de la morale, *qui n'existe pas*, mais parce que nous sommes catholiques ou nationalistes. Si nous nous intéressons à la repopulation, ce n'est pas à cause des vertus qu'elle suppose, mais à cause des résultats que nous en attendons; si nous raillons l'immoralisme de tel ou tel de nos voisins, comme cela nous est arrivé, ce n'est pas parce qu'il nous blesse dans notre sens de la moralité, mais parce que son attitude nous parait indigne d'un homme qui pourrait s'engager dans la guerre de l'indépendance française. Vous devez distinguer aisément maintenant notre position. Vous voyez bien que ce n'est pas de la morale, mais de la politique, ou du patriotisme. Nous ne nous occupons pas de chercher à régler les moeurs par des règles purement morales. Croyants ou incroyants, nous savons que

1) Tot dusver was Agathon aan het woord; in het vervolg eenige zijner zegslieden.
2) *Les Jeunes Gens d'Aujourd'hui* (Paris, Plon-Nourrit et Cie. 1913) pp. 16, 88, 99, 100, 168, 199, 242.
3) *Jeunes Gens*. 229 (Henri Clouard).

> c'est à l'Eglise seule qu'il appartient de former les moeurs et de juger de la moralité, *et que*, *hors d'Eglise*, *tout effort moral est une pure absurdité*[1].

Scherper dan het verhoor van Agathon, is dat hetwelk de onverzoenlijke protestant, maar diep-religieuse natuur Gaston Riou de volgelingen van Maurras heeft doen ondergaan. Had Agathon vooral meeningen uitgelokt over den invloed dien verschillende geestelijke en maatschappelijke stroomingen zich toeschreven op de verbetering die hij meende op te merken in de zeden der Fransche jeugd, aan Riou boezemt bovenal belangstelling in hoe de geruchtmakende jonge 'vrienden' van het catholicisme[2] in hun hart over het Christendom denken. Uit het politiek lijfblad der richting, evenals deze zelf *L'Action française* gedoopt, leest hij onder meer bijeen:

> Tout sentiment religieux et en général tout espoir concernant l'avenir de l'humanité risque de faire sombrer la politique dans la plus impuissante des folies... Les hommes tendent à réaliser dans la société leurs idées religieuses, c'est-à-dire des idées nées de leur vis-à-vis avec le monde, l'absolu, Dieu; en conséquence, ils déforment la société pour la plier à des fins religieuses qui sont non sociales ou antisociales. *Il en résulte que la meilleure religion est la plus ancienne religion*, *ayant été usée et déformée par la vie sociale*... Si les préceptes de Jésus-Christ, dépassant les limites de la morale particulière, prédominaient dans le gouvernement, on sait que beaucoup de maux qui nous révoltent à l'heure actuelle ne cesseraient pas d'empirer.[3]

Maurras zelf, in *Le Chemin du Paradis*, zegt van de Evangeliën:

> D'intelligentes destinées ont fait que les peuples policés du Sud de l'Europe n'ont guère connu ces turbulentes écritures orientales que tronquées, refondues, transposées par l'Eglise dans la merveille du Missel et de tout le Bréviaire; ce fut un des honneurs philosophiques de l'Eglise, comme aussi d'avoir mis aux versets du Magnificat une musique qui en atténue le venin. Je ne quitterai pas ce cortège savant des Pères, des Conciles, des Papes et de tous les grands hommes de l'élite moderne, pour me fier aux évangiles de quatre juifs obscurs.

1) *Jeunes Gens* 237-'38 (Georges Valois).
2) *Jeunes Gens* 196: 'La masse de la jeunesse est possédée d'un sentiment assez étrange, que l'on pourrait appeler une amitié catholique' (woorden van een anonymus).
3) Gaston Riou, *Aux Ecoutes de la France qui vient* (Paris, Grasset, 1913) p. 140 (Vaugeois), 141 (Octave Tauxier), 142 (Robert Launay).

'Voilà', zegt Riou, 'sans commentaire, les principes des positivistes qui ont fait le coup de poing pour la foi'. Geloovigen zijn het niet; zijn het tenminste positivisten? Ook hieraan wil Riou ons doen twijfelen. Over Maurras is dit zijn eindoordeel:

> Un esprit clair, logique; sincèrement épris de notre tradition royale qu'il transfigure en bel artiste qu'il est. Au fond, cet homme qu'on croit 'positif', cyniquement 'positif', est surtout un Don Quichotte.

Faguet, in het geestig woord vooraf waarmede hij Riou's boekje vereerde, komt tot de volgende appreciatie:

> L'*Action française* ressemble à un gentilhomme de 1760 qui serait royaliste, voltairien et athée (et l'on sait qu'il y en a eu de tels en très grand nombre). Un tel personnage fait frémir d'indignation M. Riou...

In onzen tijd (zou Riou kunnen antwoorden), is die edelman machteloos, omdat hij er de roerselen niet van begrijpt. Hij kan, zoolang hij alleen *spreken* blijft, een tijd lang onderhouden; beproeft hij te handelen, de werkelijkheid loopt hem onder den voet. Zij eischt, van ieder die haar dienen wil, de overgave van hart. Sluit Maurras het zijne niet voor de menigte af? Is hij zoo ongelijk aan de vrouwen die hij ontleed heeft, die hunne gevoelens zóó lang hadden geformuleerd, dat zij er niet meer mede beminnen konden? 'L'Intelligence *s'efforcerait* de respecter les traditions'; aan zulk een aanbod heeft de traditie niet genoeg. Meer dan aan bladzijden vol schimp op hare vijanden heeft eene Kerk die zich eerbiedigt, aan één enkelen traan van oprechte bekeering. Dien van Péguy vangt zij op in de kelken harer vereering[1]; maar

1) 'Chaque année, en septembre, j'allais voir Péguy. En 1908, je le trouvai couché, épuisé, malade. Toute l'énorme fatigue soutenue depuis douze ans sans défaillance l'écrasait enfin; d'immenses malheurs m'avaient frappé moi-même. Il me dit sa détresse, sa lassitude, sa soif de repos: une petite classe de philosophie dans quelque lycée lointain, près de moi, en pleine province; il pourrait enfin, sans heurts, sans traverses, sans angoisses, produire ce qu'il portait en lui. A un moment il se dressa sur le coude, et, les yeux remplis de larmes: 'Je ne t'ai pas tout dit... J'ai retrouvé la foi... Je suis catholique.' *Ce fut soudain comme une grande émotion d'amour;* mon coeur se fondit et, pleurant à chaudes larmes, la tête dans les mains, je lui dis, presque malgré moi: 'Ah! pauvre vieux, nous en sommes tous là.' (Verhaal van Joseph Lotte, in *La Vie catholique*, p. 453).

in het gansche overzicht van *La Vie catholique dans la France contemporaine*, onder hoog kerkelijk gezag daareven gepubliceerd, komt de naam van Maurras niet voor.

De oorlog heeft onder jong-Frankrijk wreed huisgehouden; in het bijzonder ook onder jong katholiek en nationalistisch Frankrijk. Péguy, gevallen; gevallen Ernest Psichari, Renan's kleinzoon, de even nobele als beminnelijke schrijver van *Le Voyage du Centurion*. De kring der *Action française* betreurt niet minder dan veertien medewerkers aan hare *Revue critique des Idées des Livres;* onder hen Pierre Gilbert, wiens verzamelde letterkundige en tooneelkritieken daareven door de overlevenden in twee bundels zijn herdrukt.

Toen het mobilisatiebevel kwam, was de redactie der *Revue critique* bijeen. Zóóvelen moesten optrekken, dat men besloot de uitgave van het tijdschrift te staken. Een bericht werd opgesteld, dat er den abonné's kennis van gaf.

> Celui qui tenait la plume n'avait pu retenir un cri:
> - *Vive la France!*
> Mais Gilbert d'effacer la dernière ligne:
> - Quelle idée! Cela va de soi...
> Sévérité un peu mystérieuse, peut-être excessive, qui s'explique chez l'écrivain par une extrême pureté du goût.

Zuiverheid en vastheid van smaak, die vertoonen de opstellen van Gilbert in hooge mate. In dit opzicht is hij een waardig discipel van Maurras, van wien hij zich overigens onderscheidt door grooter sereniteit. ‘Dans le mouvement contre-révolutionnaire prononcé par d'illustres aînés’, zegt zijn inleider,[1] ‘les jeunes nationalistes de la génération de Gilbert[2] formèrent comme une seconde vague’. Zij staan verder af van den Dreyfus-tijd, die de ouderen de straat op dreef en hun stem deed overslaan. Zij nemen veel aan als vanzelfsprekend, dat Maurras' dialectiek begon met te willen betoogen:

> Les hommes de la formation de Gilbert n'ont pas senti l'obligation de fonder leur patriotisme en raison. ‘Une réalité sainte, la France’ est la base, non discutée, de leur raisonnement, *principe affectif* dont toute leur politique sera déduite.

1) Die zich alleen met initialen teekent: E.M.
2) Geb. 1884.

Ils entendent, dira encore Gilbert, ‘les voix de la France.’ Il faut savoir comment il parlait ‘du respect religieux que tout homme porte à l'amour d'une mère’ et le suivre lorsqu'il découvre, dans la vie d'une famille, ‘le principe, l'élément et l'excitateur du sentiment patriotique’. Parenté, ‘solidarité de chair comparable à ce phénomène qui rend une mère sensible et vulnérable encore dans lachair de sa chair.’ Qu'y a-t-il au monde de plus chérissable que le ‘capital des sentiments serré dans les maisons’?
Nous recevons en naissant, dit Gilbert, le dépôt de traditions qui rattachent notre oeuvre à celle d'une longue suite de travailleurs. ‘Les âges s'accordent et se tiennent comme les anneaux d'une châine. S'il se commet des défaillances, la suite n'est pas interrompue, *la génération qui suit la fautive rachète le mal d'un homme ou d'un âge* et, portant le poids du péché, accepte toutes les épreuves pour en réparer le dommage et en effacer jusqu'au souvenir.

Het graf verzoent; en thans, hoevele graven!

Gilbert est utilitaire; utilitaire avec grâce, avec flamme et patience, avec un indicible désintéressement. *Se gardant d'un sentiment routurier de la tradition*, il veut éveiller les initiatives de l'homme, aider sa main, l'assurer dans le libre exercice d'un *art humain*.
Les propositions de son empirisme ne traduisent pas seulement les vues de l'esprit: elles répondent aux voeux d'une ame libérale. Gilbert disait que pour se plaire à Stendhal ‘il faut tenir la vie comme un navire tient le flot’. Quand il a bien remâché le sel amer de la vie, un homme aussi muni n'a garde de s'abandonner. Il accède à ce stade supérieur du pessimisme où l'action n'est pas ralentie, mais stimulée. Gilbert à sa manière a plusieurs fois exprimé cette résolution du coeur humain envahi par les incertitudes et les contrariétés et qui distille pour en colorer les actions quotidiennes les couleurs de l'optimisme.[1)] Cette singulière domination de soi, les Muses l'auront bien récompensée.
L'intellectualiste Gilbert entendait qu'assiégé par la foule des formes extérieures et de ses sensations, l'homme assurât la liberté de ses actions. ‘La sensibilité’, dira-t-il, ‘n'émeut pas, elle est émue. Pour émouvoir, pour agir et non plus seulement pour pâtir, il faut un art, c'est-à-dire des moyens, des méthodes et toute une mise en oeuvre dont la seule raison dispose.’
Un chrétien aussi louera Gilbert d'en appeler à la raison et de s'efforcer par là vers le plus haut degré de perfection, même morale, qui soit humainement possible. Car telle est, en fin d'analyse, l'aspiration d'un esprit où réalisme psychologique et intellectualisme se parfont pour dicter - un jour, cette remarque: ‘la dialectique est aussi indispensable à l'exaltation et à la perfection du sentiment qu'à la connaissance du devoir’;

1) ‘Un grand dégoût muet’, schrijft Gilbert ergens (II, 342) ‘n'exclut ni l'enthousiasme, ni la joie, ni même la charité’. - Elders: ‘Une oeuvre, même pénétrée du plus noir pessimisme, peut renfermer de hautes vertus d'excitation, à condition d'opposer à l'universelle calamité le front, le muscle ou le crachat de l'homme qui ne se rend pas’ (II, 127).

- un autre; - ‘Comprendra-t-on enfin que l'intelligence peut être un devoir moral?’

Opkomend voor de rechten der Rede die de Verbeelding louteren wil, is Gilbert in strijd geraakt met Péguy, en hun strijd is hevig geweest. Eenmaal heeft Gilbert zich gelukkig geacht, den tegenstander te mogen ontmoeten in een gemeenschappelijke vereering voor Racine. Den inleider verteedert thans die plaats:

> C'est à ces grandeurs, qu'ils sentaient à l'unisson, qu'ils ont tous les deux sacrifié, dans la même bataille devant Paris, leur personne 'chétive et magnifique'. Toutes les paroles sont vaines... Les ombres se lèvent des sillons, pour fermer la bouche à la discorde.

De jonge man, wiens nagedachtenis aldus, in de bewogen woorden van een vriend, aan die van een groot dichter verbonden is, schijnt mij die eer niet onwaardig. Zelf is hij zeker geen dichterlijk, maar een uitermate beschaafd criticus; hij heeft goede en zeer regelmatig werkende hersenen gehad. Over oude meesters van den Franschen stijl (Racine, Boileau) schrijft hij met originaliteit, geest en oordeel. Tegen een votum van dagbladlezers, dat *Madame Bovary* voor den besten roman der Fransche letteren verklaart, komt hij in verzet:

> Au moment de refermer le livre, non pour la première fois, il me paraît qu'une énigme subsiste: c'est la faveur de ce livre flgnolé mais mal écrit, qui, pas une seule fois, ne prend le lecteur aux entrailles, manque partout de chaleur, et raconte avec application une plate histoire à peine relevée par un dénouement dramatique, d'une atrocité voulue et travaillée...
> Une phrase de *Madame Bovary* est bien typique: Emma, écrit Flaubert, était, *de tempérament*, *plus sentimentale qu'artiste*, *cherchant des émotions et non des paysages*. Texte plein et parfait, texte succulent. Il réduit l'art à la description, et, bien entendu, à la description physique. Du moment que l'émotion s'oppose au paysage comme le sentiment à l'art, l'office de ce derner sera de rendre avec des mots toutes les impressions qui nous viennent par les organes des sens. La sensation brute est élue reine; et pour lui mieux livrer tout le domaine de l'art, les opérations de la raison et du sentiment seront abolies....
> Flaubert, et ceux de sa poétique, prétendent s'absenter de leur oeuvre et laisser le lecteur aux prises, seul à seul, avec le réel. Ils se trompent. Leur système donne une impression qui peut très bien ne point correspondre à la réalité. L'atmosphère qui enveloppe leur oeuvre vient d'eux, je veux dire de leur procédé. Ainsi Flaubert encore qu'il croie s'effacer devant son objet, par le seul effet de sa *manière*, répand, dans *Madame Bovary*, sur les couleurs de la province française, je ne sais quelle teinte de tristesse désespérante, abaisse son ciel jusqu'à écraser la terre et et en rend l'air proprement irrespirable... La grande lacune de *Madame Bovary*, son manque essentiel, c'est l'absence de sympathie

> et d'intelligence. Et en art, *cette absence ne vaut pas mieux qu'un parti pris de dénigrement*...
> Grande erreur qui confond l'art et l'impersonnalité. Comme s'il y avait aucune possibilité d'art, comme s'il pouvait exister un style ni un langage sans un sujet qui nomme, sans un homme qui donne au verbe sa *personne*. 'Le style, c'est l'homme.' Et cet Ancien: *Thucydide d'Athènes a composé ce récit de la guerre du Péloponèse*.

Een kloek stuk, zonder eenigen schimp, en waarvan veel te leeren valt, lijkt mij: 'Le Sémitisme au Théâtre'. Zij zijn legio, de joodsche tooneelschrijvers in Frankrijk: Mendès, Bernstein, Vandérem, de Porto-Riche, Pierre Veber, Tristan Bernard, twintig anderen. Vooral Bernstein wordt ontleed, maar in de anderen de familietrek aangetoond.

> Il ne suffirait pas de faire aux auteurs juifs un procès de tendances morales... Ils pourraient se vouer au théâtre édiflant (d'aucuns ne sont pas sans l'avoir essayé), sans que nous cessions nos protestations contre l'insuffisance et la misère de leurs procédés dramatiques. C'est leur poétique qui ne vaut rien...
> Le dialogue est l'âme des ouvrages de théâtre: tous les autres élémens, sujet, action, style, servent à sa mise en valeur; c'est lui qui caractérise le genre dramatique, il en est l'essence et comme le principe de vie.
> L'intérêt majeur et même tout l'intérêt de l'oeuvre réside dans le dialogue créé par l'esprit. Le domaine de l'auteur dramatique se trouve ainsi délimité: c'est l'homme parlant à l'homme, agissant sur l'homme, lui en imposant, le tenant, le maniant, se heurtant ou s'ouvrant à lui, et toujours l'homme parlant à l'homme pour le succès de ses opérations; voilà la matière presque infinie, la plus fuyante et la plus passionnante à saisir et à fixer par quelque trait, voilà la matière qui s'offre à l'auteur dramatique: résumons-la: elle embrasse toutes *les entreprises de l'homme sur l'homme*...
> Le juif n'a pas ce qu'il faut pour prendre un réel plaisir à feindre un dialogue entre humains... Les plaisirs de société n'existent guère pour lui. Il n'a pas assez de désintéressement intellectuel pour faire jouer entre eux des mortels... Le domaine de l'émotion juive est tout intérieur... *Il n'est libre que seul*,... le dialogue est pour lui une nécessité, non un plaisir... C'est au soliloque que vont ses préférences sentimentales.

Voor de 'vaderlandslievende stukken', die in de laatste jaren vóór den oorlog het Fransche tooneel bestormden (*Servir*, van Lavedan, en zooveel andere), is deze nationalist zonder genade geweest:

> L'auteur de pièce à thèse, en présence d'une matière qu'il a créée mais qui s'émancipe, trop riche pour un seul besoin, et qui jette dans tous les sens des surgeons un peu fous, l'ampute de tout ce qui laisserait vagabonder l'esprit: il forme donc des personnages à un seul

> usage, rigides, sans spontanéité, exceptionnels sinon monstrueux; il invente des situations inéluctables, rigoureuses jusqu'à l'invraisemblance. Et comme d'autre part le cas de conscience doit garder une généralité qui moralement oblige un peu tout le monde, une prédication très générale est ainsi démontrée par un cas d'exception. L'auteur sent alors la discordance, et pour vaincre la rébellion de sa manière il crayonne au-dessus de son pauvre dessin une légende: □ μ□□ος δηλο□ □τι.... Ce qui prouve une seule chose, que la pièce ne prouve rien.

Toen, in 1913, Agathon uit den mond der door hem ondervraagde jongelieden de hooger aangehaalde uitspraak over de *Action française* medegedeeld had: ‘La logique impeccable de ces démonstrations ne parvient pas à dissimuler ce manque d'amour qu'aucun effort dialectique ne saurait combler’, is Gilbert daar krachtig tegen opgekomen.

> Bien loin que notre dialectique ait jamais prétendu suppléer l'amour, elle s'assure, à son point de départ, de l'existence d'un phénomène affectif: le patriotisme... L'amour est comme la cause finale de nos opérations intellectuelles. A son objet nous rapportons absolument tout. Ne sommes-nous donc en cela que raisonnables? *Ou bien est-ce que plutôt nous ne serions pas des passionnés*, *allant au bout de leur passion?*

Faguet, de oudere, de wijze, heeft Riou bestraft, omdat hij in Maurras enkel den Don Quichotte had kunnen zien. ‘Pour moi’, zeide hij,

> Pour moi, j'aime qu'on aime le pays de toutes les façons: par amour de son petit pays si l'on en a un; par amour de l'histoire de son grand pays laquelle a toujours des parties glorieuses et honnêtes; par amour des idées de son grand pays; car quel qu'on soit il en a toujours quelques-unes qui vous sont chères; par amour de la gloire de son grand pays et de son rayonnement sur le monde; car, petit ou grand, il a toujours quelque chose par où l'univers l'admire ou au moins l'estime.... Le bon citoyen français, au XXe siècle, est avant tout traditionniste parce que le plus sûr moyen de briser la Patrie est de couper la communication entre la génération actuelle et les générations précédentes, une patrie étant la suite même de ces générations et la continuité de leurs sentiments et de leurs pensées, et pour dire tout d'un seul mot, *une patrie étant un passé*.

Vergis ik mij, of zou de nu ook al gestorven Faguet met welgevallen in Gilbert's bundel gebladerd hebben? Zeker niet, omdat hij er alom zijn eigen oordeel in terugvond. Maar hij zou, naar zijn eigen definitie, den schrijver den eerenaam van ‘goed burger’ niet hebben mogen onthouden.

Het derde geschrift waarvan de titel boven deze bladzijden staat, is een verzamelwerk, uitgegeven onder leiding van Mgr. Baudrillart.

Mgr. Tissier, een ander bisschop, behandelt er ‘La Vie Religieuse’; Etienne Lamy, van de Académie Française, ‘La Famille’; Henri Joly, van het Instituut, ‘Le Mouvement social catholique’; le père de Grandmaison, directeur van het tijdschrift *Etudes*, ‘Les sciences religieuses’; l'abbé G. Michelet, professeur aux facultés catholiques de Toulouse, ‘La renaissance de la philosophie chrétienne’; de professor aan de Sorbonne, Fortunat Strowski, ‘La Littérature’; de afgevaardigde Henry Cochin, ‘L'Art chrétien’. - De algemeene indruk dien het boek achterlaat, is dat de aanval van het Combisme de Fransche kerk onnoemelijk veel goeds gedaan heeft; dat zij meer leeft en hooger leeft dan onder het Concordaat. ‘Il ne me paraît pas’, zegt Mgr. Baudrillart met trots, ‘qu'en aucun pays le catholicisme soit aussi fécond en oeuvres de l'esprit. Le temps est bien loin où l'on pouvait reprocher aux catholiques une littérature fade et de convention, des oeuvres scientifiques pauvres de méthode.’[1] - In het bijzonder ook de ervaringen aan den oorlog zijn aan de waardeering van het katholicisme ten goede gekomen:

> Les familles fécondes sont celles où la foi religieuse survit intacte[2], et elles sont d'autant plus fécondes que la foi y garde plus d'empire: voilà une leçon des choses... Au temps où chacun se choisissait sa vie a succédé un temps où la vie d'un coup a été imposée à tous par le devoir, qui non seulement la désenchante, mais la sacrifie. *Le scepticisme eut la surprise que les attardés se trouvassent des prévoyants*.

1) Het ‘Comité catholique de propagande française à l'étranger’ kon keuriger zijn op de hoedanigheid de geschriften, waarmede het het buitenland overstroomt. De waarde van het hier besproken boek doet te meer de onwaarde van veel andere gevoelen.
2) Volstrekt niet alleen bij de lagere klassen te zoeken. ‘On trouve des Courson avec quatorze enfants, des La Rochette avec douze; des Harcourt, des Murat, des Charette avec dix; des Lur Saluces, des Segonzac, des Broglie avec huit; des Vogüé, des Maillé, des Polignac, des Gontaut avec huit’ (Lamy, p. 126). - Generaal de Castelnau, die drie zoons ten offer bracht, had elf kinderen. - Te Marseille, te Lyon, te Rijsel, Tourcoing, Roubaix, hebben leidende burgerfamilies, die men van geslacht tot geslacht in de kamers van koophandel vertegenwoordigd vindt, groote gezinnen.

> Qu'ils se fussent tenus prêts pour l'épreuve leur valut un premier retour de considération. Non qu'ils fussent seuls dévoués et braves: ce fut au contraire la beauté de cette heure que la générosité ancestrale survécut intacte chez les égoïstes de la veille: mais, si l'illogisme ajoutait à leurs vertus plus de mérite, la constance assurait à celles des croyants plus d'autorité. Surtout les croyants apportaient à la défense un secours qui ne s'improvise pas, et le plus nécessaire. Quand on vit leurs fils supporter une telle part de la charge commune à tous, on eut quelque embarras que ces Français fussent traités en suspects. Par une intuition de ces changements, les politiques jusque-là les plus ardents aux luttes religieuses ont, au début de la guerre, en gardant pour eux seuls le pouvoir, concédé au moins les mots de l'Union sacrée... Les catholiques ont mérité ces destins meilleurs; ils s'en doivent saisir pour la France. La revanche des croyants est assise à leurs foyers. Le catholicisme sera réhabilité ccmme le défenseur manifeste des intérêts généraux. (Lamy).

Een ander citaat (van Strowski ditmaal, nadat hij de twee bekeerden herdacht heeft, die eene eer der jongere Fransche letteren zijn, Paul Claudel en Francis Jammes, en Péguy, naar het uiterlijk nog niet met de Kerk verzoend, maar die, eer hij in den slag aan de Marne den dood vond, 's avonds een altaar der Moeder Gods met bloemen had getooid):

> Dans toute vieille famille française, toujours quelqu'un entretient la flamme de la foi. La cloche catholique sonne toujours aux naissances et aux baptêmes, aux mariages et aux agonies. Tel est le coeur de la France... Il y a chez nous des lieux de plaisir, avec de grandes affiches et qui tirent l'oeil; il y a des livres aux titres flamboyants, que la réclame envoie aux quatre coins du monde. Ces livres ne sont pas plus français que ces lieux de plaisir; le Français se garde d'y aller. Il sait où sont les beaux souvenirs du passé, les beaux horizons, les beaux livres; et, instinctivement, il y cherche une croix...

Mgr. Tissier besluit aldus:

> Les catholiques aiment assez leur patrie pour ne pas rompre eux-mêmes le faisceau des forces de la victoire; mais nombreux et puissants comme ils sont, ils ont droit qu'on ne leur demande pas, pour vivre au grand jour, de trahir leur Eglise... Sans un lieu de culte qui ressemble tous les souvenirs du passé et toutes les espérances de l'avenir, il ne peut y avoir de vraie vie communale. S'il est politique de laïciser parfois certaines institutions, on s'aperçoit tout de même qu'on ne peut, sans la détruire, laïciser la France.

Deze authentieke vertegenwoordigers van het Fransche katholicisme spreken met een eenvoud, een rust, die van de subtiliteiten der ‘amitié catholique’ reposeert. Dit is niet de toon van overweldigers of die het willen worden. Van lieden

veeleer, die ernstig begeeren, maar ook durven hopen, dat het Frankrijk van morgen hun volle ruimte laten zal. Die weten, dat zij in dat Frankrijk anderen zullen ontmoeten met volkomen gelijke rechten toegerust, en met niet minder idealisme wellicht dan zij zelven; en dat zij, met die anderen te zamen, Frankrijks naam hoog zullen moeten houden in de wereld. Wij voorzien, als Frankrijk weder met zichzelf alleen zal zijn, geen revolutie à la Maurras; zeker ook geen nieuwe Combes-periode. En mocht eens het Frankrijk van morgen een meer reactionnaire macht blijken dan wij thans gelooven kunnen, het zal zijn partij wel vinden in de wereld. Vooralsnog mag die met welbehagen luisteren naar levensteekenen van elk ander Frankrijk, katholiek of niet, dan dat van den heer en mevrouw Caillaux.

H.T. COLENBRANDER.

Buitenlandsch overzicht.

25 Sept. 1918.

Een paar teksten die goed in het licht stellen wat er in Duitschland nog te doen blijft:

Op de Duitsche scholen is heinde en ver een ‘Auszug der Geschichte’ van Ploetz in gebruik; boekje, dat een soort officieele consecratie heeft verkregen. Het werd herhaaldelijk herdrukt, en de jongste druk, de achttiende (Fried haalt dien in zijn jongste *Friedenswarte* aan) is van 1916. Ziehier hoe zekere gebeurtenissen van 1914 er in worden verhaald:

‘England erklärt dem Deutschen Reich den Krieg unter dem Vorwand, dass es die durch den Einmarsch deutscher Truppen verletzte Neutralität Belgiens schützen müsse. Wie jedoch später in den Geheimschränken der belgischen Regierung aufgefundene Aktenstücke klipp und klar bewiesen, war König Albert von Belgien seit langer Zeit stiller Teilhaber an der russisch-französisch-englischen Verschwörung gegen das Deutsche Reich und hatte sogar eine Art Militärkonvention mit Frankreich und England geschlossen. Von diesem Bruch der Neutralität durch Belgien selbst noch nicht sicher unterrichtet, hatte der deutsche Reichskanzler am 2 August in einem Ultimatum der belgischen Regierung Besitzstand und Unabhängigkeit garantiert, sich zur Räumung des Königreichs nach dem Frieden verpflichtet, endlich Bezahlung für alle aufgekauften Bedürfnisse und (ebenso wie der luxemburgischen) Vergütung jedes von den durchziehenden Truppen etwa angerichteten Schadens versprochen für den

Fall, dass Belgien ebenso wie Luxemburg eine wohlwollende Neutralität einnehmen würde.

4 Aug. *Kriegserklärung Belgiens an das Deutsche Reich*'.

En dien poespas herhaalt, in wezen, Hertling nog gisteren.

Tweede tekst: de *Deutsche Wirtschafts-Zeitung* van 1 Aug. laat een Dr. Georg Barthelme, dien zij aankondigt als 'Vertreter der *Kölnischen Zeitung* in Washington, 1910-1917', aldus haar publiek geruststellen:

'Der amerikanische Generalissimus hat [in Amerika] nie mehr als 700 Mann unter seinem Kommando gehabt.... Der General Pershing hat vor einigen Wochen erst bekannt, der amerikanische Offizier könne nicht einmal Vorposten ausstellen.'

Ter verontschuldiging van Dr. Barthelme: toen hij hierop de Beethoven-zaal te Berlijn vergastte, schreef men nog maar 20 Juni 1918. Maar wat te denken van eene redactie, die dit nog *op 1 Augustus* plaatst?

Onrust bij de meerderheidspartijen. Zij zullen nu eindelijk zelf het Rijksministerie in handen nemen?

De nationaal-liberalen, en een invloedrijk gedeelte van het Centrum, willen Hertling handhaven; de vrijzinnigen en eenige meer democratische Centrums-elementen willen hem doen vallen.

Zij zullen weinig vermogen zonder de sociaal-democraten; en dezen hebben als voorwaarde voor hunne toetreding tot een parlementaire Rijksregeering o.a. de volgende voorwaarden gesteld: herstel van België, *met* schadeloosstelling; herstel van Servië en Montenegro; Brest-Litofsk en Boekarest geen beletsel voor den algemeenen vrede; autonomie aan Elzas-Lotharingen; in Duitschland zelf, uitschakeling van onverantwoordelijke nevenregeeringen. Daar wil slechts een gedeelte der meerderheidspartijen aan (met de sociaal-democraten alleen de vrijzinnigen), en Hertling zal dus kunnen blijven, maar dan om steun ter land moeten komen ook bij de conservatieven. Is het niet het beste zoo? Van naar den schijn imposante meerderheden, zonder ruggegraat, heeft het Duitsche volk ervaring genoeg.

Op militair gebied heeft September belangrijke gebeurtenissen beleefd. In het Westen staan de Geallieerden nu overal voor de Hindenburglinie; op één punt kwamen de Engelschen in het begin der maand er door heen, maar zonder het succes te kunnen voltooien door afsnijding en oprolling; de Duitsche linie is daar (bij Kamerijk), vergeleken bij die van vóór Maart '18, nu eenvoudig wat naar achteren verplaatst. De Amerikanen traden voor het eerst zelfstandig op en knepen de punt bij Saint-Mihiel af. Zoolang dit niet geschied was, moest een offensief naar de zijde van Metz vrijwel ondoenlijk blijven; losgebroken is zulk een offensief overigens nog niet. Aan het geleidelijk terugdringen van den vijand hebben ook de Franschen deel gehad, maar het tempo was veel langzamer dan in Augustus. Het bont samengestelde Saloniki-leger is eindelijk mobiel geworden en met de herovering van Servië (voorloopig nog maar een stuk van het nieuwe Servië van na den Boekarester vrede van '13) is een begin gemaakt[1]. Allenby vernietigde het Turksche leger in Palestina en de verbinding der Turken met Medina is afgesneden. Dit zal nu Mekka kunnen volgen, en Allenby rukt wellicht tegen Damaskus op. Een verbinding tot stand te brengen tusschen de Britsche macht in Palestina en die in Mesopotamië schijnt niet hersenschimmig meer. Maar Bakoe ging voor de Engelschen verloren.

Engelsche strategen en politici denken er verschillend over, of men al dan niet verstandig doet, naast den nog steeds onbeslisten oorlog in het Westen er ook een op groote schaal in het Oosten te gaan voeren. Met inspanning van voldoende krachten zou men den Turken wellicht een genadeslag kunnen toebrengen; misschien ook den Bulgaren. Maar ook dan zou de ijzeren ring om Duitschland's lijf nog niet gesloten zijn: daartoe moet men eerst Rusland beheerschen, en hoe dit ooit uit te voeren zonder zijn krachten in het Westen te verzwakken? Niet alleen dat men daar geen troepen te missen heeft: die er zijn moeten ook voortdurend worden aangevuld, want de slijtage is groot. Dit blijkt uit de verliescijfers der Engelschen (de eenigen, die nog verliescijfers publiceeren;

1) 27 Sept.: na Prilep zijn ook Istip en Veles gevallen, en Bulgarije vraagt vrede.

al wordt er niet bij gezegd wáár de verliezen geleden zijn, ieder begrijpt dat zij vooral voorkomen aan het Westelijk front). Tegen Turkije zal men licht iets beslissends willen ondernemen, maar met groote legers Rusland in te trekken, zal wel worden nagelaten. De Geallieerden hebben waarschijnlijk de schepen niet vrij die er groote legers zouden kunnen brengen en ze blijven proviandeeren; en wat van die legers in den Russischen bajert worden zou?

Solf's rede, in het vorig overzicht vermeld, had van eenige bereidwilligheid getuigd, voor de teruggaaf der Duitsche koloniën, behalve de ontruiming van België, ook de herziening der vredes van Brest-Litofsk en Boekarest aan te bieden. Blijkens de rede evenwel van von Payer, die op de zijde is gevolgd, had Solf meer voor zichzelf dan voor de Duitsche regeering gesproken. Vlak daarop de Oostenrijksche vredesnota, die er op toegelegd scheen, te onderzoeken hoeveel geestverwanten Lansdowne hebben mocht in Engeland. De rede van von Payer had voor het succes der Oostenrijksche poging op geen ongelegener oogenblik kunnen zijn uitgesproken. Ook Lansdowne en de *Westminster Gazette* en *Daily News* begeeren herziening der vredes van Brest en Boekarest. Zij wisten nu niet goed, wat zij aan het Oostenrijksche voorstel hadden, dat aanvankelijk in Engeland verkeerderlijk als een Duitsche manoeuvre werd beschouwd. Toen bleek dat ook Duitschland met het stuk verlegen zat, rees de wensch op, althans zulk een antwoord te geven dat het misverstand tusschen Oostenrijk en Duitschland verergeren kon. De liberale pers in Engeland adviseerde in dien geest. Maar Wilson kwam tusschenbeide. Hij handelt tegenwoordig als de politieke bevelhebber der gezamenlijke geallieerden; een Foch in civiel. Foch heeft zijn opdracht ontvangen van een oppersten militairen raad der bondgenooten; is er een opperste diplomatiek comité dat Wilson gemachtigd heeft? Er verluidde nooit iets van. Vermoedelijk wordt er in Engeland wat meer over Wilson's handelwijze gemompeld dan de telegrammen ons vertellen.

De president verwijst naar de algemeenheden, sinds maand en dag als punten *sine quibus non* tot den vrede door hem publiek gemaakt. Oostenrijk had die punten in zijn stuk aller-

beleefdst bejegend; het zou zoo goed zijn er eens over te praten, hoe de levensbelangen der Centralen met zulk een schoon program waren overeen te brengen. Wilson wil echter geen onderhandeling, maar onderwerping. Om er den vijand in te doen berusten dat voor de *interpretatio authentica* die het wereldcharter behoeft om te kunnen worden toegepast, de Geallieerden alleen wel zullen zorgen, zal Wilson nog lang moeten blijven vechten; heel lang, en heel bloedig. Inkeer schijnt bij hem niet wel mogelijk, eer òf Amerika er ongeveer aan toe is als thans Europa, òf hij den indruk hebbe dat hij voortaan met een mondig Duitsch volk te doen heeft, waarmede een Amerikaan op voet van gelijkheid kan onderhandelen. Het eerste is nog in geen jaren te verwachten. Het laatste?

C.

Bibliographie.

Just Havelaar, De Symboliek der Kunst. Haarlem, Erven Bohn 1918.

Wanneer de schrijver van de honderden aphorismen, die elkander in dit boekje van 142 bladzijden verdringen, er tien genomen had, en evenzoo tien van de tallooze kunstwerken, die hij als in een kaleidoscoop door elkaar laat rollen, - en hij was rustig wat gaan mediteeren over zijn tien gedachten en de tien kunstwerken, dan zou zijn werk mij liever zijn geweest. Zooals het nu geworden is, kan ik het niet lezen. Hoe wil de schrijver zijn boek gelezen hebben? Moeten wij elk van de uitspraken, die dikwijls zeer belangwekkend en treffend zijn, werkelijk in ons opnemen, eer wij verder gaan? Maar dan wordt de lectuur een drukkende taak. En de schrijver is veel te goed en te ernstig, om tevreden te zijn met een werking, waarbij niet zoo zeer de gedachteninhoud als wel de algemeene toon en stemming van zijn geschrift bij oppervlakkige lectuur een gevoel van geestelijke bevrediging schept. Havelaar's geest is mij zeer sympathiek, en ik acht hem tot buitengewone dingen in staat, - maar om godswil soberheid! Hoe kan een kunstwijsgeer, die zoo goed weet, wat stijl, vorm en rythme zijn, die zóo verwaarloozen, waar ze even onmisbaar zijn als in het kunstwerk!

Het treft mij herhaaldelijk in hedendaagsche kunstbespiegelingen, dat de cultuurhistorische voorstellingen, waarmee gewerkt wordt, zoo simplistisch en zoo onveranderlijk zijn. Deze nu vormen de basis, waarop het gebouw der bespiegeling rust; ze mochten dus wel zeer welbeproefd zijn. Neem bij voorbeeld een uitspraak als deze (blz. 111): ‘De Indische kunst ontbloeide, nadat bekeerde stammen de Veda-filozofie aardsch aanvoelden.’ - Lieve hemel, wat moet een kenner der Indische gedachte daarmee aanvangen? Of op blz. 47: ‘De primitieve mensch is niet een rationeele

prakticus!' - Maar er is zeer veel grond, om het tegendeel te beweren. Zoo is het ook met schrijver's voorstelling, alsof de vermenging der begrippen schoonheid en welbehagen een ontaarding was uit jongere 'realistische' perioden (blz. 49). Zij is integendeel zeer oud en zeer primitief.

Neen, een werk, dat zich '*De* Symboliek *der* Kunst' noemt, moet ik mij anders voorstellen. Had de schrijver het betiteld: 'Aphorismen en fantazieën over symboliek en realisme in de beeldende kunst,' dan zou hij geen verwachtingen hebben gewekt, die het boek niet bevredigen kan, en dan zou men, ook al bleven de bezwaren tegen den vorm gelden, met minder voorbehoud de vele zuivere en treffende ideeën hebben aanvaard, die hem bezielen.

J.H.

Frederik Van Eeden: Studies, zesde Reeks. Amsterdam, W. Versluys 1918.

Wijd-uiteenloopend van onderwerp, en van afwisselend belang, zijn deze *Studies*, al worden zij samen gedragen door het eigen geluid, half profetisch richtend, half praktisch radend, sinds lang van Van Eeden bekend. Aan den verzamelnaam beantwoorden eigenlijk wel alleen 'Dichterschap en Kooningschap' en 'Nieuwe Nederlandsche Dichtkunst', die dan ook, met het eerste stuk der 'Literaire Beschouwingen', het sterkst beslag leggen op onze aandacht. Maar uit alle zonder onderscheid spreekt een man van onverwoestbaar jeugdigen geest, met al de voorrechten en begrenzingen, daaraan verbonden. Het benijdbaarst voorrecht van zulk een geest is zijn altijd frissche ontvankelijkheid, bij zijn onaantastbaarheid voor den invretenden twijfel aan zichzelf en het leven, - zijn noodwendige begrenzing schijnt een wonderlijk bevangen-blijven in eigen tijd, dat eenerzijds hem den rijkdom van het verledene laat onderschatten, daarentegen hem al zijn toekomstbeelden zonder aarzeling doet ontwerpen in het rechtstreeksch verlengde van geestesrichtingen uit het heden. Wanneer wij over den mensch lezen: 'in de allerlaatste eeuwen... begint zijn tellurisch bestaan over te gaan in een kosmisch, en zijn geest zich uit te breiden over ruimte en eeuwigheid. Dat is, naar ons weeten, eenig, nieuw en zonder précédent in ons voorgeslacht', dan voelen we toch door zulk een ophemeling der later-levenden dat voorgeslacht, met name het Indische, zwaar verongelijkt. En de orakelspreuk dat het wel 'niet te kort gereekend' is, wanneer we aannemen

dat over tweeduizend jaren ‘het waereldhuis voor 't menschenras voltooid’ zal zijn, in stoffelijken zin althans, - moet bij menigeen stuiten tegen de vraag, waarom de op blz. 13 toch wel even voorgevoelde mogelijke verwoestingen tijdens den bouw, hier en verder weer zoo totaal verwaarloosd worden. Door zulke kleine ergernissen voelen we, niet zonder spijt, een rem gezet op onze bewondering voor de klankvolle taal en de levende warmte, waarmee Van Eeden ons zijn begrip verklaart omtrent de verborgen krachten die van binnenuit den geestelijken groei der menschheid beheerschen.

De drie sociale opstellen, die als kern een aanklacht tegen onze maatschappij bevatten: ‘Open Brief aan de Padvinders’, ‘Aan de Vrije Jeugd’, en ‘Wenken en Waarschuwingen voor de Werkers in Van Eeden-kolonie’ lijken eer geestdriftig-gemoedelijke toespraken dan studies. Waar Van Eeden den onverzoenlijken strijd blootlegt, die in alle groeiend menschenleven heimelijk woedt tusschen oud en jong, de wegstervenden en de opbloeienden, spreekt het vanzelf dat hij de zijde der jeugd kiest, maar valt daarbij niet een al te zwarte schaduw op het willen en bedoelen der heengaande geslachten? Zij vechten toch niet ènkel om de botte handhaving van het bestaande krachtens hun ‘zwakheeden en ondeugden, hun verdraaijing en verwording’. Allicht zullen juist die ouderen meer hun voordeel kunnen doen met de bittere waarheden, hun in deze prediking geboden, dan de jeugd voor wie zij bestemd heet. Want er moge al eens terloops staan: ‘Padvinders, het is mij niet te doen om verwaande wijsneuzen van u te maken’, - de kans blijft groot dat het brein van den gemiddelden padvinder, als hij den brief ten einde las, zoowel verwaander als verwarder zal geworden zijn. En wat moet de ‘Vrije Jeugd’ aanvangen met deze opwekking: ‘Wanneer gij nu te zamen komt uit verschillende kringen, uit katholieke, protestantsche, joodsche, boeddhistische, mohammedaansche, shintoistische kringen -’? Voor een H.B. scholier in een Hollandsch stadje, ja zelfs voor een student aan onze grootste universiteit zal het toch moeite kosten zoo'n clubje bijeen te garen. Merkwaardig treft, in de ‘Wenken en Waarschuwingen’, de zooveel rustiger stem, onder de aanraking der noodzakelijk ideeënbeperkende praktijk.

De waardeeringen in dit boek wisselen zonderling naar gelang der personen die zij gelden. ‘Onze klerikale ministers’ heeten er ‘kinderachtige menschen’ omdat zij gelooven ‘dat de Almachtige Schepper - voor hun politiek partijtje expresselijk een leider heeft uitgezocht’, - maar Van Eeden twijfelt volstrekt niet aan zijn eigen ernst bij de mededeeling dat hij ‘door een

bizondere maar zeer duidelijke bestiering gevoerd werd voor het werk van de Winter.' Bestiering kan toch niet anders beteekenen dan het ingrijpen van een bovenmenschelijke macht, en is dus, langs hoeveel omwegen ook, altijd op de Almacht terug te voeren. Misschien is de leiding van een land onbelangrijker dan het zieleleven van den enkele, maar in beide gevallen zal toch datgene waar het op aankomt de eerlijkheid van het geloof zijn.

Onder de 'Literaire Beschouwingen' schijnt vooral de verdiepte, al is het wat koele, kenschetsing van Verwey belangwekkend, maar in 'Nieuwe Nederlandsche Dichtkunst' werkt, na het beloftevolle aanwijzen der zuivere toetssteenen tot keuring van poëzie, hun toepassing vaak teleurstellend. Twee regels uit Bouten's 'Goede Dood':

> 'Want dit land van most en koren
> Is mij immer schoon en vreemd.'

krijgen tot commentaar: 'Waarom juist most en kooren gekoozen worden als kenmerken van dit land, kan ik niet voelen - tenzij het is om den aardigen klank, en als het land mij schoon en vreemd is - wel dat zou voor mij een reden zijn er te willen blijven.' Is zulk soort kritische ontleding niet pueriel en op het kantje van 't onware? De 'aardige klank' zit vast aan een van die oud-testamentische beelden, voor velen door lange vertrouwdheid innerlijk eigendom geworden, - hier het symbool van enkel-aardsch geluk. De dichter Van Eeden zal dien psalm der verrukte Godsaanroeping wel kennen, die van de vreugd, door God zijn gunstgenooten in het hart gegeven, roemt dat zij meer is dan anderen smaken tertijd als hun koorn en most vermenigvuldigd zijn. En heimwee voelt zich nimmer getroost door het schoone van een vreemd land.

In al de literair-kritische stukken springen soms plotseling bevreemdende zinnetjes naar voren, zooals na een afbrekend vonnis over Kloos deze verzekering: 'Men mag het van mij gelooven, dat ik hier zonder persoonlijke bitterheid of rancune spreek,' - of de aanhef van een overigens fijn doorgevoerde waardeschatting van Couperus in zijn laatste periode: 'Hij heeft mijn antipathie geheel ooverwonnen zonder dat hij, naar mijn weeten, ooit een woord oover mij en mijn werk gezegd heeft.' De naïve nadruk, op dien vrijdom van kleinzieligheid gelegd, vertroebelt de sfeer van onpersoonlijke aandacht, die men zich onwillekeurig voorstelt als de eenige waarbinnen echte kritiek kan ontstaan.

In de verdediging van Van Eeden's afwijkende schrijfwijze, die

den bundel opent, is waarlijk heel veel rationeels. Tegen het kernzinnetje er van: ‘wat heeft spellingswijze te beteekenen, wanneer ze niet de duidelijkheid bevordert?’ valt weinig in te brengen. De *s* intusschen in woorden als ‘werksaam’ en ‘eensaam’ verarmt en verdoezelt de taal. Elk die hardop achter elkaar zegt: een sage, en: eenzaam, voelt het verschil. En de dubbele *ee* wil ik graag overal elders eerbiedigen, mocht ze maar verdwijnen uit het enkele woordje ‘weezen’, dat nu telkens eventjes halfrood, halfzwart door 's lezers geest flikkert, eer hij zich bezint, dat hier geen kinderen uit een weeshuis werden bedoeld.

K.C. BOXMAN-WINKLER.

C.J.A. van Bruggen. Een goed huwelijk. Amsterdam. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur. 1918.

Of ze Strindberg kent?, vraagt Jozef aan Judith. Deze schijnt gretig van hem, den grimmigen reus, te willen lezen.

Het zal haar niet meevallen; haar zenuwen, anders onder stevig toezicht, zullen bij die lectuur wel eens aan 't trillen raken. Van de drie vrouwen, die Strindberg heeft gehad en zijn leven heeft laten vergiftigen, toont stellig de eerste, de vrouw uit de *Beichte*, met Judith frappante overeenkomst.

Doch overigens behoeft de lezer zich niet ongerust te maken. Waarschijnlijk heeft geen boek van Strindberg ooit den weg naar Judith's kamer gevonden. Vrouwen als Judith zonder eerbied voor zich zelf, een ander of wat ook zijn verzot op afschuw tegen haar zelf of haar sexe; maar ook haar belangstellingen zijn schielijk gedoofd. Wat in haar als een vuurpijl even flikkeren blijft, is van die levens het frissche dat trekt. Maar wijl dit briljante, dit innemende-en-teruggehoudene diepte mist en gloed, wijl het nergens op steunt, uit niets, dat naar gemoed aardt, voortgekomen is, integendeel, als een schuimvlok ligt op een drabbige sloot - behoeft ze, als ze die aanbidding wenscht te behouden, een telkens wisselenden hofstoet. En deze dubbele kunst verstaat Judith opperbest: een kring van bezoekers om zich heen te trekken, bij wijze van de *jours* van moderne Amsterdamsche ‘aan kunst doende’ jongelui, waar 't recht van introductie vrij wordt toegepast, èn van dien kring zelf 't onbetwiste middelpunt te blijven, schoon - of: omdat? - zij zich geenszins opdringt. Maar al moge haar kil-romantische en pervers berekende sensatielust daarbij op de bekoring van

het nieuwe, van nieuwe gezichten, nieuwe gesprekken, nieuwe verwikkelingen gespannen zijn, - bij een ‘blijvend gedeelte’ is haar uiterlijke gemakzucht zoo goed als haar spinne-aard, die, als het net gespreid is, de vliegen ook terdege uit te zuigen wenscht, ten zeerste gebaat. Sluw en wilskrachtig, maar bovenal scherp beseffend hoe de menschen in hun zwak te tasten, kreeg zij ook dat gedaan. Twee pages volgen haar als hare dubbelschaduw: een mannelijk geleerde en een stumperachtig meisje. Deze twee omkwispelen haar, de hand likkend, die gestaag hen striemt, de kostbaarste bloemen en bonbons meebrengend, als hadden ze aan Judith een niet te delgen schuld. En Judith zelf....? Natuurlijk, het verveelt haar. Een wezen als zij, een- en-al-innerlijke ongenaakbaarheid, indien men althans een oogenblik vergeet, dat van innerlijk hier nauwelijks sprake is, als een afgodsbeeld geprangd in de verstarring van het zorgvuldig zich zelve omgesmede pantser, waarmee ze lokt wie lichamelijk en geestelijk haar middel kunnen zijn tot het doorleven van haar droom van ijdelheid en zelfaanbidding met op den achtergrond... *een goed huwelijk* - moet menschen als die twee, erger dan slaven, immers zich zelf verslavend, verachten, wijl zij zich laten trappen zonder doel. Ook Judith trapt hen. *Rücksichtslos* trekt ze aan de touwtjes als waren het poppen uit de poppenkast, botst hen in de potsierlijkst-lamlendigste houdingen tegen elkaar, tracht de een op de ander verliefd te maken, hoort, doortrapte gluipster, van beiden de geheimen en heeft daarin genot als om twee meikevers aan een touwtje, die, lot- en leedgenooten, daarin aanleiding tot paren zouden meenen te vinden. Op de zelfvoldoening van haar zin te hebben doorgedreven komt het aan. Alles geschiedt, alles, wat ze doet en zegt, ter vermeerdering van eigen roem.

Wil men een tegenhanger van Mephisto - ziehier de baarlijke duivelin. Een geest waarlijk, die alles en altijd ontkent, en dit doet licht en welopgevoed. Die daartoe in staat is, wijl ballast van iets dat naar geweten zweemt, er volkomen vreemd aan is.

Tusschen opwellingen alleen wordt Judith geenszins geslingerd. Er is een draad, die al het schijnbaar verbrokkelde en onbeheerschte aaneenbindt. Dat is haar onbedwingbare heerschen eerzucht, bij gebreke van wezenlijke belangstelling in 't leven en de menschen in de verfoeilijke onvruchtbaarheid van haar dor, want in zichzelf versloten leven naar binnen gekeerd.

Dit wezen heeft van Bruggen met den lieven, zachten, den innig beschaafden, nuffige literatuur makenden Jozef Wesling samengebracht. Deze ‘zich zijn onmacht bewust, diep ongelukkig onder zijn lamlendigheid..... dan in rijzenden trots’, ‘zijn gevoel, in zelfverlies en overbewustzijn’...., die ‘voelde een posi-

tieve neiging, tegen iedereen goed te zijn', toen hij 'onder Judith's charme' was geraakt, dan een bui heeft 'om alleen koek en jam te eten - en honig, heerlijk!' - deze Jozef legt het natuurlijk glansrijk af.

Hoe hij, armzalige vlieg, tegen Judith's lagen optornt, hoe hij haar bij tijden haat, maar willoos, telkens weer naar haar getrokken wordt, overmeesterd, gehypnotiseerd door haar blanke huid, haar kille raadseloogen, door de rustige zelfverzekerdheid, waarmee zij doelbewust haar netten spant, van dat alles vertelt dit boek. *Kleinmalerei*, zeer zeker, daarbij in onderdeelen te sterk aangezet, maar met wat straffe logica is dit ellendig bedrijf tot in de schuilhoeken nagespeurd en weergegeven! Een ontwikkeling is hier niet: menschen als Judith ontwikkelen zich niet, het zijn geen menschen. En zij alleen bepaalt Jozef's levenskoers. Een schrijnend tijdsbeeld zijn we hiermee rijker, koel en indringend, objectief en ironisch door- en overschouwd. Van een zoo fijne ironie, dat ze zich nergens opdringt, slechts in een woordje als dat *positieve* op bl. 134 en weder 't *positief* op blz. 190 even doorglipt. Hoe leeft dit alles, vooral, daar van Bruggen ook de verdere omgeving scherp beschreven heeft als Jozef's zusje, de zwetserige nieuw-lichtersclub en vooral, het kostelijke Fransche scharreltje aan boord!

Strindberg had met deze Judith wel raad geweten: 'die abscheuliche Hündin', deze zijne kenschets van een vrouw, hoe past ze op Judith! Op Jozef: 'ich hasse sie, weil ich sie liebe'. Op beiden: 'In diesem Kampf zu zweien, der Ehe heisst.'

H. VAN LOON.

Mr. J.N. van Hall
Ter gedachtenis.

Het zijn dankbare waardeering voor van Hall's werk, vriendelijke herinneringen aan zijn persoon, die zijn heengaan wakker roept.

Aan het tijdschrift dat ons lief is, heeft hij een leven lang zijn beste zorgen gewijd. Hij heeft het door moeilijke jaren heen geholpen.

Iets ouds, dat waarde heeft gehad en waaraan een gevoel zich hecht, te verdedigen tegen de aanvreting van een nieuwen tijd, ziedaar iets dat velen geneigd zullen zijn te beproeven, en waarm weinigen slagen. Er in te slagen vereischt eene keur van eigenschappen die de minsten onzer vereenigd bezitten. In eene wereld die leeft, behoudt het oude alleen gezag, in zoover het haar dienen blijft ook in haar verjongd aanzijn. De dienst, die de menschheid in groei van ervaring en traditie vergt, is dat zij het nieuwe dwingen zich te vertoonen op zijn best, om te kunnen worden toegelaten in eene rij van levensfactoren wier samenstelling zich wijzigen mag met den tijd, maar die, in een land van oude cultuur, niet zonder schade zou worden afgebroken.

De functie die een zich verjongende maatschappij aan den drager der traditie oplegt, is even moeilijk als zij hoog is. Zij verlangt in hem een levendig besef van de waarde van het oude; een even ruim inzicht in de noodzaak van het nieuwe; - tact, lenigheid, afzwering van alle zelfbehagen; - hoogheid zonder stroefheid; - zich te kunnen verblijden in anderer, ook onverwachte, verdienste; - op onvermijdelijke

dwalingen te kunnen terugkeeren; - zij verlangt geestelijke onbaatzuchtigheid.

Ziedaar iets van de taak geschetst, die de leider van Nederlands oudste tijdschrift in de jaren 1883-1916 te vervullen vond. Met te beweren dat hij nimmer gefaald heeft, zouden wij slechts een glimlach te voorschijn roepen. Fouten te begaan is ons aller lot; - ze te onderkennen, ze te beteren, na een verkeerden, den goeden weg in te slaan en eindelijk het gestelde doel te bereiken, dat vermogen weinigen.

In een tijd waarin op letterkundigen strijd maatschappelijke gisting volgde, en *De Gids*, op straffe van ondergang, velerlei nieuws in zijn bestaansrecht te erkennen had, heeft van Hall in hoofdzaak niet gefaald. Dank zij zijne zorg is *De Gids* een tijdschrift gebleven dat in den dienst der sterker levende, rijker geschakeerde wereld waartoe het Nederland zijner jongelingsjaren was uitgegroeid, eene roeping kon blijven vinden die het tracht te vervullen in zijn geest: zonder zelfverheffing, immers in begrip van anderer waarde; zonder zelfverzaking, immers in het besef dat het nog altijd plicht te vinden heeft in, kracht putten kan uit zijn rijk verleden.

Aan het jongste van de thans afgesloten tijdperken der geschiedenis van *De Gids* zal Van Hall's naam altijd verbonden blijven. Door de veelvuldigheid en het gehalte zijner eigen bedragen; meer toch nog door de ruimzichtigheid zijner algemeene leiding; door de kiesche zorg ook om anderer werk te doen verschijnen in eene omlijsting die er de verdienste van uitkomen deed. Deze man van maat en vormen, deze Hollander die den geoefender smaak van een ander volk waardeeren kon en aan zijn landgenooten gaarne ten voorbeeld stelde, heeft steeds de waarde van het welverzorgde uiterlijk beseft en ze anderen doen erkennen; in zijn eigen verschijning niet het minst, die respect afdwong zonder dat zij er zich waarneembare moeite voor behoefde te geven. Dat gelukt iemand tegenover onze ongelikte, eerlijke landgenooten niet gemakkelijk. Voor de bekoring van het uiterlijk verfijnde op zichzelf zijn wij minder toegankelijk dan anderen. Wanneer wij ondervinden dat aan hooge uiterlijke, hooge innerlijke beschaving beantwoordt, dan en daarom geven wij ons gewonnen. Die innerlijke beschaving bezat van Hall in hooge mate; beschaving van geest; beschaving

van hart. En zoo is het nevens waardeering voor den publieken persoon vriendelijke gedachtenis aan den ouderen makker die ons gemoed vervult; - niemand is toegelaten tot zijn intimiteit, of hij weet zich trekken te herinneren die wat in ons die hem naderden het beste zijn mocht, hebben geboeid en gesteund. Wij meenen zijnen geest te kennen; hij verbiedt ons de trompet te steken over wat hij goeds bedreef in stilte. In de schuilhoeken van menig hart, wij zijn er zeker van, is er hem reeds een beschaamde hulde voor gebracht.

Hem is een lang leven beschoren geweest; zijne tijdgenooten, zijne eigenlijke medestanders heeft hij voor en na zien heengaan. Een jonger geslacht nam hunne plaatsen in. Van de meesten onzer had hij de vader kunnen zijn, en schoon wij het niet vergeten mochten, geen opzet van hemzelven droeg daar het geringste toe bij. Een verhouding ontstond tusschen lieden van sterk uiteenloopenden leeftijd even ongemeen, als zij voor de jongeren, wien zij te beurt mocht vallen, van de hoogste waarde was. In den omgang met zijn laatste medewerkers niet het minst onthulde zich de sierlijke mildheid van zijn wezen.

Aristocraat in vrijwillig aanvaarden dienst van een gemeenebest, noodzakelijk ruwer dan hijzelf het was; man van goeden huize en van kieschen smaak; dienstknecht, een leven lang aan de eer der Nederlandsche letteren getrouw; idealist met hooge wenschen in het hart voor de beschaving van het Nederlandsch tooneel; onverpoosd werker; deelnemend vriend, zóó blijven wij hem gedenken.

REDACTIE.

'T geluk hangt als een druiventros...
Een verhaal uit het Florentijnsche.

Elfde Hoofdstuk.

I.

'Nou, goed dan, je zal je zin hebben, kleine dwingeland,' zei Angelo Grassi tegen het kind, terwijl hij haar den rook van zijn sigaar tusschen de Zondagsche krullen blies. In de mooie, witte jurk, waarmee zij daareven, komende met haar moeder uit de mis, nuffig den schoenwinkel van haar grootvader was binnengestapt, zat zij bij haar oom Angelo - haar achterneef eigenlijk - op de knie. De schoenhandelaar had twee dochters, die beiden een goed huwelijk deden en hem een aantal mooie kleinkinderen bezorgden. En van die allen, van de meisjes vooral, was 'oom Angelo', meer dan de heusche ooms, de lieveling: een, die altijd met zich sollen liet, die altijd lekkers meebracht, en voor de feestdagen welkome presentjes wist te bedenken.

Nu had dit vleistertje met haar smeltende zwart-blauwe oogen, zitten flikflooien om dien middag meegenomen te worden naar de kindervoorstelling van 'Stenterello' in het 'Teatro Nazionale'. - En, kom! had Angelo toegegeven aan een sentimenteele bui, hij maakte er dan een uitgangetje van, met zijn moeder, en met een boeketje kinderen... Kleine meisjes, met sierlijke krullen en frissche gezichtjes, daar had hij altijd plezier in. En hij begon te overleggen

met het kind: - àls ze dan gingen, wie zouden ze dan eris meevragen? een vriendinnetje? de twee kleine zusjes?

‘Twee vriendinnetjes,’ zei het kind dadelijk gretig. En aanstonds volgde er een breed opgezet gedachtenspel, over wie er al in aanmerking kwam. - Pia, die was zoo leuk, maar die had geen erg mooie jurk, en Amelia mocht toch nooit uit zonder haar broertje, en Elvira, die had wèl een mooie jurk, maar die duwde je altijd opzij, om zelf beter te kunnen kijken... Tot ten leste de keus bleef te maken tusschen een Bianca en een Paolina en een Adelina, die dan om de minuut nog weer in een andere saamkoppeling uitgespeeld werden; Bianca en Adelina zou ze vragen... of nee, Paolina en Bianca... of nee... Adelina en Paolina... want Bianca werd altijd misselijk van limonade... of misschien toch...

Met een eindeloos geduld zat Angelo het eigenwijze kindergesnap aan te hooren. Hij hobbelde haar maar eens van de eene knie op de andere, en deed haar schateren van den lach met een spelletje, dat zij eigenlijk maar half prettig vond: - een hup links was Bianca, een hup rechts was Paolina, en bij Adelina zakte zij tusschen zijn twee knieën bijna tot op den grond, maar bijna! erg bijna! voor de schoone, witte kleertjes...!

Doch opeens dacht hij: - Bliksem, hij had dien middag Sborgi een onderhoud afgedwongen...; ja, - dan moesten de kinderen een week wachten... of, viel het hem plotseling in, en zijn dikke, roode lippen spleten in een wonderlijken grijns vaneen, - of, misschien viel het ook te combineeren!

Hij stiet een harden, korten lach uit. De kleine Sabina, opgeschrikt, onderbrak haar gebabbel, wendde zich om en bleef hem verbaasd aankijken. Maar Angelo, met een rappen zwaai, had aanstonds zijn gedachten weer omgegooid:

‘Dus, Adelina en Bianca zullen het dan worden?’ vroeg hij, een beetje op goed geluk af.

‘Maar Oom!... en Bianca...’

‘'t Is waar, dat is die van de limonade... En limonade moet er zijn! Adeline en Paolina dan! Leve Adelina en Paolina!’

Twee uur later wandelde hij, met zijn moeder aan den

arm, en de drie kleine meisjes op een rij voor zich uit, de Via del Proconsole door, en dan de Via Dante in, naar de Via dei Cimatori, waar het Teatro Nazionale is.

De Signora Ortenzia, wat magerder en bleeker nog na haar laatste ziekte, en geheel in de zwarte tafzijde, met enkel een bescheiden lila kransje rond den grooten, zwarten hoed, zag er van een gedegen deftigheid uit.

‘Kapitaal toilet!’ prees Angelo.

‘Dat geloof ik!’ knipoogde de moeder, ‘nog van die zwarte spin gekocht... Kwam dat maar weer niet prachtig uit? en precies de derde week!’

Angelo knikte. Merkwaardige vrouw toch altijd, dacht hij, prachtstuk van een vrouw! - En als hij met een groote voldoening zichzelf en zijn gezelschap daar zoo loopen zag, zei hij:

‘Wel, en wat zou je d'r van zeggen, als we, over een jaar of zes, zeven, ook eens zoo naar het theater wandelden, jij nog kranig net als nou, alleen nòg wat deftiger, en ik ook een beetje deftiger geworden, en dan zoo je eigen kleinkinderen voor je uit....’

‘Och’, zei Ortenzia onwillig, ‘twee jaar geleden heb je me daar ook lekker mee gemaakt, en 't is toch op niets uitgeloopen.’

‘Pfff!’ wierp Angelo ver weg... ‘wees dáár maar blij om! Een dochter van een majoorsweduwe, die onderwijzeres moest worden... 't Was de moeite waard! Wel bliksekatersch mooi, - maar deftig? Nee, ik sla noù mijn oogen op wat beters....’

‘Als je maar iederen keer twee jaar wacht’, zei Ortenzia spottend, ‘zal je op je vijftigste nog wel aan den adel toekomen...’

‘Nou, vijftigste...’, meesmuilde Angelo.

‘Ben je er soms al? Is het iemand, van wie ik al meer gehoord heb?’ polste de moeder.

‘Als 't zoover is, zal je 't wel zien’, zei Angelo geheimzinnig. ‘Maar de liefde is anders een raar ding...’

Hij zuchtte en neep zijn oogen dicht.

‘Enfin, je zou je nog een beetje meer aan de hoogheid moeten wennen, en ìk ook... Hoewel jij er anders wezen mag!’

En nogmaals monsterde hij zijn moeder, zooals zij daar

statig in haar stijve, zware zijde naast hem stapte... Lichaam van Bacchus, wat een knap stuk vrouw, 'n kapitaal stuk van 'n vrouw!

‘Heila daar! voor den donder!’ commandeerde plotseling zijn stentorstem de vrijwel leêge straat door, ‘netjes loopen, jullie!’

De kinderen, die giechelend en rukkend wie het sterkst was, elkaar van links naar rechts de straat overtrokken, schrikten geweldig, maar de kleine Sabina zei snel: ‘'t Is niks hoor, hij maakt maar een grapje...’

Dan, netjes in de rij, stapten zij bedaard verder voort.

‘Een vrouwtje zou het goed bij mij hebben’, herbegon, een paar huizen verder, Angelo, zelfvoldaan: ‘een damesleventje!... duiten zooveel ze wou...!’

En nòg een paar huizen verder, ‘Mádonna!’, begon hij alweer: ‘als ik zoo een jong en mooi rashondje van een meidje had... heelemaal voor mij... zoo een met van die fijne, trotsche oogen, waar ze je mee door en door kijkt, en toch net doet of ze je eigenlijk niet eens ziet, - Mádonna, die zou alles van me gedaan krijgen...! Ik zou nog tienmaal meer zaakjes opknappen dan nou al... allemaal zaakjes, waar ze nooit iets van te weten kwam... Wat zoù ik me weren!... Zwemmen zou ze in het geld!... Zwemmen!’

‘Je hebt het te pakken’, zei Ortenzia met een wat meewarig vermaak, ‘en 't schijnt er eentje te zijn van de bovenste plank!’

Angelo trok een gezicht, van dat er in 't geheel niets uit hem te halen viel.

‘Eén van tweeën’, zei de moeder, ‘je neemt er eentje uit de hoogheid, en dan moet ze geen rooien duit meebrengen, want anders blijf je de baas niet, - òf je neemt er eentje van je eigen slag, en dàn een ronden buidel, want anders heb je alleen nadeel... En hoogstens twee kinderen.’

‘Ja’, zei Angelo, ‘je bent altijd een puik nummer geweest. Levenswijsheid, zie je, levenswijsheid! Daar komt 't op aan! Een schoondochter zou een voorbeeld aan je kunnen nemen.’

Dan, op den hoek van de Via dei Cerchi en de Via dei Cimatori, daar was het theater. De kinderen liepen zachter,

keken om; ze dorsten niet alleen de breede stoep opgaan, waar het vol menschen stond.

Angelo kocht een loge'tje; een der laatste die nog open waren. En daar, een oogenblik later, zaten zij met hun vijven: de drie kleintjes, een en al krullen en strikken, en blosjes en blinkende oogen, aan den rand; achter ze, waar het smal ombuigende hokje maar twee nauwe plaatsen liet, breed-uit, Ortenzia; en Angelo schuin weer achter haar.

De kinderen waren dadelijk druk aan het smoezelen onder elkander en aan het kijken de zaal door, naar al de andere loge'tjes, die allemaal, als bloembakjes, vol wit en hemelsblauw en roze hingen, allemaal óók krullen en strikken en blozende gezichtjes. De heele schouwburg leek één bloemstuk. En telkens wapperde een bloot armpje uit, knikte een ander hoopje krullen, lachten andere blinkende oogen naar het schoolkameraadje aan de overzij. Een blij geroes van kirrende lachjes en hooge stemmetjes dwarrelde om al de goudgestreepte kolommetjes en pilaren en vulde heel het koepelend dak, waar de kleurig-omwimpelde, naakte engeltjes hingen te vliegen tusschen de roze avond wolkjes in 't azuur.

‘Wat een lieve aanblik!’ zei Angelo verteederd, ‘een mensch moest hier vaker heengaan.’

Hij had van den jongen, die door de zaal ventte, een zakje chocolade-bonbons gekocht, en deed telkens zijn drie poppetjes omkijken, door ze, langs zijn moeder heenbuigend, te presenteeren. Voor iederen bonbon moest hij een kushandje hebben.

‘Ik zal je straks nog even alleen dienen te laten’, zei hij dan tegen zijn moeder. ‘Ik heb Sborgi rendez-vous gegeven in de pauze.

‘Hier?’ verwonderde zich lachend Ortenzia, ‘wat een idee!... Waarover?’

‘De Sassetti-zaak’, fluisterde Angelo haar in.

‘De Sassetti-zaak?’ kwam Ortenzia langzaam, in een uiterste verwondering.

‘Ja, st!’ beduidde Angelo, fronsend, dat hij op deze plaats liever zwijgen wou!

‘Hoe staat het?’ vroeg zij toch nog, gedempt.

Met een kort rukje verschoof hij zijn stoel, tot hij vlak achter den muur van zijn moeder's zwart-zijden rug zat.

‘'t Staat goed. We vorderen. Er zal daar hoogstens voor vierduizend Lire wijn zijn, tweeduizend voor hun part... Ze hebben zeker zesduizend noodig... nog een paar jaar zoo'n bui'tje, en we zouden er binnen wezen...! Ze zeggen, dat het engagement van de oudste dochter af is.’

‘'t Is hooghartig volk’, misprees Ortenzia met voldoening, ‘en ze zijn slecht voor hun ondergeschikten.’

Dan moest Angelo toch lachen: - Die vrouwen! Wat had dàt er nu weer mee te maken? Maar een vrouw moest er altijd het gevoel en de moraal bijhalen... Verdiende loon, en straf op hun zonden!... Ze waren hooghartig, ze waren slecht voor hun ondergeschikten! En dùs... Braaf zoo!

Hij knikte maar eens goedig, en bestudeerde het programma: ‘“De hertog van Athene,” oftewel “De Liefde overwint alles”, met *Stenterello*, monnik tegen wil en dank, en groenteboer van zijn geloof.’ - Matinée om 16 uur 30...’

‘En Sborgi?’ vroeg Ortenzia nogmaals.

Daar sloeg een hooge uithaal van kinderstemmen op en zakte weer, in een plotselinge stilte. Geluideloos was het brandscherm omhoog geschoven, het voetlicht floepte aan en scheen òp tegen de roode, geschilderde plooien en de gouden kabeltouwen en kwasten van het eigenlijke gordijn.

Een oogenblik later rinkelde het belletje, en van-onder het langzaam-rijzend doek kwam de tooneelnacht als een koele vlaag de zaal binnen. Daar, tusschen de décors van een Tyroolsche stad, die het nachtelijk Athene treffelijk weergaven, stond, in den markthoek vooraan, het groentestalletje. En bij het licht van een enkele lantaren zag men de heusche groenten, de koolen, en de uien, en de artisjokken... Prachtig was het!

En dan handgeklap! - Daar was Stenterello! Stenterello, als boer verkleed, maar met zijn vuurroode pruikstaartje toch en zijn moppig steekje, en, onder den wijden veekooperskiel uit, zijn eene blauwe en zijn eene gele kous! En dadelijk ging het radde gebrabbel in de Florentijnsche volksspraak zijn gang: grappen en kwinkslagen, zedelessen en domheden.

De drie kinderen hingen over de rood-fluweelen balustrade, in aandacht verslonden en met hun lachen altijd klaar, al vóór het noodig was. En ook Angelo was één en al attentie.

Hij wrong zich op het stoeltje naast zijn moeder, zat met zijn rood-gespannen kop midden boven de drie kinderhoofden. Doch Ortenzia leunde achteloos in haar stoel, volgde met een half oog en een half oor de vertooning. Telkens dwaalden haar gedachten af...

- Waarom toch alle Florentijnen zoo op dien Stenterello[1)] verzot waren? den schijnheiligen kakelaar, die ieder de les las en zelf, met al zijn geslepenheid, gedurig zich bedotten liet... Nee, bij hen in Genua hadden ze Gianduia, den verdediger van de zwakken en onderdrukten, en den vijand der tyrannen. Dáár vielen mooie vertooningen mee te maken. Dan kon je soms je tranen niet inhouden...

Een getal, dat telkens weerkeerde, trok haar gedachten naar de loterij: - Zevenenzeventig... Ze hadden het aldoor over zevenenzeventig soldi... Wat was 77? Wel een bekend getal... Iets van buffels of runderen... Niet erg in haar sfeer... Alwéér 77!... Ze zou het thuis nog eens nakijken.

> 'Ben ik maar een boereklant,
> Grove klompen, - fijn verstand!'

Kijk nou, dat malle, domme gezicht... Wat viel daar nu om te lachen?

En dan dacht ze weer aan wat Angelo daarstraks op straat zei... Angelo getrouwd! Madonna! ze zou hem wèl missen!... Maar dan was het ook uit met haar angst over al zijn nachtelijke uitgangen... Dan kon een vrouw hem thuis houden.

...Wat zei hij eigenlijk over de oudste dochter van dien Sassetti? Dat het engagement met den Napolitaanschen markies af was...? Hij zou toch niet...? Maar dat durfde hij wel niet in zijn hoofd halen... Alhoewel... Hij mocht er zelf óók wezen... Een knappe kerel!... en die geld verdiende als water!

Zij keek naar hem, zooals hij daar zat, zijn stoeren kop vooruit boven de kinderhoofden... Wat een groot kind

1) Stenterello is de populaire tooneelfiguur sinds ± 1700, het Florentijnsche tegenbeeld van den Napolitaanschen Pulcinella, den Bologneeschen Doktor Balanzon, de Venetiaansche Pantalone en Colombina, den Bergamo'schen Arlecchino, den Genueeschen Gianduia en den Romeinschen Rugantino. Alle deze volkstooneeltypen hebben sinds eeuwen hun vaststaand kostuum en hun vaststaand algemeen karakter.

zelf nog! Een fiksche knaap! Prachten van oogen! Maar wat had hij toch met dien Sborgi voor?

Half weg in het spel, half bij de verbaasde pret der kinderen, zat Angelo en zei telkens iets mee, stilletjes door hun krullen heen, dat de drie nog meer deed proesten dan de vertooning zelve. En bij Stenterello's beste zetten vulde zijn zware schater geheel hun hoek van de zaal.

Doch vóór het tweede bedrijf nog ten einde was, waarin de Hertog van Athene, in zijn langen purperen mantel, Stenterello daagde voor zijn tafeltje met den nikkelen inktpot, en zich door den gewiksten roodstaart zoo kostelijk om den tuin liet leiden, - tikte Ortenzia haar zoon op den schouder: - iemand was daarnet aan de loge-deur geweest, fluisterde zij, - had om den hoek gegluurd... Zij dacht, dat het Sborgi was.

En dadelijk, fel bij zijn zaken, Angelo overeind, en weg.

'Hèè!' haalden de kinderen uit, vol spijt.

Een oogenblik later was hij alweer terug. Het bleek Sborgi niet geweest te zijn... Doch juist begon het gordijn te zakken voor de pauze; Stenterello, in zijn monnikspij, zijn roode pruikstaartje verraderlijk onder het kalotje uit, stond te buigen wat hij kon, en de kinderen applaudisseerden! De zaal was één heftig geklapwiek van honderden kinderhanden! Ook Angelo klapte mee.

'Maar wat wil je feitelijk met dien Sborgi?' kon zijn moeder niet langer wachten te vragen, zoo geweldig benieuwd als zij was.

En terwijl hij nog aldoor zijn groote, roode handen luidruchtig deed saamkletsen boven de zes al flauwer klapwiekende kleine, wendde hij zich half naar zijn moeder om, en zei:

'Hij moet de schuldbekentenis van Sassetti overnemen.'

Ortenzia keek verbluft! - Alweer een nieuwe combinatie! - Wat een kop, die Angelo! Wat ging daar al niet om! - Dan overwoog haar eigen slimheid het doel en de kansen van deze noviteit. Haar gezicht betrok...

'Is 't niet voorbarig?' aarzelde ze. 'Wat is nu tienduizend Lire, als het er op aankomt? Wacht tot het er vijftigduizend zijn....'

Angelo haalde heftig de schouders op.

‘Voorbarig of niet’, zei hij, ‘ik wil vooruit. Ik heb geen zin, nog drie of vier jaar te wachten...’

Er werd haast gemaakt met de vertooning. Zoodra het gordijn was gezakt, hoorde men het jachtig timmeren aan de nieuwe decors. Mannen, die bukkend achteruitliepen om iets voort te trekken, deden het gordijn uitbollen, wat de kinderen onbedaarlijk aan het lachen bracht.

Angelo was in den couloir gegaan, keek rond... En dadelijk stond de kleine, zwaarlijvige Sborgi naast hem.

‘Signor Grassi’, groette die onderdanig; zijn vale, schrille oogen, achter het gouden brilletje, verkenden omzichtigglurend de luim van zijn belager.

En tegelijkertijd kwamen twee der kleine meisjes uit het logedeurtje gehupt... Paolina zou tante Ortenzia wel even gezelschap houden... Zij kwamen bedelen om een reep noga... en om limonade... Ze hadden zoo'n vreeselijke dorst...!

- ‘Zoo'n vreeselijke dorst...!’ beklaagde Angelo ze, - ‘en toch ook zoo'n vreeselijken zin aan een reep noga...’

Hij maakte een knipoogje tegen Sborgi, die, nog in 't ongewisse van wat hem te wachten stond, zich tot een zoetigen glimlach dwong.

‘Even geduld, hoor,’ zei Angelo dan tegen de kinderen, en met eentje aan iedere hand, begon hij aanstonds Sborgi met zijn omsingelende vragen te drijven in den hoek, waar hij hem hebben wou.

Maar juist kwam het versnaperingen-ventertje voorbij. Grassi kocht de drie stukken noga, bestelde drie limonade en een ‘caffè nero’ en zond de kinderen terug naar zijn moeder en het achterblijvertje: - voor ieder een reep, hoor, en zeggen, dat het andere zoo kwam!

Het vreemde meisje ging dadelijk gewillig, maar de kleine Sabina bleef aan haar oom's hand de noga-reep staan beknabbelen, tot zij de limonade de loge zou zien binnendragen.

‘Signor Grassi, een beetje geduld!’ klaagde het dikke mannetje, ‘mijn zoon kàn niet betalen op 't oogenblik; bij alle heiligen, hij kàn niet... Dezer dagen moet zijn vrouw bevallen; de vorige maal was 't bij den dood weg... En de dokter raadde aan, ditmaal den professor te nemen... Wat dat een geld kost, Signor Grassi, dat kunt u als onge-

trouwd man niet begrijpen. Ik zal hem tòch al moeten helpen. En hoe moet ik dan òòk nog voor hem in de bres springen?... Ik heb nog vier andere kinderen...'

Hij was van een klamme opdringerigheid, stond heesch, kortademig, vlak naast Angelo te fluisteren. Die stapte telkens een paar passen verder, nam van terzij het mannetje op, van zijn zorglijk-gerimpelden kalen schedel en zijn gouden knijpbrilletje, tot zijn pappigen buik en zijn groote, ouderwetsche bottines-uit-één-stuk. - Is het écht, van dien professsor? peilde hij, - of is 't comedie? Ik geloof waarachtig, dat 't echt is...

'Als je geen ongeluk aan ons wilt begaan, Signor Grassi...'

Toen wrong ijlings het kind haar handje los uit Angelo's hand, want tusschen de menschen door had zij het blad met de drie roode kogelfleschjes en het glas koffie al deinende zien komen aanzwenken.

'Wat is er, liefje?' vroeg Angelo verstrooid naar omlaag; maar het kind, vlug als water, was al achter het logedeurtje weggeglipt. Angelo lachte, vermaakt; was dan dadelijk weer bij zijn affaire. Hij zei:

''t Is ergerlijk, een verstandig man zóó te hooren lamenteeren. Ik wil immers niemands ongeluk, als 't niet noodig is? Dat de vrouw van je zoon bevallen moet, is toch *mijn* schuld niet, wàt?... Welnou, de zaak is, zooals ik al zei, dat ik contanten noodig heb; en als je zoon nog niet betalen kan, wat ik voorzag, ook zonder een bevalling, die...e...' Hij keek den ander eens ongeloovig-lachend aan: - Toch nog eens kijken, dacht hij, wie weet hoe die ouwe vrek liegen kan...

Maar het makelaartje liep het zweet langs de slapen.

'Waarachtig, Signor Grassi, ik mag doodvallen, zoowaar als ik hier sta...'

'Nou, goed dan', deed Angelo bemoedigend, 'ik geloof het al. En wij kunnen de zaak ook samen wel af... Ik heb een schuldbekentenis van 10.000 Lire, maar waarvan ik geen gebruik kan maken... Affaire de coeur... enfin, ik kan je dat verder niet uitleggen... Jullie moet die schuldbekentenis van mij overnemen... Een goed zaakje! Degelijke onderpanden, en... acht procent! Ik moet nu eenmaal contanten zien...!'

In de oogen van het mannetje, die eerst benauwd en

wantrouwend hadden gekeken, verschoot een begeerige glimp:

'Acht procent?' vroeg hij snel.

'Ja', zei Angelo, 'acht procent...'

'Dat wil zeggen', viel hij zichzelf in de reden, 'je betaalt mij, ondershands, 10500 Lire... Omdat ik dan je zoon met rust laat... Je rente is toch nog mooi genoeg...'

'Signor Grassi!' kwam het mannetje, in heftige bewogenheid, 'hoe kan ik dat doen? Vijfhonderd Lire meer betalen? En als de schuldenaar mij een dag, nadat ik de obligatie overneem, de schuld afdoet? Dat kàn ik toch niet! Dat màg ik niet!'

'De schuld wòrdt niet afgedaan', zei Angelo koel, 'daar sta *ik* voor in. En als je er geen zin in hebt, nou, dan moet je zoon maar denken, dat ìk de professor ben!'

Uitbundig lachte hij om die goede grap. Sborgi, doodsbleek, wischte met zenuwachtige vegen zich het voorhoofd.

'Maar hoe weet ik...' stamelde hij, 'op wie is het?... wat zijn er voor waarborgen?... En als ik geen rente zie... kan ik vervolgen?'

'Je kunt vervolgen,' zei Angelo onverschillig, 'maar hij betaalt anders maar al te geregeld...!'

'*Al* te geregeld?' kwam het mannetje achterdochtig. En hij dacht: jawel, 'je kunt vervolgen', - maar als ik vandaag vervolgen wil, zegt hij morgen: 'je vervolgt niet'... Hij heeft mij in de klem. Christo! waarom heb ik mij dat laten ontglippen, van die bevalling? - Hàd ik dan Egidio zelf moeten helpen?... Het is een bodemlooze put...! Ik zou er nooit iets van terug zien...

'Je kùnt vervolgen,' herhaalde Angelo, '...gráág zelfs! Zoodra de eerste de beste rente, 15 December, mocht haperen! Je kunt er een prachtige zaak van maken, als je handig bent... En dat is zóó waar,' zei hij zachter, geheimzinnig, 'dat ik mij het recht moet voorbehouden, het ding eventueel terug te koopen... desnóóds met een klein verlies...'

En Sborgi raakte hoe langer hoe verder de kluts kwijt. Hij wist in 't geheel niet meer, wat hij ervan denken moest. Met geweld gedwongen tot een zaak, waarvan hij eigenlijk nog niets afwist, voelde hij tegelijk iets als een teleurstelling bij het denkbeeld, dat zij kon afspringen...

'Maar op wie ìs het dan?' vroeg hij benepen.

‘Op wie het is?’ zei Angelo, ‘op een ezel!... op den Nobile Sassetti, grondbezitter van den Alberino... Noteer: Sassetti, Alberino, Rozanno...’

En terwijl het makelaartje haastig zijn potloodgekrabbel op een hoek van het programma begon, beet Angelo nogmaals hem toe: ‘10.000 Lire à 8% op den ezel... Filippo Sassetti, Cavaliere, Alberino, Rozanno, contant te voldoen à 10.500 Lire... En morgen het antwoord...’

‘Morgen? Signor Grassi! Morgen? Onmógelijk! Het is geen kleinigheid...! Tienduizend lire! Ik moet toch verifieeren? - Natuurlijk, ik vertrouw Signor Grassi volkomen, dat spreekt vanzelf, volkomen! Maar ik moet toch doen voor mijzelf, en tegenover mijn compagnon, wat ik voor ieder van mijn clienten doen zou? En waar halen wij het geld zoo gauw vandaan? Geef mij tenminste uitstel tot Woensdag!’

Indringend en aanhoudend, vlak in hun buurt, was het rellende pauzebelletje aan 't rinkelen gegaan. De menschen haastten zich terug naar hun plaatsen. Angelo begon er genoeg van te krijgen; zijn kleine prinsessen wachtten hem! Geërgerd zei hij:

‘Je compagnon? Je kunt dat zaakje toch wel alléén opknappen? Ik moèt morgenavond uitsluitsel hebben, *schiftelijk* uitsluitsel... De betaling kan later gebeuren, voor mijn part...’

Toen kwam in de schrille, vale oogen achter het knijpbrilletje een sluwe trek geslopen. - Waarom alleen maar uitsluitsel, vorschten zijn gedachten, *schriftelijk* uitsluitsel? En 't heette, dat hij contanten moest zien? Daar zit iets achter... ik weet niet wat, maar daar zit iets achter.

‘Als u morgen al uitsluitsel noodig hebt,’ fluisterde hij hoog door het heftig gerinkel heen, ‘schriftelijk uitsluitsel... goed! goed dan! morgen-avond zal u 't hebben... morgenavond! Maar dan tegen 10.000 Lire,... tegen 10.000 Lire, en geen centiem meer!’

Grassi, op zijn beurt, keek even verbluft. Tergend rinkelde al maar door het rellende belletje. Een zware bloedgolf vloog hem naar den kop.

‘Zoo!’ zei hij snijdend-hatelijk, ‘Zóó! Je schijnt je zoon te vergeten!’

‘Ik vergeet niets,’ antwoordde Sborgi koppig, ‘maar voor een obligatie van 10.000 Lire betaal ik 10.000 Lire met de loopende rente, en geen centiem meer!’

‘De usances van ons kantoor...’, wou hij nog gaan zeggen, als plotseling het belletje afbrak. Het was doodstil in den leegen couloir. Binnen galmde al de stem van den Hertog van Athene...

‘De usances... van het Huis Sborgi & Co.’, smaalde Grassi gedempt hem in 't gezicht, ‘Lichaam van Christus, het is me er een Huis naar! Nou, vooruit dan! - hij gromde van nijd - 10.000 Lire met de loopende rente; maar, morgenavond je brief, zonder mankeeren, goed begrepen? Of je zoon gaat eraan! Reken dáár op! Wéét wie je voorhebt! - maar nu *eisch* ik dan ook: Sborgi... *en* Co. Begrepen? *en* Co!’

En zonder verderen groet, schokschouderend nog of hij een felle ergernis wou van zich àfgooien, stapte hij de loge binnen.

Op trillende beenen, maar met een zelfvoldanen grijns over zijn doodsbleeke tronie, beklom het zwaarlijvige makelaartje hijgend de trap naar de koffiekamer.

II.

Twee dagen later - 't was een zomerstille middag in 't begin van November - zat Filippo in zijn citroenenhof. En tot waar hij zat, in de gulden zon, en met het gezicht op de goudelende herfst-iepen der oprijlaan, drong tot hem door de sterkende, zoet-bedwelmende geur der ‘vinacce’, waaraan de jongens in het pershuis den laatsten wijn aan het ontwringen waren.

Het was àl zacht-goud en purper en purperen beneveling in zijn hoofd. Zoo juist was hij een minuut of tien in het pershuis geweest, en als ieder jaar had hij genoten van de oude duisternis daar, gansch van purper en moergeur doortogen... Hij zag de bergen purperen gestrengelte, na het aftappen van het gegiste sap uit de okshoofden geschept, en waarin Beppe van Fossi en Guido van Rovai en Paolino van Bifoli, met verlof tehuis, als purperen duivels te dansen stonden. Dan stampten zij den gepletten koek in de holte onder de pers, en met hun purper-besmeurde facies, waaruit in den donker de vroolijke oogen diabolisch blonken, en

met hun purper-naakte armen en beenen gooiden zij zich op den hefboom voorover, en rukten en wrikten met heel het prachtig geweld hunner gespierde lijven de zware pers al vaster en vaster aan. Ah, hij, toen hij jong was, had ook wel zijn jasje uitgesmeten, zijn hemdsmouwen opgestroopt en meê zich geworpen op het vervoerende werk in den purperen roes van het wijnpershuis!

Hij sloot de oogen en herzag het stouthartig tafereel. Hij had het gevoel, of het hemzelven evenveel fut goot in zijn knoken, als de zachte herfstzon, de teêrgeurige herfstlucht, hem vrede gaven in zijn hart.

Een pooslang zat hij zoo, in die weldadige stemming van kracht en rust, voor zich uit te staren. Hij dacht aan Aldo. Voor enkele dagen was er een brief van den jongen gekomen: de San Marco lag op de reede van Singapore, om kolen in te nemen voor de thuisreis! Binnen de drie, misschien al binnen de twee maanden zouden zij hem weerzien!... Wat een gelukkig samentreffen, dat hij, uit het overschot van den korenoogst en uit de kleine opbrengsten van dien zomer, juist Aldo's spaarpot weer aangezuiverd had, - en voor één keer, op 15 September, de rente aan den Genuees dan maar eens had laten loopen... Hoe dat den 15^{den} December moest gaan, met dien mislukten wijnoogst? In Godsnaam, geen zorgen voor den tijd! Aldo's geld was dan tenminste nu in orde...

In het huis was er een klein klapje. Filippo zag omhoog.. De zonneblinden van den salottino stonden open... En een oogenblik later klonk koel en ijl een spel van verwonderlijk uit elkaar verrijzende accoorden...

Filippo, het juist opgeslagen boek weerdicht-doend, luisterde...

'Goddank', zei hij halfluid, 'eìndelijk speelt zij weer!'

'Maar wàt speelt zij daar?' bezon hij zich even later, en hoorde nog aandachtiger toe... Dan werd het hem helder: het was iets, dat zij vroeger, heel vroeger placht te spelen... den naam was hij vergeten.... hij herinnerde zich, dat hij er haar wel om vroeg... Daar moest ergens een gedeelte komen, waar een moeizaam-verwarde mengeling van klanken, na een twintigtal worstelende maten, plots in twee, drie zingende tonen, als door een mirakel van eenvoud, zich oploste, en verkabbelde in een melodie van zachte en zonnige gelukkigheid...

‘Stil’, zei Filippo tegen zichzelf. Hij luisterde verlangend, met toegebogen hoofd. Hij onderscheidde elke noot... Daar, daar waren de woeste, verwarde maten, in langdurige worsteling... En daar, daar, zingende, daar tinkten de drie onbevatbaar wonderdadige tonen... En nu, als door dien toover verlost uit een beklemmenden droom, daar vloeide de zachte geluksmelodie, kabbelende in zilveren zon...

‘Zou zij erbij denken?’ dacht Filippo, ‘zou zij éven iets voelen, al is het nog zoo vaag, van wat ik erin voel...?’

Lang bleef hij zitten turen over den titel van zijn boek, zonder te zien.

Doch wanneer, na een korte stilte, statig en vroolijk de sonore aanhef der ‘Appassionata’ opklonk, bereid tot alle stormen van vreugde en tot de magistrale kalmten vol bedwongen hartstocht, toen dacht Filippo bewonderend: - wat een vitaliteit zat er in zoo een tenger vrouwenlichaam, in zoo een tengere vrouwenziel. Het was een wonder bijna! Nauwlijks was er een uitzicht ergens, of, na de zwaarste beproevingen, bloeide alles weer op, verjongd...! Geen wonder ook! Aldo, die thuis ging komen... Een groote warmte doorgloeide hem.

En in een zachte nadenkendheid hervond hij al de phasen, die Emilia's geest deze laatste maanden doorloopen had: - haar bijna angstwekkende ontroering, dat schrille morgen-uur in haar slaapkamer, op het oogenblik dat hij haar Aldo's colliertje overreikte... en haar verdubbelde verbittering tegen hem, de dagen daarop. En ditmaal, omdat hij haar instinctiefgrillige gemoedszwenkingen doorgronden wìlde, had hij begrepen. Dat jeugdig geschenk, met het jeugdig bewonderend bijschrift, had ook haar àl te pijnlijk den berooiden staat belicht, waarin het leven haar had gebracht, - en dien zij hem verweet... Goed! zij had gelijk, hij hàd er alle schuld aan, en hij zou zijn tijd dienen uit te wachten. Voor het eerst, misschien voor het allereerst sinds zijn huwelijk, was zijn wil volkomen zuiver geweest. - Vasthouden, had hij gedacht, vasthouden aan de sterke gevoelens, aan het verlossende doorzicht van dien nacht; niet dadelijk terug zich laten sleepen in de oude laksheid; geduld hebben, en dezelfde blijven, net zoolang tot zij 't bemerkt, dat het anders staat dan te voren..

Toen was de groote rampspoed van den hagel gekomen;

al hun verwachtingen, in één slag, lagen verpletterd; en verscheidene weken lang waren zijzelf als gebroken geweest. Domp waren de dagen omgegaan. Maar ook dezen keer had Filippo zich niet laten demoraliseeren door den tegenspoed. En onvertroebeld waren zijn verklaard gevoel, zijn hoopvol inzicht, uit die beproeving te voorschijn gekomen. Geduldig had hij Emilia's snibbigheden laten gaan, met een goedig gekscherend woord haar te groote verslagenheid of verwijten pogen te temperen.

En langzaam-aan was Emilia die kalmeerende beïnvloeding, zijn kleine attentie's, gaan opmerken als iets waarmee het hem ernst was... Soms, in den beginne, had zij hem wantrouwig aangezien; later wel met een verwarde verwondering; eindelijk met stille oogen, alsof zij over hem peinsde, een stille, innerlijke opleving, die haar jong maakte, jong als in een bijna maagdelijke bevangenheid. Zij kon hem dan een halven dag ontwijken, blozen wanneer hij haar aansprak, opkijken plotseling met oogen, waarin iets van de oude liefde nog maar licht-beschaduwd was door de herinnering aan zooveel leed. Den dag daarop, als dat toch weer de bittere overhand gekregen had in haar gedachten, was zij opnieuw vijandig van trotsche geslotenheid, - schrok echter wanneer hij, geërgerd door de oogenblikkelijke teleurstelling, in zijn ouden, luchtig-leelijken spot verviel, - schrok, of die toon, waaraan zij toch zoo gewoon moest geweest zijn, de arme!, haar krenkte als een onverwachte beleediging.

Tweemaal was zij hem om raad komen vragen in een onbelangrijke aangelegenheid, maar het feit zelf, en de wijze waarop zij het deed, waren hem geenszins onbelangrijk voorgekomen. En bijna schuchter, of hij zich schaamde voor zijn eigen ‘verstandigheid’, had hij haar vage mogelijkheden geopend op een veranderde levenswijze, een beter gezamenlijk overleg...

Dan, den laatsten dag van den druivenoogst, het bezoek van Aldo's vriend! - Wat was zij aandoenlijk komen vragen in de wijnhal, waar hij juist in zijn fust stond te kijken, op zijn ladder... Nog zag hij haar, betrapt op haar ongewonen tooi, plotseling heengaan in een verwarring, of ze een jong meisje was. En hoe charmant was zij geweest, dien heelen dag! Veel charmanter en natuurlijker met dien vreemde, dan

ooit met Amadeo! Maar Enrico, dat was als een deel van Aldo, had ze gezegd. En warmer dan ooit was het uitgeschenen, hoe zielsveel ook zij van hun jongen hield! En had haar aardige lachje niet hen allen bekoord, gelijk het hem bekoren kon, zoovele jaren lang, - toen zij op algemeen verzoek Aldo's lichtblauwe zaden-collier in den even open hals van haar kanten fichu was gaan doen? Neen, dien dag had hij voor Enrico zich niet over Aldo's moeder te schamen gehad. Maar 't allermeest misschien had hij genoten van het vertrouwelijk en grappig knipoogje, dat zij hem gaf, toen de jongen, wat links en verlegen, Lidia een complimentje maakte en die, inplaats van onwillig te doen, een kleur kreeg..

Jammer dat toen, dien eigen avond, de felle slag van het verbreken van Giselda's engagement, - Emilia's groote illusie der laatste tijden - het al zoo mooi gewonnen evenwicht volkomen overhoop had gegooid, haar nogmaals had doen vervallen in al haar oude heftigheden, Giselda overstelpen met bittere verwijten, en hemzelf met nog vrij wat schamperder hoon!

Of... jammer? Sindsdien had hij een onderhoud met zijn oudste dochter gehad, waarbij hij in een half uur dit wel egoïst-gesloten, maar eerlijke hart veel beter had leeren kennen, dan in al de jaren ervoor.

‘Vertel dat alles zóó aan je moeder, net zooals je het mij nu verteld hebt’, had hij gezegd, ‘en je zult je moeder meer goed doen, dan je zelf kunt beseffen’.

Wat was een huwlijk, waarbij je, van den aanvang af, elkaar een wereldsch masker toonde, en niet het open, menschelijk gelaat? Hoe volkomen had Giselda dat in haar eenzaam leed begrepen! Hij zoowel als Emilia, zij beiden konden lééren van hun kind, van dit zwijgzame meisje, dat zoo hartstochtelijk had liefgehad, doch dat vóór alles oprechtheid, echtheid had begeerd en allen schijn en halfheid vàn zich geworpen.

Zoù zij met Emilia gesproken hebben? Soms dacht hij het aan de zachte meewarigheid, waarmee die, vol tact en kieschheid, Giselda omringde; - ze had het zoo noodig, het kind.

Maar somber en terneergeslagen was Emilia gebleven, totdat voor enkele dagen Aldo's heugelijke brief hun allen moed en kracht was komen brengen.

En dezen middag voor 't eerst, daar klonk weer Emilia's

muziek!... Chopin was het nu, maar geen zangen van treurnis; blij herkende hij de grootsche Ballade vol van vroolijk-zwellenden trots...

Filippo luisterde opnieuw, dreef opnieuw weg in zijn gepeinzen. Het was hem, of het gouden herfstlicht en de purperen vreugde in het wijnpershuis, de statige Ballade kleurden met een koninklijk purper en goud!

En terwijl hij nog zoo zat, in dien trotschen roes verheven, en wegstaarde over zijn boek, - knerpte het grint van de oprijlaan onderlangs den citroenenhof, en Angelo Grassi's roode kop kwam boven het muurtje aangeschoven.

'Stoor ik niet?... Duizendmaal excuus!' riep die hartelijk, fideel bijna, en stapte de drie trapjes op, die naar den hof voerden.

Filippo schrok en vloekte binnensmonds. Angelo zag het wel, maar het vermaakte hem eerder, en hartelijker nog, een klein affront, dat zeer mogelijk was, voorkomende, riep hij al uit de verte:

'Blijf zitten, Cavaliere, blijf zitten! Een oogenblikje maar...!'

Al luid pratende stak hij den hof over, langs de citroenboomen en den dadelpalm, naar het hoekje, waar Filippo op zijn zonnebank had zitten peinzen.

'Wat een prachtige citroenen!... wat een kanjers! Ze willen blijkbaar hun antieke potten en hun wapen geen oneer aandoen!... Zoo'n familiewapen, daar haal je heel wat uit! En van allerlei...!'

'En de bedoeling?' informeerde Filippo, zeer uit de hoogte, met een voorgewende verwondering.

'In 't geheel geen bedoeling... volstrekt geen bedoeling!' wierp dadelijk Angelo ver vàn zich, met een bijna lobbesachtige goedmoedigheid; 'dat tot je citroenen toe er van profiteeren... anders niet!'

Hij lachte, of hij van den prins geen kwaad wist, greep een tuinstoeltje en zette zich schrijlings erop neer. Een fijn rood van verontwaardiging vloog Filippo naar de slapen over die vrijpostigheid. - Ezel! schold hij zichzelf. Hij had op moeten staan, en staan blijvend het gesprek voeren! - Dan luisterde hij... Goddank, het op dit oogenblik zeer zware clavier-stuk ging onverstoord verder... Nee, als Emilia eenmaal speelde, dan kon zij twee uur aan één

stuk spelen en niets hooren of zien buiten haar muziek.

‘Ik geloof waarachtig, Cavaliere’, zei Angelo, terwijl hij zijn hoed afzette en op zijn knieën hield, ‘ik geloof waarachtig, dat je het veer betooverd hebt, vóór het te verkoopen... Ieder najaar is 't hetzelfde gespook... Een nieuwe veerman! Wat een last! Je kunt het dadelijk van me terugkoopen!... Koop het van me terug!... Per carità, koop 't van me terug!’

Filippo, geamuseerd plotseling, lachte fijntjes:

‘Zeker...! Nu Signor Grassi de brug in 't vooruitzicht ziet, en hij bang is voor zijn heele veer!’

‘Och, wat, brug...’, smaalde Angelo grof, geërgerd. ‘Wie zou 't in zijn kop krijgen, hier een brug te bouwen?’

‘Wie dat in zijn hoofd zou krijgen?’ schertste Filippo voort, ‘iedereen, die 't wel aardig zou vinden, als de grondprijzen hier eens flink wat stegen!... De Conte Filicaia bijvoorbeeld... en de Conte Coloredi... en misschien... ik! Niets gehoord van de plannen?’

Angelo keek een oogenblik beteuterd. - Lichaam van Christus! Zou S'or Filippo...? Dan lachte hij lomp. - Onnoozelaard die hij was, om daar ook maar één moment in te loopen... En even een tipje toonend van zijn plannen, die dan alles behalve in de lucht hingen! - troefde hij terug:

‘Ze zullen hier nog wel eens een brug krijgen... Later! Maar dan moet er eerst wat nieuw vertier in dat van God vergeten Rozanno zijn gekomen. Wacht maar!’

Filippo voelde zich woedend worden: - Wat liet hij zich toch ook altijd weer verleiden, om 't in het grappige te gooien metdien palurk! En hij huiverde tegelijkertijd. 't Had bijna onheilspellend geklonken, dat nieuwe vertier in Rozanno.... Wat voor nieuw vertier in Rozanno? Welken slag dacht de kerel nu weer te slaan, vóór de streek hier meer bekend werd?

‘Ja’, vertelde de ander dan bij zijn neus weg, ‘ik moet altijd ergens mee in de weer zijn. Ik ben nu bezig, contant geld te maken. Ik zit namelijk in een bouwmaatschappij - al bekend misschien? - de “Società per la Villegiatura Fiorentina”... Wij willen halfweg Lignano en hier, bij de boschjes van “Le Torre”, een dozijn villa'tjes zetten... zomerverblijven... coquette dingetjes... zoo een beetje fantasie, hier een en daar een... een behoorlijke weg, die achter Melli om den heuvel opgaat, om bij “Le Torre” weer uit te

komen... Een prachtig zaakje! Maar daar is zoo bedonderd veel contant geld voor noodig... Grond op crediet tegenwoordig? Bouw-crediet? Ho maar! Altijd klaar staan met je briefjes!'

Filippo zat en zag geen ontkomen, weerloos als in een verlammenden droom.

- Wat wilde Grassi met dat contant geld maken? Ging hij plompweg manen om de rente van September? De heele schuld oprakelen? - Straks zou de muziek zwijgen,... zou Emilia het raam willen sluiten, het gehate wezen zien, alles hooren... Hij wilde opstaan, den ander meenemen, ergens weg, de oprijlaan in, de landen in... Dan zonk een fataliteitsgevoel hem loom door de leden. - In Godsnaam, dan moest het laatste geheim nu maar blootkomen, de laatste scheiding vallen. - Alles zou dan nu ten einde geleden moeten worden...

Maar Angelo dacht: - nog niet bruskeeren!... strakjes!... nù nog niet! Hij genoot *te* zeer van de prikkelende vreugde over deze in-'t nauw-drijverij. En hij begon een joviaal verhaal van den vorigen avond, toen ze een vergadering hadden gehad met een paar jonge architecten... eervergeten taai natuurlijk; maar ze hadden toen samen zooveel salonnetjes en balconnetjes gebouwd, en slaapsaletten... de keukentjes niet te vergeten, dat ze ten leste zelf hadden gesmacht naar alle goede gaven voor den zondigen mensch... Ze hadden toen eerst gesoupeerd bij Muche...'

'Zoo...', beet Filippo het soort besluit af, dat hij zag aankomen. Doch dadelijk den herwonnen hooghartigen toon met zijn naijver bedervend, vroeg hij:

'En door welke architecten zullen die optrekjes gezet worden, als ik vragen mag?'

- Niet van een piquante historie gediend? grijnsde Angelo in zichzelf, - de eerzame Cavaliere? Hij haalde de schouders op.

'Welke architecten? Later... later!' zei hij met een tergende geheimzinnigheid, en met het kalmeerend handgebaar, waarmee men een al te lastig vallend, nieuwsgierig kind te bedwingen pleegt.

Filippo beet zich op de onderlip. Hij keek een anderen kant op; dan zwierf zijn blik den huisgevel langs... als nu Emilia in Godsnaam maar bleef doorspelen... Wat speelde zij?...

Maar Angelo was alweer aan het praten:

- De Cavaliere Sassetti scheen altijd het pleit te moeten winnen! Guido Rovai trouwde dan toch bij Bifoli in... 't Was een gelukwensch waard, een zoo flink paar te houden... Guido en Nella... En nu moest hijzelf zijn veerman wel weer gedaan geven en naar zijn boerenwerk laten terugkeeren...

'Zooals trouwens', zei hij plotseling met een zelfingenomen galantheid, 'een allerliefste pleitster een half jaar geleden dat ook al voor hem wou...'

Zijn oogen gloeiden met een maar nauw verborgen vurigheid, zijn dikke lippen lachten begeerig. Bij den ingang van den citroenenhof had hij het mooie gezichtje van de Signorina Lidia gezien... Nu kwam ze er binnen. Wat een engel van een kind! Hij werd er heelemaal week van om zijn hart... Sacramento, wat een fijn meidje!

Maar ook Filippo had omgezien; en als het meisje aarzelend begon te vragen, of ze even, voor Nella Bifoli..., zei haar vader, zeer strak:

'Ik heb zaken te behandelen. Ga zoolang naar binnen. Zoo meteen kom ik bij je.'

Nu was het Angelo, wien een donkerder rood zijn toch al gespannen-rooden kop overtoog. - De fijne sinjeur! Was hij soms bang, dat zijn dochter alleen al door 'n paar blikken bederven zou? Maar hij had gelijk, meneer de aristocraat... Ze moesten zaken afdoen samen. En vooruit dan maar!

'Ja, van zaken afhandelen gesproken', zei hij plompweg, ''t is waar, en ik heb ook niet veel tijd. Kan ik hier soms een jongen krijgen, van Fossi, of van Betoni, voor het veer? - Nee? Geen denken aan? - Koop mij dat vermaledijde veer dan weer af, Cavaliere! - Ook niet? Ook geen denken aan? 't Spijt me, maar zooals ik daareven al zei, ik *heb* contant geld noodig... U kunt mij dus niet helpen? Geen afbetaling ook, van een drieduizend Lire bijvoorbeeld? - Ja, dan zal ik genoodzaakt zijn, zekere kleine schuldbekentenis aan een beter in middelen zittend zakenman over te doen... Ik heb het voorzien... Het kantoor Sborgi & Co. wil...'

'Accidenti!' stoof Filippo op. 'En zooiets doe je, zonder mij vooraf te raadplegen?'

Grassi hield zich geschrokken en verongelijkt.

‘Een Sassetti raadplegen?... Ze zien je nogal komen! verweerde hij zich.

Maar...’ stotterde Filippo. Een aanslag van fijne zweetdruppeltjes lag hoog op het voorhoofd tegen het dunne haar. Al zijn eergevoel kwam in opstand. Zijn schuld aan Grassi, dat was een particuliere zaak. Maar dat ellendige papiervod, met de schande van zijn bij 500 en 300 Lire oploopende schuld, - dat zou ergens op een schunnig kantoortje belanden? Sborgi & Co., hij wist maar al te goed wie dat waren... een obscuur zaakje dicht bij de Piazza Signoria... Een walg steeg hem naar de keel, en een nijpende angst. Hij probeerde nog te gekscheren:

‘Neem me niet kwalijk, maar mijn kleine “peccavi”, wie zou die “au sérieux” willen nemen?... De Cavaliere Sassetti is daar niet soliede genoeg voor...!’

Maar zijn scherts klonk wrang, en waar. - Angelo grinnikte, of hij 't geestig had gevonden, haalde een brief uit zijn zak, reikte dien Filippo toe: den brief van Sborgi. Filippo nam hem met weerzin aan, wierp er een vluchtigen blik in, schoof hem over tafel terug.

Op hetzelfde oogenblik zweeg de muziek; de piano klepte dicht, en dadelijk erop haalde een kleine, witte hand de persienne aan. Eén snel oogenblik zag Filippo het pijnlijk-ontstelde gezicht van Emilia neerblikken naar Grassi en hem. Dan werd ook de tweede persienne met een nerveus-fel klapje toegetrokken. Hij meende te hooren, dat eveneens de raamklink knarste, maar hij wist het niet. Stond zij daar achter de gesloten persiennes, in de groene schaduw, en hoorde ieder woord, dat hier gezegd werd...? Hij streek zich in verwarring de hand over het voorhoofd. Hij was zoo zielig om te zien, dat zelfs Angelo bijna medelijden kreeg, en eerder zijn zwenking nam, dan hij van plan was geweest:

‘Als ik geweten had, dat mijn kleine transactie den Cavaliere zóó onaangenaam zou wezen... We waren indertijd zoo losjes... 8%?... of 9%?... En de rente kwam zóó prachtig op tijd, in Maart en in Juni tenminste... Eigenlijk had ik op een afbetaling van een twee, drieduizend Lire gerekend... Maar natuurlijk, als 't ongelegen komt...’

‘Je weet, dat de wijn is tegengevallen...’, zei Filippo

zacht. Hij voelde zich smadelijk vernederd; hij hoorde zijn stem bleek en laf, als de stem van een jongen die een vechtpartij ontwijkt.

'Nou,' zei Angelo, 'ik kàn de zaak nog ongedaan maken. Hebt u den brief doorgelezen? Is het een beklonken zaak? Zij zijn *bereid* de schuldbekentenis over te nemen, dat is alles... Ik kàn terug...'

'Hoewel...' - hij krabde zich achter het oor, deed bezwaarlijk - 'het brengt mij in groote moeilijkheden... in geweldige moeilijkheden... 't zou wèl een vriendendienst zijn, S'or Filippo, een èchte vriendendienst! - Maar als je wilt, dan ben ik als een lam in je handen... Doe mij alleen een kleinen vriendendienst terug... een vriendendienst, die je geen centiem kost...'

'Daar,' zei hij opeens, in een uitbarsting van de rondborstigste zachtzinnigheid, 'in geen jaren zal ik je lastig vallen, Cavaliere; integendeel, je kunt altijd bij mij aankloppen als 't noodig is... Maar beloof mij twee dingen... Vooreerst - geef je naam aan mijn bouw-onderneming... een prachtige bouw-onderneming op speculatie... niets dan den steun van je naam, - waarvoor het bestuur me heeft opgedragen, je 1% aan te bieden van alle eventueele winsten... en alléén maar je naam, zooals ik zeg... Dat is toch niet te veel gevergd?... De naam van den Cavaliere Sassetti, naast dien van Angelo Grassi, dat klinkt beter...! Je helpt er de heele streek mee vooruit... En dat is nu geen gekheid, zooals daar straks van die brug, - maar de waarheid, de zuivere waarheid! En dan...'

Hij zuchtte, leunde zwaar met den eenen arm op het tafeltje, boog zich over tot vlak bij Filippo, zoodat die zijn sterken knoflook adem rook, en zei in een ontroerde vertrouwelijkheid:

'Och, ik hoef je niets te vertellen, Cavaliere, je weet het wel... ik heb mij opgewerkt van niets af aan... Iedereen weet dat... Ook mijn moeder heeft zich heelemaal zelf opgewerkt tot het deftige stuk vrouw, dat er nou wezen mag!... Maar ik ben zoo'n zakenman niet, als je misschien wel denkt... Nee...', en met een prachtig gemimeerde oprechtheid sloeg hij zich op de borst - 'een goed hart in een ruwe bast, dáár!... Wat ik mis, dat is... de invloed van een beetje...

fijne omgeving, een... beschaafdere omgang,... wat ontwikkeling, zie je, wat meer manieren. - Dan zou je eens zien...! Dan zou ik een heel andere kerel zijn, dan je nou zoo zou zeggen... Geef mij den toegang tot je huis, S'or Filippo... Ontvang mij, een enkelen keer zoo maar, een heel enkelen keer maar eens, mèt mijn moeder. De omgang van de Signora Emilia, van de familie... een bezoekje... de fijne conversatie, zooals wij die niet kennen... en dan zoo'n stukje muziek, zooals daareven... We zullen het je heusch niet lastig maken... Ik ben een bescheiden man...'

Zijn kop blaakte. Zijn oogen smeulden vervaarlijk. Zijn indringende stem was van een vlijmende zoetheid. Hij meende half, wat hij daar alles zei; maar toch dacht hij ook: - En dat allemaal om zoo'n paar prachtige, koele oogen...! Daar zat hij nou zijn plan van jaren overhoop te halen... Vijf jaar, zes jaar geduld, en hij hàd den Alberino... En geen half jaar geduld kon hij zelfs meer hebben.

En Filippo leed. Iedere vezel van zijn wezen verzette zich tegen dit walgelijk contact... En tegelijk rilde hij terug voor die andere bedreiging... Sborgi & Co., het scharrelig kantoortje vlak bij de Piazza... Zijn geheime schulden: publieke handelswaar geworden! - Wat zou Grassi zeggen, als hij weigerde? - En boven, in de groene schaduw der persiennes, stond misschien, bevend en doodsbleek om hun schande, Emilia, en wist...

'Ik ben een lam in je handen, S'or Filippo', hoorde hij nogmaals den ander zeggen.

En plotseling stond Filippo op. Hij zei heel luid:

'Signor Grassi, ik zal over dat alles spreken met mijn vrouw.'

Angelo keek verbluft. Hij had alle dingen ter wereld verwacht, behalve dezen toon en dit gezegde.

'Mij wel,' zij hij opeens ruw, ontnuchterd, woedend. En daar de Cavaliere een stap deed naar den uitgang van den hof, volgde hij gedwee, en nam haastig, met een paar gemeenplaatsen, afscheid.

Filippo, in een groote ontredderdheid van gevoelens, wandelde de cypressen-laan op, die naar de pineta voert.

- Ha ja, lachte hij, met een hoonende zelf-verachting, - zoo'n modderbad had de Nobile Sassetti dan noodig, om tot een eerlijk inzicht in zijn verworden bestaan te komen! - Wat had hij, twee maanden geleden, dien nacht aan den Arno, al niet voor prachtige plannen zitten hebben.... Hij zou dit, en hij zou dat.... Hij zou naar zijn broer gaan.... Hij zou zich van Grassi losmaken.... En wat had hij, een uur geleden, nog welvoldaan bedacht, hoe superieur en tactvol hij het met zijn vrouw aanlei, om al *zijn* zwakheden weer goed te maken! En nu zou hij zich in de eerste de beste konkelzaak met Grassi en andere, anonyme speculanten moeten steken... frère compagnon met dien vuilen Genuees, en hij mocht zijn huis verpesten, met hem en zijn moeder vriendschappelijk te ontvangen... ‘en dan een stukje muziek’!... Hij zou hem zeker ten leste zijn dochter nog tot vrouw moeten geven... En anders... kwamen zijn mooie schuldpapieren op de markt van Florence! Of hij kon weer een boerderij van zijn Alberino verkoopen, tot ze zelf niet meer overhielden om van te leven!

- Hij, zijn vrouw leiden! Zijn dochters leiden!... Vergiffenis zou hij Emilia te vragen hebben, - vergiffenis, en niets anders!

- En dán, dan kon hij probeeren te redden, wat er van hun leven nog te redden viel... als zij met die schamele resten nog tevreden wou zijn...

Hij hoopte eigenlijk maar, dat zij alles gehoord had, dat zij hem met verwijten en tranen ontving, en dat hij dadelijk het erop of eronder van heel hun toekomst kon uitvechten met haar...

Toen hij na een tijdlang thuis kwam, liep Lidia hem te zoeken.

- 't Eten was opgedaan..., zei die zacht.

Binnen, aan tafel, vond hij Emilia, strak en bleek, met een blik, die hem als uren ver van zich afzette.

‘Dus tòch...’, zei ze alleen. En ze streek zich over het voorhoofd; een korte, felle streek van volkomene radeloosheid.

Even sloot zij de oogen, alsof het leven haar tè zwaar ging worden.

Dan zag Filippo naar Giselda. - Giselda keek star voor zich heen, geheel in zichzelve gekeerd. Er was een verontrustende vastbeslotenheid in haar trekken.

Maar Lidia, uit haar smalle gezichtje, zag hem aan met een kinderlijk-ernstigen blik vol zacht verwijt.

Het kwam Filippo voor, of hij dít níet uit zou kunnen houden.

Niemand at. Lidia, met enkele verdwaalde lepels vol, begon aan haar soep.

De roodgerande oogen groot en star in het witte leedgezicht, staarde Emilia naar buiten.

'Toe, kind...', zei Filippo.

Zij hoorde hem niet.

Dit middagmaal herinnerde zich Filippo later als het martelendste uur van heel zijn leven.

Twaalfde Hoofdstuk.

Een dag of wat later, tegen half drie in den namiddag, kwam Lidia haastig van het veer teruggeloopen. Ze had niemand gevonden dan Palmira; maar de Arno was nu niet zoo bizònder hoog... Nella kon bèst over, leek 't haar... als ze die dingen dan absoluut noodig had...

Lidia, in die dagen, was één en àl Nella; want over drie weken ging Nella trouwen, en waar zij vroeger nooit naar Giselda's rijke uitrusting ‘en al dien deftigen rommel’ had omgekeken, - daar was zij van Nella's boersche kist-metkleeren tot in de kleinste kleinigheden op de hoogte.

Het was bij Bifoli thuis een heftige oneenigheid geworden dezen middag. - ‘Je gaat nìet!’ had Ubaldo gezegd, - ‘zùlk kwaad water! Dat is misschien goed voor de padrona, maar niet voor jou.’ En Francesca had het evenmin geschikt gevonden. Doch Nella was niet af te brengen geweest van haar plan. - Net deze dagen, na die slagregens, dat zij buiten toch niet vooruit konden... Zij moest dat linnen nù koopen, of er kwam niet meer van...

En Lidia was gauw naar het veer gehold, om zelf eens te kijken... - Waar zat die Silvano nou? Hij was aan 't noten slaan, had Palmira gezegd.

‘Silvano!’ riep zij, en juist terwijl zij riep, zag zij den grooten noteboom, die uit den veermans-moestuin, over het lage muurtje heen, zijn doorgoudelde schaduw wierp op den weg.

‘Silvano!’ riep zij nog eens. Want halfweg den boom, daar zat hij en mepte met zijn knuppel de groote bolstervruchten, dat die met doffe plofjes in het gras van zijn tuin vielen. Aanstonds hield de jongen op:

‘Signorina?’ - Hij keek verheugd en verschrikt vanuit zijn bladergrot naar het meisje beneden, schoof dan een eindje vooruit op den tak waar hij zat: ‘Wat verlangt de Signorina?’

‘Silvano, heb je al overgezet vandaag?’

‘Al van van-morgen af,’ was de jonge man content te kunnen antwoorden. ‘Eerst met de boot, en toen tweemaal met de pont... Maar U wou toch niet naar Rozanno?’

‘Nee,’ zei Lidia, ‘ik niet...,’ en zij keek onder de boomen door naar het grauwe, zwirreljagende vlak van den toch altijd nog hoog-gezwollen stroom, - ‘maar Nella wil over; ik dacht dat 't wel gìng...’

‘Waarom moet Nella over?’ vroeg de jongen, lichtelijk onwillig, en tuurde op zijn beurt over den rusteloos voortwoelenden vloed.

‘Och’, zei Lidia, ‘voor haar uitzet. Als je over drie weken trouwen gaat, zijn er nog zóóveel dingen te doen! Ubaldo wou 't niet. Maar zij zegt, ze heeft 't noodig...’

‘Als alles noodig was, wat wij ervoor houden...’, zei Silvano nadenkend. Dan kwamen zijn gedachten ijlings terug naar het zoete oogenblik dat hij beleefde.

‘Wat hebben U en de Signorina Giselda prachtig Nella bedacht!’ zei hij.

‘Ja’, zei Lidia blij, ‘mijn zuster is gul geweest met haar schatten! Ik wist niet, dat zij zooveel om Nella gaf...’

Even stond zij nog, knikte den boom in, Silvano toe, en wilde heengaan.

‘Zoo meteen zal Nella wel komen!’

‘Signorina...’ begon Silvano weer. Zijn oogen smeekten, dat zij nog even blijven zou. Maar hij wist niets te zeggen. Hij had alleen maar de heftige begeerte, het meisje nog een oogenblik daar te houden in die warme zon-en-schaduw van zijn goudelenden noteboom.

En ook Lidia draalde. Zij stond met de armen op het muurtje geleund, keek voor zich heen in de glinsterende olijven, en weer naar boven:

‘Nog een maandje, Silvano, en dan ben je veerman af! Prettig!’

‘Ja, nog een maandje’, zei Silvano droomerig. ‘Waarom vindt je dat prettig, Signorina?’

‘Ik weet het niet’, bekende Lidia, ‘of eigenlijk...ik dacht dat jij er naar verlangde, weer thuis te komen...’

‘Dat 's lief van je, Signorina’, zei de jongen zacht.

Het werd Lidia heel vreemd van binnen. Zij wist niet, waarom zij bloosde. Zij vond het niet naar, en zij toefde nog aan het muurtje, de oogleden neer.

‘Ik hèb er erg naar verlangd’, peinsde Silvano hardop, ‘vóór het wijnoogstfeest... Maar ik weet niet, of ik er nu

nòg naar verlang... Waarom zou ik er ook naar verlangen?'

Met een smeekende hulpzoekendheid keek hij het meisje aan; en die, in haar schuchtere, nauw zelf-doorgronde gevoelens, had enkel medelijden met den jongen op dat oogenblik. Zij begreep niet goed, waarom hij niet meer naar huis zou verlangen...

'Arme Silvano', zei ze, en bloosde opnieuw. Zij zag niet het weemoedige en toch wel gelukkige lachje van Silvano, want in verwarring, op een gerucht, had zij zich omgewend, schrok, knikte een haastig afscheid den boom in, en wilde... Op een twintig passen van zich af had zij, terzijde van den weg, den Genuees zien staan. Een huivering doorliep haar; zij had kunnen schreien. - Hoe lang had hij hen beloerd? Had hij gehoord wat zij spraken? Zij hadden niets bizonders gezegd...

Toen zij haastig poogde langs te gaan, kwam zonder een groet Angelo op haar af. Zij schrok andermaal, omdat hij hij haar zoo wonderlijk aankeek.

'Ik ben op de Villa Sassetti geweest... Ik moest uw vader spreken. En men zei mij, dat uw vader mij niet ontvangen kon. Was de Cavaliere niet thuis?'

Hij sprak op een toon, of hij diep verongelijkt was, en bleef haar tegelijk met vrijpostige oogen aanzien.

'Ik weet niet, of mijn vader thuis is,' zei Lidia, die zich beleedigd gevoelde onder die blikken, 'maar de meid zei u immers, dat mijn vader niet ontvangen kon?'

Angelo zag lichtelijk uit het veld geslagen en onzeker. Dan vroeg hij:

'Ik mag nog wel even met u teruggaan? - Misschien wilt uzelf nog wel eens vragen...'

En als Lidia, nog meer verbaasd, aarzelde met haar antwoord, hij indringend-vleierig weer:

'Een schoone fee als de Signorina Lidia opent immers alle deuren?' En steeds van terzijde haar aankijkend, bleef hij meeloopen.

'Gelukkige veerman van Rozanno,' begon Angelo even later weer, zoetsappig en toch gebeten, 'gelukkige veerman... met wien zoo de liefste en mooiste meisjes van het land onder zijn noteboom staan te praten... Had hij u overgezet?'

Toen voelde Lidia zich heel erg boos worden, en ze zei:

'Ik wou, dat u niet zoo tegen mij praatte, - en ik weet ook niet, waarom u nog mee teruggaat. Mijn vader zal natuurlijk zijn bezigheden hebben. Als hij laat zeggen, dat hij niet ontvangen kan, dan is dat zoo.'

Maar Angelo werd heelemaal niet afgeschrikt door dien toon. - Daar hadt je die prachten van oogen weer, dacht hij. Als die prachten van oogen zoo diep werden van boosheid, en dat roze mondje trok zoo klein en kwaad, en die neusvleugeltjes gingen zoo aan 't trillen, dan zou hij er zich voor in stukjes laten snijden!

Hij schoof nog dichter naast haar op den weg, zoodat zijn arm bijna den hare raakte:

- Maar nu hield de Signorina zich toch van den domme! Zij begreep toch best, dat een man wel tienmaal van haar vader niet thuis wou krijgen, als hij maar éénmaal met haar mee op mocht wandelen?

- Nou, dacht hij ongeduldig, - klaarde dat bakkesje nou nòg niet op...? Vooruit! nou een lief lachje...! Maar het lachje kwam niet; schuin het hoofd van hem weg-gewend, liep Lidia omneêr naar den weg te kijken. Zij voelde zich grenzenloos ongelukkig.

Angelo dacht: - Je ziel en je zaligheid zou je verkoopen voor de ronding van dàt wangetje!

- Nu moest hij haar toch eens wat vertellen, begon hij dan weer, - iets dat haar zeker plezier zou doen... Verleden week moest hij iemand voor schuld doen vervolgen; het ging hem aan zijn hart, maar het moest; hij kòn geen uitstel meer geven, zonder zichzelf en zijn moeder te benadeelen... Toen had hij opeens gedacht: 'als nu de Signorina Lidia Sassetti eens vroeg, om tòch uitstel te geven, wat zou ik dan doen?'....

'En weet u, wat ik toen gedaan heb?' (Porca Madonna! zou ze nou kijken? Keek ze nou nòg niet? Was nou tegen zóó'n aanloopje ooit één vrouw of meisje bestand geweest?) - 'Weet u, wat ik toen gezegd heb?... Toen heb ik gezegd: "de schoonste bloem van Rozanno pleit voor u in mijn hart!" - en toen heb ik drie maanden uitstel gegeven!'

In hevigen tegenzin fronste Lidia de wenkbrauwen.

- Nog niet mooi genoeg? dacht Angelo, - Lichaam van

een Zwijn, hòe moest je 't met dat aristocraten-gebroed dàn aanleggen?

En Lidia dacht: - ‘Hoe raak ik dat vreeselijk wezen kwijt? Wat zal vader zeggen, als hij dìt hoort? En ik durf het ook niet zwijgen.’

Tot, als een uitkomst, bij den laatsten wegdraai, waar de twee cypressen van hun hek al zichtbaar werden, Nella Bifoli den hoek om kwam. Die vertrouwde tegenwoordigheid hergaf aanstonds het evenwicht aan haar vluggen geest, en ze riep het meisje al tegemoet:

‘Nella, we moeten nog even naar huis! We hebben de heele stalen vergeten!’

En tegelijk nam ze Nella's arm en deed haar teruggaan, met zich mee.

Angelo's kop vloog vol blakend bloed.

‘Dan kan ik wel opmarcheeren’, zei hij woedend, ‘als de Signorina zooveel beter gezelschap vindt...’

En met een brutalen groet draaide hij zich om, en liep met kwade, harde stappen den weg naar het veer weer omlaag.

- Dat stond daar te flikflooien met dien vlegel van een veerjongen! ... Dag Silvano!... Arme Silvano!... En hèm verwaardigde ze nauw met een oogopslag... Maar hij had een half jaar geleden dat Satansgedrocht nòg al eens gesnapt... toen hij bloosde als een verlegen meisje, omdat hij zijn lieve vrachtje mocht overzetten... Wat verbeeldde die slampamper zich wel? Omdat hij een fijner velletje had dan een ander... en oogen als een smachtende primadonna?

Hoe duidelijker Grassi den mooien, jongen kop vóór zich haalde, hoe feller het in hem begon te koken. En als hij, dicht bij het veer gekomen, nog altijd op dezelfde plek van daareven, den jongen man op zijn tak zag zitten, droomende over het water heen, dat worstelend en woelend schuinbeneden hem langs schoot, begon Angelo dadelijk zijn verbittering lucht te geven:

- Zeg, waarom liet hij zich niet liever een luien stoel in den boom hijschen, dan kon hij nog wat beter den dagdief uithangen! - Kon hij zijn noten niet afslaan op een uur, dat hij niet op 't veer had te passen? - Of dacht hij, dat hem zijn loon betaald werd, om goedgeloovige meisjes

met zijn laffe geteem van streek te maken? - ‘Arme Silvano!’ - een jonge kerel moest zich schamen, om zich toe te laten spreken als een oud wijf!

De manke zandwerker, die ditmaal aan deze zijde der rivier zijn hor had opgesteld, stak de spade in zijn verschen berg zand, keek uit van-onder zijn vaalroode muts, en bleef luisteren:

‘Wat een gemeene treiterhond!’ dacht hij, ‘'k hoor hem nog liever zijn tong uit zijn keel vloeken.’

- Een wonder, dat ze nog niet met hun drieën in den boom zaten, striemde weer Angelo's hoonende stem, - en het veer door zijn stiefmoeder lieten bedienen!

En een paar passen verder had zijn altijd alles speurend oog alweer een nieuw voorwendsel ontdekt, en bulderde hij:

- Vooruit! zag hij dan niet, dat de kwajongens aan de veerboot zaten te morrelen? Nu werd hij meteen eens betrapt, hoeveel hart hij had voor het eigendom van zijn patroon...

‘Kom voor den donder dien boom dan toch uit, vervloekeling! Vooruit! aan je werk!’

Grassi schreeuwde zóó, dat Palmira verschrikt het huis kwam uitgeloopen.

Bleek van drift, slingerde Silvano den knuppel, waarmee hij den boom was te lijf gegaan, den moestuin in, liet zich roekeloos glijden tusschen de takken door, en stond met één vervaarlijken sprong, over het muurtje heen, op den weg.

Een oogenblik had Angelo een argwanend verkennenden blik; - wat wou de loeder? Maar, góed, liet hij opkomen! Hij, Angelo, had wel met kwaderen afgerekend.... En als de flikflooier zin had in een pak slaag...

Maar Silvano, zonder om te zien, beende met groote stappen naar het veer heen. En Angelo, tergend lachende in zijn rug, kwam hem achterna, Hij hoorde het binnensmonds-verkropte vloeken van den jongen, en grijnsde voldaan.

‘Vooruit!’ zweepte zijn giftige stem nog feller op; en aan Palmira, die bezorgd stond uit te kijken, vroeg hij, of zij haar stiefzoon nog onder de papkinderen rekende en op hem passen kwam...

't Was in dat oogenblik, dat Nella's vlugge voeten den weg kwamen afgedraafd. Zij zag Silvano naar het veer gaan, meende, dat hij iemand overzetten moest, en haastte zich mee te komen.

De twee jongetjes, die bij de boot speelden, hadden zich al uit de voeten gemaakt. Een man, die langs het rivier-pad van de kerk kwam, bleef nieuwsgierig staan, niet ver van waar Palmira uitkeek.

Huisterig en grauw joeg de stroom tusschen zijn beslijkte bermen; aan de laagste wilgentakken en door het kreupelhout langs den oever slierden nog de plukken vuil, die de hoogste waterjacht daar achterliet. En nu nog, over den immer voortijlenden vloed, zag men stroowis-klitten en aaneengekleft blad als doellooze prooien meegesleurd.

En als Silvano, stroef van ingehouden drift, den pontketting ging losmaken, barstte nog eenmaal de verbittering van den Genuees los:

- De pont? bij dit water? Was hij nou heelemaal in de lorum? Of was meneer de flikflooier te lam om zijn pooten aan de riemen te slaan? Wie betaalde de reparaties, als de pont averij opliep? Een jonge vent, Porca Madonna, die bang was een paar roeispanen te hanteeren!

‘'k Ben al twéémaal met de pont over geweest van morgen... 't Water staat een meter onder den kabel,’ stiet Silvano schor uit.

‘Neem de boot!’ brulde Angelo, - ‘wie is de baas hier?’

‘Kom,’ zei Nella sussend, ‘we nemen de boot. Van morgen ben je wel zesmaal met de boot overgegaan.’ Zij monsterde de rivier. Zij hadden haar vaak met hooger water naar Rozanno geroeid.

Werktuigelijk, als bevangen door een boozen droom, maakte Silvano de boot los; zijn oogen stonden vervaarlijk van opgehitste woede. Blindelings stapte hij in. Nella kwam hem na.

En nauwlijks waren zij afgestoken, of Angelo draaide zich om, en steeg met een heeten kop den weg terug in de richting van Florence.

‘En nou vooruit! Verdoemeling die me geschapen heeft! En geen pardon meer! Nou gaan we àndere duimschroefjes aanleggen, onverbiddelijke “bloem van Rozanno”! Nou gaat papa's bewijs van goed gedrag naar Sborgi & Co....!’

Palmira draalde nog even, bleef op den uitkijk; en ook de man die van de kerk was gekomen, stond stil.

‘Wat een hond!’ zei hij op zijn beurt tegen den manken graver, die zwijgend weer plofte zijn spadenvol zand.

De boot vorderde langzaam; 't was of de roeier geen kracht had, om tegen den stroom in vooruit te komen. Een vijftig meter moest hij den kant van Pontassiève heen, tot halfweg de rivier, om dan te zwenken en, met het snellende water mee, terug zich te laten voeren naar de aanlegplaats aan de overzij. Jaar in jaar uit deden dat zoo de veerlieden van alle veeren langs den Arno.

‘Waarom schiet hij niet op?’ vroeg de kreupele zandschepper, wederom poozend op zijn spade, en hij tuurde, onder zijn roode muts uit, de boot na. Palmira schutte de oogen met de hand.

Zij zagen Nella zich overbuigen en iets roepen naar den roeier vóór haar; forscher weer werkten de spanen òp tegen den geelgrauw-aanstormenden stroom. Zij naderden het midden van de rivier...

En plotseling kreet er een angstig gillen over 't water, De boot had gezwenkt vóór het tijd was, schudde heftig of zij om zou slaan, zoog opeens achteruit, draaide, en werd meegesleurd door de holderende versnellingen van den vloed.

Palmira vloog het trapje af. De man die van de kerk was gekomen, schreeuwde ‘Domenico! Domenico!’ en rende naar de boerderij. Doch juist drong van den akker daarachter Domenico's rauwe angstkreet door: ‘Silvano!, Santissima Madonna, Silvano!’

Zij zagen nog, hoe de jongen als een bezetene met beide handen rukte aan één riem... Wat was er gebeurd? Was de andere hem uit de hand geslagen?

Als een stuurloos en wichtloos ding schoot in een duizelingwekkende vaart de zware boot onder den veerkabel door, recht op Rozanno aan...

‘Santissima Madonna!’ gilde Palmira, ‘Silvano! Silvano!’ - en zij rende het pad langs het water op, de boot achterna. Nog zag zij Silvano, die met zijn eene spaan verwilderd zich weerde.

Een boer van een hofsteê een eind 't land in, kwam naar den oever gedraafd... ‘Wie zitten erin?’ riep hij van verre. Een verward geschreeuw klonk over uit de

achterramen en de tuintjes van Rozanno. ‘Wie zitten erin?’ riep de man opnieuw.

Palmira antwoordde niet, rende voort. Achter haar ploften andere stappen. Het was Guido. Hij holde haar voorbij.

‘God in den hemel, Nella! Nella!! Silvano!’

De ramen van Rozanno waren vol gezichten. De boot was al voorbij geschoten...

‘Silvano!’ gilde Palmira radeloos.

Nu slingerde en sleurde de stroom het schuitje over de wijde bedding, en dan weer de diepe kolkige geul in, die een scherpe bocht maakt langs de rotsplaten onder de kerk.

Palmira ijlde voort... Madonna! Madonna! zou de boot daar stranden op de klippen...? zou ze te pletter worden geslagen?

Zij zag den pastoor dwars door zijn groentelandjes hollen naar de kerk... mannen stonden daar reeds... De boot zwenkte!... Daar gebeurde iets... Almachtige God! Wat gebeurde daar?... Hun Silvano!... Hun jongen!...

En andere stappen bonkten achter haar. Zij hoorde de stem van Domenico, met korte, heesche stooten roepen in een waanzinnigen angst. Zonder om te zien joeg zij voort.

Wat deden ze allemaal, daar onder de kerk, op de rotsplaten?... Ook Guido, met kreten als van een beest, stortte zich er heen... Wat was er gebeurd?... Dan, plotseling, veel verder weg, zag zij de boot weer voortschieten op den gelen stroom. Zij zag maar één mensch meer erin... Wie was het?... God! het was Silvano! hun jongen! hun Silvano! Zij gilde van ontzetting.

Dwars door een weiland rende zij, omdat de weg daar afweek, en recht op de kerk af... Zij zag de rotsplaten... de bukkende mannen...

‘Zij leeft!... Zij leeft!’ werd er geroepen...

‘En Silvano?’ schreeuwde de vrouw...

Een arm uit de groep wees naar de rivier...

Over de wielende golven zag zij, ver weg, een zwarte punt als een dansende noot... Zij rende voort. De zware stappen bonkten niet meer achter haar aan. Verward geroep klonk haar tegemoet. Het waren de mannen van Melli, die de boot hadden zien voorbij sleuren.

‘Wie zaten erin? Wie zit erin?’

‘Silvano Rovai’, kreet de vrouw, ‘onze Silvano!’

Als een stip was de boot bij de verre bocht. Dan was het dwarrelend watervlak leeg. Leeg...! Palmira rende voort. Zij zag de huizen van Vallina. Menschen holden de rivier langs, verderop; anderen liepen haar tegemoet.

‘Wie is het? Wie is het?’ riepen ze.

‘Silvano Rovai’, kreet de vrouw weer, ‘onze Silvano!’

Toen zij zoover geloopen was, dat zij om de bocht heen, het volgende stroom-eind kon afzien, lag dat verlaten.

‘Madonna!’ jammerde zij, ‘Madonna Santissima!’

Even dacht zij: - die zwarte vlek... Het was een schaduw... En nog een zwarte vlek... Het was een vogel, die opvloog...

Haar hart hamerde van ontzetting; haar adem floot uit haar droge keel. Menschen kwamen achter haar aan geloopen. Een dichte drom stond aan den oever. Daar, aan de overzij, waren de rotsplaten van Le Torre. De bulderende stroom was enkel woest gewoel van golven. Haar pezige hals rekte zich, haar oogen sperden verbijsterd.

Zij naderde de groep. De menschen waren in hevige opwinding, schreeuwden en gebaarden door elkander... Was de boot gestrand?... Nee, zij keken... Zij keken allen in één richting, wezen elkaar een plek... Zij hoorde zeggen: ‘Het is de moeder! Het is Palmira Rovai!’ Er kwamen er haar tegemoet...

‘Waar is hij?’ stamelde de vrouw.

Drie, vier stemmen riepen in groot misbaar dooreen: - daar, op de rotsplaten, plotseling, hij stond overeind of hij uit de boot wou springen, alles was uit elkaar geslagen, de man was verdwenen, - ze hadden niets meer gezien...

Palmira, wezenloos, staarde een oogenblik het leege, wildwarrelende watervlak over. Dan schudde zij heftig het hoofd, en zonder een woord meer, rende zij, rende de groep voorbij, verder! verder! de rivier langs:

- Achter de andere bocht! Achter de volgende bocht! dáár zou zij de boot zien... daar mòest de boot nog zijn...

‘Silvano!’ kreet zij opnieuw het eenzame water over, ‘Silvano!’

Tot aan de bosch-helling van Le Torre, waar de heuvels

de bedding vernauwen, lag de stroom, één hooggezwollen, grauw golvenveld.

En Palmira rende voort. Uit de richting van het veer van San Jacoppo kwamen twee mannen aan, naar Vallina heen.

‘Heb jullie de boot gezien?’ hijgde Palmira, ‘heb je de boot gezien?’

De mannen keken verschrikt en verbaasd.

‘Wat voor boot?’ vroegen ze, ‘wat is er gebeurd? - Wat bedoel je?’

Maar de vrouw staarde verdwaasd naar het water en holde verder. Zij riepen haar nog achterna, maar zij hoorde niet meer. Nog een oogenblik bleven de mannen haar na staan kijken, haalden de schouders op, en gingen door.

En Palmira, met haar laatste krachten, joeg den weg af. Soms moest ze blijven staan. De adem faalde haar. Groote tranen liepen haar over de wangen.

Met een razend gebruis binnen de nauwere bedding joegen de golven haar langs en langs...

‘Silvano!’... jammerde nog eenmaal de vrouwestem over het watergeweld heen. Het was als de rauwe schreeuw van een stervend neerzinkenden vogel.

En weer dwong zij zich tot verder loopen. De krankzinnige hoop was nog in haar: achter deze bocht, deze laatste bocht, daar was de boot... daar kon de boot nog zijn...!

Reeds naderde zij het veer van San Jacoppo.

In de schaduw van twee hooge kruinen lag daar het kleine veermanshuìs bij de rivier; op het walletje zat de veerman en praatte met twee jongere mannen...

In een verbijsterden schrik staarde de vrouw dat vreedzaam schouwspel aan.

‘Heb jullie de boot niet gezien?’ schreeuwde zij van ver.

De veerman kwam overeind. Hij had niet verstaan.

En nog eenmaal schreeuwde de vrouw haar vertwijfelde vraag, boven het golvengedruisch.

‘Welke boot?’ verwonderden zich de drie onder elkaar.

‘'t Is Palmira Rovai’, zei vergoêlijkend de veerman tegen de anderen.

Toen begon de vrouw hartverscheurend te schreien, en

zakte bij den wegberm neer. De mannen schoten toe, hielpen haar op; een liep terug om water te halen. Zij brachten haar naar het veerhuisje. En nauwlijks was zij daar een weinig tot zichzelf gekomen, of de twee mannen van daarstraks kwamen teruggeloopen, met nog twee anderen uit Vallina. Die waren in een hevige opwinding; zij hadden zelf het onheil gezien, en op een afstand gaande van waar Palmira nog luid zat te snikken in haar voorschoot, vertelden zij: - op de rotspunten tegenover hun gehucht, met een knal als een kanonschot boven het watergeraas uit, was de boot in splinters gevlogen, en over het uiteensplijtende hout heen was de roeier, staande, zijn riem nog in de handen geklemd, in het midden van den vloed geslingerd en aanstonds verzwolgen. Hij was niet weer boven gekomen. Het onderwatersche geweld moest hem hebben meegesleurd.

Zij huiverden allen, zwegen.

'Mijn lieve Silvano... mijn lieve Silvano', snikte de vrouw.

In een nijpende bevangenheid staarde de veerman het woelende water over, waarop ook hij straks en morgen en zooveel malen nog zijn leven zou te wagen hebben....

'En Nella Bifoli?' vroeg als in een droom de vrouw.

Dat gaf een nieuwe vervaardheid. - Had Nella Bifoli in de boot gezeten? Misericordia! waren er dan twee verongelukt?

De vrouw, verwezen, trok de schouders op. Zij wist zich niets meer te herinneren.

'Twee?' vroeg ze afwezig.

Maar daar kwamen de mannen van Melli, Battista en zijn eene zoon aangeloopen. Zij zochten Palmira; de pastoor had hen gestuurd. Die waren, zoodra zij de boot hadden zien aanschieten, naar den oever bij de kerk geloopen; en zij vertelden wat zij daar hadden gehoord en gezien, - hoe men geschreeuwd had naar het aanjagende vaartuig... dat zij springen zouden, eruit springen, terwijl zij langs de vlakke rotsplaat voorbij gleden. - Gauw! gauw! had de pastoor geroepen. Silvano had willen springen, stond al overeind, maar het meisje was teruggedeinsd voor de woeste golven... Toen had Silvano haar vóór zich gerukt... Vliegensvlug was het gegaan, in een paar tellen... Nella had den sprong gewaagd... was op den rand van de rots terechtgekomen...

mannen waren dadelijk toegesneld... Maar voor Silvano was het te laat geweest... de boot was alweer naar het midden gezwenkt en voortgeslingerd...

- Zij was nog altijd buiten kennis, vertelde Battista, een leelijke wond aan het hoofd; zij lag in de pastorie; Guido was bij haar. Hun neef was dadelijk te paard om den dokter van Pontassiève gegaan. En Domenico was er ook; ze hadden hem teruggebracht, half krankzinnig. Hij zat maar versuft in elkaar. Het was niet om aan te zien.

Battista zelf zag grauw van aandoening. Met ontzetting dacht hij aan den middag, toen de Genuees hem was komen pressen, om een van zijn zoons voor den veermansdienst af te staan. - Hij vertelde, hoe het Grassi was, die Silvano had gedwongen, de boot te nemen.

'Waar zit hij, het beest?' vroeg er een.

'Waar zit de moordenaar?' zei een ander.

Als wakker wordend uit een verren droom, zei zachtjes de vrouw:

'Breng mij bij Domenico.'

Zij stond op. Maar toen zij nog immer het water zijn vervaarlijk geweld langs den oever zag jagen, sidderde zij alsof zij den doode zelf ontwaarde. - Zij wees het land in en zei het zwakjes: niet het pad langs de rivier, boven langs den grintweg wilde zij teruggaan... Battista en zijn zoon namen haar tusschen zich in! De anderen, werktuigelijk, volgden. En toen zij halfweegs de stijging van het veer naar den bovenweg waren geraakt, kwam, met schuwe blikken rond zich glurend, Angelo daarlangs aangestapt.

Als uit één beweging stonden zij stil; het was hun of daar een kwade, een lugubere macht voorbijging, te vreezen en te vloeken.

Toen Angelo Grassi, twintig minuten nadat hij het veer van Rozanno had verlaten, door Vallina kwam - het vreemde gehol in de landen ziende, had zijn verstand nog willen speuren naar brand of ander onheil - begreep hij uit de gesprekken der te hoop geloopen vrouwen, wat zijn angst al had vermoed. Een dompe benauwenis had hem in de keel geklauwd. Haastig was hij doorgestapt, had aldoor de ooren gespitst... Hij had niets meer gehoord dan het verwijderd watergeruisch. Twee kinderen, die hij had willen

ondervragen, waren op de vlucht gegaan. Hij was bang. Hij moest zich het koude zweet van het voorhoofd wisschen. En hij had zich al gezegd: hij ging bij San Jacoppo niet over... hij maakte den omweg, dezen kant langs, naar Florence...

Heftig schrok hij, toen hij daar, halfweg het veer, den ongewonen stoet zag van de Melli's en Palmira en den veerman en de mannen uit Vallina.

En het was, of nu eerst Palmira ten volle het bewustzijn herkreeg. Zij richtte zich op in heel haar schrale lengte, maakte zich los van de mannen, die haar hadden ondersteund, en strekte haar beide gebalde vuisten naar Angelo heen:

'Oh!' kreet ze, 'daar is hij! daar is hij!'

Dan sloeg ze de handen voor de oogen en brak opnieuw in een erbarmelijk schreien uit.

'Steenig den moordenaar!' riep er een uit Vallina, en greep een grintklomp, die rakelings voor Grassi langs over den weg plofte.

'Steenig hem!' schreeuwde een ander.

En Angelo, paars-rood van angst zijn gezwollen kop onder den groenen deukhoed, stapte stram, recht voor zich uitziend, voorbij.

Maar weer had een jonge kerel een stuk rots geraapt, en hij wierp het steenbrok, dat het zoefde door de lucht, en afbonkte tegen Grassi's schouder.

Zij hoorden den doffen smak, die hem even voorover deed strompelen. Hij zag niet meer om. Hij verdween achter den wegdraai.

Drie dagen later, in Florence, achter een zwaar-uitgemetselden pijler van den Ponte alla Carraia, werd Silvano's lichaam drijvende gevonden.

Het was een morgen van een lentëachtige teêrheid; de Arno lag als een vage wiegelvlakte, vol blauwe en blanke weerschijnen van wolken wit in het zoel azuur.

De natuur, uit haar rauwen droom van toomelooze wreedheid, - ontwaakte in een hemelsche stilte...

Een visscher, die met zijn kalebas opzij, en zijn schepnet, de laaggedaalde rivier heel den oever langs afwaadde, zag

het schemeren door het rimpelende, teeder-groene water heen. Daar, in dien inham van het oud-zwarte metselwerk, had de stroom het doode lichaam gedreven, en wiegde het zacht.

De visscher liet zijn net in den steek en ging ijlings hulp halen.

In een der tentjes, die na hoog water de zandwerkers daar onder den kademuur opslaan, werd hij neergelegd.

Waar de blinde wateren hun schat uitstorten: het blanke zand, de naakte, rulle oer-aarde, zuiver en onvruchtbaar, - daar spoelden zij aan dit jonge leven, verzwolgen in hun bewusteloos geweld.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

(Slot volgt).

Narcissus.

ECHO:
Wie komt en breekt de stilte der spelonk,
En dwingt tot spreken wie het spreken haat,
De stem van Echo, die zoo vroolijk klonk,
Doch 't klagen nu ook liet, daar klacht niet baat?

DE MORGENSTER:
Mijn zuster, 't is de blonde morgenster,
Wier sleutel van smaragd en zacht geweld
Den nacht verrast; gij hoort hoe blij van ver
De dag al hinnikt en zijn draf versnelt?

ECHO:
Ik hoor zijn komst. En door de boomen ijlt
Een vlug gelispel dat de vogels wekt.
Nu vangen ze aan te fluiten onverwijld:
Elk mint zijn gaaike en zingt dus blij-gebekt.

DE MORGENSTER:
Elk mint den dag, het leven en zijn plicht
Van vroolijk zijn, met trouw gezang dat schalt,
De zon bezingend, tot haar glorie zwicht
En over 't woud de purpren schemer valt.

ECHO:
O zuster, in uw glanzen groen gekleed,
Die om de boodschap die gij brengt, verblijd
Den dag en 't leven looft, gij kent geen leed,

Daar u geen liefde, als Echo, heeft misleid!
Waarom onsterflijk zijn, wanneer als zij
Die sterven mogen, ook dit hart bemint
Maar niet kan breken, daar het medelij
Noch levensheil in wederliefde vindt?
Narcissus vliedt mij. - Wend uw klaar gelaat
Van Echo, zuster: laat haar duisternis
En droefheid, sinds haar alle lust verraadt.
Daar daagt geen dag, waar liefde niet meer is. -
Waar wijlt hij thans en speelt de rieten fluit,
Wier wijze lokt de nimfen àl ten rei?..
Ik dronk het klaar kristal van zijn geluid
En lachte 't weer. 't Lachte àlles rondom mij.
Dan danste ik in de zon; met vluggen voet
Den dauwdrop schuddend van de bloem die sliep,
En 'k liep vol ongeduld zijn lied te moet, -
Maar wist niet dat zijn hart een and're riep.

DE MORGENSTER:
Narcissus zingt niet meer. Ik zag hem staag
Wanneer ik te avond van de bergen steeg,
In 't groen gedoken, waar een bron nog vaag
Gemurmel zong, wijl rondom alles zweeg.
Daar lag hij luist'rend aan haar ronden boord
En zocht de stem in 't diep en neeg er heen:
Ik zag hem, als van 't eigen beeld bekoord,
Er te ochtend weer in wake, eer 't licht verscheen.
Hij dronk zijne eigen kus, en kuste een mond,
Zijn lippen ver, al steeg die wijl hij boog,
Maar vluchtig telkens voor zijn blik verzwond,
Wanneer zijn kus het fronsend vlak bewoog.
Doch immer lachte 't beeld er weer en kwam
Zijn kus te moet, en speelde 't lokkend spel,
Dat rust en vroolijkheid hem àl ontnam:
Hij zei zich zelven om zijn beeld vaarwel.
Narcissus zingt niet meer: doch waar hij lag
En staarde, tot hij zwijgend de oogen sloot,
Ontsprong een nieuwe bloem: zij troost den dag
Voor 't heil dat met Narcissus' schoonheid vlood.

ECHO:
Narcissus stierf! en Echo leeft en lijdt....
Gij doofde uw glanzen niet, en volgt uw spoor
Van heldre stralen? Ongevoelig rijdt
De dag zijn gulden wielen als te voor...
En immer stroomt de bron haar beker vol,
Die overloopt met liefelijk geruisch....
Weer zingt de merel in den elzentop
En Echo jammert in haar holle kluis!

DE MORGENSTER:
Mijn zuster, voor 't gelaat van 't zonnelicht
Zijn aller menschen vreugde, smart en waan,
Als kleurentonen in het bloeiend dicht
Der Schoonheid, die kan sterven noch vergaan.

FELIX RUTTEN.

Morgennevel.

Voor Bernard Wagenaar.

O zachte omvlotenheid der dingen,
Gij grijze glorie van den dag,
Hoe kwaamt gij alles zoo omringen
En teer omspinnen met uw rag!

't Oneindige is in u besloten,
Het onvermoede wordt gegist,
De wereld in een droom omvloten
En vaag vervloeiend in den mist.

Wat wordt er uit uw floers geboren,
Welk heil omhult uw broze schrijn,
Zal weldra zon weer voor ons gloren
Of zal het milde regen zijn?

EDWARD B. KOSTER.

Weifeling.

I.

Toen zijn vrouw gestorven was en hij zich in het groote oude huis alleen vond met het nauwelijks vierjarig dochtertje, besloot hij het kind aan de grootmoeder toe te vertrouwen en kamers te zoeken voor zichzelf.

Gedurende de lange maanden van Emma's ziekzijn had hij de vreugdelooze ledigheid der kamers niet zoo sterk beseft, maar toen was al zijn voelen en denken in beslag genomen door zijn zorgen voor de zieke, die daarboven, stil en met eindeloos geduld, wachtte op de beterschap, die niet kwam. Maar nu was uit zijn leven dit groote weggevallen en onduldbaar werd hem het zijn in de stille woning, in de holle gangen, waar haar kleine voeten niet meer tripten, in de ruime kamers, die ledig lagen zonder haar stille en toch alles vervullende tegenwoordigheid.

Hij sloot dus het oude huis, dat, daar het met veel van de mooie antieke meubelen zijn ouderlijk erfdeel was, voor hem een dubbele herinnering had: de zachte eenvoudige herinnering aan zijn jeugd - een traag verwelkende, vaag nog geurende bloem - en de wreed-heerlijke, martelendzoete herinnering aan zijn huwelijksjaren - een donker verbloedende roos op scherpen steel.

Op een bleeken zonloozen zomerdag had hijzelf het kind weggebracht naar het stille dorp, naar de grootmoeder, die niet zijn moeder was, maar die hij toch wel als zijn eigen moeder liefhad.

Zij ontving hem, staande bij het raam, waar de bleeke dag met vale sluiers haar witte hoofd omhing. In haar zachte gezicht

trokken wrange smartgroeven de mondhoeken omlaag, maar in haar oogen blonk warm de moederlijk-teere genegenheid voor het kleine meisje. Ze had haar armen uitgebreid en het kind er in gesloten. ‘Wil Emmaatje wel bij Oma blijven?’

‘Ja, ja!’ had het kind geantwoord, terwijl haar gretige oogjes rondvlogen naar alle bekende hoekjes: de kast, waar ze wist geborgen het trommeltje met witte en roode ulevellen, de groote ouderwetsche canapé, waar het zoo heerlijk moedertje spelen was met de poppen, en Oma's werkmandje, waarin zij kleurige lapjes en draadjes wol bewaarde.

Wel was een schaduw van grooten ernst getogen over het blonde kindergezicht, waarlangs de rappe traantjes glinsteren kwamen, toen ze beseffen ging, dat Vadertje niet bij haar bleef, maar slechts ééns in de week zou komen, doch met de vlugge gemakkelijkheid van een heel jong kind had zij zich in haar nieuwe omgeving gewend. Ze speelde met de appelwangige, vlasharige boerenkinderen en groeide op in rustige gestadigheid als een bloem in de weide.

Toen de eerste felheid van zijn smart was geluwd tot een wijde, stil-bezonken droefheid, vergleden zijn jaren in een trage gelijkmatigheid. Er was niets, dat de dagen stuwde. Hij hoopte niets meer van de toekomst; het verleden, met de martelende zoetheid van zijn herinnering, trachtte hij te vergeten. Zijn levenslijn, die in de vreugdige jaren van zijn huwelijk was gestegen tot de hoogte van rustige en zuiverglanzende verrukking, was plots omlaaggeploft in de diepte van vreugdlooze eenzaamheid. Zoo gingen de dagen in vale sleur van veel werken, van stille studie, zonder ontspanning of vermaak, zóo, als was geweest zijn leven vóór hij Emma trouwde. Als een regelmatige onderbreking van deze grauwe egaalheid, die zijn leven was, kwam daar elke week zijn gaan naar het dorp om een dag bij het kind te zijn. Eerst was hem deze gang een daad, die úitstak buiten zijn andere doen, een feit, dat kleur had en helder ópblonk uit de grauwheid van zijn dagelijksche levensdingen, doch weldra werd ook dit hem een sleur als al het andere.

Wel vroeg hij zich een enkele maal af, of hij niet èn zichzelf èn het kind een onrecht deed door het te laten daar op het stille dorp, ver van het vroolijke leven en te vol-

harden in zijn zelfgekozen eenzaamheid. Maar te heftig was nog zijn weerzin tegen de verandering, die 't bij zich nemen van het kind in zijn leven brengen moest, en steeds weer verschoof hij dat, wat hij toch wel voelde als een plicht.

En het kind was vroolijk en gelukkig. Wanneer zij samen op een lichten Zondagmorgen door de velden wandelden, dan snapte hem haar blanke stemmetje kinderlijk-luchtige verhalen uit haar stille leventje in het poover dorp, dat voor haar de wereld was. Nimmer vraagde hij haar of ze gelukkig was bij Grootmoeder, maar hij zàg wel hoe ze zich genesteld had in de koesterende liefde der oude vrouw, die met dit kind haar voorbije moederschap opnieuw doorleefde. Dit legde hem soms even een wrang pijngevoel in het hart, dat hij zich onduidelijk bewust werd als een vage naijver en het deed hem, weer in zijn gewone leven terug, even zijn alleen-zijn met schrijnender scherpte gevoelen.

Toen Emmy zeven jaar was geworden ging ze tusschen de stille wijde velden als een jong blond godenkind. Recht en krachtig was het blanke kinderlijf, omdaan toch nog van al de aandoenlijke teederheid van 't heel jong-zijn. De blonde haren, tot een dikke vlecht bijeengestrengeld, hingen omblonken van een stillen schijn, en een verwonderlijke, wijduitstralende zachtheid glansde in haar blauwe oogen.

Het was toen, dat haar vader en haar grootmoeder zichzelf begonnen te zeggen, dat zòò haar moeder was geweest.

Op een stillen Zondagmorgen, het kind speelde alleen buiten en lang had de stilte gehangen tusschen den man en de vrouw in de kamer, had eindelijk de oude vrouw gesproken over wat hen beiden zoo lang al vervulde. Haar stem ging haperend en onzeker, door haar blauw-dooraderde oude handen schokten nerveuze trillingen.

‘Ja, m'n jongen... ze is nu zoo groot al... een gróót meisje. Ze moet nu naar school... ze moet vriendinnetjes hebben... andere dan de dorpskinderen hier, en een andere omgeving dan hier bij mij... ik ben een oude vrouw...’

‘Ach, moeder, ze heeft 't goed bij u. Ze houdt van u. U weet zelf 't best hoèveel. Waarom zouden we niet... waarom wilt u veranderen wat goed is?’

Hij was zich scherp bewust van het slappe van zijn woorden en voelde tevens met een hinderende duidelijkheid, dat hij juist niet uitsprak wat het helderst in hem leefde.

‘Het ìs niet goed meer, alles is anders geworden, nu het kind zoo groot wordt en het naar school moet. 't Hoort niet langer hier, maar bij haar vader, bij jou. Dat voel je zelf toch ook wel, m'n jongen?’

Het duurde eer zijn antwoord kwam. Vaag speurde hij in de woorden der oude vrouw een verwijt om zijn tekortkoming jegens het kind, of was het zijn eigen gevoel, waarvan hij zich nooit rekenschap had gegeven, dat hem aanklaagde? Ja, het was toch ellendig eigenlijk, al die jaren had hij zichzelf opgesloten en het kind van zich vervreemd. En nu moest Moeder het zijn, die hem aan zijn plicht herinnerde. En zoo licht zou het haar toch zeker niet vallen zich te scheiden van het kind, dat de vreugde was geworden van haar stillen ouderdom!

Het was deze laatste gedachte, die hij onwillekeurig het eerst in woorden bracht.

‘U zult haar missen, Moeder; het zal u stil worden hier.’

Een siddering trilde over het verbleekte licht der oude oogen, heel even, de woorden kwamen in zachte rust:

‘Ja, m'n huisje zal stil zijn... Maar ik heb 't geweten, al die jaren, dat ik haar niet houden mocht. Alle dagen wist ik, dat één dag die zou zijn, die haar weer van mij zou wegnemen. Dien dag heb ik lang verwacht.... veel eerder al dan vandaag... nú beschouw ik elken dag als winste...’

Weer priemde hem het onuitgesproken verwijt in Moeders woorden. Hij zag zwijgend voor zich. De kamer stond vol van het licht van den gulden dag, over den blonden weg achter de open ramen joelden de zonnespelingen.

Even knerpte het grint in het voortuintje onder vlugge voetjes. Hij giste er het kind, doch zag niets. Maar in zijn verbeelden aanschouwde hij plots zijn mooie, fiere dochtertje met haar blanke leedjes en de glanzende klaarte van haar oogenblauw onder de goudige schaduwing van heur haren. Iets warms en innigs werd in hem wakker, gleed lichtend over de donkerte van zijn benarde denken, zijn zichzelf-zoekend denken. En eensklaps wìst hij, dat hij, diep in-zich, steeds had verlangd, had gehunkerd naar het bijzijn,

naar de liefde van dit kind, dat hij er al die jaren zichzelf moedwillig van had beroofd in zijn onmacht, zijn willoosheid om het leven te aanvaarden zòo als het voor hem geworden was. Hij had gemeend zijn leven lichter te maken door zich op te sluiten in zijn eenzaamheid en te breken al wat hem aan het verleden bond; in dit oogenblik voelde hij scherp en klaar, dat hij het zich onnoemelijk zwaarder had gemaakt door zich te ontzeggen wat uit dit verleden levend voor hem was behouden. Een vreemde ontroering trilde om zijn mondhoeken, deed een hapering vallen in zijn woorden:

'Moeder... u zegt mij niets, dat een verwijt is... en toch voel ik ieder woord van u als een aanklacht. 't Is of ik nu eerst zie, wat ik van het leven heb gemaakt en wat het had moeten zijn. O, ik ben wel dwaas geweest. Ik heb gedacht het beste te nemen en ik nam het slechtste. Ik had rijk kunnen zijn en ik was arm, al die jaren...!

De oude vrouw glimlachte.

'Ik wist wel, dat je het éens zou zien, dat je eens zou voelen, hoezeer je jezelf tekort deed. Maar het is nog niet te laat, m'n jongen. Al je rijkdom is er nog... bewaard voor jou.'

De glimlach, als een langzaam aanguldende morgenzon, kwam zijn wezen verlichten, een nieuwe stille vreugde brak in hem open, als een rijpe vrucht.

'Ja, ik weet het, Moeder. U hebt voor mij bewaard dat beste... Al die jaren is het u een vreugde geweest en nu kom ik, die bijna het recht daarop verbeurd heb, 't u ontnemen.'

De witte hand der oude vrouw wuifde een licht-afwerend gebaar, haar antwoord kwam haastig.

'Spreken we daarvan niet meer. Dat kan nu eemaal niet anders. Het is goed zoo, Rudolf'.

Even sloop de luisterende stilte door de kamer. Een zomergeurende wind gleed door de open vensters. Buiten zong een vaag en ver gerucht van kinderstemmen.

'Moeder', zeide de jonge man met een plotselinge haast en een herlevende daadwilligheid in stem en gebaren, 'het kan wèl anders! Waarom zouden we deelen wat we samen kunnen bezitten? Waarom zoudt u niet bij ons blijven? Het zou ons alle drie een vreugde zijn! Het kind zal u ongaarne missen na al die jaren. Blijf bij ons!'

Maar er lag een rustige beslotenheid over het gelaat der oude vrouw; in haar schoot lagen haar witte vingers over elkaar zonder gebaren. En in haar stem was een groote zekerheid.

'Neen Rudolf, dat gaat niet. Het kind moet nu bij haar vader zijn. Te lang al was ze bij haar grootmoeder. Zij is jong en jij zult jong zijn mèt haar. Ik pas niet meer in het leven ginds. Ik zal heel oud zijn, als het kind niet meer van mij is...dan ben ik 't liefst hier, waar ik mij thuis voel. Dring daar niet meer op aan, m'n jongen, het zou nutteloos zijn.'

Zijn denken tastte de waarheid van haar woorden. Zou het kind ooit van hem worden, wanneer het niet, geheel weg uit de oude sfeer, alleen voelde zìjn liefde? Was het niet beter, dat alle oude invloeden geheel verbleekten en haar leven werd als nieuw geschapen? En ook, zou het niet voor de grootmoeder zelve veel minder pijnlijk zijn haar onvertroebelde eenzaamheid te aanvaarden, dan langzaamkwellend dat, wat eens haar alleene eigendom was, zich te zien ontglippen?

Ja, het was beter zoo, hij voelde het. Maar op den bodem van zijn denken lag, als de troebele droesem onder den puren wijn, de donkere, nijpende gedachte, dat hij klein en laf was geweest, dat hij zichzelf had gezocht, dat hem nu werd afgestaan, liefdevol en met verzaking van eigen vreugde, een geluk, waarop hij het recht had verbeurd. Hij voelde zich kleintjes, toen hij zei:

'Dezen zomer zal ze toch nog van u zijn, Moeder.'

'Ja, dezen zomer nog,' glimlachte ze stil.

'Als in September de school begint... dan kom ik...,' hij haperde, zocht zijn woorden, 'dan begint een ander leven voor haar.' Toen, met een poging tot luchtiger klanken: 'Maar in de vacanties, dan stuur ik haar weer naar u, hoor Moeder!'

'Ja, ja,' glimlachte de oude, 'dat is goed, m'n jongen.'

En stille herzegden haar gedachten:

'Dezen zomer nog... en de vacanties.'

Echter het geschiedde alles anders.

Lang voor September kwam hadden de gebeurtenissen ingegrepen en de plannen omvergeworpen.

Op een killen avond in het laatst van Juni - laag hing de bleeke nadag gebogen over de zwart-vochte wegen en uit het regenzware zomerloof schudde de wind een sproeienden druppelenval - liet zich Rudolf door het stille locaaltreintje naar buiten brengen. Het was een vreemde gang midden in de week. Zonderling oneigenlijk leken hem alle dingen, die hij gewoon was te zien in de belichting van de Zondagmorgenstemming. Sterk voelde hij het ongewone van dit gebeuren, en zijn vooruitspeurend denken tastte met een gulzige nieuwsgierigheid, een heet verlangen, naar het vreemde, dat nu in zijn leven ging geschieden.

Het was plots gekomen, zooals iedere ingrijpende verandering.

In het vage halflicht van zijn leven van stille studie, van in zichzelf-gekeerdheid in arbeid, was eensklaps gevallen de alles-ontvlammende vonk van schoon en vèrreikend vooruitzicht. Zonder dat hij op eenige wijze had getracht het begeerlijke voor zich te winnen, heel onverwacht, had men hem aangeboden een breed en veelomvattend werk van wetenschappelijk onderzoek. Het zou hem voeren in de verste en onbekendste streken van de schoone begeerlijke wereld.

Toen hem de tijding gewerd stroomde de vreugde, als een bedwelmende lichtheid, hem door de leden. Het was hem, als stond hij uit grafdonker gewelf eensklaps midden in de zonnewijdheid van een bergwereld. Hij ademde diep en voelde in zich het leven nieuw beginnen.

Maar het kind!

Een hapering schokte in de stijging van zijn vreugdig denken.

Het kind, zijn kleine meisje! Nu eindelijk zou haar leventje gaan naast het zijne, zou hij haar zieltje kunnen winnen, zou ze leeren hem liefhebben, zooals een kind zijn vader liefheeft! Ach, moest hij nu weer uitstellen? Het flitste even bang door hem heen of hij, met dit uitstel, wellicht voor immer zijn kans verspeelde. Maar zijn blij-heftig willen van dat andere, verdrong snel die korte vrees. Dat andere kòn immers niet uitgesteld! En nooit zou het weerkomen, wanneer hij het nu verwierp.

Het moest dan maar zoo. Voorloopig zou het kind bij

haar grootmoeder blijven en naar de dorpsschool gaan. Zoodra hij terug zou zijn kwam ze immers bij hem, voor goed!

Zijn besluit was vast en het leek hem alles heel eenvoudig nu.

Hij besloot tot een onmiddellijke voorbereiding voor zijn reis, het allereerst tot dat wat het eerst had te gebeuren: zijn gaan naar ginds om de oude vrouw en het kind te vertellen dit nieuwe.

En terwijl hij heengleed door den tragen avondval sprongen zijn rustelooze gedachten vooruit en hij vroeg zich af, hoe het die beiden zijn zou wanneer zij wisten...

Hij vond ze aan de tafel, onder den warmen goudschijn van de lamp; de rustige gordijnen hadden den triesten avond buitengesloten.

Er was een verwondering, die even schrik was, over het zoo ongewone van zijn komen nù. Maar hij glimlachte, een blijen, toch wel nerveuzen-glimlach. Toen vertelde hij.

De grootmoeder luisterde zwijgend. Ze roerde niet. Haar blikken lagen op haar moede witte handen. Maar de oogen van het kind zagen wijdopen naar hem op en vroegen. Een vage onrust begon te woelen op den bodem van zijn denken. Hij vertelde van zijn grootsche plannen, van zijn blinkende verwachtingen, en in zijn blik trilde de bedwongen vreugde, maar beefde toch ook de nerveuze ontroering. Hier, onder het klare kijken van het kind, het moede zwijgen der oude vrouw, rees, scherper omlijnd dan in zijn eenzaamheid, nààst zijn vreugde de spijtige onvoldaanheid om wat nu achterwege blijven moest.

Maar hij hield dit gevoel in het sterk bedwang van zijn willen, hij liet het verduwen en overheerschen door dat andere, door het machtig geweld van zijn vreugde. Hij hàd nu eenmaal gekozen: dat, wat hij niet verwerpen kon, zonder het voor immer te verliezen.

Toch blonk zijn blik van een groote zachtheid toen hij het kind bij zich trok en zeide:

'Nu kan er dus nog niets komen van ons plan, kindje. Nu moet ik je nog hier laten... tot ik terug kom.'

De blik van het kind rustte onafgebroken in den zijne. Er was een groote ernst over het gezichtje.

'Komt u nu niet meer Zondags bij Emmy?'

‘Nee kindje, vooreerst niet, dan is Vader te ver weg.’

‘Gaat Vadertje dan zoo ver? Blijft Vadertje lang weg?’

‘Precies weet ik 't nog niet. Misschien een paar jaar.’

‘Een paar jaar...’ murmelde het kind droomerig. ‘Dat is, geloof ik, wel heel lang...’

De grootmoeder had het gelaat geheven. Het was omschenen van een droeve rust. Er blonk een warme vochtigheid in haar oogen, en haar lippen bewogen, maar zij zweeg.

De jonge man wachtte. Er was plots een vreemde zware spanning in hem, een heete hunkering naar een woord van de oude vrouw. Het was hem, als had hij, aldus hunkerend en gespannen, naar haar woord gewacht van het oogenblik af waarop hij de kamer was binnengekomen.

Ze liet de stille oogen naar hem henengaan en met het komen van haar stem door de wachtende stilte was 't hem, of daar eensklaps iets hoog-opstormends tot rustiger deining werd neergeslagen.

‘Mijn jongen,’ zeide ze, ‘je moet doen, wat je denkt dat goed is. Dit is een prachtig aanbod... dat komt geen tweemaal in een menschenleven. Maar... er zijn ook andere dingen, die hun eischen hebben... twee jaar... een paar jaar... is een lange tijd. Daarin kan veel veranderen... veel verloren gaan. Ik... och, 't is niet aan mezelf, dat ik nu denk. Ik kan bij dit alles slechts winnen. Heb je aan alles gedacht, mijn jongen? Heb je gòed nagedacht?’

‘Ja Moeder, dat hèb ik. Ik kàn niet anders dan zoo!’

Zijn woorden kwamen kort en stellig. Hij voelde een wrevel in zich stijgen en werd zich dit gevoel bewust als onwil tegen de onuitgesproken veroordeeling van zijn besluit, niet beseffend, dat het de tweespalt in zijn eigen innnerlijk was, die zijn hooggezweepte gevoelens had neergeworpen.

In de oogen der oude vrouw lag een onaantastbre rust, in klare effenheid kwam haar stem:

‘Ja, dat begrijp ik, en nù billijk ik je besluit. Ik denk, dat niemand er iets bij winnen zou, wanneer je jezelf het ontzeggen van dit begeerlijke oplegde als een offer.’

Hij beet zich de lippen en zweeg. Weer voelde hij even zich klein en benepen. O, hij wist het wel, al had hij 't zichzelf niet willen bekennen, al had hij dit besef met geweld bedolven onder de hevigheid van zijn egoïstische vreugde, hij

wist wel, dat hij wederom het goede ging wegwerpen en de handen uitstrekte naar het verkeerde. Maar ook wist hij, dat hij niet anders kiezen kòn, voelde hij met felle duidelijkheid, dat hij zijn leven lang spijt zou hebben, wanneer hij anders koos. Een breede rust breidde zich over zijn denken, toen hij voor zichzelf zijn eigen voelen aldus had ontward en met kalme zekerheid kon hij nu zeggen:

'Veroordeel niet, Moeder, wat u nu niet het goede lijkt. Ik zei, dat ik niet anders kan. Dat is de waarheid. Ik kan niet mijn leven, voor wie weet hoeveel jaren nog, laten dooddrukken door den dwang van een mezelf opgelegde ontzegging, de ontzegging van iets, dat, zooals u zelf zegt, geen tweemaal iemand wordt geboden. Ik zou er mijn eigen leven mee verbitteren en op dat van anderen zou het terugslaan. U zei het immers zelf al, heusch, het zou geen geluk worden, zoo!'

De grootmoeder luisterde zwijgend en aandachtig, tot op de rustige deining van zijn woorden haar gedachten weggleden, ver. En ze peinsde: was hij niet altijd geweest de stille, in zichzelf verloren werker, die niet wist van wat daarbuiten hem was, die slechts leefde voor zichzelf, voor zijn werk? Totdat hij Emma trouwde. Toen was veel anders geworden, maar toch, de hoofdzaak was gebleven. Want al gaf hij haar veel van zichzelf, het stille toegewijde vrouwtje met de oogen van een kind en het moederlijke hart, had, zonder dat hij het besefte, het leven geschikt en geplooid naar zijn behoeven. Met haar dood was voor hem herbegonnen het leven van eenzaamheid en arbeid, het leven van opsluiting buiten den kring der menschen. Hoe zoude hij ooit geleerd hebben te leven voor een ander? Had het kind dit besef in hem moeten wakker roepen? Haar aandacht verwijlde een oogenblik bij deze vraag. Het was haar even een verwarring, maar weldra steeg haar klaar begrijpen daarboven, voelde zij dezen eisch als een onredelijkheid. Was wel ooit in de eerste jaren het vaderschap van zoo machtigen invloed op een man, dat het zijn leven wist te herscheppen tot een nieuw bestaan, hemzelf tot een nieuwen mensch? Neen, dat was meer dan ze kon verwachten of verlangen van hem, die zoozeer steeds in eenzaamheid had geleefd. En dan, hij was jong, het leven lag nog in al zijn volheid

voor hem. Was het wonder, dat hij met gretige handen greep, nu hem geboden werd, dat hij dorstte en hongerde na zoo lange ontbering?

Een zacht licht blonk over haar gelaat, en haar oogen, vol van mildheid, keerden zich naar den jongen man. Hij wachtte zwijgend en zag hoe de lichtende vrede zich over haar wezen legde.

'Moeder..?' vraagde hij zacht.

Ze stak de bevende witte hand naar hem heen en glimlachte.

'Ach, m'n jongen... ja... ga maar. Het zal wel goed zijn... wel zoo moeten. Het leven is nog lang voor jou en voor het kind. Ik ben oud... ik wil voorzichtig oordeelen over jonge daden.'

Hij boog zich over haar witte vingers en kuste ze.

'Ik dank u', fluisterde hij, in een weeke ontroering, waaronder hij warm weer voelde de laaiïng van zijn vreugde.

Toen keerde hij zich naar het kind, dat zwijgend met de klare vraagoogen naar hem opzag. Hij trok haar wat dichter bij zich. 'Wil Emmy dan nog wachten, zoolang?'

'Ja Vadertje.'

Hij boog zich over haar blank gezichtje, onbewogen en onvertroebeld lag de klaarte van haar oogenblauw onder zijn blik.

'Goddank!' dacht hij met een wijde verruiming, 'dan is alles nu in orde'. En hij was zich nauwelijks bewust van een klein gevoel van spijtigheid op den bodem van zijn ziel, dat het kind zoo gemakkelijk hem miste.

Toen hij weer in den trein zat drong deze gewaarwording scherper in zijn bewustzijn. Het was een donkere vlek in de lichte straling van zijn vreugde. Ja, wanneer hij weer terug was, dan moest het kind bij hem komen. Het werd tijd, wilde hij het niet voor altijd van zich vervreemden.

Hij staarde naar buiten, waar het nu geheel donker was geworden; traag gingen zijn gedachten op het eentonig rythme van de glijdende wagens. Nu en dan zwiepten felle regenvlagen de coupé-ruiten. Hij zocht in de duisternis iets te onderscheiden, speurde, nu en dan, heel ver weg, een snel verglijdend lichtje.

Hij trachtte zijn denken, moe verslapt na de spanning van

daarstraks, te dwingen tot een zuivere voorstelling van zijn diepste gewaarwordingen. Was zijn vreugde nog groot en sterk, alles-overheerschend als in het begin? Of sluierden over den lichtenden glans van zijn blijheid de grauwe floersen van spijtigheid en twijfel? Het was hem niet mogelijk zijn gevoelens te schiften. Hij sloot de oogen. ‘Kom’, dacht hij, ‘ik ben moe en uit mijn gewone doen door het vreemde van dit alles. Laat ik aan iets anders denken. Morgen zal ik klaarder inzicht hebben in wat ik voel en denk.’

Maar toen de trein langzaam binnenstoomde onder de hooge overkapping van het station, waar roesde het veelstemmig geraas van menschen en machines, toen hij zich verloor in den staag-stuwenden menschenstroom der lichtoverweldigde groote-stadsstraten, toen hij zich weer voelde opgenomen in het breede, geweldige, brandend-hartstochtelijke leven, toen ging daar hoog in hem de vreugde opbranden, toen wist hij, dat hij het schoone, dat hem geboden werd, zou doorleven en genieten in al zijn volheid en heerlijkheid.

* * *

Voor de oude vrouw en het kind waren op het stille dorp de maanden in effen gelijkmatigheid vergleden.

Emmy ging nu op de dorpsschool, waar haar hoog, blond verschijninkje vreemd deed tusschen de grove roodverbrande boerenkinderen met hun zon-verkleurde vlaskopjes.

Teer liet de grootmoeder haar aandacht over haar gaan en zag hoe ze slank werd en groot, hoe over haar wezen lag een klare milde rust, hoe haar oogen wijdopen glimlachten in een stâge blijheid. Zóó was Emmy's moeder geweest.

De kalm verglijdende dagen van de wisselende getijden waren aangegroeid tot twee volle jaren sinds den dag, dat Emmy's vader zijn wetenschappelijke reis begon.

Geregeld waren zijn brieven gekomen, prettig-vertellende lange brieven en de oude vrouw en het kind bogen de hoofden tezamen over de dichtbeschreven bladzijden, die vertelden van die vreemde verre landen, dat 't wel een sprookje leek en over schetsjes en foto's, die soms daartusschen lagen.

Geen enkele maal in al dien tijd hadden ze hem weer-

gezien. Hij had niet de gelegenheid gevonden om, zooals hij zich aanvankelijk had voorgesteld, al was 't dan maar voor een korten tijd, thuis te komen, wanneer zijn reis dit zou gedoogen. Steeds was de afstand tusschen hem en die daar thuis hem wachtten groot gebleven, al had hij zich meer dan eens, soms dagreizen ver, moeten verplaatsen. Zoo waren de maanden jaren geworden, voor hem snel vergleden in ingespannen arbeid en het genot van het afwisselende, het volkomen nieuwe.

De grootmoeder was het, als waren deze twee jaren twee dagen geweest, twee lange lichte zomerdagen! Hoe gaat ook zoo snel de tijd wanneer men oud is en weet naderen een lang-verbeide, lang-gevreesde dag! Zij wist het en herzegde het zich dagelijks, dat nu weldra haar leven eenzaam worden zou.

Maar het kind, wanneer het soms terugdacht aan den dag, dat haar vader haar ten afscheid kuste, het kind leek het toe, dat deze dag in een vreemd en ver verleden lag, zoo ver, dat het zich dien nauwelijks meer te herinneren wist, dat het soms was als gedroomd, nooit beleefd. De dagen waren groot en licht en heerlijk, hun vreugde en hun veelheid wischten het verleden uit. En het dacht zelden aan den dag, dat Vader terugkomen zou, wanneer grootmoeder er haar niet van sprak.

De laatste brief, dien ze van hem ontvangen hadden, was uit Parijs geweest.

'Zoo dicht bij huis al,' schreef hij, 'en niet eens gelegenheid om eens even over te wippen.' Maar hij had het nog heel druk, juist deze laatste maanden, want hij had een langdurig wetenschappelijk congres mee te maken en met eenige mannen van wetenschap, met wie hij ginds was samengetroffen, had hij nog enkele nasporingen te doen op cultuur-historisch gebied, hiermede als 't ware besluitend zijn studie en onderzoek van deze beide jaren. Als terloops vertelde hij nog, dat hij in Parijs een Hollandsche familie had aangetroffen, die sinds eenige jaren daar woonde, en met wie hij, bijzonder tot zijn genoegen, had kennis gemaakt.

De grootmoeder was zwijgend en peinzend na de lezing van dezen brief. Nu nog maar een paar maanden, zegde zij

zich, en dan begint voor ons alle drie... het nieuwe leven. Maar er was iets vreemd ontrust in haar en dat voelde anders dan de smart en het zelfbeklag om de komende scheiding van het kind. Doch in de vreugde van de volrijpe, stil-weelderige nazomerdagen verging deze gestalte-looze onrust als een damp in den zomermorgen.

De brief was meer dan zes weken oud en lag nog, door geen andere gevolgd, in het werkmandje bij de kleurige lapjes zijde, toen opnieuw de onrust het hart der oude vrouw besloop. Het duurde ditmaal wel bizonder lang voor er weer een brief van hem kwam! Al bijna zeven weken nu! Zou ze hem nog maar eens schrijven, hem vragen eens even iets van zich te laten hooren? Maar dadelijk schoof ze deze gedachte van zich weg. Neen, zoo kinderachtig moest ze niet zijn. Hij had het immers druk en de tijd was nog maar zoo kort. Wie weet, kwam hij niet over weinige dagen al naar huis. Maar een enkel woordje had hij toch wel kunnen schrijven, al was 't maar een kaart geweest.

Zeven volle dagen van wachten, van groeiende onrust en tweestrijd waren voorbijgegaan.

Het was October geworden en plotseling, na dagen van stil-verklaarde, gouden herfstrust, was het slechte weer gekomen, regenvlagen en gierende wind. Het begon al vroeg te schemeren, in huis was het kil en onbehagelijk. Het kind, jong en bewegelijk, levend in zichzelf, voelde dit niet zoo, maar de oude vrouw, gedoken in haar stoel voor het venster en uitziende over de wijde triestheid der najaarsvelden, voelde om zich heen een huiverende verlatenheid en verlangde naar gezelligheid en warmte.

Toen, op een middag, dat ze zwijgend uitzag over den eenzamen landweg en haar aandacht wegdroomde langs de grijs-overnevelde velden, zag ze den postbode, die het huis naderde. Met een schrik schokte ze wakker uit haar gepeinzen: daar kwam de lang-verbeide brief. Er ging door haar oude lichaam een vreemd-heftig bonzen van haar hart en moeizaam ging haar adem, totdat zij den brief in haar handen hield.

Het was doodstil buiten. Over velden en wegen floerste

het nevelig grijs van den herfst, geen wind bewoog de strakke boomen. En in de kamer was het stil, als ging daar niet de levende adem van een eenzaam mensch.

Roerloos zat de oude vrouw over den brief gebogen en bestaarde de volgeschreven witte bladen. Het was haar als was het leven plotseling veranderd. Een zenuwachtige beving schokte door haar handen, toen ze de bladzijden terugblaarde en weer herlas:

'...En nu, Moeder, moet ik u vertellen, wat ik al eerder had willen en moeten zeggen. Maar ik heb geaarzeld en gewacht en nu nog doe ik het met schroom. Want ik weet, dat het u bedroeven zal, en dat doet mij pijn, al is het dan mijn schuld niet. Wanneer ik naar huis kom, Moeder, over weinige weken, dan kom ik niet alleen en wanneer ik met mijn Emmy een nieuw leven ga beginnen, dan zal daar iemand zijn, die haar als een moeder liefhebben wil.'

'Vindt mij niet lichtvaardig of harteloos. Ik ben noch 't een noch 't ander. Ik heb het mooie verleden niet vergeten, maar het is voorbij, daar kan ik, die jong nog ben, niet bij leven. Ik weet, dat u, in wier hart het verleden levend bleef bewaard, omdat men op uw jaren aan geen toekomst meer denkt, droevig zult zijn, dat het u pijn zal doen de leege plaats te zien ingenomen, maar ik weet ook, dat u vol goedheid is en vol mild begrijpen.'

'Ik schreef u al, dat ik met de Hollandsche familie van Nispen hier kennis maakte. Het is hun dochter, die voortaan mijn leven deelen wil. Ik wil u niets van haar vertellen, woorden zeggen zoo weinig; haar eigen persoontje zal bij u het beste pleidooi zijn.'

'Over twee weken hoop ik naar huis te komen. We komen dan samen. Eline logeert bij haar familie in Den Haag.'

'Ik hoop, dat u mijn Emmy zult willen vertellen, welke verandering er in haar leventje gaat komen; dat wil ik liever dan het haar te schrijven.'

'En als wij samen komen, Moeder, zult u dan in liefde ons ontvangen, terwille van de liefde, die toch u en mij verbonden heeft deze jaren?'

De dagen gingen rustig verder.

In het gebeuren der dingen was niets vreemds of bizonders en toch was sinds den dag, dat de brief kwam, voor de oude vrouw en het kind het leven volkomen veranderd. Want de toekomst was anders geworden.

De grootmoeder was stil en peinzend, de zacht-rustige, altoos evenwichtige blijheid van haar innerlijk voelde ze verstoord, zwaar-overschaduwd door een wrange pijn, door het bang vóórvoelen van groot leed.

Ze dacht aan haar zacht blond kind, wier korte leven voor haarzelf en anderen één blanke lichtdag was geweest, haar kind, dat zooveel gegeven had van stille blijdschap en zuiver geluk, omdat zijzelve zoo rijk was. O, hoe groot was toen het geluk geweest en wie had gedacht aan de verandering? En nu kwam een vreemde...

De vermoeide oude oogen knipten. Neen, neen, dat was niet billijk, niet goed! Nu dacht ze aan zichzelf het eerst, aan haar eigen verdriet. Het was toch wel begrijpelijk, dat een jonge man niet zijn heele leven alleen bleef, en het kind... wel, voor het kind was het misschien veel beter zoo.

Maar wanneer haar gedachten deze laatste overweging formuleerden, dan was het haar als betrapte zij zichzelve op een onoprechtheid. Neen, dat was het juist, diep in zich koesterde ze geenszins de overtuiging, dat dit beter zoo was voor Emmy. Integendeel! Al deze jaren had zij Vader en Moeder beiden gemist, nu was het tijdstip gekomen, dat ze tenminste haar Vader terug zou krijgen en kwam daar nu niet die vreemde vrouw zich dringen tusschen hen beiden, om misschien voor immer een inniger verhouding, een dieper elkaar begrijpen en liefhebben tusschen hen onmogelijk te maken? Zij, de grootmoeder, die al deze jaren het kind Vader en Moeder had moeten vervangen, wier leven in liefde voor haar was opgegaan, zij had zich vrijwillig geheel teruggetrokken, opdat daar niets zou zijn tusschen het kind en den Vader, en nu kwam een vreemde, eene, die heel geen rechten had, en zìj zou alles hebben...!

Maar weer bestrafte zij zichzelve en trachtte den stroom van haar denken in andere bedding te leiden; nu was ze alweer teruggekomen aan haar punt van uitgang: haar zelfbeklag, het laffe medelijden met zichzelf. Neen, ze mocht daar niet meer aan toegeven. En tegenover Emmy schroefde

ze zich op tot een moeilijk volgehouden opgewektheid, sprak ze met een zeer bedriegelijke vreugde in haar stem over dit groote gebeuren, dat daar een lieve jonge vrouw zou komen, die voor Emmy zorgen wilde als een moedertje en die haar wilde liefhebben, haar en Vader.

En wanneer ze dit alles zei, dan was het haar eigenlijk, of ze alleen maar zoo sprak om zichzelf te overtuigen van wat ze zoo graag gelooven wilde, maar niet kon.

In het kind had dit nieuwe vooruitzicht een groote verwarring gewekt. De voorstelling, die zij zich gemaakt had van haar leventje, zooals dit worden zou, wanneer Vader terug zou zijn en zij samen zouden wezen, was plotseling verstoord. Zij trachtte zich een nieuw beeld op te bouwen, maar dit gelukte niet; het bleef alles vaag en onduidelijk.

Ze zou nu voortaan een moeder hebben.

Niet zooals andere kinderen, een echte moeder, waar je heelemaal van bent en die altijd bij je is geweest, van toen je zoo heel klein nog maar was af, maar het zou toch net zijn of ze echt Emmy's moeder was. Want ze zou voor haar jurken zorgen en kijken of ze haar lessen leerde en met haar uitgaan. Zouden andere menschen nu denken, dat het haar heusche moeder was? En zou zij, Emmy, haar Moeder moeten noemen? Maar hoe kon Oma zeggen, dat die vreemde dame van haar houden zou? Ze had Emmy immers nooit gezien! En hoe kon Oma dat nou weten? Een echte Moeder houdt natuurlijk veel meer van je, want die krijgt je al als je nog maar zoo'n heel klein kindje bent en die zorgt altijd voor je en doet alles voor je. Dat zag ze wel bij andere kinderen, bij Sientje en Jaan van den veldwachter en bij Toosje... Niet bij Piet van den molenaar, die had zelf alleen maar een vader... maar wel bij Annetje en Arie van boer Rikkers aan den overkant. Dié hadden een snoezige moeder! 's Avonds mochten ze op haar schoot zitten, en ze waren toch al acht en negen jaar, en Zaterdagsavonds vertelde ze! Zou zij ook nog op den schoot mogen zitten van haar moeder? Moeder.. Haar diepste voelen betastte dit woord rondomme. Wat gek klonk dat, als je nooit haast je moeder hebt gekend! Op Grootmoeder's schoot zat ze ook nog wel, als die tenminste niet te moe was. Ze werd al zoo zwaar, zei Oma. En

Vader? Zou die nou van Emmy het meest houden? Of meer van die vreemde dame? En zou Vader nou nooit meer denken aan Emmy's echte moeder?...

Zoo woelden de gedachten door haar henen. En al meer groeide de spanning, al verwarder, vager en verwrongener werden haar begrippen en verwachtingen, naarmate de dag naderde, dat Vader zou terugkomen.

Het was op een klare stille dag in het laatst van October, dat een telegram melden kwam, dat morgen Vader zou weerkomen.

* * *

De oude vrouw en het kind zaten in de stille kamer en wachtten.

De grootmoeder was gedoken in haar stoel voor het venster, in haar zwarten schoot lagen de broze bleeke handen gevouwen en roerden niet. Een droeve rust lag over haar wit gelaat gespreid.

In de vensterbank rekte zich het kind omhoog en tuurde, het gezichtje tegen het glas gedrukt, den weg af. Daar waarde de stilte van den Zondagmorgen onder kerktijd. De zon scheen bleekgoud door een fijnen herfstnevel, aan den overkant stonden de populieren met hun doorzichtig geworden loof in ontroerende broosheid tegen de blanke lucht.

Het kind en de grootmoeder zwegen, maar het was een vreemde stilte, die tusschen haar was. Het was als zweefden onophoudelijk de onuitgesproken gedachten, die beider wezen vervulden, van de een naar de andere, als hechtte het onverpoosde denken aan hetzelfde haar beider innerlijk aaneen in onverbroken contact.

De oude vrouw had in dit zwijgen allen dwang van zich afgelegd.

Al die voorbije dagen, vanaf het uur, dat de groote verandering zich in haar leven had gedrongen, had ze met angstvallige nauwgezetheid zich gesteld onder de dwingende noodzakelijkheid haar diepste gedachten te verbergen. Alle droefheid en vrees had ze in zich weggedrongen, haar vaak inzinkende innerlijke kracht omhooggehouden, om, voor het kind, haar droeve wezen te verhelderen met een bedriegelijke

vreugde. Maar in dit oogenblik, nu ze het supreme moment nabij wist, was het of alle willen haar ontzonk; haar moedelooze zwijgen was de weerlooze overgave van haar diepste innerlijk.

Ze aanschouwde met verstolen blikken het gezichtje van het kind. Van een effen klaarheid waren de rustige trekken overtogen. Maar de blauwe oogen, die heentuurden over den weg, waren donker-verwijd en er blonk soms even een tinteling in van een gretige, toch beklemde nieuwsgierigheid.

De oude vrouw zweeg maar immer. Het was of iedere gedachte, geschikt om te worden uitgesproken, uit haar moede hoofd was weggegleden. Maar de durende stilte, die was als een onuitgesproken klacht, beklemde en benauwde haar; het werd haar een bijna ziekelijk verlangen, dat het kind iets zeggen zou.

Het zachte gerucht van haar zuchten in de stilte deed Emmy's aandacht wenden. Zij keerde de zoekende oogen naar haar grootmoeder. ‘'t Duurt wel lang, hè Oma?’

Een milde verlichting doorvloeide het denken der oude vrouw; de starre beklemming week van haar, toen de stem van het kind de zware, gave stilte verrafelde.

In haar oogen look iets op van de oude blijmoedigheid en een zachte schijn ontspande haar verstrakte wezen.

‘Dat lijkt zoo, m'n kindje, omdat we zitten te wachten. Kijk maar eens op de klok, ik denk, dat het nog niet eens zoo laat is.’

Maar terwijl Emmy zich liet afglijden van de vensterbank, klonk van ver het gedruisch van wielen over den grintweg. Het kind stond eensklaps onbewegelijk, toen sloeg ze de handen samen en sprong naar het raam terug.

‘Sst!’ riep ze, ‘Ik hoor wat! Daar komen ze, Oma!’

De grootmoeder had zich opgericht, haar handen omklemden met pijnlijke vastheid de stoelleuningen. Ze wachtte en luisterde naar de naderende geluiden, maar in haar ooren was plotseling een heftig gonzen van het jagen van haar hart.

Toen zag ze hoe het rijtuig langs de ramen rolde en stilhield voor de deur. Ze hoorde het dichtkleppen van het portier, het opengaan van de voordeur. Ze hoorde stemmen, die nader kwamen en onderscheidde, met een beving van vreugde en pijn, de

vertrouwde, lang ontbeerde mannestem. Maar alles gebeurde haar als in een droom.

Ze voelde Emmy's handje, dat haar hand zocht en hoorde de stem van het kind zacht en snel zeggen: ‘Oma, Omaatje! Hier is Vader!’ Maar het was of alle daadkracht uit haar was weggevloeid.

Toen zij binnentraden, de man en zijn bruid, had zij zichzelf hervonden, al deed nog een vreemde lichtheid haar bevende oogen knippen.

‘Dag Vadertje! Dag Vadertje!’ Emmy's stem schalde plots in een hellen juichkreet op, terwijl ze haar vader in de armen vloog, vergetend het bijzijn van de vreemde.

En zoo, terwijl het kind zich nog aan hem vastklemde, bracht de man het meisje, dat naast hem ging, tot vóór de oude vrouw. Zij was opgerezen uit haar diepen stoel en strekte naar hen heen de sidderende handen. Maar toen ze hen daar zoo zag voor zich staan, die drie, die voortaan zouden tezamen hooren, terwijl niemand bleef naast háar om haar eenzaamheid te verzachten, toen sloeg een koude golf van smart over haar ziel en het was haar, als zouden de woorden van welkom op haar lippen verstarren.

Een oogenblik sprak niemand. Maar in de oogen van den man, die diep in de hare schouwden, was een klemmende bede. Zij verstond die onuitgesproken vraag woord voor woord en haar hart gaf zich in mildheid over. Heel de volheid van haar zuivere gave liefde stortte zich in haar oogen, in het teeder gebaar heurer handen, in den trillenden klank van haar stem.

‘M'n jongen... wees welkom... weer hier. Goddank, dat we je weer hebben!’

En terwijl haar zachte blikken opgingen naar het meisje en ze den pijntrek, die even zich kwam verscherpen langs haar mondhoeken, in een glimlach wegwischte: ‘En gij, m'n lieve, ik hoop, dat ge u gelukkig zult voelen... bij ons...’ Doch voelend dit klinken als eischte zij haar deel op van een geluk, waar zij buiten staan zou, herzegde zij haastig - en dit was een laatst verwinnen van zichzelve - ‘dat ge samen gelukkig zult zijn in uw nieuwe leven.’

De warme schijn van het in mildheid zich elkaar genegen weten kwam overglanzen de intimiteit van hun samenzijn.

Als een vaag gerucht glipten de schaarsche woorden door de kamerstilte. In de oude vrouw waren de zwoegende gedachten verstild; een teere weemoed om voorbije dingen omhing haar ziel, zooals een avondlijke glans glijdt over fluisterende tuinen. In den man en het meisje was de vreugde om het nieuwe, dat komen ging, maar hier werd die vreugde gedempt als de luister van den morgen, die door nevelen rijst.

Het kind zat zwijgend. Haar klare blikken zwierven van de een naar de ander. Een klein verlegen glimlachje ontplooide haar mondje, wanneer ze haar vaders oogen ontmoette. Na haar eerste vreugde-opwelling bij het weerzien was de schroom gevolgd, het licht-beklemmend gevoel van vreemdheid. 't Was alles nu zoo anders dan vroeger! Toen kwam Vadertje alleen en dan was hij heelemaal van haar, dan gingen ze samen wandelen en dan vertelde ze hem alles. Nu was die vreemde dame erbij en ze zat naast hem, want nu hoorde zij bij Vadertje. En Vadertje zat zoo stil bij hen, net of hij eigenlijk maar op visite was, als een vreemde meneer.

En de vader zelf, hij gevoelde zich bijna als een vreemde.

Na zijn twee jaren van omzwerving, teruggekeerd in deze intiem-vertrouwde omgeving, vond hij deze gansch anders dan zij hem, in dien langen tijd van wegzijn, door zijn herinnering was bewaard. En het was hem innerlijk een wonderlijke onzekerheid, of dit alles waarlijk zoo was veranderd, als het hem toescheen, of dat hij het was, die anders was geworden, met andere oogen zag. Van welk een doodsche statigheid leek hem de laaggezolderde kamer! Had altijd zoo schaars het vale licht naar binnengevloeid onder de ouderwetsche rolgordijnen? Was Moeder zoo oud geworden in die twee jaar, of was het zijn herinnering, die hem bedroog, wanneer hij zich haar voorstelde met nog veel jeugdig leven in de rimpeling van haar gelaat, in de verdofte glanzing van haar oogen? Alle dingen leken hem ontzield in een onnaspeurbare, beklemmende verstarring.

Hij zag naar zijn kind. Met gretig verlangen en bijna schroom tevens omtastten zijn vorschende blikken haar rustig-klare wezen. Hoever had hem de tijd gescheiden van dit, wat hem het eigenst was? Zij zat daar stil in het grijze, al wintersche licht, waarin haar blonde haren een zachte gloeiïng gaven, een frischheid als van prillen morgen

was over haar. Ze zat wat kleintjes nu, in de vreemdheid van dit nieuwe, maar hoe vol van rustig zelfbesef was het toch zoo kinderlijk gebaar, waarmee ze het blond-omhuifde hoofdje hief! Hij zag hoe ze opkeek naar de grootmoeder, die tegenover haar zat en hoe ze met haar vluchtig glimlachje haar even toeknikte. Het doorschokte hem met een korte, doch scherpe ontroering, zooals doet de geur van iets lang vergetens. Het was het verleden, dat even, ontastbaar en onverwoord, in hem opleefde. Het was niet meer dan een ongrijpbare schim, snel weer vervagend, maar het liet een drukkende beklemming in hem na. Hij worstelde met zijn gedachten om dit gevoel te formuleeren, maar een nevel van verwardheid was rond den kern van zijn voelen.

Op dit oogenblik liet de grootmoeder het kluwen van haar brijwerk van haar schoot glippen; het rolde onder een stoel door en verdween onder de tafel. Emmy's lach schalde helder op als een vonk in de schemering, met de vlugheid van een jong poesje wipte ze van haar stoel en schoot onder de tafel. Toen ze haar grootmoeder het kluwen terugbracht was er een helle glanzing van pret over haar gaaf gezichtje, in deze plotselinge daad, die haar wegrukte uit het vreemde, had ze haar ongedwongen doen van immer teruggevonden.

Toen vloeide een wijde verruiming, als de opheffing van een last, uit over het denken van den man. Wat was ze een kind! Wat was ze levendig en spontaan! Heerlijk die blije echtheid, die als een voorjaarswind om je heenwoei!

Een glimlach ontspande zijn mond. Het kind glipte langs hem heen naar haar hoekje terug. Hij greep haar bij haar vlecht en trok haar naar zich toe.

‘Kom jij eens hier, m'n kleine meisje. Kom je nog eens op Vader's schoot of ben je daar nou te groot voor geworden?’ Hij zegde het als een scherts, maar de pas beleefde ontroering beefde nog na in zijn woorden en kleurde ze anders. Hij trok het kind op zijn schoot en hield het dicht bij zich.

Uit haar hoekje bespiedde de grootmoeder het jonge meisje naast den man.

Jong en uitbundig deed in de stille rust van het oude dorpshuis de eclatante gratie van haar onhollandsche verschijning.

Met het gemakkelijk gebaar van hen, bij wie iedere beweging de uiting is van een natuurlijke bekoorlijkheid en harmonie,

leunde ze terug in haar stoel, waarin haar soepele leden in dwanglooze overgave zich legden; de fijne vingers waren tot elkaar gespitst; op haar rank-gelijnden hals, blank opbloeiend uit de lage uitsnijding van haar fluweelen kleed, neeg haar donker hoofd even achterover. In de loom halfgeloken oogen twinkelde een lichtje.

De oude vrouw beschouwde haar met pijnlijke aandacht. En onwillekeurig maakten haar speurende gedachten een vergelijking: dit luchtig mondaine wezentje met het berekend behaagziek spel van haar slanke leden, de wisseling van drooming en felheid in haar zinnelijke oogen... en haar eigen Emmy, zooals dìè geweest was, stil blond kindje met haar zoete oogen en stem, het moederlijk gebaren van haar zachte handen. En het warde in een verdrietige verwondering door haar heen, hoe Rudolf juist hààr had gekozen, hoe hij juist deze liefhebben kon, die zòò zeer anders was...

Zoo anders ook dan hijzelf! Ach, misschien wel juist daarom, omdàt zij zoozeer het uitgesproken tegendeel was van wat zijn leven altijd was geweest. Zij was voor hem het nieuwe, het onbekende, van haar verwachtte hij inderdaad de vernieuwing van zijn bestaan. Wat dat betrof had hij wel goed gekozen, misschien. Maar het kind? Een wrange droefheid snerpte door haar denken. Zou voor het kind dit een goede moeder zijn? Ze had nog bijna niets tegen Emmy gesproken; ze haalde haar niet eens aan, riep haar niet eens bij zich. En nu, terwijl het kind op haar vaders schoot zat, in speelsch gevlei dicht tegen hem aan gekropen en hem de blonde vlechten rond den hals wond, zooals vroeger... waarom flitste het nu zoo schamper in haar oogendonkerten? Waarom trok boven haar felwitte tandjes de bovenlip omhoog in een glimlachje als van spottende geringschatting? O, 't was wel niet zoo duidelijk, de opflitsende vonk in haar oogen bluschte snel, de bewegelijke lippen lagen weer in rust opeen. Velen hadden het misschien niet eens gezien, maar haar oude oogen zagen scherp, nu haar hart ontrust was. Zagen ze te scherp en was ze onbillijk en bevooroordeeld tegen deze jonge vrouw, die een onaanvechtbaar gevoel in haar diepste innerlijk haar nog immer deed zien als een indringster?

‘Vadertje’, lachte Emmy, terwijl haar kleine vingers een lijntje trokken langs zijn wenkbrauwen, ‘wat hebt u ons een

mooie brieven geschreven! En zoo leuk lang! Hè, heerlijk al die mooie dingen, die u gezien hebt! Zal u er ons nog een boel van vertellen?'

'Ja kleine, dat zal ik! En je nog een boel moois laten zien ook! In den koffer zit nog wel een en ander.'

'Hè fijn!' Emmy stond ineens op den grond, haar blauwe oogen blinkend. 'Wanneer komt de koffer, Vadertje? Gauw?'

Eline's klare lach schalde helder op, voor 't eerst. 'Vader is ineens verlaten en vergeten. Ben je zoo nieuwsgierig naar wat er in den koffer zit, Em?'

Emmy voelde vreemd-beklemmend de verlegenheid over haar zinken. Ze stond bedremmeld en rood en wist niet wat te zeggen. 'Ja.. Me.. Mevrouw,' stotterde ze en ze voelde haar wangen al warmer branden. Ze zag Eline's mooi gezicht, oversprankeld van haar joligen spotlach en met een onduidelijke gewaarwording van pijn in haar hartje voelde ze het eensklaps of ze werd uitgelachen. En zou ze Vadertje nou ineens maar vergeten hebben! Het was haar, of ze plotseling niet meer verlegen was, een groote ernst viel over haar. 'Maar ik zou Vadertje heusch niet vergeten om wat er in den koffer zit,' zei ze. Haar blauwe oogen waren klaar en groot en haar zachte beschroomdheid hief zich in een sterk en rustig zelf besef.

Toen was het de oude vrouw of ze tot nu toe de dingen slechts vagelijk had aangevoeld en ze eerst nu als tastbare werkelijkheden voor zich opgerezen zag. Deze twee, het kind en de stiefmoeder, ze zouden niet in hun nieuw bestaan het geluk voor elkander opbouwen, ze zouden niet leeren elkaar liefhebben, misschien zelfs niet elkaar begrijpen. Hun wezens waren elkaar vreemd en tegenovergesteld, hun oogen bezagen elkander als vanuit vijandige sfeer.

Als een donkere avond zonk de droefheid over haar ziel, de droefheid om wat ze wist verschrikkelijk en onafwendbaar.

* * *

Buiten viel de vroege schemering. De grijze lucht hing strak achter de boomen, niemand ging meer over den landweg.

In de kamer werd het donker. Maar het vuur in den haard, die altijd vroeg al brandde, omdat de oude vrouw

rilde in de najaarskille kamers, wierp grillig-wisselende schijnsels door de warme kamer-rust. In de hoeken hing zwart de duisternis.

Zij zaten nog zonder licht bijeen en er werd niet veel gesproken. Meest was het alleen het geneurie van het waterketeltje, dat zoetjes zong door de stilte.

Traag hadden de lange uren van den dag zich voortgesleept naar den avond. Allen hadden gevoeld den druk, de beklemming van het zich niet kunnen geven voluit, hadden gevoeld, dat daar iets was, dat gelijkelijk leefde in ieders ziel, waaraan niet met woorden mocht worden geraakt, waaromheen, in pijnlijk tasten, ieders denken ging. Zelfs het kind onderging onbewust de beklemming.

De oude vrouw had nog het meest zich ingespannen. Misschien wel, omdat niemand zoo nijpend-pijnlijk als zij voelde de drukkende vreemdheid, die na de eerste toenadering hun zielen scheidde. Ze had veel verteld uit hun stille leven, van haarzelf en van het kind en den jongen man gevraagd naar bijzonderheden van zijn lange reis. En hij had verteld dingen, die ze nog niet wisten uit zijn brieven en ook wel dingen, die hij hen al geschreven had, maar die, door stem en gebaar gekleurd, nu toch weer nieuw leken. Maar het was of hij naast haar, die in dit huis nog een vreemde was, niet meer dezelfde was van vroeger, niet meer zich geven kon, zooals hij dit vroeger deed.

Zoo was de morgen voorbijgegaan en onder het koffiedrinken had de oude vrouw gezegd: ‘Jullie moest vanmiddag toch eens even een luchtje gaan scheppen. Je zit anders zoo den heelen dag in huis. En dan, Emmy heeft ook zóó lang niet met haar vader gewandeld....’

Zij waren dus op weg getogen, de man in het midden, Emmy had alléén naast haar vader willen loopen.

In het dorp was nog iets van leven geweest, mannen, die buiten stonden, wat jongens en meiden, een paar kinderen.

De man en de jonge vrouw voelden het stekend gluren van blikken achter gordijntjes, de nieuwsgierigheid onder een beleefden groet. Ze waren sneller gegaan, ontvluchtend deze beklemming, die nog dezelfde was als thuis.

Maar buiten op de Zondagsche wegen was de trieste verlatenheid oneindig-wijd.

De grauwe velden lagen in nat geglimmer, uit de effen grijsheid van de lucht drupte soms een klamme motregen.

Zij spraken weinig. Emmy dacht aan vroeger, toen ze ook met haar vader ging langs deze wegen op stille Zondagmorgens. Hoe anders was toen alles geweest; toen vertelde ze Vader alles, van school en haar poppen en de vriendinnetjes, die ze had. Nu zou ze 't niet gekund hebben! En ze vroeg zich af: zou Vadertje daar nu aan denken? Nu en dan voelde ze een drukje van haars vaders arm, waarin haar handje rustte. Dan boog hij zijn gezicht naar het hare en vroeg zachtjes: ‘Wel, m'n kleine poes, ben je nu ook een beetje blij, dat we weer bij elkaar zijn?’ Ze knikte met een glimlach in haar oogen en om haar mondje. ‘Ja Vadertje, erg!’ Maar dan was het haar, zonder dat ze wist waarom, of 't nu eigenlijk nog vreemder was. Soms keek ze met een stille beschroomdheid in haar oogen langs Vader heen naar de jonge vrouw, die aan zijn andere zijde ging, of die soms naar haar keek of iets tegen haar zeggen zou. Maar Eline lette weinig op het kind en sprak het zelden aan. Ze tuurde de wijde velden af, die naar den horizon in grijze mistsluiers zich verloren en sprak zacht met Emmy's vader, soms in een taal, die Emmy niet verstond.

Ze waren spoedig naar huis gekeerd. In de gezellige kamer aan den weg, waar het haardvuur knapperde in de rustsfeer van beslotenheid, wachtte hen de eenzame oude vrouw.

Toen ze binnenkwamen en Emmy haar zitten zag in haar hoekje, als altijd weggedoken in haar diepen stoel met kussens, het breiwerk in de witte beef-handen, voelde ze eensklaps den onberedeneerden drang heel lief te zijn voor Oma. Ze knuffelde zich dicht tegen de oude vrouw aan en liefkoosde haar met zachte gebaartjes. Nu voor het eerst bedacht ze hoe eenzaam Omaatje het hebben zou, wanneer zij er niet meer zijn zou. Wellicht was dit plotseling besef geboren uit het haar nauw bewust gevoel van eenzaamheid, zooeven.

De namiddag was heel stil geweest in het langzaam aansluipend duister. De oude vrouw, in haar hoekje bij het raam, had nu niet veel meer gezegd; moe zat ze in haar kussens teruggezonken. Emmy knutselde in stilte aan een jurkje voor haar pop.

En Rudolf, ontzenuwd door de kwelling van dezen dag,

die bleek een verscheuring, waar hij een binding had gehoopt, verweet zich zijn domheid niet eerst alléén te zijn gekomen, en eerst dààrna met Eline. Natuurlijk ware dan alles gemakkelijker geweest voor allen.

Eline was zwijgend in onaantastelijke rust.

Zoo was het een verlichting, toen eindelijk de oude dienstmeid binnenkwam en vroeg, of ze misschien de lamp zou aansteken, omdat zoo dadelijk het eten klaar was.

Er ging als een ademtocht van ontwakend leven door de kamer.

De grootmoeder richtte zich op uit haar inerte houding. ‘Ja, ja, je moet maar vast klaarzetten, Dina. We willen niet te laat eten. De juffrouw moet straks naar den trein.’

‘Hoe laat gaat m'n trein ook weer, Rudolf?’ vroeg Eline met een haast onmerkbaar rekken van haar soepele leden, een even-strakken van haar spieren na den langen dag van enerveerende ledigheid. De jonge man was dadelijk opgestaan, in een eensklaps sterkgevoelde behoefte aan activiteit. Hij zocht het spoorboekje, bladerde wat. ‘We kunnen op ons gemak eten en een kopje thee drinken; om acht uur komt het rijtuig ons halen. Je trein gaat 8.35, dan ben je over tienen in Den Haag.’ ‘Heb ik dan tijd genoeg om den trein te halen?’ vroeg Eline zonder veel belangstelling. ‘O jé, plenty, we rijden er niet langer over dan een groot kwartier.’

‘'t Is maar goed, dat jelui voor een rijtuig hebt gezorgd,’ zei Mevrouw met een blik naar buiten, waar allengs de strakke grijsheid was verdiept tot grauwzwart. ‘'t Is nu niet alles, zoo'n wandeling in het donker. Je kunt hier Zondags nooit een wagentje krijgen, dat is wel eens lastig.’ ‘Rudolf dacht eraan’, vertelde Eline. ‘Ik zou natuurlijk niet op 't idee gekomen zijn.’ ‘Ja, ik ken de plaatselijke toestanden hier nog wel zoo'n beetje’, zei Rudolf met een glimlach, al ben ik dan ook een paar jaar weggeweest.’

Mevrouw antwoordde niet meer.

Eline, afgewend, geeuwde achter haar hand.

De maaltijd bleek nog het beste te zijn van den heelen leegen dag.

Dat deed wel de warme lampschijn over de prettig gedekte tafel, de ontspanning van bezig te zijn en misschien

ook wel het in allen oplevend besef, dat de dag van dwang nu haast ten einde was.

Eline werd bijna vroolijk. Ze praatte levendig met de oude vrouw, die, haar vermoeidheid vergetend, in haar hoogen ouderwetschen stoel rechtop troonend onder het lamplicht, weer de beminnelijke gastvrouw was.

En ze schertste met het kind, maakte grapjes, plaagde het een beetje, en Emmy glimlachte zoo eens stilletjes, maar liet zich toch niet gaan in luchtige vroolijkheid en bleef een beetje strak en in zichzelf gekeerd.

Zoo waren de laatste uren toch nog voorbij gegaan in een mildere ongedwongenheid een gemakkelijker overgaaf, dan den geheelen dag het geval was geweest, en leek het oogenblik van vertrek nog plotseling gekomen.

De oude vrouw stond rechtop, zich steunend aan den tafelrand. Haar moe gezicht leek wel heel oud nu, in den meedoogenloos klaren lampschijn. Rudolf hielp Eline zich aankleeden.

'Pak je maar warm in,' vermaande Mevrouw, 'de avonden zijn al koud.' 'Ja, ja,' lachte Eline, 'er wordt goed voor me gezorgd, dat ziet u.'

'Komt u gauw terug, Vadertje?' Emmy vroeg het schuchter, maar in haar oogen was het hunkerend verlangen naar dit laatste uurtje van den dag, dat ze Vadertje voor zich alleen zou hebben. Er was niemand, die het niet zag en begreep. De grootmoeder zuchtte even.

'Over drie kwartiertjes ben ik er weer, hoor poes. Goed?'

'Heerlijk!' zei het kind, haar gezichtje heel verzacht in blijdschap.

Rudolf keerde zich naar de oude vrouw. 'Zoudt u nu niet liever naar bed gaan, Moeder? U is moe.'

'Maar jongen, je wilt me toch zoo vroeg niet naar bed jagen!'

'Waarom niet? De dag was vermoeiend en u hebt heel niet gerust.'

'Daar kan ik nog wel tegen,' glimlachte ze zachtjes.

Een warm blijdschapsgevoel doortrilde haar om zijn bezorgdheid. Het was als hervond ze iets kostbaars, dat lang verloren was geweest. Maar het vervulde haar tevens met een smartelijken weemoed om wat ze nu toch voorgoed verloren wist.

Doch haar stem en oogen waren vol mildheid, toen ze Eline groette.

* * *

Er viel een groote stilte over de kamer toen de huisdeur dichtgeslagen was, een vreemde beteekenisvolle stilte.

De grootmoeder was weer in haar diepen stoel gedoken; ze legde nu haar moeheid geen dwang meer op. Emmy knutselde zwijgend, dicht onder de lamp, aan haar poppenjurk.

Evenals dien morgen, toen zij wachtten, was het zwijgen een rusteloos heen en weer gaan van haar beider onuitgesproken gedachten.

De grootmoeder peinsde: 'Wat voelt het kind nu? Wat denkt zij van dit alles? Is haar zieltje bedroefd en ontrust? Voelt ze den afstand tusschen zichzelf en die andere?'

En het kind dacht: 'Hoe zou Oma haar vinden? Oma zegt heelemaal niets! Ze heeft mooi haar met zulke leuke krulletjes, zulke zwarte oogen en zulke witte tanden. Maar ze heeft heelemaal niet naar m'n poppen gekeken en niks gevraagd van school en van m'n tennisspel en ze lachte me telkens uit. Ze vindt me, geloof ik, wel kinderachtig. Nee, ze is niet lief voor ons'.

'Het kind is zoo gesloten', peinsde de grootmoeder. 'Ze geeft zich niet gemakkelijk in vertrouwelijkheid. Maar haar gezichtje is zoo strak en haar mondje zoo verbeten. Ik wilde dat ze maar eens sprak.'

Door de kamerstilte ging het zachte zuchten der grootmoeder.

Er was een plotseling als verlucht opleven bij het nieuw gerucht van de huisdeur. Het kind wachtte gespannen, de grootmoeder rechtte haar rug en vergat haar moeheid. Maar toen de jonge man binnentrad had plotseling in hun aller ziel hetzelfde vreemde gebeuren plaats. Het was: dat het hen toescheen, als was nu alles weer als vroeger, als was er niets geschied, dat voor hen alle drie het leven had als nieuw gemaakt. Het was een bedriegelijke illusie, die de kracht had van werkelijkheid. De grootmoeder onderging de gewaarwording en ontwaakte eruit met een schrijnenden weemoed, de jonge man besefte haar met een schok van pijn, daar hij haar in zich ervoer als iets, dat nàást de wer-

kelijkheid zijn recht vroeg, maar het kind gaf spontaan zich eraan over en verloor zich erin. Zij drong zich dicht tegen haar vader aan met een onbedwongen overgave, als heel dien dag haar zieltje niet gevonden had en in het blinken van haar oogen las hij duidelijker dan woorden. ‘Hoe heerlijk dat u nu weer voor ons alleen is!’

Het werd een stille avond.

De grootmoeder sprak niet veel. Zij glimlachte, maar in haar oogen was onrust en om haar mond een trek van pijn. Het kind praatte in een gedempte opgewondenheid, zij vroeg en vertelde met glanzende oogen en leefde, in heerlijke kinderargeloosheid, in haar korte illusie. De vader luisterde met een inspanning, die hem pijn deed. Schrijnend woelde diep in hem een gevoel van vreemdheid, een vaag besef de oude sfeer ontwend te zijn. En daar hij in deze omgeving het nieuwe nog niet kon voelen als zijn duurzaam verworven bezit, was pijnigend in hem de gewaarwording van leegte, van verlies.

* * *

In den voorzomer trouwden Rudolf en Eline.

Na het huwelijk, dat zonder geruchtmaking, in allen eenvoud werd voltrokken, gingen zij heen voor een reis van een paar maanden. Wanneer zij terug zouden zijn en zich gevestigd hadden, zou Emmy bij hen komen. Dat zou juist na de groote vacantie zijn; het was zòò het best geschikt.

Voor de grootmoeder waren het wreed-vreemde dagen.

Zij gevoelde zich juist dien tijd minder goed, zoodat zij niet kon uitgaan. Ze was veel alleen met het kwellend besef, dat daarginds iets gebeuren ging, iets diep-belangrijks òòk voor haar, waar ze toch heel en al buiten stond en dat nu werd voorbereid zonder haar. Zelfs het bijzijn van het kind was haar geen troost; het was, als bleef haar alleen het martelend besef, dat dit nog zoo kort maar duren zou.

Toen, na den trouwdag - die, door Emmy's nu ook afwezig zijn, vreemd als een droom aan haar was vergleden - het kind weer bij haar terug was, voelde zij 't als was, onmerkbaar, het vonnis toch reeds aan haar voltrokken.

Zij stelde zich voor deze twee maanden, die haar nog restten, te genieten, langzaam en intens, in verscherpt be-

wustzijn, van haar bezit. Zij wilde het nog zoo kort durende geluk verdubbelen door de hevigheid, waarmee ze het beleven zou.

Vooral toen ze zich weer wat beter begon te voelen, zoodat ze weer als gewoonlijk in haar hoekje in de huiskamer zat en ze het kind dagelijks om zich heen zag, leek haar dit, na den korten tijd van afzondering, een nieuw verworven bezit.

Met een zoete vreugde in haar droefheid bedacht ze hoe heerlijk juist deze lààtste maand zou zijn: de vacantie van Emmy, wanneer niet de school haar de beste uren van den dag kwam rooven. En ze peinsde er over of het niet mogelijk zou zijn dit genot te verlengen door Emmy iets vroeger van school te nemen. Wat kon het schaden? Emmy ging toch naar een andere school. Ze tobde er lang en ingespannen over, met pijnlijke nauwgezetheid overwegend en uitpluizend dit toch zoo eenvoudige, bang als ze was, ten eigen gerieve, een besluit te nemen, dat in het nadeel van het kind zou kunnen zijn, zich iets toe te eigenen, dat niet het hare was.

Ze eindigde met Emmy's vacantie een week vroeger te doen beginnen. Het kind zelf vond het heerlijk, want het was midzomer, de dagen waren lang en warm en zonnig.

Het was of Emmy zelve voelde de door haar Grootmoeder toch nooit uitgesproken behoefte haar zooveel mogelijk bij zich te hebben. Wel speelde ze meest buiten, maar daar de dagen zoo zacht waren, zat ook de oude vrouw er veel in haar diepen stoel. En nooit ging Emmy ver van haar weg. Ze zat soms langen tijd bij haar te lezen of met haar poppen te spelen en wanneer ze achter in den tuin was, dan gebeurde het wel, dat de oude vrouw opeens het grint hoorde kraken onder de vlugge voetjes en Emmy zich kwam tegen haar aanknuffelen en haar kussen met een onuitgesproken teederheid, die haar wonderlijk ontroerde. ‘Ik kwam maar eens kijken’, zei ze dan, ‘U zit hier zoo alleen.’

Zoo, in de stâge gelijkmatige rust, vergleden de dagen langzaam, maar onweerhoudbaar. Telkens en telkens weer brokkelde er een af van de lange reeks, die nu al korter werd.

Emmy was soms peinzend en stil, soms ook wonderlijk opgewonden. Ze babbelde dan onophoudelijk, zich verdiepend

in gissingen omtrent haar leven in de stad, waar alles zoo heel anders voor haar zou zijn, dan wat ze gewend was. ‘Zou ze daar nu ook vriendinnetjes krijgen? En zou ze een eigen kamertje hebben? Buiten spelen zou ze nu wel nooit meer, hè?’

Voor de grootmoeder waren deze gesprekken een kwelling. Maar ze trachtte zichzelf te vergeten en haar denken met dat van het kind te doen meegaan. ‘Je zult het er wel prettig hebben’, zei ze dan. ‘Nee, buiten spelen, dat kan niet in de stad, maar je zal eens zien, wat een aardige vriendinnetjes je krijgen zal.’.

Toen, in het het laatst van Augustus, meldde een brief van Emmy's vader, dat hij en zijn jonge vrouw over twee dagen zouden thuiskomen en dat hij den eerstvolgenden Zondag zijn dochter zou komen halen.

* * *

De dag hing ruchtloos en bleek over de zomerweelderige aarde. Het grijze licht vloeide traag over de stof-grijze boomen, die loom en roerloos den regen wachtten. In de tuinen hing zwaar de geur der rozen, dien geen wind verstoof.

In de schemergrijze voorkamer zat de oude grootmoeder strak rechtop in haar stoel. Haar handen omklemden de leuningen in pijn-doenden greep. Ver staarden haar oogen en ver droomden haar gedachten. Ze dacht aan een anderen zomerdag, lang terug, die bleek was geweest en zonloos gelijk deze, toen ze ook gezeten had, hier bij het raam, wachtende. Toen was er in haar geweest een zachte verheuging. Men bracht haar toen een klein blond meiske, dat ze geven mocht de moederlijkheid en liefde van haren ouderdom. Het kindeke had even geschreid en toen gelachen en zich dan genesteld in haar armen.

Dat was lang geleden.

En nu was daar weer een zomerdag, die in ruchtlooze stilte over de aarde hing, precies gelijk aan die andere, en wat al die jaren had geschenen haar onvervreemdbaar bezit, dat ging haar nu ontnomen worden.

Er was in haar een wijde doodsche stilte, een aanhuivering van winter over haar ziel. Ze voelde zich heel oud. Maar

er was niets meer over van het zelf-martelend verzet tegen wat onverzettelijk was; dat was nu alles verstild.

Een zachte mildheid ontspande de strakheid van haar wezen, toen het kind binnenkwam. Het was haar of ze in dit oogenblik voor het eerst besefte, hoe zonnig het blonde kinderfiguurtje rondging door het grijze huis.

Het kind was een beetje stil. In haar klare oogen leefde wel de tintelende verwachting van het nieuwe, maar er was een onberedeneerde schroom in haar, die haar deze blijheid dempen deed, en ook was er het verdriet, dat ze nu van Oma wegging.

Ze vleide zich dicht tegen de oude vrouw en speelde met de beenige witte vingers. ‘Nou ga ik weg, Omaatje.’

‘Ja kind,’ fluisterde de grootmoeder. Ze vond niet de kracht om meer te zeggen. Ze schreide niet en haar gezicht leek wel gansch onbewogen. Maar onbewust voelde het kind zich doortrillen door de beving van smart in de stem der grootmoeder. Ze wilde nog wel iets zeggen, maar een onbegrepen schroom weerhield haar. Ze leunde stil tegen Grootmoeder aan en bedacht, dat nu zoo dadelijk Vader wel zou komen. En dan ging ze straks met Vadertje mee. Leuk toch wel, om nou in de stad te gaan wonen! Hoe zouden de kinderen zijn op school? Zou ze gauw een vriendinnetje krijgen? Ze kreeg pianoles en zang en als ze jarig was, dan mocht ze misschien wel een kinderpartijtje hebben...

De grootmoeder bewoog even; haar handen, die kil waren, streek ze over elkaar met een onbestemd gebaar. Het denken van het kind botste en ging in andere richting. Toch wel zielig, dat Omaatje nu zoo erg alleen bleef en ze vond het ook wel naar om weg te gaan. Oma had maar moeten meegaan. Ze had het wel gevraagd, maar Oma wou niet.

‘Met Kerstvacantie kom ik bij u, Oma’, zei ze eensklaps, als beëindiging van haar gedachtengang. ‘Vindt u, dat het nog lang duurt?’

De grootmoeder glimlachte bleekjes.

‘Vindt je 't prettig om dan weer eens bij Oma terug te komen?’

‘Ja, dol!’ zei het kind in eerlijke verrukking. ‘'t Zal dan zoo leuk zijn! En ik zal zoo'n boel te vertellen hebben. Maar Vadertje zei, dat ik misschien wel eens eerder een Zondagje komen mocht. Fijn, hè Oma?’

‘Heerlijk, lieverd.’ De oude vrouw waagde het niet het kind nu te zien in de oogen, waar ze nu wist de vreugdevolle verwachting van het komende. En Emmy dacht, dat Oma 't niet eens zoo erg prettig scheen te vinden, dat ze misschien al gauw weer eens kwam. Ze zei er zoo weinig op.

De lichtlooze uren vergleden traag.

Tegen twaalven kwam Emmy's vader. Hij bleef koffiedrinken en zou in den namiddag met zijn dochtertje naar huis gaan.

Aan de koffietafel zaten ze, zooals vroeger elken Zondag; Emmy tegenover haar grootmoeder, haar vader aan de korte tafelkant over de ramen. Tusschen hen was de gave blankheid van de wit-gedekte tafel, helder in de vaalheid van den dag. Een paar roode rozen kleurden er fel in het kwijnende licht.

Het gaf weer den bedriegelijken waan, dat dit was de herwinning van het oude, inplaats van de afsluiting daarvan. Het kon een Zondag zijn, zooals er zoovele geweest waren. Nù was het de grootmoeder, die het diepst deze begoocheling onderging, aan wier ziel even ontglipte het weten, dat de stroom der dingen wel waarlijk van richting was veranderd. Ach, die pijn van het opnieuw bewust worden! Er was een stadig beven om haar mond, dat ze niet beletten kon en naast haar bord kruimden haar vingers het brosse brood.

De uren gingen hun onwrikbaren gang met langzame gewisheid. Een vreemde gedwongen stilte omdonsde de schaars gesproken woorden, want elk van hen was te zeer vervuld van datgene, waarover niet gesproken werd. Met een beklemd gevoel, als van angst bijna, dacht Emmy aan het oogenblik van heengaan. 't Kwam al zoo gauw nu! ‘'t Zou toch wel akelig zijn om dan op te staan en te zeggen: ‘Nou Oma, nu gaan we weg.’ Haar hartje was vol vreemde ontroeringen, die haar onrustig maakten en wonderlijk opgewonden: het hunkerend en toch angstig-beklemd tegemoet gaan van al het nieuwe, de zachte, haast schreiende droefheid, dat ze nu van Oma wegging. Omaatje was toch wel heel erg lief geweest. 't Was of ze dat nu pas goed wist. En dan het milde medelijden, dat Oma nu zoo alleen bleef.

Het was de oude vrouw zelf, die hen aan den tijd herinnerde. Het wreed-langzame, toch onweerhoudbare inkrimpen

der uren werd haar ten laatste bijna een lichamelijke marteling.

Toen de man en het kind, tot heengaan gereed, voor haar stonden, was haar de pijn van de werkelijkheid zoo fel, dat die haar verdoofde als tot den droom, en zij de heftige wezenlijkheid als onwezenlijk ervoer. In een onbewusten glimlach brak de strakke witheid van haar wezen. Toen Emmy haar kuste, de zoete blondheid van haar gezichtje heel verteederd, werd haar dofheid plots doorflitst door het scherpe bewustzijn, hoezeer nù het kind haar moeder geleek, en fel-schrijnend wist ze, diep in zich, dat ze in dit oogenblik - maar nù smartelijker dan de eerste keer - ten tweeden male haar kind verloor.

MARIE SCHMITZ.

(*Wordt vervolgd)*.

Opvoedend volksrecht.

I.
Het Zwitsersche referendum in de praktijk.

Referendums zijn in het Alpenland zoozéér aan de orde van den dag, dat wie tijdelijk aldaar vertoeft, er weldra al even weinig aandacht aan schenkt, als aan wat de kranten melden omtrent ongevallen bij het Edelweiss-plukken en sneeuwspitsen beklimmen - in het goede jaargetij, helaas, dagelijksche gebeurtenissen.

Of wilt gij een vreugdenrijker vergelijking? Referendums zijn in Zwitserland even talrijk als schenkingen en legaten aan kantons en gemeenten; meermalen vorstelijke giften: kasteelen, buitenplaatsen, plantsoenen, groote sommen gelds voor het bouwen van bruggen, hospitalen, musea, enz. enz. Alles bewijzende dat in de thans meer dan zeshonderd-jarige republiek noch vrijheidszin, noch durf, noch liefde voor de gemeenschap verloren hebben aan levende kracht.

En wat voor den zwitser dagelijksche spijze is, begint ook den nederlander te smaken. Immers onze gemeentebesturen wagen - nog schuchter, en van hoogerhand op de vingers getikt - belanghebbenden te raadplegen; zoo bijv. in zake de winkelsluiting. Lichamen, die vrijer zich bewegen kunnen - zooals kerkgenootschappen - aarzelen niet de leden te vragen wat zij begeeren; kranten noodigen op ruime schaal mannen en vrouwen uit hunne meening te zeggen omtrent allerlei onderwerpen; op elk gebied (het onderwijs niet te

vergeten!) komt men meer en meer tot het besef dat de eenig afdoende wijze om te weten te komen wat iemand wil, is (ei van Columbus!) *hem zulks op den man af te vragen*. Alle andere middelen laten twijfel over, doen halve waarheid kennen, nooit de heele, zuivere waarheid.

Aldus burgert zich ook ten onzent langzaam maar zeker het referendum in; dat volksrecht, thans in Zwitserland zóó populair, dat volgens den zeer bevoegden Theodor Curti '*keine politische Partei und Gruppe mehr zu finden ist*, *die es zu bestreiten wünschte*'.[1)]

Over het zwitsersche referendum in het bijzonder, en over het referendum in het algemeen, is veel geschreven. Goed en afdoende. Maar zonder in het minst de verdiensten dier studies te willen verkleinen, ongaarne zou ik een referendum uitschrijven over de vraag: welke dezer het minst-onleesbaar is voor niet-deskundigen? (De vraag: meest-leesbaar? is heelemaal niet te stellen!) Want vermoedelijk zoude de stembus slechts blanco-billetten bevatten.

Het is trouwens niet de schuld der samenstellers van die geschriften, dat zij het groote publiek niet trekken. Wat minder aanlokkelijk ook dan lange kolommen *ja's* en *neen*'s, dorre opsommingen van wetten en besluiten? Maar hoe op andere wijze uiteen te zetten de beteekenis van dit instituut van zelfregeering?[2)]

Schrijver dezes zoude dan ook geenszins wagen voor den

1) Die Resultate des Schweizerischen Referendum. Bern, Wijss, 1911. In dezen tweeden druk zijn alle referendums van beteekenis behandeld, gehouden in steden, kantons en Bond tot het einde van 1910.

2) Voor Nederland ware te wijzen op twee haast tezelfder tijd verschenen Leidsche proefschriften: mr. J. Cort van der Linden (1908) en mr. M.J. van der Flier (1909). Beide vermelden de tot dien tijd verschenen werken over het onderwerp. Enkele latere zwitsersche zullen in dit opstel worden aangegeven.
Voor wie, geen vakman zijnde, zich verder op de hoogte wil stellen, is aan te bevelen de *fransche* vertaling van Curti's hoofdwerk; daar deze zelf door den zwitserschen schrijver is aangevuld: *Le referendum. Paris*, *Girard & Brière*, *1905*. Wie zich tevens een beeld wil vormen van de geschiedenis van Zwitserland, worde zeer aangeraden de *fransche* vertaling van Dierauer's meesterlijk geschrevene: *Histoire de la Confédération suisse. Payot*, *Lausanne*, *1914*. Deze uitgave is door denschrijver zelf nagezien en op de hoogte gebracht, verdient dus de voorkeur boven den oorspronkelijken tekst.

Gidslezer te treden met beschouwingen omtrent het referendum, indien niet toevalligerwijze twee volksstemmingen, onlangs te Genève gehouden, een zóó frisschen kijk gaven op deze echt democratische instelling, zóó ver ons houden buiten de bekende duffe politieke sfeer, daarenboven werden voorafgegaan door zulke Homerische krachtmetingen, dat beide steekspelen zelfs waardig zijn door vrouwenoogen te worden gadegeslagen.[1)]

Trouwens deze referendums zijn ook voor ons, Nederlanders, niet geheel zonder beteekenis. Want als 't eenmaal vrede is: hoe zullen landgenooten zich haasten in de bergen te verdroomen het doorgestane leed! Waterlanders trekt van zelf het Léman-meer; en ook Genève zal dan bezocht worden - natuurlijk per boot. Doch wie met dit stofvrije vervoermiddel de stad nadert: hoe kwetsen, na al die sierlijk gebogen, bekoorlijk bewassen oevers, de fel in 't zonlicht blinkende, eindelooze, strakke kaden met haar magere boompjes en protzige hotels! Nog veel vreeselijker zoude echter de indruk zijn, indien niet het eerste der bedoelde referendums een einde had gemaakt aan de linieerpest, welke in de negentiende eeuw ook Genève had aangestoken.

De tweede volksbeslissing - evenzeer van aesthetischen aard - is voor den vreemdeling van meer praktisch belang. Zij heeft nl.: betrekking op het teergevoeligst plekje van den mensch. (*Niet* het hart, dames, dat kan tegen een stootje!) Dit referendum toch vernietigde een wet, welke den argeloozen kiespijnlijder gevaar deed loopen, zijn mond bewerkt te zien door allerminst hiertoe bevoegden. Rustig, nu te weten dat men even veilig zijn gebit, als zijn horloge, kan doen herstellen in de veste van Calvijn!

I.

Zie hier de aanleiding tot eerstbedoeld referendum: Eenige jaren geleden kocht Genève met steun van vermogende ingezetenen een groot buiten, gelegen langs den zuidelijken oever van het meer, op een kwartier afstands van de steeds

1) Mijn bijzonderen dank aan den voorzitter van den gemeenteraad, Paul Pictet, en aan den secretaris van de democratische club Kunz-Aubert voor hunnen bijstand in dezen.

zich uitdijende huizenpodding. Opengesteld als volkstuin, stroomt naar dit *Parc des Eaux Vives* op feestdagen en in de avondkoelte een steeds aangroeiende menigte. De publieke weg, welke de eenige toegang vormt tot het park, loopt langs het meer; is twaalf meter breed; dus veel te smal voor zulk een zondagsverkeer. Boomrijen en tramrails verminderen daarenboven de beschikbare ruimte. - In 1912 vroeg derhalve de kantonale regeering bij de volksvertegenwoordiging een crediet aan ten einde een gedachtenwedstrijd te kunnen uitschrijven omtrent de beste oplossing der moeilijkheid. Verbreeding van den weg aan de landzijde was uitgesloten; er zoude dus eenige aanplemping dienen te geschieden in het meer. - De commissie van kamerleden, die het regeeringsvoorstel moest beoordeelen, keurde zulks goed, doch gaf in overweging in het program uitdrukkelijk voor te schrijven, dat ook de nieuwe oeverlijn bochtig moest zijn. Algemeen toch begon men te griezelen van de voorvaderlijke rechtlijnigheid. De kamer vereenigde zich met dit denkbeeld. Zoo min mogelijk af te wijken van het bestaande, slechts het hoogst noodige te verrichten ter verbetering van den toestand, ziedaar wat zij de regeering aanbeval.

Maar de minister van openbare werken dacht er anders over. - Eigenlijk geef ik den betrokkene hier niet den titel, welke hem toekomt. Want de kantons zijn soeverein, (even als voormaals ten onzent de provinciën); de *Conseil d'Etat*, van welke de directeur der openbare werken lid is - het kantonale dagelijksch bestuur, - mag men dan ook niet vergelijken met onze Gedeputeerde staten: deze Raad van State is drager der souvereiniteit; en dus wel verre van hem te vleien, vernedert men het hoofd van de afdeeling der openbare werken, met hem den ministertitel te geven. Doch daar volgens hollandsche begrippen een minister iets heel hoogs is, wordt nog het best door dezen titel zijn ambt geteekend.

De minister nu had groote plannen, en waar de kamer één vinger gaf, nam hij de heele hand. Allerlei wenschen konden nu verwezenlijkt worden! Dames en heeren snakten naar een groot zwembad in het meer; zeil- en roeivereenigingen zochten een veilig onderkomen. Wat, indien vaste tribunes gelegenheid gaven om waterwedstrijden en vuurwerken wèl-

beschut gade te slaan? En zouden watervliegtuigen niet het vreemdelingenverkeer bevorderen? Daartoe zijn bergloodsen noodig. (Onderduikbooten waren toen nog niet populair; bleven dus buiten beschouwing.)

Om ook het mindere kiezersvolk zijn deel te geven: speeltuinen, groote grasvlakten, waarop men zich vrijelijk konde bewegen. En voor de toekomstige kiesgerechtigden: een vijver of kom, zooals in de tuin der Tuilerieën te Parijs, waarin de kinderen scheepjes doen varen, zorgzame moeders ten spijt. Van de Tuilerieën richtte zich vanzelf de blik naar Versailles. Waterwerken?... In alle geval, voor hoog en laag, voor alle standen: een schitterend café aan den oever van het Léman-meer!

Zoo verbreedt zich van lieverlede in het program de ontworpen toegangsweg tot een landaanwinning, welke zelfs Nederland geen oneer zoude aandoen. Zeventien kunstenaars tijgen aan het werk, en brengen 's ministers gedachten in beeld. De jury, door dezen voorgezeten, en verder bestaande uit twee bouwkundigen, een schilder en een tuinarchitect, kent den prijs toe aan een ontwerp, waarin - blijkens het rapport - vooral bekoorde *le rendu sobre et distingué du pavillon des rafraîchissements*. Terloops merkt het verslag op, dat de voorgenomen verbreeding van den toegangsweg tot het park des Eaux-Vives wel ietwat in de knel komt (zelfs over een groot deel der lengte niet met een dubbele boomenrij kan prijken!) doch wat beteekent een afwijking van het oorspronkelijk doel, waar zooveel nieuwe heerlijkheid wordt geboden!

In zijn enthousiasme had de (trouwens in dezen niet deskundige) jury vergeten het bekroonde ontwerp uit een waterstaatkundig oogpunt te bezien. Gelukkig waarschuwde in een vlugschrift een buitenstaander: drager van den beroemden naam de Saussure, de kamer dat werd het ontwerp wet, de toegang tot Genève voor de scheepvaart bemoeilijkt zoude worden, dat daarenboven de voorgestelde roei- en zeilhaven onbeschut lag, en dat het onderhoud der kaden wegens den golfslag grooter uitgaven zoude vorderen dan het geval ware geweest bij oordeelkundiger gekozen richting.

Dit bekoelde eenigszins de voorstanders. Ook had men in het algemeen bedenking tegen de gestrektheid der kaden, welke

in spijt van het oorspronkelijke voorschrift, de aanplemping zouden omlijnen. De regeering vreesde daarenboven dat de kamer het plan te duur zoude vinden; en dus ging de minister zelf voor de teekentafel staan, trok zuinigheidshalve de ontworpen oeverlijn wat landwaarts terug, gaf hier een deuk aan de kade, bobbelde die elders wat naar buiten, en veranderde zoo den indruk - althans op papier. Want meer ervarenen ontkenden dat bij uitvoering het algemeene aanzicht verbeterd zoude blijken.

Het aldus door den minister gewijzigde plan werd aan de kamer ter goedkeuring aangeboden[1]. Deze benoemde uit haar midden een commissie tot voorlichting. Heet schijnt het te zijn toegegaan in deze commissie; zoo heet zelfs, dat hare meerderheid besloot een eigen, zuiniger plan te stellen tegenover het officieele. Hoeveel zuiniger? Moeielijk te zeggen, daar de regeering het overbodig had geacht bij haar wetsvoorstel een begrooting te voegen. Zij meende dat het plan genoegzaam zich zelf zoude bedruipen: er wordt veel in Genève gegraven en gesloopt; de grond- en puinstortingen zouden dus kosteloos voor het aanplempen zorgen. Hoogstens ware een fr. 20.000 per jaar uit te geven. Wel bewees een rekengenie, lid der kamer, dat op deze wijze het minstens vijftien jaar zoude duren, vóórdat de verlangde toegangsweg werd verkregen, en dan toch nog, krap genomen, een zestal tonnen gouds met grond- en kadewerk gemoeid zouden zijn; de regeering liet zich niet uit het veld slaan, en hield haar medelid, den minister van openbare werken, de hand boven 't hoofd, overtuigd van den steun harer kamermeerderheid. Zóó vertrouwelijk ging het goevernement om met diens parlementaire vriendjes, dat eens, toen na hevige aanvallen, de zitting gesloten werd en de minderheid vertrok, ministers en partijgenooten achterbleven in de zaal, om in een onder-onsje verdere verdedigingsmiddelen te beramen.

Met groote moeite wist de commissie eindelijk de kamer te bewegen, alvorens te beslissen, het terrein in oogenschouw

1) Wellicht vraagt men waarom dit een *staats*zaak en niet een *stads*zaak was? Ter inlichting diene dat de *stad* Genève een zeer beperkten omvang heeft; de zelfstandig bestuurde voorsteden (waaronder de gemeente *des Eaux Vives*) vormen het grootste deel van het huizencomplex. Het gold hier dus een kantonaal belang.

te nemen. Het ministerieele ontwerp zoude dan vooraf in het water worden uitgezet; de leden zich dus kunnen overtuigen dat de commissie dat plan terecht afkeurde. Gegeven den geringen afstand, had men wel eerder tot die wandeling kunnen besluiten! Doch beter laat dan nooit, en inmiddels (Juli) was 't mooi weer geworden voor uitstapjes.

Vroeg 's morgens zoude gezamenlijk de tocht worden ondernomen; in de koelte. Te twaalf ure (velen houden te Genève nog de aartsvaderlijke gewoonten in eere) ware en-corps te Eaux-Vives te spijzen. 's Namiddags in stad teruggekeerd, kon in kamerzitting de beslissing genomen worden. Voor den wijn bij 't noenmaal zoude zorgen het gemeentebestuur van Eaux-Vives. Dat bestuur voelde nl. veel voor zoo'n nieuw kermispark op zijn terrein, en wilde zulks door het aanbieden van den eerewijn kenbaar maken. Booze tongen beweerden zelfs dat ook het diner à fr. 2.50 door de gemeente werd bekostigd, doch dit is niet waar; de kamerleden hebben zelf de rekening betaald. En wat den wijn betreft, vergete men niet dat in den omtrek van het Léman-meer de gemeenten wijnbergen en wijnkelders bezitten; zoo'n gulheid dus niets verdachts heeft.

Dies togen op den 7^{en} Juli 1915 de honderd vertegenwoordigers van het kanton Genève welgemoed op weg.[1)] 't Ging heel gezellig toe. Wie ooit het voorrecht had samenkomsten bij te wonen, aan welke verbonden is een middag-

1) Men verwondere zich niet over zulk een talrijke vertegenwoordiging, waar het kanton slechts 31.000 stemgerechtigde burgers telt. Kantonale en gemeentebesturen zijn in Zwitserland buitengewoon talrijk. Reeds Aristoteles achtte dit voor republieken noodzakelijk. Zoo krijgt ieder zijn beurt en wordt politiek wegwijs. Te Genève rekent men dat bij iedere kamerverkiezing ¼ der leden wordt ververscht. Aangezien de leden drie jaren zitten, vernieuwt zich dus de kamer om de twaalfjaren.
Het kanton telt 170.000 inwoners; het aantal stemgerechtigden schijnt dus klein. Toch is het kiesrecht er zeer uitgebreid. Maar in Genève huizen meer dan 50.000 vreemdelingen (⅓ der kantonale bevolking); het vormt voor Italianen en Franschen een soort *no man's land*; nergens kan men zóó gemakkelijk over de grenzen slippen. - Dit verklaart ook de ietwat te roerige stemming; want niet alle buitenlanders zijn rustige elementen; zij steken de inheemsche bevolking der lagere klassen aan. - Hetzelfde geldt voor Zürich en eenige andere plaatsen. (Dit is wèl in het oog te houden wanneer men van zwitsersche troebelen leest. Te ruime gastvrijheid is dikwijls daaraan schuld. Men gaat er dan ook een stokje voor steken.)

maal, weet hoe zoo'n heerlijk vooruitzicht zelfs kalmeert de meest ontvlambare gemoederen. Niemand wil booze gezichten tegenover zich aan tafel zien; dat bederft eigen eetlust. En er was alle reden om zich ditmaal over te geven aan het tafelgenot. Voorstellen worden te Genève eerst bij derde lezing wet; al ware straks dus te stemmen, tijd bleef er te over om zich te ontnuchteren vóór de eindbeslissing!

Vooral ditmaal was het zeer gelukkig dat het vooruitzicht op den gezamenlijken feestmaaltijd de wandelende beoordeelaars genadig stemde. Want anders! Nauwelijks toch op het terrein aangekomen, of de afgevaardigden hadden alle reden om zich te verbazen, en weldra inwendig te koken. Wat immers was het geval? In plaats van één uitbakening, stonden er in het meer *twee!* Alleen de commissie wist het raadsel op te lossen: Beide uitzettingen gaven hetzelfde, officieele plan aan; maar ieder op andere wijze. De haast schuchter onderduikende, magere twijgjes - het dichtst bij den oever - had de minister in het meer doen planten: deze duidden aan de kruinlijn der aanplemping. Zulks is in den regel voldoende; doch hier werd daardoor een min juist denkbeeld gegeven van de grootte der in te nemen watervlakte. Het aan te winnen terrein zoude nl. zéér flauw afglooien; derhalve ettelijke tientallen meters verder in het water de kade komen te liggen. Daarom had de commissie zich den vorigen avond gehaast in het schemerdonker de werkelijke nieuwe oeverlijn uit te zetten met flinke staken, waaraan vlaggen fier wapperden. Nu kon iedereen zich overtuigen hoever de werkelijke waarheid afweek van de officieele! En... zich wederzijds ergeren!

Doch de kamerleden hielden zich goed. Ook aan het noenmaal. Druk zelfs werd getoast. Maar daarna, in de middagzitting der kamer!! *Jamais séance du Grand conseil ne fut plus tumultueuse* merkt een verslaggever op. Eigenlijk waren andere onderwerpen eerst aan de orde. Maar zóólang konden de leden zich niet inhouden. Over en weer werpt men zich beschuldigingen tegen het hoofd, of voor de voeten. (De lezer kieze welke beeldspraak hij het fraaist vindt). Het lid Ador - de in gansch Europa bekende voorzitter van het Roode kruis (dezelfde die onlangs te Bern een pleister moest leggen op de wonde door het lid van den

bondsraad Hofmann geslagen aan de zwitsersche neutraliteit) tracht olie te gieten op de hooggaande golven, geeft in overweging de verdere behandeling uit te stellen totdat... eene officieele begrooting van het plan is opgemaakt. Doch een ander afgevaardigde (wellicht nog in wijnstemming) duwt den eerwaardigen grijsaard toe: *C'est un peu puéril!* Eindelijk, na de gebruikelijke verdachtmakingen, wordt de beraadslaging gesloten, en het zuiniger ontwerp der commissie met 55 stemmen verworpen. Slechts 27 leden stemden vóór, 5 onthielden zich. Vervolgens nam de kamer in eerste lezing het regeeringsontwerp aan.

Dit laatste verwondere niet. De linkerzijde - de regeeringspartij - stemde als één man voor. *Nous devons soutenir le Conseil d'Etat*, gaf onomwonden een partijganger te kennen. Een ander - blijkbaar bevreesd voor verdere pijnlijke onthullingen - wenschte zelfs de gedachtenwisseling te smoren: *S'il y a des patriotes*, *ils doivent faire leur possible pour que les séances du Grand conseil soient écourtées!* (Wijn maakt openhartig!).

De overige partijen stemden verdeeld: feitelijk was het commissie-plan òòk verre van fraai. - Vier dagen later (een zaterdag) holde de kamer door de 2e en de 3e lezing, en ten slotte werd met 44 stemmen vóór en 17 tegen het ministerieele ontwerp tot wet verheven.

II.

Dus had het parlement zijn laatste woord gesproken. Maar *niet* het volk! Dat een parlementaire meerderheid geenszins altijd beduidt eene volksmeerderheid, zoude weldra blijken. Reeds den eersten werkdag na de beslissing kwamen in de ruime Victoria-hal te samen wien het bedreigde stadsschoon ter harte gaat. Een architect leidt de vergadering; aan het slot wordt een comité gevormd, dat de noodige handteekeningen voor een initiatief-referendum zal verzamelen. De Geneefsche kantonale grondwet toch bepaalt, dat indien 2500 stemgerechtigde burgers over een wet de volksbeslissing begeeren in te roepen, de regeering het referendum moet uitschrijven.

Binnen een week was het comité gereed met de voorbereidende werkzaamheden; een manifest opgesteld aan de

burgerij; op zestig plaatsen (in boekwinkels, sigarenwinkels, koffiehuizen) de lijsten ter teekening neergelegd. Zouden een voldoend aantal burgers gehoor geven aan den noodkreet? Moeilijk te beantwoorden vraag; want Genève is geen stad van lanterfanters. Er wordt hard gewerkt. Wel eischt hare nijverheid smaak en vernuft; maar toch: wie heeft tijd zich het hoofd te breken over de al dan niet rechtlijnigheid van kaden! Daarenboven liet het comité het volk niet kiezen tusschen een mooier en een leelijker oplossing: het deed geenerlei tegenplan aan de hand. De verwerping van het officieele plan zoude dus enkel een negatief gevolg hebben. Wat er ten slotte wèl zoude komen, bleef onbeslist.

Slechts een veertiental dagen konden de lijsten ter teekening liggen. Want den 13 Augustus (één maand na de aanneming der wet door de kamer) verliep de termijn, waarbinnen het referendum was aan te vragen. En minstens een drietal dagen te voren waren de lijsten te sluiten, daar de betrokken gemeentebesturen de handteekeningen moeten legaliseeren. Anders weigert de kantonale kanselarij deze te erkennen als geldig.

De uitkomst overtrof echter alle verwachting. Niet minder dan 6200 handteekeningen waren bijeengebracht; meer dus dan dubbel het vereischte aantal! Het grootste getal zelfs, dat in de laatste jaren onder een referendum-aanvrage was geplaatst. Wel een bewijs hoevelen de schoonheid van het Léman-meer ter harte ging.

Thans was dus de regeering verplicht het referendum uit te schrijven. Alsdan wordt aan ieder stemgerechtigd burger een afdruk toegezonden van de wet waaromtrent te beslissen valt. Die afdruk is verzeld van eene korte toelichting, zoodat ieder kiezer zelfstandig de zaak kan beoordeelen. Belangstellenden kunnen natuurlijk hunnerzijds ook eigen toelichtingen ronddeelen of op andere wijze het volk voorlichten. In het onderhavige geval organiseerde het comité voordrachten met lichtbeelden. Inderdaad hier het beste middel, aangezien in dezen het oog moest oordeelen.

En te meer diende zich het comité te roeren, omdat enkel aan het werken gingen de politieke partijen, welke de regeering steunden; de andere daarentegen besloten zich neutraal te houden, daar dit referendum geen staatkundig onderwerp betrof.

Openlijk trokken de socialisten partij voor de wet: deze voorzag immers in volks-speeltuinen en speelplaatsen? De machtigste steun der regeering - de radicale partij - achtte een andere houding voordeeliger: niet openlijk de wet te steunen, doch te trachten de kiezers in verwarring te brengen door uitzicht te geven op een herziening van het bestreden plan. Zij zoude nl. *als* de wet bij volksstemming werd goedgekeurd, de kamer voorstellen een groote commissie te benoemen uit *alle* partijen, ten einde nog eens grondig en bedaard te onderzoeken of betere oplossing mogelijk ware.[1)]

Eigenlijk vond het comité alleen openlijk steun bij de zwitsersche Heemschut en eenige bouwkundige vereenigingen. Doch des te sterker pleit de uitslag van het referendum voor het zelfstandig oordeel der kiezers. Want 7445 burgers verwierpen de wet; slechts 3075 stemden voor haar behoud. Ook de gemobiliseerden - hoe ver ook buiten hun kanton gelegerd - verzuimden niet hun plicht. Door bemiddeling der corpscommandanten verwierpen 265 de wet, slechts 63 keurden haar goed.

Gaat men den uitslag in onderdeelen na, dan blijkt dat in alle gemeenten van het kanton de verhouding der voor- en tegenstemmers genoegzaam dezelfde was. In de gemeente der Eaux-Vives, welke dan toch het meeste voordeel zoude trekken van het kermispark, stemden van de 3076 kiesgerechtigden slechts 444 voor de wet, doch 727 tegen.

De minister van openbare werken is niet wegens dit afkeurend votum heengegaan. Zoo iets is in Zwitserland

1) Namen van politieke partijen zijn als flesschenetiketten: geven niet altijd een juist denkbeeld van den inhoud.
Te Genève wordt de rechterzijde gevormd door *democraten* en *independenten;* de linkerzijde door *radicalen, jong-radicalen* en *socialisten*. In de democratische partij vereenigen zich onze christelijk-historischen en vrije-liberalen. (Anti-revolutionairen kent Zwitserland niet; het Calvinisme is daar etisch getint). Independenten vertale men niet door 'onafhankelijken'. Het is de benaming der katholieke partij, welke zich indertijd afscheidde. De radicalen zijn onze vrijzinnig-democraten met de linkerzijde der unie-liberalen. De jong radicalen: rood getinte 'wilden'; de socialisten natuurlijk socialisten. Toenmaals waren de getalsterkten (van rechts naar links): 38, 17; 27, 8, 10. De rechterzijde, mits eenig, beschikte dus over eene kleine meerderheid. - De regeering (door het volk gekozen) was links. - De latere verkiezingen van 1916 brachten weinig verandering in de samenstelling der kamer.

geen gewoonte. Wel trok hij zich het volgend jaar vóór de verkiezingen terug en verloor daardoor zijn ambt. Want allang pakten zich wolken boven hem samen. Zeer kwalijk nam men hem het voorgevallene met den bouw van het *Palais électoral*; een vergader- en tentoonstellingslokaal, oorspronkelijk veel te grootsch ontworpen, en waarvan het daarna vastgestelde zuiniger plan ten slotte even duur werd als het afgekeurde. Ook bij de prijsvraag voor den *pont Butin* - een brug waarvan de aanleg mogelijk werd door een groot legaat - was door misleidende begrootingswijzen aan het onvoordeeligste ontwerp de voorkeur gegeven. Doch dit alles is voor ons van geen belang; alleen worde nog aangeteekend, dat de vriendjes den afgetreden minister in een andere staatsbetrekking onder dak brachten. Doch dat is niet iets speciaals zwitsersch. Afgaande manen worden tot sterretjes verknipt, dat leerden wij reeds in onzen kindertijd.

Het comité besloot waakzaam te blijven. Doch de uitzichten zijn nu heelemaal veranderd. In 1916 toch schonk de eigenaar van het landgoed *la Grange*, zijn vorstelijke bezitting aan Genève, te aanvaarden bij den dood. Deze is onlangs ingetreden, en zoodoende de gemeente eigenaresse geworden van het heele terrein, dat het *Parc des Eaux-Vives* scheidt van de stad. Zoodoende zijn andere en fraaiere oplossingen van het vraagstuk mogelijk geworden, zonder het meer te bederven.

III.

En nu de tanden! Doch de lezer zal mij zeker gaarne vergunnen dit onderwerp korter te behandelen. Trouwens, hij weet thans voldoende dat de geneefsche parlementaire zeden op die van andere beschaafde volkeren gelijken als droppelen water op elkaar. Wij voelen ons dus thuis, en alleen het hoogst noodige is mede te deelen.

Het thans te behandelen referendum beoogde te beletten dat afgeweken werd van de zeer nuttige en noodige wet op de uitoefening der geneeskunde van 11 October 1905. Deze verbood de tandheelkundige praktijk zonder vergunning; eene vergunning afhankelijk van het bezit van erkende diploma's. Onbevoegde helpers *(assistents)* mochten in geen geval de

patienten behandelen, ook niet onder toezicht van gediplomeerden met vergunning. Zulke assistenten moesten zich bepalen tot het maken van gebitten enz. in de werkplaatsen der tandheelkundigen - een beroep, waarin zij trouwens fr. 300 à fr. 500 's maands konden verdienen.

Zwitserland deelt met ons gemeenebest de twijfelachtige eer het record te houden van slechte tanden. Zijn hieraan schuld de vele huwelijken tusschen bloedverwanten, het eten van zoetigheid? In alle geval, Zwitserland is een goudbron voor tandmeesters. Het kanton Genève bijv. kan 64 gediplomeerden voeden, terwijl 20 à 30 - wellicht nog meer onbevoegde helpers hen oogluikend dapper ter zijde staan.

Den goed betalenden client helpt de baas; de anderen voor lager tarief de knecht. Nog vernuftiger oplossingen werden uitgevonden: Er zijn assistenten, die gedekt door den naam van een gediplomeerde, zelf inrichtingen openden. De naamgever ontvangt dan een tantième. Een ander tandheelkundig gediplomeerde heeft in verschillende gemeenten zijn bordje aangeslagen, komt op bepaalde dagen, laat verder zijn helpers zorgen. Ook hebben gediplomeerden zich met assistenten geassocieerd. Zelfs, omgekeerde wereld: een assistent had een gediplomeerd tandarts in dienst genomen! Natuurlijk hingen belanghebbenden dit alles niet zelf aan de groote klok. Doch aangezien de arm der geneefsche justitie ietwat krachteloos bleek, besloten de *eerlijke* tandartsen (ongeveer de helft van het geheele aantal) die in hun beurs danig de oneerlijke praktijken gevoelden hunner collega's, zelf aan het speuren te gaan, en het openbaar ministerie tot vervolging der overtredingen te noodzaken.

Wat nu? Aan de wet te gehoorzamen en het bijltje er bij neerleggen, of juister: het boortoestel? Voordeeliger ware het de wet te wijzigen in plaats van de zeden! En een tandarts, lid der kamer, werd bereid gevonden een wet in te dienen, welke den bestaanden toestand zoude bestendigen. Wie zonder aanleiding tot klachten te geven - dus zonder betrapt te zijn - onbevoegd het vak had uitgeoefend, mocht zulks voortaan doen openlijk en met opgeheven hoofde. Pleizierig voor de eerlijke gediplomeerden, die zich niet van zulke helpers bedienend, daardoor minder winst behalende, zoodoende als prijs hunner stiptheid voorgoed zouden achter-

staan bij gewetenlooze collega's! Want ik behoef den lezer er niet op te wijzen dat tanden vullen en trekken slechts een klein onderdeel uitmaakt van het moeilijke bedrijf; dat eene onoordeelkundige behandeling van mondziekten het geheele lichaam schromelijk kan schaden. Zich aan een onbevoegde over te leveren, staat dus min of meer gelijk met een zelfmoord.

Wie zich warm maakten voor het ontwerp-Emery? (aldus heette de voorsteller). De uiterste linkerzijde, waartoe ook de voorsteller behoorde. Deze zag daarin eene bescherming van den kleinen man. Niet erg logisch: immers nog kleiner man dan de assistenten, was het volk, dat zich door hen moest laten bedienen. Doch zulke patiënten klagen in stilte, loopen niet de deur plat der kamerleden, zooals de bedreigde helpers. Deze waren trouwens zoo zeker van hunne overwinning, dat zij openlijk een syndicaat vormden.

Nog een eigenaardige categorie van kamerleden nam het op voor de onbevoegden. Zeventien advocaten zetelden in het wetgevend lichaam; tien dezer waren in verschillende overtredingszaken hun voorspraak geweest. Dat daarentegen de medische wetenschap niet protesteerde in de kamer, verwondere geenszins: Geen geneesheer had daarin zitting.

Den lezer worden gespaard de debatten over het wetsontwerp, de voorgestelde en verworpen amendementen. Een ieder kan geacht worden de knepen te kennen waarmede partijen wetsvoorstellen weten door te drijven. Niet lang werd geredekaveld; de kamer was ‘stervende’; een verkiezing was op zicht; de beraadslagingen werden dus verkort ten einde niet met ledige handen voor de kiezers te komen. Den 4^{en} November 1916 (de 2e en 3e lezingen werden op één zitting afgeraffeld) werd het voorstel-Emery wet.

Niet dadelijk konden weldenkenden beginnen te werken voor een referendum. De op handen zijnde verkiezing nam alle aandacht en alle krachten in beslag[1)]. Eerst na afloop

1) Gelijk reeds werd medegedeeld, veranderde de samenstelling der kamer weinig. De rechterzijde verloor 3 stemmen - doch bleef nog in de meerderheid.

kon men denken aan het verzamelen van handteekeningen. Zouden de afgebeulde kiezers zijn op te wekken tot nieuwen burgerdaad? Wederom bewees de uitkomst, dat het eenige middel om een antwoord te verkrijgen, is: *dat te vragen*. Hoewel de beschikbare tijd ditmaal wegens de zooeven medegedeelde reden zeer kort was, bleken 5342 burgers bereid het referendum aan te vragen; weer het dubbele van het wettelijk vereischte aantal.

En wederom was het comité, dat deze zaak aan het rollen bracht, geen politiek onder-onsje. Hoogleeraren in de geneeskunde en dokters sprongen in de bres voor de volksgezondheid. Trouwens, dat is het mooie van het referendum: ieder waarachtig burger voelt zich gedrongen zelf de hand aan het werk te slaan; weet ook dat hij gehoor zal vinden, weerklank bij gelijkerwijs denkenden. En hier bevestigde zich volkomen wat de bekende zwitsersche wijsgeerstaatsman Hilty eens neerschreef: 'Zelfs het best samengestelde parlement vereenigt niet alle specialiteiten, noodig tot het maken van inderdaad *goede* wetten. Zulke specialiteiten bevinden zich daarentegen *steeds* in het volk: want "het volk" is *de geheele burgerij*. Wordt dus een wet onderworpen aan het volksoordeel, dan staan van zelf overal specialisten op om hunne medeburgers voor te lichten en de beste oplossing aan de hand te doen'. - Hoe anders dan bij adressen aan de kamers, welke òf 'bij de stukken worden gevoegd' òf behandeld met zekere minachting, alsof de rapporteurs zeggen wilden: Kerel, waar bemoei jij je mede; dàt is *onze* zaak'. De specialiteit buiten de kamer spreekt daarentegen bij het referendum tot wie zich niet achten boven hem te staan, meestal zich bewust zijn van hunne minderheid; met eerbied dus letten op zijne woorden.

In vlugbladen en openbare voordrachten beijverden zich dan ook de geneefsche deskundigen het volk op de hoogte te brengen, en het aantal door hen overtuigden was groot genoeg om niettegenstaande de tegenwerking der links staande politici, de wet te doen vallen. Met *neen* stemden 4352 burgers; terwijl 3869 hun *ja* in de bus wierpen.

Men stemt nl. met *ja* en *neen*, en wel op eene wijze, welke ietwat primitief schijnt. Doch de wet op het kantonale referendum telt reeds bijna veertig jaren, is dus afkomstig

uit een tijd, toen de techniek van het stemmen nog te wenschen overliet. Het officieele stembillet is een blank papier; aan het hoofd vermeldt dit slechts de wet waarover te stemmen valt. Zelf moet de kiezer het beslissend woordje invullen. Doch het is voor- en tegenstanders geoorloofd stembilletten in het stemlokaal neder te leggen, welke - al naar mate de richting - gedrukt bevatten het woordje *ja* of *neen*. Deze billetten zijn voorzien met het embleem der betreffende partij, zoodat de kiezer niet kan mistasten.

Het bovenstaande maakt tevens duidelijk waarom het aantal verwerpers van de wet, - hoewel voldoende - betrekkelijk gering was. Het comité bestond (gelijk reeds werd opgemerkt) uit deskundigen, niet-politici; mannen dus ongewoon om referendums op touw te zetten. Daardoor hadden zij verzuimd bijtijds de billetten met *neen* bedrukt aan de kantonale kanselarij te doen toekomen. Want de wet stelt een termijn waarbinnen zulks moet geschieden, op straffe van niet te worden nedergelegd in de stemlokalen. Om teleurstellingen te voorkomen heeft de kanselarij de vriendelijkheid in de staatscourant te herinneren aan deze wetsbepaling. Heel 'toevallig' bleef ditmaal die kennisgeving achterwege. Niet onwaarschijnlijk dat zulks eene ambtelijke kiesmanoeuvre was. Want de bureaucratie zat niet stil; zij hoopte dat de stemming haar schoon zoude wasschen van de blaam de geneeskundige wet zoo slap te hebben toegepast, wenschte dus aanneming der wet. Van vele staatsambtenaren werd dan ook de handteekening gevonden onder aanbevelingen in dien geest. Zelfs ging 'men' zoover van te beweren, dat de heele regeering eenparig het ontwerp-Emery had goedgekeurd. (Achteraf bleek dat een eigenlijke beraadslaging niet eens had plaats gevonden!)

Het 'onwillekeurig' verzuim der kanselarij had inderdaad haast de beoogde uitwerking, zooals uit de stemming volgt. Want in de stemlokalen werden 448 meer gewaarmerkte billetten afgegeven, dan in de bussen zijn gevonden. Blijkbaar zijn dus vele kiezers in de war gebracht; hebben gezocht naar billetten bedrukt met *neen*, en deze niet vindende, en een blanco ontvangende, niet gewoon zulks in te vullen, twijfelende wat te doen, het lokaal verlaten zonder te stemmen. Aan dezelfde oorzaak zal zijn toe te schrijven, dat 88

blanco billetten gevonden werden in de bussen, en nog 83 daarenboven van onwaarde zijn verklaard.

Ware alles naar gewoonte gegaan, dan zoude denkelijk de meerderheid der verwerpers ruim tweemaal zoo groot zijn geweest als nu het geval was. Misschien zal men toch het aantal stemmenden klein vinden; slechts 37% van het aantal kiesgerechtigden! Doch hoe weinig was dit tandenvraagstuk geschikt de beenen in beweging te brengen! Eerder mag men zich verheugen over de betoonde belangstelling.

Het comité kon dan ook tevreden zijn over den uitslag, en zijn tijd en geld niet tevergeefs besteed achten. Tijd *èn geld*. Want bij een referendum op initiatief der burgers ondernomen, moeten dezen de stemkosten dragen, zelfs - wat zéér onbillijk is - als de uitkomst hun gelijk geeft. Niet slechts komen alle drukwerken voor hunne rekening (zooals reeds werd opgemerkt, ontvangt ieder kiezer een afdruk van de wet met toelichting) maar veel moet ook aan eten en drinken worden uitgegeven. De stemopnemers toch zijn hongerig en dorstig; en de stembus staat lang open. In de stad Genève: op den zaterdagavond van half 6 tot half 10; ook den volgenden zondag van 's morgens 9 tot 3 uur 's middags. In de buitengemeenten richt men zich naar de gewoonten der kiezers. In sommige wordt enkel des zondags zitting gehouden van 2 tot 5 uur, in andere is óók des zaterdagsavond de stembus open van half 8 tot half 9. Vrijheid, blijheid!

Daarbij gerekend de kosten van voorbereiding (samenkomsten, voordrachten, enz.) kan het niet verbazen dat te Genève het initiatief-referendum de voorstellers op 5000 à 6000 franken komt te staan. (Een veel grooter bedrag dan dan de referendums vorderen, welke uitgaan van Kanton of Bond, en later zullen behandeld worden. Want volgens Curti kost gemiddeld per stemgerechtigde een Bondsreferendum 1 à 4 centimes, een kantonaal referendum 1 à 2 centimes.) Dat men de burgers, die het initiatief nemen, de kosten laat dragen van een mislukt referendum, is te billijken. Doch onbegrijpelijk dat men hun niet een zeker bedrag ter hand stelt ter goedmaking van onkosten in geval het volk hun gelijk geeft. Wellicht heeft men dit indertijd niet noodig geoordeeld, omdat toen de wet werd ingevoerd, de bevolking

aanzienlijk kleiner was, de uitgaven derhalve gering bleven.

IV.

De lezer stelle zich niet voor dat de hierboven geschetste referendums de soort kenmerken. Integendeel, zij werden enkel gekozen om te doen uitkomen hoe zelfs bij niet-staatkundige vraagstukken het volksinstituut goede diensten bewijst.

Van zelf spreekt dat grooter algemeene belangstelling valt waar te nemen, zoodra het spannende, politieke onderwerpen betreft. Geen partij blijft dan werkeloos; overstroomt de kiezers met vlugbladen, houdt samenkomsten - juist als bij een gewone verkiezing. Slechts spelen dan persoonlijke verdachtmakingen geen of een kleine rol, moet men zich uit ter aard bepalen tot zakelijke argumenten.

Zoo ik u thans uitnoodig Genève te verlaten en mij naar Zürich te vergezellen, geschiedt zulks om verschillende redenen. In laatstgenoemd kanton bestaat het *verplichte* referendum[1]. Ook is hier ieder burger *verplicht* zijn stem uit te brengen. Doet hij zulks niet, zonder geldige reden, dan betaalt hij één frank boete. (Over de wijze van contrôle en inning der boete, straks).

Tweemaal 's jaars worden alle in den tusschentijd aangenomen wetten en belangrijke verordeningen onderworpen aan de eind-beslissing van het volk. Oók alle nieuwe uitgaven van groot bedrag: jaarlijksche uitgaven van meer dan 20.000 franken; uitgaven in eens van meer dan 250.000 franken. Wel tracht de bureaucratie somwijlen door de mazen te slippen - zij is in alle landen dezelfde! - en splitst een post zoodanig dat de deelen blijven beneden de gestelde grens; doch gewoonlijk wordt zij bijtijds op de vingers getikt. In dringende gevallen worden ook tusschentijds referendums uitgeschreven[2].

1) Natuurlijk bestaat te Zürich, evenals te Genève, ook het initiatiefreferendum, nl. dat, waarbij de burgers van de regeering eischen het inroepen der volksbeslissing.
2) In 18 der 25 kantons bestaat het finantieele referendum. Slechts verschillen de grenzen. In het kleine Appenzell a. Rh. (58000 inw.) zijn bijv. jaarlijksche uitgaven van fr. 10.000 en eenmalige van fr. 30.000 aan de volksbeslissing te onderwerpen. De hoogste grens hebben Bern en Valais voor eenmalige uitgaven (fr. 500.000). In Bazel is het gewoonte de volksbeslissing in te roepen over *alle* finantieele uitgaven van beteekenis. St. Gallen, Uri, Genève, Neuchâtel, achten het gewone initiatief-referendum voldoenden waarborg tegen verkwisting. Slechts in het piepkleine Appenzell i. Rh. (15.000 inw.) en in Fribourg (140.000 inw.), regeert nog aartsvaderlijk het parlement alléén (zonder referendum derhalve). Overigens kan bij geen uitstel gedoogende wetten en besluiten allerwegen de verplichte volksraadpleging ter zijde worden gesteld, mits ⅔ (in sommige kantons ¾) der aanwezige parlementsleden verklaren, dat zulks de omstandigheden vereischen.

Dikwijls is er derhalve op eenzelfden dag over onderscheidene onderwerpen te beslissen. Als voorbeeld gelde de stemming op 2 Juni 1911. Toen had de bevolking van het kanton Zürich zich te uiten over 1°. een aanvullingscrediet van fr. 1.863.000 voor nieuwe hoogeschool-gebouwen; 2°. invoering van het zwitsersche burgerlijke wetboek (tot toentertijd bezat elk kanton een eigen burgerlijk recht); 3°. een kleine wijziging van de kantonale wet betreffende het actieve burgerrecht; 4°. vermindering van het aantal zetels in het kantonale parlement (voortaan één lid op 1800, in plaats van 1500 burgers); 5°. invoering der evenredige vertegenwoordiging in het kantonale parlement.

Vier dezer voorstellen werden door het volk aangenomen, doch met zeer verschillende meerderheden. Daarentegen werd met kleine meerderheid verworpen de evenredige vertegenwoordiging. (Deze is in 1916, door-initiatief-referen-dum ingevoerd.)

Met ijver werd gestemd: 79.7% der burgers trokken op - een hoog percentage; slechts enkele malen overtroffen. Ter stembus opgaan beteekent echter in Zürich nog niet altijd *ja* of *neen* stemmen. Wijselijk onthouden zich van beslissen zij, die om een of andere reden niet weten hoe te oordeelen. Niet als stemvee laat de Züricher zich drijven. Zulks bleek ook in het onderhavig geval: vele blanco billetten werden in de bus gevonden. Schrik niet, lezer, van het aantal! Bij de stemming over het eerste voorstel 5975; bij de andere achtereenvolgens 7485, 9646, 6306 en 4963.[1)] Proeft men deze getallen, dan blijkt daaruit dat de burgers zich begrijpelijkerwijze het warmst maakten over het vraagstuk der evenredige vertegenwoordiging. Bij de stemming daaromtrent werden verreweg de minste blanco billetten ingeleverd.

1) In deze getallen zijn ook de ongeldige billetten begrepen. Deze zijn echter zoo weinige, dat zij verwaarloosd kunnen worden.

Over de geldvraag (crediet van bijna twee millioen franken voor het nieuwe gebouw der hoogeschool) hadden blijkbaar de meesten eveneens een gevestigde meening; óók over de vermindering van het aantal parlementszetels. Dat daarentegen omtrent de voor- en nadeelen van de invoering van het zwitsersche burgerlijk wetboek velen twijfelden - zij dus liever geen beslissing namen - is te begrijpen. Evenzeer dat omtrent eene technische wijziging van het actief-burgerrecht velen niet wisten hoe te stemmen. Hierbij werden dan ook bijna dubbel zoovele blanco's in de bus gevonden, als bij de stemming over het voorstel der evenredige vertegenwoordiging.[1)]

Alles te samen genomen, bewijst echter het bovenstaande voldoende, dat ook de blanco stemmende kiezers zich bewust waren een plicht vervullen, nadachten over hunne daad. Immers waren dezen enkel door de frank boete ter stembus gedreven, bij alle vijf stemmingen zou het aantal blanco billetten hetzelfde zijn geweest. - Alleen de thuisblijvers treft blaam. Zie hier hoe deze gecontroleerd worden: Ieder kiezer krijgt thuis, in een aan hem gerichten omslag, de noodige stembilletten, alsmede een afdruk der wetten waarover te stemmen valt, kort toegelicht. Dien omslag moet hij medebrengen ter stembus. De ontbrekende couverts worden later bij de thuisblijvers opgehaald, en dan tevens de boete geïnd van wie geen wettig bewijs van verhindering kan vertoonen.

Het is menschelijk, somwijlen liever bij de kachel te blijven zitten, dan te gaan voldoen aan den burgerplicht. Zelfs onze parlementsleden schitteren wel eens door afwezigheid bij stemmingen over gewichtige onderwerpen (Met hoeveel, of liever hoe weinig stemmen werd de Zuiderzee-wet aangenomen?). Maar daarom mag de wetgever niet nalaten de plichtverzakers op zachte wijze hun verzuim onder de oogen

1) Overzicht der vijf stemmingen op 2 April 1911.

Nummer der stemming.	**Blanco en van onwaarde.**	**geldige**	**aannemende**	**verwerpende**
No. 1 Hogeschool	5975	80.659	46.635	34.024
No. 2. Burg. Wetb.	7485	79.149	39.813	39.336
No. 3. Actief burgerr.	9646	77.588	48.325	29.263
No. 4. Parlementsleden	6306	80.328	59.948	20.380
No. 5. Evenr. vert.	4963	81.671	39.474	42.197

te brengen: en niets onthoudt men beter dan een boete - hoe klein ook.

Overigens - gelijk reeds werd opgemerkt - blijkt voldoende uit het aantal blanco billetten dat deze drang niet ten gevolge heeft een baloorig *ja* of *neen* stemmen; de burger laat zich door den gedwongen gang niet van de wijs brengen; vervult zijn plicht zooals hem het best toeschijnt.[1)]

Het eenige wat een zuinige huismoeder wellicht zal opmerken, is: Hoe jammer van al dat papier! Niet zoozeer aan stembilletten, maar aan wetten en toelichtingen! Vooral deze schijnen een overbodige weelde. - Inderdaad ontvangen de kiezers veel papier. Voor mij ligt de brochure, welke alle Züricher burgers ontvingen voor het vijfdubbele referendum op 26 Aug. 1917. Zij telt veertig bladzijden; ongeveer Gidsformaat, en met hetzelfde aantal letters en regels per bladzijde. Ruim achttien bladzijden nemen de wetten in beslag, het overige de toelichtingen tot die wetten. Wèl noodig trouwens dat de burgers zich nauwkeurig rekenschap konden geven van hun *ja* of *neen!* Want zij kregen te beslissen over een duurtetoeslag voor ambtenaren, over jacht en vogelbescherming, over het bestrijden der druivenziekten, en over de regeling van den uitverkoop (oneerlijke mededinging). De toelichting tot de wet betreffende jacht en vogelbescherming was de langste en welsprekendste (alle toelichtingen zijn in bevattelijken toon geschreven, en vanwege de regeering opgesteld). Desalniettemin is van alle vijf wetten alleen deze afgestemd.

Veertig bladzijden Gidsformaat te moeten lezen, lijkt heel wat! Doch weet gij hoeveel papieren voedsel gij iederen dag vindt in uw brievenbus? Heel wat meer! Veertig Gids-

1) Men zal nu ook begrijpen, waarom somtijds zoo groote massa's blanco in de bussen worden gevonden. Zeer merkwaardig zijn bijv. ten deze de stemmingen op 27 Juni 1897. Toen viel te beslissen over: 1°. een voorstel, door burgers gedaan, om te wijzigen een zedelijkheidsparagraaf van het strafwetboek. 2°. een tegenvoorstel van het kantonnale parlement. (Dit is daartoe steeds bevoegd, indien de meerderheid zich niet met het voorstel uit de burgerij vereenigt).
Het tegenvoorstel werd aangenomen, met 14516 blanco. Een groot getal; doch geheel in het niet verzinkende bij het aantal blanco's dat bij de stemming over het voorstel zelve in de bus werd geworpen: 40.943! - (De geldige stemmen luidden bij het voorstel: 10.273 ja, 18.761 neen; bij het tegen-voorstel 40.751 ja, 14.710 neen.

bladzijden komen overeen met twaalf kolommen druks van het Algemeen Handelsblad; is dus niet veel meer dan wat gij iederen avond verorbert onder een kopje thee, in den vorm van een kamerverslag. En dan hoort gij nog maar alleen het geluid van den grooten klepel! De klok zelve - de wet - hebt gij niet gezien, en leert die vermoedelijk eerst kennen, wanneer gij, doch te laat, er onzacht mede in aanraking komt. Den Züricher daarentegen stuurt men de klok op zicht; hij kan die op zijn gemak beproeven, en eerst na zijne goedkeuring, mag de regeering er mede luiden. Mij dunkt, het züricher papier wordt nuttiger besteed dan het onze!

Teekenend dan ook dat zwitsersche kranten zulke korte kamerverslagen geven. Alleen bij groote herrie bevatten zij brokstukken der redevoeringen. Bij stemmingen meestal zelfs niet de namen der voor- en tegenstemmers! Begrijpelijk echter dat de burgers zich weinig warm maken over die woordenwisselingen, waar zij straks zelven, met de stukken in de hand, oordeelen kunnen over de *zaak!* Wanneer al het papier, ten onzent door de kranten aan kamerzittingen gewijd, eens bedrukt werd met de wetten zelven en hare toelichtingen, hoeveel beter dan nu zouden onze staatsburgers op de hoogte zijn![1)]

Over stemmingsmoeheid kunnen de Zürichers niet klagen. Zooveel mogelijk worden gemeentelijke, kantonale en bondsreferendums op eenzelfden dag afgedaan. In het tienjarig tijdperk 1907-1916 kwamen de Zürichers 26 malen ter stembus om te beslissen over 60 kantonale en bondsbesluiten.[2)] Slechts eenmaal bleef de toeloop beneden 50%

1) Het ware geenszins noodig, om - gelijk in Zürich - de wetten en toelichtingen te verspreiden in brochurevorm. Als krant gedrukt, wordt veel overbodig wit uitgespaard. Om eenig denkbeeld te geven van de verbazende hoeveelheid tekst welke op deze wijze in klein bestek kan gedrukt worden, diene dat het Nieuwe Testament, met de Brieven, en de Openbaring, in krantvorm niet meer papier vordert dan een ochtend- en eene avonduitgave van het Handelsblad.
In Frankrijk drukt men, om gelijke redenen, thans oudere, goede romans in krantvorm. Zulk een roman kost 15 centimes.

2) Van de hierbedoelde 8 bonds- en 52 kantonale referendums werden 47 aangenomen en 13 verworpen (1 bonds en 12 kantonale). Zes der beslissingen (5 en 1) golden een initiatief. Van deze werd het kantonale initiatief-referendum verworpen met slechts 4004 vóór, en 68911 tegen. Het betrof schoolsubsidiën.
Gemiddeld wordt per jaar daarenboven over 5 stedelijke referendums gestemd. Slechts zelden wordt een besluit van den gemeenteraad verworpen. Doch dit wil niet zeggen, dat daarom zulke referendums overbodig zijn. Immers de beste politie is niet die, welke tegen vele overtredingen procesverbaal opmaakt, maar die, welke overtredingen *voorkomt*. En het vooruitzicht op een referendum maakt de gemeenteraad voorzichtig.

der stemgerechtigden; acht maal schommelde het percentage van 50% tot 65%; vijftien maal van 65% tot 80%. Twee maal werd hooger cijfer bereikt. Maar toen gold het dan ook wetten welker gevolgen men duchtig voelt aan den lijve: een wijziging der strafwet, welke 83.7%, de reorganisatie van den krijgsdienst, welke 87.7% der burgers op de been bracht.

Toch leide men niet hieruit af dat steeds eigenbelang den doorslag geeft. Het best blijkt zulks uit stemmingen omtrent finantieele wetten. Zoo was bijv. te Zürich op 25 Nov. 1917 behalve over kantonale zaken, ook te stemmen omtrent twee gemeenteraads-besluiten.

Beiden zouden - bij goedkeuring - de ingezetenen duchtig voelen in de beurs. Want het eene besluit betrof den bouw van arbeiderswoningen voor stedelijke rekening; het andere het toekennen van duurtetoeslagen. Toch werden beide met groote meerderheid aangenomen.[1)]

Wel - en terecht - verzet zich de züricher tegen overbodige of ontijdige uitgaven. En niet hij alleen. Een uitvoerig onderzoek, onlangs ingesteld door een zwitser, doet zien hoe nuttig overal werkt zulk eene volkscontrole op de uitgaven. De schrijver, dr. Kaufmann, raadt dan ook ten sterkste aan allerwegen waar zulks nog niet in Zwitserland bestaat, dat zoogenaamde finantieele referendum in te voeren, d.w.z. het *verplicht* aan de volksbeslissing onderwerpen van alle uitgaven boven zeker vastgesteld bedrag. Want te dikwijls schrikken burgers terug voor de moeiten en kosten, verbonden aan het nemen van een initiatief. En dientengevolge worden wel eens parlementen of gemeente-

1) Geschichte, Dogmatik und Ergebnisse des kantonalen Finanzreferendum. Zürich, Orell-Füssli, 1917. Een dun boekje niettegenstaande den langen titel, doch veel wetenswaardigs behelzend.

raden ongemoeid gelaten, welke het ter deege noodig ware op de vingers te tikken.

Eerlijk erkent trouwens de züricher gecontroleerde dat het middel uitstekend werkt. Maar van niet minder beteekenis is wat dr. Kaufmann vaststelt: *das Finanzreferendum hat in hohem Masse volkserzieherisch gewirkt; es war eine politische Schule*.

Wat deze Toggenburger getuigt omtrent de finantieele volksraadpleging (en waarlijk niet hij alleen)[1], geldt volgens Curti voor het referendum in het algemeen. Deze staatsman voorziet daarin zelfs: *die Regierungsform des zwanzigsten Jahrhunderts*.

Dàt toch is de groote taak der twintigste eeuw opgelegd: het volk staatkundig mondig te maken. Welke beteekenis kunnen ooit verkrijgen bonden van volkeren, zoolang niet elk volk op zich zelf staatkundig rijp is? Zelfstandig te beslissen over eigen belangen, is eerste voorwaarde, zal men gezamenlijk kunnen beslissen over wat allen aangaat. Zoolang ieder volk zich onderwerpt aan de voogdij van enkelen, hetzij vorsten, hetzij diplomaten, hetzij ministers of parlementen, zoolang elke contrôle slechts plaats vindt *na* de daad, geen voorbehoedmiddelen worden genomen, zoolang is de 'volkswil' slechts een ijdel woord, en kan geen vrede op aarde heerschen.

Zwitserland heeft in dezen een uitmuntend voorbeeld gegeven. Dat wij ons dit voorbeeld ten nutte kunnen maken, moge het volgend hoofdstuk aantoonen.

(Slot volgt).

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

1) Dr. Kaufmann heeft overal de regeeringspersonen ondervraagd omtrent hunne ondervinding, en deze gunstig bevonden.
W.v. Burg, die in het *Zeitschrift für Schweizerische Statistik* (1913) de Solothurner referendums uitvoerig nagaat tot het einde van 1911, komt tot hetzelfde besluit. Hij schrijft: 'Mag das Referendum seiner Zweckmässigkeit nach beurtheilt werden wie es will, mögen auch bei den jeweiligen Abstimmungen mancherlei Zufälligkeiten, Misverständnisse und Unkentnisse mitwirken (wat ook in parlementen geen zeldzaamheid is!), so hat sich das obligatorische Referendum im Kanton Solothurn als rein democratische Institution sehr gut bewährt.' Voor wie zulks niet mocht weten, diene dat dit kanton 117.000 inwoners telt, waarvan ¾ den katholieken godsdienst belijden.

Driekoningen.

Voordat 25 December als geboortedag van Jezus gevierd werd was de zesde Januari, een dag die voor de meesten onzer zeker ongemerkt voorbijgaat, het voornaamste Christenfeest, in even groote, zoo niet grooter eer dan Paschen. Het is de moeite waard de geschiedenis ervan te kennen. Veel is er over geschreven, en daaronder veel voortreffelijks. Ver ben ik van den waan aan de met noeste vlijt en groote scherpzinnigheid bijeengebrachte getuigenissen veel te kunnen toevoegen. Toch durf ik er over schrijven, omdat ik in het door anderen geleverde twee dingen mis: een duidelijk overzicht van den oorsprong en het verloop van het feest, en vooral een grondige beoordeeling der nieuwtestamentische verhalen die de feeststof uitmaakten.

Ik bestudeerde vooreerst de verhandeling van K. Holl, Der Ursprung des Epifaniënfestes, in Sitzungsberichte der K. pr. Academie der Wissenschaften 14 Juni 1917, ook afzonderlijk uitgegeven; de kennismaking waarmee mij tot deze studie bracht. Dan het bekende, veel gebruikte, werk van H. Usener, Das Weihnachtsfest (Bonn Cohen 1911), waarin Epifanië alleen als de voorlooper van Kerstmis behandeld is, daar de dood den schrijver belet heeft zijn arbeid te voltooien, maar dat een menigte gegevens bevat. Eenige kostelijke bijdragen geeft voorts W. Bousset in Kyrios Christos (Göttingen Vanderhoeck u. Ruprecht 1913). Van wat ik aan deze werken ontleen geef ik de herkomst niet op; van wat ik elders vond wel.

Beginnen wij met het oog te slaan op den bloeitijd van

het feest! In de eerste helft der vierde eeuw werd het in bijna alle deelen der Christelijke wereld gevierd. De eenige mij bekende uitzondering is dat volgens Augustinus de Donatisten, die na de vervolging der Christenen door Diocletianus een zoo strenge tucht in de Kerk zochten in te voeren dat van haar eenheid en algemeenheid nauwelijks sprake kon zijn, het niet vierden; waaruit men opmaakt dat het althans in sommige Noordafrikaansche gemeenten niet geschiedde. Doch overigens bezitten wij getuigenissen uit alle deelen der Christelijke wereld. Ziehier eenige.

Efraim de Syriër dichtte tal van hymnen op ‘den zaligen dag waarop de Heer der hemellichten afdaalde en als de zon voor ons opstraalde uit den moederschoot.’ Een nachtelijke viering gaat aan den grooten dag vooraf; ‘wie zou niet slapeloos den nacht doorbrengen waarin de geheele wereld waakt, den nacht die aan de aarde vrede en rust geeft?’ In Jeruzalem werd het feest, uit den aard der zaak, op geheel eenige wijze gevierd. Den vorigen dag trok de bisschop met al zijn geestelijken, vele monniken en leeken naar Bethlehem, om er in het hol waarin Jezus geboren is God te vereeren. Vóor het aanbreken van den dag naar Jeruzalem teruggekeerd, predikte men in de prachtige Opstandingskerk en in die op Golgotha. De viering duurde een week met ontzaglijken overvloed van licht. Epifanius, de bisschop van Salamis op Cyprus, doet, met veel geleerden omhaal over de datums van Jezus' geboorte en andere feiten die in zijn kerk herdacht werden, de luisterrijke viering van Epifanië op zijn eiland kennen. In Armenië was het het groote feest; men zou haast denken in hooger eer dan zelfs Paschen. Immers, wanneer wij de liturgische geschriften der Armenische Kerk in oogenschouw nemen[1)], dan treft het ons, hoe vele en lange formulieren Epifanië tot inhoud hebben, terwijl Paschen slechts kort behandeld wordt. Wat Egypte betreft, reeds in het begin der tweede eeuw vierden de aanhangers van den gnosticus Basilídes op 6 Jan. den doop des Heilands, den vorigen nacht met voorlezingen doorbrengend, en nog in 400 werden aldaar op dien dag geboorte en doop van Jezus herdacht. Het Westen deed voor het Oosten

1) Zie F.C. Conybeare, Rituale Armenorum. Oxford Clarendon Press 1905.

niet onder. Toen Julianus nog Christen heette, maakte hij van de godsdienstoefening op 6 Jan. gebruik om met een groot gevolg de kerk te bezoeken, opdat men aan zijn Christenzijn niet zou twijfelen. In Spanje was nog in 380 het feest zoozeer in eer dat de synode te Saragossa bepaalde dat drie weken lang, van 17 December tot 6 Januari, niemand een kerkgang verzuimen, zich in huis schuilhouden, zich op het land begeven of blootsvoets gaan mocht - verordeningen die ons vreemd aandoen, waarschijnlijk gericht tegen de secte der Priscillianen, die de menschwording van Gods Zoon als zijn bezoedeling beschouwden en dus op Epifanië vastten en rouw bedreven. In Rome eindelijk, van waar de Kerstmisviering van 25 December is uitgegaan, werd nog in 353 door bisschop Liberius 6 Januari de geboortedag van Jezus genoemd.

Om den oorsprong en het verloop van het feest te begrijpen moet men niet vergeten dat noch de stof ervan noch de wijze van viering altijd dezelfde is geweest. Gemeenlijk herdacht men in de vierde eeuw de geboorte en den doop van Jezus, het wonder van de bruiloft te Kana en de aanbidding der wijzen uit het Oosten - ‘de drie koningen’; op enkele plaatsen ook de wonderdadige spijziging; doch het spreekt vanzelf dat dit van den aanvang af zoo niet geweest is: die feeststoffen zijn eerst van lieverlede bij elkander gevoegd.

Den oorsprong der Christenfeesten te begrijpen is moeilijk. Men kan vaak lezen en hooren zeggen: het zijn eerst alle heidensche feesten geweest. Terecht; maar hoe stelt men zich die verandering voor? Een feest ter eere van Apollo of een anderen god is toch niet, op bevel van een geestelijk of wereldlijk heer, door verandering van een naam, afschaffing van een paar gebruiken en invoering van andere, tot een dag ter eer van Christus gemaakt? Neen; evenals de Christelijke Kerk geworden is uit een mengeling van Joodsche en heidensche denkbeelden en gebruiken, onder den invloed van ‘het evangelie van Jezus Christus’, waaraan zij enkele namen en feiten, ook eenige hooge zedelijke en godsdienstige begrippen, ontleende, zoo zijn de feesten niet ingesteld, maar uit allerlei omstandigheden en krachten gegroeid, en alle groei behoudt voor ons iets raadselachtigs.

De godsdienstige feesten der heidenen, met name die der Grieken, hebben hierbij een zeer groote rol gespeeld; maar die feesten, al vielen zij op denzelfden of ongeveer denzelfden dag, zoodat zij dezelfde beteekenis hadden - b.v. op een nieuwjaarsdag - waren toch in verschillende plaatsen en steden verschillend, zelfs al waren of heeten de aanbidders allen Grieken[1]. Immers, die heilige dagen waren ook vaak ontstaan uit plaatselijke vieringen waarover een Grieksch waas was gelegd. Onderscheiden waren ze in godennamen, gebruiken en sagen. Wij zullen er weldra voorbeelden van zien.

Met die heidensche feesten waren de Christenen - voorzoover ze niet van Joodsche afkomst waren - van kindsbeen vertrouwd, en ook de gewezen Joden kenden ze. Die Christenen nu droegen in verschillende plaatsen een eigen karakter, naar hun ontwikkeling en afkomst - een geboren Syriër of Egyptenaar was een ander mensch dan een Helleen. Ook de leer dier Christenen, wil men liever: hun opvatting van den weg ten heil, was volstrekt niet dezelfde. Men behoeft het N.T. slechts door te lezen om te zien, hoe breed en diep de klove was die den eenen prediker van den anderen scheidde. Daarenboven waren de meeste Christusbelijders zeer onkundig in godsdienstzaken. De ernstigen onder hen waren vaak ‘bekeerd’ door een enkele prediking, hadden geestdriftig Christus aangenomen, hoopten vurig op zijn komst ten gerichte en luisterden zeker gretig naar de prediking van rondreizende evangelisten, terwijl zij, indien zij konden lezen en een Grieksche vertaling van het O.T. of een deel er van machtig worden, die bestudeerden, later ook het een of ander Evangelie of brief; maar dezulken waren zeldzaam, de meeste Christenen waren oppervlakkig en weinig ernstig.

Wat is natuurlijker dan dat de meesten dier Christenen bleven deelnemen aan de godsdienstplechtigheden waaraan zij gewend waren? De denkende mannen en vrouwen mochten inzien dat het heidendom en het Christendom onvereenigbaar waren, het meerendeel zag dit volstrekt niet in en vond in de deelneming aan de gebruiken hunner omgeving èn eenige

1) Zie dit omtrent de Dionysosfeesten bij M.P. Nillson, Griechische Feste S. 258-311.

bevrediging hunner godsdienstige behoefte, èn een groote mate van genot. Bedevaarten hebben te allen tijde, onder Joden, heidenen en Christenen, aan die beide behoeften voldaan. Wil iemand een onderhoudend verhaal genieten waarin een merkwaardige proeve hiervan uit het jaar 400 wordt beschreven, hij leze G. Boissier, La fin du paganisme II 105 ss. Tevens kan hij daaruit zien, hoe een hoogernstig Christen, Paulinus van Nola, vergoelijkend tegenover de uitspattingen der vereerders van St. Felix stond en rekening hield met de genotzucht dier 'geloovigen'.

De leiders der gemeenten hadden een zeer moeilijke taak tegenover den drang van de leden om èn de feesten ter eere van allerlei goden en godinnen mee te vieren, èn de heidensche gebruiken in hun kerk mee te brengen. Verbieden, oogluikend toelaten of een vergelijk zoeken om het euvel te verkleinen? Wij begrijpen licht, hoe men hier het een, daar het ander deed. Velen handelden zeker naar den raad dien paus Gregorius I (gest. 604) aan een bisschop te Londen gaf: het volk zijn heidensche gebruiken niet te ontnemen, maar daaraan een Christelijke kleur te geven. 'Voor harde gemoederen', schreef hij, 'is het zonder twijfel onmogelijk alle oude gebruiken tegelijk weg te doen. Een mensch toch die tracht op te klimmen naar de hoogten van den godsdienst moet stap voor stap stijgen, niet in sprongen'[1]. Dat Maria Lichtmis (2 Febr.) een vervorming is van het heidensche feest waarop herdacht werd hoe Proserpina door Pluto geroofd was en haar moeder Ceres haar met brandende fakkels gezocht had, getuigt paus Innocentius III (gest. 1216); omdat 'onze heilige voorouders' - schrijft hij - 'die gewoonten niet konden uitroeien, bepaalden zij dat men ter eere van de H. Maagd Maria kaarsen zou dragen'[2]. Zoo schreven bisschoppen van Rome toen de Kerk reeds eeuwen gevestigd was en overal de Heilige Schrift aan onderwijs en prediking ten grondslag lag; wat moet dan de verscheidenheid in gedragslijn groot geweest zijn in den tijd toen die Kerk nog niet bestond, overal verstrooide gemeenten zochten naar een band en overeenstemming in de leer - die

1) Zie Theol. Tijdschr. 1907 406 v.
2) Dr. Jos. Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde I 152.

zeer ver te zoeken was - en er nog geen Nieuw Testament was, ja, de boeken daarvan nog in wording waren.

Van heidensche feesten op 6 Januari en in den nacht daarvoor hebben wij meer dan één en zeer uiteenloopende overleveringen. De oudste is die van Plinius, die in zijn Historia naturalis, in het jaar 77, schrijft dat op den vijfden Jan. op het eiland Andros in den tempel van vader Liber - d.i. Bacchus - jaarlijks op het feest van Dionysos de wijn vanzelf uit het heiligdom stroomt. Dit wordt bevestigd door Pausanias, die in 180 een beschrijving van Griekenland gaf. Hij zegt niet alleen hetzelfde van de eilanden Andros en Theos, maar beschrijft de hoofdzaak der feestviering te Elis, de hoofdstad van het gelijknamige landschap in den Peloponnesos. Op het feest Thyia, verhaalt hij, brengen de priesters drie leege vaten in een kapel, in tegenwoordigheid van de burgers en van de vreemden die toevallig in de stad zijn; de priesters en zoovelen het begeeren verzegelen de deuren van het heiligdom; den volgenden dag mag ieder zien dat de zegels ongeschonden zijn, en komt men binnen, dan vindt men de vaten met wijn gevuld. De aanzienlijkste inwoners van Elis en ook vreemdelingen hebben Pausanias, die er zelf nooit bij is geweest, bezworen dat het waar is.

Een geheel ander heidensch feest werd ons in 375 beschreven door Epifanius, bisschop te Salamis op Cyprus. ‘Op vele plaatsen,’ deelt hij mede[1)], ‘vieren zij in den nacht van Epifanië een groot feest, vooral te Alexandrië in het zoogenaamde Koreion; dat is een groote tempel, het erf der Maagd (Kore, de gewone benaming der Persefone). Want na den ganschen nacht wakende, met zang en spel den afgod bezingend en nachtelijke plechtigheden volbrengend, doorgebracht te hebben, gaan zij na hanengekraai, lichten dragend er uit naar een onderaardsche ruimte en brengen van daar een houten godenbeeldje mee, dat naakt op een draagstoel zit; het heeft een soort van met goud doorwerkt kruisteeken op zijn voorhoofd, op beide handen twee dergelijke teekenen, weer twee andere op beide knieën, samen vijf teekenen uit goud gemaakt. Dat beeld dragen zij zeven keer rondom het

1) Het betoog dat wij hier met een heidensch feest te doen hebben geeft Holl S. 425 ff. tegen Usener.

middelste deel van het heiligdom onder fluitspel, trommelslag, en liederen, en dan brengen zij het na feestelijke begroeting weder naar de onderaardsche plaats. Ondervraagd wat die geheimzinnige handeling beduidt, antwoorden zij: Op dit uur heeft heden Kore, d.i. de Maagd, Aeon gebaard.' Dien Aeon heeft men vereenzelvigd met Osiris en Adonis, Osiris weer met Dionysos.

Wij bedenken, die beschrijvingen van een feest op 6 Jan. lezende, dat er twee eeuwen tusschen liggen en dat ze over verschillende plaatsen handelen; wij zien er dus niet meer in dan een paar proeven van de zeer verschillende feestvieringen die in de Grieksche wereld op dien dag vielen. Daarop werd ook in Arabië de vaderlooze geboorte van een god Dusaris gevierd. Dat het twaalf dagen geleden de kortste dag was geweest maakt het waarschijnlijk dat men op 6 Jan. het lengen der dagen, de geboorte van het jonge jaar, vierde. Meer dan éene overlevering leert dat de juichkreet werd vernomen: De Maagd heeft gebaard; het licht zal meer worden! of: Gegroet, bruidegom, gegroet, nieuw licht! Een der benamingen van den dag, nu nog in Griekenland de gewone, is het Lichtenfeest. En de naam Epifania, d.i. Verschijning, ook wel Theofania, d.i. Godsverschijning, past er uitnemend voor.

Thans keeren wij ons tot de Nieuwtestamentische verhalen die de feeststoffen uitmaakten van het Christelijk feest. Het eerst komt in aanmerking de doop van Jezus door Johannes. Wij vinden het in de kanonieke Evangeliën en in een paar oude, niet-kanonieke, met eenige, niet onbeteekenende, verschillen. Zooals schier altijd, is het zeer moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, met zekerheid uit te maken, wat in het geschrift stond waaraan de eerste drie hun verhaal ontleenden. Toch staat de hoofdzaak vast. Toen Johannes de boetvaardigen in den Jordaan doopte en ook Jezus door hem ondergedompeld was, ging de hemel open en daalde de Heilige Geest in de gedaante van een duif op (of in) hem neder, terwijl een stem zich liet hooren: Deze is (of: Gij zijt) mijn geliefde zoon, in wien ik mijn welbehagen heb! In plaats van de laatste woorden hebben eenige oude getuigen: Ik heb u heden verwekt. Indien dit de oorspronkelijke lezing is - de woorden zijn aan Ps. 2:7 ontleend - dan is de beteekenis van het

verhaal, die trouwens toch onweersprekelijk is, nog iets duidelijker. Men knutsele er niet aan door er van te maken de beschrijving hoe Jezus tot het bewustzijn van zijn Messiaswaardigheid kwam; bij de ouden moet men naar zulke zielkundige bespiegelingen niet zoeken. De hemel ging toen open, de Heilige Geest daalde neer en de stem weerklonk. Of al in het tweede Evangelie staat dat Jezus den hemel zag opengaan, en in het vierde alleen dat Johannes het zag, doet niet ter zake. Er wordt van een feit gesproken.

Wat het beteekende is duidelijk en werd door de oudste lezers ook zeer goed begrepen. Wij hebben nog een overlevering dat de Ebionieten - een benaming van Christenen uit den eersten tijd, later tot ketters gemaakt - leerden dat Jezus een gewoon mensch was geweest die bij gelegenheid van den doop Christus is geworden. Inderdaad is dit de beteekenis. Het was de Epifanie, de Godszoon verscheen toen, en het lag voor de hand het op 6 Jan. te herdenken. Neen, niet Dionysos, Aeon, Dusares of welke andere god ook, maar Christus is 'verschenen', op wien - zoo had het Evangelie volgens de Hebreën het - 'toen hij uit het water opsteeg, de geheele bron van den Heiligen Geest neerdaalde en bleef rusten, terwijl hij tot hem zeide: Mijn zoon, in alle profeten heb ik verwacht dat gij komen zoudt en ik in u zou rusten; want gij zijt mijn rust, gij mijn eeniggeboren zoon, die in eeuwigheid regeert.'

Intusschen, naast die opvatting van de wijze waarop en de tijd wanneer Jezus Gods Zoon was geworden ontstond, waarschijnlijk in andere streken, het geloof dat hij het was geweest van den moederschoot af, daar hij door den Heiligen Geest in de maagd Maria verwekt was. Daargelaten de vraag, in hoever de meeningen over de geboorte van Aeon, Dusaris en andere goden uit een maagd hebben medegewerkt om dat denkbeeld te doen ontstaan, niets is begrijpelijker dan dat de Christenen, toen zij den geboortedag gingen vieren, het op 6 Jan. deden en predikten: Niet Kore heeft Aeon gebaard, maar Maria den Christus, het licht der wereld.

Dit geschiedde niet ineens en overal tegelijk. Nog op het eind der tweede eeuw rekende men uit wanneer Jezus geboren was, en kwam men tot verschillende slotsommen: 20 Mei, 20 Juni, 17 November.

Toen die uiteenloopende opvattingen der Godsverschijning elkaar ontmoetten, en dit moest geschieden door de kennismaking met de kanonieke Evangeliën, waarin ze naast elkander zijn te vinden, toen ging men in vele gemeenten op 6 Jan. èn de geboorte èn den doop van Jezus herdenken; de doop had dan plaats gehad op zijn dertigsten geboortedag. Dit geschiedde echter niet overal: op Cyprus herdacht men den doop op 8 November; waarschijnlijk viel op dien dag een heidensch feest dat er aanleiding toe gaf.

Daar Jezus bij gelegenheid van den doop Godszoon geworden was, lag het voor de hand Epifanië te maken tot den grooten doopdag der gemeente. Niet overal geschiedde dit: Paschen en Pinksteren zijn in sommige streken te dezen aan 6 Jan. voorgetrokken; maar deze dag werd op vele plaatsen uitverkoren om volwassenen en kinderen te doopen. Geschiedde dit niet terecht? Was niet de Jordaan, doordat de Zoon Gods in hem ondergedompeld was, geheiligd en daarmee alle wateren? 'Deze dag,' luidt het in het Armenische formulier op Epifanië[1)], 'is het goddelijke en heilige, hemelsche en kostelijke feest. Het goddelijke licht straalt schitterend over de wereld en heiligt de wateren, verlicht de menschen en maakt hen tot hemelsche wezens. Heden werd een nieuwe aarde hemel, omdat zij geëerd werden; want de Zoon Gods verscheen op aarde en verkeerde met menschen. Daar hij heden gekomen is, neerdalend in den Jordaan, heiligt hij de wateren en verlicht hij menschen door heiligheid van water en levensgeest.' Het doopwater van den dag, geheiligd door drievoudige onderdompeling van een kruis, werd - het geschiedt in de Grieksche kerken nog - door de aanwezigen met vreugdebetoon geschept en naar huis meegenomen; men besproeide er huis en hof mee, het diende tot genezing van zieken en banning van demonen. 'Kom gijzelf toch, Heer,' heet het in het boven aangehaald formulier, 'dicht bij ons door uwen Heiligen Geest en zegen dit water; opdat het diene tot den bouw van huizen, genezing der zieken, redding van ziel en lichaam, dienstig voor allerlei nood.' Ook met het gewone doopwater werd getooverd, maar dat van Epifanië was bij uitstek heilaanbrengend. Toen de kerkvorst

1) Conybeare Rituale Armenorum 169.

Jacob van Edessa, in de tweede helft der zevende eeuw, de geloovigen verbood het doopwater zoo te gebruiken, maakte hij uitdrukkelijk een uitzondering voor dat van Epifanië.

Een geliefde feeststof voor Epifanië was het wonder der verandering van water in wijn op de bruiloft te Kana. Men heeft zich slechts te binnen te brengen wat op 6 Jan. door god Dionysos gedaan werd om dit begrijpelijk te vinden. Het verhaal in Joh. 2 heeft, afgezien van het wonder, veel vreemds, om niet te zeggen onmogelijks. De moeder van Jezus, hijzelf en zijn leerlingen zijn op het feest genoodigd. Als de wijn verbruikt is, deelt Jezus' moeder hem dit mee, blijkbaar met de bedoeling dat hij er in zal voorzien. Hoewel door hem kortweg afgewezen, gaat zij de knechten zeggen, dat zij doen moeten wat hij hun zal gelasten, en hij laat hen - geen kleinigheid! - zes groote vaten, die voor Joodsche reinigingen dienden, boordevol met water vullen. Hoe zijn de knechten, vragen wij, zoo onderdanig aan die twee gasten? Zij brengen van dat water, dat wijn geworden is, aan den hofmeester, en deze, inplaats van hun te vragen, hoe zij er aan komen, gaat den bruidegom verwijten dat hij zoo goeden wijn nu eerst laat opdienen: daarmee begint men altijd den maaltijd, om, als de gasten dronken zijn, hun den minderen voor te zetten - een ook oudtijds ongehoorde tafelwet. Ook de bruidegom vraagt niet naar de herkomst. Dat Jezus aan halfdronken gasten eenige ankers wijn bezorgt hindert den Evangelist blijkbaar niet. Het was Jezus' eerste wonder, waarin hij zijn heerlijkheid openbaarde en dat zijn leerlingen tot geloof in hem bracht.

Naar den oorsprong van het verhaal behoeven wij niet te raden. Elken zesden Jan. gingen van de Christenen waaronder de Evangelist leefde velen naar het heiligdom van Dionysos en zagen hoe de priesters water schepten en vaten vulden, om zich den volgenden dag te verbazen dat het wijn was geworden. Eere aan Dionysos, den machtigen god! Geen kans ziende de gemeenteleden af te houden van dit feest en de allesbehalve stichtelijke viering er van, kerstende de Evangelist het zooveel mogelijk. Ja, de jonge god maakt water tot wijn; maar die god is Jezus Christus: op de heilige bruiloft - een bij de Christenen geliefd beeld voor het Koninkrijk Gods - laat hij water scheppen en verandert het in wijn; ter ver-

vanging van den Joodschen godsdienst schept zij een nieuwen, veel heerlijker dan de oude was. Eere zij den Zoon Gods!

Dat men aan de herdenking hiervan die der spijziging van eenige duizenden met weinige brooden en visschen voegde ligt voor de hand: het was een gelijksoortig wonder, een gepaste tegenhanger.

Ten slotte de drie koningen! Eenige sterrenwichelaars in het Oosten, zoo wordt Matth. 2:1 vv. verhaald, zagen de ster van den koning der Joden opgaan en trokken naar Jeruzalem om te weten te komen, waar hij geboren was. Er is een tijd geweest toen men, om het historisch karakter van het verhaal te redden, sterrenkundigen in den arm nam, om te weten te komen, welke constellatie toentertijd aanleiding kon gegeven hebben tot die meening en zoo tegelijk uit te maken wanneer Jezus geboren was. IJdele vragen. Er is bij die geboorte een ster, zijn ster, opgegaan. Dit zagen die wijzen in; waarvoor waren zij anders deskundigen? En zij bedrogen zich niet; want toen zij van Herodes hadden gehoord dat zij te Bethlehem moesten zijn en zij derwaarts vertrokken, ging de ster hen voor en wees hun de plaats waar het kind was. Wat was geschikter om op Epifanië herdacht te worden dan de ‘verschijning’ van die ster? Van de sterrenwichelaars heeft de kerkelijke overlevering drie koningen gemaakt, wier namen zij zelfs kent. Ook heeft zij trachten uit te maken wanneer zij het kind bezocht hebben. Als men zonder er veel bij na te denken het verhaal leest, dan stelt men zich onwillekeurig voor dat dit geschied is kort na de geboorte; er staat ook kortweg: Toen Jezus te Bethlehem geboren was, kwamen eenige sterrenwichelaars uit het Oosten te Jeruzalem. Nu kan men ook bij redenaars als Chrysostomus vinden dat de magiërs Jezus in de kribbe zagen liggen; wat schilders van vroeger en later tijd hebben geteekend. Maar - wat beteekent ‘het Oosten’? De overlevering maakt er Perzië van, en al kiest men ook een dichterbijgelegen land, Babylonië b.v., ook dit ligt vele dagreizen van Bethlehem verwijderd. Epifanius heeft het uitgerekend. Ze zijn op den derden verjaardag van Jezus te Bethlehem gekomen. Het verhaal deed dit aan de hand. Heeft niet Herodes, die het kind uit den weg wilde ruimen, alle kinderen in Bethlehem beneden de twee jaren laten vermoorden?

Rijk was de feeststof en luisterrijk de viering van Epifanië, ook in Italië, totdat Rome ze ging verstoren door de geboorte van Jezus op 25 Dec. te vieren; wat in Rome het eerst in 354 en 360 gebeurd is. Niet dat die dag niet vroeger hier en daar gevierd werd. Èn in Egypte èn in Syrië deed men het. Wat was natuurlijker dan dat men den eersten dag waarop de dagen weder begonnen te lengen met vreugde begroette en juichte: De Zon is geboren; het licht zal sterker worden!? Die dag was dus even geschikt om geboortedag van Jezus te worden als 6 Jan.; maar men heeft geen bewijs dat dit geschied is voordat Rome het deed en trachtte door te zetten dat het overal geschiedde.

Wat Rome hiertoe dreef is bekend. In het overrijke Pantheon der Romeinen trad steeds meer de Zonnegod op den voorgrond. Zoowel Mithras, de lievelingsgod der soldaten, als andere goden kregen het karakter van Zonnegod, kortweg de Onoverwonnene genoemd. Op de munten der keizers stond zijn beeld of naam, zelfs nog op die der zonen van Constantijn. Al was het Christendom door dezen vorst tot staatsgodsdienst gemaakt en drong het dus overal door, de Zonnegod bleef de groote mededinger van Christus, en de feesten te zijner eer verloren hun aantrekkingskracht voor duizenden niet. De eenige weg om ze zooveel mogelijk onschadelijk, ja vruchtbaar voor het Christendom te maken was ze te kerstenen. Het middel lag voor het grijpen. Wij vinden het zeer duidelijk aangegeven in een legende in de achtste eeuw door Cosmas van Jeruzalem verteld[1)]: De goden van den Olympus verblijdden zich bij de geboorte van Christus; sommige zeiden: Afrodite heeft gebaard; maar andere, die het beter inzagen, weenden; want niet Afrodite had gebaard, maar zekere Maria, wier zoon hun dwalingen zou omverwerpen. Dit wisten zij zeker. En Cosmas laat er op volgen: Van ouds vierden de Grieken dat feest, waarop zij ter inwijding te middernacht in sommige heiligdommen binnengingen, die zij verlieten roepende: De Maagd heeft gebaard; het licht zal sterker worden! Epifanius, de groote priester der Cypriërs, zegt dat de Saracenen dit feest vieren ter eere

1) F. Cumont, ‘Le natalis invicti’ in Ac. des inscriptions et belles lettres, Comptes rendus 1911 p. 292 ss.

van Afrodite, die bij hen geëerd wordt, die zij Camara noemen. Een andere lezing is: Kaäba.

Hoe zich de viering van 25 Dec. langzamerhand heeft uitgebreid en in de geheele Kerk is doorgedrongen, uitgenomen in Armenië, waar zij nog niet bekend is, behoort niet bij ons onderwerp. Wij bepalen ons tot Epifanië.

Men begrijpt licht, hoe de viering van 6 Jan. moest lijden onder die van 25 Dec.: het hart was er uitgesneden. Was de Zoon Gods op 25 Dec. geboren, dan was zijn doop door Johannes niet meer zijn 'verschijning', en het wonder van de bruiloft te Kana juist op 6 Jan. te herdenken had geen zin. Zoo bleef niets over dan het bezoek der wijzen uit het Oosten; de hulde door heidenen aan het kindeken in de kribbe gebracht was op zichzelf waard gevierd te worden. Intusschen is de oude feeststof niet vergeten. Wel is in het Breviarium Romanum het bezoek der 'drie magiërs' de hoofdzaak, herhaaldelijk besproken, maar de doop en de bruiloft te Kana ontbreken niet: tweemaal lezen wij er in: 'Den door drie wonderen versierden dag vieren wij: heden leidde de star de magiërs naar de stad, heden is de wijn op de bruiloft uit water gemaakt, heden heeft Christus gewild dat hij in den Jordaan door Johannes gedoopt werd om ons te redden; Halleluja'[1]. Ja, op de vigiliën van Epifanië, d.i. op den nacht er vóor, wordt o.a. uit een preek van Augustinus gelezen: Onze heer Jezus Christus, geliefde broeders, die in eeuwigheid de schepper van alles is, is heden door uit een moeder geboren te worden voor ons de Verlosser geworden enz.[2] - wat slecht strookt bij de prediking dat hij op 25 Dec. het levenslicht heeft gezien.

Dat eens Epifanië, als geboortedag des Heeren, het begin was van het kerkelijk jaar spreekt nog uit een eigenaardig gebruik der hooge R. katholieke geestelijkheid. Toen op het Concilie van Nicea in 325 een overeenkomst was getroffen omtrent den tijd der Paschaviering, werd het gebruikelijk dat de bisschoppen aan hunne gemeenten een herderlijk schrijven richtten tot kennisgeving van den dag waarop zij het Opstandingsfeest moesten vieren, en hoewel dit thans overbodig

1) Breviarium Romano-seraphicum. Romae MDCCCLXXXII. p. 194, 205, ook p. 199.
2) P. 183.

is geworden - almanakken en kalenders gaven den datum reeds - geschiedt dat nog altijd, en wel op 6 Januari. In Duitschland is de naam 'Groot nieuwjaar' voor 6 Jan. nog niet geheel verdwenen[1]. Zooals men weet, is Driekoningen steeds bij Roomsch- en Oud katholieken een rustdag, waarop de bijwoning van de mis verplicht is.

De Hervorming der zestiende eeuw, waardoor zoovele heilige dagen tot gewone gemaakt zijn, heeft ook Epifanië niet gespaard. Evenwel, het is niet dadelijk overal uit het kerkelijk leven verdwenen. Wel bij de Hervormden, maar niet bij de Lutherschen. Luther noemde het het voornaamste feest, vooral om den doop van Jezus, dien men daarop herdacht; immers, toen openbaarde zich de Drieëenheid: in de stem, den persoon van Jezus en de duif. Doch reeds in de zestiende eeuw is het uit de Luthersche kerkverordeningen verdwenen en het sterft gaandeweg uit[2].

Maar al laten de Kerken het feest wegglijden, het leeft in volksgebruiken, in verschillende landen, op zeer onderscheiden wijze, voort. Te onzent beduidt het niet veel. In sommige streken loopen jongens toepasselijke liedjes zingend met een papieren ster op een stok rond, wellicht wordt hier en daar nog een boonenkoek gebakken - wie bij de verdeeling de boon krijgt is koning - en springt men over kaarsjes[3] - ik herinner me het in mijn ouderlijk huis gedaan te hebben; de kaarsjes waren in uitgeholde aardappelen gestoken. Elders wordt er meer werk van gemaakt. In Griekenland, Macedonië en de eilanden in de Egeïsche zee heet Epifanië het Lichtenfeest. De twaalf nachten daarvoor worden voor zeer gevaarlijk gehouden: dan spoken de Kalikantheros rond; wat het woord beteekent is onzeker, maar het zijn weerwolven of andere verschrikkelijke wezens; wee wie ze tegenkomt! Zij dringen liefst door den schoorsteen in de huizen en verontreinigen ze. Hoe men ze bedriegen kan, leeren allerlei sprookjes; voorbehoedmiddelen worden in getale aanbevolen; en de heilige morgen van 6 Jan. brengt redding: hetzij met hulp van priesters, die wierookvat en wijwaterkwast hanteeren, hetzij zonder hun bijstand worden de spoken verjaagd. Onder

1) Caspari in Herzog Real-Encyclopaedie V 415.
2) Herzog Real-Encyclopaedie V 416 f.
3) Zie Dr. Jos. Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde I 142 vv.

de ceremoniën wordt onze aandacht getrokken door de rol die de zegening van de wateren er in speelt: zee, rivieren, dorpsputten, in Athene het waterreservoir, worden door onderdompeling van het kruis geheiligd; huizen, menschen velden, wijngaarden met wijwater besprengd.[1] Terwijl in vele streken de nacht tusschen 5 en 6 Jan. gevaarlijk heet, is hij in Rusland de gezegende, gekenmerkt door wondervolle openbaringen: de nieuwgeboren godheid gaat rond, te middernacht gaan de deuren des hemels open, vertoont het Paradijs zijn schatten, worden de wateren bezield, veranderen in wijn en brengen genezing[2].

Wat Italië betreft, Usener schrijft er over[3]: 'Wie een winter in Rome heeft doorgebracht kent de befana en het helsche lawaaj op de Piazza Navona', en ook zonder getuigenissen kunnen wij het er gerust voor houden dat het elders niet rustiger toegaat. Maskeraden en andere kluchten zijn ook in Griekenland niet ongewoon, en waarop wijst Shakespeare's tooneelstuk 'Twelfth night' anders? Wie het gaat lezen denkende daarin iets over Driekoningen te vinden komt bedrogen uit; de titel beteekent blijkbaar niets anders dan Vastelavondklucht. Evenals elders, spookt het in Italië in den nacht van 5 op 6 Jan.; maar het is een vriendelijke geest, die, hier in de gedaante van een oude vrouw, daar in die van een fee, rondgaat en goede gaven stort in de kousen die onder den schoorsteen, op de haardijzers, op hoop van zegen zijn neergelegd[4].

Overal, behalve in Armenië, onherkenbaar geworden, leeft het eens zoo schitterend feest voort. Kans in oude eer hersteld te worden heeft het niet.

Leiden.

H. OORT.

1) Zie hierover J.C. Lawson M.A. Modern Greek folklore and ancient Greek religion. Cambridge University press. 1910 p. 196 ff.; G.F. Abbot, Macedonian folklore. Cambridge Univ. press. 1903, p. 86 ff. en B. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen und das Hellenische Alterthum. Leipzig Teubner 1871 p. 142 ff.
2) Ralston. Songs of the russian people, p. 201, aangehaald door Abbot p. 87.
3) Das Weihnachtsfest 218.
4) Lachend beschreven door Yorick f. di Yorick. Su e giù per Firenze. Firenze, Barbèra.

De aandrift tot portretteeren.

Wanneer wij de portretkunst in haar wezen nader willen begrijpen, zal het pas geven om - gelijk alle dingen die wij wenschen te doorgronden - haar na te sporen in haren oorsprong, en dan dien oorsprong allereerst te zoeken in zijn eenvoudigste psychische factoren. En in dat verband lijkt het mij van belang, eens eenige opmerkzaamheid te wijden aan een probleem, waaraan, naar mijn gevoelen, nog maar zelden ernstig genoeg de aandacht is geschonken, - aan de vraag namelijk, waarin toch wel die den mensch blijkbaar ingeboren aandrift tot portretteeren gelegen is.

Ik neem daarbij het portretteeren in zijn meest fundamenteele beteekenis. Ik spreek dus bij dit zoeken naar een oorsprong niet van de eigenlijke portret*kunst* zelve. Want ik heb goeden grond om aan te nemen, dat er een sterke wil tot afbeelden kan bestaan, nog vóór er sprake van kunst behoeft te zijn, - dat er, diep in de instincten der menschelijke natuur, een elementaire drang tot portretteeren leeft, die met aesthetische overwegingen nog niets uitstaande behoeft te hebben.

De afbeelding wordt eerst kunst door het karakter zelf der uiting. Maar àchter de afbeelding ligt de drijfveer, en vóór alles hebben wij den aard van die drijfveer na te gaan, - ook dàn, wanneer wij later het karakter der uiting, dus den *kunstaard*, nader willen beschouwen. En ik bedoel daarom thans met portretteeren alleen, het zoo exakt mogelijk en op bedriegelijke wijze concreet weergeven van levende wezens. Wàt dan toch, - daar moet ons onderzoek heenleiden -

wat dan toch drijft den mensch bij dit zoo bedriegelijk mogelijk nabeelden?

Er bestaat een kleine antieke sage, waarin, niet redeneerend of nadrukkelijk betoogend, maar, zooals de ouden het verstonden, door een eenvoudig en bekoorlijk beeld, mijns inziens iets van den grondslag van dat verlangen wordt verklaard. Men vindt haar opgeschreven door Plinius in het vijfendertigste boek van zijn Natuurlijke Historie. Het verhaaltje luidt aldus:

'Butades, een pottebakker uit Sicyon was de eerste, die uitvond, hoe men uit klei gelijkenissen kon bootsen. Aanleiding daartoe gaf zijn dochter, die een jonkman beminde, en bij diens vertrek naar den vreemde, bij de lamp, de schaduw van zijn gezicht op den wand omlijnde. Haar vader drukte klei op de omtrekken en maakte zoodoende een afdruk, dien hij hard liet worden en toen met zijn ander pottewerk ging bakken.'

Wat nu was het, zoo vragen wij, dat de dochter van Butades dreef tot het natrekken van dit schaduwbeeld? Zij beminde den jonkman, die van haar heenging. Zij voelde zich op dit oogenblik staan tegenover het onafwendbare van de verwijdering, tegenover het wegzinken van het gelukkige heden. En zij wilde voor zich iets vasthouden van dat oogenblik, dat zij straks met groote smart zou missen. Zij wenschte dus op de macht van het vergankelijke iets te veroveren! En daardoor kwam zij er toe, de afbeelding van den geliefde in een juisten omtrek vast te houden. Laat ons hierbij een merkteeken zetten: Zij, die volgens de overlevering het eerste portret zou hebben getrokken, wilde veroveren.

Zijn er, zoo past het ons, aan de hand van deze naïeve sage, bij het nasporen der vroegste verschijnselen van den portretteerlust, te vragen, - zijn er teekenen, die ons mogen doen aannemen, dat er in de menschelijke neiging tot nabeelden werkelijk iets als veroveringsdrang verscholen ligt?

Laat ons eens zien wat, volgens de onvermoeide onderzoekingen der moderne ethnologische wetenschap, de primitieve volken, bij welke men nog maar nauwelijks van eenige kunst kan spreken, voor bedoelingen hebben bij hun duidelijke pogingen tot nabeelden en afbeelden!

Het is allengs, en op steeds breeder linie, aan de ethno-

logen van onzen tijd duidelijk geworden, hoe bij de wilden het begrip leeft, dat de afbeelding van een wezen of van een voorwerp aan den maker of den bezitter dier afbeelding zekere macht geeft over datgene wat afgebeeld werd. Dit is een ontdekking van belang, die ook de aandrift tot portretteeren op een geheel ander plan brengt dan waarop de oude filosofen haar meestal hadden geplaatst. Deze toch zagen die aandrift geworteld in de genoegens van de nabootsing om haarzelfs wille. Doch het staat nu vrijwel vast, dat het afbeelden bij de meest primitieve menschen een praktische bedoeling heeft, de bepaalde bedoeling om het afgebeelde onder zijn ban te krijgen.

In de opvattingen van den kinderlijken menschengeest heeft elke gelijkenis van een ding het vermogen om het ding zelf iets van zijn substantie te ontnemen. Deze opvatting wordt door velen ook geacht op den bodem te liggen van het algemeene Mohammedaansche verbod om gelijkenissen te maken.

Het geloof aan de macht van de afbeelding over het afgebeelde is algemeen bij de Roodhuiden zoowel als bij de Eskimo's. Een Amerikaan vertelde, dat hij er een Roodhuid alleen dan toe kon krijgen, zich te laten fotografeeren, indien hij hem eerst zijn eigen fotografie afstond. Wanneer de roodhuid eerst den witten man in de hand hield, verloor deze immers de macht om den ander nog te deren.

Deze Indianen van Noord-Amerika meenen bepaaldelijk dat, indien zij iemand in zand, asch of klei uitteekenen, of zij, welk voorwerp ook, als zijn lichaam beschouwen, zij, door het afbeeldsel of het representeerende voorwerp te kwetsen, den afwezige zelf desgelijks schade toebrengen.

De onderzoekingen van scherpziende reizigers hebben het vrijwel buiten twijfel gesteld, dat de mimische dansen van Indianen, Kaffers en Negers, waarbij deze al de bewegingen van de beesten waarop zij jacht maken, zoo getrouw mogelijk nabootsen, niet anders beöogen dan om het wild te bezweren. Volgens de ongeschreven leerstellingen van de sympathetische magie der primitieve volken staat het vast, dat de copie van een ding, op welken afstand ook, het ding zelf kan overheerschen. En zoo is een buffeldans, in het kamp uitgevoerd, naar hun overtui-

ging, in staat om de buffels van ver weg in het bereik van den jager te trekken. Aan den beren-dans van de Sioux, den gorilla-dans van de Afrikaansche negers, en de jachtpantomimes van de Koossa-kaffers ligt, naar men aanneemt, dezelfde opzet ten grondslag.

De negers in West-Afrika, wanneer zij den bosch-god van zijn oorspronkelijke woonplaats naar hun dorpen of steden willen doen verhuizen, bouwen een houten pop van den god uit takken van den boom, in welke zij meenen dat hij troont. Stellig speelt de wijze waarop het lokbeeld wordt saamgesteld in dit proces een belangrijke rol. Maar zonder twijfel gelooft men toch, dat de god er een bizonder behagen in zal vinden, om verblijf te kiezen in zijn eigen afbeeldsel.

Bij zekere stammen in Midden-Australië heeft men een wonderlijke ceremonie waargenomen. Bepaalde insectenlarven, die met het inlandsche woord udnirringita worden aangeduid, staan bij dit volk als bizondere lekkernij bekend. De clan nu, die deze udnirringita als haar totem (dat wil dus zeggen als het beschermende dier, waarvan zij op geheimzinnige wijze afstammen) beschouwt, verzamelt zich aan den voet van een rotswand, waarop groote afbeeldingen van deze larven zijn aangebracht.

Het oogmerk van de magische ceremonie, waarbij aanroepende zangen worden aangeheven, is om op die wijze de vermenigvuldiging van het begeerde en vereerde dier te verzekeren. Er zijn verschillende varianten op deze ceremonie, maar de eene zoowel als de andere, verzekeren Spencer en Gillen, de Engelsche schrijvers, die Midden-Australië speciaal bestudeerden, heeft alleenlijk tot doel, om de dieren of de planten, die deze stammen vereeren, te doen gedijen.

Een grove wandschildering in een Zuid-Afrikaansche grot geeft vier zonderling rondspringende boschjesmannen te aanschouwen, die bezig zijn, een groot waterdier, iets als een rhinoceros naar zich toe te troonen. De beteekenis van de voorstelling schijnt te wezen, dat door zulk een wandschildering de zoozeer begeerde regen naar het land zou worden gelokt.

Langen tijd heeft men in algeheele onzekerheid verkeerd omtrent de beteekenis der afbeeldingen van wilde dieren in

de rotsholen van Zuid-Frankrijk, die uit de quaternaire periode stammen. Men kon er geen houvast aan vinden en het scheen bijna hopeloos, den oorsprong te doorgronden van voortbrengselen der menschenhand, waarvan wij door heel de ijsperiode, door een zoo lang tijdsverloop dus, als noodig was, om het klimaat en de fauna en de flora van West-Europa ganschelijk te veranderen, gescheiden zijn.

Intusschen heeft de vindingrijke en scherpzinnige Salomon Reinach, uitgaande van de stelling, dat deze troglodyten in hunne leefwijze het meest overeenkwamen met de primitieve volken van onzen eigen tijd, schier algemeenen bijval gevonden met zijn stelling, dat de schilderingen en het snijwerk uit dien oèr-tijd geboren zijn uit eenzelfde zucht als die, waaruit zulke wilden thans nog hunne afbeeldingen maken. De holbewoners leefden alleenlijk van en voor de jacht, en hun kunst, - wanneer men hun inderdaad uiterst treffende en realistische voorstellingen een oogenblik zoo betitelen mag - kan geenszins, als de kunst der beschaafde volken, een weelde geweest zijn of een spel, zij was de uitdrukking van een nog zeer ruwen maar alles doordringenden godsdienst, die uit magische praktijken bestond, en die alleenlijk ten doel had, het onontbeerlijke dagelijksche voedsel te bemachtigen. Evenals dit nu nog bij de onbeschaafde negervolken het geval is, geloofden zij wellicht, dat een dier gedwongen kan worden, zijn verblijfplaats te kiezen, dáár waar het lijfelijk is afgebeeld. Maar in elk geval maakten zij in hunne holen, men mag wel zeggen, uiterst nauwkeurige portretten van den mammoet, van het rendier, van den bizon, en deden zij dit niet als droomers, die uit geestelijke weelde en naar vrije ingeving beelden bootsten, maar gedwongen door harde noodzaak en met de magische bedoeling, òf om het eetbare wild te doen gedijen, òf om het naar de plaatsen te lokken, waar zij het konden neerleggen.

Ziehier dus de aandrift tot het maken van zoo bedriegelijk mogelijk juiste afbeeldingen aan het werk onder een allerprimitiefst levend volk, waarbij men zeker nog niet van eenige cultuur kan spreken. En het merkwaardigst is, dat hun voortbrengselen van zoo groot meesterschap getuigen, dat ons nauwelijks een cultuurkunst bekend is, die sterker-levende beelden heeft geschapen. Vóór er dus van eenige kunst om

der kunst wille sprake kàn zijn geweest, heeft men voortreffelijke diere-portretten, en die uit de meest elementaire begeerten van het mensch-dier zijn voortgesproten. De drang tot portretteeren was blijkbaar ouder dan de aandrift tot kunst.

Doch waarom zouden wij bij deze holbewoners uit vóórhistorische tijden zoozeer verwonderd staan over hunne zucht tot afbeelden, die geboren werd uit de zucht tot overmeesteren van een natuurlijken vijand! Ook in de beschavingsgeschiedenis vinden wij voorbeelden te over van deze, den mensch blijkbaar ingeschapen impulsie en van het geloof, dat het afbeeldsel in zekeren zin identiek wordt met het afgebeelde. En het is alleen opmerkelijk dat deze gevallen, - althans bij mijn weten - nimmer met de hierboven aangewezen verschijnselen op één lijn werden gesteld.

Treffend toch zeker is in dit verband het verhaal van de Egyptische koningin Dalūkah, die zeer wijs was in de kunsten der tooverij.

Het klinkt stellig vreemd in onze ooren. Maar wij hebben er ons, bij het willen begrijpen van de menschelijke neigingen, wel eens te veel aan gewend, onze eigen opvattingen en onze eigen handelingen als maatstaf te nemen, alsof juist wij in onze roerselen en onze verlangens alles zouden vertegenwoordigen, wat den volledigen mensch in wel en wee bewegen kan. Het menschdom is nu eenmaal belangrijk ouder dan onze toevallige wieg. En onze getemdheid en onze overbeschaving hebben vaak zelfs bijna de sporen weggevaagd van driften en ingevingen, die toch in den grond onafscheidelijk zijn van het duistere bestaan der menschenziel. Daar spookt en woelt op aarde immers meer dan waarvan onze beperkte wijsheid dagelijks droomt.

Koningin Dalūkah dan, die wijs was in de kunsten der tooverij, maakte beelden in den vorm der krijgers der haar omringende roofstammen en van de door hen bereden dieren. Wanneer deze nu uittrokken tot een aanval op Egypte, liet de koningin de afbeeldsels van het vijandelijke volk in den grond verzinken - en onmiddellijk, zoo luidt het verhaal - trof op elken afstand, haar vijanden op hun rijdieren hetzelfde lot.

Men houde zulke praktijken niet voor uitsluitend Egyp-

tiesch. Ook aan de oude Indiërs waren zij bekend. Zij maakten op dezelfde wijze afbeeldsels van soldaten, paarden, olifanten en wagens van een vijandelijk leger (uit deeg) en vernietigden deze dan, met de bedoeling hun vijand zelf te verslaan. Ook warmden zij, naar hun oude tooverboeken aantoonen, een uit was vervaardigd afbeeldsel van hun vijand boven een vuur van Khadira-hout. De nek van de pop was met een spies doorboord, en het bedrijf werd onder het uitspreken van tooverformules zoo lang voortgezet, totdat de vijand zich onderworpen had. Bij het smelten van de figuur werd deze verondersteld te zijn ondergegaan.

Egyptiesch weder is een overoude episode, die men van een papyrus-rol uit de IIIe dynastie kent. Een man bootste een krokodil uit was ter lengte van enkele handbreedten. Toen wierp hij hem in het water, waar zijn vijand baadde. Onmiddellijk veranderde de figuur in een reusachtigen levenden krokodil, die den vijand greep en naar de diepte sleurde. Daarop keerde hij met zijn prooi naar den man, die hem gemaakt had, terug, om weder te veranderen in de oorspronkelijke wasfiguur. Eerst na later van den koning verkregen toestemming, wordt hij opnieuw levend en verslindt zijns meesters vijand voorgoed.

Van veel jonger datum is de in haar wezen aan die van koningin Dalūkah analoge geschiedenis van Nektanébus, den laatste der eigenlijk Egyptische koningen (358 v.C.) die, wanneer zijn vijanden een vloot tegen hem uitzonden, geen direkte maatregelen ter verdediging nam, maar zich terugtrok in een geheim vertrek, waar hij wasfiguren maakte van de vijandelijke schepen en hunne bemanning evenals van zijn eigene. Deze liet hij dan samen drijven in een waterbassin en door tooverspreuken riep hij ze tot leven. Met de hulp eveneens van tooverspreuken liet hij de vloot van zijn eigen volk de overwinning behalen en de schepen van den vijand zinken. Hetzelfde lot trof dan de vijandelijke schepen van den vijand op zee.

Al is dit geloof dus volstrekt niet specifiek Egyptiesch, toch kan het weinig bevreemden, dat men er juist in de Egyptische historiën zoovele voorbeelden van vindt. Heel de Egyptische doodendienst was doortrokken van het denkbeeld, dat het afbeeldsel de functies van hét of van dèn

afgebeelde kon overnemen. Die kleine menschenbeeldjes, die zooveel in de graven gevonden worden, de ushabtiu, moesten immers het werk voor den doode doen. Hoofdstuk V van het Doodenboek behelst niets dan de verklaring van den doode, dat hij nu 'de hand opheft van den man, die niet werkt,' en in Hoofdstuk VI spreekt de doode tot zijn shabti, dat is dus tot zijn alter ego in effigie, dat hij nu van dezen verwacht, al het noodige werk voor hem te doen in de onderwereld, waarop de shabti antwoordt, alles te zullen doen wat hem bevolen wordt.

Zooals men zal opmerken, spelen tooverspreuken in deze dingen somtijds een belangrijke rol. Wij zagen haar dat ook doen bij de geheimzinnige ceremoniën der Midden-Australiërs. Er wordt een bizonder moment gezocht, waarop de magische kracht van het afbeeldsel speciaal in werking treedt en dit wordt gevonden door aanroepingen in woorden of spreuken. Hetzelfde is het geval bij de bezweringen om de veelnamige slang Apep te vernietigen, wier afbeelding dan evenwel eerst in groene kleur op een nieuw paryrus-vel moet worden geteekend. Die afbeelding zelf blijft echter het middelpunt van de bezwering.

Overigens vindt men in het aanroepen door woorden eigenlijk slechts een parallel en ook nog een verduidelijking van het oproepen door een afbeelding. Ook met woorden toch acht men het gevreesde of vereerde wezen reeds eenigszins vermeesterd. De naam wordt begrepen een deel uit te maken van het wezen. En het in de hand krijgen van een deel van dat wezen geeft dus reeds overmacht op dat wezen zelf. De priester of toovenaar kan daarom contact krijgen met of macht verwerven over de geesten die hij oproept, enkel door het uitspreken van hun naam. De Egyptische doodendienst biedt voorbeelden te over van deze opvatting. En in den Israëlietischen godsdienst hechtte men zoo groote beteekenis aan het uitgesproken woord, dat, althans na de Babylonische ballingschap, de naam van de godheid alleen door den ingewijden priester mocht worden genoemd. In het schoone gebed, dat de van Joodschen geest nog zoozeer doortrokken Heine op zijn sterfbed dichtte, smeekt hij van de Engelen des hemels, den zegen af op het hoofd van zijn Mathilde en hij doet dat:

Beim Wort, das nur der Priester kennt,
Und niemals ohne Schauder nennt.

Bij de Romeinen moet die vrees voor het noemen der godheid eveneens bestaan hebben. Plinius gewaagt althans van een oogstgodin Segesta, wier naam niet binnenshuis uitgesproken mocht worden. In sommige streken van Frankrijk leeft de opvatting dat er een onmiddellijk verband bestaat tusschen naam en object nog zoozeer, dat men er van den wolf niet spreken mag, uit vrees dat het beest zelf dan komen kon. De Javanen leven in het geloof, dat zij verwant zijn aan den krokodil, zoodat zij niet alleen vrees, maar ook zekeren eerbied koesteren voor dit dier. Vermoeden zij nu, dat er kaaimannen in de nabijheid zijn, dan vermijden zij het woord baja, en spreken van den ouden heer of den grootvader. In hun relatie tot den koningstijger vindt men iets dergelijks. Bloot het uitspreken van den naam geldt dus reeds als een aanroepen. Misschien vindt men ook nog sporen van dat begrip in het Duitsche spraakgebruik. Wanneer er van een mogelijk onheil gerept wordt, voegt men er voorzichtig aan toe: *Unberufen*, of wel, met herhalings-nadruk: *Unberufen*, *Unberufen*, - hetgeen, dunkt mij, niet anders zeggen wil dan: ‘Ik heb niets aangeroepen’. Het kwaad acht men daarmeê weder afgewend.

Doch keeren wij nog eens tot de ouden, en wat men zou kunnen noemen: hun beeldende magie, terug. Ook bij de Grieken uit zeer vroegen tijd vindt men een, aan dat der Egyptenaren verwant geloof. Uit de puinhoopen der overoude heiligdommen van Delphi, Olympia en Dodona heeft men een groot aantal beeldjes opgegraven, die dieren en ook wel menschen weergeven. De paarden, stieren, zwijnen en andere huisdieren voorstellende figuurtjes waren de gaven der armen, die, in de plaats van het beest zelf, zijn gelijkenis offerden. De menschfiguren zijn de geloovigen, die voor den doode heil afsmeeken. Zoo lang deze door hun afbeeldsel vertegenwoordigd waren, was ook hun geest aanwezig en konden zij bidden voor den afgestorvene. Bij de oudste Grieken vond men dus eveneens het vertrouwen in de macht van het afbeeldsel.

Doch ook bij later beschaving ging dit niet verloren.

Een Arabische legende van Egyptischen oorsprong vertelt, hoe Aristoteles aan Alexander den Groote een kistje gaf,

dat altoos in diens nabijheid blijven moest. In dit kistje waren een aantal wasfiguren vastgespijkerd met de hoofden naar beneden, sommige met omgebogen looden zwaarden, andere met naar beneden gerichte speren of met bogen, waarvan het koord was doorgesneden. Deze poppen stelden de verschillende volken voor, waartegen Alexander ten strijde trok, en wier macht hij aldus kon blijven bezweren.

Een andere overlevering aangaande Alexander den Groote, en die uit dezelfde bron komt, vermeldt hoe, bij de stichting van Alexandrië, toen men begon de muren op te trekken, er elken nacht monsters uit zee kwamen opzetten, die, trots alle waakzaamheid, het overdag gewrochte weder vernielden. Toen liet Alexander een heel grooten duiker maken van glazen platen, die met pek waterdicht aan elkaar gevoegd werden. In die kist nam hijzelf met twee zeer bekwame teekenaars plaats en liet zich afdalen tot op den bodem van de zee, waar de teekenaars met groote nauwkeurigheid de vormen der monsters, die zij door de glazen platen heen konden waarnemen, natrokken op papier. Naar die teekeningen liet de koning toen beelden van steen en metaal vervaardigen, die langs het zeestrand werden opgesteld. Toen daarna de zeemonsters weder opdoken, en hunne gelijkenissen voor zich zagen, vluchtten zij terug in de zee, om nooit weder te keeren.

Het verhaal is natuurlijk, wanneer men het als historie zou hebben te beschouwen, van een verregaande onwaarschijnlijkheid. Maar hoe uitnemend wordt er het geloof in geïllustreerd, aan het vermogen van het getrouwe afbeeldsel om het afgebeelde te bedwingen. En hoezeer dit verhaal ook in Europa bekend geweest moet zijn, wordt bewezen door het feit, dat men het in middeneeuwsche miniaturen herhaaldelijk voorgesteld vindt. Op zulk een miniatuur in de Bibliothèque de Bourgogne, uit de dertiende eeuw, te Brussel bewaard, ziet men, in een glazen ton, Alexander zelf, op den bodem van de zee, de wonderlijke ondieren uitteekenen.

Ook aan de oude Israëlieten is het geloof in de macht van beelden niet vreemd gebleven. Wij allen kennen uit Genesis het verhaal van Jacob's vlucht. Zijn huisvrouw Rachel voerde toen listiglijk in haar zadeltuig, uit het huis van haren

vader, Laban den Syriër, de geheimzinnige Teraphim, dat wil zeggen de beeldjes van hare huisgoden, mede op den tocht naar het onbekende land van de maagschap haars mans, het land van Kanaän. Zij deed dit in het sterk gevoelde verlangen, om de godheid met zich mede te dragen op haar verdere reis door het leven, en zij meende in deze Teraphim, die haar vader bezeten had, die godheid zelve, of althans zijn gunst, voor zichzelve te mogen behouden.

Van liefelijker geest is een veel later christelijk verhaal, maar dat toch in den grond van hetzelfde geloof getuigt. Een koopman uit de Levant, die op zee door roovers werd overvallen en verwond, werd een pijl in het oog gestoken. Hij liet zijn schip toen koers zetten naar een haven, dicht bij een klooster, waar een wonderdadig schilderij van de Heilige Maagd hing, - doch bij zijn aankomst was hij stervende en hij kon niet meer aan land gebracht worden. Toen kwam op het schip een vroom man, die een wasfiguur van den stervende bootste en ook van een afgebroken pijlspits, die hij in het oog van het beeldje boorde. Terwijl de monniken dit beeldje voor het schilderij hielden, stak de Madonna de hand uit en trok de pijlspits uit het oog. Op dat oogenblik gebeurde hetzelfde bij den gewonden man en hij was genezen.

Zooals men weet, is ook in de latere christelijke kerk dit geloof aan de wondermacht van het afbeeldsel niet geheel verloren gegaan. Wij allen hebben op altaren hartjes, voeten, of andere lichaamsdeelen van was aangebracht gezien, en Heine heeft, naar aanleiding van wat een vrome schoolkameraad hem verteld had, het schoone gedicht van de Wallfahrt nach Kevlaar geschreven:

Die Mutter Gottes zu Kevlaar
Trägt heut ihr bestes Kleid
Heut hat sie viel zu schaffen,
Es kommen viel kranke Leut'.

Die kranken Leute bringen
Ihr dar als Opferspend'
Aus Wachs gebildete Glieder,
Viel wächserne Füsz und Händ'.

Und wer eine Wachshand opfert,
Dem heilt an der Hand die Wund',
Und wer einen Wachfusz opfert,
Dem wird der Fusz gesund.

Dat de grens tusschen symbolische vereering en afgodendienst, tusschen het heiligen van het begrip en het heiligen van het voorwerp zelf, zóó licht overschreden wordt, dat in bijna elke godsdienstgeschiedenis een periode van beeldenstorm moest voorkomen, is een waarheid, met welke wij ons hier niet nader zullen bezighouden, omdat zij ons te licht buiten de perken van ons onderwerp zou leiden.

Midden in de kern echter van wat ons bezighoudt, brengt ons de verbazingwekkende Edgar Allan Poe, die het begrip, dat de volmaakte afbeelding in de plaats van het leven treedt, verwerkt heeft in een kleine vertelling ‘The oval Portrait’, waarin hij een jong schilder diens wonderschoone bruid laat conterfeiten. Hij schilderde aan haar beeltenis in een wilden hartstocht voor zijn kunst en hij bemerkte niet dat, hoe meer allengs zijn schilderij aan leven en luister won, hoe meer zijn model wegkwijnde. En hij ontwaarde niet, dat de kleuren die hij op zijn doek uitspreidde, ontnomen werden aan de wangen van haar, die hij wenschte te vereeuwigen. En toen verscheiden weken aaneen, in een gespannen arbeid van uur tot uur waren voorbijgegaan, en er maar weinig te doen nog overbleef, behalve één toets aan den mond en één schaduwzweem aan het oog, toen flikkerde de levensgeest bij de jonge vrouw nog éénmaal op, gelijk de vlam in den bek van een lamp. En toen werd de toets aangezet en de schaduw-tint werd neergevleid. En terwijl de kunstenaar uitriep: dit is waarlijk het leven zelf, keerde hij zich tot zijne bruid, die hij intusschen, door haar aldus te schilderen ... van het leven beroofd had.

Het oude begrip, dat de afbeelding in zekeren zin in de plaats van het leven komt, kon niet treffender worden saamgevat, dan de dichter het in deze fraaie vertelling heeft gedaan.

Of deze opvattingen nog leven om ons heen?

Het heugt mij, als kleine jongen, uit school komende, op een brug een hoop menschen saamgestroomd te hebben gevonden. Er was juist een meisje verdronken en de gebeurtenis werd

door het ontstelde publiek levendig besproken. Ik kwam bij een paar vrouwen te staan, die ik hoorde zeggen: ‘Dat komt er van, - er moet ook pas een portret van haar gemaakt zijn’. Onder het volk in Dordrecht leefde dus althans toen nog de opvatting, dat men, door zich te laten afbeelden, iets van zijn wezen prijs gaf.

Prof. van Blom deelt mij mede, dat hem op een der Friesche eilanden twee goed-gezeten boeren uit een oud geslacht bekend zijn, die weigerden gefotografeerd te worden. Waaròm zeiden zij niet uitdrukkelijk. Maar op hem en anderen maakte hun schroom den indruk van een geheimzinnige vrees voor lijfsbehoud.

Het komt voor, dat personen, die voor een portretschilder poseeren, ook al staan zij verre van wat wij geneigd zijn, zulke volksvooroordeelen te noemen, werkelijk een gevoel over zich krijgen, dat de kunstenaar hun al werkende het eigen leven uitzuigt. In het Journal des Goncourt schrijft Edmond over een bezoek bij Robert de Montesquiou, van wien Whistler twee portretten onder handen had:

‘Oh! des séances, où il semblait à Montesquiou, que Whistler, avec la fixité de son attention, lui prenait sa vie, lui *pompait* quelque chose de son individualité, et, à la fin, il se sentait tellement *aspiré*, qu il éprouvait comme une contracture de tout son être...’

Maar hier geldt het natuurlijk minder het meester zijn van den afgebeelde in het *portret-als-resultaat*, dan het proces tijdens *het-maken-van-het portret*. Van het eerste, meer elementaire begrip vindt men echter krasse voorbeelden genoeg.

In Périgord werden in vroeger eeuwen doodvonnissen over afwezige misdadigers voltrokken aan niet anders dan afbeeldingen der gevonnisten, ‘jusqu'à mort s'ensuive’ gelijk de wettelijke term luidde.

Maar in Noord-Amerika en Zuid-Afrika zijn nog volksvonnissen van dezelfde strekking in zwang. Een gehate persoonlijkheid wordt dan in effigie verbrand en wel degelijk bedoelt de volksgeest daarmede de afgebeelden zelf te executeeren, - evenals, tijdens het begin van de Fransche revolutie, in Augustus 1788, de menigte op de Place Dauphine, de ministers Brienne en Lamoignon persoonlijk wilde vernietigen, door hun beeltenissen in brand te steken.

Van dien aard was ook het geval, dat wij allen in onze gemeenzame lectuur kennen, uit een van de populairste romans van Dickens: The old curiosity shop.

Quilp had van een slooper een groot houten beeld gekocht, dat vroeger aan den voorsteven van een schip had geprijkt. Hij had het in zijn kleine kantoor-vertrek overeind gezet en het maakte nu den indruk van een monsterachtigen afgod. Als Brass bedeesd bij hem binnenkomt, roept de dwerg uit: 'Kent gij hem. Ziet gij wel op wien hij lijkt?' En Brass antwoordt gedwee 'jawel', maar niet zonder aarzeling, want hij had in waarheid nooit iemand ontmoet wiens verschijning naar die van het houten spooksel zweemde. En terwijl hij het beeld nog staat aan te staren met den snuggeren blik van iemand, die voor het eerst een portret aanschouwt, dat hij gecenseerd is te herkennen, maar dat hij absoluut niet weet thuis te brengen, grijpt de dwerg een roestige staaf, die hem voor kachelpook dient, en geeft het beeld daarmede een geweldigen slag op den neus. 'Het is het portret van Kit', schreeuwt hij dan uit. 'Het is Kit zelf'. En Quilp bekent dan den ganschen dag bezig te zijn geweest met het beeld gaten in het lijf te boren en pinnen in de oogen te steken. En ten slotte verklaart hij, voornemens te zijn, straks de gelijkenis van den gehaten vijand te verbranden.

Ook de wraakzucht van Quilp dus identificeerde het afbeeldsel met den afgebeelde.

Aangrijpender staat de gruwelijke macht, die men door het vernietigen van een afbeeldsel kan uitoefenen, als nijpend motief midden in een van de schoonste balladen van Rossetti: *Sister Helen*.

'Why did you melt your waxen man,
Sister Helen?
To-day is the third since you began.'
'The time was long, yet the time ran,
Little brother.'

En de knaap gaat spelen op het balcon. Hij hoort hoefgeklep en hij ziet drie ruiters aan komen rijden. Die vooraan rijdt is Keith of Eastholm, de broeder van Helen's ontrouwen bruidegom. Deze roept dan naar boven, dat hij Sister Helen wil spreken, maar zij zegt dat zij de avondkoelte vreest.

‘The wind is loud, but I hear him cry,
Sister Helen,
That Keith of Ewern's like to die.’

Drie dagen geleden, op zijn bruiloftsdag is hij ziek geworden, en hij ligt hopeloos.

‘But he has not ceased to cry to-day,
Sister Helen
That you should take your curse away.’
‘*My* prayer was heard, - he need but pray,
Little brother!’,

Helen's ontrouwe bruidegom weet, dat zij het is, die met haar vloek hem foltert.

‘But he calls for ever on your name,
Sister Helen,
And says that he melts before a flame.’

En dan komt de andere broeder, Keith of Westholm, die door het loeien van den wind heen naar boven roept, en om verlossing voor den gekwelde vraagt. Maar Sister Helen blijft meedogenloos. En na hem komt de vader, Keith of Keith.

‘Oh his son still cries, if you forgive,
Sister Helen,
The body dies but the soul shall live.’

En de vader knielt voor het huis neder op den weg, dat zij mee mocht gaan, maar Sister Helen blijft onvermurwbaar. En ten slotte komt, in een zwart gewaad op een zwarten klepper, de ongelukkige bruid zelve.

‘Her hood falls back, and the moon shines far,
Sister Helen,
On the Lady of Ewerns golden hair.’
‘Blest hour of my power and her despair,
Little brother!’

De Lady of Ewern bezwijmt. En intusschen hoort men een doodsklok luiden. En de ruiters keeren terug naar den bezwekene. En de wassen pop ziet men wegsmelten voor het victorieuze vuur.

Doch, zoo zal men zeggen, dit is in de fantasie van Dickens en in die van Rossetti zoo gedacht. De werkelijkheid echter kent ook in Engeland feiten genoeg van verwanten aard.

Een oude vrouw te Mendip in Somersetshire had een varken, dat ziek werd, en zij voelde zich overtuigd, dat het beest behekst was. Op raad van een toovenaar wist zij het hart van een schaap te verkrijgen en na het met spelden doorboord te hebben, roosterde zij het voor het vuur, terwijl haar buren en vrienden er een lied bij zongen, welks bestaan alleen al de verbreidheid van deze praktijken bewijst:

> 'It is not the heart I wish to burn,
> But the persons heart I wish to turn,
> Wishing them neither rest nor peace
> Till they are dead and gone.'

In October 1882 werd in dezelfde streek, in een oud huis in Ashbrittle, een hart gevonden, dat met naalden doorstoken was. Het geval stond niet alleen. In 1890 werd een ander hart aangetroffen, vastgespijkerd tegen den binnenwand van een schoorsteen in een oude woning te Stapelgrove, een ander gehucht in Somerset.

De Schotsche Hooglanders maken kleifiguren van degenen die zij den dood toewenschen en noemen zulk een pop *corp chre* of *corp creadh*. Zij prikken die vol spelden, spijkers en glasscherven en leggen haar dan in een stroomend water met den kop tegen den stroom in. Allerlei verfijnde kwellingen zijn nog aan deze practijk verbonden.

Iemand die in Bengalen zijn vijand kwaad wil doen, maakt een beeldje in klei van hem en doorschiet het met een pijl, gemaakt van een bamboe, die gediend heeft om een lijk gedurende de verbranding te steunen, en waarover bezweringsformules zijn uitgesproken.

Ook in onze koloniën en met name in de Molukken wordt door de Christelijke zoowel als door de Mohammedaansche en de Heidensche bevolking veelvuldig gebruik gemaakt van zoogenaamde sympathetische magie - om anderen te benadeelen, ziekten te bezorgen, etc. of ter bereiking van sexueele oogmerken.

Men maakt daar afbeeldingen van den te benadeelen persoon, waarover dan vervloekingen worden uitgesproken, die het kwaad noemen, dat men òver hem wil doen komen. Zulk een afbeelding wordt gewoonlijk van gaba-gaba, d.i. bladstengel van den sago-palm gemaakt, in den vorm

van een pop, die dan in de nabijheid van het huis van den belaagde wordt begraven, of in zee geworpen en ook wel verbrand. De Heer Dr. H.J. Offerhaus, in vroeger jaren predikant te Ambon, deelt mij mede, dat hij daar dikwijls de zoogenaamde *matakau's* (d.w.z.: roode oogen) heeft gezien. Dit zijn teekenen, die aan vruchtboomen of bij den ingang van aanplantingen en tuinen worden aangebracht, om die tegen diefstal te beschermen. Deze matakau's bestaan uit verschillende soorten van afbeeldingen, meestal van dieren of menschen, over welke men vervloekingen heeft uitgesproken, die dan de geheimzinnige macht bezitten, om ziekten of andere onheilen over den dief te brengen. In het geval de afbeelding een mensch voorstelt, heeft men in den regel verdenking tegen een bepaald persoon, die door den vloek getroffen moet worden.

In Oost-Java tracht men een tegenstander uit den weg te ruimen door hem uit te teekenen op een stuk papier en dit dan te begraven. In de Padangsche bovenlanden zal iemand die gekweld wordt door haat of door niet-beantwoorde liefde de hulp inroepen van een pop, die op het beöogde slachtoffer lijkt en die hij aan een eenzamen boom ophangt. Hij boort dan een punt door het hart van het afbeeldsel en alleen wanneer iemand dezen nog bijtijds een stuk hout van den bewusten boom weet te verschaffen, zal de belaagde persoon, niet komen te sterven aan een gezwel, dat hij door die betoovering moet krijgen. Koppesnellers op Borneo maken een beeld van hun vijand en laten het alleen in de wildernis. Wanneer het vervalt, sterft hij.

De Japaneezen en de Chineezen kennen eveneens de praktijk om iemand kwaad te doen, door zijn afbeeldsel te beschadigen. En in Amoy kan men zelfs, evenals trouwens in de Torresstraat, bij de toovenaars verschillende poppen in voorraad vinden, die zij aan de wraakgierigen verkoopen.

In een oud Chineesch boek vindt men een curieus voorbeeld van het uit den weg ruimen door beeldende magie, waarvan de betrokkene na den dood kennis bleek te dragen. Kong-sun-tcho, die plotseling gestorven was, verscheen aan den gouverneur van zijn district, zeggende: Ik ben het slachtoffer van een afschuwelijke misdaad en ik kom U vragen om mij te wreken. Mijn tijd om te sterven was nog niet

gekomen, maar mijn bedienden bezorgden mij de nachtmerrie en ik werd in mijn slaap gesmoord. Wanneer gij in het geheim eenige onverschrokken soldaten er heen wilt zenden, zal geen van mijn knechten u ontsnappen. Onder de zevende pan van het dak van mijn huis zal men een houten afbeeldsel van mij vinden. Zoekt het en straf de schuldigen. Al de knechten werden gearresteerd en men vond de houten pop met vele spijkers doorboord. Stuk voor stuk veranderde het hout in vleesch en uitte kreten toen het stukgemaakt werd. De knechten werden veroordeeld om de straf der wet te ondergaan.

Het is mij niet bekend, of bij ons te lande in werkelijkheid praktijken van verbranden in effigie voorgekomen zijn of nog voorkomen. Maar wel verzekeren onze folkloristen, dat het identificeeren van het evenbeeld of het alter ergo met het origineel toch op andere wijze binnen deze landspalen nog bekend is. Een heks, meent men, kan zich in een kat metamorfoseeren. Treft men zulk een kat nu aan den kop, dan draagt den volgenden dag de heks een wonde aan het hoofd. Ook komt het bij ons op het platteland nog voor, dat men lieden tracht te pijnigen, door hun afbeelding te slaan of te steken. Wie de bedoeling heeft, den koning te vermoorden, mutileert zijn gelijkenis op een muntstuk. En zoo meer.

De beeldhouweres Thérèse van Hall vertelde mij, dat, toen zij indertijd een reis naar Suriname maakte, zij ook den wensch koesterde, daar naar negers te boetseeren. Het gelukte haar echter niet, een neger tot model te krijgen. En wanneer zij hen vroeg, wat zij er dan tegen hadden, voor haar te poseeren, kreeg zij ten antwoord: Dan zoudt ge mij in uw macht krijgen.

Naar sommige opvattingen wordt een gehate persoon in een voorstelling van hem gemutileerd. Naar andere geldt de afbeelding als lokmiddel van het origineel. Bij weder andere doet zij dienst als afweermiddel. De grondslag van die drie verschillende opvattingen blijft echter deze, dat het afbeeldsel macht geeft over het afgebeelde. Laat mij ten besluite nog enkele voorbeelden mogen geven van de afweer-methode.

In Tibet zijn teekeningen van gevreesde dieren als be-

zwerings-middelen in gebruik. Tegen de vele 's nachts losgelaten kwaadaardige honden draagt men prentjes bij zich, van een zwaar geketenden en gemuilbanden hond, met een bezweringsformule er om heen geschreven van ongeveer dezen inhoud: ‘De muil van den blauwen hond is alreeds dichtgebonden.’

Een dergelijke afbeelding spijkeren de Tibetaansche herders boven hunne hutten, - alleen is het er dan eene van een geketenden arend, dien men op deze wijze wil beletten hun lammeren weg te halen.

Nog een ander voorbeeld van deze Tibetaansche manier om zich tegen een gevaar te beveiligen valt hierin aan te wijzen, dat, na een gevecht tegen de Tibetanen, in 1888 geleverd, de Engelschen op de lijken van alle gesneuvelde tegenstanders tooverformulieren vonden, met afbeeldingen van de wapenen, die zij gehoopt hadden daarmeê te kunnen keeren. In de verte zou men hierbij weer aan het tooverprocédé van Alexander en zijn kistje met averechts gewapende vijanden kunnen denken.

* * *

Wij hebben ons in den aanvang afgevraagd, wat den mensch toch wel mag drijven tot het zoo bedriegelijk mogelijk afbeelden van levende wezens.

En wij hebben vervolgens de vraag gesteld of er teekenen zijn, die ons mogen doen aannemen, dat er in de menschelijke neiging tot nabeelden werkelijk iets als veroveringsdrang verscholen ligt.

Daarop hebben wij bij de meest primitieve volken van onzen tijd, in de geschiedenis der overoude magie, in de historie van de godsdiensten, in onderwerpen der literatuur, en zelfs in het meer nabije volksgeloof, een menigte van verschijnselen gevonden, die er op wijzen, hoe, in de ondoorgrondelijke diepte der menschelijke natuur, er een aandrift woont, om door het maken of bezitten van afbeeldsels vereerde of gevreesde wezens vast te houden, onder den ban te krijgen en te vermeesteren. En al lijken sommige uitingen van deze aandrift nu op het eerste gezicht, in haren aard, wel zeer te verschillen van datgene, wat de dochter van den pottebakker Butades bezielde, toen zij het vluchtende

schaduwbeeld van haren geliefde natrok op den muur, bij nadere beschouwing slinkt dat verschil tot steeds kleiner afmetingen. De simpele daad van het legendaire meisje moge een lieve gril, bijna een dartel spel lijken, vergeleken bij de zich zooveel gewichtiger voordoende, magische ceremoniën van de Australische Arunta's, in den grond van de zaak moet men toegeven, dat het bij haar zoowel als bij die toovenaars of priesters ging om het bezit van wat zij het vurigst begeerden. Alleen dreef haar de liefde, terwijl die anderen door meer materieele wenschen schijnen te worden geleid. Het geval staat trouwens niet op zichzelf, dat honger en liefde op gelijke wegen gaan. Het zijn in hoofdzaak misschien altoos die beide factoren geweest, die den mensch tot daden hebben aangezet. Zoo vaak reeds is het in kortswijl of in ernst gezegd:

> Der Hunger und die Liebe
> Regiert das Weltgetriebe.

Maar beide willen veroveren. In de daad van het beminnende meisje herkenden wij reeds dadelijk de zucht daartoe. Zij zou den minnaar moeten missen en wilde hem voor zich behouden in zijn gelijkenis. En die zucht om door middel van het afbeeldsel te veroveren troffen wij overal weder aan. Bij wilde stammen en bij oude cultuurvolken, bij menschen uit den oer-tijd en bij meer of minder beschaafden om ons heen. Overal vonden wij de sporen van een diep geworteld begrip, dat men met een afbeelding iets wil en kan veroveren of overheerschen.

En ik ben er zeker van, niet geheel mis te tasten, wanneer ik meen, hierbij aan de allereerste aandrift tot portetteeren, ook in den modernen zin van het woord, te raken. Onbewust toch, maar ook wel bewust, ligt op den bodem van elken lust tot conterfeiten allereerst een zucht tot meester worden van het object. En in den grond van zijn ziel zal ook elke moderne portrettist, hoe subjectief hij misschien geworden zij, en hoezeer hij de kunst een transformatie van de werkelijkheid wenscht te doen zijn, den stillen wensch koesteren, om na het voltooien van zijn conterfeitsel, evenals de jonge schilder bij Poe, in vervoering te kunnen uitroepen: ‘Dit is het leven zelf’.

Want hoe staan wij welbeschouwd te midden van deze wereld, - hoe staan wij in dit ons leven? Wij zien hoe alles om ons heen vergankelijk is. Wij zien aan de vruchtboomen de teeder-witte bloesems bloeien in de lente en één enkele nacht komt hun bruidstooi verwaaien. Wij zien de pracht van het volle zomergroen feestelijk prijken overal in het rond en reeds naderen de najaarsstormen, die alles zullen doen verkleuren. Wij zien in den herfst de felheid van het geel en de diepte van het rood in wilden toover gloeien aan de zwarte takken, die morgen reeds de naaktheid van hun wintergeraamte staan te vertoonen. Wij zien de velden bedekt met een zachte sneeuw-vacht en de dooi legt snel de donkere aarde weder bloot. Getijden wisselen en geslachten van menschen gaan henen. Het oogenblik zelf dat wij doorleven snelt voorbij. Het heden zal morgen verleden zijn. 'Op den weg dien wij betreden', zooals het oude, op Sylvesteravond uit duizenden kelen gezongen kerklied luidt:

> Op den weg dien wij betreden
> Staat geen voetstap die beklijft...

En toch - al kunnen enkelen onzer berusten in, al kunnen zij misschien zich zelfs troosten met de overweging, dat alle leven niet anders dan één ééuwige wisseling is, tòch blijft ons voortdurend streven één kamp tegen den grooten vernieler, tòch is het besef van dat vlieden de diepste bron van ons onbevredigd zijn, tòch is ons gansche bestaan er op gezet, iets vast te grijpen van dat voorbijgaande, iets te veroveren op de macht van den meedoogenloozen tijd.

Bij den wijzen Goethe kan men het zoo eenvoudig blootgelegd vinden. Wanneer hij heeft uitgeweid over de veelvuldige vermogens der natuur, dan voegt hij daaraan toe: 'zum Bleiben hat sie keinen Begriff'. Terwijl hij een anderen keer, wanneer hij door een landstreek gaat, waarvan de lust hem bekruipt, iets af te beelden, het met een trouwens min of meer gangbare uitdrukking zóó zegt: dat hij gaarne beproeven zou 'durch Zeichnen und Skizzieren der Gegend Etwas *abzugewinnen*'. Goethe voelde het dus ook zóó, dat afbeelden veroveren was, - veroveren op de natuur, die hij als de nimmer blijvende had gekenteekend. Het is altoos weer, in andere woorden en onder andere vormen,

in den grond hetzelfde begrip. Door iets in beeld te brengen wil men het meester worden en het meester blijven. Men wil het veroveren op de vergankelijkheid.

Wanneer wij beeltenissen maken van degenen om ons heen, die wij liefhebben, die wij vereeren, ja van hen misschien ook die wij haten, - zelfs dan indien wij het van menschen doen die wij alleen maar merkwaardig vinden, dan doen wij dat, omdat wij weten hoezeer hun wezen zelf zal vervliegen, en in den wensch om althans hun gelijkenis vast te houden. De golven van den tijd zullen zich over hunne verschijning sluiten, doch wij willen trachten hen te laten voortbestaan in hun beeld. ‘Auch behält das Gemal’, zoo heeft Albrecht Dürer het kinderlijk uitgedrukt, ‘die Gestalt der Menschen nach ihrem Sterben’. Van velen, wier spoor anders op aarde verloren zou zijn gegaan, kennen wij aldus de verschijning en in haar vinden wij hun wezen zelf.

Wij aanschouwen onder hunne wimpers de levensblijheid of het verslagene, den fellen gloed of de gebrokenheid van hunnen blik. Aan hun jukbeenderen en hunne kaken proeven wij den aard en de felheid van hun begeerten. In het jagend zwellen of in de straffe spanning van hunne neusvleugels peilen wij hun ongeduld, hun koelbloedigheid of hun wilskracht. Uit de welving van hun voorhoofd, de glooiing van hun slaapkuil of de rimpeling boven hunne wenkbrauwen meenen wij hun angst en hun hope, hun geloof en hun twijfelingen te lezen. En het is ons dikwijls, alsof wij van hunne lippen een welbekende stem ons hooren toespreken, wier klanken wij toch in waarheid nooit vernamen.

De onbekende Egyptenaar van meer dan vierduizend jaar geleden, wiens houten beeld uit een graf in Sakkârah te voorschijn kwam, leeft voort in de geschiedenis der beschaving. De anonyme Alexandrijnen uit het begin onzer jaartelling, wier, op houten borden geschilderde, mummieportretten onder het stuifzand van de woestijn bewaard gebleven waren, rekenen wij thans nog tot de rij onzer goede bekenden. Het bonte hof van Hendrik VIII kennen wij uit Holbein's gelaatsomtrekken beter dan uit de bladen der geschreven geschiedenis. De Overlieden van den Staalhof in Amsterdam, van wie verder nauwelijks sporen tot ons

gekomen zouden zijn, staan door hunne beeltenissen vast voor onze oogen en in ons hart. Lieden, die in hun leven zelf misschien door weinigen werden opgemerkt, verkregen door dengene, die hun gelijkenis wenschte vast te leggen, de onsterfelijkheid. Nederigen van gemoed en ook grooten der aarde. Want zooals Gautier, die de gedachte, geloof ik, weder aan Horatius ontleende, het treffend gezegd heeft:

....la médaille austère.
Que trouve un laboureur
  Sous terre,
Révèle un empereur.

Ik ben met deze beschouwingen over den portretteerlust in hoofdzaak buiten het kader willen blijven van de meer gecompliceerde bedoelingen van de tegenwoordige kunst, de kunst die ons drijft, en die wij op onze beurt trachten voort te drijven. In onzen tijd kan de neiging, om dingen of denkbeelden om der kunst wille uit te beelden zelve bijna een ingeboren aandrift schijnen. Maar hieraan liggen toch meer verborgen en meer elementaire begrippen te gronde. En het valt, uit alles wat ik met veel verscheiden voorbeelden aantoonde, af te leiden, dat wij de, om zoo te zeggen, belangelooze liefde tot nabootsen en uitbeelden geërfd hebben van lang vergeten voorouders, wier zucht tot afbeelden in eerste instantie intusschen uit weinig anders dan daadwerkelijke bedoelingen was voortgesproten.

Wat ik dus, in het nasporen van de eenvoudigste psychische factoren van den afbeeldingslust, met het ver ophalen van deze dingen, vèr in de geschiedenis en de vóórhistorie en vèr tot in de geheimzinnige drijfveeren der primitieve menschelijke natuur, heb willen aantoonen, is dit: dat het portretteeren niet is een latere losse sprank van den wijdvertakten boom der beeldende kunst, maar dat men er integendeel een van hare diepst liggende wortelen in heeft aan te wijzen, die althans de beeldhouwkunst en de schilderkunst van hare sterkste sappen heeft voorzien, en dat bij voortduring zal doen, zoolang der menschen ademtocht over deze oude aarde zal gaan.

Ik geloof niet, dat men de portretkunst in haar wezen en hare ontwikkeling werkelijk zou kunnen verstaan, wanneer dit niet eerst stevig in ons besef ware vastgelegd.

JAN VETH.

Litteratuur:

W. Caland - Altindisches Zauberritual - Amsterdam, 1890.
E.A. Wallis Budge - Egyptian Magic, Kegan Paul, London, 1901.
E.A. Wallis Budge - Egyptian Ideas of the future life, Kegan Paul, London 1900.
W. Crooke - Popular Religion and folklore of Northern India, Constable, Westminster, 1896.
Elworthy - The Evil Eye, London, 1895.
J.G. Frazer - The Golden Bough - Part I, London, Macmillan, 1911.
Yrjö Hirn - The Origins of Art - London, Macmillan, 1900.
A. Lang - The Art of Savages - Magazine of Art, 1882.
Th. Kirberger - Anfänige der Kunst und der Schrift - Esslingen, 1907.
J.G.F. Riedel - De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua, Den Haag, 1886.
Salomon Reinach - L'Art et la Magie - l'Anthropologie, 1903.
P.J. Veth - Java, 2e druk, Deel IV, Erven Bohn, Haarlem, 1907.
Austine Waddell - The Budhism of Tibet, Luzac and Co., London, 1899.

Het tooneel.

Het is misschien maar een legende, doch dan toch eene vol levenden zin, dat Jan Musch en Lou Chrispijn op een zonnigen middag hooggehoed in een-en-hetzelfde open bakje twee malen, niet al te snel op elkander, over het Rembrandtplein langs Mast zouden zijn gereden. De mare had toen levenskracht: het nieuwe tooneelgezelschap was er. Van Mast vloog het naar den overkant, de Amstelstraat in en de Utrechtschestraat; en nog na een week leefde er iets van den schoonen *canard*, door Musch verzonnen, of door Chrispijn, in samenwerking uitgebroed onder de twéé hooge hoeden.

Het Groot Tooneel bleek geen legende. Het streven verdiende ook beslist sympathie. Hier uit zich vak-idealisme van jeugd. Maar waarom moest ik nu net de reis naar Amsterdam doen op een avond, dat *niet* Van Dalsum speelde? Hissink alleen kon onmogelijk boeien. *Othello* is geen stuk voor één mensch. Een Bouwmeester speelt dat niet klaar met *Shylock*, Hissink kon het hier nog minder. Zoo werd de tocht naar dien afgelegen en... leegen volksschouwburg een teleurstelling; doch van het bijzondere, dat ik in Hissink - die vroeger ook kernige vertellingen schreef - al vaak heb bewonderd, zelfs bij de begrijpelijke overdrijving in open-lucht-spel, als toen hij de slaaf-en-mentor van een *Verloren Zoon* was; behoud ik de heugenis dat hij het goed gemonteerde bedrijf bij den Doge uitstekend besloot met een hoorbaar kaarslichten-uitblazen: een *truc*, zoo gij wilt, maar die stemming verwekte.

Aan iedereen zouden de beminnaars onzer letteren de tooneelbewerking van *Eline Vere* verwijten, behalve aan mevrouw Couperus. Nu de verhaspeling uit zijn huis kwam, kon men den kunstenaar die zich met dezen roman een

geniaal jonkman getoond heeft: nauwelijks twintig jaar oud *den* modernen roman aan zijn land brengend; slechts gelukwenschen met de gelegenheid, door Else Mauhs in de titelrol gevonden om hare positie als de eerste onzer jongere tooneelspeelsters schitterend te bevestigen. Wat zij doet, is buitengewoon knap, want tegelijk krachtig en fijn. Zij had de distinctie, de ziekelijke teerheid en het aantrekkelijke van Eline; de driftbuien waren prachtig-natuurlijk; de angsten der verdwazing hebben mij aan een voortreffelijke Oswaldvertolking uit *Spoken* herinnerd en het sterven veel meer getroffen dan dat van de meeste Marguerite Gautier's.

Bij monde van de dagbladpers is er ongerustheid geuit over roomsche tooneel-censuur. Den anoniemen milde, die Haarlem een nieuwe komedie wou geven, moet, na de vroegere wissewasjes, het aanmatigend streven om de vaart van het allerminst mooie maar velen nog altijd welkome *Allerzielen* te stuiten, dagen van wrevel hebben berokkend; de schouwburg-commissie heeft sedert bakzeil gehaald; en van het loos alarm zou slechts de door Heijermans niet ongebruikt gelaten reclame overblijven; als het niet iets behield van een bedreiging, na de geschiedenis van Delft, waar de pachter der komedie op last van de geestelijkheid *Femina* en nog zoo wat heeft moeten afzeggen, op poene van heeroom's steun te verliezen, waaraan hij pas een half dozijn *Beatrijs*-avonden had te danken gekregen. Ook mijn stadgenooten, de spelers, hebben kloek verdiend aan de roomsche geestdrift; en zoowel voor hen als voor den jongen dichter, wiens begaafdheid de *Gids*-lezers hebben kunnen waardeeren, zou het succes mij genoegen doen, indien Rutten zelf, toen hij daags na de eerste vertooning bij mij teade, deze niet had gekenschetst met de klacht: ‘ik herkende mijn stuk niet meer’.

Zijn *Beatrijs* is allerminst een meesterwerk en den middeleeuwschen klank uit Boutens' gedicht hoort men er nergens; doch zoo de naïeveteit er onvoldoende is, de vertooning had een poging moeten zijn om den indruk daarvan te versterken en zij doet juist het tegendeel.

Hoe vol stemming, daarentegen, was kort daarop een reprise van Björnson's *Boven menschelijke kracht*, met Lobo als de wonderendoener en mevrouw Van der Horst als zijn vrouw!

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Oct. 1918.

Wat is de werkelijke beteekenis der gebeurtenissen die in Duitschland hebben plaats gegrepen?

Eene maand geleden was er nog slechts sprake van een aftreden van Hertling en van een vertegenwoordiging der sociaal-democratie in de regeering. Deze groep stelde hare voorwaarden, die bij nationaal-liberalen en Centrum geene instemming vonden. De nationaal-liberalen en de meerderheid van het Centrum schenen Hertling te willen handhaven. Het was echter duidelijk dat deze, zoo hij het programma der sociaal-democratie afwees, den steun dezer groep en dien der vrijzinnigen zou verliezen. Het was nu mogelijk òf dat eene nieuwe meerderheid gevormd werd tegen links, eene meerderheid die de conservatieven insloot; òf dat nationaalliberalen en Centrum hun verzet tegen de eischen der democratie alsnog lieten varen. In het eerste geval zou Hertling kunnen blijven; in het tweede niet, want eene werkelijke overgave aan de eischen van links was, naar ieder uit zijn verleden opmaken kon, niet van hem te verwachten. Kreeg links de leiding, het zou een anderen man verlangen.

Bij het Centrum lag de beslissing, en toen ik mijn vorig overzicht schreef (25 September), leek het of de schaal zou overslaan naar rechts. Voor de toekomst der democratie in Duitschland, naar ik meende, geen ongunstig vooruitzicht. De coalitie van nationaal-liberalen, Centrum, vrijzinnigen en sociaal-democraten, die de vredesresolutie van 1917 had tot stand gebracht, scheen daarmede haar krachten te hebben uitgeput en was mergloos gebleken. Zij had zich eerst Michaelis

laten welgevallen, vervolgens Hertling die, blijkens de feiten, Ludendorff het laatste woord liet. Op de vredesresolutie volgden Brest-Litofsk en Boekarest; de kiesrechthervorming in Pruisen werd, anderhalf jaar na de 'Paaschboodschap' des Keizers, nog slepende gehouden; tijdens het offensief van Maart - Mei 1918 volgde de eene oorlogszuchtige rede der bewindslieden de andere op; Kühlmann moest heengaan toen hij zeide de uitkomst niet alleen van de wapenen te verwachten, en het was een publiek geheim dat zijn verwijdering geeischt was door Ludendorff; nog in September was Solf, die het gewaagd had eene herziening der verdragen van Brest-Litofsk en Boekarest in uitzicht te stellen, verloochend door von Payer; dank zij de bepalingen op den staat van beleg, dempte aanhoudend het militaire gezag elke onwelkome uiting van politieke overtuiging. De bont samengestelde Rijksdagsmeerderheid vertoonde eene groote getalsterkte, maar wat vermocht dit getal zoolang de Rijksdag zelf er in berustte, praatcollege te blijven? Ondanks die meerderheid werd er naar binnen conservatief, naar buiten imperialistisch geregeerd. In September vermenigvuldigden zich de teekenen dat het de werkelijke democraten te machtig werd; hadden zij nu niet meer aan eene openlijke oppositierol dan aan eene nieuwe overpleistering der moeilijkheden? Wat zou het beteekend hebben indien omstreeks 25 September (er was toen veel sprake van), Hertling vervangen ware door von Payer? In druk op den Pruisischen Landdag zou deze vermoedelijk iets verder zijn gegaan dan zijn voorganger, maar tegenover het buitenland had hij zich van te voren reeds vastgepraat. De teruggave van België moest genoeg zijn; met Oost-Europa had het vredescongres niet te maken.

Nu is het merkwaardige dit, dat de noodzakelijkheid eener geheele omwerping van het roer eerder beseft moet zijn in het hoofdkwartier, dan in toongevende politieke kringen te Berlijn.

Sedert 18 Juli waren de Duitschers in het Westen aan de verliezende hand. Begin September was de geheele terreinwinst, die het offensief van Maart-Mei hun had opgeleverd, ten naastenbij verloren gegaan; de Geallieerden stonden voor de linie, waaruit de Duitschers in Maart waren

opgerukt, en hadden die op één punt (bij Kamerijk) doorbroken. Die doorbraak had evenwel niet tot eene oprolling van het front geleid; ietwat naar achteren hadden de Duitschers den stoot kunnen opvangen en van het succes van Haig bleef niets den een betrekkelijk kleine uitpuiling van het front naar de zijde van Kamerijk over. Vervolgens hadden de Duitschers zich in de aldus nog slechts op één punt wat naar achteren verplaatste Hindenburglinie kunnen handhaven; in het midden der maand ging wel hun naar de Maas vooruitgeschoven driehoek bij Saint-Mihiel verloren, maar de vrees, dat Foch nu een groot offensief ten noorden van Verdun zou kunnen beginnen, bleek ijdel. In het Westen was, gedurende September, de loop der krijgsgebeurtenissen dus - de benarde omstandigheden in aanmerking genomen - voor de Duitschers niet onbevredigend geweest, en het was voorzeker in overeenstemming met de inzichten van hoofdkwartier en Keizer, dat von Payer omstreeks het midden der maand het behoud van het Duitsche overwicht in Oost-Europa nog zoo uitdrukkelijk als een onderdeel van het vredesprogram had durven opstellen. De pogingen der Entente tot herwinning van haar invloed in Rusland maakten weinig vorderingen: in het Westen liep zij tegen de Hindenburglinie vast; nog durfde men het aan, haar te beduiden dat de Duitsche vrede voor haar niets dan de ontruiming van Frankrijk en België zou inhouden, tegen teruggave der Duitsche koloniën, bevestiging der verdragen van Brest en Boekarest, en eene zoodanige toekomstige inrichting van België, waarbij Duitsche militaire- en economische belangen naar het gevoelen der Duitsche regeering voldoende zouden zijn verzekerd.

Doch de wolk kwam opzetten, die spoedig daarna dit vooruitzicht in de oogen van den generalen staf volkomen verduisterd heeft.

Een veeg teeken was de Oostenrijksche vredesnota, die naar ik gelooven blijf volstrekt niet door Duitschland was ingegeven, integendeel als een waarschuwing van Oostenrijk aan Duitschland is op te vatten. Sedert de ‘bevrijding’ der Russische randvolken verkeerde de Monarchie in gisting; met name in Cisleithanië maakten de naar zelfstandigheid hakende bevolkingsgroepen elke regeering, die de tot dusver

bestaande organisatie der Monarchie in wezen behouden wilde, het leven onmogelijk. Seidler was vervangen door Hussarek, zonder dat er eenig uitzicht door was gewonnen op binnenlandsche bevrediging. De verschillende nationale groepen begonnen steeds openlijker hare zelfstandigverklaring voor te bereiden. Oostenrijk had het gevoel dat het op springen stond; dat alleen een onmiddellijke vrede op den grondslag der Wilson-punten de Monarchie redden kon, aangezien die punten niet hare verdwijning, slechts de 'autonome ontwikkeling' harer bevolkingsbestanddeelen vorderden. Bleek de Monarchie nog in staat tot vredesbemiddeling, kon het hare actie zijn die den Wilson-vrede binnen bereik bracht, dan zou de President geneigd zijn haar thans niet minder te ontzien dan hij het gedaan had bij zijne punten van 8 Januari. Tot eenvoudige aanvaarding der Wilson-punten, dit wist Burian, was het officieele Duitschland van midden September 1918 niet te bewegen. Vandaar het voorstel tot 'niet bindende' besprekingen, dat Duitschland niet zou durven afwijzen en blijkens de ervaring ook niet afgewezen heeft. Wilson wees het af, daar hij, van de wederpartij Duitschland, slechts onderwerping verlangde. Zijn antwoord was kort en bits. Desniettemin kondigde Burian aan dat hij de vredesactie onverzwakt zou voortzetten; hij verklaarde met andere woorden dat hij voor zich en voor Oostenrijk in een eisch tot volledige onderwerping der Centralen aan de veertien punten van Wilson-program geen omstandigheid zag die verder onderhoud hopeloos maakte. Die punten hielden ten opzichte van Oost-Europa vorderingen in welke von Payer daareven namens de Duitsche regeering *mordicus* had afgewezen. De zaak beteekende dus niets meer of minder, dan dat de contrôle over Oostenrijk Duitschland ontglipte.

Nauwelijks was dit duidelijk geworden, of de verrassende omkeer in Bulgarije kwam de oorlogspartij in Duitschland geheel verbijsteren. Wat er in Bulgarije precies heeft plaats gehad, laat zich nog kwalijk overzien. Het aftreden van Radoslawof na den vrede van Boekarest had sinds lang bewezen, dat er aan de goede verstandhouding tusschen Duitschland en Bulgarije iets haperde. Bulgarije heeft zich indertijd bij Duitschland aangesloten uit naakte eigenbaat, op een oogenblik dat die aansluiting de onmiddellijke verwerving

van Macedonië scheen te verzekeren. Maar bovendien hoopte Bulgarije op winst ten koste van Turkije dat het uit den brand hielp, en van Roemenië, dat, na lange aarzeling, de zijde der Entente koos. Turkije zegde inderdaad gebied aan de Maritza toe, maar bleek ongezind zijne belofte gestand te doen toen het uur der inlossing was geslagen. En van de Dobroedsja ruimde Duitschland slechts een gedeelte aan Bulgarije in. Tegelijk met deze teleurstellingen ontstond in het land eene voedselcrisis, die het bewind, dat zich aan Duitschland had verbonden, ten uiterste impopulair maakte. Radoslawof ruimde het veld voor Malinof, een staatsman wiens sympathieën vóór 1915 nimmer geacht waren naar Duitschland over te hellen. Intusschen bleef de omstandigheid, dat Bulgarije in het feitelijk bezit was van het grootste deel van Macedonië, een sterke prikkel om zich aan de zijde der Centralen te houden: de Entente was zoo eng verbonden aan de Servische en Grieksche belangen, dat hare overwinning voor Bulgarije het zeker verlies van het zoo lang en zoo vurig begeerde gewest beteekende. Macedonië tegen het Saloniki-leger te blijven behouden, scheen niet onmogelijk: het was immers al drie jaar lang gelukt. Sedert den val van Radoslawof verloor de wereld het Balkan-terrein dan ook weder uit het oog; niemand verwachtte dat daar spoedig iets voorvallen kon 'twelk voor de uitkomst van den ganschen oorlog van beslissend belang zou blijken.

En toch is het gebeurd. Het Saloniki-leger, welks werkeloosheid spreekwoordelijk was geworden, blijkt eensklaps in de tweede helft van September tot een krachtig offensief in staat, dat binnen enkele dagen Macedonië aan de Bulgaren ontrukt en den aanvaller tegelijk aan de grens brengt van Oud-Servië en van Oud-Bulgarije; te Stroemnitza zelfs over laatstgenoemde grens.

De oorzaak? Van eene groote versterking, welke het Saloniki-leger zou hebben ondergaan, verluidde niets hoegenaamd. Hadde die versterking uit Franschen, Engelschen, Italianen bestaan, zij zou over zee moeten zijn gekomen, en het is ondenkbaar, dat zulk eene expeditie door een vijand, die zelf zóóveel duikbooten in de Middellandsche Zee, en te Durazzo en Gallipoli bondgenooten in de wacht had, niet zou zijn opgemerkt. Wèl is mogelijk dat de moeilijke taak

van het bonte samenraapsel dat het Saloniki-leger was, een behoorlijk oorlogswerktuig te maken, generaal Franchet d'Esperey eerst langzaam aan is gelukt; dat de reconstructie der Servische troepen een werk van duur is geweest; dat er heel wat tijd is moeten verloopen eer, na het vertrek van Constantijn, de hulpmiddelen van Griekenland werkelijk door Venizelos konden worden mobiel gemaakt. Aanvankelijk hadden Franschen en Serviërs in de verrassende krijgsverrichtingen van eind September het grootste aandeel; eenige dagen later bleken echter ook de Britten en Grieken volkomen marschvaardig. Maar nòg opmerkelijker dan de plotseling bewezen paraatheid van dit zoo lang voor een ordeloozen troep versleten Saloniki-leger, was de volstrekte apathie van den Bulgaarschen verdediger, die na eenige vrij onbeduidende gevechten alom aan den haal ging. Zóóveel is duidelijk geworden dat de Bulgaarsche soldaat, walgend van het maïsbrood waarmede hij zich (sedert hoe lang reeds?) de maag had moeten vullen, niet meer tot vechten was te bewegen, en dat te Sofia zelf eene revolutie de capitulatie zou hebben afgedwongen, indien de regeering niet, gelijk zij deed, ijlings overstag ware gegaan. De Duitschers, die aan zóóveel hadden te denken, hebben blijkbaar aan de voedselvoorziening van hun eigenaardigen bondgenoot sedert den vrede van Boekarest wat heel weinig aandacht gewijd.

Berlijn begon te reageeren met verzekeringen, dat men zich over dit Bulgaarsche incident volstrekt niet ongerust maakte. Alles werd teruggebracht tot eene verraderij van Malinof, tegen wien zich het land zelf onmiddellijk zou verheffen. Duitsche troepen, die het Saloniki-leger terug zouden drijven, heetten reeds op den trein.

Het was evenwel niet het einde van de Bulgaarsche moeilijkheden, maar van de Duitsche grootspraak.

Het lijkt wel degelijk het volk van Bulgarije, dat, oorlogsmoe, zijn avonturier van een Tsaar aan den dijk gezet en zich aan de beschikkingen der Entente onderworpen heeft. Bulgarije ontwapent zich, stelt zijne spoorwegen onder toezicht der Geallieerden, en de krachten van het Salonikileger kunnen nu worden aangewend tot de herovering van Servië, waarmede men in de maand October al een heel eind is opgeschoten. Eenige Duitsche hulptroepen zijn daar nu wer-

kelijk aangekomen, maar in gering getal: zij vermogen niet, den terugtocht der Oostenrijkers tot staan te brengen. Ook uit Albanië trekken zich de Oostenrijkers terug; de Montenegrijnsche grens is door de Geallieerden al overschreden, die, aan de andere zijde van hun aanvalsfront, de Donau hebben bereikt. Eerlang zal Belgrado wel moeten vallen en de oorlog kunnen worden overgebracht naar Bosnië en Herzegowina, of naar het Banaat.

Dit alles is gebeurd terwijl eenige Duitsche divisiën nog in Roemenië stonden. Het Duitsche oorlogsbestuur heeft ze er niet weg durven nemen, zeker als het was dat dan Roemenië den weg van Bulgarije zou gaan.

De afval van Bulgarije heeft de verbinding te land tusschen Duitschland en Turkije doorgesneden. Berlijn-Bagdad is nog slechts een droom. Tegelijk het succes van Allenby in Palestina. Sedert het overzicht van verleden maand zijn Damaskus en Beiroet voor de Turken verloren gegaan[1]. Zij wachten hun heil nog slechts van vredeskansen, en hebben, om die te verbeteren, alvast Enver en Talaat naar huis gezonden. Het Duitsche imperium, in zoover het Zuidoost-Europa en Voor-Azië zou beheerschen, ligt tegen de vlakte. Maar dat wil zeggen, dat ook de Russische randstaten, Oekraïne, Krim, Cis- en Transkaukasië, den Duitschers uit de handen glijden. Om ze vast te houden behoeft Duitschland het meesterschap over de Zwarte Zee. Waarop kan, in geheel het Russisch grensgebied, het Duitsche overwicht anders berusten dan op het gezag der wapenen? De Polen, de Finnen gaan twijfelen aan dat gezag. De Polen te Warschau, die, bij monde van door de Duitschers zelf ingestelde autoriteiten, de Poolsche provinciën der Pruisische monarchie voor zich durven opeischen; de Finnen, die durven te kennen geven welke ontvangst niet een inconstitutioneel bewind, doch het volk zelve den hun door Duitschland toegedachten koning zou bereiden. In Oostenrijk aanstalten tot de vestiging van een Tsjechischen staat, die tot de verbinding Berlijn-Weenen toe zou onderscheppen (om van Berlijn-Bagdad niet meer te

1) 29 October: thans ook Aleppo.

spreken); in Hongarije een streven om de rechten der kroon van den Heiligen Stephanus uit den brand te redden, met opoffering zoo noodig van het geheele bondgenootschap met Duitschland; men spreekt daar nu van het terugroepen der Hongaarsche regimenten ten dienste van Hongarije zelve.

Alle gevolgen van den afval van Bulgarije werden niet in eens openbaar, maar zij werden in het Duitsche hoofdkwartier voorzien. Den 27sten September gaat Bulgarije om; den 30sten contrasigneert Hertling, in het Duitsche hoofdkwartier, de keizerlijke bekendmaking die, tegelijk met zijn ontslag, de toezegging inhoudt: 'Ich wünsche, dass das deutsche Volk wirksamer als bisher an der Bestimmung der Geschicke des Vaterlandes mitarbeitet'. Den 2den October komt Max van Baden te Berlijn, om te onderzoeken of hij zal geaccepteerd worden door de linkerpartijen; de eerste dien hij tot zich roept is Ebert, voorzitter der sociaal-democratische Rijksdagsfractie. Max van Baden neemt de voorwaarden aan hem door de sociaal-democraten voor hunne toetreding tot de Rijksregeering gesteld; zij houden in dat er onmiddellijk stappen zullen worden gedaan tot een vrede die de verdragen van Brest-Litofsk en Boekarest loslaat, dat het militair gezag ondergeschikt zal worden gemaakt aan het burgerlijke, dat Elzas Lotharingen autonomie zal verkrijgen.

Wil dit nu zeggen dat de omkeer geschiedt op initiatief van het hoofdkwartier? Ongetwijfeld ja, in zoover men er heeft ingezien den Alduitschen vrede resoluut te moeten laten varen. De wijdstrekkende plannen, die eenmaal de reorganisatie van driekwart Europa hebben omvat, moeten worden opgegeven. Men erkent in de verdediging te zijn gedrongen, maar die verdediging schijnt nog niet hopeloos. Het Duitsche leger is teruggeweken, verslagen is het niet; zijn verband is nergens gebroken; het schijnt mogelijk de Duitsche grens te blijven dekken, den vijand den toegang tot het Duitsche gebied te ontzeggen. Op één voorwaarde: men moet vrede hebben binnenslands. Het zwaar beproefde volk moet nogmaals tot groote offers bereid worden gevonden. Het moet het gevoel hebben, voor eigen bestaan, voor eigen rechten te strijden, niet voor de 'onverantwoordelijke nevenregeering' die zich door het verliezen van den Alduitschen oorlog gecompromitteerd heeft. Wellicht kan ook, door het de demo-

cratische vlag te laten hijschen, de strijd zelve waartoe men toegerust blijven moet maar die men met een bang hart tegemoet gaat, aan het volk worden bespaard. Men ziet thans in een groven misslag te hebben begaan met zich Amerika tot vijand te maken; is het nòg mogelijk voeling te verkrijgen met Amerika in het bijzonder? Hoe zal Wilson's houding zijn, wanneer Duitschland zich democratiseert? Misschien dat hij een uitbundige hulde aan Amerikaansche politieke idealen met een wapenstilstand wil beloonen, waaraan het Duitsche leger dringend behoefte heeft. Men wanhoopt er niet aan, bij eventueel afspringen der vredesonderhandelingen, tegen een mogelijk halstarrend blijvend Engeland en Frankrijk een doeltreffende verdediging te kunnen organiseeren aan de Duitsche grens, mits het Duitsche leger eerst gelegenheid gehad heeft op adem te komen, zijn bewapening te herzien en zijn munitievoorraad aan te vullen; zich te herstellen dus in die opzichten waarin op het oogenblik zijne minderheid tegenover de legers der Geallieerden manifest is. Daartoe zijn twee dingen noodig: de ongehinderde terugtocht naar de Duitsche grens, het verlof met andere woorden, zich tijdelijk van den vijand los te maken, en de bereidwilligheid van het Duitsche volk, om de middelen op te brengen tot eene doeltreffende verdediging voor het geval het onmogelijk blijkt op den wapenstilstand een vrede bij overleg te doen volgen. Geen beter middel zich die beide dingen te verzekeren dan de democratie de klanken te laten aanheffen die tegelijk haar eigen bewustzijn vleien en kans hebben het de Amerikaansche eigenliefde te doen. Men heeft geen keus: volhouden op de oude wijze gaat niet meer; niet tegenover den vijand, zooals de ervaring sedert 18 Juli heeft geleerd; niet tegenover de bondgenooten zooals Bulgarije en de gebeurtenissen in Oostenrijk-Hongarije bewijzen; niet tegenover de ‘bevrijde’ volken, die ernst willen zien gemaakt met de leuzen waarmede men ze heeft verblind; niet tegenover de eigen natie, die teekenen van onwil begint te vertoonen; niet tegenover de eigen soldaten eindelijk, wier geestkracht zichtbaar afneemt. Het is op gronden als deze, dat het hoofdkwartier tot het gevaarlijke proef heeft moeten besluiten, welker gevolgen sedert 30 September de wereld in een onafgebroken spanning hebben gehouden.

Zulk een besluit hebben lieden als deze natuurlijk niet kunnen uitvoeren zonder dat de oude Adam bij gelegenheid zijne rechten hernam. Terwijl Max van Baden bezig was zijn ministerie te vormen, is de chef van het civiele kabinet des Keizers, von Berg, nog ijverig in de weer geweest om Solf van de leiding der buitenlandsche zaken verwijderd te houden. Het heette, in het gedeelte der pers dat de oude aanwijzingen nog volgde, op eenmaal, dat in von Hintze een buitengewone voorliefde voor den parlementairen regeeringsvorm was ontdekt! Maar over het geheel zijn de Keizer en zijne omgeving goed in de rol gebleven; met de persoonlijke toespraken der allerhoogste Majesteit, wier wonderwerking in de eerste helft van September nog zoo vol vertrouwen was beproefd, is het na 30 September voor goed gedaan geweest.

Hebben nu de buitenlandsche critici gelijk, die alles wat er in Duitschland voorvalt voor een meesterlijk opgezette tooneelvertooning verklaren? In het minst niet. Tooneelmatigs is er geweest in het begin, maar spontaneïteit is er bij gekomen in steeds ruimer mate. Men moet zich de Duitsche psyche voorstellen gelijk zij was: dat aangeboren ontzag voor de hooge machten, die innige overtuiging dat het regeeren niet hun eigen zaak was, welke niet den Michel der legende alleen, maar ook lieden bezielde, in het particulier bedrijf tot de verantwoordelijkste functiën èn geroepen èn geschikt. Het merkwaardigste verschijnsel uit Bismarck's lange kanselierschap is geweest de staatkundige apathie die zich meester maakte van het naar stoffelijke welvaart jagende, stoffelijke welvaart verkrijgende geslacht van 1880. De geest van '48, nog zoo werkzaam bij Bismarck's eerste optreden, bleek bij de Duitsche burgerij te zijn gedoofd. Men liet de politiek over aan wie er lust in toonden, tevreden in het besef dat vorstenhuis, leger, ambtenaarsklasse. landadel, clerus, een geheel van macht vormden, sterk genoeg om de sociaaldemocratie te wederstaan. Had niet de Pruisische kroon, door Bismarck voorgelicht, problemen opgelost die aan het intellect van '48 hardnekkig hadden weerstand geboden? De Noordduitsche Bond, het Rijk van 1871, waren geen scheppingen der Duitsche natie zelve; zij waren haar opgelegd door het superieur inzicht van wie haar krachten beter dan zij zelve had weten

te gebruiken. Men voelde den Staat boven zich als eene beschermende, weldadige macht, die de volksvlijt gelegenheid gaf zich ten gunstigste te ontwikkelen, den Duitscher aanzien verschafte waar hij zich in de wereld vertoonde; eene macht met eene levenssfeer waarin het beperkte onderdanenverstand niet doordrong. Tegen die macht had zich, het is waar, in de sociaal-democratie reeds vóór den oorlog eene in krachten toenemende oppositie verheven, maar zij had nimmer gecapituleerd, en toen zij in Augustus '14 verklaarde dat aan de Duitsche natie een goddelooze oorlog werd opgedrongen, had die natie, met inbegrip van het gros der sociaal-democratie zelve, haar geloofd. Die macht scheen aanvankelijk den oorlog tegen een steeds toenemend getal vijanden te voeren met een geluk, dat aan de sterk gematerialiseerde instincten van het Duitsche volk uitbreiding van invloed en bezit voorspelde. Altijd weer kwam er een nieuwe vijand bij, en altijd weer wisten Hindenburg en Tirpitz raad. 'Wer mir zugegentritt den zerschmettere ich'. Dat zij dit niet alleen zeggen durfde maar ook doen kon, dáárop berustte in wezen de autoriteit der regeering. Haar onverzoenlijkheid was haar kracht. Nu zag men die regeering aarzelen, wankelen, zich zwak betoonen, het geloof in haar alwetendheid met eigen hand ondermijnen. Het licht ging op: de regeering had het volk in het moeras gestuurd, en zelf zou het zich er uit moeten redden zoo goed het kon. Hoe algemeener en aanhoudender de verblinding geweest was, des te grooter thans de desillusie. Was Michel in het nieuw te spelen stuk een figurantenrol toegedacht? Waarschijnlijk ja; maar dit is zeker dat hij er zich niet mede tevreden stelt. Hij voelt zich thans hoofdpersoon, en het lijkt mij waarschijnlijk dat hij het inderdaad reeds geworden *is*.

Eén stem klinkt oorverdoovend uit de ontgoochelde menigte op: vrede! Uit één eisch vloeien alle andere met noodzakelijkheid voort: den eisch naar de macht om den vrede tot stand te brengen. De regeering kan het niet met *haar* middelen; welnu, het volk zal het beproeven met de zijne.

Het zijn geen geringe staatshervormingen die het Duitsche volk sedert 30 September de eene voor, de andere na afdwingt, op de ordelijke wijze, waarin het te werk pleegt te gaan in alles wat zijne wezenlijke belangstelling verworven

heeft: gisteren nog zijne particuliere bezigheden, heden de publieke zaak. Een volk als het Duitsche politiseert zich niet, om half werk te verrichten. Dat de Rijksdag tot eene laagte kon zinken als die welke hij in de schatting der beste Duitschers zelven innam, was hiervan een gevolg, dat de beste Duitschers zich voor de politieke loopbaan schaamden en alleen de ambtelijke serieus achtten; iets minder ‘reell’ misschien dan een post in dienst van een groot particulier bedrijf, maar toch een loopbaan die een ernstig man volgen kon. De Rijksdag was voor de praatvaers; de eerzuchtigen, die elders geen plaats hadden kunnen veroveren. Thans beseft men dat er zaken te doen zijn in dat huis, in Wallot's gedachte ‘dem deutschen Volke’ toegewijd, maar waarvan 's volks belangstelling eigenlijk nimmer bezit had genomen.

Eene worsteling om de macht tot vrede; macht, die de Duitsche regeering niet langer onthouden durft. Wat wordt nu met die nieuw verworven macht bereikt?

De eerste daad der nieuwe regeering is een roep tot Wilson geweest, en nog duurt de gedachtenwisseling voort, maar den vrede heeft zij nog niet in 't zicht vermogen te brengen.

Eerste roep tot Wilson, 5 October: Duitschland is tot onmiddellijke vredesluiting op den grondslag uwer punten bereid; deel het aan uw geassocieerden mede en laten zij, door een wapenstilstand te land, te water en in de lucht, aan het bloedvergieten onverwijld een einde maken.

Dit is de boodschap ingegeven door het hoofdkwartier, maar die door het Duitsche volk met de gansche ziel is overgenomen. Er is dus tegelijk sluwheid in en eerlijkheid.

Wilson (8 October) wil oog hebben voor beide; wat er sluws mag zijn beantwoordt hij met eigen sluwheid, wat gemoedelijks, in eigen gemoedstoon. Nog kan hij de boodschap van den kanselier aan zijne geassocieerden niet overbrengen. Er is zooveel aan gelegen de zaak op te zetten in volkomen openhartigheid. Zijn de punten van 8 Januari *aangenomen*, zoodat er alleen nog maar over de tenuitvoerleggiug te onderhandelen valt? Spreekt de kanselier namens het gezag dat tot dusver den oorlog heeft geleid? Is Duitschland bereid het grondgebied van Amerika's geassocieerden

te ontruimen? Zoo neen, de President ware niet bereid hun het verzoek tot een wapenstilstand over te brengen. *He deems the answer to these questions vital from every point of view*.

De vlieger gaat op, meent nu het Duitsche hoofdkwartier: immers tot de vreedzame ontruiming van Frijkrijk en België te worden toegelaten, is onze hoogste wensch. De vlieger gaat op, meent het Duitsche volk, immers de kanselier is onze man, of kan althans alleen aanblijven als hij er zich toe laat maken (den brief aan Hohenlohe begreep men, na een oogenblik van aarzeling, te moeten slikken, op de belofte: nooit weer), en de vrede moet er nu door, zelfs als hij ons den Elzas en eenige Poolsche districhten gaat kosten. En zoo wordt 12 October de tweede Duitsche nota, thans door Solf onderteekend, afgezonden, die de punten, door Wilson vitaal genoemd, alle toegeeft: de ontruiming kan aanstonds geschieden, laat Wilson maar voor een gemengde commissie zorgen om de bijzonderheden af te spreken; - de Duitsche regeering heeft het Wilson-program van 8 Januari werkelijk aangenomen, zoodat alleen over de toepassing behoeft te worden onderhandeld; - de tegenwoordige reegeering is inderdaad het orgaan der meerderheid van den Rijksdag. Dus Wilson zal nu de stappen tot een wapenstilstand en vrede kunnen doen?

Neen; hij finasseert en doceert (14 October). Hij heeft wel gezegd, geen verzoek tot een wapenstilstand te kunnen overbrengen zonder de toezegging van ontruiming te hebben ontvangen, maar daaruit volgt niet *dat* hij inderdaad het verzoek overbrengen wil nu hij die toezegging heeft. De onvoorwaardelijke aanneming der veertien punten door de huidige Duitsche regeering en door eene groote meerderheid van den Rijksdag maakt dat de President zich gerechtigd acht tot eene ‘openhartige’ verklaring (Wilson spreekt te veel over zijn openhartigheid, dan dat de wereld er geheel in zou kunnen gelooven): over den wapenstilstand hebben Foch, Haig en Pershing te beslissen; zij zullen dien niet toestaan dan tegen waarborgen voor het behoud der overmacht van de Amerikaansche en geallieerde legers te velde, en hem niet eens overwegen ‘zoolang de gewapende strijdkrachten van Duitschland voortgaan de onmenschelijke praktijken toe

te passen waarin zij nog volharden' (torpedeering van het passagiersschip *Leinster*, verwoesting van Fransche en Vlaamsche steden). Voortgaande in openhartigheid herinnert de President er aan, dat een der artikelen die de Duitsche regeering zoo juist heeft aangenomen, de vernietiging van iedere willekeurige macht eischt, waar ter wereld ook, 'die volgens eigen verkiezing den wereldvrede kan verstoren'. In Duitschland bestond zulk eene macht, en de President informeert of zij vernietigd is. Deze vernietiging moet aan den vrede noodzakelijk vooraf gaan, *indien de vrede door het optreden van het Duitsche volk zelf wil tot stand komen*. Opnieuw is hiermede een 'fundamenteel' punt genoemd, waarvan het welslagen der geheele vredesactie volgens de meening van den President zal afhangen.

Dit stuk zou aanleiding kunnen geven tot eenige zonderlinge constructies: zooals deze, dat de President de Duitschers nog gaarne eenigen tijd 'beschaafd' zag oorlogvoeren, eer hij medewerken kan tot de overweging, of zij een wapenstilstand (tegen waarborgen die... etcetera) verdienen. Men zou zoo zeggen: neem de waarborgen onmiddellijk zoo zwaar als het geval vereischt, dan is het oorlogvoeren, beschaafd of onbeschaafd, vanzelf aan een einde. Doch dit daargelaten. De zaak is dat de President Engeland en Frankrijk genoegen geeft, die onmiddellijk na het eerste stuk van Max van Baden verklaard hadden: een wapenstilstand nooit, tenzij op zulke voorwaarden, dat de wapenstilstand ons het volle effect bezorgt der volledige overwinning die wij wenschen en voorzien. Heeft Duitschland maar eerst zijn wapens nedergelegd, zijne duikbooten uitgeleverd, ons bruggehoofden ingeruimd aan den Rijn, dan zullen wij den vrede wel dicteeren; het Duitsche volk mag hem opschrijven. Er is in het stuk van 14 October maar één, doch een gewichtig punt van verschil tusschen Wilson en de anderen: hij zegt nog te gelooven in een vrede, die mede door een daad van het Duitsche volk kan worden bepaald.

Onderwijl was October half om, en de oorlog had geen dag stil gestaan. De Amerikanen vielen aan ten Oosten, de Franschen ten Westen van het Argonnerwoud, dat door de Duitschers werd ontruimd. Maar daarmede hielden aan die zijde de successen der geallieerden vrijwel op. Het kost

den Amerikanen de grootste moeite voorbij Grandpré, den Franschen, voorbij Vouziers te komen. Wel vermeesterden de Franschen de hoogten van St. Gobain, waarop de Duitschers La Fère en Laon moesten prijsgeven. Hardnekkig zijn de Engelsche aanvallen bij Le Cateau geweest. Hun vooruitgang in de richting naar Valenciennes, en het succes van een Belgisch-Fransch-Engelsche onderneming van Ieperen uit gewaagd in de richting naar Kortrijk, hebben de Duitschers genoopt eerst Lens en Armentières, en vervolgens, nadat de aanvallers naar de eene zijde Roesselaere hadden genomen en Thorhout naderden, en naar den anderen kant post konden vatten bij Meenen, zoowel Rijsel, Tourcoing en Roubaix, als de geheele provincie West-Vlaanderen te ontruimen. Zoodra een gedeelte van hun front gevaar van omvatting begint te loopen, nemen de Duitschers het terug; de poging, om de indeukingen door tegenaanvallen te doen verdwijnen, wagen zij niet meer. In het bewerkstelligen van een zoo hachelijken terugtocht als dien uit West-Vlaanderen hebben zij zich nog altijd groote meesters betoond in de militaire kunst, en de operatiën die het genie der aanvoerders heeft bedacht, zijn uitgevoerd door soldaten die, blijkens deze praestatie alleen reeds, niet zóó gedemoraliseerd kunnen zijn als sommigen het gaarne voorstellen. De wijze, waarop de zwenking uit West-Vlaanderen door taaie verdediging van het draaipunt bij Kortrijk mogelijk is gemaakt, verdient de erkenning van alle krijgskundigen en zal deze zeker op den duur behouden. Het moreel der Duitsche troepen, lijkt het wel, staat in October weer vrij wat hooger dan in Augustus. Met dat al hebben Albert en Elizabeth hun intocht kunnen houden in Oostende en Brugge; heeft Parijs mogen vlaggen om Rijsel. De jongste berichten houden in dat Doornik en Valenciennes op het vallen staan; dat de Franschen de poging om vooruit te komen naar Rethel en verder met energie, zij het aanvankelijk nog niet met beslissenden uitslag, hebben hervat; dat de Amerikanen van hun steeds herhaalde aanvallen benoorden Verdun vooralsnog weinig genoegen beleven. Wat Oost-Vlaanderen betreft, de Duitschers houden den vijand tot dusver terug zoowel bij Deinze als noordelijker bij de Nederlandsche grens; Gent houden zij nog bezet, al heeft hun Vlaamsche Hoogeschool het geraden geacht zich tot eene herinnering

te verijlen. De mogelijkheid van een verderen ordelijken terugtocht naar hun eigen grens hangt er van af, of zij de linie Vouziers-Hirson, met hare verlengstukken naar de Schelde en naar de Maas, nog eenigen tijd houden kunnen. Tot dusver is dat gelukt, maar de Engelschen en Franschen beuken er op wat zij kunnen.

West-Vlaanderen en Rijsel zijn ontruimd *na* Wilson's stuk van 14 October, en men heeft ze niet verwoest gevonden. Een gevolg van de omstandigheid, zeggen de Duitschers, dat zij niet door de kanonnen der Entente zelve platgeschoten zijn, zooals Kamerijk en St. Quentin. Zeker: noch Brugge, noch Rijsel behoefde te worden gebombardeerd. Evenwel geeft het bevel te denken, waarbij Hindenburg, *na* 14 October, zijn troepen inscherpte zich te onthouden van alle niet door militaire noodzaak voorgeschreven verwoestingen. Het is de vraag, wat men onder militaire noodzaak verstaat. Aan de Somme bracht die indertijd mede, het te ontruimen gebied eerst tot een woestijn te maken. Tot heiligen afschuw der Entente, die er, wat eerder, geen woorden van lof genoeg voor vinden kon, dat de wijkende Russen in Polen hetzelfde hadden gedaan.

Ook aan de duikbootcommandanten is na 14 October bevel gegeven, zich te onthouden van het afvuren van torpedo's, eer zij zich hebben kunnen overtuigen of het schip dat zij willen treffen een passagiersschip is, ja dan neen. Wij geven daarmede, werd er bij gezegd, al vóór den wapenstilstand heel wat prijs, want als de duikbooten wachten moeten met vuren tot zij zich geheel hebben kunnen overtuigen wat voor schip zij voor hebben, kunnen zij groot gevaar loopen voor het dierbaar zelf. Eene mededeeling, die vroegere ‘es ist nicht wahr’s in een eigenaardig licht doet verschijnen.

Men bespeurt uit deze bevelen van Hindenburg en de marine-autoriteiten reeds, dat na Wilson's stuk van 14 October de Duitschers de hoop op een wapenstilstand en redelijken vrede nog niet geheel hebben opgegeven. Eenigermate ontgoocheld zijn zij wel, en het ontbreekt niet aan stemmen die zeggen: zie waartoe uwe tegemoetkoming leidt. Maar de drang tot vrede blijkt toch sterker dan de trots. 20 October antwoordt Solf aan Wilson, dat de *tegenwoordige* krachts-

verhouding ten grondslag moet liggen aan een wapenstilstand welke die verhouding kan verzekeren en waarborgen. Dat is ver van de capitulatie welke Engeland en Frankrijk bedoelen, maar geeft toch te kennen dat Duitschland begrijpt, niet te zullen worden toegelaten tot den ongehinderden terugtocht zonder meer. Echter vertrouwt de Duitsche regeering, dat geen waarborgen zullen worden verlangd, strijdig met de eer van het Duitsche volk (als de uitlevering der wapenen). Voorts wordt protest aangeteekend tegen het verwijt van onmenschelijke handelingen, maar op dit protest volgt mededeeling van de nieuwe orders aan duikbootcommandanten en bevelhebbers te land. De grondwet des Rijks wordt in dier voege gewijzigd, dat over oorlog en vrede voortaan de Rijksdag beslist. De waarborg voor de duurzaamheid van het nieuwe staatkundig stelsel berust niet slechts op de wettelijke bepalingen die men doet vaststellen, maar op den onwrikbaren wil van het Duitsche volk. Met wien hij te doen had, vroeg Wilson? Niet langer met een onverantwoordelijken invloed, maar met het volk zelve, in overweldigende meerderheid.

Wilson antwoordt (23 October), dat hij thans de vraag om een wapenstilstand aan zijne geassocieerden zal voorleggen. Zelf beschouwt hij alleen zulk een wapenstilstand als mogelijk, die hem en zijne geassocieerden in eene zoodanige positie laat (*laat* is sterk; moest zijn: brengt), dat zij al wat overeengekomen wordt, met de wapenen kunnen afdwingen, en Duitschland onmogelijk vijandelijkheden zal kunnen hervatten (is dit wel iets anders nog dan de door Engeland en Frankrijk verlangde capitulatie?). In de *veronderstelling*, dat zijn geassocieerden bereid zijn, een vrede met Duitschland op de Wilson-punten aan te gaan, zal hij hen uitnoodigen de generaals te doen opgeven hoe een wapenstilstand er uit zou kunnen zien, die hem en zijn vrienden ‘de onbeperkte macht’ verzekert de bijzonderheden van den vrede, waarin de Duitsche regeering heeft toegestemd, ‘af te dwingen, mits zij zulk een wapenstilstand uit een militair oogpunt mogelijk achten’. (Gaat men nu na wat de Wilson-punten zijn: klinkende algemeenheden waarbij alles van de toepassing afhangt, dan is het duidelijk dat Wilson de macht verlangt, aan een ontwapend Duitschland niet slechts eene reorganisatie van

Europa, maar van Duitschland zelve voor te schrijven). ‘Mochten dergelijke voorwaarden voor een wapenstilstand worden voorgesteld, dan zou hare aanvaarding door de Duitsche regeering het tastbare bewijs zijn, dat zij de beginselen, waarvan de geheele actie uitgaat, ondubbelzinnig aanneemt’ [Wilson op 27 September: ‘Shall peoples be ruled and dominated, even in their own internal affairs, by arbitrary and irresponsible force, or by their own will and choice?’]. Volgen nieuwe en met ophef als zoodanig aangekondigde, ‘openhartigheden’: Wilson ziet nog geen zekerheid, dat de veranderingen in politieke praktijk, waartoe Duitschland het besluit neemt, duurzaam zullen zijn. Nog bestaat er een koning van Pruisen, met de machtsmiddelen in de hand, waarvan een zoo schromelijk misbruik is gemaakt. De natiën der wereld kunnen en mogen niet degenen vertrouwen, die tot dusver de Duitsche politiek hebben beheerscht. Onderhandelen kunnen zij alleen ‘met de ware vertegenwoordigers van het Duitsche volk, die op een wezenlijk constitutioneele wijze als de werkelijke regeerders van Duitschland gewaarmerkt zijn.’ Essentieel punt: geen onderhandeling met ‘militaire meesters’ of ‘monarchistische autocraten’ [Ludendorff; den Keizer]. Indien het waarschijnlijk is, *dat zij daar later weer mee te doen zullen krijgen* ten opzichte van de internationale verplichtingen van het Duitsche Rijk, dan kunnen de Vereenigde Staten geen vredesonderhandeling toelaten, maar moeten capitulatie eischen.

Eerst vitale, toen een fundamenteel, nu een essentieel punt. Hoeveel synoniemen staan den woordenrijken President nu nog ter beschikking?

Wat wil zeggen, dat men met een Keizer te doen kan krijgen in zake de internationale verplichtingen van het Duitsche Rijk? Natuurlijk zal men, zoolang Duitschland geen republiek is, in zijn betrekkingen met dit land hier en daar 's Keizers naam ontmoeten. Schrikt Wilson zoo van den naam George, als hij met Engeland een overeenkomst sluit?

De openhartige heeft weer niet gezegd wat hij bedoelt: jaag Wilhelm weg. Evenmin heeft hij gezegd eene onderhandeling te zullen toelaten wanneer men Wilhelm verwijderd heeft. (Vgl. het stuk van 8 October: ik kan geen wapen-

stilstand voorstellen, tenzij...; maar toen 'tenzij' was ingewilligd, volgde daarom het voorstel nog geenszins). Integendeel, eerst heette het de toetssteen van Duitschlands bekeering, dat het een wapenstilstand sloot waarbij het van te voren zich in een positie brengen liet die elke onderhandeling ijdel maakte. Het slot der nota van 23 October wordt ingeleid met de mededeeling, dat nu de redenen zullen worden opgegeven, waarom de buitengewone waarborgen die het begin verlangt, noodig worden geacht. Er staat niet in en kan ook niet in staan dat de geassocieerden van buitengewone waarborgen zullen afzien, zoodra Erzberger of Scheidemann president zal heeten van de Duitsche republiek. Een Northcliffe en Clemenceau hebben daar de meest volstrekte maling aan.

Hoe Duitschland reageeren zal? Men zou denken dat het nu afwachten kon welke waarborgen de generaals noemen zullen, ja of zij er noemen zullen. Frankrijk en Engeland achten zich daartoe in het minst niet gehouden: Duitschland kan de voorwaarden komen halen onder de witte vlag. De weg tot capitulatie staat altijd open; zoodra Duitschland voortgezette verdediging rampspoediger acht dan de hardste voorwaarden, zal het dien inslaan; eerder niet. Tot ontwapening is het voorzeker thans nog niet bereid. Zal het dus zwijgen? Ook dit niet: een nieuw antwoord aan Wilson wordt voorbereid, waarin men er op schijnt te zullen wijzen dat men nu ook de befaamde 'Kommandogewalt' van den koning van Pruisen den wettelijken grondslag heeft ontnomen. En men zal een wending zoeken om, zonder den ook door Wilson verzwegen naam te noemen, er zich op te beroepen dat men, na diens stuk van 23 October, Ludendorff ontslagen heeft.

Of Wilhelm volgen zal? De revolutionnaire socialisten spreken in den Rijksdag openlijk van 'als de troon aftreedt', waarop een ander invalt met: 'aber bald'. Eenige burgerlijke bladen, als de *Frankfurter Zeitung*, spreken zuurzoet van een verstandig besluit dat men van den Keizer verwacht. Is zijn oudste zoon zooveel aannemelijker dan hijzelf? Niemand in Duitschland of daarbuiten die het zich voorstelt. Wat er van groeien moet? Het is minder gewichtig dan wat Duitschland doen zal met den eisch tot capitulatie. Heeft Wilson,

hebben gematigde elementen in Engeland en Frankrijk de macht, boozen hartstochten een halt toe te roepen? Zal men een tweeden vrede van Tilsit opleggen? Maar aan dien vrede ging een Jena vooraf, en wat de geallieerden tot dusver met de wapenen hebben uitgericht lijkt nog in de verte niet op een Jena. En als een Jena toch volgt en tot een Tilsit leidt? Op het eerste Tilsit volgde binnen de zeven jaar een Leipzig. Wilson schijnt op weg, krachten te ontketenen die de toekomstdroomen waaraan hij zich overgeeft wreed verstoren kunnen...

Duitschlands vonnis heeft hij nog niet in bijzonderheden beteekend; - Oostenrijk daarentegen heeft hij den dood aangezegd. Tegelijk met Duitschland, hebben 5 October Oostenrijk-Hongarije en Turkije zich tot Wilson gewend. Of er iets met Turkije gaande is, werd niet publiek gemaakt; wèl een antwoord van Wilson aan Oostenrijk-Hongarije, van 19 October. De President neemt met de autonomie der nationale groepen (die keizer Karel juist den 16den afgekondigd had) geen genoegen meer; hij heeft een Tsjecho-Slowakschen raad (te Parijs) reeds als oorlogvoerende regeering erkend, en de Tsjecho-Slowaken moeten zich kunnen organiseeren als souvereine Staat. Met minder, zegt hij, kunnen de Zuid-Slaven ook niet toe. Dan wij ook niet, antwoorden onmiddellijk de Duitsch-Oostenrijkers. Al deze groepen voegen de daad bij het woord, en richten nationale raden op, die de Oostenrijksche regeering, of zij wil of niet, moet erkennen, omdat haar de middelen ontbreken ze te ontbinden: haar troepen zouden zich, wilde zij er zich tegen de nationale organisaties van bedienen, onmiddellijk zelf in nationale groepen oplossen. Cisleithanië heeft afgedaan en een ministerie-Lammasch schijnt met de taak te zullen worden belast, de oude administratie te liquideeren. Hongarije, dat in Transleithanië nog de baas hoopt te kunnen blijven, heeft zich van het in ontbinding overgaande Cisleithanië geheel losgemaakt, den Ausgleich opgezegd, en wil alleen de Pragmatieke Sanctie, die het aan het huis Habsburg bindt, nog eerbiedigen. Keizer Karel's Oostenrijksche kroon is hem eigenlijk al van het hoofd gevallen; om die van den heiligen Stephanus te redden heeft hij zich naar Hongarije begeven, dat zich nu geheel zelfstandig zegt te zullen maken

en zien mag hoe het zijne Kroaten, Slowaken en Roemeniërs bevredigt.

Heel het centrum van Europa is ontwricht. De Polen te Warschau gaan de Joden te lijf en eischen Danzig. In Cisleithanië nu al oneenigheid tusschen Tsjechen en Slowaken, die morgen samen een souvereinen Staat zouden vormen. Praag wil heel Boheme onder zich hebben; nooit ofte nimmer, antwoorden de Duitschers van den rand. Er zijn nu drie Duitsch-Oostenrijksche staten in wording: een groote die de beide Oostenrijken, Tirol, Salzburg, de Duitschsprekende gedeelten van Stiermarken en Karinthië omvat; twee kleine waarvan de eene, tegen het Ertsgebergte aangevlijd, de Duitschers van Noord-, de andere die van Oost-Boheme en Oostenrijksch Silezië vereenigt. De Duitsch-Oostenrijkers ontveinzen zich geen oogenblik, dat, als het met Oostenrijk voorgoed gedaan is, zij, om te bestaan, zullen moeten leunen op het Duitsche Rijk. In Beieren gaan enkele stemmen op voor een Zuidduitschen bond, waarin de katholieke Duitsche bevolkingen van weerszijden de tegenwoordige Duitsche Rijksgrens een eigen leven zouden kunnen gaan leiden. Het Duitsche volk weet zich onverwoestbaar, en 1871 is geen eindpunt in zijne modelleering. Het kan den Elzas en Posen missen, zonder op te houden een groote natie te zijn.

Eene wereld vol strijd; - vol hoop ook. Nog buldert daar buiten het kanon. Voor hoe lang nog?

Of het ook in Nederland bulderen zal? Als Duitschland een wereldslag aanvaardt in de stelling van Antwerpen, staat vermoedelijk de Entente voor niets. Maar is het waarschijnlijk dat de Duitschers dáár den eindstrijd wagen zullen? Zij komen gemakkelijk genoeg in Antwerpen; hoe komen zij er ooit uit, zonder zich òf te laten interneeren, òf, geslagen als zij zijn zullen, zich ook het Nederlandsche leger nog tot vijand te moeten maken? Eerder is te verwachten dat zij Antwerpen houden zullen zooals zij het thans Gent doen: zoolang het front standhoudt dat, via Hirson, Schelde aan Maas verbindt. Moeten zij vandaar terug, dan is de marsch op de Belgische Maas aangewezen, die zij, tegenover Namen en Luik, zwaar heeten te hebben versterkt; eene positie waaruit de terugtocht naar het Duitsche gebied zelf ten

allen tijde mogelijk blijft. Komt het tot een stellingoorlog daar, dan zal de Entente even begeerige blikken op Zuid-Limburg, als thans op de Wester-Schelde werpen. Het is wèl de tijd voor een Nederlandsch regiment infanterie, aan het muiten te slaan omdat de verloven worden ingetrokken!

C.

Naschrift (29 October):

het nieuwe stuk van Solf (27 October) is uitgevallen zooals boven werd vermoed: het kondigt de definitieve onderschikking der militaire onder de burgerlijke autoriteit aan, en zegt, nu de voorstellen omtrent den wapenstilstand af te wachten. Zullen de Geallieerden die thans formuleeren? *Daily News* en *Westminster Gazette* dringen er op aan.

Van denzelfden datum (27 Otober) een antwoord van Oostenrijk aan Wilson: men neemt met alles wat deze over de Tsjecho-Slowaken en Zuid-Slaven gezegd heeft, genoegen, en verzoekt tot vredesonderhandelingen te worden toegelaten, *zonder den uitslag der onderhandelingen met anderen* (Duitschland) *af te wachten*. Dat is te zeggen: Oostenrijk heeft de alliantie met Duitschland, die tot gezamenlijk vredesluiten verplicht, verscheurd.

C.

'T geluk hangt als een druiventros...
Een verhaal uit het Florentijnsche.

Dertiende Hoofdstuk.

I.

Iederen dag, vóór het nog licht werd, vol angst en hoop, was Guido al op pad naar Florence. - Het was niet de lichte kwetsuur aan het hoofd, welke, op dien noodlottigen middag, Nella had buiten kennis doen raken voor zóó langen tijd; met zeer ernstige inwendige kneuzingen was zij per brancard naar het hospitaal van Santa Maria Nuova vervoerd, en zoolang het gevaar niet geweken was, mocht Guido, na de vroegmarkt, aan de kleine poort van het gasthuis bericht komen halen.

En iederen morgen, in de huiverige schemering, stond hij aan die poort; zijn hart hamerde. Met weeë stooten echoode het toch zoo voorzichtig tikken van den klopper hem door het hoofd. En iederen morgen ook, bijna aanstonds na zijn kloppen, opende dezelfde kleine, donkere non het luik in de poortdeur, en alsof zij bij wijze van dadelijke geruststelling al te voren haar ontstellend-bleeke gezicht in die plooi had gebracht, zoo lachten flauwtjes de onwezenlijk witte lippen hem tegen: - 'Het gaat aardig goed'; 'het gaat wat beter'; 'het blijft vooruitgaan.'

Dan zuchtte Guido diep-uit, lei zijn hand in het open luik, dat nog wat langer de zwarte gedaante zou toeven moeten, en vroeg: - Had Nella veel pijn? - Had zij niets gezegd? - Vroeg zij niet naar hem? - Wanneer mocht hij haar zien? - Wist Nella wat er gebeurd was? - en van zijn broer?

En iederen morgen bijna weer aan, met die diepe, als nooit te overkomene verbijstering:

‘Om klokkeslag drie, zuster, om klokkeslag drie zag ik ze met de boot afsteken, en tien minuten later was alles gebeurd... In ééne tien minuten...!’

De non boog even het kleine witte gezicht, waarin de doorlichte, grijsbruine oogen volkomen onberoerd waren gebleven en de lippen vast opeengesloten. Ze zei niets, vroeg niets, wachtte alleen, of de ander nog iets te vragen zou hebben. Op vragen kon zij bescheid geven, - maar de rampspoeden van deze wereld en de weeklachten van een mensch daarover, wat had zij daarmede nog van noode? De eene, blauwdooraderde, wasbleeke hand aan den rozekrans, die als een geesel afhing langs het zwart van haar overkleed tot op het zware, witte laken van de pij daaronder, de andere, nog bleeker verstorven hand in gebaar van weer sluiten aan het deurluik, zoo stond zij en wachtte.

En Guido voelde zich klein worden en stil. Een rust kwam zich in hem leggen, en met een ootmoedigen hoofdknik zei hij:

‘De groeten van ons allen aan de zieke, als 't mag! En bedankt voor 't goede bericht.’

Hij begreep niet, vanwaar die kalmte hem kwam aangevaren, die maar nauwelijks iets gemeen had met de vreugde over Nella's beterschap; en thuis gekomen met zijn bericht van: wat beter gelukkig! veel beter! - lag er nog een berusting over zijn wezen, die zelfs de dompe wanhoop van Domenico een oogenblik tot stilte bracht.

Domenico scheen twintig jaar ouder geworden. Zijn haar was plotseling veel grijzer; in zijn afgetobd gezicht stonden hol de slapelooze oogen. En den vroegen Novemberavond - het motregende -, dat de tijdelijke veerknecht uit Remolo hen overzette, hem en den pastoor en nog een twintigtal mannen uit de streek, allen met hun fakkels die kwalmden en soms doofden van de vocht, - en zij door 't modderig Rozanno trokken naar den grooten kerkhofweg, waar Guido en S'or Filippo bij den zonderlingen lijkwagen uit Florence stonden, het hooge, dichte rijtuig met de lange lade achteraan, waaruit door de vier dragers de kist getrokken werd, - toen had hij eruit gezien zoo grauw en als vermolmd van smart, dat menigeen vreesde, hij bracht er den tocht niet levend af.

Thuis zat hij uren achtereen in een starre vertwijfeling neêr, zijn twee ellebogen op de tafel. Vaak ook vonden zij hem bij het water.

En elken dag wel kwam de Cavaliere Filippo eens aanloopen, en praatte soms een langen tijd met hem. Maar elken dag weer ook kwam het bitter zelfverwijt van den boer: ‘'t Is *mijn* koppigheid, 't is *mijn* hoogmoed, die den jongen in 't verderf hebben gejaagd... Ik had *uw* zin moeten doen... Guido op den Alberino laten introuwen... geen slinksche wegen kiezen, om iedereen te misleiden, en alle voordeel aan mijn kant te brengen.... Ik heb het gevoeld, S'or Filippo, ik heb het vooruit gevoeld, dat 't niet goed was, wat ik deed... het liet me geen rust... En toch die vervloekte kop!... Met den wijnoogst kon ik Bifoli niet eens zeggen, wat ik te zeggen had..... stuurde ik mijn armen Silvano er nog op af’ - opnieuw schoten de tranen hem in de oogen - ‘en nu is voorgoed ons aller geluk verdaan...’

En Filippo voelde zijn hart zwaar van medelijden met dezen ongelukkige. Hij wist ook niet hoe hem te helpen uit zijn wroegende gedachten.

Emilia insgelijks, als zij 's ochtends naar Rozanno was geweest, bracht herhaaldelijk een bezoekje op de Casa Rovai in die weken. En Domenico was haar erkentelijk, maar zijn leed was zoo alles-overwalmend, dat het verscheidene dagen duurde, vóór hij er zich bewust van werd: was dít de padrona van den Alberino? Al de scherpte, waarvoor zij berucht was geweest onder haar boeren, scheen weggevaagd nu bij *hun* ramp... Maar hoe kwam het dan, klaarde het vagelijk in zijn hoofd, - dàt kon het toch niet zijn... Het was net of zij jonger was geworden, of er een ander, lichter wezen in haar gevaren was... Tersluiks bezag hij haar van terzijde, terwijl zij praatte met Palmira en de kleintjes. En zelfs de Signorina Giselda kwam op haar eigen houtje ook wel eens kijken nu en dan.

Op een morgen vond Emilia er haar (verwonderlijk opgeleefd was dat kind!), terwijl zij met een Engelsche kordaatheid Palmira's wasch stond te vouwen en in de kast lei.

Want de stiefmoeder had bijna nog meer verdriet van het heengaan van Silvano dan de vader zelf; er waren dagen, dat haar toch altijd al wat wanordelijk brein heelemaal geen

stuur meer wist te houden in haar werkzaamheden. En aandoenlijk was de hulpeloos-verwezen meewarigheid, waarmee dit vreemde schepsel zachtjes den grooten, ruigen kop van haar man kon staan te streelen, tot die eindelijk als in een ontwaking opzag, en er voor het eerst sinds uren een mildere schijn over die sombere trekken gleed.

Den vijfden dag, dat Guido van zijn morgen-tocht naar Florence terug kwam geloopen, stond aan het inrijhek van de Villa Sassetti de Signorina Lidia, als op wacht naar de berichten, die hij mee zou brengen. -

Guido schrok van haar smalle gezichtje. Niemand had haar, na de ramp, nog buiten de Villa gezien.

'Hoe gaat het?' vroegen haar groote, verdrietige oogen.

En Guido kon de diepe blijdschap der laatste uren niet bedwingen, en barstte uit:

'Morgen mogen we haar zien! Ze zal heelemaal genezen! Heelemaal genezen!'

'Wat een geluk!' zei het meisje met een bevend-warme stem.

Dan welden haar eensklaps de oogen boordevol tranen. En in Guido-zelf wakkerde, bij dat gezicht, zijn strijd van al deze dagen opnieuw aan: zijn wrange ellende over Silvano's dood, - Silvano, die stierf ter wille van hùn zaak -, en zijn bijna dierlijke vreugde om de redding van Nella.

'Ik weet niet, hoe wij 't later ooit moeten verduren samen, - die herinnering... Nella en ik... als ze weer beter is...', zei hij donker.

'Silvano zou zeker gewild hebben, dat jullie zoo gelukkig worden als 't maar kan', probeerde Lidia te troosten. Zij had de oogen neergeslagen. Dan zag zij hem aan. En plotseling begon zij zacht en hevig te schreien.

'Signorina....', schrok de jongen.

'Addio', fluisterde ze moeilijk, door haar tranen heen, en vluchtte de oprijlaan in, naar huis.

Als voor een raadsel toefde Guido nog aan het hek, ging dan langzaam verder. Dit heftig verdriet opeens, hij begreep het niet.

Toen Guido thuis kwam, zat daar, als iederen morgen, Francesca te wachten op zijn berichten. Er zat ook een vreemde; een slap, steedsch jongmensch met zwart plakhaar,

lakschoenen, waarboven violette sokken te zien kwamen onder de omgeslagen pantalon, en een roode anjer in 't knoopsgat.

De boerin stond aanstonds op, kwam Guido tot aan de deur tegemoet en nam hem meê naar buiten. ‘Goddank! Goddank!’ zei ze, op het hooren der goede berichten. En na de vreugdige afspraak: zij en Guido zouden dan samen naar Florence gaan morgen; tegen elven werden zij in het hospitaal toegelaten! - kwam ze, met een hoofdknik naar de deur:

‘'t Is iemand van den Genuees... Ik denk, dat hijzelf zich niet meer vertoonen durft hier... Die daarbinnen is zijn zaakgelastigde, zegt hij.’

‘Wat wil hij van ons?’ vroeg Guido fel en somber.

Zij wist het; de vreemde was eerst bij hèn geweest. - Ubaldo had namelijk, ook vanwege de Rovai's, een aanklacht tegen den eigenaar van het veer ingediend: er waren getuigen, die konden verklaren, hoe Grassi eerst, kwaadwilliglijk, den veerman had buiten zichzelf gebracht, en toen hem gedwongen, de boot te nemen in plaats van de pont. En nu probeerde de Genuees, bang geworden, het proces nog te voorkomen; want zij hadden hem gezegd, dat zoo iets gemakkelijk op een jaartje of meer uitloopen kon.

‘Grassi laat een schadevergoeding aanbieden’, zei Francesca, ‘als Ubaldo de aanklacht wil intrekken; hij wil aan beide partijen een groote som uitbetalen. Wij moeten het eens worden. Vanmiddag komt Ubaldo hier.’

Guido verbleekte.

‘Een schadevergoeding... voor Silvano's dood?’ vroeg hij huiverig.

Binnen zei het jongmensch voor de zooveelste maal tegen Domenico:

‘Het voorstel is royaal genoeg... U moet er maar eens goed over denken... Over een dag of drie kom ik dan om uw antwoord...’

Donker hoorden ze Domenico nog daartegen ingaan; zij verstonden niet de woorden.

‘Met mijn toestemming gebeurt het nóóit’, zij Guido beslist.

Maar Francesca klaagde:

‘Wij hebben al zooveel geleden met den verhagelden wijnoogst... En als Nella thuis komt, zal zij nog in lang niet

mogen werken... Ze zal nog zoo zwak zijn... Zóóveel onkosten! Dat kunnen wij niet betalen. Ubaldo wil het geld aannemen... Hij mòet het aannemen, zegt hij. - Maar wij kunnen niets alléén...'

'Dat kunnen wij niet betalen!' herhaalde Guido bitter, 'laat zij dan bij ons komen! Onze druiven zijn ook verhageld. Maar wij zullen mijn toekomstige vrouw graag verzorgen en opkweeken...'

'Net of *wij* dat niet graag zouden willen,' zei Francesca gebelgd, 'wij, de ouders! - Maar moeten wij ons daarom duizend lire laten ontgaan?'

'Dat moeten jullie voor jezelf uitmaken', zei Guido, 'maar de dood van Silvano ons laten *betalen?*'

'Ja, ik weet het ook niet...', kwam Francesca verdrietig.

'Scusi...' Met een schuin oog, en even een hoedlichting, ging het jongmensch uit Florence hen voorbij. Een benauwd parfum steeg hun in den neus. Hij zette zijn matelot achterop zijn hoofd, en de slappe heertjes-figuur sloeg den hoek om naar het veer.

Dien namiddag kwam Bifoli zelf. Vreemd stonden, in de al schemerende stalpoort, de twee mannen tegenover elkaar. Beiden herzagen zij, hoe een andere maal, nog geen jaar geleden, onder de zeesparren op den heuvel, zij tegenover elkander hadden gestaan, in vijandschap en wrok.

Domenico, gebroken, dacht: 'Had ik toen Guido afgestaan, dan had ik Silvano behouden... Hoe zwaar ben ik gestraft...!'

Maar Bifoli, die zichzelf geen verwijten behoefde te doen, verweet wel den ander in zijn hart, al maakte het medelijdén hem makker dan gewoonlijk: 'Zijn koppigheid had bijna aan mijn dochter het leven gekost...' Hij zei 't niet. Hij klaagde alleen:

'Waren onze kinderen maar in vrede getrouwd...! Was dit alles toch nooit gebeurd...! Wij zijn zoo dankbaar voor de redding van Nella... Maar wat al kosten, als ze terugkomt... Hoe zou ik ooit alles betalen, als niet de Genuees bijsprong... Hij doet het wel uit zelfbehoud, de schoelje!... Maar voor 't minst al, dat hij opdokt!... dat zijn vuile geld bij ons weer schoongewasschen wordt...'

Domenico knikte domp van nee.

'Nee,' zei hij, 'ik zal dat vuile geld niet aannemen. Nooit...'

Doch Ubaldo klaagde nog immer door:

‘Ik alléén kan de aanklacht niet intrekken en de schadevergoeding aannemen. Daarmee zou Grassi niet gebaat zijn. Hij wil de gerechterlijke vervolging ontgaan. 't Is hem een heele som waard... 2500 lire!... En misschien wil hij nog wel méér geven!’

Als dan echter Domenico met zijn domp-saamgetrokken smart-kop al maar bleef weigeren, begon Bifoli te zeggen: - wiens schuld was alles? Omdat Domenico zwaarder gestraft was in den dood van zijn zoon, mocht hij daarom een ander gezin in moeilijkheden brengen? Al de kosten, die er te betalen zouden komen... Hij wou toch niet hèn erbij laten lijden, door *zijn* schuld? - Of misgunde hij hun de redding van hun dochter?

‘Dat weet je wel beter,’ zei Domenico stil voor zich heen, ‘'t is ook ònze Nella...’

Dan boog hij het hoofd, en zei gelaten:

‘Ik zal mij dan niet langer verzetten... Regel alles zooals het moet.’

En drie dagen later, vergezeld van Bifoli, kwam het Florentijnsche jongemensch terug.

‘Signor Grassi wil graag nog wat méér geven,’ praatte dadelijk in zijn plaats Bifoli, tuk op zoovéél geld, - ‘hij biedt òns vijftienhonderd lire aan, en jullie tweeduizend...’

Werktuigelijk teekende Domenico het papier, dat de twee hem voorlegden; werktuigelijk zag hij zich de tweeduizend lire op tafel uitgeteld.

Het jongmensch zei: ‘Ik moest u verder mededeelen, dat Signor Grassi èn het veer èn de boerderij denkt te verkoopen... Eerdaags komen er twee heeren kijken... In elk geval bestaat de mogelijkheid, zegt Signor Grassi, dat uw pacht het volgend najaar...’

‘Zeg aan Grassi,’ wrokte Domenico, ‘dat ik toch niet blijven zou, wie hier ook de baas is. Als het koren niet in den grond zat, was ik vóór Kerstmis al weg... Maar het volgend jaar gaan we heen...’

‘En dus,’ viel ongeduldig met zijn schelste stem Bifoli in - een schelheid, waarin al zijn vreugde uitlaaide over den schèp geld, ook hem plotseling toegevallen, ‘en dùs, nu

is alles in orde!... Signor Grassi kan verder gerust...'

Toen was het, of in Domenico een woede opstak, een woede als een storm, die alles wat hij langs raast te verwoesten dreigt. Vierkant op zijn beenen, trillend, en met vervaarlijke oogen stond hij eensklaps voor de twee:

'Signor Grassi? Wàt, Signor Grassi? Wàt, alles in orde!' schreeuwde hij. 'Alles in orde, dat mijn Silvano dood is? Mijn huis uit! Hoor je me niet? Mijn huis uit! Eruit!'

Hij stond met een kop, vuurrood van toorn, en strekte zijn arm naar de deur. En als de twee, met verschrikte oogen elkaar aanzagen, en eerst Bifoli, dan het jongmensch, zonder een woord meer, afgedropen waren, - dan zakte Domenico ineen op zijn stoel, ontkracht, verwezen, verdwaasd...

'Tweeduizend lire', riep hij luid door het holle vertrek, 'tweeduizend lire voor Silvano! Tweeduizend lire voor mijn Silvano! Wat heb ik gedaan? Mijn God, wat heb ik gedaan? Wat moet ik beginnen...? Wat moet ik beginnen?'

En voorover op de tafel, over den wuften waaier van bankbilletten, begroef hij zijn hoofd in zijn armen, steunend van schande en pijn...

Dien middag, na den maaltijd, kwam de Cavaliere Filippo nog eens aanloopen op de Casa Rovai. Hij had van Ubaldo het gebeurde van dien morgen vernomen.

Hij zei: 'Jij wilt hier weg, maar bedenk wel, Domenico, wat je doet!... de boerderij van je vader, van je grootvader... en zoo'n mooie boerderij!

Zeker, het leven zal je hier moeilijk vallen, de eerste jaren... Maar Palmira's kinderen zijn er óók nog... En over tien jaar zijn dat óók groote jongens en meisjes...'

En den oudste, den zesjarigen Domenico, die met zijn vochtig-open mondje stond te luisteren bij de tafel, legde hij koesterend de hand op den tenger-stevigen schouder.

Maar Domenico schudde van neen.

'Palmira denkt er net over als ik', hield hij vol, 'wij vinden wel iets anders, zegt ze maar... Missen zullen we Silvano overal, maar hier aan het water, aan dit kwade water, dat zijn dood werd, hier....'

De kleine jongen holde eensklaps weg.

‘Palmira is een puik wijf’, zei Filippo met een groote warmte. En als Domenico stil voor zich heen knikte: ‘dat is ze zeker’, vervolgde de ander:

‘We lachen allemaal wel eens om 'r, en 't is dan ook een raar model, - maar een puik hart, dat heeft ze...’

En even later weer: ‘'t Is gek met de vrouwen. Net stekelige kastanjes soms.... maar de kern...’

‘Ja’, bekende Domenico, ‘als ik Palmira niet had gehad in dezen tijd, dan weet ik niet, hoe ik er doorheen was gekomen.’

En hij dacht: wat praatte S'or Filippo tegenwoordig anders dan vroeger vaak... Daar was iets gaande met S'or Filippo... Er moest daar op de Villa Sassetti iets gebeurd zijn, dat hij niet begreep. Hij had het dit zomer al gemerkt, toen zij samen op den ezelwagen uit Florence kwamen gereden... En de Signora Emilia ook... Dat had hij óók al telkens gemerkt, den laatsten tijd... Toch ging het hun slecht, dat wist iedereen... Binnenkort ging zelfs de meid weg... Zijn boerenverstand stond er bij stil...

En tegen den avond was S'or Filippo nog eens terug op de Casa Rovai.

‘Nou heeft mijn jongste dochter een zoo prachtig plan uitgebroed, Domenico!’ zei hij hartelijk, - ‘daar zul je van ophooren!’

Hij zette zich tegenover hem aan tafel.

‘Wij moeten aannemen, dat Grassi de boerderij hier verkoopt...’

‘En u koopt ze terug?’ schrok Domenico gretig.

Even betrok Filippo's gezicht, maar aanstonds wist hij de pijn om die vraag te verjagen met de gedachte aan Lidia's zonnigen inval.

‘De Casa Rovai terugkoopen?’ zei hij, ‘ik zou wel willen, maar mijn beurs wil niet! Nee, daar valt niet aan te denken.... Maar als ik jou-zelf eens terugkocht, Domenico?’

Domenico keek verwonderd. Filippo lachte geheimzinnig.

‘Begrijp je 't nog niet?’ zei hij. ‘Nou, gesteld dus, dat de Genuees hier van de baan is, en jij zoudt met een wat minder rendeerend terrein genoegen nemen...’

‘Dan...?’ vroeg Domenico gespannen.

‘Dan zou Bifoli denkelijk wel willen ruilen... Onder Grassi

staan, dat wil hij niet... maar anders! Hij zou natuurlijk wàt graag deze mooiere boerderij hebben... 't Huis is ook grooter... Den volgenden herfst komt Paolino uit dienst, en Leonetta wordt achttien jaar... Dan raakt hij tevens gemakkelijker heen over 't verlies van Guido en Nella... Eerst riep hij nog wel van “beklonken blijft beklonken”, maar langzamerhand begint hij toch in te zien, dat hij, door Silvano's sterven....’

Domenico's kop kleurde heftig van velerlei tegenstrijdige gewaarwordingen. Het was een moeilijk te verduwen ding: Ubaldo, de schampere, aanmatigende Ubaldo, hier op *zijn* erf, in *zijn* huis..Maar zijn trots en zijn halsstarrigheid hadden veel van hun vroegere kracht verloren.

Hij zag ook de veilige toevlucht van den Alberino... Weg van het veer... Weg van het water... Wég van al die plekjes grond, waar hij na Silvano's dood nooit een rustig oogenblik meer hebben zou. - Op den Alberino! Guido getrouwd, daar waar hij zich de laatste maanden altijd al getrouwd dacht met Nella... En zij allen werkend, hard werkend, om op de beminde gronden van het landgoed der Sassetti's hun bestaan te winnen en dat van den landheer. - Alles leek hem zoo het beste, het vanzelf sprekende.

‘Zou Bifoli werkelijk willen?’ vroeg hij.

‘Kalm aan!’ zei Filippo, ‘jij niet te gauw toebijten! Des te harder bijt hij... Je uitval van van-morgen heb ik al goedgepraat... Laat het alles maar aan ons over...’

En voor het eerst, sinds het omkomen van zijn zoon, gleed er iets van een glimlach over Domenico's smart-verwoeste trekken.

‘Signor Padrone...!’ zei hij dankbaar.

En Filippo, herdenkend plotseling dat eerste, onwillekeurige ‘Signor Padrone,’ nog geen jaar geleden, lachte op zijn beurt, gevleid en ontroerd.

‘Ook de Signora Padrona zal blij zijn met de schikking, Domenico... dat verzeker ik je! En als Aldo over een paar maanden thuiskomt...’

Dan schrok Filippo over dit te luchthartig bloot geven van eigen vreugde. - Hij dacht aan Aldo's vriendschap voor Silvano, en aan Domenico's trots daarop.

‘Arme Silvano,’ zei hij stil.

Na een korte wijle nam hij afscheid.

Dienzelfden avond bracht de postbode een brief voor Domenico Rovaï, - een brief uit Montelupo. Lang bleef Domenico staren over den triesten brief:

Waarde vrienden,

In de courant heb ik gelezen over Rozanno, van het ongeluk aan het veer, door de schuld van dien dief. Er is daar een veerman noodig, die van zijn vak verstand heeft. Het is verschrikkelijk van Silvano. Waarom sterft die jongen, en waarom moet ik oude kerel hier leven, en waarom leven ze allemaal daarginder in het gekkenhuis, ik hoor ze soms schreeuwen als ik overvaar met de pont. Ik ben hier nu helper aan het veer, mijn zoon en mijn schoondochter en de kinderen zijn in het voorjaar naar Amerika vertrokken. Groet Tommasino Melli en Carlo van Bifoli voor mij. Was ik daar maar niet weggegaan, nu is het te laat. Waarom ben ik daar weggegaan.

Vele groeten.

O. RAVASSI.

II

In het groote, bebaldakijnde bed, onder de achteloosrechtgetrokken verwoeldheid van sprei en dekens, lag vermoeid en vermagerd Ortenzia, ziek al sedert twee weken: een vernieuwde aanval van de kwaal, die haar ook dien zomer had gekweld.

En vóór het bed, vast op haar stoel gekampeerd, of zij den ganschen dag er niet meer af dacht te komen, zat, sinds den vroegen morgen, de vriendin uit Settignano, de Signora Isabella.

Het was een klein, ineengedrongen vrouwtje, als een ouwelijk kind in groote-menschen-kleeren: vaal grijsblond haar onder het zwarte hoedje, een vaal, blondbleek gezichtje met diep ingeduwde trekken, en schril-turende oogen onder de roodachtige, veeltijds halfgeloken leden. Eigenwijs stak haar te lange kin vooruit, en een mal eigenwijs knobbeltje roodde aan de neuspunt.

Fel-betoogend besloot zij een gesprek, dat blijkbaar hoofdzakelijk door haarzelve gevoerd was:

‘Droomen zijn zonder zin... Wat is er voor systeem in te bekennen? Wie heeft die cijfers uitgevonden van de droomcabala? Dat zijn immers maar verzinsels van menschen?’

‘En toch’, wou Ortenzia nog tegenwerpen, - ‘die spin, verleden winter...’

Maar de vriendin zette hardnekkig haar betoog door:

‘Droomen zijn zinledig bedrog... en dikwijls booze, bedriegelijke ingevingen. Wie op een droom bouwt, bouwt in het niet. Het toeval mag eens helpen... Maar wat is het toeval? En hoeveel droomen komen uit? Neen, wij mogen niet langer van den waren weg afwijken. Al veel te lang hebben wij onszelf misleid... De sterren en het trapezium, daarin ligt alle heil.’

‘Je kunt wel gelijk hebben... Misschien wel...’, zei dof Ortenzia, tam door haar zwakte. Haar klamme, bruine gelaat, met de knoedeltjes grijzend haar boven het voorhoofd en langs de slapen, rustte recht in de kussens, en had de lijdzame trekken van wie innerlijk zeer ziek is, zonder pijn te verduren.

‘De oude getallen, hun gewicht en hun waarde, naar gelang zon en maan en dierenriem het uitwijzen, dáártoe moeten wij terugkeeren, van vandaag af’, dreef taai en fel de vriendin door. ‘Dat is de eenige vaste basis; we moeten nieuwe studies opzetten, van meet af aan weer alles doornemen... geen moeite ontzien...’

Haar kleine, bloedlooze mond sloot opeen in een verbeten energie.

‘Zou je mij straks misschien nog eens een beetje willen kappen... voor Angelo komt?’ vroeg kwijnend-vermoeid de zieke.

‘Ja, zeker...’, suste vluchtig de bezoekster, tuurde nog strakker voor zich heen, onder de halfgeloken oogleden uit, of zij al op het punt was, een der vele dicht-omsluierde geheimen van het hemelrad en het rad der fortuin binnen te speuren.

En Ortenzia, die voor een oogenblik zich de vrijheid hergeven voelde, te denken wat zij wilde, begon zachtjes, vanuit haar kussens, als voor zich alleen, háár geheime gedachten uit te zeggen:

‘Er is nog iets heel anders, dat wij niet goed deden...

Berekenen, en studeeren, dat is nuttig en mooi; maar wij mogen niet zoo omzichtig zijn met ons *vertrouwen*... Wij moeten ook durven wagen... het geluk wil tegemoet gekomen worden.'

'Ik heb je wel eens verteld', hervatte ze droomerig, 'van mijn oom in Genua? Die dat drukkerijtje had in Sampierdarena? En op een goeden dag komt die Dominicaner bij hem, met zijn nieuwe droomsysteem, waar mijn oom een boekje van zou maken? - Ja, ik weet 't, je wil er niet van hooren, omdat het op den droom gebouwd was..... En stevig ook! Het is toch wáár gebeurd! De pater géeft mijn oom de quaderna van den eerstvolgenden Zaterdag, en mijn oom gelooft er niet aan en speelt niet... en de quaderna kwàm, de heele quaderna! Had hij gespeeld, hij had een kapitaal gewonnen! En de pater komt den eigen avond nog, met een kop als dàt (zij wees op het granaatrood van haar wollen doek): hoeveel mijn oom erop had gezet? En mijn oom durft niet te zeggen: niets; en de pater merkt het, en toen ie 't gemerkt had, trekt hij woedend het manuscript uit zijn pij en gooit het heele systeem in het houtvuur van de eetkamer...'

'Mijn tante heeft wat gebeden na dien dag, dat die zware zonde haar man vergeven mocht worden. Zijn kleingeloovigheid heeft onze familie heel wat gekost, en den pater hebben ze nooit teruggezien... Ja, 't is toch zoo gebéurd! -'

'Och, je weet, ik hecht daar niet aan', kwam ongeduldig de Signora Isabella. Zij kende dat eeuwige verhaal van dien oom met zijn droom-quaterno.

'En je maakt je ook veel te druk, Ortenzia', bestrafte ze nog.

'Nee', zei Ortenzia nederig, 'ik wil maar zeggen: wij moeten meer vertrouwen hebben. Wij moeten spelen met meer overgave, en ook met meer gebed misschien... De Madonna is een groote Helpster! Al is dan misschien een ander *systeem* het ware.'

Een wijle zwegen de vriendinnen. Na een oogenblik hernam de vrouw in bed:

'Hoe zal de Hemel ons goedgunstig bedenken, als *wij* wantrouwend en angstvallig terugblijven?'

'Wetenschap is wetenschap', protesteerde droog de vriendin,

die zooveel niet te missen had als Ortenzia Grassi, en ook vasthoudender was...

'Natuurlijk', gaf Ortenzia, makker weer, toe, 'maar de wetenschap beoefenen wij met het verstand, en het kans-spel vraagt nog iets meer... Jij weet dat toch, jij die zelf gedichten maakt...'

Zij voelde zich zeer moe worden; het vele praten viel haar zwaar. Zij sloot de oogen. De Signora Isabella scheen diepzinnig na te denken.

'Sinds mijn laatste ziekte, dezen zomer', hernam na een tijdje, heftiger opeens, Ortenzia: 'sinds mijn laatste ziekte heb ik vijftig lire per week opgezet. Misschien ga ik nu wel tot het dubbele, - misschien wel tot het dubbele... als de Madonna mij de genezing wil geven...'

'Honderd lire in de week?' vroeg afkeurend-verbaasd de vriendin, 'en wat zegt Angelo daarvan?'

'Och, Angelo...', kwam klagelijk-verongelijkt de zieke: 'Angelo, die heeft een humeur als een beul, sinds dat ongeval in Rozanno. Van Angelo begrijp ik niets meer. Ik geloof, dat hij bezig is, het heele veer met ap- en dependenties te verkoopen..... hals over kop. Hij zal er meer bij laten zitten, dan ik bij mijn lotto. - Of die lamme historie al niet duur genoeg is geweest!'

Zij geraakte in een koortsige agitatie bij het weer indenken van alles, wat haar deze ziektedagen reeds zooveel hoofdbrekens kostte; en met moeite, daar zij zich opwond, haar oude Genueesche café-taal telkens temperend, zei ze:

'Scha-vergoeding aan te bieden aan dat stomme vee van boeren!... Inplaats van af te wachten... de zaken te laten betijen... Alles was ommers vanzelf geluwd! En hadden ze hun onzinnige aanklacht doorgezet, dan was Angelo natuurlijk toch vrijgesproken...! Een goeie bul van een kerel, die geen kat ooit kwaad zou doen! Hij heeft 't toch zèlf gezien! Is het *zijn* schuld, als een halfgare veerjongen zijn kop verliest, omdat hij de mooie aanstaande van zijn broer moet overzetten? De aanstaande van zijn broer nog wel! - Maar Angelo!... En zijn serieuze zaken laat hij loopen! Een prachtige zaak met Sborgi, waar eerst zoo'n haast bij was, naar hij zelf zei... Hij wil nergens meer van hooren...!'

En met dat zij zoo nog, heftig, haar grieven lag op te

stapelen, kwam Angelo binnengestapt. Zijn gezicht stond als een onweer. Doch toen hij daar, naast het bed van de moeder, nog precies als dezen morgen toen hij haar verliet, de onoogelijke vriendin zag zitten, werd hij nog balsturiger, wou met een schamperen vloek weer heengaan, kwam terug, gooide zich in een stoel bij het raam, snauwde:

- Als dat gewauwel over die vervloekte lotto nou eens eindelijk gedaan was...!

Hij trommelde tergend met zijn vingers in het raamkozijn.

De vriendin, met de plooibaarheid der ergste fanatieken, zei zachtzinnig:

'Wij kunnen onze besprekingen ook een uurtje onderbreken... Ik heb den tijd... en Ortenzia ook... Ik kan eerst mijn boodschappen gaan doen.'

'Lichaam van Christus!' schreeuwde Angelo, 'nog meer van dat ongure geklets?... Een tweede scéance? Je zoudt er een gezond mensch ziek mee maken, en een ziek mensch kapot!... Over drie kwartier gaat er een tram naar Settignano, knoop dat liever in je ooren...!'

'Angelo! alsjeblieft...', had Ortenzia met een opleving van moederlijk gezag gezegd.

Toen stond gedwee het gedrochtelijke menschje op, had even een verstandhoudelijken oog-wenk naar de vrouw-in-bed, en sloop op de teenen de ziekekamer uit.

'Nou?' vroeg Ortenzia, met een stil verwijt in haar stem.

Maar Angelo, die met vloekende oogen in zijn grammen kop de vertrekkende had nagekeken, of zijn blikken haar de deur uitsmeten, stond woedend op.

'Nou?... Niks!... Als ik hier voortaan op het gezelschap van die levende cabala moet getracteerd worden...!'

Het lotto en alles wat daarmee in verband stond, was hem een onverduwbare ergernis den laatsten tijd, sinds hij begreep, dat zijn moeder, van haar bezadigde inzetjes van vroeger, tot al roekeloozer waagstukken kwam. - Hij verdacht haar zelfs van veel hooger nog te spelen, dan zij deed. - Twee kindsche ouwe wijven, die zoo, op het laatst, haar verstandig bespaarde geld nog in de goot gooiden! Je zoù er...

Dan liet hij zich weer in den lagen leunstoel vallen. Hij leek plotseling moe en verouderd, verslagen... telkens rukte

hij zenuwachtig aan zijn boord, aan zijn das. - Hij zocht in zijn binnenzak, haalde een brief uit, vouwde dien werktuigelijk open...

Het klamme, vervaarde gelaat der vrouw in het bed werd van een groote gespannenheid.

Angelo zei niets, keek niet in den brief. Zij hoorde het papier ritselen in zijn hand. Het viel naast hem neer. Hij liet het liggen.

Plotseling schoot hij overeind, stiet een dompen schreeuw uit als van een dier, dat de kogel treft, en begon met woeste passen het vertrek op en neer te loopen. Eens keek hij zijn moeder aan, die schrok van de heet-smeulende zwartheid van zijn blik.

Dan zat hij op den stoel naast haar bed en streek zich herhaaldelijk over het vuurrood voorhoofd.

'Zulke prachten van oogen,' mompelde hij voor zich heen, - 'zoo'n prachtig kind...! En alwéér! Alwéér! Een plan van jaren! Een heele toekomst! Alles erom vergooid!'

En opnieuw kreunde hij als een roofdier, dat, gewond, zich voortsleept in schrijnende pijnen.

En Ortenzia begon te verstaan.

'Poverino', zei ze.

Vol smartelijke meewarigheid staarde zij naar haar jongen, die leed.

Toen kort na Angelo's heengaan de meid met de nieuwe medicijnen binnenkwam, zei Ortenzia:

'Geef mij dien brief, daar, achter den leuningstoel bij het raam...'

Het was een schrijven van den Cavaliere Filippo Sassetti, meldende, dat, ten kantore van het Credito Italiano, Via Tornabuoni, Signor Grassi vanaf den 15den dier maand de hem verschuldigde som, groot L. 10.000, met de rente ad L. 400, kon in betaling nemen.

'Dus toch zoo'n nest van Sassetti...', zei Ortenzia met een smalende verachting.

En even daarna, verbaasd en gevleid: 'Een Sassetti!.... Arme jongen, gelukkig in de liefde is hij zeker niet! - Wat een jammer, dat *hij* niet in het lotto spelen wil... Hij was in één jaar schatrijk!'

III.

'Awfully nice!' zei het manke meisje, arm-in-arm met Giselda, die haar het plaatwerk 'Les Oiseaux de l'Europe' toonde, opengeslagen op de tafel der bibliotheek.

'Yesss', zei ze weer op Giselda's uitleg bij de volgende plaat: 'yesss, I see... Awfully nice!'

En Filippo, pratende bij zijn boekenkasten met den korten, zwaren Amerikaan, moest fijntjes in zichzelf glimlachen: - awfully nice! Bij wàt al niet had hij Giselda's aanbidster deze woorden hooren zeggen van-middag? Het portret van zijn onuitstaanbaar-aanmatigende, Oostenrijksche overgrootmoeder, op wie Sigismondo zoo leek, en dies voor straf op den corridor gehangen: 'awfully nice!' De rafelende karmozijnen zijde van de empire-stoelen: 'awfully nice!' Het uitzicht vanuit de loggia, wijd en stil onder den zomersch-blauwen Decemberhemel: 'awfully nice!' En 'awfully nice' de schilferende bronnimf, met nog drie armelijke roosjes aan den ontbladerenden twijgen-wirwar achter haar. -

'All right', zei Mr. Frock, 'dus u sluit deze glazen kastjes met de antieke banden af; deze twee open kasten maakt u leeg voor mij; en, Mr. Sassetti, doet u mij 't plezier, nietwaar, van te voren alles weg te nemen, wat uzelf denkt noodig te hebben...'

'Much more practical for you!' - en een breede glimlach glom over het gladgeschoren gezicht van den Amerikaan.

Maar Filippo had de bedoeling, niet gestoord te willen worden, volkomen begrepen; en met een scherpe pijn dacht hij: mijn bibliotheek!

'Ik zal die glazen kastjes óók openlaten,' zei hij, 'uw dochter en de mijne schijnen al zulke verknochte vriendinnen, en voor vrienden sluit men geen boeken weg.'

'Die kostbare boeken moet u toch liever...'

'Nee, nee!' kwam Filippo, 'juist als er een enkel zeldzaam exemplaar bij mocht wezen, - u mist hier toch uw Amerikaanschen comfort al! Licht, dat u daarvoor het een en ander in de plaats vindt - van het oude Italië.'

In den muziek-salottino, even later, kwam Giselda juist bijtijds te hulp schieten. In 'n van weerszijden tastend Fransch hadden zij daar Emilia en Mrs Frock achtergelaten; inmid-

dels waren die echter afgedreven naar de landstaal der bezoekster... Mrs Frock was een goedige, grijze dame; zij scheen wel twintig jaar ouder dan haar man.

'Dus u zoudt werkelijk denken, Mrs Sassetti, dat twee meiden voldoende waren voor ons?'

Emilia verstond maar gebrekkig Engelsch, sprak het nog gebrekkiger. Met een nerveus lachje zag zij om naar Giselda.

'Of twee meiden hier-boven voldoende zouden zijn?' vertaalde die.

Emilia kleurde over het ongewild-beleedigende dier vraag.

'Oh, yes, ja, zeker,' kwam ze schichtig en iets te vriendelijk, 'zeker, meer dan voldoende.'

- Maar nú moest Mrs Sassetti toch een kleín stukje spelen voor hen, vleide lief het manke meisje, - Giselda had haar zóó dikwijls verteld, dat Mrs Sassetti zóó prachtig speelde...

En Emilia, nogmaals blozend, sloeg de piano op. De heeren wandelden naar beneden.

Doch toen de laatste maat als met een snik de simpelzingende klacht van Chopin had afgebroken, legde de jonge Amerikaansche den arm om Emilia's schouder en boog zich voorover en zei, vol ontroering en vereering:

- 'O, ik zal van u evenveel houden als van Giselda...'

En Giselda plaagde: 'Maud, komt hier je "biechtvader" te staan?'

Maar Maud veinsde boos te worden, en pruilde in haar kromme Italiaansch: 'Denk u eens, Signora, dat leelijke meisje, zoo noemt zij mijn oefen-piano'tje[1)], dat stom is, om reden zij zegt: ik vertrouw er al mijn fouten aan toe, en het verklapt ze niet.'

'En haar vleugel wil ze in de Loggia zetten en ook een spiritus-haardje,' zei Giselda weer.

Emilia schrok. - Een vleugel in de Loggia? een kachel in de Loggia? Zij vond het denkbeeld schier onverduwbaar. Doch zij zweeg en glimlachte pijnlijk.

Het werd tijd om te vertrekken. Het contract was geteekend. Vóór de familie met Februari kwam, zou men elkander zeker nog wel eens zien...

1) Clavier zonder werk, door sommige pianisten gebruikt.

Filippo en zijn oudste dochter deden de Amerikanen uitgeleide tot aan hun auto.

'Tot Woensdagmorgen, dear!' zei Maud innig, en kuste Giselda op de wang, - 'ik zal goed studeeren!'

Mr Frock zat naast den chauffeur, en zoodra Maud nevens haar moeder had plaats genomen, begon het gevaarte te paffen, en draaide denderend de oprijlaan in.

Filippo, met een kleine buiging voor mevrouw, lichtte zwierig den hoed. M^{r} en Mrs Frock knikten vriendelijk en dikhuidig terug. Giselda wuifde, en Mauds warm-bruine oogen dweepten.

En Filippo lachte tevreden. - Al gingen dan vreemden hun 'piano nobile'[1] betrekken, - die Amerikanen zelf bleven toch de vermogende burgers, tegenover hem en Giselda, den landedelman van de *terra antica*, en zijn dochter, het aristocratische meisje.

Meesmuilend zag hij neêr, langs zijn goedgeperste pantalon, op zijn roodleeren molières...: 'Wij zagen er vandaag dan ook seigneuriaal genoeg uit, oude jongens! - maar Mr Frock zal op den duur zich toch moeten wennen aan meer "antieke" petten en pantoffels...'

In de kamer stond Emilia te turen aan het venster, waar zij, van achter de kanten gordijnen, het afscheid had gadegeslagen. Op den damast-gedekten disch stonden nog de teêre Chineesche theekoppen, voor het eerst sedert de Florentijnsche jaren weer gebruikt, en de goudgerande dessertbordjes, waarvan Giselda's zelf-gebakken 'cake' gegeten was. En naast de bonbondoos van azuur émail, in dofglanzend tin gevat, lag nog het juist geteekend contract met de bankbiljetten van het eerste halfjaar huur.

Een oogenblik toefde Filippo bij de tafel.

'Vijftien honderd lire,' zei hij zich nogmaals met een groote voldoening, 'en den eersten Augustus wéér... In vijf, zes jaar zijn wij er bovenop.'

Emilia wendde zich om. Zij had geschreid. Doch toen zij daar Filippo zag, blij, en wat bevangen, bij zijn vijftien honderd lire - een jongen, die voor een moeilijk examen ten slotte toch nog geslaagd is - ging zij eensklaps op hem

1) De 'edele' verdieping, de bel-étage.

toe, sloeg haar armen rond zijn hoofd, en lachte door haar tranen heen.

'O,' fluisterde ze, 'ik ben zoo gelukkig, Filippo! Ik kan het niet zeggen, en tegelijk heb ik zoo'n verdriet, 't is zoo ellendig vernederend: je boeken, de portretten, zoovéél... Maar toch is het alles zoo heerlijk... zoo heerlijk...'

Een langen tijd schreide ze, tegen hem aan.

Zoo was dan ten leste de Villa Sassetti verlost uit een ban van velerlei kwaden waan. Het vreeselijk middagmaal nadat Emilia, neerblikkend in den citroenenhof, daar Filippo met den Genuees had zien zitten, was als de crisis geweest der langdurige en ernstige verzieking van dit huisgezin.

Dat middagmaal, waarbij ieder hunner gedacht had geen volgenden maaltijd meer in die sfeer van gespannenheid-totbarstens-toe te zullen kunnen ademen, had velerlei afwerenden trots en schaamte doen open springen.

Giselda, levenskrachtiger al, sinds zij zich had losgevochten uit de benauwende voornaamheid van een huwelijk boven de draagkracht harer ouders, en uit de kwellende zinnen-bekoring eener liefde, die haar zwak en laf had gemaakt en haar fierheid gefnuikt, - Giselda was de eerste geweest, die zichzelven een nieuwen toestand schiep.

'Vader', was onmiddellijk na dien maaltijd het meisje bij Filippo gekomen, terwijl die, in den grijzen November-schemer, verdrìetig nog even buiten slenterde, de oprijlaan af.

'Vader', - plotseling was zij achter hem.

Filippo zag om, geschrokken. Weer had zij de vastbesloten houding, het witte strakke gezicht van aan tafel.

'Kind?' zei Filippo ontsteld.

'Vader, ik kan niet langer...'

'Zwijg maar,' had Filippo gesust, 'alles zal beter worden dan je denkt. Ik zal met je moeder spreken, ik...'

Doch Giselda, als schaamde zij zich voor hem, dat hij op deze wijze, aan zijn dochter, den ondragelijken toestand in huis beleed, was snel en zakelijk, slechts even blozend, met haar voorstel voor den dag gekomen:

- Dat wàs het niet... Maar zoo, doelloos, hier voortleven, op den Alberino, na haar breuk met Amadeo, dat

begon haar onmogelijk te worden. De Signora Bonciani had haar herhaaldelijk geraden: waarom zocht zij niet het een of ander... lessen bijvoorbeeld. En nu had de Signora iets goeds voor haar... door kennissen. 't Was bij een Amerikaansche familie, die dat winter in 't Grand-Hotel logeerde. - Als ze mocht van haar ouders, - zij voor haar deel was besloten, het te doen. Tweemaal 's weeks was zij daar op de lunch gevraagd, voor de conversatie...

Smal en lang in haar grijzen tailleur stond zij naast hem, grijs in den grijzen mist.

En Filippo was ten uiterste verbaasd; - lessen geven, de hooghartige Giselda? - Dan steeg opnieuw een fijn rood hem naar de slapen? - Was 't om hèn te helpen, dat zijn dochter...?

Hij keek haar aan: de stille, grijze oogen blikten onvervaard terug, zonder verwijt, maar koel als de schemer-nevel rond hen.

'Om Godswil, Giselda,' was Filippo toen uitgevallen, 'blijf niet zoo strak... Wáárom doe je 't? Doe je 't werkelijk om jezelf, om wat verstrooiing te hebben, zooals je zegt...? Of doe je 't, om òns tegemoet te komen? Ik vind het goed, als je 't voor jezelf doet... Maar voor ons...? Onze tegenwoordige moeiten, - ze zijn mijn schuld, en ik zal ze zelf oplossen... Voor ons behoef je het niet te doen... En als je het toch ter wille van ons doet, draag er dan je vader geen kwaad hart om toe...'

'Ik doe 't enkel voor mezelf,' zei 't meisje, eêr koeler nog.

't Leek Filippo, en het wondde hem meer dan hij eerst begreep, of zijn uitbarsting hem verkleind had in haar oog. Hij moest daar later dikwijls over denken.

En dienzelfden avond nog - zóó kon de verhouding geen dag meer blijven - sprak Filippo met Emilia. Het was wel het moeilijkst besluit, dat hij ooit in zijn leven te nemen had gehad: alles en alles aan zijn vrouw te bekennen. En het was het moedig besluit zijner dochter, dat hem dit zware oogenblik verlichtte. Over háár zou hij beginnen.

Toen Filippo weer in huis kwam, bleek Emilia reeds naar haar kamer gegaan. En evenals dien vroegen zomermorgen sloop hij naar boven, maar nu even mistroostig, als hij toen vol gelukkige verwachtingen was geweest.

In het schemerduister zat zij, met haar rug naar het gesloten raam, op een lagen stoel midden in het vertrek.

'Ach, Filippo', had ze gezegd, toen hij binnenkwam, 'laat er ons maar niet meer over spreken; je hebt wéér schulden, God weet hoe hoog; daar kan ik tòch niet langer tegen op; en het kan me ook niets meer schelen. Wat voor zin heeft ons leven op die manier? Waarom zwoeg ik, waarom bezuinig ik, als jij... En ik dacht den laatsten tijd nog wel...'

Zij had een droevig lachje, zweeg. Zij was niet driftig; zij was niet verward in de onlogische dwang-redenaties, die hem wanhopig plachten te maken. Doch deze doffe desolaatheid greep hem meer aan dan haar hartstochtelijkste tranen.

'Ik wou je straks alle ophelderingen geven, Emilia, die je maar verlangen kunt' zei Filippo zacht, 'maar ik had eerst nog iets anders met je te bepraten.'

'Och, die ophelderingen... Wat geeft het allemaal!' - Zij haalde de schouders op, keerde zich half naar het venster.

Filippo zette zich op het voeteneind van het bed, en voorzichtig begon hij over Giselda's plan... Doch in den uitslag had hij zich vergist. Dat zij scherp zou voelen het vernederende erin, dat wist hij wel; doch ook zou zij Giselda's flinkheid bewonderen; en hij had de vage hoop, dat haar trots op hun kind haarzelve den moed hergeven mocht tot het aanvaarden van een bestaan, dat velerlei verzaking ging eischen.

De trieste hopeloosheid echter over hun aller lot, waarin hij haar vond, sloeg om in een bittere verontwaardiging en in de smadelijkste verwijten, toen het Giselda gold, de nog voor zóó kort Contessa di Castelfranco gedroomde, en die nu het genadebrood zou eten aan de tafel van Amerikanen... Dáártoe had hij hen dan gebracht, dat zijn dochter - natuurlijk deed zij het voor hèn, het nobele kind! - uit bedelen kon gaan, om zich haar kleeren te betalen, nadat haar vader met zijn schandelijke onverantwoordelijkheid hen allen had geruïneerd!

'En dat, terwijl ik aldoor hoopte, den laatsten tijd... Wat dacht ik toch? Wat hoopte ik toch?'

In een wild-schokkend schreien brak zij uit.

Filippo, onder den geesel van haar hoon, had het hoofd gebogen. - Goed, dacht hij, goed, hij had het verdiend.

Tegen deze felheid, die leed was, meer dan gerechte toorn, zou hij zich niet verweren...

Integendeel, het was of die felheid hemzelf opzweepte tot de helle hoogten des geestes, waarop de zelfvernedering schoon is van brandende oprechtheid en groot van volkomenheid.

Hij was bij haar gaan staan, had behoedzaam de hand gelegd op dat zachte haar, op dat arme hoofd, waartoe hij de liefde zijner jeugd sterker en gerijpt door wroeging had weergevonden. En behoedzaam, even maar, streelde hij haar schouder. Toen had hij een stoel naast den hare getrokken, en uit de diepe volheid van zijn hart was hij gaan spreken, zacht, zacht, terwijl zij nog doorschreide, en dan... o, het was zoo vreemd geweest, terwijl zij eerst droef-verwonderd, angstig, vol groeiend geloof dan, hem was beginnen aan te zien, - hoe hij toen voor de moeilijkste bekentenissen de woorden vond, de woorden, eenvoudig als vuur, en alles, alles had kunnen zeggen... Totdat eindelijk een liefde in die groote oogen lag, als hij daarin in geen jaren meer had gezien.

Hij had haar gebiecht zijn schuld aan Grassi, en al hetgeen in zijn baloorigheid over hun verdorde en verschrielde leven er hem toe gebracht had: zijn verkwistingen, de enkele dagen dat hij eens in Florence was; zijn uitspattingen soms; zijn zetten van aanzienlijke bedragen in het lottospel, in de altijd weer uittartende hoop, het verlorene terug te kunnen winnen; en hij had haar gesproken van de praktijken - het bleek dat zij gemeend had, genoeg te weten, toen zij Grassi daar zitten zag in den hof, en onmiddellijk in wanhoop het raam had gesloten - de praktijken, waartoe de Genuees hem dacht te kunnen pressen; en van zijn afschuw van wat hij verder achter diens vriendelijkheden duchtte. - En ten leste had hij haar dan toch ook kunnen vertellen van zijn wonderlijken nacht aan den Arno in Florence, en van al wat hij dien nacht had gedacht en gevoeld, en van de heerlijke klaarte, die toen in hem was opengegaan, en die hem niet meer had begeven. En ook over haarzelve had hij gesproken, - hoe hij haar had zien veranderen ten slechte, en hoe hij haar weer had zien veranderen ten goede, en opbloeien...

En almaar had hij er zich over verbaasd, met hoe groote gemakkelijkheid hij dat alles zeggen kon, en over het simpele van deze woorden, waarvan hij onweerstaanbaar de waarheid had voelen uitgaan naar die arme, veel-bedrogene, als een lichtende gloed door de al meer duisterende schemering rond hen heen.

'En juist vanmiddag, Emilia, toen je speelde... Hoe heet het toch ook...?'

'Heb je dat gehóórd...?' Een blijde verrassing was in die gefluisterde vraag. Stil stak zij de hand naar hem uit, en hij nam die kleine hand eerbiedig in de zijnen, gelukkig en beschaamd over de louterheid, waarmee deze vrouw zijn eerlijke biecht ontvangen had, enkel met een grooten blik, en met die kleine toegestoken hand.

Ze stonden op; het was bijna geheel donker geworden.

'Zouden we dan wèrkelijk weer gelukkig kunnen zijn, Filippo?' vroeg ze met een eindelooze verwondering, of ze ontwaakte uit een bangen droom van jaren; - 'Filippo?' hield ze aan. 'O, *ik* heb moed genoeg! Samen zullen wij wel voor alles een uitweg vinden...'

Dan sloeg ze opeens haar armen om hem heen, en Filippo, glimlachend, herkende den kinderlijken vlei-toon, waarop ze hem vroeger tot dure dingen placht te bewegen:

'En zul je dan óók niet meer in het lotto spelen?'

'Ook geen vijf lire per week? een héél klein kansje op de fortuin? - Goed dan. Je hebt gelijk. Het geluk schijnt het bij voorkeur daarbuiten te stellen. Goed, ik beloof het je.'

En van dien heugelijken dag af, even eenvoudig als dit voor altijd verlossend gesprek was geweest, had toen hun leven als vanzelf zich gevoegd.

Om de schuld aan Grassi af te kunnen doen, was Filippo begonnen, met het lang-uitgestelde bezoek aan Sigismondo te brengen. Hij haatte de zelfingenomen en voorzichtige gëarriveerdheid van zijn broer, maar hij achtte het toch gewenscht, zoo mogelijk de zaak onder hen te houden.

Tot zijn verwondering had Sigismondo hem meegenomen naar den kleinen ontvangsalon beneden; de advocaat had blijkbaar de bedoeling, aan deze ontmoeting een vertrouwelijk

en familiaar cachet te geven, en hij noodde tot zitten met een luchtig-vriendelijk woord van broederlijke gemeenzaamheid.

Doch met een ironisch lachje had Filippo gezegd:

'Laten we aanstonds ter zake komen, Sigismondo. Ik zou, zooals men dat noemt, 'mijn leven nog eens willen beteren', en *table rase* maken...

'Van de schulden?' vroeg Sigismondo schamper, beleedigd dat zijn hartelijkheid zoo was miskend.

'Juist', zei Filippo kalm.

'Bij Signor Grassi, den Genueeschen oplichter... Ik wil ook ter zake komen, zooals je ziet', zei hekeliger nog Sigismondo.

'Je bent goed op de hoogte... tienduizend lire... tegen 8%. Ik heb 'n elf duizend lire noodig...'

'En geen àndere schulden, dan tienduizend lire bij dat illuster heerschap?' vroeg Sigismondo uit, impertinenter dan hij wilde.

'Géén andere schulden', zei Filippo, zonder dat een gezichtstrek verried, hoe die vraag hem gekrenkt had.

'En dus?' informeerde Sigismondo.

'Ja, ik heb mij immers voorgenomen, den Genuees af te betalen?'

'Dat geloof ik graag!' zei Sigismondo fel weer, 'als Grassi van zijn geleende geld aan jou, met 8% tevreden is, dan wordt het zeker tijd, uit zijn handen te geraken...'

'O? kèn je Grassi?' deed Filippo luchtig-verwonderd.

Maar deze maal liet Sigismondo zich niet gaan, als destijds tegen Emilia. Hij bedwong een nerveus gebaar, dat zijn eene hand licht maakte, rechtte zich, en zei met strak overleg:

'Gelukkig heb ik dat individu nooit ontmoet.'

'Uitstekend!' zei Filippo, 'laten wij Grassi voor wat hij is. - Natuurlijk, ik weet wel, dat ik een vergeefschen tocht doe, na je weigering aan Emilia, - maar de Alberino zou overàl een goed onderpand heeten, en, zoo meende ik ten minste, waarom dan niet bij Sigismondo Sassetti?

'En wie zegt, dat Emilia een weigering kreeg?' vroeg Sigismondo uit de hoogte. 'Als mijn broer zich den dag daarop verwaardigd had...'

'Dus je bent bereid, een hypotheek op den Alberino te nemen, bijvoorbeeld tegen 5%?'

Toen had Sigismondo een verraderlijk lachje.

'Och', zei hij, 'die 5%...'. En hij herhaalde de oude hatelijkheid aan het adres van Emilia: - Die rente! Er waren dan altijd zóóveel onontbeerlijke huishoudelijke uitgaven geweest... ('en àndere uitgaven', voegde hij er voor deze gelegenheid met een scherpen blik op zijn broeder bij) och nee, die rente, daar rekende hij maar liever niet op.

En toen was hij, met een poging weer naar een meer gemoedelijken toon, het plan gaan ontvouwen, dat hij sinds dat voorjaar beraamd had: - insteê van rente te eischen, zou hij Augustus en September op den Alberino willen komen. Virginia was altijd een week of zes naar de baden van Rimini of Viareggio gegaan of naar de Pistojeesche bergen, met de kinderen. Maar die werden nu groot, hadden hun eigen eischen... Hij en Virginia begonnen te verlangen naar een vaster 'villegiatura'. - En als Emilia 't bezwaarlijk vond, zoo langen tijd tezamen, dan konden *zij* met genoegen het palazzo in Florence betrekken... De jaren, dat zij mochten uitblijven, misschien een kleine interest...

Filippo zat zijn broer op te nemen: - de rijke gierigaard! Zijn kop zag rood van gespannen begeerte! Die wou, op deze manier, voor 'n vijf- of zeshonderd lire 's jaars zich een grootscheepsch buitenverblijf verschaffen, den royalen gastheer uithangen zeker, en tegelijk het dubbele uitsparen op de dure zomer-reisjes van zijn vrouw! Zij zouden gaan naar 'het familiegoed' in Rozanno... Zoo zou het heeten, deftig, tegen de kennissen... Hij zag al Virginia's gezicht, zoo dikwijls zij dat, langs haar spitsen neus weg, zou ten beste geven... En ondertusschen konden *zij* naar het heete zomer-Florence trekken en gratis huisbewaarders spelen in de Via degli Alfani, - terwijl hij nog daarenboven minstens driemaal per week de gastvrijheid van zijn schoonzuster zou mogen inroepen, om zijn eigen terreinen te kunnen beheeren! Ach-ach, wat een broederlijke welwillendheid! En dáárom moest hij hier beneden 'huiselijk' ontvangen worden...!

'En je bent dus niet genegen een hypotheek op onze bezitting te nemen, eenvoudig tegen een redelijke rente?' vroeg hij.

'Ja, ik heb je al gezegd...', verweerde zich zenuwachtig Sigismondo, 'rente, rente... Ik heb mijn verplichtingen tegenover mijn vrouw en kinderen... Er kunnen wéér

slechte jaren komen... allerlei tegenslag met het gewas... Ik zou mijn broer niet kunnen vervolgen, en...'

'Nee,' zei Filippo sarcastisch, 'daar heb je gelijk in! Ik zal er met Emilia over spreken...'

En hij ging.

Wat Emilia zeggen zou, wist hij wel vooruit: dat nooit!

'Dat nooit,' waren twee uur later de woorden, waarmee ze het hatelijk vizioen: Virginia, 'châtelaine' spelend op hùn landgoed, ontving.

'En toch,' zei Filippo, 'geen rente te betalen dan 3%, de jaren dat ze nìet kwamen. Het aanbod is onuitstaanbaar, mààr mooi...'

Doch Emilia wilde er niet van hooren: 'Alles liever, Filippo, dan dit!'

En daar was het bij gebleven.

Het moet ongeveer drie dagen nadien geweest zijn - het was hoog water - dat, terwijl Filippo na den eten in de bibliotheek zijn slaapje deed, de meid Signor Grassi uit Florence aandiende. Filippo was hevig geschrokken, maar hij had zich snel hersteld en gezegd: niet te spreken te zijn voor Signor Grassi, den heelen middag niet. -

En met dat hij nog stond bij het raam, lichtelijk ontdaan door de nabije dreiging, en dubbend over de absolute noodzakelijkheid van een hypotheek, waarvan hij echter niet begreep, hoe ooit de rente te zullen moeten betalen, - of, in een groote opwinding, kwam Lidia binnen:

- Nu werd het werkelijk te erg met Grassi; hij had haar onbeschoft aangesproken, was wéér met haar meegeloopen, was vlak naast haar gedrongen, en wat hij allemaal niet gezegd had - het was afschuwelijk...

Het huilen stond haar nader dan het lachen.

Filippo was wit geworden van verontwaardiging, maar hij had niet veel gezegd. Alleen: 'je vader zal maatregelen nemen, kindlief; het zal je niet weer overkomen.'

Toen hij haar een oogenblik later, getroost alweer, zich oefenen hoorde op de piano, had hij Emilia opgezocht. En zij waren het aanstonds erover eens: de schurk moest afbetaald, en wel zoo gauw als maar éénigszins mogelijk. En

daar Emilia erbij bleef, niet in te willen gaan op Sigismondo's voorstel, zou hij dus onverwijld van een hypotheek werk maken. Zij moesten dan nòg maar wat meer bezuinigen...

'De meid gáát al weg met de volgende maand,' had Emilia gezegd; en alsof zooiets reeds vanzelf sprak: 'denk je dat 't noodig is, dan ga ikzelf muzieklessen geven. Waarom Giselda wèl, en ik niet...?'

Doch de volgende dagen dacht Filippo weinig aan het gaan naar een notaris. Terwijl zij stonden en overlegden, hoe van Grassi los te geraken, en Lidia haar naïeve sonatina oefende, - verdronk Silvano.

Die ramp bracht een groote verslagenheid in hen allen te weeg; Filippo was of kwam op de Casa Rovaï; met Guido reed hij naar Florence, om den verdronken jongen te gaan herkennen; en ook zorgde hij voor het vervoer naar Rozanno.

En Lidia schreide zonder ophouden; den tweeden dag had zij zelfs koorts; en niemand begreep, wat het eigenlijk wàs met haar.

- Overspannen door Grassi's onbeschaamdheden, en de ramp, alles bij elkander, heette het. Het eenige, dat uit haar te krijgen viel, was: dat zij zich beschuldigde, oorzaak te zijn van de ramp. - Als *zij* Grassi niet zoo boos had gemaakt, dan zou er misschien niets gebeurd zijn. - Een ander maal zei ze: 'Nog geen kwartier voor zijn dood...' Zij kon niet verder gaan. Of ook: 'en ìk speelde piano!'. Totdat ten leste Filippo begon te tasten de vage, doch diepe neiging, die dit zuiver hart had bewogen. Hij herinnerde zich den avond van Tommasino's begrafenis, dat zij maar niet scheiden kon van het veer... Het was hem vreemd te moede; doch in zijn weemoedige verwondering had hij, om deze zachte en zeker nooit uitgesproken, natuurlijke liefde, zijn natuurkind te liever.

En intusschen, den dag zelf na het gesprek met haar vader, had Giselda haar voornemen doorgezet.

Na enkele ontmoetingen reeds voelde zij zich bij de Amerikanen volkomen thuis, en die van hunnen kant hadden met de lessen, of liever, met Giselda's verschijning, niet

weinig op. Deze beide al bejaarde menschen leefden voor hun eenig kind, laat geboren, en door haar gebrekkigheid lichtelijk schuw. En Maud zelve had van stonden af aan een groote vereering opgevat voor het patricische Italiaansche meisje, het mooie meisje met den historischen naam: ‘Sassetti.. the Sassetti-chapel at Trinity-church!... awfully nice! most interesting!’ Zij had ook een hevige belangstelling voor het vijftiende-eeuwsche familie-goed waar Giselda woonde, en den eerstvolgenden Zondag al een bezoek aan Rozanno en aan den Alberino doorgedreven.

Alleen met haar vader was zij gekomen. Die had toen al aanstonds gesproken van hun plannen, zich een geruimen tijd in het Florentijnsche neer te zetten...Zij hielden niet van de stad...Zij hielden van het Italiaansche land. Hetgeen zeggen wou, dat Maud, met haar schuwen aard, niet van de stad hield en het landleven ‘awfully nice’ vond. Filippo had duidelijk bemerkt, hoe graag de rijke Amerikaan zijn appartement in het Grand-Hotel zou willen ruilen voor een verdieping der Villa Sassetti... En dadelijk had hij gedacht: ziedaar misschien een oplossing!

Zij waren geïmponeerd geweest, de vader zoowel als de dochter, door het vorstelijke der zaal, door het weidsche uitzicht der Loggia, en bekoord door de veelheid der kleinere vertrekken: de bibliotheek, de kleine eetzaal, den muzieksalottino.

‘Most interesting’ had Maud, in de oranjerie, de achttiendeeeuwsche potten der citroenboomen gevonden, elk met het familiewapen; ‘most interesting’ de wijnkelders onder het huis, met hun lage verwulven; maar ‘most interesting’ vooral de oude spinraggen, die tusschen de zware okshoofden hun grijze vliezen spanden.

‘Ja’, had Filippo heel ernstig gezegd, ‘Filippo Sassetti, de vriend van Lorenzo de' Medici, had juist den dag voor hij stierf aan zijn bottelier opgedragen, die spinraggen te verwijderen... en toen is er niet meer van gekomen.’

Maar allerheerlijkst had Maud hun verwaarloosd herfstpark toegeschenen, waar nog de November-rozen in teêren bloei hingen, bleekroze onder het uitdwarrelend gouden gewelf der hooge iepen, - waar de tengere accacia's hun gulden bladertjes versneeuwden, - en waar, onder de ernstige statie der altijd-groene cypressen, de eeuwenoude wacht van het

Huis, het water immer ruischt in het marmeren bekken van de bron. Het was ‘awfully nice’ en ‘interesting’ altegader, en bovenal romantisch!

Kort daarop had mr. Frock door Giselda doen vragen, of de familie misschien geneigd zou zijn, hun ‘de verdieping van de zaal en de loggia’ in huur af te staan. Doch toen zoo opeens dat vaag als mogelijk ondersteld verzoek in werkelijkheid dáár was, toen had het hen allen toch nog leelijk geraakt in hun trots. Voor Giselda allereerst was het een heel ding geweest, op het aanhooren ervan haar gewone, luchtige koelheid te bewaren; doch Maud was zóó smeekend ingevallen, of ze toch heusch het héél lief vragen wou aan haar Vader, en dat ze het zoo verrukkend zou vinden, samen op de Villa Sassetti te wonen, dat Giselda met enkel een lichten blos het moeilijk oogenblik was doorgekomen.

Ook Emilia had het denkbeeld nog veel gekost: Filippo's bibliotheek! haar muziek-salottino! de Loggia! hun slaapkamers! Doch toen Filippo aan mr. Frock geschreven had, en die 3000 lire 's jaars bleek te willen betalen, toen stond ook aanstonds hun besluit vast. Het gold immers geen spitse Virginia! Het waren ‘vreemdelingen,’ en nog wel vreemdelingen die Engelsch spraken! - En wat een bestiering, dat zij Sigismondo's voorstel, zoo voordeelig als het leek, hadden afgewezen!

Met een kloeke berusting hadden zij zich over het denkbeeld heengezet. De beneden-verdieping zouden zij dus voor *zich* hebben in orde te brengen. Het vertrekje, grenzend aan de keuken, dat altijd voor dienkamer in gebruik was geweest, zou, daartoe ingericht, een aardige ‘eetzaal’ worden. De eigenlijke eetkamer, zou tot salotto dienen; daarheen zou ook Emilia's piano worden overgebracht. En dan waren er, behalve onderscheidene slecht-verlichte berg-ruimten, drie kleinere vertrekken nog, zonder bepaalde bestemming: dat zouden de slaapkamers moeten zijn; de meisjes konden er een deelen; een moest er voor Aldo blijven, als die thuiskwam...

‘En wij dan?’ vroeg Emilia, in een grappige quasi-verwondering.

‘Ja, en wij?’ zei Filippo, alsof hij een raadsel opgaf.

Met den eersten December vertrok de meid. Het was nu niet langer een zoo groot gemis. Deze beknopte behuizing

konden Emilia en Lidia, en Giselda als zij tijd had, gemakkelijk zelven aan. Voor het ruwe werk kwam, elken dag twee morgen-uren, Maria van Fossi.

En met het schikken hunner nieuwe woonvertrekken geraakte eindelijk Lidia weer wat los uit de droomerig-gedrukte stemming, waarin zij sinds het ongeluk had geleefd. - Dat de Amerikanen zouden komen, had haar tamelijk onverschillig gelaten; 't leek haar wel grappig, ofschoon eenigszins schril. Maar het sjouwen, onder haar toezicht, van Bifoli en Beppe Fossi met gansche ledikanten en spiegelkasten het trappenhuis op en af, dat was een bedrijvigheid van haar gading. En de heele inrichting beneden, zonder ‘al die deftige rommel’, en waar iedereen zoo monter was, - die deed haar hart opengaan!

Enkele dagen na Mr. Frock's aanbod, was de hypotheek van 12000 lire een feit. Toen van zijn laatste conferentie met den ouden notaris der familie Filippo huiswaarts keerde, bracht hij voor Emilia een doosje mee, dat haar wonderlijk deed ontroeren. Het was het doosje, waarin zij dat voorjaar haar juweelen naar de Bank van Leening had gebracht.

Dien December-middag, dat de Frocks er waren geweest voor het maken der laatste afspraken en het teekenen van het contract, en zij gevieren bijeenzaten in hun nieuwen salotto, werden zij opgeschrikt door den roep van den postbode aan de keukendeur.

Het was een brief van Enrico Montucci.

Filippo zette zijn pince-nez op, en las voor: - of hij misschien, op de terugreis van Rome, waar hij den Kerstmis bij zijn moeder ging doorbrengen, nog eens voor een keer de gastvrijheid op den Alberino mocht inroepen. Hij had, zoo schreef hij met een naïef-doorsch emerend verlangen, vier dagen over voor een bezoek aan zijn voogd, en aan de ouders van Aldo...

‘Jawel, jawel, de ouders van Aldo!’ meesmuilde Filippo.

Maar Emilia stelde dadelijk gul voor:

‘Laat hem dien tijd dan middendoor deelen, en twee dagen hier komen.’

Doch onmiddellijk erop, terugvallend in een van haar oude deftigheidsbezwaren, aarzelde ze:

‘Zou 't gaan, tegenwoordig...?’

‘Waarom zou 't *niet* gaan?’ vroeg, even van boven haar boek weg, Lidia ernstig.

‘Natuurlijk gaat 't,’ besliste Fillippo, ‘hij kan immers op Aldo's kamertje logeeren...?’

Nu knauwde hemzelf de gedachte aan Aldo's heerlijke kamer, boven, naast de kleine eetzaal, waar, over enkele dagen reeds, het meedoogenloos metselaarswerk zijn gang zou gaan, om er een keuken van te maken. Doch toen Emilia nog aarzelen bleef: ‘En met het eten?’ - toen overwon hij eigen pijn en schertste:

‘Kom! Enrico en ik zullen de schotels wel opbrengen! Servet over den arm! - Zulke jongens aan boord... die zijn wel gewend, de handen uit de mouw te steken. Hij zal geen aanstoot nemen aan onzen patriarchalen eenvoud.’

Emilia scheen eerst nog iets te willen tegenwerpen. Dan knikte zij, dat het goed was. Met aandacht keken zij beiden naar Lidia's smalle, serieuze gezichtje, zooals dat zich boog over haar boek.

‘En was onze Lidia bang voor de Amerikanen?’ spotte Filippo goedig, ‘ik heb je dat heele uur niet gezien!’

Lidia zag op.

‘Ik heb bij Nella gezeten,’ zei ze zacht. Zij sloeg de oogen neer, als peinsde zij terug aan velerlei, keerde afwezig tot haar boek terug.

Den vorigen avond was Nella uit het hospitaal gekomen, nog zeer zwak, doch geheel genezen. Dien morgen reeds waren Emilia en Giselda haar gaan gelukwenschen; maar Lidia had niet met hen mee gewild. En het weerzien, dezen middag, van de geredde, had haar geweldig aangegrepen. Langen tijd was zij bij haar gebleven, doch in een bevangenheid, die 't haar onmogelijk maakte veel te zeggen, en al even moeilijk, te scheiden...

Toen Lidia, na een poos, haar zuster was gaan helpen met het gereedzetten van hun kouden avonddisch, toen had plotseling Emilia een uiting, die later Filippo's grootste dankbaarheid behield:

‘Filippo’, zei ze, ‘wij moeten de kinderen altijd houden

buiten die schuld aan Grassi... De hagel en de kwade jaren verklaren genoeg... Ook Aldo moet nooit iets weten...'

Die woorden troffen hem diep. Hij ging op haar toe, boog zich over haar, kuste haar:

'Ik dank je, Emilia,' fluisterde hij, 'ik dank je.'

En zij, als eenig antwoord:

'Wat zal Aldo 't heerlijk bij ons vinden, als hij nù thuis komt...'

Na het avondeten ging ook Filippo nog even naar Nella zien. Het was koud buiten en bijna nacht; en toen hij de hooge donkere keuken der Bifoli's binnenkwam, was daar alleen het laaiende schijnsel van het rijzenvuur, ruischende onder de schouw.

Bij de tafel stond Francesca en kneedde het brooddeeg; en terzijde het vuur, de voeten op de haardplaat, de handen in den schoot, zat Nella, en Guido was bij haar.

Haar gelaat, hoe warm begloord, zag nog mager en zeer vermoeid; doch er was over haar trekken een verwonderlijk-lieve uitdrukking van doorleden ernst en weemoedige gelukkigheid tevens, die weldadig was om aan te zien.

En ook Francesca lag een mild geluk over haar gansche wezen.

Na een paar woordjes van begroeting, zacht en hartelijk, toefde Filippo voor het vuur en warmde zijn verkleumde vingers. Guido, de ellebogen op zijn knieën, en de handen onder zijn heete gezicht, zat maar in één verrukking zijn Nella te bestaren. Dan zag hij weer langen tijd voor zich heen, sprakeloos.

Uit het naaste vertrek, waar een zwak-geel licht weifelde, klonk het welbekend geklop, dof en verward, van wie met drieën of vieren de maïskorrels zitten af te bikken van hun dorre, vliezige pegels; en opeens, heesch en onzeker, begon een oude-manne-stem met beverige tierelantijnen uit te halen:

En als ik zing den langen dag, heb ik geen brood...

'Hoor Carlo!' zei Nella met een goedertieren lachje.

En ook Filippo glimlachte. Hij zag in zijn verbeelding den ouden baas zitten, plat op den grond, de beenen van-

een gestrekt; en in dezelfde houding naast en tegenover hem Leonetta en Ubaldo en Carolina misschien, rond het rosse vlammetje op zijn dunnen, koperen arm; en elk hanteerde zijn steen en ontbikte aan pegel na pegel de rondom wegspringende korrels, tot zij zitten zouden als op een vloer van die oranje parelen.

'Maar zing ik niet, dan faalt het mij tot in den dood'

treuzelde na een oogenblik de wankele stem den tweeden regel af, neerzinkend met een kronkeligen val tot in den laagsten, schorren slottoon. De oude Carlo hoestte.

'Ik denk wel eens,' begon Nella plotseling, 'heb ik wel gauw genoeg gesprongen...?' Zij zag angstig voor zich uit. 'Ik weet het eigenlijk niet goed meer.'

'Dat moet je je nooit inbeelden', zei Filippo rustig en vast, 'mijn Lidia gaf zichzelven ook al de schuld. Er heeft nìemand schuld, dan... wie hier voorgoed van de baan is.'

Zelfs den gehaten naam wou hij niet uitspreken in dit uur. Hij keerde zich weg van de schouw, keek eens even in het kamertje, waar de maiskloppers zaten rond hun oliepit.

En dadelijk was Carolina overeind en naast haar S'or Filippo.

Zij hadden door het werkgerucht niet gehoord, dat de padrone er was. En ook Ubaldo stond op. Hij leek meer inzichzelf gekeerd dan Filippo hem nog ooit gezien had. Met een lach van voldoening tuurde hij de keuken in.

'Wat dat een geluk is, Signor padrone, zoo'n kind weer thuis', zei hij stil.

'Ja', beaamde Filippo, doch hij weerhield wat hem nog verder naar de lippen drong: 'en had dat nu eens éérder goed gevonden! Je moet ze nu tòch immers missen met hun beiden, wanneer jullie over een poos naar de Casa Rovai gaan?

Ubaldo keerde naar zijn werk. Filippo, bij het vuur, strekte nogmaals de doorschenen vingers boven de lichte, ruischende vlammen.

'Hè, ik ben moe', zei Nella, en zuchtte met een zaligen lach. Guido, zwijgend, nam zacht haar beide handen in de zijnen, die rusten bleven in haar schoot.

Doch Carolina, op het hoekje van de haardplaat gezeten, zon allang op een vraag:

‘S'or Filippo, hoeveel vogeltjes hebt u geschoten voor de Signorina Giselda vanmorgen?’

‘Waarom wou je dat weten, kleine wijsneus?’

‘Eerst moet u zeggen, hoeveel’, deed ze geheimzinnig, en verborg een pretje in haar oogen...

‘Als je 't dan weten wilt: twee miserabele vinken...’

‘Omdat ik drìe schoten heb gehoord’, snibde Carolina fijntjes, en gooide schaterend haar krullen voorover.

‘Wel jou nest!’ wou Francesca bestraffen gaan.

Maar Filippo, nòg geheimzinniger, zei:

‘Ja, en toch ging dat héél vreemd toe, met die twee miserabele vinken...’

‘Waarom?’ vroeg Carolina, gespannen. Haar groote kijkers flonkten in den vlammengloed.

‘Er zaten er zéven in den boom’, zei Filippo, ‘hoor goed, zéven vinken! En ik schoot er maar twee. Nou moet jij eens vertellen, hoeveel er dus overbleven...’

‘Vijf’, had Carolina dadelijk klaar.

‘Mis!’ troefde Filippo, ‘is dàt nu een antwoord voor een kind, dat in de tweede klasse al zit?’

Carolina kleurde rond haar wijd-verbaasde oogen.

‘Domoor’, en hij gaf haar een tikje tegen de wang, ‘er bleef er natuurlijk geen één over, want de andere vlogen weg...!’

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

Op de grens.

Nog eenmaal weêr te komen, wanneer in 't koren gloeien
De ijle blauwe lichtjes, de felle roode vlam -
Nog eens te gaan door geuren van 't allerwege bloeien,
Los van mijzelf, en vreemd aan wat Leven gaf en nam.

Zacht-machtige aardemoeder, hoe teer uw band me omsnoerde
Voel ik pas bij het dalen van de al te snelle zon.
Eenzame late zwerfster, op donker pad gevoerde,
Roept ver en zwak een droefheid, dat 'k hier niets duurzaam won.

Al heeft met sterke veez'len mijn hart u aangehangen,
Ik neem wel willig afscheid, ook van die warme pijn
Van liefde ontbloeid tot lijden... Ik zou niet meer verlangen
In uw gloed mee te vlammen, en alles zelf te zijn.

Maar heel uw wijde weelde verheerlijkt weer te vinden
- Wat mij het innigst eigen, wat ik nooit hoorde of zag, -
Met diepgestilde zinnen, door lust noch vrees verblinde,
In uw geluk te rusten, eén stralend langen dag.

Uw schaduwgroene wouden, uw vale zandwoestijnen,
Uw lenig sluipend roofdier door slank, beschermend riet...
De bloemen die u wiss'lend met bonten glans omschijnen -
Uw liefste kind, het water, dat steeds weer tot u vliedt.

Uw ongepeilde nachten, uw vuur'ge wolkenstreken,
Uw wijze vooglenzwermen in 't herfstig bleekend blauw, -
Uw hoogste witte heuvlen, waar alle stemmen breken,
De lichten aan uw heemlen, uw ondergrondsche rouw.

Uw breede ruisching hooren, muziek der aardedingen,
Uw klanken saâmgesponnen tot duizenderlei vorm...
De zoete lange zee-klacht bij 't eenzaam verder-zingen,
Het ritslend vleugelrillen van vogels voór den storm.

Het zou geen kind verarmen, zoo gij mij liet behouden
Een glimp van al den rijkdom dien 'k eenmaal meê bezat, -
Na zooveel schoone schitt'ring, te vluchtig vaak aanschouwde,
Eén kleine klare blijheid uit uw maatloozen schat:

Slechts weêr te zien de kleuren die tusschen 't koren branden
Als helle zonnevonken, verdoold op 't aardsche veld...
Zelf leeg van 't lang begeeren, met open reine handen,
Bevrijd van de ijdle vreugden, zoo roek'loos eens omkneld.

Ik weet, zulk laatste vragen aan 't langzaam deinzend leven
Is enkel glinstrig droomspel van onvervulbren wensch -
Wreed-lieflijke aardeschoonheid, niets wilt gij ooit nog geven
Hun, die gestorven traden uit uw vertrouwde grens.

Voor eeuwig dan verloren uw schijnen en geruchten...
- Waar alle vuren dooven, waar lichten zon noch maan,
Zal ik wel, zonder weerkeer ver van uw blanke luchten,
Gelaten nederliggen of vreemde wegen gaan.

K.C.W.

Caspar Hauser.

Vraag niet van waar ik wanklend ben gekomen,
Zoek niet den zigzag mijner wanhoopstreden;
Zwervend ben ik zóó lang, zóó ver geschreden,
Zóó zwart omzwermd door wervlende fantomen!

Ik heb aan wee van wild verwezen droomen
Tè maatloos veel, tè martlend fel geleden...
Laat nu dit vloekbre weten van 't verleden
Zacht uit mijn heugnis worden weggenomen.

Ik hoòr van ver nog stemmen dreigend suizen,
'k Proef nòg de kerker-lucht van donkre huizen,
'k Voel nòg de keetnen, mij wreed aangeleid.

En 't een'ge wat mijn ziel ooit zal bevrijden,
Is los te glijden uit den band der tijden
Door wenschloos leven in vergetelheid.

JAN VETH.

Weifeling.

II.

Op een van de groote grachten waar het altijd stil was, maar waar de huizen deftig waren en oud, hadden Rudolf en Eline hun woning. De kamers waren donker en groot, min of meer kil altijd, doordat er weinig zon kwam, maar vol van die rustige beslotenheid, die onnaspeurbare intimiteit, die nooit het nieuwe heeft.

Toen zij er hun intrek deden was dat geweest in de vervalende weelde van laten zomer. Spoedig was de herfst gekomen met gouden glanzing in de verijlende luchten en een al teerder en doorzichtiger worden van de boomen langs de gracht. Tot in de grauwheid van naderenden winter deze gulden glorie langzaam verging.

De dagen kortten sterk. Elken dag verloor zich de stijging der zon in een vale egaalheid.

Het was November nu.

De nat-grauwe schemering van den korten herfstdag schoof als een floers langs de huizen. Langs den waterkant stonden de boomen in den tocht van de rukkende windvlagen, waarin de laatste blaren dwarrelden. Over de plassen trokken de windrukken haastig verglijdende rimpelingen, dat de weerkaatsing der straatlichten werd tot een spel van spattende vonken en schichtige streepen. Het grachtwater lag diep en in een onzeker donker.

Voor het raam van zijn studeerkamer, na lange werkvermoeienis het lichaam ontspannen in weelde-volle indolentie, zag Rudolf uit over de huiverige grachtdonkerte. Achter zich

wist hij de kamer in een onmerkbaar groeiende duisternis, maar over het vloerkleed ging de wisselende gloeiïng van het haardvuur en door de zware stilte kwam gestadig het klokgetik als een regelmatige druppelenval. Er was een onomschrijfbare, diepe behagelijkheid.

Hij deed het lichaam rustig leunen tegen de nis van het donkere venster. Door de ruiten ging een lichte siddering van den opstekenden wind en het was hem even een vaag geluksgevoel toen de zware tocht-deken voor het raam hem het besef gaf van een warm-veilige afgeslotenheid.

Hij tuurde lang in de holle schemering, buiten, zonder bedoeling, want zijn gedachten waren ver, tot hij onder het telkens wegwaaiend en weer opflakkerend licht van een lantaarn, eensklaps Emmy komen zag, die van school naar huis kwam. Ze stapte ferm tegen den rukkenden wind op, groot en flink in haar langen mantel, haar blonde vlecht uitwapperend van onder het zwartfluweelen mutsje. Hij tuurde dieper omlaag, ze was nu vlak bij. Toen ze de stoep opstapte verdween ze voor hem. Hij wist haar nu de bordestreden opgaan en wachtte op het overgaan van de bel. De metalen galm vulde heel het stille huis. Daarna zonk weer over alles de geluidlooze rust.

Hij zette zich in de duistere kamer aan zijn schrijftafel en wachtte. Waarop wist hij niet. Hij wist het kind nu thuis, maar ze kwam nooit bij hem boven op dezen tijd, omdat ze hem niet storen mocht.

Wachtend beluisterde hij de stilte.

Toen kwam daar, aarzelend eerst en vaag, maar allengs zekerder en sterker, het verre getokkel van de piano, strak en monotoon, in overduidelijk gescandeerd rythme, een toonladder op en neer, op en neer, in eindeloos herhaalde wisseling.

Hij glimlachte. In zijn verbeelding zag hij de stevige kleine handen in strak-nauwgezet bewegen over de toetsen gaan, de blauwe oogen ernstig naar het notenblad, soms even, schichtig, naar de toetsen.

In hem gonsde het mee met de daling en stijging der tonen. Waarom zat hij hier nog in het donker, alleen? Hij wilde zijn lamp aansteken, omdat het zijn gewoonte was nog te werken nu, maar een onrust dreef hem hier weg te komen. En hij ging.

Het was zooals hij het zich gedacht had.

De kamer lag in schemering. Op de piano brandde de geel-omkapte lamp, het guldige schijnsel overgloeide het zwarte vernis, het toetsenblank en het rechte figuurtje van het kind. Het gaf een helle sprankeling in haar blonde haar en vond, afglijdend langs haar kleedje, een rustpunt op het wolkige blank van een bos chrysanten, die in een pot op den grond bij de piano stonden.

Hij was stil binnengekomen, maar Emmy hoorde hem toch. Er viel eensklaps een gaping in de strakke stijging der klanken. Ze draaide zich naar hem om, glimlachend en een beetje verschrikt. ‘Mag ik niet meer spelen, Vadertje?’

Hij kuste haar onder de wuiving van heur haren. ‘Maar natuurlijk wel! Ik kwam maar eens hooren!’ ‘O gelukkig!’ zuchtte Emmy. ‘Ik dacht soms, dat 't u hinderde, omdat u zoo op eens beneden kwam. Ziet u,’ zei ze met een grappig gewichtig airtje, ‘ik heb zoo'n boel te studeeren.’

In een diepen stoel, in de kamerschemering verloren, liet hij zijn gedachten golven op het monotoon getokkel, strak van rythme. Het bracht een weldadige sensatie van rust. Over de toetsen, onder het gele licht, gleden de blanke handjes op en neer. Hij schrok op, toen ze eensklaps vroeg: ‘Vindt u 't erg vervelend, Pa?’ en hij zei haastig en half verward: ‘Welnee, heelemaal niet! Juìst niet!’ ‘Hè?’ zei Emmy verwonderd, maar ze moest erg opletten en zweeg toen verder.

Hij beschouwde haar profieltje, zuiver gelijnd en kinderlijk van rondingen, toch vol van een devoten ernst. Over de rustige wimpers, om het strak gesloten mondje bloeide een milde zachtheid.

Een weeke aandoening, die geen pijn was en ook geen vreugde ontroerde hem. Het was als een aanhuivering van herfstgeurenden weemoed, schrijnend even, en toch zoet. Hij voelde zich erin verloren gaan.

Toen klepte Emmy met een zuchtje haar boek dicht en nam een ander.

‘Nu komt er wat prettigers, Vadertje!’

Hij glimlachte zonder te antwoorden; Emmy bemerkte het niet eens.

Aarzelend-tastend, soms misgrijpend, begon ze te spelen,

vol van een blijdere aandacht nu het even gebogen gezichtje. Er was een zachte vreugde om haar.

Brokkelig, maar toch herkenbaar, zweefde het melodietje. Het was een simpel kinderwijsje, zooals beginnenden spelen. Emmy hakkelde het door tot het einde. Toen begon ze opnieuw, wat zelfbewuster nu, wat zekerder; er klonk blijheid in de frissche klanken. En toen ze een paar maten gespeeld had neuriede ze zachtjes voor zich heen la-la-la, la met een zacht meewiegen van haar hoofdje.

De ontroering in hem werd scherper en bewuster. Hier was het weer, bitter-zoet herinneren van wat geweest was. O, dat verleden! eerst heet beweend, toen moedwillig vergeten in een laf schuwen van pijn! Nu was het er weer met de gulden toover van lange zonnedagen, van stille avonden als deze, wanneer de piano zong door de ruime kamers en een zachte stem er neuriede! Terwijl hij naar het kind zag, dat daar in blijde overgegevenheid meeneuriede het liedje, dat haar vingers, moeizaam nog, te voorschijn brachten, wàs hij in het verleden, nu meer levend voor hem dan ooit, was het niet het kind, dat bij hem was, maar de moeder, die in het kind, wonderlijk haar gelijkend, was herleefd.

Zoolang hij het besef der werkelijkheid miste was deze beleving hem een weemoedige zoetheid. Het was hem, als herwon hij iets schoons, dat hij sinds lang had leeren ontberen, maar waarvan hij in dit oogenblik met verscherpte klaarheid de begeerlijkheid hervoelde. Warme tranen drongen hem achter de gezonken oogleden, en het was niet om pijn of kwellend verlangen, maar om de weeke sensatie van dit lang-vergeten beleven van vredig geluk.

Toen herwon de werkelijkheid haar betwiste rechten en wierp eensklaps in zijn afgedwaalde denken de vlammende pijl van het besef der dingen. Hij voelde in zich iets overeind schokken met een verwarden schrik, als na een plotseling ontwaken. Wat deed hij? Wat wilde hij? Waarheen gleden zijn gedachten af? Hij greep naar wat vervluchtigd was, hij wilde doen herleven, wat hij voor immer had teniet gedaan met een daad.

In een vreemde helderheid zàg hij de dingen. Er was een leegte in hem, die hij voelde als smart. Het was het besef van een onherroepelijk verlies, waar geen winst tegen-

over stond. O, het heden, het nieuwe geluk, waarnaar hij, met het, na zooveel jaren van afzondering, verjongd verlangen, onstuimig had gegrepen, wàs dat het geluk? Of was dan het heden van zoo bleeke vreugde, dat het dood verleden van nog kleuriger liefelijkheid bleek?

Hij vermeed het nu naar het kind te zien. Hij leunde terug in zijn stoel en liet zijn blikken rond zich omdwalen. Dit was het heden! Dit was Eline! Hij wist, hij voelde haar in ieder ding, levend. Hij zag haar onberekenbare wezen in de vreemd-gebouwde stoelen, in het grillig patroon van hun zijde-bekleeding, haar heftige hartstochtelijkheid in den gedempten kleurenbrand in de Perzische tapijten, tot heller laaiïng uitbarstend in de kussens op de lage breede bank. En in het ongestadig geflonker van de lichtkroon - diepe gloeiïng, doorschoten van helle flitsen - voelde hij al het perverse van haar lokkende wezen. Hier was alles vreemd, exquis, grillig-onevenwichtig; hier was niets van die vrome moederlijke rust. En in dit oogenblik van klare zelfbezinning moest hij zich zeggen, dat hij niets van zichzelven hier terugvond.

In deze zelfde ontledende helderheid vroeg hij zich af, of hij deze vrouw dan niet liefhad.

Toen was er een stilstand in zijn denken, waarover een vage verwarring viel. Hij liet de wimpers over zijn oogen zakken, dat hij alle dingen veraf zag. En hij glimlachte. O! Haar armen om hem, de weelderige weligheid van haar leden aan zijn lijf, en in haar raadselvolle oogen die brandende hevigheid! Die peillooze donkerten van haar oogen, welk mysterie borgen zij? Was het naar dit onbekende, dat zijn heftigst verlangen uitging? De verwarring gleed af van zijn gedachten. Of was het alleen de lokking van haar zoete leden, was het alleen de honger van zijn hunkerend lijf?

Er viel eensklaps een groote stilte om hem. Het duurde even, voor hij besefte, dat Emmy had opgehouden met spelen. Hij trachtte den stroom van zijn gedachten te stuiten of te wenden, maar dit gelukte hem niet dadelijk.

Toen Emmy bij hem stond en hem aanraakte, zag hij op met den verren afwezigen blik van een, die uit een droom ontwaakt. Hij zag haar voor zich staan tegen dien vreemden, haar niet passenden achtergrond. Er sprong iets in hem

open, in wijden schrik. Nu, nú eerst zag hij de werkelijkheid: de fatale versmelting van heden en verleden.

Emmy lachte zacht. ‘O Vadertje, Vadertje! U hebt zitten dutten! Ik zie 't aan uw oogen!’ En toen met iets van spijtig verwijt in haar stemmetje: ‘En ik heb nogal zoo m'n best gedaan, dat u 't mooi zoudt vinden! 't Ging aldoor zoo echt goed op 't end.’

‘Maar m'n kindje’, troostte hij, wonderlijk verward nog. ‘Ik heb niet geslapen. Ik heb heel stil zitten luisteren.’

Ze was naast zijn stoel neergehurkt en kroop dicht bij hem in heerlijk kinderlijk gevlei.

‘Och, hebt u heusch niet geslapen? U keek net zoo. Hebt u echt gehoord wat ik speelde? Ja?’

‘Ik heb stil zitten soezen, juist doordàt je speelde,’ zei hij, terwijl hij haar blonde hoofdje streelde, onbewust het heerlijk vindend haar zoo dicht bij zich te hebben. ‘Zie je, 't is zoo heerlijk ver weg te droomen als je stil zit te luisteren naar muziek.’

‘Ver weg van Emmy?’ vroeg het kind, naar hem opziend.

Hij schouwde in het in de schemering verdonkerd blauw van haar oogen. ‘Nee, juist niet,’ zei hij, week-verteederd in ontroering.

Ze streek haar wang langs zijn arm en lachte zachtjes en hij kuste haar voorhoofd in de kruiving van het blonde haar.

Door de gang kwam nader het vlugge klik-klak van voetstappen. Zij wisten, dat het Eline was. Emmy stond op; er was nu in haar gezichtje een koele beheerschtheid, die het bijna onkinderlijk maakte. Ze kende het stille sarcasme in de oogen van haar stiefmoeder, wanneer ze eens ‘kinderachtig-flauw’ met Vadertje deed. Ze gooide haar vlecht naar achteren, terwijl ze zei: ‘Daar is Ma.’

Hij voelde eensklaps een felle onberedeneerde woede in zich opschieten, toen hij het kind dien naam hoorde uitspreken.

* * *

Het onmatig gesnik doorscheurde de kamerstilte, waar gestadig ging de zoemende suizing van het gaslicht.

Door de donkere plooiïng der gordijnen, die voor de even-open ramen hingen, rilde een lichte golving. Nu en dan schoof de wind ze even vaneen, dan gaapte daarachter

het donker. Maar dan hingen ze weer neer in roerloozen plooienval als de voorhang voor een duisteren tempel.

Bleek en verbeten van zenuwachtigheid ging Rudolf de kamer op en neer. Zijn handen klapten open en dicht als amechtige monden.

'God, God, waar ging dat heen! Wat was dat vreeselijk! Al de tweede scène was dat nu in korten tijd. En schijnbaar zonder eenige aanleiding, alleen om een gril, een ontstemdheid, een onberekenbaarheid van Eline. Hoe was 't gekomen nu? Hij woelde in zijn herinnering en in woordelooze zekerheid wist hij wel de drijfveeren van haar schijnbaar grillige doen, maar het directe aanknoopingspunt, dàt kon hij niet weervinden. De jammerende galmen van haar snikken krasten en haakten in zijn verwarde gedachten. Het sneed hem als met physieke pijn.

"Kom toch, Eline..." begon hij, en hij wilde zijn stem doen klinken rustig van eenvoudige overtuiging, maar hij hoorde den zenuwschorren, schrillen klank, die moeizaam zich loswrong uit zijn keel en zweeg abrupt. Hij haalde diep adem en waagde 't toen weer, na een aarzeling:

"Eline, dan toch... toe, probeer je te beheerschen... denk aan de meiden..."

Ze hief het hoofd niet op uit de buiging harer armen; gesmoord hakkelde haar door schreien verscheurde stem:

"Ja... de meiden... dat kan jou schelen... wat anderen zullen hooren... wat anderen zullen zeggen... Hoe 't mij is... dat komt er... niet opaan!..."

Het ziedde driftig op in zijn ontredderde zenuwen om het opzettelijke van haar beschuldiging en zijn stem was onbeheerscht, toen hij antwoordde:

"Je weet wel, dat ik 't zoo niet meen!"

Maar toen hij zich naar haar toekeerde en de schokkende snikken zag trillen door haar schouders, heel haar gebogen gestalte ineengedoken en verslagen als van een gestraft kind, werd het eensklaps week in hem en warm. Hij zette zich op de leuning van haar stoel en boog zich naar haar toe.

Je weet toch wel, dat ik dat alleen om jou zeg! Jijzelf hebt altijd zoo'n hekel aan scènes. Ach, ik wou, dat je verstandig was en inzag, dat je jezelf onnoodig kwelt, dat er geen reden is om jezelf zoo overstuur te maken.'

‘Geen reden!... Nee, voor jou niet!...’ Ze had het beschreide gezicht een weinig geheven, maar zag hem niet aan.

‘En voor jou ook niet’, zei hij met een gedwongen rustigheid. ‘Hoogstens een reden, die je jezelf schept in je jaloerschheid van het kind.’

Hij had dadelijk spijt, toen hij dit gezegd had en verachtte zichzelf om deze oneerlijkheid. Hij wist, dat het dìt niet was, dat haar kwelde en ergerde. Hij zag, al wìlde hij niet zien, heel wel den dieperen grond van haar grief, begreep, dat haar vrouwelijke intuïtie haar het wezen der dingen zuiver had doen aanvoelen. Maar daar het inderdaad kon schijnen, als was een kinderachtige jaloerschheid van het kind de eenige oorzaak van haar boudeeren, kwam het hem, die dit toch wist nìet zoo te zijn, nu bijna als een laagheid voor dezen schijn tot zijn voordeel te misbruiken.

‘Neen!’ zei ze heftig, met een diepe ademhaling, zichzelf nog geenszins meester. ‘Dat is het niet! Ik jaloersch van het kind! Mijn God, waarom? Ze heeft immers niets, dat mij toekomt! Nee, nee, dat is het niet! En dat weet je wel beter!’

Zij was opgestaan en stond tegenover hem. Ze hijgde. Haar nog nauw-bedwongen snikken schokten heftig op tusschen haar woorden. Maar ze kneep haar handen samen in een krampachtig zich beheerschen om beter te kunnen spreken.

‘'t Is niet van het kind dat ik jaloersch ben! Die misgun ik je liefde niet! En dan... ik heb immers vooruit geweten, dat je een kind had! Nee, het is niet... het kind! Het is... haar moeder! Die, die heb je weer lief, nu je haar terugvindt in haar kind!’ Haar wezen was in hoogste spanning, al heftiger ziedde de stroom van haar woorden.

‘O! Ik weet het wel, hoe Emmy op haar moeder lijkt! En het kind wordt grooter: nu ga je het dagelijks meer zien. Je zit haar aan te kijken, terwijl ze piano speelt, terwijl ze stil zit te lezen... als ze speelt met haar poppen... altoos maar aan te kijken! Ik heb op je gelet, ik heb gekeken naar je gezicht, hoe 't dan was... wat er in je omging in die oogenblikken!... Je verlangt... je verlangt terug... O, ik heb 't wel gezien, hoe heel je hart nog hangt aan het verleden. Ik weet wel, dat 't Emmy's moeder is, die je nog liefhebt en niet mij... niet mij!...’

In een snik braken haar woorden, haar smalle witte handen wrong ze te zamen.

Een ijzige kou overkroop zijn leden, een vale ontreddering scheurde zijn gedachten uiteen. Het was hem, als had men het beschermend kleed weggerukt van zijn afzichtelijk verwond lichaam, dat hij het zelf aanschouwde in zijn afgrijselijkheid, voor 't eerst. Als had men met meedoogenlooze handen geraakt aan wat hij angstvallig had beschermd en verborgen, nu zij daar, in klare woorden, had aan den dag gebracht de gruwelijke tweespalt, die zijn dieper wezen vaneenreet.

Hij had geen woorden om te verdedigen, om uit te leggen. Het verlammende gevoel van innerlijke ontredderdheid, een brandende deernis ook met haar verdriet, spreidde een zware onmacht over zijn denken. Hij greep haar hand, die afhing langs haar zij en wat hij stamelde hoorde hij als verre, vreemde woorden, die van een ander kwamen.

'Eline... Eline... luister naar me.'

Maar ze trok haastig haar hand terug.

'Laat me... laat me met rust nu! Wat kan je me nog zeggen? Je weet, dat ik de waarheid sprak.'

Hij knielde naast haar stoel en deed zijn hoofd tegen haar aanleunen. Zooals altijd, wanneer de innerlijke tweespalt in hem voelbaar was, was ook nù in hem sterker dan alles de behoefte aan rust, aan het vergeten van dit al, aan de hervinding van het evenwicht. Hij leefde in het heden... welnu, hij wilde in het heden verzoening vinden. En terwijl hij sprak, woord voor woord formuleerend zijn moeizaam komende gedachten, was het hem, als zonk langzaam over zijn innerlijke onevenwichtigheid een verdoovende rust.

'Wat je zei... zou misschien de waarheid kunnen zijn... maar zooàls jij het zei, is het toch niet waar. Het is niet aan het dood verleden, dat mijn hart hangt. Hét is zoo... de gelijkenis van het kind met haar moeder is groot... dat roept soms herinneringen in mij wakker. Maar niet mijn liefde, mijn liefde is hier... die is voor jou, Eline! Waarom geloof je me nu niet? Waarom wil je tot een leugen maken al m'n doen jegens jou?'

Hij zweeg even, wachtend op een antwoord. Maar dat kwam niet. En het dreunde door zijn denken, dat hij iets

moest weten te zeggen, dat een eind maakte aan dit onhoudbare, iets dat was afdoende.

'Eline', begon hij weer, en hij luisterde naar zijn eigen stem, zooals hij naar de woorden van een ander luisteren zou, hunkerend, dat hetgeen hij zeggen zou nu mocht overtuigend zijn... òòk voor hemzelf, opdat hij mocht vinden de eenheid in de breuke. 'Eline, toen ik je liefkreeg, was er geen gedachte in mij aan het verleden en geen terugverlangen. Dat is er nog niet. Ik hou van je... ik heb alles. Maar soms is er... iets... iets in de kameratmosfeer... in het licht... in de stemming... als Emmy in de kamer is.... iets, dat den schijn draagt van het verleden. Dat verbijstert me dan soms, omdat 't dan is, of 't doode levend wordt. Begrijp je? Het is niet m'n terugverlangen, dat mij dan stil maakt, maar mijn verbijstering om dien vreemden schijn. Een schijn! Begrijp dat toch! Wat je hindert, dat is niet meer dan een schijn! Waar je je zoo droevig om maakt, dat is iets, dat geen werkelijkheid heeft.'

O, die verraderlijke stilte, die neerzonk na zijn woorden! Het was als werd in haar hun waarde getoetst.

Hij wachte roerloos.

Toen wende Eline zich naar hem toe. Er was een warme schemer over haar gezicht, onder de donkere harenschaduw; in haar oogen gloeide het. 'Ru', zei ze zacht.

Een schrik, een verbijstering doorvoer hem om de innigheid in haar stem, als was eensklaps in haar weggevaagd al wat daar zoo juist was gebeurd en gesproken.

Hij richtte zich tot haar op, zijn oogen vraagden.

'Ru, hou je van me?'

Geen ding, geen woord had nog zoo fel zijn ziel beroerd als dit onverwachte, dat hem omgleed als een liefkoozing. Wat hem zooeven was de beklemmende, niet te ontwarren realiteit.. nu vergleed het als een schip in den mist. Hij voelde zich droomloos en wenschloos verzinken en vond geen woorden.

Zij boog zich dieper over hem, hij zag het blinken van haar oogen. Het voer met schokken door hem heen, dat dit toch wel was de hoogste werkelijkheid...

Om zijn hoofd legden zich haar handen; ze hief hem tot zich met wat daar in haar oogen blonk.

‘O jij! Waarom zeg je nu niets? Waar zijn nu al je woorden? Zeg dan.. zeg 't dan.. hou je van me?’

Toen gaf hij zich in een gretige zelfverloren overgaaf. Zijn oogen sloten zich, zijn lippen, op haar lippen, stamelden:

‘O God, dat weet je toch! Dat weet je toch, dat ik van je hou! Twijfel toch niet, je bent toch mijn eigen lief!’

Zij lachte; fel blikkerden haar oogen, haar armen klemden hem vast.

‘Ik twijfel niet, nu niet meer. Ik weet nu wel!’

Alle denken was in hem verstild. Er leefde niets in hem dan een vage bewustheid. Hij was als een, wien een verdoovend middel schonk een zoete pijn-vergetelheid, waarin hij deinend wegzinkt, als in grondelooze, diep-warme wijdheid, maar die toch, in onbewuste bewustheid, het besef behoudt, dat straks de pijn zal weerkomen.

* * *

In de stille woning van Rudolf en Eline gleed de levensstroom effen en schijnbaar onbewogen. De dagen kwamen en gingen, als gelijke kralen glijden langs een snoer. Het rythme der dingen wisselde niet.

Er was nu in hun verhouding een rimpellooze rust, een schijnbaar gelijkvloeiende effenheid. Maar in de rust was niet de diepere gerustheid van het waarlijk gevonden evenwicht, het was de bedekte verdeeldheid, de vermomde breuk, diep-in geweten maar immer onuitgesproken.

In Rudolf, steeds weifelend en tastend-onzeker, verwezenlijkten zich de levensdingen nooit tot scherp-gekleurde, vastomlijnde gewaarwordingen. Er was in hem niets dan een vage onlust, een in zichzelf verdeeld-zijn; hij voelde - soms scherper, meestal vaag - wel de breuk in zijn leven, en zocht, meest nog tot herwinning van eigen lust, de eenheid in de tweespalt, maar er was in hem niet de stuwende drang tot een daad, die deze eenheid scheppen kon, niet de felle behoefte aan een spontane overgaaf van eigen moeizaam denken, om de vale vage sluiers van innerlijke verwardheid te verscheuren.

In Eline's heftig-bewuste, hartstochtelijke wezen was een voortdurend-verborgen ziedende gisting: de wilde drang de dingen te wringen naar haar wil, haar kwellend machteloos-

heidsbesef bij het zich voelen ontglippen van wat haar begeerende vingers grepen. En te feller was haar nooit geuite opstandigheid, wijl ze in Rudolf wist zijn passiefheid, zijn lijdelijk ondergaan, zijn nimmer zich rekenschap geven van eigen zielsgesteldheid.

Zoo was daar tusschen hen gekomen dit ongrijpbare, dat hen scheidde, dat, na die eene uitbarsting, nimmer meer door hen was aangeroerd, maar dat beiden voelden als een al dichter wordende ommuring van vervreemding.

Rustig en argeloos ging tusschen hen het kind.

Haar leventje was blank en ongerept en vol kinderlijke kleine vreugden. Wel had ze aanvankelijk met een zachte droefheid van terugverlangen het stille oude dorpshuis en de lieve grootmoeder herdacht, en ook voelde ze wel, onberedeneerd, met de fijne intuïtie van gevoelig kind, de kilheid van haar stiefmoeder, al uitte deze bijna vijandige kilheid zich nimmer in woord of daad, maar het leven was hier zoo frisch, zoo nieuw, zoo vol van onvermoede heerlijkheden! Ze voelde haar zieltje opgenomen in den roes van het nieuwe. En zij stelde zich wijd open, met glanzende oogen en lachende lippen, met al de gulzige gretigheid van haar jeugd.

In de groote kamers, waar Eline's grillige weeldezin het vreemdste had bijeengebracht, was ze als een simpel bloemke uit het veld, overgebracht in zwoele broeikas. Frisch en klaar was het kijken van haar oogen, en haar gebaren, wanneer ze, groot en met eenvoudige fierheid, door het huis ging, waren vol van een stille verzekerde rust.

O, hoe haatte Eline in het kind die gave rust, die blanke zelfverzekerdheid! Wèl voelde ze die met een scherpe bewustheid als de onuitgesproken berisping van haar eigen rustlooze onevenwichtigheid! En dan, was het niet juist door deze zoo sterk uitgesproken eigenschap, die ook die harer moeder was geweest, dat het kind voor den vader het verre verleden levend hield?

Er waren dagen, dat ze het bijzijn van het kind als een kwelling ondervond.

Wanneer dan Emmy in haar stoeltje in de serre, waar ze het liefst was, omdat het er blank-rustig was en uitzag in den diepen tuin, zat te lezen of te spelen met haar

poppen, of wanneer ze, met de ernstige toewijding, die ze had voor alle dingen, haar wijsjes tokkelde op de piano, dan aanschouwde Eline de rimpellooze vredigheid, die al het doen van het kind omhing, met een kroppende felle opstandigheid. Dan deed een onverwacht gebaar, een zacht geneuriede klank van het kind de smeuling van haar weerzin in plotsen brand oplaaien en met groote moeite weerhield ze zich haar heftige woorden van afkeer het kind toe te bijten. Ze weerhield zich steeds. Niet om het kind te sparen, maar om zich zelf te sparen, om niet te verliezen wat ze zoo moeizaam bevocht. Want ze wist Rudolf's liefde voor haar niet kwetsbaarder dan in zijn teederheid voor het kind.

* * *

Van een vreemde onwezenlijkheid waren Rudolf de dagen. Het was hem als leefde hij twee levens. Twee levens, wreed gescheiden, onvereenigbaar, waarvan in onuitroeibaar haten, het eene zocht de vernietiging van het andere. Hij leed onder de kwellende breuk van zijn diepste innerlijk, maar vond niet de heelende en verlossende eenheid, omdat hij niet in diep-ernstige overgave, in spontanen aandrang, eerlijk speurende in zijn allerdiepste gedachten, de oplossing wilde.

Had hij Eline niet lief? Was zijn plotseling zoo onstuimig verlangen naar haar een zelfbedrog, een miskenning van zijn dieper zelf geweest? Soms, ondanks zichzelf, ondanks zijn moedwillige blindheid voor wat zijn leven was, drongen deze vragen in hem om een antwoord. Er was altoos twijfel in hem, zooals er in al zijn gedachten en daden haast immer aarzeling en twijfel was geweest. Toch wist hij dit eene wel zeker: toen Eline in zijn leven kwam en zijn frisch-ontwaakt voelen naar haar uitging, was dèze opwelling en overgaaf van zijn wezen spontaan en echt geweest. Ook bleek Eline niet anders dan hij zich haar gedroomd had, neen, het was... wellicht zijn eigen ziel, die anders bleek, dan hijzelf haar kende. Welke gevoelens hadden er gesluimerd in de verborgen diepten van zijn wezen? Had hij iets daarvan gekend? En door welke vreemde levendmakende aanraking waren zij ontwaakt en tot nieuw leven verrezen? Het oude was opgestaan in verbijsterende klaarheid; in zijn kind, opgroeiend nu, zag

hij de belichaming van het verleden, toen hij in allerzuiverste zielsovergaaf zijn wezen had geschonken aan die hij liefhad en hem het leven was een vanzelf harmonisch ineenvloeien met het zijn aller dingen. Al de zoetheid van dit ver verleden doorvloeide hem met een snijdend-weemoedig verlangen.

En het nieuwe, de vreugd van zijn passie, fel en jong, het bond hem met sterke banden, het liet hem nimmer los, het overwon en overweldigde hem, het maakte hem klein en onderworpen en laf als een slaaf.

Zoo worstelde hij de dagen door, verdoofd en verblind door den stagen inwendigen strijd van vertroebelde gevoelens, die in hem het leven herschiepen tot een wereld van beangstigende onwezenlijkheid.

Soms, in een impulsiever opstorming van verlangen naar eindelijke rust, vocht hij in een kort wanhopig worstelen, om eindelijke klaarheid, maar dan bevond hij al zijn denken troebel en dof, tot, in de heftige laaiïng van zijn passie, die hem telkens weer voor een korten tijd de openbaring leek van de levendste werkelijkheid, zijn worstelende gestaltlooze gevoelens verschimden tot niets.

Het was een gaan door een doolhof, eindeloos.

* * *

Over den leegen tuin waarde de vale winterdag, waarin de verstarde zwarte boomen stonden.

Rudolf, als gewoonlijk, had boven in de gave rust van zijn studeervertrek, werkend, het gaan der uren nauw bemerkt, tot eensklaps, zonder merkbare aanleiding, alle activiteit uit hem vergleed en hij ledig neerzat aan zijn tafel, peinzend. Hij werd zich bewust van een warm hem doorstroomend gevoel, een milde hunkering naar vrede met het zijn der dingen een koesterend verlangen naar het harmonisch samenvoelen met het leven. Het dreef hem weg uit de geluidlooze stilte van zijn eenzaamheid naar beneden, waar hij Eline wist.

Hij vond haar in de tuinkamer, behagelijk diep geborgen in een grooten stoel. Het grijze winterlicht dempte er de kleurenfelheid tot een warm-zachte intimiteit; de stadige schijn van het theelichtje, het ruischen van het water brachten er een levende behagelijkheid.

De verrassing om zijn binnenkomen op dit ongewone uur bracht een warme blozing over Eline's wangen en een heftige blijheid in haar kijken. Ze rees op uit haar stoel, om haar mond een lachje van trotschen triomf.

'Ru... wat leuk! Dat gebeurt haast nooit!'

Hij schoof een stoel dichter bij den haard en dook, in behagelijke overgaaf, in de noodende diepte weg. Het was hem goed hier.

'Ik had behoefte aan wat gezelligheid.' Aldus vertolkte hij voor haar en voor zichzelf den warmen spontaan-opgewelden drang, die hem had voortgedreven uit zijn eenzaamheid.

Om Eline's mond bleef het hel-vreugdige lachje, terwijl ze aan de theetafel zijn thee bereidde.

Hij zag wel den dansenden gloed in haar oogen, de nauw gedempte triomfantelijke vreugde, die uit heel haar wezen straalde, toch, hij onderging in dit oogenblik niet dan lijdelijk de hevigheid van haar voelen; de loome behagelijkheid der atmosfeer omving hem, dempte in hem den weerklank van krachtiger-bewust gewaarworden.

Hij liet zich gaan, in warme passieve voldaanheid. Eline, tegenover hem, zat roerloos-glimlachend, in de bedriegelijke rust van bedwongen nerveuze bewogenheid. Tusschen hen was een wachtend zwijgen.

Bedachtzaam roerde hij zijn thee, snoof den kruidigen geur als een lichte bedwelming. Toen zette hij zijn kopje weg en vroeg:

'Mag ik rooken? Een cigarette?'

'Natuurlijk,' glimlachte Eline. 'Geef mij er ook een.'

Hij bood haar zijn koker, haar vingertoppen lichtten een der witte staafjes uit zijn bedding en ontstaken het met zorgvuldige aandacht.

Zwijgend aanschouwde hij haar, zooals ze in haar groen kleedje, daar zat weggedoken in haar stoel, een helle kleurnoot in de vaalheid van den winterdag, een vlam in de schemering. Gaaf was, onder de glanzing van haar zwarte haren, het smalle gelaatsovaal. De oogen, neergeslagen naar het spel van haar immer rustelooze vingers, zag hij niet, maar hij wìst hun gloed achter het trillen der wimpers, zooals hij wist haar nauw-bedwongen nerveuze hartstochtelijkheid onder den bedriegelijken schijn van haar rust.

Het gaf hem een trage prikkeling van onrust, nu, in zijn

stemming van passieve behagelijkheid, van zoeken naar schokloos, harmonisch ineenvloeien met den stroom der levensdingen, het stoorde hem, het schrikte hem op; toch was het hem een kittelende wellust, die was als een even-vluchtige aanraking.

Wanneer hij, in een langzaam wegademen van den zoetgeurenden cigarettenrook, de oogen sloot, dan nam hem weer het al-verstillend gevoel van loom behagen als op een zoete deining mee. Hij liet zich gaan, passief, overgegeven, roerloos en willoos als in droom. Hij voelde zich verglijden buiten denken en verlangen.

Maar hij opende de oogen, langzaam, als moeizaam zich terugtrekkend uit een verre sfeer van droomverloren rust... Als de openbaring van een andere wereld was hem wat hij aanschouwde.

Teruggeleund in haar stoel in de haar eigen houding van bedwongen veerkracht, waarin alle loomheid schijn leek, was daar over hem Eline. Haar oogen, wijd naar hem open, glansden hel; in haar rooden mond lachten de felle tanden. Zij zat als wachtte ze op hem. Er schokte een schrik door zijn innerlijk en hij staarde haar aan met den verdwaasden glimlach van een kind, dat uit een droom ontwaakt. Zij lachte hem helder tegen, hij zag het bewegen van haar witte handen en voelde het als een streeling, met een fijne rilling van genot.

Toen, gehoorzamend, onbewust, aan innerlijken aandrang, niet wetend van het gaan en komen van gedachten en gevoelens - want hij zag slechts den fellen lach van haar mond en oogen en niets was er voor hem dan dàt alleen - legde hij zijn cigarette weg, boog zich voorover en strekte naar haar uit de handen in een vragend, hunkerend gebaar.

Ze was voor hem neergegleden zonder een woord, met al maar den sterken, willenden, lokkenden lach van haar oogen in zijn oogen, en haar handen, haar fijne sterke handen, gingen in streeling langs zijn hoofd, zijn schouders. In zijn bloed zong een wilde vreugde, die bijna beklemming was. De beweging van zijn armen, die vast haar klemden, was als van een, die redding zoekt en eindelijk vindt, zijn zucht was als een kreunen van bevredigd zijn.

Zij trok zich hooger naar hem op, zij drong zich dichter

tegen hem aan, in een zacht maar onweerhoudbaar vermeesteren van heel zijn wezen.

'Ru', fluisterde ze, 'Ru, hou je dan van me, heusch?... Heelemaal?'

'Kind...', zuchtte hij, zijn gezicht boven de straling van haar oogen, waarom vraag je me dat overbodige?... Je weet toch...'

Zonder te beseffen waarom, zonder 't bewust te voelen zelfs, hoorde hij in deze woorden den wanklank der onwaarheid.

Maar de straling van haar gelaat, die was als een vlam, laaide over hem, hij voelde zich gansch verloren gaan in de wielende wenteling van haar begeerende passie, waarin vernevelde en verging alle bewustheid van denken en begrijpen.

Hij gaf zich, willoos en begeerteloos, in zijn begeeren.

In trage heffing rechtte zich zijn lichaam, richtte zich op zijn denken uit de loome-zelfvergetenheid. Er ging door zijn lijf de ruischende zang van zijn bloed. Zijn wangen brandden en in zijn oogen was de diepe glans van die in droom de hoogste werkelijkheid beleefde. Hij hield haar immer aan zich geklemd, zwijgend, bang voor woorden, die scheuren zouden door dit ruische-zingen van zijn bloed.

Haar gelaat, naar hem geheven, beroerde het zijne. Het was nog van dezelfde vlammende straling overtogen. Haar lippen fluisterden: 'O Ru... zoo samen... altijd zoo samen... niemand, niets, dat ons stoort... samen zoo opgaan in het hevigste en innigste! Zonder iets, dat ooit tusschen ons kan komen! Wij beiden, alleen! Alleen!'

Een kille huiver overgleed zijn brandende leden, heel zijn wezen voelde hij geklemd worden in een ijzige verstarring. De zingende ruisching zweeg, diep lag in hem de stilte. Het was, als aanschouwde hij, na vreemd-onwezenlijke vervoering, eensklaps het wezen der werkelijkheid, naakt.

Hij zat star en zwijgend.

Toen Eline aanschouwde de plotselinge verstarring van zijn wezen werden flitsend-donker de diepten van haar oogen, als meeren, die weerspiegelen den onweer-dreigenden hemel. Haar fijne vingers sloten zich heftig om zijn schouders en bogen hem omlaag. En ze ging voort in fluisteren, heesch en hevig:

‘Want je bent van mij, Ru! Van mìj! Niets, niets, niets zal je van mij afnemen! Niets zal zich tusschen ons dringen! Ik wil je voor mij alleen hebben! Hoor je, voor mij alleen! Denk je, dat ik je deelen kan met iets of iemand anders? O, als ik niet zoo hevig verlangde je voor mij alleen te hebben, ongestoord, onbetwist! Ik wil niet deelen! Alles wil ik hebben, mijn heele geluk. Niets ervan wil ik afstaan, om geen verleden, om geen herinnering!’

Haar heftigheid verstilde en verkilde hem al meer.

In hulpelooze verbijstering zag hij rond zich, waar leeg en zielloos de dingen stonden in het vale winterlicht. Door zijn ziel scheurde, opnieuw en heftiger, de diepe pijn om de breuk, de onheelbare, er schrijnde het brandend verlangen naar de eindelijke rust, den vrede, naar het vergeten van het een om het ander, van het ander om het een. Dit was weer het ontwaken uit den korten droom van bevrediging-in-het-eene, die hij waande zelfvoleindiging, ontwaken tot besef van het andere, dat steeds daar was nog, ontwaken tot het nijpend besef van de blijvende tweespalt.

Maar zijn ziel, terughuiverend voor het klare licht der waarheid, trachtte nog zich te behouden in wat haar de vergetelheid en schijnbare voleindiging was geweest, trachtte den droom te hervinden. Hij boog zich over haar, met een hunkerende smeeking in zijn oogen, in moeizaam fluisteren bedelde zijn stem:

‘Toe dan, lieveling, zeg niet zulke harde dingen. Wees weer lief en zacht! Mijn kleine vrouwtje. We zijn immers heelemaal van elkaar!’

En hij zocht haar weer tot zich te trekken in de pas verloren innigheid, trachtte naar zich toe te buigen haar weerspannig zich afwendend hoofd met de donkere oogen, fel in opstandige flikkering.

Maar de heftigheid ziedde hooger en wilder in Eline, ongebreideld was nu de hartstochtelijke drang naar eindelijke uiting, zoo lang bedwongen in moeizame zelfbeteugeling. Het golfde in haar op als een storm van passie. Ze wrong zich los en stond daar voor hem, hijgend en wit, plotseling getreden buiten de sfeer van het als gewoon aanvaarde.

‘Neen, neen, neen!’ beet ze hem toe. ‘Dat is altijd hetzelfde! Altijd schipperen, altijd sussen! Ik wìl niet gesust

worden! Hoor je? Je bedriegt jezelf! Je sluit je oogen voor de werkelijkheid! Ìk wil niet bedrogen worden! Neen, we zijn nièt van elkaar! Je bent niet van mij alleen! Je ziel leeft nog in het verleden! O, dat verleden, ik haat 't! En alles wat je nog eraan herinnert! Oòk je kind! Ik haat je liefde voor dat kind! Want die beteekent, dat je toch niet van mij bent, dat ik je moet deelen met een andere, dat ik het beste van je moet afstaan aan een andere, die je liefhad, die je nòg liefhebt!'

Zwart woelde door haar passie de smart om wat ze nu voelde breken in hun beider leven. De helle heftigheid van haar stem werd smartelijk-diep. Haar witte handen klemde ze ineen.

'Ru, Ru, jij bent blind, moedwillig blind! Jij wìlt de werkelijkheid niet zien! Jij wilt mij altijd sussen en paaien met woorden! O, waarom heb je jezelf toch niet beter gekend? Waarom trouwde je mij, wanneer je niet vergeten kon?'

Ze stond daar, als versteend in haar klacht. Ze stond daar, als zou ze blijven zoo voor immer, wachtend zijn antwoord.

Maar hij zat gebogen en vernietigd. Nijpende kilheid omving hem. Als ontwaakt uit droom van giftig begeeren schouwde hij plots in een spiegel zijn van zonde verwrongen aangezicht. Het was hem, als aanschouwde hij in een plotselinge verhelderdheid zijn ziel, laf, schuw, bezoedeld in zelfverzaking.

Hij wist haar wachten, in zijn ooren dreunden nog haar woorden van haat en klacht.

Hij wist zich geslagen en alle woorden nutteloos.

Toen klonk door de kille stilte van de marmeren gang de metalen galming van de bel. Het was na vieren; Emmy kwam thuis.

Een gelijke bliksemsnelle beweging deed hun blikken botsen tegen elkaar. Een jagende schrik was in zijn oogen en de hare zag hij diep en zwart in felheid van haten.

Een plotseling gebaar brak haar versteende strakheid, in één sprong was zij bij de deur. Zijn angst-wijde oogen zagen haar na, zij glipte de kamer uit. Hij hoorde haar vlugge schreden naar boven gaan, naar haar kamer.

In een leege ontreddering wachtte hij, maar Emmy kwam niet binnen, zooals hij had verwacht. Het deed een wijde verruiming in hem uitvloeien en het besef van deze verlichting doorschokte zijn ziel met een felle pijn.

Hij wilde opstaan, maar een wee onmachtsgevoel hield hem roerloos.

Hij staarde naar buiten in den winterschen tuin, afgetrokken en ver zijn bewustzijn, nochtans onbewust diepontvankelijk. Hij zag naar de vage lijningen der boomtakken, die tegen de luchtgrauwheid zich verloren. Het was straf gaan waaien, de zwarte regenwolken joegen op den wind. En terwijl hij daar, met ver-vergleden gedachten, aanschouwde het donker spel van boomen, wind en wolken, dat gèèn spel wàs, maar een eeuwige strijd van worden en vergaan, verwerkelijkte, onmerkbaar, zich dit gebeuren in zijn geest tot een nauw-begrepen wezenlijkheid: de verbeelding van zijn eigen leven.

Er was in hem geen reëel beredeneeren meer - niets dan de aanvoeling der dingen in hun diepste wezen - maar die aanvoeling was, in haar oogenblikkelijke absoluutheid, werkelijker dan de felste realiteit.

Er was een doodshuiver over zijn ziel, zooals windhuiver was over de zwarte boomen.

Buiten gebeurde het eeuwig zich herhalende: de tragedie van alle tijden, de ondergang van wat in heerlijkheid had gebloeid. In hem gebeurde hetzelfde, maar daar was het nieuw en van een doodskille verschrikkelijkheid. Want hij wist dezen ondergang het einde, waaruit geen opstanding mogelijk was.

MARIE SCHMITZ.

De staatsrechtelijke positie van den opperbevelhebber van land- en zeemacht.

> Im Kriege sowohl als im politischen Parteikampfe ist die Vielherrschaft vom Übel.
>
> G. Jellinek, Ausgewählte Schriften und Reden, II, blz. 137.

Het vraagstuk waarin, als de nood aan den man komt, ten slotte alle gezagsverhoudingen culmineeren, heeft den Nederlandschen jurist tot den huidigen dag maar matig belang ingeboezemd: behoudens een fragmentarische beschouwing in de algemeene leerboeken van staats- en administratief recht bestaat er, bij mijn weten, over dit gewichtig onderwerp uiterst weinig literatuur. Wel duikt het in deze mobilisatie-jaren hier en daar in de volksvertegenwoordiging op, en wordt er, nu eens van politieke, dan weer van militaire zijde, eenige bespreking over uitgelokt, maar tot een principieele uiteenzetting van het vraagstuk is het niet kunnen komen.

Het meest uitvoerig is de verhouding behandeld tusschen den minister van oorlog en den opperbevelhebber - als hoedanig het punt ter tafel is gebracht, dat ik voor mij liever zou willen omschrijven met den titel van dit opstel - in de vergadering van de Eerste Kamer van 17 April 1918. Naar aanleiding van een uiting van Jhr. Mr. de Jonge, die ‘voor zich onmiskenbare voordeelen verbonden acht aan het optreden van een burger-minister van oorlog’, leidde

generaal Staal de discussie in met de opmerking, dat ‘toen de mobilisatie werd gelast, tegelijkertijd een opperbevelhebber van land- en zeemacht werd benoemd, en vanaf dat oogenblik werd de minister eigenlijk administrateur, en *régisseur*, *parlant au public*’. Wanneer de minister zich zuiver bepaalt tot deze functie, ziet de afgevaardigde voor Noord-Holland niet in, waarom een burger-minister deze werkzaamheid niet even goed of zelfs beter kan verrichten dan een militair minister.

De minister van oorlog werd door deze gezegden onmiddellijk uit zijn tent gelokt: eenigszins geprikkeld merkte Zijne Excellentie op, dat ‘de geachte afgevaardigde een burgerminister alleen op zijn plaats acht, wanneer deze ik wil niet zeggen gedegradeerd wordt tot administrateur en parlementair onderhandelaar, maar wanneer hij dan toch naast zich heeft, misschien wel boven zich, den opperbevelhebber van land- en zeemacht’.

Naar het gevoelen van dezen minister van oorlog bestaat er tusschen zijn ambtgenoot van koloniën en den gouverneurgeneraal een verhouding, die min of meer gelijk is aan die tusschen den minister van oorlog en den opperbevelhebber. ‘Ook de gouverneur generaal moet een zeer groote mate van zelfstandigheid hebben om het Indisch beleid te kunnen voeren en aan den anderen kant bestaat er toch een verhouding van ondergeschiktheid van den een tegenover den ander, wat, zoolang de minister verantwoordelijk is, niet is te ontgaan...’

‘Hetzelfde moet nu meen ik steeds blijken waar het betreft het krijgsbeleid van den opperbevelhebber. Hoe groote zelfstandigheid deze daaromtrent moet hebben, toch kan hij zich niet onttrekken aan de verantwoordelijkheid van den minister, ook al is deze een burger-minister. In zake het krijgsbeleid moet de opperbevelhebber echter de grootst mogelijke zelfstandigheid hebben; de opperbevelhebber moet niet bloot staan aan opdrachten van den minister, tenzij hij zeker weet, dat zij niet alleen fictief, maar ook reëel van de Kroon afkomstig zijn. In dien geest is art. 6 van de Instructie van den opperbevelhebber ontworpen. Art. 6 van die Instructie, die, naar ik meen, aan de Kamer is meegedeeld, zegt, dat inzake krijgsbeleid de opperbevelhebber

zich slechts dan heeft te onderwerpen, wanneer hem uit de opdracht blijkt, dat deze is gegeven namens de Kroon. *De minister van oorlog zal dus nooit aan den opperbevelhebber een opdracht kunnen geven, die zijn krijgsbeleid raakt, dan na voorafgaande goedkeuring of machtiging van de Kroon, en daarin zit een krachtig preventief middel tegen het ingrijpen in het krijgsbeleid van den opperbevelhebber. Ik geloof dat deze daarmede de grootst mogelijke zelfstandigheid heeft verkregen*.'[1)]

Is deze opvatting staatsrechtelijk te verdedigen en behoort, op grond van het leerstuk der ministerieele verantwoordelijkheid - plechtanker in het betoog van den minister -, de positie van den opperbevelhebber geconstrueerd te worden zooals Jhr. Mr. de Jonge dit gedaan heeft?

Vooropgesteld zij onmiddellijk, dat boven het gezag der regeering in den staat zich geen gezag kan stellen van welken ambtenaar ook: de macht, die door haar bevoegdheid tot benoeming en ontslag over het publiekrechtelijk leven van elken titularis beschikt, heeft in laatste instantie de verantwoordelijkheid voor de uitoefening van iedere functie, die zij vergeeft en zoo noodig wederom ontneemt, te aanvaarden. Het ondergeschiktheidselement, primair kenmerk van elke ambtelijke positie, voert onverbiddelijk tot deze gevoltrekking: zoolang bij den koning de uitvoerende macht berust, en deze de militaire officieren benoemt, en hen, zij het volgens de regels, door de wet te bepalen, bevordert, ontslaat of op pensioen stelt, beheerscht dit beginsel ook de verhouding die in tijden van oorlog of oorlogsgevaar bestaat tusschen de regeering eenerzijds, den opperbevelhebber van land- en zeemacht anderzijds. Zoo niet, dan ware deze legerautoriteit geen opperbevelhebber meer, door de regeering benoemd en aangesteld, en op wien een deel van hare algemeene bestuurstaak was gedelegeerd, maar een macht, die zich boven het uitvoerend bewind stelde, een dictator met geheel zelfstandige bevoegdheid, op wien de regeeringsattributen zelve waren overgegaan.

Bovendien, art. 60 der grondwet zegt het uitdrukkelijk:

1) Cursiveering van mij.

de Koning heeft het oppergezag over zee- en landmacht en ‘dit oppergezag is - aldus Buys - reeds blijkens de plaats, waar het in de grondwet genoemd wordt, als zijn opperbestuur over de buitenlandsche betrekkingen, de koloniën, de financiën, enz., een uitvloeisel van diezelfde koninklijke macht, voor welker richtige uitoefening de ministers volgens art. 54 verantwoordelijk zijn’.[1)]

Van een eigen, *tegenover* de ministerieele verantwoordelijkheid staande verantwoordelijkheid van den opperbevelhebber kan dan ook m.i. overeenkomstig de beginselen van ons staatsrecht geen sprake zijn: boven het gezag van den opperbevelhebber staat het gezag der regeering, en waar het beginsel van art. 54 zich uitstrekt over het geheele beleid van de mededragers der koninklijke macht, is in laatste instantie de regeering verantwoordelijk ook voor het krijgsbeleid van de hoogste legerautoriteit, aan wier oorlogshandelingen zij, door haar recht van benoeming en ontslag, indirect debet is. Kortom, het oppergezag des konings over zee- en landmacht, zooals art. 60 der grondwet het bedoelt, wordt, behalve door het budgetrecht der vertegenwoordiging en in vele opzichten door de wet, in al zijne functies beheerscht door de ministerieele verantwoordelijkheid: de Koning, verondersteld al, dat Hij zich in tijd van oorlog of oorlogsgevaar met de leiding der krijgsverrichtingen kan belasten - punt, hier buiten bespreking - is, evenmin als de aan het hoofd van land- en zeemacht geplaatste officier, een alvermogend opperbevelhebber.[2)]

Noopt nu deze constitutioneele verhouding van den opperbevelhebber tegenover de regeering tot eene staatsrechtelijke constructie van zijne positie, zooals Jhr. Mr. de Jonge die gegeven heeft? Is, met name, de verhouding tusschen den minister van oorlog en de hoogste legerautoriteit min of meer gelijk aan die tusschen den minister van koloniën en den gouverneur-generaal, en bestaat ook hier ‘bij de zeer groote mate van zelfstandigheid’, die de opperbevelhebber moet hebben, ‘eene verhouding van ondergeschiktheid, zelfs

1) De Grondwet, I, blz. 224.
2) Vgl. Lenting, Korte aanteekeningen op de grondwet, blz. 60.

waar het betreft het krijgsbeleid, van den een tegenover den ander, wat, zoolang de minister verantwoordelijk is, niet is te ontgaan?' -

Alvorens te trachten op deze vragen een antwoord te zoeken door nader in te gaan op den omvang en de beteekenis van de taak van den opperbevelhebber van land- en zeemacht, constateeren wij allereerst, dat in onze vredesorganisatie tot op den huidigen dag voor zulk een autoriteit geen plaats was: het leger en de vloot, voor zooverre deze althans niet in de koloniën aanwezig was, ressorteerden onder het bestuur van de ministers van oorlog en marine, welke alsdan de facto als opperbevelhebbers beschouwd werden ieder voor dat deel onzer weermacht, waarvan de belangen aan zijne zorgen waren toevertrouwd.[1)] Als gevolg hiervan, en ik vestig daarop nu reeds de aandacht, heeft de meening post gevat, alsof alle zaken, die onze defensie betreffen, eigenlijk min of meer technische aangelegenheden zouden zijn, die enkel den minister van oorlog of van marine aangaan, en dus ook alleen onder de verantwoordelijkheid van den rechtstreeks betrokken bewindsman behooren: afgezien natuurlijk van het terrein, bestreken door het budgetrecht der vertegenwoordiging, en in vele opzichten door de wet, stond in vredestijd *de regeering* als zoodanig vrijwel buiten het leger- en maritiembeleid, maar kwam dit geheel en al en vrijwel uitsluitend voor rekening der individueele ministers, hoofden der militaire departementen. Onze parlementaire praktijk heeft zich ook consequent in die richting ontwikkeld: alle autoriteiten van leger en vloot waren voor hun geheele beleid rechtstreeks verantwoordelijk aan de ministers van oorlog of van marine, en de volksvertegenwoordiging, gewoon als zij was om van hare belangstelling te doen blijken in alle militaire en maritieme vraagstukken, de minst beteekenende evenmin als de verst strekkende uitgesloten, riep voor alles wat op het gebied der landsverdediging voorviel, den minister van oorlog of zijn ambtgenoot van marine rechtstreeks ter verantwoording. Van een afzonder-

1) Generaal Staal spreekt in dit verband van den minister van oorlog als van 'den chef van het leger, waarnemend opperbevelhebber', vgl. Handelingen I, 1917-1918, blz. 408.

lijke verantwoordelijkheid van een opperbevelhebber kon dus geen sprake zijn, omdat, zooals de toestand in vredestijd was, de minister van oorlog fungeerde als bevelhebber van de landmacht, de minister van marine als commandant van de zeemacht, voorzoover deze niet onder de bevelen stond van den gouverneur-generaal als belast met het opperbevelhebberschap van de in Indië aanwezige zee- en landmacht; kortom: het individueele ministerieele beleid dekte tegenover de Staten-Generaal elke handeling en elk verzuim van alle militaire en maritieme gezagsdragers, onverschillig op welk gebied hun beleid zich uitstrekte. De benoeming van een opperbevelhebber van land- en zeemacht, op het oogenblik dat een werkdadig optreden van leger en vloot wellicht noodig kon worden of reeds geworden is, heeft m.i. in deze verhoudingen een omkeer te weeg gebracht, en dit wel als een gevolg van het exceptioneele karakter van en de buitengewone beteekenis, die gehecht moet worden aan de functie van de hoogste legerautoriteit, een fundamenteel novum in ons staatsrecht gedurende ongeveer de laatste halve eeuw.

Bij de uiteenzetting van de taak van den opperbevelhebber bestaat er alle aanleiding te constateeren, dat deze uiteenvalt in twee, theoretisch scherp van elkaar gescheiden gedeelten, de eigenlijke oorlogstaak, het *krijgsbeleid* eenerzijds, tegenover de regelende en organiseerende, het administratieve, het *tot de oorlogvoering voorbereidende beleid* anderzijds; als kenmerkend voorbeeld van het eerste noem ik hier het vraagstuk der legeropstelling en troepenindeeling, van het tweede het vraagstuk der opleiding van officieren, hunne benoeming, bevordering en ontslag.[1)] Het komt mij nu voor, dat inzooverre het betreft het operatief beleid, het instituut der ministerieele verantwoordelijkheid, zij het volgens dezelfde beginselen, dan toch langs andere lijnen werkt dan waar het betreft het administratief beleid, en dit wel krachtens het verschil in aard der verhouding, waarin de opperbevelhebber hier en ginds staat tegenover het gezag der uitvoerende macht.

1) Vgl. het hoofdartikel in de ‘N.R.C.’ dd. 30 November 1915, Avondblad: ‘Het eigenaardig karakter der buitengewone omstandigheden’.

Oorlogstaak van den opperbevelhebber is om met de hem, door bemiddeling der betrokken ministers ter beschikking gestelde personeele en materieele krachten, de krijgsope raties te leiden, waarbij hem de door de regeering, d.i. kroon met ministers, gestelde algemeene politieke gedragslijn tot richtsnoer moet strekken. De regeering toch geeft het doel aan hetwelk bereikt moet worden: de vraag of onze weermacht in actie moet komen hetzij tot verdediging van ons grondgebied, hetzij tot handhaving der neutraliteit staat, in verband met de internationale omstandigheden, te harer beslissing en blijft dus ook voor hare verantwoording, en aan de hoogste legerautoriteit zal dienovereenkomstig een opdracht verstrekt moeten worden, hetzij rechtstreeks door de kroon of in opdracht van de kroon door het kabinet, vertegenwoordigd in den voorzitter van den ministerraad, hetzij indirect, maar in elk geval namens deze staatsorganen, door den minister, daartoe meer in het bijzonder aangewezen;[1)] het is dan de taak van den opperbevelhebber, in dit opzicht instrument der regeering, te trachten langs den militairen weg het beoogde doel te bereiken. Hoogstwaarschijnlijk is het, dat de ministerraad a priori het oordeel van den opperbevelhebber zal ingewonnen hebben over de vraag of, in verband met de ter beschikking staande krachten, het oogmerk, dat de regeering zich gesteld heeft, met kans op redelijken uitslag zal kunnen verwezenlijkt worden, dit alles neemt niets weg van het feit, dat het geheele kabinet, of

1) Vgl. art. 1 d, van het Reglement van Orde voor den Raad van Ministers, vastgesteld bij K.B. dd. 27 September 1905, No. 59:
Art. 1. De Raad van Ministers, samengesteld uit de Hoofden der Ministerieele Departementen, beraadslaagt en besluit in het algemeen over al wat een gemeenschappelijk overleg tusschen die Hoofden vordert, teneinde eenheid in de regeeringsbeginselen te verzekeren en in het bijzonder:
d. over de verdragen met buitenlandsche Mogendheden, over gewichtige aan de gezanten te verstrekken instructiën *en over andere belangrijke onderwerpen het buitenlandsch beleid betreffende*; enz.
De cursief gedrukte woorden kwamen niet voor in het Reglement van Orde voor den Raad van Ministers, vastgesteld bij K.B. dd. 23 October 1901; de betrokken redactie luidde toen:

d. over de verdragen met buitenlandsche Mogendheden, over belangrijke te haren aanzien te nemen maatregelen, en over gewichtige aan de gezanten te verstrekken instructiën; enz.

liever nog kroon met ministers, het voor oogen gestelde doel en de te volgen politiek in groote lijnen aanwijzen, van welke ‘de oorlog slechts eene voortzetting is, zij het dan ook met andere middelen’. De verantwoording van den opperbevelhebber strekt zich ten deze niet verder uit dan die van den officieelen en aangewezen adviseur, in tegenstelling met de verantwoording voor de wijze, waarop dit politieke doel bereikt moet worden, welke in al haar zwaarte en uitsluitend drukt op hem, die als hoogste militaire chef de volle beschikking heeft over alle weermiddelen te land en ter zee, en welke verantwoording hij, door het aanvaarden of behouden van zijne functie, ook inderdaad blijk geeft te aanvaarden.

Uit deze beschouwingen volgt nu tevens, dat de opperbevelhebber, wat betreft zijn daden en gedragingen op het gebied van het eigenlijke krijgsbeleid, constitutioneel alleen ondergeschikt is aan de regeering in haar geheel, wier orgaan hij is en wier politiek te doen slagen hij zich, als einddoel, eens en vooral voor oogen moet stellen. Deze constitutioneele verhouding sluit echter allerminst een hiërarchische, een militaire ondergeschiktheid in zich: grondwettig is hij voor zijn beleid als ‘oberster Kriegsherr’ verantwoording schuldig aan de regeering, die hem als zoodanig benoemd heeft en hem tevens kan ontslaan, hiërarchisch is hij de hoogste legerautoriteit, die van niemand bevelen heeft te ontvangen; of en in hoeverre de regeering in zijn krijgsbeleid wenscht in te grijpen, zelfs hem een bepaalde handelwijze voorschrijven, is een aangelegenheid tusschen haar en den opperbevelhebber, en tegenover de bevoegdheid der regeering om hem van zijn ambt te ontheffen, staat zijne bevoegdheid, om, wanneer hij meent dat zijne zelfstandigheid in operatief opzicht wordt aangetast, ontslag te vragen.

In dit verband bestaat er dan ook alleen een betrekking tusschen den opperbevelhebber en een minister, inzooverre deze als lid der regeering optreedt, en is er principieel geen verschil in verhouding van de hoogste legerautoriteit tegenover bijv. den minister van binnenlandsche zaken of dien van koloniën: de functie van een minister als hoofd van een departement moet hier geheel afgescheiden worden van zijne functie als lid der regeering, en van eene verantwoordelijkheid tegen-

over een individueelen minister, met name dien van oorlog of van marine, kan m.i. geen sprake zijn, omdat het hier gaat over een aangelegenheid, die de regeering, mede in verband met haar buitenlandsche politiek, in haar geheel aangaat en die zich verheft boven den kring van de zuiver departementale werkzaamheid.

Na het bovenstaande kan ik s.o.r. kort zijn in de beoordeeling van het standpunt van Jhr. Mr. de Jonge, zooals dit gedeeltelijk op blz. 410 is aangehaald; juist omdat de minister van oorlog niet verantwoordelijk is voor het krijgsbeleid van den opperbevelhebber, bestaat er ten deze geen verhouding van ondergeschiktheid van den een tegenover den ander: de opperbevelhebber als orgaan van de regeering kan zich niet onttrekken aan de collectieve verantwoordelijkheid van den ministerraad, maar buiten twijfel is m.i., dat hij ingeval van oorlog of oorlogsgevaar niet staat speciaal onder den minister van oorlog of van marine, of van welk departementshoofd ook.

Allerminst consequent, en staatsrechtelijk bovendien aan bedenking onderhevig, lijkt mij de meening van den minister van oorlog Bosboom, medegedeeld in de vergadering van de Tweede Kamer van 12 Mei 1915; naar aanleiding van opmerkingen omtrent de dislocatie van eenige landweerbataljons, gaf Zijne Excellentie als zijne opvatting te kennen:

'De dislocatie van het leger behoort tot de bevoegdheden van den opperbevelhebber. Dit moet ik op den voorgrond stellen. De opperbevelhebber, die inzake het krijgsbeleid uit den aard der zaak verantwoordelijk is, moet de vrije hand hebben in de dislocatie van het leger. Hij moet de troepen kunnen bij elkaar trekken en uit elkaar brengen, zooals hij dat noodig acht in verband met de zeer zware en moeilijke taak, aan hem opgedragen. De minister van oorlog zal, evenmin als de regeering en bloc, ooit gedurende dit tijdperk aan den opperbevelhebber verantwoording vragen van de wijze, waarop hij zijn leger disloceert. Ik zou dat wel *kunnen* doen, maar ik zou het niet *willen* doen. Ik stel mij op het standpunt, dat, wanneer iemand een zware en zeer verantwoordelijke taak heeft te vervullen, ik hem de vervulling van die taak niet nog moeilijker behoor te maken door telkens van hem rekening en verantwoording

te vragen omtrent verschillende zaken zijn beleid betreffende. En wanneer mij nu gevraagd wordt: waarom is dat bataljon niet in den kring van de eigen gezinnen gebleven, waarom is het naar een andere provincie overgeplaatst, waarom is daarvoor niet genomen een militie-bataljon inplaats van een landweer-bataljon, dan moet ik daarop het antwoord schuldig blijven; want ik *wil* het niet vragen aan den opperbevelhebber, omdat her hier *zijne* zware en verantwoordelijke taak betreft. Ik kan op deze zaak niet verder ingaan in verband met de gedragslijn, die ik mij heb afgebakend'.[1)]

Het is dunkt mij niet te veel gezegd, wanneer dit standpunt als tweeslachtig gequalificeerd wordt; bovendien is het hier, waar het een publiekrechtelijke aangelegenheid betreft, niet de vraag, wat de minister *kan* of *wil*, maar wat hij *behoort* te doen in verband met *zijne* verantwoordelijkheid. N.m.b.m. had een opvatting in deze richting verkondigd kunnen worden, dat voor de daden en gedragingen van den opperbevelhebber in zake zijn krijgsbeleid - waartoe de dislocatie en de legering van troepen zeer zeker behooren -, en hetwelk met de door de regeering te volgen buitenlandsche politiek in onmiddellijk verband staat, de Kamer niet den minister van oorlog, maar den tijdelijken voorzitter van den ministerraad ter verantwoording had te roepen, en dit in overeenstemming met de bepaling uit de instructie des opperbevelhebbers, luidende: 'De opperbevelhebber is voor zijn krijgsbeleid en voor de wijze, waarop hij zijn gezag uitoefent, verantwoordelijk aan de regeering'.[2)]

Ten slotte: hoe kan de minister van oorlog den opperbevelhebber van land- *en zeemacht* ter verantwoording roepen in zake de dislocatie der troepen te land, waar de mogelijkheid allerminst is uitgesloten, dat een wijziging in de opstelling van het leger nauw verband houdt met, misschien wel een gevolg is van een andere groepeering der marinestrijdkrachten, en waarvan, zooals bekend, een ruim gebruik is gemaakt voor de verdediging der kuststellingen vanaf het land? - Een soortgelijke bedenking zou m.i. gemaakt

1) Handelingen, 1914-1915 II, blz. 1376.
2) Deze bepaling is o.a. aangehaald in de Memorie van Antwoord op het VIIIste hoofdstuk der staatsbegrooting van het dienstjaar 1916.

kunnen worden tegen art. 6 der instructie van den opperbevelhebber, krachtens welke de minister van oorlog, met voorafgaande goedkeuring of machtiging van de kroon, een opdracht aan de hoogste legerautoriteit kan geven, welke zijn krijgsbeleid raakt: waar het krijgsbeleid te land moeilijk, zoo al niet onmogelijk zal zijn te scheiden van dat ter zee, en dit laatste zeer zeker niet ter beoordeeling staat van den minister van oorlog, waar dit krijgsbeleid bovendien niet is een op zichzelf staande militaire verrichting, maar vóór alles slechts een middel ter bereiking van het door de regeering als geheel gestelde politieke einddoel, is de minister van oorlog m.i. allerminst aangewezen en in staat de kroon te adviseeren in het krijgsbeleid van den opperbevelhebber van land- en zeemacht in te grijpen. Jhr. Mr. de Jonge meent, dat door art. 6 de opperbevelhebber de grootst mogelijke zelfstandigheid heeft verkregen: ik veroorloof mij de opvatting te huldigen, dat deze zelfstandigheid in operatief opzicht juist door art. 6 bedenkelijk kan worden verkort, en dit nog wel op grond van motieven, die in het krijgsbeleid te land en ter zee als eenheid, als systeem gedacht, allerminst passen.

In dit verband is het ook eigenaardig te constateeren, dat vanwege het departement van marine - althans voor zoover schrijver dezes uit de kamerstukken bekend is - weinig of geen pogingen zijn aangewend om invloed uit te oefenen op het krijgsbeleid van den opperbevelhebber, die dan toch ook de volle beschikking heeft over de zeestrijdkrachten voor zoover die niet in Indië aanwezig zijn; slechts een enkele maal laat de minister van marine zich uit over zijne verhouding tegenover de hoogste militaire autoriteit en dan nog wel in zoo algemeene termen, dat zij geen geschikte aanleiding bieden daarop nader in te gaan. Zoo antwoordde bijv. minister Rambonnet op een vraag van den heer Van der Voort van Zijp, betreffende de bewaking van en het toezicht in de Nederlandsche territoriale wateren door marine-vaartuigen o.a.: ‘dat de *aanwending* der scheepsmacht, uitteraard een zaak van het opperbevel, geheel strookt met de inzichten en de bedoelingen van den verantwoordelijken minister’; met vermelding van de meening van Zijne Excellentie, dat omtrent de uitoefening van den bewakingsdienst der zeemacht de marine

geen enkele blaam kon treffen, was het incident gesloten[1].

Op grond van het bovenstaande meen ik te mogen constateeren, dat alleen een op volkomen wederzijdsch vertrouwen berustende samenwerking tusschen regeering en opperbevel den grondslag kan leggen voor het onmisbare verband tusschen politiek en internationaal beleid eener- en krijgsbeleid anderzijds, waarbij de verantwoordelijkheid van den hoogsten militairen chef inzake de aanwending van zeeen landmacht uitgaat boven die van een individueelen minister, met name boven die van den minister van oorlog of van marine, en zelfs boven die van den minister van 's lands defensie, wanneer wij dezen titularis in de toekomst in ons staatsleven mogen kennen: hoe staat het nu met de verantwoordelijkheid van den opperbevelhebber van land- en zeemacht ten opzichte van dàt deel van zijn beleid, hetwelk ik hierboven omschreven heb als het regelende en organiseerende, het *tot de oorlogvoering voorbereidende beleid?*

Op dit gebied, hetwelk nauwelijks minder omvat dan het krijgsbeleid, en waartoe onderwerpen als samenstelling, recruteering, remonteering en verpleging der krijgsmacht, munitie-, wapen- en gevechtsleer, versterkingskunst en zoovele meer behooren, komt het mij voor, dat de positie van den opperbevelhebber ten opzichte van het instituut der ministerieele verantwoordelijkheid een ander aspect heeft dan waar het betreft het krijgsbeleid, en dit wel als een gevolg van het verschil in aard der verhouding waarin, hier en ginds, de opperbevelhebber staat tegenover het gezag der uitvoerende macht: van operatief standpunt bezien zelfstandig dienaar en raadsman der regeering in haar geheel, is hij op organiek en administratief gebied de zelfstandige dienaar en raadsman van de(n) individueele(n) betrokken minister of ministers. Mits men ook hier maar op den voorgrond stelle dat de minister constitutioneel, niet hiërarchisch boven den opperbevelhebber staat: evenmin als ter zake van zijn krijgsbeleid van de regeering, heeft hij als hoogste militaire chef ter zake van deze administratieve verhouding bevelen van eenig individueel minister te ontvangen.

1) Handelingen 1917, II, Aanhangsel, blz. 15.

Het spreekt natuurlijk van zelf, dat de opperbevelhebber, die de autoriteiten van land- en zeemacht onder zijn rechtstreeksche bevelen heeft, een overwegenden invloed uitoefent op de functioneering van alle dienstvakken en takken van dienst, die bij dezen tot de oorlogvoering voorbereidenden arbeid zijn betrokken, maar omgekeerd staat evenzeer vast, dat de betrokken minister, door wiens bemiddeling de beschikking verkregen is over het aanwezige personeel en materieel, tegenover de volksvertegenwoordiging verantwoordelijk blijft voor een doelmatig beleid in deze. Hier ligt dan ook m.i. het bij uitstek teere punt in de verhouding van den opperbevelhebber tegenover den betrokken individueelen minister: twee en allicht meerdere autoriteiten, ieder met eigen verantwoordelijkheid voor en met eigen inzicht in omvang en draagwijdte van hun taak, hebben op dit gebied concurreerende bevoegdheid. Met name op het gebied der benoeming, bevordering en pensionneering van de officieren doet dit bezwaar zich gelden: de ministers van oorlog en van marine hebben uitvoering te geven aan de wettelijke voorschriften, ter zake bestaande en daarvoor dus de volle verantwoordelijkheid te dragen, doch tevens zullen zij, voornamelijk waar het de hoogere bevelvoering betreft, rekening te houden hebben met de wenschen van den opperbevelhebber, die in de eerste plaats geroepen is zijn regeeringstaak met het hem ter beschikking gestelde personeel af te wikkelen. Op het gebied der spoorwegen, der posterijen, der telegrafie en telefonie is het niet anders: ook hier kan de toenadering tusschen den hoogsten militairen chef en den minister van waterstaat niet nauw genoeg zijn. Ten slotte verwijs ik naar de wet van 23 Mei 1899, S. 128, de zoogenaamde ‘Oorlogswet’, waarvan art. 7 krachtens de nieuw voorgestelde redactie uitdrukkelijk bepaalt, dat het militair gezag, in laatste instantie overeenkomstig de bestaande voorschriften opgedragen aan den opperbevelhebber in elk in staat van oorlog of in staat van beleg verklaard gedeelte van het grondgebied des Rijks, ‘de aan hetzelve toegekende bevoegdheden uitoefent onder verantwoordelijkheid van onzen minister van oorlog of van onzen minister van marine’.

Het is dunkt mij boven allen twijfel verheven, dat ten aanzien van deze min of meer technische aangelegenheden,

die zich niet verheffen boven den zuiver departementalen werkkring, de betrokken individueele minister of ministers in alle opzichten verantwoordelijk blijft of blijven tegenover de volksvertegenwoordiging: de opperbevelhebber, in dezen geroepen zijne medewerking te verleenen, zal er dus voor hebben te zorgen, dat door zijn gedragingen de minister tegenover de Kamer niet in moeilijkheden kome, maar zijnerzijds heeft de betrokken minister de noodige maatregelen te treffen, dat de opperbevelhebber de beschikking krijgt over alle middelen, noodig om op zijn verantwoording zijn regeeringsfunctie te vervullen.

Het lijkt mij in dit verband onjuist den minister van oorlog te qualificeeren als '*administrateur*, *en regisseur parlant au public*', zooals generaal Staal gedaan heeft tijdens de hierboven vermelde vergadering van de Eerste Kamer dd. 17 April 1918: de minister van oorlog blijft, ook in tijden waarin een opperbevelhebber van land- en zeemacht is benoemd, voor zijn politiek beleid ter zake zijn eigen verantwoordelijkheid dragen tegenover de Staten-Generaal, en werd hij inderdaad slechts 'onderhandelaar met het parlement' - en dit wel namens den opperbevelhebber, die uit den aard der zaak geen politieke aansprakelijkheid draagt -, dan zou de geheele verantwoordelijkheid voor het tot de oorlogvoering voorbereidende beleid zijn zoek geraakt.

Ik kan mij dan ook niet vereenigen met de meening, zooals die verkondigd is in het Voorloopig Verslag op het VIII^{ste} Hoofdstuk der staatsbegrooting van het dienstjaar 1916:

'Sommige ervaringen zouden aanleiding kunnen geven tot de opvatting, als ware de opperbevelhebber zijnerzijds voor zijn beleid - althans wat de landmacht betreft - niet verantwoordelijk aan den Minister van Oorlog, maar aan het Kabinet in zijn geheel. Mocht inderdaad de Regeering de positie van den opperbevelhebber aldus hebben beschouwd en in dien zin geregeld -, ten aanzien van de grondwettelijke verantwoordelijkheid van den Minister tegenover de Kamer zou zulk een regeling nimmer consequenties kunnen hebben. *Voor alles wat voorvalt op het gebied der landsverdediging, ook de daden en gedragingen van den opperbevelhebber, is door de Kamer de minister van*

oorlog, *niet de tijdelijke voor zitter van den ministerraad*, *ter verantwoording te roepen*. Met betrekking tot de verdediging ter zee, ten aanzien waarvan de opperbevelhebber dezelfde positie inneemt als ten opzichte van de landmacht, is de juistheid van deze opvatting nooit betwijfeld en de minister van marine steeds de eenige rechtstreeks verantwoordelijke bewindsman geoordeeld'. Het komt mij voor, dat de hier aan het woord zijnde leden alleen en uitsluitend het oog gericht hielden op dàt deel van de taak van den opperbevelhebber, waarin hij, onder de regeeringsverantwoordelijkheid van den betrokken minister, met dezen samenwerkt op het organiek en administratief, op het tot de oorlogvoering voorbereidend gebied: voor het feit, dat de opperbevelhebber als orgaan van de regeering, d.i. kroon met ministers, de oorlogshandelingen, de operatiën, naar eigen inzicht moet kunnen leiden, en dus voor dit deel van zijn beleid niet aan een individueelen minister, maar aan het kabinet in zijn geheel verantwoordelijk is en moet zijn, hebben deze afgevaardigden geen oog.

In de Memorie van Antwoord op hetzelfde hoofdstuk der staatsbegrooting, evenzeer voor het dienstjaar 1916, schrijft de minister van oorlog Bosboom m.i. terecht:

'Daar de buitenlandsche politiek behoort tot het beleid der regeering en niet alleen tot dat van den minister van oorlog en marine, moest de verantwoordelijkheid van den opperbevelhebber voor het krijgsbeleid, dat onmiddellijk met de te volgen politiek in verband staat, ook tegenover de geheele regeering worden vastgesteld. De verantwoordelijkheid van den opperbevelhebber jegens de geheele regeering is derhalve beperkt. In alles wat buiten deze noodzakelijke beperking valt, blijven de ministers van oorlog en marine ook de volle verantwoordelijkheid dragen'. Vat men de woorden 'wat buiten deze noodzakelijke beperking valt' op in den zin, dat daaronder begrepen wordt het beleid van den opperbevelhebber in zake de tot de oorlogvoering voorbereidende werkzaamheden, dan past het geheele hierbovenstaande betoog in het kader van den ministerieelen gedachtengang; het is daarom m.i. dubbel jamer, dat Zijne Excellentie het hier helder en duidelijk omschreven standpunt vertroebelt door de volgende, verwarring stichtende zinsnede:

‘Dat ook ten aanzien van het krijgsbeleid en wat daartoe moet worden gerekend, de ministers van oorlog en marine in de eerste plaats verantwoordelijkheid dragen, mag wel als vanzelfsprekend worden aangemerkt. Voor de wijze, waarop de opperbevelhebber, belast met de leiding van de landsverdediging, zijn taak vervult, zal steeds òf de minister van oorlog, voorzoover het de verdediging te land betreft, òf de minister van marine, voorzoover het de verdediging ter zee betreft, verantwoordelijk zijn. Naast hen kunnen in sommige gevallen uitteraard ook andere ministers verantwoordelijk gesteld worden, en zoo zijn er ook gevallen, waarin het geheele Kabinet de verantwoordelijkheid voor daden of gedragingen van de hoogste legerleiding draagt, en dragen moet. Deze gedachtengang lag ten grondslag aan de bepaling der instructie[1]. Welke minister of ministers in ieder geval verantwoordelijk zijn, hangt af van de zaak om welke het gaat. Maar *steeds* zijn òf de minister van oorlog òf die van marine verantwoordelijk, zoodat aan de ministerieele verantwoordelijkheid tegenover de Kamer in geen enkel opzicht afbreuk wordt gedaan’.

Afgescheiden hiervan, dat in dit betoog de noodzakelijke eenheid van krijgsbeleid te land en ter zee over het hoofd wordt gezien: immers, de minister van oorlog zou verantwoordelijk zijn voorzoover het de verdediging te land, en de minister van marine voorzoover het de verdediging ter zee betreft, is de steller van dit gedeelte der memorie van antwoord niet meer indachtig aan den passus, welke zoo scherp de positie van den opperbevelhebber weergeeft waar hij optreedt als instrument der regeering, en welke ‘zijne verantwoordelijkheid voor het krijgsbeleid, dat onmiddellijk met de te volgen politiek in verband staat, ook tegenover de geheele regeering vaststelt’.

De den opperbevelhebber te verstrekken instructie is, het blijkt overtuigend uit het bovenstaande, van uiterst teeren aard: eenerzijds heeft zij zijne verantwoordelijkheid aan de regeering uitdrukkelijk te constateeren, maar tevens zijn grootst mogelijke zelfstandigheid op operatief gebied juist tegenover de regeering wederom te waarborgen, anderzijds moet zij de

1) Hierboven blz. 410 aangehaald.

basis vormen voor een vruchtbare samenwerking met de betrokken individueele ministers, waarbij op hunne verantwoording tegenover de Kamer geen inbreuk wordt gemaakt. Ik geloof dat dit doel niet bereikt wordt op de wijze, door Jhr. Mr. de Jonge geschetst.

Ik ben hiermede teruggekeerd tot het uitgangspunt van mijne beschouwing, de verklaring van onzen eersten burgerminister van oorlog, afgelegd in de vergadering van de Eerste Kamer dd. 17 April 1918, - hierboven op blz. 410 en 411 gedeeltelijk weergegeven, - en waarin de verhouding tusschen den minister van oorlog en den opperbevelhebber min of meer vergeleken werd met die tusschen den minister van koloniën en den gouverneur-generaal; hoe bezwaarlijk deze laatste verhouding nu ook moge zijn te omschrijven, in vergelijking met de eerstgenoemde kan zij nog betrekkelijk eenvoudig worden genoemd, waar de eenige trait-d'union tusschen gouverneurgeneraal en staten-generaal gevormd wordt door het ministerie van koloniën. Het is hier natuurlijk allerminst de plaats de vraag te bespreken in hoeverre de minister van koloniën verantwoordelijk is voor de daden van den gouverneurgeneraal, en ik volsta ten deze met de meening aan te halen van Prof. Kleintjes, dat ‘door de werking van het beginsel der parlementaire verantwoordelijkheid het geheele regeeringsbeleid van den gouverneur-generaal door tusschenkomst van den minister van koloniën onder het toezicht van de staten-generaal gesteld wordt’[1]: het zal uit het bovenstaande intusschen duidelijk zijn, dat deze eenvoudige parlementaire verhouding niet de figuur is, waarin de positie van den opperbevelhebber tot uiting komt. Uit de verhouding van ondergeschiktheid van den gouverneur-generaal tegenover den minister van koloniën te concludeeren tot een gelijksoortige verhouding van den opperbevelhebber tegenover den minister van oorlog, komt mij dan ook ietwat gewaagd voor, en bij het maken van deze vergelijking heeft de oud-minister van oorlog m.i. over het hoofd gezien, dat ten aanzien van het koloniaal beleid

1) Het staatsrecht van Nederlandsch-Indië (2e uitgave), I, blz. 288. In denzelfden zin de Louter, Staatsrecht van Nederlandsch-Indië (5e uitgave), blz. 196 en 197. ‘De politieke verantwoordelijkheid openbaart zich in het geven van inlichtingen en rekenschap (door den gouverneur-generaal), zoo dikwijls dit verlangd wordt of volgens vaste regelen moet geschieden.’

het instituut der ministerieele verantwoordelijkheid, zij het volgens dezelfde beginselen, dan toch langs andere lijnen werkt dan waar het betreft het beleid van den opperbevelhebber.

J.A. EIGEMAN.

Bijlage.

Velen beroepen zich bij ons gaarne op de Zwitsersche militaire instellingen als voorbeeld van doeltreffende organisatie, en naar ik meen terecht; het is in dit verband wel belangrijk om kennis te nemen van des opperbevelhebbers positie, zooals deze wettelijk is vastgelegd in das Bundesgesetz über die Militärorganisation der schweizerischen Eidgenossenschaft van 12 April 1907.

De radicale wijze waarop deze democratie niet geschroomd heeft de consequenties van het instituut van een opperbevel te aanvaarden, moge al diengenen voor oogen staan, die bevreesd zijn, dat men bij ons een opperbevelhebber een te ruime bevoegdheid zou kunnen toekennen.

Ik vermeld alleen de betrokken artikelen der wet van 1907 en onthoud mij van alle toelichting.

OBERBEFEHL.

Art. 204. Sobald ein grösseres Truppenaufgebot angeordnet ist oder in Aussicht steht, wählt die Bundesversammlung den General.

Der General führt den Oberbefehl über die Armee. Er erhält vom Bundesrate Weisung über den durch das Truppenaufgebot zu erreichenden Endzweck.

Eine Entlassung des Generals vor beendigter Truppenaufstellung darf nur auf bestimmten Antrag des Bunderates' erfolgen.

Art. 205. Der Chef des Generalstabes wird nach Anhörung des Generals durch den Bundesrat gewählt.

Art. 206. Ist ein grösseres Truppenaufgebot ergangen, so besorgt das schweizerische Militärdepartement bis zur erfolgten Wahl des Generals die Geschäfte der Heeresleitung.

Art. 207. Ist der General verhindert den Befehl zu führen, so wird der Oberbefehl vom ältesten Armeekorpskommandanten und solange dieser nicht zur Stelle sein sollte, vom Chef des Generalstabes übernommen.

Art. 208. Der General befiehlt alle militärischen Massnahmen, die er zur Erreichung des Endzweckes des Truppenaufgebotes für notwendig und dienstlich erachtet. Er verfügt über die personellen und materiellen Streitmittel des Landes nach seinem Gutfinden.

Art. 209. Der General entscheidet, ohne an die Vorschriften dieses Gesetzes gebunden zu sein, über die Kriegsgliederung des Heeres. Er ist berechtigt Offiziere im Kommando einzustellen und Offizieren vörübergehend Kommandos zu übertragen.

Art. 210. Wenn der General das Aufgebot weiterer Heeresteile verlangt, so wird es durch den Bundesrat verfügt und vollzogen.

Art. 211. Das schweizerische Militärdepartement leitet den Territorialdienst.

Even systematisch is de regeling ten aanzien van het ‘Kriegsbetrieb der Verkehrsanstalten.’

Art. 217. Der Bundesrat oder nach erfolgter Wahl der General sind in Zeiten von Krieg oder Kriegsgefahr berechtigt, den Kriegsbetrieb der Eisenbahnen zu verfügen.

Damit geht das Verfügungsrecht über die Eisenbahnen, ihr Material und Personal und die Leitung des gesammten Betriebes an die Militärbehörden über. Das Personal darf seinen Dienst nicht mehr verlassen und ist den Militärgesetzen unterstellt.

Art. 218. Der Bundesrat oder nach erfolgter Wahl der General können der Anlage neuer Geleise, Bauten und Einrichtungen oder die Zerstörung bestehender Anlagen anordnen.

Art. 220. Diese Vorschriften gelten auch für die Dampfschiffunternehmungen.

Nadat het bovenstaande reeds gezet was, heeft de opperbevelhebber van land- en zeemacht, generaal Snijders, ontslag uit zijn ambt verzocht; de debatten in de vergadering van de Tweede Kamer van 6 November 1918, naar aanleiding waarvan die aanvrage is uitgelokt, geven mij geen aanleiding tot eenige wijziging van de in dit opstel verkondigde denkbeelden. Alleen is een scherp licht gevallen op het op blz. 421 vermelde teere punt in de verhouding van den opperbevelhebber tegenover den betrokken minister, i.c. den minister van oorlog: de op het gebied der oorlogsvoorbereiding feitelijk gedeelde verantwoordelijkheid heeft geleid tot een botsing tusschen legerleiding en departement als gevolg van verschil van inzicht in vraagstukken van organisatorischen aard.

E.

Griekenland in de oorlogsjaren 1914-1917.

De hoofdredakteur van een onzer grote dagbladen vroeg mij een jaar geleden of de Grieken wel op dezelfde planeet thuis behoorden als wij, - zo verbaasde hem mijn beweren dat de grote meerderheid van het volk met hart en ziel Venizelos is toegedaan, en dat voor Frankrijk en Engeland, maar voor Frankrijk vooral, bijna alle Grieken sympathie gevoelen. Hoe was dat mogelik na zulk een behandeling, na 't revolutionnair optreden van de minister, die immers door de geestelikheid zeer plechtig vervloekt was?

Om dat raadsel op te lossen dient men 't karakter en de geschiedenis van 't Griekse volk te kennen, en niet te vergeten dat men, vooral gedurende deze oorlogsjaren, in West-Europa slecht is ingelicht over de gebeurtenissen in de Levant. In dit geval hebben de Centralen ook bij 't doorzenden van berichten gebruik kunnen maken van de ‘binnenlijnen’; de hoofdoorzaak van onze gebrekkige onderrichting is evenwel de strenge censuur der Ententepers geweest, die weinig kritiek toeliet op 't beleid der geallieerde regeringen en telkens grove fouten had te verzwijgen. Daarin is eerst verandering gekomen toen de Griekse kwestie naar de wens van Frankrijk en Engeland was beslist. Sedert die tijd is 't mogelik geworden door partikuliere korrespondentie enig inzicht te krijgen in de woelingen die Griekenland zo lang hebben verdeeld; de uitmuntende brieven die de Atheense berichtgever van de ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ van tijd tot tijd zond, waren niet talrijk genoeg, en door te grote

tijdsruimte van elkander gescheiden, om ons Nederlanders op de hoogte te houden van de toestand.

Veel is ook nu nog onzeker. Wie niet beschuldigingen met bewijzen verwart, zal moeten erkennen dat wij in West-Europa tans niet kunnen zeggen hoever koning Konstantijn is gegaan bij zijn besprekingen met zijn zwager, de keizer van Duitsland; wij weten niet wat er waar is van alle geruchten over geheime installaties voor draadloze telegrafie, 't gereedmaken van geregelde of ongeregelde troepen die, als een Duits-Bulgaars leger op Saloniki zou aanrukken, de geallieerden in het Zuiden zouden bedreigen. Maar de hoofdzaken van het konflikt en van de loop der gebeurtenissen kunnen nu al vastgesteld worden. Van de vrij uitgebreide litteratuur die over de ‘Griekse kwestie’ van de laatste jaren bestaat, heb ik, behalve van verschillende tijdschriftartikelen en partikuliere brieven, voor dit opstel vooral gebruik gemaakt van drie boeken, te weten: A. Gauvain, *L'Affaire grecque* (Parijs, 1917), 't werk van een redakteur van 't *Journal des Débats;* E. Drerup, *Die Griechen von heute* (Gladbach, 1917), een beknopt overzicht van de geschiedenis der Grieken sedert 1821 en van hun beschaving, met een hoofdstuk over *Griechenland im Weltkrieg*, geschreven door een vurig bewonderaar van koning Konstantijn; P.D. Platykas, *La Grèce pendant la guerre* (Bern, 1918), een uitvoerig verhaal (354 blz.) van de gebeurtenissen, gevolgd door een verzameling der traktaten die betrekking hebben op het ontstaan en de geleidelike vergroting van de Griekse staat; de schrijver is een aanhanger van de koning, die hij als een martelaar voor de heilige zaak van Hellas beschouwt. Ik zal bij 't aanhalen van deze boeken alleen de namen der schrijvers noemen.

De strijd die Griekenland in de eerste drie oorlogsjaren verdeeld heeft, is een strijd geweest tussen twee beginsels van staatsbeleid, tussen absolute monarchie en volksregering door middel van een parlement.[1)] Venizelos is een staatsman die in zijn vroeger leven, gelijk bij dit konflikt, eerst revolutionnair is opgetreden toen alle wettige middelen machteloos bleken en de tegenpartij begonnen was met de konsti-

1) Drerup, blz. 47.

tutie te schenden; zo spoedig mogelik keerde hij terug tot de weg van orde en handhaving der wet. Hij werd uit Kreta naar Athene geroepen door een machtige militaire partij die een einde wilde maken aan de zwakheid van de bestaande regering, aan 't verval van leger en geldbestuur, waardoor alle kans op 't herwinnen van zuiver Griekse streken als de eilanden van de Archipel verloren scheen; zijn eerste daad was de eis aan de revolutionnaire officieren gesteld om zich aan te melden bij hun chefs en alles wat naar een pronunciamiento geleek te vermijden (1910).[1)] Hij steunde, aanvankelik tegen een groot gedeelte van het leger, de dynastie, en slaagde er in om binnen enkele jaren Griekenland ekonomies krachtiger te maken dan het in eeuwen geweest was; het verminderen der emigratie en het sterke stijgen der valuta waren de duidelikste blijken van de verbeterde toestand. Toen brak een korte periode van roem voor Griekenland aan. Venizelos had een toenadering te weeg gebracht tussen de Serviërs, de Bulgaren en de Grieken, waarvan het doel bereikt werd: de bestrijding van de Turken, vergroting van 't Helleense gebied. De Bulgaren hadden aan 't einde van de oorlog, nog voor de buit verdeeld was, zich onverhoeds op hun bondgenoten geworpen, maar met behulp van de Roemeniërs waren zij spoedig verslagen en binnen enger grenzen teruggedrongen dan eerst hun waren toegedacht. Met Servië had Griekenland een geheim verbond gesloten, dat voornamelik gericht was tegen Bulgarije en bepaalde dat ingeval van oorlog tussen een der beide staten en een andere macht, of in geval van een onverhoedse aanval gedaan door 't Bulgaarse leger op dat van Griekenland of Servië, de verbonden staten elkander met al hun militaire kracht te hulp zouden komen; het verbond was zuiver defensief en zou voorlopig tien jaren gelden.[2)] Dit geheim verdrag was tot stand gekomen de 19de Mei, meer dan een maand vóór de aanval van Bulgarije (in Junie 1913): Venizelos had blijkbaar voorzien wat

1) Een goed overzicht van Venizelos' leven en bedrijf vóór 1914 vindt men in een opstel van Prof. de Zwaan, getiteld *Venizelos' Verleden* en geplaatst in het tijdschrift *Stemmen des Tijds* (November en December 1916). Daar is ook litteratuur opgegeven.
2) Zie Platykas, blz. 413-426.

gebeuren zou. De vrede van Boekarest (20 Julie 1913) bracht geen verandering in het verbond tusschen Griekenland en Servië, die elkander ook ekonomiese voorrechten toekenden.

Groot was de populariteit van Venizelos reeds in 1912; de bezoekers van het Orientalistenkongres, in dat jaar te Athene gehouden, konden er zich van overtuigen, vooral wanneer zij ook meer afgelegen delen van Griekenland bezochten: in de kleine steden en dorpen van de Peloponnesus was zijn portret even sterk verspreid als, tenminste vroeger, in Duitsland dat van Bismarck. Zij die in de gelegenheid waren persoonlik met de eerste minister kennis te maken, kregen de indruk van een zeer bezadigd man, sober in woorden en gebaren, die liever luisterde dan sprak, geheel anders dus dan men zich een Griek pleegt voor te stellen. Door de gelukkig gevoerde oorlog tegen Turkije steeg zijn populariteit tot verering. Maar ook de koning, die als kroonprins in de oorlog van 1897 als zondebok voor de gebreken van het leger had gediend, werd tot een nationale held. Hij had ditmaal, eerst als kroonprins, daarna als soeverein, de Grieken ter overwinning gevoerd; zijn sukses werd in verband gebracht, en zeker niet ten onrechte, met de voortreffelike opleiding die hij vele jaren in Pruisiese dienst had genoten; de grote, maar minder in 't oog vallende, diensten bewezen door de Franse generaal Eydoux, die te voren het Griekse leger geheel had gereorganiseerd, werden daarbij te veel vergeten. Hellas voelde zich veilig in 't bezit van zulk een doortastend en verziend staatsman als Venizelos en van een koning wiens militaire bekwaamheid de plannen van zijn minister ten uitvoer had gebracht. Een veel verzonden prentbriefkaart uit die tijd had symboliese beteekenis: Konstantijn en Venizelos op hun veldstoeltjes gezeten bestudeerden te zamen de oorlogskaart.

Hoe zeer beiden verschilden, zou blijken toen Servië in oorlog geraakte. Gedurende de eerste dagen van Augustus 1914 waren beiden voor 't volgen van dezelfde gedragslijn, 't voorlopig in acht nemen van de neutraliteit; maar hun beweegredenen waren niet dezelfde. Venizelos begreep dat een oorlogsverklaring van Griekenland tot onmiddellik gevolg zou hebben dat de Oostenrijkse vloot zich meester maakte

van Saloniki, de enige haven die ter proviandering van het Serviese leger kon dienen; 't was dus in 't belang van de bondgenoot dat men geen dreigende houding aannam en zich alleen in alle stilte, zonder Bulgarije te tarten, gereed maakte om te hulp te komen voor 't geval dat land zich tegen Servië verklaarde. In die zin motiveerde de ministerraad zijn besluit en de regering te Belgrado heeft, naar men mag onderstellen, dat besluit goedgekeurd. Het argument was dan ook overtuigend, maar de vriendschap voor Servië zal niet de voornaamste drijfveer van de Griekse regering geweest zijn. Saloniki is de haven waarop al in vroeger jaren, behalve Servië, Bulgarije en Griekenland, ook Oostenrijk begerige ogen had geslagen; nu de stad van Turks Grieks was geworden, moest men vóór alles vermijden dat zij door Oostenrijk werd bezet: zulk een bezetting zou nooit tijdelik zijn en al dadelik aan de Centralen een steunpunt van onschatbare waarde geven voor krijgsverrichtingen die 't bevestigen van de Duits-Turkse heerschappij in de Levant bedoelden en tot uitslag konden hebben dat de handelsweg van Midden-Europa naar 't Zuid-Oosten verkort werd, buiten Griekenland om. Toen een paar weken later het gevaar voor bezetting door Oostenrijk verdwenen scheen, vermoedelik door het optreden van de Engelse vloot, ging Venizelos verder: hij bood aan de geallieerden de hulp van Griekenland aan. Maar deze verlangden die voorlopig niet; zij hoopten Bulgarije op hun zijde te krijgen en zij hebben pogingen daartoe zelfs nog in 't werk gesteld toen de Centralen door finantiële bijstand en uitgewerkte plannen van gemeenschappelike aktie het reeds lang met koning Ferdinand en zijn regering eens waren geworden. In Oktober 1914 vroegen de geallieerden de eerst door hen geweigerde steun, en Venizelos was daartoe bereid indien Roemenië tegelijkertijd mobiliseerde en de Entente twee divisies naar Macedonië zond om de Bulgaren in bedwang te houden. Roemenië weigerde en de Entente, die op Bulgarije bleef hopen, zond geen soldaten. De politiek van Venizelos was vastberadener en getuigde van scherper blik dan die der Entente. De Griek liet zich door de dubbelzinnige houding van Bulgarije niet van de wijs brengen; hij voorzag dat vroeg of laat Saloniki een der middelpunten van de strijd moest worden en dat het alleen door aansluiting bij Frankrijk

en Engeland voor Griekenland behouden kon blijven. Onverwrikbaar was zijn overtuiging dat de oorlog ten gunste van de geallieerden beslist zou worden en dat alleen van zulk een overwinning voor Griekenland iets te hopen viel. Immers, gesteld eens dat de Centralen ten slotte triomfeerden, wat zou dan 't gevolg wezen, ook al hadden de Grieken hun partij gekozen? In 't allergunstigste geval zou men hen in 't bezit laten van Saloniki, maar 't achterland, het verwaarloosde doch veel belovende Macedonië, zou stellig geheel Bulgaars of Oostenrijks worden, en kompensaties in 't Oosten, het verkrijgen van Griekse streken aan de kust van Klein-Azië, zou een overwinnend Duitsland nooit ten koste van zijn bondgenoot Turkije willen geven. Hier viel niets te winnen en bij tegenslag veel te verliezen. Alles moest Venizelos nopen tot deelneming aan de oorlog. 't Breken van zijn verbond met Servië zou 't werk vernietigen dat hij zo gelukkig was begonnen, 't herwinnen van alles wat Grieks van taal was; de ontrouw zou zich geducht wreken. Zijn sympathieën waren geheel aan de zijde der geallieerden en dat gevoel zal zijn verstand gescherpt hebben voor 't inzicht dat Engeland en Frankrijk verenigd niet konden verslagen worden. 't Toetreden van Italië en de steeds duideliker voor den dag komende gevoelens der Amerikanen versterkten hem later in die overtuiging.

Geheel anders stond de koning tegenover de beslissing die genomen moest worden. Hij kende de buitengewone kracht van het Duitse leger, waartoe hij jaren lang behoord had; hij had een onbeperkt vertrouwen in de Duitse krijgskunde en een overwonnen Duitschland kon hij zich niet voorstellen. Hij rekende het zijn plicht om Griekenland in geen geval dat machtigste van alle rijken tot vijand te maken. Hoe zijn gezindheid was reeds bij 't begin van de oorlog, blijkt uit het antwoord dat zijn gezant te Berlijn aan Wilhelm II gaf, toen deze hem vroeg om de neutraliteit op te geven; dat antwoord luidde: ‘De keizer weet dat *mijn persoonlike sympathie en mijn politieke overtuiging mij aan zijn zijde trekken;* ik zal nooit vergeten dat wij aan hem Kavalla te danken hebben; maar na rijpe overweging zie ik niet in hoe ik van dienst kan zijn door dadelik te mobiliseren, daar de Middellandse Zee in de macht is van de

Engels-Franse vloot, die mijn handels- en oorlogsvloot zullen vernietigen. Ik geloof dat ik de neutraliteit moet handhaven *die hem van voordeel kan zijn*, en ik geef hem de verzekering dat ik niet aan zijn vrienden, mijn naburen, zal raken, mits dezen niet raken aan onze belangen op de Balkan'[1]. Zeer terecht zegt Drerup van Konstantijn: 'Seinem innersten Wesen nach ist König Konstantin ein Bewunderer und Anhänger der Mittelmächte, ihrer monarchischen Regierungsform und ihrer von *einem* Willen geleiteten militärischen Macht'[2]. Voor de koning kon er nooit sprake zijn van 't prijsgeven der neutraliteit, tenzij ten bate van Duitsland.

In Maart 1915 leidde het verschil van inzicht tussen Konstantijn en Venizelos tot een breuk. De Entente vroeg aan de Griekse regering medewerking voor haar expeditie tegen de Dardanellen; de beloning zou een gebied van 120.000 K.M^2 in Klein-Azië zijn, de Griekse kolonies aan de kust met grote stroken van 't achterland. In twee zittingen van een kroonraad verdedigde Venizelos zijn voorstel om deel te nemen aan de onderneming; de bezwaren van de Griekse generale staf, die na ernstige studie tot de overtuiging was gekomen dat de Dardanellen door geen vloot geforceerd konden worden, trachtte hij uit de weg te ruimen door zijn plan om aan de golf van Saros, niet ter hoogte van Gallipoli, 15.000 man te landen, ter ondersteuning van de landingstroepen der geallieerden. De koning sloot de vergadering zonder dat een besluit was genomen, maar de volgende morgen liet hij weten dat hij alle deelneming verwierp. Venizelos vroeg en verkreeg daarop zijn ontslag; aan Gounaris, een vriend van Duitsland[3], werd opgedragen een nieuw kabinet te vormen. Het was een stout besluit van de koning om de minister die in de laatste jaren alles van de volksvertegenwoordiging gedaan kon krijgen, op deze wijze te vervangen. Maar Venizelos heeft zelf erkend dat de koning daarmee noch naar de letter noch naar de geest der konstitutie zijn macht te buiten ging. De

1) Platykas, blz. 346; brief van 25 Julie (oude stijl), 1914. Ik heb twee zinnen gekursiveerd.
2) Drerup, blz. 47. Hier is de kursivering van de schrijver.
3) Drerup, blz. 40.

verkiezingen hadden drie jaar te voren plaats gehad, het grote aantal Grieken die door de gelukkige afloop van de Balkanoorlog in het rijk waren opgenomen, hadden nog geen vertegenwoordigers in de Kamer (Griekenland telt er slechts één): men mocht dus aannemen dat niet het *gehele* volk zijn wens kon uitspreken. Die uitspraak kwam de 13de Junie daaraanvolgende, toen de nieuwe verkiezingen 184 aanhangers van Venizelos tegen 130 partijgenoten van Gounaris in de kamer brachten[1]. Men zegt dat de meerderheid veel groter zou geweest zijn, indien de regering geen pressie had uitgeoefend, en niet steun had gevonden bij kandidaten uit het herwonnen gebied die niet van Helleens bloed en geloof waren. Hoe het zij, de meerderheid was er, en na allerlei uitstel, gedeeltelik 't gevolg van Konstantijns ernstige ziekte (Mei en Junie 1915), kwam Venizelos op nieuw aan 't bewind.

In September mobiliseerde Bulgarije, volgens enkele kortzichtigen tegen Turkije, maar Venizelos wist beter. Hij legde de koning een dekreet voor ter mobilisering van het Griekse leger en deze tekende. In een kamerzitting van 5 Oktober drong de minister nogmaals met kracht op de naleving van het met Servië gesloten verdrag aan, en na een uitvoerig debat, waarbij alle mogelike excepties werden opgeworpen, werd de zienswijze van Venizelos met een meerderheid van 50 stemmen goedgekeurd. Nu greep de koning opnieuw in en tans zonder een reden te hebben als de in Maart aangevoerde; hij verzocht de minister zijn ontslag te nemen. Deze week, maar beschouwde de daad van de koning terecht als een schending van de geest der konstitutie; al ontslaat ook volgens de Griekse grondwet de soeverein ‘zijn ministers naar welgevallen’, het gebruikmaken van dat recht op zulk een wijze is niet anders dan een daad van absolutisme. Nog verder ging de vorst door een maand later de kamer te ontbinden. Venizelos gevoelde dat hij de weg van revolutie werd opgedrongen; hij ontried zijn aanhangers alle deelneming aan de nieuwe verkiezingen, waarvan hij begreep dat zij onder de pressie van de regering

1) Gauvain, blz. 50. Platykas, blz. 41, geeft een groter aantal Venizelisten op: 190 tegen 126, maar ik meen dat de cijfers van Gauvain juister zijn.

een zeer onregelmatig verloop zouden hebben. Het resultaat was dat in plaats van 750.000 kiezers, gelijk in Junie van 't zelfde jaar, er tans niet meer dan 200.000 aan de stembus verschenen. Zo kreeg Konstantijn een gehoorzame kamer.

Inmiddels had Bulgarije de 14de Oktober aan Servië de oorlog verklaard. Zij die 't verdrag met Servië tot nu toe als niet bindend beschouwd hadden, omdat het naar hun interpretatie uitsluitend tegen Bulgarije was gericht (er staat echter alleen ‘une tierce puissance’), konden zich van deze uitvlucht niet langer bedienen. Natuurlik vond men dadelik een andere: 't was nooit de bedoeling geweest om tegen Bulgarije te vechten wanneer 't met anderen verbonden zou zijn, dàt kon Griekenland niet wagen. Alsof men in 1913 het niet mogelik, ja waarschijnlik geacht moet hebben, dat een nieuwe oorlog groepen van staten, binnen en buiten het gebied van de Balkan, op elkander zou zien losstormen!...

De Griekse regering ontzag zich niet ook onder deze omstandigheden haar neutraliteit te proklameren. De trouwbreuk was niet te lochenen, en te schandeliker omdat Servië kort voor de oorlog (Mei 1914), toen een konflikt tussen Turkije en Griekenland dreigde, aan de Porte had laten weten dat het in geval van oorlog niet onverschillig zou blijven. Hoe zwak de houding van kroon en regering was, blijkt uit een paar argumenten die Platykas aanvoert: 't behoud van de staat is 't hoogste recht, en zolang er geen organisatie is boven de staten, die hun regels van recht kan opleggen, moet in elk internationaal kontrakt stilzwijgend worden aangenomen ‘une clause de décharge temporaire’, ten bate van de staat die uit zelfbehoud er behoefte aan gevoeld. Ook heeft volgens hem Servië door bijna in 't geheel geen satisfaktie te geven op 't ultimatum van Oostenrijk-Hongarije(!), misschien wel de oorlog gewild... Wij kennen die redenering: ‘c'est le lapin qui a commencé’.

Servië heeft gezwegen, in elk geval het verbond niet als verbroken beschouwd, hopend op betere dagen. Daardoor konden zijn ontredderde troepen door de Entente op Corfu worden gereorganiseerd; men bracht ze over naar een[1)2)]

1) Gauvain, blz. 85.
2) Platykas, blz. 44, 45 en 128.

bevriend en verbonden land, dat alle hulp in oorlogsnood had beloofd.

Er volgden nu achttien maanden van onrust en vernedering voor Griekenland. De Duitse propaganda deed al 't mogelike om, in de eerste plaats het leger, maar dan ook de burgerij, tegen de Entente en de politiek van Venizelos, herhaaldelik door een meerderheid in de Kamer goedgekeurd, op te zetten;[1] de gezant von Schenk verklaarde dat de geallieerden daarbij zijn beste helpers waren, en hij had gelijk. Beloften aan Griekenland wisselden af met steeds hoger eisen van ontwapening, van uitlevering van schepen en spoorwegen, telkens gevolgd door 't half toegeven van de Griekse regering en door stijgende verbittering der bevolking, die hoe langer hoe meer onder Duitse invloed geraakte. Over Venizelos werd een vervloeking uitgesproken, zijn aanhangers werden gekweld en vervolgd, de koning regeerde als een absoluut vorst. De Entente, die in Roemenië en Griekenland reeds heel wat vijanden had gekregen toen (in Dec. 1914) openbaar werd dat Rusland zich Konstantinopel dacht toe te eigenen, verloor tans nog meer terrein door haar met hongersnood dreigende maatregelen van blokkade. De vrees voor Bulgarije was intussen nog even groot. In September 1916 verklaarde de minister Kalojeropoulos, hoewel anti-venizelist, zich in een kroonraad voor oorlog tegen Ferdinand, maar de koning ontsloeg hem en stelde in zijn plaats als zijn eerste minister, men mag wel zeggen als zijn werktuig, Prof. Lambros aan. Onder diens zwak bestuur kwam het tot een uitbarsting met de geallieerden. Een détachement Franse soldaten werd door Griekse troepen tussen Athene en de Piraeus aangevallen en moest met verlies van vele doden retireren. In de stad werd tussen burgers gevochten. Een kort bombardement, waarbij zorg gedragen werd dat geen andere slachtoffers vielen dan de bomen van 's konings grote paleistuin, volgde, en de tragedie eindigde voorlopig met een plechtig défilé voor de vaandels der Entente als boetedoening van de Grieken.

Venizelos had enige maanden te voren met een deel van

1) Drerup, blz. 40, heeft hiervoor de sierlike benaming ‘die unauffällige Arbeit der Militärattachés der Mittelmächte’.

het leger de wijk genomen naar Saloniki, waar reeds in December 1915 de geallieerden zich hadden genesteld, ondanks een zwak protest van de Griekse regering. Zwak moest dat protest wel zijn, want het wantrouwen tegenover de Bulgaren, dat alle Grieken gevoelden, maakte voor hen 't bezetten van Saloniki door een sterk leger eigenlik een gewenste zaak; men wist en keurde goed dat Venizelos er op aangedrongen had.

Tot in Junie 1917 heeft het geweifel van de Entente en het onbetrouwbaar toegeven en terugnemen van Griekenland geduurd. Eerst toen nam men doortastende maatregelen. Als kommissaris der Entente verscheen Jonnart met een vloot voor de Piraeus; hij stelde een eenvoudig ultimatum: bombardement en landing van een leger of 't aftreden van de koning ten gunste van een zijner zoons. De koning gaf toe en verliet spoedig het land, de blokkade werd opgeheven; korte tijd daarna kwam Venizelos bekleed met zijn vroegere macht terug. Verschillende personen die terecht of ten onrechte als hoofdschuldigen aan de politiek van Konstantijn werden beschouwd, moesten het land verlaten. De tweede zoon van de koning aanvaardde de 13e Junie de regering. De rust keerde weer in Griekenland en de dreigende hongersnood werd afgewend. Alles herademde, nu, gelijk het in partikuliere brieven heet, ‘Griekenland terug kon keren tot de weg van eer en welvaart.’ Het plan dat Venizelos nooit had opgegeven, kon van lieverlede uitgevoerd worden. Een Grieks leger heeft medegewerkt aan 't verslaan der Bulgaren en het bevrijden van Servië; het sterke fort Rupel aan de Stroema, dat in Mei 1916 door de Bulgaren was bezet, en de steden Serres, Drama en Kavalla die eveneens door hen, zonder tegenstand van Konstantijns regering, waren veroverd, zijn opnieuw met Hellas verenigd, zij 't ook in een toestand die bewijst hoe de Bulgaren ‘het voorlopig bewaren van gevaarlike plaatsen’ hebben opgevat. Zij zijn jammerlik geplunderd. Een herinnering aan de vroegere regering is nog het te Görlitz geïnterneerde vierde legerkorps der Grieken, dat de drie bovengenoemde steden had overgegeven.

Het is niet noodig geweest bij de droevige gebeurtenissen van het jaar 1916 en begin 1917 lang stil te staan; wie uitvoerig ingelicht wil worden over het onwaardig bedrijf der

kibbelende Grieken en geallieerden kan zijn gading vinden bij Gauvain en Platykas. Van meer gewicht komt het mij voor hier twee vragen te bespreken die voor de beoordeling van het geheel een beslissend karakter hebben: hoe waren de gevoelens van de grote meerderheid der Griekse bevolking, en in hoeverre kan de geweldpleging van de Entente verdedigd worden? Men weet dat vrienden van Duitsland de behandeling door Griekenland ondervonden, gelijk plegen te stellen met de handelwijs van Duitsland ten opzichte van België.

In Augustus 1914 was Griekenland zeer stellig op de hand der geallieerden[1]. Voor Rusland heeft men er nooit sympathie gevoeld, maar des te meer voor Frankrijk en Engeland. Aan de Fransen gevoelen de Grieken zich verbonden door de hulp die zij bij hun nooit volkomen gestaakte strijd tegen de Turken hebben ondervonden, maar meer nog door overeenkomst van aanleg. In Athene komt men nog met Frans de wereld door; een Griek te Parijs heeft met niet zo heel veel overdrijving kunnen zeggen dat de salontaal in Athene noch ‘gezuiverd’ Oudgrieks, noch de volkstaal van onze tijd, maar Frans is. Het Italiaans, dat vroeger in de Levant de verkeerstaal was, is meer en meer verdrongen door het Frans, niet het minst door de menslievende werkzaamheid van de Franse geestelike orden in de door Grieken bewoonde delen van Klein-Azië. Door die oude liefde voor Frankrijk is te verklaren dat de dwangmaatregelen, vooral door Franse troepen genomen, geen diepe wrok hebben nagelaten. De kranten die in 1916 jubelden over de slag die de Grieken aan de Franse troepen te Athene hadden toegebracht, waren vooral trots omdat men zich gemeten had met ‘les héros de Verdun.’ Met Engeland bestaat zulk een gevoel van natuurlike verwantschap niet, maar het is 't land dat door zijn machtige vloot voor 't maritieme Griekenland de sterkste vriend kan zijn. Ook heeft 't filhellenisme der Engelsen en meer nog hun anti-Turkse politiek, een gevoel van dankbaarheid en vertrouwen doen ontstaan dat veel vergeeft. Toen ik gedurende de Boerenoorlog tegenover Grieken 't onrecht en de wijze van oorlogvoeren der Engelsen hemel-

1) Drerup, blz. 40.

tergend noemde, werd mij geantwoord dat ik eigenlik gelijk had, maar dat zij als patriotten Gladstone niet konden vergeten voor Chamberlain. Slechts een hunner, de dichter Palamas, koos openlik partij voor de Boeren in een van geestdrift gloeiend lied op de helden van Zuid-Afrika.

Duitsgezind waren in 1914 voornamelik de koning en zijn omgeving, waaronder behalve de hofkringen ook de hoofdofficieren van 't leger begrepen moeten worden. Natuurlik had men ook in andere kringen, vooral onder de geleerden, bewondering voor de Duitse wetenschap, maar deugden en gebreken der beide volken zijn te verschillend dan dat zij zich tot elkander aangetrokken voelen. De vriendschap tussen Duitsland en Turkije deed het overige. Zelfs mannen die in Duitsland hadden gestudeerd en in hun boeken de duidelikste blijken van Duitse invloed tonen, verzekerden in een intiem gesprek dat de Duitse geest hun onbegrijpelik was. Wat alle Grieken gemeen hebben, is hun afkeer van Bulgaren en Turken, in wie zij van den aanvang af de openlike of geheime bondgenoten van de Centralen zagen. Dit alles moet men in 't oog houden om te begrijpen dat Venizelos, al beriep hij zich op een geheim verdrag met Servië, een verdrag dat buiten het volk om gesloten was, toch in waarheid een politiek voerde die op het gevoel van de natie was gebaseerd. De houding van de Entente, eerst haar marchanderen met Bulgarije en daarna haar gedrag tegenover Griekenland, heeft de stemming wel gewijzigd, maar niet blijvend. Een vriendschap van een eeuw wordt niet door verongelijking gedurende enkele jaren te niet gedaan, als de band niet uitsluitend door verstandelike overwegingen gesloten is. Geen volk heeft 't jonge Griekenland meedogenlozer bespot dan de Fransen, maar de satiren van About en de ironie van reisverhalen als die van Deschamps en Pernot worden vergeten en vergeven, terwijl de teorieën van de Tiroler Fallmerayer, die de echtheid van de Griekse stamboom ontkende, nog na bijna een eeuw hun verontwaardiging opwekt.

De tijdelike impopulariteit van Venizelos te Athene, zich uitend in 't anathema door de geestelikheid uitgesproken, moet men niet met onze Westerse ogen beschouwen en die vervloeking niet al te zwaar opnemen. Zij is veeleer een

fraai dramaties gebaar geweest, dat lucht gaf aan de ontstemming. De Grieken leven sneller dan wij en ook de Oudheid kent voorbeelden genoeg van een verrassend omslaan der volksmening. Bovendien, elke magiese handeling kan ongedaan worden gemaakt. De Grieksche folklore verhaalt van 't gebruik om als 't uur van sterven nadert wat zout te werpen in een glas water, met de wens: ‘Zo mogen de vervloekingen die ik in mijn leven uitgesproken heb, krachteloos worden’. Misschien is voor Venizelos het zout reeds in het water geworpen.

En nu de tweede vraag. De geallieerden beroepen zich op drie argumenten ter verdediging van hun gedrag. 1°. Frankrijk, Engeland en Rusland waren, van de oprichting af, voor de Griekse staat beschermende en waarborgende mogendheden (‘puissances garantes’ is de term van het protokol), die de dynastie hebben ingesteld en voor de handhaving van de staatsregeling behoren te waken; wanneer de koning de konstitutie schendt is 't hun plicht in te grijpen. 2°. De meerderheid van het Griekse volk, vertegenwoordigd door 't ministerie Venizelos, verlangde het naleven van 't met Servië gesloten verbond en heeft onze hulp ingeroepen. 3°. De veiligheid van 't leger te Saloniki, dat streed voor de belangen van Servië en het daarmee verbonden Griekenland, werd bedreigd door de handelingen van Konstantijn, die het duidelik gebleken voornemen had om, als een Duits-Bulgaars offensief tot diep in Macedonië drong, ons leger in de rug aan te vallen. - Bij 't eerste argument mag men vragen of de Entente even nauwgezet voor de konstitutie was opgekomen als die eens in haar voordeel was geschonden, al wordt door die vraag de rechtsgrond niet ontkend. Maar de zwakheid van de verdediging op dit punt ligt hierin dat eerst te elfder ure men die plicht gevoeld heeft, nadat door beloven en dreigen tegenover Bulgarije en Griekenland beide naties als gelijken waren behandeld. Veel sterker zijn de beide andere argumenten. Inderdaad verdedigde de Entente te Saloniki niet alleen haar eigen belangen, maar 't wel en wee van Servië en Griekenland, en dat in overeenstemming met de duidelike wens van een wettig besluit der Griekse volksvertegenwoordiging. Het is alleen onbegrijpelik dat die expeditie naar Saloniki in Frankrijk zo veel tegenstand

heeft moeten overwinnen; de uitkomst heeft bewezen hoe juist de blik was van Briand, die, o.a. tegen Clemenceau, haar noodzakelik achtte. Aan die tegenstand en aan de zwakheid der Entente in de eerste jaren van de oorlog is het toe te schrijven dat zij met onvoldoende strijdkrachten werd ondernomen, waardoor weer de aarzelende houding tegen Griekenland verklaard wordt. Dat de Entente reden had om koning Konstantijn te wantrouwen, is zeker. Zijn sympathie voor Duitsland was bekend en hij begon hoe langer hoe meer de allures van zijn keizerlike zwager aan te nemen. De toespraken die hij tot zijn soldaten hield om hun blinde gehoorzaamheid aan de persoon van de monarch in te prenten, deden denken aan de krijgshaftige welsprekendheid waardoor Wilhelm van tijd tot tijd de wereld placht te verschrikken of te vermaken. Gauvain (blz. 106) beweert dat in de bureaux van het vierde legerkorps, dat zich door de Duits-Bulgaarse troepen liet interneren, dokumenten gevonden zijn die bewijzen dat onder het ministerie Skouloudis (voorjaar van 1916) een overeenkomst was gesloten met de vijanden der Entente. Men heeft mij gezegd dat er nog andere overtuigende stukken in 't bezit der Fransen zijn, die men voor als nog niet publiek wil maken om de herstelde eendracht van het Griekse volk niet opnieuw in gevaar te brengen. Wat hiervan zij, de vrees voor verraad was bij de Entente aanwezig en hun maatregelen krijgen daardoor het karakter van uit noodweer te zijn geschied. Tevens blijkt hieruit hoe onjuist de vergelijking is met het geweld dat België is aangedaan. België heeft vastberaden weerstand geboden aan een lang voorbereide, voortreffelik georganiseerde aanval op de bezworen neutraliteit, Griekenland heeft geleden onder de onvastheid van de politiek der geallieerden, die de trouwbreuk aan haar bondgenoot Servië gepleegd en door de minderheid van het Griekse volk goedgekeurd, heeft geduld.

Veel onheil is over Griekenland gekomen, niet omdat het een klein, maar omdat het een verdeeld land was. Die verdeeldheid is voor een groot gedeelte te wijten aan de vorst, die, zij 't ook met goede bedoelingen, heeft willen regeren tegen de tradities van zijn volk.

D.C. HESSELING.

Nieuw-Amerika.

Amerika. Indrukken, aanteekeningen, opmerkingen; door Jhr. J.C. van Reigersberg Versluys, C.I. Nijhoff, 's Gravenhage, 1917.

Met opzet werd deze aankondiging zoo lang achtergehouden. Want al bereisde deze ingenieur de Vereenigde Staten op zijn doortocht naar Indië in de maanden Mei-Augustus 1916, duidelijk blijkt uit zijne aanteekeningen dat aldaar nog volle vrede heerschte. Wèl begon het bloed te koken: ‘President Wilson's Röntgen-portret met ontbrekende ruggegraat, kwam den schrijver tot vervelends toe onder de oogen.’

Hoe ver liggen die tijden achter ons! Wie zoude nu nog dezen oud-rector magnificus van lichaamszwakte beschuldigen? En zoo is op alle gebied dit boekje wel niet verouderd, doch misleidend; zij het ook geheel buiten schuld van den schrijver. Kort na het verschijnen ter hand genomen door den landgenoot, die in Amerika enkel het paradijs van den dollar ziet, zoude het lezen dan ook slechts diens eenzijdige opvatting van het leven daarginder versterkt hebben; heden ten dage, nu de Vereenigde Staten toonen wat zij vermogen óók op ander gebied dan waarop enkel stoffelijke winst is te behalen, kan het frisch geschreven werkje geen kwaad meer doen; integendeel maakt zulk een deskundig overzicht der industrieele wonderen van de Nieuwe Wereld slechts beter begrijpelijk hoe dit overzeesche rijk zich uit een toestand van volslagen *unpreparedness* zoo snel kon opwerken tot een oorlogsmacht van den eersten rang.

Bij zijn gehaast trekken van New-York naar San-Francisco heeft de schrijver niet waargenomen wat zelfs aan de jaren

lang daar te lande rondspeurende duitsche diplomaten en geleerden ontsnapte: de buitengewone opofferingsgezindheid van den Yankee, diens *enthousiasme*. Geld is voor hem slechts middel, geenszins doel. Niet alsof deze oorlog noodig ware om zulks duidelijk te maken! Geen grooter genot dan het geregeld kennisnemen van de degelijker Amerikaansche tijdschriften, zooals de republikeinsche *Outlook* en de democratische *New Republic*. Want de geest welke uit dezen spreekt, geeft zelfs aan een lezer in oud-Europa nieuwe krachten, maakt hem jonger: dat wil zeggen, voert hem terug naar de idealen van zijn eigen onbedorven tijd.

Hoe weinigen echter aan deze zijde van den Oceaan slaan acht op de geestesstroomingen daarginder! Richten hoogstens den blik westwaarts om te volgen het dagelijks rijzen en dalen der Steels!

Haast zou men tot het besluit komen dat het voor een volk een groot voorrecht is *geen* geschiedenis te hebben! Als een blok aan het been sleept men het verleden voort, voelt zich gebonden door precedenten, zoekt angstvallig naar wat vroegere ervaring leert. Alsof niet de toestanden zich zóó geheel wijzigden, dat alle terugblik tijdverlies is! Daarenboven, een land zonder verleden is als de jongeling. Het leven heeft hem nog niet gedwongen zijne idealen te kortwieken; met al zijn hart en al zijn ziel geloovend aan de eindelijke zege van het Goede, het Edele, het Ware, is hij bereid in dien strijd goed en bloed te offeren. Het is waarlijk geen toeval dat bij alle omwentelingen de jeugd in de voorste gelederen staat, zich zonder bedenken bloot geeft op den top der barricaden.

Zoo ook is Amerika jong! Haar edele gevoelens behoefden niet wakker geschud te worden door dezen oorlog. Van verdooving was nog geen sprake. Maar wèl ontbrak Amerika, wat ook de jeugd niet heeft. Want eerst deze oorlog heeft de bewoners der Vereenigde Staten genoodzaakt in zich zelf te keeren, hunne tekortkomingen te overzien.

Deze bleken vele te zijn. Tot ieders - en ook tot eigen - verbazing ontbrak het meest datgene waarin zij meenden het sterkst te wezen: organisatie. Honderdduizende organisators van den eersten rang telt inderdaad Amerika, doch allen

slechts werkende in eigen, besloten kring. *Help yourselves* is ieders wapenkreet; van samenwerking geen spoor!

Het individualisme viert hoogtij in Amerika. Dit maakt haar roem uit en haar kracht. Trouwens geen ander merkteeken past aan de democratie. Doch nu de Vereenigde Staten plotseling gesteld werden voor een ongekende taak, bleek, wat in tijden van vrede voorsprong gaf, een *handicap* te worden. Bij de voortbrenging de uiterste zuinigheid te betrachten, zoodoende aan de concurrentíe het hoofd te kunnen bieden, was vroeger het parool. Nu daarentegen de oorlog alle concurrentie ophief, de kosten van voortbrenging bijzaak werden, stond men plotseling voor een geheel ander probleem. Zoo snel mogelijk voortbrengen, zoo snel mogelijk het voortgebrachte vervoeren, ziedaar wat de tijden gebiedend eischten. Het groote, het eenige thans te duchten gevaar was: *vertraging;* één minuut te laat en de zege konde verkeeren in nederlaag.

Wel stonden millioenen en millioenen arbeiders ter beschikking. Maar arbeiders enkel met handen; hersenloos. En nu wreekte zich wat den heer van Reigersberg Versluys opviel, trouwens iedereen moet treffen bij het bezoeken van Amerikaansche reuzenfabrieken:

> De machines helpen den arbeider, maar evenzeer maken zij er een machine van. Op een groote horlogefabriek, die ik bezocht, werkte een personeel van 3000 mannen en vrouwen. Voor alles machines. Maar de eenige afdeeling waar nagenoeg alle werklieden vaklieden zijn, is die waar de machines hersteld worden. Een 300-tal. Van de overigen doet 80% een zelfde handgreep, uur na uur, dag in dag uit. Van de 3000 zijn er geen 100 die werkelijk horlogemaker zijn, en de eenvoudigste herstellingen kunnen verrichten. In de groote autofabrieken te Detroit ziet men duizenden arbeiders bezig met de vervaardiging van onderdeelen en het in elkaar zetten daarvan. Maar slechts een uiterst gering aantal kan een vijl, boor of beitel hanteeren. Hetzelfde is het geval in zoovele andere bedrijven; bij de vervaardiging van kabels, auto-banden, conserven, vloeistoffen, of wat ook. En dat die verregaande arbeidsverdeeling zeer ongunstig werkt op de arbeiders zelf, bleek mij wel toen, waar ik er ook naar vroeg, steeds het als een loffelijke maar groote uitzondering werd beschouwd, wanneer iemand verzocht het werk waaraan hij eenmaal gewend was, te ruilen met een ander.
> Zelfs in de winkels kennen vele bedienden hun eenvoudig werk niet. Inpakken van het gekochte doet men in het algemeen maar

> zeer middelmatig. Een hotelmeid brengt weinig van het schoonmaken terecht, wanneer de stofzuiger onbruikbaar is. Zoo gaat 't in alles.

Om gelijke redenen duurde het - tegen aller hoop en verwachting in - zóó langen tijd vóór Amerika de tienduizenden kanonnen en vliegtuigen kon leveren, waarnaar de Verbondenen zielsverlangend uitzagen.

Eerlijk erkent een amerikaansch deskundige: ‘Het is voor ons hoogst moeilijk naar fransche werkteekeningen te arbeiden. Ik weet een amerikaansche fabriek van automobielen, welke jaren geleden een fransch merk overnam. Het was een flinke firma. Maar het kostte haar bijna een half millioen dollars vóórdat zij een dozijn goed werkende auto's van dat stelsel in den handel kon brengen. De schuld lag niet aan de werkteekeningen. *The trick was in the hand and fingers of French artisans. And French artisans were not present*’.

Dàt was in vredestijd; en nu, in oorlogsdagen! Amerika zoude maken volgens fransch type kanonnen en houwitsers van 155 millimeter. De werkteekeningen kwamen over in Juni 1917. Het duurde tot einde September voor deze ‘vertaald’ waren; d.w.z. omgewerkt naar amerikaansche maten en materialen. Want deze zijn van andere afmetingen dan de fransche. Ziehier wat de ervaring leerde:

> En de werkteekeningen zelve boden vele moeilijkheden. Gelijk al zulke fransche teekeningen, laten zij veel over aan den uitvoerder, den geschoolden werkman, den articst-werkman (*mechanic-artist*). Onze amerikaansche werkteekeningen kunnen *niets* overlaten aan den uitvoerder. Zij moeten in de puntjes zijn. Die fransche teekeningen moesten dus voor ons doel heelemaal omgewerkt worden.
> En haar aantal was nog al groot. Voor den houwitser waren bijv. meer dan 300 teekeningen noodig. Dat wil zeggen: meer dan 300 *vellen* met teekeningen, want op vele vellen stonden verschillende figuren.
> En wij hadden maar een kleine staf. Het was buitengewoon moeilijk teekenaars te krijgen. Werkelijk goede heelemaal niet in voldoend aantal. Dus moesten wij ons wenden tot de particuliere nijverheid, en deze overhalen, zuiver uit vaderlandsliefde, teekenaars te *leenen* aan de Rijks constructiewerkplaats.
> Maar bovenal, ons technisch toezichthoudend personeel, mannen, werkelijk goed vertrouwd met kanonnen en affuiten, en de daarvoor noodige teekeningen, was belachelijk klein. In de afdeeling kanonnen bedroeg het aantal bedreven technici *drie*. In die der affuiten

vijf. Alle anderen waren geplaatst en noodig in de overige afdeelingen: bijv. geweren.

En samenvattende besluit de verhaler:

> The brains containing the whole of our technical directing knowledge about guns and guncarriages throughout the whole of last summer; selecting types, scrutinizing old types, studying new types, getting drawings, supervising the translations of drawings, seeing manufacturers, telling manufacturers and telling new reserve-officers just what sorts of manufacturing would be necessary, hunting factories, hunting draughtsmen, hunting engineers, spreading themselves out over everything, starting everything - those brains, those officers were *eight!* (William Hard, in *the New Republic*, Mei 1918).

Van zelf spreekt dat hoe koortsachtig ook gearbeid werd in de Rijks constructiewerkplaatsen, hoezeer deze werden uitgebreid tot in het reusachtige, toch ook de particuliere nijverheid ter hulpe moest worden geroepen.

En nu stond men in eens voor een vreemd, geheel nieuw verschijnsel! Altijd had de immigratie voldoende menschenmateriaal den industrieelen Moloch toegevoerd. Zonder eenige gewetenswroeging konden de fabrikanten de loonen laag houden, werklieden aannemen en ontslaan. (*Hire and fire*, volgens de schilderachtige amerikaansche uitdrukking. Want men ontslaat den werkman niet, jaagt hem niet weg, maar schiet hem weg als uit een kanon, doet hem verdwijnen in het Niet!) Doch nu: in plaats van te groot aanbod, handen te kort. De immigratie had opgehouden; de loonen stegen derhalve door geringer aanbod; de eene fabrikant overkroop den andere. Een ongelooflijk heen en weer trekken van de arbeiders was het gevolg van dezen fabrikantenwedloop in het overbieden. Zoo namen bijv. de Bethlehemmer staalwerken van Mei 1916 tot Mei 1917 niet minder dan 55.859 nieuwe arbeidskrachten aan... doch verloren er door vertrek 49.540. Het volgende jaar was het nog erger: tegen 57.423 nieuw aangenomenen vertrokken uit de fabriek 56.771. En nog steeds klimt de verhouding, keert zich zelfs om. Voor 1918 berekent de maatschappij dat de *labor-turnover* zal zijn 118%; d.w.z. op elke 100 te bezetten plaatsen komen 118 nieuwe krachten. Het bedenkelijkste van alles is de daardoor ontstane vertraging: veel tijd gaat verloren vóór de nieuweling wegwijs is.

Daarenboven: de werklieden - velen althans - maakten van hunne macht gebruik, of juister: misbruik. Saboteerden. Waarom zich af te sloven, waar niemand dorst weg te jagen? Vergeet daarbij niet, dat het lang duurde vóórdat de groote massa des volks doordrongen was van de beteekenis van den strijd. Voor den gemiddelden Amerikaan zegt Europa niets. Vallen wij hem daarover niet te hard: voelen wij veel meer voor hetgeen er in China gebeurt? En China ligt niet zoo véél oostelijker van onze landen, dan Europa van Amerika.

De sabotage was trouwens reeds vóór den oorlog een geducht werkmans strijdmiddel geworden. De organisatie, bekend onder den naam van *Industrial Workers of the World*, welke tot eenig doel heeft de dekapitaliseering der maatschappij, predikte openlijk het vernietigen der grondstoffen, het vernielen van werktuigen, het in brand steken van fabrieken, het bederven der vervaardigde goederen, naast eenige meer in het geniep werkende middelen: traag arbeiden, slordig afwerken, zich vergissen bij het pakken, zenden aan verkeerde adressen, het verklappen van fabrieksgeheimen. Bij de spoorwegen: het verkeerd stellen van seinen; in hotels, het rondzaaien van ongedierte, enz. enz.

En dat deze misdadige denkbeelden niet woelden in de hersenen van enkelen, maar ontzaglijke menigten besmetten, bewijst het feit dat in vijf maanden tijds de organisatie 271.000 dollars inde aan lidmaatschappen en door verkoop van vlugschriften.

Niet alsof alle grieven van grond ontbloot waren! Nergens wordt zóó gedachteloos het menschenmateriaal verbruikt als in de Vereenigde Staten: mannen, vrouwen en kinderen. Nergens is de arbeider reeds zóó jong geheel versleten. De nooit ophoudende immigranten-stroom maakte zulk een *waste*, zulk een krachtverspilling mogelijk, voordeeliger dan een humane behandeling.

Sabotage, reeds een ware landplaag, dreigde door den oorlog een ramp te worden. Niet het minst in die Staten, waarin veel hout te vellen en te vervoeren was voor vliegtuigen, affuiten en geweerkolven. De regeering moest dus wel ingrijpen. Ingesteld werd een *Spruce production division of the United States Signal Corps*, met zetel te Port-

land; een handig kolonel belast met het organiseeren der houthakkerij. Het gevolg was dat de sabotage, welke reeds aanmerkelijke vertraging in den aanvoer veroorzaakte, in korten tijd geheel ophield. Kolonel Disque voerde nl. den achturigen werkdag in; stelde houtprijzen vast en arbeidsloonen, en vereenigde de arbeiders in een *Loyal legion of Loggers and Lumbermen*, welke binnen het jaar honderdduizend leden telde.

Ook de ijzerindustrie verkeerde in moeilijke omstandigheden. Hardnekkig hadden de groote fabrikanten steeds elke poging tot organisatie der arbeiders onderdrukt. Zelfs het oprichten van officieele arbeidsbeurzen wisten zij tegen te houden; hierin trouwens gesteund door de reeds georganiseerde arbeiders, die van hunnen kant de markt in de hand wilden houden, om zoodoende de ongeorganiseerden te dwingen zich bij hen aan te sluiten.

En de justitie was genoodzaakt het onrecht den loop te laten. Zoo moest bijv. het amerikaansche hoogst gerechtshof een wet van den Staat Washington ongeldig verklaren, waarbij van regeeringswege kostelooze arbeidsbeurzen waren ingesteld.

Ook hier moest dus president Wilson gebruik maken van zijne in dezen oorlogstoestand werkende bevoegdheden. Ingesteld werd een *United States Employment Service*, dat met 1 Augustus dezes jaars in werking tredende, onmiddellijk 500 bijkantoren opende, verspreid over het geheele land.

Loongeschillen beslist sedert geruimen tijd de *National Wat labor board*. Hoezeer de invloed van deze instelling gevoeld wordt door de fabrikanten, bewees het onlangs voorgevallene te Bridgeport, waar een 54-tal geweer- en munitiefabrieken werkzaam zijn. Bij een dezer brak eene werkstaking uit, waarbij tienduizend arbeiders hun taak nederlegden. De *Board* zoude uitspraak doen in het loongeschil; doch vóór dat de beslissing viel, verzochten de overige fabrikanten dat de *Board* tegelijkertijd bij hen de loonen zou vaststellen. Want alleen zoodoende zoude verdere onrust voorkomen worden. Blijkbaar waren deze fabrikanten wèl overtuigd dat de uitspraak ten gunste der stakenden zoude zijn!

Ook gaat thans de werkgever veel zuiniger om met zijn menschenmateriaal. Slechts weinigen hadden reeds vóór dezen

krijg daarvan de beteekenis begrepen. Zoo de White Motor Company te Cleveland. Dáár bedroeg indertijd de gemiddelde leeftijd der arbeiders slechts 26 jaar! Wel een bewijs van het vroeg oud-worden; het wegens verval van krachten vroeg moeten opgeven van den inspannenden arbeid. De fabrikanten wijzigden de werkzaamheden zoodanig, dat ook ouderen daaraan konden blijven deelnemen. Nu bedraagt de gemiddelde leeftijd der arbeiders 40 jaar, zonder dat de voortbrenging, in het geheel genomen, daaronder lijdt.

Niet slechts de nijverheid leert zuinig worden. De oorlog heeft in de zuidelijke staten een emigratie doen ontstaan naar het Noorden, waar hooger loonen te verdienen zijn. Niet minder dan 500.000 kleurlingen zijn die staten uitgetrokken, zoodat de landbouw krachten te kort komt. De overblijvenden moeten dus met meer welwillendheid worden behandeld, wil men een volksverhuizing voorkomen. Te meer daar zoovele zwartjes thans het geweer dragen. *God bless you*, *boys*, riep een blanke geestelijke het voorbijtrekkende kleurlingenregiment toe. Welke dominé zoude zulk een zegen hebben uitgesproken vóór den oorlog! Eerst nu leeren noodgedwongen de Amerikanen hunne getinte medemenschen als broeders aan te zien; evenals de Engelschen de Indiërs, de Franschen de Afrikanen. Een aardig staaltje van de plotseling geheel andere verhouding tusschen beide rassen, geeft luitenant Mc. Kaine (zelf een kleurling) in *The Outlook* van 22 Mei 1918.

Een blank soldaat maakt een praatje met den naast hem gezeten kameraad-kleurling. Plaats van gesprek is het Mammoth auditorium in kamp Upton (New York), - een groote zaal, gebouwd door het negerregiment ‘the Buffaloes’, geheel op eigen kosten - met bijstand van blanke vrienden. Oorspronkelijk enkel bestemd voor militaire oefeningen bij ongunstig weer, dient de zaal thans tevens voor lezingen, repetities van zangvereenigingen (in het amerikaansche leger wordt veel werk gemaakt van den zang), voor lichtspel-vertooningen, voordrachten, godsdienstoefeningen, enz. enz. al naar uur en dag der week.

‘Is dit gebouw van jullie?’ vraagt de blanke.

‘We bouwden en betaalden het; 't zal dus wel zoo wezen’, luidde het antwoord.

‘Maar’, vervolgt de blanke kameraad, ‘ik dacht dat ik het onlangs zag gebruiken door blanken.’ (Tot juist begrip diene, dat vóór den oorlog nooit blanken een lokaal zouden huren, door zwarten gebezigd; het was als besmet).

‘Best mogelijk’, zegt de nikker, ‘maar dan was het met *onze* toestemming. Zie je deze bank, waarop wij samen zitten? Wel, die heb ik uit mijn eigen zak betaald, doch je mag er gerust van gebruik maken. Wij gaan zelfs 't heele zaakje present doen aan de Regeering, als wij de kosten er hebben uitgehaald. Veertigduizend dollar, en al het ruwe werk deden wij zelf.’

‘Komen hier dikwijls blanke soldaten?’

‘Kijk maar eens rond. Zie je er niet veel? Wel, 't is juist zooals altijd: evenveel blanken als kleurlingen.’

‘Ik dacht dat jelui het heelemaal voor je zelf wilden houden.’

‘*Well*’ (men kent dat amerikaansche stopwoordje) - en thans eindigde het gesprek, want de pauze was afgeloopen: ‘vele blanken hielpen ons met geld, en ik heb vele blanke vrienden in het kamp. Waar *ik* heenga, mogen ook *zij* komen. En overigens: zoolang jelui blanken geen onderscheid maken, doen wij 't ook niet. Volgende week treden hier twee blanken voor ons op: wij betalen hen even goed als ieder ander. En nu luister, want het scherm gaat op.’

Op deze wijze heeft de oorlog een vraagstuk opgelost dat meer en meer in het Zuiden bekommering verwekte en onoplosbaar scheen op vreedzame wijze. Want de kracht der gekleurde bevolking nam toe en de verhouding tusschen beide rassen werd eerder slechter dan beter.

Ook de Indianen ziet de Amerikaan thans aan met een ander oog. Niet meer zal een onderwijzer, teneinde zijne leerlingen aan te sporen bij het onkruid wieden, deze toeroepen: Jongens, stel je voor dat iedere plant een Indiaan is! Want niet alleen blijken de roode broeders even voortreffelijke krijgsmakkers als de zwarte dito's, maar reeds in de eerste oorlogsleening teekenden zij voor dertien millioen dollar!

Zoo brengt de krijg de menschen samen! Niet minder de levenlooze weermiddelen. Hoe weinig verband bestond er tusschen de amerikaansche spoorwegmaatschappijen; hoe

bestreden zij elkaar op leven en dood! Wij weten wel bij ervaring, hoe vinnig twee baasjes in de korte broek elkander te lijf kunnen gaan; maar slechts een flauw begrip kunnen wij er ons van vormen welk een verlammenden invloed op het vervoer 2905 spoorwegpotentaten kunnen uitoefenen, die over 639.000 kilometers tweelingrails heerschen. En nu door den oorlog het vervoer in alle richtingen ontzaglijk toenam; elk oponthoud noodlottig kon worden, *moest* de regeering wel ingrijpen. Straks is reeds gewezen op de arbeiderslegers, welke ten gevolge van het overbieden der fabrikanten als weversspoelen heen- en weerschieten van de eene landstreek naar de andere; onmiddellijk verhuizende zoodra zij vernemen, zij het slechts bij geruchte, dat elders meer is te verdienen. Maar ook nieuwe moeilijkheden deden zich voor. Een vredig stadje in West-Virginia zag plotseling het inwonertal van 400 tot 12.000 stijgen, wegens het oprichten eener munitiefabriek. Een zeer gevaarlijke fabriek; zoodat de werklieden, niettegenstaande de hooge loonen, gewoonlijk na enkele weken weder vertrokken. Verbeeldt u hoe een stationschef het hoofd moet omloopen, die nog kort geleden hoogstens tien kaartjes per dag uitgaf en nu in eens het aankomen en weggaan moet regelen van 288.000 reizigers per jaar! Bedenkt daarbij hoezeer het goederenvervoer toenam wegens de standaardfabrikage in massa's. Zoo leverden bijv. ten behoeve van het onlangs te water gelaten stalen stoomschip *Agawam* - het eerste van een standaard-type van 5500 ton draagvermogen - niet minder dan 283 fabrieken uit alle deelen des lands grondstoffen en afgewerkte onderdeelen. En dan het troepenvervoer! In de eerste zes maanden van 1918 waren niet minder dan 3.200.000 militairen uit alle windstreken naar de oefeningskampen te brengen.

Eendracht maakt macht! Dàt leert thans Amerika; en eerst deze oorlog herschiep den Statenbond in een *Empire!*

Zuinig worden op alles, in alles - ziedaar het wachtwoord. Hoe weelderig de Amerikaan is, moet ieder treffen, die hem ziet middagmalen. Netjes opeten wat opgeschept is - gelijk de nederlandsche huismoeder haar kroost inprent - is dáár geen gewoonte; integendeel! En zoo is het in alle standen. Van wat wij in den vuilnisbak werpen -

verklaart trotsch de amerikaansche werkvrouw - zou een europeesch gezin behoorlijk kunnen leven. Doch *nu* legt men zich vrijwillig ontberingen op, teneinde het uitgehongerd Europa bij te staan.

Niet slechts voedsel te sparen, doch ook het voedsel beter te gebruiken, wordt thans een vraagstuk van beteekenis. Immers slecht gevoede, slecht opgegroeide kinderen kunnen geen bruikbaar oorlogsmateriaal worden. En zulks geldt thans niet enkel voor mannen, doch ook voor vrouwen. Met verbazing, en niet zonder schrik, ontdekte onlangs de Amerikaan dat hij, niettegenstaande zijne weelderige levenswijze, zijn kroost *onder*voedde! Een onderzoek, kort geleden te New York ingesteld, leerde dat van een millioen schoolkinderen ongeveer 150.000 achterlijk waren in groei - in lengte en gewicht één tot drie jaren. Rijken zoowel als armen. Op twee particuliere scholen, beide voor kinderen van zeer welgestelden, bleek bijv. bij 30% der leerlingen de groei achterlijk: 10 tot 20% zelfs in de lengte. Een ander onderzoek, in armenklinieken ingesteld, wees uit, dat slechts in 5% der gevallen ontbering oorzaak was van onvoldoende lichaamsontwikkeling bij de lagere standen.

Natuurlijk is niet enkel aan onoordeelkundig voeden deze onbevredigende toestand te wijten. Evenals de europeesche, heeft de amerikaansche school méér dan bijziendheid op haar kerfstok. Ook het schoolwezen zal dus aldaar hervormd worden, moet minder boekengeleerdheid en meer spierkracht geven. Zoo keert de opvoeder terug naar wat de ouden, vooral de Grieken leerden, die meesters in het harmonisch ontwikkelen van geest en lichaam waren. Trouwens, een jongeling, niet geschikt voor het oorlogsveld, deugt evenmin in tijden van vrede.

Omtrent de vele en strenge voorschriften, sedert den oorlog in Amerika uitgevaardigd ter beperking van het voortbrengen en het verbruik van geestrijke dranken, kan hier gezwegen worden. Ten onzent toch wordt gretig genoeg kennis genomen van wat het buitenland onderneemt ter bestrijding van een volkskanker, welken men op eigen gebied geen halt durft toeroepen.

Een enkel staaltje slechts om te doen zien hoe ook de arbeiderswereld thans over stag is gegaan. In de walswerken

der Cambrian Steel Company weigerden plotseling 19 man van een ploeg aan het werk te gaan, zoo niet de 20ste - een dronkenlap - onmiddellijk werd ontslagen. Hoe zouden vroeger de kameraden den zwakkeling tegen den baas in bescherming hebben genomen! Maar nu het spande, wilden zij zich zelven en het werk niet in gevaar brengen!

Allerminst bedoelt het bovenstaande den lezer een, zelfs ook maar hoogst onvolledig beeld te geven van de economische en geestelijke omwenteling, welk in het reuzenrijk plaats vindt onder den prikkel van den krijg; omwentelingen, waarvan straks als de vrede is gesloten, Europa den terugslag zal ondervinden. Doel van dit opstel is enkel den landgenoot aan te sporen, meer dan tot nu toe, zich bezig te houden met hetgeen voorvalt over zee, het amerikaansche werken en leven te willen begrijpen. Véél wat in het laatste jaar ten onzent is voorgevallen zoude een anderen en beteren keer hebben genomen, indien niet onze staatslieden, onze volksvertegenwoordiging, onze pers zoo wildvreemd hadden gestaan tegenover de Republiek, welke Nederland indertijd wèl heeft helpen vestigen, doch waarvan zij in negentiende-eeuwsche zelfvoldaanheid meer en meer het hart had afgetrokken. Wij hechten groot gewicht aan het verspreiden van kennis omtrent Nederland in den vreemde, en ongetwijfeld mag zulks niet nagelaten worden, want onbekend maakt onbemind; maar véél en véél noodiger is het voor ons te weten hoe de buitenlander denkt - niet over ons alléén, maar in het algemeen. Immers *zijne levensbeschouwing* bepaalt de wijze waarop hij over ons oordeelt; die levensbeschouwing derhalve dienen wij te kennen, dáár ligt de sleutel van het op te lossen vraagstuk.

Wien het vergund wordt machtigen der aarde te naderen, weet wel - of bemerkt anders zeer spoedig te zijnen koste - dat hij niet zijne eigen belangetjes op den voorgrond moet schuiven. Terdege dient hij zich eerst te vergewissen hoe de stemming is, zich daarnaar te richten en zijne woorden te kiezen. Gelijk hebben, of te denken gelijk te hebben, is niet voldoende: men kan te onpas een goede zaak bepleiten. Het gunstige oogenblik dient afgewacht; en dit is waarlijk geen

slinksche diplomatie! In elk burgerhuishouden wordt deze regel toegepast, tusschen man en vrouw, tusschen kind en vader. Iedereen heeft zwakke oogenblikken; is wel eens humeurig. En ook natiën hebben tijden, waarin men niet bij haar kan gehoor vinden, zelfs - indien men verstandig is - niet aanklopt.

Hoe anders zouden wij het angarie-vraagstuk hebben aangepakt, indien wij ons ook maar eenigermate hadden ingedacht in welk een beroering men ginds verkeerde, hoe er de geheele economische maatschappij trilde en schokte op hare grondvesten; indien wij hadden beseft hoe het eene natie te moede moest zijn, die - na een eeuw lang als het ware eenzelvig te hebben geleefd - door de omstandigheden zich plotseling gedwongen zag in de oorlogshel duizenden, neen, millioenen harer zonen te storten. En zulks, terwijl moeders en vrouwen maar al te goed wisten welke de verschrikkingen zijn van een met hedendaagsche geweldmiddelen, en tevens met middeleeuwsche barbaarschheid gevoerden strijd!

Daarenboven: nauwelijks was de teerling geworpen, of met angst en ontzetting bemerkte daarginder een ieder noeveel ontbrak aan eigen rusting; hoe op allerlei wijze, op allerlei gebied de natie zich had te herzien, zich had te hervormen, hoe ontzaglijk veel was af te breken en op te bouwen; alles in de grootste haast. Nieuw-Amerika lag in barensweeën; en wij, wij kwamen niet om hulp te brengen, fluisterden zelfs geen woordje van deelneming, maar gingen kalmpjes aan het kraambed zitten om eigen belangen te bepleiten!... Dàt wordt daar niet licht vergeten.

Den amerikaanschen geest beter begrijpende, zouden wij evenmin zóó lange maanden den gezantschapspost onbezet hebben gelaten - wat haast komisch afsteekt bij het drafje waarop wij, toen het einde nog geenszins in zicht was, een warm plaatsje bespraken op het Vatikaan!

Meer dan tot nu toe moeten nederlandsche jongelingen naar Amerika gaan. *Westward the course of empire takes its sway!* Deze droom van Walt Whitman wordt thans werkelijkheid. Gelukkig! Want de europeesche idealen zijn verouderd. Nederig te bukken voor een zelfingestelde overheid,

voor een houten beeld met eigen handen gemaakt; zich over te geven aan een pruisischen dril, alsof alleen zoodoende de maatschappij zich konde verdedigen tegenover binnen- en buitenlandsche vijanden, hoe verre staan dergelijke denkwijzen af van die, welke gangbaar zijn in de overzeesche republiek! Die democratie leert ons, in hoe weinig tijds geheel hetzelfde bereikt kan worden met andere en meer menschwaardige middelen; hoe een op de spits gedreven individualisme geenszins doodt het gevoel van saamhoorigheid; integendeel, gelijk alleen in een gezond lichaam een sterke gezonde geest kan huizen, juist de kracht van het een het andere ten goede komt. Waartoe Duitschland met zijne gebrekkige methoden veertig jaren noodig had, bereikt het vrije Amerika in enkele maanden! Het werktuig was aanwezig; het had slechts in andere richting te arbeiden. Schijnbaar *unprepared*, waren de Vereenigde Staten inderdaad tot het gevecht bereid. Alleen ontbrak nog 'de laatste knoop.'

O, zoo Amerika eens ten onzent komen kon! Een land, waar dit onmogelijk gedachte zooeven tot werkelijkheid werd, is Frankrijk. Dit land krijgt nu van Amerika aanschouwelijk onderwijs. Niet een tiental of een duizendtal onderwijzers zenden de Vereenigde Staten uit; zij worden geteld bij millioenen! En deze onderwijzers steken daarbij terdege de handen uit de mouw. Pakken aan!

Ellendig waren de fransche havens ingericht, alle gelegenheden ontbraken tot snel laden en lossen, tot opslaan van goederen. Wat de fransche regeering voor eenige haven zoude doen was geen economisch, maar een politiek vraagstuk. Niet de handelaren, maar de kiezers moest het gouvernement ter wille zijn. Wat kon den Amerikaan dat parlementaire gekonkel schelen! En zoo kozen de vreemde gasten voor hunne transportschepen die havens, welke op de wereldkaart het beste lagen; hoe weinig dit ook strookte met de politieke gesteldheid des lands. Veranderden als met een tooverslag de haveninrichtingen. - In de loopgraven ontbrak het aan hout? Amerikaansche houthakkers, amerikaansche houtzaagmolens doen de fransche bosschen daveren. Op de kanalen vormen de sleeptreinen onontwarbare kluwens? De fransche ambtenaar weet niet hoe die te ontwarren. Eene amerikaansche controle wordt ingevoerd. Groote slacht-

plaatsen met koelkamers worden ver achter het front door de Amerikanen ingericht; het vleesch in ijswagens naar de troepen gezonden. Want het klinkt haast ongelooflijk: al het slachtvee werd vóór dien tijd eerst in kleine parken moeizaam vergaderd, dan per spoor in grootere kampen samengebracht, om eindelijk broodmager (voor zooveel niet reeds op den langen tocht gestorven), te worden gedood bij het front; dikwijls eerst na veel heen en weer trekken van wege het wijzigen der gevechtslinie. Wat een verspilling van transportmiddelen, zóó noodig voor mannen en munitie! - En de Y.M.C.A. (ook wij weten thans de beteekenis dier letters) alsmede het Amerikaansche roode kruis leerden de Franschen hoe te zorgen voor de stoffelijke en geestelijke belangen der soldaten; niet enkel aan het front, doch over het geheele land.

Ook onderwezen de Amerikanen tucht! Want afkeer van pruisischen dril beteekent geenszins aanmoediging van bandeloosheid. Met welk een gestrengheid wordt bijv. in het amerikaansche leger te velde opgetreden tegen dronkenschap; óók tegen besmetting door venerische ziekten! Geen verdacht huis binnen den legerkring of dag en nacht staan er schildwachten voor; geheele wijken zijn verboden; zelfs... geheel Parijs! Ook voor wie met verlof achter het front gaat.

Deemoedig neemt Frankrijk deze lessen ter harte. Ook dit land dwong de oorlog tot zichzelf in te keeren. *Mea culpa* roept het, zich op de borst slaande. Zoo schrijft de *Temps*, terugziende op de tijden van vrede:

> Nous souffrions alors d'une crise d'impréparation générale. Il en était de nos chemins de fer comme de nos armements, comme de nos ports, comme de nos canaux, comme de nos colonies, comme de tout notre outillage économique, comme de toutes nos possibilités industrielles ou commerciales. Une diplomatie au dessous de sa tâche, absorbée par le snobisme et rétrécie par des usages vieillots, nous renseignait mal sur le mouvement qui emportait l'univers, et considérait comme une tâche indigne d'elle de défendre notre place sur les marchés du monde. Nos administrations étaient vouées à la théorie du moindre effort et le pays tout entier semblait contaminé par la rage politique (19 Sept. 1918).

O, die fransche politiek! Ook daarin zal de Amerikaan den ouderen broeder wegwijs maken. *Quand serons-nous en République?* vraagt ongeduldig Jules Roche, afgevaardigde

en oud-minister (Payot & Cie, Paris, 1918). Inderdaad, Frankrijk is nòg steeds eene monarchie. Wel heet de koning thans niet Bourbon, Orleans of Napoleon maar Legio, doch de geest is dezelfde: een regeeren van boven af, niet *voor* het volk *door* het volk. Een kiesrechtwetgeving, welke aan een kleine volksminderheid het heft in handen geeft; geen presidentskeuze door de natie zelve, geen referendum, dat eenige middel om werkelijk den volkswil te kennen.

Doch wij dwalen af. Immers wat gaat ons Frankrijk aan? Alsof niet deze oorlog leerde, dat als één lid van den volkerenbond lijdt, alle andere leden lijden; dat de dwaasheid van den een gestraft wordt óók aan den ander. Nu zonneklaar is gebleken hoezeer de natiën solidair aansprakelijk zijn, hebben wij zelfs geenszins te klagen dat deze wereldbrand ons duur te staan komt; wij boeten slechts ons deel van de schuld - betrekkelijk een bescheiden deel.

Dat wij óók de winst deelachtig mogen worden! Want niet enkel steden en dorpen zullen herbouwd worden, ook Staten wedergeboren! Zeer zeker die ten zuiden en ten westen. Laten wij hopen: ook die ten oosten. Nederland is kleiner geworden door dezen oorlog, of juister: de kleinheid onzer macht is thans zonneklaar gebleken. Voor ieders oog; óók het onze. Des te meer moeten wij trachten grooter te worden in *kracht*. Moeilijker zal onze wedergeboorte zijn, om dat wij minder hebben geleden onder de verouderde toestanden; ons niet zóó scherp behoefden rekenschap te geven van onze tekortkomingen als België, als Frankrijk, Engeland en Amerika. Dankbaar mogen wij hiervoor zijn. Want wie zich spiegelt aan een ander, spiegelt zich zacht. Maar des te wakkerder is uit te kijken, vooral naar het westen. Dáár heeft de komende democratie haar hoofdkwartier opgeslagen; de democratie, welke, hoe onvolmaakt ook nog georganiseerd, toch wist neer te slaan het militarisme; - wat slechts een ander woord is voor menschenaanbidding... en menschenslavernij.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

De revolutionaire massa-actie.[1)]

De revolutie naast de deur. Licht klopt zij aan. Een minderheid, die sinds jaar en dag aanraking heeft met geestverwanten over de grens, zou blijde haar komst begroeten; deze minderheid is overigens, vooral in methoden van tactiek, ook van revolutie-tactiek, allerminst eenstemmig. Een forsche meerderheid daarentegen is van revolutie wars; op dit stuk werd zij met verblijdende snelheid één, hoe versplinterd zij overigens zijn mag. De geboorte dezer eenheid teekende haar als eenheid tot afweer; verstevigt zij zich niet als eenheid tot opbouw, zij zal beneden haar taak blijven: niet enkel het slagen, maar zelfs het pogen van revolutie te beletten.

Toen mevrouw Roland Holst in Februari van dit jaar haar lijvige studie over de revolutionaire massa-actie beëindigde, was in Rusland de revolutie voldongen, maar was de inzinking van Duitschland, die daar zoo verrassend vlug de omwenteling heeft opgeroepen, nog niet te voorzien.

Het heeft de geschiedschrijfster-zieneres van voorspellen niet weerhouden. Integendeel, haar boek ziet achterwaarts, juist teneinde vooruit te kunnen blikken.

Geschiedenis èn voorspelling.

Geschiedkundigen mogen uitmaken, inhoever de hartstochtelijke sympathie der schrijfster voor al wat onderligt en

1) Mede naar aanleiding van De revolutionaire massa-aktie. Een studie door Henriette Roland Holst - van der Schalk; Rotterdam, 1918, W.L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij.

omhoog wil aan de juistheid harer relazen schade heeft gedaan.

En het boek te beoordeelen niet als geschiedboek, doch als profetie zou zijn van uiterste voorbarigheid, nu week aan week de stof zich ophoopt, waaraan zijn voorspellingen zullen te toetsen zijn.

Na een uitvoerig historisch overzicht, dat in de late middeneeuwen zijn aanloop neemt en met de jongste russische revolutie besluit, worden, in een zevende hoofdstuk over voorwaarden, methoden en doeleinden der revolutionaire massa-actie, allereerst de vragen gesteld, op welke bizondere menschelijke vermogens het massale optreden berust en door welke psychische wetten het wordt beheerscht, worden vervolgens de methoden der massa-actie ontleed, (massa-actie en organisatie, de rol van leiding en persoonlijkheid, het daadwerkelijk geweld) en komen hierna haar doeleinden aan de beurt. Een slothoofdstuk geeft de vooruitzichten der revolutionaire massa-actie.

Het zijn inzonderheid deze bladzijden, naar welke men in deze dagen grijpt.

Welke indruk wordt erdoor gevestigd? Deze, dat de kijk der schrijfster op het verleden en haar blik naar de toekomst even stralend zijn van onbeneveldheid als haar boek beeldend van stijl en rijk is aan gedachten?

Er is reden tot twijfel, ook al stelt men voorop, dat niemand onzer tegenover vraagstukken als deze thans den onbevangene spelen mag.

Onderlinge tegenstrijdigheid treft al in den beginne. Daar wordt (bl. 8) een onderscheidingsmerk aangegeven tusschen revolutionaire en reactionaire massa-acties: ‘wij noemen massa-akties *revolutionair*, om 't even hoe hun vorm is, wanneer zij de maatschappelijke ontwikkeling bevorderen, d.w.z. de toeneming der heerschappij van den mensch over de natuur in de hand werken en de opheffingen der scheidingen bespoedigen (kasten, klassen, rassen, naties) die de sociale en geestelijke eenheid der menschheid in den weg staan; in het tegenovergestelde geval noemen wij ze *reaktionair*’. Maar de ‘revolutionaire’ boerenopstanden der vijftiende eeuw worden o.m. verklaard (bl. 11 v.) als verzet tegen ‘de begonnen verdringing der produkten-huishouding door de geldhuis-

houding', welke verdringing toch ongetwijfeld de maatschappelijke ontwikkeling bevorderd heeft.

En reeds thans, nu de geschiedenis niet bij jaartallen, maar bij datums voortschrijdt, zijn de waargenomen feiten de theorie van enkele maanden her al komen weerleggen. De duitsche revolutie heeft niet geluisterd naar de voorspelling van bl. 388, dat de eerstkomende massabewegingen tot stand zouden komen '*ondanks* de tegenwerking der reformistischnationalistische arbeiderspartijen en vakbonden' (waaronder mevrouw Holst ook de duitsche socialistische meerderheidspartij verstaat), noch stoorde zij zich aan die van bl. 394 v. dat 'de massa-akties der toekomst zich in de eerste plaats (zullen) richten niet tegen de vorsten en zelfs niet tegen de regeeringen, maar tegen de onpersoonlijke, alom tegenwoordige macht van het georganiseerde grootkapitaal, dat vorsten en regeeringen beheerscht'; dat zij 'in hoofdzaak den vorm (zullen) aannemen van geweldige massale stakingen, ver over de grenzen der enkele staten heen'. Tot nu is in Duitschland de leiding der revolutie in handen van hen, ondanks wier tegenwerking zij had moeten plaats grijpen, en heeft zij zich tegen de vorsten in de eerste plaats gericht.

De beteekenis van het boek lijkt dan ook voorshands eer die van een gemotiveerde geloofsbelijdenis eener revolutionaire van die soort, die niet met kleine maat wil gemeten worden, dan die van een rustig wetenschappelijk vertoog.

Het kòn ook bijkans niet anders. Wie, laaiend van temperament als deze vrouw, gedragen en gestuwd wordt door een massaliteit met welke hij zich één weet, hij ziet in het gedrang zijn naaste buren en enkel hen, voelt hùn schouders en hùn ellebogen en daardoor zich voortgedrongen. Zijn gezichtskring is van onvermijdelijke beperktheid. Kòn hij zich een vrijer standpunt van waarneming kiezen, hij zou het moeten zoeken buiten de menigte van welke hij zich niet losmaken *wil*. Min of meer trouwens deelen alle mevrouw Roland Holst's tijdgenooten deze engheid van horizon.

Deelt niet ook de massa-actie zelve haar?

Laat harer zijn 'de bliksemflits der historische intuïtie', daarnaast erkent mevrouw Holst uitdrukkelijk, dat 'terwijl het emotioneele en begeerende vermogen in de kollektieve ziel versterkt wordt,... daarentegen de zuiver verstandelijke

vermogens van kritiek en redeneering een verzwakking (ondergaan); een massa, waarin deze vermogens al hun kracht behielden, zou verlamd worden door twijfel; het revolutionaire élan kan de individuen pas geheel meesleepen wanneer de logische beoordeeling van de mogelijke gevolgen hunner daden naar den achtergrond van hun bewustzijn wijkt' (bl. 371 v.). 'Massa's in actie zijn niet vatbaar voor rede en redeneering, hartstochtelijke gevoelens drijven hen tot de daad. Maar dit beteekent niet, dat deze gevoelens geen redelijke grondslagen hebben' (bl. 376).

Het kwaad van dit tekort aan nuchtere redeneerkracht is, meent zij evenwel, minderende. Meer en meer immers nemen 'vaste politieke of ekonomische verbindingen' de leiding, en in deze clubs, partijen of vakorganisaties 'overwegen in den regel de bewuste wil en het redeneerende verstand', weshalve men 'verwachten (kan) dat de revolutionaire volksbeweging der naaste toekomst zich meer dan één vroegere door bewusten redelijken wil zal laten leiden'. Hier heeft Duitschland, althans tot nu, bevestiging der profetie gebracht.

Wat men mist in deze passages, waarin toch kennelijk naar objectiviteit is gestreefd, is de uitspraak, dat juist vanwege dit aangewezen tekort de massa zoo gemakkelijk falen kan èn in de doelstelling èn in de keuze der middelen. Want hier ligt toch wel de verklaring, hoe zoo tallooze massabewegingen vruchteloos verliepen tot niets en in die massale mislukkingen zoo talloos velen niets vonden dan een niets nuttenden dood.

Het massale oog valt op wat opvalt. Het ziet de groote lijnen en de felle kleuren, maar het onderscheidt niet, of opzettelijk deze lijnen aangedikt, deze kleuren verscherpt zijn.

Een massa bijvoorbeeld weet, dat een Eerste Kamer goeds heeft tegengehouden. Schaf haar af; die leuze gaat dan vlot erin. Zonder bedenken, dat een Eerste Kamer van onbeperkte verkiesbaarheid en uit algemeen kiesrecht voortgekomen met de oude Eerste Kamer van beperkte verkiesbaarheid en uit een beperkt kiesrecht op den duur niets dan den naam gemeen heeft en weinig anders dan een doublure van de Tweede kan zijn. Waaruit zonder twijfel volgt, dat zij, in de gedaante die de jongste Grondwetsherziening voor haar uitdacht, best kan worden gemist. Als elke overbodigheid. Maar deze is niet de rede-

neering, die de massabeweging haar verwijdering doet eischen op staanden voet en in eersten aanloop zelfs zonder Grondwetsherziening, dus bij wijze van staatsgreep. Had onze Kamer van vijftig met haar andere constitutie een anderen naam gekregen, de massa zou niet hebben geroepen om afschaffing van wat goeddeels reeds afgeschaft is en bij de afschaffing van welker overblijfselen zeker niet die haast is welke een staatsgreep wettigt.

Moet uit een en ander volgen, dat revolutionaire massabewegingen uit den booze zijn en als de Booze moeten worden weerstaan?

Neen. Damt men deze stroomen van elementair geweld tot een vijver in, de vloed blijft wassen en slaat straks over de dijken heen. Maar gunt men ze een vrijen doch geregelden loop, zichzelve zullen zij louteren, bezinken de onzuivere elementen, tusschen de dijken waarop de keten der dijksposten paraat sta nacht en dag.

Niet ieder land is zoo gelukkig, bij onverwachts losbrekende ijsgang en hoog opperwater op korten termijn gereed te kunnen zijn. Een land, waar de revolutie zich keert tegen wat de kern en het wezen zelf van 's lands instellingen zijn, wordt, als de revolutie sterk en het land zwak genoeg is, door de vloedgolf overstroomd. Maar een land, waar zich als revolutie aandient wat op de keper niets beoogt dan afmaken en voltooien van wat al voorbereid of half gereed is, zoo een land kan zijn ‘revolutionairen’ met één spontaan en kloek gebaar den weg van wet en grondwet wijzen, en zoo het moet hen terug werpen op dezen weg, als het pad dat ook hun ten slotte de meeste gerieven biedt.

Het land vergete hierbij niet, dat een revolutionaire beweging nooit geheel ongelijk heeft. Zij is niet uit niets geschapen. De normale ontwikkeling des lands blijkt achterop geraakt.

Zij kan als abnormaal verschijnsel met enkel normale middelen niet worden geleid.

Toch moet ook deze stroom worden genormaliseerd.

Hier is een schijnbare tegenspraak. Maar men lette op den aard der dan vereischte abnormale middelen ter normaliseering en op het reeds aangeduid verschil tusschen land en land.

Het abnormale middel in het land, waar de revolutie

inderdaad heel het landsbestel wil omwentelen, is de revolutie zelve, de staatsgreep met gedreigd of toegepast geweld. In het andere, het gelukkiger land, ligt het abnormale in het tempo. De legale weg, waarop tot nu gewandeld werd, wordt weg voor snelverkeer. Dit is abnormaal, omdat het breekt met de bedachtzaamheid, die haar voordeelen heeft, ook aan de massa welbekend in de oude spreuk van den haastigen spoed die zelden goed is. Doch hier is dan een dier zeldzame gevallen, waarin hij wèl deugt. Verleden en verlegen dingen worden opgeruimd in ongekende vaart. Juist deze tijdig en tijdelijk betrachte spoed maakt al na betrekkelijk korten tijd mogelijk, de vaart te temperen; het abnormale van het snelle tempo wordt hierdoor onderstreept. Aan den anderen kant evenwel is dit alles volstrekt normaal, inzoover de weg der wet geen oogenblik verlaten, geen enkele rechtsnorm verlet wordt. De machine wordt ongewoon aangezet, vervangen wordt zij niet.

De nieuwe opbouw eischt het offer van de afbraak. Aan wie stelt dit werk de hoogste eischen? Aan hen, die offers eischen, of aan hen, wien offervaardigheid wordt opgelegd?

Van beide partijen wordt per slot hetzelfde verlangd: zelfbeperking.

Zoo roept de massabeweging om den achturen-dag. Het cijfer is toeval; ware de etmaal deelbaar door zeven, zeven zou mooier klinken dan acht; maar de deelbaarheid door zes toont ook reeds uitwerking. Hier moet ook de massaleider maat weten te houden. Gelijk aan den overkant zelfbeheersching eisch is voor de werkgeverswereld, die besprongen wordt door een maatregel, welke spoedshalve waarschijnlijk zal beginnen te lijden aan te groote eenvormigheid.

Duidelijker nog spreekt het geval van de Eerste Kamer. Langs wettelijken weg kan zij niet aan kant worden gezet zonder dat het slachtoffer zelf zijn vonnis teekent. Was de nieuwe Grondwet een paar jaar ouder, de Eerste Kamer zou wellicht reeds zoo zijn ververscht, dat de daad haar afging zonder moeite. Thans is voor haar het offer pijnlijk; nobeler motieven dan gekrenkte ijdelheid zullen het velen zwaar maken, te betuigen, dat een ambt, jaren lang met eerlijkheid en toewijding waargenomen, op zijn zachtst gezegd zichzelf heeft overleefd.

Om tot mevrouw Roland Holst terug te keeren, zij heeft opmerkelijke dingen gezegd over het socialisme in de revolutionaire massa-bewegingen van dezen tijd, over de rol die is weggelegd voor het geweld, over de verhouding tusschen leider en massa.

Over het socialisme: ‘de arbeidersklasse moet doordrongen worden van het besef dat de socialistische maatschappij-orde pas tot stand kan komen, wanneer de overgroote meerderheid van de bevolking voor het socialisme gewonnen is’ (bl. 406). Of de overgroote meerderheid der socialistische propagandisten op dezen tekst pleegt te preeken, lijkt twijfelachtig.

Over het geweld: ‘de socialistische revolutie, die de vernieuwing der maatschappelijke instellingen ten bate van *de algemeenheid* beoogt en de georganiseerde vrijheid is, kan zich niet bedienen van terroristische middelen zonder in konflikt te komen met haar eigen beginselen’ (bl. 406); ‘maar wanneer het lompenproletariaat aan de massale akties der arbeiders deelneemt, dan bevlekt het deze vaak door daden van bandeloosheid en moordlust, iets wat zeker ook in de komende worstelingen zal gebeuren’ (bl. 408); ‘kan de arbeidersklasse... de nieuwe broederlijke wereld verwezenlijken door het imperialisme te overtreffen in zijn eigen geweldmiddelen, zijn eigen vernietigingsmethoden, waarnaar onvermijdelijk haar trachten moet uitgaan zoo zij het wapengeweld als voornaamste middel in den proletarischen klassenstrijd aanvaardt?; het komt ons voor dat iedere revolutionaire socialist die zich rekenschap geeft van wat dit zou beteekenen, hierop moet antwoorden: neen, dat kan niet; *maar dan kan het wapengeweld in den strijd der arbeidersklasse ook niet het voornaamste en het beslissende middel*, *doch slechts een bijkomstig en een toetsingsmiddel zijn*’ (bl. 410).

Dit wil dus zeggen: de uitspattingen van het meeloopend lompenproletariaat, zij het onder uitdrukkelijk beklag, als onvermijdelijk doch bijkomstig euvel in den koop genomen; voor het overige het geweld aanvaard als bij-middel ter toetsing van de gezindheid der soldaten: ‘zoo was in de russische Maart-revolutie van 1917 het wapengeweld slechts een korte episode, een proefneming waaruit de vereenzaming en machteloosheid der autokratie tegenover alle moderne klassen onmiddellijk bleek’ (bl. 405).

Is dit nu begrijpelijke taal? Elke zin op zichzelven, ja. Doch beproef eens, het verband te leggen tusschen deze geweld-passages enmde reeds aangehaalde verzekering, dat de verwezenlijking van het socialisme wachten moet op de bekeering van de overgroote meerderheid der bevolking. En bedenk hierbij, dat thans wel nagenoeg heel de beschaafde wereld (dit beteekent: alle landen, waar men het socialisme kan stellen als actueel of aanstaand probleem) uit democratieën bestaat, wat inhoudt dat de meerderheid en zeker dus 'de overgroote meerderheid van de bevolking' het heft in handen heeft, en met dit heft het leger, zoo deze meerderheid een leger aanhoudt. De democratische staat - en waarlijk, dit is zijn minste eeretitel niet - kent ander, kent zuiverder toetsingsmiddel dan de bloote borst tegen de bajonet. En met zijn bezinksel, het lompenproletariaat, dat rampzalig volksdeel, waarmede ook de revolutionaire socialist gemeenschap afwijst, speelt liefst de philanthropie, maar speelt zoo noodig de politie het klaar.

Van hooger waarde, ten volle begrijpelijk en onder de vele treffende bladzijden van het boek wellicht het stuk, dat het meest bekoort, is wat het over leiding en massa zegt: de invloed en de suggestieve kracht der leiders berusten 'op de overeenstemming van hun eigen wil en aspiraties met die der massa; zij dringen aan deze geen vreemde doeleinden op, maar doen haar hare eigen doeleinden beseffen...; de invloed der leiders vindt zijn grenzen in de organische gesteldheid der massa, in haar bewuste en onderbewuste gedachten en gevoelens, in haar gewoonten en de richting van haar wil. Voorwaarde voor het leiderschap is overeenstemming van des leiders wil met de geestelijk-zedelijke oriëntatie der massa. Zooals de kracht van zijn woord en van zijn voorbeeld het begeeren der massa intenser maakt, haar willen voedt en tot daden aandrijft, zoo werkt de psyche der massa op haar beurt weer in op hem. De verhouding tusschen leider en massa is er niet eene van eenzijdige, maar van wederzijdsche afhankelijkheid en voortdurende wisselwerking. Een leider kan, steunend op het prestige zijner persoonlijkheid, op het vertrouwen en de liefde waarmee de massa tot hem opziet, d.w.z. op het feit dat hij vele malen voordien haar aspiraties belichaamd

en uitgedrukt heeft, tot op zekere hoogte haar geestelijke oriëntatie beïnvloeden. Maar hij kan dit slechts *tot op zekere hoogte*, geholpen door de omstandigheden en nimmer onbeperkt' (bl. 390).

Den leider wordt hiermede als eerste plicht gesteld: de doeleinden der massa te deelen en tevens deze doeleinden en de mogelijkheden hunner verwezenlijking klaarder te zien en dus scherper te kunnen stellen dan de massa dit kan, in wier collectieve ziel immers de zuiver verstandelijke vermogens van critiek en redeneering zwakker dan bij den enkeling zijn. De leider, bij wien deze vermogens zakken tot op het lagere massa-peil of daarbeneden, de leider die zich vergist òf in wat de massa wil òf in wat zij zou kunnen bereiken, deze leider leidt niet meer. Zijn volgelingen voelen: er raakte iets los tusschen hem en ons; en spontane hartelijkheid hunnerzijds jegens den man, die zooveel voor hen geweest is, is als uiting van menschelijke dankbaarheid en medegevoel te waardeeren, maar bewijst allerminst, dat de leider nog de leidsels houdt. Wie houdt ze dan wel? vraagt de tegenstander. Met het prestige van den leider daalt dat van zijn partij. Haar tegenstanders, onder wie de klein berekenende elementen ook niet ontbreken, trachten politieke munt te slaan uit deze ongedachte kans. Deden ze concessies, thans overwegen zij: wat kan eraf? Dit prikkelt dan de toch reeds prikkelbaar geworden massa weer, die het stuur kwijt is, waaraan ze was gewend en dat zij in omstandigheden als deze steviger dan ooit zou moeten wenschen.

Someone has blundered. De gevolgen kunnen fataal zijn, voor hem, voor zijn partij, voor ons allen.

Nu meer dan ooit klemt de eisch van het bezonnen en bezonken oordeel. En krap is de tijd voor bezinnen en bezinken gemeten.

Als een revolutie wordt aangekondigd, is het betrekkelijk eenvoudig, te antwoorden: elk revolutionair pogen slaan wij neer. De regeering en de burgerlijke partijen hebben meer gedaan en ver gaande hervormingen in uitzicht gesteld. Nu blijkt het gevaar overschat. De ergste fout zou zijn, thans te zeggen: nu het van dien kant zoo'n vaart niet loopt, kan het ook hier wel wat minder en langzamer. Dan blaast gij

het wantrouwen in uwe bedoelingen aan op hetzelfde oogenblik, waarop gij voor lang een sterk vertrouwen oogsten kunt.

Opvallend was in de afgeloopen maand, met welk een schuchterheid de vraag naar republiek of koningschap door de nederlandsche revolutionairen is beroerd. Niet door allen; enkelen riepen wel duidelijk om de republiek; doch in de Kamer ging het maar vragender- en tastenderwijs, was het informeeren naar geruchten, hoe zich de Koningin gedragen had inzake de crisis aan het opperbevel; en daarbuiten gaf *Het Volk* haast dag aan dag een beet, een houw of een steek in de richting van de dynastie (waar het blad vroeger zoo goed als nooit heil in zag); maar een ruiterlijke aanval kwam noch van den leidenden man, noch van het leidend orgaan.

Vanwaar deze ingetogenheid zonder goeden smaak?

Om het terrein te verkennen en alvast het pad althans een ietsje te effenen?

Omdat men in het onzekere was, of Nederland wel rijp is voor de republiek?

Dan zij hierop geantwoord, dat de republiek niet rijp is voor Nederland.

Democratie met koningschap samen kunnen van haar het winnen met glans. Koning Albert is als drager der staatseenheid niet de mindere van Poincaré en Wilson. En het Oranjehuis vindt in zijn historie zoowel als in zijn tegenwoordig hoofd redenen te over om voor Nederland de invoering van een presidentschap, vrijwillig of gedwongen, te maken tot een val.

Het democratisch koningschap heeft met het presidentschap in een democratisch gemeenebest gemeen, dat bij het volk en zijn vertegenwoordiging het zwaartepunt ligt en blijft. Het heeft erop voor, dat de president is het partijproduct van één periode, staand en vallend met zijn groep, hare kansen deelend en haar belang voelend als het zijne, terwijl daarentegen het koningschap, gelijk het volk zelf, een historischnationaal product van heel de volksgeschiedenis is, staand en vallend met het volk, het nationale en niet een partijbelang voelend als het zijne.

Deze is in Nederland de historisch gegroeide roeping der Oranjes.

Kan onze tijd voor zulk een roeping voelen en kan Oranje eraan voldoen?

Wij kunnen en wij moeten ervoor voelen in 's lands belang en naar dat hecht en sterk gevoel ons weten te gedragen, zoodra Oranje eraan voldoet.

Is deze eisch vervuld?

Laat ons elkander goed begrijpen. Als Troelstra een wapen smeedt uit bij de Koningin veronderstelden tegenzin om voetstoots een of meer ministers te volgen, bijvoorbeeld in het ontslag van een opperbevelhebber, dan is hiermede door hem het verlangen uitgesproken naar een koningschap, dat niets is dan uiterlijke glans, een overbodige doublure van het kabinet, zooals de Grondwetsherziening van 1917 van de Eerste Kamer een overbodige doublure van de Tweede maakte.

Voor de democratie mist zulk een koningschap alle bekoring, omdat zij dezen glans voor haar groei en haar bloei niet van noode heeft.

Een sterker koningschap dus? Ja, maar onder één voorwaarde, waaraan niet te wrikken is: die der onverkorte ministerieele verantwoordelijkheid. Gaat deze voorwaarde volledig in vervulling, dan kan de democratie van het koningschap nooit in eenig opzicht schade, dan kan zij in dubbel opzicht ervan bate hebben.

Nooit in eenig opzicht schade. Voor wat de Kroon deed of verzuimde staat dan de verantwoordelijke minister. *Hij* deed of liet na, door stellig meedoen of door slappe onthouding; the king can do no wrong.

En bate in dubbel opzicht.

Vermeden wordt allereerst het nadeel der periodieke wisselingen van president met al het onfrisch partij-gekuip, dat daaraan vast kan zitten.

Gewonnen wordt verder de goede kans, dat een schrander vorst de ministers noopt tot zóó nauwgezet overwegen van het regeerbedrijf, dat dit zich ook onder vier oogen laat verdedigen, wat onder omstandigheden lastiger dan onder tweehonderd oogen kan zijn. Het koningschap, zooals de heer Troelstra het desnoods nog wel dulden zou, mag dezen dienst aan de democratie niet bewijzen. Een der redenen, die het noodzakelijk maken, de democratie tegen hem in bescherming te nemen.

Er is geen reden tot twijfel of de Koningin is tot deze haar toegedachte taak bereid en bekwaam.

Slechts laat zich de vraag niet terugdringen, of wel de haar omringende hofstoet de draagkracht dezer nationale roeping van ons moderne koningschap naar behooren vat en waardeert. De vraag is onbelangrijk, als de kroon enkel glans mag afgeven; zij is niet zonder beteekenis, als de democratie meer en beters van haar verwacht.

Mr. Troelstra moge dit verouderd staatsrecht noemen, het is dit zoo weinig, dat hijzelf, parlementair toeziener op de regeering, het elken dag hanteeren moet; van elk atoom verantwoordelijkheid waarmede hij de Koningin belast, ontlast hij zijn onmiddellijke wederpartij, den minister; den strijd verlegt hij naar een terrein, waar het succes goedkoop is, voor een schelling tegeef, maar dienovereenkomstig onbeteekenend; den strijd ontwijkt hij, waar de taak van den parlementairen strijder ligt: in de dagelijksche aanraking met de mannen aan het bewind. Hij verminkt een springlevend en nog groeikrachtig stuk staatsrecht en gaat tot vóór 1848 terug. 'Revolutionair' zullen hem ook deze zijne opvattingen dunken. Men kan, aanknoopend aan de onderscheiding van mevrouw Roland Holst tusschen revolutie en reactie, met meer recht zeggen, dat zij reactionair zijn.

D. VAN BLOM.

Binnenlandsch overzicht.

26 Nov. 1918.

Een gevoel van onbehagen over den loop der staatkundige gebeurtenissen in Nederland laat zich niet onderdrukken. De leider onzer sociaal-democratie is beneden zijne taak gebleken, en het ontbreekt nog aan stellige bewijzen dat de regeering de hare ruim opvat.

Haar troonrede was eng. Dat een rechtsch bewind zou opkomen voor rechtsche verlangens was te voorzien; in dezen tijd had echter mogen worden verwacht dat men zou hebben beproefd, voor rechtsche verlangens de nationale oplossing te vinden. Deze wordt, èn ter zake der volksverzekering èn ter zake der onderwijsregeling, verschoven tot er tijd voor zijn zal; eerst moet de particuliere winst voor rechts worden binnengehaald. Verzekeringswetten zullen worden ingevoerd waarvan men nu reeds erkent dat zij wijziging behoeven; aan het bijzonder onderwijs de geldmiddelen verschaft die men het van links alleen van harte gunnen kan indien tegelijk de waarborgen van deugdelijkheid worden vastgesteld waarvan het nieuwe grondwetsartikel spreekt. De juiste stemming waarin dat aan Bos' gedachte ontsproten artikel had behooren te zijn uitgevoerd, wordt daarmede bedorven.

Tegelijk bevatte de troonrede eene onduidelijk gestelde en in ieder geval voorbarige toezegging omtrent demobilisatie, die veel kwaad gebrouwen heeft. In de Septembermaand was het duidelijk dat de oorlog onze grenzen naderen kon; en toen dit in October inderdaad gebeurde, moest men, in stede van te demobiliseeren, verloven intrekken. Het bedroevende Harskamp-schandaal met al wat

er aan vast zat is gevolgd. Plotseling heette toen de intrekking der verloven niet meer noodig, hoewel op dat oogenblik nog volstrekt niet zeker was dat Duitschland België zou ontruimen zonder te vechten.

De wankelmoedigheid bij deze gelegenheid door de regeering betoond, het naar huis zenden van den opperbevelhebber niet op eigen initiatief maar op aandrang van Troelstra, het bezwijken der militaire tucht in de Harskamp en elders, hebben de Nederlandsche sociaal-democratie de kam doen zwellen. Een debat naar aanleiding der troonrede was door de Kamermeerderheid geweigerd; de opposanten stelden zich door interpellatiën schadeloos. Het Nederlandsche volk werd op een reeks van lieflijkheden tusschen Troelstra en Wijnkoop vergast, reeks wier eindeloosheid Kamervoorzitter, krantenlezer en alle boni cives tureluursch maakte. Het vervelende spel was nog niet uit, toen eensklaps voor de beide socialistische partijen de kans scheen op te rijzen, van phrasen tot daden over te gaan. In Duitschland brak de socialistische revolutie uit; 9 November zegevierde zij te Berlijn. De minderheidssocialisten hadden daar het parool uitgegeven, die der meerderheid het overgenomen; het eenige middel om het regeeringsgezag uit de handen te houden van een Haase, was voor Ebert, er onmiddellijk zelf de hand aan te slaan. Moest ook in Nederland de meerderheid der socialisten niet beducht zijn Wijnkoop weldra al het terrein te zullen zien winnen, dat zij niet aanstonds met eigen revolutionnaire actie bestreek? Voorboden van afval der transportarbeiders te Rotterdam maakten Heykoop ongerust. Den 10^{en} bracht hij in overweging, wat in deze omstandigheden te doen stond. Door enkelen is het toen mogelijk geacht, dat de Nederlandsche sociaal-democratie zich met goed gevolg naar het voorbeeld der Duitsche zou kunnen richten; dat ook hier arbeiders- en soldatenraden de regeering zouden kunnen doen opstaan en haar gezag aan volkscommissarissen ten buit laten. De meerderheid evenwel, Polak, Schaper, Vliegen, van den Tempel, besloot slechts wettige middelen aan te wenden ter verwezenlijking der arbeiderswenschen, in den nacht van 10 op 11 November in een met overhaasting geredigeerd programma vastgelegd.

Nauwelijks hadden de avondbladen van den 11^{den} dit

programma publiek gemaakt, of reeds den volgenden morgen kon men lezen dat Troelstra, in een 's avonds van den 11den te Rotterdam gehouden vergadermg, tot overweldiging der staatsmacht door een oppersten arbeiders- en soldatenraad ook in Nederland had opgewekt. ‘Hebben wij dien raad eenmaal gevormd, dan wil dat zeggen, dat dat het opperste gezag in den staat is, en niemand anders’. Een 16 en 17 Nov. te Rotterdam te houden congres der S.D.A.P. zou over die oprichting beslissen. - 12 November sprak Troelstra in gelijken zin in de Tweede Kamer.

Wat heeft hij zich voorgesteld? Dat, als in Duitschland, regeering en bourgeoisie de ‘onmisbaarheid’ eener tijdelijke ‘dictatuur van het proletariaat’ zouden erkennen? Verkeerde Nederland dan in Duitschland's omstandigheden?

Hij waagde wel veel, immers (gelijk wij pas later hebben mogen vernemen) de partij was Zondag den 10den niet met hem medegegaan. Toch applaudisseerde de Kamerfractie.

De bom sprong verkeerd. De regeering verklaarde het gezag te zullen handhaven, en vond volk en leger bereid haar daarbij te steunen. De partij van Wijnkoop beproefde 's Woensdags te Amsterdam een aanslag op de kazernes, die jammerlijk mislukte. 's Donderdags ontkende Troelstra tot een staatsgreep te hebben aangezet; 's Vrijdags bleef hij uit de Kamer weg, en moest Schaper den aftocht dekken. De afloop van het Rotterdamsche congres was nu te voorzien. Troelstra is daar komen verklaren, dat hij zich in de machtsverhoudingen, zooals ze in Nederland bestaan, had vergist.

Dienzelfden Zondag werd in den Haag eene door den burgemeester geteekende proclamatie verspreid, waarbij de burgerij werd medegedeeld, dat de Koningin des Maandags in de Maliebaan zou verschijnen en dat men Hare Majesteit daar zou kunnen huldigen. Omdat - Troelstra zich had vergist?

Naar logica moet men niet vragen. Het gejuich, dat den 11den zou hebben geklonken indien men toen alleen van den wapenstilstand had mogen vernemen, was in de keel gesmoord; dien 11den wist men er bij, dat Duitschland in revolutie verkeerde; den 12den, dat eene sterke partij die wilde doen overslaan naar Nederland. Eerst den 18den voelde men de borst ruim, en laat zich nu gaan in een vreugdebetoon waarvan Hare

Majesteit zich gewillig tot middelpunt laat stellen, doch niet zonder gedurig, in eenige slotwoorden, de aanhankelijkheid waarvan men hare persoon verzekering geeft, over te leiden op het vaderland. Bovendien verklaart Zij bij proclamatie, dat reactie uitgesloten behoort te zijn, en wij vooruit moeten.

Van hetzelfde oordeel is de Tweede Kamer, die bij de door den premier overbodig genoemde, doch bij kleine meerderheid aangenomen motie-Rink iets dergelijks verklaart.

Beide de koninklijke proclamatie en de motie-Rink zijn van de uiterste vaagheid. Mij dunkt, het ware de taak der regeering geweest, den 19^{den}, in de eerste Kamervergadering na het Rotterdamsche congres, met een welomschreven programma op te treden ter vervanging van het geantiqueerde harer troonrede. Alleen door zóó te doen had zij het luchtledig dat door den terugtocht der revolutie was ontstaan, aanstonds met eigen actie gevuld, en dus voorkomen dat de vijand er weder in opdringe. Thans bepaalt zij er zich toe, uit en te na te verzekeren dat zij van goeden wille is. Dat is, in den tijd dien wij beleven, niet genoeg.

De rechterzijde, die (op den heer van de Laar na) met den premier de motie-Rink overbodig keurde, heeft het vooralsnog volhandiger met het organiseeren van aanhoudend nieuwe oranje-betoogingen dan met staatshervorming. Zij is daarmede (en drijft Hare Majesteit) op een gevaarlijken weg. Er zijn er duizenden in het land, die Oranje niet verlaagd wenschen te zien tot propagandamateriaal - tegen de socialisten zoomin als tegen elke andere richting. Wat zegt tot dit alles de heer Nolens, wat de heer Lohman, die in de Kamer blijk gaven van de eischen van het oogenblik meer begrip te hebben dan menigeen hunner partijgenooten?

C.

Buitenlandsch overzicht.

26 Nov. 1918.

October was de maand der voorbereidingen; November is die der voltrekkingen geworden.

Wilson had beloofd (23 October), eindelijk de vraag van Duitschland om een wapenstilstand aan zijne geassocieerden te zullen voorleggen. Die geassocieerden hebben zich met het antwoord niet gehaast. Zij hebben Turkije en Oostenrijk-Hongarije laten capituleeren eer bericht werd gegeven dat voor Duitschland de gelegenheid was opengesteld het eveneens te doen. De Engelschen rukten toen reeds op naar Bergen, de Amerikanen naar Sedan; München lag, tengevolge van de voorwaarden der Oostenrijksch-Hongaarsche capitulatie, aan een aanval der Italianen bloot; Dresden en Breslau konden de Tsjecho-Slowaken verwachten, en eerlang wellicht het (gewezen) Saloniki-leger. In Duitschland zelf waren Kiel en Hamburg in handen van matrozen- en soldatenraden, en dreigde de sociaal-democratie met haar uittreding uit de regeering, tenzij de Keizer onmiddellijk afstand deed. Toen Erzberger naar Foch's hoofdkwartier vertrok, was hij nog gemachtigd door de regeering van Max van Baden; toen hij de harde voorwaarden onderteekende, was deze reeds weggevaagd en de Keizer naar Nederland gevlucht.

Wat er precies den 9^{den} November te Berlijn gebeurd is, zullen wij pas later weten.

Eerst wordt dien dag bekend gemaakt, dat de Keizer voor zich en den kroonprins afstand doet; tevens, dat Max van Baden aan zal blijven tot er een regentschap zal zijn ingesteld, een Constituante zal zijn bijeengekomen. Aan wien

men voor dat regentschap gedacht heeft, blijkt zelfs niet. Een paar uur later is Ebert rijkskanselier; wederom een paar uur later is hij volkscommissaris, met Haase tot collega, en met een Berlijnschen arbeiders- en soldatenraad als opperste gezag boven zich. De Constituante raakt op den achtergrond; veel meer, zegt de partij van Haase, dringt de bijeenroeping van een centraal lichaam uit de arbeiders- en soldatendraden van het geheele land. Dit lichaam zal eene constitutie ontwerpen voor de (een en ondeelbare?) socialistische republiek, en haar ontwerp aan de Constituante 'voorleggen', die het, in den gedachtengang der lieden die hier aan het woord zijn, zal hebben goed te keuren op straffe van door het revolutionnaire proletariaat te worden uiteengejaagd.

Te München, te Karlsruhe, te Keulen, in de Duitsch-Oostenrijksche volksrepubliek, komt men tegen deze Berlijnsche plannen in verzet. Wat zal er van de Duitsche eenheid worden?

Onderwijl wordt steeds duidelijker, wat de wapenstilstand, waarin Duitschland op het oogenblik zelf zijner revolutie toegestemd heeft, voor het rampzalig volk beteekent. Zijn millioenenleger, uit België en Frankrijk teruggenomen, moet nu ijlings den Rijn over. De transportmiddelen schieten tekort, om den terugtocht in orde te volbrengen, en tegelijk de honderdduizenden krijgsgevangen, die men uit te leveren heeft, in orde te doen vertrekken. De levensmiddelenvoorziening, de kolenleverantie aan de industrie en de huisgezinnen, raken in de knel. Onderwijl duurt de blokkade voort. Het geheele maatschappelijk leven wordt ontwricht; de Duitsche natie kan in den toestand geraken, waarin de Russische verkeerde, toen zij van de dolste bolsjewieksche proefnemingen het willoos werktuig werd.

Met pathos waarschuwt Solf (die minister van buitenlandsche zaken gebleven is) de vijanden voor dit gevaar. Alleen een 'German Relief'-dienst en verzachting der wapenstilstandsvoorwaarden kunnen de openbare orde in Duitschland redden. De vijanden antwoorden dat men geen levensmiddelen zenden kan zonder waarborgen te ontvangen dat zij eerlijk zullen worden verdeeld. Zoo draait men rond in een vicieusen cirkel, waarin Frankrijk en Engeland den

verslagen tegenstander met welbehagen zien spartelen. Wat Wilson er van zeggen zal, als hij eerlang naar Europa komt? Met een onordelijk Duitschland, heeft hij te verstaan gegeven, wordt nimmer een Wilson-vrede gesloten; zulk een Duitschland komt niet in den volkerenbond. Welnu, hoe zal een hongerend Duitschland ordelijk blijven?

Duitschland wordt na zijne revolutie niet genadiger behandeld, dan het zelf Frankrijk behandeld heeft na den 4^{den} September 1870. Van de voorwaarden die het onderteekend heeft, zal niets of te nauwernood iets aan het Duitsche volk worden geschonken. Indien Frankrijk kans ziet gedurende de bezetting van den linker Rijnoever de verbrokkeling van Duitschland in de hand te werken, zal het dit zeker niet laten. Reeds klinkt uit het katholieke Beieren, uit de katholieke Rijnprovincie, de leus, dat het Rijk zich in een tiental republieken zal hebben op te lossen. Geven de Duitsche Bolsjewiki, met hun Hamburgsch-Oldenburgsch-Holsteinsche republiek, zelf niet het voorbeeld? Wat Posen betreft, dit is geheel in handen der Poolsche meerderheid van de bevolking, die zich ook in West-Pruisen roert, terwijl Noord-Sleeswijk zijn terugkeer tot Denemarken vordert.

Oostenrijk-Hogarije bestaat niet meer; de capitulatie is de laatste daad geweest der Oostenrijk-Hongaarsche regeering als zoodanig. De Italianen hebben getracht, den Zuid-Slaven vast hun kustgebied afhandig te maken, maar gemengde bezettingen der geallieerden hebben daar nu de enkel-Italiaansche vervangen, en het vredescongres zal beslissen.

Het vredescongres. Wanneer het geopend zal kunnen worden? Nog in geen tijden. Het denkbeeld is opgerezen, eenige geen uitstel duldende schikkingen vooraf te treffen bij voorloopigen vrede. Het zal wel in hoofdzaak over dit denkbeeld zijn dat met Wilson zal worden gehandeld wanneer deze in December in Europa zal zijn aangekomen.

Nederland ondervindt in hooge mate dat het de moeilijkheden zijner internationale positie nog volstrekt niet te boven is. Het oogenblik van definitieven terugkeer tot het (gezellig?) onderonsje der vaderlandsche staatkunde van vóór 1914 is nog volstrekt niet aangebroken. Wij zullen die tijden niet terug-

zien en behooren het niet te wenschen. Wij hebben ons voor te bereiden op een nieuwe wereld, en nog slechts de plaats te bepeinzen die Nederland daarin zal kunnen innemen. Eene gemakkelijke zal het vermoedelijk niet zijn. Wij zullen in die wereld, die geen hemel van gerechtigheid zijn zal, veel vooroordeelen te overwinnen hebben. Bij anderen, en bij ons zelven. Laten wij uitzien in 's hemels naam, en geen tijd verdoen aan te lang voortgezette kermisvreugd. In 1813 hebben wij ons ook veel te lang overgegeven aan blijdschap wegens het hervonden pijpje tabak; een paar maanden later lieten wij ons gedachteloos regelingen opleggen zoogenaamd in het belang van Europa, maar die noch in het belang van Europa, noch in dat van Nederland zijn gebleken, en vijftien jaar later wist Europa ons onzer volgzaamheid geenszins dank. Zich aan een ander te spiegelen, noemt het spreekwoord zacht; moeilijker is, immers hooger staat, zich te spiegelen aan zichzelven.

C.

Bibliographie.

H.J. Kiewiet de Jonge, b.i., De politiek der toekomst. 1917, Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Het is moeilijk tot een bepaald oordeel te komen over Kiewiet de Jonge's boek, omdat het in de onderdeelen veel voortreffelijks inhoudt, doch er aan zijn grondslag iets ontbreekt. Denkt men nu vooral aan dit laatste en is op het punt, het boek daarnaar te beoordeelen, dan herinnert men zich onmiddellijk allerlei oorspronkelijke, practische, psychologisch treffend juiste voorstellen die erin verspreid zijn; gaat men daarentegen van de laatste uit, dan wordt men dadelijk in zijn erkentelijkheid geremd door het gebrek aan basis.

Niet wat den opbouw van het werk betreft, o neen. Het is zeer ernstig wetenschappelijk werk; de auteur steunt op omvangrijke litteratuurkennis; het boek is uiterst systematisch ingedeeld. Maar er ontbreekt iets dat tenslotte méér essentiëel is, en juist in een werk, dat tot titel draagt: ‘De politiek der toekomst’ niet had mogen ontbreken: de algemeene levens- en maatschappijbeschouwing. In 240 bladzijden wordt hier geschetst, hoe de economische verhoudingen, hoe kerk en onderwijs, staatsbestuur, rechtspraak en internationale verhoudingen moesten worden georganiseerd, terwijl men aldoor in het duister blijft tasten over de vraag: waarom juist zoo, waarom niet anders?

We kunnen ons bezwaar misschien het duidelijkst formuleeren door te zeggen, dat deze politiek der toekomst typisch het werk is van een ingenieur. De schrijver heeft een sterk organisatorischen aanleg, en onder zijn organisatorische voorstellen zijn er verscheidene die met dank kunnen worden aanvaard; over de inrichting van het universitair onderwijs b.v. geeft hij voortreffelijke dingen. *Maar men krijgt door heel het boek heen geen indruk*

van de maatschappij-als-geheel in wier dienst al die reorganisatie zou staan. De eenige opvatting van algemeenen aard, die herhaaldelijk naar voren komt, is de wensch om zooveel mogelijk aan àl wat in een volk leeft gelegenheid tot volle ontplooiïng te geven; dit is een schoone gedachte; en op dezen zeer innigen wensch van den schrijver, om ook de minderheden tot hun recht te doen komen, steunt dan ook een groot deel zijner beste reorganisatie-plannen. Minderheden, jonge, verguisde groepen, hij wil ze ook in staat stellen hun stem duidelijk te doen hooren; en dit geldt volstrekt niet alleen voor de politiek, maar ook voor kunst en wetenschap.

Nogmaals: dit is een edele gedachte, en (helaas) een vrij nieuwe gedachte tevens; voor de practische uitwerking worden waardevolle wenken gegeven (we denken b.v. aan dien uitstekenden raad, om verschillende wijsgeerige of staatkundige richtingen aan de academies niet door éénzelfden vasten docent, doch door vertegenwoordigers dier richtingen zèlf te doen uiteenzetten); van ieder van de terreinen waarop hij zich beweegt heeft de schrijver ernstige studie gemaakt; waarom bevredigt hij dan óók op dit punt niet? Naar het ons voorkomt omdat deze gedachte van het recht der minderheden haar volle waarde pas krijgt in het kader van een algemeene beschouwing van de verhouding van enkeling en gemeenschap. En nu bedoelen wij niet eens, dat dit vraagstuk uitdrukkelijk had moeten worden besproken (hoewel een rechtsphilosophische inleiding toch in een werk over de politiek der toekomst waarlijk wel op haar plaats ware geweest[1]); maar het heele boek is niet ervan doortrokken; het is technisch, het is constructief; terwijl de maatschappij is een maatschappij van mènschen, niet van organisatie-materiaal.

Omdat dit boek niet gedragen wordt door den wil, in de onderlinge verhoudingen der menschen *wezenlijk* iets te wijzigen, gaat er geen drang van uit naar de toekomst, waarover en waarvoor het toch geschreven is. In wien zijner lezers wekt de auteur een *verlangen* naar die wereld, waarin arbeid en onderwijs en

1) Bedenkelijk is de opmerking van den schr. op blz. 5: ‘Voor zoover de staat deze tendenzen beïnvloedt, behoeft hij kenmerken... om hunne beteekenis te bepalen. Niet hunne volstrekte beteekenis. Daar heeft de mensch als wijsgeer, nooit echter als staatsman, zich mede bezig te houden... Eisch van politiek is slechts... om te weten wat waarde heeft, niet in abstracto, maar in concreto... niet voor de eeuwigheid, maar voor het heden’... Kan het één zonder het ander? zouden wij willen vragen.

rechtspraak zullen zijn geregeld zooals hij het voorstelt? Wien gaan dan nieuwe vergezichten van een beter wereld open? Hij geeft een raad, meer niet. En aan wien? Hier keeren we terug tot de dagen van Macchiavelli: hij geeft raad aan ‘den staatsman’.

Dit is wel zeer merkwaardig in onzen tijd, en ook dit weer typeert den organisatorischen aanleg van den schrijver, die hiermee bewijst, dat hij, hoewel hij op economisch en sociologisch gebied veel wéét, toch in wezen niet sociologisch denkt. Waar en wanneer ter wereld verwacht hij ingrijpende maatschappelijke hervormingen op grond van een *raad*, indien niet de maatschappelijke verhoudingen van dien tijd en die plaats het opvolgen van dien raad hebben mogelijk gemaakt? Die imaginaire staatsman, die in dit boek telkens wordt ingeroepen om de gewenschte verandering te brengen - hij zal onder de tegenwoordige staatslieden niet te vinden zijn. Dit schijnt de heer K. de J. zich niet te hebben duidelijk gemaakt; hij schijnt in de onderstelling te verkeeren, dat het kennis nemen van zijn adviezen voor ‘den staatsman’ voldoende reden moet zijn om ze in practijk te brengen. *Daarmee miskent hij ten eenenmale de maatschappelijke krachten en de wijze waarop zij werken*. Iemand, wiens leven er op gericht is de minderheden tot haar recht te doen komen, zal hij onder de staatslieden niet aantreffen, omdat deze staatslieden hun plaats te danken hebben aan groepen, die zelf gezag over minderheden uitoefenen en wenschen te blijven uitoefenen. En *menschen* (geen STAATSLIEDEN meer, want de tijd waarin één voor allen beschikte is voorbij), die het recht der minderheden wèl zullen willen, menschen dus ook, die van verscheiden practische voorstellen van K. de J. dankbaar gebruik zullen maken, die zullen pas het maatschappelijk verkeer kunnen gaan regelen op dien nieuwen grondslag *na zeer diep ingrijpende en langdurige omwentelingen*.

Deze historische misrekening van den schrijver, deze ontzaglijke overschatting van de kracht van den ‘raad’, deze adresseering zijner betoogen aan een abstracten staatsman, die op het oogenblik ondenkbaar is, het hangt alles samen met eenzelfde eigenschap: de heer K. de J. denkt constructief, niet maatschappelijk.

Daardoor wordt ook verklaard de vaagheid van zijn ‘toekomst’-begrip. *Welke toekomst bedoelt hij?* Eene van over twintig jaar, of eene die in een ver verschiet ligt? Men komt er niet achter. Soms schijnt hij het eene te bedoelen, soms het andere. En ook dit ligt er weer aan, dat hij er zich geen rekenschap van heeft gegeven, *dat een betere organisatie alleen op een geheel nieuwen bodem mogelijk is*. In zijn reorganisatie-plannen benut

hij allerlei instellingen van thans: den Raad van State, het ‘staatshoofd’, ja zelfs de Eerste Kamer, en in het algemeen bewijst het geheele betoog van zijn boek, dat hij zich de door hem geopperde hervormingen als na dezen oorlog dadelijk-verwezenlijkbaar voorstelt, wanneer slechts ‘de staatsman’ gevonden werd die ze wilde uitvoeren; op andere plaatsen van zijn boek daarentegen krijgt men den indruk, dat hij slechts ‘Richtungslinien’, om met Müller-Lyer te spreken, vaststelt, die in 't verloop van eeuwen kunnen worden geconstateerd. Evenzeer komen naast elkaar voor lange uitwijdingen over betrekkelijke kleinigheden, waarin tot in alle onderdeelen nauwkeurig wordt omschreven hoe die zouden moeten worden ingericht, en ver-vooruitloopende aspecten van algemeenen aard.

Dat die twee naast elkaar *vóórkomen* zou natuurlijk geen bezwaar zijn, wanneer ze slechts bewust als zoodanig onderscheiden, en dus *perspectivisch gerangschikt* waren, wanneer het ééne als voorstadium voor het volgende was begrepen. Maar juist dit is niet geschied. De schrijver denkt ten opzichte van de toekomst niet historisch, is er niet van doordrongen dat ook daar het eene tijdvak op het andere zal volgen; ‘de toekomst’ is hem een vrij ononderscheiden geheel. Teekenend is bl. 214, waar hij, na een nieuw maatschappelijk levensbeginsel te hebben uitgesproken, weer kalmweg van tariefwet en wetboek van koophandel spreekt.

Evenals de schrijver den staatsman overschat, zoo overschat hij ook den staat; de staat vertegenwoordigt voor hem a.h.w. de centrale administratie der gemeenschap, en daardoor verwaarloost hij het geheele feit, dat alle reëele staten der historie tot nog toe vertegenwoordigers van *groepen uit die gemeenschap* zijn geweest, die over andere groepen heerschten. Hij ziet ook hier voorbij, dat in den staat machten en belangen aan het werk zijn, die dezen in een bepaalde richting drijven, en dat de staten der werkelijkheid nu eenmaal niet, zooals ‘de Staat’ der rechtsphilosophen, voortgestuwd worden door het streven om ieder hunner burgers tot zijn hoogste geestelijke bestemming op te voeren en gaarne luisteren naar raadgevingen over de wijze, hoe dit te bereiken ware.

Er is bijna iets tragisch in, dat de schrijver, die, blijkens zijne theoretische uiteenzettingen, doordrongen is van de beteekenis der inductieve methode ook voor de wetenschappen van taal, godsdienst, recht, in dit opzicht zoo volkomen ideologisch is blijven denken. Hetzelfde blijkt uit den geheelen opzet en betoogtrant van het boek, uit het scherpe uiteenhouden van ‘oeconomische verhoudingen’, ‘ideologische verhoudingen’ en ‘rechts-

verhoudingen', alsof die niet door honderden draden aan elkaar verbonden waren, alsof die ieder voor zich een afgerond vraagstuk vormen, alsof niet een andere regeling der economische verhoudingen *vanzelve* geheel andere rechtsverhoudingen zou doen geboren worden. - Daarbij komt de schrijver, in zijn drang om op ieder dezer drie terreinen aan *ieder* recht te doen wedervaren, tot zonderlinge conclusies, en stelt b.v. arbeid en kapitaal als twee eeuwige gegevens tegenover elkaar, spreekt herhaaldelijk van 'geld', als ware het om zoo te zeggen een eeuwige categorie. In het algemeen blijkt in de paragraaf over de oeconomische verhoudingen telkens, dat hij tijdelijke verschijnselen aanziet voor blijvende, en dus ook hier niet voldoende historisch, niet voldoende in phasen vermag te denken. Zoo geeft hij een breedvoerige uiteenzetting van verschillende rentetheorieën, zonder erop te wijzen, dat toch in elk geval het feit, dat de rente aan een *particulieren* kapitalist toevloeit, met het huidig productiestelsel samenhangt.

We zeiden zooeven, er een zekere tragiek in te vinden, dat deze schrijver, die in zoovele opzichten de inductieve methode voorstaat, toch herhaaldelijk van aprioristisch geconstrueerde voorstellingen omtrent staat, gemeenschap enz. uitgaat. Zoo is er ook een eigenaardig conflict in gelegen, dat hij, vooral in den aanhef van zijn boek, er den nadruk op legt te willen uitgaan van de ontwikkelingstendenzen die zich in de maatschappij voordoen, terwijl men bij het doorlezen toch telkens stuit op een voorstel, dat men 'te willekeurig' vindt. En dat ondanks het feit, dat de heer K.d.J. zeer zeker voor ieder der door hem behandelde vraagstukken ernstig getracht heeft de bestaande ontwikkelingstendenzen op te sporen. Ligt dit misschien aan de volgende oorzaak? Men kan vraagstukken van maatschappelijken aard normatief behandelen, d.w.z. eischen stellen, idealen voorhouden, en dan al zijn overtuigingskracht in de weegschaal werpen om de menschen in de richting te leiden van wat men als einddoel voor zich ziet; men kan óók, trachtende objectief te blijven, als toeschouwer constateeren in welke richting de maatschappelijke verhoudingen zich ontwikkelen; en ten derde kan men - maar dit is het moeilijkste - tot een synthese trachten te komen (waarbij dan naar gelang van den aanleg des schrijvers en van het object van onderzoek wel één van beide zal blijven overwegen). Nu komt het ons voor, dat de heer K.d.J. het naast staat bij de menschen van de synthetische methode, maar dat die bij hem min of meer onvoldragen is; men krijgt den indruk, alsof hij de verhouding van den waardebepalenden en doelstellenden menschelijken geest

tot de objectief aanwezige ontwikkelingstendenzen in theorie niet bevredigend heeft opgelost, en ook niet, zooals sommige schrijvers, die verhouding intuïtief zuiver geeft. Zoo komt het, dat hij herhaaldelijk maatregelen voorstelt, niet op grond van bestaande ontwikkelingstendenzen, doch van *zijn* inzichten in wat recht en billijk is, terwijl hijzelf zich hiervan niet bewust is. Hij méént alleen uit te gaan van wat hij als toch-reeds-bestaande richting kan constateeren, terwijl hij in werkelijkheid zeer dikwijls uitgaat van wat anders, n.l. zijn eigen levens- en maatschappijbeschouwing; doch omdat hij het eerste meent, laat hij ons omtrent die levens- en maatschappijbeschouwing in het duister.

Nogmaals: het is een ernstig boek, en het houdt, naast eenige o.i. zeer verkeerde opvattingen, velerlei in dat van waarde is; doch het boek-als-geheel laat den indruk na - bij mij althans - van iets zwevends, van een veelheid van onderwerpen en opmerkingen zonder groote verbindende lijn. Misschien ware het beter, als de schrijver tot een keus tusschen sociologischbespiegelend werk en het reorganiseerend behandelen van afzonderlijke onderwerpen kwam.

Oct. 1918.

C. WICHMANN.

Donker Geluk, door Jo de Wit. A.W. Sijthof's Uitgeversmaatschappij, Leiden 1918.

Het werk van Jo de Wit mist heelemaal de romantiek, die door de literaire weerpropheten voor de komende tijden is voorspeld. En indien men opkijkt van de bladen van haar laatsten bundel, die van zijde zouden moeten vervaardigd zijn en in een zacht parfum gedrenkt, en men ontmoet de nuchtere letters van zijn courant, dan doen de woorden granaatkartets en mitrailleurvuur, waaruit die courant tot voor kort was samengesteld, ons aan, als vreemde, voor-historische begrippen. In ‘Donker Geluk’ geeft Jo de Wit eene reeks idyllen, geschreven met hartebloed, - uit hare kleine kleurige zinnen klinkt de stem van het vogeltje ons toe, waarvan Oscar Wilde verhaalt, dat zich ten doode had gewond aan een doorn, en terwijl het prachtige, robijn-getinte bloed over den boezem vloeide der smetteloos-blanke roos, kweelde de vogel zoo melodieus als nimmer een vogel gezongen had in de hemelsche paradijzen. ‘Och’, denkt Jo de Wit, ‘de natuur is toch zoo liefelijk van

aanschijn. Daar zijn de groote ranke boomen, die met heur zacht-bewegende kleine bladertrossen sierlijk omhoogrijzen tegen de teere avondlucht, daar is die groote roode lampion de maan, die uithangt over de stille, vrome wereld, daar is een blank kasteel dat stil zich spiegelt in doorschijnende vijvers, - en daar zijn de mooie, bekoorlijke menschen, de jongens en meisjes, en de jonge mannen en jonge vrouwen, die al maar weer verschijnen en met elkaêr optrekken en elkaar het oude, oude verhaal vertellen van de liefde, in de groenende, windesuizelende prieelen. Wel kent de natuur de pijn en de wreedheid, wèl zijn de kweelende vogelen tusschen den rozelaar kleine glanzende moordenaars, wel is de Schepping rijk in haar verkwisten, want de voorjaarswinden grijpen de takken der jonge boomen en jagen de duizende witte bloesems meedoogenloos en doelloos de holle ruimte in, wel is de liefde tusschen die mooie ranke menschenkinderen verkwistend en geeft hen pijn, omdat ze zich telkens vergissen en de samenleving op spontane gemoedsgesteldheden niet is ingericht. Maar wat deert het, het spel is schoon en de verbeelding van het leven is gracieus en de sierlijke klacht vraagt stem in het woord van den kunstenaar'. Het is mij geheel onverschillig of deze gedachtengang aan Jo de Wit bewust werd, toen zij als met een puntig, goud staafje, haar levensverbeeldingen ging te boek stellen in een zoeten, kwijnenden herfstavond, - wat een schrijver *bewust* bedoelt is meestal even onbeteekenend voor een kritikus, als de uitgesproken bedoelingen van den evennaaste het zijn voor den mensch. Maar de sierlijk navrante bezigheid, die ik hierboven in enkele woorden trachtte te omschrijven, geven den indruk weder van de psyche van haar boek.

'Donker Geluk' is geen phenomeen van dezen gigantischen tijd. Het is een phenomeen van het bekoorlijke leed der liefde, waar alle tijden van zijn doordrenkt, van de verfijnde martelingen van het sexueele leven onder beschaafde en ongebreideld volgens hun gemoederen en instincten levende menschenkinderen, wier beschaving bestaat in het verfijnd karakter hunner ontroering.

Nu de heele wereld op zijn kop staat, meenen de naïeven onder ons wel eens, dat dat alles zal gaan veranderen, dat wij zullen komen tot eenvoudiger vormen ook in onze verhoudingen en dat met feller gemeenschapsleed en zwaarder individueele beproeving, het lichte heldere geluk der simpele levenswijze ons deel zal zijn. - Maar wie maar even zich verdiept in de erotiek van vroegere tijden, zal tot de overtuiging komen, dat het minne-probleem al even onoplosbaar is als welk natuur-probleem

ook, en zal het wezen van dit geschrift van Jo de Wit aanvaarden als algemeen-menschelijk. -

Maar tòch is hare schrijfwijze geheel 'modern', een woord, waaraan wij langzamerhand, bij het aanschouwen der nieuwe, breedere kunst van onze dagen de beteekenis gaan hechten van verouderd. Dit werk vol kleine, overdachte zinnetjes, zonder veel rhythmiek, maar met een rijkdom van psychologie, van oorspronkelijkheid, van natuurvisie, is van een wondere subtiliteit. Het heeft den geur der boudoirs, het heeft de tint van verdroomde zomeravonden, van kwijnende zomermiddagen, die vol zijn van onuitgesproken verwachting. Het is geen boek, waar de cultuurhistoricus nieuwe gezichtspunten in zal ontdekken, maar de voorzichtig savoureerende literator zal genieten van zijn merkwaardigheid.

Dit merkwaardige komt vooral uit in twee eigenaardigheden, die met elkander in verband staan: de natuursymboliek en het motievenspel.

Bij Jo de Wit moet de natuurbeschrijving samengedacht worden met de psychologie. De natuur, het milieu staat niet om de personen heen, maar de gevoelens der personen worden ons duidelijk door de beschrijving der omgeving, die als een onophoudelijk zieleleven der personen zich aan ons openbaart. Het natuurbeeld is dus niet louter plastisch, maar het is een zielebeeld, en, omdat het ook plastisch aannemelijk moet blijven eischt dat een bizondere originaliteit, eischt het voortdurend meer dan het voorstellingsvermogen der schrijfster, die bij elke nieuwe verbeelding een bizondere, diepere beleving der aanschouwde natuur noodig heeft.

In haar eerste schets 'Kentering' geeft de schrijfster het eerste liefdesdrama weer tusschen een kuisch en toch verlangend jong meisje en de driftige begeerte van een jongen man. De schets vangt aan met eene mijmering van het meisje, dat in den tuin haar minnaar verwacht. 'Opkijkend zag zij dat de waranda leeg was. En op zij van het huis ruischten plots vol en zwaar de eiken of een zwerm vogels opging. Zij wist eigenlijk niet goed wat zij doen zou... waarom zij thuisgebleven was'... Later 'onder de boomen gekomen', 'opende zij (een) boek en las verder daar waar zij den vorigend avond gebleven was; over de bladzij gleed vlot zon en schaduw als een stroom'. En een oogenblik daarna zit zij onder een eik, 'boven haar schommelden de takken zoetjes op den lichten wind, zwaaiden de forsche takken der eiken omhoog *naar* de blauwe lucht' (cursiveering van mij. Rr.).

'Zie', zegt de lezer bij zichzelven, 'zie, de gemoedsbewogen-

heid van dit meisje is zoo groot, dat de zon en de wind en het spel van licht en schaduw er bij noodig zijn om ze te uiten, het meisje is buiten zichzelve van aandoening, zij kan het zelve niet meer analyseeren, zij is opgenomen in het gemoedsleven der natuur. En die natuur is dan ook buitengewoon ontroerd, want de eiken waaien: *niet* door den wind bewogen, maar zij leven actief mede in de beweging die over hen komt; als een zwerm van vogelen is het geluid hunner beweging, d.w.z. bewogener dan de eikenbladen gewoon zijn, die zich anders maar mee laten slieren door den wind, maar ook meer ingehouden, ranker en ijler, want het winderuischen door de blaren is in den regel sonoorder van klank dan het optrekken van vogelen.

En iets verder, als wij lezen van de zon en de schaduw, die over de bladen van het boek, over iets eigens dus van het droomend meisje, glijdt als een *stroom*, dan komen wij tot een analoge gevolgtrekking, dan zeggen wij: zoo forsch vloeit nimmer zon en schaduw, maar nù in dit moment moet zon en schaduw zich zoo krachtig hebben betoond en de machtelooze gedachten van het meisje die zich bij het eigene (haar lectuur) niet konden bepalen, hebben meegevoerd.

De tweede eigenaardigheid van Jo de Wit is haar motievenspel, en dit hangt samen met den symbolischen aard van haar werk, dien ik hierboven poogde te karakteriseeren. Voortdurend geeft zij den lezer aanduidingen over den aard van het gegeven dat zij behandelt, doet zij de noodlottigheid van een komend of verleden gebeuren beseffen door voorstellingen, die, buiten den eigenlijken verhaalsgang liggend, toch het wezen van het verhaal symboliseeren. Een jonge man en een jong meisje wandelen samen in den schoonen zomeravond... Er is nog niets tusschen hen gebeurd dat aan een liefdesverhouding doet denken... Maar voor hen uit gaat een verloofd paar dat elkander innig omstrengeld houdt. Er is door dit beeld reeds uitgesproken, wat er tusschen den jongen man en het meisje gaat gebeuren, of eigenlijk: in alle zwijgzaamheid al aan het gebeuren *is*. Ditzelfde motief nu, van de dicht- en innig naast-elkander schrijdende gelieven bezigt de schrijfster een tweede maal in haar boek, in een geheel ander verhaal. Daar wandelt een jong en ongerept meisje met een veel ouderen, ervaren man. Voor hen uit gaat een verliefd paar, een oudere vrouw met een veel jongeren man. De lezer herinnert zich onmiddellijk het motief uit de eerste novelle.

En hij herinnert zich tevens dat er in dat eerste verhaal een gedachte van *verdriet* verbonden was aan het beeld, dus, bij associatie, onderstelt hij ook hier: komend verdriet. - Maar doordat de schrijfster dezen gedachtengang in den lezer gewekt

heeft, valt het haar makkelijk hem scherp den aard van het verdriet te doen begrijpen: het conflict tusschen kuische- en ervaren begeerte, dat uitkomt in de combinatie oudere-vrouwjongere-man. - Des lezers gedachten construeeren nu het in aard niet-verscheiden maar anders geplaatst liefdesconflict: oudere man - jong meisje. En het effect: dat de lezer den *eigenlijken* aard van het conflict beseft, was niet bereikt, indien de schrijfster als aanduidend beeld een paar gekozen had, dat juist in denzelfden vorm het tragisch conflict symboliseerde.

In dit werk spreekt de schrijfster niet direct, maar door de taal van haar groepeeringen, - het maakt den indruk van een rijk-doorweven scherm, waarachter een adem blaast, die het deinen doet. Zij spreekt hier door de beelden die zij oproept, zooals zij ons in de boven-weergegeven schets de bewogenheid van het meisje doet beseffen door het spel der natuur.

'Donker Geluk' is eene reeks van op zichzelf staande verhalen, die voor het grootste deel de tegenstelling tusschen kuischheid en begeeren tot uiting brengen. - Maar er is, ondanks de fragmentarische wijze van voordracht, eene eenheid in het boek, vooral doordat de eerste schets, waar een jonge man voor het eerst in een meisje het besef van het sexueele leven wakker roept, wordt doorverteld in volgende novellen, waar het blijkt, dat die eerste aanraking voor immer de kiem van droefenis gelegd heeft in beider leven, omdat de spontaan ontgloeide, maar plotseling-bedwongen liefde bij een later weerzien als beide getrouwd haar, uit haar schuilhoek naar voren komt en beiden meesleurt in een 'donker geluk', waar zij ten tweeden male van moeten renonceeren. Het werk van Jo de Wit is uiteraard niet dramatisch. Het drama is de verbeelding van een bepaald geval, het drama is een stylistische conceptie, en dit boek is niet anders dan een beluistering van het duurzaam om ons heen ruischende tragische leven. Het mist de heroïek, waar wij, met den naklank der kanonnen in onze ooren, statig naar toe gaan schrijden, en het heeft waarde, ofschoon het niet meer van dezen in breeden eenvoud gebarenden tijd is, door de eigenaardige persoonlijkheid van zijn auteur. -

P.H. RITTER JR.

Dmitri Meresjkofski, Tolstoj en Dostojefski. - Voor Nederland bewerkt door W.J.A. Roldanus Jr. Utrecht, W. de Haan, 1918.

Als 'voor Nederland bewerkt' heeft de heer Roldanus een boek uitgegeven, dat waarschijnlijk een vertaling is van een Duitsche vertaling. Wat daarin van het oorspronkelijke is over-

gebleven of terecht gekomen, heb ik met veel belangstelling gelezen.

De ruim vijftig-jarige schrijver Meresjkofski heeft zich aanvankelijk van de Russische voorgangers, die sociale idealen hadden, afgewend en naar een individualisme à la Nietzsche gestreefd; in 'Julianus de Afvallige' en 'Leonardo da Vinci' heeft hij pantheïstische levensblijheid tegenover een neêrdrukkend christendom gesteld. Later is hij tot een mysticisme vervallen, dat aan de laatste jaren van Gógol heeft doen denken. Ook òver literatuur heeft hij geschreven, o.a. over Poesjkin. Ziehier nu de 'bewerking' van een studie over de twee grooten, die ook in ons land tegenwoordig van alle Russen het meest genoemd worden - genoemd, bijna altijd in waardeering van hun apostolisch ijveren. Beiden moeten bij Meresjkofski menige veer laten, Tolstoj het meest.

Wel ziet ook hij een buitengewoon kunstenaar in hem. Doch Tolstoj zelf heeft immers meer of iets anders willen zijn! De titel van het boek waarschuwt al dat de twee beschouwden bekeken worden 'als menschen en als kunstenaars'. En Tolstoj heeft het zelf zoo *gewild*, dat men in hem, 'den grootsten schrijver van het Russische land', zou zien 'een voorvechter van het Russische volk, een nog niet bestaan hebbende, eenige verschijning in onze (Russische) beschaving, den ontdekker van een nieuwe godsdienstige brug over de door de hervormingen van Peter den Groote tusschen ons en het volk gegraven kloof'.

Zelf heeft Tolstoj geschreven: 'Ik heb voor niemand ter wereld geheimen, allen mogen weten wat ik doe'.

Meresjkofski maakt van dit verlof tot onbescheidenheid ijverig gebruik. Gravin Tolstoj heeft, om het vermogen der kinderen intact te houden, curateele willen vragen. 'Een door gravin Sophia Andrejefna gevraagde curateele over Leo Tolstoj! Dat is een tragedie, de grootste misschien in het geheele Russische, zeker in het leven van Tolstoj'. Hoe is hij daaruit te voorschijn gekomen? Heeft hij ingezien zich in zijn krachten te hebben vergist? Of heeft hij gedaan als Franciscus van Assisi en gelijk de door het Russische volk als een heilige vereerde Alexei de Rechtvaardige? Het een noch het ander. De broer van zijn vrouw, C.A. Behrs, heeft getuigd: 'Bezield door den wensch om niet met geweld tegenover zijn vrouw op te treden, gedroeg Tolstoj zich ten opzichte van zijn bezit, alsof het niet bestond; deed hij afstand van zijn vermogen; bemoeide hij er zich niet in het minst mee en trok hij er geen voordeel meer van, indien men buiten rekening laat, dat hij onder het dak van het heerenhuis van Jasnaja Poljana bleef wonen'.

‘Wat - zoo vraagt Meresjkofski - beteekent: “indien men buiten rekening laat”? Tolstoj zou Christus' gebod, huis, hof en kinderen te verlaten, vervuld hebben, indien men buiten rekening wil laten, dat hij gebleven is waar hij was. Hij zou bedelaar zijn geworden, indien men buiten rekening laat, dat hij, om zijn vrouw niet te verdrieten, er in heeft toegestemd zijn vermogen te behouden.’ Op deze scherpe zinnetjes volgen niet minder vlijmende detailleeringen uit Tolstoj's leven. De werkkamer herinnerde door den eenvoud aan die van Pascal. Maar welke werker verlangt een kamer met weelde? Hygiënisch heeft een vriend de ventilatie, de verwarming en de verlichting ervan ingericht. Het heerlijkste van de kamer was de stilte. Bij den verbouw was een zijgevel daartoe misvormd, doch het vertrek had aan rust gewonnen. Afgezonderd van de woonkamers, was dit toevluchtsoord ‘aldoor vervuld met een stilte die tot nadenken opwekte’. Welbeschut, keek het op het oude park, met honderdjarige linden, des zomers was het er koel als in een kelder. Intusschen zorgde de gravin voor alle bestier van huis en goed. ‘Zij is onvermoeibaar, overal brengt zij haar huiselijkheid en haar zin voor orde.’ Veel last gaf haar de eisch haars mans van vegetarisch voedsel. Doch zij mopperde niet, hield integendeel toezicht op de bereiding van nieuwe spijzen. Op Jasnaja Poljana was de vegetarische kost even smakelijk als de nietvegetarische. Even ‘eenvoudig’ als zijn voedsel, was zijn kleedij. 's Winters droeg hij donkergrijze warme, des zomers lichte, gemakkelijk zittende ‘blousehemden’ van een bijzonderen snit. Alleen een oude vrouw uit het dorp en misschien de gravin konden die zoo maken, dat ze hem aangenaam zaten. Het bovenkleed, de kaftan, de schapenvacht, de muts van schapenvel, de hooge laarzen waren tegen weer en wind bestand. Zij zaten zoo gemakkelijk en prettig, dat gasten en huisgenooten zich dikwijls lieten verleiden er gebruik van te maken. Het was de ware kleeding voor een landelijk epicurist der noordelijke zone.

***

Wie misgunt een kunstenaar zulk een leven? Is 't niet wat het best hem past? ‘Les hommes célèbres ne rendent pas de visites’, juichte eens Daudet - en was verrukt, het zóóver gebracht te hebben. Hier is een nog gansch andere vrijheid! 't Is, wat Rousseau nu en dan had... als ‘genadebrood’. Graaf Tolstoj was bij zich thuis.

Niemand verweet hem iets dan hijzelf. En dit - doordat hij wou zijn een apostel. Men kan het hoog-streven noemen of hoogmoed. Eigenaardig is daarbij, wat Meresjkofski - aldoor

distilleerend uit de getuigenissen van Behr en anderen - in het vijfde hoofdstuk vermeldt over de betrekkingen tot Toergeenjef en tot Dostojefski. Hij citeert ook Tolstoj zelf. En wat vindt hij? Jaloezie.

Dat wil zeggen: dien zoo innig menschelijken trek: kunstenaars-afgunst; het schrikken van de schoonheid in den arbeid van anderen, ten gevolge der uiterste-gevoeligheid van dat dadelijk trillende-plaatje, dat het kunstenaars-zelfbesef is.

Al wat we lezen is dood-natuurlijk. Slechts druischt het in tegen de... onnatuurlijkheid, of de boven-natuurlijkheid, van wie een apostel wil zijn of een godmensch, als die Russische heilige Alexei de Rechtvaardige.

De tweespalt in Tolstoj's later-leven is hiermee verklaard, doch het tweeslachtige dreigde altijd. Reeds in '61 heeft hij er bijna een... duel om gehad met Toergeenjef. Stervend smeekte deze hem: ‘Keer tot uw letterkundige werkzaamheden terug, verhoor mijn bede, gij, de grootste schrijver van Rusland’.

Tolstoj heeft méér willen zijn dan de grootste schrijver. Als den ‘meest beminden man, den aandoenlijkst beminden man in de wereld’ prijst hem nog Kropotkin! In de vergelijking met Dostojefski gaat Meresjkofski's voorkeur duidelijk naar dezen laatste, dien Kropotkin nog uit de hoogte behandelde.

Ligt hier niet een les voor onze dagen van verlangd ‘apostolaat’? Men kan ten onzent in dit begeeren een reactie zien op het estetisch streven der tachtigers. Tolstoj's lot geeft een les in deemoed. Een dichter zij koning, leerde Van Eeden. Schijnbaar contrast, is de leus niet dan een variant op den wensch naar apostolaat of profetendom. Men weet van profeten uit verre oudheid. De psalmendichter was ook koning... Maar blijkt reeds een eenvoudig volksleider niet te moeten beschikken over een nuchteren praktischen zin, als den Frieschen dichter Troelstra naar zijn eigen bekentenis pas heeft ontbroken? Resoluut heeft hij ongelijk bekend. Is het zoo mal, *aan den dichter* te wijten, dat hij zich heeft vergist op een wijze, ‘in zijn positie (van leider) ongeoorloofd’? En zoo Henriette Roland Holst, juist als Troelstra, bij het congres der háren ongesteld bleek - kan het niet zijn, dat in het gevoelig dichteresse-gemoed de exaltatie van den avond toen zij werd rondgedragen en een zeventienjarige knaap gedood, door die botsing van droom en werkelijkheid was ineengeploft?

L'art pour l'art? - Och neen, maar de praktijk voor de praktische menschen.

J.D.M.